האנציקלופדיה העברית

כללית, יהודית וארצישראלית

כרך עשרים ואחד
ל–לתת

חברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ
ירושלים – תשכ״ט – תל־אביב

ENCYCLOPAEDIA
HEBRAICA

הנהלה ראשית של החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ

מאיר (ז"ל) וברכה פלאי

הכרך סודר ונדפס במפעלי דפוס פלאי־פי.אי.סי בע"מ, גבעתיים ורמת־גן

ההגהות — עוזר רבין ושרה יפה, M A.; איסוף התמונות — שושנה בורי;

ציור ומיפוי — יהודית בלומנצווייג

PRINTED IN ISRAEL

המערכת הכללית לכרך כ"א

רשימת המחברים המשתתפים בכרך ב״א

אבי־יונה מיכאל, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / המזרח הקדום

אבינור גיטה, M.A.
חיפה / ספרות גרמנית

אבנימלך משה, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / גאולוגיה ופלאונטו־לוגיה

אברמוב, שניאור זלמן, M.A., Ll.B.
תל־אביב / היסטוריה של אה״ב

אברמסקי שמואל, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטת הנגב / מקרא, היסטוריה ישראלית עתיקה

אדלר שאול, פרופ׳ (ז״ל)
אפידמיולוגיה

אוליצקי אריה לאו, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בקטריולוגיה

אונא יששכר, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / פיסיקה

אוסטרוכסקי אזרט, ד״ר
חיפה, פרופסור־חבר באוניברסיטת תל־אביב / פסיכולוגיה

אודמיאן חיים, ד״ר
ירושלים / חינוך, פסיכולוגיה

אורן שמעון, M.A.
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / ספרות עברית

אחימאיר אבא, ד״ר (ז״ל)
היסטוריה רוסית, ספרות רוסית

איזנר יצחק, ד״ר
ירושלים, משרד החינוך והתרבות / הערך: ליבוביץ, נחמה

איסט וילים גורדון, M.A.
לונדון, פרופסור באוניברסיטת לונדון / הערך: לונדון (בחלקו)

אלטבאואר משה, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / בלשנות

אלטמן אמנון, M.A.
פתח־תקוה, מדריך באוניברסיטה בר־אילן / המזרח הקדום

אפלבאום שמעון, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטת תל־אביב / הערך: לימס

אפרת אלישע, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטת ת״א / גאוגראפיה

אפשטין פני, M.A.
ירושלים, מדריכה באוניברסיטה העברית / פילוסופיה

אקצין בנימין, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / מדע המדינה

אריאל אהרן, M.A.
ירושלים / היסטוריה, יחסים בינלאומיים

אשרי דוד, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / העולם הקלאסי

אשתור אליהו, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / איסלאם

בּוֹנאפאצ׳ה אומברטו, ד״ר
נובארה, פרופסור ומנהל המכון הגאוגראפי ע״ש דה־אוגוסטיני / הערך: לומברדיה

בורנשטין שמעון, ד״ר
רחובות, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: לול (בחלקו)

ביינארט חיים, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / תו״י בספרד ובפורטוגל

בילסקוב־ינסן פרדריק יוליוס, ד״ר
קופנהאגן, פרופסור באוניברסיטת קופנהאגן / ספרויות סקאנדי־נאוויות

בלום יהודה צבי, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / משפט בינלאומי

בלונדהיים שלמה הלל, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / רפואה

בנדל רות, B.A.
ירושלים / גאוגראפיה

בנזון מיכאל, M.A.
חיפה, מרצה במכון האוניברסיטאי של חיפה / ספרות אנגלית

בן־טוביה אדם, ד״ר
חיפה, משרד החקלאות / הערך: לויתנים (בחלקו)

בן־יעקב אברהם, B.A.
ירושלים / הערך: לוב (בחלקו)

בן־ישראל–קדרון הדוה, ד״ר
ירושלים, מרצה בכירה באוניברסיטה העברית / היסטוריה חדשה

בן־מנחם נפתלי
ירושלים, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / הערך: לגדסופר, יונה

בן־שמאי הגי, B.A.
ירושלים, מורה באוניברסיטת הנגב / הערך: ליאל, סר צ׳רלז ג׳ימז

בן־תור יעקב, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / גאולוגיה, מינראלוגיה

בראון קרל, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: לב (בחלקו)

בראוור אברהם יעקב, ד״ר
ירושלים / גאוגראפיה

ברגמן שמואל הוגו, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / פילוסופיה

ברונר פרד, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: לימה, יהודים

ברור משה, ד״ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת תל־אביב / גאוגראפיה

ברזלי יהושע, B.A.
רמת־גן / ספרות עברית

ברנד עמנואל
ירושלים, „יד־ושם״ / הערך: לבוב, השואה

ברם צבי, B.A.
ירושלים / היסטוריה, נצרות

ברש משה
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העבריה / הערך: לאונרדו דה וינצ׳י (בחלקו)

גולדברג יעקב, ד״ר
ירושלים / הערך: לובלין (בחלקו)

גיחון מרדכי, סא״ל (מיל.), M.A.
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת תל־אביב / היסטוריה צבאית

גינז אוטה
קרית־ים / ספרות צ׳כית

גלבוע עקיבא, ד״ר
חיפה, מרצה בכיר במכון האוניברסיטאי של חיפה / הערך: ליויוס, טיטוס

גליל יעקב, ד"ר
תל־אביב, פרופ׳־חבר באוניברסיטת תל־אביב / בוטאניקה

גנצל ברנרד דב, ד"ר
ניו־יורק / היסטוריה כללית

גראבויס אריה, ד"ר
חיפה, מרצה במכון האוניברסיטאי של חיפה / היסטוריה צרפתית

גרוסמן אברהם, M.A.
ירושלים, מורה באוניברסיטת הנגב / הערך: לוי בן גרשון (בחלקו)

גרינהוט אהרן, M.A.
ירושלים, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / פילוסופיה

גרשוני גרשון ק.
ירושלים / תיאטרון

דוד אברהם, B.A.
ירושלים / הערך: ליפשיץ, ישראל

דירינגר דוד, ד"ר
קימבריג׳, פרופסור באוניברסיטת קימבריג׳ / הערך: לידזברסקי, מרק

דלסקי הלל, ד"ר
מוצא־עילית, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: לורנס, דיויד הרברט

דן יוסף, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / קבלה

דסקל מרסלו, M.A.
ירושלים, מרצה באוניברסיטת הנגב / הערך: ליבניץ, גוטפריד וילהלם (בחלקו)

הבלין שלמה זלמן
ירושלים / הערך: לובצקי, יהודה

הופין יעקב חיים
תל־אביב / זואולוגיה

הורביץ שמואל, ד"ר
רחובות, פרופסור באוניברסיטה העברית / חקלאות

הורוביץ יהושע, ד"ר
רמת־גן / ספרות רבנית

הורוביץ מאיר, M.A., M. Jur.
ירושלים / ספרות יידית, תו"י במזרח־אירופה

הירשברג חיים זאב, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה בר־אילן / תו"י בארצות האיסלאם

הלפרין אברהם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: לומינסצנציה (בחלקו)

הלר־וילנסקי שרה אורה, ד"ר
בוסטון, מרצה באוניברסיטת ניו־יורק / הערך: לוי בן גרשון (בחלקו)

הם יצחק, B.A.
ירושלים / כלכלה

הר מרים, Lic. Lett.
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / ספרות צרפתית

הר משה דוד, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / תלמוד

הרטום מנחם עמנואל, הרב ד"ר
ירושלים / הערך: לוצטו, שמואל דוד

הרסט זאב, ד"ר
חיפה, מרצה במכון האוניברסיטאי של חיפה / ספרות אנגלית

ואלך יהודה, אל"מ (מיל.), ד"ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת תל־אביב / צבא

וארטיאינן טרטו, ד"ר
הלסינקי / הערך: לפלנד, לפים (בחלקו)

וורגין יוסף מנחם, מהנדס
ירושלים / הערך: לאונרדו דה וינצ׳י (בחלקו)

וורמברנד מרדכי
תל־אביב / אנתרופולוגיה, פולקלור, קראות

ויגודר ג׳פרי, ד"ר
ירושלים / הערך: לונדון (בחלקו)

וייל גוטהולד, פרופ׳ (ז"ל)
בלשנות מזרחית

ויסמן שולמית, ד"ר
חיפה, מרצה בכירה במכון האוניברסיטאי של חיפה / ספרות צרפתית

וירשובסקי חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: לטינית, ספרות (בחלקו)

ולנטין הוגו, פרופ׳ (ז"ל)
הערך: לורטין, אוסקר

ורבלובסקי, רפאל יהודה צבי, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / דתות

ורהפטיג שלם, ד"ר
ירושלים / הערך: לשון הרע

ז׳ביצקי יעקב
ירושלים, המכון לסיבים ולמוצרי יער / הערך: ליגנין

זהרי מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בוטאניקה

זילברנר אדמונד, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / סוציאליזם

זינדר אורן, M.Sc.
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / כימיה, רפואה

זיצ׳ק דוד, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / אסטרונומיה

זליגר מנחם, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: ליברליזם

חיימי אבינועם, M.A.
תל־אביב / ארכאולוגיה, העולם הקלאסי

חכם עמוס, B.A.
ירושלים / מקרא

חלמיש משה, M.A.
הרצליה, מדריך באוניברסיטה בר־אילן / קבלה

חנזין מרדכי, הרב
פתח־תקוה / יהדות רוסיה

טגליכט יוסף, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית ביה"ב

טל יוסף
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / מוסיקה

טלפיר גבריאל
תל־אביב / הערך: לילין, אפרים משה

טפנל אולגה
לונדון / הערך: לכיש (בחלקו)

טרגן מלכה, M.Sc.
ירושלים / בוטאניקה, זואולוגיה

ימר משה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה בר־אילן / הערך: לורנץ, הנדריק אנטון

יעקבי דוד, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / היסטוריה ביזאנטית

ירדני מרים, ד"ר
חיפה, מרצה במכון האוניברסיטאי של חיפה / היסטוריה חדשה

כגן אליעזר, ד"ר
קרית חיים, מורה במכון האוניברסיטאי של חיפה / ספרות עברית חדשה

כהן אריאל, M.Sc.
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / פיסיקה

כהן חיים י., ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: לגידו

כשר אסא, M.Sc.
בני־ברק, מדריך באוניברסיטה בר־אילן / הערך: ליבוביץ, ישעיהו

לב זאב, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: ליזר ומיזר

לבו רנה, ד"ר
ליון, פרופסור באוניברסיטת ליון/ הערך: ליון (בחלקו)

לבציון נחמיה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: לאו אפריקנוס

לוי יהודה לאו, ד"ר
ירושלים / הערך: ליטורגיה

לוין דב, M.A.
ירושלים, „יד ושם" / תו"י במזרח־אירופה

לוינגר דוד שמואל, ד"ר
ירושלים / הערך: לונזנו, מנחם די

לוריאן אלכסנדר, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / ספרות צרפתית

לורך יעקב, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / ביולוגיה

לזר משה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / ספרות כללית, שפות וספרויות רומניות

ליבוביץ יהושע, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / תולדות הרפואה

ליבוביץ יוסף, ד"ר (ז"ל)
אגיפטולוגיה

ליבוביץ ישעיהו, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / ביולוגיה

ליבנה אליעזר
ירושלים/ היסטוריה, סוציאליזם, ציונות

ליבני אליעזר, מהנדס
ירושלים / טכנולוגיה

לינדנשטראוס יורם, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: לוגריתמים, לוגריתמוס

ליפצין סול (שלמה), ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת ניו־יורק / ספרות יידית

לנדאו יעקב מ., ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / איסלאם

לצרוס־יפה חוה, ד"ר
ירושלים, מרצה בכירה באוניברסיטה העברית / איסלאם

מדזיני מירון, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / המזרח הרחוק

מונסליזה שאול, ד"ר
רחובות, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: לימון (בחלקו)

מייזליש יצחק, ד"ר
ירושלים, מרצה במכון האוניברסיטאי של חיפה / אישים במחקר היהדות

מייזלר דוד, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / מאתמאטיקה

מילס־וליקרוזה חוזה (יוסף), ד"ר
ברצלונה, פרופסור באוניברסיטת ברצלונה / הערך: לולוס, רימונדוס

מלקמן יוסף, ד"ר
ירושלים, משרד החנוך והתרבות / תו"י בהולנד

מרחב (שטרפר) לאופולד, רס"ן
תל־אביב / הערך: לוגיסטיקה

מרטון יהודה, ד"ר
ירושלים / היסטוריה הונגרית, תו"י בהונגריה

מרכוס שמעון, ד"ר
ירושלים / תו"י בארצות־הבלקן

נוה יוסף, ד"ר
ירושלים, אגף העתיקות / הערך: לכיש (בחלקו)

נלסון הווארד ג'וזף, ד"ר
לוס־אנג'לס, פרופסור באוניברסיטת קליפורניה / גאוגראפיה של אה"ב

נתניהו אלישע, ד"ר
חיפה, פרופסור בטכניון / הערך: לנדאו, אדמונד

סגל משה צבי, פרופ' (ז"ל)
פרשנות המקרא

סדובסקי אריה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: לדה (בחלקו)

סולטמן אברהם, ד"ר
רמת־גן, פרופסור באוניברסיטה בר־אילן / היסטוריה של יה"ב

סמיכה (עמר) גבריאל, B.A.
ירושלים / ספרות הולנדית

סלוצקי יהודה, ד"ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת תל־אביב / תו"י במזרח־אירופה

פרפר אריה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: לטינית, ספרות (בחלקו)

עמיצור שמשון אברהם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / מאתמאטיקה

ענבר ראובן
חיפה / הערך: ליליות

עק נתן, ד"ר
ירושלים, „יד ושם" / הערך: לודז' (בחלקו)

פומרנץ יהודה
תל־אביב / הערך: לחם (בחלקו)

פוקוש־פוכס רפאל דוד, ד"ר
בודפשט / בלשנות

פורטר פיליפ ויילאנד, ד"ר
מיניאפוליס, פרופסור באוניברסיטת מינסוטה / הערך: ליבריה (בחלקו)

פורת יהושע, M.A.
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / הערך: לבנון, היס־טוריה

פינצ'י אריגו, ד"ר
רומא / מאתמאטיקה

פינקל חיים יעקב, ד"ר
חיפה, פרופסור בטכניון / הערך: לאודרמילק, וולטר קלי

פיק פנחס, רס"ן (מיל.), M.A.
ירושלים / צבא, היסטוריה צבאית

פישר יונה
ירושלים, מוזיאון ישראל / אמנות יהודית

פנשמל פיליפ, ד"ר
ליל, פרופסור באוניברסיטת ליל / הערך: ליל (בחלקו)

פראוור סיגברט, ד"ר
לונדון, פרופסור באוניברסיטת לונדון / הערך: לסינג, גוטהולד אפרים

פרימן תומס וולטר, M.A.
מנצ'סטר, מרצה באוניברסיטת מנצ'סטר / הערך: ליוורפול (בחלקו)

פרנקל אברהם הלוי, פרופ' (ז"ל)
הערך: לוח (בחלקו)

פרנקל־רייך מירה, B.A.
ירושלים, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / אמנות

צ'רניאק משה
תל־אביב / הערך: לסקר, עמנואל

קאהן ארקדיוס, ד"ר
צ'יקגו, פרופסור באוניברסיטת צ'יקגו / הערך: ליברמן, יבסי גריגורוביץ'

קאליש אריה ליב
ירושלים „יד ושם" / תו"י במזרח־אירופה

קארפי דניאל, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטת תל־אביב / יהדות איטליה

קופף לותר, ד"ר (ז"ל)
איסלאם

קטן משה, ד"ר
ירושלים, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / תו"י בצרפת, היסטוריה צרפתית

קלוגאי יצחק, ד"ר
ירושלים, פרופסור בטכניון העברי / כימיה

קלוזנר יהודה אריה, ד"ר
ירושלים / היסטוריה וספרויות של מזרח־אירופה

קלויזנר ישראל, ד"ר
ירושלים, הארכיון הציוני המרכזי / תו"י במזרח־אירופה

קליין צביה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטת תל־אביב / העולם הקלאסי, פילוסופיה

קניאל שמואל, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: לבג, אנרי לאון

קניגר ברנרד, ד"ר
חיפה, מרצה בכיר במכון האוניברסיטאי של חיפה / ספרות אנגלית

קפליוק אולגה, M.A.
ירושלים, מדריכה באוניברסיטה העברית / הערך: לודולף, היוב

קרמון יהודה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / גאוגראפיה

קרמל נצל
חולון / הערך: לויזון, לודויג יהודה ליב

רבינוביץ אביבה, M.Sc.
ירושלים / זואולוגיה

רבינוביץ חיים ראובן, הרב
ירושלים / יהדות אה"ב

רבינוביץ מנחם, B.Sc.
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / כימיה

רובינשטין אברהם, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה בר־אילן / חסידות, תו"י במזרח־אירופה

רוזן חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בלשנות

רוטשילד יעקב, ד"ר
ירושלים, / בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / תו"י

רזן משה, B.A.
ירושלים / גאוגראפיה

רונן אברהם, ד"ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת תל־אביב / אמנות

רוקח אבשלום, M.Sc. Agr.
ירושלים, הסוכנות היהודית / הערך: לכיש, חבל־ (בחלקו)

רות בצלאל (ספיל), ד"ר
ירושלים, פרופסור אורח בקווינס קולג', ניו־יורק / תו"י באנגליה

ריכב מאיר, ד"ר
חיפה, פרופסור־משנה בטכניון / מאתמאטיקה

רנד ברוך, M.A.
ירושלים / ספרות ספרדית; היסטוריה של דרום־אמריקה

רפפורט אוריאל, ד"ר
חיפה, מדריך במכון האוניברסיטאי של חיפה / תו"י בימי בית שני

שביד אליעזר, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: למדן, יצחק

שוהם שלמה, ד"ר
תל־אביב, פרופסור באוניברסיטה בר־אילן ובאוניברסיטת תל־אביב / הערך: לומברוזו, צ'זרה

שוורצפוקס שמעון, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה בר־אילן / תו"י בצרפת

שטיינין גדעון
תל־אביב, השירות המטאורולוגי בבית־דגן / הערך: לחות

שטרן מנחם, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / תו"י בימי בית שני

שילוח אמנון, ד"ר
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / מוסיקה

שיפטר עליזה, B.Sc.
ירושלים / זואולוגיה

שיפרין צבי, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / סינולוגיה

שלום גרשם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / קבלה

שניצר פרנסין, B.A.
תל־אביב / הערך: לוס אנג'לס, יהודים

שפיצר אברהם, מהנדס
ירושלים / הערך: לול (בחלקו)

שפיר אוטו עמנואל
רמת־גן / פילוסופיה

שפירא בנימין, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / ביוכימיה

תאודור אוסקר, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: לישמניזיס, לישמניה

תא־שמע ישראל, B.A.
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / תלמוד, ספרות רבנית

תדמור חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / המזרח הקדום

ראשי־תיבות של שמות המחברים

א. או. = אריה (לאו) אוליצקי
א. אח. = אבא אחימאיר
א. אפ. = אלישע אפרת
א. אש. = אליהו אשתור
א. ב. = אומברטו בונאפאצ׳ה
א. ב. ט. = אדם בן־טוביה
א. ב. י. = אברהם בן־יעקב
א. ג. = אוטה גינז
א. גר. = אהרן גרינהוט
א. ה. פ. = אברהם הלוי פרנקל
א. הל. = אברהם הלפרין
א. ז. = אדמונד זילברנר
א. זי. = אורן זינדר
א. חי. = אבינועם חיימי
א. י. = אברהם יערי
א. י. בר. = אברהם יעקב בראוור
א. כג. = אליעזר כגן
א. כש. = אסא כשר
א. לו. = אלכסנדר לוריאן
א. לי. = אליעזר ליבנה
א. ל. ק. = אריה ליב קאליש
א. ס. = אריה סדובסקי
א. סו. = אברהם סולטמן
א. סר. = אריה סרפר
א. ע. ש. = אוטו עמנואל שפיר
א. קפ. = אולגה קפליוק
א. ר. = אברהם רובינשטיין
א. רב. = אביבה רבינוביץ
א. רו. = אברהם רונן
א. שפ. = אברהם שפיצר
א. ת. = אוסקר תאודור
אב. גר. = אברהם גרוסמן
אב. ד. = אברהם דוד
אב. רו. = אבשלום רוקח
אה. א. = אהרן אריאל
או. או. = אורט אוסטרובסקי
או. ספ. = אולגה ספנל
או. רפ. = אוריאל רפפורט
אל. ל. = אליעזר ליבני
אל. נ. = אלישע נתניהו
אמ. א. = אמנון אלטמן
אמ. ש. = אמנון שילוח
אר. גר. = אריה גראבויס
אר. כה. = אריאל כהן
אר. פי. = אריגו פינצ׳י
אר. ק. = ארקדיוס קאהן
ב. א. = בנימין אקצין
ב. ד. ג. = ברנהרד דב גנצל
ב. קנ. = ברנרד קניגר
ב. ר. = בצלאל (ססיל) רות
ב. רג. = ברוך רגב
ב. שפ. = בנימין שפירא
ג. אב. = גישה אבינור
ג. ו. = גוטהולד וייל
ג. טל. = גבריאל טלפיר
ג. סט. = גבריאל סטיבה (עטר)
ג. ק. = גצל קרסל
ג. ק. גר. = גרשון ק. גרשוני
ג. ש. = גרשם שלום
ג. שט. = גדעון שטייניץ
ג׳ס. ו. = ג׳פרי ויגודר
ד. אש. = דוד אשרי
ד. ד. = דוד דירינגר
ד. ז. = דוד זיצ׳ק
ד. י. = דוד יעקבי
ד. לו. = דב לוין

ד. מ. = דוד מיזלר
ד. ק. = דניאל קארפי
ד. ש. ל. = דוד שמואל לוינגר
ה. ג׳. נ. = הוארד ג׳וזף נלסון
ה. דל. = הלל דלסקי
ה. ו. = הוגו ולנטין
ו. ג. א. = וילים גורדון איסט
ז. ה. = זאב הרסט
ז. לב = זאב לב
ח. א. = חיים אורמיאן
ח. ב. = חיים ביינארט
ח. ב. י. = חדוה בן־ישראל־קדרון
ח. וי. = חיים וירשובסקי
ח. ז. ה. = חיים זאב הירשברג
ח. י. כ. = חיים י. כהן
ח. י. פי. = חיים יעקב פינקל
ח. ל. י. = חוה לצרוס־יפה
ח. ר. = חיים רחן
ח. ר. ר. = חיים ראובן רבינוביץ
ח. ת. = חיים תדמור
חג. ב. = חגי בן־שמאי
ט. ו. = טרטו וארטיאינן
י. או. = יששכר אונא
י. א. ק. = יהודה אריה קלחנר
י. ב. = יעקב בן־תור
י. גל. = יעקב גליל
י. הו. = יהושע הורוביץ
י. הס = יצחק הס
י. ח. ה. = יעקב חיים הופיין
י. טג. = יוסף טגליכט
י. טל = יוסף טל
י. ל. = ישעיהו ליבוביץ
י. לי. = יוסף ליבוביץ
י. ל. ל. = יהודה לאו לוי
י. מ. וו. = יוסף מנחם ווירגין
י. מ. ל. = יעקב מ. לנדאו
י. מ. מ. ו. = יוסף (חווה) מילס־וליקרווה
י. מל. = יוסף מלקמן
י. ס. = יהודה סלוצקי
י. פומ. = יהודה פומרנץ
י. צ. ב. = יהודה צבי בלום
י. קל. = יצחק קלוגאי
י. קר. = יהודה קרמון
י. ת. = ישראל תא־שמע
יה. בר. = יהושע ברזילי
יה. ו. = יהודה ואלך
יה. ל. = יהושע ליבוביץ
יה. מ. = יהודה מרטון
יה. פו. = יהושע פורת
יו. ל. = יורם לינדנשטראוס
יו. נ. = יוסף נוח
יו. פי. = יונה פישר
יע. לו. = יעקב לורך
יע. ר. = יעקב רוטשילד
יצ. א. = יצחק אייזנר
יצ. מ. = יצחק מייזליש
יש. ק. = ישראל קלויזנר
ל. ק. = לותר קופף
ל. שט. = לאופולד שטרסר (מרחב)
מ. = מערכת
מ. א. = משה אבנימלך
מ. א. י. = מיכאל אבי־יונה
מ. אל. = משה אלטבאואר
מ. בג. = מיכאל בנזון
מ. בר. = משה ברור
מ. ג. = מרדכי גיחון
מ. דס. = מרסלו דסקל

מ. ד. ה. = משה דוד הר
מ. הר = מרים הר
מ. ו. = מרדכי וורמברנד
מ. ז. = מיכאל זהרי
מ. זל. = מנחם זליגר
מ. חנ. = מרדכי חנזין
מ. ט. = מלכה טרגן
מ. י. = משה ימר
מ. יר. = מרים ירדני
מ. ל. = משה לזור
מ. מד. = מירון מדזיני
מ. ע. ה. = מנחם עמנואל הרסום
מ. צ׳. = משה צ׳רניאק
מ. צ. ס. = משה צבי סגל
מ. ק. = משה קטן
מא. ה. = מאיר הורוביץ
מא. ר. = מאיר ריכב
מי. פר. = מירה פרנקל־רייך
מנ. ר. = מנחם רבינוביץ
מנ. ש. = מנחם שטרן
מש. ב. = משה ברש
מש. ח. = משה חלמיש
מש. ר. = משה רון
נ. ב. מ. = נפתלי בן־מנחם
נ. ע. = נתן עק
נח. ל. = נחמיה לבציון
ס. ל. = סול (שלמה) ליפצין
ס. פר. = סיגברט פראוור
ע. בר. = עמנואל ברנד
ע. גל. = עקיבא גלבוע
ע. ח. = עמוס חכם
ע. שי. = עליזה שיפטר
פ. אפ. = פני אפשטיין
פ. בר. = פרד ברונר
פ. ו. פ. = פיליפ ויילאנד פורטר
פ. י. ב. = פרדריק יוליוס בילסקוב־ינסן
פ. פ. = פנחס פיק
פי. פ. = פיליפ פגשמל
פר. ש. = פרנסק שניצר
צ. בר. = צבי ברס
צ. ו. = צבי ורבלובסקי
צ. קל. = צביה קליין
צ. ש. = צבי שיפרין
ק. בר. = קרל בראון
ר. בנ. = רות בנדל
ר. ד. פ. = רפאל דוד פוקוש־פוכס
ר. לב. = רנה לבו
ר. ע. = ראובן ענבר
ש. א. ה.-ו. = שרה אורה הלר־וילנסקי
ש. א. ע. = שמשון אברהם עמיצור
ש. אד. = שאול אדלר
ש. או. = שמעון אורן
ש. אפ. = שמעון אפלבוים
ש. ה. = שמואל הורביץ
ש. ה. ב. = שמואל הוגו ברגמן
ש. ה. בל. = שלמה הלל בלונדהיים
ש. ו. = שלם ורהפטיג
ש. וי. = שולמית וייסמן
ש. ז. ה. = שלמה זלמן הבלין
ש. מ. = שמעון מרכוס
ש. קנ. = שמואל קניאל
ש. שו. = שמעון שוורצפוקס
שא. מ. = שאול מונסליזה
של. ש. = שלמה שוהם
שמ. א. = שמואל אברמסקי
שמ. ב. = שמעון בורנשטיין
ת. ו. פ. = תומס ולטר פרימן

ראשי־תיבות וקיצורים

א״א = אי־אפשר
אב״ד = אב בית־דין
אדמו״ר = אדוננו מורנו ורבנו
אה״ב = ארצות־הברית
אה״ע = אבן־העזר
או״ם = אומות מאוחדות
אונ׳ = אוניברסיטה
אז״ר = אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ
אח״כ = אחר־כך
א״י = ארץ־ישראל
אל״מ = אלוף משנה
אנג׳ = אנגלית
אע״פ = אף־על־פי
אעפ״כ = אף־על־פי־כן
אצ״ל = ארגון צבאי לאומי
ב״ב = בבא בתרא
בד״כ = בדרך־כלל
ביבל׳ = ביבליוגרפיה
בי״ד = בית־דין
ביה״ר = בית־הרושת
ביכ״נ = בית־כנסת
בימ״ד = בית־מדרש
בימ״ש = בית־משפט
בי״ס = בית־ספר
ב״מ = בבא מציעא
במד׳ = במדבר
בס״ה = בסך הכל
בע״ב = בעל־בית
בע״ח = בעלי־חיים
בע״פ = בעל־פה
ב״ק = בבא קמא
בר׳ = בן רבי
ב״ר = בראשית רבה
ברא׳ = בראשית
בריה״מ = ברית־המועצות
ברכ׳ = ברכות
בתכ״נ = בתי־כנסת
בת״ס = בתי־ספר
ג׳ = גראם
גב׳ = גברת
גרמ׳ = גרמנית
דא״ז = דרך ארץ זוטא
דב׳ = דברים
דהי״א = דברי־הימים א׳
דהי״ב = דברי־הימים ב׳
דו״ח = דין־וחשבון
די״י = דברי ימי ישראל
דנ׳ = דניאל
ד״ר = דוקטור
הגר״א = הגאון רבי אליהו
הוצ׳ = הוצאה; הוצאת
הור׳ = הוריות
הנ״ל = הנזכר לעיל
הקב״ה = הקדוש ברוך הוא
השו׳ = השווה
וגו׳ = וגומר
ויק׳ = ויקרא

וכד׳ = וכדומה
וכו׳ = וכוליה
וע״פ = ועד פועל
ושות׳ = ושותפיו
ז״א = זאת אומרת
ז״ל = זכרונו לברכה
ח״א = חלק א׳
ח״ב = חלק ב׳
חב״ד = חכמה, בינה, דעת
חג׳ = חגיגה
ח״ו = חס ושלום
חוב׳ = חוברת; חוברות
חול׳ = חולין
חו״ל = חוץ לארץ
חו״מ = חושן משפט
חז״ל = חכמינו זכרונם לברכה
חי״ר = חיל רגלים
חשמ״א = חשמונאים א׳
חשמ״ב = חשמונאים ב׳
י״א = יש אומרים
יבמ׳ = יבמות
יה״ב = ימי־הביניים
יהו׳ = יהושע
יו״ד = יורה דעה
יונ׳ = יוונית
יו״ט = יום טוב
יו״ר = יושב־ראש
יחז׳ = יחזקאל
י״ל = יצא־לאור
יק״א = Jewish Colonisation Association (= חברת התיישבות יהודית)
ירו׳ = ירושלמי
ירמ׳ = ירמיהו
י״ש = יין שרף
ישע׳ = ישעיהו
כ״א = כל אחד
כ״י = כתב־יד; כתבי־יד
כי״ב = כיוצא בזה
כי״ח = כל ישראל חברים
כל׳, כלו׳ = כלומר
כמו״כ = כמו כן
כ״נ = כל נדרי
כנ״ל = כנזכר לעיל
כ״ע = כתב־עת
כר׳ = כרך; כרכים
כת׳ = כתובות
לאט׳ = לאטינית
לה״ק = לשון הקודש
ליט׳ = ליטאית
לי״ש = לירות שטרלינג
לסה״נ = לספירת הנוצרים
לפסה״נ = לפני ספירת הנוצרים
מ׳ = מטר
מג׳ = מגילה
מ״ג = מיליגראם
מד״ת = מדרש תנאים
מהד׳ = מהדורה

מהרש״ל = מורנו הרב רבי שלמה לוריא
מו״ל = מוציא לאור
מו״מ = משא ומתן
מטכ״ל = מטה כללי
מל״א = מלכים א׳
מל״ב = מלכים ב׳
מלה״ע = מלחמת־העולם
מלח׳ = מלחמות
מ״מ = מילימטר; מכל־מקום
מנ׳ = מנחות
מס׳ = מסכת; מספר
מס״ב = מסילת־ברזל
מפא״י = מפלגת פועלי ארץ־ישראל
מפ״ם = מפלגת פועלים מאוחדת
מת׳ = מתיה
נו׳ = נולד
נו״ב = נוסח ב׳
נצל״י = נצח ישראל לא ישקר
נפ׳ = נפטר
ס׳ = ספר
ס״ה = סך־הכל
ס״ט = סנט
סי׳ = סימן
ס״מ = סנטימטר
סמ״ק = סנטימטר מעוקב
סמ״ר = סנטימטר מרובע
סנה׳ = סנהדרין
ס״ת = ספר תורה
ע׳ = עיין; עצם; ערך
ע״א = עמוד א׳
ע״ב = עמוד ב׳
עבר׳ = עברית
עו״ד = עורך דין
ע״ז = עבודה זרה
ע״ח = על חשבון
ע״י = על־ידי; על־יד
עי״ז = על ידי זה
עי״כ = על־ידי־כך
ע״כ = על כן
עכו״ם = עובדי כוכבים ומזלות
עמ׳ = עמוד; עמודה; עמודים; עמוס
ע״נ = על נהר
ע״ע = עיין ערך; עיין ערכו; עיין ערכים
ע״פ = על־פי; על־פני
עפ״ר = על־פי־רוב
ערכ׳ = ערכין
ע״ש = על שם
פ׳ = פרק; פרשה
פ״א = פרק א׳
פ״ב = פרק ב׳
פדר״א = פרקי דרבי אליעזר
פוע״צ = פועלי ציון
פס׳ = פסחים
פס״ר = פסיקתא רבתי
פרופ׳ = פרופסור
צל״ח = ציון לנפש חיה

ק"ג	=	קילוגראם
קדה"י	=	קדמוניות היהודים
קדמ'	=	קדמוניות
קהל'	=	קהלת
ק"ו	=	קילוואט
קו"ש	=	קילוואט־שעה
קיד'	=	קידושין
ק"מ	=	קילומטר
קמ"ר	=	קילומטר מרובע
ק"ק	=	קהילה קדושה
ר'	=	ראה; רבי
ראב"ע	=	רבי אברהם אבן עזרא
ר"ה	=	ראש־השנה
רוס'	=	רוסית
ריה"ל	=	רבי יהודה הלוי
רלב"ג	=	רבי לוי בן גרשון
רמ"א	=	רבי משה איסרליש
רמב"ם	=	רבי משה בן מימון
רמח"ל	=	רבי משה חיים לוצטו
רשב"י	=	רבי שמעון בר יוחאי
רש"י	=	רבנו שלמה יצחקי
רש"ל	=	רבי שלמה לוריא
ר"ת	=	ראשי תיבות; רבנו תם
שד"ל	=	שמואל דוד לוצאטו
שה"ש	=	שיר־השירים
שהש"ר	=	שיר־השירים רבה
שו"ע	=	שולחן ערוך
שופ'	=	שופטים
שו"ת	=	שאלות ותשובות
שמ'	=	שמות
שמו"א	=	שמואל א'
שמו"ב	=	שמואל ב'
שמו"ר	=	שמות רבה
שפ"ר	=	שאול פינחס רבינוביץ
שקל'	=	שקלים
תהל'	=	תהלים
תו"י	=	תולדות ישראל
תוש'	=	תושבים
ת"ח	=	תלמיד חכם
ת"י	=	תרגום יונתן
תנח'	=	תנחומא
תנ"ך	=	תורה, נביאים, כתובים
תענ'	=	תענית
תרג'	=	תרגום
ת"ת	=	תלמוד תורה

ל האות, האות השתים־עשרה באלפבית העברי, מציינת בכל הלשונות השמיות הגה צידי־מכתשי־קולי [l]. היא יורשתה של [l] טרם־שמית בכל הלשונות השמיות, אולם רבים גלגוליו של הגה זה כתוצאה מתהליכים פונטיים, כמו הידמות (אסימילאציה) ודיסימילאציה (ע"ע בלשנות, 978) וכו'.

(1) תהליכי הידמות: ברוב הלשונות והניבים מתבצעת הל בווילון, בסמוך למקום חיתוכם של העיצורים האמפאטיים. בסורית ובערבית קיים ביצוע זה גם בשם האלוהות, בזו האחרונה לא בסמוך לתנועת i.

בעברית נדמתה הל בפעלים מגזרה פ"ל לעיצור שבע' השורש, כגון יִקַּח מ־יִלְקַח. בערבית העתיקה הפכה הl שבתווית המידעת אל (= ה־) לחוכך שיני, מכתשי או רוטט, כשהשם המיודע מתחיל בהגאים אלה. כך עבר, למשל, al-šamsu לaš-šamsu (= השמש), al-riğlu לar-riğlu (= הרגל), al-namıru לan-namiru (= הנמר). בניב הערבי המצרי קיימת הידמות הל גם אל הגאים ולאריים ומבטאים ek-kull במקום el-kull (= הבל). גם באמהרית קיימים תהליכי הידמות מרחיקי־לכת של l לפני עיצור סמוך בשטחי דקדוק רבים.

(2) תהליכי דיסימילציה: בעברית "לון" מהשורש "ליל"; בגעז ǝgr מregr וזאת מregl (= רגל), בסורית šešalta מšelšalta (= שלשלת).

(3) שינויי הגאים: במקום l בא בערבית דרומית הגה אחורי: kob במקום kalb (= כלב), of במקום alf (=אלף); באמהרית sost מsalst וזאת מšalast (=שלוש). כמו במצרית, כן מתחלפים בשפות השמיות ההגאים l ור: במקרא שרשרות, בלשון חכמים שלשלת; וכן גם בערבית ובסורית.

הגייתה של ל בפי דוברי עברית בישראל, ואף בחוץ לארץ, מושפעת מהרגלים פונטיים בלשון ארץ מוצאם של הדוברים, כגון הגיית l לא־רכה בפי יוצאי רוסיה ובולגאריה לפני תנועות אחוריות, ובכל המצבים (לפני תנועות קדמיות ואחוריות) בפי יוצאי ארצות אנגלו־סכסיות.

ערכה המספרי של האות ל' בא"ב העברי — 30.

בלשונות ההודו־אירופיות. בעוד שהל' הכנענית עברה, במעברה לאלפבית היוני־המערבי והאיטאלי, סיבוב ב־°180 (עם שינוי כיוון הכתיבה), נשתנה כיוונה באלפבית היוני־המזרחי (היוני־הקלאסי והקירילי) ב־°90 (ר' לוח). שם האות באלפבית היוני הוא לַמְבדא (λάμβδα). תיפקודן של יורשות הל' בשפות האירופיות מותנה בשתי תכונות שיש לפונמה l בלשונות רבות:

א. עם עיצור נוסף בלבד עשויה l להוות הברה (-so l nans [הברתית], כגון vlk [= זאב] בצ'כית).

ב. בתנאים פונטיים שונים (בפרט סמוך לתנועות מסויימות) עשוי היתוכה של l להתגוון לגוון l (קדם־לשוני־שיני, „בהיר", „רך") ולגוון ł (חיכי, „כהה" „עבה", „קשה"). מבחינה צלילית מתקרב הגוון הראשון לy (י) והשני לw (עיצור דו־שפתי). כתיבים לאומיים רבים מבדילים הבדלה גראפית בין הגוונים הפונטיים הנוצרים באופן זה.

כבר בלאטינית מאוחרת ואחר כך באיטלקית שווה ייצוגה הכתיבי של ה[l] הרכה לזה של [y] (איטלקית piano, לאטינית planus; gli הוא סימן גראפי ל[yi] בכתיב האיטלקי המודרני); והוא הדין בצרפתית, שבה ill הוא ייצוג גראפי של [iy] וכן בספרדית: ll. בכתבי־יד סלאוויים עתיקים באה לפעמים ההבחנה באמצע המלה ע"י סימן ' סמוך ל λ לציון הרכות; בדרך־כלל תלוי טיבה של הλ באמצע המלה ובסופה בטיבה של התנועה הבאה אחריה (גוון „רך" לפני תנועות „קדמיות" וגוון קשה לפני תנועות „אחוריות"). מאידך הכתיב הסרבי הקירילי מבדיל בין λ ל љ וכן הקרואטי הלאטיני בין l לlj. הפולנית מפרידה דווקא את ה[l] השינית הדו־שפתית הפרדה גראפית משאר גוני l על־ידי הנהגת סימן מיוחד בשבילה: ł כתיבים אחדים (עתיקים ומודרניים) מאחדים את הl הקשה איחוד כתיבי עם

מ.

התנועה האחורית ונהגים בסימן התנועה לשתיהן: בצרפתית autre (מן המאה ה12 ואילך) — altre (עד המאה ה12); בסרבוקרואטית Beograd (שם העיר בלגראד), במקום הצורה הקודמת Belgrad (היינו „עיר לבנה"). בכתיב המודרני של לשונות מערב־אירופיות אחדות מסומנת הברתיותה של l על ידי זיווגה עם האות e (לפניה או אחריה): אנגלית people [pi:pl], צרפתית sangle [sã:gl], גרמנית Esel [e:zl].

האות λ ביוונית ו Λ בכתב הקירילי העתיק ציינו את המספר 30. ה L הרומית מציינת את המספר 50.

ת. ר.

לֵאָה, אשת יעקב (ע"ע) ובתו הבכירה של לָבָן (ע"ע), אחי אמו. במרמה השיאה לבן ליעקב לפני אחותה רחל, אשר אותה אהב יעקב ובה עבד שבע שנים (בראׁ כט). ל' ילדה לו 6 בנים: ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר וזבולון (ע' ערכיהם), אבות השבטים, שנקראו בשמם, ובת אחת, דינה (ע"ע). אחרי לידת יהודה, נתנה את זלפה שפחתה ליעקב לאשה, וממנה נולדו לו גד ואשר (ע"ע). ל' מתה בחיי יעקב ונקברה במערת המכפלה (בראׁ מט, לא). כבר בספר רות (ד, יא) נזכרת ל' כאחת „האמהות", שבנו את בית ישראל. אף־על־פי שהמברכים הם משבט יהודה, מבני ל', בא שמה אחרי זה של רחל. גם במסורת הדורות נחשבת ל' כאחרונה ב4 האמהות: שרה, רבקה, רחל ול', והקדימו לה את רחל, המבכה על בניה (ירמ' לא, יד). המקובלים חיברו „תיקון־ל'" כחלק מתיקון־חצות, ונהגו לאמרו גם בימים של שמחה, כשלא אמרו „תיקון רחל".

ה א ג ד ה מציגה את ל' כצדקנית (ברכ' ס"ז, ע"ב). ידעה ל' כי נועדה לעֵשׂו הרשע, „והיתה בוכה עד שנשרו ריסי עיניה" (ב"ב קכ"ג, ע"א), וע"י כך בטלה הגזרה (ב"ר ע', ט"ז) וניתנה גם היא, כאחותה, ליעקב הצדיק. שאיפתה היתה להעמיד שבטים רבים, ובזה מסתבר מעשה הדודאים (בראׁ ל, יד—יח; ירו' סוטה ג', ד'; ועוד). למרות המאבק בין האחיות על אהבתו של יעקב, לא חדלה ל' מעולם מדאגתה לרחל. כעדות לכך מספרת האגדה, כי דינה, בתה, זכר היתה במעיה, ואמרה ל' בלבה: „י"ב שבטים עתידין לצאת מיעקב, ששה יצאו ממני וארבעה מן השפחות, הרי עשרה; אם זה זכר, לא תהא אחותי רחל כאחת השפחות; מיד נהפכה לבת" (ברכ' ס', ע"א). צדקנותה מוכחת גם בזה ש„מיום שברא הקב"ה את עולמו לא היה אדם שהודה לקב"ה, עד שבאתה ל' והודתו, שנאמר: הפעם אודה את ה'" (שם ז', ע"ב). האגדה קובעת כי ל' יפה היתה גם היא כרחל (מד"ת ב', ע"א, ועוד).

E. Meyer, *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme*, 286, 426/7, 1906, G. Ryckmans, *Les Noms propres sud-sémitiques*, I, 117, 1934; E. A. Speiser, *Genesis*, 1964.

מ.

לֵאוֹ (Leo), שמם של 13 אפיפיורים. החשובים שבהם:

(1) ל' I ה„ג ד ו ל" (אפיפיור ב440—461), מקדושי הכנסיה. ל' רדף את תומכי פֶּלַגיוס (ע"ע) ואת המאניכאים (ע"ע מָני) בחלק המערבי של הקיסרות הרומית. פעמיים עלה בידו להציל את העיר רומא מהרס ע"י פניה ישירה אל הבארבארים הפולשים. הוא הצליח להשפיע על אַטילה (ע"ע) לפנות את כחותיו מאיטליה (452), ועל גֵיסֵריך (ע"ע) — להימנע מלהרוג את תושבי רומא ומלהעלות את העיר באש (455). הקיסר וָלֶנטיניָנוס III (ע"ע) תמך בתביעתו לשלטון בכנסיה במערב, לרבות גאליה, שבה ניסה ההגמון של אָרל הילָריוס (ע"ע) להשתלט על הכנסיה המקומית. במזרח לא זכה ל' להכרה בשלטון־היחיד שלו, אך ההגמון של קושטא הצליח לשחרר את הכנסיות המזרחיות מרודנותו של האפאטריארך מאלכסנדריה רק הודות לסיועו של ל', שנציגיו השתתפו בוועידת הכנסיה בכאלקֶדון ב451 (ע"ע כנסיה, ועידות). ועידה זו קיבלה בהתלהבות את מכתבו של ל' אל ההגמון מקושטא (449) — מכתב שכּוּנה אח"כ Tome — שבו נוסחה הדוגמה הנוצרית בניגוד להשקפות המונופיסיטיות (ע"ע) של אֶוטיכֵס (ע"ע ביזנטיון, עמ' 363), שהכנסיה של אלכסנדריה תמכה בהן. בכך נתאשר מעמדה של רומא כפוסקת־הלכה בעניינים תאולוגיים, אולם אותה שעה באה הכנסיה במזרח תחת שלטתם של הקיסר ושל ההגמון (אח"כ האפאטריארך) של קושטא. הוועידה החליטה, למרות מחאותיהם של נציגי ל', שמעמדה של הכנסיה של קושטא שווה לזה של רומא; הוקעת החלטה זו מצד ל' לא הועילה.

ל' היה האפיפיור הראשון שהשאיר אחריו כתבים רבים, וכן דרשות ומכתבים. כתבים אלה הניחו, בין היתר, יסוד לתביעותיהם של גרֵגוריוס VII (ע"ע) ויורשיו לשלטון בכנסיה. כ„ממלא־מקומו של פטרוס" — תואר שטבע ל' — היה האפיפיור לבדו זכאי להיות שליטה של הכנסיה העולמית. — כתביו של ל' כלולים ב J. P. Migne, Patrologia latina, 54—56, 1846.

T. G. Jalland, *The Life and Times of St. L. the Great*, 1941.

(2) ל' III (אפיפיור ב795—816), מקדושי הכנסיה. בן רומא, נבחר לכהונתו אחר מות אַדריאנוס I. מתנגדיו, ביניהם קרובי קודמו, קשרו קשר נגדו, תקפוהו בשעת תהלוכה ופצעוהו (799). ל' ברח אל קארל הגדול, מלך הפראנקים והלאנגובארדים, וזה החזירו, כעבור חצי שנה, על כנו ואיפשר לו לטהר עצמו מן ההאשמות שהטילו עליו מתנגדיו. בבוא קארל הגדול לרומא, בשנה שלאחר־מכן, הכתיר אותו ל', בחג המולד בשנת 800, לקיסר רומי. על משמעות המעשה, מניעיו ונסיבותיו, חלוקות דעות ההיסטוריונים. מאורע זה שימש, מאוחר יותר, משען לתאוריה שלפיה שואב הקיסר את סמכותו מהאפיפיור, והלה רשאי להדיח קיסר שאינו ראוי לתפקידו. ביזמתו של קארל הגדול הוקיע ל' את הכפירה ה„אדופּטיוניסטית" שנפוצה בספרד, שלפיה ישו אינו בן־אלוהים מטבעו אלא מכוח אימוץ. לעומת זאת סירב להיכנע לדרישתו ולהוסיף את המלה "filioque" („ומן הבן") לנוסח הניקיאני של עיקרי־האמונה (ע"ע ניקיאה, ועידות; דוגמה, עמ' 50, למטה). אף־על־פי שהאמונה כי רוח הקודש נובע מן „האב" ו„הבן" גם יחד, היתה מקובלת בכנסיה המערבית ומאושרת מטעם ל' עצמו, לא רצה האפיפיור לשנות את הנוסח הרשמי של עיקרי־האמונה, אולי כדי למנוע קרע בין הכנסיות המערבית והמזרחית. הכללת המלה "filioque" בעיקרי־האמונה של הכנסיות במערב נעשתה בהדרגה במאה ה10, וע"י כך הוחרפו הניגודים בין הכנסיה הלאטינית לבין הכנסיה היוונית. במות קארל הגדול התחדשו הקשרים והמרידות נגד ל', אך הוא הצליח להישאר בתפקידו עד מותו.

(3) ל' IV (אפיפיור ב847—855), מקדושי הכנסיה, בן רומא, נבחר לאפיפיור במות סרגיוס II. הוא פעל לשיקום

ההרס שגרמו המוסלמים בפשיטתם על רומא ב846, ובנה חומה סביב העיר שמצפון לנהר טיבר, שנקראה מאז על שמו „העיר הלאונינית", קומם הריסותיהן של כנסיות רבות, ביניהן הבאסיליקה הלאטראנית. פשיטה מוסלמית שניה, ב849, נהדפה בידי בעלי־בריתו של ל' מאיטליה הדרומית. — ב850 הכתיר ל' לקיסר את לודויג II (ע"ע לודויג, קיסרים פראנקים וגרמנים) וב853 העניק את התואר „קונסול" לאלפרד, בנו בן ה4 של אֶתֶלוּולף, מלך וֶסֶכּס (אח"כ אלפרד „הגדול", ע"ע). תביעתו לסמכות עליונה בכנסיה המערבית נתקלה בהתנגדותו התקיפה של הינקמַר מרֵנס (ע"ע).

(4) ל' VIII (אפיפיור ב963—965). בן רומא שלא שימש בכהונה, אלא היה הדיוט שעמד בראש לשכת האפיפיור ומתומכיו של הקיסר אוטו I (ע"ע). הוא נבחר בידי אותה מועצת־כנסיה שהדיחה את קודמו, יוהנס XII (ע"ע). כשיצא אוטו I מאיטליה, הושב יוהאנס על כנו ול' נמלט אל אוטו. אחרי מותו של יוהאנס ב964, נבחר תחתיו בנדיקטוס V, אולם אוטו שב מיד לרומא, וכינס מועצת־כנסיה וזו החזירה את ל' לכס האפיפיור. בנדיקטוס הוגלה לגרמניה, ואילו ל' נשאר בתפקידו עד למותו, חדשים מספר לאחר מכן. לל' יוחסו בולות אפיפיוריות אחדות, שלפיהן קיבל אוטו סמכויות רבות לגבי הכנסיה. ברם, הוכח שבולות אלו אינן אלא זיופים, מעשי־ידי תומכי הקיסרים בעת המאבק על האינוֶסטיטורה (ע"ע גרמניה, היסטוריה, עמ' 423).

(5) ל' IX „הקדוש" (ברונו — Bruno, אפיפיור ב1049—1054). נו' ב1002 באלזאס למשפחת אצילים שהיתה קרובה קרבת־משפחה לקיסרים הסאליים (ע"ע גרמניה, היסטוריה, עמ' 422). הוא התחנך בלורן והושפע שם מהתנועה לתיקו־נים בכנסיה, וכן מתנועת קליני (ע"ע). ב1026 נבחר להגמון של טול, וב1048 מינהו קרובו, הקיסר היינריך III (ע"ע), לאפיפיור. לאחר שנתאשרה בחירתו ברומא, הוכתר ל' בפב־רואר 1049, והוא החל, בתמיכתו של הקיסר, בתיקונים מרחיקי־לכת, שבזכותם יש לראות בו את מחדשה של האפי־פיורות אחרי דורות של ניוון רב־שערוריות. מאמציו היו מכוונים בעיקר נגד נישואי כמרים ונגד קניית משרות כנסייתיות וסאקראמנטים (ע"ע סימוניה). ל' הקיף את עצמו בחבר יועצים מוכשרים, ביניהם האפיפיורים־לעתיד־לבוא סטפנוס IX וגרגוריוס VII (ע' ערכיהם). הוא ערך מסעות באיטליה, בצרפת ובמערב־גרמניה, וכינס ועידות שתרמו לביסוס הסמכות העליונה של האפיפיורות. יורשיו המשיכו את מדיניותו באשר לתיקונים בכנסיה, אך לא באשר לשיתוף־הפעולה עם הקיסרים.

ב1053 יצא ל' בראש צבא למלחמה בנורמאנים, שהחלו בכיבוש דרום־איטליה, אולם נוצח בקרב, והיה 9 חדשים בשבי. בהיותו בשבי, שיגר ל' משלחת לקושטא, שבראשה עמד החשמן הומבֶּרט, איש שלא נטה לפשרות. תפקיד המש־לחת היה להאשים את האפאטריארך מיכאל קֶרולאריוס בשתלטנות ובסטיות ממנהגי הכנסיה. ביולי 1054, אחרי מותו של ל', הכריזה המשלחת חרם על האפאטריארך וגרמה בזה לקרע בין הכנסיה הלאטינית לבין הכנסיה היוונית (ע"ע סכיזמה).

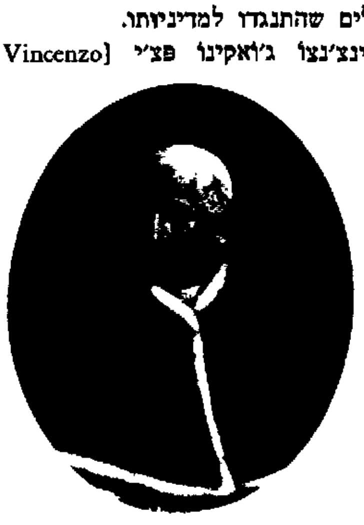
(6) ל' X (ג'ובאני די מדיצ'י [Giovanni de Medici], אפיפיור ב1513—1521). נו' 1475; בנו השני של לורנצו „המפואר" די מדיצ'י (ע"ע), שליטה של פירנצה. בגיל 14 קיבל תואר חשמן, אך המשיך בלימודיו. מעשיו וקורותיו כחשמן וכאפיפיור היו קשורים בקורות משפחת מדיצ'י, שעמד בראשה אחרי מות אחיו הבכור, פיירו, ב1503. במות יוליוס II, ב1513, נבחר ל' לאפיפיור. הוא היה בזבזן, רודף תענו־גות ודואג מעל לכל לענייניהם של בני־משפחתו; עם זאת דייק במילוי חובותיו הדתיות והיה בעל מידות טובות. ל' פעל לחיזוק מעמדה של רומא כמרכז למדע, לספרות ולאמנות. יחסו ליהודים היה טוב והוא אף התיר להקים בית־דפוס עברי ב1518. מטבעו היה ל' אוהב־שלום, וכדיפלומאט ממולח הצליח לנצל את היריבות בין המעצמות הגדולות באיטליה, כדי לשמור על שלמותה של מדינת האפיפיור וגם לקדם את האינטרסים של משפחת מדיצ'י.

ל' עלה על כס האפיפיורות בעת שהוועידה הלאטֶראנית החמישית (ע"ע כנסיה, ועידות) היתה במושבה. בזריזותו הדיפלומאטית פתר ל' את הבעיות השונות שעמדו על הפרק ונעל את הוועידה ב1517, אך פגמים רבים בכנסיה, ביניהם מכירת כתבי־הכפרה (ע"ע אינדולגנציה), לא תוקנו ואף לא הוקעו בוועידה זו. אותה שנה פתח לותר (ע"ע) במרידתו בסמכות האפיפיור, שהקיפה, כבר בימי ל', חלק גדול מצפון־אירופה. הקונקורדאט עם צרפת, שנחתם ב1516 והעניק למלך צרפת סמכויות נרחבות לגבי הכנסיה הגאליקאנית (ע"ע גַליקניזם), היה בגדר פגיעה רצינית בסמכות האפי־פיורית, וגם הסכמיו עם ארצות קאתוליות אחרות לא היו תמיד לטובת הכנסיה.

H. M. Vaughan, *The Medici Popes*, 1908; G. Truc, *L. X. et son siècle*, 1941.

(7) ל' XII (אניבאלה דלה ג'נגה [Annibale della Genga], אפיפיור ב1823—1829). נו' ב1760 בספולֶטו למשפחה אריסטוקראטית ונתמנה ב1792 למזכירו של פיוס VI. ב1816 נהיה לחשמן, אך פעילותו ב„קוריה" היתה מצומצמת מחמת בריאותו הרופפת. בחירתו לאפיפיור היתה נצחון לישועים (ע"ע) ולראקציונרים. האֶנציקליקה הראשונה שלו, Ubi primum, הוקיעה את הסובלנות ואת האדישות בענייני דת. מדיניות־דיכוי חמורה, שהנהיג ל' במדינת האפיפיור, גרמה לכך שרבים מהתושבים החלו מקווים לישועה מהקמתה של איטליה מאוחדת. ל' נהג בחומרה כלפי היהודים. ב1826 החמיר את חוקי הגטו, ועשירים יהודים רבים היגרו לצפון־איטליה. אורח־חייו הנזירי, ישרו ונקיון־כפיו זיכוהו בכבוד אף מצד אותם קאתולים שהתנגדו למדיניותו.

(8) ל' XIII (וינצ'נצו ג'ואקינו פצ'י [Vincenzo Gioacchino Pecci], אפיפיור ב1878—1903). נו' בקארפינֶטו ב1810, התחנך אצל הישועים, הוסמך ב1837 לכומר ומילא תפקידים מינהליים במדינת האפיפיור (1838—1843). ב1843 נתמנה לנונציוס ב־בריסל, ביקר גם בערים אחרות באירו־פה ורכש נסיון דיפ־לומאטי. ב1846 נתמנה

האפיפיור לאו XIII

להגמון של פְּרוּג׳ה, ב1853 הועלה לדרגת חשמן, ואחר מות פיוס XI, ב1878, נבחר לאפיפיור. בימיו חזרה האפיפיורות, שניטל ממנה זה מקרוב אָפיה המדיני־הטריטוריאלי, והיתה למוסד בין־לאומי בעל סמכות מוסרית ראשונה במעלה (ע״ע איטליה, היסטוריה, עמ׳ 744). אעפ״כ לא השלים ל׳ עם אבדנה של „מדינת האפיפיור" ויחסיו עם ממשלת איטליה היו רעים. לעומת־זה זכו מאמציו להשלים בין עקרי הקאתוליות לסדרי החברה המודרנית בהד חיובי רב בארצות אחרות, ובמיוחד בגרמניה, שנטשה ב1887 את „מלחמת התרבות" (ע״ע גרמניה, היסטוריה, עמ׳ 458).

באנציקליקה Praeclara (1894) עשה ל׳ נסיון זהיר לקראת איחודן של הכנסיות הנוצריות השונות. אולם, כפי שהבהיר באנציקליקה אחרת, Satis cognitum, שפירסם ב1896, עמד על דעתו, כי האפיפיור לבדו הוא ראש ההיירארכיה הנוצרית. באנציקליקה Aeterni patris (1879) החזיר ל׳ את תומַס (ע״ע) מאַקוינַס, אחרי מאות שנים של שכחה, למקום־כבוד כתאולוג וכהוגה־דעות חברתי ומדיני. ע״י כך הפך התומיזם להיות הפילוסופיה הרשמית של הכנסיה הקאתולית (ע״ע תומיזם ונאו־תומיזם). בסיועם של עקרונות תומיסטיים הצליח ל׳ להשלים בין הקאתוליות לבין תוצאותיהן של המהפכה הצרפתית והמהפכה התעשייתית, ובדרך זו ביקש לשמור על נאמנותם של הפועלים, האינטלקטואלים והמדינאים לכנסיה. האנציקליקה Rerum novarum (1891), שבה הגדיר ל׳ את חובותיהם ואת זכויותיהם של הפועלים והמעבידים, והדגיש את האידיאל של „שכר צודק", נחשבה להכרזה רבת־משמעות בעניינים חברתיים, ופיוס XI (ע״ע) חזר עליה ב1931 באנציקליקה Quadragesimo anno. — ל׳ עודד את השימוש בספריית הוואטיקאן והיה הראשון שהתיר להיסטוריונים להשתמש בגנזכי האפיפיורים (1883). ב1893 נקט עמדה חיובית כלפי חקר כתבי־הקודש וב1902 הקים את הוועדה לכתבי־הקודש כגוף מרכזי של הכנסיה לחקר המקרא ונתן בכך דחיפה לעיסוק בפרשנות המקרא בחוגי הקאתולים.

וע״ע מקרא: פרשנות.

C de T' Serclaes, *Le Pape L. XIII*, I-III, 1894–1906

א. סו.

לֵאוֹ אַפְרִיקָנוּס — Leo Africanus — כינויו (בשפות אירופה) של **אֶל־חַסַן אִבְּן מֻחַמַּד אֶל־וַזאן אַ־זַיַּאתִי** – الحسن ابن محمد الوزان الزياتي — (1485, גראנאדה — 1554, תוניס), גאוגראף ערבי. לאחר כיבוש גראנאדה בידי הנוצרים, עברה משפחתו לפס, ושם שירתו אביו ודודו בחצרו של שולטאן מארוקו. בגיל צעיר נכנס ל׳ לשירות השולטאן והוטלו עליו שליחויות מדיניות ומסחריות חשובות. תוך כדי מילוי תפקידיו אלה, ביקר בכל רחבי אפריקה הצפונית ואף ערך שני מסעות לטומבוקטו (ע״ע). מ1515 שהה בשליחות שולטאן מארוקו במזרח, ביקר בקושטא ונפגש עם השולטן התורכי סֶלים I במצרים. בדרכו חזרה נפל בידי שודדי־ים סיציליאניים (1517), שמסרוהו לאפיפיור לאו X (ע״ע). הלה הטבילו לנצרות והסב את שמו ליוהאנס ל׳ — Johannes Leo. ל׳ למד איטלקית ולאטינית ועסק בהוראת ערבית ובכתיבת חיבורים. החשוב והמפורסם בחיבוריו הוא Descrittione dell'Africa („תיאורה של אפריקה"), שחיבר ב1526. נראה שכתב ספר זה באיטלקית על־פי רשימות שערך קודם בערבית. ב1550 נדפס הספר באיטלקית וב1556 תורגם ללאטינית ולצרפתית, והיה במאה ה16 אחד המקורות העיקריים באירופה להכרת אפריקה. הספר מתאר את הנוף, את התושבים ואת המשטר באפריקה הצפונית ובאיזור שמדרום לסחרה, מהאוקיינוס האטלאנטי ועד ים־סוף. על־שם חיבור חשוב זה נתכנה ל׳ „אַפריקנוס". בין חיבוריו האחרים יש להזכיר מילון ספרדי־ערבי (שאבד), שבו השתמש בשעתו הרופא היהודי יעקב מַנטינו (ע״ע).

ב1530 שב ל׳ לתוניס ושם חזר לדת אבותיו.

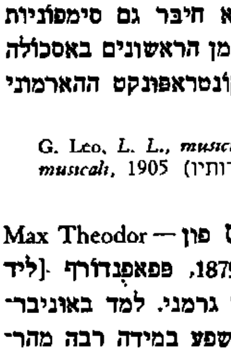
L. Massignon, *Le Maroc ... d'après Léon l'Africain*, 4–11, 32–69, 1906; Jean-Léon l'Africain, *Description de l'Afrique* (nouvelle éd. traduite par A. Épaulard), 1956.

נח. ל.

לֵאוֹ, לֵאוֹנַרְדוֹ — Leonardo Leo — (1694, סן ויטו דֶלי סְקיאַוִי [היום: סן ויטו די נורמאני], אפוליה — 1744, נאפולי), מלחין איטלקי. ל׳ למד בשנים 1703—1715 בקונסרוואטוריון דלה פיטה די טורקיני בנאפולי. יצירתו הראשונה, דראמה מוסיקאלית על חיי קדושים, L'infedeltà abbattuta („הבגידה שדוכאה"), הוצגה ב1712 וזכתה להצלחה גדולה. כתוצאה מכך נתמנה ל׳ לאורגאניסט משנה של הקאפלה המלכותית (1713) ולאחר מכן לאורגאניסט ראשי ולמאסטרו של אותה הקאפלה; כן עסק בהוראה. עם תלמידיו נמנו המוסיקאים ניקולו פיצ׳יני (N. Piccini) וניקולו יומלי (N. Jommeli). ל׳ נתפרסם בזכות המוסיקה הדתית (7 אוראטוריות ו17 קאנטאטות) שחיבר, והאופרות הקומיות והרציניות, שמספרן מגיע ל81. הוא חיבר גם סימפוניות וקונצ׳רטות לצ׳לו ולכינור. הוא היה מן הראשונים באסכולה הנאפוליטנית שהתמחה בשימוש בקונטראפונקט ההארמוני החדש.

G. Leo, *L. L., musicista del secolo XVIII e le sue opere musicali*, 1905 (עם רשימה מלאה של יצירותיו)

לַאוּאֶה, מַכְּס תֶּאוֹדוֹר פֶלִיכְּס פון — Max Theodor Felix von Laue — (1879, פפאפֶנדורף [ליד קובלֶנץ] — 1960, ברלין), פיסיקאי גרמני. למד באוניברסיטות שטראסבורג, גֶטינגן (שם הושפע במידה רבה מהרצאותיו של ואלדמאר פוגט [W. Voigt] בפיסיקה עיונית) וברלין (שם היה תלמידם של מַכּס פלַנק [ע״ע] וא. לומר [O. Lummer]). ב1905 נתמנה לאסיסטנט של פלאנק בברלין וב1909 עבר למינכן, שם ביצע את עבודותיו בקרני־X. לאחר מכן שימש בתפקידי־הוראה בציריך ובפראנקפורט ע״נ מַין. מ1919 היה פרופסור לפיסיקה עיונית בברלין וב1951 קיבל על עצמו את הנהלת המכון ע״ש פלאנק למחקרים בכימיה פיסיקאלית.

מ ת פ. לאואה

עבודתו המדעית הקיפה שטחים רבים ושונים של הפיסיקה החדישה: תורת־היחסות, תורת הקוואנטים וספקטרוסקופיה. אולם גולת־הכותרת של מחקריו היתה תרומתו לחקר קרני־X. בראשית המאה ה20 היתה מהותן של קרני־X עדיין מוטלת בספק, משום שלא ניתן היה ליצור סָריג שיפזר אותן ויוכיח את טבען האלקטרומאגנטי. היה זה רעיונו של ל׳ להשתמש בגביש, שהמרחק בין מישוריו הוא מסַדר גודל

של אַנְגְסְטְרֶם (10^{-8} ס"מ) ליצירת תופעות התאבכות של קרני־X, וזאת בזמן שידיעת מבנה הגביש היתה נחלתם של פיסיקאים מועטים בלבד (ע"ע גביש עמ' 232, 237—238). כך סלל ל' את הדרך להבנת קרני־X מצד אחד, ולחקר מבנה הגבישים מצד שני. בשנת 1912 אישרו פ. קניפינג ו. פרידריך בדרך הניסוי את הנחותיו וחישוביו של ל' במסגרת מחקר שנעשה בפיקוחו. בשנת 1914 הוענק לל' פרס־נובל לפיסיקה. וע"ע ברג; בַּרקלה; קרני־X.

מבין כתביו של ל' יש להזכיר: Das Relativitätsprinzip („עקרון היחסות"), 1911; Die Relativitätstheorie („תאוריית היחסות"), 1921; Das physikalische Weltbild („תמונת־העולם הפיסיקאלית"), 1921; Geschichte der Physik („תולדות הפיסיקה"), 1946.

H. Hartmann, *Schöpfer des neuen Weltbildes*, 178–210, 1952.

מ.

לֶאוּב, אַרְט וַן דֶר — Aart van der Leeuw — (1876, דלפט — 1931, ורבורך), סופר הולאנדי. ל' למד משפטים, בניגוד לרצונו, ועבד שנים מועטות בלבד במקצועו. לאחר מכן הסתגר בחיי־בדידות והתמסר לעבודה ספרותית. בשיריו וביצירותיו בפרוזה, במיוחד בספרו De kleine Rudolf („רודולף הקטן"), 1930, בולטים יסודות אוטוביוגראפיים. ל', סופר רגיש לפער שבין האידיאל המופשט ועולם המציאות, השתייך לאסכולה הנאו־רומאנטית. שרשי יצירתו הם בחדוות־החיים ובאהבה אליהם, ומקורות־השראה מצא בטבע, בהיסטוריה ובעולם הילדים. הפרוזה שלו פיוטית ועתירת־דמיון. מבין כתביו בפרוזה יש לציין עוד: Kinderland („ארץ הילדות"), 1912; Ik en mijn speelman („אני ונגני"), 1927. קובץ שיריו (Verzamelde gedichten) יצא־לאור ב־1950.

F. W. van Heerikhuizen, *De strijd van A. v. d. L.*, 1951.

לַאוּבֶּה, הַיְנְרִיךְ — Heinrich Laube — (1806, שפרוטאו [שלזיה] — 1884, וינה), סופר ועתתאי גרמני ומנהל תיאטראות. ל' למד תאולוגיה, אך ב־1833 נתמנה לעורכו של Zeitung für die elegante Welt („העתון לחברה האלגנטית") בליפציג, שנעשה בעריכתו לבטאונה של התנועה „גרמניה הצעירה" (ע"ע גרמנית, ספרות: עמ' 566). בשל עמדתו בתקופת מהפכת־יולי הצרפתית ולאחריה, גורש ל' מסאכסוניה ב־1834, והושם במאסר בברלין למשך תשעה חדשים. ב־1848 נבחר לפארלאמנט בפראנקפורט, אך התפטר בהתחלת 1849 ותתמנה למנהלו האמנותי של „הבורגתיאטר" בווינה. ב־18 שנות פעולתו (עד 1867), העלה את רמת הרפרטואר, ואירגן צוות מלוכד, מורכב מטובי השחקנים. בשנים 1868—1871 ניהל את התיאטרון העירוני בליפציג, וב־1872—1880 את התיאטרון העירוני בווינה. — חשובים לתולדות התיאטרון הגרמני חיבוריו: Das Burgtheater, 1868; Das norddeutsche Theater („התיאטרון הצפון־גרמני"), 1872; Das Wiener Stadttheater („התיאטרון העירוני של וינה"), 1875. מבין מחזותיו: Struensee, 1847; Die Karlsschüler („תלמידי ביה"ס קארל"), 1848 — על ימי־נעוריו של שילר; Graf Essex („הרוזן אסכס"), 1856. ל' היה גם מחבר פורה ביותר בתחום הרומאן (במיוחד יש להזכיר את הרומאן ההיסטורי Der deutsche Krieg [„המלחמה הגרמנית"] ב־9 כרכים, 1863—1866, על מלחמת שלושים השנה), הסיפור ותולדות הספרות. — כל כתביו יצאו לאור ב־50 כרכים, 1908—1909.

W. Lange, *H. L.s Aufstieg*, 1923; E. Ziemann, *H. L. als Theaterkritiker*, 1934; W. Dietze, *Junges Deutschland und deutsche Klassik*, 1957.

לֶאוּבֶנְהוּק, אַנְטוֹנִי וַן — Antony van Leeuwenhoek — (1632, דֶלפט — 1723, שם), חוקר־טבע הולנדי. ל' למד רק שנים אחדות בבית־ספר ועבד אח"כ בבית מסחר לאריגים. פרט לכמה שנים באַמסטרדאם וביקור באנגליה, חי ל' כל ימיו בעיר־מולדתו. בכוח שקידתו ולימודו העצמי הפך לחוקר דגול בביולוגיה ולממציא בטכניקת המיקרוסקופיה. מגיל צעיר החל להתעניין באופטיקה ועשה ניסויים בבניית מיקרוסקופ (ע"ע). בתצפיותיו השתמש בעדשה יחידה, שאותה לטש בעצמו, ואף ניסה להכינה מחמרים שונים. על האַבֶּראציה הכרומאטית, בה לקו רוב המיקרוסקופים בימיו (ע"ע עדשות), התגבר ל' בשימוש בעדשות קטנות ביותר, בעלות מרחק־מוקד קצר. ההגדלה המירבית במיקרוסקופ של ל' היתה פי 270. במרוצת חייו בנה כמה מאות מיקרוסקופים, אך מעולם לא מכר ולא השאיל אחד מהם, אבל נתן אחד במתנה לפיוטר הגדול, קיסר רוסיה, שביקר אצלו (1698), והוריש 26 ל„חברה המלכותית" בלונדון, שהיה חבר בה. תצפיותיו הקיפו מכל הבא ביד: כלי־דם, תאי־זרע, „חיות זעירות", קליפות של עצים וכו'. הוא מדד בדייקנות גדולה ונהג אף לצייר את אשר ראה. בזמנו עדיין לא היתה בשימוש יחידת־מידה מוסכמת, וע"כ ביטא את מדידותיו בהשוואה לגודל גרגירי־חול עדינים או גסים וגופים קטנים אחרים, שאת מידותיהם הכיר.

א ון לאובנהוק

בהסתכלויותיו בנימי־דם של זחלי צלופח ויצורים אחרים הרחיב את הידיעות על הזרימה הקאפילארית (1668), אותה גילה בן־דורו מָרצֶ'לו מַלפיגי (ע"ע); כן הבחין בכדוריות האדומות, אותן חשב מאלפיגי לגרגירי־שמן, תחילה בדגים ובצפרדעים ואח"כ (ב־1673) באדם, ביונקים אחרים ובכמה חסרי־חוליות. ל' היה, כנראה, הראשון שצייר את גרעין הכדורית האדומה של הדגים. בעזרת המיקרוסקופ שלו הבחין בשרטוט השרירים הרצוניים של חרקים, בעדשות־העין של חולייתנים, בצינורות של רקמת הדֶנטין, במבנה רקמת העור ורקמות אחרות. בצמחים הבחין בין גבעול חד־פסיגי לדו־פסיגי מבחינת המבנה ההיסטולוגי. אך למרות ריבוי גילוייו, לא היתה לל' ידיעה ברורה במבנה התאי של הרקמות. ב־1679 גילה ל' — ביחד עם תלמידו ס. האם (Hamm) — תאים בשכבת הזרע של כלבים ובע"ח אחרים. הוא נטה להשקפת אריסטוטלס (ע"ע), שראה בתא־הזרע גורם יחיד להיווצרות העובר, ובביצה — מקור להזנתו (ע"ע גנטיקה, עמ' 68 ו־741). כן החזיק בתורת הפְּרֶפוֹרמאציה (ע"ע התפתחות, עמ' 707). בעולם החרקים תיאר ל' תופעות רבות: הבחין בעיני־התשבץ של הדבורה (שכבר היו ידועות לגלילאו) וסבר שאלו מחדדות את ראיית החרק, ע"י היווצרות תמונות רבות והפוכות. ל' היה הראשון שהבחין בכנימות כמזיקים הגורמים מחלות־צמחים, וגילה במחזור חייהן את רביית־הבתולים (פארתֶנו־

גנזה). כן גילה, כי צבע השָני (הכוכניל) מופק מכנימה (Dactylopius coccus), המתפתחת על צבר־התולע. הוא הפריך את התאוריות בדבר התהוות ספונטאנית של יצורים חיים ע"י גילוי מחזור החיים של הכינה, הצדפה והצלופח. הוא הוכיח, כי מה שחשבו קודם לביצת הנמלה אינו אלא גולם, וכי הביצה האמיתית הרבה יותר קטנה ממנו. ל' הבחין בגבשושיות ובמכשירי הטויה של עכבישים ובבלוטות הארס שלהם. הוא גילה את עולם המיקרואורגאניזמים החיים במים מתוקים: גלגיליות, הידרה ועוד, וכן פרטים רבים על החד־תאיים (ע"ע, עמ' 156); ל' ור. הוק (ע"ע) היו מהראשונים שתיארו אותם. מהשגיו החשובים־ביותר היא הבחנתו בחידקים (1683), אותן „חיות זעירות" (animalcula) שלו. תגלית זו לא הורחבה אלא במאה ה19, עם שכלול המיקרוסקופ וגילויים נוספים. ל' לא הרחיק לכת עד כדי השערה כי החידקים שמצא בהפרשות הפה והמעיים גורמים למחלות, ולא ניסה לברר את דרכי חדירתם לגוף (ע"ע בקטריולוגיה, עמ' 317). לעתים רחוקות הפליג ל' בהשערות, וכשניסה כוחו בזה, נכשל.

חשיבות עבודותיו של ל' הוכרה לראשונה ע"י בן עירו ר. דה גרף (ע"ע) שהמליץ עליו בפני „החברה המלכותית" בלונדון (1668), וזו בחרה בל' לחבר ב1673. ב1680 נבחר ל' לחבר האקדמיה הצרפתית למדעים.

ל', שידע רק הולאנדית, לא פירסם שום מאמר או ספר, ובחייו נודע על עבודתו לראשונה מ375 מכתבים שפורסמו בלונדון בPhilosophical Transactions במשך 50 שנה (1723—1673) לאחר תרגום וקיצור. כן הופיעו מכתביו של ל' בהולאנדית ב10 חלקים "Zendbrieven" ב1684—1702, ובלאטינית Arcana naturae detecta („גילוי סודות הטבע"), 1695, וOpera omnia („כל הכתבים") ב7 חלקים, 1715—1722.

לאחרונה הופיעו כתביו של ל' באנגלית ובהולאנדית: The Collected Letters of A. v. L., ed. by a Committee of Dutch Scientists, I–VII, 1939—1964 (הפירסום נמשך).

C. Dobell, *A. v L. and his "Little Animals"*, 1932

יע. לו.

לָאוּבֶּרְדֶן, לֶאוּוַרְדֶן, ע"ע לֶיבַּרְדֶן.

לַאוּדוֹן, גִדְעוֹן אֶרְנְסְט פוֹן — Gideon Ernst Freiherr von Laudon (Loudon) — (1717, טוֹצֶן, ליוּוניה — 1790, נוֹיטיטשַין, מוֹראוויה),

מצביא אוסטרי. ל' היה ממוצא סקוטי־גרמני ושירת בצעירותו בצבא הרוסי. אחר־כך הציע שירותו לפרידריך II (ע"ע), מלך פרוסיה, אך נדחה. החל ב1742 שירת בצבא האוסטרי וב„מלחמת שבע השנים" (ע"ע) עלה במהרה לדרגת גנרל ונתגלה כאחד מיריביו המסוכנים ביותר של פרידריך בשדה־הקרב. הוא הצטיין במיוחד בקרבות פראג, קולין (1757) והוֹכְקירך (1758). יחד עם הרוסים, הנחיל ל' ב1759 לפרידריך את תבוסתו הכבדה ביותר בקרב קוּנֶרסדורף. אמנם נוצח ב1760 ע"י מלך פרוסיה בליגניץ, אך בשנה שלאחר־מכן תימרן בהצלחה בשלזיה וכבש את שוַידניץ. ב1778 נתמנה ל„פלדמארשאל", שימש כמפקד עליון במלחמת האוסטרים נגד התורכים וזכה לתהילה בשל כיבוש בלגראד (1789). ל' נמנה עם גדולי המצביאים בדורו והצטיין בתקיפות ובתושיה.

W. v. Janko, *L.'s Leben,* 1869; G B Malleson, *L., A Sketch of the Military Life of G. E. Freiherr v. L.*, 1884.

לַאוֹדִיקֵיאָה (Λαοδίκεια, Laodicea),

שמן של כ10 ערים שנוסדו ע"י מלכי בית סלֶוקוס (ע"ע) בסוריה, באסיה הקטנה, בארם־נהריים, במדי ובאיזור המפרץ הפרסי, ונקראו כך ע"ש לַאודיקֵי, אמו של סלֶוקוס I, או ע"ש לאודיקי, אשת אנטיוכוס II (ע"ע).

בסוריה היו ידועות 3 ערים בשם ל': 1) L. ad Libanum, בחילת־סוריה ע"נ אורונטס, מערבית מחמץ (ע"ע). זו היתה עיר מחוז פורחת בתקופה הרומית, אך נשארו ממנה רק שרידים מועטים בתל נבי מינדו. 2) ל' ה„פניקית", היא בירות (ע"ע), שנוסדה, כנראה, מחדש בידי סלוקוס IV (ע"ע), ונקראה במשך תקופה מסויימת בשם אמו, עד שחזר אליה שמה המקובל יותר; 3) L. ad Mare, ל' שליד־הים, כיום העיר לַטַקיה (ע"ע).

באסיה הקטנה נודעו שתי ערים בשם ל': 1) ל' שבלי־קָאוניה, עיר־מסחר חשובה שמקומה היה צפונית מאיקוניום (עכשיו — קוניה), כיום — יורגאן לאדיק; 2) ל' שבפריגיה, L. ad Lycum, שישבה על נהר ליקוס, יובל של המֵיאַנדֶר. שרידיה מצויים בקרבת העיר התורכית דֶניזלי הנוכחית. ל' זו נוסדה, כנראה, ע"י אנטיוכוס II בערך בשנת 240 לפסה"נ, והיתה ישוב עשיר וחשוב על אם הדרך מחוף־הים לפנימה של אסיה־הקטנה. בראשית הנצרות התקיימה בה קהילה נוצרית חשובה. בראשית המאה ה15 נחרבה ל' ע"י המונגולים.

בל' של פריגיה („לודקיה" בדברי חז"ל) או בסביבתה, ישבו י ה ו ד י ם כבר במאה ה2 לפסה"נ, כאשר הושיב אַנטיוכוס III, „הגדול" (ע"ע), 2,000 משפחות של חיילים יהודים מבבל בפריגיה ובלידיה (קדה"י, י"ב, ג', ד'). באותו מקור (י"ד, י', כ') נמסר גם נוסח של מכתב משלטונות ל' לפקיד רומי (מימי הורקנוס II, כנראה), בו הם מודיעים שנצטוו בשמו, לתת רשות ליהודים לקיים את דתם, וכי אכן כך עשו. יש המקדימים זאת לימי הורקנוס I. קיקרו (ע"ע) מספר („בעד פלאקוס", 28) שבפקודת המושל פלאקוס הוחרמו בל' 20 כיכר־זהב שתרמו היהודים שם לבית־המקדש בירושלים.

קהילה יהודית התקיימה בל' עוד במאה ה6 לסה"נ. על כך מעידה ידיעה על חורבן בית־הכנסת שם ברעידת אדמה בימי הקיסר יוסטיניאנוס.

V. Tscherikover, *Die hellenistischen Stadtegrundungen, von Alexander dem Grossen bis auf die Romerzeit* (Ind., s v.), 1927.

ד. אש. – או. רפ.

לַאוּדֶרְמִילְק, וּוֹלְטֶר קְלֵי — Walter Clay Lowdermilk — (נו' 1888),

מומחה אמריקני לשימור הקרקע ולהידרולוגיה. יליד קארולַינה הצפונית. למד באוניברסיטות אריזונה וקאליפורניה; השתלם באנגליה, התמחה בבעיות יעור והצטרף לשירות מחלקת היערות של משרד החקלאות באה"ב. ל' שירת בצרפת במלה"ע I. אחרי שחרורו עסק במחקר בעיות של סחף הקרקע ושל שימורו, והיה בין הראשונים שהעמידו על בסיס מדעי ע"י ניסויי־שדה. מחקריו הצביעו על גודל הסכנה הצפויה לקרקעות מתהליך הסחף, ועל ההכרח בנקיטת אמצעים למניעתו או להאטתו.

ל' נשלח לסין בשירות אה"ב, במטרה לחפש דרכים למלחמה ברעב בארץ זו, ובשנים 1922—1927 שימש כפרופ' ליעור באוניברסיטת נאנקינג. הוא הגיע לכלל מסקנה, שעיבוד קרקעות בלתי־מתאים גרם לסחף שהרס את כלכלתה של סין. כשחזר לארצו (1927) ייסד תחנת־ניסויי הידרולוגית בדרום־

ו. ק. לאודרמילק

קאליפורניה. מחקריו שימשו, בין היתר, בסיס לתכניות שימור הקרקע באה"ב בשנות ה30. בשנים 1937 — 1947 עמד בראש מחלקת המחקר של שירות שימור הקרקע באה"ב.

ב1939 הגיע ל' לא"י ולמד את תנאיה ואת אפשרויות פיתוחה. את מסקנותיו פירסם בספרו Palestine — Land of Promise ב1944 (עברית: „א"י — הארץ היעודה", תש"ה). בעקבות מחקריו הגיע ל' לתכניתו הידועה לפיתוח עמק הירדן במתכונת של „רשות עמק טנסי" שבאה"ב (ע"ע טנסי, נהר) ולהסיית מים מתוקים משם לצרכי השקיה. לאחר הקמת מדינת ישראל שימשה תכנית זו בסיס למפעל המים הארצי (ע' כרך ו', עמ' 873—879, וכרך מילואים, עמ' 462—465). ל' התווה גם תכנית להזרמת מים מן הים־התיכון במנהרה אל ים־המלח לצורך הפקת חשמל.

בא"י הפך ל' לתומך בציונות. הוא ביקר במדינת ישראל בשנות ה50, לאחר ששימש כיועץ של כמה מדינות (יאפאן, צרפת) וגם של האו"ם, בענייני שימור קרקעות. במשך כ3 שנים פעל, מטעם ארגון המזון והחקלאות של האו"ם, כיועץ במשרד החקלאות בהכנת תכנית לשימור הקרקע והמים בישראל, והניח את היסוד להקמת האגף לשימור הקרקע. ב1955 חזר ל' לישראל והשתתף בפיתוח המחלקה להנדסה חקלאית (הנושאת את שמו) בטכניון בחיפה, ואף עמד בראשה במשך כ3 שנים. מחקריו, שנתפרסמו בכתבי־עת מקצועיים רבים, ושירותיו הגדולים למדינות רבות, ובמיוחד למדינת ישראל, הקנו לו שם כמדען וכהומאניסט.

מכתביו: Jewish Colonization in Palestine („ההתיישבות היהודית בא"י"), 1939; Tracing Land Use across Ancient Boundaries („עיקוב אחרי השימוש בקרקעות מעבר לגבולות עתיקים"), 1940; Soil Conservation a World Problem („שימור קרקע — בעיה עולמית" [בתוך: Internat. Farmers Convention in Israel, 28—36]), 1959; The Land Assignment in Israel („האדמה" [בתוך: 168—183]), 1960.

ח. י. פ.

לַאחִ׳יץ, תַּרְבּוּת, ע"ע פְּרֶהִיסְטוֹרְיָה.

לַאוּטֶרְבַּךְ, יַעֲקֹב בְּצַלְאֵל (1873, מונאסטז׳יסקו [גאליציה] — 1942, סינסינֶטי), רב רפורמי וחוקר תלמוד.

למד בבית המדרש לרבנים בברלין ובאוניברסיטה שם ובגֶטינגן, הוסמך להוראה ע"י ר' דוד צבי הופמן (ע"ע) והוכתר ב1903 כד"ר לפילוסופיה על חיבורו Saadja al-Fajjumis arabische Psalmen-Übersetzung und Commentar („תרגומו ופירושו של ר' סעדיה גאון לתהלים" [פרקים ק"ז–קכ"ד]). ב1904 היגר לאה"ב, עבד שם במערכת ה"Jewish Encyclopedia". השתתף בעריכת האנציקלופדיה „אוצר־ישראל". מ1909 שימש כרב בקהילות רפורמיות

י. ב. לאוטרבר

ומ1911 עד 1934 היה פרופסור לתלמוד ולספרות רבנית ב„היברו יוניון קולג'" בסינסינטי (ע"ע בתי־מדרש לרבנים, עמ' 995), ומעורכי שנתון בית־המדרש, בו הופיעו רבים ממחקריו. מאמריו על הצדוקים והפרושים השפיעו הרבה על דרך־המחקר בנושא זה, וכן מאמרו „ישו בתלמוד". בייחוד עסק בחקירת מנהגי ישראל. ל' הוציא לאור את „המכילתא דר' ישמעאל" על יסוד כ"י, עם תרגום לאנגלית (1933/5). ב1951 יצא־לאור קובץ ממחקריו בשם Rabbinic Essays.

ל' שימש כפוסק בשאלות של הלכה־למעשה לתנועה הרפורמית, אך לאחר שהחמיר בשאלת סמיכת נשים לרבנות, האשימוהו תלמידיו בכניעה לאורתודוכסיה. תשובותיו מוכיחות בקיאות רבה בספרות הרבנית, מן התלמוד ועד תשובות האחרונים.

L. Ginzberg & J Morgenstern, *J. Z. L.* (Proceedings of the American Academy for Jewish Research, XII), *1942*; *S. B. Freehof, J. Z. L* (Rabbinic Essays, 13-16), 1951.

ח. ר. ר.

לַאוּטֶרְפַּכְט, סר הֶרְשׁ — Sir Hersch Lauterpacht — (1897, ז'ולקווה [גאליציה] — 1960, לונדון), משפטן,

מחשובי המומחים במשפט הבינלאומי, יהודי. למד באוניברסיטות לבוב, וינה ולונדון.

סר הרש לאוטרפאכט

ב1927—1938 היה מרצה למשפט בינלאומי באוניברסיטת לונדון, וב1938—1955 פרופסור למשפט בינלאומי באוניברסיטת קימבריג'. הוא היה חבר בוועדה של האו"ם למשפט בינלאומי (1951—1955), וב1955—1960 — שופט בבית־הדין הבינלאומי (ע"ע) בהאג. ב1956 הוענק לל' תואר אבירות בריטי.

ל' הצטיין בגישה אידאליסטית, החותרת להשלטת החוק ביחסים שבין המדינות, ועם־זאת — בראליזם של מדינאי מעשי. בשל שילוב זה שבדעותיו ובכתביו נמנה ל' עם ראשי המחיים את תורתו של גרוטיוס (ע"ע). ל' שלל את ההבחנה בין סכסוכים „מדיניים" ו„משפטיים", בין „אינטרסים" ו„זכויות". כחבר הוועדה הבריטית לפשעי־מלחמה (1945/6) הרים ל', שמשפחתו נספתה בשואת יהודי אירופה, תרומה חשובה לגיבוש כללי המשפט הבינלאומי בתחום פשעי־המלחמה ולניסוח חוקת בית־הדין הצבאי הבינלאומי בנירנברג, שדן את פושעי־המלחמה הנאציים העיקריים. בפירסומים רבים לחם ל' להפיכת זכויות האדם (ע"ע) לכללים מחייבים של המשפט הבינלאומי הנוהג, והיה לו חלק בכך שמגילת האֻמות־המאֻחדות (ע"ע) קבעה שמירת זכויות האדם כאחת ממטרות האירגון.

במשך 40 שנה — עד מותו — ערך ל' את הקובץ Annual Digest of Public International Law Cases (ששמו הוסב לאחר־מכן לInternational Law Reports). בשנים 1944—1955 היה עורך הBritish Year-Book of International Law („השנתון הבריטי למשפט בינלאומי"). הוא ערך גם מספר

מהדורות של הספר International Law („המשפט הבינ־לאומי") מאת ל. פ. ל. אופנהים (ע"ע), הנחשב עתה לספר־היסוד המוסמך ביותר בנושא זה באנגלית.

ל' היה חבר בארגון ההגנה העצמית היהודית בגאליציה לאחר מלה"ע I, ושימש כנשיאה הראשון של ההתאחדות העולמית של הסטודנטים היהודיים. הוא היה ציוני נאמן, ובחדשי־חייו האחרונים שהה בישראל.

מחיבוריו: Private Law Sources and Analogies of International Law („מקורות המשפט הפרטי ואנאלוגיות למשפט הבינלאומי"), 1927; The Function of Law in the International Community („תפקיד המשפט בחברה הבינ־לאומית"), 1933; International Law and Human Rights („המשפט הבינלאומי וזכויות־האדם"), 1950; The Development of International Law by the International Court („פיתוח המשפט הבינלאומי ע"י בית־הדין הבינלאומי"), 1958. ראוי לציון מאמרו „מסורת תורתו של גרוטיוס במשפט הבינלאומי" (בקובץ־המחקרים לזכרו, ר' ביבל').

ג. בנטוויטש, סר ה. ל' ז"ל (קובץ מחקרים במשפט הבינלאומי הפומבי לזכר סר ה. ל'), תשכ"ב; י. רובינסון, תרומתו של ל' לתורת „פשעי המלחמה" (שם), תשכ"ב. י. צ. ב.

לאון (יוו' — Λεών, לאט' — Leo), שמם של 6 קיסרים ביזאנטיים. החשובים שבהם: 1) ל' I, „התראקי" או „הגדול" (קיסר ב457—474), מצביא שהועלה לכס המל־כות אחרי מות הקיסר מארקיאנוס. ל' היה הקיסר הרא־שון שהוכתר בטקס דתי בידי האפאטריארך של קושטא, ובכך קבע תקדים חשוב לדורות הבאים. הוא דבק בהחלטות ועידת הכנסיה בכאלקדון מ451 (ע"ע כנסיה, ועידות). ל' שקד על שמירת האחדות הפורמאלית של הקיסרות הרו־מית, ובמות סורוס, קיסר המערב (465), נטל לעצמו גם את התואר של זה, אולם ב467 הושיב את קרובו אנתמיוס על כס המלכות במערב. מלחמתו בונדלים (ע"ע) בצפון־אפריקה נסתיימה בתבוסה (468).

W. Ensslin, *Zur Frage nach der ersten Kaiserkronung durch den Patriarchen, u. zur Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell* (Byz. Zeitschrift 42), 1943

2) ל' III „האיסאורי" (קיסר ב717—741), מייסד השושלת ה„איסאורית". לפי מסורת אחת נולד ל' באיסאוריה, ולפי מקורות אחרים בגרמאניקיאה. ל' הצטיין בשירותו בצבא, וב713 עמד בראש „התימה" (המחוז) של „האנאטולים" באסיה הקטנה. בזכות הצלחתו במלחמותיו בערבים, הוכרז לקיסר ע"י הצבא והדיח את תאודוסיוס III (717). בכך בא הקץ לאי־היציבות הפנימית בביזאנטיון שארכה 20 שנה. משימתו הראשונה של ל' היתה להגן על קושטא, שהערבים צרו עליה. אחרי 12 חדשי מצור (717/8) נסוגו הערבים, נוכח הגנתו הנמרצת של ל', שהשמיד את צים „באש יוונית", והתקפת בעלי־בריתו הבולגארים. בהדרגה דחק ל' את רגלי הערבים מאנאטוליה, והנצחון שנחל ב740 בקרב אקרואינון (לא הרחק מאמוריום) סימל את קץ הלחץ הערבי על ביזאנ־טיון. באסרו ב726 את פולחן האיקונין פתח ל' בסכסוך האיקונוקלזם (ע"ע), שארך יותר ממאה שנה.

את המערכת המינהלית המחוזית שיכלל ל', בחלקו את המחוזות הגדולים ליחידות קטנות־יותר. ב726 פירסם את „מבחר החוקים" (Ἐκλογὴ τῶν νόμων) — ספר שימושי, קל לעיון, המותאם לצרכי יומיום, ובו הכללים החשובים של החוק האזרחי והפלילי, ערוכים בשיטתיות. ספר זה סוטה בתחומים רבים מחוקי קודכס יוסטיניאנוס וניכרת בו השפעת החוק הקאנוני וחוק „הנוהג" המזרחי. על יחסו ליהודים ע"ע ביזנטיון, עמ' 415/6.

C. A. Spulber, *L'Écloque des Isauriens*, 1929; H. Ahrweiler, *L'Asie mineure et les invasions arabes (VIIe–IXe siècles)* (Revue historique 227), 1962, M. V. Anastos, *Iconoclasm and Imperial Rule, 717–842* (Cambridge Medieval History, IV, 1), 1966[2].

3) ל' V, „הארמני" (קיסר ב813—820). ל' היה מצביא שהצטיין ב812 במלחמה בערבים. שנה לאחר־מכן, עם מפלתו של הקיסר מיכאל I בקרב נגד הבולגארים, התמרד ל' ותפס את השלטון. הוא הגן על קושטא מפני הח'אן הבולגארי קרום (ע"ע בולגריה, עמ' 791). אחרי מותו של קרום הביס ל' את יורשו ושם קץ לסכנה הבולגארית. על השטחים בשלטון ביזאנטי באסיה הקטנה ובסיציליה הגן ל' בהצלחה מפני התקפותיהם של המוסלמים. כאיקונוקלאסט חידש ל' את הרדיפות על ה„איקונודולים" (עובדי האיקונין), הדיח את האפאטריארך ניקפורוס, שהתנגד למדיניותו, וכינס ב815 ועידה כנסייתית, שחידשה את התקנות האיקונוקלאסטיות שנתקבלו ב754. הוא נרצח ב820 בשעת תפילה בכנסיה האגיה סופיה.

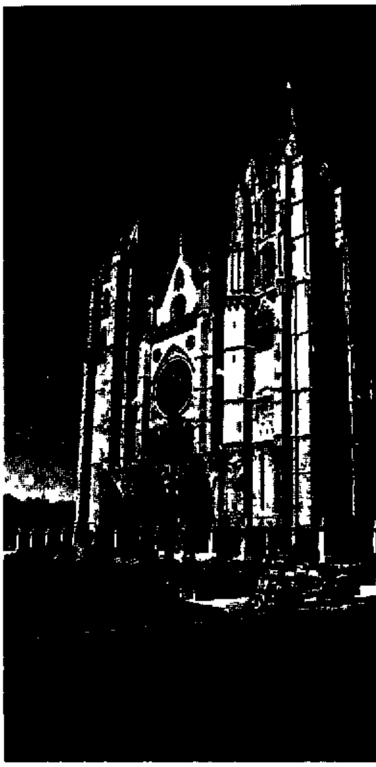
P. J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople; Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, 1958.

הקיסר לאון VI

4) ל' VI, „החכם" או ה„פילוסוף" (קיסר ב886—912). בנה של אודוקיה אינגרינה, שהיתה תחילה פילגשו של הקיסר מיכאל III ואח"כ אשתו של בסיליוס I (ע"ע), ולפיכך אין לדעת מי משניהם היה אביו. מחנכו היה האפאטריארך פוטיוס (ע"ע), ול', שעלה לשלטון בהיותו בן 20, עסק בתאו־לוגיה ובפילוסופיה, חיבר תפילות ושירים ושמר על האווירה האינטלקטואלית שיצר פוטיוס בחצר הקיסרות. חשיבותו העיקרית של ל' היא כמחוקק (ע"ע ביזנטיון, עמ' 379). ל' נחל תבוסות רבות במלחמותיו: הערבים השלימו את כיבוש סיציליה תחתו ברג'ו שבקאלאבריה, בזזו את סאלוניקי (904) והביסו את הצי הביזאנטי, שניסה ב911 לכבוש מידיהם את כרתים; בולגאריה ניצלה את חולשת הביזאנטים וקיבלה מידיהם חלק ממאקדוניה ומאלבאניה וכן מס שנתי (904), ונסיך קיוב, אולג (ע"ע), תקף את קושטא וזכה בזכויות מסחריות מידי הביזאנטים (911).

P. Noailles – A. Dain, *Les Novelles de Léon VI le Sage*, 1944; I. Sorlin, *Les Traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle* (Cahiers du monde russe et soviétique, II), 1961. ד. י.

הקאתדראלה בלאון

לֶאוֹן (León), עיר בצפון־מערב ספרד, כ300 ק"מ מצפון־מערב למאדריד; 84,000 תוש' (1965), בירת מחוז ל' (15,518 קמ"ר; כ600,000 תוש'). יושבת מדרום להרי קאנטאבריה, בגובה 820 מ' מעל פני־הים, על שטח גבנוני שבין הנהרות בֶּרנֶסגה וטוריו, המתאחדים בדרום העיר לנחל ל'. ל' היא מרכז מסחרי לאיזור נרחב בצפון־ספרד. היא גם מרכז מנהלי וצומת חשוב של מס"ב וכבישים ממאדריד לעֵרי הנמל של החוף הצפוני־מערבי. מסחרה בעיקר במוצרים חקלאיים, בהמות, עורות, עצים ומוצרי תעשיה ביתית. במחוז נמצאים מכרות פחם וברזל וסביבם מתפתחת תעשיה.

ל' היא גם עיר תיירות בזכות יפיה ואתריה, ביניהם: קאתדראלה גותית (המאות ה13—14), כנסיית סַן איסידוֹרוֹ (המאות ה11—12) ומנזר סַן מרקוס (המאה ה16).

בתקופת השלטון הרומי בספרד שהה במקום הלגיון ה7, ושם העיר מקורו בשיבוש המלה הלאטינית לגיו. לשיא גדולתה הגיעה במאות ה12 וה13, כשהיתה בירת ממלכת ל' (ע"ע קסטיליה ול') ומרכז דתי וכלכלי חשוב. במאה ה16 נתמעטה חשיבותה הכלכלית ולא נתחדשה אלא במאה ה19 עם הפעלת המכרות שבסביבתה. העיר התפתחה בעיקר מראשית המאה ה20, משנעשתה לצומת־תחבורה והוקמו בה תעשיות מודרניות.

יהודים — ע"ע קסטיליה ול'.

לֶאוֹן, לוּאִיס פּוֹנְסֶה דֶה — Luis Ponce de León — (1528, בֶּלמוֹנטֶה [מחוז קוּאֶנקה] — 1591, מאדריגאל [מחוז אוילה]), משורר מיסטי ספרדי, נזיר במסדר האוגוסטיניאנים בסאלאמאנקה. סיים את האוניברסיטה שבאותה עיר ושם הורה, החל ב1561, תאולוגיה, ולאחר מכן גם את כתבי־הקודש. ב1572 הואשם ע"י הדומיניקנים בפני האינקוויזיציה בהפצת רעיונות־כפירה (ע"ע אַריאַס מוֹנטַנוֹ), בגישה יהודית־רבנית לפרשנות המקרא, בעמדה ביקרתית כלפי הוולגאטה, בתרגום „שיר־השירים" לספרדית, ואף הוחשד במוצא יהודי. ל' נכלא למשך ארבע שנים (1572—1576), אך לבסוף זוכה מכל אשמה והושבה לו משרתו.

ל' היה בקי ביוונית, בלאטינית וגם בעברית. ידיעתו בעברית היא שעירערה את אמונו בתרגום הוולגאטה, ובתרגומיו לספרדית (שיר־השירים, פרקי תהלים, פרקים נבחרים מספר איוב) העדיף להסתמך על המקור העברי. תרגומיו אינם מתיימרים להיות מדעיים, אלא פיוטיים באָפים, ורבים בהם אי־הדיוקים, בשל התאמתם לדוקטרינה הקאתולית, אך מכל־מקום היה ל' הנוצרי הראשון שהעז לתרגם את המקרא, ובמיוחד את שיר־השירים, כ פ ש ו ט ו, מן המקור העברי, וזיכויו מאַשמת כפירה הקנה גושפנקה רשמית לתרגומיו. — יצירתו החשובה־ביותר בפרוזה היא הספר Los nombres de Cristo („שמותיו של כריסטוס"), 1583—1585, הכתוב בצורת דיאלוג אפלטוני והכולל ביאורים תאולוגיים לכינוייו השונים של ישו בברית החדשה. בין יצירותיו האחרות: La perfecta casada („הנשואה המושלמת"), 1583, ע"פ „אשת־חיל" (משלי, לא).

שירתו דתית בעיקרה, אולם תחת מעטה קדושה הרבה ל' בתיאורים חילוניים ואף ארוטיים, ברוח זמנו. בשל עומק רעיונותיו ובשל סיגנונו, שהיה בו מבהירותו של הוראטיוס ומן הליריות העדינה של ורגיליוס — אשר גם מיצירותיהם תרגם לספרדית — נמנה ל' עם גדולי המשוררים הליריים והמיסטיים של ספרד.

F. H. Reusch, *L. de L. und die spanische Inquisition*, 1873; A. F. G. Bell, *L. de L., un estudio del renacimiento español*, 1924, A. Gonzalez Palencia, *Fray L. de L. en la poesia castellana*, 1929, A. Guy, *La pensée de Fray L. de L.*, 1943, K. Vossler, *L. de L.*, 1946.

ב. רג.

לֶאוֹן, מַמְלֶכֶת, ע"ע קַסְטִילְיָה וְלֶאוֹן; סְפָרַד, היסטוריה.

לֶאוֹן־טֶמְפְּלוֹ, יַעֲקֹב יְהוּדָה אַרְיֵה (1603, האמבורג — 1675, אמסטרדאם), רב ואמן הולנדי. ל' היה צאצא למשפחת אנוסים־לשעבר, למד אצל יצחק עוזיאל (ע"ע) באמסטרדאם, ושם הורה בביה"ס של הקהילה עד שנתמנה לרב (חכם) בקהילת מידלבורך שבהולנד. ב1643 חזר לאמסטרדאם כמורה בישיבת „עץ חיים", ועבד גם בבית־הדפוס של מנשה בן־ישראל (ע"ע), שם ניקד את הוצאת המשנה של שנת 1646.

עיקר פירסומו של ל' בספריו, שרובם עסקו בבית־המקדש והעבודה בו, והוא עיטר אותם בתחריטים אמנותיים מעשה־ידיו. עוד בהיותו במידלבורך פירסם חיבור (בספרדית) על מקדש שלמה — Retrato del Templo de Selomoh, 1642. חיבור זה, שי"ל גם בעברית („תבנית היכל", ת"י), בצרפתית (1643), בהולאנדית (1644), בלאטינית (1665) ובלאדינו 1650, הוציא לו מוניטין, ובעקבותיו נוסף על שם־משפחתו הכינוי „טמפלו" („היכל" בספרדית). חיבוריו האחרים הם: על ארון הברית (Tratado de la Arca del Testamento, 1653), על הכרובים (Tratado de los Cherubim, 1654), ועוד קודם־לכן בלאטינית De Cherubinis Tractatus, 1647), ועל המשכן (Retrato del Tabernaculo de Mosch, 1654, ובאנגלית, 1675). כל הספרים האלה עטורים בתחריטיו. הוא גם הכין תבניות של בית־המקדש והמשכן

הגישן למלכת אנגליה ב1643. מייחסים לו גם את ציור השלט ההראלדי של הלשכה הגדולה של הבונים החפשים באנגליה. ב1671 (תל"א) נתפרסם ספרו „קדש הלולים" (Las Alabanças de santidad), ס' תהילים עם תרגום, פאראפראזה והערות בספרדית. בין חיבוריו שלא נתפרסמו היו כמה כתבי־פולמוס; למרות מה שהיה מקובל עד עתה, נראה כי חלקו של ל"ט בוויכוח לימבורך (Colloqium Middelburgensis) מוטל בספק. ל"ט השאיר סדרת מיתוחות לאיור המשנה, שהשתמש בהן לאחר מכן וילם סורנהוסיוס בתרגום המשנה שלו (ע"ע משנה: תרגומים). דיוקנו של ל"ט צוייר ונחרט בידי שלום איטליה (ע"ע).

L. Wolf, *Anglo-Jewish Coats of Arms* (The Jew Hist Soc. of England, Transactions, II), 1894/5; A. Rubens, *Early Anglo-Jewish Artists* (ibid., XIV), 1935/9, H. Brugmans – A. Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, 1, 521–523, 1940.

ב. ר.

לֶאוֹנוֹב, לֶאוֹנִיד מַכְּסִימוֹבִיץ' — Леонид Максимович Леонов

(נו' 1899, מוסקווה), סופר ומחזאי רוסי סובייטי, מחשובי הדור שלאחר המהפכה. בימי מלחמת־האזרחים שירת בצבא האדום. ברומאן Конец Мелкого Человека („קיצו של אדם זעיר"), 1924, מורגשת השפעתו של דוסטויבסקי. ברומאן הגדול Барсуки („תחשים"), 1924, תיאר בהרחבה את ההתנגשות בין העיר והכפר בראשית ימי הקומוניזם. רומאן אחר, Вор („הגנב"), 1927 (עברית: ש. הרברג, תש"ט) מתאר את נפתוליו של אדם שלחם למען המהפכה, נתאכזב, הפך לגנב, אך חזר לבסוף בתשובה. ספרו Соть, 1929, דן בהקמתו של מפעל תעשייתי במקום נידח, על הנהר סוט, תוך הדגשת המאבק בין מבצעי תכנית „החומש" ובין האוכלוסיה המקומית — האיכרים השמרנים והנזירים הקנאים. גיבורו של הרומאן Скутаревский, 1932, מגלם את המשבר שחוללה המהפכה בחוגי האינטליגנציה. למלחמת־הגבורה של ברית־המועצות בפולש הנאצי מוקדשים המחזות Нашествие („פלישה"), 1942, ו Ленушка, 1943, הסיפור Взятие Великошумска („כיבוש וליקושומסק"), 1944, ועוד. ל' נאלץ להתאים את יצירתו לדרישות „הראליזם הסוציאליסטי" והאידאולוגיה הקומוניסטית, אך בעיית לבטיו הנפשיים של היחיד בולטת גם ביצירותיו המגמתיות. דבר זה ניכר בספרים שכתב אחרי מלה"ע II, כגון הרומאן הגדול Русский лес („היער הרוסי"), 1953.

В.А. Ковалев, Творчество Леонида Леонова, 1962; M. Slonim, *Soviet Russian Literature*, 193–207, 1964.

לֶאוֹנְטוֹפּוֹלִיס (Λεοντόπολις), עיר במחוז און (ע"ע)

במצרים התחתונה, בדלתת הנילוס, כיום תל־אל־יַהוּדִיָה, מדרום־מזרח לשיבין־אל־קאנאטיר, כ26 ק"מ צפונית־מזרחית מקאהיר. בל' נוסדה במאה ה2 לפסה"נ מושבה של חיילים יהודים בראשות חוֹניו IV (ע"ע). מושבה זו נוסדה בעיקרה בידי מהגרים מיהודה והוקמה ברשות תלמי VI פילומֵטור, ואשתו קלאופאטרה, זמן מה אחרי גזירות אנטיוכוס ומרידת החשמונאים (קדמ' י"ב, 388; י"ג, 62, 287; מלח' ז', 420—425). החיילים היהודיים שישבו באיזור ל' ומפקדיהם מילאו גם לאחר־מכן תפקידים בחיים המדיניים של מצרים.

בל' הקים חוניו IV, בין 170 ל154 לפסה"נ, על חורבותיו של מקדש מצרי, מקדש במתכונת בית־המקדש בירושלים — הוא „בית חוניו", ששימש את יהודי מצרים יותר ממאתיים שנה, עד שנסגר בידי הרומאים בשנת 73, בפקודת הקיסר אַספּאסיאנוס (מלח' ז', 433—436).

על שם חוניו נודע איזור ל' גם בשם „אדמת חוניו". זכר ליישוב היהודי הקדום שרד עד היום בשם „תל־אל־יהודיה". יש המאתרים באותו איזור את „מחנה היהודים" הנזכר אצל יוסף בן מתתיהו (קדמ', י"ד, 133), ואת המקום Castra Judaeorum, הנזכר בראשית התקופה הביזאנטית.

בחפירות בתל־אל־יהודיה ב1887 נמצאו כתובות יהודיות מרובות מסוף ימי שושלת התלמיים ומראשית התקופה הרומית.

א. צ'ריקובר, היהודים במצרים (כולל ביבליוגראפיה), תש"ה; E. Naville, *The Mound of the Jews and the City of Onias*, F. Ll Griffith, *The Antiquities of Tell el Yahûdîyeh* (Eg Exploration Fund, VIIth Memoir שניהם ב), 1890, W. M. F Petrie, *Hyksos and Israelite Cities*, 1906; Cte du Mesnil du Buisson, *Le Temple d'Onias et le camp Hyksôs à Tell el-Yahoudiye* (BIFAO, 35), 1935.

או. רפ.

לֶאוֹנְטְיֶב, קוֹנְסְטַנְטִין נִיקוֹלָיֶבִיץ' — Константин Николаевич Леонтьев

(1831—1891), הוגה־דעות וסופר רוסי. ל' למד רפואה ושירת כרופא במלחמת־קרים (1854—1856). ב1863—1873 פעל בשירות הדיפלומאטי ביוון ובתורכיה. ב1871, בעקבות מחלה קשה, עבר עליו משבר דתי, ולאחר החלמתו התבודד כשנה במנזר בהר אַתוֹס שביוון, ובשנת 1887 נעשה נזיר. בתחילה כתב ל' סיפורים ורומאנים, בהם נתן ביטוי להשקפת־עולם „אי־מוראלית־אסתטית" ופיאר את עושר־החיים בעולם־הזה. לתקופה זו שייך הרומאן Исповедь Мужа („וידויו של בעל"). סיפורים תובלות על חיי המזרח שקסמו לו נקבצו בספרו, בן 3 כרכים, Из жизни христиан в Турции („מחיי הנוצרים בתורכיה"), 1876. לאחר משברו הדתי עבר ל' לשלילת החיים בכלל ולשלילת תרבות־המערב בת־זמנו בפרט. לדעתו, נמצא המערב בשלב האחרון של התפתחות בת שלושה שלבים, שכורח הם לכל תרבות — כמו לכל יצור חי — והוא שלב הירידה, ההתפוררות והריקבון. כדי להינצל מסכנה זו, חייבת רוסיה להתרחק מן המערב ולטפח את הערכים המקוריים של העמים הסלאוויים ואת המורשת הביזאנטית. על רוסיה להיכנע הכנעה מוחלטת לכנסיה האורתודוכסית ו„להקפיא" את המשטר המסרתי, כדי שלא תרקב כמו ארצות המערב. הוא הביע שנאה ל„עדר" האנושי ולאידאל השוויון, וכפר בהתקדמותה של האנושות. את השקפותיו אלה הרצה בספרו Восток, Россия и Славянство („המזרח, רוסיה והסלאוויות"), I–II, 1885/6. ל' היה אחד המבקרים הספרותיים המעמיקים ביותר בדורו וכתב, בין היתר, ספר על טולסטוי, О романах гр. Л. Н. Толстого („על הרומאנים של גראף ל. נ. טולסטוי"), 1890. מתוך מהדורה של כל כתביו, שהיתה צריכה להקיף 12 כרכים, יצאו לאור רק 9 (1912—1914). אוטוביוגראפיה של ל' הופיעה הרבה שנים אחרי מותו, ב1965: Моя литературная судьба („גורלי בספרות").

П. Милюков, Из истории русской интелигенции, 1903[2]; Н. Бердяев, К. Л., философ реакционной романтики, 1907; Памяти К. Н. Л.а, 1911; J V. Kologriwof, *Von Hellas zum Mönchtum*, 1948

י. א. ק.

לֶאוֹנִידַס — Λεωνίδας — (מת 480 לפסה״נ), מלך ספארטה. עלה למלוכה לאחר מות אחיו (בערך 489 לפסה״נ), שאת בתו נשא לאשה. בקיץ 480 הגן על מעבר תֶרמופילי (ע״ע) שבין חוף הים להרים, כדי לחסום את הדרך בפני הפרסים שהתקדמו בכוח גדול דרומה. בצבאו היו כ־6,000 איש, ובהם 300 לוחמים ספארטנים מובחרים. יומיים הדף ל׳ את התקפות הפרסים, אך ביום השלישי עקפו הפרסים את המעבר והופיעו בעורף היוונים. החיילים שמערי־הברית נמלטו על נפשם, ורק ל׳ ו־300 הספארטנים עמו, נשארו למלא את חובתם ונלחמו עד האיש האחרון. לפי המסופר נצלבה גופתו של ל׳ בפקודתו של כסֶרכּסֶס מלך פרס ורק כעבור 40 שנה הוחזרה לספארטה. לזכרם של ל׳ ולוחמיו הוצב בתרמופילי פסל אריה עם כתובת לזכר מעשה הגבורה. וע״ע יון, היסטוריה, עמ׳ 442.

K. J. Beloch, *Griech. Geschichte* (I, 2, 173 ff; II, 2, 91 ff.), 1926². F Miltner, *Pro Leonida* (Klio, XXVIII), 1935.

לֶאוֹנְקָוַלוֹ, רוּגֶ׳רוֹ — Ruggiero Leoncavallo — (1858, נאפולי — 1919, מוֹנטֶקאטיני ליד פירנצה), מלחין איטלקי. ל׳ סיים את הקונסרוואטוריון בנאפולי בגיל 18. האופרה הראשונה שחיבר היתה „צ׳טֶרטון״, לפי מחזהו של אלפרד דה ויניי (ע״ע), אך היא הוצגה רק ב־1896 וללא הצלחה. לאחר מסע ארוך, שבו ניגן בבתי־קפה בארצות אירופה ובמצרים, השלים ל׳ אופרה אחרת, I Medici („בית מדיצ׳י״), שהיתה צריכה להיות חלקה הראשון של טרי־לוגיה על הרנסאנס באיטליה. בזה רצה ל׳ להתחרות בטטראלוגיה של וגנר (ע״ע), אבל הוא נטש את רעיונו עקב הכשלון שנחל בהצגת החלק הראשון ב־1893. לעומת זאת קצרה הצלחה רבה האופרה Pagliacci („הליצנים״), שהוצגה ב־1892. אופרה זו נחשבת, בדרך־כלל, יחד עם ה„קאוואלריה רוסטיקאנה״ של פיטרו מַסקָנִיי (ע״ע), כדוגמה טיפוסית לאופרה הוריסטית (ע״ע אופרה, עמ׳ 96) האיטלקית. אף אחד משאר 9 האופרות שלו לא זכתה להצלחה דומה; ביניהן: „לה בוהם״ (1897) — ע״פ ספרו של אנרי מירז׳ה (ע״ע), „זאזה״ (1900), „רולאנד מברלין״ (1904) — המבוססת על הרומאן של ויליבַלד אַלֶכּסיס (ע״ע) וחוברה לפי הזמנתו של וילהלם II, קיסר גרמניה. את הליברִיות לאופרות כתב ל׳ בעצמו בכשרון ניכר, אך השראתו המוסיקאלית היתה מוגבלת.

ר לאונקולו

G Bastianelli, *Musicisti di oggi e di ieri*, 1914, J. W Klein, *L. R.* (Die Musik in Gesch. u. Gegenwart, VIII, 634–642), 1960.

אמ. ש.

לֶאוֹנַרדוֹ דַה וִינְצִ׳י — Leonardo da Vinci — (1452, וינצ׳י [טוסקאנה] — 1519, ארמון קלו שליד אַנבּואַז [צרפת]), אמן ואיש־מדע איטלקי; אחד הגאונים הרב־צדדיים ביותר בתולדות האנושות.

ח י י ו. ל׳ היה בנו הבלתי־חוקי של נוטריון מפירנצה, שאימץ אותו בגיל רך. כשרונותיו האמנותיים נתגלו עוד בילדותו ובהיותו בן 15 נתקבל כתלמיד לבית־מלאכתו של הפסל והצייר וֶרוֹקיוֹ (ע״ע). כאן השתלם במלאכות הציור

לאונרדו דה וינצ׳י: דיוקן עצמו (פאלאצו ריאלה, טורינו)

והפיסול. בתקופה זו הושפע ל׳ מן האחים האמנים אנטוניו ופירו פוליולו (ע״ע). לאחר שש שנות הכשרה נתקבל ל׳ לגילדה של הציירים בפירנצה (1472), אך נשאר, כנראה עד 1476, בבית־המלאכה של מורו. בין יצירותיו הראשונות שנשתיירו נמנית דמות המלאך בתמונת „הטבילה״ של ורוקיו (בגאלריה אופיצי, פירנצה) וכן נשמר רישום נוף של גדות הנהר אַרנו (שניהם מ־1473). ב־1477/8 הקים ל׳, כנראה, בית־מלאכה משלו ופעל בפירנצה כאמן עצמאי במשך חמש שנים. שתי היצירות העיקריות של תקופה זו (שתיהן בלתי־גמורות) הן תמונתו של „היארונימוס הקדוש״ (בערך 1480, בפינאקותיקה של הוואטיקאן; ר׳ כרך י״ד, עמ׳ 31) ו„השתחוותם של המאגים״ (אופיצי, פירנצה). תמונה זו הוזמנה ע״י אחד המנזרים שליד פירנצה בשנת 1481 ואף־על־פי שלא הושלמה, היא נחשבת, בעיקר בשל הקומפוזיציה המאוזנת שלה, כביטוי מגובש של המגמות האמנותיות בסוף המאה ה־15. ב־1482/3 עבר ל׳ למילאנו, לשירותו של הדוכס לודוביקו סְפורצה (ע״ע). טיוטת פנייתו של ל׳ לדוכס נשמרה, והיא מעידה על עיסוקיו המגוונים. השירותים שהוא מציע לדוכס מסוכמים בעשרה סעיפים: תשעת הראשונים מתייחסים לענפי ההנדסה האזרחית והצבאית, ורק בסעיף העשירי והאחרון אומר ל׳, כי בזמני שלום יוכל לעסוק בארדיכלות, בציור ובפיסול. ל׳ שהה במילאנו עד 1499, כאשר העיר נכבשה ע״י הצרפתים. בתקופה זו קיבל ל׳ הזמנות רבות, אך רק מעטות מהן צוירו והושלמו, ולא כולן נשתמרו עד היום. העיקריות שבהן הן „המאדונה בין הסלעים״, שהתחיל לציירה ב־1483 ואשר ממנה קיימות שתי גירסות: הקדומה

לאונרדו דה וינצ'י: השתחוותם של המאגים
(גאלריה אופיצי, פירנצה)

יותר בלובר, בפאריס (ר' כרך ב', עמ' 760, לוח ד'), והמאוחרת בגאלריה הלאומית, בלונדון; „הסעודה האחרונה", שצייר בשביל המנזר סאנטה מאריה דֶלה גראציה, במילאנו (1495—1497); ועיטורי־פנים בחדרים אחדים של טירת ספורצה (1498). תמונות אחרות מתקופה זו, שאבדו, ניתנות לשיחזור מתוך העתקים ומקורות אחרים. בעת שהותו במילאנו עסק ל' גם בפיסול, בעיקר באנדרטת־הפרש של הדוכס פראנצ'סקו ספורצה. נשתמרו רישומים רבים לפסל זה. דגם־חימר בגודל טבעי הוצג ב1493 בחצר הטירה של מילאנו. גם בעיות ארדיכליות העסיקו את ל' בתקופה ההיא והוא הכין תכניות לכיפת הקאתדראלה של מילאנו ולארמון מיועד לאחד האצילים במקום, אולם הן לא זכו לביצוע. במילאנו נחשב ל' כסמכות בענייני בניה אזרחית וצבאית. באותו זמן עסק גם בתיכנון של תהלוכות חגיגיות, עיסוק שהשפיע על יצירתו האמנותית. כן התחיל במחקריו הרבים בתחומי מדע שונים. בחצרו של לודוביקו ספורצה זכה ל' להערכה רבה ונמנה עם חוג המלומדים שפעלו בו. יחסיו עם המאתמאטיקאי לוקה פאצ'ולי (Pacioli) היו, כנראה, הדוקים במיוחד; הוא צייר את הגופים הגאומטריים והסטראומטריים לספרו של פאצ'ולי על הפרופורציה, ובמבוא לספר ציין המחבר לשבח את תרומתו של הצייר.

ב1499 עזב ל' את מילאנו ופנה תחילה למאנטובה, שם צייר את דיוקנה של איזבלה ד'אֶסטֶה (ע"ע), ולאחר־מכן לוונציה, ושם תיכנן אמצעי־הגנה על העיר מפני התורכים. באביב 1500 חזר לפירנצה ובאותה שנה התחיל את התמונה „אנה הקדושה, מאריה והילד". ה„קרטון" לתמונה זו, שעליו עבד ל', כנראה, עוד בהיותו במילאנו, מבוצע במונוכרום ומצוי כעת בגאלריה הלאומית, לונדון. התמונה עצמה, השונה מבחינות מסויימות מן ה„קרטון", צוירה ב1506 ונמצאת בלובר. ב1502 נתמנה ל' ע"י צ'זרה בורג'ה (ע"ע) למפקח ראשי על הבניה הצבאית והירבה לסייר במחוזות אומבריה, רומאניה וטוסקאנה. במסגרת פעילות זו ערך מפות ותכניות־ערים, המבשרות את שיטות המיפוי המודרניות. כאשר שב ב1503 לפירנצה, הועסק מיד כמהנדס צבאי במלחמה נגד פיזה. בתפקיד זה תיכנן את „תעלת הארנו", שעתידה היתה לחבר את פירנצה לים. באותה שנה הוזמן לצייר תמונת־קיר גדולה באולם המועצה של הארמון פאלאצו וקיו. הוא בחר כנושא את „קרב אנגיארי", נצחון הצבא הפלורנטיני על צבא מילאנו בשנת 1440. לפי הכרוניקות של העיר פירנצה, הוכרע הקרב ע"י המאבק על הדגל, ועלילה זו עומדת במרכז יצירתו של ל'. עבודתו נמשכה עד 1506. לאחר הכנות רבות עיצב את הקרטון והתחיל לצייר את התמונה עצמה, אולם בשל תקלה טכנית (ייבוש מהיר מדי של הצבעים) לא השלים אותה. התמונה והקרטון ידועים לנו רק מתוך העתקים שונים, ובעיקר מתוך העתקו של רובנס (ע"ע). השפעתה של יצירה זו על האמנות האיטלקית, ואף על זו שמחוץ לגבולות איטליה, היתה עמוקה ביותר. יכלתו של ל' להביע תוויות עזות ולתאר עלילות דראמתיות הגיעו ב„קרב אנגיארי" לביטוי מובהק. באותן שנים צייר גם את ה„מונה ליזה", שהיא מן התמונות המפורסמות ביותר בעולם (ר' להלן).

בשנים אלה פנה ל' במידה גוברת והולכת למחקריו המדעיים. האנאטומיה עמדה עתה במרכז התעניינותו, אולם בצידה עסק בכל התחום הרחב של מדע הטבע, כפי שמדע זה נצטייר בעיני תקופתו. בולטים במיוחד מחקריו על מעוף הציפורים ועל תנועת המים. מחקריו הביאו אותו לידי תפיסה קוסמולוגית מקפת, המבליטה בעיקר את הכוחות המכאניים הפועלים בטבע.

ב1506 חזר ל' למילאנו, שהיתה אז נתונה לשלטון צרפתי, ושהה בה עד 1513. תקופתו השניה במילאנו עמדה בעיקר בסימן מחקריו המדעיים השונים. הוא עסק אמנם גם באמנות, אולם פרט לרישומים לא נשתמרה יצירה גמורה משנים אלה. תיכנונה של אנדרטת־פרש על קברו של הקונדוטיֵרה ג'ן ג'קומו טריוולציו (ע"ע), בדומה לזו של הדוכס ספורצה, אך בקנה מידה קטן יותר, תופס מקום נכבד ביצירתו בתקופת מילאנו השניה. בסוף 1513, עם עלייתו של ג'ובאני דה מדיצ'י על כס האפיפיור כלאו X (ע"ע), עזב ל' את מילאנו ועבר לרומא. על פעולותיו בזמן שהותו ברומא (1513—1517) יודעים רק מעט. נראה כי ערך מדידות של הכנסיה הרומית העתיקה סאן פאולו וניסה לשחזר את הנמל הרומי הקדום מתוך השרידים שבצ'יוויטאוֶקיה. רק תמונה אחת, תמונתו האחרונה של ל', נשתמרה מאותן שנים, אם־כי במצב גרוע, היא „יוחנן המטביל" (בלובר). כנראה לא נטל ל' חלק פעיל בחיים האמנותיים העשירים ברומא באותה תקופה.

ב1517 קיבל ל' את הזמנתו של פראנסואַ I ועבר לצרפת, שם נתמנה ל„צייר ראשי, ארדיכל ומכונאי המלך". הוא היה גר בארמון קלו (Cloux) בקרבת אַנבּוּאַז שעל הנהר לואַר, ועסק בשנתיים האחרונות של חייו בעיקר במחקריו. כן יצר שורה של רישומים המתארים את המבול וחזונות בדבר סוף העולם, שהם בלתי־פיגוראליים ואשר הבעתם מבוססת רק על תיאורים של זרמי מים. ל' נקבר בכנסיית סן פלוראנטן שבאנבואַז. בזמן המהפכה הצרפתית נהרסה הכנסיה ואין עוד לקבוע בדיוק את מקום קבורתו.

ל' כ צ י י ר. יצירתו של ל' טבועה כולה בחותם אישיותו המיוחדת ומשקפת את שלבי התפתחותו האינדיווידואלית. ב„השתחוותם של המאגים" ערוכה הקומפוזיציה בסדר גאומטרי והדמויות שרויות בחלל הנבנה על פי חוקי פרספקטיווה מדוייקים, תכונות אפייניות לאמנות של המחצית

הראשונה של המאה ה15. אולם באופן העיצוב מראה התמונה את המעברים הרכים ואת ההתמזגות (ההלקית) של דמויות וחלל, המאפיינים את סיגנונו של ל'. לסיגנון זה שייכת גם הדגשת ההבעה בפניהן ובתנועותיהן של הדמויות. „המאדונה בין הסלעים" מראה את הבשלתן של מגמות אינדיווידואליות אלה. הדמויות עולות מתוך האפלולית של המערה, כשהן מוקפות אטמוספירה המסתירה את צורותיהן במקצת ומרככת את חדותם של קווי המיתאר. מסך דק זה, המקיף כאילו את הדמויות, נקרא ע"י ל' „ספומאטו" (מן הפועל האיטלקי sfumare, לכלות בעשן), והוא אחד המאפיינים היסודיים של סיגנונו בציור, המעניק ליצירה אופי אחיד ופיוטי, ומבדיל אותה מתיאור פשטני של המציאות. „הסעודה האחרונה" נתפרשה בצדק כביטוי מובהק של הסיגנון הקלאסי של הרנסאנס בעיצומו. בהשוואה לתיאורים אחרים של נושא זה במאה ה15, בולטים ביצירתו של ל' הליכוד הסימטרי של הקומפוזיציה ובהירות החוויות המובעות בארשת־פניהן ובתנועותיהן של הדמויות. „אנה הקדושה, מאריה והילד" מציינת — בקומפוזיציה, בהבעה ובאופן־העיצוב — נקודת מפנה באמנות הרנסאנס באיטליה. הדגשת ההבעה מגיעה לשיא ב„קרב אנגיארי", בתיאורם של החיילים והסוסים הנאבקים. ל' עצמו אמר, כי תפקידו של הצייר הוא לתאר את „האדם ותנועות נפשו". רישומים רבים של חיילים בקרב, כשפניהם רוויי־זעם ופיותיהם פעורים, מופיעים זמן רב לפני „קרב אנגיארי", אך ביצירה זו הם מצאו את ניסוחם המסכם. על אף הדראמתיות של העלילה וההבעה, אין הקומפוזיציה נטולת תבנית, אלא ערוכה בצורה גאומטרית. „מונה ליזה" מראה את תפיסת ה„ספומאטו" במלוא שלמותה. תמונה זו „נבנתה" ע"י שכבות רבות של צבע דק אוורירי, ובדרך־עיצוב זו הפך כמעט כל קו למעבר מודרג. הבעת הפנים של מונה ליזה העסיקה ציירים ומבקרים במשך מאות שנים. תנוחת הידיים, שהיא מוטיוו קדום, הגיעה כאן לניסוחה הסופי. „יוחנן המטביל" נשתמר, כאמור, במצב גרוע, וקשה לנתח את אופן העיצוב, אך נראה כי גם בתמונתו האחרונה בלטו ה„ספומאטו" והדגשת ההבעה. ניתן לומר כי שני הערכים הללו: המעברים הרכים והבעת החוויות — בין אם הן חוויות דראמתיות כמו ב„סעודה האחרונה" או ב„קרב אנגיארי", ובין אם הן חוויות ליריות כמו ב„מדונה בין הסלעים" או ב„מונה ליזה" — עלו בהתפתחות מפעלו האמנותי של ל' לדרגת ערכים אמנותיים מרכזיים.

תורתו האמנותית של ל'. תפיסתו את האמנות משתקפת ב„מסכת על הציור" (ר' להלן), שחלקה הראשון עוסק בערכן הסגולי של האמנויות השונות — שאלה שהיתה שכיחה בספרות הרנסאנס. ל' מבקש להוכיח את עדיפותו של הציור על כל האמנויות האחרות ומבסס טענה זו על כוח־ההבעה הרב שבציור ועל העובדה כי אין דרך טובה ממנו לניסוחה של הכרה מדעית ולמסירתה. חשובים ביותר הם החלק השלישי והחמישי של „המסכת". החלק השלישי כולל בעיקרו תצפיות בדבר שינויים החלים בגופו של האדם בשעת תנועה, בין אם זוהי תנועה פיסית (עבודה או מאמץ גופני אחר) ובין אם זוהי „תנועת נפש". כאן הוא נותן הוראות מפורטות בקשר לעיצוב ההבעה, כשהוא משתית את הדברים על האפשרויות האורגאניות של הגוף ועל תצפיות רבות וחדות במציאות. חלק זה השפיע השפעה עמוקה על האמנות האירופית. החלק החמישי מוקדש לאור־וצל. כאן מצרף ל' את ההבחנות האופטיות של המדע, תצפירתיו האישיות והוראות בדבר עיצוב התאורה בתמונה ומצביע על משמעותם ההבעתית של אפני התאורה השונים. „המסכת" מהווה מיזוג נדיר של גישה עיונית ומעשית. הסינתזה של תצפית מדעית ושל תיאור אמנותי היא מוקד תורתו. האמן ניחן, לדבריו, הן בכושר הסתכלות חדה והן ביכולת לתאר את הנראה. הוא יכול, איפוא, להשיג ידיעה מדוייקת ולמסור אותה לדורות הבאים. תפיסה זו של האמן מתחת ביסודה של „המסכת".

לאונרדו דה וינצ'י: ראשי לוחמים.
רישום ל„קרב אנגיארי"
(המוזיאון לאמנויות, בודאפסט)

רישומיו של ל'. יצירתו האמנותית של ל' מורכבת, כאמור, בחלקה הגדול מרישומים, המשמשים מקור חשוב להכרת מפעלו ואישיותו. בצד הרישומים שתכליתם אמנותית גרידא (והמאפשרים למסתכל לפעמים לעקוב אחרי הבשלתו של מוטיוו מסויים ביצירתו) רבים הרישומים שענייננם מדעי וטכני. ראוי להזכיר במיוחד את הרישומים מתחום האנאטומיה והפיסיולוגיה, וכן את התיאור החזותי של ניסוייו בתחום המכאניקה. המיזוג של הצד המדעי והאמנותי, המציין את אישיותו של ל', ניכר ביותר ברישומיו. גם ברישומים שכוונתם אמנותית בלבד, חתר ל' לדיוק מדעי (רישומים אנאטומיים של דמויות או של צמחים [תמ' — ע"ע בוטניקה, עמ' 742], המופיעים אחרי כן בתמונותיו); ואילו לרישומים בעלי אופי מדעי הוא העניק הבעה, ההופכת אותם ליצירות אמנות, כגון סידרת הרישומים של העובר ברחם אמו משנת 1512, המצויה בארמון וינזור שבאנגליה (שבו נמצא היום האוסף העיקרי של רישומיו). לגבי שורה של רישומים, בעיקר תיאורי סלעים על השכבות הגאולוגיות שלהם, חלוקות דעותיהם של החוקרים, אם לשייך אותם לסוג האילוסטראציה המדעית או הסקיצה האמנותית.

כתבי היד. במותו הוריש ל' לתלמידו־ידידו הצייר פראנצ'סקו מלצי (1493—°1570) שורה ארוכה של כתבי־יד, כ10,000 רשימות ורישומים, שכללו את מחקריו בתחומים שונים. חלק ניכר של כתבי־היד אבד, ונשתמרו רק כ7,500 דפים, חלקם בפנקסים וחלקם דפים בודדים. כתבי־היד העיקריים הם הCodex Atlanticus בספריית האמברוזיאנה,

מילאנו; MSS A–M ב־Institut de France, פאריס; Codex Forster I–III במוזיאון ע"ש ויקטוריה ואלברט, לונדון; Quaderni di anatomia, I–VI בספריה המלכותית, וינזור; Codex Arundel במוזיאון הבריטי, לונדון; Codex Leicester בטירת הולקהם הול, נורפוק, אנגליה. נוסף על כך נשתמר כתב־יד הכולל מבחר מרשימותיו על האמנות בלבד, בהעתק הכתוב ביד אחרת (ואטיקאן, Codex Urbinas Latinus, 1270). ב־1651 פורסם כתב־יד זה בפאריס בשם Trattato della pittura di L. da V. [„מסכת על הציור של ל' דה ו'"] והודפס מאז פעמים רבות; ההוצאה האחרונה, בעריכתו ובתרגומו לאנגלית של A. Ph. McMahon, הופיעה בשני כרכים, ב־1956). כתבי־היד אינם ערוכים לפי נושאים; על־פי רוב כולל כל כתב־יד רשימות על תחומים שונים, אולם באחדים בולט יותר נושא מסויים. כתבי־יד אחרים מצויים בפירנצה, בוונציה ובטורינו. בראשית 1967 נתגלו בספריה הלאומית במאדריד שני פנקסים ובהם כ־700 דפים בכתבו של ל', שעל קיומם לא נודע לפני־כן.

מחקריו המופשטים של ל'. מתוך רשימותיו של ל' ניכרת התעניינותו המגוונת בשטחי המדע השונים. בהתאם להלך־הרוח של זמנו העריך ל' את המאתמאטיקה („בל יקרא [את דברי] אדם שאינו מאתמאטיקן"), אולם עניינו העיקרי מוקדש למדעים התיאוריים. האופטיקה בכלל, ותורת הראיה בפרט, תופסות מקום נכבד במחקריו. הראיה היא, לדעתו, החוש הבטוח ביותר והמקור העיקרי להכרה אמיתית של המציאות. בתחום זה שאב בעיקר מן המסורת של האופטיקה בעת העתיקה וביה"ב, וכן נעזר בהסתכלותו החדה. ב„מסכת על הציור" (ראה לעיל) הוא דן בהרחבה בסוגים של האור, כשהוא מקבל את חלוקתם מן המדע המסרתי ומעשיר אותם בתצפיותיו.

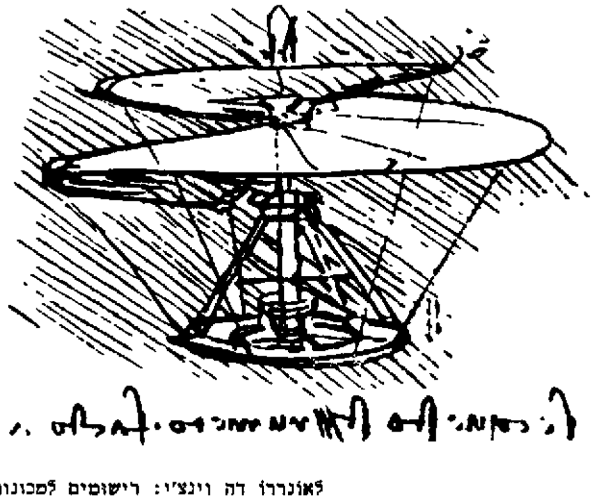
במחקריו נועד מקום חשוב לאנאטומיה, שהעסיקה אותו כל חייו. נקודת המוצא היתה האנאטומיה המעשית לצרכי האמנות, אך ל' חרג בהרבה מעבר לדרוש לאמן. בשלב הראשון (תקופת מילאנו הראשונה) מוסבים מחקריו בעיקר על השרירים ומבנה השלד; את פעולותיהם (בעיקר במצב של תנועה) ביקש להסביר באמצעות חוקים מכאניים. בשלב מאוחר יותר נטתה התעניינותו יותר לפיסיולוגיה ולבשה לפעמים אופי ספקולאטיווי. את זרימת הדם ניסה להבין ע"י הקבלות לזרימת המים. מתוך רצון לגלות את סוד החיים חקר את מצבו של העובר ברחם אמו. את ידיעותיו בתחום זה שאב במידה רבה מתוך תצפיות בפרות. תיאור עובר־האדם בידי ל' נחשב כתיאור הנכון הראשון. את מחקריו אלה ביסס על ניתוח גוויות, ורישומיו השפיעו על וזליוס (ע"ע), מייסדה של האנאטומיה המדעית. ברישומיו מצויה גם התחלה של האנטומיה המשווה (ע"ע). בשנים 1500 — 1505 עסק ל' במעוף הציפורים. כתב־יד המוקדש לנושא זה, נשתמר, ולפיו התכוון ל' להשתמש בתצפיותיו, כדי לבחון את האפשרות להטיס אדם. כמו־כן העסיקוהו טבע המים וחוקי זרימתם, כפי שמסתבר עפ"י כתב־יד שנשתמר. הוא אף פיתח שיטה למדידת זרימת המים. כאן מתמזגים תצפיותיו החדות בטבע, ניסוייו בהידרוליקה (ע"ע, עמ' 114) ועניניו האמנותיים. רישומיו המתארים את המבול וסוף העולם קשורים במחקריו על המים.

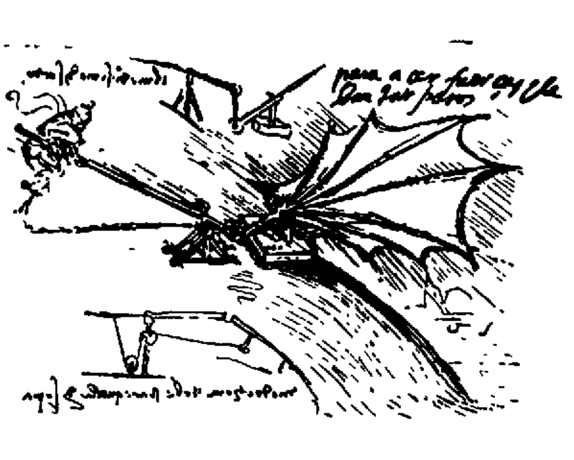
ל' איש המדע השימושי והטכנולוגיה. יצירתו של ל' בשטחים אלה נובעת מצירוף גאונותו כאמן וכממציא שהשתחרר מכבלי הסכולאסטיקה שהתאבנה והכבידה על התקדמות המדע בדורו.

ל' היה בקי בהישגיהם של המדענים היוונים והרומיים, אריסטוטלס (ע"ע), ארכימדס (ע"ע), הרון מאלכסנדריה (ע"ע), ויטרוביוס פוליו (ע"ע), ואחרים, מהם קיבל, בין היתר, את רעיון כדוריות הארץ. מרמיזותיו של ל' ניתן להסיק שהאמין גם בתנועתה הסיבובית.

אין כמעט שטח במדע ובטכניקה אשר ל' לא עסק בו: קינטיקה, דינאמיקה, אקוסטיקה, אופטיקה (ר' לעיל), הידרו־ליקה, אווירודינאמיקה, תרמודינאמיקה, מטאלורגיה, בניית מבצרים, חפירת תעלות, הרכבת מכונות שונות, ביניהן מכונות לעיבוד מתכת ועץ, מכונות טכסטיל, מנועים, משאבות ואפילו מסבים כדוריים. כן עסק בתיכנון כלי נשק, לרבות תותחים, כלי־טיס ועוד. מפליאה העובדה כי ל' הגיע לשלילת האפשרות של בניית „פרפטואום מובילה" (ע"ע). — ציוריו הטכניים מלווים הסברים בכתב־מראה, שבו השתמש ל' מפני שהיה איטר.

קשה לקבוע בוודאות, אם כל הקונסטרוקציות והרעיונות הטכנולוגיים של ל' הם מקוריים. יתכן שבחלקם הם רישומים של מכונות ומתקנים שנתקל בהם וציירם כחומר לימודי בשביל תלמידיו. רישומיו החלו להתפרסם, אחרי גלגולים רבים, רק במאה ה־19, דבר המסביר את השפעתו הזעומה של ל' על ההתפתחות הטכנולוגית.

לאונרדו דה וינצ'י: רישומים למכונות מעופפות (Institut de France, פאריס)

בכתביו מזכיר ל' כמה מחיבוריו בשטח הטכניקה: ספר התנועה; תורת ההתנגשות; פרקי מכתות; ספר הגראוויטאציה וספר התאוצה (Libro del impeto), שאף עותק אחד מהם לא נשתמר. מרעיונותיו הטכניים של ל' נתגשמו רק מעט: תעלת מארטזאנה (Martesana) לספנות ולהשקיה בצפון איטליה, המקשרת בין הנהר אדה למילאנו (1497 ו־1507); ויסותו של הנהר טיצ'ינו (Ticino), וחדר־מדרגות בצ'מפורד, אנגליה, הבנוי כך שהעולים אינם יכולים להבחין ביורדים.

סיכום מפעלו של ל'. מפעלו של ל' היה מגוון ורב־צדדי מאין כמוהו, אולם רק חלק קטן הגיע לידי השלמה ונשתמר לדורות הבאים. שרדו רק עשר תמונות שהן בוודאי מעשי־ידיו. גם אם כוללים במניין את התמונות שייחוסן לל' מוטל בספק, לא ניתן להגיע ליותר משלושים יצירות. מתכניותיו בארדיכלות ובפיסול אף לא אחת הגיעה לידי השלמה. במצב דומה שרויה מורשתו המדעית והטכנולוגית. אף כי ערך מחקרים בתחומים רבים ותיכנן ספרים שונים, אף אחד מהם לא הושלם בצורתו הסופית. עם זאת נודעת לפעולתו חשיבות מכרעת בתחומים רבים, ובעיקר באמנות. מעל לכל נישאת אישיותו, הממזגת ומאחדת בתוכה את הפעולות בתחומים שונים לסינתזה, כתופעה חד־פעמית בתולדות האמנות, ואולי בתולדות האנושות בכללה. דמותו הכל־כוללת של ל' נחשבת להתגלמות הגאוניות, אך יש בה גם צד טראגי שמקורו בפער בין הכושר האינטלקטואלי התוסס, לבין הביצוע־למעשה, הנשאר חלקי בלבד ואינו מביא את הפירות שניתן היה לצפות להם.

ע"ע אמנות, עמ' 51; אנטומיה, עמ' 396/7.

א. קולב, ל' דא ו', היוצר ויצירתו – האדם ועולמו, תשי"ג; א. ל. וולינסקי, ל' דה ו', חייו ויצירתו (תרג' מרוס' י. סערוני), תשכ"ה; H. Grothe, *L. da V. als Ingenieur und Philosoph*, 1874, B. Duhring, *Kritische Geschichte der allgemeinen Principien der Mechanik*, 1877²; T. Beck, *Beitrage zur Geschichte des Maschinenbaues*, 1899, E. Solmi, *L. da V.: Frammenti letterari e filosofici*, 1920, F M. Feldhaus, *L. der Techniker und Erfinder*, 1922², E. Verga, *Bibliografia Vinciana*, I-II, 1931; G. Fumagalli (ed.), L., *omo sanza lettere*, 1939; J. P. & I. A Richter, *The Literary Works of L. da V.*, 1939²; L H Heydenreich, *L.*, 1943, id, *L.-Bibliographie 1939–1952* (Zeitschr. f. Kunstgesch., XV), 1952; E. MacCurdy, *The Notebooks of L. da V.*, I-II, 1956²; K. Clark, *L. da V.*, 1958; P Huard – M. D. Grmek, *L. da V., dessins scientifiques et techniques*, 1962; P. Huard, *L. da V., dessins anatomiques*, 1964.

מש. ב.־י. מ. וו.

לֵאוֹנַרְדוֹ מִפִּיזָה

לֵאוֹנַרְדוֹ מִפִּיזָה — Leonardo Pisano — (במחצית הראשונה של המאה ה־13), מאתמאטיקאי איטלקי. ידוע גם בשם Leonardo Fibonacci (ל' בנו של בונאצ'י).

ספרו הנודע הראשון היה "Liber abaci" ("ספר האבקוס"), שפורסם ב־1202 (ושוב ב־1228), בו מספר ל' כי בנסיעתו לאלג'יריה לצרכי מסחר, למד את תורת־החשבון לפי שיטת ההודים. חומר נוסף לספרו אסף במסעיו המסחריים במצרים, סוריה, סיציליה ופרובאנס. ספרו, שתרם להפצת השימוש בספרות הערביות בעולם המערבי, הכיל חידושים מקוריים רבים, בהם ההוכחה כי למשוואות שמעלתן גבוהה מ־2 לא ניתן להציג פתרון כללי, כלומר לחשב את כל שרשיהן, תוך שימוש באיברים מן השדה האוקלידי בלבד (ל' הוכיח זאת בהתייחסו למשוואה המסוימת $x^3 + 2x^2 + 10x = 20$). כן נמצאו בספר פתרונות של בעיות אחדות באנאליזה של דיופנטוס (ע"ע). הספר פירסם את שמו של ל' ברבים, והקיסר פרידריך II ביקש ממנו לערוך ויכוחים עם חכמי חצרו. ויכוחים אלה הביאו למחקרים נוספים, אותם סיכם ל' במהדורה המחודשת של ספרו.

בספרו "Practica geometriae" ("גאומטריה שימושית", 1220 בערך) נתן ל' תמונה מדוייקת של הגאומטריה והטריגונומטריה כפי שפותחו עד תקופתו.

עבודותיו של ל' תרמו להחייאת המחשבה המאתמאטית בעולם המערבי בדורו והשפיעו על מאתמאטיקאים בדורות שלאחריו.

B. Boncompagni, *Scritti di L. P.*, 1857–62

לָאוֹס

לָאוֹס (Laos), ממלכה בפנים חצי־האי הדו־סין (ע"ע), ללא מוצא אל הים. גובלת בתאי (סהי, כדרך שמבטאים בני־המקום — סיאם) — במערב, בקאמבודיה ובוייטנאם הדרומית — בדרום ובדרום־מזרח, בוייטנאם הצפונית — במזרח, ובסין — בצפון. שטחה 236,800 קמ"ר; מספר התושבים נאמד ב־3 מיליון (1966).

גאוגראפיה. מבחינת המבנה נחלקת ל' לשני חלקים עיקריים: האיזורים ההרריים — בצפון ובמזרח, עמק הנהר מקונג (ע"ע) ויובליו — במערב ובדרום. ל' מצטרפת מחלקי איזורים טבעיים, שרוב שטחם נמצא בתחומי שכנותיה. האיזורים ההרריים, התופסים כ־¾ משטח המדינה, מבותרים מאד. הם מכוסים רובם צמחיה סבוכה והתנועה בהם קשה ביותר, מלבד בכמה עמקי נהרות. האוכלוסיה דלילה מאד ומורכבת בחלקה הגדול משבטים פרימיטיוויים. החלק הצפוני והצפוני־מערבי של האיזורים ההרריים הוא רמה, הכוללת את שוליה הדרומיים של רמת יונאן (שבסין) ואת שוליה המזרחיים של רמת שאן (שבבורמה) והיא מבותרת מאד ע"י רשת צפופה של גאיות צרים ועמוקים. גובה פני הרמה 1,300—1,500 מ' מעל פני־הים, אך כמה גושי הרים מתנשאים לגובה 2,200—2,300 מ'. איזור זה הוא המבודד והפראי ביותר של ל', ומעטים בו ישובי קבע. מרבית האוכלוסיה באיזור זה מרוכזת בעמק המקונג ושני יובליו נאם הו (Nam Hou) ונאם סנג (Nam Seng). את חלקה המרכזי והדרומי־מזרחי של ל' תופסים המדרונות המערביים של הרי אנאם. הגבול עם וייטנאם (הצפונית והדרומית) עובר כאן סמוך לפרשת־המים בין אגן המקונג לבין הנהרות הנשפכים לים סין הדרומי. גם הרים אלה מבותרים מאד, ומרובים בהם הגאיות הצרים, אך בדרום מצויים גם עמקים רחבים, שבהם כפרים רבים. הרי אנאם מגיעים בתחומי ל' לגובה 2,920 מ'. בקצה הדרומי של המדינה, בשטח שבין המקונג ליובלו הגדול סה קהונג (Se Khong), מכסות שכבות עבות של סלעים געשיים את מדרונות ההרים ויוצרות מישורים נרחבים. באיזור זה מצויים מטעי קפה וכותנה. רק חלק קטן מהמישור הגדול של אגן המקונג התיכון נכלל בתחומי ל', משום שהנהר, המהווה את הגבול בין ל' ותאי, זורם בשוליו הצפוניים והמזרחיים של האגן. עם זאת נכללים בתחומי ל' שטחי מישור נרחבים, בעיקר סמוך למקום התחברותם של יובלים גדולים, היורדים מהרי אנאם, עם המקונג. בעמק המקונג התיכון מרוכזת למעלה ממחצית האוכלוסיה, ובו מרבית היישובים ועיקר החקלאות (כ־80% מהשטח המעובד הכולל). האיזור ביצתי בחלקו; בקיץ ובסתיו מוצפים שטחים נרחבים, ולעתים נגרמים בעתות הללו נזקים כבדים.

ארמון־המלוכה בלואנג־פראבאנג, „העיר בעלת מאה הפאגודות"

אקלים. מלבד באיזור ההררי שבצפון, האקלים בל' חם בכל עונות השנה. בעמק המקונג מידת החום הממוצעת בחודש הקר ביותר, יאנואר, היא 25°, ובחודש החם ביותר, אפריל, 30°. בעמקי הצפון מידת החום ביאנואר היא 15°, אולם רוחות צפוניות־מערביות קרות גורמות לפרקים לכפור; ובחודש החם ביותר מידת החום הממוצעת היא 24°—27°. ל' כולה עשירה בגשמים; באיזורים ה„יבשים" ביותר, בחלקו הצפוני של המקונג התיכון, מגיעה כמות המשקעים ל1,200—1,400 מ"מ ואילו בהרים בל' המרכזית היא עולה עד 3,000 מ"מ. העונה הגשומה היא מאי—אוקטובר, והשחונה נובמבר—מארס.

אוכלוסיה. תושבי ל' משתייכים לשלוש קבוצות עיקריות: א) בני תאי (ע"ע), הנקראים לאו, מהם שם המדינה, והם מרבית האוכלוסיה; ב) תושבי ההרים (לַאו־תְּאוּנְג); ג) שבטים ממוצא סיני. מלבד אלה ישנם גם כ35,000 סינים וכ25,000 ויטנאמיים. אין פרטים על הריבוי הטבעי, אך מניחים כי הוא קרוב ל2.3% בשנה. האוכלוסיה ברובה כפרית, ורק כ15% ממנה יושבים בעיירות ובערים. הצפיפות: כ11 נפש לקמ"ר. הערים הראשיות הן ויֶנטין (ע"ע) הבירה המינהלית, ולואנג־פראבאנג, הבירה המלכותית (45,000 תוש'), שהיא נמל נהרי על גדתו השמאלית של המקונג. שאר הערים קטנות.

דתות. רוב התוש' בל' שייכים לפלג הדרומי של הבודהיזם. באיזורים המרוחקים קיימים שרידים של דתות אנימיסטיות. מספר הקאתולים נאמד ב25,000, והפרוטסטאנטים ב46,000.

שפה. השפה הרשמית, המדוברת בפי רוב התושבים, היא „לַאו", שפה קרובה לסיאמית, השייכת לענף לשונות תאי. הכתב דומה אף הוא לכתב הסיאמי. שפת לאו מדוברת גם בתחומי תאי השכנה, ומספר הדוברים בה כ4 מיליון נפש. מלבד זאת משתמשים בניבים מקומיים. השימוש בשפה הצרפתית נפוץ בחוגי האוכלוסיה המתקדמת, והיא השפה הרשמית השניה.

חינוך ותרבות. רשת החינוך בל' אינה מפותחת. ב1966 פעלו כ2,650 בתי־ספר יסודיים, עם 145,000 תלמידים. קיימים כתריסר בתי־ספר תיכוניים ומקצועיים (כ4,200 תלמידים). כן ישנם 4 סמינארים למורים, בי"ס לרפואה, ובי"ס למשפט ולמינהל, אך אין אוניברסיטה.

משטר. להלכה ל' היא מדינה עצמאית בעלת ממשל מלכותי חוקתי, אך למעשה היא „מדינת־חַיִץ" הנתונה ללחצים חיצוניים של גורמים מדיניים וצבאיים, מערביים ומזרחיים, שמשפיעים על משטרה ושעליהם אין לה שליטה (ור' להלן: היסטוריה). בראש המדינה עומד מאז 1959 המלך סאוואנג ואטתאנה, הממנה את ראש־הממשלה. קיימת אסיפה לאומית, הנבחרת אחת לחמש שנים בבחירות כלליות. הארץ מחולקת ל17 מחוזות.

כוחות מזוינים. בממלכת ל' קיים להלכה גיוס חובה. הכוחות המזוינים נאמדים ב75,000 איש, מהם שייכים כ8,000 ל„ניטראליסטים" (ר' להלן: היסטוריה), והיתר ל„מלוכנים". מערכם של ה„ניטראליסטים" לא שולב עדיין בכלל הגייסות של ל'.

בצבא היבשה המלכותי כ65,000 איש, כולל 6 גדודי צנחנים ו24 גדודי חי"ר, המאורגנים במסגרת חטיבות ניידות. ישנם 40 גדודי־משמר סטאטיים. הציוד הוא כמעט כולו אמריקני.

בכוחות האויר כ1,500 איש, המפעילים כ50 מטוסי־התקפה קלים, תוצרת אה"ב, בעלי מנועי־בוכנה. ישנם גם כמה מטוסי־תובלה וקשר.

על נהר מקונג מופעלות כמה שייטות קלות, הכוללות סירות־תותח ונחיתה. לכוחות השטים כ500 איש.

כוחות הפאתט־לאו, השולטים באיזורי הצפון, ובמזרח החבלים הדרומיים של ל', נאמדים ב30,000 איש לרבות „ניטראליסטים" שלא עברו לצד המלוכנים. מסייעים להם כ15—20 אלף חיילים צפון־וייטנאמיים. ציודם של כוחות אלה הוא כולו רוסי וסיני.

כלכלה. כלכלתה של ל' נחשלת ואינפלאציונית (מדד המחירים לצרכן: 1959=100, 1966=1310), והתפתחותה החקלאית מפגרת. הארץ מצויה במצב מלחמה מראשית שנות ה50 ולמעלה מ70% מהוצאות הממשלה מוצאים להחזקת הצבא. תמיכת אה"ב בסכום 56 מיליון דולר (1965), מלבד סיוע צבאי, מקיימת אותה. המסחר ברובו בידי סינים.

עיקר עשרה של הארץ במשאביה החקלאיים. כ60% משטח הארץ מכוסים יערות, מהם מפיקים סוגי עץ שונים, כולל טיק. להעברת הגזעים משתמשים עדיין בפילים. באיזורי הארץ הניתנים לעיבוד קיימת חקלאות ענפה. כ4.2% משטח הארץ מעובדים, וכ80% מהאוכלוסיה מתפרנסים מחקלאות.

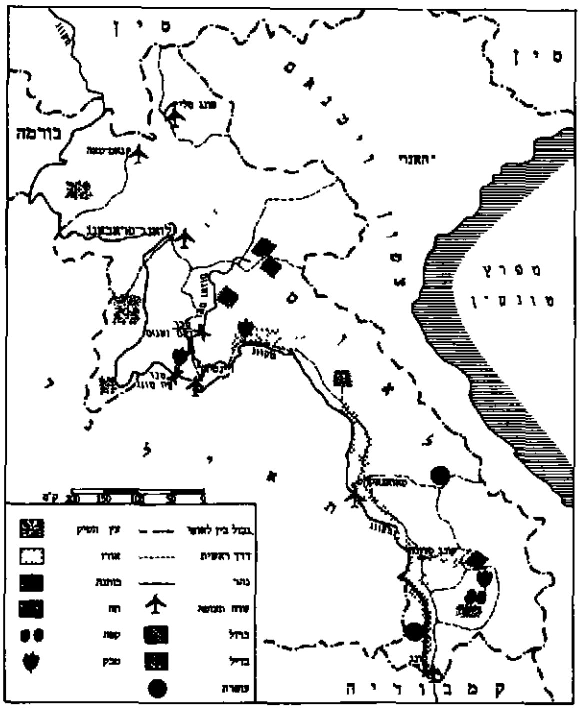
גידולים עיקריים בל' הם: אורז — 510,000 טון לשנה (1966); תירס — 19,000 טון; טאבאק — 2,200 טון. כן מגדלים באטאטות, תפוחי־אדמה, מאניוק, בוטנים, כותנה, קפה, תה, תבלינים, אופיום, וגם ירקות ופירות. המשק החי כולל חזירים ותואים (בהמת העבודה העיקרית), ובהרים קצת בקר וצאן.

אוצרות טבע. בל' קיימים משאבים טבעיים ניכרים, אך אין הם מנוצלים בשל קשיי גישה ותחבורה. בקאם־קאוס, במזרח ל' המרכזית, קיימים מכרות בדיל קטנים, המפיקים את פריט היצוא החשוב ביותר של המדינה. מלבד בדיל ישנם גם מרבצים של עפרות־ברזל, בוכסיט ועופרת.

תעשיה כמעט שאינה קיימת. מצויים מטוויות משי ומפעלי קדרות וצורפות, וכן מפעלים קטנים לעיבוד מזונות, טאבאק, עץ ועור. לאחרונה הוקמו מנסרות וטחנות אורז מודרניות. תעשיית המכרות הפיקה 700 טונות בדיל ב1966. תפוקת **החשמל** — כ10 מיליון קו"ש לשנה.

ור' מפה בעמ' 57.

ב1957 יזם האו"ם את תכנית „אגן נהר המקונג", כדי לפתח את כלכלתן של המדינות היושבות לארכו. במימון

לאוס: התחבורה, אוצרות־הטבע והחקלאות

התכנית ובמימושה משתתפות המדינות הנהנות, 21 מדינות נוספות (ביניהן ישראל) וכן גופים פרטיים. עד כה (1967) הועמדו לרשות התכנית כ־113 מיליון דולר. מגמות התכנית: פיתוח כוח הידרו־חשמלי, השקיה, מניעת שטפונות, ניקוז, הקלת השיט ואספקת־מים. השלב הראשון של התכנית, שיהיה מוכן בשנות ה־70, יסתיים בהקמת סכר פה־מונג (ליד ויינ־טיאן, על גבול ל׳־תאי) שיאפשר השקיית שטחים נרחבים בתאי ובל׳ ויפעיל תחנת־כוח בת מיליון ק״ו. ב־1966 הוחל בבניית סכר נאם־נגום (צפונית לוינטיאן) שימומן ע״י הבנק העולמי. תחנת־הכוח שלו תפיק 120,000 ק״ו.

תחבורה. בל׳ אין מסילות־ברזל. אורך רשת הדרכים: 2,800 ק״מ, מהם רק 940 ק״מ ראויים לשימוש בכל מזג־אויר. מספר המכוניות: כ־7,000, מכל הסוגים. כדרכי תעבורה פנימיים עיקריים משמשים הנהר מקונג ויובליו, באורך כ־1,400 ק״מ. בל׳ קיימת חברת־תעופה לאומית, המספקת שרותים נרחבים יחסית. קיימים 5 שדות־תעופה, ולמעלה מ־100 שדות־נחיתה.

סחר־חוץ. ל׳ מייבאת מזון, מחצבים, מכונות ומוצרי תעשיה, בעיקר מתאי ומאה״ב, בסכום של 26 מיליון דולר (1965), ומייצאת (בעיקר לאה״ב ולבריטניה) בדיל (65%), עצים, קפה, תה ותבלינים, בסכום של כ־1 מיליון דולר. כמעט כל קשריה של ל׳ עם ארצות־חוץ מתנהלים דרך תאי.

יחידת־המטבע = קיפ. 240 קיפ = 1 דולר של אה״ב. בעת הפיחות האחרון (1964), היה השער 80 קיפ לדולר.

היסטוריה. בימי־קדם היה שטחה של ל׳ כלול בקיסרות של קְהֶמֶר (ע״ע). במאה ה־13 החלו שבטים תאיים, שנהדפו מיונאן שבדרום־סין ע״י שושלת מינג, לחדור לשטחי הקיסרות הקהמרית, והביאו לייסודן של המדינות בורמה, תאי (סיאם), קאמבודיה, וייטנאם ול׳. אולם בל׳, כברוב מדינות דרום־מזרח־אסיה, נשארה חזקה עד היום מורשת התרבות ההודית בתחומי הדת, החוק, מבנה החברה, הממשל, המדע והאמנות. והשפעתה של מורשת זו רבה מזו של סין (ע״ע אסיה, עמ׳ 313 [כרך מילואים]).

לאחר מאבקים ממושכים בין שבטים שונים, הצליח המלך פַה־נְגוּן ב־1353 להקים בל׳ ממלכה מאוחדת. בירתה היתה לואנג־פראבאנג. פה־נגון הכניס לל׳ את הבודהיזם, שהוא עתה הדת השלטת. ל׳ סחרה עם שכנותיה סיאם ווייטנאם וקלטה מהן השפעות דתיות ותרבותיות, אך רוב ימיה גם לחמה ל׳ בשכנותיה, בעיקר בסיאם. במרוצת הזמן הצליחו מלכי ל׳ להרחיב את השפעתם דרומה. לחץ סיאמי על קאמ־בודיה גרם לממלכה זו לנטוש ב־1432 את הבירה אנגקור (ע״ע), ולחץ בורמי אילץ את ל׳ להעתיק את בירתה מלואנג־פראבאנג לוִינטיאן ב־1560.

ב־1707 נתפלגה ל׳ לשתי ממלכות עוינות, עם בירות נפרדות בלואנג־פראבאנג ובוינטיאן. זו האחרונה סופחה ב־1828 לסיאם, ואילו הראשונה שמרה על קיומה כמדינה מעלה מס לקיסרות סין, אולם השפעת סיאם גברה גם עליה. בשנות ה־60 של המאה ה־19 גברה החדירה הצרפתית לאַנאם, טונקין וקוצ׳ין־סין. בלואנג־פראבאנג התרחבה פעילותם של כנופיות שודדים סינים, ודבר זה גרם להתנגשויות עם חיילים סיאמים. התערבותה של סיאם הניעה את צרפת לספח לאי־זורי שלטונה בוייטנאם את כל השטחים ממזרח למקונג. תקריות גבול חוזרות ונשנות הגבירו את סכנת המלחמה בין צרפת לבין סיאם וב־1893 דרשה צרפת מסיאם שטחים נוס־פים. בלחצה של בריטניה נכנעה סיאם. וכל ל׳, ממזרח למקונג, הפכה לשטח חסות צרפתי. ב־1904 סופחו לל׳ שטחים ממערב למקונג, אולם במלה״ע II שבו היאפאנים וסיפחום לסיאם ב־1941. אחרי המלחמה הוחזרו שטחים אלה לל׳ ב־1946.

אחרי מפלת צרפת ב־1940 נכנס צבא יאפאני להודו־סין, אך השלטון הקיים נשאר עד מארס 1945, כשביטלו הכובשים את שארית השלטון הצרפתי. עם כניעתה של יאפאן, חדשים מספר לאחר־מכן, נטלה תנועת לַאו איסאראק, שדגלה בעצמאות לאומית, את השלטון לידיה. אך ב־1946 חזרו הצרפתים ומנהיגי העצמאות ברחו מהארץ.

בשובם לל׳ הכירו הצרפתים בסיסאוואנג וונג, מלך לואנג פראבאנג, כמלך על כל ל׳, וכך קמה מדינה מאוחדת. ב־1949 נהיתה ל׳ למדינה אוטונומית במסגרת „האיחוד הצרפתי", ורבים ממנהיגי לאו איסאראק חזרו לארץ, אולם כמה מהם, ובראשם הנסיך סופאנאוּונג, מנהיג הקומוניסטים, התקשרו עם הוֹשִי־מִינְה (ע״ע הודו־סין, עמ׳ 604/5), והקימו את התנועה פאתֶט־לַאו. באפריל 1953 פלשו כוחות הו־שי־מינה, בסיוע הפאתט־לאו, לל׳; הצרפתים מנעו את כיבוש לואנג־פראבאנג בידיהם, אך הקומוניסטים השתלטו על שני מחוזות בצפון המוחזקים בידיהם עד היום (1968). בהסכם ז׳נווה משנת 1954 הוכרה עצמאותה המלאה של ל׳, ונקבע ששטחי הפאתט־לאו יתמזגו עם שאר חלקי הארץ. ראש־הממשלה, הנסיך סוּוַאנה פּוּמה, אחיינו של סופאנאוונג, דגל במדי־ניות ניטראלית, וב־1957 חתם על הסכם עם אחיינו, שלפיו הוקמה ממשלה קואליציונית. בבחירות ב־1958 זכו הקומוניס־טים ברבע מהקולות, ודבר זה עורר את הימין להתארגן נגדם, ולהקים ממשלה שלטה ללא אישור האסיפה הלאו־מית. ההסכם למיזוג כוחות הפאתט־לאו עם הצבא המלכותי לא קוים, והתחדשה מלחמת הגריליה בצפון. בסיועה של

אה"ב עלה לשלטון ב1960 הגנראל פומי נוסאוואן, שעצר את מנהיגי הקומוניסטים והעביר את סוואנה פומה לתפקיד דיפלומאטי (שגריר בצרפת ובישראל). חדשים מספר אח"כ הפיל סרן צעיר, קונג-לֶה, את ממשלת פומי נוסאוואן, וסוואנה פומה הוחזר לשלטון. אולם מנהיג הימין, הנסיך בּון אום, הדיח את סוואנה פומה, ומלחמת-האזרחים נמשכה. ביוני 1962 הוקמה ממשלה קואליציונית בראשותו של סוואנה פומה, וסופאנאוונג השמאלי ופומי נוסאוואן הימני נתמנו לסגניו. „הסכם שלושת הנסיכים", שלפיו הוקמה ממשלה זאת, קבע כי ל' תשמור על מדיניות ניטראלית וכי כל אנשי הצבא הזרים יצאו מן הארץ. החלטות אלו אושרו בוועידה הבינלאומית לענייני ל' שנערכה בז'נווה, שבה השתתפו נציגי 14 מדינות, ביניהן אה"ב, בריה"מ, סין ווייטנאם הצפונית והדרומית. ממשלת הקואליציה התפרקה באביב 1963, משעבר סופאנאוונג לשטחי הפאתט-לאו בצפון וקיבל סיוע נרחב מצפון-וייטנאם ומסין. ב1965 זנח סוואנה פומה את מדיניותו הניטראלית והרשה למטוסי אה"ב לתקוף את כוחות הפאתט-לאו. בל' עובר נתיב האספקה מצפון-וייטנאם לכוחות הוייטקונג בדרום-וייטנאם, ומכאן חשיבותה של ארץ זו לגבי המלחמה בויטנם (ע"ע [כרך מילואים]).

האדמיניסטראציה הצרפתית נהגה במדיניות של טימוע תרבותי, פתחה בתי-ספר צרפתיים והכשירה פקידות מקומית שחונכה בתרבות צרפת. מלך ל' הושאר על כנו בלואַנג-פראבאנג, ולידו פעלו חצרו, מועצת המלך ומועצה מייעצת. אולם השליט האמיתי היה הנציג הצרפתי, שהיה אחראי בפני המושל הכללי של צרפת שישב בהאנוי (ע"ע הודו-סין, עמ' 603). המדיניות הצרפתית, שהעלתה בסולם הפקידותי חניכי מוסדות-חינוך צרפתיים, חיסלה כמעט את המוסדות המסורתיים של החוק, המשפט, האתיקה, המשפחה והשלטון המקומי בכפרים, בלי ליצור מבנה חברתי חדש במקומם. שיעור החוכרים גדל, וכנגדו פחת שיעורם של בעלי-הקרקעות. הצרפתים אף לא עודדו מסחר ותעשיה. תנאים אלה שררו עד מלה"ע II, ותוצאותיהם ניכרות גם כיום.

וע"ע הודו-סין; ויטנם; קהמר; קמבודיה; תאי; וביבליוגראפיה בערכים אלה.

R. de Berval, *Kingdom of L.*, 1959; F. M. le Bar – A. Suddard (ed.), *L.: Its People, its Society, its Culture*, 1960.

מ. ב. – י. הס – מ. מד.

לֶאוֹפּוֹלְד (Leopold), שמם של 3 ממלכי הבלגים.

(1) ל' I (1790—1865; מלך ב1831—1865), בנו הרביעי של פראנץ-פרידריך, דוכס זאכסן-קובורג. בן 18 הצטרף לצבא הרוסי, וב1813 היה לגנראל. אחרי הנצחון על נאפוליון, עבר לאנגליה, נשא לאשה את שארלוט, יורשת-העצר של בריטניה, ונשאר שם גם אחרי מותה ב1817. ב1830 דחה ל' את ההצעה להכתירו למלך יוון, אולם שנה אח"כ הסכים להיבחר למלך הבלגים (ע"ע בלגיה, עמ' 169), נשבע אמונים לחוקה ושמר בקפדנות על מעמדו כמלך חוקתי. „המולך אך אינו מושל". ב1832 נשא לאשה את בתו של לואי-פיליפ, מלך צרפת, שביקש, שנה לפני-כן, להמליך את בנו על בלגיה. כדודם של המלכה ויקטוריה (ע"ע) ושל בעלה הנסיך אלברט, היתה לל' השפעה רבה על בית-המלוכה הבריטי, והודות לתבונתו הרבה היתה דעתו נשמעת בקרב מדינאי אירופה.

לאופולד I

B [C.] Cte Corti – C. Buffin, *L. Ier, oracle politique de l'Europe*, 1927, L. de Lichtervelde, *L. Ier et la formation de la Belgique contemporaine*, 1929.

(2) ל' II (1835—1909; מלך ב1865—1909; בנו של [1]). כבר בהיותו יורש-העצר גילה עניין בהתפשטות קולוניאלית והרבה במסעות באסיה ובאפריקה. כמלך נהג כבוד בפארלאמנט, אך השכיל להשליט עליו את רצונו ופעל להקהות את חודו של המאבק המפלגתי. במלחמת פרוסיה-צרפת ב1870/1 כובדה אמנם ניטראליות ארצו, בעיקר בזכותה של בריטניה, אך ל' הסיק ממשבר חולף זה את המסקנה, כי על בלגיה להגדיל את כוננותה הצבאית, ולפיכך ביצר את לייז', נאמיר ואנטוורפן. בעיקר נתן ל' את דעתו לפיתוחה הכלכלי והמסחרי של ארצו. הוא התקשר עם ה. סטַנלי (ע"ע) והקים ב1876 את „האגודה האפריקנית הבינלאומית". בעקבות ועידת ברלין לענייני אפריקה ב1884/5 (ע"ע אפריקה, עמ' 355) קמה „מדינת קונגו החפשית", שהיתה למעשה אחוזתו הפרטית של ל', ושאותה ניצל באכזריות, עד שהדבר הפך לשערוריה בינלאומית. ב1908 נעשתה קונגו מושבה בלגית (ע"ע קונגו). על שמו של ל' נקראה בירת קונגו, לאופולדוויל (היום קינשאסה).

לאופולד II

ל', שהצטיין כדיפלומאט וכאיש-עסקים ממולח, לא היה מקובל על בני-עמו, לפי שנחשב לכילי רודף-בצע ולפרוץ במידותיו. מחוסר בנים-זכרים חוקיים ירש אותו במותו בן-אחיו, אלבר I (ע"ע).

J. Garsou, *Les débuts d'un grand règne*, I-II, 1931–1934; C. A. M. Liebrechts, *L. II, fondateur d'empire*, 1932, G. Dumont (ed.), *L. II roi des Belges*, 1948; L. de Lichtervelde, *L. II*, 1949[2].

(3) ל' III (נו' 1901; מלך ב1934—1951), בנו של אלבר I ויורשו. שנתיים אחרי עלותו למלוכה, באוקטובר 1936, הודיע ל', בעקבות כניסת צבא גרמני לחבל הרינוס, שארצו חוזרת למדיניות של ניטראליות, ומסתלקת מהתחייבויותיה ע"פ הסכם לוקרנו (ע"ע). עם-זאת התחייב להתנגד לכל תוקפנות, בתנאי שיזכה בסיוען של בריטניה וצרפת. שתי מעצמות אלו הסכימו להסדר החדש.

כשפלשו צבאות גרמניה לבלגיה במאי 1940 עמד ל' בראש צבאותיו. אך 18 יום אחרי הפלישה, ב28.5.1940, הודיע על כניעתו לגרמנים. הוא עשה זאת נגד דעת ממשלתו, ואף סירב להיענות לדרישתה להצטרף אליה בלכתה בגולה. הפארלאמנט הבלגי שהתכנס בפאריס, הכריז על ביטול מלוכתו. כל שנות הכיבוש הגרמני נשאר ל'

לאופולד III

בטירת לאקן. עם נסיגת הגרמנים מבלגיה, בסתיו 1944, נלקח עם משפחתו לאוסטריה ושוחרר רק עם כניעת גרמניה. הביקורת על התנהגותו בתקופת המלחמה עוררה התנגדות לשובו לבלגיה, ו„בעיית ל'" הפכה למוקד המדיניות הפנימית בארצו ב1945—1950. הוא חזר לבלגיה רק ב1950, בעקבות משאל-עם, אך השביתה שפרצה עם בואו אילצה אותו, ימים־מספר לאחר שובו, להודיע על מסירת סמכויותיו לבנו בודואן. שנה אח"כ ויתר ל' סופית על כיסא המלוכה ובודואן מלך תחתיו.

G H. Dumont, *L. III, roi des Belges*, 1946²; A Fabre-Luce, *Une tragédie royale: l'affaire L III*, 1948, J. P. Kennedy – J. M Landis, *The Surrender of King L.*, 1950

לֶאוֹפּוֹלְד (Leopold), שמם של 2 קיסרים גרמנים.

(1) ל' I (1640—1705; קיסר ב1658—1705), היה בנו השני של הקיסר פרדיננד III (ע"ע) תועד לכמורה. במות אחיו הבכור, ב1654, נהיה ליורש־העצר. ב1655 הומלך על הונגאריה, ב1656 על בוהמיה ושנה אחרי מות אביו נבחר לקיסר (1658). הוא היה חלש באפיו ורודף־שלום, אך ממלכתו היתה נתונה, רוב ימיו, במלחמות בשתי אויבות, תורכיה וצרפת. ב1683 צרו התורכים על וינה, אך הובסו בידי יַן III (ע"ע) סוביֶסקי, מלך פולניה, והנסיך איג'ן (ע"ע), מגדולי המצביאים האוסטריים; איג'ן אף זכה בנצחון מכריע על התורכים בקרב צנטה (1697). כתוצאה מנצחונות אלה שוב השתלטה אוסטריה על כל הונגאריה בשלום קארלוביץ (1699). עקב מדיניות ההתפשטות שניהל לואי XIV, מלך צרפת, הסתבכה אוסטריה במלחמות רבות עם צרפת, תחילה במלחמת הולאנד (1672—1697) ולבסוף — החל ב1701 — במלחמת הירושה הספרדית, שבה נחלו הצרפתים כבר בימי ל', את המפלה המכרעת בבלֶנהַים (ע"ע). בימי ל' הפכה הקיסרות ההאבסבורגית למעצמה דאנובית בעיקרה.

ל' היה בעל השכלה נרחבת, חובב מוסיקה ותומך באמנות. הוא עודד במיוחד את הבניה בסיגנון הברוק (ע"ע). תחילה נטה חסד ליהודים ואישר את הפריווילגיות שהוענקו להם, אך בהשפעת הישועים גירש אותם ב1670 מוינה. ברם, זמן מועט לאחר־מכן קיבל „יהודי החצר", שמואל אופנהימר (ע"ע), שמימן את מלחמות הקיסר, רשות להשתקע בוינה יחד עם „הנלוים עליו".

D. Kauffmann, *Die letzte Vertreibung d Juden aus Wien u. Niederösterreich*, 1899; K. Th. v. Heigel, *Neue Beitr. zur Charakteristik L.s I*, 1890, O Redlich, *Oesterreichs Grossmachtsbildung in d. Zeit Kaiser L s I* (Geschichte Österreichs 6), 1921.

(2) ל' II (1747—1792; קיסר ב1790—1792), נינו של (1), בנם השלישי של מריה־תֶרֶזיה (ע"ע) ופראנץ I. לאחר מות אביו (1765) היה ל' לדוכס־הגדול של טוסקנה (ע"ע) וב25 שנות־שלטונו הפך את מדינתו למופת מבחינת סדריה הפנימיים, המינהל המתוקן והמשפט המתקדם. ב1790, אחרי מות אחיו יוזף II (ע"ע), ירש ל' את כסא־הקיסרות. בניגוד לאחיו היה ל' תכסיסן שקול וחריז, שהמשיך בתיקוני קודמו בדרך הפשרה. כך ביטל את שיטת הריכוזיות המופרזת והחזיר לערים רבות מזכויותיהן. לעומת־זאת קיים את רוב התיקונים הנוגעים במעמד האיכרים ובענייני החינוך. ביחסו לכנסיה נקט ל' קו מתון. הוא דחה את הצעת ההגמונים לבטל כמה מסעיפי כתב־הסובלנות שהוענק ליהודים. ל' הצליח לשכך את מורת־רוחם של ההונגארים ואת זעמם של הבלגים המתמרדים. במדיניות־החוץ השכיל — למרות התנגדותו של השר קָאוּניץ (ע"ע) — לבוא לידי פשרה עם פרוסיה (הסכם ריכנבאך, 1790). כשנאסרו בצרפת לואי XVI ומרי־אנטואנט — אחותו של ל' — בידי המהפכנים, החליט ל', באי־רצון רב, להתערב לטובתם, אולם הוא מת פתאום, במארס 1792. במותו אבד לאוסטריה אחד משליטיה המוכשרים ביותר.

H v. Sybel, *Kaiser L. II,* (Kleine hist. Schriften), 1897²; A. Schultze, *Kaiser L. II u. d. franz. Revolution*, 1899; K. T. v. Heigel, *Deutsche Gesch. vom Tode Friedrichs d Gr. bis zur Auflosung d alten Reiches*, I-II, 1899-1911; R. J. Kerner, *Bohemia in the 18th Cent.*, 1932; H. Holldack, *Die Neutralitätspolitik L.s von Toskana* (Hist. Vierteljahrschr., 30), 1935

ב. ד. ג.

לֶאוֹפּוֹלְד, יַן הֶנְדְרִיק — Jan Hendrik Leopold —

(1865, ס'הרטוחֶנבוס — 1925, רוטרדאם). משורר הולאנדי. ל' למד לשונות קלאסיות באוניברסיטת לידן ולאחר־מכן שימש כמורה. חרשותו ובדידותו — הן שעיצבו את דמותו כמשורר. בשירתו בולטת לרוב הנימה המרה והטראגית, ורק לעיתים רחוקות משמש האושר נושא לשיריו. זו ליריקה אינדיווידואליסטית על רקע של געגועים. ל' תירגם מיצירותיהם של הומרוס, אַיסכילוס, ועוד. הוא אהב את השירה המזרחית ותירגם קטעים מיצירתו של המשורר הפרסי עמר ח'יאם (ע"ע). בגלל רמתה הנשגבה, לא הובנה שירתו ע"י רבים מבני דורו, אך כיום היא נחשבת לשיא השירה שלאחר דור „אנשי שנות ה80" (ע"ע הולנדית, לשון וספרות עמ' 764). סיגנונו של ל' מצטיין בעדינותו, ולעיתים הוא מהול בהומור. — שיריו (Verzen) יצאו־לאור בשנים 1912, 1913, 1926; לקט שיריו (Verzamelde Verzen) — ב1935. אוסף כתביו (Verzameld Werk), ב2 כרכים, נתפרסם ב1951/2.

A. Roland Holst, *Over den dichter L*, 1926, N. A. Donkersloot, *J. H L*, 1965

לֶאוֹפּוֹלְדְוִיל, ע"ע קִינְשָׁסָה.

לֶאוֹפַּרְד, ע"ע חֲתוּלִיִּים; נָמֵר.

לֶאוֹפַּרְדִי, גַ'קוֹמוֹ — Giacomo Leopardi — (1798, רקאנאטי — 1837, נאפולי), משורר איטלקי. בן אצילים,

חלוש מילדותו, התחנך ל' בעיקר בכוחות עצמו, כשהוא נעזר בספריית אביו העשירה. במהרה נעשה בקי בשפות ובספרויות של רומא, יוון, צרפת, גרמניה ועוד. בולמוס הקריאה הוסיף למיטוט בריאותו, לחידוד רגישותו ולהעמקת בדידותו. בגיל 14—15 חיבר מספר מסות מעניינות על בעיות דת, וכן על תולדות האסטרונומיה, ובגיל 16 כתב שירים, שתי טראגדיות ומסות על השירה הרומית והיוונית. כשרונו הפיוטי נתגלה לראשונה בפואֶמה Appressamento della morte („קרבת המוות"), 1816, ששאבה את השראתה מיצירות דַנטֶה ופֶטרַרקה, אך העידה גם על מקוריות רבה. במשך שנים ניסה לעזוב את בית־אביו, אך כשנתאפשר לו לנסוע לרומא (1822), נתאכזב מעיר חלומותיו וחזר ב1823 לרקאנאטי. בשנים שלאחר מכן עבר ממקום למקום (מילאנו, בולוניה, פירנצה, נאפולי), כשהוא חוזר מפעם לפעם לעיר־מולדתו. שתי אהבות נכזבות רוקנו אותו מכל תקוה וחדוות חיים. ידידים סייעו לו להוציא את קובץ שיריו (Canti), 1831. שנות־חייו האחרונות עברו על ל' בייסורים קשים ובעיוורון כמעט מוחלט.

אם־כי ל' נתפרסם בעיקר כמשורר, אין לשכוח את כשרונו

ג'אקומו לאופארדי

הפורה בפרוזה ואת למדנותו העשירה ש־הצמיחה מחקרים בעלי מעוף. במחקריו על השירה הקלאסית והרומנטית, ובמיוחד בפרשנותו על שירת פטרארקה, סלל את הדרך לחוקרים איטל־קיים שבאו אחריו. בין יצירותיו בפרוזה: א) Operette morali („חיבורים על ענייני מוסר"), 1827, קובץ מורכב בעיקר מקטעי דו־שיח, המשקפים את הגותו הפסימית, שאינה מוצאת נחמה בדת, במדע או באנושות. ב) Zibaldone di pensieri („אוסף מחשבות"), מספר כרכים של רשימות שנכתבו בשנים 1817—1832. רשי־מות אלה הן מקור חשוב לחקר צמיחת השגותיו על החיים, להכרת תחומי קריאתו ותגובותיו על תורות פילוסופיות שונות; ג) קבצי מכתביו (1814—1837), המשקפים את קורות חייו ואת אישיותו העשירה והמעניינת.

כמשורר לירי תופס ל' מקום חשוב בשירה האיטלקית של המאה ה19, אם־כי יצירתו הפיוטית כוללת רק כארבעים שירים שנתחברו בשנים 1816—1835 ונאספו במהדורה המורחבת של הCanti, 1835, ושני שירים שנתפרסמו אחרי מותו: La ginestra („הרותם") וIl tramonto della luna („שקיעת הירח"). מבחינת תכנם ועיצובם הסיגנוני מתחלקים שיריו לחמש קבוצות. א) שירים בעלי אופי לאומי, כגון: All'Italia („לאיטליה"), Sopra il monumento a Dante („על מצבת־הזכרון לדאנטה"); ב) שירי יאוש ואכזבה: L'ultimo canto di Saffo („שירה האחרון של ספפו"), Alla primavera („אל האביב"); ג) אידיליות, שבהן הגיע ל' לעצמה פיוטית רבה ולמקוריות חפשית מכל השפעה: L'infinito („האינסוף"), Alla Luna („אל הירח"), La sera del dì di festa („במוצאי יום־החג"), Il sogno („החלום"); ד) שירים בעלי אופי הגותי: Alla sua donna („אל גברתו"), Risorgimento („תחיה"), A Silvia („לסילויה"), Canto notturno di un pastore errante dell' Asia („שיר לילה של רועה־נָד אַסיתי"); ה) שירים סאטיריים: I credenti („המאמינים"), I paralipomeni della Batracomiomachia („תולדות מלחמת הצפרדעים והעכברים").

על אף הפסימיות שביצירתו, קיימת בה הערכה מחו־דשת של האדם כדמות מרכזית בטראגדיית הקיום. לעומת המלאנכוליה והמרירות מוצג המעש כמפלט אפשרי. גם שאיפותיו לתהילה וכיסופיו לאיטליה מתחדשת בתרבותה מעידים במידה מסויימת על חיוב־החיים אף כי פנים אלה שביצירתו נראים ארעיים וחיוורים בתוך החזון המיואש של עולם ללא אשליות.

השפעתה של שירת ל' מורגשת היטב ביצירותיהם של משוררים איטלקיים בסוף המאה ה19 ובראשית המאה ה20.

G. Mazzatinti – M. Menghini, *Bibliografia leopardiana*, I (עד 1898), 1931; M. Menghini – G. Natali, *Bibl. leop.*, II (עד 1930), 1932; G. Natali – C. Musumarra, *Bibl. leop.*, III (1931–1951), 1953; A. Zottoli, *L., Storia di un'anima*, 1927; L. Tonelli, *L.*, 1937; L. Malagoli, *Il grande L.*, 1937; G. Pieri, *G. L., visto da un medico*, 1937; P. Bigongiari, *L'elaborazione della lirica leopardiana*, 1937, V. Piccoli, *L.*, 1937[2]; G. Gentile, *Poesia e filosofia di G. L.*, 1939; A. Tilgher, *La filosofia di L.*, 1940; I. Origo, *L., a Study in Solitude*, 1953[2], J. H. Whitfield, *G. L.*, 1954.

מ. ל.

לַאוֹ־צְזוּ (Lao-Tzu), או **לַאוֹ־צֶה** (Lao-Tse), פילוסוף סיני שחי, לפי המסורת, במאה ה6 לפסה"נ ונחשב למייסד הטאואיזם (ע"ע טַאו).

כמקור עיקרי לתולדות חייו של ל"צ משמשים כתביו ההיסטוריים של סו־מָה־צ'יאֶן, מחבר בן המאה ה1 לפסה"נ. המספר כי ל"צ נולד בחבל הונאן שבצפון סין המרכזית, והיה ארכיונאי או ספרן בחצר השושלת צ'ו (ע"ע). השם ל"צ, אשר משמעותו היא „הפילוסוף הזקן", יתכן שאינו אלא כינוי, ושמו האמיתי היה ליי־אֶר או ליי־טאן. לפי המסורת ביקר קונג־פו־צזה (ע"ע) בצעירותו אצל ל"צ ושוחח אתו, אך נראה שלא הגיעו לידי אחדות דעות. את ספרו המפורסם „טַאוֹ־טֶה־צ'ינג" („הדרך והמידה הטובה"), חיבר ל"צ על פי בקשתו של שומר הגבול, יִין־הִסי, האחרון שראה אותו, כשיצא מתחום הממלכה, כדי להתבודד. אחרי שמילא את הבקשה וכתב את הספר המורה את הדרך אל השלמות יצא ל"צ מערבה ועקבותיו לא נודעו.

לדעת סינולוגים נכתב ה„טאו־טה־צ'ינג" רק במאה ה4 או ה3 לפסה"נ ואין כל ודאות כי ל"צ אמנם היה דמות היסטורית.

הבודהיסטים הסיניים טענו, כי בצאתו מסין הלך ל"צ להודו וכי רעיונותיו הביאו שם להתפתחות הבודהיזם. הטאו־איסטים ייחסו לל"צ תכונות אלוהיות, וראו בו בן־אלמוות.

Lin Yutang, *The Wisdom of L.-T.*, 1948, R. B. Blakney, *L. T.. The Way of Life*, 1955.

ור' ביבליוגראפיה לערך „טאו".

לַאוֹקוֹאוֹן (Λαοκόων), באגדה היוונית, כהן לאל אַפּולוֹ בעיר טרויה (ע"ע), שהזהיר את בני עירו, לבל יכניסו לתוך חומותיהם את סוס העץ שהשאירו אחריהם היוונים בנסיגתם המדומה. ורגיליוס שם בפיו את האימרה: „ירא אני את הדאנאים (יוונים) גם כשמגישים הם מתנות" (אנאיס II, 49). בשל אזהרותיו נענש ע"י אַפּולו, או לפי גירסות אחרות, ע"י האלה אַתֵּנֵי, או ע"י אל הים, פוסידון. שני נחשי־ים לפתו את ל' ושני בניו וחנקו אותם למוות.

ל' לא נזכר ע"י הומרוס, ודמותו מוכרת בעיקר מתוך „האנאיס" של ורגיליוס. כן הוא מוזכר ע"י ארקטינוס, וע"י בַּקְכִילִידֵס (ע"ע). סופוקלס חיבר עליו טראגדיה.

מותם של ל' ובניו תואר הרבה על אגרטלים יווניים, ומצוי גם בציורי־קיר בפומפיי (ע"ע). ברם עיקר הפירסום של אגדת ל' בא לה משנמצאו ב1506 על גבעת אופיוס ברומא שברי קבוצת פסלים ענקית, מעשה־ידיהם של הפסלים אַגֵסאנדרוס מרודוס ובניו פולידורוס ואַתֵנוֹדוֹרוֹס, מהמאה ה1 לפסה"נ, המתארת את ל' ובניו הנאבקים בנחשים (ר' תמונה ותיאור בערך הלניזם, 672—675). אין לדעת אם הקבוצה זהה עם זו שעמדה, לפי פליניוס, בביתו של טיטוס. מיכל־אנג'לו (ע"ע) כבר ניסה לשחזר את הפסלים. שיחזור מאוחר יותר מוצג במוזיאון הוואטיקאן.

קבוצת־פסלים זו עוררה את התפעלותם של סופרים וחוקרי־אמנות במאה ה18, מוינקלמן (ע"ע) ועד גתה (ע"ע) לסינג (ע"ע) קרא על שמה את חיבורו הביקורתי Laokoon od. ub. d. Grenzen d. Malerei und Poesie, 1766, הדן בגבולות האמנות והשירה.

בחפירות שנערכו ב1957—1960 ב„מערת טיבריוס" שב־ספרלונגה, במחוז לאטינה, נתגלו שברי פסלים ענקיים וכתובת, אשר יתכן שהם שרידי גירסה קודמת של קבוצת ל׳, ואולי שרידי הפסלים המקוריים, אשר העתקם מצוי בוואטי־קאן.

L. Bethe, *L.* (P.-W., RE, Halbb 23, 736–737), 1924; H. Ladendorf, *Antikenstudium u. Antikenkopie,* 1953; H. Sichtermann, *L.,* 1957; G. Iacopi, *L'Antro di Tiberio e il Museo Archeologico Nazionale di Sperlonga* (pp. 19 ff.), 1965.

ד. אש.

לַאוּרֵיוֹן — Λαύρειον — עיר חוף ביוון, בדרום־מזרח אטיקה (ע"ע), לא הרחק מכף סוניון, בת כ6,800 תוש׳ (1963). בימי קדם היתה ל׳ מרכז לאיזור מכרות כסף ועופרת. מרבצי הכסף, מהגדולים בעולם היווני, היו ידועים כבר במאה ה6 לפסה"נ, אך ניצולם השיטתי החל רק במאה ה5 לפסה"נ והגיע לתפוקה מכסימלית במאות ה4—ה2 לפסה"נ. המכרות היו קניין המדינה האתונאית, שהחכירה אותם לאנשים פרטיים לתקופות של 3 עד 10 שנים. ב483 לפסה"נ נתגלו מרבצים עשירים של כסף גם במארוֹנֶאָה שב־איזור ל׳, ולפי הצעתו של תֶמיסטוקלֶס (ע"ע), השתמשו בהכנסות מהמכרות החדשים להקמת צי גדול. במכרות ל׳ עבדו עבדים, אשר רבים מהם ערקו אל הספארטנים במלחמה הפלופונסית, אחרי 412 לפסה"נ. ב103 לפסה"נ פרץ במכרות מרד עבדים גדול. בסוף המאה הראשונה לפסה"נ נידלדלו המכרות וניצולם פסק. הוא חודש רק בסוף המאה ה19, וכיום כורים שם בעיקר עופרת, מנגאן וקדמיום. באיזור ל׳ נשארו שרידים המעידים על ניצול המכרות בחפירה ישירה: עמודי־תמיכה, כבשנים, בארות וכלי שטיפה.

E. Ardaillon, *Les Mines de L. dans l'antiquité,* 1897; R. J. Hopper, *The Attic Silver Mines in the 4th Cent. B.C.* (Annual of the British School at Athens, 48, pp. 200–254), 1953.

ד. אש.

לָאוּת, רוֹבֶּרְט — Robert Lowth או Louth — (1710—1787), תאולוג וחוקר־מקרא אנגלי. ל׳ היה בן כומר אנגליקני, למד באוניברסיטת אוכספורד והיה בה לאחר מכן פרופסור לאמנות הפיוט (1741—1750). ב1750 נתמנה ארכידיאקון של וינצ׳סטר, ב1766 הגמון של אוכס־פורד וב1777 הגמון של לונדון וחבר מועצת־המלך.

ב1753 פירסם ל׳ את מחקרו De sacra poesia Hebraeorum („על שירת הקודש של העברים") שנתבסס על הרצאותיו בתורת הפיוט. ב1787 הופיע הספר גם באנגלית וזכה לפירסום רב. ל׳, שהיה בקי בשפה העברית והעריץ את השירה המקראית, כתב את דבריו בהשפעת הספר „מאור עיניים" של ר׳ עזריה מן האדֻמים (ע"ע). בספרו דן ל׳ בהתהוותה ובחוקיה של השירה המקראית, והשווה אותה לשירה היוונית והלאטינית הקדומה. בכך היה חלוץ הגישה המבקשת לבחון ולנתח את השירה המקראית לפי קני־מידה ספרותיים.

בחיבור אחר The System of Hebrew Metre („שיטת המקצב העברי"), 1753, קבע ל׳ את חוקי התקבולת של השירה המקראית.

ל׳ היה אישיות פעילה ורבצדדית. פולמוסיו הדתיים והספרותיים עוררו עניין רב בקרב בני־דורו, ומחקריו השפיעו גם על משה מנדלסזון.

מ. צ. סגל, לחקר צורתה של השירה העברית (ב„ספר קלוזנר"), תרצ"ז; P. Hall (ed.), *Sermons and other Remains of R. L.,* 1834.

מ. צ. ס.–צ. בר.

לְאֹם (ל׳), לְאֻמִּיּוּת (ל"ת). המונח „ל׳" נזכר בתנ"ך כשם נרדף ל„עם" ו„גוי". ביוונית מקבילה לו המלה ἔθνος, ובלאטינית הקלאסית — gens. רק בלאטינית המאוחרת החל השימוש במונח natio, שנכנס לרוב השפות האירופיות בצורת nation, nationality, וכדו׳. לכל הביטויים האלה חסרה הגדרה מדוייקת. השימוש הנפוץ ביותר הוא לציון קבוצה אתנית גדולה־למדי, שבקרב המתייחסים עליה קיימת תודעת השתייכותם אל הקבוצה ורצון להתמיד בהש־תייכות זו („תודעה לאומית"), ואשר השפעתה ניכרת כגורם ביחסים מדיניים ובין־מדינתיים. בהתאם לכך משתמשים גם בשם־התואר „לאומי" לסימון תכונות או מוסדות הקשורים בקבוצה כזאת, כגון „לשון לאומית", „תרבות לאומית", „מאפיינים לאומיים", וכו׳. במובן זה ישמשו מונחים אלה גם בהמשך הערך.

פעמים משתמשים במלה „ל׳" ובצירופי־מלים הנגזרים ממנה גם במובן של „מדינה" או של כלל תושבי המדינה, למשל במונח „הכנסה לאומית", כשהכוונה היא להכנסה הכוללת של אוכלוסיית המדינה, במונח „יחסים בינלאומיים", שפירושו יחסים בין מדינות, ובמונח „משפט בינלאומי", המציין את כללי המשפט החלים על יחסים אלה. שימוש זה מקובל במיוחד באנגלית ובצרפתית, עד שבהן נדחתה כמעט המשמעות האתנית לקרן־זווית. ראוי לציין, כי בשפות אלו מקובל להשתמש במלים nationality, nationalité, כשהמדובר ב א ז ר ח ו ת ו של אדם, כלו׳ בהשתייכותו המשפטית־מדינית (ע"ע אזרחות). שימוש זה נובע מהקשר ההדוק שנוצר בין שני הפנים של המונח ל׳: מצד אחד קבוצה אֶתנית, ומצד שני מדינה כצורת אירגון חברתי. על הקשר הזה מעידה גם ההבחנה שהשתרשה בשימוש המודרני בין המונח „ל׳" — nation, לבין המונח „עם" — Volk, народ, peuple, people: הראשון מרמז על קבוצה אֶתנית גדולה, המהווה גורם חשוב בזירה המדינית, והאחרון (במקביל לpopulus הלאטיני) על קבוצה אֶתנית סתם, ללא שימת־לב להשלכותיה המדיניות, לעתים גם על המון העם בניגוד לשכבות־האֶליטה. בלשון היומיום אין מדקדקים בכל ההבחנות הללו והמונח „ל׳" משמש, בדרך כלל, במשמעותו האֶתנית.

מחשבה מרובה הוקדשה לשאלה, מה הם סימני־ההיכר של ל׳, וכיצד תיקבע השתייכותם של בני־אדם לל׳ זה או אחר. שתיים הן השקפות־היסוד בעניין זה. האחת מחפשת תשובה לשאלה זו בקריטריונים אובייקטיוויים. לפי תפיסה זו, מותנה קיומו של ל׳ בייחודה של קבוצת בני־אדם בשפתה, בדפוסי תרבות ובאורח־חיים מיוחדים, בריכוז טריטוריאלי, תכופות גם בדת משותפת, ולפי דעה קיצונית — אף במוצאה הגזעי. השתייכותו של יחיד לקבוצה לאומית נקבעת, לפי תפיסה זו, ע"י בדיקת קיומם של קריטריונים אלה. הקושי שבגישה זו הוא משולש: ראשית, קשה לקבוע באופן אובייק־טיווי, מה היא דרגת־השוני בניבי הלשון, במנהגים, בפולחן או בעקרונות האמונה, בריכוז הטריטוריאלי, במבנה הפיסי

או בגון העור, המחייבת קביעת קיומם של ל״ נפרדים, או באיזו מידה אפשר לראות את השינויים הללו כמשניים, וכמתיישבים עם קיומו של ל׳ אחד. הקושי השני נעוץ בכך, שאנשים רבים מושפעים בעת ובעונה אחת מכמה תרבויות, או שגדלו לא על ברכי שפה אחת בלבד, או שעברו מתרבות אחת לשניה, או שהם נמצאים במצב־ביניים בין שתי תרבויות, וכן שיש אנשים שהוריהם מתייחסים על קבוצות אֶתניות וגזעיות שונות, ואין לדעת לאיזה ל׳ יש לשייך בני־אדם אלה. הקושי השלישי הוא, שפעמים אין בקבוצת בני־אדם כל הקריטריונים שנמנו לעיל, אלא חלק מהם בלבד: יש ייחוד של שפה ואין ריכוז טריטוריאלי; יש ייחוד של דת ואין ייחוד של שפה וכו׳. הקושי שבזיהוי ל״ ובקביעת השתייכות לאומית לפי קריטריונים חברתיים אובייקטיוויים חיזק את הנטיה לשים את הדגש בקריטריון אירגוני־פורמאלי ולזהות ל״ עם מדינות. לפי זה ניתן כאילו לראות את כלל־האזרחים של מדינה או של תושביה כל׳. אולם במקרים רבים טופחת המציאות על פניה של גישה זו ואין היא יכולה לעמוד בפני ביקורת רצינית.

קשיים אלה הניעו את החוקרים לכלול בניתוח תופעת הל״ת מימד נוסף, המימד הסובייקטיווי של **תודעה** לאומית. ארנסט רֶנַן (ע״ע) נתן לתפיסה זו ביטוי קלאסי בהרצאתו משנת 1882 „ל׳ — מהו?״, והיא נתקבלה מאז כיסודית להבנת הנושא. אין תפיסה זו שוללת את חשיבותם של הקריטריונים האוביקטיוויים, שהם הבסיס העובדתי להבחנה בין ל״, אלא שלפיה לא די בהם. לקיומה של קבוצה לאומית דרוש גם שלחלק ניכר מבני הקבוצה תהיה הכרה מודעת של השתייכות אליה, המשולבת ברצון להמשיך בהזדהות עמה ובטיפוחה. משעה שקיימת הכרה זאת, יורד ערכה הסגולי של דרגת השוני שבקריטריונים האוביקטיוויים. אם די בהם כדי לשמש בסיס להכרה הקבוצתית, אין אנו נדרשים לדקדק בפרטיהם. צירוף זה של **הכרת** ההשתייכות לקבוצה אֶתנית עם יחס של **הוקרה** כלפיה, הוא המהווה את תופעת התודעה האֶתנית אצל היחיד. אם מתלווית לתודעה אֶתנית ציפיה שקבוצה זו, על ערכיה ודפוסיה, תשמש בסיס לאירגון מדיני, ניתן לדבר על תודעה לאומית. קבוצה, שתופעה זו קיימת בה במידה ניכרת, יש לראותה כקבוצה לאומית, כל׳, והשקפה המכוונת לקדם את האינטרסים של הל׳, כפי שחסידיה מבינים אותם, מכונה **לאומנות**.

ריכוז טריטוריאלי, כלו׳, ישיבת בני־אדם בשכנות גאוגראפית שבה הם המרכיב הדמוגראפי המכריע, הוא הרקע הטבעי, האֶקולוגי, לצמיחת קבוצה לאומית, כי ריכוז כזה עשוי להצמיח לשון משותפת, דפוסי־תרבות ואמונות ומנהגים משותפים, ועל הכל — מסורות משותפות המדגישות את אחידות הקבוצה. אפילו מתגבשים בקרב החברה הטריטוריאלית הבדלים חריפים בין שכבות חברתיות שונות ובין איזורים ותת־איזורים שונים, ייתכן שדי יהיה במשותף לכולם כדי שתיווצר, הן אצל בני הקבוצה והן אצל משקיפים מבחוץ, דמות של אחים־לעם, אחים־לל׳, לעומת **הזר**. ברם, אפילו הרקע היסודי הזה אינו תנאי מחייב או מספיק. בני־אדם שעקרו מן „הטריטוריה הלאומית״ ואף ישבו מחוצה לה כמה דורות, שמרו לפעמים על אי־אלה מאפיינים של המסורת הלאומית המקורית. אם מתלווה לכך תודעה לאומית, משתמרת קבוצה כזאת כקבוצה לאומית אפילו בנכר, ללא הגורם המסייע של סביבה לאומית. זהו ההסבר לתופעה הידועה של **מיעוטים לאומיים**, כלו׳ קבוצות לאומיות המחזיקות בלאומיותן למרות השפעת הסביבה הזרה הלוחצת עליהן להתבולל בה.

שפה משותפת מתפתחת באורח טבעי בסביבה גאוגראפית רצופה ובין בני־אדם העומדים בקשר חברתי הדוק. משהתפתחה שפה משותפת, היא מהווה קשר נוסף ביניהם, מקילה עליהם לראות עצמם קרובים זה לזה. בהיותה אמצעי־התקשורת היעיל ביותר בחברה האנושית, משמשת השפה המשותפת מכשיר עיקרי לטיפוח כל שאר הדפוסים, הערכים והמסורות המשותפים להם וליצירת תודעת קרבתם. מטעם זה משמשת לרוב שפה משותפת סימן־היכר מובהק לקבוצה לאומית, עד שרבים נטו לזהות קבוצה לאומית עם קבוצה לשונית. ואמנם קיימים מקרים שבהם שמרה שפה משותפת על שברי־ל׳ בנכר ושימשה גורם ראשון־במעלה שמנע או צימצם את ניכורם הלאומי ואת התבוללותם בסביבות לאומיות זרות. וכן רבים המקרים ששפה משותפת סייעה לטפח תודעה לאומית למרות הפירוד המדיני או הדתי בין בני הקבוצה. אולם פעמים שאין די בשפה משותפת כדי שתצמח תודעה של אחדות לאומית (כגון בין צרפתים, ואלונים ודוברי־צרפתית בשוויץ; בין אנגלים, אירים, אוסטראלים ותושבי אה״ב; בין יהודים בעלי תודעה לאומית בתפוצות ששפתם היא שפת הסביבה, לבין שכניהם); וכן יש שתודעה לאומית מתגברת על שוני לשוני (יהודים רבים בתפוצות ובישראל; הודו; פאקיסטאן).

דת משותפת היתה בנסיבות מסויימות בעבר אחד הסימנים הבולטים־ביותר של קבוצה לאומית. ליתר דיוק, כשהיו הדתות שבטיות או לאומיות והיתה להן השפעה מכרעת בחיי יום יום לכל פרטיהם, היתה אחידות דתית חלק חיוני מדפוסי־החיים הקבוצתיים וכן המלט שהידק את הקבוצה הידוק־יתר. נוסף על כך, שימשה אחידות דתית, דווקא בשל השפעתה המכרעת על שאר תחומי־החיים, **גורם** למיזוג לאומי, וקבלת דתו של ל׳ אחר הובילה לא אחת להתמזגות עם אותו ל׳. שילוב הדוק זה בין דת לבין ל׳ נשאר במידה מרובה אפייני ליהדות. בנסיבות מסויימות ממלאות עדיין דתות — אף כי במידה פחות בולטת — תפקיד כגורם לאומי גם בקרב עמים אחרים. כך תרם ייחודם הדתי של פולנים קאתולים באיזורים שהיו כמה דורות בשלטונן של פרוסיה הפרוטסטאנטית ושל רוסיה האורתודוכסית, לחיזוק תודעה לאומית נפרדת ולהלך־רוחות מרדני, שעה שהפולנים שחיו תחת שלטונה של אוסטריה הקאתולית היו נוטים יותר להשלמה עם המצב ואף להתבוללות. דוגמה שניה היא זו של האירים הקאתולים, שייחודם הדתי גרם בימי השלטון הבריטי לתודעה לאומית הרבה יותר אינטנסיווית מזו של האירים הצפוניים, הסקוטים והוֶלשים, שמבחינה דתית היו קרובים יותר לדת השלטת באנגליה. כן משמש כיום האיסלאם גורם המחזק תודעה לאומית אחידה בקרב העמים דוברי־ערבית ומעודד התפתחות תודעה של אחדות לאומית באוכלוסיית פאקיסטאן. אולם, בדרך־כלל, אפשר לומר, כי לידתן של דתות אוניברסאליסטיות, שניתקו את עצמן מן הרקע האתני שבו צמחו, כגון הנצרות, הבודהיזם והאיסלאם צימצמה, או לפחות שינתה את מידת השפעת הדת כגורם או קריטריון של ל״ת. גם הסֶקולאריזאציה הגוברת של החיים, מקטינה את השפעת הדת בחיי היחיד והחברה. שתי התפתחויות אלו גרמו לירידת חשיבותה של דת משותפת כסימן

לל״ת משותפת, וההֶטרוֹגֶניוּת דתית חדלה לשמש סימן להטרוגניות לאומית.

אסכולה קיצונית בקרב לאומנים באירופה יצאה בסיסמה של ג ז ע א ח י ד ו מ ש ו ת ף כיסוד הל״ת. הדוגלים בסיסמה זו, ביניהם גוֹבּינוֹ (ע״ע), ה. ס. צ׳מְבֶּרלין (ע״ע) ואלפרד רוֹזנבֶּרג (ע״ע), ניסו לבסס את הל״ת על הבדלים פיסיים תורשתיים בין קבוצות בני־אדם, לייחד ל„גזעים״ שונים תכונות פסיכולוגיות ושכליות שונות, ולקבוע סולם־עדיפויות איכותי בין גזעים „עליונים״ ל„נחותים״. ערכה המדעי של הסיסמה הזאת רעוע ביותר (ע״ע גזע, עמ׳ 575—577), מה גם שאין כיום „גזעים טהורים״. עם־זאת יש להכיר בזה, כי ישיבה ממושכת של קבוצות בני־אדם בשכנות גאוגראפית תוך יחסים הדוקים, לרבות יחסי־מין בין בני־הקבוצות, מסוגלת לעצב אי־אלה טיפוסים פיסיים, כשם שהיא תורמת ליצירת דפוסי־תרבות, מסורת ולשון אחידים. כשם ששוני תרבותי עלול לעורר תגובה של אכסקלוסיוויות ודחיית הזר (כסֶנוֹפוביה), כך עלולים גם הבדלים פיסיים בולטים לחזק נטיות כאלו. השקפות „גזעניות״ בקרב עמים „„לבני־עור״ שימשו להצדקת דיכוים של „גזעים צבעוניים״, ובעשרות השנים האחרונות הפכו ההבדלים הפיסיים הבולטים בין עמי אפריקה ואסיה לבין עמי אירופה וצפון־אמריקה לגורם המדרבן תודעה לאומית אצל הראשונים. גם שנאת היהודים ודיכוים בין עמי אירופה ואמריקה מסתייעת מאז המאה ה19 באמתלה „גזענית״.

בין שאר הגורמים העשויים לפעול בכיוון של ליכוד בני־אדם לל׳ יש למנות את הימצאם זמן ממושך ב מ ס ג ר ת מ ד י נ י ת מ ש ו ת פ ת. שלטון מדיני אחיד יוצר דחפים למיזוג לשוני, חברתי ותרבותי במובנו הרחב ביותר, ואף להתמזגות פיסית־משפחתית. כן מעודדת השתייכות לאותה מסגרת מדינית בתנאים מסויימים צמיחה של תודעת זיקה משותפת. הזיקה למדינה („פטריוטיזם״ מלאט׳ patria — „מולדת״) דומה בגילוייה לזיקה לל׳, ללאומנות. מכאן הנטיה שלא להבחין בין שתי הזיקות, כשאוכלוסיית המדינה רואה את עצמה פחות או יותר כמשתייכת לקבוצה לאומית אחת, ומכאן גם הנטיה, שצוינה לעיל, שלא להבחין בין הקבוצה הלאומית לבין אזרחי המדינה. אך כאשר שתי קבוצות אלו אינן זהות (במדינות רב־לאומיות, או בעלות הרכב אוכלוסיה פולי־אתני, או כשקבוצה לאומית מפוזרת בכמה מדינות), מתגלה ההבדל ביניהן ובין שתי הזיקות הנ״ל ומתברר, כי ייתכנו ביניהן אפילו ניגודים חריפים.

ניתן, איפוא, להגדיר ל׳ כקבוצת בני־אדם, שעל־פי משקע משותף של נתונים אובייקטיוויים — לשון, מסורת, קרבה גאוגראפית, דת, או השתייכות למסגרת מדינית אחידה — רואים הם את עצמם קרובים זה לזה, רוצים בטיפוח המאפיינים המשותפים, ודורשים שגם המיסוד המדיני ישקף את המאפיינים הללו. מהותם של הנתונים המשותפים ודרגת האינטנסיוויות שלהם יכולות להיות שונות מקבוצה אחת לרעותה, ובקרב אותה קבוצה לאומית יכולות להיות שונות מיחיד ליחיד ומשכבה לשכבה. וכשם שמידת האינטנסיוויות ואף עצם מהותם של המאפיינים האובייקטיוויים יכולות להיות שונות, כן ייתכן שאינטנסיוויות התודעה הלאומית אצל בני־הקבוצה תהא שונה, ושאצל רבים בקבוצה תיעלם תודעה זו כליל או שלא תהיה עדיין מגובשת.

פירושו של דבר שאין לראות בל״ת תופעה חברתית הקיימת בהכרח בכל מקום ובכל זמן, אלא רק תופעה חברתית נפוצה, ושאין להניח שכל אדם יהיה בהכרח שייך לל׳ כלשהו, אלא שרבים מאד הם בני־אדם שניתן לזהותם כמתייחסים על ל׳ מסויים. בתנאי הברה קדם־מודרנית מוצאים אנו תכופות קבוצה אֶתנית שמספר המתייחסים עליה הוא קטן, תחומה הגאוגראפי מצומצם לממדים מקומיים בלבד (כפר או מספר כפרים שכנים או מרחב־מרעה של שבט נודד) ותחושתה כלפי קבוצות אחרות, אפילו הן דומות לה מבחינה אובייקטיווית, היא תחושה של זרות מוחלטת. בתנאים אלה אפשר לדבר על חברה „קדם־לאומית״, כלו׳ חברה הנמצאת בשלב שבו עדיין לא נתגבשה תודעה לאומית מאחדת. מצד שני, מוצאים בחברות רבות, קדם־מודרניות ומודרניות כאחת, קבוצות אֶתניות גדולות יותר, שאינן מהוות גורם ניכר בזירה המדינית. בני קבוצות אלו אינם מייחסים ערך מיוחד למאפייני קבוצתם, או מגבילים את הערכתם לתחום התרבותי־פולקלוריסטי בלבד, ואינם מציגים תביעות רציניות בתחום המדיני. כזה הוא המצב לגבי הבְּרטוֹנים והפרוֹבאנסאלים בצרפת, הוֹלשים בבריטניה, רוב השבטים הילידים ורוב קבוצות המהגרים מעבר־לים בארצות היבשת האמריקנית. אך כשישנה קבוצה אֶתנית המקיפה מספר ניכר של בני־אדם, והמשתרעת מעבר לאיזור גאוגראפי זעיר, שבניה — עם כל תודעת השוני בקרבם — מכירים במאפיינים המייחדים אותם לעומת קבוצות אתניות אחרות, ושערכיה והדאגה לעתידה משמשים גורם רציני לעיצוב מסגרות מדיניות או, לפחות, נ ד ר ש י ם לשמש גורם כזה — הרי לפנינו ל׳.

כבר בעולם הקדמון התגבשו מספר קבוצות אֶתניות, שאפשר לראות בהן ל״, אך התודעה הלאומית היתה יוצאת־דופן עד למאות האחרונות, וביטויה המרחיק־לכת של התודעה הלאומית — הלאומנות — התחילה למלא תפקיד נכבד בזירה העולמית רק בדורות האחרונים. עצם המונח הוא מאוחר־למדי, בן המאה ה18.

את ההסבר לתופעה זו ניתן למצוא בנסיבות החברתיות. בעולם הקדם־מודרני היתה המוֹביליות מועטת (פרט לשבטים נוודים), ורוב בני־אדם לא היו באים במגע עם „זרים״. ההשכלה היתה מנת חלקם של מועטים, והאופקים הרוחניים של ההמונים היו מצומצמים לסביבתם הישירה. בתנאים אלה התרכזה תודעת זהותם הקבוצתית מסביב לכפר, לשבט, למשפחה, ובמידה שזיקתם המודעת התפשטה מעבר לסביבתם הישירה — לדת או לשושלת־השליטים. רק לעתים רחוקות חשו ההמונים במאפיינים המשותפים לל׳ כולו והמבדילים בינו לבין ל״ אחרים. לא במקרה נמצאו סימני תודעה לאומית מובהקת במובנה המודרני אצל העברים והיוונים הקדמונים. בגלל ממדיה הזעירים של ארצם ואֳפיה האתני המעוֹרב, חשו העברים תמיד במאחד אותם ובמבדיל ביניהם לבין ל״ „זרים״, ותחושה זו קיבלה חיזוק בשל הניגוד החריף בין תפיסתם הדתית לבין זו של שכניהם. ואילו היוונים, קשרי־המסחר והמוביליות הרבה שפיתחו, העניקו להם הזדמנויות תכופות להכיר ל״ זרים ולחוש ע״י־כך את אחידותו היחסית של הל׳ היווני, על שבטיו ואיזורי־מחייתו. שתי דוגמות אלו משקפות תופעה, שגם בימינו אנו עדים לה: התודעה הלאומית עשויה לצמוח ביתר שאת לא בסביבה „לאומית טהורה״ או חד־לאומית, אלא דווקא בנסיבות שבהן בני ל״ שונים באים במגע זה עם זה. לעתים מעודד מגע כזה התבוללות ומיזוג, אך יש גם שהוא מגביר את תודעת המשותף לכל הל׳

והמבדיל בינו לבין „זרים", מחזק את הזיקה הלאומית, ומחריף את הדחפים לדחות את הל"ת הזרה.

התפשטות התרבות ההלניסטית כיסוד ממזג באגן המזרחי של הים התיכון, ושל התרבות הרומית במערבו, המסגרות המדיניות האימפריאליות של רומא וביזאנטיון וצמיחת הדתות האוניברסאליסטיות הגדולות — הנצרות, האיסלאם והבודהיזם — עיכבו לתקופה ממושכת את התקדמות התודעה הלאומית. אידאולוגיות אחרות — מדיניות, תרבותיות ודתיות — תפסו מקום בראש כמוקדי ההזדהות החברתית של בני־אדם. אך כבר במאה ה9 חזרה התודעה הלאומית למלא תפקיד פעיל בתולדות האנושות. במזרח המוסלמי החלה להתפתח תודעה לאומית מובהקת אצל פרסים, ערבים ותורכים. במערב הנוצרי הושפעה חלוקת הקיסרות הקארולינגית, בין השאר, גם מניצני התודעה הלאומית, וגורם זה שוב לא נעלם מן הזירה האירופית, למרות שמסגרות פאודאליות ושושלתיות התחרו בו. התודעה הלאומית הלכה והתחזקה והיא שגרמה במידה מרובה לאירגון איזורים נרחבים באירופה בצורת מדינות לאומיות. היא החלה לתת אותותיה גם בעולם העל־לאומי של אוניברסיטאות יה"ב ושל גופי הכנסיה הקאתולית. התנועה הפרוטסטאנטית מצאה משענת איתנה בתודעה הלאומית של קבוצות אֶתניות בצפון. בין הכנסיות הנוצריות במזרח שמרו אחדות — הארמנית, הקופטית והסורית — על אפיָן הלאומי והפכו ע"י כך לגורם מסייע הן לטיפוח הייחוד הלאומי האובייקטיווי והן לחיזוק התודעה הלאומית, בעוד שכנסיות אחרות — הרוסית, הבולגארית, הרומנית והסרבית — התארגנו בצורה עצמאית, דווקא משום שהכנסיה היוונית, אשר תחת מרותה עמדו קודם לכן, לא נראתה בעיני הכמורה, השליטים והאוכלוסיה קרובה אליהם קרבה אֶתנית מספקת. הדת היהודית לא איבדה מעולם את אָפיה כדת לאומית, למרות היסודות האוניברסאליים שבה, ולפיכך חיזקה בעם היהודי את הקשרים האֶתניים שבמציאות ואת הרצון להתמיד בהידוקם.

מלחמות ממושכות, כגון המלחמות בין נוצרים למוסלמים בספרד, בין הרוסים לשכניהם במערב, בדרום ובמזרח, בין צרפתים לשכניהם בדרום, במזרח ומעבר־לים, בין גרמנים לעמים סלאוויים ובין הונגארים לתורכים, תרמו אף הן תרומה נכבדה להתפתחות התודעה הלאומית. גם כשהיו מלחמות אלו מלחמות־דת, היה בהן יסוד לאומי, כגון בספרד ורוסיה, ובהן התגבשו בדרך זו, בד בבד, התודעה הלאומית והזיקה לכנסיה הקאתולית בספרד והאורתודוכסית ברוסיה. היסוד הלאומי בולט עוד יותר באותן מלחמות שבהן לא היה בין היריבים ניגוד דתי, אלא ניגוד אֶתני בלבד. הטינה שבלבב המשכילים האיטלקיים לשלטונם של דוברי גרמנית, ספרדית או צרפתית על חלקים נרחבים של ארצם סייעה לגיבוש ל' איטלקי בעל תודעה לאומית אחידה.

האידאולוגיות של ההומאניזם והרנסאנס, ואחריהן — של הליבראליזם, הראציונאליזם והאוטיליטאריזם, ולבסוף — של הסוציאליזם, העניקו לעולם התרבות האירופית סדרות־ערכים בעלות כוח־משיכה רב. הצד השווה שבהן הוא שכולן שמו את הדגש, מצד אחד, ביחיד, ומצד שני, בקבוצות רחבות־יותר מאשר הקבוצה הלאומית הבודדת. אידאולוגיות אלו גרמו, איפוא, לצימצום השפעת הלאומנות, ותפקיד זה הן ממלאות עד היום. באותו כיוון ממשיכים לפעול גם גורמים אחרים: דתות על־לאומיות, מסגרות מדיניות, וחזון האנושות המאוחדת איחוד מדיני ותרבותי כאחד. אע"פ־כן החלה בראשית המאה ה19 תקופת התעצמותה המהירה של הלאומנות. הדעות חלוקות על אָפיה הרצוי או הבלתי־רצוי, אך אין להטיל ספק בעצמתה. רוב השינויים העיקריים שחלו במפה המדינית של העולם ב150 השנים האחרונות, ורוב המדינות החדשות שהוקמו בתקופה זו, הם במידה ניכרת פרי השפעת הלאומנות.

אחת הסיבות שמנעו מן התודעה הלאומית מילוי תפקיד מדיני מרכזי בתקופות הקודמות, היתה התהום החברתית בין שכבת השליטים לבין רוב נתיניהם. יש שהשתי בין השליטים לבין נתיניהם הוסיף להילה המיסטית שהיתה עוטה תכופות את דמות השליטים והיה עשוי להעניק לשלטונם לגיטימאציה רבה יותר. המצב נשתנה עם ירידת השפעתן המדינית של זיקות דתיות, פאודאליות ושושלתיות. עם התפשטות הלכי־מחשבה דמוקראטיים, שוב לא נתקבלו הזיקות הקודמות כהצדקה מספקת לקיומם של מדינות ומשטרים, ואת מקומן תפס יותר ויותר רעיון „הזכות הטבעית" של עמים להתארגן התארגנות מדינית בהתאם לרצון עצמם.

מכאן קצרה הדרך לגיבוש **עקרון הל"** (principle of nationalities), שהופיע, החל במאה ה19, כביטוי עיקרי של הלאומנות בשלב הדמוקראטי־ליבראלי שלה. לפי עקרון זה רשאי כל ל' לתבוע לעצמו מתכונת מדינית משלו, עד כדי מדינה ריבונית ממש. מתקבל על הדעת, כי בני־אדם הנשאלים, מהו המשטר אשר הם רוצים לחיות בו, לא יבחרו בשלטון זרים, על הערכים הזרים הקשורים בו, אלא במנהיגים ובדפוסים **קרובים** אליהם. חשיבה דמוקראטית מסייעת, איפוא, להגברת הלכי־רוחות לאומניים בכל מקרה של הבדל אתני בין הצמרת השלטונית להמון הנשלטים. חלק גדול מן האנושות היה נתון במצב זה במאות האחרונות, ולכן הפכה התודעה הלאומית, ובעקבותיה הדרישה להעמיד את טיפוח הל' במרכז הדרישות המדיניות, לתנועה המונית ומתמדת. לאומנות מסוג זה בולטת פחות וגם מובנת־פחות במדינות כגון בריטניה, צרפת, הולאנד, שוודיה ועוד, שהושגה בהן התאמה יחסית בין המדינה לבין הל' לפני דורות רבים, ושוב אין צורך להיאבק עליה.

המהפכה הצרפתית הפיצה רעיונות דמוקראטיים, וכיבושי נאפוליון עוררו תגובת־נגד חריפה בקרב עמי אירופה לנסיון לשעבדם לשלטון זר. התנגדות זו מצד עמי אירופה, ובייחוד התנגדותם של המשכילים שבקרבם, שוב לא מצאה את ביסוסה הרגשי והראציונאלי בעקרון **הלגיטימיות** (ע"ע) אלא בעקרון הל"ת. התודעה הלאומית המודרנית הופיעה, איפוא, בתחילתה כשלוחתם של רעיונות ליבראליים ודמוקראטיים וכהֶחָלָתָם לא רק על היחיד אלא אף על הקבוצה האֶתנית שהוא רואה עצמו קשור אליה. הדמוקראטיה הליבראלית דורשת מבנה מדיני שבו היחיד, יחד עם רעיו, קובע את אופי המשטר ומצפה ממנו שיאפשר לו הבעה עצמית מירבית, במידה המתיישבת עם שאר מגמות החברה. על כך מוסיפה הלאומנות את הדרישה שכלל היחידים המהווים ל' ייהנה מזכות דומה, תוך ציפיה שהמשטר שיקום בהתאם לכך יאפשר ביטוי עצמי מירבי לדפוסים ולערכים המשותפים לאותו ל'. סיסמת השלטון העצמי הדמוקראטי הופכת בהקשר זה לסיסמת „הגדרה עצמית לאומית", והדרישה ל„חרות" הופכת לדרישת „חרות לאומית". במתכונת דמוקראטית־ליבראלית זו, כפי שנוסחה באמצע המאה ה19 בידי מָציני,

קושוט (ע' ערכיהם) ואחרים, הלאומנות היא עדיין רעיון אתיברסאלי הדוגל בזכויותיהם ובחרותם של כל הל". זו הצורה שבה הופיעה הלאומנות באירופה ואף התפשטה בשאר היבשות. במדינות שבהן שלט למעשה ל' אחר, התקומם הרגש הלאומי נגד שליטת זרים, והצליח תכופות, בסיוע מבחוץ או בנסיבות נוחות, לשנות את אופי המשטרים ופעמים גם את מפת המדינות. הלאומנות היא שהמריצה ספרדים להתמרד בשלטון הצרפתי בתחילת המאה ה19, היא שפעלה בקרב גרמנים ורוסים לאחר התנגשותם בקיסרות הנאפוליונית, והיא שהיתה אחד הגורמים במרד היוונים נגד שלטון תורכיה ובמרד תושבי בלגיה נגד הולאנד. בקרב איטלקים, גרמנים ופולנים, שהיו מפוצלים בשלטונן של כמה מדינות, פעלה הלאומנות כגורם מאחד. בקרב ההונגארים, עמי הבאלקאן, הצ'כים, האירים, העמים הבאלטיים, הנורווגים והאיסלאנדים היא גרמה להתבדלות מן המסגרת המדינית הקודמת. לגבי מספר מדינות רב־לאומיות — רוסיה, אוסטריה־הונגאריה, תורכיה — היא מילאה תפקיד הרסני. בקרב היהודים היא המריצה את הדרישה לריכוז טריטוריאלי והולידה את הציונות ואת מדינת־ישראל. עם ההשכלה האירופית חדרה התנועה הלאומית גם להכרת השכבה המשכילה של עמי אסיה ואפריקה, וממנה גם להמונים רחבים יותר באותן יבשות. בקרב הערבים היא עודדה התמרדות נגד תורכיה, ואחר־כך נגד שלטונן של אומות אירופה, והולידה מדינות עצמאיות (אלא שגם בהן מתחרה הזיקה למדינה הבודדת בשאיפה לאיחוד מדיני כלל־לאומי). היא המריצה את תנועת ההתנגדות בהודו נגד השלטון הבריטי. גל האנטי־קולוניאליזם, ששינה את המפה המדינית של אפריקה ואסיה ועודנו ממשיך לשנותה, הוא שלוחה של עקרון הל"ת, אלא שבו בולט היסוד של ניגוד גזעי חריף, בעוד שתהליך ליכוד האוכלוסיה בשטחים הקולוניאליים לשעבר לקבוצות לאומיות עדיין לא הושלם. התודעה הגזעית־לאומית, הרצון להיות ל', קודמים במקרה זה לעצם גיבושם של הל".

הלאומנות לא יכלה לשמור תמיד על מתכונתה הליבראלית־דמוקראטית, זו שדגלה בחרות הל" כהשלמה לחרות הפרט וכמצע בעל תחולה אוניברסאלית. הנסיון להכריח מדינות לשנות את אפין או לוותר על שטחים כרוך במאמצים ובקרבנות כה גדולים, שלהצלחתו דרוש ריכוז דחפים רגשיים עצומים עד כדי הזנחת כל ערך חברתי אחר. בשעת המאבק מצטיירת נטיה להקריב לצרכי השיחרור הלאומי עקרונות כגון חופש הפרט, ויכוח חפשי, בחירה חפשית של המנהיגות, אינטרסים כלכליים ומעמדיים, וכן זכויותיהם של ל" אחרים. התרכזות אֶתנוֹצֶנטרית זו, פעמים שהיא משאירה משקע תמור בקרב לוחמי החרות הלאומית גם לאחר השיחרור, וכך עלולה הלאומנות לאבד את אָפיה הליבראלי־הדמוקראטי־האוניברסאלי ולהפוך לתנועה המשתלבת יפה עם נטיות טוטאליטאריות ואוטוריטאריות ועם דיכוי של ל" אחרים או התפשטות על חשבונם. כלפי פנים עלולה לאומנות זו להתבטא בהפליה אכזרית של קבוצות אֶתניות אחרות; כלפי־חוץ — במגמת התפשטות, שפירושה אימפריאליזם על רקע לאומי. הלאומנות האיטלקית בתקופת הפאשיזם, הפולנית בין שתי מלחמות־העולם, והגרמנית ב1871—1918, ולאחר מכן בשנות השלטון הנאצי, הן דוגמות בולטות להתפתחות זו, אולם נטיות בכיוון דומה מופיעות גם בתנועות לאומיות אחרות. אין לראות התפתחות זו כבלתי־נמנעת, אבל את האפשרות של שינוי זה באופי הלאומנות יש להביא תמיד בחשבון. יש הנוהגים להבדיל בין שתי הצורות של לאומנות ע"י שימוש בכינויים שונים. לצורה הראשונה, הליבראלית־דמוקראטית־אתיברסאלית, קוראים בשמות כגון „תנועה לאומית", „תודעה לאומית", „רגש לאומי", „תנועה לשיחרור לאומי", ואילו את הכינוי „לאומנות" מייחדים לצורה השניה, האתנוצנטרית, האוטוריטארית והתוקפנית. יש גם המכנים את הצורה השניה „שוביניזם".

הבעיה הלאומית מתעוררת לא רק מבחינת הל" השואפים להשתחרר מתלות במדינות זרות, אלא גם מנקודת־ראותם של מדינות ושליטיהן, ושל הל" הדומינאנטיים במדינה כלשהי. שאיפתם של אלה היא, בעיקרו של דבר, לשמור על שטח המדינה הקיים או להרחיבו. מגמות להרחיב את גבולות המדינה לובשות צורות שונות, מהן מגמות התפשטות ככל האפשר — המדיניות המכונה אימפריאליסטית — ומהן מגמות התפשטות מוגבלת מנימוקים כלכליים, איסטראטגיים ועוד. בין המגמות להתפשטות מוגבלת יש להזכיר את האירדנטיות (ע"ע), שהיא מגילויי הלאומנות.

שמירה על השטח הקיים של המדינה היא מגמה רגילה של שליטי־מדינות, ומאפיינת את מדיניותם גם כשאוכלוסיית מדינתם היא רב־לאומית. הדרכים להבטחת מגמה זו הן שונות, והבחירה ביניהן משתקפת בדרך טיפולם בשאלת הל". מדינות רבות מנסות, כפתרון ראשון, לעודד את מיזוגן של הקבוצות האתניות, או לפחות של חלק מהן, לחטיבה לאומית אחידה. במדינה שבה נהנה אחד הל" מעמדה דומינאנטית מבחינת מקומו בשלטון, בכלכלה, בתרבות, ביוקרה חברתית, במספר, או באחדות מן הבחינות האלה, מתבטא הדבר במאמצים לסייע ע"י פיתויים או ע"י לחץ והפליה, לטמיעת חלקים הטרוגניים של האוכלוסיה ולהתבוללותם בל' הדומינאנטי. במדינה שבה אין ל' דומינאנטי בולט, או שבה עדיין לא התגבשו הטיבות לאומיות, אלא אוכלוסייתה נמצאת בשלב „קדם־לאומי", מתרכז מאמץ מנהיגי המדינה למצוא מאַפיינים משותפים לשם ליכוד חלקי־אוכלוסיה שונים לל' אחיד. בדרך הראשונה הולכות מדינות אירופה המערבית פרט לבלגיה ולשוויץ, וכן בלטה מגמה זו ברוסיה ובגרמניה שלפני 1914. בדרך השניה הולכות המדינות החדשות באפריקה שמדרום לסהרה, הודו, אלג'יריה, מארוקו, אינדונזיה, בורמה, ועוד, ובמידה מסויימת גם מדינות אמריקה (פרט לקאנאדה), שכל אחת מהן מעודדת את ליכוד אוכלוסייתה המגוונת לחטיבה אֶתנית־ממלכתית בעלת תודעה לאומית. אם מאמץ זה מצליח, יש בו משום חיזוק המדינה, שהרי אוכלוסייתה תהא קשורה בה בעבותות כפולים של פאטריוטיזם ושל לאומנות כאחד, וזיקתה לא תתערער גם אם יעברו על המדינה ימי חולשה או זעם. אולם למדיניות זו יש גם צד שני: מיזוג חטיבות אֶתניות משניות עם החטיבה הדומינאנטית, פירושו שזו האחרונה מפסידה במידה מרובה את היתרונות החברתיים, הכלכליים או המדיניים, ואת עמדות־הבכורה שנהנתה מהם קודם לכן, ובסופו של דבר עשוי המיזוג להביא לידי שוויון מלא בין כל היסודות האֶתניים — לא תמיד מוכנות כל השכבות בל' הדומינאנטי לשלם מחיר זה, ולפיכך מרובים המקרים שבהם נתקלים יסודות אֶתניים משניים בדחיה מצדו של הל' הדומינאנטי; במקום לעודד מיזוג, יש שהוא עורם מכשולים על דרכו. לאומנות אֶכסקלוזיווית ודוחה זו מלווה תכופות בהפליות, ואפילו בדיכוי פיסי של אֶלמנטים אֶתניים אחרים.

הקבוצה המשנית הנתקלת ביחס דוחה עשויה להיכנע ולחפש מפלט בהגירה, או להגביר את המאמצים לחדור לשורות הל׳ הדומינאנטי. אך התגובה עשויה גם להתבטא בהגברת תודעתה הלאומית ובתביעות מדיניות מרחיקות־לכת מצדה, במטרה לשנות את המצב מיסודו. תביעות אלו יכולות להיות: א) הפרדה מוחלטת והקמת מדינה לאומית עצמאית (שברוב המקרים יימצאו גם בה מיעוטים לאומיים); ב) הפרדה מן המסגרת המדינית הקיימת לשם סיפוח למדינה אחרת שצביונה זהה אתה; ג) שינוי כללי במבנה המדינה במתכונת פדראטיבית ואוטונומיה איזורית; ד) אוטונומיה מסויימת בתחום האישי־תרבותי או לפחות הענקת מעמד רשמי לשפת הקבוצה ולתרבותה ואפשרות לטפחן. בכל הנסיבות תדרוש הקבוצה המשנית לבטל, הן מבחינה חוקית והן למעשה, את כל גילויי ההפליה נגד המשתייכים אליה ולהעלות את רמתם הכלכלית. באחרונה מתגבשות תגובות מסוג זה, מלוות גילויי אלימות, גם בשורות המיעוט הכושי באה״ב, שבעבר תלה תקווה במיזוג הדרגתי באוכלוסיה „הלבנה" הדומינאנטית.

ישנן מדינות רב־לאומיות שהצליחו לשמור על יציבותן ועל שלמותן הטריטוריאלית באחת הדרכים שמנינו. השיטה הפדראלית בשוויץ, המאפשרת לכל אחת מבין הקבוצות הלאומיות להיות דומינאנטית בקאנטון אחד או יותר, שמרה על רצון כולן להישאר משולבות במסגרת המדינית המשותפת. גם ביוגוסלאוויה ובבריה״מ משמשת השיטה הפדראלית גורם מסייע לרצון הל" השונים להישאר במסגרת המדינה. השיטה הפדראלית בקאנאדה, השיטה הדו־לשונית בבלגיה (המתקרבת לפדראליזם), בפינלאנד ובקרב האוכלוסיה האירופית בדרום־אפריקה, והאוטונומיה התרבותית של המיעוט ההונגארי ברומניה, הם נסיונות, מבטיחים פחות או יותר, לתת סיפוק לקבוצות לאומיות בתוך המדינות הללו, בלי לסכן את שלמות המדינה. גם הפדראליזם בהודו והשיטה הדו־לשונית בציילון הם נסיונות מסוג זה, וזו היתה גם המגמה שהצדיקה את מתן האוטונומיה התרבותית למיעוטים לאומיים בכמה מדינות במזרח־אירופה בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. אך לא תמיד מצליחים נסיונות ממין זה. בקפריסין לא הראה הנסיון סימני הצלחה. בפולניה ובצ׳כוסלובאקיה, בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם, לא הסתפקו המיעוטים, שישבו במרוכז באיזורים מסויימים, בחופש להתפתחותם התרבותית, ושאפו להוציא את עצמם ואת איזוריי מגוריהם מהמסגרת המדינתית הקיימת ואף הצליחו בכך בסיוע קוניונקטורה בין־לאומית נוחה. רבות מבין המדינות החדשות באפריקה ואסיה (כגון אינדונזיה, בורמה, גאנה, ניגריה, עיראק, קונגו, הודו ופאקיסטאן) מתלבטות בבעיה זו: אין הן בטוחות אם יתן מבנה פדראטיווי או פלוראליסטי־תרבותי סיפוק לקבוצות האתניות שבתוכן, יחזק את זיקתן למדינה ויתרום ליציבותה, או אם מבנה כזה ישמש, להיפך, מוקד להגברת תודעה לאומית בקרב הקבוצות, יעודד אותן להציג דרישות נוספות, ובסופו של דבר יגרור תופעות בדלניות, שיסכנו את אחידות המדינה. מכאן המדיניות ההססנית של מדינות רבות בשאלה זו.

כשאין השכבות השולטות במדינה מוכנות לוותר על שלמותה, ומצד שני אין הן סומכות על נאמנותם של יסודות אתניים זרים, או כשבעיית מיעוטים אתניים מאיימת לסבך את יחסיהם הבין־מדינתיים, או כשעמדתן האתנוצנטרית מתחדדת עד כדי קנאות ושנאה ל„זר", הן נוקטות לפעמים באמצעים קיצוניים. האמצעי המרחיק־לכת ביותר הוא השמדה המונית של המיעוט השנוא, כפי שעשתה גרמניה ההיטלרית ביהודים, עיראק באשורים (ע״ע) והקיסרות העותמאנית בארמנים. דרך אחרת היא גירושם של בני־המיעוט (גירוש גרמנים מצ׳כוסלובאקיה ומן האיזורים המערביים שסופחו לבריה״מ ולפולניה אחרי מלה״ע II). דרך שלישית היא חילופי־אוכלוסין, באונס או ברצון (ע״ע הגירה, עמ׳ 373—375). גם מתן א ו פ צ י ה (ע״ע) כרוך במגמה לשנות את ההרכב האתני במדינה כולה או באיזור רגיש. ביטוי אחר של גישה לאומנית (או דתית או גזעית) הוא האיסור או ההגבלה החריפה של התיישבות קבוצות בלתי־רצויות במדינה או באיזור מאיזוריה, כפי שהיה נהוג בכמה מדינות כמעט עד לימינו (ברוסיה הצארית, בערב הסעודית). שיקולים אתניים תופסים מקום חשוב במדיניות ההגירה של ארצות קולטות הגירה (אוסטראליה, אה״ב, ישראל ועוד).

הדוגמות שהובאו כאן מראות, שגם בקרב הזרמים הסוציאליסטיים בצורותיהם השונות (הסוציאל־דמוקראטי, הקומוניסטי, „סוציאליזם ערבי", וכו׳) וגם בקרב המדינות בעלות משטרים סוציאליסטיים לא איבדה הבעיה הלאומית את חשיבותה. בתאוריה המארכסיסטית נתפסים אמנם הל׳, התודעה הלאומית והלאומנות כמוצרי התפתחות כלכלית־מעמדית שאין להם ערך עצמי ושסופם להעלם. נכון גם שהתרכזות הסוציאליזם בבעיות חברתיות אחרות מסוגלת להחליש בנסיבות מסויימות את האינטנסיוויות של הניגודים הלאומיים בשורות חסידיו. אולם למעשה לא הצליח הסוציאליזם לעקור את התודעה הלאומית ואת גילוייה כגורמים חברתיים אפילו בין אוהדיו, והוכרח להתפשר עמה בצורות שונות: כמה מהוגי־הדעות הסוציאליסטיים (באואר, בורוכוב, רנר ואחרים) חייבו את הל׳ כצורת ליכוד חברתי בעל ערך אימננטי. סטאלין, בספרו „המארכסיזם והשאלה הלאומית" (1911/2), ביסס את התכנית הבולשוויקית למתן זכות הגדרה עצמית לעמים מדוכאים. מספר תנועות סוציאליסטיות דגלו בהשגת מטרות לאומיות בצידן של מטרות מעמדיות (בדרך־כלל מפלגות סוציאליסטיות בקרב המיעוטים הלאומיים באירופה המזרחית והמרכזית, וביניהן ה„בונד" והמפלגות הציוניות־הסוציאליסטיות); מפלגות סוציאליסטיות אחדות התפלגו לפי ההשתייכות הלאומית של אוהדיהן. בסכסוכים בינלאומיים רבים במאה ה20 גברה הסולידאריות הלאומית על הסולידאריות המעמדית גם בשורות חברי התנועות הסוציאליסטיות. כדי לתת סיפוק לתודעה הלאומית באוכלוסיותיהן, התארגנו מדינות סוציאליסטיות רב־לאומיות בצורה פדראטיווית (בריה״מ, יוגוסלאוויה) או תוך הבטחת מעמדם של מיעוטים לאומיים (רומניה). ובאיזורים שאינם מפותחים נאלצו מרכזי התנועות הסוציאליסטיות להזדהות עם מגמות של „שיחרור לאומי" או אף עם גישות לאומניות מובלטות כדי לרכוש את אהדתם של ההמונים.

כשם שאפשר לראות את התפשטות התודעה הלאומית והלאומנות כשלב מתקדם לעומת השלב הקדם־לאומי, כן ניתן לחשוב שהתפתחות השכלתית וטכנולוגית נוספת עשויה לגרום להשתוות ולסטאנדארטיזאציה גדלות של ארחות־חיים ושל השקפות כאחד, ובעקבותיהן — לצימצום ההבדלים האובייקטיוויים בין הקבוצות האתניות, להצטמקות התודעה הלאומית, ולכן גם להסכמה למסגרות מדינתיות על בסיס

רחב יותר (בעצם — חזרה ל„אימפריות" רבות־ל״) או אף להקמת מדינה עולמית. את ההתפתחות הזאת רואים רבים כמוצדקת מנקודת־ראות הכלכלה המודרנית, המעודדת חטי־בות רחבות־ממדים בייצור, בשיווק ובתכנון, וכן כתרומה להבטחת השלום בעולם. המחשבה הסוציאליסטית, כאמור, מצד אחד והזרמים הקוסמופוליטיים מצד שני מצפים להת־פתחות בכיוון זה, ולפיכך רואים בל״ת ובתנועות לאומיות תופעות זמניות שתחלופנה בקרוב. אולם המציאות עודנה רחוקה מהגשמת רעיונות אלה. באמריקה מתקדם תהליך יצירת לאומים אחידים בכל אחת מן המדינות הגדולות (פרט לקאנאדה, שבה מתגבשים בהדרגה שני ל״ על בסיס הקבו־צות הלשוניות העיקריות). באסיה ובאפריקה הל״ת היא בשלב של התגבשות נוספת ולא של התנוונות. רק באירופה, מולדת הל״ת המודרנית, שבה נתגשם, פחות או יותר, עקרון הל״, אפשר להרגיש במידה מסויימת בהשתוות הדרגתית של ל״, בירידת מתח התודעה הלאומית, ובהחלשת הלאומנות.

ל׳, ל״ת ביהדות, ע״ע ישראל, עם־; ציונות.

O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, 1907; F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, 1944; H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, 1945; B. Akzin, *State and Nation*, 1964.

ב. א.

לַאֶנֶק, רֶנֶה תֶאוֹפִיל הִיאָסֶנְת — René Théophile Hyacinthe Laënnec — (1781—1826), רופא צרפתי. ממציא קנה־השמע (ע״ע סטתוסקופ). ל׳ למד רפואה בפאריס ונתקבל ב1806 כרופא בבית־החולים בוז׳ וב1816 בבית־ההולים ע״ש נֶקֶר. ב1822 נתמנה לפרופסור ב„קולז׳ דה פראנס". מת משחפת.

תרומתו המובהקת למחקר הרפואי היתה המצאת קנה־השמע, שהיה בהתחלה גליל־עץ חלול באורך כ30 ס״מ, דרכו האזין לפעימות הלב ולקולות המושמעים ע״י הריאות. את הקולות הללו פיענח ע״י השוואת הקולות שנשמעו מחו־לים ומבריאים, וחקר את התאמת קולות־החזה של חולים למימצאי הנתיחות שלאחר המוות שנעשו בגופותיהם. מחקריו אלה היוו את הבסיס לספרו De l'auscultation médiate („האזנה לקולות [בית־החזה] באמצעות מכשיר"), שפורסם ב1819. עד היום משמשת שיטתו כשיטת־יסוד באיבחון מחלות שונות.

ל׳ פירסם עבודות־מחקר רבות על מחלות־לב ומחלות דרכי־הנשימה, דלקת הסימפונות, דלקת־ריאות, שחפת ועוד, בהן תיאר את המימצאים הקליניים באופן חי ביותר. הוא היה מהראשונים שתיארו את שחמת־הכבד וקבע למחלה זו את השם cirrhosis. ל׳ נחשב למניח־היסוד של המדע המו־דרני בשטח רפואת מחלות החזה.

A. Rouxeau, *L. avant 1806*, 1912; id., *L. après 1806*, 1920; G. B. Webb, *R. T. H. L., a Memoir*, 1928; R. Kervran, *L., médecin breton*, 1955.

ש. ה. בל.

לֵב (לאט׳ cor), האיבר המרכזי של מערכת כלי־הדם בחולייתנים ובקבוצות מסויימות של לא־חולייתנים; בצורתו המושלמת — מבנה שרירי חלול, שהתכווצויותיו הקצביות משמשות גורם עיקרי לתנועת הדם בגוף (ע״ע מחזור־הדם).

אין לב בספוגיים, בנבוביים ובתולעים שטוחות ועגולות, וכנראה אף לא בקווצי־עור. בתולעי־הסרט ובתולעי־הטבעת מוסב השם „לב" (או „לבבות") על קטעים פרוצים של צינורות־הדם, כגון וריד מורחב בעל דפנות שריריות; מחזור־הדם בבע״ח אלה מבוסס על דחיפת הדם בתנועות־הכיווץ של שרירים אלה. בזרועַרגליים (ע״ע) מצוי לב בצורת שלפוחית מתכווצת. ברכיכות ובפרוקי־רגלים החלקים הפעילים של מערכת צינורות־הדם מורח־בים לנאדות; התקפלותם של הללו יוצרת את דמות הלב, הנראה מן החוץ כשק או כגוש.

בין המיתרנים — האזמלון (ע״ע) הוא חסר־לב, והדם מונע בו ע״י דפיקות קצביות של הצינורות הראשיים. לעומת־זה יש לב לאַסְצידיה, השייכת לאצטלניים (ע״ע).

לב הדגים (ע״ע, 904/5, ציור 12) מחולק ע״י מחיצה רחבית חיבורית־שרירית, בעלת פתח, לפרוזדור ולחדר. בלב מתכנס דם ורידי בלבד, הזורם מן הוורידים הגדולים לתוך הפרוזדור, והוא מוזרם ממנו בהתכווצותו לתוך החדר, ממנו — דרך אַב־העורקים וסעיפיו אל הזימים ואל כל חלקי הגוף, ומוחזר בוורידים ללב.

לב הדוחיים (ע״ע, עמ׳ 114) מורכב מ2 פרוזדורים וחדר אחד. הפרוזדור הימני קולט את הדם הוורידי מאיברי־הגוף ומזרים אותו לתוך החדר; באותו קצב מזרים לתוכו הפרוזדור השמאלי דם עורקי הבא מן הריאות. מנגנון של בליטות־קיר בחדר ושל מסתמים בפתח אַב־העורקים גורם שהדם העורקי והדם הוורידי אינם מתערבבים זה בזה עירוב שלם, ושזרימת הדם באַב־העורקים מופרדת לשני חלקים, באופן שהדם המגיע לחדר מימין מופנה בייחוד לעורק־הריאה.

גם בזוחלים (ע״ע, עמ׳ 689/90, ציור 3) הלב מחולק ל2 פרוזדורים וחדר, אלא שהחדר חצוי בצורה לא־שלמה ע״י חיץ פנימי; בהתכווצותו של החדר נעשית ההפרדה שלמה. יוצאים מכלל זה התנינים (ע״ע), שבהם חדר־הלב מחולק ע״י חַיִץ אטום ל2 חדרים נפרדים. ברוב הזו־חלים נמצא, שהלב קולט מימין דם ורידי ומשמאל — דם עורקי; מערכת צינורות־המוצא מן החדר ומסתמיהם קובעים שעורק־הריאה מוליך דם ורידי, ושני עורקים ראשיים אח־רים מוליכים דם מעורב לכל חלקי הגוף.

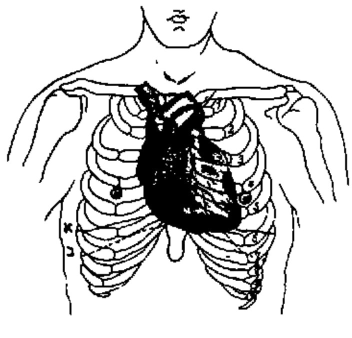
בעופות (ע״ע) וביונקים (ע״ע, עמ׳ 636) הלב מחולק לחלוטין לשני חצאים, הימני והשמאלי, שביני־הם אין קשר ישיר.

לב האדם — כזה של כל היונקים — מורכב מ2 חלקים, הלב הימני והלב השמאלי, שעובדים בד בבד, אולם כל אחד קשור למערכת צינורות־דם משלו. ללב 4 חללים או תאים נפרדים: 2 פרוזדורים (atria) ו2 חדרים (ventriculi), ולכל חצי־צד פרוזדור וחדר משלו.

סדר מעבר הדם בחללי־הלב. הדם מן המערכת הוורידית ההקפית זורם דרך הווריד החלול העליון והתחתון לתוך הפרוזדור הימני, ונדחף ממנו אל החדר הימני. הלה מזרים את הדם דרך עורק־הריאה לנימים הריאתיים, במחזור־הדם הריאתי או מחזור־הדם הקטן. דם זה חוזר ומת־כנס ב4 ורידי־הריאה ומגיע לפרוזדור השמאלי, ומשם הוא מוזרם לתוך החדר השמאלי, הדוחף את הדם דרך אַב־העורקים לאיברים השונים של הגוף, למחזור־הדם ההקפי או הגדול. — בפתחים שבין חללי־הלב, וכן בפתחי העו־רקים הגדולים היוצאים מן החדרים, מערכות של מסתמים,

שאינם נפתחים אלא בכיוון אחד ועושים את המעברים לחַד־סטריים (ר׳ להלן, עמ׳ 80/1, 83/4).

אנאטומיה. הלב מונח בחזה, בתוך הבֵינה, בין שתי הריאות ומעל לסרעפת. גדלו בערך כגודל אגרופו של בעליו, ומשקלו הממוצע של לב האדם המבוגר הוא 300 ג׳ (טווח־התנודות — בין 200 ל־400 ג׳), ז״א כ־½% ממשקל הגוף. התכולה של חללי־הלב (בממוצע): פרוזדור ימני — 160 סמ״ק, פרוזדור שמאלי — 140 סמ״ק, חדר ימני — 135 סמ״ק, חדר שמאלי — 120 סמ״ק; התכולה הכוללת כ־555 סמ״ק.

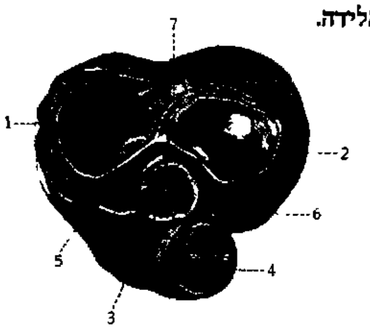

ציור 1. הלב במִנחו בחזה:
א נבול הריאה בנשיפה;
ב נבול הריאה בשאיפה

צורת הלב כעין חרוט, והוא מונח בחזה באלכסון, כשבסיסו — תקרת הפרוזדורים ומוצאי הצינורות הגדולים — מופנה למעלה, ימינה ואחורה, בעוד שחודו — קצה החדרים — מכוון למטה, קדימה ושמאלה. החוד מגיע, בדרך־כלל, לרווח שבין הצלע החמישית והששית, באמצע החזה השמאלי. מצד ימין עובר הגבול, בדרך־כלל, בסנטימטר אחד את הגבול הימני של עצם־החזה.

באופן סכמתי אפשר לחלק את גוף הלב ל־3 מבנים. א) מֵסַב (או כיס)־הלב (pericardium) — שהוא, ככל הקרומים הנסיוביים, מקופל לשני קרומים: שכבה חיצתית — המכונה במיוחד פֶריקארד, ושכבה פנימית — עֲלית־הלב, אֶפיקארד (epicardium), שהיא ציפוי חיצון הדוק של שריר־הלב; בין שתי השכבות חלל, שאינו אלא סדק שבו שכבת נחל נסיובי. ב) שרירית־הלב—המיאוקארד (myocardium), שהוא עיקרו של הלב. ג) פנים־הלב או הקרום הפנימי — האֶנדוקארד (endocardium), שהוא הציפוי הפנימי של המיאוקארד, וממנו נמשכים המסתמים (valvulae). החלוקה המרובעת של הלב ניכרת גם בהסתכלות מבחוץ ע״פ 2 חריצים בדופן: החריץ הפרוזדורי־חדרי הרחבי והחריץ הבין־חדרי האָרכי.

חללי־הלב. (1) הפרוזדור הימני. הווריד החלול העליון, המעביר את הדם הוורידי ממחציתו העליונה של הגוף נכנס דרך הקצה העליון לתוך פרוזדור זה. הווריד החלול התחתון, המנקז את החלק התחתון של הגוף, חודר דרך הסרעפת ונכנס לגבול התחתון של הפרוזדור הימני, ובפתחו ניכר לעתים שריד של מַסתֵם (valvula Eustachii), המונע חלקית זרימת דם חוזרת לתוך הווריד. בקרבת מסתם זה נמצא הפתח של הגת הכלילית (sinus coronarius), שהוא הווריד המנקז של שריר־הלב עצמו. לפרוזדור „אָזנית״ (auricula) בצורת תעלה מכוונת למעלה וקדימה. בין הפרוזדור הימני לשמאלי מפריד חַיִץ המורכב בעיקר מרקמה שרירית. בעובר קיים בתוך החיץ הנקב הסגלגל (foramen ovale), המאפשר זרימת דם מהפרוזדור הימני לשמאלי; פתח זה נסגר לאחר הלידה.

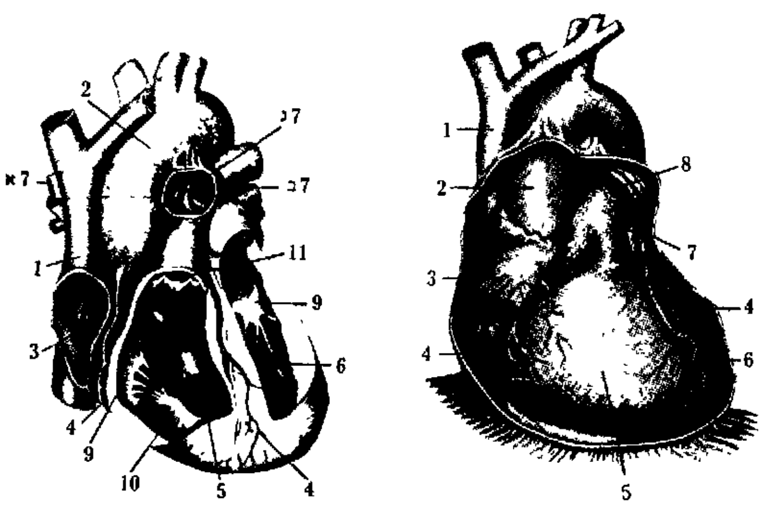

ציור 3 התך־רוחב דרך מישור המסתמים
1 פתח חדרי־פרוזדורי ימני; 2 פתח חדרי־פרוזדורי שמאלי; 3 אבי־העורקים; 4 עורק־הריאה; 5. עורק כלילי ימני; 6. עורק כלילי שמאלי; 7. טבעתון ליפי

בין הפרוזדור והחדר הימניים מקשר פתח בחַיִץ הפרוזדורי־חדרי, ובו המסתם השלש־חדודי (tricuspidalis). לפתח צורה סגלגלה, והקפו הממוצע 110 מ״מ. הצד החיצון של המסתם השלש־חדודי מתחבר לטבעת הקרומית המקיפה את הפתח, והצד הפנימי (החפשי) של כל אחד משלושת החדודים מחובר במיתרים גידיים לשרירים הפטמתיים שבדופן הפנימי של החדר הימני. כשהחדר הימני מתחיל להתכווץ, ועמו השרירים הפטמתיים, מתהדקים החדודים זה לזה, חוסמים את הפתח ומונעים את זרימתו של הדם חוזרה לתוך הפרוזדור.

(2) החדר הימני דוחף את הדם דרך פתח עורק־הריאה לתוך מחזור־הדם הריאתי. לחלל של החדר הימני צורה של משולש, כשהבסיס מכוון לפרוזדור הימני. חלל הפרוזדור מתקשר עם עורק־הריאה דרך הקונוס העורקי. עובי שריר החדר הימני כ־4.1 מ״מ. פתח עורק־הריאה, המכוון שמאלה ולמעלה, קטרו כ־70 מ״מ. מסתמו מחובר לשטח הפנימי של עורק־הריאה, והוא בעל 3 וילונים סהרוניים. כשהחדר הימני ריק, הווילונים מתמלאים דם, נדחקים למטה־אחורה וחוסמים את הדרך בפני זרימתו של הדם בחזרה; כשהחדר מזרים דם דרך הפתח, הווילונים הריקים נדחפים למעלה.

(3) הפרוזדור השמאלי קטן במקצת מהפרוזדור הימני. הוא קולט את הדם המחומצן מהמחזור הריאתי דרך 4 ורידי־הריאה. הפרוזדור השמאלי הוא האחורי

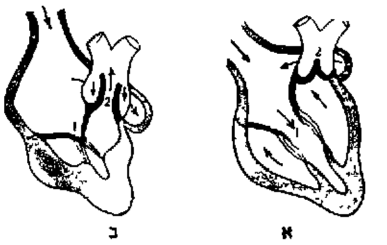

א ב
ציור 2. א — הלב מלפנים, בכיס־הלב הפתוח ע״י חתך; ב — חללי־הלב, פתוחים ע״י חתך
1. וריד חלול עליון; 2. אבי־העורקים; 3. פרוזדור ימני; 4. צינורות כליליים; 5 חדר ימני; 6. חדר שמאלי; 7. עורק־הריאה: א. ימני, ב. שמאלי, נ. התחלקות העורק; 8 שפת כיס־הלב החתוך; 9. מסתם פרוזדורי־חדרי; 10. שרירים פיטמתיים; 11. מסתם עורק־הריאה

שבחללי־הלב, והוא נמצא במגע עם הוושט, עם אַב־העורקים היורד, עם עמוד־השדרה ועם הסימפון השמאלי. גם לפרוזדור השמאלי „אזנית" קטנה, המונחת בין החדר השמאלי ועורק־הריאה.

הפתח הפרוזדורי־חדרי השמאלי הוא בעל צורה עגולה; הקפו כ100 מ"מ, ובו נמצא המסתם המצנפתי (mitralis) או הדו־חדודי (bicuspidalis), שצידו החיצון מתחבר לטבעת הקרומית של הפתח. הצד הפנימי של שני העלים מחובר במיתרים גידיים לשרירים הפטמתיים שבדופן החדר השמאלי.

(4) החדר השמאלי קולט את הדם המוזרם אליו מן הפרוזדור השמאלי דרך המסתם הדו־חדודי, ודוחף אותו אל תוך אַב־העורקים (ע"ע אַאורטה) דרך מסתם שבפתחו. העובי הממוצע של שרירית החדר הוא 11 מ"מ. החַיִץ הבין־חדרי מפריד בין שני החדרים; עיקרו — סיבים שריריים שעבים כ10 מ"מ (חלק שרירי), אולם חלקו העליון דק יותר ומורכב מרקמה חיבורית. פתח אַב־העורקים מכוון למעלה, ימינה ואחורה, והקף פתחו כ65 מ"מ. למסתם אַב־העורקים 3 וילונים סהרוניים, כמו למסתם עורק־הריאה, והוא דומה לו גם במכאניזם פעולתו.

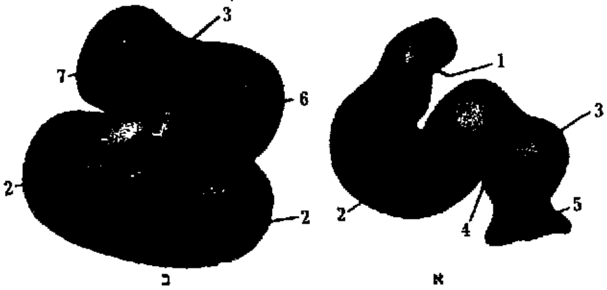
ציור 4 תנועת המסתמים (סכמה):
א סיסטולת־הפרוזדורים ודיאסטולת־החדרים;
ב סיסטולת־החדרים ודיאסטולת־הפרוזדורים.
1. מסתם פרוזדורי־חדרי; 2 מסתם־העורק.
← כיוון הזרימה

מבנה שרירית־הלב. שני הפרוזדורים והחדר הימני דפנותיהם השריריות דקות־יחסית. לעומתן, עבה וחזקה השרירית של החדר השמאלי ושל החיץ הבין־חדרי. מבחינה תפקודית פועל הלב כחדר אחד (השמאלי), שאליו מסונפים 3 חללים צדדיים נוספים. אע"פ שאין קשר שרירי בין הפרוזדורים לחדרים, קודמת התכווצות הפרוזדורים להתכווצות החדרים בצורה מסודרת וקבועה (ר' להלן).

דפנות הפרוזדורים והחדרים מורכבות משכבות שריריות שטחיות ועמוקות. קבוצת סיבים שריריים שטחיים יוצאת מסביב לפתח אַב־העורקים, קבוצה אחרת — מסביב לפתח הוורידים הגדולים; ביחד הם מכסים בצורה לוליינית את השטח החדרי מהבסיס עד חוד־הלב. והוא־הדין בשכבה התחתונה של הסיבים השריריים. בכל פעימה ופעימה של הלב התכווצות השכבה העליונה מקדימה את זו של השכבה התחתונה. שרירית הפרוזדורים מורכבת אף היא משכבה עליונה ותחתונה. — מבחינה היסטולוגית מייצגת שרירית־הלב טיפוס מיוחד של רקמת־השרירים, שבו מופיעות תכונות של שריר עקוד ושל שריר חלק כאחד (ע"ע שרירים), וכן תכונות שאינן מצויות אף באחד משני הטיפוסים הללו. תאי שריר־הלב עקודים, אך אינם מאוגדים יחד בסיבים ארוכים כמו תאי שרירי־השלד, אולם גם אינם נפרדים זה מזה כמו השרירים החלקים. המחיצות שבין התאים בשרירית־הלב אינן רציפות, והתאים מתלכדים זה עם זה ויוצרים מבנה רשתי — סינציטיום (syncytium).

כלי־הדם של שריר־הלב. שני עורקים כליליים (Aa. coronariae) מספקים ללב את הדם הרווי בחמצן; שניהם מסתעפים מן האַאורטה. העורק הכלילי השמאלי יורד בחריץ הבין־חדרי ומתפצל לענף קדמי, היורד לקראת חוד־הלב ומספק את הדם לשטח הקדמי של החדרים, ולענף המקיף את הלב בצורת קשת, כשהוא עובר לאורך החריץ הפרוזדורי־חדרי. העורק הכלילי הימני עובר דרך החלק הקדמי של החריץ הפרוזדורי־חדרי ומגיע לחלק האחורי של החריץ הבין־חדרי, ומכאן הענף האחורי ממשיך בכיוון לחוד־הלב; עורק זה מספק את דמו לשטח האחורי של החדרים. חיץ־החדרים מקבל את אספקתו משני העורקים הכליליים. כל אחד מן הפרוזדורים מקבל את אספקתו, עפ"ר, מן העורק הכלילי שבצידו. רשת של חיבורים בין הסעיפים הקטנים של העורקים הכליליים עשויה להוביל דם מעורק אחד לשני. הדם הוורידי מנוקז דרך וריד־הלב הגדול, שנכנס לתוך הגת הכלילית, ודרך ורידים קטנים, הנפתחים במישרין לתוך הפרוזדור הימני ושאר חללי־הלב.

התפתחות עוברית. הלב הוא מן האיברים הקמאים באונטוגנזה של האדם. מוצאו — כזה של כל מערכת כלי־הדם — מן המְסוֹדֶרמה (ע"ע אמבריולוגיה, 870, 872/3, 878). כבר בתחילת השבוע הרביעי להריון (עובר בן 10—16 סומיטים, שארכו כ2.5 מ"מ) מופיע הלב כאיבר זוגי — שני צינורות אנדותֶליים, המתמזגים תוך ימים אחדים לנאד אחד: האנדוקארד הקמאי, בעל קצה עורקי וקצה ורידי. הוא מתעטף ברקמה שמן הסְפְּלאנכְנוֹפלֶורה, שממנה באים כיס־הלב ושרירית־הלב. נאד־הלב מתארך במהירות העולה על

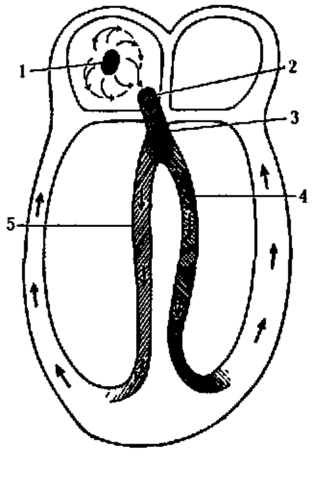

ציור 5 התפתחות הלב באדם:
א — הלב בעובר בן אורך של 4.2 מ"מ; ב — הלב בעובר בן אורך ערפי־עכוזי של 5 מ"מ.
1. בולבוס־העורקים; 2 חדר (חדרים); 3 פרוזדור; 4. תעלת־האזניות; 5. גת־הוורידים; 6 אזנית שמאלית; 7 אזנית ימנית

מהירות גידול סביבתו; לפיכך הוא מתקפל כעין לולאה, שהופכת לגוש חלול, שמחיצות פנימיות, שלמות או חלקיות, מפרידות בין חלקיו. באיזורים שתים חלים תהליכים של התרחבות ושל הוצאת שלוחות ובליטות, וכנגדם — תהליכים של התהוות שקעים מסויימים בשטח־הפנים. ההסדר הסופי של מערכת המחיצות הפנימיות, של פתחיהן ומסתמיהן, מושג בשלב מאוחר הרבה יותר מזה של עיצוב הצורה החיצונית. על דרכי זרימת הדם בלב העוברי — ע"ע אמבריולוגיה, עמ' 878—881, וציור 14, שם.

וע"ע מחזור־הדם: התפתחות.

המערכת האוטומאטית או מערכת הובלת הגירוי. למערכת זו תפקיד מכריע בהפעלת שריר־הלב ובהסדרת פעולתו (ר' להלן, עמ' 85/6). רקמתה שונה במקצת מרקמת השרירית; סיביה דקים יותר ומעורבים עם תאי־עצבים וסיבי־עצבים. מערכת זו מורכבת מ2 חלקים: (1) המערכת הגתית־פרוזדורית שבדופן הפרוזדור הימני מורכבת מהקשר הגתי־פרוזדורי (קשר ע"ש קִית־פְלֶק [Keith-Flack]) ומהסיבים המתחברים של קשר זה. הקשר

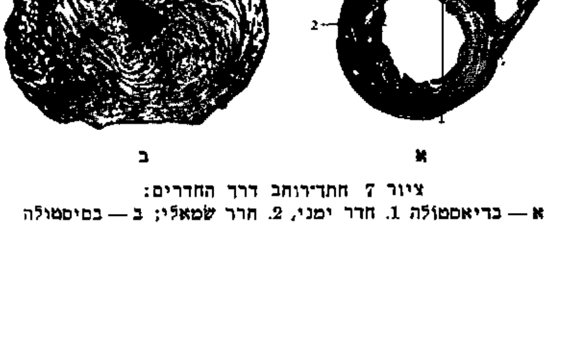

ציור 6 מערכת הובלת־הגירוי
1 הקשר הנתי־פרוזדורי; 2 הקשר הפרוזדורי־חדרי; 3 אלומת־הים; 4 סעיף־האלומה השמאלי; 5 סעיף־האלומה הימני

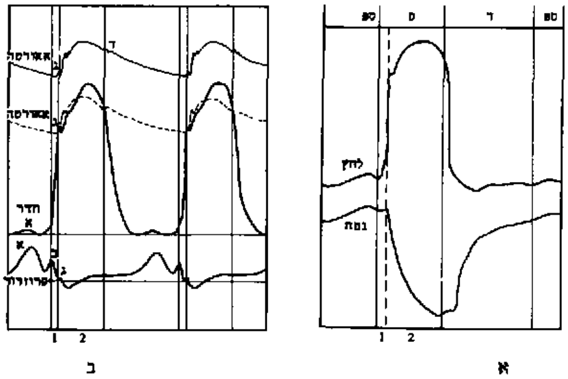
מתפשט בין פתחי הווריד החלול העליון והווריד החלול התחתון בצורת רצועה, שארכה 25—30 מ"מ ועביה 2—5 מ"מ. הסיבים המתחברים מת־פשטים מן הקשר לכל הכיוונים ומתערבים בסי־בי שריר הפרוזדור. — (2) המערכת הפרוזדורית־חדרית מורכבת מהקשר הפרוזדורי־חדרי (קשר ע"ש טאווארה־אַשוֹף [Tawara-Aschoff]), ש־הוא תצורה עגולה בחלק התחתון והאחורי של ה־חַיִץ הבין־פרוזדורי, ארכו 5 מ"מ ורחבו 3 מ"מ — ומסיבים מחברים, המקשרים אותו לשני הפרוזדורים מזה, ולחַיִץ הבין־פרוזדורי מזה. הקשר עובר בהדרגה לאלומה ע"ש היס (His), החודרת דרך הרקמה החיבורית שבבסיס החדרים: ארכה 10—18 מ"מ ורחבה 1—2 מ"מ. האלומה יורדת בתוך החַיִץ הבין־חדרי בין פתחי אב־העורקים והמס־תם השלש־חדודי ומתחלקת לשני סעיפים, ימני ושמאלי, שכל אחד מהם מתפצל בדפנות החדרים לסעיפים ההולכים וקטנים. קצות הסעיפים הללו, הקרויים ע"ש פורקיניֶה (Purkinje), מחברים את מערכת העצבים הספציפיים של הלב עם הסיבים הרגילים של שרירית־הלב.

מ ח ז ו ר   ה ת כ ו ו צ ו ת ־ ה ל ב (*מכאניזם הפעימה*). בתנועות שריר־הלב מתחלפים מצבי־מתח של התכווצות (ס י ס ט ו ל ה [συστολή=צימצום, כיווץ]), שהם ביטוי לפעי־לות הסיבים השריריים, ומצבי־הרפיה (ד י א ס ט ו ל ה [-δια στολή=הרחבה]), שבהם הסיבים חוזרים לאָרכם הקודם בעקבות הפסקת הפעולה, וחוזר חלילה. בפעולה תקינה שני הפרוזדורים מתכווצים יחד, וכן שני החדרים, כשהתכווצות הפרוזדורים חלה בשעת הדיאסטולה של החדרים והרפיית הפרוזדורים — בשעת הסיסטולה של החדרים.

מחזור־הלב מתחיל בהתכווצות הפרוזדורים, שנתמלאו דם מן הוורידים. הלחץ בפרוזדור עולה, המסתם הפרוזדורי־חדרי נפתח, והחדר — שבו שורר מצב של רפיון־השרירית — מתמלא דם מן הפרוזדור, כתוצאה מהפרש הלחצים בין הפרוזדור המלא והחדר הריק. עם התחלת הסיסטולה של החדרים נסגרים המסתמים הפרוזדוריים־חדריים, וחלה עליה

ציור 7 חתך־רוחב דרך החדרים:
א — בדיאסטולה 1. חדר ימני, 2. חדר שמאלי; ב — בסיסטולה

(כיוון העקומים — משמאל לימין)

ציור 8. הלחצים בחללי־הלב ובפתחי־החללים בתקופת פעימה אחת (מדידות כלב החתול)
א — תנודות הלחץ בפרוזדור השמאלי, בחדר השמאלי ובאב־העורקים.
נקודה א: סיסטולת־הפרוזדור, עליה קלה של הלחץ בחדר;
נקודה ב: סגירת המסתם הפרוזדורי־חדרי;
נקודה ג: פתיחת מסתם־האאורטה (עקום־האאורטה הוגבה לשם בהירות הציור; העקום־כפועל הוא הקו המרוסק, ומכאן ש־ג היא נקודת־החתך של עקומי־הלחץ של החדר ושל העורק),
נקודה ד מסתם־האאורטה חוזר ונסגר בנקודת־החיתוך של שני העקומים.
ב — עקומי הלחץ והנפח של החדר השמאלי.
ספ — סיסטולת־הפרוזדור,
ס — סיסטולת־החדר,
ד — דיאסטולת־החדר
1 — זמן ההתכווצות האיזומטרית: מסתמי שני הפתחים סגורים;
2 — זמן פליטת הדם מן החדר

פתאוֹמית של הלחץ בחדרים, אף לפני שחל שינוי באורך סיבי השרירית (*התכווצות איזוֹמֶטרית*). הלחץ בחדרים הולך ועולה, עד שהוא גובר על הלחץ הנגדי שבתוך העורקים הגדולים: מסתמי העורקים נפתחים, והדם מוזרם לתוך העורקים. כתוצאה מכך הולך ועולה הלחץ בעורק, ואילו בחדר הפולט את דמו הוא הולך ופוחת, עד כדי הפיכת יחס הלחצים וסגירת מסתם־העורק. הלחץ בחדר יורד עד למטה מזה השורר בפרוזדור, שהתמלא בינתיים דם חדש מן הור־ריד. לפיכך המסתם הפרוזדורי־חדרי חוזר ונפתח, וזרימת הדם מתוך הפרוזדור לחדר מתחדשת.

עובדו שיטות (מאנומטריות) למדידת תנודות הלחץ בחללי־הלב ובפתחי הצינורות הגדולים במשך מחזור־הפעימה. עליית־הלחץ הסיסטולית ומפל־הלחץ הדיאסטולי בחדר השמאלי תלולים מאד; הראשונה חלה בעיקר ברווח־הזמן הקצר, שבו שני פתחי החדר סגורים, השניה חלה לאחר פתיחת מסתם־האָאורטה. בניסויים בחתול נמדדו בחדר השמאלי ערכי־מאכּסימום של 150—170 מ"מ כספית, כ־1/5 של לחץ־האַטמוֹספירה.

מאַחר שמחזור־הדם הוא סגור, אין זרימה תקינה בגוף כולו אפשרית אלא בתנאי של שוויון כמויות־הדם הנפלטות בפעימה אחת *מן החדר השמאלי אל אב־העורקים*, ז"א אל תוך המחזור הגדול, ומן החדר הימני אל עורק־הריאה, ז"א אל תוך המחזור הקטן. על הפרעות שוויון זה — ר' להלן.

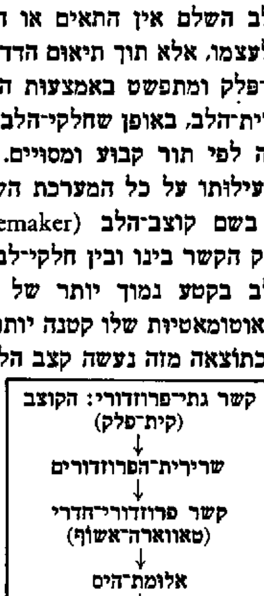
ת פ ו ק ת ה ל ב. כמות־הדם הנדחפת לתוך אב־העורקים בעת כל סיסטולה — ובתנאים תקינים שווה לה הכמות הנדחפת לעורק־הריאה — מוגדרת כ נ פ ח ־ ה פ ע י מ ה; ערכה באדם מבוגר במצב מנוחה כ־60—70 סמ"ק. הכפלת נפח זה בקצב, המשתקף במהירות ה ד ּ פ ק (ע"ע) — בממוצע, במצב מנוחה, 70 פעימות בדקה —, מבטאה את תפוקת־הלב בדקה („נפח־הדקה"):

נפח־הפעימה × קצב = נפח־הדקה = 4—5 ליטר/דקה. נפח־הדקה הוא כמות־הדם המסופקת לגוף בדקה לכיסוי הרצאותיו האנרגטיות, וערכו קובע במידה רבה את גבול יכולת פעולת הגוף באותה דקה. הלב מסוגל להגביר את תפוקתו: (1) ע״י הגדלת נפח־הפעימה, (2) ע״י החשת פעימות־הלב, (3) ע״י צירוף שני הגורמים הללו בעת ובעונה אחת. עליית תפוקת־הלב נגרמת עפ״ר ע״י הגברת החזרת הדם הוורידי ללב ועליה בנפח הדיאסטולי של חדרי־הלב (ר׳ לעיל, עמ׳ 84). מאמץ גופני או מתח נפשי מגבירים את נפח־הפעימה ומחישים את הדופק (ר׳ להלן, עמ׳ 87), ותפוקת־הלב עשויה להגיע עד ל25 ליטר/דקה.

ה פ י ס י ו ל ו ג י ה ש ל ש ר י ר י ת ־ ה ל ב. הלב הוא איבר א ו ט ו מ א ט י ־ ק צ ב י ו א ו ט ו נ ו מ י: (1) מקור פעילותו נמצא בו בעצמו, ודבר זה מכשיר אותו לפעול גם כשהוא מנותק מן האורגאניזם השלם; (2) אופן פעילותו מושפע מגירויים רבים, המגיעים אליו דרך מערכת־העצבים האוטונומית, אולם רצונו המכוון של בעל האורגאניזם אינו בכלל גירויים אלה.

בפעילות שרירית־הלב ניתן להבחין ב4 תכונות מיוחדות: (1) אוטומאטיות; (2) גריות (excitability); (3) כוויצות (contractibility); (4) הובלת הגירויים.

(1) ה א ו ט ו מ ט י ו ת של הלב היא כשרו להפיק בקרבו — בדרך־כלל בקצבים מסויימים — גירויים המפעילים את תאי־השרירית. תכונה זו קיימת בכל חלק של שרירית־הלב כשלעצמו; גם קטעים שנחתכו מן השריר, ואפילו תאים מבודדים, מוסיפים (בתנאים נאותים) להתכווץ כיווץ קצבי. אולם תכונה זו בולטת ביותר ברקמת מערכת הובלת הגירוי (הרקמה הספציפית); היכולת האוטומאטית שבה גבוהה ביותר בקשר הגתי־פרוזדורי, ופוחתת בהדרגה משם לאורך המערכת עד לקצותיה המגיעים לשרירית החדרים. בלב השלם אין התאים או החלקים השונים פועלים כל אחד לעצמו, אלא תוך תיאום הדדי; הדחף לכיווץ יוצא מקשר קית־פלק ומתפשט באמצעות המערכת הספציפית על פני שרירית־הלב, באופן שחלקי־הלב השונים מתכווצים בזה אחר זה לפי תור קבוע ומסויים. קשר קית־פלק מטיל את קצב פעילותו על כל המערכת השרירית, ולפיכך הוא אף מכונה בשם קוצב־הלב (pacemaker). כשנהרס הקוצב או כשניתק הקשר בינו ובין חלקי־לב אחרים, יימצא מקור הגירוי ללב בקטע נמוך יותר של מערכת הובלת הגירוי, שמידת האוטומאטיות שלו קטנה יותר מזו של הקשר הגתי־פרוזדורי, וכתוצאה מזה נעשה קצב הלב איטי יותר.

ה ת פ ש ט ו ת ה ג י ר ו י

ק צ ב ־ ה ל ב (פעימות/דקה) הוא קבוע לגבי תנאים קבועים ומסויימים, אך הוא נתון לתנודות ניכרות בהשתנות התנאים; בין השאר הוא תלוי בגיל, במין ובמצב הגוף. ערכו באדם מבוגר (בגיל 20—60), במצב של עמידה נוחה, כ70—75 בממוצע; אך ערכים בטווח של 50—90 תקינים לגבי אנשים מסויימים. הוא גבוה בהרבה מזה בילדים, ופוחת במקצת מערך זה בזקנים. ביילודים הקצב הוא כ130, בבני 10 — כ90. בשכיבה קצב־הלב קטן ב10 פעימות (בערך) מבמצב של עמידה; זוהי דוגמה להשפעת המאמץ הפיסי על מצב הלב. העבודה ותהליכים פסיכיים אמוציונאליים הם מקורות לגירויים במערכת־העצבים האוטונומית, המועברים אל הלב (ר׳ להלן). — בנשים הלב, בדרך כלל, מהיר במקצת מאשר בגברים.

(2) ה ג ר י ו ת. אופן הגבתה של שרירית־הלב על גירויים שונה בכמה פרטים מזה של שרירי־השלד. הלב מגיב על כל גירוי יעיל (ז״א גירוי שעצמתו למעלה מן הערך הספי) בהתכווצות מאכסימאלית, ותוספת עצמת הגירוי אינה מגבירה את עצמת התגובה (חוק „הכל או לא־כלום״). סיבת־הדבר — שבניגוד לשרירי־השלד אין סיבי שריר־הלב נפרדים זה מזה, אלא מחוברים יחד בסינציטיום, ולפיכך מתפשט גירוי יעיל באחד הסיבים ברשת־הסיבים כולה.

הפעולה לפי העקרון „הכל או לא־כלום״ גוררת את התופעה של „תקופה רפרקטורית״: בעת ההתכווצות, וזמן קצר מסויים (הנמדד במיליסקונדות) אחריה, אין הלב מסוגל להגיב על שום גירוי, ואף החזק ביותר, והרגישות לגירויים חוזרת וגוברת בהדרגה. תכונה זו מכתיבה ללב את הקצביות של פעילותו, והיא אף המונעת משריר־הלב מלהגיב בהתכווצות עוויתית טֶטָנית (ע״ע טֶטָנוס) על גירוי ממושך, דוגמת שרירי־השלד.

(3) משותפת ללב ולשאר השרירים ה כ ו ו י צ ו ת — היכולת לקצר את סיביו. כוח־ההתכווצות, המשתקף במידת ההתקצרות, אינו תלוי בעצמת הגירוי (חוק „הכל או לא־כלום״, ר׳ לעיל), אולם הוא מושפע ממצבה של שרירית־הלב. הפרעה בתנאי התזונה של שריר־הלב, פגיעה באספקת החמצן או הצטברות של מוצרי חילוף־החמרים, כגון CO_2 או חומצת־החלב, מחלישות את תגובת ההתכווצות ועשויות אפילו להפסיקה. האורך ההתחלתי של סיבי שרירית־הלב הוא גורם בעל חשיבות עקרונית מבחינת ההשפעה על עצמת ההתכווצות. כניסה מוגברת של דם בעת הדיאסטולה, שבעקבותיה מוארכים סיבי השרירית, גורמת להתכווצות סיסטולית מוגברת־יחסית. משום כך עשוי הלב לפלוט בסיסטולה, ללא שינוי קצבו, כמות־דם השווה לזו שנכנסת בתקופת הדיאסטולה, בין אם היא קטנה או גדולה. אולם מנגנון זה אינו פועל בצורה מושלמת אלא כששרירית־הלב תקינה. כששריר־הלב חולני, גורמת תוספת הדם להתמתחות יתרה של סיבי השרירית ולהתרחבות יתרה של חללי־הלב, וההתכווצות הסיסטולית נמצאת חלשה מכדי פליטת כל הדם; שארית דם נשארת בתוך חללי־הלב, וכתוצאה מכך הולך ועולה הלחץ בעת הדיאסטולה. עליית הלחץ הדיאסטולי היא אחד הסימנים הראשונים של קיפוח תיפקוד הלב, ז״א של א י ־ ס פ י ק ת ה ל ב (ר׳ להלן).

(4) הפעולה המתואמת של חלקי־הלב השונים, התכווצויותיהם בזה אחר זה, לפי תור קבוע ומסויים, מותנים בהתפשטות הגירוי המפעיל, מן הקשר הגתי־פרוזדורי, בדרכים מסויימות על־פני השרירית, ובמהירות שבה הוא מגיע לאיזוריה השונים. לגבי תפקיד זה פועלת מערכת האוטומא־

טיזת כמערכת הובלת הגירוי, והו אף שמה המקובל. כל פגם או עיכוב בפעולה זו באחד מחלקי המערכת מערער את התור התקין של ההתכווציות ומקשה את הזרמת הדם דרך החללים לפי סדרם, והוא אף עשוי למנוע כל אפשרות של זרימה.

ההסדר העצבי של פעולת הלב. אע״פ שהלב הוא אוטומאטי ועצם כושר־פעולתו תלוי בו בעצמו, הרי מושפע לבם של החולייתנים, מבחינת אופן־פעולתו, משתי המערכות של העצבים האוטונומיים: מענף הפאראסימפאתיקוס, שסיביו מגיעים אל הלב בתוך העצב הנודד (עצב־המוח X), ומענף הסימפאתיקוס, שמוצאו בעיקר מן הסֶגְמֶנטים th_2—th_3 של חוט־השדרה. בשני המקרים נפסק המסלול ממרכזי־העצבים אל רקמת הלב ע״י סינַפסה בחרצוב־ביניים, המאותר, במקרה של העצב הנודד — בתוך הלב עצמו, ובמקרה של הסימפאתיקוס — מחוצה לו. הסיבים היוצאים מחרצובים אלה מובילים במישרין לתאי שרירית־הלב והקשר הגתי־פרוזדורי.

כבכל עיצבוב אוטונומי, פעולת שני המנגנונים על הלב היא אנטאגוניסטית: העצב הנודד המגורה פועל כמרסן את פעולת הלב, הסימפאתיקוס המגורה — כממריצו. שני המנגנונים משפיעים על אופן פעולת הלב מבחינות רבות, שהחשובות שבהן הן: האינוטרופית (מיוו׳ ἴς, שריר) — ההשפעה על עצמת־ההתכווצות של שריר־הלב; הכרונוטרופית (מיוו׳ χρόνος, זמן) — ההשפעה על הקצב; הדרומוטרופית (מיוו׳ δρόμος, מהלך, מסלול) — ההשפעה על הובלת הגירוי. העצב הנודד הוא אינוטרופי־שלילי — מקטין את נפח־הפעימה, כרונוטרופי־שלילי — מֵאֵט את הדופק, דרומוטרופי־שלילי — מאט את הובלת הגירוי ועשוי לגרום להפסקות בין הסיסטולות של הפרוזדורים והחדרים. העצב הנודד מפעיל את השפעתו על רקמת הלב באמצעות „חומר־פעולה" שהוא מפריש בקצות סיביו; חומר זה זוהה כאַצֵטיל־כולין (ע״ע). — היפוכה של פעולה זו היא פעולת הסימפאתיקוס, שהוא לגבי הלב חיובי מבחינה אינוטרופית, כרונוטרופית ודרומוטרופית כאחת. גם הוא פועל באמצעות „חומר־פעולה", שהוא אַדרֶנַלין (ע״ע) או נור־אדרנאלין.

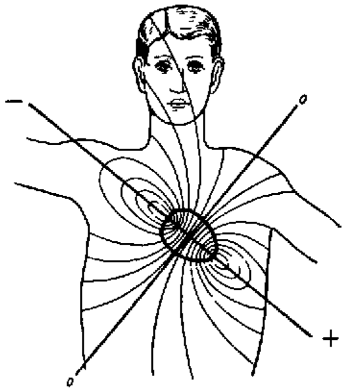
גורמים המגרים במיוחד את הסימפאתיקוס הם המאמץ הפיסי והזעזוע הנפשי; על הפאראסימפאתיקוס פועלים במיוחד הלחץ המכאני והצטברות מוצרים מסויימים של חילוף־החמרים בעקבות אכילה. הודות להשפעות אלו מותאמת עבודת־הלב, המתבטאת בגודל נפח־הדקה, לתנאים המתחלפים שבהם נתון האדם.

סימני פעולת הלב. פעילות הלב בתוך הגוף משתקפת בתופעות פיסיקאליות שונות, שניתנות לתצפית מן החוץ ומאפשרות לעקוב אחריה ולהגדירה מבחינה איכותית וכמותית. הבולטות שבתופעות אלו הן:

(1) הדֹפק (ע״ע) — שקצבו ואפיו משקפים במידה רבה את פעולת הלב.

(2) דפיקת חוד־הלב — זעזוע קיר־החזה, עפ״ר ברווח הבין־צלעי החמישי בצד שמאל, שנגרם ע״י התקשות הזדקפות חוד־הלב בסיסטולת־החדרים. אפשר לחוש בזעזוע זה במישוש בידיים, ולפעמים הוא אף נראה־לעין.

(3) קולות־הלב, נשמעים בהאזנה (ע״ע) בסטתוסקופ, ואף בהסמכת האוזן לחזה. כל מחזור־פעימה מלווה הפקת שני קולות: (1) הראשון, „הסיסטולי", נגרם ע״י סגירת המסתמים הפרוזדוריים־חדריים והתכווצות שרירית החדרים; הוא מסמן את התחלת הסיסטולה ובולט יותר בהאזנה מעל לחוד־הלב מאשר מעל לבסיסו. (2) הקול השני, „הדיאסטולי", נגרם ע״י סגירת המסתמים שבין החדרים והעורקים הגדולים; הוא מסמן את סוף הסיסטולה ונשמע ברור יותר מעל לבסיס־הלב. הקול הראשון הוא כרגיל עמום וממושך קצת מן השני. שינויים בעצמתם היחסית של שני הקולות, ברווחי־הזמן שביניהם וכד׳ מעידים על שינויים מקבילים באופן עבודת הלב.

ציור 9 התפשטות המתחים החשמליים בגוף בעקבות פעימות הלב

(4) המתודה החשובה והמהימנה ביותר לעקיבה אחרי פעולת הלב היא רישום פעילותו החשמלית, המלווה בצורה קבועה ומחזורית את מחזור־הפעימה. רישום זה נעשה בשיטת האלקטרוקרדיוגרפיה (ע״ע), המשקפת את זרמי־הפעולה הנוצרים בזה אחר זה בפרוזדורים ובחדרים עם העברת הגירוי ברקמה הספציפית וברקמה השרירית.

A. J Clark, *Comparative Physiology of the Heart,* 1927: P. Chauchard, *Le Cœur et ses maladies,* 1952; C. J. Wiggers, *The Heart,* 1957; E. Schutz, *Physiologie d. Herzens,* 1958; J. Eparvier, *La Grande aventure du cœur,* 1959, G Giusti – R. Hoffmann, *Heart,* 1962; W. Bargmann – W. Doerr (Hrsg), *Das Herz d. Menschen,* I-II, 1963, E. F. Adolph, *The Heart's Pacemaker* (Sci Amer , 216, No. 3), 1967.

מחלות־לב. התפתחות השיטות האבחנתיות מאפשרת היום לקבוע את האבחנה המדוייקת ברוב מקרי מחלות־הלב. בדיקת הדפק (ע״ע) היתה כבר מן התקופה העתיקה ואילך אחת הדרכים לאיבחון ולראיית־הנולד. תולדות המחלה מספקות חומר לשיפוט על מצב הלב ועל הפגמים בפעילותו. ההקשה הונהגה במאה ה18, ההאזנה בראשית המאה ה19 (ע״ע האזנה והקשה); הראשונה מספקת אינפורמאציה על גבולות הקף־הלב, ז״א על התרחבות החלל או על התעבות הדופן של הלב כולו או של חלק מחלקיו; השניה — על קולות־הלב (ר׳ לעיל) ועל אוושות־הלב (ר׳ להלן). במשך המאה ה19 החלה התפתחות הקארדיולוגיה הקלינית המודרנית. בראשית המאה ה20 ניתוספו לקארדיולוגיה השימוש בצילום־רנטגן לקביעה מדוייקת־יותר של גדלו וצורתו של הלב, ובאלקטרוקארדיוגראפיה לעקיבה אחרי תיפקודו. בשנות ה50 התפתחו שיטות חדשות, כגון: צינתור הלב — לקביעת הלחצים וכמות־החמצן בחללי־הלב ובעורקים הגדולים; האנגיוקארדיוגראפיה — להדגמת חללי הלב והעורקים הגדולים בצילומי־רנטגן לאחר מילוים בחומר־ניגוד.

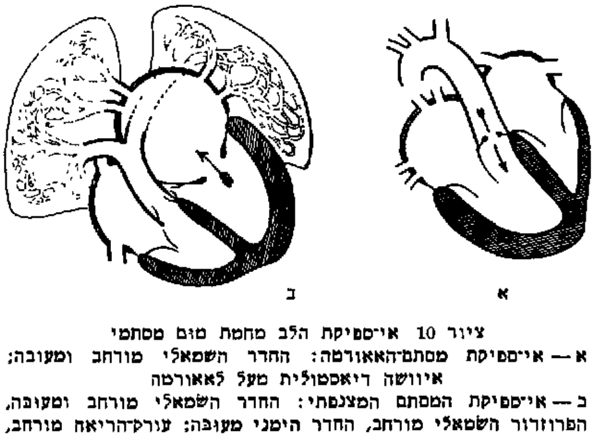
בדורנו, לאחר שחלה עליה תלולה באורך־החיים והודברו במידה רבה המחלות הזיהומיות, היו מחלות הלב וכלי־הדם לגורמיהם של כמעט 50% של כל מקרי־המוות.

מחלות־הלב העיקריות. מחלות־מלידה הן

תוצאה מהפרעות בהתפתחות העוברית. לפעמים מונעות הפרעות אלו את אפשרות החיים, והעובר נולד מת, או שהיילוד מת זמן מועט לאחר הלידה. אחת הצורות השכיחות של מחלה־מלידה היא ה כ ּ ח ָ ל ו ן — חוסר חמצן בדם העורקי מחמת היצרות פתח עורק־הריאה וקיום נקב בחיץ הארכּי, וכתוצאה מזה — דלף־דם מן הלב הימני ללב השמאלי; מסימני המחלה: התקפי עלפון מחמת חוסר חמצן במוח. גם במקרה של הישארות קשר עורקי בין אב־העורקים ובין עורק־הריאה קיים דלף־דם מצד אחד לשני. אלא שבמקרה זה מועבר דם עורקי לצד הוורידי; לפיכך אין כאן כּחלון, הסיכּויים לאורך־חיים תקין טובים. — רוב המומים האלה ניתנים היום לתיקון ע״י ניתוחי־לב.

בין מ ח ל ו ת ־ ה ל ב ה נ ר כּ ש ו ת השכיחה ביותר, בייחוד בגיל הצעיר, היא ק ד ח ת ־ ה ש י ג ר ו ן. ברוב המקרים היא באה בעקבות זיהום דרכי־הנשימה העליונות בסטרֶפּטוֹ־קוקים מקבוצת haemolyticus. המחלה גורמת לתהליך דלקתי במיפרקים מזה, ובלב מזה; זה האחרון עשוי להיפגע בכל שכבותיו: בכיס־הלב, בשרירית ובפנימית. במקרה של דלקת־הפנימית (endocarditis) עשויות להיווצר במסתמים — שהם שלוחות של הפנימית — הצטלקויות, המפריעות את המעבר התקין של הדם בפתחי העורקים הגדולים: או מחמת היצרות המסתם, או מחמת אי־ספיקתו, ז״א מחמת פגם בסגירתו; שתי אלה הן הסיבות העיקריות לאי־ספיקת הלב (ר׳ להלן). את האבחנה של ליקויי המסתמים אפשר לקבוע בהאזנה, על־סמך א י ו ו ש ו ת ־ ה ל ב האפייניות, הנגרמות ע״י יצירת מערבולות־דם בפתחים הלקויים והנלוות לקולות־הלב התקי־נים או באות במקומם. במקרים נדירים יותר מופיעים ליקויים של מנגנוני־המסתמים גם בעקבות מחלות זיהומיות אחרות, וכן כתוצאה של עגבת־הלב. בעקבות קדחת־השיגרון נפגע עפ״ר המסתם המיטראלי, בעקבות העגבת — מסתם־האאורטה. — היום ניתן לתקן את מחלות מסתמי־הלב בשיטה ניתוחית.

א י ־ ס פ י ק ת ה ל ב היא התוצאה של מחלות־לב שונות. משמעותה שאין שרירית־הלב מסוגלת לרוקן את כל תוכן החלל המתכווץ, ונפח־הפעימה מצטמצם, כתוצאה מהחלשת שרירית־הלב עצמה או בגלל אחד ממומי־המסתמים. מחמת הצטברות של שאריות־הדם בחלל הנפגע, עולה הלחץ הדיא־סטולי בתוך חדר־הלב ובפרוזדור, ובעקבותיהם גם בוורידי־הריאה — במקרה של אי־ספיקת הלב השמאלי; או בוורידים החלולים, ובעקבותיהם גם בוורידים ההקפיים — במקרה של

ציור 10 אי־ספיקת הלב מחמת מום מסתמי
א — אי־ספיקת מסתם־האאורטה: החדר השמאלי מורחב ומעובה; איוושה דיאסטולית מעל לאאורטה
ב — אי־ספיקת המסתם המצנפתי: החדר השמאלי מורחב ומעובה, הפרוזדור השמאלי מורחב, החדר הימני מעובּה; עורק־הריאה מורחב, גודש־דם בריאות, איוושה סיסטולית מעל למסתם המצנפתי

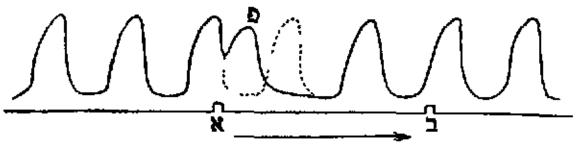
אי־ספיקת הלב הימני. החלל שבו מצטבר הדם עשוי להת־רחב, ובשרירית דפנו, העובדת נגד לחץ מוגבר, עשוי לחול גידול־יתר (התעבות). באי־ספיקת הלב השמאלי מתהווה ג ו ד ש ־ ד ם (עליית הלחץ הוורידי) בריאות, שסימניו קוצר נשימה לאחר מאמץ, ובמקרים קשים אף במנוחה, קצרת הלב, בצקת־הריאות. באי־ספיקת הלב הימני מתפתח גודש־דם בהקף, הכבד מוגדל, ומופיעה בצקת ברגליים.

ט ר ש ת ־ ה ע ו ר ק י ם היא מחלת־הלב השכיחה ביותר; היא פוגמת בשריר־הלב בעקבות היצרות או סתימה של העורקים הכליליים, המזינים את השריר. סתימת העורק היא תוצאה של התהוות קריש־דם מעל לדופן הפנימית של העורק הטרשתי. המחלה מתבטאת בשתי תסמונות קליניות: ת ע ו ק ת ־ ה ל ב (ע״ע אנגינה [3]) ו א ו ט ם ש ר י ר ־ ה ל ב (ע״ע אינפַרְקְט או אֹטם, עמ׳ 968).

י ת ר ל ח ץ ־ ד ם — מחלה שכיחה, עפ״ר בגיל מבוגר (מעל 40 שנה), המופיעה לעתים בד בבד עם טרשת העורקים הכליליים; המחלה פוגעת בעיקר בכלי הדם של הלב, המוח והכליות (וע״ע מחזור־הדם: מחלות). השפעת לחץ־דם גבוה על מצב הלב נובעת מן העבודה היתרה שהוא מטיל על שרירית־הלב, החייבת להתגבר על התנגדות מוגברת.

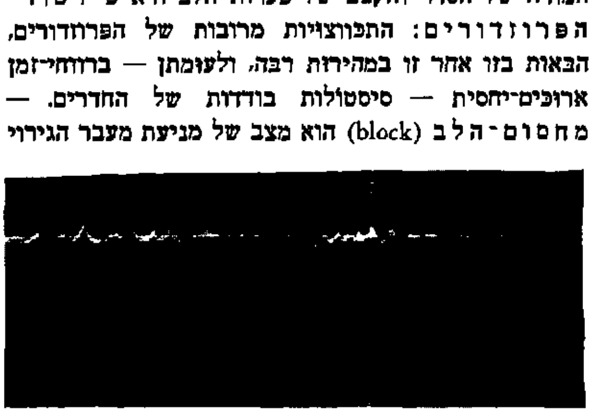
מחלות שונות במערכות אחרות של הגוף משפיעות על הלב ומחזור־הדם, כגון: מחלות בלוטת־התריס, חוסר־דם ומחלות־ריאות.

ה פ ר ע ו ת ב ק צ ב ־ ה ל ב מופיעות לעתים כסיבוכים של מחלות־הלב, אולם הן מצויות גם כליקויים בפני עצמם. ההפרעה השכיחה ביותר היא ה פ ע י מ ה ה מ ו ק ד מ ת (extrasystole), שמופיעה עפ״ר בגיל צעיר ללא מחלת־לב,

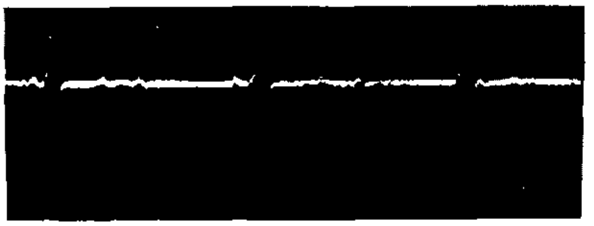

ציור 11 פעימה מוקדמת והפסקת־קיזוז (ניסוי בלב מבודד).
א — גירוי מן החוץ בעת הריאסטולה: פ — פעימה מוקדמת, מלווה הפסקה מוארכת, בהתאם לחוק השלב הרפראקטורי;
ב — גירוי מן החוץ בעת הסיסטולה (בשלב הרפראקטורי): אין פעימה מוקדמת

ועפ״ר על רקע של עצבנות יתרה, לפעמים גם בהשפעת הניקוטין (עישון סיגריות), שתיית קפה או כוהל. — הפרעה חמורה של הסדר והקצב של פעולת הלב היא פ י ר פ ו ר ־ ה פ ר ו ז ד ו ר י ם: התכווצויות מרובות של הפרוזדורים, הבאות בזו אחר זו במהירות רבה, ולעומתן — ברווחי־זמן ארוכים־יחסית — סיסטולות בודדות של החדרים. — מ ח ס ו ם ־ ה ל ב (block) הוא מצב של מניעת מעבר הגירוי

ציור 12. הפרעת־הקצב ופירפור־הפרוזדורים:
עקום עליון — אלקטרוקארדיוגראמה;
P — סיסטולת־הפרוזדורים
עקום תחתון — הדופק

ציור 13 מחסום־הלב
עקום עליון — אלקטרוקארדיוגראמה (P — סיסטולת־הפרוזדורים);
עקום תחתון — הדופק
קצב־החדרים — 37/דקה, קצב־הפרוזדורים — 84 דקה

מן הקשר הגתי־פרוזדורי לקשר הפרוזדורי־חדרי: הפרוזדורים והחדרים פועלים בקצבים שונים, ללא תיאום ביניהם. התקפי דופק מהיר (מעל 140 בדקה) מופיעים בקצב סדיר או בלתי־סדיר; מקורם מחוץ לקשר הגתי־פרוזדורי. הפרעת־קצב בצורת דופק איטי מהרגיל (פחות מ50 בדקה) סיבתה ברוב המקרים בעיכוב הובלת הגירוי בין הפרוזדור לחדר בעקבות מחלת שרירית־הלב.

פרמקולוגיה. תרופות רבות שהיו מקובלות בטיפול במחלות־לב יצאו מכלל שימוש בעשרות השנים האחרונות, ותרופות חדשות הוכנסו לשימוש. אולם תרופה אחת שמרה על חשיבותה בטיפול במחלות־לב זה למעלה מ150 שנים, והיא הדיגיטליס (ע״ע). תועלתה בולטת ביותר במצבים של אי־ספיקת הלב ותפוקת־לב נמוכה.

תרופות המדכאות את פעולת שרירית־הלב ע״י השפעה ישירה עליה יעילות במקרים של הפרעות בקצב־הלב. כיני־דין (ע״ע כינין וכינידין) הוא תרופה מסוג זה; הוא מאריך את התקופה הרפרקטורית של שרירית־הלב ומעכב את הובלת הגירויים בה. הכינידין יעיל בעיקר בטיפול בפירפור־הפרוזדורים, אך יעיל גם בהתכווציות מוקדמות. בדומה לו פועל פרוקאין־אמיד (pronestyl), שהוא יעיל־ביותר במקרים של התקפים של מהירות־הלב שממקור חדרי. — יש תרופות המדכאות את הסעיפים הסופיים של המערכת הסימפאתית בלב, כגון פרופראנולול (אינדראל), החוסם את מעבר הגירוי הסימפאתי ברצפטורים שבלב; לחומר זה השפעה מדכאה על הפרעות־הקצב וגם על דופק מהיר שממקור הקשר הגתי־פרוזדורי.

תרופות המגרות את הלב שייכות ברובן לקבוצת האדרנלין (ע״ע). רוב השפעותיהן דומות לתוצאות גירוי המערכת הסימפאתית: הן מעלות את מהירות קצב־הלב, מגבירות את כוח־ההתכווצות ומקצרות את הסיסטולה; גם תפוקת הלב עולה. קצת מן התרופות הללו יעילות בטיפול בדופק איטי, בעיקר כשקיים מחסום פרוזדורי־חדרי.

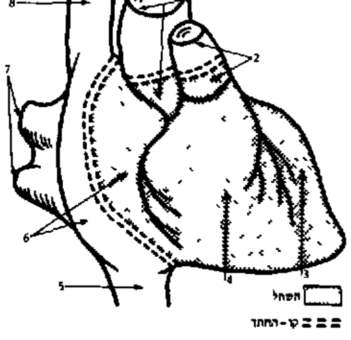
התרופות השייכות לקבוצת הניטריטים, כגון אמיל ניטריט, ניטרו־גליצרין וכו׳, גורמות להרפיית השרירים החלקים בגוף, ובכלל זה — דופן צינורות־הדם. השפעתן על העורקים הכליליים של הלב מביאה להתרחבות כלי־דם אלה. לפיכך משתמשים בתרופות אלו במקרים של תעוקת־הלב.

Th. Brugsch, *Kardiologie*, 1958[5], H. B Taussig, *Congenital Malformations of the Heart*, I-II, 1960[2], H Barthel, *Missbildungen d menschlichen Herzens*, 1960; S. E. Gould, *Pathology of the Heart*, 1960[2], New York Heart Assoc., *Diseases of the Heart and Blood Vessels*, 1964[5]; C. K Friedberg, *Diseases of the Heart*, 1966[3]; D. Melrose, *The Technology of Heart Surgery* (Penguin Techn. Survey), 1967.

ק. בר.

אחד ההשגים הגדולים של הקרדיולוגיה בדור האחרון הוא התפתחות הכירורגיה של הלב, עד כדי ביצוע ניתוחים בלב הפתוח — לתיקון מומי־לב שמלידה (ר׳ לעיל), להתקנת מסתמים מלאכותיים (מחומר פלאסטי) במקום מסתמים שנפגמו, וכד׳. שיא הפעילות הריפויית בתחום זה הוא הנסיון להשתלת לב זר, בעל כושר־פעולה תקין, במקום לב העומד לאבד את כושר־פעולתו מחמת מחלה. ניסויים מוצלחים בשתילת לב נעשו בשנים האחרונות בבע״ח, בעיקר בכלבים; לאחרונה בוצעו ניתוחים כאלה במספר בני־אדם, שהיו קרובים למיתה מחמת אי־ספיקת הלב (מסיבת מחלה טרשתית של העורקים הכליליים או מחלה שגרונית של השרירים, וכד׳). ערכה וסיכוייה של העזה ריפויית זו עדיין לא הובהרו כל־צרכם.

לכאורה אין בעיית שתילת־לב נבדלת הבדל עקרוני מבעיית שתילת כל איבר אחר (ע״ע טרנספלנטציה); אולם למעשה קיימות כאן בעיות נוספות על אלו שבכל שתילה אחרת. כליה פעילה, למשל, עשויה להיות נתרמת מאדם חי ובריא, המוסיף להתקיים בזכות כלייתו השניה; אף כליה לקוחה מן המת, שכבר פסקה לפעול, עשויה לחדש את פעולתה בהדרגה לאחר תקופת־הסתגלות מסויימת בגוף שבו הושתלה, כשהחולה מתקיים בינתיים בעזרת כליה מלאכותית. אולם הלב השתול חייב לבצע את מלוא תפקידו מיד לאחר העברתו; לפיכך מן־ההכרח להעבירו מיד עם מותו של התורם, רגעים מועטים בלבד לאחר שהלב פסק לקבל את הדם המחומצן, וכן יש לבצע את הפעולות הכירורגיות תוך רגעים ספורים. תורם הלב המושתל צריך, בדרך־כלל, להיות אדם צעיר (בגיל 30—40 שנה) במצב של גסיסה; ההכנה לניתוח לגבי החולה העתיד לקבל את הלב דורשת שעות אחדות. כאן מתעוררת הבעיה החמורה: מאימתי נחשב אדם כמת, כדי שמותר יהיה ליטול את לבו לשתילה באדם אחר לשם הצלת חייו של זה? לפנים מוסכם היה לראות את האדם כמת מרגע שפסקו פעימות לבו; אולם משעה שפותחו השיטות להאריך את פעילות הלב זמן־מה באופן מלאכותי (ע״י מחזור־דם מלאכותי, ע״י עיסוי הלב וכד׳), ניצבת בכל חריפותה השאלה אם רשאים אנו להחליט, בעוד הלב פועם באדם, לכרתו לשם שתילה באדם אחר, מתוך ההנחה שחייו של הראשון כבר אינם חיים במובן האנושי־ערכי, ושמא יש בכך משום „דחיית נפש מפני נפש״ (משנ׳ אהלות ז׳, ר׳), שהיא קשה מאד מבחינה מוסרית בכלל ומבחינת האתיקה הרפואית בפרט. היום קיימת הנטיה לקבוע את המוות כשפעולת הלב אינה ניכרת עוד באלקטרוקארדיוגראמה (אף אם ניתן לחדשה בדרך מלאכותית) וכן פסקה פעולת המוח (לפי האלקטרואנצפאלוגראמה), ועמה — כמסתבר — הפעילות הנפשית. —

ציור 14 שתילת הלב
(לפי סכמה של כ. ברנארד)
1. אב־העורקים; 2. עורק־הריאה; 3 חדר שמאלי; 4 חדר ימני; 5 וריד חלול תחתון; 6 פרוזדור ימני; 7. ורידי־הריאה; 8. וריד חלול עליון

ה ה ל כ ה (שו״ע יו״ד, שנ״ט) אינה מחייבת להאריך באופן מלאכותי את חייו של הגוסס, אך גם אינה מתירה להחיש בפועל את מיתתו, וכן יש איסור של הנאה מן המת (שם, שמ״ט); השאלה היא — אם נדחה איסור זה מפני הצלת חייו של אדם אחר.

המנתח הדרום־אפריקני כריסטיאן ברנארד — שביצע את שתילת־הלב הראשונה באדם בדצמבר 1967 — העביר את החתכים בלב התורם ובלב המקבל דרך הפרוזדור הימני מתחת לפתחי הוורידים החלולים ודרך אַב־העורקים ועורק־הריאה מעל לפתחיהם, בהשאירו במקבל את קוֹצֵב־הלב; השתל חובר לבסיס־הלב של המקבל, ושני החלקים התאחו יפה; במשך הניתוח קויים בחולה מחזור־דם מלאכותי. בניסויי שתילת־הלב בכלבים נמצא, שלא זו בלבד שהאוטומאטיות של הלב מתקיימת בשתל, אלא שלאחר זמן־מה מתחדש בו גם ההסדר העצבי של הפעילות ע״י מערכת־העצבים האוטונומית. הבעיה הטכנית של שתילת־הלב באה על פתרונה, אולם — כבכל טראנספלאנטאציה — קיימת ועומדת הבעיה האימונולוגית של דחיית הרקמה הזרה ע״י הגוף. לשם מניעת דחיה זו משתמשים בסמים או בנסיובים מדכאי תגובת־החיסון; אולם שכר טיפול זה עשוי לצאת בהפסדו בגלל חשיפת הגוף לכל זיהום מקרי, שנעשה סיכון לחייו. עד אמצע יוני 1968 בוצעו במקומות שונים 20 שתילות־לב; 17 מן החולים מתו תוך ימים או שבועות אחדים לאחר הניתוח. לפי מצב העניינים בשעה זו עדיין אין שתילת־לב נראית כניתוח הראוי לשמש שיטת־ריפוי שיגרתית, והמאמצים להתקנת לב מלאכותי נראים רבי סיכויים יותר.

י. פאוזנר, לב מלאכותי (הרפואה, ע״א, חוב׳ ה׳), תשכ״ו; מ. לוי, שתילת לב (שם, ע״ד, חוב׳ ד׳), תשכ״ח; השתלת לבבות (מכתב לחבר [ההס׳ הרפואית בישראל], כ״ט, חוב׳ ד׳), תשכ״ח; M Allain-Regnault, *Les Cœurs de rechange* (Sci et Av., No 253), 1968.

מ

ת ו ל ד ו ת מ ח ק ר ה ל ב. כבר מימי־קדם ייחסו ללב תפקיד נכבד בביולוגיה של האדם. ברפואה היוונית מדובר על שלושה „מלכים״ השולטים על מערכת גוף־האדם: המוח, הלב והכבד. מהם החשיב אריסטו את ה ל ב כגורם העיקרי, והַרְוֵי (ע״ע) עדיין מצטט את דעתו זו. אולם בעולם העתיק שימש המונח „לב״ גם בהוראה של קיבה — שימוש שהדו נשמע גם בצירוף העברי „על לב ריק״ (= על קיבה ריקה), ומובן זה נשתמר גם בלשונות אחרות. חיבור קטן המוקדש כולו לנושא „לב״ נשתמר באוסף ההיפוקראטי. גלנוס (ע״ע) הכניס את רוב ידיעותיו על הלב בספריו על הדופק.

כבר בספרות מצרים העתיקה נזכרות תנועות הלב, המתגלות לבודק במישוש הדופק במקומות שונים בגוף. בפאפירוס ע״ש אֶבֶּרס מדובר על תנועה מופרעת בלב ובכלי־הדם, המיוחסת ל„סתימה״ — ללא ציון נתונים אֲנאטומיים ממש.

את ההשקפה שהלב פועל בדומה למשאבה הביע לראשונה אֶרסיסטרַטוס (ע״ע), במאה ה3 לפסה״נ, אלא שדעה זו נשתכחה ונתגלתה מחדש רק במאה ה17. אראסיסטראטוס תיאר את מסתמי אב־העורקים ועורק־הריאה, וכן את הסתעפותם של העורקים והורידים לצינורות דקיקים. — לגבי מחלות־הלב אין השקפה אחידה בספרות היוונית: מצד אחד שלטה הדעה, שהלב — בגלל כוחו השרירי הרב — אינו עשוי לחלות כלל; מצד שני הובעה הדעה, שכל מחלה בלב סופה מיתה. תוארו כמה מחלות־לב, וניתן לזהות מחלה, שאת תיאורה כלל גאלנוס בפרק הדן במחלות הנשימה, עם היצרות המסתם המצנפתי.

ציורים מדוייקים של הלב על כל חלקיו הופיעו רק בתקופת הרנסאנס, והמפורסמים שביניהם הם מעשי־ידיו של לאונארדו דה וינצ׳י, אלא שהללו לא התחילו להתפרסם אלא במאה ה18. ספרים מיוחדים המוקדשים לפיסיולוגיה ולפאתולוגיה של הלב התחילו להופיע במאה ה17, כגון זה של ר. לוֹאֶר (R. Lower) ב1669. ספרי־לימוד מפורסים בקארדיולוגיה פורסמו החל מן המאה ה18, למשל בידי ז׳.־ב. סנאק (J.-B. Sénac) ב1749. ומכאן ואילך גברה ההתעניינות בנושא זה. בעיקר השתדלו לבאר מקרים של מוות פתאומי ע״י בדיקות הלב בנתיחות שלאַחר המוות. על נושא זה הופיע בתחילת המאה ה18 ספרו של ג׳. מ. לנצ׳יזי (G. M. Lancisi), שעסק במחקר זה לפי פקודת האפיפיור. הבדיקות הכמותיות לשם קביעת פעולות הלב במצבי בריאות ומחלה התחילו במאוחר; אפילו ספירת הדופק במספרים מדוייקים לא הונהגה אלא ב1707, כשהופיע ספרו של ג׳. פלויאר (J. Floyer) „שעון־הדופק של הרופא״. אולם גם בלי בדיקות כמותיות מדוייקות היו ההפרעות בקצב ידועות לרופאים מימי־קדם, כשם שהוכרו גם הסטיות האנאטומיות מאותשנים לפני הנתיחות המדוייקות. כמה מן הבדיקות המקובלות בימינו והנראות לנו כפשוטות, לא הונהגו אלא בדורות האחרונים, כגון: מדידת לחץ־הדם במודד המקובל — ב1880, האלקטרוקארדיוגראפיה — ב1903, וכד׳.

הפיסיולוגיה השיטתית של הלב ראשיתה בתיאור מחזור־הדם בידי הַרְוֵי (ע״ע) ב1628, אם־כי ידיעות פיסיולוגיות מרובות על הלב והמחזור נמצאות גם במקורות הקודמים לו. דחיפה גדולה לקידום מחקר הלב ניתנה ע״י המצאת שיטות לרישום גראפי של פעילותו (בקימוגראף) בידי ק. לודויג באמצע המאה ה19. א. סקרפה (A. Scarpa) תיאר באופן מדוייק את עצבי־הלב בעבודות המלוות תמונות מאליפות, ומאז רבו החקירות בשאלה, באיזו מידה תלויה פעולת הלב בעצבים האלה או ביצירות הדחף בשריר־הלב עצמו. לסוף הוכרעה השאלה לטובת התאוריה המיוֹגֶנית (האוטומאטיות של הלב), בעיקר ע״י הניסויים של גַּסְקֶל ואֶנגֶלמאן ב1883. גם הפארמאקולוגיה של הלב נעזרה במידה הולכת וגוברת בניסויים פיסיולוגיים. לאחר שפעולת הדיגיטאליס על הלב הוכחה כבר ב1785 ונתנה תוצאות מצויינות משעת התגלית, לא הועמקה ההבנה בפעולתה אלא בחקירות הניסוייות־ביקרתיות של שְמידֶבֶרג החל מ1883.

האנאטומיה הפאתולוגית בשילוב עם תצפיות קליניות יצרה את הבסיס להכרת מחלות־הלב. מסתמי־הלב, שהיו ידועים כבר בזמן העתיק, הוכרו על כל סוגיהם. מחלות שריר־הלב הוגדרו לפי סיבותיהן, כשהגורם השגרוני הוכח בהתחלת המאה ה19. טרשת־העורקים כסיבה נוספת וחשובה למחלות־הלב הוכרה מזמן שתוארה לראשונה בידי סקארפה (1804). תעוקת־הלב תוארה באופן ברור ע״י הברדן (ע״ע) ב1772; אולם אוטם שריר־הלב כתוצאה מן התהליך הניווני לא הוכר בבירור אלא בהתחלת המאה ה20, אע״פ שתיאורים מרובים של מקרי מחלה זו מצויים בספרות הישנה, אלא שהללו לא הובנו במידה מספקת.

שינויים חולניים מלידה תוארו לראשונה ב1640, כשמצא גַסֶנדי בנתיחה של מבוגר נקב בין־פרוזדורי. זו היתה תצפית בודדת בשעתה. חקירתם של ליקויים־מלידה לא הושלמה

אלא בסוף המאה ה18 ובתחילת המאה ה19, הביאה בדור האחרון גם לתיקון ניתוחי של הפגמים האלה. דרך פורה ביותר לקידום הפיסיולוגיה הנורמאלית והפאתולוגית נסללה ע"י התפתחות הקארדיולוגיה הניסויית בבע"ח. לפעמים לא באו הנסויים אלא זמן־מה לאחר התגליות הקליניות; מחסום־הלב, למשל, תואר בצורה ברורה ב1827, והחוקר לא ידע, כי ליקוי זה כבר תואר ב1555 ע"י וַזליוס (ע"ע), ואילו בניסוי הודגם המחסום ב1895 בידי היס (ע"ע). הפיסיולוגיה החדישה של הלב מאופיינת בשיתוף־פעולה בין מקצועות שונים — כימיה, פיסיקה, פארמאקולוגיה וכו׳, שצירופם יחד מוסיף דיוק להכרת התהליכים בלב במצבים של בריאות ומחלה, וכן לאיבחון, למתן תרופות, לטיפול הכירורגי, ולאחרונה — לנסיונות ההחיאה של הלב שנדם. על שתילת־לב — ר׳ עמ׳ 92/3.

הלב במקורות העבריים. בתנ"ך משמש הלב בעיקר כסמל לרגש, לתבונה או למצפון, אבל יש גם ביטויים שמובנם הוא פיסיולוגי, כגון „ויפג לבו" (בראׄ מה, כו) כציון השפעה פסיכית על פעולת הלב. הצירוף „כליות ולב" (ירמ׳ יא, כ) מעלה גם הוא מחשבות רפואיות, לאחר שבמאה ה19 נתגלה הקשר הקליני בין שני האיברים.

בתלמוד מועטים הנתונים על הלב בהשוואה לאלה על מחלות הריאות, משום שעיקר הידיעות מתבססות על הבדיקות שלאחר השחיטה, ובבהמות ליקויים בלב נדירים־יחסית. פיסקה אנאטומית אחת (חול׳ מ"ה, ע"ב) מדברת על שלושה קני־הלב, שאחד מהם „פורש" ללב (האאורטה), אחד — לריאה (עורק־הריאה) ואחד — לכבד (הווריד החלול). ייתכן שלמחלת תעוקת־החזה, המלווה כאב עז, מכוון המאמר: „כל כאב ולא כאב־לב" (שבת י"א, ע"ב). מסימני מחלות־הלב נזכרים: יוקרא דלבא (כובד), פירחא דלבא (פירפור), צירבא דלבא (דלקת).

בספרות **ימי־הביניים** נמצא דיון ביחסי־הגומלין בין הלב ובין כלל־הגוף במשלו של ר׳ יהודה הלוי בדבר „ישראל באומות כלב באיברים" (כוזרי, ב׳, ל"ו—מ"ב); הוא מטעים את רגישותו היתרה של הלב להשפעות פסיכיות ופיסיות שונות: „דאגות ויגונות ופחד ונטירה ושנאה ואהבה... והתנועות והסרחים", ויחד עם זה — את כוח־חיוניותו היתר „זכות דמו ורוב כוחו"), המחסן אותו בפני מחלות הרגילות בשאר האיברים, כגון „מורסא או סרטן... או ביטול ההרגשה או רפיון". הרמב"ם נותן תיאור אנאטומי של הלב בעקבות גַלֵנוּס, ומזכיר גם את ה„סתימה" כגורם מחלות בזרימת הדם (פרקי משה, ג׳ וד׳). ר׳ מאיר אלדבי (ע"ע) בספרו „שבילי אמונה" (1360) עומד בפרוטרוט על העורקים הכליליים ומתאר בדיוק את מיקומם והסתעפויותיהם. רוב הרופאים היהודים הולכים בתיאוריהם אחרי גלנוס; טוביה הכהן (ע"ע) הוא מן הראשונים המעלים בהתלהבות את תגליתו של הארווי (מעשה טוביה [1707], קי"ד).

בספרות **הקבלה** מדובר הרבה בלב ובמרוץ־הדם — אמנם עפ"ר נידון הלב במשמעות סמלית, אך יש גם נתונים אַנאטומיים ופיסיולוגיים. יש שהזהר (ג׳, רכ"א, רכ"ה, רל"ב) מתבטא במלים המזכירות את משלו של ריה"ל „ישראל באומות כלב באיברים": הוא „זך" מכולם, וממנו יוצאים לכולם הטוב, הבריאות, התוקף, החדווה והשלימות, והוא — עם כל היותו רך וחלש — מקור קיומם; הוא מלך הגוף, ורוחו הולך בכל האיברים, והוא גם מת באחרונה (שם, ג׳, קכ"ו). „רוח" זו מגיעה ללב מ„כנפי־הריאה" — לפי גירסה אחת ללב הימני, לפי גירסה אחרת לשמאלי —, ומתפשטת דרך העורקים לכל חלקי הגוף (בהתאם לתפיסה הגאלנית); רוח זו מצננת את חמימותו של הלב, שהוא אש דולקת (שם, שם, רל"ד—רל"ה; תקה"ז, ע"ט). כן מדובר על שתי חצרות חיצוניות, שהן „אזני־הלב", ועל שני „בתים" פנימיים (שם, שם, ק"ט).

באגדת בראשית (ב׳) מוטעם ההבדל שבין הלב ובין שאר כל האיברים — ש„כולם עומדים במידתם... והלב מתחלף משעה לשעה, והוא משנה את עצמו ומעקם את עצמו". בצד המשמעות המוסרית־סמלית שבדברים אלה אפשר למצוא בהם גם תיאור של פעימות הלב ושל כושר הסתגלותו למצבים המתחלפים.

מ. פרלמן, מדרש הרפואה, א׳, 15/6, תרפ"ו; יה. ליבוביץ, סמוכים הארוויאניים ברפואה העברית (הרופא העברי, ל׳), 1957; J. Preuss, *Biblisch-talmudische Medizin*, 107, 115–121, 204/5, 248/9, 1911; K. Preis, *Die Medizin in d. Kabbala*, 1927; F. A. Willius – Th. E. Keys (eds.), *Cardiac Classics*, 1941; J. B. Herrick, *A Short History of Cardiology*, 1942; J. O. Leibowitz, *W. Harvey* (Acta Med. Orient., 16), 1957; id., *Harveian Items in Hebrew Medicine* (Harofe Haivri, 30), 1957, J. O. Leibowitz – D. Th. Ullmann, *Early References to Heart Block* (J. Hist. Med., 20), 1965.

יה. ל.

הלב בהגות ובפולקלור. במליצה המקראית הלב מגלם את מחשבותיו ורגשותיו של האדם ומופיע כמושב מידותיו הטובות והרעות (בראׄ ו, ה; שמ׳ ד, יד; שם ז, יד; ירמ׳ יז, א, ט; עמ׳ ב, טז; ועוד הרבה). משום כך נודע לו תפקיד מרכזי ביחסים בין אדם למקום: הלא הוא תמצית האישיות כולה, ואלהים חוקר את הלב (דב׳ ו, ה—ו; ירמ׳ יז, י; שם כ, יב; שם לא, לב; יחז׳ יא, יט; תהל׳ לד, יט; שם נא, יב; ועוד). דרך־משל מדבר המקרא על לב ערל (ויק׳ כו, מא), כדי לציין את מריו של האדם במצוות אלהיו, ועל מילת הלב (דב׳ י, טז) לציון היכנעותו למצוות. בלשון־מליצה מייחס המקרא גם לאלהים לב כמושב מחשבותיו ורגשותיו (בראׄ ח, ו; מל"א ט, ג; ועוד); אך המתרגמים הקדומים השתדלו לתרגם פסוקים כאלה בלשון־עקיפין, כדי להחליש את רושם ההגשמה.

גם **בתלמוד ובמדרשים** מיוחס ללב אותו תפקיד בחיי־הנפש של האדם. מחשבות האדם ואמונותיו מקומן בלב, ומכאן ביטויים כגון „להוציא מלבן של בריות"; הלב הוא גם מקור רגשותיו, ומכאן ביטויים כגון „לבו נוקפו", „גס לבו", וכד׳. במיוחד מדגישים חז"ל את הסכנות הטמונות בלב כמושב היצר: „תחילת עבירה הרהורי הלב" (דא"ז ר׳); העין והלב הם „סרסורין דחטאה" (ירו׳ ברכ׳ א׳, ה׳). לעומת זה מבליטים חז"ל את החשיבות של כוונת הלב במילוי מצוות (ברכ׳ יג, ע"ב; שם י"ז, ע"א) ומסכמים את השקפתם על עבודת־ה׳ האמיתית במאמר „הקב"ה לבא בָעֵי" (סנה׳ ק"ו, ע"ב).

בברית החדשה — בעקבות המקרא ומסורת היהדות — מושם הדגש בטוהר הלב (מתי׳ V, 8). אמנם הלב מוחזק מושבו של היצר הרע ומוצא כל ההרהורים והמעשים הרעים (שם XV, 19), אבל אלהים יכול לטהר אותו בהשכינו בו את רוח־הקודש ואת האמונה (מעשי־השליחים XV, 8–9); פאולוס רואה את המילה האמיתית במילת הלב (רומאים, II, 28—29; השו׳ דב׳ י, טז).

באסלאם. הקוראן עומד על חשיבות האמונה שבלב. מוחמד דורש ממאמיניו בור־לבב, יראה־שבלב ולב שלם (סורה כ"ב, ל"ג; כ"ו, פ"ט; מ', י"ד). את האמונה־שבלב משבחות אגדות מוסלמיות רבות, שחלקן מקורן ביהדות, והיא נושא שכיח בספרות המיסטית של הצופים.

בפולקלור העמים. כל העמים הפרימיטיוויים ראו, ועדיין מוסיפים לראות, את הלב כמושבם של חיי הנפש והרוח בגוף האדם. בהשקפה זו החזיקו גם עמי־התרבות העתיקים, ואף הוגי־דעות ואנשי־מדע שבהם (כגון אפלטון ואריסטו), והיא רווחת עד היום בקרב המוני־העם בכל מקום. היא השאירה בכל השפות עקבות רבים בצורת ביטויים, שבהם מופיעה המלה „לב" כשם נרדף לשכל, לחכמה, לחשק, לאהבה, לנדיבות, לגבורה ועוד, או כמקור לשמחה, לעצבות, לאהבה ולשנאה ולרגשות אחרים. בין העמים העתיקים הקדישו בייחוד המצרים תשומת־לב רבה ללב („אב"). בחני־טת גופות־המתים היה הלב האיבר הפנימי היחיד שנשאר במקומו, ואף שמרו עליו שמירה מעולה, ע"י כך שהניחו על החזה קמיע מיוחד (שנקרא גם הוא אב), עשוי אבן או זכוכית אדומה. השמירה על הלב היתה חשובה מאד למת, כי לפי תוצאות שקילתו לפני כס־משפטו של אוסיר בשאול נחרץ דינו. ספר־המתים המצרי מכיל לחשים ותפילות לשמי־רת הלב, וכן קריאה, בה פונה הנפטר אל לבו בבקשה שלא יכשיל אותו בעדותו.

אמונה עממית נפוצה היא, שאפשר לגנוב את לבו של אדם חי, ועי"כ להשתלט עליו, לפגוע בו או להמיתו; גניבת הלב היא כרגיל מעשה מכשפים או מכשפות. מן האמונה הזאת צמחו סיפורי־עם על בני־אדם המחביאים את לבם בחפצים, באבנים או באילנות מחוץ לגופם, כדי לשמור עליו מאויבים; וכן יש גם סיפורים על כוחו המחיה של הלב, כשמחזירים אותו לגופת המת.

בכלל רווחת האמונה בכוחו המאגי הרב של הלב, ולא של לב האדם בלבד. יש סיפורים על נשים שהרו מאכילת לבו של אדם או של בע"ח, ואפילו מריחו. אכילת לבם של בע"ח מעבירה לאוכלים את תכונות החיה. שבטים אפריק־ניים אוכלים את לבם של אריות ונמרים, וכן שבטים אינדיא־ניים את לבם של דובים וזאבים, כדי להוסיף כוח וגבורה; לעומת זה נמנעים מאכילת לבם של תנים, עופות ובריות אחדות, הידועות כחלשות או פחדניות. האינו מאמינים, שאכילת לב הקיכלי מקנה להם חכמה וצחות־הדיבור. הבא־סוטו נהגו לאכול את לב האויב שנפל בקרב, כדי לרשת את סגולותיו המלחמתיות. בקרב היורובה היו מגישים לכל מלך חדש את לב קודמו, כדי שיספוג את מעלותיו. אכילת לב האויב הוא מנהג בעל אופי מאגי, שהיה קיים גם בקרב שבטים אוסטראליים ואפריקניים שלא היו אוכלי־אדם.

מפאת הכוח הטמון בו, נחשב הלב גם כקרבן מן המובחר לאלים. אצל האצטקים, שהיו מקריבים קרבנות־אדם, היה הכהן פותח את חזה הקרבן, מוציא את הלב המפרפר ומגיש אותו לאל־השמש. בקרב האינדיאנים באקוואדור נשתמר זמן רב המנהג להקריב לב אדם בעונת הזריעה, כדי להבטיח יבול מבורך.

רב ומגוון היה השימוש בלבם של בע"ח ובני־אדם במאגיה וברפואה העממית. לבם של יונים נחשב בסוריה, באנאטוליה ועוד כרפואה נגד מחלות־לב, אבל גם כסם־אהבה בדוק, ובאירופה ביה"ב היו אופים לחם שלתוכו הוכנס לב יונה או תור כסגולה לאהבה. בכשפי־אהבה השתמשו במיוחד בלב בתולה או ילד, שממנו אפשר להפיק גם תרופה נגד מחלות שונות. מן התקופה העתיקה ועד היום נוהגים לשאת קמיעות בצורת לב כמגן מפני עין־הרע והשפעות מזיקות אחרות. מנהג בעל שרשים מאגיים הוא גם אפיית לחם בצורת לב לאכילה בהזדמנויות מיוחדות. בעוגות בצורת לב השתמשו כבר בזמן העתיק בפולחנו של דיוניסוס־באקכוס. עוגות כאלה, המקושטות לעתים בכתובות הקשורות ביחסי־אהבה, נהוגות עדיין; ייתכן שגם הלביבה בסיפור המקראי על אמנון ותמר (שמ"א יג) היתה עוגה בצורת לב, מה שהולם את האווירה הספוגה ארוטיות של הסיפור.

הקשר בין הלב ורגש־האהבה הוליד את המנהג לקבור, במקרים מסויימים, את הלב בנפרד מן הגוף במקום שהיה יקר לנפטר. כך נקבר לבו של ריצ'רד לב־האריה בקאתדרא־לה של רואן, לבו של רוברט ברוס — בכנסיית־הקבר בירושלים, לבו של בירון — במיסולונגי שביוון, ועוד בימינו — לבו של פילסודסקי בווילנה.

בכנסיה הקאתולית התחיל עוד ביה"ב פולחן מיוחד של לבו של ישו, כסמל הצירוף של אלוהות ואנושות שבו וכסמל אהבתו לבני־אדם; פולחן זה אושר רשמית מטעם האפיפיור ב1856, ואף נקבע לו יום־חג. פולחן דומה קיים גם ללבה של מרים, אמו של ישו, שהחל גם הוא ביה"ב ואושר רשמית בסוף המאה ה18.

H. Kornfeld, *Herz u. Gehirn in altbiblischer Auffassung* (J. G. L., XII), pp. 8 ff., 1909, J. G. Frazer, *The Golden Bough,* Index: s. v. Heart, 1925[2]; B Heller, *"Gott wunscht das Herz"* (HUCA, IV), 1927, F. H. von Meyenfeldt, *Het Hart in O. T.,* 1950; S. Thompson, *Motif-Index of Folk Literature,* Index· s. v. Heart, 1958; E A. W. Budge, *Amulets and Talismans,* Index· s. v. Heart, 1961.

מ. ו.

לֶב (Loeb), משפחה יהודית נודעת באה"ב.

(1) סולומון [שלמה] (1828, גרמניה — 1903, ניו־יורק), בנקאי, היגר לאה"ב ב1849. עם שותפו, אברהם קוהן, — עסק בבנקאות בסינסינטי. ב1865 עבר לניו־יורק והקים עם שותפו את חברת „קוהן, ל' ושות'", שהיא עוד כיום (1968) אחת מחברות הבנקאות החשובות בכל אה"ב. אחת מבנותיו נישאה ליעקב שיף (ע"ע) ושניה — לפאול ורבורג (ע"ע).

(2) מוריס (1863, סינסינטי — 1912, ניו־יורק), כימאי, בנו של (1). התחנך באוניברסיטאות הארווארד וברלין. מ1891 היה פרופסור לכימיה באוניברסיטת ניו־יורק, ופירסם מחקרים רבים. יחד עם י. שיף (ע"ע) הירבה לדאוג למהגרים היהודיים שהגיעו לאה"ב. ב1906 היה ממייסדי „הוועד היהו־די האמריקני", וגם עסק הרבה בחינוך היהודי באה"ב. ב1913 נתפרסם קובץ מאמריו — The Scientific Work of .M. L.

(3) ג'ימז (1867, סינסינטי — 1933, גרמניה), בנקאי ושוחר מדע. בנו של (1). למד בהארווארד, ובשנים 1888—1901 היה שותף בבאנק „קוהן ל' ושות'", אך התפטר כדי לעסוק בארכאולוגיה ובחקר העולם הקלאסי. ל' יזם ומימן, בחלקה, את L.'s Classical Library („הספריה הקלאסית של ל'"), סידרה של כ200 חיבורים יווניים ורומיים בהוצאה מדעית ובצירוף תרגום אנגלי. ב1912 התיישב בגרמניה. ל' נודע בתרומותיו המופלגות לאמנות ולמדע. בניו־יורק ייסד מכון למוסיקה (1905), שאוחד אח"כ עם ביה"ס ג'וליארד למוסיקה, ובמינכן הקים מכון לחקר מחלות־נפש.

לאתניברסיטת הארוואורד תרם אוסף ארכאולוגי נדיר. כן הוריש בצוואתו סכומים גדולים להארוואורד, ולמכון לחקר העולם הקלאסי באתונה. ל' גם עשה רבות למען נפגעי מלה"ע I.

C. Adler, *Jacob H. Schiff, his Life and Letters*, I-II (ר' במפתח), 1928, *Festschrift fur J. L., zum sechzigsten Geburtstag gewidmet*, 1930.
ח. ר. ר.

לֵב, אִיזִידוֹר (Loeb), (1839, זולצמאט, אלזאס — 1892, פאריס), רב וחוקר. ל' למד תחילה ברופאך ובקולמאר, ואח"כ בביהמ"ד לרבנים במֶץ; הוסמך ב1862, וב1865 היה לרבה של סנט־אֶטין. ב1869 עבר לפאריס, נתמנה למזכיר האגודה „כל ישראל חברים" (ע"ע), ובתפקיד זה שימש עד יום מותו. במסגרת תפקידו המריץ ל' הקמת בתי־ספר בארצות הבאלקאן, אסיה ואפריקה הצפונית, הרבה להתערב בוועידות בינלאומיות לטובת מיעוטים יהודיים מדוכאים. כן יזם והקים את ספריית החברה. בשנים 1878—1890 שימש גם כמורה להיסטוריה יהודית בביהמ"ד לרבנים (שהועבר ממץ לפאריס; ע"ע בתי־מדרש לרבנים, עמ' 987). ל' היה ממייסדי ה„אגדה למחקרי היהדות" (ע"ע) ועורכו הראשון (1880—1892) של כה"ע הנודע שלה Revue des études juives.

איזידור לב

ל' עסק בחקר המקרא, התלמוד ותולדות היהודים ביה"ב. מאמריו נתפרסמו תחילה בRevue Israélite, שאותו ניהל (1870/2), ואח"כ בREJ הנ"ל ובכ"ע אחרים רבים. מבין ספריו יש לציין: La situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie („מצב היהודים בתורכיה, סרביה ורומניה"), 1877; Les Juifs de Russie („היהודים ברוסיה"), 1891, הביוגרפיה של אלבר כהן (ע"ע), 1878; Tables du calendrier Juif depuis l'ère chrétienne jusqu'au XXXe siècle („טבלאות לוח השנה היהודי מהתחלת הספירה הנוצרית עד למאה ה30"), 1886.

J. Levi, *Bibliographie des travaux d'I. L.* (REJ, 24), 1892; Z. Kahn, *I. L.* (ibid.), 1892, A. Neubauer, *M. I. L.* (JQR, 5), 1892, M. Liber, *I. L. et les études juives* (REJ, 105), 1940.
ג. ו.

לֵב, אֶלְעָזָר בֶּן אַרְיֵה לֵיבּ, ע"ע **לֵו, אֶלְעָזָר בֶּן אַרְיֵה לֵיבּ.**

לֵב, זָ'ק — Jacques Loeb — (1859, מֵיְן [גרמניה] — 1924, הַמילטון [בֶּרמודה]), ביולוג גרמני־אמריקני, יהודי. ל' סיים את לימודיו ברפואה בשטראסבורג ב1885, היגר ב1891 לאה"ב, לימד פיסיולוגיה באוניברסיטת שיקאגו ב1892—1902, ובאוניברסיטת קאליפורניה ב1902—1910. מ1910 עד יום מותו היה פרופסור וראש המחלקה לפיסיולוגיה כללית במכון רוקפלר למחקר רפואי בניו־יורק. ל' עסק בשטחים רבים בפיסיולוגיה ובביולוגיה ניסויית והתעניין במיוחד בתאוריה הדינאמית של תהליכי החיים.

ל' הירבה לחקור את השפעתה של אנרגיה מסוגים שונים (חום, קרינה, חשמל, אנרגיה כימית וכד'), על חומר חי. כבר בגיל 30 פיתח את תאוריית ה„טרופיזם" (ע"ע טרופיזם וטכסיס, עמ' 950) כבסיס לפסיכולוגיה של צורות חיים נמוכות. לאחר־מכן המשיך ל' בדרך זו לגבי בע"ח עילאיים וטען, כי כל פעולה בעלת חשיבות בסיסית לאורגאניזם כלשהו היא אינסטינקטיווית, ללא קשר עם ההכרה, ומבוססת על הכימיה של האורגאניזם.

ב1899 הראה ל' שאפשר לגרום לרביית־בתולים (פַּרְתֶנוֹגֶנזה, ע"ע) באמצעות גירויים מלאכותיים של ביצי קיפודי־ים (ע"ע הפריה, עמ' 105, וע"ע רביה). הצאצאים שהתפתחו כתוצאה מרביית־בתולים הכילו בתאי־גופם רק את מחצית מספר הכרומוזומים של המין.

ל' עסק גם בפסיכולוגיה משווה, בענף העוסק בתורת האוביקטיוויות (ע"ע אוביקט). הוא שלל את הטענה כי ההתנהגות הנראית לעין רומזת על חויה סובייקטיווית. לדעתו, התפתחות התהליכים הרוחניים יכולה להיות מוסברת ע"י העובדות האוביקטיוויות של ההתנהגות, כלומר ההכרה נובעת מזכרון אסוציאטיווי של גירוי דומה שקדם.

את מחקריו סיכם (מלבד במאמרים רבים) בכמה ספרים עקרוניים: The Dynamics of Living Matter („הדינאמיות של חומר חי"), 1906; The Organism as a Whole („האורגאניזם כמכלול"), 1916; Forced Movements, Tropisms, and Animal Conduct („תנועות מאולצות, טרופיזמים והתנהגות בעלי־חיים"), 1918.

A. Castiglioni, *Storia della medicina*, 792–793, 1927; F. H. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, 680–681, 1929[4], B. Dawes, *A Hundred Years of Medicine* (ר' מפתח), 1952.
א. ז.

לֵב, יוֹסֵף אֶבֶן — (מהריב"ל), (1505, מוֹנַסטיר [מקדוניה] — 1580, קושטא), רב ופוסק, מגדולי ההוראה הספרדים במאה ה16. על ימי נעוריו לא ידוע הרבה, ולא נודעו גם רבותיו. כבר בגיל צעיר כיהן כדיין בעירו, אך בגלל סכסוך שפרץ בינו ובין חבר אחר של ביה"ד, עבר לסאלוניקי (1534). ל' לחם באומץ בתקיפים ובעשירים שלחצו את פשוטי העם, וכמעשה נקם הותקף בנו, דוד, ע"י רוצחים שכירים (1545). בנו השני, משה, טבע. מאורעות אלה, וכן סכסוכים עם רבנים אחדים בסאלוניקי, הניעוהו לעבור לקושטא (1550), שם נתמנה לרב בישיבה שיסדה דוֹנה גרציה נשיא (ע"ע). כתגובה על יחסו הקשה של האפיפיור פאולוס IV לאנוסי אַנקוֹנה (ע"ע, עמ' 655) חיבר ל', ביוזמת דונה גרציה והדון יוסף נשיא (ע"ע), תשובה, בה צידד בהחרמת המסחר עם אנקונה ובנקיטת אמצעי תגמול נגד מדינת האפיפיור, בניגוד לעמדתו של ר' יהושע שונצין (ע"ע), שהיה בין שוללי החרם. — ל' עמד בקשרים הדוקים עם גדולי התורה בזמנו, יוסף קרו (ע"ע), יוסף טַיטָצָק (ע"ע) ואחרים, שהעריכוהו ביותר.

השו"ת שלו פורסמו ב4 חלקים: ח"א, בדיני אהע"ז וחו"מ, ובסופו חידושים לגיטין (שט"ז); ח"ב, בדיני אהע"ז, ובסופו חידושים לע"ז (שכ"א); ח"ג, בדיני יו"ד, ובסופו חידושים לגיטין (של"ג); ח"ד, שו"ת וחידושים לקידושין וע"ז (של"ט[?]). — מהדורה המכילה את כל החלקים הופיעה באמשטרדאם, תפ"ו; מהדורה חדשה הופיעה בירושלים בשנים תשי"ט/תש"ך (חלק א'—ב'). ל' תיכנן ספר במתכונת

ה„בית־יוסף" לר' יוסף קארו. כשנתפרסם ספרו של ר"י קארו התנגד לו ל', מחשש שהלימוד בו יפגע בלימוד התל־מוד. אך מאוחר יותר חזר בו מהתנגדותו וחנח את תכניתו.

ש. אסף, מכתבים מאת גדולי שאלוניקי (סיני, א'), תרצ"ז; ש. א. רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב', 77/8, 80, 82, 89–91, תרצ"ז/ח; י. זנה (מהדיר), מפאוולו הרביעי עד פיוס החמישי, 146, 148, 155, 158, תשי"ד; מ. מולכו, ר"י ן' ל' (סיני, מ"ח), תשכ"א; A. Danon, *La Communauté juive de Salonique au XVIe siècle* (REJ, 41, p 102/3), 1900; I. S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, 151–158, 219, 1936

לֶב (לֶו, לֶעף), לֶאוֹפּוֹלְד, ע"ע לֶף, לֶאוֹפּוֹלְד.

לֶב, עִמָּנוּאֵל, ע"ע לֶף, עִמָּנוּאֵל.

לֶבֶּג, אַנְרִי לֶאוֹן — Henri Léon Lebesgue — (1875, בּוֹבֶה — 1941, פאריס), מאתמאטיקן צרפתי. כבר בהיותו נער הוכר ל' כבעל כשרון נדיר. ב1894 נכנס לÉcole Normale Supérieure וב1897 עבר ללמוד בנאנסי, שם המשיך במחקריו המאתמאטיים. ב1902 זכה בתואר ד"ר למדעים מטעם אוניברסיטת פאריס על עבודתו המהפכנית „אינטגראל, אורך, שטח", שנתקלה לראשונה בביקורת חריפה. בשנת 1921 נתמנה לפרופסור בCollège de France, ובשנת 1922 נבחר כחבר לאקאדמיה למדעים.

ל' תרם לתחומים שונים של המאתמאטיקה, הטופולוגיה, הטורים הטריגונומטריים ותורת הפוטנציאל, אולם נתפרסם בעיקר בהגדרה החדשה של מושג האינטגראל הנקראת על שמו.

עד סוף המאה ה19 שלט במאתמאטיקה מושג האינט־גראל של גאורג רימן (ע"ע; וע"ע חשבון אינפיניטסימלי עמ' 130); אינטגראל זה $\int_a^b f(x)\,dx$ מחושב כגבול של קירו־בים ע"י סכומים סופיים מהטיפוס $\sum_{i=1}^{n} f(x_i)(a_i - a_{i-1})$ כאשר $a = a_0 < a_1 < \dots < a_n = b$; $a_{i-1} \leqq x_i \leqq a_i$. דרך זו מחייבת את האינטגראנד, $f(x)$, להיות פונקציה רציפה כמעט בכל נקודה.

במחקריו בטורים טריגונומטריים הגיע ל' להגדרה כללית יותר. „האינטגראל של ל'" הוא גבול של סכומים מן הטי־פוס: $\sum_{i=1}^{n} (y_i - y_{i-1})\mu(E_i)$ כאשר E_i הוא קבוצות הנקודות x המקיימות $y_{i-1} \leqq f(x) < y_i$, ואילו $\mu(E_i)$ הוא האורך הכולל או „מידת" הקבוצה E_i. לצורך זה הוא הגדיר את המושג „מידת ל'" שהיא הרחבה של מושג המידה של בורל (ע"ע), ושלו חשיבות יסודית בתורת ההסתברות המודרנית. קבוצת הפונקציות האינטגראביליות לפי ל' רחבה בהרבה מזו של האינטגראביליות לפי רימאן וכוללת גם פונקציות שאינן רציפות בשום נקודה.

חשיבות מיוחדת במאתמאטיקה למשפט הנקרא על שמו של ל', האומר: „פונקציה שערכיה בכל נקודה הם גבול של סידרה מונוטונית של ערכי פונקציות („התכנסות מונוטונית") חיוביות או שליליות אינטגראביליות — גם היא אינטגראבילית". עובדה זו נכונה לגבי האינטגראל של רימאן רק בתנאי „התכנסות במידה שווה" (ע"ע טורים).

H. Fehr, *H L.* (Enseignement mathématique, 38), 1942; *H. L., Measure and the Integral* (ed. with a Biographical Essay by K O May), 1966.

ש. קנ.

לֶבֶד — (באנגל' felt) — טכסטיל בלתי־ארוג העשוי סי־בים מן החי, בעיקר צמר, ע"י כבישה או עירגול לשם שילובם ההדוק. הל" הם מן המוצרים הקדומים ביותר בתרבויות עתיקות שונות, במיוחד אצל שבטים נודדים באסיה הצפונית־מרכזית, המשתמשים בהם עדיין כחומר ללבוש ולעשיית יריעות אוהלים. היוונים והרומאים הש־תמשו בו לרוב והוא נזכר גם במשנה (כל' ט', ט') ובתו־ספתא (נגעים ה', א' ועוד).

תכונת הליבוד היא תוצאה מתגובתם השונה של סיבי הצמר לחיכוך, אם הוא מופעל בכיוון מהשורש אל ראש הסיב, או להפך.

סיבי הצמר או שער הפרווה, מנוקים מחמרים זרים ומדו־ללים, נשטפים תוך חימום בתמיסות של סבונים ואלקלים ומועברים דרך מכונת־ניפוץ (ע"ע טויה ואריגה, כרך י"ח, עמ' 385). את סרטי הסיבים המנופצים מניחים אחד על משנהו, שתי וערב, עד לקבלת יריעה בעובי הדרוש. מקשים את היריעה ע"י גיהוץ; היא עוברת על סרט רטוב בין גלילי־פלדה מחוממים בקיטור וגלילי־עץ הלוחצים נגדם והמבצעים תנועה סיבובית ובו־בזמן גם תנועה ויבראציונית בכיוון ניצב לתנועת הסרט. היריעה נרטבת ע"י אדי־מים העולים מהסרט. הפעולה הסימולטנית של חום, רטיבות, לחץ וויברא־ציה מביאה לליבוד הסיבים. — לשם ליבוד בתהליך בלתי־רצוף משתמשים במכבש: במקום גלילי־הפלדה בא ארגז־חימום, ובמקום גלילי־העץ — משטח ויבראציוני. לאחר כל פעולת־כבישה מועברת היריעה פסיעה אחת קדימה. השלב הבא הוא הביטוש, הנעשה בתוך אמבט של סבון, חומצה חלשה או אלקאלי חלש. פעולה זו, המקנה לל' את חזקו, מביאה להתכווצותו, דהיינו, להצטופפותם ולשילובם המהודק של סיביו, והיא עשויה לצמצמו עד ל50% משטחו.

בדבר שאר פעולות־הגמר — ע"ע צביעה ואשפרה.

שערות־שפנים רכות ושערות־ארנבות ניתנות גם הן לליבוד. סוגי הל' המעולים עשויים צמר נקי, אך גם תערובת של 10% צמר בסיבים אחרים מאפשרת ליבוד. הל' מיוצר בצורת לוחות, גלילים וציגורות, במידות שונות, ורב השי־מוש בו בתעשיה כפתילות, חמרי־ספיגה, מוצרים לבלימת זעזועים, חמרי־בידוד ומסתמים. כן הוא משמש לייצור חמרי־ריפוד, בגדים, כובעים, שמיכות, אוהלים וקישוטים שונים. לאחרונה (1966) פותח בצרפת תהליך־ליבוד רצוף, שבו מוסיפים דבקים פלאסטיים לסיבים. בשיטה זו ניתן לייצר ל" קלים (25—30 ק"ג/מ^3), בעלי תכונות־בידוד

מתקן לליבוד בתהליך רצוף

מצויינות ($\lambda = 0.027$ Kcal/mh°C). — שווי התפוקה השנ־תית של ל' באה"ב עלה בשנות השישים על 40 מיליון דולר.

אריגים, בעיקר אריגי־צמר, שעברו תהליך־ליבוד נקראים גם הם ל'.

R. W Moncrieff, *Wool Shrinkage and its Prevention*, 1953; H. G. Howell – K. W. Mieszkis – D. Faber, *Friction in Textiles*, 1959; J. G. Cook, *Handbook of Textile Fibres*, 1960[2].

אל. ל.

לַבַּדִי, זָ'ן דֶה — Jean de Labadie — (1610—1674) מיסטיקן ומתקן־דת צרפתי, יליד חבל גיאן שבדרום־מערב צרפת. הוא נתחנך ע"י הישועים ואף נכנס למסדרם. התמסרותו לפילוסופיה ולמיסטיקה, ובעיקר מגעיו עם חברי החוג של „פור רואַיָל" (Port Royal, ע"ע ינסניזם), הניעוהו לפרוש ממסדר הישועים. התעמקותו בכתבים פרוטסטאנ־טיים החשידה אותו קשות בעיני הקאתוליות הרשמית.

ב1650 עבר ל' לפרוטסטאנטיות, ובאותה שנה הסביר את מניעיו בחיבורו האפולוגטי Declaration des sentimentes de J. de L., cy-devant prestre, prédicatuer et chanoine d'Amiens („הצהרת דעות ז'. דה ל', מי שהיה כומר, מטיף וחבר מועצת הכנסיה של אמיין"). יחד עם כמה עשרות מהנוהים אחריו יצא ב1666 להולאנד, אך לא מצא סיפוק אף בפרוטסטאנטיות וביקש לתקן אותה ברוח הנצרות הקדומה.

ב1670 ייסד ל' באמסטרדאם אגודה מעין־נזירית, שדגלה בחיי אחווה, בשותפות קומוניסטית ברכוש, בפרישות מחיי־מין ובסעודות־אחים. ברצותו להחיות את הכנסיה ה„מגוונת", רצה ל' בביטול הטקסים המקובלים (טבילה, שמירת יום א' וסאקראמנטים) והדגיש את חשיבות הייחוד של האדם עם אלהיו בתפילה חרישית.

דעותיו הבדלניות של ל' הביאוהו להתנגשות גם עם הכנסיה בהולאנד, והוא ואנשיו נאלצו לנדוד ממקום למקום. משמת ל' באלטונה (גרמניה) המשיכו ה„לאבאדיסטים" להת־קיים זמן־מה, וכמה עשרות מהם, בראשותו של פטר סלויטר (Peter Sluyter) הקימו מושבה במֶרילנד (אח"כ אה"ב). ברם, עם מותו של סלויטר, ב1722, הקיץ הקץ על התנועה. במשך זמן רב היה השם „לאבאדיזם" שם נרדף ל„פיאטיזם" (ע"ע).

ל' כתב חיבורים רבים להסברת השקפותיו, ביניהם Manuel de piété („מדריך לפיאטיזם"), 1668; Le Discernement d'une véritable église („איבחונה של כנסיה אמיתית"), 1668.

H. van Berkum, *L. en de Labadisten*, 1851; P Balsenq, *L. et le labadisme*, 1908.

צ. בר.

לֶבֶּדֶיב, סֶרְגֵי וַסִילְיֶבִיץ' — Сергей Васильевич Лебедев — (1874—1934), כימאי רוסי. ל' סיים ב1900 את המחלקה הפיסית־מאתמאטית בפאקולטה למדעי הטבע של אוניברסיטת פטרבורג ועבד אח"כ כלאבורנט במעבדה לכימיה טכנית ואנאליטית של אותה אוניברסיטה. ב1906 השתלם בפאריס והתמחה במיוחד בבעיית הפולימור־פיזם של גפרית. כיון שנתפש ע"י השלטון הצארי כחבר בארגון מחתרת, לא הורשה לו להמשיך במחקר באוניבר־סיטה והוא עבר לתעשיה הפרטית. במכון של מהנדסי־התחבורה עבד ל' בשטח בדיקת פלדה לייצור פסי־רכבת. מחקר שפירסם על נושא זה זיכהו במדליית־זהב בתערוכה הבינלאומית לרכבות במילאנו משנת 1907.

ברם, עיקר עניינו של ל' היה בשטח אחר. אחרי המהפכה הרוסית של 1917 הקים מעבדה לעיבוד כימי של נפט ופחמי־אבן. הוא עסק במיוחד במחקר תהליכי הפולימריזאציה של תרכובות בלתי־רוויות, של דו־ויניל ואיזופרן (ע"ע); (וכבר ב1910 הפיק לראשונה חומר דומה לגומי מבוטאדיאן). כן חקר את תהליך התרמו־פולימריזאציה ואת מבנה הדימ־רים והפולימרים המתקבלים בהשפעת החום, ואת תהליך הדפולימריזאציה ע"י הפעלת פלורידין על פחמימנים בלתי־רוויים. ב1925—1928 עסק יחד עם תלמידיו הרבים בהפרדה הפירוגנית של מְקַטְעֵי הנפט, במטרה להפיק איזופרן ודו־ויניל. ב1930 הקים ל' בית־חרושת נסיוני לגומי סינתטי. אגב עבודתו ככימאי שימש גם כפרופסור באקאדמיה הרפו־אית של הצבא הרוסי. ב1931 הוענק לו אות לנין על מחקריו בשטח הפקת גומי מלאכותי. מ1932 היה ל' חבר האקאדמיה הסובייטית למדעים.

А. Е. Арбузов, С. В. Л., (Успехи Химии, XIII, № 4) 1944, А. А. Зворыкин (ред.), Биографический Словарь деятелей естествознания и техники, I, 449-500, 1958.

י. קל.

לֶבֶּדֶיב, פְּיוֹטֶר נִיקוֹלַיֶבִיץ' — Пётр Николаевич Лебедев — (1866, מוסקווה — 1912, שם), פיסיקאי רוסי. ל' היה תלמידו של קוּנְט (ע"ע) באוניברסיטת שטראסבורג וזכה בתואר דוקטור (1891) על יסוד מחקרו על המרים דיאלקטריים ותכונותיהם. מ1892 שימש כפרו־פסור לפיסיקה באוניברסיטת מוסקווה. ל' חקר בעיות בתחומים שונים של הפיסיקה, וביניהם המאגנטיות של כדור־הארץ; אולם עיקר פרסומו בא לו בעקבות ניסוייו למדידת לחץ קרינת־האור על שטח שעליו היא נופלת. לחץ שהוגדר בדרך תאורטית ע"י מכסוֶל (ע"ע). ניסוייו הוכתרו בהצלחה ב1910. ל' יסד את האגודה לפיסיקה במוסקווה, הנקראת בשמו. שנה אחרי מותו פורסמו עבודותיו המקו־בצות ע"י אגודה זו.

לָבָה, לָוָה, ע"ע וולקניזם.

לָבֶּה, לוּאִיז — Louise Labé (Labbé) — (1524, ליון — 1566, שם), משוררת צרפתית. ל' היתה בתו של חבל (עושה חבלים) ואף נישאה לחבל עשיר וקשיש. על כן זכתה האשה היפה לכינוי La Belle Cordière (החבלית היפה). ביתה היה מרכז חברתי ורוחני בעיר מולדתה, בה נתפרסמה בשל יפיה ולמדנותה. ספרה Oeuvres de L. L. Lionnoize („יצירותיה של ל. ל' מליון"), שיצא לאור ב1555, כולל יצירה בפרוזה: Débat de Folie et d'amour („הויכוח בין הטירוף והאהבה"), 3 אלגיות ו24 סונטות. נושא שירתה של ל' הוא סבל האהבה — אהבתה אל גבר שטרם נקבעה זהותו (אולי המשורר אוליויה דה מאניי [Magny]). בשירתה ניכרת השפעתם של מוריס סב (Scève), משורר בן־עירה, ושל המשוררים האיטלקיים פטררקה (ע"ע) ויאקופו סאנאזרו. כנות שירתה, רעננות רגשותיה ופשטותה הסיגנונית זיכו את ל' במקום נכבד ביותר בין משוררות צרפת.

J Faure, *Olivier de Magny*, 1883; D. O'Connor, *L. L., sa vie et son œuvre*, 1926; id., *L. L., La Belle Cordière de Lyon*, 1934; J. Larnac, *L. L.*, 1934; A. Elfert, *Die Dichtung der L. L.*, 1935; L. Bernero, *L. L., surnommée la Belle Cordière*, 1958; A. Jans, *L. L., ou la Belle Cordière*, 1959.

לְבוּב (אוקראינית — Львів; רוסית — Львов; פולנית — Lwów; גרמנית — Lemberg; יידית — לעמבערג), עיר בבריה"מ, במערב הרפובליקה האוקראינית. מרוחקת כ60 ק"מ מגבול פולניה; בירתה של „רייסין האדומה" בתקופת שלטונה של פולניה, ושל גליציה (ע"ע) בתקופת אוסטריה. כיום בירת מחוז (אובלאסט) של ל' (21,700 קמ"ר, 2,2 מיליון תוש'). בעיר ל' 502,000 תוש' (1967).

ל' שוכנת על נהר פֶּלְטֶב, יובל הבוג, בגובה כ300 מ'. גובה גבעת המבצר, מקום היישוב הראשון בל', 413 מ'. בשל מיקומה היתה ל' מאז היווסדה צומת־דרכים לסחר הבינלאומי; בה עבר הנתיב ממערב אירופה לקיוב ולמזרח, ובה עברו הדרכים מהים הבאלטי לעבר הים השחור בדרום־מזרח, ולעבר הונגאריה, חצי־האי הבלקאני והים התיכון בדרום־מערב. כיום משמשת העיר צומת חשוב של מס"ב וקווי תעופה באוקראינה. מיקומה הגאופוליטי המרכזי השתקף במרוצת הדורות גם בהרכב אוכלוסייתה, שכללה, בתקופות שונות, אוקראינים, פולנים, גרמנים, יהודים וגם אַרמנים. אחרי מלה"ע II עזבוה רוב הפולנים, ונותרו בה אוקראינים ורוסים, שבאו לשם אחרי 1945.

כיום ל' היא עיר תעשיה חשובה, שהתפתחה במיוחד אחרי מלה"ע II בשל בניית צנור הגאז הטבעי מדאשאווה, וקרבתה למכרות־הפחם החדשים של אגן וולינִיה־ל'. בעיר בתי־זיקוק לנפט; התעשיה הכבדה מייצרת מכונות וכלי־רכב למיניהם (קטרים, קרונות, מכוניות), ציוד חקלאי והנדסי. ענפי תעשיה אחרים מפיקים מכונות חשמליות, מוצרי מכאניקה עדינה, קראמיקה, רהיטים, צבעים, מוצרים כימיים וקוסמטיים, טכסטילים, עורות, שימורים, מצרכי מזון אחרים ומשקאות.

ל' היא מרכז תרבותי נודע, ומ1661 קיימת בה אוניברסיטה, ולידה ספריה גדולה. יש בה טכניון, קונסרוואטוריון וכ20 מוסדות מחקר והשכלה גבוהה; אופרה, תיאטרונים, גאלריות לאמנות, וכו'. בעיר מספר בניינים ידועים, ביניהם קאתדראלה קאתולית (מ1480), קאתדראלה ארמנית (מהמאה ה15), קאתדראלה יוונית־קאתולית, ועוד כמה כנסיות היסטוריות. בל' בניין עיריה מפואר וכמה ארמונות.

א. י. בר. - מ.

ה י ס ט ו ר י ה. העיר נוסדה באמצע המאה ה13 בידי דניאיל רומַנוביץ' (ע"ע) מלך האליץ' (גאליציה) ווולין, ונקראה על־שם בנו — לב. בזכות מצבה הגאוגראפי הפכה למרכז מסחרי ותעשייתי חשוב. במאות ה13 וה14 סבלה הרבה מפלישות הטאטארים, ונהרסה בידיהם ב1261. לאחר שנבנתה מחדש התיישבו בה, בצידם של אוקראינים ורותֵנים, גם גרמנים, פולנים, יהודים וארמנים. ב1340 כבשוה הפולנים. ב1412 הועבר אליה מושב ההגמונות הקאתולית של האליץ'. במאה ה17 עמדה ל' כמה פעמים במצור של צבאות חמילניצקי (ע"ע) וצבאות התורכים והטאטארים. ב1704 נכבשה ונשדדה בידי השוֶדים. בחלוקה הראשונה של פולניה (1772) נפלה ל' בידי אוסטריה, ומאז ועד 1918 היתה בירת גאליציה. ב1809 השתלטו על העיר לזמן קצר צבאותיה של „דוכסות ווארשה", שגורשו כעבור זמן־מה על־ידי הרוסים. ואלה החזירו את העיר לאוסטריה. בתחילת מלה"ע I התנהלו בל' ובסביבתיה קרבות קשים בין האוסטרים לבין הרוסים (1914—1915). הרוסים, שכבשוה בספטמבר 1914, גורשו מתוכה ביוני 1915.

מראה המרכז העתיק של לבוב

בסוף 1918 ובתחילת 1919 התנהלו קרבות על ל' בין הפולנים לבין האוקראינים. מ1919 עד 1939 היתה ל' בשלטון פולני, שדיכא את האוכלוסיה האוקראינית. בספטמבר 1939 כבשוה צבאות בריה"מ והיא סופחה לאוקראינה הסובייטית, כחלק מאיזור מיושב אוקראינים. ב1941—1944 היתה ל' כבושה בידי הגרמנים, ואחרי שיחרורה סופחה שוב לאוקראינה. רוב הפולנים בל' הועברו לאיזורים החדשים של פולניה שנלקחו ממזרח גרמניה. כבר ב1948 עלה מספר הרוסים בל' על מספר האוקראינים.

I. Chodynicki, *Historja .. miasta L.*, 1865[2]; Z. Charewiczowa, *Historiografja i Miłośnictwo L.a*, 1938; В. А. Верещагин, Старый Л., 1915; Л. Краткий справочник, 1946; История Ль-а, 1956

י. א. ק.

י ה ו ד י ם. לאחר כיבוש העיר ע"י קזימֶיז' III מלך פולניה בשנת 1340, החלו מגיעים לל' מהגרים ופליטים יהודים מגרמניה ומבוהמיה. בשלהי המאה ה14 נתקיימו בל' שתי קהילות. האחת הוותיקה והגדולה ביניהן, אך הירודה מבחינה סוציאלית, היתה מחוץ לעיר, בפרוור קראקוב, שהוקם לאחר שנשרפה העיר העתיקה (1352). הקהילה השניה היתה בתוך העיר, ברחוב היהודים, שנזכר לראשונה ב1387. שתי הקהילות נפגעו לפרקים בדליקות גדולות (1494, 1527, 1571, 1616 ועוד), ושיקומן היה כרוך בסכסוכים עם העירונים. היהודים הוטרדו גם מהתנפלויות של צבאות זרים, שפלשו למדינה, ומהתפרעויות המון־עם וסטודנטים („שילער געלויף"), ונאלצו לפדות עצמם בשוחד רב, ופעמים אף להתגונן בנשק. ב1550 ישבו בל' 352 איש ב29 בתים, לעומת 559 ב52 בתים בפרוור קראקוב. סמוך לרובע זה נתקיים עד ל1457 ישוב קראי, תוך יחסי־שכנות טובים.

ל' היתה מתחנות המעבר החשובות במסחר בין המזרח למערב, ויהודיה מילאו תפקיד נכבד במסחר זה. כן עסקו במסחר סיטוני בפנים המדינה, חכרו אחוזות, קיימו משרפות יי"ש, שימשו כסוכני מסים, והלוו כספים לאצולה ולמלך. אולם רוב המפרנסים עסקו בחנוונות, במלאכה, בצרכי־ידת ועוד. זכויותיהם נתבססו על „כתבי־קיום" של קזימיז' III והבאים אחריו, והם עמדו במאבק מתמיד עם העירונים על מימושן. בלחץ העירונים הגביל המלך יַן (ע"ע) אולברכט ב1493 את המסחר היהודי לשני ענפים: סיטונות־אריגים ומסחר בבקר עד אלף שוורים לשנה, אך ב1503 וב1506 העניק המלך אלכסנדר היַגֵילוֹני ליהודים את חופש המסחר

בית־הכנסת ע"ש ה„טורי־זהב" בלבוב

בירידים ובשווקים. ב1507 וב1515 אישר המלך זיגמונט I (ע"ע) — ואף הרחיב — את זכויות המסחר ליהודי ל׳, אך ב1521 הגבילן בצורה חמורה. ב1527 שב המלך והעניק להם זכויות מסחר ללא הגבלה, אך חזר וביטל את ההיתר באותה שנה. תהפוכות אלו שבו וחזרו במשך כל התקופה. גם בעלי־המלאכה היהודים עמדו בלחץ מתמיד מצד האומנים הנוצרים.

שתי הקהילות בל׳ קיימו את מוסדותיהן בנפרד, פרט לבית־העלמין שהיה משותף (נזכר לראשונה ב1411), ואשר בו השתמשו גם הקראים. בשנים 1600—1606 נתעורר סכסוך בין יהודי ל׳ ובין הישועים על חוקיות בנייתו של בית־הכנסת המפואר, שנבנה שם ב1582 לפי תכנית הארדיכל האיטלקי פאולו רומאנו, בסיגנון גותי מאוחר. היהודים זכו בסכסוך וביכ"נ זה, ע"ש ה„טורי־זהב" (ר׳ להלן) עמד על תילו עד לימי השואה. ל׳ היתה מרכזו של גליל רייסן־פודוליה—בראצלב, וראשיה היו גם מנהיגי הגליל ומייצגיו בוועד ד׳ ארצות; ראש בי"ד העיר היה גם אב"ד הגליל. רבה הראשון הידוע של ל׳ היה ר׳ קלמן מוורמיזה (נפטר 1559), שאחדות מתשובותיו נדפסו בשו"ת הרמ"א. אחריו פעל ר׳ אשר בן יצחק הכהן ור׳ יצחק אייזיק ב"ר ירחמיאל. לאחר פטירתו של האחרון (1599) קיימה כל אחת משתי הקהילות רבנות לעצמה. מרבני ל׳ הנודעים בתקופה זו יש לציין את ר׳ דוד בן שמואל הלוי (ע"ע), בעל „טורי־זהב". מראשי הישיבה בל׳ יש לציין במיוחד את ר׳ יהושע פלק (ע"ע) בעל „ספר מאירת־עינים", ואת ר׳ מאיר בן גדליה (ע"ע), המהר"ם מלובלין, ששימש 18 שנה בתפקיד זה. בעתות מלחמה השתתפו היהודים, בדרך־כלל, בהגנת העיר. במצור הקוזאקים (1648) והרוסים (1655) סירבו העירונים להסגיר את היהודים בידי הצרים ואלה הסתפקו בכופר נפש גבוה. גזרות ת"ח—ת"ט והמלחמות במחצית ה2 של המאה ה17 ובראשית המאה ה18, הסבו ליהודי ל׳ אבדות כבדות בנפש וברכוש. כדי לעמוד בהוצאות שהיו קשורות במלחמות הרבות שיגרה ל׳ שליחים לחו"ל לאיסוף כספים. ב1651 נמצאו שליחיה באיטליה, וכנראה גם באשכנז. ב 1664 נערכו פרעות בל׳ שבהן נהרגו למעלה מ100 יהודים והושמד רכוש רב. ב1710 נהרגה אשה אחת בעקבות עלילת־דם, וב1728 הועלו על המוקד 2 אחים יהודים על החזירם מומר אל היהדות. אותה עת נמשך מאבק העירונים נגד זכויות המסחר והמלאכה שבידי היהודים, ונגד מאמציהם להרחיב את איזור מגוריהם, אך מאמצי העירונים עלו בתוהו מחמת תמיכת האצולה ביהודים. במאה ה18 החמיר מצבם הכלכלי של יהודי ל׳, והקהילה נאלצה ללוות סכומי כסף גדולים. ב1765 הגיעו חובות הקהילה לאצילים, לכמרים ולעיריה לסכומים עצומים. לפי מפקד מאותה שנה היו בל׳ 6,142 יהודים, בהם 3,060 גברים. למעלה מ⅔ מהם גרו מחוץ לעיר.

משנתפשטה השבתאות ברייסן, שלח ר׳ דוד בן שמואל הלוי, אב"ד הקהילה שמחוץ לעיר, את בנו ואת בנו החורג לגאליפולי, כדי לעמוד על טיבו של שבתי־צבי, ואלה חזרו נלהבים משליחותם, ובידם אגרת לאביהם. איש ל׳ היה גם ר׳ נחמיה הכהן, שהתווכח עם ש"צ, והכריז עליו כעל משיח שקר. בביהכ"נ שמחוץ לעיר הוכרז ב1722 חרם על השבתאות. ב1754 בא לל׳ ליב קריסא, נאמנו של יעקב פרנק (ע"ע), למטרות תעמולה, ובסוף 1755 בא שמה פראנק עצמו, אך נאלץ לעזוב את המקום מחמת התנגדות הקהילה. בוויכוח עם הפראנקיסטים שנתקיים ב1759 בל׳ היה דובר היהודים ר׳ חיים כהן רפפורט (ע"ע), אב"ד העיר והגליל.

מאז המאה ה17 ואילך ירדה קרן הקהילה. תחום שליטתו של ועד הגליל צומצם לאחר סיפוח פודוליה לתורכיה (1672). הקהילות שבסביבה, ז׳ולקווה (ע"ע) וברודי (ע"ע), גדלו, וגם זה תרם לצמצום השפעתה של ל׳. כשפרצה מחלוקת נגד ר׳ יעקב יהושע פלק בעל „פני יהושע", שנאלץ לעזוב את רבנות ל׳, קבע ועד הגליל, ב1720, כי „אין לנו, אנשי הגליל, עוד חלק ונחלה בק"ק ל׳ ומכ"ש להרב שיקבלו עליהם". ב1740 נחלקה רבנות הגליל לשני איזורים, ואב"ד ל׳ שימש רק באחד מהם. מחלוקות על מנוי רבנים וסכסוכים על חלוקת מסים, גרמו להתערבות השלטונות בענייני הקהילה והרבנות. מבין הרבנים שכיהנו בל׳ באותה תקופה יש לציין את הרב צבי הירש אשכנזי (ע"ע). אישיות רבת־השפעה במחצית השניה למאה ה17 היה ד"ר מנחם שמחה עמנואל די יונה, רופא החצר של המלך יַן (ע"ע) סוביסקי, שהיה הגבאי הראשי לכספי א"י בפולניה — תפקיד שהוטל כרגיל על איש ל׳, פרנס „ועד ד׳ ארצות", וממלא תפקידי ציבור רבים.

השנים 1772—1914. בעקבות חלוקת פולניה מ1772 עברו יהודי ל׳ מידי פולניה לשלטון אוסטרי. ב1800 ישבו בל׳ 18,302 יהודים, ב1869 — 26,694, וב1910 — 57,000, 27.8% מכלל התושבים. ב1820 היה אחוז היהודים במסחר 55.2 (רובם הגדול חנוונים וקמעונאים), ובמלאכה — 24.5%. יהודי ל׳ ריכזו את המסחר הסיטוני בין רוסיה לווינה, שימשו כספקי־צבא, והיו חלוצי החרושת והבנקאות בעיר. בעקבות המשבר הכלכלי שפקד את גאליציה במאה ה19 הוחמר מאד מצבם של המוני היהודים, שהתקשו לעמוד בעול הגזרות הכלכליות והמסים. בראשית תקופה זו זכה מאבק העירונים על צמצום זכויות המגורים, המסחר והמלאכה של יהודי ל׳, לתמיכת השלטונות, ורק סוחרים גדולים ומשכילים שאורח חייהם היה „גרמני" הורשו, מראשית המאה ה19, לגור מחוץ

לפרוורים היהודיים. חרף שוויון הזכויות שהובטח לבני כל הדתות בחוקה האוסטרית מ1849, המשיכו העיריה והאומנים הנוצריים לדחוק את רגלי היהודים. מ1848 הותרה בחירה של יהודים למועצת העיר, שאמנם הוגבלה מראש, תחילה ל15% ואח"כ ל20% מכלל הנבחרים. ב1860 בוטל האיסור לרכוש נכסים, ולאחר שבוטלו ב1868 כל הגזרות על יהודי גאליציה, נאלצה גם עיריית ל' לוותר על הגבלותיה. בד בבד עם התפתחות זו, גברו מחדש הנטיות האנטישמיות בקרב הציבור הפולני והאוקראיני בל'.

בשלהי המאה ה18 חדרה החסידות לל', אף שצדיקים לא התיישבו בה, אלא רק פקדוה לעתים. ב1794 שיגר ר' משֻלם איגרא (ע"ע [כרך המילואים]) איגרת התנגדות נגד החסידים לקהילת ל', וראשיה השיבו לעומתו באיגרת־הסכמה בחתימת מנהיגי שתי הקהילות, ור' צבי הירש רוזנס (ע"ע) האב"ד. בשנות ה30 למאה ה19 נוסד ביהכ"נ החסידי „חדשים", וב1838 נרשמו בעיר 7 בתכ"נ חסידיים. תנועת ההשכלה בל' פיגרה אחרי ברודי וטרנופול (ע"ע), ונערך בה מאבק חריף בין המשכילים והחרדים. ב1816 פורסם בעלום־שם חרם נגד קבוצת משכילים, ובמיוחד נגד שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) וחבריו, אך בוטל ע"י האב"ד ר' יעקב משולם אורנשטין (ע"ע), בלחץ השלטונות. מאידך גיסא נמצאו משכילים שהלשינו בפני השלטונות על החסידים ועל האוספים תרומות למען א"י. בשנות ה40 למאה ה19 פרצה בל' מחלוקת עזה בעניין שינוי הלבוש המסרתי היהודי. ב1844 נפתח „היכל" ה„נאורים" והרב אברהם כהן מהוהנמס (אוסטריה) הוזמן כמטיף בביהכ"נ הגרמני־יהודי שנוסד אותה שנה. החרדים התנגדו לו בתקיפות, במיוחד לאחר שהשלטונות אישרוהו ב1847 כרב הגליל. ב1848 הורעל הרב אברהם כהן יחד עם בני משפחתו, וקנאים דתיים הואשמו במעשה.

האינטליגנציה המתבוללת בל' ראתה עצמה תחילה קשורה לאוסטריה, וב1867 קם אירגון „שומר־ישראל", שכיוונו היה — נגד הנטיות הלאומיות של הפולנים בגאליציה ובעד שלטון ריכוזי בווינה. את רעיונותיו ביטא אירגון זה בעתון „איזראעליט". כנגדו נוסדו ב1878 אגודת „דורש שלום", שנתפזרה כעבור זמן קצר, ולאחריה „אגודת אחים" (1883), שהטיפו להתבוללות פולנית. לקראת סוף המאה גברה האוריינטאציה הפולנית, שבאה לידי ביטוי במדיניות היהודית של נציגי ל' במוסדות הפארלאמנטאריים המרכזיים בווינה. החוגים החרדים נתארגנו בשנות ה80 למאה ה19 במסגרת האגודה „מחזיקי הדת", בה היה לחסידים רוב מוחלט.

ל' היתה מקום מושבו ופעולתו של הירץ הומברג (ע"ע). בזמנו קמו בל' 4 בת"ס לנערים, 3 לנערות וסמינריון למורים, שנסגרו ב1806, וילדי ישראל החלו ללמוד בבת"ס כלליים. ב1846 הוסרו כל ההגבלות החוקיות, ומאז גדל מספר מקבלי השכלה כללית־תיכונית ואוניברסיטאית בל' ועלה מספר בעלי המקצועות החפשיים. ב1881—1885 למדו באוניברסיטת ל' 103 יהודים (10.4% מכלל הסטודנטים), וב1902—1905 — 561 (22.3%). החל מתקופת האמנציפאציה רבו מקרי המרת הדת, שהגיעו בל' בשנים 1868—1907 ל713 בס"ה; כנגדם התגיירו באותו זמן 86 נוצרים. ב1874 נתקיימו בל' 69 חדרים רשומים. „חדר־מתוקן" נוסד לראשונה ב1885 ובו 381 תלמידים. ב1910 נפתח מכון ללימודי־דת. אחוז הרופאים היהודים בל' הגיע ב1910 ל30, ואחוז המשפטנים ל57.

בתקופה האוסטרית אוחדו 2 הקהילות, זו שמחוץ לעיר וזו שבתוכה, ובראשן עמדו, משנות ה40 למאה ה19, מתבוללים מתונים, ביניהם: עמנואל בלומנפלד ואמיל ביק (ע"ע). אותו זמן שימשו ברבנות ר' משה באב"ד, ר' יוסף שאול נתנזון (ע"ע), ר' יעקב משולם ור' צבי הירש אורנשטיין, ר' יצחק אהרן אטינגר, ר' יצחק יהודה שמלקיס ור' אריה־ליב ברודה. כמטיפים ב„היכל" שימשו: ד"ר ש. שוַבַּכר (ע"ע), ד"ר י"ב לֶוֶנשטין, וד"ר יחזקאל קרו (ע"ע), שאושר ב1909 כרב הקהילה עם ר' יצחק שמלקיס.

בשלהי המאה ה19 ובראשית ה20 החלה יורדת קרנם של המתבוללים בל' ורעיונות לאומיים־ציוניים קנו בה מקום. קמו האגודות הציוניות הראשונות „מקרא קודש" (1883) ו„ציון" (1888), והופיעו כתבי־עת ועתונים בפולנית, בעברית וביידית. מהפעילים באגודות הציוניות יש לציין בעיקר את יוסף קוֹבַק ואדולף שְטַנד. אז החלו נראים גם הניצנים הראשונים של תנועת פועלים יהודית ואירגתי בעלי־מלאכה.

1914—1939. עם פרוץ מלה"ע I הגיעו לל' אלפי פליטים מאיזורי הגבול הרוסי, ועם פינוי העיר ע"י האוסטרים (ספטמבר 1914) פנו רבים מהם לווינה ולבוהמיה. כניסת הצבא הרוסי לל' לוותה במעשי שוד וביזה, בהפסקת פעילותם של המוסדות היהודיים ובלקיחת בני־ערובה. עם שוב האוסטרים לל' (1915) חזרו החיים היהודיים למסלולם. בעת הקרבות בין הפולנים והאוקראינים על השלטון בגאליציה המזרחית (נובמבר 1918), נערכו פרעות ביהודי ל', בהן נהרגו כ70 איש ונפצעו רבים. בתקופת פולניה העצמאית (1918—1939) היתה ל' הקהילה השלישית בגדלה בפולין. ב1931 נמנו בה 99,595 איש. עד 1939 גדל מספרם ב10,000, והם היוו כ⅓ מהאוכלוסיה במקום. הפולנים והאוקראינים כאחד האשימו את היהודים באהדה לצד שכנגד. הלחץ האנטישמי וחומרת המצב הכלכלי נתנו את אותותיהם בחיי היהודים בל'. בתקופה זו נתקיימו בה 3 בת"ס תיכוניים בשפה הפולנית, ופדאגוגיון עברי להשתלמות במקצועות היהדות (נוסד 1920), שמנהלו הראשון היה פרופ' משה שור (ע"ע). כן נתקיים בי"ס דתי־לאומי בשם מת"ת („מציון תצא תורה"), בי"ס מקצועי, חדרים רבים ות"ת. היו בל' עשרות בתכ"נ בנוסח אשכנז ובתי־תפילה חסידיים. השלטון בקהילה היה בידי מתבוללים, ובמרבית התקופה היו הציונים באופוזיציה. במדיניות הפארלאמנטארית ביטאו הנבחרים מל' קו מתון, התנגדו לגוש המיעוטים והיו בין היוזמים את ה„אוגודה" — הסכם עם הממשלה הפולנית (1925). מאנשי ל' בפארלאמנט הפולני היו לאון רַייך (ע"ע), הנריק רוֹזמַרין (ע"ע), מיכאל רינגֶל — שהיה גם ראש־הקהילה הציוני הראשון בל' —, אמיל זוֹמֶרשטיין, ועוד. רבנים בתקופה זו היו אריה ליב ברודה, ד"ר ש. גוטמן ויצחק ציף. מטיפים ב„היכל" היו: ד"ר לוי פרוינד וד"ר יחזקאל לוין.

ג. סוחסטוב, מצבת קודש, תרכ"ג–תרכ"ט; ח. נ. דמביצר, כלילת יופי, תרמ"ח; ש. בובר, אנשי־שם, תרנ"ה; א. י. בראוור, מפקד החדרים בשנת תקמ"ד, תרפ"ה; מ. ז. ברודה, ל', תש"ד; י. היילפרין, פנקס ועד ד' הארצות, מפתח: בערכו, תש"ד; צ. קרל, ל' (ערים ואמהות בישראל, א'), תש"ז; נ. מ. גלבר [עורך], אנציקלופדיה של גלויות, ד': ל', תשט"ז; הנ"ל, תולדות התנועה הציונית בגליציה, תשי"ח; מ. לייטר, תשובת רבה האחרון של ל' (הדרום, ס"ז), תשכ"ג; J. Caro, *Geschichte der Juden in L. ... bis zur Theilung Polens, 1772*, 1899; M. S. Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie 16. i 17. wieku*, 1906.

א. ר.

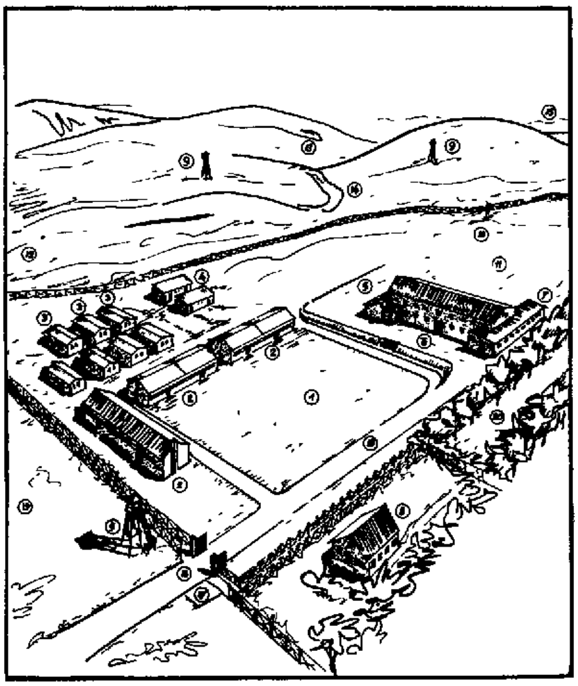
תקופת השואה. בעת חלוקת פולניה בין גרמניה ובריה"מ בראשית מלה"ע II, נכנסה יהדות ל' תחת שלטון סובייטי. בעת כיבושה ע"י הגרמנים ביולי 1941 היו בל' כ 150,000 יהודים, ביניהם אלפי פליטים מפולניה המערבית. היחידות הגרמניות נתקבלו בהתלהבות ע"י האוכלוסיה האוקראינית המקומית, ואליהן נצטרפו יחידות מאנשי סטפאן באנדרה, שמילאו תפקיד מרכזי בהסתה וברצח היהודים. אספסוף מוסת התנפל על היהודים במשך 3 ימים, ואלפים נסחבו לבתי־הסוהר, עונו קשות ונרצחו. במשך חודש יולי 1941 נרצחו כמה מאות מעסקני הציבור ומבני־הנוער ובימים 25—27 ביולי הוצאו להורג ביריות למעלה מ 2,000 יהודים („מבצע פטליורה"). מ 15 ביולי נגזרה על היהודים ענידת סימן־היכר מיוחד, ובראשית אוגוסט 1941 הוטל עליהם תשלום 20,000,000 רובל; החרמת רכוש יהודי וביזתו נעשו להוהי רגיל. באוגוסט החלו הגרמנים גם בהריסת בתי־הכנסת ובתי־הקברות היהודיים שבל'.

השלטונות מינו „מועצה יהודית", וראשה הראשון, ד"ר יוסף פַּרְנֵס, הוצא עד מהרה להורג, בגלל סירובו לספק מכסות של עובדי־כפיה יהודיים. שניים מתוך שלושת ראשי המועצה ששימשו אחריו, נרצחו אף הם; האחרון שבהם, ד"ר אֶבֶּרזוֹן, הוצא להורג עם שאר חברי המועצה (פברואר 1943). המועצה פעלה בפיקוח גרמני מלא ועסקה בגביית מסים, בעזרה סוציאלית, בפיקוח על המזון והדיור, בניהול הדואר ועוד, אך מקום מיוחד במסגרתה נודע למשטרה היהודית, שהפכה במרוצת הזמן לכלי־שרת בידי הגרמנים.

ב 1.8.41 סופחה גאליציה המזרחית אל „הממשל הכללי" הגרמני בפולין, ומאז חלו על יהודי ל' כל ההגבלות החוקיות שהיו נהוגות מזה שנתיים במערב פולניה. הוקמו מחנות־עבודה בעיר ובסביבתה, בהם מתו רבים כתוצאה מתנאי המחיה והמגורים, ורבים נרצחו, רובם צעירים. בנובמבר 1941 רוכזו יהודי ל', תוך זמן קצר ביותר, ברובע מיוחד, בתנאי רעב.

במארס 1942 גורשו כ 15,000 מיהודי ל' למחנה־ההשמדה בבלז'ץ. בימים 10—23 באוגוסט 1942 התנהלה ה„אַקציה" הגדולה, בה קיפחו את חייהם כ 40,000 נפש ולאחריה ציווה מפקד הס"ס קאצמאן על הקמת גטו מבודד לחלוטין ומוקף בגדרות־תיל. בצפיפות האיומה התפשטו מגיפות בהן מתו אלפים. ב„אקציות" נוספות (נובמבר 1942 וינואר 1943) נרצחו כ 15,000 איש, חלקם בבלז'ץ, וחלקם במחנה יאנובסקי (ר' להלן). שרידי הגטו, כ 20,000 נפש, נכלאו בחלק משטח הגטו הישן, שהפך ל„מחנה היהודים"; „המועצה היהודית" חוסלה. ב„אקציה" האחרונה, ביוני 1943, חוסלו היהודים כמעט כליל, אך הפעם תוך התנגדות אקטיווית מצדם. במקומות שונים, בהם נתקבלו המרצחים ביריות וברימונים, שפכו הנאצים בנזין על בתי היהודים והציתום. שאריתם, כ 7,000 נפש, נשלחו למחנה יאנובסקי, ובל' ובסביבתה שרדו רק יהודים מועטים במחנות־העבודה. אחדים הצליחו להסתתר בחלק ה„ארי" של העיר.

מחנה העינויים והמוות „יאנובסקי" הוקם ברחוב יאנובסקה, באוקטובר 1941. בחלקו האחד היו דירות המגורים של אנשי הס"ס, משטרת המחנה וצריפי המגורים של כלואי־המחנה, וחלק זה שימש גם כמחנה־מעבר למחנה־ההשמדה בלז'ץ. בחלקו השני של המחנה נמצאו בתי־מלאכה וסדנאות, והוא התפתח כחטיבה מיוחדת, שכונתה

מחנה יאנובסקי בלבוב

1 מגרש הביקורת היומית, העינויים והמוות; 2 צריפי־מגורים; 3 צריפי־עץ; 4 בתי־שימוש; 5 צריף המטבח; 6 בית ישן (מקודם: אורווה ומחסנים); 7. צריף־המקלחת; 8 בית־המלאכה של חטיבת הסנדלרים; 9 מגדלי ה„אוסקארים" (רוסים—משרתי הס"ס); 10 מקום התליה; 11. מגרש הביקורת והרציחות (בראשיתו של המחנה); 12. מקום הפשטתם של הנועדים להשמדה; 13 „החולות" — מקום הקבורה של קרבנות לבוב; 14 הדרך המוליכה אל „החולות"; 15 גבול בית־העלמין היהודי ברח' פילחובסקי; 16 הכניסה הראשית למחנה; 17 צריף־הביקורת של אנשי הס"ס; 18 מסילה שנסללה מאבני־מצבות של בית־העלמין היהודי; 19 מקום המיון הראשון של באי־המחנה; 20. גז'ירק ליד חווילת־המגורים של מפקד המחנה.

„בתי־מלאכה גרמניים לחימוש" (D.A.W.). המחנה, שנועד למקום עבודת־כפיה ליהודי ל' והסביבה הפך, לאמיתו של דבר, למחנה השמדה, שדרכו עברו רבבות יהודים מכל גאליציה המזרחית; מהם נרצחו במקום ויתרם נשלחו למחנה בלז'ץ. היו הורגים באסירים ללא כל אמתלא, לעתים לשם שעשוע ו„ספורט". עם כל זאת אורגנו במחנה פעולות־תרבות ונעשו הכנות להתנגדות מזויינת, אשר מחשש לה חוסל המחנה ב„אקציה" פתאומית (20 לנובמבר 1943). רק בודדים הצליחו להימלט.

בגלל התנאים המיוחדים בל' — קיום האוכלוסיה האוקראינית העוינת, העדר יערות בסביבה, בהם ניתן היה להסתתר, העדר תנועה פארטיזנית מקומית, לא קמה תנועת מרי יהודית מאורגנת, למעט נסיונות בחדים, שלא הגיעו לכדי פעילות ממושכת. היו גם נסיונות בריחה ליערות מרוחקים, אך ברוב המקרים הוסגרו הבורחים ע"י האיכרים לידי הגרמנים. עם זאת ידועים מקרי התנגדות בעת חיסול הגטו ובמחנה „יאנובסקי", כגון המעשה של קבוצת אסירי המחנה שעסקה באיסוף גוויות החללים ושריפתן, שהתנפלה במפתיע על השומרים הגרמניים והרגה אחדים מהם. עשרות מן האסירים נמלטו, אולם רובם נתפסו ונרצחו.

לאחר שיחרור העיר ע"י בריה"מ ביולי 1944 התארגן ועד יהודי לעזרת הניצולים. לפי האומדן היו רק כ 820 משרידי גטו ל' בין כ 3,400 יהודים, שנרשמו בו עד סוף 1944. רוב הניצולים הגיע, לאחר מסעי נדודים מרובים, לישראל, אחרים היגרו אל מעבר־לים.

מספר היהודים בל׳ באמצע שנות ה60 נאמד ב28,000, רובם ככולם יהודים מאיזורים רוסיים-אוקראיניים, פרט לכמה עשרות משפחות משרידי הקהילה המקורית. חיים יהודיים ציבוריים, במובן הלאומי או הדתי, אינם קיימים, וביהכ״נ היחיד נסגר ב1962 בפקודת שלטונות בריה״מ. קצת מאפרם של קדושי ל׳ הובא לישראל ונטמן בבית-הקברות בנחלת-יצחק שליד ת״א.

אוסף יזמנים, רשימות וזכרונות על ל׳, ארכיון „יד־ושם״; י. לוין, עליתי מספציה, תש״ז; ס. שנק, איך הושמדו יהודי ל׳ („דבר״, 5.11), 1946; ע. ברנד, מפעולות מחתרת הנוער החלוצי בגיטו ל׳ (ידיעות יד ושם, 25/26), תשכ״א; היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, עדויות (א), 195–216, תשכ״ג; St. Szende, *Der letzte Jude aus Polen*, 1945; *Le Martyre de L.* (Forfaits hitlériens), 1945; M M Borwicz, *Uniwersytet zbirów*, 1946; id., *Literatura w obozie*, 1946, J. Hescheles, *Oczyma dwunastoletniej dziewczyny*, 1946, L Weliczker-Wells, *The Janowska Road*, 1963, St. Gogołowska, *Szkoła okrucieństwa*, 1964.

ע. בר.

לְבוֹב, גֶאוֹרְגִי יֶוְגֶנְיֶוִיץ׳, נסיך — Г. Е. Львов — (1861—1925), מדינאי רוסי, בן למשפחה מהאצולה הישנה. ב1888 נהיה לחבר הוועד הפועל של הזמסטוו (ע״ע) של טולה, וב1903—1906 היה היו״ר שלו. בעת מלחמת רוסיה-יאפאן ב1904/5 מילא ל׳ תפקיד פעיל בהקמת בתי-חולים ובאירגון שירותי רפואה וסעד לנפגעי המלחמה, תפקיד שמילא אח״כ גם במלה״ע I.

ב1905 נבחר ל׳ ל„דומה״ (ע״ע) והיה חבר האגף הימני של המפלגה „הקונסטיטוציונאלית-דמוקראטית״ (קאד״טים). כשנוסדה „ברית הזמסטוו הכל-רוסית״ ב1915 נבחר ל׳ לנשיאה, וכשפרצה המהפכה הראשונה, הדמוקראטית, ב1917 (ע״ע רוסיה, היסטוריה) נתמנה ל׳ ב14 במארס לראש הממשלה הזמנית. אך השפעתו הממשית על מדיניות הממשלה היתה קטנה. ביולי התפטר מתפקידו וקֶרֶנסקי (ע״ע) נתמנה לראש-ממשלה תחתיו. אחרי המהפכה הבולשויקית ב1917 נאסר ל׳, אך הצליח להימלט וישב בפאריס עד יום מותו.

לָבוֹן (לוביניקר), **פִּנְחָס** (נו׳ 1904, קופיצ׳ינצה [גאליציה המזרחית]), מנהיג-פועלים ומדינאי ישראלי. ל׳ למד משפטים באוניברסיטת לבוב. היה בין מייסדיה של תנועת-הנוער החלוצית „גורדוניה״, וב1929 עלה לא״י והיה חבר בקבוצת חולדה. הוא מילא תפקידים שונים בהנהגת „חבר-הקבוצות״, „גורדוניה״ ומפא״י, שמטעמה נבחר ב1942 לוועד-הפועל של הסתדרות-העובדים. ב1949—1951 היה המזכיר הכללי של ההסתדרות, ומ1949 עד 1961 חבר-כנסת. ב1951—1952 היה שר-החקלאות, ב1952—1954 — שר בלי תיק, וב1954—1955 — שר-הבטחון בממשלתו של משה שרת (ע״ע). בפברואר 1955 התפטר מתפקיד זה, בעקבות כשלונה של פעולה בטחונית. ב1956 חזר ל׳ לתפקיד מזכיר ההסתדרות, והכניס שינויים מעמיקים במבנה „חברת-העובדים״ ומשק הפועלים (ע״ע [ה]הסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, עמ׳ 30; ארץ-ישראל, היסטוריה, עמ׳ 527/8 [כרך-מילואים]).

בעקבות פרטים שנמסרו באחד המשפטים על הפעולה הבטחונית שהביאה להתפטרותו מתפקידו כשר-הבטחון, דרש ל׳ בקיץ 1960 מד. בן-גוריון לטהר את שמו, בהנמקה שלא הוא נתן את ההוראה לביצוע הפעולה. דרישתו חוללה סערה ציבורית עצומה, שעמדה במרכז ההתעניינות המדינית בישראל בחורף 1960—1961 (ע״ע ארץ-ישראל, היסטוריה, עמ׳ 528/530, [כרך-מילואים]).

אע״פ שוועדה של 7 שרים קבעה בסוף 1960, של׳ לא נתן את ההוראה לביצוע הפעולה, גרם הסכסוך במפא״י לכך, שבתחילת 1961 הודח ל׳, בלחץ מפלגתו, מתפקידו כמזכיר ההסתדרות. הוא ותומכיו החלו להוציא בטאון, „מן היסוד״. נסיונו של לוי אשכול (ע״ע [כרך-מילואים]) ב1964 לפייסו לא הצליח, וב1965 פרשו ל׳ ואנשי „מן היסוד״ ממפא״י. הוויכוחים על פרשת לבון גרמו למריבות חריפות בתוך מפא״י, ותרמו לקרע בין אשכול לבין בן-גוריון, שהביא לפרישתו של בן-גוריון ממפא״י ולהקמת „רשימת פועלי ישראל״ (רפ״י). — חיבר: „בנתיבי עיון ומאבק״, 1968.

(ע״ע ארץ ישראל, היסטוריה, עמ׳ 534/5, [כרך-מילואים]).

ס.

לְבוֹנְטִין, (1) **זלמן דוד** (1856, אורשה [רוסיה הלבנה]—1940, תל-אביב), מחלוצי היישוב החדש בא״י. כבן למשפחה אמידה ומיוחסת קיבל ל׳ חינוך תורני-מסרתי, ובאופן פרטי למד לימודי-חול ושפות. הוא היה מראשוני „חבת-ציון״ (ע״ע) בעירו וייסד בה, ובחארקוב, אגודת מתיישבים, ששלחוהו לא״י לרכוש קרקעות בשבילן. בארץ ייסד את „ועד חלוצי יסוד-המעלה״, שהחליט להקים מושבה לעולים ש„יוכלו להתיישב על האמצעים שלהם, מבלי עזר וסעד מבחוץ״. לפי השקפותיו השתייך ל׳ לאגף „המעמד הבינוני״ של התנועה הציונית וסבר ש„נסיונות סוציאליסטיים וקומוניסטיים לא יוכל לעשות עם עני ודל כעמנו״. במכתביו לעתונים היהודיים ברוסיה קרא לעליית אמידים, ואף הזהיר במפורש מפני עליית מחוסרי-אמצעים. ב1882 קנה ל׳, בעזרת דודו העשיר, 3340 דונם אדמה, וייסד עליה את המושבה ראשון-לציון (ע״ע). מסיבות כלכליות נאלץ לחזור לרוסיה, ואת אדמתו מכר לבארון רוטשילד.

ז. ד. לבונטין
(מאוסף שברון בכיחס״פ הלאומי והאוניברסיטאי)

ל׳ הצטרף לתנועה הציונית מראשיתה, וב1901 נקרא ע״י הרצל לנהל את „אוצר התיישבות היהודים״ בלונדון. ב1903 יצא לא״י ויסד סניף ביפו בשם „חברת אנגלו-פלשתינה״ (The Anglo-Palestine Company [= אפ״ק]) שהפך אח״כ ל„בנק אנגלו-פלשתינה״. בהנהלתו נעשתה החברה למכשיר הכספי המרכזי של היישוב החדש, ולגורם הכלכלי-מדיני החשוב בארץ. בפרוץ מלה״ע I יצא ל׳ ללונדון ולפאריס לשם השגת כספים, אולם משנצטרפה תורכיה למלחמה, התעכב באלכסנדריה ופתח שם סניף של אפ״ק, שהגיש עזרה לפליטים ולמגורשי א״י. ל׳ השתתף במו״מ עם הבריטים שהביא להקמת „גדוד נהגי הפרדות״. ב1918 חזר לא״י ולפעולתו הבנקאית, וסייע במידה רבה לפיתוח היישוב ולרכישת קרקעות. ב1924 פרש והשלים את ספר-זכרונותיו מא״י „לארץ אבותינו״ (א״—ג׳, תרפ״ד—תרפ״ח), שאת חלקו הראשון פירסם עוד ב1884.

(2) **יחיאל יוסף** (1861, אורשה — 1936, תל-אביב),

סופר עברי, אחי (1). סיים לימודיו כמהנדס באוניברסיטת מוסקווה ושירת במקצועו במסה"ב ברוסיה ובפרס. כאחיו, היה גם הוא מראשתי „חובבי־ציון" וממייסדי אגודת „בני־ציון" במוסקווה (1884). ב־1891 החל לפרסם ב„המליץ" את מכתביו על חיי היהודים בפרס, בחתימת „חושי הארכי", שהפך מאז לכינויו הספרותי הקבוע. כן פירסם סיפורים מחיי היהודים ברוסיה מחוץ ל„תחום־המושב", וכתב סיפור גדול על ימיה הראשונים של „חיבת־ציון" בפטרבורג, בשם „מימי המעשה". גם הרומאנים האחרים שלו „שמעון עציוני" (תרנ"ט), „מבין הערפל" (תרע"ד) ו„השבועה" (תרצ"א), סובבים על הוויכוח בין המתבוללים והציונים ברוסיה שלפני המהפכה. י"ל כתב גם ספר על תורת החקלאות, „האכרות" (תרע"א). במלה"ע I ובעת המהפכה הרוסית שהה במוסקווה, ושם השתתף בהנהלת התנועה הציונית. ב־1920 נאסר עם שאר חברי הוועידה הציונית הבלתי־לגאלית במוסקווה, וב־1922 עלה לא"י. שני כרכי סיפוריו ורשימותיו יצאו לאור לאחר מותו („מן המיצר", ו„בין תקוה ויאוש", תרצ"ח), ובהם גם התחלה של אוטוביוגרפיה („ימי חיי").

י. יערי־פולסקין, ז. ד. ל', תרצ"ב; פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ג' (חלק ב'), 37/8, תרצ"ב; ד. ידידלוביץ [עורך], ראשון־לציון, מפתח: בערכו, תש"א; ד. סמילנסקי, עם בני דורי, 112–119, תש"ב.

י. ס.

לְבוֹף, אַנְדְּרֶה, ע"ע לְווֹף, אַנְדְּרֶה.

לְבוּשׁ

לְבוּשׁ — שם שנגזר משורש משותף לכל השפות השמיות, ופירושו כסות לגוף. מאותו שורש נגזרו גם השמות מלבוש ותלבושת.

א. המניעים להתלבשות. — הל' הוא אחד מן הדברים שהם בגדר „מותר האדם מן הבהמה" וכיסוי הגוף במלבושים הוא צעד חשוב בדרך התרבות האנושית, אף כי לא אחד מן הראשונים. אולם הממצא האתנולוגי מוכיח, כי הצורך להגן על הגוף מפני פגעי מזג־האוויר לא היה המניע העיקרי לכיסויו. האדם הקדמון היה עדיין מהלך עירום גם בארצות בעלות אקלים קר, בשעה שהיו כבר בידו הישגי תרבות אחרים, כגון כלי־אבן, נשק ואש. חלק גדול למדי מאוכלוסיית העולם לא נזקק לל' עד קרוב לימינו, ולא רק באיזורים החמים של אפריקה הטרופית, אלא גם בארצות בעלות אקלים קר. באוסטראליה המרכזית, בגינאה החדשה, ובארץ־האש בדרום ארגנטינה ישנם עדיין ילידים המהלכים עירומים (על כל פנים היה זה המצב עד לפני זמן לא רב). כשהזדמן לילדי ארץ־האש לראשונה בגד, לא התכסו בו, לדברי צ'. דארווין, אלא קרעו אותו לרצועות, לקשט בהן את גופם. פאפואים חולצים את החגורים העשויים קליפות־עץ או עלי־דקל, דווקא בימי גשם, פן יירטבו, והאסקימואים מהלכים עירומים בתוך בקתותיהם בטמפראטורה שהיא לעתים מתחת לאפס. ומעניין לציין, כי התנועות הנודיסטיות בקרב עמים אירופיים, הדוגלות, מטעמים שונים, בשיבה לעירום, הופיעו בעיקר דווקא באירופה הצפונית. כל זה מוכיח, כי גם תנאי מזג־אוויר קיצוניים אינם סיבה הכרחית לכיסוי הגוף. רק אחרי שהתחיל האדם להתלבש, הרגיש בצד הנוחות שבל' ובתועלתו להגנת הגוף, והל' הפך בשביל חלק גדול מן המין האנושי למצרך חיוני.

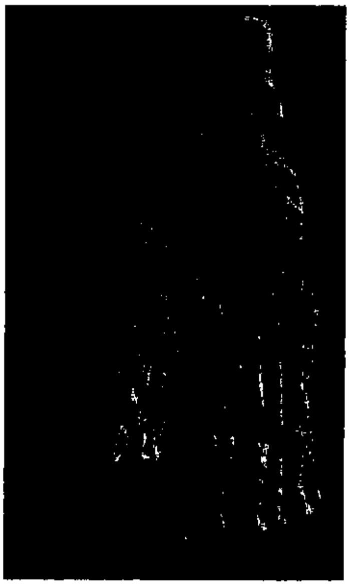
לפי הסיפור המקראי (ברא' ג, ז) היה רגש הבושה המניע הראשון לכיסוי אותם חלקי־הגוף שהם בגדר ערווה, וזו דעה נפוצה עד היום. אולם גם כאן טופח הממצא האתנולוגי על פני הסברה. האדם הפרימיטיווי אינו מתבייש בעירייתו. גם העמים המכסים חלק מן הגוף, אינם מכסים כולם אותו חלק. אמנם, על פי רוב, הל' הוא אצלם כיסוי אברי המין, אך יש עמים המקפידים יותר על כיסוי הטבור, הפנים, הגב, החזה או השת. יש גם שכיסוי אברי המין אינו משמש להסתרתם, אלא להבלטתם. נרתיקי־הגיד הקטנטנים של שבטים אינדיאנים במאטו־גרוסו (בראזיל) מכסים רק את העטרה; לעומת זאת נהוגים בגינאה החדשה המזרחית נרתיקי־גיד בגודל מוגזם ובצורת קרן. טעות היא גם לחשוב, כי כיסוי הגוף מעיד על צניעות והעירום על פריצות. הממצא האתנולוגי והנסיון בקרב עמי התרבות מוכיחים, כי אין כל יחס ישר בין צניעות וכיסוי הגוף. את המניע העיקרי לנוהג הנפוץ, לכסות את אברי המין, יש לחפש באמונות הקדומות, המייחסות להם כוח מאגי מיוחד, ובפחד מפני פגיעה בהם על־ידי כוחות מאגיים עויינים. מסתבר כי רגש הצניעות, במובן המלה באתיקה המינית, לא היה המניע לכיסוי הגוף; אדרבה, הנוהג לכסות את הגוף או חלק ממנו היה אחד הגורמים שתרמו להתפתחותו. כשהפך נוהג זה לכלל מוסכם של התנהגות חברתית, נחשבה כל סטיה ממנו כבלתי־צנועה, כלומר כבלתי־מוסרית. מושג הצניעות בלבוש שונה, לא רק מעם לעם ומחברה לחברה, אלא שהוא משתנה גם בקרב כל חברה במרוצת הזמן, בעיקבות הלכי־רוח חדשים, השפעות מן החוץ או קפריזות האפנה.

הדחף הראשון ללבישת בגדים בא, כפי הנראה, מכוח יצר ההתגנדרות, שהניע את האדם, כבר קודם לכן, להתקשט בתכשיטים, לסדר את השיער בתסרוקות שונות ולכסות חלקי־גוף, או אף את כולו, בציורי־קעקע. המלבושים הראשונים שלבש האדם, חגור אזור לחלציו, עור־חיה תלוי על גבו או רצועות פרווה קשורות לצוואר או לגוף, היו ספק דברי־ל' ספק דברי־קישוט. שרשו של יצר ההתגנדרות נעוץ בעיקר ברצון למצוא חן בעיני המין שכנגד. אולם יש גם גורמים אחרים המחזקים אותו: הרצון להצטיין ולהתבלט בחברה, להפגין על־ידי סימנים חיצוניים עושר, ייחוס, תפקיד או מעמד מיוחד, לעורר אצל הזולת יראת־כבוד או להטיל עליו אימה. מכאן התפתחו במרוצת הזמן טיפוסים מיוחדים של ל': בגדי מלכות ובגדי כהונה, ל' מיוחד למעמדות או למקצועות, מדים צבאיים ועוד.

גורם אחר חשוב בהתפתחות הל' יש לראות באמונה בכוח המאגי הנודע לפריטי ל' מסויימים, להגן על הגוף במלחמה או בציד, לשמש מגן בפני השפעה דמונית, לקרב או להרחיק את הזולת, להבטיח הצלחה, ועוד.

גם יצר החיקוי השפיע במידה רבה על התפתחות הל', כאן נודע תפקיד חשוב למגעים בין עמים. כובשים ונכבשים משפיעים אלה על אלה, יחד עם אמונות חדשות מתפשטות צורות לבישה אפייניות. המיסיונרים הנוצריים, למשל, עשו בקרב עמים פרימיטיוויים למען הפצת ל' דומה לזה האירופי.

ב. חמרי־הלבשה.– לגבי הזוג הראשון מזכירה התורה שני מיני בגדים: חגורות מעלי תאנה (ברא׳ ג, ז) וכתנות עור (שם ג, כא). נראה כי האדם הקדמון, שמחייתו היתה על הציד, לבש לראשונה את שלחי החיות שצד. אחרי שהפשיט את החיה, תלה את השלח על גופו בצורת מעיל־גב, לשם נוי, לשם התפארות בהצלחתו, ובוודאי גם למטרה מאגית, כדי לספוג לתוכו את תכונותיה הרצויות לו או כדי להידמות אל החיה ולמשוך את חברותיה אליו. ההגנה מפני הקור היתה בהתחלה תועלת־לוואי, אך הפכה במרוצת הזמן למטרה מעשית בפני עצמה. כבר בתקופת האבן למד האדם לעבד את השלחים, כדי לעשותם נוחים יותר ללבישה. בין מכשירי האבן של האדם הקדמון נמצאו מגרדים להסרת שיירי הבשר מן השלחים. בתקופה מוקדמת הומצאו גם שיטות בורסות, שאיפשרו להפוך שלחים לעור ולפרוות. גם מלאכת התפירה היא המצאה עתיקת־יומין. באתרים פרהיסטוריים נמצאו מרצעי אבן ומחטי עצם. כחוט שימשו גידים ורצועות עור. עמי הצפון נשארו נאמנים לעור ולפרווה, גם אחרי שעברו מן הציד לחקלאות כמקור מחיה. עמי התרבות עדיין משתמשים בפרוות כל׳ חרפי וגם כסימן חיצוני למעמד חברתי או לתפקיד חברתי.

ציור 1 אשה מסופוטאמית לבושה „קאונאקס" מפלון ממארי, מן האלף ה3 לפסה"נ (הלובר, פאריס)

אחרי שהחליף את הציד בגידול צאן ובהמות אחרות (הגמל בארצות המזרח, הוויקוניה והליאמה באמריקה הדרומית), למד האדם לנצל את צמרן לצרכי הלבשה. טכניקת הטויה והאריגה (ע"ע), הגיעה כבר בתקופה מוקדמת לרמה גבוהה. שיירים חרוכים של אריגי צמר מן האלף ה7 לפסה"נ נמצאו בקברים באנאטוליה. בהתחלת האלף ה2 לפסה"נ, ואולי עוד לפני כן, יצאו כבר מוניטין לאריגי הצמר הסוריים. באירופה מעידים שיירי אריגים מתקופת האלשטאט (המאה ה9 לפסה"נ) על רמה טכנית ראויה לציון. בטויה ובאריגה עסקו בעיקר נשים והן גם לבשו לראשונה בגדים מאריגי צמר, כשהגברים העדיפו עדיין בגדי עור. צמר כבשים שלא היה ראוי לטויה ושער בהמות אחרות נכבש ללבד (ע"ע), חומר ששימש גם הוא לצרכי הלבשה.

חומר הלבשה אחר מממלכת החי הוא המשי. בסין יצרו אריגי משי כבר בראשית התקופה ההיסטורית, ובהודו — לפחות מהתחלת האלף ה3 לפסה"נ.

בין חמרי ההלבשה מממלכת החי יש להזכיר גם את הנוצות. במיוחד רווח השימוש בהן לעשיית בגדי פאר ולקישוטם אצל עמי אמריקה המרכזית והדרומית (האצטקים, האינקה).

המקור השני של חמרי הלבשה הוא עולם הצומח. האדם הקדמון התכסה בקליפות עץ, בעשבים ובעלים, וכך עושים עדיין שבטים פרימיטיוויים רבים. מקלעות לכש, קני־סוף, קש ועוד, שימשו ומשמשים לצרכי ל׳. עם התפתחות החקלאות, התפשט השימוש בסיבי צמחים שגודלו במיוחד למטרה זו (פשתה, כותנה, קנבוס, יוטה ועוד), שהאדם למד לטוות ולארוג.

גם על חמרים מינראליים לא פסח האדם. מלבד השימוש במתכות לאביזרים וקישוטים, ואף לחלקי ל׳ ולכיסוי כל הגוף (השריונים למיניהם), אפשר להזכיר את צמר־הזכוכית, ממנו היו עושים בגדי נשים, ואת האזבסט, המשמש לייצור בגדים חסיני־אש. בתקופה החדשה תופש השימוש באריגים מסיבים סינתטיים מקום מתרחב והולך בהלבשה.

ג. טיפוסי הל׳ היסודיים הם החגור האזור לחלציים (באנגלית loincloth) ומעיל־הגב.

החגור התפתח מן האיזור (באנגל׳ girdle) הקישוטי, שקדם לו, על־ידי כך שתלו בו מין סינר (פנים ואחור או רק פנים; לעתים אף רק אחור). נראה כי היה זה בהתחלה לבוש נשי בעיקר. גם בזמן החדש נמסר על שבטים פרימיטיוויים שבהם רק הנשים לובשות חגורים, בעוד שהגברים הולכים עירומים. אצל שבטים שבהם לובשים שני המינים חגורים, הוא, בדרך כלל, רחב יותר אצל הנשים. יש שהחגור הנשי התפתח לחצאית ארוכה, בעוד שהחלק העליון של הגוף נשאר חשוף. אצל עמים רבים נשאר החגור לבושם העיקרי גם בתקופה ההיסטורית (למשל אצל המצרים הקדמים ועד היום בארצות טרופיות רבות). כתולדה של החגור יש לראות גם את ה„קילט" הסקוטי.

כאשר החלו מעבירים בין הירכיים את סרח יריעת הבד ששימשה כחגור, היה בזה צעד ראשון לקראת בגד מסובך יותר, המכנסיים. לחגור זה קראו הרומאים subligaculum, היוונים περισκελία, וקרוב לוודאי שזהו הבגד הנקרא „מכנסיים" במקרא (שמ׳ כח, מב ועוד).

מעיל־הגב היה בראשיתו עורה של חיה שנצודה. בשלב מאוחר יותר עשו אותו גם מחמרים צמחיים: קליפות עצים, מחצלאות ועוד, ולבסוף מיריעות אריגים. אין כמעט עם שלא לבש מעיל עשוי מיריעת בד כרוכה בצורות שונות סביב הגוף, מן השומרים ועד לימינו. ההימאטיון היווני, הטוגה האטרוסקית־רומית, הסארי ההודי, הבורנוס הערבי, השכמיה והרדיד הנשי הנקרא באנגלית shawl, הם כולם ואריאציות על נושא מעיל־הגב הפרימיטיווי. צורה מיוחדת של המעיל הפשוט נוצרה, כשעשו חור באמצע היריעה, להעביר בו את הראש.

ציור 2 לבוש מצרי פרעה מיקרינוס ואשתו, השושלת ה4, אמצע האלף ה3 לפסה"נ (המוזיאון לאמנות בבוסטון)

טיפוס זה של מעיל ידוע בעיקר בשמו הארואקאני פונצ'ו, כיוון שרואים בו לבוש דרום־אמריקני אפייני, אך הוא נפוץ גם באיזורים אחרים.

אף על פי שהאדם לא פסק עד היום מלהזדקק לטיפוס הפשוט של לבוש עשוי יריעת־בד אחת בלתי־גזורה־ותפורה (בלתי מחויטת), נעשה כבר בתקופה הפרהיסטורית צעד חשוב קדימה: המצאת מלאכת החייטות. כשאיחו בתפרים את שתי השפות המקבילות של יריעת בד, נוצר מין נרתיק צילינדרי פתוח למעלה ולמטה; וכשלבשו נרתיק זה וריתקו שפתו העליונה לכתפיים בעזרת כתפיות, תפרים או סיכות, התקבל המלבוש הנקרא כיטון (χιτών) אצל היוונים, טוני־קה אצל הרומאים, כיתינו אצל האשורים־בבלים וכותונת במקרא. בשלב מאוחר יותר תפרו את הכותונות משתי יריעות נפרדות, אחת קדמית ואחת אחורית. אורך הכותונת היה שונה, לפי המנהג והאופנה, ואפשר היה גם לשוות לה את האורך הרצוי בהזדמנויות שונות, על ידי הידוקה בחגורה וניפוח החלק העליון.

גם בדרך אחרת הגיע האדם למלבוש דומה, דהיינו על־ידי איחוי שפות הפונצ'ו בשני צידי הגוף, תוך השארת פתיחות להוצ־צאת הזרועות. על־ידי כך התקבלה כותונת שלא היתה זקוקה לאמצעי אחיזה בכתפיים ושהיו בה אתחלתות של שרוולים.

החגור והכותונת שימשו מלבושים לשני המינים, אלא שנראה כי במקומות שונים הקדימו הנשים ללבוש כותנות, בעוד שהגברים המשיכו זמן רב להסתפק בחגור. בזמן קדום למדי, אולי כבר במאה ה9 לפסה"נ, החלו נשים לובשות, כתחליף לכותונת, שני מלבושים נפרדים לחלק העליון והת־תחתון של הגוף: חולצה וחצאית.

המכנסיים הגזורים והתפורים הופיעו מאוחר למדי. באי־רופה לבשו הגאלים במאה ה3 לפסה"נ מכנסיים קצרים, עד הברכיים. הרומאים קיבלו אותם מהם יחד עם השם „בראקה" (bracae). ייתכן כי גם הגרמנים קיבלו אותם מן הגאלים, שמם בגרמנית עתיקה brok, מכאן השם האנגלי breeches. באסיה היו המכנסיים הארוכים מלבוש נפוץ אצל עמים רבים, כגון הפארתים, הסקיתים, הסארמאטים, עמי אסיה הקטנה ועוד. המכנסיים הארוכים נוצרו אולי כתחליף נוח יותר לחותלות, בהן נהגו עמים שונים לעטוף את השוקיים. ייתכן כי המטרה הראשונה היתה להגן על הרגליים מפני פגיעה בקרב, תוך שמירה על חופש התנועה. המכנסיים היו בזמן הקדום מלבושם של עמים או מעמדות מלחמתיים. אצל עמים שונים (ההודים, האצטקים) לבשו אותם רק אנשי צבא. גם אצל הרומאים לבשו לראשונה (במחצית השניה של המאה ה1 לספירה) החיילים בלבד את הבראקה הגאליים, ורק לאחר מכן נפוץ שימושם גם בקרב האזרחים. השמרנים התנגדו לחידוש, אבל אפילו צווים קיסריים לא הועילו. באירופה הצפונית נהגו ללבוש, כמו בארצות המזרח, מכנ־סיים ארוכים שהגיעו עד לקרסוליים. בגרמניה הצפונית נמצאו בביצות גוויות לבושות מכנסיים עם גרביים מחוברים אליהם, בדומה למכנסי הסריקו (stretch) הידועים של היום. המכנסיים היו בעיקר מלבוש גברי. בשלהי ימי הביניים החלו הנשים לובשות מכנסיים תחתונים מתחת לשמלות. כלבוש חיצוני לבשו הנשים מכנסיים רק בזמן החדש, ובלבישתם היה לעתים משום הפגנת תביעה לשיווי זכויות. בארצות האיסלאם לובשות הנשים מכנסיים רחבים הדומים לחצאיות סגורות למטה.

ציור 3. בגדי חצר בסין, מתקופת שושלת טאנג, המאות ה7—9; ציור על משי (המוזיאון גימה, פאריס)

אחרי שלמד להע־ריך את התועלת המ־עשית שבל' להגנת הגוף, התחיל האדם מרבה בבגדים מתוך התפנקות, רצון ל־התפאר או היכנעות לאפנה. הרומאים לבשו לפחות שתי טו־ניקות, ורבים הוסיפו טוניקה שלישית ורבי־עית. גם על היוונים, הלודים, הפריגים ועוד, מסופר שהרבו בבגדים. הנהוג ללבוש מתחת לל' החיצוני לבנים מאריגים קלים יותר, שאפשר לה־חליפם ולכבסם לעתים קרובות, התפשט באירופה בימי־הביניים המאוחרים. מצד אחד נועדו הלבנים להגן על הגוף מפני מגע עם האריגים הקשים של הבגדים העליונים, ומאידך להגן על הלבוש החיצוני היקר מפני הלכלוך שבמגע ישיר עם הגוף, שלא בכל התקופות דאגו במידה מספקת לנקיונו. מטעמים דתיים (סימן לחזרה בתשובה, סיגוף למירוק חט־אים) לבשו לעתים דווקא לבנים מאריג מחכך ומגרד (שק — ראה מל"ב ו, ל — או כותונת שיער).

בדרך־כלל אפשר לומר, כי צורת הגוף או חלקיו היא שהכתיבה את צורת המלבושים ואת ממדיהם. אולם ידועים גם מקרים של מלבושים שנועדו לשוות לגוף צורה שנראתה כרצויה. מלבושים כאלה גרמו לעתים שינויים אנאטומיים בני־קיימא. נזכיר במיוחד את השינוץ המופרז של המתניים, שהיה באפנה בתקופות שונות ואצל עמים שונים (עמים פרימיטיוויים ועמי תרבות). השימוש במחוכים (מן המחוך הפרימיטיווי של הפאפואים עד ל„קורסט" המסובך של נשי אירופה) במשך זמן רב היה גורם לשינוי בצורת הגוף, שגרר אחריו גם שינויים בתהליכי הנשימה והעיכול. כדוגמה אחרת יכול לשמש המנהג שהיה קיים בסין, ללחוץ את רגלי הבנות בנעליים קטנות, שמנעו את גידול הרגל. גם הרגלי־לבישה של מלבושים נורמאליים עשויים להשפיע על תהליכים בגוף (נשימת־חזה אצל הגברים המהדקים את המכנסיים בחגורה, לעומת נשימת־בטן אצל המשתמשים בכתפות).

ד. הל' בחיי החברה והפרט. — אף על פי שהדחף לכסות את הגוף צמח משרשים איראציונליים, ברור כי הל' איפשר שמירה יעילה על בריאות הגוף והרחבת איזור היישוב בשטחים בעלי אקלים קשה, ויש לראות בו צעד קדימה בהתפתחות התרבות. במידה מסויימת יכול הל' לשמש סימן לרמת התרבות החמרית (הציוויליזא־ציה). החל בתקופת התגליות הגאוגרפיות בסוף המאה ה15 ועד קרוב לימינו, היתה ההתפשטות הקולוניאלית של עמי אירופה במידה רבה מעין הטלת מרותו של האיש המלובש על האיש הבלתי־מלובש. מטעמים דתיים, מוסריים, ציוויליזאטוריים ומסחריים, השתדלו המעצמות הקולוניאליות להפיץ בין ילידי מושבותיהן ל' אירופי או דומה לו, או לפחות את השימוש בתוצרת תעשיית הטכסטיל האירופית בל'

ציור 4. בגדי חצר בסין, מתקופת שושלת צ׳ינג, המאה ה17; חיתוך־עץ (המוזיאון המטרופוליטאני, ניו־יורק)

המקובל אצלם. מאידך התפתח בקרב חילידים תהליך של אירופיאיזאציה מבחינת הל׳, במגמה להקטין את הפער החברתי בינם לבין הכובשים. בזמן החדש הוחש תהליך זה, עקב צרכיהן של המעצמות הקולוניאליות (בייחוד בשתי מלחמות העולם) שהכריחו אותן לגייס ילידים ולהלבישם מדי צבא אירופיים. הקטנת הפער בהופעה החיצונית תרמה חלקה להולדת תנועות שחרור במושבות. אולם ידועות גם תופעות הפוכות, כשילידי המושבות מתקוממים נגד התפשטות הל׳ האירופי, כדי להפגין את רצונם בעצמאות (תנועת השחרור של גאנדהי בהודו). גם בקרב עמי אירופה נהגו מיעוטים אתניים להפגין את ייחודם ואת רצונם באוטונומיה על־ידי שיבה אל תלבושת לאומית „מסרתית״, שהיתה לפעמים המצאת לאומנים ללא שרשים היסטוריים אמיתיים.

בשלבי התפתחותו הראשונים לא היה הבדל בין הל׳ הנשי והגברי. אבל במרוצת הזמן הפך דווקא הל׳ לסימן היכר חיצוני של המינים. החברה ראתה בהבדלה זו סייג בפני תופעות בלתי־רצויות (סטיות מיניות, פריקת עול המוסר), והתחפשות הגברים כנשים ולהיפך נאסרה בתקופות שונות בחוקים מפורשים (דב׳ כב, ה, וכן איסורים רבים מטעם הכנסיה הנוצרית). רק במסיבות מסויימות ניתן, בהיתר החברה, פורקן ליצר ההתחפשות (בתיאטרון, בנשפי המסכות של הקארנאוואלים). מרד האשה נגד מעמדו העדיף של הגבר בחברה התבטא לפעמים בגזרה הגברית של הל׳ הנשי (למשל החליפה „טאיֵר״ tailleur). בימינו לובשות נשים בהמוניהן בגדי גבר, לרגל השינוי בתעסוקתן ובמעמדן בחברה. — בהקשר זה יש להזכיר תופעה חדשה, אולי רק חולפת, את ל׳ ה„ביטניקים״ למיניהם, שבו טושטש כל הבדל חיצוני בין גבר לאשה. בזלזול בכל המוסכמות בעניין ל׳, באדישות לתגובת הזולת, או ברצון לעורר את רוגזו על־ידי הופעה מוזרה, או אף דוחה, מפגין נוער מתמרד את מחאתו נגד סדרי החברה.

יצר ההתגנדרות, שדחף את האדם לראשונה לכסות את גופו, פעל גם לפיתוחו של הל׳. חיזור הגבר אחרי האשה, ומאידך מאמצי האשה למשוך אליה את תשומת־לבו של הגבר, הם מניעים חזקים לשיפור הל׳, להידורו ולגיוונו. עם התפתחות התרבות והיווצרות שכבה חברתית הנהנית מרווחה מסויימת, היכולה, איפוא, לתת את דעתה על דברים שאינם קשורים ברכישת המזון היומיומי, זוכה הל׳ לתשומת־לב החורגת מעבר לתפקידו המעשי. הרגש האמנותי המתעדן, הטעם האינדיווידואלי, המשתחרר, בשלבים מסויימים של ההתפתחות החברתית, מכבלי המסורת הקונפורמיסטית, שינויים הדרגתיים או מהפכניים באווירה הרוחנית, כל הגורמים הללו, וגם רבים אחרים, נותנים את אותותיהם במידה שוה ומשתנה בצורת המלבושים, בחמריהם ובצבעיהם, וכן בהרגלי ל׳. הם יוצרים אותה תופעה מורכבת ומסובכת הנקראת אפנה (ע״ע), המתמיהה לא פעם באופי הקאפריזי הנודע לה לכאורה.

אצל גברים ונשים גם יחד משמש הל׳ לציון המעמד החברתי. הנטיה להתבלטות בל׳ הביאה לעתים לידי הפרזות, שהכריחו מחוקקים לחקוק חוקי צנע, שהסדירו את צורת הל׳ של המעמדות ודאגו לשמירה על ההבדלים החברתיים. אמנם החוקים לא הועילו הרבה, אבל בזמן החדש מסתמן תהליך של דמוקראטיזאציה בל׳, השואף לטשטוש ההבדלים בהופעתם של בני מעמדות שונים. עם התפתחות התעשיה, ניסו פועלים בעלי תודעה פרולטארית, במאה הקודמת ובתחילת המאה שלנו, להיבדל באופן הפגנתי מצורת־הל׳ „הבורגנית״, אך ל׳ ספציפי פרולטארי לא בא לעולם, ועם שיפור מצבם הכלכלי, עברו הפועלים ברצון לל׳ הבורגני. מן הל׳ המיוחד של בעלי המקצועות החפשיים נשארו בזמננו שרידים (גלימת השופט והפרקליט בבית המשפט, הגלימה והכובע האקדמיים בטקסים). עם זאת שמרו שני מעמדות, הצבא והכמורה, על ל׳ ספציפי.

על הל׳ הצבאי ע״ע מדים.

גם לל׳ הכמורה יסוד מאגי. בפרטיו ניכרת היטב המסורת המאגית־סמלית, בייחוד בבגדי־השרד, שבהם משמשים בקרדש. ל׳ בעל אופי מקודש, שמרני הוא מטבעו. כמעט בכל הדתות חלו שינויים קלים בלבד בל׳ הכמורה. פילוגים או ייסוד קבוצות דתיות חדשות היו, על־פי רוב, גורמים לשינויים בל׳. השינויים בל׳ הכמרים והנזירים הקאתוליים, שאושרו ע״י ועידת הוואטיקאן ב1962—1965, מטרתם היא דווקא להקטין את המרחק המפריד בין הכמורה והעולם החילוני ולאפשר לה השפעה גדולה־יותר עליו, ע״י הידוק שילובה במסכת החיים המודרניים.

ציור 5. לבוש המאה ה18. גבר לובש „קוט״ ו„סירקו״ בלי שרוולים. תבליט מן הקאתדראלה של אמיין

התפתחות החיים העירוניים גרמה בכל מקום ליצירת פער בין הל׳ העירוני, שגילה נטיה לשינויים תדירים בעקבות תמורות אפנה והשפעות מן החוץ, ובין הל׳ הכפרי, שנטה לשמרנות ולנאמנות למסורת. לכן נחשב הל׳ הכפרי בצדק כל׳ הלאומי. בניגוד לל׳ העירוני, שהתפתח בכיוון לאחידות בינלאומית, לא השיג הל׳

הכפרי אפילו אחידות לאומית, אלא התפלג לל״ רגיונאליים (דוגמות של ל׳ רגיונאלי ע״ע אוקראינה, עמ׳ 169, ברטניה, עמ׳ 686, דלמטיה, עמ׳ 655, הונגריה, עמ׳ 835, יוגוסלויה, עמ׳ 298, יון, עמ׳ 414). בימינו מיטשטשים והולכים הבדלי הל׳ בין הכפר לעיר, אך מדינות רבות עושות מאמצים לשמור על הלבוש הרגיונאלי או להחיות אותו, הן לחיזוק הרגש הלאומי, והן לשם משיכת תיירים.

קבוצות פוליטיות משתמשות לפעמים בל׳ להפגנת רעיונותיהם. מהפכני 1789 בצרפת לבשו מכנסיים ארוכים, כסימן להתנגדותם למשטר הישן, אשר את סמלו ראו במכנסיים הקצרים. כל׳ מהפכני נחשב אז גם המקטורן הקצר שנקרא „קארמאניול״ (carmagnole). בימינו לבשו קבוצות פוליטיות, כגון הפאשיסטים באיטליה, הנאצים בגרמניה ועוד, מדים מיוחדים, שהיתה להם השפעה פסיכולוגית על הלובשים וכוח תעמולתי כלפי חוץ.

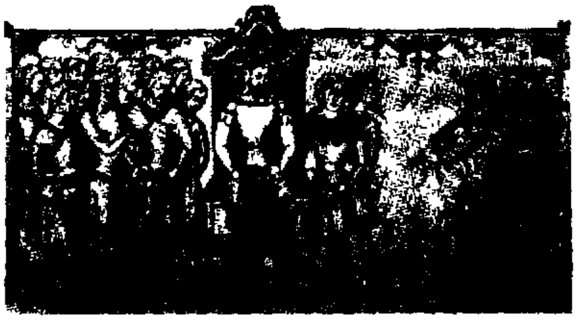
במשך חייו משנה האדם את לבושו לרגל התקדמותו בגיל והשינויים במעמדו בחברה. היו תקופות שבהן הלבישו ילדים בחיקויים מגוחכים של בגדי מבוגרים. אבל הכלל הוא כי ל׳ הילדים נבדל מזה של המבוגרים. אצל עמים פרימיטיוויים ניכרות קבוצות־הגיל לפי פרטים בל׳, בקישוט או בתספורת. הנישואים מחייבים שינוי בל׳, בייחוד אצל הנשים. הבדלים אלה נעלמו רק בזמן החדש, כשאופנת „הנעורים הנצחיים״ חייבה את האשה להסתיר את סימני ההתקדמות בגיל. נקודות מפנה בחיי האדם, וכן מעמדים חגיגיים מצויינים בלבישת בגדים מיוחדים (שמלת החתונה, תלבושת ערב, בגדי שרד למיניהם). מותו של איש גורם לשינויי ל׳ אצל קרוביו (קריעת בגדים, בגדי אבל, בגדי אלמנות). לל׳ נודעת השפעה פסיכולוגית על הלובש אותו. בגדי חג יוצרים מצב רוח חגיגי, בגדי שרד מגבירים את הבטחון העצמי, לבישה מתמדת של מדי צבא, בגדי כמורה או נזירות וכד׳ משפיעה על אופיו של אדם, על הליכותיו ותגובותיו.

בתקופה הקלאסית לבשו היוונים והרומאים בגדים לבנים וראו בצבעוניות הל׳ סימן לטעם בארבארי. אולם רוב העמים העדיפו בגדים צבעוניים. בחירת הצבע אינה מקרית ואינה נובעת רק מנימוקים אסתטיים. אמונות מאגיות השאירו את רישומן בתחום זה. האדום נחשב כמגן מפני מזיקים, עין־הרע וכד׳. אצל הסינים האדום הוא סמל האושר. כצבע הדם, מעורר האדום אסוציאציות מלחמתיות וגם אֶרוֹטיות. התנועות הסוציאליסטיות רואות בצבע זה את סמל המהפכה. גם אצל עמי האיסלאם קיימת נטיה לצבע זה (התרבוש האדום; צבע הדגלים של רוב ארצות האיסלאם). אין פלא כי לצבע האדום היה תמיד מקום נרחב בל׳ העמים. — שחור הוא צבע האבל אצל עמים רבים, אך בתפקיד זה משמשים גם צבעים אחרים: הסגול בכנסיה הקאתולית, הלבן אצל עמים סלאוויים. השחור הוא גם צבע החגיגיות (תלבושת ערב, גלימת אנשי דת רבים). הצבע הלבן מסמל את הטוהר (שמלת הכלה אצל רוב העמים, הקיטל והטלית אצל היהודים). הצהוב הוא צבע גלימותיהם של הנזירים הבודהיסטיים. וכן יש גם לצבעים האחרים ערכים סמליים. לעתים שימשו הצבעים להפרדה בין קטגוריות אֶתניות או דתיות באוכלוסיה. בארצות האיסלאם נאסר על יהודים ונוצרים לחבוש מצנפת לבנה; גם צבע המעילים נקבע על־ידי השלטונות, כדי להבדיל בין מאמינים לכופרים.

המשמעות המאגית, שהיתה לל׳ בשחר ימיו, דבקה בו תקופה ארוכה, ובתחומים מסויימים עד לימינו. מלבושיהם של קדושים ומנהיגים דתיים, לעתים גם של מלכים וראשי שבטים, נחשבו כמקודשים מכוח מגעם עם גוף לובשיהם, ויוחסה להם הסגולה לעשות נסים, במיוחד לרפא חולים, גם כשלא היו על גופם, ואף לאחר מותם. עד היום שומרים ומעריצים מלבושים כאלה כשרידי קודש. עמים פרימיטיוויים מאמינים כי הנוגע בבגדי ראש שבט מתחייב בנפשו.

האמונה בזהותיות בין הל׳ ולובשו משמשת יסוד לפעולות מאגיות. המחזיק בבגדו של אדם או בחלק ממנו, שולט על בעל הל׳ שליטה מאגית, המנוצלת בייחוד לכישופים, אף אצל עמי תרבות בימינו. גם המאגיה השחורה משתמשת בבגדים. שריפת ל׳ האויב גוררת אחריה את מותו. מלבוש אשה כמוהו כגוף אשה, ואצל עמים רבים אסור לנגוע בו לפני היציאה לציד, לדיג או למלחמה. מסירת בגד או החלפת בגדים היא אחת הצורות של כריתת ברית ידידות או אהבה. אצל עמים רבים נוהגים בני הזוג הבאים בברית הנישואים, להגיש זה לזה מלבושים במתנה. על השימוש המאגי־סמלי במלבושים בטקס הנישואים — ע״ע חתֻנה, עמ׳ 267.

ביחסים מדיניים (בין שליטים לבין שריהם או בין שליטים של מדינות שונות), היתה למתן מלבושים משמעות של גילוי כבוד מיוחד, של יצירת קשרי נאמנות הדדית או של חידוש וחיזוק הקשרים. קיסרי ביזנטיון ומלכי פרס נהגו לשלוח בגדי־פאר למושלי הפרובינציות או לשליטים בעלי־ברית. במצרים הממאלוכית היו בגדי־הכבוד, כלעה (خلعة), מסווגים לפי חשיבות מקבליהם (אנשי צבא, פקידים בכירים, אנשי־רוח). בתורכיה נתן השולטאן לעתים במקום בגדי־פאר בעין את שוויים בכסף.

ציור 6 לבוש המאה ה14 אבירים לבושים „פורפואן״
מיניאטורה מכ״י של „רומאן המלך מליאדיס״

ה. הל׳ אצל עמי התרבות בתקופה העתיקה. שומר, בבל ואשור. עד לסוף האלף ה4 לפסה״נ לבשו השומרים פרוות כבשים בצורת חגור מוארך (מעין חצאית) ושכמיה או מעיל קצר או ארוך, פתוח מלפנים וללא שרוולים, מקושט בגדילים על שפתו התחתונה. במחצית הראשונה של האלף ה3 לפסה״נ החלו משתמשים באריגי צמר עבים, שפניהם השעירים חיקו את מראה הפרווה. למעיל הצמר קראו האשורים, שירשו בגד זה מן השומרים, גנוּפה, והיוונים, שהכירו אותו אצל הפרסים, „קאונאקס״ (καυνάκης). גם הנשים השתמשו בזמן הקדום בבד הקאונאקס וכרכו את היריעה בצורה לוליינית מסביב לגוף (ציור 1). מאוחר יותר לבשו כותונת ארוכה ומעליה רדיד מבד צמר. האשורים והבבלים השתמשו באריגי צמר, פשתה וכותנה צבועים ורקומים. השמלה הארוכה, מלבושם העיקרי של שני המינים,

היתה בלי שרוולים. הנשים הידקו אותה במתניים בחגורה והוסיפו לה שרוולים קצרים. השמלה הגברית נתקצרה במרוצת הזמן ושרווליה הוארכו עד לפרק היד. מלכים ונושאי משרית עטו מעל לשמלה מעיל־רדיד כרוך בצורה לוליינית, או בצורות אחרות שונות, סביב הגוף (ע״ע אשור, בבל). הפרסים, שכבשו את בבל במאה ה6 לפסה״נ, סיגלו לעצמם את הל׳ הבבלי והוסיפו לו מכנסיים צבעוניים ארוכים ומעיל קצר עם שרוולים, ה„קאנדיס״ (κάνδυς).

מ צ ר י ם. עד לימי השושלת ה18 (המאה ה16 לפסה״נ) היה עיקר לבושו של הגבר המצרי חגור (שֶׁנדית במצרית) לבן מאריג פשתה או כותנה. מלכים ופקידים רמי־מעלה לבשו חגורים צבעוניים, שחלקם הקדמי היה מסודר בצורת סינר משולש מבד מוקשה. מאוחר יותר הוסיפו, מעל לחגור, מין חצאית ארוכה ומעיל עם שרוולים קצרים וגדילים על שפתו התחתונה. הבגדים העליונים היו מאריג פשתה עדין, לעתים שקוף לגמרי (ציור 2). כל החידושים הללו נגעו לחברה הגבוהה, בעוד שהאיכרים ודלת העם הוסיפו להסתפק בחגור הפשוט. עבדים, שפחות וילדים הילכו עירומים. כהנים הוסיפו לל׳ המקובל פרוות נמר שנתלתה על הכתף הימנית. חיילים לבשו סינר עור, ובמלחמה גם זיג עור. ל׳ האשה היה שמלה ארוכה והדוקה מאד. לעתים היתה השמלה מחולקת לחולצה צרה וחצאית רחבה, שהיו מחוברות בתפירה. מימי השושלת ה18 ואילך נעשה הלבוש הנשי רפוי יותר ורב־קפלים, מעל לשמלה לבשו גם הנשים מעיל שקוף מקופלל. כחומר הלבשה השתמשו באריגי פשתה, על פי רוב לבנים, אך בחוגי החברה הגבוהה גם צבעוניים או שקופים. את הראש כיסו המצרים במטפחות. רוב העם הלך יחף, אבל בני השכבה העליונה נעלו סנדלים מעור או מפאפירוס. בתקופה ההלניסטית הושפע הל׳ המצרי מהאפנה היוונית והרומית.

כ ר ת י ם. הממצא הארכאולוגי (פסלונים, חותמות, ציורי קיר וציורים על כדים) סיפק ידיעות מפורטות למדי על הל׳ הכרתי בתקופת הזוהר של האי (האלף ה2 לפסה״נ). אפייֿנית לו במיוחד השאיפה להצר את קו המתניים עד לגבול האפשרות, אצל נשים וגברים כאחד. משערים כי שני המינים לבשו בנעוריהם מחוכים ששיוו לגופיהם את הצורה המכונה „מתני־צרעה״ (״wasp-waist״ באנגלית), שנחשבה אצלם כשיא האלגאנטיות. הגברים חגרו חגורים, לעתים עם נרתיק לאבר המין, ולעתים עם רצועת בד נוספת שעברה בין הירכיים והפכה את החגור למעין מכנסיים קצרים. את החלק העליון של הגוף כיסו הגברים בעונה הקרה במעיל קצר או בשכמיה. בחברה הגבוהה לבשו הגברים מעיל ארוך צבעוני ורקום. מחוץ לבית נעלו מגפיים. הלבוש הנשי היה מורכב מחצאית ארוכה ורחבה דמויית־קרינולינה ומקושטת במפרחיות, וחולצה הדוקה (אולי מין מחוך) עם שרוולים קצרים, שהשאירה את השדיים חשופים (לפעמים כוסו בצעיף שקוף). החולצה והחצאית הודקו במתניים בחגורה. על החצאית נהגו לחגור סינר. מחוץ לבית עטו מעיל ארוך או שכמיה, בדומה לגברים. הל׳ הנשי הצטיין בשפע של צבעים עזים וברקמה עשירה. חמרי הל׳ העיקריים היו אריגי פשתה וצמר. בכרתים מופיע לראשונה הכובע הנשי במבחר עשיר של דגמים (ע״ע אגאית, הציוויליזציה ה־, עמ׳ 347/8).

י ו ו ן. הל׳ היווני הצטיין בפשטותו, באחידותו היחסית, למרות תפוצת היוונים על פני שטחים נרחבים ומרוחקים זה מזה, וביציבותו במשך תקופה ארוכה מאד. בין הל׳ הגברי והנשי לא היה הבדל עקרוני. שניהם היו מורכבים מכיטון (χιτών), מין כותונת, והימאטיון (ἱμάτιον), מין גלימה. בהתחלה היו שני המלבושים יריעות בד מלבניות, שנכרכו בצורות שונות מסביב לגוף. הדורים העדיפו אריגי צמר, היונים — אריגי פשתה. בתקופה הקלאסית שימשו שני החמרים זה בצד זה ביוון כולה. בדרך כלל אהבו היוונים מלבושים לבנים, אולם לא התנזרו אף פעם כליל מבגדים צבעוניים או מקישוט הבגדים הלבנים ברצועות רקמה. החל במאה ה4 לפסה״נ גברה הצבעוניות בל׳ הנשי. בל׳ הגברי קדם לכיטון האכסומיס (ἐξωμίς), יריעת בד צמר כרוכה מסביב לגוף ופרופה על הכתף השמאלית, שנשאר לבושם של עבדים ובעלי־מלאכה, גם לאחר שנפוץ הכיטון, הנבדל ממנו בזה שהיה פרוף או תלוי בכתפות בשתי הכתפיים. צורה אחרת של כיטון נוצרה ע״י התקנת פתחים לזרוע אחת או לשתי הזרועות ביריעת בד. ע״י חיבור שפות היריעה בתפרים, הפך הכיטון לכותונת ממש. בספארטה הגיע הכיטון עד לברכיים, באתונה היה ארוך יותר, עד שהתפשטה גם שם, במאה ה5 לפסה״נ, האפנה הדורית. את הכיטון היו מהדקים במתניים בחגורה, כשחלקו העליון תפוח במקצת. מחוץ לבית לבשו מעליו את ההימאטיון, יריעת בד כרוכה מסביב לגוף ללא כל פריפה, תוך יצירת קפלים אלגאנטיים. גברים עטו לפעמים את ההימאטיון ישר על הגוף, בלי כיטון מתחתיו. במאה ה5 לפסה״נ נפוץ באתונה השימוש בגלימה דורית קצרה, הטריבון (τρίβων), שנחשבה מימי סוקראטס ואילך, כגלימת פילוסופים והפכה למעין סימן היכר לבני האסכולות הקינית והסטואית. אנשי־צבא, פרשים ואפבים עטו גלימה ממוצא תסאלי־מאקדוני, את הכלאמיס (χλαμύς), יריעת בד צמר שנתלתה בכתף השמאלית ונפרפה על הכתף הימנית. לרגליהם נעלו היוונים סנדלים. האפבים חבשו כובע לבד רחב־שוליים, ה„פֶּטאסוֹס״ (πέτασος).

ציור 7. לבוש פלורנטיני באמצע המאה ה15. פרט מציור על שידה (גאלריית האקאדמיה, פירנצה)

נשי יוון לבשו בזמן הקדום את הפפלוס (πέπλος), יריעת בד שעטפה את הגוף, נפרפה בשתי הכתפיים בסיכות ונשארה פתוחה באחד הצדדים. רוחב היריעה עלה על גובה הגוף, *והשפה העליונה נתקפלה כלפי חוץ*. במרוצת הזמן פינה הפפלוס את מקומו לכיטון, שהיה דומה בכל לזה שתואר בל׳ הגברי, אלא שהיה ארוך יותר והיו לו שרוולים. גם הנשים עטו הימאטיון, נעלו סנדלים וחבשו כובע חרוט רחב־שוליים, „התוליה״ (θολία), (דוגמות של ל׳ יווני, ע״ע אורסטס, עמ׳ 310, אורפוס, עמ׳ 314, יוונית, לשון ותרבות, עמ׳ 582, טנגרה עמ׳ 821).

ה א ט ר ו ס ק י ם. בזמן הקדום הסתפקו הגברים בחגור, שהפך, לאחר מכן, למכנסיים קצרים. עם חדירת השפעה יוונית, במאה ה6 לפסה״נ, סיגלו האטרוסקים לעצמם את הכיטון. הגברים עטו מעליו גלימה צבעונית ורקומה, ה„טבנוס״, אשר ממנה התפתחה הטוגה הרומית. הנשים לבשו כיטון ארוך עד לקרסוליים, עם שוליים רקומים, ומעליו רדיד צבעוני, מצוייר או רקום, קצר יותר מן הטבנוס הגברי (ע״ע אטרוסקים, עמ׳ 584 והתמונה הצבעונית). גברים ונשים נעלו נעלי עור עם חרטום מורם, דגם שמקורו, כנראה, במזרח התיכון. אנשי צבא לבשו, מעל לכיתון קצר מאד, שריון ברונזה (ע״ע אטרוסקים, עמ׳ 577).

ה ר ו מ א י ם. בזמן הקדום היה הלבוש התחתון (indumentum) היחיד החגור (subligaculum או licium). מעליו עטו, ישר על הגוף, את הטוגה, גלימה שלבישתה היתה זכותו של האזרח הרומי. כך נהגו שמרנים עד לימי אוגוסטוס, אך בינתיים נפוץ המנהג ללבוש כלבוש תחתון שני את הטוניקה, כותונת צמר או פשתה עם שרוולים קצרים, שהודקה במתניים בחגורה והגיעה עד לברכיים. הטוגה היתה יריעת אריג צמר לבן, גזורה בצורת אליפסה או חצי־עיגול. שארכה היה פי שלושה בערך ורחבה פי שניים בערך כגובה לובשה. לבישתה היתה מסובכת למדי. הדרך הרגילה היתה לתלות אותה מאחור על הכתף השמאלית, להעבירה תחת הזרוע הימנית, באופן שתכסה את פני הגוף, ולהפשיל קצה שוב על הכתף השמאלית, כדי שירד על הגב. דאגה מיוחדת הוקדשה לסידור אסתטי של הקפלים. בשעת פעולה פולחנית היו מכסים גם את הראש בטוגה (ע״ע אוגוסטוס, עמ׳ 645). קטינים ופקידים גבוהים נשאו את ה„טוגה פרטקסטה״ (toga praetexta), שהיתה מקושטת בפס ארגמן על שפתה. במשך הזמן איבדה הטוגה את הפופולאריות, בהיותה יקרה ולא־נוחה, ובתקופה הקיסרית היה צורך בצווים מיוחדים, שחייבו את השימוש בה לפחות בהזדמנויות חגיגיות. החל במאה ה2 לסה״נ נדחתה בחיי יום־יום על ידי ה„פאליום״ (pallium), גלימה קלה שדמתה להימאטיון היווני. בסעודות ונשפים נהגו ללבוש את ה„סינתסיס״ (synthesis), בגד צבעוני קל, שדמה בחלקו העליון לטוניקה, בעוד שחלקו התחתון היה רחב והזכיר את קפלי הטוגה. במזג אוויר רע ובנסיעות השתמשו בפנולה (paenula), מעיל שהיה דומה ל„פונצ׳ו״ הדרום־אמריקני. הרומאים, גברים ונשים, נעלו סנדלים מטיפוס ה„קאלקאוס״ (calceus), סוליות עור מוחזקות ברצועות קשורות סביב הרגל. החיילים לבשו מכנסיים קצרים (femoralia או feminalia) וטוניקה קצרה מתחת לשריון, ונעלו מין מגפיים „קאליגה״ (caligae), שהשאירו את האצבעות חשופות.

לבושן התחתון של הנשים כלל מלבד החגור גם חזיה עשויה מרצועת עור (strophium או mamillare). מתחת לטוניקה הארוכה, בעלת שרוולים ארוכים, שנקראה „סטולה״ (stola), לבשו, בדרך כלל, טוניקה קצרה בלי שרוולים (subucula). את הסטולה הידקו בשתי חגורות, אחת במתניים, השניה מתחת לשדיים. גלימת הנשים, הפאלה (palla), היתה דומה להימאטיון (ע״ע יוון, עמ׳ 516). בתקופה הקיסרית פינתה הפשטות המסרתית הרומית את המקום לגנדרנות מופרזת, במיוחד בלבוש הנשי. אריגים עדינים מסוריה ומשי מסין דחו את האריגים האיטלקיים הפשוטים והנטיה לססגרניות גברה. נשי העשירים לבשו בבגדי ארגמן ותולעת שני, רקומים בחוטי זהב תוך שיבוץ פנינים ואבני־חן.

ה ג א ל י ם. — פרט למכנסיים (bracae) שלבש הגבר, היו שאר המלבושים משותפים לשני המינים: טוניקה עם שרוולים ארוכים או קצרים, לפעמים אף שתי טוניקות, התחתונה ארוכה, העליונה קצרה יותר. מעל לטוניקה עטו גברים ונשים את הסאגום (sagum), מעיל צמר קצר, או במזג אוויר רע, מעיל ארוך עם ברדס (bardocucullus או caracalla). מעיל זה הפך לל׳ שבאפנה ברומא בסוף המאה ה2 לסה״נ. נשים עטו גלימה דומה ל„פאלה״. לבושם של אנשי־הצבא השתנה במשך הזמן. היו שלבשו שריון ועליו מעיל ארוך ורחב, שירד מן הכתפיים על הגב. בדרך כלל אהבו הגאלים בגדים צבעוניים, אבל הכהנים (הדרואידים) לבשו טוניקות לבנות בשעת העבודה. אחרי הכיבוש הרומי הושפע הל׳ הגאלי מהל׳ הרומי ולהיפך. החל במאה ה4 נפוץ בגאליה המנהג ללבוש מתחת לטוניקה כותונת קצרה (camisia). גברים ונשים נעלו סנדלים, ולעתים לבשו גם גרבי צמר.

ה ג ר מ נ י ם. — בין השבטים הגרמניים השונים היו הבדלי ל׳, אולם, בדרך כלל, לבשו שני המינים כותונת בלי שרוולים וגלימה שנפרפה בסיכה. הגברים לבשו, נוסף לזה, מכנסיים ארוכים, אך שבטים אחדים הסתפקו בכריכת חרתלות סביב השוקיים. הגרמנים הרבו ללבוש מעילי פרווה. במידה שהתהדקו הקשרים עם הרומאים, קיבלו הגרמנים את האפנה הרומית ובחברה הגבוהה גברה הנטיה להתהדרות בל׳. בתקופה המרובינגית והקארולינגית הרבו הפראנקים בשימוש באריגים צבעוניים יקרי־ערך ובעיטור הבגדים ברקמות בחוטי זהב, ואף בשיבוץ אבני־חן ופנינים. הנשים לבשו, מעל לשמלה ארוכה, מעיל שהגיע עד לקרסוליים. השמלה היתה לעתים ארוכה מאד ואת השובל הרימו וכרכו סביב אחת הזרועות, כדי שלא ייגרר על האדמה. המוני העם הוסיפו להתלבש בפשטות, אך גם כאן חלו שינויים במרוצת הזמן. חותלות השוקיים הוחלפו בגרביים ארוכים. את קצות המכנסיים, שנעשו צרים יותר, היו קושרים בשרוכים אל השוקיים. גברים ונשים נעלו נעלי עור, הגברים לעתים גם מגפיים. הנשים כיסו את ראשיהן בצעיף מסודר בצורת מצנפת.

ו. ה מ ז ר ח ה ר ח ו ק. הל׳ המסרתי של הגבר ה ס י נ י מורכב בעיקר ממכנסיים, שמלה ארוכה ורחבה, פשוטה או מקושטת ברקמה, בהתאם למעמד החברתי או לתפקיד הרשמי, ומעיל־כפתאן עם שרוולים ארוכים. עשירים הרבו בשימוש במשי ובפרוות. כללים נוקשים קבעו את צורת ל׳ הפקידים למיניהם, ודרגתם ניכרה גם לפי צבע מלבושיהם. מעילי המאנדארינים היו מקושטים ברקמות בחוטי זהב. הנשים לבשו בזמן הקדום כפתאן תחתון לבן וכפתאן עליון צבעוני, ארוך עד לקרסוליים, עם שרוולים ארוכים מאד. מאז המאה ה17 החלו הנשים לובשות מכנסיים ארוכים ורפויים,

ומעליהם שמלה עם שרוולים ארוכים (ציורים 3 ו41). בזמן החדש לובשים שני המינים, אם לא עברו לתלבושת אירופית, מכנסיים ארוכים או קצרים וז'אקט קצר רפוי ומשופל. הל' הסיני התפשט גם בשאר הארצות של המזרח הרחוק, אף כי בכל מקום בשינויים מסוימים. בקוריאה היה קיים משרד ממשלתי מיוחד, שקבע את פרטי הל' לכל מעמד חברתי ולכל דרגת פקידות.

יפאן קיבלה במאה ה3 לסה"נ את טכניקת אריגת המשי מקוריאה ואת האָפנה של הל' מסין. האפנה הסינית נפוצה במיוחד בחוגי האצולה ובחצר הקיסר. מלבוש יפאני מסרתי, משותף לשני המינים, שהאריך ימים עד לזמננו, על אף כל ההשפעות הזרות, הוא הקימונוֹ (ע"ע אוטמרה, עמ' 800, ז'נר, עמ' 30—929).

בהודו לבשו הגברים בזמן הקדום רק חגור והנשים מין חצאית, אך במרוצת הזמן נוספו גלימות מיריעות בד שנתלו בגוף או נכרכו סביבו. במאה ה16 הושפע הל' ההודי מן הל' המוסלמי של אסיה המרכזית. הגברים לבשו אברקיים וחולצה עם שרוולים ארוכים וחבשו מצנפת. הנשים לובשות חולצה וחצאית ארוכה ומעליהן יריעת אריג כרוכה בצורות שונות סביב הגוף, ה„סארי", המכסה לעתים גם את הראש (ע"ע הדו, עמ' 559).

בזמן החדש מתפשט בכל ארצות המזרח הרחוק הל' האירופי; אחרי מלה"ע II גובר תהליך זה, בייחוד ביאפאן.

ז. אמריקה לפני קולומבוס. אצל האצטקים היה לבושו העיקרי של הגבר חגור, שרצועה ממנו עברה בין הירכיים ונקשרה מלפנים אל החגורה. כבגד עליון השתמשו במעיל, יריעת בד מסיבי אֲגאבה, כותנה או שער־ארנבות, מכוסה בנוצות בחורף, שהיו תולים על הכתפיים. האריגים היו צבעוניים ורקומים. כהנים ואנשי־צבא לבשו מתחת למעיל כותנת עם שרוולים קצרים. הנשים לבשו חצאיות שהגיעו עד מתחת לסובך. למעשה היו אלה יריעות בד שנכרכו סביב הגוף והודקו במתניים בחגורה. נשי המעמד הבינוני והאצולה הוסיפו לה חולצה, בעוד שנשי דלת העם הסתפקו בחצאית. דומה לזה היה ל' המאיה.

בממלכת האינקה היה ל' דלת העם פשוט ביותר. ביום חתונתו קיבל כל אחד מן המחסן הממשלתי שתי „חליפות", אחת לימי חול ואחת לחגים, שלא הוחלפו עד שבלו כליל ולא היתה עוד אפשרות לתקנן. ל' הגבר היה מורכב ממכנסיים, כותונת לבנה בלי שרוולים ושכמיה חומה, הכל מצמר הליאמה. הנשים לבשו שמלה ארוכה מהודקת במתניים בחגורה ושכמיה אפורה. גם אצילי האינקה לבשו אותם המלבושים, אלא שהיו עשויים מצמר הויקוניה המשובח וצבועים בשלל צבעים. סימני ההיכר של מעמדם הנעלה היו כסות־הראש עשויה מנוצות צבעוניות וזוג עגילים כבדים, שהיו מאריכים במשקלם את תנוך־האזן.

ח. הערביים ועמי האיסלאם. הקוראן מצווה על הקפדה על לבוש הגון ומזהיר, בו בזמן, מפני הידור מופרז (סורה ז, כה—כט). החדית מביא מאמרים מפי מוחמד, האוסרים על הגברים בגדי משי ומכנסיים ארוכים יתר על המידה. מוחמד עצמו התלבש בפשטות והעדיף בגדים לבנים. הל' המסרתי של הפלאח והעירוני הערבי (אותם שלא עברו עדיין לל' האירופי) מורכב ממכנסי פשתה או כותנה לבנים, קצרים למדי, ה„לבאס", מכותנת ארוכה בעלת שרוולים ארוכים, ה„קמיץ", וה„כפתאן", מין מעיל ארוך עם שרוולים ארוכים, המהודק במתניים בחגורה, ה„חזאם", יריעת בד ארוכה, כרוכה מספר פעמים סביב הגוף. על הכפתאן לובשים עוד גלימה, הידועה בשמות שונים, לפי הארץ: „ג'וּבּה", „פַרג'יה" או „עבאיה". את הראש מכסים בכיפה קטנה או בתרבוש ורבים כורכים סביב כסות־הראש זו יריעת בד בצורת מצנפת, ה„עמאמה". בקרב הפלאחים והבדוים מקובלת כסות ראש אחרת, ה„כַּפִיה", מטפחת מרובעת המוחזקת על ידי „עקל", עיגולים עשויים משער הגמל. בארצות שהשתייכו לאימפריה העותמאנית התפשט הנוהג לחבוש את כסות־הראש התורכית הידועה בשמות „תרבוש" ו„פֵז", מגבעת אדומה, עגולה וגבוהה, ללא שוליים, המקושטת בגדיל מחוטים שחורים או כחולים. בתורכיה שלאחר מלה"ע I העביר מוצטפא כמאל ב1925 חוק שאסר את חבישת התרבוש, אבל כסות־ראש זו מאריכה עדיין ימים בארצות ערביות שונות.

ציור 8 מכנסיים עם „קוד־פיס" („בראגט") בולט. דיוקנו של הארכידוכס פרדינאנד מטירול מאת זייזנגר, 1542, (המוזיאון לתולדות האמנות, וינה)

לנשים התיר מוחמד בגדי משי. לבושן מורכב ממכנסיים רחבים, הקשורים על הברכיים, ה„שנתיאן", „קמיץ" דומה לזה של הגברים, אך קצר יותר, ו„יֶלֶק" הדומה לכפתאן הגברי, אך צר יותר, שאינו מהודק בחגורה, אלא נרכס בכפתורים. הבגד העליון הנשי, הדומה ל„ג'וּבּה", הוא על פי רוב ממשי צבעוני או רקום. בצאתן מן הבית עוטות הנשים בגד רחב וארוך, ה„חוּבּ" או „סַבְּלה", המכסה גם את הראש. את הפנים מכסות הנשים ברעלה, ה„בֻּרקֻע".

ל' הבדוים פשוט מזה של הפלאחים והעירונים. חלק מהם אינו נוהג ללבוש מכנסיים. בעתה הקרה מתכסים הבדוים בפרוות כבשים, אך יש שהם לובשים אותן גם בקיץ להגנה מפני החום. בחלק מן השבטים אין הנשים מחויבות לכסות את פניהן ברעלה, ובשבטים אחרים מכסות הן רק את החלק התחתון של הפנים.

לרגל התפשטות האיסלאם על שטחים נרחבים וקבלתו ע"י עמים לא־ערביים, היה, כמובן, שוני רב בל' עמי האיסלאם. גם היום קיים השוני, אך בדרך כלל שומרים עמי האיסלאם לפחות על כסות־ראש מסרתית, התרבוש, בצורות שונות, עם או בלי מצנפת. איסור התרבוש

ציור 9. לבוש המאה ה15. גברים ונשים ב„הופלאנד". מיניאטורה מ„ספר השעות" של הרוזכס מבֶרי

בתורכיה בימי מוצטפא כמאל, היה בו משום הפגנה אנטי־דתית.

ט. ביזאנטיון. — עם חלוקת האימפריה הרומית ב395, הוגברה בחלקה המזרחי, שהיה במידה רבה מדינה אסייתית, התפתחות מיוחדת באָפנה, שהסתמנה כבר קודם־לכן, וגיבשה במרוצת הזמן את הלבוש המכונה ביזאנטי. פעלו כאן, מצד אחד הטעם המזרחי, שנטה להידור־יתר, ומצד שני שפע התוצרת המשובחת של תעשיית הטכסטיל בגבולות האימפריה. נוסף לזה היה גם מסחר מפותח עם ארצות מזרח־אסיה, שסיפק לשוק אריגי־משי מפוארים. הודות לריבוי ההשפעות, היה הלבוש הביזאנטי מגוון מאד. פשוטי העם לבשו מכנסיים צרים, שנעשו לעתים מאריג מודפס או רקום. קצות המכנסיים הוכנסו לתוך מגפיים גבוהים. מעל למכנסיים לבשו חולצה קצרה או טוניקה ארוכה־יותר. לעומת־זאת התחרו העשירים, הפקידים הגבוהים ובני חצר הקיסר בהידור מופרז בלבושם. גברים ונשים לבשו טוניקה בעלת שרוולים ארוכים, מבדים יקרים, מקושטים בדגמים ארוגים או רקומים, ה„פאראגאודיון" (παραγαύδιον). היא היתה קצרה־יותר אצל הגברים מאשר אצל הנשים. אנשים רמי־מעלה הוסיפו לה פס ארגמן על שפתה. עליה עטו את הכלאמיס (χλαμύς), גלימה ארוכה, עשויה אריגים כבדים ומעוטרת ברקמה מחוטי־זהב או ברצועות פרווה. הפסיפסים מתקופת הקיסר יוסטיניאנוס (המאה ה6) בראוֶנה (ע"ע יוסטיניינוס, עמ' 648 ותמונת השער של כרך ח') ומיניאטורות רבות מתארים את הפאר המרשים שהיה נהוג בחצר הקיסר ובחברה הגבוהה. מושג־מה ממנו אפשר עדיין לקבל ע"פ בגדי־השרד של הכמרים בכנסיה האורתודוכסית. הלבוש הביזאנטי השפיע על לבושם של הרוסים ושל עמי הבאלקאן שקיבלו מהם את הנצרות בנוסח האורתודוכסי. אולם ההשפעה הביזאנטית הורגשה גם במערב, ויתכן שהיא היתה אחד הגורמים לצמיחת אָפנת המלבושים הארוכים באירופה ביה"ב.

י. הל' האירופי בימי־הביניים. — הקמת „האימפריה הרומית הקדושה" (800) ליכדה את ארצות אירופה המרכזית והמערבית למרחב תרבותי אחיד, דבר שהורגש גם בתחום הל'. על אף השוני הרגיונאלי הרב, אפשר לדבר מעתה על לבוש אירופי. בקווים כלליים היה ל' שני המינים מורכב משלושה חלקים עיקריים: כותונת פשתה ארוכה, עם שרוולים ארוכים, ה„שֶׁנז" (chainse בצרפתית), שמלת צמר או משי ארוכה, צרה אצל הנשים, רחבה אצל גברים ומהודקת במתניים בחגורה, ה„בליו" (bliaud) וגלימה שהיו לה שתי צורות עיקריות: ה„שאפ" (chape), מעיל ארוך ורחב עם שרוולים וברדס, וה„שאזיבל" (chasuble), חתיכת אריג עגולה עם פתח לראש באמצע, בדומה לפֶנולה הרומית. מתחת לבליו לבשו הגברים מכנסיים, „ברֶה" (braies, צורה צרפתית של השם הגאלי bracae), צבעוניים, רחבים, ובהתחלה גם ארוכים; אך במשך הזמן נעשו המכנסיים קצרים יותר. אצל גברים ונשים התפשט הנוהג ללבוש גרביים ארוכים, צבעוניים או מפוספסים, „שוס" (chausse), אולם לא סרוגים כגרביים בימינו, אלא תפורים מבד צמר, כותנה או משי. פשוטי העם נטו לקצר את בגדיהם, כדי שלא יפריעו בעבודה. ה„בליו" הפך אצלם לחולצה, „בלוז" (blouse), שהגיעה רק עד למתניים. לעומת זאת הסתמנה בקרב המעמד העשיר והמיוחס הנטיה למלבושים ארוכים ככל האפשר. גרמה לכך, כנראה, ההשפעה הביזאנטית, והחל במאה ה12 גם ההשפעה האסייתית הישירה (בעקבות מסעי הצלב ופיתוח קשרי המסחר). הכנסיה התנגדה בהתחלה לאפנה החדשה, שלא עלתה בקנה אחד עם עקרונות הפשטות והצניעות, אך לשוא. במאה ה13 באו במקום ה„בליו" שני בגדים: ה„קוט" (cotte) וה„סירקו" (surcot). ה„קוט" היה בגד ארוך מן ה„בליו". חלקו העליון היה צמוד לגוף, בעוד שחלקו התחתון היה מתרחב ויורד בקפלים רבים. השרוולים היו ארוכים. את ה„סירקו", ששרווליו היו קצרים או שהיה חסר־שרוולים לבשו מעל ל„קוט" (ציור 5). הוא היה פתוח לפנים בחלקו העליון ונהגו לקשט את שפתו ברצועות פרווה. ה„סירקו" הנשי היה בעל שובל ארוך. המעיל מטיפוס ה„שאפ" המשיך להיות באפנה ונקרא עתה „מאנטל נוֹבל" (mantel noble), כלומר „מעיל אצילים"; „מאנטל" נשאר שמו בלשונות אירופה עד היום, למרות כל שינויי הצורה. החל במאה ה13 נהגו שני המינים לכסות את הראש בכיפה מבד פשתה, עם או בלי רצועה מתחת לסנטר. במקום נעליים הסתפקו לעתים בסוליית עור שהותקנו ישר על הגרביים.

המאות ה11—14 הן תור הזהב של האבירות, שאחד מגילוייו היה פולחן האשה. כדי לשמור על עמדתה המרוממת, הקדישה האשה תשומת־לב רבה להידור לבושה. מאידך טרחו גם האבירים למצוא חן בעיני בחירות־לבם על ידי ל' נאה. לבושם היה משני סוגים: בטרקליני הטירות התלבשו במלבושים מפוארים מאריגים יקרים, שגזרתם היתה כמעט נשית, ואילו בצאתם לקרב או לטורניר לבשו שריון־ברזל מכף רגל ועד ראש. כשלבש את שריון־הברזל, נהג האביר לעטות מתחתיו, לשם מניעת חיכוך הגוף, מעיל קצר מרופד בצמר גפן, ה„הוקטון" (houqueton), שממנו התפתח אותו מעיל קצר מרופד הידוע בשמות שונים (pourpoint בצרפתית, doublet באנגלית, Wams בגרמנית), שנשאר באפנה

עד המאה ה18, מאות שנים לאחר שנשכח תפקידך הראשוני (ציור 6).

יא. הל׳ האירופי בתקופת הרנסאנס. באמצע המאה ה14 מסתמן שינוי עקרוני בלבוש האירופי. במקום המלבושים הארוכים, שטישטשו את ההבדל במראה החיצוני של שני המינים, ניכרת עתה נטיה להפרדה ברורה. הגברים התחילו ללבוש בגדים קצרים, החושפים את רגליהם ומגדילים את חופש התנועה, בעוד שהנשים המשיכו ללבוש שמלות ארוכות, אך בהשפעת ההשקפה האמנותית ששאבה את השראתה מרוח יוון ורומא הקדומות, נטו הנשים להבליט את קוי גופן ולחשוף חלק ממנו במחשופים, שהגיעו לעתים לממדים מופרזים. חידוש נוסף הוא, כי הלבוש האירופי נעשה פחות אחיד ופחות יציב. האפנה משתנה לעתים קרובות־יותר. מתפתחות צורות ל׳ לאומיות או רגיונאליות. העירונים, שכוחם עולה ואשר חלקם התעשרו מאד, מתחרים באצולה על הידור הל׳. בולמוס ההתהדרות אילץ לעתים את השלטונות להוציא חוקי צנע.

בל׳ הגברי דוחה המעיל הקצר, ה„פורפואן", את הבגד העליון הארוך (ציור 7). כיון שהמכנסיים היו קצרים, האריכו עתה את הגרביים הצבעוניים או המפוספסים (לעתים בצבע או דגם שונה בכל רגל) עד למפשעה, ובצדדים עד למתניים. לבסוף חיברו את שני הגרביים בתפר והוסיפו להם חתיכת בד משולשת, בת־חילוף, שרוכסה בצדדים בכפתורים אל הגרביים. תוספת זו נקראה בצרפתית braguette ובאנגלית cod-piece. חיבור הבראגט עם הגרביים הארוכים יצר מלבוש חדש, מכנסיים עליונים, אשר מתחתם המשיכו ללבוש את מכנסי־הפשתה הקצרים בתור תחתונים. לאחר זמן ניתנה לבראגט, בהשפעת אפנה שבאה מגרמניה, צורה תפוחה ובולטת, חסרת צניעות וטעם (ציור 8).

קיצור הבגדים נתקל בהתנגדות מצד אנשי־הכנסיה ובעלי המקצועות החפשיים. הם לא יכלו אמנם לעצור את ההתפתחות, אבל סירבו להיגרר אחריה ושמרו על לבושם הארוך, אף כאשר התחיל להיראות מיושן.

הנשים המשיכו ללבוש את ה„קוט" הארוכה, שגזרתה הבליטה את החזה, את צרות המתניים, שהודקו במחוך, ואת רחבות הירכיים. מחשוף עמוק שהגיע לעתים עד לחגורה, חשף את שפתה של הכותנת מפשתה משובחת או ממשי. שני המינים עטו את ה„הופלאנד" (houppelande), מעיל רחב וארוך עם שרוולים ארוכים. מעיל הגברים נפתח מלפנים והודק בחגורה. ה„הופלאנד" הנשית דמתה לשמלה בעלת שובל והיתה פתוחה מלפנים רק בחלקה העליון. לשניהם היו שרוולים, לעתים ארוכים ורחבים ביותר (ציור 9).

מרכז האלגנטיות היה בתקופת הרנסאנס באיטליה, ובמיוחד בוונציה העשירה והעליזה. חדוות החיים האיטלקית השתקפה בססגוניות הל׳. לעומת זאת שמרה ספרד על סיגנון חמור והעדיפה את הצבע השחור. בגרמניה השפיעו שכירי החרב, ה„לאנדסקנכטה" (Landsknechte) על האפנה והשפעתם לא תרמה לשיפור הטעם. מלבד ססגוניות מופרזת הנהיגו „קישוט" הבגדים בחתכים בצורות שונות, שהצטרפו לדגמים. מתחת לחתכים הותקנו טלאים בצבעים שונים. חידוש אחר שהנהיגו ה„לאנדסקנכטה" מאוחר־יותר (במאה ה16), היה החלפת המכנסיים הקצרים במכנסיים ארוכים רחבים מאד, מין אברקיים, שנקראו בגרמנית „פלודרהוזן" (Pluderhosen, מכנסי ביזה).

ציור 10 לבוש המאה ה16 דיוקנה של אליזאבת מוואלוא, מלכת ספרד, מאת סאנצ׳ס קואלו, 1560 בקירוב (המוזיאון לתולדות האמנות, וינה)

כסות הראש הנפוצה ביותר במאה ה15 היתה מין ברדס, שקרנו הוארכה עד שירדה על הגב או על אחת הכתפיים, או נקשרה בצורות שונות. מלבדו חבשו גם מיני כומתאות וכובעי לבד. הנשים חבשו כסות ראש גבוהה מבד פשתה מוקשה ועליה צעיף. אשר לנעליים, יש להזכיר במיוחד את ה„פולן" (pou-laine), דגם ממוצא פולני עם חרטומים ארוכים מאד, לעתים מורמים.

יב. הל׳ במאה ה16. — בתקופת התגליות והקולוניזאציה הביאו הכובשים, המתיישבים והמיסיונרים לכל מקום את התרבות האירופית, ואתה את הל׳ האירופי; זה הפך לל׳ האוניברסלי, וכל מי שלא נזקק לו נחשב כיוצא דופן, אכזוטי או פראי.

במאה ה16 גברה באירופה השפעת האפנה הספרדית. הצבע השחור נחשב מעתה כמכובד ביותר בל׳ הגברי וגם הנשים התחילו לובשות צבעים כהים, פחות רועשים. הל׳ הספרדי הצטיין באלגאנטיות רצינית, לעתים אף חמורה ונוקשה, בעלת קווים מסוגננים. נשי ספרד לבשו חולצה בלי מחשוף עם שרוולים ארוכים. כדי להסתיר את צורת החזה, הוחזקה החולצה שטוחה מלפנים במשולש מחוט ברזל מוסתר בבטנה. את הצוואר הקיף צווארון מסולסל, ה„פרז" (fraise), שהיה קטן בהתחלה, אך גדל במרוצת הזמן בהיקפו ובגבהו. את חלקו התחתון של הגוף כיסתה חצאית־חישוקים דמויית פעמון, ה„ורדוגאדו" (verdugado) (ציור 10). כמובן היה זה ל׳ החברה הגבוהה, שלא מצא מעולם מהלכים בקרב נשי פשוטי־העם. בל׳ הגבר חזרו במאה ה16 להפרדה בין מכנסיים וגרביים. המכנסיים היו קצרים, עד קרוב לברכיים, ועל־פי רוב תפוחים. הגרביים, שהיו מעתה גרבי משי סרוגים, היו ארוכים וכיסו את הרגל עד לשפת המכנסיים. הפורפואן המכופתר עד לצוואר, היה עשוי מבד מוקשה, ונוסף לזה גם מרופד, כדי לשוות לנושאו מראה חסון ורחב־חזה. לעתים היו לפורפואן שוליים רחבים, ה„באסק" (basques), שירדו על המכנסיים התפוחים. גם הגברים השלימו את לבושם בצווארון ה„פרז". מעל לפורפואן היו עוטים שכמיה. החרב או הפגיון, שגם ביה"ב לא נפרד מהם הגבר ברצון, נעשו במאה ה16 אביזר, לפעמים דקורטיווי גרידא, של הל׳ הגברי. גם לצרפת חדרה אפנת החולצה הנוקשה. במקום המשולש מחוט ברזל השתמשו הצרפתיות באידרות לחיזוק נוקשות החולצה. אשר לחצאית־החישוקים, נוספה לה בצרפת מגילת בד סביב הירכיים, כדי שהתרחבות החצאית תתחיל כבר במתניים.

לא בנקל ויתרה הצרפתיה על המחשוף, ובזה נבדלה החולצה הצרפתית מן הספרדית. אך כשנכנעו נשי צרפת לאפנה הספרדית וסגרו את החולצה עד לצוואר, הוסיפו לה גם הן את צווארון ה„פרז". הלבוש הגברי בצרפת לא היה שונה מזה שבספרד, אלא שהצבעים הבהירים לא נעלמו כליל. על אף האיבה בין אנגליה לספרד, הורגשה דווקא באנגליה יותר מאשר בכל מקום אחר השפעת האפנה הספרדית, במיוחד בימי המלכה אליזאבת. כאן הפליגו אף בנוקשות החולצה הנשית ובריפודה, וכן בהרחבתה של חצאית־החישוקים עד לגבול היכולת. האפנה הספרדית כבשה את ארצות השפלה והשפיעה מכאן גם על אפנת הל׳ בגרמניה. אולם בינתיים התחילה כאן התפשטות הרפורמה הפרוטסטאנטית, שנלחמה בלהיטות אחרי מותרות ופיתחה נטיה לפשטות וצניעות בל׳. במקום חצאית־החישוקים לבשה האשה הגרמנית במאה ה16 חצאית רחבה מקופללת. החולצה היתה, בדרך כלל, בעלת מחשוף, אולם לתוכו היתה מוכנסת פיסת אריג, על פי רוב מקושט ברקמה, ה„ברוסטלאץ" (Brust-latz). הצבעים היו על־פי רוב כהים ורגועים.

ציור 11. לבוש החצר במאה ה17 לואי ה14 מקבל שגרירים, ציור מאת ואן דר מלן (המוזיאון בורסי)

יג. הל׳ במאה ה17 — בתקופה זו עברה המנהיגות בתחום הל׳ לידי צרפת. מחצר המלכות בפאריס או בורסאי יצאה תורת האפנה לכל ארצות אירופה. המאה ה17 מתחלקת לשתי תקופות עיקריות, זו של לואי ה13 (עד 1643) וזו של לואי ה14 (שנמשכה עד 1715). בימי לואי ה13 פשטה בצרפת גם בקרב בני „המעמד השלישי" הנטיה לטרזנות מופרזת וכל חוקי הצנע לא הועילו. האצילים טרחו, כמובן, לעלות עליהם בגינדור. הגבר המשיך ללבוש את הפורפואן עם באסק, שהיה מקושט בגופו ובשרוולים בחתכים לרוב, אשר דרכם נראתה הכותונת מבד פשתה משובח. המכנסיים נעשו פחות תפוחים וארוכים יותר, הדוקים לרגליים או רחבים ורפויים. את השוקיים כיסו גרבי משי צבעוניים. את הל׳ הגברי השלימה שכמיה, שנתלתה על כתף אחת או על שתיהן. צווארוני הפרז יצאו מן האפנה ובמקומם באו צווארוני פשתה או משי מקושטים במלאכת סלסלה, שהיו יורדים על הכתפיים, ה„ראבא" (rabats). מגפיים גבוהים עם בתי שוקיים רחבים ומקופלים, וכובעים עם שוליים רחבים, שקושטו בנוצות, שיוו לכל גבר מראה של איש צבא. היתה זו תקופת המוסקטרים המפורסמים. הל׳ הנשי השתחרר מן הנוקשות הספרדית ונעשה פחות פורמאלי וחינני יותר. החולצה היתה רכה ובעלת מחשוף עגול עם שפת תחרים מסביב וצווארון ראבא. השרוולים היו ארוכים ורחבים. במקום חצאית־החישוקים לבשו שתים או שלוש חצאיות זו על גבי זו, ועל הכל שמלה, ה„רוב" (robe), בדרך כלל שחורה, מקטיפה, טאפטה או סאטן. לעתים הפשילו את הרוב מלפנים או בצדדים, כדי שתיראה החצאית הרקומה שמתחתה. לחצאיות התחתוניות ניתנו שמות פיקאנטיים, לפי טעם התקופה.

הפאר שנהג בחצרו של לואי ה14 בורסאי (ציור 11) קבע את האפנה האירופית, כשהמלך עצמו משמש כדוגמה. ברדיפה אחרי חידושים לא נשמרו תמיד גבולות הטעם הטוב. מוזרים וחסרי־חן היו, למשל, המכנסיים „רנגראב" (Rhingrave), שהגיעו עד מתחת לברכיים והיו כה רחבים, שדמו לחצאיות. למרבה הפאר קישטו אותם בשנצים ומעשי סלסלה. הפורפואן הפך למין בולרו ללא שרוולים, קצר ופתוח מלפנים, ומתחתיו נראתה הכותונת המקושטת ברקמה, שנצים ותחרימים. מעל לפורפואן לבש הגבר את ה„ז׳יסטוקור" (justaucorps), מעיל ארוך עם שרוולים ארוכים, צר במתניים ומתרחב כלפי מטה. החידוש הגדול של התקופה הזאת היא אפנת הפאה הנכרית, שנפוצה בכל ארצות אירופה. ראשיתה למעשה עוד בימי לואי ה13, בשנות השלושים, אבל בימי לואי ה14 הגיעו הפאות הנכריות לממדים מופרזים. בשנות השמונים, אחרי נישואיו של לואי ה14 עם הגברת דה מנטנון האדוקה, השתנה בהשפעתה סיגנון החיים בחצר המלכות והשינוי הורגש גם בל׳. כולם לבשו בגדים שחורים, או לפחות כהים. המכנסיים נעשו שוב צרים ואת הז׳יסטוקור היו מכפתרים לכל ארכו. בל׳ הנשי היו בימי לואי ה14 פחות שינויים מאשר בל׳ הגברי. מתחת לחולצה לבשו הנשים מחוך, שהבליט את קו החזה. לחולצה היה צווארון תחרים ומחשוף רחב ועמוק. החולצה והחצאית קושטו במלמלה, תחרימים ושנצים. ה„רוב" נשארה באפנה, אלא שקראו לה עתה „מאנטו" (manteau). היא היתה מופשלת מלפנים, ומאחוריה נגרר שובל ארוך. בחורף עטו הנשים מעיל מרופד וחיממו את ידיהן בידוניות־פרווה, אביזר שגם הגברים לא בזו לו. במשטר החומרה שהנהיגה הגברת דה מנטנון, חיקו נשי החברה הגבוהה את פשטות לבושה. אך באותה תקופה נפוצה גם אפנת השמלות הרכות, הקלות והרפויות, עם חצאי־שרוולים שנסתיימו בשולי תחרימים, ועם מחשוף מרובע או סגלגל. שמלות אלה, שנקראו „דזאבּיֶה" (déshabillé) או „נגליז׳ה" (néglıgé), היו בראשונה שמלות בית, אבל הפכו מהר לשמלות חברה וחצר. גברים ונשים נהגו, עוד מימי לואי ה13 לכסות את ידיהם בכפפות. באמצע המאה, הפיצו החיילים הקרואטיים בצבאו של לואי ה14 את אפנת העניבה, ה„קראבאט" (cra-vate), שהיתה בהתחלה צעיף כרוך סביב הצוואר וקיבלה אחר כך צורות שונות: ה„ז׳אבו" (jabot) קישוט ממלמלה או תחרימים, שירד מצווארון הכותנת על החזה, או ה„שאקון" (chacone), סרט ארוך קשור סביב הצוואר, שקצותיו ירדו

על חזה הפורפואן. במקום המגפיים של תקופת לואי ה־13, נעלו גברים עתה חצאי־נעליים ושום גבר לא יצא לרחוב בלי מקל־טיול בידו. מלבד זאת לא היה לבושו של האציל שלם בלי חרב חגורה למתניו.

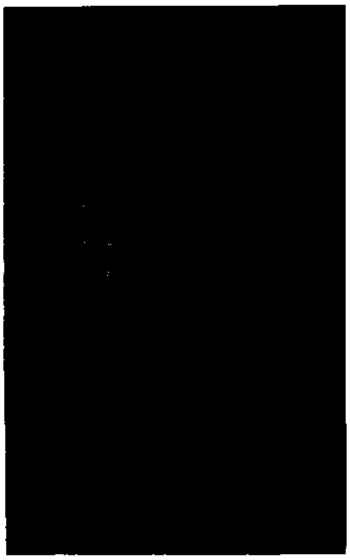
באנגליה התלבשו נשים וגברים לפי האפנה הצרפתית. בשנות ה־50 וה־60 נעשה הל׳, בהשפעת האווירה הפוריטאנית, פשוט יותר, אולם רק לתקופה קצרה. עם עלייתו של צ׳ארלז II לכס המלוכה (1666) חזרה האפנה הצרפתית העליזה לאנגליה. גם באיטליה, גרמניה וארצות הצפון התלבשו האצילים והעשירים לפי האפנה הצרפתית. לעומת זאת שמרה ספרד, אף כי הורגשה גם בה השפעה צרפתית חזקה, על סיגנונה המיוחד. חצאית החישוקים המסרתית אף הגיעה בתקופה זו לממדים שעברו כל פרופורציה.

המוני העם בארצות אירופה לא השתתפו במירוץ אחרי מותרות, שהיה מעל לאמצעיהם. הנשים הסתפקו על פי רוב בחולצה הדוקה וחצאית ארוכה, שהופשלה בשעת עבודה, ומעיל עליון. הגברים לבשו מכנסיים קצרים וז׳אקט הדוק מכופתר. בדרך כלל היו הצבעים כהים, בגדי הגברים באפור או חום, בגדי הנשים בשחור או אפור. עירונים, בעלי־מלאכה וסוחרים שהתעשרו, הפגינו את מעמדם בגזרה טובה יותר ובשימוש בקטיפה ומשי במקום בדי הצמר הפשוטים. באמריקה ובמושבות באסיה ובאפריקה התלבשו האירופים לפי אפנת המטרופולין. השפעת המושבות על האפנה במטרופולין הצטמצמה על פי רוב בהספקת חמרים חדשים ודגמים דקוראטיוויים אכזוטיים.

יד. הל׳ במאה ה־18 — במחצית הראשונה של מאה זו מובילה עדיין צרפת בתחום האפנה, אך במחציתה השניה גוברת והולכת ההשפעה האנגלית. בשנות השבעים אף הורגש בארצות יבשת אירופה מין שגעון לאנגליות („אנגלומאניה").

בימי מלכותו הארוכה של לואי ה־15 (1715—1774), וגם בימי יורשו לואי ה־16 (1754—1793), הוסיפה החצר המלכותית, שחזרה מוורסאי לפאריס, להיות נקודת המוקד של חיי הפאר ומרכז האפנה. המעמד הבינוני התעשר והתעצם, ובזה התרחב חוג האנשים הלהוטים אחרי הידור בל׳ והמסוגלים להרשות אותו לעצמם. עם פרוץ המהפכה הצרפתית (1789) החלה תקופה חדשה בהיסטוריה, וממילא גם בתולדות הל׳.

אפיינית למחצה הראשונה של המאה ה־18 היתה השמלה שכונתה „שמלת שק" או „שמלת וולאנט" (robe volante, שמלה מרחפת, ציור 12) שהיתה ארוכה ורחבה, פתוחה מלפנים בחלקה התחתי. לכאורה היא היתה חפשית ונוחה, אך למעשה לבשה האשה תחתיה מחוך משונץ היטב ומספר חצאיות רחבות ונוקשות. הנטיה להרחיב את החלק התחתון של השמלה הולידה את אפנת „שמלת הסלים" שהיתה בעצם שמלת חישוקים, בה חולק, לשם נוחות, שלד החישוקים לשני „סלים" מבד נוקשה, מחוזקים באידרות או ברצועות מתכת, שהיו תלויים משני צידי הגוף, מתחת לשמלה. חלקו העליון של הגוף שונץ במחוך הדוק מאד. לשמלת הסלים היה מחשוף רחב ועמוק. באמצע המאה גברה בצרפת ההשפעה האנגלית, שהביאה אתה שאיפה לפשטות ונוחות, במיוחד בשמלות הבית והרחוב. בימי לואי ה־16 היתה באפנה שמלת ה„רדנגוט" (שיבוש צרפתי של השם האנגלי riding-coat, שמלת־רכיבה), שחלקה העליון היה הדוק ומכופתר מלפנים, עם צווארון פתוח ודשים רחבים, בעוד שחלקה התחתון הארוך היה מתרחב כלפי מטה. מאנגליה באו גם תסרוקות פשוטות וטבעיות יותר, במקום התסרוקות הדמיוניות של תקופת לואי ה־15, וכן אפנת הכובעים הגדולים המקושטים בנוצות וסרטים. עושר דמיונן של התוספות הפאריסאיות הולידו בזמן ההוא אפנות רבות: השמלות בסיגנון פולני, לחאנטיני, תורכי, צ׳רקסי ועוד. בשנות ה־80 נפוצה, בהשפעת רעיונותיו של ז׳אן ז׳אק רוסו על החזרה לטבע, „אפנת הרועים". המלכה מארי־אנטואנט, ונשי החברה הגבוהה, אהבו ללבוש, בנשפים בחיק הטבע, שמלות בסיגנון כפרי מדומה.

ציור 12. לבוש המאה ה־18. שמלת שק מברוקארד, 1730 בקירוב (האינור הצרפתי לאמנות הלבוש — צילום פלאמאריון)

שינוי יסודי הביאה המהפכה הצרפתית. עם ביטול המלוכה, נגנזו גם שמלות החצר המפוארות. האשה הפגינה את הצטרפותה אל רעיונות המהפכה בלבושה הגברי, הפשוט והעממי. מוצאה האנגלי של השמלה רדנגוט נשכח והיא נקראה עתה „רדנגוט לאומי". במקום הכובעים האנגליים, חבשו הנשים כובעיות, „בּוֹנה" (bonnet), שכתנו „כובעיות באסטיליה". מדי הצבא הרפובליקני שימשו לעתים מקור השראה לחידושים בלבוש הנשי. אולם אחרי שנת הטרור (1793) נחלש בהדרגה המתח המהפכני והבריות נמשכו שוב אל תענוגי החיים. המפנה הורגש, כמובן, גם בתחום הל׳. אך במקום האפנה האנגלית, בה דבקה עדיין שארית האצולה המלוכנית, התפשטה עתה, במיוחד בתקופת ה„דירקטוריון" (1795—1799), אפנה שהיה בה מעין חיקוי של הסיגנון הקלאסי. הנשים לבשו שמלות ישרות וארוכות עם קו מותן גבוה מאד ומחשוף גדול, או טוניקות „לפי סיגנון רומי" (à la romaine), ועליהן חגרו סינרים, שהיו בעצם מין חצאיות פתוחות מאחור. לבוש חדש שנפרץ בתקופה זו היה

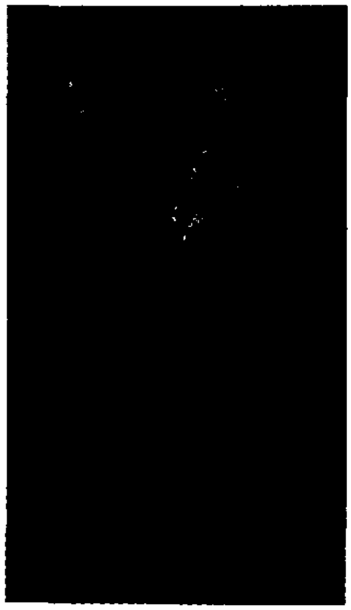

ציור 13. לבוש המאה ה־18. אציל אנגלי. תחריט מאת גראבלו (הספריה הלאומית, פאריס)

ה„ספנסר" (spencer), מעיל קצר עד למתניים עם שרוולים ארוכים, בדרך כלל בצבע שונה מזה של השמלה.

ל' הגבר במאה ה18 היה מורכב בעיקר משלושה חלקים: מכנסיים שהגיעו עד לברכיים, ה„קילוט" (culottes), חזיה הדוקה בלי שרוולים, ה„ז'ילה" (gilet) וה„ז'יסטוקור", שנקרא מעתה „אבי" (habit, בצרפתית בגד, ציור 13). ההבדל במעמד החברתי התבטא בעיקר באיכות האריגים ובהידור הגזרה. עם התפשטות האפנה האנגלית, קיבל הז'יסטוקור צורה חדשה והפך לרדנגוט, בגד ארוך עם צווארון פתוח ודשים רחבים, שהיה גזור משני הצדדים מן המתניים ולמטה, באופן ששוליו נפתחו וירדו אחורנית. עוד יותר פתוח מלפנים, קל יותר, עם צווארון פתוח רחב וללא כיסים בכלל, היה בגד אחר, גם הוא ממוצא אנגלי, ה„פראק" (frac, מן השם האנגלי frock-coat). הפיאה הנכרית הגדולה מימי לואי ה13 וה14 יצאה מן האפנה ואת מקומה תפשה פיאה קטנה יותר, שנסתיימה בצמה. כסות ראש אפיינית לתקופה זו היתה הכובע המשולש. גם בל' הגברי גרמה המהפכה לשינוי ניכר. פשטות שגבלה ברשלנות נחשבה כסימן חיצוני לרוח מהפכנית. במקום המכנסיים הקצרים וההדוקים (קילוט), לבשו חסידי המהפכה מכנסיים רחבים וארוכים, „פאנטאלון" (pantalons). אפנה זו גררה אחריה חידוש נוסף. בעוד שה„קילוט" הוחזקו בחגורה, דרשו ה„פאנטאלון" הכבדים החזקה בטוחה יותר, לכן הופיעו בראשית שנות התשעים, הכתפות. במקום ה„אבי" עטו בימי המהפכה מעיל קצר ורפוי, „הקארמאניול" (carmagnole) (ציור 14). רבים חבשו כומתה אדומה ואף נעלו נעלי-עץ. אך אפנה פרולטארית זו חלפה מהר. הנסיון שנעשה ב1793 על ידי הקונוֶנט, ליצור ל' מהפכני אחיד, נכשל, ואט אט חזרו הגברים לאפנה שמלפני המהפכה, אלא שבתגובה לפשטות ההפגנתית של השנים הקודמות, באה עתה הפרזה בטרזנות.

טו. הל' במאה ה19. — על 15 השנים הראשונות של המאה חולשת דמותו של נאפוליון, שהטביעה את חותמה בכל הליכות החיים באירופה. בתקופה זו החזירה לצרפת המנהיגות בתחום האפנה, שאבדה לה עם פרוץ המהפכה. כבר בראשית דרכו של נאפוליון שימשו מעלליו הצבאיים מקור-השראה לתופרות בעלות דמיון. אחרי מסעו למצרים וא"י, לבשו נשי פאריס שמלות „בנוסח מאמלוּקי", ואף בנוסח „יהודי" (à la Juive). הסיגנון המכונה „אנפיר" (Empire, ע"ע אנפיר, סגנון ה־) נולד כתוצאה מנטייתו של נאפוליון אל הקלאסיציזם, והוא נתן את אותותיו גם

ציור 14 לבוש מתקופת המהפכה הצרפתית. השחקן שנאר בלבוש „סאנקילוט". ציור מאת ל. בואיי (המוזיאון קארנאוואלה, פאריס)

בל' הנשי, שהעדיף בתקופה ההיא קווים ישרים, בדים קלים ואת הצבע הלבן. אשר לל' הגברי, הוא הושפע במידה רבה ממדי הצבא ומלבושו האישי של הקיסר, הן בגזרה והן בצבעים. המכנסיים נעשו ארוכים יותר והדוקים מאד. הבגד העליון המקובל ביותר היה הפראק הצבעוני. מגפיים היו שוב באפנה. באנגליה היו הנשים ערות מאד לכל שינויי האפנה בפאריס. לעומת זאת נוצר בלונדון מרכז חדש לאפנה הגברית, הודות לקבוצת טרזנים, שבראשה עמד ג'ורג' בראמל (George Brummel), המכונה „בראמל היפה". ההרכב המקובל של הלבוש הגברי לא השתנה, אך הוקדשה כאן תשומת-לב קפדנית לגזרה אלגנטית, לדייקנות בפרטים, לבחירת צבעים רגועים ולהתאמת הל' למסיבות השונות. בזמן ההוא יצאו מוניטין לחייטי לונדון וגברים החלו מתלבשים בכל מקום לפי האפנה הלונדונית, כפי שהנשים נהו אחרי האפנה הפאריסאית.

ציור 15. לבוש המאה ה19 שמלה עם „טורניר" מאחור, משנת 1887 (ציור אפנה בספריה הלאומית, פאריס)

אחרי נפילתו של נאפוליון, בתקופה המכונה „רסטאוראציה" (החזרת המלוכה), חזרה האנגלומאניה לצרפת. הנשים שבו ולבשו מחוכים, שנעשו יותר ויותר הדוקים, משנות ה30 והלאה. לחולצות היו מחשופים גדולים, שחשפו גם את הכתפיים, ושרוולים תפוחים מאד. החצאיות נעשו קצרות יותר, אך רחבות מאד והוחזקו בצורת פעמון על-ידי מספר שמלות תחתוניות מוקשות או, החל בשנות ה50, בעזרת קרינולינה (שלד של חישוקי מתכת). בשנות ה70 ויתרו הנשים על הקרינולינה, אך לא חזרו עדיין לקו הישר. במשך 20 שנה דרשה האפנה את הבלטת האחור, בעזרת כר או שלד-אידרות, ה„טורניר" (tournure, ציור 15). אפנה זו ידועה בשם „קי דה פארי" (cul-de-Paris, „העכוז הפאריסאי"). משום-מה נקראה גזרה זו גם „פרנסס" (princesse, „נסיכה"). השמלות היו מקושטות בשפע של קיפולים, חפתים, מפרחות, סרטים, תחרימים ורקמות. ב20 השנים האחרונות של המאה חזר הל' הנשי לקווים פשוטים ורגועים יותר. החצאית התרחבה כלפי מטה בקווים כמעט ישרים, עם קפלים אנכיים חינניים. מחוך היה מצר את קו המתניים ומבליט את החזה. זכר לתקופה הקודמת נשאר בשרווליה התפוחים של החולצה. עתה נפוצה חליפת ה„טאיר" (tailleur) הפשוטה והספורטיווית, המורכבת ממעיל וחצאית מאותו בד וחולצה מאריג קל יותר. גזרת המעיל היתה גברית (ציור 16).

תיאור התפתחות הלבוש הנשי במאה ה19 הוא, כמובן, רק סכמתי ביותר. התופרות והחייטים יוצרי האפנה בפאריס היו פעילים מאד והוציאו בכל עתה דגמים חדשים. בשנות ה50 התפתחה גם תעשיית הקונפקציה, שחיקתה, במידה

שהתיר זאת החומר הזול יותר. דגמים שנוצרו על־ידי בתי האפנה הגדולים. מעתה עלה גם בידי נשים מעוטות אמצעים, להתלבש לפי האפנה.

ל׳ הגבר היה יציב יותר ושינויי האפנה נגעו על פי רוב רק לפרטים. המכנסיים היו בהתחלה הדוקים מאד ונאחזו ברצועה מתחת לנעל, אך במרוצת הזמן נעשו רפויים יותר. את מקום הרדנגוֹט והפראק הארוכים תפשו בהדרגה בחיי יומיום הַיַסטוֹן והז׳אקט, הקצרים מהם. הרדנגוט יוחד למעמדות חגיגיים והפראק לתלבושת ערב. הצבעים העזים פינו מקום לצבעים רגועים ורציניים יותר (שחור, אפור, כחול). תדוות הצבעוניות מצאה לה פורקן בחזיות ובעניבות. ברחוב עטה הגבר שכמיה או מעיל עליון. לרכיבה, הספורט הנפוץ ביותר, לבשו מכנסיים קצרים והדוקים ונעלו מגפיים במקום הנעליים. במחצית המאה נפוצה אפנת החליפה „קומפלה" (complet), המורכבת מז׳אקט, חזיה ומכנסיים, כולם מאותו אריג וצבע. אפיינית לגבר האלגאנטי בתקופה זו היתה כסות הראש הגבוהה הידועה כ„צילינדר". בצידו הופיע, מאוחר יותר, כובע־לבד עגול מוקשה, ה„מֶלוֹן" (ע"ע כובע). יותר מאשר לגבי הל׳ הנשי, הורגש בל׳ הגברי תהליך האוניפורמיזאציה.

טז. הל׳ במאה ה20. — באפנה הנשית ציינה השנה 1900 נקודת מפנה. חליפת ה„טאיר" כבשה את המקום בראש כל׳ האשה מחוץ לבית. בהתחלת המאה עדיין מבליט המחוך את החזה ואת האחוריים. אולם האשה מתחילה לעסוק בספורט באופן פעיל יותר, בפרט ברכיבה על אופניים ובטניס, ופעילות זו מחייבת לבוש רפוי, שאינו מפריע לתנועות ולנשימה. עוד לפני מלה"ע I החלו הנשים מוותרות על המחוך ומחליפות אותו בחזיה הנוחה. החצאית, שטיאטאה עדיין את המדרכה בהתחלת המאה, נעשית קצרה יותר. אף־על־פי שארכה השתנה במרוצת הזמן, בהתאם לתמורות האפנה, היא לא חזרה עוד לקדמותה, פרט לשמלות ערב, שבהן נשמר לעתים אף השובל. במלה"ע I התחילה האשה משתלבת בתחומי עבודה שהיו שמורים לפני־כן לגבר. עיסוקה החדש חייב ל׳ פשוט ונוח, אך התופרות ובתי־המלאכה לקונפקציה דאגו לכך, שתהיה בו גם מידה מסויימת של אלגאנטיות. החצאית התקצרה עוד יותר. לעבודה לבשו הנשים שמלות קצרות, קלות ונוחות, עם שרוולים קצרים או בלי שרוולים כלל, עם או בלי חגורה. ברחוב לבשו מעל לשמלה מעיל דק או עבה, לפי העונה. גם חצאית מבד צמר וחולצה לבנה או צבעונית מבד כותנה, פשתה או משי היוו לבוש נאה ונוח לעבודה. קיצור השמלות והחצאיות חשף את הרגליים ושיווה חשיבות לגרביים (על פי

ציור 16. שמלת „טאיֶר" לפי האפנה האנגלית, מן „האלבום הלונדוני" 1892 (הספריה הלאומית, פאריס)

רוב גרבי משי עם או בלי דגמים ובצבעים שונים), שלא נראו קודם־לכן. תחרות האשה בגבר בתחום העבודה, הספורט והחיים הציבוריים (בה היו לה סיכויים טובים בגלל המחסור בגברים אחרי חורבן מלחמת העולם הראשונה), והשתחררותה ממוסכמות מקובלות לפני־כן בהשקפת־העולם ובהתנהגות המינית, הולידו בשנות ה20 את אפנת ה„גארסוֹן" (garçonne, כל׳ הבחורה־נער): תספורת קצרה, שמלה קצרה וישרה, שלא הבליטה את צורת הגוף, או חולצה שטוחה וחצאת קצרה, ברגיל מקופללת. אולם אפנה זו חלפה מהר, וכעבור שנים לא רבות חזרו החן הנשי וחדוות ההתגנדרות לל׳ האשה, בהשפעת בתי האפנה הגדולים והודות לדוגמת כוכבות הקולנוע. מלה"ע II כפתה על רוב הנשים פשטות יתר. אחרי המלחמה התיר השגשוג הכלכלי בארצות רבות לחוגים נרחבים להתענג במותרות, אולם נדמה שכיוון ההתפתחות באפנה הנשית הוא אל פשטות ודמוקראטיזאציה ואולי אף אל רשלנות מכוונת, פרט לשמלות הערב של החברה העשירה, המפרנסת עדיין תופרות ובתי־אפנה. בתי־הספר המעורבים, העבודה והפעילות הספורטיווית בצוותא הסירו את המחיצות בין המינים. האשה לובשת מכנסיים, ל׳ נוח לעבודה ולספורט, ומפגינה בזה את טענתה לשוויון זכויות. כשהיא לובשת שמלה, מטשטשים קוויה הישרים (שמלת שק או שמלת טראפז) את צורת הגוף. אבל אין כאן כוונה להסתיר משהו, אלא רק דאגה לנוחות, ואדישות מסויימת לכל התחנחנות. האשה המתמודדת עם הגבר במשחקי ספורט בחולצת ג׳רסי קלה ומכנסיים קצרים, והמופיעה בחופי הרחצה בבגד־ים ביקיני, אינה חוששת עוד לחשיפת גופה. השמלה או החצאית מתקצרות בימינו (מסוף שנות ה60) עד הרחק למעלה מן הברכיים (שמלת „מיני"). בקיץ מתרחב המחשוף עד לקצה הגבול והאשה בוחרת לשמלותיה אריגים קלים ושקופים, שאינם מסתירים מאומה. התרחבות תעשיית הטכסטיל, שהוציאה אריגים יפים וזולים יחסית (בעיקר מכותנה, ולאחרונה מסיבים סינתטיים) והתרבות בתי־המלאכה ובתי־החרושת לקונפקציה מאפשרות כמעט לכל אשה להתלבש לפי אפנת השעה. תהליך זה של דמוקראטיזאציה בל׳ גורר אחריו מידה רבה של אוניפורמיזאציה ומקטין את חלק הטעם האישי.

גם בל׳ הגבר מורגשת השאיפה לפשטות. אחרי 1900 לובשים כל הגברים חליפות „קומפלֶה" בצבעים כהים בסתיו ובחורף ובהירים באביב ובקיץ, תפורות מאריג צמר חלק או עם דגמי פסים או משבצות. רק במעמדים חגיגיים לובש הגבר את הרדנגוט או את הפראק, שניהם רק בשחור. אולם מתפשטת כתלבושת ערב גם חליפה שחורה עם ז׳אקט קצר בעל גזרה מיוחדת ודשי משי, ה„סמוקינג" (בימינו מקובל אף ז׳אקט־סמוקינג לבן בקיץ ובארצות חמות). חידוש המאה ה20 הוא הנוהג לגהץ את המכנסיים כדי ליצור קמט חד לאורך כל מכנס. גם החֵפת בקצה כל מכנס הוא חידוש ומוצאו מאנגליה הגשומה. צילינדר חובשים מעתה רק במעמדים חגיגיים, וגם כובע המלון מפנה אט אט את המקום לכובעי לבד רכים. מלה"ע I הגבירה את הנטיה לפשטות ונוחות ולהמעטה בפורמאליות. קודם לכן היו מעמלנים את חזה הכותונת, את חפתי שרווליה ואת הצווארון, אך עתה מעדיפים כותונת רכה כולה וצווארון רך (פרט לתלבושת ערב). מתפשט גם הנוהג ללבוש בחיי יום־יום תלבושת „ספורטיווית" מורכבת מז׳אקט רפוי ומכנסיים מבד שונה ובלי חזיה.

כיון שהטיפוס של הגבר הספורטיווי הוא באפנה, הרחיבו החייטים בשנות ה20 וה30 את כתפי הז'אקט ותיפחו את החזה בכריות ובד מוקשה. מלה"ע II והשנים שבאו אחריה הולידו, במיוחד בקרב צעירים, נטיה לרשלנות מכוונת בל', שיש בה מעין הפגנת ביטול מוסכמות חברתיות. את מקום הז'אקט תפס למשך זמן רב מין זיג בעל מראה ספורטיווי־צבאי. רבים ויתרו בכלל על הז'אקט בעונה החמה והחליפו אותו באפודה סרוגה, „סוטר" (sweater) בעונה הקרה. במקום הכותונת הלבנה באו כותנות צבעוניות, לעתים בצבעים עזים ביותר או בדגמים ססגוניים, עם צווארון פתוח. העניבה נעלמה כמעט והכובע נעשה נדיר מאד. את שיא הרשלנות המכוונת השיגה אפנת מכנסי ה„ג'ינס". למרות כל הגחמאות הבוהמיות, עדיין רואים גברים בעלי טעם את החליפה, עם או בלי חזיה, כל' הנורמאלי המכובד, ונדמה כי עתידו מובטח לזמן ארוך, כשתמורות האפנה מתבטאות לגביו בשינויים באורך הז'אקט, בארכם וברחבם של המכנסיים וכיו"ב. גם בל' הגברי הביאו הוזלת מחירי האריגים (הודות לשימוש בסיבים סינתטיים) והרחבת תעשיית הקונפקציה לאוניפורמיזאציה, לטשטוש הבדלי מעמד, לביטול הטעם האישי ולמידה רבה של באנאליות.

מ. ניק, מצעד הסגנונות (הוצאת „אורט", 1959); J. R. Planché, *A Cyclopedia of Costume*, I-II, 1876, G. Buss, *Das Kostum in Vergangenheit und Gegenwart*, 1906, F. M. Kelly & R. Schwabe, *Historic Costume*, 1929²; G. Junglauer, *Kleid* (Bachtold-Staubli, *Handworterbuch des deutschen Aberglaubens*, IV, Col. 1458–1518), 1931–1932, L. & J. Heuzey, *Histoire du costume dans l'antiquité classique*, 1935; M. Leloir, *Histoire du costume de l'antiquité à 1914*, I-XII, 1935–1949; M. Beaulieu, *Le Costume antique et médiéval*, 1951; id., *Le Costume moderne et contemporain*, 1951; W. Bruhn & M. Tilke, *A Pictorial History of Costume*, 1955; M. Fabre, *Histoire de la Mode*, 1966; F. Boucher, *20000 Years of Fashion*, 1967.

הל' היהודי, — בדומה לעמים אחרים במזרח הקדום, לבשו גם אבותיו של העם היהודי לראשונה רק חגור מתניים, הנקרא בתנ"ך „איזור" או „חגורה". הוא היה בהתחלה מעור, ונביאים שמרנים, כגון אליהו, המשיכו ללבוש איזור עור גם במאה ה9 לפסה"נ, כאשר רוב האנשים לבשו כבר איזור צמר או פשתים בתוספת מלבושים אחרים. חגורת שק, כלומר איזור מאריג גס (מצמר עזים או גמלים), שימשה עד לזמן מאוחר כמלבוש אבלים (בראׄ לז, לד ועוד). בעוד שבזמן העתיק הסתפקו הגברים, כנראה, באיזור כבגד יחיד, במיוחד בשעת עבודה, הפך מלבוש זה בתקופה ההיסטורית, מן הסתם כבר בתקופת האבות, למלבוש תחתון. מעליו נהגו ללבוש כותנת, שהיתה דומה לכיטון היווני או לטוניקה הרומית, הנקראת לפעמים גם „בגד". נראה כי גם הכותנת היתה בזמן הקדום מעור (בראׄ ג, כא), אך בתקופה המקראית לבשו בני ישראל כתנות צמר או פשתים (בד או שש) עשויות מאריגים חלקים או בעלי דגמים צבעוניים (כתנת פסים, כתנת תשבץ) או רקומים. את הכותנת היו מהדקים במתניים בחגור (או חגורה), ששימש לאנשי צבא גם לתליית החרב. להשלמת הלבוש היו עוטים את השמלה, יריעת בד צמר שנכרכה סביב הגוף בצורות שונות, בדומה להימאטיון היוני. בגד עליון זה ידוע בשמות: מעיל, כסות, סות, סדין ואדרת. ייתכן כי השמות השונים מציינים הבדלים בגודל, בחומר או בצורת העטיפה, ששימשו אולי סימן היכר למעמד נושאיהם. האדרת, למשל, במיוחד אדרת השיער, היתה, כנראה, בגד מיוחד לנביאים. על בגד עליון זה, שהיה בעל ארבע כנפות, חלה מצוות עשיית גדילים (דבׄ כב, יב), או ציצית (במׄ טו, לח) על ארבע כנפותיו. אפשר שהיה לציציות מעיקרא תפקיד מאגי (הגנה ממזיקים) ולאחר מכן דקוראטיווי, אך התורה מייחסת להן תפקיד מנמוטכני („וראיתם אתו וזכרתם את כל מצות ה'" — במׄ טו, לט). את הל' הישראלי מן המאות ה9 וה8 לפסה"נ אפשר לראות בתבליטי האובליסק השחור של שלמנאסר III, מלך אשור (ע"ע אובליסק, עמ' 628; יהוא, עמ' 163), ובתבליט המתאר את כיבוש לכיש בידי סנחריב (כרך ר', עמ' 293/94).

בצד בגדי הצמר והפשתים לבשו בני־ישראל, בזמנים של רווחה כלכלית, בגדי משי ורקמה (יחׄ טז, י). האורגים הישראליים הכירו את הטכניקה של עירבוב חמרים שונים באריגה, אך התורה אסרה ללבוש בגד כלאים (ע"ע) או שעטנז (ע"ע), כלומר בגד עשוי מצמר ופשתים יחדיו (דבׄ כב, יא). לעומת־זאת יצויין כי בחלק מבגדי הכהונה מצווה התורה דווקא על שימוש באריג כלאים (ערכׄ ג', ע"ב).

בדרך כלל היו הבגדים לבנים (קהׄ ט, ח), אבל נמצאו בשימוש גם בגדים צבעוניים, והעשירים הוציאו כסף רב על בגדים צבועים בתכלת, ארגמן וכרמיל. בצד לבושי המותרות של העשירים, שהעירו את זעם הנביאים, שררה גם עניות מרודה, ולרבים היתה השמלה כסותם היחידה, ששימשה גם כשמיכה בלילות (שמׄ כב, כה–כו). לקראת מעמדות חגיגיים (במיוחד פולחניים) היו לובשים בגדי חג מיוחדים (מחלצות). טקסי הטהרה מטומאה היו כרוכים בכיבוס בגדים. כסימן לאבל היו קורעים את הבגדים.

לכסות הראש בחיי יומיום אין זכר במקרא, אולם כוהנים חבשו צניף, מצנפת או מגבעת ואנשי צבא — קובע עשוי נחושת.

לרגליהם נעלו בני־ישראל נעליים (סנדלים) שנקשרו בשרוכים. עשירים הרשו לעצמם נעליים מעור יקר (כגון עור תחש — יחׄ טז, י). ההליכה יחף נחשבה כסימן לתכלית העניות או לאבל. אולם במקום קדוש היו חולצים את הנעליים, והכוהנים היו משרתים בקודש יחפים. לפי חלק מן המפרשים מציינת המלה „סאון" בישעׄ ט, ד מין נעל צבאית או מגף מסומר.

ל' האשה לא היה שונה שוני יסודי מזה של הגבר, עם זאת נראה שהיתה לו צורה אפיינית, כפי שמסתבר מן האיסור: „לא יהיה כלי גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשה" (דבׄ כב, ה). אולי היו בגדי הנשים ארוכים יותר, בעלי שובל (ישעׄ מז, ב) או שוליים (ירׄ יג, כב). את הל' הנשי במאה ה8 לפסה"נ אפשר לראות בתבליט המתאר את כיבוש לכיש (כרך ר', עמ' 293/94), בקבוצות הנשים שנלקחו בשבי. נשי העשירים היו להוטות אחרי מותרות והרבו במיני אביזרי לבוש. ישעיה הנביא מונה בפרק ג, יח—כד למעלה מעשרים פריטים, מהם חלקי לבוש ומהם תכשיטים, אך יש ברשימה שמות שפירושם המדוייק טרם הוברר.

בהרחבה רבה מתארת התורה את בגדי הכהונה, פרטים על כך ראה בערך „כהן".

אין בידנו מקורות לבדיקת שינויי אפנה או התפתחות רצופה בלבוש במשך פרק הזמן הארוך המכונה תקופת המקרא, אולם לא נטעה, אם נניח כי אפנות זרות, נגדן התריעו הנביאים, נפוצו במיוחד במעמד העליון, שמגעו עם בני עמים אחרים היה תכוף והדוק יותר. מותר לשער שההשפעה הזרה גברה אחרי שממלכת ישראל וממלכת יהודה

נכבשו, בזו אחר זו, הראשונה בידי אשור והאחרונה בידי בבל, וחלק ניכר מן העם הוגלה לארץ הכובשים. אחרי שיבת ציון היתה יהודה, עד למסע הכיבוש של אלכסנדר מוקדון, פרובינציה של האימפריה הפרסית, והאוכלוסיה התלבשה, מן הסתם, לפי אפנת העם השליט, במיוחד בערים. בספר דניאל, שפרקיו הראשונים חוברו אולי בתקופה הפרסית, מוצאים אנו תאור לבושם של שלושת חברי דניאל: חנניה, מישאל ועזריה. מסופר עליהם שהושלכו לכבשן האש „בסרבליהון, פטישיהון וכרבליהון ולבושיהון (ג, כא). הסרבלין היו, לפי חלק מן המפרשים, המכנסיים הארוכים הרפויים של הסקי־תים והפרסים (ביוונית σαράβαρα, מן הפרסית שלואר). אחרים מפרשים את המלה כשמה של הכותונת או השמלה. גם לגבי הפטישין חלוקים המפרשים בדעותיהם, אם הכוונה היא לשמלה או למכנסיים. כרבלא — פירושה הכומתה הגבוהה המחודדת של הפרסים.

יהודי בבל ופרס המשיכו ללבוש את הלבוש הפרסי במשך מאות שנים. בלבוש זה צוירו דמויות היסטוריות יהודיות בציורי הקיר של בית הכנסת בדורה־אירופוס (ע״ע), מן המאה ה3 לסה״נ. ואילו בארץ־ישראל הושפע הלבוש, החל בכיבושו של אלכסנדר מוקדון, במידה גוברת והולכת, מן האפנה ההלניסטית. דוגמה מאלפת יש לראות בסיפור בספר המקבים ב׳ ד׳, י״ב על הכהן הגדול יאסון, שחייב את הבחו־רים באי הגימנסיון שבנה, לחבוש את הפטאסוס, הכובע המסרתי של האֶפֶבים היוונים, אף־על־פי שהיתה בחבישתו משמעות אלילית, בהיותו כרוך בפולחנו של האל הרמס. נראה כי גם אחרי מרד החשמונאים לא השתנה הרבה. הלבוש נשאר הלניסטי והושפע, לאחר כיבוש ארץ־ישראל בידי פומפיוס (63 לפסה״נ), מן הלבוש הרומי. אפילו בהרגלי־לבוש, ששרשם לעתים באמונות תפלות, ניכרת השפעת הסבי־בה האלילית. בתקופת המשנה הקפידו, למשל, על נעילת הנעל הימנית ראשונה, כמנהג הרומאים (שבת ס״א, ע״א), בעוד שמנהג הראשונים היה הפוך (ירו׳ שבת ו׳, ב׳). במשך מאות שנים לבשו היהודים בארץ־ישראל בגדים ששמם היה נגזר משמות יוונים ולאטיניים. במסכת שבת קב, ע״א מביא התלמוד בשם התנא ר׳ יוסי בן חלפתא (בן המאה ה2) רשי־מה של 18 כלים (כלו׳ מלבושים) עיקריים: מקטורן (amic-torium, כלו׳ שמלה), אנקלי (ἀγκάλη, כלו׳ זרוע, כנראה בגד בעל שרוולים), פונדה (funda, צרור כסף), קלבוס (κολόβιον, כותונת בלי שרוולים), אפיליות (pallium, מעיל), מעפורת (אולי מmappa, מטפחת) ספרקין (אולי מ-περισ-κελή, מכנסיים) אנפילאות (impilia, נעלי לבד), פרגוד (paragauda, בגד מקושט), סודר (sudarium, מטפחת לני־גוב הזיעה). רק לארבעה כלים שמות עבריים טהורים: חלוק, מנעלים, חגור, כובע. גם מלבושים אחרים הידועים לנו מן הלבוש הרומי והביזאנטי נזכרים בתלמוד בשמם כמקובלים אצל היהודים, כגון המעיל הקלטי sagum (סגוס, כלים כט, א) הdalmatica (דלמטיקון, כלאים ט, ז), המעיל הרומי paenula (פלנים, ירו׳ חג׳ א, ח; ר׳ ירמיה מתיר את השימוש בו רק במקום שאין טלית), הכובע הרומי pileus (פיליון, כלים כט, א) ועוד.

בגד יהודי ספציפי היתה הטלית (מקור המלה אינו ידוע) המצויצת. על פי רוב היתה הטלית לבנה, אבל בתקופת התלמוד השתמשו עדיין גם בטליתות צבעוניות (שחורה או אדומה — שבת קמז, ע״א). כיון שהטלית לא היתה בגד נוח, במיוחד לאיש העובד, יצאה במשך הזמן מכלל שימוש כמעיל של יומיום, ונעשה מלבוש כבוד, בו התעטפו, כסימן למעמדם, נכבדי העם ותלמידי חכמים. שאר היהודים התעטפו בו רק בשעת תפילה. לשם קיום מצוות ציצית גם שלא בזמני התפי־לה, התפתח ה„בגד" הסמלי־ריטואלי הידוע בשם „טלית קטן" או „ארבע כנפות". הוא נזכר אמנם בספרות הרבנית לראשונה במאה ה14 (בס׳ ארבעה טורים לר׳ יעקב בן אשר), אבל יש להניח שהיה בשימוש זמן רב לפני כן.

בדומה לתקופת המקרא, לא היה גם בתקופת התלמוד, לפחות לגבי חלק מן המלבושים, הבדל יסודי בין ל׳ הגבר לבין ל׳ האשה. על ר׳ יהודה בן אלעי, למשל, מסופר (נדר׳ מט, ע״ב) כי היתה לו ולאשתו גלימה אחת, שהיו מתכסים בה לסירוגין.

נשים נשואות ניכרו בזה שהיו מכסות שערן בצאתן מן הבית (כת׳ ז, ו). זה אף היה סימן היכר ליהודיה בחברה הרומית־נוצרית. אשר לגברים אין כל עדות לכך במקורות הקדומים, שהיה קיים חיוב לכסות את הראש, אפילו בשעת תפילה. מנהג זה התפתח רק בתקופת התלמוד, כנראה בעיקר בבבל, מתוך התפיסה המזרחית כי כיסוי הראש הוא סימן ליראת־כבוד. בארצות אירופה הפך המנהג רק בהדרגה לחובה, וזאת מאוחר למדי בימי־הביניים.

חכמי התלמוד הדגישו את חשיבותו של לבוש נאה, נקי ומכובד ואת עדיפותו על פני צרכים אחרים (ב״מ נב, ע״א; חול׳ פד, ע״ב). אחד מארבעת הסימנים בהם ניכרים תלמידי חכמים הוא עטיפתם, כלומר לבושם (דרך ארץ זוטא פ״ה; והשווה גם שבת קיד, ע״א). ר׳ יוחנן בר נפחא אף הפליג ואמר: „כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה" (שבת קיד, ע״א). וכן אמר אותו תנא (שם): „גנאי הוא לת״ח שיצא במנעלים המטולאים לשוק". תלמידי חכמים לבשו, בדרך כלל, בגדים ארוכים מאלה של פשוטי העם (ב״ב נז, ע״ב). על מי שלא היה לו אלא חלוק אחד אמרו כי אין חייו חיים (ביצה ל״ב, ע״ב והשווה: שבת קיד, ע״א). כלים לבנים נחשבו כמכובדים וחגיגיים. לבשו גם צבעים אחרים, אבל נזהרו מכלים שחורים, שהיו סימן לאבל, ובמיוחד מנעליים שחורות (תענ׳ כב, ע״א). החכמים חייבו את הבעל לדאוג להופעתה החיצונית המכובדת של אשתו. הם אף קבעו את מכסת הבגדים המינימלית שעני שבישראל חייב לתת לאשתו משנה לשנה, והוסיפו: „אבל במכובד הכל לפי כבודו" (כת׳ סד, ע״ב).

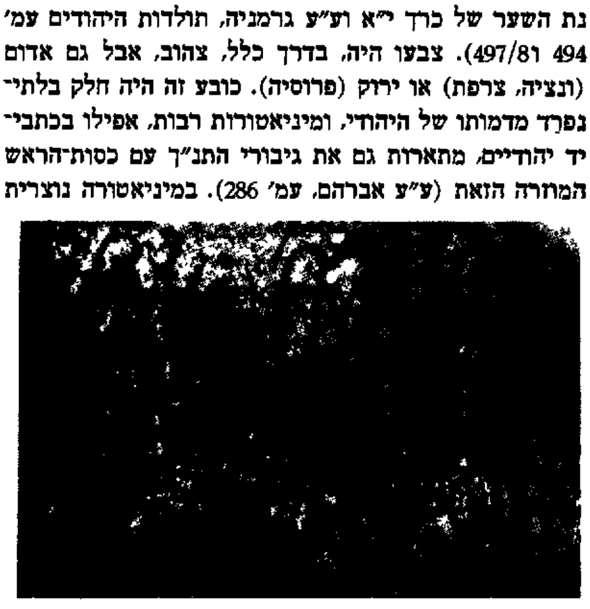
ה ל׳ היהודי בארצות־אירופה הנוצריות. בדרך כלל נהגו יהודי התפוצה להתלבש לפי המנהג המקובל בארץ מושבם, לא רק מתוך הסתגלות טבעית לסביבה, אלא גם מתוך כוונה תחילה שלא להסתכן על־ידי הבלטת יהדותם בהופעתם החיצונית. יהודים שיצאו לדרך לרגל עסקיהם אף לבשו לעתים, ליתר בטחון, בגדי כמרים (ספר־חסידים, סי׳ קצ״ט ור״כ). העובדה כי הכנסיה הנוצרית מצאה לנחוץ, החל ב1215 (בוועידה הלאטראנית הרביעית) לחייב את היהודים לשאת סימן היכר מיוחד על בגדיהם, מעידה שקשה היה להבחין ביניהם לבין האוכלוסיה הנוצרית (ע״ע אות־קלון). התפתחותה של צורת לבוש יהודית מיוחדת, מן המאה ה13 ואילך, היתה, איפוא, במידה רבה תוצאה מלחץ הכנסיה או השלטונות החילוניים המושפעים ממנה, שרצו לבודד את היהודים ולמעט או לבטל כליל את המגע החברתי אתם.

ביחד עם זה פעלו גם גורמים פנימיים יהודיים שסייעו

להתפתחות זו. מתוך רצון לשמור על ייחודה, נולדה ביהדות התפוצות התנגדות למה שכינו „חוקות הגויים", לרבות הרגלי הלבשה זרים, והרבנים עודדו נטיה בדלנית זו. את העמדה הרבנית־הלכתית בנידון זה מנסח ה„שלוחן ערוך" (יו"ד קעח, א) בזה הלשון: „אין הולכין בחוקות העובדי כוכבים ולא ילבש מלבוש המיוחד להם". היתר לסטות מכלל זה ניתן רק ל„מי שהוא קרוב למלכות". כ300 שנה לפני ה„שולחן ערוך" נכללו איסורים באותה רוח בתקנות שתוקנו על־ידי הקהילות שפירא, וורמס ומאגנצא. זרות מסויימת בהופעתם החיצונית של היהודים נגרמה לעתים עקב נדודיהם. יהודים בודדים או קבוצות שהעתיקו את מקום מגוריהם מארץ לארץ, הביאו אתם מלבושים שלא היו תמיד בהתאם להרגלי סביבתם החדשה, ודבקו בהם מתוך רוח שמרנות. בכלל יש לציין, כי בתחום הלבוש גילו היהודים לעתים שמרנות יתר. אחרי שסיגלו לעצמם לבוש מסויים, מרצונם הטוב או תחת לחץ חיצוני, היו דבקים בו זמן רב אחרי שהשתנתה האפנה בסביבה או אחרי שחדל הכורח. הודות לשמרנות זו, קנו להם מלבושים זרים לפעמים מעין מעמד של קדושה בקרב היהודים. הכפתאן הפולני, שיצא מזמן מכלל שימוש בקרב הפולנים, נחשב גם בימינו, בחוגים חרדים ממוצא מזרח־אירופי, כמלבוש חובה.

פריט ראוי לציון מיוחד בל' היהודי בימי־הביניים הוא **הכובע המחודד** (pileus cornutus).

עוד בתחילת ימי־הביניים חבשו היהודים, כנראה, מין כיפה או כומתה מחודדת, שמוצאה אולי מפרס (ציור מס' 17). אפשר לראות אותה במיניאטורה מן המאה ה11 ובתבליט מן המאה ה12. חבישתה לא היתה חובה. רבים הלכו בגילוי ראש, ויהודים שרצו לכסות את ראשם, עשו זאת גם בברדס או בכומתות השטוחות והרכות שהיו מקובלות אצל עמי אירופה מן חמאה ה10 ואילך (ה„בארט"). אולם אחרי שהועידה הלאטראנית הרביעית קבעה את עקרון ההפרדה בלבוש, חויבו היהודים לחבוש את הכובע המחודד. בגרמניה, אוסטריה ופולין, אשר שם הונהג הטלאי הצהוב באיחור, שימש בינתיים הכובע היהודי סימן היכר מובהק (ראה תמרנת השער של כרך י"א וע"ע גרמניה, תולדות היהודים עמ' 494 ו497/81). צבעו היה, בדרך כלל, צהוב, אבל גם אדום (ונציה, צרפת) או ירוק (פרוסיה). כובע זה היה חלק בלתי־נפרד מדמותו של היהודי, ומיניאטורות רבות, אפילו בכתבי־יד יהודיים, מתארות גם את גיבורי התנ"ך עם כסות־הראש המוזרה הזאת (ע"ע אברהם, עמ' 286). במיניאטורה נוצרית

ציור 17 חנניה, מישאל ועזריה בכבשן האש. ציור קיר מוואדי סארנה, מצרים, מן המאה ה6. שלשתם חובשים את הכומתה הפרסית המחודדת, שממנה התפתח הכובע המחודד של ימי־הביניים

ציור 18 צורה מאוחרת של הכובע המחודד, משלהי ימי־הביניים ציור בכתב־יד גרמני מן המאה ה15 (בספריה המלכותית בקופנהאגן)

מן המאה ה13 חובש אף יוסף הקדוש, אבי ישו, כובע מחודד.

בסוף ימי הביניים יצא הכובע המחודד (ששינה בינתיים את צורתו; ראה ציור 18) מכלל שימוש. אבל עדיין חויבו היהודים לחבוש לפחות בארטים צהובים (במדינת האפיפיור — ירוקים). גם נשים חויבו בכסות ראש צהובה. כהקלה מיוחדת הותר ליהודים להשתמש בכסות ראש שחורה, כשהיו בדרך לרגל עסקיהם. רופאים היו, על־פי־רוב, פטורים מחובת סימן ההיכר והכובע המחודד.

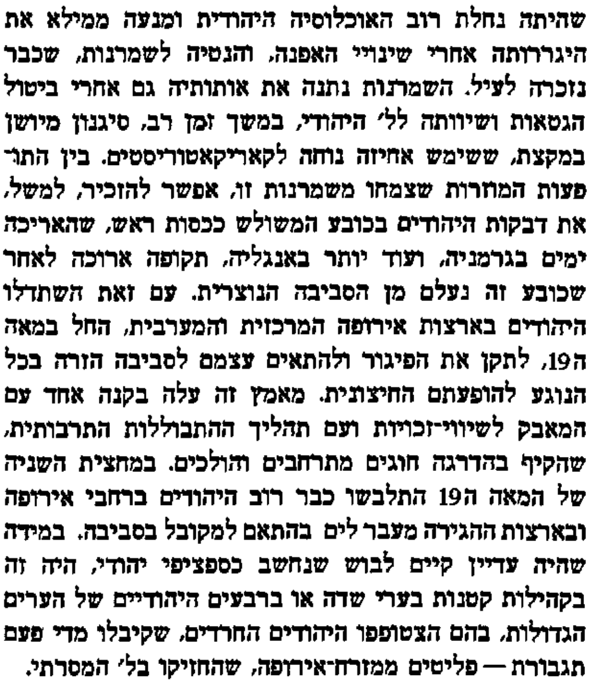
נוסף לסימן ההיכר הוטלה על היהודים לפעמים גם החובה ללבוש מלבושים שיבדילו אותם מכלל האוכלוסיה, כגון שכמיה מיוחדת, לפי תקנות פרפיניאן משנת 1295, מעיל עליון ארוך עד לפיסת הרגליים, לפי חוק שהוציאה ממלכת אראגון ב1386, ועוד. תקנות אחרות קבעו בפרוטרוט את צורת הגזרה של בגדי היהודים והגבילו את הקישוט המותר להם. בדרך כלל העדיפו יהודי אירופה בגדים שחורים, שנחשבו אצלם כצנועים יותר, כהולמים את האבל על ציון ואת מעמדם כבני עם נרדף. הדבקות בצבע השחור גדלה אחרי גירוש היהודים מספרד. המגורשים הביאו אתם את הנטיה לצבע זה, שנחשב בספרד כמכובד וחגיגי משאר הצבעים, אולם בגרמניה היה גם הצבע האפור מקובל על היהודים. על אף כל ההגבלות הללו, לא נמנעו יהודים בעלי־יכולת מלהפגין את עשרם בציבור בלבישת בגדי פאר. כותבי־רשומות נוצרים מסבירים לעתים את התפרצויות הזעם נגד היהודים כתגובה על גנדרנותם המופרזת. חדוות ההתגנדרות ציינה במיוחד את יהודי איטליה, ובראש וראשונה את נשיהם, שחיקו את מנהגי החברה הנוצרית, ואף ניסו לעלות עליה מבחינת הידור הלבוש. תופעה זו גברה בייחוד בתקופת הרנסאנס והגיעה לממדים שעוררו תגובה שלילית לא רק מצד הכנסיה והשלטונות החילוניים, שדרשו צניעות ופשטות בלבוש גם מן הנוצרים, אלא גם מצד מנהיגי הקהילות היהודיות, שראו צורך לתקן תקנות־צנע. תקנה כזאת, שהוצאה בפורלי ב1416, אסרה ללבוש מעילים מפרוות יקרות־ערך או בגדים בצבע סגול, בגדי משי או קטיפה, והגבילה את השימוש בתכשיטים. רבני ספרד, שהתכנסו בוואליאדוליד בשנת 1432, אסרו על הנשים את השימוש בקטיפה, משי וברוקאדה, בבגדים אדומים או רקומים בחוטי זהב, פרט להזדמנויות מיוחדות. חוקי הצנע הועילו אולי למנוע התגנדרות־יתר בפומבי בשעת מגע עם הנוצרים, שהיתה עלולה להעיר קנאה וזעם, אבל על התאפקות זו פיצו היהודים את עצמם בשימוש במחלצות כשהיו בינם לבין עצמם, בשבתות, בחגים ובנשפים חברתיים. הנטיה להתגנדרות, שעברה תכופות את גבולות הטעם הטוב, תוך התקשטות מופרזת בתכשיטים, נשארה תכונה אפיינית לנשי העשירים גם בתקופת

ציור 19. לבושם של יהודי פראנקפורט ע"נ מיין בסוף המאה ה16. תחריטים מתוך ספרו של רוץ (C. Rutz), Sacri Romani Imperii Ornatus, 1588

הגטו, מן המאה ה16 ואילך, ואחריה, ושימשה נושא לביקורת מבית וללעג ולעז מצד שונאי־ישראל.

מטבע הדברים הוא כי צמצום המגע החברתי בין יהודים ונוצרים בתקופת הגטו יצר פער ניכר בין צורת הלבוש בתוך הרובע היהודי לבין האפנות המשתנות מחוצה לו (ציור 19). במאה ה18 עדיין לבשו יהודים תשיהם בגדים שיצאו מכלל האפנה בחברה הנוצרית מאה שנה ויותר לפני־כן (ציור 20). נוסף לחוסר המגע עם העולם החיצון, גרמו לזה גם העניות, שהיתה נחלת רוב האוכלוסיה היהודית ומנעה ממילא את היגררותה אחרי שינויי האפנה, והנטיה לשמרנות, שכבר נזכרה לעיל. השמרנות נתנה את אותותיה גם אחרי ביטול הגטאות ושיוותה לל' היהודי, במשך זמן רב, סיגנון מיושן במקצת, ששימש אחיזה נוחה לקאריקאטוריסטים. בין התו־פעות המוזרות שצמחו משמרנות זו, אפשר להזכיר, למשל, את דבקות היהודים בכובע המשולש ככסות ראש, שהאריכה ימים בגרמניה, ועוד יותר באנגליה, תקופה ארוכה לאחר שכובע זה נעלם מן הסביבה הנוצרית. עם זאת השתדלו היהודים בארצות אירופה המרכזית והמערבית, החל במאה ה19, לתקן את הפיגור ולהתאים עצמם לסביבה הזרה בכל הנוגע להופעתם החיצונית. מאמץ זה עלה בקנה אחד עם המאבק לשיווי־זכויות ועם תהליך ההתבוללות התרבותית, שהקיף בהדרגה חוגים מתרחבים והולכים. במחצית השניה של המאה ה19 התלבשו כבר רוב היהודים ברחבי אירופה ובארצות ההגירה מעבר לים בהתאם למקובל בסביבה. במידה שהיה עדיין קיים לבוש שנחשב כספציפי יהודי, היה זה בקהילות קטנות בערי שדה או ברבעים היהודיים של הערים הגדולות, בהם הצטופפו היהודים החרדים, שקיבלו מדי פעם תגבורת — פליטים ממזרח־אירופה, שהחזיקו בל' המסרתי.

ציור 20 לבושם של יהודי פירת (גרמניה) במאה ה18. תחריט מאת בנר (Boener)

הל' היהודי באירופה המזר־חית. — היהודים שבאו מגרמניה לפולין במאות ה11—12 והניחו את היסוד ליישוב היהודי הגדול בארצות מזרח־אירופה, הביאו אתם את לבושם הגרמני ונבדלו על־ידי כך בהתחלה ממילא מבני־הארץ. נוסף לזה דרשה הכנסיה הקאתולית גם כאן, שהיהודים ישאו את סימן ההיכר בצורת טלאי אדום. השלטון החילוני, שהיה מעוניין בתועלת שהיהודים היו מביאים לכלכלת המדינה, לא הקפיד ביותר על ביצוע דרישות הכנסיה, אבל יחד עם זאת נדמה שלא ראה בעין יפה את נטיית היהודים לסגל ל־עצמם את הלבוש המקומי, שנחשבה כנסיון הסוואה. בכל זאת לא הועילו תקנות מגבוה למנוע את התהליך הטבעי של הסתגלות היהו־דים אל הלבוש הפולני, אלא שזו הביאה כאן לידי תוצאה בלתי צפויה. בעוד שהיהודים החלו לובשים את הכפתאן (ביידית „קאפוטה") וחובשים את המצנפת המקו־שטת בפרווה (ביידית „שטרימל"), התגברה בחברה הפולנית הנטיה להתלבש לפי האפנה המערב־אירופית. מה שהיה בעבר לבוש החברה הגבוהה הפולנית ניטש על ידיה והפך במרוצת הזמן לנחלת היהודים, ללבושם הספציפי ולסימן היכר מובהק (ציור 21). ולא עוד אלא שנפש היהודים נקש־רה מאד בלבוש הזה, עד שהיה בעיניהם כמעט לדבר שבקדו־שה. לבישתו נחשבה כסימן חיצוני לדבקות במסורת היהודית והמרתו בלבוש אירופי („גרמני" בפי היהו־דים) כסימן ליציאה לתרבות רעה. השל־טון הרוסי, שבתחומו חיו רוב יהודי פולין אחרי חיסול המדינה הפולנית, הבחין בכוח המאחד של הל' היהודי, וניסה פעמים מספר לחייב או לשכנע את היהודים לנטוש אותו. תקנתו של הצאר אלכסנדר I משנת 1804 חייבה בלבוש אירופי לפחות את היהודים שכיהנו בתפקידים מוניציפאליים או שהיו יוצאים זמנית מתחום המושב. לתקנה זו התנגדו היהודים, כביכול מטעמים אסת־טיים, בטענה שהלבוש ה„גרמני" הקצר אינו מתיישב עם אריכות הזקן. גם תקנותיו של הצאר ניקולאי I מ1835, 1840 ו1850 ניסו לשנות את הלבוש היהודי. רק לזקנים הותר להמשיך ללבוש אותו תמורת תשלום מס מיוחד. אסור היה ללבוש את הלבוש היהודי מחוץ לתחום המושב. ילדי היהודים שלמדו בבתי־ספר ממשלתיים חויבו להופיע בלבוש „גרמני". המשכילים קיבלו ברצון את התקנות בדבר הלבוש, אבל היהודים החרדים ראו בהן גזרות קשות והתנגדו להן במסירות־נפש. כשגברה ההגירה מרו־סיה, הביאו הפליטים את הלבוש המסרתי לארצות המערב,

ציור 21 יהודי ליטאי עם אשתו ובתו. תחריט משנת 1846 מתוך ספרו של ל' הולנדרסקי (L. Hollaenderski), Les Israélites de Pologne

לארצות־הברית וגם לארץ־ישראל, בה הוא היכה שרשים כבר קודם לכן, הודות לעליית החסידים בשלהי המאה ה18. אף־על־פי שחוג הנזקקים ללבוש זה הצטמצם מאז, הוא מגלה עדיין עמידות מפליאה בפני גלי המודרניזאציה.

בלבוש הנשי לא היה, לפי הנראה, במזרח־אירופה הבדל בולט בין היהודיה ובנות הארץ, פרט למין כובע מקושט (קופקה) וסרט רקום שכיסה את מצחה של היהודיה (ביידית „שטרנבינדל"). לכן לא עסקה התקנה, שהוצאה בשנת 1851, בל' האשה היהודיה אלא במנהג לגלח את ראשה לקראת הני־שואים. מנהג זה נאסר והאיסור שימש תואנה להטרדות ומעשי־שרירות מצד השלטונות המקומיים.

אחרי השואה ואחרי שנים רבות של חיי היהודים תחת המש־טרים הקומוניסטיים במזרח־אירופה יש להניח כי הלבוש המס־רתי של יהדות מזרח־אירופה נעלם כליל מארצות מכורתו.

ה ל ב ו ש ה י ה ו ד י ב א ר צ ו ת ה א י ס ל א ם. באר־צות האיסלאם נהגו היהודים, שיישובם בהן קדם בהרבה לכיבוש הערבי, ללבוש, בדרך כלל, את הבגדים המקובלים על האוכלוסיה המקומית. אחרי הכיבוש הערבי היה ליהודים, כלנוצרים, מעמד של „אַהל־אל־דִ׳מה" (اهل الذمة), כלומר בני־חסות, שהיו חייבים בתשלום מס מיוחד וכפופים להגבלות מסויימות. בין היתר נדרשו, על יסוד התקנה הידועה בשם „ברית עמר", לשאת סימן היכר, „ע׳יאר" (غيار) בצורת טלאי צהוב ולחגור חגורה מיוחדת „זנאר" (زنار). לא תמיד הקפידו השלטונות המוסלמיים על ביצוע התקנה הזאת, אבל בתקו־פות של קנאות דתית מוגברת, כללית או מקומית, נזכרו בה, חידשו אותה ואף הוסיפו עליה. הח׳ליף העבאסי אל־מֻתַוַכל (861—847) חייב את היהודים ואת הנוצרים לחגור חגורה פשוטה, כזו של הפלחים, ולתפור את טלאי ההיכר לא רק על בגדיהם, אלא גם על בגדי עבדיהם. נשיהם היו חייבות להתכסות ברעלות צהובות, כשיצאו לרחוב. בימי הח׳ליף הפאטמי אל־חאכם (1020—996) הוחלט כי היהודים ישאו, נוסף לכך, פעמון על צווארם, והנוצרים צלב־עץ גדול וכבד. בהתחלת המאה ה14 נקבע חוק על צבע המצנפת, שהוצא לפועל בקפדנות רבה. במקום המצנפת הלבנה של המוסלמים, היה על היהודים לחבוש מצנפת צהובה (השומרונים אדומה והנוצרים כחולה). היו גם ארצות שבהן נאסר על היהודים בכלל לחבוש מצנפת. השאח הפרסי עבאס I (1628—1557), למשל, כפה על יהודי פרס כובעי לבד, כאלה שהעבדים היו חובשים שם. באלג׳יריה חבשו היהודים כיפות שחורות או אדומות, שדמו לתרבושים בלי ציצית. גם על צבע הבגד העליון חלו איסורים, שהיו שונים לפי הזמנים והארצות. הצבע הירוק היה אסור על היהודים בכל מקום, בהיותו שמור ל„שריפים", צאצאי משפחת מוחמד. במארוקו חוייבו היהו־דים ללבוש גלימה שחורה, בעוד שאוכלוסיית הארץ לבשה על־פי־רוב גלימות לבנות.

תוך כדי שמירה פחות או יותר קפדנית על האיסורים וההגבלות, התלבשו היהודים בכל ארצות האיסלאם לפי המנהג המקומי (ציור 22). גם מגורשי ספרד, שהתיישבו במאה ה16 בארצות הללו, ושמרו בהתחלה על מרחק מן היישוב הישן, סיגלו לעצמם במרוצת הזמן את הלבוש המזר־חי, שהוא צירדי ומכובד כאחד. נשי היהודים עשו גם כאן כמיטב יכלתן לספק את יצר ההתגנדרות על־ידי שימוש במשי וקטיפה צבעוניים, רקמות ותכשיטים, לפחות בתוך הבית. יותר מאשר אצל הגברים, נוצרו אצל נשי היהודים

ציור 22 סוחר יהודי בתורכיה במאה ה16. תחריט מתוך Les Quatre Premiers Livres de Navigations Orientales, 1568, מאת N. Nicolai

בארצות האיסלאם, מתוך צרוף של הסת־גלות אל האפנה ה־מקומית ונאמנות ל־מסורת עתיקה, שורה שלמה של תלבושות אפייניות לארצות השונות, או אף ל־מחוזות שונים בתוך אותה מדינה, כגון ה־תלבושות הססגוניות והציוריות של נשי תוניסיה, מארוקו, עי־ראק, בוכארה ותי־מן. תלבושות אלה מצטיינות בחלקן ביו־פי רב ובטוב־טעם. גם בזמן החדש כאשר חל־קים גדולים מאוכלו־סיית ארצות האיסלאם עברו בהדרגה ללבוש האירופי, גילו היהו־דים דבקות רבה ב־לבושם, שהפך למסר־תי בעיניהם. רבים מהם הביאו אותו לארץ־ישראל, עם חיסול הקהילות בארצות־ערב בימינו. אולם ההיתלשות מן הסביבה בהן צמחו התלבו־שות, ותהליך מיזוג הגלויות בארץ, גרמו גם בתחום זה לנטי־שת מסורות עדתיות ולאוניפורמיזאציה לפי אפנת הארץ, שהיא בעצם סניף של האפנה האירופית. רק בהזדמנויות חגיגיות, בימים טובים ובחתונות, נזקקים לעתים עדיין לתל־בושת המסרתית, אך, בדרך כלל, היא הופכת מהר לנחלת העבר ולתצוגה פולקלורית. התלבושת היחידה שהצליחה להשפיע במידה מסויימת על האפנה הישראלית, וגם היא רק בחלק מיסודותיה, היא תלבושת נשי תימן.

ה ל׳ ב י י ש ו ב ה י ש ר א ל י. עד לראשית ההתיישבות החדשה היה דין הלבוש היהודי בארץ־ישראל כדינו בשאר ארצות האיסלאם, אף כי הרכב היישוב מארצות מוצא שונות יצר כאן גיוון גדול יותר מאשר בארצות אחרות. משהתחיל להתרחב היישוב האשכנזי (בסוף המאה ה18), שמוצאו היה בעיקר ממזרח אירופה, נפוץ כאן גם הלבוש המסרתי של יהודי פולין, במיוחד בקרב האשכנזים בערים הקדושות. היהודים המעטים מאירופה המרכזית והמערבית שמרו על לבוש ארצותיהם. בסוף המאה ה19 ובהתחלת המאה ה20 הביאו העליה הראשונה והעליה השניה הרגלי ל׳ רוסיים לארץ. ה„רובאשקה", חולצת האיכר הרוסי, הפכה לסימן ההיכר של החלוץ שבא לעבוד את האדמה. בין העולים החדשים היו כאלה שחשבו כי ההסתגלות לחיים בארץ צריכה להתבטא גם בקבלת הרגלי־לבוש מקומיים (של הפלחים או הבדוים). חברי אגודת „השומר" אהבו להתלבש כערביים, שקדמו להם במלאכת השמירה. יהודים עירוניים רבים, עסקנים וסוחרים, שבאו במגע עם משרדי הממשלה, חשבו לנכון לחבוש את התרבוש כמחוות־אהדה וסימן נאמנות לשלטון התורכי. עם המנדאט הבריטי השתלט ה„חאקי" על היישוב כולו. מכנסי

יהודים יוצאי מארוקו, מאיזור הרי־האטלאס, בלבושם המסרתי

חאקי קצרים וחולצת חאקי בעלת צווארון פתוח, עם או בלי גרבי חאקי עד לברכיים, אלה היו „מדי" היישוב בערים, במושבות ובקיבוצים, ברוב ימות השנה. לבישת חליפה נחשבה לגילוי של סנוביות. העניבה („דג מלוח" בפי החלוצים) הפכה לסמל המנטאליות הבורגנית. גם העליה מגרמניה, שהחלה לזרום ב1933, הסתגלה ברובה ללבוש הארצישראלי ונטשה את הפורמאליות הגרמנית. והוא הדין לגבי עולים מארצות האיסלאם, במיוחד התימנים, לפחות לגבי אלה מהם שנשתלבו בחיי היישוב כחקלאים ופועלים. רק בשבת ובחגים לבשו חולצה לבנה במקום חולצת החאקי. הלבוש הנשי של היישוב החדש לא היה פחות פשוט וצנוע מזה של הגבר. בהתיישבות העובדת הסתפקה האשה בימי חול במכנסים קצרים וחולצה, בדרך כלל שניהם חאקי. בעיר לבשו הנשים על פי רוב שמלות פשוטות ביותר. הפשטות בלבוש הישראלי נמשכה גם אחרי הקמת מדינת-ישראל, בשנות ה„צנע", בהן התנהג קיצוב בהלבשה והנעלה. רק עם שיפור המצב הכלכלי בארץ, החלו נשים וגברים מקדישים יתר שימת-לב להופעתם החיצונית ומתלבשים לפי הנוהג של ארצות אירופה. העניבה והחליפה תפסו מקום חשוב בלבוש הגברי; ואילו הלבוש הנשי עוקב אחרי כל שינוי אפנה בחוץ-לארץ. בעוד שההתיישבות העובדת השפיעה קודם על צורת הלבוש בעיר, משפיעה עתה העיר על הכפר. ובימי שבתות וחגים מתלבשים לעתים אף במשקים לפי האפנה העירונית. התפתחות זו בכיוון להידור בל' עוררה בישראל, כמו במקומות אחרים, תגובה נגדית, אך לא מצד חוגים שמרנים המטיפים להליכות-צנע, אלא מצד נוער בוהמי, הדוגל בהופעה מרושלת או באכסצנטריות רעשת וראוותנית, כדי להפגין את השתחררותו מכבלי המוסכמות.

מ. ו.

א. ש. הרשברג, ההלבשה העברית הקדומה, תרע"א; ש. קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך ג', חלק ב', תש"ה; מ. ניק, מצעד הסגנונות, פרקים ה', כ"ד, [1959]; A. Th. Hartmann, *Die Hebraerin am Putztisch und als Braut*, I, 1809; A. Brull, *Trachten der Juden im nachbiblischen Altertum*, 1873, J Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages*, ch. XV, 1896, 1932[2]; A. Rosenzweig, *Kleidung und Schmuck im biblischen und talmudischen Schrifttum*, 1905; S. Krauss, *Talmudische Archaologie*, I, 127–207, 1910; S Schemel, *Die Kleidung der Juden in Zeitalter der Mischnah*, 1914; A. Jirku, *Die magische Bedeutung des Kleidung in Israel*, 1914; id., *Zur magischen Bedeutung der Kleidung in Israel* (Z.A.W. 37), 1917, I Benzinger, *Hebr. Archaologie*, 72–88, 1927; A. Rubens, *A History of Jewish Costume*, 1967

לָבִיא (לבקוביץ'), שְׁלֹמֹה (1882, פלונסק [פולניה] — 1963, עין-חרוד), מראשוני ההתיישבות העובדת בא"י. נתחנך בחדר, עלה ב1905 לא"י, עבד כפועל חקלאי במקומות שונים. היה חבר מפלגת „הפועל-הצעיר" ומהמעטים שבתוכה שהצטרפו ל„השומר". ל' הגה את רעיון „הקבוצה הגדולה", שתאחד בקרבה חקלאות, מלאכה וחרושת, בלי להעסיק פועלים שכירים, ושתהא מוכשרת לקלוט גם עולים חסרי ידע חקלאי, כדי להוזיל בכך את הוצאות ההתיישבות. את מאמרו הראשון על נושא זה פירסם ב1920, ואז גם ליכד חבורת חקלאים ותיקים שנכנסו ל„גדוד-העבודה", כדי להגשים את הרעיון. ב1921 נוסדו עין-חרוד (ע"ע) ותל-יוסף, שהיו למעשה משק אחד, ושימשו דוגמה ראשונה למימוש הרעיון. כשנתפלג ה„גדוד" לאחר שנתיים, התרכזו ל' וחבריו בעין-חרוד, שנועדה לשמש גרעין לאירגון קיבוצי ארצי, שיכונן משקים דומים בכל רחבי א"י. ב1953 נתפלג משק עין-חרוד בין מפאי למפ"ם, ול' נמנה על החלק המפא"יי. במלה"ע II נמנה עם קשישי המתנדבים ליחידת הא"ית בצבא הבריטי.—אחדים מרעיונותיו לא עמדו במבחן המציאות, בפרט עניין החלת ההשקעות של ההתיישבות, אך המגמה לצרף תעשיה וחקלאות והנטיה לממדים גדולים נתקבלו בתנועה הקיבוצית. ל' היה ציר לקונגרסים ציוניים רבים, וחבר הכנסת הראשונה והשניה. הוא היה פובליציסט בעל סיגנון מקורי ועוקצני וכתב גם סיפורים ודברי-הגות. חלק ממאמריו פורסמו ב„כתבים נבחרים" (תש"ד); את תולדותיה של עין-חרוד תיאר ב„מגילתי בעין-חרוד" (תש"ז), וכן פירסם רומאן אוטוביוגרפי: „עליתו של שלום ליש", א'–ב' (תשט"ז—תשכ"ד).

שלמה לביא

ב. כצנלסון, הקדמה ל„כתבים נבחרים" של ש. ל', תש"ד; א. קריב, גבורה של תקופה (הפועל הצעיר, 51, מס' 28), תשי"ח; משק עין-חרוד — איחוד, ש. ל', ליום השלושים [רשימות ומאמרים עליו], תשכ"ג.

לָבִיא, שִׁמְעוֹן (1480[?], ספרד — 1580[?], טריפולי), רב ומקובל. הגיע עם גולי ספרד לפֶס. לאחר זמן ביקש להמשיך לא"י, אך בעברו דרך לוב (ע"ע) באמצע המאה ה16, ובראותו את בורות יהודי הארץ, החליט להישאר שם ולהרביץ תורה. הוא שהניח את היסוד ללימוד התורה בלוב. מייחסים לו כמה ממנהגי-המקום המיוחדים וכן תקנות שונות. ל' שימש גם כרופאו של מושל לוב, והיה מכובד על השלטונות. כבן מאה היה במותו. ואגדות שונות מהלכות בצפון-אפריקה על אודות קברו. מחיבוריו: „כתם פז" — ביאור רחב ועמוק לזוהר, ספר בראשית (ליוורנו, תקנ"ה), שנכתב לפני הידפס ס' הזוהר, וחשיבותו רבה להשוואת הנוסח (נזכר גם פירושו לס' שמות, אך לא הגיע לידנו); „ביאור מלות זרות שבספר הזהר" (בסוף ס' „יד-נאמן", שלוניקי, תקס"ד); וכן הפיוט הנודע „בר-יוחאי" (נדפס לראשונה בס' „אמרי בינה", פראג, שע"א), המספר את שבחו של התנא רבי שמעון בר-יוחאי. הפיוט תורגם לערבית ולפרסית ושרים אותו בקהילות רבות במערב ובמזרח בלילי-שבת, ובמיוחד בל"ג בעמר (ע"ע).

נ. בן-מנחם, זמירות של שבת, קנ"ב–ז, תש"ט; ח. ז. הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ב', 174, 197, 349 (כולל ביבל'), תשכ"ה; ב. לנדוי [עורך], מסע מירון, ק"ג–ח, תשכ"ו.

לַבִּיאֶנוּס, קְוִינְטוּס — Quintus Labienus — (מת 39 לפסה"נ), איש-צבא רומי, בנו של טיטוס ל' (מת 45 לפסה"נ) שהיה מעוזריו הקרובים ביותר של קיסר — עבר בפרוץ מלחמת-האזרחים לצידו של פומפיוס. ל' נשלח ע"י קסיוס (ע"ע) אל מלך הפרתים, כדי לזכות בתמיכתו נגד אַנטוניוס ואוקטוויאנוס. אולם אחרי מפלתם של קאסיוס וברוטוס (ע"ע) בקרב פיליפי, עבר ל' לשרות הפרתים והשתתף בפלישתם לסוריה ב41—40 לפסה"נ, שהביאה לכיבוש זמני של יהודה ולהמלכתו של אַנטיגונוס II (ע"ע) בה. ל' פלש גם לאסיה הקטנה, אך ב39 לפסה"נ נוצח בידי המפקד הרומי ונטידיוס ונפל בקרב (ע"ע אנטוניוס, עמ' 419).

המבנה והאקלים היא מורכבת מארבעה איזורים טבעיים ראשיים המשתרעים במקביל לכל אורך המדינה:

(1) **רצועת־החוף**, שהיא מישורית וצרה, וההרים קרובים לשפת הים או מגיעים עדיה. סמוך לשפכי נחלים היא מתרחבת במקצת, וכן במקומות חיבורה עם עמקי ההר. בגדול שבעמקים אלה, עמק טראבלוס (טריפולי), מגיע רוחב רצועת־החוף והעמק גם יחד ל10 ק"מ בערך. הקטע של רצועת־החוף שבין טראבלוס לבין גבולה הצפתי של המדינה, ליד שפך נהר אל־כביר, הוא הרחב ביותר — כ10 ק"מ. לקו החוף של ל' צורה של קשתות רדודות, שמקומות התחברותן הם כפים הבולטים במקצת לתוך הים. על שני הכפים הגדולים ביותר יושבות עריה הראשיות של ל', בירות וטראבלוס. סמוך לחוף שוניות רבות וכמה איים קטנים, שעל אחד מהם, שחובר ליבשה, יושבת העיר צור. עורקי־התחבורה הראשיים של ל' מדרום לצפון (כביש ומס"ב) עוברים ברצועת־חוף זו.

(2) איזור **ההר המערבי** של ל' מורכב משני גושי הרים: (א) הר הל' (ע"ע ל', הר ובקעת־) התופס את רוב שטח־המדינה, והמשתרע מעמק נהר אל־כביר (בו עובר גבולה הצפתי של ל') עד נהר קאסמיֶה (ליטאני) בדרום. (ב) חלקו הצפתי של הגליל העליון, מעמק הקאסמיה עד גבול ישראל. חלק זה דומה, בנופו ובאקלימו, לגליל העליון הישראלי, אך הוא נמוך ממנו. זהו איזור הררי בנוי סלעי גיר, המבותר בעמקים רבים של נחלי אכזב. חלקו הגבוה נמצא בדרום־מזרחו, סמוך לגבול ישראל (מרום א־ראס, 930 מ'). משם משתפל ההר כלפי צפון־מערב. זהו גם כיוון מערכת הנחלים המנקזת את האיזור. — שני עמקים חוצים את ההר המערבי לרחבו: עמק נהר אל־כביר ועמק הקאסמיה. הראשון משמש מקדמת דנא עורק תחבורה חשוב מחוף הים התיכון אל פנים סוריה, ובו עוברים כביש ראשי, מס"ב וצינורות נפט מעיראק; השני הוא גיא עמוק, צר ותלול שאין בו מעבר מהחוף מזרחה.

(3) **בקעת הל'** (ע"ע ל', הר ובקעת־) ועמק עיון (מרג' עיון) תופסים את כל שטח **הבקע** (שהוא חוליה בבקע הסורי־אפריקני) שבתחומי ל'. עמק עיון, שארכו כ7 ק"מ ורחבו 2—3 ק"מ, שייך לאגן הניקת של הירדן ונחשב לחלק הצפוני ביותר של שקע הירדן. תחתית העמק גבוהה כ500 מ' מעל פני הים. רכס צר לכל רוחב הבקע חוצץ בין בקעת ל' לבין עמק עיון, ועליו פרשת המים בין הירדן לקאסמיה. רכס דומה, אך צר ונמוך ממנו, מפריד את עמק עיון מעמק החולה.

(4) **ההר המזרחי** של מדינת ל' מקיף את המדרונות המערביים של מול־הל' (ע"ע) והר החרמון (ע"ע), וחלק מבמת ההר של גושי הרים אלו. הפסגות העליונות נמצאות על הגבול עם סוריה.

האקלים של ל' הוא ים־תיכוני. **ברצועת־החוף** הטמפראטורה הממוצעת של החודש הקר־ביותר (יאנואר) היא 12°—13°, ושל החודש החם־ביותר (אוגוסט) 25°—26°. עונת הגשמים נמשכת מאוקטובר עד אפריל. כמות המשקעים השנתית הממוצעת — 800—1,000 מ"מ. **ההר המערבי** קר וגשום יותר ככל שהוא גבוה יותר. במורדות המזרחיים הפונים לעבר הבקע, מירווח הטמפראטורות היומי גדול, וכמות המשקעים פחותה מאשר במורדות המערביים. החלקים שמעל 1,500 מ' של הר הל' מכוסים שלג 6—8 חדשים שנה. בגובה 2,000 מ' הטמפראטורה הממוצעת של החודש הקר היא ‎-1°, ושל החודש החם ביותר — 16°. כמות המשקעים השנתית הממוצעת — 1,200—1,300 מ"מ. במרומי הר הל' מגיעות כמויות המשקעים ל1,500—1,700 מ"מ. בתוך **הבקע** גדול מירווח הטמפראטורות היומי והעונתי מאשר בהר. זהו האיזור היבש ביותר של מדינת ל'. למרות הגובה הרב יחסית של תחתית הבקע נרשמות בו טמפראטורות מאכסימום גבוהות בשיא הקיץ. במרכז הבקע הטמפראטורה הממוצעת של החודש הקר ביותר היא כ־7.4° ושל החודש החם ביותר — 23°. כמות המשקעים השנתית בבקע היא 250—700 מ"מ. חלקו הצפוני של הבקע הוא השחון ביותר. **בהר המזרחי** מירווח הטמפראטורות היומי גדול מאשר בהר המערבי, ובהשתרעו ברובו ב„צל" ההר המערבי, כמויות המשקעים קטנות במידה ניכרת. רק במרומי הרי מול־הל' והחרמון עולה כמות המשקעים על 1,000 מ"מ. וע"ע לבנון, הר ובקעת־.

J. Dubertret – J. Weulersse, *Manuel de Geographie. Syrie, Liban et Proche Orient*, 1940; Gt. Britain, Admiralty Naval Intelligence Division. *Handbook Syria*, 1944.

הצומח והחי שבל' אינם שונים בעיקרם מאלה של אסיה המערבית בכללה, להוציא את ריבוי היערות בל' בימי־קדם. וע"ע אסיה, עמ' 870, 880; לבנון, הר ובקעת־; סוריה: הצומח והחי.

האוכלוסיה של ל' מורכבת מצאצאיהם של העמים הרבים והמגוונים אשר הטביעו את חותמם על הארץ. האוכלוסיה היא במידה מכריעה ערבית — מבחינת רקעה, תרבותה ותודעתה. שפת־המדינה היא ערבית. לל' אין דת רשמית.

על־אף ההומוגניות החיצונית המציינת את האוכלוסיה, קיימת בל' בעיה **דתית־עדתית** מיוחדת שאין למצאה במדינות הערביות האחרות, ומקורה בחלוקת האוכלוסיה, כמעט שווה בשווה, בין נוצרים למוסלמים על כתותיהם השונות. בעיה זו, שמקורה בעובדה שנבכי הר ל' שימשו מאז מקלט לעדות וכיתות מתבדלות או נרדפות, גורמת למתיחות תמידית, אם כי לרוב נסתרת, בין מרכיבי האוכלוסיה. השלכותיה ניכרות היטב בשטח הדת, המשטר והחוקה וההיסטוריה (ר' להלן) של ל'.

בין המיעוטים בל' מצויים ארמנים, צ'רקסים וקצת כורדים; (על היהודים, ר' עמ' 167). מספר הפליטים הפלשתינאים נאמד ב125,000—150,000 נפש; נמנעה מהם השתלבות באוכלוסיה הכללית, כדי לא להפר את האיזון הדתי העדין במדינה. מאותה סיבה אין מפרסמים מספרים רשמיים על ההרכב העדתי של האוכלוסיה, והאומדנות הם: מארונים — 28%, יוונים־אורתודוכסים — 10%, קאתולים ויוונים־קאתולים — 6%, ארמנים — 5%, ארמנים־קאתולים — 1%, פרוטסטאנטים — 1%. ס"ה נוצרים 51%. מוסלמים: סוניים — 19%, שיעיים — 17%, דרוזים — 6%. מוסדות המדינה מושתתים על ההנחה — שיש עליה עוררין — שקצת למעלה מ50% מהאוכלוסיה הם נוצרים.

צפיפות האוכלוסיה בל' מגיעה לכ230 נפש לקמ"ר, והיא הגבוהה־ביותר במזרח התיכון. האוכלוסיה מרוכזת בעיקר ברצועת־החוף (יותר מ500 נפש לקמ"ר), בעמקים שבהר הל' ובמורדותיו המערביים. היא דלילה ביותר בהרי הדרום ובבקע.

כ50% מכלל האוכלוסיה הם עירוניים. הערים הראשיות

בירות: הכיכר המרכזית

ומספר תושביהן (אומדן 1967): בירות (ע"ע), הבירה — כ530,000 תוש' (בירות רבה — כ620,000 תוש'); טראבלוס (טריפולי, ע"ע) — 155,000 תוש'; זַחְלֶה — 35,000 תוש'; צידה (צידון, ע"ע) — כ25,000 תוש'; בַּעַלְבֵּךְ (ע"ע) — כ20,000 תוש'; צור (ע"ע) — כ12,000 תוש'.

מערכת החינוך בלבנון היא מתקדמת, נרחבת ומגוונת, בשל השפעת גורמים תרבותיים זרים, שקנו להם מעמד במדינה. ב1964 למדו, ב1,275 בת"ס ממשלתיים יסודיים ותיכוניים, כ156,000 תלמידים וב1,450 בת"ס פרטיים יסודיים ותיכוניים, דתיים וחילוניים, למדו אותה שנה כ205,000 תלמידים.

בל' 4 אוניברסיטאות, כולן בבירות, ו41 מוסדות נוספים להשכלה גבוהה. ב1966 למדו בהם למעלה מ20,000 סטודנטים. על ההתחרות הנטושה בין גורמים מוסלמים וזרים על עיצוב דמותו של המשכיל הערבי מעידים אפוטרופסיהן של 4 האוניברסיטאות: „האמריקנית" (נוסדה 1866); הצרפתית „סן־ז'וזף" (1881); וד' להלן, היסטוריה); הערבית, שבחסות מצרים (1960); והממשלתית (1953). מכוני השכלה אלה משמשים אבן־שואבת גם לתלמידים מארצות ערביות אחרות. האוניברסיטה האמריקנית העמידה מחזורים רבים של מחנכים ומדענים בעלי רמה, ובה למדו בשעתם גם בני היישוב היהודי בא"י.

ב1963 הופיעו בל' כ35 עתונים, רובם בערבית, ומקצתם בארמנית, צרפתית ואנגלית. לשידורי הרדיו והטלויזיה של בירות נודעת השפעה הרבה מעבר לתחומי ל' גופא.

כלכלה. ל' היא ארץ חקלאית, אשר מאז מלה"ע II נעשתה מרכז חשוב לסחר, לתחבורה ולתיירות למדינות המזרח התיכון. על אף לבטיה הפוליטיים הפנימיים היא משמשת, במידה גוברת והולכת, גם כבנקאי עיקרי של השליטים עתירי־ההון של נסיכויות־הנפט באיזור זה. הכנסתה הלאומית עלתה בשיעור של 6% לשנה בעשור האחרון והיתה ב1965 כ400 דולר לנפש (במחירים שוטפים).

עם התפתחות השרותים ירד חלקה של החקלאות בכלל ההכנסה הלאומית (14% ב1965, לעומת 20% בשנות־החמישים) אף שתפוקתה גדלה בהתמדה. רק כ25% מכלל שטח המדינה (כ2.7 מיליון דונם) מעובדים ועליהם גדלים בעיקר (1965): פרי הדר — 227,000 טון; ענבים — 100,000 טון; חיטה ודגנים — 90,000 טון; תפוחי־אדמה — 80,000 טון; זיתים — 30,000 טון; בננות — 22,000 טון; טבק — 6,000 טון; כן מייצרים בל': חלב — 67,000 טון; שמן־זית — 12,000 טון. בל' כ3,600 טרקטורים. — בעלי־חיים (1965, באלפי־ראש): עיזים — 450; צאן — 220, בקר — 110.

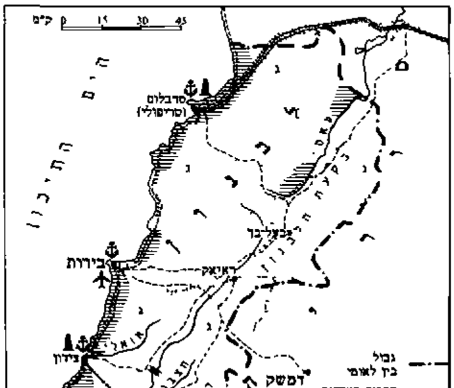
הגדולה בתכניות הפיתוח היא התכנית המשולבת להשקאה ולייצור חשמל על נהר הליטאני, בה הושקעו עד אמצע שנות ה60 כ150 מיליון דולר ובמסגרתה הושלם סכר קאראון והוחל בבניית תחנת הכוח על נהר האואלי.

תעשיית ל', שמועסקים בה כ60 אלף איש (1965), ושהתפתחה מאז מלה"ע II הודות להגנת מכס מקיפה — היא עדיין זעומה בהיקפה — בעיקר מחמת העדר חמרי־גלם. התעשיות העיקריות הן: טכסטיל — כ100,000 פלכים וכ2,000 מכונות אריגה, שיצרו ב1965 כ3,500 טון חוט כותנה; מלט — כמיליון טון (1965 — ב1948 כ210,000 אלף טון), ותעשיית מזון מפותחת יחסית. — ייצור החשמל ב1965 הגיע ל780 מיליון קו"ש (87 מיליון קו"ש ב1948). התוספת לכושר ייצור החשמל בעקבות הפעלת תחנות־הכוח ע"פ תכנית הליטאני תהיה כ130,000 ק"ו.

נפט. בל' עוברים 2 צינורות המוליכים יחד 36 מיליון טון נפט (1965). האחד — מקירקוק (עיראק) לטראבלוס (טריפולי), והשני (Trans-Arabian Pipeline — Tapline), מסעודיה לצידון. (חלק ממנו עובר ברמת־הגולן המוחזקת בידי ישראל מאז מלחמת ששת הימים). ליד נמלי הנפט קיימים בתי־זיקוק שעיבדו ב1965 כ1.5 מיליון טון נפט גלמי, בעיקר לצריכה פנימית.

סחר החוץ של ל' מאופין בעודף קבוע של היבוא על היצוא המתאזן על־ידי העברות מטבע חד־צדדיות של מהגרים לבני משפחותיהם, השקעות־הון מארצות ערביות והכנסות מתיירות. התפתחות הסחר והשרותים בל' היא מרשימה במיוחד בתחום השרותים הבנקאיים (בבירות פעלו, ב1965 למעלה מ80 בנקים שונים) וסחר הזהב (בו תופסת ל' את המקום השלישי בעולם). ב1965 זכתה ל' במעמד של מדינה מועדפת ביותר אצל הקהילה הכלכלית האירופית (השוק המשותף).

גורם חשוב בהתפתחות הסחר הלבנתי הוא נמלה החפשי של בירות, בו עברו, בסחר טראנזיט (מעבר) לארצות השכנות, סחורות בשווי של כ258 מיליון דולר (1965). —

לבנון — מפה כלכלית

אל־ח׳ורי, לא להטות את כף המאזנים לצד הנוצרים ובני עדתו המארונית.

ב1952 נאלץ אל־ח׳ורי להתפטר, בלחץ כוחות ציבוריים רבים שנקעה נפשם משלטונו הבלתי יעיל, ותחתיו נבחר כַּמיל שַׁמעון לנשיא. אולם דווקא בתקופת נשיאותו של שמעון, שנהגה בראשית שלטונו מתמיכה בין עדתית רחבה, נקלעה ל׳ ב1958 למאבק פנימי ולמלחמת־אזרחים. בהנהגת שמעון נקטה ל׳ בהדרגה במדיניות פרו־מערבית, שהגיעה לשיאה בפברואר 1957, עם הסכמתה לדוקטרינת איזנהאור (ע״ע ארצות־הברית, כרך מילואים, עמ׳ 577). מעמדם של המארונים, והנוצרים בכלל, באדמיניסטראציה הממשלתית התחזק יותר ויותר. מגמות אלה התפתחו דווקא בתקופת גאות הלאומיות הערבית בארצות השכנות, גאות שהגיעה לשיאה באיחוד סוריה ומצרים בפברואר 1958. גאות זו הביאה להתגברות הנטיות הפאן־ערביות והאנטי־מערביות בקרב חוגים שונים באוכלוסיה, בעיקר בקרב המוסלמים. ההתנגשות בין מגמות מנוגדות אלה הוחשה, כאשר נתברר שכּמיל שמעון מתכונן להכניס תיקון בחוקה, כדי שיוכל להבחר לתקופת־נשיאות שניה.

במאי 1958 החלה מלחמת־אזרחים. כשפרצה ההפיכה בעי־ראק, ב14.7.1958, ונראה היה שיש סכנה לעצמאות ל׳, ביקש שמעון שאה״ב תשלח צבא לל׳, חו שיגרה שמה יחידות נחתים. מלחמת־האזרחים הסתיימה בהסתלקותם של שמעון ותומכיו מן השלטון, ובבחירתו של הגנרל פואד שהאב, מפקד צבא ל׳, לנשיא הרפובליקה (ספטמבר 1958). שהאב ניהל את מדיניותה של ל׳ בהתאם לעקרונותיה המסרתיים. שמי־רת ניטראליות בין הגושים היריבים בעולם הערבי, אי־הזדהות במדיניות הבינלאומית וקיום שיווי משקל בין העדות בתוך ל׳. יתרה מזו, שהאב הבין ששיווי משקל זה יושג רק כאשר יגדל חלקם של הלא־נוצרים באדמיניסטרא־ציה ויוחש פיתוחם של איזורי הארץ הנחשלים, שרוב תושבי־הם אינם נוצרים. שארל חילו, שנבחר לנשיא באוגוסט 1964, המשיך את עיקרי מדיניותו של קודמו, ובתנאי רגיעה מדינית גדולה בהרבה מאלה שבעשור השנים הקודם. ככל שהלכו והתבלטו מגמותיו הסוציאליסטיות של השלטון במצרים אחרי הפיכת 1952, כן הלכה ל׳ וירשה את מקומה של זו כמרכז מסחרי וכספי של מדינות־ערב במזרח התיכון. מכאן, וכן בשל המתיחות העדתית והדתית הסמויה שבקרבה, עניינה הרב של ל׳ בשמירת השלום וה„סטאטוס קוו״ הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. לכן הפכה ל׳ לאי של שקט בין חברותיה הנסערות ב„ליגה הערבית״, ומשקלם הכלכלי הניכר של הלבנונים, דוגמת משקלם המסחרי של אבותיהם הפניקים, שוב אינו עומד בכל יחס למשאביהם הטבעיים והמדיניים. ב„מלחמת ששת הימים״, ביוני 1967, לא השתתפה ל׳ ולא התערבה גם כשהתנהלו פעולות צבאיות נגד סוריה — ממש בקרבת גבולה.

A. H. Hourani, *Syria and L.*, 1946; P Rondot, *Les Institutions politiques du L : des communautés traditionelles à l'État moderne*, 1947, P. K. Hitti, *L. in History*, 1957; N. A. Ziadeh, *Syria and L.*, 1957; S. H. Longrigg, *Syria and L. under French Mandate*, 1958; F. I. Qubain, *Crisis in L.*, 1961; J. Nantet, *Histoire du L.*, 1963, K. S. Salibi, *The Modern History of L.*, 1965; L. Binder (ed.), *Politics in L.*, 1966.

יה. פו.

יהודים ישבו בערי החוף של סוריה, היינו בתחומי ל׳ דהיום, מימים קדומים, אך מספרם לא היה רב (וע״ע סוריה, יהודים). בשעת הקמת הל׳ כיחידה מדינית עצמאית למחצה, בשנות ה60 של המאה ה19, ישבו קהילות יהודיות בטריפולי, בבירות ובצידון. גם באיזורים כפריים ישבו יהו־דים. בעיירה דיר־אל־קאמאר, בהרים, במחצית הדרך בין בירות לצידון, התקיים רכוז יהודי (80 משפחות בראשית המאה ה19), שעסק, מלבד בעבודת־אדמה ובגידול תולעי משי, גם במסחר ובייצור סבון, ובהפקת קצת ברזל מה־מרבצים שבסביבה. כן ישבו יהודים בכפרים בסביבתה הקרובה והרחוקה של דיר־אל־קאמאר (מח׳תארה, עין קניה, עין זחלתה, ענדרה, נברך, ועוד). הצד המשותף, והאָפייני לכמעט כל הרכוזים היהודיים האלה, היתה תלותם בתושׁ׳ הדרוזיים (ע״ע), עמם היו ביחסי ידידות. בעקבות המלחמה הבינעדתית בל׳, ב1860, בין הדרוזים למארונים, החלו הדרוזים נוטשים את איזור דיר־אל־קאמאר, ויחד אתם עזבו גם היהודים והשתקעו בבירות, בעיירה עלי (דרומית־מזרחית מבירות), ובצידון. בפנים הל׳ נשאר רק ישוב יהודי בעיירה חצביה, במורדות החרמון, שם נודעו כבר מהמאה ה18. יהודים מעיירה זו הועברו לראש־פינה ע״י הבארון רוטשילד בשנת 1888, ו31 המשפחות האחרונות עזבו רק ב1913. יחסי היהודים עם העדה המארונית הנוצרית השלטת היו לעתים מתוחים, וארעו כמה מקרים של עלילות־דם.

ככל שהתפתחה ל׳ המודרנית, כן רב מספר היהודים בה, שרובם היו ספרדים. יהודים הגיעו לל׳, ובעיקר לבירות הבי־רה, מיוון ומתורכיה, והפכו בהדרגה לגורם מסחרי בעל חשי־בות. ב1929 נמנו בבירות בלבד כ5,000 יהודים. יהודי ל׳ הושפעו לא מעט מקרבת היישוב היהודי בא״י, ולא נפגעו למעשה ע״י הקמת מדינת ישראל ב1948, שכן דיכא השלטון נסיונות לפגוע בהם. אחרי 1948 גדלה האוכלוסיה היהודית זמנית ע״י התוספות פליטים מסוריה ומעיראק. ברם, בשנות ה60 למאה, החל היישוב היהודי בל׳ מתדלדל בהדרגה, בשל המאורעות המדיניים בל׳, ולחץ הלאומנות הערבית. ב1967 נאמד מספר היהודים בל׳ ב3,000 לכל היותר, רובם המכריע בבירות, מלבד משפחות־מספר בטריפולי.

י. בן־צבי, יהודי דיר אלקמר (מאסף ציון, ב׳), תרפ״ז; הנ״ל, ליקוטים (שם, ד׳), תר״ץ; הנ״ל, היהודים בקרב הדרוזים בלבנון (תרביץ, ג׳), תרצ״ב; S. Landshut, *Jewish Communities in the Muslim Countries of the Middle East*, 54–56, 1950.

א. אש.

לְבָנוֹן, הַר וּבִקְעַת הַ־. (1) הר הל׳, שכולו בתחומי מדינת ל׳ (ע״ע) וממנו שמה, הוא למעשה רכס הרים, המהווה את החלק הנישא ביותר במערכת ההרים הנמשכת לכל אורך חופו המזרחי של הים התיכון. הרכס נמשך בכיוון דרום־מערב — צפון־מזרח, מהערוץ העמוק והתלול של נהר קַסמִיֶה (ע״ע ליטני, נהר־), המפרידו מהרי הגליל, ועד עמק נהר אֶל־כַּבִיר שבינו לבין ג׳בל אַנְסַרִיֶה. אורך הרכס כ150 ק״מ, ורחבו מ25 ק״מ (בדרום) עד 45 ק״מ (בצפון). הרכס נוצר ע״י הקמטה. בשיא הקמט חשופות שכבות עבות של סלעי גיר מתקופת היורה, המכוסות על מדרונותיו בשכבת אבן־חול מהקרטיקון התחתון. מעליה שכבת חרסית ואח״כ שכבות עבות של סלעי גיר מהקרטיקון העליון. נוסף לקימוט עיצבו את התבליט, במידה רבה, קווי־שבר לארכו ולרחבו של הרכס. במזרח הרכס קוטע אותו קו שבר (שבר יאמונֶה), לכל ארכו, לעבר בקעת הל׳. קווי שבר לרוחב הרכס מחלקים אותו ל3 גושים עיקריים: א) **הגוש הצפוני**

הוא הגדול, הרחב והגבוה ביותר, ובו הפיסגה העליונה בל׳, קוּרנת א־סוֹדה (3,086 מ׳). בגוש זה, בקרבת העיירה בשארה, מצויים שרידי ארזי הלבנון העתיקים. ב) **הגוש המרכזי**, הגובל משלושה עברים בקווי־שבר; לו אופי של הורסט. גבהו המירבי — 2,628 מ׳ (ג׳בל סאנין). במעבר שבין הגוש הצפוני לגוש המרכזי עוברת הדרך מטראבלוס (טריפולי) לבעלבך, ובמעבר שבין הגוש המרכזי לדרומי עוברת הדרך מבירות לדמשק. צפונית לדרך זו, וקרוב אליה, משתרע ג׳בל כְּניסה (2,091 מ׳), המשקיף על בירות. ג) **הגוש הדרומי**, שהוא הצר והמפורר ביותר, מגיע רק לגובה 1,950 מ׳ (ג׳בל בארוּך).

לכל אורך הר הל׳ קרובה פרשת־המים לבקעת הל׳ (ר׳ להלן) הרבה יותר מאשר לחוף הים. לכן העמקים היורדים לצד הבקעה קצרים, עמוקים ותלולים. לאורך במת ההר, ובמערבו, מצויים עמקים רבים העשירים במים; תושבי הכפרים שבהם מעבדים את תחתית העמק ואת המדרונות, שדורגו בצורה יעילה והוכשרו לגידול מטעים שונים. עמקים אלה, שרבים מהם מבודדים מפאת קשיי גישה, היו בתקופות שונות מקלט לשרידי עמים ולכתות דתיות, שנרדפו באיזורים שמסביב לל׳. כאן גם שרדה עדה נוצרית גדולה (המרוֹניטים, ע״ע) באיזור מוסלמי.

(2) **בקעת הל׳**, בּוקיע (ערבית — بقيع), היא הקטע של הבקע הסורי־אפריקני המקביל להר הל׳ ומתמשך בינו לבין מול־הל׳ (ע״ע) והחרמון (ע״ע). קטע זה הוא החלק הגבוה ביותר של הבקע במזרח התיכון. גובה פניו מגיע ל־1,120 מ׳ ליד בעלבך; כאן גם עוברת פרשת־המים שבין הנהרות אורונטס וליטני (ע׳ ערכיהם) המנקזים את בקעת הל׳, האחד לצפון והשני לדרום, וכאן מקורותיהם. מקרבת בעלבך משתפלת הבקעה צפונה ודרומה. גובה פניה כ־500 מ׳ בשני מרצאותיה, הצפוני והדרומי. בחלקה הרחב ביותר, מדרום לראיק, וליד פתחה הצפוני, רוחב הבקעה כ־20 ק״מ. במרכזה ובמערבית אָרכה — 8—12 ק״מ, ואילו בדרומה היא צרה (4—6 ק״מ). ממזרח וממערב סוגרים על הבקעה מדרגות תלולים. חלק מפני הבקעה הוא מישורי, אך רוב שטחה גבנוני. מצויים כאן שטחי טרשים נרחבים, שאינם ראויים לעיבוד. במחציתה הדרומית של בקעת הל׳ אדמות טובות ומים רבים (משקעים ומעיינות), ואילו חלקה הצפוני יבש ופחות פורה. בקצה הדרומי של הבקעה מצויים רכסי־אורך המשווים לה אופי הררי. כאן פורץ לו הליטאני דרך בערוץ צר ותלול לפני פנותו מערבה. בבקעת ל׳ עברה בימי־קדם דרך ראשית מארץ־ישראל לסוריה המרכזית והצפונית ול־עמק הפרת.

R. P. Zumoffen, *Géologie du Liban*, 1926; A. E. Day, *Geology of Lebanon*, 1930; E de Vaumas, *Le Liban*, I-III, 1955.

מ. בר.

הל׳ במקרא ובעולם העתיק. שמו של ההר נגזר, כנראה, מהשורש „לבן״, ציון לשלגים המכסים אותו בחורף; הוא נקרא „ל׳״ בעברית, לַבְנָן בפניקית, לַבְנָן באשורית, ר(= ל)בְנָן במצרית, ו لبنان בערבית. שם ההר בשפות אירופה נגזר גם הוא משמו השמי, Liban, Libanon, Lebanon.

בל׳ נמצאו עקבות של תרבות פרהיסטורית, ובתקופה ההיסטורית ישב באיזור הל׳ עם שמי־מערבי, מעמי כנען, הידוע כיום בשם פניקים (ע״ע פניקיה). כהר הגבוה ביותר בחוף המזרחי של הים התיכון, נחשב הל׳ כמקום משכנו של אל, „בעל ל׳״, הזהה כנראה עם הדד (ע״ע). פיסגותיו ומרדותיו של הל׳, העשירים בארזים ובעצי מחט אחרים, עוררו מהזמן הקדום ביותר את עניינם של שליטי עמק הנילוס חסרי־העצים. כבר בתקופת השושלת הרביעית שלח פרעה סְנֶפְרוּ (ע״ע) אנשים לעיר הנמל גְּבַל (ע״ע) להביא ארזים, ארנים וכיוצא בזה. יערות הל׳ שימשו את צרכי מצרים במשך 1,500 שנה וסיפקו לה עצים לתרנים בשביל ספינות, לעמודי מקדשים, להקמת לשכות בהיכלים, לסירות פולחניות מקודשות, לשערי ארמנות וכד׳. בעקבות היצוא הרב של עצי הל׳, נחשפו והלכו ההרים. מן המאה ה־12 לפסה״נ ואילך החלו האשורים מתחרים במצרים בכריתת עצי הל׳. תגלת־פלאסר I (ע״ע) הגיע אל הל׳ „ביזמת האלים אנו ואדד״, כדי לספק עץ למקדשיהם; ב־877 לפסה״נ הביא משם המלך אשור־נצירפל II עצי ברוש ואורן. בדברי ישעיהו לחזקיהו נזכר ההרס שעשה סנחריב בארזי הל׳ ובברושיו (מל״ב יט, כג); לפי ישעיהו (יד, ח) שמחו עצי הל׳ על מות מלך בבל — „גם ברושים שמחו לך ארזי לבנון מאז שכבת לא יעלה הכרת עלינו״.

בישראל העריכו ביותר את יפים של עצי הל׳. ארזי הל׳ עומדים כניגוד לאטד במשל יותם (שופ׳ ט, טו). גם כאן היו עצי הל׳ חומר־בניין מן המובחר. כאשר בנה שלמה את בית־המקדש סיפק לו בעל־בריתו, חירם מלך צור (מל״א, ה, כ—כד), ארזים מן הל׳, אשר הורשטו לנמל (תל כּוּדדי או תל קסילה) קרוב ליפו (דה״ב, ב, טו). כן השתמש שלמה בארזי ל׳, כשהקים את הארמון שנקרא „בית יער הל׳״ (מל״א, ז, ב—ז). גם בעת בניין בית שני (עז׳ ג, ז), הובאו הארזים מיערות הל׳ שבבעלות מלך פרס. במקרא מציין הל׳, בדרך כלל, את הגבול הצפוני של הארץ המובטחת (דב׳ א, ז; ג, כה; יא, כד; יהו׳ א, ד; ט, א). ארזיו נחשבים משובחים בעצים (שופ׳ ט, טו; מל״א, ה, יג); „כבוד הלבנון... ברוש תדהר ותאשור״ נזכרים בישעיהו ס, יג. במקומות רבים במקרא מופיע הל׳ כסמל להדר הטבע ויפיו (שה״ש ה, טו, ועוד). בספרים אחדים שבמקרא נזכרים חיות־הבר של הל׳, מימיו, פרחיו, ייננו ושלגיו בלשון פיוטית מלבבת.

בתקופות שלאחר ימי המקרא הוסיפו הערים הפניקיות לנצל את עצי הל׳, עתה לטובת השליטים ההלניסטים והרומאים. למרות התנגדותם של שבטים ערביים שחיו בהרים, השתמש אלכסנדר מוקדון בעצי הל׳ לעבודות המצור על העיר צור, ופעם נוספת ב־324 לפסה״נ — לבניית שייטת על נהר פרת. ב־315 לפסה״נ הקים אנטיגונוס מונופתלמוס (ע״ע) מספנות בטריפוליס, גבל וצידון, בהן עמלו 8,000 פועלים בבניין אניות. פומפיוס השתמש בעצי הל׳ לבניין ספינות במלחמתו הימית נגד שודדי־הים. בתקופת הקיסרות הרומית נוצלו יערות הל׳ בשיטה ראציונלית. כתובות מרובות מתקופת אדריאנוס מעידות, כי ארבעה מיני עצים (כנראה ארז, ברוש, אורן ואשוח) היו מוגנים; האחרים ניתנו לשימושם של אנשים פרטיים.

וע״ע ל׳ (מדינה), היסטוריה (מהכיבוש הערבי); פניקיה; סוריה, היסטוריה (עד לכיבוש הערבי), וביבליוגראפיה לערכים אלה.

P. Raphaël, *Le Cèdre du Liban dans l'histoire*, 1924; C. Virolleaud, *La Montagne des cèdres dans les traditions de l'ancien Orient* (Rev. de l'hist des Réligions, C 1), 1930; P. K. Hitti, *History of Syria including Lebanon and Palestine* (ר׳ מפתח), 1951.

מ. א. י.

לֶבְנֶר, יִשְׂרָאֵל בִּנְיָמִין (1862, טרודיליובובקה [פלך יקאטרינוסלאו] — 1916, לוגאנסק), סופר ומחנך ברוסיה; מחלוצי ספרות הילדים העברית. בנעוריו נמשך אל בעיות החינוך היהודי, ואף עסק בהוראה, היה מנהל בי"ס ביקאטרינוסלאו, ומפקח על בתה"ס של „חברת מפיצי השכלה". מ1906 ועד מותו שימש גם כ„רב מטעם" בלוגאנסק.

עיקר פירסומו של ל' בא בזכות מפעליו בתחום הספרות לילדים בעברית, כמחבר, כמתרגם וכעורך. ספרו הראשון „רע הילדים" (תרנ"ב), ספר־לימוד כרסטומאטי, זכה מיד לתפוצה רבה, ומאז החל ל' מפרסם סיפורים ועיבודים רבים, בעיקר בסדרה „ביבליותיקה לילדים", שהיו ספרי־הקריאה העבריים הראשונים, שכוונו במיוחד, בשפתם ובגישתם, לגיל הילדות. ספרו העיקרי הוא „כל אגדות ישראל" (א—ב', תרנ"ח־תר"ס), אגדות חז"ל מעובדות ומותאמות לרוח הילדים ולידיעותיהם. הספר זכה להצלחה מרובה, יצא בהרבה מהדורות ותורגם ללשונות אחדות. ל' ערך גם עתוני ילדים, ביניהם: „החיים והטבע" (תרס"ה/ו), „הפרחים" תרס"ח־תרע"ג), ואף שבועון ברוסית Юный Израиль („ישראל הצעיר"; 1906). מבין תרגומיו יש לציין את „מלחמת אחים" לו. הוגו, ו„המוהיקאני האחרון" לפ. קופר.

ש. גינצבורג, לזכר י. ב. ל' (התורן, ג', גל' מ'), תרע"ז; מ. ליפסון, סופר צנוע (העברי, 6, גל' מ"ט), תרע"ז; צ. שרפשטיין, יוצרי ספרות הילדים שלנו, ג', י. ב. ל' (ספר השנה ליהודי אמריקה, ה', 240–242), תש"א.

לַבֶּק, ג'וֹן, לוֹרד אֵיוְבֶּרִי — John Lubbock Lord Avebury (1834—1913), מדינאי, סופר וחוקר־טבע אנגלי. בנו של הבנקאי, המתמאטיקאי והתוכן סר ג'ון וילים ל' (1803—1865), ממנו ירש את התואר בארון ב1865.

ג'ון לבק

נוסף לעבודתו כשותף בבאנק של אביו, התמסר ל' כבר מגיל צעיר לפעילות ציבורית רחבה. הוא היה חבר פעיל בוועדות רבות, ככלכלן וכאיש שדגל ב־רפורמה סוציאלית, ונבחר פע־מים אחדות לפארלאמנט, לרא־שונה (1870) מטעם הליבראלים, ולאחר־מכן כנציג המפלגה היו־ניוניסטית. כן היה סגן נשיא האוניברסיטה של לונדון, ויו"ר המועצה של לונדון־רבתי. ב1900 הועלה לבית הלורדים. ל' היה חברם של ת. ה. הכסלי (ע"ע), וצ'. דרוין (ע"ע), והיה מתומכי תורת האֶוולוציה של זה האחרון. בשעותיו הפנויות עסק בתחומי מדע מגוונים: גאולוגיה, אנטומולוגיה וזואולוגיה, ובמקצועות שהתפתחו דווקא בימיו — אַנתרופולוגיה ופרהיסטוריה. ל' התפרסם מאד בעבודותיו המקוריות בשטחים אלה, שזכו לתפוצה רבה. הוא היה מן הראשונים שהכיר בחשיבותו של חקר האדם הפרימיטיווי להבנת האדם הקדום והתפתחות התר־בות האנושית, והציג את דעותיו בחיבורים Pre-historic Times („זמנים פרהיסטוריים"), 1865; The Origin of Civilization („מוצא התרבות"), 1870; Marriage, Totemism and Religion („נישואין, טוטמיזם ודת"), 1911. כבר ב1862 הציע ל' את החלוקה היסודית של תקופת האבן לפאלאוליתית ולנאוליתית. בזואולוגיה עסק בעיקר בחרקים חברתיים (נמלים, דבורים וצרעות), וקנה לו שם גם במח־קרים על מערכת העצבים ואיברי החושים.

ל' פירסם גם ספרי הגות, כגון The Pleasures of Life („תענוגות החיים"), 1887—1889; The Use of Life („השי־מוש בחיים"), 1894.

מ. ט.

לַבְּרַדוֹר (Labrador). (1) חצי־אי גדול בצפון־מזרח אמריקה הצפונית, בתחום קאנאדה, בין מפרץ האדסון — במערב, האוקיינוס האטלנטי — במזרח, שפך הנהר סנט־לורנס ומפרץ סנט־לורנס — בדרום, ומיצר האד־סון בצפון. כגבולו היבשתי נחשב הקו המחבר את קצהו הדרומי של מפרץ ג'ימז עם שפך הנהר סאגני (Saguenay) לסנט־לורנס. שטחו 1.3 מיליון קמ"ר (מזה כ150,000 קמ"ר ימות) ובו כ80 אלף תוש' (1961). כ85% מהתוש' לבנים, והשאר בני שבטים מקומיים: אֶסקימואים (בצפון ובמזרח) ובני שבט אַלגונקין (בדרום). מבחינה אדמיניסטראטיווית נמצא רובו הגדול (כ80% משטחו) של חצי־האי בפרובינ־ציה קוויבק ואילו חלקו המזרחי נכלל בפרובינציה ניו־פאונדלנד. רובו של חצי־האי ל' רמה, בגובה 600—800 מ', בנויה סלעים קריסטאליניים ומטאמורפיים, המהווה חלק מהטבלה הקאנאדית־לורנטית (ע"ע קנדה). שוליה הצפוניים־מזרחיים של הרמה הם בעלי אופי הררי ומבותרים בשברים ובעמקים צרים ועמוקים, שנוצרו ע"י קרחונים ונהרות. הפסגות באיזור זה מגיעות לגובה כ1,500 מ'. הצפת חלקיהם התחתונים של העמקים יצרה חוף של פיורדים עם איים קטנים ושוניות לרוב. בדרום נופלת הרמה לעבר מפרץ סנט־לורנס במתלול שגובהו 200—300 מ', ואינה מותירה אלא רצועת חוף צרה; גם לאורך מרבית החוף הצפוני מסתיימת הרמה במתלול ורק במערב היא משתפלת לעבר מפרץ האדסון. על הרמה ימות רבות, רובן צרות וארוכות, שנוצרו ע"י פעולת החריצה והסחיפה של הקרחונים הגדולים שכיסו את ל' לפנים. למרבית אָרכה של ל', ממפרץ אונגאווה (Ungava), בצפון — ועד מדרום לימת אשואניפי (Ashuanipi), מצוי בתוך התשתית של סלעים קריסטאליניים, מעין איבוס ענקי, כנראה סינקלינה עתיקה, שנתמלא סחף, ואשר בו נתהוו שכבות של סלעי־משקע בעובי מאות מטרים. שכבות אלו עשירות מאד בעפרות־ברזל, רובן באיכות גבוהה (55% ברזל). אומדים את כמות עפרות־הברזל שבאיבוס זה ביותר מ3,000 מיליון טון. מראשית שנות ה50 מתפתח ניצולן בקצב מהיר, בעיקר בחלקו הדרומי של האיבוס, באיזור שבין סקֶפֶּרוויל (Schefferville) וגאניון (Gagnon), שחובר

לאבראדור: מבט ממעוף הציפור על רכסי „ארבע הפסגות"

במס״ב עם חוף מפרץ סנט־לורנס. ב1965 הופקו בל׳ כ25 מיליון טון עפרות־ברזל (כ70% מתפוקת קנדה). כן מפיקים באיזור זה טיטאניום, נחושת וניקל, ויש בו גם זהב ועפרות המכילות אורניום. — אקלים וצמחיה, ע״ע קנדה.

רבה החשיבות של ל׳ גם לפיתוח הכוח ההידרו־חשמלי, ופוטנציאל־הכוח הכללי שלה מוערך ב22 מיליון כ״ס. רק כ15% מפוטנציאל זה כבר מנוצלים כיום (1966).

אוכלוסיית ל׳ מפוזרת בעיירות וביישובים קטנים, ועיקר עיסוקה בדיג לאורך החופים, במיוחד בדרום, ובציד חיות, לשם יצוא פרוותיהן. באיזורי המכרות קמו לאחרונה יישובי כורים. צפון־ל׳ כמעט ריק מאדם.

מניחים כי ל׳ היתה ידועה ליורדי־ים סקאנדינאווים עוד במאה ה10. ב1498 ביקר בחופי ל׳ המגלה האיטלקי ג׳ובני קבוטו (ע״ע), שפעל בשירות אנגליה.

(2) מחוז בפרובינציה ניו־פאונדלנד שבקנדה (ע״ע), המקיף את *חלקה שבצפון־מזרח חצי־האי ל׳; 285,000* קמ״ר ו13,500 תוש׳ (1961).

(3) זרם אוקייני קר („זרם־ל׳״), הזורם דרומה לאורך חופיה המזרחיים של ל׳ ונתקל, מזרחית מניו־פאונדלנד, ב„זרם הגולף״ החם, העולה מן הדרום. מקום מפגשם של שני הזרמים, הקר והחם, נודע בערפיליו הסמיכים והמסוכנים (וע״ע ניו־פאונדלנד).

מ. בר.

לַבְּרָדוֹרִיט, ע״ע פֶּלְדְסְפַּט.

לַבְּרוֹב, פְּיוֹטְר, ע״ע לַוְרוֹב, פְּיוֹטְר.

לַבְּרִי, מַרְק (*1903, ריגה — 1967, חיפה*), מלחין ומנצח ישראלי. ל׳ למד בקונסרוואטוריון בליפציג. בשנים 1927—1932 ישב בגרמניה. חיבר מוסיקה לבאלט, לתיאטרון ולסרטים; כן פעל כמנצח. ב1932—1934 שימש כמנצח באופרה הלאומית בריגה, וב1935 עלה לא״י. כאן פעל כמנצח ב„*אופרה העממית הארצישראלית״ (1941—1947)*, היה בשנים 1950—1958 מנהל המדור המוסיקלי בשידורי „קול ציון לגולה״ וקנה לו שם כמלחין. במרבית יצירותיו ניסה ל׳ לתאר ולשקף את האפייני בחיי הארץ ולפעמים השתמש באלמנטים פולקלוריסטיים.

ביצירתו ניתן למצוא כמעט את כל הצורות המקובלות במוסיקה המערבית. במיוחד יש לציין את האופרות „דן השומר״ (1942) ו„תמר״ (1960/61), הפואמה הסימפונית „עמק״ (1937), ארבע סימפוניות, שני קונצ׳רטים לפסנתר (הראשון זיכהו בפרס אנגל ב1948), „עבודת־קודש לשבת״, וקונצ׳רטו לכינור וויולה.

לַבְּרִיוֹלָה, אַנְטוֹנְיוֹ — Antonio Labriola — (1843, קאסינו — 1904, רומא), פילוסוף והוגה־דעות סוציאליסטי איטלקי. מ1874 עד למותו היה פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטה של רומא. בתחילה היה הגליני, ואח״כ נעשה מארכסיסט הוא קיבל ממושגיו הפדאגוגיים־אקטיוויסטיים של י. פ. הרברט (ע״ע) ומיזג אותם בעיוניו. המארכסיזם של ל׳ אינו אורתודוכסי: ל׳ לא דגל בדטרמיניזם היסטורי ולא גרס שקדמה חברתית היא דבר ודאי; המאטריאליזם ההיסטורי היה לגביו מתודת־ביקורת של התמורות הסוציאליות, ואילו הסוציאליזם־קומוניזם רק „אפשרות... של התפתחות״. בהלאמת אמצעי־הייצור ראה מעשה של צדק ושל חיסול „שלטונו של אדם בחברו״; העלאת תפוקת־העבודה בישרה, לדעתו, הומאניזאציה גדלה והולכת של הייצור ושל יחסי־החברה. בתפיסתו האקטיוויסטית של המארכסיזם הכשיר ל׳ את הקרקע להתפשטותו בתנועות סוציאליסטיות, סינדיקאליסטיות ואנארכיסטיות בארצות הלאטיניות. ל׳ השפיע על הפולמוס הסוציאליסטי הפנימי ברוסיה בראשית המאה ה20. בנדטו קרוצ׳ה (ע״ע) היה בין תלמידיו. כן השפיעה מחשבתו על הוגי־דעות ציונים־סוציאליסטים מאותה תקופה, כגון מ. ביילינסון וב. כצנלסון, וגם על ז. ז׳בוטינסקי.

כתביו העיקריים: Morale e religione („מוסר ודת״), 1873; Saggi intorno alla concezione materialistica della storia („התפיסה המטריאליסטית של ההיסטוריה״), I–IV, 1895—1925; Scritti varii di filosofia e politica („כתבים שונים על פילוסופיה ומדיניות״), 1906; La Dottrina di Socrate, secondo Senofonte, Platone e Aristotele („משנתו של סוקראטס, לפי כסנופון, אפלטון ואריסטו״), 1909[2] — שני האחרונים בעריכת בנדטו קרוצ׳ה.

S Diambrini – Palazzi, *Il pensiero filosofico de A. L.*, 1923; L. dal Pane, *A. L . La vita e il pensiero*, 1935.

א. לי.

לֶבְּרֶן, שַׁרְל, ע״ע לֶה בְּרֶן, שַׁרְל.

לַ״ג בָּעֹמֶר, היום ה33 לעמר (ע״ע), החל בי״ח באייר והמוחזק לקצת יום־טוב („יום־טוב מדבריהם״). בו פוסקים מנהגי־אבלות הנוהגים בימי־הספירה. טעם הדבר אינו ברור. ע״פ המסורת נעצרה באותו יום ה„מגפה״ בתלמידי רבי עקיבא (ע״פ יבמ׳ ס״ב, ע״ב; והשווה מאירי שם). מנהגים שתים נהוגים ביום זה: אין אומרים בו תחנון, ומסתפרים ועושים בו שמחת־נישואין. לפי מנהגים אחדים מסתיימת בל״ג בעומר אבלות הספירה כולה (שו״ע או״ח, תצ״ג). מבטלים בית־המדרש, ובמקצת מקומות נהגו התלמידים לצאת עם רבותיהם לשדה וליער בקשת וחץ, ובפראג ערכו „התחרות של ריצת רגלים״. בגלל המסורת כי ל״ג בעומר הוא יום־פטירתו של רבי שמעון בר יוחאי (ע״ע), הנזכרת לראשונה אצל האר״י, נהגו לקבוע בליל זה לימוד בקבלה ובנסתר. מתוך־כך גם נוסד המנהג לעלות ביום זה על קברו ועל קבר רבי אלעזר בנו, שהם ע״פ המסורת במירון (ע״ע), ולערוך שם טקסים והילולות, על אף התנגדותם של חלק מבעלי־ההלכה. ראשית המנהג באמצע המאה ה16, ויש סבורים שתחילה רווח בצפת בלבד, שכן רק מאמצע המאה ה18 יש לנו עדויות על השתתפותם של בני א״י בכלל. אז גם פשט המנהג בקהילות־המזרח ובין החסידים. במאה ה19 נקבע המנהג בסידורי־התפילה ונחשב כמנהג קדום.

במדינת־ישראל ל״ג בעומר הוא יום־חג לילדים ולתנועות־נוער לסוגיהן; כן נמשכת מסורת העליה ההמונית למירון ביום זה, בחסותו של משרד־הדתות.

ח. סתהון, תקפו של נס, א׳, נ״ט–ס״ב, תרנ״ד; יו״ט לוינסקי [עורך], ספר המועדים, ו׳, 333–480, תשט״ו; ש. י. זוין, המועדים בהלכה, רצ״ט–ש״ד, תשט״ז[6]; י. אלפסי, ל״ג בעומר בחצרות צדיקים (מחניים, נ״ו [חוברת מוקדשת לל״ג בעומר]), תשכ״א; א. יערי, תולדות ההילולא במירון (תרביץ, ל״א), תשכ״ב; מ. בניהו, הנהגות מקובלי צפת במירון (ספונות, ו׳), תשכ״ב; ז. וילנאי, מצבות קודש בא״י, שכ״ד–שמ״ג, תשכ״ג[2]; ב. לנדוי [עורך], ספר מירון, תשכ״ו.

מ.

לָגוֹס (*Lagos*), *הבירה הפדראלית* של ניגריה (ע״ע) ונמלה הראשי. העיר וסביבתה (70 קמ״ר) מהוות מחוז פדראלי. בעיר גופא כ500,000 תוש׳ (1966); במחוז הפדראלי של

לַגֶרְלֶף, סֶלְמָה אוֹטִילְיַנָה לוֹוִיסָה — Selma Ottiliana Lovisa Lagerlöf — (1858, אחוזת מורבקה — 1940, שם), סופרת שודית. חבל־מולדתה וֶרמלאנד (בדרום־מערב שודיה), המבורך באדמה פוריה ובנוף מרהיב, שימש רקע לספריה; מאגדותיו ומקורות המשפחות שבמקום שאבה את רוב החומר. במשך עשר שנים (1885—1895) שימשה כמורה בבית־הספר לבנות בלאנדסקרונה ובתקופה זו כתבה את ספרה הראשון, Gosta Berlings Saga, 1891 (עברית: „גאסטא ברלינג", תשי"ד), סיפור חייו של כומר בן המאה ה19, שהודח מכהונתו, שיכור, הרפתקן, משורר, בעל אינטליגנציה ודמיון רב. בספרה זה התרחקה ל׳ מן הסיגנון הנאטוראליסטי המקובל וינקה את השראתה מהנס כריסטין אַנדֶרסֶן (ע"ע) ומההיסטוריון האנגלי תומס קרלַיל (ע"ע). בשודיה נתקבל הספר בקרירות ורק ב1893, כאשר הופיע התרגום הדאני וגאורג ברנדס (ע"ע) כתב ביקורת עליו, הכירה בו כל סקאנדינאוויה כביצירת־מופת. ל׳ המשיכה בינתיים לכתוב והוציאה ב1894 את קובץ הסיפורים: Osynliga länkar („כבלים סמויים") וב1899 קובץ שני Drottningar i Kungahälla („מלכות בקונגהלה"). לאחר נסיעתה לאיטליה ב1895/6 פירסמה את הרומאן Antikrists mirakler („פלאי האנטיכריסט"), 1897, על החיים בסיציליה, בו מתמזגים רעיונות הנצרות והסוציאליזם. הרומאן En Herrgårdssägen, 1899 (עברית: „קורות אחוזה אחת", תרצ"ב), הוא צירוף של אינטואיציה פסיכולוגית ואמונה בכוחותיה המאגיים של האהבה. פרי מסעה למזרח התיכון בשנים 1899—1900 היה הרומאן Jerusalem, שני כרכים, 1901/2 (עברית: „ירושלים", תרגום של י. רבינוביץ, תרפ"א—תרפ"ח; תרגום של ש. מלצר, תשי"ז), המספר את קורותיה של קבוצת איכרים שודיים שהיגרה מטעמים דתיים לארץ־ישראל, כדי לייסד בה חברה חדשה. קובץ האגדות Kristuslegender („אגדות ישו הנוצרי"), 1904, זכה להערכה בייחוד בעולם הקאתולי. הרומאן Herr Arnes penningar („האוצר של מר ארן"), 1904, מבוסס על סיפור פשע איום שבוצע במאה ה16. כומר ומשפחתו נשדדו ונרצחו, ומאחר שהחיים לא נקמו את דמם, דאגו המתים עצמם לעשיית צדק. עולמותיהם של החיים והמתים משמשים כאן בערבוביה מחרה.

סלמה א. ל. לאגרלף

הספרים שפירסמה מכאן ואילך חשובים פחות. ביניהם יש להזכיר ספר שהוא תיאור שודיה בצורת סיפור לילדים, Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige שני כרכים, 1906/7 (עברית: „מסע־הפלאים של נילס הולגרסן הקטן עם אווזי־הבר", תש"ב—תש"ג) ואת הטרילוגיה Den Löwensköldska ringen („הטבעת של הֶלֶוֶנשֶלד"), 1925—1928. כן כתבה זכרונות: Mårbacka („מורבקה"), 1922; Ett barns memoarer („זכרונות ילדותי"), 1930; Dagbok („יומן"), 1932.

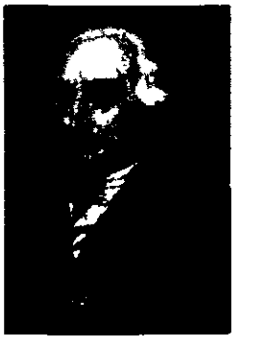
ספריה תורגמו לשפות רבות. ב1909 הוענק לה פרס נובל לספרות. ב1914 נתקבלה, כאשה ראשונה, לאקאדמיה השוודית.

כושר הסתכלות במציאות וכוח דמיון, השקפת־עולם אידיאליסטית, אהבת האדם והאמונה בטוב, מאפיינים את יצירותיה של ל׳. דתיותה העמוקה, ושאיפתה המלבבת להיטיב וללמד, עוברות כחוט השני בכל כתביה.

W. A. Berendsohn, *S. L., Heimat u. Leben, Kunstlerschaft, Werke, Wirkung u. Wert*, 1927; H. A. Larsen, *S. L.*, 1936; L. Maès, *S. L., sa vie, son œuvre*, 1939; Chr. Jenssen, *S L., ein Lebensbild*, 1947; F S. de Vrieze, *Fact and Fiction in the Autobiographical Works of S. L.*, 1958.

ס. י. ב.

לַגְרַנְז׳, ז׳וֹזֶף־לוּאִי — Joseph-Louis Lagrange — (1736, טורינו — 1813, פאריס), מאתמאטיקן ותוכן צרפתי. ל׳ היה בן 19 בלבד, כשנתמנה לפרופסור למאתמאטיקה באקאדמיה הצבאית של עיר־מולדתו וב1764 קיבל את פרס האקאדמיה הצרפתית למדעים על עבודה שהגיש על תנועת הירח. גם בשנים שלאחר מכן העניק לו מוסד זה ארבע פעמים פרסים על עבודותיו. בשנת 1766 הוזמן ל׳ ע"י פרידריך „הגדול", מלך פרוסיה (ע"ע), לנהל את האגף הפיסיקלי־מאתמאטי של האקאדמיה בברלין. בהזמנתו אמר המלך כי „גדול מלכי אירופה" מזמין את „הגדול שבמאתמאטיקנים". בברלין שהה, כיורשו של אוילר (ע"ע), כ20 שנה, ורק לאחר מותו של פרידריך עבר לפאריס לפי הזמנת לואי XVI. בתקופת המהפכה הצרפתית צורף לוועדה לקביעת יחידות מידה ומשקל המבוססות על הטבע, ובה תרם רבות לקבלת השיטה העשרונית. ב1795 נתמנה לפרופסור ב־École Normale, אך המוסד נסגר כעבור זמן קצר, וב1797 נתמנה ל׳ לפרופסור בביה"ס הפוליטכני שנוסד אז. ל׳ נחשב לגדול המאתמאטיקנים במאה ה18 וזכה להערכה כללית. בצרפת גילו כלפיו יחס של כבוד הן בתקופת המלוכה, הן בימי המהפכה, וגם בימי נאפוליון, שמינה אותו לסנאטור והעניק לו תואר רוזן.

ז׳. ל. לאגראנז׳

לל׳ זכות ראשונים בענפים רבים של המאתמאטיקה. במכאניקה האנאליטית ניסח ל׳ את חוק העבודה המינימאלית, והכניס את הקואורדינאטות המוכללות במשוואות התנועה, שבעזרתן קיבל את משוואות ל׳ הנודעות (ע"ע מכניקה). הוא אבי האימרה, שהמכאניקה היא הגאומטריה הארבעה־ממדית. כמו־כן הנהיג ל׳ את מושג הפוטנציאל בדינאמיקה ועסק בתורת ההפרעות באסטרונומיה ובבעיית שלושת הגופים. באלגברה סלל ל׳ את הדרך לתורת גלואה (ע"ע), ובעבודותיו ניתן גם לגלות את השלבים הראשונים של חבורת התמורות (ע"ע חבורה). ל׳ היה הראשון שהוכיח כי למשוואה אלגבראית יש פתרון, ופיתח גישה נומרית להתקרבות לפתרון. בתורת המספרים הוכיח ל׳ לראשונה את משפט וילסון, ש$(p-1)! \equiv -1 \pmod{p}$ עבור p ראשוני, ומצא הצגה של כל מספר טבעי כסכום 4 ריבועים. באנאליזה המאתמאטית פיתח ל׳, בהיותו בן 19, שיטה

כללית לטיפול ב„בעיות איזופרימטריות" ושלח את עבודתו למאתמאטיקן אוילר, שעסק בשאלות דומות. אוילר הכיר בחשיבות עבודתו של ל' ונמנע מלפרסם את מחקריו־הוא, עד של' הצעיר יפרסם את מחקריו ויזכה בבכורה. מחקרים אלה הם הבסיס האנאליטי לחשבון הוריאציות (ע"ע) שפותח על ידי אוילר ושימש יסוד לספרו של ל' „מכאניקה אנאליטית", 1788 (בסוף ימיו התחיל לכתוב מהדורה מחודשת; סינגולאריים. הגדיר נגזרת (ע"ע חשבון אינפיניטסימלי) כמקדם השני של פיתוח טילור של פונקציה (ע"ע טורים) ובעזרתה פיתח את תורת הפונקציות. גישה זו לנגזרת, ללא דיון בקיום טור טילור והתכנסותו, היא אמנם מוטעית, אך זכתה בביסוס מדוייק במאתמאטיקה המודרנית.

מכתביו: Méchanique analytique („מכאניקה אנאליטית"), 1788 (בסוף ימיו התחיל לכתוב מהדורה מחודשת; על ספר זה אמר המילטון (ע"ע), שהוא בבחינת „שירה מדעית"); Théorie des fonctions analytiques („תורת הפונקציות האנאליטיות"), 1796—1797; Leçons sur le calcul des fonctions („הרצאות בחשבון הפונקציות"), 1803—1804. כל כתביו נתפרסמו ב־14 כרכים 1867—1892.

E. T. Bell, *Men of Mathematics*, 1937; G. Julia, *La vie et l'œuvre de J. L. L.* (Enseignement mathématique, 39), 1951.

ש. א. ע.

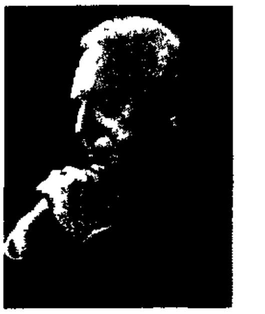
לַגְרַנְז', ז'וֹזֵף מַרִי — Joseph Marie Lagrange — (1855—1938), חוקר כתבי־הקודש. ל', נזיר דומיניקני צרפתי, יסד ב־1890 את ה־École biblique (בי"ס ללימוד כתבי־הקודש) ליד המנזר ע"ש סטפאנוס הקדוש (Saint-Étienne) בירושלים, שהפך עד־מהרה למרכז מחקר ולימוד חשוב, בעל רמה מדעית גבוהה.

ב־1892 יסד ל' את כתב־העת Revue biblique, שפירסם מאמרים בתחום חקר כתבי־הקודש והמקצועות הקרובים. החל ב־1900 ניהל את הוצאת סדרת הספרים Études bibliques, בה הופיעו מהדורות מדעיות של ספרי התנ"ך והברית החדשה — תרגומים, פירושים ומחקרים חשובים, ביניהם גם רוב ספריו של ל'. הוא עמד בראש ה„אקול ביבליק" כ־45 שנה והיה מוכר כסמכות בין החוקרים הקאתוליים של כתבי־הקודש. מלבד הוצאת ספר שופטים, ארבעת האוואנגליונים ואחדות מאגרותיו של פאולוס עם תרגום לצרפתית ופירוש מדעי מפורט, יש לציין מספריו: La Méthode historique, surtout à propos de l'Ancien Testament („השיטה ההיסטורית, בעיקר ביחס לברית הישנה"), 1903; Études sur les religions sémitiques („מחקרים בדתות השמיות"), 1903; Le Messianisme chez les Juifs („המשיחיות אצל היהודים"), 1909; Mélanges d'histoire religieuse („מסות על תולדות הדת"), 1915.

R. Tonneau, *L'École biblique de Jérusalem*, 1928; L.-H. Vincent, *Le Père L.* (Rev. biblique, 47), 1938.

צ. בר.

לַגֶרְקְוִיסְט, פֶּר — Pär Lagerkvist — (נו' 1891, וֶקְשֶׁה [Växjö]), מספר, משורר ומחזאי שוודי. ל' הוא צאצא למשפחת איכרים; אביו עבד בשרות הרכבות בעיר הקטנה וקשה שבדרום שוודיה. בספר, האוטוביוגראפי בחלקו, Gäst hos verkligheten („אורח בעולם המציאות"), 1925, תיאר את האווירה ההארמונית של בית ילדותו, שהיתה חדורה אדיקות נוצרית עמוקה. בבית שלו זה חי המשורר־לעתיד חיי חולם חסר־מנוחה, רדוף מחשבות על המוות. משנשתחרר ממורשתו הנוצרית, התקרב, בעת שהותו בפאריס ב־1913, אל הזרמים האנטי־נאטוראליסטיים — האכספרסיוניזם והקוביזם. ב־1913 פירסם את היצירה Ordkonst och bildkonst („אמנות המלה ואמנות התיאור"), שבה קרא למשוררים להתעלות מעל למציאות הגשמית אל מרומיו של סימבוליזם שבכוחו להביע „רעיונות ורגשות פשוטים באשר לכוחות הנצחיים של החיים". תכנית זו יצא ל' עצמו להגשים ביצירתו, בה שולטות חליפות פסימיות ואמונה מסוייגת בחיים. זוועות מלה"ע I הטביעו את חותמן על לקט השירים Ångest („מועקה"), 1916. במחזה האכספרסיוניסטי Det Eviga leendet („החיוך הנצחי"), 1920, השלים ל' לכאורה עם מסיבות החיים, אולם בקובץ Onda sagor („סיפורים מרים"), 1924, חזרה הופיעה הפסימיות. אף השירים Vid lägereld („ליד המדורה"), 1932, משמשים הוכחה לכך, שהמשורר לא קיווה עוד למצוא משמעות לחיים. בשנות ה־30 הגיב ל' בצורה חריפה על עליית המשטר הנאצי. ברומאן Bødeln („התליין"), 1933 (הומחז: 1934) הוקיע את כוחה השטני של הרודנות; ואילו את אמונתו ותקוותו הביע במחזהו Seger i mörker („נצחון על המחשכים"), 1939. הרומאן Dvargen („הגמד"; עברית: תשי"ח), 1944, הוא ניתוח מעמיק של הרשעות ההרסנית. ל' הוסיף להתלבט בבעיית הטוב והרע במחזהו De Vises sten („אבן החכמים"), 1947, שגיבוריו הם אלכימאי ורב יהודי, המייצגים את המערב ואת המזרח. ב־1950 יצא לאור הרומאן Barabbas („בר־אבא"; עברית: 1953), על הפושע, ששוחרר מן הצלב במקומו של ישו. נושאם של שני הרומאנים, Sibyllan („הסיבילה"), 1956 ו־Ahasverus' död („מותו של אחשורוש"), 1960, הוא אחשורוש, „[ה]יהודי [ה]נצחי" (ע"ע). בעיית הדת, שהיתה הגרעין של שלושת הספרים האחרונים, היא שהעסיקה את ל' גם ברומאן Det Heliga Landet („ארץ הקודש"), 1964.

פר לאגרקוויסט

ל' עמד על האמת היחסית שבטוב וברע, באמונה ובחוסר האמונה ונתן ביטוי עז להרגשותיו על עולם בלא דת האחוז חרדה לכבודו של האדם.

ב־1940 נבחר ל' לחבר האקאדמיה השוודית; ב־1951 הוענק לו פרס נובל לספרות.

א. פוירשטיין, חתני פרס נובל לספרות, 303–307, תשכ"א; O. Oberholzer, *P. L., Studien zu seiner Prosa und seinen Dramen*, 1958; A. Ryberg, *P. L. in Translation*, 1964.

פ. י. ב.

לַגַשׁ, עיר־מדינה בארץ שוֹמֶר (ע"ע) בדרום־מסופוטמיה, בין הנהרות פרת וחדקל. ל' שיגשגה באלף ה־3 לפסה"נ. ליחידה מדינית זו השתייכו הערים גירסו (כיום תל־לוח [Telloh]), אורו־כוג (= „העיר הקדושה"), וניגנה. המרכז היה, כנראה, באורו־כוג, אך גירסו ידועה יותר, כתוצאה מ־20 עונות־חפירה שניהלו בה משלחות צרפתיות בראשותם של דה־סארזק (E. de Sarzec, 1877—1901), קרו (G. Cros, 1903—1909), דה־ז'נויאק (H. de Genouillac, 1929—1931), ופארו (A. Parrot, 1932—1933). חשיבות מיוחדת נודעת לחפירות אלו בתולדות האשורולוגיה, כיוון

שנחשפה בהן לראשונה התרבות השומרית. בין הממצאים נתגלו עשרות אלפי לוחות־כתב, בעיקרם תעודות כלכליות, המפיצים אור על תולדותיה של ל׳, אירגונה, כלכלתה וחייה הרוחניים. (וע״ע אשורולוגיה [כרך־מילואים], עמ׳ 606).

עלייתה של ל׳, כגורם מדיני בעל השפעה בארץ שומר, התחילה במאה ה26 לפסה״נ והגיעה לשיאה בימי אאנאתום (2500 לפסה״נ בקירוב), אך עם התעצמותה של אֶרֶךְ (ע״ע) איבדה ל׳ את השפעתה, ובימיו של המלך אורוקגינה (ע״ע) נבוזה בידי לוגאלזאגיזי מלך ארך ואמה (ע״ע). בתקופת ממלכת אכד (במאות ה24—22 לפסה״נ) איבדה ל׳ את עצמאותה; לאחר נפילת אכד (במאה ה22 לפסה״נ) זכתה שוב לתקופת התאוששות קצרה, הקשורה בשמו של המלך גוּדֵאה (ע״ע בבל, עמ׳ 538—539, 559). בכתובותיו הרבות של מלך זה (שפסלו מצוי במוזיאון ישראל, בירושלים), נשתמרה עדות לבניה נרחבת ולפעילות כלכלית, שהגיעה הרחק עד הרי בַּסֶלָה (הרי בישרי, ולדעת אחרים — הבשן) במערב. הכתובות הללו חשיבותן רבה לחקר הלשון והספרות השומרית.

בימי השושלת השלישית של אור (במאות ה22—21 לפסה״נ) איבדה ל׳ שנית את עצמאותה, ולא שבה עוד לעמדה מדינית חשובה. התעודות האחרונות מל׳ הן מתקופת שַׁמשוּ־אילוּנה (1706—1669) בן חמורבי, מלך בבל. בין הגורמים לירידתה של ל׳, ושאר מרכזי שומר הקדומים, היה תהליך המלחת הקרקע, שהחל בזמן הקמתם של מפעלי ההשקיה הגדולים של אֶנְתֶּמֶנָה (שנת 2450 לערך) ונמשך כ700 שנה. בתעודות הכלכליות ניכר תהליך ההמלחה בירידה ההדרגתית ביבולים, תוך מעבר מגידול חיטה לשעורה.

וע״ע אַמָה; בבל; שומר.

ש. נ. קרמר, ההיסטוריוגראפיה השומרית (ארץ־ישראל, ב׳), תשי״ד; A. Parrot, *Tello*, 1948, Th. Jacobsen – R. M. Adams, *Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture* (Science, vol. 128), 1958; S. N Kramer, *The Sumerians* (ר׳ מפתח), 1963.

אמ. א.

לֹד, עיר במרכז ישראל, בחלקה המזרחי של בקעת אונו, כ15 ק״מ מדרום־מזרח לתל־אביב. היא גובלת מצפון באפיקו של נחל איילון. מספר תושביה כ25,000 (1967), מהם כ2,000 ערבים.

מרכז ל׳, על מסגדיו, כנסיותיו ומנזריו הוא בעל אופי מזרחי. סביב המרכז נבנו שיכונים חדשים ואיזורי מלאכה ותעשיה. בל׳ קיימים מפעלי תעשיה אווירית ובתי־חרושת לסיגריות, טלפונים, קרטון, מנועי חשמל וזיקוק שמנים. ל׳ משמשת גם מרכז ליישובים החקלאיים שבסביבתה, והיא צומת תחבורה חשוב. ממנה יוצאים כבישים לעבר פתח־תקוה וחיפה, לתל־אביב, באר־שבע וירושלים. תחנת־הרכבת של ל׳, שהיא המרכזית בארץ, מהווה צומת של המסילות שמוצאן מירושלים, מדימונה, מחצי־האי סיני ומעזה, מתל־אביב ומחיפה והצפון. כ3 ק״מ מצפון לל׳ נמצא נמל־התעופה הראשי של ישראל, שראשיתו בתקופת המאנדאט. הוא משמש לתעופה בינלאומית ופנימית כאחד, ויוצאים ממנו קווי־תעופה לכל חלקי העולם.

היסטוריה. במקורות מצריים קרויה ל׳ Rwtn והיא העיר ה64 ברשימת כיבושיו של תחותמס III (ע״ע). דה״א (ח, יב) נוסדה ל׳ ע״י שֶׁמֶר משבט בנימין (ע״ע, עמ׳ 139), אולם היא אינה נזכרת במקרא ברשימות הערים שמימי בית ראשון. ל׳ נמנית בין המקומות שיושבו מחדש לאחר שיבת ציון (עז׳ ב, לג; נח׳, ז, לז), ליד אונו וגיא־החרשים (נח׳ יא, לה). בתקופה ההלניסטית היתה ל׳ מחוץ לגבולות יהודה. בשנת 145 לפסה״נ נותקה משומרון ונמסרה ליונתן החשמונאי, ומאז היתה ליישוב יהודי טהור ולטופארכיה ביהודה. בתקופה הרומית נחשבה לכפר, אע״פ שמפאת אוכלוסייתה היתה כעיר (קדה״י, כ׳, ר׳, ב׳). מושל סוריה, אוּמידיוּס קוואדראטוּס, הוציא שם להורג יהודים אחדים, וקֶסטיוס גאלוּס שרף את העיר במסעו לירושלים ב66 לסה״נ. בתקופת המרד הגדול היתה ל׳ תחת פיקודו של יוחנן האיסיי, ובשנת 68 כבש אותה אספאסיאנוס.

עתיקותה של ל׳ היתה ידועה לקדמונים. וחז״ל קבעו כי ל׳ „מוקפת חומה מימי יהושע בן נון״, אלא שחרבה בימי פילגש בגבעה, וחזר המלך אסא ובנאה (מג׳ ד׳, ע״א). בתקופה שבין שתי המלחמות ברומאים (70—132 לפסה״נ) היתה ל׳ מרכז רב־חשיבות. אף שישנם מקורות המטילים דופי ביושבי העיר „שהם גסי־רוח ומעוטי־תורה״ (ירוש׳ סנה׳ א׳, ב׳), היתה העיר במשך זמן רב מרכז של לימוד תורה, ונתקיים בה מושב איזורי של הסנהדרין. ראשון לחכמי ל׳ היה ר׳ אליעזר בן הורקנוס (ע״ע), ואחריו באו ר׳ טרפון (ע״ע), ר׳ אפס הדרומי, ר׳ יהושע בן לוי (ע״ע), ורבים אחרים. נזכרים גם „זקני־ל׳״ ו„חכמי־דרום״, וידוע על כינוסי־חכמים שנערכו ב„עליית בית־נתזא״ בל׳. מתוך כך נקראה ל׳ בשם „משנה לירושלים״ (פס״ר [מהד׳ איש־שלום], כ״ט, ע״ב), ו„מדינה הגדולה״ (שם, קמ״ח, ע״ב). הלני (ע״ע), המלכה הגיורת, חגגה בל׳ את חג הסוכות עם שבעת בניה (סר׳ ב׳, ע״ב). גם מבחינה כלכלית שיגשגה ל׳, ונתקיימו בה חקלאות ענפה, תעשיה של צביעת בגדים ומסחר מפותח („תגרי־ל׳״ — ב״מ מ״ט, ע״ב). סמוך לל׳ עמד כפר־לודים, שנחשב כבר כחו״ל (גיט׳ ב׳, ע״ב). בראשית הנצרות נתקיימה בל׳ קהילה נוצרית.

לאחר מלחמת בר־כוכבא עבר השלטון העירוני בל׳ לידי נכרים; יהודים הוסיפו לגור בעיר, אולם העורף החקלאי שלה חרב. ב200 לסה״נ הקים בה סֶוֶרוּס קיסר עיר רומית, שתחום שלטונה היה פרוש על הטופארכיות המאוחדות של ל׳ ותמנע. באותה תקופה נקראה העיר דיוֹספוֹליס. ל׳ נטלה חלק במרידה נגד גאלוּס (351), ונענשה על כך.

בתקופה הביזאנטית גבר בל׳ האלמנט השומרוני, אולם העיר היתה נוצרית בעיקרה וישב בה הגמון. לפי האגדה הנוצרית נולד גאורגיוס (ע״ע) הקדוש בל׳, וזמן־מה נקראה בשם גאורגיופוליס. ל׳ נכבשה ע״י המצביא המוסלמי עַמְר אבן־אל־עאץ ושימשה עד ליסודה של רמלה (ע״ע) כעיר ראשית במחוז פלסטין. ב1099 נכבשה בידי הצלבנים והיתה לאחוזה פאודלית של בישוף המקום. הצלבנים, שקראו לה St. Jorge de Lidde, בנו על חורבות הכנסיה הביזאנטית מימי יוסטיניאנוס, ששרידיה ניכרים יפה, את כנסיית גאורגיוס קדוש, שנשתמרה בחלקה עד ימינו. הנוסע בנימין מטודלה מצא שם משפחה יהודית אחת בלבד. בראשית המאה ה14 מצא בה אשתורי הפרחי (ע״ע) קהילה יהודית, ובספרו הוא מרבה להזכיר את ל׳ כנקודת־ציון לאיתור יישובים סמוכים לה. במאה ה17 נתקיימה שם קהילה יהודית. ל׳ התפתחה בתקופת המאנדאט הבריטי מעיירה בת כמה מאות משפחות לעיר בת 19,000 נפש (1947), כמעט כולם ערבים. היא נכבשה בידי צה״ל ביולי 1948, ב„מבצע דני״. מרבית תושביה הערביים נטשוה ונותרו בה רק כאלף נפש. היא

לור: כנסיית גאורגיוס הקרוש והמסגד שבקרבתה

ישבה עולים חדשים, וכבר בסוף 1950 כללה אוכלוסיתה כ12,000 נפש, מהם כ11,000 יהודים.

ש. קליין, ארץ יהודה, מפתח: בערכו, תרצ"ט; מ. ד. יודלבין, העיר ל׳ (סיני, י"א), תש"ב/ג; מ. אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית של א"י, מפתח: בערכו, תשי"א; S. Klein, *Die Beschlusse zu L.* (Jeschurun [Wohlgemuth]), 1918.

א. אפ. – מ. א. י. – מ.

לֵדָה (Λήδα), במיתולוגיה היוונית — בתו של טסטיוס, מלך אֶטוליה, ואשתו של טינדארֶוס, מלך ספארטה. לפי האגדה הרתה לזֶוס (ע"ע), שבא אליה בצורת ברבור, והטילה ביצה, ממנה נוֹלדו הלני (ע"ע) ופולידֶוקֶס (פולוכס). באותו לילה היא הרתה גם לבעלה, ובבוא הזמן ילדה לו את קאסטור (וע"ע דיוסקורים), אחיהן של טימאנדרה, פילונואי וקליטמנֶסטרה. קיימות גם גירסות אחרות על מספר ילדיה ויחוסם לזֶוס או לטינדארֶוס. לפי אחת מהן לא היתה ל׳ אמם של הלני ופולידוקס, כי אם רק שומרת הביצה, שהוטלה למעשה ע"י נמסיס (ע"ע). יתכן, שמוצא

לדה והברבור
(המוזיאון הארכאולוגי, פאלאצ׳ו דוקאלה, ונציה)

הסיפור הוא מן התרבות המינואית, בה היה פולחן ציפרים נפוץ.

ביקורו של זוס אצל ל׳ תואר ע"י ציירים ופסלים רבים בזמן העתיק וגם בתקופת הרנסאנס.

W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griech. u. röm. Mythologie,* II, 2, s. v. Leda, 1894–1897; P.-W., *RE,* XII, 1, 1116–11125, 1924; C. Kerényi, *The Gods of the Greeks* (ר׳ ערכה במפתח), 1951.

לֵדָה, תהליך סיום ההריון (ע"ע) בו נדחף העובר, יחד עם השליה (ע"ע), קְרומיה ונוזלי השפיר, מן הרחם דרך הלֶדֶן החוצה.

באופן נורמאלי חלה הל׳ בתום 38—40 שבועות של הריון, ומשקל העובר עולה, בדרך כלל, על 2,500 גראם. בל" החלות לפני מועד זה מבחינים בשלוש דרגות: (א) הפלה — לפני השבוע ה22 להריון. עובר כזה מכונה „נפל". משקלו מתחת ל500 גראם וארכו פחות מ28 ס"מ. (ב) ל׳ בלתי־בשלה — בין השבוע ה22 וה28 להריון; משקל העובר 500—1,000 גראם וארכו 28—35 ס"מ; (ג) ל׳ מוקדמת — בין השבוע ה28 וה37 להריון, משקל העובר 1,000—2,500 גראם וארכו 36—47 ס"מ. עובר כזה הוא בר־קיימא ומכונה „פַּג". לא תמיד קיימת התאמה כנ"ל בין שלושת הנתונים: משך זמן ההריון, משקל העובר וארכו. אולם קיום שניים מהם לפחות מספיק להגדרת מצב הילוד. כל יום נוסף של העובר ברחם אמו מגדיל את סיכוייו לחיות, והאמונה העממית הטוענת שפג בן 7 חדשים עדיף על זה הנולד אחר 8 חדשים (שבת, קל"ה, ע"א; ב"ר, י"ד ב׳) בטעות יסודה.

ל׳ החלה שבועיים או יותר אחרי המועד הנורמאלי מכונה ל׳ מאוחרת. ההריון הארוך ביותר שנרשם אי־פעם נמשך 336 יום מהתחלת הווסת האחרון ו325 יום מן הביאה שגרמה להריון.

מספר הל" מגיע לשיא באמצע החורף, ושיא שני, הנופל בגדלו מהראשון, חל באמצע הקיץ. מכאן שרוב ההפריות הן באביב ובסתיו.

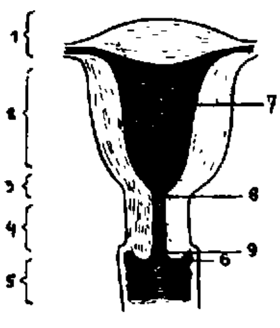
הגורמים להתחלת תהליך הל׳ אינם ידועים כל צרכם, אך מונים ביניהם את התרחבותו היתרה של הרחם ומתיחתו, את לחץ העובר על הקטע התחתון של הרחם ואת הפרשת (ע"ע הפרשה פנימית, עמ׳ 119) הורמון האונה האחורית של יתרת המוח (האוכסיטוצין), המביא להתכווצות שרירי הרחם. תפקיד האֶסטרוֹגֶנים והפרוגסטֶרון ביחס לתחילת הל׳ אינו ברור עדיין.

ה ס י מ נ י ם ה מ ב ש ר י ם א ת ה ל׳: (1) ירידת ראש העובר. ברוב הנשים המבכירות יורד ראש העובר לתוך האגן של האשה כשבועיים לפני הלידה. הדבר אינו כן לרוב אצל הנשים הוולדניות, בהן הוא נשאר במקומו עד שעת הל׳. ירידת הראש אצל מבכירה נחשבת בד"כ כסימן טוב, בהר־אותה התאמה בין מידות ראש העובר ואגן האם; (2) צירי־ל׳ מדומים. אלה הם כאבים בבטן (התכווציות שרירי־הרחם) הדומים לצירי־ל׳, אולם הם בני־חלוף ושכיחים בעיקר בוולדניות; (3) פקק רירי המופיע לפעמים בלדן שעות אחדות, ואפילו ימים אחדים, קודם הל׳; (4) מבחינה נפשית סובייקטיבית נמצאת האשה בדיכאון ובאי־שקט לפני הל׳.

ה ג ו ר מ י ם ה מ ש ת ת פ י ם ב ל׳: (א) העובר, השיליה וקרומיה; (ב) תעלת־הל׳ (הרחם, חלדן והאגן); (ג) צירי־הל׳ (התכווציות שרירי הרחם והבטן).

(א) העובר, ע״ע הריון.

(ב) הרחם (או האם, Uterus) דומה לאגס הפוך מעוך (ציור 1). החלק הרחב של הרחם (גוף הרחם) מקומו בחלל האגן הקטן והוא פונה כלפי מעלה. החלק הצר פונה כלפי מטה ומכונה בשם צוואר הרחם. קיר הרחם בנוי שכבה של שרירים חלקים, עבה בגוף הרחם מאשר בחלקו התחתון.

ציור 1 הרחם והלדן
1 קרקעית־הרחם (fundus uteri);
2. גוף־הרחם (corpus uteri);
3 מיצר־הרחם (isthmus uteri);
4 צוואר־הרחם (cervix uteri);
5 הלד; (vagina), 6 כיפת הלדן (fornix vaginae); 7 חלל־הרחם (cavum uteri); 8 פי־הרחם הפנימי (orificium uteri internum);
9 פי־הרחם החיצון (orificium uteri externum)

מבנה זה מתאים לתפקידיהם השתים של הגוף והצוואר. הראשון פעיל; הוא מיועד להתרחב בהרבה בשעת ההריון, ולהתכווץ ולדחוף את הוולד החוצה בשעת הלידה. ואילו האחרון (הצוואר) סביל; עליו רק להתרחב, להיפתח ולתת מעבר לוולד.

האגן מחולק לשני חלקים: העליון — האגן הגדול או המדומה, והתחתון — האגן הקטן או האמיתי. לאגן הקטן צורת גליל נטוי ומבחינים בו שלושה תחומים — מבוא, מרכז ומוצא. קוטר התחומים משתנה בכיוונים שונים, דבר המשפיע על מעבר העובר (ראה להלן ציור 6). מוצאו של חלל האגן סגור ע״י שרירים חזקים, המשמשים משען לאברי האגן והבטן והמהווים את קרקעית האגן.

(ג) צירי־ל׳ מאופיינים לפי עצמתם, אורך זמנם והרווח שבין ציר לציר. כל התכווצות כוללת שלוש דרגות: התכווצות חלשה בתחילה, התגברותה ההדרגתית, עד שהיא מגיעה לשיא, ולבסוף הרפיה. בהערכת עצמת הצירים אין לסמוך תמיד על היולדת. יש שהאשה מתאוננת על כאבים חזקים, ואף־על־פי־כן אין אלה מחישים את הל׳. לשם קביעה אובייקטיווית של עצמת הצירים נעזרים במכשירים מיוחדים. הצירים נמשכים בין 30 ל90 שניות. בהתקדם הל׳ קטנים והולכים בהדרגה הרווחים שבין ההתכווצויות, מ10 דקות לערך בתחילה עד ל1—2 דקות.

ההרפיות שבין ההתכווציות חשובות לבריאות העובר. התכווציות בלתי־פוסקות עלולות להפריע לתיפקוד השיליה ולגרום לחסר חמצן בעובר. אפשר להבחין, כי התכווציות שרירי הרחם עזות ביותר בקטע העליון של הרחם, ונמשכות יחסית זמן רב. בקטע הביניי של הרחם הן קצרות יותר ופחות עזות. הקטע הנמוך של הרחם הוא

ציור 2 השפעת צירי־הלידה על התרחבות התעלה של צוואר־הרחם, בתחילת השלב הראשון של הלידה (לפי Weibel)

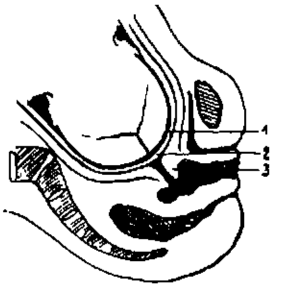
כמעט בלתי־פעיל. מכאן שהתרחבות צוואר הרחם היא תוצאה מירידה הדרגתית בלחץ מן הקטע העליון לקטע התחתון של הרחם.

תהליך הל׳ מתחלק לשלושה שלבים: (א) שלב הפתיחה (התרחבות צוואר הרחם); (ב) שלב פליטת העובר; (ג) שלב השיליה (היפרדות השיליה ופליטתה).

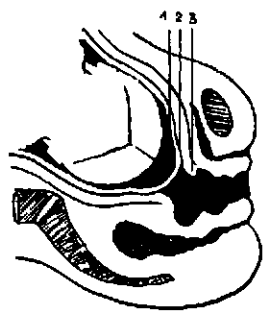
(א) שלב הפתיחה מתחיל בצירי־הל׳ ומסתיים בפתיחה גמורה של צוואר הרחם, דבר המאפשר את מעבר העובר. שלב זה מסתיים לרוב בפקיעת שלפוחית מי־השפיר („ירידת המים"). לפעמים פוקעת השלפוחית לפני גמר התרחבות הצוואר, כלומר לפני גמר השלב הראשון של הל׳. שלב זה נמשך בממוצע 12 שעות בלידות ראשונות והוא קצר בד״כ בנשים ולדניות (בערך 8 שעות).

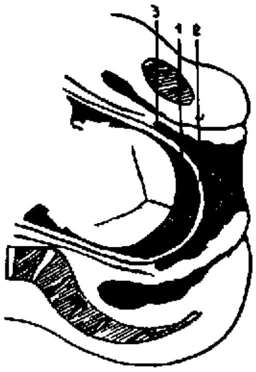
צירי שלב הפתיחה באים מעצמם, בלי שתהיה לאשה כל שליטה עליהם. הם נובעים מהתכווציות השרירים החלקים של הרחם. ע״י התכווציות אלה עולה הלחץ הפנימי בתוך הרחם (ציור 2, 3). הואיל ולקטע התחתון של הרחם ולצוואר הרחם כוח התנגדות קטן, יכולה שלפוחית המים לרדת לאיטה לתוך צוואר הרחם ולהרחיב אותו כעין יתד (ציור 4, 5). תוך התרחבות הצוואר יורד ראש העובר מטה־מטה, ובאחת מהתכווציות הרחם פוקעת שלפוחית המים.

(ב) שלב פליטת־העובר (ציור 6) — הזמן שבין פתיחה גמורה של צוואר הרחם לבין יציאת העובר דרך תעלת־הל׳ החוצה: במבכירות נמשך שלב זה 80 דקות ובוולדניות כ30 דקות, ולעתים די ב2—3 צירים בלבד. עם פקיעת השלפוחית נחלשים הצירים לזמן מה, ואחר מתחדשים ביתר שאת, וההפסקות שבין ציר לציר נעשות קצרות יותר (2—3 דקות). לצירים הנגרמים ע״י התכווציות שרירי הרחם, נוספים בשלב זה גם צירים הנגרמים ע״י התכווציות שרירי הבטן.

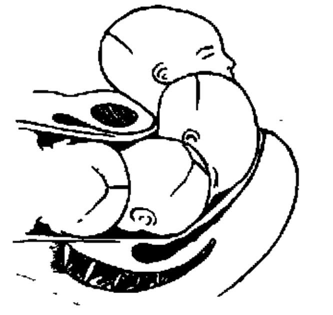
ציור 3. צוואר־הרחם סגור

ציור 4 הצוואר התרחב משהו: שלפוחית מי־השפיר ירדה לתוך הצוואר

ציור 5. תעלת הצוואר פתוחה כמעט־לגמרי; שלפוחית מי־השפיר העמיקה לרדת לתוך הצוואר

ציורים 3—5. השלב הראשון של הלידה (שלב ההתרחבות).
1 מים ראשונים; 2 שלפוחית מי־השפיר; 3. צוואר הרחם

צירים אלה הם רצוניים והם מכונים צירי־לחץ, צירי־עזר או צירים מרצון. פעולתם על הרחם דומה ללחץ על המעיים בזמן יציאה. בעברו דרך תעלת הלידה נתקל העובר, ובעיקר ראשו, במכשולים שונים, התלויים במבנה האגן הקטן ובמידות הגולגולת. משום כך אנוס הראש לעשות תנועות מספר, כדי להסתגל למכשולים האלה, להתגבר עליהם ולהגיע למטרה הסופית, היא יציאת ראש העובר מתוך תעלת הלידה לעולם החיצון. עם יציאת העובר מסתיים השלב השני של הל׳.

ציור 6. השלב השני של הלידה (שלב הפליטה) דיאגרמה המסכמת את תנועות הראש

(ג) השלב בו נפרדת ונפלטת השיליה נמשך כ5—15 דקות. תחילתו דקות מספר אחרי יציאת הוולד. עתה מתחדשים צירים חלשים מהקודמים, המביאים להיפרדות השיליה מקיר הרחם. כתוצאה מכך נקרעים כלי־הדם של הרחם, אך זרימת הדם נפסקת במהרה ע״י התכווצות שרירי הרחם. הפסד הדם אינו גדול, בד״כ 150—200 מ״ל. הפסד דם עד 400 מ״ל נחשב עדיין תקין. תגובות הנשים להפסדי־דם לאחר הל׳ שונות מאד. יש שהפסד מרובה אינו גורם להפרעות ויש שהפסד דם זעום גורם לתסמונת של הפסד דם חריף.

מ ש ך ז מ ן ה ל׳ שונה מאשה לאשה, והוא אף משתנה באותה אשה מל׳ לל׳. במבכירות נמשכת הל׳ יותר מאשר בוולדניות. הל״ קצרות יותר בנשים העובדות עבודה קשה ומאומצת, במבכירות צעירות לעומת מבכירות קשישות, ובנשים רזות לעומת שמנות.

ק ש י י ־ ל׳ (Dystocia), מקורם באחת הסיבות הבאות: (א) התכווצויות בלתי־תקינות של גוף הרחם בזמן הל׳, המתבטאות במיעוט־מתח כתוצאה מהתכווצויות חלשות, או אף ביתר־מתח, המלווה בחלוקה בלתי־שווה של הלחץ לאורך תעלת־הל׳. במקרה האחרון, ההתכווצויות בלתי־יעילות, העובר אינו יורד לתעלת האגן והתרחבות צוואר הרחם מועטת. יש גם שהיולדת מתנגדת ונמנעת מלהפעיל את שרירי־הבטן הרצוניים ומאריכה בכך את השלב השני של הל׳. (ב) אי־תקינות בגודל האגן. אם קוטר המבוא של האגן קטן רק במידת־מה מהרגיל, ויתר גורמי הל׳ נורמאליים, יסתגל ראש העובר למצב האגן והל׳ אפשרית מאליה. אולם כאשר האגן צר מאד, יש לערוך חיתוך קיסרי. (א) ו(ב) מהווים ביחד את הסיבה השכיחה ביותר של קשיי־ל׳. (ג) מצב בלתי תקין של העובר ברחם או התפתחות בלתי־תקינה שלו. כאן מבחינים בכמה אפשרויות: (1) עובר גדול מן הרגיל. במקרה זה הל׳ יכולה להסתיים מאליה, אם ראש העובר אינו עולה על המידות הנורמאליות. (2) ה י ד ר ק ו ן ה ר א ש (Hydrocephalus). כתוצאה מצבירת נוזלים מרובה מהרגיל בחדרי־המוח, גדל הראש ומתעגל ואינו יכול לעבור את תעלת־הל׳. (3) מ צ ג ע כ ו ז — ראש העובר מופנה כלפי מעלה ועכוזו או רגליו מופנים כלפי פתח האגן. במצבים אלה סיכויי ל׳ תקינה פוחתים לעומת המצב התקין. (4) מ צ ג כ ת ף — העובר מונח לרוחב ציר הרחם ואז נכנסת תחילה כתף העובר לאגן היולדת (במקרה זה יש לרוב לערוך חיתוך קיסרי). (5) מ צ ג מ צ ח — ראש העובר זקוף ומצחו פונה כלפי פתח האגן, בניגוד לל׳ נורמאלית, בה כפוף ראש העובר באופן שסנטרו סמוך לחזה. (6) מ צ ג פ נ י ם — בהזדקפות קיצונית של ראש העובר מופנים הפנים כלפי פתח האגן.

ק ר ע ה ר ח ם יכול להיגרם מאליו, כתוצאה מקיום צלקות מניתוחים קודמים או, בל׳ ממושכת, כתוצאה מאחד מקשיי־הל׳ שנזכרו לעיל, או כתוצאה מחבלה. הטיפול הרפואי הוא חיתוך־הבטן והוצאת העובר והשיליה.

ה פ ר ע ו ת ב ח ב ל ה ט ב ו ר נגרמות ע״י ירידתו לפני פליטת העובר, צניפתו מסביב לצוואר, הידיים, הרגליים או ע״י שינויים בארכו. בכל המקרים הללו עלולה להיפסק אספקת החמצן והמזון לעובר. מצבים אלה אינם משפיעים על עצם הל׳ ואינם מסכנים את חיי היולדת, אבל עלולים לגרום למות הוולד.

ה פ ר ע ו ת ב ה י פ ר ד ו ת ה ש י ל י ה מתבטאות באיבוד דם, שסיבותיו יכולות להיות: אי־התכווצות (אטוניה) של שרירי־הרחם; היפרדות חלקית של השיליה; שליית־פתח (ע״ע הריון, עמ׳ 264—265).

מ ש כ ב ה ל׳. כעבור 6—8 שבועות אחרי הל׳ חוזרים רוב איברי היולדת לקדמותם. הרחם המוגדל, שמשקלו עלה עם ההריון ל1,000 גראם, מצטמק עד ל60 גראם. הקרומים המצפים את הרחם נדחים וציפוי חדש תופש את מקומם. צוואר הרחם וחלדן קטנים אף הם, אם גם לא תמיד לגדלם המקורי. דפנות הבטן מתכווצים. השדיים, לעומת זה, הולכים וגדלים והפרשת החלב מתחילה ביום השלישי אחר הל׳.

על ל׳ ללא כאבים — ע״ע מילדות.

א. ס.

ה ל׳ ב ת ו ל ד ו ת ה ר פ ו א ה. מקום נכבד תופשת הל׳ בספרות הרפואית מראשית צמיחתה. מהעולם העתיק ראוי לציין את סוֹרַנוּס (ע״ע) מאפסוס (במאה ה2 לסה״נ), שכתב ספר מיוחד על המיילדות בו תיאר את תהליך הל׳, התנוחות הפאתולוגיות של העובר ואת הדרכים להיפוך מצג בלתי תקין, כדי לאפשר ל׳. לשם בדיקת פי־הרחם השתמש בשפופרת, וכן גם הראה כי אגן צר וגידולים בשריר הרחם יכולים לגרום לקשיי־ל׳. רבות מדעותיו נשכחו ונתגלו מחדש רק מן המאה ה16 ואילך. אבן סינא (ע״ע) תיאר במאה ה11 מעין מלקחיים להוצאת העובר, שהיו, כנראה, בשימוש רק במקרה של ולד מת. הפיכת הוולד ברחם אמו הונהגה ע״י הכירורג הצרפתי א. פרה (ע״ע; במאה ה16). במאה ה17 פירסם ההולנדי דונטר (Deventer) מחקרים על שינויים בעצמות האגן כסיבה לל׳ קשה. מוֹריסו (Mauriceau; במאה ה17) מציין כי הגורם הפעיל בל׳ קשור ברחם, ולא בוולד, שהוא פאסיווי בתהליך הל׳; מיילד זה גם תיאר את רַעֲלַת־ההריון (ע״ע הריון, עמ׳ 264), שנזכרה אמנם כבר על ידי היפוקרטס (ע״ע), ואת מצב סתימת דרכי הל׳ ע״י השיליה שנפרדה לפני הל׳ („שליית פתח״, ע״ע הריון, עמ׳ 264). ב1847 הונהגה ע״י ג׳ י. סימפסון (ע״ע) ההרדמה ע״י כלורופורם נגד כאבי הל׳. כבר ב1843 תיאר א. ו. הומז (ע״ע) את קדחת הל׳, וב1847 הצליח זֶמֶלְוַיס (ע״ע) להציל נשים רבות ע״י מניעתה. ההתקדמות במיילדות במאה האחרונה מבוססת על שיפור בהכרת הפיסיולוגיה, תרופות יעילות נגד קשיי־הל׳, שיפור מלאכת הניתוח, שיכלול ההרדמה, ואמצעים יעילים יותר נגד זיהום ואיבוד דם.

יה. ל.

הל׳ בפולקלור. עניין מיוחד נודע מאז בפולקלור לאשה המקשה בשעת הל׳, ולאמצעים שימנעו מראש ל״ קשות. בתקופות הקדומות הניחו בני־אדם, כי לקשי־ל׳ גורמים ה„מזיקים״ (ע״ע שדים ורוחות). אצל היהודים מונה התלמוד את היולדת בין הארבעה ש„צריכין שימור״ (ברכ׳ נ״ד, ע״ב). נפוצה היתה גם הדעה, כי אשה בשעת ל׳ חשופה לפגעי הכשוף (ע״ע), והתלמוד מזכיר בהקשר זה את יוחני בת רטיבי, מכשפה מפורסמת (סוטה כ״ב, ע״א). יוחני היתה עוצרת בכישופיה את רחם היולדת, ורק אחרי שנצטערה היולדת הרבה היתה סותרת כשפיה — בוודאי תמורת שכר; ומעשה „ושמע שכיר [יום, שהיה בביתה] קול הכשפים מתקשקשין בכלי, כמו שהוולד מקשקש במעי האם, ובא ופתח את מגופת הכלי, והכשפים יצאו והוולד נולד״ (רש״י, שם).

גם עמים אחרים, מלבד היהודים, היו מאמינים כי פעולות כמו סגירת כלים, קשירת קשרים, ושילוב ידיים או אצבעות בסביבת היולדת, מונעות את הל׳. האגדה היוונית מספרת כי האלה הרה (ע״ע) עצרה את לידת הרקלס (ע״ע), בשבתה על סף בית היולדת שלובת־רגליים ופכורת אצבעות, וקשרים במלבושיה. במקומות רבים נוהגים היו לפתוח מנעולים ומגרות, דלתות וחלונות, כלים מכוסים ובקבוקים סגורים ולהתיר את כל הקשרים בשעת ל׳. אסף הרופא (ע״ע) היה מייעץ לשרוף לבד כנגד היולדת, כדי שתתעטש ועי״כ תשחרר את הוולד. רופא אחר, הנשיא עזריהו מבבל, יעץ לעשות אותה פעולה בלבונה זכה. היו שחרתו שמות קדושים על חרס והצמידו אותו על טבור היולדת. תכונות מאגיות יוחסו לחלב של אשה אחרת שילדה, למים „שבפרשת דרכים״ או למים שעירבו בהם עפר מקברו של אדם שמת תוך 40 הימים האחרונים (אצל יהודי קאווקאז), ועוד. היו גם לחשים שונים שנחשבו ליעילים, וכן עצמים כאבן־אודם, או מפתח בית־הכנסת. יש ששמו ספר־תורה ליד מיטת היולדת, ונפוץ יותר המנהג לתלוש דפים מספרי־קודש שונים ולשימם תחת כרה.

מנהג עתיק ונפוץ מאד, הידוע בשמו הצרפתי „קובאד״ (couvade = „דגירה״), הוא, שהאב הולך לשכב מיד אחרי לידת הילד, בעוד שהאשה קמה לעבודתה. יש מקומות בהם מגישים ידידים וקרובים את ברכותיהם לאב השוכב וכולם דואגים לו, כאילו היה הוא היולדת. משך ה„קובאד״ שונה אצל עמים שונים ממספר ימים למספר שבועות. דיודורוס מסיקיליה (ע״ע) מזכיר את קיום המנהג אצל תושבי קורסיקה, סטרבון (ע״ע) אצל האיברים ומרקו פולו (ע״ע) אצל הסינים. הוא קיים עד היום באירופה (אצל הבאסקים, בצרפת הדרומית, בקורסיקה, באלבאניה), אצל עמים ושבטים באסיה ובאפריקה, ובמיוחד אצל האינדיאנים באמריקה התיכונה והדרומית. היו אנתרופולוגים שהסבירו את המנהג כצורה של טענת האב לזכויותיו על הילד, וכשריד מתהליך המעבר ממשטר המאטריארכאט לפאטריארכאט. אחרים רואים את מקור המנהג באיסורי הטאבו החלים על האב, שמטרתם היא למנוע השפעה מזיקה על הילד. אצל רוב השבטים האינדיאניים באמריקה הדרומית חלים על האב, כבר זמן־מה לפני הלידה, איסורים שונים (מאכלים העלולים להזיק בדרך מאגית לעובר; פעולות שונות העשויות לגרום קשיי לידה). כדי להיות בטוח שישמור את האיסורים, מבלה האב את רוב זמנו בשכיבה. בארצות הבאלטיות ידוע גם המנהג שהבעל שוכב בשעה שאשתו יולדת, ומעמיד פנים כאילו תקפו גם אותו חבלי־לידה; יש משערים, שמנהג זה בא כדי להטעות את ה„מזיקים״.

פ. ו.

הל׳ ביהדות. ל״ מוזכרות במקרא במקומות רבים, החל בחוה (ע״ע), אשר כעונש על אָכלה מפרי עץ הדעת הוטל עליה ללדת בעצב (בראׁ ג, טז). הל״ אצל אמות האומה, שרה, רבקה, רחל ולאה נזכרות בהרחבה. נזכרות גם ל״ קשות — אצל רחל ואצל אשת פינחס בן עלי, שמתו בשעת הל׳.

היולדת מתוארת כשרויה בחולשה ובבהלה (תה׳ מח, ז), ול׳ ראשונה — כקשה במיוחד (ירמ׳ ד, לא). נזכרת האפשרות של ל׳ מוקדמת, כתוצאה מחבלה, העלולה גם להסתיים באסון (שמ׳ כא, כב—כג). היולדת נסמכה, בד״כ, לברכי המיילדת או המיילד, וקשר מיוחד נוצר בין הוולד לבין מיילדו (בראׁ ל, ג; שם, נ, כג). — במצרים שימשו לפעמים האָבנַים (של היוצר) כמושב היולדת (שמ׳ א, טז), וקרוב לזה הביטוי המצרי „לשבת על הלבֵנים״, בהוראת ל׳. — תהליך הל׳ משמש לנביאים כמשל למצוקה שסופה אושר, כייסורי הגלות (ישע׳ סו, ז–ט), ומצוקה שלא נשאה פרי משולה לל׳ שלא הביאה יצור בר־קיימא (שם, כו, יח; שם, סה, כג).

הולדת ילד, ובייחוד בן־זכר, נחשבת במקרא לבשורה משמחת (ירמ׳ כ, טו; ועוד); המיואשים — מקללים את יום־הולדתם. — הל׳ משמשת ביטוי מטאפורי לכמה תחומים: בריאת הארץ וההרים נתפסת כל׳ (תה׳ צ, ב), וכן היווצרותם של הכפור, הקרח, הטל והמטר (איוב, לח, כח–כט; והשו׳ ישע׳ נה, י). על החכמה מדובר בלשון ל׳ (משלי, ח, כד), וה׳ „ילד״ את עם ישראל (דב׳ לב, יח; תה׳ ב, ז).

פירוט הפעולות הנעשות מיד אחרי הל׳ מצוי ביחזקאל (טז, ד). זריית מלח על הוולד, המתוארת ביחזקאל, נזכרת גם אצל גלנוס, ואצל סוראנוס מאפסוס. יש להניח, כי גישת המקרא לל׳ לא היתה שונה מעיקרה מגישתם של עמי העולם הקדום האחרים. לל׳ של בכור היתה מיוחסת חשיבות ראשונית במעלה (ע״ע בכור). עם היטהרותה אחרי הל׳ היתה היולדת נוהגת להקריב קרבן (ויק׳ יב).

ע. ח.

בהלכה נחשבת הל׳ למצב מובהק של פיקוח נפש האם, הדוחה מפניו את כל התורה כולה. מצב זה מתחיל אמנם עם ההריון (ע״ע, עמ׳ 268), והוא נמשך עד לשבוע, או חודש, לאחר הל׳ (שבת קכ״ח, ע״ב), אלא שבשעת הל׳ עצמה הדבר מודגש יותר. פיקוח נפשו של העובר אינו מובא בחשבון, אלא „משיצא ראשו״; עד לאותו שלב, קודמים חיי היולדת לחיי ולדה: „האשה שהיא מקשה לילד מחתכין את הוולד במעיה ומוציאין אותו אברים אברים, מפני שחייה קודמים לחייו. יצא רובו [נ״א: ראשו] אין נוגעין בו, שאין דוחין נפש מפני נפש״ (אהלות ז׳, ו׳; והשו׳ ערכ׳ א׳, ד׳). ע״פ דין התורה טמאה היולדת כטומאת הנדה, שבוע לזכר ושבועיים לנקבה, ואין דיני דמים טמאים נוהגים בה עד תום „ימי טהרתה״, 33 לזכר ו־66 לנקבה, בשל העדר הוסת (ע״ע). ביה״ב חלו חילופי־מנהגים בנקודה אחרונה זו, בין אנשי בבל, ספרד ומצרים לבין אנשי צרפת ואשכנז (רמב״ם, הל׳ איסורי־ביאה י״א, ה—ז׳).

חבלי הל׳ נתפסו גם באגדה כתוצאה מן הקללה הקדמונית (עיר׳ ק׳, ע״ב), וחכמים הפליגו מאד בדבר. קול היולדת בלידתה הוא מ„ג׳ קולות שהולכים מסוף העולם

ועד סופר" (יומא כ׳, ע"ב). וכה רב צערה באותה שעה, שהיא נשבעת שלעולם לא תלד עוד; להפרת שבועה זו נועד קרבן היולדת (נדה ל"א, ע"ב). הכאבים נובעים מכך ש„כיון שהגיע זמנו של הוולד לצאת, מתהפך ויוצא, וזהו חבלי אשה" (שם), ואז גם אין אפשרות ביד אדם לעזור: „מפתח של חיה" הוא מ4 מפתחות שמחזיק בהם הקב"ה בעצמו (תענ׳ ב׳, ע"א). מאידך גיסא, ידעו חכמים כי יש גם נשים היולדות ללא כאב, והם מסבירים זאת בכך ש„נשים צדקניות לא היו בפיתקא [גזר־דין] של חוה" (סוטה י"ב, ע"א). מיתת נשים בשעת ל׳ אינה קשורה בקללה הקדמונית, אבל הסכנה היא ממשית מאד: „ר׳ לוי אמר, ממאה פעיות שהאשה פועה בשעת לידתה, 99 למיתה ואחת לחיים" (ויק"ר כ"ז, ז׳). לעניין זה נקבע כי: „על ג׳ עבירות נשים מתות בשעת לידתן, על שאינן זהירות בנדה, בחלה ובהדלקת הנר (שבת ב׳, ר).

לעניין עיתויה של הל׳ קבעו חז"ל, כי „כל שתשמישו ביום יולד ביום, בלילה — יולד בלילה, בין ביום בין בלילה — יולד בין ביום ובין בלילה" (בכו׳ ח׳, ע"א). כמו־כן נתנו סימנים שונים לתהליכי הל׳ של זכר ונקבה, שהם שונים זה מזה לדעת חז"ל.

המקורות התלמודיים מזכירים, כנראה, גם ל׳ בדרך של חיתוך קיסרי, חלד כזה קרוי „יוצא דופן", אבל לא מתוארת הטכניקה של התערבות כירורגית זו. הזכרה מפורשת של ניתוח „קיסרי" מובאת בשם ספר יוסיפון (ע"ע) בתוס׳ ע"ז י׳, ע"ב, ד"ה כל נשיאה. ל„יוצא דופן" הלכות מיוחדות משלו: אין יושבין עליו ימי טומאה וטהרה, אין מילתו דוחה שבת, ועוד.

י. ת.

וע"ע אמבריולוגיה; הריון; יְלָדה; מילדות — וביבליוגראפיה לערכים אלה.

א. סדובסקי, תורת המילדות, 1955²; M. Gaster, *Studies and Texts in Folklore*, III, 229–30, 1925–28; J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, Index, s. v. Birth and Childbirth, 1939; N. J. Eastman – L. M. Hellmann, *William's Obstetrics*, 1966¹³

לַדוֹגָה, יַמַּת (Ladoga; רוס׳ — Ладожское озеро; פינית — לטוֹקה), ימת מים מתוקים בצפון־מערב רוסיה, מצפון־מזרח ללנינגראד. הגדולה שבימות אירופה; שטחה כ18,400 קמ"ר, ארכה כ210 ק"מ ורחבה כ120 ק"מ. פני הימה גבוהים ב4 מ׳ מפני־הים. עמקה המירבי 225 מ׳ (בפינתה הצפונית) ואילו עמקה הממוצע 70—60 מ׳. סמוך לחופה המזרחי מצויים שטחים רדודים. בקרבת החוף הצפוני איים קטנים מרובים; הגדול שבהם האי ואלַאם (Valaam), ששטחו 22 קמ"ר. התנודות העונתיות במפלס הימה קטנות. בחדשים אפריל—מאי, כשמרובים בה המים, עשויים הם לעלות בכ½ מ׳ לעומת גבהם בשאר חדשי השנה. אל ימת ל׳ נשפכים למעלה מ70 נהרות ונחלים (ביניהם סוויר וחלחוב), מהם המזרימים אליה את עדפי המים של ימות רבות סביבה, בתוכן ימת אונגה (ע"ע). כמות המים השנתית שמקבלת ימת ל׳ נאמדת ב98 מיליארד ממ"ע. היא קשורה בתעלות עם רוב חלקי רוסיה האירופית ומשום־כך שימשה דרך־מים היסטורית במסחר הבינלאומי שהתנהל כאן עוד במאות ה9 וה10. חפירות ארכאולוגיות, שנערכו בקרבת־מקום, חשפו שרידים ויקינגיים ומטבעות ביזאנטיות וערביות, עדות חיה לפריחה מסחרית באיזור. את עדפי המים של הימה

ימת לאדוגה: מנזר אורתודוכסי עתיק באי ואלאם

מוציא אל הים הבאלטי הנהר ניוה (Neva) העובר בלנינגראד. הימה קפואה ברובה כ4 חודשים בשנה (דצמבר — תחילת אפריל), אך האיזורים הסמוכים לחופים קפואים 5—6 חדשים. בשיא החורף מגיע עובי הקרח עד מטר ויותר. בעת המצור על לנינגראד במלה"ע II הונחה בחורף מס"ב על הקרח ועליה נסעו רכבות. מי הימה קרירים גם בקיץ ורק לעתים רחוקות עולה חומם על 12°. השטחים שמסביב לימה מכוסים סחף קרחונים ומלאים ביצות. הימה עשירה מאד בדגה. בשנים 1917—1940 היתה למעלה ממחצית שטח הימה בתחומי פינלאנד, אך חלק זה סופח לבריה"מ, יחד עם שטחי קארליה הסמוכים, בעקבות המלחמה בין שתי המדינות.

מ. בר.

לֶדוֹכוֹבְסְקִי, מְיֶצְ׳יסְלַו הַלְקָה, רוֹזֶן — Mieczysław Halka Ledochowski — (1822—1902), חשמן פולני ומדינאי כנסייתי. ל׳ נולד למשפחת אצילים והוסמך ב1845 לכמורה ברומא. ב1851—1865 מילא בהצלחה תפקידים שונים בשרות הדיפלומאטי של האפיפיור. ב1865 נתמנה לארכיהגמון של פוזן. בתפקידו זה שירת את האינטרס הלאומי הפולני, ועם זאת היה נאמן למדיניות האפיפיורית. ל׳ היה מראשי המתנגדים לביסמארק ב„מלחמת התרבות" (ע"ע גרמניה, היסטוריה, עמ׳ 458), ומשום כך נאסר ב1874. בתקופת מאסרו הועלה לדרגת חשמן. לאחר שיחרורו, ב1876, יצא מגרמניה וניהל את ענייני הארכיהגמוניה שלו מרומא, עד להתפטרותו מתפקיד זה ב1885. ב1892 נתמנה ע"י לאו XIII לראש הלשכה להפצת הדת.

לַדִינוֹ (Ladino [מLatino]) או „ספרדית־יהודית" (ע"פ Judeo-Spanish, Judeo-español וכו׳ בלעז), השפה הספרדית מסוף יה"ב, על ניביה השונים, שהתגבשו בפי צאצאיהם של היהודים מגורשי ספרד בארצות התיישבותם השונות, אפריקה הצפונית, ארצות הבאלקאן, המזרח התיכון, ובזמן החדש אף מעבר לים, באה"ב ובאמריקה הלאטינית.

ל׳ הוא גם שמם של הלהגים הרומניים המדוברים באיזור ה„רטי", כלומר הRhätoromanisch בגראובינדן שבשוויץ והLadino של טירול. באמריקה המרכזית: ל׳ היא ספרדית־אינדיאנית וכן כינוי לאינדיאני דובר ספרדית. שמות

שונים ניתנו במשך הדורות לניבי הל׳: רומאנסי, שפאניולית, ג׳ודאיזמו, ספרדית־יהודית, ל׳. הסברה המקובלת, שהמונח ל׳ משמש רק לציון לשון תרגומי המקרא, התפילות והפיוטים, ואילו יתר השמות מציינים את השפה המדוברת, אין לה על מה לסמוך. דעה אחרת, לפיה דיברו וכתבו בל׳ (כשפה יהודית מיוחדת) עוד לפני גירוש ספרד, טעונה עדיין בירור וביסוס. ידוע שהיהודים בספרד, שהשתמשו בניבים המקומיים השונים, נהגו להכניס לתוכם מלים וביטויים עבריים (במיוחד מתחומי הדת והמוסר), ואולי אף ביטויים ספרדיים ארכאיים, אך נראה כי לא הגיעו לידי יצירת שפה עצמאית, שתהיה מיוחדת להם. רק לאחר גירוש ספרד נוצרה לשון שהיתה מנותקת מתהליכי ההתפתחות של הקאסטיליאנית החדשה ושיקפה ביסודה את ההיגוי, הצורות, התחביר ואוצר־המלים של הספרדית שדיברוה וכתבוה במאות ה14—15. בהשפעת הסביבה בארצות מקלטם של המגורשים, הלך והעמיק ההבדל בין הלשון המדוברת והשפה הכתובה. הדבר ניכר בספרות העממית והרבנית. שפת תרגומי המקרא והתפילות, אשר קלטה פחות יסודות זרים, הפכה במרוצת הדורות למעין שפת־מופת מאובנת, שהמוני העם מתקשים להבינה.

הל׳ התעשרה במלים ובביטויים שאולים מן הלשונות בארצות מושבם של דובריה. בקהילות אמסטרדאם ולונדון שמרו, בדרך כלל, על טהרת הלשון הקאסטיליאנית ועקבו אחר התפתחותה בספרד. אף באיטליה השתדלו למנוע את בידודו של הל׳, הסתגרותו במסגרת של ארכאיזמים וקליטת יסודות זרים (ר׳, למשל, עמדתו הפולמוסית של לומברוזו [ע״ע] נגד הל׳ שבפי יהודי תוגרמה).

למרבית התופעות הלשוניות בל׳ ניתן למצוא הקבלות הן בניבים העממיים של ספרד ואמריקה הלאטינית בזמננו, והן בטכסטים ספרדיים קדומים. ברם, אחדות מהן באות להעיד על התפתחות המיוחדת לל׳ בלבד.

בתחום התנועות — רבות המלים בל׳ שבהן חסרה הדיפטונגיזציה של o (> ue) וe (> ie) שבקאסטיליאנית, בדומה לדיאלקטים ספרדיים מסוימים; למשל, ponte (לעומת puente, ’גשר’); portu (= puerto, ’נמל’); sorte (= suerte, ’גורל, מין’); pasensia (= paciencia, ’סבלנות’); qualker (= cualquier, ’מישהו’), וכו׳.

בתחום העיצורים: א) במידה מסוימת נשמרת ההבחנה בין שלושת העיצורים שהיו ביה״ב (1) x (|š| — נכתב ש), j (|ž| — נכתב ז׳); (2) ç (|s| — נכתב ס), z (|z| — נכתב ז); (3) ss (|s| — נכתב ש), s (|z| — נכתב ז).

ב) שלוש אפשרויות לגבי הf ההתחלתית: (1) שמירתה (fazer, ’לעשות’; forno, ’תנור’); (2) הנשפה והעלם החוכך השפתי־שיני (hazer, horno); (3) הבלעה (azer; avlar, ’לדבר’).

ג) שמירה, בתנאים מסוימים, על ההבחנה בין b דו־שפתי לבין v שפתי־שיני. b וv התחלתיים השתמרו כגון: bailar, ’רקוד’; bien, ’טוב’; boca, ’פה’, וכן — vela, ’משמר’; vengar, ’נקום’ וכו׳. אך מוצאים גם bivir (לעומת vivir, ’חיה’), bibda (לעומת viuda, ’אלמנה’).

ד) בכל הניבים שולט ה“yeismo” כלומר היגוי ll כy (yamar = ייאמאר) במקום l (לליאמאר = llamar, בקאסטיליאנית); וכן yorar, ’לבכות’; aniyo, ’טבעת’; cavayeros, ’פרשים’, וכו׳.

ה) לעומת הצירוף הספרדי hue מצוי בניבים מסוימים של ל׳ — güe: huerta, ’גן’ — güerta; huerfano, ’יתום’ — güerfano וכו׳; הצירוף sue הוא, לעתים, בניבים של ל׳ — esfue: sueño, ’חלום’ — esfueño; suegra, ’חותנת’ — esfuegra, וכו׳.

ו) n התחלתית הופכת לפני תנועות u וo לm: muestro, ’שלנו’; mozotros, ’אנחנו’; muez, ’אגוז’, וכו׳.

ז) היפוך סדר ההגאים rd לdr תכוף ונפוץ: pedrer (לעומת perder, ’אבד’); sodro (= sordo, ’חרש’); para modre (= para amor de, ’בגלל אהבה של’), וכו׳.

מורפולוגיה: העובדות העיקריות במערכת הצורות של הל׳ הן:

א) שימוש בצורת־כינוי li במקום le: mi, ’אני’ במקום yo; mi, ’אותי’, במקום me; ti, ’אתה’, במקום tu; con mi, ’אתי’, con ti, ’אתך’, במקום conmigo, contigo, ועוד.

ב) שימוש בcualo, cuala במקום que.

ג) שמירה על צורות עתיקות בנטיית הפועל בהווה: vo, do, so (לעומת הצורות הספרדיות המודרניות: voy, doy, soy); sos בצד eres (הצורה הקיימת בספרדית בלבד); soš = ’אתה הנך’ באנגלית “you are”, quereš, ’אתה רוצה’, (= sois, quereis).

ד) השמטת הסופית d- בציווי־רבים: mostra(d), ’הראו’; queré(d), ’בקשו’; abri(d), ’פתחו’, וכו׳.

ה) שימוש בפעלים רבים בצירוף כינוי חוזר, שעה שבקאסטיליאנית אין עדויות לכך, כגון asabentarse (= להחכים); *dormirse* (= *להירדם*).

ו) הסופית של הגוף הראשון בזמן עבר מושלם בפעלים מהנטיה -ar היא -i: canti, ’שרתי’; ami, ’אהבתי’ בצד amé, canté (הצורה המקובלת בספרדית).

שמות שהם ממין זכר בקאסטיליאנית מצויים במין נקבה בל׳: la vientre (’בטן’); la honor (’כבוד’); la azeyte (’שמן’), וכו׳.

צורות־ההקטנה של שמות ושמות־תואר בל׳ מספרן גדול יותר ומגוון יותר מזה שבלשון המוצא.

אוצר המלים: נוסף על הבדלים לכסיקאליים בשימוש בשמות ופעלים שונים, בין הקבוצה המערבית של ל׳ מזה לבין הקבוצה המזרחית מזה (ראה להלן), שאינם כה מהותיים, מאפיינות שתי תופעות אחרות מהותיות את אוצר המלים של ל׳: א) שמירה על מאות מלים ספרדיות ארכאיות, אשר מקצתן שוב אינן בשימוש בספרדית המודרנית, ומקצתן שינו את משמעותן; ב) מילוי מקומן של מאות מלים ספרדיות שנשתכחו במלים מקבילות שאולות משפות שונות: עברית, תורכית, צרפתית, יוונית חדשה, ערבית, איטלקית, וכו׳, כמודגם להלן:

א) מלים ארכאיות בל׳ (בסוגריים המלה המקובלת בספרדית מודרנית): aedada (vieja, ’זקנה’); ajuntar (unir, ’לאחד’); amatar (apagar, ’לכבות’); amurcharse (marchitarse, ’לנבול’); finar (morir, ’למות’); abediguar (resucitar, ’להחיות’); וכמו־כן escapar (acabar, ’לסיים’); escular (espiar, ’לרגל’); cazal (aldea, ’כפר, עיירה’). וכן תארי־פועל, כגון agora, ’עכשיו’; ainda, ’עוד’; onde, ’איפה’; muncho, ’הרבה’.

נמנעים בל׳ מן השימוש במלים ספרדיות מסוימות בגלל

משמעותן הנוצרית: במקום domingo [dominicus (dies)—‚יום האדון׳—יום א׳] משמשת המלה הערבית: אַלחאד, כלומר „יום ראשון״.

ב) מלים שאולות מלשונות אחרות במקום מלים ספרדיות שנשתכחו: (1) מ ע ב ר י ת: היקף המלים והביטויים העבריים בל׳ הוא גדול יותר בשפה הכתובה, במיוחד בספרות הדתית, מאשר בלשון הדיבור. מאידך נראה, שאין תרומת העברית לל׳ חשובה באותה מידה כמו ביידית. ההשאלות מצרפתית, תורכית, יוונית חדשה, ערבית והלשונות הסלאוויות בחלקן (ע״ע בולגריה, עמ׳ 787—788), לפי מקום ישיבתם של דוברי הל׳, הן הרבה יותר מהותיות ומכריעות.

מאות המלים העבריות המצויות בספרות אינן דורשות הדגמה ובירור; אולם אפשר לציין אחדות שקיבלו משמעות חדשה בל׳ בחלקן בתוקף „תרגום־שאילה״: חתיכה (‚טבע׳); ותרן (‚נדיב׳); חד־גדיא (‚אספסוף׳); מציאות (‚תוכן׳); עושה שלום (‚לסגת׳); דמיון (‚פחד׳); מים עזים (‚יי״ש׳); מעלה־מטה (‚בערך, בקירוב׳). שרשים עבריים אחדים שימשו בסיס למלים בל׳ בתוספת סיומות ספרדיות. דארשאר (‚דרש׳); באדקאר (‚בדק׳); מזאלאדו (‚בר־מזל׳); דישמאזאלאדו (‚ביש־מזל׳); חאנופּוז (‚חנפן׳), וכו׳.

(2) מ צ ר פ ת י ת: בסוף המאה ה19 ובראשית המאה ה20, בהשפעת בתי־הספר של כי״ח, חדרו מאות רבות של מלים צרפתיות אל שפת דיבורם של המשכילים ואל דפי העתונות, אשר מהם קלטו אותן הקוראים. למלים אלו ניתן צליל ספרדי והן השכיחו את המלים הספרדיות המקבילות שהיו בשימוש לפנים. למשל, malorozo ‚אומלל׳ (malheureux); foburgo ‚פרוור׳ (faubourg); dezırar ‚להשתוקק׳ (désirer); buto ‚מטרה, אמצעי׳ (but); sufriensa ‚אבל׳ (souffrance), וכו׳.

בצורה דומה ולפי אותה מתכונת חדרו מלים וביטויים משאר הלשונות אל הל׳, אך שלא כבשאולות מן העברית, כבשו בעיקר מקום גדל והולך בשפה המדוברת. בדומה ליידית הישראלית חדרו גם ללשתם של דוברי ל׳ בא״י מלים עבריות בתחום חיי יום־יום, שמות מוסדות, ביטויים „סלנגיים״ וכיו״ב.

ה ד י א ל ק ט י ם ש ל ל׳: למרות היסוד ההומוגני של הל׳, שנשתמר במשך דורות רבים, בכל ארצות הפזורה של מגורשי ספרד, בלטו משכבר שינויים פונטיים, מורפולוגיים ולכסיקאליים בניביהן של שתי קבוצות עיקריות של דוברים: הקבוצה ה מ ז ר ח י ת (קושטא, אדריאנופול, איזמיר, רודוס), והקבוצה ה מ ע ר ב י ת (סאלוניקי, מאקדוניה, בוסניה, סרביה, רומאניה), כשהראשונה משקפת במיוחד את הניבים של קאסטיליה, ואילו האחרונה שומרת על הקווים האפייניים לדיאלקטים של צפון־ספרד או אף של פורטוגל: לעומת הסופיות e–, o– בדיאלקט המזרחי, מופיעות בדיאלקט המערבי i–, u– (verde ‚ירוק׳, לעומת verdi; perro ‚כלב׳, לעומת parru); שמירה על f– התחלתית בדיאלקט המזרחי (fijo ‚בן׳); –er– מבוטא –ar– (pierna ‚רגל׳, לעומת piarna), וכו׳.

גם במה שנוגע לאוצר המלים ניתן להבחין בקבוצה המערבית בשמות ממוצא צפון־ספרדי או ליאוני, שאינם בשימוש בקבוצה המזרחית, השואבת בעיקר מניבי קאסטיליה, אך אין ההפרדה גדולה עד כדי יצירת תחום ביניהן. אולם בשתי הקבוצות גם יחד הביאו גורמים שונים לניוונה ועיוותה של הל׳: רמתן התרבותית הירודה של הקהילות הספרדיות בארצות הבאלקאנים, השפעת הלשונות המקומיות, צמצום הפעילות הספרותית המקורית, שהיתה לפנים מופת והשפעה על לשון ההמונים, ייסוד בתי־הספר הצרפתיים של כי״ח. מאמצים שנעשו להחזרת חיוניותה של הל׳ והפנייתה אל מסלול התפתחותה של הקאסטיליאנית, הן ע״י סופרים יהודיים והן ע״י חוקרים ספרדיים, נכשלו. הל׳ נעשתה ל„ז׳ארגון״, ושוב לא היה בכוחה לשמש כשפת ספרות והגות. כבר בראשית המאה הנוכחית ניכרו בשפת הל׳ סימנים מובהקים של התפוררות והתנוונות, אולם לאחר תקופת השואה, בה הושמדו הקהילות הגדולות ע״י הנאצים, היה כמעט ברור שהל׳ עומדת לעבור מן העולם, לא רק כשפה כתובה, בה מיעטו בין כך לכתוב בדור האחרון, אלא גם כשפה מדוברת. מדוברי הל׳, ששרדו אחר מלה״ע II, נטמעו אלה שהיגרו לארצות אמריקה הלאטינית בין דוברי השפה הקאסטיליאנית בסביבתם החדשה, ואילו בפיהם של אלה שהיגרו לארצות אחרות נצטמצם והלך השימוש בל׳. הריכוז הגדול ביותר של דוברי ל׳ נמצא כיום במדינת ישראל (וע״ע ארץ־ישראל, העדות היהודיות, כ׳ המילואים 400—411). אך אם מצויים עדיין כ200,000 איש, החיים בירושלים, יפו, טבריה, צפת, רמלה, לוד וכד׳, הדוברים או „שומעים״ את שפת אבותיהם, אין מספר זה נותן מקום לכל אשליה. מרביתם, ולא הצעירים בלבד, משתמשים במעין „ל׳ בסיסית״, בעלת אוצר־מלים דל עד מאד; מעטים קוראים ל׳, ובודדים בלבד כותבים בה. עם התפשטות השפה העברית בכל ריכוזי הספרדים נראה המשך קיומה של ל׳ חסר־תקווה.

דוברי ל׳ השתמשו לרוב בכתב העברי — אותיות רש״י, ללא ניקוד, הן בהדפסת ספרי־קודש והן בספרים חילוניים (וגם במכתבים פרטיים); אך נדפסו גם ספרים רבים באותיות מרובעות ובניקוד מלא. מעטים הספרים בל׳ שנדפסו באותיות לאטיניות; בעת החדשה גדל השימוש באלפבית הלאטיני, ולצד עתונים באותיות רש״י נדפסו עתונים באותיות לאטיניות. כדי להתאים את האלפבית העברי להגיה של הקאסטיליאנית הוסיפו מספר סימנים לאותיות הקיימות או השתמשו באות אחת לתעתיק שני עיצורים שונים: א = a; ־ו = o, u; ־י = e, i; ב׳ ב ־וו = v; ג׳, ג = ch, ğ, (ž); ז׳, ז = j (ž); פ׳, פ = f; ר = r, rr; ש = x (האות של הכתב הקאסטיליאני העתיק); ש = s, ss; ס = s, ss, ç; ליי = ll; ניי = ñ. לפי המקומות והתקופה חלו אי־אלו שינויים, מה גם שלא היתה קיימת שפת־ל׳ תקנית מבחינת הכתיב או הדקדוק.

ס פ ר ו ת ב ל׳. — עיקר פריחתה של ספרות ל׳ בתקופה שבין גירוש ספרד לאמצע המאה ה19. כבר בדור הראשון שלאחר הגירוש החלו בסאלוניקי ובקושטא לתרגם מחדש את ספרי המקרא לל׳, ואלה נפוצו אח״כ מאיזמיר עד ונציה, ומפיזה ועד וינה. תרגומים אלה היו מבוססים על מסורת־תרגום יהודית עשירה, שהיתה רווחת בספרד לפני הגירוש, עם אוצר־מלים, ביטויים לשוניים ודפוסים תחביריים משלה (ספר תהלים, קושטנטינא, ש׳ לערך; חמישה חומשי תורה, קושטנדינא, ש״ז (תמ׳: ע״ע יוונית־יהודית); תנ״ך, פראה, שי״ג, באותיות לאטיניות; ועוד). יש לציין גם את חמישה חומשי תורה בהוצאתו של מנשה בן ישראל (ע״ע; תט״ו), ואת התנ״ך בתרגומו של אברהם בן יצחק אסא (ע״ע; קושטנדינא, תצ״ט—תק״ה), שהיה מקור עיקרי למהדורות

רבות שהופיעו עד המאה הזאת בקושטא ובסאלוניקי (וע"ע מקרא, תרגומים). לתחום זה יש להוסיף את אוצר הלעזים האנונימי „חשק שלמה" (ויניציאה, שמ"ח) והלעזים המובלעים בפרשנותו של לומברוזו לתנ"ך (ויניציאה, שצ"ט). מלבד המקרא תורגמו גם ספרי מוסר ודינים, תפילות, פיוטים ופרשנות, מהם: „חובות הלבבות" לבחיי בן יוסף אבן פקודה (ע"ע); „מנורת המאור" ליצחק אבוהב (ע"ע); „שלחן ערוך" ליוסף קרו (ע"ע); ו„שבט מוסר" לאליהו בן אברהם שלמה הכהן (ע"ע); בין היצירות המקוריות יש להזכיר: ריג'ימיינטו די לה וידה („הנהגת החיים"), מאת משה אלמושנינו (ע"ע), וספר „צרכי צבור" (תצ"ג) מאת אברהם אסא, הדן בדינים השכיחים. מלבד התרגומים המאוחרים לל' במאה ה18, קיים בכ"י תרגום של „ספר הישר" מן המחצית הראשונה של המאה ה17, אשר נעשה ע"פ ההוצאה העברית הראשונה (ויניציאה, שפ"ה). 150 שנה לאחר הגירוש היה כבר אוסף עשיר של ספרים בל', מרביתם מתורגמים, בכל תחומי היצירה: שירה, קבלה, היסטוריה, מדעים, רפואה וכד', ולמן המאה ה18 ואילך החל מתרבה גם מספר היצירות המקוריות. חלק קטן בלבד מספרות עשירה זו נשתמר.

עולם בפני עצמו מהווה הרומאנסירו הספרדי־יהודי (ע"ע רומנסה), הכולל מאות רומאנסות שנמסרו מדור לדור, חלקן עוד מלפני הגירוש. יש להזכיר פואמה של כ300 „מרובעים" על יוסף, ומאוחר יותר, על אותו נושא, את ה„קופלאס [„מרר בעים"] די יוסף הצדיק" (תצ"ב), לאברהם טולדו. שירים רבים מוקדשים לחגים שונים, ובמיוחד לפורים, וקובצי „קופלאס די פורים" נדפסו הרבה, במיוחד במאה ה19. השפעה מכרעת, ובמיוחד על ההמונים, היתה ליצירה הספרותית המדרשית־מוסרית, „מעם לועז", ביאורים על חמשה חומשי תורה וקצת נ"ך. במפעל זה החל הרב יעקב כולי (ע"ע; ת"ץ) אשר תכנן את כולו, ופירש את ס' בראשית וקצת ספר שמות (תצ"ג). אחריו המשיכו יצחק מאגריסו (עד ס' במדבר; תק"ו—תקכ"ד); יצחק בכ"ר שמריא ארגואיטי (ס' דברים; תקל"ג—תקל"ז); רחמים מנחם מיטראני (ס' יהושע, תרי"א—תר"ל); רפאל חייא פונטרימולי (ס' אסתר, תרכ"ד); מאיר בנבנישטי (ס' רות, תרמ"ב); יצחק יהודה אבא (ס' ישעיהו, תרנ"ב); נסים משה עבוד (ס' קהלת, תרנ"ח), וחיים יצחק שאקי (שיר השירים, תרנ"ט). הכרך של יצחק פרחיה על „איכה" אבד בשריפה (1917) ולא יצא לאור. 4 הכרכים הראשונים של „מעם לועז" הופיעו בתרגום ערבי (אלז'יר, 1911—1914), ועד סוף ס' שמות גם בעברית (ע"י חגי ירושלמי, תשכ"ח); מהדורה שלימה בתעתיק לועזי נמצאת כעת (1968) בהכנה בספרד. ספר זה, שהוא אוצר בלום של הגות יהודית־ספרדית, שאב השראתו ממקורות המחשבה המסרתיים של היהדות: המשנה והתלמוד, ספרי המדרש הקבלה, ספרי הפוסקים העיקריים, שירת ספרד, ועוד. ספר אנציקלופדי־עממי זה השפיע על עיצובו הרוחני של קהל קוראיו וגם על אוצר־המלים וסיגנון הדיבור בו.

במאה ה19 החלו לתרגם לל' יצירות מספרות העמים, משל מוליר, ראסין, הוגו, דימה ואחרים, וכן החלו לחבר רומאנים ומחזות מקוריים בל', שערכם הספרותי בד"כ אינו רב ביותר. מהם יש להזכיר: דיספחורייוס די אלבירטו („אירוסיו של א'"); ולה בודה די אלבירטו („נישואיו של א'") מאת א. בן־גיאת; ריניי, או איל אמור סאלב'אז'י

טמירו 25 רוסנוק 15 אוקטומברי 1894 אניין 2

איל
טריזורו

Haim Kamerman
Roustchouk

ВѢСТНИКЪ СЪКРОВИЩЕТО

יפתח ה' לך את אוצרו הטוב

דברים כ"ח, י"ב.

אונוראדוס מילדאדורים!

„איל טריזורו" (האוצר), עיתון בלאדינו שיצא־לאור ברושצ'וק

(„ריניו, או האהבה הפראית") מאת אברהם גלנטי (ע"ע, קאיירו [= ירושלים], תרס"ו); ואיל טריאומפ'ו דילה ג'וסטיסיה („נצחון הצדק", סאלוניקי, תרפ"א) של מואיז נאג'ארי. לספרות ל' יש לצרף את הסיפורים והפתגמים הרבים שנרשמו מפי דוברי ל'.

חשיבות מיוחדת נודעת לעיתונות הענפה (יותר מ300 כתבי־עת). ניצניה של עיתונות זו במאה ה17, כגון השבועון „גאזיטה די אמשטרדם", מ1678, והמשכה במחצית הראשונה של המאה ה19, כגון Chronica Israelitica בגיבראלטאר, בשנת 1842, „פואירטאס דיל אוריינטי" („שערי מזרח") — דו־שבועון שיצא־לאור באיזמיר בשנים 1845—1846, „ג'ורנאל ישראלית" — שיצא־לאור בקושטא, בשנות ה60 של המאה הקודמת ואף עבר גלגולים שונים, תחת שמות שונים, עד לשנת 1930. אולם עיקר התפתחותה של עיתונות זו חלה במחצית השניה של המאה ה19, ובייחוד בסופה, וכן במאה ה20, וזאת בארצות הבאלקאן, כולל תורכיה, וכן בארץ־ישראל, ומרכזיה העיקריים היו: איזמיר, סופיה, סאלוניקי, סאראיבו, קושטא ורושצ'וק. מן החשובים בעתתים אלה יש להזכיר את „לה אלבו'ראדה" (סאראיבו), „איל טיימפו" ו„איל טיליגראפו" בסאלוניקי, „לה ב'רדאד" בסופיה וכו'. היתה גם קיימת עיתונות בל' מחוץ לבאלקאנים, כמו בוינה: „גוארטו די איסטוריא" („גן ההיסטוריה"), 1864, במצרים ובארצות שמעבר־לים. עיתונות זו חינכה דורות של קוראים ומילאה תפקיד רב בהפצת רעיון התחיה הלאומית ובהרמת קרנם של ערכי היהדות.

התעניינות החוקרים במצב הל׳ ובתולדות הניב החלה בסוף המאה ה19, אך רק בדורות האחרונים הוקדשו מחקרים רציניים לנושא זה, הן בספרים הדנים בתפוצת יהודי ספרד והן בספרי הבלשנות ההיספאנית. חלוצים בשטח זה היו החוקרים פולידו, יהודה (ע״ע), וגנר, ובעקבותיהם קם דור חדש של חוקרי ל׳, שעיקר התעניינותם היה בשפה ובספרות של הל׳. בשנים האחרונות עבר העניין יותר לבחינות הפולקלוריות והקהילתיות של מרכזי הספרדים. במכון בן־צבי (ע״ע, עמ׳ 176) שוקדים עתה על הכנת מילון אטימולוגי־היסטורי ל־עברי, ובמאדריד עוסקים בהכנת לכסיקון של ל׳. ההתעניינות בל׳ בין שוחרי הספרדית גדלה והולכת במספר אוניברסיטאות.

מ. ד. גאון, משכיות לבב, תרצ״ג; הנ״ל, העתונות בל׳ (ביבליוגרפיה), תשכ״ה; א. יערי, רשימת ספרי ל׳, תרצ״ד; הנ״ל, לתולדות הדרמה הישראלית: א) דרמות בל׳ (במה, ג׳), תרצ״ד; הנ״ל, הדפוס העברי בקושטא, מפתח: בערכו, תשכ״ז; מ. אטיאש, רומנסירו ספרדי, תשט״ז; מ. לזר, תרגומי המקרא בל׳ אחרי גירוש ספרד (ספונות, ח׳), תשכ״ד; ש. מרכוס, השפה הספרדית־יהודית (בצירוף ביבל׳), תשכ״ה; M. Kayserling, *Biblioteca española-portugueza-judaica*, 1890; M. Grünbaum, *Jüdisch-spanische Chrestomathie*, 1896; C. Ramos-Gil, *Romancero judeo-español*, 1911, M.L. Wagner, *Beitrage zur Kenntnis des Juden-spanischen von Konstantinopel*, 1914; id., *Carácteres generales del jud. esp. de Oriente*, 1930. A.S Yahuda, *Contribución al estudio del judeo-español* (Rev. de filol esp. II), 1915, J. Benoliel, *Dialecto judeo-hispano-marroquí o hakitía* (Boletin de la Real Academia Española, XIII, XIV, XV, XXXII). 1926–1952; M. A. Luria, *A study of the Monastir dialect of Jud.-Sp.* (Revue hispanique, 79), 1930; C. M. Crews, *Jud -Sp. Folk-Tales in Macedonia* (Folk-Lore, 43), 1932; id., *Recherches sur le jud -esp. dans les pays balkaniques*, 1935; P. Benichou, *Observaciones sobre el jud.-esp. de Marruecos* (Rev de Filol. Hisp., VII), 1945, id., *Romances jud -esp. de Marruecos*, 1946; M. Alvar, *Endechas jud.-esp.*, 1953, A. de Larrea Palacin, *Cancionero judio del Norte de Marruecos*, I-III, 1952–1954; C. Ramos-Gil, *La Lengua española en Israel* (Tesoro de los judios sefardíes, I), 1959; A Zamora Vicente, *Dialectologia española*, 279–305, 1960; M. Molho, *Literatura sefardita de Oriente*,' 1960.

מ. ל.

לַדִיסְלַאו (לַסְלו) — Ladislao (Lászlo) — (1377—1414, מלך מ1386), מלך נאפולי, בנו של קרלו III, מהענף ההונגארי של בית אנז׳ו. בעלותו למלוכה היה ל׳ בן 9 ואמו פעלה כעוצרת, אך יריבו לכס המלוכה, לואיג׳י II מאנז׳ו גירש אותם מנאפולי. המאבק בין לואיג׳י לבין ל׳ השתלב במאבק בין האפיפיור קלמנס VII שבאוויניון (ע״ע), שתמך בלואיג׳י, לבין האפיפיור בוניפאציוס IX, ברומא, שתמך בל׳. ב1399 חזר ל׳ כמלך לנאפולי, אולם במותו של בוניפאציוס IX (1404) חודשה המלחמה בין ל׳ לבין לואיג׳י, ורומא נכבשה לסירוגין בידי שני היריבים. כדי לסכל את מאמציו של הקיסר זיגיסמונד (ע״ע) לשים קץ לקרע בכנסיה („הסכיזמה״), שבהם ראה סכנה למעמדו באיטליה המרכזית, כבש ל׳ ב1413 פעם נוספת את רומא ונתן אותה לבז. הוא כרת בריתות־הגנה עם פירנצה וסיינה ודימה כבר להיות שליט יחיד באיטליה המרכזית, אך חלה פתאום ומת. ל׳ היה הגדול שבין שליטי איטליה בזמנו.

I. Miskolczy, *Nápolyi László* (Századok, 56), 1922; A. Cutolo, *Re L. d'Angio-Durazzo* I-II, 1936.

לֶדֶרְבֶּרְג, יְהוֹשֻעַ — Joshua Lederberg — (נו׳ 1925 מונטקליר [ניו־ג׳רזי]), גנטיקאי אמריקאי יהודי. ל׳ גדל בניו־יורק, שם סיים את לימודיו בהצטיינות וקיבל תואר B.Sc. בזואולוגיה (1944). אח״כ החל ללמוד רפואה, אך כעבור זמן־מה עבר לאוניברסיטת ייל, ושם קיבל תואר Ph.D. (1947) בהדרכתו של פרופ׳ א. ל. טיטם (ע״ע). ל׳ הצטרף למחלקה לגנטיקה של אוניברסיטת ויסקונסין. ב1958 זכה במחציתו של „פרס נובל״ לרפואה על מחקריו בתורשת החידקים. המחצית השניה הוענקה למורו טיטם. ב1959 מונה ל׳ לראש המחלקה לגנטיקה בביה״ס לרפואה של אוניברסיטת סטנפורד, קאליפורניה. מאז 1962 הוא עומד בראש המעבדות „קנדי״ לרפואה מולקולארית בפאלו־אלטו, קאליפורניה.

י. לדרברג

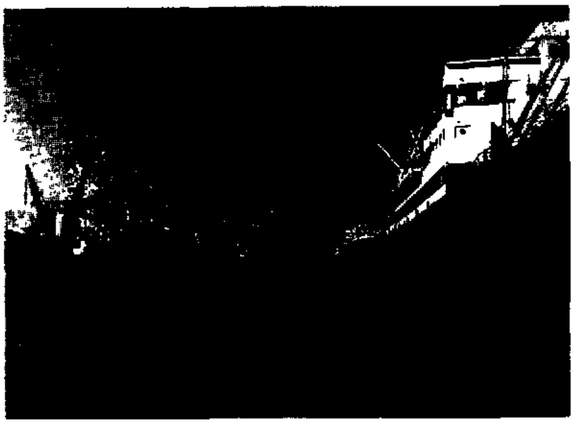
עבודתם המשותפת של ל׳ וטיטם הוכיחה, כי בניגוד למה שחשבו קודם לכן, קיימת התרבות מינית בחידקים. תגלית זו זירזה את התקדמות המחקר בביולוגיה המולקולארית. ב1952 פיתח ל׳, יחד עם אשתו, את שיטת ה„שיכפול״, המשמשת מכשיר רב־ערך בחקר גנטיקת החידקים. יחד עם נ. ד. זינדר גילה ל׳ את תופעת ה„טראנסדוקציה״, בה מועבר חלק מכרומוסום מחידק אחד לשני באמצעות בקטריופג (ע״ע) המעביר ע״י כך תכונות גנטיות חדשות.

לֶדְרִי־רוֹלֶן, אַלֶכְּסַנְדֶר־אוֹגִיסְט — Alexandre-Auguste Ledru-Rollin — (1807—1874), מדינאי צרפתי. ב1829 הוסמך ל״ר לעו״ד, וקנה לו שם כפרקליט של רפובליקנים במשפטים פוליטיים. ב1841 נבחר לבית־הנבחרים והתפרסם כנואם מזהיר, וב1843 יסד את העתון La Réforme, שהופיע עד 1850 וביטא השקפות רפובליקניות קיצוניות.

ל״ר מילא תפקיד חשוב במהפכת פברואר 1848, שהדיחה את לואי־פיליפ (ע״ע) ממלכותו וכוננה את „הרפובליקה השניה״. בממשלה הרפובליקנית נתמנה ל׳ לשר־הפנים והוא היה בה אחד מאישי־המפתח. כשר־הפנים תרם תרומה בת־קיימא למשטר בצרפת בהנהיגו זכות־בחירה כללית לגברים. עם זאת גילה במפתיע נטיות שמרניות מובהקות, וסייע בדיכוים של נסיונות־התקוממות מצד השמאל. לאחר שעלתה לשלטון ממשלה ימנית יותר, ביולי 1848, נהיה ל״ר למנהיגם המוכר של הראדיקאלים. מעייניו היו נתונים לתיקונים מדיניים יותר מאשר לתיקונים חברתיים, ואעפ״כ תמכו בו הסוציאליסטים בעת הבחירות לנשיאות, שבהן הצביעו בעדו 370,000 איש. הוא התנגד למדיניותו של הנשיא לואי נאפוליון (ע״ע נפוליון III) ואירגן נגדו הפגנה שתוארה בפי הממשלה כנסיון־התקוממות (יוני 1849). ל״ר נידון לגירוש מצרפת, עבר ללונדון והצטרף שם לועה״פ של „הועדה למען אירופה מהפכנית״, שבה השתתפו מציני וקושוט (ע׳ ערכיהם), ששאפה לכונן משטרים רפובליקניים בכל אירופה. בהדרגה דעכה השפעתו, ובשובו לצרפת ב1870 נמנע כמעט כליל מפעילות ציבורית. חדשים־מספר לפני מותו נבחר לאסיפה הלאומית. ב1879 נתפרסמו נאומיו (Discours politiques et écrits divers), בשני כרכים.

A. R. Calman, *L.-R après 1848 et les proscrits français en Angleterre*, 1921; id , *L.-R. and the Second French Republic*, 1922; R. Schnerb, *L.-R.*, 1948.

אה. א.

נמל לה אור

לֶה אַוְר (השם המלא: Le Havre de Grâce; משמעותו: נמל החסד), עיר־נמל בצפון־מערב צרפת, על חוף מיצר לאמאנש, כ־220 ק"מ מצפון־מערב לפאריס, בגליל הסן הימי. מספר התושבים 186,000 (1964), ובל"א רבה כ־230,000. ל"א יושבת על חופו הדרומי של חצי־אי בקצה שפך הנהר סן והיא הנמל השני בחשיבותו בצרפת, ונמלה הראשי באוקיינוס האטלאנטי. נמל ל"א משרת את אגן פאריס ואיזור נרחב בצפון צרפת ובמרכזה. דרכו עוברת רוב תנועת המסענים והנוסעים שבין צרפת לאמריקה הצפונית. הנמל מורכב מ־14 מעגנים, שאורך רציפיהם מגיע ל־15 ק"מ בקירוב. יש בו גם נמל־נפט כשיר לקבלת מיכליות גדולות עד לנפח של 150,000 טון. לידו בתי־זיקוק, המחוברים בצינורות לפאריס וסביבתה. הנמל משמש גם את תנועת הספנות של מערכת נתיבי המים של אגן הסן. לעיר גם שדה־תעופה.

ל"א היא עיר־תעשיה; יש בה מספנות ומבדוקים, וכן מפעלים לייצור מכונות, ציוד לאניות, מוצרי מתכת ועץ, טכסטיל, חבלים, חמרי־בניין, כימיקאלים, מזונות ועוד.

העיר בנויה ברובה על שטח מישורי לאורך שפך הסן, אולם איזורי־מגורים חדשים לאמידים עולים במדרון הרמה (בגובה 80—100 מ') שמצפון לעיר. בצפון־מערב העיר פרבר־נופש, ובו חוף־רחצה נאה ובתי־הארחה רבים. מלבד כנסיית נוטר־דאם (מהמאה ה־16) אין בעיר בניינים עתיקים. רוב בנייני הציבור הנאים שבמרכז העיר, בתוכם בית־העיריה, נבנו בסוף המאה ה־18 ובמאה ה־19.

ל"א באה במקום עיר־הנמל ההיסטורית ארפלר (Harfleur) שנמלה נסתם בחול. במקום היה רק כפר־דייגים, עד שבנה שם המלך פרנסואַ ב־1517 נמל ומבצר, שמהם צמחה העיר. הביצורים בעיר הורחבו מאד ע"י ווֹבּן (ע"ע) בסוף המאה ה־17. במאות ה־17 וה־18 היתה ל"א מרכז ראשי לסחר עם אסיה ואמריקה ומילאה תפקיד חשוב ביישובה של קאנאדה ובפעילות המסחרית־קולוניאלית במערב־אפריקה, וכן שימשה נקודת־מוצא לספינות־דיג שיצאו למרחקים. נאפוליון הרחיב ושיפר את הנמל, חיזק את ביצורי העיר ועשאה גם לבסיס מלחמתי ראשי. את מקומה כנמל צבאי תפסה במאה ה־19 שרבּוּר, אך סחרה עם צפון־אמריקה הלך ורב. במלה"ע II היתה מעוז גרמני ונהרסה כמעט כליל בהתקפות־אויר. אחרי המלחמה שוקמה בשיטתיות ואף הורחבה.

בל"א קהילה יהודית קטנה.

מ. בר.

לָה אַרְפּ, פְרֶדֶרִיק סֶזַר דֶה — Frédéric César de La Harpe — (1754, רול בקאנטון וו [Vaud] — 1838, לוזאן), מדינאי שוויצי. ב־1782 התיישב ל"א בפטרבורג ונתמנה למחנכו של הדוכס הגדול אַלכסנדר (אח"כ הצאר אלכסנדר I פולוביץ'; ע"ע). הוא נטע בלב תלמידו אידאלים ליבראליים. בפרוץ המהפכה הצרפתית חזר ל"א לארצו וניסה להמריד את הקאנטון וו בשלטונה של ברן. אחרי שנכשל בזה, עבר לפאריס והשפיע על הדירקטוריון לשלוח צבא לעזרת הקאנטון שלו ולהקמת „רפובליקה למאנית" (1798). כשקמה אותה שנה „הרפובליקה ההלוֶטית" (ע"ע שוַיץ, היסטוריה) בחסות צרפת, היה ל"א חבר הדירקטוריון שלה, אולם ב־1800 הודח בגלל השקפותיו הראדיקאליות וחזר לפאריס. כשנכנס הצאר אלכסנדר I לפאריס ב־1814, העניק למורו־לשעבר דרגת גנרל בצבא הרוסי, איפשר לו לייצג בקונגרס הווינאי את הקאנטונים וו וטיצ'ינו, וסייע לו להשיג להם מעמד של חברים ריבוניים בקונפדראציה השוויצית. ל"א היה אח"כ חבר מועצת־השלטון בוו.

A. Boehtlingk, *Der Waadtländer F. C. L. H.*, I-II, 1925.

לֶה בּוֹן, גִּיסְטָו — Gustave Le Bon — (1841—1931), רופא וסוציולוג צרפתי, ממניחי היסוד של הפסיכולוגיה החברתית המודרנית. בהשפעת גוֹבּינוֹ (ע"ע) דגל ברעיונות אנטי־דמוקראטיים וגזעניים.

בעקבות טרד (ע"ע) טען ל"ב, כי הסוציולוגיה חייבת להתבסס על הפסיכולוגיה, וכי החיקוי הוא אחת מתופעות היסוד בחיי החברה. בהסתמך על דוגמאות ממהלכה של המהפכה הצרפתית, ניסה להוכיח, כי ההמון הוא כוח עיוור, שבו נחלשים, בהדרגה, שיקול־הדעת הביקרתי והמוסר, וגוברים החיקוי, הרגשיות והשפעת המנהיגים. ספרו הידוע ביותר היה La Psychologie des foules („פסיכולוגית ההמונים"), 1895. בין כתביו האחרים הרבים: La Civilisation des Arabes („תרבות הערבים"), 1884; Les Lois psychologiques de l'évolution des peuples („החוקים הפסיכולוגיים של התפתחות העמים"), 1894; La Psychologie du socialisme („פסיכולוגית הסוציאליזם"), 1898; La Révolution française et la psychologie des révolutions („המהפכה הצרפתית ופסיכולוגית המהפכות"), 1912.

E. Picard, *G. L. B et son œuvre*, 1909.

לֶה בֶּל, ז'וֹזֶף־אַשִׁיל — Joseph-Achille Le Bel — (1847—1930), כימאי צרפתי, מאבות הסטראוֹכימיה (ע"ע). ל"ב סיים את לימודיו בבית־הספר הפוליטכני בפאריס, שימש לאחר מכן כמדריך באוניברסיטאות שטראסבורג ופאריס ועבד כאסיסטנט עם בַּלַר ועם וירץ (ע"ע). כשנפטר אביו, נפלה בחלקו ירושה גדולה, שאיפשרה לו להקים לעצמו מעבדה כימית פרטית.

ב־1874 גילה ל' — בעת אחת עם ונ'ט־הוף (ע"ע הוף), אך ללא קשר עמו — את המבנה הטטראהדרי־התקין של מערכת אטום הפחמן (ע"ע) וארבע ערכיותיו בתרכובות אליפאטיות. תגלית זו היתה יסוד בניינה של הסטראוכימיה. ל' חקר את הקשר בין הקונפיגוראציה (ע"ע) הכימית ובין הפעילות האופטית (ע"ע אופטית, פעילות) והמשיך את מחקריו הקלאסיים של פסטר (ע"ע). מסקנות מחקריו בנושא זה היו: (1) הפעילות האופטית מקורה באַסימטריה המולקולארית. (2) סינתזת תרכובת בעלת פעילות אופטית נותנת

תערובת רצמית (ע"ע אופטית, פעילות, עמ' 65) הניתנת להפרדה לשני האיזומרים בשיטות פאסטר.

ב1891 גילה ל' את הפעילות האופטית של תרכובות אמוניום רביעוני $[N(R_1R_2R_3H)]^+X^-$ והפרדתם ע"י Penicillium glaucum לאיזומרים אופטיים.

במעבדתו הפרטית עסק ל' במחקר השימוש התעשייתי של הנפט, בחקר הדימורפיזם של כלורו־פלאטינאטים והתהוות גליקולים (ע"ע גליקול) וכהלים גבוהים בתהליכי תסיסה. כן חקר את פעולתם של מיקרואורגאניזמים שונים.

ל' נתמנה ב1892 לנשיא האגודה הכימית בפאריס וב1929 לחבר האקדמיה הצרפתית למדעים.

C Schorlemmer, *The Rise and Development of Organic Chemistry* (בערכו), 1894², W. Huckel, *Theoretische Grundlagen der Organischen Chemie* (בערכו), 1934/5²; A. J. Berry, *Modern Chemistry* (בערכו), 1946.

י. קל.

לַה בְּרִיֶר, זַ'ן דֶה — Jean de La Bruyère (1645, פאריס — 1696, ורסאי), סופר ומוראליסטן צרפתי.

ל"ב היה בן למשפחה בורגנית ולמד משפטים בלא רצון לעסוק במקצוע זה. ב 1684 נתמנה למחנכו של לואי, דוכס בורבון, נכדו של הנסיך קונדה (ע"ע), ולאחר שנתיים הופקד על ספרייתו של קונדה בטירת שאנטיי. בשנים הללו ניתנה לו אפשרות להתבונן מקרוב בעולם האצולה, בהתנהגותם של „הגדולים" ובמידותיהם של הנתונים לחסדם — ובתוכם אף הוא עצמו — ולרשום את הרהוריו. רחוק, סגור בתוך עצמו, בודד וזר בעולם לא־שלו, התחיל בחיבור אותו ספר, אחד ויחיד, אשר בזכותו נודע לתהילה ורכש לעצמו מעמד חשוב בין סופרי התקופה הקלאסית הצרפתית. בצורתו הראשונה הופיע הספר ב1688, כ„נספח" לתרגום של תאופרסטוס (ע"ע): Les Caractères de Théophraste, traduits du grec, avec les Caractères ou les Moeurs de ce siècle („הדמויות של תאופרסטוס, תרגום מיוונית, בתוספת הדמויות או המידות של המאה הזאת"). לאמיתו של דבר היה זה תרגום של הנוסח הלאטיני מאת איזאק קאזובון (Casaubon), אך התרגום היה רק אמתלה כדי להציג את יצירתו הוא. הספר זכה להצלחה מיידית. ב1693 נבחר ל"ב לאקאדמיה על־אף התנגדות קשה.

ז'ן דה לה ברייר

אנשים רבים, בדורו וגם אחריו, ביקשו למצוא בתיאוריו של ל"ב רמזים לדמויות ידועות, דבר שסייע להפצת הספר, אך גרם מבוכה רבה לסופר. ל"ב סלד מכל ה„מפתחות" שנפוצו, שכן תיאוריו, עם כל היותם מבוססים על התבוננות ישירה, הורכבו מקווי האופי של אנשים רבים ואף מיסודות שאולים אצל סופרים אחרים. כוונתו היתה לא רק לתאר טיפוסים, כי אם תכונות טיפוסיות; למרות שם הספר („מידות המאה הזאת"), ביקש הסופר לחקור את דמות האדם מעבר לזמנו הוא.

הספר זכה לתשע מהדורות בשנים 1688—1696 כשל"ב מעשיר אותו בכל פעם בקטעים חדשים, מתקן ללא הרף את נוסח הדברים, משנה את מיקומם של קטעים שונים ושואף להארמוניה מסויימת בכל אחד מ16 ה„שערים" המרכיבים את היצירה. על־פי התוספות בכל שער ניתן לראות בבהירות, אלו נושאים עניינו במיוחד את הסופר ואת קהל קוראיו. המהדורה הראשונה כללה 419 קטעים, והאחרונה 1,119. בתוספות ניתנת סדרת פורטרטים המוקדשים לאנשי־רוח, לנשים, לנציגי המעמדות החברתיים השונים, וכד'; כן הורחבו השערים הדנים בעניינים מדיניים, הגותיים ודתיים. באחד הפרקים החשובים תוארו זכויותיו של האיש הקטן, הנעשק ע"י העשירים, ול"ב הוא הראשון בין הסופרים הצרפתיים ששימש כסניגור חריף לאיכרים המדוכאים.

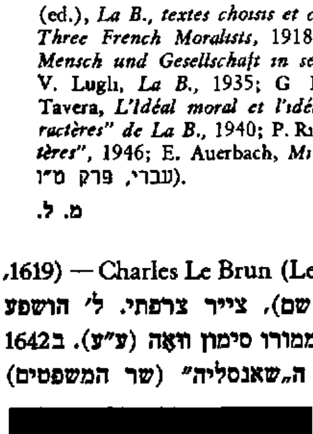
אין בספרו של ל"ב פילוסופיה שיטתית, כי אם הצגת „קומדיה אנושית", תיאור טיפוסים מגוונים בסיגנון מבריק ומלוטש. ל"ב אינו מתאר אותם בשוויון נפש, כפסיכולוג, אלא כדורש־מוסר. אפשר לגלות בו דמיון לרעיונותיהם של פסקל (ע"ע) ולה רושפוקו (ע"ע), אך יש בו גם דמיון למוליר (ע"ע), שכמותו הוא מעניק מקום נכבד למעמד העממי ביצירתו. האספקטים הבולטים בספרו הם: יחסו של הצרפתי הנוצרי אל דתו ומלכו, כיסופי המחבר לעתיד חברתי זוהר יותר, ומעל לכל הדרישה לתיקון המידות. הספר תורגם לשפות רבות, השפיע על סופרים כגון מונטסקיה (ע"ע), לֶסַז' (ע"ע), וּוֹוֶנַרג (ע"ע), ויצא בלמעלה מ150 מהדורות במאות ה18 וה19. כן נכתבו יותר מתשעים חיקויים. אחרי מותו של ל"ב הופיעו Dialogues sur le quiétisme („דו־שיחים על הקוויטיזם", תשעה במספר, אך רק שבעה, כנראה, הם פרי־עטו), 1699.

E. Fournier, *La comédie de J. de La B.*, I-II, 1866, H. G. Rahstede, *Über La B. und seine Charaktere*, 1886; P. Morillot, *La B.*, 1904, M. Lange, *La B., critique des conditions et des institutions sociales*, 1909, E. Magne (ed.), *La B., textes choisis et commentés*, 1914; E. Gosse, *Three French Moralists*, 1918; H Klaus, *J. de La B., Mensch und Gesellschaft in seinen "Charakteren"*, 1935; V. Lugli, *La B.*, 1935; G Michaut, *La B.*, 1936, F. Tavera, *L'Idéal moral et l'idée religieuse dans "Les Caractères" de La B.*, 1940; P. Richard, *La B., et ses "Caractères"*, 1946; E. Auerbach, *Mimesis*, 1946 (ראה תרגום עברי, פרק ט"ו).

מ. ל.

לֶה בְּרֶן, שַׁרְל — Charles Le Brun (Lebrun) (1619, פאריס — 1690, שם), צייר צרפתי.

ל' הושפע בציוריו הדתיים המוקדמים ממורו סימון וואה (ע"ע). ב1642 נשלח לרומא ע"י פטרונו, ה„שאנסליה" (שר המשפטים) פיר סגיה (Séguier; דיוקנו, 1661, בלובר); שם שהה עד 1646. היה תלמידו של פוסן (ע"ע) וקלט את השפעותיהם של ציירים איטלקיים כגון פיטרו דה קורטונה, דומניקינו ואנדריאה סאקי. ב1648 השתתף בייסוד האקאדמיה המלכותית לציור ולפיסול, שהפכה בידיו מכשיר להשלטתו של הסיגנון

שארל לה ברן

המלכותי הרשמי, המפואר והנמלץ. ב1662 נתמנה ל„צייר החצר", וב1663 למנהל בית־המלאכה המלכותי לריהוט „גובלן" (ע"ע), שמוצריו, המעוצבים לפי רישומיו של ל', קבעו את „טעם ורסאי". ל' סייע בידי קולבר (ע"ע) בריכוז כל מקורות הייצור האמנותיים ורתימתם להאדרת המלכות. מ1668 היה ל' נגיד האקדמיה המלכותית לציור ולפיסול.

ל' עיטר, בעזרת צבא גדול וממושמע של ציירים, פסלים וארדיכלים, כמה מחשובי הארמונות בפאריס ובסביבתה, ובתוכם את בית לאמבר (יחד עם לה סיאר [ע"ע], 1650 בערך), את ארמון וו־לה־ויקונט (1658—1661), ארמון פונ־טנבלו (1660), הלובר („גאלריה אפולו"; 1661), ועוד. שיא מפעליו האמנותיים הם עיטורי ארמון ורסאי (1674—1686; ע"ע), בייחוד של „מדרגות השגרירים" (שנהרסו), „אולם המראות" ו„אולמי השלום והמלחמה". הקלאסיציזם של ל' מתבטא בכך ששם את הדגש ברישום ולא בערכי הצבע. ל' היה מארגן למופת, ונחשב ל„דיקטאטור" האמנותי של צרפת בדורו ולמעצבו של „סיגנון לואי XIV".

H. Jouin, *Ch. L. B et les arts sous Louis XIV*, 1889; P. Marcel, *Ch. L. B.*, 1909; D. Posner, *Ch. L. B.'s Triumphs of Alexander* (Art Bulletin, XLI, 234–48), 1959.

א. רו.

לַה גוּאַרְדִיָה, פִיּוֹרֶלּוֹ הֶנְרִי — Fiorello Henry La Guardia — (1882—1947), מדינאי אמריקני. נו' בניו־יורק למשפחת מהגרים איטלקיים. בצעירותו עבד בקונסוליות של אה"ב בערים איטלקיות שהיו כלולות אז בקיסרות ההאבסבורגית. ב1910 הוסמך לעו"ד וב1916 נבחר כציר רפובליקני לבית־הנבחרים. כשהכריזה אה"ב מל־חמה על מעצמות המרכז (1917) התפטר ל"ג מתפקידו והתנדב לשרת כטייס. בתום המלחמה חזר, נבחר לבית־הנבחרים והיה חבר בו, בהפסקה קצרה, עד 1933. הוא התבלט כאיש האגף הפרוגרסיווי במפלגתו, והיה מי־יוזמי חוק נוריס־ל"ג (1932) שהתיר קיום שביתות ומשמרות־שובתים שקטות. ב1933 נבחר לראש עיריית ניו־יורק, וכיהן בתפקיד זה יותר מכל קודמיו — 12 שנה. הוא נודע כלוחם ללא־חת בשחיתות, והגשים תיקונים רבים. בתקופת מלה"ע II היה ל"ג מנהל משרד ההגנה האזרחית באה"ב והצטיין גם כתועמלן שנון ותוקפני נגד איטליה הפאשיס־טית. ב1946 נתמנה למנהל „סוכנות הסעד והשיקום" של האו"ם (אונרר"א, ע"ע).

פ. ה. לה גוארדיה

A. Mann, *L. G.: A Fighter Against his Times*, I, 1959; H. Zinn, *L. G. in Congress*, 1959.

לָהוֹר (Lahore), עיר בצפון־מזרח פאקיסטן המערבית, השניה בגדלה בערי פאקיסטן. מספר התוש' כ1,500,000 (1966) והיא בירת גליל ל' (23,069 קמ"ר; 7.1 מיליון תוש'). ל' יושבת באיזור מישורי, בגדתו המזרחית של הנהר ראווי, יובל האינדוס, בגובה 220 מ', מרוחקת כ1,100 ק"מ מהים, וכ25 ק"מ מגבול הודו. ל' היא המרכז המסחרי הראשי של פאנג'אב המערבית ועיר־שוק לאיזור חקלאי נרחב, המייצר בעיקר דגנים. כמרכז תעשייתי היא

להור: צריח המסגד של ואזיר חאן ומראה הרובע העתיק

תופסת את המקום השני בפאקיסטן (אחרי קאראצ'י). יש בה מאות מפעלי־תעשיה למוצרי־טכסטיל (כותנה, משי, צמר), עור, עץ ומתכת, קראמיקה, כימיקאלים, מזונות ועוד, רבים מהם מודרניים. כן ידועה העיר במאות בתי־המלאכה שבה, המצטיינים במלאכת־מחשבת בזהב, כסף, שנהב ואבני־חן. לל' שדה־תעופה והיא גם צומת חשוב של מס"ב, המחברות אותה עם קאראצ'י, פשאוור (מעבר חייבר), דלהי וג'אמו (קאשמיר). היא נחשבת למרכז הדתי־תרבותי הראשי למו־סלמים בתת־היבשת ההודית. קיימים בה אוניברסיטת פאנ־ג'אב, הגדולה והוותיקה בפאקיסטן (נוסדה ב1882) וטכניון (נוסד ב1961), מכוני־מחקר ובתי־ספר מקצועיים שונים. ב1964 הוקמה בה תחנת־טלויזיה.

ל' מפורסמת בבנייניה ובגניה המפוארים, בעיקר מן המאות ה16—18, ביניהם המצודה והמסגד של ואזיר חאן, קבר המלך ג'אהאנגיר בפרבר שאהדרה, גני שאח ג'אהאן בפרבר שאלאמאר, וקברו של שליט ממלכת הסיקים, ראנ־ג'יט סינג.

חלקה העתיק של העיר, הבנוי על תל גבוה כ20 מ' מסביבתו, מוקף חומה, ובו רחובות צרים ומפותלים ומבנים רבים מהמאות ה16—17, המקושטים קישוט אמנותי. בעיר החדשה שכונות־עוני רבות ושווקים מזרחיים. פרבר בנוסח אירופי, הקרוי „דונאלד־טאון", נבנה מסוף המאה ה19 ואילך. מאז 1947 נוספו לל' כמה פרברים חדשים בסיגנון מערבי.

העיר נוסדה, כנראה, במאות הראשונות לסה"נ. תנזכרת לראשונה בכתבים סיניים מהמאה ה7. במאות ה7—10 היתה ל' עיר־שוק וצומת־דרכים. היא הפכה לאחת החשובות שבערי הודו, משנעשתה בירת השולטאנים האפגאניים משושלות גאזני וגור, במאות ה11 וה12. לאחר תקופת־שפל זכתה ל' לתור־הזהב שלה, משקבעו בה המוגולים את מושבם (במאות ה16 וה17). העיר באה תחת עול ממלכת הסיקים ב1767 והיתה לבירתם בימי השליט ראנג'יט סינג (מת 1839). ב1846 נכבשה ע"י הבריטים והיתה מרכז צבאי חשוב. היא גדלה מאד מראשית המאה ה20, ובלעה כמה ערים קטנות בסבי־בתה. בתחילת המאה היו בה כ250,000 תוש', ב1941 — כ670,000. עם תום השלטון הבריטי וחלוקתה של הודו (1947), נכללה ל' בפאקיסטן, שכן אוכלוסייתה היא ברובה מוסלמית (למעלה מ80%).

National Geographic Magazine, *Pakistan*, Vol. 131, No. 1, 1967.

מ. בר.

לַה טוּר, ז'וֹרְז' דֶה — Georges de La Tour — (1593, ויק־סיר־סי [Vic-sur-Seille] — 1652, לינויל), צייר צרפתי. ל"ט חי משנת 1618 בלורן, בה היה צייר־החצר של דוכס לורן בלינוויל. ביצירתו ניכרת השפעת אמנות לורן, בעיקר בתמונות־הלילה על נושאים דתיים, וכן זו של המניריסטים האיטלקיים. בשימושו באור־וצל מושפע ל"ט מקרוג'ו (ע"ע) ובסנו (ע"ע) והדבר בולט גם בתמונותיו הדתיות הראליסטיות־לכאורה; אולם ל"ט נענה בסיגנונו גם לזרמים קלאסיים צרפתיים ע"י איזון הקווים ואצילות ההבעה. ביצירותיו האחרונות נטה לעריכת הדמויות בצורות גאו־מטריות פשוטות. היסודות השונים שספג מתמזגים אצלו ליצירת אמנות אישית־ביותר. הוא השתמש במספר מצומצם של צבעים והתרכז בעיקר בגוונים של אדום. לאפקטים של תאורה נודעת בתמונותיו חשיבות עמוקה בעיצוב הדמו־יות, בהדגשתן ובבידודן, וכן ביצירת רושם של התבוננות ושלוה והתעלות הנשמה. דוגמות של יצירתו הן: „מרים המגדלית ליד העששית" (בלובר); „אירנה הקדושה מבכה את סבאסטיאן הקדוש" (המוזיאון הלאומי, ברלין); „הרך הנולד" (המוזיאון של רן, צרפת); „האשה והפרעוש" (המו־זיאון של נאנסי, צרפת).

P. Jamot, *G. de L. T.*, 1942, F. G Pariset, *G de L T.*, 1948; M Arland – A. Marsan, *G. de L. T*, 1953, A. Blunt, *Art and Architecture in France, 1500 to 1700*, 1953; G. Isarlo, *La Peinture en France au XVIIe siècle*, 1960.

לַה טוּר, מוֹרִיס קַנְטֶן דֶה — Maurice Quentin de La Tour — (1704, סן קנטן — 1788, שם), דיוקנאי צרפתי. ל' היה חבר האקדמיה המלכותית מ1746, וצייר־החצר מ1750. דיוקנותיו, המצויירים בצבעי פאסטל, טכניקה שהיתה אז באפנה, מתארים את בני משפחת־המלוכה (לואי XV, מאריה לשצ'ינסקה), אנשי־חצר ואנשי אמנות וספרות (וולטר, רוסו). חלק גדול מעזבונו הוא סקיצות. ל' הצליח לשוות לדיוקנותיו ארשת־פנים ערה, המביעה את אפים של דגמיו. מרבית ציוריו שמורים במוזיאון של סן־קנטן וחלק מהם בלובר. מפורסמים במיוחד: הדיוקן של מאדאם דה פומפאדור (1755) ומספר דיוקני עצמו.

A. Besnard – G. Wildenstein, *L.*, 1928; F. Fosca, *The Eighteenth Century Watteau to Tiepolo*, 1952; A. Leroy, *M. Q. de L. T. et la société française du XVIIIe siècle*, 1953.

לַה מוֹט לֶה וַיֶה, פְרַנְסוּאַ דֶה — François de La Mothe Le Vayer — (1588—1672), סופר והוגה־דעות צרפתי. נועד לקאריירה פקידותית ורק בגיל 40 החליט להתמסר ללימודים ולכתיבה. ב1639 נתקבל ל„אקאדמיה הצרפתית" בעקבות פירסום ספרו De l'Instruction de M. le Dauphin („בדבר החינוך של האדון יורש־העצר"). הקארדינאל רישליה (ע"ע) הועידו כמחנך של המלך הקטין לואי XIV, אך נוכח התנגדותה של המלכה־העוצרת אן, נתמנה למחנך הדוכס מאורלאן, אחי המלך (1649). מש־הצליח, נמסר לידו חינוכו של המלך, והוא המשיך בתפקיד זה שמונה שנים, עד 1660. לל"מ היתה השפעה רבה בחצר וזכה לתארים „יועץ־המדינה" ו„היסטוריוגראף של צרפת".

בכתביו ייצג ל"מ את התפיסה הסקפטית של הפילוסופיה הצרפתית בימיו ונחשב כחוליה מקשרת בין מונטן (ע"ע), לבין בייל (ע"ע). הוא היה חסיד מובהק של התרבות הקלא־

ז'ורז' דה לה טור: מרים המגדלית ליד העששית

סית, ומרבית חיבוריו עסקו בלקחי העולם העתיק, אשר נראו לו כבעלי חשיבות לדורו. מספריו: De la vertu des payens („על המידות הטובות של עובדי האלילים"), 1642; Jugements sur les anciens („הערכת הקדמונים"), 1646; Discours pour montrer que les doutes de la philosophie sceptique sont d'un grand usage dans les sciences („מסה הבאה להוכיח כי הספקות שבפילוסופיה הסקפטית הם בעלי תועלת מרובה במדעים"), 1668.

F. L. Wickelgren, *L. M. L. V., sa vie et son œuvres*, 1934; R. Pintard, *L. M. L. V.*, 1943.

לַה מֶטְרִי, ז'ילְיֶן אוֹפְרוּאַ דֶה — Julien Offroy de La Mettrie — (1709, סן־מאלו — 1751, ברלין), רופא ופילוסוף מאטריאליסטי, צרפתי. ל', בנו של סוחר אמיד, נועד להיות כומר, אך שינה את דעתו ולמד רפואה באוני־ברסיטת לידן, שם היה תלמידו של בורהווה (ע"ע). בראשונה היה רופא צבאי. משחלה בעת מסע־מלחמה בגרמניה, החל עורך תצפיות שיטתיות בעצמו, ופרי הסתכלותו היה הספר Histoire naturelle de l'âme („חקר טבע הנפש"), 1745, בו טען כי חיי הנפש דועכים והולכים בעקבות רפיון כושר־פעולתו של הגוף, והסיק מכך, כי המחשבה וחיי־הנפש אינם אלא תופעת־לוואי לפעולות הגוף החי ותוצאה של שינויים אורגאניים פנימיים. ספרו עורר מחאות חריפות, והתקפותי־הם של אנשי־מדע וכנסיה אילצו את ל' לברוח להולאנד. שם פירסם את ספרו הנודע ביותר L'Homme machine („האדם מכונה"), 1748, בו פיתח את תורתו המאטריאליס־טית. גם בהולאנד הותקף בגלל דעותיו, ולבסוף מצא מקלט בברלין, אצל מלך פרוסיה פרידריך II, „הגדול" (ע"ע),

שמינה אותו ל„קריין החצר" וצירף אותו לאקאדמיה. בעת שהותו בפרוסיה י"ל הספרים: Traité de la vie heureuse de Sénèque, avec un discours du traducteur („המסה על החיים המאושרים מאת סנקה, יחד עם הרצאה של המתרגם"), 1748, L'Homme plante („האדם צמח"), 1750, L'Art de Jouir („חכמת ההנאה"), 1751.

לדעת ל', טעות היא לחשוב כי החומר סביל הוא ומקבל צורה ותנועה ממקור חיצוני בלתי־חמרי. הנסיון מוכיח, כי החומר הוא פעיל ובעל תכונות חושניות־רגשניות. ככל שהוא מסועף ומאורגן יותר, כן מגיע העקרון הפעיל שבתוכו לידי ביטוי מובהק ומרשים יותר. בין הדומם לחי קיים מעבר מודרג ורצוף, ללא קפיצה. בדומה לשאר בעלי החיים (עליהם טען כבר דקארט, שהם מעין מכונות), גם האדם הוא מכונה, מעין מנגנון מסובך. חיי־הנפש מוסברים כתוצאה מפונקציות אורגניות.

יסודות מסויימים של המוסר נמצאים כבר אצל החיות. הגורם העיקרי של מעשי האדם הוא השאיפה לאושר, שהוא ביסודו תענוג החושים. האדם הוא יצור אנוכיי מכל וכל, אולם ניתן לשפר את טבעו ע"י חינוך מתאים לערכי החיים־בצוותא, שהם הכרח לשמירת קיום האדם כיצור תרבותי. ל' הביע דעותיו גם ביחס לדרכי שפיטה נאותים לגבי עבריינים. לדעתו יש לנהוג בכל מקרה במידת הרחמים ולהקל בענשים, שהרי אין הענישה מהווה מטרה בפני עצמה, והיא נוגדת את טבע האדם.

דעותיו המוצהרות, כי הנשמה בטלה עם חדלון הגוף, וכי רצוי שהאדם יתענג כל עוד הוא חי, הפכו את ל' לנציג המובהק של האתאיזם ושל המאטריאליזם במאה ה18. לכתביו נודעה חשיבות גם בתחום הביולוגיה המשווה.

פ. א. לאנגה, תולדות המטריאליסמוס (תרג' בר־טוביה, עמ' 333–364), תרפ"ב; F. Picavet, *La M. et la critique allemande*, 1889, J. E. Poritzki, *J. O. de La M sein Leben und seine Werke*, 1900.

א. גר.

לֶהְמַן, בֶּרֶנְד (יששכר ברמן בן יהודה הלוי) — Behrend Lehmann — (1661, האלברשטאט — 1730, שם),

סוכן־חצר, איש־כספים ונדבן יהודי. בהאנובר בא ל' במגע עם סוכן־החצר היהודי ליפמן ובזכות כשרנותיו נעשה איש־אמוניו. בעזרתו של ליפמן זכה ל' להתקשר עם חצרות האנובר, דסאו, בראונשויג ודרזדן וביצע בשבילן עיסקות כספים. בין היתר מימן ל' את הוצאות בחירתו של הנסיך־הבוחר מסאכסוניה פרידריך־אוגוסט, למלך פולניה (ע"ע אוגוסט II), ושירת אותו אח"כ כאיש פיננסים וכסוכן דיפלומאטי בפולניה. כגמול על שירותיו המסורים זכה ל' לתואר כבוד. את עמדתו ניצל ל' לטובת עניינים יהודיים, כגון השגת פריווילגיות וזכות־ישיבה במקומות שונים. הוא נודע גם כנדבן וכתומך במוסדות־תרבות יהודיים. ל' הקים ישיבה בהאלברשטאט וכלכל את תלמידיה. ב 1696 הדפיס על חשבונו מהדורה של התלמוד הבבלי; כן מימן הדפסתם של ספרים תורניים אחרים. בשנותיו האחרונות הסתבך ל' בקשיים עסקיים עקב הפסדים חמורים.

על הקהילה היהודית בהאלברשטאט היה ל' נערץ מאד, והיא נהגה לכבד את זכרו.

B. H. Auerbach, *Geschichte der israelitischen Gemeinde Halberstadt*, 1866; E. Lehmann, *Der polnische Resident B. L.*, 1885; J. Meisl, *B L. und der sachsische Hof* (J. J. L. G., XVI), 1924.

לַה מַרְמוֹרָה, אַלְפוֹנְסוֹ פֶּרֶרוֹ — Alfonso Ferrero La Marmora — (1804, טורינו — 1878, פירנצה),

איש־צבא ומדינאי איטלקי. בן למשפחת רוזנים; מגיל 19 שרת בצבא סארדיניה־פימונטה. הצטיין במלחמה באוסטרים ב1848 (ע"ע איטליה, עמ' 740), הועלה בה בשנה לדרגת גנראל ונתמנה לשר־המלחמה בממשלת סארדיניה. בתפקידו זה, שבו כיהן בהפסקות עד 1860, פעל ל"מ הרבה להקמת הצבא, ששימש אח"כ מכשיר לאיחוד איטליה. ב1855 עמד בראש צבא־המשלוח הסארדיני במלחמת קרים; במלחמה נגד אוסטריה ב1859 (ע' שם, עמ' 741) השתתף בתור ראש המטה הכללי. בתום מלחמה זו היה ל"מ חדשים־מספר ראש־ממשלה, ואח"כ מושל כללי במילאנו (1860) ובנאפולי (1861—1864). ב1865—1866 היה ל"מ שוב ראש־ממשלה, העביר את מושב הממשלה לפירנצה וחתם על ברית צבאית עם פרוסיה נגד אוסטריה. ב1866 התפטר, כדי לנהל כראש המטה הכללי את המלחמה נגד אוסטריה (ע' שם, עמ' 743) אך נוצח בקרב קוסטוצה והועבר מתפקידו. אחרי כיבוש רומא בידי האיטלקים (1870) עמד בראש המבצע להעברת הבירה. ב1873 פירסם את ספרו Un po più di luce sugli eventi politici e militari dell'anno 1866 („תוספת אור על המאורעות המדיניים והצבאיים של שנת 1866"), כדי לטהר את עצמו מהאשמות שהוטחו נגדו על מפלתו בקוסטוצה. הביקורת על ספר זה אילצתו לפרוש מהזירה המדינית.

G. Massari, *Il generale A. L M.*, 1880.

לֶה נוֹטְר, אַנְדְּרֶה — André Le Nôtre — (1613, פאריס — 1700, שם),

ארדיכל נוף וגנים צרפתי. ל' היה בן למשפחת גננים־אמנים של בית־המלוכה הצרפתי. סיגנונו — הסיגנון הקלאסי — היה תוצאה ממסורת משפחתית וביטוי לשכלתנות הצרפתית. ל', שירש ב1637 את משרת אביו כ„גנן ראשי של הטואילרי", נתמנה ב1656 מפקח כללי על מבני המלך. באותה שנה התחיל בתיכנון גני וו־לה־ויקונט (Vaux-le-Vicomte) של ניקולה פוקֶה (ע"ע), בהם קבע את הכיוון בארדיכלות הנוף של המאה ה17. עקרונותיו היו אחידות גאומטרית של המערך היסודי עם איזון פרופורציונאלי של פיסול, מזרקות, שטחים פתוחים ומבנים ארכיטקטוניים. הוא השתמש הרבה בבריכות, כדי להחדיר לתמונה אור והשתקפות. בתכנית גני ורסי, בה החל ב1662, ניכרות התכונות הללו בקנה־מידה רחב ובשילוב מסובך (ע"ע ורסי). בין השאר תיכנן ל' את הגנים לארמתות שאנטיי, סו (Sceaux), טריאנון הגדול, וכן גנים ציבוריים (דיז'ון). שמו נתפרסם גם מחוץ לצרפת ועצתו היתה מבוקשת בכל ארצות אירופה (וע"ע גן, גננות; ור' ציור שם, עמ' 963/4).

A. Blunt, *Art and Architecture in France, 1500–1700*, 1953; P. Devillers, *L'Axe de Paris et A. L. N.*, 1959; D. P. Clifford, *A History of Garden Design*, 1962; E. de Ganay, *A L. N., 1613–1700*, 1962.

לֶה נֶן (Le Nain),

שם המשפחה של שלושה אחים, ציירים צרפתיים, במאה ה17: אנטואן — Antoine — (1588°—1648); לואי — Louis — (1593—1648); מתיה — Mathieu — (1607—1677). שלשתם נולדו בלַן (Laon, פיקארדיה) ובאו לפאריס בשנת 1629. הם עבדו ביחד כל

חייהם בהארמוניה מושלמת, ובמקרים רבים קשה לקבוע מי מהאחים צייר תמונה מסויימת או חלק ממנה. אַנטוּאַן נעשה צייר־אמן ב1629 ומתיה נתמנה לצייר העיר פאריס. שלשתם נתקבלו כחב־רי האקאדמיה המלכותית לציור ופיסול בהיווסדה ב1648, אך אנטואן ולואי מתו בה בשנה. סיגנונם נתגבש בפאריס, שבה התחברו עם המושבה ההולנדית־פלאמית של אמנים שחיו אז בסן־זֶ'רמֶן־דה־פרה. ביצירתם ניכרת ההשפעה הפלאמית בת־שומת־הלב הקפדנית לפרטים ובשיקול־הדעת. קיימות רק חמש־עשרה יצירות חתומות בשם ל', בלי ציון השם הפרטי. בכל־זאת נוהגים להבחין בסיגנונות האחים על־פי גילם וההשפעות שפעלו על כל אחד מהם. אנטואן, הבכור, היה ה„הולנדי" ביו־תר, בדקדקנותו היתרה ובטעמו הזעיר־בורגני. לואי הושפע מאופן הציור של ברוֹל (ע"ע) וייתכן שגם מן האיטלקים קַרַוַג'וֹ (ע"ע) ובַסַנוֹ (ע"ע), או מתלמידיהם. הוא העניק לציוריו תנועה, חום, ויתר עוז בצבעים ובתאורה. מתיה היה מחונן יותר בכוח ההדגשה וניכרת בו השפעת הבארוק. הם הרבו לצייר תמונות מחיי האיכרים ושיוו להם, תוך התעלמות מדלותם, צורה פיוטית, אך פשוטה ומתונה (ר' „משפחת איכ־רים" בערך אכר, עמ' 307). תמונותיהם על נושאים דתיים דומות באווירתן לציורים הכפריים, ללא יומרות או רגשות סוערים („הסעודה האחרונה", בלובר). מבין תמונותיהם המתארות קבוצות אנשים או משפחה: „העגלה" (בלובר), „ביקור אצל סבתא" (בארמיטאז', לנינגראד). ל"נ הצליחו

האחים לה נן: ביקור אצל סבתא

לתת לדיוקנות האלמונים שציירו הדרת־פנים והבעה של כבוד, ובכך השפיעו על זרם באמנות הצרפתית שיוצג ע"י שרדן, קוֹרוֹ וקורבה (ע' ערכיהם).

P. Jamot, *Les L.*, 1929; P. Fiérens, *Les après décès L.*, 1933; G Wildenstein, *L'inventaire de Mathieu L.* (Gazette des Beaux-Arts, XLV), 1955; G Isarlo, *La peinture en France au XVIIe siècle*, 1960

מי. פר.

לְהַסָּה (Lhasa) או לַסָּה (Lassa), בירת טיבט, עיר קדושה לבודהיזם והמרכז הדתי והמדיני של הלַמַאיזם (ע"ע); כ85,000 תוש' (אומדן לתחילת שנות ה60). ל' יושבת

להסה: גבעת פוטאלה

בעמק רחב בדרום טיבט, בין הרי הימאלאיה והרי גאנגרי (הרי קאילאס), בגובה כ3,600 מ' מעל פני־הים ובמרחק כ800 ק"מ מהים. העיר בנויה על שטח שבין הנהר קיי (Kyi; יובל הצאנגפו, חלקו העליון של הבראהמאפוטרה) מדרום לבין אפיק עזוב שלו מצפון. ממערב ומצפון לל' — שטחי ביצות, מדרום וממזרח — איזור חקלאי נרחב, המגדל שעורה, ירקות ופירות. בעיר נפגשות שלוש מהדרכים החשובות בטיבט, האחת מצפון (מסינקיאנג ומונגוליה), השניה — מדרום־מערב (מהודו) ושלישית — ממזרח (מסין הדרומית והמרכ־זית). מיקומה של ל' בצומת זה הוא יתרונה העיקרי. שדה־תעופה פועל ליד ל' מ1956.

בצפון־מערב העיר מתנשאת גבעה סלעית תלולה, גבעת פוטאלה, אשר בראשה גוש־בניינים גדול מוקף חומה, הכולל את ארמון הדאלאי־לאמה, מקדשים ומנזרים. מהמק־דשים והמנזרים הרבים של ל', המקודש והנאה ביותר הוא מקדש ג'וקהאנג (Jok'hang; מהמאה ה7) בלב העיר. רבים מתושבי העיר הם נזירים ופרחי־נזירים וכן שוהים בה תמיד עולי־רגל רבים. רוב בתי העיר בנויים טיט ועץ או לבנים בלתי־שרופות ומהווים גיבוב צפוף של שכונות־עוני. רק מאמצע שנות ה50 החלו שלטונות סין העממית מקימים מבנים חדישים למשרדי השלטון ולשיכון הפקידות והקצונה הסיניות.

מלבד היותה מרכז שלטון ודת משמשת העיר מרכז מסחרי לאיזור נרחב. עד סיפוחה לסין העממית הגיעו לשוקי ל' לא רק מוצרי חקלאות ומלאכת־בית מכל חלקי טיבט, אלא גם סחורות מהודו ומוצרי־תעשיה מאירופה. בעיר עשרות בתי־מלאכה המייצרים אריגים ובגדים, מוצרי עור ועץ, כלי חרס ומתכת. לפנים היו בה בתי־מלאכה לתכשיטים, רקמה ומלאכת־מחשבת בזהב, שנהב ועץ. לאחרונה הוקמו בקרבת העיר כמה מפעלי־תעשיה מודרניים לייצור חמרי־בניין, מזונות ועוד, וכן תחנת־כוח הידרו־אלקטרית קטנה.

העיר ל' נוסדה במאה ה7, משקבע בה את בירתו המלך הטיבטי סרוֹנְג־צַן־גאם־פּוֹ, שהשליט את הבודהיזם בטיבט, אך משערים שהיה יישוב במקום כבר קודם־לכן. רוב המקדשים והארמונות שבל' נבנו, כנראה, במאות ה8 וה9. לשיא־גדולתה הגיעה ל' הקדומה בראשית המאה ה9. לאחר תקופת שפל ארוכה חזרה, בסוף המאה ה16, להיות

מרכז הומה לעליה לרגל. באמצע המאה ה17 קבע בה הדאלאי־לאמה את מושבו ומאז היתה בירת טיבט. בגלל קדושתה לבודהיסטים נאסרה הכניסה אליה לאירופים, ומכאן כינויה „העיר האסורה". האירופים הראשונים שנכנסו בשעריה היו, כנראה, נזירים שסיירו במרכז־אסיה. במאה ה19 חדרו לעיר ולמקדשיה כמה אירופים מסווים כטיבטים. משלחת צבאית בריטית בראשותו של קולונל יַנגהַזבַּנד (ע"ע), ששהתה בל' ב1904, היתה הקבוצה הראשונה של אירופים שהורשתה להיכנס לעיר. ל' היתה מרכז המרד נגד סין העממית ב1959, שהביא לבריחת הדאלאי־לאמה ולסגירת מנזרים רבים. על־ידי כך נצטמצמו בה מאד חיי הדת, שהיו קודם־לכן עיקר קיומה של ל'. (וע"ע טיבט וביבל' שם).

F. Spencer Chapman, *L. the Holy City*, 1938, P. Fleming, *Bayonets to L.*, 1961

מ. בר.

לֶה סיאֶר, אֶסְטַש — Eustache Le Sueur

(1616 או 1617, פאריס — 1655, שם), צייר צרפתי. ל' היה תלמידו של סימון וואה (ע"ע) ושותפו לציור עיטורי ולתיכנון גובלנים על־פי ספרו של הדומיניקני האיטלקי פראנצ'סקו קולונה Hypnerotomachia Poliphili („חלומו של פוליפיל"). הוא הושפע מקרַווַג'ו (ע"ע) ורֶני (ע"ע) ומאוחר־יותר — מפוסן (ע"ע). ל' ביצע עבודת־עיטור חשובה בשביל בית לאמבר (Hôtel Lambert; חלק מעבודה זו נמצא היום בלובר). כן נשכר לצייר מעמדות מחיי ברונו הקדוש למנזר הקרטוזיאנים בפאריס; זוהי סדרה של עשרים־ושתים תמונות (1645—1648; היום בלובר), המבטאת שלווה ורגש דתי עמוק. בסוף ימיו הושפע מרפאל. סיגנונו, המבטא את מזגו הרך ואת רגשותיו הדתיים, יכול לשמש דוגמה לסיגנון הקלאסי הצרפתי בראשית דרכו. ל' נמנה עם מייסדי האקאדמיה הצרפתית לציור ופיסול (1648).

G. Rouchès, E. L., 1923; A. F. Blunt, *Art and Architecture in France, 1500–1700*, 1953, G. Isarlo, *La Peinture en France au XVIIe siècle*, 1960

לַה סַל, אַנְטוּאַן דֶה — Antoine de La Sale

(1385? [פרובאנס] — אחרי 1460), סופר צרפתי. ל' חי בחצרם של כמה מדוכסי־אַנז'ו ושל הרוזן מלוּכסמבורג כמחנך לבניהם ונתלווה אל אדוניו במסעות ארוכים. זמן מה היה שופט שלום (viguier) באַרל שבפרובאנס. לל' יוחסו, ללא הוכחה מספקת, מספר יצירות ספרותיות חשובות של המאה ה15. כתביו הוודאיים: La Salade („הסאלאט"), 1445, על עקרונות השלטון ועל המידות הנחוצות לשליט (את שמו המוזר של הספר מסביר המחבר באומרו, כי גם „בסאלאט שמים ירקות טובים שונים"); La Salle („האולם"), 1451, חיבור פדאגוגי על בעיות מוסר; Le Réconfort Mme de Fresne („תנחומים לגברת דה פרן"), 1457, שני סיפורים על אמהות שקיבלו עליהן בעוז־רוח את מות בניהן; Lettre sur les tournois („מכתב על תחרויות האבירים"), 1459. חיבורו החשוב ביותר הוא Le Petit Jehan de Saintré („ז'אן דה סַנטרֶה הקטן"), 1456, אחד הרומאנים „המודרניים" הראשונים בצרפת, בו מצאה ביטוי הרוח החדשה בחברה ובספרות ובו ניכר נצחון הראליזם הבורגני על האידאליזם של תקופת האבירות.

J. Nève, *A. de la S.*, 1903, W. Söderhjelm, *La Nouvelle française au XVe siècle*, 1910; A. Coville, *Le Petit Jehan de Saintré*, 1937; F. Desonay, *A. de la S.*, 1940.

לַה סַל, זָ'ן בַּטִיסְט דֶה — Jean Baptiste de la Salle

(1651—1719), כומר צרפתי ופדאגוג, מייסד מסדר „האחים של בתי־הספר הנוצריים" ומקדושי הכנסיה הקאתולית. משהכיר את מצוקת העניים, הקדיש ל"ס את חייו ואת כל הונו למתן חינוך חינם לבניהם. בהתחלה ניהל בי"ס לנערות בעיר מולדתו רַנס (Reims), וב1679 פתח שם גם בי"ס עממי ראשון לנערים. באותה שנה יסד, יחד עם קבוצת ידידים, את המסדר „האחים של בתי־הספר הנוצריים" (Frères des écoles chrétiennes), שחבריו התחייבו לנהל חיי פרישות ולעסוק בהוראת־חינם לבני־עניים. על אף התנגדותם של מורים מקצועיים ורדיפות מצד השלטונות הכנסייתיים, הקים המסדר רשת של בתי־ספר עממיים ברחבי צרפת, וגם בית־ספר להכשרת מורים. אחרי מותו של ל"ס הרחיב המסדר את פעילותו ההומאניטרית־פדאגוגית גם אל ארצות אירופיות אחרות ואף אל אה"ב. את שיטת החינוך שלו הסביר ל"ס בספרו Conduite des écoles chrétiennes („ניהולם של בתי־ספר נוצריים"), שנדפס אחרי מותו, ב1724. ב1900 הכריז האפיפיור לאו XIII על ל"ס כ„קדוש", ומורים קאתוליים מעריצים אותו כפטרונם.

ב1876 הקימו „האחים הלאסאליאניים" בי"ס בירושלים, שהתפתח במהירות, ובימי המנדט למדו בו יותר מ 1,000 תלמידים. כן יסדו בתי־ספר ביפו, בחיפה ובנצרת וסמינר בבית־לחם. שפות־ההוראה במוסדותיהם הן צרפתית, ערבית ואנגלית. פעולתם המיסיונרית־החינוכית הקיפה גם את סוריה ולבנון.

J. Guibert, *Hist. de Saint J. B. D. L. S.*, 1900; F. Brug, *Der hl. J. B. D. L. S., und seine padagogische Stiftung*, 1919, G. Rigault, *Hist. générale de l'institut des Frères des Écoles Chrétiennes*, I-IX, 1937–1953; W. J. Battersbay, *D. L. S., Saint and Spiritual Writer*, 1950.

לַה סַל, רֶנֶה רוֹבֶר קַוְלְיֶה דֶה — René Robert Cavelier de La Salle

(1643—1687), חוקר, נוסע, סוחר ומדינאי צרפתי באמריקה הצפונית. ל"ס נולד ברואן והתחנך במוסד ישועי. ב1666 היגר לקאנאדה והתיישב במונטריאול. משם פתח ל"ס ב1669 בסדרת מסעות מחקר. תחילה חקר את חופי הימות אונטַריו ואירי ואחר־כך את חופיה הדרומיים של ימת מישיגַן. אגב מחקריו עסק ל"ס גם במסחר בפרוות והממשלה הצרפתית העניקה לו מונופולין לסחר זה בעמק המיסיסיפי. הוא הקים תחנות־סחר על חופי הימות הגדולות והושיב בהן צרפתים. מתחנת סחר ומשמר על חופה הדרומי של ימת מישיגן (באיזור העיר שיקאגו של היום) יצא ל"ס ב1682 לעבר הנהר מיסיסיפי, ומשהגיע אליו הפליג במורדו עד לחוף מפרץ מכסיקו. הוא היה האירופי הראשון שעבר בדרך זו. על איזור שפך המיסיסיפי הכריז ל"ס כעל ארץ בבעלות צרפת, וקרא לו „לואיזיאנה" (ע"ע). כוונתו היתה ליישב שם צרפתים ולהקים מדינה בחסות צרפת, שלא תהיה תלויה בקאנאדה ואשר בה הוא יכהן כמושל. אך איבתם של סוחרים מתחרים, שזכו בתמיכת המושל הצרפתי בקאנאדה, גרמה לל"ס קשיים רבים בפעילותו, והוא נאלץ לצאת לצרפת, כדי לבקש את עזרת הממשלה. ב1684 נתמנה ל"ס למושל לואיזיאנה ויצא לשם בארבע אניות עם 400 מתיישבים. אך המבצע נכשל, כיוון שהאניות לא מצאו את שפך המיסיסיפי וכל החיפושים אחריו עלו בתוהו. אחרי תלאות רבות נרצח ל"ס בידי

אחד מאנשיו, ושארית המתיישבים נטבחו ברובם ע"י אינדיאנים.

M. Constantin-Weyer, *The French Adventurer: The Life and Exploits of L. S.*, 1931.

מ. בר.

לַה פּוֹלֶט, רוֹבֶּרְט מֶרִיוֹן — Robert Marion La Follette — (1855—1925), מדינאי אמריקני. ל"פ נולד בכפר במדינת ויסקונסין, למד באוניברסיטה של מדינתו והוסמך ב1880 לעו"ד. ב־1885—1891 היה ציר רפובליקני בביה"נ בוושינגטון, ב1901—1906 — מושל ויסקונסין, ומ1906 עד מותו — סנאטור. כמושל ויסקונסין לחם ב„בוסים" המפלגתיים, הנהיג פיקוח על שירותים שונים והפך לאחד ממנהיגי הליבראלים באה"ב. כסנאטור לחם בחברות הרכבות, שניצלו את הצרכנים, וכן התנגד להעלאות שיעורי

ר מ לה פולט

המכס לטובת אילי התעשיה. הוא דרש פיקוח ממשלתי על אוצרות הטבע, והצטרף לתיאודור רוזולט (ע"ע) במאבקו עם מדיניותו השמרנית של הנשיא טַפְט (ע"ע). כפאציפיסט התנגד לכניסת ארצו למלה"ע I, ואחרי המלחמה דגל בבדלנות ופעל נגד הצטרפות אה"ב להבר־הלאומים.

ב1924 ביקש ל"פ, בתמיכת האגף הפרוגרסיווי של מפלגתו, להיות מועמד הרפובליקנים לנשיאות. במצעו תבע בעלות ציבורית על אוצרות המים ועל הרכבות, וכן שלילת סמכותו של בית־המשפט העליון, שהיה אז שמרני, לבטל חוקים שאושרו בקונגרס. כשנדחתה תכניתו בוועידת המפלגה, הקים מפלגה משלו — המפלגה הפרוגרסיווית — והיה מועמדה לנשיאות. הוא זכה ב5 מיליון קולות בקירוב, בעיקר מקרב החקלאים במערב — השג רב רושם במשטר הדו־מפלגתי באה"ב.

ש. ז. א.

לַה פוֹנְטֶן, זַ'ן דֶה — Jean de La Fontaine — (1621, שאטו־טייֶרי — 1695, פאריס), משורר וסופר צרפתי. ל' היה בן למשפחה מן העילית הבורגנית הפרובינציאלית. הוא התחתן ב1647 לפי רצון אביו, אך נפרד מאשתו ב1658 וחי כל ימיו חיי־בטלה וחוסר־דאגה, כשהוא נתמך ע"י פטרונים ופטרוניות שהעריכו את חנו וכשרונו. עם חוג ידידיו נמנו הסופרים מדם דה לַפַיֶט (ע"ע), לה רושפוקו (ע"ע), מוליר (ע"ע), בואלו (ע"ע), רַסין (ע"ע) ורבים אחרים. ל' היה קורא נלהב של משלים מתקופות שונות וכן של ספרות יה"ב והרנסאנס, ובמיוחד העריץ את יצירות אַריוסטו (ע"ע), טַסו (ע"ע), מקיולי (ע"ע), ורַבְּלֶה (ע"ע). כעשרים שנה (1672—1693) התגורר בבית ידידתו־פטרוניתו מדם דה לה סאבלייר. ב1684 נבחר

ז'ן דה לה פונטן

לאקאדמיה למרות התנגדות חריפה (בחירתו לא אושרה על־ידי המלך) ונשאר תמיד, כהגדרתו, „פרפר הפארנאסוס".

את דרכו הספרותית החל ל' בגיל שלושים בכתיבת אֶפיגראמות, אלגיות ובאלאדות ברוח הזמן; עיבד את „הסריס", מחזהו של טֶרֶנטיוס (ע"ע), 1654; חיבר סיפורים בחרוזים ובפרוזה, שהיו אמנם ארוטיים, אך כתובים בטוב־טעם וללא גסות. בסיפורים שלטה רוח עליצות ולעג דק, בלי יומרה של סאטירה חברתית. הם הופיעו במספר קבצים: Nouvelles en vers tirée de Bocace et de l'Arioste („סיפורים מחורזים בהשראת בוקצ'ו ואַריוסטו"), 1665; Contes et nouvelles en vers („סיפורים ונובלות בחרוזים"), 1665—1666; ובשם זה, חלק שלישי, ב1671; בפרוזה: Les Amours de Psiché et de Cupidon („אהבות פסיכי וקופידון"), 1669; Nouveaux Contes („סיפורים חדשים"), 1674. ל' חיבר גם את הליבריות לשלוש אופרות אשר אחת מהן, Astrée, 1691 (המוסיקה מאת ק. פאסקאל), זכתה להצלחה. ברם, את מעמדו המיוחד בספרות הקלאסית רכש ל' הודות לקבצי המשלים Fables choisies mises en vers („משלים נבחרים מחורזים"), ספרים א־ו, 1668; ספרים ז־יא, 1678/9; ספר יב, 1694, בהם מתגלה כל ייחודו כמשורר־מספר וכאמן „החרוז החפשי".

המקורות הראשונים למשליו הם איסופוס (ע"ע), פידרוס (ע"ע), הורטיוס (ע"ע), ובשלב מאוחר יותר הסיפורת הצרפתית של יה"ב וכן קובץ הסיפורים ההודיים של פילפַּי (או בידפּי) שיצא לאור בצרפתית ב1668. ל' אינו מרגיש את עצמו כפוף לקודמיו, לא מבחינת החומר ולא מבחינת הצורה. הוא מוותר על פרטים רבים ונוטל רק אותם יסודות היכולים לסייע לו בתיאורו המרוכז והדראמתי; גם בעניין מוסר־ההשכל, הבא בראשו או בסופו של המשל, נוהג הוא לפי שיפוטו האישי, הן מבחינת צורתו ואפיו, והן מבחינת מקומו בגוף הסיפור („גוף המשל הוא המעשה; הנשמה — מוסר־ההשכל"); משל, שבו החיות אינן נראות לו כמייצגות טיפוסיות של מעלה או מגרעת מסויימות, הריהו מחליפן באחרות; לעתים הוא מצרף פרטים מסיפורים שונים, כדי להעשיר את יצירתו ולהבליט את הוראתה. משליו בנויים לרוב כקומדיות או דראמות זעירות: עם פתיחת המשל, כבמערכה הראשונה של מחזה קלאסי, לומדים להכיר את הגיבורים הראשיים הן בהופעתם החיצונית והן באָפיָם; העלילה מגיעה במהירות, ללא פיתולים מיותרים, אל שיאה; ועם סיום המשל, מספיקים משפט קצר, דימוי ציורי או שינוי בקצב השורה כדי להבליט את מוסר־ההשכל. ל' משכיל תמיד לשמור על פרופורציה מתאימה בין חלקי המשל. הצמצום, הריכוז, בחירת המלה המדוייקת והקולעת — כל אלה מצויים ביצירתו, לפי מיטב הדרישות של הספרות הקלאסית. בעיצוב הדמויות משכיל ל' במיוחד לעבור מתאור אוביקטיווי למסירת רשות־הדיבור להן, במונולוג או בדו־שיח; הוא משמיט ככל האפשר את הצורות הדקדוקיות המסורבלות, המכבידות על שטף הסיפור, בלא לוותר כמלוא הנימה על דיוקם ומשמעותם של הדברים. הרבה יותר מאשר אצל קודמיו, מדברות החיות אצל ל' כל אחת בסיגנון מתאים לאפיה. הליריקה העדינה שבמשליו מהווה גם היא תרומה מקורית לעיצוב סוג ספרותי זה. ראליזם ופיוט, סאטירה וביקורת, הגות ולירִיוּת מתמזגים במשלי ל', ומעבר להם

חשים בנוכחותו של המשורר המתבונן בחיוך לגלגני בנפ־שות המשחקות בקומדיה האכזרית של החיים.

כתבים אחרים של ל', וכן מכתביו, רוכזו ופורסמו ב1726 בשם Oeuvres Diverses („יצירות שונות").

לעברית תורגמו ממשלי ל': בידי ש. ל. גורדון, „משלים נבחרים", תרס"ז; י. ליכטנבום, „מבחר משלי ל'", תשט"ז; י. רטוש, „כל משלי ל'" (ספרים א—ו), תשי"ט; י. רביקוב, „מבחר משלים", תשכ"ו.

מ. לזר, ל', אבי המשל הצרפתי („הארץ", 27.3.), 1959; הנ"ל, „כל משלי ל'" (מאזנים, ט'), תשי"ט; H Taine, La F. et ses Fables, 1853, 1875⁸ (הופיע במהדורות נוספות רבות); G. Michaut, La F., I-II, 1913–14, A Hallays, J. de La F., 1922, R. Bray, Les "Fables" de La F., 1929, F. Gohin, L'Art de La F. dans ses "Fables", 1929; id., La F., études et recherches, 1937; J. Giraudoux, Les Cinq tentations de La F., 1938; P. Clarac, La F., 1947, P. A Wadsworth, Young La F., 1952.

ם. ל.

לֶה פוֹר, גֶרְטְרוּד פוֹן — Gertrud von le Fort — (נו' 1876, מינדן [גרמניה]), סופרת ומשוררת גרמנית, בתו של קצין פרוסי, ממשפחה הוגנוטית. ל"פ בילתה חלק משנות נעוריה ברומא, ולמדה היסטוריה ופילוסופיה באוני־ברסיטת הידלברג, שם היתה תלמידתו של א. טרֶלטש (ע"ע). ב1925 עברה לכנסיה הקאתו־לית. שירים וסיפורים ראשונים פירסמה ב1912 בקובץ Lieder und Legenden („שירים ואג־דות"). המפנה שחל במחשבתה הדתית השתקף בשירים הדתיים הנלהבים Hymnen an die Kirche („הימנונים לכנסיה"), שהופיעו ב1924, שנה לפני שהמשוררת עברה רשמית לקאתוליות. מאז היו האמונה הקא־תולית, בעיית החסד האלוהי וגאולת האדם הנושאים המרכזיים, המעסיקים אותה שוב ושוב ביצירתה הלירית. ברומאנים ובסיפורים שלה, בהם מצטיירת הכנסיה כמציאות נצחית ועל־אנושית.

ג. פון לה פור

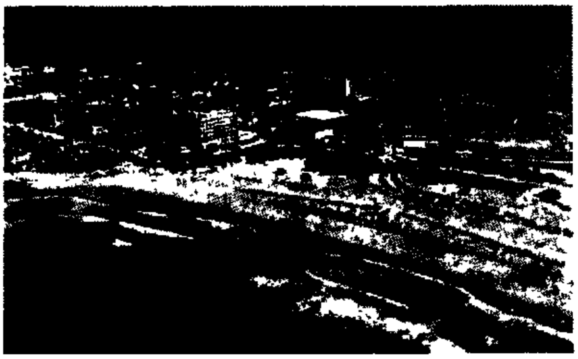
הרומאן הראשון, והמפורסם ביותר, שלה Das Schweisstuch der Veronika („מטפחתה של ורוניקה"), 1928, נכתב על רקע הצטרפותה לכנסיה הקאתולית. הרומאן ההיסטורי Der Papst aus dem Ghetto („האפיפיור מן הגטו"), 1930, מספר על חיי האפיפיור אַנַקלטוס II (ע"ע), בן למשפחה היהודית פירלֶאוני. בספרה זה עורכת ל' עימות בין היהדות והנצרות. הנובלה ההיסטורית Die Letzte am Schafott („האחרונה על הגרדום"), 1931, הומחזה ע"י הסופר הצרפתי ז'ורז' בֶּרנאנוֹס בשם Dialogues des Carmélites („דושיחים של כרמליתיות"), 1949. משאר יצירותיה הסיפוריות יש לציין Die magdeburgische Hochzeit („החתונה במאגדבורג"), 1938; Der Kranz der Engel („זר המלאכים"), 1946; ו Der Turm der Beständigkeit („מגדל הנאמנות"), 1957. חיבור אוטוביוגראפי של ל', Aufzeichnungen und Erinnerungen („רשימות וזכרונות"), הופיע ב1951.

E. Bergs, Das Menschenbild der G. v. le F. und die christliche Mystik, 1949; H. Jappe, G. v. le F., das erzahlende Werk, 1950; N. Heinen, G. v. L. F., eine Einfuhrung in Werk und Persönlichkeit, 1955; A. Focke, G. v. le F., 1960.

ג. אב.

לַה פֵּיֶט, מַרִי מַדְלֶן, ע"ע לַפַּיֶט, מַרִי מַדְלֶן.

לַה פְּלַטָה: 1) שמו של שפך הנהרות פַּרַנָה ואורוגוַי (ע' ערכיהם) אל האוקיינוס האטלאנטי, בדרום־מזרחה של אמריקה הדרומית. השפך יוצר מפרץ גדול, דמוי משפך, ההולך ומתרחב כלפי האוקיינוס; ארכו כ320 ק"מ, רחבו המירבי — מול כף סאן אנטוניו — כ200 ק"מ, מול מונטי־וידאו — כ100 ק"מ, ומול בואנוס־איירס — כ40 ק"מ. שטחו כ36,000 קמ"ר. ל"פ נוצר כתוצאה משקיעה יבשתית ומהווה בסיס סחיפה למערכת ענפה של נהרות המנקזת כ3 מיליון קמ"ר. מוצאם של החשובים בנהרות אלה, פאראנה ואורוגוואי, ברמות ברזיל. שני הנהרות מביאים לל"פ כ60 מיליון טון סחף בשנה, ואלה יוצרים בו שרטונות ושטחים רדודים. מי ל"פ מתוקים, או כמעט מתוקים, עד למרחק 300 ק"מ מראש

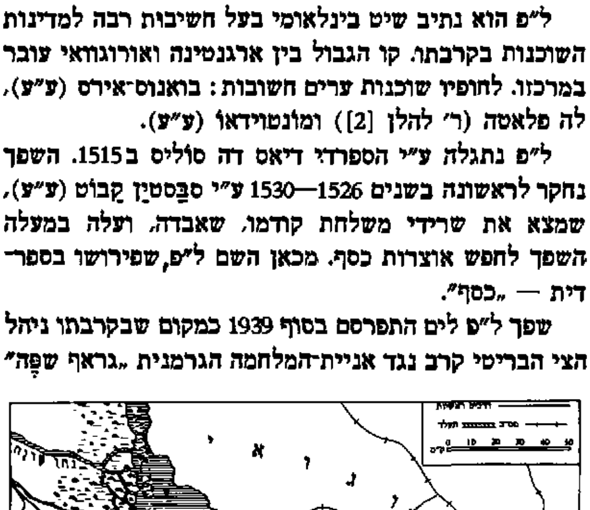
לה פלאטה: פונטה דל אסטה שבאורוגואי — מקום הרוחב המירבי

השפך. בגובה פני המפרץ קיימות תנודות יומיות גדולות של גאות ושפל. גאות ניכרת במימי ל"פ חלה עם התגברות הגשמים בקיץ. מי המפרץ נתונים לעתים להשפעת רוחות דרומיות עזות, הגורמות לגאות ולשטפונות.

ל"פ הוא נתיב שיט בינלאומי בעל חשיבות רבה למדינות השוכנות בקרבתו. קו הגבול בין ארגנטינה ואורוגוואי עובר במרכזו. לחופיו שוכנות ערים חשובות: בואנוס־אירס (ע"ע), לה פלאטה (ר' להלן [2]) ומונטוידאו (ע"ע).

ל"פ נתגלה ע"י הספרדי דיאס דה סוליס ב1515. השפך נחקר לראשונה בשנים 1526—1530 ע"י סבַּסטיַן קַבוֹט (ע"ע), שמצא את שרידי משלחת קודמו, שאבדה, ועלה במעלה השפך לחפש אוצרות כסף. מכאן השם ל"פ, שפירושו בספר־דית — „כסף".

שפך ל"פ לים התפרסם בסוף 1939 כמקום שבקרבתו ניהל הצי הבריטי קרב נגד אניית־המלחמה הגרמנית „גראף שפֶּה"

שפך לה פלאטה

שנמלטה למונטווידאו וטיבעה עצמה לאחר מכן מחוץ לנמל זה.

2) שמה של עיר במזרח ארגנטינה, כ60 ק"מ מדרום־מזרח לבואנוס־איירס ו81 ק"מ מחוף מפרץ ל"פ; בת כ350,000 תוש' (אומדן, 1963). נוסדה ב1882 כדי לשמש בירה למחוז בואנוס־איירס, לאחר שהעיר בואנוס־איירס הופרדה מן המחוז והיתה לבירה הפדראלית של ארגנטינה. תיכנונה הושפע מזה של ושינגטון, בירת אה"ב, ובה רחובות ושדרות בצורת שתי־וערב וכיכרות רבות. בשנים 1952—1955 נקראה העיר אֶוָה פֶּרוֹן ע"ש אשת הרודן פֶּרוֹן (ע"ע). נמלה, אֶנְסֶנַאדה, הוא מהחשובים בארגנטינה, בעיקר ליצוא בשר וחיטה. התעשיה מעבדת בעיקר את מוצרי החקלאות מהפאמפאס (בשר, קמח). בעיר בתי־זיקוק לנפט, שהם החשובים שבמדינה, וכן מפעלים לייצור טכסטילים ועוד. בל"פ בנייני־צבור נאים רבים, קאתדראלה, אוניברסיטה גדולה (נוסדה ב1897; 57,000 סטודנטים [1966]), מוזיאון חשוב ומוסדות תרבות רבים. בעיר קהילה יהודית ניכרת.

א. אפ.

לֶה פְּלֵי, פְּיֵר גִיוֹם פְרֶדֶרִיק — Pierre Guillaume — Frédéric Le Play

(1806—1882), מהנדס מִכרות, סוציולוג וכלכלן צרפתי, שנתפרסם ברעיונותיו לתיקונים חברתיים. הוא נתחנך ב"אקול פוליטכניק" בפאריס. עבד בשירות מחלקת־המכרות הממשלתית, וב1840 נתמנה למהנדס ראשי ולפרופסור למטאלורגיה בביה"ס להנדסת מכרות. בשנים 1835—1855 הירבה לסייר ברחבי אירופה, כיועץ לענייני־מכרות ואסף תוך כדי כך חומר סטאטיסטי רב על המצב הכלכלי וההתפתחות הטכנית והחברתית של המדינות השונות. בקיאותו הרבה בנושאים אלה באה לידי ביטוי בעת שתכנן וניהל את התערוכות העולמיות בפאריס ב1855 ו1867.

פ. ג. פ. לה פלי

החל ב1848 התמסר ל"פ בעיקר לסוציולוגיה ופיתח תאוריות לתיקון חברתי, שנתבססו על מחקריו בתחום תקציב המשפחה של קבוצות חברתיות בעלות רמות־מחיה שונות. כן בירר סוגיות בתחום היחסים בין עובדים למעבידים, מוסר־העבודה בתעשיה, יחסי־הגומלין בין העם למנהיגיו ותפקידי השלטון. בכך היה לחלוץ המתודולוגיה של המחקר החברתי־סטאטיסטי המודרני. ב־1867 החל בפעילות פוליטית, נבחר לסנאטור וניסה לחדש, בדרך החוק, את מבנה המשפחה הצרפתית כדי להתאימה לדרישות החברה והכלכלה המודרניות. ב 1856 ייסד את ה"חברה לכלכלה חברתית" (Société d'Économie sociale), שהחלה ב1881 להו"ל כתב־עת בשם Réforme sociale ("תיקון החברה").

לדבריו: "המבנה המהותי של כל חברה מורכב משני יסודות: עשרת הדברות ומרותו של האב; שני דְבָקים: הדת והמלוכה; ושלושה חמרים: שותפויות, הקניין הפרטי והסדר האפוטרופסי". ל"פ התנגד להתאגדויות מכל סוג, להתערבות הממשלה בחיי הכלכלה בכלל, וביחסים בין העובדים ובין המעבידים בפרט. כמשטרים הטבעיים ביותר נראו בעיניו: "הדמוקראטיה — לקהילה, שלטון האריסטוקראטיה — לפרובינציה, המונארכיה — למדינה". דעותיו, שהיו מנוגדות למגמות של התאוריות האבולוציוניות של זמנו, לא נתקבלו בימיו, ורק לאחר מפלת צרפת ב1940 גברה שם ההתעניינות בכתביו, שחזו מראש את חולשתה של צרפת ושל התרבות המערבית.

ספריו העיקריים: Les Ouvriers européens ("הפועלים האירופיים"), 1855, הכולל את השגותיו על הדת, הרכוש, המשפחה והממשלה; La Réforme sociale en France ("הרפורמה הסוציאלית בצרפת"), 1864. עבודתו האחרונה, ובה תמצית דעותיו ותורותיו החברתיות, היתה La Constitution essentielle de l'Humanité ("המבנה המהותי של האנושות"), 1881.

F. Auburtin, *F. L. P. d'après lui-même*, 1906; C. Gide – C. Rist, *Histoire des doctrines économiques*, 1947[7] (תרגום עברי: "תולדות המשנות הכלכליות", תשי"א–תשי"ב, עמ' 435–440); B. Menezer, *Exposition 1867* (History Today, XVII, No. 7), 1967.

י. הס

לַה פַּס

(La Paz), בירתה המינהלית של בוליוויה (ע"ע) ומרכזה הכלכלי, בת 461,000 תוש' (אומדן, 1965); בירת מחוז ל"פ (133,985 קמ"ר, 1,362,000 תוש'), שהוא המאוכלס ביותר במדינה. העיר יושבת כ60 ק"מ מדרום־מזרח לימת טיטיקקה (ע"ע), על נהר ל"פ, בעמק צר ותלול לרגלי הר אילימאני (6,460 מ'), כמה מאות מטרים מתחת לפני הרמה שמסביבה. גבהה מעל לפני־הים כ3,600—3,750 מ', והיא הגבוהה ביותר בין הערים הגדולות בעולם. העמק, בו משתרעת העיר, צר בצפון והוא מתרחב כלפי דרום, וכך התפשטה גם העיר. היא קמה במקומה בעמק זה, בשל היותו מוגן מפני הרוחות הקרות החזקות המנשבות על־פני הרמה. עם זאת אקלימה קשה, בגלל לחץ האוויר הנמוך, הקרינה החזקה, היובש והקור בחורף; מירווח הטמפראטורות היומי גדול. האוכלוסיה האינדיאנית (80% מכלל התוש') מתגוררת

לה פס: מראה כללי

בפרברי־עוני במורדות העמק, ואילו בלבו מצויות השכונות האמידות. מרכז העיר הוא כיכר מורילִיו (Plaza Murillo), מקומם של הקאתדראלה, ארמון הנשיא ובניינים ציבוריים אחרים. בל"פ מרוכזים כל משרדי הממשלה, בית־הנבחרים והמוסדות הממלכתיים (פרט לבית־המשפט העליון). ל"פ מחוברת במס"ב עם עיר הנמל אריקה בצ'ילה, עם ארגנטינה ועם שאר ערי בוליוויה העיקריות. דרכה עוברת האוטוסטראדה הפאן־אמריקנית ובה נמל־תעופה בינלאומי. שם מרכז הפיקוח על עיבוד המחצבים המופקים בסביבה ויצואם. מפעלי התעשיה שבה, שהם על־פי רוב קטנים, מייצרים מזונות, בגדים, כלי־בית, רהיטים, כלי־עבודה ועוד. בל"פ מושב הארכיהגמון. היא המרכז התרבותי של בוליוויה ובה אוניברסיטה, מוסדות מחקר וספריה לאומית. המוזיאון „טיאהואנאקו" עשיר במוצגים של תרבות האינקה ותרבויות קדומות יותר.

היסטוריה. בבואם למקום ב1535, מצאו הספרדים עיירה שנקראה צ'וקיאפו (Chuquiyapu) („מכרה הזהב הגדול"), משום שנמצא זהב בעמק סמוך. העיר ל"פ עצמה נוסדה ע"י הספרדים ב1548 ונקראה Ciudad de Nuestra Señora de la Paz (בספרדית — „קריית גברתנו של השלום"). במשך המאות שלאחר מכן ניזוקה העיר כמה פעמים קשות ברעידות־אדמה. ב1872 הוסב שמה ל La Paz de Ayacucho („שלום־איאקוצ'ו"), על־שם המקום בו הובסו הספרדים בידי סוקרה (ע"ע) ב1824. ל"פ משמשת כבירתה המינהלית של בוליוויה מאז 1898, בעוד שהבירה הרשמית נשארה בעיר סוקרה.

יהודים. עד לראשית שנות ה30 של המאה הנוכחית ישבו בעיר יהודים מעטים, רובם ממזרח־אירופה. אחרי עליית הנאצים בגרמניה (1933) הגיעו לל"פ פליטים מאירופה המרכזית, ומספר היהודים גדל לאחרונה עד 3,000 בערך. בל"פ קיימת קהילה עם בי"ס, והיא מרכז לכל יהדות בוליוויה.

א. אס.

לַה פֶּרוּז, זַ'ן פְרַנְסוּאָ דֶה גַלוּפ, רוֹזֵן — Jean François de Galaup, Comte de La Pérouse — (1741—1788), יורד־ים ומגלה צרפתי, שחקר את חופיה הצפון־מערביים של אמריקה הצפונית ואת האוקיינוס השקט. בנעוריו השתתף ל"פ בקרבות ימיים נגד האנגלים ב„מלחמת שבע השנים" והוסיף להלחם בהם בעת שירותו בקאנאדה (1778—1783). את מסע התגלית שלו ערך ב1785—1788, בשליחות ממשלת צרפת, כשיצא מנמל ברסט עם שתי ספינות („לה בוסול" ו„ל'אסטרולב") לחקור את חופיה המערביים של אלאסקה. ל"פ הקיף את אמריקה הדרומית והגיע ביוני 1786 לחופי אלאסקה. לאחר שסייר לאורך חלקם הדרומי לא יכול להמשיך צפונה ונאלץ, מחמת מזג אוויר קשה, לפנות דרומה. הוא ביקר באיי האוואי ובפיליפינים, הפליג משם צפונה לאורך החוף הצפוני־מזרחי של אסיה והגיע לקאמצ'אטקה, הקיף את סאחאלין (וקבע כי הוא אי), ועבר במיצר שבינו לבין הוקאידו (הצפוני באיי יאפאן), הנקרא על שמו. מקאמצ'אטקה שלח בידי אחד מעוזריו, בדרך היבשה, יומנים, דו"חות ומפות על מסעותיו. לאחר סיור בכמה קבוצות־איים במרכז האוקיינוס השקט (סמואה, טונגה), בחופי אוסטראליה, בגינאה החדשה ועוד, נעלמו עקבותיו בפברואר 1788. רק ב1826 נמצאו שברי ספינותיו על שוניות מצפון לאיי הֶבְּרידים החדשים, והתברר כי אבד בים עם אנשיו. התיאורים והמפות ששלח ממסעו, נאספו בספר: Voyage autour du monde... 1785—1788 („מסע מסביב לעולם... 1785—1788"), שי"ל בפאריס, ב1797, ב4 כרכים.

מ. בר.

לַה־קוֹנְדַמִין, שַׁרְל מַרִי דֶה — Charles Marie de la Condamine — (1701, פאריס — 1774, שם), גאוגראף ומאתמאטיקאי צרפתי. לאחר שירות בצבא התחיל ללמוד מדעי־הטבע והוסמך ב1730 להוראת הכימיה, אך עסק גם בביולוגיה, רפואה, מאתמאטיקה ופיסיקה. ב1731 יצא למסע רב־סכנות לאורך חופי אסיה ואפריקה ואחרי שובו (1735) צורף למשלחת לפרו לשם מדידת ארכה של מעלה אחת של קו הצהריים בקרבת קו המשווה. בתום עבודתו סייר באיזור הנהר אמאזונס, ירד בו עד לאוקיינוס, והכין מפה מפורטת של הנהר על יובליו הרבים (ע"ע אמזונס, עמ' 941).

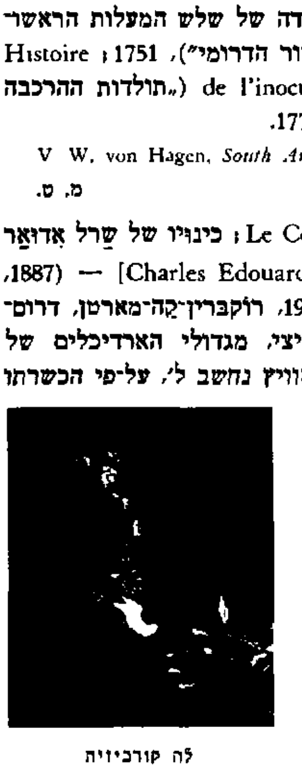
תוך כדי סיוריו ערך מחקרים שונים. בין היתר חקר את צמח הקינכונה (עץ הכינין), ובדק את תלות מהירות הקול בטמפראטורה. ל' תיאר לראשונה את השרף "Cahuchu" שממנו מכינים את הקאוצ'וק, והביא לאירופה את הרעל קוּראַרֶה, שבו היו האינדיאנים מושחים את חיציהם. עם שובו לצרפת נטל חלק פעיל בפעולות ההסברה למען הנהגת ההרכבה נגד אבעבועות variola minor (ע"ע אבעבועות, עמ' 256).

יומן מסעיו יצא לאור ב1751 בשם Journal du voyage fait par ordre du roi à l'équateur („יומן מסע לקו המשווה שנערך על־פי פקודת המלך"). קיצור היומן יצא קודם לכן, בשם Relation abrégée d'un voyage fait dans l'intérieur de l'Amérique méridionale („תיאור מקוצר של מסע בתוך אמריקה התיכונה"), 1745. מפרסומיו האחרים: Mesure des trois premiers degrés du méridien dans l'hémisphère austral („מדידה של שלש המעלות הראשונות של המרידיאן בחצי־הכדור הדרומי"), 1751; Histoire de l'inoculation de la petite vérole („תולדות ההרכבה נגד מחלת האבעבועות"), 1773.

V. W. von Hagen, *South America called them*, 1949.

מ. ס.

לֶה קוֹרְבִּיזְיֶה — Le Corbusier; כינויו של שַׁרְל אֶדוּאַר זַ'נְרֶה [Charles Edouard Jeanneret] — (1887, לה שו־דה־פון, שוויץ — 1965, רוֹקבּרין־קָה־מארטן, דרום־מזרח צרפת), אדריכל שוויצי, מגדולי האדריכלים של המאה ה20. אע"פ שנולד בשוויץ נחשב ל', על־פי הכשרתו ואזרחותו, צרפתי. את בניינו הראשון בנה ב 1905, בהיותו בן 18. בשנים 1906—1911 הרבה לנסוע וב 1917 השתקע בפאריס וקנה לו שם כצייר. ב 1917 יסד, יחד עם הצייר אֲמֶדֶה אוֹזאנפאן (Ozenfant) את תנועת הפוריזם, שהיתה מעין תולדה של הקוביזם; השניים חיברו יחד את הספר Après

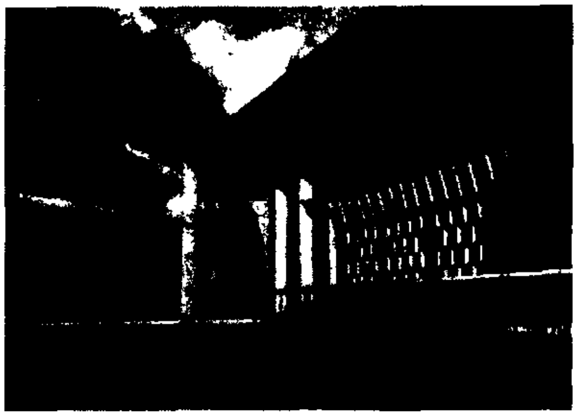
לה קורביזיה

le cubisme („אחרי הקוביזם"), 1918, וייסדו את כתב־העת L'Esprit nouveau („הרוח החדשה") ב1920. פעילותו הארדיכלית החשובה התחילה עם ייסוד המשרד הארדיכלי המשותף לו ולבן־דודו פיר ז'אנרה, שפעל ברציפות מ1921 עד 1940.

כבר בתקופתו הראשונה מוקדשת יצירתו הארדיכלית, המעשית והתאורטית, לשלושה שטחי פעולה המשולבים זה בזה: א) המצאת צורות ומבנים שיהלמו את שיטות הייצור והבניה ההמוניות והצרכים הסטאנדארטיים שלהן. מודל הבניין הסטאנדארטי, Dom-ino, 1914, היה הצעה ראציונאלית אפיינית. — ב) פיתוח צורה חדשה של בית־המגורים הפרטי (ר' ציור 20 בע' „דיור"). בניין המורכב ממנסרות חלקות ולבנות והנשען, בחלקו לפחות, על כלונסאות בטון (pilotis), ואשר חלליו הפנימיים חודרים זה לתוך זה. צורה זו מצאה את ביטויה התאורטי בתכניות „בית סיטרואן" (Citrohan), 1922—1927. — ג) תיכנון ערים חדיש. בין הצעותיו: „עיר בת־זמננו ל3 מיליון תושבים", 1922; תיכנון למרכז פאריס — „תכנית וואזן" (Voisin), 1925; תיכנון לאלג'יר החדשה, 1930; Ville Radieuse („עיר קורנת"), 1935; תיכנון המרכז המחודש של סן־דיה (Saint-Dié), 1945/6, שהיה פתרון מופתי למרכז עירוני, אך לא בוצע. ה„עיר בת־זמננו" היא המודל האידיאלי של מטרופולין מודרנית, בו מוצעים פתרונות ראציונאליים ואסתטיים לכל בעיותיה: המרכז העירוני, איזורי השיכון, התחבורה וכו'. הוא כולל: מרכז עסקים, המורכב מגורדי־שחקים בנויים בתוך איזור־גנים ומרוחקים זה מזה; עורקי תחבורה מהירים, שאינם נחתכים באלה של הולכי הרגל; בנייני ענק לשיכון, המהווים מערכת של חווילות בנויות זו על גבי זו (villas superposées) שלכל אחת גן משלה, התופס „חלל דו־קומתי"; ולבסוף — טבעת חיצונית של פרוורי בנייני־דירות בודדים. בתיכנון הערים שלו חזה ל' את הקצב המהיר של ההתפתחות התעשייתית והטכנולוגית, של גידול עומס התחבורה ובעיות התניה, של הסטאנדארטיזאציה של הבניה ההמונית ושל גידול האוכלוסיה.

ל' עסק כבר בתקופתו המוקדמת גם בתיכנון בנייני ציבור רבי ממדים, כגון: בנייני חבר־הלאומים בז'נווה, 1927; ה„צֶנטרוסויוז" (בניין האיגוד המרכזי של אגודות הצרכנים בברית המועצות), במוסקווה, 1928; אכסניית צבא־הישע בפאריס, 1929; הביתן השוויצי בקריית האוניברסיטה בפאריס, 1930; משרד החינוך בריו־דה־ז'אנירו, 1936 (ביצוע ע"י קוסטה, נימאיר ואחרים), שה„תריס" (brise-soleil) של חזיתו הוא פתרון אידיאלי לבעיית האור והקרינה הישירה בארצות חמות. ה unité d'habitation („יחידת דיור", 1946—1952; ר' ציור בע' „דיור", עמ' 452), שהקים ל' ליד מארסי, הוא בניין־ענק, גוש שיכונים ל1,600 נפש עם שרותים משרתפים, העושים אותו ליחידה אורבאניסטית עצמאית. בניינים דומים בנה ל' בנאנט, 1955, ובתערוכת „אינטֶרבאו" בברלין, 1957.

בתיכנון בנייניו השתמש ל' בסולם של יחסי־מידות שהוא עצמו פיתח וקרא לו בשם „מודולור", קיצור של Module de la section d'or („המודולוס של חיתוך־הזהב"). ה„מודולור" מבוסס על חתוך־הזהב (ע"ע) ועל פרופורציות גוף האדם ומטרתו ליצור בניינים שיהיה בהם מיזוג של פרופורציות אידיאליות וקנה־מידה אנושי. אולם כבר ב„יחידת הדיור",

לה קורביזיה: בניין בית־המשפט העליון בצ'אנדיגאר, הודו וז'נהאנו הגג, דמוי המטריה, מרוחק מהכתלים ומזרקר כ־8.5 מ' מהם, כדי להגן על הפנים מ־שמש הקיץ. הדופן החיצוני בנוי ככברה — לאותה מטרה

ועוד קודם לכן, הולך ומתבלט, בצד האלמנט הגאומטרי והראציונאלי, המוטיוו האכספרסיוניסטי־הפלאסטי, שפותח לאחר־מכן בעיר צ'אנדיגאר בהודו, אף היא פרי תיכנונו של ל' (1952/3), ובעיקר בהיכל המשפטים שבה (1951—1956). מוטיוו זה מגיע לשיא פיתוחו האינטנסיווי בבניין הכנסיה ברונשאם (Ronchamp, בדרום הרי ווז'; ר' ציור בכרך־מילואים, עמ' 388) שלי' התחיל בתיכנתו ב1950. בניינים מאוחרים אחרים, שבהם מתבלט היסוד האכספרסיוניסטי: באחמדעבאד אשר בהודו (1954/6) ומנזר לה טורט (1957—1960) באוה (Éveux) ליד ליון. — ועי"ע ארדיכלות, וכן ארדיכלות בכרך המילואים.

ל' הרבה לכתוב. בל כתביו, הכוללים תיאור יצירותיו הארדיכליות, התפרסמו בשבעה כרכים, 1929—1965, בעריכתם של W. Boesiger ואחרים.

M. Gauthier, *L. C., ou l'architecture au service de l'homme*, 1944; S. Papadaki, *L. C.*, 1948; J. Alazard, *L. C*, 1951, F Choay, *L C.*, 1960, P. Blake, *L. C*, *Architecture and Form* (The Master Builders), 1960.

א. רו.

לֶה קְרֶזוֹ (Le Creusot), עיר במזרחה של צרפת המרכזית, בגליל סון א־לואר (Saône et Loire); כ35,000 תוש' (1965). בשל קרבתה למרבצים גדולים של פחם ועפרות־ברזל קמה בה תעשיית ברזל ופלדה המרוכזת סביב מפעלי „שניידר" והמייצרת מכונות, מכשירי־עבודה, ציוד צבאי כבד, תחמושת, קטרים ומכשירי־חשמל; כן קיימות בה תעשיות זכוכית, טכסטיל ומוצרים כימיים.

על מציאות פחם ועפרות־ברזל במקום ידעו כבר בסוף יה"ב, אולם המפעלים הראשונים לייצור ברזל נוסדו רק בסוף המאה ה18, והתפתחות התעשיה המודרנית בממדים גדולים החלה עם ייסוד מפעלי האחים שניידר ב1836. ל"ק הופצצה במלה"ע II.

לֶה רוֹאָה, אֶדוּאַר — Edouard Le Roy — (1870, פאריס — 1954, שם), פילוסוף צרפתי, מן החשובים שבמחצית הראשונה של המאה ה20. הוא היה תלמידו של ברגסון (ע"ע) ומ1914 מילא את מקומו כפרופסור לפילוסופיה ב„קולז' דה פראנס".

מגמת הגותו של ל"ר היא להגיע לידי סינתזה בין המדע והדת, וניכרת בה השפעתו העמוקה של האינטואיציוניזם של ברגסון, לצידם של יסודות פראגמאטיסטיים. לדעתו אין

המדע, שמיסודו הוא קונוונציונאלי וטאוטולוגי, מסוגל להגיע להכרת־אמת מפני שכללי המדע הם בעלי ערך מעשי ויחסי בלבד. לעומתו יש אמיתות הניתנות להשגה רק בדרך אינטואיטיווית: אמיתות הדת. קיום אמיתות אלה לגיטימי בזכות עצמן, אף אם אין התבונה יכולה להוכיחן. אולם, גם ערכן של מצוות הדת אינו אלא מעשי ויחסי. דעותיו של ל״ר עוררו בזמנו התנגדות נמרצת בקרב הכנסיה הקאתולית.

מספריו: Dogme et critique („דוגמה וביקורת״), 1906; Les Origines humaines et l'évolution de l'intelligence („ראשית האנושות והתפתחות התבונה״), 1928; Le Problème de Dieu („בעיית האלהים״), 1929; Introduction à l'étude du problème religieux („מבוא ללימוד הבעיה הדתית״), 1944.

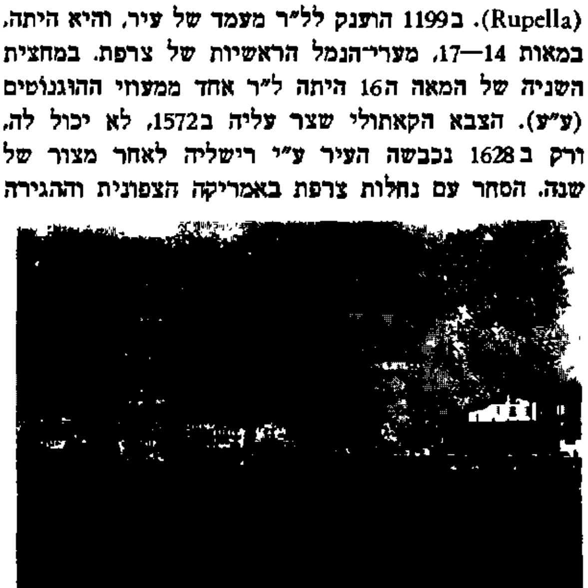
G. de Ruggiero, *La filosofia contemporanea*, I-II (v. index), 1920²; I. Benrubi, *Philos. Strömungen d. Gegenwart in Frankreich*, 1928; L. Lavelle, *La Philosophie française entre les deux guerres*, 1942. *E. Le R.* (Études Philosophiques, 10ᵉ année, No. 2), 1955; H. Daniel-Rops – A. Siegfried, *E. Le R. et son fauteuil*, 1956; M. Tavares de Miranda, *Théorie de la vérité chez E. Le R.*, 1957

צ. קל.

לה רושל (La Rochelle), עיר־נמל במערב צרפת על מפרץ ביסקאיה, כ־125 ק״מ מצפון לבורדו; 69,000 תוש׳ (1964). בירת גליל שארנט הימי (Charente Maritime). עיקר פרנסת העיר על הנמל והתעשיה. הנמל, אשר בו שני מעגנים, מחובר לים ע״י נתיב־מים באורך כ־2.5 ק״מ, ומשמש רק ספינות קטנות ובינתיות; לאניות גדולות נבנה נמל בלה־פאליס (La Pallice), כ־5 ק״מ ממערב לעיר. ל״ר היא מרכז חשוב לדיג, כן יש בה מספנות, מנסרות ובתי חרושת לכימיקאלים, מוצרי חרסינה, זכוכית, חמרי־בניין, סוכר, שימורי־דגים ועוד.

חלקה העתיק של ל״ר נמצא בקרבת הנמל, ובו בניינים מסוף יה״ב ומתקופת הרנסאנס. נשתמרו מגדלים ושערים (מהמאה ה־14) של מערכת־ביצורים גדולה, שעשתה את ל״ר לאחד המבצרים החזקים במערב־צרפת.

יש עדות משנת 1023 לקיום יישוב במקום בשם רופלה (Rupella). ב־1199 הוענק לל״ר מעמד של עיר, והיא היתה, במאות 14—17, מערי־הנמל הראשיות של צרפת. במחצית השניה של המאה ה־16 היתה ל״ר אחד ממעוזי ההוגנוטים (ע״ע). הצבא הקאתולי שצר עליה ב־1572, לא יכול לה, ורק ב־1628 נכבשה העיר ע״י רישליה לאחר מצור של שנה. הסחר עם נחלות צרפת באמריקה הצפונית וההגירה

ביצורי הנמל של לה רושל

לשם הביאו שיגשוג לל״ר. אולם הגירת ההוגנוטים, עקב הרדיפות נגדם וביטול האדיקט של נאנט (1685), הביאה לירידת חשיבותה בסוף המאה ה־17. במלה״ע II שימשה ל״ר, אחרי כניעת צרפת, בסיס־צוללות חשוב לגרמנים.

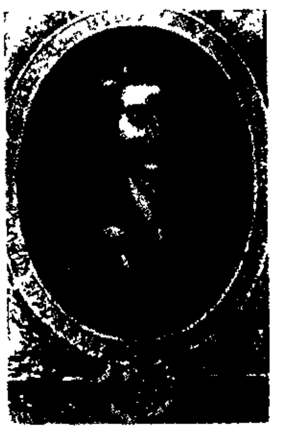
מ. בר.

לה רושפוקו (La Rochefoucauld), שמה של משפחת אצילים צרפתית. אבי המשפחה, פוקו דה לה רוש, בנה בתחילת המאה ה־11 את מצודת ל״ר, מצפון־מזרח לאנגולם. ב־1517 קיבל אחד מבני המשפחה, פרנסואה, תואר רוזן. הוא השתתף במלחמות הדת לצד ההוגנוטים (ע״ע) ונרצח בטבח ליל ברתלמי (ע״ע ברתלמי, ליל־). נכדו חזר לקאתוליות. ב־1622 הוענק לו תואר דוכס, והוא הצטיין במלחמתו בהוגנוטים. בנו של הלה, פרנסואה ל״ר (1) הוא המפורסם בין בני המשפחה.

הענף הראשי של המשפחה נכרת ב־1762, אך נותרו ענפי־משנה — ל״ר־ליאנקור, אסטיסאק ודודוויל.

מבני המשפחה:

1) **פרנסואה דה מרסיק, דוכס ל״ר** — François de Marcillac, duc de L. R. (1613, פאריס — 1680, שם), מוראליסטן וסופר צרפתי. ל״ר נשא אשה בגיל חמש־עשרה, אך הצטרף שנה לאחר מכן לצבא, בילה בו שנים מספר והשתתף בקרבות רבים. הסתבך בתככי חצר, נכלא לזמן קצר בבאסטיליה (1637) ונדון לשנתיים גלות מחוץ לפאריס. עם שובו, השתתף בתנועת הפרונד (Fronde; ע״ע), בהשפעת ידידתו־אהובתו, אן־ז׳נויב דה בורבון, הדוכסית מלונגוויל (Longueville), אחות קונדה (ע״ע), ואף נפצע באחד הקרבות. זכרונות פעילותו זו נרשמו בספרו Mémoires de M. D. L. R., contenant les brigues à la mort de Louis XIII, les guerres de Paris et de Guyenne et la prison des princes („זכרונות ל״ר המכילים את התככים בעת מותו של לואי XIII, מלחמות פאריס וגיין ובית־כלאם של הנסיכים״), 1662. לאחר שנפצע שנית, והפעם קשה מאד, ב־1652, נטש ל״ר סופית כל פעילות מדינית. אחרי שחזר לאיתנו, נעשה ל״ר בן־בית בכל הטרקלינים הספרותיים החשובים, כשהוא מוקף ידידות רבות, ביניהן מדם דה סאבלה, מדם דה לפיט (ע״ע) ועוד. מתוך שיחותיו בטרקלינים אלה צמחו הרעיונות והמימרות המרכיבים את הספר היחיד שבזכותו שמור לו מקום מיוחד בספרות הקלאסית הצרפתית: Réflexions ou sentences et maximes morales (עבר׳: „אמרות או הרהורים וכללי־מוסר״, תרג׳ י. זמורה, תשי״ז), שהופיע בחמש מהדורות בין השנים 1665—1678.

פרנסואה דה מרסיק, דוכס לה רושפוקו

חיבור אמרות היה דבר שבאפנה בחוגו של ל״ר, אך הוא היה היחיד שהצליח בסוג מינורי זה והשפיע על עיצובו הסיגנוני ועל התפשטותו. חיבור האמרות נעשה על־פי מתכון פשוט: השוואה בין מופשט וגשמי, בין רוח וגוף, בין תכונות חיוביות או מגרעות ותופעות בטבע; שימוש

באנטיתזות. לשון נופל על לשון, משחק במונחים ומושגים קרובים; ליטוש דימויים בסיגנון המצועצע של ה„פְּרֶצְיוֹזיות". עולם הרעיונות וההרהורים של ל"ר מצומצם למדי ומתאים בעיקרו לרוח היַנְסֶניזם (ע"ע). אם כי לא היה שייך לכת היאנסניסטים, היה מאוהדיה, ויש בו הרבה מפַּסקל (ע"ע), בהבדל החשוב שאין אצלו מקום לניחומי הדת. לדעתו, אהבה־עצמית והרצון בטובת־ההנאה הם מקור כל מעשי האדם. הוא משוכנע כי האדם הוא יצור חלש ומושחת, וכי המוסדות הדתיים והמדיניים אין בכוחם לשנות את טבעו. ל"ר בוחן את בני־דורו, לאור נסיונו האישי, ואין בלבו אלא מרירות ואכזבה. כל המידות הטובות אינן בעיניו אלא מגרעות מחופשות. מכאן מימרות כגון: „המידות הטובות נבלעות בתוך טובת־ההנאה כהיבלע הנחלים בים"; „אהבת הצדק, אצל רוב הבריות, אינה אלא הפחד להיפגע מן העוול"; „דחיית שבח, כמוה כמשאלה לשבח כפול"; „המידה הטובה לא היתה מרחיקה־לכת כל־כך אילולא נתלוותה אליה היהירות", וכד'. כדי להתקיים בחברה נאלץ האדם להתחפש ולשחק.

עיקר גדולתו של ל"ר בניסוחם האמנותי המושלם של רעיונותיו. הוא אמן סוד־הצמצום, ובדומה לכל סופרי הדור הקלאסי, הוא משוכנע שאין רעיון יכול להתקיים בלא צורה מסוגננת ומלוטשת. מכאן העמל הרב שהשקיע במשך שנים בטיהור מימרותיו מכל מלה מיותרת.

במרוצת הדורות ניסו רבים לחקות את ל"ר, וביצירותיהם של סופרים צרפתיים שונים ניתן למצוא משפטים ואמרות המנוסחים על־פי המתכונת הסיגנונית־צורנית של אבי המימרה המלוטשת.

J. Bourdeau, *La R.*, 1895; E Magne, *Le Vrai visage de La R., 1923*, H. A. Grubbs, jr., *The Originality of La R's Maxims*, 1929, M G Bishop, *The Life and Adventures of La R.*, 1951; M. F. Zeller, *New Aspects of Style in the Maxims of La R.*, 1954; F. Heinrichs, *Maximenformen bei Vauvenargues und La R.* (diss. Hamburg), 1964.

2) **פרנסואַ אלכסנדר פרֶדֶריק, דוכס ל"ר־ליאנקור** — François Alexandre Frédéric, duc de L. R. Liancourt — (1747—1827), מתקן חברתי צרפתי. ייסד בי"ס לאמנויות ולאומנויות לבני חיילים, וב1788 בא בי"ס זה בחסות הכתר ונקרא École des Enfants de la Patrie („בי"ס לילדי המולדת"). לר"ל נבחר ל„אסיפת המעמדות" ב1789, והיה נשיא „האסיפה הלאומית" אחרי יולי 1789. הוא תמך בתיקונים שונים, אך רצה להגן על המלך והציע לו מקלט בנורמאנדיה, שבה היה מושל צבאי, תכנית שלא יצאה לפועל. עם השתלטותם של הז'קובינים (ע"ע) עבר לר"ל לאנגליה וזמן־מה שהה באה"ב. הוא חזר לצרפת ב1799, ואחרי מפלת נאפוליון נתמנה לחבר הבית העליון. ביה"ס שהקים נהנה מתמיכתן של הממשלות השונות בצרפת ולר"ל היה המפקח הממשלתי שלו מ1800 עד 1823. לר"ל פעל להחדרת הרכבה נגד אבעבועות בצרפת והיה חבר בוועדות המרכזיות לניהול בתי־חולים ובתי־סוהר, וכן כתב הרבה על נושאים כלכליים, חברתיים וחינוכיים. בין ספריו: Des Prisons de Philadelphie („בתי־הסוהר בפילאדלפיה"), 1796, ו Voyage dans les États-Unis d'Amérique („מסע באה"ב"), I—VIII, 1795—1799.

Marquis E P. de Castellane, *Gentilshommes démocrates... les deux L. R. ...*, 1891.

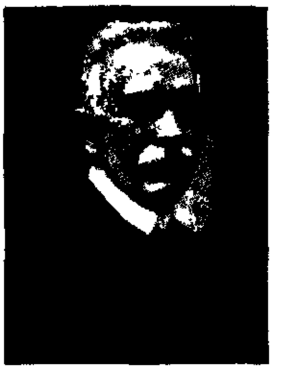
ב. ל. - אה. א.

לַה רַמֶה, פְּיֶר ע"ע **רַמֶה, פְּיֶר דֶה לַה.**

לַה שוֹסֶה, פְּיֶר־קְלוֹד נִיוֶל דֶה — Pierre-Claude Nivelle de La Chaussée — (1692, פאריס — 1754, שם), מחזאי צרפתי. ל' התחיל בכתיבת מחזות בשנות הארבעים לחייו. הוא כבש לעצמו מקום מיוחד בתחום הדראמה הבורגנית, בטפחו את „הקומדיה הבכיינית" (Comédie larmoyante), והצטיין בה יותר מכל מחזאי אחר. מחזותיו, שהעלו דמויות של נשים בעלות מידות טהורות הנתונות למצבים משפילים, היו מעוררים רגשנות ובכי בקרב הקהל. מבין השורה הארוכה של מחזותיו: La fausse antipathie („האנטיפאתיה המזוייפת"), 1733; Le préjugé à la mode („דעה קדומה שבאפנה"), 1735; L'école des amis („בית־הספר לידידים"), 1737; Mélanide („מלאניד"), 1741; La gouvernante („סוכנת־הבית"), 1747. מחזותיו השפיעו לא במעט על עיצוב הדראמה החברתית של מחזאים כגון אוז'יי (ע"ע) וא. דימה הבן (ע"ע). — ל' היה חבר האקאדמיה הצרפתית מ1736. — כתביו (Oeuvres) יצאו לאור ב5 כרכים, 1761/2. ועי"ע טרגיקומדיה; מלודרמה.

G. Lanson, *N. de La Ch. et la comédie larmoyante*, 1903.

לֶה שַטֶלְיֶה, אַנְרִי לוּאִי — Henry Louis Le Châtelier — (1850—1936), פיסיקאי וכימאי צרפתי. ל"ש התחנך תחילה בבית־הספר הפוליטכני בפאריס ולאחר־מכן בבית־הספר להנדסת מכרות (École des Mines). לאחר שעבד שנתיים כמהנדס מכרות נתמנה ב1877 לפרופסור לכימיה, בבית הספר להנדסת מכרות. החל ב 1887 הורה שם כימיה מינראלית תעשייתית. ב 1908 עבר ל"ש לאוניברסיטת פאריס. כן שימש בתפקידי הוראה בבית הספר הפוליטכני בפאריס (מ 1882) ובקולז' דה פראנס (מ 1898). עבודתו המדעית של ל"ש הקיפה פרקים נרחבים של הכימיה התעשייתית: מטאלורגיה; עיבוד זכוכית; סוגי־דלק; חמרי־נפץ

א. ל. לה שאטליה

וייצור מלט. למחקריו בתחומים התאורטיים והנסיוניים נודעה חשיבות רבה מעבר לשימושם בכימיה: פיתוח הצמד התרמי פלאטינום־רודיום והשימוש בנקודות ההתכה של גפרית וזהב לכיולו, הביאו להתקדמות גדולה בשטחי־המחקר הקשורים בטמפראטורות גבוהות. מחקריו הובילו להתפתחות הפירומטריה האופטית, הכנסת הדילאטומטר הדיפרנציאלי לעבודות בטמפראטורות גבוהות, להבנת השלבים בהיווצרות הלהבה ולפיתוח מנורות־בטיחות. לל"ש חָבים הכרת תכונותיהם הפיסיקאליות של מסגים רבים, תופעת הדימורפיה (ע"ע אלוטרופיה) בחמרים שונים, ודרך השימוש במסגים, פלדות־סיליקאטים ועוד, לצרכים תעשייתיים. עיקר פירסומו של ל"ש בא לו מקביעת עיקרון הנקרא על שמו. „עקרון ל"ש" אומר, כי מערכת השרויה במצב של שיווי־משקל מגיבה על כל פעולה המתכוונת לשנות את מצבה, במגמה

הנוגדת לפעולה. הוקי פיסיקה רבים כפופים לעיקרון זה, ביניהם „חוק לֶנץ" באלקטרומאגנטיות ו„חוק הפעולה המיני־מאלית" במכאניקה. ערכו הרב של העיקרון הוא בזה שהוא מאפשר לצפות מראש את התגובה של מערכת כימית במצב של שיווי־משקל לשינויים בטמפראטורה, בלחץ או בריכוז. שמו של ל"ש ניתן גם לקווארץ המותך, הידוע בשם „לה־שאטֶלְיֶרִיט".

ל"ש נודע גם כמורה דגול וכמנסח מזהיר של חוקי הפי־סיקה והכימיה. ב1907 נבחר לחבר האקאדמיה למדעים של צרפת. הוא ייסד את כתב־העת Revue de Métallurgie ב1904 והיה עורכו עד 1914.

מחיבוריו: Lampes de sûreté („מנורות בטיחות"), 1889; Mesures des températures élevées („מדידת טמפ־ראטורות גבוהות") — עם א. בודואַר (O. Boudouard), 1900; Recherches expérimentales sur la constitution des mortiers hydrauliques („מחקרים ניסויים על מבנה חמרי המליטה ההידראוליים"), ²1904.

אר. כה.

לֶהַר, פְרַנְץ (פֶרֶנְץ) — Franz (Ferenc) Lehár — (1870, קומארום [הונגאריה] — 1948, באד אישל [אוסטריה]), מלחין אוסטרי ממוצא הונגארי. בנו של מוסי־קאי; למד בקונסרוואטוריון בפראג ופעל בשנים 1890—1902 כמנצח על תזמורות צבאיות בבודאפסט, פיומה וערים אח־רות. לפי עצתו של אנטונין דבורז'ק (ע"ע), פנה לקומפוזי־ציה, וב 1896 הוצגה בלַיפציג האופרה שלו „קוקושקה". ב־1902 עבר לתחום האופרטה („נשי וינה"). במהרה נתפרסם כמלחין של „אופרטות וינאיות" וכיורשו האמנותי של יוהן שטראוס הבן (ע"ע). ל' חיבר גם

פרנץ להר

מחולות ומארשים סימפוניים לרוב, אולם פירסומו הרב בא לו בשל 30 האופרטות שלו, שהוצגו ברחבי העולם. המפור־סמות שבהן: „האלמנה העליזה" (1905), „הרוזן מלוכסמבורג" (1909); „אהבת צוענים" (1910); „אֵוָה" (1911). החל ב 1925 התקרב ל' ביצירותיו „פאגאניני" (1925), „פרדריקה" (1928), „ארץ החיוכים" (1929) ו„ג'ודיטה" (1934) שוב אל הסיגנון האופראי. — וע"ע אופרטה.

G. Knosp, *F. L., une vie d'artiste*, 1935; M. v. Peteani, *F. L., seine Musik, sein Leben*, 1950.

לַהֲרַן (לַאַרַן), אֶרְנֶסְט (Ernest Laharanne), פובלי־ציסט צרפתי מן המחצית השניה של המאה ה19. מוצאו, כנראה, מדרום־צרפת. ל' השתייך לשמאל הקאתולי, הועסק במזכירות הפרטית של נאפוליון III וניהל בפאריס ב1872/3 את העתון הרפובליקני L'État („המדינה"). מבין החוברות על עניינים מדיניים שפירסם יש לציין במיוחד את החוברת La nouvelle question d'Orient: empires d'Egypte et d'Arabie: reconstitution de la nationalité juive („הבעיה החדשה של המזרח: קיסרויות מצרים וערב; שיקום הלאום היהודי"), 1867, בה הציע להקים מדינת־יהודים בא"י, מסואץ ועד איזמיר. את הרעיון הזה, שהתאים למגמתו של נאפו־ליון III לבסס את מפת העולם על הזהות הלאומית, הביע המחבר בלהט רומאנטי. החוברת תורגמה לאיטלקית בידי דן לַטס (ע"ע), שהוסיף לה גם מבוא (1951).

נ. מ. גלבר, חסידי אומות העולם במבשרי התחיה, 75–80, תרצ"א.

לֶו, אֶלְעָזָר, בן אריה ליב (1758, חודזיסלַו [פולניה] — 1837, סַנטו [הונגאריה]), רב ומחבר נודע. כבן 17 כיהן כדיין בעירו. מ1778 עד 1830 שימש ברבנות בקהילות שונות בגאליציה, בוהמיה והונגאריה, ומ1830 ועד מותו — בסנטו. ל' נטל חלק רב בפולמוס נגד הרפורמה, אך עיקר פירסומו בספריו הרבים בכל תחומי ההלכה, הכתובים בדרך הקרובה אל הפשט, ובהערותיו הבקרתיות לספרי הקדמו־נים. מספריו: „שמן רוקח", שו"ת, א'–ג' (תקמ"ח—תרס"ב), וחידושי־הלכות על משניות ברכות, פסחים, ביצה, חגיגה, סוכה ומגילה (תקע"ב); „תורת חסד", על כללי הש"ס (תק"ס); „שב שמעתתא", ענייני הלכה שונים (תקס"ז); „זר זהב", הגהות לס' „המקח והממכר" של רב האי גאון (תק"ס) ולתוספות רי"ד ופירוש הריטב"א לקדושין (בס' „עיני העדה", תק"ע); „שערי דעה", חידושי־הלכות על שו"ע יו"ד, א'–ב' (תקפ"א—ח'); „זכרון אהרן", קונטרס בענייני חזקות (תקצ"ד), וספרי הדרוש: „סמא דחיי" (תקנ"ו); „יבין שמו־עה" (תקע"ד); ו„מנחת ערב" (תרע"א).

י. י. גרינוואלד, היהודים באונגריא, 45, תרע"ג; מ. מ. גליק [מהדיר], זכרון אלעזר, ז'–י"ח, תרצ"ז; ח. מיכל, אור החיים, 226/7, תשכ"ה²; L. Munz, *Rabbi Eleasar, genannt Schemen Rokeach*, 1895; I. Munz, *Stammtafel des Rabbi Eleasar Low, genannt Schemen Rokeach*, 1926; A. Klein, *Der* שמן רוקח זצ"ל (Nachalath Z'vi, VII), 1936/7

לוֹ, אַנְדְרוּ בּוֹנַר — Andrew Bonar Law — (1858—1923), מדינאי בריטי. ל' נולד בניו־בראנסוויק שבקאנאדה למשפחה סקוטית פְרֶסביטֶרְיַנית, שמוצאה היה מאלסטר שבצפון־אירלאנד. בגיל צעיר עבר לסקוטלאנד ונתחנך שם. ל' היה איש־עסקים מצליח. ב1900 נבחר לפארלאמנט הבריטי כציר שמרני, ותמך במדיניותו של ג'וזף צֶ'מברלן (ע"ע) בנוגע לעקרון „ההעדפה האימפריא־לית". ב1902 נתמנה לסגן פארלאמנטארי של שר־המסחר בממשלה השמרנית.

אחרי נצחון הליבראלים ב1906 התחיל ל' להתבלט בהנ־הגת המפלגה השמרנית, ולאחר התפטרותו של בלפור (ע"ע) מההנהגה, כשהצמרת היתה מפולגת בין תומכי אוסטן צ'מ־ברלן לבין תומכי וולטר לונג, נבחר ל' כמועמד־פשרה למנהיג השמרנים. במאבק הפוליטי על מעמדה של אירלאנד בשנים שקדמו לפרוץ מלה"ע I (ע"ע אירלנד, עמ' 228) נקט עמדה עקשנית וקיצונית למען אלסטר, ארץ־אבותיו. בפרוץ המלחמה הבטיח לראש־הממשלה אֶסקוית (ע"ע) את תמיכת מפלגתו, וב1915 הסכים לכינון ממשלה קואליציונית ובה כיהן כשר־המושבות. אך דעתו לא היתה נוחה מהנהגתו של אסקוית, והוא מילא תפקיד חשוב בהפלתו ובמינויו של לויד ג'ורג' (ע"ע) תחתיו. בממשלת לויד ג'ורג' היה ל' שר־האוצר ומנהיג בית־הנבחרים. בהמלצתו נתקבל ב1917 עקרון „ההעדפה האימפריאלית". גם אחרי הבחירות ב1918 נשאר ל' בממשלה, בתפקיד „שומר־החותם", והשתתף בוועידת־השלום בפאריס ובחתימת חוזה השלום בורסאי. ב1921 התפטר מהממשלה מחמת מחלה, אך חזר לאיתנו ולפעילותו בסוף אותה השנה. נוכח סכנת־פילוג שאיימה על

מפלגתו בגלל חילוקי־דעות בשאלת המשך התמיכה בלויד ג'ורג', דרש ל' את פרישת השמרנים מן הקואליציה. צעד זה הציל את שלמות המפלגה והביא לידי התפטרותה של ממשלת לויד ג'ורג'. ל' נתמנה לראש־ממשלה תחתיו (אוקטובר 1922), וניצח בבחירות נובמבר 1922, אך התפטר במאי 1923 בגלל מחלתו ומת באוקטובר אותה שנה.

R. Blake, *The Unknown Prime Minister*, 1955.

צ. בר.

לו, ג'ון — John Law — (1671, אדינבורו — 1729, ונציה), כלכלן ובנקאי סקוטי. למד כלכלה מדינית, מאתמאטיקה ובנקאות בלונדון ובאמסטרדם. בשובו לארצו, הציע לפארלאמנט הסקוטי להקים בנק לאומי מרכזי. הצעתו נדחתה, וכן נדחו הצעות דומות שהוגשו לממשלות זרות. ב1716 התיישב בפאריס והקים שם באותה שנה בנק פרטי שהנפיק, ברשות הממשלה, שטרות־כסף עם זכות־החלפה בזהב ע"פ דרישת המחזיק. ב1717 ייסד ל' חברה שרכשה זכויות לפיתוח איזור המיסיסיפי (שהיה אז בשליטת צרפת), ולאחר־מכן גם חברה לסחר עם הודו וסין. שתי החברות התאחדו תחת השם „החברה ההודית" (Compagnie des Indes). הבנק הפרטי של ל' נהפך ל„בנק המלכותי" והמכלול הפינאנסי הענקי, של ל' עמד בראשו, קיבל מממשלת צרפת, שהיתה אז במצב כספי קשה ביותר, את הזכות לניהול הכנסות־המדינה ולהטבעת המטבע הלאומי, תמורת ערבות לחובותיה. ב1720 התאחדו „החברה ההודית" והבנק הממלכתי, אך כל תכניותיו של ל' לניהולה ולשיקומה הכלכלי של צרפת נכשלו, כאשר התמוטטה באותה שנה — בגלל הפזה יתרה ותככי יריביו וברעש ציבורי אדיר (שנודע מאז כ„בועת־הסבון של המיסיסיפי") — חברת הפיתוח והסחר של ל' והבנק פשט את הרגל. לאחר כשלונו עזב ל' את פאריס ומת בוונציה בחוסר־כל.

ג'ון לו

ברבות הימים הוסר מל' הכינוי נוכל, בו זיכוהו בני דורו. מסתבר כי תכניותיו של ל' היו מבוססות למדי מבחינה תאורטית, אלא שהקדימו את זמנן.

פרט להיותו בנקאי ופינאנסיסט מעשי רב־תושיה, הקדים ל' את התאוריה המונטארית המקובלת כיום, ברעיונותיו על „מטבע מנוהל" ועל „ייצור" כסף לאשראי לשם יצירת תעסוקה — דבר שבו היה שותף לדעתם של המרקאנטיליסטים (ע"ע מרקנטיליזם). רעיונות אלה הניחו את היסוד לניהול הפיסקאלי והמונטארי, ולמערכת־האשראי המודרנית. בתחום תורת־הערך הבהיר, בניגוד לדעתם של המרקאנטיליסטים, כי, בדומה לכל מצרך, הכסף הוא בעל ערך רק בהתאם לתועלת שהוא מביא, ועל־כן אינו צריך להיות בעל ערך עצמי (כמטבע הזהב למשל).

ספרו העיקרי: Money and Trade Considered, with a Proposal for Supplying the Nation with Money („בעיות כסף ומסחר, והצעה לאספקת כסף לאומה"), 1705.

A. W. Wiston-Glynn, *J. L. of Lauriston*, 1907; P. Harsin, *Étude critique sur la bibliographie des œuvres de L.*, 1928; H. M. Hyde, *J. L.*, 1948.

א. לי.

לו, סר דיויד — Sir David Low — (1891, דנדין [ניו־זילנד] — 1963, לונדון), צייר־קאריקאטורות בריטי. תחילה פעל באוסטראליה. ב1919 בא ללונדון, ומ1927 עבד במשך שנים רבות בשביל Evening Standard, עתון שמרני שנתן חופש־הבעה מוחלט לל' השמאלני. ב1953 הצטרף לעתון הליבראלי העצמאי Manchester Guardian וב1962 הוענק לו תואר אבירות. הקאריקאטורות שלו הצטיינו במסירת אפים של אישים מדיניים מרכזיים, ע"י הבלטת המיוחד שבהופעתם החיצונית, כגון סנטרו של מוסוליני, מטרייתו של צ'מברלין, שפמו של היטלר. הוא יצר את דמותו של „קולונל בלימפ" השוביניסט, הטיפוס המובהק של השמרן הבריטי. יצירתו מעידה על תבונה פוליטית נדירה, ראיית הנולד, וכשרון להציג בעיות מסובכות בביטוי גראפי הודר ומובן לכל. לכמה מהקאריקאטורות שלו נודע ערך של תעודות קלאסיות על קורות זמנו. ל' פירסם מספר רב של קבצים, ביניהם Low on the War („ל' על המלחמה"), 1941; Low's Cartoon History, 1945—1953 („היסטוריה בקאריקאטורות של ל', 1945—1953"), 1953. כן חיבר אוטוביוגראפיה, 1956.

סר דיויד לו

לו, ויליָם — William Law — (1686—1761), מחנך, סופר תאולוגי ומיסטיקן אנגלי. למד באוניברסיטת קימברידג', הוסמך שם לכמורה ואף נתקבל להוראה (1711). אולם אחרי עלות ג'ורג' I (ע"ע) למלוכה (1714), סירב ל' להישבע אמונים לשושלת החדשה, מתוך נאמנות לבית סטיוארט המודח. בשל כך הושעה מכל תפקידיו, הכנסייתיים והאקדמיים, והתפרנס מכתיבה והוראה פרטית. בתקופה זו הצטרף אל ביתו של אדוורד גיבון (1666—1736), כמחנכו של בנו אדוורד, אבי ההיסטוריון גיבון (ע"ע). מ1740 פרש לכפר מולדתו קינגס קליף והירבה לעסוק בצדקה.

ל' פירסם כתבים רבים, הידועים ביניהם: A Treatise of Christian Perfection („מסכת על השלמות הנוצרית"), 1726, וA Serious Call to a Devout and Holy Life („קריאה רצינית לחיים אדוקים וקדושים"), 1728. בחיבורים אלה העלה ל' את המוסר לדרגת צו עליון, והטעים כי החיים הדתיים מחייבים בדיקה מתמידה של המצפון, משמעת עצמית, התמדה בתרגילים רוחניים ועשיית הטוב בחיי יום־יום. כתביו בתחום הדתיות המעשית השפיעו לא רק על משפחת גיבון ועל החוג האינטלקטואלי המצומצם מסביב לל' אלא הטביעו חותמם גם על האחים וֶסלי (ע"ע) ועל תחיית האוואנגליזם באנגליה כולה. בתקופת חייו האחרונה החל מתעניין במיסטיקה, ונעשה מעריצו של יעקב בֶּמֶה (ע"ע). כתביו בשטח זה, ובמיוחד The Way to Divine Knowledge („הדרך לידיעה אלוהית"), 1752, זיכו את

אנגליה בהגות מיסטית מקורית. כל כתביו הופיעו ב9 כרכים ב1762.

A. Whyte, *Characters and Characteristics of W. L.*, 1893, S Hobhouse, *W. L. and 18th Century Quakerism*, 1927; J. B. Green, *John Wesley and W. L*, 1945; E. W. Baker, *A Herald of the Evangelical Revival, a Critical Inquiry into the Relations of W. L. to John Wesley*, 1948

צ. בר.

לוּ שִׁין — Lu Hsun — כינויו של צ׳ו שו־ז׳ן [Chou Shu-jen] — (1881, שאושינג, מחוז צ׳קיאנג — 1936, שאנגהאי), סופר סיני. ל״ש היה בן למשפחת פקידים־מלומדים שירדה מנכסיה, קיבל השכלה יסודית בלימודים הקלאסיים ויצא ב1902 ליאפאן ללמוד רפואה. באותה תקופה התחילה התעניינותו בספרות המערב. אדישות הסינים לגבי מלחמת רוסיה־יאפאן (1904/5) הדהימה אותו. הוא עזב את לימודיו והתחיל בכתיבת מסות ובתרגומים. ב1909 חזר למולדתו ועסק בהוראה. כיון שתוצאות המהפכה הרפובליקנית ב1911 הכזיבו אותו, החליט להילחם בכתיבתו למען מהפכה בתחום החברה והתרבות. לצורך מלחמתו למען שחרור הפרט מכבלי האחידות החברתית המתרפסת שנכפו עליו ע״י ערכים קונ־פורציאניים מסרתיים, השתמש ל״ש בכתביו בניב העממי — פאי הואה. ב1918 פירסם את סיפורו הקצר הראשון, „יומנו של מטורף", שהופיע ב„נעורים חדשים", בטאונה הראשי של המהפכה התרבותית. סיפור זה, ששמו וצורתו כיומן שאולים מגוגול, הוא הראשון בספרות הסינית שנכתב בלשון המדר־ברת המודרנית. הוא מתאר את החברה הסינית המסר־תית ויש בו צירוף של יסודות מספרות המערב (ניכרת במיוחד השפעתם של טולסטוי, לומברוזו, גורדאו וניצשה) עם דרכי מחשבה סיניים מובהקים. ב1923 יצא לאור הכרך הראשון של סיפוריו הקצרים, הכולל את „סיפורו האמיתי של אה־קיו", על תום־לבו וגבורתו של הסיני, העומד מול דיכוי ועוני. עד שנת 1926 הספיק ל״ש לפרסם כרך נוסף של סיפורים קצרים, ארבעה קבצים של פרוזה, כרך שירים בפרוזה, ספר הדן בתולדות הספרות היפה הסינית ועוד; במשך עשר השנים האחרונות של חייו, בהן נתחזקה זיקתו למהפכה החברתית, כתב ל״ש תשעה כרכים של מסות, כרך נוסף של סיפורים קצרים, וכן פירסם תרגומים רבים משפות שתות — רוסית, יאפאנית ולשונות המערב.

ב1930 השתתף ל״ש בייסוד הליגה הסינית של סופרים שמאלניים ועודד סופרים צעירים רבים. מבחינה רגשית נמשך ל״ש למארכסיזם, אך לא הצטרף מעולם למפלגה הקומוניסטית, כיון שרוחו המרדנית לא יכלה להשלים עם משמעת מפלגתית בענייני ספרות. עם זאת, לא האמין באמ־נות לשמה.

למרות התקפותיו הנמרצות של ל״ש על סין המסרתית ועל תרבותה, בולטים בכל כתביו קשריו ההדוקים אל העבר של ארצו, אל הפולקלור שלה, אל אגדותיה הקדומות, אמו־נותיה ודרכי ביטויה; יצירתו משקפת את ההתנגשות בין הישן והחדש, אך אין בה אמונה מוחלטת בחדש וביטול הישן מכל וכל. הסתירות והחרדות הללו משרות על כתביו לעתים תחושה כבדה של געגועים ופסימיות.

הקומוניסטים טוענים, כי ל״ש היה שייך למחנם. אולם הוא היה אינדיוידואליסט, שהעמיד את כשרונו לרשות העם והביע את מחאתו, בלי שיאמין אמונה שלמה בתרופה כל־יכולה למחלות מולדתו הסינית. — כתביו המובחרים, בתרגום אנגלי (Selected Works of L. H.), הופיעו ב4 כרכים, 1956—1960.

B. Krebsová, *L. S., sa vie et son œuvre*, 1953; Huang Sung-k'ang, *L. H. and the New Culture Movement of Modern China*, 1957; T A. Hsia, *Aspects of the Power of Darkness in L. H.* (Journal of Asian Studies, XXIII), 1964.

צ. ש.

לוּאֶגֶר, קַרְל — Karl Lueger — (1844—1910), מדינאי ומנהיג אנטישמי אוסטרי. ל׳, שהיה עו״ד במקצועו, נבחר ב1875 מטעם אירגון ליבראלי למועצת עיריית וינה ושיתף פעולה, הן בעיריה והן בהופעותיו כעו״ד, עם איגנאץ מאנדל, שהיה ראדיקאל יהודי. ב1885 נבחר ל׳ לבית־הנבחרים האוסטרי מטעם המפלגה הדמוקראטית, אך כעבור זמן מה התקרב לאנטישמיים ותמך בהצעתו של גאורג פון שֶׁנֶרר (ע״ע) לאסור כניסת יהודים לאוסטריה.

ב1889 השתתף ל׳ בהקמת „המפלגה הנוצרית־הסוציא־לית", שהיתה מפלגה עממית־אנטישמית של בני המעמד הבינוני הנמוך. ל׳ לא היה מתאורטיקני המפלגה ומעולם לא פירסם דברים בדפוס, אך היה המנהיג למעשה, בהיותו נואם מזהיר ותעמלן בעל כוח השפעה רב. סיגנונו היה קצתו הומוריסטי וקצתו המוני וגס, והוא משך את לב ההמונים בשפכו קיתוני חרפות על היהודים.

ב1895 נבחר ל׳ לראש עיריית וינה, אלא שהקיסר פרנץ יוזף (ע״ע) לא אישר את בחירתו, וכן לא אישר את בחירתו השניה ב1896. רק ב1897 נאלץ הקיסר לתת את הסכמתו, כשנבחר ל׳ בפעם השלישית, והוא מילא תפקיד זה עד מותו. בתור ראש־עיר פעל הרבה בשטחים החברתיים של השלטון העירוני (ע״ע וינה, עמ׳ 202), אך נתגלה כמתון הרבה יותר מהכרזותיו הקיצוניות הקודמות. עם זאת לא הורשו יהודים לשרת במשרה עירונית כלשהי ולא התקבלו לשום תפקיד במפעלים שהיו ברשות העיר. נראה של׳ בחר בקו אנטישמי מנימוקים אופורטוניסטיים בלבד, כי הוא גופו לא נמנע ממגע עם יהודים ואיגנאץ מאנדל הוסיף להיות ידידו. לל׳ מייחסים את המימרה: „אני הקובע מי הוא יהודי".

R. von Kralik, *K. L und der christliche Sozialismus*, 1923, R. Kuppe, *Dr. K. L., Personlichkeit und Wirken*, 1947, K. Skalnik, *Dr. K. L., der Mann zwischen den Zeiten*, 1954, H. Schnee, *K. L.*, 1960; O Karbach, *Die politischen Grundlagen des deutsch-osterreichischen Antisemitismus* (Zeitschrift fur die Geschichte der Juden, I), 1964.

ב. ד. ג.

לוּאַזִי, אַלְפְרֶד פִירְמֶן — Alfred Firmin Loisy — (1857—1940), חוקר כתבי־הקודש והיסטוריון־דת צרפתי. ל׳ הוסמך לכומר קאתולי ב1879 ושימש מ1881 עד 1893 כפרופסור לשפות מזרחיות ולכתבי הקודש ב„מכון הקאתולי" שבפאריס. גישתו המודרניסטית והבקרתית אל בעיות מקורותיהם ונוסחותיהם של כתבי־הקודש העלו את חמת הכנסיה, עד שפוטר ממשרתו. ב1901 הוציא את ספרו La Religion d'Israël („דת ישראל") שזכה לכמה מהדו־רות. ב1902 י״ל L'Évangile et l'Église („האוואנגליון והכנסיה"), ספר שהקנה לו פרסום רב, אך הוכלל ב„אינ־דכס" (ע״ע)—רשימת הספרים האסורים של הכנסיה. ב1908 הטילה הכנסיה הקאתולית חרם על ל׳, ובמשך השנים נכללו כמעט כל מחקריו ברשימת הספרים האסורים בקריאה. בשנים 1909—1932 היה ל׳ פרופסור לתולדות הדת ב„קולז׳ דה פראנס" בפאריס.

ל׳ תרם רבות לבירור בעיות־יסוד בתולדות הדת, והדת הנוצרית במיוחד. הוא נחשב לאחד מאבות הגישה הבקרתית „המודרניסטית" אל ה„ברית החדשה". ל׳ התבסס על בקורת המקורות ועל ניתוח בלשני, שלל את ההשראה העל־טבעית של כתבי־הקודש, וסירב לקבל את האוואנגליונים כמקורות היסטוריים. אף־על־פי שרעיונותיו הבקרתיים הוחרמו בזמנם, נתקבלו אחדים מהם בינתיים גם על דעתם של חוקרים קאתוליים. מימי מלה"ע I ואילך יזם ל׳ הגות דתית חדשה, אשר הכשירה את הדרך לסוציולוגיה דתית הומאנית ומתקדמת. לדברי ל׳, תפס רעיון ההומאניות את מקומו של האלוה הטראנסצנדנטי.

בשנים 1896—1922 ערך ל׳ את כתב־העת Revue d'histoire et de littérature religieuses. בין מחקריו הרבים: Les Évangiles Synoptiques („האוואנגליונים הסינופטיים"), 1907/8; Religion et humanité („הדת והאנושות"), 1926; La Naissance du Christianisme („לידת הנצרות"), 1932; Les Origines du Nouveau Testament („שרשיה של הברית החדשה"), 1936, ועוד.

M. Lepin, *Les Théories de M. L.*, 1908, M. J. Lagrange, *M. L. et le modernisme*, 1932, F. Heiler, *Der Vater des katholischen Modernismus A. L.*, 1947.

צ. בר.

לוּאִי, לוּדְוִיג — Louis, Ludwig —, שם פרטי שהתפתח מהשם הגרמני־העילי העתיק Hluthawig (=„הלוחם המהולל"). צורתו הפראנקית היתה Clodowech, Chludiwic, וצורתו הלאטינית Ludovicus. בצרפתית התפתחה, דרך Loois, Loese, הצורה לואי (Louis), ובגרמנית — לודויג. בשם הזה, בצורותיו השונות, נקראו מספר שליטים של פראנקיה המזרחית (גרעינה של גרמניה) ושל פראנקיה המערבית (צרפת).

על מלכי צרפת, וכן על הקיסר ל׳ I „החסיד", שליט הפראנקים המזרחיים והמערביים כאחד — ע"ע לואי. על מלכי פראנקיה המזרחית וכן על הקיסרים האחרים ששמם היה ל׳ — ע"ע לודויג.

לוּאִי (Louis), שמם של 18 מלכי הפראנקים וצרפת (מהם אחד שלא מלך למעשה).

(1) ל׳ I „ה ח ס י ד" — גרמ׳ Ludwig der Fromme, צרפ׳ Louis le Débonnaire — (778—840), מלך הפראנקים וקיסר רומי, בנו השלישי של קָרוֹלוּס הגדול (ע"ע). ל׳ היה בעל השכלה נרחבת, אך חלש־אופי ונתון להשפעת הכמורה. בימי אביו מילא תפקידים צבאיים, ואחרי מות שני אחיו הגדולים ממנו, הוכתר, במצוותו של קארולוס, ב־813 לקיסר־שותף. חדשים־מספר לאחר־מכן, כשמת קארולוס, היה ל׳ לשליט יחיד. תחילת פעולתו היתה חקיקת חוקי־רפורמה, שהיו מכוונים לתקן את אורח החיים בחצרו ובמדינה על־פי מצוות הנצרות ולהסדיר באותה רוח את חיי הכמרים והנזירים. עם הכנסיה נהג בנדיבות, ומכאן כינויו „החסיד".

ימי מלכותו של ל׳ היו רצופים מלחמות עם בניו, שהביאו בסופן להתפוררות הקיסרות הפראנקית. מקור כל הסכסוכים היה בסתירה שבין השאיפה לשמור על אחדות הממלכה לבין חוקי־הירושה הפראנקיים, אשר לפיהם מתחלקת נחלת האב בין כל הבנים. על־פי הסדר־חלוקה ראשון (Ordinatio imperii), משנת 817, נתמנה בן־בכורו לותר (ע"ע) לקיסר־שותף וליורש־העצר, ובניו הצעירים, ל׳ „הגרמני" (ע"ע לודויג, מלכי גרמניה) ופיפין, למלכי־משנה. אולם לאחר שאשתו השניה, יהודית, בתו של הרוזן ולף (ע"ע ולפים), ילדה לו את בנו קארולוס (שארל), שנתכנה אח"כ ה־„קֵרֵחַ", תבעה וגם השיגה שינוי בחלוקת הקיסרות. לפי החלוקה החדשה (829) זכה שארל במלכות אלמאניה. דבר זה גרם למרידת הבנים מנישואיו הראשונים של ל׳, שבראשם עמד לותאר, והלה תפס את השלטון. אך ל׳ הצליח למשוך לצידו את פיפין ואת לודויג „הגרמני", ולותאר נכנע מפני אביו.

לואי I „החסיד"
(ציור מהמאה ה־9)

אולם כששוב הורחב תחום־מלכותו של שארל על חשבון נחלתו של פיפין, חזרו שלושת אחיו ומרדו באביהם (833). מאחר שצבאו של ל׳ עבר אל המורדים (המקום ליד העיר קולמאר בו אירע הדבר כונה, ע"פ המאורע, „שדה־הבגידה" — Lügenfeld), נכנע ל׳ מפני בניו. הוטל עליו להודות ברבים על חטאיו, בטקס כנסייתי, והוכרז שהוא פסול למלוכה. אולם לא יצא זמן רב ופיפין ולודויג „הגרמני", שחששו מהתעצמותו של לותאר, פנו נגדו, צימצמו את שטח שלטונו לאיטליה והחזירו את אביהם למלוכה (834). במבוכה שנשתררה בקיסרות החלו הנורמאנים לערוך בה פשיטות, והסלאווים למרוד בשלטונה. ל׳ הוסיף לראות את משימתו החשובה־ביותר בחיזוק מעמדו של שארל צעיר־בניו, וב־837 שוב חילק את קיסרותו. את שארל מינה למלך נֶוּסטריה (ע"ע), ובמות פיפין (838) נתן לשארל את פראנקוניה המערבית כולה, בעוד שאיטליה ואוסטרזיה (ע"ע) ניתנו ללותאר. חלוקה זו גרמה להתקוממותם של לודויג ה„גרמני" ושל בני פיפין, שלצדם עמדו תושבי אקוויטאניה. בעיצומם של סכסוכים אלה מת ל׳, לאחר שהעביר ללותאר את סמלי הקיסרות. במותו נעלמה החוליה הדקה שהחזיקה את הקיסרות הפראנקית כיחידה אחת.

B. E. Simon, *Jahrbucher d. frankischen Reiches unter L. d. Fr.*, I-II, 1874-1876; H. Fichtenau, *Das karolingische Imperium*, 1949; L. Halphen, *Charlemagne et L'empire carolingien*, 1949.

ד. ב. ג.

(2) ל׳ II „העילג" — L. le Bègue — (846—879; מלך מ־877), בנו של שרל „הקרח" (ע"ע). ל׳ מונה עוצר צרפת בצאת אביו לאיטליה (875/6), אך היה נתון לאפיטרופסותם של רבי־הכנסיה ויועצי־אביו. במות אביו אילצוהו רבי־הכנסיה להישבע שתישמר זכותם לבחור ראשונים במלך, ושהם יהיו המעמד הראשון בצרפת. ל׳ היה רפה־ידיים והחליש את הכתר, בפזרו נחלות רבות כדי לזכות בתומכים.

(3) ל׳ III (863—882; מלך מ־879), בנו של (2). במות אביו נבחר ל׳ למלוך יחד עם אחיו קארלומאן. חלק מהוואסאלים התמרד והזמין את לודויג, בנו של לודויג „הגרמני" (ע"ע לודויג, מלכי גרמניה), למלוך. ל׳ התפשר

עם יריביו, תוך ויתור על לותארינגיה, הילק את הממלכה עם אחיו, והוא עצמו שלט על צרפת הצפתית. ב881 זכה בנצחון גדול על הנורמאנים בקרב סוקור (Saucourt), נצחון שהונצח בשירה בשפה הגרמנית הידועה בשם „שירת לואי" (Ludwigslied) ושימש גם רקע לאֶפוֹס הצרפתי „גורמון ואיזאמבאר" (Gormont et Isambart). במותו ירש אותו אחיו.

אר. גר.

(4) ל' IV, „שמעבר לים" — L. IV, d'Outremer — (921—954; מלך מ936), בן שארל III. כשהודח אביו, העבירה אותו אמו, בת אדוורד הזקן (ע"ע), לאנגליה — ומכאן כינויו. ב936, אחרי מות המלך ראול, החזיר הדוכס אֶיג „הגדול" את ל' והכתירו למלך צרפת, אף שלמעשה הצטמצמו נחלות־הכתר לצפון־מזרח הארץ. כיון שאיג שאף להיות שליטה האמיתי של צרפת, הסתכסך ל' אתו, סכסוך שגרם להתערבותו המזוינת של אוטו I, קיסר גרמניה, תחילה לטובת ל' ואח"כ — לטובת גיסו איג. ב945 נפל ל' בשבי בידי איג ושוחרר כעבור שנה תמורת ויתורים. אך בעזרתו של אוטו I, שאחת מאחיותיו נישאה בינתיים לל', ובסיוע הכנסיה, כבש ל' בשנים 946—48 את ממלכתו מחדש, ולבסוף התפייס עם איג. ל' הירבה להעניק להגמונים נחלות וסמ־כויות של רוזנים. בימיו התגבשו הנסיכויות הפאודאליות בצרפת. ב949 לא עלה בידי ל' למנוע את פשיטת המאדיא־רים (ע"ע הונגריה, עמ' 850) על צרפת.

Ph. Lauer, *Le Règne de L. IV d'Outremer*, 1900; J Dhondt, *Études sur la naissance des principautés territoriales en France*, 1948.

אר. גר.

(5) ל' V, „הנרפה" — L. le Fainéant — (967—987; מלך מ986), בנו של המלך לותר. בתקופת מלכותו הקצרה הסתכסך ל' עם אדאלבֵּרוֹן, הארכיהגמון של רינס, שצידד בברית עם קיסר גרמניה. הוא מת בשעת ציד, ובמותו נכרתה שושלת הקארולינגים בצרפת.

F. Lot, *Les derniers Carolingiens · Lothaire, L. V., Charles de Lorraine*, 1893.

(6) ל' VI „השמן" — L. le Gros — (1081—1137; מלך מ1108), בנו של פיליפ I. במלחמותיו הבלתי־פוסקות בוואסאלים המרדנים חתר ל' להבטחת השלום בנחלות־הכתר (איל־דֶה־פרַנס [ע"ע]) ולהרחבת סמכות המלוכה על־פני צרפת. הוא נעזר בזה ע"י הכנסיה, שתמכה בו, מאחר שסיים, בעלותו למלוכה, את מאבק ה„אינוֶסטיטורה" (ע"ע גרמניה, עמ' 423; מלחמת האינוסטיטורה) בוויתור על הזכות למנות הגמונים ואבות־מנזרים, תמורת הזכות לאשר את הנבחר ולחייבו בשבועת־אמונים למלך. להצדקת מלחמותיו בוואסא־לים ניצל ל' את תקנות הכנסיה לשמירת „שלום־אלהים" (ע"ע). תחילה היה משיג מידי הכנסיה את הרשעת אויביו כמפירי שלום זה, ואח"כ היה יוצא למלחמה בהם בתורת מוציא־לפועל של פסק־הדין. נוסף על מלחמותיו לשמירת נחלות־הכתר, ניהל ל' מלחמות ממושכות עם הנרי I (ע"ע), מלך אנגליה ודוכס נורמאנדיה, אך בהן היתה ידו של הנרי על העליונה. נישואי מאתילדה, בתו של הנרי ויורשתו, עם ז'ופרואַ פלַנטַזֶ'נֶט (ע"ע) רוזן אַנז'ו היו איום רציני על ל', בשל האפשרות שתקום נגדו מדינה אדירה על־פני אנגליה ורובה של צרפת. אולם למזלו תפס, אחרי מותו של הנרי I, אחיינו סטיוֶן את כס המלכות באנגליה במקום מאתילדה, היורשת החוקית. את אלאונור מאַקויטניה (ע"ע), שנמסרה לאפוטרופסותו, הזדרז ל' להשיא לבנו (לאחר־מכן ל' VII, ר' להלן). ביחסיו עם הוואסאלים ועם אנשי הכנסיה היטיב ל' לנצל את המשפט הפאודאלי ויצר תקדים של עליונות משפט־המלוכה בצרפת. התמורה במעמד הכתר בימי ל' השתקפה במסעותיו בחבל אוורן ובהתערבותו אף בנעשה בפלאנדריה, וכן במתן חסות למנזר קליני (ע"ע), שפנה אל המלוכה לראשתה בתולדותיו. ליכודה של הממלכה השתקף בכך, שבעת נסיון־פלישה לצרפת, שעשה ב1124 היינריך V (ע"ע) קיסר גרמניה, התלכדו הוואסאלים סביב ל'.

ל' כונה „אבי הקומונות", אך מדיניותו כלפי הערים לא היתה עקבית. מטרתו העיקרית היתה להשיג כספים, שהיו דרושים לו עקב עליית חשיבותו של הכסף בכלכלה. למטרה זו הפחית מספר פעמים את שיעור הזהב במטבעותיו. את תולדותיו חיבר ידידו, סיזֶ'ה (ע"ע), ראש המנזר של סן־דני: (Vie de L. VI le Gros [ed. H. Waquet ,1929]).

A. Luchaire, *L. VI le Gros; annales de sa vie et de son règne*, 1890; F. L Ganshof, *Le Roi de France en Flandre en 1127 et 1128* (Rev. hist. de droit fr. et étranger, 4 ser., 27, 1949; A. Grabois, *De la trêve de Dieu à la paix du roi* (Mél. R Crozet), 1966.

אר. גר.

(7) ל' VII (1120—1180; מלך מ1137), בנו של (6). כבעלה של אלאונור מאקויטאניה (ר' לעיל) פלש ל' ב1141 לטולוז, כדי לממש את תביעות אשתו על רוזנות זו, אך נכשל במלחמתו. ב1141—1143 לחם בתיבו, רוזן שאמפאן, בשל סכסוך משפחתי. האפיפיור אינוצנטיוס II, שרגז על ל' בגלל התמרדותו במינוי הארכיהגמון של בורז', וחלק מגדולי הכנסיה, צידדו עם תיבו. במהלך המלחמה עלתה באש כנסיית ויטרי על כל באיה. נקיפת־הלב שגרם מאורע זה לל' היא שהניעה אותו לשנות את מדיניותו ולהתפייס עם יורשו של אינוצנטיוס II, האפיפיור קֶלֶסטינוס II. ההת־פייסות באה לידי ביטוי בעת חנוכתה של כנסיית סן־דני (1144). שנה לאחר־מכן החליט ל' לכפר על חטאיו ע"י השתתפות במסע־הצלב השני (ע"ע מסעי־הצלב). בתקופת היעדרו של ל' מצרפת (1147—1149), היה ידידו של אביו, סיזֶ'ה (ע"ע), עוצר הממלכה. ל' חזר לצרפת כשיוקרתו עלתה, מפני שהאצילים שהתלוו אליו למדו להוקיר את מעלותיו האישיות ואדיקותו. אולם מסע־הצלב נכשל לחלוטין, ובעת שהותו של ל' במזרח חל פירוד בינו לבין אשתו, שהביא לבסוף לביטול נישואיהם. מאורע זה המיט אסון על צרפת, לפי שאלאונור נישאה להנרי פלאנטאז'נט, שעלה ב1154 כהנרי II על כס המלכות באנגליה, וכך נוצרה מדינה אדירה של בית פלאנטאז'נט, שהקיפה את אנגליה ושני שלישים מאדמת צרפת. במלחמותיו בהנרי II נכשל ל', אך הוא חירחר מדנים במשפחת יריבו, ניצל את המשפט הפאודאלי לבלימתו, נתן מקלט לבֶּקֶט (ע"ע) ותיווך בינו לבין הנרי, וב1159 הכריח את הנרי להסיר את המצור מעל טולוז. בתמיכת הכנסיה ותוך ניצול העליונות המשפטית של המלוכה הרחיב ל' את השפעתו בדרום־צרפת ובבורגונדיה.

ל' המשיך את מדיניות אביו ביחס לערים, תמך במרכזי־הלימוד בפאריס, שהפכו בימיו לאוניברסיטה, ונתן מענקי־לימוד לזרים שנהרו ללמוד שם. הוא נהג בחומרה כלפי המינים בפלאנדריה וכלפי האלביגנזים (ע"ע). לעומת־זאת

נהג בסובלנות כלפי היהודים, תמך בהתיישבותם בנחלותיו וסירב להטיל עליהם מסים מיוחדים.

A. Luchaire, *Etudes sur les actes de L. VII*, 1885; A. Grabois, *Le privilège de croissade et la régence de Suger* (Rev. Hist. de droit fr. et etr.), 1964, M. Pacaut, *L. VII et son royaume*, 1964.

אר. גר.

(8) ל׳ VIII, „האריה״ — L. le Lion — (1187—1226; מלך מ1223), בנו של פיליפ־אוגיסט ועוזרו הראשי במלחמותיו. עיקר פעולתו היתה בתקופת מלכות אביו. על־פי הזמנת הבארונים האנגלים, שמרדו במלך ג׳ון (ע״ע) והציעו לו להיות מלך אנגליה, נחת ל׳ ב1216 באנגליה, אך הובס בקרב לינקולן (1217) וחזר לארצו. ב1224 כבש את חבל פואטו מידי הנרי III, מלך אנגליה. מ1218 עמד בראש מסעי־הצלב האכזריים נגד האלביגנזים (ע״ע) עד שהשתלט על כל דרום־צרפת (1226). ל׳ היה המלך הראשון מבית קַפֶּה שעלה על כסא־המלוכה בלא שנערך טקס בחירה, ובכך נקבע גם להלכה כי המלוכה עוברת בירושה.

Ch. Petit-Dutaillis, *Étude sur la vie et le règne de L. VIII*, 1894.

(9) ל׳ IX, „הקדוש״ — Saint L. — (1214—1270; מלך מ1226), בנו של (8). בתקופת קטינותו שלטה אמו בלאנש (ע״ע ב ל נ ק ה מקסטיליה). ב1236 החל ל׳ לשלוט בעצמו.

שיקולים דתיים תפסו מקום נכבד במדיניותו של ל׳. ב1248 יצא למסע־צלב שכוון נגד מצרים. אע״פ שהיה מאורגן למופת, נסתיים המסע בתבוסה מוחצת ובשבייתו של ל׳ בקרב מאנסורה (1250). אחרי שיחרורו עבר ל׳ לא״י ועסק בהקמת ביצורים בה, וכן ניסה, לשוא, לנצר את המונגולים שהתקדמו אז לעבר סוריה וא״י (ע״ע מסעי־הצלב). ב1254 חזר ל׳ לצרפת. ב1258 חתם על חוזה עם חַימֶה I (ע״ע) מאַראגון, שלפיו ויתר על תביעות צרפת בקאטאלוניה תמורת הסתלקותו של חימה מתביעותיו לחלקים של פרובאנס ולאנגדוק. בשלום פאריס (1259) קיבל ל׳ מהנרי III, מלך אנגליה, את נורמאנדיה, אנז׳ו, פוֹאַטו, מין וטורן, אך הנרי המשיך להחזיק בגיֶין וגאסקון כוואסאל של מלך צרפת. הסדר זה טמן בחובו כמה מהגורמים שהביאו ל„מלחמת מאה השנים״ (ע״ע). בסכסוך בין אינוצנטיוס IV לבין הקיסר פרידריך II היה ל׳ ניטראלי; הוא התנגד להתערבותו של אינוצנטיוס בענייני הכנסיה בצרפת, אך לאחר מותו של אפיפיור זה חלה התקרבות בין ל׳ ובין האפיפיורות. בהשפעת אחיו שָ ר ל מ אַ נ ז׳ ו (ע״ע) ובלחצו של האפיפיור אורבן IV (ע״ע, עמ׳ 213), התערב ל׳ בענייני איטליה וסייע בידי שארל לכבוש את סיציליה. בגלל יוקרתו הגדולה, נתבקש ל׳ להיות בורר בסכסוכים שונים באירופה. לשמע נצחונותיו של בַּיבַּרְס (ע״ע) החליט ל׳ ב1267 על מסע־צלב חדש, אך שארל מאנז׳ו הטה את המסע, בשל שיקולים ואינטרסים משלו, לתוניס. ב1270 יצא ל׳ לתוניס, ושם נספה במגיפת הטיפוס שפרצה בצבא.

ל׳ נעזר בעובדי המנגנון של חצרו, ובמיוחד בגוף המשפטנים שביניהם, ה„פארלאמנט של פאריס״ (Parlement de Paris). הללו ראו את תפקידם בחיזוק סמכות המלוכה ע״י השגחה על הוואסאלים שיקיימו את חובותיהם וע״י העברת משפטים לבתי־משפט מלכותיים. ל׳ טען שהוא פועל בהשראת האל ומעשיו מבטאים את הצדק ואת המוסר הנוצרי, ודבר זה תרם לירידת ערכן של ההתיעצויות עם אסיפות האצולה. את עוזריו בחר המלך בעיקר מקרב הנזירים הדומיניקנים והפראנציסקנים. על האצולה הגביר ל׳ את פיקוחו וחלק ממנה עבר לשירותו תמורת קצבות־כסף. ל׳ ערך ביקורות שנתיות, וכשגילה כי פקידיו חרגו מסמכויותיהם, פירסם צווים לתיקון סדרי הממשל. פקידי־המלך נצטוו לקיים את מנהגי המחוזות, להימנע מהטלת מסים חדשים ולהעניש את הכופרים. ל׳ הטיל איסור על הדו־קרב כהוכחה משפטית, וציווה לדון ע״פ הוכחות־בכתב ולהשביע עדים, וכן קבע שעירעורים משפטיים יובאו בפני ה„פארלאמנט של פאריס״. דרש לחקור את מנהגיו של כל מחוז ולהעלותם על הכתב. משפטים בעלי עניין מיוחד נשתמרו בCollection des Olim. הוא גם החל בהגבלת האוטונומיה של הערים והורה להשגיח על הנעשה בהן. בתקופת מלכותו החלה שקיעתה של התנועה הקומונאלית בצרפת.

חשיבותו של ל׳ בתולדות צרפת, מקורה באישיותו לא־פחות מאשר במעשיו. מכוח תכונותיו האישיות, אורח־חייו הדתי־מיסטי, ישרו וצדקתו, הפך ל׳ לאישיות המרכזית באירופה, ותרם ליצירת פולחן המלוכה בצרפת. ל׳ פדה בסכום גבוה חפצי־קדושה (כלי־העינויים שנתענה בהם ישו), שמישכן הקיסר הלאטיני של קושטא אצל הוונציאנים, ובנה בפאריס את ה„קאפלה הקדושה״ (Sainte Chapelle) לשכן בה חפצים אלה. הכומר־המוודה שלו, רוֹבּר דה סורבּון (ע״ע), אירגן את הקולג׳ לסטודנטים נזקקים באוניברסיטה של פאריס. בתודעת הדורות נחרתה תקופת מלכותו כ„תור־הזהב״ של צרפת. ב1297 הכריזה עליו הכנסיה כעל „קדוש״, אך כבר בימי־חייו נחשב כך בעיני פשוטי־העם. דמותו נצטיירה כשהוא שופט את עמו ועֵתה לכל דורש תחת האלון שבחורשת הארמון הנפלא שבנה בוֶנסֶן. תולדותיו של ל׳ נכתבו בידי ידידו ז׳ואַנויל (ע״ע).

ליהודים היתה מלכות ל׳ תקופת רדיפות ונגישות. גם בתחום זה השפיעו שיקולים דתיים על מדיניותו של ל׳, ואדיקותו הדתית גרמה לו שהיה מוכן לפעמים להתעלם משיקולים שבתועלת כספית. כך הגביל ל׳ ב1230 את עסקי־הממון של היהודים ושיעבד אותם לאדוניהם הפאודאליים. ב1234 הכריז ל׳ על שמיטת־חובות חלקית של נוצרים ליהודים, שלפיה היו חייבים להחזיר ליהודים רק ⅔ מכספים שלוו מהם. נקבע גם שאין לאסור נוצרי או למכור נכסי־דלא־ניידי שלו כדי להחזיר את חובו ליהודי. לפני צאתו למסע־הצלב שלו ב1248 הטיל ל׳ על היהודים מסים כבדים למימון המסע. כשלונו הצבאי במצרים עורר אותו למחשבה, שהמפלה נגרמה מחמת חטאו, שהתיר ליהודים המתפרנסים על ריבית להוסיף ולשבת בצרפת, ולפיכך גזר עליהם גירוש. צו הגירוש הוצא לפועל, חלקית, רק בשובו לצרפת, והוא לא פגע ביהודים שהתפרנסו על עמל־כפיהם. ב1268 פקד ל׳ לעצור את כל היהודים ולהפקיע את רכושם, אולם במהרה חזר בו. — ב1240 התקיים בפאריס הוויכוח הפומבי על התלמוד, בין ר׳ יחיאל מפאריס לבין המומר דונין (ע״ע אפולוגטיקה, עמ׳ 130), שנסתיים בשריפתו ב1242 וב1244. בהשפעתו של המומר פאבלו כריסטיאני הפעיל ל׳ את גזירת „אות הקלון״ (ע״ע) שעליה החליטה ועידת הלאטראן ב1215. הגזירות על היהודים בימי ל׳ גרמו לכך שרבים מהם החלו עוזבים את נחלת הכתר בצרפת. וע״ע צרפת, יהודים.

י. בער, לבקורת הוויכוחים של ר׳ יחיאל מפאריש ושל ר׳ משה בן נחמן (תרביץ, ב׳), תרצ״א; י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בא״י, ב׳ (מפתח: בערכו), תשכ״ג;

H. Wallon, *Saint L. et son temps*, I-II, 1876; I. Loeb, *La Controverse de 1240 sur le Talmud* (REJ, I-III), 1880/1; L. Lazard, *Les Revenus tirés des Juifs de France dans le domaine royal* (REJ, XV), 1887; E. Berger, *St. L. et Innocent* IV, 1893; id., *Les Dernières années de st L.* (Layettes du Trésor des Chartes, T. IV) 1902, Ch.-V. Langlois, *Saint L.* (Lavisse, Histoire de France), 1911; C. Petit-Dutaillis – P. Guinard, *L'Essor des Etats d'Occident*, (Hist. génér., publ. par G. Glotz, VI, 2), 1937; L. Buisson, *König L. IX d. Heilige und das Recht*, 1954; A. Serper, *Le Débat entre Synagogue et Eglise au XIIIe siècle* (REJ, CXXIII), 1964

אר. גר.

(10) ל׳ X, „איש־המדנים" — L. le Hutin — (1289—1316; מלך מ1314), בנם של פיליפ II (ע״ע) וז׳אן מנא־וואר. ימי מלכותו הקצרים היו תקופת התקוממות האצולה נגד המשטר הריכוזי־מלכותי התקיף של אביו. בלחץ האצולה הדיח ל׳ את יועצי אביו ופירסם כתבי־זכויות לאצילי המחוזות, אולם אלה לא היו מלוכדים מול המלוכה ולא הצליחו לגבש משטר פארלמנטארי. ב1315 התיר ל׳ ליהודים, שגורשו מצרפת ב1306, לחזור אליה.

(11) ל׳ XI (1423—1483; מלך מ1461), בנו של שרל VII (ע״ע). כבר בהיותו בן 14 שיתפו אביו בשלטון, אולם ל׳ מרד באביו, בהתייצבו ב1440 בראש מרד ה„פראגרי" (Praguerie — ע״ש פראג, בירת בוהמיה, שבה אירעה, זמן קצר לפני־כן, מרידה דומה). ברם, המלך חנן את בנו והטיל עליו משימות צבאיות שונות במלחמה באנגלים (ע״ע מלחמת מאה השנים) ובדיכוי מרידות האצילים. ב1444 אירגן ל׳ מסע לעזרת הקיסר הגרמני פרידריך III במלחמתו בשוויצים. הצבא שאסף היה מורכב משכירי־חרב ושודדים ומטרתו העיקרית של המסע היתה להרחיק יסודות בלתי־רצויים אלה מהממלכה. בשובו לצרפת זמם ל׳ להדיח את אביו, והלה הגלהו לחבל דופינה (1447). ל׳ השתלט על האצולה המר־דנית בדופינה, משל שם כשליט עצמאי, ולא פעם היתה מדיניותו מכוונת כנגד זו של אביו. ב1456 פקעה סבלנותו של המלך. ל׳ נאלץ לברוח מפניו ומצא מחסה אצל פיליפ „הטוב" (ע״ע) דוכס בורגונדיה, ואתו שהה עד מות אביו.

ב1461 הוכתר ל׳ למלך והחל בפעולתו לליכודה של צרפת ע״י סיפוח שטחים בדרומה.

בתגובה על מדיניותו התקיפה כלפי האצולה הגבוהה, הקימו רובם של הנסיכים ב1464 את „הליגה לטובת־הציבור", במטרה להורידו מכסא המלכות. היו לל׳ אויבים רבים גם מחוץ, ובראשם שארל „האמיץ" דוכס בורגונדיה (ע״ע), ואדוורד IV (ע״ע), מלך אנגליה. אולם ל׳ השכיל לנצל את חוסר התיאום שבין אויביו. את האצילים מבית פילג בהבטי־חו להם ויתורים, אלא שמיד אח״כ כינס את „אסיפת המעמ־דות", וזו החליטה, כי אין המלך רשאי לפצל את סמכויות הכתר וכי כל הוויתורים בטלים. את שארל „האמיץ" ניסה להחליש בהסיתו נגדו את אנשי העיר לייז׳ — וזאת בשעה ששארל ניהל עמו מו״מ; משנתגלה הדבר, לקח אותו שארל בשבי (1468) ואילצו לוותר על חלק מפיקארדיה. באנגליה התערב ל׳ לטובת בית לנקסטר (ע״ע) נגד אדוורד IV, אך אדוורד גבר על יריביו ב1471, חיזק את בריתו עם שארל „האמיץ", ורבים משליטי אירופה המערבית הצטרפו לברית זו. בהתאם למתוכנן, פלש אדוורד IV לצרפת (1475), אלא ששארל „האמיץ" לא יכול היה לעזור לו, לפי שאותה שעה היו ידיו קשורות בשל הסתבכותו בגרמניה, ול׳, שנמנע מקרבות עם האנגלים, שיכנע את אדוורד לחתום על שלום נפרד (1476). עתה נמצא שארל „האמיץ" מבודד, ול׳ תמך באויביו השוויציים ובְרֶנֵה, דוכס לורן. שארל נוצח ע״י השוויצים ונפל בקרב נאנסי (1477). את ההזדמנות הזאת הזדרז ל׳ לנצל כדי להחזיר לעצמו את החלקים של פיקאר־דיה שאיבד, וכן את בורגונדיה, אך הקיסר מכסימילין I (ע״ע), בעלה של מריה, בתו של שארל „האמיץ", יצא להגנה על נחלת אשתו וניצח את ל׳ בקרב ב1479. ב1482 נחתם ביניהם חוזה שלום באַראס, שאישר את המציאות המדינית החדשה. ל׳ ויתר על תביעתו לסוּזֶרֵניוּת על פלאנדריה ואַרטוּאַ.

את מפלתו של שארל ניצל ל׳ גם לדיכוי האצולה הגבוהה. אחדים מבניה הוציא להורג, אחרים (דוכסי בורבון ואורלֵאן) קשר אליו בהשיאו להם את בנותיו, וכשנכרת בית־הנסיכים של אַנז׳וּ, סיפח את נחלותיו לכתר, וכן סיפח את חבל פרובאנס. ב1478 סיפח גם את חבל רוסיון.

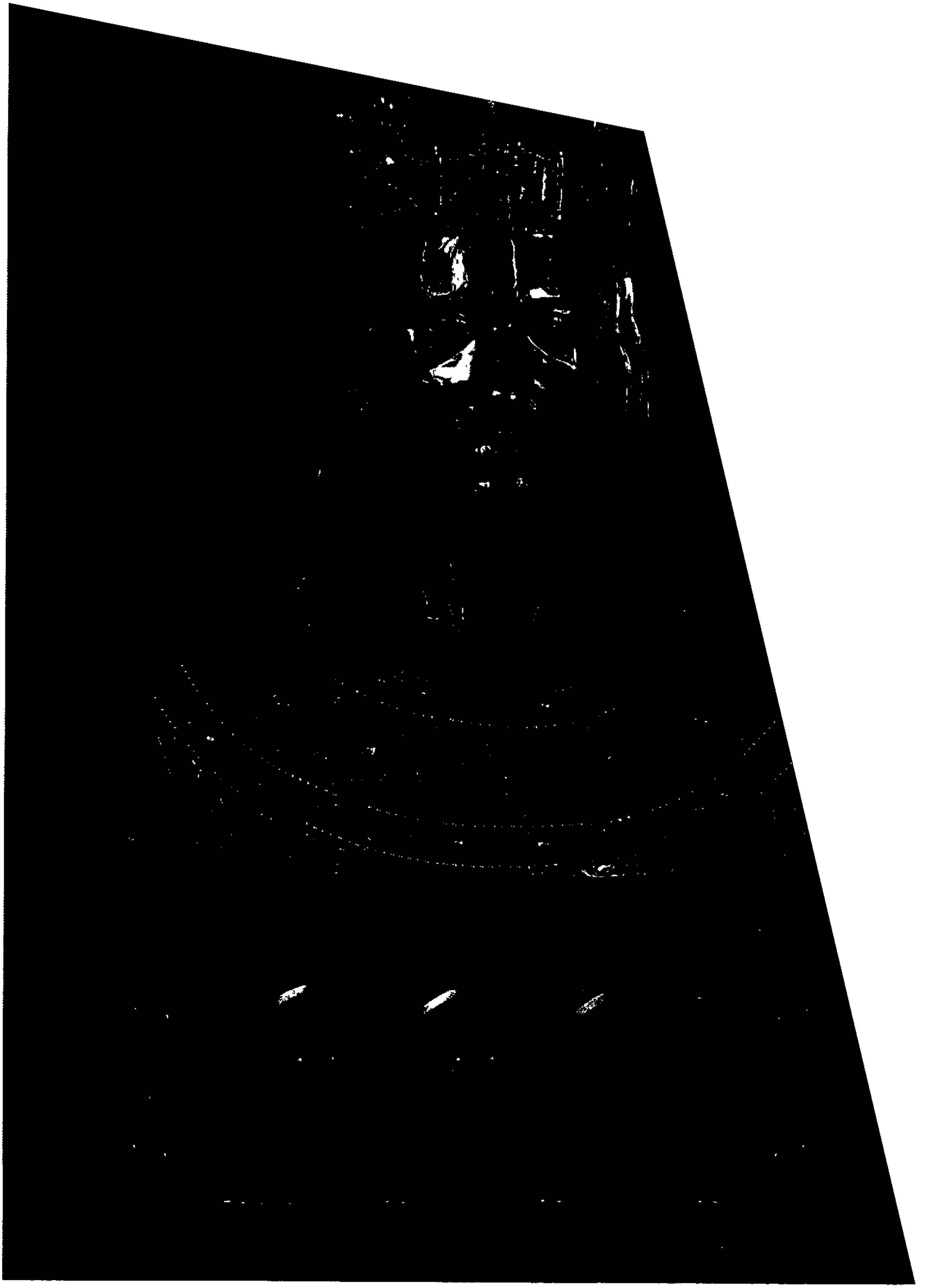
ל׳ ביטל את שיטת הגיוס הפאודאלית לחיל־הרגלים והחליפו בגיוס שכירים, וכן אירגן יחידות תותחנים. הוא סילק את האצולה הגבוהה ממנגנון השלטון ונעזר באצולה הנמוכה ובבורגנות, שממנה קמה „אצולת הפקידות" (Noblesse de Robe), וכן השלים את אירגון הפארלאמנטים המחוזיים והחל בשיטה של מכירת משרות שיפוטיות. הוא הגדיל את הפיקוח של הכתר על הערים וביטל את זכותן לבחור בראשי־עיריה. לגבי הכנסיה הסכים ל׳ ב1472 לבטל את ה„סאנקציה הפראגמאטית" של בורז׳ (ע״ע גליקניזם, עמ׳ 902) תמורת הכרת האפיפיור בזכותו של המלך להציע את מועמדיו לכהו־נות הכנסיה. בתחום הכלכלה עודד ל׳ את המסחר ובעיקר את היצוא לאנגליה, שחזרה לקנות את יינות בורדו. הוא מימן תצוגה של מוצרי צרפת בלונדון (1470), הסדיר את הפעלת המכרות, עודד את תעשיית־המשי ותיקן את המטבע בטבעו מטבעות־זהב שנתקבלו גם בחו״ל כבעלי משקל נכון. מדיניות־החוץ שלו גרמה להגברת המיסוי, אך הארץ שיגשגה ועומס־המסים לא הורגש. התפוררות המסגרות הסניוראליות־פאודאליות הביאה להטבה בתנאי החיים של האיכרים ולשיפור במצב החקלאות. ל׳ הכניס לצרפת את הדפוס והנהיג שירות דואר בידי דוורים רכובים. מפעל־חייו כמלך היה ליכודה של צרפת כולה, פרט לברטאן, חיסול כוחם המדיני של הנסיכים והטלת מרות הכתר עליהם. בימיו עוצבו דפוסי המשטר שהתקיימו בצרפת עד למהפכה.

ל׳ היה בין המוכשרים ביותר שבמלכי צרפת, אך אפיו לא הקנה לו פופולאריות והוא אף לא ביקש להתחבב על הבריות. באישיותו התמזגו צניעות ואכזריות, חשדנות כלפי הסובבים אותו ומחשבה ראציונאלית, רגישות דתית ונטיה לאמונות תפלות. ערמתו וכשרו למשוך בחוטים ולטוותם, הקנו לו את הכינוי „עכביש". הוא נחשב למי שכל האמצעים כשרים בעיניו להשגת מטרותיו, אך העדיף מו״מ ומזימות על התמודדויות צבאיות.

H. Sée, *L. XI et les villes*, 1891; P. Champion, *L. XI*, I-II, 1927; J. Calmette, *Le Grand règne de L. XI*, 1938; R. Gandilhon, *Politique économique de L. XI*, 1941; P. Ourliac, *Le Concordat de 1472; étude sur les rapports de L. XI et Sixte IV* (Rev. hist. de droit fr. et etr.), 1943.

אר. גר.

(12) ל׳ XII (1462—1515; מלך מ1498), בנו של הדוכס שארל מאורלֵאן, נינו של המלך שארל V וחתנו של (11). במות גיסו, שארל VIII, שהיה חשוך־בנים, עלה ל׳ למלוכה.

לואי הקדוש, מלך צרפת
רליקוויאר (לובר, פאריס)

האפיפיור ביטל את נישואיו הראשונים והוא נשא לו לאשה את אלמנתו של שארל VIII, אן מברטאן (ע"ע אן מברטניה), ובכך הבטיח את סיפוחה של דוכסות ברטאן לצרפת.

ל' המשיך את המלחמות באיטליה, שבהן פתח קודמו. כצאצא של משפחת ויסקונטי (ע"ע), תבע לעצמו את דוכסות מילאנו, והאפיפיור אלכסנדר VI תמך בו. ל' יצא לאיטליה ב1499, זכה בנצחונות רבים, כבש את מילאנו, ובעזרת הספרדים — גם את נאפולי. ברם, ב1503 נהפך הגלגל. הספרדים הביסו את הצרפתים וגירשו אותם מנאפולי. ל' כרת שלום ב1504, התחייב בחוזה-השלום להשיא את בתו קלוד לקארל (מי שהיה אח"כ הקיסר קארל V) והוסכם, שאם ימות ל' ללא בנים, יירשו קלוד וקארל את מילאנו, בלוא וברטאן. אולם „אסיפת המעמדות" בטור החליטה להשיא את קלוד ליורש-העצר פראנסוא (ע"ע פרנסוא I) ושיחררה את ל' מהתחייבותו כלפי קארל. ל' חידש את מלחמתו באיטליה, אך בעלות לאו X (ע"ע) לכס האפיפיור עשה שלום וויתר על מילאנו.

עוזרו הראשי של ל' אחרי הכתרתו היה החשמן ז'ורז' ד'אנבואז. ל' הקים את המועצה הגדולה (Grand Conseil) שפעלה כבית-משפט מיוחד ליד המלך. „אסיפת-המעמדות" איבדה מערכה בימי ל' ולא הוסיפה להתערב בניהול ענייני השלטון, והצרפתים החלו להתרגל לאבסולוטיזם המתגבש. ל' עצמו היה אחד המלכים הפופולאריים ביותר בצרפת, וזכה בתואר „אבי העם".

M. Darcy, *L. XII*, 1935, J. A. Néret, *L. XII*, 1948.

מ. יר.

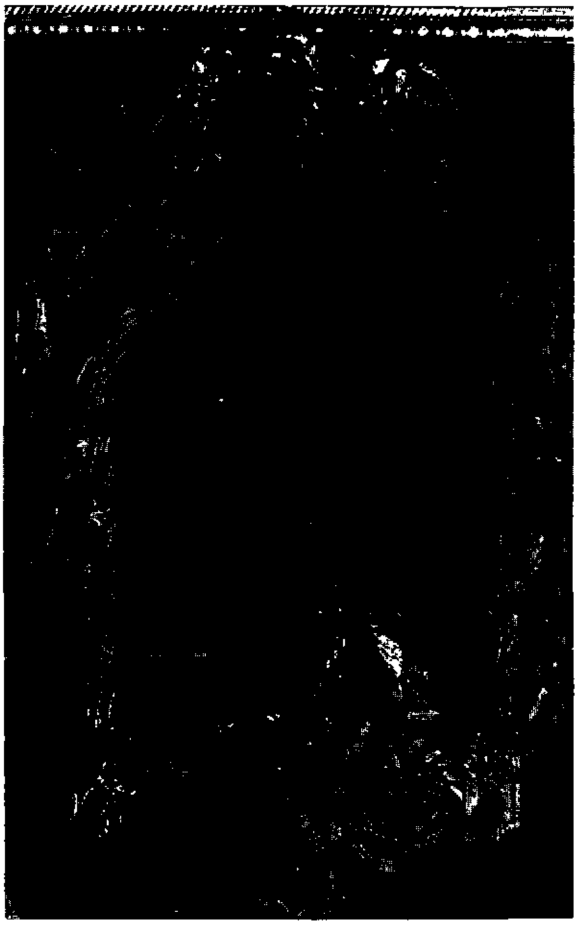
(13) ל' XIII (1601—1643; מלך מ1610), בנו של אנרי IV (ע"ע). ל' היה חלש-אופי וחלקו במאורעות, שהפכו בימי מלכותו את צרפת לגדולה שבמעצמות אירופה, היה זעום ביותר (ע"ע צרפת, היסטוריה). כשעלה למלוכה היה קטין, ואמו, מריה די מדיצ'י (ע"ע), פעלה כעוצרת. היא השיאה לל' ב1615 את אן מאוסטריה (ע"ע). אך היחסים בין בני הזוג היו רעים, וכן השתבשו יחסיו עם אמו ועם אחיו גאסטון ד'אורלאן. איבה שררה בינו לבין אמו בייחוד אחרי שאיש-אמונה, האיטלקי קונצ'יני, נרצח ב1617, בהסכמתו של ל'. הדמות המרכזית בשלטון במשך 18 שנה (1624—1642) היה רישליה (ע"ע), שהאפיל בתקופת שלטונו על ל'.

L. Battifol, *Richelieu et le roi L. XIII*, 1934, L. Vaunois, *Vie de L. XIII*, 1936; J Canu, *L. XIII et Richelieu*, 1944, Ph Erlanger, *L. XIII*, 1946; B Champigneulle, *Le Règne de L XIII*, 1949; V. L. Tapié, *La France de L. XIII et de Richelieu*, 1952.

מ. יר.

(14) ל' XIV (1638—1715; מלך מ1643), בנו של (13). עלה למלוכה בגיל 5, ובתקופת קטינותו, עד 1651, שלטו אמו העוצרת, אן מאוסטריה, וידידה החשמן מזרן (ע"ע). מאזארן הוסיף לשלוט גם ב10 השנים שלאחר מכן, עד מותו ב1661. ב18 שנים ראשונות אלו למלכות ל' ירד כוח המלוכה מבית, אך מחוץ זכתה צרפת בנצחונות על ההאבסבורגים — האוסטריים והספרדיים. בעקבות חתימת „שלום הפירנאים" עם ספרד נשא ל' לאשה את דודניתו מאריה-תרזיה, בתו של פליפה IV, מלך ספרד.

במות מאזארן ב1661, החל ל' לשלוט למעשה והודיע שהוא עצמו ישמש כראש-השרים. כיון שרצה למנוע חזרה למצב שהיה בימי אביו ובתקופת קטינותו, כשמשלו רישליה ואחריו מאזארן, לא נתן ל' דריסת-רגל בשלטון לאנשי-

לואי XIV

כנסיה ולאצילים, ומנע כל השפעה אף מבני-משפחתו הקרובים. גם לפילגשיו לא חיתה השפעה על ענייני השלטון, אף כי לא הצניע את יחסיו אתן, אלא נתן להן מעמד מוכר, העתיר עליהן כיבודים, הכיר בכמה מילדיהן כבילדיו החוקיים ואף נתן להם מעמד של נסיכים מזרע המלוכה. רק אשתו השניה, פרנסואז דה מנטנון (ע"ע), שאותה נשא בסתר אחרי מותה של מאריה-תרזיה ב1683, השפיעה, כנראה, על מדיניותו, אף שגם זה אינו ודאי. ל' נעזר בכמה שרים חשובים, מומחים שנמסרו להם סמכויות נרחבות, אולם מעמדם היה זה של עוזרי המלך, בעוד שהוא עצמו נשאר השליט ללא עוררין. את יועציו בחר לו בעיקר מקרב הבורגנות, ולפיכך ראו האצילים את מלכותו כ„שלטון הבורגנות הנקלה" (Règne de la vile bourgeoisie). החשובים שבשריו היו קולבר (ע"ע), שר הכספים והכלכלה, לה טליה (Le Tellier), שר המלחמה, ובנו של לה טליה — לובוא (ע"ע), מארגנו של הצבא הצרפתי. כן נעזר ל' במהנדס הצבאי ווֹבן (ע"ע) ובמצביאים דגולים כגון קונדה (ע"ע), טירן (ע"ע) וליכסאנבור.

ל' ביסס צורת שלטון ריכוזית-אישית, באמצעות מועצות-השלטון וה„אינטנדאנטים" (intendants — נציגי המלך במחוזות). החשובה במועצות-השלטון היתה „המועצה העליונה" (Conseil d'en haut), שמספר חבריה הקבועים היה מצומצם מאד. לישיבותיה הוזמנו מפעם לפעם אנשים שונים, לפי צרכי השעה. המלך עצמו היה היו"ר בישיבות „המועצה העליונה" וכן בישיבות המועצות האחרות. ע"י כך, וכן מכות

חריצותו ושקידתו, היה הוא האיש שקבע את המדיניות. בימיו ירד כוחם של אסיפות־המעמדות הפרובינציאליות ושל ה„פארלאמנטים", וב1673 ניטלה מהם למעשה הזכות לערער על חוקי המלך ולמנוע את רישומם, וכך הפך ל' לשליט אַבסולוטי, „מלך בחסדי אלהים", האחראי למעשיו בפני אלהים בלבד. המאמר המיוחס לל' L'État c'est moi („המדינה — זו אני") מביע היטב מצב זה, שבו היתה זהות כמעט שלמה בין מדיניותו של ל' ומעשיו לבין תולדות צרפת בימיו. מכאן נבע הצורך המדיני לחתור לגדולה ולתהילה (gloire), דבר שעלה בקנה אחד עם אָפיו של ל' ושאיפותיו, והתבטא הן במדיניות־הפנים והן במדיניות־החוץ שלו.

במדיניות־הפנים נהיה ל' לפטרונה של התרבות הצרפתית בתקופתה הקלאסית. הצגות־בכורה של יצירות גדולי המחזאים, מוליר ורסין (ע' ערכיהם) נערכו בחצרו, והמלחין ליליֹ (ע"ע) היה בן־חסותו. מפעלו הגדול בשטח הבניה היה הקמת ארמון ודסי (ע"ע). בחצר המפוארת בוורסאי התרכזה מעתה האצולה, שנותקה מאחוזותיה וממקורות־כוחה המדיניים והפכה לאצולת־חצר. מחמת ההוצאות הכבדות שהיו כרוכות בחיי־הפאר של החצר, נתרוששו האצילים ותלותם במלך איפשרה לו לפקוח עינו עליהם מקרוב. ע"י כך ירדה האצולה למעמד טפיל ונטול־השפעה, שהתמסר לתענוגות, לרכילות נרגנות ולמדנים, ואשר לו זכות קיום אחת ויחידה: האדרת שמו של המלך.

במדיניות־החוץ ניתן להבחין במלכותו של ל' בשתי תקופות רצופות מלחמות. התקופה הראשונה נמשכה מ1667 עד להקמת „ליגת אוגסבורג" נגד צרפת ב1686, ובה לחם ל' בספרד (1667/8) ואח"כ בהולאנד, בספרד ובאוסטריה (1672—1678). צרפת כבשה שטחים בפלאנדריה, בפראנש־קונטה (Franche-Comté) ובלוּכּסמבּוּרג, וכן סופחו אז לצרפת כמה ערים, שהחשובה שבהן היתה שטראסבוּרג. כיבושים אלה, ותמיכתם של שליטים גרמניים ואיטל־קיים, ואף של צ'ארלז II, מלך אנגליה, שקיבלו מענקי כסף מל', זיכו את צרפת בהגמוניה רחבה באירופה המערבית. אולם מדיניות ההתפשטות של ל' ליכדה בהדרגה את אויביו, ובתקופה השניה, אחרי 1686, נאלץ ל' ללחום בקואַליציות רחבות, שכללו את אוסטריה, אנגליה והולאנד, ותמן־מה אף את ספרד. מפנה זה חל, כאמור, עם הקמתה של „ליגת אוֹגסבוּרג", ומשגה חמור מצידו של ל' היתה הימנעותו מהתערבות ברגע המכריע, כשאויבו הגדול ביותר, וילם מאוראניה, עלה על כס המלכות באנגליה (ע"ע וילים III). פלישתו של ל' לפאלאטינאט, שבו עשה הצבא הרס רב, גרמה למלחמה בין צרפת לבין „ליגת אוגסבורג", שהקיפה את אוסטריה, ספרד, אנגליה, הולאנד, שודיה וכמה משליטי גרמניה. מלחמה זו (1689—1697) הסתיימה בבלימת התפ־שטותה של צרפת.

המלחמה האחרונה של ל' נערכה כדי להבטיח לנכדו, פיליפ מאַנז'ו (ע"ע פליפה V), את כתר ספרד, בהתאם לצוואתו של קרלוס II (ע"ע), אחרון ההאבסבורגים הספר־דיים. „מלחמת הירושה הספרדית" (ע"ע), שבה נחלה צרפת מפלות צבאיות כבדות, גרמה למשבר כלכלי ולהתשת כוחה של המדינה. במלחמה זו איבדה צרפת שטחים נרחבים באמריקה, אך בסופו של דבר הובטחה מלכותו של פליפה V בספרד.

המלחמות הבלתי־פוסקות העיבו על רבים מהשגיו של ל' ופגעו בשגשוגה הכלכלי של צרפת, שבמידה רבה בא בזכות מדיניותם של ל' ושל קולבר. גם מדיניותו של ל' כלפי ההוגנוטים (ע"ע, עמ' 658/9), וביטול „פקודת נאנט" (1685), שהבטיחה להם חופש דתי, הנחיתו מכה חמורה על כלכלתה של צרפת. בעקבות ביטול „פקודת נאנט" היגרו הוגנוטים רבים, שמילאו תפקידים חשובים בכלכלה, לאנגליה, הולאנד ובראנדנבורג, וחיזקו את כלכלת יריבותיה של צרפת, ואילו ההוגנוטים שנשארו בצרפת פתחו במרידה בעיצומה של מלחמת הירושה הספרדית.

מדיניותו הדתית של ל' היתה המשך הקו האבסולוטי־ריכתי, שגרס דיכוי כל כיתתיות והבטחת מעמדה של הכנסיה הצרפתית כלפי האפיפיור. החתירה לדיכוי הכית־תיות גרמה, מלבד הגזירות על ההוגנוטים, גם לרדיפת היַנס־ניסטים (ע"ע). הרצון להבטיח את זכויותיו של המלך (régale) בכנסיה הצרפתית, הוא שהביא ב1682 לידי סכסוך עם האפי־פיור, בנוגע לתביעתו של ל' להרחיב את זכותו למנות הגמונים. בקשר לסכסוך זה פורסם „גילוי־הדעת של הכמורה הצרפתית" (ע"ע גליקניזם, עמ' 903). אולם ב1693 התפייס ל' עם האפיפיור ע"י ויתור למעשה על עצמאות הכנסיה הצרפתית.

על־אף הירידה הכללית בסוף שלטונו של ל' נחרתה מלכותו בתודעה ההיסטורית כתקופת זוהר וגדולה של צרפת — Le siècle de L. XIV — כפי שקרא לה וולטר. ל' זכה בתואר „הגדול" (L. le Grand) ולכינוי „המלך־השמש" (Le Roi Soleil). מלכותו ציינה את שיאו של האַבסולוטיזם הצרפתי, שהתבטא לא רק במבנה המוסדות ובפעולתם, כי אם גם באידאולוגיה הרשמית של „המלוכה בחסד עליון". בצדו של המלך עצמו, היה ההגמון בּוֹסיאה (ע"ע) נציגה הבולט של אידאולוגיה זו.

הביטוי האמנותי המושלם ביותר של המשטר היה ארמון ורסאי וגנו המפואר. על שמו של ל' נקרא סיגנון האמנות של אותה תקופה „סיגנון ל' XIV" (ע"ע צרפת, אמנות). חיי החצר בוורסאי שימשו מופת לשליטים אחרים באירופה.

אף כי לא נחן בכשרונות יוצאים מן הכלל, וגם קומתו לא עלתה על הממוצע (1.68 מטר), היתה הופעתו מרשימה ומלאת הדר־מלכות, ומוראו היה אפילו על מצביאיו אמיצי־הלב. הוא אהב תענוגות, אך לא נתן להם להסיחו מתפקידי המלכות, שאותם מילא בשקידה. הוא היה דתי בנפשו, אם כי לא התעמק בדקדוקים תאולוגיים וגם לא נשמר בחייו הפרטיים מתענוגות־בשרים שהיו בגדר חטא לפי מושגי הכנסיה. כשהתקשר עם פראנסואז דה מנטנון, הקאתולית האדוקה, השתלטה רוח־חומרה על החצר. יש אומרים שגם פקודת הסובלנות לגבי ההוגנטים בוטלה בהשפעתה. על שנותיו האחרונות של ל' העיבו טראגדיות משפחתיות, עקב מותם של בנו (1711) ושל נכדו (1712). בן־נכדו הינוקא נהיה ע"י כך ליורש־העצר. ל' חיבר „זכרונות" (Mémoires de L. XIV pour l'instruction du Dauphin, מהדורה אחרונה בעריכת J. Longnon, 1928).

 וע"ע צרפת, היסטוריה.

G. Lacour-Gayet, *L'Éducation politique de L. XIV*, 1898; C.-G. Picavet, *La Diplomatie française au temps de L. XIV*, 1930, G. Mongrédien, *La Vie privée de L. XIV*, 1938; id., *La Vie quotidienne sous L. XIV*, 1948, J. Roujon, *L. XIV*, I-II, 1943; P. Gaxotte, *La France de L. XIV*, 1946, J. Orcibal, *L. XIV contre Innocent XI*, 1949; id., *L. XIV et les protestants*, 1951; L. André, *L. XIV et*

l'Europe, 1959; L. Bertrand, *L. XIV*, 1950; W. H Lewis, *L XIV*, 1959, H. Méthivier, *Le Siècle de L. XIV*, 1960²; V. Cronin, *L. XIV*, 1964; N. Mitford, *The Sun King*, 1966.

מ. יר.

(15) ל׳ XV (1710—1774 ; מלך מ1715), נינו של (14) ויורשו אחרי מות אביו וסבו. בעלותו למלוכה היה ל׳ בן 5, ובן־דודו של סבו, פיליפ II מאורלאן (ע״ע אורלאן, דכסים לבית־א׳), שימש כעוצר עד 1723 כאשר הוכרז של׳ הגיע לפרקו. אחרי מותו של פיליפ באותה שנה, אחז בשלטון לואי־אנרי דוכס בורבון ב־תור שר־המדינה, עד שהודח ב1726 ול׳ מינה תחתיו את מחנ־כו, החשמן פלרי (ע״ע), לראש שריו. מעמדו של פלרי דמה לזה של רישליה ומא־זארן בזמנם, מפאת הסמכויות הנרחבות שנטל לעצמו.

לואי XV

במות פלרי ב1743, החליט ל׳ לחזור לשיטתו של ל׳ XIV ולמשול בעצמו. ולשרים שמינה אחריו מסר סמכות מוגבלת בלבד. אך ל׳ היה עצלן, שענייני השלטון שיעממוהו, ולבו נמשך רק אחרי נשים וציד. התעסקותו בענייני השלטון לא היתה שיטתית. אולם כדי למנוע משריו סמכות מכרעת בשלטון, היה מחרחר מדנים ביניהם, חתר תחת מעמדם, וניהל מדיניות־חוץ משלו, שהעלים מפני שרי־החוץ, והש־תמש בנציגים אישיים לניהולה. מחלקה מיוחדת, שעסקה בריגול אחר שריו, היתה פותחת את מכתביהם בחשאי ומוסרת את תכנם לל׳. מעשים אלה חיבלו, כמובן, בכושר־הפעולה של ממשלת צרפת, שנתקפה גם מחמת הססנותו של ל׳, שהשהה תכופות קבלת החלטות. מצב זה הצמיח בחצר סיעות, שנאבקו על ההשפעה על ענייני השלטון ונסתייעו בפילגשי המלך, שהחשובות שבהן היו הרוזנת דה פומפדור (ע״ע) והרוזנת די ברי (ע״ע). אף כי התיאור המקובל של ל׳ כמלך שנשים שלטו בו כליל אינו מדוייק, אין ספק כי השפעתן של הפילגשים היתה גדולה, בייחוד במינוי שרים. שואזל (ע״ע), השר החשוב ביותר אחרי פלרי, עלה לגדולה בהשפעתה של דה פומפאדור והודח בהשפעתה של די בארי.

במדיניות־החוץ גילה ל׳ עניין מיוחד בכל הנוגע לפולניה, הואיל ואשתו מאריה לֶשצ׳ינסקה, היתה בתו של ס ט נ י ס ל ו I לשצ׳ינסקי (ע״ע), מלך פולניה המודח. מאריה היתה אשה משכילה, אך לא יפה, ולא משכה את לב בעלה, שהיה צעיר ממנה ב7 שנים. ל׳ נשא אותה בהיותו בן 15. נישואיו אלה גרמו להתערבותה של צרפת ב„מלחמת הירושה הפולנית״ ב1733—1735 (ע״ע פולניה, היסטוריה). אחרי שסטאניסלאו לשצ׳ינסקי גורש שנית מפולניה, נמסרה לו דוכסות לורן (ע״ע) ובמותו סופח חבל ארץ זה לצרפת.

היעדר התיאום בניהול מדיניות־החוץ הצרפתית השתקף ב„מלחמת הירושה האוסטרית״ וב„מלחמת שבע השנים״ (ע׳ ערכיהן). בזו האחרונה נחלה צרפת מפלות, כוחה ירד וב1772, בעת חלוקתה הראשונה של פולניה, לא הורגשה עוד השפעתה במרכז־אירופה.

במדיניות־הפנים התנהל מאבק גובר והולך בין המלוכה לבין ה„פארלאמנטים״ בשאלות פיסקאליות ודתיות, ויש הרואים את גירוש הישועים מצרפת (1762) כחלק ממנו. מאבק זה הסתיים בביטול הפארלאמנטים ב1771, ובכינון מערכת משפטית חדשה, שהיתה מושתתת על תכניות התי־קונים של ה„שאנסליה״ (chancelier, שר המשפטים) מופו (ע״ע). אולם תיקונים אלה נתקלו בהתנגדות מצד דעת הקהל, שראתה בפארלאמנטים מגן מפני האבסולוטיזם.

ל׳, שכונה בראשית שלטונו „האהוב מאד״ (Le Bien-Aimé), ושנסיון ההתנקשות בחייו בידי דאמין (Damiens), ב1757, עורר התרגשות כללית, איבד בהדרגה את אהדת העם, ולימים תלו בו את כל רעותיה של צרפת שלפני המה־פכה, ותיארוהו כנבער מדעת. לאמיתו של דבר זכה ל׳ בחי־נוך טוב, נחן באינטליגנציה גבוהה ובזכרון מצויין, ונוסף לזה היה גם יפה־תואר. ה„משטר הישן״ (ancien régime), שהביא לכשלונותיה של צרפת בתקופת מלכותו, היה במידה מכרעת פעלו של קודמו, והותאם במידה נוקשה־מדי לאישיותו של ל׳ XIV ולמבנה החברתי של צרפת בימיו. בינתיים חלו שינויים במבנה החברתי והחריפו הניגודים הפנימיים. המבנה הפיראמידאלי של השלטון היה טוב כל זמן שעמד בראשו מלך חרוץ, אך לא עלה בקנה אחד עם מלך נרפה כל׳ XV.

Duc de Luynes, *Mémoires . sur la cour de L. XV*, I-XVII, 1860–1865, *Correspondance de L. XV et du maréchal de Noailles*, I-II (éd C Rousset), 1865, H. Carré, *Le Règne de L. VX* (E. Lavisse, Histoire de France, t. VIII, 2), 1909, P Gaxotte, *Le Siècle de L. XV*, 1933⁹; P Richard, *La Vie privée de L XV*, 1954; G. P. Gooch, *L. XV, the Monarchy in Decline*, 1956, J. Levron, *Le Bien-Aimé*, 1965, H. Méthivier, *Le Siècle de L. XV*, 1966.

מ. יר.

(16) ל׳ XVI (1754—1793 ; מלך 1774—1792), נכדו של (15) ויורשו, מכיוון שאביו מת על־פני סבו. בעלותו למלוכה היה ל׳ בן 20, ולראשונה מאז אנרי IV לא נפתחה מלכות חדשה בתקופה של עוצרות. אולם ל׳ היה חסר נסיון ובטחון עצמי. נישואיו עם מרי־אנטואנט (ע״ע), בתה של הקיסרית ההאבסבורגית מאריה־תרזיה, היו במשך שנים מספר פורמ־ליים בלבד, בגלל מום גופני, עד שנותח. בניגוד לרוב קודמיו על כסא צרפת, לא היו לל׳ פילגשים, אך הוא היה נתון להשפעת אשתו. עניינו העיקרי היה במסגרות, בציד ובנגר־גרנות. ל׳ היה בעל מידות טובות. מוסריותו ורצונו הטוב בלטו בהשוואה לאורח־החיים שניהל קודמו, במיוחד בשנותיו האחרונות, ולפיכך עוררה עלייתו לשלטון תקוות גדולות בלב העם.

השרים שמינה היו ברובם מוכשרים, כגון ורז׳ן וסן־ז׳רמן (ע׳ ערכיהם), וכמה מהם שאפו לתיקונים, כגון טירגו ומלזרב שמינוים נתקבל בברכה בקרב אנשי תנועת־ההשכלה, וכן נקר וקלון (ע׳ ערכיהם). ואמנם הושגו השגים באירגון הצבא, וגם באירגון הצי, של׳ היה ממלכי צרפת המעטים שגילו עניין בו. צרפת זכתה שוב בהשפעה רבה באירופה, והתערבותה הצבאית לטובת המורדים האמריקנים הבטיחה את עצמאותה של אה״ב (ע״ע ארצות־הברית של אמריקה, עמ׳ 164).

במדיניות־הפנים היה חידוש פעולתם של הפארלאמנטים צעד שזכה בפופולאריות רבה. בין התיקונים האחרונים שנעשו

לפני 1789 היו ביטול העינויים בחקירת חשודים והחזרת הזכויות האזרחיות להוגנוטים. אולם הבעיה הדוחקת ביותר של צרפת היתה הבראת מצבה הכספי. פתרונה דרש, כפי שהבינו כמה משריו של ל׳, תיקונים חברתיים מעמיקים, ובכללם ביטול זכויות־יתר רבות של האצולה והכמורה, ושיתופם של מעמדות אלה בנשיאת הנטל הכספי של כלל האזרחים.

נסיונות התיקונים של טירגו ושל קאלון נתקלו בהתנגדות הפארלאמנטים. ל׳ היה חלש ולא נתן לשריו את התימוכין הדרושים להגשמת מדיניותם; בחצרו חזקה השפעת הראקציונרים מתנגדי התיקונים, וזו הביאה לפיטורי טירגו, קאלון ולוֹמני דה בריין (ע״ע), יורשו של קאלון. התנגדותה הגוברת של האצולה לקאלון אילצה את ל׳ לכנס ב1788 אסיפת־נכבדים, בתקווה להתגבר על התנגדות זו, אולם האסיפה לא קיבלה את תכנית קאלון, ונסיונו של לומני דה בריין להעבירה נכשל אף הוא. בדלית־ברירה הוחלט לכנס את „אסיפת־המעמדות״, שלא נתכנסה מאז 1614.

אסיפת־המעמדות נתכנסה בחודש מאי 1789, וכמעט מיד נתברר שאין המלך מסוגל כלל לכוון אותה לאפיק־התפתחות המוביל להקמת מלוכה חוקתית, מושתתת על ברית בין המלך לבין „המעמד השלישי״, נגד האצולה והכמורה. השפעתם של הראקציונרים בחצרו של ל׳, ובראשם אחיו הדוכס מַארטוּאַ (ע״ע שרל X) גברה. ל׳ ניסה להגן על זכויות־היתר של האצולה, ומצד שני, נכנע מדי פעם ללחץ המאורעות ואישר באי־רצון את „הכרזת זכויות האדם והאזרח״ (27.8.1789). כעבור זמן גם אישר את חוקת 1791. ל׳ התעלם מעצותיו של מירַבּוֹ (ע״ע), שביקש לפשר בין המלוכה לבין המהפכה, ואח״כ דחה את עצותיהם של המתונים, בהנהגת בארנאוו (Barnave), לנהוג לפי החוקה שנשבע לקיימה.

הפופולאריות של המלך ירדה גם בגלל העזרה שהעניק ל„מהגרים״. אנשי האצולה, ובראשם הדוכס מארטוּא עצמו, שברחו מצרפת וקיוו לחזור אליה עם דיכוי המהפכה בידי מעצמות זרות, וכן בגלל השמועות על קשריו עם המעצמות הללו במטרה להפיל את המשטר המהפכני. המשבר בא בעקבות נסיון הבריחה של ל׳ לחו״ל יחד עם משפחתו, נסיון שנסתיים בתפיסתו בווארן והחזרתו המבישה לפאריס (20/21.6.1791). הוא הושעה ממלכותו והוחזר לכסאו רק אחרי שנשבע אמונים לחוקת 1791. בספטמבר 1792 בוטלה המלוכה, ול׳ ומשפחתו נעצרו. כשנתגלו הוכחות על קשריו עם מדינות זרות נגד המהפכה, הוחלט להעמיד את „האזרח קאפֶה״, כפי שקראוהו, לדין. משפטו בפני ה„קוֹנוֶנסיוֹן״ (Convention) בדצמבר 1792 — ינואר 1793 היה במידה רבה צעד מכריע במאבק על השלטון בין הז׳ירוֹנדינים לבין הז׳קוֹבינים (ע׳ ערכיהם). ברוב של 683 קולות מתוך 721 נמצא ל׳ אשם בבגידה, ולמחרת (19.1.1793), הוחלט ברוב של קול אחד (361 נגד 360) להוציאו להורג. יומיים לאחר־מכן נערף.

וע״ע מהפכה צרפתית; צ ר פ ת, היסטוריה.

M de la Fuye, *L. XVI*, 1943, P. Girault de Coursac, *Le Roi stigmatisé*, 1950; J. Mazé, *L. XVI et Marie-Antoinette*, 1951; A. Leroy, *L. XVI, le roi malgré lui*, 1961.

מ. יר.

(17) ל׳ XVII (1785—1795), בנו של (16). נחשב למלך בעיני המלוכנים, לאחר שאביו הוצא להורג. ל׳ הוחזק בכלא ומת שם ב1795. הסודיות שאפפה את גורלו בחדשי־חייו האחרונים הצמיחה אגדות רבות, שלפיהן לא מת ל׳, אלא ברח מכלאו. המסתורין נוצל ע״י נוכלים רבים, שהתחזו כל׳ ותבעו לעצמם את כתר צרפת. המפורסם בין „הדופנים המדומים״ (faux dauphins) הללו היה קארל וילהלם נאוּנדוֹרף (מת 1845), שלצאצאיו היו תומכים בתביעתם לכתר עד למאה ה20. ספרות ענפה נכתבה על נושא זה, וב1905 נוסד ירחון מיוחד שעסק בה: Revue historique de la question L. XVII.

מ. יר.

(18) ל׳ XVIII (1755—1824; מלך מ1814), אחיו של (16). ביוני 1791, בעת נסיון הבריחה של ל׳ XVI שנסתיים בתפיסתו, ברח גם ל׳, בדרך אחרת, וקבע את מושבו בקובלנץ, שהפכה למרכז ה„מהגרים״, מתנגדי המהפכה. בטענה שאחיו המלך שבוי בידי המהפכנים, מינה ל׳ שגרירים, פירסם מינשרים וקרא להתערבות שליטי אירופה נגד המהפכה. פעולותיו אלה הכבידו מאד על מצבו של המלך. לאחר הוצאתו של ל׳ XVI להורג הכריז ל׳ על עצמו כעוצר, ובמותו של (17) נטל לעצמו את התואר מלך. למעשה בילה את 19 שנות „מלכותו״ הראשונות בנדודים במקומות־מקלט שונים — בורונה, במיטאו (היום ילגאווה שבלאטוויה), בווארשה, ולבסוף — באנגליה.

אחרי כניסת בעלות־הברית לפאריס, והדחתו של נאפוליון, חזר ל׳, ביזמת טַלרן (ע״ע) לצרפת (3.5.1814), אחרי שהבטיח להעניק לאומה חוקה. הוא חתם על חוזה־שלום עם בעלות־הברית, שלפיו חזרה צרפת לגבולותיה מ1792, וביוני 1814 גם העניק לארצו חוקה (Charte Constitutionelle). שובו של נאפוליון מאלבה, במארס 1815, אילץ את ל׳ לברוח מצרפת, אך הוא שב לאחר קרב וטרלו (ע״ע), הפעם, כפי שאמרו מתנגדיו, ב„קרון־המטען של המנצחים״. בחוזה־שלום שני, שחתם עם בעלות־הברית, ויתרה צרפת על חבל־הסאר ועל שטחים בסאוויה, וכן התחייבה לשלם כסף־ענושים. עתה החלה תקופה של ראקציה, אולם אחרי פיזור הפארלאמנט הראשון, שהיה מלוכני־קיצוני (1816), ומינויים של ארמאן־עמנואל רישליֶה (ע״ע) לראש־הממשלה ושל דקַז (ע״ע) לשר־המשטרה, החלה תקופה של ליבראליזאציה. רציחת בן־אחיו של ל׳, הדוכס מברי (ע״ע), בידי מתנקש ב1820, ומינויו של ויֶלֶל (ע״ע) לראש־הממשלה ב1822, סימלו את שובה של הראקציה. הדוכס מארטוּא (אח״כ שרל X, ע״ע) נטל יותר־ויותר חלק בשלטון, ואילו השפעתו של ל׳ על ענייני המדינה הלכה ופחתה.

בימי ל׳ חל שיפור ניכר בניהול ענייני הכספים של צרפת והחלו להתגבש מוסדות פארלאמנטאריים. כן חלה התעוררות אינטלקטואלית והופיעו כתבי־עת חשובים. בזמנו נמשכה פעילותו הספרותית של שָטוֹבּריאן (ע״ע), שהיה שר־החוץ ב1822—1824, והחלה פעילותו הספרותית של לַמַרטִן (ע״ע).

ל׳ היה משכיל, שנון, בעל זכרון מצויין, אך רודף נשים וכבוד, ולא היה מעורר חיבה אליו, בשל אישיותו הקרה והמסובכת. במותו עלה אחיו, שארל X למלוכה.

J. Lucas-Dubreton, *L. XVIII*, 1925; P. de la Gorce, *L. XVIII*, 1926; J. Bertallt, *La Vie aventureuse de L XVIII*, 1949.

מ. יר.

לוּאִי־פִּילִיפּ I — Louis-Philippe Ier — (1773—1850), מלך הצרפתים (1830—1848). ל״פ היה בנו של פיליפ־אגאליטה (ע״ע אורלאן, דכסים) ונתחנך ע״י הסופרת־המחנכת פֶליסיטה דה זַ׳נְליס (ע״ע). בשנים הראשונות

לואי־פיליפ I

למהפכה הצרפתית הצט־רף גם ל״פ, כאביו, לזרם המהפכני־ז׳אקוביני והשתתף כגנראל בקרבות ואלמי וז׳מאפ (1792). כ־עזרו של גנרל דימוריה (ע״ע) החשד גם ל״פ במזימה להפיל את המשטר הרפובליקני, ונאלץ לברוח ולחפש מקלט בנכר, אבל לא שיתף פעולה עם המהגרים המלוכניים שפעלו בחו״ל נגד צרפת המהפכנית. אחרי שאביו הוצא להורג (1793), נהיה ל״פ לדוכס אורלאן, ובכך הפך לנושא תקותה של מפלגת האורלאניסטים. ברם, הוא סירב לראות עצמו כמועמד לכסא המלוכה והעדיף לגלות לאה״ב, לפי שהממשלה המהפכנית עצרה את אמו ואחיו והתנתה את שיחרורם בהתרחקותו של ל״פ מצרפת.

כשנודע לו על „הפיכת בְּרימר״ (1799) החליט ל״פ לשוב לאירופה, אולם בהגיעו לאנגליה נוכח לדעת כי שלטונו של נאפוליון היה מבוסס היטב ואין סיכוי לכל התערבות. באנגליה התפייס עם חוגי המלוכנים ועם „הענף הבכור״ של משפחת הבורבונים וב1809 נשא לאשה את מריה־אמליה בתו של פרדינאנדו מנאפולי לבית בורבון. רק ב1814, לאחר מפלתו של נאפוליון, חזר ל״פ לצרפת יחד עם לואי XVIII. בתקופת „מאת הימים״ ברח ל״פ לאנגליה וחזר משם לאחר מפלתו הסופית של נאפוליון. עמדתו הפשרנית ואהדתו המוצהרת לכמה תמורות חברתיות, גרמו להחשדתו בעיני חצר המלוכה, והוא נאלץ לצאת מחדש לאנגליה למעין גלות סמויה של שנתיים (1815—1817). כששב לפאריס ב1817, הופיע כאיש־אופוזיציה מתון, המקורב לחוגי הליבראלים. רבים — כפי הנראה גם הוא עצמו — ראו בו מועמד מתאים לכס המלוכה, בגלל המיזוג האידֵאלי שבו של לגיטימיות והשקפות דמוקראטיות.

עם פרוץ המרד ביולי 1830, ביקשו המורדים להקים רפובליקה, אבל המנהיגים הבורגניים מיהרו להציע את המלוכה לל״פ, שהיה מקובל על החוגים העממיים. בתחילה נתמנה לעוצר־הממלכה (lieutenant-général du royaume) וב7 באוגוסט הוכרז ל„מלך הצרפתים״ (ולא „מלך צרפת״ כקודמיו), ובכך כאילו המשיך את מסרתו של נאפוליון „קיסר הצרפתים״, עם האסוציאציות הדמוקראטיות שנכרכו בכינוי זה. בעלותו לכס המלוכה, השתדל ל״פ להתאים את מנהגי החצר לטעמו של העם, אבל מדיניות הפנים והחוץ נשארה על טהרת הקו של המעמד הבינוני. שלטון הנכבדים, המבוסס על „המשמר הלאומי״, המדיניות של שמירה על השלום בכל מחיר, ובעיקר סיסמתו של השר גיזו (ע״ע): „התעשרו!״, היו למורת רוחם של לוחמי הבאריקאדות, הרפובליקנים והבונאפארטיסטים. ל״פ התאמץ לפייס את דעת הקיצוניים, ועם זאת לנהל מדיניות מתונה של סדר ושקט. השנים הראשונות של מלכותו הצטיינו בחוסר־יציבות פוליטית ובהתנקשויות תכופות מצד אנשי השמאל. הקטלנית ביניהן היתה זו של הקורסיקני פיאסקי, שהרגה 40 נפש מפמליית המלך ובניו ביולי 1835. ל״פ חפץ אמנם לשלוט, ולא רק למלוך, אך נכנע לנסיבות ומינה שרים מקרב ההנהגה הבורגנית, לראשונה ליבראלים, כגון לאפיט, ולאחר־מכן שמרנים יותר, כגון פריה, מולה, תיר (ע״ע) וגיזו. שמרנותו של ל״פ ושאיפתו לשמור בכל מחיר על כסאו, להיטותו הרבה לצבור נכסים והתנגדותו לשינוי משטר הבחירות, עוררו את התנגדות השמאל והמעמדות הבינוניים, שהוא התיימר להיות „נציגם״. הביקורת הפנימית החריפה והלכה והמשטר נראה צר־אופק וקופא על שמריו. האופוזיציה הגוברת למשטרו דחפה אותו להתקרב במדיניות החוץ שלו דווקא לבתי־המלוכה השמרניים של אירופה, והודות להקפדתו על עקרונות המתינות והרגעת הרוחות, הצליח ל״פ לקיים יחסים תקינים עם אנגליה, אוסטריה וספרד. אולם דבקותו בעקרונות שמרניים היא שהביאה לבסוף להפלתו. התעלמותו מדעת הקהל, שדרשה את עקירת השחיתות שפשטה בקרב נציגי השלטון, סירובו לשנות את שיטת הייצוג בפארלאמנט, והקשיים הכלכליים משנת 1846 ואילך, החריפו את הביקורת הכללית. ההתנגדות למשטר, שטופחה ב„מבצע המשתאות״ — מסיבות פוליטיות מוסוות — הצמיחה לבסוף את מהפכת פברואר 1848. נוכח גל ההתקוממויות נאלץ ל״פ לוותר על כתרו לטובת בכור נכדיו, אבל ההמון הפאריסאי לא שקט עד שהוקמה ממשלה זמנית רפובליקנית. ל״פ ומשפחתו יצאו מפאריס ובסכנת נפשות הצליחו להימלט לאנגליה, שם מת כעבור שנתיים.

ל״פ היה אדם נבון, טוב־לב ומשכיל, שנהג להעלות על הכתב את זכרונותיו מתקופות שונות, ומאוחר־יותר הם גם נדפסו כ„יומנים״.

אל היהודים התייחס ל״פ בהבנה ואף קיבלם לסביבתו ושיבח את האמאנציפאציה. אחד החוקים הראשונים אחרי עלייתו לכס המלוכה העניק גם לרבנים את הזכות לקבל משכורת מאוצר המדינה, כמו כהני־הדת הנוצריים. כשסירבו שלטונות הקאנטון באזל להתיר ליהודי צרפתי להתיישב בתחומו, נותקו בצו מלכותי היחסים הקונסולריים עם הקאנטון. בעובדה שהמלך קיבל יהודים לסביבתו היה משום חידוש גדול בתולדות צרפת. וע״ע צרפת, היסטוריה.

A. L. Imbert de Saint-Amand, *La Jeunesse de L.-Ph. et de Marie-Amélie*, 1894; R Recouly, *L.-Ph., Roi des Français*, 1930, A. Zévaès, *La Chute de L.-Ph*, 1930; P. de La Gorce, *L.-Ph, 1830–1848*, 1931; J. Bertaut, *Le Roi bourgeois: L.-Ph. intime*, 1936; J Lucas-Dubreton, *L.-Ph*, 1938; A. de Stoeckl, *King of the French*, 1953; T. E. B. Howarth, *Citizen-King*, 1961; M. Castillon du Perron, *L.-Ph. et la Révolution française*, I-II, 1963, P. H Beik, *L.-Ph. and the July Monarchy*, 1965.

מ. ק.

לוּאִי, פְּיֶר — Pierre Louys — (1870, גנט — 1925, פאריס), משורר וסופר צרפתי. שיריו הראשונים של ל׳ פורסמו בכתב־העת La Conque, שהוא ייסד ב1891, ואשר בו השתתפו, בין היתר, א. ז׳יד (ע״ע), ס. מַלַרְמֶה (ע״ע), ופ. וַלרי (ע״ע). את מקור השראתו העיקרי מצא בעולם היווני הקדום. ב1894 פירסם את ספר השירים בפרוזה Les Chansons de Bilitis („שירי בילִיטיס״ [שהוצג כתרגום משיריה של משוררת יוונית, בת־זמנה של סאפפו]); הנושא הוא אהבה לסבית. דְבּיסי (ע״ע) חיבר מוסיקה לכמה משירים אלה. הידועים מבין הרומאנים של ל׳ הם Aphrodite („אפרודיטי״), 1896, הדן בחיים באלכסנדריה בתחילת הנצרות, וLa Femme et le pantin („האשה והבובה״), 1898. מבין קבצי סיפוריו הקצרים יש להזכיר את Archipel („ארכיפלאגוס״), 1906. ספריו הם שיר תהילה ליפי הגוף,

ברוח האסתטיקה היוונית הקדומה, ולתענוגות החושים. אולם למרות ההעזה היחסית שבנושאים, אין בספריו וולגא־ריות. לשון שירתו עשירה, הארמונית, דקאדנטית במקצת. יומנו של ל׳ יצא לאור ב1926. כל כתביו פורסמו ב13 כרכים, 1929/31; כל שיריו — ב2 כרכים, 1945.

E. Gaubert, *P. L.* (*Les célébrités d'aujourd'hui*), *1904*; R. Cardinne-Petit, *P. L. inconnu*, 1948; Cl. Farrère, *Mon ami P. L.*, 1953

ש. וי.

לואִיזֶה — Luise — (1776—1810), מלכת פרוסיה, בתו של הדוכס קארל ממקלנבורג־שטרליץ, מ1793 אשתו של מי שהיה אח״כ פרידריך וילהלם III (ע״ע), מלך פרוסיה. חינניותה הרבה חיבבה אותה על הבריות והיא היתה מעורה בחיי התרבות והספרות בזמנה. השפעתה על בעלה היתה גדולה והיא עודדה אותו להלחם בנאפוליון. אחרי מפלת פרוסיה בקרבות יֶנה (ע״ע) ואָוּארשטט, נפגשה עם נאפוליון בטילזיט (1807) וניסתה לשוא לרכך את יחסו אל ארצה. זכר המלכה ל׳, שמתה בגיל צעיר, נשמר בהערצה בלב העם הגרמני.

P. Bailleu, *Konigin L.*, 1926[3].

לואִיזְוִיל (Louisville), עיר בצפון מדינת קנטאקי שבא־אה״ב, כ150 ק״מ מדרום־מערב לסינסינטי; 402,000 תוש׳ (1965). בל׳ רבה כ630,000 תוש׳. ל׳ יושבת על הגדה השמאלית (הדרומית) של הנהר אוהאיו, בגובה 130—150 מ׳ מעל פני־הים. העיר משתרעת לאורך כ10 ק״מ בעמק הנהר, שהוא כאן צר ומפותל, ומתפשטת גם במעלה הגבעות. הנהר אוהאיו מהווה גבול בין מדינות קנטאקי ואינדיאנה ופרבריה הצפוניים של ל׳ נמצאים בתחום מדינה זו האחרו־נה. ל׳, הגדולה בערי קנטאקי, היא מרכז של תעשיה, מסחר, תחבורה ותרבות. התעשיה בל׳ ובסביבתה רבה ומגוונת, ובה מועסקים כ⅓ מהעובדים בעיר. ענפי ייצור רבים עוסקים בעיבוד התוצרת החקלאית של הסביבה (טחנות־קמח, בתי־מטבחיים, בתי־חרושת לשימורי־בשר, ירקות ופי־רות, משקאות אלכוהוליים ועוד). כן מייצרת ל׳ מכונות, ציוד תעשייתי, חלקי מכוניות, מכשירי חשמל, נשק וציוד צבאי, כימיקאלים ומוצרי אלומיניום, מוצרי עץ, עור וטא־באק. העיר ידועה גם בהוצאות הספרים שבה. ל׳ משמשת מרכז מסחרי ראשי למדינת קנטאקי ולאיזור רחב בדרום מדינות אינדיאנה ואילינוי. נפגשות בה כמה מס״ב ראשיות, ומצויים בה בתי־מלאכה גדולים לרכבות. ל׳ היא גם צומת כבישים חשובים, ובנמלה על האוהאיו תנועת מטענים גדולה.

בל׳ אוניברסיטה גדולה, מהוותיקות באה״ב (נוסדה ב1798), וכן כמה בתי־ספר מקצועיים גבוהים ובתי־מדרש לכמרים. בה מושב הגמון קאתולי.

לואיזוויל: מראה כללי

ראשיתה של העיר ביישוב שהוקם על אי קטן בתוך הנהר אוהאיו ב1778. שנה אח״כ החלה ההתיישבות על הגדה השמאלית, והיישוב נקרא על־שם לואי XVI, מלך צרפת, על סיועו לאה״ב במלחמת השחרור שלה. ל׳ נעשתה במהרה למרכז מסחר ותחבורה ליישובים חקלאיים שקמו בסביבתה. ב1828 הוכרה כעיר. התפתחותה העיקרית חלה במחצית השניה של המאה ה19 לאחר שחוברה לרשת מסה״ב (1851). אוכלוסייתה הוכפלה מאז תחילת המאה ה20. כ20% מהתו־שבים כושים. בסביבתה מחנות צבא גדולים, וקרוב לה פורט נוֹכּס, שבו נשמרות רזרוות הזהב של אה״ב.

יהודים התיישבו בל׳ בשנות השלושים של המאה ה19, וב1843 הוקם בה בית־הכנסת הראשון במדינת קנטאקי. השופט ברנדיס (ע״ע) נולד בל׳. ב1966 נאמד מספר היהו־דים בל׳ בקרוב ל9,000 נפש.

מ. כר.

לואִיזְיָנָה (Louisiana; בר״ת .La), מדינה בדרום אה״ב, לחוף מפרץ מכסיקו, ממערב לנהר מיסיסיפי ומ־סביב לשפכו; שטחה 125,675 קמ״ר ובה 3,587,000 תוש׳ (אומדן 1966). היא גובלת במדינות טכּסאס — במערב, אַרקאנסו — בצפון, ומיסיסיפי — במזרח.

ל׳ היא מהנמוכות והשטוחות שבמדינות אה״ב. מחציתה הדרומית מישורית ומתנשאת רק מטרים מעטים מעל לים. מצויים בה שטחים נרחבים המכוסים ביצות או המוצפים ע״י הים בעת גיאותו ובשעת סערות. ניו־אורלינז (ע״ע), הגדולה בערי ל׳, יושבת בגובה 1.5 מ׳ מעל פני־הים ומוגנת ע״י רשת סוללות נרחבת. צפון־מערב ל׳ הוא ארץ גבעות המגיעות לגובה 130 מ׳. אקלימה של ל׳ סוּבּ־טרוֹפּי, ושכי־חות בה סערות הוריקאן קטלניות. עולם החי כולל מינים מגוונים של בעלי־כנף.

מבחינת התבליט נחלקת ל׳ לשני איזורים: האיזור הרם (Upland) ואיזור הדלתה.

ה א י ז ו ר ה ר ם נמצא בחלק הצפוני־מערבי של המדי־נה, אך כמה טורי גבעות מצויים גם מדרום לו, בעיקר במערב, ובדרום־המזרח. במקום שאינן מיוערות, מכוסות הגבעות שיחי loblolly (Gordonia Lasianthus); ביערות מצויים בעיקר אורנים קצרי־עלים, המנוצלים לבניין ולת־עשיית הנייר. האדמה, בעמקים הרחבים שבין הגבעות ובמי־שור הגלי המקיף אותן, דלה מבחינה חקלאית, והיא עפ״ר אדמת טין כבדה או אדמה חולית.

א י ז ו ר ה ד ל ת ה ו ה ח ו ף תופס את יתרת שטח המדי־נה. הוא כולל את העמק הרחב שממערב למיסיסיפי, את הדלתה ואת מישור החוף. האדמה אדמת־סחף שהובאה ע״י הנהר, ומרחיבה בהדרגה את שטח המדינה לתוך מפרץ מכסיקו. האיזור שטוח, אך חוצים אותו גבנונים שנוצרו ע״י מדרגות ואפיקים של נחלים קדומים. הוא שופע ביצות ונחלים קטנים (הקרויים בדרום אה״ב bayou). הנהרות העיקריים הם המיסיסיפי (ע״ע) במזרח, נהר סיבּין (Sabine) במערב, והנהר האדום (Red River), החוצה את המדינה באלכסון מצפון־מערב לדרום־מזרח, ומשתפך למיסיסיפי. כ⅔ מתושבי ל׳ הם בני הגזע הלבן, כ6,000 — אַסייתים, והשאר — כושים. קיימת זרימת אוכלוסין מהכפרים לערים, שבהן ישבו ב1960 63.3% מהתושבים (54.8% — ב1950).

bayou (נחל קטן) בדרום לואיזיאנה

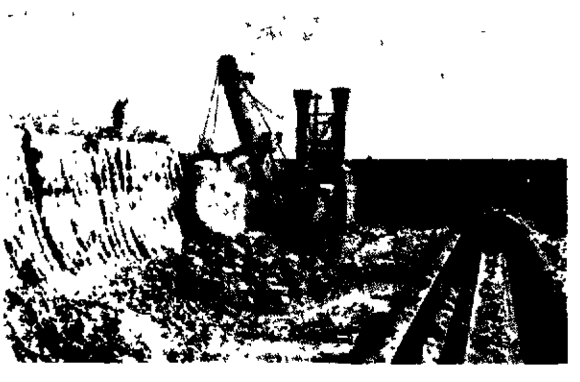
ישנה גם הגירה למדינות הצפון. הערים החשובות: ניו־אורלינז (ע"ע), שריבפורט בצפון־מערב המדינה, ובטון רוז' (ע"ע, גם בכרך המילואים), בירת ל'.

ר. ג'. ג. – מ. בר.

כ ל כ ל ה. ל' שהיתה חקלאית בעיקרה עד מלה"ע II, הפכה מאז למדינה שהתעשיה תופסת בה מקום ראשון. מספר העובדים ב ח ק ל א ו ת ירד מ200,000 בשנות ה40 עד לפחות מ150,000 בשנות ה60. מכלל 75,000 החוות שבל' 57% הן חוות ששטחן הוא קטן מ200 דונם. הגידולים העיקריים (1965): קנה־סוכר — 7.2 מיליון טון; אורז — 850,000 טון; תירס — 350,000 טון; חיטה — 180,000 טון; באטאטות — 163,000 טון; כותנה — 150,000 טון. מספר ב ע ל י ־ ה ח י י ם גם הוא בירידה, ובאמצע שנות ה60 נמנו בל' כ2 מיליון ראש בקר (כ225,000 פרות חולבות), וכ250,000 חזירים. באיזור הדלתה מגדלים חיות־פרווה, נוטריות ודומיהן. ה ד י ג מפותח מאד ול' מספקת חלק גדול ממזון־הים (סרטנים, צדפות וכו') שנצרך באה"ב. כ56% מכלל שטח ל' מיוערים ואקלימה הוא אחד הטובים בעולם לגידול עץ האורן. מאז מלה"ע II שולש ניצול העץ למטרות תעשייתיות.

ת ע ש י ה. כ150,000 איש בל' מועסקים בתעשיה, שענפיה העיקריים הם אלה הקשורים בהפקת נפט ומוצריו, ייצור כימיקאלים ואלומיניום, עיבוד עצים ועיבוד אורז וכותנה. איזורי התעשיה העיקריים הם בסביבות בטון רוז', שם מצויים בתי־זיקוק ותעשיית האלומיניום, ניו־אורלינז וליק־צ'ארלז.

תעשיית ה מ כ ר ו ת. למעלה מ10% מכלל המחצבים באה"ב מופקים בל'. עיקר עשרה הוא ב נ פ ט, ובהפקתו היא

כריית גפרית בלואיזיאנה סרט נע (מימין) מסיע את מחצבי הגפרית עד להטענתם בספינות על נהר מיסיסיפי

שניה רק לטכסאס. בשנות ה30 הופקו 23 מיליון חביות וב1965 כ600 מיליון חביות, שהן כ81 מיליון טון. מכרות ה ג פ ר י ת שבל' הם מהגדולים שבאה"ב, וב1965 הגיעה התפוקה ל2.71 מיליון טון, לעומת כמיליון טון בשנות ה40. ל' היא הראשונה באה"ב בהפקת מלח — 4.5 מיליון טון (2 מיליון טון בשנות ה40), המשמש בעיקר לתעשיה הכימית.

ת ח ב ו ר ה. בל' כ78,000 ק"מ דרכים ראשיות, ו9,600 ק"מ מס"ב. רבה חשיבותם של דרכי־המים להובלה ולתחבורה, ונמל ניו־אורלינז משמש מוצא לעמק המיסיסיפי כולו. הנמל מטפל בכ10 מיליון טון סחורות לשנה. נמלים אחרים שחשיבותם עולה: בטון רוז', ליק־צ'ארלז ומורגן־סיטי. בל' כ150 שדות תעופה ונחיתה.

י. הס

מ מ ש ל. בראש מדינת ל' עומד מושל, הנבחר אחת ל4 שנים ואשר אסור לו להיבחר לתקופת כהונה שניה מיד אחרי הראשונה. הגוף המחוקק כולל סנאט בן 39 חברים, ובית־נבחרים בן 105 חברים, הנבחרים אחת ל4 שנים. לבית המשפט העליון 7 חברים. הממשל נתון מזה שנים רבות בידי המפלגה הדמוקראטית, הדוגלת בהפרדה גזעית. אך ההפרדה אינה כה נוקשה כמו במדינות „דרומיות" אחרות ונראים סימנים ל„אינטגראציה". בשל תיעושה המתקדם של המדינה דרושות ידים עובדות והמחסור בעובדים משתקף בהרחבה איטית של זכויותיהם המדיניות של הכושים.

ח י נ ו ך. בל' קיים חינוך חובה לגילאים 7 עד 15. בשנת 1964/65 למדו 487,000 ילדים ב937 בתי־ספר ללבנים. ב527 בתי־ספר לכושים למדו 319,000 תלמידים. בל' 5 אוניברסיטאות, מהן 2 לכושים. הידועות בהן הן האוניברסיטה של ל' בבטון רוז' (כ17,600 תלמידים), ואוניברסיטת טיולין (Tulane), בניו־אורלינז (כ6,000 תלמידים). באוניברסיטאות לכושים — כ6,500 תלמידים. הפרדת החינוך לגזעים מתבטלת בהדרגה.

מ.

ה י ס ט ו ר י ה. בשם ל' נודע במאות ה17—18 שטח ענקי, שכלל את כל אגן הנהרות מיסיסיפי—מיזורי, מקאנאדה בצפון ועד למפרץ מכסיקו בדרום. מגלים ספרדים עברו אמנם בדרומו כבר במאה ה16, אך הספרדים לא תבעו זכריות. ב1682 הגיע לשפך המיסיסיפי הצרפתי לה סל (ע"ע), שחלם על הקמת „צרפת חדשה" בכל אגן הנהר, הכריז על השטח כעל מושבה צרפתית וקרא לו ל', על שם המלך לואי XIV.

ב1718 נוסדה ניו־אורלינז (היא Nouvelle Orléans — „אורלאן החדשה") במרחק כ150 ק"מ משפך המיסיסיפי, במקום בו הבטיחה קרבתו של נחל סן ז'אן (Bayou Saint-Jean, היום St. John) תחבורה עם אגם פונשארטרן (Pontchartrain). הוקמו מספר ישובים צרפתיים לאורך המיסיסיפי ויובליו הרבים. המתיישבים העבידו עבדים כושים במטעי אינדיגו וקנה־סוכר ועסקו בציד.

תסותה של צרפת על ל' הגיעה לקיצה ב1763, עם תבוסתה ב„מלחמת שבע השנים". הבריטים השתלטו על כל השטח שממזרח למיסיסיפי, והספרדים — על השטחים ממערבו של הנהר ועל „אי ניו־אורלינז".

לאיזור ל' הגיעו ספרדים מועטים, מלבד מעט מבני האיים הקאנאריים דוברי־ספרדית. לעומת זה התיישבו בל' בין 1760 ו1790 כ4,000 „אקאדים" צרפתים, שגורשו מנובה־סקוטיה (ששמה הקודם היה אקאדיה) בידי האנגלים.

ב1800 החזירה ספרד לצרפת את השטחים שממערב למי־סיסיפי, אולם ב1803 רכשה אה"ב מצרפת את כל ל'־רבתי (ע"ע אמריקה, עמ' 199 ; ארצות־הברית של אמריקה, עמ' 168) במחיר 15 מיליון דולר במסגרת „קניית ל'" (L. Purchase). השטח העצום שנרכש כלול כיום ב13 מדינות באה"ב. ב1812 נתקבלה מ ד י נ ת ל' כמדינה ה18 של אה"ב, ומאז משמש השם ל' לה בלבד. ניו־אורלינז היתה בירת ל' 1812—1849, ולידה הובסו הבריטים ע"י א. ג'קסון (ע"ע) ב1812. העיר גדלה במהירות עם הרחבת המסחר, וב1840 היתה העיר הרביעית בגדלה באה"ב.

יישובו של „האיזור הרם" התקדם אף הוא במהירות, לאחר שב1835 גורשו משם האינדיאנים משבט קאדו (Caddo) לשטח שמצפון־מערב לל', ולאחר שפונה הנהר האדום מסבך העצים השטים, שהיו עד אז למכשול לשיט.

מלחמת אה"ב־מכסיקו ב1846—1848 נתנה דחיפה נוספת לגידולה של ל'. היסוד הצרפתי בל' היה כה חזק, שחוקת המדינה התירה את השימוש בשפה הצרפתית בבית־הנבחרים של המדינה, ובעשרות השנים הראשונות לקיומה עמד הניגוד בין דוברי האנגלית לבין דוברי הצרפתית במרכז החיים הפוליטיים המקומיים. רק בעיית העבדות הפכה את בעיית הלשון למשנית בשנות ה50 של המאה ה19. ב1861 פרשה ל' מאה"ב והצטרפה לקונפדראציה של מדינות „הדרום" וב1862 נכבשה ניו־אורלינז בידי כוחות „הצפון". ב1864 באה המדינה כולה בשלטון הפדראלי. רק ב1868 חזרה ל' ונתקבלה כמדינה חברה באה"ב.

בסוף המאה ה19 הפכה ל' לאחד ממרכזי ה„קיו־קְלַכּס־קְלַן" (ע"ע), ואחרי שהוחזר לה מעמד של מדינה, נשללה בהדרגה מהכושים שבה זכות הבחירה (ע"ע ארצות־הברית של אמריקה, כושים [כרך המילואים]). ב1928 נהיה היואי לונג למושל ל', והשליט בה מעין רודנות משפחתית שהחזיקה מעמד עד תחילת שנות ה50.

גם כיום עדיין ניכר בל' רישומו של עברה הצרפתי. בשל מציאותם של ה„קראולים", שהם צאצאי העירונים הצרפתיים, וה„קֵיג'וּנים" (Cajuns — סירוס השם — Acadians) נשמעת עדיין הלשון הצרפתית ברבים מחלקי המדינה. רבים מהמחוזות המינהליים הם בעלי שמות צרפתיים, ועצם המושג „מחוז" קרוי Parish (שמקורו צרפתי, ואילו באנגלית הוראתו תחום־שיפוט דתי בלבד) במקום County, כנהוג ביתר מדינות אה"ב. בניו־אורלינז נשתמר הרובע הצרפתי העתיק, הנקרא עדיין Vieux Carré.

Federal Writers' Project, *L., A Guide to the State*, 1941, H. T. Kane, *Deep Delta Country*, 1944; G. W. McGinty, *A History of L.*, 1951[2]; Federal Writers' Project, *New Orleans City Guide*, 1952; T. L. Smith – H. L. Hitt, *The People of L.*, 1952; E. A. Davis, *L., the Pelican State*, 1959.

ה. ג'. ב. – אה. א.

יהודים נודעו בל' מ1719, אך מספרם היה מועט במשך כל המאה ה18 בשל מגבלות דתיות. ב1802 התיישב בניו־אורלינז יהודה טורו (ע"ע). אחרי סיפוח ל' לארה"ב גדל מספר היהודים בהדרגה וב1828 הוקמה הקהילה הראשונה „שערי חסד", בניו־אורלינז (ע"ע) עם 12 חברים. כ200 יהודים מבני ל' נלחמו בצד מדינות ה„דרום" במלחמת־האזרחים, ושלושה יהודים הגיעו למשרות רמות בשרות המדינה: יהודה בנג'מין (ע"ע), מראשי המדינאים של ה„דרום", מיכאל האהן (Hahn), שהיה סנאטור ומושל ל' באמצע המאה ה19 ובנימין ג'ונאס (Jonas), שהיה סנאטור מטעם ל', 1879—1885. ב1881 נעשה בל' נסיון להקמת מושבה חקלאית של מהגרים מרוסיה, אך היא נהרסה ע"י שטפון נהר מיסיסיפי. ב1919 ניסה אפרים ליסיצקי (ע"ע) להקים רשת חינוך עברית בל'. באמצע שנות ה60 נאמד מספר היהודים בל' ב16,000, רובם בניו־אורלינז, ומיעוטם בשריופורט (כ2,400), בבטון־רוז' ובערים קטנות אחדות.

J. L. Blau – S. W. Baron, *The Jews of the U. S.*, 1963.

ח. ר. ר.

לוּאִינִי, בֶּרְנַרְדִינוֹ — Bernardino Luini — (1480?, לואינו[?] — 1532, מילאנו), צייר איטלקי. על תולדותיו של ל' לא ידוע כמעט דבר. יצירותיו הרבות מעטרות כנסיות, מנזרים וארמונות בלומבארדיה, וחלקן הועבר למוזיאונים, בפירנצה, לונדון, פאריס וברלין. הוא פעל, כנראה, משנת 1507, שבה צייר את „המאדונה ובנה בלוויית קדושים" (במוזיאון ז'אקמאר־אנדרה, פאריס), ואילו המפקפקים באותנטיות של תמונה זו קובעים כיצירתו הראשונה את הפרסקו הקטן והנאה של „המאדונה ובנה" בכנסיית המנזר קיאראוואלה (Chiaravalle), משנת 1512. בסיגנונו המוקדם ניכרות השפעות אמני לומבארדיה, שפעלו בסוף המאה ה15 ובהתחלת המאה ה16, איל בֵּרגוֹניוֹנה, אנדרֵיאה סולאריו, בְּרַמַנְטינוֹ (ע"ע), ועוד. מאוחר יותר מורגשת, בייחוד בציורי המזבח שלו, השפעת לאונארדו דה וינצ'י (ע"ע), אותה מהל ל' בפיאֶטיזם שטחי וסנטימנטאלי ובנאיוויות כמעט וולגארית. ל' נשאר אֶקלֶקטי בסיגנונו גם ביצירתו המאוחרת. בציורי־הפרסקו ובתמונות־המזבח נשאר קשור לנוסח הסיפורי הבהיר, התמים, השלו, המגושם במקצת, השואב את השראתו מאמני איטליה הצפונית, וביניהם גאוּדנציו פֶּרַרִי (ע"ע). מבין ציורי־הפרסקו הרבים שצייר ראויים לציון: המחזורים האילוסטראטיוויים הגדולים על נושאי התנ"ך, בעיקר על חיי משה, על חיי קדושים ועל נושאים מיתולוגיים, המכסים את קירות הוילה פֶּלוּקה שבסביבות מוֹנצה (ע"ע), הפרסקות שבכנסיות סארוֹנוֹ ולוּגאנוֹ (הפרסקו „הצליבה"), וכן בכנסיית „מאוּריציוס הקדוש" וכנסיות רבות אחרות במילאנו. ל' זכה בדורו בפופולאריות רבה, שנתחדשה בראשית המאה ה20, אך שקעה שוב לאחר מכן.

L. Beltrami, *L. 1512–1532*, 1911; A. Ottino della Chiesa, *B. L.*, 1960.

א. רו.

לוּאִיס, ג'וֹן לֶוֶלִין — John Llewellyn Lewis — (נר' 1880, לוקאס [אָיוֹבה]), מנהיג פועלים אמריקני, בן למשפחת כורים וֶלשים. ל' לא השלים את לימודיו בבי"ס יסודי, התחיל לעבוד ככורה ובגיל צעיר פנה לעסקנות באיגוד המקצועי (1906). הוא נתגלה כבעל מוח חריף, מהיר־תפיסה ומחונן בכושר מנהיגות. תכונות אלה זיכוהו בהערצת פועלי המכרות, שבחרוהו ב1920 ליושב־ראש איגוד הכורים. בתפקיד זה החזיק ל' עד לפרישתו ב1960. ב1935 החל לסייע בהקמת איגודים מקצועיים תעשייתיים, לעובדים מקצועיים ושאינם מקצועיים, לפי ענפי התעשיה. ב1936 פרש מ„הפדראציה האמריקנית של הפועלים" (A.F.L.) והיה ממקימי „קונגרס האירגונים התעשייתיים" (C.I.O.; ע"ע ארצות־הברית של אמריקה, עמ' 189) ונשיאו הראשון. הוא התפטר ב1940 מנשיאות ה.C.I.O ושנתיים אח"כ הוציא את איגוד

הכורים מאירגון זה. ל׳ היה מתומכי הנשיא רוזוולט (ע״ע) ב1932 וב1936, אך ב1940 תמך ברפובליקנים. יחסיו עם מנהיגי שתי הסתדרויות העובדים נעשו מתוחים בשנות מלה״ע II, מכיוון שגם בתקופת המלחמה לא ויתר ל׳ על תביעות קיצוניות למען הכורים.

S. D. Alinsky, *J. L. L., an Unauthorized Biography*, 1949

לואיס, גִילְבֶּרְט נְיוּטוֹן — Gilbert Newton Lewis — (1875, וימות [מסצ'וסטס] — 1946, בארקלי [קאליפורניה]), כימאי אמריקני. למד באוניברסיטאות נבראסקה והארווארד והיה תלמידו של ת. ריצ'רדז (ע״ע). אחרי כן השתלם בלַיפציג ובגטינגן שבגרמניה. לאחר שפעל כמרצה וכפרופסור במכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס, שימש מ1912 ואילך פרופסור ודיקן הפקולטה לכימיה באוניברסיטת בארקלי שבקאליפורניה. ל׳ הצטיין כחוקר בענפי הכימיה העיונית והשימושית כאחד, ובעיקר גדולה תרומתו לתרמו־דינמיקה (ע״ע) ולאלקטרוכימיה (ע״ע). בתרמודינאמיקה פיתח ל׳ שתי פונקציות חשובות, fugacity ואקטיוויות, המאפשרות חישוב וטיפול תרמודינאמי במערכות ממשיות.

בשנת 1916 הציע ל׳ דגם סטאטי לאטום והסבר לערכיות היסודות הכימיים ולסדורם במערכה המחזורית (ע״ע יסודות כימיים). דגם זה היה מבוסס על הנחת־יסוד מוטעית, והיא, שהאלקטרונים באטום מסודרים סביב הגרעין החיובי בקלי־פות בעלות צורת קוביה. אולם למרות שלא היה לדגם זה ביסוס פיסיקאלי, ואף שלא היה בו הסבר לכל התרכובות הכימיות, גדולה חשיבותו של ל׳ בכך שהוא הטעים את תפקיד שיתוף זוגות האלקטרונים ביצירת הקשר הכימי. מסקנה חשובה נוספת נבעה מדגם זה והיא — תפקיד זוגיות מספר האלקטרונים בקביעת התכונות המאגנטיות של האטום. התי־אוריה האטומית של ל׳, אותה פיתח בשותפות עם א. לנגמיור (ע״ע; Langmuir), נקראת „תאורית ל׳־לנגמיור". ל׳ הציע גם הגדרה כללית לחֻמצות (ע״ע) ובסיסים (ע״ע) וע״כ תרם להרחבת מושג זה ולהעמקתו. נוסף לכך עסק ל׳ בבעיית ריכוזם והפרדתם של האיזוטופים (ע״ע). בשנות חייו האחרו־נות חקר את בעיית גוניהן של תרכובות אורגניות ואת תופעת הפלואורסצנציה והפוספורסצנציה בהן, וזאת לאור מבנן האלקטרוני של תרכובות אלה.

מספריו: Valence and the Structure of Atoms and Molecules („ערכיות והמבנה של אטומים ומולקולות"), 1923.

T. Moeller, *Inorganic Chemistry*, 1952; B. Jaffe, *Crucibles. the Story of Chemistry*, 1960[4]; J. R. Partington, *A History of Chemistry*, IV, 959, 1964; G. V. Bykov, *Historical Sketch of the Electron Theories of Organic Chemistry* (Chymia, 10, 199), 1965; W. G. Palmer, *A History of the Concept of Valency to 1930*, 1965

י. קל.

לואיס, סִינְקְלֶר — Sinclair Lewis — (1885, סוק סנטר [מינסוטה] — 1951, רומא), סופר אמריקני. ל׳, שהיה בנו של רופא, נולד וגדל בעיירה במערב התיכון של אה״ב. ב1903—1908 למד באוניברסיטת ייל ולאחר־מכן עבד כעתונאי וכעורך. הסיפורים הקצרים שפירסם בראשונה זכו בהצלחה, והדבר עודד אותו לנסות את כוחו בכתיבת רומא־נים. בשנים 1914—1919 כתב חמישה ספרים, שלא היה להם הד מיוחד. להכרה כללית זכה רק ב1920, כאשר הופיע הרומאן הגדול הראשון שלו Main Street („הרחוב הראשי"), שעיקרו סאטירה על הפרובינציאליות הצרה של חיי העיר הקטנה באה״ב. שנתיים לאחר־מכן פירסם רומאן נועז יותר, Babbitt („בביט", תורגם לעב־רית ע״י י. פישמן, תר״ץ), 1922, התקפה על שביעת הרצון העצ־מית, הקונפורמיזם וצרות־המוחין של חיי המעמד הבינוני בערים האמריקניות. שתי יצירות אלה, אשר עצם שמותיהן הפכו למטבע לשוני מקובל בשפת יום־יום באה״ב, הן הידועות שברומאנים של ל׳, אשר מספרם הגיע ל22. ספריו של ל׳ נחשבים, בדרך־כלל, כביקורת שלילית על החיים האמריקניים, אך למעשה מתגלה בהם גישה אמביוואלנטית, אשר בה גם צד חיבה והזדהות עם החיובי שבחיי העיר הקטנה במערב התיכון. יחס זה מתבלט ביתר שאת בספרים שכתב מאוחר יותר. הרומאן Arrowsmith (תורגם לעברית ע״י ש. זנדבנק, 1956), 1925, בו הוא מותח ביקורת סאטירית על מקצוע הרפואה, נחשב ע״י חלק ממבקריו לטובה שביצירותיו. הרומאן Elmer Gantry, 1927, הוא סאטירה על תופעות שחיתות בחוגים פרוטסטאנ־טיים באה״ב; בDodsworth, 1929, מופיע איש המעמד הבינוני בגלוי כגיבורו של ל׳. היצירות שכתב לאחר־מכן — כמה רומאנים, התקפה על הפאשיזם: It Can't Happen Here („זה לא יוכל לקרות כאן", 1935), וכן מספר נסיונות בכתיבת מחזות — לא הגיעו לרמת ספריו הקודמים. הפופו־לאריות שזכה לה ל׳ מחוץ לגבולות ארצו באה לידי ביטוי ב1930, כשקיבל (הסופר האמריקני הראשון) את פרס־נובל לספרות.

סינקלר לואיס

ל׳ היה אחד הראשונים שהצביעו על התפוררות האידאל האמריקני והפיכתו לקונפורמיזם, אך באופן פאראדוכסאלי הוא נשאר אופטימי עד הסוף לגבי האפשרויות הצפונות באידאל זה. בגלל ליקויי סיגנון והעדר חדירה לעומק באָפים של גיבוריו, אין ל׳ נחשב כיום באה״ב לאחד מגדולי סופריה, אך אין זה פוגם בחשיבותו כסאטיריקן ומבקר החיים האמריקניים.

וע״ע ארצות־הברית, ספרות: עמ׳ 121.

C. C Van Doren, *S. L., a Biographical Sketch*, 1933; Grace H. Lewis (אשתו הראשונה), *With Love from Gracie. S. L., 1912–1925*, 1956; M. Schorer, *S. L. An American Life*, 1961.

מ. בנ.

לואיס, סֶסִיל דֵי — Cecil Day Lewis — (נו׳ 1904, באלינטוּבּר [אירלאנד]), משורר, מבקר ומספר אנגלי. ל׳, בנו של כהן־דת, למד באוניברסיטת אוכספורד; בשנים 1927—1935 עסק בהוראה בבתי־ספר; ב1951 נתמנה פרופסור לשירה באוכספורד ובתפקיד זה שימש עד 1956. ב1935 פירסם את הכרך הראשון של „לקט שיריו" (Col-lected Poems) ואת הראשון בסידרה של ספרי בלשים מוצ־לחים תחת הפסודונים ניקולאס בליק. שירתו בשנות ה30 הושפעה, ברובה, מיצירתו של ו. ה. אודן (ע״ע, כרך מילואים) והיתה רעיונית־פוליטית באפיה; מאז שנות ה40 נעשתה אישית יותר. „לקט שיריו" האחרון יצא ב1954. ספרו The Gate, and Other Poems („השער ושירים אחרים") הופיע ב1962. ל׳ חיבר כמה ספרים על שירה, ביניהם The Poetic Image („הדימוי השירי"), 1947, מבוא מצוין לקריאת שירה.

מבין השגיו החשובים כמתרגם יש לציין את ה„גאורגיקה" ואת ה„אנאיס" לורגיליוס. — האוטוביוגראפיה של ל', The Buried Day („היום הקבור"), יצאה לאור ב1960.

C Dyment, *C. D. L.*, 1955

ב. קנ.

פרסי וינדם לואיס: כניעת ברצלונה 1936

לואיס, פֶּרְסִי וִינְדְם — Percy Wyndham Lewis — (1884, מין, אה"ב — 1957, לונדון), סופר וצייר אנגלי. ל' גדל באנגליה; את חינוכו באמנות קיבל בבית־הספר לאמנות ע"ש סליד, בלונדון. לפני מלה"ע I היה ל' ממייסדי האסכולה הוורטיסיסטית (Vorticist) בציור, שהיתה קרובה לקוביזם ולפוטוריזם ושאפה להשלטת המופשט והבלתי־מתאר באמנות, ופירסם ב15-1914, יחד עם המשורר עזרא פאונד, את כתב־העת Blast („ההתפרצות"), שהיה בטאון האסכולה. במלה"ע I שירת ל' בחיל־התותחנים. דרכו באמנות עוצבה על־ידי שואת המלחמה. ובספרים כגון Time and Western Man („הזמן והאדם המערבי"), 1927, וThe Human Age („עידן אנוש"), 3 כרכים, 1928—1955, הוקיע ל' את תרבות זמנו. בספרו Hitler, 1931, גילה אהדה רבה לנאציזם, שהיה אז בראשיתו, אך ב1939, בספריו The Hitler Cult („פולחן היטלר") וThe Jews — Are They Human („היהודים — האם צלם אנוש להם?") הסתייג מן הגזענות הגרמנית. בין יתר ספריו: לקטי סיפורים קצרים; הרומאן Tarr („טאר"), 1918 — סאטירה בפרוזה; One Way Song („שיר חד־סטרי"), 1933 (הוצאה חדשה עם הקדמה מאת ת. ס. אליוט, 1960) — ביקורת ספרותית ואמנותית; Rude Assignment („משימה קשה"), 1950 — אוטוביוגראפיה.

H. Kenner, *W. L.*, 1954, G. Wagner, *W. L.*, 1957.

ב. קנ.

לואיס, קְלֶרֶנְס אִירְוִינְג — Clarence Irving Lewis — (1883—1964), פילוסוף אמריקני, פרופסור באוניברסיטת הארווארד משנת 1930. ל' הוא דמות הבולטת והרב־גונית ביותר בפילוסופיה האמריקנית אחרי מותו של ויליאם ג'ימז (ע"ע). מסכת הגותו מורכבת מיסודות שונים שמוצאם בפילוסופיה הנאופוזיטיוויסטית האירופית ובפרגמאטיזם האמריקני כאחד. כלוגיקן הרחיב את תורת ההגיון של ברטראנד רַסל (ע"ע) ושל אלפרד נורת וַיטהד (ע"ע) והוסיף לה מימד חדש של לוגיקה מודאלית אינטנציונאלית (ע"ע הגיון, תורת ה־). ספרו A Survey of Symbolic Logic („סקירת תורת ההגיון הסמלית") 1918, נחשב לציון דרך חשוב בהתפתחות תורת ההגיון הצורנית בתקופה החדשה.

תרומתו החשובה של ל' לפילוסופיה היא תורת ההכרה שלו על השלכותיה בתורת הערכים. על מבחן־האמיתות הקלאסי של ההכרה הוסיף ל' נדבך משלו: הנתונים המובאים לתפיסת האדם באמצעות החושים אינם נושאים בחובם את תכונת „אמיתיותם", שכן הם יכולים להיות נושא של הערכות מוטעות ובלתי־נכונות. כדי שדבר ייחשב ל„מוכר" יש לתפוס את מלוא היקפו ולהצביע על הטעמים המעניקים לדבר את משמעותו. הכרה זו, המבקשת את משמעות הנתונים בתפיסה החושנית, מתייחסת ממילא בגישה חדשה למושג האַפריורי. מאחר שהכרת האדם אינה סטאטית, ומשתנה במרוצת הזמן לפי המשמעות העיונית והמעשית של מושאיה, מערכת המושגים האפריוריים אינה נשארת קבועה ובלתי־משתנית, אלא מתרחבת בהתאם לריבוי היסודות העיוניים של מכלול ידיעות האדם.

בין חיבוריו הפילוסופיים של ל' יש לציין The Pragmatic Element in Knowledge („היסוד הפראגמאטי בהכרה"), 1926; Mind and the World Order („הרוח וסדר העולם"), 1929.

M Schlick, *Meaning and Verification*, 1938, C. J. Ducasse, *C. I. L. Analysis of Knowledge and Valuation* (Philos Rev, LVII), 1948; L W. Beck, *Die Kantkritik von C I. L.* (Kant-Studien, 45), 1953/4

א. גר.

לואיסון (לֶוִיזוֹן), לוּדְוִיג — Ludwig Lewisohn — (1882, ברלין — 1955, וולתם [מסצ'וסטס]), סופר ומבקר אמריקני־יהודי. ל' בא לאה"ב בגיל 7; למד בקולג' של צ'ארלסטון בקארולינה־הדרומית ולאחר־מכן סיים את לימודיו בספרות האנגלית באוניברסיטת קולמביה (1903). הוא קיווה לקבל משרת הוראה בקולג', ונדהם כאשר נתקל באנטישמיות שחסמה את דרכו. ב1910/11 לימד גרמנית באוניברסיטה של ויסקונסין וב1911—1919 היה פרופסור ללשון ולספרות גרמנית באוניברסיטת אוהיו. בתקופה זו תירגם לאנגלית מכתבי גֶרהרט האופטמן (ע"ע) והרמַן זודרמן (ע"ע) וכתב את ספרי הביקורת The Modern Drama („הדראמה המודרנית"), 1915 וThe Spirit of Modern German Literature („רוחה של הספרות הגרמנית החדישה"), 1916. אולם בגלל דעותיו הפאציפיסטיות ונטיותיו הפרו־גרמניות בימי מלה"ע I נאלץ לפרוש מפעילותו האקאדמית ולא חזר אליה אלא ב1948, משנתקבל כפרופסור לספרות משווה באוניברסיטה ע"ש בראנדייס בוולתם, כהונה שהחזיק בה עד מותו. החל מ1919 שימש מבקר לענייני תיאטרון של השבועון הליבראלי The Nation, וב1920—1924 היה חבר המערכת שלו. ב1924—1934 חי באירופה

ושם התחיל מתעניין בציונות; ב1925 נסע לארץ־ישראל ופירסם את רשמיו בספרו Israel („ישראל"), 1925. את גילויו־מחדש של כור מחצבתו היהודי תיאר באוטוביוגראפיות Mid-Channel: An American Chronicle („באמצע הנהר: כרוניקה אמריקנית"), 1929, ובThe Answer: The Jew and the World („התשובה: היהודי והעולם"), 1939. בשנים 1943—1948 היה העורך של השבועון New Palestine והירבה להרצות ולהפיץ את רעיונות התחיה הציונית.

ל' התנגד לדעה שאה"ב היא בבחינת בית ליהודים ולא גולה. הוא קרא ליהודי אה"ב לדחות את ההתבוללות ולמצוא את דרכם חזרה למקורות הווייתם, הנעוצים בארץ־ישראל ובתורה.

ב1949 פירסם ל' ביוגראפיה של גתה בשני כרכים, Goethe, the Story of a Man („גתה, תולדותיו של אדם"). משאר יצירותיו: The Case of Mr. Crump („פרשתו של מר קראמפ"), 1926; The Island Within („האי שבפנים"), 1927; The Last Days of Shylock („ימי שיילוק האחרונים"), 1931; The Golden Vase („אגרטל הזהב"), 1931; האוטוביוגראפיה (מלבד אלה שהוזכרו) Up Stream („במעלה הנהר"), 1922; מסות, כגון The American Jew: Character and Destiny („היהודי האמריקני: אופי ויעוד"), 1950.

בתרגום עברי הופיעו מיצירותיו: „מורשת הדם", 1933; „ימי שיילוק האחרונים", שני כרכים, תרצ"ג; „כאש אוכלת", תש"י; „בכבלי המין (פרשתו של מר קראמפ)", תש"י.

S. Liptzin, *Generation of Decision*, 224–233, 1958, id., *The Jew in American Literature*, 172–176, 1966; S. F. Chyet, *L. L., The Years of Becoming* (Amer. Jew. Arch., XI), 1959.

ס. ל.

לוֹאֶל, גֶ'ימְז רַסְל — James Russell Lowell — (1819, קימבריג' [מסצ'וסטס] — 1891, שם), משורר,

סופר ודיפלומאט אמריקני. ל' הוסמך למשפטים באוניברסיטה של הארוואדר ב1840, אך עסק רק זמן קצר בפרקליטות והתמסר לעבודה ספרותית. השפעה חיובית חשובה על ראשית יצירתו נודעה למאריה ויט (1821—1853), אף היא משוררת, שאותה נשא לאשה ב1844. מסירותה לעניין ביטול העבדות באה"ב ולמטרות הומאניטאריות אחרות חיזקה את נטיותיו לאותם האידאלים. שנת־השיא ביצירתו היתה השנה 1848, בה הופיעו הקובץ: Poems, Second Series („שירים: סדרה שניה"), הכולל בין היתר את הרומאנסה The Vision of Sir Launfal („חזונו של סר לונפאל"), השואבת את השראתה במחזור האגדות על המלך ארתור (ע"ע), וA Fable for Critics („משל למבקרים") — ביקורת שנונה על הסופרים החשובים בזמנו. Biglow Papers („כתבי ביגלו"), שהופיעו באותה שנה, שירים סאטיריים בדיאלקט המקומי של ניו־אינגלנד, הביעו את התנגדותו למלחמה נגד מכסיקו. ב1855 ירש ל' את מקומו של לונגפלו (ע"ע) כפרופסור לצרפתית ולספרדית באוניברסיטת הארוואדר, ושימש בתפקיד זה עד 1872. הוא היה עורכו הראשון של כתב־העת Atlantic Monthly (1857—1861) ובו פירסם, החל מ1862, את הסדרה השניה של „כתבי ביגלו" — תמיכה בעמדת הצפון בסכסוך עם מדינות הקונפדראציה. בהשראת מלחמת־האזרחים חיבר את אחד מטובי שיריו Ode Recited at the Harvard Commemoration („אודה לעצרת האזכרה לאנשי הארוואדר"), 1865. בהמשך פעילותו הספרותית התעדן סיגנונו, אך יחד עם זאת אבד לו משהו מרעננותו. בשנים 1877—1880 שירת את ארצו כשגריר בספרד ובשנים 1880—1885 כשגריר באנגליה. מסותיו הפוליטיות ונאומיו לוקטו במספר קבצים. מבין קבצי הביקורת הספרותית שלו יש להזכיר: Among my Books (בין ספרי"), 1870, סדרה שניה — 1876; My Study Windows („חלונות חדר־עבודתי"), 1871. — כל כתביו, הכוללים 3 כרכים של מכתבים, יצאו לאור ב16 כרכים, 1904. לל' היתה השפעה ניכרת על בני דורו והוא נחשב גם כיום כסופר רב־צדדי, כמשורר מעולה וכאחד מטובי המבקרים בספרות האמריקנית.

H. E. Scudder, *J. R. L., a Biography*, I-II, 1901, R. C. Beatty, *J. R. L.*, 1942; L. Howard, *Victorian Knight-Errant*, 1952.

ב. קנ.

לוֹאֶל, פֶּרְסִיוַל — Percival Lowell — (1855, בוסטון — 1916, פלֶגסטאף [אריזונה]), תוכן אמריקאי.

הוא היה בן למשפחה מיוחסת במדינת מסצ'וסטס, סיים את אוניברסיטת הארוואדר ב1876, ועסק עד 1895 במסחר, בנסיעות ובכתיבת ספרים על מסעיו במזרח הרחוק: The Soul of the Far East („נפשו של המזרח הרחוק"), 1888, וOccult Japan („יאפאן הנסתרת"), 1895 ועוד. מאמרים בדבר קיום צורות־חיים על כוכב־הלכת מאדים שהופיעו בשנות ה90 של המאה ה19, ובמיוחד פירסומיו של סקיאפארלי (Schiaparelli, ע"ע) על גילוייו בדבר ה„תעלות" שעל פני המאדים, הסבו את התעניינותו של ל' לאסטרונומיה. הוא הקים מצפה־כוכבים משוכלל בעיר פלגסטאף שבאריזונה והתמסר לחקר „תעלות" המאדים, בהן ראה סימנים של צמחיה שצורותיה המסודרות, העידו, לדעתו, על קיומם ופעולתם של יצורים בעלי־אינטליגנציה. את מחקריו על הכוכב מאדים סיכם ל' במספר חיבורים, ביניהם Mars and its Canals („המאדים ותעלותיו"), 1906, וMars as the Abode of Life („המאדים כמשכן חיים"), 1908. מדענים רבים חלקו על השערותיו, וצילום־מקרוב של פני המאדים באמצעות חלליות (לראשונה ב1965) הפריך את תפיסת ה„תעלות" כעדות לקיומם של יצורים חיים על פני המאדים.

בראשית המאה ה20 חקר ל' את הסטיות במסלולו של כוכב־הלכת אוראנוס ומצא, שהן מסתברות על ידי קיומו של כוכב־לכת נוסף, בלתי־ידוע באותה עת. גילויו של כוכב־הלכת פלוטו (1930) אישר את מסקנותיו, 14 שנים אחרי מותו. מצפה־הכוכבים ע"ש ל' בפלגסטאף עדיין נמנה עם מוסדות־המדע הידועים בעולם.

L. Leonard, *P. L.*, 1921, A. L. Lowell, *Biography of P. L.*, 1935.

אר. כה.

לוֹאֶל, רוֹבֶּרְט טְרֵיל סְפֶּנְס — Robert Traill Spence Lowell — (נו' 1917, בוסטון), משורר אמריקני.

ל' הוא צאצא למשפחה בוסטונית מפורסמת, שעליה נמנים הסופר ג'ימז רסל לואל (ע"ע) והמשוררת יהמבקרת אֶמי לואל (1874—1925). הוא למד באוניברסיטת הארוואדר. ב1940 עבר לכנסיה הקאתולית. אף־על־פי שהתאכזב מן הקאתוליות מאוחר יותר, המשיכה המחשבה הדתית להעסיקו, ובדומה לת. ס. אליוט (ע"ע), חיפש גם הוא פתרונות לבעיות החיים במישור הדתי. במלה"ע II סירב להתייצב לצבא בגלל השקפותיו הפאציפיסטיות, ונגזר עליו עונש מאסר קל. — כיום נחשב ל' לאחד המשוררים החשובים והגדולים באה"ב

ר. ט. ס לואל

ספר שיריו Lord Weary's Castle („טירתו של לורד ורי"), 1946, זכה לפרס פו־ליצר (1947). כרבים מאנשי הרוח בני־דורו, מטרידות או־תו בעיותיו המיוחדות של האדם המודרני. חלק גדול משיריו הם שירי־וידוי. הצי־רוף של האמונה הקאתולית והרקע הפוריטאני של מוצאו יוצר מתח מיוחד. שפתו עשי־רה, רבת־דימויים, בעלת כוח עיצוב פלאסטי. שיריו עמוסים סמלים, תיאוריו בלתי־קונוונציונאליים. תשומת־לב מיוחדת מוקדשת בשירתו לצד הטכני. ל' כתב גם כמה מחזות, עיבד יצירות של משוררים קלאסיים ותירגם את „פדרה" של ראסין (1961). — מבין קבצי שיריו: Land of Unlikeness („ארץ הבלתי־דומֶה"), 1944; Life Studies („ציורים מן החיים"), 1959; Near the Ocean („ליד האוקיינוס"), 1967.

H. B. Staple, *R. L. The First Twenty Years*, 1962.

ג. אב.

לוּאַנְדָה (Luanda או Loanda; השם המלא: סאון פאולו דה ל'), בירת המושבה הפורטוגאלית אַנגולה (ע"ע) שבדרום־מערב אפריקה. כ250,000 תוש' (1965, מהם כ46,000 אירופים). בה מרוכזים מוסדות השלטון במושבה; מושב ארכיהגמון. בל' הנמל השני בגדלו באנגולה אחרי לוביטו, והיא מחוברת לפנים־הארץ ע"י מס"ב באורך 700 ק"מ. בל' שדה־תעופה בינלאומי. עיקר מסחרה הוא יצוא תוצרת חקל־אית, אך יש בה גם מפעלי־תעשיה קטנים רבים לתצרוכת מקומית וכמה מפעלים גדולים לטכסטיל, מלט, טאבאק, מזונות וצוד. ב1955 נתגלה בקרבתה נפט והוקם בית־זיקוק שתפו־קתו מגיעה ל500,000 טון לשנה. את החשמל לעיר מספק המפעל ההידרו־חשמלי מאבובאס (Mabubas), שבמרחק 50 ק"מ ממנה. רבעי המגורים בנויים בעיקר על מדרגות הגב־עות שבמזרח העיר. בחלק המישורי הנמוך שבמערב נמצאים איזורי המסחר והתעשיה, הנמל ומחסניו, ושכונות ילידים. ל' נוסדה ב1576 על ידי פאולו דיאס די נובאס, והמבצר העתיק סאון מיגֶל (São Miguel) משקיף על העיר ועל האי ל' שממול לנמל. מראשיתה שימשה מרכז חשוב לסחר העבדים. לבירת אנגולה הוכרזה ב1627, אך מעמד זה יעבור בעתיד לעיר הואמבו (נובה־ליז'בואה) שבפנים־הארץ.

לוּאֶס, ג'וֹרְג' הֶנְרִי — George Henry Lewes — (1817—1878), סופר ופילוסוף אנגלי, אחד ממפיצי הפוזיטיביזם של א. קונט (ע"ע) בארצו. הסופרת הנודעת ג'ורג' אליוט (ע"ע) היתה ידידתו בחיים.

כבר בעבודתו הגדולה הראשונה, בארבעת הכרכים של A Biographical History of Philosophy („היסטוריה ביו־גראפית של הפילוסופיה") 1845/46, הצהיר על דבקותו ברעיו־נותיו של קונט. לפי דעתו חסרה התבונה האנושית את הכושר להגיע להכרות ודאיות בתחום המטאפיסיקה, ואין, איפוא, מקום אלא לשיטת מחשבה שוויתרה על העמדת שאלות מטאפיסיות וסיגלה לעצמה את דרך החשיבה המקו־בלת במדעים המדוייקים: הפוזיטיביזם מיסודו של קונט. מאוחר יותר נטש ל' את עמדתו הפוזיטיביסטית הבלתי־פשרנית והתקרב בדעותיו להרברט ספנסר (ע"ע). בחיבורו העיקרי Problems of Life and Mind („בעיות החיים והרוח"), ב5 כרכים, 1873—1879, טען ל' כי ניתן להתמודד עם הבעיות המטאפיסיות ע"י שימוש בשיטות מדעיות־נסיוניות. לצורך זה יש להבדיל בין התחום הנסיוני של המציאות הנחקרת לבין התחום המֶטָה־נסיוני, המקיף את כל החורג אל מעבר לגבולות הנסיון האפשרי. עיקרה של השיטה הוא: בידוד־במחשבה של כל היסודות הבלתי־ניתנים להכרה נסיונית, לשם הפרדה ברורה בין ההכרות העניניות והספקולאטיביות וקביעת שיטת עיבוד נכונה לתחומים אלה.

בתחום הפסיכופיסיולוגיה טען ל', כי התחושה והפעלת העצבים אינן שתי תופעות שונות, כי אם תופעה אחת, הנר־אית משתי נקודות־ראות שונות. על־כן אין לתפוס את התו־פעה הפיסיולוגית (הפעלת העצבים), ואת התופעה הפסיכו־לוגית (ההגבה באמצעות התחושה) כעומדות בקשר סיבתי. העולם האובייקטיווי, על עצמיו הרבים ועל יחסי־הגומלין השונים שביניהם, אינו אלא דיפרנציאציה של הקיים, אשר הסובייקט המכיר הולך ומרחיב אותה. ל' סבור היה כי לסביבה החברתית נודעת השפעה רבה על התפתחותו של הפרט, לא רק במה שנוגע להתפתחות התחושות, היצרים והרגשות, כפי שטען ספנסר, אלא אף לגבי הת־פתחותו השכלית והרוחנית־תרבותית של היחיד בתוך הקיבוץ החברתי.

כעורך ספרותי של כתבי עת שונים היה ל' פעיל גם בענפי הספרות והתיאטרון. הוא כתב, בעילום שם, מספר מחזות ורומאנים ופירסם מחקרים על גתה, לופה דה וגה וקאלדרון. ב1865 ייסד את הדו־שבועון הנודע Forthnightly Review.

L. Carrau, *La Philosophie de G. H. L.* (Rev. philos., II), 1876, A. T. Kitchel, *G. L. and George Eliot*, 1933; J. Kaminsky, *The Empirical Metaphysics of G. H. L.* (Journ of the Hist. of Ideas, XIII), 1952.

א. גר.

לוֹאָסִיִּים (Loasaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים המונה 13 סוגים וכ250 מינים, עשבים, מטפסים או עצים, בעלי עלים מסורגים או נגדיים, מכוסים בשערות צורבות. הפרחים דו־מיניים, בעלי 5 עלי־גביע, 5 עלי־כותרת מפורדים ואבקנים מרובים. בפרח סטמינודים דמויי־קשקש המפרישים צוף. מספר עלי־שחלה 3—7. הפרי — הלקט מוארך, הנפתח על ידי קשוות. סוגים שונים משמשים כצמח־נוי (Menzelia, Loasa ועוד). הל' נפוצים בעיקר באמריקה הדרומית הטרו־פית. מרכז תפוצתם — צ'ילה. בארגנטינה ידוע הCajophora lateritia, צמח נוי מטפס, חד־שנתי, שגבעולו מגיע עד לאורך של 10 מ'. רק סוג אחד, הKissenia, מוגבל לאיזורים היבשים של אפריקה וערב.

לוּאַר (Loire), נהר במרכזה ובמערבה של צרפת, הארוך בנהרות שכל מהלכם בתחומיה. ארכו 1,020 ק"מ ושטח אגן הניקוז שלו 121,000 קמ"ר. מקורותיו נמצאים בגובה 1,340 מ', בהרי ויווארה (Vivarais), במרחק כ40 ק"מ

מעמק הנהר רון. באותה סביבה גם מקורות הנהר אליה (Allier), אחד מגדולי יובליו של הל׳, הזורם במקביל לו לאורך כ400 ק״מ עד למקום איחודם בקרבת העיר נור (Nevers). בראשיתו הל׳ הוא נהר הררי בעל נגר חזק, הזורם צפונה בעמק צר, עמוק ומפותל, עד סביבת סן ראמבר (St. Rambert), שבקרבת סנט אטין (St. Étienne). בקטע זה יורד הנהר קרוב ל1,000 מ׳ על־פני דרך של כ180 ק״מ ומקבל כמה יובלי הרים עשירים במים. ליד סן ראמבר נכנס הל׳ לאגן פורז (Forez), אגן צר וארוך המיושב אוכלו־סיה חקלאית צפופה. את ההרים הסוגרים על אגן זה מצפון פורץ הנהר בערוץ צר ועמוק עד הגיעו לעיר רואן (Roanne), היושבת בגובה 280 מ׳. מכאן ועד בריאר (Briare; 165 מ׳) זורם הל׳ בעמק ההולך ומתרחב, באיזור של הרים נמוכים, בעלי מדרונות נוחים. בקטע זה של הל׳ (בין רואן לבריאר), שבו הנהר רדוד, נבנתה תעלה במקביל לנהר, המשמשת לתנועת ספינות קטנות.

מבריאר ועד בלוא (Blois) יוצר הנהר קשת גדולה החו־דרת לתוך אגן פאריס. מדרום לבלוא פותה הל׳ מערבה ובכיוון זה הוא זורם עד הישפכו לאוקיינוס האטלאנטי. הל׳ עובר כאן באיזור של גבעות נמוכות ומעוגלות; רובו של האיזור נתון לסכנת שטפונות מפני גאות הנהר בעת ריבוי גשמים. חלק זה של עמק הנהר ידוע ביפי־נופו השקט. במיוחד מפורסם הקטע בין אורלאן לטור (Tours), שלגדו־תיו טירות וארמונות של האצולה הצרפתית (בעיקר מה־מאות 16—18) וכן חוילות של עשירי צרפת. ליד טור מקבל הל׳ את יובלו הגדול שר (Cher), ממערב לה — את יובלו ויין (Vienne) וליד אנז׳ה (Angers, ע״ע) את הנהר סארת (Sarthe), היובל הגדול היחיד הבא לו מעברו הימני. אניות גדולות מגיעות על־פני הל׳ רק עד סן נאזר (St. Na-zaire), בקצהו המערבי של השפך. בימי האימפריה הרומית נודע הנהר ל׳ בשם ליגר (Lieger).

(2) גליל (דפארטמאן) במזרחה של צרפת המרכזית, בחלקו העליון של עמק הנהר ל׳, ממערב לעמק הרון (בסבי־בות ליון). שטחו 4,774 קמ״ר, ומספר תושביו 708,000 (1965). בירת הגליל — סנט אֶטין (כ200,000 תוש׳). בגליל מצויים מכרות־פחם עשירים ותעשיה של מוצרי ברזל ופלדה. יינות־בורז׳ולה המפורסמים — מקורם בגפנים של גליל ל׳.

בדבר ל־א ט ל א נ ט י ק (לפנים — ל־תחתי), ע״ע נַנט.

מ. בר.

לוּב

לוּב (Libya, ערב׳: אל־ממלכה אל־ליביה אל־מותאחידה), ממלכה באפריקה הצפונית, 1,759,540 קמ״ר, 1,677,000 תוש׳ (אומדן 1966), המאחדת את איזורי טריפו־ליטאניה, קירנאיקה (ע״ע) ופזאן (ע״ע), אשר היוו עד 1942 את המושבה האיטלקית ל׳.

ל׳ תופסת את החלק המרכזי של צפון־אפריקה ומשתרעת מהים־התיכון עד לב מדבר סחרה; בין 19 לבין 33 מעלות רוחב צפתי ובין 9 לבין 25 מעלות אורך מזרחי. מרבית שטחה מדברי. במזרח היא גובלת בסודאן ובמצרים; הגבול נקבע לאורך קו האורך 25°, פרט לתיקונים קלים שהוכנסו ב1925 בקטעו הצפוני. הגבול המערבי — עם תוניסיה ואל־ג׳יריה — נקבע בהסכם איטלקי־צרפתי ב1919, ותוקן בהסכ־מים ב1955/6. הגבול הדרומי — עם ניז׳ר וצ׳אד — נקבע בהסכם עם צרפת ב1935.

ה מ ב נ ה. מבדילים בין האיזור המערבי, הכולל את טריפוליטאניה ופזאן לבין האיזור המזרחי — קירנאיקה. חלקו הדרומי של האיזור המערבי בנוי שורה של מאסיווים קריסטאליניים, שעיקרם מדרום לגבול, המוקפים מעטה של אבן חול ויורדים בתלילות לסדרה של שקעים. מצפון לשקעים — רמות, המגיעות לשיא גבהן בשוליהן הצפוניים, ויורדות במדרון תלול אל מישור החוף. באיזור המזרחי קיים מאסיוו קריסטאליני רק ליד גבול מצרים, ואילו עיקרו שפלה ענקית המכוסה חולות; בצפון — איזור רמתי אחד, ג׳בל אחדר (ההר הירוק), שמתלוליו מגיעים ממש עד חוף הים.

א י ז ו ר י ם ג א ו ג ר א פ י י ם. ב מ ע ר ב: (1) גְ׳פָ ר ה. מישור החוף העיקרי של טריפוליטאניה, המשתרע מגבול תוניסיה עד חומס (אל־חומס) — מרחק כ350 ק״מ — ובו רוב האוכלוסיה. במקום הגשום ביותר נמצאת טריפולי (טַרַ־בולוס), העיר הגדולה שבמדינה.

(2) מדרום למישור ג׳פארה נמצאת רמה גירנית חשופה, הקרויה בפי התושבים — אל־ג׳ֶ בֶ ל. היא מתרוממת מעל למישור החוף במתלולים שגבהם, בגֶ׳בֶל נֶפוסה, מגיע ל1,000 מ׳ מעל־פני־הים. המתלול קרוב לחוף ממזרח לחומס, ומת־רחק ממנו לכיוון גבול תוניסיה. ומשַוה לג׳פארה צורת משר־לש. הרמה יורדת לצד דרום במדרגות. המדרגה הדרומית ביותר מכונה: חַמָדה אל־חַמרָה (האדומה), בגלל אבן־החול הנובית האדומה השולטת בסלעיה. בפינתה הדרומית־מזרחית נמצא איזור געשי נרחב הקרוי ג׳בֶל־א־סַודה (ההרים השחו־רים); שיאו כ1,200 מ׳.

(3) ס י ר ט י ק ה. השלוחות המזרחיות של הרמה מגיעות בצפון כמעט עד לים, ואילו בדרום הן מתרוממות בשטחים וולקאניים לגובה של יותר מ1,000 מ׳ — חַרוּג׳־אל־אַסוַד. מהשלוחות הצפוניות יורדים למפרץ סירטֶה נחלי־אכזב המס־תיימים במלחות, שהגדולה בהן היא: סֶבּחת־אל־טאורגה, הנמשכת במקביל למרבית ארכו של החוף המערבי של המפרץ.

(4) פֶ ז א ן. מדרום לרמות נמשכת ממערב למזרח סדרה של שקעים גדולים, צחיחים לגמרי, המכוסים ברובם שטחי חולות ענקיים („אידְהאן״) או חצץ (סְריר). באחדים מן השקעים קרוב מפלס מי התהום לפני השטח, דבר שגרם להיווצרות נאות־מדבר פזורות, שבהן מרוכזים כ80% מתו־שבי פזאן; הגדולות ביניהן הן סֶבּחה ומַרזוק.

(5) לאורך הגבול הדרומי של ל׳ ישנם מספר מ א ס י ־ו ו י ם, הבנויים גראניט וסלעים קריסטאליניים אחרים. במא־סיוו של טיבֶּסטי (שרובו בצ׳אד) מצוי ההר הגבוה במדינה (2,286 מ׳).

ב מ ז ר ח: הרמה הקירנאית מתחילה ממש ליד חוף הים, ומתרוממת במדרגות קצרות עד לשיאה. הרמה זוכה לכמויות גשם ניכרות ומכוסה בצמחיית יער וחורש; נקראת: (6) ג׳ ב ל אַ ח דַ ר (ההר הירוק), אולם האפשרויות לעיבוד חקלאי מוגבלות בגלל ביתורו הרב של השטח וטיב הקרקעות.

(7) מַ ר מַ ר י ק ה. ג׳בל אחדר יורד מזרחה בשלוחות מקבילות, המגיעות עד לחוף ויוצרות כפים ומפרצים קטנים, נוחים לעגינה. היישוב נמצא בעמקים שבין השלוחות ובנמ־לים קטנים, שזכו לחשיבות רבה בזמן מלה״ע II, כטוברוק ובַּרדיה.

(8) י ם ה ח ו ל. כמעט כל קירנאיקה מדרום לג׳בל אחדר, היא מישור גדול המכוסה בשטחי חול מהגדולים

בעולם. בגלל החוליות הנודדות כרוך המעבר באיזור זה בקשיים גדולים. במקומות מבודדים נמצאות נאות־מדבר, שהגדולות בהן הן כופרה בדרום, ג׳אלו בצפון וג׳אהבוב בצפון־מזרח. הקימוטים של סירטיקה, הנמשכים בדרום־קירנאיקה, נתגלו כמאגר נפט מן העשירים בעולם.

א ק ל י ם. ל׳ היא ארץ מדברית, פרט לחוף הצפוני־מערבי של קירנאיקה, שאליו מגיעים השקעים הבארומטריים העוברים בחורף מעל לים־התיכון והוא זוכה בגשמי חורף עד 600 מ״מ בשנה באיזורים הגבוהים וכ300 מ״מ במישור החוף. החוף בין טריפולי למיסוראטה מקבל 300—350 מ״מ, ואילו בכל יתר חלקי המדינה אין כמות המשקעים הממוצעת מגיעה אף ל100 מ״מ בשנה. תחום־ההשתנות השנתי של הטמפראטורה הוא גדול, בעיקר בצפון, שם חודרים בחורף גושי אוויר קטבי מעבר לים־התיכון ועמם טמפראטורות נמוכות, ולעתים אפילו יורד שלג בהרים; אך ברוב חדשי השנה שולטים גושי אוויר טרופיים יבשתיים, וטמפראטורת־המכסימום היומית הממוצעת בחדשי הקיץ מגיעה ל°46—40. האיזורים החמים ביותר נמצאים באגנים הפנימיים של מדבר סחרה, ובהם נמדדו טמפראטורות שהן מהגבוהות בעולם (עד °57). האיזור היחיד שבו מורגשת השפעה ממתנת של הים התיכון הוא קירינאיקה הצפונית, שבה דומות הטמפראטורות לאלו של ישראל. תופעה קשה במיוחד היא הרוח הדרומית, המדברית, החמה, ה„ג׳יבלי״, המעלה את החום באיזור החוף בבת אחת ב°20—15 והמלווה לעתים קרובות סופות־חול. היא מתחוללת בעיקר בחדשים אפריל—יוני.

ה ח י ו ה צ ו מ ח. רק באיזורים בודדים, כג׳בל אַחדר, ישנה צמחיה ים־תיכונית. בשאר חלקי ל׳ הצמחיה היא מדברית, המגוונת במידה זעומה ע״י אקליפטוסים בטריפוליטאניה, וקטעי יער אורן ולא־נשירים אחרים, בקירנאיקה. גם החי הוא מדברי: ירבועים, צבועים, שועלים וחתולי־בר. בין הזוחלים לטאות שונות וסוגים אחדים של נחשים, שהארסיים שבהם הם הפתנים.

א ו כ ל ו ס י ה ו ח ב ר ה. התושבים המקוריים של ל׳ היו, כנראה, בני אותם עמים שנקראו בפי הכובשים הערבים „בֶּרבֶּרים״ (ע״ע), ושהתערבו בימי־קדם עם יוונים ורומאים שהתיישבו באיזור החוף. עם הכיבוש הערבי נדחקו הברברים אל איזורי ההרים ושרידיהם עוד מצויים בנאות־מדבר, כג׳אלו, אַוגִ׳ילה ותַווַרה. היום כמעט כל האוכלוסיה היא ערבית מבחינת הלשון והתרבות, ומוסלמית מבחינת הדת. בין ערביי קירנאיקה קמה, במאה שעברה, הכת המוסלמית הסְנוּסית (ע״ע סנוסי) שמייסדה, סייד מוחמד בן עַלִי, הוא אבי השושלת השלטת בל׳.

בתקופת המשטר הפאשיסטי באיטליה ישבו בל׳ כמה רבבות איטלקים, חלק ניכר מהם עסק בחקלאות. לאחר 1951 נשארו בל׳ כ30,000 מהם, רובם בטריפולי.

עיקר היישוב בל׳ מרוכז ברצועה שאינה מרוחקת מהחוף יותר מ30 ק״מ. ברצועת החוף המערבית אף מפלס מי־התהום אינו עמוק ואלפי בארות פרימיטיוויות מספקות מים רבים להשקיה. כ10% מהאוכלוסיה יושבים בנאות־המדבר המפוזרות בפנים המדינה. היישוב העירוני גדל בתקופת השלטון האיטלקי, ומגמה זו אף נתחזקה מאז גילוי הנפט, והיום (1967) מגיע אחוז יושבי הערים ל50. כ25% מהתושבים הם נוודים ונוודים למחצה.

מ נ ה ל. בתקופת השלטון האיטלקי והמשטר הפדראלי

טריפולי: שדרות לחוף־הים

(עד 1963, ור׳ להלן) היתה ל׳ מחולקת לשלוש יחידות מדיניות: טריפוליטניה (290,000 קמ״ר), קירנאיקה (900,000 קמ״ר), פֶזאן (570,000 קמ״ר). החלוקה המנהלית, היום, היא ל10 מחוזות (מוחפזת), שבראש כ״א מהם עומד נציב (מוחפיז) והם: זויה, טַרַבּולוּס, חוֹמס, מיסוראטה, בֶּנגאזי, דֵרנה, גִ׳בֶּל ע׳ארבי, גֶ׳בֶּל אַחדַר, סֵבּחה, אוּבַּרי.

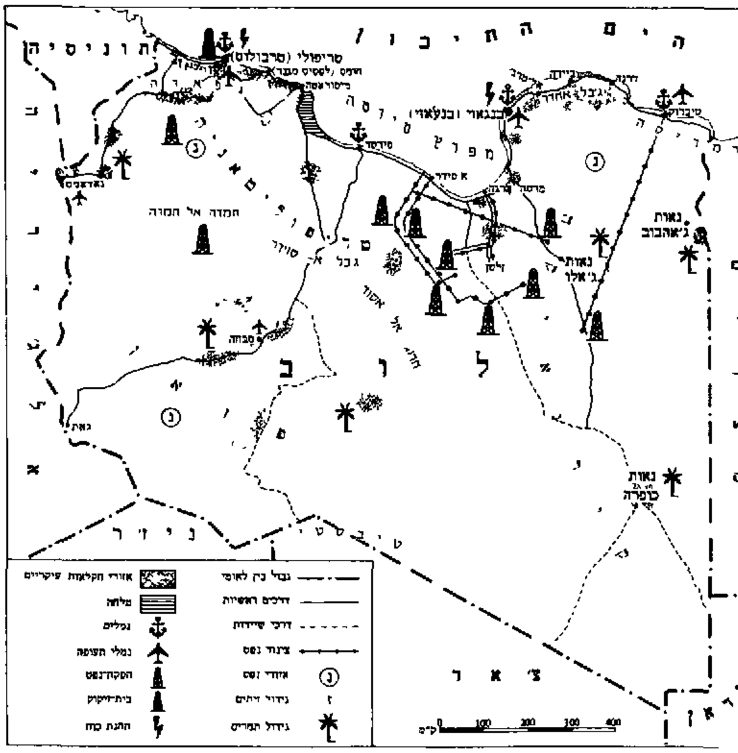
כערי בירה משמשות לסירוגין בנגאזי וטריפולי (ע׳ ערכיהן). בירה חדשה מוקמת בבידה (בצפון־מזרח קירנאיקה). הערים הגדולות (בסוגריים, אומדן מספר התושבים ב1966) הן: טריפולי (טרבולוס, 230,000 תוש׳), בנגאזי (בנע׳אזי, כ140,000), דרנה (22,000), ברקה [ע״ע, אלמרג׳], עג׳דביה וטוברוק (16,000 כ״א), חומס ([=לפטיס מגנה] ע״ע) ומיסוראטה. יתר היישוב העירוני מצוי במספר רב של ערים קטנות.

י. קר.

כ ל כ ל ה. עד לגילוי הנפט ב1959 (ר׳ להלן) היתה כלכלת ל׳ מבוססת על ח ק ל א ו ת פרימיטיווית ומרעה. בל׳ מנצלים כ38 מיליונים דונם קרקע ורק 1.3 מיליון דונם מיועדים לחקלאות קבועה והם מרוכזים בעיקר לאורך החוף. הגידולים העיקריים (1965): דגנים כ100,000 טון; זיתים (כ5 מיליון עצים) עד 100,000 טון; שמן־זית כ14,000 טון. חשובים גם מטעי התמרים (כ3 מיליון עצים) והשקדים. בשנים האחרונות התפתח גידול אגוזי־אדמה ליצוא — כ5,000 טון.

מ ש ק ־ ה ח י. מצויים כמיליון כבשים, כמספר הזה עיזים, וכ200,000 גמלים.

עד שנת 1960 לא היתה כמעט ת ע ש י ה בערים, וההתפתחות בתחום זה עדיין איטית. חומר הגלם היחיד המצוי הוא המלח — ממנו כורים כ12,500 טון לשנה. כמו כן מעבדים ספוגי ים וקיימת תעשיית־בית לשטיחים ותכשיטים. ייצור ה ח ש מ ל ב1964 היה 157 מיליון קו״ש (74 מיליון קו״ש ב1957). בסך הכל עסקו בתעשיה, ב1965, כ12 אלף איש.

מצב החברה הפרימיטיווית והכלכלה הנחשלת של ל' משתנה, מן הקצה אל הקצה, כתוצאה מגילוי ה נ פ ט, בעשור האחרון. קידוחי הנפט החלו בשנת 1956 ובאר הנפט הגדולה הראשונה נתגלתה ב1959 בזלטן, שבאיזור המזרחי. 42 חברות (1968) פועלות בחפוש נפט וכבר נתגלו 20 שדות נפט המשתרעים על פני שטח נרחב של הסירטיקה והמשכה הגאולוגי — דרומית לג'בל אחדר. כיום מופקים למעלה מ1.7 מיליון חביות ליום, מכ1,000 בארות בשדות אלה, וקצב ההפקה תלוי רק באמצעים להובלת הנפט לנמלים. במשך 5 השנים האחרונות (עד 1967) הונחו 5 צנורות נפט, שארכם יחד למעלה מ1,500 ק"מ, משדות הנפט אל נמלי הנפט החדשים: משדה זֶלְטֶן לנמל מַרסה בְּרֶגָה, מדַהְרה לאֶס-סִידֶר שבמפרץ סירטֶה, ומשדות-הנפט של בֵּידָה וסַמָּח לרַס-לָנוּף, באותו מפרץ. לאחר גילוי שדה הנפט בסְרִיר (כ500 ק"מ מדרום לטוברוק), הונח צנור לנמל הנפט החדש (נחנך בראשית 1967) במַרסה הַריגה, שבטוברוק. הצנורות הם בקוטר של 24—34 אינץ'.

כמויות הנפט שיוצאו מל' גדלו מ0.7 מיליון טון ב1961 (בשווי של 11.5 מיליון דולר) ל22 מיליון טון ב1963, 58 מיליון טון ב1965 (בשווי של 780 מיליון דולר) ו84 מיליון טון ב1967. ב1964 הופעל בית זקוק במרסה ברגה וכן מפעל, שיהיה מן הגדולים בעולם, להפיכת גז-האדמה — שנתגלה בכמויות גדולות — לנוזל. 6 שנים לאחר הפעלתם המסחרית של שדות-הנפט הפכה ל' ליצואנית הנפט ה5 בגדלה בעולם.

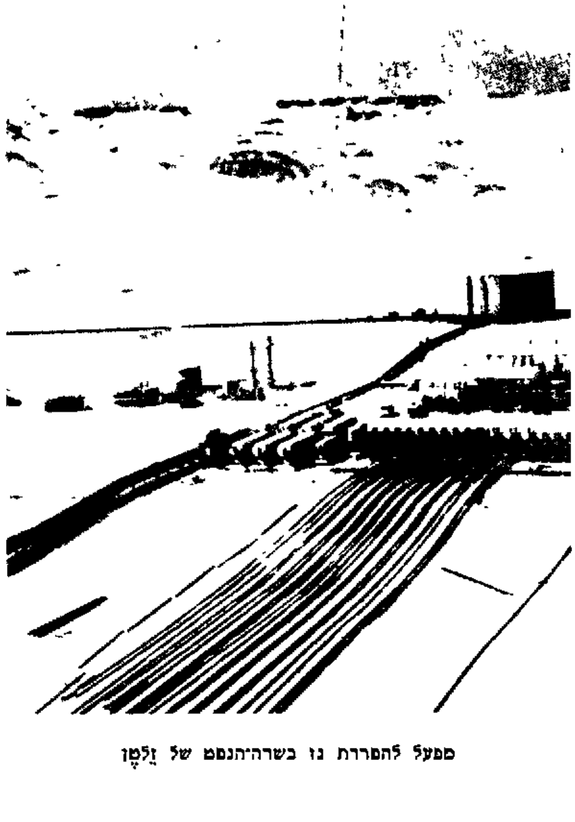
ת ח ב ו ר ה. האיטלקים הקימו את כביש החוף — מגבול תוניסיה ועד גבול מצרים באורך של כ1,800 ק"מ. עד אז לא היו בל' דרכים המתאימות לתנועת כלי-רכב ממונעים. ב1962 הושלם הכביש — 1,250 ק"מ ארכו — שבין מיסורטה, דרך סבחה, בירת פזאן, לגאת, שליד גבול אלג'יריה. כביש נוסף באורך של כ260 ק"מ מחבר את ואדן עם סירטה. את הכבישים שהגיעו לפזאן מושכים עד לגבול צ'אד והם יחצו את מדבר סחרה. מסילות ברזל, שהיו בל', פורקו ב1964. ש ד ו ת ה ת ע ו פ ה של בֶּנ-גאזי וטריפולי הם בינלאומיים (אלה הם גם נ מ ל י - ה י ם החשובים). ב1965 הוקמה חברת תעופה לאומית.

ס ח ר - ה ח ו ץ. מאזן סחר-החוץ של ל' הוא חיובי החל מ1963. 99% משווי ה י צ ו א — 780 מיליון דולר (1965) — הוא נפט, המיוצא בעיקר לגרמניה המערבית (38%), לבריטניה (20%), לאיטליה (10%) ולצרפת. ה י ב ו א הסתכם (ב1965) ב320 מיליון דולר (98 מיליון ב1957) ומקורו בעיקר מאיטליה (25%), אה"ב (17%) ובריטניה 15%.

אתרי הערים היווניות והרומיות שבתחומה (ר' להלן), מושכים ת י י ר י ם רבים. ב1965 ביקרו בה כ65 אלף.

ה מ ט ב ע — לירה ל' — השווה ללירה שטרלינג — מחולקת לאלף מיל. ל' חברה באיזור-השטרלינג. רזרוות הזהב ומט"ת של ל' גדלו מ70 מיליון דולר בסוף 1959 ל246 מיליון דולר בסוף 1965 ול416 מיליון דולר באמצע 1966.

המהירות, שבה נתפתחו שדות הנפט, היתה כה מסחררת (ההכנסה הלאומית שולשה בתקופה 1964—1967) עד שתכניות הפיתוח וניצול ההכנסות מן הנפט מפגרות הרבה אחר המציאות, ובעיקר בגלל העדר כוח-אדם (מקצועי ובלתי-מקצועי). לתכנית החומש 1963—1968, הוקצבו כ500 מיליון דולר, שנוצלו רק בחלקם ושהופנו בעיקר לפיתוח החקלאות.

מפעל להפרדת גז בשדה-הנפט של זֶלְטֶן

התחבורה, החינוך והבריאות, אך עדיין אין ההמונים נהנים מהעושר הרב שהביא הנפט.

The Economic Development of L., The International Bank, 1960; *L. An Economic Survey*, Barclays Bank D.C.O., 1967.

י. הס

חוקתה של ל׳ מבוססת בעיקר על החוקות המצרית והאיטלקית. המלוכה עוברת בירושה. המלך הוא שממנה את ראש הממשלה והשרים. קיימים שני בתי־מחוקקים: סנאט, בן 24 חברים ובית־נבחרים, אליו נבחרו (ב1965) 91 נציגים. עם הכרזת עצמאותה (1951) היתה ל׳ ממלכה פדראלית ולשלושת מחוזותיה היו סמכויות־שיפוט עצמיות מצומצמות. ב1963 שונתה החוקה ול׳ הפכה לממלכה מאוחדת.

בכוחות המזויינים של ל׳ כ6,000 איש, המסתייעים בכוח משטרתי המונה כ11,000 איש. תקציב הבטחון, ב1967, היה כ30 מיליון דולר. ל׳ נהנית מסיוע צבאי בריטי ואמריקאי וציודה הצבאי מקורו בארצות אלה. ב1968 נודע כי צרפת תמכור לל׳ פריטי חמוש שונים.

כוחות היבשה, כ5,000 איש, מאורגנים בחמישה גדודי חי״ר, גדוד משוריין המצויד בשריונות בריטיות בלא ציוד כבד יותר, ושני גדודי תותחנים. — בחיל האויר כ20 כליי־טיס. — לחיל־הים אניית־משמר, 3 סירות־מנוע מהירות, 2 אניות־עזר לתפקידים שונים (בנות 2,200 סון, כ״א), 2 שולות־מוקשים וכמה סירות משמר־חופים. — ב1947 שלחה ל׳ מתנדבים שהשתתפו בפלישת צבאות־ערב לישראל.

חינוך. חוק חינוך־חובה, לגילים 6—12, נחקק עם מתן העצמאות, אך רק עתה מאפשרות ההכנסות מהנפט את ביצועו. ב1965 למדו בבתי־ספר 260,000 תלמידים, מהם 30,000 בנות. באותה שנה היו 10 בתי־ספר תיכוניים, 4 בתי־מדרש למורים ומספר בתי־ספר מקצועיים. מצויים גם מספר בתי־ספר זרים. האוניברסיטה של ל׳ נפתחה ב1959 בבֶּנגאזי, וב1965/6 למדו בה ובשלוחותיה כ2,000 סטודנטים. — בל׳ תחנת־שידור לאומית וכן תחנות שידור וטלויזיה אמריקאיות, המשדרות גם בערבית. ב1968 הוחל בהתקנת טלויזיה לאומית. בל׳ כ74,000 מקלטי־רדיו (1966).

פרהיסטוריה. ר׳ אפריקה עמ׳ 42—340, 345.

היסטוריה. התקופה הקדומה. בתעודות מצריות מן האלף ה3 לפסה״נ נקראים שכניה של מצרים ממערב בשם Tjehnu או Temhu; ולפי ציורים מהזמנים ההם היו בהירי עור בגוון אדמדם ותכולי עין. בתעודות המצריות מן האלף ה2 לפסה״נ נקראו השכנים שממערב בשם לבו (Rbw), והמקור הקדום ביותר שבו הם נזכרים הוא מימי רעמסס הII, מהמאה ה13 לפסה״נ; לפי צרופם לשבטי המשוש, ניתן להניח ששם זה היה רווח כבר במאה ה14 לפסה״נ. לפי צורתם בתבליטים מימי רעמסס הIII (המאה ה12 לפסה״נ), שייכים הם לטיפוס הTemhu. מעטים השמות של לבו שנרשמו בתעודות המצריות, ויש שמסיקים משרידי שמות אלה, שהבֶּרבֶּרים שבאפריקה הצפונית הם יורשיהם, או אפילו צאצאיהם, של הלַבו והמֶשוֶש.

מסתבר, שכבר בימי רעמסס הII פרצו סכסוכים בין הל״ לבין המצרים. בימי מרנפתח (בסוף המאה ה13) נחלו הל״ מפלה, לאחר שיחד עם עמים אחרים חדרו למצרים עד לאיזור הדלתה. בימי רעמסס הIII הוסיפו הל״ לעלות על מצרים, ובדודות הבאים הצליחו, על אף מפלותיהם, להיאחז בכמה חלקים של הממלכה, ואפילו בנא־אמון. מאז שימשו הל״ ביחד עם המֶשוֶש, כחילות־עזר בצבא המצרי.

שישק (ע״ע), מלך מצרים, היה קצין־צבא ממוצא לובי, שהצליח לתפוס את השלטון במצרים ולייסד בה את השושלת ה22, הלובית (במאה ה10 לפסה״נ [ע״ע ארץ ישראל, עמ׳ 281]). ככל הנראה, מילאו הל״ תפקיד נכבד בצבאו של שישק, ובין חילותיו בשעה שעלו על יהודה נזכרים הל״ בצד סֻכִּיים וכּוּשים (דהי״ב יב, ג). ראשי משוש ולַבו הנזכרים בתעודות המצריות היו גורם לא מבוטל בתהפוכות השלטון במצרים עד אמצע המאה ה8 לפסה״נ, ובשושלות מקומיות היו בעלי שררה עד המאה ה6 לפסה״נ.

במקרא מצוי השם ל׳ רק ברבוי. בפרשת בני נח (ברא׳, י׳) לא נזכרו הל״ במפורש, ויש אומרים שהלְהָבים, הנמנים שם, ליד נַפְתֻּחים ופתרסים, כצאצאי מצרים, אינם אלא ל״. יוסף בן מתתיהו מספר (קדמ׳ א׳: ו׳, ב׳), שלהבים הלך לל׳ וקרא לארץ זו בשמו. לפי נחום (ג, ט), נטלו הל״ חלק בהגנתה של נא־אמון מפני אשור והם מתוארים כחיילים בצבא מצרים (דה״ב יב, ג; טז, ח), דבר שתואם לידיעות העולות מהמקורות המצריים. בספר דניאל (יא, מג) נזכרים ל״ בזיקה למלך הנגב.

שמ. א.

רק בתקופה החדשה נתקבל השם ל׳ לציון המדינה הכוללת את קירנאיקה, טריפוליטניה ופזאן. היוונים כינו בשם ליביה (Λιβύη) את קירנאיקה ואח״כ את כל אפריקה הצפונית פרט למצרים. בקירנאיקה יסדו היוונים מושבות במאה ה7 לפסה״נ, שהחשובה שבהן היתה קירֶני (ע״ע). מזרח ל׳ היה אח״כ בשלטון התלמיים ובתחילת המאה ה1 לפסה״נ עבר לרומאים. ב67 לפסה״נ סופח האי כרתים לפרובינציה של קירנאיקה, שבירתה היתה קירני. אוגוסטוס מסר את הפרובינציה לשלטון הסנאט. הקיסר דיוקלטינוס (ע״ע) קרע את כרתים מקירנאיקה, שאותה חילק לשתים, מזרחית (תחתית) ומערבית (עילית). בירתה של קירנאיקה המערבית היתה פתולמאיס (תולמתא). מהרומאים עברה קירנאיקה לשלטון ביזאנטיון. מערב ל׳ היה בתחום השפעתם של הצורים ואח״כ של בני קרת חדשת (ע״ע, ור׳ טריפולי) ובאמצע המאה ה2 לפסה״נ השתלטו הרומאים על הארץ. בתקופה הרומית שיגשגה טריפוליטניה, כמוכח מהשרידים שנחשפו בלפטיס מגנה (ע״ע). בימי הקיסר דיוקלטינוס התרחב שטח השלטון הרומי דרומה. מהם כבשוה הוַנדַלים (ע״ע) ב435. ב534 כבש בֶּליסַריוס (ע״ע) את הארץ, וגם חלק זה של ל׳ סופח לקיסרות הביזאנטית.

התקופה הערבית. מיד אחרי שכבשו את מצרים פלשו הערבים לל׳, וב643 הרסו את חומות טריפולי וכל הארץ נכבשה בידיהם. פעולות לדיכוי התנגדותם של הברברים נמשכו עוד זמן־מה, אך במהרה התאסלמו רוב התושבים. — בקרבם פשטו מאד כיתות דתיות לא־סוניות. גורלה של ל׳, בחלקה או ברובה, היה קשור במַגרב או במצרים, ושלטו בה האַגלַבּיים (ע״ע) ואחריהם הפאטימיים (ע״ע). בתחילת המאה ה11 התמרד מושל ל׳ מטעם החליף הפאטימי, חזר לאיסלאם הסוני והכיר בשלטונו העליון של החליף העבאסי שבבגדאד. החליף הפאטימי שילח בו שני שבטים בֶּדוִים, בַנו־הילאל ובנו־סולים, שהחריבו את ל׳ בפשיטותיהם והמיטו שואה על הארץ: שטחי חקלאות נרחבים נעזבו והיו למדבר, ולמעשה לא נותרו מקומות ישוב קבועים אלא בערים המבוצרות, ובראשן טריפולי. פשיטת

הַבֶּדוּים גרמה גם לירידת משקלם של הַבְּרְבְּרים ולעליית משקלם של הערבים. במאות השנים שלאחר מכן שקעה הארץ במלחמות שבטיות ובאנארכיה, אך בהדרגה התמזגו הערבים והברברים. להלכה שלטו בל' השושלות המַגרביות השונות — הַמֻּוַחִדִין, החַפְצִיים וכו'. אך שלטונם בפנים הארץ כמעט שלא הורגש, וחולשת השלטון גרמה לכך שמדינות נוצריות ניסו פעם בפעם לכבוש את ערי החוף. נסיונות אלה נבעו גם מרצונן של מדינות ימיות לדכא את שודדי־הים שחופי ל' היו מעוזיהם. ב1510 כבשו הספרדים את טריפולי, ומסרוה ב1530 ליוהניטים (ע"ע). באמצע המאה ה16 כבשו התורכים את ל', והחזיקו בה עד 1911, לפחות להלכה. בפנים הארץ לא הורגש שלטונם, ובאיזור החוף — שחולק לשלושה חבלים: טריפולי, קירנאיקה ופזאן — גבו התורכים את המסים באמצעות שבטים נודדים, שבתמורה קיבלו פטור ממסים. שיטה זו גרמה להשתעבדות התושבים לשבטים אלה. מפקדי הצבא — הַדֵּיים — דחקו בהדרגה את המושלים האזרחיים (הפחות) והשתלטו על הארץ. לא־פחות מסוכנת היתה עליית כוחם של שודדי־הים, שגרמה לפעולות־תגמול נגד טריפולי מצד המעצמות הימיות — כגון בריטניה, הולנד, אה"ב (ב 1805).

במאה ה17 החלה משפחת קַרַמַנְלִי להשתלט על חבלים שונים בל', ובמאה ה18 היתה כל הארץ בידיה. ב1835 חזרו התורכים והשתלטו במישרין על ל', מפחד הצרפתים, שכבשו אז את אלג'יריה. חידושו של השלטון התורכי הישיר הביא לשיפור תנאי הבטחון בל'. המאורע המכריע בהתפתחותה של ל' בתקופת השלטון התורכי המחודש קשור בעליית כוחם של הסַנוּסים (ע"ע סנוסי).

במלחמה בין איטליה לבין תורכיה (1911/2) כבשו האיטלקים את טריפוליטניה ואת קירנאיקה, אולם התנגדות התושבים לכובשים נמשכה שנים רבות, בייחוד מצד הסנוסים, עד שדוכאה כליל ב1932. כבר בשנות ה20 התחלו האיטלקים בהתיישבות חקלאית ועירונית בל', בעידודה של ממשלת מוסוליני. ערב מלה"ע II הגיע מספר האיטלקים בל' ל90,000 — 10% מכלל התושבים. האיטלקים סללו כבישים מצויינים, ייצבו חולות־נודדים ופיתחו את מקורות המים להשקיה, והנהיגו שיטות חקלאיות חדישות. הורחבה גם רשת החינוך לתושבים המקומיים, אולם שפת ההוראה בבתי־הספר היתה איטלקית.

במלה"ע II נכבשה קירנאיקה בידי הבריטים (1940/1) ובחורף 1942/3 נכבשה כל ל'. קירנאיקה וטריפוליטניה הועמדו תחת מִנהל צבאי בריטי, ופזאן תחת מנהל צבאי של כחות צרפת החפשית. לאחר המלחמה הועברה שאלת מעמדה של ל' לאו"ם. ב1949 החליט האו"ם להעניק עצמאות לארץ לא יאוחר מ1952. האו"ם שלח נציב עליון לל', ואסיפה מכוננת של נציגי שלושת החבלים אישרה ב1951 חוקה פדראלית לממלכת ל'. ב24.12.1951 הוכרזה עצמאותה של ל' בראשותו של המלך אידריס I, מנהיג הסנוסים.

ל' העצמאית נתקבלה ב1953 לחבר הערבי. מאז הקמתה שמרה על קשרים טובים עם בריטניה ואה"ב, שלהן נתנה בסיסים צבאיים בשטחה, ע"פ חוזים, שתקפם יפקע בראשית שנות ה70. מרבית החיילים הבריטיים כבר עזבו (ב1966) את ל'. — גילוי מעיינות־נפט עשירים בסוף שנות־החמישים שינה במהירות את כלכלתה של ל' ואת מבנה החברתי, וממדינה מפגרת נהיתה ל' למדינה עשירה בעלת קצב־פיתוח מזורז.

וע"ע בנגאזי; ברקה; טריפולי; קירנאיקה; פזאן.

S. Bono, *Fonti inedite di storia della Tripolitania* (Libia, I), 1953; E. Rossi, *Storia della Libia dalla conquista araba de 1911* (Libia, II), 1954: M. Khadduri, *Modern L.*, 1963, M. Murabet, *Facts about L.*, 1964; A. Thwaite, *Libyan Dilemas* (The Listener 78, No 2011), 1967.

אה. א.

יהודים. מפת־דרכים רומית מהמאה ה4 לסה"נ מציינת בקרבת Oea, היא טריפולי, יישוב בשם Scina Locus Judaeorum Augusti („סקינה, מקום יהודים של הקיסר") — כנראה שבויים. בסוף המאה ה4 נזכרים גרים מל' (ירו' כלאים ח', ג'). בOea התקיימה גם במאה ה5 עדה יהודית. לפי מקורות ערביים, נפוצה היתה היהדות בקרב הבְּרבְּרים שישבו בהר נְפוסה, לפני הכיבוש הערבי, אך במקורותינו נזכרים יהודי חבל זה רק מהמאה ה10. בין היהודים נפוצה הדעה כי משם מוצא יהודי האיזור כולו. במחצית השניה של המאה ה11 היה בטריפולי בי"ד שלא היה כפוף לזה של א"י, ולפי תדירות הכנוי אל־לְבְּדִי במקורות מהמאה ה11 וה12, יש להסיק כי גם בלְבְדָה, ליד עיר־הנמל חומס, היה יישוב יהודי נכבד, וכן גם בנוה־המדבר גדמס (ע"ע). יישוב יהודי היה גם בברקה (ע"ע) ובמקומות אחרים. בשנת 1159—1160, סבלו הקהילות היהודיות, עם נצחונם של המֻוַחִדין, אף שהשליטים לא פגעו בנפש ולא דרשו המרת דת.

על 400 השנים הבאות אין ידיעות בדבר יהודי ל'. לפי מקור מאוחר, נמלטו, עם הפלישה הספרדית ב1510, 800 משפחות יהודיות מטריפולי לתאג'ורה שממזרח לה ולגַ'בל גַּרְיאַן שבפנים הארץ. לאחר הכיבוש התורכי התחזק היישוב היהודי שם. באותו פרק זמן השתקע בטריפולי הרב שמעון לביא (ע"ע), מגולי ספרד, והוא שקומם את מצב היהדות שם ויסד את לימוד התורה. בשנים 1588/9 היו יהודי ל' נתונים בצרה גדולה עקב ההתקוממות נגד התורכים שעורר „המַהדי" יחיא בן יחיא. רבים נאלצו להתאסלם, ועם דיכוי המרד חזרו ליהדותם.

הקהילה בטריפולי התחזקה משהתחילו יהודי ליוורנו (ע"ע) להתיישב שם. ב1663 הגיע אליה השבתאי אברהם מיכאל קַרדוזו (ע"ע), שניהל משם תעמולה שבתאית. למן המחצית השניה של המאה ה17 ועד לכבוש האיטלקי עמדו בראש יהודי ל' „קאידים" (מנהיגים). בימי הרעב והמגפה של 1784/5 סבלו היהודים הרבה, וסכנה רבה נשקפה להם ב1793, כאשר נתמנה עלי גורזי', המכונה „בורגול", לפחה של ל'. כעבור שנה ומחצה גורש מהעיר, ולזכר הנס חוגגים יהודי טריפולי „פורים־של־בורגול", בכל כ"ט בטבת.

צעירה יהודיה משוכני מערות בגַריאן

יהודי ל' התגוררו בשכונות (חארה) בתוך הערים השונות. בשני כפרים בגֶ'בל (גַריאן ותִגרינה) שכנו היהודים במערות, עד לעלייתם ארצה ב 1950/1.

הנוסע בנימין השני מצא בעיר טריפולי באמצע המאה ה 19 כ 1,000 משפחות יהודיות (כ ⅓ מהאוכלוסיה), ולהם 4 דיינים מומחים, ו8 בתי

כנסת. ב1906 ביקר בל' נ. סלושץ (ע"ע), ותיאריו משמשים מקור היסטורי. ב1931 הגיע מספר יהודי ל' ל21,000 בקירוב (4% מהאוכלוסיה), שישבו ב15 מקומות, מהם למעלה מ15,000 בעיר טריפולי. ב1944 היה מספרם 27,000. במלה"ע II קיימו אנשי הבריגאדה היהודית פעולה מדינית ותרבותית ענפה בקרב האוכלוסיה היהודית. בשנים 1950/1 עלו למעלה מ30,000 מיהודי ל' למדינת־ישראל, ואז נותרו בה כ3,000 איש. לפני מלחמת ששת הימים נמצאו בה כ7,000 יהודים, מהם כ1,500 נתיני חוץ. בעקבות המלחמה רצחו המוני מתפרעים כ20 יהודים בל'. המשטרה פינתה את היהודים מן הגטו של טריפולי, כדי לשמור על חייהם, ואז נשדד הגטו ע"י המתפרעים. לאחר שחרורם היגרו יהודים רבים.

מחשובי רבני ל' יש לציין את הרב מסעוד חי רָקח (ע"ע) מחבר ס' „מעשה רקח" על הרמב"ם, ר' אברהם חיים אדאדי בעל „ויקרא אברהם", ולאחרונה — ר' יצחק חי בוכבזה (נפ' 1930).

ע"ע אפריקה, יהודים, עמ' 360—364.

י. מ. טולידאנו, נר המערב, 88, תרע"א; נ. סלושץ, ספר המסעות, א', תרצ"ח; ש. ברנשטיין, מחזור טריפולי (סיני, י"ט/כ), תש"ו/ז; ג. שלום, אגרת אברהם מיכאל קארדוזו לדייני איזמיר (ציון, י"ט), תשי"ד; פ. זוארץ ועוד [עורך], יהדות ל', תש"ך; ח. ז. הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א', 5–17, ב', 173–206, תשכ"ה; א. הטל, פירסומים על יהדות ל'; רשימה ביבליוגרפית (ספונות, ט'), תשכ"ה; I. J. Benjamin, *Acht Jahre in Asien u. Afrika*, 230–237, 1858[2]; M. Cohen, *Gli Ebrei in L., usi i costumi*, 1928, M. Eisenbeth, *Les Juifs de l'Afrique du Nord*, 1936; G. V. Raccah, *Appunti storici su gli Ebrei della Tripolitania* (Israel [Firenze], 23), 1938; S. Groussard, *Pogrom*, 1948.

ח. ז. ה.

לוּבֶּה, אֶמִיל פְּרַנְסוּאַ — Émile François Loubet —

(1838—1929), מדינאי צרפתי. ל' היה בנו של איכר, למד משפטים וב1876 נבחר לציר רפובליקני בבית־הנבחרים. הוא לחם בחריפות נגד שיטת החינוך שהיתה מקובלת בצרפת, שנתנה השפעה רבה לכנסיה הקאתולית, ופעל להנהגת חינוך־חובה חילוני חינם. ב1885 נבחר ל' לסנאט, ב1887/8 היה שר לעבודות ציבוריות וב1892 ראש הממשלה ושר־הפנים, באחת התקופות הקשות ביותר, כשפקדו את צרפת התנקשויות אנארכיסטיות ושביתות רבות. ממשלתו נפלה בשל „שערוריית פאנאמה" (ע"ע לֶסֶפְּס). ב1896 נבחר לנשיא הסנאט וב1899—1906 כיהן כנשיא צרפת. הוא ביטל את פסק־הדין נגד דריפוס (ע"ע), ותרם להפרדת הכנסיה מן המדינה. ב1904 הביא לכריתת ברית „ההסכמה" (Entente) עם בריטניה.

A. Combarieu, *Sept ans à l'Elysée avec le Président E. L.*, 1932.

לוּבוּאַ, פְּרַנְסוּאַ מִישֶׁל לֶה טֶלְיֶה, מַרְקִי דֶה — François Michel le Tellier, Marquis de Louvois

(1641, פאריס — 1691, ורסאי), מדינאי צרפתי. ל' היה בנו של מישל לה טליה (1603—1685), מבכירי־שריו של לואי XIV. הוא היה יריבו של קולבר (ע"ע), שנא הוגנוטים ומסוכסך עם רוב מצביאי המלך. ל' היה מארגן מעולה, ומשנתמנה לשר־המלחמה ב1666 הקים מחדש את הצבא הצרפתי, שמסוגל היה לעמוד בפני כוחות אירופה כולה. במיוחד אירגן את שירות האפסנאות ע"י הקמת מחסנים מרכזיים לנשק, תחמושת ומזון, שיחרר את הצבא מתלותו בשיקולי אספקה, ובעזרת שירות תובלה יעיל הקנה לו אפשרויות תמרון שלא היו ידועות עד אז. בעזרת ז'אן מארטינה (Martinet), מפקח חיל־הרגלים, השליט משמעת ברזל בגייסות, הקפיד על תירגול שיטתי של החיילים, ואף ניהל תמרונים קבועים. ל' הנהיג את השימוש ברובים מכודנים והפך את חיל־התותחנים לחלק בלתי־נפרד מהצבא. חידוש אחר שהנהיג — השימוש במדים אחידים. את רוח־הלחימה העלה ע"י חלוקת עיטורים. לחיילים פצועים ומזדקנים הקים בית־מחסה („בית האינוואלידים"), בפאריס. בשנותיו האחרונות הגיע הצבא הצרפתי לכ375,000 איש, והיה מוכשר לנהל בבת אחת מלחמות בחזיתות שונות.

במרוצת הזמן הפך ל' ליועצו הקרוב ביותר של לואי XIV והשפעתו עליו גדלה גם בתחום מדיניות החוץ. הוא חיזק את ידי המלך בשאיפותיו להתפשטות וכיבושים. יחד עם המלך היה מנהל את המבצעים הצבאיים ומכתיב למפקדים בשדה (ווֹבאן, טירן, ליכסאמבּוּר, קונדה, ואחרים) את המהלכים האסטראטגיים. חורבן חבל הפאלאטינאט בגרמניה (1689) בוצע לפי פקודתו, והוא שמרר את חיי ההוגנוטים ע"י ה„דראגונאדות": איכסון כפוי של חיילים בבתיהם.

C. Rousset, *Histoire de L. et de son administration politique et militaire*, I-IV, 1862–1864; L. André, *Michel le Tellier et L.*, 1943.

פ. פ.

לוּבּוֹמְל (Любомль), עיר נפתית במחוז וולין (ע"ע)

שבבריה"מ, 15 ק"מ מהנהר בוּג. עד 1939 בתחום פולניה. — היישוב היהודי בל', תחילתו עם יסוד העיר במאה ה14, ויהודים נזכרים שם לראשונה בשנים 1372—1380. במאה ה16 שיגשגה הקהילה; ב1557 העניק לה המלך זיגמונט־אוגוסט (ע"ע) את הזכות להישפט אצל הויוודה, עם זכות־עירעור בפני המלך, בלא להיזקק למוסדות השיפוט העירוני. ביהכ"נ בל' הוא מן המאה ה16 או ה17, והוא מסוג בתהכ"נ הבצורים (ע"ע בית־כנסת, עמ' 649—650). מרבני ל' החשובים באותה תקופה: ר' שמעון וולף אורבך, ר' אברהם ב"ר יעקב פולק (ע"ע), ר' משה מת (ע"ע) ור' גדליה ב"ר מאיר (מהר"ם) מלובלין. בגזירות ת"ח נהרגו בל' יהודים רבים. בתחילת המאה ה18 היתה ל' הקהילה המבוססת ביותר בגליל חֶלם־בֶּלז.

ב1847 היו בל' 2,130 יהודים, ב1897 — 3,297 (כ75% מכלל התוש') וב1931 — 3,807 (כ93%). אחרי הכיבוש הגרמני (יוני 1941) התרכזו בל' פליטים יהודים רבים, ובספטמבר 1942 הגיע מספרם ל10,000. מהטבח, שהתחיל ב2 באוקטובר 1942 ונמשך שבעה ימים, נמלטו רק כ150 איש.

א. פעלדמאן, די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילישע שטעט אין XIV–XVI יארה' (בלעטער פאר געשיכטע, ו), 1934; י. היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, מפתח, בערכו, תש"ה; ב. אייזנשטיין־קשב, די יידן אין וואָלין, 1939–1944 (פון נאָענטן עבר, IV), 1959.

א. ל. ק.

לוּבִּיָּה (Vigna), סוג צמחים ממשפחת הפרפרניים (ע"ע);

קרוב לשעועית (ע"ע), אבל נבדל ממנה במבנה הסירה, שהיא ישרה ולא מסולסלת. הל' הן עפ"ר עשבים מטפסים או שרועים. העלים מורכבים מ3 עלעלים ולכל אחד עלעלי לוואי. הפרחים צפופים וביניהם צופנים הדומים לבריות. מפרש הפרח רחב וגדול מהמשוטים. מספר האבקנים: 10, מהם 9 שזיריהם מאוחים ואחד חפשי. ישנם כ60

לוביה תרבותית
1. ענף פורח ונושא פרי; 2. זרע;
3. תרמיל הפרי

לוביה ארוכת התרמיל:
ענף הנושא את תרמילי הפרי הארוכים

מינים הם מן הגידולים הנפוצים ביותר בארצות הטרופיות והסובטרופיות. הזרעים משמשים מאכל לאדם ולבהמה.

מיני התרבות הם חד־שנתיים והם מצטיינים ברבגוניות בדרך גידולם, בגדלם, ובייחוד בצבע הזרעים (חום, אדום־כהה, לבן, לבן עם כתמים כהים).

שלושה מינים חשובים ידועים בתרבות:

1. ל' תרבותית (V. sinensis);
2. ל' ארוכת התרמיל (או אספרגוס V. sesquipedalis);
3. ל' גלילית (V. cylindrica).

הל' התרבותית — זניה מרובים מאד. אלה שמגדלים לתרמילים או לגרגירים למאכל אדם, מכתים ל', ואילו זני המספוא — אפונת הבקר. אלה האחרונים שונים מבחינה בוטאנית מזני הל'. צבע הפרחים לבן או ארגמן. הפרי: תרמיל מרובה־זרעים, כ7—12 ס"מ אצל זני הל', כ20—30 ס"מ אצל זני אפונת הבקר.

הל' ארוכת התרמיל — היא צמח משתרע. התרמיל עבה ובשרני. ארכו מגיע עד 50—100 ס"מ; גרגיריו ארוכים.

הל' הגלילית — היא שיח זקוף, בעל תרמילים קטנים (3—13 ס"מ) וזרעים קטנים וקשים. לזנים מסויימים תקופת גידול ארוכה.

הל' היא גידול קיץ. תנאי האקלים והקרקע מתאימים לאלה של התירס, אך נדרשת מידת חום קצת יותר גבוהה. הל' מצליחה בכל סוגי הקרקע ובלבד שתהיה רטיבות מספקת. בתנאי בעל, זמן זריעתה הוא בחדשי האביב המוקדמים, ואילו בשלחין, בכל חדשי הקיץ. מבחינת הערך התזונתי שווה הל' לשעועית ולאפונה. ור' הטבלה להלן.

גידול אפונת־הבקר אינו נפוץ כיום בארץ, אולם נפוץ הוא מאד בחקלאות באה"ב. בא"י נוהג גידול הל' במיוחד במשק הערבי.

הערך התזונתי של הקש בזני־מספוא בהשוואה לחיטה

	חלבון	פחמימות	שומן
לוביה	3.4%	39.1%	0.7%
חיטה	0.7%	35.1%	0.4%

מוצא הל' מאפריקה המרכזית. היא הובאה ליוון במאה ה4 לפסה"נ והמספר הרב של זניה באפריקה, באסיה הדרומית ובארצות אגן הים־התיכון מעיד על תרבותה הקדומה.

הפול המצרי שבמקורות חז"ל זהה עם הל' התרבותית, שהיא בעלת גבעולים מטפסים או מתפשטים למרחוק. „ההן פולא מצריי כד רטיב אינון צווחין ליה לובי, כד הוא נגיב אינון צווחין ליה פול מצריי" ("פול מצרי זהו, כשהוא לח קורין אותו לובי, וכשהוא יבש קורין אותו מצרי"; ירו' כלאים ח', ג'). בחקלאות א"י בתקופת בית שני גידלו אותו לשתי מטרות: לזרע (ה„פול המצרי היבש" שזרעוהו לפני ר"ה וסמוך לאחריו), או ל„ירק", לצורך קטיף ה„קציצין" (כלו' התרמילים), כגידול שלחין. יש גם שזרעוהו לירק בתחילה, קטפו פעמים אחדות את התרמילים, ובסוף הקיץ הותירו חלק מהתרמילים לזרעים יבשים (ע"ע שביעית ומשנה שביעית ב' ח'—ט'; שבת פ"ט, ז'; וראה גם ליברמן תוספתא כפשוטה על שביעית פרק ב', עמ' 499 ו502).

פול החרוב נראה שהוא הל' ארוכת־התרמיל, שקציציו, נפוחים ובשרניים הם, בעודם ירוקים, ומשתלשלים כלפי מטה כחרוב. את השעועית (פסילתא) הנזכרת במשנה ובמקורות אחרים, נוטים לאחרונה לזהות עם הל' המצרית או לובית־הנילוס (V. nilotica), שהיא צמח בר מטפס בעל פרחים צהובים, הגדל בגדות נחלים ובאדמות ביצה (ועיין ערוך, ערך פול).

ש. הורביץ, גידולי שדה חדשים בארץ־ישראל, א', ת"ש; י. בארי–ב. כפולר, גידול ירקות, ב', תש"ך; י. ארנון, גידולי שדה, ב', תשכ"ג; י. פליקס, החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, 78–79, תשכ"ג; J. H. Martin – W. H. Leonard, *Principles of Field Crop production*, 1949.

ש. ה.

לוֹבִיץ' (Łowicz) עיר בפולניה, כ75 ק"מ מערבית־דרומית מוארשה, ע"נ בזורה. בת 18,300 תוש' (1963).

יהודים ישבו בל' כבר במאה ה15, אך גורשו משם ב1516, ועד למאה ה19 היתה ל' סגורה בפניהם. אעפ"כ הצליחו מזמן לזמן יהודים בודדים להתבסס בל', ולעתים אף במספר ניכר, עד כי ב1724 הוכרז מחדש האיסור על ישיבתם. ב1759 1785 נזכרים יהודים שהתנצרו בל', כנראה בקשר לתנועה הפראנקיסטית. לל' שורש עמוק בפולקלור היהודי, משום שבששת הירידים, שנתקיימו בה במשך השנה, באו אליה יהודים רבים מכל רחבי פולניה, ואף מגרמניה. אפיינית לקשר זה היא המימרה היידית, „איך האָב אים אין ל'", שמובנה: „אין לי עניין בו", אף־כי תולדותיה אינן ברורות. מאז חלוקתה של פולניה בשנת 1795 הותר בהדרגה יישוב יהודי בל', אך עד אמצע המאה ה19 — רק ברובע מיוחד. ב1829 הוקם בל' בית־כנסת מעץ, וב1876 הוחלף בבניין־לבנים מפואר. רבני ל' נזכרים משנות ה40, מהם ר' שמואל משיניוה בעל „רמתים צופים", ר' מיכאל דב ויינגוט ור' אברהם כלבו. בין חכמיה, שנודעו לתהילה, היו ר' שלום בר' יחזקאל אלבק, חוקר הספרות התלמודית (אביו של חנוך אלבק [ע"ע]), ור' יצחק יוסף חזן, מדקדק ופיטן. עד מלה"ע I נהנו יהודי ל' מרווחה כלכלית, טחנות הקמח של זליחובסקי נחשבו לבין הגדולות בפולין. היו בל' מוסדות דתיים וסוציאליים, וכן ספריה עממית מהגדולות שבפולין (1908).

ב1808 היה מספר היהודים בל' 60 (2½%), ב1827 — 405 (12%), ב1857 — 1,161 (20%), ב1897 — 3,552

(כ30%), וב1931 — 4,339 (כ25%). במלה"ע II היו יהודי ל' מרוכזים, עד יוני 1940, ברובע מיוחד ונתונים לרדיפות הנאצים. ביוני 1940 הוקם הגטו, בו רוכזו בצפיפות איומה 8,200 יהודים, מהם כ3,500 שהובאו מחוץ לל'. במארס־אפריל 1941 הועברו כולם לגטו וארשה.

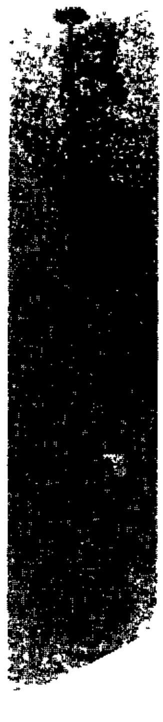
ל', אָ שטאָט אין מאזאָוויע, 1966 ; ג. שאיאק (עורך), ספר ל', 1966.

א. ל. ק.

לוֹבֶּלִיִּים (Lobeliaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים, עשבים, שיחים ועצים, בעלי עלים מסורגים או מרוכזים בבסיס הגבעול, פשוטים ועד מחולקים, מנוצים. הפרחים בודדים או ערוכים בתפרחות: שיבולת, אשכול או מְכַבֵּד. בהרים הגבוהים של אפריקה המרכזית (קילימאנג'ארו, הרי־קֶניה) בולטים מאד מיני ל' בגובה של כמה מטרים. אין הם אלא עשבים גבוהים, בעלי גבעול חלול שמסתיים בשיבולת גדולה מאד.

הכותרת מאוחת עלים, ובלתי נכונה ועד דו־שפתנית, בעלת 5 אונות ומכילה 5 אבקנים מאוחים, פחות או יותר, לצינור מסביב לעלי. לל' מנגנון האבקה מיוחד במינו. עמוד העלי נושא זר של שערות נוקשות בגובה בסיס צינור המאבקים. ע"י התארכות העמוד דוחקות השערות את האבקה אל קצה הצינור. רק לאחר שהאבקה נלקחת ע"י החרקים המאביקים בוקעות ועולות שתי הצלקות מתוך צינור האבקנים. השחלה תחתית. הפרי, הֶלקט או ענבה, רב־זרעים.

הל' קרובים לפעמוניתיים (ע"ע) ויש המצרפים אותם אליהם כתת־קבוצה. הם מונים כ20 סוגים וכ600 מינים, הנפוצים רובם באיזורים החמים.

א
Lobelia urens
מראה כללי;
ב.
Lobelia fulgens
דיאגרמה
של הפרח

הסוג החשוב לוֹבליה (Lobelia) כולל כ 250 מינים מאיזורים שונים, עשבים חד ורב־שנתיים. הלובליה השרועה (L. erinus) מאפריקה הדרומית, היא צמח נוי וכוללת זנים רבים. מרבים לגדל אותה בשל פרחיה היפים. הלובליה „הטבק ההודי" (L. inflata) מאמריקה הצפונית, היא צמח קטן וחד־שנתי, שפרחיו כחולים. ריח ההלקטים מגרה את הנחיריים וטעמם חריף. מהעלים וקצות הגבעולים היבשים מופק הלובלין (Lobeline), תערובת של אלקלואידים (ע"ע אלקלואידים, עמ' 825): החשוב ביניהם הוא ה α־לוֹבלין, תרכבתו $C_{22}H_{27}NO_2$. פעילותו הפיסיולוגית בריכוז 3% דומה לזו של ניקוטין. הוא ארסי מאד, ברפואה הוא משמש כאמצעי נגד אַסתמה (קצרת), ברונכיטיס כרוני, ועוד. אכילת עלים, הלקטים וזרעים גם בכמויות קטנות, עלולה לגרום למוות, או לפחות, במקרים פחות קשים, לתופעות של הקאה, בחילה, עוית ותרדמה. בתכשירי α־לובלין משתמשים גם כדי להיגמל מן העישון. — L. urens מצוי במקומות־מרעה לחים באירופה המערבית. L. fulgens, בעל פרחים אדומים, מצוי במכסיקו ובטכסאס.

משפחת הל' כוללת צמחי תועלת שונים, המשמשים את הילידים בארצות הטרופיות: חפירות של Clermontia macrocarpa והעלים של Cynaea tritomantha נאכלים; השרף החלבי של צמחי־ל' שונים משמש להכנת דבק (Clermontia) ולהפקת קאוצ'וק (Siphocampylus).

מ. זהרי – א. פאהן, צמחי התרבות של ישראל, 394, תשי"ז ;
A. B Rendle, *The Classification of Flowering Plants*, II, 582–4, 1952.

י. גל.

לוּבְּלִין (Lublin), עיר במזרח פולניה, כ 160 ק"מ מדרום־מזרח לווארשה, וכ 65 ק"מ מגבול בריה"מ; 203,000 תוש' (1965). יושבת על גדות הנהר ביסטשיצה, יובל הוִיפּש, בגובה 180 מ' מעל פני־הים, בשוליה הצפוניים של רמה גירית הקרויה „הטבלה הלובלינית" באיזור של גבעות נמוכות. ל' היא מרכז תעשיה, תחבורה, מנהל ותרבות. בעיר ובסביבתה מפעלי־תעשיה לייצור מטוסים, משאיות, מנועים, מכונות חקלאיות, ציוד תעשייתי וחקלאי, מכשירי עבודה, מוצרי טכסטיל, עור, עץ וטבק, משקאות אלכוהוליים, מזונות ועוד. ל' משמשת מרכז לעיבוד התוצרת החקלאית של סביבתה. לפנים היתה מרכז מסחרי לאיזור נרחב. ל' מהווה צומת חשוב של מס"ב וכבישים; דרכה עוברת מסה"ב הראשית מווארשה ללבוב, לקיוב ולאודסה. בל' שתי אוניברסיטות, בי"ס לרפואה ובתי־ספר גבוהים לחקלאות, למקצועות טכניים שונים ולאמנות. כן נמצאים שם תיאטרון, אופרה ומוזיאונים. היא בירת מחוז ל' (24,830 קמ"ר; 1.9 מיל' תוש'), אך משמשת מרכז מנהלי וכלכלי לאיזור רחב יותר. בל' קתדראלה מהמאה ה 16 ובניינים רבים וכן שערים עתיקים מיה"ב. על העיר מתנשאת טירה מבוצרת, ובתוך העיר כמה ארמונות של בני האצולה לשעבר.

היסטוריה. ל' היא אחת הערים העתיקות ביותר בפולניה, וכנראה היתה קיימת כבר במאה ה 10. מעמד של עיר ניתן לה ב 1317. במאות ה 13 וה 14 סבלה ל' מהתנפלויות של טאטארים, ליטאים ואוקראינים, אך הפכה למרות אלה לעיר המסחר החשובה ביותר בין הוויסלה והדנֶיפּר. במאות ה15 וה16 זכתה ל' לפריחה כלכלית ותרבותית, בה נתקימו ישיבות הפארלאמנט („סֵים") הפולני, ויריִדיה משכו סוחרים ממרחקים. ב1569 נחתם בל' ההסכם על איחודן של פולניה וליטא — „האוניה הלובלינית". במאה ה 17 סבלה העיר מהתקפות הקוזאקים (ב 1650), השוודים (ב 1656 וב 1702) והטאטארים (ב 1672). ב 1702 נשרף רובה של העיר, ומאז ירדה פלאים והתחילה להתאושש רק בסוף המאה ה 18. לאחר החלוקה השלישית של פולניה (1795) באה ל' תחת שלטון אוסטריה. ב 1809 נכבשה בידי הצבא הפולני של „דוכסות וארשה", אך קונגרס וינה (1814/5) כלל אותה בשטח שנמסר לרוסיה. במלה"ע I היתה מרכז השלטון האוסטרי הכובש; אחר־כך נכללה בפולניה המחודשת שקמה ב1918. ב1939—1944 היתה בשלטון כיבוש גרמני. ביולי 1944 שוחררה בידי הצבא האדום ועד גירושם של הגרמנים מווארשה (בינואר 1945) היתה בירתה הזמנית של הרפובליקה הפולנית העממית. בראשית המאה ה20 מנתה אוכלוסיית העיר כ90,000 נפש וב1939 — כ122,000. בתקופת מלה"ע II נתדלדלה אוכלוסיית העיר בעיקר עקב השמדת היהודים, שהיוו כ40% מתושביה. עם תום המלחמה מנתה רק כ60,000 תוש'. אוכלוסייתה חזרה

וגדלה משהתיישבו בה רבבות פולנים שחזרו מבריה"מ. הקמת מפעלי תעשיה רבים לאחר 1948 משכה לעיר אוכלוסיה מכפרי הסביבה.

H. Gawarecki – Cz. Gawdzik, *L.*, 1959.

מ. בר. — י. א. ק.

יהודים ישבו ארעית בל' כבר במאה ה14, אך רק לאחר איחוד פולניה-ליטא (1569) נתהוו התנאים הכלכליים ליישוב של קבע; יהודי ל' נטלו חלק בסחר התבואות, שהתפתח במיוחד בחלק זה של פולניה, ועמדו בקשרים הדוקים עם ה„שלאכטה" — האצולה הגבוהה — שנמשכה לל' בגלל הירידים ומושבי הסֵים שנתקיימו בה. החל מן המחצית השניה של המאה ה16, מספר היהודים גדל בהתמדה ול' הפכה למרכז פעיל, שהשפיע על כל יהדות פולניה (וע"ע ועדי-הארצות). במאה ה16 נתעוררו הסכסוכים הראשונים בין הסוחרים היהודים לבין הנוצרים. המלך זיגמונט I „הזקן" (ע"ע) איפשר ליהודים לעסוק במסחר, וב1521 שיחררם ממכס בגבולות מחוז ל'. ב1550 זיכה זיגמונט II אוגוסט (ע"ע) את היהודים בכתב זכויות, אולם בשנת 1558 אסר נציב המחוז על ישיבת היהודים בתוך חומות העיר והמלך זיגמונט-אוגוסט סמך ידו על איסור זה, בשנת 1568. אם כי לא תמיד קויים האיסור במלואו, היה בו כדי לגרום, במשך 300 שנה, קשיים רבים ליהודי ל', וכתוצאה מכך היתה „עיר היהודים" בל' מקום מגוריהם העיקרי עד למלה"ע II. מצבם הכלכלי של היהודים הלך וירד עם ירידתה הכלכלית של העיר במאה ה17, ובעקבות הראקציה הקאתולית המתגברת. בתקופה זו גם החלו 9 משפטי עלילת-דם ובשנת 1598 אף הוצאו להורג שלושה יהודים שהואשמו בהמתת ילד נוצרי. ב1646 הרסו תלמידי בית-המדרש הישועי 20 בתי-יהודים, הרגו 8 נפשות ופצעו 50. ב1686 הוצא להורג יהודי לאחר שהואשם ברציחת אחד מפרחי-הנזירים במסדר הכרמליטים, שנמצא בריא ושלם לאחר מכן.

במצור 1650 ערכו החיילים המוסקוואים עם הקוזאקים של חמֶלניצקי (ע"ע) טבח ביהודי ל' והרגו בם כ2,000. כיון של' היתה מרכז לתנועת הרפורמאציה, הגבירו בה הישועים את פעילותם וייסדו בה בית-דפוס, בו הדפיסו גם כתבי-פלסתר נגד היהודים.

פלישת השוודים לפולניה בשנת 1656 ו„מלחמת הצפון" הביאו לירידתה המוחלטת של העיר ונמנע מן היהודים לשקם את כלכלתם. לאחר שנחלשה הפעילות בתחום המלאכה והמסחר הפכו ייצור המשקאות החריפים והסחר בהם לעסוקם העיקרי של יהודי ל'. הזכות הבלעדית בענף זה היתה בידי העירוניים הנוצרים, אולם לפי הסכם משנת 1628, שנתחדש לאחר מכן פעמים אחדות, הותר גם ליהודים לעסוק במקצוע זה. במאות ה 17 וה 18 ערערה על כך אגודת הסוחרים הנוצרים, אך ללא הצלחה. הסוחרים הנוצרים עשו יד אחת עם האגודות המקצועיות של בעלי-המלאכה במטרה להצר את צעדיהם של בעלי-המלאכה היהודים ובעלי-המלאכה הנוצרים הבלתי-מאורגנים. כדי לעמוד במאבק זה נוצרו בל' התאגדויות משותפות של בעלי-מלאכה יהודים ונוצרים, שאיגדו אופים זעירים, ב1734—1765 גם חייטים. בשנים הבאות ייסדו החייטים היהודים התאגדות נפרדת, אשר סופחה ב1805 לאגודה הכללית של החייטים הנוצרים. אולם גם שם קופחו היהודים בזכות הבחירה.

למן המאה ה17 שאף חלק מן העירוניים, ובייחוד מעמד הסוחרים, לנשל את היהודים שהתגוררו מחוץ ל„עיר היהודים". דבר זה עלה בידם, ב1772—1782, כשמזימות מסוג זה היו נחלת-הכלל בפולניה כולה. למרות זאת נשארה ל' אחד המרכזים היהודיים הגדולים על אדמת פולניה. ב 1787 היה מספר יהודי ל' 4,230 (כ 50% מכלל האוכלוסיה) וב1908 היה מספרם כ 31,700 (50%). בתחילת המאה ה 17 היו בבעלות היהודים כ 100 בתים. בזמן השפל בעיר ירד מספרם, אולם בסוף המאה ה 18 חזר המצב לקדמותו. גם במחצית השניה של המאה ה 19 היו בבעלות היהודים כ ⅓ מבתי המגורים שבעיר.

מן המחצית השניה של המאה ה19 החלו יהודי ל' להתיישב ב„עיר הישנה", שבין החומות. במרוצת הזמן — ועם צאת הפולנים שהעדיפו להתגורר מחוץ לחומות — הפכו בה לרוב, ו„העיר הישנה" הפכה, איפוא, לגטו חדש. בסוף המאה ה19 נוסדו בל' ביה"ח היהודי, מושב-זקנים, בית-יתומים ותלמוד-תורה.

תנועת ההשכלה לא פסחה על ל', ועם משכיליה נמנו אלכסנדר צֶדרבוים (ע"ע), יעקב ריפמן (ע"ע) ואחרים. בסוף המאה ה19 ותחילת המאה ה 20 פעלו בל' הסופר י. ל. פרץ (ע"ע) והוגה הדעות יעקב קלצקין (ע"ע). מאז הקונגרס הציוני הראשון ב 1897 ועד לשואה נתקיימה בל' פעילות ציונית — מדינית ותרבותית — ענפה, וכמעט כל המפלגות היהודיות היו פעילות בעיר. כן פעל בל' סניף של ה„בונד" (ע"ע), אשר בהשראתו התקיימה ב1905 הפגנה מדינית של פועלים יהודים, אשר התרכזו בחצר ביהכ"נ של המהרש"ל. מאות מהם נאסרו והושלכו לכלא.

במלה"ע I שימשה ל' עיר מושב ומִנהל לשלטונות הכיבוש האוסטרים. בעיר נוסדו אז שתי גימנסיות ומספר בת"ס עממיים יהודיים. הוקם תיאטרון יידי, שעל בימתו הופיעה השחקנית אסתר רחל קאמינסקה, וכן נוסד אז, ע"י שלמה ניסנבוים, היומון היידי „לובלינער טאגבלאט", אשר הופיע עד תחילת מלה"ע II. בשנים 1922—1938 יצא לאור בל' השבועון היידי „לובלינער שטימע".

עם הקמתה מחדש של פולניה העצמאית באה תקופה של גיאות כלכלית ליהודי ל', אשר היו פעילים במסחר, במלאכה ובתעשיה. ב1939 מנתה האוכלוסיה היהודית קרוב ל 50,000 נפש (כ 40% מכלל האוכלוסיה).

ל' כמרכז התורה, חכמי-ל'. עם התבססותו הכלכלית של היישוב היהודי, נעשתה ל' מרכז לתורה. רבני ל' של המאה ה 16 והמחצית הראשונה של המאה ה 17 נחשבו לגאוני הדור, והודות להם זכתה ל' לכינוי „ירושלים דפולין" וחכמיה כונו „חכמי-ל'". רבה הראשון של קהילת ל' היה ר' שלום שכנא, בנו של המוכסן יוסקו, אשר קיבל התר מן המלך זיגמונט I לגור בין חומות העיר ולנהל בה את עסקיו. הוא היה לרבה של ל' ב1520 בערך, וב1541 נתמנה ע"י המלך לרבה הראשי של פולין-קטן. בישיבתו למדו כמעט כל גדולי ההלכה שפעלו בפולניה במאה ה 16, ביניהם גדול הפוסקים של פולניה: ר' משה איסרלש (ע"ע) — הרמ"א. אחרי פטירתו (1559) בא במקומו בנו, ר' ישראל שכנא. אז נוסדה בל' ישיבה נוספת, שלראשה נתמנה שלמה בן יחיאל לוריא (ע"ע) — המהרש"ל. אחרי פטירתו ירש את מקומו חתנו, ר' שמעון וולף אורבאך. גם שנים מתלמידיו, ר' מרדכי יפה (ע"ע) ור' יהושע פלק (ע"ע) שימשו תקופות מסויימות כרבני ל'. חכם אחר שנתפרסם אז הוא ר' מאיר

בן ר' גדליה מל' (ע"ע) — המהר"ם מל'; הוא נתמנה לראש ישיבת ל' בגיל 25, ושימש בתפקידו 5 שנים. כעבור 26 שנים שב לל' לשמש שם בשניה כרב העיר וכראש ישיבתה, עד יום פטירתו. מבין רבני ל' במחצית הראשונה של המאה ה17 יצויינו עוד: ר' שמואל אליעזר בן ר' יהודה אידל'ס (ע"ע) — ב1614—1625, ר' יואל יפה סירקש (ע"ע), ר' נפתלי בן יצחק הכהן (ע"ע) — ב9—1648, ור' אברהם הישל ב"ר יעקב, אשר שימש באותו זמן כראש ישיבת ל'.

הדפוס העברי הראשון בל' נוסד ב1547 ע"י המדפיסים בני משפחת שחור, אף שרשיון רשמי ניתן להם רק ב1551. בדפוס זה נדפסו ב1559—1568, בין השאר, אחת־עשרה מסכתות של התלמוד, וזו היתה ההוצאה הראשונה של התלמוד בפולניה. ב1578 נפתח בל' בית־דפוס חדש ע"י קלונימוס יפה, שהסתייע בעבודתם של סדרים מאיטליה. דפוסיו של יפה מצטיינים בשעריהם הנהדרים ובעיטוריהם. אחרי מותו של קלונימוס יפה ב1603 המשיכו במפעל זה צאצאיו עד סוף המאה ה17.

ל' נודעת בבתהכ"נ העתיקים שלה, ביניהם: ביהכ"נ המפואר של המהרש"ל, אשר נוסד עוד בתחילת המאה ה16, נשרף ונחרב בחלקו פעמים מספר ואולם נשאר על תילו עד תקופת השואה; ביהכ"נ של „שאול ואל" וביהכ"נ של הרב צבי הירש דוקטור.

כשנשתקע ר' יעקב יצחק הורויץ (ע"ע) בל' — סמוך ל1800 — הפכה ל' למרכז חסידות, אשר התקיים בה עד תחילת השואה. מלבדו פעלו בל', בתקופה מאוחרת יותר, האדמו"רים לבית איגר, וראשון להם ר' אריה ליב איגר (1816—1888), בנו של ר' שלמה איגר (ע"ע). הוא כיהן כאדמו"ר 34 שנים ואחרי פטירתו שימשו כאדמו"רים, זה־ע"י־זה ובאותו זמן, תלמידו ורעו, ר' צדוק הכהן רבינו־ביץ, ובנו ר' אברהם איגר (ב1888—1914). מלבדם ישב בל' עד לשואה האדמו"ר ר' משה מרדכי טברסקי (ע"ע, עמ' 330—331).

בין הרבנים החשובים שפעלו בל' בתקופה האחרונה שלפני השואה התבלט הרב מאיר שפירא (ע"ע), מייסדה וראשה של „ישיבת חכמי־ל'", אשר נחשבה לגדולה בישי־בות פולניה. היא נפתחה ב1930 ונתקיימה עד תחילת השואה. ר' מאיר שפירא, שירש את משרתו של הרב אליהו קלאצקין, היה גם רבה האחרון של קהילת ל'.

ת ק ו פ ת ה ש ו א ה — ב1941 הוקם בעיר גטו, שנכלאו בו כ37,000 יהודים. כמעט כל תושבי הגטו חוסלו ב1942—1943. מחנה־המוות מידנק (ע"ע) הוקם ע"י הנא־צים בפרבר של ל', וב1943 בלבד הושמדו בו כ18,000 מיהודי ל', מלבד רבבות שהובאו ממקומות אחרים.

ב ת ו ם מ ל ה " ע II נתאספו בל' כ900 יהודים ששרדו, מבני ל' ומקהילות אחרות. כיום (1968) קיימת בל' קהילה קטנה, אשר חבריה מאורגנים במסגרת האגודה החברתית־תרבותית של יהודי פולניה. בעיר הוקמה אנדרטה לקדושי השואה.

ש. ב. ניסנבוים, לקורות היהודים בל', תר"ס; הנ"ל, יגר שהדותא, 1913; ב. מאנדעלסבערג, מאטעריאלן צו דער געשיכטע פונעם עקאנאמישן און רעכטליכען מצב פון די לובלינער יידן אין 17טן יארהונדערט (יונגער היסטאריקער, I), 1926; הנ"ל, לובלינער יידישע האנטווערקער און די שטאטצעכן אין דער ערשטער העלפט פון 17טן יאר־הונדערט (שם, II), 1929; א. טשעריקאווער, דער ארכיוו פון שמעון דובנאוו; פון לובלינער פנקסים (היסטארישע שריפטן, II), 1937; מ. באלאבאן (תר' א. ל. שוסהיים), די יידן־שטאט ל', 1947; נ. שמן, ל', שטאט פון תורה, רבנות און חסידות, 1951; דאס בוך פון ל', תשי"ג; א. מ. הברמן, המדפיס חיים שחור, בנו יצחק וחתנו יוסף ב"ר יקר (ק"ס, ל"א), תשט"ז; ב. שילדקרויט, מחקרים לתול־דות ל', תשכ"ה; נ. בלומנטל, תעודות מגיטו ל', תשכ"ז. S. Wojciechowski, *Gmina żydowska w Lublinie w XVI w.* (Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego), 1952; *Dzieje L.-a. Próba syntezy*, 1965; W. Ćwik, *Ludność żydowska w miastach Lubelszczyzny w II połowie XVIII w.* (ibid.), 1966

מ.

לוּבְּלִינְסְקִי, שְׁמוּאֵל — Samuel Lublinski — (1868, יוהאניסבורג [פרוסיה המזרחית] — 1910, וימאר).

סופר גרמני, יהודי.

בן להורים עניים, החל ל' דרכו כשוליה בחנות־ספרים. בהדרגה פנה לכתיבה, פירסם מאמרים על נושאים ספרותיים בעתונות הגרמנית, כתב מחזות ועסק בחקר תולדות הספרות הגרמנית. הוא בא לראשונה תחת השפעת התנועה הנאטו־ראליסטית ואח"כ פנה לנאו־קלאסיות של פאול אַרנסט. ממחזותיו ההיסטוריים והמיתולוגיים: Der Imperator („האימפראטור"), 1901; Peter von Russland („פטר מרד־סיה"), 1906; Gunther und Brunhild („גונתר וברונ־הילד"), 1908; Kaiser und Kanzler („קיסר וקאנצלר"), 1910. ברם, עיקר פירסומו בא לו בשל ספריו על תולדות הספרות הגרמנית: Literatur und Gesellschaft im neunzehnten Jahrhundert („ספרות וחברה במאה ה19"), 1899; Die Bilanz der Moderne („מאזן המודרניזם"), 1904; Der Ausgang der Moderne („קץ המודרניזם"), 1909.

ל' ביקש להתבולל בתרבות הגרמנית, אך לא הצליח להתע־לם ממורשתו, כפי שמסתבר מספרו Jüdische Charaktere bei Grillparzer, Hebbel und Otto Ludwig („דמויות יהודיות ביצירות גרילפארצר, הבל ואוטו לודויג"), 1899. במחקרו Die Entstehung des Christentums aus der antiken Kultur („התהוות הנצרות מתוך התרבות הקדומה"), 1910, שלל את היסטוריותו של ישו. ל' תמך בתחילה בציו־נות, אך פנה לה אח"כ עורף. מאמרו על האנטישמיות בNeue Deutsche Rundschau (דצמבר 1896), עורר את אחד־העם לתגובה ברשימתו „הלאומיות החדשה" („השלח", א', 385—386), תרנ"ז.

מ. י. ברדיצ'בסקי, דור ודורשיו (לוח אחיאסף, ו', 117–118), תרנ"ח; A. Hugle, *S. L., Paul Ernst und d. neue Drama*, 1913; Th. Lessing, *Philosophie als Tat*, 343–352, 1914; A. Soergel, *Dichtung und Dichter der Zeit... Im Banne des Expressionismus*, 140–143, 1925

ס. ל.

לוּבְּלִינֶר, יְהוֹשֻׁעַ לוּדְוִיק — Ludwik Ozeasz Lubliner — (1809, וארשה — 1868, בריסל), סופר ועו"ד יהודי.

ל' השתתף במרידה הפולנית של 1830/1, ולאחר דיכויה ברח לבריסל, שם שימש כעורך־דין. הוא עמד בקש־רים הדוקים עם ההיסטוריון הפולני יואכים לֶלֶוֶל והשפיע, כנראה, על יחסו החיובי ליהודים. ל' נלחם באנטישמיות שב־קרב הגולים הפולניים במערב־אירופה, שאף להתבוללות יהו־די פולניה בפולנים, והאמין כי מדינה פולנית עצמאית, לכשת־קום, תעניק ליהודיה שוויון־זכויות גמור. משום־כך הטיף ל' לתמיכה במרד הפולני של 1863/4 והיה בין מייסדי החברה Alliance Polonaise de toutes les croyances religieuses („הברית הפולנית של כל האמונות הדתיות"). ל' הרבה

לכתוב, בצרפתית ובפולנית, על בעיית יהודי פולניה ועל נושאים משפטיים ומדיניים. מכתביו: Des Juifs en Pologne („על יהודי פולניה"), 1839; Obrona Żydów („הגנת היהודים"), 1858; Do Polaków Izraelitów w Polsce („אל פולנים-יהודים בפולניה"), 1862, ועוד.

נ. מ. גלבר, טפוסים היסטוריים: י. ל' (הצפירה, 69), 1931; N. M Gelber, *Die Juden und der polnische Aufstand* 1863 (ר' מפתח), 1923; S. Łastik, *Z dziejów oświecenia żydowskiego*, 249–250, 1961.

לוֹבֶן (בצרפ' — Louvain, בפלאמית — Leuven), עיר במחוז בְּרַבַּנט (ע"ע) בבלגיה המרכזית, כ20 ק"מ מצפון-מזרח לבריסל. מספר התוש' כ32,000 (אומדן 1965). אך יחד עם התוש' הארעיים, בעיקר סטודנטים, מגיעה אוכלוסייתה במרבית ימות השנה לכ45,000, ויחד עם הפרברים לכ55,000. רוב התושבים פלאמים.

ל' יושבת על גדות הדילֶה (Dijle), יובל הסֶחֶלדֶה, בגובה 25—30 מ' מעל פני-הים. העיר היא מרכז תעשייתי וצומת תחבורה. דרכה עוברים כבישים חשובים ומסה"ב הראשית מבריסל ואנטורפן לליאז', ולחבל הרוהר בגרמניה. כן מחוברת היא בתעלה עם הסחלדה ומצוי בה נמל נהרי חשוב. המשרת תנועת מטענים גדולה בינה לבין אנטוורפן. התעשיה מייצרת מוצרי-מתכת, מכשירי-חשמל, מוצרים כימיים, מוצרי הלבשה ומזונות. ברם, עיקר חשיבותה של ל' היא באוניברסיטה העתיקה שבה, שנוסדה ב1425, החשובה והגדולה באוניברסיטאות בלגיה. ב1964 למדו בה 15,760 סטודנטים. אוניברסיטה זו, ששפות-ההוראה בה הן גם צרפתית וגם פלאמית, מילאה ב1967 תפקיד חשוב ב„ריב הלשונות" המחריף בבלגיה (ע"ע, כרך-מילואים, עמ' 669). — בעיר בניינים

בית העיריה בלובן (בסיגנון גותי — נבנה בשנים 1448—1463)

מהמאות ה14 וה15. מהם כמה הידועים ביפים ובסיגנונם המיוחד, כגון בית העיריה, האוניברסיטה וכמה כנסיות. רבים מבנייניה העתיקים הנאים ביותר ניזוקו בשתי מלה"ע. ספריית האוניברסיטה שנשרפה ע"י הגרמנים ב1914, שוקמה בעזרת תרומות מארצות רבות, אך שוב ניזוקה במלה"ע II.

לפי המסורת המקומית נוסד יישוב במקום זה כבר בימי יוליוס קיסר. בסוף המאה ה9 ביצרו הנורמאנים את המקום, שהתפתח במהירות במאה ה11. רוזני ל' פרסו את שלטונם גם על אנטוורפן, ובמאה ה12 נהיו לרוזני בראבאנט ואח"כ לדוכסים. באותה תקופה, עד לסוף המאה ה14, היתה ל' אחת הערים החשובות ביותר באירופה המערבית, והתפרסמה כמרכז לייצור אריגים ולמסחר בצמר. באמצע המאה ה14 ישבו בה כ50,000 איש, ויש אומרים שאוכלוסייתה הגיעה עד ל100,000. ירידתה נגרמה מחמת מלחמה שניטשה בה בסוף המאה ה14 בין האזרחים, שהקימו משטר דמוקראטי (ע"ע ארצות-השפלה, עמ' 281), לבין הדוכס. בסופה של מלחמה זו נמלטו המוני אורגים וסוחרים מל', ובריסל שיגשגה על חשבונה. עם ייסוד האוניברסיטה ב1425, הפכה ל' לאחד ממרכזי המדע החשובים ביותר באירופה.

J Cuvelier, *La Formation de la ville de L., des origines à la fin du XIVe siècle*, 1935; id., *Les Institutions de la ville de L. au moyen-âge*, 1935; P. Scholler, *Der Fall Lowen und das Weissbuch*, 1958.

מ. בר.

לוֹבַּצֶ'בְסְקִי, נִיקוֹלַי אִיוַנוֹבִיץ' — Н. И. Лобачевский — (1793, ניז'ני-נובגורוד — 1856, קאזאן), מאתמאטיקאי רוסי. ל' החל בלימודיו באוניברסיטת קאזאן בגיל 14, ובהיותו בן 20 כבר הורה בה. בשנים 1827—1846 שימש כרקטור ועשה רבות להעלאת קרנה של אוניברסיטת קאזאן. לפי המלצת גאוס (ע"ע) נבחר ל' לחבר-נספח של האקאדמיה למדעים בגטינגן.

נ. א. לובאצ'בסקי

ל' רכש לו מקום נכבד בתולדות המאתמאטיקה המודרנית ע"י עבודתו החלוצית בתחומה של הגאומטריה הלא-אוקלידית (ע"ע). עבודתו הראשונה בשטח זה נתפרסמה ב1826. בשנים 1835—1838 פירסם ל' את מחקרו הבסיסי „יסודות חדשים של הגאומטריה ותורה שלמה של המקבילים". בתחילה לא עוררו עבודותיו, שנתפרסמו בשפה הרוסית, כל הד. רק ב1840, לאחר שיצא לאור בגרמנית תקציר של מחקריו בשם Geometrische Untersuchungen zur Theorie der Parallellinien („מחקרים גאומטריים בתאוריית המקבילים"), הגיעו רעיונותיו לידיעת ציבור המלומדים. בסוף ימיו, בהיותו עיוור, הכתיב את מאמרו Pangéométrie (1855), שהוא סיכום עבודת חייו.

החידוש במחקריו של ל' גלום בגישתו המהפכנית למושג גאומטריה בכלל, ובפרט לאכסיומה החמישית של אוקלידס בדבר הקווים המקבילים. עד לזמנו של ל' לא היו עוררין על אכסיומה זו. ל' עירער על אמיתותה ופיתח גאומטריה שלמה, המבוססת על ההנחה של קיום קווים מקבילים רבים לישר דרך נקודה אחת, הכלואים בין שני ישרים היוצרים זווית נתונה. ל' פיתח גם את הטריגונומטריה של מערכת זו. עבר

דתו של ל' היתה הגאומטריה הלא־אֵוקלידית הראשונה שהופיעה בדפוס. סמוך לה פיתח גם י. בּוֹלְיַי (ע"ע) גאו־מטריה דומה, תראה כי גם גאוס הגה רעיונות דומים, אך חשש לפרסמם.

R. Bonola, *La Geometria non-euclidea,* 1908 (אנגלית: 1912, 1955[2], המהד' השניה כוללת תרגום ספרו של ל' בדבר תאו־ריית המקבילים); E. T. Bell, *Men of Mathematics,* 1937; A. Vucinich, *N. I. L.: The Man Behind the First Non-Euclidean Geometry* (Isis, 53), 1962.

ש. א. ע.

לוּבֶּצְקִי, יְהוּדָה (1850, טוּרְץ [רוסיה] — 1910, פאריס), רב ומחבר. מ1880 התגורר בפאריס, ומ1881 שימש רב לקהל המהגרים מיהודי רוסיה, פולניה ורומניה שם. מ1904 היה גם חבר בית־הדין הקבוע בפאריס. ל' ההדיר מכ"י חלקים מספר „ההשלמה" של ר' משולם ב"ר משה (ע"ע), עם מבוא גדול לתולדות רבני פרובנס ועם ביאורים והערות בשם „תורת ההשלמה" — למסכתות ב"ק וב"מ (פריז, תרמ"ה–מ"ז), ב"ב, סנהדרין ושבועות (חורשא, תרס"ח), ע"ז ו„כללי דקנקנים" (פיעטרקוב, תר"ע). בתרנ"ו יצא ספרו „בדקי בתי"ם", המכיל הגהות ותיקונים לס' ההשל־מה לברכות, תענית, יבמות ומגילה, עם מבוא כנ"ל, — השגות ר' משולם על הל' עירובין ושבועות לרמב"ם, מתוך כתב־יד, עם הערות, וקונטרס „כבודן של ראשונים", נגד ר' מרדכי הלוי הורוויץ (ע"ע), שביקש להגן על עמדת רבני פראנקפורט בפרשת ה„גט מקליווא" (ע"ע אברהם אביש בן צבי הירש).

ל' פעל במרץ רב נגד הצעתו של מיכאל וַיל להכשיר גט שנעשה בערכאות של גויים, ולהתקין תנאי בנישואים בהת־אם לחוקי הגירושים שיצאו ב1884 ע"י ממשלת צרפת. ל' פירסם את ההצעה והשגותיו עליה בעתונות היהודית („המגיד", ל', תרמ"ו, עמ' 186/8; „הצפירה", י"ג, תרמ"ו מס' 44/5), ופנה לגדולי הרבנים באירופה שיחוו דעתם נגדה, ולפנייתו נענו ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (ע"ע), ור' עזריאל הילדסהימר (ע"ע). ב1893 שוב ירדה ההצעה, בסיועו של ר' צדוק הכהן (ע"ע), אך אחר מותו של זה החליטה אסיפת רבנים בפאריס לקבל את ההצעה (1907). החלטה זו חוללה סערה בעולם הרבני, ואז צבר ל' חוות־דעתם ופסקיהם של יותר מ400 רבנים נגדה. פעולה זו, ותמי־כתו התקיפה של הבארון רוטשילד, הרתיעו את רבני פאריס, וההחלטה נתבטלה. את החומר שנצטבר ערך ל' בספר, ומסרו לר' חיים עוזר גרודזנסקי (ע"ע). ב1930, כשנתעוררה שוב בעיית התיקונים בנישואים, יזם חכם זה את פרסומו של הספר („אין תנאי בנשואין", וילנא, תר"ץ).

שפ"ר, ס' ההשלמה לסדר נזיקין (כנסת ישראל, א', 174–176), תרמ"ז; עמק הבכא (היהודי, י"ד, מס' 34), 1910; ד. שפירא, [מכתב מ]פאריז (שם, מס' 35/6), 1910; א. ח. פריימן, קידושין ונישואין, שפ"ט–ש"ץ, הע' 1–2, תשכ"ה[2].

ש. ז. ה.

לוּבְר, ארמונם של מלכי צרפת. מקור השם ל' ומובנו אינם ברורים די הצורך. סבורים שמקורו במלה הסכסונית העתיקה, lower, שפירושה מבצר. בבנייתו החל פיליפ אוגוסט (1204), כאשר הקים את המבצר על הגדה המזרחית של הסינה לצרכי הגנה. שַׁרל V הרחיב את המבצר, הפכו למשכן מלכותי, קבע בו את ספרייתו והכניס לשם יצירות־אמנות. על יסודות אלה הקים פרנסוָא I במאה ה16 ארמון מפואר בסיגנון הרנסאנס והמלאכה הוטלה על הארדיכל פייר לֵסקו. מאז נוספו אגפים רבים והארמון הושלם

ארמון הלובר בפאריס

סופית רק בימיו של נאפוליון III. בימי קתרינה דה מדיצ'י ואנרי IV נבנו הגלריות הגדולות שחיברו את ארמון הל' עם הטיוּלְרי, שהפכו בהדרגה בית־אכסניה לאוצר בלום של יצירות־אמנות יקרות־ערך. ב1791 הוכרז הל' ע"י האסיפה הלאומית כמוזיאון מרכזי של הרפובליקה (וע"ע מוזיאתים).

לוֹגַאוּ, פְרִידְרִיךְ פוֹן — Friedrich von Logau — (1604, ברוקוט [שלזיה] — 1655, ליגניץ), סופר גרמני. ל' שימש בשרות הדוכס של בריג, בשלזיה. מחיי החצר שאב חלק ניכר מנושאיו. האֶפיגראמות הסאטיריות שלו בחלקן העיקרי היו מכוונות כנגד התופעות השליליות שליוו את ההידור החיצוני של חיי החצר. בעצם ימי מלחמת 30 השנה, בתקופת אי־הסובלנות הדתית, העיר בהעזה, כי אמנם קיימות דת לותר, דת האפיפיור ודת קאלוין — אך היכן בכל־זאת הנצרות? הוא נלחם בהשפעות זרות, בייחוד צרפתיות, בהתנהגות, באפנה ובדיבור. כמרכן נלחם למען טהרת השפה הגרמנית, במסגרת „החברה נושאת הפירות" (Die Fruchtbringende Gesellschaft) שנוסדה ב1617 וש־מטרתה היתה הרמת קרנה של הלשון הגרמנית ושיחרורה מהשפעות זרות.

בשנת 1638 פירסם ל' בשם־העט סלומון פון גולאו (Golaw; אנאגראמה של שמו) Zwey hundert teutscher Reimensprüche („מאתיים חרוזים גרמניים"). ב1654 פירסם את ספרו העיקרי, Teutscher Sinn-Getichte drey tausend („שלושת אלפים מכתמים גרמניים"). אמנותו שייכת לתקו־פת הבארוק. כיום, אחר תקופה ארוכה של שיכחה, נחשב ל' לאחד הסופרים הגרמנים הגדולים בתחום המיוחד שלו. לסינג הוא שהחיה את מפעלו הספרותי בהוציאו, יחד עם קארל וילהלם ראמלר, מבחר מכתביו ב1759.

P. Hempel, *Die Kunst F.s v. L.*, 1917; J. Baumeister, *der Gedankengehalt der Epigramme F. L.s,* 1922, S. H. Moore, *A Neglected Poet F. v. L.* (German Life and Letters, 3), 1949.

לוּגוֹ (Lugo), 1) עיר באיטליה הצפונית, בחבל אֶמיליה—רומאניה, כ26 ק"מ ממערב לראוֶנה; כ35,000 תוש' (1965). יושבת בשפלה בין הנהרות סניו, במזרחה, וסאנטרנו במערבה. יש בה תעשיות נייר ויין, אך עיקר חשיבותה כצומת דרכים ומס"ב. ל' קמה ביה"ב סביב מצודה שהורחבה במאה ה16.

במאה ה18 נמצאה בל' מ צ ב ה ע ב ר י ת, שדימו לקרוא בה את התאריך 1285, אך הפיענוח אינו ודאי. במאה ה15 התיישבו בל', בחסות השליטים מבית אסטה (Este), כמה

בנקאים יהודים, ומסביבם נוצר יישוב יהודי קטן. במאה ה16 שיגשג יישוב זה מבחינה כלכלית ותרבותית. אז הי בל׳ הרב שמואל בן מהללאל, אבי משפחת דֶל־וֶקיו, שממנה יצאו רוב רבניה ופרנסיה של קהילת ל׳ עד סוף המאה ה18. ב1598 סופחה ל׳ למדינת האפיפיור ומאז הורע מצב היהודים. ב1639 הוקם בל׳ גטו, ובו נמנו 606 יהודים. ב1732 ירד מספרם ל400. ב1796, עם הכיבוש הצרפתי, בוטל הגטו והיהודים זכו לשוויון זכויות, אולם משחזר שלטון האפיפיורים (1814) חודשו ההגבלות הישנות. ב1826 נסגר הגטו שנית. מאז החלה שקיעתה של הקהילה, שנמשכה גם אחרי האמאנצי־פאציה משנת 1860. במאה ה20 חיו בל׳ רק יהודים מעטים. במלה״ע II שוחררה ל׳ ב1944 ע״י הבריגאדה העברית.

G. Bonoli, *Storia di L. ed annessi*, 1732, A. Pesaro, *Cenni storici sulla Comunità israelitica di L.* (Vessillo israelitico, XXIX–XXX), 1881/2; U. Cassuto, *Le Comunità ebraiche d'Italia: L.* (Settimana israelitica, IV), 1913.

2) עיר בצפון־מערב ספרד, דרומית־מזרחית מלה־קורוניה, בת כ54,000 תוש׳ (1964). בירת מחוז ל׳ (9,937 קמ״ר; 468,000 תוש׳) ומושב הגמון. ל׳ יושבת ע״ג מיניו בחבל ההיסטורי גַליסיה (ע״ע). בקרבתה מעיינות גפרית והיא גם צומת תחבורה ומרכז למסחר. מפעלי תעשיה בה מייצרים שימורי בשר, מוצרי עור, הלבשה וכובעים. בעיר שרידי חומות מתקופת רומא, וקאתדראלה מהמאה ה12.

ל׳ היתה ידועה בימי־קדם כ Lucus Augusti. ביה״ב היתה בירת ממלכת גאליסיה, עד שזו נבלעה בקאסטיליה־לאון.

ד. ק.־מ. בר.

לוגוגרפים, ע״ע יָוָן, היסטוריה, עמ׳ 425; יְוָנִית, לָשׁוֹן וְתַרְבּוּת, ספרות, עמ׳ 552.

לוּגוֹנֶס, לֶאוֹפּוֹלְדוֹ — Leopoldo Lugones — (1874, ריוֹ סֶקוֹ [קורדובה] — 1938, בואנוס־אַירס), משורר וסופר ארגנטיני. ל׳ היה, יחד עם המשורר הבוליביאני ריקארדו חַיְמֶס פְרֵיְרֶה, אחד מעמודי התווך באסכולתו המודרניסטית של דַריאוֹ (ע״ע). ב1911—1914 שהה בפאריס ויסד שם את כתה״ע La Revue sud-américaine. השפעתה של האסכולה ה„פארנאסית״ והסימבוליסטית הצרפתית ניכרת ביותר בשירתו של ל׳, אך אינה פוגעת במקוריותה. הוא פירסם יותר מ30 קבצי שירה. הידועים שבהם: Las Montañas del oro („הרי הזהב״), 1897; Los Crepúsculos del jardín („דמדומי הגן״), 1905; Lunario sentimental („לוח סנטימנטאלי״), 1909. במרוצת השנים הפכה שירתו לאומית יותר ויותר והוא שאב את נושאיו ממקורות מולדתו הארגנטינית. שירתו הגיעה לשיא בתיאור נופי מולדתו ביצירתו El Libro de los Paisajes („ספר הנופים״), 1917. הגדולה ביצירותיו, שיצאה לאור אחרי מותו, היא Romances del Río Seco („רומאנסים מריו סֶקו״), 1938. — כתביו בפרוזה כוללים רומאן, סיפורים, מסות — ביניהן מסות היסטוריות: La Guerra gaucha („מלחמת הגאוצ׳ואים״), 1905; Historia de Sarmiento („תולדות חייו של סארמיינטו״), 1911; Rubén Darío, 1916. — ל׳ התאבד.

J. P. Echagüe, *Escritores de la Argentina*, 1945; L. L. (הבן), *Mi padre, biografía de L. L.*, 1949, G. Ara, *L. L., la etapa modernista*, 1955, J. L. Borges, *L. L.*, 1965².

לוגוס, מונח פילוסופי ודתי, שלבש משמעויות שונות במרוצת הזמן ובשיטות הגות שונות. שם־העצם היוני λόγος נגזר מן הפועל λέγω, שמשמעותו היא „למְנות״ ו„לספור״, וכן „לומר״ ו„להגיד״. (השווה בעברית: סָפֹר — סַפֵּר). מ„אמירה״ ו„הֶגֵד״ התפתחה המשמעות „הֶסבֵּר״, „תבונה״, ול׳ מְשַמֵש, איפוא, במובן של אמירה, דבר, תבונה, חוק או עיקרון תבונתי. מכאן גם השימוש במלה λογία, מאותו שורש, במשמעות של „מדע״, כרכיב במלים מורכבות כגון ביו־לוגיה, פסיכו־לוגיה וכיו״ב.

המונח ל׳ מצוי כבר אצל הפילוסופים הקדם־סוקראטיים, בעיקר אצל הֵ ר ַ ק ְ ל ֵ י ט ו ֹ ס (ע״ע, עמוד 423), אולם במשמעות שונה מזו שייחסה לו אח״כ האסכולה הסטואית (ע״ע יונית, לשון ותרבות: פילוסופיה, עמ׳ 606/7). לדעת חכמי ה ס ט ו ֹ א ה, הל׳ הוא התבונה או ה„חוק״ האִימַנֶנטי בתוך העולם. מכיון שהפילוסופיה הסטואית היא גם מאטריאליסטית, נתפס הל׳ כסובסטאנציה דקה מן הדקה, החודרת את כל היקום. סובסטאנציה זו היא התבונה האלוהית השלטת בעולם. דמויות שונות מהמיתולוגיה היוונית (ובמיוחד האל הֶרמֶס, ע״ע) פורשו כדימויים ופרסוניפיקאציות של עיקרון זה.

הפילוסופיה ההלניסטית היהודית מצאה את המושג הפילוסופי ל׳ במסורת הסטואית ושילבה אותו לתוך המסורת שבאה לה מהמקרא בתרגומיו היוניים, בהם משמש λόγος בצד αμῆρ, כתרגום המלה „דבר״, אשר לה במקרא משמעות כפולה: מצד אחד מציין „דבר״ את הצו, החוק והתורה אשר ה׳ מצווה לעשותם; אולם מצד שני הוא מציין גם עיקרון קוסמי. „בדבר ה׳ שמים נעשו״ (תהל׳, לג, ו; השווה גם „כי הוא אמר ויהי, הוא־צוה ויעמד״, שם, ט). פרק א׳ בספר בראש׳ מתאר את בריאת העולם „במאמר״, ובלשון המדרש והתפילה מכונה הבורא „מי שאמר והיה העולם״. אולם במקרא אין ה„דבר״ נתפס כישות בפני עצמה. לכל היותר נמצאות בו פרסוניפיקאציות מליציות כגון „השלח אמרתו ארץ, עד־מהרה ירוץ דברו״ (תהל׳, קמז, טו) או „כן יהיה דברי אשר יצא מפי לא־ישוב אלי ריקם״ (ישע׳ נה, יא). אף הפרסוניפיקאציה של החכמה האלוהית (מש׳, פרק ח) אינה יוצאת מגדר מליצה, וכן גם התיאור של „דבר ה׳״ בספר החיצון „חכמת שלמה״ (ע״ע).

תורת הל׳ של פ י ל ו ן ה א ל כ ס נ ד ר ו נ י (ע״ע), נציגה העיקרי של הפילוסופיה ההלניסטית־יהודית, נובעת מהנחותיו הנאו־אפלאטוניות, הגורסות אֵל בלתי־משתנה, סטאטי, ועל־כן גם לא־פעיל. תפיסה זו אינה מתיישבת עם התפיסה המקראית של „אלוהים חיים״, פועל ועושה; כדי לגשר בין העיקרון האלוהי לבין העולם, קבעו הנאו־אפלאטונים כמה תחומי־ביניים (כגון השכל — הנפש — החומר הראשוני). פילון שילב מחשבה סטואית ונאו־אפלאטונית ופירש את הל׳ כעיקרון אלוהי — מין אלוהות משנית — בורא עולם ושולט בו, פועל ומתגלה, אומר ועושה. המושג הסטואי של עיקרון תבונתי־אנרגטי בתוך העולם הופך בידי פילון לישות הנאצלת מן האל הטראנסצנדנטי, שאף היא נמצאת ממעל לעולם. בכל מקום בו מוזכרים במקרא „דבר ה׳״ או החכמה האלוהית, רואה פילון רמז לאותו ל׳, המקפל בתוך עצמו את תכונות ה„דבר״ מזה וה„חכמה״ מזה. יש להדגיש כאן כי הל׳ של פילון שונה מכל וכל מהמושג „מימרא״ הנמצא בתרגומים הארמיים של המקרא, שכן זה האחרון הוא עניין של סיגנון (תחבולה מליצית לריכוך ה ה ג ש מ ה [ע״ע, עמ׳ 425]), ולא עניין של מטאפיסיקה.

מושג הל׳ כישות או כהאצלה אלוהית־תבונתית היה נפוץ

לא רק ביהדות ההלניסטית, אלא אף באסכולות גנוסטיות שונות (ע״ע גנוסיס). אולם חשיבות מיוחדת נודעת לו בהתפתחות הנצרות, וזאת על יסוד הפסוקים הראשונים באוואנגליון ע״פ יואנס (א, א—יח). שם מדובר על הל׳ שהיה אצל האלוהים לפני בריאת העולם, היה שותף למעשה בראשית, ובבוא הזמן ירד עלי אדמות ולבש בשר. ישו, איש נצרת, המשיח של האמונה הנוצרית, מזוהה, איפוא, עם הל׳ האלוהי הנצחי ועם דבר ה׳ הבורא והגואל. מחבר האוואנגליון נזקק למונח זה של הפילוסופיה ההלניסטית, משפרצה הנצרות את הגבולות של כת יהודית ארץ־ישראלית וביקשה להסביר את בשורתה גם ליוונים, אשר המונחים המקובלים של האפוקליפטיקה היהודית (כגון „משיח״. „בן־אדם״) לא היו נהירים להם, או אף היו חסרי־משמעות בעיניהם. כתוצאה מהנאמר באותו פרק של האוואנגליון, הפך ישו מדמות אסכאטולוגית לבעל מעמד אונטולוגי, ותפיסה זו של הל׳ השפיעה השפעה רבה על התפתחות תורת השלוש (ע״ע). לדעת כמה מאבות־הכנסיה ניתן לומר, כי הל׳ נוכח לא רק במעשה בראשית ובאישיותו של המשיח, אלא בכל גילוי אמיתי של ה„חכמה״ או ה„תבונה״ האלוהית. בעוד שרבות מהדעות שהובעו בנצרות ביחס לל׳ עשויות להתקבל גם על דעת הוגים נאראפלאטוניים, הרי הקביעה שהל׳ היה לבשר (היינו התגלם בבן־אדם בשר־ודם) הוא חידוש נוצרי מובהק.

ועי״ע אוריגנס, עמ׳ 261; אלהים, עמ׳ 443/44, 463/64; אריוס, עמ׳ 822; אתנסיוס; התהוות, עמ׳ 639; יואנס, האונגליון והאגרות.

A. Aall, *Der L.* (I-II), 1896–9; H. Leisegang, *L.* (P–W, RE, Halbb. 25, col. 1035–81), 1926, C. H. Dodd, *The Interpretation of the Fourth Gospel*, 263–285, 1953; O. Cullmann, *Jesus der L* (Die Christologie des Neuen Testaments, 255–575), 1958[2].

צ. ו.

לוֹגִיסְטִיקָה, ע״ע פִילוֹסוֹפְיָה.

לוֹגִיסְטִיקָה (Logistics [מצרפ׳ loger = לאַכסן]; בעברית גם אַפסנאות), מונח צבאי המציין את כלל הפעולות הכרוכות במתן שרותים חמריים לקיומם של כוחות מזויינים במילוי משימותיהם. פעולות אלו כוללות: א) ייצור ורכישה; ב) תחזוקה; ג) תנועות; ד) איכסון.

משימותיה הכלליות של הל׳ בצבא הן: הספקת כל הצרכים החמריים והטכניים של הגייסות; מיקום נכון של יחידות ומתקנים תחזוקתיים ותכנון מדוייק של עבודתם. עם המשימות הספציפיות של מערכת הל׳ נמנים: הקמת אפסניה מספקת לצרכי המלחמה עוד בעת השלום, ומיקומה לאורך צירים מבצעיים ובעומק המדינה, בהתאם לתכניות המבצעיות; הכנת עורקי תחבורה ואחזקתם בגזרות־הפעולה של הגייסות; תכנון ותיפוק אפסניה וכל הצרכים האחרים הדרושים לניהול פעילות קרבית; פינוי נפגעים וחולים ואישפוזם; פינוי אמצעי לחימה מיותרים ושלל; תיקון אמצעי־לחימה; תכנון אבטחתם של מתקנים תחזוקתיים והגנה עליהם; התגברות על תוצאותיה של התקפת האויב על יחידות ומתקנים תחזוקתיים.

א) פעולות הייצור והרכש מתוכננות, בדרך־כלל, ע״י מטות־כלליים ומשרדי ביטחון. שאר הפעולות הלוגיסטיות מתוכננות ומבוצעות ע״י הגייסות עצמם.

ב) תחזוקה כוללת פעולות של אחסנה (צבירת אפסניה במתקנים), אספקה (ניפוק אפסניה), אחזקה (טיפול מונע, תיקונים וחילוץ) ופינוי (פינוים אל העורף של נפגעים, שבויים, אפסניה עודפת, אפסניה הטעונה תיקון או שלל). לצורך מילוי המשימות התחזוקתיות הללו מקיים כל צבא מערך תחזוקה, המורכב ממתקנים של אספקה, אחזקה ופינוי, ורשת־תחבורה, המשרתת את המתקנים הללו. רשת־תחבורה זו מורכבת מצירי הספקה ופינוי; אמצעי־הובלה המיועדים להוביל אפסניה מן המתקנים התחזוקתיים אל הגייסות הלוחמים, לפַנות לעורף את כל הטעון פינוי מן הגייסות וכן לנַייד את הגייסות. פעולות מערך התחזוקה מתואמות על־ידי אגף האפסנאות של המטה הכללי, בהתאם לתכניות המבצעיות של הגייסות.

מבחינים בין שני סוגי מתקנים של מערך התחזוקה: מתקנים נייחים שיעודם לספק אפסניה או שרותים ממקום קבוע; מתקנים ניידים — יחידות הנבנות מלכתחילה להיות ניידות, ושברשותן אמצעים לתזוזה מהירה ולפעולה ממקום ארעי. מתקנים ניידים מופעלים, כאשר הגייסות מתרחקים מהמתקנים הנייחים כתוצאה מתנאים מבצעיים.

ג) תנועות כוללות את הפעולות הכרוכות בתזוזת כוח אדם ואפסניה מן העורף אל החזית או מגזרה אחת לאחרת. התנועות מסווגות לתנועה מנהלית ותנועה מבצעית. במקרה הראשון נעות היחידות, או האפסניה, בהתאם לתכנית ולמבנה המאפשרים את ניצולה היעיל ביותר של התובלה, תוך אבטחה נאותה בזמן התנועה. התנועות המנהליות הן בתחום אחריותו של אגף האפסנאות. תנועה מבצעית מוצאת את ביטויה כאשר יחידות ועוצבות על ציוד הלחימה שלהן נעות ומתארגנות בצוותי־קרב לקראת מגע, או תוך כדי מגע עם האויב. התנועות המבצעיות נמצאות בתחום אחריות־המטה של אגף המבצעים. תנועות צבאיות מבוצעות בצעידה, בתובלה יבשתית, בהיטס ובהישט.

ד) איכסון מתבטא בהקצאת שטחים, מחנות ומבנים ובהקמת מתקנים לכל צרכי הצבא ואחזקתם.

למילוי התפקידים והמשימות המפורטים לעיל משמשים מתקנים ויחידות מיוחדים במסגרת הכללית של הצבא, בפיקודים המרחביים ובעוצבות (יחידות). על אלה נמנים: בסיסי־אספקה (של תחמושת, דלק, מזון, חמרים הנדסיים ורפואיים וכו׳); בתי־חולים, יחידות חיל רפואה, יחידות הובלה על סוגיהן השונים (להובלת הגייסות, להובלת אפסניה, לפינוי הנפגעים והחולים וכד׳); יחידות הנדסיות מיוחדות לבניית דרכים ואחזקתן במצב תקין; סדנאות ניידות ונייחות לתיקון אמצעי הלחימה והרכב המשוריין והתובלתי, ועוד.

בהתאם למשימות הספציפיות, גדלן והיקפן, מתחלקים המתקנים והיחידות התחזוקתיים למתקנים ויחידות־תחזוקה של המטה הכללי, של הפיקוד המרחבי, של זרוע הים, של זרוע האוויר ושל העוצבות (היחידות).

לצרכי מיקום המתקנים והיחידות של מערכת התחזוקה ולניהול פעילותם מוקצה בגזרת־הפעולה של הגייסות איזור מסויים, אשר תכליתו לאפשר פיזור מספיק של בסיסי־ההספקה והמתקנים האחרים של מערכת האפסנאות (הל׳). גודל איזור מערכת האפסנאות משתנה בהתאם לצורת הקרב של הגייסות ובהתאם לקצב התקדמותם. תנועתם של יחידות ומתקנים לוגיסטיים בעקבות הגייסות המתקדמים מבוצע באופן הדרגתי, בהתאם לעדיפויות, ובהתאם לתקינות עורקי התחבורה ולמצב המבצעי הכללי.

הפיקוד הכללי על מערכת האפסנאות נמצא בידו של

מפקד הכוח. ברמת עוצבה ומעלה מצוי במטה המתָאֵם (מטה מתאם = חבר־קצינים המסייעים למפקד בתכנון, תיאום ושליטה על גיסותיו, בכל פעולה שהיא, והם רשאים להוציא, בתחום תפקידם, פקודות והנחיות בשם המפקד) אגף אפסנאות, המרכז את העבודה בכל נושאי האפסנאות. כן יש במטה המקצועי (חבר־קצינים ברמת המטה הכללי, הפיקוד או העוצבה, בעלי מומחיות מקצועית, המסייעים למפקד במילוי תפקידו) סגל אפסנאי, המפעיל יחידות ומתקנים לוגיסטיים. בצבאות מסויימים עומד בראש מערכת האפסנאות קצין שהוא מפקד כל מערכת הל׳, ומתפקידו — בהתאם לתכניתו של המפקד הראשי — לתכנן באופן בלתי־אמצעי את כל הפעולות האפסנאיות. לרשותו עומד מטה מקצועי.

גדלם העצום של הצבאות בתקופה הנוכחית, חימושם המגוון והמסובך, קצב־גידול המערכות ועמקן הרב, התצרוכת הגדולה של תחמושת, דלק ואמצעי לחימה שתים, כל אלה עושים את תכנון הפעולות הלוגיסטיות וביצוען למורכבים ביותר. יישום פעולות האפסנאות דורש, כי מערכת הל׳ תהיה בעלת ניידות וכושר תמרון רב. פעולות אפסנאיות מבוצעות כיום בתנאי סכנה מתמדת של התקפת האויב, ביבשה, באוויר ובים. מסיבה זו חייבות פעולות מערכת האפסנאות להשתלב בהגנה עצמית אקטיווית ובאבטחה צמודה של מתקניה ויחידותיה, וכן בהגנה יעילה מפני אפשרות של התקפה גרעינית וכימית של האויב. לכן נודעת כיום חשיבות מיוחדת לפיזורם הרב של מתקני־התחזוקה, להסוואתם הקפדנית, וכן לכושר תימרון רחב של אמצעי האפסניה, בהתאם למצב המבצעי. לשם אבטחת המתקנים והיחידות האפסנאיים מפני השפעתו של נשק השמדה של האויב, משתמשים בהרחבה במקלטים ובמחסות טבעיים ומלאכותיים, הבנויים בתוך הרים, במרתפים תת־קרקעיים וביערות, המקנים מגן בטוח יחסית בכל תנאי המלחמה. אמצעי אבטחה אלה דורשים ביצוע עבודות־חפירה עצומות, לעתים כבר בזמני שלום, בעזרת ציוד מכאני כבד. מתקנים ויחידות לוגיסטיים מצויידים בציוד נגד דליקות, וחייליהם מאומנים, בדרך כלל, בכיבוי דליקות, ובטיהור שטחים אחרי התקפות גאזים והתקפות גרעיניות.

לאבטחת השימוש החפשי בכלי־תובלה לוגיסטיים מתוכננת ונבנית רשת תחבורה מספקת בעוד מועד. עורקי תחבורה חדישים עוקפים, בדרך כלל, ערים גדולות. גשרים מעל נהרות חשובים מובטחים מראש ע״י בניית עמדות־הגנה קבועות והכנת חמרי־בניה לשיקומם בשעת הצורך.

לשם הכנת מבצעים ומערכות בתנאי המלחמה החדישה נדרשים תיכנון ואירגון יעילים של פעולות הל׳. במערכת הפיקוד והשליטה על הל׳ נודעת חשיבות רבה ליזמתם של מפקדי המתקנים והיחידות האפסנאיות, לכשרם לקבל החלטות עצמאיות בתנאי־לחימה מסובכים, לשימוש נרחב במכשירי־קשר חדישים ולניהול רישום וביקורת פשוטים ויעילים. מערכות הל׳ בצבאות מתקדמים משתמשים לאחרונה במידה גוברת והולכת במחשבים אלקטרוניים לשם ייעול וזירוז פעולותיהן.

באשר להשפעת הל׳, בכל שלבי התפתחותה, על ניהולן של פעולות צבאיות במשך ההיסטוריה, ע״ע מ ל ח מ ה. באשר לשילובה של הל׳ במערכת הצבא הכללית, ע״ע צ ב א.

א. דאסאן, ל׳ מהי? (מערכות, ע״ס), תש״ג; [ג׳. ג. וססרבר], גייסות־שירות במבחני־חזית... בזירת־קוריאה, תשט״ז; ל. מרחב, מערכת התחזוקה הסובייטית (מערכות, קמ״ב), תשכ״ב; צ. אלון, ראיה חדשה של האפסנאות בשדה הקרב (מערכות, קמ״ג), תשכ״ב; G. Buhlmann, *Die Versorgung fremder Heere*, 1949; H. E. Eccles, *L in National Defence*, 1959; У. Т. Чернявский, Война и продовольствие, 1964.

ל. שט.

לוֹגִיקָה, ע״ע הִגָּיוֹן, תּוֹרַת הַ־.

לוֹגִיקָה, אַלְגֶּבְּרָה שֶׁל הַ־, ע״ע הִגָּיוֹן, תּוֹרַת הַ־, עמ׳ 361 ואילך.

לוּגָנוֹ (Lugano), 1) ימת ל׳ (באיט׳ Lago di L.), ימה צרה ומפותלת בצורת מגל, בשוליהם הדרומיים של האלפים הלֶפּוֹנטינים (Alpi Lepontine), בגבול שוויץ־איטליה. היא הקטנה בשלוש הימות הראשיות בחלק הצפוני־מערבי של עמק הנהר פּוֹ (מצפון למילאנו). סמוך לה, ממערב, נמצאת ימת מאג׳וֹרֶה (ע״ע) שאליה מתנקזת ימת ל׳, וממזרח לה — ימת קוֹמוֹ (ע״ע). שטחה כ־50 קמ״ר, ארכה 35 ק״מ ורחבה המירבי 3.4 ק״מ. פני הימה גבוהים 276 מ׳ מעל פני־הים. עמקה המירבי 288 מ׳. בדומה לימות שבשכנותה, במוצאות הדרומיים של האַלפים, נקוותה גם היא בעמק צר שקרחוני האלפים יצרוהו, והיא גם מוקפת מכל עבר סחף קרחונים. מדרונות תלולים סוגרים עליה מכל צד, פרט לדרום, והם מתנשאים בצפון הימה לגובה של יותר מ־1,000 מ׳. חלקה הדרומי של הימה רדוד, ושם נבנתה, לכל רחבה (מדרום לעיר ל׳), סוללה, עליה עוברים מסה״ב והכביש ממנהרת גוֹטהארד לאיטליה. כ־⅔ משטח הימה נמצאים בשוויץ בתחום הקאנטון טיצ׳ינו (ע״ע), וכ־⅓ — בתחומי איטליה. הימה וסביבתה מפורסמים בנופם היפה ובאקלים הנוח אף בימות החורף, ואלה מושכים תיירים רבים. על חופי הימה מקומות קיט רבים, שביניהם מהלכות ספינות בקביעות. ימת ל׳ נקראת באיטלקית גם ימת צ׳רסיוֹ (Lago Ceresio), ע״פ שמה הרומי הקדום Lacus Ceresius (תמ׳: ע״ע אַלפים, עמ׳ 756, למטה).

2) עיר בקאנטון טיצ׳ינו (ע״ע: תמ׳), על חופה הצפתי של ימת ל׳, בחלקה המרכזי, במקום שהימה פתה פניה חדה דרומה. כ־20,000 תוש׳ (1966). עיקר פרנסתה של העיר על התיירות, והיא ממקומות הנופש הידועים ביותר מדרום לאלפים. בל׳ וביישובים שבסביבתה בתי־מלון ומקומות הארחה רבים, המפוזרים לאורך חוף הימה ועל מדרונות ההרים מסביב. בעיר מצויים גם כמה מפעלי תעשיה קטנים (לשוקולד, מוצרי טבק ומשי) והיא משמשת כמרכז מסחר ושרותים לסביבה. ל׳ חשובה גם כמרכז תחבורה בנתיב מציריך דרך קיאַסוֹ למילאנו.

העיר לוגאנו: מראה כללי.
מימין — ימת לוגאנו, משמאל — מונטֶה בְּרֶה

במקום היה יישוב כבר בתקופת הקיסרות הרומית, ול׳ נזכרת במסמכים מהמאה ה6. בסוף יה״ב היתה שייכת לדוכסות מילאנו. תתפסה ב1512 ע״י השוויצים. עד 1803 היתה ל׳ בירת הקאנטון ל׳, שהפך מאז לחלק מן הקאנטון טיצ׳ינו. כיום היא העיר הגדולה והחשובה ביותר בקאנטון, ובה גם מושב ההגמון של שוויץ האיטלקית. תושבי ל׳ דוברים איטלקית, ולעיר מראה איטלקי מובהק. בעיר אוסף אמנות נודע (וילה פאבוריטה) וכנסיה מסוף המאה ה15 עם פרסקים מאת ברנרדינו לואיני (ע״ע). בל׳ קיימת גם קהילה יהודית קטנה.

מ. בר.

לוֹגָנִיִּים (Loganiaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים המונה 33 סוגים וכ600 מינים, הגדלים בעיקר באיזורים טרופיים. שייכת לסדרת שזורי הפרח יחד עם הזיתים (ע״ע), ההרדופיים (ע״ע), האסקלפיים (ע״ע) ועוד. כוללת עשבים, שיחים, מטפסים ועצים, בעלי עלים פשוטים, נגדיים. כפתורי הפרחים שזורים בצורת בורג. הפרחים נכונים, דו־מיניים. בפרח ארבעה דורים, 4—5 עלי גביע, עלי כותרת ואבקנים. העלי בנוי מ2 עלי שחלה. השחלה עלית, בעלת שתי מגורות, מכילה ביציות רבות. הפרי — הלקט, ענבה או בית גלעין.

הסוג החשוב ביותר הוא הסטריכנוֹס (Strychnos), הכולל כ150 מינים, מטפסים ועצים של העולם הישן והחדש. רבים ממיניו צמחי רעל ורב שימושם ברפואה. ס. ההקאה (S. nux vomica) הוא עץ בגובה של 15 מ׳, הגדל בדרום־מזרח אסיה

ציור 1. סטריכנוס ההקאה
1. פרח; 2. חלק מהכותרת; 3. פרי; 4. זרע

הטרופית. פרחיו קטנים, לבנים־ירוקים. פריו ענבה המכילה כ3—5 זרעים אפורים קשים מאד ומרים. קליפת הזרע היבש וגם החלקים הוֶגֶטאטיביים מכילים אלקלואידים (ע״ע, עמ׳ 826): סטריכנין (ע״ע) וברוצין ולפעמים גם איגאזורין. הם מהווים 1%—2% מהזרע היבש. שימושו ברפואה היה כבר נודע מהמאה ה16. ממינים אחרים של הסטריכנוס מכינים את הקורורה (ע״ע). באיזור הנהר אמאזונאס בבראזיל ובגויאנה מפיקים אותו מהשרשים ומהקליפה של הצמחים המטפסים: S. toxifera וS. castelnaei ובאיי סונדה מהמין S. tieute, והילידים מושחים בו את חיציהם. זרעיו של S. ignatia, הגדל בפיליפינים, משמשים בהודו כתרופה נגד חולירע.

ציור 2. סטריכנוס (S. spinosa)
1, 2. ענף נושא פרחים ופירות; 3, 4. פרח; 5. אבקן; 6. חתך של שחלה

פירות ה S. melanocarpa, הגדל בגינאה החדשה, נאכלים. זרעי ה S. potatorum, הגדל בהודו, החסרים אלקאלואידים והם עשירים בחומר חלבוני משמשים לטיהור המים.

הסוג Gelsemium מונה 2 מינים, המצויים באמריקה הצפונית ובסין. G. sempervirens, שיח מטפס, בעל פרחים גדולים וצהובים. שרשיו וגבעוליו התת־קרקעים עשירים באלקאלואידים: גלזמין, גלזמיצין וסמפֶּרוירין. הגלזמיצין הוא הפעיל ביותר מבחינה פארמאקולוגית. פעולתו: החלשת תאי העצב המוטוריים שבמוח ובחוט־השדרה, דבר המביא לחולשת שרירים כללית ומסתיים במוות בגלל קשיי נשימה. בעבר היה רווח השימוש בתכשיר זה במקרים של נאוראלגיה. הסוג Spigelia מונה כ30 מינים המצויים באמריקה הטרופית. המין S. marylandica מכיל את חומר הרעל ספיגלין.

הסוג בודלֵיה (Buddleia) כולל כ100 מינים, מהם שיחי־נוי ומטפסים תרבותיים, בעלי אשכולות פרחים לבנים, צהובים או סגולים. את הב. המאדאגאסקארית (Buddleia madagascariensis) מגדלים כצמח נוי גם בישראל. זהו מטפס המגיע לאורך של כ8 מ׳, בעל גבעולים לבידים ותפרחות צהובות, המשמש לכסוי גדרות ומבנים.

מ. זהרי, עולם הצמחים, 320, תשי״ד; A. B. Rendle, *The Classification of Flowering Plants*, II, 460–463, 1925.

י. גל.

לוּגַנְסְק (Луганск), עיר בבריה״מ, במזרח אוקראינה, על נהר לוגאן, כ15 ק״מ משפכו לדוֹנֶץ; 330,000 תוש׳ (אומדן 1965). בירת חבל (אוֹבּלאסט) ל׳, ששטחו 26,700 קמ״ר ומספר תושביו 2,570,000 (1961). בשנים 1935—1958 נקראה וורושילובגראד. עיקר חשיבותה של ל׳ היא היותה מרכז תעשיה כבדה המייצרת ברזל ופלדה, קטרי־דיזל וקרונות, מכונות למכרות־פחם, צינורות פלדה וחלקי חילוף לטראקטורים. ענפי־ייצור נוספים הם תעשיית טכסטיל ועיבוד התוצרת החקלאית של הסביבה, בעיקר ייצור שימורי־בשר. בל׳ בתי־ספר מקצועיים לעבודות־ברזל ולחקלאות וכן בתמ״ד למורים.

ל׳ נוסדה ככפר קוזאקי באמצע המאה ה18. התפתחותה כעיר החלה ב1796, משהוקם בה מפעל־ברזל שסיפק תותחים לצי הרוסי בים השחור. היא גדלה במהירות מסוף המאה ה19, משהחלה לייצר ציוד לרכבות. ב1897 היו בה 25,000 תוש׳, ב1926 — 72,000 וב1939 — 213,000. כריכוז של פרעלים ממורמרים במפעלים גדולים, היתה ל׳ נוחה להתפשטות התנועה הסוציאליסטית, וכבר ב1905 הצטיינה בפעילות מהפכנית. בשנים 1912—1918 היתה אחד ממעוזי הבולשויקים. ב1942/3 היתה כבושה בידי הגרמנים, שהחריבו בה, כבכל אגן הדונץ, את מפעלי־התעשיה.

י ה ו ד י ם. ב1897 ישבו בל׳ כ1,500 יהודים (כ6% מכלל התושי׳). מספרם גדל החל מראשית המאה ה20. בסוף 1905 התחוללו בל׳ פרעות, בהן מנעו השלטונות את פעולת ההגנה היהודית העצמית. הסופר והמחנך ישראל בנימין לֶבנר (ע״ע) שימש בשנים 1906—1916 כ„רב מטעם" בל׳ והוציא בה לאור ספרי־ילדים ושבועון לנוער בשם „הפרחים". ב1926 נמנו בל׳ 7,132 יהודים (כ10%) ויש להניח כי ערב הפלישה הנאצית היה מספרם כ20,000. כל אלה שלא הספיקו להימלט הושמדו ב1942. על מצב היהודים בל׳ כיום אין ידיעות.

Die Judenpogrome in Russland, II, 224–227, 1910.

א. י. בר.־ י. ס.

לוּגֶרְד, פְּרֶדְרִיק ג'וֹן דִילְטְרִי, בָּרוֹן — Frederick John Dealtry, Baron Lugard — (1945—1858),

איש צבא ומושל קולוניאלי בריטי. נולד בהודו, שם היה אביו כומר צבאי. כקצין השתתף במלחמות באפגאניסטאן ב1879—1880, בסודאן ב1884/5 ובבורמה ב1886/7. ב1888 פקד ל' על הגייסות שאירגנו המתיישבים הבריטים בנאיאסאלנד נגד סוחרי־עבדים ערבים ונפצע קשה באחת ההתנגשויות.

ב1889 נכנס ל' לשרותה של „החברה הבריטית למזרח־אפריקה" וב1890—1892 פעל מטעמה באוגאנדה, ביסס בה את השלטון הבריטי (ע"ע אוגנדה, עמ' 665), והיה למעשה אדריכלה של אוגאנדה המודרנית. לאחר מכן עבר ל' למערב־אפריקה, וב1897 הקים את חיל הספר המערב־אפריקני, המורכב מילידים, להגנה על האינטרסים הבריטיים בסכסוך שבין אנגליה וצרפת על תחומי־השפעה. סכסוכים אלה יושבו ב1898 (ע"ע דהומי, עמ' 982). משנטלה ממשלת בריטניה את השלטון בניגריה מידי „חברת הניגר המלכותית", נתמנה ל' למושל שטח־החסות של צפון־ניגריה (1900—1906). ב1907—1912 היה מושל הונג־קונג, וב1912 חזר לניגריה, תחילה כמושל הצפון והדרום בחבלים נפרדים. אחרי שאיחדם (1914), היה מושלה הראשון של ניגריה המאוחדת ונחשב למקים מדינה זו. ב1919 פרש מתפקידו, וב1922—1936 היה חבר בוועדת המאנדאטים של חבר־הלאומים. בתפקידו זה טיפל רבות בבעיית א"י ונודע בגישתו ההוגנת והאוביקטיווית למפעל הציוני. ב1928 הוענק לו תואר בארון. ל' כתב ספרים ותזכירים רבים על תפקידיהן של המעצמות הקולוניאליות באפריקה, ביניהם The Rise of our East African Empire („צמיחתה של הקיסרות המזרח־אפריקנית שלנו"), 1893, ו־The Dual Mandate in British Tropical Africa („השליחות הכפולה באפריקה הטרופית הבריטית"), 1922.

יומניו של ל', The Diaries of Lord L., נתפרסמו ב4 כרכים, 1959—1963.

M. F. Perham, *L.*, I-II, 1960.

צ. בר.

לוֹגָרִיתְמִים, לוֹגָרִיתְמוּס (מיוונית: λογαριάζω=לחשב)

— במאתמאטיקה, שם של הפונקציה ההפוכה לפונקציית החֶזקה. לצד השברים העשרוניים והספרות הערביות היו הל" האמצעי החשוב ביותר להקלת חישובי המדע המודרני. עד להכנסתו לשימוש של המחשב האלקטרוני בוצעו מרבית החישובים המסובכים באסטרונומיה, פיסיקה והנדסה בעזרת לוחות ל", אולם גם כיום משתמשים בל" לחישובים שלא במחשבים והפונקציה $\ln x$ (ר' להלן) מופיעה ברבות מהנוסחות המאתמאטיות במדעי־הטבע השתים.

הגדרת הל". אם a מספר ממשי חיובי שונה מ1 ו־x מספר ממשי חיובי, אזי קיים מספר ממשי t אחד־ויחיד המקיים $a^t = x$. המספר t נקרא הל" של x לפי הבסיס a, והוא מסומן $\log_a x$. למשל $\log_3 9 = 2$ ו־$\log_a 1 = 0$ לכל a.

הפונקציה הלוגאריתמית מקיימת את הכללים הבאים:

$$\log_a xy = \log_a x + \log_a y \qquad (1)$$

$$\log_a y^s = s \cdot \log_a y \qquad (2)$$

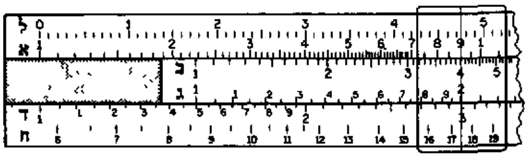
כללים אלה מתקבלים מהגדרת הל" ומהנוסחות

$$(a^t)^s = a^{ts}\ ,\ a^t a^s = a^{t+s}$$

(ע"ע חזקה). הכללים (1) ו(2) מייחדים לפונקציית הל" חשיבות מעשית רבה. לדוגמה, לוח המתאים לכל מספר x את הל" שלו לפי בסיס מסויים a (לוח ל"), מאפשר כפל של שני מספרים חיוביים x ו־y, [על־פי כלל (1)] באופן הבא: מחברים את שני הל" של x ושל y והמספר, שהל" שלו הוא הסכום שנתקבל, הוא המכפלה xy. לנוחות החישובים, קיים גם לוח פונקציית החזקה הנותן לכל מספר t את המספר a^t (לוח כזה נקרא, בדרך־כלל, לוח אנטי־ל"). באופן דומה, ניתן לבצע בעזרת לוחות אלה חילוק של מספרים ע"י פעולת חיסור, וכן העלאת מספר בחזקת s (s = מספר ממשי כלשהו) ע"י כפל הל" ב־s [על־פי כלל (2)].

לוח ערכי פונקציית הל" נותן לכל מספר את הל" שלו (לפי בסיס מסויים) עד כדי דרגת־דיוק נתונה. לכן תהיה תוצאת הפעולה המבוצעת בעזרת לוח ל", בדרך־כלל, מקורבת בלבד. גודל הטעות ניתן להערכה על־פי מידת דיוקו של הלוח וכן מספר וגודל הגורמים המופיעים בפעולה הנידונה.

מידת־הדיוק של לוח ל" נמדדת ע"י מספר הספרות של הפיתוח העשרוני של $\log_a x$ הניתנות בו. קיימים, למשל לוחות שבהם אפשר למצוא לכל x ($1 \leq x \leq 10$) את 20 הספרות הראשונות של $\log_{10} x$; אך לרוב הצרכים המעשיים מספיקים לוחות ל" של 4 עד 7 ספרות. לצורך ביצוע פעולות שבהן מידת־הדיוק הנדרשת אינה גבוהה, נפוץ השימוש בסרגל־החישוב (ע"ע חשוב, מכונת), המבוסס על אותם העקרונות (ר' ציור 1).

ציור 1. דוגמה לביצוע הפעולות הבאות באמצעות סרגל החישוב: 1) $2.25 \times 4 = 9$ (סקאלות א, ב); 2) $1.5 \times 2 = 3$ (— ג, ד); 3) $17.4 : 2 = 8.7$ (— ג, ה); 4) מציאת הלוגאריתמים, לפי הבסיס 10, של המספר 3 (— ד, ל)

לשם ביצוע פעולת חיבור או חיסור בתוך חישוב מורכב מפעולות שונות, הנעשה בעזרת ל", יש לעבור מהל" למספרים עצמם; אולם אם משתמשים, נוסף ללוחות הל" והאנטי־ל", גם בלוח הנותן את ערכי הפונקציה $g_a(w) = \log_a(1 + a^w)$, אפשר לחשב אם ערכם של ביטויים שבהם מופיעות פעולות חיבור וחיסור (נוסף לכפל, חילוק והעלאה בחזקה), גם בלי לעבור באמצע החישוב מהל" של המספרים למספרים עצמם. לדוגמה, את המספר $\log_a(x+y)$ ניתן לחשב בעזרת הנוסחה הבאה:

$$\log_a(x+y) = \log_a x + \log_a(1+y/x) = \qquad (3)$$
$$= \log_a x + g_a(\log_a y - \log_a x)$$

כבסיס לל" משתמשים בעיקר במספר 10 ובמספר e (ר' להלן). בגלל הכתיב העשרוני של המספרים, 10 הוא הבסיס הנוח ביותר בחישובים מעשיים של מכפלות וחזקות בעזרת ל". בלוח ל" לפי בסיס 10 ניתנים הל" של המספרים x בין 1 ל10 (בתחום זה של x, $0 \leq \log_{10} x \leq 1$). הל" של יתר המספרים הממשיים החיוביים מתקבלים מהנוסחה:

$$\log_{10} 10^k x = k + \log_{10} x\ ,\ k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots \qquad (4)$$

לכל מספר ממשי חיובי y יש הצגה מהצורה $y = 10^k x$ כאשר k מספר שלם ו־$1 \leq x \leq 10$. המספר $\log_{10} x$ נקרא

המאנטיסה של $\log_{10}y$, ואילו המספר השלם k נקרא הכַּרַקטֶריסטיקה של $\log_{10}y$.

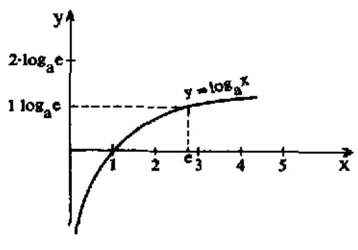
ל״ טבעיים. במרבית השימושים התאורטיים של פונקציית הל״ נוח להשתמש בבסיס $e = 2.71828\dots$. המספר e מוגדר כגבול (ע״ע) של הסדרה $\left(1+\frac{1}{n}\right)^n$ כאשר $n\to\infty$, והוא גם סכום הטור האינסופי (ע״ע טורים)

$$1 + 1 + \frac{1}{2!} + \frac{1}{3!} + \dots + \frac{1}{n!} + \dots$$

המספר e מופיע באופן טבעי כשחוקרים את תכונות הפונקציה הלוגאריתמית. למשל, הנגזרת לפי x של הפונקציה $\log_a x$ היא $(\log_a e)/x$. הל״ לפי בסיס e נקראים ל״ טבעיים ותהוג לסמנם ב־lnx במקום $\log_e x$. נוסחות רבות שבהן מופיעים ל״ מקבלות צורה פשוטה־יותר כשבסיס הל״ הוא e; לדוגמה $\frac{d\ln x}{dx} = \frac{1}{x}$.

המעבר מלוח־ל״ לפי בסיס a ללוח־ל״ לפי בסיס b נעשה ע״פ הנוסחה:

$$\log_b x = \log_a x / \log_a b \qquad (5)$$

ציור 2 פונקציית הלוגאריתמים

לדוגמה: כדי לקבל את lnx יש לכפול את $\log_{10}x$ במספר $\ln 10 = 2.302585\dots$.

פונקציית הל״ של מספר מרוכב: בענפים רבים של המאתמאטיקה, ובעיקר בתורת הפונקציות המרוכבות, יש חשיבות רבה לפונקציה lnz המוגדרת עבור כל המספרים המרוכבים (ע״ע אריתמטיקה) z השונים מ0. כל מספר מרוכב $z = x + iy$ ניתן להצגה בצורה

$$z = r(\cos\Theta + i\sin\Theta)$$

כאשר r מספר חיובי ו־Θ מספר ממשי (ע״ע טריגונומטריה). המספר r נקרא הערך המוחלט של z ותקבע באופן יחיד ע״י z: $r = (x^2+y^2)^{\frac{1}{2}}$. כאשר $z \neq 0$ נקרא המספר Θ ארגומנט של z, והוא נקבע רק עד כדי כפולה שלמה של 2π ע״י המשוואות $\cos\Theta = x/r$ ו־$\sin\Theta = y/r$. עבור $z \neq 0$, lnz מוגדר כ־$\ln r + i\Theta$. מאחר ש־Θ אינו נקבע באופן יחיד ע״י z, מוגדר, איפוא, lnz רק עד כדי כפולה שלמה של $2\pi i$. הכללים היסודיים (1) ו(2) (ר׳ לעיל עמ׳ 305) נכונים גם לגבי lnz כשערכי z מרוכבים, אך בגלל רב־ערכיותו של lnz יש להבין את (1), למשל, באופן הבא: אם מחברים את אחד הערכים של $\ln z_1$ לאחד הערכים של $\ln z_2$, תהיה התוצאה אחד הערכים של $\ln(z_1z_2)$ (משמעות השימוש בכלל (2) מסובכת יותר, מפני שהפונקציה z^s אינה מוגדרת כפונקציה חד־ערכית של z, אלא אם־כן s מספר שלם). לא ניתן לבחור ערך אחד של lnz לכל $z \neq 0$ כך שהפונקציה החד־ערכית שתתקבל תהיה פונקציה רציפה (ע״ע גבול); אך אם מוציאים מהמישור המרוכב מסילה העוברת ב0 ושאינה חסומה (למשל קרן דרך ה0) אפשר לקבוע לכל מספר בחלק הנותר של המישור ערך אחד של הארגומנט, כך שערך זה ישתנה ברציפות עם הנקודה, ולכן ניתן להגדיר את lnz בחלק זה של המישור כפונקציה חד־ערכית ורציפה.

חישוב פונקציית הל״ של מספר חיובי: לאור נוסחת המעבר (5) מבסיס לבסיס די לחשב את הל״ לפי בסיס אחד, והבסיס הנוח ביותר למטרה זאת הוא המספר e. דרך אחת לחישוב lnx הוא השימוש בנוסחה:

$$\ln x = \int_1^x \frac{1}{t}\,dt \qquad (6)$$

ולבצע אינטגראציה נומרית. הדרך הנפוצה ביותר היא בעזרת פיתוחים לטור אינסופי. למשל, עבור $|x| < 1$ קיים:

$$\ln(1+x) = x - \frac{x^2}{2} + \frac{x^3}{3} - + \dots + \frac{(-1)^{n+1}x^n}{n} + \dots \qquad (7)$$

אך טור זה מתכנס לאט (ע״ע טורים), ונוח יותר להשתמש, למשל, בפיתוח:

$$\frac{1}{2}\ln\left(1+\frac{1}{x}\right) = \frac{1}{2x+1} + \frac{1}{3(2x+1)^3} + \frac{1}{5(2x+1)^5} + \dots$$

המתכנס עבור $x > 0$. לוח אנטי־ל״ ניתן לחשב בעזרת הטור

$$e^x = 1 + x + \frac{x^2}{2!} + \frac{x^3}{3!} + \dots \qquad (8)$$

טור זה מתכנס לכל x, ומתכנס במהירות רבה עבור ערכי x קטנים בערכם המוחלט. מכיון שלוחות הל״ והאנטי־ל״ הם למעשה אותו הלוח (ההבדל היחיד ביניהם הוא שהמשתנה החפשי בלוח אחד הוא המשתנה התלוי בלוח השני) אפשר להשתמש בנוסחה (8) גם לחישוב לוח הל״.

סקירה היסטורית: הל״ הומצאו בתחילת המאה ה17 באופן בלתי־תלוי ע״י שני מאתמאטיקנים — הסקוטי ג׳ון נפיר (John Napier, ע״ע) והשוויצי יוסט בורגי (Joost Burgi). העבודה הראשונה שפורסמה על הל״ היא ספרו של נפיר "Mirifici logarithmorum canonis descriptio" („תיאור לוח־הל׳ המופלא״), 1614, שבו נידונות תכונות הפונקציה $f(x) = 10^7\ln(10^7/x)$ (— לפי הסימון המקובל כיום) וכן מופיע בו לוח של ערכי פונקציה זו (ספרו של בורגי פורסם ב1620). הל״ לפי בסיס 10 הופיעו זמן קצר לאחר־מכן והם פותחו במשותף ע״י נפיר והנרי בריגס (Henry Briggs). האחרון אף פירסם את הלוח הראשון של הל״ לפי בסיס זה (1624; הושלם ע״י אנדרין ולאק [Andrien Vlacq] ב1628), והוא מכיל ערכי $\log_{10}x$ לכל מספר שלם x בין 1 ל100,000. כבר באמצע המאה ה17 היה השימוש בלוח־ל״ נפוץ באירופה והיה לעזר רב בחישובים בעיקר בתחום האסטרונומיה ומאוחר יותר גם בהנדסה; אולם רק בסוף המאה ה17 החל להתברר הקשר בין פונקציית החזקה והל״ — למשל, בעבודותיו של וליס (ע״ע). הנוסחות לחישוב הלוחות (6) ו(7) הומצאו ע״י ניקולה מרקאטור (Nicola Mercator) ב1668, ואילו את הרחבת ההגדרה של פונקציית הל״ למספרים מרוכבים נתן אוילר (ע״ע) באמצע המאה ה18. בתחילת המאה ה19 בנה גאוס (ע״ע) לוח ראשון של הפונקציה $g_{10}(x)$ המאפשר מציאת $\log_{10}(x+y)$ אם ידועים $\log_{10}x$ ו־$\log_{10}y$. כיום מצויים מספר ניכר של לוחות־ל״, ביניהם לוחות־ל״

של פונקציות טריגונומטריות, כמו $\log_{10}\sin x$, $\log_{10}\cos x$ ושל פונקציות מסובכות יותר.

בתכונות הפונקציה הלוגאריתמית עוסק כמעט כל ספר בחשבון אינפיניטסימאלי ובתורת הפונקציות המרוכבות. סקירה על לוחות־הל" הקיימים ניתנת בספר: A. V. Lebedev – R. M. Fedorova, *A Guide to Mathematical Tables*, 1960; פרטים על התפתחות מושג הל" ניתנים בספר: F. Klein, *Elementary Mathematics from an Advanced Stand-point*, I-II, 1932–1939.

יו. ל.

לוד, לוּדְיָה (ביוונית — Λυδία), מדינה קדומה, ששכנה לחוף הים, במערבה של אסיה הקטנה, בתחומי אנאטוליה של היום, וגבלה בפריגיה ממזרח, במיסיה מצפון ובכַּריה בדרום. עמקי הנהרות הרמוס וקאיסטר חוצים את ל׳; חוף הים עשיר במפרצים, ומולו מספר איים, שהגדול שבהם הוא כִיוֹס. הארץ הררית ועשירה באוצרות־טבע; העמקים מקשרים את פנים רמת אסיה הקטנה עם נמלי החוף (ע"ע אסיה הקטנה ושם מפות).

מוצאם של תושבי ל׳ הקדומים אינו ברור. הדעה שהובעה על השתייכותה של השפה הלודית למשפחת השפות ההודו־אירופיות מוטלת עדיין בספק. במאה ה12 לפסה"נ, עם נפילת הממלכה החתית, ישב בל׳ שבט שהיה קרוב לפריגים; אצל הומרוס נקראת הארץ מְיאוֹניה. לפי הֵרוֹדוֹטוֹס שלטו בזמן ההוא בסַרדס (ע"ע) בירת ל׳, שליטים „הראקלידים" (כנראה על שום שהתייחסו על האל סנדוֹן, שהיוונים זיההו עם הראקלס). בימיהם היגר חלק מבני ל׳ מערבה, וייתכן שהאֶטרוּסקים (ע"ע) יצאו מהם. סמוך לשנת 687 לפסה"נ נרצח אחרון ה„הראקלידים", קַנדַאוּלס, בידי גיגֶס (ע"ע). מייסד שושלת המֶרמנאדים (687—546 לפסה"נ). המלכים משושלת זו, אחרי גיגס, היו ארדיס (בערך 652—615), סַדיאטס (615—610), אַליאַטֶס (610—561), וקרויסוֹס (561—546, ע"ע), שהיה לשם דבר בעשרו. בימיהם הגיעה ל׳ לשיא כוחה ופריחתה התרבותית. השלטון רוכז בידי המלך והאצולה שבסארדס. הכוח הצבאי של ל׳ היה מבוסס על חיל פרשים. המסחר היה מפותח, ובתקופה ההיא הוטבעו המטבעות הראשונים כאמצעי תשלום. בסארדס רבו בנייני הפאר של אצילי ל׳. למרות ההרס שנגרם בשנות ה60 למאה ה7 לפסה"נ מחמת פשיטות הקימרים (ע"ע), ועל אף התלות בממלכת אשור בימי גיגס וארדיס, הצליחה ל׳ לקיים תרבות עצמאית משגשגת ולהיות גשר חשוב בין יוון לבין המזרח. מל׳ קיבלו היוונים את שיטת המטבע, את החקיקה הכתובה, את מושג הטירַניה (ע"ע) וכן השפעות דתיות (פולחן קיבֶלֶי [ע"ע], שאותה זיהו באֶפֶסוֹס עם אַרטֶמיס) ואמנותיות (הסולם הלודי במוסיקה, שאפלטון פסלו מחמת רכותו). אחרי התמוטטותה של הממלכה האשורית, זכתה ל׳ בעצמאות מלאה. נסיונה של מדי לשעבד את ל׳ נכשל, והנהר האליס (כיום קיזיל אירמאק) נקבע לגבול בין שתי המדינות, ע"פ חוזה שנחתם בין אליאטס לבין קיאכסארס המדי (585 לפסה"נ). אחרי שהשתלט על מדי, ניצח כורש, מלך פרס, את קרויסוס, שהתקיף אותו, וכבש את סארדס ב 546 לפסה"נ. ל׳ הפכה לפחווה פרסית ולא היתה עוד למדינה עצמאית. הלודים, שהיו ידועים ליוונים כלוחמים עזי־נפש, „היו לנשים" כדברי הרודוטוס.

מ334 לפסה"נ היתה ל׳ מחוז בממלכת אלכסנדר מוקדון ויורשיו, ומ189 לפסה"נ השתייכה לממלכת פרגמון (ע"ע). אח"כ הפכה לחלק של הפרובינציה הרומית אסיה.

G. Radet, *La L. et le monde grec au temps des Mermnades*, 1893; L. Alexander, *The Kings of L.*, 1913; E. Littmann, *Lydian Inscriptions* (Sardis VI, I), 1924. S Mazzarino, *Fra oriente e occidente*, 1947.

ד. אש.

יהודים בל׳. במקרא מוזכרים ל׳ ו„לודים" כמה פעמים (בראי י, יג וכב; ישע׳ סו, יט; ירמ׳ מו, ט; יחז׳ ל, ה) ונראה שהלודים היו ידועים כ„תופשי דורכי קשת". רוב החוקרים מזהים את ל׳ שבמקרא עם ארץ לודיה שבמקורות היוונים ואת הלודים עם בני ארץ זו. ראשיתו של היישוב היהודי בל׳, ובעיקר בסארדס, חלה, כנראה, במחצית הראשונה של המאה ה6 לפסה"נ. תחת שלטון פרס גדל היישוב, ושב ונתחזק בסוף המאה ה3 לפסה"נ, תחת שלטון הסלֶוקים. אַנטיוֹכוס III הושיב בפריגיה ובל׳ 2,000 משפחות יהודיות ממסופוטאמיה ומסר להן מבצרים ועמדות־מפתח, כדי לשמור על נאמנותם של התושבים המקומיים (קדה"י י"ב, ג׳, ד׳). גם בדורות הראשונים לשלטון הרומי שמר היישוב היהודי בל׳ על חשיבותו. תעודה רומית רשמית המצוטטת ע"י יוספוס (שם, י"ד, י׳, י"ז), הבטיחה ליהודי ל׳ את זכות ההתאגדות ורשות שיפוט עצמי, ובתעודה אחרת המתייחסת לסארדס מצויה החלטה של הבּוּלֵי (ע"ע) והדֶמוֹס (ע"ע דמוקרטיה עמ׳ 763—764), המבטיחה להם אוטונומיה פנימית וחרות דתית (שם י"ד, י׳, כ"ד). כן ציוו הרומאים על שלטונות העיר, שלא להפריע ליהודים באיסוף כספים ובשיגורם לירושלים (שם, ט"ז, ו׳, ו׳).

ב 1962 נחשפו בסארדס שרידי ביכ"נ ובו כתובות, יווניות בעיקר, המשתייכות למחצית הראשונה של המאה ה3 לסה"נ והמציינות את שמות הנדבנים שנדבו לבניין ביהכ"נ ולקישוטו. כמה מהם שימשו כחברי הבולי העירונית. נראה שביהכ"נ נחרב בראשית המאה ה7, בשעת הפלישה הפרסית לאסיה הקטנה בימיו של כּוסרוֹ II.

יהודים התגוררו בל׳ גם מחוץ לסארדס. כתובת בעיר תיאַטירה (Thyatira) מראה על קיומו של ביכ"נ במאה ה3 לסה"נ. כתובות נוספות משקפות את מציאותם של יהודים גם בערים אחרות בל׳, ביניהן מאגנסיה.

A. Schalit, *The Letter of Antiochus III to Zeuxis* (JQR, [N.S.], L), 1960; W. Kornfeld, *Die jüdische Diaspora in Ab[-dias] 20* (Mélanges bibliques rédigés en l'honneur d'André Robert), 1963; L. Robert, *Nouvelles inscriptions de Sardes*, 37–58, 1964.

מג. ש.

לוד, וִילְיֶם — William Laud — (1573—1645), איש כנסיה אנגלי. ל׳ נולד ברדינג ולמד באוניברסיטת אוכספורד. ב1601 הוסמך לכמורה ומילא תפקידים שונים בכנסיה. יחד עם זאת היה בשנים 1611—1621 נשיא הקולג׳ „סט. ג׳ונז" באוכספורד. ב 1621 נתמנה ל׳ להגמון של סט. דיויד, ב 1628 — להגמון של לונדון, וב 1633 — לארכיהגמון של קנטרברי. מאז 1629 היה ל׳ גם נשיא (צ׳נסלר) של אוניברסיטת אוכספורד, שבה כונן קאתדרות לעברית ולערבית והרחיב את הספריה הבודליינית (ע"ע בודליינה).

וילים לוד

כארכיהגמון של קַנטֶרבֶּרִי,

הכהונה הרמה ביותר בכנסיה האנגליקנית, גילה ל' עניין בעיקר בהבטחת אחידות פולחנית, בהגברת המשמעת ובחיזוק מעמד ההגמונים, בניגוד לעמדתם של הפוריטאנים למיניהם. המלך צ'רלז I תמך בל', והפוריטאנים נרדפו באמצעות בית המשפט המלכותי (Court of High Commission). ל' לא העריך אל נכון את עצמת ההתנגדות למדיניותו ואת השנאה שעורר בשל התחברותו למדיניות האבסולוטיסטית של המלך. כשביקש להנהיג את „סידור התפילה" האנגליקני גם בסקוטלאנד, פרצה שם מרידה (1638), הידועה בשם „מלחמת ההגמונים" (The Bishops' War), שהיתה אתחלתא למלחמת־האזרחים באנגליה. ב1641 נאסר ל' בפקודת „הפארלאמנט הארוך", נערך לו משפט ראווה (1644/5) והוא נערף.

A. S Duncan-Jones, *Archbishop L.*, 1927; H R Trevor-Roper, *Archbishop L.*, 1940; E. C. E. Bourne, *The Anglicanism of W. L.*, 1947.

לוֹדְג', סר אוֹלִיוֶר ג'וֹזֶף — Sir Oliver Joseph Lodge — (1851, פנקהאל [סטאפורדשיר] — 1940, אימסבּרי [וילטשיר]), פיסיקאי אנגלי בעל נטיות מיסטיות. ל' נועד ע"י הוריו למסחר, אולם נמשך אל המדעים המדוייקים ולמד ב„יוניברסיטי קולג'" בלונדון. ב1879 נתמנה לפרופסור למאתמאטיקה שימושית באותה אוניברסיטה, וב1881 עבר לאוניברסיטת ליוורפול כפרופסור לפיסיקה. בשנים 1900—1919 היה ראש האוניברסיטה החדשה בברמינגהם.

שתי תקופות בעבודתו המדעית של ל': עד לשנת 1908 בערך התרכז ל' במחקר שטחים שונים של הפיסיקה, ואילו בתקופה השניה גברה התעניינותו באפשרות ליצור קשר של הידברות בין החיים למתים. עבודותיו בפיסיקה כללו מחקרים על הפיסיקה של האטמוספירה: הברק וההגנה מפניו, הקשר בין המטען החשמלי שבאוויר ותופעות הערפל והעשן (ע"ע ברק ורעם; חשמל אטמוספירי); מחקר על התאים הוולטאיים, שכלל הסברים לתופעת האלקטרוליזה, מהירות היונים וחישוב הכוח האלקטרו־מוטורי; מחקר על התפשטות אלחוטית של גלים אלקטרו־מאגנטיים ותנועת האֶתֶר (ע"ע). אולם תרומותיו החשובות למדע ניטשטשו בעיני בני־דורו בגלל ההד הרב שניתן לעבודותיו בתחום המסתורין. ספרו הנודע ביותר בתחום זה, Raymond, or Life and Death („רימונד, או החיים והמוות"), 1916, נכתב אחרי שנפל בנו רימונד במלה"ע I, ובו תיאר ל' בפרוטרוט סֵאנסים ספיריטואליסטיים, בהם ניסה ליצור קשר עם הבן המת. כן חיבר ל' ספרים אחדים שבהם ניסה לגשר בין הדת למדע. בספרים שפירסם בשנים האחרונות לחייו ניכרת פסיעתו בין תחום המדע לבין תחום הפילוסופיה המיסטית.

ל' קיבל תואר אבירות בשנת 1902, ובשנת 1919 זכה במדליית כבוד של החברה המלכותית על עבודתו בתקשורת אלחוטית. ב1920 התפטר ל' מתפקידיו ויצא לסיור מקיף באה"ב, שם הטיף את תורותיו. האוטוביוגראפיה שלו, Past Years („שנים שחלפו"), הופיעה ב1931.

מחיבוריו: Elementary Mechanics („יסודות המכאניקה"), 1879; Modern Views of Electricity („השקפות מודרניות בתורת החשמל"), 1889; Pioneers of Science („חלוצי המדע"), 1893; Life and Matter („החיים והחומר"), 1906, מהד' אחרונה 1917; The Immortality of the Soul („הישארות הנפש"), 1908; Why I Believe in Personal Immortality („מדוע אני מאמין בהישארות נפשו של הפרט"), 1928, ועוד.

אר. כה.

לוֹדְג', הֶנְרִי קֶבּוֹט — Henry Cabot Lodge — (1850, בּוֹסטון — 1924, קמבריג' [מסצ'וסטס]), מדינאי אמריקני. ל' היה בן לאחת המשפחות המיוחסות ביותר בעיר מולדתו, למד משפטים באוניברסיטת הארווארד והורה בה לאחר מכן (1876—1879), היסטוריה אמריקנית. ב1880 נבחר לבית־המחוקקים של מדינתו, מסצ'וסטס, ב1887 — לבית־הנבחרים בוושינגטון וב1893 לסנאט, שבו היה חבר עד מותו. ל' נהיה במרוצת הזמן לאחד מראשי המפלגה הרפובליקנית ולקובע מדיניותה בענייני־חוץ. מ1918 היה יו"ר ועדת־החוץ של הסנאט.

בשנות ה90 דגל במדיניות אימפריאליסטית כלפי ארצות אמריקה המרכזית וכן הטיף לכיבוש הפיליפינים מספרד. בימי מלה"ע I דרש ל' כבר ב1915 להכריז מלחמה על גרמניה. תחילה תמך ברעיון הקמת חבר־הלאומים, אולם שינה את עמדתו בעניין זה ועמד בראש המערכה נגד אישור חוזה ורסַאי שכלל את חוקת החבר. באחת המערכות המדיניות החריפות ביותר בתולדות אה"ב הצליח למנוע את אישור חוזה ורסאי בסנאט, ובכך הכשיל את כניסת אה"ב לחבר־הלאומים. כיו"ר ועדת־החוץ של הסנאט נקט בקו מדיני בדלני מובהק. ב1921 ייצג ל' את אה"ב בוועידת פירוק־הנשק בוושינגטון.

ל' פירסם ספרים רבים במשפט ובהיסטוריה, ביניהם: The Story of the American Revolution („תולדות המהפכה האמריקנית"), בשני כרכים, 1898; A History of the United States („תולדות אה"ב"), ב4 כרכים, 1906 (יחד עם ג' וו. גארנר).

בנו, ג'ורג' קבוט ל' (1873—1909), היה סופר ומשורר. נכדו, הנרי קבוט ל' „הצעיר" (נו' 1902), היה גם הוא סנאטור רפובליקני (1936—1944, ו1946—1952), אך ב1952 נוצח ע"י יריבו הדמוקראטי ג'. פ. קֶנֶדי (ע"ע). ב1953—1960 היה נציג ארצו באו"ם וב1960 היה מועמד לסגן־נשיא מטעם הרפובליקנים, שהפסידו בבחירות. כן היה פעמיים שגריר בווייטנאם הדרומית.

ש. ז. א.

לוֹדְג', תוֹמַס — Thomas Lodge — (1558?, לונדון[?] — 1625, שם), סופר אנגלי. ל' למד באוניברסיטת אוכספורד. התחיל בלימודי משפטים, אך עבר לספרות. מאוחר־יותר, בהיותו למעלה, מגיל 40, אחרי מסעות והרפתקאות, למד רפואה, הוסמך באוכספורד ב1903 ועסק במקצוע זה. הוא עבר לכנסיה הקאתולית. כסופר התפרסם ברומאנסה בפרוזה Rosalynde, 1590, ששימשה לשיקספיר כמקור לעלילת המחזה As You Like It („כטוב בעיניכם"). יש הסבורים של' השתתף עם שיקספיר בכתיבת החלק השני של „הנרי VI". ל' חיבר גם מחזה משלו, The Wounds of Civile War („פצעי מלחמת־אזרחים"), 1594, מחזה היסטורי על המלחמות בין מאריוס וסולה ברומא הקדומה. הרומאנסה A Margarite of America („פנינה מאמריקה"), 1596, היה פרי מסע לבראזיל ולמיצר מאגלאן. הוא פירסם גם תרגומים לאנגלית של יצירות שונות, ביניהן כתבי יוסף בן מתתיהו The Famous and Memorable Works of Josephus („יצירותיו המפורסמות והמהוללות של יוספוס"), 1602, וכתבי סנקה, 1614. — ל' היה סופר רבגוני מאוד, שעסק בכל סוגי הספרות של תקופת אליזאבת המלכה.

כל כתביו יצאו לאור ב 4 כרכים, 1883.

N. B. Paradise, *Th. L.: The History of an Elizabethan*, 1931; E. A. Tenney, *Th. L.*, 1935; P. M. Ryan, *Th. L., Gentleman*, 1958.

לוּדוֹבִיקוּס I, „הֶחָסִיד", ע"ע לוּאִי.

לוּדְוִיג — Ludwig —, שמם של 4 קיסרים פראנקים וגרמ־נים:

(1) ל' I, ע"ע לואי I.

(2) ל' II (825—875; קיסר מ855, בנו־בכורו של הקיסר לותאר I ונכדו של (1). ב847 פיקד על הכוח שיצא ללחום במוסלמים בדרום־איטליה, ונצחונו עליהם ב849 הכשיר את הכתרתו לקיסר־שותף ב850, בעוד אביו חי. במות אביו ב855 נהיה ל' לקיסר יחיד, אך למעשה הצטמצמה „קיסרותו" למלכות איטליה. הוא נלחם בהצלחה בסארא־קֵנים וב871 כבש את בָּרִי, בסיסם הראשי באיטליה. לפני מותו מינה את קארלמאן, בנו של ל' הגרמני, ליורשו.

(3) ל' III, „העיוור" — L. der Blinde — (880?—928?; קיסר 901—905), בנם של בּוֹזוֹ, מלך בורגונדיה התחתית, ובתו של (2). במות הקיסר אַרנולף (ע"ע) יצא ל' לאיטליה וב901 הכתירו האפיפיור לקיסר, אולם ל' החזיק מעמד באי־טליה זמן קצר בלבד. בֵּרֶנְגַרְיוּס I (ע"ע) תְּקָפוֹ בְּוֵרוֹנָה, לקחוֹ בשבי ועיוור את עיניו. ל' חזר לבורגונדיה ושם מת.

(4) ל' IV, ה„באווארי" — L. der Bayer — (1287—1347; קיסר מ1314), בנם של ל' II, דוכס באוואריה העי־לית, ושל בתו של רודולף I (ע"ע) מהאבסבורג. ב1302 נהיה ל' לדוכס באוואריה העילית. ב1314 בחר חלק מהנסיכים־הבוחרים את ל' לקיסר, בעוד שאחרים בחרו את בן־דודו, הדוכס פרידריך ה„יפה" מבית האבסבורג. אע"פ ששניהם היו ידידים מימי נעוריהם, כשחתך ל' בוינה, הפכו עתה ליריבים. אחרי מלחמה ממושכת זכה ל' בנצחון מכריע בקרב ליד מילדוֹרף (Muhldorf, 1322). פרידריך נשבה ושוחרר רק ב1325, לאחר שויתר על תביעתו. בינתיים המשיך אחיו של פרידריך, לאופולד, את המלחמה בל' ורק עם מותו ב1326 נסתיים הסכסוך. במאבקו העיקש נגד האפיפיורות נקט ל' במדיניות „קיסרית" נמרצת, אך בסופו של דבר נכשל. האפיפיור יוהנס XXII (ע"ע), שישב באויניון והיה תלוי בחסדי צרפת, לא הכיר בזכותו של ל' למלכות באיטליה, החרימו והצהיר על הדחתו מכסאו. אולם ל' יצא לאיטליה, הוכתר ב1327 במילאנו בכתר מלכי לומבארדיה, וב1328 — ברומא, „בשם העם" (בטקס חילוני), בכתר הקיסרות. עתה הכריז על הדחתו של יוהאנס XXII מכסאו, ובמקומו נבחר ניקולאוס V לאפיפיור. במאבקו עם האפיפיור נתמך ל' בידי חשובי הסופרים הכנסייתיים והחילוניים של דורו, בין השאר ע"י הפילוסוף ויליאם אוקם (ע"ע) ותאורטיקן המדינה הגדול מַרסיליוס (ע"ע) מפאדובה. ב1338 הצהירה אסיפת הנסיכים־הבוחרים ברנזה (Rense), כי מלך גרמני שנבחר באורח חוקי אינו זקוק לאישור מצד האפיפיור. עיקר מעייניו של ל' היו נתונים להרחבת תחום שלטונו הממשי. הוא תפש את בראנדנבורג, את באוואריה התחתית, את טירול וקארינתיה, ולבסוף — את הולנד, את זֶלַנד ואת אֶנוֹ (Hainaut). התחזקות מעמדו גרמה לתרעומת גוברת והולכת בקרב הנסיכים הגרמניים, וכשחידש האפיפיור קלֶמֶנס VI את החרם נגדו, בחרו מקצת הנסיכים־הבוחרים את הנסיך־הבוחר קארל IV, בנו של יָן (ע"ע) מלוכסמבורג, למלך תחת ל' (1346). לפני שנפלה ההכרעה בין שני השלי־טים היריבים, מת ל' בשעת ציד.

A. Steinberger, *Kaiser L. d. B.*, 1901, H. Schrohe, *Der Kampf d. Gegenkonige L. u. Friedrich um das Reich*, 1902; R. Moeller, *L. d. B. und die Kurie im Kampf um das Reich*, 1914, O. Bornhak, *Staatskirchl. Anschauungen u. Handlungen L.s d. B.*, 1933.

ב. ד. ג.

לוּדְוִיג — שמם של כמה מלכים בפראנקיה המזרחית, ביניהם:

(1) ל' „הגרמני" — L. der Deutsche — (804 בקירוב — 876; מלך מ843), בנו השלישי של הקיסר לואי „החסיד" (ע"ע לואי, מלכי צרפת (1)). לפי חלוקת הקיסרות ב817 זכה ל' במלכות באוואריה ובארצות הסמוכות. כשתבע אחיו, לותר I, במות אביהם (840) את כל הקיסרות לעצמו, התקוממו נגדו ל' ואחיו שרל „הקרח" והביסו אותו בקרב ליד פונטנואה (841). ע"פ חוזה ורדן, 843 (ע"ע גרמניה, היסטוריה, עמ' 420; אירופה, עמ' 143; מפה), נפלו בחלקו של ל' הארצות שממזרח לרינוס וכן איזורי הערים מַינץ, וורמס ושפַּיאֶר שממערב לנהר. מרכז מלכותו נקבע ברֶגֶנסבורג. ע"י כך נוצרה מלכות פראנקית־מזרחית, ששימשה גרעין ל„רַייך" הגרמני שקם לאחר מכן. איזור זה לא זו בלבד שנפל משאר חלקי הקיסרות בשטחו ובמספר תוש־ביו, אלא שגם מבחינת הכלכלה ודרכי התחבורה היה מפותח פחות מן החבלים המערביים. אולם בל' קם לו שליט מוכשר ונמרץ, שהצליח למשוך את האצולה לצידו. לאחר מותו של הקיסר לוֹתֶר II (869), ניסה שארל „הקֵרֵחַ" לתפוס את לותרינגיה כולה, אך ל' אילץ אותו להסכים בחוזה מֶרְזֶן (870) לחלוקה לאורך קו הנהרות מאס—מוזל. כדי להגן על גבול־מלכותו המזרחי, קיים ל' בידו את הריבונות על שבטים סלאוויים אחדים, האובודריטים והסורבים, ונלחם בהצלחה נגד שבטים סלאוויים אחרים, בבוהמיה ובמוראוויה. בשנות מלכותו האחרונות עמדה במרכז דאגותיו שאלת ירושת כסא הקיסרות. הקיסר לודוויג II [ע"ע לודויג, קיסרים (2)] הבטיח לבנו של ל', קארלמאן, את ירושת השלטון באיטליה ואת כסא הקיסרות. אולם לאחר מותו (875) נזדרז שארל „הקרח", ששאף להרחיב את גבולו, יצא מיד לאיטליה, והאפיפיור הכתירו לקיסר. ל' ביקש לקיים את זכויות הירו־שה בידי שושלתו ע"י פלישה לחלקה המערבי של הקיסרות, אולם מת בשעת ההכנות למסע המלחמה.

E. Dummler, *Geschichte d. ostfrankischen Reiches*, I-II, 1887[2]; G. Tellenbach, *Die Entstehung d. deutschen Reiches*, 1947[3].

(2) ל', „הילד" — L. das Kind — (893—911; מלך מ900), אחרון המלכים הקארולינגיים בפראנקיה המזרחית (גרמניה). ל' היה בנו של הקיסר אַרנולף (ע"ע) והוכתר למלך בהיותו ילד. כעוצר הממלכה שימש האטו, הארכיהג־מון של מינץ, אבל הוא לא הצליח לבלום את פלישות ההונ־גארים לגרמניה, ולשים קץ לסכסוכים הפנימיים. במות ל' נבחר קונראד, דוכס פראנקוניה, למלך, ובמותו של קונראד עלתה השושלת הסאכסונית למלוכה.

O. Dietrich, *Beitrage zur Geschichte Arnolfs von Karnthen u. L.'s des Kindes*, 1890.

ב. ד. ג.

לוּדְוִיג — שמם של 3 ממלכי בַּוַריה (ע"ע):

(1) ל' I (1786—1868; מלך 1825—1848) בנו של מאכסימיליאן I יוזף. ל' היה בעל כשרונות ניכרים, השכלה רבצדדית ונטיות רומאנטיות. בימי אביו הצטיין ל' במלחמות שבהן תמכה באוואריה בנאפוליון, אף שהוא עצמו היה מראשי הסיעה האנטי־צרפתית. בעלותו למלוכה מילא תחילה את התקוות שתלו בו, תיקן פגמים במנהל, הסדיר את ענייני הכספים במדינה וביטל את הצנזורה בחלקה. אך זכותו הגדולה היתה שטיפח את האמנות והמדע ותמך בעוסקים בהם ביד נדיבה. הוא קישט את עיר־הבירה מינכן בבנייני־פאר מרובים לאיכסון אספי־האמנות הגדולים, בניינים הקרבעים עד היום את אפיה של העיר. את רוב ההוצאות תרם מכיסו. ל' הזמין אמנים דגולים לבירתו, ועי"כ הפכה מינכן למרכז האמנות הגרמנית החדישה. ל' העביר את האוניברסיטה של לאנדסהוּט למינכן ומלומדים ידועי־שם הוזמנו להורות בה. כמעריץ נלהב של תרבות יוון, תמך בכספו במאבק היוונים לעצמאות, ובנו השני, אוטו (ע"ע), היה מלכה הראשון של יוון העצמאית (1832). ברם, בהשפעת מֶטֶרניך (ע"ע) נעשה ל' בהדרגה לראקציונר, ובימי הממשלה הקלריקאלית בראשותו של קארל אַבֶּל, שכיהנה 10 שנים, בוטל חופש העתונות, נתרבה מספר המנזרים במידה ניכרת, וידם של פרופסורים קאתוליים־קיצוניים באוניברסיטה היתה על העליונה. ממשלת אַבל הופלה לא בשל התנגדות בתי הפארלאמנט, אלא במידה רבה בשל קשרי האהבה של ל' עם הרקדנית הספרדית לולה מוֹנטֶז (ע"ע). — משטר העדפת מקורבי המלך, שהשתרר במדינה, גרם למהומות ברחובות מינכן, ותחת רושם המהפכה שפרצה ב 1848 בברלין ובווינה, ויתר ל', במארס אותה השנה, על מלכותו לטובת בנו, מאכסימיליאן II.

C. Th. Heigel, *L. I, Konig von Bayern*, 1888²; J. N. Sepp, *L. Augustus, Konig von Bayern, u. d. Zeitalter der Wiedergeburt der Kunste*, 1903²; E. C. Cte Corti, *L. I., Konig von Bayern* (כולל ביבל' עשירה), 1942⁶.

(2) ל' II (1845—1886; מלך מ 1864), נכדו של (1) וכסבו היה נוטה להלכי־רוח רומאנטיים. בשנות מלכותו הראשונות נחלה באוואריה כמה כשלונות בזירה המדינית, בעיקר בשאלת שלֶזויג־הולשטין (ע"ע) ובמלחמה בין פרוסיה ואוסטריה, שבה עמדה לצידה של אוסטריה המובסת. (ע"ע בַּוַריה, עמ' 33). עם פרוץ המלחמה בין פרוסיה לבין צרפת (1870), עבר ל' מיד לצידה של פרוסיה, ואחרי הנצחון הציע, בשם כל השליטים והערים החפשיות בגרמניה, את כתר הקיסרות למלך פרוסיה. אולם יש לציין כי היזמה שמאחורי הקלעים לצעד זה יצאה מביסמארק. ל' עצמו היה גאה בריבונותו וקנאי לה, ונמנע, לאחר הצטרפות באוואריה לקיסרות הגרמנית החדשה, מכל מגע נוסף עם הקיסר. במדיניות־הפנים הבאווארית עמד בהתנגדותו לרוב הקאתולי־הקיצוני בפארלאמנט. אולם עיסוקו בענייני דיומא היה חולף בלבד; הוא נתן את דעתו לענייני המדינה במידה מועטת והסתגר באחד מארמונותיו. נטייתו לפרוש מן הציבור הפכה בהדרגה לאימת־בריות חולנית, ולבסוף היה בא במגע אף עם שרי־ממשלתו באמצעות מזכירים ומשרתים בלבד. עניין מיוחד, ואף מידת־מה של תרעומת, עוררו בציבור קשריו עם ריכַרד וַגנר (ע"ע). הוא משך את המלחין לחצרו, העניק לו כיבודים ומענקים בשפע, ואף הגה רעיון לבנות בעיר בַּירוֹית (ע"ע) בית־אופרה מיוחד להצגת האופרות שלו. אולם גם ידידות זו היתה חולפת בלבד. מחלת־הרוח שהתחילה מתפתחת בו נתנה את אותותיה בפזרנותו המופרזת ובהקמת ארמונות־פאר מרובים. ב 1886 הוכרז ל' לחולה־נפש והודח מכס המלכות. מאחר שגם יורשו, אחיו אוטו, היה נגוע במחלת־נפש, נעשה דודו לויטפולד, לעוצר. חמישה ימים אחרי הדחתו טיבע ל' את עצמו בימת שטארנברג וטיבע גם את רופאו עמו. חליפת המכתבים בינו לוואגנר פורסמה ב 4 כרכים ב 1936–39.

G. J. Wolf, *Konig L. II u. seine Welt*, 1922, G. v. Böhm, *L. II, Konig von Bayern, sein Leben u. seine Zeit*, 1924²; A. Memminger, *Der Bayernkonig L. II*, 1933, W. Richter, *L. II, Konig von Bayern*, 1950³.

(3) ל' III (1845—1921; מלך 1913—1918), בן־בכורו של עוצר־המלכות לויטפולד (ר' לעיל). אחרי מות אביו ב 1912 ניהל את ענייני המדינה כעוצר, ולא נעשה למלך אלא כעבור שנה, לאחר ויכוח ממושך בפארלאמנט ולאחר מותו של המלך אוטו (1886—1913) שהיה חולה־נפש. ל' עסק בעיקר בקידום הכלכלה והטכניקה במדינה. בנובמבר 1918 הכריזה הממשלה המהפכנית בראשותו של קורט אַיזנר (ע"ע) על ביטול המלוכה ועל הקמת משטר רפובליקני. ל' עזב את באוואריה, בלי לוותר באורח רשמי על כסא־מלכותו, ומת בהונגאריה. הוא היה המלך האחרון לבית ויטלסבך (ע"ע).

M. Doeberl, *Konig L. III von Bayern*, 1921

ב. ד. ג.

לוּדְוִיג, אוֹטוֹ — Otto Ludwig — (1813, אַיספלד [תורינגיה] — 1865, דרזדן), סופר גרמני. ל' היה אדם חולני, נתון לייסורי גוף ואכול פיקפוקים וספקות. תחילה (1839/40) ביקש להשתלם במוסיקה ולמד בליפציג אצל מנדלסזון־ברתולדי (ע"ע) ורק אח"כ פנה לכתיבה. מזועזע בשל מאורעות שנת המהפכות 1848, ביקש ל' להראות עד כמה מסוכן הדבר, כשהאדם מבטל כל סמכות ופועל באופן שרירותי. אולם לא כורח פנימי, אלא שרשרת מקרים בלתי־משכנעים גורמים לשואה. בכתיבתו שאף

אוטו לודווינ

ל„ראליזם פיוטי"—הגדרה שהוא קבע ושנתקבלה בחוגים נרחבים. ל' ראה את ייעודו במחזאות. עבודתו הביקרתית החשובה בתחום זה היא ה Shakespeare Studien („מחקרים על שיקספיר"), שפורסמו אחרי מותו ב 1871. פירסומו בא לו עם הצגת מחזהו הראשון, Der Erbförster („היערן היורש"), 1850. במחזה Die Makkabäer („המכבים"), 1854, יסוד דתי. היהודים, שניצחו עד כה בקרבות, מסרבים להלחם ביום השבת. הם מניחים לאויביהם הסורים לשחוט אותם, בלי לגלות התנגדות. סיומו של המחזה מפאר את נצחון האמונה. יצירותיו הטובות ביותר של ל' הן סיפורי הכפר המעטים שלו, שהפכו קלאסיים בספרות הגרמנית: Heiterethei („עליזה"), 1854 — על נערת כפר חסונה, שעל בחיר לבה לעמוד בכמה נסיונות קשים עד שהוא זוכה בה; Zwischen Himmel und Erde („בין שמים וארץ"), 1856; וכן Vom Regen in die Traufe („מן הפח אל הפחת"), 1857. כתבים מקובצים

של ל׳, בעריכתם של A. Stern ו E. Schmidt, יצאו לאור ב 6 כרכים, 1891.

R. Müller-Ems, *O. L.s Erzählungskunst*, 1905; A. Stern, *O. L., Ein Dichterleben*, 1906[2]; H. Fresdorf, *Die Dramentechnik O. L.s*, 1915; G. Raphaël, *O. L., Ses théories et ses œuvres romanesques*, 1919; E. Tyroff, *Das Heimaterlebnis in den Werken O. L. s*, 1931; W. Greiner, *O. L. Ein deutsches Dichterleben*, 1938.

ג. אב.

לוּדְוִיג, אַלְפְרֶד — Alfred Ludwig — (1832, וינה — 1912, פראג), אינדולוג אוסטרי. פרופסור באוניברסיטת פראג 1860—1901. בספרו Die erste vollständige Verdeutschung des Rigveda mit Einleitung und Kommentar („התרגום הגרמני הראשון של הרגוֶדה, עם מבוא ופירוש"), 6 כרכים, 1875—1888, ניסה ל׳ להתגבר על הקשיים הדקדוקיים הגדולים, שבהם נתקלת הבנת הטכסט הוֶדי. הוא הניח, כי בשלבי־לשון קדומים צורנים (יסודות מורפולוגיים) אינם בעלי תפקיד־סימון מוגדר ומתחום, אלא עשויים להתחלף ביניהם בתפקידם. משנתקף על תורתו (בעיקר על ידי „המדקדק־הצעיר" בֶּרתולד דֶלבּריק [ע״ע]), יצא במאמרי פולמוס והגן על עבודתו על ידי יצירת „תורת ההתאמה" הלשונית (Adaptationstheorie), שלפיה רק במרוצת הדורות יוחד לכל אלמנט מורפולוגי תפקיד ברור משלו. אולם תורה גלוטוגונית זו (ע״ע בלשנות, עמ׳ 959) לא זכתה להכרה ניכרת.

לוּדְוִיג, אֶמִיל (שמו המקורי — אמיל לודויג כהן) — Emil Ludwig — (1881, ברסלאו — 1948, אסקונה [שוויץ]), סופר גרמני ממוצא יהודי. ל׳, שהיה בנו של רופא־העיניים הרמן כהן, נטבל לנצרות בגיל רך. הוא למד משפטים, ספרות ותולדות־האמנות באוניברסיטאות של ברסלאו, לוזאן, הידלברג וברלין ועסק זמן־מה בפרקליטות. ב 1922, לאחר רצח ידידו וַלְתֶר רָתֶנאוּ (ע״ע), חזר באופן הפגנתי ליהדות ועזב את גרמניה. אחרי נדודים רבים השתקע באַסקונה שבשוויץ וקיבל ב 1932 את האזרחות השוויצית. ל׳ התקרב לציונות והעלה ב 1937 בקונגרס היהודי העולמי את הדרישה כי העם היהודי יתקבל לחבר־הלאומים.

אמיל לודוויג

מפעלו הספרותי של ל׳ רבגוני ביותר. הוא כתב שירים, רומאנים, ספרי־מסע, מחזות וביוגראפיות. מחזותיו, כגון הטרילוגיה „ביסמארק" (1922/24), הוצגו על בימות רבות בגרמניה. ברם, עיקר פירסומו של ל׳ בא לו מן הביוגראפיות של אישים מפורסמים, שזכו לתפוצה עצומה ותורגמו לשפות רבות, חלקן גם לעברית. יצירותיו מצטיינות בסיגנון עממי ובשילוב מוצלח של היסודות האפייניים לביוגראפיה, לרומאן ולרפורטאז׳ה. לעתים היו ספריו מבוססים על שיחות עם אישים בני־דורו. בדיוקניו השכיל להעלות את תוצאות מחקריו לדרגת יצירה אמנותית. ל׳ השתדל להדגיש תמיד את הצד האנושי שבחיי המעש והרוח של גיבוריו, כדי לקרבם קירבה נפשית אל הקוראים, אף כי הפריז, לפי מבקרים אחדים, בגישה רומאנטית לנושא.

מכתביו: Goethe, 1920; Napoleon, 1924 (בעבר׳: תר״ץ); Wilhelm II, 1925; Bismarck, 1926; Der Menschensohn („בן־האדם" — כלומר ישו), 1928; Lincoln, 1930 (בעבר׳: תר״ץ); Gespräche mit Masaryk („שיחות עם מאסאריק"), 1935; Roosevelt, 1938 (בעבר׳: תש״א); Stalin, 1942; Beethoven, 1945.

יש של׳ שינה את דעותיו על האנשים אשר עליהם כתב, אם נוכח שלא עמדו במבחן הזמן. בספרו משנת 1932: Mussolinis Gespräche mit E. L. („שיחות מוסוליני עם א. ל.") ראה את מוסוליני באור חיובי, ואילו בספרו באנגלית: Three Portraits: Hitler, Mussolini, Stalin („שלושה דיוקנים: היטלר, מוסוליני, סטאלין"), 1940, שינה את הערכתו הראשונה לשלילה.

הנאצים בגרמניה ראו ביצירותיו דוגמה למופת להשפעה ההרסנית של היהדות על הספרות הגרמנית. ספריו נשרפו בפומבי בשריפת־הספרים הגדולה שאורגנה על־ידי גֶבֶּלס בשנת 1933.

יצירות נוספות של ל׳ שתורגמו לעברית: „יולי 1914", 1930; „קליאופטרה", תש״ד; „שלושה גאונים: מיקל אנג׳לו, רמבּרנדט, בטהובן", 1956.

I. Graeber, *A Romantic Historian, the Career of the Eminent Writer of Biographies, E L.* (Jewish Tribune, 92, No. 3), 1928; E. Bin-Gorion, *Ceterum recenseo*, 1929; O. Westphal, *Feinde Bismarcks*, 1930; N. Hansen, *Der Fall E. L.*, 1930; W. Mommsen, *"Legitime" und "illegitime" Geschichtsschreibung*, 1930; H. Holborn, *Protestantismus und politische Ideengeschichte* (Hist. Zeitschr. 144), 1931; *E. L., Books* (ביבליוגראפיה של כתבי א. ל.), 1945.

ג. אב.

לוּדְוִיג, קַרְל פְרִידְרִיךְ וִילְהֶלְם — Karl Friedrich Wilhelm Ludwig — (1816, וִיצֶנְהאוּזֶן [הֶסֶן] — 1895, לַיפּציג), מחלוצי הפיסיולוגיה החדשה. למד באוניברסיטות של ארלאנגן ומארבורג ונתמנה בזו האחרונה פרופסור ב 1846. בשנת 1849 עבר לאוניברסיטת ציריך, ב 1855 לאוניברסיטת וינה, ומ 1865 עד למותו שימש כפרופסור באוניברסיטת לַיפּציג. השפעתו המדעית של ל׳ היתה רבה, בהיותו חוקר פורה ומקורי ומורה מצטיין. ל׳ היה חלוץ בהנהגת שיטות מעבדתיות חדישות ובפיתוח מכשירי־מחקר. בייחוד יש לציין את הקימוֹגרף שהמציא ל׳ — לשם עיקוב אחר לחץ־הדם וקצב הנשימה ועָצמתה. כן המציא משאבת־ריק המאפשרת הפרדת גאזים מהדם.

מחקריו של ל׳ על מחזור הדם ופעולת העצבים שימשו יסוד להתפתחות הפיסיולוגיה המודרנית. הוא הוכיח, שזרימת הדם מבוססת על עקרונות מכאניים פשוטים ולא על „כוחות חִיוּת" — כפי שסברו קודמיו. ל׳ חקר את דרך פעולת הכליות, וכן הצליח לראשונה לבודד איבר מן הגוף ולשמור על חיוניותו ע״י הזרמת דם דרכו.

ספרו Lehrbuch der Physiologie des Menschen („ספר־לימוד לפיסיולוגיה של האדם"), שיצא לראשונה ב 1852—1856, שימש ספר־לימוד יסודי בבתי־ספר לרפואה במשך שנים רבות.

לוּדְוִיגְסְהַפֶן (Ludwigshafen), עיר בדרום־מערב גרמניה המערבית, במדינת רֵינְלַנְד־פפאלץ, על הגדה המערבית של הרֵינוּס, בגובה כ 100 מ׳ מעל פני־הים; 178.000 תוש׳ (1966).

ל׳ היא צומת חשוב של כבישים ומס״ב. דרך נמלה,

לודווינגסהאפן: מראה כללי. — במרכז — המפעל הכימי הגדול BASF (חלק מהענק התעשייתי I. G. Farben, שפורק לאחר מלה"ע II). ברקע — נהר הרינוס

שנפתח ב1897, עובדים בממוצע למעלה מ7 מיליון טון סחורות בשנה. התעשיה הכימית (צבעי אנילין, דשנים, פחמת הנתרן ועוד), מן הגדולות בגרמניה, מרוכזת בחלקה הצפוני; כן יש בה תעשיות זכוכית, מוצרי מתכת, מכונות ורוקחות.

ראשיתה של ל' ב1606, כראש-גשר לעיר מאנהים שמעבר לנהר. החל מ1843 נקראה על שם לודוויג I, מלך באוואריה, וב1859 קיבלה מעמד של עיר, משהחלה להתפתח בה תעשיה כימית ענפה.

חלק ניכר מן העיר נהרס בהפצצות במלה"ע II, ובמקומו נבנו מרכז ופרוורים מודרניים, כולל גשר חדש על הרינוס ואצטדיון גדול.

לוּדוֹלְף, הִיוֹבּ — Hiob Ludolf — (1624, אֶרפורט — 1704, פראנקפורט ע"נ מַין), מזרחן גרמני. מראשוני החוקרים את לשונות חבש ותולדותיה. ל' למד שפות שמיות ואחרות באוניברסיטאות אֶרפורט ולַידן ובילה לאחר מכן שנים מספר בנסיעות בארצות שונות באירופה. מראשית לימודיו גילה עניין מיוחד בלשון גֶעז (ע"ע), השפה החבשית העתיקה, שלא נכתב עליה עד אז כל מחקר רציני. ל' החל בחיבור דקדוק ומילון לצרכיו-הוא, אך מיעוט המקורות הכביד ביותר על מלאכתו. ב1649 פגש ברומא נזיר חבשי מלומד, אבא גרֶגוריוס, שלימד אותו געז ואַמהַרית (ע"ע) וסיפק לו אינפורמציה עשירה על השפות האלה ועל תולדות חבש.

על יסוד מחקריו חיבר ל' את הספרים המדעיים הראשונים על לשונות חבש: דקדוק לשון געז Grammatica Aethiopica ומילון געז-לאטיני Lexicon Aethiopico-Latinum (לונדון, 1661. מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת של המילון, 1699, ושל הדקדוק, 1702); את הדקדוק האַמהרי Grammatica Linguae Amharicae (פראנקפורט, 1698); והמילון האמהרי-לאטיני Lexicon Amharico-Latinum (פראנקפורט, 1698). כן הוציא את ספר תהילים בגעז ובלאטינית Psalterium Davidis Aethiopice et Latine (פראנקפורט 1701) וחיבור חבשי מקורי מן המאה ה16, Confessio fidei Claudii regis Aethiopiae („הצהרת האמונה של קלאודיוס, מלך אתיופיה", לונדון, 1661). ל' תרם גם תרומה חשובה להיסטוריוגראפיה של חבש בספריו Historia Aethiopica („תולדות אתיופיה"; פראנקפורט, 1681), וAd suam Historiam Aethiopicam antehac editam Commentarius („פירוש לספר תולדות אתיופיה שכבר פורסם"; פראנקפורט, 1691). כן כתב שני נספחים להיסטוריה זו, שהופיעו בשנים 1693 ו1694.

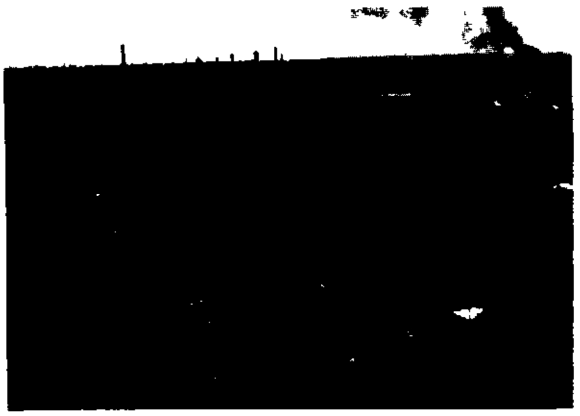
Chr. Juncker, *Commentarius de vita scriptisque ac meritis Iobi Ludolfi*, 1710; *Allgemeine Deutsche Biographie*, XIX, 394–395, 1884, J. Flemming, *H. L.. Ein Beitrag zur Geschichte der orientalischen Philologie* (Beitrage zur Assyriologie, I-II), 1890–1894.

א. קפ.

לוֹדְז' (Łódź), עיר במרכז פולניה, השניה בגדלה במדינה זו, כ130 ק"מ מדרום-מערב לווארשה; 743,000 תוש' (1965). היא שוכנת בגובה 187 מ' מעל פני-הים, ליד פרשת המים שבין הויסלה והאוֹדֶר. העיר מהווה מחוז מנהלי, ששטחו 212 קמ"ר, ומשמשת גם כבירת מחוז ל' שמסביבה (17,066 קמ"ר; 1,665,000 תוש' [1965]).

כיון שנתפתחה בעיקר במאה ה19 ובלעה ללא תכנון ישובים כפריים סמוכים, אין בל' מבנים בעלי ערך היסטורי, וכמה מאיזוריה אינם אלא גיבוב של בתי-חרושת ושיכוני פועלים. השירותים הציבוריים, כגון בתי-חולים, תחבורה עירונית, ביוב וגנים ציבוריים, שופרו במידה רבה מאז מלה"ע II.

ל' היא מרכז תעשייתי חשוב, במיוחד בענף הטכסטילים, ולאחר מלה"ע II נעשתה גם מרכז-תרבות. יש בה כמה מוסדות-חינוך גבוהים, בהם אוניברסיטה (נוסדה 1946), סכניון, בתי-ספר למוסיקה, דראמה, אמנות וקולנוע. בעיר מספר תיאטרונים, בית-אופרה ואולמי-קונצרטים. ל' היא גם מושב הגמון קאתולי.

לודז' — מרכז העיר

היסטוריה. ל' היתה מקום ישוב כבר במאה ה14, אולם גידולה כעיר החל רק בשנות ה20 של המאה ה19, בעת שהשתייכה לאותו חלק של פולניה שהיה בשלטון רוסיה. בתקופה זו פותחה בל', בסיוע הממשלה, תעשיית טכסטילים, ובה גדול היה חלקם של גרמנים ויהודים. תהליך זה הוחש עוד יותר עם ביטול המכסים בין פולניה לבין רוסיה (1851) ופתיחת כל שוקי רוסיה לתוצרתה של פולניה (1871). במלה"ע I נכבשה ל' בידי הגרמנים (1914—1918). ב1918—1939 היתה שייכת לפולניה. במלה"ע II שוב נפלה בידי הגרמנים (1939—1945), שמה הוסב ל„לִיצמאנשטאט" (ע"ש גנראל גרמני) והיא צורפה לרייך הגרמני; בסוף המלחמה חזרה לפולניה.

A. Ginsbert, *Ł.*, 1962; I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki w. l 1860–1900*, 1965.

הקהילה היהודית בל' היתה, ערב השואה, השניה בגדלה בפולניה, אם־כי דברי ימיה היו קצרים. עוד בראשית המאה ה־19 היה מספר היהודים בעיר קטן מאד; ב־1808 הוקם בית־הקברות היהודי, וב־1825 ביהכ"נ הראשון. ב־1827 היו בל' 900 יהודים, אך ב־1860, עם התפתחות תעשיית־הטכסטילים, עלה מספרם ל־5,000, וב־1870 הגיע ל־10,000. על אף הפרעותיהם של האומנים הגרמניים, והקשיים מבחינת שמירת־שבת ואיסור השעטנז (ע"ע), היו ענפיו השתים של ייצור הטכסטילים עיקר עיסוקם של יהודי ל', אם־כי רק בדרג של עבודת־כפיים ומסחר. בשנות ה־80—90, בשעת ההתפתחות הקדחתנית בענף תעשיה זה, אירעו גם הגירושים הגדולים של יהודי רוסיה שמחוץ ל„תחום המושב". רבבות עברו לפולניה ורבים מהם התיישבו בל'. באותה תקופה החלו מפעלי תעשיה עוברים לידי יהודים. בשל דרך גידולה, היתה דמותה של קהילת ל' שונה מזו של שאר קהילות פולניה, ובהרכבה השתקפו כמעט כל חלקי היהדות הרוסית. ב־1897 נמנו בל' 98,000 יהודים, וב־1914 — כ־200,000. אותה שנה היו בידיהם לפחות ⅓ מבתי־החרושת בעיר. מפעלי־התעשיה שבידי היהודים היו קטנים במקצת מהממוצע הכללי. לאחר מלה"ע I ביקשה ממשלת פולניה העצמאית לנשל את היהודים מעמדותיהם הכלכליות, אך הצלחתה היתה מועטת. ב־1921 נמנו בל' 55,000 מפרנסים יהודים, ביניהם 23,700 פועלים ו־4,700 פקידים ובעלי־מלאכה. ב־1931 היו בל' 202,497 יהודים (33.5% מכלל האוכלוסיה), וב־1939 — 250,000 (37%). 43% מיהודי ל' עבדו בתעשיה. זו היתה, איפוא, הקהילה היצרנית ביותר בפולניה בשנים 1918—1939.

תחילה היתה ל' כפופה לרבנותה של לוטומירסק (ע"ע). רבה הראשון היה מנחם זאב ירושלימסקי, ואחריו כיהנו הרבנים יחזקאל נוֹמְבֶּרג (1832—1856) ומשה ליפשיץ (1857—1873), כולם מן החסידים. בשנים 1874—1912 שימש בה הרב אליהו חיים מֵייזֶל (ע"ע), שהיה מן הרבנים המפורסמים בזמנו. עד 1920 כיהן בה הרב אליעזר ליב טרייסטמַן, ואחריו שוב לא נבחר רב ראשי בל', משום מחלוקת המפלגות, שלבשה שם צורה חריפה במיוחד. עד לימי השואה היתה ל' מרכז של תורה וחסידות, וישבו בה מאות רבנים, מורי־הוראה ותלמידי־חכמים, שחלקם אף קיבל משכורת רשמית מהקהילה. בהעדר רב ראשי, נוהלו החיים הדתיים ע"י „ועד הרבנים", שהיה מורכב מרבני המקום.

קהילת ל' הצטיינה בשרשיותה היהודית, בתחושתה הציבורית ובפיתוח אירגונים פלכליים ותרבותיים יעילים. מבחינה דמוגרפית כללה קהילת ל' שני מרכיבים: רוב של יהודים פולנים, ברובם המכריע חסידים, ומיעוט של יוצאי רוסיה, ה„ליטאים". ההנהגה היתה בידי החסידים, ו„אגדת ישראל" (ע"ע) היתה המפלגה השלטת בקהילה. ב־1924 נערכו בל' בחירות לוועד־הקהילה ע"פ תקנות אירגון הקהילות של ממשלת פולניה מ־1919. החרדים — ברובם חסידי גור, שהיו מאורגנים ב„אגודת ישראל" — השיגו רוב. כאלה היו גם תוצאות הבחירות שנערכו ב־1931. כמעט כל פעולותיה של הנהלת הקהילה התרכזו בשטח הדת בלבד.

יהודי ל' היו תמיד ערים לתנועות חברתיות ופוליטיות. עם ייסוד הבונד (ע"ע) ב־1897, קם לו מיד סניף מקומי בל', ואותה שנה נתארגנה שם גם האגודה הציונית הראשונה. ב־1905 נוסדה בל' האגודה הראשונה של „פועלי־ציון". בימי השלטון הרוסי התנהלה פעילות פוליטית ניכרת תחת מסווה של אירגונים לתרבות ולאמנות. „הזמיר" הציוני ו„הארפה" הבונדאי. בשנים האחרונות שלפני מלה"ע II גברה בל' השפעת הבונד מזה ואגודת ישראל מזה.

ב־1897 ציינו 93.6% מיהודי ל' את השפה היידית כשפת הדיבור שלהם. ב־1909 הוקמה ישיבת „תורת חסד" הגדולה בל'. ב־1912 נוסדה בל', ע"י ד"ר מ. ז. ברוידא, הגימנסיה הראשונה בפולניה ששפת־ההוראה בה היתה עברית, ואחריה הוקמו עוד שתיים במתכונתה. ב־1926/7 נמנו בל' 15,500 תלמידים בבת"ס ממשלתיים מיוחדים ליהודים, כ־7,000 בחדרים ו„חדרים מתוקנים", ו־2,700 בגימנסיות יהודיות, שארבע מהן כינו עצמן „לאומיות".

בל' הופיעו שני יומונים ביידית. כן פרחה יצירה ספרותית־חרדית ענפה בשפה זו, בעיקר סביב הירחון „בית יעקב", שמילא תפקיד חשוב בחיי היהדות החרדית בפולניה כולה. בחוגים ספרותיים, ידדיים ועבריים, היו פעילים סופרים ומשוררים כגון ד. פרישמן (ע"ע), י. כהן (ע"ע), י. קצנלסון (ע"ע), המשורר היידי משה ברודרזון ועוד. בין אמני ל' נמנו הפסל ח. גליצנשטין (ע"ע), שהתחנך בעיר, והצייר א. שיק (ע"ע), יליד ל'. גם יולין טובים (ע"ע), מגדולי משוררי פולניה, היה יהודי יוצא ל'.

מ.

השואה. את תהליך השמדת יהודי ל' ניתן לחלק ל־4 תקופות: 1. ספטמבר, 1939 — פברואר, 1940; 2. תקופת הגטו — עד אוגוסט, 1942; 3. תקופת „מחנה־העבודה" — עד אוגוסט, 1944; 4. החיסול הסופי.

1. עם כניסת הגרמנים לעיר, הוכרזו היהודים הפקר; רבים נרצחו ורכושם נשדד. יחס האוכלוסיה הפולנית ליהודים היה בתחילה פאסיווי־אוהד, מול האויב הגרמני המשותף, אולם אחרי חיסול פולניה כמדינה (אוקטובר, 1939) השתנה היחס והפך לעוין. מתחילה פורק כל אירגון יהודי עצמאי. בתי־הכנסת הגדולים הוצתו. ועד הקהילה הנבחר פורק והנבקים החרמו. ל„זקן היהודים" מונה מרדכי חיים רומְקוֹבסקי שמילא תפקיד חשוב בגורל יהודי ל' (ע"ע גטו, עמ' 606 ואילך), ולידו פעלה „ועדה־מיעצת". הוא בחר לעזרתו כ־20 איש משכילים ובעלי־מעמד, אך אלה מהם שהופיעו לישיבה עם הגסטפו, עונו ונשלחו למחנה־ריכוז בגרמניה, ואיש מהם לא שרד. בסוף 1939 הוצאה פקודת־הגירוש הראשונה ו־5,000 יהודים נשלחו למחנות־ריכוז. בראשית 1940 נפוצו שמועות בל', כי ינהגו ביהודיה באכזוריות מיוחדת, וכמה אלפים ברחו, אך הרוב האמין להבטחת הגרמנים, כי השמועות בדבר הקמת גטו הן בדוית.

2. העברת יהודי ל' לגטו, שנקבע בפרבר העוני באלוּטי, בוצעה בחדשים פברואר־מארס 1940 באכזוריות נוראה, בליווי הלקאות ויריות. הרכוש היהודי הנותר הוחרם. הגטו הוקף גדר־תיל, אך לראשונה הותרה הכניסה אליו, והפולנים היו מוכרים שם מזונות. ב־1 במאי 1940 בודד הגטו לחלוטין. גטו ל' היה הראשון לגטאות הנאציים. הוא התקיים כ־4½ שנים והושמד אחרון. עשרות אלפים הועברו אליו מחוץ לעיר ומחוץ למדינה, ומספר הרוגיו מגיע לכ־300,000 (תמ': ע"ע גטו, עמ' 606).

בתקופה זו נעשה שלטונו של רומקובסקי מוחלט. הוא היה משוכנע כי ע"י ציות לגרמנים והספקת כוח־עבודה יוכל להציל מספר מירבי של נפשות. הוא היה חסר־השכלה ואכזרי, אך לא חשש לסכן גם את עצמו, ולא פעם הוכה ע"י

גדרות־תיל בגטו לודז'

אנשי הגסטפו עד זוב־דם. רומקובסקי דאג לחינוך ילדי הגטו, והשקיע בכך אמצעים ניכרים, אולם גם לא היסס להאיץ באמהות למסור את ילדיהן לגירוש, אשר ברור היה כי פירושו השמדה. את הוועדה המיעצת השניה שמינה לעצמו, הרכיב מיסודות שליליים, שהיה בטוח בנאמנותם. הוא הקים משטרה ו„פלוגות סדר", דואר, בנק, שתפקידו האמיתי היה להוציא מהיהודים כל דבר־ערך שנשאר בידיהם, מחלקה להנהלת הדירות ומשרד לפיקוח על בתי־המלאכה. כן הדפיס שטרי כסף, שהיהודים נאלצו לקבלם תמורת כספם. בראש מחלקת המזונות עמדו אנשים מושחתים, ובעקבות פעולותי־הם פרצו באוגוסט 1940 מהומות־רעב, שדוכאו בשפיכות־דמים. במאי 1940 חיו בגטו כ160,000 נפש. בהמשך הזמן גדל מספרם ע"י קליטת רבבות מגורשים מבחוץ. אך גם התמותה היתה מחרידה: כ41,000 נפש ב1940—1943. ב1 בינואר 1942 נמצאו עדיין בגטו כ150,000 נפש.

גם בתנאים האיומים האלה התקיימו בגטו חיי־תרבות. בתי־הספר התנהלו תוך מסירות עילאית, ובית־היתומים הגדול היה לדוגמה. ב1940/1 פעלו 43 בת"ס עם 414 מורים ו14,357 ילדים. נתקיימו גם תיאטרון ותזמורת סימפונית. בתי־החולים מנו 170 רופאים. זמן־מה יצא לאור גם עתון יידי. החיים הציבוריים היו ערים למדי. כל המפלגות היו פעילות; הוקמו 23 קיבוצים חקלאיים־למחצה, נתקיימו ערבי־ויכוח, וכשנודע על פטירת ז'בוטינסקי באה"ב, התכנסו אלפים לאסיפת־אבל. ברם, המפלגות לא היוו גורם־של־כוח, ורומקובסקי אף לא חשש מקיומן; רק את הקיבוצים חיסל.

בחדשי מאי־נובמבר 1941 הובאו לל' שרידיהן של קהילות שכנות ומגורשים מגרמניה, אוסטריה, צ'כיה ולוכסמבורג, יחד כ40,000 נפש, והדבר הגביר את הצפיפות והרעב. עם זאת נתפשטה ההרגשה, כאילו יש כוונה מצד הכובשים הנאצים להמשיך ולקיים את הגטו, ובאווירה „אופטימית" זו הועברו כ74,000 איש „לעבודה בחוץ" (ראשית 1942). רק אח"כ נודע, כי כולם הושמדו במחנה חֶלמנו. יותר מ18,000 איש הועברו ב1942 למחנות־ריכוז ועבודה בגרמניה, ו18,000 מתו באותה שנה מוות „טבעי". ב1942 איבד הגטו יותר ממחצית תושביו.

3. באביב 1942 גברו השמועות כי הגטו יהפך למחנה־עבודה, ומי שאינו מסוגל לעבוד יושמד. הדבר נתאשר באוגוסט 1942, עת הובאו לל' יהודים מן החוץ, שילדיהם ונשותיהם נרצחו לעיניהם. במשך 1942 הוקמו בגטו מפעלי טכסטיל ובתי־מלאכה גדולים, ובעבודות קשות, כנפחות, הועסקו גם ילדים בני 7—8. בסוף אוגוסט 1942 הומתו 15,000 מהם. בתה"ס ובתה"ח נסגרו, והחולים שלא הספיקו לברוח הומתו. אמהות שלא רצו להיפרד מילדיהן נרצחו עמם. ב1 בספטמבר הכריזו הגרמנים, כי הגטו הפך ל„מחנה עבודה", ומאז חלה הפסקה בהשמדה למשך שנתיים כמעט.

4. בקיץ 1944, כאשר פרצו הרוסים לפולניה, היו כבר כל הגטאות מחוסלים פרט לגטו ל', ובאוגוסט 1944 החליטו הגרמנים לחסל גם אותו. הפעולה הוסוותה כ„העברה לגרמניה", כדי למנוע מרד אפשרי, כבגטו וארשה. אין ספק כי מתוך שידורי רדיו לונדון שנקלטו בגטו, ידעו יהודי ל' את הצפוי להם; ואעפ"כ בוצע הגירוש לאושוויץ בקצב של 3,000 איש ליום. ב29 באוגוסט 1944 הוסע לאושוויץ, במכונית הגסטפו, גם מרדכי חיים רומקובסקי. מ300,000 יהודי גטו ל', נותרו בחיים כ2,000—3,000 נפשות.

במשך 4½ שנות קיומו לא קיבל גטו ל' כל עזרה מבחוץ, לא נעשה כל נסיון מצד בעלי־הברית, ואף לא מצד המחתרות הפולניות, הלאומניות והקומוניסטיות, להכביד על ההשמדה. שארית קהילת ל', כ100,000 נפש, הושמדה בשלהי המלחמה, כאשר צבאות בעלי־הברית חזרו למרביתה של אירופה וכוחות אנטי־נאציים שונים פעלו בעורף הגרמני. א. לי.

עם כיבוש ל' ע"י הסובייטים בינואר 1945, נמצאו בל' כמה מאות יהודים במחבואים, אך עד קיץ 1945 גדל מספרם מעל לרבבה ע"י זרם פליטים וחוזרים מבריה"מ. בל' התקיימו תנועות חלוציות, והיא שימשה נקודת יציאה ל„בריחה" לא"י. ב1949 נמנו בל' כ13,640 יהודים, אך כתוצאה מן העליה לישראל פחת מספרם, וכיום (1968) נותרו בה כ4,000—5,000 בלבד, לפי האומדן. בעיר פועל סניף של „האיחוד החברתי והתרבותי של היהודים בפולניה", שמנה בסוף 1961 כ850 חברים. קיים גם בי"ס יהודי עממי ותיכון, בפולנית ויידית. מצבת־זכרון לחללי השואה הוקמה בל' בנובמבר 1959.

י. פרענקעל, היהודים בל', תרנ"ד; א. וו. יאסני, געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער־באוועגונג אין ל', 1937; הנ"ל, די געשיכטע פון יידן אין ל' אין די יאָרן פון דער דייטשער יידן־אויסראָטונג, 1960; לאָדזשער יזכור בוך (ארויסגעגעבן פון פאראייניקטן רעטונגס־קאָמיטעט פאר דער שטאָט ל'), 1943; א. ז. אשכלי, קהילת ל', תולדות עיר ואם בישראל, תש"ח; מ. זר־כבוד, יומני מנחם אָפּפּענהיים מגיטו ל' (סיני, כ"ח), תש"י; א. טענענבוים־ארזי, ל' און אירע יידן, תשי"ז; פ. מינץ, ל' אין מיין זכרון, 1958; י. טרונק, לאָדזשער געטאָ, 1962; P. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa Żydów do r 1863*, 1935 (ביקורת על ספר זה: ד. וינריב [ק"ס, י"ג, 198–202], תרצ"ו/ז).

לוֹדִי (Lodi), עיר בצפון־איטליה, בעמק הפו, כ30 ק"מ מדרום־מזרח למילאנו; 40,000 תוש' (1966). ל' יושבת סמוך לחופו המערבי של הנהר אַדה, על גבעה (80 מ' מעל פני־הים), שהעניקה לה יתרון הגנתי ובטחון משטפונות. ל' היא מרכז לתעשיית מוצרי־חלב (גבינותיה מפורסמות), טכסטיל, חבלים, כימיקאלים, מוצרי־קראמיקה (מאיוליקה) ועוד. מרכז העיר עתיק וכו בניינים מסוף יה"ב והרנסאנס, בהם קאתדראלה מהמאה ה12 וכנסיות מהמאות ה13—15.

ראשיתה של ל' בתקופת הקיסרות הרומית, כששמה היה לאוס פומפיאה (Laus Pompeia). היא עמדה אז במקום הקרוי כיום ל' וֶקיו (ל' העתיקה), כ6 ק"מ ממערב לעיר שבימינו. במאות 8—11 היתה מהחשובות בערי צפון־איטליה. ב1110 וב1158 נהרסה כליל ע"י צבא מילאנו, שאתה נמצאה

במאבק מתמיד, וחלק מתושביה הקים אותה מחדש במקומה הנוכחי, בחסותו של הקיסר פרידריך בארבארוסה. ב1796 הביס נאפוליון בקרבתה את צבאות אוסטריה והשתלט ע״י כך על עמק־הפו.

במאה ה15 התיישבו בל׳ כמה בנקאים **יהודים**, בחסות דוכסי מילאנו, ומסביבם נוצר ישוב יהודי קטן, 23 בתי־אב משלמי מסים ב1522. אחרי שעברה ל׳ ב1540 לשלטון ספרד, הורע מצבם. ב1558 נתכנס בל׳ ועד נציגי הקהילות לדון בחלוקת עול המסים. ב1559 נשרפו בה ספרי התלמוד, וב1597 גורשו היהודים ממחוז מילאנו כולו ובכלל זה מל׳, שבה היה אז מספרם 130. למרות־זאת נשארו בל׳ יהודים אחדים בעלי פריווילגיות, ביניהם בני משפחת ויטַלָה, שהיו בעלי בנק במקום עד סוף המאה ה18. מאז המאה ה19 לא היה עוד ישוב יהודי בל׳.

ל. דימיטרובסקי, לתולדות היהודים באיטליה במאה הט״ז (ציון, כ׳, 179–181), תשט״ו; L. Cremascoli, *Il ghetto e gli Ebrei di L.* (Israel, 42), 1957, N. Pavoncello, *Inscriptions funéraires en hébreu au Museo Civico de L* (REJ, II [CXIX]), 1961.

מ. בר. - ד. ק.

לוּדְיָה, ע״ע לוֹד.

לוּדִּיטִים (Luddites), כינוין של קבוצות פועלים, שהתארגנו באנגליה בשנים 1811—1816, במגמה להרוס מכונות תעשייתיות כתגובה לאבטלה ולהרעת תנאי החיים, שבאו כתוצאה ממיכון תעשיית הטכסטיל. במעשיהם היה גם משום הפגנה נגד איכותה הירודה של התוצרת התעשייתית.

הפרעות התחילו ב1811 בעיר נוֹטינגהַם ובסביבתה, אך פשטו במהרה גם באיזורי תעשיה אחרים, ביורקשיר, לַנקשיר ועוד. הל׳ היו פועלים בשעות־הלילה כשהם מחופשים. הפורעים נמנעו ממעשי אלימות נגד בני־אדם וכו׳, בדרך כלל, לדעת קהל אהדת.

הכינוי ל׳ ניתן להם על שם נֶד לוּד (דמות אגדית שקיומה מוטל בספק), שנחשב כמנהיגם הראשון ובו נקשרו סיפורים רבים. הכרוזים נגד מיכון התעשיה היו חתומים „גנרל לוד״.

הממשלה האנגלית בראשותו של הלורד ליורפול (ע״ע) הפעילה צבא נגד הל׳ וביקשה לדכא את ההתפרעויות ע״י תחיקה חמורה שהעבירה בפארלאמנט. ואמנם נשברה התארגנות הל׳ לזמן־מה ע״י המשפט ההמוני, שנערך ביורק ב1813 ונסתיים בתליות רבות. נראה שבין המוצאים להורג היה גם מנהיג ההתקוממות, שכן זו פסקה לפתע. ב1816 התחדשו ההתפרעויות עקב המשבר הכלכלי והבצורת הקשה. גם הפעם התחילו הפרעות בנוֹטינגהם והתפשטו משם על פני המדינה כולה. השלטונות פעלו במרץ לדיכוין, ועם שוב השגשוג הכלכלי, ומשנבלע המרי החברתי בפוליטיקה החדשה, נדמה התנועה.

ג. ד. ה. קול, תולדות תנועת־הפועלים באנגליה, תש״י; J. L. & B Hammond, *The Skilled Labourer*, 1919; C. R. Fay, *Life and Labor in the 19th Century* (ר׳ מפתח), 1943, R. K. Webb, *The British Working Class*, 1955, **Е. Б. Черняк, Демократическое движение в Англии 1816–1820**, 1957, N J. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution*, 1959; F O Darvall, *La Révolution industr. au XVIII° siècle*, 1959².

צ. בר.

לוּדְמִילָה — Ludmila, Lidmila — (‎°853 — 921), מקדושת הכנסיה הקאתולית ופטרוניתה של בוהמיה. ל׳ היתה אשתו של בּוֹז׳יווֹי (Bořiwoj) דוכס בוהמיה, ונטבלה יחד עמו לנצרות ע״י מְתוֹדיוּס (ע״ע קירילוס). אחרי מות בעלה התמסרה לחינוך נכדה וַצְלַב (ע״ע, עמ׳ 465). כלתה, אמו של ואצלאב, שדבקה בעבודת־האלילים, הסתכסכה עם ל׳ ויזמה את רציחתה. עוד בחייה נרקמו אגדות סביב אישיותה של ל׳. גופתה נטמנה בכנסיית גאורגיוס הקדוש בפראג ויום חגה נקבע ב16 לספטמבר.

J. Pekař, *Die Wenzels- und L Legenden*, 1906, A. Naegle, *Kirchengeschichte Bohmens*, I (ר׳ מפתח), 1915.

לוּדְמִיר, ע״ע וְלַדִימִיר־ווֹלִינְסְק.

לוּדֶנְדוֹרְף, אֶרִיךְ — Erich Ludendorff — (1865, קרוּשְׁבניה [פוזנאן] — 1937, מינכן), איש־צבא ומדינאי גרמני. בן למשפחה בורגנית, גדל ל׳ באווירה הלאומנית הגרמנית, שציינה את מחוז־הספר בו נולד. הוא היה קצין בצבא הפרוסי מגיל 18 ורכש את התמחותו המקצועית במחיצתם של שליפן (ע״ע) ומולטקה (ע״ע) ה„צעיר״. במשך שנים היה מסופח ל„מטה הכללי הגדול״, וב 1908—1912 היה ראש „מחלקת הַהַערכות״ (-Auf marschabteilung), בה גילה כושר אירגוני להפליא. בראשית מלה״ע I פעל בחזית המערב והיה

אריך לודנדורף

אחראי לתכנון הבקעת מערכת הבצורים של לִיֶז׳. בסוף אוגוסט 1914 הוזעק לחזית המזרחית ומונה לראש־המטה של הגנרל הינדֶנבּוּרג (ע״ע). הינדנבורג, הקשיש ממנו בהרבה, היה המפקד העליון האחראי, בעוד של׳ היה למעשה המתכנן והמבצע של פעולות הגייסות. שיתוף־הפעולה בין הינדנבורג לל׳ הניב פרי ביכורים בנצחון הגרמני המזהיר בטַננבֶּרג (ע״ע). גם לאחר שנתמנה הינדנבורג למפקד כללי במזרח, המשיך ל׳ להיות יד־ימינו. השגי שניהם בחזית המזרח היו כה גדולים, שהוחלט להעבירם למערב לאחר כשלונו של פַלקֶנהַיְן (ע״ע), ובראשית הסתיו 1916 נתמנה הינדנבורג (עתה בדרגת „פלד־מארשאל״) לתפקיד ראש־המטה (מפקד עליון) של כל הגייסות הגרמניים, ול׳ ל„אפסנאי ראשי כללי״ (Generalquartiermeister), היינו למשנהו. תקוות הממשל הגרמני היתה כי יוקרתו של האחד, בשילוב עם תקיפותו וכשרונו האירגוני של השני, יביאו לגרמניה את הנצחון. אם כי, בשל מוצאו הבורגני, לא הגיע ל׳ מעולם לדרגת פלד־מארשאל, ואף לא הוענק לו תואר־אצולה, ניהל למעשה, מעתה ועד סוף מלה״ע I, את המאמץ המלחמתי הגרמני כולו. השפעתו חרגה בהרבה מתחומי האסטרטגיה ונתנה אותותיה גם בתחום הכלכלה המלחמתית ובשדה מדיניות הפנים והחוץ כאחד. ל׳ גייס גיוס טוטאלי את משאביה של גרמניה לניהול המלחמה, תרם להדחתו של הקאנצלר בֶּתמַן־הוֹלוֶג (ע״ע). הטיל את כל השפעתו לצד ההחלטה לפתוח בלוחמת־צוללות בלתי־מוגבלת (שדחפה את אה״ב להיכנס למלחמה נגד גרמניה), ותיכנן את המתקפה הגדולה בראשית 1918, ששברה כמעט את חזית מעצמות־ההסכמה במערב. ברם, משנבלמה מלחמת הצוללות, ומשקל הגייסות האמריקניים בחזית צרפת הלך וגדל, ובייחוד משנפרצו קווי הגרמנים ע״י התקפות הטאנקים הראשונים, איבד ל׳ לפתע את עשתונותיו ודרש במפגיע מו״מ לשלום עם האויב (29.9.18). כעבור חודש פוטר ע״י וילהלם II (ע״ע).

בעקבות ההפיכה בגרמניה ברח ל' לשוודיה, אך חזר כעבור זמן קצר לגרמניה. הוא תמך בפעילות פוליטית של קבוצות לאומניות-קיצוניות למיניהן. ל' היה מראשי מפיצי הבדותה, כי גרמניה נוצחה במלה"ע I בשל „תקיעת סכין בגב הגייסות הלוחמים", טענה שידע היטב כי היא כוזבת. ב1919 פירסם Meine Kriegserinnerungen („זכרונות המלחמה שלי"; תורגם לאנגלית), ואחר כתב Kriegsfuhrung und Politik („ניהול מלחמה ומדיניות"), 1922; Mein militarischer Werdegang („התפתחותי הצבאית"), 1933; ו Der totale Krieg („המלחמה הטוטאלית"), 1935.

ל' תמך במרידת קאפ (1920; ע"ע גרמניה, היסטוריה), והשתתף בהפיכת-הנפל של היטלר (ע"ע) ב1923. ב1924—1928 היה חבר ה„רייכסטאג" מטעם המפלגה הנאציונאל-סוציאליסטית, וב1925 הוצג כמועמד הנאצים לנשיאות גרמניה, מול הינדנבורג, ונכשל. בערוב ימיו גברה קיצוניותו עד כדי חולניות, והוא התרחק גם מהנאצים. עם אשתו מתילדה (1877—1966), שהיתה אף קיצונית ממנו, הקים ב1926 את ה Tannenberg-Bund („ברית טאננברג"; פורקה ב1933), ובקונטרסיו, שנתפרסמו במהדורות רבות, נלחם בכוחות ש„מעל למדינה" — היהודים, הישועים, המארכסיסטים והבונים החפשים, ואפילו ניסה להילחם בנצרות ע"י הקמת דת „טֶוטונית" משוחררת מהשפעת היהדות.

וע"ע גרמניה, היסטוריה, ותמ' — שם, עמ' 463; מלחמת העולם I.

H. Delbruck, *L's Selbstportrat*, 1922[10]; Th. von Schäfer, *L., der Feldherr der Deutschen im Weltkriege*, 1935, W. Breucker, *Die Tragik L'.s*, 1953; W. Görlitz, *Der deutsche Generalstab, Geschichte und Gestalt* (ר' מפתח), 1950, D. J. Goodspeed, *L., Soldier, Dictator, Revolutionary*, 1966.

פ. פ.

לודקיה, ע"ע לאודיקיאה.

לודרים, ע"ע גלדיטורים.

לוה, היינריך אליקים — Heinrich Lowe — (1869, ואנצלבן [ליד מאגדבורג] — 1951, תל-אביב), ספרן, פובליציסטן ועסקן ציוני. הוא היה בן למשפחה מתבוללת ולמד בגימנסיה פרוטסטאנטית במאגדבורג. את לימודיו המשיך באוניברסיטת ברלין, שם למד בעיקר תולדות יה"ב וקיבל תואר דוקטור ב1894. את ידיעותיו הראשונות ביהדות רכש במאגדבורג אצל מורו מ. שפניר (ע"ע), וע"פ עצתו התחיל ללמוד בבית-המדרש הגבוה למדעי היהדות בברלין. שם הכיר את שמריהו לוין (ע"ע) ונחמן סירקין (ע"ע), ויחד אתם ניהל את „האגודה המדעית היהודית-רוסית" (Russisch-jüdischer wissenschaftlicher Verein), כשהוא יליד-גרמניה היחיד בין חבריה. בחוג זה התקרב לציונות. ב1891 יסד את „חובבי שפת-עבר", וב1892 — את האגודה הציונית הראשונה בגרמניה, Jung Israel („ישראל הצעיר"), וכן היה ממייסדי התאחדות הסטודנטים היהודיים, אשר ממנה התפתח ב1914 ארגון-הגג של איגודי הסטודנטים הציוניים בגרמניה (Kartell jüdischer Verbindungen). בקרב הסטודנטים דאג ל' לפיתוח גופני ולימוד סיוף. ב1893/4 הוציא את ה Jüdische Volkszeitung („עתון העם היהודי"), וב1895/6 את הירחון Zion, „לעניניו הלאומיים של עם ישראל". ב1895 ביקר בא"י וב1896 נתוודע להרצל. ב1897 נסע שוב לא"י בכוונה להשתקע, אך חזר לאירופה באותה שנה כציר לקונגרס הציוני הראשון, ויסד באותה שנה את „התאחדות ציוני גרמניה". בשלישית, ביקר בא"י ב1898, אך חזר גם הפעם לגרמניה. ב1899 נתמנה ל' לספרן בספריית האוניברסיטה של ברלין, וב1915 הוענק לו תואר פרופסור. בשנים הגורליות לציונות, 1902—1908, היה ל' עורכו הראשון של ה Jüdische Rundschau, בטאונם המרכזי של ציוני גרמניה. ב1905 נרתם להגשמת רעיונו של יוסף חזנוביץ (ע"ע) בדבר יסוד ספריה לאומית בירושלים, בהגישו תזכיר בעניין זה לקונגרס הציוני ה7. הצעתו נתקבלה פה אחד, ואחרי מלה"ע I, עם הקמת האוניברסיטה העברית, נועד ל' להיות מנהלה הראשון של הספריה האוניברסיטאית. אף-על-פי שמינויו לא יצא לפועל, המשיך ל' לפעול למען הספריה. כאשר עלה והשתקע בא"י ב1933, נתמנה למנהלה של הספריה העירונית „שער ציון", בתל-אביב (עד 1948).

מלבד קונטרסיו הציוניים הרבים, שפורסמו בחלקם בחתימת Heinrich Sachse, וספרו Die Sprachen der Juden („לשונות היהודים"), 1911, פירסם ל' הרבה מחקרים בתחום הפולקלור היהודי, כגון Die Juden in der katholischen Legende („היהודים באגדה הקאתולית"), 1912; Die Juden in der Marienlegende („היהודים באגדת מרים"), 1912; Schelme und Narren mit jüdischen Kappen („נוכלים וליצנים עם כובעים יהודיים"), 1920; Reste von altem jüdischen Volkshumor („שרידי הומור יהודי עממי עתיק"), 1922; Alter jüdischer Volkshumor aus Talmud und Midrasch („הומור יהודי עתיק מן התלמוד והמדרש"), 1931.

א. סימון [= שמעון ארנסט], ה. ל', 1939; י. ל. וינברג, ניצני הציונות, א. ה. ל', תש"ן; ר. ליכטהיים, תולדות הציונות בגרמניה (ר' מפתח), 1951.

יע. ר.

לוהנגרין (Lohengrin), שמו של „אביר הברבור" האגדי המופיע במסורות ספרותיות שונות של יה"ב, אך נתפרסם במיוחד הודות לאופרה בשם זה של ריכרד ואגנר. ל', בנו של פארציואל, מאבירי „הגראל הקדוש" (ע"ע גרל), חש בסירה רתומה לברבור לעזרתה של אלזה, הדוכסית מבראבאנט, כדי להגן עליה מפני אויביה. הוא נושא את אלזה לאשה, בתנאי שלא תשאל לשמו ולמוצאו. כשהיא מפרה את התנאי, הוא משיב על שאלתה, אך נעלם כלעומת שבא, בסירה הרתומה לברבור.

הנוסח הצרפתי של האגדה על אודות ה Chevalier au Cygne („אביר הברבור"), מתחילת המאה ה13, קשור בתולדות משפחת בויון (Bouillon) והוא אחד משירי העלילה על מסע-הצלב הראשון. „אביר הברבור", הנקרא כאן בשם הליאס (Helyas), מופיע בסירת-הברבור להגן על זכויותיה של הדוכסית מבויון מפני הדוכס מסאכסוניה. הליאס מתחתן עם באטריס, בת הדוכסית, אך נוטש אותה כעבור 7 שנים, כאשר היא שואלת אותו למוצאו. נכדם של ל' ובאטריס הוא גוטפריד מבויון (ע"ע), מראשי מסע-הצלב הראשון ושליטה הראשון של ממלכת ירושלים הצלבנית.

הנוסח הגרמני של האגדה מופיע לראשונה בסופו של האפוס „פארציואל" של וולפרם פון אשנבך (ע"ע). בסוף המאה ה13 הרחיב משורר באווארי, מתלמידיו של וולפרם, את הסיפור לאפוס בן 8,000 שורות בקירוב. סיפורו של ל' מושם בפיו של וולפרם, המספר אותו בשעת תחרות המשוררים בטירת וארטבורג. מסופר שם גם על מלחמותיו של ל',

לצידו של המלך הגרמני הינריך, נגד הכופרים. מקור השם ל׳ הוא, כנראה, Garin le Loherain („גארן איש לורן").

H. Ruckert (ed.), *L.*, 1858; C. Hippeau (ed.), *La Chanson du Chevalier au Cygne*, 1874, H. Pigeonneau, *Le Cycle de la Croisade et la famille de Bouillon*, 1877; F. Panzer, *L.-studien*, 1894; R. Heinrichs, *Die L.-Dichtung und ihre Deutung*, 1905, R. Jaffray, *The Two Knights of the Swan*, 1910; A. L. Frey, *The Swan-Knight Legend*, 1931; A. Hatem, *Les Poèmes épiques des Croisades*, 1932; A. G. Kruger, *Die Quellen der Schwanritterdichtungen*, 1936, F. W. Wentzlaff-Eggebert, *Kreuzzugsdichtung des Mittelalters*, 1960.

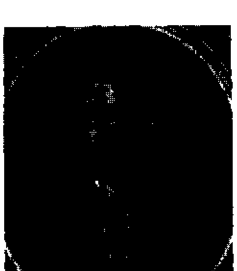
ג. אב.

לוֹהֶנְשְׁטַיְן, דָּנִיאֵל קַסְפַּר פוֹן — Daniel Caspar von Lohenstein — (1635, נימפטש [שלזיה התחתית] — 1683, ברסלאו), סופר ומחזאי גרמני. במקצועו היה משפטן; את תואר האצולה קיבל ב1670.

כבר בגיל 15 כתב ל׳ את המחזה Ibrahim Bassa (הוצג ב 1650 והופיע בדפוס ב 1653), שבו דן השולטאן למות את שר־צבאו הנוצרי, וזה מוסר נפשו על קידוש אמונתו. מחזות היסטוריים אחרים: Cleopatra (1661); Agrippina (1665). כן כתב ל׳ רומאן בלתי־גמור ענקי, Grossmüthiger Feldherr Arminius („שר־הצבא הנדיב ארמיניוס"), 1689/90. — נושאי מחזותיו של ל׳ לקוחים בעיקר מתקופות־משבר בהיסטוריה הרומית והתורכית. הכוונה היתה שהמחזות ישמשו מוסר־השכל ואזהרה; ניכרת בהם השפעת המשורר גריפיוס (ע"ע), בן־דורו של ל׳, וכן השפעת הטראגדיות של סנקה. אצל ל׳ הפכה הטראגדיה לשורה של מעשי זוועה ותועבה. סיגנונו הנמלץ והמגובב הפך לשם־דבר בספרות הגרמנית.

H. V. Muller, *Bibliographie der Schriften D. C's V. L.* (Werden und Wirken, ein Festgruss K. W. Hiersemann zugesandt), 1924; L. Laporte, *L.'s Arminius als ein Dokument des deutschen Literaturbarock*, 1925; F. Schaufelberger, *Das Tragische in L's Trauerspielen*, 1945.

לָוואַזְיֶה, אַנְטוּאַן לוֹרַן — Antoine Laurent Lavoisier — (1743, פאריס — 1794, שם), כימאי צרפתי, אבי הכימיה המודרנית. כבן למשפחת משפטנים, החל ללמוד משפטים באוניברסיטת פאריס, אולם עבר עד מהרה למדעי־הטבע. ב 1765 מסר ל׳ ל„אקאדמיה למדעים" חיבור ראשון על־אודות האלאבסטר (ע"ע גבס) אשר בו ניכרה כבר גישתו המקורית. על תכניתו להארת רחובות פאריס העניק לו מוסד זה פרס בשנת 1766. החל מ־1768 היה ל׳ חבר האקאדמיה למדעים וב1785 נתמנה לראשה.

א ל לאוואזיה

במסגרת זו בא ל׳ במגע עם פיסיקאים ומאתמאטיקאים, ומהם למד את הגישה הכמותית במחקריו. ל׳ השקיע את כספו באגודה כלכלית, שחכרה מן הממשלה את גביית המסים, ואף קיבל ב1779 מינוי רשמי כמוכסן כללי. ב1776 מתנה ל׳ למנהל בתי־החרשת הממלכתיים לייצור אבק־שריפה, וב1790 לחבר הוועדה שעסקה בהנהגת תקנים למשקלות ומידות. עם פרוץ המהפכה הצרפתית נבחר ל׳ כציר לאסיפה הלאומית. עם עליית היעקובינים לשלטון נאשם ל׳, יחד עם מוכסנים אחרים, בבגידה ובמעילה, נדון למוות והוצא להורג בעריפה.

בעבודתו המדעית של ל׳ ניתן להבחין שתי תקופות עיקריות. בראשונה הוא חקר ומצא הסבר נכון לתהליכי הבערה והנשימה. בדרך ניסויית הוכיח ל׳, כי בכל בעירה מתרכב החומר הנשרף, ביחסים קבועים, עם החמצן שבאוויר; כן הוכיח כי האוויר הוא תערובת של שני מרכיבים: החמצן, שהוא החומר הפעיל בשריפה ובנשימה ומהווה ⅕ מן הנפח הכולל, והחנקן, שאינו פעיל. יחד עם ידידו, המאתמאטיקאי לַפְּלַס (ע"ע), מדד ל׳ בקאלורימטר־קרח, את החום הנפלט בתהליכים כימיים שונים, ומתוך נסויים בבע"ח הגיע למסקנה, כי הנשימה היא סוג של בעירה ־וכי בעזרת החום המשתחרר בה מקיימים בע"ח חום־גוף קבוע. את תוצאות מחקריו סיכם ל׳ בחיבור שהגיש לאקאדמיה ב1783, אשר בו הפריך את תורת ה„פלוגיסטון" (ע"ע בערה, עמ׳ 265), שהיתה מקובלת עד לימיו. ב1784 חזר ל׳ על נסיונו של קָוֶנְדִּיש (ע"ע), אשר קיבל מים משריפת מימן, והוכיח בדרכים שונות כי המים מורכבים ממימן ומחמצן.

בתקופת עבודתו השניה עסק ל׳ בתיקון המינוח הכימי. הוא ניסח את המושג המודרני של היסוד הכימי (ע"ע יסודות כימיים) וסיווג את היסודות הידועים בזמנו. ל׳ פירסם מאמרים וספרים רבים. החשובים שבספריו: Opuscules physiques et chimiques („עבודות פיסיקאליות וכימיות"), 1774; Méthode de nomenclature chimique („שיטת מינוח מושגים כימיים"), 1787; Traité élémentaire de chimie („יסודות הכימיה"), 1789. אוסף מחקריו הופיע ב6 כרכים, ב1864—1893.

D. McKie, *A. L., Scientist, Economist and Social Reformer*, 1952, D. I. Duveen – H. S. Klickstein, *A Bibliography of the Works of A. L. L.*, 1954; M. Daumas, *L., théoricien et expérimentateur*, 1955, L. Scheler, *L. et le principe chimique*, 1964; L. Velluz, *La vie de L.*, 1966.

י. קל.

לוּוִית, לָשׁוֹן — שייכת, כַּחְתִּית (ע"ע), לקבוצה האנאטולית של הלשונות ההודו־אירופיות (ע"ע, עמ׳ 568) המתות והיא ידועה מטכסטים כתובים בכתב־יתדות מן המאה ה13—14 לפסה"נ. שבטים דוברי דיאלקטים לוויים הגיעו באלף השני לפסה"נ, או לפני כן, דרך הבוספורוס והדארדאנלים לאסיה הקטנה ושם רובדו על גבי שכבות של דוברי לשונות אחרות, ובגלל הריבוד הזה חלו בל׳ התפתחויות מסויימות, כך שרק המבנה המורפולוגי של הל׳ נשאר בעיקרו ההודו־אירופי מן הטיפוס האנאטולי. לל׳ שני מינים: מין „חי" ומין סתמי; שני זמנים: הווה ועבר; הבדלת דרך רציה מדרך חיווי, וכן אֲקטיבום ומֶדיום (ע"ע דקדוק, עמ׳ 996). עם פלישת הפריגים (ע"ע) לשטחים הלוויים (בערך בשנת 1200 לפסה"נ) הלכה ונעלמה הלשון הל׳ ודק בשמות־מקומות ובשמות־אנשים באסיה הקטנה שרדו יסודות לוויים עד לתקופה הרומית.

השבטים הלוויים ישבו בעיקר בדרום אנאטוליה, וכן בסוריה הצפונית. על תולדותיהם לא ידוע כמעט דבר.

H. G. Guterbock, *Notes on Luwian Studies* (Orientalia, N. S. 25; עם ביבליוגרפיה), 1956; E. Laroche, *Notes de typonymie anatolienne* (Gedenkschrift fur Paul Kretschmer, II), 1957; idem, *Dictionnaire de la langue louvite*, 1959, Ph. H. I. Houwink ten Cate, *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period*, 1961; L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, 1964.

לְווֹף, אַנְדְּרֶה — André Lwoff — (נו׳ 1902), ביוכימאי צרפתי, המשתייך לצוות המחקר של מכון פאסטר בפאריס. ב1921 קיבל תואר בוגר במדעי הטבע

אנדרה לווף

וב1927 תואר ד"ר לרפואה ותואר ד"ר למדעי־הטבע. מחקריו הראשונים עסקו במורפוגנזה של חד־תאיים (ע"ע) והרבילו לתגלית החשובה בדבר קיום תורשה ציטופלאסמטית (שלא ע"י הגרעין) באורגאניזמים אלה. לאחר־מכן, בשנות השלושים, עבר לחקר תזונתם של החד־תאיים וע"י שימוש בתערובות מזון מוגדרות מצא כי הם דורשים לשם גידולם ויטאמינים שונים המשמשים כקואנזימים. מחקרים אלה קידמו את התפתחות מדע התזונה. ב1941 פורסם מאמרו הידוע בדבר התאוריה ה„פסימית" של ההתפתחות (ע"ע) בשם: L'Evolution physiologique, לפיה מהות ההתפתחות היא תהליך מתמיד של איבוד כושר הביוסינתזה של תרכובות שונות.

במלה"ע II היה ל' פעיל במחתרת הצרפתית ואף זכה לאות הצטיינות והועלה לדרגת קצין בלגיון הכבוד.

לאחר המלחמה החל במחקר תופעה, הקרויה ליזוגניות, הכרוכה ביחסי הגומלין בין חיידקים לבקטריופגים (ע"ע). תופעה זו מהותה: הגֶנים של בקטריופאגים רבים יכולים להתקיים, ואף להתרבות בשתי דרכים (1) באופן חפשי בציטופלאסמה; (2) בצורה קשורה לכרומוזום התא, ואז החיידק הוא ליזוגני. מצב (1) הרסני לתא — והפאג, לאחר התרבותו, גורם לפיצוץ החיידק המאַכסן, ואילו במצב (2) הפאג אינו בהכרח הרסני. ל' מצא שאפשר להעביר את החיידק ממצב (2) למצב (1) ע"י הקרנה בקרניים אולטרא־סגולות. ב1965 הוענק לל', ביחד עם ז'קוב (ע"ע [כרך־מילואים]) ומונו (ע"ע), פרס־נובל לרפואה ולפיסיולוגיה.

G. S. Stent, *1965 Nobel Laureates in Medicine or Physiology* (Science, 150), 1965, M R. Pollock, *1965 Nobel Prize for Medicine* (Nature, 208), 1965.

א. ז'.

לוז, שמה העתיק של העיר המקראית בית־אל, הנזכר לראשונה בסיפור חלום יעקב (בראׄ כח, יט). לפי התורה, קרא יעקב את שם המקום בית־אל, אולם בדבריו אל יוסף מזכיר הוא את העיר בשמה המקורי ל' בלבד (שם מח, ג). גם ספר יהושע (יח, יג) וספר שופטים (א, כג) מזהים את בית־אל עם ל', אולם מן הפסוק שבספר יהושע טז, ב, אפשר להסיק שהמדובר בשני יישובים קרובים, אך נבדלים. אין ספק שהזיהוי בית־אל — ל' מעורה במסורת עתיקה, אבל יתכן כי שני השמות לא היו חופפים מלכתחילה. יש גם הגורסים, כי שם העיר היה לראשונה ל', ורק המקדש שממזרח לעיר נקרא בשם בית־אל.

בספר שופטים (א, כג—כו) מסופר על איש מבני־ל' שהראה לבני־יוסף את מבוא העיר, ומשום כך עשו הכובשים אתו חסד ושילחוהו, ואז הלך ל„ארץ החתים", בנה שם עיר „ויקרא שמה ל', הוא שמה עד היום הזה". יתכן כי סיפור זה מושתת על מסורת היסטורית בדבר קיומן של שתי ערים שנות בשם ל', שאולי היתה זיקה כלשהי ביניהן, אך לא ידוע היכן היה מקומה של ל' בארץ החתים, ואף המושג „ארץ החתים" אינו ברור כל עיקר.

הזיהוי בית־אל — ל' מצוי גם ב„אונומאסטיקון" של אוזביוס (מהד' ע. צ. מלמד, 624—625) ובמפת מידבה (מס' 43) וע"ע בית־אל.

לוֹז, סר ג'וֹן בֶּנֶט — Sir John Bennet Lawes — (1814—1900), מומחה לחקלאות אנגלי, מקים תעשיית הדשנים הפוספאטיים. ל' היה בן יחיד למשפחת חקלאים, ירש בגיל 8 את אחוזת רותמסטד (Rothamsted), וניהל אותה החל מ1834. הוא התחנך באיטן ובאוכספורד וגילה עניין רב בכימיה. באחוזתו גידל ל' צמחי רפואה וחקר את השפעת חמריהם הפעילים על גידולים חקלאיים. בעקבות עבודותיו של ניקולה תאודור דה סוסיר, עסק בחקר הדשנים (ע"ע, עמ' 237) והשפעתם על היבולים (1837). ל' הבחין, כי זיבול השדות בעצמות בע"ח אינו מסייע תמיד להגברת היבולים, מפני שהפוספאט תלת־סידני שבהם אינו מסיס במים, ומצא כי לשם הגברת מסיסותו יש לעבד את העצמות בחומצה גפרתית. בדרך זו הפיק לראשונה פוספאט חד־סידני $Ca(H_2PO_4)_2$, שכתה על ידו סופרפוספאט (1839). לאחר מכן פיתח את הפקת הסופרפוספאט על־ידי הפעלת חומצה גפרתית על מחצבי־פוספאטים שתים. ב1842 קיבל פאטנט על המצאתו והקים בדפטפורד, שבדרום־מזרח אנגליה, ביח"ר ראשון לסופרפוספאט, חומר שהפך תוך זמן קצר לאחד הדשנים הנפוצים ביותר בחקלאות.

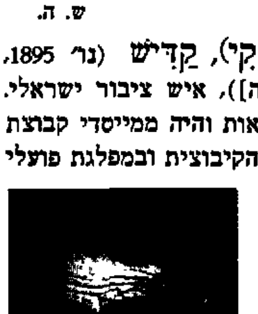
בשיתוף פעולה עם הכימאי (סר) ג'וזף הנרי גילברט המשיך ל' בנסיונותיו בחוות רותמסטד, ובכך הניח את היסוד להקמת תחנת הנסיון החקלאית הראשונה בסוגה בעולם, ואחת החשובות גם כיום (ע"ע חקלאות עמ' 960, וע"ע דשנים עמ' 236—237). עבודתם המשותפת נמשכה עד מותו של ל', כ60 שנה. מחקריהם בפוריות הקרקע הביאו אותם לפיתוח שיטות נסיתיות במחזור זרעים (ע"ע זרעים, מחזור), שתרמו רבות לפתרון הבעיה. ל' וגילברט הושפעו מתורת ליביג (ע"ע), אם כי חלקו עליה בהיותם משוכנעים בחשיבות הרבה של הדשן התקני.

כמו־כן עסקו ל' וחברו בחקר הזנת בעלי־חיים, והצליחו להוכיח, כי שומן הגוף עשוי להיווצר לא רק משמן צמחי, כי אם גם מפחמימות. כאות הוקרה למפעליו נבחר ל' ב1854 לחבר „החברה המלכותית", שהעניקה לו ולגילברט ב1862 מדאליה. ב1882 זכה ל' בתואר אבירות.

H. S. Reed, *A Short History of the Plant Sciences*, 1942; E. J. Russell, *British Agricultural Research Rothamsted*, 1946[2]; id., *Soil Conditions and Plant Growth*, 1950[8].

ש. ה.

לוּז (שמו המקורי — **לוּזִינְסְקִי**), **קַדִּישׁ** (נו' 1895, בוברויסק [רוסיה הלבנה]), איש ציבור ישראלי. הוא עלה לא"י ב1920, עסק בחקלאות והיה ממייסדי קבוצת דגניה ב'. ל', שהיה פעיל בתנועה הקיבוצית ובמפלגת פועלי א"י, נבחר לחבר הכנסת מטעם מפא"י מאז הכנסת השניה. בשנים 1955—1959 היה שר החקלאות בממשלת ישראל. ב1959 נבחר ליו"ר הכנסת ומשמש בתפקידו זה מאז ללא־הפסק. הוא נודע במתינותו, למרות היותו איש מפלגה, ועל כן הוא מקובל מאד ברחבי הציבור ועל כל הסיעות שבכנסת.

קדיש לוז

לוֹזוֹבְסְקִי, (דְרִיזְדוֹ) שְׁלֹמֹה (סוֹלוֹמוֹן אַבְּרַמוֹבִיץ׳)

С. А. Лозовский — (1878 — נהרג או מת בסוף שנות ה40), מדינאי סובייטי, יהודי. ל׳ היה בנו של מלמד עני, ובגיל 11 ההל לעבוד כנפח. ב1901 הצטרף למפלגה הסוציאל־דמוקראטית, נאסר פעמיים, ובדרכו לגלות בסיביר נמלט וברח לפאריס. בתקופת מלה״ע I ערך כתבי־עת מהפכניים ברוסית, ביניהם Голос („הקול״) ו Наше Слово („דְבָרֵנו״); וכן היה פעיל באיגודים מקצועיים בצרפת ומזכיר איגוד הכובענים והאגודה השיתופית של האופים. ב1917 חזר לרוסיה ובשנים 1918—1939 היה פעיל באיגודים המקצועיים שם. זמן־מה אף עמד בראשם. ב1929 נתמנה למזכיר האינטרנאציונאל המקצועי הקומוניסטי („פרופינטרן״). ב1939—1941 היה ל׳ סגן שר־החוץ, וב1941 נתמנה לדובר הממשלה. הוא מת בתקופת „הטיהורים״ בקרב העסקנים הקומוניסטיים היהודים במחצית השניה של שנות ה40, אך התאריך המדויק של מותו לא פורסם.

לוּזִיטָנוּס, אֲמַטוּס, ע״ע אֲמַטוּס לוּזִיטָנוּס.

לוּזִין, נִיקוֹלַי נִיקוֹלָיֶבִיץ׳ — Н. Н. Лузин

(1883—1950), מאתמאטיקאי רוסי, חבר האקאדמיה למדעים של ברית־המועצות (מ1929); פרופסור באוניברסיטת מוסקווה (מ1917).

ל׳ התפרסם במיוחד במחקריו בתורת הפונקציות הממשיות. חיבורו Интеграл и тригонометрический ряд („האינטגראל והטור הטריגונומטרי״; הוגש כעבודת־מגיסטר ואושר כעבודת־דוקטור), 1915, מכיל תוצאות רבות־משקל על פונקציות מדידות והצגת פונקציות בעזרת טורים טריגונומטריים. ל׳ קידם במידה ניכרת את התפתחותה של תורת הפונקציות המטרית. מחקריו של ל׳ ותלמידיו על המבנה האריתמטי של הרצף תרמו הרבה לתורת הקבוצות התאורית.

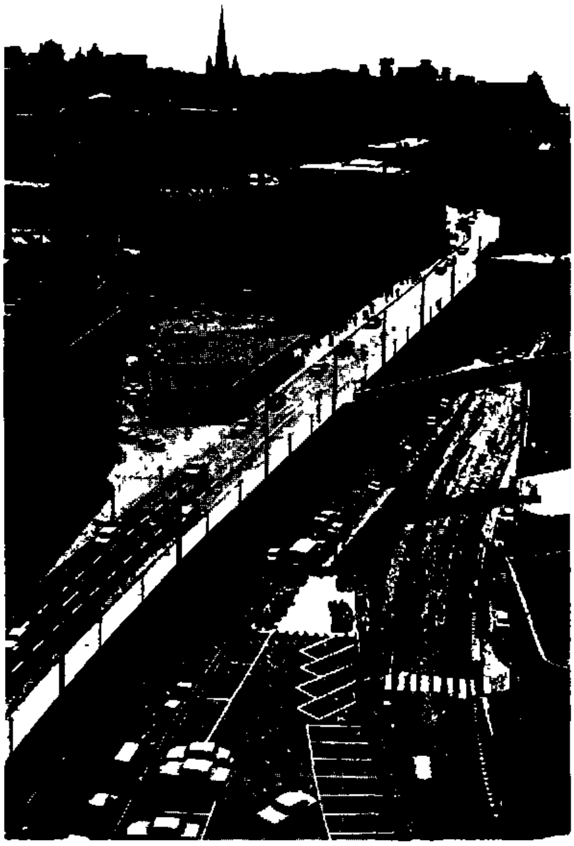
ל׳ השיג תוצאות חשובות גם בתחום הפונקציות האנליטיות והגאומטריה הדיפרנציאלית ופירסם עבודות באנאליזה מאתמאטית ומשוואות דיפרנציאליות.

ל׳ נחשב לאבי האסכולה המאתמאטית המוסקוואית ועם תלמידיו נמנים גדולי המאתמאטיקאים של ברית־המועצות.

מכתביו: Leçons sur les ensembles analytiques et leurs applications („שיעורים על הפונקציות האנליטיות ושימושיהן״), 1930; Собрание сочинений („כתבים מכונסים״), I—III, 1953—1959.

לוֹזַן (Lausanne), עיר בשוויץ, על חופה הצפוני של ימת

ז׳נוה, בירת הקאנטון וו (Vaud; ע״ע), בת 136,000 תוש׳ (1966), רובם פרוטסטאנטים, דוברי צרפתית. ל׳ היא מרכז תחבורה, מסחר, תעשיה ותרבות. העיר מתרוממת מגובה 380 מ׳ (על שפת הימה), במעלה הגבעות עד לכ600 מ׳; היא בנויה במפלסים שונים, המחוברים בגשרים ובכבישים. בית־העיריה נמצא ברובע לה־פאלי (La Palud), והמרכז המנהלי של הקאנטון — בלה סיטה (La Cité), בארמון הגמון־העיר שנבנה ב1397. מאז חפירת מנהרת סימפלון (1906; ע״ע) עובר דרכה אחד מנתיבי מסה״ב הראשיים באירופה, הוא הקו פאריס־מילאנו. ל׳ היא מרכז תיירות, מסחר ותעשיה. יש בה מפעלים לייצור מכשירים מדוייקים, חמרים פלאסטיים, מוצרי מזון ומשקאות, וכן

לוזאן: מראה העיר מעל הגשר הגדול

מפעלי דפוס חשובים. היא ידועה גם כמרכז תרבות וחינוך. מתקיימים בה תכופות ירידים וכינוסים בינלאומיים, והיא מקום מושבו של הוועד האולימפי הבינלאומי, שהקים בה „מוזיאון אולימפי״. מ1890 קיימת בל׳ אוניברסיטה (ראשיתה באקאדמיה שהוקמה ב1537), ובה נמצא גם בית־הדין הפדראלי העליון של שוויץ.

ה י ס ט ו ר י ה. כבר בתקופה הרומית היה קיים יישוב על חוף הימה, שנעשה ב590 למושב הגמון, והתפתח לעיר. הקאתדראלה נבנתה בשנים 1173—1275. העיר היתה כפופה לשלטון ההגמונים, עד שנכבשה ב1536 ע״י צבא הקאנטון ברן והושלטה בה הפרוטסטנטיות. היא נשארה תחת שלטונה של ברן עד 1798, כשנכבשה ע״י הצרפתים. משהוקם הקאנטון וו ב1803, היתה ל׳ לבירתו.

בל׳ נערכו ו ע י ד ו ת בינלאומיות, מהן יש להזכיר את את הוועידה שסיימה את מלחמת איטליה־תורכיה ב1912; את ועידת השלום עם תורכיה אחרי מלה״ע I ב1922/3 (ע״ע יון, היסטוריה, עמ׳ 484); את הוועידה משנת 1932, שבה הוסדרה סופית שאלת הפיצויים שגרמניה היתה חייבת לשלם בעקבות מלה״ע I (ע״ע גרמניה, היסטוריה, עמ׳ 470); ואת הוועידה של נציגי ישראל ומדינות־ערב ביזמת „ועדת־הפיוס״ שמינה האו״ם (ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 597), באפריל־ספטמבר 1949, שבה השתתפו ישראל, מצרים, ירדן, סוריה ולבנון. התפקיד שהטיל האו״ם על ועדת־הפיוס היה לפעול להשגת שלום בין ישראל לשכנותיה. עם שלוש מהמדינות הערביות שהשתתפו בוועידת ל׳ כבר חתמה ישראל על הסכמים לשביתת־נשק, ואילו עם הרביעית—סוריה—לא נחתם הסכם שביתת־נשק אלא בעיצומה של הוועידה. הערבים סרבו לשבת לשולחן עם נציגי ישראל ולנהל עמהם מו״מ ישיר,

ועדת־הפיוס נכנעה לעמדת הערבים, לא הפגישה את שני הצדדים אלא ניהלה אתם מו"מ נפרד. הוועידה נסתיימה בכשלון מוחלט.

G. A. Chevallaz, *L.*, 1960.

י. קר. - אה. א.

על יהודים בל׳ נודע לראשונה בשנת 1408, משהתירו שלטונות הכנסיה ל9 משפחות, ואח"כ לעוד 26 משפחות יהודיות, להתיישב בעיר, והעניקו להם, תמורת מס, חופש מסחר, תנועה ושחיטה. ברם, נראה שיישוב זה, שמעולם לא היתה לו חשיבות, בטל לקראת סוף המאה ה15, ומאז נמנעה מיהודים זכות הישיבה בעיר. התיישבות היהודים בל׳ הותרה, כנראה, בתקופת המהפכה, אך ראשיתו של יישוב מאורגן היתה רק ב1848, ורק ב1868 הוקמה רשמית קהילה יהודית בל׳. ב1912 נבנה ביכ"נ. ב1966 היה מספר היהודים 1,286. קהילת ל׳ היא הגדולה ביותר בקאנטון וו ומן המפותחות שבשוויץ.

לוּחַ

לוּחַ — קיצור של „לוח־השנה" —, טבלה ערוכה לפי שיטה חשבונית, לשם חלוקת הזמן לימים, שבועות, חדשים ושנים. במובן זה מופיע השם לראשונה בספרות ימי־הביניים. בתלמוד אין מונח לל׳ במובן הקונקרטי, משום של׳ כזה טרם נתקיים אז. בכל הלשונות האירופיות, פרט ליוונית, משתמשים בשמות שנגזרו מן המלה הלאטינית Kalendarium, שם פנקס־החשבונות של המלווה־בריבית (ברומי העתיקה היו ה„קאלנדות" מועדי פרעון החובות ותאריכי־המוצא לחישוב הריבית). ביוונית קראו (וקוראים עדיין) לל׳ ἡμερολόγιον („חישוב הימים"), ובכנסיה היוונית משתמשים גם בשם μηνολόγιον („חישוב החדשים").

I. ראשית הל׳ ול׳ העמים הפרימיטיוויים. — רעיון חלוקת הזמן ליחידות־מידה לשם חישובו צמח בלב האדם הקדמון מתוך הסתכלות בתופעות־טבע מחזוריות. אולם במשך תקופה ארוכה לא היה האדם מסוגל, וגם לא מעוניין, למדוד את הזמן בדייקנות ולפתח שיטה לחישובו הרצוף.

יחידת־הזמן הראשונה שכפתה את עצמה על תודעת האדם בתדירותה היא היממה, הרווח בין שתי זריחות החמה או בין שתי שקיעות (ע"ע יום ולילה). אולם במרוצת הזמן התחיל האדם להבחין גם ביחידות גדולות יותר, החודש והשנה. ליחידה הנקראת חודש, כלומר לרווח בין שני מולדות הלבנה, יש צד דראמאתי שמשך מוקדם את תשומת־לבו של האדם: שינוי צורות הירח. נוסף לזה נראה החודש כתקופה טבעית בחיי האשה (ע"ע וסת). בחיי הטבע ייחסו ללבנה השפעה על גידול הצמחיה, ופולחן אל (או אלת) הלבנה היה נפוץ מאד. כל זה שיווה לחודש אופי מקודש בעיני האדם הפרימיטיווי. יש שבטים פרימיטיוויים (בפולינזיה ובמיקרונזיה) שעדיין אין להם חלוקת החודש ליחידות משנה. שבטים אחרים (באפריקה) מחלקים את החודש לתקופות של 4—6 ימים, שהם הרווח בין שני ימי־יריד. השבוע של שבעה ימים הוא יחידת־משנה מאוחרת, שהונהגה אולי לראשונה בישראל.

השנה היתה יחידה ארוכה מכדי שתתחוור לאדם הקדמון בבהירות. בתחילה הבחין האדם במחזוריות שבתופעות הלבלוב והבשלת הפירות, החום והקור, היובש והגשמים וכיו"ב, וכך נוצר מושג זמן המקיף מספר מסויים של חדשים אם כי לא תמיד שווה בארכו. היו גם שבטים פרימיטיוויים, שידיעותיהם האסטרונומיות הספיקו כדי קביעת התחלות העונות ע"פ הופעת כוכבים או מזלות מסויימים. כך הדבר עדיין אצל הבושמַנים וכך גם בסומאטרה, באיי בנקס, בהֶבּרידים החדשים ועוד. עם התפתחותם של חיי־קבע מסודרים התגבשה יחידת־זמן המשתרעת מקציר לקציר או מאסיף לאסיף, שהיא למעשה שנה, אף שמצויים ברמת־חיים זו יחידות המקבילות ל16 חדשים (האסקימואים, ציידי הקאריבו), ואף 20 (האַצְטֶקים והמאיה). ראש־השנה נקבע, בדרך־כלל, ע"פ צרכי העבודה, אך יש שהוא נקבע בעזרת תצפיות אסטרונומיות. בהברידים החדשים, למשל, מתחילה שנה חדשה כשהזריחה ההליאקאלית של הפליאדות חלה בזמן חידוש הירח. עמים פרימיטיוויים לא גילו מעולם עניין בספירה רצופה של שנים.

עמים פרימיטיוויים הבחינו כבר באי־ההתאמה בין שנת החמה, הקובעת בחקלאות, לבין 12 חדשי הירח, ואף טיפלו בדבר בדרך של עיבור. היאמי, תושבי האי בוטל־טוֹבּאגוֹ שליד פורמוֹזה, למשל, מוסיפים חודש 13 אחד ל4 שנים, כדי שחגם הראשי יחול בימי בואם של הדגים המעופפים, ויציין את ראשית עונת הדיג.

אצל עמים שונים מתקיימים שני ל" זה בצד זה, אחד המסדיר את מחזור החגים והפעולות הפולחניות, והשני — את השנה האזרחית ומחזור עבודותיה. הל׳ הראשון קדם לשני, שהרי היו אלה הכהנים שעסקו בתצפיות אסטרונומיות והניחו את היסוד לל׳ בכלל. קדימת הלוח הפולחני מסתברת גם מכך שיש עדיין שבטים פרימיטיוויים, בגינאה החדשה, שאין להם כלל ל׳ אזרחי, אלא רק מחזור חגים המבוסס על תקופת הלבנה.

P. Nilsson, *Primitive Time-Reckoning*, 1920, W. Hirschberg, *Die viertägige Marktwoche in Afrika* (Anthropos, 24), 1929; O. Apenes, *Possible derivation of the 260 day period of the Maya Calendar* (Ethnos, I), 1936

ם. ו.

II. הל׳ לסוגיו. התופעות המחזוריות בחלל העולם שלפיהן נקבע הל׳, דהיינו חלוקת הזמן לחדשים ולשנים, הן תנועות הירח סביב כדור הארץ ותנועת כדור הארץ סביב השמש. בהתאם לכך קיימים שלשה סוגי ל":

1. הל׳ הירחי, המסתמך על תנועת הירח בלבד ויחידתו היא החודש. ל׳ זה אינו תלוי בתנועת הארץ סביב השמש הגורמת לחילופי העונות.

2. הל׳ השמשי, המסתמך על תנועת השמש בלבד ולכן היחידה שלו היא השנה (שנת חמה) והגדרת החודש בו היא שרירותית.

3. הל׳ הירחי־שמשי, הבנוי על התאמה מסויימת בין הל" הקודמים. קביעת ל" אלו היתה אפשרית גם בזמן הקדום כי אינה תלויה בתמונת העולם כפי שהצטיירה ע"י תלמי (הארץ עומדת והשמש סובב אותה), או ע"י קוֹפֶּרניקוס (השמש מרכז יציב והארץ סובבת אותו), אלא רק בקביעת המחזוריות של התופעות הקשורות בסבובים אלו.

הל׳ הירחי. תשומת־הלב לירח תלויה במידה רבה בתנאים המטאורולוגיים, ומשום כך לא יכול היה להתפתח ל׳ ירחי בארצות הצפון, אשר בהן מונעת העננות המרובה תכופות את ראיית הירח. לעומת זאת מבוססים ל" העמים הים־תיכוניים (פרט למצרים, ר׳ להלן) על הירח.

הערך הירחי שהוא בעל חשיבות לקביעת הל׳ הוא החודש הסינוֹדי הממוצע, כלומר רווח־הזמן הממוצע בין שני מולדי־לבנה (קוניונקציות). או בין שתי מליאות־לבנה, רצופים: החודש הסינוֹדי שונה מן החודש הסידֶרי

[= הכוכבי], המוגדר ע״י מצב הירח ביחס לכוכבי־השֶׁבֶת. הכרחי הוא לבסס את הל׳ על ארכו „ה מ מ ו צ ע״ של החודש הסינודי, כי ארכו הממשי משתנה מחודש לחודש והסטיה, למעלה או למטה מן הממוצע, מגיעה עד כדי רבע יממה ויותר. על החודש הסינודי אמר רבן גמליאל דיבנה (במאה ה2): „כך מקובלני מבית אבי־אבא פעמים שבא בארוכה ופעמים שבא בקצרה״ (ר״ה כ״ה, ע״א). לעומת זאת משתנה ארכו ה מ מ ו צ ע של חודש־הלבנה במספר שניות באלפי שנים. אורך החודש הממוצע שיסומן בM שוה בערך ל29 יום, 12 שעות, 44 דקות ו3 שניות. תוך שימוש בראשי־התיבות הלועזיים: d = יום; h = שעה; m = דקה; s = שניה, מתקבל הקשר:

$$M = 29.5306^d = 29^d 12^h 44^m 3^s$$

מספר זה מגדיר את הבסיס לחישוב החודש, אך לא לחישוב השנה, כיוון שהשנה תלויה בשמש. שנת־החמה אינה מת־חלקת למספר שלם של חדשים, ומתעוררת, איפוא, הבעיה, איך להשוות את חדשי הלבנה למידתה. פתרון קל, אך בלתי מניח את הדעת, הוא להגדיר „שנה״ כמספר חדשי לבנה, המצטרפים למספר ימים המתקרב לימי שנת־חמה, אגב סטיה שלא תעלה על חצי חודש, דהיינו על $\frac{M}{2}$ ימים. מסבה זו נקבע מספר החדשים בשנה ל12, ולכן ארכה של שנת לבנה הוא 12M שהם:

$$354.3672^d = 354^d\ 8^h\ 48^m\ 36^s$$

כלו׳ בכ 11 יום פחות משנת־החמה.

לצרכים מעשיים מחשבים את העודף 0.3672^d כ$\frac{11}{30}$ d (שבר־קירוב המתקבל בעזרת תורת השברים המשולבים [ע״ע]). כדי לקבל שנים מורכבות ממספר שלם של ימים, ניתן להשוות את העודף במחזורים של 30 שנה, שבהם תהיינה 11 שנים „שלמות״, בנות 355 יום, ו19 שנים „חסרות״, בנות 354 יום בלבד.

חולשתו של ל׳ המבוסס על שנת־ירח בלבד היא בזה שאינו ממלא את הדרישה הטבעית להתאמה בינו לבין העו־נות החקלאיות והמטאורולוגיות; וזו חולשתו של הל׳ המוס־למי (ע״ע אסלאם, עמ׳ 975/6), שהוא ל׳ ירחי טהור (ר׳ להלן).

מלבד הל׳ הירחי הקבוע קיים גם טיפוס אחר, שבו אין אורך קבוע לחודש ולשנה, אלא „מְקַדשים את החודש״ ע״פ ראיה. מטיפוס זה היה הל׳ העברי בתקופת המשנה והתלמוד. עד היום עושים כך בארצות האסלאם בראשית חודש־הצום, חודש „ראמאדאן״.

ה ל׳ ה ש מ ש י, המבוסס על שנת־החמה, נראה מתאים יותר לצרכי האדם, כיוון שקור וחום, זרע וקציר וכד׳ תלויים בשמש. אעפ״כ היו המצרים היחידים מכל העמים העתיקים במרחב האסיאתי־אירופי, שהשתמשו במשך אלפי שנים לפסה״נ בל׳ שמשי טהור. גרם לכך בוודאי הצורך להתאים את הל׳ לגאות השנתית של הנילוס, שמועדה קשור בירידת גשמי המונסונים באפריקה המרכזית, כלומר בתופעה התלויה בשמש. אולם מפתיע, כי עד המאה ה3 לפסה״נ הסתפקו המצרים בשנה בת 365 יום, שלא התאימה בדיוק למעמד השמש.

הגודל המכריע בל׳ השמשי הוא השנה ה ט ר ו פ י ת, כלומר, רווח־הזמן בין הרגע בו עוברת השמש את נקודת־האביב (מזל טלה) של האקליפטיקה (שוויון היום והלילה באביב בחצי־הכדור הצפוני) עד שובה אל אותה נקודה בשנה שלאחריה (להבדיל מן השנה הסידֵרית, המוגדרת לפי מצב השמש ביחס לכוכבי השבת). אורך השנה הטרופית (S) הוא עתה $365.2422^d = 365^d\ 5^h\ 48^m\ 46^s$. מכיוון שמצב נקודת־האביב איננו יציב לחלוטין, מתקצרת השנה הטרופית בכ5 שניות באלף שנה, סטיה שאפשר להתעלם ממנה.

כיוון שהל׳ דורש מספר שלם של ימים, משתווה העודף של $5^h 48^m 46^s$ שהוא 0.2422^d מעל ל365 יום במחזור של שנים שבהן חלק מהשנים הן „מלאות״, כלומר בנות 366 יום, וחלקן „חסרות״, כלומר בנות 365 יום בלבד. לפי תורת השברים המשולבים (ע״ע) שברי הקירוב לעודף 0.2422 הם

$$\frac{1}{4},\ \frac{7}{29},\ \frac{8}{33},\ \frac{31}{128},\ \frac{101}{417},\ \ldots$$

אם במקום העודף בוחרים בשבר ¼, כלומר אורך השנה נקבע ל365¼ יום, אפשר להשלים את העודף במחזור של 4 שנים, שבהן שנה אחת „שלמה״ ושלוש חסרות (כשיטת הל׳ היוליאני — ר׳ להלן). לפי השבר $\frac{7}{29}$ אפשר לקבוע מחזור של 29 שנה שבהן 7 שנים תהיינה שלמות. כל התקדמות בשורת השברים תשפר את התאמת הל׳ לשנת החמה האמיתית.

הצורה ההיסטורית החשובה ביותר של ל׳ שמשי היא הל׳ ה ר ו מ י, שממנו התפתח הל׳ ה נ ו צ ר י.

ה ל׳ ה י ר ח י ־ ש מ ש י. אלטרנטיווה לל׳ ירחי טהור ולל׳ שמשי טהור היא ל׳ י ר ח י ־ ש מ ש י (lunisolar), המתנה לחדשי־לבנה ולשנות־חמה. נוסף על הבעיות הקודמות של אורך החודש והשנה, מתעוררת כאן הבעיה המרכזית של מספר החדשים בשנה, בעיה שאינה קיימת בל׳ הירחי, בגלל הגדרתה השרירותית של השנה, ולא בל׳ השמשי, בגלל הגדרתו השרירותית של החודש (ר׳ להלן, עמ׳ 343);

המנה $\frac{S}{M}$ של ימי שנת־החמה לימי חודש־הלבנה (ר׳ עמ׳ 337) שוה בערך ל $\frac{365.242}{29.53}$. מנה זו נמצאת בין 12 ו13 ותסומן ב$m + 12$. כיון שהל׳ הירחי־שמשי בנוי על מספר שלם של ירחים בשנה, משלימים בו את העודף m ע״י מחזורים של שנים שבהם חלק מהשנים הן „מעוברות״, בנות 13 חודש, וחלקן שנים „פשוטות״, בנות 12 חודש. הפיתוח של m לשבר משולב נותן את שברי הקירוב $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{3}{8}$, $\frac{4}{11}$, $\frac{7}{19}$, $\frac{123}{334}$, … מכני השברים קובעים את המחזורים המתאימים. למשל, בחירת התוספת m כ$\frac{3}{8}$ תקבע מחזור של 8 שנים, שבהן 3 שנים מעוברות ו5 שנים פשוטות, וככל שיעלו בסדרה זו של שברים כן תיטב התאמת הל׳ לשנת־החמה. הערך השישי הוא למעשה מדוייק לחלוטין, אך בגלל גודל המכנה (מחזור בן 334 שנה!) אינו מתאים לשימוש. מאידך, הערכים $\frac{1}{2}$ ו$\frac{1}{3}$ הם בלתי־מדוייקים עד כדי כך, שאין להשתמש בהם אלא לתקופות קצרות (על השימוש ההיסטורי בערכים $\frac{3}{8}$ ו$\frac{7}{19}$, ובפרט על גודל השגיאה המתקבלת מתוך השימוש ב$\frac{7}{19}$, ר׳ להלן).

III. צ ו ר ו ת ה י ס ט ו ר י ו ת ש ל ה ל׳.

1) ה ל׳ ה מ צ ר י. הל׳ השמשי העתיק של המצרים נבדל מאחרים בחוסר כל התחשבות בירח. לפחות מהאלף ה4 לפסה״נ היתה השנה המצרית מחולקת ל12 חודש בני 30 יום + 5 ימים נוספים בסוף השנה (היוונים קראו להם ἐπαγόμεναι). ל׳ זה נשאר בשימוש עד המאה ה3 לפסה״נ. מחמת החסרון של כ¼ יום לעומת שנת־החמה האמיתית, היו משתנים תאריכי החגים. ועל כך רומזות רשימות חגים שנש־תמרו. לשם התאמה למהלך השמש, ובפרט לשם חישוב מראש של גיאות היאור, שימשו תצפיות בזריחת הכוכב סיריוס (ע״ע). אולם רק בשנת 238 לפסה״נ נקבעה שנה בת 365¼

לוח מצרי עתיק

1 דגים (פברואר); 2 טלה (מארס); שור (אפריל); 4. תאומים (מאי); 5 סרטן (יוני); 6 אריה (יולי); 7 בתולה (אוגוסט); 8. מאזנים (ספטמבר); 9 עקרב (אוקטובר); 10 קשת (נובמבר); 11 גדי (דצמבר); 12 טלה (ינואר) — שלוש הסירות בטור הפנימי

יום, והשימוש המעשי בה נתפשט רק מימי ראשית הקיסרות ברומא.

2) ל׳ ה ב ב ל י ם, בכל התקופות הידועות כיום, היו ירחיים-שמשיים. עיבור השנים נעשה בראשונה לפי הצורך ולא ע״פ כללים קבועים. באמצע המאה ה6 לפסה״נ מופיע מחזור בן 8 שנים שבו 3 שנים מעוברות, בהתאם לערך-הקירוב $12\frac{3}{8}$ שנזכר לעיל; בראשית המאה ה4 הוחלף מחזור זה במחזור המטוני (ר׳ להלן).

3) ה ל׳ ה ה ו ד י. הספרות הֶדית העתיקה בהדו (ע״ע, עמ׳ 486/7) מספרת על שנה בת 360 יום, ויש לשער שהיו מתאימים את השנה למהלך השמש ע״י „עיבור״, אולם בטכסטים שלאחר הֶוֶדה נזכרת שנה זו רק בקשר לקרבנות. על-ידה היו בשימוש שנת-חמה בת 366 יום, שנת-לבנה בת 354 יום, וגם שנה שהיתה מבוססת על החודש הסידרי. רק במאות הראשונות למניין הנוצרים מופיעות, בהשפעת האס־טרונומיה היוונית, שיטות מבוססות על ערכים מדוייקים למדי של השנה הטרופית והחודש הסינודי, ויש לשער שמקורן בהיפַּרכוֹס (ע״ע). אח״כ חלה ערבוביה גדולה, שיסודה בדת ובאסטרולוגיה. כיום מעוניינת ממשלת הודו בקביעת ל׳ אחיד — למעשה הל׳ הנוצרי — למדינה רבת-הדתות.

4) ה ל׳ ה ס י נ י. לפי מסורת נפוצה, אך מפוקפקת, נהגה בסין כבר בזמנים קדומים שנת-חמה בת $365\frac{1}{4}$ יום. למעשה נמצא מצב הל׳ בסין בעירבוביה עוד בזמן יה״ב באירופה. מאז המאה ה6 לסה״נ השתמשו, כנראה, בסין בל׳ ירחי־שמשי, אך ללא חשבון מולדות וללא כלל קבוע לעיבור השנים. רק במאה ה17 הכניסו הישועים סדר וקביעות בל׳ הסיני.

5) בתרבות ה מַ י ה (ע״ע), ו ה אַ צ טֶ ק י ם, היתה נהוגה שנת-חמה מחולקת ל18 חדשים בני 20 יום כ״א, אולם בזמן הפלישה היו להם גם 5 ימים משלימים בסוף השנה והם אף ידעו כי השנה האמיתית ארוכה מ365 יום, אך לא רצו לסטות משיטתם הנוקשה והעדיפו לשנות מזמן לזמן את תאריכי החגים הקשורים בעבודות החקלאיות.

6) ה ל׳ ה י ו ו נ י. לפי מסורת מהמאה ה1 לפסה״נ, השתמשו היוונים, חלוצי האסטרונומיה, עוד במאה ה7 לפסה״נ בלוח ירחי-שמשי וקבעו כבר אז את שבר-הקירוב $\frac{3}{8}$ (ר׳ לעיל) בשביל הגודל *m*. בהתאם לכך הנהיגו מחזור בן 8 שנים (ὀκταετηρίς), מהן 5 שנים פשוטות ו3 מעוברות. לפני-כן השתמשו, כנראה, בל׳ ירחי בלבד שגם לו מחזור של 8 שנות לבנה, אך ללא זיקה לשמש. בקבעם 5 שנים של 354 יום כ״א (חודש מלא וחודש חסר לסירוגין) ו3 שנים של 355 יום כ״א, הגיעו להתאמה טובה, שהרי במחזור זה ישנם $5\times354+3\times355 = 2835$ יום, מספר ימים המתאים ל8 שנים בנות 12 חדשי-לבנה אמיתיות (2834.94 יום). בעברם לל׳ ירחי-שמשי, המבוסס על מחזור בן 8 שנים, הסתמכו על-כך ש8 שנות-חמה מתקרבות ל$5\times12+3\times13=99$ חדשי-לבנה. בתחילה, בקבעם שנת-חמה של 365 יום וחודש־לבנה של $29\frac{1}{2}$ יום, הושגה במחזור של 8 שנים התאמה מניחה את הדעת ($8\times365 = 2920$ יום לעומת $99\times29\frac{1}{2} = 2920\frac{1}{2}$ יום). אך שנת-חמה ארוכה יותר ואורך החודש עולה על $29\frac{1}{2}$ יום, לכן מחזור זה מאחר הן אחרי השמש והן אחרי הירח וכבר אחרי מחזורים מעטים נתגלו סטיות גדולות מהמולד.

תיקון חשוב נעשה ע״י מֶטוֹן (ע״ע) האתונאי, במאה ה5 לפסה״נ, שהשתמש בערך-הקירוב $\frac{7}{19}$ בשביל *m*, וקבע מחזור של 19 שנה — המחזור המטוֹני — שבהן 7 שנים (השנים 3, 6, 9, 12, 15, 17, 19 למחזור) בנות 13 חודש. שנת המוצא לל׳ זה היתה שנת 433 לפסה״נ. מהמאה ה3 לפסה״נ חלו שי־נויים וקלקולים בל׳, ואעפ״כ נשאר ביוון ל׳ ירחי-שמשי בתוקף עד המאה ה4 לסה״נ.

7) ה ל׳ ה ר ו מ י. החל בתקופת המלוכה ועד למאה ה1 לפסה״נ השתמשו הרומאים בשיטות-ל׳ שונות (בעיקר ירחי־שמשי). קביעת הל׳ בסוף תקופת המלוכה ובתקופת הרפוב־ליקה היתה בידי הכהנים. ראש-השנה חל באביב (ראש-חודש מארסיוס). בגלל השימוש בשיטות ל׳ שונות השתררה במ־רוצת הזמן ערבוביה, ובשנת 46 לפסה״נ ראה יוליוס קיסר צורך בתיקון הל׳ ע״י ביטול ההצמדה לירח. אז נקבעה, כנראה, התחלת השנה באחד בינואר. לשם התאמת הל׳ עם המצב האסטרונומי, הוסיף קיסר לשנת-המפנה עוד 90 יום, ואת אורך שנת-החמה קבע ב$365\frac{1}{4}$ יום („הל׳ היוליאני״). אחרי כל שלוש שנים „חסרות״, בנות 365 יום, באה שנה רביעית „שלמה״, בת 366 יום. השנים „השלמות״ הן אותן השנים שמספרן הסידורי מתחלק ב4. השנה חולקה ל12 חדשים, ש7 מהם,היום,בני 31 יום, 4 בני 30 יום ואחד (פֶבּרוּ־אריוס) בן 28 יום. בשנים „השלמות״ הוסיפו יום לחודש פברואריוס.

8) ה ל׳ ה מ ו ס ל מ י. כפי שנאמר לעיל (עמ׳ 337), הל׳ המוסלמי הוא ל׳ ירחי טהור, ללא כל זיקה לשנת-החמה. ל׳ זה נקבע על-פי תקנתו של מֻחמד (ע״ע), שאסר בפירוש את עיבור השנה (קוראן 37, 9), שהיה נהוג בל׳ הערבי לפניו. נקודת-המוצא של הל׳ המוסלמי הוא תאריך ההיג׳רה, יום

בריחת הנביא ממכה למדינה, שחל ב15 ליולי 622 לפי הל׳ היוליאני. בגלל קוצר שנת הלבנה — 34 שנים מוסלמיות שוות בערך ל33 שנות־חמה — אין התאמה אל עונות השנה. תאריכי החגים נסוגים כל שנה לעומת שנת החמה וחלים במרוצת הזמן בעונות שונות. בל׳ המוסלמי קיים מחזור של 30 שנה, ובו שנים חסרות ושלמות (ר׳ לעיל, עמ׳ 338), אבל אורך החודש שביסודו של הל׳ המוסלמי, $29^d\ 12^h\ 44^m$, קטן מהערך האמיתי בכ־3", ולכן יאחרו בתקופה של כ2,000 שנה ראשי החדשים לפי ל׳ זה כדי יממה שלמה לעומת המולד האמיתי.

9) הל׳ העברי. על הל׳ בישראל עד לגלות־בבל ידוע מעט מאד. יש במקרא סימנים לל׳ ירחי בזמן הקדום. אולם אחרי ההתנחלות חייבו החגים הקשורים בתופעות הטבע והעבודות החקלאיות התחשבות בשנת־החמה (ע״ע גזר, לוח). אין ידיעות על שיטת התיאום. השנה העברית התחילה בסתיו, אולם לצרכי פולחן נחשב חודש ניסן כראשון לחדשי השנה (וע״ע חֹדש). מסתבר ששבי־ציון הביאו אתם מבבל ידיעות אסטרונומיות ושיטות כרונולוגיות שהקלו על חשבון הל׳.

מראשית תקופת המשנה, ואולי עוד בתקופת הכנסת הגדולה (ע״ע), השלימו תצפיות במועדי הופעת המולד את קביעת ראשית החודש, על סמך ראיית חרמש הירח החדש בשמי המערב קרוב לשקיעת החמה. לגבי עיבור שנים השלימו תצפיות במצב החקלאות וה„תקופה" (ר׳ להלן, עמ׳ 342). קידוש החודש ע״פ ראִיה, שנעזר ע״י תצפיות חוזרות ונשנות, מתואר לפרטיו במשנה (ר״ה א׳—ב׳; בבלי שם, וגם סנה׳ י׳, ע״ב), את העדים שהיו באים לפני הסנהדרין להעיד כי ראו את חרמש הלבנה, היו בוחנים הן מפאת מהימנותם האישית וכשרותם המשפטית, והן מפאת התאמת עדותם לכללים אסטרונומיים מסויימים, שהצטברו בעיקר במשפחת הנשיאים, שבידיהם היתה הסמכות לקדש את החדש. במשך מאות שנים שימשו ידיעות אסטרונומיות אלה בעיקר לבדיקת עדויות הראיה, אך במרוצת הזמן נעשו הן עיקר ובדיקת העדים טפל, פורמאליות שהמשיכו בה בחינת מוסד מקודש ע״י המסורת.

מבחינת ידיעת הל׳ בתקופת התלמוד, רבת־משמעות היא המימרה „מימות עזרא ואילך לא מצינו אלול מעובר" (של 30 יום; ר״ה י״ט, ע״ב), אולם קשה לקבלה כלשונה. הוא הדבר לגבי מסורת מקבילה בדבר אדר (ע״ע) ראשון ואדר שני המובאת גם היא בר״ה ואף מסתמכת על חגי, זכריה ומלאכי (שם). לעומת זאת מובא: „אחרים אומרים אין בין עצרת (שבועות) לעצרת ואין בין ר״ה לר״ה אלא ארבעה ימים בלבד. ואם היתה שנה מעוברת, חמשה", וכן: „אין ר״ה חל להיות אלא או ביום הנף [העומר] או לאור עיבורו [ביום השלושים]" (ערכין ט׳, ע״ב). ודומה לאלה גם המימרה „לית כאן חל (פורים דפרזין) להיות בשני (בשבוע) ולית כאן חל להיות בשבת, חל להיות בשני צומא רבה בחד בשובה, חל להיות בשבת צומא רבה בערובתא [בערב שבת]" (ירו׳ מגלה א׳, ב׳). מכל אלה יוצא שמספר הימים שבין אדר לתשרי שלאחריו היה קבוע. גם מוסכם היה שלא יהיו (בשנה פשוטה) יותר מ8 חדשים מלאים, ולא פחות מ4. מסתבר, א״כ, שחוקיות ניכרת לגבי אורך החדשים (29 או 30 יום) היתה קיימת בתקופה קדומה למדי. במיוחד השתדלו לא לעבר אלול ואדר, כדי שיספיקו יהודי בבל לדעת מראש ע״י השליחים שיצאו אליהם מא״י, מתי יחולו ר״ה ופסח. מובן כי דברי „אחרים" שבמסכת ערכין מכוונים רק לכלל. אילו רצו לומר שתמיד יש לשנה פשוטה 354 יום (50 שבועות + 4 ימים) ולמעוברת 383 (54 שבועות + 5 ימים), היו ראשי החדשים נסוגים לעומת המולדות במהירות רבה. מימרתו של רבן גמליאל „אין חידושה של לבנה פחות מכ״ט יום ומחצה ושני שלישי שעה וע״ג חלקים" (ר״ה כ״ה, ע״א), מכוונת בדיוק למידת החודש הסינודי בל׳ העברי הקבוע, אך ודאי אין זה הנוסח המקורי, והמלים „ע״ג חלקים" (ר׳ להלן), וקרוב לודאי כל המלים אחרי „כ״ט יום", הן תוספת מאוחרת. לפחות עד מאה שנה לאחר חתימת התלמוד, לא בטל לגמרי הטקס החגיגי של קידוש החודש ע״פ ראיה, ומשהו ממסורת מקודשת זו נשמר אפילו בל׳ הקבוע: „המולד" שביסוד הל׳ מכוון לא לקיבוץ („קוניונקציה") האסטרונומי, אלא לזמן שבו אפשר כבר לראות את הלבנה החדשה, היינו יממה או יותר אחר הקיבוץ.

הכללים לעיבור שנה ע״י הוספת חודש אדר שני מתוארים בפרוטרוט במסכת סנהדרין י׳—י״ג. שלושה הם הגורמים העיקריים וצירוף 2 מהם מספיק. ואלה הגורמים: האביב (הבשלת השעורה כדי הבאת העומר), פירות האילן (מצב התפתחותם באביב, בשים לב להבאת ביכורים מן העצרת ואילך), והתקופה, ר״ל: המועד של שויון היום והלילה באביב, שלא יחול אחרי ט״ו בניסן. הוספה של 30 יום (או „חודש", בן 29 או 30) לפני ניסן, באה לתקן את המצב בשעת צורך. נמצא כי הגורם האסטרונומי לבדו — שויון היום והלילה — איננו מכריע ומשקלו קטן מזה של המצב בחקלאות. נוסף על אלו נעזרה הסנהדרין גם במחזורים שונים, בני 8, 30 ואפילו 84 שנה, אם כי המחזור המטוני, (ר׳ לעיל) שהוא מדוייק מהם, היה ודאי ידוע היטב באותו זמן.

במשך תקופה של לא פחות מ800 שנה, מימות רבי עקיבא, שהיה, כנראה, ראשון למתקני כללים קבועים, עד המחלוקת שבין רב סעדיה גאון לבין בן מאיר (ע״ע) חלה התפתחות איטית לקראת ל׳ קבוע, אולם מהמאה ה10 לסה״נ, לא חל עוד כל שינוי בל׳. הנהגת ל׳ קבוע היתה צעד מהפכני מבחינה דתית, בפרט לאור זכותם המסרתית המיוחדת של חכמי א״י בקידוש החודש ובעיבור שנים. גזירות השמד והצרות הרבות שתכפו על הגלויות ועל יהודי א״י היו הגורם העיקרי לשינוי זה. המסורת בפיו של ר׳ האי גאון (ע״ע), לפיה תיקן הלל השני (ע״ע) את הל׳ הקבוע, אינה מדוייקת; הוא קבע רק מספר כללים, שביניהם היה, כנראה, מחזור הלבנה (המטוני). אך הל׳ בכללו תוקן שלבים־שלבים. בין העיקרים הקדומים היה מחזור הלבנה, ללא קביעה יציבה של השנים המעוברות שבו ודחיית ראש השנה מימים ד׳ ו׳, ואילו תיקונים אחרים (כגון ארכו המדוייק של כל חודש, שאר הדחיות, החשבון ממולד תוהו וכו׳ — ר׳ להלן) נתקבלו מאוחר יותר. „תקופת שמואל", הנקראת על שם האמורא שמואל (ראשית המאה ה3 לסה״נ) שהיו לו ידיעות מרובות באסטרונומיה (מכאן כינויו „ירחינאה"), היתה מקובלת מאז המאה ה3, והיא אינה אלא השנה היוליאנית (ר׳ לעיל), המחולקת באופן שווה ל4 עונות השנה (בניגוד לעובדות האסטרונומיות), שארכה הממוצע של כל אחת הוא:

$$\frac{365\frac{1}{4}^d}{4} = 91^d\ 7\frac{1}{2}^h$$

מ ב נ ה ה ל׳ ה ק ב ו ע. היממה מתחילה בשעה 6 בערב, כלומר, רבע יממה אחרי הצהירה הממוצעת (לפי קו האורך של ירושלים), ללא הבדל בין עונות השנה. היממה, שארכה, איפוא, יציב, מתחלקת ל24 שעות שוות (ע״ע יום ולילה), והשעה מתחלקת ל$2^3.3^3.5 = 1080$ „חלקים״ שורים; החלק = $3\frac{1}{3}$ שניות. המספר 1080 ($= 3\times 360$) הוא נוח כי יש לו מחלקים רבים מאד ביחס לגדלו. יש המחלקים את „החלק״ ל76 „רגע״; אולם אין חשיבות לחלוקה נוספת זו, הקשורה למספר השנים (19) שבמחזור.

א ו ר ך ה ח ו ד ש נקבע ל29 יום 12 שעה ו793 חלקים, כלומר $29^d\ 12^h\ 44^m\ 3\frac{1}{3}^s$ (מעתה יסומן גודל זה בM).

M מתאים בדיוק נפלא לקביעה האסטרונומית של החודש הסינודי הממוצע (ר׳ לעיל), בניגוד לאורך החודש בלוח המוסלמי (הקבוע), וגם לאחר עשרת אלפי שנים לא תחול סטיה גדולה מהמציאות. כמובן שהמדובר הוא בחודש ה מ מ ו צ ע, אך יש עניינים שבפולחן התלויים במולד האמי־תי, כגון זמן קידוש הלבנה (בדרך כלל שמים לב למולד האמתי רק כשחל ליקוי חמה), וברכת החודש בשבת לפני ר״ח (שמן הראוי להכריז על המולד האמיתי ולא הממוצע).

א ו ר ך ה ש נ ה. הל׳ העברי, המבוסס על הערך המטוני המקורב $\frac{7}{19}$ בשביל m (ר׳ לעיל), משלים את עודף שנת החמה על שנת הלבנה במחזור של 19 שנה שבהן 12 שנים פשוטות בנות 12 חודש שארכן $12\,M = 354^d\ 8^h\ 876^ח$, ו7 שנים מעוברות בנות 13 חודש שארכו $13M = 383^d\ 21^h\ 589^ח$. לפי זה שנה פשוטה קצרה משנת חמה כמעט ב11 יום ושנה מעוברת ארוכה ממנה בלמעלה מ$18\frac{1}{2}$ יום.

ארכו של מחזור בן 19 שנה, הנקרא „מחזור הלבנה״ (מחזור קטן של י״ט ללבנה) ולהלן, בקיצור, „מ ח ז ו ר״, הוא איפוא $235\,M$ [$= M\,(12\times 12+7\times 13)$]. נמצא שארכה הממוצע של שנת החמה (שיסומן להלן ב$\bar{S}$) בל׳ העברי הוא $\frac{235\,M}{19}$, כלומר, $365^d\ 5^h\ 997\frac{12}{19}^ח$ שהוא בערך $365^d\ 5^h\ 55^m\ 25\frac{1}{2}^s$ (מתוך אי־הבנה קיבל הגודל $\bar{S}$ בספרות העברית את השם „תקופת רב־אדא״). $\bar{S}$ נמצא בין שנת החמה האסטרונומית S ובין השנה היוליאנית $365\frac{1}{4}^d$ (תקופת שמואל). אם כי שנת־החמה של הל׳ העברי מדייקת בהרבה מהשנה היוליא־נית, קיימת עדיין סטיה ניכרת מS: $19\,S = 6939.6018^d$, ואילו $19\,\bar{S} = 6939.6884^d$. הפרש זה, העולה על 0.08^d במשך 19 שנה, מצטבר ליום שלם במשך 216 שנה.

לביאור המונחים „מחזור־לבנה״ ו„תקופת שמואל״ יש להוסיף, כי שמואל קיבל את הערך $365\frac{1}{4}^d$ לשנה, ולפי זה מחלקים את השנה ל4 „תקופות״ שוות בקירוב: תקופות ניסן (משוויון היום והלילה באביב עד היום הארוך ביותר) 92.9^d, תמוז (עד שוויון היום והלילה בסתיו) 93.6^d, תשרי — 89.7^d וטבת — 89.1^d. לתקופת שמואל שני שימושים בלי הקבוע, ושניהם מפוקפקים: א) התחלת „השאלה״ („ותן טל ומטר לברכה״ [בברכת־השנים שבתפילת שמונה־עשרה]) בחו״ל, שנקבעה בבבל לפי צרכיה היא, ונשארה — ללא כל הצדקה — בכל ארצות הגולה, שצרכיהן שונים; ב) „ברכת החמה״, שאין לה היום כל יסוד של ממש; היא חלה פעם ב„מחזור החמה״ של 28 ($= 4\times 7$) שנה. מחזור זה (מחזור גדול של כ״ח לחמה), מקומו בל׳ היוליאני ולא בל׳ העברי (ר׳ לעיל עמ׳ 342).

בעיה משנית היא קביעת השנים המעוברות בתוך מחזור הלבנה. מבחינה מאתמאטית ישנן 19 אפשרויות שקולות המתקבלות ע״י „תמורה מעגלית״ של החלוקה 3, 6, 9, 11, 14, 17, 19. הל׳ העברי קיבל, מטעמים שאינם ברורים, את החלוקה 3, 6, 8, 11, 14, 17, 19, היוצאת מהחלוקה הקודמת כשמתחילים בשנה ה12. המספרים מציינים את מקום השנים המעוברות במחזור, וסימנן: גו״ח אדז״ט. מתברר שהמחזור מורכב ממחזור בן 8 ובו 3 מעוברות — ומחזור בן 11 ובו 4 מעוברות, בהתאם לשברים המקורבים הקודמים ל $\frac{7}{19}$, שהם $\frac{4}{11}$ ו $\frac{3}{8}$ (ר׳ לעיל אצל שברי הקירוב לערך m).

מכיון שהחודש, כשנה, יכול להכיל רק מספר שלם של ימים, מתחייבים חודשים חסרים, בני 29 יום, וחדשים מלאים, בני 30. הואיל וארכה של שנה פשוטה נע בין 354 ל355 יום, ושל מעוברת — בין 383 ל384, יש מקום, לכאורה, ל4 סוגי שנים לפי ארכן: 2 של פשוטות (354 ו355) ו2 של מעוברות (383 ו384), וחודש העיבור יהיה, איפוא, בן 29 יום. אולם גורמים חיצוניים (ר׳ דחיות, להלן) מונעים מצב זה. למעשה קיימים 6 ארכים של השנה, כשחודש העיבור הוא בן 30 יום, ושני חדשים בשנה הם בעלי אורך משתנה. חכמי העיבור בחרו במרחשון וכסלו כחדשים משתנים, לחודש העיבור נבחר אדר („אדר ראשון״) ומקומו לפני חודש אדר הרגיל, הסמוך לפסח (קרוי בשנה מעוברת „אדר שני״). חוץ מאלה, החדשים הם מלאים וחסרים לסירוגין: תשרי, שבט, ניסן, סיון ואב מלאים, טבת, אדר (שני), אייר, תמוז ואלול חסרים.

ח ִ ש ו ב י ה ל׳. בחשובי הל׳ העברי נוהגים להשתמש במספרים הנכתבים באותיות עבריות. הקצור המקובל לאורך החודש ($M = 29^d\ 12^h\ 793^ח$ [ר׳ לעיל]) הוא כ״ט י״ב תשצ״ג. בחשובי הל׳ ובעיקר בקביעת היום בשבוע של המולד אין נזקקים לאורך החודש או השנה אלא לעודף האורך על מספר שלם של שבועות (לשארית מודולו 7). עודף של אורך החודש על 4 שבועות ($M-28$) הוא א״ב תשצ״ג ($1^d\ 12^h\ 793^ח$). עודף זה נקרא ש א ר י ת ה ח ו ד ש (או יתרה), והוא גם ההבדל בימי השבוע בין מולד אחד לזה הבא אחריו. עודף שנה פשוטה על 50 שבועות — שארית שנה פשוטה —, הוא ד״ח תתע״ו ($4^d\ 8^h\ 876^ח$). ושארית שנה מעוברת על 54 שבועות היא הכ״א תקפ״ט ($5^d\ 21^h\ 589^ח$). את „שארית המחזור״, כלומר, עדפו של המחזור של 19 שנה, מחשבים ע״י צרוף של 12 שאריות של שנים פשוטות ו7 שאריות של שנים מעוברות ומציאת היתרה על מספר שבר־עות שלמים. שארית המחזור המתקבלת היא בי״ו תקצ״ה ($2^d\ 16^h\ 595^ח$).

חשוב המולד של כל חודש מתקבל על ידי צרוף שארית החודש למולד של החודש שלפניו או ע״י הכפלת שארית החודש במספר החדשים שעברו וצרוף תוצאת המכפלה למולד תשרי של אותה שנה. מולד תשרי של שנה נתונה A מתקבל על ידי צרוף יתרת השנה שלפניה למולד תשרי שלה ומציאת העודף על שבוע שלם, או על ידי חשוב החוזר לנקודת המוצא של הל׳ (ר׳ להלן).

נ ק ו ד ת ה מ ו צ א („העיקר״ Epoch) למניין השנים היא „ליצירה״, כלומר, לבריאת העולם. מניין זה מתבסס על החשבונות של בעל „סדר־עולם״ (ע״ע) ונזכר בתלמוד רק דרך אגב. למעשה לא השתמשו בו עד המאה ה8, אך במאה ה9 הוא כבר נמצא במצבות, ומהמאה ה12 נתקבל על האומה כולה. לפי מניין זה חל ר״ח תשרי של השנה 1 לבריאת

העולם בסתיו (אוקטובר לפי „הלוח היוליאני") של שנת 3761 לפסה״נ. למולד תשרי זה, שהוא המוצא לכל חשבונות הל׳, נקבע התאריך יום שני, 5 שעות, 204 חלקים, וסימנו בהר״ד; הוא נקרא גם „מולד תוהו״, מפני שההנחה היא שהאדם נברא ביום ו׳, שהוא ר״ה של שנת 2, ו51 הימים הקודמים לכך נמנים על שנת 1, שהיא שנה פשוטה.

התאריך בהר״ד תלוי בשני גורמים עיקריים אלו: א) הוספת שארית שנה פשוטה (שנת 1), שהיא ד״ח תתע״ו, על בהר״ד נותנת וי״ד (יום ששי 14 שעות) שהוא „מולד אדם״ (היינו מולד שנת 2), — תאריך שהוא מתאים לאגדות על יום בריאת אדם (ר׳ למשל, סנה׳ ל״ח, ע״ב). ב) ע״פ תצפיות של ליקויי־חמה בתקופת התלמוד, בעיקר זה שבמולד ניסן ד׳ אלפים קי״ט (15 במארס 359) ושלפניו במולד תמוז ד׳ אלפים ק״ו (6 ביוני 346) — שהיה כמעט מלא — חישבו אחורנית עד „מולד־תהו״ ו„מולד־אדם״, וכנראה מצאו התאמה — אף כי לא שלמה — ל„מולד־תוהו״.

חשובי המולד של חודש תשרי של שנה מסויימת A, הקובע את היום שחל בו ראש השנה ואת שאר המועדים, נעשים איפוא ע״י הפעולות הבאות: (א) מכפלת שארית מחזור (בי״ו תקצ״ה) במספר המחזורים שעברו עד לשנה A שהוא המספר השלם במנה $\frac{A}{19}$. (ב) מכפלת שארית שנה פשוטה (ד״ח תתע״ו) במספר השנים הפשוטות שעברו עד לA במחזור של שנת A. (ג) מכפלת שארית שנה מעוברת (הכ״א תקפ״ט) במספר השנים המעוברות שעברו עד לA באותו מחזור. (ד) צרוף מספרים אלו למולד תהו (בהר״ד) ומציאת היתרה העודפת על מספר שלם של שבועות (מודולו 7).

דחיות: קביעת היום בשבוע שבו חל ר״ה מסובכת יותר בגלל הדחיות, שהן 4 כללים הקובעים כי בתנאים מסויימים ידָחה ראש השנה מהיום שבו חל מולד תשרי לפי הל׳ ליום הבא אחריו או אפילו מאוחר יותר. הדחיה העיקרית היא אד״ו, הקובעת כי לעולם לא יחול ר״ה בימים ראשון, רביעי או ששי בשבת (של השבוע). לדחיה זו שני נימוקים שונים, האחד של הרמב״ם: „לפי שהחשבון... הוא לקיבוץ הירח והשמש בהילוכם האמצעי ולא במקום האמיתי... לפיכך עשו יום קביעה ויום דחיה כדי לפגוע ביום קיבוץ האמיתי..." (הל׳ קדה״ח, ז׳, ז׳), והאחר הוא המובא בגמרא (ר״ה כ׳, ע״א; סוכה נ״ד, ע״ב; ירו׳ מג׳ א׳, ב׳), כדי שלא יחול יום הכיפורים בערב־שבת או במוצאה „משום מתיא״ (משום המתים; זאת לדעת ר׳ אחא בר חנינא, שהלכה כמותו), כלומר: כדי שלא תתעכב יומיים קבורתו של מי שמת ביוה״כ או בשבת.

הדחיה מיום א׳ מנומקת ע״י ר׳ סימון (ירושלמי, סוכה ד׳, א׳): כדי שלא יחול „יום־הערבה״ (=הושענא רבה [ע״ע]) בשבת; זהו נימוק קלוש, כאילו דוחים את המועדות בגלל איסור קל מעין זה, והרי בביהמ״ק הערבה דוחה שבת.

נימוקו של הרמב״ם קשה, משום שעל־פיו צריך היה לדחות ראש־השנה תמיד למחרת יום המולד, ולקבוע נקודת־המוצא בהר״ד.

נימוק זה של הרמב״ם ודאי צודק לגבי הדחיה השניה, „מולד זקן״. היא קובעת כי כאשר חל לפי החשבון מולד־תשרי בצהריים (שעה י״ח) או מאוחר מזה, יחול ר״ח למחרתו (ואם אי־אפשר למחרתו, משום אד״ו — למחר־תיים). מוטעית הדעה כאילו הנימוק הוא משום שאם הקי־בוץ חל לפנה״צ, אפשר לראות את המולד בערב; ראיית המולד דורשת 18—24 שעות לפחות לאחר הקיבוץ, ולכן ודאי שהנימוק ל„מולד זקן״ הוא כדי להוסיף 6 שעות על מולד בהר״ד, אולי בהתאם לפירושו הנ״ל של הרמב״ם.

שתי הדחיות הללו גורמות לכך שלא די ב4 סוגי שנה, בעלי אורך של 354, 355, 383, 384 ימים כנ״ל (עמ׳ 344), ומגדילות את מספר סוגי השנה לשש: 3 של פשוטות בעלי 353, 354, 355 יום, ו3 של מעוברות בעלי 383, 384, 385 יום. כי אם, למשל, חל מולד תשרי של שנה פשוטה בצהרי השבת דהיינו בז׳ י״ח (דחית מולד זקן) או לאחר מכן (עד א׳ ט׳ ר״ג) הרי שלפי מולד זקן ידחה ר״ה ליום א׳ ובגלל דחיית א׳ ליום שני. הוספת שארית שנה פשוטה (ד״ח תתע״ו) תתן את הסכום ה׳ ב׳ תתע״ו או לאחר מכן (עד ה׳ י״ז תתרע״ט) שהוא המולד של השנה שלאחריה, ולכן ר״ה של השנה הבאה חל ביום חמישי. אם כן, אורך אותה שנה הוא רק 3 ימים למעלה מ50 שבועות, כלומר 353 יום. כיוצא בזה, אם חל מולד תשרי של שנה מעוברת בראשית היום השני (או אף כמה שעות לפני כן, או בסופו, וכל שכן אחר כך), הרי הוספת שארית שנה מעוברת (הכ״א תקפ״ט) תתן תחולת מולד תשרי לשנה הבאה בז׳ כ״א תקפ״ט, ור״ה שאחרי השנה המעוברת יחול גם הוא ביום שני. נמצא, שארכה של שנה זו הוא 55 שבועות, כלומר 385 יום.

השנים לסוגיהן נקראות „חסרות״, „כסדרן״, „שלמות״, הן בפשוטה הן במעוברת. בשנה חסרה — מרחשון וכסלו שניהם חסרים, בשנה כסדרה — מרחשון חסר וכסלו מלא, ובשנה שלמה שניהם מלאים.

שתי דחיות נוספות נובעות מן הדרישה שלא יתקיימו יותר משש הסוגים הנ״ל של שנים, כדי למנוע סיבוך מיותר. ואלו הן:

1) ג״ט ר״ד בשנה פשוטה. אם חל מולד תשרי בשנה פשוטה ביום ג׳ בין שעה ט׳ ור״ד חלקים, עד שעה י״ח, יחול ר״ה ביום חמישי ולא ביום ג׳, כי אם היה חל ר״ה ביום שלישי, יחול ר״ה של השנה העוקבת — ביום שני, שהרי הוספת שארית שנה פשוטה (ד״ח תתע״ו) על ג״ט ר״ד, וכל שכן על שעה מאוחרת מזו, תתן סכום של ז׳ י״ח ויותר, ור״ה ידחה בגלל מולד זקן ודחיית א׳ ליום ב׳, והיתה מתקבלת שנה בת 356 יום. כדי למנעה נדחה במקרה זה ר״ה מיום שלישי ליום חמישי.

2) בט״ו תקפ״ט אחרי שנה מעוברת. אם בסיומה של שנה מעוברת חל מולד תשרי ביום שני, משעה ט״ו תקפ״ט חלקים ועד שעה י״ח, ידחה ר״ה ליום ג׳, כי לאחר חיסור של שארית שנה מעוברת (הכ״א תקפ״ט) מהמולד הנ״ל מתקבל ג׳ י״ח, שהוא המולד של שנת העיבור וע״פ שתי הדחיות הראשונות יחול ר״ה של אותה שנה מעוברת ביום חמישי, בעוד שר״ה אחרי העיבור חל ביום שני, כך שהשנה המעוברת תהיה בת 382 יום בלבד. משום כך, נדחה ר״ה שאחרי העיבור למחרתו, יום שלישי, והשנה המעוברת תהיה בת 383 יום. דחיה זו היא נדירה מאד, והיא חלה פחות מפעם אחת ב100 שנה. סימנן של הדחיות כולן, הוא החרוז:

„לא אד״ו ראש,
מולד זקן בל תדרוש,
ג״ס ר״ד בשנה פשוטה גרוש,
בט״ו תקפ״ט אחרי עיבור עקור מלשרוש.״

נוהגים לציין קביעתה של שנה בשלוש אותיות: הראשונה מורה על היום בשבוע שבו חל ר"ה, השניה על סוג השנה: ח(חסרה), כ(כסדרה), ש(שלמה), והשלישית יום השבוע שבו חל ראשון של פסח. למשל: שנה שקביעתה הוא בח"ג, היא שנה חסרה שבה ר"ה חל ביום ב' וראשון של פסח ביום ג'. קיימות 24 אפשרויות שתות של צירופים, אך למעשה בגלל הדחיות יש רק 14 קביעות ואלו הן:

לפשוטה	למעוברת
בחג	בחה
בשה	בשז
גכה	גכז
הכז	החא
השא	השג
זחא	זחג
זשג	זשה

עיון בטבלה מראה, כי השנים החסרות והשלמות שכיחות ואילו השנים כסדרן נדירות.

השוני בקביעתה של שנה הוא לא רק ביום השבוע של ר"ה, אלא גם באורך החדשים מרחשון וכסלו ובחודש העיבור. לכן מראשית אדר הסמוך לניסן ועד לכ"ט במרחשון אין שוני בין שנה לשנה (חוץ מפרטים התלויים ביום בו חל ר"ה, כגון פרשיות השבוע, צום נדחה וכו'). על יציבות זו בקיץ מסתמך הכלל: א"ת ב"ש ג"ר ד"ק ה"צ ו"פ ז"ע; שפירושו: האות הראשונה (א' עד ז') מורה על ימי הפסח, מהראשון עד השביעי, והאות השניה היא קיצור של: ת(שעה באב), ש(בועות), ר(אש השנה), ק(ריאת התורה; הכוונה לשמחת תורה בחו"ל), צ(ום כיפור), פ(ורים דפרזין), ע(צמאות, ה' באייר). הכלל הוא שמועד האות השניה חל באותו יום בשבוע בו חל היום הנדון של פסח. למשל, בשנה (היא נחשבת מאדר עד תשרי) בה חל ראשון של פסח ביום א', חל ר"ה ביום ג', יום הכפורים ביום ה', יום העצמאות (— ה' באייר) בשבת.

ערב פסח שחל להיות בשבת. בהתאם לדחיות אין ראש־השנה חל אלא בימים בגה"ז בשבוע, ולפיכך (על פי ג"ר) אין ראשון של פסח חל אלא ב־אגה"ז. הסיכויים לתחולת ר"ה ביום ג' (ולכן ערב פסח בשבת) הם בדיוק החצי ($\frac{1}{7}$) לסיכוי כל יום אחר ($\frac{2}{7}$) כי בגלל אד"ו זוכה יום ב' גם מסיכויי יום א', יום ה' מיום ד', שבת מיום ו'. אולם חשבון מדוקדק (המבוסס, בין תשאר, על דחיית ג"ט ר"ד) מראה שסיכויי יום ג' כ $\frac{1}{9}$, לעומת $\frac{2}{7}$ לשבת, יותר מ $\frac{2}{7}$ ליום ה', וכמעט $\frac{2}{7}$ ליום ב'. לדוגמה: במשך המאה הנוכחית ה' ת"ש — ת"ת ליצירה חל ר"ה ביום ג', ב11 השנים: ה' תשי"א, טו, לה, לח, מב, נה, סב, סו, סט, פב, פו.

מחזוריות הל' העברי. אחרי עבור מספר מסוים (n_0) של מחזורי לבנה בני 19 שנה, חל המולד של אותו תאריך עצמו בשבוע (בימים, שעות, חלקים) כמו בתחילה. והנה שאריתו של מחזור יחיד היא $j = 2^d 16^h 595''$ שהם 69715 חלק; לכן, כדי שהצטברות של n שאריות מחזורי הלבנה תשוה לשבוע שלם (שהוא $7.24.1080 = 181440$ חלק), או לכפולה שלו, חייב להתקיים (בחלקים) $n.j = 181440.k$, כאשר n, k מספרים שלמים. זוהי משואה בשביל n שפתרונה הן כפולות של $n_0 = 36{,}288$. מספר זה יש לכפול עוד ב19, כדי לקבל את מספר השנים שבסופן חוזר הכל לקדמותו כשמולד בהר"ד יחול בתשרי, והוא 689.472 שנה! כלומר, אין למעשה מחזוריות בל' העברי. אעפ"כ יש כמעט מח־

החדשים ניסן ואייר — מתוך לוח עברי לשנת תש"ך, שנדפס במוסקווה

זודיות של 247 שנה. כי כשכופלים ב13 את שארית המחזור ($2^{d}\,16^{h}\,595'' = j$) ומנכים 4 שבועות שלמים, מקבלים $6^{d}\,23^{h}\,175''$, כלומר 905 חלק בלבד פחות משבוע שלם (טור, או"ח, תכ"ח). לפיכך, כעבור 247 = 13·19 שנה, נסוגים תאריכי המולדות (בשבוע) בפחות משעה אחת, וברוב המקרים אין הפרש קטן זה משנה את קביעת השנה. תקופה זו של 247 שנה נקראת ע י ג ו ל (דרבי נחשון).

ברוב המקרים, גם כעבור מספר לא־גדול של עיגולים — למשל, בתוך אלף שנה — נשארות קביעות אלה בתקפן, ומתקבל, איפוא, מ ע י ן „לוח תמידי".

ת י ק ו ן ה ל׳. השנה הממוצעת של הל׳ העברי ארוכה בלמעלה מ6 דקות משנת החמה האמיתית (ר׳ לעיל עמ׳ 343). בגלל סטיה זו יש במאה ה57 וה58 למניין הל׳ העברי שלוש שנים בכל מחזור, השנה ה8, ה11 וה19, שבהן חל הפסח לא בזמן מליאת הלבנה ה ר א ש ו נ ה אחרי שויון היום והלילה (החל ב21 במארס לפי הל׳ הגרגוריאני) כי אם בזמן מליאת הלבנה ה ש נ י ה, כלומר, אחרי ה20 באפריל, אחרי תום חודש האביב. כעבור זמן תתוסף שנה רביעית — ה3 במחזור — ובמשך המאות הבאות גם חמישית (ה14 למחזור) וכן הלאה. ומשום־כך נשמעה דעה כאילו יש צורך בתיקון הל׳ העברי, שהרי פסח חייב לחול „בחודש האביב", ולכן אסור לעבר שנה אם ע"י עיבורה ידחה ניסן הרבה לאחר שויון היום והלילה והפסח יחול לאחר תום חודש האביב. נימוק זה בטעות יסודו, שהרי משמעות המונח „חודש האביב" אינה אסטרונומית כי אם חקלאית (ר׳ לעיל, עמ׳ 342) ויש גם שנים שבהן לפסח תאריך מוקדם מדי לפי המצב החקלאי (כמו בשנה ה5 ועוד יותר ב16 למחזור, שבהן חל עכשו א׳ פסח בסביבת 27 במארס). התיקון יהיה בשינוי מקומן של השנים המעוברות בתוך המחזור של 19 שנים, אך ניתן לדחות עוד כ1,000 שנה.

10) ה ל׳ ה נ ו צ ר י. הכנסיה הנוצרית קיבלה בירושה את הל׳ השמשי המתוקן ע"י יוליוס קיסר, כלומר את הל׳ היוליאני, וקבעה לפיו את חשבון מועד הפסחא (ר׳ להלן).

אולם במאה ה15 הכירה הכנסיה, שאין להשלים עם סטיית הל׳ היוליאני משנת־החמה האמיתית, העולה על 11 דקה לשנה. במשך המאות ה14—16 דנו הרבה בעניין זה וב1582 ביצעה ועדת אסטרונומים ותאולוגים, שנתמנתה ע"י האפיפיור גרגוריוס XIII (ע"ע), את הרפורמה „הגרגוריאנית". באוקטובר 1582 „הושמטו" 10 ימים, ואחרי ה4.10 בא ה15.10. בזה תוקנה הסטיה שהצטברה עד אז. כדי למנוע שגיאה דומה בעתיד, נקבע כי השנים שמספרן מסתיים בשני אפסים ואינו מתחלק ל400, תהיינה חסרות, אף־על־פי שהיו צריכות להיות שלמות לפי הכלל היוליאני. לפי זה השנים 1700, 1800, 1900, 2100 וכד׳ הן חסרות. כן החליטה הוועדה על שינוי חשבון הפסחא. ל׳ מתוקן זה נקרא „ה ל׳ ה ג ר ג ו ר י א נ י".

לפי הל׳ הגרגוריאני, העודף מעל ל365 יום הוא $\frac{1}{4} - \frac{3}{400} = 0.2425^{d}$, לעומת העודף המדייק, שהוא 0.2422^{d}, או $\frac{101}{417}$. על אף הסטיה הקטנה, מספק אורך השנה של 365.2425^{d} את צרכי החיים. הסטיה מצטברת במשך כל 400 שנה ל $2^{h}\,50^{m}$ בלבד, ורק אחרי כ3400 שנה היא מגיעה לכדי יום שלם.

התיקון הגרגוריאני נתקבל על־ידי הארצות הקאתוליות. לעומת זאת סירבו רוב המדינות הפרוטסטאנטיות באירופה במשך למעלה מ100 שנה לקבל את הל׳ החדש. בארצות אחדות הוא נתקבל רק במאה ה18. אשר לארצות מזרח־אירופה, שהשתייכו לכנסיה האורתודוכסית, הל׳ היוליאני נשאר בהן בתוקף עד ראשית המאה ה20. רוסיה עברה לל׳ הגרגוריאני רק אחרי המהפכה הקומוניסטית והכנסיה האורתודוכסית בארצות מזרח־אירופה רק ב1923 (אולם עם תיקונים קלים) (ר׳ טבלה).

ה מ ע ב ר מ ן ה ל ו ח ה י ו ל י א נ י ל ל ו ח ה ג ר ג ו ר י א נ י

ה מ ד י נ ו ת	התאריך (או השנה) בו הוחל השימוש בלוח הגרגוריאני	התאריך של היום הקודם (לפי הלוח היוליאני)
איטליה ספרד פורטוגל	15 אוקטובר 1582	4 אוקטובר 1582
צרפת	20 דצמבר 1582	9 דצמבר 1582
אוסטריה	17 ינואר 1584	6 ינואר 1584
באוואריה	16 אוקטובר 1584	5 אוקטובר 1584
גרמניה הקאתולית שוויץ הקאתולית	1584	
פולניה	1 ינואר 1587	21 דצמבר 1586
הונגאריה	1 נובמבר 1587	21 אוקטובר 1587
פרוסיה	1 ספטמבר 1610	21 אוגוסט 1610
גרמניה הפרוטסטאנטית דנמרק נורווגיה	1 מארס 1700	17 פברואר 1700
הממלכה המאוחדת (כולל אמריקה הצפונית)	14 ספטמבר 1752	2 ספטמבר 1752
יאפאן	1 ינואר 1873	
סין	20 נובמבר 1911	
בריה"מ	14 פברואר 1918	31 ינואר 1918
יוון	1 מארס 1923	15 פברואר 1923
תורכיה	1 ינואר 1926	

ח ג ה פ ס ח א בל׳ הנוצרי. הכנסיה הנוצרית תיקנה ל׳ ירחי־שמשי מיוחד, שמטרתו היחידה היא לקבוע את התאריך של חג הפסחא. הן הל׳ שהתפתח מהחלטות ועידת הכנסיה של ניקיאה (325) ונתקבל בכל חוגי הכנסיה רק במאה ה8, והן זה שלאחר התיקון הגרגוריאני ב1582 מסרבכים ומלאי פרטים מיותרים. בניגוד לל׳ העברי, חדשי הל׳ הגרגוריאני אינם נקבעים ע"י חשבון שנה אחר שנה, כי אם בעזרת מחזור של 19 שנה ואין לחדשים אלה תפקיד אחר אלא לקבוע את התאריך של מליאת־הלבנה הראשונה אחרי (או ביום) שויון היום והלילה של האביב (חודש האביב). בעקבות השימוש בעיקרון זה, רווחת קביעת התאריך של פסחא ביום א׳ הראשון אחרי מליאת־הלבנה הנ"ל (אם היא חלה ביום א׳, חל פסחא שבוע אחר כך). כלל זה, שאמנם יש לו יוצאים מן הכלל (ר׳ להלן), נובע מדרישת הכנסיה, שלעולם לא יתלכד הפסחא עם היום הראשון של פסח (עד 325 חגגו עדות נוצריות רבות את הפסחא ביום ראשון של פסח, ולאו דווקא ביום א׳ בשבוע). מתוך כך יוצא, לכאורה, שפסחא חל תמיד ימים אחדים (מיום עד 7 ימים) א ח ר י א׳ של פסח, ואמנם כך הוא ברוב השנים — אולם, בשנים ה8, ה11 וה19 למחזור, שבהן חל פסח במועד מאוחר ביחס לתקופה האמיתית (ר׳ לעיל עמ׳ 349), מקדים הפסחא לפסח בכ4 שבועות, כי „חודש האביב" של הל׳ הנוצרי מתאים לתקופה האסטרונומית.

עורכי הל׳ הנוצרי (בחלקו הירחי־שמשי) לא הצליחו אמנם לגמרי למנוע את התלכדותו של פסחא עם א׳ של

פסח, אך מקרה זה נדיר הוא למדי, ושתי סבות לו: 1) לפי הל׳ הנוצרי הנ״ל והדחיות, יש שמליאת הלבנה הראשונה לאחר שויון היום והלילה חלה בשבת, והפסחא ביום א׳ וט״ו בניסן חל גם הוא ביום א׳; 2) לכלל הנ״ל יש 2 יוצאים־מן־הכלל, שמטרתם למנוע תאריך מאוחר מדי לפסחא (26 באפריל, ובמקרה מסוים גם 27 בו), ומתבטל, למעשה, אם כי לא להלכה, הסייג הדן בתחילת מליאת הלבנה ביום א׳, ובדחיית הפסחא בשבוע ימים. ואמנם, למשל, בשנים 1927, 1954 ו1981 מתלכד הפסחא עם א׳ של פסח.

IV. הפיכת תאריכים בין הל׳ היהודי, הנוצרי והמוסלמי. את השנה הנוצרית מוצאים ע״י חיסור 3760 מהשנה העברית (ר׳ לעיל עמ׳ 344/5), והשנה העברית — אם מוסיפים לנוצרית 3760. כלל זה מתייחס לרוב חלקי השנה: מ1 בינואר עד כ״ט באלול; בראשיתה של כל שנה עברית מתחלף 3760 ב3761. חישוב השנה המוסלמית מתבצע בד״כ באמצעות טבלאות, ולצרכים מעשיים — 33 שנים נוצריות או עבריות שוות כמעט ל34 שנים מוסלמיות.

ב1802 פירסם המאתמאטיקן גאוס (ע״ע, עמ׳ 8–147) נוסחה להפיכת יום א׳ של פסח לתאריך הנוצרי המתאים. הנוסחה מכוונת לל׳ היוליאני, מכיוון שהל׳ הגרגוריאני מבוסס על גורמים שרירותיים (ר׳ לעיל עמ׳ 349). כשמוסיפים לתאריך היוליאני את ההבדל הקבוע בימים שבינו לבין הל׳ הגרגוריאני, למשל 13 יום מ1900 עד 2099, מקבלים את התאריך הגרגוריאני.

נוסחת גאוס. ט״ו בניסן לשנת A ליצירה, חל בשנת $B = A - 3760$ לספה״נ. לקביעת החודש והיום שבהם חל ט״ו בניסן בשנת B משמש הכלל הבא:

יהיו a — שארית החילוק של $12A + 17$ ב19 ו b — שארית החילוק של A ב4; אזי ט״ו בניסן יחול, בד״כ, ביום M במארס, לפי הל׳ היוליאני, כאשר M הוא המספר השלם המתקבל מן הסכום הבא:

$$32.0441 + 1.55424a + 0.25b - 0.00317779A = M + m$$

m — הוא שבר עשרוני שבין 0 ל1.

היום בשבוע c בו חל M במארס, הוא השארית של החילוק של $M + 3A + 5b + 5$ ב7.

יוצאים מכלל זה, בגלל הדחיות (ר׳ לעיל), 3 המקרים הבאים:

1. אם c שווה לאחד הערכים 2, 4, 6 חל ט״ו בניסן ביום $M + 1$ במארס אם $M \leq 30$, או ביום $M - 30$ באפריל אם $M > 30$.

2. אם $c = 1$, $a > 6$ וגם $m \geq 0.6329$, חל ט״ו בניסן ביום $M + 2$ במארס.

3. אם $c = 0$, $a > 11$ וגם $m \geq 0.8977$, חל ט״ו בניסן ביום $M + 1$ במארס. לדוגמה, בשנת התשכ״ח מתקיים: $A = 5728$, $B = 1968$, $a = 11$, $b = 0$, $c = 6$, $M = 30$. משום כך יחול יום 30 במארס 1968 לפי הל׳ היוליאני, או 12 באפריל 1968 לפי הל׳ הגרגוריאני, ביום ששי בשבוע ואילו ט״ו בניסן התשכ״ח יחול בשבת (בהתאם ל [1]) ה 13 באפריל 1968, לפי הל׳ הגרגוריאני.

חשיבות הערך a להבנת הל׳ העברי בולטת, אם תסודרנה שנותיו של מחזור כלשהו מ $r = 1$ עד $r = 19$ לפי הערכים המתאימים של a:

a =	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
r =	16	5	13	2	10	18	7	15	4	12	1	9	17	6	14	3	11	19	8

השנים a שבמחזור, מסודרות לפי איחור תאריכים בשנת החמה (היוליאנית או הגרגוריאנית): המועדים, למשל פסח של שנת A או ר״ה של שנת $A + 1$, חלים בתאריך מוקדם מאד בשנה ה16 שבמחזור, ובתאריך מאוחר מאד בשנה ה8.

השנה היא פשוטה אם $a < 12$ ומעוברת אם $a > 11$.

V. הצעות לתיקון הל׳ הנוצרי. חלוקת השנה הנוצרית לחדשים היא חסרת־משמעות מבחינה אסטרונומית והיסטורית. למושג „חודש" אין משמעות בל׳ שמשי, והחלוקה ל12 „חדשים" היא שארית אטאוויסטית מהתקופה בה שלט הירח בל׳. גם מספר הימים בחודש, 30 או 31, פרט לפברואר שבו 28 יום בשנה חסרה, ו29 בשלמה, אין לו כל יסוד טבעי. גם השבוע הוא יחידת־זמן ללא יסוד ממשי והיחס בינה לבין השנה גורם סיבוכים. חלוקת המספר 365 (כימי שנה חסרה) ב7 משאירה עודף של יום. כתוצאה מזה חל בכל שנה חסרה כל תאריך נוצרי (מחודש מארס) ביום־השבוע שלאחר היום של אותו תאריך בשנה הקודמת ובכל שנה שלמה יומיים אחרי יום השבוע בשנה הקודמת.

לרגל אי־ההתאמות בין שבוע, חודש ושנה הגורמות קשיים מסויימים לגבי חישוב משכורות, חשבונות־בנקים וכד׳, וכן בגלל התנודות בתאריך חג־הפסחא (ר׳ להלן), התחילה מכבר נטיה לתיקון הל׳ הנוצרי. מבין ההצעות המרובות עמדה במרכז הדיונים, משנת 1923 ואילך, הצעה שנתמכה ע״י חוגים בעלי־השפעה ויכולת כספית באה״ב והיא: 1) בכל רבע שנה יהיו שני חדשים בני 30 יום וחודש בן 31, יחד 91 יום, שהם 13 שבועות, וכל רבע יתחיל תמיד ביום א׳. בצורה זו יעברו רק $4 \times 91 = 364$ יום, וכדי להשלים את השנה נקבע, כי (2) היום הנותר מתוך כך בשנה חסרה והיומיים בשנה שלמה, יהיו „ימים ריקים", ללא מספר סידורי בשבוע ובחודש, והם ישתלבו בין שבת ליום א׳ באמצע השנה או בסופה; (3) חג הפסחא יחול בתאריך קבוע, למשל ב8 באפריל.

לתיקונים 1 ו3 אין חשיבות מבחינה יהודית והם אף מתקבלים על הדעת, אולם התיקון השני היה מפריע את רציפות השבוע בן שבעת הימים והשבת היתה מתגלגלת מיום ליום בשבוע של הל׳ המתוקן. דבר זה היה מכביד על שמירת השבת ופוגע בקדושתה. גם מדענים חשובים לא־יהודיים מתנגדים להפסקת הרציפות במחזור השבוע, הקיימת זה אלפי שנים. מדינת־ישראל היתה פעילה בשנים 1954—1956 בהתנגדות לתיקון הל׳. בסוף שנות ה50 נתרופפה התנועה, אולם ב1962 נתחזקה מחדש, כאשר הכנסיה הקאתולית, שהתיחסה תחילה באי־רצון ל„ימים הריקים", שינתה את יחסה.

הצעה אחרת שמשכה אליה תשומת־לב, היא לחלק את השנה ל13 חודש, בני 4 שבועות שלמים, אך גם לפי הצעה זו ישארו יום או יומיים נוספים.

VI. הל׳ הרפובליקני הצרפתי. כדאי להזכיר כאן נסיון שנעשה ע״י אנשי המהפכה הצרפתית להנהיג ל׳ חדש במקום הל׳ הנוצרי. הל׳ המהפכני היה בתוקף מ1793 עד 1805. היה זה ל׳ שמשי ללא מחזור. אורך השנה נקבע ל365 או 366 יום, הכל לפי תצפיות אסטרונומיות; ראשית השנה חלה בשוויון היום והלילה בסתיו. אולם בגלל קוצר התקופה שבה היה ל׳ זה בשימוש, היתה המחזוריות למעשה יוליאנית (שנה שלמה בכל ארבע שנים).

השנה נחלקה ל־12 חדשים בני 30 יום ו־5 או 6 ימי השלמה, והחודש נחלק לשלוש „דקאדות" בנות 10 ימים.

ח. ז. סלאנימסקי, יסודי העבור, תרמ"ט[3]; ח. י. בורנשטיין, פרשת העבור (הכרם), תרמ"ח; הנ"ל, תאריכי ישראל (התקופה, ח'—ס'), תר"ף–תרפ"א; הנ"ל, דברי ימי העבור האחרונים (שם, י"ד—ט"ז), תרפ"ב; הנ"ל, עבורים ומחזורים (שם, כ'), תרפ"ג; הנ"ל, מחלוקת רב סעדיה גאון ובן־מאיר בקביעת שנות ד"א תרפ"ב–תרפ"ד (ספר היובל לנ. סאָקאָ־לאוו), תרס"ד; הנ"ל, התקופות והתפתחותן (ספר זכרון לש. א. פוזנאנסקי), תרפ"ז; צ. ה. יפה, קורות חשבון העבור, תרצ"א; א. ה. פרנקל, על המבנה המתימאטי של הל' העברי (דפים למתמאטיקה ולפיסיקה, ה'—ו'), תש"ב; הנ"ל, על גמר־קיהם של דחיית אד"ו ושל הסדר גו"ח אדז"ט לשנים המעו־ברות (ספר הזכרון לנשמת... הראי"י קוק), תש"ה; הנ"ל, משום ירקיא – משום מתיא (ספר היובל לכבוד ש. ק. מיר־סקי), תשי"ח; א. א. עקביא, הל' ושימושו בכרונולוגיא, תשי"ג; הנ"ל „ברייתא דשמואל" התעודה לתולדות העבור (מלילה, ה'), תשט"ו; ב. בן־יהודה, חשבון הל' העברי, תשי"ח. W. Matzka, *Die Chronologie in ihrem ganzen Umfange*, 1844; A. Schwarz, *Der jüdische Kalender historisch und astronomisch untersucht*, 1872, A Hildesheimer, *Die astronomischen Kapitel in Maimonidis Abhandlung über die Neumondheiligung*, 1880/81; B Zuckermann, *Die astronomischen Grundlagen der tabellarischen Beigabe zu den jüdischen Kalendern*, 1890; S. B. Burnaby, *Elements of the Jewish and Muhammadan Calendars*, 1901; E. Baneth, *Maimuni's Neumondberechnung*, I-IV, 1898–1903; id., *Der jüdische und der bürgerliche Kalender*, 1928; J. Bach, *Die Zeit und Festrechnung der Juden*, 1908; D. Sidersky, *Étude sur l'origine astronomique de la chronologie juive* (Mém..., Acad. des Inscriptions et Belles Lettres, XII, 2), 1911; B. Cohn, *Die Vorausberechnung der Sichtbarkeit der neuen Mondsichel* (Jahrbuch der jud.-Lit. Gesell., 18), 1927.

נוסחאות אריתמטיות: Ch. Z. Slonimsky, *Eine allgemeine Formel für die gesamte jüdische Kalenderberechnung* (Journ. f. Mathem., 28), 1844; M. Hamburger, *Ableitung der Gaussschen Formel zur Bestimmung des jüdische Osterfestes* (ibid., 116), 1896; A. Fränkel, *Die Berechnung des Osterfestes* (ibid., 138) 1910; A. Loewy, *Ein Ansatz von Gauss zur jüdischen Chronologie aus seinem Nachlass* (Jahresber. d. Deutschen Math.-Vereinigung, 26), 1918; A. D. Bradley, *The Day of the Week for Gregorian dates* (Scripta Mathematica, 21), 1955.

א. ה. פ.

לוּחַ־פִּקּוּד (או לוּחַ־בַּקָּרָה), כינוי לאותו חלק בלתי־נפרד של מיתקן תעשייתי, כלי־רכב, כלי־שיט, מטוס וכד', המיועד לספק למפעיל אינפורמאציה על תנאי התיפעול, כלומר על כל הגורמים הפיסיקאליים והכימיים הקובעים את תהליך הייצור, עבודת המכונה, תנועת הרכב וכו'. גורמים אלה מוצאים את ביטוים במדידת זמן, מהירות, חום, לחץ, רטיבות, הרכב כימי וכו', וכן במדידת נתונים חשמליים, כגון מתח, עצמה, עומס, תדירות וכו'. נקודות המדידה המספקות את פריטי האינפורמאציה לל"פ מפוזרות עפ"ר במרחקים ניכרים ממנו והאינפורמאציה מועברת אליו, כמעט ללא יוצא־מן־הכלל, ע"י מעגלים חשמליים. לאחרונה הוכנסה לשימוש גם הטלוויזיה (ע"ע) כאמצעי להעברת אינ־פורמאציה חזותית. ריכוז זה של נתונים תיפעוליים בל"פ מאפשר תיקון טעויות, קבלת החלטות ומתן פקודות במהי־רות מירבית, תוך התבססות על ידיעה מעודכנת ושלמה של כל העובדות. נוסף לתפקידים הנ"ל משמש ל"פ, במקרים רבים, לחלוקת חשמל, ואז מצוייד הוא במתגים.

ל"פ חדיש מותקן על שילדת פלדה, המצופה כלפי חוץ לוחות פלדה ואשר לה צורת ארון, שולחן, או שילוב של שניהם. הקיר החיצוני הקדמי של ל"פ, מחולק לשדות, והפנים — לתאים: שדה ותא, שדה ותא, לכל יחידת ייצור, לכל מכונה, או לכל מערכת מיתקנים. משתמשים הרבה

דוגמה של לוח־בקרה

במכשירי מדידה רושמים. כמרכן מצוייד ל"פ, בדרך־כלל, בנורות־סימון צבעוניות ובאמצעי התראה, אזעקה ובטיחות, וגם במנופים, בכפתורים ובמתגים להפעלה.

ריבוי המכשירים המרוכזים בל"פ עלול להקשות על המפעיל להתמצא בתנאי התיפעול במהירות הדרושה. בשל כך משתדלים להקל עליו, למשל ע"י הרכבת המכשירים במסגרת ל"פ באופן שבתנאי תיפעול תקינים כל מחוגי המכ־שירים הם ניצבים. כל סטיה ממצב זה תבלוט אז מיד לעין. כן משתמשים באינדיקאטורים ספרתיים (דיגיטאליים) כדי לחסוך למפעיל את המאמץ המחשבתי של תירגום מצב המחוג לסיפרה. במצב תיפעול תקין מואר האינדיקאטור באור ירוק, ובמקרה של סטיה — באדום. לעתים מצויירות על־פני ל"פ דיאגרמות מוארות וצבעוניות של מיתקני הייצור, לרבות החיבורים ביניהם, כדי להקל על איתורן של סטיות ותקלות.

משהגיעו לה"פ לממדים כאלה, שלא היה עוד בכוחו של אדם לקלוט ולעבד את הזרם הבלתי־פוסק של נתונים ולהפיק מהם את המסקנות הנכונות במהירות הדרושה, שולבו לאחרונה לה"פ במערכות פיקוד ובקרה אוטומטיות (ע"ע אוטומציה [בכרך־המילואים, עמ' 56/7]; יצור תעשיתי). מערכות אלה פועלות לעתים לפי עקרונות של היזון חוזר והן מחוברות למחשבים (ע"ע) אלקטרוניים.

L. R. Bittel – M. G. Melden – R. S. Rice, *Practical Automation*, 1957.

אל. ל. – י. פ. וו.

לוּחוֹת־הַבְּרִית, לוחות האבן שניתנו למשה בסיני (שמ' לד, כח; דב' ד, יג; שם, ט, ט—י), ועליהם עשרת־הדברות (ע"ע). נאמר עליהם שהיו מעשה־אלהים ושנכתבו באצבעו (שמ' לא, יח; שם לב, טז; דב' ט, י). לאחר חטא עגל הזהב (ע"ע) שבר משה את ל"ה ופסל תחתם הוא עצמו, על פי הדיבור, שני לוחות חדשים, כראשונים, עליהם נכתבו אותם הדברים שהיו על הלוחות שנשברו (שמ' לד, א).

הלוחות באו להעיד על הברית הכרותה בין ישראל ואלוהיו, ולכן נקראו גם בשם „לוחות העדות" (שמ' לא, יח). הם נשמרו ב„ארון הברית" שבאוהל מועד (שמ' כה, טז, ועוד), שהוצב ע"י שלמה בקודש הקדשים של בית־המקדש בירושלים (מל"א ח, ד—ט, ועוד). לאחר חורבן בית ראשון נגנזו ל"ה עם ארון הברית.

כהר־סיני וכעשרת־הדברות כך גם ל"ה אינם תופסים מקום של קדושה אצל חז"ל: „הלוחות והבימות אין בהן משום קדושה" (מג' ל"ב, ע"א; אך השו' דברי המפרשים שם). חז"ל מפרטים פרטים אחדים במעשה הלוחות ובטיבם: הכתב שבהם היה „נקרא מבפנים ונקרא מבחוץ" (שבת ק"ד, ע"א), דהיינו חריתתו נעשתה אל כל תוך עובי הלו־חות. ל"ה לא היו עשויים אבן רגילה, אלא הם מעשרת הדברים שנבראו, כבריות לעצמן, בין השמשות (פס' נ"ד,

ע״א). תאריך שבירתם של ל״ה הראשונים חל בי״ז בתמוז, שהוא מן הימים הרעים בהיסטוריה של עם־ישראל (תענ׳ ד׳, ו׳). אף־על־פי שמשה שבר את ל״ה על דעת עצמו, הסכים עמו הקב״ה (שבת פ״ז, ע״א). עם שבירתם פרחו מהם האותיות וחזרו השמימה (פס׳ פ״ז, ע״ב). לפי האגדה היו שברי הלוחות הראשונים מונחים בארון, יחד עם הלוחות השניים (ב״ב י״ד, ע״ב). באגדה נמסרים גם פרטים על גודל הלוחות וצורתם (שם, ע״א). ביחס לסדר כתיבת הדברות על הלוחות קיימים חילוקי־דעות. יש אומרים: 5 דברות היו כתובים על כל לוח, ויש אומרים: 10. ויש גם דעות אחרות (ירו׳, שקל׳ ו׳, א׳). הלוחות האחרונים נמסרו לישראל ביום הכפורים (תענ׳ ל׳, ע״ב).

ללוחות־ברית בין אל לעמו לא נמצאו מקבילות במזרח הקדום.

נ. ה. טור־סיני, הלשון והספר (ג׳, 54–57), תשט״ז; ג. ב״ע צרפתי, *ל״ה כסמל היהדות* (תרביץ, כ״ט), תש״ך.

ש. א. – י. ת.

לוֹחֲמֵי חֵרוּת יִשְׂרָאֵל (בראשי־תיבות: לח״י), אירגון יהודי מחתרתי בא״י, שהתקיים בשנים 1940—1948. בפרוץ מלה״ע II פרצו חילוקי־דעות חמורים באצ״ל (ע״ע ארגון צבאי לאמי): ז׳בוטינסקי, ועמו רוב חברי האירגון, רצו ללחום בנאצים בשיתוף־פעולה עם הבריטים, למרות מדיניותם האנטי־ציונית. שיתוף־פעולה זה התבטא בהפסקת פעולות הטרור ובהתגייסות ליחידות הארץ־ישראליות בצבא הבריטי. נוכח שינוי זה בקו של אצ״ל התגבשה קבוצה של חברי האירגון, בראשותו של אברהם שטרן (ע״ע), אשר ראה את המערכה העיקרית במלחמה בשלטון הזר בארץ, וסבר שאין להפסיק מלחמה זו, כל עוד לא יסכימו הבריטים לעליה חפשית ולהצלת יהודי אירופה. שטרן („יאיר״) התנגד להתגייסות לצבא הבריטי, ואנשי לח״י ששרתו אח״כ ביחידות הארץ־ישראליות מילאו שם תפקידי מחתרת בשליחות תנועתם. לצורך המלחמה בבריטים היה מוכן, כצעד טאקטי, להתקשר אף עם איטליה הפאשיסטית, שנכנסה למלחמה לצד גרמניה ביוני 1940.

הפילוג בשורות אצ״ל אירע בינואר *1940*. תחילה נקראו אנשי קבוצתו של שטרן „האירגון הצבאי הלאומי בא״י״, ורק ב1942 נתקבל השם לח״י. היחסים בין קבוצת שטרן לבין אצ״ל היו בתחילה קשים מאד, בגלל התחרות על נאמנות החברים והשליטה על מחסני־הנשק, ובגלל העובדה שאנשי אצ״ל שיתפו אז פעולה עם הבריטים.

פעולותיו הראשונות של האירגון החדש כוונו לפריצת בנקים לשם השגת אמצעים, ולנסיונות התנקשות בנציב העליון הבריטי ובקציני הבולשת. פעולות אלו לא תמיד הוכתרו בהצלחה. באחד מנסיונות ההתנקשות בקצינים בריטיים נהרגו שני קציני־משטרה יהודיים. האירגון מצא עצמו מבודד ביישוב היהודי, שכל מוסדותיו הוקיעו את פעולותיו. המשטרה ערכה ציד על חברי האירגון, אסרה ואף הרגה כמה מראשיהם, וב12 בפברואר 1942 (כ״ה בשבט תש״ב) נעצר שטרן, נכבל ונרצח בידי קציני הבולשת, בטענה שניסה להימלט.

התארגנותו המחודשת של לח״י באה בעקבות בריחתם של שניים ממפקדיו, יצחק יזרניצקי־שמיר ויעקב בנאי, ממעצרם בסוף 1942, ובריחתה של קבוצה בת 20 חברים ממעצר מלאטרון בסוף 1943. בין הבורחים, שנמלטו באמ־צעות מינהרה שחפרו לאורך 70 מטר, היה נתן פרידמן־ילין (מור), שנהיה לראש מפקדת לח״י. האירגון חידש את פעולותיו, ועתה לא היה מבודד ביישוב כבעבר. הסכנה הגרמנית הורחקה ומפלת היטלר נראתה באופק והאמונה בסיכויים לשיתוף־פעולה עם הבריטים נתערערה. ככל שנודעו ממדי השואה באירופה, כן העמיקה המרירות, וזו יצרה רקע נפשי להבנת מעשי לח״י גם בקרב חוגים שחלקו עליו. לח״י האשים את השלטון הבריטי באחריות לשואה, עקב סגירת שערי הארץ, ופעילותו תרמה להחלטתו של אצ״ל, בתחילת 1944, „להפסיק את שביתת הנשק״ כלפי הבריטים, ונוצרו אז מגעים בין אצ״ל לבין לח״י.

פעילותו של לח״י נמשכה בהתנקשויות באנשי הבולשת והשלטון הבריטי. באוגוסט 1944 נפצע הנציב העליון, מקמיכל, בהתנקשות של לח״י והרגשת אי־בטחון השתררה בין פקידי השלטון המאנדאטורי. רושם עצום עוררה הריגתו של לורד מוין, השר הבריטי לענייני המזרח־התיכון שישב בקאהיר, שנחשב לאחד האחראים לסגירת שערי א״י בפני שרידי יהדות אירופה. הוא נורה ב6.11.1944 בידי שני חברי לח״י, אליהו חכים ואליהו בן־צורי. התנהגותם בעת המשפט עוררה הערצה כללית. השניים נידונו למיתה בבית־משפט מצרי. ההנהלה הציונית וגם המפלגה הרוויזיוניסטית גינו בחריפות את הרצח, ואצ״ל ניתק את מגעו עם לח״י. היה אף חשש שה„הגנה״ תפתח בפעולות נגד לח״י; למשך כשלושת רבעי שנה הפסיק לח״י למעשה את פעולותיו והתמסר להכשרת „החטיבה הלוחמת״ שלו.

בסתיו 1945 השתתף לח״י ב„תנועת המרי העברי״ (ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 561; הגנה, עמ׳ 401; ארגון צבאי לאמי, עמ׳ 647), ונתן פרידמן־ילין השתתף ב„ועדת הארבעה״ של התנועה, שתפקידה היה לתאם את פעולות שלושת אירגוני המחתרת. במסגרת תנועת המרי ערך לח״י פעולות חבלה רבות, שבגדולה שבהן — פיצוץ בתי המלאכה של הרכבת בחיפה ביוני 1946 — נפלו 11 מלוחמי האירגון. אחרי פירוק תנועת המרי ביולי, המשיך לח״י, לעתים בשיתוף פעולה עם אצ״ל, בפעולות נרחבות, ובהן התקפות על מחנות צבא בריטיים והצתת הנפט של בתי־הזיקוק בחיפה. בקיץ 1947 נעשו פעולות מספר בלונדון, שחשיבותן היתה בעיקר ברישומן התעמולתי.

משהוחלט באו״ם על הקמת מדינה יהודית (29.11.1947) ומשהתברר כי השלטון הבריטי עומד להסתיים, ניטשטש יעודו המיוחד של לח״י. מבחינת מבנהו לא התאים לח״י למאבק צבאי מאורגן נגד הערבים. שבועיים אחרי הקמת מדינת ישראל הצטרף לח״י לצה״ל כגדוד שלם. הסניף בירושלים הצטרף לצה״ל רק ביוני. כשנרצח בירושלים ב17 בספטמבר 1948, הרוזן ברנדוט (ע״ע) בידי „אירגון חזית המולדת״ הועלה החשד, שאירגון זה קשור בלח״י וכמה ממנהיגי לח״י נאסרו.

לח״י היה הקטן בשלושת אירגוני המחתרת היהודיים בא״י המאנדאטורית, אירגון נועז ורב־הקרבה: 45 מחבריו נפלו לפני מלחמת העצמאות, 70 מחבריו נמלטו מבתי־סוהר, ממחנות־מעצר וממחנות־הגליה.

העורף הציבורי של לח״י היה תמיד מצומצם, גם בשיא הפופולאריות שלו. מבחינת הרכבו הצטיין לח״י ברבגוניות חברתית ואידאולוגית, והיסוד המאחד את כל הזרמים האידאולוגיים שבקרבו היה בכך, שאירגון זה היה הראשון באיר־

גוני המחתרת שראה את האויב העיקרי בבריטים ולא בערבים. לפיכך התחזקו בקרבו זרמים שדגלו בשיתוף־פעולה הדוק עם הערבים, ונמצאו לו תומכים בקרב הערבים (תושבי הכפר אבו־גוש). לכנסת הראשונה נבחר נתן פרידמן־ילין מטעם רשימת „הלוחמים", מיסודו של לח"י, אולם ריבוי־הגונים האידאולוגיים בקרב חברי האירגון גרם, שהחבילה התפרדה במהרה, אחרי שהמטרה שלשמה הוקם האירגון הושגה, וותיקי לח"י פנו, מבחינה מדינית, לעברים שונים, מימין ומשמאל.

בטאוניו המחתרתיים של לח"י היו הירחון „החזית", שהחל להופיע בקיץ 1943, ואח"כ — השבועון „מעש", שהחל להופיע ב־1946. שניהם הופיעו בעריכתו של ישראל שייב־אלדד, חבר המפקדה של לח"י ואידאולוג בולט של האירגון. אחרי פרוץ מלחמת־העצמאות הופיע זמן־מה, ביזמת לח"י, עתון־הערב החוקי „מברק". לח"י הפעיל החל ב־1946 שידור מחתרתי, „קול המחתרת העברית", שהקריינית שלו היתה גאולה כהן (ר' ביבל').

אבני יסוד לתורת החרות העברית, תש"ד; הנהגה לוחמת לעם לוחם (איש לח"י לאיש ה„הגנה"), תש"ח; ב. לובוצקי, לח"י 1948, תש"ט; י. בנאי, חיילים אלמונים, ספר מבצעי לח"י, תשי"ח; לוחמי חרות ישראל, כתבים א–ב, תשי"ט–תש"ך; ג. כהן, סיפורה של לוחמת, תשכ"ב; י. אלדד, מעשר ראשון, תשכ"ג.

א. לי.

לוֹט בֶּן הָרָן, בן־אחיו של אברהם אבינו. אחרי מות הרן באור־כשדים, יצא ל' עם תרח סבו לחרן, ומשם, אחר מותו של תרח, עם אברהם לארץ כנען. כאן נלוה אליו במסעותיו משכם לבית־אל, משם למצרים, ובחזרה לנגב ולבית־אל (בראי' יב, ד—ה; יג, א—ה), וכמוהו עשה רכוש רב בצאן, בבקר ובאוהלים. בגלל ריב שפרץ בין רועיהם, נפרד ל' מאברהם, בחר לו את כיכר הירדן לתחום מרעה והתיישב בסדום (שם, יג, יא; יד, יב). בסיפור זה משתקפת תפיסת התורה את דרך התחלקותם של בתי־האב בארץ מיושבת („ולא נשא אתם הארץ לשבת יחדו" — שם יג, ו; והשוו' שם לו, ז). במלחמת כדרלעומר נשבה ל', אך הושב מן השבי ע"י אברהם, שהרגיש, בתורת זקן המשפחה, חובה לחוש לעזרת קרובו („אחיו", שם יג, ח; יד, יד—טז). גם טענתו של אברהם לפני האלהים בעניין הצלת סדום (שם יח, כג—לג) מכוונת, כנראה, לתשועת בן־אחיו.

בסדום נחשב ל' על הצדיקים; הוא נוהג מנהג הכנסת־אורחים בשני המלאכים שבאו להצילו, ומגן עליהם עד כדי סיכון עצמי. ממהפכת סדום ועמורה ניצלו רק ל' ובני־ביתו, אולם אשתו הביטה אחורה, בניגוד לדברי המלאכים, ונהפכה לנציב־מלח, ואילו ל' ושתי בנותיו נמלטו לצוער (שם, יט, כג־כט), ומשם עברו לגור במערה בהר שבקרבת העיר (שם יט, ל). בנותיו, שרצו לחַיות ממנו זרע, השקוהו יין, שכבו עמו וילדו לו את מואב ואת בן־עמי „הוא אבי בני־עמון" (שם יט, לא־לח). כוונת התורה בסיפור זה היא להדגיש את מוצאם הנחות של מואב ובני־עמון, הקרויים גם בשם „בני ל'" (דב' ב, ט, יט; תהל' פג, ח־ט).

המעשה באשת ל', המתפרש במדרש כעונש על קלות דעת, חוסר אמונה וסקרנות שלא לצורך, מסתבר שהוא מסורת אֶטיולוגית מקומית, הבאה לבאר צורות מוזרות של סלעים בהר סדום (ע"ע).

במגילה החיצונית לספר בראשית, ממגילות ים המלח (מהדורת אביגד—ידין), מודגשים ביותר נאמנותו של ל' לאברהם וקשרי הרעות ביניהם (XX: 10, 11, 31, 34; XXI: 6, 7; XXII: 3, 5).

י. ברסלבי (ברסלבסקי), הידעת את הארץ? ג' (ים המלח סביב־סביב), עמ' 95–98, 269, 309–312, תשט"ז[3]; נ. אביגד – י. ידין, מגילה חיצונית לבראשית, עמ' כ"ג, ל"ו, ל"ח, מ'; תשי"ז; H. Gunkel, *Genesis*, 206–220, 1910[3]; E. A. Speiser, *Genesis*, 136–146, 1964

שמ. א.

האגדה רואה בל', בדרך־כלל, דמות של רשע ביסודו, אלא שמתוך שנתחנך בביתו של צדיק — הלא הוא דודו אברהם — דבקו בו מידות טובות רבות. עמדתו האישית באה על ביטויה בדבריו: „אי אפשי לא באברהם ולא באלהיו" (ב"ר, מ"א, ז'), והודגשה הרבה אהבתו לממון („בהמותיו של ל' לא היו יוצאות זמומות" [= כשפיהן חסום], שם שם, ה', ועוד). ואמרו: „כל זמן שהיה ל' דבוק בו [באברהם] לא השיח הקב"ה עם אברהם; כיון שפירש ל' הימנו קפץ הדיבור על אברהם" (פסי"ר, פ"ג). נקבע גם, כי ביום הראשון לבואו של ל' לסדום, מינוהו אנשי המקום „ארכי ידיקי" (ראש דיינים) עליהם (ב"ר, נ', ג'), דבר שיש בו משום גנאי לל', בהתחשב באפים ובמידותיהם של אנשי סדום. אשתו היתה מאנשי סדום (ת"י לבראי' יט, כו). מאידך, כל המידות הטובות שנמנו בו, הן מעין אלו של אברהם: הכנסת־האורחים, בה נהג ל' כלפי המלאכים, ותחנוניו בפניהם להצלת העיר ואנשיה (ב"ר, נ', ד').

עם זאת נשתמרה באגדה גם מסורת הפוכה, לפיה היה ל' צדיק מעיקרו, אלא שבגלל אהבתו לממון נתעקלו ארחותיו: „נכסים... גרמו לצדיקים לדור עם הרשעים... ל' לא ישב בסדום אלא מפני ממונו" (ירו', סנה' י', ח'); „קלסתר פניו דומה לו" [לאברהם] (ב"ר, מ"א, ד'). הרואה נציב־מלח של אשת ל', אומר עליה „ברוך דיין האמת", ועל ל' הוא אומר „ברוך זוכר את הצדיקים" (ברכ', נ"ד, ע"ב, אך השווה רש"י שם).

י. ת.

ל' (لوط) הוא דמות ידועה באיסלאם ונזכר בקוראן פעמים־מספר. הוא נמנה עם הנביאים־השליחים שקדמו למוחמד (סורה כ"ב, מ"ג), שומע בקול אברהם (סורה כ"ט, כ"ו), מהגר עמו מארצו (סורה כ"א, ע"א); ונשלח כנביא לעם הנזכר בקוראן כ„עמו של ל'" (قوم لوط) המסרב לקבל את נבואתו (סורה כ"ו, ק"ס—קע"ה). בני עם זה חטאים מאד, נמנעים מהכנסת־אורחים ועושים מעשי־סדום (סורה כ"ט, כ"ח—כ"ט). הם לועגים לל' ולדברי שליחותו, דורשים ממנו להוציא אליהם את אורחיו ואינם רוצים גם בבנותיו תחתם (סורה י"א, ע"ז—ע"ט). לשוא מבקש אברהם עליהם רחמים, עריהם „נהפכו" (על כן נקראות סדום ועמורה בקוראן المؤتفكات — סורה ס"ט, ט') ומטר „אבני טיט שרוף" משמיד את תושביהן (סורה פ"ב—פ"ג; ז', פ'—פ"ד; י"א, ט"ו, ע"ד). רק ל' ובני־ביתו וכל המאמינים בשליחותו, חוץ מאשתו, ניצולים (סורה כ"ט, ל"א). — יש סבורים, שתיאורו החיובי של ל' בקוראן בא מהשפעתם של מקורות נוצריים.

הספרות האיסלאמית המאוחרת מפרטת את סיפורי הקוראן, בהסתמכה בעיקר על מקורות יהודיים, אך אין בה זכר למריבות רועי אברהם ורועי ל', למלחמת כדרלעומר ולהולדתם של מואב ועמון. שלא כבמסורת היהודית, ל' הוא גם כאן דמות חיובית, אך אשתו רעה. על־ידי שאילת מלח משכנותיה, היא מפיצה את הידיעה על האורחים שבאו לביתה

(השווה ב״ר נ״א, ז׳). בצאתם מסדום היא פונה לאחור ונהרגת ע״י אבן, כנראה על שום שפיקפקה בכוחו של אלהים להפוך ערים פורחות אלה. י״א שזמן־מה נשארה בצורת אבן שחורה, ואח״כ בלעה אותה האדמה. בנות ל׳ מתוארות באור חיובי, כאביהן, והערכה זו חדרה מן האיסלאם למדרשים המאוחרים (כגון פדר״א, כ״ה). ארבע ערים נהפכו ע״י ארבעה מלאכים במשותף, לאחר של׳ העיד ארבע פעמים על רשעות תושבי־הן. לפני שנהפכו, הועלו הערים באוויר, עד ששמעו מלאכי השמים את קריאת התרנגולות ואת נביחת הכלבים. עיר חמישית בשם צפרה (صفرة — אולי שיבוש השם צער) ניצלה, כי תושביה האמינו בדברי ל׳.

המסורת המוסלמית יודעת את שמות המלאכים שהופיעו אצל ל׳, הערים שנהפכו (בד״כ שיבוש השמות הנזכרים בברא׳ יד, ח), ומספר תושביהן, ואת שמותיהן של אשת ל׳ ובנותיו, ועוד. בלעם הוא, לפי המסורת המוסלמית, מצאצאי ל׳. ים־המלח נקרא „ים ל׳״ (بحر لوط) ומעשה־סדום „לואטה״ (لواطه) על שם „עמו של ל׳״. את קבר ל׳ מראים בסביבות חברון.

ח. ל. י.

לוּטְהוּלִי, אַלְבֶּרְט ג׳וֹן — Albert John Luthuli — (1967—1898), מנהיג כושי בדרום־אפריקה. אביו היה מיסיונר מבני זולו וביתו היה בגרוטוויל שבנאטאל. ל׳ למד בקולג׳ בדרבן שבנא־טאל ואח״כ לימד בו. ב 1935 נבחר ל„נגיד״ (Chief) שב־טו, ופעל הרבה לקידום מע־מדו הכלכלי.

א ג׳ לוטהולי

בסוף מלה״ע II הצטרף ל׳ ל„קונגרס האפריקני הלאו־מי״, וכמטיף למאבק ללא־אלימות היה בין ראשי המארגנים של תנועת ההת־נגדות „הפאסיווית״, שניהלה ב 1952 מאבק חריף נגד מדיניות „ההפרדה״ („אפארטהיד״) של ממשלת דרום־אפריקה (ע״ע אפריקה הדרומית, ברית־, עמ׳ 404). הממשלה אילצה אותו להתפטר מתפקידו כראש שבטו וב 1956 נאסר ל׳ לזמן־מה. ב 1959 נאסרה עליו היציאה מתחומי מחוזו. על הטפתו למאבק לא־אלים לשוויון הוענק לו ב 1960 פרס נובל לשלום. ל׳ הוא האפריקני הראשון שזכה בכבוד זה, וממשלת דרום־אפריקה התירה לו לצאת לאוסלו לטקס הענקת הפרס. ב 1962 פירסם אוטוביוגראפיה, Let my People Go („שלח את עמי״). הוא נספה בתאונה.

לוֹטוֹ, לוֹרֶנְצוֹ — Lorenzo Lotto — (1480°, ונציה[?] — 1556, לוֹרֶטוֹ), צייר איטלקי. מקורות לתולדות חייו משמשים מכתביו ו„ספר החשבונות״ שלו, אשר בכתי־בתו התחיל ב1538. ל׳ החליף תכופות את מרכזי פעילותו. בטרֶוִיזוֹ צייר את דיוקנו של ההגמון ברנארדו דה רוסי (1505), ובּרֶקאנאטי — את הפוליפטיכון הגדול „המאדונה, דומיניקוס וקדושים אחרים״ (1506 או 1508). בשנות שהותו ברומא, 1509—1512, השתתף בציורי ה„סטאנצות״ של רפאל בוואטיקאן. תמונת־המזבח „לוצ׳יה הקדושה״ צוירה ביֶזי ב 1531, ובבֶּרגאמו צייר ל׳ שלוש תמונות־מזבח גדולות (1516, 1521). כן הכין רישומים לאינטארסיות (פסיפסי־עץ) בספסלי

ל. לוטו: דיוקן ההגמון ב דה רוסי
(מוזיאון די קאפודימונטֶה בנאפולי)

המקהלה של כנסיית סאנטה מריה מאג׳וֹרֶה בברגאמו (ביצועם המעשי הושלם ב1532), ופרסקים ב„אוֹרָטוֹריו של הוִילה סוארדי״ (Suardi) בטרסקוֹרֶה (1524). בוונציה יצר, בין היתר, את תמונת המזבח ״אנטוניו הקדוש״, בכנסיית הקדו־שים ג׳ובאני ופאולו (1542).

ל׳ היה דיוקנאי מעולה, ששם את הדגש בהבעה מאופקת, עיצוב פלאסטי רגיש ומערכת עדינה ומפותחת של שכבות צבע, שזוהר עמום משתקף מהן. ציוריו הכנסייתיים הם בעיקרם תמונות־מזבח, בהן ניכרת בתחילה השפעתם של בליני, ג׳ורג׳ונה וטיציאנו. סולם־הצבעים המיוחד והאור הצב־עוני השפוך לעתים על דמויותיו מזכירים את יצירות בני־דורו הגרמניים (אלטדורפר, גרינוואלד, דירר), אך אין זה גורע מתכונתן האישית המובהקת. בציוריו הדתיים, ובייחוד בפרסקים ובתמונות־המזבח, פיתח ל׳ עולם רב־גוני של נושאי־רקע: נופים עירוניים וכפריים, קטעי הווי, תיאורים אלגוריים, אשר בזכותם הוא נחשב לאחד המעניינים שבאמני דורו. את הביוגראפיה של ל׳ כתב בזמנו חרי (ע״ע) ברוח אוהדת, אך רק בעת האחרונה הוכר ל׳ שוב כאחד מגדולי האמנים, כאשר זכו להערכה דווקא התכונות המבדילות אותו ממנהיגי האסכולה הוונציאנית. מלבד בכנסיות איטלקיות, מצויות יצירותיו גם ברבים מהמוזיאונים הגדולים באיטליה, שאר ארצות אירופה ואה״ב.

T. Pignatti, *L. L.*, 1953; A Banti – A. Boschetto, *L. L.*, 1953 (עם ביבל׳), P. Bianconi, *Tutta la pittura di L. L.*, 1955; B. Berenson, *L. L.*, 1956[2].

א. רו.

לוּטוֹמְיֶרְסְק (Lutomiersk), עיירה במרכז פולניה; כיום פרבר של לודז׳. ל׳ קיבלה זכויות עיר ב1274 ואיבדה אותן לאחר מרד הפולנים ברוסים בינואר 1863. מ1570 היתה ל׳ מרכז של כת האחים הצ׳כיים (ע״ע). ירידתה החלה בסוף המאה ה17.

יהודים בל׳ נזכרים בתחילת המאה ה18. ב1764 נמנו

בל' 404 יהודים. ב1772 נחנך בה ביכ"נ מפואר, בנוי עץ, שנשרף ב1915. בראש הקהילה עמדה במשך כמה דורות שושלת רבנים ממשפחת לרין־הכהן. בסוף אותה מאה נושלו יהודי ל' מעסקי חכירת פונדקים, בתי־מזיגה ובתי מבשלי־שכר, והחלו מייסדים מפעלי תעשיה לטכסטיל ועורות. ב1860 חיו בל' 1,321 יהודים (מתוך 2,363). אך בגלל התפתחותה של לודז' הסמוכה, ירד מספרם ב1921 ל775. ביולי 1942 הועברו יהודי ל' למחנה־ההשמדה חלמנו.

G. K. Loukomski, *Jewish Art in European Synagogues*, 123, 1947 (תצלום של ביהכ"נ); D Dąbrowska, *Zagłada skupisk zydowskich w "kraju Warty"* (Biuletyn Żyd. Inst. Hist., 13–14), 1955.

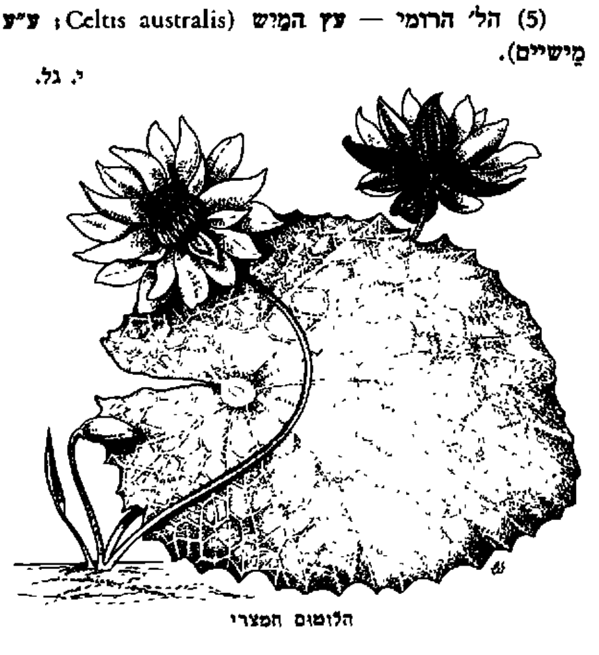
לוטוס (Lotus), סוג צמחים ממשפחת הפרפרניים (ע"ע), מונה כ90 מינים, רובם מן האיזורים הממוזגים של אסיה ואירופה, בעיקר מן האיזור הים תיכוני, מיעוטם מדרום אפריקה ואוסטרליה. הל' הם עשבים או בני־שיח בעלי עלים מנוצים. שני העלעלים התחתונים מקורבים אל בסיס הפטרטרת ונראים כעלי־לוואי. הפרחים פרפרניים, צבעם צהוב, ארגמני, ורוד או לבן. מעשרת האבקנים 9 מאוחים ואחד חפשי בבסיסו. הפרח מכיל צוף, המצטבר בבסיס צינור האבקנים. מנגנון ההאבקה פועל כבוכנה: שני עלי הכותרת המהווים את הסירה מאוחים בשוליהם בצורת צינור, והאבקה נלחצת מתוך הצינור ע"י האבקנים. הפרי הוא תרמיל מוארך בעל זרעים רבים.

בלשון העם והספרות ל' הוא שם כללי, שניתן לצמחים שונים, ממשפחות שונות, ששימשו כסמלים במיתולוגיה, באגדות ובאמנות של עמים קדמונים, כגון: (1) הל' ההודי (Nelumbium nelumbo); (2) הל' המצרי (Nymphaea lotus); (3) הל' האמריקני (Nelumbo pentapetalum) — שלשתם שייכים למשפחת הנופריים (ע"ע). הם מצטיינים בשושנת־מים, בעלת עלים צפים ופרחים העולים מעל פני המים.

בתרבות יוון ורומא ידועים: (4) הל' של היוונים — שיזף־השיח (Zizyphus lotus) — הגדל בארצות הים־התיכון, באפריקה הצפונית ובאירופה הדרומית (ע"ע אשחריים, שיזף);

(5) הל' הרומי — **עץ המֵיש** (Celtis australis; **ע"ע** מֵישיים).

י. גל.

הלוטוס המצרי

ה ל' ב פ ו ל ק ל ו ר ה ע מ י ם. — הל' הוא סמל חשוב במיתולוגיה ה ב ר א ה מ נ י ת ו ב ב ו ד ה י ז ם. הוא מסמל את כוח־היצירה האלוהי. בראהמה נולד מתוך פרח־ל' ומכאן כינויו „יליד הל'". בקוסמוגוניה ההודית ממלא הל' תפקיד חשוב. המשוררים ההודיים רואים בו את סמל היופי. ה„בהגַוַדגיטא" מדמה את הנפש הנאורה, „הפועלת בלי שהפעולה תגע בה", לעלה הל', „המותח על המים בלי להירטב". הבודהיזם רואה בל' את סמל הטוהר, כיון שהוא צומח מן המים ולא מן הרפש או כיון שהוא נשאר טהור גם כשהמים מסביבו דלוחים. הבודהיסאטווה (ע"ע בודהא והבודהיזם, עמ' 702), אולוקיטשווארה („האדון המסתכל"), נולד מתוך ל' ומציגים אותו עם ל' בידו כסימן לחיי נצח. נוסחת התפילה הנפוצה והשגורה ביותר בקרב הבודהיסטים היא: „אוֹם מאני פאדְמֶה הוּם" („כן, אתה העדי שבל', אָמֵן").

באמנות ההודית הל' הוא מוטיוו דקוראטיבי שכיח ביותר. עם הפצת הבודהיזם, פשט השימוש במוטיוו זה גם בארצות אחרות במזרח הרחוק. כסמל של חיי הנצח משמשים פרחי הל' (כרגיל מלאכותיים) לקישוט קברות ובטקסי מתן כבוד לנשמות הנפטרים.

באמנות ה מ צ ר י ת מופיע לרוב, בציורי קיר ובתבליטים, הל' מן הסוג Nymphaea, בצורה נאטוראליסטית או מסוגננת. בארדיכלות המציאו המצרים את העמוד בעל כותרת דמויית פרח־ל'. גם אצל המצרים היה לל' ערך סמלי. כסמל חיי הנצח היה הל' כרוך בפולחן האל אוסיריס, הנראה יושב על פרח־ל' בציורים ב„ספר המתים".

באגדה י ו ו נ י ת שנשתמרה אצל הומרוס, גורמת אכילת פרי הל' לשכחה. חבריו של אודיסוס, שהתארחו אצל ה„לוטופאגים" („אוכלי הלוטוס"), שוכחים את מולדתם ואינם רוצים עוד לחזור אליה (אודיסיאה 9, 82–114). יש המזהים את ארץ הלוטופאגים עם האי ג'רבה במפרץ גאבס ואת הל' עם שיזף־השיח. הסיפור ההומרי שימש בזמן החדש נושא לשירו של טניסון „אוכלי הל'" (The Lotos Eaters), משנת 1833.

W H. Goodyear, *Grammar of the Lotus*, 1891, R Schmidt, *Der Lotus in der Sanskrit-Literatur*, ZDMG 57 (1913), pp. 462–70; J. Hastings, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, 1951, vol. 8, pp. 142–44.

מ. ו.

לוטוֹסְטַנְסְקִי, אִיפּוֹלִיט יוֹסִיפּוֹבִיץ' – Ипполит Иосифович Лютостанский — (1835, ליטא—1915, פטרבורג), מסית אנטישמי ברוסיה. ל' היה כומר קאתולי, הודח מכהונתו בשל מעשי־שחיתות ועבר ב1867 לכנסיה הפראוסלאווית. ל' חיבר ספרי־פלסתר נגד היהודים, מהם: „בעיית השימוש בדם־נוצרים למטרות דתיות ע"י בני כתות יהודיות" (1876), ו„התלמוד והיהודים" (1879/80). אנשי־מדע ואישי ציבור כד. חוולסון (ע"ע) ח. מינור (ע"ע) הוכיחו את בורותו וסילופיו של ל', שלא ידע עברית ולא התבסס על המקורות ואת דבריו שאב מן הספרות האנטי־יהודית. ב1880 תבע ל' את א. צדרבוים (ע"ע), עורך „המליץ", לדין על שהוקיע אותו כנוכל ווייפן. אולם בית־הדין זיכה את צדרבוים. ב1882 פירסם ל' ספרון בזכות היהודים. לדבריו — מפחד היהודים, ולמעשה — כדי לסחוט כסף מעשיריהם. אח"כ חזר בו ופירסם שוב את כתבי־השטנה שלו, בעידודם של חוגי־שלטון גבוהים, במהדורות חדשות מורחבות, שעידכן בהוספת התקפות על הבונד (ע"ע) ועל הציונות. אותם

ראה כאחראים לתנועה המהפכנית ברוסיה. ב1911 הציע לחוגים יהודיים, שיקנו ממנו את מלאי ספריו, אך אלה דחו את הצעתו בשאט־נפש, והוא המשיך במלאכת־ההסתה.

З. Минор, Рабби И. Л. 1879.

לוֹטִי, פְּיֶר (כינויו של לואי מרי ז'ילין ויאו [Viaud]) — Pierre Loti — (1850, רושפור — 1923, אנדי [Hendaye]), סופר צרפתי. ל' היה בן למשפחה פרוטסטאנטית. הצטרף לחיל־הים הצרפתי והיכיר, במסעותיו כקצין, כמעט את כל חלקי תבל. רישומי מסעיו שימשו רקע אכסוטי לספריו, שבכולם מורגשת נימה אוטוביוגראפית.

פיר לוטי

הרומאן הראשון שלו Aziyadé (1879) הוא תיאור הרפתקאותיו של קצין בצי הבריטי בקושטא. Le Mariage de Loti ("נישואי לוטי"), 1879, עלילתו מתרחשת בפולינזיה, Le Roman d'un Spahi ("רומאן של ספאהי"), 1881 — בסנגאל. ההצלחה האירה פנים לל' בייחוד עם פירסום הרומאנים Mon frère Yves ("אחי איו"), 1883, סיפורו של מַלח המשוטט בעולם, ו-Pêcheur d'Islande ("הדייג מאיסלנד"; תרגום עברי בידי א. א. קבק, תרס"ו), 1886 — רומאן על חיי הדייגים הברטוניים. Madame Chrysanthème ("הגברת כריזאנתמה"), 1888, מתרחש ביאפאן, Fantôme d'Orient ("חזון־תעתועים במזרח"), 1892 — בתורכיה. ב-Le Désert ("המדבר"), 1895, Jérusalem ("ירושלים"), 1895, ו-La Galilée ("הגליל"), 1896, תיאר ל' את רשמי מסעותיו בארץ־ישראל. ב-Ramuntcho (1897) מתוארים מנהגי הבאסקים. Vers Ispahan ("אל איספאהאן"), 1904, הוא ספר על פרס; Les Désenchantées ("הנכזבות"; תרגום עברי בידי א. א. קבק, תרס"ח), 1906, מתאר את מצבן של הנשים בתורכיה.

ספריו של ל' ספוגים נוסטאלגיה רומאנטית ואפופים אווירה של משבר נפשי. הם זכו להצלחה רבה בצרפת ומחוצה לה, הודות לתיאורים האכסוטיים המגוונים שבהם, לסיגנון הציורי וללשונם המלודית. הטובים שבסיפוריו הם מיזוג מקורי של וידויים מוסווים והתרשמויות מצוירות, צבעים, צלילים ובשׂמים. ל' נמנה עם אמני־התיאור הגדולים בספרות הצרפתית. מאז 1891 היה חבר האקאדמיה הצרפתית. יומנו (Journal intime) יצא לאור ב1925.

Cl. Farrère, *L.*, 1930²; R. Lefèvre, *La Vie inquiète de P. L.*, 1934; P.-E. Briquet, *P. L. et l'Orient*, 1945; P. Flottes, *Le Drame intérieur de P. L.*, 1946², R. de Traz, *P. L.*, 1948; K. G. Millward, *L'Oeuvre de P. L. et l'esprit fin de siècle*, 1955.

ש. ו'.

לוּטֶציוּם (Lutetium), יסוד כימי מתכתי, האחרון בשורת היסודות המכונים עפרות נדירות (ע"ע). נתגלה ב1907 ע"י ג. אירבן (Urbain), ונקרא על שם לוטציה, כלומר פאריס בתקופה הרומית. סימנו Lu, מספרו הסידורי 71, משקלו האטומי 174.99 (תערובת האיזוטופים 175 ו176; האחרון הוא רדיואקטיווי, בעל מחצית־חיים של 2.4×10^{10} שנים). משקלו הסגולי 9.74, ערכיותו 3. הל' הוא יסוד נדיר בטבע, נפיצותו הקוסמית היא 0.036 חלקי מיליון. בסלעי קרום כדור־הארץ הוא מרוכז ומהווה 0.5 חלקי מיליון.

ל' הוא מתכת לבנה, דומה לכסף, יציבה יחסית באוויר. הפקת המתכת הנקיה קשה. שיטות הפרדה חדישות, הכוללות גם עמודות (קולונות) מחליפות יונים, מאפשרות קבלת כמויות קטנות של ל' נקי, אולם מחירו עדיין גבוה, ואין לו, לעת־עתה, שימוש מעשי. בהבדל משאר המתכות מסוג העפרות הנדירות, ובדומה ללנתן, הל' הוא דיאמאגנטי ומלחיו חסרי־צבע.

לַוָטֶר (לַפָטֶר), יוֹהַן קַסְפַּר — Johann Kaspar Lavater — (1741—1801), כומר שוויצי, תאולוג ומשורר, מפתח תורת הפיסיוגנומיה. ל' היה כל ימי חייו מטיף פרוטסטאנטי בצירך, ובזכות כשרונו כנואם והוגה־דעות בעל להט מיסטי, נעשה לסמכות רוחנית בולטת ובעלת־השפעה גם מעבר לגבולות מולדתו.

קובץ שיריו Schweizerlieder ("שירים שוויציים"), 1767, שניכרת בו השפעתו של המשורר הגרמני קלופשטוק (ע"ע), עורר גל של התלהבות פאטריוטית ותרם לפירסומו ברבים. בתקופת הרפובליקה ההלווטית נרדף ל' בגלל מחאותיו הפאטריוטיות נגד המשטר, ואף הוגלה ב1799 לזמן קצר לבאזל. בשובו לצירך נפצע ל' בידי חייל צרפתי, ומת מפצעיו לאחר שסבל כשנה.

י. ק. לאוואטר

במרבית כתביו בולטת מזיגה מחורה של מיסטיות דתית ואפולוגטיקה נוצרית. עם יצירותיו הדתיות־מיסטיות נמנים בין השאר קובץ השירים Christliche Lieder ("שירים נוצריים"), 1776; האֵפּוס Jesus Messias ("ישו המשיח"), 1780; Aussichten in die Ewigkeit ("צפיות אל הנצח"), 4 כרכים 1768—1778. אולם שמו של ל' נודע בעיקר בשל ספרו Physiognomische Fragmente zur Beforderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe ("פרקים פיסיוגנומיים לקידום הכרת האדם ואהבת הבריות"), 1775—1778. במחקר זה פיתח ל', בשיתוף פעולה עם גתה (ע"ע) והרדר (ע"ע), את חכמת הפרצוף (ע"ע פיסיוגנומיה). ל' ביקש ליצור שיטה מדעית שתוכל ללמד על אפיו של האדם מתוך קווי פניו, ולא הסתפק במיון טיפולוגי של קלסתרי־הפנים המגלים קווי־אופי ממוצעים, אלא שאף לחשוף גם את האיפיונים האינדיווידואליים החד־פעמיים, בתקווה כי ע"י כך אפשר יהיה לגלות כשרונות בלתי־רגילים. הספר זכה להצלחה רבה בגלל סיגנונו העממי והרוח הדתית שבו, אבל אין בו שיטתיות, וערכו המדעי מועט.

קנאותו הרבה של ל' בכל הנוגע לנצרות גרמה להתרחקותו של גתה ממנו והביאה לפולמוס דתי עם מנדלסזון (ע"ע). ל', שהכיר את מנדלסזון, הקדיש לו את חיבורו "מחקר על הראיות לאמיתות הנצרות" שהיה למעשה תרגום חלקי של הספר Palingénésie Philosophique ("התחיה מבחינה פילוסופית") מאת שרל בונה (ע"ע), ודרש ממנו לסתור את ראיותיו של בונה או, במקרה שלא יוכל לעשות זאת, להסיק את המסקנה ולהמיר את דתו. מנדלסזון ענה במכתב גלוי Schreiben an den Herrn Diakonus L. in Zürich ("אגרת אל הדיאקון מר ל' בצירך"), 1760, במתינות ובחוש־מידה, כי דת אבותיו מושתתת על עקרונות התבונה ואין לו כל סיבה להמירה. התכתבות זו עוררה הדים רבים ונרגשים

בין המשכילים באירופה. בונה עצמו הסתייג מדברי מפרשו ומצאם רוויים קנאות דתית יתר על המידה.

כל כתביו של ל׳ (Sämtliche Werke), ב6 כרכים, הר־פיעו ב38–1834.

H. Funck, *Goethe und L.*, 1901; O. Guinaudeau, *J. C. L., Études sur sa vie et sa pensée jusqu'en 1786*, 1924; Ch. Janensky, *J. C. L.*, 1928; E. Bracken, *Die Selbstbeobachtung bei L.*, 1932; J. Forssmann, *J. K. L., und die religiosen Strömungen des 18 Jahrhunderts*, 1935; T. C. van Stockum, *L. contra Mendelssohn*, 1769–71, 1953

א. גר.

לוֹטְרֵאַמוֹן, הָרוֹזֵן דֶה (Le Comte de Lautréamont). שמו הבדוי של איזידור דיקס — Isidore Ducasse — (1846, מוֹנְטֶוִידֶאוֹ — 1870, פאריס), משורר צרפתי. ל׳ היה בנו של פקיד בצירות הצרפתית באורוגוואי. קיבל את חינוכו התיכון והגבוה בצרפת, ומשנת 1867 חי בפאריס. ב1870 נעלמו עקבותיו ולא נודע מה היה גורלו. קובץ שיריו Les Chants de Maldoror („שירי מאלדורור"), 1868/9 עורר הד רב, אך ל׳ נתפרסם בעיקר בשנות ה20 של המאה ה־20, כשהסופר פ. סוּפּוֹ (Soupault) הכריז עליו כעל חלוץ הזרם הסיר־ראליסטי (ע"ע סיר־ראליזם). „שירי מאלדורור", המחו־לקים לששה מזמורים, כתובים בצורת שירה בפרוזה, והם מונולוג אחד ארוך, בו מעורים חלומות והזיות קודרים וסיר־סים תת־הכרתיים. בזמנו הרתיע הספר רבים באַמוֹדאליות שבו ובתאוריו הסאדיסטיים; כיום הוא נחשב, הודות ליפיו הפיוטי, ליצירת מופת. — כל כתביו של ל׳ (Oeuvres com-plètes) הוצאו לאור ע"י פ. סוּפּוֹ, 1927.

A. Breton, *Les Pas perdus*, 1924; Ph. Soupault, *L.*, 1946, M. Jean – A. Mezei, *Maldoror*, 1947, M. Blanchot, *L. et Sade*, 1949, G. Bachelard, *L.*, 1956[2].

לוּטְרוֹת (Lutrinae), תת־משפחה של טורפים ממשפחת הסַמוּריים (ע"ע), החיים בנהרות ואגמים ועל גדר־תיהם, בעיקר באיזורים מיוערים. תפוצתן: אירופה, אסיה, אפריקה הצפונית ואמריקה. הל" מצטיינות בצורת גוף המות־אמת לחיים במים: ראשן השטוח וגופן המוארך והשטוח מקילים על השחיה; האצבעות מחוברות ע"י קרומי־שחיה; זנבן משוטח ושרירי, והוא משמש כמשוט והגה. שחיית הל" גלונית ומהירה והן מסוגלות לעבור כ½ ק"מ, בלי להוציא את ראשן מעל פני המים. אזניהן הקטנות ואפן, הנמצא מל־מעלה, מצויידים במסתמים. לצורך נשימה מוציאות הל" את הנחיריים מן המים. חוש ריחן מחודד ביותר, ראייתן טובה ושמיעתן בינונית. פרוותן אינה חדירה למים והיא מן היקרות והמבוקשות ביותר בעולם, בייחוד הפרוות הכהות של הל" הצפוניות. הפרווה צפופה ודו־שכבתית. השכבה התחתונה, שהיא סמיכה ורכה, מגינה מפני רטיבות, בעוד שהעליונה עשויה כסות עבה של שערות מלעניות בצבע חום מבריק.

מזונן בד"כ בע"ח ימיים קטנים, בעיקר דגים, אך גם יונקים קטנים ועופות. את טרפן הן צדות במומחיות רבה, במהירות ובערמומיות. את מאורותיהן בונות הל" על שפת המים ולהן שני פתחים, האחד ליבשה והשני מתחת לפני המים. במאורה נולדים באביב 1—5 גורים, לאחר הריון של 61—63 ימים. האם מטפלת בגורים עד להמלטה הבאה, במשך שנה תמימה. הגורים עיוורים בחמשת השבועות הראשונים לחייהם, אך הם שוחים ליד אמם במים.

הל" אוהבות מאד לנדוד. בד"כ הן מעדיפות לנוע במים, אם־כי הן מסוגלות להתקדם בהליכה על היבשה במהירות גדולה, על אף רגליהן הקצ־רות. הל" אינטליגנטיות, חברתיות וסקרניות מאד. ל" צעירות המצויות בשבי נית־נות בקלות לאילוף.

לוטרה מצויה

החשובים שבסוגי הל׳ הם: (1) **הל׳ המצויה**, או **כלב־הנהר** (Lutra lutra), שאורך גופה עד 90 ס"מ ואורך זנבה כ 60 ס"מ. תפר־צתה באירופה, אסיה ואפרי־קה הצפונית; בא"י היא מצויה לאורך הירדן ועל חוף הים; עם ריבוין של בריכות־דגים, התפשטה ב־סביבתן וגורמת נזקים; (2) ה *Pteronura*, **הקרדיה סארו** — ל׳ בראזילית ענקית, שאורך גופה מגיע עד 1.5 מ׳; (3) ה Amblonyx — **ל׳ אסייתית גמדית**, בעלת צפרניים מנוונות; (4) הAonyx — **ל׳ אפריקנית** בעלת טפרים קטנים; (5) Enhydra lutris — **לוטרת־הים** הגדולה, היקרה והנדירה מכל הל׳. צבע פרוותה שונה, מאדמדם חום עד שחום. היא חיה בים, ליד חופים סלעיים, ורק לעתים רחוקות עולה ליבשה. מש־קלה כ40 ק"ג. מזונה כַּרְבָּה ימית, רכיכות, קיפודי־ים וסרט־נים. הנקבה ממליטה רק גור אחד, שהנקתו והטיפול בו נמשכים זמן רב. היא שוחה על גבה ומחזיקה את ילדה על גחונה. לוטרת־הים מצויה בצפון האוקיינוס השקט, ובמיצר ברינג. לאחר שנשמדה כמעט כליל, בגלל פרוותה היקרה, הוכרז עליה כעל בע"ח מוגן, והודות לכך ניצלה מכליה.

א. רב.

לֵוִי (1) **האיש**, השלישי בבני יעקב, שילדה לו לאה בבית לבן בפדן־ארם (בראׄ כט, לד); אבי השבט הנקרא על שמו. השם מתפרש בתורה ע"פ דבריה של לאה בשעת לידתו „הפעם יִלָּוֶה אישי אלי".

בפרשת דינה (ע"ע) נטלו ל׳ ושמעון (ע"ע) חלק בראש בהרג אנשי־שכם ובביזת עירם, ועל כך יצא עליהם קצפו של יעקב (בראׄ לד, כה—לא; והשוׄ שם מט, ה—ז), ואפשר לשער, שבסיפור זה משתקפות קירבת־אופי וקורות שני האחים־השבטים בשחר תולדותיהם, הן מצד סמיכותם הגאו־גראפית והן בנטייתם למלחמות, במערכותיהם בכנענים. בני ל׳ הם גרשון, קהת ומררי (שמ׳ ו, טז), ומהם נסתעפו משפחות שבט לוי.

(2) **השבט**. לפי מפקד בני ל׳ במדבר, שהקיף — באופן יוצא מן הכלל — „כל זכר מבן חדש ומעלה" היה ל׳ הקטן שבשבטי ישראל. 22—23,000 נפש (במדׄ ג, לט; כו, סב). שבט ל׳ התייחד כבר בעת הנדודים במדבר לעבודת המשכן, לנשיאת הארון ולשמירת משמרתו, ועליו היו ממו־נים יוצאי שבטם, מבני אהרן (ע"ע) הכהן (במדׄ א, מח—נד; ג, ה—מ). מפקדם של הל" נערך בנפרד מן המפקד הכללי של בני ישראל במדבר (במ׳ א, מח—מט), ונאמר כי הם נבחרו לעבודתם „תחת כל בכור בבני ישראל" (ע"ע בכור, עמ׳ 696), שמספרם היה גם זהה (שם, ג, מ—מג). בסיפור עגל הזהב (ע"ע) מודגשת נאמנות השבט למשה, וגם במעשה זה — כבפרשת דינה — מודגשות תכונות של

הל״, שבקנאותם אינם חסים אף על אח, רע וקרוב (שמ׳ לב, כה—ל). לעומת זאת יש לציין את התמרדותם של קרח (ע״ע) ועדתו — אף הם בחלקם מבני ל׳ — כנגד משה (במ׳ טז). מברכת משה עולה רמז לסמיכותו של ל׳ גם לשבט יהודה (דב׳ לג, ז—ח), וגם ייחוסו של הנער הל׳ ממשפחת יהודה שבבית לחם (שופ׳ יז, ז), והסיפור אודות הל׳ מירכתי הר־אפרים שלקח פילגש מבית־לחם־יהודה (שופ׳ יט, א), מעידים על זיקה זו, וכן על אי־היאחזותם בנחלת־קבע, כנאמר בתורה (במ׳ יח, כג). הנער הל׳ מבית־לחם היה לכהן בבית מיכה (ע״ע) בהר אפרים, ואף בדן שימשו כוהנים מבני ל׳ בסוף תקופת השופטים (שופ׳ יז, י—יא; יח, יט—ל).

(3) השרות. לפי ספר במדבר (ע״ע, עמ׳ 26/7) נמסרו הל״ לכוהנים לעבוד את עבודת אהל מועד, משאו ומשא כליו. עבודה זו נתחלקה בין 3 המשפחות של השבט: גרשון, קהת, מררי (במדבר ג—ד). הל״ מופקדים היו גם לשרות הכוהנים ומשמרתם, ו„משמרת כל העדה לפני אהל מועד״ (שם ג, ז), שענייניה, כנראה, שמירת האוהל וכליו מפני זרים. כן היה מתפקידם לשמש חיץ בין המשכן והעם (שם א, מח—נד; יח, כב). הל״ כפופים היו במלאכתם לכוהנים, הממונים עליהם, ואין להם רשות לגעת בקודש (שם, יח—כ, ועוד). עליונותם של הכוהנים ממשפחת בית־אהרן — שמתוך שבט ל׳ — לגבי הל״, מודגשת בפירוש בספרים שמות, ויקרא ובמדבר, וחלוקת התפקידים ביניהם מוגדרת בבירור (על התפתחותה של הדיפרנציאציה ביניהם— ע״ע כהן). מלבד כל זאת נועדו לל״ גם תפקידי הוראה, והם הנושאים את ארון־הברית והמברכים את העם בשם ה׳ (דב׳ י, ח; כז, ט—יד; לא, ט), אולם תפקידים אלה מכוונים, בראש וראשונה לכוהנים, המובחרים שבל״ (והשווה מלא׳ ב, ד—ח; ג, ג). כל הל״ כשרים לשמש בתפקידי הלויה, אף אלו שאינם משרתים במשרה קבועה במקדש (דב׳ יח, ו—ט); תמורת עבודתם זכאים הם למעשרות (ע״ע) ו„אשי ה׳ ונחלתו יאכלון״ (שם). — על עבודתם בבית־המקדש ע״ע, עמ׳ 562/3, 565, 577.

ייחודם זה של הל״ כמשרתי אלוהים גרם להם שיהיו נודדים גם בתקופת השופטים, ללא היאחזות בארץ, והם נמנים בכתובים בין הזקוקים לתמיכה, כגר, כיתום וכאלמנה. נראה שאף בימי המלוכה עדיין היו הל״ שבשערי הערים חסרי משענת כלכלית, אלא שהעניין כולו מתפרש כסימן למעלה יתירה: „ה׳ הוא נחלתו״ (שם, י, ט; יח, ב).

(4) בימי המלוכה. מסתבר שהל״ היו לעובדי ממלכה בימי דוד ושלמה, כשהפולחן עצמו נהפך משענת להשפעה ממלכתית, שיצאה מעיר המלוכה ירושלים; ספר דברי הימים (ע״ע) מספר הרבה על מעמדם הרם של הל״ בימי דוד, גם בסדרי המשטר (דה״א כג—כז), ואעפ״י שאין לכך זכר בספרי שמואל ומלכים, יש להניח כי נשתקפה בדבריו מסורת כלשהי. לפי מסורת זו, היו בין הבאים להסב את המלכות לדוד בחברון גם מבני ל׳ (דה״א יב, כז), תאמ־נותם למלכי בית דוד נמשכה עד לחורבן הבית (דה״ב כג, ב—ט, יח—יט; כד, ה—טו; ועוד). על אף הלשון המופלגת ולמרות טשטוש התחומים שבין הכוהנים לל״, יש אסמכתות למסורת זו, וגם הסיפור על עקירתם של הל״ מישראל ליהודה לאחר פילוג הממלכה, משקף מצב היסטורי ראלי, הנרמז גם בספר מלכים (מל״א יב, לא; יג, לג; דה״ב יא, יג—יז; יג, ט—יג).

לפי דה״א (כג—כז) נטלו הל״ חלק בראש כמנצחים על מלאכת בית־ה׳ (שם כג, ד), ובמיוחד כמשוררים ומנגנים, כשוערים וכשומרי הסף (שם ד, טז—כט; ט, יד—לג). בין המשוררים נזכרים הימן, אסף וידותון הנודעים לנו כמשפחות משוררים גם מתוך ס׳ תהלים. בני קרח, הנחשבים אף הם כמשוררים בספר תהלים (מב, מד, ועוד) נזכרים דרך אגב בתפקידם זה בדה״ב (כ, יט), ולרוב נמנים הם שם על השו־ערים. הל״ פעלו גם כשוטרים, כשופטים, כעושי מלאכה לעבודת־בית־ה׳, כממונים על הלשכות ועל החצרות, כמפ־קחים על אוצרות־בית־ה׳, וכמופקדים על מלאכת המלך (דה״א ט, כב, כו—כז; כג, ד, כח; ועוד).

על רקע זה מסתבר גם מעמדם המיוחד של הל״ בימי יהושפט כמפיצי דעת תורה וכשופטים בערי יהודה ובירוש־לים (דה״ב יט, ח, יא; וע״ע יהושפט); אף מסתבר מכמה כתובים שמעיקרם היו הל״ משרתים על־יד הכוהנים, והכוהנים היו ממונים עליהם, והם שהקריבו והקטירו על גבי מזבח (דה״א ו, לג—לד; כג, כז—לב; ועוד), וע״כ נראה שבימי בית־ראשון לא נשמרו בבירור התחומים שבין הל״ לכוהנים, ושאף בין הל״ עצמם קיימת היתה הדרגה חברתית — בין המשרתים בקודש לבין המתגוררים בשערי הערים.

שילובם של הל״ במערכת המלוכה בישראל בא על ביטויו בהבדלתן של ערים מיוחדות מנחלות השבטים כערי־מושב לל״. לפי ספר במדבר (לה, א—ח) נצטוו בני ישראל בהיותם בערבות מואב, להפריש מנחלתם לל״ 48 ערים. בס׳ יהושע (פרק כא) ובדה״א (ו, לט—סו) מובאות רשימות שמקורן, כנראה, מסורת אחת, והמחקר בימינו נוטה לראות בהן בבואה למצב ראלי, מימי בית ראשון; אין סתירה בין עקרון חוסר־הנחלה לבין הקצאת ערי המושב, שהרי היו אלה ערים ומגרשים לגידול מקנה בלבד, ללא היאחזות חקלאית; בתי־ערי הל״ נחשבו כתחליף לנחלה, ודיני היובל (ע״ע) תפסו בהם כבקרקע, בניגוד לבתי מושב בערי־חומה. ההסתגלות למשטר הממלכתי גרמה לכך שהכוהנים לא הדירו עצמם מבעלות גם על קרקע חקלאית (מל״א ב, כו; ירמ׳ לב, ז—טז; ועוד). אולם העקרון נשאר בר־תוקף לדורות הרבה; ואף יחזקאל האומר שלעתיד לא יהיו עוד הל״ נפוצים בארץ אלא מכונסים בירושלים, מתווה להם אחוזה ליד המקדש (יחז׳ מה, ד—ה; מח, יא־טו). וע״ע יחזקאל, עמ׳ 744.

מימי שיבת־ציון נקבעו במוחלט הסייגים בין הכוהנים לל״. הם זכו למעמד מכובד ואף מספרם המועט בהשוואה למספר הכוהנים (עז׳ ב, מ—מב; ועוד), שסיבותיו אינן ברורות, הוסיף על חשיבותם בעיני העם. בימי עזרא ונחמיה היה צורך להביא ל״ מהגולה ומערי השדה לירושלים, ומאז היתה החלוקה בין ל״ וכוהנים קבועה ועומדת.

י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, א׳, 113–184 (כולל ביבל׳), תרצ״ז; ד׳, 468–473, תשט״ז; הנ״ל, ספר יהושע, 231–237, 270–282, תשי״ט; מ. רזין – ש. בנדוד, מוצא המלוכה בישראל, 51–61, 134–136, 147–157, 1959; מ. סיססר, לתולדות החברה והספרות בתקופת המקרא, 94–104, תשכ״ב; J. Wellhausen, *Prolegomena zur Geschichte Israels*, 115–145, 1905[6]; G B. Gray, *Sacrifice in the OT*, 211–255, 1925; M. Loehr, *Das Asylwesen im AT*, 1930; A. Alt, *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, II, 294 ff., 1953; J. Liver, *Korah, Dathan and Abiram* (Scripta Hierosolymitana, VIII), 1961.

שמ. א.

(5) בהלכה. אין הל׳ קובע שום דין מיוחד לעצמו, לא בתחום המעמד האישי והמשפחתי ולא בקדושתו, ו„הוא ל׳

הוא ישראל״, גם ביחס לדיני היטמאות למתים (ירו׳ נזיר ז׳, א׳). ייחודו — כשאין בית המקדש קיים — מצטמצם בתחום הייחוס ההיסטורי בלבד, שממנו נודעות תוצאות לכמה הלכות בעלות חשיבות משנית. אף בתחום זה עצמו פחותה חשיבותם של הל״ מזו של הכוהנים. עם ירידת ערך ייחוסם של האחרונים, בטל כמעט לחלוטין גם זה של הראשונים; אולם בזמן שבית־המקדש היה קיים, נודעה חשיבות ממשית למעמד הל״ ולתפקידם, והדבר משתקף היטב בהלכה ובאגדה. ההבדל המהותי שנתקיים בין מעמד הל״ לזה של הכוהנים מחד, ולזה של כלל ישראל מאידך, בא על ביטויו בנוסח העתיק של ברכת ההבדלה (ע״ע קדוש הבדלה) שנשתמר בתלמוד, ואשר כלל בתוכו, בין יתר ה„הבדלות״, גם את הבדלת הכוהנים מן הל״, והבדלת הל״ מכלל ישראל (פס׳ ק״ד, ע״א).

בעבודות המקדש עסקו הל״ ב4 תפקידים: משוררים, שוערים, שומרים ומסייעים לכוהנים בעבודות קשות, הכשרות בזרים (ור׳ לעיל, וע״ע בית־המקדש, עמ׳ 577).

בהתאם לרוח הפסוקים (במ׳ יח, א—ז), הקובעים כי עבודת הל״ תיערך בריחוק מקום מכלי הקודש והמזבח, הגדירו חז״ל את עבודתם של הל״ כ„טפילה״ לזו של הכוהנים, אם־כי עצמאית במהותה, ומכוונת לשרות המקדש ולא לשרות הכוהנים (ספרי קרח, קט״ז). משום כך נקבעו לפעמים משרות מקבילות לכוהנים ולל״ בתפקידי השמירה (ע״ע הנ״ל, שם), אלא „שהכהנים מבפנים והל״ מבחוץ, הכהנים מלמעלה והל״ מלמטה״ (ספרי, שם; תמיד כ״ו, ע״ב), ומשום כך נקבעו לל״ 21 מקומות שמירה לעומת 3 של הכוהנים (מדות א׳, א׳); פתיחת שערי המקדש הכבדים היתה גם היא חלק מתפקידם של הל״.

עבודה אחרת של הל״, למעלה בקודש מן השיעור והשמירה, היתה השירה — המלווה נגינה — שהיתה נאמרת על הדוכן יום יום בשעת הקרבת עולות הצבור ובשעת ניסוך היין (ע״ע הנ״ל, עמ׳ 577, 582). בגלל הבדלי הקדושה בין העבודות הללו, היתה הקפדה רבה על חלוקת התפקידים, ויש אומרים כי „משורר ששיער חייב מיתה [בידי שמים]״ (ערכין י״א, ע״ב), אלא א״כ נפסל לשירה, שנתקלקל קולו. כמרכן היו הל״ מסייעים ליד הכוהנים בכל העבודות הקשות הכשרות בזרים, כהפשטת הקרבנות ניתוחם ודומיהם. לעומת זאת מוזהרים הל״ במיתה על עבודת המזבח עצמו, השמורה לכוהנים, ואף הכוהנים מוזהרים שלא לעבוד עבודת הל״.

תפקיד שלישי, מרוחק מצד קדושתו, אך מרכזי בחשיבותו, שהל״ היו רשאים ליטול — ואף נטלו בו חלק — היתה מלאכת האמרכלות והגזברות (ע״ע הנ״ל, עמ׳ 578/9), אולם לרוב חשיבותה היו ממנים למלאכה זו, בדרך־כלל, ממשפחות כהונה גדולה, בעיקר בסוף ימי הבית.

הל׳ נכנס לעזרה ל„חניכות״ בגיל 25, והוא עובר שם תקופת הכשרה של 5 שנים (במדבר ד, ג ושם ח, כד; חול׳ כ״ד, ע״א). הל׳ נפסל מעבודתו שם, לא בשנים ולא במומים, אלא משיתקלקל קולו, ואז היה הופך לשוער. ילדים ל״, שקולם נעים, היו עומדים על הארץ — בתחום עזרת־ישראל — סמוך למעלות הדוכן, ומשלבים קולם בקול מקהלת הל״ (מש׳ ער׳ ב׳, ו׳). לעבודות שמחוץ לעזרה כשר הלוי כבר „משיגדיל״.

לצורך הסדר עבודתם במקדש היו הל״ — ככוהנים — מחולקים לכ״ד משמרות ולז׳ בתי־אבות. משמרות אלו יסודן עתיק ביותר, וקביעתן מיוחסת במקורות לשלמה ודוד (תענ׳ כ״א, ע״א, ע״פ דה״א כד—כה). אם־כי נראה יותר שזמנן מאוחר לנחמיה. ידיעת סדר משמרות הל״ ושמותיהן, נשמרה עוד בא״י הביזאנטית, ואף ביה״ב.

מעשר ראשון ושאר זכויות הל״. ע״פ דין־תורה (ר׳ לעיל, עמ׳ 367) חייב כל אדם להפריש 10% מתבואתו, לאחר שהפריש ממנה כבר את תרומתה לכהן, ולתת אותם לל׳, חלף עבודתו במקדש. מעשר זה חולין גמור הוא לדעת הכל, פרט לדעת ר׳ מאיר, והוא נאכל גם לזרים וגם בטומאה (יבמ׳ פ״ה, ע״ב) — לאחר שהפריש ממנה הל׳ את „תרומת המעשר״ שבה לכהן, שדינה כדין תרומה גדולה (וע״ע תרומות ומעשרות). אחת לג׳ שנים חייב כל אדם לבער מביתו את כל המעשרות שהושהו אצלו, ולתיתם לל׳.

מן המקורות עולה כי כבר בתקופות עתיקות חדל העם מלייחד את המעשרות לל״ דווקא, והיו משתפים עמם את הכוהנים, בגלל ריבוי מספרם לעומת מספרם המועט של הל״, בעוד שה„תרומה״ שנועדה לכוהנים קטנה היא בכמותה בהרבה מן ה„מעשר״. אט־אט השתלטו הכוהנים כליל על המעשרות (הש׳ ספר היובלות י״ג, כ״ה—כ״ו; פילון, De virtu, 95 [אך השווה שם, De spec. leg. I, 156]; סוטה מ״ז, ע״ב), ואף היו נוטלים אותם בכוח (קדה״י כ׳, ט׳, ב׳, ועוד הרבה). לבסוף נזדלזל העניין כולו בעיני העם וחדלו כמעט מלהפרישו. כבר יוחנן הורקנוס כוהן גדול „ביטל הודיית המעשר״ (מש׳ סוטה מ״ז, ע״ב), משום שלא הקפידו על ל״ במצוה זו, ואף „גזר על הדמאי״, משום שראה ש„מקצתן מפרישין [מעשר־ראשון ומע״ש] ומקצתן אין מפרישין״ (תוס׳ שם, י״ג). גרמו לכך בוודאי הגובה הניכר של ההפרשה, יחד עם העדר הקדושה המוחלט שלה והעובדה שאין מאחוריה אלא חיוב ממוני בלבד. כן תרמה לכך השתלטותם של הכוהנים על המקדש ועל עבודותיו, והתמעטות חלקם של הל״ בכל תפקידי הבית. כתוצאה מתיקתניו של יוחנן זה, היה המעשר מתחלק כך: „שליש לזכרי כהונה ולויה (ע״ע כהנים; מעשרות), שליש לאוצר, ושליש לעניים ולחברים בירושלים״ (ירו׳ סוטה א׳, י״א). המסורת התלמודית מדברת על „קנס״ שקנס עזרא את הל״, שלא יתנו להם מעשרות (הש׳ נחמיה י׳, לט), משום שלא היו בין העולים אתו מבבל (ע״פ עזרא ח, טו).

בדור שלאחר החורבן נחלקו התנאים הרבה, למי יש לתת את המעשרות, ורבים מהם השתדלו להחזיר עטרה לישנה ולייחד את המעשר לל״ דווקא; „תרומה לכהן, ומעשר ראשון לל׳ — דברי ר׳ עקיבא, רבי אלעזר בן עזריה אומר — לכהן [או: „אף לכהן״] (שם פ״ו, ע״א—ע״ב), אך הירושלמי מעיר כי לבסוף „החזיר ר׳ אלעזר בן עזריה כל המעשרות שנטל״. לעומת זאת מסופר שם, כי היו מגדולי הדור שחילקו מעשר ראשון לתלמידי חכמים עניים ישראליים (מע״ש ה׳, ג׳).

בכל המקורות מזמן הבית אין כל הבחנה כמעט בין „תרומות״ ל„מעשרות״, שכן עד סמוך לחורבן היה הכל נאסף אל בית־המקדש ומשם היה מתחלק בין הכוהנים והל״ (הש׳ חשמ״א ג׳, מ״ט—נ׳; טוביה א׳, ו׳—ז׳; פילון, De spec. leg. I, 152; ועוד), ומה עוד שחלק רב מן המעשרות היה ניתן לכוהנים. שינוי בדבר חל בא״י במאה הג׳ לאחר ש„בימיו של רבי יהושע בן לוי ביקשו להימנות שלא ליתן מעשר לכהונה״, אף שנסיון זה עצמו לא הצליח (ירו׳, שם).

בתלמוד אנו שומעים יותר ויותר על מקרים קונקרטיים של נטילת מעשרות ע"י הלויים בגורן (כתר' כ"ה, ע"ב; גיט' ל', ע"ב; חול' קל"א, ע"ב), אם־כי כבר במשנה נזכרים מתנות הל", ליד מתנות הכוהנים, בגורן. לאחר החורבן החלו גם הל" — ככוהנים — לסלסל יותר בייחוסיהם (ע"ע יוחסין, עמ' 62—360), בעידודו של העם שהיה מעוניין לשמור את זכר גדולתו שחרבה, ובהלכה האמוראית אנו מוצאים השתקפות בהירה של ההקפדה הגמורה שנהגו הל" בכל סימני מעמדם, „משום פגם" (כתר' שם; גיט' נ"ט, ע"ב). אין ספק כי טיב יוחסיהם של הל" בפני הבית לא נפל מזה של הכהנים, ובכל סוגיות היחס העתיקות מדובר, בדרך־כלל, יחד על „כוהנים, ל" וישראלים מיוחסין המשיאים לכהונה".

ההלכה דנה גם בשאר זכויות הל" המפורשות בתורה, על אף שחלק מהן בוודאי לא נתקיים מעולם במציאות ההיסטורית. דיני ערי הל" ומגרשיהם (ר' לעיל, עמ' 372) פורטו בהרחבה בתלמוד (ער' ל"ג, ע"ב). וכן דיני בתי־ערי־חומה שלהם, שהם גואלים בכל עת שרצו, ודין שדותם שהקדישום ולא גאלום, שהן החוזרות אליהם ביובל (שם).

מיתר ההלכות המיוחדות לל" יש להזכיר את עלייתם במקום השני בשעת הקריאה בספר התורה, לאחר עלייתו של הכוהן (מש' גיט' נ"ט, ע"ב), דבר המתאים לדירוגם העקרוני בסולם היוחסין ההלכתי („כהני, לויי, ישראלי"; מש' קיד' ד', א'), וכן את ההלכה שהל" — ככוהנים — פטורים מה' סלעים של פדיון־הבן (מש' בכ' ב', א'), גם כאשר האם לבדה היא לויה (שם בבלי ד', ע"א). מנהג הוא, מיסודו של ספר ה„זוהר" (פרשת נשא, קמ"ו, ע"א—ע"ב), שהל" יוצקים מים על ידי הכוהנים, לפני שהם עולים לדוכן לברך את העם ברכת־כוהנים.

(6) סגולות השבט. חז"ל הפליגו מאד במעלת שבט ל' וסגולותיו, בעבר ובהווה. „שבטו של ל' לא עבד עבודה זרה" בחטא העגל (יומא ס"ו, ע"ב), ומשום כך, כנראה, לא נגזרה עליהם גזירת הכליון במדבר, חכו ונכנסו לא"י (ב"ב קכ"א, ע"ב). בדומה לכוהנים שמורה גם לל" הסגולה להעמיד לעם תלמידי־חכמים ומורי־הוראה־לאמיתה, ו„לא משכחת צורבא מרבנן דמורי אלא דאתי משבט לוי או משבט יששכר" (יומא כ"ו, ע"א). מחמת חשיבותו המיוחדת לא נמנה שבט ל' במפקד הכללי במדבר (במדב"ר, א'), וגם לעתיד לבוא „כשהקב"ה מטהר שבטים, שבטו של ל' מטהר תחילה" (קיד' ע', ע"א). המידה המיוחדת בה משתבח שבט ל' היא מידת הקנאה לה', שבאה על ביטויה המושלם בחטא העגל, ובדבר זה מפליגים ביותר הספרים החיצונים, שהושפעו הרבה מחוגי הקנאים של זמן החשמונאים, ובהם מודגש כי בגלל תכונה זו זכה השבט לכהונה לדורות (צוואת ל', ועוד).

צ. קארל, המעשר והתרומה (תרביץ, ט"ז), תש"ה; י. מ. גרינץ [מהדיר], ספר יהודית, 190–192, תשי"ז; ח. אלבק, מבוא למס' מעשרות (ששה סדרי משנה, א', 217–220), תשי"ט[2]; ש. ספר, חוקי הקרבנות, 138–141, תשכ"ב[2]; מ. כהן־ישר, תורת הכהן והלוי, תשכ"ז; Ch. Albeck, *Das Buch d. Jubilaen und d. Halacha* (Hochsch. f. d. Wiss. d. Jud., 47er Ber.), 1930.

י. ת.

ר' לֵוִי, אמורא ארצישראלי בדור השלישי (תחילת המאה ה 4 לסה"נ). נתפרסם בעיקר כבעל־אגדה וכדרשן, ואף שימש כדרשן־בשכר בבית־מדרשו של ר' יוחנן (ירו' סוכה ה', א'). דרשותיו נשתבחו ע"י חכמים רבים, ביניהם ר' יוחנן (ב"ר צ"ח, י"א), ר' זירא (ירו' ר"ה ד', א'), ר' אבא בר כהנא (ירו', סוף הוריות), ואף ר"ל עצמו התפאר בכשרו לחרוז פסוקי מקרא ולהעמיק בהם גם יחד (שהש"ר א', י'), ומקום רב באגדתו תופסים המשל והפתגם העממי. דרשותיו נועדו לזרז את ההמונים לקיום המצוות, והוא הרבה להזכיר מצוות ואיסורים שהיו מזלזלים בהם (ירו' תענ' א', א'; ב"ב ס"ח, ע"ב). כדרשן פעל ר"ל במשך תקופה של 22 שנה (ב"ר, שם). ר"ל מסר מאמרים הרבה בשם חכמים קדמונים וגם משל בני־דורו, ובייחוד משמם של ר' חמא בר חנינא, ר' שמואל בר נחמן, ר' יוחנן וריש לקיש. רבות מאמרותיו נמסרו ע"י בעלי־האגדה בני הדור שלאחריו, ומהם יש לציין במיוחד את ר' יהושע דסיכנין, שמסר יותר ממאה דרשות בשמו. לא ידוע אצל מי למד ר"ל, אולם חבריו היו ר' זעירא ור' ירמיה (ירו' מעשרות ב', י'). ממקום אחד בתלמוד (ע"ז ל"ט, ע"א) עולה כאילו ר"ל נפטר עוד בחיי ר' יוחנן, אולם מסתבר, כי המדובר שם בר' לוי אחר, שכן חכמים הרבה באותה תקופה נקראו בשם זה. יש הסבורים כי ר"ל זה הוא ר' לוי בר לחמא [= חמא בדפוסים], הנזכר בתלמוד כמה פעמים.

לֵוִי, אוֹטוֹ — Otto Loewi — (1873, פראנקפורט ע"נ מין — 1961, ניו־יורק), רופא ופארמאקולוג יהודי־גרמני. ל' למד רפואה במינכן ובשטראסבורג וקיבל תואר ד"ר לרפואה ב1896. את מחקריו המשיך תחילה בלונדון, ולאחר־מכן שימש כפרופסור באוניברסיטאות מארבורג, וינה, גראץ ובריסל. שטח התעניינותו העיקרי היה מנגנון פעולת העצבים וצורת מעבר הגרוי בהם. ל' טען, כי הגרוי העצבי מועבר באמצעות חומר מסויים, המשתחרר בקצות העצבים. להוכחת טענתו ביצע ל' את הניסוי הבא: על לב שהוצא מצפרדע הופעל גרוי חשמלי שגרם להתכווצותו; התמיסה הפיסיולוגית בה נשרה לב הצפרדע, הועברה ללבה של צפרדע אחרת, ובו אובחנה התכווצות ללא הפעלת גרוי חשמלי. מאוחר יותר הראה החוקר האנגלי סר הנרי ה. דיל (ע"ע), כי החומר המשתחרר בגרוי עצבי הוא אצטיל־כולין (ע"ע). על מחקרם בשטח זה, זכו דיל ול', שהיו ידידים במשך שנים רבות, בפרס־נובל משותף לרפואה ולפיסיולוגיה ב1936. עבודות אחרות של ל' נסבו על חקר הסכרת ופעילות יתר של בלוטת־התריס. מבחן לשם קביעת אי־ספיקת הלבלב נקרא על שמו.

אוטו לוי

ב1938 נאסר ל' ע"י השלטונות הנאציים בגלל יהדותו, אך כעבור זמן קצר שוחרר תמורת הכסף אותו קיבל כחלקו בפרס־נובל. ב1940 היגר ל' לאה"ב ושימש כפרופסור לפארמאקולוגיה בביה"ס לרפואה של אוניברסיטת ניו־יורק.

C. Singer – E. Ashworth, *A Short History of Medicine* (ר' ספחת), 1962[4]; C. Brooks – P. Cranefield, *The Historical Development of Physiological Thought* (ר' מפחח), 1965.

לֵוִי, אוּרִיָּה פִילִיפְּס — Uriah Phillips Levy — (1792—1862), קצין־ים אמריקני, יהודי. ל' היה יליד פילאדלפיה, בן למשפחה ממוצא ספרדי. הוא התחיל כשוליית־מלחים בגיל 11, היה מלח כשיר בגיל 14, וטרם היותו בן 20 היה קברניט אניית־סוחר משלו. הוא השתתף במלחמה

הימית בין אה"ב לאנגליה (1812) בה הצטיין ונשבה. ב1817 הצטרף כקצין לצי אה"ב ועלה לדרגת קפטן, למרות ההתנגדות בה נתקל בגלל היותו יהודי. מתוך הערכה לסגולותיו האישיות והמקצועיות נבחר ל׳ ב1834 לאזרח־כבוד של העיר ניו־יורק.

ל׳ היה יהודי גאה ויצא לא פחות משש פעמים לדו־קרב עם מעליבי דתו. מאחר שהרג באחד הדו־קרבות את מתנגדו, הוצא משירות־הצי, אך הוחזר לדרגתו ב1855. בסוף ימיו הגיע לדרגת „קומודור", הדרגה הגבוהה ביותר בצי האמריקני דאז, והיה מפקד הכוחות הימיים האמריקניים בים התיכון. ל׳ היה היהודי הראשון שהגיע לצמרת בצי אה"ב.

בתולדות צי אה"ב זכור ל׳ בזכות ביטול עונש המלקות, הישג ללא תקדים בציי המאה ה19. ל׳ תרם מכספו לקניית אחוזתו של הנשיא ג׳פרסון (ע"ע) „מונטיצ׳לו", כדי להורישה לעם של אה"ב. הוא גם הרבה לתמוך במוסדות יהודיים, והיה ממקימי הקהילה בוושינגטון.

י. קלירספלד, שרי צבא מישראל, 72–78, 1941; מלקות בציי העולם (מערכות־ים, ל"ב), תשי"ז; S. Wolf, *The American Jew as Patriot, Soldier and Citizen* (ר׳ מפתח), 1895; id., Biographical Sketch of Commodore *U. P. L.* (American Jewish Year-Book, 5663), 1902.

ס. ס.

לֵוִי, אֱלִיפַז — Éliphas Lévi (או — Lévy) — כינויו הספרותי של אלפונס־לואי קונסטן (Alphonse-Louis Constant) (1810, פאריס — 1875, שם), סופר צרפתי, מיסטיקן וחובב קבלה. ל׳, שהיה בן סנדלר, למד בסמינריון לכמרים סן סילפיס (St. Sulpice), אך עזב אותו לפני הסמכתו לכמורה, בהשפעת רעיונותיו של הפסל גנו (Ganneau) על דת חדשה מיוסדת על פולחן האשה. מאוחר יותר נשא אשה, אבל נתאכזב ונפרד ממנה.

בגלל ספריו L'Assomption de la femme, ou le Livre de l'amour („עליית האשה למרום, או ספר האהבה"), 1841, וBible de la liberté („הביבליה של החופש"), 1841, נתבע לדין ואף נדון לתקופת מאסר קצרה. הוא פירסם גם שירים וסיפורים, ביניהם „הכומר העליז ממדון" על רבלה (Rabelais, ע"ע). בשנים 1847—1848 היה נתון כולו ללהט המהפכני, ובין השאר פירסם, יחד עם למנה (Lamennais, ע"ע), מחאה „של הדמוקראטיה הצרפתית והסוציאליזם העולמי": Le Deuil de la Pologne („אבל פולניה"), 1847.

תוצאות מהפכת 1848 גרמו לו מפח־נפש ובשנות ה50 התקרב ל׳ אל אגודות־סתר (הבונים החפשים, מסדר ה„רוזנקרויצרים" ודומיהם) והחל עוסק במאגיה, אוקולטיזם וקבלה. זמן־מה עסק עוד בעבודה מדעית במחיצתו של מיני (Migne; ע"ע) וחיבר אנציקלופדיה גדולה של הספרות הנוצרית: Dictionnaire de la littérature chrétienne, 1851. לאחר מכן התמסר לחיבור ספריו על אוקולטיזם, שפורסמו בשמו הבדוי א"ל. החשובים ביניהם: Dogme et rituel de la haute magie („הדוגמה ונהגי הפעולה של המאגיה הגבוהה"), I—II, 1856; Histoire de la magie („תולדות המאגיה"), 1860; La Clef des grands mystères, suivant Hénoch, Abraham, Hermès Trismégiste et Salomon („מפתח הסודות הגדולים לפי חנוך, אברהם, הרמס טריסמגיסטוס ושלמה"), 1861. בספרו Philosophie occulte („הפילוסופיה הנסתרת"), I–II, 1862/5, דן, בין היתר, „בגילוי הדוגמה הסודית של בעלי־הקבלה". אחרי מותו פירסם תלמידו פאפיס (Dr. Gérard Encausse Papus) חיבורים של ל׳ שנשארו בכ"י. חלק מכתביו תורגם לשפות שונות.

א"ל היה בעל ידיעות רבגוניות וסיגנון מבריק, אולם בקבלה היו ידיעותיו מבולבלות והיה בהן חלק רב לדמיון. ג. שלום הגדיר את כתביו של ל׳ בקבלה כ„אי הבנות ותאורי סילוף מבריקים". אף כי שמו נתפרסם, היה א"ל נאלץ לעסוק במסחר פירות למחייתו. בסוף ימיו התפייס עם הכנסיה הקאתולית.

A. F. Waite, *The Mysteries of Magic*, 1897², R. H. Laarss, *E. L., der grosse Kabbalist*, 1922; P. Chacornac, *E. L., rénovateur de l'occultisme en France*, 1926; G. Scholem, *Bibliographia Kabbalistica*, 94–95, 1933; F. Werle, *E. L., Versuch einer Biographie* (E. L.: Der Schlüssel zu den grossen Mysterien, 231–288), 1966.

ס. ק.

לֵוִי, אַלְפְרֶד — Alfred Lévy — (1840, לינוויל — 1919, פו), רב ראשי לצרפת (1906—1919). אחרי שלמד בבית־המדרש לרבנים במץ (שהועבר אח"כ לפאריס), הוסמך לרבנות (1866), כיהן בדיז׳ון (1867), בעיר מולדתו לינוויל (1869) ומונה רב ראשי למחוז ליון (1880). הוא מייצג טיפוס של רב מודרני צרפתי, שלא ביטל את המצוות בפירוש, אך דגל בעיקר באמיתות מוסריות כלל־עולמיות. ברשתו את כהונת הרב הראשי של יהדות צרפת אחרי מותו של צדוק כהן (ע"ע), היה עליו לנהל את ענייני הקהילה אחרי ה„הפרדה" בין המדינה ובין הדת. ל׳ ידע לטפח יחסים מצויינים עם נציגי הכנסיות הנוצריות. בימי מלה"ע I אירגן את הרבנות הצבאית הצרפתית ופירסם סידור תפילה מיוחד לחיילים.

מכתביו: Le Deuil et les cérémonies funèbres chez les Israélites („האבל וטקסי הקבורה אצל היהודים"), 1879; Notice sur les Israélites du duché de Lorraine („סקירה על היהודים בדוכסות לורן"), 1885; Notice sur les Israélites de Lyon („סקירה על היהודים בליון"), 1894; כן פורסמו דרשותיו: Les Doctrines d'Israël („ההשקפות של היהדות"), 1896.

לֵוִי, אַרְמַן (אַבְרָהָם) – Armand Lévy – (1794, פאריס — 1841, שם), חוקר־טבע ומאתמאטיקאי צרפתי, בן לאב יהודי ולאם נוצריה. לאחר סיימו את לימודיו בÉcole Normale שימש ל׳ כשנתיים מורה למאתמאטיקה במוסד זה, אולם נאלץ לגלות ללונדון מסיבות מדיניות, עם שובו של בית הבורבונים לפאריס (1815). בלונדון הורה מאתמאטיקה ועסק במחקר מינראלי במחיצתם של וולסטון (ע"ע) וברוסטר (ע"ע), שהכירו בידיעותיו הרבות. ב1827 יועד לו תפקיד פרופסור למאתמאטיקה באוניברסיטת לתדון, אולם מועמדותו הוסרה בשל מוצאו הצרפתי. נסיון דומה עבר על ל׳ שנית בבלגיה, שם לא נתקבל כפרופסור משום מוצאו היהודי, אולם לבסוף נתמנה ב1828 לפרופסור למאתמאטיקה בלייז׳ ואח"כ נבחר לאקדמיה הלאומית למדעים בבלגיה. מהפכת יולי של שנת 1830 איפשרה את חזרתו של ל׳ למולדתו, והוא נתמנה לפרופסור למינראלוגיה באוניברסיטה של פאריס. כשרונותיו של ל׳ היו מגוונים והוא גילה עניין רב בבעיות פיסיקאליות ופילוסופיות. ל׳ פירסם מחקרים רבים במאתמאטיקה, פיסיקה ומינראלוגיה (בהם גם קטלוג של המינראלים העיקריים של אנגליה), ועל שמו נקרא מינראל חדש, שסווג ע"י ברוסטר, בשם Levyn. בפיסיקה נודע ל׳ בעבודותיו על

מערכות-כוח וכן בהגדרתם של המשקלות הסגוליים של חמרים שתים. בשנותיו האחרונות השתתף ל' בכתבי-עת פילוסופיים.

לֵוִי, דָּוִד (1742, לונדון — 1801, שם), סופר ופולמוסן יהודי אנגלי. ל' היה כובען במקצועו ועסק גם במלאכות-יד אחרות, אך התמיד, יחד עם זאת, בלימודי היהדות ופיתח, החל ב1783, פעילות ספרותית מדעית פורייה.

באיגרותיו לג'וזף פריסטלי (ע"ע), Letters to Dr. Priestly (1787—1789), דחה את נסיונותיו לקרב את היהודים לנצרות, ובספרו A Defence of the Old Testament in a Series of Letters Adressed to Thomas Paine ("הגנה על 'הברית הישנה' בסידרת איגרות לתומס פין"), 1797, השיב על התקפותיו של תומס פין (ע"ע) על התנ"ך ועל אמיתות הנבואה. את התנגדותו לנסיונותיו של המיסטיקן צ'. ברדרז (ע"ע; Brothers) להעביר את היהודים על דתם הביע בחיבורו Letters to Mr. Halhed on the Subject of the Prophecies of Brothers ("איגרות אל מר הולהד על אודות נבואותיו של ברדרז"), 1795. מלבד אלה כתב ל': A Succinct Account of the Rites and Ceremonies of the Jews ("תאור קצר של מנהגי היהודים וטקסיהם"), 1783; Lingua Sacra ("לשון הקודש"), מילון ודקדוק השפה העברית, 1785—1787; Dissertations on the Prophecies ("מחקרים על הנבואות"), שני כרכים, 1796—1800. מתירגומיו לאנגלית: The Pentateuch in Hebrew and English ("החומש בעברית ובאנגלית"), 1789; הסידור נוסח ספרד, 2 כרכים, 1789—1790; המחזור, נוסח אשכנז, 6 כרכים, 1794—1796; הסידור נוסח אשכנז, 1801. ל' כתב גם שירים. הוא היה היהודי יליד-אנגליה הראשון שהתפרסם בחיבוריו המדעיים והפולמוסיים הכתובים בשפה האנגלית.

יע. ר.

לֵוִי, הֶרְמַן — Hermann Levi — (1839, גיסן — 1900, מינכן), מנצח ומלחין גרמני ממוצא יהודי. ל', שהיה בנו של רב, המיר דתו בגיל צעיר. הוא למד מוסיקה אצל וינצנץ לאכנר במאנהים (1852—1855), ולאחר מכן בקונסרוואטוריון של ליפציג (1855—1858). בשנים 1864—1872 פעל כמנצח בקארלסרוהה וב1872—1896 בתיאטרון-החצר הבאווארי במינכן. הוא היה ידידו של בראמס והתיידד לאחר מכן עם ואגנר, שמסר לו, תחת לחצה של הנהלת התיאטרון, את הניצוח על הצגת הבכורה של "פארסיפאל" (בירוית, 1882). ל' חיבר קונצ'רטו לפסנתר, לחנים לשירים ויצירות שונות שנשארו בכתובים. כמו כן תירגם ועיבד את הליברויות לאופרות של מוצארט ושל מלחינים אחרים. כמנצח הצטיין ל' במיוחד בביצוע יצירותיהם של מוצארט וואגנר. ספרו Gedanken aus Goethes Werken ("מחשבות מיצירתו של גתה") י"ל ב1901. חליפת-המכתבים בינו לבין בראמס פורסמה ב1910.

E. v. Possart, *H. L., Erinnerungen*, 1901; J. Kniese, *Der Kampf zweier Welten um das Bayreuther Erbe*, 1931.

לֵוִי, יוֹחָנָן (1901, ברלין — 1945, ירושלים), בלשן, חוקר התרבות הקלאסית והיהדות ההלניסטית. הוא למד באוניברסיטת ברלין, בה הוסמך לד"ר (1926), ובביה"ס למדעי היהדות שם. ב1929 נשלח למזרח מטעם האקדמיה הפרוסית למדעים, לחקור כ"י של פילון בארמנית. עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה בא ל' לא"י. מ1934 הורה שפה וספרות לאטינית באוניברסיטת ירושלים.

תחילת עבודתו המדעית של ל' היתה בחקר כתביו של פילון, שבו ראה את הסינתזה בין העולם היווני, האפלטוני-סטואי, והעולם היהודי-גנוסטי; ממנו בא לחקור את הספרות היהודית-ההלניסטית, את ספרות אבות הכנסיה הנוצרית ואת מקומן של הדת והמיסטיקה בהלניזם. — ל' הושפע בתחילה ממורו ה. יגר (ע"ע), ואח"כ ממוריו נורדן ווילמוביץ-מלנדורף (ע"ע). מחקריו מצטיינים בגישה היסטורית-פילולוגית מובהקת.

מכתביו: Philo — Philosophical Writings ("כתביו הפילוסופיים של פילון"), 1946; — מבחר ערוך בידי י. ל' [עם מבוא] (עברית: יהושע עמיר), תשכ"ה; Sobria ebrietas, Untersuchnugen zur Geschichte der antiken Mystik ("השכרון המפוכח; מחקרים לתולדות המיסטיקה של העולם העתיק"), 1929; Chaldaean Oracles and Theurgy ("אורקלים בבליים ותאורגיה"), 1956. מלבדם כתב כמה וכמה מאמרים בכ"ע שונים; אחדים מהם כונסו, לאחר מותו, בקובץ "עולמות נפגשים" (תש"ך). בתש"ט יצא ספר מחקרים לזכרו.

ד"ר י. לוי ז"ל, דברים שנאמרו באזכרה באונ' העברית, תש"ו (כולל ביבל').

יצ. מ.

לֵוִי, יוּלְיוּס — Julius Lewy — (1895, ברלין — 1963, סינסינטי), אשורולוג יהודי. ל' נתקבל כדוצנט באוניברסיטת גיסן ב1922 ונתמנה לפרופסור בה ב1930; שנים אחדות היה גם מנהל אוסף הטבלאות בכתב-היתדות על שם הילפרכט שבאוניברסיטת ינה. הוא עזב את גרמניה ב1933, התיישב ב1934 באה"ב ושימש כפרופסור ב"היברו יוניון קולג'" שבסינסינטי משנת 1936 עד למותו.

עבודותיו העיקריות הן: Untersuchungen zur akkadischen Grammatik ("מחקרים בדקדוק האכדי"), 1921; Studien zu den altassyrischen Texten aus Kappadokien ("מחקרים בתעודות האשוריות הקדומות מקאפאדוקיה"), 1922; Die Kültepetexte aus der Sammlung Frida Hahn ("התעודות מכילטפה מאוסף פרידה האן"), 1930; ובשיתוף עם ג. איסלר (G. Eissler): Altassyrische Rechtsurkunden von Kültepe ("תעודות משפטיות אשוריות קדומות מכיל-טפה"), I-IV, 1930—1935.

כמו-כן פירסם ל' מאמרים רבים בכתבי-עת מקצועיים (חלק מהם בשיתוף פעולה עם אשתו: הגב' הילדגארד לוי) שעניינם שאלות פילולוגיות ודקדוק אכדי, חקר הדת האשורית-בבלית ובעיות מתחום חקר התעודות האשוריות הקדומות מקאפאדוקיה שנתגלו בכילטפה (כניש העתיקה).

לעבודותיו של ל' נודעת חשיבות יתרה בכל הנוגע לחקר התעודות האשוריות הקדומות, ובעיקר להבנת הניב האשורי המיוחד לתעודות אלה, הידוע בשם "אשורית קדומה". בענף זה של האשורולוגיה היה לוי החוקר החשוב שבדורנו.

בכמה מעבודותיו דן ל' בבעיות מתחום המקרא וההיסטוריה הקדומה של עם ישראל, כגון, Chronologie der Könige von Juda und Israel ("הכרונולוגיה של מלכי יהודה וישראל"), 1927, וכן בבעיית הח'בירו והעברים, בה שב וטיפל פעמים אחדות בכתב העת: Hebrew Union College Annual בשנים 1939, 1940 ו1957.

ח. ת.

לֵוִי, יַעֲקֹב (1819, דוֹבּז׳יצה [Dobrzyca — מחוז פוזן] — 1892, ברסלאו), רב, חוקר ולכסיקוגרף. בצעירותו למד אצל אביו ואצל ר׳ עקיבא איגר (ע״ע), אשר גם הסמי־כו לרבנות. פילוסופיה ושפות המזרח למד באוניברסיטת ברסלאו, הוכתר בתואר ד״ר לפילוסופיה באוניברסיטת הלה (1845). ל׳ כיהן כרב ברוֹזנברג (שלזיה עילית), ומ1850 גר בברסלאו. מ1857 שירת כדיין הקהילה שם, ומ1871 הגיד שיעור בבית־המדרש ע״ש מורה ושלמה ליפציגר. ב1867—1868 יצא ספרו Chaldaisches Wörterbuch über die Targumim und einen grossen Theil des rabbinischen Schriftthums („מילון ארמי לתרגומים ולחלק גדול מן הספרות הרבנית״), ועבורו העניק לו מיניסטריון החינוך הפרוסי תואר פרופסור. ב1876—1889 פירסם את Neuhebräisches und chaldaisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim („אוצר לשון התלמודים והמדר־שים״) ב4 כרכים (מהדורה שניה הוצאה לאור ע״י אליעזר גולדשמידט [ע״ע] ב1924). ל׳ נחשב עד היום בין גדולי הלכסיקוגרפים של שפת התלמוד והמדרשים. מחיבוריו שאבו הבאים אחריו, כגון קוֹהוּט (ע״ע) ב„ערוך השלם״ ודלמן (ע״ע) במילונו הארמי. ל׳ פירסם גם מאמרים רבים בכ״ע מדעיים שונים.

לֵוִי, יַעְקוֹבּוּס וַן — Jacobus van Looy — (1855, הארלם — 1930, שם), סופר וצייר הולאנדי. ל׳ בילה את שנות־ילדותו בבית־יתומים בהארלם. ב1877 התחיל ללמוד ציור באקאדמיה לאמנויות פלאסטיות באמסטרדאם וזכה ב1884 במחצית „פרס רומא״ (Prix de Rome), שאיפ־שרה לו נסיעת לימודים. את רשמי נסיעותיו בספרד, איטליה ומארוקו העלה ל׳ בספריו Gekken („משוגעים״), 1892, וReizen („נסיעות״), 1913. בציוריו, ציורי נוף עירוני וחגיגות־עם, וכן דיוקנות, התגלה ל׳ כראליסט. כסופר היה ל׳ נציג טיפוסי של התנועה הספרותית של שנות ה80 (ע״ע הולנדית, ספרות, עמ׳ 764). כמו בציוריו, הביע ל׳ גם ביצי־רותיו הספרותיות באופן ראליסטי את התפעלותו מיפי החיים. דברים הנראים כשגרתיים מופיעים אצלו כגילויים של רגשי־אנוש עדינים ועמוקים. בספריו המאוחרים־יותר (Jaapje, 1917; Jaap, 1923; Jakob, 1930) כלל ל׳ פרטים רבים מתולדות־חייו. ל׳ כתב גם שירה ותירגם מיצירותיהם של שיקספיר ואלפרד דה מיסה. — ביתו משמש היום כמוזיאון ומוצג בו חלק גדול מיצירותיו.

M J. Brusse, *J. v. L., over zijn werk*, 1930; M. A. Jacobs, *J. v. L. en zijn literair werk*, 1940.

לֵוִי, יִשְׂרָאֵל — Israel Lewy — (1841, אינוורצלב — 1917, ברסלאו), רב וחוקר תלמודי. ב1864—1869 למד בביהמ״ד לרבנים בברסלאו (ע״ע בתי מדרש לרבנים, עמ׳ 987), ועם פתיחת ביהמ״ד בברלין כיהן שם כמרצה לתלמוד. ב1883 ירש את מקומו של ז. פרנקל (ע״ע) בביהמ״ד של ברסלאו, ושם נשאר עד מותו. ל׳ פיתח והעמיק את שיטתו הביקורתית של פרנקל, אך, שלא כמוהו, נשאר תמיד בתחום המחקר ולא עסק בשאלות אקטואליות. ל׳ דקדק בקיום מצוות מתוך התלהבות דתית. יבולו הספרותי מועט בכמותו, אך מלא חידושים, המבוססים על המקורות. במחקרו Über einige Fragmente aus der Mischna des Abba Saul, 1876 (עבר׳ ע״י אז״ר: „משנתו של אבא שאול״, בתוך „מסלות לתורת התנאים״, תרפ״ח) סלל דרך לביקורת מקורות המש־נה. בEin Wort uber die Mechilta des R. Simon („על המכילתא דרשב״י״), 1889, הראה כי רוב המכילתא שרדה במדרש הגדול לס׳ שמות, ובכך איפשר את שיחזורו של מדרש זה ע״י הופמן. פירושיו לפרקים א׳—ו׳ של מסכת ב״ק בתלמוד הירושלמי (1895—1913) פתחו אפקים חדשים לפרשנות פילולוגית, ובמבוא שהקדים להם הניח יסוד לחקר התהוותם של התלמודים. כן פירסם את הרצאותיו בגרמנית, שהיו מיועדות לציבור רחב, על סדר ליל־הפסח (1904), על התפילה היהודית ועל עקבות הקדמוניות היוונית והרומיות בספרות התלמודית (1878).

א. א. אורבך, שלושת מורי התלמוד של הסמינר בברסלוי (Das Breslauer Seminar), 1963; M. Brann, *Gesch. des jüd. theol. Seminars in... Breslau*, 1904.

לֵוִי, יִשְׂרָאֵל — Israel Lévi — (1856, פאריס — 1939, שם), רב ראשי לצרפת וחוקר במדעי היהדות. ל׳ היה ממוצא אלזסי, בוגר ביהמ״ד לרבנים בפאריס וחתנו של הרב הראשי לצרפת צדוק כהן (ע״ע). מ1892 שימש עוזר לרב הראשי, ומ1919 ואילך עמד הוא עצמו בראש יהדות צרפת. הצטיין בנאומיו השופעים ידע וחן, בעבודות חינוך ובפעולות סעד וגמילות חסד שניהל בשנות ה20 לטובת מהגרי מזרח אירופה, ובשנות ה30, לטובת מגודשי גרמניה.

ב1892—1907 הורה ל׳ דברי ימי ישראל בביהמ״ד לרב־נים בפאריס, ומשנת 1896 שימש בקאתדרה ל„יהדות תלמו־דית ורבנית״ של École des Hautes Études. מראשי „מקיצי נרדמים״ והחברה הצרפתית למדעי היהדות ועורך Revue des Études juives. ל׳ הוציא לאור את הסיפור העברי על „תולדות אלכסנדר״ (תרמ״ו); את הנוסח המקורי של בן סירא מתוך גניזת קאהיר (L'Ecclésiastique ou la Sagesse de Jésus fils de Sira, I–II), 1898—1901; כן פירסם תולדות היהודים בצרפת, חלק א׳: עד המאה ה10 (Histoire des Juifs de France, I: Des Origines au Xe siècle), 1903; ומחקר על החטא הקדמון במקורות היהודיים העתיקים (Le Péché originel dans les anciennes sources Juives), 1907. ל׳ עסק בתחומים רבים, היה בעל חוש מדעי חריף, ואף לא נמנע מלהשמיע ביקורת אם כי בדרך ספקנית ואצילית.

ל׳ ביקר פעמיים בא״י: כמפקח בת״ס של כי״ח (1907), ובחנוכת האוניברסיטה העברית כחבר הקוראטוריון (1924). במאבק על הכותל המערבי (1929 ואילך) התערב למען זכויות היהודים.

י. ק. מיקלישנסקי, פרופ׳ י. ל׳, פאריס (חכמת ישראל במערב אירופה, א׳, 297–309), תשי״ט; *Mélanges offerts à M. I. L.* .... (REJ LXXXII), 1926; *I. L., trois portraits, un homme* (L'Univers israélite XCIV, 41), 1939.

לֵוִי, מוֹרִיס — Maurice Loewy — (1833, וינה — 1907, פאריס), אסטרונום יהודי. ל׳ חונך בעיר־מולדתו, ועם סיום לימודיו הועסק במצפה־הכוכבים שבה. כיון שהת־קדמותו המדעית הופרעה בגלל יהדותו, עבר ל׳ ב1860 לפאריס, לפי הזמנתו של האסטרונום הצרפתי לֵוֶריֶה (ע״ע) ושימש שם כעוזרו. ב1872 נתמנה לחבר ה־Bureau des Longitudes („לשכת האורכים״, שבין פעולותיה — הוצאת שנתון אסטרונומי), ושנה לאחר־מכן נבחר כחבר האקדמיה למדעים של צרפת. עם מותו של לוריה, נמסר לו תפקיד סגן־המנהל של מצפה־הכוכבים בפאריס (1878), ומאוחר יותר (1892) נתמנה למנהלו. ל׳ פירסם מחקרים יסודיים על השפעת כוכבי־

הלכת על שכבת הפוטוספירה של השמש, על מהותם של „הכוכבים הנופלים" (מטאורים), על מסלולי כוכבי שביט, על תופעת האברציה (ע"ע), על מיקומם המדוייק של כוכבי־השבת העיקריים, ועוד. ב1896 פירסם את האטלאס הראשון של הירח שהיה מבוסס על צילומים (Atlas photographique de la lune). זכרונותיו קובצו ופורסמו ב־Comptes Rendus של האקדמיה למדעים וב־Annales de l'Observatoire.

לֵוִי, סִילְוֶן — Sylvain Lévi — (1863, פאריס — 1935, שם), אינדולוג צרפתי ועסקן־ציבור יהודי. הוא נתפרסם בעבודתו על Le Théâtre indien („התיאטרון ההודי"), 1890, ונתמנה ב1894 לפרופסור לסאנסקרט ב„קולז׳ דה פרנס". החל ב1904 ניהל את המכון לאינדולוגיה של הסורבון. הוא יסד את בית־הספר הצרפתי לידיעת המזרח הרחוק בהאנוי ועמד זמן־מה בראש המוסד הצרפתי־יאפאני בטוקיו. כן ניהל את המחלקה המזרחית באוניברסיטה של שטראסבורג. הוא גם הרבה במסעי־מחקר בהודו ובארצות המזרח הרחוק. ל׳ פירסם עבודות רבות בתחומי ההינדואיזם והבודהיזם, מהן: La doctrine du sacrifice dans les Brâhmanas („תורת הקרבן בבראהמאנות"), 1898; Le Népal („נפאל"), 1905—1908; L'Inde et le monde („הודו והעולם"), 1926. כן פירסם מחקר על היהודים בדרום־הודו: Quelques documents nouveaux sur les Juifs du sud de l'Inde (REJ, LXXXIX), 1930.

ב1919 הצטרף ל׳ „לוועד הצירים" הציוני בנשיאותו של חיים ויצמן (ע"ע), כנציג יהדות צרפת. כן השתתף במשלחת היהודית־ציונית שהופיעה בפני ראשי בעלות־הברית בוועדת השלום של ורסי ב1919, אולם הסתייג מהתביעות הציוניות על א"י, מתוך הנחה שהן סותרות את המגמות הצרפתיות במזרח הקרוב. בשנים 1920—1935 היה ל׳ נשיא חברת „כל־ישראל־חברים" (ע"ע).

לֵוִי, פּוֹל — Paul Lévy — (נו׳ 1886, פאריס), מאתמאטיקן צרפתי, יהודי. כבן למאתמאטיקן לוסיאן לוי (1853—1912), שנודע בתפקידי ההוראה השונים בהם שימש, הושפע ל׳ מהמאתמאטיקה בשחר נעוריו. אחר־כך התמסר ללימודי מקצוע זה בבתי הספר École Polytéchnique ו־École Supérieure des Mines (בשנים 1904—1910). בשנות מלה"ע I שירת ל׳ בצבא צרפת כקצין תותחנים. ב1920 נתמנה לפרופסור לאנאליזה מאתמאטית ב־École Polytéchnique, ומ1930 עבר לשמש בתפקיד זה בבית־הספר הגבוה הלאומי לאירונאוטיקה נוסף על תפקידו כפרופסור למאתמאטיקה ולמכאניקה אנאליטית ב־École Supérieure des Mines (מ1925).

תרומותיו הגדולות בעבודותיו המדעיות עמדו לל׳ ב1940 כשיהודים רבים סולקו ממשרותיהם בגלל האנטישמיות שנלוותה לכיבוש הנאצי. ל׳ המשיך במילוי תפקידיו ועבר עם ה־École Polytéchnique לליון אחר חלוקת צרפת לאיזור כבוש ולא־כבוש (ע"ע מלחמת העולם II). ל׳ זכה באותות כבוד ופרסים רבים, ביניהם — „קצין לגיון הכבוד" ושני פרסים של האקאדמיה למדעים, ושימש כנשיא החברה למאתמאטיקה של צרפת.

עבודתו המדעית כללה מחקרים בתורת הפונקציות, אנאליזה פונקציונאלית ותורת ההסתברות. בתחומים אלה פירסם ל׳ בין השנים 1910 ו1937 54 מאמרים, שנדפסו בעתונות המדעית של צרפת. כן היו שני הכרכים, בהם סיכם את הרצאותיו באנאליזה מאתמאטית, לספרי לימוד מוכרים במקצוע זה.

מ.

לֵוִי, פְּרִימוֹ — Primo Levi — (נו׳ 1919, טורינו), סופר איטלקי, יהודי, כימאי במקצועו. יצירתו מושפעת ביותר ממאורעות מלה"ע II, להם נתן ביטוי חודר בשני ספריו העיקריים: Se questo é un uomo? („האם זה אדם"?), 1947, בו הוא מתאר את מחנה ההשמדה הגרמני באושוויץ, ו־La Tregua („ההפוגה"), 1963, בו הוא מספר את פרשת נדודיו בדרכו ממחנה ההשמדה למולדתו האיטלקית.

וע"ע איטליה, ספרות [כרך־מילואים, עמ׳ 142/3].

לֵוִי, קַרְלוֹ — Carlo Levi — (נו׳ 1902, טורינו), סופר וצייר איטלקי יהודי. ל׳ למד רפואה, אך הקדיש עצמו לאמנות הציור והציג את יצירותיו בתערוכות שונות באיטליה ומחוצה לה. ב1935 נשפט בעוון התנגדות למשטר הפאשיסטי ונידון לשלוש שנות גלות בחבל לוקאניה, שבדרום הארץ, אך שוחרר כעבור שנה בעקבות חנינה כללית. ב1939 עבר לצרפת, בה היה פעיל ב„מפלגת הפעולה" האנטי־פאשיסטית והיה בין מייסדי בטאונה, Giustizia e Libertà. הוא שב בחשאי לארצו ב1942, במטרה להשתתף שם בתנועת המרי. אחרי מלה"ע II היה ל׳ פעיל בעתונות השמאלית וב1963 נבחר לפרלאמנט.

כצייר וכסופר שואב ל׳ את השראתו מניתוח בעיות ומצבים חברתיים. הספר Cristo si è fermato a Eboli („ישו הגיע רק עד אבולי", 1945; עברית: „ארץ שכוחת־אל", תש"י), אשר פירסם את שמו של ל׳ בעולם, מתאר בכשרון רב את פגישתו הדראמאתית של בן־הצפון עם הדרום הנחשל והפרימיטיווי, כפי שהכירו בגלותו בלוקאניה. אפייני לספרו המיזוג של יסודות אוטוביוגראפיים, היסטוריים, סוציולוגיים, פוליטיים והגותיים. דרך כתיבה מסאית־סיפורית מציינת גם את מרבית ספריו האחרים: Paura della libertà („פחד מן החרות"), 1946; Le parole sono pietre („המלים הן אבנים"), 1955, על סיציליה; Il futuro ha un cuore antico („לב קדום לעתיד"), 1956, על רוסיה הסובייטית; La doppia notte dei tigli („לילה הכפול של עצי התרזה"), 1959, על הנאצים; Tutto il miele è finito („כל הדבש נגמר"), 1964. מבחינה סיפורית טהורה L'orologio („השעון", 1950; עברית: תשי"ז) היא המיוחדת שביצירותיו ובה באות לביטוי גם תכונותיו של ל׳ כצייר. וע"ע איטליה, ספרות [כרך־מילואים, עמ׳ 142], אמנות [שם, עמ׳ 143, ציור: עמ׳ 144].

מ. ל.

לֵוִי־בִּינְקִינִי, אַנְגֶ׳לוֹ — Angelo Levi-Bianchini — (1877, ונציה — 1920, דרעה [סוריה]), איש־צבא איטלקי ומנהיג ציוני. ל"ב היה קצין בחיל־הים האיטלקי ומרצה באקאדמיה של הצי האיטלקי בליוורנו ובביה"ס הצבאי הגבוה בטורינו. הוא היה גם העורך של כתב־העת Revista Marittima, שיצא מטעם האדמירליות האיטלקית. ל"ב הצטיין במלחמה בתורכיה ב1911, ובמלה"ע I היה מפקד פריגאטה. ממשלת איטליה השתמשה בו גם לשליחויות דיפלומאטיות שונות בארצות המזרח. בהשפעתו של חיים וייצמן נהיה ל"ב לציוני, וב1918 ייצג את הקהילות היהודיות באיטליה ב„וועדה הציונית" (אח"כ „ועד הצירים", ע"ע ארץ־ישראל, עמ׳ 531). באפריל 1920 נסע לסאן־רמו, שבה

נתכנסה אז ועידת המעצמות המנצחות (ע' שם, עמ' 529), והשפיע על ראש ממשלת איטליה, פראנצ'סקו ניטי, לתמוך בעמדה הציונית. בא"י ביקר פעמים־מספר, והוא נבחר מטעם ההנהלה הציונית בירושלים למנהל מחלקת העליה, אך לפני שהספיק להיכנס לתפקידו, נרצח בידי בדוים בעת התנפלות על הרכבת שבה נסע לדמשק.

לֵוִי בֶּן אַבְרָהָם בן חיים (1245[?], וילפראנש [פרובאנס] — 1315[?], אַרל), חוקר ופילוסוף. אביו היה רב בנארבונה, והעתיק את מושבו לווילפראנש ב1240 בערך. ל' התפרנס מהוראת מדעים ולשונות, חי חיי עוני ונדודים, ובשנותיו האחרונות נרדף והוחרם ע"י המתנגדים לפילוסופיה שבדורו, ובראשם הרב אבא מ(א)רי בן משה (ע"ע). בימי הפולמוס (1304/5) התגורר ל' בנארבונה, אבל בהשפעת הרב שלמה בן אדרת (ע"ע) גורש משם, ומאז נדד בין ערי פרובאנס. ב1314 התגורר בארל, ושם מת. נראה כי הוא סבו של הרלב"ג (ר' לוי בן גרשון [ע"ע]).

ספרו „בתי הנפש והלחשים" (כ"י), נכתב במונפליה ב1276. לשון הספר שירית וחרוזה, והוא נחלק ל10 מאמרים בנושאים הבאים: מוסר, הגיון, בריאה, נפש, נבואה, מרכבה, מאתמאטיקה, אסטרונומיה ואסטרולוגיה, פיסיקה ומטאפיסיקה. המאמר הראשון והשביעי הוצאו לאור ע"י י. דוידזון (ר' ביבל'). ספר אחר, „לוית־חן", נכתב לפני 1303, ונערך בארל ב1314; הוא מעין אנציקלופדיה מחולקת לשני „עמדים", שהראשון מהם מוקדש למאתמאטיקה, אסטרונומיה, אסטרולוגיה וחכמת הטבע, והשני — לסודות התורה, האמונה והבריאה. כן מכיל הספר דברי־פולמוס נגד הנצרות (נדפסו בישרון, VIII).

בשיטתו הפילוסופית הולך ל' בעיקר בעקבות הרמב"ם, אלא שנפרד ממנו באמונתו באסטרולוגיה. מן הפילוסופיה האיסלאמית הושפע בעיקר ע"י בטליוסי (ע"ע). ספריו מכילים הרבה פירושים אלגוריים לתורה ולתלמוד, ואלה הם שעוררו עליו את חמת מתנגדיו (סיפור שרה ואברהם, למשל, מתפרש כסמל ליחס שבין החומר לצורה, וי"ב בני יעקב מסמלים את י"ב המזלות). את האגדות על גן־עדן וגיהנום הוא רואה לאור רצונם של החכמים להשפיע על ההמון לקיים את המצוות. מאשימיו טענו, כי בכך היתה כוונתו לכפור בדברי תורה ובקיום המצוות, ולעקור את האמונה בפעולת אלהים שהוא למעלה מן הטבע. נגד האשמות אלו מוחה ל' בכתביו וטוען, כי כוונתו היא רק למשמעות נוספת של דברי הכתוב, אך לא יחידה או בלעדית; ואכן מעידים חיבוריו שרחוק היה מן הקיצוניות שייחסו לו. הסיבה העיקרית לסערה היתה נעוצה בכך, של' הורה פילוסופיה לבני הנעורים, בניגוד לדעתם של מתנגדי הפילוסופיה שבדורו. (הדי הפולמוס הזה נשתמרו בס' „מנחת קנאות", סי' י', י"ב, ט"ו—י"ז, פרסבורג, תקצ"ח). ל' היה מן הראשונים שניסו לפענח את סודות „מורה נבוכים". והשפעתו ניכרת אצל מפרשי הרמב"ם שלאחריו, כיוסף כספי (ע"ע), משה נרבוני (ע"ע) ופרופיט דוראן (ע"ע).

י. דוידזון, המאמר הראשון מן ספר „בתי הנפש והלחשים" (ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה'), תרצ"ט; E. Renan – A. Neubauer, *Les Rabbins français du commencement du XIVe s.*, 628–647, 658–661, 674–675, 752, 1887; L. Back, *Zur Charakteristik d. L. b. A. b. Chajim* (MGWJ, 44), 1900, R. S. Marx, *A 13th Century Theory of Heat as a form of Motion* (Isis, XXII), 1934; I. Davidson, *L. b. A. b. Hayyim* (Scripta Mathematica, IV), 1936; C. Sirat, *Les Différentes versions du Liwyat Ḥen* (REJ, CXXII), 1963; A. S. Halkin, *Why was L. ben H. Hounded?* (PAAFJR, XXXIV), 1966.

ש. א. ה.-ו.

לֵוִי בֶּן גֵּרְשׁוֹן (או: ·גרשם [= רלב"ג] 1288, באניול — 1344, פרפינין[?]), פילוסוף, פרשן המקרא, רופא, מאתמאטיקאי ואסטרונום. רלב"ג היה בן למשפחת מלומדים בפרובאנס, התגורר באוראנז' ובאוריניון, ונראה כי היה נכדו של לוי בן אברהם בן חיים (ע"ע). משפחתו קשורה היתה במשפחת דוראן (ע"ע).

רלב"ג נתפרסם בעולם היהדות ומחוצה לו בפעולתו המדעית־ספרותית, שהקיפה תחומים רבים, ובמיוחד בזכות חיבוריו והמצאותיו במאתמאטיקה ובאסטרונומיה (ע"ע, עמ' 819—820 וע"ע טריגונומטריה, עמ' 978/9; על השקפותיו האסטרולוגיות ע"ע אצטגנינות, עמ' 471/2). כפילוסוף לא הצטמצם בתחום פילוסופיית־הדת בלבד, שהיא נושא חיבורו הראשי, ספר „מלחמות ה'" (ריווא דטרנטו, ש"ך—שכ"א), (נכתב בשנים 1317—1329), אלא כתב גם פירושים לביאוריו של אבן רשד (ע"ע) לכתבי אריסטו, וכן ספר על תורת ההגיון, בשם „ספר ההיקש הישר" (כ"י). עם זאת לא ניתן מפעלו הפילוסופי להערכה מלאה, כיוון שרק חלקים מפירושיו לאבן רשד נדפסו, ואף הם בתרגום לאטיני (בהוצאת ונציאה של כתבי אריסטו). על רלב"ג כפרשן המקרא, ר' להלן.

רלב"ג הוא האריסטוטלי ביותר מבין הפילוסופים היהודים ביה"ב (ע"ע אריסטוטלס, עמ' 853—860). יניקתו העיקרית מהפילוסופיה הערבית והיהודית, אך היתה לו גישה גם אל מקורות האסכולסטיקה הנוצרית. הוא דן במיוחד בבעיות שהיו שנויות במחלוקת בזמנו, או שלא נפתרו, לדעתו, כהלכה ע"י הרמב"ם. ספרו „מלחמות ה'" נחלק ל6 מאמרים: הישארות הנפש, נבואה, ידיעה ובחירה, השגחה, הגרמים השמימים, בריאת העולם (המאמר האסטרונומי הושמט מן הדפוסים). אופי הספר אסכולאסטי מובהק. לאחר הצעת דעות קודמיו, מרצה רלב"ג בחריפות דיאלקטית את הנימוקים בעד ונגד, ולבסוף מציע את פתרונו. בדרך כלל דבק הרלב"ג בפירושיו של אבן רשד לתורת אריסטו, במיוחד בתפיסתו את מושג האלהים (ע"ע, עמ' 452). בניגוד לרמב"ם סבור הוא, כי אפשר לייחס לאל תארים חיוביים בלי לפגוע באחדותו, שכן מכניסים התארים ריבוי רק במחשבתנו. ההבדל שבין תארי האל ותארי הנבראים: „שהם נאמרים בשם יתברך באופן יותר שלם מהאופן אשר נאמרו בזולתו". היחס שבין תארי האל ותארי הנמצאים הוא של „קְדימה ואיחור" כשהתואר נאמר על האל קודם ועל העצמים באיחור. מציאות האל, למשל, היא מקורית וראשונית, בעוד שמציאות הנמצאים באה להם מאלהים, ומקורה בו.

בוויכוח על בעיית ה ב ר י א ה (ע"ע אלהים, עמ' 454) דוחה רלב"ג, בדומה לרמב"ם, את תורת הקדמות האריסטוטלית; אבל בניגוד לדעת הרמב"ם, כי הבעיה חסומה בפני התבונה, סבור רלב"ג שאפשר להכריע לטובת חידוש־העולם; הוכחתו העיקרית היא הטענה הטלאולוגית הידועה, כי הסדר התכליתי של הנמצאים מוכיח, שהם באים מכוחה של סיבה הפועלת באופן תכליתי. הוא מזכיר גם את טענת הכלאם (ע"ע), כי הנחת אריסטו בדבר אין־סופיות הזמן תוביל למסקנה האַבסורדית, שגודל אין־סופי אחד יהיה גדול מחברו, ודוחה את ההבדל שהבדיל אריסטו בין אין־סופיות שבפועל

ובין אין־סופיות בזמן, שהיא אין־סופיות בכוח. לדעתו, לא הזמן הוא אין־סופי בכוח אלא הפונקציה שלו, היינו: אפשר להוסיף על הזמן יחידות־אורך עד אין־סוף, אבל כל אורך־זמן שאנו מגיעים אליו הוא סופי; העולם יכול להתמשך עד אין־סוף, אך הזמן החולף הוא סופי ויש לו התחלה. על סמך הטענה האריסטוטלית, שא״א שתהיה התהוות לחומר, מפני שהוא תנאי לכל הויה, מקבל רלב״ג את הדעה על קדמות החומר. מאלהים נובע רק עולם הצורות. הבריאה היא, איפוא, מתן צורה לחומר ההיולי והוא מפרש לפיה את סיפור הבריאה בתורה. עם זאת הוא טוען שההודאה בקדמות החומר אינה מחייבת הודאה בקדמות הזמן, מכיון שהזמן מצוי רק בתוך העולם. בניגוד לאריסטו, סבור רלב״ג כי מעשה הבריאה היה רצוני, אלא שהוא משתדל לצמצם את פעולת האל למעשה הבריאה בלבד; מאז ואילך מתנהל העולם לפי חוקים קבועים, בהנהגת „השכלים הנבדלים", שגם הם נבראו, ואין האל מתערב באופן ישיר במהלכו. — בשאלת הנבואה מקבל רלב״ג את דעתו של הרמב״ם, שמקודה מהקשר שבין שכל האדם וה„שכל הפועל", אך הוא מרחיק לכת ממנו ומתיר את הנבואה מכל זיקה ישרה לה' ומעמידה, במידה ידועה, במישור אחד עם הניחוש והקסם. בתחום זה עניינו בשלוש בעיות: כיצד ידע הנביא את העתיד, מה המקור לידיעתו, וכיצד לאחד את ידיעת העתיד עם עקרון הבחירה החפשית. לדעתו, מקבל הנביא מן „השכל הפועל" ידיעה כללית, אותה הוא מתרגם לסיטואציה הפרטית שלפניו. בעולם שורר דטר־מיניזם, הנקבע ע״י סדר המזלות והשפעת הגלגלים על כל המתרחש, ואעפ״כ ניתנת לאדם הבחירה, ואתה האפשרות להימלט מפורח הגורל. הרלב״ג פותר בהעזה את בעיית הידיעה והבחירה ע״י שלילת ההנחה שלאל ידיעה ודאית של האירועים הקונטינגנטיים העתידים להתרחש — בניגוד לרמב״ם, שניסה לקיים את שתי האמונות —, ועל כן, לדעת הרלב״ג, אין האל יודע מראש את ההכרעות החפשיות של האדם. (ע״ע בחירה, עמ' 156).

בשאלת ההשגחה מקבל רלב״ג, למעשה, את דעת הרמב״ם, התולה את ההשגחה במידת השלמות השכלית של האדם. הנסים באים מכוח „השכל הפועל", ואין בהם פריצה בחוקי הטבע, כיון שהם קבועים מראש בסדר הבריאה. בהבדל מן הרמב״ם, מדגיש רלב״ג, שהנסים לא נקבעו מראש אלא שנוצרו התנאים להתרחשותם. עם זאת הוא קיצון בנטיתו, למעט את הנסים שבמקרא ולפרשם באופן טבעי (ע״ע השגחה, עמ' 482/3). מרכזית במשנתו בעיית הישארות־הנפש, משום שהרמב״ם לא עסק בה במפורש, ומשום שנעשתה אקטואלית לאור תורתו החדשה של אבן רשד על אחדות „השכל הכולל" (ע״ע השארות־הנפש, עמ' 467). רלב״ג מקבל את עמדתו של אריסטו, לפי אלכסנדר מאפרודי־סיאס (ע״ע), בדבר נצחיות „השכל הנקנה" של אנשי־הסגולה, הפילוסופים, אלא שאינו מקבל את הישארותו בצורת איחוד עם „השכל הפועל" כי אם כהמשך של מציאות אינדיוידואלית. השכל הנקנה הנצחי כולל, לדעתו, לא רק את המושכלות המטפיסיים, אלא גם את כל המושכלות שרכש לו האדם באמצעות חושיו. דיוניו המעמיקים בהקשר זה בתורת־המושג הם תרומה חשובה לתורת־ההגיון.

שיטתו הפילוסופית של רלב״ג, שהיא שכלתנית מובהקת, ללא מוטיוים דתיים חזקים, ושבה מכריע לרוב היסוד האריסטוטלי, ללא נסיון לכסותו, עוררה ביקורת חזקה בין הפילוסופים שבאו אחריו. חסדאי קרשקש (ע״ע) ביקר אותו מבחינה פילוסופית וסתר את דעותיו בכמה עניינים, אך למעשה הושפע ממחשבתו במישרין, בין מהסכמה ובין מתוך שלילה. יוסף בן שם טוב (ע״ע) ור' יצחק עראמה ביקרו אותו על דבריו בבריאה ובבחירה ועל פירושיו לנסים, אבל גם האחרון הושפע ממנו. ר' יצחק אברבנאל (ע״ע) האשימו בקיצוניות, ור' יהודה מוסקטו אסר את הקריאה בספריו. ר' יהודה מסר ליאון ביקר את תורתו בהגיון, ומנשה בן ישראל (ע״ע) גינהו על תורת ההישארות. כמה מדעותיו השפיעו באופן ישיר על שפינוזה (ע״ע), בין מתוך הסכמה (בפירושי הנסים), ובין מתוך התנגדות ושלילה.

מחקריו האסטרונומיים של הרלב״ג זכו להערכה רבה. קיצור של מאמרו הנ״ל בתכונה ניתרגם ללאטינית (1342) בפקודת האפיפיור קלמנס VI, ובמאה ה15 ניתרגם כולו. התוכנים הנוצריים השתמשו במכשירים האסטרונומיים שהמציא ופיקו דלה מירנדולה גומר עליו את ההלל.

י. י. גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, 191–204, ת״ש; הנ״ל, תורת המושג של הרלב״ג (דת ומדע), תשט״ו; ש. פינס, הסכולאסטיקה שאחרי תומס אקוינאס ומשנתם של חסדאי קרשקש ושל קודמיו (דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, א', חוב' י״א), תשכ״ו; M Joel, *L. b. G. ... als Religionsphilosoph*, 1862; I. Weil, *Philosophie religieuse de L. B. G.*, 1868; M. Steinschneider, *L. B. G.* (Magazin f. Wiss. d. Jud. XVI), 1889. E. Renan [– A. Neubauer], *Les Écrivains Juifs français* du XIVᵉ s., 240–298, 1893; J. Carlebach, *L. b. G. als Mathematiker*, 1910; B. Kellermann, *Die Kampfe Gottes von L. b. G.*, I-II, 1914–16; I. Husik, *Studies in Gersonides* (JQR, n. s. VII–VIII), 1917/8; N. Adlerblum, *A Study of Gersonides*, 1926; J. Karo, *Kritische Untersuchungen zu L. b. G.*, 1935.

ש. א. ה.–ו.

הרלב״ג כפרשן המקרא. רלב״ג פירש את כל ספרי התורה ונביאים ראשונים ואת רוב ספרי הכתובים. תכניתו לפרש גם את ספרי הנביאים האחרונים לא בוצעה.

השקפותיו הפילוסופיות השפיעו הרבה על פרשנותו, ובמקומות רבים הוא מקצר ורומז לדבריו ב„מלחמות ה'". עם זאת נוטים פירושיו, בכמה מקרים, מהשקפותיו שם ומת־קרבים יותר לתפיסה המסרתית. תחילה פירש את ספרי איוב, שה״ש וקהלת, משום תכנם הפילוסופי. פירושו לשה״ש הוא אלגורי־פילוסופי ומתאר ויכוח בין השכל ה„היולאני" (הצרוף) ובין „השכל הפועל" (האינטלקט האקטיווי). אע״פ שמצויה אצלו אלגוריה, הוא עצמו מזהיר מפני הפרזה, „שאין ראוי שיעשה ציור בדברי תורה, אם לא במקומות אשר יחוייב שיהיו משל, שאם היה זה השעור מסור ביד האנשים, הנה תפול התורה בכללה" (בראׄ סוף פרק ג).

אירועים שונים פירש כמחזה נבואי בלבד (יהושע ה, יג; ועוד). הרבה השתדל למעט את היסוד העל־טבעי שבנסים ולבארו בדרך ראציונאלית, אך עם זאת ראה בנסים אחד מיסודות האמונה, והדגיש „כי בהאמנה בהם פנה חזקה מפנות התורה"; לעתים הוסיף מופתים גם כשאין הפשט מחייב זאת (שופ' טו, יד; דנ' ג, כו).

מקום חשוב הקדיש למוסר ההשכל („תועלת") העולה מן המקראות ומפרטיהם, ובמקרים רבים הוא עושה זאת באופן מלאכותי (דנ' ד, תועלת 13, ועוד). בפירושו דן רלב״ג גם בהלכות הנזכרות בתורה שבע״פ, אותן הוא מקבל כולן, אך משתדל ללמדן מלשון הכתובים, ואיננו משתמש במדות שהתורה נדרשת בהן (ע״ע), שהן אצלו אסמכתא בלבד. על נושא זה כתב הרלב״ג ספר מיוחד, „שערי צדק" (ריווא דטרנטו, שכ״א; ליוורנו, תק״ס, בתוך ס' „ברית יעקב").

ביחס אל מדרשי האגדה קבע, שאין חובה להאמין בכולם, אלא „אל מה שיאות על שרשי התורה והעיון" (בראׄ א, ל).

בהסברת טעמי המצוות הוא מתבסס אמנם על שיטתו הפילוסופית, אך לא בקיצוניותו הרגילה, ושכיחים כאן נימוקים רוחניים. בצד השלמות הרוחנית, שהיא המטרה העיקרית של כל המצוות, ישנן גם מצוות שתכליתן היגיינית או מוסרית, ויש הקשורות גם באסטרונומיה ובאסטרולוגיה. בהסברת הקרבנות מבקר הרלב"ג את שיטתו הקיצונית של הרמב"ם. לצד הלשוני לא הקדיש רלב"ג תשומת לב מרובה, ורק לעתים רחוקות עסק בצד הדקדוקי, אך השתדל לפרש את הכתובים גם לפי הקרי וגם לפי הכתיב.

פירושי הרלב"ג נפוצו בעם וזכו לכמה מהדורות והם מן הספרים העבריים הראשונים שנדפסו (המהדורות הראשונות: פירושי התורה — מנטובה, רל"ו; פירוש איוב — פירה, רל"ז; דניאל — רומי, לפני ר"ם; נביאים ראשונים — ליריא, רנ"ד; משלי — שם, רנ"ד; חמש מגילות [למעט איכה] — ריווא דטרנטו, ש"ך; עזרא ונחמיה ודה"י — קראקא, תרמ"ח). פירושיו לנביאים ראשונים, משלי ואיוב נדפסו בכל המהדורות של נ"ך „מקראות גדולות". מספר קיצורים נעשו מהם, בפרוזה ובשיר, ע"י חכמים שונים. לפופולאריות רבה זכו ה„תועלות", אשר לוקטו ונדפסו בנפרד בכמה מקומות (לראשונה ריווא דטרנטו, ש"ך).

מ. מורטארה [מהדיר], באורי רלב"ג על עזרא, נחמיה ודה"י (אוצר הספרות [של ש. א. גרבר], ב'), תרמ"ח; י. ריבקינד, דקדוקי ספרים מס' 1, 21 (ספר היובל לכבוד א. מארכס — למלאת לו 70 שנה, חלק עברי), תש"י; מ. צ. סגל, פרשנות המקרא, ק"ד/ה, תשי"ב; י. היינמן, טעמי המצוות בספרות ישראל, א', 97–102, תשי"ד; M. Steinschneider, *CB*, 1611–1614, 1852–1860.

אב. גר.

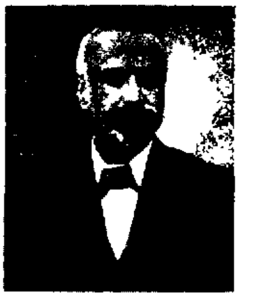
לֵוִי בֶּן יֶפֶת הַלֵּוִי, ע"ע יֶפֶת בֶּן עֵלִי הַלֵּוִי.

לֵוִי בַּר סִיסִי,
מחכמי ארץ־ישראל בדור־המעבר מהתנאים לאמוראים (תחילת המאה ה 3 לסה"נ). מבני פמלייתו של רבי יהודה הנשיא (סנה' י"ז, ע"ב). רבי כיבדו ביותר, והוא שברך את ברכת הנישואין בחתונתו של שמעון, בנו של רבי (כת' ח', ע"א). מסופר כי פעם הראה לרבי כיצד מבצעים „קידה", וכתוצאה מכך נעשה פיסח כל ימיו (סוכה נ"ג, ע"א; ובנוסחה אחרת: תענ' כ"ה, ע"א). ע"פ המלצתו של רבי, נתקבל ר"ל לדיין של העיר סימונייא (בגליל התחתון דרומית מצפורי), שם זכה לכבוד גדול (ירו' יבמ' י"ב, ו'). לאחר מותו של רבי, כשנתמנה רב אפס לראש־הישיבה, פרשו ר"ל ור' חנינא בר חמא ולמדו מחוץ לכתליה. לאחר פטירתו של רב אפס נתמנה ר' חנינא בר חמא לראש־הישיבה, ואז ירד ר"ל לבבל (כת' ק"ג, ע"ב), שם למד יחד עם אביו של שמואל (ע"ע), בביהכ"נ העתיק של נהרדעא „שף יתיב" (מג' כ"ט, ע"א).

אגדות רבות מסופרות על חסידותו של ר"ל, ועל ישועות ונסים שנעשו על־ידיו (ירו' תענ' ג', ח'; בבלי שם, כ"ה, ע"א). לאחר מותו לא הורשה ר"ל להיכנס לגן־עדן, משום עגמת־הנפש שהסב לרב אפס (ר' לעיל), עד שביקש עליו שמואל רחמים (ברכ' י"ח, ע"ב).

ד. ב. ראטנער, משנתו של ל' בר סיסי (זכרון היובל לא. א. הרכבי), תרס"ט.

לֵוִי־בְּרִיל, לִיסְיֶן — Lucien Lévy-Bruhl — (1857,
פאריס — 1939, שם), פילוסוף, סוציולוג ואתנולוג צרפתי, יהודי. הוא למד ב École Normale Superieur, וקיבל תואר דוקטור ב1884. ב1895 נתמנה ל"ב למרצה, וב1902 — לפרופסור בסורבון ולימד פילוסופיה גם בביהמ"ד לרבנים בפאריס. כמורה וגם כעורך כתב־העת Revue Philosophique היתה לו השפעה ניכרת על ההגות הפילוסופית בצרפת. דעותיו היו מבוססות על הפילוסופיה הפוזיטיביסטית של קונט (ע"ע),

5. לוי־בריל

לה הקדיש אחד מספריו החשובים. יחד עם אמיל דירקם (ע"ע) נחשב ל"ב כאחד הנציגים המובהקים של האסכולה הנאו־פוזיטיביסטית. הוא הצטרף אל גישתו הסוציולוגיסטית של דירקם, שראה בחברה את הגורם הראשון במעלה בעיצוב דמות האדם, ומנקודת ראות זו ניגש לחקר המחשבה של האדם הפרימיטיבי. תוך ניתוח מנהגיהם של העמים הפרימיטיביים, הגיע ל"ב למסקנה, כי מחשבתם אינה כפופה לכללי ההגיון הנראים טבעיים והכרחיים לאדם האירופי (מחשבה קדם־הגיונית). בעולמו של האדם הפרימיטיבי אין לפרט קיום מחוץ ליחידה החברתית שאליה הוא שייך, ומחשבתו נתונה בדפוסים קולקטיביים וכמצבי־רוח קולקטיביים בעלי מטען רגשי, הבאים לידי ביטוי במנהגים וטקסים. הוא מייחס לפעולתם הישירה של כוחות מסתוריים מה שמייחס האדם האירופי לסיבתיות טבעית. הגבולות בין העל־טבעי והטבעי, בין האדם, עולם החי ועולם הרוחות הם מטושטשים, וכן גם הגבולות בין הפרט לבין יצורים או עצמים מחוצה לו; בין כולם קיימים יחסים מסתוריים. דרך־מחשבה זו מסבירה את המנהגים המאגיים ואת מלאכת הכשוף (ע"ע), שהם חלק בלתי־נפרד מהווייי החברה הפרימיטיווית. אע"פ שיצאו מערערים על ל"ב מקרב האנתרופולוגים הפונקציונאליסטים, נודעת חשיבות רבה לניתוחיו, המפיצים אור גם על תופעות שונות בחיי עמי התרבות (חוויות דתיות, אמונות תפלות, מנהגים מאגיים), שמהן אפשר להסיק, כי שיירים של חשיבה קדם־הגיונית מוסיפים להתקיים גם בחברות מודרניות. מספריו: L'Idée de responsabilité („מושג האחריות"), 1885; A History of Modern Philosophy in France („תולדות הפילוסופיה המודרנית בצרפת"), 1899; La Philosophie d'Auguste Comte („תורתו הפילוסופית של א. קונט"), 1900; La Morale et la science des moeurs („המוסר וחקר המנהגים"), 1903; Les Fonctions mentales dans les sociétés inférieures („הפעולות השכליות בחברות הפרימיטיביות"), 1910; La Mentalité primitive („החשיבה הפרימיטיבית"), 1922; L'Âme primitive („הנפש הפרימיטיבית"), 1927; Le Surnaturel et la nature dans la mentalité primitive („העל־טבעי והטבע במחשבה הפרימיטיבית"), 1931.

Ch. Blondel, *L'Âme primitive d'après M. L.-B.* (Revue de métaphysique et de morale, 35), 1928; id., *Le Surnaturel et la nature dans la mentalité primitive d'après M. L.-B.* (ibid. 39), 1932; J. Cazeneuve, *L. L.-B., sa vie, son œuvre*, 1963.

מ. ו.

לֵוִי דֶּלָּה וִידָה, ג'וֹרְג'וֹ — Giorgio Levi Della Vida
— (1886, ונציה — 1967, רומא), חוקר העמים השמיים, לשונותיהם וספרויותיהם. בן למשפחה יהודית מכובדת, בעלת מסורת ליבראלית, שמוצאה מפימונטה. את

לימודיו האוניברסיטאיים סיים ברומא ב1909. ל' הצטרף ב1911 לסגל עובדיו המדעיים של ל. קאטני (ע"ע) בהוצאת אוסף המקורות Annali dell' Islam, שבשביל הכרכים ט—י שבו הכין את רוב החומר. בהוראה אוניברסיטאית התחיל בשנת 1914 בנאפולי; מכאן עבר לטורינו ובשנת 1920 נקרא לרשת ברומא את הקאתדרה של גוידי (ע"ע). הוא הורה עברית מקראית, ערבית, סורית, כתובות פניקיות ונאו־פוניות ואת תולדות העמים השמיים וספרויותיהם. בכל אותם השטחים פירסם גם שורה ארוכה של מאמרים, המפוזרים בכתבי־עת ובפירסומי אקאדמיות שונות. ל' פירסם גם שורה של טכסטים ערביים וסוריים במקור ובתרגום. שנות עבודתו בספריית הוואטיקן משתקפות ברשימת כתבי־היד הערביים־מוסלמיים שבוואטיקאן (כרך א', 1935, כרך ב', 1965) ובקובץ תעודות (1948) על הקשרים בין הכנסיה ברומא והכנסיות המזרחיות בימי כהונתו של האפיפיור גרגוריוס XIII (ע"ע), וכן בשורה של מאמרים מפורטים על כתבי־היד שבאוסף זה. מאמריו על הכתובות שנתגלו בטריפוליטאניה נתפרסמו בAfrica Italiana וב־Rivista Libya. רק חלק קטן ממאמריו הרבים, בעיקר בשטח היהדות והאיסלאם, נאסף בקובץ Storia e religione nell' Oriente Semitico („ההיסטוריה והדתות של המזרח השמי"), 1924.

ל' קנה לו שם בחוגים רחבים כסופר מזהיר בשל שני ספריו: Aneddoti e svaghi Arabi e non Arabi („מעשיות משעשעות ערביות ולא־ערביות"), 1959, ובספר זכרונות Fantasmi ritrovati („פגישות עם רוחות"), 1966. ל' הוא אחד הנציגים האחרונים בשורה של דורות ליבראלים איטלקיים־יהודיים, ונשאר נאמן לדעותיו גם לאחר עליית הפאשיזם. הוא היה בין שנים־עשר הפרופסורים (מתוך 1,225 מורים אוניברסיטאיים), שסירבו בסוף 1931 להישבע שבועת אמונים למשטר הפאשיסטי, ולכן פוטר ממשרתו. מ1939 עד 1948 כיהן כפרופסור־אורח באוניברסיטה של פנסילווניה, ורק ב1948 הושב על כנו והמשיך להורות ברומא עד שיצא לגימלאות ב1956. על יחסו ליהדות כותב הוא עצמו בזכרונותיו, כי מימי נעוריו חדור היה רגש הוד רוממותה הקדומה, שמנע ממנו לעבור לכנסיה הקאתולית.

ל' נתכבד בחברות באקאדמיה די לינצ'יאי האיטלקית ובאקאדמיה הצרפתית Académie des Inscriptions et Belles Lettres. היה גם חבר־כבוד של המכון ללימודי אסיה ואפריקה של האוניברסיטה העברית.

ח. ז. הירשברג, פגישה עם רוחות (הארץ, 15 במארס), 1968;
Studi orientalistici in onore di G. L. D. V., I-II, 1956.

ח. ז. ה.

לֵוִי יִצְחָק מִבֶּרְדִיצֶ'ב (1740[?], הוסקוב [גאליציה]—1810, ברדיצ'ב), רבי, מצדיקיה החשובים של

החסידות. רל"י היה נצר למשפחת רבנים עתיקה, ואביו, ר' מאיר, שימש רב בהוסקוב. לאחר נישואיו עבר לבית חותנו העשיר בלוברטוב שבפולין, שם למד בצוותא עם ר' יוסף תאומים (ע"ע), ושם הכיר את ר' שמואל הורוביץ (ע"ע, עמ' 950/1), ששימש אב"ד בריטשואל הסמוכה, ואפשר שעל־ידו נתקרב לחסידות, ומאז דבק בו ונמנה עם מקורבי תלמידיו. רל"י שימש רב בריטשוואל זמן מועט, משם עבר לזליחוב — שאותה נאלץ לעזוב בלחץ המתנגדים, ובתקל"ה־ו נבחר לאב"ד פינסק. בלחץ המתנגדים הורחק רל"י גם משם, ובתקמ"ה עבר לברדיצ'ב, שם שימש אב"ד עד מותו (רע"ע חסידות, עמ' 758/9) — ואחריו לא נתקבל אחר במקומו. בהיותו שם, חלה, ב1793, במחלה שתוארה כי „חלשה עליו דעתו ונפל ממדריגותיו", ואז סייע בידו ר' ישראל המגיד מקוז'ניץ (ע"ע) להחלץ ממצוקתו. בברדיצ'ב זכה רל"י גם לפירסומו הגדול כרב, מתקן־תקנות, עוסק בצרכי־צבור וכמנהיג חסידי.

ב1801 כינס אסיפת מנהיגים, ביניהם: ר' ברוך בן יחיאל ממדז'יבוז' (ע"ע), מנחם־מנדל לפין (ע"ע), ור' אדיה ליב הסבא משפולה (ע"ע), לדיון בפורענויות שפקדו את העם, והוא עצמו עמד (1807) בראש התורמים למאמץ המלחמה הרוסי נגד נאפוליון (ע"ע חסידות, עמ' 762). רל"י היה ממניחי היסוד לחסידות בפולין המרכזית, וממבססיה בליטא ובאוקראינה. עוד בהיותו בפולין כונה „רבם של כל הכת הזאת", ובתקמ"א התווכח על החסידות עם ר' אברהם קצנלבוגן (ע"ע שם, עמ' 781).

רל"י נודע כגדול בתורה ואף מתנגדיו תארוהו כ„מלא תורה" — תופעה יוצאת־דופן בפולמוס המתנגדים („זמיר עריצים"), אלא שטענו נגד מיעוט ידיעותיו בתורת הסוד. בעיקר בתודעה החסידית מוזקרת דמותו כאחת הנפשות העממיות האהובות ביותר. רל"י העלה את יסוד השמחה, את עקרון הדבקות בה' (ע"ע חסידות, עמ' 802/3), ואת התפלה בהתלהבות — „בכל לבו ובכל נפשו, אזי הנשמה שלו מתענגת מחמת התפשטות הגשמיות שלו ואז נשאר רק נשמתו" (קדושת לוי, ויצא). רל"י היה צדיק עממי, נסע לפרקים על־פני המדינה, בלווית ה„מנין", ברעש ובהמולה, ועשה נפשות לדרך החסידות. נקודה מרכזית בתורתו היא אהבת־ישראל; רל"י היה מצר בצערם של ישראל, מעלה תמיד את ה„טוב" שבהם, וכך שימש סניגורם של ישראל כלפי מעלה: „אין שום אחד רשאי לומר על ישראל שום דבר רע, רק ללמד עליו זכות" (ק"ל, פנחס), ורק מי ש„מספר תמיד בצדקת ובגדלות ישראל... ראוי להיות מנהיג על ישראל" (שם, חוקת). רל"י שילב בתפלתו שיחות — ודברי תרעומת — עם הבורא, בשפה המדוברת, ובלחן. המסורת העממית שמרה אחדות מהן („הקדיש", ועוד). ספר דרושיו „קדושת לוי" נתפרסם בחייו (סלאוויטא, תקנ"ח), והושלם ע"י בניו מעזבונו שבכ"י (ברדיטשוב, תקע"א; ז'ולקווא, תקס"ו). ספר זה נתקדש בין החסידים. רל"י לא הקים „שושלת" חסידית, ומתלמידיו יש לציין בעיקר את יעקב יצחק הורוביץ (ע"ע), החוזה מלובלין.

דמותו של רל"י שימשה מוטיוו נכבד בשירה ובסיפורת העברית והיידית. יצויינו במיוחד המחזות: „הצעקה השלישית" של יעקב כהן (כל כתביו, ד', תש"ה); המחזה הראשון מתוך „שלשה כתרים", של צבי כהן (תרגום מיידית ע"י המחבר בהשתתפות מ. י. בר־און, תשי"ד), וכן מחזהו של יצחק סלע: „הסניגור הגדול" (תשי"ח). יצויינו עוד שיריהם של ז. שניאור „דין תורה חדש לרל"י מברדיצ'ב", (שירים, ח"א, תשי"א) ושל אורי צ. גרינברג „בקץ הדרכים עומד רל"י מברדיטשוב ודורש תשובת רם" (בתוך: „רחובות הנהר", תשי"א), וכן הבאלאדה של ש. מלצר „דין תורה" (בתוך: „אור זרוע", תשי"ט). כן מתוארת דמותו בסיפורו הגדול של אופאטושו „אין פוילישע וועלדער" („ביערות פולין", 1921).

ש. גוטמאן, תפארת בית לוי, תר"ע; מ. י. גוטמאן, מגדולי החסידות: רל"י מברדיטשוב, תר"ץ; ש. דובנוב, תולדות

החסידות, 151–157, 193–199, 479–481, תרצ״א; ח. ליברמאן, לתולדות רל״י מברדיטשוב ז״ל (ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס), תש״ג; א. א. הורודצקי, החסידות והחסידים, ב׳, ע״א–צ״ו, תשי״א[3]; י. טברסקי, חיי רל״י מברדיצ׳ב, 1960; י. היילפרין, רל״י מברדיטשוב וגזרות המלכות בימיו (תרביץ, כ״ח), תש״ט.

א. ר.

לֵוִי־צִ׳יוִיטָה, טוּלְיוֹ — Tullio Levi-Civita — (1873, פאדובה — 1941, רומא), מאתמאטיקן איטלקי יהודי.

ל׳ היה תלמידו של ריצ׳י־קורבאסטרו (Ricci-Curbastro) בפאדובה. אחרי תום לימודיו הורה באוניברסיטאות בפאביה ובפאדובה. באוניברסיטת רומא הורה מ־1918 עד 1938, עת נאלץ לעזוב את ההוראה בגלל החוקים האנטישמיים של ממשלת מוסוליני.

עבודותיו החשובות ביותר היו בשדה החשבון הדיפרנציאלי האַבסולוטי, העוסק בעיון ובשימוש באופרטורים (ע״ע אופרטור [כרך מילואים]) דיפרנציאליים מוגדרים במרחב של רימן (ע״ע), שהם אינוואריאנטים לגבי הקבוצה הכללית של הטראנספורמאציות הנקודתיות. יסודות החשבון הדיפרנציאלי האַבסולוטי הונחו ע״י ריצ׳י־קורבאסטרו במאמר שפורסם ב־1900 ב־Mathematische Annalen. אבל ל׳ היה הראשון שהראה את חשיבותו גם מחוץ לגאומטריה של רימן, בתתו את הפתרון לבעיית האקוויוואלנטיות של שתי מערכות של משוואות דינאמיות באותו מספר משתנים, שהוצגה ע״י פנלוה (Painlevé), ולבעיית קביעת טיפוסי הפוטנציאלים של המרחב התלויים בשני משתנים בלבד, שהוצגה ע״י וולטרה (ע״ע).

ט. לוי־צ׳יוויטה

החשיבות של החשבון הדיפרנציאלי האבסולוטי הוכרה בעולם המדעי רק ב־1917, כשהשתמש בו אינשטין (ע״ע) כמכשיר המאפשר ביטוי מאתמאטי של תורת היחסות הכללית. לניסוחה הסופי של תורת היחסות הכללית קדמה חליפת מכתבים בין ל׳ ואינשטיין.

התוצאות האנאליטיות של החשבון הדיפרנציאלי האבסולוטי קיבלו מובן גאומטרי אינטואיטיווי, לאחר של׳ הכניס ב־1917 את המושג היסודי של ההעתקה המקבילה של וקטורים. תרומה זו של ל׳ מהווה את היסוד לעבודות חשובות של חוקרים אחרים בחקר מושג המרחב של רימן והכללתו.

ל׳ עסק גם בשטחים אחרים של המאתמאטיקה והפיסיקה. הוא המשיך את עבודותיו של ליפונוב (ע״ע) על היציבות של התנועה ומצא סידור טוב ופשוט יותר מזה של סונדמן (ע״ע) לבעיה המפורסמת של שלושה גופים. כבר ב־1893 פירסם מחקר מעמיק על הגדלים הקטנים לאין סוף (מערכות גדלים לא־ארכימדיים). יש לציין במיוחד את עבודותיו בשטח ההידרודינאמיקה, התורה הכללית של האינוואריאנטים האדיאבאטיים, את תרומתו לסטאטיקה של אינשטיין ולבעיה של התנועה הגלית.

רבגוניות עבודותיו, בהירות כתביו, ופעלו כמדריך מחקר, הביאו לל׳ פרסום רב. היה חבר אקאדמיות רבות באיטליה ובארצות אחרות, וחבר „המועצה האקאדמית" של האוניברסיטה העברית החל משנות העשרים.

מכתביו העיקריים של ל׳: Lezioni di Meccanica razionale (3 כרכים), 1923—27; Lezioni di calcolo differenziale assoluto, 1925. אוסף כל כתביו י״ל ע״י האקאדמיה האיטלקית למדעים בסוף שנות החמישים.

אר. פי.

לֵוִי־שְׁטְרוֹס, קְלוֹד — Claude Lévi-Strauss — (נו׳ 1908, בריסל), אתנולוג וסוציולוג צרפתי, יהודי. ל״ש, שהיה תלמידו של מארסל מוֹס (Marcel Mauss), ערך מסעי מחקר באמריקה הדרומית ובארצות אסייתיות שונות. בשנים 1935—1939 היה ל״ש פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטת סאו־פאולו (בראזיל). לפני פרוץ מלה״ע II חזר לצרפת וגוייס לצבא. אחרי כניעתה של צרפת הצליח להימלט לאה״ב. מאז 1959 משמש ל״ש כפרופסור לאנתרופולוגיה חברתית ב־Collège de France. הוא נחשב כיום לראש האסכולה המכונה „סטרוקטוראלית" („מבנית") באנתרופולוגיה. ל״ש שולל את הדעה, כי העמים המכונים „פרימיטיוויים" מייצגים שלבים קדומים בהתפתחות התרבות האנושית. לדעתו אין הבדל מהותי בדרך־החשיבה בין האדם „התרבותי" והאדם „הפרימיטיווי". מבחינה אינטלקטואלית קיים שוויון בין הגזעים. בכל מקום מקים האדם, לפי צרכיו והתנאים בהם הוא נתון, צורות חברתיות שונות ומשתמש בכוח־שכלו כדי להכניס סדר למציאות סביבו ולמצוא בה משמעות. כך נוצרות תרבויות רבות ושונות, שהן כולן ביטוי לרוח האנושית, ואשר אי־אפשר לדבר עליהן במושגים של עליונות או נחיתות. הצד השווה שבכל התרבויות הוא בהיותן מותנות במבנה הבסיסי האחיד של רוח האדם, שאת יסודותיו משתדל המדע האנתרופולוגי לחשוף. ההשגים הגדולים, אשר עליהם מושתתת הציוויליזאציה, כגון עבודת האדמה, הקדרות, הטוויה והאריגה, ביותם של בעלי־חיים שונים ועוד, הושגו דווקא על ידי האדם הקדמון בתרבויות שאנו נוהגים לקרוא להן „פרימיטיוויות", וכל ההתקדמות מאז היא למעשה שכלול הטכניקות העתיקות. הקידמה מתבצעת על ידי מפגש בין תרבויות. על דעותיו של ל״ש בעניין הטוטמיזם — ע״ע טוטם.

ק. לוי־שטרוס

החשובים שבספריו: Les Structurés élémentaires de la parenté („המבנים היסודיים של הקרבה המשפחתית"), 1949; Tristes tropiques („הארצות הטרופיות העצובות"), 1955; Anthropologie structurale („אנתרופולוגיה מבנית"), 1958; La Pensée sauvage („חשיבת העמים הפרימיטיוויים"), 1962; Le Totémisme aujourd'hui („הטוטמיזם בימינו"), 1962.

G. Charbonnier, *Entretiens avec C. L.-S.*, 1961.

מ. ו.

לוֹיד־ג׳וֹרג׳, דֵיוִיד, רוזן דווֹר — David Lloyd George, Earl of Dwyfor — (1863—1945), מדינאי בריטי. ל״ג נולד במנצ׳סטר למשפחה ולשית מפשוטי העם, נתייתם מאביו בהיותו תינוק והתחנך אצל דודו, מטיף באפטיסטי בכפר בוילז. הוא גדל באווירה של לאומיות ולשית, דתיות עמוקה נון־קונפורמיסטית וראדיקאליזם חברתי. אותות חינוכו הדתי והאווירה של להט תנכ״י שבה גדל,

ד. לויד־ג'ורג'

ניכרו בו כל ימיו, וכן התמיד ללהום לזכויות הכנסיות החפשיות נגד הדת האנגליקנית הממוסדת. ל"ג למד משפטים והיה לעו"ד (1884). עם זה היה פעיל בתנועה הלאומית הולשית „קמרי פיד" (ע"ע וילז, עמ' 143). ב1890 נבחר לפארלאמנט כנציג ליבראלי של עיירה ולשית, ושמר על מקומו בו במשך 55 שנה.

ל"ג התבלט במהרה באגף הראדיקאלי של מפלגתו והיה בין אלה שהצביעו נגד המלחמה באפריקה הדרומית (ע"ע, עמ' 396—398). ב1905, כשקמה הממשלה הליבראלית של קמבל־בנרמן (ע"ע) נתמנה ל"ג לשר־המסחר. בזכות הצלחתו ביישוב סכסוכי עבודה, בהגנה על התעשיה הבריטית ועל הפועלים, נתמנה ל"ג לשר־האוצר (1908), כאשר ירש אסקוית (ע"ע) את מקומו של קמבל־בנרמן כראש ממשלה.

כשר־האוצר היה ל"ג אחראי לאחת המהפכות החברתיות השקטות בתולדות בריטניה, ביזמו את השלב הראשון של הפיכת בריטניה למדינת־סעד. הוא הנהיג ביטוח זקנה וביטוח מפני מחלה, אבטלה, נכות ועוד. כדי לממן תכניות אלו בתקופה שבה עמדה בריטניה במירוץ חימוש עם גרמניה (ע"ע, עמ' 460), כלל ל"ג בהצעת־התקציב שלו לשנת 1909/10 מס־הכנסה מודרג, מס שבח־מקרקעין וכן מיסוי מוגבר של הכנסות שלא נבעו מעבודה. הצעה זו עוררה התנגדות מצד בעלי רכוש, ונדחתה ע"י בית־הלורדים. הדבר גרם למשבר חוקתי חמור, לפיזור הפארלאמנט ולעריכת בחירות כלליות פעמיים ב1910. תוצאת המשבר היתה צימצום סמכויותיו של בית־הלורדים, ששוב לא היה יכול למנוע אישור תקציב, ולגבי קבלת חוקים — לא יכול היה אלא להשהותם. את עיקר המעמסה של מאבק אדיר זה נשא ראש־הממשלה, אולם ל"ג, וכן וינסטון צ'רצ'יל (ע"ע), מילאו אף הם תפקיד חשוב בו, ול"ג, שהיה מגדולי הנואמים הפוליטיים, השניא עצמו על בעלי האחוזות, בהוקיעו אותם בנאומיו התוקפניים.

תחילה התנגד ל"ג לכניסתה של בריטניה למלה"ע I, ורק עם פלישת הגרמנים לבלגיה שינה את דעתו. כשר־האוצר טיפל בהצלחה בבעיות מימונה של המלחמה והשמירה על יציבות המטבע. בתקופת המלחמה התחזק מעמדו, לפי שהוכר כאיש־ביצוע מובהק, כדוברם של בעלי־עסקים ראדיקאליים וכבעל השפעה על הפועלים ומפלגתם. השפעה זו בלטה, כשהוקמה ב1915 ממשלה קואליציונית ול"ג נתמנה בה לשר־החימוש, תפקיד שהצריך שיתוף פעולה עם הפועלים לשם רתימתם למאמץ המלחמתי. הוא הנהיג את השיטה של מינוי מומחים מעולם העסקים כעוזריו. בוויכוח האסטרטגי על ניהול המלחמה צידד ל"ג ב„מזרחיים", כלומר באלה שהאמינו שההכרעה במלחמה לא תפול בחזית המערבית, בצרפת ובפלאנדריה, אלא במזרח. במות קיצ'נר (ע"ע) ב1916, נתמנה ל"ג לשר־המלחמה והסתכסך במהרה עם ראשי הצבא, שהיו „מערביים" בתפיסתם. כשר־המלחמה הגיע ל"ג לכלל מסקנה, שלניהול המלחמה דרוש קאבינט מצומצם שלא בראשותו של אסקוית. בתמיכתם של השמרנים תימרן ל"ג את הדחתו של אסקוית והוא עצמו קיבל את התפקיד לכונן ממשלה חדשה (7.12.1916). רבים מבני מפלגתו לא סלחו לו את הפגיעה באסקוית, וכמה שרים ליבראלים, בהם הרברט סמואל (ע"ע), סירבו לכהן בממשלתו. בכך החל הפילוג בקרב המפלגה הליבראלית שהחיש את ירידתה המהירה.

כראש־ממשלה התמסר ל"ג לניהול המלחמה בראש „קאבינט־מלחמה" מצומצם של 5 חברים, בהתעלמו כמעט כליל משאר חברי הממשלה ומהפארלאמנט. בכושר מנהיגותו, במרצו וביכלתו להלהיב המונים בנאומיו, הצליח במהרה לתת תנופה מחודשת למאמץ המלחמתי, תוך טיפוח קשרים עם כוחות עממיים ושיתוף פעולה עם הדומיניונים (באמצעות „קאבינט מלחמה של האימפריה"). הוא התערב גם בעניינים צבאיים: ב1917 הנהיג את שיטת השיירות המלוות באניות־מלחמה, כדי לצמצם את סכנת הצוללות שאיימה על כלכלת בריטניה ועל אספקת המזון, ושיטה זו, שהונהגה מול התנגדות תקיפה מצד האדמיראליות, הוכיחה את יעילותה. הוא הכריח את הפיקוד העליון של בריטניה ושל צרפת לשלוח צבא לאיטליה, כדי להצילה מפלישה גרמנית אחרי מפלתה בקרב קאפורטו באוקטובר 1917. הוא דרש להקים פיקוד עליון משותף של צבאות בעלות־הברית, הדיח את הרמטכ"ל הבריטי סר וילים רוברטסון, שהיה ממתנגדיו, והכפיף את המפקד הבריטי העליון בחזית המערבית, דגלס היג (ע"ע) למפקד הצרפתי, מארשאל פוש (ע"ע). הוא גם שיכנע את נשיא אה"ב, וילסון (ע"ע), להקדים את משלוח החיילים האמריקניים לצרפת, ובכך הבטיח את הנצחון במערב (ע"ע מלחמת־העולם הראשונה).

משבר פנימי פרץ כשהגנראל מוריס, שפוטר ע"י ל"ג, האשים את ראש־הממשלה שהחליש בידעין את כוחותיו של היג במערב, ואסקוית דרש להקים ועדת חקירה פארלאמנטארית. ל"ג זכה בפארלמאנט בהצבעת אמון, אך המפלגה הליבראלית התפלגה סופית.

בבחירות הכלליות שנערכו כחודש לאחר תום המלחמה (דצמבר 1918), הופיעו השמרנים יחד עם אותם הליבראלים שנשארו נאמנים לל"ג כגוף מאוחד, וכתוצאה מכך היה ל"ג מעתה תלוי בתמיכת השמרנים. מערכת הבחירות הצטיינה בתביעה להענשתה של גרמניה ובהשמצת מפלגת „הליבור" כבולשוויקים. ל"ג השתתף בוועידת השלום בפאריס (ע"ע פריס, ועידת־השלום של) והיה מעין מתווך בין וילסון לבין קלמאנסו (ע"ע). ל"ג עצמו נטה יותר לעמדתו הסלחנית של וילסון, אך לחץ דעת הקהל אילצו לעתים להסכים לדרישות קלמאנסו. בבריטניה היה עליו לטפל במשברים חמורים בתעשיה, בעיקר ברכבות ובמכרות הפחם. הוא פתר בעיות אלו בתכסיסים מחוכמים, כגון בהזמינו את השובתים להשתתף בוועדת חקירה של ענף הפחם, וכן בוויתורים בענייני שכר ושעות עבודה. ממשלתו העבירה בפארלאמנט חוקים ותיקונים בענייני שיכון, זכויות בחירה ועוד, אך בעיות כספיות הצריכו קימוצים, והשתררה הרגשת אכזבה כללית, שלה תרמה גם מלחמת־האזרחים באירלאנד, של"ג סיימה בפשרה (ע"ע אירלנד, עמ' 228/9). הביקורת על ל"ג גברה גם בגלל הרינונים אחריו על הענקת תארים וכיבודים תמורת תמיכה פוליטית־מפלגתית. העילה להפלתו היה משבר צ'אנאק (צ'אנאק־קאלה על חוף הדארדאנלים). בצ'אנאק הוצב כוח

בריטי, ולאחר נצחונו של מוצטאפה כּמאל על היוונים (ע"ע יון, היסטוריה, עמ' 484) איים ל"ג במלחמה על התורכים אם יתקרבו למקום. דרך טיפולו של ל"ג במשבר זה היתה כושלת; בריטניה עמדה לבדה, ללא תמיכה, אף מצד הדומיניונים, שכמה מהם הכריזו בגלוי על התנגדותם לצעד זה. אף כי המשבר חלף, כיון שהתורכים נמנעו מתקוף את צ'אנאק, ביקש ל"ג לערוך בחירות חדשות, כדי לזכות באישור למדיניותו. אולם סיעת השמרנים בפארלאמנט החליטה במפתיע נגד המשך השתתפותה בקואליציה, ובו ביום (19.10.1922) התפטר ל"ג, בלי לחכות להצבעת אי־אמון מצד הפארלאמנט או לתוצאות הבחירות הכלליות. אז הוקמה ממשלה שמרנית בראשותו של אנדרוּ בּוֹנר לוֹ (ע"ע).

מאז לא הוסיף ל"ג למלא תפקיד ממשלתי כלשהו. ב1923/4 ניסה לאחד את הליבראלים, אך הם חזרו והתפלגו ב1926, כשל"ג הביע, ביחס לשביתה הכללית שפרצה אז, דעות שהיו בניגוד להשקפות מפלגתו. באותה שנה נבחר ל"ג למנהיג־המפלגה במקום אסקווית, אך ב1931 איבּד למעשה את שליטתו עליה. ב1936 נתפס זמנית לתמיכה בהיטלר, אולם ב1938 נהיה לאחד מראשי המתנגדים לפיוסו. חדשים מספר לפני מותו הוענק לו התואר „רוזן".

ל"ג פירסם War Memoirs („זכרונות המלחמה") 4 כרכים, 1933—1936, וThe Truth about the Peace Treaties („האמת על אודות חוזי השלום") 4 כרכים, 1938.

כוחו של ל"ג היה בפעולתו כיחיד ולא כראש מפלגה. היה בו גם יסוד של דמאגוג ואוֹפּורטוּניסט. הוא הואשם בחוסר עקיבוּת, זילזל במסורת ובמוסכמות, לא היה בּררן באמצעים להשגת מטרותיו, לא היסס להקריב ידידים, היה אמן התימרון והתככים. כמנהיג ליבּראלי של קוֹאליציה ימנית ובעל נטיות שמאליות בעצמו, נאלץ לעתים להערים על כל תומכיו. כך פעל לחתימת שלום מתון עם גרמניה במסווה של קריאות נקם, וחתם על חוזה נדיב עם האירים לאחר דיכוי אכזרי.

התכונות שאיפיינו את אישיותו היו פיקחות ועוז, מרץ סוחף וכושר החלטה מהיר. הוא היה בעל אישיות סוערת, מבריקה ומקסימה, והיה מחונן בחריפות ובראיה חודרת. עם זאת לא עורר אמון. הוא הואשם בניצול מעמדו לצבירת ממון, כשקנה ב1912, יחד עם רוּפוּס איזיקס (אח"כ לורד רדינג [ע"ע]) בתנאים נוחים ביותר מניות בחברת „מארקוני" האמריקנית, וחברת „מארקוני" האנגלית קיבלה, זמן־מה אח"כ, זכיון להקים תחנות ראדיו ברחבי הקיסרות. הוא רכש עתונים, ניהל בצורה מפוקפקת קרן שהועמדה לרשותו למטרות פוליטיות, ובחייו הפרטיים פגע במוסר המקובל בהיותו ראש־הממשלה הבריטי היחיד במאה ה20, שפילגשו חיתה עמו בגלוי בביתו הרשמי. משפחתו היתה מפוררת וידידים לא היו לו.

ל"ג היה ראש־הממשלה בעת שאושרה הצהרת בּלפוּר, והוא מילא תפקיד מכריע באישורה. קשריו עם הציונות החלו ב1903, בעת שחברת עורכי־הדין, שהוא היה אחד משותפיה, הכינה את נוסח התכנית בעניין הצעת אוגאנדה, שהוגשה לג'וֹזף צ'מבּרלין (ע"ע אוגנדה, הצעת א'), ובהיותו שר־החימוש התקשר אתו ויצמן (ע"ע, עמ' 264), תחילה בקשר למאמץ המלחמתי ואח"כ גם בענייני א"י. התעניינותו של ל"ג בא"י יהודית נבעה משיקולים קיסריים כלכליים, אך תרמו לכך גם חינוכו הנוֹנקונפורמיסטי על התנ"ך, ומוצאו הולשי, שנטע בו אהדה לעמים קטנים (מכאן גם אהדתו ליוונים בעת מלחמתם בתורכיה). בוועידת השלום בפאריס תמך ל"ג בתביעות הציוניות, וכן דאג אח"כ להכללתה של הצהרת באלפור בתנאי המאנדאט הבריטי על א"י ולאישורה במועצת בעלי־הברית בסאן־רמוֹ (ע"ע ארץ־ישראל, עמ' 529). ל"ג עמד לימין התנועה הציונית בכל סכסוכיה עם ממשלת בריטניה והתנגד ל„ספר הלבן" משנת 1939 (שם, עמ' 552). על שמו של ל"ג נקרא הישוב רמת־דוד שבעמק יזרעאל.

H. Du Parcq, *Life of D. L. G*, I–IV, 1912–1913; J. H. Edwards, *The Life of D. L G.*, I-V, 1913–1924; B. G. Evans, *The Life of L. G.*, 1916, J. S. Mills, *D. L. G., War Minister*, 1924; M. Thomson, *D. L. G*, 1948, T. Jones, *L. G.*, 1951; F. Owen, *Tempestuous Journey*, 1954; Earl [R]. L. G. (בנו של ל"ג), *L. G.*, 1960.

ח. ב.־י. — א. לי.

לוֹיד רַיט, פְרֶנְק ע"ע רַיט, פְרֶנְק לוֹיד.

לוֹיְד'ס (Lloyd's), רשימת הספנות הבריטית והזרה של חברה בלונדון, המסַווגת את כלי־השיט בהתאם לתכונותיהם הפיסיות, צורת־הבניה, הציוד ומידת־בטיחותם. החברה קובעת תקנים לכלי־שיט ומפקחת על בנייתם ואחזקתם בעולם כולו. תחילתה בחברת „ל' מלונדון" (ע"ע) לביטוח ימי, אולם מ1834 היא התפתחה באורח בלתי־תלוי. כיום מיוצגים בחברה כל הגורמים הקשורים בספנות (בוני אניות, חברות ביטוח, ספקים וכד'). כמחצית נפח האניות הנבנה בעולם (1966) מצוי בפיקוחה של החברה. לאחרונה החלה החברה לעסוק גם בפיקוח על מבנים תעשייתיים — כבתי זיקוק, תחנות כוח רגילות וגרעיניות וכד'.

רשימת הספנות של ל' מתפרסמת אחת לשנה בשלושה כרכים. בראשון פרטים בדבר כלי־השיט הפעילים בעולם וסיווגם, בשני ובשלישי מידע נוסף (רשימת בעלי האניות, בוני אניות, מספנות וכד'). הסימן A_1 לציון איכות עליונה, מקורו בסימני הסיווג של רשימת ל'.

לוֹיְד'ס מִלוֹנְדוֹן (Lloyd's of London), תאגיד, המשמש כ„שוק" לביטוח בינלאומי מכל הסוגים, פרט לביטוח חיים, וכמרכז לאיסוף מידע על הספנות בעולם. מקור השם בבית־הקפה של אדוורד לויד בלונדון, בו נהגו להיפגש, כבר ב1688, סוחרים, מבטחים (Underwriters) ואנשי הובלה ימית, כדי להסדיר את ענייניהם. מאוחר־יותר הסתייעו בגליון חדשות שהכיל מידע על תנועת הספינות ברחבי העולם. פעולותיו של מועדון־הביטוח הסגור הזה הפכו את שמו של בית־הקפה לשם־דבר, שזכה ליוקרה כלל־עולמית בכל הקשור בביטוח ימי, והחל מראשית המאה ה20 — בכל סוגי הביטוח פרט לביטוח חיים. במרוצת השנים נתארגן המוסד במסגרת חוקית, שעיקריה הם:

1) חברת ל' מבטחת רק באמצעות חברים המאוגדים במסגרתה, והמנהלים עסקי ביטוח באורח אישי ובסיכון עצמי. על חברים אלה (Underwriting Members of Ll.'s) — למלא אחר התנאים דלקמן: א) עליהם לנהל את עסקיהם באחריות אישית ובלתי־מוגבלת. ב) עליהם להמציא ערבויות אישיות בסכום של 15,000 ליי"ש לפחות. ג) עליהם להשליש את כל התקבולים מפרמיות בקרן־נאמנות הנמצאת בפיקוחה של הנהלת ל', ואשר ממנה הם יכולים למשוך הוצאות ורווחים בהיקף קבוע בלבד. ד) עליהם להפריש חלק מרווחיהם לקרן הדדית שמורה, להבטחת

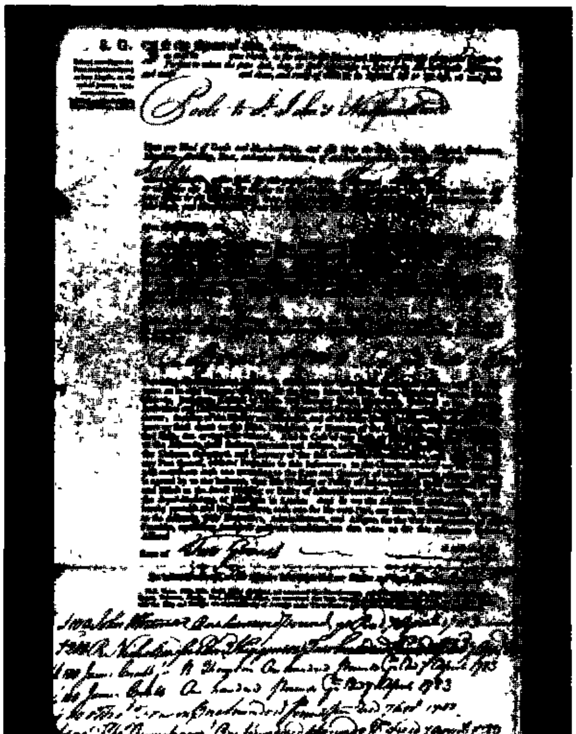

„חדר־המבטחים" בבית ל' (1965), בו נעשים עסקי־ביטוח בשווי של כמיליון לי"ש ליום

התחייבויותיהם של כל החברים. ה) עליהם להיות כפופים לביקורת שנתית של התחייבויותיהם ונכסיהם.

2) המבטחים המאוגדים בל' — ב1966 היה מספרם כ6,000 — משתייכים ל„סינדיקאטים" (Syndicates), המיוצגים ע"י סוכנים (Underwriting Agents). סינדיקאטים אלה, כ300 במספר, מתמחים בתחומי ביטוח שונים ומוגדרים, ומקבלים עסקי ביטוח בשם חבריהם, אך ורק באמצעות חברות־סוכנים (Ll.'s Brokers), שרשתן פרושה על פני כל העולם. המבטחים רשאים לעסוק בביטוח רק בשבתם בחדרם שבתוך בית הל'. בשנת 1966 נעשו שם עסקי־ביטוח בהיקף של כ370 מיליון לי"ש פרמיות.

עד 1961 היו פוליסות הביטוח נחתמות אישית בידי המבטחים השונים שחילקו ביניהם את הסיכון. לאחרתה נחתמות

תעודת ביטוח ימי משנת 1783. בחלקה התחתון חתומים המבטחים ונקובים הסכומים שנטלו על סיכונם

הפוליסות במשרד חתימה מרכזי. המנוהל, כיתר העניינים המשותפים של חברת ל', ע"י ועדה נבחרת (Committee of Ll.'s). השפעתו של הגוף המנהל גדלה בהתמדה.

למרכז ל' מגיעות ידיעות כמעט מכל נמל ימי ואווירי בעולם. מידע עצום זה, המועבר ע"י כ1,500 סוכני ל', הקרבעים גם את השמאים המוסמכים לבדיקת נזקים, הוא הוא המאפשר את ההוצאה־לאור של פירסומים, המהימנים על כל העוסקים בענייני תחבורה בעולם כולו. „אינדקס הספנות של ל'" (Ll.'s Shipping Index), לדוגמה, המופיע מדי יום ביומו, מונה כ16,000 (1966) כלי־שיט בסדר אלפביתי ובציון סוג האניה, בעליה, דגלה, דרגתה, שנת בנייתה, נפחה, מסעה ומקומה האחרון.

C. Wright – C. E. Fayle, *A History of Ll.'s*, 1928. R. Strauss, *Ll.'s a Historical Sketch*, 1937; N. Lane, *The Origins of Ll.'s* (History Today, VII), 1957.

י. הס

לוֹיוֹלָה, אִיגְנַטְיוּס דֶה — Ignatius (Ignacio) de Loyola

(1491, טירת לויולה, מחוז גיפוסקואה, ספרד — 1556, רומא), מייסד מסדר ה„ישועים", ספרדי. לפני הסמכתו לכמורה היה שמו איניגו לופז דה רקאלדה (Iñigo Lopez de Recalde). בגיל צעיר החל בקאריירה צבאית ונתפרסם כקצין אמיץ־לב. ב1521 חל מפנה בחייו, כאשר נפצע בעת התקפה צרפתית בעמדו בראש מגיני העיר פאמפלונה. בימי החלמתו הממושכת נזדמן לו לקרוא ספרים על חיי הקדושים — במיוחד את היצירה העממית „חיי הקדושים" מאת יעקובוס דה וורגינה (ע"ע) — ובהשפעתם שינה את אורח מחשבתו וחייו. עבר עליו משבר דתי עמוק, ונדר לנתק את קשריו עם העולם החילוני, ולהחליף את נאמנותו הצבאית למלך ספרד בנאמנות דתית לישו.

משׁשב לאיתנו, חילק את הונו בין עניים, ויצא למנזר מונסראט (Montserrat) שליד בארצלונה. שם הניח את כלי־נשקו על מזבח הבתולה והקדיש עצמו להיות „אביר לישו". כשנתיים התבודד במערה ליד מאנרסה, שקוע בתפילה, התבוננות, צום וסיגופים. חוויות דתיות אלה שימשו אח"כ יסוד לחיבורו „תרגילים רוחניים".

ב1523 עלה לרגל לארץ־ישראל, אך הפראנציסקנים, „שומרי המקומות הקדושים", סירבו לקבל את שרותיו והמריצוהו לעזוב את הארץ. בשובו לבארצלונה ב1524, התמסר ללימודים. באוניברסיטות אלקאלה דה אנארס, סאלאמאנקה ופאריס למד לאטינית, פילוסופיה ותאולוגיה, עסק בהוראת עיקרי הנצרות לבני־העניים, ולחבריו הקרובים העביר מנסיונו ומחוויותיו הספיריטואליים. פעילות זו עוררה את חשדות האינקוויזיציה, וזו כלאה אותו פעמים־מספר. בזמן שהותו בפאריס גמל בו הרעיון לייסד מסדר מיוחד. שם נתקבצו סביב אישיותו המאגנטית מספר חברים, שעתידים היו להיות האבות הראשונים של „חברת הישועים", פרנציסקוס כסַוֶריוס (ע"ע), דיֶגוֹ לַיְנֶס (ע"ע), ואחרים. ב15 באוגוסט 1534 התכנסה החבורה הקטנה בכנסיית מרים הקדושה במונמארטר, ושבעת המייסדים נשבעו לקיים חיי צדקה, פרישות ועניות, לעלות לארץ־ישראל ולהתמסר להפצת הנצרות. במקרה שדבר זה ייבצר מהם, אמרו להציע את שרותם לאפיפיור ולקבל כל משימה שתוטל עליהם. ב1537 הגיעה החבורה לוונציה, אך בגלל מצב־המלחמה ששרר בין הוונציאנים לתורכים, עברה שנה בלי שתהיה להם הזדמנות

איגנאטיוס דה לויולה

לעלות לארץ ישראל. בהתאם ל־נדר שנדרו, יצאו החברים לרומא, התארגנו כמסדר שקראו לו „הברת ישו״ (Societas Jesu) וקבעו את תקנותו. האפיפיור פאולוס III (ע״ע), שהצלחות הפרוטסטאנטים פגעו ביוקרתו, נתן למסדר את אישורו הרשמי ב1540 ול׳ נבחר ל„גנראל״ (זה תואר ראש־המסדר) הראשון (על אירגון המסדר, מטרותיו ותולדו־תיו — ע״ע ישועים).

משנבחר ל׳ למפקד המסדר, התמסר לאירגונו ולהגדלתו, ול־פיתוח פעילות מיסיונרית וחינו־כית ענפה, שהיה לה חלק מכריע בתנופה האנטי־פרוטסטאנטית באותה תקופה. ביזמתו נוסדו בתי״ס (קולגיה) ישועיים ברחבי אירופה, ומיסיונרים ישועיים פשטו לא רק על־פני אירופה, אלא חדרו גם לאסיה, אפריקה ואמריקה הדרומית. שנותיו האחרונות של ל׳ הוקדשו להשגת המטרה שהציב למסדר — השבת סמכותה של הכנסיה הקא־תולית ע״י תיקון־המידות והשרשת הציות הדתי הקפדני.

חיבורו העיקרי Exercitia spiritualia („תרגילים רוח־ניים״), 1548, שנתקבל כלימוד־חובה על כל חברי המסדר, הוא אחד הספרים החשובים־ביותר בספרות הדתית הנוצרית. זהו מדריך להתבוננות רוחנית, פרי הגות מעין „חסידית״, המורה את השלבים שעל הנפש לעבור מהיטהרות, דרך ההא־רה האלוהית ועד לאיחוד הנכסף עם האל. בחיבור ניכרת השפעתו של הספר Imitatio Christi („ההליכה בעקבות ישו״), המיוחס לתומס (ע״ע) מקֶמפיס והידוע בדבקותו הדתית המופלגת. ל׳ הושפע מאד גם מיצירתו של אב־המנזר גארסיה דה סיסנֶרוֹס: Exercitatorio de la vida espiritual („תרגולת לחיים הרוחניים״), שממנו קיבל ל׳ את שם ספרו ואת רעיון התרגולת הרוחנית־שיטתית. שנים רבות עבד ל׳ על ספרו — המכיל את פרי התנסותו המיסטית מימי מאנר־סה — כדי לתת לו צורה דידאקטית נאותה, שתקנה למתרגל הדרכה רוחנית נכונה.

ב1556 התפטר ל׳, שהיה חולה וחלש, מראשות המסדר ומת זמן קצר לאחר־מכן. בשנת 1622 הוכרז ל׳ כ„קדוש״ של הכנסיה הקאתולית.

כל כתבי ל׳ הוצאו־לאור מחדש ע״י P. V. Larranaga, Obras completas de st. I., 1947. ביוגראפיה מפורטת, Vita I. L., 6 כרכים, 1894—98, פורסמה במסגרת הסדרה Monumenta Historica Societatis Jesu. ל׳ גם הכתיב אוטו־ביוגראפיה לגונסאלבס דה קאמארה, שהופיעה בMonumenta Ignatiana, סדרה IV, כרך I, 1904.

H. D. Sedgwick, *I. L., an Attempt at an Impartial Biography*, 1923; J. M. Granero, *La Acción misionera y los métodos misionales de s. I. de L.*, 1931; A. Huonder, *I. v. L., Beiträge zu seinem Charakterbild*, 1932; P Dudon, *St. I. de L.*, 1934, L. v Matt – H. Rahner, *I. v. L.*, 1955; G. Papàsogli, *Sant' I di L.*, 1965; ור׳ גם ביבליוגראפיה לערך ישועים.

צ. בר.

לוֹוֶנְהוֹק, אַנְטוֹנִי וַן, ע״ע לֶאוּבֶנְהוּק, אַנְטוֹנִי וַן.

לֶוִיזוֹן, לוּדְוִיג יְהוּדָה לֵיבּ (1819, שורינץ [גליל פוזן] — 1901, שטוקהולם), רב וחוקר. בצעירותו למד אצל גדולי התורה בסביבתו, ביניהם הרב אליהו גוטמכר (ע״ע), ולאחר־מכן השתלם בלימודים כלליים בברסלאו ובב־רלין. באוניברסיטת הלה קיבל תואר דוקטור (1847), על עבודתו „הקרבנות במקרא״ (יצאה לאור 20 שנה לאחר־מכן, Die Opfer des alten Testaments, 1867). ב1851—1859 כיהן כרב ומטיף בוורמס, ואח״כ בשטוקהולם (1859—1883). ל׳ פירסם מאמרים ומחקרים מרובים ביהדות, בעיקר בעב־רית, במשך עשרות שנים; אולם עבודתו העיקרית היא ספרו Die Zoologie des Talmuds („הזואולוגיה של התל־מוד״, 1858), נסיון מדעי ראשון בסוגו שנעשה ע״י חכם יהודי. מלבד זאת הוציא את העתקי מצבות בית־הקברות היהודי בוורמס, עם הערות ביוגראפיות (בגרמנית, ובכותרת עברית, „נפשות הצדיקים״, 1855), וכן קבצי־דרשות מרובים, בגרמנית ובשוודית. ל׳ כתב ספרי־לימוד, וכן כתב ערכים על נושאים יהודיים לאנציקלופדיות שונות.

מ. ריינעס, דור וחכמיו, א׳, 123–132, תר״ן; K. Wilhelm, *Benjamin Szold and the Rabbinical Post in Stockholm in 1858* (Historia Judaica, XV), 1953.

לֶוִיזוֹן, שְׁלֹמֹה (כינויו הספרותי של שלמה מוהר) — Salomon Lowisohn (1789 או 1790, מור [Moór], הונגאריה — 1821, שם), סופר ומשורר עברי. בילדותו למד בחדר; ב1809 או 1810 בא לפראג, שם למד תחילה בישיבה ואח״כ (1813—1815) באוניברסיטה, בעיקר לשונות שמיות, יוונית ואנגלית. ב1815 החל לעבוד כמגיה בבית־הדפוס של אנטון שמיד בווינה. ב1820 חלה במחלת־רוח בשל אהבה נכזבת, הוחזר לעיר מולדתו ושם נפטר.

ל׳ היה בעל השכלה כללית רחבה ונפש פיוטית. חיבה יתרה הגה ללשון העברית ולתנ״ך. ספרו הראשון „שיחה בעולם הנשמות״ (תקע״א) מוקדש לבעיות הלשון העברית. הוא כתוב בצורת דו־שיח בין ר׳ דוד קמחי (ע״ע) והמדקדק יואל ברי״ל, מראשית תקופת־ההשכלה. שנה לאחר מכן פירסם ל׳ מבוא דקדוקי ובלשני למשנה — „בית האוסף״ (1812). ספרו העיקרי הוא „מליצת ישֻׁרון״ (1816), פואֶטיקה של המקרא, הראשונה מסוגה בעברית. בראש הספר שיר, „המליצה מדברת״, שהוא אֲפּוֹתֵיאוֹזה נשגבה של הפיוט. הספר כולו חדור רוח שירה ומצטיין בהבנה עמוקה של הפיוט התנ״כי. ל׳ פירסם גם „מחקרי ארץ״ (1819), גאוגרא־פיה מקראית, שיצא שנית בעיבודו של יעקב קאפלאן בשם „ארץ קדומים״ (1839). נראה כי עיבוד זה שימש מקור השראה לתאוריו הפיוטיים של מאפו (ע״ע) ברומאנים התנ״כיים שלו. ב1820 יצא חלק א׳ של ספרו הגרמני של ל׳ Vorlesungen über die neuere Geschichte der Juden („הרצאות על ההיסטוריה החדשה של היהודים״), שזכה לדברי שבח מפיו של גרץ (ע״ע).

ר. פאהן, ש. ל׳, תרפ״ב; פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה (א׳, 119–130, 149), תרצ״ו^{3}; ח. נ. שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה, 454–478, ת״ש; ג. קרסל, מבוא ל„מחקרי ארץ״, תש״ה; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה (א׳, 261–274), תשי״ב^{2}; מ. שווארץ, שפה, מיתוס, אמנות (ר׳ מפתח), תשכ״ז. J. Reich, *Bet-El, I* 72–77, 1868^{2}, J. L Landau, *Short Lectures on Modern Hebrew Literature*, 109–120, 1938^{2}.

י. א. ק.

לַוִיזֶ'רִי, שַׁרְל מַרְסִיַל אַלֶמַן—Charles Martial Allemand Lavigerie — (1825, ליד באיון, צרפת — 1892, אלג'יר), קארדינאל צרפתי, מיסיונר ופרימאט של אפריקה. ל' לימד תולדות הכנסיה בסורבון עד 1856. הוא נתברך בכשרונות מנהליים, ואותם הוכיח כמנהל של L'oeuvre des écoles d'Orient — מוסד להפצת חינוך במזרח הקרוב, שתמך למעשה בפעולות מיסיונריות באיזור. בתפקיד זה נפגש ל' לראשונה עם העולם המוסלמי בסוריה ובלבנון ושם גילה, לפי עדותו הוא, את יעודו האמיתי — פעילות מיסיונרית. לאחר פרעות הדרוזים ב־60—1859, נחלץ לעזרת הנוצרים הנפגעים: הקים בתי־ספר ליתומים ויזם פעולות־צדקה אחרות, שזכו להערכה רבה בחוגי הכנסיה.

משׁשב לאירופה, נתמנה לבישוף נאנסי ב1863, ושלוש שנים לאחר־מכן הופקדה בידיו משרת הבישוף של אלג'יר (1866), בתמיכתו הפעילה של מארשאל מקמאון, המושל הכללי של אלג'יריה. ב1867 הועלה לדרגת ארכיבישוף והחל בפעולת־מיסיון, שמטרתה היתה ניצור המוסלמים והעלאת רמת החיים של הילידים, הקמת כפרים ליילדים ובתי־ספר ליתומים שהוריהם נספו ברעב. תביעתו הנמרצת לשפר את מצבם של המוסלמים, הביאתהו לידי עימות עם השלטונות הצרפתיים.

כדי לקדם את פעולות המיסיון יסד ב1868 מסדר שחבריו נקראו, על־שום בגדיהם הלבנים, Pères blancs („אחים לבנים"). מסדר זה היה מכשיר מיסיונרי מרכזי במפעלו של ל' בצפון אפריקה: באמצעותו ניהל מאז 1879 מערכה נמרצת נגד סחר־העבדים באפריקה המשוונית; מקרבו העמיד מיליציה־דתית מזוינת, שסיירה ברחבי אפריקה, כדי למנוע מכירת עבדים וכדי לפדות את השבויים שנכבשו לעבדות. חברי מסדר ה„אחים הלבנים" מצויים גם בירושלים העתיקה, בכנסיית סנטה אנה.

בעקבות התפשטות השלטון הצרפתי לתוניסיה, התרחב גם תחום פעילותו המיסיונרית של ל', וב1881 נתמנה שם לאדמיניסטראטור אפוסטולי. הוא הקים מחדש את כנסיית קרתאגו הישנה, שהוכרזה ע"י האפיפיור לאו XIII כבכירת הכנסיות באפריקה. כשנתמנה (1884) ל' לארכיבישוף של קרתאגו, הוכר, איפוא, כפרימאט של אפריקה.

מ1882, שבה נבחר לקארדינאל — כהוקרה על מפעליו — הקדיש ל' מאמצים רבים להביא לידי התקרבות בין הוואטיקן לבין הרפובליקה הצרפתית, והאמין שע"י מדיניות מתונה ניתן לרכוש את אמונם והסכמתם של החוגים הרפובליקניים האנטי־קלריקאליים.

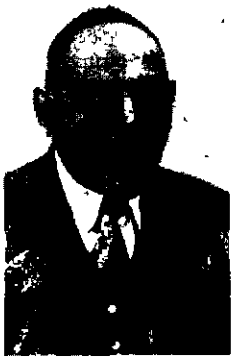
מבין פירסומיו ראוי לציין: Instruction de S. E. le Card. L. à ses Missionnaires („הוראות הוד מעלתו הקארדינאל ל' למיסיונרים"), 1907.

L. Baunard, *Le Card. L.*, I-II, 1922², G. Goyau, *Un Grand missionnaire, le Card. L.*, 1925; A. Pons, *La Nouvelle Eglise d'Afrique ou le Catholicisme en Algérie depuis 1830*, 1930, K. S. Latourette, *A History of the Expansion of Christianity*, VI, 13 ff., 1944.

צ. בר.

לַוֶן, לַוֶנִים, ע"ע **חָלָל, טִיסָה אֶל הֶ־.**

לֶוִין, בִּנְיָמִין מְנַשֶּׁה (1879, הורודץ [רוסיה] — 1944, ירושלים), סופר, מחנך וחוקר בחכמת־ישראל; מהחשובים בחוקרי תקופת הגאונים. בן למשפחה אמידה של חסידי חב"ד. ל' נתייתם בילדותו מאביו, ושנים מעטות אח"כ מת גם אחיו־מדריכו. ל' נדד מישיבה לישיבה ולמד, בין היתר, ארבע שנים בישיבת סלז (ע"ע). לאחר שירות קצר בצבא הרוסי, המשיך ל' את לימודיו התורניים בערים שונות, והחל מתעניין גם במדעי היהדות. ל־אחר שנתוודע לרב א. י. קוק (ע"ע), נמשך אחריו לביאוסק (ליטא), עיר רבנותו, ושימש שנתיים כמורה בביתו. שם הושפע ל' השפעה מכרעת מדרכו הרוחנית של הרב קוק. לאחר עלייתו של הרב קוק לא"י, יצא ל' ב1905, עפ"י עצתו של ז. יעבץ (ע"ע), לברלין ולמד בביהמ"ד לרבנים של הרב הילדסהימר (ע"ע). את לימודיו המשיך באוניברסיטת ברן, והוכתר בה בתואר ד"ר על מחקרו „תולדות רב שרירא גאון". לא"י עלה ב1912 והיה כאן מורה ומנהל רשת בתי־הספר הדתיים „נצח־ישראל". כן עסק בפעולה ספרותית ותרבותית, ערך את ספרי ההיסטוריה של ז. יעבץ והוציא־לאור כמה כרכים מעזבונו וכן את הכרך על תקופת המקרא מתוך הספר „דורות הראשונים" לי. א. הלוי (ע"ע). הוא יסד גם אגודה למדעי היהדות „אלמה" (1936), שפירסמה קובץ באותו שם, בעריכתו, אך האגודה לא האריכה ימים.

ב. מ. לוין

עיקר פירסומו בא לו בזכות מפעלו „אוצר הגאונים" — כינוס תורתם של גאוני בבל — שהיתה פזורה בקבצים ובכתבי־עת שונים, חדשים וישנים, ובאוצרות הגניזה (ע"ע) — וסידורה לפי סדר מסכתות התלמוד, בצירוף הערות, מראי־מקומות ומפתחות. במפעל זה עסק מ1917 עד יום מותו (י"ב חלקים, תרפ"ח—תש"ג, ממס' ברכות — עד מס' ב"ק; מס' ב"מ, שהיא כרך י"ג, לא נגמרה בדפוס). זהו מפעל־יחיד נדיר בסוגו, שכן ל' עצמו הוא שאסף את החומר, ערך אותו וסידרו בדפוס, ואף דאג למימון המפעל, במשך שנים רבות. ל' ערך את הקובץ „תחכמוני" (ברן, תרע/ע"א), פירסם מהדורות מדעיות של „אגרת רב שרירא גאון" (תרפ"א) ושל „אוצר חילוף מנהגים שבין בני א"י ובין בני בבל" (תש"ב), וקיבץ מן הגניזה ומספרי הראשונים את „ספר מתיבות" הקדמון (תרצ"ד). ב„מסכת פועלים" (תש"ג) אסף ענייני פועלים שבתלמוד. מלבד זאת חיבר מאמרים רבים בחקר תקופת הגאונים וערך את הקובץ „גנזי־קדם", שהוקדש לאותו נושא (ו' חלקים, תרפ"ב—תש"ד).

י. ורפל [= רפאל], כתבי הד"ר ב. מ. לוין (ספר היובל לד"ר ב. מ. ל'), ת"ש; הנ"ל, מילואים [ת"ש-תש"ד] (סיני, י"ד), תש"ד; הנ"ל, ד"ר ב. מ. ל' ז"ל (סיני, ל"ה), תשט"ו.

י. ת.

לֶוִין, גֶּרְשׁוֹן (1868, לובלין — 1939, וארשה), רופא וסופר יידי. בנו של חזן מלובלין, למד רפואה באוניברסיטת וארשה ולאחר סיום לימודיו שימש שם כרופא. שרת כרופא צבאי במלחמת רוסיה—יאפאן ובמלחמת העולם I.

החל מ1891 כתב רשימות וסיפורים קצרים בעתונים ובכתבי עת יידיים, בעיקר באלה שיצאו לאור על ידי י. ל. פרץ (ע"ע), השתתף באופן קבוע ביומון היידי „היינט" (ע"ע), אשר בו פירסם כ100 סיפורים, נובלות ופליטונים. כתב גם בעתונים העבריים „הצפירה" ו„הצופה". ל' פירסם מאמרים וספרים בסיגנון עממי בשטח הבריאות והגיהות, עיקר

פירסומו בא לל׳ ככותב זכרונות על תקופתו ועל סופרים בני־דורו. ב1919 פירסם את זכרונותיו על י. ל. פרץ וב1926 יצאו זכרונותיו על שלום עליכם. נסיונותיו כרופא צבאי בתקופות מלחמה מתוארים בספרים: אין וועלט־קריג („במלחמת העולם״), תרפ״ג; איבערלעבענישן, עפיזאָדן און איינדרוקן פון דעם רוסיש־יאפאנישען קריג („חוויות, אפיזודות ורשמים ממלחמת רוסיה־יאפאן״), 1931. את תקופת צעירותו ואת אורח החיים היהודיים הישן בלובלין מתאר ל׳ בשני ספרי זכרונותיו: פון די אלטע גוטע צייטען („מימי העבר הטובים״), תרפ״ה, דאָס בוך פון מיין לעבען („ספר חיי״), תרצ״ז. סיגנון כתיבתו של ל׳ מצטיין בהומור היהודי העממי. — ל׳ היה עסקן פעיל בחיי החברה של יהודי וארשה, וניהל אגודות ציבוריות להגנת הבריאות והפצת המוסיקה, האמנות והספורט.

ז. רייזען, לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראטור, צווייטער באנד 221–223, תרפ״ז; י. גלאטשטיין, אין תוך גענומען, א׳, 213–220, 1947; לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, ע, 267–268, 1963.

לֶוִין, יְהוּדָה לֵיבּ (1844, מינסק — 1925, קיוב), משורר וסופר עברי, מראשוני „חובבי־ציון״, נודע גם בשמו הספרותי: יהל״ל. כבן למשפחה חסידית אמידה קיבל ל׳ חינוך תורני בבית אביו. אך כבר כנער החל ללמוד בכוחות עצמו תנ״ך ודקדוק, הגה בספרי המשכילים ואף כתב דברי־שיר. שירו הראשון „פצעי־אוהב״ (1865), קירבו למשכילי מינסק, ובהשפעתם התרחק מסביבתו הקודמת. ב1870 החל לעבוד כמורה וכמזכיר בבית משפחת ברודסקי (ע״ע), וב1871 עבר לקיוב לשמש גזבר בבית־מסחרה של משפחה זו. בה בשנה הופיע קובץ שיריו הראשון „שפתי רננות״.

י. ל. לוין (יהל״ל)

קריאתו המרובה בספרות הרוסית הראדיקלית והסוציאליסטית והסתכלותו ביחסי העבודה במקום עבודתו קירבו אותו לחוגים סוציאליסטיים. הוא קשר קשרים עם חוגו של אהרן ש. ליברמן (ע״ע) ואף עזר לו בהוצאת עתונו „האמת״. מרבית שיריו מהשנים 1874—1880 מכילים ביקורת חריפה על סדרי החברה והמשטר הקיים. בתקופה זו ראה ל׳ את „שאלת היהודים״ כשאלה סוציאלית גרידא.

התגברות הלאומנות הרוסית והשנאה ליהודים הגבירה את עניינו של ל׳ בבעיות החיים היהודיים, והוא תמך בהקמת קרן שמטרתה היתה העברת המוני העם היהודי ברוסיה לחיי עבודה. הפרעות ב1881 הרחיקו את ל׳ מהחוגים הסוציאליסטיים, ומאז התמסר לעניינים יהודיים בלבד. בהגירה ההמונית של היהודים, שבאה לאחר הפרעות, ראה ל׳ את הפתרון לבעיית יהודי רוסיה. ל׳ הצטרף לחבת־ציון (ע״ע), היה ממייסדי „אגודת־ציון״ בקיוב (1883), וניהל תעמולה ליישוב א״י. באותה תקופה תירגם ל׳ את ספרו של דישראלי (ע״ע, עמ׳ 602/3) „נס לגויים או טנקרעד״ (תרמ״ג/ד), הכולל חזון שיבת ישראל לארצו. פעילותו הציונית משכה את עיני השלטונות וב1887 נאלץ ל׳ לעזוב את קיוב ולהשתקע בעיר הקטנה טומאשפול. משיריו בתקופה זו יש לציין את „הנודדים בליל״, על גירוש משפחה יהודית מן הכפר; „מוצאי גולה״, על סבלם של יהודים חסרי זכות־ישיבה בקיוב; ו„שמחה וששון ליהודים״, סאטירה המתארת את שמחתם של היהודים על כי ההרוג שנמצא בעיר יהודי הוא, וכך ניצלו מעלילת־דם. הישיבה בטומאשפול השפיעה לרעה על התפתחותו, תותק הקשר בינו לבין בני־זמנו.

כוחו הפיוטי של ל׳ לא היה רב. שיריו הם כעין מאמרים פובליציסטיים בחרוזים, ועיקר החידוש שבהם היה במוטיווים הסוציאליסטיים. לפובליציסטיקה שלו נודע ערך מסויים בימיה הראשונים של „חיבת־ציון״. ב1910 (תר״ע) פירסם ל׳ את זכרונותיו „זכרון בספר״, ובשנת 1911 החלה הוצאת „תושיה״ בוואַרשה להוציא לאור „כתבים נבחרים״ שלו, אך הפסיקה את הוצאתם אחר זמן קצר. ב1917 חזר ל׳ לקיוב, בה עברו עליו שנותיו האחרונות בבדידות ובדלות.

מ. מ. פיטלזון, מבוא ל„כתבים נבחרים״ של י. ל. ל׳, תרע״א; ש. בערנשטיין, צוויי עפאכען (צוקונפט, 30), 1925; י. פיכמן, יהל״ל (השלח, מ״ה), תרפ״ו; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו׳, 118–187, תשי״ס; א. שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמיה (ב׳, ר׳ מפתח), 1960; י. סלוצקי, משוררם של החלכאים (י. ל. ל׳. זכרונות והגירנות, 9–28), 1968.

י. ס.

לֶוִין, יְהוּדָה לֵיבּ (נו׳ 1894, יקאטרינוסלאוו [כעת דניפרו־פטרובסק]), רב בית־הכנסת הגדול במוסקווה וראש הישיבה היחידה בבריה״מ; צאצא למשפחת רבנים. למד תורה בנערותו מפי אביו, רב באחת השכונות של יקאטרינוסלאוו, ואח״כ בישיבת סלובודקה (ע״ע). במלה״ע I הוכרח לשוב לביתו, ונתמנה לרב בעיירה גרישינה (כעת קראסנוארמיסק), ומשם עבר לרבנות יקאטרינוסלאוו — ממנה פרש בשל חיכוכים עם הגבאים, וחזר לגרישינה. עסק במלאכת הסופרות ונדד בין הקהילות שעדיין היו קיימות, בעיקר בגרוזיה. שם התוודע אל הרב שליפר, רב ביהכ״נ הגדול במוסקווה, וכשהלה פתח את הישיבה במוסקווה (1957), חדשים אחדים לפני מותו, עשה את ל׳ למנהלה בפועל. לאחר מות הרב שלייפר השתדלו אחדים מחשובי הקהילה להושיב את ל׳ על כסאו, לבל תתפרק הישיבה — שהיותה שריד בודד לחיים יהודיים ברוסיה — כי לפי התקנון הממשלתי רק רב העדה יכול לעמוד בראש הישיבה. מאז מכהן ל׳ במשרות אלו.

בגלל ההגבלות במשטר של בריה״מ אין ל׳ רשאי להביע דעה עצמית, ובפגישותיו עם יהודים מחו״ל, המבקרים תכופות בביהכ״נ שבראשותו, נאלץ הוא לשמש פה לתעמולה הרשמית ולהכחיש תופעות של אנטישמיות והפליה לרעה של הדת היהודית בארצו. בתפקיד כזה הופיע ל׳ גם במסעו באה״ב, ביוני 1968, כאורחה של „המועצה למען היהדות״, האנטי־ציונית. אך היו גם צדדים חיוביים, מבחינה יהודית, בפגישותיו עם חוגי־יהדות שונים באה״ב, ואף עם אישים ישראליים.

לֶוִין, פֵּיבוּשׁ אַהֲרֹן תֵּאוֹדוֹר — Phoebus Aaron Theodore Levene — (1869, זגור [Zagor], ליטא — 1940, ניו־יורק), ביוכימאי יהודי, מחלוצי המחקר בחומצות הנוקלאיות (ע״ע נוקלאיות, חמצות). גמר את לימודי הרפואה באקאדמיה לרפואה צבאית בפטרבורג (1891). השתלם באוניברסיטאות בשוויץ, גרמניה ואה״ב. את עבודתו התחיל במחיצתו של א. קוסל (ע״ע) בהידלברג, גרמניה, ולאחר־מכן עבר לאה״ב (1891) והתמנה חבר ב„מכון

רוקפלר", בניו־יורק. פירסם מאות מחקרים בשדה החומצות הנוקלאיות. פיתח שיטות לפירוק הידרוליטי של חמרים אלה תוך זיהוי חמרי הפירוק. מכאן ניסה להסיק על מבנה חומר־האב עצמו. במיוחד יש לציין את זיהוי הסוכרים שבחומצות הנוקלאיות כ d-ribose וכ deoxyribose. היה הראשון שבידד ויהה את האדנוזין ואת הציטוזין .כמרכיבי החומצות הנוק־לאיות. את מחקרו בשטח זה סיכם (יחד עם ל. ו. באס) בספר גדול: Nucleic Acids, 1931.

לֶוִין, צְבִי הִירְשׁ (1721, ז'שוב [בפי היהודים רישא, גא־ליציה] — 1800, ברלין), רב וסופר. בנעוריו למד, מלבד תלמוד ופוסקים, גם מקצועות חילוניים ועסק בדקדוק ובספרות עברית. ב1751 התערב, לצד דודו ר' יעקב עמדן (ע"ע), בפולמוס שבינו לבין ר' יהונתן איבשיץ (ע"ע). ב1756 עבר ללונדון וכיהן כ8 שנים כרבה של הקהילה האשכנזית. בין השנים 1763—1772 התגורר כהאלברשטאט ובמאנהים, ומ1772 עד יום מותו היה רבה הראשי של ברלין. באותה תקופה התידד עם משה מנדלסזון (ע"ע), והתיחס בסובלנות לתנועת־ההשכלה, כל עוד לא ראה בה סכנה לחינוך הדתי. הוא אף נתן, בניגוד לרוב הרבנים, „הסכמה" לתרגום האשכנזי של מנדלסזון לתורה. לעומת־זאת נלחם, מאוחר יותר, בשיטת־החינוך של נ. ה. ויזל (ע"ע). ממשלת פרוסיה ביקשה ממנו תקציר של המשפט העברי (במיוחד דיני ירושה, אפיטרופסות וצוואות), ומאחר שידיעותיו בשפה הגרמנית לא היו מספיקות, שיתף ל' בעבודה זו את מנדלסזון, שחיבר בהשגחתו את הספר Ritualgesetze der Juden („חוקי הפולחן של היהודים"), 1778. בשנותיו האחרונות סבל ל' הרבה בגלל מעשיו ופירסומיו של בנו שאול (ע"ע ברלין, שאול). כשניסה להגן עליו בספרו „יקר סהדותא", עורר עי"כ התנגדותם של רבנים רבים. ל' הדגיש את חשי־בותן של „החכמות הלימודיות", וחושו ההיסטורי־ביקרתי, שהתבטא בחיבוריו, הוכר גם ע"י מלומדים נוצרים בני־דורו. מספריו ראויים לציון: „צבי לצדיק" — ביאורים לתנ"ך ולסוגיות הש"ס, שו"ת ודרושים (תרס"ד); „צבא רב" הגהות על המשנה (תרס"ח); הגהות לספרים: „לחם שמים" (לר"י עמדן), „יוחסין" (לר' אברהם זכות), „כפתור־ופרח" (לר' אשתורי הפרחי), „החינוך" (לר' אהרן הלוי), „יד־מלאכי" (לרב מלאכי הכהן), „יד אבשלום" (לרב יצחק עראמה), ו„שפתי־ישנים" (לר' שבתי בס; בכ"י). כן פירסם „נחלת־צבי" — שירים עבריים (ב„המגיד", י"ד, תר"ל) וחרוזים שתים. תשובותיו מפוזרות בספרים שונים של חכמי זמנו. כן נתפרסמו ממנו שתי חוברות־שירים קטנות, על עניין חנוכת ביהכ"נ האשכנזי בלונדון והכנסת ס"ת חדש שמה (תקס"ד, תקנ"ט).

א. ל. לאנדסהוט, תולדות אנשי השם ופעולתם בעדת בער־לין, 69–115, תרמ"ד; א. שישא הלוי, תשובה להלכה ולמעשה בדיני גיטין מאת הרב צ"ה ל'... עם סקירה ביוגרפית (הדרום, י"ב), תש"ך; י. מייזל [מהדיר], פנקס קהילת ברלין, 5254, תשכ"ב; מ. בית־אריה, שפתים דובבות (ק"ס, מ'), תשכ"ה; C. Duschinsky, *The Rabbinate of the Great Synagogue, London, from 1756–1842*, 2–73, 1921; M. Stern, *Die Anfange von Hirschel Lobel's Berliner Rabbinat* (Jeschurun, XVII), 1930.

י. הו.

לֶוִין, קוּרְט — Kurt Lewin — (1890—1947), פסיכולוג יהודי־גרמני, מגדולי הפסיכולוגים בדורנו. מ1922 הורה באוניברסיטת ברלין, ומ 1933 — בכמה אוניברסיטאות באה"ב, לאחרונה ב„מכון הטכנולוגי של מסצ'וססס", שבו הקים את „המרכז לחקירת הדינאמיקה הקבוצתית". היה נוטה לשימוש במונחים מאתמאטיים ולניסוח תאוריות ותרם תרומות חשובות לכמה תחומים בפסיכולוגיה, בעיקר לתורות ההנעה והאישיות. במרחב החיים („השדה הפסיכו־לוגי") של האדם פועלים, לדעת ל', היחיד וסביבתו הפסי־כולוגית, ויחסי משיכה ודחיה ביניהם הם שמפעילים את האדם. בקבוצת אנשים מתרקמים יחסים דינאמיים הד־דיים (דינאמיקה קבוצתית) — מתיחות, שיתוף פעולה, מנהיגות ומונהגות וכיו"ב. ל' הבחין 3 סוגי מנהיגים: סמכו־תני, אינו מתערב, דמוקראטי; הרצוי בהם הוא המנהיג הדמוקראטי, לפי שבכוחו לשנות ביעילות את אורח המחשבה והחיים של חברי הקבוצה. *הדינאמיקה הקבוצתית היא מכשיר* לשיפור יחסי הציבור. ל' ניסה ליישם את דעותיו גם לפתירת בעיותיהם של היהודים כיחידים וכאומה.

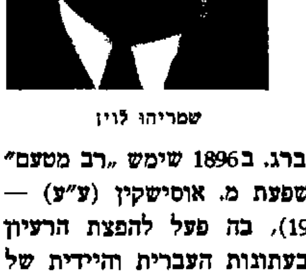
מכתביו: Vorsatz, Wille und Bedurfnis („כוונה, רצון וצורך"), 1926; Gesetz und Experiment in der Psychologie („חוק וניסוי בפסיכולוגיה"), 1927; A Dynamic Theory of Personality („תאוריה דינאמית של האישיות"), 1935; Principles of Topological Psychology („יסודות הפסיכולוגיה הטופולוגית"), 1936; Resolving Social Conflicts („התרת סכסוכים חברתיים"), 1948.

ד. ולדשטיין, דימוקרטיה ואוטוקרטיה בחינוך וביחסי בני־אדם (החינוך, כ"א), תש"ח; נ. נרדי, „התרת סכסוכים חבר־תיים" לק. ל' (שם, כ"ד), תשי"א.

ח. א.

לֶוִין, שָׁאוּל, ע"ע **בֶּרְלִין, שָׁאוּל** בן צבי הירש.

לֶוִין, שְׁמַרְיָהוּ (1867, סביסלוביץ' [רוסיה הלבנה] — 1935, חיפה), סופר עברי ועסקן ציוני. כבן למשפחה אמידה, קיבל ל' בילדותו חינוך תורני וסיים עם זאת גם בי"ס ראלי במינסק. בנעוריו הצטרף לתנועת חבת־ציון (ע"ע), היה מתלמידיו המובהקים של אחד־העם (ע"ע) וחבר „בני־משה" (ע"ע). אחר־כך למד באוניברסיטה של ברלין וב„בית המדרש הגבוה לחכמת־ישראל" בעיר זו. באותה תקופה הצטרף ל„אגודה המדעית היהודית־רוסית", שהטיפה ללאומיות יהודית. משסיים את חוק לי־מודיו, קיבל תואר ד"ר לפי־לוסופיה באוניברסיטת קניגסברג. ב1896 שימש „רב מטעם" בגרודנו, ולאחר־מכן — בהשפעת מ. אוסישקין (ע"ע) — ביקאטרינוסלאוו (1898—1904), בה פעל להפצת הרעיון הלאומי. כן השתתף הרבה בעתונות העברית והיידית של אותה תקופה. בקונגרס ה6 היה מראשי המתנגדים לתכנית אוגאנדה. ב1904 שימש כמטיף בוילנה וגם הירצה בתולדות ישראל לפני הנוער היהודי שם. הוא היה ממייסדי „האגדה להשגת זכויות מלאות לעם היהודי ברוסיה" (ע"ע) וחבר הוועד המרכזי שלה. ב1906 נבחר ל„דומה" (ע"ע) הרוסית מטעם „הרשימה היהודית הלאומית" בווילנה. לאחר פיזור הדומה התיישב ל' בברלין, וממנה יצא מדי פעם למסעי הרצאות ותעמולה באה"ב. בקונגרס ה10 (1911) נבחר לחבר ההנהלה

שמריהו לוין

הציונית. ל׳ היה מיוזמיו של הטכניון העברי בחיפה ופעל הרבה בגיוס כספים למטרה זו, אך פרש, יחד עם אחד־העם וצ׳לנוב (ע״ע), מן הקוראטוריון, לאחר שנדחתה ההצעה לקבוע את העברית כשפת ההוראה בו. בשנות מלה״ע I התגורר באה״ב, וניהל שם תעמולה לציונות ולתרבות העב־רית. יחד עם י. ד. ברקוביץ (ע״ע), ערך ל׳ את „התורן״ השבועי, וכתב בו בקביעות את המאמר הראשי. אחרי מלה״ע I חזר לברלין, והיה שם, יחד עם ח. נ. ביאליק (ע״ע), ממייסדי הוצאת הספרים „דביר״.

ל׳ הצטיין כפובליציסט שנון, אולם עיקר כוחו היה בנאו־מיו ובשיחותיו בעל־פה, שהיה בהם מיזוג של מורשת תרבות־ישראל ותרבות־אירופה מתובל בחריפות עממית יהודית. ב1920 הועמד בראש התעמולה למען „קרן היסוד״. ב1924 עלה לא״י, אך יצא מפעם־לפעם בשליחות ציונית לארצות שונות. בשנותיו האחרונות החל מפרסם את זכרונותיו בעתון היידי „פארווערטס״ (ניו־יורק), ולאחר־מכן הופיעו זכרונו־תיו בעברית — „מזכרונות חיי״ (בתרגומו של צ. וויסלבסקי, ג׳ כרכים [תרצ״ה, תרצ״ז, תרצ״ט], וכרך ד׳, שנכתב עברית ע״י ל׳ [תש״ב]). מבחר מאגרותיו נתפרסם ב1966 (ר׳ ביבל׳), וחלק ממאמריו — בקבצים „בימי המעבר״ (תרע״ט), ו„במאבק״ (תש״ט). ל׳ פירסם גם שירים מקוריים ומתורג־מים, וב1896 הוציא אנתולוגיה לשירת ישראל, המסתיימת עם יל״ג.

י. ל. פיכמן, ש. ל׳ — קוים לדמותו (בתוך: ש. לוין, במאבק), תש״ט; צ. ויסלבסקי, שליחה של סביסלוביץ׳ (בתוך: ש. ל׳, מזכרונות חיי, ד׳), תש״ב; ד. פרסקי, כה אמר ש. ל׳ („הדאר״), 12.5.61; מ. חובב [מהדיר], אגרות ש. ל׳ — מבחר (בצרוף מבואות מאת המהדיר), תשכ״ו.

י. ס.

לֶוִין־אֶפְּשְׁטַיְן, משפחה של סוחרים אמידים ועסקנים ציו־ניים בליטא. (1) א ל י ה ו ז א ב (1863, ווילקו־בישקי — 1932, נויהים [גרמניה], נקבר ברחובות), בנו של שמואל ל״א, מייסד הוצאת־הספרים המפורסמת, הנקראת על שמו, בוורשה. ל׳ הצטרף לתנועת חבת־ציון (ע״ע), לאחר הפרעות בוורשה ב1881, והיה ממייסדי לשכת בני־משה (ע״ע) שם, וחברת „מנוחה ונחלה״, ששמה לה למטרה לכונן בא״י מושבה חקלאית באמצעים עצמיים, ללא תמיכת נדיבים. הוא נשלח ע״י חברה זו לא״י, לטפל בביצוע התכ־נית, ויסד ב1890 את המושבה רחובות (ע״ע), בה שימש כראש־ועד בשנותיה הראשונות. הוא היה ממייסדי חברת „כרמל״ לשיווק תוצרת־היין של המושבות בא״י, ויצא בשלי־חותה לאה״ב; במלה״ע I טיפל משם באירגון עזרה ליישוב בא״י.

(2). ל ו י (1865, ווילקובישקי — 1938, ירושלים), אחיו של (1). ל׳ קיבל חינוך מסרתי בבית אביו והשתתף עמו מנעוריו בעסקי ההוצאה. כאחיו, היה גם הוא מפעילי התנו־עה הציונית בוורשה, וממייסדי תנועת המזרחי בפולניה, אותה ייצג בקונגרסים הציוניים ובוועה״פ הציוני. במלה״ע I עשה רבות למען פליטי המלחמה, ולאחר המלחמה התמסר להקמת רשת בתי־ספר דתיים לאומיים בפולניה, ובית המדרש לרבנים „תחכמוני״ בוורשה. ב1934 העלה לא״י חלק גדול ממכונות־הדפוס, הקים בירושלים את הוצאת־הספרים ל״א והתמסר במיוחד להוצאת ספרות תורנית.

א. ז. ל״א, זכרונותי, תרצ״ב; ד. יודילוביץ [עורך], ראשון לציון, 304–308, תש״א; ד. סמילנסקי, עם בני דורי, 120–125, תש״ב; מ. סמילנסקי, משפחת האדמה, ב׳, 161–165, תש״ד.

י. ס.

לוֹיַנְג (Loyang), עיר בצפונה של סין המרכזית, במחוז הוֹנַן (ע״ע, כרך י״ג וכרך־מילואים), כ120 ק״מ ממערב לצ׳נג צ׳או; 500,000 תוש׳ (1958). ידועה גם בשם הוֹנַן ועל שמה נקרא המחוז. יושבת בגובה 150 מ׳ מעל פני הים, על הנהר לו־שוי, כ30 ק״מ משפכו להואנג־הו (הנהר הצהוב), סמוך למקום בו יוצא ההואנג־הו מהרי שאנסי לשפלה הגדו־לה. ל׳ חולשת מימי קדם על דרך חשובה מסין המערבית והמרכזית לפקינג וצפון השפלה הגדולה. כיום היא עיר תעשיה וצומת תחבורה. מדרום לה מרבצי־פחם גדולים. בל׳ ביח״ר גדול לטראקטורים שהוקם ע״י הסובייטים ב1959, וכן מפעלים לברזל ופלדה, מכונות, כלי עבודה, ציוד חקלאי, כימיקאלים, מוצרי עץ, מוצרי עור, טכסטיל, חמרי בניין, מזונות ועוד.

ל׳ היא מהעתיקות בערי סין הגדולות ומרכז גדול של מסחר ותרבות. היא היתה בירתם המזרחית של מלכי שושלת צ׳ו הקדומה עד 770 לפסה״נ, ואח״כ בירתם הראשית עד 249 לפסה״נ, וחזרה למעמד זה פעמים־מספר בתולדותיה. בעיר שרידי חומות ומבנים עתיקים.

לֶוִינְזוֹן, יִצְחָק דֹּב בֶּר (ריב״ל) — (1788, קרמניץ, [וולין] — 1860, שם), סופר עברי, מאבות ההשכלה ברוסיה. ל׳ קיבל חינוך תורני בבית אביו. כבן 19 עבר לראדזיוילוב, ושם למד שפות ומדעים כלליים. בשנים 1813—1820 עבר בערי גאליציה המזרחית, התיידד עם משכיליה, ובראשם נ. קרוכמל (ע״ע), י. ארטר (ע״ע), י. פרל (ע״ע) וש. י. רפפורט (ע״ע), ולימד בבתה״ס החדשים שהקימו המשכילים בטארנופול ובברודי; פגישותיו עם משכילי גאליציה הביאו אותו במגע עם ניצניה ה־ראשונים של חכמת־ישראל והש־פיעו רבות על השקפותיו. בשנים 1820—1823 שימש מורה פרטי בקרמניץ, בברדיצ׳ב, באוס־טרהא, בנמירוב ובטולצ׳ין, והקים שם חוגי משכילים. זמן־מה שהה בארמונו של הנסיך המשכיל ויטגנשטין, קרא בספ־רייתו וניהל עמו ויכוחים, ששימשו לאחר־מכן יסוד לספריו האפולוגטיים. מחלה ממושכת, שתחילתה ב1823, אילצה אותו לחזור לעיר־מולדתו, ושם התפרנס בדוחק ממכירת ספריו, מנדבות עשירים ומתמיכת הממשלה, שהכירה בערך פעולתו להפצת ההשכלה בין היהודים. ממיטת חליו קיים ל׳ קשר מכתבים עם משכילי רוסיה, גאליציה וגרמניה.

י. ד. ב. לווינזון (ריב״ל)

קשריו של ל׳ עם השלטונות הרוסיים, שהתבטאו בעיקר בהגשת תזכירים בענייני היהודים, הקנו לו סמכות בקרב המשכילים, והגנו עליו מפני מתנגדיו. ל׳ השתדל להשפיע על השלטונות, שיחדלו לנגוש ביהודים ויפעלו להכניס תיקונים בחייהם ברוח ההשכלה. בין היתר תמך ל׳ בתכנית התיישבות חקלאית של היהודים בעזרת הממשלה והקהילות. עצתו לצמצם את מספר בתי־הדפוס העבריים ולהטיל צנזורה על ספרים מובאים מהחוץ, גרמה לכך שהשלטונות אישרו בתי־דפוס בווילנה, בוורשה ובז׳יטומיר בלבד, והוטלה על הרבנים חובת ביקורת על הספרים הבאים מן החוץ.

עבודתו הספרותית של ל׳ היתה בעיקרה פובליציסטית

ותעמולתית. את מאבקו למען ההשכלה החל בכתיבת סאטי־רות, כדוגמת אלו של י. פרל וי. ארטר. „דברי צדיקים” (1830) הוא מעין המשך ל„מגלה טמירין” לי. פרל, אך ב„עמק רפאים” (תרכ״ז) ב„פלוני אלמוני הכזבי” (בתוך „ילקוט ריב״ל” תרל״ח) ובמחזה היידי „די הפקר־וועלט” („עולם ההפקר”, תרנ״א), מתרחבת הסאטירה ומקיפה, מלבד חסידים וצדיקים המתוארים בצבעים שחורים — גם את תקיפי הקהל, הגבאים, חוכרי המסים והחוטפים. שלוש הסאטירות האחרונות, ואחרות נוספות, לא נדפסו בחייו, אלא התהלכו בכ״י בקרב יהודי וולין וגאליציה. ב1823 סיים ל׳ את החשוב בספריו, „תעודה בישראל”, שנדפס רק כעבור 5 שנים (תקפ״ח), משום התנג־דותם של בעלי־הדפוס השמרניים. הספר דן בשאלה, אם מותר ללמוד את לשונות העמים ולימודי־חול בכלל, ועוסק גם ב„חובת איש ישראלי ללמוד איזו מלאכה או אומנות לפרנסתו”. דבריו כתובים מתוך בקיאות במקורות וברוח לאומית מובהקת. את השפה העברית רואה ל׳ כ„קיום האומה”, וכגורם המאחד את כל תפוצות ישראל לאומה אחת. את ה„חדרים” הוא מבקר קשות, ומוקיע את שיטת המלקות הנהוגה בהם. הוא שולל את היידית, ותובע את החלפתה בגרמנית או ברוסית. מקום נכבד מוקדש להטפה למלאכה ולעבודת־האדמה, ולביקורת על העיסוק במסחר הזעיר, שרובו „קשור בעוול ובחמס”. סיגנון הספר עממי, והוא משתמש בראיות מתוך המקורות המקובלים על קהל הקוראים. בקרב המשכילים נתקבל הספר בהתלהבות, ואף נוצרו חוגים לביצוע התכניות שהוצעו בו. והממשלה הרוסית העניקה לו פרס גדול. אולם החסידים אסרו את הקריאה בספר.

גם הספר „בית־יהודה”, (תקצ״ט), שנועד להיות המשך ל„תעודה בישראל”, יצא לאחר לבטים רבים עם המד־פיסים. ספר זה עוסק בעניינים שונים, כגון מהות המצוות, התלמוד, הקראים, הפרושים, ספר הזוהר, השבת־אות, החסידות ועוד, וכן בשאלה „האם יש עוד תקוה לתקן את בית ישראל בכמה דברים, ואיך ?”. לדעת ל׳ יש להוסיף על הדת היהודית, „האלוהית”, את „הדת הנימוסית”, המטפלת בסדרי החברה וביחס למדעים השתים הדרושים לקיומה ולהתפתחותה. חלק זה צריך להיות פתוח לתיקונים בהתאם לרוח הזמן, אך בתנאי שאלה יתקבלו על דעת הכל, כדי שלא יתפלג העם לכתות. מחציתו של הספר מוקדשת לסקירה היסטורית של חכמי ישראל בכל הדורות, עד לדורו שלו. הסקירה כתובה תוך דבקות במסורת, אך יש בה שגיאות רבות. לתיקון חיי היהודים ברוסיה הציע ל׳ תכנית בת 5 סעיפים: (1) הקמת בת״ס עממיים, לבנים ולבנות, שבהם יינתן להמוני העם חינוך יסודי, לרבות דקדוק, חשבון, לשון המדינה ולימוד מלאכה. למוכשרים יוקמו בתי־מדרש מרכזיים בווארשה, וילנה, אודסה וברדיצ׳ב, בהם ילמדו, מלבד לימודי היהדות, מדע ולשונות שונות; (2) בחירת „רב כללי” וסמוך לו בי״ד גדול, שימנו רבנים בכל ערי רוסיה, שלא יהיו תלויים בקהילות. כן ייבחר „ועד פרנסים” שיגן על העניים; (3) מינוי „מגידים” שינהלו תעמולה למעשים טובים, לעבודה ולמלאכה, ולמילוי החובות כלפי החברה והממשלה; (4) הצעה שהממשלה תשתדל להעביר שליש מיהודי רוסיה לעבודת האדמה; (5) הצעה לאסור את המותרות (בייחוד אצל הנשים).

שנה לפני־כן יצא לאור ספרו „א פ ס ד מ י ם” (תקצ״ז), נגד עלילת־הדם. הספר תורגם לאנגלית, לגרמנית ולרוסית.

בחייו של המחבר יצא עוד לאור הספר „שרשי הלבנון” (או: „בית האוצר”), תר״א — מחקרי־לשון שערכם מועט; ואילו את שאר כתביו הוריש לבן־אחותו, יעקב ישראל ל׳, והלה הזמין את דב בר נתנזון (ע״ע) לעזור לו בהוצאתם־לאור.

החשוב בספרים הללו הוא „זרבבל” (תרכ״ד ואח״כ בכמה מהדורות שלמות של כתבי ל׳), שנכתב כתשובה לספר השיטנה של המיסיונר האנגלי אלכסנדר מק־קאול (Mc-Caul) The Old Paths („השבילים הישנים”), 1836/37, שתורגם לכמה שפות, בין היתר גם לעברית ע״י המומר סטאניסלאב הוגה, בשם „נתיבות עולם” (1839). ל׳ מוכיח את בורותו של המחבר ומסביר את התהוות התורה שבע״פ מן התורה שבכתב, ומציין כי תוך התפתחותה באו תיקונים בהתאם לתנאי הזמן המשתנים. בניגוד לנצרות, מקיפה דת ישראל את כל תחומי החיים, של הפרט ושל הכלל, ומטרתה היא חיזוק וקיום האומה. לעומת המימרות התלמודיות המביעות יחס שלילי לעם־הארץ, לאשה ולגוי, מביא ל׳, בבקיאות רבה, מימרות הפוכות. לספר היתה השפעה ניכרת בין המשכילים, והוא הביא לידי מיתון ביחסם השלילי אל התלמוד והספרות הרבנית.

טענותיו של ל׳ נגד הנצרות, שהושמטו מ„זרבבל” מאימת הצנזור, הובאו בספר אחר, „אחיה השילוני החוזה”, שנדפס בעילום שם (תרכ״ג). לעומת ההוללות והשכרות בחברה הנוצרית, מעלה ל׳ על נס את חיי־המשפחה התקינים בקרב היהודים, בהדגישו ש„כל המידות הטובות הללו כולן באו לנו מן התלמוד”. בספר „ימין צדקי” (תרמ״א) סותר ל׳ את הטענות הכלולות בספרו של המומר אשר טמקין, „דרך סלולה”, שיצא לאור על חשבון הממשלה הרוסית ב1835. שאר כתביו של ל׳, לרבות שירים, מכתבים, חידות וכו׳ כלולים ברובם בקבצים „ילקוט ריב״ל” (תרל״ה); „בקורי ריב״ל” (תרמ״ב) ו„אשכול הסופר” (תר״ן).

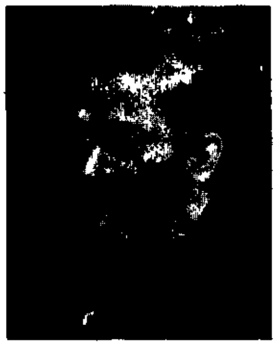
במחצית השניה של המאה ה19 נפוצו ספריו של ל׳ במהדורות רבות בין בני דור המעבר מן האדיקות אל ההש־כלה, שנהנו מדברי ההגנה על היהדות ומן הסיגנון הקל המשובץ פסוקים ומאמרי חז״ל. אף־על־פי שאין בהם מקר־ריות, היה בהם חידוש בדרך ההסברה, שהתאימה לקורא היהודי הלמדן במזרח־אירופה. ערך היסטורי נודע לספרו הראשון „תעודה בישראל”, שחיזק את הכיוון המתון, הלאומי, בתנועת ההשכלה ברוסיה. אחדים מרעיונותיו, כגון תיקון החינוך והמעבר לחיי עבודה וחקלאות, השתלבו לאחר־זמן בתכניותיהם של „חובבי־ציון”.

י. ב. נאטאנזאהן, ספר הזכרונות, תרל״ו, תר״ס[9]; מ. קליינ־מאן, דמויות וקומות, 46–54, 1928; א. קופפער, שטריכן צו דער השכלה־באוועגונג אין רוסלאנד (בלעסער פאר געזשיכטע, ג׳), 1950; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העב־רית החדשה, ג׳, 33, 115 (כולל ביבל׳), תשי״ג; ר. גולדברג, לראשית ההשכלה בדרום־רוסיה (אורלוגין, י״ב), 1956; L. S. Greenberg, *A Critical Investigation of the Works of Rabbi I. B. L.*, 1930.

י. ס.

לֶוִינְסוֹן, יוֹאֵל דָּוִד, ע״ע לֶוֶנְשְׁטַיְן, יוֹאֵל דָּוִד.

לֶוִינְסְקִי, אֶלְחָנָן לֵיבּ (1857, פודברזיה [פלך וילנה] — 1910, אודסה), סופר ועסקן ציוני. בבית אביו קיבל ל׳ חינוך מסרתי, אך כבר בנעוריו נתפס להשכלה, למד רוסית ונדד בערי תחום המושב, כשהוא מתפרנס משעורים

א. ל. לווינסקי

פרטים. ב1880 נכנס לאוני־ברסיטת חרקוב, אך לאחר פרעות 1881 נסע לא״י, ממנה חזר „חובב־ציון" נלהב. הוא השתקע באודסה, היה פעיל באירגון אגודות של „חובבי־ציון", והתקרב לחבורת ה־סופרים העברים בעיר. ב1889 הצטרף לאגודת „בני־משה" (ע״ע), וכתב את האוטופיה הציונית „מסע לא״י בשנת ת״ת לאלף הששי". ב1896 נתמנה לסוכן חברת היינות הא״י „כרמל", והרבה בנסיעות בין קהילות רוסיה, כשהוא מצרף לעבודתו תעמולה לאומית וציונית. באודסה היה ל׳ הרוח החיה בעבודה הציבורית. הוא היה ממייסדי הוצאת הספרים „מוריה", שימש כגבאי ודרשן בבית־הכנסת הציוני „יבנה", וסייע רבות למפעלים ספרותיים ולסופרים עבריים. כן היה ממארגני התנועה לתחיית השפה העברית והפצתה, וייסד את העתון היידי היומי הראשון באודסה, „גוט־מארגען" (1901).

את מקומו בספרות העברית קנה ל׳ ביצירת הפיליטון הפובליציסטי, ובהעלאתו לרמה גבוהה. במיוחד יש לציין את הסדרה של 50 פיליטונים בשם „מחשבות ומעשים", שנתפר־סמו בכרכים א׳—כ״ג של כה״ע „השלח" (1897—1910), בחתימת „רבי קרוב", המצויינים בהומור טוב־לב, בתגובה קולעת למאורעות השוטפים, בשימוש רב בחומר מדרשי ובפולקלור עממי, ובהיותם מושרשים עמוק במסורת הלאומית־עממית. לאחר מותו יצאו כתביו ב3 כרכים (אודיסה, תרע״א—תרע״ג ; תרצ״ו[2]).

חוברת מוקדשת לזכר ל׳ (השלח, כ״ג), תר״ע ; י. קלוזנר, א. ל. ל׳, האדם והסופר (בתוך: כתבי ל׳, א׳), תרע״א ; הנ״ל, א. ל. ל׳ והחלום המלכות שלו (מאזנים, ב׳), תרצ״א ; מ. קליינמאן, דמויות וקומות, 249–278, 1928 ; פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ג׳ [חלק ב׳], 39–40, 215 (כולל ביבל׳), 1932.

י. ס.

לַוִיס, אֶרְנֶסְט — Ernest Lavisse — (1842—1922), היס־טוריון ופדאגוג צרפתי. ל׳ היה מורה של בן הקיסר נאפוליון III. מפלת צרפת במלחמתה בפרוסיה ב1870/1 זיעזעה אותו, והוא יצא בגמר המלחמה לברלין ועסק 4 שנים בחקר תולדותיה של גרמניה ומשטרה. בשובו לפאריס החל ללמד בÉcole Normale Supérieure, וב1883 — בסורבון. ב1904—1919 היה ל׳ מנהל הÉcole Normale, שהפך בינ־תיים לחלק מאוניברסיטת פאריס. ב1892 נבחר לאקאדמיה הצרפתית.

כהיסטוריון עסק ל׳ תחילה בתולדות גרמניה, וכתב כמה ספרים בשטח זה, ביניהם: Trois empereurs d'Allemagne („שלושה קיסרים של גרמניה"), 1888, וLa Jeunesse du grand Frédéric („נעורי פרידריך הגדול"), 1891. כן ערך, יחד עם א. ראמבו, את: Histoire générale du IVe siècle jusqu'a nos jours („היסטוריה כללית מהמאה ה4 עד ימינו"), I–XII, 1893—1901 ; את עיקר פרסומו קנה ל׳ כעורך של סדרות ספרים בהיסטוריה צרפתית: Histoire de France depuis les origines jusqu'a la Révolution („תולדות צרפת מראשיתה ועד למהפכה הצרפתית"), I–IX, 1908—1911, ובמיוחד Histoire de France contemporaine depuis la Révolution jusqu'à la paix de 1919 („היסטוריה של צרפת בת־ימינו, מהמהפכה ועד חוזה ורסי"), 1920—1922. למפעלים אלה תרם ל׳ גם מחקרים משלו, ומפורסמת בייחוד ביקרתו על לואי XIV, המבטאת את שיטתו האנאליטית והסינתטית, שהעמה את הזוהר שבו העטו היסטוריונים קודמים את לואי XIV.

לוֹיסְדֶן, יוֹהַנֶס —Johannes Leusden— (1624, אוט־רכט — 1699, שם), תאולוג פרוטסטנטי, בלשן וחוקר המקרא. ב1647 סיים את אוניברסיטת אוטרכט, וב1649 עבר לאמסטרדם, כדי ללמוד עברית ואת מנהגי היהודים מתוך מגע אתם. שם למד גם תלמוד ורכש ידיעות בספרות הרבנית. ב1650 מונה לפרופסור באוטרכט וב1659—1661 הוציא באמסטרדם, עם המדפיס היהודי יוסף אטיאס, את התנ״ך העברי, הראשון שהכיל את מיספור הפסוקים. מהדורה זו התפרסמה בדייקנות וביפי עיצוב הדפוס, והפכה יסוד למרבית דפוסי המקרא עד המאה ה19, בין היתר למה־דורת מאיר הלוי לטריס (ע״ע) שנדפסה ע״י חברת מפיקי כתבי־הקודש בבריטניה. ל׳ הרבה לפרסם בתחום מדע המקרא והבלשנות העברית, וספריו מכילים תרגומים רבים מעברית. ספר הלימוד לעברית (וארמית) שלו Synopsis Hebraica et Chaldaica (1667), תורגם לאנגלית, צרפתית וגרמנית. ל׳ כתב פרושים לספרי יואל, יונה, עובדיה ותהלים, תירגם ללאטינית את פרקי אבות (1665), וכתב סיכום לאטיני של ספר המצוות לרמב״ם (1686).

M. Steinschneider, *Christliche Hebraisten* (ZfHB, III, 113), 1898.

לֶוִיצְקִי, יַעֲקֹב (1904, אוקראינה — 1956, ירושלים), מאתמאטיקאי. עלה לארץ ישראל בילדותו. השכלה מאתמאטית רכש באוניברסיטת גטינגן שבגרמניה ובאוניבר־סיטת ייל שבאה״ב. שימש בהוראה באוניברסיטה העברית בירושלים החל מ1931 עד לפטירתו. בהשפעת הגב׳ אמי נתר (ע״ע) החל לעסוק באלגברה מופשטת ובעיקר בתורת החוגים הלא קומוטטיוויים. עבודתו בתורת החוגים עם תנאי המינימום (שנעשתה באותו זמן יחד עם המאתמא־טיקאי האמריקני הופקינס) נחשבת כיום לעבודה הקלאסית בנושא זה. מחקריו בתורת הזהויות של חוגים (ע״ע) הקנו לו (יחד עם תלמידו ; בשנת 1953) את פרס־ישראל למדעים מדוייקים. הראדיקאל הידוע בתורת החוגים — „הראדיקאל של ל׳" נקרא על שמו.

לֶוִית, קַרְל — Karl Löwith — (נו׳ 1897, מינכן), פילוסוף גרמני ממוצא יהודי־למחצה. מוריו היו א. הוסרל, מ. גַיגר ומ. הַיְדֶגר. מ1928 הרצה במארבורג ; ב1934/36 שהה ברומא ; אח״כ היה פרופסור ביאפאן ; מ1941 — באוניברסי־טאות באה״ב ; מ1952 — בהַידלברג.

הקווים הראשיים של הגותו קשורים למחקריו בהתפתחות המחשבה הפילוסופית שלאחר הגל. בכתביו מורגשת השפעתו של הידגר, למרות הביקורת החריפה שמתח ל׳ על האונטו־לוגיה הקיומית־ההיסטוריסטית שלו, כגון בספרו: Heidegger: Denker in dürftiger Zeit („הידגר: הוגה בעת־צרה"), 1953. אך מכרעת־יותר היתה השפעתו של ניצשה, שלו היה פרשנו המובהק, ובאמצעותו נתקרב אל המטאפיסיקה היוונית ואל אורח־המחשבה האריסטוטלי הצרוף. הוא ביקש לפרוש מן החשיבה המודרנית, שמרפזה באדם, ולחזור אל אופן־החשיבה האריסטוטלי, אל הטבע והקוסמוס (וע״ע אַנתרופו־

לוגיה פילוסופית, כרך־מילואים, עמ׳ 294). מגמה זו באה לידי ביטוי מובהק בספרו החדש: Gott, Mensch und Welt in der Metaphysik von Descartes bis zu Nietzsche („אלהים, אדם ועולם במטאפיסיקה, מדקארט עד ניצשה"), 1967, שבו הקדיש, בין השאר, דיון מיוחד להשקפתו של שפינוזה בדבר „אלהים, או הטבע". — מכתביו הקודמים עוסק חלק ניכר בפרשנות של ניצשה וכן בביקורת של פילו־סופיית ההיסטוריה. בין האחרונים: Gesammelte Abhandlungen zur Kritik der geschichtlichen Existenz („קובץ מסות לביקורת הקיום ההיסטורי"), 1960.

א. ע. ש.

לִוְיָתָן, בעל־חיים אגדי במקרא ובמיתולוגיה של המזרח הקדום. קשה לפסוק, מהו היצור ששימש יסוד לתיאורי הל׳ במקרא. המדובר לכאורה בחית ים ענקית, המהלכת אימה על ברואים אחרים (ישע׳ כז, א; תה׳ עד, יד; קד, כו). יש שהציעו לזהות את הל׳ עם Balaenoptera physalus או עם Physeter catodon המצויים לפעמים גם בים התיכון; ויש שראו בתיאור הל׳ שבאיוב (מ: כה—לב; מא: א—כו) זיקה לתנין (Crocodylus nilatiens), בהתאם לתי־אור בהמות, הוא סוס היאור, הקודם לו (שם מ: טו—כה). אולם, נראה יותר שאין לתפוס את הל׳ כחיה ראלית מסויימת אלא כמפלצת מיתית־קדמתית.

הל׳ נזכר בספרות אוגרית, בשירת־העלילה הכנענית בדבר נצחונו של בעל על שר של ים ועל בעלי־בריתו. נאמר שם, שבין המנוצחים בידי בעל היו „לתן בתן ברח" ו„בתן עקלתן", היינו. „לויתן נחש בריח" ו„נחש עקלתון", כפי שהם מכתים בישע׳ כז, א — מפלצות העתידות להיפקד שוב בחרבו החזקה של האל (שם, שם; השווה, איוב כו: י—יד). ונראה, שגם מהביטוי „לויתן זה יצרת לשחק בו" (תה׳ קד, כו), עולה רמז לנצחונו של האל על המפלצת הקדומה. במיתוס הבבלי מצויה הקבלה למעשה הל׳ בסיפור על מרדוך (ע"ע) המנצח את תְּאָמַת המפלצת הקדומה, המייצגת את המים.

במקרא נזכר הל׳ בזיקה לנפלאותיו של האלהים בימי בראשית, לשפטים שעשה באיתני הים: „אתה פוררת בעזך ים שברת ראשי תנינים על המים אתה רצצת ראשי לויתן" (תה׳ עד: יג—יח). מכאן ומכתובים אחרים במקרא (ישע׳ כז, א; תה׳ קד, כג) מסתבר, שרווחים היו בישראל סיפורים על המרד שחוללו בדמדומי הבריאה מפלצות הים, וביניהן הל׳, כנגד האלהים, שהכניען בכוחו העצום. אולם במסורת ישראל, מעצם יסודה המונותאיסטי, אין הנצחון הקדום על מפלצות, כגון הל׳, כרוך במלחמות אלים או בהתמודדות של ממש שבין האל לבין יצורים, אלא עדות היא להופעת האל ולשליטתו המוחלטת ביקום ובענקי הבריאה. במקרא השת־מרו רק הדים עמומים למסורת הכנענית על עלילת הל׳ ולסיפורים מיתיים דומים אחרים (השו׳ ישע׳ נא, ט; חב׳ ג: ח—ט; תה׳ צג: ג—ה; צו: יא—יג; איוב לח: ד—יב). שינוי נוסף שחל במסורת המקראית על הל׳ לעומת הסיפור הכנעני הוא שהמפלצות הקדומות שמרדו נגד האלהים הפכו לסמל כוחות הרשע העתידים באחרית הימים להכנע לפני האל ולעבור מן העולם (ישע׳ כז: א, יב, יג; השוו׳ ישע׳ נא, ט—יב).

וע"ע נחש, תנין.

מ. ד. קאסוטו, מותו של בעל (תרביץ, יב), תש"א; הנ"ל, האלה ענת, 29, 51, 52, 55–57, 67, 71, תשי"ג; ש. בודנהיימר, החי בארצות המקרא, 239–241, 310–312, תש"י; נ. ה. טור־סיני, ספר איוב עם פירוש חדש, 32–33, 338–342, תשי"ד; A. S. Kapelrud, *Baal in the Ras Shamra Texts*, 1952; A. Kaiser, *Die mythische Bedeutung des Meers in Aegypten, Ugarit und Israel*, 1959 (ושם ביב־ליוגרפיה); B. S. Childs, *Myth and Reality in the OT*, 1960; S. N. Kramer, *Mythologies of the Ancient World*, 201/2, 210, 1961.

שמ. א.

בתלמוד ובאגדה הל׳ איננו מין זואולוגי מוגדר, אלא יצור פלא אחד ויחיד, שעמו משחק הקב"ה, ע"פ האגדה, שלוש שעות בכל יום (ע"ז ג׳, ע"ב). מלכתחילה נברא הל׳ זכר ונקבה, אך מחשש פן יתרבו ויחריבו את העולם, סירס הקב"ה את הזכר ואילו את הנקבה הרג „ומלחה לצדיקים לעתיד לבא" (ב"ב ע"ה, ע"ב). ועתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים מבשרו של ל׳, והשאר מחלקין אותו ועושין בו סחורה בשוקי ירושלים. כן עתיד הוא לעשות סוכה לצדי־קים מעורו, והשאר פורסו על חומות ירושלים וזיוו מבהיק מסוף העולם ועד סופו. מותו יתרחש לאחר קרב שייערך בינו לבין הבהמות, בו יהרגו שניהם (ויק"ר י"ג, ג׳). מאמרים אחרים נראים כאילו הם מתייחסים לבעל־החיים הידוע בשם זה (שבת ע"ז, ע"ב; חול׳ ס"ז, ע"ב). הד לסיפוריהם של ציידי־ל׳ יש, כנראה, בדבריו של רבה בר בר חנא (ב"ב ע"ג, ע"ב). — בקבלה מסמל הל׳ את כוח־הרע בעולם (זהר ח"א, ל"ד ע"ב; ח"ב, ל"ה ע"ב ועוד).

L. Lewysohn, *Die Zoologie d. Talmuds*, 155–159, 1858;
L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, I-VI, Index s v., 1910–1938.

לֶוִיתָן, יִצְחָק אִילִיץ׳ – Исаак Ильич Левитан — (1861 [או 1860], קיבארטי [ליטא] — 1900, מוסקווה), צייר יהודי רוסי. ל׳ עבר בילדותו, יחד עם משפח־תו, למוסקווה. בגיל 15 התחיל ללמוד בביה"ס לאמנות בעיר זו אצל מורים בעלי־שם. מש־סיים את לימודיו ב1884, התקרב ל„נודדים" (-передвижники), קבוצת אמנים בעלי מגמות ראליסטיות, שהציגו את יצירותיהם בתערוכות נודדות. מאוחר יותר, השתייך לזרם החדש Мир Искусства („עולם האמנות"). להתרשמו־תו מיצירותיהם של אמני צרפת,

י. א. לוויתן

בעת ביקורו בפאריס ב1889, נודעה חשיבות רבה לגבי קביעת אופי אמנותו. מ1896 עד מותו במחלת השחפת הורה בבית־הספר לאמנות במוסקווה את מקצוע ציור־הנוף. — ל׳ היה ידידו של צ׳כוב.

מרבית יצירתו של ל׳ ציורי נוף ומיעוטה — ציורי פרחים. לאחר שהשתחרר בהדרגה מהחינוך האקאדמי שקיבל, נעשה ל׳ אחד מראשי המגמה „האידילית" בארצו, שהיתה מקבילה במידת־מה לאסכולת בַּרבּיזוֹן (ע"ע) הצרפתית. תמונותיו מעידות על ידיעה ותחושה עמוקה של הטבע על כל גילוייו. הן מביעות את השלווה של השדות המוריקים („אחו בקצה היער", 1898), של פלגי מים ושלגים („על־יד המערבולת", 1892; „אגם", 1899—1900), ושל בתי־עץ וחורשות („חורש ליבנים", 1885—1889), שלווה שאינה נפגמת ע"י נוכחות

י א לוויתן: מנוחת נצח

האדם. נופיו מבטאים את מרחבי הנהר וולגה („ערב על הוולגה", 1886/8), את שממון המרחקים, כגון „ולאדימירקה" (1892), ציור המתאר את הנתיב בו היו עוברים הנדונים לעבודת־פרך בדרכם לסיביר, ואת הדממה האינסופית שב־טבע, כגון בתמונה המונומנטאלית „מנוחת נצח" (1894).

יותר משנחן בכשרון קולוריסטי מובהק, היה ל' רגיש לפרטים, ולגוונים של הירוק והצהוב־הזהוב. עם זאת נחשב ל' לצדו של רֶפין (ע"ע), לאחד מגדולי צייריה של רוסיה בתחום ציור־הנוף של המאה ה19. יצירתו, הכוללת כ1,000 ציורים, מיוצגת במוזיאונים ברוסיה, וכן מצויים מספר ציורי־נוף ופרחים משלו באוסף „מוזיאון ישראל" בירושלים. — מכתביו, זכרונותיו ומסמכים על חייו ופעולתו של ל' יצאו לאור ב1956.

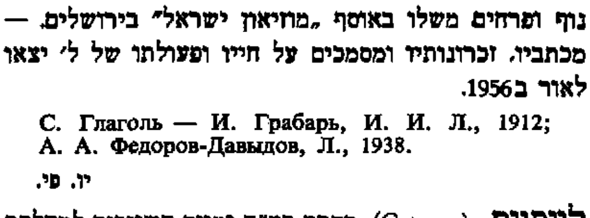
С. Глаголь — И. Грабарь, И. И. Л., 1912;
А. А. Федоров-Давыдов, Л., 1938.

יו. פי.

לְוְיָתָנִים

לְוְיָתָנִים (Cetacea), סדרת בע"ח ימיים השייכים למחלקת היונקים (ע"ע), מהגדולים שבהם, והמהווים קבוצה בפני עצמה. הסתגלותם למים שלמה. בצורתם החיצונית דומים לדגים, בעיקר לשחיינים הטובים שבהם. גדלם ומשקלם שונים ממין למין יותר מאשר בכל סדרה אחרת של היונקים: בין 1—35 מ', ובין 25 ק"ג — 136 טון. אורך־חייהם 30—40 שנה. תפוצתם כל־עולמית; שוכנים בכל האוקיינוסים והימים, מעטים בנהרות ובאגמים אחדים. כוללים כ38 סוגים ו90 מינים המשתייכים ל9 (לפי שיטה אחרת ל8) משפחות. בעולם היונקים ובעולם החי הל" הם אחת מקבוצות בע"ח המופלאות באורח־חייהן, שבחלקו עדיין אינו מובן כל צרכו ולא נחקר במידה מספקת.

מבנה כללי. גוף הל" דמוי טורפדו ועשוי חטיבה אחת, בלי סימן של צוואר. הגפיים הקדמיים הפכו לסנפירים

ציור 1. מראה כללי של דולפין ומבנה שלדו

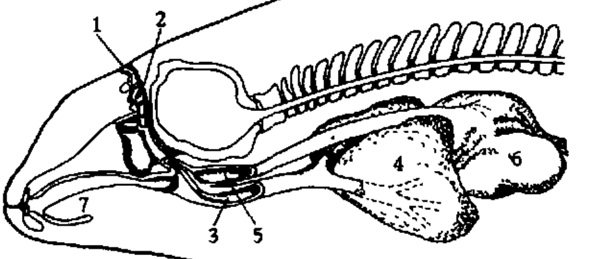
1. תרטום; 2. עצם־הלסת העליונה; 3. ארובת־העין; 4 חוליות־צוואר מאוחות; 5. חוליות; 6. הצלע ה1; 7. עצם־החזה; 8 הצלע ה12; 9. שכמה; 10 עצם־הזרוע; 11 עצם־הגומד; 12 עצם־הישור; 13. אגן־הירכיים.

א. פתח־המין; ב. זוג־הפטמות; ג. פי־הטבעת

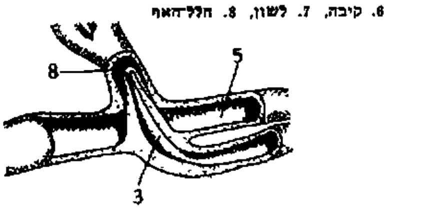
והאחוריים התנוונו ונעלמו. הזנב מפותח מאד, מצוייד במערכת שרירים חזקים, ומסתיים בסנפיר דו־אונתי כדג, אלא שאינו מאונך כי־אם מאוזן, והוא איבר־התנועה הראשי. לרוב הל" גם סנפיר גב. סנפיר הזנב וגם סנפיר הגב — חסרי שלד פנימי, ובנויים מרקמת חיבור קשה בלבד. הל" נעים קדימה ע"י הטיית הגוף לצדדים והם עולים ויורדים בעזרת התנועות החזקות של אונות הזנב. הסנפירים הקד־מיים וסנפיר הגב פועלים בעיקר כאיבר היגוי ולשיווי־משקל. עורם חלק מאד, מה שמקטין את החיכוך ומקל על השחיה. הוא מחוסר כל שערות, פרט לקבוצות בודדות מסביב לפה. הוא גם חסר בלוטות, פרט לבלוטות־החָלָב. תחת העור שכבה עבה מאד (10—20 ס"מ), העשויה רקמת שומן־עטרן — השומרת על חום גופם מפני שכבות המים התחתונות הקרי־רות והמקטינה את המשקל הסגולי של גופם וגם משמשת מאגר מזון. גם עצמותיהם עשויות רקמה ספוגית וחלליהן מלאים שומן. החרטום מפותח מאד. הנחיריים נפתחים החוצה ע"י פתח יחיד או זוגי בשטח העליון של הראש ומשמשים לנשימה בלבד. בצלילה הם נסגרים ע"י שסתומים מיוחדים ואין המים יכולים לחדור לריאות. העיניים קטנות ומוגנות ע"י הפרשה שעוונית מיוחדת, שמקורה בבלוטות הדמעה. יחס הפוך קיים בין גודל החיה לעין. בדולפין, למשל, היחס בין העין לאורך הגוף הוא 1:80 ובל' הענק 1:600. האוזניים הסרות אפרכסות ובצלילה גם הן נסגרות ע"י שסתומים. נקב השמיעה קיים בעובי של סיכה.

שלד. בגלל לחץ שכבות־המים חלו שינויים בשלד הקדמי של הגוף. החלק הקדמי של הגולגולת וחוליות־הצוואר מראים נטיה „טלסקופית" — הם נתקצרו. באמצעה נשארה הגולגולת רחבה, להכיל את המוח ואת עצמות הלסתות הענ־קיות. מבנה עמוד־השדרה ומבנה הצלעות מותאמים לחיים במים. גוף החוליה מפותח, ואילו זיזי המִפרק אבדו. חוליות־הצוואר קטנות (בבַּלֶנָה: עָבְיָם 5 ס"מ) ולעתים קרובות מחוברות. משלד הגפיים האחוריים — הסנפירים — שרדו זוג עצמות קטנות, חפשיות, השקועות בפנים הגוף; הן משמשות נקודת אחיזה לשרירי איברי־המין החיצוניים. בגפיים הקדמיים מספר פרקי־האצבעות גדול (hyperphalangy).

נשימה. צנורות הנשימה והריאות בנויים ביסודם בדרך מה ליונקים יבשתיים, פרט למבנה בית־הבליעה. אצל הל" התארכות שני סחוסים ביחד עם האֶפיגלוטיס יוצרים מעבר רצוף ונפרד מהוושט. הודות לכך האוויר אינו יכול לחדור לפה בזמן הנשיפה, והמים — לצנורות הנשימה בזמן השאיפה. ריאות הל" עשירות בנאדיות, ומספרן — בדולפין בגודל של אדם — פי 3 בהשוואה לריאותיו של האדם. כל מערכת הנשימה (המעברים והסימפונות) מצויידת בטבעת שסתומים, לבל יחדרו מים לתוכה. יכולת קליטת האוויר של הריאות גדולה מאד ומהירה, דפנותיהן הגמישות מתרחבות ומגדילות את נפחן. הל" נושמים את האוויר שעובר דרך צנור הנשימה מהנחיריים עד לריאות. בשחייתם הם שוקעים במים ועולים מזמן לזמן אל פני המים כדי לנשוף ולשאוף אוויר. הנשיפה נראית בד"כ כעמוד ענקי של אדים. נראה שעמוד „העָשָן" נוצר בעקבות השחרור הפתאומי של האוויר מהריאות והתפשטותו החוצה בגלל הבדלי הטמפרא־טורה והלחץ. כאשר האוויר הנתון תחת לחץ גבוה נפלט החוצה — הוא מתקרר, והלחות העודפת שבו מתגבשת לטי־פות זעירות. כשהנשיפה אטית, כמו בלוויתן הקאליפורני

1. פתח־האף; 2. שסתום, 3 לוע; 4. ריאות 5 ושט;
6. קיבה, 7. לשון, 8. חלל־האף

ציור 2. דרכי־הנשימה של הלוויתן
(חתך־אורך בחלקו הקדמי של הגוף)

(Eschrichtius gibbosus), כמעט שאין נראים אדים. נוסף לכך סבורים שעמוד האדים עשוי תרחיף של טיפות שומן בעלות כושר ספיחה של חנקן. נראה שע״י הנשיפה „העשן" השומני משמש אמצעי עזר להרחקת הפסולת מן הריאות.

הל״ הגדולים שוחים בד״כ באטיות, כ-4—9 ק״מ לשעה, ורק לפרק זמן קצר מסוגלים לשחיה מהירה. ל׳ הענק נע במהירות של כ-40 קמ״ש למשך 10 דקות בלבד. הל׳ Eschrichtius עובר את המרחק של 130 ק״מ במשך 20 שעות. דולפינים מצטיינים בשחיה מהירה וממושכת. בד״כ הם שוחים במהירות של 15—22 קמ״ש, אולם נמצא שהם מסוגלים לשחות במהירות של 38—40 קמ״ש במשך שעות אחדות. הל״ מסוגלים להשאר תקופה ממושכת מתחת לפני המים. בשחיה רגילה הם עולים אל פני המים כל 5—15 דקות, אולם מסוגלים גם לצלילה ממושכת של 30 דקות או יותר. במינים אחדים — למשך 120 דקות לעומק צלילה של 720—900 מ׳. בשחייתם נודדים הל״ עם זרמי מים קרים או חמים, לפי הטמפראטורה הרצויה להם. נדידתם היא לשם השגת מזונם.

כמה מהשאלות הפיסיולוגיות הקשורות בצלילה ובהסתגלות הל״ לטמפראטורות השתנות במעמקים, עדיין לא נפתרו, אבל מספר מכאניזמים כלליים ידועים. הצלילה לעומק והשהיה מתחת לפני המים והעליה אל פני המים לפרקים, מצריכות הגדלת האפשרויות לאגירת חמצן והתאמת הגוף לעמוד בפני לחצים שונים של המים. נפח הריאות הגדול מאד והרשת העצומה של retia mirabilia („רשתות־פלא") מגדילים את הספקת החמצן. נוסף על ההמוגלובין של הדם, גם המיוגלובין של השרירים קושר חמצן. צמצום צריכת החמצן מתבטא בירידת מספר פעימות הלב. הרדות לשכבת השומן התת־עורית, השומרת על חום הגוף, אין צורך בהספקת דם יתרה להקף הגוף. רשת הוורידים ההקפית מתכווצת ולמוח ניתנת הספקת דם סדירה. לפני השקיעה הל״ פולטים אויר החוצה. מרכז הנשימה במוח אינו רגיש באופן יחסי להצטברות CO_2 בדם וברקמות. כמו כן מקילים הל״ מעליהם את הלחץ ההידרוסטאטי משום שהם נושמים אויר בלחץ אטמוספירי. כשהל״ צוללים, ריאה אחת בלבד מלאה אויר. לל״ אין צורך בהגנה מיוחדת נגד „שיתוק צוללנים" משום שכמות האוויר בריאות מגבילה את שעור החנקן הנספג במחזור הדם. הוכח שבמינים הצוללים למעמקים גדולים, תכולת הריאות קטנה יחסית מאשר אצל שאר הל״. כן נתברר, שבשעת הצלילה המים לוחצים על הסרעפת וזו מכווצת את הריאות ומבריחה את האוויר לצאת לטרכאות ולמעברים אחרים. הנאדיות המתרוקנות מתכווצות כך שחילוף הגאזים בין הריאות לדם נעשה נמוך עד למינימום, ונשאר כך, עד שהל׳ עולה לשכבת מים אחרת.

איברי־העיכול. הקיבה מחולקת לאיזורי עיכול שונים. הכבד — דו־אונתי.

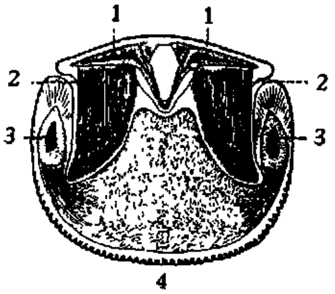
איברי־החושים. חושי השמיעה והמישוש מפותחים בעוד שחוש הריח לא קיים. באזניהם קולטים הל״, כנראה, את תנודות גלי הקול במים ולא את גלי הקול הנוצרים באוויר. ראייתם מוגבלת למים: הקרנית שטוחה והעדשה קמורה. הל״ הם חסרי ראיה בינוקולרית כי עיניהם מונחות בצדי הגוף, בזווית הלוע, ואין הם יכולים לראות באופן סימולטני בשתי עיניהם את החפץ שלפניהם. הל״ משמיעים קולות רבים שמתפקידם לקיים קשר בין הפרטים של הלהקה ולסייע בהתמצאות בסביבה באמצעות קליטת ההדים המו־חזרים מחפצים שונים. דבר זה מאפשר לל״ לעקוף מכשולים ולמצוא מזון, ללא השתתפות חושי הראיה, בעומק המים — בחשכה, בדומה לעטלפים (ע״ע הד, עמ׳ 429). פליטת ל״ אל החופים מתרחשת בחופים טובעניים — במקומות שהתהודה אינה כשורה. דולפינים משמיעים שתי קבוצות של קולות: אחת בעלת תדירויות של 7,000 ו-15,000 הרץ, הנשמעת לאוזן כשריקה חדה (בלויתני־שיניים אחרים התדירות יורדת לעתים עד ל-500 הרץ), והשניה — כחריקת הדלת, שתדירותה 20,000 עד 200,000 הרץ. הל״ חסרים מיתרי־קול, וכנראה, הם מוציאים את הקולות ע״י רעידת קפלי קרום־הגרון. הל״ מוציאים בועות אויר גם מתחת לפני המים. לל״ מוח קטן, יחסית לגדלם. אולם הקליפה (החומר האפור) מפותחת ומלווה קיפולים וקמטים מרובים ומסובכים.

איברי־מין קרובים לפי הטבעת ב-⅓ האחורי של הגוף. האשכים נמצאים בפנים חלל הגוף. אצל הנקבה מצוי זוג פטמות, כל אחת בחריץ כעין כיס בקרבת הפתח המיני. ההריון נמשך כ-8—16 חדשים. בד״כ נולד ולד אחד ולעתים רחוקות — שניים; גדלו של הוולד בערך כ-⅓ מארכה של האם. הוולד של ל׳ הענק, ארכו כ-8 מ׳, ומשקלו כ-2 טון. הוולד נולד מתחת לפני המים, ומיד לאחר הלידה עולה הוא אל פני המים ומסוגל לנשום ולינוק. היניקה בעצמה הנמשכת כ-6—7 חדשים מתקיימת מתחת לפני המים. בהפסקות קצרות למדי עולה הגור אל פני המים ואחרי שאיפה ממשיך לינוק. הוא מכניס ראשו לתוך החריץ־הכיס והאם מזרימה את החלב אל פיו. לשונו של היונק עשויה חריץ ומסייעת ביניקה, כך שהחלב עובר ישר לתוך בית הבליעה בלי שיבוא במגע עם המים שבסביבה. גדילת הל׳ מהירה מאד: הראשתן מכפיל את ארכו בשנה הראשונה לחייו ומגיע לגדלו המלא אחרי שנתיים. ל־הענק מגיע תוך שנתיים לאורך של כ-30 מ׳ ולמשקל של 130 טון. הל״ מגיעים לבגרות מינית בגיל 2—3 שנים. הגידול המהיר של הל״ מצריך תזונה עשירה: חלב האם עשיר באחוז גבוה של זרחן וסידן. ומאחר שהם חיים במים, ממדי־גופם גדולים ואינם זקוקים להוציא אנרגיה רבה לשאת את עצמם.

בנדידת הל״ נטפלים לעורם טפילים שונים. באיזורים החמים: סרטנים מקבוצות שונות: זיפרגליים, שטרגליים וקפֵזרגליים; באיזורים הקרים: אצות, צורניות ואורגניזמים אחרים. אלו ואלו עוזבים אותם בהגיע הל״ למקומות בהם הטמפראטורה בלתי רצויה לטפילים. לראשונים — זרמי־מים קרים, ולאחרונים — זרמי־מים חמים.

התפתחות הל״ העיקרית חלה בתקופת האאוקן, ובה היו מצויות צורות רבות ומגוונות יותר מאשר בימינו.

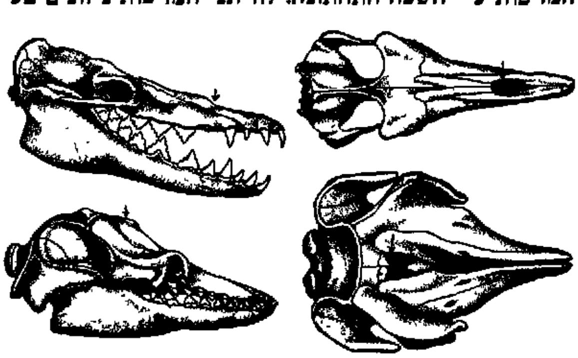
מיון הל״. מחלקים אותם ל3 תת־סדרות. (I) ל״ קדמונים (Archaeoceti), מתקופת האאוקן התחתון ועד לאוליגוקן העליון; כל המינים נכחדו; (II) לוויתני־שיניים (Odontoceti), הכוללת את רוב המינים; (III) לוויתני־מזיפות (Mysticeti). מהל״ הקדמונים (I) ידועים הZeuglodontidae. אורך גופם 21 מ׳. מבנה גולגלתם פרימיטיווי יותר מהל״ הנוכחים. נחיריהם באמצע החרטום. צורת גופם מוארכת ודקה יותר. מספר שיניהם לא עלה על יותר מ44, עם שיני־הלחי (Jugales). כולם טורפים. אבותיהם היו קרובים ל־Creodonta. (II) לוויתני־שיניים. אורך גופם 2—6 מ׳. ראשם קצר ומסתיים בחרטום ארוך, מצוייד בשיניים רבות ושוות: 100—200 במינים מסויימים, באחרים — פחות בהרבה, ובנרוואל — רק שן אחת. במשפחת דולפינים השיניים חרוטיות ומחודדות. אצל פוקֵנה (Phocaenidae) הן רחבות. נחיר אחד בלבד. עצמות הגולגולת לא־סימטריות, קצה הקדקוד נוטה לצד שמאל בגלל התנוונות אחד המעברים של האף. הם ניזונים בד״כ מטרף חי — דגים שונים, כגון: מליח וסרדינים, דיונונים וסרטנים שונים. תת־סדרה זו מתחלקת ל6 משפחות, ששתי הראשונות מהן נפוצות־ביותר. (1) דולפיניים (Delphinidae); (2) דולפיני־נהרות (Platanistidae); (3) ראשתניים (Physeteridae), הכוללת את הראשתן (Physeter catodon), אחד הל״ הגדולים בעל חשיבות כלכלית; (4) נַרוואליים (Monodontidae); (5) פוקניים (Phocaenidae); (6) זיפיוסיים (Ziphiidae), רובם מינים נדירים. על המשפחות (1), (2), (4), (5) — ע״ע דולפין. (III) לוויתני־מזיפות מצטיינים בגדלם: אורך גופם 10—33 מ׳ (אורך הראש — ⅓—⅕ מאורך הגוף). הם בעלי שני נחיריים. הפה חסר שיניים ובמקומן קיימות מזיפות — שני טורים של לוחות עשויים חומר קרני היורדים מן החך וממלאים את הלוע. המזיפות מצויצות כעין מסרק ומשמשות לסינון המים. ארכן מגיע ל4 מ׳, ומספרן עד 600. בשעת מנוחה מוסתרות המזיפות ע״י השפה התחתונה. לוויתני־המזיפות ניזונים בעיקר בזואופלנקטון ובפרט במיני סרטנים זעירים הצפים על פני המים או המרחפים בתוכם בהמוניהם וכן רכיכות קטנות מקבוצת Pteropoda, דיונונים ושטצדים. ל״ אלה נעים באטיות, כשלפיהם הפעור והענקי (תכולתו עשרות מטרים מעוקבים) והקרוב לפני המים, נאספים ריכוזי החומר הפלנקטוני. בהיסגר הפה נדחפים המים החוצה, ובעזרת הלשון נבלע הטרף לתוך בית־הבליעה. תת־סדרה זו מתחלקת ל3 משפחות: (1) לוויתני־ענק (Balaenopteridae); (2) בַּלניים (Balaenidae); (3) לוויתן אפור (Rhachianectes glaucus), מין יחיד במשפחת Rhachianectidae, בחופי קאליפורניה; כיום נדיר.

ציור 4 תתך־רוחב בראשו של לוויתן חסר־שיניים (ל״־הענק — Balaenoptera musculus), כשפיו סגור.
1. לסת עליונה; 2 מזיפות; 3. לסת תחתונה; 4. לשון

בלוויתני־ענק (1) החרטום משוטח ורחב. בחזה חריצי־אורך רבים. סנפירי־החזה צרים. חוליות הצוואר חפשיות. הרוב הגדול של הל״ הניצודים שייכים למשפחה זו. המין הגדול מכולם הוא ל״־הענק (או הל׳ הכחול, Balenoptera musculus), ארכו מגיע עד ל33 מ׳ ומשקלו ל130 טון. תכולת קיבתו עד ל1,200 ליטר. הגב — אפור־פלדה, והגחון בהיר. המזיפות אינן עולות על 1 מ׳ ומספרן מגיע ל400 מכל צד. חלל הלוע מתרחב ע״י ישור קיפולי עור הנמשכים לאורך החלק הקדמי של הגוף. ובהיסגר הפה, נוצרים שוב הקיפולים, רצפת הפה מורמת והמים נדחפים החוצה. מהירות שחייתו מגיעה ל22 קמ״ש. הוא מסוגל להישאר למשך שעתיים מתחת לפני המים ולצלול לעומק של 450 מ׳. חי ביחידות או בזוגות. ניזון בעיקר בסרטן קְריל. נפוץ באוקיינוסים ובמים הקרים, בעיקר באנטארקטיקה. מבצע נדידות עונתיות בין הימים הקרים לאיזורים החמים ביותר, בחיפושיו אחרי מזון ומקומות רביה. מספרו כיום פחת בהרבה משום שמרבים לצוד אותו. מין אחר קטן מקודמו הוא הל׳ המצוי, „הרוֹרקל״ (Balaenoptera physalus); ארכו מגיע ל18—20 מ׳, ולעתים רחוקות עד ל26 מ׳. קרוב לל׳ הענק וגם דומה לו במבנהו ובאורח־חייו. שחיין מצויין, יכול לנוע במהירות של כ45 ק״מ לשעה. הגור בהולדו, ארכו כ6 מ׳; כשהוא נגמל, לאחר 6 חדשים, ארכו 12 מ׳; לאחר 8 שנים, הוא מגיע לבגרות מינית. היה הל׳ המצוי והניצוד ביותר בין הל״ הגדולים, אך גם עליו מאיימת סכנת השמדה. המין Balaenoptera borealis (סאי) ארכו מגיע ל20 מ׳. סנפיר הגב גדול, ואילו זה של הזנב — קטן. פיו מצוייד בשורות רבות של מזיפות לבנות. נפוץ בכל הימים פרט לקרים מאד. המין ל׳ גדול־סנפיר (Megaptera novaeangliae), המכתה הל׳ הגבנתי, ארכו 16 מ׳. גופו קצר ומכתס. סנפירי־החזה ארוכים מאד, עד ⅓ מאורך הגוף; סנפיר־הגב קטן. פיו מצוייד ב400 מזיפות. מזונו סרטנים קטנים וגם דגים קטנים, שוכן סמוך לחופים. בחורף נודד לאיזורים הטרופיים. לפנים היה ניצוד בגלל שומנו העדין ומשום שקל היה לצודו.

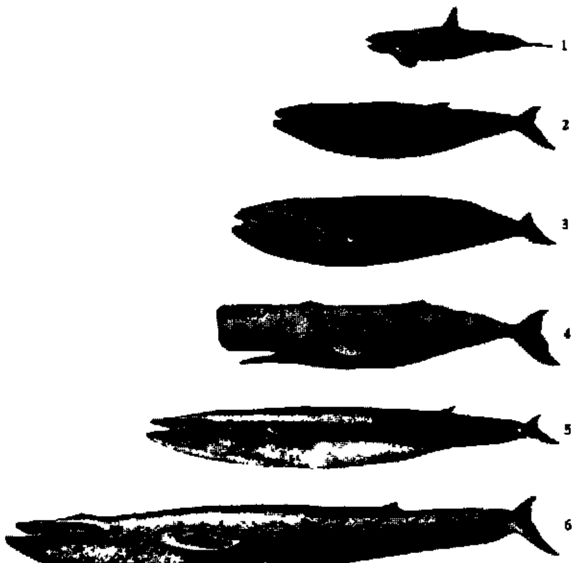
במשפחת הבלניים (2) החרטום קמור וצר. סנפירי־החזה רחבים וסנפיר הגב זעיר או חסר עפ״ר. כל חוליות

ציור 3. התפתחות פתח־האף בלוויתנים
למעלה: גולגולת של לוויתן קדמון; למטה: גולגולת של לוויתן בן־זמננו, שנחיריו זזו אחורה לראש הגולגולת
(מצד ימין — מראה הגולגולת מלמעלה; מצד שמאל — מן הצד: החצים מסמנים את הנחיריים החיצוניים)

ציור 5 גולגולת של בלנה גרנלנדית (Balaena mysticetus), ובה מזיפות

הצוואר מאותות. בחזה אין חריץ־אורך. מזיפות הלוע ארוכות ביותר והלשון גדולה מאד. תפוצתם כל עולמית. המשפחה מכילה 3 סוגים: בלנה (Balaena), ובה מין אחד — בלנה גרנלנדית (B. mysticetus). גופה עבה מאד; אָרכה מגיע עד ל20 מ׳; אורך ראשה ¼—⅓ מאורך גופה; אורך המזיפות 3—4 מ׳, ומספרן כ300. יותר מטון של מזיפות מתקבל מפרט אחד גדול. משקל לשונה בלבד עד 2 טונות; צבעה שחור; שוהה באיטיות של 5 קמ״ש. נפוצה באיזורים הארקטיים בחצי־הכדור הצפוני (ע״ע אַרקטיס, עמ׳ 299). נדירה מאד בימינו, אם כי היתה נפוצה פעם והיתה נדוגה בכמויות גדולות בשל המזיפות והשמן. אובלנה (Eubalaena) — כוללת 2—3 מינים. בסוג השלישי כלול המין נאובלנה גמדית (Neobalaena marginata), הקטנה במשפחה. אָרכה כ6 מ׳; תפוצתה בחצי־הכדור הדרומי.

ציור 6. מיני לוויתנים בגדלים שונים: 1. אורקה (Orcynus orca), ממשפחת הדולפיניים; 2. לוויתן גדול־הסנפיר (Megaptera), 3 בלנה צפון־אטלנטית (Balaena glacialis), ממשפחת הבלניים; 4. ראשתן (Physeter catodon) ממשפחת הראשתניים; 5 רורקל (Balaenoptera physalus); 6. לוויתן־ענק (Balaenoptera musculus) (2, 5, 6 — שייכים למשפחת לוויתני־הענק)

ה ח ש י ב ו ת ה כ ל כ ל י ת. כמעט כל חלק מגופם של הל״ מנוצל להפקת חמרי מזון ולתעשיה. שמנים: ממיני הבלנה מפיקים שמן, שע״י תהליך כימי הופכים אותו לשמני מאכל. כך למשל בשנת 1962 הגיע הייצור העולמי של שמני ל׳ ל500,000 טון שסיפקו כ17% של חמרי גלם למרגרינה. שמן הראשתן מנוצל לתעשיה כימית ולא למאכל. השומן שבשכבה התת־עורית ושבעצמות מספק את המקור לשמני־מאכל בעלי איכות טובה. הבשר משמש כמזון לאדם ולבע״ח. כבשר טרי, הוא נמכר בעיקר בשוקי יפן ובמידה קטנה בנורווגיה ובריטניה. משתמשים בו גם להכנת תמציות בשר. חלק גדול מבשר הל׳ עובר תהליך ההופכו לקמח המכיל כ90% חלבונים. הכבד, שהוא גדול מאד במינים גדולים, משקלו 500 ק״ג עד לטונה אחת — משמש למאכל, וכן השמן המופק שבו, העשיר בוויטמינים. כמו כן מנצלים את הבלוטות של הפרשה פנימית (בלוטת־המגן, יותרת־הכליות ועוד) להפקת הורמונים למטרות רפואיות (אינסולין, אדרנלין ועוד) ע״י שמשמרים אותן בשיטות הקפאה שונות. מהעצמות מכינים קמח־עצמות, המשמש כחומר־דישון, העשיר במיוחד בזרחן. הענבר האפור, המצוי במעיו של הראשתן, שימש במאות הקודמות כסממן בתעשיית בשמים, כתבשיל, כחומר רפואי וכמעורר את התאווה. מחירו היה רב. עד היום חשוב הענבר כחומר בתעשיית תמרוקים (ע״ע ענבר). שיני הל״ שימשו בעבר בעיקר לחריתת דמויות. מזיפות הל״ היו משמשות בתעשיה כחומר פלאסטי חזק, בתעשיית מחוכים וכד׳. אולם עם השימוש בחמרים הפלאסטיים המלאכותיים, ירד ערכן לגמרי. עורם של ל״ ממשפחת הנארוואליים מנוצל ומעובד.

ת ו ל ד ו ת צ י ד ה ל״. כבר בתקופת האבן החלו באירופה לעסוק בדיג של ל״ קטנים ודולפינים, בכלים פשוטים. בקנה־מידה גדול הוחל בציד הל״ בראשית המאה ה9. כבר הבסקים צדו ל״ במפרץ ביסקיה במאה ה9. ובמשך עשרות בשנים הפכו הערים (ביאריץ, בילבאו וכו׳) שמסביב למפרץ ביסקיה למרכזי הציד. בהרבה מהן שימש ל־הבָלְנָה סמל בדגלי נסיכויות. בתחילה נערך הציד על הבלנה והאוּבָּלְנָה. במאה ה17—18 התרחב הציד בייחוד ע״י ההולאנדים והאנגלים. בעיקר באיזור הארקטי בקרבת גרנלנד, איסלנד ושפיצברגן. במאה ה19 הורחב הציד לאוקיינוס השקט, כמו כן שופרו שיטות הציד ע״י המצאת צלצל מכאני שמופעל ע״י חומר נפץ, שיטה שפותחה ע״י הצייד הנָוְרוגי Svend Foyn ב1868. במאה ה18 הוחל גם בציד ראשתנים בימים החמים והוא נערך בעיקר ע״י ספינות מאנגליה החדשה. מהאוקיינוס האטלאנטי התפשט הציד לאוקיינוס השקט וההודי. היאפאנים השתמשו לשם כך בסירות קטנות ועסקו בציד בקרבת איי ארצם. באיי האזורים פועלות עד היום הזה תחנות ציד חופיות הצדות בשיטות ישנות כמעט כבימים הראשונים. שללן מגיע לכמה מאות ל״ לשנה. באיזורים הארקטיים הגיע לשיאו ציד הל״ לקראת סוף המאה ה19. תחנות חופיות רבות נוסדו במקומות שונים, כגון ניו־פאונדלנד (1898) באוקיינוס השקט הצפוני, בקוריאה, ביאפאן, ועוד. ב1903 הוכנסה לראשונה אניית־חרושת בקרבת שפיצברגן. השלב החדש החל עם תחילת פעולות־הציד בחצי־הכדור הדרומי. ב1904 נוסדה תחנת־חוף בדרום ג׳ורג׳יה, ומיד אחרי זה במקומות נוספים הסמוכים לאנטארקטיקה, ע״י הקצין השוודי C. A. Larson, שיצא ב1903 בראש משלחת בספינת „אנטארקטיס״ לאיזור הקוטב הדרומי. עם התחלת השימוש באניות־חרושת בשנת 1928 חלה התפתחות חדשה. האמצעים המודרניים איפשרו ציד המוני של ל־הענק והל׳ המצוי. לשם ניצול מלא של הציד יש למנוע את שקיעת גופות הל״ אחרי המוות. לשם כך מעלים אותם מהר על סיפון האניה או, כפי שנוהגים בד״כ בימינו, מנפחים את גופם באויר. בשנים 1960—1965 פעלו בממוצע באיזור האנטארקטי כ20 אניות־חרושת וכ230 ספינות־ציד. אניות־חרושת הן בד״כ בגודל של 16,000—30,000 טון ומצויים בהן כל הסידורים המכאניים לעיבוד ל״, כמרכז דלק ואספקה אחרת ל 10—12 ספינות־ציד. לעתים הן גם נושאות אוירון או מסוק לשם בילוש אחרי הל״. כל ספינת־ציד שפועלת בקוטר של כ200 ק״מ מאניית־חרושת, מצוידת בתותח היורה צלצל ענק

מספר הלוויתנים שניצודו בשטחי-הציד

השנה	אנטארקטיקה			שטחי ציד אחרים			ס"ה
	ל' ראשתן	ל' בלנה	ס"ה	ל' ראשתן	ל' בלנה	ס"ה	
1951–2	5,485	29,743	35,228	6,073	8,493	14,566	49,794
1960–1	4,800	36,327	41,127	16,330	8,184	24,514	65,641
1964–5	4,352	28,211	32,563	21,196	10,921	32,117	64,680

שארכו כ1.70 מ' ומשקלו כ80 ק"ג. בקצהו מַרעוֹם—נפץ מבוקר המתפוצץ בתוך הל' לאחר זמן. אליו מחובר חבל שארכו כ1 ק"מ. הירי מבוצע ממרחק שאינו עולה על 30 מ' כשהל' עולה אל פני המים. בעזרת אוויר דחוס מבטיחים שגופו יצוף ואחר כך קובעים עליו דגל או משדר קטן — לשם סימון — כדי שאפשר יהיה למצוא אותו בכל תנאי מזג-אוויר. מנופים מכאניים מאפשרים העברה מהירה של הגופות אל סיפון האניה. תוך פרק-זמן של ½—1 שעה הולך ונשלם עיבוד של פרט, שמשקלו לעתים מגיע ל100 טון.

עם ריבוי ספינות-הציד ושיפורים באירגון ובשיטות העבודה הוגדל השלל תפגע מלאי אוכלוסיית הל''. המצב היה במיוחד חמור לגבי ל'-הענק אשר מספרו ירד מאד; כך, למשל, ב1930/31 הוא היה 76% מהשלל הכללי, בעוד שב1950 חלקו ירד ל6%. בהעדרו של הל' הענקי כוון הציד לל'-המצוי ולכמה מינים קרובים לו. בשנת 1946 נוסדה הוועדה הבינ-לאומית לציד ל'' (International Whaling Commission), הנוהגת לדון במצב המלאי וניצולו. נקבעו הסדרים האוסרים ציד ל'' צעירים למטה מגודל מסויים. נעשו גם הסכמים על המכסה המכסימלית של השלל ונקבעה „יחידת הל' הענק" לפי החישוב הבא: ל'-ענק אחד = 2 ל' מצוי = 2½ ל' גדול-סנפיר = 6 ל' סאי. תחילה נקבעה מכסת גג ל16,000 „יחידות הל'-הענק", זו צומצמה בשנת 1963 ל10,000. החוקרים ממליצים להקטינה עד ל4,000 יחידות. הירידה החמורה בשלל ליחידת הציד מראה שהציד הנמרץ של עשרות השנים האחרונות פגע במלאי הל'' וקצב התרבותם האטי אֵינו יכול להשלים את ההרג הרב הנגרם ע"י האדם.

ב1964/5 הארצות: יאפאן, נורווגיה וברית"מ בלבד מפעילות אניות-חרושת הצדות את מרבית של הל''.

(ועי"ע: דיג, עמ': 342, 346, 349, ומפית, עמ' 347—348).

ייצור שמן-לוויתנים (מסוגי בַּלֵנה וראשתן)
(באלפי טון)
בעולם ובארצות-הייצור העיקריות

	1948/9	1960/1	1964/5
ס"ה בעולם	441	497	339
נורווגיה	190	128	40
בריטניה	114	52	—
יאפאן	30	147	136
בריה"מ	30	85	117
דרום-אפריקה	39	15	18
הולאנד	19	24	—

D. K. Tressler – J. McW Lemon, *Marine Products of Commerce*, 1951; J. C. Lilly, *Man and Dolphin*, 1961; E. J. Slijper, *Whales*, 1962; A. Alpers, *Dolphins*, 1963²; W. N. Kellogg, *Porpoises and Sonar*, 1963; E. P. Walker, *Mammals of the World*, II, 1964; R. J. Harrison – J. E. King, *Marine Mammals*, 1965; N. A. Mackintosh, *The Stocks of Whales*, 1965; G. Illud, *Les Dauphins* (Sci. et Av. No. 223), 1965; Committee for Whaling Statistics, *International Whaling Statistics*, LVII, 1966; E. Devine – M. Clark, *The Dolphin Smile*, 1967.

א. ב. ט.

הל' בפולקלור. ציד הל', שעליו מחייתם של עמים ושבטים רבים, הוליד מנהגים פולחניים ומאגיים, שמטרתם היתה להבטיח ציד מוצלח ולהגן על חיי הציידים ובני משפחותיהם מפני נקמת בעה"ח שניצודו. במקומות רבים (אצל האסקימואים באלאסקה, באיים האלאוטיים ועוד) נהגו לחוג את פתיחת עונת הציד; במקומות אחרים (למשל אצל הקוריאקים בסיביר) חגגו בעיקר את סיומה המוצלח. חגיגות הפתיחה כללו את טיהור כלי השיט באש, טקסי ניחושים, הגשת מנחות לרוחות או עריכת טקסים לגירושם, שירים ומחולות. לקראת היציאה למסע חיו הציידים מקדשים את עצמם בצום, ובמיוחד בפרישה מן האשה וממשקאות חריפים (האינדיאנים משבט נוטקה, המלגאשים ועוד). לציידי הל'' היו מיחסים כוחות מאגיים מיוחדים, בפרט בעונת הציד. בשעת המאבק עם הל' היה צורך באמצעי זהירות מוגברים. הקוריאקים היו מורחים פיח על פניהם, כדי שהל' לא יוכל להכיר את רוצחו. בשעת הטלת הצלצל היו שרים שירי השבעה מסרתיים. כשחזר צייד עם שללו, נתקבל במחולות ובטקסים בעלי אופי דראמתי. כאמצעי זהירות מפני נקמתו של הל' שנהרג, השתמשו במחולות אלה במסכות עץ. מאמצים גדולים עשו לפייס את רוח הל', כדי שלא לסכן את הצלחת הציד בעונות הבאות.

פליטת ל' מת על החוף היתה עילה לחגיגות במקומות רבים (מארץ-האש בדרום עד איי-השועלים בצפון). מקומות אחרים, למשל חוף הזהב באפריקה, ראו בו סימן לפורענות הממשמשת ובאה.

אצל שבטים מסויימים, למשל הטונגה באוקיאניה, רווחה האמונה שבגוף ל' שוכנים אלים או נפשות מתים, וכתוצאה מזה היו הל'' טאבו בשבילם. לא זו בלבד שלא היו צדים אותם, אלא שהיו מעלים להם מנחות.

J. G. Frazer, *The Golden Bough*, Index s v. Whale, 1913–1915; H. Rainey, *Whale Hunters of Tigara*, 1947.

מ. ו.

לוֹכְנֶר, סְטֶפַן — Stephan Lochner — (1410?, מרס-בורג [Meersburg], על אגם קונסטאנץ — 1451, קלן), צייר גרמני. עמוד התווך של אסכולת קלן במאה ה15. על חייו של ל' ידוע מעט מאד. הוא פעל בקלן לפחות מ1442, ואולי כבר מ1430. ב1447 וב1450 היה נציג הגילדה של הציירים במועצת העיר, אשר בשביל הקאפלה שלה צייר באותה תקופה את „מזבח הערצת המלכים". יצירת מופת זו של תקופתו הבשלה היא, כנראה, המוזכרת ביומן המסע של אלברכט דירֶר המספר על תשלום דמי שתיה „כדי לראות את התמונה שצייר האמן סטפאן מקלן". תמונה זו שימשה גם נקודת מוצא בטוחה יחידה לזיהוי שאר יצירותיו של ל', אשר אף אחת מהן אינה חתומה ורק בשתיים מהן יש תאריך.

סטפן לוכנר: יום־הדין האחרון (קטע)

יש המייחסים לל׳ תקופת לימודים בפלאנדריה, ואמנם בסיגנונו המוקדם ניכרת עדיין השפעת אמני פלאנדריה (קמפֶּן [ע״ע], וַן־אַיק [ע״ע]). השפעה זו בולטת במיוחד במזבח של „יום הדין האחרון״ שלוחו המרכזי נמצא במוזי־און ואלראף־ריכארץ בקלן ושאר חלקיו מצויים במוזיאוני פראנקפורט ומינכן. בקלן, בעשור האחרון של חייו הקצרים, גיבש ל׳ סיגנון שהשתלב כליל במסורת „הסיגנון הרך״ הגרמני המהווה מזיגה של האלגאנטיות המעודנת שבסיגנון הגותי המאוחר („הבינלאומי״) עם נוסח תיאור אידילי ומאופק הבא לידי ביטוי אָפייני בפניהן העגלגלות והחינניות של הדמויות וכן בסולם הצבעים הצלול. ל׳ העלה סיגנון זה לשיאו האָמנותי על־ידי ששיחרר אותו מעודף קלילות וחינניות והעניק לו נופך של אצילות המתבטאת גם בקומ־פוזיציות יציבות, מוצקות ומעניינות יותר. כל ציוריו הם כנסייתיים — ציורי מזבח וכמה מיניאטורות בספרי תפילה — ובמרביתם משתמר עדיין רקע אידֵאָלי שטוח ומעוטר, מוזהב לרוב, אם כי הקרקע עליו דורכות הדמויות משקף את הנאטו־ראליזם העולה של הציור בארצות צפון־מרכז אירופה. — ור׳ ציור: כרך י׳, עמ׳ 536.

O. H. Förster, *Die kolnische Malerei von Meister Wilhelm bis St. L.*, 1923; id., *St. L., ein Maler zu Koln*, 1952²; H. Lobeck, *St. L.*, 1960.

א. רו.

לוּכְּסוֹר, ע״ע נֹא־אָמוֹן.

לוּכְּסֶמְבּוּרְג (Luxemburg), שמה הרשמי הוא „הדוכסות הגדולה של ל׳״ (Grossherzogtum L.), מדינה קטנה במערב־אירופה, בין גרמניה, בלגיה וצרפת; 2,586 קמ״ר, 334,000 תוש׳ (1966). גבולה עם גרמניה נמשך לאורך הנהר מוזל (ע״ע) ויובלו זאואר (סיר).

מ ב נ ה. חלקה ה צ פ ו נ י של ל׳ הוא חלק מרמת האַר־דֶנים, הבנויה צפחה ואבן חול מהפלֶאוזואיקון העליון. פני הרמה גבוהים 400—500 מ׳ (השיא 563 מ׳) והיא מבותרת ע״י הרבה עמקים צרים שמדרונותיהם מיוערים בצפיפות. פני הרמה, המכונה אֶסלינג (Ösling), מכוסים אדמות דלות המאפשרות גידול תבואות ותפוחי־אדמה בלבד. ד ר ו מ ה של ל׳ הוא רמה נמוכה (250 מ׳) בשוליה הצפוניים של רמת לוֹרֶן. העמקים הרחבים ואדמות החרסית מאפשרים חקלאות מגוונת ועשירה יותר מאשר בצפון, ולכן נקרא האיזור גוט־לנד (= „ארץ טובה״). בעמקי המוזל ויובליו מצויים מטעי פירות וכרמים. בדרום־מערב ל׳ נחשפות שכבות מתקופת היורה, העשירות בעפרות־ברזל; עליהן מבוססת תעשיית ברזל ופלדה (ר׳ להלן).

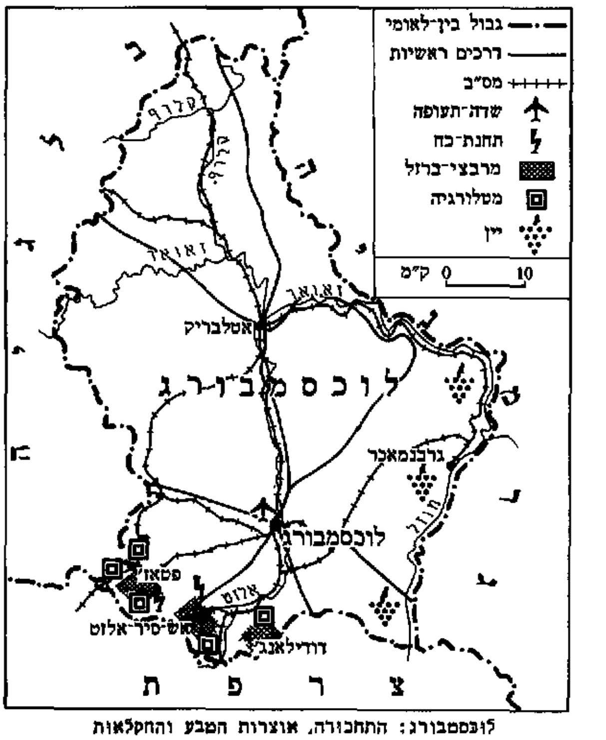
ה ב י ר ה, ל׳, יושבת על מדרונות כמה גבעות שביניהן מפריד עמק עמוק וצר ומעליו מספר גשרים גבוהים, המוסי־פים לנופה חן מיוחד. בה מרכז השלטון, צומת תחבורה חשוב ומוסדות בינלאומיים שונים; בסביבתה תעשיה ענפה. בחלק העתיק של העיר נמצאים הארמון (1572), בית העי־ריה וקאתדראלת נוטר־דאם (1613). בבירה 78,750 תוש׳ (1966). העיר השניה בגדלה היא אֶש־סִיר־אַלְזֶט, מרכז תעשיית הפלדה (28,000 תוש׳).

א ו כ ל ו ס י ה. יותר מ־10% של האוכלוסיה הם זרים, בעיקר איטלקים (כ־15,000 [1965], רובם פועלים זמניים) ובני הארצות השכנות לל׳. רוב תושבי ל׳ דוברים „לֶצֶבּוּר־גֶש״ (Letzeburgesch), ניב גרמני המכיל הרבה מלים צרפ־תיות, שהוא אחת מהלשונות הרשמיות של המדינה, לצד הגרמנית והצרפתית (אותה דוברים רבים מתושבי העיר ל׳). למעלה מ־95% מתושבי ל׳ קאתולים.

P. Frieden, *Présentation du L.*, 1957; A. Gamblin, *Géographie du Benelux*, 1960.

י. קר.

כ ל כ ל ה. בעשור האחרון היתה העליה השנתית הממו־צעת של התוצר הלאומי הגלמי כ־4½%. חלק־הארי מעליה זו

לוכסמבורג: התחבורה, אוצרות הטבע והחקלאות

לוכסמבורג העיר: מראה כללי

ומהשגשוג הכלכלי הרב שפקד את ל' מקורו בתעשיה המטא־לורגית שלה.

החקלאות מעסיקה כ־15% מכלל המועסקים. הגידולים העיקריים הם (1965): חיטה (170,000 דונם), 46,000 טון; שעורה (120,000 דונם), 30,000 טון; שיבולת־שועל (130,000 דונם), 34,000 טון; תפו"א (34,000 דונם), 74,000 טון; ענבי־יין (11,000 דונם), 13,000 טון. וכן מייצרים בל' 30,000 מ^3 עץ, 25,000 טון בשר, 162,000 הקטוליטר יין. — בעלי־חיים (1966): 171,000 ראש־בקר, 106,000 חזירים, כ־½ מיליון עופות.

כאמור, עיקרה של כלכלת ל' היא **התעשיה המטא־לורגית** שהיא מהגדולות באירופה. בל' כורים (1966) 6.5 מיליון טון עפרות־ברזל (30% תכולת ברזל) (1948 — 3.5 מיליון טון). כמות זו אינה מספיקה לצרכי התעשיה המטא־לורגית המייבאת עפרות־ברזל נוספות לשם ייצור כ־4.25 מיליון טון ברזל גלמי (1948 — 2.6 מיליון טון) ו־4.61 מיליון טון פלדה גלמית (1948 — 2.4 מיליון טון). כן מייצרים בל' 200,000 טון מלט (1948 — 120,000 טון) וייצור החשמל הגיע ל־2.2 מיליון קוט"ש (1948 — 180,000 קוט"ש).

נתוני **סחר־החוץ** של ל' כלולים בנתונים הבלגיים.

התיירות מתפתחת במהירות בל', ששילוב נופה, תעשייתה ומבניה העתיקים מושכים כ־900,000 תיירים לשנה (1966), רובם מבלגיה, הולנד וצרפת.

תחבורה. בל' כ־70,000 מכוניות ו־4,400 ק"מ כבישים וכן כ־340 ק"מ מס"ב. בעיר ל' נמל תעופה בינלאומי.

מטבע: 1 פרנק ל' ובו 100 סנטים = 1 פרנק בלגי. המטבע הבלגי הוא הֶלֶך חוקי בל'.

P. Weber, *Histoire de l'économie luxembourgeoise*, 1950; K. C. Edwards, *Historical Geography of the L. Iron and Steel Industry*, 1961.

י. הס

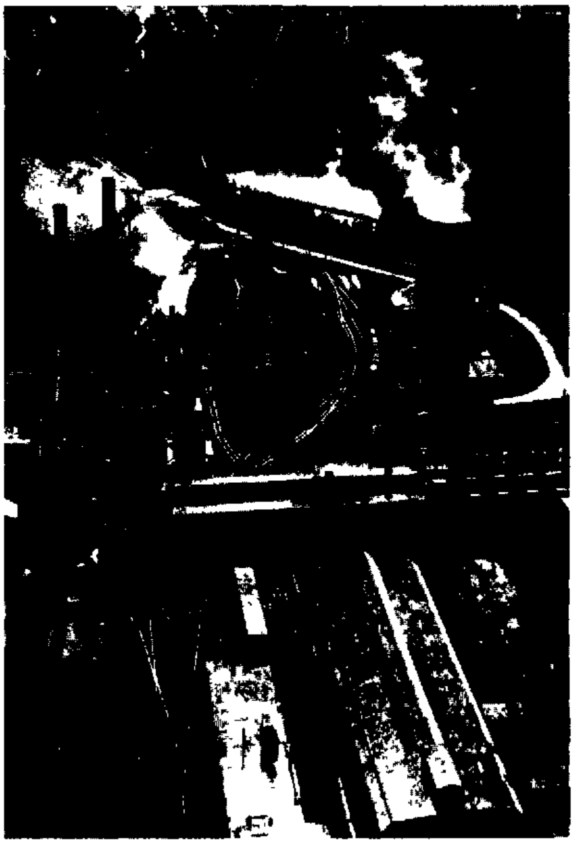
חוקה ומשטר. בראש דוכסות ל' עומד הדוכס הגדול, כהונה העוברת בירושה בבית נסאו. ע"פ חוקת ל' מ־1868 ותיקוניה, בוחרים אזרחי ל' מבני 21 ומעלה את בית־הנבחרים, לתקופה של 6 שנים, כשמחצית הצירים נבחרת אחת ל־3 שנים. קבלת חוק טעונה אישור הדוכס הגדול, שהוא בעל הסמכות המבצעת, והוא גם ממנה לכל ימי חייהם את 21 חברי מועצת המדינה שתפקידה לייעץ לו בענייני חקיקה ומנהל.

חינוך. קיים חוק חינוך חובה לבני 6—15. ב־431 בת"ס עממיים לומדים 34,000 תלמידים, בבת"ס תיכוניים — 10,000 תלמידים. בל' אוניברסיטה ובה כמה מאות תלמידים.

צבא. ל' חברה בנאט"ו. צבאה מונה כ־3,000 איש. קיים שרות חובה צבאי ל־6 חדשים.

היסטוריה. בשטחה של ל' ישבו הטרֶוֶרִי, בני שבט בלגי. יוליוס קיסר כבשם, ואח"כ היה השטח כלול בממלכת אוסטרזיה (ע"ע) הפראנקית ובקיסרות הקארולינגית, ואחרי חלוקתה של זו ב־843, היתה כלולה בממלכת לוֹתַר (ע"ע). ל' נהיתה ליחידה מדינית נפרדת ב־963, בשלטונו של זיגפריד נסיך אַרדֶן. במאה ה־11 נטלו צאצאיו לעצמם את התואר „רוזני ל'". במאה ה־14 וה־15 יצאו מרוזני ל' קיסרים גרמנים (ע"ע לוכסמבורג, שושלת) ואחד מהם, הקיסר קארל IV, העלה את ל' לדרגת דוכסות. ב־1441 קנה פיליפ „הטוב" דוכס בורגונדיה, את ל', וסיפחה לנחלותיו, וכשנפרדו ארצות־השפלה במאות ה־16 וה־17 לצפון ולדרום, נשארה ל' קשורה בדרום (בלגיה).

ב־1815 החליט הקונגרס הוינאי, שאיחד את בלגיה עם הולאנד, להכיר בל' כבדוכסות גדולה, שבראשה מלך הולאנד. הדוכסות הגדולה של ל' נחשבה למדינה עצמאית, חברה ב„ברית הגרמנית" (ע"ע גרמניה, היסטוריה, עמ'

מפעל פלדה בלוכסמבורג

447). שטחים במזרח ל׳ נמסרו לפרוסיה, וצבא פרוסי היה מוצב בעיר הבירה. כשמרדה בלגיה בהולאנד ב1830 תמכו רוב תושבי ל׳ במורדים. בוועידת לונדון ב1831 (ע״ע בלגיה, עמ׳ 769), הוחלט לחלק את ל׳: מערבה נמסר לבלגיה והיה למחוז לוכסמבורג, ומזרחה, שהיה החלק הקטן יותר, נשאר בידי וילֶם מלך הולאנד. ב1848 זכתה ל׳ בחוקה ליבראלית. עם פרוקה של ה„ברית הגרמנית״ ב1866 נותק הקשר בין ל׳ לבין גרמניה, וב1867 נערכה בלונדון, ביזמתו של וילם III (ע״ע), ועידה בהשתתפות המעצמות הגדולות והולאנד ובלגיה, ובה הוחלט על הוצאת הצבא הפרוסי מל׳ ועל מתן ערובות לניטראליותה. במות וילם III, ב1890, ירשה וילהל־מינה בתו את המלוכה ונותק הקשר האישי בין הולאנד לבין ל׳, לפי שבל׳ היתה אשה פסולה להיות שליטה; במקומה היה אדולף, מצאצאי ענף אחר של בית נאסאו המולך בהו־לאנד, לדוכס־גדול של ל׳. לבנו יורשו, וילם, היו רק בנות ולפיכך שונה החוק ונתאפשר (ב1912) לבתו, מארי־אדליד, לרשתו.

בפרוץ מלה״ע I כבשו הגרמנים את ל׳. אחרי השחרור נאלצה מארי־אדליד לוותר על הכתר, בגלל אהדתה לגרמ־נים, ושארלוט אחותה היתה לדוכסית־גדולה. — במשאל־עם הוחלט להקים איחוד כלכלי עם צרפת, אלא שזו האחרונה לא היתה מעוניינת בכך, ולפיכך התאחדה ל׳ באיחוד כלכלי עם בלגיה.

במלה״ע II שוב נכבשה ל׳ בידי הגרמנים (10.5.1940), ובאוגוסט 1942 אף סופחה לגרמניה. בתגובה על כך פרצה שביתה כללית בל׳, והגרמנים דיכאוה באכזריות. ל׳ שוחררה בספטמבר 1944. מיד אחרי השחרור הנהיגה שרות חובה צבאי, וב1948 נטשה — ע״י שינוי בחוקה — את ניטרא־ליותה. ל׳ השתתפה בהקמת בֶּנֶלוּכּס (ע״ע), בהקמת אירגון הברית הצפון־אטלאנטית — [נאט״ו] (1949) וכן בהקמתם של אירגוני־שותפות כלכליים ומדיניים אחרים ובראשם השוק האירופי המשותף (כרך מילואים: אירופה, עמ׳ 175, 185). — הדוכסית הגדולה שארלוט ויתרה ב1964 על כתרה לטובת בנה ז׳אן.

A. Calmes, *Histoire contemporaine du Grand-Duché de L.*, I-V, 1932–1957; A. Herchen, *Manuel d'histoire nationale*, 1947[5].

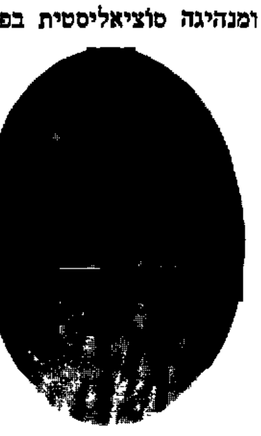
אה. א.

ב1276 נזכר היהודי אֲנרי דה ל׳. בעת המגפה השחורה ב1349 נהרגו, או גורשו, יהודי ל׳ ואכטרנך (Echternach), על אף חסותו של רוזן ל׳, שרל IV. ב1367 נזכר שער היהו־דים בל׳. ב1370 וב1391 גורשו היהודים מל׳. מ1405 נמצאו שם שוב יהודים, אך בפרעות שארעו ב1478 נהרסו בתיהם ורכושם נבזז, ולא נשארו מהם אלא 2 משפחות. ב1515 היו 11 משפחות בל׳, אכטרנך וארלון. ב1530 גורשו שוב יהודי ל׳, ולא שבו אליה עד לתקופת נאפוליון. ב1808 נפקדו בל׳ 75 יהודים, שהיו תלויים בקונסיסטוריה של טְריר (ע״ע) עד ל1838, עת הפכה ל׳ לקונסיסטוריה אוטונומית. ביכ״נ ראשון בל׳ נבנה ב1823, ואחר הוקם ב1894. רבה הראשי של ל׳ (1843—1863) היה שמואל הירש (ע״ע). ב1880 נמנו בל׳ העיר 87 משפחות יהודיות, ובל׳ כולה — 150. ב1927 מנתה הקהילה 1,171 נפשות. ב1935 באו לל׳ פליטים מגרמניה ומספרם עלה ל3,144. מאוקטובר 1940 עד ינואר 1941 גרשו הגרמנים מדוכסות ל׳ כ700 יהודים, בעיקר לצרפת, ואח״כ שלחו 727 אחרים למחנות־ריכוז, מהם נותרו 35 בלבד. לאחר השחרור חודשה הקהילה ובתהכ״נ נבנו מחדש (1953/4). ב1960 היו בל׳ 643 יהודים, כ40 משפחות מהם באש־סיר־אלזט. כיום (1968) מנתה הקהילה כ1,000 איש. — בל׳ נחתם, ב1952, הסכם השילומים לקרבנות הנאצים.

Ch. Lehrmann, *La Communauté juive du L. dans le passé et dans le présent*, 1953.

לוּכְּסֶמְבּוּרְג (Luxemburg), שושלת של קיסרי גרמניה ומלכי בוהמיה והונגאריה במאות ה14—15. מוצאה מרוזני לוכסמבורג (ע״ע: היסט׳). ב1309 הוכתר היינריך מל׳ למלך גרמניה כהיינריך VII (ע״ע, עמ׳ 251). הוא העלה את בנו יוהאן (ע״ע יַן) על כסא בוהמיה, ובנו של יאן, קרל IV (ע״ע), היה מלך בוהמיה וקיסר גרמניה. שני בניו של קארל, וֶנצל וזיגיסמונד (ע׳ ערכיהם) היו קיסרי גרמניה ומלכי בוהמיה, וזיגיסמונד היה גם מלך הונגאריה. זיגיסמונד היה אחרון השליטים לבית ל׳, ובמותו ב1437 ירשו חתנו, אלברכט II מהַבּסבּורג (ע״ע).

לוּכְּסֶמְבּוּרְג, רוֹזָה — Rosa Luxemburg — (1870, זאמושץ׳ [פולניה] — 1919, ברלין), הוגת־דעות ומנהיגה סוציאליסטית בפולניה ובגרמניה, יהודיה. ב1889 ברחה מפולניה לשוויץ, כדי להמלט ממאסר בגלל חברותה במפלגת „הפרולטאריון״ שהוצאה אל מחוץ לחוק, למדה פילוסופיה ומשפטים באוניברסיטת ציריך, ועבודת־הדוקטור שלה הוקדשה למחקר התעשיה בפולניה. כאן העלתה את תלותה הכלכלית של פולניה ברוסיה, תלות שגרמה לאדישות לרעיון העצמאות הלאומית מצד הבורגנות, וליחס חיובי כלפיו מצד הראקציונרים, החנוונים הזעירים והאצולה המרוששת. מכאן הסיקה ל׳ שהפועלים צריכים ללחום במשטר הצארי ולתבוע אוטונומיה לפולניה, אך לא להינתק כליל מרוסיה. ב1893 השתתפה ל׳ בייסוד „המפלגה הסוציאל־דמוקראטית של פולניה וליטא״, שהיתה מפלגה מארכסיסטית, והיתה יריבתה של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (פ.פ.ס.), הלאומנית.

רוזה לוכסמבורג

ב1896 התיישבה ל׳ בגרמניה, התאזרחה בה ופעלה מאז במסגרת המפלגה הסוציאל־דמוקראטית הגרמנית, פרט לפעילותה הקצרה בוורשה ב1905/6 בעת המהפכה הרוסית, פעולה שנסתיימה במאסרה ובבריחתה. היא ערכה בטאונים סוציאליסטיים, היתה מראשי האגף השמאלי של המפלגה והתנגדה לרוויזיוניזם של אדוארד בֶּרנשטַין (ע״ע). מאמריה נגד הרוויזיוניזם כונסו בספרה Sozialreform oder Revolution? („רפורמה חברתית או מהפכה?״), 1908[2], שבו טענה כי המשטר הרכושני אינו ניתן לתיקון בדרך של רפורמות אלא במהפכה שתעקור אותו מן השורש. בספרה Die Akkumulation des Kapitals („צבירת ההון״), 1913, טענה, כי האיזון הכלכלי והחברתי של המשטר הרכושני באירופה הוא חולף, לפי שגדל־והולך הניגוד בין כושר־הייצור לבין השוק המוגבל מחמת כוח־הקניה הזעום של הפועלים, והשגשוג למראית־עין מושג בדרך של התפשטות אימפריאלי־

סטית מחוץ לאירופה. עם היקלטותם של שוקי־החוץ במערכת הרכושנית, ידולדלו גם הם, והחברה תועמד בפני התחרות אימפריאליסטית בין המעצמות הרכושניות, שתביא למלחמה עולמית ואתה — להתמוטטות המשטר הרכושני ולנצחון הפרולטאריון.

בפרוץ מלה"ע I פרשה ל' מהמפלגה הסוציאל־דמוקראטית, שלא הסתייגה מהמלחמה, ויסדה עם קרל ליבקנכט (ע"ע) את „ברית ספארטאקוס" (ע"ש מנהיג מרד־העבדים ברומא). בשל תעמולתה האנטי־מלחמתית היתה ל' כלואה רוב זמן המלחמה, אולם הבריחה מהכלא מכתבים ומאמרים. בתום המלחמה שוחררה, השתתפה במרד הספארטאקיסטי בברלין, ביאנואר 1919 (ע"ע גרמניה: היסטוריה, עמ' 464/5), אעפ"י שחשבה אותו למשגה, נאסרה ונרצחה בידי חיילים.

חשיבות רבה נודעת לרעיונותיה של ל' בדבר אירגון מפלגות מהפכניות ולתפיסתה את המהפכה. ל' לא דגלה, כלנין (ע"ע), ב„אוואנגארד" מהפכני, ומתחה ביקורת על צורת ההתארגנות המפלגתית שהנהיג לנין, ואחרי המהפכה הבולשבית ברוסיה — על צורת השלטון בה. ל' האמינה בכשרם של הפועלים ללחום למען עניינם, וחששה מהרודנות העלולה לצמוח משיטה של הדרכה מבחוץ, מצד אנשים המשימים עצמם אפוטרופסים לעניינם של אחרים והטוענים להבנה רבה־יותר ל„אינטרסים האמיתיים" של בני־חסותם הפועלים משיש לפועלים עצמם. היא גם לא האמינה במהפכה מתוכננת ע"י אירגון־מראש, בסברה שהאירגון הנכון מתגבש תוך הפעולה עצמה, ממש כשם ש„אין ללמוד שחיה אלא בתוך המים", וכן נרתעה מהמחיר הגבוה בחיי־אדם, שלנין היה נכון לשלם למען נצחון המהפכה. משום־כך הטיפה לשביתה כללית כאמצעי להגשמת „המהפכה הסוציאלית". את סיסמת „הדיקטטורה של הפרולטאריון" פירשה כהגשמה מלאה של הדמוקראטיה בידי הפועלים, על־כרחם של הרכושנים. — לאחר מותה הפכה אמנם לקדושה־מעונה בעיני המפלגה הקומוניסטית בגרמניה, אך למעשה הסתייגה המפלגה מרעיונותיה. ל' לא הרבתה לתת את דעתה למשקלן של שאיפות לאומיות, דבר המוסבר ברקע ה„על־לאומי" של החוג היהודי, שממנו באה. בין מכריה היו יהודים רבים, ביניהם אהובה ל. יוגיכס, אך היא לא גילתה עניין מיוחד ביהדות. — מכתביה י"ל ב1922/3, וכל כתביה, בעריכת קלרה צֶטקין, ב1923—1929.

K. Radek, *R. L., K. Liebknecht, L. Jogiches*, 1921; P. Frölich, *R. L., Gedanke und Tat*, 1949[2]; J. P. Nettl, *R. L.*, 1966.

א. לי.

לול, ענף במשק החקלאי, המייצר ביצים ובשר מלהקות של תרנגולות, הודיים (ר' להלן), אווזים (ע"ע אוז ור' להלן), ועופות אחרים. בשם ל' נקראים גם המבנים המשמשים את הענף.

הל' הוא אחד הענפים החקלאיים הנפוצים ביותר חאת בגלל שתי סיבות עיקריות: (1) הל' הוא ספק זול ויעיל של חלבון מן החי (ור' להלן); (2) אין הוא מצריך תנאי־גידול, שטחי־קרקע, מקורות־מים וכוח־אדם מיוחדים. במאה האחרונה הפך ענף הל' לתעשיה גדולה שהתנהגו בה ההתמחות והמיכון.

הל' כספק של חלבון מהחי. מקובלת ההנחה שכמות החלבונים היומית המינימלית לאדם היא 75—80 ג' חלבון נקי ורצוי כי שליש מכמות זו — 25—30 ג' — תהיה מהחי (בשר, דגים, חלב, ביצים וכו'). העופות הם מבעלי־החיים היעילים ביותר להפיכת חלבון כללי מהצומח לחלבון אכיל לבני־אדם. הודות לרביה קלה ומהירה ומחזור־חיים קצר, ניתן הייצור של ביצים ובשר מהל' להרחבה מהירה בכל מקום שבו אפשר להבטיח אספקת מספוא סדירה. לכן, הפך הל' לאחד האמצעים החשובים ביותר לשיפור רמת התזונה של תושבי ארצות בעלות כלכלות נחשלות — בפרט, ושל אוכלוסיית העולם ההולכת וגדלה בקצב מזורז, בכלל.

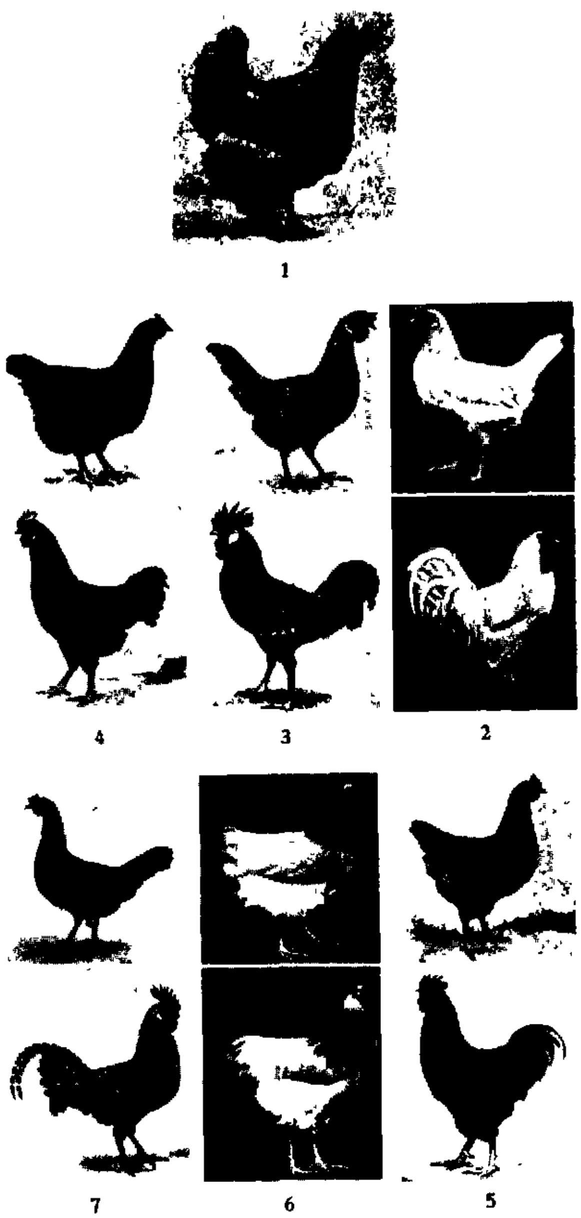
על הרכב בשר העופות, ע"ע בשר.

הביצה. המשקל הממוצע של ביצה המוטלת ע"י תרנגולת מהזנים החדישים הוא 55—60 ג'. חלקיה: החלמון, שהוא כ31% ממשקל הביצה, החלבון כ58% והקליפה כ11%. הביצה, על קליפתה הקשה, מכילה 66% מים, 13% חלבונים (הרוב בחלבון הביצה), 11% אפר (כמעט כולו בקליפה) ו10% שומנים (הרוב בחלמון). חלבון הביצה מכיל 88% מים ו11% חלבונים ובמקטע המימי מצויים ויטמינים שונים מקבוצה B, במיוחד הריבופלאווין, הנותן לחלבון את הגוון הירקרק־צהבהב. החלמון מכיל 48% מים, 17% חלבונים וכ33% שומנים, כמעט את כל הוויטמינים פרט לC, ושורה של חמרי קורט. צבעו הצהוב בא בשל הכסאנתופיל, שמקורו בתירס הצהוב ובירק שבמזון העופות ושבניגוד לדעה המקובלת אין לו כל ערך תזונתי. הקליפה מורכבת מ6% חומר אורגני, והיתר הוא כמעט כולו פחמת־הסידן.

הערך התזונתי של הביצה הוא (1) בכמות הגדולה של החלבונים המצטיינים בהרכב מלא של חומצות האמינו. (2) בוויטמינים: בייחוד ויטמין A וויטמינים מקבוצה B, הנאגרים בביצה כמלאי לעובר המתפתח. (3) במינרלים: גפרית, זרחן, סידן וגם מעט ברזל.

החשובה בעופות הל' היא התרנגלת (ע"ע). לפי הדעה המקובלת — שיש עליה עוררין — כל גזעי תרנגולות־הבית בימינו הם צאצאי אב־קדמון אחד — תרנגולת הבנקיוה (Gallus bankiva), המצויה עד היום בג'ונגל שבדרום־מזרח אסיה. דמיונה הרב — בצבעה ובאורח־חייה — לגֶהורן החום, ואפשרויות ההכלאה בינה לבין תרנגולת־הבית, שכתוצאה ממנה מתקבלים צאצאים פורים, מחזקות יותר דעה זו, אך אין זו הוכחה שגזע זה הוא „האב־הקדמון" היחיד. התפתחותה של תרנגולת־הבר לתרנגולת־הבית הביאה שינויים רבים במבנה גופה ובהתנהגותה, כמו: גידול במשקל, הגברת ההטלה, פחיתת חוש־האמהות, ירידה בחיוניות. את העליה בכושר־ההטלה אפשר להסביר ע"י ההבחרה (הברירה), ההזנה העשירה, השיכון הנוח־יותר ואיסוף־הביצים התדיר.

שלל גזעי התַרנגולוֹת מחולק לשתי קבוצות גדולות: (1) גזעים המשמשים לנוי ולשעשועים, כגון: גזעי הבֶּנטאם הננסיים למיניהם, או תרנגולי־הקרב. (2) הגזעים היצרניים. האחרונים ממויינים כיום לגזעי־מטילות, לגזעים לייצור בשר־עוף ולגזעים בעלי תכונות המשרתות את שתי המטרות. בעבר מילאו הגזעים הדו־תכליתיים תפקיד חשוב, אולם לאור ההתמחות הרבה בענף, הם כמעט נעלמו.

ציור 1. גזעי־תרנגולות:
1 קוחין (נקבה); 2. לגהורן לבן; 3 אנקונה; 4. רוד־איילנד־רד;
5. פלימות־רוק; 6 סאקסס; 7 לנבר
(2—7, למעלה — נקבות; למטה — זכרים)

לפי אחת משיטות המיון, והיא המקובלת ע"י ארגוני הל', השם „מחלקה" מתייחס לקבוצת גזעים יצרניים בעלי תכונות מסוימות משותפות, ואשר פיתוחן וטיפוחן מקובל באיזור גאוגראפי מסוים. רוב הגזעים מתחלקים חלוקה משנית המסתמכת על צבע הנוצות או על צורת הכרבולת. המחלקות העיקריות הן: (1) המחלקה האסייתית. הגזעים החשובים: בראהמה (Brahma) קוחין (Cochin) ולאנגשאן (Langshan). עופות אלה אטיים ואדישי־מזג, רגליהם מצמיחות נוצות, הם כבדי־בשר (משקל התרנגולים עד 5½ ק"ג), אבל מטילים ביצים מעטות שצבען חום כהה. בגלל צריכת מזון רב והטלה זעומה, קטנה חשיבותם המשקית. (2) המחלקה הים־תיכונית. הגזעים: לגהורן (Leghorn), מינורקה (Minorca), אנדאלוסי (Andalusian), ספרדי (Spanish), אנקונה (Ancona) ובאטרקאפ (Buttercup). המפורסם ביניהם לגודל התנובה הוא הלגהורן. מוצאו מן העיר ליוורנו שבאיטליה (לגהורן, באנגלית) והוא טופח, בהצלחה רבה, להטלה. מונים בו 11 זנים, השונים זה מזה בצורת הכרבולת וצבע הנוצות. החשוב והנפוץ ביניהם הוא הזן הלבן בעל הכרבולת הפשוטה. מינורקה — מוצאו מהאי הסמוך לחופי ספרד. הגזע האנדאלוסי, הכחול, מפורסם בתורשת־צבעים בעופות. (3) המחלקה האמריקאית. היא מונה 11 גזעים. הידועים שבהם: פלימות־רוק (Plymouth-Rock) שרבה היתה חשיבותו בענף הל' באה"ב. ידוע מ־1869; רוד־איילנד־רֶד (Rhode Island Red) צבעו אדום. רק הזנב וקצות האברות שחורים; ניו־הֶמפשייר (New-Hampshire), צבעו ערמוני־אדום, קיים מ־1935, נוצר ע"י ברירה; ואיאנדוט (Wyandotte). מגזעי רוד איילנד־רד וניו־האמפשייר טופחו שושלות שאינן נופלות בשעור־הטלתן מגזע הלגהורן, אך העופות כבדי־משקל יותר ומתאימים לבשר. המשובחים בגזעי הרוק והרד בצרוף סגולות של הטלה גבוהה (ביצים חומות) ומשקל גוף גדול (תרנגולים עד 4½ ק"ג), שמשו כגזעים דו־תכליתיים. (4) גם 6 הגזעים השייכים למחלקה האנגלית (החשוב שבהם הוא — סאסכס) נחשבים לדו־תכליתיים. לגזעים האנגליים עור לבן, ואילו לאמריקאים — צהוב. הם מצטיינים בטיב בשרם.

לגזע קורניש (Cornish) חשיבות רבה בייצור בני־עופות לפטימים והוא נחשב לפעמים לאחד מהגזעים האנגליים. עורו צהוב, והוא כבד מהגזעים האחרים, וניחן בחזה רחב מאד. — ביבשת אירופה משתמשים על־פי־רוב בגזעים היצרניים שהוזכרו ובראש וראשונה בלגהורן.

שמ. ב.

מבני הל'. בעבר, כשהמשק החקלאי לא היה מפותח, הסתובבו העופות באופן חפשי בחצר, ורק בלילות ובמזג אוויר קשה התכנסו בל', בו גם נעשו ההטלה וההדגרה בצורה פרימיטיווית. כך היה המצב אפילו בחוות גדולות. במשק אינטנסיווי מוקמים מבני הל' במטרה להעלות את תפוקת הענף, בהשקעה קטנה ביותר.

בגלל מחסור בבלוטות זיעה מתקשים העופות לווסת את חום גופם לשינוי הטמפראטורה של הסביבה. לכן יש צורך להגן עליהם מפני קור, חום, לחות ויובש, המורידים את פוריות העופות העלולים אף להביא למותם. — את מבנה הל' יש להתאים לתנאי האקלים וכשאין סכנת קור אין צורך לבנותו מקירות יציבים ואטומים. מכל מבני הל' רק בתי־האימון הם, בד"כ, בעלי קירות יציבים ואטומים וחלונות מזוגגים. חשובה התאמת המבנים לכיווני השמש והרוח.

נוסף למבנה עצמו, חשובים גם הסידורים הזואוטכניים: א) אוורור טבעי או מלאכותי, להספקה סדירה של אוויר צח, החשוב לנשימת העופות והמרחיק את הלחות הנוצרת כתוצאה מהנשימה והפרשת הלשלשת. באיזורים חמים ויבשים, מעמידים בל' מתקן לערפול או טפטפה. קיימים גם ל" אטומים בהם מצויים סידורים מלאכותיים לחילוף־אוויר ולתאורה. ב) חלוקת־מזון. בל" גדולים מעבירים את המזון המרוכז מהמזוה, העומד בקצה הבניין, לכל האבוסים בעזרת קרונית תלויה או נוסעת על גלגלים, המשמשת גם לאיסוף הביצים בל' המטילות. במשקים הגדולים קיימים מתקנים להאבסה אוטומטית בצורת סרט־נע. ג) שתיה. מתוקנות שקתות עם סידור להספקת מים סדירה ע"י מצוף או ברז אוטומטי המתע בזבוז מים והמבטל את הצורך בביוב. ד) הוצאת־זבל.

ציור 2. בית־איסון להודיים במשק שיתופי

בל" שרצפתם מכוסה ברפוד גבוה קיימים שערים רחבים למעבר טרקטורים להוצאת הזבל. ה) הארה מלאכותית, הגורמת להארכת הפעילות הפיסיולוגית, לייצור ביצים ובשר.

מבני הל' העיקריים: (1) בית־אימון. הבניין מחולק, בד"כ, לחדרים ששטחם כ50 מ"ר, בו משכנים 20 אפרוחי לגהורן להטלה או 16 אפרוחי־פטימים למ"ר, מגיל יום אחד עד כ6 שבועות. חימום האומנות (כיפות חימום) נעשה ע"י תנורי־גאז, חשמל, נפט או מנורות אינפרא־אדום. בתחום זה לא חל שינוי יסודי ב60 השנים האחרונות. לאחר סיום המחזור מועברות הפרגיות ללול־מעבר והפרגיים למפטמה. כ6—7 מחזורים עוברים את בית־האימון במשך שנה. לאחר כל מחזור עורכים חיטוי יסודי בכל החדרים. (2) לול־מעבר—עד להטלה. (3) לול־מטילות — מחולק לחדרים בעלי ריפוד עמוק, ובהם 300—400 מטילות לחדר. בלולים נמצאים שלבי לינה, ארגזי הטלה ואבוסים. (4) לול־סוללות — למטילות. זוהי סככה בעלת קירות רשת, ובה סוללות של כלובים תלויים מחולקים לתאים, שבכל אחד מהם נמצאות בדרך כלל 2 מטילות. לאורך הסוללות נמתחים אבוסים ושקתות. הביצים יורדות לתוך סל ארכי והלשלשת נופלת ארצה מבעד לרצפת הסורג. בין הסוללות נמשכים שבילים לשם חלוקת מזון ואיסוף ביצים. (5) לול־רביה — לייצור ביצים לשם הדגרה, כמו (3). המטילות נמצאות בו יחד עם תרנגולים. (6) מפטמה — לול לפיטום, שבו נוהגים

ציור 3. איסוף ביצים בלול־סוללות

בשתי שיטות: (א) כולאים אפרוחים בגיל של כ5 שבועות בכלובים או בסוללות עד גיל של כ10—12 שבועות ומשם הם נשלחים לשוק. (ב) העופות נעים באופן חפשי בבית אימון ופיטום מגיל של יום עד להוצאתם לשוק. — וע"ע חקלאות, כרך י"ז, עמ' 931/2 ותמ', כרך ד' (א"י), עמ' 841/2.

א. שפ.

הזנת עופות. לאפרוחים ותרנגולות מערכת־עיכול בעלת בית־קיבול מצומצם מאד, ואילו תפוקתם בהקרמת בשר ובהטלת ביצים מעולה; כמות המזון הנצרכת גבוהה, איפוא, ביחס למשקל־הגוף. תצרוכת המזון הזאת מושגת רק כאשר קיימת בשבילם אפשרות לשתות לפחות פי שניים (ובעונת החום — פי שלושה) מאשר הם אוכלים. יוצא, איפוא, שאין בלול נוהג של אכילה בסעודות קצובות, אלא הכרחי הדבר, שמים ומזון מרוכז יימצאו לפני העופות לצריכה חפשית בכל עת.

גופותיהם של העופות, וכן הביצים, ואף סוגי־המספוא, מורכבים מצירופים שונים של תרכובות כימיות המהוות מרכיבי־מזון. מרכיבי־מזון אלה מחולקים, לפי תכונותיהם

ציור 4 סככת גידול להודיים במשק משפחתי

הפיסיקליות והכימיות, ל6 קבוצות: מים, חלבונים, פחמימות, שמנים, מינראלים וויטמינים. יש דמיון מסוים בין מצאותם של מרכיבי־המזון במספוא לסוגיו, והיחס ביניהם, לבין מציאותם ויחסם בגוף העוף ובביצים.

העופות ממשיכים לאכול עד שהם נעשים „שבעים" באנרגיה, כלומר, הם חדלים לאכול כשצרכיהם האנרגטיים באו על סיפוקם, אף אם בשעה זו עדיין לא התמלאו צרכיהם למרכיבי־המזון האחרים הנ"ל, או אם עברו כבר על צרכיהם בחמרים הללו. קיים יחס אופטימאלי בין המתכונת האנרגטית לבין שיעורי המרכיבים האחרים במנת־המזון. יחסים אלה ידועים יפה לגבי החלבון, אבל טרם עובדו לגבי חמרי־המזון האחרים. יחס זה הוא צר־ביותר לגבי אפרוחים צעירים, מתרחב בתקופת הפיטום, רחב עוד יותר במטילות, ורחב־ביותר בפרגיות, באופן שבתקופת־גיל זאת צריכת החלבון היא הנמוכה־ביותר. בשנים האחרונות איבד, לגבי הזנת־העופות, „החלבון הכללי" חלק ממשמעותו, וקיימת מגמה להתחשב יותר בחומצות־האמינו הבודדות, אבני־הבניה של סוגי־החלבון, שכמה מהן חיוניות לעופות ואין ביכלתם לסנתז אותו בעצמם. שתי חומצות־האמינו מתיונין וליזין, למשל, קיימות כבר בצורה סינתטית, בכמויות ובמחירים מסחריים,

כשם שרוב הויטמינים מוספים למזון העופות בצורה הסינתטית, הנוחה והזולה יותר, ללא הפסד יעילות או זמינות.

חשיבותה של מתכונת־האנרגיה במנות־המזון של עופות משמשת הסבר, מפני־מה הוצאו מהן כל חמרי־המזון דלי־האנרגיה, כגון סובי־חיטה או שעורה. במגמה זו, לחעלות את מתכונת־האנרגיה, אף מוסיפים למנות אלה חמרים שומניים, כגון חלב בקר בחו"ל, ותוצרי־לואי של זיקוק שמן־מטבח („סופסטוק") בארץ.

פרגית מגזע לגהורן אוכלת כ־10 ק"ג מזון מגיל יום ועד להתחלת ההטלה. תרנגולת לגהורן בקצב הטלה מלא צורכת כ־110 גרם מזון ליום בחורף וכ־100 גרם בקיץ, ולגבי תרנגולת בת הכלאה בין לגהורן וגזע כבד־יותר — המספרים המקבילים הם גבוהים ב־10 גרם, בערך. תרנגולת כבדה מגזע פלימות־רוק אוכלת מעל 150 גרם ליום. לשם גידול פטימים מגיל יום ועד לשיווק דרושים כ־4—5 ק"ג מזון, לפי גיל העוף ומשקלו בשעת השיווק, עונת־השנה ומתכונת־האנרגיה של מנת־המזון.

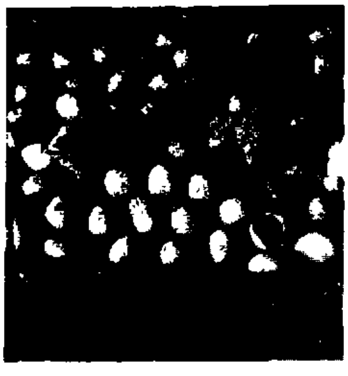
ר ב י ה ו ה ד ג ר ה. תרנגולות מתחילות את הטלת הביצים בגיל 5—6 חדשים, ולאחר כשנה יורד שיעור ההטלה עד, שבדרך כלל, רצוי להחליפן במטילות צעירות. תקופת החיים של התרנגולות נמשכת, איפוא, רק כשנה וחצי, ושל פטימים רק כ־10 שבועות.

ב ר ב י ה טבעית מזווגים התרנגולים באופן חפשי עם התרנגולות, בדרך כלל בשעות אחה"צ. לשם הפריה טובה מייחדים תרנגול לגהורן אחד ל־15 תרנגולות; בגזעים הכבדים יותר היחס הוא 1 : 10. כשמוחזקות התרנגולות בסוללות־הטלה, אפשרית הפיכתן לעופות־רביה רק באמצעות הזרעה מלאכותית. שיטה זו מעשית, לע"ע, רק בארצות מועטות (ישראל ביניהן). בזרעו של תרנגול אחד אפשר להזריע בממוצע שנתי כ־70 תרנגולות.

בשיטת ה ה ד ג ר ה המלאכותית ניתן לקבל אפרוחים בכמויות ובמועדים הרצויים ללולן. את ביצי־הדגירה שומרים בתנאים קרירים לא יותר מ־7 ימים לפני הכנסתן למדגרות, שם הן נשארות 21 יום בתנאים פיסיקאליים אלה: (1) דרגת־חום של כ־37.5°, והפחתה של 1° בשעת הבקיעה, הוא התנאי החשוב מכולם; (2) לחות יחסית די גבוהה (50—60%) לוויסות ההתאדות מהביצים. דרגת לחות נמוכה או גבוהה מפחיתה את שיעור הבקיעה. כשהלחות נמוכה מדי בוקעים אפרוחים קטנים, כשהלחות גבוהה מדי קטן תא האוויר בביצה, והעובר „טובע" בזמן הבקיעה; (3) איוורור מספיק כדי לאפשר נשימה תקינה לעוברים המתפתחים; (4) גלגול הביצים כל 4—6 שעות כדי להבטיח תנוחה נכונה בשלבי־הגדילה השונים של העוברים. בחוסר תנועה, עלול „תא הנבט" להדבק אל קרום־הביצה ולגרום למותו של העובר. כדי למנוע התרבות חיידקים בתנאי החום והלחות נשמרים סדרי תברואה קפדניים במכוני־ההדגרה.

ציור 5. מדגריה

ציור 6. בקיעת אפרוחים במדגרה

לאחר הבקיעה מקבלים האפרוחים הרכים חימום נוסף עוד 3 עד 6 שבועות, בבתי־האימון (ר' לעיל).

מ ח ל ו ת. בגלל הריכוז הגדול של אוכלוסיית העופות בל" חמורה היא סכנת התחלואה בהם. בשנים האחרונות חלה ירידה ניכרת בהופעתן של מחלות תזונתיות (תרעובות תזונתיות והרעלות), אך מסתמנת עליה בשיעור המחלות המידבקות, ובמספר ארצות התהגו הסדרים תברואתיים איזוריים, כדי למנוע את המחלות.

ה מ ח ל ו ת ה מ י ד ב ק ו ת הקשות ביותר לל' הן אלה הנגרמות ע"י נ ג י ף: דבר עופות, ניוקאסל, אבעבועות, דלקת מידבקת של הגרון וקנה הנשימה, הברונכיטיס המידבק חדלקת המוח וחוט־השדרה. תכונות משותפות להן: (1) הן מתפשטות, בד"כ, במהירות ומסתיימות במות העוף או בהחלמתו הגמורה (2) קשה, בד"כ, לאבחן אותן במעבדה (3) לתרופות אין השפעה ישירה על מהלכן (4) ניתן למנען ע"י שימוש בתרכיבי־חיסון. — מחלת ניוקאסל, שהיא המפורסמת שבכולן, מאופיינת ע"י שעור תמותה גבוה. מסימניה: נשימה מאומצת והפרעות במערכת העצבים. בתרנגולות שלא מתו — נגרמת ירידה בהטלה, עד להפסקתה הגמורה.

המחלות המידבקות הנגרמות ע"י ח י י ד ק י ם כוללות: שחפת (ע"ע), פולורום (Pullorum), טיפואיד, פאראטיפואיד, חולירע ונזלת מידבקת. המשותף למחלות אלה: (1) אין קושי, בד"כ, בקביעת אבחנה מדוייקת, (2) החיידקים רגישים לתרופות, כגון סולפה וחמרים אנטיביוטיים, אולם עפ"ר הריפוי אינו מונע את העופות המבריאים מלשמש „נושאי־מחלה".

גורמים אחרים לתחלואה: טפילים פנימיים. הקשה שבמחלות הנגרמות על ידם היא הקוקסידיוזיס (Coccidiosis), הנגרמת ע"י חד־תאיים התוקפים את ריריות המעיים. טפילים אחרים: תולעים עגולות ותולעי סרט למיניהן. טפילים חיצוניים: כינים (40—50 מינים), אקריות וקרציות. חד־תאיים, הנמצאים בדמו של עוף נגוע והמועברים באמצעותם של טפילים חיצוניים, גורמים למחלת הספירוקטוזיס (Spirochetosis). ישנן מספר מחלות חשובות שגורמן לא נקבע בבירור או שמקורן במספר גורמים. ביניהן: (1) הליאוקוזיס (סרטן כדוריות הדם הלבנות), שהיא מן המחלות הקשות ביותר. היא גורמת לכמחצית מכלל תמותת המטילות ולכרבע מתמותת העופות הצעירים מעל גיל 8 שבועות. (2) מחלת־הנשימה הכרונית (דלקת שקיקי־האוויר) הנגרמת ע"י פעולה משולבת של 3 גורמי מחלה, ובאיזורים רבים בעולם היא

המחלה השניה בחשיבותה, אחרי (1). מחלות אחרות: כחול־הכרבולת, דלקת קרום המיפרקים ומחלת הדימום.

רע"ע וטרינריה (עמ' 46); עופות, מחלות.

כ ל כ ל ה. תהליך פיתוחו של ענף הל' מלהקות קטנות במשק מעורב, ללהקות גדולות במשקי־עופות מיוחדים החל באה"ב בשנים האחרונות של המאה שעברה. גם במשך עשרות השנים האחרונות (מ1930) היתה אה"ב החלוץ באימוץ חידושים ושיטות טכנולוגיות שהחשובות שבהן היו בתחום: 1) הטיפוח וההדגרה, 2) השבחת המזון, 3) פיקוח על מחלות, 4) ניהול טכני. המספר הממוצע של העופות בכל יחידה משקית עלה מ2,500 (בשנות ה30) עד ל30,000 (ב1965) ועמו עלתה תפוקת הענף והתצרוכת: התצרוכת השנתית לנפש, שהיתה (בשנות ה30): בשר־תרנגולות 7.5 ק"ג, בשר הודיים — 0.7 ק"ג, הגיעה (ב1965) ל16 ק"ג בשר תרנגולות, ו3.71 ק"ג בשר הודיים. ייצור הביצים השנתי לתרנגולת עלה מ121 (ב1930) ל217 (ב1965). בדור הקודם החזיקו 9 מכל 10 משקים באה"ב גם ל'. כיום עוסקים בכך בעיקר משקים המתמחים בענף.

ענף הפטימים, כגידול תכליתי של בני־עופות לבשר, וכשלוחה נפרדת של ענף הל', לא היה קיים באה"ב לפני שנת 1930. הפטימים שהגיעו עד אז לשוק, היו תוצרת־לוואי לגידול הפרגיות, שנועדו לחידוש הלהקות. הייצור בשלוחה זו עלה והתפתח במהירות רבה באה"ב בשנות ה30, ובייחוד בשנים שלאחר מלה"ע II. — על תיעושו הרב של ענף הל' בשנים האחרונות, תעיד העובדה כי רבים מהיצרנים הקטנים והבינוניים לא עמדו בעומס ההשקעה שחייבה ההתחרות. ב1960—1965 חיסלו 50% ממגדלי־העופות באנגליה את לו־ליהם וכזאת היתה הנשירה בארצות אחרות של מערב־אירופה ואה"ב. גם בהולנד ובדנמרק, שבהן החזיק הל' הקטן מעמד, החלו לעודד את הייצור בל" מסחריים, גדולים יותר. אע"פ שמספר משקי־העופות בארצות אלה פחת, גדלה תפוקת הענף עם הקמת יחידות־ייצור גדולות. ב1956 עמד בעולם הייצור הכולל של ביצים על 11.6 מיליון טון, וב1964 — 14.5 מיליון טון.

העליה הגדולה בייצור בארצות־היבוא העיקריות לשעבר נתנה את אותותיה בסחר־הביצים העולמי, שירד פלאים — מכ500 אלף טון בראשית שנות ה60 (4% מהייצור הכולל בעולם) לכדי 2% בלבד, ב1964. עיקר (87%) מסחר הביצים מתנהל באירופה. מחירי הביצים ירדו ברוב הארצות מאז

ט ב ל ה 1

צ ר י כ ת ה ב י צ י ם (ביחידות) ו ב ש ר ע ו ף (בק"ג) ל נ פ ש ב ש נ ה

ה א ר ץ	ב י צ י ם		בשר עוף*
	1948/50 (ממוצע)	1963/64	1964/65
ישראל	329	369	18
אה"ב	378	313	15
בריטניה	228	271	7
גרמניה המערבית	89	235	6
הולנד	85	228	4
דנמרק	155	205	5
איטליה	104	174	7
יאפאן	10	129	—
יוון	56	111	—
פאקיסטן	7	7	—
הודו	2	3	—

* אינו כולל בשר הודיים.

ט ב ל ה 2

תפוקת ביצים מהלול בשנים 52—1948 (ממוצע) ו1965

(במאות טון)

ה מ ד י נ ה	1948—52	1965
אה"ב	37,146	38,107
אוסטרליה	1,146	1,530
איטליה	2,743	4,584
אינדונזיה	940	1,250
ארגנטינה	1,299	1,546
בלגיה	1,071	1,593
בראזיל	1,768	4,502
ברית־המועצות	6,664	16,296
גרמניה המזרחית	623	2,614
גרמניה המערבית	2,175	6,800
דנמרק	1,168	900
דרום־אפריקה	326	728
הודו	474	880
הולנד	1,127	2,507
הונגאריה	500	1,331
הממלכה המאוחדת	4,262	8,417
יוגוסלאוויה	900	1,747
יוון	213	901
יאפאן	1,202	9,964
ישראל	165	726
מכסיקו	965	1,937
ספרד	1,381	2,889
פולין	1,847	3,527
צ'כוסלובקיה	758	1,504
צרפת	4,110	5,361
קנדה	2,160	2,945
רומניה	501	1,197
שוודיה	838	950
תאילנד	660	820
תורכיה	453	724

שנות ה50, עקב ההתקדמות העצומה בתנובה, במימשק, ובמגמה הכללית להחלת הייצור ביחידות משק גדולות. עיקר ההתקדמות היא בתחום ההתארגנות המשקית בענף־הל' בכללו, ובמיוחד בשלוחת הפטימים. באירופה המערבית וכן בארה"ב, אין משק כלשהו בתחום זה, שאינו מאורגן ומסתנף למסגרת כוללת של תשלובת רחבה. יש שההתארגנות נוצרת מלמעלה, מצד בעלי־הון או מפעלים כגון בנקים, מפעלי־תערובת, מטבחות ועוד, ויש שהיא מושתתת על יסודות קו־אופרטיוויים. התארגנות זו מאפשרת ניצול מלא של ההון והעבודה ומביאה את השימוש בהם לייעול מכסימאלי ולכושר־התחרות מעולה.

ש י ו ו ק. (1) ב י צ י ם. שיטות השיווק המשוכללות ביותר קיימות באה"ב, ששם טורחים היצרן והמשווק להבטיח לצרכן ביצים טריות, נקיות ואחידות בצורתן וצבען: זמן קצר לאחר איסוף הביצים מהל' מנקים אותן ואף רוחצים אותן באמצעות מכונות מיוחדות לרחיצת ביצים. כבר במשק הן מוחזקות במחסנים מצוננים. משלב זה ועד לביתו של הצרכן מוחזקות הביצים, בדומה לחלב, בצינון מתמיד. בתחנות האריזה נעשה סיווג הביצים — לא רק לפי גדלן, אלא גם לפי טריותן הפנימית הנקבעת ע"י שיקוף כנגד אור.

ייצור הביצים מושפע מעונות השנה, וביצים מעונות השפע מאוסמות במחסני־קירור, בטמפראטורה של ½°־, ומוצאות לצריכה בעתות השפל.

עיבוד תעשייתי: שוברים את הביצים בתנאים סניטא־ריים מעולים ומקפיאים את תכנן בפחיות או בעטיפות פלסטיות, חלמונים וחלבונים לחוד, או במעורב. בצורה זו קטן נפחן, ניתן לאחסנן במצב קפוא במשך חדשים ושנים ונוח לצרוך אותן בתעשיית המזון. דרך נוספת לעיבוד היא — ייצור אבקת־ביצים (ע"ע).

טבלה 3

תפוקת בשר מהלול בשנים 52—1948 (ממוצע) ו־1965

(עופות שחוטים במאות טון)

המדינה	52—1948	1965
אה"ב	21,599	48,616
אוסטרליה	445	495
איטליה	566	3,675
בלגיה	160	976
בראזיל	866	1,790
ברית־המועצות	2,780	7,000
גרמניה המערבית	422	1,520
דנמרק	233	781
הודו	454	790
הולנד	87	1,060
הונגאריה	946	1,650
הממלכה המאוחדת	950	3,880
חבש	500	475
יוגוסלאוויה	358	800
יאפאן	100	890
ישראל	63	740
מצרים	240	650
ספרד	664	1,472
פולין	432	887
צ'כוסלובקיה	232	532
צרפת	2,510	5,500

(2) עופות. גם בשר־עוף משווק בדרכים שונות, בהתאם למסורת ולהקף הייצור. בעלי מספר קטן של פרגיות או של תרנגולות זקנות משתמשים בהן לצורך עצמי, או מוכרים אותן לצרכנים נודדים ולחנויות מקומיות. בהקף גדול־יותר נאספים העופות ע"י קואופרטיווים או קבלנים לשיווק, ואלה מוכרים אותם לסיטונאים בשוקי־עופות מיוחדים. מדובר כאן בעופות חיים, שהצרכן או הקמעונאי דואג לשחיטתם. אך עם התפתחות ענף הפטימים לשלוחה נפרדת, ועם היווצרותם של משקים בעלי רבבות עופות, קם מכשיר־שיווק חדש, מותאם־יותר לקנה־מידה תעשייתי — המשחטה. ליד המשחטות נוצרה אף תעשיה לניצול תוצרי־הלוואי, כגון קמח־נוצות וקמח פסולת־עופות; שני אלה הם תוספות חלבוניות חשובות להזנת עופות.

בעוד שפטימים משווקים באופן ישיר לצרכן כבשר־עוף, אין בשר תרנגולות, לאחר שנת הטלה, מוצא שוק נוח, פרט לבישול תעשייתי וכתחליף בייצור נקניקים.

תולדות הל'. עד לראשית המאה הנוכחית לא היה גידול־העופות ענף עצמאי בעל חשיבות משקית ממדרגה ראשונה, אלא ענף צדדי ומקרי במסגרת המשק המעורב. טיפוח של עופות נעשה בעיקר ע"י „חובבים", שראו בתרנגולים יצורים יפים להצגת קרבות בזירה, ושנהנו מצבעי נוצותיהם ומצורתם הנאה. רק בשנים האחרונות של המאה ה־19 התפתח הענף ממסגרת של משק מעורב למשקי־עופות מיוחדים, ובמגמת הטיפוח והגידול חל שינוי יסודי בכיוון התועלתי — להספקת בשר וביצים.

תולדות הל' בא"י. בראשית ההתיישבות העברית בארץ גידלו את התרנגולת הערבית הקטנה והמנומרת. לערפות לא ניתן טיפול מיוחד, והאבסתם הצטמצמה בהגשת מעט גרגירים, שיירי־מטבח ופסולת מוצרי־המשק. ב־1927 הגיע מספר התרנגולות במשק העברי ל־25 אלף ושיווק הביצים ל־70,000 בלבד. על פיתוחו של הענף השפיעה במידה רבה תחנת הנסיונות בבן־שמן, שאליה הובאו כבר ב־1922 גזעי־עופות שונים ששימשו לרביה. ב־1927 עדיין היו רוב התרנגולות פרי הכלאה של עופות מקומיים עם רוד־איילנד־רד ולגהורן. אולם תוך שנים מועטות הפך הלגהורן לגזע השולט.

הגידול העיקרי בענף, בתקופה זו, בא עם ההתיישבות החקלאית של העולים מגרמניה — בשנות ה־30 — שטיפחו ענף חקלאי זה באיזורים נעדרי רזרוות קרקעיות ומים. הענף התאים גם לכוח האדם שלא היה צעיר ומקצועי.

ב־1946 עבר כבר מספר התרנגולות את המיליון הראשון ולאחר מלחמת השחרור, שחיסלה את התחרות של הביצה הערבית הזולה, הוכפל מספר התרנגולות תוך שנה אחת (2.7 מיליון מטילות, 330 מיליון ביצים ב־1950). ב־1955 הגיע מספרן ל־3.5 מיליון וב־1960 לשיא של 7.5 מיליון תרנגולות (שהטילו כ־1,200 מיליון ביצים). ב־1966 היה מספר המטילות 6.8 מיליון וייצור הביצים הגיע ל־1,233 מיליון יחידות. בהיות השוק המקומי לתוצרת הל' מוגבל ע"י גודל האוכלוסיה היה צורך לבסס כל הרחבה של הענף על יצוא לחו"ל. בחורף 1955/56 נעשה הנסיון הראשון לייצא ביצי־מאכל (4 מיליון יחידות), בשנת 1957/58 הגיע היצוא ל־190 מיליון וב־1960 ל־398 מיליון. הצימצומים בסובסידיות הגבוהות ליצוא שנתנו לענף והגבלות השוק האירופי המשותף, אליו יוצאו מרבית הביצים, הקטינו את הקף היצוא עד ל־77 מיליון יחידות ב־1965/6 והנטיה היא להקטנה נוספת. — נוסף לביצי־מאכל, הוחל ב־1955 גם ביצוא של חומר־רביה. ב־1961 ייצאו 3 מיליון אפרוחים ו־20 מיליון ביצי־דגירה. גם בענף זה מסתמנת ירידה ביצוא. — ההתרחבות הרבה בענף הביאה ב־1960 למשבר קשה. באמצעות המועצה לייצור ושיווק ביצים ועופות (שהוקמה ב־1959, ואושרה בחוק ב־1963), בה משתתפים כל הנוגעים בדבר הוחלט על תכנון הענף ועל מכסות ייצור לכל משק.

בד בבד עם גידולו הכמותי של הענף, חלה התקדמות רבה בשיטות הטיפוח. מהטלה שנתית ממוצעת של 160 ביצים לתרנגולת בשנות ה־40 הגיעה ההטלה הממוצעת ל־210 בסוף שנות ה־50, בדומה למצב בארצות אחרות. לא חלה התקדמות ניכרת בשנים האחרונות, וההטלה השנתית הממוצעת כיום (1968) היא כ־250 ביצים לתרנגולת.

גידול פטימים. עד 1954 עמדו לרשות הצרכן בארץ שני מקורות לבשר־עוף: הפרגיים שגודלו עד למשקל חי של כ־1,250 ג' בגיל של כ־3 חדשים, כמוצר לוואי של חידוש המטילות, והתרנגולות שחוסלו לאחר הטלה של שנה או שנתיים. בשני המקרים לא היה בשר־עוף משובח ביותר. ב־1953 הסתכם ייצור בשר־העוף במשק העברי ב־8 אלפים טונות. באותה שנה הוקמה שלוחת הפטימים. ב־1956 כבר הגיע הייצור ל־17.5 אלף טון בשר־עוף. ב־1966/67 היתה הצריכה הכוללת כ־85 אלף טון עופות, היינו: כ־27 ק"ג לנפש לשנה, בדומה לצריכה הממוצעת של ביצים, גם בצריכת הפטימים לנפש — ישראל היא הראשונה בעולם.

גם בשלוחת הפטימים בולטת ההתקדמות בטיפוח ובהזנה. אם בראשית שנות ה־50 נדרשה תקופת גדילה של כ־3 חדשים כדי לקבל 1,250 ג' משקל חי, נדרשו ב־1965 רק 9 שבועות כדי להגיע ל־1,700 ג', ובניצולת מזון גבוהה יותר. הפטימים היום הם פרי הכלאה בין גזע הקורניש (הנותן את החזה הרחב) ופלימות רוק (הנותן את משקל־הגוף). — למרות ההתקדמות הרבה בייצור יש פיגור באימוץ שיטות שיווק מודרניות, במיוחד בענף הפטימים. הסיבה העיקרית נעוצה, כפי הנראה, בעובדה שהל' מילא תפקיד חשוב כמכשיר התי־

יישובותי — כמחצית מענף הל׳, כיום, היא ביישובים חקלאיים שקמו אחרי 1948 — וקיים חשש לחשוף יישובים אלה לתחרות כלכלית מלאה.

הערך הכולל של תוצרת הל׳ בישראל הגיע בשנת 1966 ל210 מיליון ל״י, כ20% מהערך הכולל של הייצור החקלאי.

שמ. ב.

נוסף לתרנגולות חשובים לענף הל׳ גם ה ה ו ד י י ם ו ה א ו ו ז י ם (ע״ע אַוָז), הנבדלים בדרכי הרביה, ההדגרה והגידול.

ה ו ד י י ם. עופות אלה מגדלים בעיקר לבשר שיתרונו־תיו בהשוואה לבשר של עופות אחרים הם: 1) אחוז החלבון בבשר גבוה יותר, והרכב חומצות־האמינו שבו זהה לזה שבחלב ובביצים. 2) אחוז השומן הוא נמוך ביותר ואחוז חומצות השומן הבלתי־רוויות — גבוה. 3) אחוז הבשר האכיל הוא גדול ביותר (61—63% ממשקלו החי). גבוה גם אחוז בשר־החזה (29—33% ממשקל עוף שחוט ומרוט).

כל גזעי ההודיים התפתחו מתרנגול־ההודי (ע״ע) המבוית. ב1492 היה מצוי ההודי כעוף בר וכעוף בית אצל האינדיאנים באמריקה. ב1498 הובאו ההודיים הראשונים לספרד ומשם התפשטו ברחבי אירופה. מבין הגזעים והשושרות השונות שפותחו במרוצת השנים, מפורסמים ביותר הם: רחב־החזה הזהוב־חום (Broad Breasted Bronze); רחב־החזה הלבן (Broad Breasted White) ובלטסוויל הקטן הלבן (Beltsville Small White; טופח באה״ב).

ה ז נ ה. ההודי דורש כ30% יותר חלבון מעופות אחרים ועד שנלמדה עובדה זו קיים היה קושי בגידולם ונראה היה שהוא מצריך מומחיות גדולה יותר מזו הנדרשת לגידול עופות אחרים. — ר ב י ה ו ה ד ג ר ה. שני חידושים יסודיים תרמו המחקרים בעשור האחרון: 1) הטלה בקיץ. ההודית היא מטילה עונתית בעיקרה (בחדשים אוקטובר—מאי), בדומה לאווזה. אולם ב„שיטת החשכה״ הצליחו לקבל גם הטלה קיצית. נוהגים להחזיק בחושך נקבות בלבד בתקופת הבגרות המינית (בגיל 20—30 שבועות) במשך 18 שעות ביממה, ובדרך זו לייצר חומר־רביה (ביצי־דגירה ואפרוחים) ולשווק בשר טרי כל השנה. כיום נוהגת שיטה זו באה״ב, אנגליה, קנדה וישראל. 2) פיתוח גזעים רחבי־חזה. השבחה זו גרעה אמנם מתכונות הרביה, אך מתגברים על כך ע״י הזרעה מלאכותית בכל 10—14 יום. תקופת ה ה ד ג ר ה — 28 יום — היא מלאכותית ברובה.

ה ג י ד ו ל ב י ש ר א ל. משום יתרונות בשר ההודי משמש הוא בארץ תחליף חשוב לבשר בקר ומתחרה לו במחיר (ברוב הארצות זול יותר בשר בקר מבשר הודיים). כבר היום משתווה כמעט צריכת בשר־ההודי בישראל (3 ק״ג לנפש בשנה) לזו שבאה״ב (3.7 ק״ג) — הארץ הקלאסית לגידול הודיים (ב1966 גודלו בה 115 מיליון עופות). עד 1956 גידלו בישראל בעיקר את השושרות האמריקאיות הזהובות. אח״כ נתבסס הגידול ברובו על שושרות רחבות־חזה לבנות. כיום נאמד הייצור בכ10.000 טון בשר חי לשנה. ב1967 יוצאו כ300.000 אפרוחים.

א ו ו ז י ם. ה ז נ ה. השתי העיקרי הוא בצריכה מוגברת של ירק (עד 100 ק״ג ב8 שבועות) בתקופת האימון והגידול.

ר ב י ה ו ה ד ג ר ה. האווזה מטילה רק בחורף ובאביב. עד כה לא הצליחו להאריך או לשנות את חדשי ההטלה אלא במידה מעטה. מאידך הצליחה ההבחרה המודרנית להעלות את רמת ההטלה בייחוד בגזע ר י י נ ל א נ ד (Rheinland) הגרמני, שמשמש באירופה להצלבה עם ל א נ ד ס (Landes), שמוצאו מגזע ט ו ל ו ז (Toulouse) הצרפתי. בשיטת ההדגרה — הנמשכת אצל האווזים 29—32 יום — הושגה התקדמות גדולה ב20 השנים האחרונות ומרבית הארצות המגדלות אווזים מדגירות באופן מלאכותי (בארצות הבלקן ובצרפת עדיין נהוגה, באורח חלקי, הדגרה טבעית). — הזרעה מלאכותית נהוגה, בקנה־מידה נסיוני בלבד, בצרפת ובהונגאריה, ואף בישראל נעשו נסיונות מעטים. השלוחה החשובה־ביותר של גידול האווזים היא פיטום לייצור כ ב ד־אווז. כבד אווז־מפוטם היה ידוע כבר לרומאים, אך הפיטום התפתח מאוחר־יותר, בעיקר בצרפת. כבר במאה ה16 מתארים מוֹנטיין ורַבֶּלֶה ייצור כבד־אווזים. השיטות השתכללו ובמשך הזמן הוקמה תעשיית שימורים ענפה של ממרח כבד־אווזים, בעיקר בדרום־מערב צרפת. צרפת מייצרת כ6000 טון ממרח־כבד לשנה. מחצית מכמות הכבדים הבלתי מעובדים מייבאת צרפת — בעיקר מהונגאריה. לאחרונה החלה גם ישראל לייצא כבדי־אווז והיא מתחרה בהצלחה בארצות בעלות מסורת ארוכה.

כשהאווז הוא בן 8—24 שבועות, ניתן לפטמו למטרת ייצור כבד גדול. הפיטום נעשה ביד או באופן מכאני: מלעיטים את האווז בתירס שלם, מבושל למחצה, בתוספת מעט שמן ומלח. כתוצאה מהזנה אינטנסיווית זו גדל הכבד לאחר 20—30 יום, ומשקלו מגיע ל400—800 ג׳ ויותר והוא מכיל כ40—50% שומנים. — וע״ע כ ב ד.

„משק העופות״, ירחון מוצא ע״י ארגון מגדלי העופות בישראל; ש. בורנשטיין, הלול, תשי״ח; S J. Marsden – J. H. Martin, *Turkey Management*, 1949[6]; L. W. Taylor, *Fertility and Hatchability of Chicken and Turkey Eggs*, 1949; A. L. and A. J. Romanoff, *The Avian Egg*, 1949; F B. Hutt, *Genetics of the Fowl*, 1949; E. Hoffmann – J M. Gwin, *Successful Broiler Growing*, 1951[2], M. A. Jull, *Poultry Breeding*, 1952[3]; E. M Funk – M. R Irvin, *Hatchery Operation and Management*, 1955; A. R. Winter – E. M. Funk, *Poultry, Science and Practice*, 1960[5]; A. L. Romanoff, *The Avian Embryo*, 1960; W. R. Ewing, *Poultry Nutrition*, 1963[5]; H. E. Biester – L. H Schwarte, *Diseases of Poultry*, 1965[5]; P. D. Sturkie, *Avian Physiology*, 1965[2]; L. E. Card – M C Nesheim, *Poultry Production*, 1966[10]; G. F. Mountney, *Poultry Products Technology*, 1966; W. O. Wilson, *Poultry Production* (Sci. Amer, 215, No. 1), 1966.

פנ. ל.

1 2

ציור 7. גזעי־הודיים רחבי־חזה:
1. Broad Breasted Bronze, 2 Broad Breasted White

לַוַל, פְּיֶר — Pierre Laval — (1883—1945), מדינאי צרפתי. ל' היה עו"ד במקצועו. ב1914 נבחר כציר סוציאליסטי לבית־הנבחרים, אך בהדרגה עבר לימין, היה ציר בלתי־תלוי ב1924—1927, וב1927 נבחר לסנאט. הוא היה שר בכמה ממשלות ב1925—1930 וראש־ממשלה ב1931—1932. אחרי רצח בַּרתו (ע"ע) ב1934, נתמנה ל' תחתיו לשר־החוץ. בתפקידו זה חתר להגיע לכלל הבנה עם כמה מדינות, ובראשן איטליה, כדי לשמור על ה„סטאטוס קוו" מפני גרמניה. בתחילת 1935 חתם ברומא על הסכם, שלפיו ויתרה צרפת לאיטליה על שטחים באפריקה (בגבול בין לוב לבין תוניסיה וצ'אד), הבטיחה את מעמדם המיוחד של האיטלקים בתוניסיה, שיתפה את איטליה בבעלות על מסה"ב הצרפתית מאדיס־אֲבֶבָה לג'יבּוּטי, ונתנה לה, למעשה, יד חפשית בחבש. שלושה חדשים אח"כ נערכה ביזמת ל' ועידת סטרֶזה, בהשתתפות צרפת, בריטניה ואיטליה, שבה מחו שלוש המעצמות נגד חידוש חימושה של גרמניה, וחודש אחרי ועידה זו חתם במוסקווה ובפראג על בריתות הגנה עם בריה"מ וצ'כוסלובאקיה. במאמציו לפייס את מוסוליני, יזם ל', ביוני 1935, בהיותו שוב ראש־ממשלה, את „הסכם הור־ל'" (ע"ש סמיואל הור, שר־החוץ הבריטי), שלפיו צריך היה חלק גדול מחבש ליהפך לאיזור־השפעה איטלקי. כשנתגלה ההסכם, פרצה סערה ציבורית, שגרמה לנפילת ממשלתו (יאנואר 1936).

יום אחרי כניעת צרפת לגרמנים, ביוני 1940, הצטרף ל' לממשלת המארשל פֶּטֶן (ע"ע) כשר־החוץ, ואח"כ גם כסגן ראש־הממשלה. בסוף אותה שנה הודח, ואף נאסר לימים־מספר, אך באפריל 1942 מינהו פטן לראש־ממשלה. ל' דגל בשיתוף־פעולה הדוק עם הגרמנים, אך נתגלה במשא־ומתן עמם כמתמקח נוקשה. ל' האמין בנצחון גרמניה ובגיבושה של אירופה בהנהגתה, אך קיווה שצרפת תוכל לבצר לעצמה מעמד של שותף חשוב בסדר החדש. לפיכך סייע למאמץ המלחמתי של גרמניה, בספקו לה מאות אלפי פועלי־כפיה צרפתיים. הוא גם התיר להקים יחידה צבאית צרפתית, שלחמה לצד גרמניה נגד בריה"מ, ופעל נגד המחתרת הצרפתית. אחרי שיחרורה של צרפת ב1944, העבירוהו הגרמנים לאוסטריה, ועם מפלת גרמניה ברח לשוייץ, ומשם לספרד. ביולי 1945 חזר ל' לצרפת, הועמד לדין באשמת בגידה, ונידון למיתה. הוא ניסה להתאבד, ובהיותו כמעט גוסס הוצא להורג בירייה (15.10.1945). זכרונותיו (L. parle, „ל' מדבר") שאר תם ערך בבית־הסוהר, פורסמו בידי בתו ב1947.

D. Thomson, *Two Frenchmen P. L. and Ch de Gaulle*, 1951; Y. F. Jaffre, *Les derniers propos de P. L.*, 1953, A. Mallet, *P. L.*, I-II, 1955.

א. לי.

לוּלָב, ע"ע סֻכּוֹת, חַג הַ־.

לוּלוּס, רֵימוּנְדוּס — ספרד' Ramón Lull; לאט' Raimundus Lullus — (1234 בערך — 1315), מסיף קאטאלאני, פילוסוף נוצרי ומיסטיקן. בן למשפחת אצילים מברצלונה, שנתלווה אל המלך חַיְמֶה I בכיבוש מאיורקה ונשתקעה שם. ל' הצעיר גדל באי שמיעוט מוסלמי נשתייר בו גם לאחר הכיבוש, ומשום־כך, אף שחינוכו דמה לזה שקיבלו בני האצולה, מקורב היה לתרבות המוסלמית ולשפה הערבית. ל' נמשך מאד לאמנות החריזה, לפי כללי המסורת הפרובנסאלית, והוסיף עליה השפעה מסויימת מן השירים והמוסיקה הערביים. בהיותו בן שלושים חל שינוי פתאומי בדרך חייו. כפי שהעיד בעצמו, הופיע לפניו ישו הצלוב בהיותו עסוק בחדר עבודתו בחיבור אחד משירי עגבים. משחזר ונגלה לו חזיון זה חמש פעמים, נטש את דרך חייו, מלאי ההבל והחטא, ופנה לחיי פרישות. בצד התבוננותו המיסטית־דתית, ראה את יעודו בהפצת הנצרות בדרך השכנוע וההטפה בין הבלתי־מאמינים, במיוחד המוסלמים, שישבו גם במאיורקה. לצורך זה הקדיש ל' שנים רבות ללימוד הלשון הערבית, הפילוסופיה והתאולוגיה הערביות.

אחדות מיצירותיו הראשונות אף נתחברו על־ידו בערבית, כגון „ספר ההתבוננות באלהים". זוהי יצירתו המיסטית האוטוביוגראפית הגדולה, שנכתבה לפי דוגמת ה„וידויים" של אוגוסטינוס הקדוש, בסיגנון מלא רגש, והיא רצופה התפרצויות להטות של אהבת אלהים וחזרה בתשובה. הטכסט הערבי אבד, ובידנו נמצא הטכסט הקאטאלאני, el Libre de contemplacio en Deu, שנכתב בידי המחבר עצמו. כן כתב בערבית „ספר עובד האלילים ושלושת החכמים" (el Libre del gentil e los tres savis). יצירה זו היא בעלת אופי אפולוגטי, מעוצבת במסגרת שהיתה נפוצה בתקופתו של הסופר: אדם כופר או עובד אלילים פונה אל שלושה חכמים: יהודי, נוצרי ומוסלמי, ומבקשם לתאר לו את עיקרי דתם. הדעה, שיצירה זו הושפעה מספר „הכוזרי" לר' יהודה הלוי, אין לה על מה לסמוך. הדמיון מצוי רק במסגרת החיצונית שבשתי היצירות.

בתרגום תַהַאפֻת אלפַלַאסִפה („הפלת הפילוסופים") של אלגזאלי (ע"ע גזאלי), הוסיף ל' לתורת ההגיון של התאולוג הערבי הנודע נקודות־מבט אפיניות ללוגיקה הראליסטית שלו, ואלו שימשו בסיס לספרו הנודע Ars magna („האמנות הגדולה"), או Ars universalis et ultima („האמנות העולמית והאחרונה"). הלוגיקה שב„אמנות הגדולה" אינה הלוגיקה הפורמאלית שעליה נתחנך ל'. חיבורו מניח בסיס מטאפיסי, המצמצם את כל הידיעות למספר קטן של עקרונות כלליים, ואחרי שנקבע כראוי סדרם ההייֵראַרכי והיחס ביניהם, הם נותנים ביטוי לאמת הצרופה במדעים השונים. ל' לא נלאה מלחבר גירסות שונות, בקאטאלאנית ובלאטינית, לאותה Ars inventiva veritatis („אמנות המגלה את האמת"), שבאמצעותה ביקש להסביר את הדוגמות והמסתורין שבאמונה הנוצרית. ביצירה זו תופסת את המקום המרכזי תורת תארי האל, וראויה לציון ההקבלה שבין הdignitates של ל' לבין תורת הספירות של המקובלים היהודיים. ייתכן אמנם של' הושפע, כפי שביקשו להוכיח ח. ריבֵּרה ומ. אָסין־פלסיוס, מתורת החַצ'רה הערבית. אך עובדה היא, של' קיים יחסי ידידות עם חוג הוגי הדעות הדתיים היהודיים בקאטאלוניה, כגון הרשב"א ור' אהרן הלוי נַה קלארה, אשר מפיהם למד, ככל הנראה, את יסודות הקבלה, והתאימם לשיטתו שלו.

ל' היה חדור הכרה עזה במקוריות שיטתו ובחידוש שבה. בסדרת יצירות שחיבר על נושאים מדעיים שונים כגון: Nova Geometria („גאומטריה חדשה"), Nova Medicina („רפואה חדשה"), Nova Astronomia („תכונה חדשה"), יישם ל' את שיטתו החדשה. אולם אין בהם כל חידוש חוץ מהשימוש בתורתו המיוחדת. חוץ מיצירותיו הליריות והספרותיות, ביניהן Els cent noms de Deu („מאה שמות האל"), כתב ל' יצירות רבות בעלות אופי אפולוגטי, במיוחד נגד האַוֶרוֹאיזם (ע"ע אבנרשדיים) והתאוריה שלו על האמת הכפולה, נגד המוסלמים ונגד מינים נוצריים. ב1305 כתב גם

יצירה אפולוגטית נגד היהודים: Liber predicationis contra Judeos („ספר הדרשות נגד היהודים") — י"ל ב1957.

כל היצירות הללו בנויות על פי דרכו הלוגית המיוחדת של ל׳, והן כתובות בסיגנון אפייני לו, בנימוס ולבביות אצילה. מסירותו הרבה לרעיון הפצת הנצרות ולשכנוע הכרפרים בצידקת הבשורה הנוצרית הביאתהו לידי פולמוס עם חכמי הדת המוסלמיים שבבוגי (תוניס) ושם נסקל למוות ע"י המון מוסלמי מוסת.

הוצאות של כתביו: Obres de R. L., 20 vol., 1906—1938 (נמשך); Opera, ed. I. Salzinger, 8 vol., 1721—42

י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, 109 ואילך, תשי"ט[2]; י. מ. מיליאס ואלייקרוזה, תורת תארי האל של ראמון לול ותורת הספירות (ספר־יובל ליצחק בער), תשכ"א; ר. י. צ. ורבלובסקי, „ספר הדרשות על היהודים" לר. ל׳ (תרביץ, ל"ב), תשכ"ג; *Vida coetania* (Bol. de la R. Acad. de Buenas Letras de Barcelona, 15), 1915; E. Longpré, *L., R.* (Dict. de théol. cath., IX), 1926; T. & J. Carreras y Artau, *Hist. de la filos. española · filos. cristiana de los siglos XIII al XV*, I, 233–661, 1939.

י. מ. מ. ו.

לוּלָן, ע"ע עֲקֻמִּים, קַוִּים.

לַוְלֵיס, רִיצַ׳רְד

לַוְלֵיס, רִיצַ׳רְד — Richard Lovelace — (1618, וולוויץ׳ — 1658, לונדון[?]), משורר אנגלי. אחר סיום לימודיו באוכספורד, נתפרסם ל׳ כאחד מטובי המשוררים שפיארו את חצרו של צ׳רלז I (ע"ע). כשהסתכסך המלך עם הפארלאמנט, שמר לו ל׳ אמונים, וב1642 נאסר על עוון הגשת עצומה לטובת המלך מטעם המלוכנים של קֶנט. גם לאחר שנשתחרר, המשיך לתמוך במלוכנים, נפצע במצור דֶנקֶרק (1646) ונאסר שנית (1648/9). ב1649, בזמן מאסרו השני, הופיע ספר שיריו Lucasta. אחר שכילה את רכושו למען המלך, בילה ל׳ את עשר שנותיו האחרונות בבדידות. שירתו משקפת היטב את הערכים שבהם האמין ולמענם חי: הנאמנות למלך, הכבוד האישי והשקפת העולם האריסטוקרטית. פירסומו בא לו בעיקר משירים ליריים אחדים, המצויינים ביפים, כגון To Althea, from Prison („אל אלתיאה, מן הכלא"). שיריו (The Poems of R.L.) יצאו לאור ב1930.

C. H. Hartmann, *The Cavalier Spirit and its Influence on the Life and Work of R. L. 1618–1658*, 1925.

לוֹלַרְדִים, לוֹלַרְדִיזְם, ע"ע וִיקְלִיף, ג׳וֹן.

לֶוֶלֶרְס

לֶוֶלֶרְס — Levellers — („המשווים"), תנועה דמוקראטית באנגליה באמצע המאה ה17, בתקופת מלחמת האזרחים והרפובליקה. תנועה זו קמה ב1645/6 בחוגי הקצינים שבתומכי הפארלאמנט בלונדון ובסביבתה. היא התפשטה במהירות כתוצאה משלושה גורמים: נצחונה של כת האינדֶפֶּנדֶנטים (ע"ע קונגרֶגַציונַליזם), מעמדו של הצבא ואישיותו של מנהיג הל׳, ג׳ון לילבֶּרן (ע"ע). האינדפנדנטים טיפחו כלפי השלטון גישה ביקרתית. בצבא — שהיה לו כוח מדיני רב — שלטה האינדפנדנטיות, ורעיונותיהם של הל׳ מצאו בו מהלכים. „מועצת הצבא" שנבחרה ב1647 והשתתפו בה גם חיילים פשוטים ותועמלנים, היתה מורכבת ברובה מאנשים שהושפעו מהל׳. גוף זה פירסם את „הסכמת העם" (Agreement of the People), שנועדה לשמש כעין „אמנה חברתית" כבסיס למבנה חדש של המדינה. מסמך זה משקף את השקפותיהם של הל׳, שבעיקרן לא נשתנו אח"כ.

הל׳ דגלו במשטר שבו יבוטלו המלוכה ובית הלורדים; בית־הנבחרים יהיה הגוף הריבוני במדינה, תינתן זכות־בחירה כללית לגברים לפארלאמנט שייבחר כל שנה או שנתיים; דצנטראליזציה של סמכויות השלטון ומתן סמכויות נרחבות לרשויות מקומיות; שוויון הכל בפני החוק, חופש דת והתארגנות דתית, הפרדת הדת מהמדינה, ביטול המעשרות לכנסיה והמונופולין המסחריים, ואיסור גיוס חובה או אכסון חיילים בבתי אזרחים. היה זה בפעם הראשונה בהיסטוריה של העולם הנוצרי שהיסודות של הדמוקראטיה הפוליטית נוסחו בבהירות כזאת, ללא זיקה לדת, ויש לראות בל׳ את המפלגה הפוליטית הראשונה באירופה המודרנית. הל׳ ניהלו תעמולה סוערת והפיצו עלונים כדי לעשות נפשות לדעותיהם, אולם הצליחו בכך רק בקרב הצבא ובין תושבי לונדון. גם על הצבא לא הצליחו להשתלט כליל, ודבר זה סופו שהכריע את הכף נגדם. קרומול (ע"ע) הבין, שדרישת הל׳ לשוויון פוליטי סופה שתביא לדרישה לשוויון חברתי. אחרי הוצאתו של המלך צ׳ארלז I להורג התקוממו הל׳ נגד שלטון היחיד של קרומוול, והוא דיכאם. כמה ממנהיגיהם, ולילברן בראשם, נאסרו לזמן־מה. אחרי 1650 הצטרפו הל׳, רובם ככולם, לכיתות דתיות שונות, ונעלמו מהחיים הציבוריים.

יש להבחין בין הל׳ לבין „החופרים" (Diggers), שקראו לעצמם „ל׳ אמיתיים", דגלו בשוויון חברתי מוחלט, ובמשטר בעל אופי אוטופי־קומוניסטי. ה„חופרים", שנקראו כך על שום שיצאו לעבד אדמות בור לא־להם, הקימו מעין קומונות בכמה מקומות באנגליה. תנועה זו, שאיימה על הסדר החברתי, נרדפה ע"י קרומוול באכזריות רבה.

הל׳ ו„החופרים" זכו בהערכות שונות ע"י ההיסטוריונים. בעבר נטו לראות בתנועות אלו תופעות חולפות בתקופה סוערת, אך לדעת היסטוריונים מודרניים השפיעו הל׳ ו„החופרים" על התנועות הראדיקאליות במאה ה19, וביחוד מודגשת השפעתם של „החופרים" על רוברט אואן (ע"ע).

W. Haller – G. Davies (ed.), *The L. Tracts 1647–1653*, 1944; J. Frank, *The L.: A History of the Writings of . . . John Lilburne, Richard Overton, William Walwyn*, 1955.

ב. ד. ג.

לוֹמְבַּגוֹ, ע"ע מַתְּנַיִם.

לוֹמְבַּרְדוֹ

לוֹמְבַּרְדוֹ (Lombardo), שמה של משפחת פסלים וארדיכלים ונציאנית, שהטביעה את חותמה על הארדיכלות ועל העיטור הפיסולי בוונציה, פֶראָרָה וכל חבל־וֶנֶטוֹ במאות ה15 וה16. החשובים שבבני־המשפחה הם: פיטרו (Pietro) ל׳ (°1435, קארונה, לומבארדיה — 1515, ונציה); ושני בניו: טוליו (Tullio) ל׳ (°1455, ונציה — 1532, שם); ואנטוניו (Antonio) ל׳ (°1458, פֶראָרָה — °1516, שם).

פיטרו לומבארדו: כנסיית סאנטה מאריה דֶאי מיראקולי בוונציה

פעילותו המוקדמת של פיטרו ל׳ כפסל היא בכנסיית אנטוניו הקדוש בפאדובה (1464—1467). ב 1467 בערך התיישב בוונציה ושם תיכנן ופיסל מצבות קבורה ועיטורים אדריכליים:

בכנסיית סאן ג'ובה (1470), אשר בה ניכרות עדיין יפה השפעות הפיסול העיטורי של פירנצה; בכנסיית הפרא־רי (1475), בכנסיית סאנטי ג'ובאני אֶ פאולו (1476—1481). יצירת המופת הארדיכלית של פיטרו ל' היא כנסיית סאנטה מאריה דאי מיראקולי — פנינת חמד של העיטור הארדיכלי בסיגנון הוונציאני. הוא בנה גם את החזית המעוטרת בשיש פוליכרומי ובאפקטים פרספקטיוויים של ה„סקוּאוֹלה די סאן מארקו". במרבית יצירותיו נעזר בשני בניו.

בסיגנונו הבשל של טוּליוֹ ל' ניכרות כבר השפעות הקלאסיציזם של הרנסאנס המאוחר, המתבטא, בין היתר, בטכניקה אלגאנטית ומשוכללת של תיאור הדיוקן, אך בהבעה קרה ואקאדמית — למשל, המצבה המפורסמת לגוידארלו גוידארלי (1525; ראוונה, אקאדמיה).

אנטוניו נשאר נאמן לסיגנונו של אביו. הוא פעל בשנותיו האחרונות בפראָרה, בשרותו של הדוכס אלפונסו ד'אֶסטֶה.

T. Temanza, *Vita di P. L.*, 1860; G. Mariacher, *P. L. a Venezia* (Arte Veneta, IX), 1955.

א. רו.

לוֹמְבַּרְדִיָּה (Lombardia), מחוז מנהלי וחבל היסטורי בצפון איטליה, בין גבול שוויץ בצפון לבין מחוז פִּיֶמוֹנטֶה במערב, מחוז אמיליה־רומאניה בדרום, ומחוזות טרֶנטוֹ־אַלטוֹ־אָדִיגֶ'ה וֶוֶנֶטוֹ במזרח. שטחו 23,808 קמ"ר ובו 7,941,000 תוש' (1965) — המאוכלס והצפוף במחוזות באי־טליה. מחולק ל9 פרובינציות הקרויות על שם בירותיהן: בֶּרגָמוֹ, בְּרֶשָׁה, מִילָנוֹ, מַנטוֹבָה, פַּוִיה, קוֹמוֹ, קְרֶמוֹנָה (ע' ערכיהן), וַרֶזֶה וסוֹנדריוֹ. נקרא ע"ש הַלַנגוֹבַּרדִים (ע"ע).

המחוז המנהלי של היום אינו חופף בדיוק את האיזור הגאוגראפי הנקרא בשם זה. גבולותיו של זה האחרון הם: בצפון — רכסי האלפים, בדרום — הנהר פּוֹ, במערב — ימת מַג'וֹרֶה ועמק הטיצ'ינוֹ, ובמזרח — פרשת המים בין הנהרות צ'ֶדאלֶה־אדאמלוֹ, אגן ימת גרדה ועמק המינצ'וֹ. המחוז המנהלי ההיסטורי כולל נוסף על כך איזור נרחב בין הנהרות סזיה וטיצ'ינו (לוֹמֶלינה), ושטחים מעבר לפּוֹ באיזורי פאוויה ומאנטובה. אך לעומת זאת נמצאים כמה מחלקיו — עמק הטיצ'ינו ועמקים אחרים, קטנים יותר, המסתעפים מפרשת־המים הגדולה של האלפים לצד דרום — בתחומה המדיני של שוויץ. מבחינת המבנה מתחלקת ל' לאיזור הררי בצפון ולאיזור מישורי בדרום.

הנהרות, לאחר שהם עוברים את איזור ההרים, בו נקבע כיוון זרימתם ע"י העמקים, פונים כולם לדרום־מזרח וחוצים את המישור בכיוון המקביל כמעט לכיוון הפּוֹ. מהם ראויים לציון: הטיצ'ינו, האדה, האוליוֹ והמינצ'וֹ, היוצאים מן הימות מַג'וֹרֶה, קוֹמוֹ, אִיזֶאוֹ וגַרדה. לאחר שהם מבקיעים לעצמם דרך בסחף הקרחונים הרב שהושקע במרצאי עמקי האלפים בתקופת הרביעון, הם נכנסים למישור, כשהם זורמים באפי־קים עמוקים מסביבתם בין מדרגות אלוביאליות, המשתפלות בהדרגה עד שהן מתמזגות במישור. ל' עשירה בימות מכל שאר חלקי איטליה.

בשל מקומה בלב מישור הפּוֹ, בפתחיהם של כמה מעברים אלפיניים רבי־תנועה ובצומת דרכי־התחבורה החשובות ביו־תר באיטליה הצפונית, מילאה ל' מאז ומתמיד — ומוסיפה למלא — תפקיד מדיני־צבאי, ובעיקר כלכלי, שחשיבותו

לומברדיה: נוף קרחוני טיפוסי בעמק ואלטלינה, יובלו של האדה

חורגת בהרבה מעבר לגבולותיה. בירת ל' והחשובה בעריה היא מִילָנוֹ (ע"ע), השניה בגדלה בערי איטליה.

החקלאות בל' מצטיינת במיכון נרחב ושיטות מתקדמות של השקיה ודישון. הגידולים העיקריים: חיטה, תירס, אורז, סלק־סוכר וגפן, *המשגשגים בשטחי שלחין באיזור המישורי*; באיזורי הגבעות מצויים שטחי־מרעה מטופחים לגידול בע"ח (בקר וחזירים). חשובים ענפי המסחר, הבנקאות והביטוח, אך הענף הכלכלי העיקרי הוא התעשיה, המפותחת בכל ענפיה. החשובים בין תחומי התעשיה: טכסטיל (משי, כות־נה, צמר, אריגים מלאכותיים), מכאניקה (קטרים, קרונות, מטוסים, מכוניות, מנועים, ציוד תעשייתי, מכונות ומכשי־רים חשמליים), כימיקאלים, מזון (גבינות) ודפוס. מפותחת גם תעשיית ההנעלה, הרהיטים, מוצרי צמג ופלאסטיקה, הקראמיקה, הנייר והצעצועים. כלכלתה הפורחת של ל' מושכת אליה כוח עבודה מקצועי ובלתי־מקצועי מאיזורים אחרים באיטליה, בעיקר מוונטו ומאמיליה־רומאניה, שהם איזורים חקלאיים מדורי־דורות, וכן מאיזורי השפל הכלכלי שבדרום.

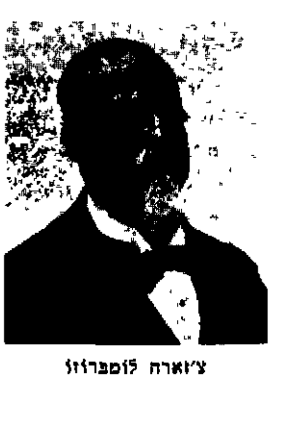
היסטוריה: ע"ע איטליה, עמ' 732–3, והערכים המתייח־סים לערים השונות בל'.

יהודים: ר' הערכים המתייחסים לערים השונות בל'.

E. Hutton, *Milan and L.*, 1925; G. B. Rossi – P. Arrigoni, *Milano e L. antichi e moderni*, 1925; T. Bertossi – A. Chiesa, *La Densita della popolazione in L.* (L'Universo, 32), 1951; C. Bonato, *L'Economia agraria della L.*, 1952; E. Schmid, *Lombardisches Land*, I-II, 1954.

א. ב.

לוֹמְבְּרוֹזוֹ, צֶ'זָרֶה — Cesare Lombroso — (1835, וֶרוֹנה — 1909, טורינו), פסיכיאטר וקרימינולוג, יהודי. חונך באוניברסיטות פאוויה, פאדובה ווינה. את עיקר עבודתו המדעית גיבש ופיתח בעת ששימש במשרות הוראה ומחקר שונות באוניברסיטה של טורינו, תחילה כמרצה לרפואה משפטית והיגינה צבורית (1876), כפרופסור לפסיכיאטריה ופסיכיאטריה קלינית (1896) וכפרופסור לאנתרופולוגיה פלילית (1906).

צ'זארה לומברוזו

ל' נחשב למייסדה של

הקרימינולוגיה המדעית ולראש האסכולה האיטלקית: Scuola Positiva Italiana.

עיקר חידושיו של ל׳ היו בהעברת הדגש מן העיון במשפט הפלילי וממדיניות הענישה אל אישיות העבריין ואל השאלה המרכזית של הקרימינולוגיה: מדוע עובר אדם על החוק?

בעת ששימש ל׳ כרופא צבאי ובדק חיילים רבים, יכול היה, לדבריו, להבחין בין חיילים הגונים לבין מושחתים לפי מידת הוולגריות של כתובות־הקעקע שעל גופם. בניתוח שלאחר המוות שעשה בגולגלתו של שודד־דרכים ידוע, מצא בחלקה האחורי התחתון שקע המצוי ביונקים הנחותים־יותר. לאחר בדיקת אלפי גולגלות של עבריינים בדרגות מועדות שונות, הגיע ל׳ למסקנה שצורות הגולגולת ונתונים גופניים אחרים מצביעים על אטאוויזם, כלומר על נסיגה מבחינת ההתפתחות הביולוגית אל השלבים הנחותים־יותר שבהתפתחות המין האנושי.

בספרו L'Uomo delinquente („האדם העבריין"), 1889, שעורר סנסציה מדעית ברחבי אירופה, גיבש ל׳ את התאוריה שלו בדבר „העבריין מלידה" שאינו ככל האדם ומבחינה פיסיולוגית־גזעית אינו נמנה אפילו עם הHomo sapiens.

תוך חיפוש ראיות לתורת „העבריין־מלידה" האטאוויסטי, מצא ל׳ דמיון גופני רב בין עבריינים, פראים (בני השבטים הפרימיטיוויים) וחולי־רוח. בשלב מאוחר־יותר ריכך ל׳ את התאוריה האוניטרית שלו, שלפיה כל העבריינים הם עבריינים מלידה; על־סמך הדמיון הרב שמצא מבחינה גופנית בין עבריינים לחולי־רוח ובעיקר אֶפילֶפסים, הגיע למסקנה שהמכנה המשותף לכל העבריינים הוא היותם אפילפטואידים. אלה אינם כולם עבריינים־מלידה, אלא יש להבחין ביניהם כלהלן: א) עבריינים־מלידה, שמלבד התכונות הגופניות המבדילות אותם מיתר בני־האדם, הם רגישים פחות לכאב ולמגע, ראייתם חדה יותר, והם זריזים יותר; חושי השמיעה, הריח והטעם קהים יותר אצלם. ב) העבריינים חולי־הרוח, במובן המקובל של המושג, העבריינים האפילפטואידים — כסוג העומד בפני עצמו; ג) עבריינים הלוקים באימבֶּסיליות מוסרית — כלומר, מתקשים להבחין, או אף אינם מבחינים כלל, בין טוב לרע ובין הגון לשאינו־הגון; ד) העבריינים בכורח המקרה או העבריינים המקריים. סוג זה, שלפי ל׳ הוא מעין כלי־קיבול משקעי, מכיל את רוב אוכלוסיית העבריינים, כפי שהיא מוכרת לנו, ומתחלק לסוגי־משנה: הכביכול עבריינים; הקרימינאלואיד — שהוא אמנם עבריין־מלידה, אך בצורה קלה יותר; העבריין המועד.

מלבד עבריינים בכורח המקרה מזכיר ל׳ קבוצת עבריינים (שאינה שייכת למסגרת הכללית של האפילפטואידים) המונעים ע״י אידאלים ונאמנות לחברה או לקבוצה מסויימת בתוך החברה. עם אלה נמנים בעיקר מורדים, לוחמי חופש למיניהם ורוצחים פוליטיים.

תורתו של ל׳ לא עמדה במבחן הזמנים והיא הופרכה כמעט כליל ע״י הקרימינולוג האנגלי צ׳רלס גורינג (1870—1919) שבדק נתונים גופניים ונתונים הקשורים למבנה האישיות של אסירים והשווה אותם לאלה של אנשים שומרי חוק. ההשוואה הוכיחה שאין בנמצא יצור אטוויסטי הנקרא „עבריין־מלידה", כשם שטעות היא לאתר ולאבחן עבריינים על־פי נתונים פיסיולוגיים.

מספריו של ל׳: Antropometria di 400 delinquenti veneti („אנתרופומטריה של 400 פושעים"), 1872; Delitto politico e le rivoluzioni („העבירה הפוליטית והמהפכות"; יחד עם R. Laschi), 1890; Genio e degenerazione („הגאון והטירוף"), 1908[2]; La Donna delinquente e la prostituta („האשה הפושעת והיצאנית"), 1911[2]; Crime: its Causes and Remedies („הפשע: סיבותיו והאמצעים נגדו"), 1911.

G. I. Antinori, *Precursori di L.*, 1900; H. Kurella, *C. L., a Modern Man of Science*, 1911; G. Lombroso-Ferrero, *Criminal Man According to the Classification of C. L.*, 1911; id., *C. L., storia della vita e delle opere*, 1921[2], H. Mannheim, *L. and his Place in Modern Criminology* (The Sociological Review, 28), 1936; J. Pinatel, *La vie et l'œuvre de C. L.* (Bulletin Société internationale de Criminologie), 1959.

של. ש.

לומונוסוב, מִיכָאִיל וַסִילְיֶבִיץ׳ — Михаил Васильевич Ломоносов — (1711—1765), איש מדע, משורר ופילולוג רוסי, נחשב לאבי המדע הרוסי. ל׳ נולד בצפון רוסיה למשפחת דייג ובילדותו עזר לאביו בעבודתו. לימודיו היו בלתי סדירים וכללו בעיקר לימודי קודש. בגיל 19 החליט ל׳ לנסוע למוסקווה כדי להשלים את לימודיו. לאחר סיימו את לימודי־היסוד נשלח ל׳ ב־1736 לגרמניה ע״י האקאדמיה הרוסית למדעים כדי ללמוד מדעי הטבע אצל כריסטין וולף (ע״ע) וכך להכשירו לתפקיד מֶטאלורג בחקר אוצרות הטבע של סיביר.

ס. 1 לומונוסוב

במַרבּורג התקרב ל׳ אל הגישה המדעית האירופית, קנה לו שליטה בגרמנית, צרפתית ולאטינית ואף למד, ביזמתו הוא, לימודים הומאניסטיים. את חוק לימודיו השלים ל׳ בפרַייבורג, שם עבד עבודה מעשית בבתי־חרושת ובמכרות. ב־1741 חזר ל׳ אל האקאדמיה למדעים בפטרבורג. ב־1745 מונה ל׳ לפרופסור לכימיה ופיסיקה במכון ליד האקאדמיה ובו הקים את המעבדה הכימית הרצינית הראשונה ברוסית. ב־1755 תכנן והקים ל׳ את האוניברסיטה במוסקווה, הנקראת היום על שמו.

פעולתו המדעית של ל׳ היתה ענפה ביותר ורעיונותיו המדעיים מחדשים ונועזים. אולם מאחר שרוב עבודותיו היו מונחות בארכיוני האקאדמיה ולא פורסמו שנים רבות, היתה תרומתו הממשית למדע המודרני — קטנה.

ל׳ היה בין הראשונים שהסבירו את המסיסות ושינוי מצב־הצבירה של חמרים שונים כנובעים מחלוקתם לחלקיקים קטנים מאד (קורפוסקולים, כפי שנקראו אז). הוא שלל את קיומו של חומר החום (קאלוריקום), והסביר נכונה את טבעו של החום כתוצאה מתנועת חלקיקי החומר. בכימיה הקדים ל׳ את לַבּוּאָזיֶה (ע״ע) ב־17 שנה בכך שהסתמך בתאוריו על חוק שימור החומר.

ל׳ פירסם מחקרים ומאמרים רבים באופטיקה, מטאורולוגיה, מטאלורגיה ואסטרונומיה. חשיבות טכנית רבה היתה לזכוכית הצבעונית, אותה יצר, לשם הכנת תמונות פסיפס מרהיבות.

עבודותיו המדעיות של ל׳, שנכתבו ברובן לא ברוסית, יצאו־לאור בתרגום רוסי של ב. נ. מנשוטקין ושל אחרים, בשנים 1934—1948 ו1950—1952.

י. קלוגאי, ל׳, אבי המדע הרוסי (מדע, ו׳), תשכ״א; A. Smith, *An Early Physcal Chemist, M. W. L.* (J Am. Chem Sec, 34), 1912, Б. Н. Меншуткин, Жизне-описание М-а В-а Л-а, 1947[3] (כולל ביבליוגראפיה מלאה של כתבי ל׳); А. А. Морозов, М. В. Л., 1952

י. קל.

ל׳ הסופר. אם כי עיקר פעולתו היה בשטח מדעי־הטבע, נודעת חשיבות רבה גם ליצירותיו הספרותיות. בעבודותיו בתחום תורת־הספרות ובבלשנות סלל ל׳ דרכים חדשות לשירה הרוסית. מהן נזכיר: (1) Письмо о Правилах Российского Стихотворства („איגרת על כללי מלאכת־השיר הרוסית״), 1739. באיגרת זו ביסס ל׳ סופית את המשקל הטוני בשירה הרוסית, במקום המשקל הסילאבי (הברתי), ששלט עד זמנו; (2) Риторика („רטוריקה״), 1748 — ספר ראשון מסוגו ברוסית; (3) О Пользе Книг Церковных („על תועלתם של ספרים כנסייתיים״), 1757 — זוהי הקדמה לקובץ כתביו, בה דרש לקרב את לשון הספרות ללשון הרוסית המדוברת וניסה להגביל את השימוש בלשון הסלאווית־כנסייתית בספרות בעיקר לתחומן של יצירות נשגבות (כגון אודות, נאומים נמלצים וכד׳); (4) Российская Грамматика („דקדוק רוסי״), 1757, שאפשר לראות בו ראשית המחקר המדעי על הלשון הרוסית. עיקר שירתו של ל׳, המושפעת מהשירה הפסֶודו־קלאסית הגרמנית והצרפתית, אודות נשגבות לעת־מצוא, לרוב — לכבוד השליטים. חיבור שירים כאלה היה אחד מתפקידיו באקאדמיה למדעים, אולם ל׳ ידע תמיד לשלב בהם רעיונות כלליים: בשבח המדע, על גדולת המולדת, וכדומה. מקום מיוחד בין האודות של ל׳ תופסות שירות בעלות גון דתי, כמו Вечериее и Утреннее размышление о Божіемъ величестве („הרהורי־ערב והרהורי־בוקר על גדולת ה׳״). בשירות אלו מורגשת השפעת התנ״ך, שהיה אהוב על ל׳, בייחוד ספר תהילים, שממנו תירגם־עיבד בצורה פיוטית כמה מזמורים. מייחסים לו גם חיבור דקדוק הלשון העברית. הטראגדיות של ל׳: Тамира и Селим, („תֲמירה וסֶלים״), 1750 ו Демофонт („דֶמופונט״), 1751, הוכיחו של׳ לא הצטיין בכשרון דראמתי. ל׳ כתב גם חיבורים על היסטוריה רוסית, שירים ליריים, סאטיריים, דידאקטיים, כגון החיבור הפיוטי Посланіе о пользе Стекла („איגרות על תועלת הזכוכית״), 1752. הוא התחיל לכתוב שירת־גיבורים על השליט הנערץ עליו ביותר — פיוטר הגדול. יהודה לייב גורדון (ב„שני יוסף בן שמעון״) ראה בבחורי־ישראל שואפי־השכלה, לומונוסובים יהודיים.

„Л. как писатель", 1871; Д.Д. Благой, История руской литературы XVIII века, 173–225, 1951[2]; B. N. Menshutkin, *Russia's Lomonosov*, 1952; H. B. Segel. *The Literature of Eighteenth-Century Russia*, I, 178–210, 1967.

י. א. ק.

לוֹמְזָ'ה (Łomża), עיר נפה בצפון־מזרח פולניה, כ130 ק״מ צפונית־מזרחית מוורשה, במחוז ביאליסטוק, על נהר נארוו. בת 22,000 תוש׳ (1963). בה תעשיית מוצרי מתכת, חמרי בניין, הלבשה ומזון. בעיר קאתדראלה בסיגנון גותי מאוחר ובית עיריה בסיגנון קלאסי. בשנים 1794—1806

לומז'ה: מראה כללי. בקדמת התמונה — הנהר נארוו

היתה בשלטון פרוסיה ולאחר מכן בשלטון רוסיה. קרבות קשים התחוללו בה ב1920 בין כוחות פולניים וכוחות רוסיים, וכן במלה״ע II.

במאה ה15 היה יישוב יהודי בל׳. ב1556 קיבלה העיר פריווילגיה „לא לסבול יהודים״, וב1598 אושרה זו מחדש. אז עקרו יהודי ל׳ ליישוב השכן פיונטניצה, אך הותר להם, תמורת תשלום, לסחור בל׳ 3 ימים בשבוע. — ב1807 חזרו היהודים לל׳, על־סמך החוקה הנאפוליתית של הדוכסות הווארשאית, שהבטיחה להם שיווי־זכויות. ב1808 נמנו בה 157 יהודים (כ10%). בעקבות „הפקודה המחפירה״ מ17 באוקטובר 1808, שביטלה את שיווי־זכויותיהם, נאלצו היהודים לעבור לריבאקי, כפר דייגים סמוך, שסופח במשך הזמן לל׳ ונקבע כרובע יהודי (1822). להלכה נתקיימה הגזרה עד 1862, אך למעשה ניתן אז ליהודים להשתקע גם בשאר חלקי העיר, ולהקים בה את מוסדותיהם: ת״ת (1831), בית־מדרש (1841), בית־כנסת (1859), ובית־חולים, וב1860 הגיע מספרם ל2,680 (כ45%). התפתחות דינאמית חלה מ1867 ואילך, לאחר של׳ היתה לעיר־הפלך; ב1883 הוקמה בה ישיבה גדולה שקלטה מאות תלמידים מכל רחבי פולין, והיתה מהחשובים שבמרכזי התורה. בתחום החינוך יש לציין במיוחד נסיון לקיים בי״ס עברי בשנים 1889—1890, שבעקבותיו באו ביה״ס „תורה ודעת״ וגימנסיה יהודית־פולנית, שהתקיימו עד סוף ימי הקהילה. מרבני ל׳ יש לציין את ר׳ משה י. ל. דיסקין (ע״ע), בשנים 1845—1860, א. ח. מיזל (ע״ע), 1867—1874; ומלכיאל־צבי טננבוים, 1887—1910.

בין שתי מלה״ע — אף שפחתה חשיבותה של העיר — הוסיפה ל׳ להימנות עם החשובות שבקהילות פולין. היו בה מוסדות כלכליים, סוציאליים, חינוכיים ותרבותיים רבים, פרי פעולתם של ארגונים מכל הזרמים הפוליטיים, ואיגודים מקצועיים שונים, ומ1919 הופיע בה בקביעות הירחון „לאָמזשער שטימע״ ביידית. יהודיה התפרנסו ממסחר ומלאכה. ב1921 נמנו בל׳ כ500 מפעלים יהודיים, בהם ביח״ר לסוכר, טחנות, מנסרות ובורסקאות. ב1897 נמנו בל׳ 8,752 יהודים (45%), ב1910 — 12,334 (כנ״ל), וב1931 — 8,912 (37%).

ביוני 1941 נכנסו הגרמנים לל׳ והוציאו להורג מספר רב של יהודים כ„חשודים בקומוניזם״. ביולי פורסמה גזרת ה„טלאי הצהוב״, ובאוגוסט הוקם גטו מגודר תיל, בו נכלאו גם יהודי העיירות הסמוכות, קרוב ל18,000 נפש. בספטמבר הומתו כ2,000 „בלתי כשירים לעבודה״, ובנובמבר 1942 חוסל הגטו, כ8,000 הועברו למחנה בזמברוב, ובינואר 1943 — לאושוויץ. רק כמאה נשארו בחיים.

י״ט לווינסקי [עורך], ספר זיכרון לקהילת ל׳, תשי״ג.

א. ל. ק.

לוּמִינֶסֶצֶנְצְיָה (מלאט' — Lumen [אור], באנגלית — Luminescence), השם הניתן לפליטת אור (במובן הרחב: גם אולטרא־סגול ואינפרא־אדום) שאין לייחסה במי־שרין לקרינת טמפראטורה (ע״ע קרינה) והאפיינית לחומר הפולט. תופעות פיזור אור כגון פיזור רָמַן (ע״ע), פיזור קומפטון (ע״ע), פיזור רילי (ע״ע) ואפקט צֶ׳רֶנְקוב אינן נכללות עפ״ר בל׳. פליטת האור מלַוה את החזרה למצב היסוד של אלקטרונים שעוררו לפני־כן למצב אנרגטי גבוה יותר.

הל׳ מופיעה במצבי צבירה שונים של החומר. עד שנות הארבעים של המאה הנוכחית נחקרה הל׳ בעיקר בגאזים ונוזלים (ע״ע ספקטרוסקופיה; פלואורסצנציה). מאז הושם הדגש במוצקים בשל שמושיהם המתרבים באלקטרוניקה ובתאורה.

מציינים את אופן עירור הל׳ ע״י הוספת קדומת מתאימה. כך מכנים בשם פוטו־, רנטגנו־, רדיו־, קאתודו־ל׳ את הל׳ המעוררת ע״י אור (פוטונים), קרני X, קרינה רדיו אקטיווית וקרני קאתודה (אלקטרונים מואצים) בהתאמה. אם אנרגיית העירור היא כימית מתקבלת כֶמי־ל׳, שהיא פליטת האור המלווה ראקציות כימיות (בעיקר חמצון) וביו־ל׳ (=כֶמי־ל׳ בגופים ביולוגיים [ע״ע ל׳ ביולוגית]), כגון, חמצון לוציפֶרין בגחליליות (ע״ע). טריבו־ל׳ היא פליטת אור הנגרמת ע״י פעולה מכאנית (למשל שפשוף או שחיקה של אורתילניטרט או סוכר) ואלקטרו־ל׳ הוא הכינוי לאור המתקבל בפעולה ישירה של שדה חשמלי.

כינויים שכיחים פחות הם: אֲנודו־, גַלְוַנו־ וקנדו־ל׳ המתקבלים בהפצצה ביונים חיוביים, בהעברת זרם חשמלי באלקטרוליט ובחימום בלהבה, בהתאמה. האחרון מתייחס לפליטת האור הנוספת על קרינת הטמפראטורה של הגוף המחומם.

הל׳ הנפלטת תוך כדי העֵרור, ובמיוחד כאשר זמן החיים במצב המעורר הוא קצר (כ־10^{-8} שניות), נקראת פלואוֹ־רסֶנציה (ע״ע), וזו הנמשכת לאחר הפסקת העֵרור נקראת פוספורסצנציה (ע״ע), שמקורה באנרגיה הנאצרת בחומר בזמן העירור. לעתים ניתן לזרז פליטת אנרגיה זו ע״י אור אינפרא־אדום או ע״י חמום; למקרה האחרון מיוחד השם תֶרמו־ל׳.

חומר לומינסצנטי סינתטי מוצק נקרא בשם פוספור או לומינופור.

כאשר האטומים או המולקולות מבודדים מסביבתם, כגון בגאזים ובמידת־מה גם באותם נוזלים ומוצקים בהם הקשר בין המולקולות הלש יחסית, גדולה יעילות הל׳. במקרה של גבישים בהם הקשר עם הסריג חזק, נמסרת האנרגיה הנבלעת לתנודות הסריג והיא גורמת, איפוא, רק לחִמום. משום כך מעטים המוצקים הלומינסצנטיים כשהם נקיים מסיגים ומפגמים אחרים במבנה הגבישי. משַפעלים אותם ע״י הכנסת אקטיווטורים, שהם סיגים המהווים יחד עם סביבתם הקרובה בגביש את מרכז הל׳. האקטיווטור, השונה בדר״כ בערכיותו מן האטום אותו הוא מחליף, מפריע את ניטרליות המטען של הגביש. לאיזון הפרעה זו מכניסים סיגים־משלימים — קוֹאקטיווטוֹרים. לדוגמה: ניתן לשפעל את הפוספור סולפיד האבץ (ZnS) ע״י נחושת חד־ערכית כאקטיווטור המחליף את האבץ הדו־ערכי ואילו כלור חליפי לגפרית המוכנס כקואקטיווטור; כתוצאה מכך, מתקבל פוס־פור יעיל הפולט אור אפייני כחול וירוק. במקום הכלור אפשר גם להכניס, למשל, אלומיניום תלת־ערכי כחליפי לאבץ הנותן גם הוא איזון מטענים.

סקירה היסטורית — תופעות הל׳ ידועות מימים קדומים. על נח בתיבה אומר המדרש (מ״ר לא): „מרגלית היתה לו והיה תולה אותה... ובשעה שהיתה מבהקת היה יודע שהוא לילה״. כלומר המרגלית פלטה פוספורסצנציה, תכונה הידועה ביהלומים. כבר אלברטוס מגנוס (ע״ע) בסוף המאה ה12 ואחריו רבים אחרים, וביניהם רוברט בויל (ע״ע) במאה ה17, מזכירים את הפוספורסצנציה של היהלום.

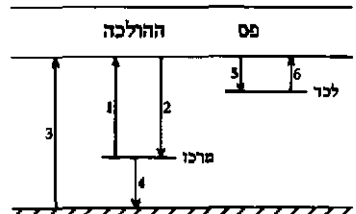
הביו־ל׳ בגחליליות נזכרת ב„ספר האודות״ (Shih Ching) הסיני מלפני כ3000 שנים. אריסטוטלס (ע״ע) הכניס את המושג „אור קר״ לגבי ביו־ל׳ המתקבלת מדגים רקובים. תכונה זו של „אור קר״ היא המייחדת את תופעות הל׳ מלה־בות ומקורות אור לוהטים.

ידיעתנו הראשונה על הכנת פוספור (ע״ע) היא מ1603, כשהאיטלקי וינצנציו קסיאלריוס (Vincenzio Cascialerius) מבולוניה שרף אבני בָּריט שעיקרן סולפאט־הבאריום וקיבל חומר שהבהיק בלילה באור כחול־אדמדם לאחר שהואר ביום באור השמש. פוספור זה נקרא בתחילה בשם Lupis solaris, כלומר, „אבן השמש״. מאוחר יותר נמצא כי היסוד זרחן מבהיק בחשכה בהיותו לח (כֶמי־ל׳) ולכן כִנוהו בשם phosphorus ואת האבן מבולוניה כִנו Bologna Phosphorus. ב1768 הכין האנגלי ג׳. קרטון (J. Carton) פוספור מסולפיד הסידן, וב1866 הכין הצרפתי ת. סידו (T. Sidot) את הפוספור היציב היעיל הראשון מסולפיד האבץ.

להבנת תהליכי הל׳ תרם זקי (Zecchi) כשגילה (1652) כי צבע האור הנפלט מפוספור מסויים אינו תלוי בצבע האור המעורר. גדולה יותר היתה תרומתו של סטוקס (ע״ע), שגילה (1852) בין שאר עבודותיו את „חוק סטוקס״ לפיו אורך הגל של האור הנפלט ארוך משל האור המעורר. לחוק זה יש אמנם יוצאים מן הכלל, אך עפ״ר הוא מתקיים בפוספורים. התקד־מות נוספת בחקר הל׳ חלה בשליש האחרון של המאה ה19 עם מחקריו של בֶּקֶרֶל (ע״ע).

ההתקדמות העיקרית החלה בשנות השלושים של המאה ה20, כששיטות הניסוי המשוכללות וההתפתחות בתורת הקוַנטים (ע״ע) סייעו להבנת מרבית התהליכים.

מודל הפסים הפשוט (ע״ע מוצק, מצב) מבאר בהצלחה את עיקרן של תופעות הל׳. הפוספורים הם מבודדים או מוליכים למחצה בהם פס ההולכה ריק מאלקטרונים (במצב שיווי משקל ובטמפראטורות נמוכות) והוא נבדל מפס הער־כיות המלא אלקטרונים (ר׳ ציור 1). הכנסת האקטיווטור והקואקטיווטור גוררת אחריה רמות אנרגיה ברווח שבין הפסים: מעל לפס הערכיות ומתחת לפס ההולכה בהתאמה. הראשונות קשורות, בדרך כלל, במרכז הל׳ והאחרונות מה־וות רמות לֶכֶד לאלקטרונים. בתהליך העירור מעלים אלק־טרון ממרכז הל׳ ב־מישרין (מעבר 1 בציור 1) או בעקיפין (מעברים 3, 4, שם)

ציור 1. תהליכי עִרור

לרמות גבוהות יותר. הל' מתקבלת עם חזרת האלקטרונים המעוררים אל המרכז (מעבר 2). בערור מגיע חלק מהאלקטרונים לרמות לכד (מעבר 5); אלה, בהשתחררם אחרי גמר הערור (מעבר 6) נותנים פוספורסצנציה, ובשחרורם ע"י חימום — תרמו־ל', בחזרם אל המרכזים.

מבדילים בין תהליכי הל' הבאים:

1) תהליך מקומי (ציור 2, א). אלקטרון מועלה מרמת היסוד לרמה מעוררת של היון שבמרכז הל'. הפליטה מתקבלת, בחזרו לרמת היסוד, כפוטון שהאנרגיה שלו שווה להפרש האנרגיות שבין הרמות. אם האלקטרון המעורר אינו מסוכך מפני השפעת השדה הגבישי ותנודות הסריג, יתקבל האור הנפלט כפס ספקטראלי רחב. מודל קואורדינאטת הקונפיגורציה (ע"ע) המבוסס על התהליך הזה מבאר את חוק סטוקס — (ר' לעיל), ואת רוחב הפסים ותלותו בטמפראטורה.

אם האלקטרון המעורר הוא מקליפה פנימית בלתי מלאה (ע"ע ספקטרוסקופיה), כגון אלקטרון d במתכות המעבר (ע"ע) או אלקטרון f באדמות נדירות (ע"ע), מסוככת הקליפה החיצונית מפני השפעת הסריג ומתקבלים קווים ספקטראליים צרים הקרובים לאלו של היון המבודד (ע"ע ספקטרוסקופיה). השינויים הקלים הכוללים גם פיצול של הקווים ע"י השדה הגבישי מספקים מידע על שדה זה.

2) מעבר דרך אחד הפסים; פוספורים פוטו־מוליכים. הערור, במקרה זה, הוא ממרכז לפס ההולכה או מפס הערכיות לרמה בפס האסור (ציור 2, ב). בפס ההולכה יכול האלקטרון לנוע ברחבי הגביש עד ללכידתו ברמת לכד או התמזגותו עם מרכז ריק כלשהו בגביש תוך פליטת ל'. הקינטיקה במעברים אלה מורכבת יותר מאשר בתהליך 1, דבר המתבטא באופי הפליטה והדעיכה של הפוספורסצנציה. טיפוסית לתהליך זה היא הפוטו־מוליכות (ע"ע) המלווה את הערור. תהליך דומה חל כאשר פס הערכיות מעורב במעבר, אלא שבמקרה זה ממלא „חור" (ע"ע מוצק, מצב) את תפקיד האלקטרון במקרה הקודם.

3) רקומבינציה של זוגות מעניקים־מקבלים (ציור 2, ג). בערור מועברים אלקטרונים (בדרך כלל, דרך הפסים) מרמות האקטיווטור שהן באפין רמות מקבלים לרמות הקואקטיווטור שהן בעלות אופי של רמות מעניקים (ע"ע מוצק, מצב). מתקבלים זוגות מעוררים. כשהמרחק בין בני זוג מעורר הוא קטן, ייתכן מיזוג — חזרת האלקטרון אל החור — ע"י חלחול תוך פליטת ל'. ההסתברות למיזוג כזה יורדת במהירות ככל שהמרחק בין בני הזוג גדל, ורק בשנות הששים של המאה ה20 ניתן היה להוכיח שתהליך זה אחראי לל' בגבישי GaP, T, BN, וכנראה, גם בגבישים אחרים.

אופי הערור קובע את התנאים הנדרשים לקבלת פוספור יעיל. כך, למשל, בפוטו־ל' על האור להיבלע בצורה שתעורר

ציור 2. תהליכי לומינסצנציה

את מרכזי הל'. ניתן להעלות את יעילות הפוספור ע"י סיגים נוספים (סנסיטיזאטורים) הבולעים בתחום הספקטראלי של האור המצוי לערור. בתהליך של העברת האנרגיה מועברת האנרגיה הנבלעת בסנסיטיזאטור אל האקטיוואטור ומעוררת אותו.

תהליך הערור ע"י קרני X, קרני γ וחלקיקים אנרגטיים אחרים דומה בעיקרו למתואר לעיל. הקרינה גורמת ליינון, כלומר ליצירת אלקטרונים חפשיים (בפס ההולכה) וחורים חפשיים (בפס הערכיות), לאחר מכן, נגרם ייננן המרכזים (למשל ע"י מעבר 4 בציור 1) ולבסוף מתהווה הפליטה (למשל מעבר 2 בציור 1).

ההסברים המקובלים ביותר לערור אלקטרו־ל' הם ערור ע"י התנגשויות וערור ע"י הזרקה.

בראשון מואצים נושאי המטען (למשל אלקטרונים) ע"י השדה החשמלי לאנרגיות המספיקות לעורר אלקטרונים במרכזי הל' ע"י התנגשות. תהליך זה נקרא על שם דטריו (Destriau) הצרפתי, שגילה אותו ב1936. למעשה, מתקבלת אלקטרו־ל' בשדות חשמליים נמוכים הרבה מאלו הדרושים לפי התאוריה להאצת האלקטרונים לאנרגיות מספיקות לערור. מניחים כי בתוך הגביש קיימים איזורים, בהם גבוהים השדות החשמליים מהממוצע, והם המקור לאלקטרונים המואצים.

בתהליך ערור ע"י הזרקה מניחים כי נושאי המטען שבמיעוט מוזרקים ע"י השדה לתוך הפוספור. ההזרקה יכולה להיות מאלקטרודת מתכת שעל פני הפוספור או מקשר p-n (ע"ע מוצק, מצב) שבתוכו. הל' מתקבלת בקרבת מקום ההזרקה ע"י מיזוג קרינתי של האלקטרון המוזרק עם חור שבמרכז.

השימושים בל'. השימוש הידוע ביותר בפוטו־ל' בחיי יום־יום הוא המנורה הידועה כמנורה הפלואורסצנטית, בה מתקבלת בשפופרת התפרקות באדי כספית קרינה אולטרא־סגולית (קו הכספית באורך גל 2537 Å). קרינה זו מעוררת את הפוספור המרוח על פני השפופרת ומתקבל אור נראה אפייני לפוספור.

היתרון בל', לעומת מנורות־להט רגילות, הוא, בעיקר משום שהפליטה רובה ככולה בתחום הנראה בטמפראטורות נמוכות („אור קר"), בעוד שבמנורות־להט, אפילו כשהן פועלות בטמפראטורות קרובות ל3000°C, האנרגיה מוקרנת באינפראדום (ע"ע קרינה), להוציא אחוזים בודדים.

שימושים אחרים בפוטו־ל' — צבעים ובדים לומינסצנטיים, סנסיטיזאציה של לוחות־צילום, הפיכת קרינה אולטרא־סגולית (ובסידור מיוחד גם אינפרא־אדומה) לקרינה באור הנראה.

שימושיה העיקריים של הקאתודו־ל' הם מסכי טלוויזיה, ראדאר, אוסצילוסקופים, מסך מיקרוסקופ־אלקטרוני ועוד. הל' משמשת לגילוי קרינות שונות וחלקיקים שונים. ידועים מוני הנצנוצים, שבצורה בלתי־משוכללת שלהם נעזר כבר רַתְרפורד (ע"ע), כאשר בניסוייו הקלאסי על פיזור חלקיקי a מנה את הנצנוצים שנתקבלו על חיץ של סולפיד האבץ. הרנטגנו־ל' משמשת בשיקופים של חלקי גוף ושיקופים שונים בתעשיות. התרמו־ל' משמשת בדוזימטריה של קרינות ובקביעת גילם של מינראלים וחרסים וכן לקביעת טמפראטורות גבוליות בהיסטוריה של מטאורים ועוד.

האלקטרו־ל' משמשת במקורות אור חלשים כגון פַּנֶלים מאירים בלילה. נוחותה בכך שאפשר לבנות בעזרתה מקורות

אד שטוחים בגודל כלשהו ובכלל זה מקורות מיניאטוריים בהספקים קטנים ביותר.

P. Pringsheim, *Fluorescence and Phosphorescence*, 1949; E. N. Harvey, *A History of L. ... until 1900*, 1957, G. F. J Garlick, *L.* (Handbuch der Physik, 26/2), 1958; D Curie, *L. in Crystals*, 1963; H. F Ivey, *Electroluminescence and Related Effects*, 1963; P. Goldberg (ed.), *L. of Inorganic Solids*, 1966.

א. הל.

לוּמִינֶסֶצֶנְצִיָּה בִּיוֹלוֹגִית (Bioluminescence) — הלוּמינסצנציה (ע"ע) המופקת ע"י יצורים חיים. ביסודה היא ל' כימית, שמקור האנרגיה שלה במֶטַבּוֹליזם של תאים.

תופעות של קרינה מיצורים חיים תוארו כבר בתקופות עתיקות, בסין, ביוון, וכן ביה"ב. היא נתגלתה ביצורים חיים מרובים — בעלי־חיים וצמחים —בעיקר בחומר נרקב. היום ברור כי ברוב המקרים אין כאן ל"ב עצמית של החומר מהחי. מקור הל"ב הוא בחידקים ופטריות הגדלים על החומר הנרקב. חידקים ופטריות הם היחידים בעולם הצומח המפיקים ל' עצמית והם גם מקור הקרינה שנראית לעתים במי הים. בין בעלי־החיים, לעומת זה, ידועות כ50 קבוצות שונות המקרינות קרינה עצמית.

מ נ ג נ ו ן ה ל"ב ב ב ע ל י ־ ח י י ם נחקר באופן יסודי בגחליליות (ע"ע). נמצא כי אפשר להפיק מהגחליליות שני חמרים, שבשעת צירופם במבחנה אפשר להפיק אור. חמרים אלה כֻּנו בשם לוּציפֶרין ולוּציפראזה. האחרון הוא אנזים הפועל על הלוציפרין לפי הראקציה הבאה:

$$1.\quad \underset{\text{אנזים (לוציפראזה)}}{E} + \underset{\text{לוציפרין מחוזר}}{LH_2} + ATP \xrightarrow{Mg^{++}} E\cdot LH_2\cdot AMP + PP$$

$$2.\quad E\cdot LH_2\cdot AMP + \tfrac{1}{2}\,O_2 \longrightarrow E\cdot L\cdot AMP^{*} + H_2O$$

$$3.\quad E\cdot L\cdot AMP^{*} \longrightarrow E + L + AMP + \text{אור}$$

נראה כי בראקציה זו דרושים ATP, Mg^{++} וחמצן. החומר המעורר, במקרה זה, הוא $E\cdot L\cdot AMP^{*}$ המפיק את האור בשעת התפרקותו. מקור האנרגיה של הקרינה הוא בפירוק הATP, כפי שהדבר ידוע בראקציות ביולוגיות בכלל.

ה ל"ב ב ח י ד ק י ם שונה, כנראה, מהנ"ל בכך שכאן משתתפים ביצירת האור אנזימי החמצון הרגילים של תאי החידקים. החמרים המשתתפים בתהליך הם פלבו־פרוטאין מחוזר, אלדהיד וחמצן, לפי הראקציה:

$$\underset{\text{פלבין מונו נוקליאוטיד מחוזר}}{FMN\cdot H_2} + \underset{\text{אלדהיד}}{R\cdot CHO} + O_2 \rightarrow \underset{\text{פלבין מונו נוקליאוטיד}}{FMN} + \underset{\text{חומצה}}{R\cdot COOH} + H_2O + \text{אור}$$

מהות המולקולה המתעוררת אינה ידועה עדיין.

ההרכב הכימי של הלוציפרין שונה ממין למין ולא הוגדר עדיין במלואו. כמו כן שונה הראקציה המעוררת במינים השונים.

ח ש י ב ו ת ה ל"ב לבעלי־החיים המפיקים אותה אינה ברורה לחלוטין. מניחים כי יש לה תפקיד במשיכת המינים, בהתגוננות ע"י הפחדה, במשיכת טרף וכדומה (וע"ע דגים, עמ' 919—920).

F. H. Johnson (ed.), *The L. of Biological Systems*, 1955; E. N Harvey, *Evolution and Biol.* (Quart. Rev. Biol., 31), 1956; C. L. Prosser – F. A. Brown Jr., *Comparative Animal Physiology*, 489–501, 1961[2].

ב. שפ.

לוֹמֶנִי דֶה בְּרִיֶּן, אֶטְיֶן שַׁרְל Etienne-Charles de Loménie de Brienne — (1727—1794), מדינאי וקארדינאל צרפתי. לד"ב נולד בפאריס למשפחת אצילים, שבניה מילאו תפקידים חשובים במאה ה17. הוא הוסמך לכמורה וב1763 נתמנה לארכיבישוף של טולוז. היה מקורב לאנציקלופדיסטים, וב1770 נבחר לאקאדמיה בהמלצתו של וולטר. לד"ב התעניין בענייני כלכלה וכספים וחיבר תזכירים חשובים בנושאים אלה.

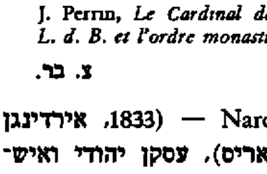

א ש. לומני רה בריאן

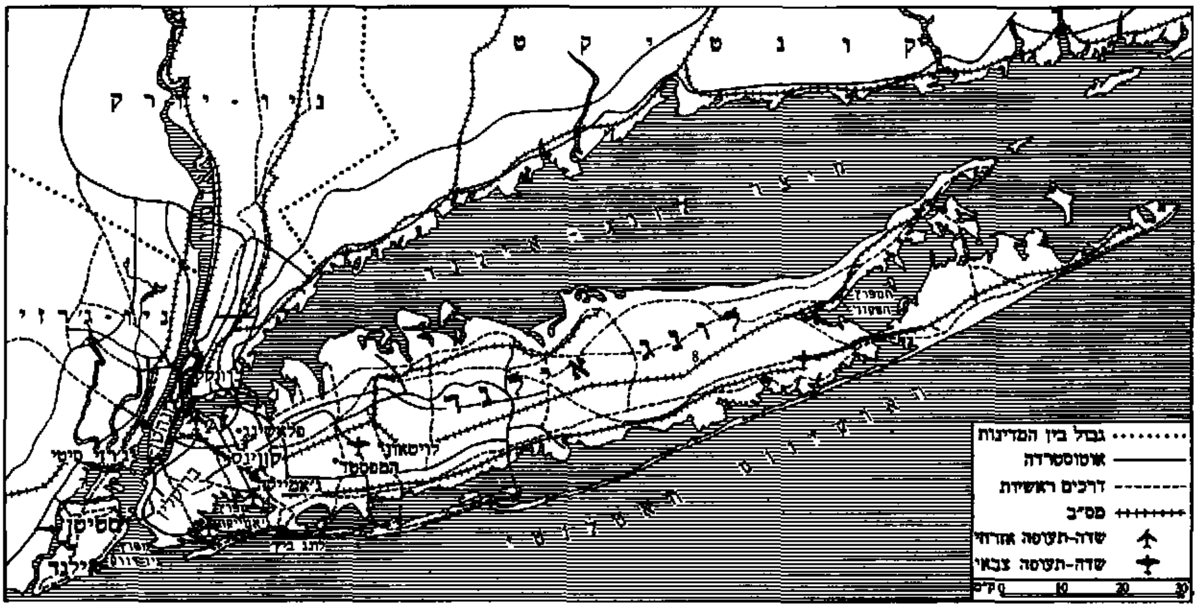
ב1787 היה לד"ב נשיא „אסיפת הנכבדים", ובה מתח ביקורת חריפה על מדיניותו הפינאנסית של קָלוֹן (ע"ע) ועל תכניתו להבראת משק הכספים. הוא הביא להדחת קאלון, ובהשפעתה של המלכה מארי אנטואנט נתמנה תחתיו לשר האוצר (מאי 1787). תקופת כהונתו הקצרה (עד אוגוסט 1788) היתה רצופה מאבק עם „הפארלאמנט של פאריס", שסרב לאשר מלוות ומסים חדשים לכיסוי הגרעון ללא כינוס „אסיפת המעמדות". לד"ב ניסה לשבור את כוחו של פארלאמנט זה בהגלותו אותו לטרואה ובהקימו גוף חדש, „האסיפה הכללית" (Cour plénière) — צעדים שעוררו התנגדות רבה. הוא נאלץ להחזיר את הפארלאמנט מגלותו, להכריז על כינוס „אסיפת המעמדות", ולאחר שלמעשה פשט האוצר את הרגל — התפטר. ב1788 נתמנה לקארדינאל. והיה אחד מאנשי־הכנסיה המעטים שנשבעו אמונים לחוקה האזרחית של הכמורה (ע"ע מהפכה צרפתית), ואעפ"כ אסרוהו הז'קובינים (ע"ע) והוא מת בכלא.

J. Perrin, *Le Cardinal de L. d B.*, 1896, P. Chevalier, *L. d. B. et l'ordre monastique, 1766–1789*, I-II, 1959/60.

צ. בר.

לֶוֶן, נַרְסִיס — Narcisse Leven — (1833, אירדינגן [גרמניה] — 1915, פאריס), עסקן יהודי ואיש־ציבור צרפתי, ממייסדי חברת „כל ישראל חברים" (ע"ע). ב 1858 נעשה מזכירו של אדולף כְּרֶמְיֶה (ע"ע), והשתתף עמו במערכה הציבורית נגד הקיסר נאפוליון III. כאשר נתמנה כרמיה, אחרי הדחת הקיסר, למיניסטר־המשפטים, שימש ל' כמזכיר המיניסטריון. לאחר מלחמת 1870/1 מילא תפקידים ציבוריים חשובים, בייחוד בשטח המשפטי והסוציאלי. ב־1879—1887 היה חבר מועצת־העיר של פאריס, ותקופה גם סגן ראש־העיר. בתחום החיים היהודיים פעל בעיקר במסגרת חברת כי"ח. מ1863 עד 1883 היה מזכירה הכללי, מ1883 עד 1898 שימש כסגן־הנשיא, ומ1898 עד מותו — כנשיא. ל' היה גם חבר הקונסיסטוריה היהודית של פאריס ושל צרפת, ונשיאה הראשון של מועצת יק"א (ע"ע). הוא כתב את תולדות החברה כי"ח (Cinquante ans d'histoire: l'Alliance Israélite Universelle", בשני כרכים, 1911—

נרסיס לוון

לונג־איילנד: תחבורה
1 בי"ס ימי
2. שדה־תעופה ע"ש לה־גרדיה
3. פארק פלאשינג־מדאו
4. שדה־תעופה ע"ש ג'ון קנדי (איידלווייד)
5. גשר ורזאנו־נרוז
6 מסל החרות
7 מפרץ ניו־ארק
8 מעבדות ברוקהייוון

1920, ספר מקיף, המצטיין באוביקטיוויות רבה (תרג' עברי מאת א. אלמליח: *חמשים שנות היסטוריה*, א'—ב', תרע"ט—תרפ"ב, כולל מבוא ביוגראפי).

A. Chouraqui, *L'Alliance Israélite Universelle*, 1965.

א. לי.

לוֹנְג־אַיְלֶנְד (Long Island), אי צר וארוך, סמוך לחופה הצפוני־מזרחי של אה"ב, בתחום מדינת ניו־יורק, מול שפך הנהרות האדסון וקוֹנֶטיקאט. שטחו 3,620 קמ"ר; ארכו 190 ק"מ ורחבו המירבי 42 ק"מ. האי בנוי סחף נהרות שעליו נערם סחף קרחתים שיצר בסמוך לחופו הצפוני שורה של גבעות נמוכות (הגובה המירבי 54 מ'). חופי האי מפורצים מאד ובקרבתם איים קטנים ושרטונות, בעיקר ליד החוף הדרומי המזרחי. בקצהו המזרחי מתפלג האי לשתי לשונות יבשה צרות וארוכות הסוגרות על המפרץ הפֶּקוֹני (Peconic Bay). בין האי לבין היבשת הסמוכה מפריד מיצר ל"א. בקצהו המערבי, בתחומי העיר ניו־יורק, קרוי מיצר זה „איסט ריוור" (East River). ורחבו אינו עולה לפרקים על כמה מאות מטרים. בין חופי האי לבין לשונות חוף ושרטונות שבקרבת חופו הדרומי מצוים מפרצים רדודים ומסוגרים.

אוכלוסיית ל"א גדלה במהירות רבה מהממוצע באה"ב והגיעה ל־7 מיליון בשנות ה־60, לעומת 5.2 מיליון בשנות ה־50 ו־4.5 מיליון בשנות ה־40. בחלקו המערבי של האי נמצאים שני רבעים גדולים של העיר ניו־יורק (ע"ע): ברוקלין וקווינס, ושורה של פרברים. האי מחובר אל שאר רבעי ניו־יורק בגשרים ומנהרות, בהם גשר וֶרזאנו־נֶרוֹז המחבר את ל"א עם סטֵיטֶן־אַיְלֶנְד, שהוא הגשר התלוי הגדול בעולם (ר' תמ' בכרך המילואים עמ' 563). ישובים רבים על חופי ל"א הם מרכזי־נופש, פרברי־חווילות ומעונות־קיץ, ומקומות רחצה ובידור המשרתים את אגד הערים ניו־יורק. בל"א מצויים 2 נמלי־התעופה הבינלאומיים הגדולים: ע"ש ג'ון קֶנֶדי (שנקרא מקודם — אַיְדְלְוַיְד) וע"ש לַה־גַרדְיָה. בל"א מוקמו כמה בסיסים ומספנות של צי־אה"ב וכן פועלת בו תעשיה אווירית חשובה.

משהגיעו לאי האירופים הראשונים מצאו כאן שבטים קטנים של אינדיאנים. הבריטים השתלטו על האי ב־1620 וכעבור שנים מעטות פרצו סכסוכים בינם לבין ההולאנדים שהתיישבו בשפך הנהר האדסון ונאחזו במערב ל"א. ב־1650 הוסכם בין הבריטים להולאנדים על חלוקת האי. ב־1674 בא האי כולו תחת שלטון בריטניה והיה לחלק מהמושבה ניו־יורק. המתיישבים האירופים הראשונים בל"א היו הולאנדים שהקימו בשנים 1623—50 חמישה ישובים בחלקו המערבי. הבריטים הראשונים התיישבו כאן ב־1640, וב־1660 קם ישוב של שודדים ונוודים. בעת מלחמת העצמאות של אה"ב (אוגוסט 1776) נערך במערב האי קרב שבו הביסו כוחות וושינגטון את חילות בריטניה בפיקוד לורד האו.

בקצהו הצפוני־מערבי של האי היתה עיר בשם ל"א סיטי, שנוסדה ע"י ההולאנדים ב־1640, ומנתה בסוף המאה ה־19 קרוב לרבע מיליון תושבים. עם התפשטותה של העיר ניו־יורק נבלעה על־ידה וב־1898 חדלה מהיות עיר בפני עצמה ונכללה ברובע קווינס.

E. H. Gabrial, *The Evolution of Long Island*, 1960

מ. בר.

לוּנְגֶה, גֶאוֹרְג — Georg Lunge — (1839, ברסלאו — 1923, ציריך), כימאי תעשייתי, יהודי. הוא למד באוניברסיטת הַיְדֶלְבֶּרג אצל בּוּנְזֶן (ע"ע) וקיבל ב־1859 תואר ד"ר באוניברסיטת ברסלאו על עבודה בנושא התסיסה הכהלית. ב־1860 עבד בבית־חרושת לדשנים ועשה נסויים להפקת נייר לבן מקש. לאחר מכן עבר לאנגליה ועבד שם במפעלים שונים בתעשיה הכימית. ב־1865 פירסם את ספרו הראשון Coal-tar and Ammonia („עטרן־הפחם ואַמוֹניה"). נסיונו הטכני הרב הקנה לו מוניטין בחוגי המדע והתעשיה הכימית, וב־1876 נתמנה לפרופסור להנדסה כימית בפולי־טכניקום של ציריך, משרה שהחזיק בה עד 1907. ל' הצטיין כחוקר וכמורה והעמיד תלמידים רבים, שכמה מהם נתפרסמו לאחר מכן בשדה הכימיה.

מספריו הרבים: Destillation des Steinkohlenteers („זי־

קוק עטרן פחמי־האבן"), 1878 ; Handbuch des Sodafabri-kation ("מדריך לייצור הסודה"), 1879. ספרו Chemisch-Technische Untersuchungsmethoden ("שיטות טכניות של אנליזה כימית"), 1899—1900, יצא במהדורות רבות ומשת־משים בו עד היום. מלבד ספרים שתורגמו גם לשפות אחרות, פירסם ל' מאמרים רבים בכתבי־עת מדעיים.

E. Bosshard, *G. L.* (Das Buch der grossen Chemiker, II, 351–359), 1930; E. Berl, *G. L.* (J. Chem. Ed., 16), 1939, J. R. Partington, *A History of Chemistry*, IV, 1964.

לוֹנְגוֹס — Λόγγος — (סוף המאה ה2 או התחלת המאה ה3 לסה"נ), סופר יוני, מחבר הרומאן המפורסם Ποιμενικὰ τὰ κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην ("סיפור רועים על דאפניס וכלואי"). על ל' עצמו לא ידוע כמעט כלום. יש סימוכין לסברה, שמוצאו מהאי לסבוס.

עלילת הסיפור של ל' מתרחשת על רקע פאסטוראלי וסיבוכי־הגורל שבה משתזרים בצורה הארמתית בחילופי עונות השנה. דאפניס וכלואי הם שני ילדים עזובים, שאומצו ע"י משפחות רועים. הם גדלים יחד באווירה אידילית וביני־הם צומחת אהבה, בלי שיבינו בראשונה את פשר רגשותיהם. אחרי הרפתקאות שונות הם מגלים בעיר מיטילֶנֶה את הורי־הם, אולם הם חוזרים לכפר ומתחתנים. ל' הצליח לתאר פריחת אהבה בחן ובעידון רב, והוא עולה בניתות רגשות הגיבורים על שאר הסופרים ה"ארוטיים" היוונים בני־זמנו. יצירתו נתפרסמה והשפיעה על הספרות האירופית, בעיקר הודות לתרגומו הצרפתי המעולה של ז'ק אמיו (Jacques Amyot, ע"ע), תרגום עברי ע"י א. מ. חריזמן, תר"פ, תשי"ג[2].

א. סימון, פרקים בספרות היוונית העתיקה, 147-153, תשי"א; י. א. קלוזנר, "דפניס וחלואה", 68-73, תשי"א ; H. Reich, *De Alciphronis Longique aetate*, 1894; E Rohde, *Der griechische Roman*, 531 ff., 1914[3]; B Lavagnini, *Le Origini del romanzo greco* (Ann. della Scuola normale sup. di Pisa, XXVIII), 1921.

לוֹנְגִי, פְּיֶטְרוֹ — Pietro Longhi — (1702, ונציה — 1785, שם), צייר איטלקי. שם משפחתו האמיתי היה פלקה (Falca). ל' למד ציור אצל הצייר אנטוניו באלס־טרה בוונציה, אך בעיקר הושפע ממורו הצייר ג'וזפה מאריה קרֶספּי, שחי בבולוניה. יצירותיו המוקדמות (1730—1737) הן בסיגנון הבארוק המאוחר שנס ליחו (פרסקות בארמון סאגרדו, ונציה, 1734). בשנות ה40 התחילו להופיע ציורי ההווי, שהם עיקר יצירתו הבוגרת, המתארים אפיזודות מחיי

פיטרו לונגי: הקונצרט

בני המעמדות האמידים בוונציה וגם קטעי הווי עממי. ההו־מור הקליל והתנבי של תאורים אלה קרוב ברוחו לזה של הקומדיה של גולדוני (ע"ע) אשר ראה, בצדק, באמנותו של ל' "אחות למוזה שלו". סיגנונו של ל' אינו מצטיין בעמקות ההבעה ואף לא בברק טכני. איכות יצירותיו נובעת בעיקר מהלך הרוח הרגוע שלהן, מההומור העדין, מסולם הצבעים הרענן ומהשילוב ההארמוני של רקע, חלל ודמויות. — ל' נמנה עם חברי האקאדמיה לאמנות של ונציה (1756—1780). הוא היה צייר פורה. מרבית יצירותיו נמצאות במו־זיאותים של ונציה ("הקרנף", מוזיאון רצוניקו ; "שיעור הריקוד", "הקונצרט", הגאלריה של האקאדמיה).

בנו, אלסנדרו (Alessandro) ל' (1733, ונציה — 1813, שם), היה אף הוא צייר, שהצטיין בעיקר בציור דיוקנות. הוא פירסם, ב1762, ספר ביוגראפיות של ציירי ונציה בני זמנו (Compendio delle vite de'pittori veneziani), הכולל 24 דיוקנות חרותים לפי רישומיו.

V. Moschini, *P. L.*, 1956, E. Martini, *La pittura veneziana del settecento*, 1964.

לוֹנְגִינוֹס, קַסְיוֹס — Λογγῖνος — (213°—273° לסה"נ), פילוסוף, פילולוג ורטור יוני. מוצאו המשוער מאתונה או מאֶמֶסה (חֹמץ שבסוריה). הוא למד אצל דודו פרונטו מחמץ, ערך מסעות רבים בארצות הים התיכון ובמזרח הקרוב, והשתלם באלכסנדריה אצל אַמוֹניוס (ע"ע) השַקאי ואצל תלמידו אוריגנס (לא מאבות־הכנסיה), שהיה גם ידידו. לאחר שיצאו לו מוניטין, הוזמן ע"י מלכת תדמור זנוביה (ע"ע) לשמש לה יועץ. הוא עודד אותה לצאת למל־חמה נגד רומא, ועם תבוסתו של צבא תדמור, ציווה הקיסר אַוּרליַנוס (ע"ע) להוציאו להורג.

ל' השתייך לאסכולה הנאופלאטונית, אך טען, בניגוד לפלוטינוס (ע"ע), כי לאידאות האפלטוניות יש קיום מחוץ לתבונה (νοῦς). כפילוסוף לא זכה ל' להערכה רבה. לעומת זאת נודעה לו השפעה עצומה בשדה הפילולוגיה והביקורת הספרותית, שבו אף הועמד בשורה אחת עם דיוניסיוס מהַלי־קַרנַסוס (ע"ע). הוא חיבר כתבים הרבה, שהחשוב ביניהם Φιλόλογοι ὁμιλίαι ("שיחות פילולוגיות"). רוב חיבוריו ידועים בשמם בלבד ונשתמרו מהם רק קטעים בודדים. בזמנו נחשב ל' כאחד האנשים המלומדים ביותר ונאמר עליו שהיה "ספריה מתהלכת".

יש שייחסו לל' את הספר המפורסם Περὶ ὕψους ("על הנשגב"), אך רוב החוקרים המודרניים אינם מקבלים זאת ומייחסים את הספר למחבר אלמוני שחי במאה ה1 לסה"נ. בחיבור חשוב זה מופיע בפעם הראשונה בספרות הקלאסית ציטוט מן התנ"ך (מתוך פרק א' של ספר בראשית) כדוגמה לסיגנון נשגב.

D. Rhunken, *Disputatio de vita et scriptis Longini* (Opuscula), 488 ff, 1807[2]; G. Kaibel, *C. L. u. d. Schrift* Περὶ ὕψους (Hermes, XXXIV), 1899; J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, I-III, 1906[2]; B. Einarson, *L. and Sir Jos. Reynolds*, 1945; W. Bühler, *Beitr. z. Erklärung der Schrift v. Erhabenen*, 1964; D. A. Russell (ed.), *L. On The Sublime*, 1964.

צ. קל.

לוֹנְגֶנָה, בַּלְדַסַּרֶה — Baldassare Longhena — (1598, ונציה — 1682, שם), ארדיכל איטלקי. ל' היה תלמידו של הארדיכל וינצ'נצ'ו סקאמוצי (Scamozzi; 1552—1616). יצירותיו הרבות כוללות מצבות קבורה ומזבחות פי־

סוליים, ובעיקר בניינים כנסייתיים וחילוניים בוונציה ובסבי־בתה. יצירת המופת שלו היא כנסיית סאנטה מאריה דלה סאלוּטֶה (1647—1631) בוונציה, הנחשבת, בצדק, לאחד ממיטב השגי האדריכלות האירופית. יפיה המקורי נובע בעיקר: מן המבנה המרכזי־ראדיאלי המפותח שלה — תופעה יוצאת דופן בוונציה; מן היסודות הנפחיים והחלליים המ־עניינים שלה; מן השילוב המוצלח של יסודות ונציאניים מסרתיים (האַפסיס, הכיפות, ועוד), על־פי מורשת פאלאדיו וסקאמוצי; ומן הקשר האורגאני בין המבנה הפנימי והחי־צוני. מבין בנייניו האחרים יש להזכיר: בוונציה — המדרגות של מנזר סאן ג׳ורג׳ מאג׳וֹרֶה (1643); הפנים של כנסיית סאנטה מאריה דלי סקאלצי (Scalzi; מ1649); בית הכנסת ה„ספרדי" בגטו (1655); ארמון פזארו (1663 — הושלם 1710, אחר מותו); שתי הקומות הראשונות של ארמון רצוֹניקו (Rezzonico; 1667 בקירוב). יצירות פיסול ארכיטקטתי: המזבחות הראשיים בכנסיית סאנטה מאריה דלה סאלוטה (1639); מצבת פֶּזארו בכנסיית הפְראַרי (1669). — מחוץ לוונציה: הקתדראלה בקיוג׳ה (Chioggia; 1633); בתי הכלא בוויצ׳נצה (1663—1656); וילה רצוֹניקו בבאסאנו (1677); ועוד. — ל׳ היה גדול אדריכלי ונציה במאה ה17. הוא פיתח את רעיונותיהם של קודמיו שפעלו בוונציה ובוונטו (פַּלַדיו [ע"ע], סַנסוֹבינוֹ [ע"ע], סַנמיכֶלי [ע"ע]) והפכם לנוסח בארוֹקי פלאסטי ומקורי, שאינו עומד, עם זאת, בניגוד למסורת הבניה הוונציאנית.

C. Semenzato, *L'architettura di B. L.*, 1954

א. רו.

לוֹנְגְפֶלוֹ, הֶנְרִי וּדְזְוֶרְת — Henry Wadsworth Longfellow (1807, פורטלנד, מיין — 1882, קימ־בריג׳, מסצ׳וסטס), משורר אמריקני. קיבל את חינוכו בקולג׳ ע"ש בּוֹאוּדן (Bowdoin) בבּרנזוויק, מיין. חברו ללימודים היה נתניאל הוֹתוֹרן (ע"ע).

ה ו לונגפלו

לאחר ששהה בשנים 1826—1829 בארצות אירופה, שי־מש פרופסור ללשונות מו־דרניות וספרן בקולג׳ אשר בו למד (1829—1835). את שנת 1835 שוב בילה באי־רופה. מ1836 היה במשך 18 שנה פרופסור ללשו־נות מודרניות באוניברסיטת הארוארד.

קובץ שיריו הראשון של ל׳, Voices of the Night („קו־לות הלילה"), 1839, מכיל שירים שמיד עם פירסומם נעשו פופולאריים ביותר ברחבי אה"ב; מביניהם נתחבב בייחוד A Psalm of Life („מזמור החיים"). אחריו נתפרסם הקובץ: Ballads and Other Poems („באלאדות ושירים אחרים"), 1842, שבו נדפסו, בין השאר, השירים: The Village Blacksmith („נפח הכפר") המפורסם, ונסיונו המוצלח ביותר של ל׳ בצורת הבאלאדה המסרתית: The Wreck of the Hesperus („טביעתה של הספרוס"). גם שירתו האפית הראשו־נה, Evangeline, 1847 (עברית ש. טשרניחובסקי: „אבנג׳־לינה", תרפ"ג), שהיא סיפור על גורלו של זוג נאהבים שהוגלו מכפרם ונפרדו, עוררה התלהבות רבה בשל נושאה הטראגי וציוריות התיאורים שבה. לפופולאריות דומה זכו גם The Song of Hiawatha, 1855 (עברית ש. טשרניחובסקי: „שירת היאַוָתה", תרע"ג), שהוא אפוס מבוסס על מסורות ואגדות של האינדיאנים; וכן The Courtship of Miles Standish („חיזוריו של מיילז סטנדיש"), 1858.

לאחר מותה הטראגי של אשתו השניה (1861) שיקע ל׳ את עצמו בתרגום „הקומדיה האלוהית" של דנטה, שנתפרסם ב1867. לתרגום נתלוו ששה סונטים המוקדשים לדנטה. סונטים אלה נמנים עם יצירות המופת של סוג ספרותי זה. בין 1863 ו1874 ראה־אור Tales of a Wayside Inn („סי־פורי פונדק שבצד הדרך"), בעקבות צ׳וסר. הראשון בסדרת הסיפורים הוא הפואמה הפאטריוטית Paul Revere's Ride („רכיבתו של פול ריוויר"), שהפכה את הגיבור לדמות אגדית. אחד המספרים, בספר זה, הוא היהודי הספרדי, ישראל אדרהי (Edrehi). היהודי מספר, בין השאר, את „אגדת רבי בן לוי" ואת הסיפור על מלאך המוות, עזראל. — ב1872 פירסם ל׳ את הפואמה הדראמתית Christus, בצורת טרי־לוגיה. כעין נספח לה כתב את שתי הפואמות הדראמתיות Judas Maccabaeus („יהודה המכבי"; עברית י. מזל, 1900) וMichael Angelo („מיכאל אנג׳לו"), אולם כשרונו הדרא־מתי לא היה גדול.

נושאים יהודיים מופיעים ביצירתו של ל׳, שידע קצת עברית, עוד מספר פעמים: בפואמה The Jewish Cemetery at Newport („בית־העלמין היהודי בניופורט"), 1852, מגלה ל׳ אהדה רבה למצבו של היהודי בגולה; את שירו Sandalphon („סנדלפון"), 1858, ביסס על אגדה תלמודית על מלאך, ההופך את תפילותיהם של בני־אדם לפרחים ומהם הוא קולע זרים.

ל׳, שהושפע מן הרומאנטיקה האירופית ובפרט — הגרמ־נית, היה המתווך הגדול בין ספרותה של אירופה לזו של ארצו הצעירה. ב1845 פירסם אנתולוגיה בתרגומו Poets and Poetry of Europe („משוררי אירופה ושירתה"), שהיא ציון־דרך חשוב בתהליך הפצת ספרות אירופה ותרבותה באה"ב.

במאה ה19 היה ל׳ המשורר הפופולארי ביותר בארצו, ויצירתו, שהיתה רוויה מוטיבים מקומיים (מתולדות האינ־דיאנים, ימי השלטון האנגלי ותקופת המהפכה) הטביעה את חותמה על ספרותה ותרבותה של אה"ב. גדול היה פרסומו גם מעבר לגבולות מולדתו, ובפינת המשוררים שבכנסיית וסטמינסטר, בלונדון, הוקם לו פסל — כבוד, שחוץ מל׳ לא זכה לו שום משורר אמריקני. יצירותיו תורגמו לשפות רבות.

לאחר מותו החלה הביקורת הספרותית להסתייג מיצירתו ומנתה בה רומאנטיות־יתר וסנטימנטאליות ונטיה לדידאק־טיקה ולפשטנות.

כתביו (Works), ב14 כרכים, פורסמו ב1886—1891.

S Longfellow (אחיו), *Life of H. W. L.*, I-III, 1891², H. S. Gorman, *A Victorian American · H. W. L.*, 1927; L. R. Thompson, *Young L. (1807–43)*, 1938, E. Wagenknecht, *L.: A Full-Length Portrait*, 1955; S. Liptzin, *The Jew in American Literature*, 40–46, 1966.

ב. קנ.–י. א. ק.

לוּנְד (Lund), עיר בדרום מערב שוודיה, כ15 ק"מ מצפון־מזרח לעיר הנמל מַלְמֶה; 46,000 תוש׳ קבועים (1966). יושבת בגובה 26 מ׳, במרחק 8 ק"מ מחוף אֶרסוּנד, המיצר המפריד בין שוודיה לדנמרק. עיר תעשיה, מרכז השכלה ופעילות דתית; צומת מס"ב וכבישים. בעיר ובסביבתה מפעלי תעשיה למוצרי ברזל ופלדה, כלי עבודה, חמרי

לונד: הקתדראלה

בניין, מוצרי עור, מוצרי עץ, רהיטים, סוכר, מזונות. ל׳ יושבת על מסה״ב מלמה (קופנהגן) — סטוקהולם. עיקר חשי־בותה כעיר אוניברסיטה ותיקה וידועה, שנוסדה ב1668 על פי החלטת קרל XI, ובה 12,700 סטודנטים (1965). בעיר כמה הוצאות ספרים. ל׳ היא מושב הגמון ומרכז דתי ראשי לדרום־מערב שוודיה.

ל׳ ידועה מראשית המאה ה10 כמרכז עירוני ודתי, אך נראה שיישוב היה קיים במקום זמן רב לפני כן. ב1163—1536 ישב בה הארכיהגמון של סקאנדינוויה, והיא היתה המרכז הדתי החשוב באיזור. מהמאה ה9 היתה בידי דנמרק, וב1658 עברה לידי שוודיה. ב1679 נחתם בה חוזה השלום בין שוודיה לדנמרק. בל׳ קתדראלה שהוחל בבניינה במאה ה10.

H. Wåhlin, *L*, 1924.

מ. בר.

לֶוַנְדָּה, יְהוּדָה לֵיבּ (1835, מינסק — 1888, פטרבורג), סופר יהודי רוסי. נתחנך בחדר, ואח״כ בת״ת מתוקן. שנים מספר למד בבי״ס ממשלתי לילדים יהודיים, וסיים את לימודיו בבית המדרש לרבנים בווילנה. ב1854—1860 הורה בבי״ס ממשלתי־יהודי במינסק, ומאז ועד 1886 שירת כמומחה לענייני היהודים ליד המושל בווילנה. — ל׳ ערך מסעות אחדים לחו״ל, שלט בכמה שפות והכיר היטב את הספרות הרוסית והמערבית.

את פעולתו כסופר ואיש ציבור יש לחלק לשנַים: עד 1881, כאשר צידד בהתמזגות היהודים בחברה הרוסית תוך שמירת אָפיָם הדתי־„קונפֶסיונלי״, ומ1881 — עת הפך לחובב־ציון. ב1860 נעשה כתב עיקרי בעתון הרוסי־יהודי „ראז־סויט״ („השחר״), שם הגן על היהודים כלפי חוץ, ותקף את החרדים המונעים „קידמה״ מיהודי רוסיה ואחראים, לדעתו, לפיגורם הכלכלי והסוציאלי. במאמריו קרא להתאזרחות בחברה הרוסית, ודבריו דומים לתעמולת ראשוני הרפורמים באה״ב, אף שלא ידע עליהם הרבה. מ1871 עד 1881 הוציא ל׳ לאור, ברוסית, את „הספריה היהודית״ (Еврейская Библиотека) ובמסגרתה גם את הרומאן שלו Горячее время („עידנא דריתחא״) הנחשב כיצירתו הטובה ביותר (פרקים אחדים תורגמו לעברית בידי ב. קרוא [העבר, י׳], תשכ״ז). משנות ה70 החל משתתף בעתונים הרוסיים הליב־ראליים הגדולים שהופיעו בפטרבורג, מוסקווה ווילנה, ואף כאן צירף תיאורים בלטריסטיים מההווי היהודי עם הטפה למיזוג היהודים בחברה הרוסית. ערך היסטורי נודע לזכרו־נות ילדותו ונערותו, ולרשמי מסעותיו ב„תחום המושב״. פעולתו הספרותית זכתה להערכה רבה בחוגי האינטליגנציה היהודית־רוסית.

ב1879/80 הגיעה תעמולתו למען מיזוג היהודים לשיא, וגם כאשר החלו ב1880 החששות מפני פרעות נגד היהודים, טען ל׳ כי אפשר שהיהודים מסייעים לכך ע״י הבלטת עשרם; כן סבר, כי הפער בין הרוסים והיהודים הוא פרי התחיקה הצאריסטית.

פרעות 1881 הביאוהו לידי משבר. הוא נדהם מכך שהמשכי־לים הרוסיים עמדו מן הצד ונהנו מחזיון ההרס, בעוד ההמון פורע. אך תהליך התפכחותו היה איטי. תחילה טען כי אם יוטבו הלכי־הרוח ברוסיה, יכריזו שוב יהודים רוסים רבים, „... רוסי אנכי ואוהב את ארצי״, אך בסופו של דבר הפך חובב־ציון פעיל, ובמאמרו האחרון ניסה לעגן את תנועת חובבי־ציון ברוח הזמן, „בהתאם... לעקרון הלאומיות המש־תלט בעולם״. באותן שנים פנה ליצירה ספרותית־היסטורית, בעיקר על רקע ההיסטוריה הקדומה של יהודי מזרח־אירופה. ל׳ נפטר בבי״ח לחולי־נפש.

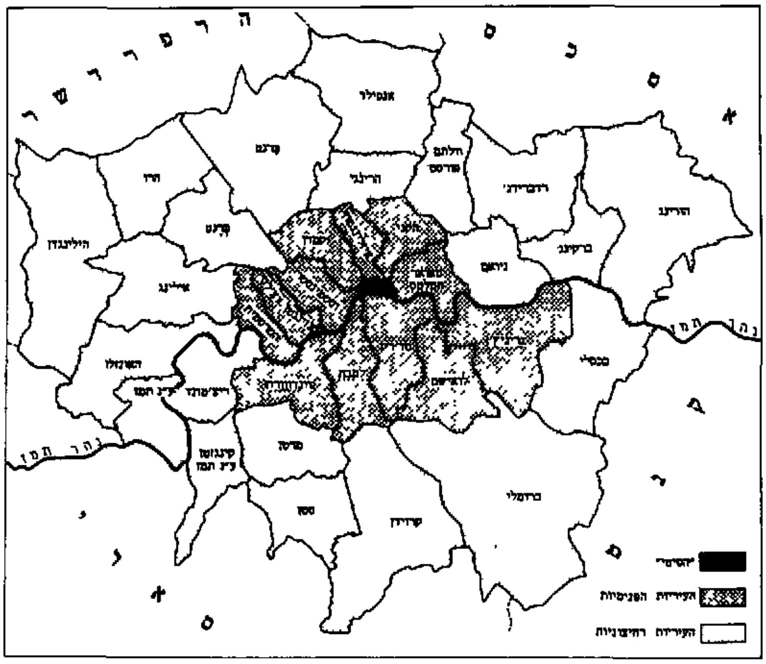
מיצירותיו: Депо бакалейныхъ товаровъ (תורגם לעברית בשם: „המרכלת״, ע״י י. ריציסזון, 1874; Авраамъ Иозефовичъ (עברית: „אברהם בן יוסף״, ע״י ש. ל. ציטרון, בתוך „כנסת ישראל״, ב׳); Гневъ и милость магната (עברית: „עיר ובלהות״, א. ש. פריעדבערג, תרס״ג).

ל. קאנטאר, זכרונות („השלח״, א׳), תרנ״ז; י. אפל, בתוך ראשית התחיה, תרצ״ו; A. Волынскій, Бытописатель русскаго еврейства. (Восходъ, VIII) 1888; Б. А. Гольдбергъ, Л. О. Леванда какъ публицистъ, 1900.

א. לי.

לוֹנְדוֹן (London), בירת הממלכה המאוחדת והכרך הגדול ביותר באירופה; כ8 מיליון תוש׳ (1967).

ל׳ יושבת בדרום־מזרח אנגליה, על שתי גדותיו של הנהר תֶּמז, וקרוב לשפכו — 40—80 ק״מ מחוף הים הצפוני. ארכה (מזרח־מערב) כ45 ק״מ ורחבה כ40 ק״מ. שטח מעויר ענקי זה צמח בהתמדה מהיישובים הקטנים, העתיקים, ששכנו במקומות של הרבעים הקרויים כיום ה„סיטי״ (City of L.), וֶסטמינסטר וסַדְרק (Southwark). שני הרבעים הראשונים נמצאים זה ליד זה על גדת התמז הצפונית, והשלישי על הגדה הדרומית. ל׳ התפתחה במשך מאות שנים — ובעיקר במאה ה19 — בתוך אגן־ל׳, אגן גאולוגי הסגור משלושה עברים ע״י טורי גבעות, והפתוח במזרח לאורך חוף הים. מצפון ומצפון־מערב חובקים את אגן ל׳ גבעות צִ׳ילְטֶרן, ומדרום — גבעות הדַאוּנז הצפוניים (North Downs). גבעות אלו, שגבהן כ300 מ׳, בנויות בעיקר סלעי גיר. העיר כולה נמצאת בתחום אגן הניקוז של התמז התחתון ובנויה על שכבות סחף המכסות אותו. חלקה נמצא בתוך עמק־ההצפה של הנהר, וחלקה על טראסות מכוסות חצץ משני עברי עמק־ההצפה. מצפון ומדרום לעמק התמז מתרוממת הקרקע לגובה של יותר מ100 מ׳ מעל־פני־הים (הגובה המירבי בתחום העיר — 136 מ׳). בצפון מצויות גבעות הֶמפסטד (Hampstead) והַיגֵיט (Highgate). בדרום מתרו־ממות גבעות ריצ׳מונד, וימבֶּלדן, סטְרֶתֶם (Streatham), פוֹרֶסט היל ובֶּלְקהית. מהגבעות יורדים נחלים קטנים לתוך

לונדון רבה: העיריות ע"פ חוק לונדון, 1963

האגן. מתחת לכיסוי שטחי של סחף נהרות וסחף קרחונים, ממלאת את אגן ל' שכבה עבה של חרסית הידועה בשם „חרסית ל'" (L. clay), שהיא קרקע כבדה וקשה לעיבוד. לפני קום העיר כיסתה את האגן צמחיה צפופה של עצי־אלון ושיחים. מקומות רבים היו נוחים להתיישבות הודות לטראסות ולגבעות המנוקזות היטב, ולשפע המעיינות שלרגליהן. לכן קמו באגן ל' ישובים רבים, שנבלעו אח"כ בעיר ל'. ל' הגיעה למעמדה בזכות יתרונות גאוגראפיים בולטים: מיקומה הנוח מבחינת התחבורה: שפך התמז הוא מעגן עמוק, יחסית, ובטוח ונמצא בצומת נתיבי־הים שלאורך חופי אירופה המערביים, ובתקופה מאוחרת יותר, בין אירופה לאמריקה; ל' העתיקה היתה המקום הראשון במעלה שפך התמז שבו ניתן היה להקים גשר על הנהר, אשר שימש צומת לדרכים שבין מרכז אנגליה ומזרחה, לבין דרום־מזרחה — החוף הקרוב ביותר לאירופה.

ה ת ח ו ם, ס מ כ ו י ו ת ־ ה ש י פ ו ט ו ה ע י ר י ו ת. לאחר חוק ל', 1963 (ר' להלן) מורכב השטח העירוני של ל' — מבחינת סמכויות השיפוט והניהול המוניציפאלי — מה„סיטי", 32 עיריות ו„עיריית־על" — מועצת ל'־רבה (מל"ר — Greater London Council [GLC]).

כבר בשנת 1940 היו מידלסֶכּס וחלקים מסארי, קֶנט, אֶסֶכּס והֶרְפוֹרְדְשֶׁר חלק מהשטח המעוּיָר של ל'־רבה. ככל שרבו בעיות התיכנון המשותפות ובמיוחד לאור צרכי הבינוי המחודש לאחר מלה"ע II, לא היה מנוס מהקמת גוף מנהלי לל'־רבה שיתאם בין מועצת־העיריות של ל' (London County Council — LCC) ואיזורי השיפוט השונים, האחרים (102 רשויות מקומיות). המלצות הוועדה, שהוקמה לצורך זה ב1957, ותיקוני הממשלה להמלצות אלה, שאושרו כחוק ב1963, הם: (1) תוקם מ ו ע צ ת ל'־רבה (מל"ר) במקום הLCC; (2) תיבחרנה 32 מועצות עירוניות חדשות (אלה החלו לפעול ב1965); (3) יבוטלו מחוזות ל', מידלסֶכּס ורשויות שיפוט אחרות; מחוזות גבול כאֶסֶכּס, קנט, סארי והרפורדשר ימוזגו במל"ר; (4) ה„סיטי" תשמור על חוקתה וקיומה הנפרדים.

מ ל " ר (GLC) — אינה מועצה עירונית רגילה אלא מרות עירונית בעלת סמכויות רחבות, האחראית לשטח של כ1,616 קמ"ר ו81 מיליון תוש', והיא היחידה המתיציפאלית השלישית בגדלה בעולם. תפקידיה וסמכויותיה, שישמשו, אולי, כדוגמה לצורות השלטון במטרופולין־ענק המתפתחת בימינו, הם: (1) הכנת תכניות־אב וסמכות לְיַשֵׁמן; (2) תיכנון ופיקוח על רשת הכבישים (כולל חניה, רישוי ובחינת שיטות חדשות); (3) שיכון; (4) כיבוי־אש ושרות אמבולנסים; (5) ביוב מרכזי; (6) רישוי אולמות צבור; (7) פיקוח על החינוך בעיריות ה„פנימיות"; (8) טיפול במתומנטים ובפארקים (מסויימים).

ה ע י ר י ו ת ה ח ד ש ו ת. — המחרקות ל„פנימיות" (Inner L. Boroughs), שהיו בתחום מחוז ל' שבוטל, ול„חיצתיות" (Outer L. Boroughs) — אחראיות לשירותי הבריאות, הסעד, השיכון, החינוך (פרט לעיריות הפנימיות — ר' להלן) וכד'; נקבעה חלוקה ברורה בין תפקידי מל"ר לתפקידיהן בענייני כבישים ותיכנון כללי.

השינויים המוזכרים לא פגעו בעיריַת ה„ ס י ט י ", שתפקידיה זהים לתפקידי העיריות בתוספת פיקוח על משטרה עצמאית. ה מ ש ט ר ה בכל מל"ר היא רשות העומדת בפני עצמה ואחראית בפני שר־הפנים.

ה א ו כ ל ו ס י ה. היווצרותה של ל'־רבה חלה, כאמור, בעיקר במאה ה19; אחרי מלה"ע I הואט קצב גידול אוכלוסייתה, ומ1951 מספר תושביה הולך ופוחת:

א ו כ ל ו ס י י ת ה ש ל ל ' ־ ר ב ה (באלפים)

ה ת ח ו ם	ה ש נ ה				
	1801	1861	1921	1951	1967
ל'־רבה	1,117	3,227	7,488	8,348	8,003
מזה: העיריות ה„פנימיות" (כולל ה„סיטי")	959	2,808	4,485	3,348	3,188
העיריות ה„חיצוניות"	158	419	3,003	5,000	4,815

ראוי לציין, שאם גם פחתה אוכלוסיית מחוז ל' מ1921 ואילך, גדלה אוכלוסיית ל'־רבה, משום שתושבים רבים יצאו מחלקיה המרכזיים של העיר לפרברים. עתה קיים תהליך של יציאה מל'־רבה לערים שבסביבה (ר' להלן).

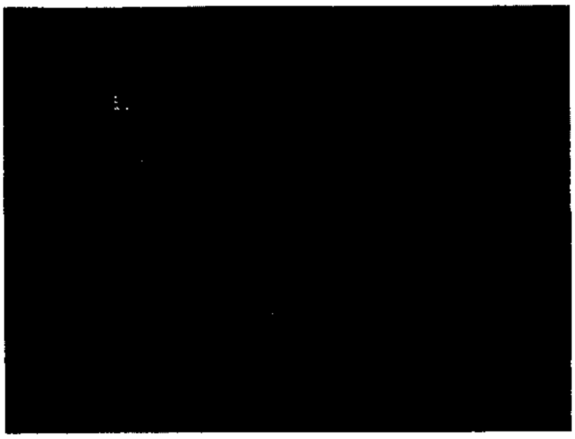
75% מתושבי ל'־רבה הם ילידי ל' או דרום־מזרח אנגליה; האירים — 2.4%, הסקוטים והוולשים — קבוצות קטנות בלבד. שעור ילידי ארצות־חוץ הגיע (1961) ל3.2%, מהם ישבו כ12% ברובע הַמֶפְּסְטֶד שבו הריכוז הגדול ביותר של זרים. אחוז הבלתי־לבנים בל' היה קטן עד ראשית שנות ה50, אך החל ב1951 התיישבו בל' רבבות כושים מאיי הודו־המערבית וכן אלפי הודים ופאקיסטאנים. כיום יושבים בל' יותר מ200 אלף כושים ויוצאי אסיה. ריכוזים גדולים יחסית של כושים

מצויים גם בשתי שכונות במערב ל׳ (נוטינגהיל־גֵיט וקיל־בֶּרן). על יהודים בל׳, ר׳ להלן.

חלקי העיר. מבחינת המבנה הפנימי מחולקת ל׳ לכמה יחידות תיפקודיות נפרדות, שבראשן בולטת ל׳ המר־כזית. יחידה זו, הכוללת את ה„סיטי" ואת הרבעים פינזבורי (Finsbury), הוֹבּוֹרן (Holborn), סנט מֶרילֶבּוֹן (St. Mary-lebone), וֶסטמינסטר, היא המרכז הלאומי למנהל, עסקים, פינאנסים, תחבורה, תרבות ובידור (בה נמצאים המוזיאון הבריטי, אוניברסיטת ל׳ והגאלריה הלאומית ומקומות־הבידור של ה„וסט אנד" [West End] ור׳ להלן). כמרכז מרוכזים בה בתי־המסחר ובתי־המלון הגדולים. בתוכה ובשו־ליה נמצאות תחנות הרכבת הראשיות, ביניהן „תחנת ויקטו־ריה" הנודעת. ל׳ המרכזית היא איזור־מגורים ישן, שיחידות תיפקודיות־עיסקיות תופסות בה בהדרגה את מקום המגורים, ולכן אוכלוסייתה פוחתת בהתמדה. עם זאת עובדים בל׳ המרכזית יותר ממיליון אנשים, 90% מהם דרים בחלקים אחרים של ל׳ רבה. זרם העובדים הנוסעים מדי יום למקומות־עבודתם בל׳ המרכזית וחזרה לבתיהם, תלוי במערכת תחבו־רה ציבורית מתאימה (ר׳ להלן). הנהגת כרטיסים זולים להסעת עובדים ברכבות, החל מ1864, הקלה את ההפרדה בין מקומות־המגורים ומקומות העבודה.

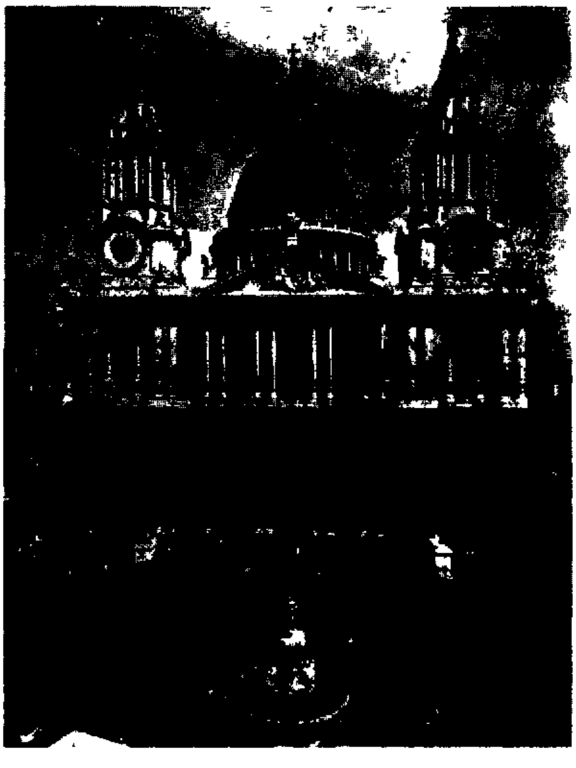
למרות של׳ היא מטרופולין סואנת שהבינוי בה רב ויקר, מהוָים הפארקים הגדולים והגנים הציבוריים הרבים חלק בלתי נפרד מנופה של העיר, בעיקר במרכזה ובדרום־מערבה. המפורסמים שבהם: הייד־פארק, רג׳נטס־פארק, סנט־ג׳ימז פארק ואחרים. מיוחדים במינם הם הגנים הבוטאניים המלכו־תיים שבקְיוּ, שהם מהגדולים והחשובים בסוגם בעולם (ור׳ לוחות בכרך ז׳, עמ׳ 744 וכרך י׳, עמ׳ 968).

מסביב לל׳ המרכזית נמצא איזור מגורים מאוכלס בצפי־פות, תעשיה, מלאכה ומיתקני־נמל. באיזור זה, המשתרע על שתי גדות התמז, רבים הניגודים הפנימיים, — כגון זה שבין משכנות העוני של ה„איסט אֶנד" (East End) שחלקם כבר הוחלף בבניינים מתוקנים, לבין איזורי־המגורים של המעמד הבינוני והעשיר בצֶ׳לסי (Chelsea) וקֶנזינגטן. מסביב לאיזור זה משתרע שטח נרחב של פרברי מגורים בנויים בתים קטנים, שצפיפות האוכלוסים בו פחותה. „טבעת" זו, שנבנתה ברובה לפני 1914, מגיעה במערב עד טוּויקֶנַם (Twicken-ham) וֵויבּריג׳ (Weybridge), במזרח — עד איסטהאם ודארטפורד, בצפון — עד ווטפורד ואֶנפילד, ובדרום — עד בּרוֹמלי (Bromley) וקרוֹידן. מעבר ל„טבעת" זו מצוי איזור תעשיה חיצוני רחב, שאוכלוסייתו מועטה יחסית, והמשתרע עד גבולות שטח השיפוט העירוני. בשוליו מצויים איזורי־מגורים בעלי אופי כפרי למחצה וכפרים. הבתים כאן בנויים ברווחים ניכרים ומוקפים גנים גדולים; צפיפות־האוכלוסים הממוצעת אינה עולה על 2 נפשות לדונם. באיזור זה, במרחק של 20—35 ק״מ מה„סיטי", נוטים תושבי ל׳ לפלוש לשטחי החקלאות, המרעה, היערות, הפארקים והחוות. הממשלה משתדלת לשמר שטחים אלה כמקומות נופש וטיולים ע״י חוקים המכוונים לבלום בליעת „שטחים ירוקים" ע״י הבניה העירונית. היום מכירים בעובדה של׳ עתידה להתמיד בהתפשטותה, אם־כי בקצב מואט, ושתכניות התרחבותה חייבות להשתלב בתכנון דרום־מזרח אנגליה כולו. הקמת ערים חדשות מסביב לל׳, לאחר מלה״ע II, האטה אך במעט את קצב התרחבות המטרופולין.

לונדון: מסלול רכיבה בהייד־פארק

אתרים היסטוריים בעיריות ל׳. רבים מהאתרים ההיסטוריים ב„סיטי" של ל׳ חרבו בדלקות הרבות שפקדו את העיר ובעיקר בשרפה הגדולה ב1666 (ר׳ להלן). שרדו כמה בניינים, ביניהם כאלה שתוכננו ע״י איניגו ג׳ונז (ע״ע) — כגון כנסיית סנט־פול שבקוֹוֶנט גארדן. לפי תכנונו של כריס־טופר רֶן (Wren, ע״ע) נבנו מחדש רבות מ51 הכנסיות שנהרסו בשרפה הגדולה; חלק מאלה, שנפגעו גם בזמן מלה״ע II, שוקמו מאז. יצירתו החשובה והמפוארת ביותר של רן היא קאתדראלת סנט־פול שנבנתה על מקום כנסיות קודמות, שחרבו בשנים 1675—1710; זהו מבנה מרשים בסיגנון רנסאנס מובהק, המטביע את חותמו על הסביבה כולה (גובה הכיפה — 110 מ׳). מבנייני הציבור החילוניים שב„סי־טי" יש לציין את ה„גילדהול" (Guildhall) עם אולם מהמאה ה15, את מעונו של ראש־העיר (Mansion House) מהמאה ה18, את הבורסה המלכותית (שנוסדה במאה ה16 וביתה הנוכחי נשלם ב1844) ואת בית־החולים סנט בַּרתוֹלוֹמֵיו

לונדון: קאתדראלת סנט־פול

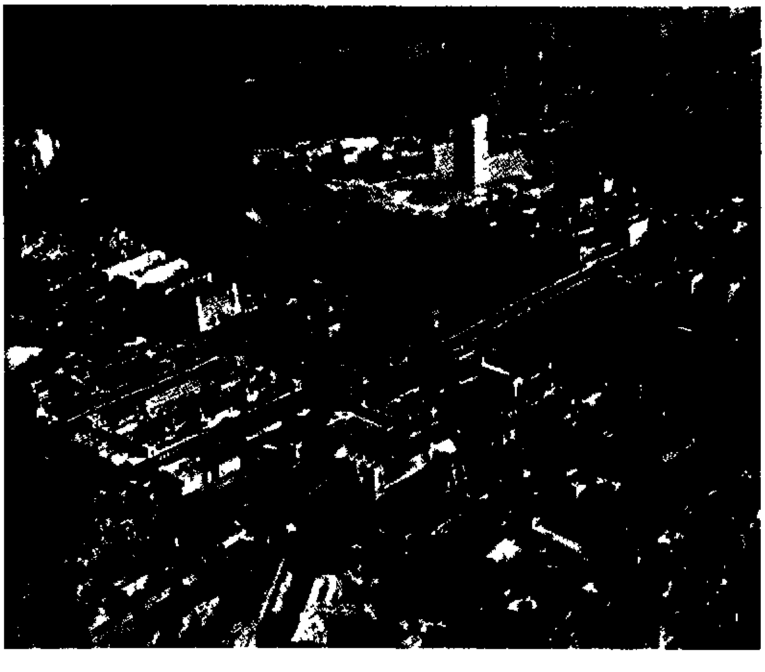
לונדון: המצודה

(שנוסד ב1123 ונבנה מחדש פעמים רבות, באחרונה במאה ה18 [ור' תמ' כרך ח', עמ' 595]). בתחומי ה„סיטי" נערכו חפירות ארכאולוגיות, במיוחד בעת פינוי ההריסות ופעולות השיקום אחרי מלה"ע II, ונחשפו מקדשים ואתרים רומיים אחרים.

ממזרח ל„סיטי", בתחום שיפוט עיריית ט א ו אֶ ר ה א מ־לֶ ט ס (Tower Hamlets) נמצאת מצודת ל' המפורסמת (Tower of L.) המשמשת כיום מוזיאון ובה אוסף כלי־נשק עתיקים. וילים I החל לבצר את המקום ב1066, ובמאות הבאות נוספו ביצורים רבים שבמרכזם „המצודה הלבנה". קו־ההגנה הפנימי של מצודת ל' כולל 13 מגדלים שהידוע שבהם הוא „מגדל הדמים" (Bloody Tower). מסביב לקו־ההגנה החיצוני — חפיר־מגן (יבש כיום) המוקף חומה. במבצר ל' נכלאו הרבה אסירים מפורסמים, מדיניים ואחרים, ובו הוצאו להורג הרבה אישים נודעים בהיסטוריה של אנגליה. המבצר הוא מחוץ לתחום שיפוטם של ראש העיריה וההגמון של ל'; קצין בדרגת פילדמארשל מנהל אותו בשם המלכה, ומושל מטעמו גר במקום ואחראי למשמר המצודה הלבוש מדים ציוריים מתקופת הטיודורים.

סַ ד ' ְר ק (Southwark), שמדרום ל„סיטי", היא מאיזורי היישוב הקדומים שמחוץ לחומות. איזור זה החולש על „גשר ל'" (London Bridge) היה מימי־קדם צומת תחבורה חשוב ביותר. בשנים 1295—1547 היתה סד'רק העיר היחידה בתחום ל'־רבה של ימינו (חוץ מה„סיטי") שיוצגה בפארלאמנט. כאן נמצא הפונדק בו ישבו עולי־הרגל מ„סיפורי־קנטרבֶּרי" של צ'וֹסֶר (ע"ע) וכאן היו בתקופה האליזבתנית תיאטרון ה„גלוב" של שיקספיר ותיאטרות אחרים. קאתדראלת סד'רק (האנגליקנית) היא כנסיה עתיקה ששופצה במאות ה13, 15 ובעיקר ה19. ברובע גם קאתדראלה קאתולית ומספר מוזיאונים, בהם מוזיאון המלחמה הקיסרי (Imperial War Museum). ל מ ב ת (Lambeth) אף הוא מגרעיני היישוב הקדומים שמחוץ לחומות (נמצאו שם שרידי מצודה רומית). כאן מצוי ארמון למבת והתיאטרון הלאומי — לשעבר „אולד ויק" (Old Vic). מערבה לאלה נמצאות עיריות ו ו ֹנ ד ז ו ו ר ת (Wandsworth) וה ַמ ֶ ר ס מ י ת (Hammersmith); בתחומה של האחרונה כמה מרכזי ספורט נודעים וארמון פולם (Fulham), מקום מושב הגמוני ל'. בתחום עיריית ק ֶנ ז י נ ג ט ן (הכוללת גם את צֶ'לסי) נמצא הארמון בו ישבו מלכי אנגליה מוילים III עד ג'ורג' II (כיום נמצא בו המוזיאון ההיסטורי של ל'). בדרומה מרוכזים מוסדות תרבות רבים, בהם המוזיאון לתולדות הטבע, מוזיאון ויקטוריה ואלברט, הקולג' המלכותי למדע וטכנולוגיה ועוד. בצ'לסי היו במאה ה18 מרכזי שעשועים נודעים, ושם נמצא בית־החולים המלכותי שתוכנן ע"י רן; במשך מאות שנים זהו איזור־מגורים החביב על אמנים, סופרים ומדינאים.

שטח שיפוטה של עיריית וֶ ס ט מ י נ ס ט ר (Westminster) מקיף נוסף לרובע זה גם את פֶּדינגטן וסנט מֶרילבון, והוא נמשך מהגדה השמאלית של התמז לכוון צפון־מערב ובו נמצאים רבים מהאתרים ההיסטוריים המפורסמים של ל'. על חוף הנהר ממש נמצאים בנייני הפארלאמנט (נבנו 1840—1867 ונפגעו במלה"ע II) עם מגדל השעון המפורסם, ה„ביג בֶּן". בארמון שחיה במקום מאז המאה ה11 (ואולי לפני כן) ישבו מלכי אנגליה עד שניזוק קשה בשרפה ב1512. בווסטמינסטר הול (W. Hall) שרד גג העץ הגותי מימי ריצ'ארד II, ששופץ פעמים רבות (באחרונה לאחר שניזוק במלה"ע II). מאחורי הפארלאמנט נמצאת כנסיית וסטמינסטר (W. Abbey) שתחילתה כמנזר בנדיקטיני הנזכר לראשונה בתעודה מהמאה ה8. על הכנסיה מהמאה ה11 הוקם, בסיגנון המושפע מכנסיות צרפתיות של תקופה זו, המבנה הנוכחי

לונדון: בקדמת־התמונה — בנייני הפארלאמנט, ה„ביג־בן" וכנסיית וסטמינסטר. משמאלם — ויטהול. מעבר לתמז, במרכז — בית מועצת העיריות של ל' מאחוריו — נגות תחנת ווטרלו. כגוש הבניינים הלבנים (עם רב־הקומות)—משרדי חברת הנפט „של". לשמאלו — הרויאל פסטיוואל הול

שבנייתו החלה ב 1245 ונמשכה עד המאה ה 16 (רע״ע גותיקה). בכנסיה קבריהם של רבים ממלכי אנגליה, מדינאיה, משורריה ושרי צבאה החשובים. טקסי הכתרתם של מלכי המדינה נערכים שם. מצפון לכיכר הפארלאמנט נמצאים בנייני הממשלה — וַיטהול (Whitehall) — הפונים בצידם השני אל כיכר טראפאלגאר, שבמרכזה עמוד נלסון ובצפונה הגאלריה הלאומית. ליד ויטהול מצוי ה„סקוטלנד־יַרד״ (Scot-land Yard) — ארמון שנבנה במאה ה 10 ובו נהגו להתאכסן מלכי סקוטלנד בעת שהותם בל׳. בארמון זה ובבניינים סמוכים נמצא מרכז משטרת ל׳־רבה. סנט ג׳ימז פארק מפריד בין משרדי הממשלה לבין ארמון בַּקינגהם (Buckingham Palace), מעונם הלונדוני של מלכי אנגליה, שנבנה בראשית המאה ה 18. הוא מוקף גנים נאים ובחצרו החיצונית נערכים, כשהמלך נמצא במקום, חילופי המשמרות בתלבשתם המסרתית. בתחום עיריית וסטמינסטר גם קאתדראלה קאתו־לית, הרבה מוזיאונים (גאלריה טייט, המוזיאון של מאדאם טיסו ועוד), בת״ס גבוהים ומוסדות תרבות, וכן הַיד פארק ורובע סוֹהוֹ המפורסמים.

ק מ ד ן (Camden) שמצפון מערב ל„סיטי״ התפתחה מסביב להֶמפסטד והַיגֵיט וכפרים אחרים ששמרו במידה מסויימת על צביון המאה ה 18. בקמדן נמצאים המוזיאון הבריטי (British Museum), כמה ממוסדות אוניברסיטת ל׳ ומכוני מחקר.

מ ו ס ד ו ת ח י נ ו ך, מ ד ע ו ת ר ב ו ת. על רשת החינוך בל׳ מפקחת רשות החינוך של ל׳ ה„פנימית״ (ILEA), גוף אוטונומי של מל״ר, האחראי לחינוך ב 12 העיריות ה„פני־מיות״ וב„סיטי״. העיריות ה„חיצוניות״ אחראיות לחינוך בשטחיהן. לרשות־חינוך זו שייכים יותר מ 1,200 בת״ס יסוד־יים, תיכוניים ומיוחדים ובהם כ 410,000 תלמידים (1965); כן היא מחזיקה או מסייעת ליותר מ 100 קולג׳ים ומכונים (במיוחד לחינוך מבוגרים) ובהם כ 400,000 סטודנטים. 1,900 בת״ס יסודיים ותיכוניים, ובהם 625,000 תלמידים (1965), מוחזקים ע״י רשויות החינוך הנפרדות של העיריות ה„חיצו־ניות״ של ל׳.

חלק גדול מהמוסדות ל ח י נ ו ך ג ב ו ה ומכוני־המדע של המדינה מרוכזים בל׳. ביניהם: 4 „אכסניות למשפט״ (Inns of Court) שנוסדו ביה״ב והמעמידות את עורכי־הדין הדרושים לבתי־המשפט באנגליה וֶילז; החברה המלכותית (Royal Society, [ע״ע]) לעידוד המחקר במדעי־הטבע; האקאדמיה הבריטית (1901); האקאדמיה המלכותית לאמנויות והמוסדות והמוזיאונים הכפופים לה; המוזיאון הבריטי — שראשיתו ב 1753, אך את בנייניו החדשים החלו לבנות רק ב 1823 — ובו האספים העיקריים במדינה בתחומי האמנות, הארכאולוגיה, כ״י, מפות וספרים; ספרייתו היא מהגדולות והחשובות בעולם. מבין החברות המדעיות הרבות והשתות שבל׳ ראויות לציון: החברה הזואולוגית, המקיימת שני גני־חיות (ר׳ תמ׳ כרך י״א, עמ׳ 58), החברה הגאוגראפית המלכו־תית (שנוסדה ב 1830); החברה המלכותית לרפואה; החברה המלכותית לסטאטיסטיקה והמכון המלכותי לעניינים בינ־

לונדון: במרכז — ככר טראפאלגאר ועמוד נֶלסון משמאלם — הגלריה הלאומית
בקדמת התמונה מימין — „קשת האדמירליות״ — מבנה לזכר המלכה ויקטוריה

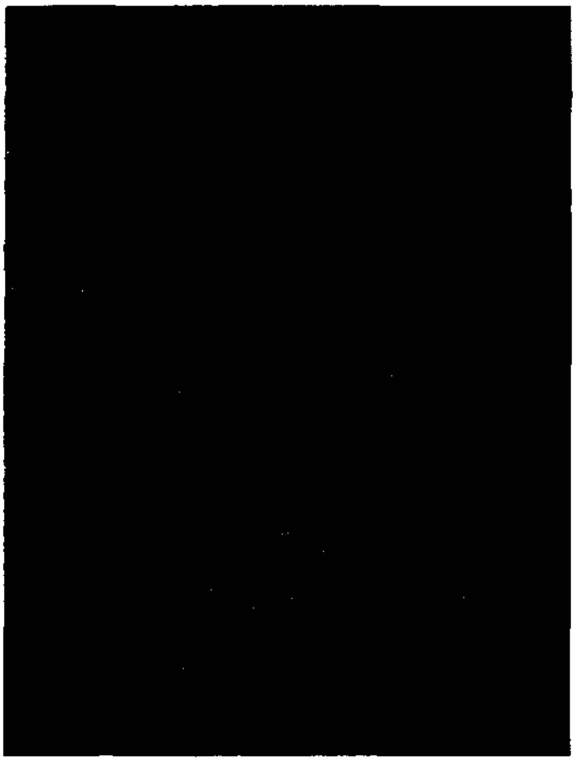
לאומיים. כמו־כן מצויים בל׳ מוזיאונים רבים (ור׳ אתרים היסטוריים, לעיל).

ה א ו נ י ב ר ס י ט ה של ל׳ (כ 35,000 סטודנטים, 1967), מסמיכה כ ¼ מכלל האקאדמאים במדינה וכלולים בה כ 50 בת״ס לחינוך גבוה. ביניהם: המכללה המלכותית למדע ולטכנולוגיה, ביה״ס לכלכלה ולמדעי־המדינה (L. School of Economics and Political Science) וביה״ס הגבוה ללימודי אפריקה והמזרח. קיימות 3 מכללות מיוחדות לנשים. מוסדות האוניברסיטה מפוזרים במרבית חלקי העיר. פרט לאוניבר־סיטה של ל׳ קיימים בה עשרות מכללות טכניות ובת״ס גבוהים, מכונים למחקר תעשייתי, הוצאות ספרים גדולות וכיו״ב. שרותי השדור הבריטיים (B.B.C.) והטלויזיה הצי־בורית והפרטית נמצאים בה. בל׳ (בפְליט סטריט ובסביבה) יוצאים־לאור העתונים היומיים הכל־ארציים, מרבית השבו־עונים וכה״ע המדעיים והמקצועיים.

ל׳ היא בעלת מסורת עתיקת־יומין של ת י א ט ר ו ן. בתקופת המלכה אליזבת היו בה תיאטראות אחדים שהמפור־סם שבהם היה ה„גלוֹב״ (רע״ע שיקספיר). בין התיאטראות המפורסמים של ל׳: ה„דרוּרי לֵין״ (Drury Lane) מ 1663; ה„קוֹוֶנט גארדן״ (1732), שהוא בית־אופרה; ה„אולד ויק״, ה„סֶדלֶר׳ס וֶלס״ ואחרים. ל׳ היא גם מרכז חשוב למוסיקה. מצויים בה בת״ס גבוהים ופועלות בה מספר תזמורות סימ־פוניות נודעות: התזמורת הסימפונית של ל׳ (1904); תזמורת

לונדון: ארמון בַּקינגהם

לונדון: מגדל התקשורת ומשרד־הדואר הראשי בראשו מסעדה מסתובבת

הבי.בי.סי. (1932); התזמורת הפילהרמונית של ל׳ (1932) והתזמורת הלאומית של הנוער (1947).

(ביבליוגראפיה: ר׳ היסטוריה — להלן).

כ ל כ ל ה. על תפקידה המכריע של ל־רבה בחיים הכלכליים של הממלכה המאוחדת, תעיד העובדה כי למעלה מ־20% מכלל המועסקים בה עובדים בל׳, שהיא עדיין מרכז הפינאנסים החשוב שבעולם ואחד משלושת הנמלים הגדולים שבעולם (אחרי רוטרדם וניו־יורק). בל־רבה למעלה מ־6 מיליון מועסקים, מהם עובדים למעלה משליש בתעשיות השונות. ל׳ היא מרכז לתעשיית ההלבשה, המזון והמשקאות, הרהיטים, הדפוס והקולנוע. במרבית המפעלים האלה, בעיקר בעיריות ה„פנימיות" של ל׳, מספר המועסקים למפעל קטן יותר מהממוצע הלאומי. מרבית המפעלים שבתחומי העיריות ה„חיצוניות" של ל׳ הם מפעלי הנדסת־מכונות, כימיקאלים ומוצרי צריכה וכן מספר מוסדות מחקר חשובים. שם גם מצויים מפעלי ייצור המטוסים (שבריברידג׳ והֶטפילד) ו־21 מ־5 מפעלי ייצור המכוניות שבמדינה. חוץ מעיבוד ראשוני של מתכות ומתעשיית הטכסטיל, מיוצגים בל׳, בהקף רחב, כל ענפי התעשיה החשובים.

רבים ממפעלי התעשיה נוסדו בל׳ במאה ה־19 ואף קודם לכן, כיון של׳ היא נמל־ראשי ומקור כוח־העבודה הגדול שבמדינה בעת ובעונה אחת. בכמה מענפי החרושת היה למהגרים חלק חשוב: במאה ה־18 — להוגנוטים באריגת־משי, ובמאה ה־19 — ליהודים מרוסיה ומפולין בתעשיית הלבוש והרהיטים. *העבודה בכמה מענפי החרושת הותיקים עדיין נעשית במפעלים קטנים ב„איזורי התעשיה" שברבעים המרכזיים והפנימיים*: בבתי־דפוס מסביב ל„סיטי", בבתי־מלאכה למוצרי הלבשה בוַיטצ׳פל, ובבתי־מלאכה לרהיטים בשורדיץ׳ (Shoreditch) ובבֶּתנל גְרין. ברבעים אלה קבעה הזיקה ההדדית שבין בתי־המלאכה הקטנים את מיקומם. ענפי־החרושת הותיקים, התלויים ביבוא חמרי־גלם, כגון: מפעלים לעיבוד מזונות ותיסור־עצים, נמצאים בקרבת הנמל. בניגוד לאלה עומדים מרכזי התעשיה, שהתפתחו כתוצאה מהקידמה הטכנית שלאחר מלה״ע I, בתחום העיריות ה„חיצוניות" של ל־רבה. הריכוזים הגדולים נמצאים בצפון ובמערב. שם מצויים מפעלי הנדסה כללית וחשמלית, ייצור כלי־רכב ממונעים, כימיקאלים ומצרכי־מזון למיניהם. אף כאן הגורמים העיקריים למיקום המפעלים הם הגישה לשווקים ולנמל, וכן מציאותו של כוח־עבודה.

ה ש ר ו ת י ם מרוכזים במידה רבה בל׳ המרכזית. בראשית שנות ה־50 עבדו למעלה מ־30% מעובדי השרותים של ל׳ רבה ב־5 הרבעים המרכזיים של העיר (ר׳ לעיל — חלקי העיר). ומאז עלה שיעור זה בעקבות הבניה המהירה של בתי־משרדים, לאחר 1955. בין השרותים הבינלאומיים החשובים, פרט לבטוח (ע״ע לוידס) ובנקאות, ראוי להזכיר בעיקר את בורסת הזהב של ל׳; בורסת היהלומים החולשת על חלק הארי של סחר היהלומים בעולם; הבורסה הבאלטית (לתחבורה, לחיטה ולשמנים־צמחיים); בורסת המוצרים (קאקאו, קפה, קופרה, עורות, גומי וסוכר); בורסת הצמר ובורסת המתכות, בהן נקבעים המחירים הבינלאומיים של המוצרים האלה.

ת ח ב ו ר ה. כבר ב־1844 היתה ל׳ צומת לרשת מסילות־ברזל ראשיות, שיצאו ממנה לארכה ולרחבה של המדינה. בתי־הנתיבות הראשיים שנבנו באותה התקופה, נמצאים בתחום העיריות ה„פנימיות" של ל׳ (רובם מצפון לתמז). מסילות־עזר מחברות את התחנות עם הנמל. בתחומי ל׳ רבה פועלים שרותים מאורגנים היטב של רכבות חשמליות להסעת עובדים מן הפרברים וחזרה, ובימי־חג — אף להסעתם למגרשי הספורט הגדולים, ל„איזורים הירוקים" (Green Belt) שבשולי העיר או למקומות־נופש על חוף הים, שהקרוב שבהם הוא סאותנד (Southend), באֶסֶכּס. רשות התחבורה של ל׳ (L. Transport System) מקיימת רשת של רכבות חשמליות ואחרות, על פני הקרקע ומתחתיה ושרותי אוטובוסים וטרוליבוסים לאורך כ־400 ק״מ. היא הסיעה (ב־1966) 2.645 מיליון נוסעים — 1.978 מיליון בכ־8,000 אוטובוסים והשאר בכ־4,000 רכבות. הרשת הצפופה של הרכבות התת־קרקעיות (Underground), בעיריות הפנימיות, מגיעה אף למקומות המרוחקים כ־20 ק״מ מן המרכז, והיא מקשרת את העיר שמצפון ומדרום לתמז באמצעות 6 מנהרות מתחת לאפיק הנהר. הרכבות התחתיות משמשות כאמצעי התחבורה המהיר ביותר (כפליים מהמהירות המירבית ברחובות), בגלל צפיפות התנועה של כלי־רכב ברחובות, שם נעות בין השאר גם כ־6,000 מוניות. עומס התנועה הגדול בחלקים המרכזיים של העיר גורם בעיות חמורות של הסָתמות עורקי התחבורה. כדי למנוע תקלות אלה צומצמו אפשרויות החניית כלי־הרכב ונקבעו רחובות לתנועה חד־סיטרית. הכבישים ההקפיים הרחבים (Circular Roads) הצפוני והדרומי, המקיפים את ל׳ במרחק כ־10 ק״מ מלב ה„סיטי", מקילים על עומס תחבורה כלי הרכב בשולי העיריות ה„פנימיות" של ל׳. — בתעבורת המשאות לל׳ וממנה ממלא התמז תפקיד חיוני ותנועת הספינות והסירות בנהר מרובה (ר׳ להלן). 7 גשרים לכלי־רכב ו־4 לרכבות, מחברים בין שתי גדות התמז שבתחומי העיריות ה„פנימיות". — נמל־ה ת ע ו פ ה הבינלאומי

הגדול של ל׳ הוא בהיתרו (Heathraw), כ23 ק״מ ממערב למרכז ל׳, והוא העמוס ביותר בין נמלי־התעופה באירופה המערבית (ב1966 עברו בו 12 מיליון נוסעים). נמל תעופה נוסף (שנפתח ב1958) מצוי בגטויק (Gatwick), כ30 ק״מ מדרום למרכז ל׳ (ב1966 עברו בו כ1.6 מיליון נוסעים). ב1967 הוחלט להקים שדה־תעופה שלישי, בסטַנסטֶד.

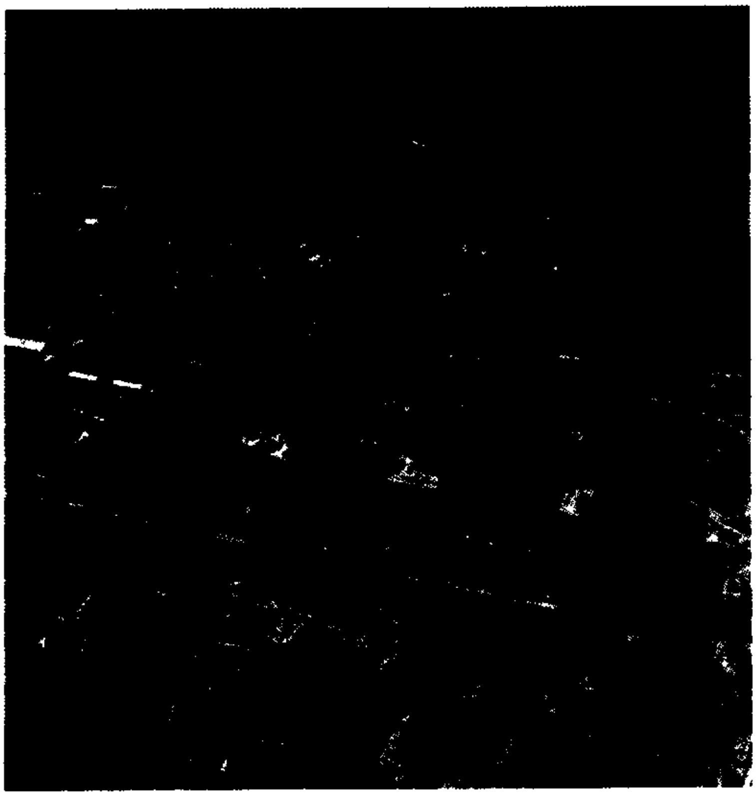
במורד הנהר, ממזרח למצודת ל׳ וגשר־המצודה, נמצא נ מ ל ה של ל׳. הנמל בנוי בשפך התמז, ובשטח זה מכונה הנהר בפי הספנים „נהר־ל׳״ (L. River). לפנים היו מצויים מעגנים ורציפים קטנים ליד גשר־ל׳, אולם בשתי המאות האחרונות, התפשט הנמל — עם הרחבת הקף הנהר, בעיקר וגידול נפח האניות — במורד הנהר, בעיקר על הגדה הצפונית, שם נמצאים רוב מיתקניו. בשטח רחב של ביצות לאורך השפך, נחפרו המעגנים ונבנו הרציפים. מקצתם הותקנו עוד במאה ה 16 או בראשית המאה ה 19 אך הורחבו ושופרו לאחר מכן. מ 1909 ואילך נתון הנמל לפיקוחה של „רשות הנמל של ל׳״ (L. Port Authority), שבוועד המנהלים שלה מיוצגים הצדדים המעוניינים השתים. רשות הנמל מנהלת את המיתקנים, דואגת לכשירותו של הנהר לשיט ומכוונת את תנועת הספינות והמטענים בחלקיו השתים של הנמל. התקנת המצופים והתאורה, וכן הניווט בנמל, הוא מתפקידי „אחוות בית טריניטי״ (Brethren of Trinity House), הממלא משימות אלה מזה 400 שנה. עם גידולם של נמלים אחרים במדינה, בעיקר ליוְרפּוּל (ע״ע), פחת חלקו של נמל־ל׳ בהקף היחסי של תנועת המטענים לעומת המאות ה17 וה18 וראשית המאה ה19, אך עדיין עוברים דרכו כ30% מכל סחר־החוץ של המדינה. כיום יש בנמל ל׳ כ150 ק״מ נתיבי־מים, כ1,600 דונם רציפים ובהם כ60 ק״מ מזח עמוק מים. כ1,000 אניות יוצאות ונכנסות אליו מדי שבוע. ב1966 טיפל הנמל בכ59 מיליון טון סחורות (כ36 מיליון טון ב1948); 20% מכמות זו הוטענו — ליצוא — בעיקר מלט, ברזל, מכונות ומכוניות והיתר נפרקו — בעיקר פחם, עץ, סוכר, חיטה. מפעלי תעשיה ושרותים ציבוריים לרוב נשתקעו בקירבת הנמל כדי ליהנות מתעבורתם הזולה של חמרי־גלם בדרך הים. מפעלים אלה, הנמצאים רובם במורד הנהר ממזרח לגשר־ל׳ ומיעוטם במעלה הנהר, כוללים: מפעלים לייצור גאז, כוח חשמל, מלט, נייר, כימיקאלים, שמני מאכל ומארגארינה, וכן בתי־זיקוק לנפט ולסוכר, מפעל המכוניות של פורד בדַגֶנם (Dagenham) וטחנות־קמח לרוב. מן הנמל יוצאים כבישים ומסילות־ברזל לפנים הארץ.

J. Grosvenor, *The Port of L.*, 1957, P. G Hall, *The Industries of L. since 1861*, 1962, J. E. Martin, *Greater L.—an Industrial geography*, 1966.

א. ו. ג. – י. הס

ה י ס ט ו ר י ה. העיר לונדיניום נוסדה בידי הרומאים זמן קצר אחרי פלישתם לבריטניה ב43 לסה״נ ואין לדעת ברור אם במקום זה כבר היה ישוב קֶלטי, אעפ״י ששם העיר הוא קלטי (פירושו איננו ברור). העיר הקדומה ישבה בשטח הכלול היום ב„סיטי״, על גבעה מכוסה חצץ ומוגנת משטפונות בגדתו הצפונית של התמז, במקום שהנהר צר עד כדי כך שאפשר לעברו במעבורת או בגשר. נראה שבמקום זה הקימו הרומאים גשר, ובמרוצת הזמן נהיתה העיר לצומת דרכים מתוקנות; אניות מנמלים רומיים שבצפון־מערב גאליה יכלו להגיע לעיר בנהר. במרד בּוּדיקה (ע״ע) ב61 נשרפה ל׳, אך חזרה ונבנתה אח״כ והיתה אחת הערים הגדולות ביותר בחלקה המערבי של הקיסרות הרומית. שטחה היה 1.3 קמ״ר, והבאסיליקה שנבנתה בה בימי אַגריקולה (ע״ע) היתה הגדולה ביותר חוץ מזו שברומא. ב100 לסה״נ נבנתה חומה, שהקיפה רשת של רחובות מתוכננים, עם פורום, בתי־מרחצאות ובתי־מקדשים. מקדש מיתרַס נבנה בל׳ בערך ב200, ומטבעה פעלה בה בסוף המאה ה3 ובתקופות שתנות במאה ה4. היו בה תעשיות שונות ונמל, ובמאה ה4 הוענק לה התואר „אוגוסטה״ („הקיסרית״). באותה מאה נעשתה למושב של הגמון נוצרי.

התמוטטותה של הקיסרות הרומית גרמה לירידת חשיבותה של ל׳. אין יודעים ברור אימתי וכיצד השתלטו הסאכסונים על העיר, אך בתחילת המאה ה7 היתה ל׳ עיר סאכסונית, לפחות מקצתה, ושוב היתה למושב הגמון נוצרי. במאה ה8 תיאר אותה בּדה (ע״ע) כעיר מסחר משגשגת. הוויקינגים בזזו אותה במאה ה9, עד שכבשה אלפרד (ע״ע) ב886, ול׳ נהיתה למרכז ההתנגדות האנגלית לדנים. במאה ה11 כבר היתה ל׳ העיר הגדולה ביותר באנגליה; ווסטמינסטר הסמוכה לה נהיתה באותה תקופה מושב מלכי אנגליה המאוחדת. דבר זה תרם לעליית חשיבותה של ל׳ ועם זאת לא נבלמה התפתחותם של מוסדות עצמאיים בעיר מחמת נוכחות המלך

נמל־לונדון: מעגנים בתוך אחד מפיתולי־התמז

וחצרו בעיר גופה — עובדה שהיסטוריונים רבים מייחסים לה משמעות מרחיקה לכת לגבי התפתחותה החוקתית של אנגליה.

וילים „הכובש" בנה בל' את המצודה (Tower) והעניק לעיר כתב־זכויות. העיר, שעשירי סוחריה שלטו בה, קינאה מאד לזכויותיה, ועד היום נהוג שכאשר המלכה מבקרת ב„סיטי" היא מקבלת, באופן סמלי, רשות מראש־העיר (Lord Mayor). ראשיתה של משרה זו בסוף המאה ה12, אולם בבניינו של בית־העיריה (Guildhall) לא הוחל אלא במאה ה15. — הרשימות הקדומות ביותר של ה„גילדות" הן מהמאה ה12. הן מילאו תפקיד חשוב ביותר בחייה של ל' ביה"ב והבטיחו לעצמן שליטה על חיי הכלכלה ועל מינוי הפקידים בעיר. הגילדות החשובות הראשונות היו של סוחרים ושל צורפים, אך ההתפתחות הכלכלית הגדילה את חשיבותן של גילדות האומנים, במיוחד מזמנו של אדוורד III. ל' מילאה תפקיד חשוב במאבק שקדם למתן „המגנה כרטה" (ע"ע), ואחד מסעיפיה של מגילה זו קבע שיישמרו לעיר זכויותיה הקדומות. במאבק בין סימון דה מונפור לבין הנרי III עמדה ל' לצד סימון, וב„מרד האיכרים" ב1381 תמך ההמון הל' בוַיט טַילְר (ע"ע) שכוחותיו השתלטו על העיר. אולם, בדרך כלל, דאגו מלכי אנגליה לקיים יחסים טובים עם העיר, לפי שנזקקו לסיועה הכספי. יחסים לבביים במיוחד נקשרו בין תושבי ל' לבין אדוורד IV (ע"ע). ניתן לומר שלקראת סוף יה"ב נהייתה ל', על עשרה וסחרה ואוכלוסייתה (שנאמדה ב1377 ב35,000), יחד עם וסטמינסטר הסמוכה, שהיתה מרכז השלטון ומושב המלך, לבירת אנגליה.

בתקופת הטיודורים גדל כוח הכתר על חשבון הכנסיה והגילדות, ועלה כוחם של הסוחרים והאומנים. ל' היתה מבצר של הרפורמאציה, אך היו בה גם קאתולים רבים. פרוק המנזרים בפקודת הנרי VIII (1536—1539) והפקעת אדמותיהם איפשרו לכתר למכור אדמות להתרחבותה של העיר, אך בחלק מהאדמות הוקמו לשכות ממשלתיות ומחסנים. בימי אליזבת I החלה האצולה נוטשת את בתיה ב„סיטי" ועוברת לשטח ה„סטרנד" ווסטמינסטר, ודבר זה ביצר עוד יותר את השפעת האוליגארכיה של הסוחרים בל'. אליזבת ניסתה, ללא הצלחה, לבלום את התפשטותה של ל' — נסיון שאותו עשו, באותה מידה של חוסר הצלחה, במאות השנים שלאחר מכן, עד שנתברר שכל שניתן לעשות הוא לנסות ולכוון התפשטות זו. בסוף מלכותה של אליזבת הגיעה אוכלוסיית ל' ל200,000 (כ5% מכלל אוכלוסיית אנגליה), ומזה ישבו כ $\frac{1}{3}$ בתחומי ה„סיטי" ו $\frac{2}{3}$ בשטחים החדשים שאליהם פרצה העיר. מקורות־המים המצויים בל' — מעיינות ובארות — לא הספיקו

העיר לונדון בתקופת צ'וסר (במאה ה14)

לה, ובתחילת המאה ה17 צריך היה להביא אליה מים מנהר לי, באמצעות תעלת „הנהר החדש". גם אספקת המזון לל' החלה לזרום מאיזורים מרוחקים של אנגליה, ואפילו מווילז ומסקוטלאנד, אעפ"י שבסביבות העיר היו גני־ירק וחוות־חלב.

במלחמת האזרחים תמכה ל' — שהיתה מרכז של נונקונפורמיזם דתי — בפארלאמנט, ולתמיכה זו נודעה משמעות מכרעת במלחמה זו, הן מבחינת כוח־האדם שהעמידה העיר והן מבחינת העצמה הכלכלית והסיוע הכספי שלה. לפני שובו לאנגליה הבטיח צ'ארלז II לחדש את כתב־הזכויות של ל' ולהרחיב את זכויותיה. — שני מאורעות מכריעים ארעו בל' בזמן מלכות צ'ארלז II: מ ג פ ת ה ד ב ר שפקדה את העיר ב1665, ושבה מתו כ $\frac{1}{6}$ מ450,000 תושביה, ו„ה ש ר פ ה ה ג ד ו ל ה" ב1666. שרפה זו החלה במאפיה והתפשטה במהירות על פני העיר, ותוך 4 ימים (2—6 בספטמבר) היו כ80% משטח העיר למאכולת אש. „השרפה הגדולה" היתה מהלומה קשה לל' ולאנגליה כולה; אך העיר נבנתה מחדש, והפעם מלבנים ולא מעץ. שיקום המבנים המפוארים וחלק גדול מהכנסיות נעשה לפי תכניתו של סר כריסטופר רֶן (ע"ע), שחותמו הארדיכלי היה טבוע זמן רב על העיר (ור' אתרים היסטוריים — לעיל). בסוף המאה ה17 הגיעה אוכלוסיית ל' בשטח הבנוי לכחצי מיליון נפש — כ8—9% מכלל אוכלוסי בריטניה. העיר הוסיפה להתפתח במאה ה18, כשנהיתה למרכז הסחר הבינלאומי, וה„סיטי" היתה למרכז הכספים בעולם. היא בלעה את האיזורים הכפריים הסמוכים, ואוכלוסייתה גדלה כתוצאה מהגירה ממחוזות אחרים וממדינות זרות — כגון הגירת ההוגנוטים (ע"ע), החל בסוף המאה ה17. — עד לשיפור תנאי אספקת המים והביוב בל', בסוף המאה ה18, עלתה התמותה על הילודה. במרידות של הטוענים־לכתר מבית סטיוארט ב1715 וב1745 שמרה ל' אמונים לבית־האנובר, לעומת זאת תמך ההמון הלונדוני בוִילקס (ע"ע) וב1780 ארעו בה מהומות חמורות, בהנהגתו של ג'ורג' גורדון (ע"ע), נגד תכנית הממשלה להקל את ההגבלות על הקאתולים. — בצד מעונות הפאר בסיגנון „האוגוסטאני" שנבנו בל' במאה ה18, החלו להתפשט משכנות־עוני, והללו גדלו במיוחד במאה ה19, בתקופת התעוש, כשהמונים נהרו לבירת בריטניה ואוכלוסייתה גדלה מ859,000 (1801) ל $7\frac{1}{4}$ מיליון ב1911. — תנאי החיים הקשים במשכנות־העוני של העיר הגדולה שבעולם הולידו פשיעה נרחבת, ולמניעתה אירגן רוברט פיל (ע"ע) את משטרת ל' (1829). גידולה העצום של ל' היה כרוך בהרחבת הנמל, בסלילת דרכים ומסילות ברזל ובמתיחת גשרים חדשים על פני הנהר.

ל' לא נפגעה במיוחד בעת מלה"ע I, ובהתקפות האויר עליה נהרגו כ700 איש. לעומת זאת גרמה מלח"ע II לסבל רב לעיר, שהיתה אחת המטרות העיקריות של „הבליץ" הגרמני בתקופת „הקרב על בריטניה" ב1940, ובהתקפות הטילים V1 וV2 בסוף המלחמה. כ30,000 איש נהרגו בהפצצות אלו, ואיזורים נרחבים וכן מבנים היסטוריים — ביניהם כנסיית וסטמינסטר ובתי הפארלאמנט — ניזקו או הפכו לעיי חרבות.

לאחר המלחמה הוחל בפעולת שיקום נרחבת, ובמידה רבה — מתוכננת. ממשלת הלֵיבּוֹר הראשונה (1945—1951) פתחה גם בפעולה לחיסול משכנות העוני, ולשם כך הוקמו ערי־פרברים בסביבות ל'.

במאות האחרונות מילאה ל׳ — כמרכז האימפריה הבריטית ולאחר מכן כמרכז לחבר העמים הבריטי — תפקיד בינלאומי חשוב בחיים המדיניים והתרבותיים של העולם כולו. היא היתה מקום־כינוס לוועידות בינלאומיות חשובות; שימשה מקום מקלט למהגרים פוליטיים רבים; מרכז לתנועת הפועלים הבינלאומית, ובימי כיבוש אירופה בידי היטלר, בתקופת מלה״ע II — היתה מקום מושב לממשלות־גולה רבות.

C. L. Kingsford (ed.), *A Survey of L. by John Stow*, I-II, 1908; L Gomme, *The Story of L. Maps* (Geographical Journal, XXXI), 1908; T. F. Ṭout, *The Beginnings of a Modern Capital. L. and Westminster in the 14th Century* (Proceedings of the British Academy, Vol. X), 1924; H. Ormsby, *L on the Thames*, 1924, Royal Commission on Ancient Monuments, *Eleventh Report. Roman L.*, 1928; N. G. Brett-James, *The Growth of Stuart L.*, 1935, P Abercrombie, *Greater L. Plan 1944*, 1945; H. and P. Massingham, *The L. Anthology*, 1950; T Armstrong-Jones, *L*, 1958; S. E. Rasmussen, *L., the Unique City*, 1960; W Gaunt – E. de Maré, *L.*, 1961, I. J. C. Brown (ed.), *A Book of L*, 1961, V S. Pritchett – E. Hofer, *L Perceived*, 1962; 1961 Census England and Wales: *County Report. L.*, 1963; G A Williams, *Medieval L*, 1963; London University College, The Center for Urban Studies (ed), *L*, 1964; D. Piper, *The Companion Guide to L.*, 1964; K. M. Clayton (ed), *Guide to L. Excursions*, 1964; C. Trent, *Greater L, its Growth and Development through 2000 Years*, 1965; J. E. N Hearsey, *L. and the Great Fire*, 1965; Th Barker, *L. and the Great Leap forward* (The Listener LXXVII, No. 1996), 1967

אה. א.

לאחר הכיבוש הנורמני (1066), באו לל׳ מספר **י ה ו ד י ם** מיבשת אירופה ובתחילה, כנראה, מנורמנדיה. הקהילה נזכרת לראשונה בימי ויליאם II בסוף המאה ה11, ואילו רובע יהודי נזכר ב1115. ב1130 העלילו על יהודי ל׳ הריגת אדם חולה, והוטל עליהם קנס כספי גדול. באותה תקופה ביקר בל׳ אברהם אבן־עזרא (ע״ע), ושם כתב את „אגרת שבת" ו„יסוד מורא" (1158). עד 1177 שימש בית־העלמין של ל׳ את יהודי הארץ כולה. בימי הנרי II (1154—1189) שגשגה הקהילה וגדלה, אך בעת הכתרת ריצ׳ארד I (1189) שרפו הצלבנים את הרובע היהודי ו30 איש נספו — ביניהם ר׳ יעקב מאורלַאן (ע״ע), מבעלי התוספות. הקהילה התאוששה במהרה, וב1194 תרמה כרבע מן המס, שאספו יהודי הארץ לכופר נפשו של המלך. בארגון החדש שנקבע בתקופה זו ליהודי אנגליה נקבעה ל׳ כמרכז האדמיניסטרטיווי לקהילות הארץ, וה„זקן־הראש" ("Arch-Presbyter") הראשון ליהודי אנגליה, ע״פ השיטה החדשה, היה יעקב מל׳. רגשות אנטי יהודיים נתחדשו בימי מלכותו של ג׳ון — אשר אף נזף על כך בראש העיר —, בעיקר מצד הבארונים שראו ביהודים מכשיר כספי עיקרי של בית המלוכה, ומתוך התנגדותם למלך הציקו גם להם. בימיו של הנרי III דוכאו יהודי ל׳ ונקנסו בסכומים גבוהים; לפני 1243 (התאריך המדוייק אינו ידוע) החרם ביהכ״נ המרכזי באמתלה שהוא מפריע לכנסיה סמוכה; ב1232 יסד המלך בל׳ את ה-Domus Conversorum („בית המומרים"), לעידוד המרת הדת, וכן הגביל את מגורי היהודים. ב1244 העלילו עליהם רצח ילד למטרות פולחן, ועל כל יהודי אנגליה הוטל מס אכזרי. ב1263 נבזזה הקהילה ע״י הבארונים המתקוממים, בראשות סימון דה מונפור, וכמה מבני הקהילה נהרגו; ב1266 הותקפו שרידי היהודים בל׳ ע״י „האבירים המנושלים". ב1275 אסר אדוורד I על היהודים להלוות כסף, והם נזקקו לפרנסות אחרות; ב1278 נתלו כ300 יהודים בל׳ (ע״פ מסורת מפוקפקת), באשמת חיתוך מטבעות. ב1283 ציוה הבישוף על סגירת כל בתהכ״נ במחוז שיפוטו. ב1290 גורשו כל יהודי אנגליה, ובא הקץ לקהילת ל׳.

יהודי ל׳ מנו, עד אז, בממוצע שנתי כ500 נפש, אף כי סופרים יהודים בני התקופה מדברים על 2,000 בתי־אב. הרובע היהודי נמצא במקום הידוע עדיין כOld Jewry. מחכמי יה״ב של ל׳ ידועים: ר׳ יוסף בן יעקב ("Rabi Gotsce"), מארחו של אברהם אבן־עזרא, והחשוב ביהודי אנגליה בדורו; ר׳ משה, ובנו אליהו מנחם, מדקדקים ובעלי הלכה, בעלי הפירוש לסדר זרעים (ירושלים, תשט״ז); ר׳ מאיר מלונדריש; ר׳ יעקב בן יהודה, חזן ל׳, מחבר ספר ההלכות „עץ חיים" (ירושלים, תשי״ח—תשכ״ז); חכמים אלו וקודמיהם מבעלי התוספות, הם שהביאו עמם ל„ארץ האיי" את תורת רבם, ר׳ יעקב תם (ע״ע), ותלמידיו.

בתקופת הגירוש איכסן „בית המומרים" כ100 נפש, אך גם אח״כ לא עמד שומם, שכן יהודים מועטים הוסיפו להגיע לל׳, ושם המירו את דתם. יהודים בודדים ביקרו בל׳ בגלוי, כרופאים: אליהו בן שבתי מבולוניה, אשר בא עם 10 בני־לויה לשרת את הנרי IV (1410), וסַמסון דה מיךכּוֹ שטיפל באשת ראש־העיר של ל׳ (1409). לאחר גירוש ספרד התיישבו כמה אנוסים בל׳, ובשלהי מלכותו של הנרי VIII כללה הקהילה החשאית 37 בתי־אב. ב1542 נטרדה הקבוצה כתוצאה מהליכים משפטיים שננקטו נגד פליטים מן האנוסים ביבשת, והיא נתפזרה בתקופת הראקציה הקתולית בשנות מלכותה של מרי. תחת שלטון אליזבת I נתרחבה הקהילה, בהשתתפותו של רודריגו לוֹפֶס (ע״ע), אך לקראת סוף המאה פחתה חשיבותה וסוחרים פורטוגאלים ששהו בל׳ והיו חשודים ביהדות, גורשו ב1609. כאשר נתפרקה קהילת האנוסים ברוּאַן (1632), מצאו כמה פליטים בית בל׳, ואנוסים אחרים באו ישירות מספרד ופורטוגאל. כשבא מנשה בן ישראל (ע״ע) לאנגליה ב1655, מנתה הקהילה החשאית מספר משפחות, ואלה נתעודדו להתחיל בארגון רשמי של חייהם הדתיים, וב1656 הגישו עצומה לקרומוֶל, בבקשם הגנה. אותה שנה נוסד ביכ״נ ובית־עלמין. לאחר מות קרומוֶל היתה הקהילה בסכנה, אולם צ׳ארלז II התערב לטובתה, ומכאן ואילך זכתה להכרה דה־פקטו. ב1701 הוקם מקום תפילה חדש בבֶּויס מרקס (Bevis Marks), שהוא עדיין אחד מהמבנים המענייינים שבעיר. רבני הקהילה באו כולם מבחוץ: יעקב ששפורטַס (ע״ע) (1664/5); יהושע דה סילוה (1670—1679); יעקב אבן דנה (ע״ע) (1681—1685); שלמה אאיליון (ע״ע) (1689—1701) ודוד ניֶטו (ע״ע) (1701—1728). הקהילה נתחזקה בתמידות ע״י פליטים חדשים מן האנוסים, ולאחר הכתרת ויליאם מאורנז׳ (1689) — גם מהולנד. חשובי הקהל היו סרסורים, יבואנים וסיטונאים, ומעט רופאים. ב1697 נקבעו 12 יהודים לבורסה המלכותית ("Jew Brokers") והם תפסו מקום חשוב עד ראשית המאה ה19. כדי להבטיח את חסדו של ראש־העיר הוגשה לו, מדי שנה, מתנה יקרת־ערך. ב1705 הוקם בל׳ דפוס עברי עם הדפסת אגרתו של ה„חכם צבי" על עניין דתיותו של הרב ניטו. — ב1770 הוקם הדפוס העברי הראשון בל׳ שהיה בבעלות יהודית.

בעקבות יוצאי ספרד וצאצאיהם באו גם מהגרים אשכנזים, דרך אמסטרדם והאמבורג. ב1690 נתארגנה קהילתם,

וב1696 נרכש מקום־קבורה. רבם הראשון היה יהודה ליב בן אפרים אנשל הכהן, שכיהן קודם לכן ברוטרדם, ואחריו היו ר' אהרן בן משה הסופר מדבלין, ואהרן הרט (ע"ע) — שכיהן למעלה מ50 שנה (1704—1756). את מקומו ירשו הרבנים צבי הירש לוין (ע"ע) (1758—1764); דוד טבילי שיף (ע"ע) (1765—1791), משה מאיירס (1792—1802) ור' שלמה הירשל, בנו של צבי הירש הנ"ל (1802—1842). ב1706 נתפלגה הקהילה, בראשות מרדכי בן משה מהאמבורג (מרקוס מוזס), ונתארגן גוף יריב, שבנה ביכ"נ משלו (Hambro' Synagogue).

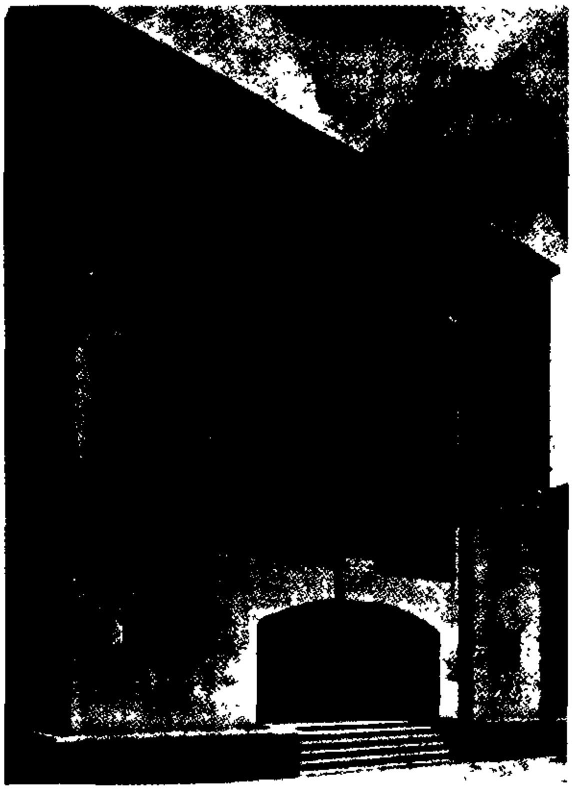
ההתארגנות ההיסטורית של בתהכ"נ בל' נשלמה ב1761 עם לידתו של גוף מתחרה נוסף — שכונה „ביהכ"נ החדש" (New Synagogue) — אך בכורתו של גוף־האב, שנודע עתה כ„ביהכ"נ הגדולה" (ר' לוח צבעוני, כרך ח', עמ' 632), זכתה להכרה כללית מצד יתר הקהילות האשכנזיות בל' ובמדינה כולה. האשכנזים היו עתה היסוד המרובה ורב ההשפעה ביותר באוכלוסיה היהודית בל'. ביהכ"נ הראשון מחוץ לתחומי ה„סיטי", נתארגן בווסטמינסטר בערך ב 1761. מועצת השחיטה, שבה שתפו פעולה אשכנזים וספרדים, נתארגנה ב 1792—1804. באמצע המאה ה 18 נמסר על 6,000 יהודים בל'.

חותם קהילת לונדון
(כפי הנראה מהמאה ה18)

במאה ה19 גדלה קהילת ל' הרבה. עד 1838 יוצגו ב„ועד הנציגים של היהודים הבריטיים" (Board of Deputies of British Jews) קהילות ל' בלבד. הת"ת האשכנזי, שנוסד ב1732 ושמסגרתו הורחבה ב1788, אורגן מחדש ב1817 כבי"ס, כדי לקדם את סכנת הטמיעה שמקורה בבתה"ס המיסיונריים; בי"ס זה היה במשך הזמן לאחד הגדולים בעולם. גם המאבק לשווי־זכויות ליהודים התרכז בל'. ב1831 זכו יהודים לקבל את אזרחות העיר (Freedom of the City) והורשו לעסוק בסחר קמעוני. ב1835 נבחר דוד סלרמונס לשריף העיר, ב1847 לחבר מועצת העיר, וב1855 — לראש העיר היהודי הראשון. מ1830 גילתה ל' אהדה לאמנציפציה פארלמנטארית של היהודים, ולזכות עמידתה על בחירתו לפארלאמנט של הברון לַיונל דה רוטשילד (ע"ע) יש לזקוף במידה רבה את הצלחת המאבק (1858, וע"ע אמנציפציה, עמ' 89).

ההתבוללות הגוברת החישה את ארגון הקהילה מחדש. עדה רפורמית נוסדה ב1840, סמוך לרבעים המהודרים, וכתגובה הוקמו בתכ"נ בווסט־אנד. בחסותו של הרב נתן אדלר (ע"ע) נוסד ב1855 „קולג' היהודים" (Jews' College) וב1859 ארגון הצדקה — „מועצת המשגיחים לסעד ליהודי העני" (Board of Guardians). ב1870 התאחדו הקהילות האשכנזיות העיקריות בל' ב„קהילה המאוחדת" (The United Synagogue), וארגון זה הוא עתה הגדול והמאורגן מסוגו בעולם היהודי.

לונדון: „בית־הכנסת הסערבי", קראוסורר פלֵיס

בעקבות ההגירה ההמונית מרוסיה, לאחר 1881, גדלה האוכלוסיה היהודית בל' במשך 25 השנים הבאות מכ47,000 עד קרוב ל150,000; כ100,000 מהם חיו באיסט־אנד; כך נתהוותה לצד הקהילה המקומית — קהילה חדשה. רובם נקלטו בחייטות, בסנדלרות ובתעשיית הרהיטים, וארגוני צדקה חדשים נוצרו לטיפול בהם. ב1887 הקים סר סמיואל מונטגיו (ע"ע) את „התאחדות הקהילות" (Federation of Synagogues) לתיאום פעילותן הדתית. שביתתם של 10,000 חייטים יהודים בל' ב1889, אשר נמשכה 6 שבועות, הביאה קץ לניצולם של המהגרים היהודים. חוק הזרים, ב 1905, בלם את גל ההגירה, אשר בכל זאת נמשך לאיטו עד מלה"ע I. מהגרים אלו, ככל שנעשו אמידים, נטו לעבור מאיסט־אֶנד לפרברים חדשים יותר, בעיקר בצפון־מזרח (סטֶמפורד היל) וצפון־מערב (גולדֶרס־גרין), ובמקומות אלה התפתחו קהילות חשובות.

בתקופה שבין שתי מלה"ע שגשגה מאד יהדות ל' מבחינה כלכלית, הוחשה התנועה מן המרכז אל הפרברים הצפוניים, ניכר גיבוש ארגוני מסוים, הוקם מרכז קהילתי למוסדות היהודיים בל' ומחיאון יהודי. הרדיפות בגרמניה ב1933 הביאו לל' פליטים רבים ואלה עשו הרבה לגיבוש האגף האורתודוכסי הקיצוני.

מאז ראשית המאה ה20, ובייחוד בימי מלה"ע I ועד הקמת מדינת ישראל — היתה ל' מרכז חשוב לפעילות המדינית של התנועה הציונית ושל היישוב היהודי בא"י המנדטורית (וע"ע ציונות; הרצל; ויצמן).

ב. רות, תולדות ר' אליהו מנחם מלונדריש (בראש „פירושי ר' א' מל' ופסקיו"), תשס"ז; הנ"ל, הדפוס העברי בל' (ק"ס, י"ד), תרצ"ז–ח; מילואים לנ"ל ממחברים שונים: (שם, י"ד, כ"א, כ"ג); א. יערי, שלוחי א"י, מפתח: ערך ל', תשי"א; ג. שלום, שבתי צבי, מפתח: ערך ל', תשי"ז;

א. א. אורבך, בעלי התוספות, 401–404, תשי"ז²; הנ"ל, מתורתם של חכמי אנגליה מלפני הגירוש („תפארת ישראל", לכבוד הרב י. ברודי), תשכ"ז; E. N. Adler, *L.* (Jewish Communities Series), 1930, C. Roth, *Magna Bibliotheca Anglo-Judaica* (including bibl.), 1937, id., *The Federation of Synagogues: 1912–1937*, 1947; id., *The Great Synagogue, L. 1690–1940*, 1950; id., *History of the Jews in England*, index: s. v., 1962³; L. D. Barnett, *Bevis Marks Records*, I-II, 1940–1949; A. B Levy, *East End Story*, 1951; N. Laski, *The Laws and Charities of the Spanish and Portuguese Jews' Congregation of L.*, 1952, B. Homa, *A Fortress in Anglo-Jewry*, 1953; A. M Hyamson, *The L. Board for Shechita 1804–1954*, 1954; V. D. Lipman, *A Century of Social Service, 1859–1959. The Jewish Board of Guardians*, 1959, A. Barnett, *The Western Synagogue through Two Centuries (1761–1961)*, 1961.

ב. ר.

יהודי ל' מאז מלה"ע II. פינוי ל' במלה"ע II, הפצצת האיסט־אנד ושינוי מעמדה הכלכלי של הקהילה, גרמו לחלוקה איזורית מחודשת של הקהילה. הגוש הישן באיסט־אנד נתפזר, אם־כי נשאר בו גרעין יהודי מוצק, ובמקומו באו מרכזים יהודיים צפופים בצפון ל', צפון־מזרח וצפון־מערב. מרכזים אדמיניסטרטיוויים אחדים עברו גם לווסט־אנד. הזרם האחרון ביותר הוא בכיוון חזרה מן הפרברים לדירות במרכז ל' או בסביבתו האמידה. אף כי המניע לכך הוא הרצון לעלות בסולם החברה, נוטים היהודים להתיישב זה בקרבת זה כדי לקיים את ארגוניהם, וכדי לבלות את זמנם הפנוי בחברה יהודית. קיים גם תהליך איטי, אך קבוע, של התבוללות ודליפה אל מחוץ למסלול החיים הקהילתיים. — לפי אומדן מתגוררים כיום בל' כ־280,000 יהודים (62% מיהדות אנגליה). בהשוואה ל־150,000 ב־1902, ו־250,000 ב־1950; העליה האחרונה באה כתוצאה מנדידה מערי־השדה ומהגירה מועטה מהונגאריה וממצרים לאחר 1956. הריבוי הטבעי נמוך מעט מזה של כלל האוכלוסיה. מסתמן גם גידול במספר נישואי־תערובת.

מבחינה סוציולוגית נעלמה כליל התפיסה של „אריסטוקרטיה" של משפחות עתיקות, וחלק רב בהנהגת הקהילה יש ליהודים עשירים שמשפחותיהם הגיעו לאנגליה במאה זו. ניכרת השתתפות יהודים ערה בפעילות אינטלקטואלית: באוניברסיטאות, בספרות, באמנות ובתיאטרון. מספר מחזאים יהודיים נחלו הצלחה גדולה ונודעו גם מחוץ למדינה (ארנולד וסקר, הארולד פינטר, פיטר שֶפר). צמחה גם קבוצה של מסַפרים יהודיים הכותבים בעיקר על יהדות צפון־מערב ל' (דני אָבּס ועוד).

יהודים ממלאים תפקיד חשוב בחיי הכלכלה (מסחר — בעיקר חנויות־שרשרת למוצרי צריכה, נכסי דלא ניידי ותעשיה) של ל'; המפורסמים שבהם: הלורד י. מ. זיו (ע"ע), א. וולפסון ואחרים. יהודים נשאו משרות רמות ברשויות השלטון העירוני: כראשי עיריית ל' רבה (ויקטור מישקין), כראשי עיריות מקומיות וכחברי המועצות למיניהן.

בחיי הדת מוסיפה „הקהילה המאוחדת", האורתודוכסית־מתונה, להיות גורם מכריע. גיבושם של החוגים האורתודוכסיים הקיצוניים, בשנות ה־30, הוביל ליסוד קהילה חדשה ולהקמת „אחוד הקהילות העבריות האורתודוכסיות" (Union of Orthodox Hebrew Congregations) עם 46 קהילות ו־3,000 חברים (1966). השפעת חוגים אלה הורגשה מאד בבית־הדין של יהודי ל', לחצה על הרבנות הראשית, וגרמה לחיכוכים בתוך הקהילה. אותה עת חלה התעצמות ניכרת של התנועות הפרוגרסיוויות על חשבון האורתודוכסים־למחצה, בעיקר לרגל הקלות היתרה שבה מקבלים חוגים אלה התגיירות בני זוג לא־יהודיים לפני הנישואים. בסה"כ יש בל' כ־200 בתכ"נ, מהם יש ל„קהילה המאוחדת" — 77, עם 40,000 חבר, ול„התאחדות הקהילות" — 54, עם 10,000 חבר. חברי ה„התאחדות" נוטים למסורת יותר מאנשי „הקהילה המאוחדת", אולם במקרים רבים חברותם רשמית בלבד, שכן הם מתפללים בביהכ"נ המאוחד באיזור מגוריהם החדש, ושומרים על חברותם בזה של ה„התאחדות" בצפון או במזרח ל' לשם שמירת זכויות הקבורה במקום מושבם הקודם. ל„התאחדות" גם רב ראשי משלה. קיימות 3 קהילות ספרדיות, 9 ליבראליות (המקבילות לרפורמים באה"ב), ו־17 רפורמיות (המקבילות לקונסרוואטיווים). קיימות מספר קהילות עצמאיות, בכללן אחת בראשותו של הרב לואי ג'יקובס שפרשה מ„הקהילה המאוחדת" במחאה על גישתה הדוקטרינרית הנוקשה.

ההתפתחות הבולטת בחינוך היהודי בשנים האחרונות היתה גידול תנועת ה־Jewish Day School. ב־1967 היו 22 בת"ס כאלה, 5 מהם תיכוניים (1,500 תלמידים) והשאר יסודיים (3,500 תלמידים). גוף מפקח מרכזי היא „המועצה הלתדונית לחינוך יהודי דתי" (הממומנת ע"י שתי התאחדויות בתהכ"נ הנ"ל), שאליה מסונפים 78 בת"ס חלקיים שליד ביהכ"נ, 12 ת"תים ו־241 כיתות בבתי־ספר חילוניים, בהם יש ליהודים הזכות לנהל שיעורי דת. לפי אומדן מ־1958, קיבלו רק 57% מתוך 32,500 התלמידים היהודיים חינוך יהודי סדיר, וכ־75%–80% מהם קיבלוהו באופן חלקי, בשלבים שונים של לימודיהם. ברמה גבוהה יותר מתקיים החינוך ב־Jews' College (לרבנים אורתודוכסיים, מורים וחזנים) וב־Leo Beck College (לרבנים ליבראליים). כן מתקיימות 4 ישיבות ובהן כ־300 תלמידים.

ל' הוא מקום מושב הארגונים היהודיים הכלליים, שהחשובים ביניהם הם: „ועד הנציגים של היהודים הבריטיים", הרבנות הראשית וההסתדרות הציונית של בריטניה הגדולה, וכן של העתונים היהודיים העיקריים.

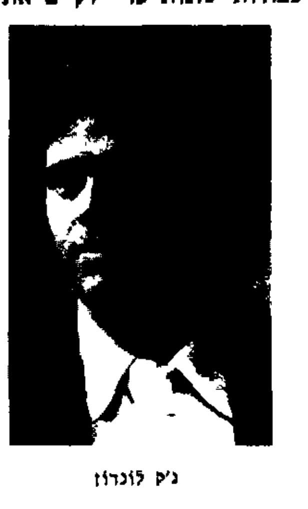
וע"ע ממלכה מאֻחדת: יהודים.

ש. אש – ש. י. גולד [עורכים], יהדות בריטניה, תשכ"ו.

ג'. פ. ו.

לוֹנְדוֹן, גֶ'ק (שמו האמיתי: ג'ון גריפית לונדון) — Jack London (John Griffith London) — (1876, סאן פרנסיסקו — 1916 [התאבד] בחוותו גלֶן אֶלֶן, קאליפורניה),

סופר אמריקני. ל' נולד מחוץ לנישואים וגדל בתנאי עוני. כבר בילדותו נאלץ לעבוד עבודות שונות כדי לקיים את עצמו; מאוחר יותר היה מלח ונע־ונד בכבישי אה"ב וקאנאדה. בנדודיו נעצר ר נאסר על שוטטות. בשובו לאיזור מולדתו, אוקלאנד, סיים את לימודיו בבית־הספר התיכון וב־1896 גם למד במשך סמסטר אחד באוניברסיטה של קאליפורניה. בתקופה זו התחיל להתעניין בסוציאליזם. ב־1897 הצטרף ל' ל„בהלת הזהב" בקלונדייק, אותה תיאר בסיפורו הראשון To the Man on Trail

ג'ק לונדון

(„לאדם על הנתיב"), 1898. בשנים שלאחר מכן פירסם סיפורים, מאמרים, רומאנים ושירה, בעיקר מתוך חיי הרפתקאותיו שלא חדל מהם. פירסומיו האחרים, שנכתבו על רקע העיר או נוף הטבע, שימשו שופר לדעותיו, הקיצוניות לפעמים, על סוציאליזם, אבולוציה ומלחמת הקיום. ב1902 ביקר בלונדון וחקר שם את תנאי החיים במשכנות העוני, בשביל ספרו The People of the Abyss („שוכני התהום"), 1903.

יצירותיו העיקריות: The Call of the Wild („קול מיער"), 1903; The Sea Wolf („זאב הים"), 1904; White Fang („פנג הלבן"), 1906. התחבבו מאד על הקורא הצעיר; הן מדגישות עד כמה רופף קו הגבול המבדיל בין החברה התרבותית לבין האדם הפרימיטיווי ובכך הן משמשות ביטוי להשקפותיו של המחבר. The Iron Heel („עקב הברזל"), 1907, הוא כעין אזהרה מוקדמת מפני הפאשיזם. הרומאן Martin Eden (1908) הוא בעל אופי אוטוביוגראפי. ספריו הרבים נקראים עתה בעיקר ע"י בני נוער.

המבקרים מוצאים דופי בכתיבתו בעיקר משום הזנחת הצד האמנותי, הטפול השטחי ברעיונותיהם של ספנסר, דארווין, ניצשה ומארכס והאדרה מוגזמת של הכוח והפראות בסיפוריו. הוא הרבה לכתוב מתוך רצון כן לחשוף את הרע שבקאפיטאליזם. אולם גם תוך שאיפה עזה להצלחה חמרית. ל' זכה לפופולאריות עצומה, אותה ניתן לזקוף לזכות סיגנונו הנמרץ ומלא החיים.

רבים מספריו וסיפוריו של ל' תורגמו לעברית. ביניהם: „לפני היות האדם", תרפ"א; „זאב הים", תרפ"ד; „בין איים", תרפ"ז; „ביערות הצפון", 1928; „מרטין עדן", תרפ"ט; „בקעת הירח", תר"ץ; „ברנדה", תרצ"ב; „קול מיער", תרצ"ב; „פֶנג הלבן", 1933; „הבהלה לזהב", תש"י; „המרד", 1951; „ספורי הרפתקאות", תשט"ז.

Charmian L. (אשתו), *The Book of J L.*, I-II, 1921, I. Stone, *Sailor on Horseback the Biography of J. L*, 1938, Ph. S Foner (ed.), *J. L., American Rebel A Collection of His Social Writings with an Extensive Study of the Man and His Times*, 1947.

ם.

לוֹנְדוֹן, מֵאִיר (1871, סובלקי [פולין] — 1926, ניו־יורק),

עסקן סוציאליסטי יהודי באה"ב. ב1891 היגר לאה"ב, שם קיבל השכלה משפטית. הוא התפרסם כעורך־דין של העניים ולאחר זמן ייצג את האיגודים המקצועיים בניו־יורק, בפרט אלה שמרובים היו בהם יהודים, כגון עובדי המחט וההלבשה, וסייע הרבה להצלחתן היחסית של השביתות הגדולות ב1910. בשנים 1912—1916 וב1921 נבחר לקונגרס של אה"ב, כנציג סוציאליסטי יחיד וראשון. ל' לחם להפצת הסוציאליזם ופעל נגד ה„טאמאני הול". בקונגרס פעל — ללא הצלחה, אך תוך תוקף מוסרי רב — נגד הצטרפות אה"ב למלה"ע I, בצד בעלי־הברית, ואח"כ נגד ההגבלות על ההגירה. ממייסדי איגוד הפועלים היהודיים „ארבייטר רינג". ל' היה אנטי־ציוני וקרוב בהשקפותיו ל„בונד", אך עם זאת בעל הכרה יהודית. פופולאריותו בקרב הפועלים היהודיים בניו־יורק בתקופתו היתה עצומה. מת בתאונת־דרכים, ובהלווייתו השתתפו כחצי מיליון איש.

H. Rogoff, *An East Side Epic, the Life and Work of M. L.*, 1930.

לוֹנְדוֹנְדֶרִי (Londonderry), עיר בצפון־מערב אירלאנד

הצפונית (הממלכה המאוחדת), 56,000 תוש' (1965), השניה בגדלה בערי אירלאנד הצפונית. יושבת על הנהר פויל, כ6 ק"מ משפכו למפרץ פויל (Lough Foyle). מרכז תעשיה, תחבורה ומנהל. בעיר ובסביבתה מפעלי תעשיה קטנים רבים למוצרי מתכת, עץ, עור ופשתן, בגדים וציוד לספינות, וכן מפעלים לעיבוד תוצרת חקלאית, ייצור שימורי דגים, משקאות חריפים ועוד. בנמל ל' מספנות לתיקון אניות ולבניין אניות קטנות. הנמל משרת איזור נרחב בצפון אירלאנד ומשמש בסיס לצי ספינות דיג. בעיר אוניברסיטה שנוסדה ב1865. היא בירת מחוז ל' (2,074 קמ"ר, 117,000 תוש').

ראשיתה של ל' במנזר שהקים בה קולומבה (ע"ע) במאה ה6. היישוב שצמח סביב המנזר נהרס פעמים מספר בידי כובשים ובעת דיכוי התמרדויות האירים באדוניהם האנגלים. ב1613 נתן ג'ימז I זכיון לעיר לונדון ליישב את המקום, שהיה אז הרוס, ובאותה שנה הוסב שמו מדרי (Derry) לל'. היישוב החדש שהוקם הפך לאחד ממעוזי הפרוטסטאנטים באירלאנד ועמד פעמים מספר במצור. בייחוד קשה היה המצור ששם עליו ג'ימז II ב1688/9, בנסיונו להשתלט מחדש על אנגליה. חלקה העתיק של העיר ששרד מהמאות 17—18, נמצא על הגבעה הנשאת ביותר והוא מוקף חומה וחפיר. בשתי מלחמות העולם היה בל' בסיס ימי.

ס. בר.

לַוֶנְדֶר, ע"ע אֵזוֹבְיוֹן.

לוּנָה, אַלְוָרוֹ דֶה — Alvaro de Luna — (1388—1453),

איש צבא ומדינאי ספרדי, בנו הבלתי־חוקי של אחד מאצילי קאסטיליה. ל' הובא לחצר המלך ע"י דודו, הארכיבישוף של טולדו, ומשך אליו, בזכות חינוכו המעולה וכשרונותיו, את תשומת־לבו של המלך הצעיר חואן II (1405—1454). ב1423 נתמנה למפקד עליון (Condestable). למעשה שימש כמשנה־למלך ולידו נמסר ניהול ענייני המדינה. הוא שאף לחזק את שלטון המלך מול נטיותיהם הבדלניות של אצילי קאסטיליה. לכן הפך ל' במהרה מטרה להתקפותיהם של אצילים, שביקשו לסלקו מחצר המלכות ונעזרו בתככיהם בבני משפחת המלך. ב1427 הצליחו יריביו להגלותו, אך כעבור זמן קצר נקרא לשוב, כדי להשליט סדר במדינה. בשנת 1431 ניהל מלחמה בממלכת גראנאדה המוסלמית וזכה למספר נצחונות. הוא הוגלה שנית ב1439, בלחץ תככים, אך הוחזר והפעם כדי לדכא התקוממות של אצילי קאסטיליה. הוא נבחר לראש המסדר הצבאי „סאנטיאגו", ניהל בהצלחה את מלחמת קאסטיליה נגד אראגון (קרב אולמדו, 1445), ועמד בראש הפעולות נגד טולדו, שמרדה במלך (1449). אויביו הצליחו לבסוף למשוך לצידם את אשתו השניה של המלך, המלכה איזאבלה מפורטוגאל, ועל פי דרישתה נאסר. ב1453 נדון ל' למוות במשפט מבויים והוצא להורג. בחייו קירב ל' אליו אנוסים ויהודים שפעלו בשירותו.

י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית (עמ' 382 ואילך), תשי"ט[2]; J. Rizzoy Ramirez, *Juicio crítico y significación política de D. A de L*, 1865, L de Corral, *Don A. de L., segun testimonios ineditos*, 1915; C. Silió, *D A. de L. y su tiempo*, 1935; J. de M. Carriaco (ed.), *Crónica de Don A. de L.*, 1940.

צ. בר.

לֶוֶנְהוּק, אַנְטוֹנִי וַן, ע"ע לֶאוּבֶנְהוּק, אַנְטוֹנִי וַן.

לוֹנְזָנוֹ, מְנַחֵם דִי — (1550 [?], קושטא [?]—לפני 1624,

ירושלים), בלשן עברי, פייטן, סופר ומקובל. מעט ידוע על דרך חייו. כבן 25 עלה ל' לירושלים, וממנה עבר

לצפת. לאחר 40 שנה יצא לתורכיה ולאיטליה, וב1618 חזר לירושלים.

ל׳ נתפרסם ביותר ע״י ספרו „שתי ידות״ (ויניציה, שע״ח) המתחלק לשנים: „יד עני״, ו„יד המלך״, לכל „יד״ 5 אצבעות. ביד הראשונה כלולות יצירותיו שלו, ובשניה — מה שהתכונן לההדיר מספרות המדרש. ב„יד עני״ כלולים: א) „אור תורה״, הערות־מסורה לתורה, לפי סדר הפרשיות, תוך השוואת דפוסי ונציה אל כ״י חשובים שהיו ידועים לו. חיבורו זה נדחה למקום משני ע״י הספר „מנחת ש״י״ לרב ידידיה שלמה נורצי (ע״ע) העוסק במקרא כולו. — עם זאת זכה גם ספרו של ל׳ להוצאות רבות, להוספות ולביאורים. ב) „מעריך״, הוספות לספר „הערוך״ של נתן בן יחיאל מרומי (ע״ע); הספר בנוי על ידיעותיו בלשון היוונית והערבית, ועל לשונות אחרות שהיו שגורות בפי יהודי סביבתו. ג) „עבודת המקדש״, תפילות לסדר עבודות המקדש, עם הוספות ע״פ „חכמת הזוהר״. ד) „דרך חיים״, שירי תוכחת־מוסר. ה) „טובה תוכחת״, שיר מוסר. היצירות (ג) ו(ד) כבר נדפסו ע״י ל׳ קודם לכן, בנפרד (קושטא, של״ב—של״ה[?]). מ„יד המלך״ הצליח ל׳ להדפיס רק את האצבע הראשונה: „אגדתא דבראשית״, שנדפסה אחריו פעמים רבות. בתכניתו היה לפרסם את מדרש אגור (שאמנם אף החל בהדפסתו בצפת [שמ״ז]), וכן מדרשים חשובים אחרים, ע״פ כ״י שנתגלו על ידו. אך חומר זה כולו אבד.

חיבוריו האחרים של ל׳ נוגעים לקבלת האר״י, והם עוררו עליו התנגדות עזה: „עמר מן״, ביאור על האידרא זוטא וספרא דצניעותא (וילנא, תרמ״ג); „אמרי אמת״, בקורת על פירוש האר״י לספרא דצניעותא והשגות על ר׳ חיים ויטל (ע״ע). לדבריו עשה האר״י את פירושו בטרם נחה עליו רוח־ה׳, ו„אילו היה יכול היה מתקנו או גונזו״ (כ״י). חיבורים אחרים, אותם תיכנן, נגנזו על ידו, ורק חלקם נשתמר בכ״י או נדפס אחרי מותו: „פירוש לזוהר״ (קטע בכ״י); הערות ל„תיקוני הזוהר״ (כ״י); „הגהות לזוהר חדש״ (שנדפסו במהדורת ויניציאה, תק״ג); הגהות לתלמוד ירושלמי (ורשה, תקצ״ז); „עדי זהב״, הגהות על ספרי „הלבושים״ של הרב מרדכי יפה (ע״ע), והערות על הסידור (אבדו).

ל׳ היה איש מקורי, ההולך בדרך המיוחדת לו, וע״כ סבל הרבה ממתנגדיו. בעניין זה יש לציין את מחלוקתו עם גדליה קורדוביירו, שרקעה עדיין אינו ברור. את עבודתו עשה ביסודיות מרובה, ולצורך חיפושי כ״י נסע כמה פעמים לחו״ל, ונפגש שם עם חכמים רבים. כפייטן היה ל׳ מעורב בסכסוך מר עם ר׳ ישראל נגַ׳רה (ע״ע), שעליו מתח בקורת על שימושו של זה בביטויים „שהנואפין אומרין זה לזה״ בתארו את יחסה של כנסת ישראל אל הקב״ה.

א. ל. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, א׳ 134–145, תרפ״ח; י. דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט, מפתח: בערכו, תרפ״ה–תרצ״ג; ג. שלום, כתבי־יד בקבלה, 115–116, 152, 156, תר״ץ; ש. א. רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב, 182–186, תרצ״ז/ח; מ. וואנדר, מבוא למהדורתו של ספר „דרך החיים״, תרצ״א; י. זנה, תעודות על שד״רים אחדים באיטליה בתחילת המאה הי״ז (קבץ על יד [ס״ח], ה׳, קצ״ז–ר״ד), תשי״א; ש. ח. קוק, עיונים ומחקרים, א׳, 241–245, תשי״ט; ר. אליצור, על הספר „שתי ידות״ לר׳ מ. ד. ל. (ק״ס, מ״ב), תשכ״ז.

ד. ש. ל

לוּנְטְשִׁיץ, שְׁלֹמֹה אֶפְרַיִם (1545/50, לנצ׳יץ — 1619, פראג)

, רב, דרשן־נודד ומחבר. בנעוריו למד ביארוסלאב ואח״כ בלובלין, שם למד תורה מפי ר׳ שלמה לוריא (ע״ע). הוא שימש ראש ישיבה בלבוב, ומ1604 עד מותו כיהן כרב וראש ישיבה בפראג. ל׳ התפרסם כדרשן נלהב, (וע״ע דרשה, עמ׳ 217), ודרש גם בכנסים של ועד־הארצות בלובלין, שעזר לו בפירסום כמה מספריו.

לחיבוריו בדרוש ובמוסר, שזכו למהדורות רבות, היתה השפעה ניכרת על בני־דורו וגם על הדורות הבאים. מהם יש לציין: „עיר גבורים״, ג׳ חלקים (באסיליאה, ש״מ); „עוללות אפרים״ (לובלין, ש״נ); „אורח לחיים״ (שם, שנ״ה); „כלי יקר״ (שם, שס״ב), פירוש לתורה — שהוא מזיגה של פשט, דרש ודברי־תוכחה — שזכה לפרסום מיוחד; „שפתי דעת״ (פראג, ש״ע—שע״א), הנחשב כהמשכו של „כלי יקר״, ו„עמודי שש״ (שם, שע״ח); חיבורו „רבבות אפרים״ — לא נדפס. ל׳ חיבר גם 3 פיוטים.

המגמה המשותפת לכל חיבוריו היא מלחמה עקבית בירידה המוסרית של רבני הדור ובאדישותם של תלמידי החכמים. הוא לא נשא פנים לגדולי הדור, בין מהרבנים ובין מן העשירים, אך באותה מידה הפנה את תוכחתו גם לאנשים פשוטים. הוא התמרמר על הזכויות שהסוחרים העשירים תבעו לעצמם, ועל ההיענות לתביעותיהם. תוכחתו נותנת ביטוי להתנגדותו לחמרנות שפשתה בחברה וליחסו השלילי לרכוש ויש בה משום קריאה לתיקון הנפש ולחידוש חיי־חסידות. הוא התריע גם נגד שיטת הלימוד הפגומה הנהוגה בחדרים ובישיבות וכשציין כי ישנם יחידים השואפים לביטול סדר לימוד זה, התכוון למהר״ל (ע״ע יהודה ליוא, וע״ע חנוך, עמ׳ 684), קודמו ברבנות פראג. על דעותיו בעניין גלות וגאולה — ע״ע גלות, עמ׳ 838/9.

י. דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט, ד׳, 470, תרצ״ג; י. היילפרין, פנקס ועד ארבע הארצות, מפתח: בערכו, תש״ה; ח. ה. בן־ששון, עושר ועוני במשנתו של המוכיח ר׳ אפרים איש לנצ׳יץ (ציון, י״ט), תשי״ד; הנ״ל, הגות והנהגה, מפתח: בערכו, תשי״ט; ב״צ כץ, רבנות, חסידות, השכלה, א׳, 76–83, תשס״ז; M. Grünwald, *Rabbi S. E. L*, (Pascheles' Israel. Volkskalender fur 5653), 1892; I Bettan, *The Sermons of E. L* (HUCA, VIII-IX), 1932; id, *Studies in Jewish Preaching*, 273–316, 1939; G. Klemperer, *The Rabbis of Prague* (Historia Judaica, XII), 1950.

י. הו.

לוּנֶל, ע״ע לִינֶל.

לוּנְץ, אַבְרָהָם מֹשֶׁה (1854, קובנה — 1918, ירושלים),

סופר וחוקר א״י. קבל חינוך מסרתי ולמד עברית ולשונות זרות. ב1869 עלה לירושלים עם הוריו ולמד בישיבת „עץ חיים״, המשיך בלמודי־חול ומשך גם לספרי השכלה. התקרב אל ישראל דב פרומקין (ע״ע), ועמו ייסד חוג למשכילים וספריה בירושלים (1873/4). בשל כך רדפוהו קנאים מאנשי היישוב הישן ואף ביקשו לקפחו מתמיכת הישיבה. ב1873 החל מותח ביקורת על סדרי החלֻקה (ע״ע) והממונים עליה, אם־כי לא הפך לירִיב קבוע להם, וכאשר תקף גרץ (ע״ע, עמ׳ 680) את היישוב הישן בירושלים, יצא ל׳ כנגדו במאמר חריף.

את חייו הקדיש לידיעת א״י. כבר ב1876 פירסם מורה־דרך לירושלים בשם „נתיבות ציון וירושלים״, נסיון עברי ראשון מסוגו. ב1879 נתעוור. אך אסונו לא מנעו מלהמשיך בתכניותיו. בהיותו בווינה, לצרכי־ריפוי, התקשר עם פ. סמולנסקין (ע״ע) — שעמד אז בראש מחלקה עברית של בית דפוס גדול — בדבר הדפסת שנתון לידיעת א״י. הקובץ הראשון, שנקרא „ירושלים״, הופיע ב1882. 13 כרכים כאלה

ראראור. הכרך הראשון כמעט כולו מפרי עטו של ל׳ הוא, ובו — בין השאר — תיאור מקיף של מצבה של א״י וירושלים, והצעות להטבת מצב זה. הכרך השני (1887) הופיע בדפוסו של ל׳ עצמו, אותו הקים לפרנסתו. בקבצי „ירושלים" השתתפו חוקרים מפורסמים רבים; ואף כי ערכם, בהשוואה לקבצים בידיעת א״י בשפה האנגלית, הצרפתית והגרמנית הוא דל, רב מאד ערכם מבחינת החומר העברי לקדמוניות היישוב היהודי בא״י. בתרנ״ה החל לפרסם את „לוח ארץ־ישראל", שיצא מדי שנה, עד 1915, ואשר הכיל חלק מעשי לצד חומר מחקרי וספרותי, בעיקר מפרי עטו של ל׳. מלבד כל זאת ההדיר ל׳ כמה ספרים, עם הערות משלו, ביניהם: „כפתור ופרח", לרב אשתורי הפרחי (ע״ע), „פאת השולחן", לרב ישראל משקלוב (ע״ע) ו„תבואות הארץ" לרב יהוסף שורץ (ע״ע). נסיון נועז לאיש עיוור היתה הוצאת תלמוד ירושלמי ע״פ כ״י (עד מסכת כלאים, תרס״ח—תרע״ה).

ל׳ היה חבר פעיל בועד הלשון העברית (ע״ע), וב1902 יסד את בית החינוך לעוורים, ועד מותו דאג להחזקתו. כן היה ממייסדי החברה העברית לחקירת א״י (1913), וחבר לשכת בני־ברית.

קובץ „ירושלים", י״ג, מקדש לל׳, תרפ״ח; ידיעות החברה לחקירת א״י ועתיקותיה, י״ס, מקדש לל׳, תשס״ו; א. ר. מלאכי, תלמוד ירושלמי מירושלים (תלפיות, ד׳), תשס״ו; הנ״ל, חליפת מכתבים בין משה שטיינשניידר וא. מ. ל׳ (גנזים, א׳), תשכ״א; ג. ירדני, תיאורי מסעותיו של א״מ ל׳ (האומה, ר׳), תשכ״ח; ח. ל׳ - בולוטין (בתו), מאיר נתיבות ירושלים, תשכ״ח.

א. י. בר.

לונצ׳רסקי, אנטולי וסיליויץ׳ — A. B. Луначарский

(1875—1933), סופר ומבקר רוסי ומדינאי סובייטי. ל׳ נולד בפולטאוה שבאוקראינה, ולמד באוניברסיטה בציריך. ב1896 חזר לרוסיה, הצטרף למפלגה הסוציאל־דמוקראטית עם יסודה ב1898, וכשחל בה הפילוג ב1903 הצטרף לבולשוויקים. הוא נאסר פעמים מספר. ל׳ השתתף בעריכתם של כמה מבטאוני המפלגה, ועסק בבעיות פילוסופיות ואסתטיות, שבהן סטה לא־פעם מ„הקו" המארכסיסטי־מאטריאליסטי: הוא גילה אהדה לפילוסופיה הנאו־קאנטיאנית והבנה לחוויה הדתית, ולנין תקפו בחריפות והאשימו בנטיה לאידאליזם. יחד עם גורקי (ע״ע) ובוגדנוב (ע״ע) הקים ל׳ ב1907 את סיעת Вперёд („קדימה") שנפרדה מלנין. התגורר זמן־מה עם גורקי בקאפרי שבאיטליה. ב1917 חזר לרוסיה, ועם השתלטותם של הבולשוויקים נתמנה לשר ההשכלה והחינוך. תפקיד זה, שאותו מילא עד 1929, איפשר לל׳ להציל מהרס בניינים היסטוריים ויצירות אמנות בתקופת המהפכה ומלחמת האזרחים. התעניינותו של ל׳ בתיאטרון איפשרה ניסויים וחידושים בשטח זה. הוא עצמו חיבר כמה מחזות, ביניהם Оливер Кромвель („אוליוור קרומוול"), 1920, Фома Кампанелла („תומאס קאמפאנלה"), 1922, וכן סייע לתיאטרון „הבימה" במוסקווה. חבריו הקומוניסטים חשדוהו באהדה לציונות. סטאלין הרחיקו מכל תפקיד מדיני חשוב, ובקיץ 1933 מינהו לשגריר בספרד. שבועות מספר אח״כ מת ל׳ בדרום צרפת.

לוונשטין (או: לווינסון), יואל דוד

(1816, ליבאו — 1850, וארשה), מגדולי החזנים בזמנו. הוא היה ידוע גם בשם „סטראשונסקי" ע״ש חמיו, ובעיקר בכינוי „דער ווילנער בעל־הבית׳ל" („האברך מווילנה"). גם אביו שימש כחזן בווילנה. מגיל צעיר הצטיין ל׳ בשירה ובנגינה בכינור, ועם מות אביו ב1830 נתמנה לחזן במקומו. ל׳ קיבל שיעורי נגינה מהקומפוזיטור הפולני מוניושקו (ע״ע). ב1842 הופיע עם מקהלתו בווארשה, לפי הזמנת הקהילה, והשאיר שם רושם רב. אך המעבר מן הגטו לעולם האירופי גרם לו זעזוע נפשי, והוא יצא לשנים מספר לאירופה המרכזית, שם נדד מקהילה לקהילה והופיע רק לעתים רחוקות בבתי־כנסת. ל׳ ניחן בכשרון לקומפוזיציה, וכמה מניגוניו נשתמרו. חייו שימשו חומר לאגדה וליצירה ספרותית (ש. פרוג, „ווילנער בעל הבית׳ל"; י. י. ווהל, „למנצח בנגינות", ועוד), אשר תלתה את התמוטטות עצביו באהבה טראגית ליפהפיה פולנית.

ה. ג. שטיינשניידער, תולדות הש״ץ הנפלא מווילנא (תלפיות [ברדיטשוב]), תרנ״ה; מ. ש. גשורי, הבעל־הבית׳ל הוילנאי, (במישור, א׳), ת״ש; י. אטל, בתוך ראשית התחיה, 565—577, תרצ״ו; E. B. (Wilna), *Des Saengers Schuld und Suehne* (Ost und West, V), 1905

לוונשטין, נתן

(1859, בוצ׳ריץ [מוראוויה] — 1929, לבוב), עו״ד ועסקן פוליטי, מראשי היהודים המתבוללים בגאליציה בתקופת השלטון האוסטרי. ל׳ דגל בהתקרבות היהודים לתרבות הפולנית ובהשתלבותם בעם הפולני, תוך שמירה על דתם. עיקר פעילותו של ל׳ היתה בלבוב, בה היה חבר ועד הקהילה עד יום מותו. ב1893 נבחר ל„סים" של גאליציה כנציג לשכת המסחר בברודי, וב1908 — כנציגה של לבוב. ב1907 נבחר במחוז הבחירות של דרוהוביץ־בולחוב לבית־הנבחרים האוסטרי והצטרף בו ל„מועדון הפולני". שמו קשור בהתנגשות דמים בין תומכיו לבין מתנגדיו מהחוגים היהודים הלאומיים, שאירעה בדרוהוביץ׳ בשעת הבחירות לבית הנבחרים האוסטרי ביוני 1911. הצבא ירה במפגינים, שמחו על זיוף הבחירות לטובת ל׳, והיו 32 הרוגים (רובם יהודים) וכמאה פצועים. בעקבות המאורע התפטר ל׳, אולם כעבור חדשים מספר נבחר שוב ברוב גדול. מקיסר אוסטריה קיבל ל׳ את תואר האצילות von Opoka. אחרי מלה״ע I, כשהוקמה מדינת פולניה העצמאית, התאכזב ל׳ ממדיניותה האנטי־יהודית ופרש מפעילות ציבורית. ב1925 היה ל׳ אחד מסניגוריו של ס. שטייגר, סטודנט יהודי שהואשם בהתנקשות בנשיא פולניה; על עניין זה פירסם ל׳ את החיבור O sprawie Steigera („פרשת שטייגר"), 1926.

לוס, אדולף — Adolf Loos

(1870, ברין — 1933, קאלקסבורג, על־יד וינה), ארדיכל אוסטרי. ל׳ למד בביה״ס הטכני הגבוה בדרזדן. בשהותו באה״ב ב1893—1896 הושפע מיצירות האסכולה החדישה של סליון (ע״ע), ריצ׳רדסון (ע״ע) ואחרים. לאחר מכן ישב ופעל בווינה, פרט לשנים 1923—1928, אותן בילה בפאריס. בווינה הושפע מהשקפותיו הפונקציונאליסטיות של אוטו וגנר (ע״ע). כבר בראשית דרכו ויתר ל׳ על עיטורים ושאף לפשטות וצלילות המבנה, לקווים ישרים, למבנים קוביים ולשימוש בחמרים המעובדים במדדיק. על השקפותיו אלה לא פסק ללחום בעקשנות ובתוקפנות — ב„ביה״ס החפשי לארדיכלות" שיסד ב1906, וכן בכתביו: Ornament und Verbrechen („עיטור ועבירה"), 1908; Ins Leere gesprochen („נאמר לתוך חלל ריק"), 1921; Trotzdem („אף־על־פי־כן"), 1931. ב 1920—1922 היה ממונה על תיכנון השיכון העירוני בווינה. על עבודותיו החשובות נמנים בעיקר בנייניו המוקדמים, כגון:

חוילת קארמה במונטרה, 1904, בית שטיינר בווינה, 1910; ומן המאוחרים: בית טריסטאן צארה בפאריס, 1926, בית מילר בפראג, 1930, ובתי מגורים ובתי מסחר בווינה. — ל' השפיע רבות, גם בישראל, על הדור הצעיר של הארדיכלים.

פ. אנגלמן - י. שכטר, סגנון אמת, לזכרו של א"ל, 1946; H. Kulka, *A. L., das Werk des Architekten*, 1931, F. Glück, *A. L.*, 1931; L. Münz, *A. L.*, 1956.

א. רו.

לוס אֶנְגֶ'לֶס (Los Angeles), כרך בדרום מדינת קאליפורניה, הגדול במדינה זו, והשלישי בגדלו באה"ב (אחרי ניו־יורק ושיקאגו). 1,180 קמ"ר, 3.2 מיליון תוש' (1965); אגד־הערים ל"א—לונג ביץ', הכולל את הערים הסמוכות (לונג ביץ', פסדינה, גלֶנדֵיל, טורנס, סאנטה מוניקה, ועוד), משתרע על־פני כ3,900 קמ"ר ומספר תושביו כ7.5 מיליון (1965). ל"א היא מרכז תיירות, תחבורה ותעשיית סרטים, מרכז חשוב לטלוויזיה ומרכז מסחרי לאיזור חקלאי נרחב; מאז מלה"ע II גדלה חשיבותה כעיר תעשיה.

ל"א יושבת בשפלת חוף בין ההרים והאוקיינוס השקט, התפוסה היום כולה ע"י שטחה העירוני, המשתרע לאורך חוף האוקיינוס מהרי סאנטה מוניקה (הסוגרים עליה מצפון) עד הרי סאנטה אנה (המגיעים אל החוף מדרום) ומתפשט לתוך שני עמקים גדולים — סאן פֶרנאנדו (בצפון) וסאן גבריאל (במזרח).

ר א ש י ת ה של העיר — כפר ספרדי בשם Nuestra Señora la Reina de los Angeles (ספרד': „גבירתנו מלכת המלאכים"), שנוסד ב1781 במקום בו ניתן היה לנצל את מי נהר ל"א לצרכי השקיה. אח"כ קמו מסביב לכפר יישובים אחרים במקומות שבהם נמצאו מים, בקרבת מיפרצים מוגנים שניתן להשתמש בהם למעגן ספינות, או בפתחיהם של מעברי־הרים ששימשו כדרכי תחבורה חשובות. עם גידול האוכלוסיה בעשרות השנים האחרונות נבלעו יישובים אלה בל"א רבתי, אך עדיין קיימות כ45 עיריות עצמאיות מבחינה מינהלית.

עם גידול האוכלוסיה והתעשיה בראשית המאה, ובהעדר כמויות מ י ם מספיקות באיזור החצי־מדברי, הובאו אלה ממרחקים. ב1913 הושלם מוביל־המים מאגם אוֹוְן לל"א — כ370 ק"מ ארכו, שהיה המפעל הגדול בעולם מסוגו. אולם, הספקו של מוביל־מים זה (כ430 מיליון m^3 לשנה), לא ענה על צרכי העיר ובשנת 1936 הוחל בבניית מוביל־מים עצום־ממדים מנהר קולורדו (ע"ע); כ170 ק"מ ארכו, וכ¼ מיליארד דולר הושקעו בבנייתו. הוא סיפק לאגד־הערים ל"א עוד כ1.1 מיליארד m^3 לשנה. בראשית שנות ה60 הוחל בתכנון מוביל־מים נוסף מנהר פדר (Feather) שמצפון.

אקלימה של ל"א — ים־תיכוני; הקיץ חם, החורף ממוזג והגשמים מועטים. אקלים זה, שהוא יחיד במינו באה"ב, משך לעיר הרבה תיירים ותושבי־קבע, והשפיע במידה ניכרת על חייה הכלכליים. נדירות הכפור בחורף איפשרה נטיעת פרדסי פרי־הדר, וזו, יחד עם התפתחות מסה"ב, דירבה את גידול העיר בסוף המאה ה19. חשיבותה של החקלאות בכלכלת ל"א והאיזור ירדה עם התרחבות תעשייתה ברבע השני של

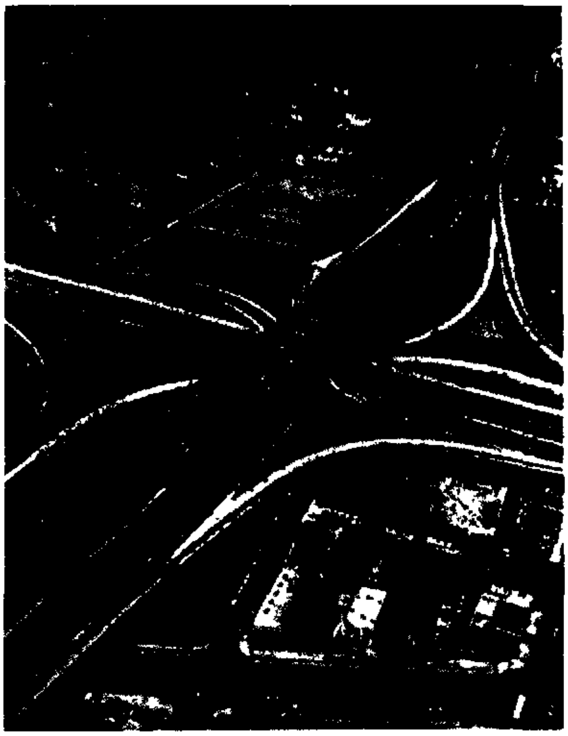

לוס אנג'לס: מבט כללי. ברקע — הרי סאנטה מוניקה

המאה ה20. — אף *תעשיית הסרטים* נמשכה לל"א בגלל האקלים הנוח ואור־השמש החזק וכן בגלל הנוף המרשים והמגוון שבסביבתה. ב1913 החלו יצרני הסרטים דה מיל (ע"ע, גם בכרך המילואים), לאסקי וגולדווין לפעול בפרבר הוליווד (שהיתה אז מרכז חשוב למטעי לימונים), וב1920 באו בעקבותיהם אנשי קולנוע נוספים. זהרה של הוליווד הקנה למקום פירסום עולמי, ושחקנים מכל קצווי תבל נהרו אליה. כשעבר ייצור הסרטים מתחת כיפת השמים לתוך אולפנים, הוקמו אלה, עקב גדלם, באיזורים מאוכלסים פחות — קָלְוֶר סיטי (Culver City), ל"א המערבית ובֶרבנק (Burbank), בעוד שהשחקנים גרים באיזורים אחרים, שהמפורסם שבהם הוא בֶּוֶרלי הילז (Beverly Hills). ברבע השני של המאה היתה הוליווד מרכז לתעשיית הסרטים באמריקה (כ90% מכלל הסרטים יוצרו בה) ובעולם (כ60% מכלל הסרטים). בתקופת השיא הועסקו בה כ100,000 איש בתעשיה זו. תחרות הטלוויזיה לאחר מלה"ע II וקשיים כלכליים ומשפטיים הקטינו בהרבה את הקף התעשיה בהוליווד ושינו את המבנה שלה. (האולפנים הגדולים פינו מקומם לאיחוד של יצרנים קטנים). עתה הוליווד היא בעיקר מרכז קניות מקומי ומקום משיכה לתיירים המבקרים בתיאטרון הסיני של גראומן (Grauman), באמפיתיאטרון Hollywood Bowl ובאולפני ההסרטה. שדרות הוליווד (H. Boulevard) ורחוב וָיְן (Vine Street) — שהיו מפורסמים כ„מרכז העצבים" של תעשיית־הסרטים — הם היום רחובות מסחריים רגילים. — בגלל מציאותם של בעלי־כשרונות, הקשורים בתעשיית הסרטים, נעשתה ל"א תחילה מרכז לשידורי ראדיו, וכיום — מרכז גדול לשידורי טלוויזיה; בה מופקים כ80% מכלל תכניות הערב של 3 חברות הטלוויזיה הגדולות. כן יש לזקוף לזכות דמותה הזוהרת של הוליווד את שגשוגה של תעשיית הלבוש.

תנאי מזג האוויר הנוחים לטיסה משכו לל"א כמה מחלוצי־הטיס, שהיו גם ראשוני בוני המטוסים. התעשיה האווירית היא כיום ענף התעשיה הגדול ביותר באיזור והמרכז החשוב ביותר בעולם בתחום זה. חברות „דגלאס" ו„לוקהיד", מגדולי יצרני המטוסים בעולם, וחברות אחרות העוסקות בענף ייצור זה ובייצור טילים, פועלות בל"א ובסביבתה. — בימי מלה"ע II הוקם בפונטאנה (שממזרח לל"א) מפעל גדול לייצור ברזל ופלדה ואח"כ קמו מפעלים אחרים למוצרי פלדה בעיר ובסביבתה. מספר בתי־החרושת בל"א נאמד כיום (1967) ב18,000, ופרט לתעשיות שהוזכרו, פועלות בה תעשיות לכלי־תחבורה, לאלקטרוניקה, למוצרי מתכת, לדפוס ולמזון.— תעשיית הנפט (הפקה וזיקוק) שנתפתחה בסוף המאה הקודמת הגיעה לשיא תפוקתה בשנות ה30. תעשיה זו פיתחה אף את רשת התחבורה של ל"א ביבשה ובים. נמל ל"א, שעיקרו נבנה עם פתיחת תעלת פנמה, בעשור השני של המאה, התפתח במהירות רבה אחרי מלה"ע II והוא היום מנמלי היצוא הגדולים של אה"ב. בנמל כ60 ק"מ רציפים, ביניהם רבים המשרתים אניות־ענק. בנמל ל"א קיים גם בסיס לצי־אה"ב. בל"א נמל־תעופה בינלאומי גדול (ליד מפרץ סאנטה מוניקה).

ל"א היא החדשה בערי אה"ב והמיוחדת במינה מכולן. ב1890 מנתה אוכלוסייתה 50,000 נפש בלבד, ב1920 — 576,673 וב1940 — 1,504,277; מאז גדלה בשיעור של כ275,000 נפש לשנה, או ביותר מ750 נפש ליום. גידול אוכלוסים זה הצריך מפעלי־שיכון עצומים, סלילת כבישים

לוס אנג'לס — צומת ארכע־מפלסי במרכז העיר
בצומת זה עוברים כ400,000 כלי־רכב ביממה

והקמת בנייני ציבור חדשים לרוב. נוסף לגוון העדתי הרגיל בכרכים אמריקאיים מצויים בל"א קיבוצים גדולים של מכסיקנים, יפאנים, סינים ופיליפינים. ל"א יחידה במינה בפיזור אוכלוסייתה על פני שטח גדול — מגמה שנתפתחה גם הודות לחוק שהגביל את גובה הבתים — ותלות תושביה בתעבורה במכוניות. ⅔ של האוכלוסים גרים בבתים חד־משפחתיים, לרוב בתים בני קומה אחת, בסיגנון כפרי, מוקפים גינה. בגלל פיזור הבתים באיזורי המגורים קשה לקיים בהם תחבורה ציבורית; תושבי ל"א משתמשים בלמעלה מ3 מיליון מכוניות פרטיות; מכונית אחת לשתי נפשות בקירוב. *מערכת הכבישים המסועפת והמודרנית שהוקמה בל"א שינתה הרבה את אופי העיר והסביבה.* — עקב מתינות זרמי האוויר ובלימתם ע"י ההרים המקיפים את העיר משלושה עברים, וכן בגלל ריבוי הפיח הנפלט מהמכוניות, השורפות מיליוני ליטר בנזין ליום, סובלת העיר מאז 1940 מזיהום אטמוספירי חמור: תדירות נוצר ערפל סמיך ומחניק הקרוי „סמוג" (Smog; צירוף תחילת המלה עשן וסוף המלה ערפל, באנגלית). אף כי רבות נעשה להפחתת הזיהום ונאסרה פליטת עשן ממפעלי תעשיה ובתי מגורים, אין עדיין פיקוח על עשן המכוניות, והבעיה בעינה עומדת.

בל"א 6 אוניברסיטאות גדולות ובהן כ80,000 סטודנטים (1967), מוזיאונים חשובים, ספריות גדולות (בספריה הציבורית של ל"א, ב60 סניפיה, כ2¼ מיליון כרכים), בית אופרה, תזמורת ומוסדות תרבות ואמנות רבים נוספים.

Federal Writers Projects, *L. A.*, 1941; G. S. Dumke, *The Boom of the Eighties in Southern California*, 1944; C. M. Zierer (ed.), *California and the Southwest*, 1956; W. W. Robinson – William Wilcox, *L. A. from the Days of the Pueblo*, 1959, R. Gilbert, *City of the Angels*, 1964; J. L. Chapman, *Incredible L. A.*, 1966; Ch. Rand, *L. A.*, 1967; R. M. Fogelson, *The Fragmented Metropolis: L. A.*, 1967.

ה. ג'. ג. – י. הס

הקהילה היהודית בל"א מונה כיום (1968) כחצי מיליון נפש (כ80% מכלל יהודי קאליפורניה) והיא השניה בגדלה באה"ב, ואפשר אף בעולם כולו. הקהילה משגשגת וארגונים יהודיים ארציים, ובהם מוסדות להשכלה יהודית גבוהה, מקיימים בה את שלוחותיהם.

ב1850 נפקדו בל"א 8 יהודים. בשנות ה70 וה80 היתה כבר הקהילה היהודית, רובה מיוצאי גרמניה וקצתה מיוצאי פולין, מהמבוססות בעיר. רבים היו סיטונאים וקמעונאים ומהם שעסקו גם במכרות ובמקרקעין, אולם עד ראשית המאה ה20 בלט העדרם בין בעלי המקצועות החפשיים. ב1851 נתארגן „מנין" ומ1854 נערכו תפילות סדירות במסגרת עדת „בית־אל" — שנבלעה ב1862 בתוך עדת „בני־ברית" — ומ1887 החלה עדה מאוחדת זו נוטה לרפורמה, עד שהפכה בסוף המאה לרפורמית באופן רשמי. ב1854 הוקם מוסד הצדקה הראשון בעיר שדאג גם לרכישת קרקע לבית־עלמין. בשנים 1850—1880 נבחר יהודי אחד לפחות, מדי שנה, למועצת העיר או המחוז, אולם במאה ה20 נדחקו היהודים כליל מן הפוליטיקה העירונית, אף שהשתתפו הרבה בחיים הפוליטיים של מדינת קאליפורניה. ב1900 היה מספר יהודי ל"א 2,500 נפש, אולם בשנות ה20 ועד המשבר הכלכלי, גדל מספרם בשיעור שעלה אף על שיעור הגידול של כלל אוכלוסיית ל"א: ב1920—כ20,000, וב1927—כ65,000. בניגוד לשאר המרכזים היהודיים באה"ב, אשר ניזונו בעיקר מהגירה מזרח־אירופית, באו מתיישבי ל"א מערי אה"ב גופא, ובייחוד מההתיישבויות במזרח ובמערב־התיכון, מהם אף מבני הדור השני למהגרים. ב 1945 נאמד מספרם במחוז ל"א ב150,000. ואולם הגירת־הפנים היהודית לאחר מלה"ע II, ובעיקר בשנים האחרונות, היתה ללא תקדים. מהגרי־פנים אלה אף התארגנו בל"א ע"פ ערי מוצאם. ב 1951 היה מספרם 330,000, וב1959 — 391,000.

לאחר משבר 1929, התגוון הרכבה המקצועי של האוכלוסיה היהודית. קם מעמד פועלים ובעלי־מלאכה, ומספר בעלי המקצועות החפשיים עלה בהתמדה והגיע, ב1959, ל25% מכלל היישוב היהודי. היהודים היו בין חלוצי תעשיית הסרטים בל"א, ואנשים כמו מאיר, גולדווין ואחרים (ר' לעיל), נטשו את עסקיהם הקודמים והשקיעו את הונם בתעשיה זו. בשנות ה 30 מצאו בה יהודים רבים את פרנסתם. אחרי מלה"ע II הועתק מרכז הכובד אל ענף הבניה. היהודים, כקבוצה, נמנים בין בעלי ההכנסות הגבוהות ביותר בעיר. — ק ה י ל ת ל"א מצטיינת בגיבושה הפנימי והוקמו בה מרכזים קהילתיים רבים. מסדר בני־ברית שבה נעשה לארגון הייצוג שלה. בשנות ה20 וה30 התנהלה במקום פעילות חברתית ענפה ביידית. ישבה בה קבוצה של סופרי ידית, ונתקיימו בה תיאטרון ובת"ס ידיים. הארגון המרכזי של יהדות ל"א נתגבש סופית ב1959 ונקרא „מועצת ההסתדרות היהודית של ל"א רבתי" (Jewish Federation Council of Greater L. A.), לאחר התמזגות „ההסתדרות לארגוני סעד יהודיים" (Federation of Jewish Welfare Organizations) שהוקמה ב1912, עם „מועצת הקהילה היהודית" (Jewish Community Council) שהוקמה בשנות ה30. ארגון זה, הער גם לצרכי הקהילות שמעבר לים, ואחראי למימון מאות הארגונים המיוצגים בו, בלי להתערב בסמכויותיהם האוטונומית, הוא ארגון מיוחד במינו בקרב יהדות אה"ב.

בשנת 1900 התמזגו 3 עדות בל"א והקימו ביכ"נ אורתודוכסי — „בית־ישראל", אשר שמר זמן רב על צביונו המזרח־אירופי. ב1906 נוסדה העדה השמרנית „סיני". ב1940 נמנו בל"א 50 בתכ"נ, וחלק ניכר מהם נמצא מחוץ למסגרת בתהכ"נ המאורגנים. כיום קיימים שם למעלה מ80 בתכ"נ, רובם מסונפים לארגונים הארציים של הזרמים הדתיים. עיקרו של החינוך היהודי בל"א נעשה בבת"ס של יום א', בחסות בתכ"נ — בעיקר הרפורמים. ב1947 הוקמה „האוניברסיטה של היהדות" ("University of Judaism") שעיקרה בימ"ד למורים. גם ה„היברו יוניון קולג'" (ע"ע בתי־מדרש לרבנים, עמ' 995/6) הקים שלוחה בל"א, שעיסוקה בתחום החינוך למבוגרים. מלפני מלה"ע I מקיימים יהודי ל"א פעילות ציונית, וארגונים ציוניים אף עמדו בראש מרכיבי מועצת הקהילה והשפיעו לא מעט על ערנותה לענייני הקהילות שמעבר־לים. אולם גם כאן כבאה"ב כולה, נושאת ההזדהות עם עתידה של מדינת ישראל בעיקר צביון פילנתרופי.

H. Newmark, *Sixty Years in Southern California, 1853–1913,* 1916; F. Massarik, *A Report on the Jewish Population of L. A.*, 1950; R Glanz, *The Jews of California,* 1960; J. G Turner, *The First Decade of L. A. Jewry, 1850–1860* (American Jewish Historical Quarterly, 54), 1964; L. P. Gartener – M. Vorspan, *History of the Jews of L. A.* (בדפוס).

פר. ש.

לוּסֶנָה (Lucena), עיר בדרום־ספרד, באַנדאלוסיה, כ80 ק"מ מדרום לקורדובה. מספר תושביה כ39,200 (1962). היא יושבת ברמה מישורית על גדות הנחל קַסקַחַר (Cascajar), ומשמשת כמרכז לאיזור חקלאי של דגנים, זיתים וגפנים. העיר ידועה ביריד הסוסים המתקיים בה. התעשיה העיקרית היא הקדרות, ובמיוחד ייצור כדי־חרס גדולים להחסנת יין ושמן, וכן בתי־יציקה לארד, ובתי־חרושת לשמנים, משקאות חריפים וגפרורים. בל' עוברים הכביש קורדובה־מאלאגה ומסה"ב מדריד־אלחסיראס. יש בה טירה (אלקסר) וכנסיות מן המאה ה16.

בתקופה הרומית היה בל' יישוב בשם Eliocena או Eli-sana. צבאות קאסטיליה כבשוה ב1240 מידי המוסלמים. ב1483 ניסה מוחמד אבו־עבדאללה, מלך גראנאדה (בּוֹאַבְּדיל), לכבוש את העיר, אך המצור ששם עליה נפרץ והוא עצמו נשבה.

ביה"ב נודעה ל' כ„עיר שכולה י ה ו ד י ם", והיתה אף מסורת שהיישוב נוסד ע"י יהודים. היו ממשפחותיה שטענו לייחוס אל בית דוד ולהתיישבות במקום בימי נבוכדראצר. דון יצחק אברבנאל (ע"ע) קשר את שמה בשם העיר לוז (ע"ע), וע"כ קרא לה לוזינה. עד למאה ה12 היתה ל' מרכז רוחני ליהודי אַנדאלוסיה. רב נטרונאי (ע"ע) גאון כותב עליה ב853, „שאליוסנה (שם העיר בפי הערביים) מקום ישראל... ואין ביניכם גוי כל עיקר", ובתשובה אחרת תמה הגאון: „ואין בה [בל'] גוי שאוסר עליכם, מפני מה אין אתם מערבין עירובי חצרות" (תשובות גאוני מזרח ומערב, סי' כ"ו). על אפיה היהודי עומד גם הגאוגראף הערבי אדריסי (ע"ע) במאה ה12, האומר כי בעוד המוסלמים יושבים בפרזות, התגוררו יהודי ל', בדרך־כלל, בחלק המבוצר של העיר. דברים דומים מוסר גם ר' מנחם בן אהרן בן זרח (ע"ע) בסוף המאה ה14 (צדה לדרך, ט"ו, א'). יהודי ל' התפרנסו מכרמי זיתים וגפנים, מחקלאות, ממסחר וממלאכה.

ל' נודעה בתלמידי־החכמים שבה. במחצית המאה ה9 שלח רב עמרם גאון (ע"ע) את סידורו כתשובה לשאלת אחד

מחכמיה. וידוע גם ר' אלעזר בן שמואל חורגא (ע"ע) מל', שזכה באותה עת לתואר „אלוף דמן אספמיא" ו„ראש כלה", נתפרסם בישיבות בבל. במאה ה11 הורה בישיבת ל' הרב יצחק בן יהודה אבן גיאת (ע"ע). בשנת 1066 הגיעו לל' אלמנת יהוסף בן שמואל הנגיד (ע"ע) ובנה עזריה, ונראה של' קלטה אז פליטי־חרב מגראנאדה. יורשו של אבן גיאת בראשות הישיבה היה הרב יצחק אַלפסי (ע"ע), ואחריו נעשה יוסף אבן מִגש (ע"ע) לראש הישיבה. בימיו בא יוסף אבן תאשְפין (ע"ע) ודרש מיהודי ל' שיקבלו עליהם את האיסלאם, אך תמורת כופר כבד ניצלה הקהילה מן הגזירה. בל' פעלו תקופה מסויימת גם המדקדק יונה אבן ג'נאח (ע"ע) והמשוררים משה ואברהם אבן עזרא (ע"ע), יוסף אבן סהל (ע"ע) ויהודה הלוי (ע"ע).

ב1146, ימי מלחמות המֻוַחִדון, נרדפה קהילת ל' והדת המוסלמית נכפתה על רבים; נראה שלאחריהן לא היה עוד בכוחה להתאושש. מניחים שגורל יהדות ל' היה כגורלן של מרבית קהילות אנדאלוסיה בימי גזירות קנ"א (1391).

א. ש. הלקין [מהדיר], אגרת תימן לרמב"ם, xxix, 100–101 ואילך, תשי"ב; י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, מפתח: בערכו, תשי"ט[2]; א. אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, א', 202/3, תש"ך; A. A Neuman, *The Jews in Spain*, Index s.v, 1942; F Cantera Burgos, *La Juderia de L* (Sefarad, 13), 1953, id – J. M Millás [Vallicrosa], *Las Inscripciones hebraicas de España*, 168–170, 1956, F Cantera Burgos, *Lápida Hebraica opistógrafa de L.* (Sefarad, 19), 1959.

ח. ב.

לוֹסְקִי, נִיקוֹלַי אוֹנוּפְרִיֶבִיץ' — Н. О. Лосский

(1870, קרסלאבקה ליד ויטבסק — 1965, ניו־יורק), פילוסוף רוסי. ל' למד מדעי הטבע, היסטוריה ופילולוגיה באוניברסיטת פטרבורג והשתלם בגרמניה. ב1916 נתמנה לפרופסור באוניברסיטת פטרבורג, אך בגלל נטיותיו הדתיות נאלץ ב1922 לעזוב את רוסיה והשתקע בפראג. בשנים 1942—1945 שימש כפרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת בראטיסלאווה. אחרי גמר מלה"ע II היגר לאה"ב ושימש פרופסור באקאדמיה התאולוגית הרוסית בניו־יורק.

ל' היה פילוסוף שיטתי, והגותו הקיפה את רוב תחומי הפילוסופיה, פרט לאסתטיקה. במסכת הגותו תופסות מקום ראשי הפילוסופיה של הדת ובעיות תורת ההכרה. את שיטתו, המבוססת על מושג האינטואיציה, כינה: „אינטואיטיוויזם". לדעתו, המושאים המוכרים נכנסים באופן בלתי־אמצעי אל תודעת הסובייקט המכיר, ואינם נוצרים או משתנים ע"י תהליך ההכרה. התכונות החושניות (צבעים, צלילים וכו') הן מושאים ממשיים בעולם החיצוני. תפקיד התחושות הוא להפנות את תשומת־לבו של המכיר אל האוביקט. אף־על־פי שהתפיסה היא תמיד מקוטעת ביחס לעשרו של המושא, אין השוני שבתפיסת הסובייקטים הוכחה לסובייקטיוויות של התכונות החושניות. בניגוד לאינטואיטיוויזם של ברגסון (ע"ע), טוען ל', שהמבנה השכלתני והשיטתי של ההוויה הוא צד מהותי של העולם עצמו, ולא פרי פעולתו של האדם.

ל' קיבל מליבניץ (ע"ע) את תורת המונאדות, אולם הוא מניח פעילות־גומלין ביניהן בדרך האינטואיציה, המאפשרת את התפיסה הישירה של העולם. המונאדות נקראות אצלו „עצמים פועלים" (substantival agents). העצם הפועל יוצר לא רק תהליכים נפשיים, אלא גם תהליכים של משיכה ודחיפה, שבהם נוצר מה שאנו קוראים „גוף". הממשות החמרית אינה, איפוא, עצם, אלא ת ה ל י ך. העצם הפועל הוא לא־חללי ולא־זמני, מעבר לניגודים שבין הגוף והנפש, „מטא־פסיכופיסי". התהליכים הנפשיים בו אינם בנויים על התהליך החמרי, אלא להיפך, הם תנאי הכרחי של התהליך החמרי, שאותו הם מנחים. כל עצם פועל הוא אישיות בכוח, הנעשית אישיות בפועל במידה שהיא מתפתחת עד כדי הכרת ערכים והחובה להגשימם. העצמים הפועלים יכולים להתאחד, להשתתף בחייהם של עצמים פועלים אחרים ולאמץ להם את מטרותיהם ע"י אינטואיציה ואהבה. באופן זה נוצרות צורות של שיתוף (consubstantiality). צורות של שותפות כאלה הם האטומים, המולקולות, הגבישים, האורגאניזמים, כוורות הדבורים וכו'; ועל רמה יותר גבוהה העמים, האנושות, מערכת השמש והיקום כולו. כל שלב של התאחדות עולה בכוחו היוצר על השלב הנמוך ממנו. בראש כל מערכת כזאת עומדת אישיות בעלת דרגה גבוהה של ההתפתחות. ניתוק הקשר בין עצם פועל לבין שאר העצמים הפועלים הוא ה„מוות". ל' רואה בו תופעה יחסית בלבד, כיון שהוא מקבל, כמו ליבניץ, את תורת הגלגול. ההדמותיה של העולם מתאפשרת ע"י כך, שקיים יסוד אחד מעבר לעולם, והוא אלוהים. הפילוסופיה מגלה את היסוד הזה על ידי האינטואיציה השכלית, המובילה אל אינטואיציה מיסטית. אולם הפילוסופיה יכולה לדבר על אלוהים רק בתארים שליליים, וקיים, איפוא, ההכרח להשלים את העיון הפילוסופי בנסיון הדתי, בהתגלות. במובן זה רואה ל' את הפילוסופיה שלו כביסוס לדת הנוצרית.

מספריו: Мир как органическое („העולם ככו־ליות אורגאנית"), 1917; Обосиование интуитивизма („הנחת־יסוד לאינטואיטיוויזם"), 1924[3]; Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция („האינטואיציה הרגשית, האינטלקטואלית והמיסטית"), 1938. הוא כתב גם את תולדות הפילוסופיה הרוסית באנגלית: History of Russian Philosophy, 1952.

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת ההכרה, מפתח: בערכו, ת"ש; S. Tomkeieff, *The Philosophy of N O Lossky* (Durham Univ. Philos. Soc., VI), 1923, F. Polanowska, *Losskij's erkenntnistheoretischer Intuitionismus*, 1931· A. S. Kohanski, *Lossky's Theory of Knowledge*, 1936, V. V. Zenkovsky, *A History of Russian Philosophy*, II, 657–675, 1953.

ש. ה. ב.

לוֹעֲ, ע"ע לעֲ.

לוֹפֶּה דֶה וֶגָה קַרְפִּיוֹ, פֶּלִיכְּס — Félix Lope de Vega Carpio

(1562, מאדריד — 1635, שם), משורר, מספר ומחזאי ספרדי, אחד הסופרים הפוריים ביותר בתולדות ספרות העולם; נקרא לרוב בקיצור „לופה דה וגה" או „לופה".

ח י י ו. מוצאה של משפחת ל' היה בהרים שבקירבת החוף הקאנטאברי, על גבול אסטוריה. אביו, פליכס דה וגה, משורר חובב, היה טרסי לפי מקצועו; אמו, פראנסיסקה פרנאנדז פלורס, היתה אחותו של האינקוויזיטור מיגל דֶל קארפיו. כבר בגיל רך בלט ל' בכשרונותיו המגוונים: בגיל חמש כבר קרא ספרדית ולאטינית ואף חיבר שירים, ובגיל שתים־עשרה — לפי דבריו — חיבר את מחזהו הראשון El verdadero amante („המאהב האמיתי"). הוא למד בביה"ס הישועי במאדריד ובאוניברסיטאות אלקאלה וסאלאמאנקה, אך לא סיים את לימודיו, בגלל נטייתו להסתבך בהרפתקות־אהבה (כדוגמת אביו). על־אף נעוריו הסוערים

לופה דה וגה (תחריט הספריה הלאומית, פארים)

הקדיש ל׳ זמן רב להכרת תחומי תרבות שונים: היסטוריה קלאסית, כתבי־הקודש, ספרויות ספרד ואיטליה, מאתמאטיקה, אסטרונומיה, וכו׳. בגיל שבע־עשרה התקשר באהבה עזה אל אֶלנה דה אוסוריו (המכונה „פיליס" בשיריו), בתו של מנהל במה ואשתו של שחקן. אחר שנטשה אותו, בתום חמש שנים, הפיץ סאטירות וכתבי־פלסתר עליה ועל בני משפחתה, נאסר על כך ונידון, בשנת 1588, ל8 שנות גלות מחוץ למאדריד. באותה שנה עצמה חטף מבית אביה צעירה בשם איסאבל דה אורבינה („בֶליסה" בשיריו), נשאה לאשה ללא הסכמת הוריה, והתגייס לצבא; הוא הצטרף ל„ארמאדה הבלתי־מנוצחת", שהפליגה להילחם באנגליה, ובים חיבר את האפוס La hermosura de Angélica („יפיה של אַנחליקה") — חיקוי ל„אורלאנדו המטורף" של אַריוסטו (ע"ע); כן חיבר רומאנסות מוקדשות ל„בליסה". בשובו לספרד, עם שרידי הארמאדה, השתקע (1589) בוואלנסיה עם אשתו והיה שם לראשה של אסכולת משוררים ומחזאים. בשנים 1591—1595 היה ל׳ מזכירו של הדוכס מאלבה וחי בשלווה בטולדו ובאלבה דה טורמס. במות אשתו ושתי בנותיו, חזר והשתקע במאדריד (1595). שנה לאחר מכן נאשם בפיתוי קטינה. ב1598 נשא לאשה עלמה עשירה, חואנה גוארדו. אולם החל מ1600 היתה לו גם אהובה בסוויליה, שחקנית יפת־תואר בשם מיכאלה לוחאן („לוסינדה" בשיריו), שילדה לו מספר בנים ובנות. לאחר מות אשתו חואנה (1613), הוסמך ל׳ לכמורה, אך נמשך גם לאחר מכן להרפתקות־אהבה רבות. בין היתר התקשר, ב1616, באהבה סוערת אל אשה נשואה, מארתה דה נוואורס („אמאריליס", „לאונארדה" בשיריו), שעברה לגור עמו בביתו לאחר מות בעלה ב1618, וילדה לו בת. אסונות שונים פקדו את ל׳ בזה אחר זה: מארתה נתעורה ב1628, דעתה נטרפה עליה והיא מתה ב1632; בתו מאשה זו נחטפה ע״י מחזר ב1634; אחד מבניו, לופה פליכס, טבע בים באותה שנה. שנות־חייו האחרונות עברו עליו ביסורי נפש ובמוסר־כליות, בעשיית חשבון הנפש ובהרהורים מיסטיים. — על מותו של ל׳ נתאבלה ספרד כולה וכל תושבי מאדריד ליוו את ארונו. תלמידו וידידו, המחזאי פרס דה מונטאלוואן, ערך לזכרו, מיד לאחר מותו, קובץ של שירי־תהילה, בו השתתפו כ150 סופרים, וקובץ דומה ערך באותו זמן בוונציה המשורר פאביו פראנקי, ובו יצירותיהם של כ100 סופרים איטלקיים.

עוד בחייו הפך שמו של ל׳ בפי העם לכינוי המציין דבר טוב (Es de Lope — „זה של ל׳"). פוריותו המדהימה — 1,800 מחזות, לדברי מונטאלוואן (1,500, לדברי עצמו), אלפי שירים ויצירות רבות אחרות מכל הסוגים — נחשבה כמעשה נס. בספרד אף נוצרה במאה ה17, מעין פארודיה על התחלת ה„אני מאמין" הנוצרי: „אני מאמין בלופה הכל־יכול, פייטן השמים והארץ". פארודיה זו עוררה, אגב, את זעמה של האינקוויזיציה. סרוואנטס טבע כינוי שנשאר עד היום צמוד לשמו של ל׳: El Monstruo de la Naturaleza („המפלצת [או הפלא] של הטבע").

יצירתו. א) סיפורת: ל׳, שאין שני לו בתחומי המחזאות והשירה הלירית בתור הזהב של ספרות ספרד, לא הגיע להישגים מקוריים בתחום הסיפורת. הוא ניסה את כוחו בשלושה סוגים: הפאסטוראלי, ההלניסטי־ביזאנטי והחצרני. לראשון שייכות שתי הנובלות, Arcadia („ארקאדיה"), 1598 ו-Pastores de Belén („רועי בית־לחם"), 1612, הכתובות לפי המתכונת של סַנָּצָרוֹ (ע"ע) ומוֹנטֶמַיוֹר (ע"ע). ה„ארקאדיה" היא בחלקה העיקרי סיפור־מפתח על אהבותיו וגלותו של הדוכס מאַלבה, וככל רומאן פאסטוראלי, מנצלת גם יצירה זו את המסגרת הסיפורית לקישוטה בשירים רבים; תאורי החיות והנוף המפורטים, עם כל ציוריותם, מכבידים לרוב בלמדנות שבהם. ב„רועי בית־לחם", לעומת זאת, המיר ל׳ את המסגרת החילונית במסגרת דתית; שירי־האהבה הפכו לשירי־אמונה בפי הרועים. נושא הנובלה: חיי מאריה וישו עד לרדתם למצרים. הודות לנימה העממית של הסיפור והשירים הכתובים במקצבים עממיים מגוונים, זכתה היצירה להצלחה נדירה בשעתה. לסוג ההלניסטי שייכת הנובלה El peregrino en su patria („עולה־הרגל במולדתו"), 1604, רומאן־הרפתקות שיש בו דמיון רב אל „יער ההרפתקות" של הסופר בן זמנו של ל׳, חֵרונימו דה קונטְרֶראס. מלבד שירים דתיים והומוריסטים מעניינים, הוא כולל גם סיפורים אפיזודיים (כגון „סיפור הבלהות", בחלק החמישי); כמו כן כוללת יצירה זו ארבעה מחזות תאולוגיים־אלגוריים (autos sacramentales), ביניהם Viaje del alma („מסעה של הנפש"), El hijo pródigo („הבן האובד"); כאן מצויה גם רשימה של כל המחזות אותם חיבר ל׳ עד אותה שנה. לסוג החצרני שייכות ארבע נובלות קצרות (מוקדשות למארסיה לאונארדה, היא מארתה אהובתו): Las fortunas de Diana („גורלה של דיאנה"), 1621; La desdicha por la honra („אומללות למען הכבוד"), 1624; La prudente venganza („הנקמה המתוכננת"), 1624; Guzmán el bravo („גוסמאן האמיץ"), 1624. ל׳ העלה כאן, באמצעים השייכים לטכניקה הדראמתית יותר מאשר לסיפורית, את בעיית הכבוד ונקמת־הדם, שהיא נושא מרכזי בתיאטרון

הספרדי. סיפורים קצרים אלה אינם מתעלים להישגיו של סֶרוַנטֶס (ע״ע) בתחום זה. בצורה של דו־שיח, אך לא לשם הצגה, חיבר את יצירתו La Dorotea („דורותיאה״), 1632, שיש בה מיזוג של סוגים ספרותיים שונים: שירים רבים — מן היפים בשיריו —, דברי פולמוס, פארודיה על אקאדמיה, ובמיוחד יסודות אוטוביוגראפיים על חמש שנות אהבתו אל אלנה דה אוסוריו. באמצעות עלילה פשוטה ועיצוב תיאטרוני של הדמויות, סינן ל׳ את זכרונותיו ותיאר את שנות נעוריו הסוערות בצורה שנונה ומאוזנת.

ב) **ספרות היסטורית וביקרתית**: ב1618 הו־פיע חיבורו ההיסטורי של ל׳, המבוסס על מקורות תיעודיים, אך כתוב בסיגנון אישי־פיוטי, Triunfo de la fe en los reynos del Japón por los años de 1614 y 1615 („נצחון האמונה בממלכת יאפאן בשנים 1614—1615״). מלבד שפע של מאמרי ביקורת, שטרם נחקרו כל צרכם, יש לציין אי־אלו מסות בתחום הביקרתי־דידאקטי, בהן מצטיירת השקפת עולמו הספרותית של ל׳, כגון Respuesta a un papel que escribió un señor de estos reynos en razón de la nueva poesía („דברי תשובה למאמר שכתב אדון אחד בממלכה זו בענייני השירה החדשה״), 1621; השגותיו על גונגורה (ע״ע) והמשוררים המחקים את סיגנונו — Justa poética al bienaventurado San Isidro („שירתו הדתית של איזידור הק־דוש״), 1620; Relación de las fiestas ... en la canonización de ... San Isidro („תיאור חגיגות הקדשתו של איזי־דור הקדוש״), 1622; En elogio y alabanza de la poesía („שבח והלל לשירה״). ל׳ ניצל גם את ההזדמנות להשיב, אגב הערות ספרותיות, לדברי פלסתר שנתחברו נגדו בגלל חייו הפרטיים ומתוך קנאה. הרעיון המרכזי במסות אלו הוא, כי שירה ראוי לה שתהיה בעלת צורה מלוטשת, אבל אסור לה שתהיה הרמטית; הוא עצמו מעדיף שירה פשוטה, בסיגנון עממי־מסרתי.

ג) **שירה**: בתחום זה, כבתחום הסיפורת, ניסה ל׳ את כוחו בכל הסוגים הפיוטיים שעוצבו ביה״ב, בתקופות הרנסאנס והבארוק. שאיפתו להשתוות בשירה האֶפית לאַריוסטו, טַסו, קַמוֹאֶנש (ע׳ ערכיהם), יכולה היתה להצמיח יצירה נשגבת ומקורית, אלמלא חיבר את יצירותיו האֶפיות באותו חיפזון המציין את כתיבתו בדרך כלל; רוח האֶפוס הלמה את אישיותו, אך לחבר מחזה לשבוע, מספר רב של שירים, להתפלמס, לחיות חיים סוערים, ואגב אורחא לכתוב יצירה אֶפית גדולה, לא ניתן אפילו לגאון וירטואוזי כל׳.

1) **שירה דידאקטית**. בקבוצה זו יש לציין שתי יצירות: האחת, Laurel de Apolo („זר־דפנה של אפולו״), 1630, מעין סקירה והערכה ביקרתית על הספרות בת־זמנו; השניה, Arte nuevo de hacer comedias („אמנות חדשה לחיבור מחזות״), 1609, המאניפסט של המחזאי. בחיבור אחרון זה מודה ל׳ בסתירה בין התורה שהוא דורש לבין הטכניקה בה הוא משתמש. לדבריו ניתנו פירושים מנוגדים, אך למעשה הוא מתכוון לתאר בהם את נסיונו האישי כמחזאי ואת המאבק שניהל בשם טעמו האישי וטעם העם, נגד האס־כולות המסרתיות בתיאטרון ונגד התיאטרון הלמדני. מתוך הסבך של דברי הפואמה ניתן להבליט שלושה רעיונות: א) התורות הקלאסיות, החל מאריסטו עד לודוביקו קאס־טֶלְוֶטרו (1505—1571), ידועות לו היטב; ב) ידיעה זו אינה מחייבת אותו; ג) הוא נוטש את העקרונות הלמדניים תוך כוונה לחבר מחזות על עמו ולמען עמו. מכאן, שאין לבקש בתיאטרונו שמירה על חוק „שלוש האחדויות״, או על חוקים מקובלים אחרים.

2) **שירה תיאורית**. Fiestas de Denia („חגיגות דניה״), 1599 וLa mañana de San Juan en Madrid („בוקר של חג סאן חואן במאדריד״), 1624 — יצירות שיש בהן יותר עניין פולקלורי מאשר ספרותי.

3) **שירה פאסטוראלית**. בהתאם לאפנה של תקו־פת הרנסאנס, חיבר גם ל׳ אקלוגה (ע״ע) פאסטוראלית בצורת דרשית, La selva sin amor („היער ללא אהבה״), 1630, לשם הצגתה בפני המלך בגני מאדריד. גיבור האקלוגה הוא אל האהבה, ההופך, בהשראתה של ונוס, את הגן ל„יער מלא אהבה״.

4) **שירה בורלסקית**. באוסף Rimas humanas y divinas („חרוזים חילוניים ודתיים״), של׳ פירסם ב1634 תחת הפסבדונים טוֹמֶה דה בורגליוס (Tomé de Burguillos), כלולה הפואמה הבורלסקית La Gatomaquia („מל־חמת החתולים״, כ2,800 שורות), שהיא פנינה ספרותית בסוגה. האווירה וההתרחשויות הרגילות שבסיפורי האבירים מועברות אל תחום עולמם של החתולים, וכך נוצר מעין אַנטי־אֶפוס משעשע ביותר.

5) **שירה היסטורית ואגדית**. שתי פואמות דתיות (La virgen de la Almudena [„הבתולה מאלמוד־נה״], 1625 וIsidro [„איזידור הקדוש״], 1599), קובץ של עשרה מזמורים לקדוש שהוא פטרונה של מאדריד; פואמה אחת, „יפיה של אנחליקה״ (ר׳ לעיל), עם יסודות אוטוביו־גרפיים; ושלוש פואמות היסטוריות: Dragontea („דראגונ־טיאה״), 1598 — על חייו ומותו של יורד־הים האנגלי דְרֵיק; Jerusalén conquistada („ירושלים הכבושה״), 1609 — חיקוי ל„ירושלים המשוחררת״ של טסו, אך ל׳ בחר במסע־הצלב השלישי כחומר ליצירתו, ותוך סילוף האמת ההיסטורית, הכניס את אלפונסו VIII מקאסטיליה ואת אביריו לעלילה, כדי לפאר את הספרדים; La corona trágica („הכתר הטראגי״), 1627, על חייה ומותה של מרי סטיוּארט.

6) **שירה מיתולוגית**. שלוש פואמות מאפיינות קבוצה זו: La Filomena („פילומנה״), 1621; La Andrómeda („אנדרומדה״), 1621 וLa Circe („קירקי״), 1624; יצירה אחרונה זו היא אפיזודה מתוך ה„אודיסיאה״.

7) **שירה לירית**. בתחום זה מצא ל׳ את הכלי המתאים ביותר לביטוי רגשותיו ובו הגיע למיטב השגיו כמשורר. מרבית שיריו הליריים — שלא תמיד הם נקיים מיסודות סיפוריים — נמצאים פזורים בסיפוריו ובמחזותיו. כשאר משוררי דורו שאב ל׳ את השראתו משני מקורות: המסורת הספרדית והשירה האיטלקית. הוא אימץ לו את כל הצורות, המקצבים והסיגנונות ונתן בהם את אישיותו, חוויותיו החילתיות והדתיות, הרהוריו על כל העניינים, יומיומיים כנשגבים, וכו׳. שירים רבים בנוסח עממי (מן הסוג letras para cantar „מלים למנגינות״) וכן עשרות רומאנסות — אשר להן חוברו מנגינות — זכו להיקלט בכל שכבות העם ובכל איזורי ספרד. ל׳ חיבר גם כ3,000 סונטות בסיגנונות שונים, ורק בחלקן שולטת השפעתו של פטררקה (ע״ע); בהשראתו חיבר את Triunfos divinos („הנצחונות האלהיים״), 1625, אלא שליצירתו זו אופי דתי. בין שיריו הליריים, שיצאו בקבצים, יש להזכיר: Soliloquios („שיחות־

יחיד"), 1612; Rimas sacras („שירים דתיים"), 1614; Romancero espiritual („רומאנסרו רוחני"), 1619; אקלוגות: Amarilis („אמאריליס"), 1633, וFilis („פיליס"), 1635; וכן אוסף של שירים מסוגים שונים: Rimas („חרוזים"), 1602 ו1604.

ד) מחזות: ל' הוא יוצרה ומעצבה של ה„קומדיה" הספרדית (זה שם הדראמה של תור הזהב בספרות ספרד), הכתובה בחרוזים, במקצב הרומאנסה, כלומר בשורות בנות 8 הברות, והמורכבת משלוש מערכות (jornadas, „יממות"), כשהאהבה והכבוד, המלכות והאלוהים מהווים את ציריה הדראמתיים העיקריים. ה„קומדיה" מעדיפה את הדינאמיות של העלילה ואת הדו־שיח המהיר על־פני החתירה למעמקי הנפש והמעמד הסטאטי של האינטרוספקציה. ל' אהב לבנות את מחזותיו על בסיס של ניגודים (אצילים—איכרים, צבא—אזרחים, דיבור לירי — דיבור בורלסקי, אדונים—משרתים, וכו') ועלילות־משנה. בהיותו בעל דמיון פורה, המציא ללא הרף מצבים דראמתיים חדשים והחליף את הרקע להתרחשות העלילות. התנ"ך והברית החדשה, המיתולוגיה, ההיסטוריה העתיקה והחדשה, תולדות ספרד וההווי במחוזותיה השונים — כל אלה שימשו חומר ליצירתו הדראמתית. במיוחד היתה ספרד נושא למעין גאוגראפיה פיוטית בכל מחזותיו. ל' הצטיין בתאור החברה בת־זמנו ובעיצוב דמויות של נשים. הוא פיתח וגיוון את דמותו של המשרת־הליצן, שנקרא לפניו bobo („תמים") והמכונה בתיאטרונו gracioso („המחונן"), והעניק לו לעתים תפקיד חשוב ביותר. מחמת השתרשותו במוחשי ובעממי ואי־יכולתו להמחיז את המופשט, לא הצליח ל' להגיע בתחום התיאטרון הדתי אל אותן הפסגות שנכבשו ע"י טירסו דה מולינה (ע"ע) וקלדרון (ע"ע). אין ספק, כי מבין למעלה מאלף מחזות שחיבר, רבים אינם מתעלים לדרגה אמנותית גבוהה, אבל בין המאות שנשתמרו, ישנן כמה עשרות „קומדיות" אשר הן לבדן היו מספיקות לתהילתו של ל' כגדול מחזאי ספרד. מחזותיו אינם ניתנים לסידור כרונולוגי ודאי ויש, אם כן, להעדיף את סיווגם לפי נושאים:

1) מחזות אלגוריים־תאולוגיים (autos). La adúltera perdonada („הנואפת שנסלח לה"); La siega („הקציר"); El heredero del cielo („היורש של השמים")— מיזוג של משל הכרם בישעיהו ופרק כ' של האוואנגליון ע"פ מתי: El pastor, lobo y cabaña celestial („הרועה, הזאב והסוכה השמימית") — ע"פ המשל של הרועה הטוב והכבשה האבודה; ועוד.

2) מחזות דתיים. א. נושאים תנ"כיים: La creación del mundo y primera culpa del hombre („בריאת העולם וחטאו הראשון של האדם") — מאדם ועד מותו של קין; El robo de Dina („חטיפתה של דינה") — תוכנן כמחזה ראשון בטרילוגיה: Los trabajos de Jacob, o Sueños hay que verdad son („יסורי יעקב, או ישנם חלומות שהם אמת") — פרשנות חפשית לסיפור יוסף; La hermosa Ester („אסתר היפה") — אחד המחזות המעניינים ביותר של ל', חדור הבנה ואהדה לנפש היהודים ולסבלותיהם. ב. נושאים מן הברית החדשה: La madre de la mejor („אמה של הבחירה") — על אַנה, אמה של מאריה; El nacimiento de Cristo („הולדת ישו"). ג. מחיי הקדושים: מחזות רבים שייכים לקבוצה זו, ובחלקם מעלים את דמויותיהם של חוטאים או שודדים שהיטיבו דרכם והיו לקדושים. בין המעניינים ביותר מבחינה תיאטרונית: El cardenal de Belén („ההגמון מבית־לחם") — על היארונימוס הקדוש; El Divino Africano („האפריקני האלוהי") — על אוגוסטינוס הקדוש; Barlán y Josafá („ברלעם ויהושפט") — גלגול נוצרי של אגדת בודהא; Lo fingido verdadero („המתחפש האמיתי") — על השחקן הרומי גנֵסיוס, שקידש את חייו בקבלו את הנצרות (על סיפור זה, שהומחז ע"י מחזאים שונים: רוטרו [ע"ע], ועוד, ע"ע גאון, אנרי [כרך־המילואים]). ל' הקדיש את המחזה לטירסו. ד. נושאים שונים (אגדות, סיפורי־עם דתיים): El niño inocente de La Guardia („הילד החף־מפשע מלה גוארדיה")— על משפט העלילה של היהודי פרנקו, שהועלה על מוקד באַוילה ב1491 וסיפור ה„רצח הפולחני" — מחזה המשקף שנאה עממית עזה כלפי היהודים; La fianza satisfecha („אמון ושכרו"), המבשר אי־אלו קווים של המחזות „הרמאי מסוויליה" ו„הנידון בשל ספקנותו" של טירסו דה מולינה, ועוד.

3) מחזות מיתולוגיים. El laberinto de Creta („המבוך שבכרתים") — על דדאלוס והאהבה בין אריאדנה ותֶסוס; Adonis y Venus („אדוניס ונוּס"); El marido más firme („הבעל הנאמן ביותר") — על אורפֵוס ואֶורידיקי, לפי ורגיליוס; ועוד רבים.

4) מחזות פאסטוראליים. Belardo el furioso („בלארדו הזועף") — על אהבתו לאלנה אוסוריו; „היער ללא אהבה" (שנזכר לעיל); La pastoral de Jacinto („הפאסטוראלה של יאסינטו"); ועוד.

5) מחזות היסטוריים (כולל מחזות המבוססים על סיפורי־עם, כרוניקות, אפיזודות שנמסרו בשירים אפיים וברומאנסות, וכו'). קבוצה זו כוללת את המספר הרב ביותר של מחזות ביצירתו של ל', וביניהם מן המוצלחים ביותר שחיבר. נושאיו מן ההיסטוריה העתיקה שאובים מהרודוטוס, טאקיטוס ואחרים, ואילו לגבי ההיסטוריה של ספרד נזקק בעיקר ל„כרוניקה הכללית" של אלפונסו X (ע"ע); אולם ל' לא הסתפק בעובדות ההיסטוריות, כי אם פנה למקורות שונים כדי לשחזר את האווירה ואת המידות של התקופה המומחזת. בין המחזות החשובים ביותר על נושאים מן ההיסטוריה העתיקה והכללית: Las grandezas de Alejandro („גדולתו של אלכסנדר"); Roma abrasada („רומא בוערת"); El gran duque de Moscovia („הדוכס הגדול של מוסקוה") — על בנו של איוואן האיום; Las mujeres sin hombres („הנשים ללא גברים") — על האמאזונות; El esclavo de Roma („העבד מרומא"). בין המחזות הנוגעים לתולדות ספרד בולטים במיוחד: El último godo („הגותי האחרון")— על המלך רודריקוס; Las doncellas de Simancas („העלמות מסימאנקאס"); Las mocedades de Bernardo del Carpio („נעוריו של ברנארדו דל קארפיו"); El conde Fernán González („הרוזן פרנאן גונסאלז"); El bastardo Mudarra („הממזר מודארה"); La estrella de Sevilla („הכוכב מסוויליה"); El medíco de su honra („הרופא של כבודו"); El rey don Pedro en Madrid („המלך פדרו במאדריד"). ארבעת המחזות, El mejor alcalde, el rey („טוב השופטים — המלך"), Peribáñez y el comendador de Ocaña („פריבאנייז והמושל מאוקאניה"); El Caballero de Olmedo („האביר מאולמדו"); Fuenteovejuna (תרגום עברי: „מעיין

הכבשים", תשט"ז), שהם ממיטב יצירתו הדראמתית של ל', מעלים במסגרות שונות את ההתנגשות בין כבוד האצילים לבין כבודם של פשוטי־העם, נצחונו של העם ואישורו של המלך לנצחון זה, תוך עיצוב מושלם של המעמדות החברתיים, הגיבורים הראשיים ותציגי העם. Las paces de los reyes y judía de Toledo („התפייסויות המלכים היהודיה מטולדו") — על אהבתו של אלפונסו VIII ליהודיה, רחל, על־פי המסופר ב„כרוניקה הכללית" של אוקמפו (ע"ע); השם רחל ניתן ליהודיה ע"י ל' ואומץ ע"י מחזאים שתים שחיברו מחזות על נושא זה, ביניהם: מירה דה אמסקואה [1574°—1644], אוליואה אי פרירה [1584—1674], דיאמאנטה [1625—1687], גרסיאה דה לה אואורטה [ע"ע], גרילפרצר [ע"ע]).

6. מחזות „איטלקיים". אלה הם עיבודים של נובלות איטלקיות, כגון El halcón de Federico („הבז של פדריקו") — על־פי „דקאמרון" של בוקאצ'ו (V, 9); La difunta pleiteada („משפט האשה המתה"; ר' שם, X, 4); Castelvines y Monteses („בני קאסטלוינה ובני מונטוזה") — על נושא רומיאו ויוליה, לפי בנדלו (ע"ע); El castigo sin venganza („העונש ללא נקמה"; לפי בנדלו), ועוד. מסוג זה, אבל ממקורות אחרים: Los tres diamantes („שלושת היהלומים"); La doncella Teodor („העלמה תאודור"); El remedio en la desdicha („התרופה למכה"), וכו'.

7) מחזות מסוגים שונים (מידות, סיבוכין, מוסר, פילוסופיה, וכו'). בקבוצה זו מוצאים גאלריה עשירה ביותר של טיפוסים אנושיים, עירוניים וכפריים, תמימים ומושחתים, אוהבים תוקמים, הוגים וליצנים, וכן עיצוב מגוון של דמויות נשים. בין המחזות הבולטים: La moza de cántaro („נערת הכד"); La dama boba („העלמה הפתיה"); El perro del hortelano („כלבו של הגנן"); Los melindres de Belisa („מעלליה של בליסה"); El villano en su rincón („הכפרי בפינתו").

במשך חצי־יובל שנים השליט ל' את עולמו השירי והתיאטרוני על החברה הספרדית, ובמשך כל המאה ה17 זכו מחזותיו להצלחה לא רק במולדתו, כי אם גם בצרפת, איטליה, גרמניה, ארצות השפלה ואנגליה. המאה ה18 לא השכילה להבין את יצירתו, אולם, בתקופת הרומאנטיקה, ובעקבותיה גם בזמן החדש, חלה התעוררות, הן בהעלאת מחזותיו בכל העולם והן בחקר מעמיק יותר של יצירתו הענפה והרבגונית, אשר חיי אדם אחד לא יספיקו כדי להקיפה. בין מאות יצירותיו קיימות כמה עשרות מושלמות מכל הבחינות. רבים מכתביו טרם ראו אור; האחרים, בחלקם, לא זכו להוצאה מדעית־ביקרתית; מדי פעם אף מתגלים כתבים שלא היו ידועים עד כה.

אחד מהשגיו החשובים ביותר של ל' הוא העיצוב המופתי של השפה הספרדית, על כל רבדיה ההיסטוריים והחברתיים, התרבותיים והעממיים. כדי להבינו כפי שהוא — על רקע תקופתו, עמו ותרבותו — יש לעמוד מעל לכל על מהות השקפתו הדראמאטורגית ועל כוונתו: יצירת תיאטרון עממי, במובנו הנשגב ביותר. אין הפרט מעניין אותו אלא כחלק של הכלל; כל המעמדות — האצילים, האיכרים והמלכים — מהווים חברה אחת, מבחינה היסטורית־לאומית ודתית־תרבותית. החברה הספרדית בת זמנו, העם הספרדי על דורותיו, הם הם גיבוריו המופתיים. תיאטרונו של ל' מופנה אל העם הספרדי, על כל מעמדותיו החברתיים, ומבקש להיות חלק ממנו.

מהדורות: *Collección de las obras sueltas* (ed. de Sancha), 21 vols., 1776–1779; *Obras dramáticas de L. de V.* (ed. M.Menéndez Pelayo), 15 vols., 1890–1913 ; *Obras dramáticas de L. de V*. (ed. E. Cotarelo y Mori), 13 vols., 1916–1930; *Collección escogida de obras no dramáticas* (ed. C. Rosell, Bibl. Aut. Esp., XXXVIII), 1918; *Obras escogidas* (ed. F. C. Sáinz de Robles), 3 vols., 1946–61; *Obras completas* (ed. J. de Entrambasaguas [Consejo superior de investigaciones cientificas]), I–, 1965–;

כן קיימות מהדורות רבות של יצירות בודדות.

J. Simón Díaz – J. de José Prades, *Ensayo de una bibliografía de las obras y artículos sobre la vida y escritos de L. de V. C.*, 1955 ; H. A. Rennert, *The Life of L. de V.*, 1904; id., *The Spanish Stage in the Time of L. de V.*, 1909; M. Menéndez Pelayo, *Estudios sobre el teatro de L. de V.*, I-VI, 1919–1927; K. Vossler, *L. de V. und sein Zeitalter*, 1932, E. Levi, *L. de V. e l'Italia*, 1935; J. de Entrambasaguas, *L. de V.*, 1936; id., *Vivir y crear de L. de V.*, 1946; id., *Estudios sobre L. de V.*, I-III, 1946–1958; M. A. Morínigo, *América en el teatro de L. de V.*, 1946; J. F. Montesinos, *Estudios sobre L.*, 1951; S. G. Morley, *The Pseudonyms and Literary Disguises of L. de V.*, 1951; M. Goyri di Menéndez Pidal, *De L. de V. y del romancero*, 1953, B. W. Wardropper, *Introducción al teatro religioso del Siglo de Oro*, 1953; C. D. Ley, *El Gracioso en el teatro de la Península*, 1954; D. Marín, *La intriga secundaria en el teatro de L. de V.*, 1958, J. Simón Díaz – J. de José Prades, *L. de V., nuevos estudios*, 1961.

מ. ל.

לוֹפֶּה דֶה רוּאֶדָה — Lope de Rueda — (1510°, סוויליה — 1565°, קורדובה), מחזאי ספרדי. ל' התחיל את דרכו כשחקן נודד עד שהגיע לניהול להקה בעצמו. כשחקן הצטיין בעיקר בתפקידים קומיים; סרוַנטס (ע"ע) מזכיר בהערצה כי בילדותו ראה את ל' עם להקתו. ביצירותיו, המושפעות מן התיאטרון האיטלקי, השתמש בדיאלוג חי ותוסס, והיה הראשון בספרד שהעדיף את העלילה על המליצות. מיצירותיו נשתמרו ארבע קומדיות בפרוזה: Eufemia („אֶוּפֶמיה"), המבוססת על עלילתו של סיפור מן הדקאמרון (II, 9), והוא גם מחזהו המוצלח ביותר; Armelina („ארמלינה") — יצירה הומוריסטית וסאטירית בה הוא יוצא נגד האמונות התפלות של האַנדאלוסים בני עמו, נגד סיגנונם המלאכותי של בני זמנו, ובתחום המחזאות — נגד השימוש המופרז ב deus ex machina (התרה מלאכותית של העלילה); Los engañados („המרומים"), אשר עלילתו שאולה, דרך חיקויים איטלקיים, מן המחזה „מֶנֶכמוס" מאת פלַוטוס (ע"ע); ו Medora („מדורה"), על נושא ביזאנטי. Discordia y cuestión de amor („מדון ופרשת אהבה"), הוא מחזה מחורז בסיגנון הפאסטוראלה. הסוג התיאטרלי אשר בו הגיע לשלמות ולשיא הריכוז הוא ה„פאסו" (paso)— מערכון בעל עלילה דלה, דו־שיח מהיר, אופי ראליסטי־קומי. בסוג מיוחד זה מצטיינים בייחוד: Las aceitunas („עצי הזית"), Cornudo y contento („בעל־קרניים ועוד מרוצה"), El convidado („האורח"), Los criados („המשרתים"), Los lacayos ladrones („המשרתים הגנבים"). ל' חיבר גם „אוטו־סאקראמנטאל" — מחזה דתי־אלגורי בעל משמעות נוצרית מובהקת — על נושא תנ"כי, Auto de Naval y Abigail („נבל ואביגיל"). — התיאטרון העממי של ל' מהווה שלב־ביניים בין טורס נאַרו (ע"ע) לבין לוֹפֶּה דֶה וֶגה (ע"ע). —

יצירותיו (Obras) בהוצאת הReal Acad. Española, יצאו לאור ב1908.

A. L. Stiefel, *L. de R. und das italienische Lustspiel* (Zeitschrift fur Rom. Philol., XV), 1891; M. Ferrer Izquierdo, *L. de R.*, 1899; E. Cotarelo y Mori, *L. de R. y el teatro español de su tiempo* (Estudios de Historia Literaria de España, 183-290), 1901, W. H. Chambers, *The Seven Farces of L. de R.*, 1903; S. Salazar, *L. de R. y su teatro*, 1912, J. P. W. Crawford, *Spanish Drama before Lope de Vega* (cf. ch. IV), 1937[2]; T. Villacorta Más, *Lenguaje coloquial en L. de R.* (עבודת דוקטור, בכתובים), 1955.

מ. ל.

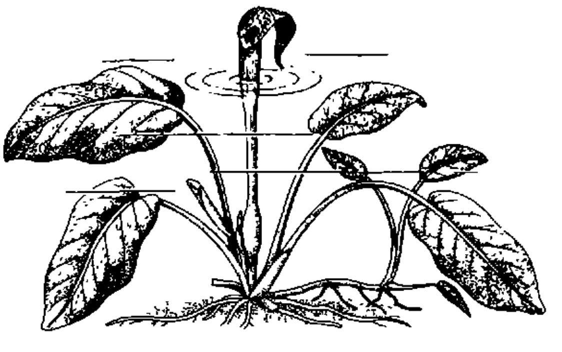
לוּפוֹטֶן, אִיֵּי (Lofoten), קבוצת איים בקרבת החוף הצפוני־מערבי של נורווגיה, המשתרעת בכיוון דרום־מערב — צפון־מזרח בין מעלות רוחב צפוני '30 °67 ו'27 °68. שטחם כ1,230 קמ"ר ובהם 30,000 תוש' (1962). מיצר וֶסטפיורד, שרחבו בדרום כ85 ק"מ וכלפי צפון הוא הולך וצר עד ל23 ק"מ, מפריד אותם מחופי נורווגיה, וביניהם לבין איי וֶסטרולן (Vesträlen) שמצפון־מזרח מפריד הראפסט־סונד, מיצר שרחבו 1—3 ק"מ. קבוצת איי ל' מורכבת מ3 איים גדולים: אוסטווגי (Austvagøy) וסטווגי (Vestvagøy)

איי לופוטן: גמל־דיג סטאמסונד באי וסטווגי

ומוֹסקֶנֶסִי (Moskenesøy), 7 איים בינוניים, וכמה מאות איים קטנים. האיים הרריים ובנויים סלעים קריסטאליניים קשים. שיאי ההרים עולים על 1,000 מ'. חופיהם מפורצים מאד בדומה לחוף הנורווגי. האוכלוסיה יושבת מסביב לגדולים שבמפרצים ומתפרנסת בעיקר מדיג ומעיבוד הדגה. סביבת האיים עשירה בשני מיני דגים: מליחים (herring) ובאקאלה (cod). במקום זרמים סוחפניים מסוכנים שהמפורסם בהם הוא זרם המַלסטרום. באיים — מפעלים להקפאת דגים ושימורם, לייצור שמן־דגים וזבל־דגים. החקלאות מצטמצמת לשטחים קטנים בעמקים, בהם מגדלים שבולת־שועל, מספוא ותפוחי־אדמה. היישובים קטנים, וברובם אין מספר התושבים עולה על כמה מאות. בעיירה סוּולְוֶר (Svolvaer), בירת האיים, כ3,500 תוש'. התחבורה בין היישובים מתנהלת בעיקר באמצעות ספינות לאורך החופים.

לוּפִיִּים (Araceae), משפחה של צמחים חד־פסיגיים, מונה כ1,800 מינים (180 סוגים), רובם מן האיזורים הטרופיים ומיעוטם מן האיזורים הממוזגים. המשפחה מצטיינת בעושר צורות ודרכי חיים: עשבים רב־שנתיים בעלי פקעות או קני־שורש (לוף [Arum]), מטפסי שורש ואפיפיטים ביער הטרופי הלח (מוֹנסְטֶרָה [Monstera]), צמחי מים צפים (חסת־המים [Pistia]) ומושרשים בקרקע (קריפטוקורינה [Cryptocoryne] וסימפלוקארפוס [Symplocarpus]). למטפסים ולאפיפיטים שרשים אוויריים: שרשי אחיזה, שרשים קולטי מים וכד' המכשירים אותם לאורח חייהם המיוחד. העלים רחבים לרוב, פשוטים או מחולקים,

קריפטוקורינה (Cryptocoryne cilia)

בעלי עורקים מרושתים. גודל העלה של Dracontium gigas מדרום־אמריקה מגיע ל5 מ'. יש צמחים בעלי עלים לוליניים, לאחרים — עלים מנוקבים בעלי חלונות.

במבנה התפרחת והפרח הגיוון הוא רב: מפרחים בודדים ועד לשיבלים ואשבולים בעלי מבנה מסובך. בצורות הפשוטות הפרחים דו־מיניים ומזכירים את פרחי משפחת השושניים: עטיף בשני דורים, 4—6 אבקנים ועלי מרכזי (Acorus, Pothos). במשוכללות — פרחים חד־מיניים חסרי עטיף. בפרח הזכרי אבקן יחיד ובנקבי — שחלה עם צלקת יושבת. את מקום העטיף החסר ממלא עלה מעטפת גדול, מַתְחֵל, העוטף את עמוד התפרחת.

ללוף הארצישראלי (Arum palaestinum) הגדל באיזור ההררי של ארץ־ישראל תפרחת בעלת מבנה משוכלל, הבנויה משני חלקים עיקריים: שיזרה מרכזית הנושאת את הפרחים ומתחל רחב העוטף את השיזרה סביב. לאורך השיזרה בולטים 5 איזורים: בבסיס — פרחים נקביים, שכל אחד מהם בעל עלי יחיד, חסר עטיף; מעליהם פרחים עקרים בצורת זיפים; גבוה יותר יושבים הפרחים הזכריים ומעליהם שוב פרחים עקרים דמויי זיפים. מעליהם מסתיימת השיזרה בתר־ספת עקרה, חסרת פרחים — האלה. המתחל גדול ורחב. חלקו התחתון בצורת כד המקיף את המחצית התחתונה של השיזרה. הכד מוצר למעלה וסגור על ידי הזיפים העליונים. חלקו העליון של המתחל, הדגל, פרוש לרווחה.

מקצב הפריחה של הלוף הוא דו־יומי. התפרחת נפתחת בבוקר. הפרחים הנקביים בשלים ומוכנים להאבקה (פרוטרגיניה). בשעות לפני הצהרים גוברת מאד הנשימה, הטמפראטורה בכד עולה כדי °15 מעל לזו של הסביבה ומצטבר בתוכו חום רב. יחד עם זאת מפיצה האלה ריח תסיסה חריף. החום גורם לנדוף חמרי הריח. באותו זמן נמשכים אל התפרחת זבובי־תסיסה קטנים במספר רב (Drosophila) ובעמדם על המתחל והשיזרה הם מועדים ונופלים אל תוך הכד, בין זיפי הכניסה העדינים. בשלב זה תאי האפידרמיס בשטח המתחל תפוחים מאד ומכוסים במעטה שמנוני דק, שאינו מאפשר אחיזה לרגלי החרקים. במשך היום הראשון מנסים הזבובים להימלט על ידי עליה על דפנות הכד והשיזרה והם חוזרים ומועדים כלפי מטה. ריח האלה פג בשעות הערב והלילה והטמפראטורה בכד יורדת. אחר חצות נפתחים המאבקים והאבקה היבשה

חסת־מים (Pistia stratistes)

והפירורית נושרת ומאבקת את קהל החרקים שבתוך הכד. למחרת מאבדים דפנות הכד את חלקלקותם וחבובי התסיסה הקטנים, עמוסי האבקה, זוחלים ומשתחררים מתוך המלכודת. בהילכד החרקים האלה במלכודת צעירה יותר, ביומה הראשון, הם מאביקים את הצלקות של הפרחים הנקביים שבתוכה. מלכודת ההחלקה של הלוף היא שיאה של התפתחות התפרחת במשפחת הל'. בצורות הפשוטות, בעלות הפרחים הדו־מיניים, אין מלכודת כלל וההאבקה נעשית ע"י חרקים שונים. יש ל" (Amorphophallus) בעלי מלכודת מזון: המתחל פתוח לרווחה, והחרקים — חפושיות במקרה זה — נשארים שם עד לפתיחת המאבקים ונושאים עליהם את האבקה לתפרחת חדשה.

בצורות המשוכללות, בעיקר במיני הסוג לוף וקרוביהם, יש ברירת מאביקים על יסוד תכונות שונות, המבטיחות את הביקור של חרקים מסויימים בלבד. הברירה נעשית קודם כל ע"י ריח האלה שהוא שונה ממין למין: ללוף המנומר (A. dioscoridis) ריח זבל והוא מושך חפושיות זבל שונות; ללוף הירק (A. hygrophilum) ריח ליחה מיוחד והוא מושך זבובי־חול; ללוף הליקודיצרוס (Helicodiceros) מקורסיקה ריח נבלה והוא מושך זבובי־פגרים; ללוף A. conophalloides מדַלְמַטיה ריח זיעת־יונקים והוא צד יתושים מוצצי־דם. בכד של הל' המשוכללים אין לחרקים הלכודים שום טובת הנאה. לגביהם משמש הריח כ„פתיון הונאה" המסיח אותם ממחוז חפצם הטבעי, שלצורך הזנה או הטלה, ומביאם לתפרחת הלוף שלא בטובתם. (וע"ע האבקה, עמ' 3–282).

על הל' נמנים צמחי תועלת שונים, בעיקר צמחי נוי מקובלים שמרבים לגדלם בבתים ובגנות. בת־קלה חבשית (Zantedeschia aethiopica) הוא עשב רב־שנתי זקוף בעל קנה שורש, עלים דמויי חץ ומתחל בהיר בצבע לבן או קרם. גדל בגנים ומשמש פרח קטיף מקובל. מונסטֶרה יפה (Monstera deliciosa) שמוצאה מאמריקה המרכזית היא מטפס טרופי, הגדל בצל. מרבים לגדלו כצמח בית משום עליו היפים. הוא הדין גם לגבי מיני הפותוס (Pothos) המשמשים כצמחי־בית. מיני הקולקָס (Colocasia) והאלוכסיה (Alocasia) מאסיה הטרופית הם צמחי נוי מקובלים. הפקעות הגדולות של הקולקס (C. antiquorum), העשירות בעמילן, ידועות בשם Taro והן משמשות כמזון מקובל בארצות הטרופיות. גם הפקעות וקני השורש של מיני הלוף (Arum) והלופית (Arisarum)· היו נאכלים בארץ־ישראל בתקופת

מונסטרה יפה (Monstera deliciosa)
באמצע — הצמח; מימין — המתחל;
משמאל — הפרי

סימפלוקרפוס
(Symplocarpus faetidus)

המשנה והתלמוד. על משפחת הל' נמנה גם הסימפלוקארפוס, שהוא צמח רב־שנתי אוהב ביצות הגדל באסיה המזרחית ובאמריקה הצפונית. תפרחותיו יושבות על הקרקע, מתחלו — גדול ממנו פי כמה וצורתו — כסירה.

מ. זהרי – א. פאהן, צמחי התרבות של ישראל, תשי"ז; י. גליל, תפרחת הלוף — מלכודת לחרקים („מדע" ג'), תשי"ט; A B Rendle, *The Classification of Flowering Plants*, I-II, 1925–1930[2], R Wettstein, *Handbuch der systematischen Botanik*, II, 1935[4], B. J. D Meeuse, *The Voodoo Lily* (Scientific American, 215), 1966

י. גל.

לוֹפְּ־נוֹר, או לוֹבְּ־נוֹר (Lop-Nor), ימה אטומה, רדודה ומלוחה, מוקפת איזור נרחב של ביצות, בקצה המזרחי של אגן טארים, במדינת סינקיאנג, באסיה המרכזית הסינית. הימה שוכנת בגובה 780 מ' בתוך שקע רחב, הקרוי שקע ל"נ, בין הרי אלטין־טאג (בדרום) והרי קורוק־טאג (בצפון). לשקע ל"נ המוקף שטח מדברי, עם שטחי חולות נרחבים במערב וטרשים חשופים במזרח, נשפכים שני נהרות, המנקזים את מימי ההרים הגבוהים שמסביבו: טארים וקום דאריה. מכיוון שמהלכם של שני נהרות אלו בתוך חולות, נתון שקע־ל"נ לשינויים תדירים, וכן משתנה גם מיקומה של ימת ל"נ בתוך השקע. קיימים גם הבדלים עונתיים גדולים בהקף הימה, והיא נוטה להתפצל לכמה ימות קטנות. שינויים אלו במיקומה, בהקפה ובצורתה גרמו לחילוקי דעות באשר למקומה ולזהותה (אם אמנם היא ימת ל"נ המסומנת במפות סיניות מיה"ב, כמה עשרות ק"מ מדרום למקומה הנוכחי של הימה). בין חוקרים אירופים שונים שתרו את סינקיאנג. סוֶן־הֶדין שחקר את הימה וסביבותיה עמד על תכונותיה (35–1927) ומצא הוכחות לנדודיה על פני שקע ל"נ. מסקנותיו אושרו, ברובן, ע"י חוקרים סובייטים.

Sven Hedin, *The Wandering Lake*, 1940

לוֹפֶּס, אַהֲרֹן (1731, ליסבון — 1782, ניו־פורט), מגדולי הסוחרים היהודיים באמריקה שלפני מלחמת השחרור. ל' היה בן למשפחת אנוסים, נמלט ב1752 מפורטוגל מאימת האינקוויזיציה, השתקע בניו־פורט (רוד אֵילֵנד) ועבר שם בגלוי ליהדות. ל' עסק במסחר ענף עם ארצות אפריקה ואירופה ובנה למטרה זו צי שהגיע לעתים עד ל30 אניות, שחלק מהן נקראו בשמות עבריים. הוא פיתח גם את תעשיית השמן ואת ציד־הלוויתנים והעלה את חשיבות עירו מבחינה מסחרית. בעקבות פעולותיו הגיעו לניו־פורט יותר מ40 משפחות יהודיות, שהיוו את גרעין הקהילה. בהתפתחות הקהילה היהודית בניו־פורט היה לל' חלק רב. הוא הניח את אבן היסוד לביהכ"נ ע"ש יהודה טורו (ע"ע) ותרם הרבה לבניינו. במלחמת השיחרור של המושבות נקט ל' עמדה לצד לוחמי החרות, ועם כיבוש ניו־פורט ע"י הבריטים ב1777, נאלץ לעבור עם משפחתו ורוב הקהילה ללסטר (Leicester) שבמסצ'וסטס. אותה עת הפסיד ל' חלק גדול מעשרו. הוא נספה בתאונת דרכים בדרכו חזרה לניו־פורט, לאחר פינויה ע"י הבריטים.

M. J. Kohler, *The L. and Rivera families of Newport* (Publications of the Am Jew. Hist Soc, II). 1894, M. A Gutstein, *A L. and Judah Touro*, 1939, S. F. Chyet, *A L., a Study in Buenafama* (Am. Jew Hist. Quarterly, LII), 1963.

לוֹפֶּס — Lopez —, שמם של שני רודנים של פאראגוַי, אב ובן.

(1) קרלוס אנטוניו ל׳ — Carlos Antonio L. — (1790—1862) היה מורה לתאולוגיה ואח״כ עו״ד. ב1837 הגלהו דודו, הרודן רודריגֶס פרַנסיה (ע״ע) לאחוזתו. אחרי מות דודו נבחר ל׳ לקונסול ראשון ל3 שנים, וב1844 לנשיא ל10 שנים. הוא חזר ונבחר לתקופת כהונה שניה ב1854, וב1856 לנשיא לכל ימיו עם זכות לבחור ביורש. למעשה היה ל׳ רודן כבר בהיותו קונסול. הוא הוציא את פאראגוואי מהבי־דוד המדיני והכלכלי, שבו היתה שרויה בימי פראנסיה, ופתח את נהרותיה לשיט בינלאומי. ל׳ פיתח את התחבורה, שקד על הקמת רשת בתי־ספר יסודיים ועל קידום החקלאות והתעשיה, והקים צבא ענקי וצי שהיה הגדול ביותר באמרי־קה הדרומית. במלחמה קצרה נגד ארגנטינה (1845/6), הצליח ל׳ למנוע את סיפוחה של פאראגוואי, וב1853 אילץ את ארגנטינה להכיר בעצמאות ארצו. ל׳ פֵרק את המיסיונים הישועיים והעניק לאינדיאנים אזרחות מלאה (1848).

(2) פרנסיסקו סולנו ל׳ — Francisco Solano L. — (1827—1870), בנו של (1) ויורשו. בגיל 18 נתמנה לאלוף בצבא, וב1853 נסע לאירופה כשליח דיפלומאטי וכממונה על רכש בטחוני. בשובו כעבור שנתיים נתמנה לשר המל־חמה, ובמות אביו ירש את השלטון.

בראשית שלטונו המשיך במדיניות הפיתוח של אביו. עודד יבוא מכונות חקלאיות ושלח צעירים להשתלם באוני־ברסיטאות אירופה. ב1864 הסתבך במלחמה נגד בראזיל, שנתגלגלה למלחמה של „ברית משולשת" (בראזיל, ארגנ־טינה ואורוגוואי) נגד פאראגוואי. רווחת הדעה של, שחי־נוכו היה צבאי, יזם מלחמה זו כדי להקים קיסרות ענקית, אך יש סוברים שיצא למלחמה כדי למנוע את סיפוח ארצו לארגנטינה, וכדי לעמוד בפני שאיפותיה של בראזיל להש־תלט על מקורות הנהר פאראנה.

ל׳ גילה מנהיגות למופת במלחמה זו, שהתנהלה באכז־ריות איומה, בעיקר לאחר שנתברר לו שאחת ממטרות אויביו היא להוציאו להורג. הוא עמד 5 שנים מול כוח עדיף בהרבה על צבאו, אך לצורך זה גייס את כל הגברים במדינה, בכללם זקנים וילדים, והעביד את הנשים בעבודות ביצורים. לפי הערכות שונות נהרגו במלחמה זו בין ½ לבין ¾ של אוכלוסיית פאראגוואי, ומאזן המינים הופר בה לחלוטין. ל׳ עצמו נהרג במלחמה.

C. Pereyra, *F. S. L. y la Guerra del Paraguay*, 1919; R. B. C. Graham, *Portrait of a Dictator*, 1933.

ב. רנ.

לוֹפֶּס, רוֹדְרִיגוֹ (1525, פורטוגל — 1594, לונדון), רופא. מתייהד־בסתר, שמוצאו היה מן האנוסים. ל׳ השתקע בלונדון בראשית מלכותה של המלכה אליזבת (1559), נעשה חבר בקולג׳ הרופאים, והיה רופא־הבית הרא־שון בבית החולים ע״ש סט. ברתולומיו. ב1586 נתמנה ל׳ לרופא המלכה. הוא היה בקשרי חיתון עם שלמה אבן־יעיש (ע״ע), יועץ השולטאן, שניהל את המשא ומתן עם אנגליה על כריתת ברית נגד ספרד. יחסים הדוקים היו לו עם הרוזן מאֶסֶכּס, מאהבה של המלכה, והוא היה מעורב בתכנים שנועדו להבטיח התערבות אנגלית לטובת דון אַנטוניו, היהודי־למחצה, שטען לכתר פורטוגל. אח״כ החל לפעול להבנה עם ספרד, והדבר הביא לסכסוך בינו לבין אסכס ומפלגת המלחמה. שינוי עמדתו היה תוצאה ממו״מ סודי עם ממשלת ספרד, שהציעה לו שוחד כבד תמורת חיסולו של דון אנטוניו. ב1594 הואשם ל׳ בקשר להרעיל את המלכה והוצא להורג. אך אין ספק כי היתה זו עלילת־שוא, אף כי דרכי פעולתו לא תמיד היו מעֵבר לכל חשד. יש סברה כי ל׳ היה האבטיפוס לדמותו של שיילוק במחזהו של שיק־ספיר „הסוחר מוונציה".

J. Gwyer, *The case of Dr L.* (Trans. Jew Hist Soc. of Eng., XVI), 1952, C. Roth, *A History of the Jews in England*, 140–144, 1964³.

לוֹפֶּס דֶה אַיָלָה, אִיגְנָסְיוֹ — Ignacio Lopez de Ayala — (המאה ה18), תוכן, סופר והיסטוריון ספרדי. כתב שירים וטראגדיה בשם "Numancia destruída" („נומאנ־ציה החרבה"), שנושאה — מצור הרומיים על העיר נומאנ־ציה שבספרד הקדומה. מספריו ההיסטוריים, שפורסמו בשנות ה80 של המאה ה18: תולדות פרידריך הגדול מלך פרוסיה, תולדות גיבראלטאר ותולדות ועידת טרנטו. כתב גם „דיסרטאציות" אסטרונומיות. בשטח הפילוסופיה כתב: Filosofía moral de Aristóteles („הפילוסופיה המוסרית של אריסטו").

לוֹפֶּס דֶה אַיָלָה, פֶּדְרוֹ (פרו) Pedro (Pero) Lopez de Ayala — (1332, ויטוריה — 1407, קאלאהורה), מדינאי, היסטוריון ומשורר ספרדי. מן הדמויות הבולטות בימי שלטונם של פדרו I „האכזר" (ע״ע), אֶנריקֶה II מטרַס־טַמַרה (1369—1379), חואן I (1379—1390) ואנריקה III (1390—1406). קאפיטאן של הצי בקאסטיליה, ראש העיר ויטוריה, ראש העיר טולדו, שגריר בצרפת. לאחר שובו משביו בפורטוגל (שם נכלא לתקופה של 15 חודש אחרי מפלת אַלז׳וּבַּארוטה, 1385), היה חבר „מועצת המלוכה" בימי האינפאנטה אנריקה III (1385—1390), ובסוף „הקאנצלר הגדול" של קאסטיליה.

ל׳ חיבר Crónicas („כרוניקות"), דברי ימי שלטתם של המלכים שאותם שירת. אף־על־פי שלא היה חפשי מסר בייקטיוויות מסויימת, שנבעה מהכרות אישית של המלכים שאת מעשיהם רשם, פתח דף חדש בהיסטוריוגראפיה הספר־דית בזכות התיאור החי, הדגשת אישיותם של המתוארים בצד המאורעות עצמם והערכתם ברוח הרנסאנס.

ל׳ היה מחלוצי הרנסאנס בספרד ובעל השכלה הומא־ניסטית רחבה. תירגם לספרדית יצירות מופת של ליוויוס (ע״ע), בואתיוס (ע״ע, עמ׳ 677—679), איזידור מסביליה (ע״ע, עמ׳ 690—691) וגרגוריוס הגדול (ע״ע, עמ׳ 201—204), את „היסטוריה טרוינה" לגידו דלה קולונה (המאה ה 13), ואת De casibus illustrium virorum לבוקצ׳ו (ע״ע, עמ׳ 938-9).

כתב גם ספר שירים El Rimado de Palacio („חרוזים על חיי הארמון"), שאינו אלא פואמה דידאקטית־מדינית, בה העביר תחת שבט בקורתו נושאי משרות רמות, כהני־דת, חיילים, יהודים וכו׳. החיים, לדבריו, על חשבון העניים, בייחוד בולטת שנאתו ליהודים, שראה בהם מוצצי דמם של הנוצרים העניים.

י. א. קלוזנר, תולדות הספרות הכללית, ב׳, 304, תשי״ב; R. de Floranes, *Vida literaria de... P. L. de A.*, (Documentos inéditos para la historia de España, XIX—XX), 1851—1852; M. Diaz de Arcaya, *El Gran Canciller Don P. L de A.*, 1900.

ב. רנ.

לוֹפֶּץ, סַבַּטִינוֹ — Sabatino Lopez — (1867, ליוורנו — 1951, מילאנו), סופר ומבקר תיאטרון יהודי, איטלקי. ל׳ היה פרופסור לספרות איטלקית באקאדמיה די בְּרֶרָה במילאנו. חיבר מספר רומאנים, אולם כוחו העיקרי היה בכתיבת מחזות. הוא פירסם שורה ארוכה של קומדיות אשר בהן תיאר את חיי הבורגנות האיטלקית בת־זמנו. הן זכו להצלחה ואף תורגמו ללשונות אחדות. מן הידועות ביותר שבהן: La buona figliuola („הנערה הטובה״), 1909; La Signora Rosa („מרת רוזה״), 1928; Giovannino („ג׳ובאנינו״), 1948. ל׳ כתב גם מאמרי־ביקורת ומסות על התיאטרון האיטלקי. חיבוריו האחרים: Gli ultimi Zingari (הצוענים האחרונים״), 1919; Cronache teatrali („כרוניקות תיאטראליות״), 1929; S'io rinascessi („אילו נולדתי מחדש״), 1949. — ל׳ היה פעיל בחיי הקהילה היהודית ובתנועה הציונית באיטליה.

ל״ו צַדִּיקִים, מספרם המינימאלי של הצדיקים החיים בעולם בכל דור ודור ואשר זוכים לראות פני השכינה ובזכותם העולם קיים. מקורה של אגדה זו בבבל, והיא נמסרת בשמו של האמורא אביי (מן המחצית הראשונה למאה ה4): „לא פחות עלמא מתלתין ושיתא צדיקי דמקבלי אפי שכינה בכל דרא״ (סנה׳ צ״ז, ע״ב; סוכה מ״ה, ע״ב). מספר זה נתפרסם הרבה בספרות היפה ובאגדות העם, ובפרט בקבלה ובאגדות החסידים, והשערות רבות נאמרו במחקר בשאלת מקורו של המספר ומשמעותו. לדעתו של ג. שלום הוא שאוב מן הרעיון האסטרולוגי בדבר 36 הדֶקאנים השמימיים (ע״ע אצטגנינות, עמ׳ 457), שכל אחד מהם חולש על 10 ימים בשנה, והם כמושלים על עשר מעלות המזלות; רעיון שהיה רווח גם בתרבות ההלניסטית־המערבית וגם בתורות המזרח. הוצעו גם סברות אחרות בשאלה זו, אולם עדיין אין הדבר ברור. יש לציין כי ל״ו איננו המספר היחיד הנזכר באגדה בעניין זה. התנא רבי שמעון בר יוחאי סבור כי „אין העולם חסר 30 צדיקים״ (ב״ר ל״ה, ב׳; ומקבילות), ובשם רבי שמעון ב״ר יהוצדק (דור ראשון לאמוראים) נמסר על „45 צדיקים שהעולם מתקיים בהם״ (חו׳ צ״ב, ע״א), אם כי גם ספירה זו מבחינה בחלוקה פנימית של המספר ל30 ו15, המציינים את אלו המצויים בארץ־ישראל לעומת חבריהם שבחו״ל (= בבל; והשו׳ מדרש שוח״ט [מהדורת ש. בובר, עמ׳ 52]). לדעת רב יהודה מציין המספר 30 את מספר „צדיקי אומות העולם״ (שם). את תפוצתו ופירסומו של המספר 36 דווקא, יש לייחס לספרות הקבלה המאוחרת — אשר אימצה אותו.

מ. בר, למקורותיו של המספר ל״ו צדיקים (בר־אילן, א׳), תשכ״ג; L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, IV, 151/2, 1913; R. Mach, *Der Zaddik in Talmud u. Midrasch*, 1957; G. Scholem, *Die 36 Verborgenen Gerechten in der judischen Tradition* (Judaica, 216–226), 1963

י. ת.

לוֹצֶה, רוּדוֹלְף הֶרְמַן — Rudolph Hermann Lotze — (1817, באוטצן — 1881, ברלין), פיסיולוג ופילוסוף גרמני, הדמות הבולטת ביותר בפילוסופיה הגרמנית לאחר מותו של הגל (ע״ע). בנעוריו למד רפואה, ובראשית דרכו אף פירסם מחקרים בתחום זה: Medizinische Psychologie oder Physiologie der Seele („הפסיכולוגיה הרפואית או הפיסיולוגיה של הנפש״), 1852. מאוחר יותר עבר לעסוק בפילוסופיה ונתמנה לפרופסור בגטינגן, שם לימד עד יום מותו.

הגותו הפילוסופית של ל׳ מאופיינת ע״י נסיונו השיטתי להשלים בין ההשקפה ה מ כ א נ י ס ט י ת, שביסוד החקירה המדעית, ובין ה א י ד י א ל י ז ם, המבקש להכיר את השלמות התכליתית על־אף כשרותו ההכרתי המצומצם. אין זה מספיק להכיר את הדברים הפרטיים בהתהוותם ובהוויתם; יש לחתור אל הבנת המתרחש באספקלריה של אידיאליזם תכליתי, שכן מהותה האמיתית של ההויה שרויה בתוך הטוב שהוא בעל ת ו ק ף מחלט ובלתי מעורער. ראשיתה של הזיקה האידיאליסטית אל המציאות בתודעה הפרימיטיווית אשר יותר ממה שהיא מכירה את הדברים, היא חשה אותם כערכיים או כנטולי ערך. תפקיד המדע להפוך את הגַדי הערך, שצמיחתם ברגש תמים, להכרות ברורות שלא ישארו נחלתה הפרטית של תחושה פרטית.

בין הזיקה הפרימיטיווית והזיקה הספקולאטיווית משתרע תחום החקירה המדעית. המדעים המכאניים יכולים להצביע על ריבוי הקשרים בין הדברים השרויים בתמורה מתמדת, אך נבצר מהם להסביר את משמעותה האחדותית של ההויה. ואמנם בזה רואה ל׳ את תפקיד הפילוסופיה והמטאפיסיקה.

תפקידה של המטאפיסיקה הוא לחשוף את התנאים הכלליים ביותר העומדים מאחורי כל הויה או התרחשות. „המטאפיסיקה שואלת באורח ביקרתי על ה,יש׳ באשר הוא ,יש׳: כלומר — אילו תנאים חייבת למלא ההויה כדי שהתבונה תוכל לקבוע על־פי עקרונותיה כי משהו ישנו או מתרחש״. לפי תורת ה„יש״ הזאת מצויים שלושה אפני היש: א) היש ה ה ג י ו נ י, ב) היש ה מ מ ש י של ההשתלשלויות הסיבתיות, ג) ההקשר ה ת כ ל י ת י והיש הטראנסצנדנטי העומד מאחוריו. במקביל לשלושה אפני היש קיימים שלושה עולמות: א) עולם האמת, ב) עולם הממשות, ג) עולם הערך. כערך מציין ל׳ כל דבר שבתוקף זיקתו אל הטוב או אל המוחלט חייב להיות או להתגשם. בהדגישו את יחסי הגומלין ההדוקים בין מושג התוקף לבין מושג הערך סלל ל׳ דרכים חדשות להתפתחותה של פילוסופיית הערכים במאה ה20.

תורת היש של ל׳ היא בעלת אופי ספיריטואלי מובהק. התפיסה הבלתי־אמצעית של ה„אני״ הרוחני של האדם משמשת מופת לתפיסת מהותו הספיריטואלית של העולם. מה שקיים, ישנו, וחייב להתקיים להבא, אינו אלא רוחו החי והאישי של אלוהים. רוח זה מקיף באחדותו את ריבוי הרוחות האישיים בעלי דרגות ועצמות שונות, כפי שאלה נבראו על ידו. תפיסה זו של המציאות קרובה מאד לתורת המונאדות של ליבניץ (ע״ע).

מושג ה„תוקף״ של ל׳ מוצא את פיתוחו בתורת ההגיון שלו. כנגד הלוגיקה הפסיכולוגיסטית הנשענת על תהליכי החשיבה הממשיים, מעלה ל׳ את זכותה של תורת ההגיון הטהורה, הנשענת אך ורק על כך שתוקף אמרותיה ותכניה הוא בגדר ההכרח. אבל, הערובה להכרח תקפם של ההגדים מתחומה של הלוגיקה הטהורה מקומה במוסר. לפי ל׳ מהווים הדפוסים הלוגיים הנצחיים המתגשמים באקטים השונים של התשיבה, עדות חיה לנוכחותו של הטוב כערך עליון וכמרכיב הכרחי של המציאות בכוללותה. הטוב הוא, איפוא, נקודת מוצא להסתעפות ידיעות האדם הרבות על טיבו של העולם, והוא אף נקודת־מוקד המאגדת את כל השקפות

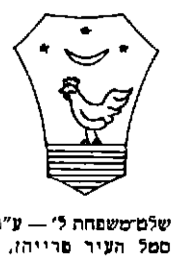
האדם והמעלה את קיומו של הבורא אל דרגה של הכרח.

מספריו: Mikrokosmos: Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie („מיקרוקוסמוס... נסיון לאנתרופולוגיה") I–III, 1856—1864; Geschichte der Aesthetik in Deutschland („תולדות האסתטיקה בגרמניה"), 1868; System der Philosophie („השיטה הפילוסופית"), I–II, 1912².

E. von Hartmann, *L.'s Philosophie*, 1888; H. Jones, *A Critical Account of the Philosophy of L.*, 1895; H Schoen, *La Métaphysique de H. L*, 1902; Ch. F. Pfeil, *Der Einfluss L.'s auf die logische Bewegung der Gegenwart*, (Diss.), 1914, E. E Thomas, *L.'s Theory of Reality*, 1921

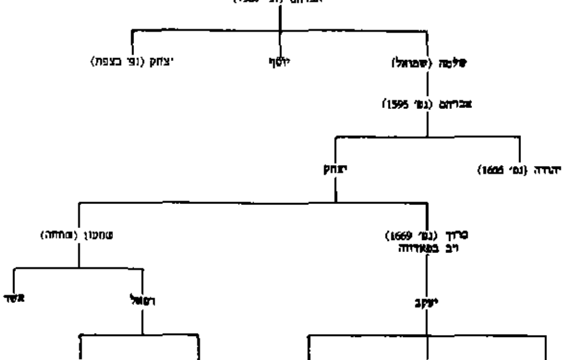
א. גר.

לוּצַטוֹ (Luzzatto), משפחה יהודית־איטלקית, שמוצאה מחבל לאוזיץ (Lausitz), בגרמניה המזרחית, ושה־עמידה, מאז המאה ה16, חכמים, רבנים, אנשי־מדע ואישי־ציבור. אבי המשפחה, אברהם ל׳, נתיישב בוונציה באמצע המאה ה16 (נפ׳ 1586[?]). ממנו הסתעפו ענפים שונים, שישבו בוונציה, פאדובה, סאן דניאֵלֶה (היא עיר־דניאל במקורות העבריים), וקוֹנֶליאנוֹ. אחד מבניו, יצחק, עלה לא״י, והתיישב בצפת, והוא אבי ר׳ יעקב ל׳, בעל „כפתור ופרח" (באזל, שמ״א). בן אחר, שלמה (או שמואל), היה מראשי קהל פאדובה בשנים 1585/6 והוא שהו־ציא לאור את פירוש ספוֹרְנו (ע״ע) לתורה. מצאצאיו של שלמה היו ברוך, דרשן ומשורר (נפ׳ 1669), שמחה (1) ומשה חיים (2). בסאן דניאלה נתיישב לראשונה יוסף ל׳, מבניו של ר׳ אברהם (1595). מצאצאי ר׳ אברהם: האחים אפרים (3) ויצחק (4), שמואל דוד (5). במאות ה19 וה20 נתפרסמו לואיג׳י לוצטי (ע״ע) וג׳ינו ל׳ (7).

שלט־משפחת ל׳ — ע״פ סמל העיר סריוהו, שבלאוזיץ

E. Morpurgo, *Serie cronologica dei Capi e Rabbini dell' Università di Padova dal 1577 al 1600* (Il Vessillo israelitico, LVI–LVII), 1908/9, id., *Notizie sulle famiglie ebree esistenti a Padova nel sec. XVI* (Corriere israelitico, XLVII), 1909; F. Luzzato, *La Comunità ebraica di Conegliano Veneto*, 1957; id., *Cronache storiche della Università degli Ebrei di San Daniele del Friuli*, 1964.

אילן היוחסין של משפ׳ ל׳, עד לרמח״ל, ערוך ע״י א מורפורגו. בני־המשפחה המצויינים באות דקה נזכרים או נדונים בערך זה

(1) שׂ מ ח ה — Simone, —‏(1582 [?], ונציה—1663, שם), רב ודרשן. בצעירותו למד בישיבה בוונציה וב1606 הוכתר לרב. ב1648 נתמנה לראש רבני העיר, במקומו של הרב יהודה אריה מודינה (ע״ע). קהילות איטלקיות רבות פנו אליו בענייני הלכה, ותשובותיו פזורות עדיין בכ״י; רק מקצתן נתפרסמו בקבציהם של רבנים אחרים. ל׳ היה בעל השכלה רחבה בספרות, בפילוסופיה ובלשונות הקלאסיות. שני חיבוריו העיקריים כתובים איטלקית: Discorso circa il stato de gl'Hebrei et in particolar dimoranti nell' inclita città di Venetia („מאמר על מצבם של היהודים, ובפרט אלה הדרים בעיר המהוללת ויניציאה"; ר׳ ביבל׳), 1638, ו Socrate, overo dell' humano sapere („סוקראטס, או על החכמה האנושית"), 1651. בחיבור הראשון מתאר ל׳ בייחוד את עיסוקיהם של יהודי ונציה, ואת יחס השלטו־נות העירוניים אליהם. הוא מדגיש את תרומת היהודים לכלכלת המדינה, אך אינו נמנע מלהצביע על מחדליהם. החיבור השני עוסק במגבלות הפילוסופיה והשכל.

ר. באקי ומ. א. שולוואס [מתרגמים ומהדירים], ש. ל׳, מאמר על יהודי ונציה, תשי״א; L. Luzzatto, *Intorno al rabbino S. L* (Mosè, I), 1878; R. Bachi, *Israele disperso e ricostruito*, 97–139, 1952.

ד. ק.

(2) מ ש ה ח י י ם [רמח״ל] (1707, פאדובה—1747, כפר יסיף [ליד עכו]), מקובל, בעל־מוסר ומשורר, ראש לחבורה משיחית, שפעלה באיטליה במחצית הראשונה של המאה ה18. כבר בצעירותו הוכר ל׳ כעילוי; רכש לו ידיעה מעמי־קה במקרא, בתלמוד, במדרשים ובספרות הרבנית, והכיר היטב גם את התרבות האיטלקית בת זמנו. כן קנה לו ידיעה במדעים ובלשונות הקלאסיות ובספרותן. מוריו העיקריים היו יצחק קַנְטַריני (ע״ע), שלימדו לימודי־חול ושירה, והרב ישעיה בַּסַן (ע״ע), שלימדו קבלה והיה גם מדריכו, ידידו ומגינו בכל תלאותיו. גדולתו הוכרה ע״י כמה חכמים צעי־רים, ביניהם כאלה שבאו מרחוק ללמוד באוניברסיטת פאדו־בה, ואט־אט נתלקטה סביבו חבורה ללימודים משותפים בתורת הקבלה.

ב1727 אירע המאורע המכריע בחייו; בהתבודדו ביחו־דים על דרך הקבלה, שמע קול של „מגיד" (ע״ע) שהבטיח לגלות לו סודות עליונים; ומפי ה„מגיד" כתב בשנים הבאות חיבורים בקבלה, שרובם אבד, ורק מיעוטם נדפס. תורה זו הורה רמח״ל לבני חבורתו, שלבשה ע״י כך צביון של חבורת־סתר קבלית בגון משיחי. אחד ממכתביו של יקותיאל גורדון מווילנה, מבני החבורה, בהם תיאר את דרך הלימוד שנהגו, הגיע לידי ר׳ משה חַגיז (ע״ע), שראה בו עדות לפעילות משיחית וקבלית אפיינית לחבורות־הסתר השבת־איות, ופנה אל רבני ונציה בהעמידו אותם על הסכנה הצפויה, לדעתו, לאמונתה של כלל יהדות איטליה, עקב פעילות זו. ר״י באסאן, אליו פנו רבני ונציה, הגן על תלמידו, ונתעוררה מחלוקת חריפה ומקיפה. התפיסה המקובלת היתה, כי רק אדם מושלם ראוי להתגלות כוחות עליונים, ומשום כך טרחו מתנגדי רמח״ל להבליט פגמים באישיותו, ואף טענו, שנמצאו בביתו מכשירים וכתבים המוכיחים שעסק בכישוף. בלחץ הרדיפות הסכים רמח״ל, ב1730, לגנוז את כתביו בקבלה ולהעמידם לפיקוחו של באסאן, וכן התחייב לא לכתוב עוד מפי ה„מגיד" בהיותו בחו״ל, כלומר מחוץ לא״י, ולא להורות קבלה לאחרים.

כניעתו לא שיככה את המחלוקת; ב1731 נשא רמח"ל אשה, אך הוכרח לעזוב את עירו, וב1735 יצא לאמסטרדאם. בהגיעו לפראנקפורט, ביקש מפלט אצל רבה, ר' יעקב הכהן, אולם זה אילצו לחתום על כתב־התכחשות לכתביו ולתורת ה„מגיד". לאחר שרבני ונציה גזרו עליהם שריפה, הועברו הכתבים אל ר' יעקב הכהן, ששרף חלקם וגנז, כנראה, את רובם. רמח"ל התיישב באמסטרדאם, שם זכה למידה של שלווה ועסק בכתיבה בתחומים רבים, אך נמנע מעיסוק בקבלה בגלוי ומהוראתה. ב1743 עלה רמח"ל לא"י, כנראה מתוך מניעים משיחיים, וכדי להשתחרר מהאיסור לעסוק בקבלה. הוא התיישב בעכו ונספה ב1747 עם אשתו ובנו במגיפה.

ח ב ו ר ת ו ו פ ע י ל ו ת ו ה מ ש י ח י ת. החוג שנוצר סביב רמח"ל היה הוגה יומרות משיחיות מובהקות. נשתמרו 10 ה„תקנות" הראשונות (מ1731), עליהן חתומים 7 אנשים, ביניהם יקותיאל גורדון. עניינן דרכי הלימוד, יחס החברים לרמח"ל, והגדרת מטרת הלימוד: „שלא ייחשב הלימוד הזה לשום אחד מהחברים לתיקון פרטי, אפילו לכפרת עוונות, רק תהיה בו הכוונה שלימה לגמרי לתיקון השכינה הקדושה ולתיקון כל ישראל". אח"כ הצטרפו אחרים לחבורה, ביניהם אחי רמח"ל ומשה דוד וַלי (ע"ע), ששימש לה כסופר ונעשה אחד מעמודי התווך שלה. יקותיאל היה תלמידו המובהק של רמח"ל ושמשו, ואף הפסיק בגללו את לימודי הרפואה. בני החבורה האמינו, כי תהליך הגאולה כבר החל וקיצו קרוב מאד. התקדשותם היתה מכוונת לסייע לתהליך זה, אשר בו נועד להם, כפי שהיו בטוחים, תפקיד מרכזי. מכתביו של ואלי ניתן להסיק, כי ראה את עצמו כמשיח־בן־דוד. ליקותיאל מווילנה נועד תפקידו של שְׂרָיָה משבט דן, גלגולו של שמשון הגיבור, שיהיה שר־צבאו של המשיח, וכנראה ניתנו תפקידים משיחיים גם לשאר בני החבורה. זהותו של רמח"ל עצמו במערכת זו מתבררת מתוך פירוש שכתב על כתובתו בשעת נישואיו, בהם ראה סמל למאורע גדול בעולמות האלוהיים: — אחדות משה וצפורה (שם אשתו), כאחדות יסודות הזכר והנקבה בעולם האלוהות. החתונה הארצית סימלה את גאולת השכינה בעולמות העליונים, והוא עצמו היה משה, הגואל הראשון והאחרון.

בעיה היא, באיזו מידה הושפעה פעילות החבורה מהתנועה השבתאית. רמח"ל עצמו הודה בהשפעתם של כתבי נתן העזתי (ע"ע), וטען שיש להפריד בין התוך שבהם, שהוא קבלה אמיתית, לבין הקליפה, שהיא הכפירה השבתאית. יש בתורתו של רמח"ל יסודות רבים שניכרת בהם השפעה שבתאית: ירידת המשיח לעולם הקליפות — אף שטען שאין המדובר בהווייתו הארצית בעולם הזה, ושאין ירידה זו גורמת פגם הטעון תיקון בנשמתו — הסכמה מסויגת לרעיון העבירה המשמשת תכלית תיקון, ועוד. אולם בעניינים אלה הכניס רמח"ל שינויים ותיקונים, שנטלו מהם את עקצם הראדיקלי האנטינומיסטי. הבעיה שלא נפתרה עדיין היא, האם היה גם לשבתאי צבי האיש מקום בתורתו, והאם היתה אמת בהאשמות מתנגדיו, שראו בחוגו חוג שבתאי ממש.

י צ י ר ת ו. חיבורי רמח"ל ב ק ב ל ה, חלקם מכוונים להוראתה והבלטת מעלתה, וחלקם, לרוב אלה שנכתבו מפי ה„מגיד", משקפים את תפיסתו הקבלית האישית. העיקרי בסוג הראשון הוא ספר „קל"ח פתחי חכמה" (קארעץ, תקמ"ה), המסכם סיכום עיוני־שיטתי מעמיק את הקבלה הלוריאנית (ע"ע: לוריא יצחק; קבלה), מטשטש את היסודות המיתולוגיים שבה ומגביר את העיוניים, בתתו פירוש משלו לרעיונותיה העיקריים בדבר הצמצום, השבירה, נפילת הניצוצות ודרכי התיקון, ע"י הוצאתם מפשטותם ופירושם כמשל. פירוש זה נתקבל בייחוד ע"י ראשוני החסידות (ע"ע, עמ' 772). לחיבורו זה הקדים ספר קטן, „דרך עץ החיים", על החשיבות המיוחדת הנודעת ללימוד התורה בדרך הקבלה. ספר זה נדפס פעמים רבות והוא נפוץ מאד. חיבור אחר מסוג זה הוא „חוקר ומקובל" (שקלאוו, תקמ"ה), דיאלוג בין פילוסוף־מקשה למקובל־משיב, בו סותר רמח"ל טענות נפרצות נגד הקבלה, ומסכם את עיקרי קבלת האר"י.

העיקרי בחיבוריו שנכתבו עפ"י ה„מגיד", היה ספר „זהר תניינא" („זהר שני"), ממנו שרדו קטעים בודדים בכ"י; בדפוס הופיעו: „מגילת סתרים" ו„רזין גניזין" (וארשא, תרמ"ט), ו„תיקונים חדשים" (ירושלים, תשי"ח). אלה כתובים בלשון הזהר (ע"ע) ובצורתו הספרותית, ועיקרם רעיון הגאולה, שרמח"ל ניסחו מחדש, תוך שימוש במוטיווים קדומים מספרות הקבלה. מקום רב הקדיש לבירור תפקידיהם של הכוחות השונים במערכת המשיחית: משיח־בן־יוסף, משיח־בן־דוד ומשה. לאחרונה נדפס גם קטע המכיל את גילוייו הראשונים של ה„מגיד", על תאריכיהם. תורת הגאולה שלו ותיאורי תולדות נשמת המשיח, כלולים גם בחיבוריו „אדיר במרום" (וארשה, תרמ"ו) ו„מאמר הגאולה" (מצורף ל„דעת תבונות", וארשה, תרמ"ט).

בחוגים רחבים ביהדות המסרתית נתקדש רמח"ל בזכות חיבוריו ב מ ו ס ר ו ב ע י ו ן. הידוע והחשוב שבהם הוא ספר „מסילת ישרים" (אמשטרדם, ת"ק) — אותו כתב באמסטרדאם — המדריך את הקורא לעליה הדרגתית במעלות ההתנהגות המוסרית, עד לדרגת רוח הקודש, ע"פ מאמרו של ר' פנחס בן יאיר (סוטה ט', ט"ו; ע"ז כ', ע"ב). הספר כתוב בצורה שיטתית־מופתית. מוסבר בו ערך כל מעלה, הדרכים להשגתה נמנות בקפדנות, והקורא מוזהר מפני מכשולים שונים שבדרך. מושגי קבלה אינם נכללים בספר, אולם היסוד הקבלי ניכר לעתים. הספר נדפס פעמים רבות, והוא אולי ספר המוסר רב־ההשפעה והנפוץ ביותר בתולדות ספרות ישראל. בישיבות תנועת המוסר (ע"ע) בליטא היה זה ספר־לימוד עיקרי.

בספרי־מוסר אחרים דן רמח"ל גם בשאלות תאולוגיות עקרוניות: תכלית הבריאה, שכר ועונש, סיועו של הצדיק לתיקונם של רשעים, עולם הבא וימות המשיח, ועוד, בצד דיונו בענייני התנהגות דתית יום־יומית. גישתו קבלית, אך היא מוסווה בלשון העיון הפילוסופי. כאלה הם ספריו: „דרך ה'" (אמשטרדם, תרנ"ו), „דעת תבונות" (וארשה, תרמ"ט), חיבורים שתרמו להשכחת המחלוקת סביבו.

גם ב ס פ ר ו ת ה י פ ה חשוב חלקו של רמח"ל. במשך כל ימי חייו כתב שירים, אולם רק חלקם נשתמר, וגם מאלה לא נדפס הכל. „ספר השירים" שלו (ירושלים, תש"ה) רובו שירים לעת־מצוא, המעידים על יכלתו הרבה, עושר דימוייו וגמישותו בשימושי הלשון. שיריו כתובים ברוח מסורת השירה העברית באיטליה, אשר ינקה מתור־הזהב בספרד ומהשירה האיטלקית בתקופת הרנסאנס ואחריה. מלבדם כתב גם שירים קבליים ומשיחיים, כקבוצת שיריו לליל הפסח, שהוא בעצמו פירשם על דרך הסוד (יחד עם „מאמר הגאולה" שנזכר). כן כתב תפילות רבות, המשקפות את חוויותיו

הדתיות־אישיות, וכנראה חיבר גם „ספר תהילים" חדש, ק"ן מזמורים, אשר נגנז.

את עיקר פירסומו בתחום הספרות היפה קנה ב3 מחזותיו השיריים. את „מעשה שמשון" (מנטובה, תפ"ז) כתב בצעירותו, כהדגמה לספרו החשוב בביקורת הספרות וברטוריקה, „לשון לימודים" (כנ"ל). הזדהותו העמוקה של רמח"ל עם גיבורו, הקשורה אולי גם בנימוקים משיחיים, מקנה ליצירה ערך שירי חשוב. בצעירותו כתב גם את „מגדל־עז" (ליפסיא, 1837), הגדול והחשוב במחזותיו. המחזה כתוב במתכונת הדרמות הפאסטוראליות האיטלקיות מאותה תקופה, אך העלילה משולבת במסגרת עברית ויהודית במידה כזאת שיש הסוברים, כי אין היא אלא אלגוריה קבלית. השפעת המחזה בדורות הבאים היתה גדולה מאד. מחזהו האחרון, „לישרים תהלה" (אמשטרדם, תק"ג) נכתב באמסטרדאם והוא משקף, כנראה, את חוויותיו כנרדף. תכנו עלילת־אהבים שיגרתית בנוסח המצוי הרבה באותה תקופה.

כתביו הספרותיים השפיעו על הסופרים העברים באיטליה במאה ה18. מהם הגיעו אל ראשוני המשכילים העברים בגרמניה ונעשו מקור השפעה ומופת לחיקוי בשירה ובדראמה. המשכילים קיבלו את רמח"ל כאחד מהם ולא זכרו את ההאשמות בכישוף, במשיחיות ובשבתאות, מעשים שהיו שנואים עליהם לא פחות מאשר על רבני ונציה.

כתבים בעלי אופי אישי. אוצר גדול של אגרות רמח"ל, וכן אגרות אליו ועליו, נדפס לאחרונה („אגרות רמח"ל ובני דורו", תל־אביב, תרצ"ז), וע"י כך נתאפשרה עריכת רשימה ביבליוגראפית של יצירותיו ונפתח מקור נוסף להכרת תורתו. חיבור חשוב מסוג זה הוא גם ספרו „קנאת ה' צבאות", אשר נדפס בחלקו (קניגסברג, תרכ"ב), ובו הוא דוחה את ההאשמות עליו בנושא השבתאות; אך עם שלילתו את השבתאות שלילה גמורה וחריפה, לא שלל לחלוטין את תורת הקבלה שלה.

מקומו של רמח"ל בתולדות הספרות העברית שנוי במחלוקת. יש שהציגוהו כפותח הספרות העברית החדשה. אחרים חולקים על כך. עובדה היא כי רמח"ל קשור קשר אמיץ אל התופעות המרכזיות בתולדות ישראל במאה ה18, קבלת האר"י וההתעוררות המשיחית השבתאית, ועם זאת לא התרחק מעולם־התרבות הכללי והחילוני של זמנו. אולם בעוד שחכמים אחרים באיטליה, כר' עזריה מן האדמים (ע"ע) ור' יהודה אריה מודינה (ע"ע), הושפעו מהתרבות הכללית עד כדי נקיטת יחס ביקרתי אל תחומים שונים בתרבות העברית, לא נמצאה ביצירתו של רמח"ל כל סתירה ביניהם. רמח"ל הוא איש־האשכולות, שהקף התעניינותו וידיעותיו חורגים הרבה מגבולותיו של רב או חוקר בזמנו. ייחודו מתבלט בכך, ששלושת הזרמים הגדולים ביהדות של סוף המאה ה18, שעיצבו את דמותה במאה ה19 כולה: החסידות, המתנגדות וההשכלה, הושפעו השפעה עמוקה מיצירתו: ההשכלה — מיצירותיו הדראמאתיות, החסידים מתורת הקבלה שלו, והמתנגדים מכתביו במוסר ובעיון.

י. אלמנצי, תולדות רמח"ל מפאדובה (כרם חמד, ג'), תקצ"ח; ש. גינצבורג, רמח"ל ובני דורו; מבוא, תרצ"ז; ח. שירמן, המחזות של מ. ח. ל' (גליונות, כ"א), תש"ח; פ. לחובר, על גבול הישן והחדש, 29–95, תשי"א; נ. בך מנחם, כתבי רמח"ל, תשי"א; י. תשבי, יחסו של רמח"ל אל השבתאות (תרביץ, כ"ז), תשי"ח; הנ"ל, התסיסה המשיחית בחוגו של רמח"ל, לאורם של כתובה ושירים משי־חיים (ספר־יובל לי. בער), תשכ"א (כונסו בספרו: נתיבי אמונה ומינות, 169–203, תשכ"ד); מ. בניהו, ה„מגיד" של רמח"ל (ספונות, ה'), תשכ"א; י. דוד, מעשה שמשון (מבוא למהדורתו), 7–22, תשכ"ז; S. Ginzburg, *The Life and Works of M. H. L.*, 1931.

מ.

(3) **אפרים** (1729, סאן דניאֶלה — 1792, לוֹנדון [שוּרין]), רופא ומשורר. על קורות חייו ידוע אך מעט. בן 13 יצא לפאדוֹבה, למד שם רפואה ושהה בה עד 1751. אחרי כן החל בנדודים, כרופא, בערי איטליה השונות, עד שהיגר ב1763 לבריטניה ונתמנה לרופא בבית־החולים של הקהילה הפורטוגאלית בלונדון. ב1792 יצא משם בדרכו לאיטליה, אך מת בדרך.

ב1768 הוציא ל' בלונדון, ב100 עותקים, קובץ בשם „אלה בני הנעורים" (נדפס שוב בשם „קול השחל" [ברלין], תק"ן), שכלל את השירים שכתב בהיותו עוד באיטליה. מ. לטריס (ע"ע) עשה לספר פרסום רב, הוציאו שוב ב1839, ועל־ידיו הגיע פרסומו לליטא, שם השפיעה שירתו של ל' על שירת האהבה של מיכה יוסף לבנזון (ע"ע) ויהודה ליב גורדון (ע"ע). לפי השמועה הוסיף ל' לחבר שירים גם בלונדון, אלא שכתביו אבדו. שיריו המודפסים, 55 במספר, כוללים שירים לכבוד חתן וכלה, קינות למת, שירי תהילה לגדולי־תורה, שירי הולדת ושירי מוסר. אולם החשובים בשיריו הן סונטות האהבה שלו, שבהן הגיע לשלמות צורנית ולהבעה אינטימית של יחסו הקליל, הספקני והשובבני אל האשה, הדומה לזה של עמנואל הרומי לפניו. פעמים כתובה הסונטה ברוח סלחנית, פעמים בעוקצנות ופעמים בלהט ארוטי. שירת האהבה של ל' מביעה חוויות מציאותיות אינדיוידואליות, ובכך היה משום חידוש בלירִיקה העברית. ל' מתגלה גם כמשורר לאומי, הכואב את סבל עמו וחולם על גאולתו. בתש"ב יצאו לאור שיריו ע"י י. פיכמן.

פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א', 106–108, תרפ"ח; י. פיכמן, א. ל', חייו ושירתו (שירי א. ל', V–XX), תש"ב; ח. שירמן, קאנטאטה עברית מאת א. ל' (מחברות לספרות, ב'), תש"ד; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א', 295–306, תשי"ב[2]; פ. נוה, חיקוי ומקור ב„שיר ידידות" לא. ל' (תרביץ, כ"ד), תשט"ו; ח. חמיאל, להערכת שירתו של א. ל' (סורא, ג'), תשי"ז/ח.

(4) **יצחק** (1730, סאן דניאלה — 1803, שם), רופא ומשורר, אחיו של (3). הוא היה מהפעילים בעסקני קהילתו הקטנה, וב1777 נסע לווינה להשתדל בפני השלטונות האוסטריים, שיתנו מקלט ליהודי עירו, לאחר שגורשו ממנה. בווינה נפגש עם גדול משוררי איטליה בדור ההוא, מֵטַסטַסיוֹ (ע"ע) וע"פ בקשתו תירגם ל' לעברית את שירו La Libertà („החירות"). לאחר גירוש היהודים מסאן דניאלה נשאר ל' יחיד בעירו, אך ביקר לעתים קרובות בקהילות גוריציה, ורונה, פאדובה וטריֶסטה, והשתתף בחייהן הציבוריים. כל ימיו עסק במלאכת השיר, ואת שיריו כינס בספר „תולדות יצחק", שנשאר אחריו בכתב־יד (ר' ביבל'). שירתו כתובה ברובה בצורת הסונטה, והיא כוללת שירים לעת־מצוא, פואמה על חטאו של אדם הראשון, חידות, שירי קודש ומוסר, וסאטירה על מנהגי קהילתו, „משניות סנדניאל", שנכתבה בלשון המשנה ואשר עליה הוסיף, בשנים מאוחרות, גם „גמרא" ו„תוספות".

ד. אקרט – מ. וילנסקי (מהדירים), תולדות יצחק לר"י ל', עם אחרית דבר, תש"ד.

(5) **שמואל דוד** [שד"ל] (1800, טריֶסטה — 1865, פאדובה), היסטוריון והוגה־דעות, פרשן המקרא, חוקר

שמואל דוד לוצאטו

ספרות, מחנך ומשורר, מאבות חכמת־ישראל (ע"ע, עמ' 410). אביו, חזקיה, שנולד בסאן־דניאלה, ועבר לטריסטה ב־1778, היה חרט במקצועו, וכן נתעסק במכאניקה (לפי דברי שד"ל אף היה קרוב להמצאת מכונת הקיטור). כבר בגיל רך הראה שד"ל נטיה יוצאת מהכלל ללימודים: בן 3 החל לבקר בביה"ס, כבן 8 חשב על כתיבת פירוש חדש לספר איוב, ובגיל 13 הגיע להכרה, שניקוד המקרא מאוחר הרבה מימי עזרא. ב־1814 מתה אמו, והוא נאלץ לדאוג למשק הבית העני, אך המשיך כאוטודידאקט בלימודיו ביהדות, במדעי הרוח והטבע. בגיל 17 סיים את הש"ס. כשמורו העיקרי במקצוע זה היה אביו. מורים חשובים אחרים היו: ר' רפאל ברוך סְגְרֶה (ע"ע) ור' מרדכי יצחק קולוניאה. שעורים בתלמוד שמע כשנתיים גם מפי ר' אברהם אליעזר הלוי, רבה של טרִיסטה, אך לרגל חלוקי דעות, הפסיק את לימודיו אצלו. את פרנסתו מצא בשיעורים פרטיים, וכדי שיוכל להתמסר ללימודיו, סירב לקבל סמיכות לרבנות, שהיתה עשויה להבטיח לו פרנסה מכובדת. כבר בנעוריו שלח ידו בשירה, בעברית ובאיטלקית, ובהיותו בן 21 תירגם את סידור התפילה לאיטלקית. ב־1828 נשא לאשה את בתו של מורו רפאל ברוך סגרה, ובאותה שנה נתמנה, בהמלצתו של י. ש. רֶג'יו (ע"ע), לפרופסור בבית־המדרש לרבנים בפאדובה (ע"ע בתי־מדרש לרבנים, עמ' 985). מאז התמסר ל' כליל ללימודי היהדות ובזכותו יצא לבית־המדרש בפאדובה שם למרחוק. עם זאת נמצאה פרנסתו בקושי וגם פקדוהו אסונות רבים. אשתו מתה עליו ב־1841, ולאחר שנשא את אחותה, מתו עליו 2 בנות ו־3 בנים, ביניהם בכורו־אהובו אוהב־גר (ר' להלן, [6]).

שד"ל עסק כמעט בכל ענפי חכמת ישראל, ובכמה מהם היה ממניחי־היסוד. הוא עמד בקשרי מכתבים עם רוב חכמי ישראל בני־זמנו באיטליה ובאירופה כולה, ואיגרותיו שנאספו ב־3 כרכים גדולים, רובן בעברית, הן אוצר בלום של ידיעות בתחומים רבים של חכמת ישראל. בדברים רבים היו דעותיו שונות מאלו של בני־דורו. הוא עצמו חש בזה וקיווה, כי בני הדורות הבאים יבינוהו (ר' מכתבו אל שז"ח האלברשטאם, אגרות שד"ל, עמ' 1395). כל חייו חיפש את שביל־הזהב שבין המחקר המדעי האובייקטיווי והאמונה בה' ובתורתו, ובחיפושיו אחר האמת לא נרתע מן השימוש בביטויים קשים, אף אם הסבו לו אי־נעימות.

ברוח דבריו של מנדלסון (ע"ע), סבור היה שד"ל כי אמונת היהדות אינה בעיקרה מערכת של דוגמות אמוניות, כי־אם חוקים ומשפטים. תורת ישראל מיוסדת על האמונה בהשגחת־ה', בשכר ועונש ובבחירת ישראל, ומצוותיה מכוונות לקיום העם. תורת משה לא באה ללמד עקרונות אמונה, כי אליהם הגיעו כבר אברהם ושאר האבות בעצמם, ואת אמונתם נטעו בלב צאצאיהם; משה לימד מפי הגבורה מצוות מעשיות המכוונות לשמר ולקיים לנצח אותם עקרונות־אמונה, עם היהפך משפחת האבות המצומצמת לאומה גדולה. לדעת שד"ל פעלו שני יסודות בתרבות העולם — היונות והיהדות. הראשונה נתנה לעולם את „הפילוסופיה, האמנויות, המדעים, התפתחות ההכרה, הסדר, אהבת היפה והגראנדיוזי, והמוסר השכלי המחושב". היהדות העניקה לעולם את „הדת, מוסר הלב חסר־האנוכיות, אהבת הטוב".

שד"ל שלל עיונים מטאפיסיים ועיסוק־יתר בפילוסופיה, בהנחה כי „מה שאינו תחת החושים לא יפול כמו כן תחת המחקר". בכלל ראה שד"ל בפילוסופיה יסוד שלילי, העשוי להזיק לאמונה התמימה. על רקע זה מותח שד"ל ביקורת על הרמב"ם והראב"ע, ובייחוד על שפינוזה, ולעומתם הוא משבח יוצרים שינקו מרוחה המקורית של היהדות, כר' יהודה הלוי ורש"י. בקבלה לא ראה שד"ל תופעה יהודית מקורית כלל („ויכוח על חכמת הקבלה ועל קדמות ספר הזהר", תרי"ב); דעתו הביקרתית על הקבלה, וגם על החסידות, באה לידי ביטוי בהתכתבות הפולמוסית בינו לבין אליהו בן־אמוזג (ע"ע), שהיה צעיר ממנו בשנים.

אף כי האמין בתורה מן השמים, ניגש שד"ל לחקירתה ברוח של ביקורת חפשית ומתוך עמדה מדעית. החידוש שבעבודתו ועיקר ערכה היה בעצם העמדת הבעיות על הפרק ובשימוש בתגליות המדעיות של ימיו לשם מציאת פתרונן. שד"ל היה הראשון מבין הפרשנים המודרניים שנתן משקל מלא לחומר הנמצא בספרות חז"ל. כמרכן השתמש למכביר בעבודותיהם של פרשנים מאומות העולם. ביחס לתורה היה סבור כי נתוני המסורת התאמתו והיא חיבור אחיד, שיצא כמות שהוא מתחת ידו של משה רבנו. כן הגן שד"ל על אחדותו של ספר ישעיה (ע"ע). אך הוא שלל את הדעה המסרתית, כי ספר קהלת נכתב ע"י שלמה המלך, וייחס אותו לימי בית שני. לכמה מקומות במקרא הציע תיקוני נוסח. במחקריו הסתמך על שפות שמיות אחרות, וידיעותיו היסודיות בשפה הסורית היו לו לעזר רב בעבודתו על תרגום אונקלוס („אוהב גר", תק"ץ). חקר גם את שפת השומרונים. מטרתו בפירושיו העבריים היתה הבנת פשטם של המקראות; כדי לקרב את בני דורו למקרא, שקד שד"ל על תרגומו לאיטלקית, ואף הספיק לפרסם את תרגומו לחומש ולהפטרות, לספרי יהושע, שופטים, ישעיה ואיוב, וכן לחלק ניכר מספרי ירמיה, יחזקאל, הושע ותהילים. אחרי מותו השלימו תלמידיו את מפעלו. תרגומיו הם מופת לדייקנות ולנאמנות לרוח המקור ולפרטיו, ואף כי צורתם התיישנה במקצת, שימשו הם יסוד לתרגום היהודי החדש שנתפרסם באחרונה (טורינו, תש"ך—תשכ"ז).

ספריו של שד"ל על הדקדוק העברי והארמי קידמו בהרבה את המחקר בתחום זה, הגם שלחלק ממסקנותיו אין עוד ערך רב, לאור ההתקדמות בחקר השפות של המזרח הקדום. אהבתו לשפה העברית באה על ביטויה בעיקר בפעולתו הענפה לגילוי שירת יה"ב ופרסומה, ע"י איסוף כ"י עתיקים ודפוסים נדירים, ההדרתם והוצאתם לאור. הוא היה בין מייסדי חברת „מקיצי נרדמים" (ע"ע), ובמסגרת פעולתו בחברה זו התחיל ב־1864 בפרסום הדיואן של ר' יהודה הלוי (ע"ע, עמ' 195), לאחר שכבר פרסם לפני כן חלקים ממנו. מחקריו במקצוע זה מצאו את סיכומם במבואו למחזור האיטלקי (ר' להלן), ובחלק ב' של „נחלת שד"ל" (1880). שד"ל שאף לחדש את נעורי השפה העברית, והפרוזה שלו היא מופתית מבחינת הביטוי וצלילות המחשבה, ואפשר לראות

בה את ראשית הפרוזה המדעית העברית. בעוד שכתביו האיטלקיים נראים היום כבדים ומיושנים, נקראת העברית שלו בקלות. שיריו העבריים, אף שאין השראתם הפיוטית נשגבה ביותר, מצטיינים גם הם בצחות הלשון ובעדינות הרגש. בקנאותו לעברית דחה כל הצעה לפרסם את פירושו לישעיה בגרמנית, מחשש שמא יפריע הדבר את תכניתו לפרסמו בעברית. העברית היתה שפת ההוראה בביהמ"ד לרבנים שבראשו עמד, ושפת השיחה בינו לתלמידיו.

שד"ל התעניין גם בבעיות האקטואליות של זמנו. בהיותו נתין הקיסרות האוסטרו־הונגארית היה נאמן לחוקיה, ואף כי צידד בזכות שחרורה של איטליה, לא גילה אותה התלהבות לרעיון זה שאיפיינה את מרבית בני־דורו היהודים. הוא היה בדעה, כי האמנציפאציה לא תפתור את בעיות עם ישראל, ודגל בטיפוח *התודעה הלאומית* יחד עם הרגשת רעיונות היסוד של היהדות. הוא היה מקפיד על שמירת המסורת, ואף הטיף לכך במלים בוטות באיגרותיו למלומדים שונים והתנגד לתנועת הרפורמה. הוא ציפה שיהודים יעלו לא"י, יתרחקו שם משיטת החלֻקה (ע"ע) ומ„הבטלה הקדושה", ויתמסרו לחקלאות במסגרת חברה חדשה, שתישען על משפט התורה ותהיה למופת לשאר האומות.

שד"ל העמיד שורה שלמה של תלמידים, ששימשו כמנהיגים רוחניים לקהילות איטליה במחצית השניה של המאה ה19. עם תלמידיו נמנו, מלבד בנו בכורו אוהב־גר (ר' להלן), מרדכי מורטַרא, הלל דֶלה טורֶה (ע"ע), אהוד לולי, ואחרים.

עיקר פירסומו של שד"ל לדורות במפעלו הספרותי העצום, בכל תחומי חכמת ישראל. להלן רשימת ספריו, לפי הסדר הכרונולוגי של הופעתם הראשונה. בעברית: סידור תפילה בנוסח אשכנז, עם תרגום איטלקי (1821—1829); „כינור נעים" — אוסף שירים, א'—ב' (1825—1879); „סידור תפילה בנוסח איטליאני, עם תרגום איטלקי", א'—ב' (1829); „אוהב גר" — פירוש על תרגום אונקלוס (תק"ץ); „אבני זכרון" (עם יוסף אַלמַנצי [ע"ע] — על 76 מצבות שבטולדו (תר"א); „המשתדל" — באורים לתורה (1847); „בית האוצר", א'—ג' — מסות על השפה העברית (תר"ז—תרמ"ט); „ויכוח על חכמת הקבלה ועל קדמות ספר הזוהר" (תרי"ב); „ספר ישעיה, מתורגם איטלקית ומפורש עברית" (1855–67); „מבוא למחזור כמנהג בני רומא" (תרט"ז; ור' ביבל'); „מאמר ביסודי דקדוק לה"ק" (תרכ"ח); „חמישה חומשי תורה מתורגמים איטלקית ומפורשים עברית, עם הקדמה איטלקית" (תרל"א—תרל"ו); „פירושי שד"ל על ירמיה, יחזקאל, משלי ואיוב" (תרל"ו); „יסודי התורה" — על עיקרי היהדות (1880); „נחלת שד"ל"; א' — לוח הגאונים והרבנים הקדמונים; ב'—ג' — לוח הפייטנים (מתוך: „אוצר טוב", 1878—1883); „אגרות שד"ל", א'—ט', תרמ"ב—תרנ"ד; „יד יוסף" — קטלוג ספריית יוסף אלמנצי, תרכ"ד.

בלועזית: Prolegomeni ad una grammatica ragionata della lingua ebraica („מבוא לדקדוק הגיוני של השפה העברית"), 1836 (תורגם לאנגלית ע"י S. Morais, 1896); Il Giudaismo illustrato („היהדות ופירושה"), 1848; Calendario ebraico per venti secoli („לוח עברי ל2000 שנה"), 1849; Il Libro di Giobbe volgarizzato („תרגום ספר איוב"), 1853; Grammatica della lingua ebraica („דקדוק השפה העברית"), 1853; Discorsi... agli studenti israeliti („הרצאות... לסטודנטים יהודיים"), 1857—1870; Il Pentateuco colle Haftarot volgarizzato („תרגום החומש וההפטרות"), 1858—1860; Lezioni di teologia morale israelitica („הרצאות על התאולוגיה המוסרית היהודית"), 1862 (עבר' א. ד. ליבערמאן, צדקה ומשפט, תרכ"ז; גרמנית: 1864; פולנית — 1893); Lezioni di teologia dogmatica israelitica („הרצאות בתאולוגיה דוגמאתית יהודית"), 1863; Elementi grammaticali del caldeo biblico e del dialetto talumdico babilonese („יסודות הדקדוק של הארמית המקראית ושל הדיאלקט של התלמוד הבבלי"), 1865 (החלק על לשון התלמוד הבבלי תורגם לעברית ע"י ח. צ. לערנער, תר"ם. כן תורגם הספר, על שני חלקיו, לגרמנית [1873] ולאנגלית [1876]); *La Sacra Bibbia, volgarizzata da S. D. L. e continuatori,* („התנ"ך מתורגם ע"י שד"ל וממשיכיו"), I–IV, 1868—1875; Autobiografia („אוטוביוגראפיה"), 1882; Opere del De Rossi („יצירותיו של דה רוסי" — רשימה ביבליוגראפית), 1857.

מלבד כל אלה פירסם שד"ל למעלה מ300 מאמרים ביותר מ30 כ"ע בעברית ובלועזית.

בעריכתו יצאו הספרים הבאים: „הפלאה שבערכין", לישעיה פיק־ברלין (ע"ע), (1830—1859); „סדר תנאים ואמוראים", ע"פ כ"י (תקצ"ט); „בתולת בת יהודה" — ליקוטי שירים מדיואן ר' יהודה הלוי, ת"ר; „דיואן ר' יהודה הלוי" (1864); „טל אורות" — לקט 81 פיוטים (1881).

י. ל', רשימת מאמרי שד"ל ז"ל הנפוצים במכתבי העתים ובספרים שונים, 1881; י. ח. קסטליוני, יד שד"ל, 1895; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ב', תשי"ב², 127–47; ש. בארון, שד"ל והמהפכה בשנות התר"ח–ט (ספר אסף), תשי"ג; ש. רוסטובסקי־הלפרין, ש. ד. ל' (שד"ל) והתנגדותו לר' משה בן מימון, תשי"ו; א. א. אורבך, ש. ד. ל' (בתוך: „חברת מקיצי נרדמים" תרכ"ד—תשכ"ד), תשכ"ד; א. רופא, דרכו הפרשנית של שד"ל (דעות, ל"א), תשכ"ו; ד. גולדשמיט [מהדיר], ש. ד. ל', מבוא למחזור בני רומא, תשכ"ו; מ. הרטום (מתרגם), שד"ל, מבוא לתורה (בית מקרא, ל"ג), תשכ"ח; הנ"ל, פרקים במשנתו של שד"ל, תשכ"ח; Verband der Vereine fur judische Gesch. und Litt in Deutschland, *S. D. L., ein Gedenkbuch z hundertsten Geburtstage,* 1900, I. Elbogen, *S. D. L's Stellung zur Bibelkritik* (MGWJ, 44), 1900; I Zoller, *Il periodo triestino delle vita di S D. L.* (Rassegna Mensile di Israel, VIII), 1933, E S. Artom, *S. D. L Grammatico, filologo e letterato* (ib.), Y. Colombo, *Il dibattitotra L e Benamozegh intorno alla Kabbalà* (ib, X-XII), 1934; D. Lattes, *S D. L., Poeta* (Scritti in memoria di S. Mayer), 1956; N H. Rosenbloom, *L.'s Ethico-Psychological interpretation of Judaism,* 1965; *Nel primo centenario della scomparsa di S. D. L.* (La Rassegna Mensile di Israel, XXXII), 1966.

מ. ע. ה.

(6) **אוֹהב גר** — Filosseno — (1829, טריֶסטה — 1854, פאדוֹבה), חוקר יהודי, בנו של שד"ל. הוא למד בביהמ"ד לרבנים בפאדוֹבה, וכבן 15 כבר עסק בפיענוח כתובות בבית־הקברות היהודי העתיק שם (הכתובות נתפרסמו, בחלקן, אחרי מותו, בידי אביו [„כוכבי יצחק", 15, 1851; 32, 1865]). כבן 20 נודע כאחד הבלשנים־המזרחנים החשובים. זמן מה עשה ל' בפאריס. מן המחקרים שהספיק לפרסם בימי־חייו הקצרים: Les Sanscritisme de la langue assyrienne („הסאנסקריטיזמים של השפה האשורית"), 1849; Études sur les inscriptions assyriennes de Persépolis, Hamadan, Van et Khorsabad („מחקרים על הכתובות האשוריות של פרספוליס, האמאדאן, ואן וחורסאבאד"), 1850; Notice sur

Abou Jousouf Hasdai ibn Shaprout („הערה על חסדאי אבן שפרוט"), 1852; Mémoire sur les Juifs d'Abyssinie ou Falashas („חיבור על היהודים החבשים או הפלשים"), 1851—1854.

S Morais, *Italian Hebrew Literature*, 1926.

ד. ק.

(7) ג'ינו — Gino — (1878, פאדובה — 1964, ונציה), היסטוריון איטלקי, יהודי. מגדולי ההיסטוריונים של המאה ה20. הוא היה ב1910—1920 פרופסור באוניברסיטת בארי, ב1921 — בטריסטה, ומ1922 בוונציה. ל' נחשב למייסד האס־כולה ההיסטורית הכלכלית באיטליה ומורה דגול של חכמיה בימינו. הוא פירסם ספרים על תולדות הכלכלה באירופה ביה"ב ובעת החדשה, ביניהם: Storia del commercio, I: Dall' antichità al rinascimento („תולדות הסחר, I: התקופה העתיקה והרנסאנס"), 1914; Storia economica dell' età moderna e contemporanea („היסטוריה כלכלית של התקו־פה החדשה ושל ימינו"), I–II, 1932—1948. מספרו Storia economica d'Italia. L'antichità e il medioevo („היסטו־ריה כלכלית של איטליה. התקופה העתיקה ויה"ב") יצא רק הכרך הראשון ב1949. במיוחד עסק ל' בהיסטוריה הכל־כלית של רפובליקת ונציה. ספרו על כלכלתה במאות 11—16: Storia economica di Venezia, dall' XI al XVI secolo (1961), נחשב ליצירת מופת. הוא עסק גם בתולדות היהודים באיטליה ופירסם בנושא זה מחקרים, שבהם דן גם על פעילותם הכלכלית בוונציה ובמקומות אחרים. ל' היה פעיל במוסדות יהודיים וציוניים, ופירסם מאמרים אחדים על כלכלת ישראל ועל התנועה השיתופית בה. בשל נטייתו לסוציאליזם נרדף ל' בתקופת השלטון הפאשיסטי. בזמן מלה"ע II, כשגברו הרדיפות, הוסתר ע"י ידידו והמשיך את עבודתו בשם בדוי. כחוקר והיסטוריון של הכלכלה זכה ל' להערכה בינלאומית. רשימה של כתביו נתפרסמה בכה"ע Nuova rivista storica (vol. XLIX fasc. I–II), 1965.

ד. ק.

(8) פדריקו — Federico — (1900, רומא — 1961, רמות־השבים), ציתי, חוקר יהדות איטליה, מצאצאי ענף סאן דניאלה של משפחת ל'. עסק באיסוף, רישום וצילום של חפצי אמנות יהודיים ועדויות היסטוריות על חיי היהו־דים באיטליה, ובמיוחד במחוז ונטו. בנושאים אלה פירסם מחקרים אחדים, וספר בשם Cronache storiche della Università degli Ebrei di San Daniele del Friuli („כרוניקות היסטוריות של קהילת היהודים מסאן דניאלה"), 1964. היה פעיל בתנועה הציונית באיטליה, וב1935 עלה לא"י בסירה פרטית, בכוונה לתרום לפיתוח ענף הדיג בארץ. התיישב ברמות־השבים, עבד בחקלאות והמשיך לטפח את מחקריו ההיסטוריים. ב1962 יצא ברומא ספר זכרון: Volume speciale [di la Rassegna Mensile di Israel] in memoria di F. L.

ד. ק.

לוּצַטִי, לוּאִיגִ'י — Luigi Luzzatti — (1841—1927), מדינאי, כלכלן וסופר איטלקי, יהודי. ל' נולד בוונ־ציה למשפחה אמידה. בצעירותו אירגן אגודה לעזרה הדדית בקרב הגונדולירים (משיטי הסירות) בעירו. השלטונות האוסטריים גרשוהו באשמת „מהפכנות". הוא עבר למילאנו ונהיה שם מרצה לכלכלה (1863) וב1866 נתמנה לפרופסור

לואיג'י לוצטי

לחוקה בפאדובה, ב1894 — ב־פרוג'ה ומ1898 ברומא. ל' ראה בצורות השתות של קואופרא־ציה, חסכון עממי ותחיקה סוציא־לית פתרון לבעיות החברתיות של תקופתו. הוא פירסם ספרים ומאמרים מרובים על כך, ופעל למעשה ביסוד באנקים עממיים ובעידוד קואופראציה צרכנית.

ב1869 נתמנה ל' למנכ"ל משרד החקלאות, התעשיה והמסחר. ב1871 נבחר לפארלאמנט האיטלקי, שבו היה עד 1921 ציר בבית־הנבחרים ואח"כ סנאטור. בשנות 1891—1910 היה ל' חמש פעמים שר האוצר, ובתפקידו זה פעל לאיזון התקציב ולהורדתה של מעמסת הריבית (ע"ע איטליה, עמ' 750) שאיפשרה להגדיל את ההשקעות בשירותים שונים. ב1910—1911 היה ראש־הממשלה. הוא פעל להידוק הקשרים עם צרפת ועם ארצות לאטיניות אחרות, וכן יזם חוקים סוציאליים שונים — להגנת האשה העובדת, עבודת ילדים, פיצויים לתאונות עבודה, ביטוח זקנה ועוד.

בצעירותו קיבל ל' חינוך עברי, אך מרבית חייו לא גילה עניין ביהדותו. עם זאת התגאה במוצאו ופעל הרבה להגנת היהודים הנרדפים ברומניה ובפולניה ובשנותיו האחרונות גילה עניין רב בהתיישבות העובדת בארץ־ישראל ובאוני־ברסיטה העברית. הוא הרבה לעסוק בדתות השונות וכתב כמה ספרים בנושא זה. ב1952 נתפרסמה אסופת ספריו, Operé di L. L., I–IV.

Y Behar, *L L.*, 1928.

א. ל'.

לֶוּצִין (Leucine), חומצה α אמינו איזו־קאפרונית. אחת החומצות האמיניות ההכרחיות לגוף האדם (ע"ע אמיניות, חמצות, עמ' 973, וטבלה עמ' 967/8). ל' שייכת לקבוצת החומצות החד־אמיניות חד־קארבוכסיליות. הנקודה האיזואלקטרית שלה 6.04 ומסיסותה במים קטנה — תכונה המאפשרת להפרידה מתוך תערובת עם חומצות אמי־ניות אחרות שרובן מסיסות יותר. מפיקים ל', בדרך־כלל, מהמוגלובין של סוסים או מגלובולין החלב, בהם היא מצויה בכמויות גדולות יחסית.

ל' התגלתה לראשונה בחלבון הגבינה ב1818 ע"י פרוסט (ע"ע), אולם רק בשנת 1891 התברר מבנה המדוייק. פרטי הביוסינתזה של ל' ידועים כיום רק בכמה מיקרואורגניזמים. נוסף לתפקידה בבניין חלבונים, חשובה ל' בכך שהיא חומצת אמינו קטוגנית, כלומר פירוקה ברקמות מביא ליצירת גופים קטוניים (ע"ע) ולא ליצירת גלוקוזה. ליקוי תורשתי מסוכן ונדיר, הקשור במטאבוליזם של ל' ושל חומצות אמינו קטו־גניות אחרות — ואלין ואיזולוצין, מתבטא בחוסר יכולת לנצלן במטאבוליזם וגורם לניוון גופני ושכלי, ובסופו של דבר למוות. לתוצרי פירוקה של ל' יש חשיבות גם בביו־סינתזה של כולסטרול (ע"ע).

לוּצִיפֶרִין – לוּצִיפֶרָזָה, ע"ע לוּמִינִיסְצֶנְצְיָה בִּיוֹלוֹגִית.

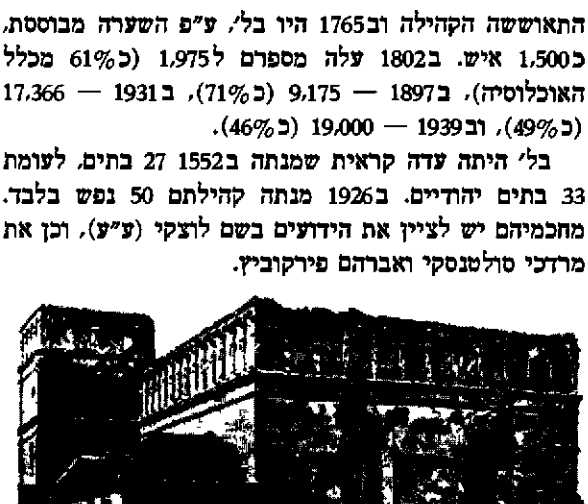
לוּצְק (רוס' Луцк, פולג' Łuck), עיר בבריה"מ, בצפון־מערב אוקראינה, 140 ק"מ מצפון־מזרח ללבוב; בירת פלך וולין (ע"ע); 72,000 תוש' (1964). יושבת על

הנהר סטיר, בגובה 180 מ׳ מעל פני הים, בשוליו הדרומיים של מישור ביצתי. ל׳ היא מרכז תעשיה, תחבורה ומנהל. התעשיה עוסקת בעיבוד תוצרת חקלאית ובייצור שימורים, אלכוהול, משקאות חריפים, חמרי בניין, מוצרי עץ, מוצרי עור, מכונות חקלאיות ועוד. בל׳ עובר הכביש הראשי מוואר־שה לקיוב, והיא מרכז לספנות בנהר סטיר.

ל׳ היא מהערים העתיקות ברוסיה. היא נזכרת במסמכים מהמאה ה11 בשם לוּצ׳סק והיתה בירת נסיכות. ב1336 כבשוה הליטאים, ועם איחוד ליטא־פולניה (1569) עברה לממלכה המאוחדת. במלחמות שבין רוסיה לפולניה במחצית השניה של המאה ה16, נהרגו כ40,000 מתושבי העיר, והיא ירדה מגדולתה. בחלוקה השלישית של פולניה (1795) עברה לידי רוסיה. ב1920—1939 נכללה בתחומי פולניה. ב1939 סופחה עם אוקראינה המערבית לבריה״מ, ולידה חזרה ב1944 לאחר 3 שנות כבוש גרמני. בעיר שרידי חומות מהמאה ה14 ומצודה מהמאה ה16. על שם ל׳ נקראים קרבות גדולים שנערכו בסביבתה ב1916 בין צבאות רוסיה לצבאות אוסטריה וגרמניה (ע״ע ברוסילוב, עמ׳ 553). מ. בר.

יהודי ל׳ (לוּיצְק בפיהם) נזכרים לראשונה ב1388, בכתב הקיום של יהודי ליטא. נראה שתחילה ישבו בכפר הסמוך ז׳ידיצ׳ין — שעל קיומו ידוע עוד במאה ה13 — וגם שמו מרמז על כך. במאה ה15 עסקו יהודי ל׳ במסחר, בחכירת מכסים ובהלוואות, אך עשרם אבד בעת הגירוש הזמני של יהודי ליטא (1495—1503). ב1507 קיבלו יהודי ל׳ כתב־קיום מהמלך זיגמונט I, שאושר שוב ב1568 וב1588, והוא שעמד להם בפני שרירות האצילים והעירוניים בענייני מסים והגב־לות במסחר. בסוף המאה ה16 הוקם בל׳ כסא רבנות, וב1600 העניק זיגמונט III לקהילה זכויות אוטונומיות בתחומי הרר־בע היהודי, קרקע לבית־כנסת, וב1626 — גם רשיון לבנות אותו באבן ובלבנים, למרות מחאת העיר והכנסיה. הותנה שהבניין ישמש כעמדת הגנה ויצויד ע״י הקהלה בתותח ובצוות הפעלה. ביכ״נ זה, שנחנך ב1628, היה מהגדולים והמפוארים מסוגו בפולין. משבר ממושך עבר על ל׳ בגזרות ת״ח/ט (1648/9) וב1677/9 נמנו בה 193 יהודים. אעפ״כ היה רבה של ל׳ בשנים 1680—1684 מראשי ועד הארצות. אט אט התאוששה הקהילה וב1765 היו בל׳, ע״פ השערה מבוססת, כ1,500 איש. ב1802 עלה מספרם ל1,975 (כ61% מכלל האוכלוסיה), ב1897 — 9,175 (כ71%), ב1931 — 17,366 (כ49%), וב1939 — 19,000 (כ46%).

בל׳ היתה עדה קראית שמנתה ב1552 27 בתים, לעומת 33 בתים יהודיים. ב1926 מנתה קהילתם 50 נפש בלבד. מחכמיהם יש לציין את הידועים בשם לוצקי (ע״ע), וכן את מרדכי סולטנסקי ואברהם פירקוביץ.

לוצק: בית־הכנסת המבוצר בלוצק מצד מזרח. נבנה ב1626

בין שתי מלה״ע קיימה הקהילה רשת מסועפת של מו־סדות חינוך ותרבות, עזרה סוציאלית וקואופרציה כללית. בשנים 1928—1938 הופיע בל׳ שבועון יידי בשם „וואָלינער פרעסע״; היו בה קרוב ל50 בתכ״נ וכן בתי מדרשות של אדמו״רים מקומיים. — רבה האחרון של ל׳ היה זלמן סורוצ־קין (ע״ע). בפרוץ מלה״ע II הגיעו לל׳, שהיתה בתחום הסיפוח הסובייטי, אלפי פליטים יהודיים מאיזורי הכיבוש הגרמני. רובם הוגלו למזרח הרחוק, לאחר שדחו את קבלת הנתינות הסובייטית, ביולי 1940. לאחר נפילת ל׳ בידי הגר־מנים (יוני 1941), נעצרו כ5,000 יהודים והוצאו להורג; 17,000 היהודים האחרים נכלאו בגטו והושמדו ביולי 1942. כ500 בעלי מקצוע שהושארו בחיים, נפלו בהתקוממות נואשת בדצמבר 1942.

נ. שרון (שטרכמן) [עורך], ספר ל׳, תשכ״א; B. Wasiutyński, *Ludność zydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, 1930; S. Bronsztejn, *Ludność zydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, 1963

א. ל. ק.

לוּצְקִי, אַהֲרֹן

לוּצְקִי, אַהֲרֹן (1894, דימידובקה [ליד לוצק] — 1957, ניו־יורק), כנויו הספרותי של אהרן צוקר, משורר יידי. כבר בילדותו גילה נטיה לנגינה וזמר ועזב את לימודיו בחדר בגיל 12, כדי ללמוד חזנות בעיר לוצק. אולם עקב התנגדותו של אביו נאלץ ל׳ לזנוח את החזנות והמשיך בלימודי־קודש בישיבה עד גיל 21. בגיל 14 התחיל לכתוב שירים ביידית בעידודו של י. ל. פרץ, שהשתדל לקרבו. בשנת 1914, זמן קצר אחרי פטירת הוריו, היגר ל׳ לניו־יורק ושם פירסם בשנת 1917 בעתון „יידישער טאגעבלאט״ את שירו הראשון בשם „איידער אזוי לעבן בעסער שוין דער טויט״ („במקום חיים כאלה טוב יותר המוות״). השיר הזה פתח לפניו את דפי העתון „פאָרווערטס״, שבו פירסם את שיריו בהשתמשו בפעם הראשונה בכנוי הספרותי „א. לוצקי״. בשלהי מלה״ע I, התגייס ל׳ לחיל־המשלוח האמריקאי ונלחם בשדות הקרב של ורדן. בשובו מן המלחמה לארצות־הברית, התחיל ל׳ לפרסם את שיריו בכתבי עת שונים, ביניהם „די פעדער״, „דער גרויסער קונדס״, „קינדער־זשורנאל״, „ניי־יידיש״ ואחרים. שיריו נכתבו בסיגנון מיוחד במינו, אשר נקרא אח״כ על ידי הבקורת „נוסח לוצקי״. אפייניים ל„נוסח לוצקי״ הם שיריו מן המחזור „פון א טויטער וועלט״ („מעולם מת״). משנת 1921 התחיל ל׳ להופיע כאימפרוביזטור בקונ־צרטים פומביים, בהם קרא את יצירותיו תוך שילוב אמנות הדקלום והשירה באמנות המשחק הדרמתי והמימיקה. המפור־סמות שבאימפרוביזציות, כגון „ביים רבינ׳ס טיש״ („על שולחנו של הרבי״), „די קאפעליע״ („הלהקה״), „די חתונה״ פורסמו בכתב־העת „די צוקונפט״ (1922—1925). ל׳ פירסם בצורת ספר 4 קבצי שירים: „נעמט עס! סאיז גוט פאר אייך״ („קבלו זאת, זה טוב בשבילכם״, 1927); „בראשית־אינמיטן״ („בראשית־באמצע״, 1932); „פאָרטרעטן״ („דמויות״, 1945); „א בוך צום לעבן״ („ספר החיים״, 1948). אחדים משיריו של ל׳ הופיעו גם בתרגום עברי באנתולוגיה של ש. מלצר „על נהרות״ (מוסד ביאליק, ירושלים, תשט״ז).

גלאטשטיין, אין תוך געגומען I (297–300), 1956; II (265–272), 1960; ש. ביקל, שרייבער פון מיין דור (58–63), 1958; ב. ריווקין, יידישע דיכטער אין אמעריקע, ב׳ (172–190), 1959; לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראטור IV (20–24), 1963.

ס. ל.

לוּצְקִי, שמם של כמה חכמים קראיים, מאנשי לוצק (ע"ע).

(1) שמחה יצחק (סוף המאה ה17, לוצק — 1766, צ'ופוט-קאלה [קרים]). כבן למשפחת מלומדים היה ל' בקי גם בספרות הרבנית ובספרות הקבלה. ב1754 בערך עבר מעיר מולדתו לצ'ופוט-קאלה, שם נתמנה לראש בית-המדרש, תחת החכם שמואל קלעי (ע"ע), ובמשרה זו כיהן עד סוף ימיו. עוד בלוצק החל להעתיק ספרים קראיים קדו-מים מכ"י, אולם מלבד פעולתו כמעתיק חרוץ, חיבר גם כ20 ספרים משלו על נושאים דתיים, פילוסופיים והלכתיים, ביניהם ספר מצוות ושני ספרים בקבלה: „לבנת הספיר" ו„עולם צעיר". נדפסו רק שניים מספריו: „אור החיים", פירוש על חיבורו של אהרן בן אליהו מניקומדיה (ע"ע) „עץ החיים" (גוזלאוו, תר"ז), ו„אורח צדיקים", קיצור תולדות הקראים ורשימה ביבליוגרפית של ספרותם (וינה, 1830). לרשימה הביבליוגרפית נודעת חשיבות רבה, אף כי נעדר בה כל חוש ביקרתי. ל' חיבר גם פיוטים ו5 מהם נתקבלו לסידור הקראים. נטייתו לקבלה באה לידי ביטוי גם בפירושו ל„עץ החיים". לדעתו קדם הזוהר למשנה, והוא טוען כי התנגדותו של אהרן בן אליהו לתורת הסוד מכוונת היתה רק נגד הקבלה המעשית.

(2) יוסף שלמה (1777[?], קוקיזוב [ליד לבוב] — 1844, אֶופטוריה [= גוזלאוו]), מכונה בפי הקראים: היש"ר. חי בלוצק עד 1802 — ומכאן שמו. משם עבר לאופטוריה (ע"ע, עמ' 50) ונתמנה לחזן (= רב) העדה, משרה בה כיהן עד מותו. בהיותו בקי בספרות הקראית והרבנית, הרביץ תורה והעמיד תלמידים רבים, ביניהם גיסו אברהם פירקו-ביץ'. ב1827 נסע ל' עם שמחה בבוביץ' (ע"ע) לפטרבורג, להשיג את שחרור הקראים מחובת הגיוס שהטיל ניקולאי I על היהודים, והדבר עלה בידו. את מסע המשלחת תיאר ל' ב„אגרת תשועת ישראל" (גוזלאוו, תר"א). ב1831 (ואולי כבר ב1825) נסע ל' לא"י כעולה-רגל וזכה לכינוי „ירושלמי". חיבורו העיקרי, „טירת כסף", הוא פירוש ל„ספר המבחר" מאת אהרן בן יוסף הרופא (ע"ע) (שם, תקצ"ה). הספר עורר פולמוס חריף בינו לבין גיסו דוד קוקיזוב (ע"ע) שהתקיף כמה מדעותיו. ל' חיבר גם פיוטים, ואחדים מהם נכנסו לסידור התפילות הקראי.

מ. ו.

(3) אברהם (1792, לוצק — 1855, אופטוריה), בנו של (2). בילדותו לקחו אביו עמו לאופטוריה ומכאן שלחו לקושטא, שם עסק במסחר, למד שפות, ועם זאת שקד על תלמוד ועל הספרות הרבנית. לבסוף חזר לאופטוריה וב1835 נבחר לחכם העדה, אולם סרב לקבל את המינוי. אותו זמן יסד בעירו בית ספר, אשר על שכלולו שקד כל ימיו. א' חיבר כמה כתבים: „אגרת זוג ונפרד", בדיני אישות (גוזלאוו, תקצ"ז); פיוטים, 8 מהם נכנסו לסידור הקראי; תרגום „משלי-מוסר" משפות שונות לטטרית (שם, תש"ד); תרגום המחזה העברי „מלוכת שאול" של יוסף טרופלוביץ לתורכית; „שושנים עדות ליוסף" ילקוט של שירים, מכתבים, דרושים וכד' (לא נדפס).

א. פירקוביץ', אבני זכרון, 241/2, 1872; א. ב. גוטלובר, בקורת לתולדות הקראים, 151, 203–205, תרנ"ד; J Furst, *Geschichte d. Karaerthums*, III, 131–133, 1869; S. Poznański, *Die Karaische Literatur d. letzten 30 Jahre* (1878–1908), 6–9, 25, 1910, J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, II, Index s. v. Jos. Sol. b. Moses L., 1935.

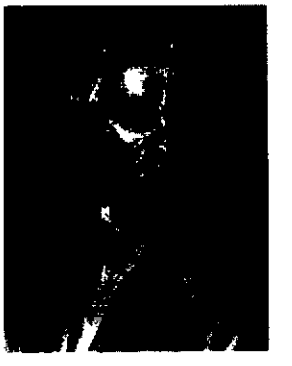
לוצרן: מראה העיר בקרבת מוצאו של הרויס מימת פירוַלדשטטר ברקע — הר פילאטוס

לוּצֶרְן (Luzern; צרפ' Lucerne), עיר במרכז שוויץ, כ40 ק"מ מדרום-מערב לציריך; 73,000 תוש' (1966), דוברי גרמנית וקאתולים ברובם הגדול. העיר יושבת לרגלי האלפים בגובה 440 מ', לחופה הצפוני-מערבי של ימת פירוַלדשטטר (Vierwaldstater See; ידועה גם כימת ל'), ועל שתי גדותיו של נהר רויס. מדרום לעיר מתנשא הר פילאטוס (2,100 מ'), מיקומה של העיר בפתח העמק המוליך למעבר סנט גוטהארד עשאה למרכז של מסחר ותחבורה עוד ביה"ב, ובה עוברים הכביש הראשי ומסה"ב המובילים דרך מעבר זה לצפון-איטליה. בל' ובסביבתה תעשיה של מוצרי עץ, מתכת, טכסטיל, עור, מזון ועוד. העיר היא בירת קאנטון ל' (1,494 קמ"ר, 272,000 תוש'). עיקר פרנסתה על תיירות. יפיה של העיר, הנוף המרהיב של סביבתה, מיקומה המרכזי ושפע בתי-ההארחה שבה מושכים אליה תיירים רבים בכל עתות השנה. יש בה בתים מסוף יה"ב, בנייני ציבור מהמאות 16—17, שרידי חומות, גנים נאים, מוזיאונים ומצבה מפורס-מת (לזכר חללי המשמר השוויצי במהפכה הצרפתית) בדמות אריה חקוק בסלע.

ל' קמה, כנראה, באמצע המאה ה8 מסביב למנזר שהוקם כאן לפני-כן, ונזכרת לראשונה במסמכים מאמצע המאה ה9. היא הצטרפה לקונפדראציה השוויצית ב1332, אך רק ב1386 השתחררה סופית מעול בית האבסבורג. בתקופת הרפורמה היתה מעוזם העיקרי של הקאתולים בשוויץ ושמרה על מעמד זה עד סוף המאה ה19. בתקופת הרפובליקה ההֶלְוֶטית, 1798–1803, היתה בירת המדינה. העיר התפתחה מאד מאז תחילת המאה הנוכחית: ב1900 מנתה 29,000 תוש', ב1940 — 54,000. בל' קהילה יהודית קטנה ובה נערך הקונגרס הציוני הי"ט (1935).

לוֹק, ג'וֹן — John Locke — (1632, רינגטן [Wrington]; סומרסט] — 1704, אחוזת אוטס [Oates; אסכס]), פילוסוף אנגלי.

ל' היה בנו של עו"ד ובעל אחוזה קטנה, פוריטאני, במערב אנגליה. מ1646 התחנך בלונדון, בבי"ס „וסטמינסטר", וב1652 נתקבל לקולג' „כְּרַיסט צ'רץ'" באוכספורד, בו למד רפואה, ספרות ופילוסופיה. לאחר סיום לימודיו, הורה ל' עד 1664 באותו קולג' יוונית, רטוריקה ופילוסופיה, אך עבודת ההוראה לא סיפקה אותו. אף כי היה קרוב לתאולוגיה, לא רצה להצ-טרף לכמורה האנגליקנית. לרגל עניינו במדעי-הטבע התיידד

ג'ון לוק

עם הפיסיקאי ר. בויל (ע"ע), ועם הרופא תומס סידנהם (ע"ע), שמחקריהם האמפיריים קסמו לו. אלה, ואַיזק ניוטון (ע"ע), שגם אתו התיידד ל' כעבור זמן, היו אנשי „החברה המלכותית" (ע"ע), אליה צורף ל' ב1668. עוד לפני־כן, ב1666, התוודע ל' ללורד אשלי, אח"כ לורד שֶפטסבֶּרי (ע"ע), ובמשך הזמן הפך לידידו הטוב ביותר. ההסכמה הרעיונית בדבר סובלנות וחופש אזרחי קירבה אותם ול' עבר לגור בביתו של שפטסברי כמזכיר, כיועץ וכרופא. במשך 15 שנה היה גורלו קשור בזה של שפטסברי, שדאג בימי זהרו לפתוח בפני ל' משרות שונות. את מחקרו המפורסם הראשון An Essay Concerning Toleration („מסה על הסובלנות"; 1667) חיבר בבית שפטסברי. שם נתכנסו גם ידידיו, ומוויכוחיהם התפתחו מחקרים אחרים, שנתפרסמו רק כעבור שנים בספרו Essay Concerning Human Understanding („מסה על שכל האדם").

משדעך כוכבו המדיני של שפטסברי, עבר ל' לצרפת (1675—1679), השתלם שם ברפואה והתרועע, בפאריס ובמונפֶּלְיֶה, עם חוקרים רבים. משחזר לאנגליה נחשד ע"י הממשלה שהיה שותף לתככיו של שפטסברי. משרתו האקאדמית באוכספורד בוטלה ע"י המלך, ובסתיו 1683 ברח ל' לאמסטרדאם, שם התגורר זמן־מה תחת שם בדוי והתקרב אל גולים אחרים. בראשית 1689 חזר לאנגליה עם עליית וילים III (ע"ע), אותו הכיר בהולאנד ובו תמך ע"י פירסום Two Treatises of Government („שתי מסכתות על השלטון המדיני"), 1690. עוד בהיותו בהולאנד הופיע בעלום־שם חיבור בלאטינית Epistola de tolerantia („איגרת על הסובלנות"), שפורסם באותה שנה באנגלית, בשם A Letter Concerning Toleration, והיה בבחינת הגנה נמרצת של חופש הדת. מחקר זה הביא לל' פרסומת גדולה, והוא הוסיף לו אח"כ עוד שלוש „איגרות", שהאחרונה בהן יצאה לאור אחרי מותו. ב1690 הופיע מחקרו המפורסם ביותר של ל', פרי שיחותיו עם ידידיו והרהוריו במשך שנים: An Essay Concerning Human Understanding („מסה על שכל האדם"), שזכה עוד בחייו לשלוש מהדורות.

משחזר ל' מהולאנד, הוצעה לו משרת שגריר בבראנדנבורג, אך הוא הסתפק במשרות ממשלתיות צנועות יותר, במועצה למסחר (Board of Trade), ובוועדה למטבע, בה שרת יחד עם ניוטון. בשל בריאותו הרופפת עבר ב1691 לגור עם משפחת סר פרנסיס משם (Masham), באחוזת אוטס במזרח אנגליה וגר שם עד יום מותו. בעלת־הבית היתה בת ידידו, הפילוסוף רלף קאדוורת (Cudworth), וטובי אנשי הרוח הרבו לבקר אצלה ואצל אורחה הדגול. ב1693 פירסם ל' Some Thoughts Concerning Education („כמה הרהורים על החינוך"), ספר קלאסי בשדה החינוך, בו הדגיש את חשיבות עיצוב אופי הנוער בצד הלימוד השגרתי. בספר ניכרות דעותיו השליליות על החינוך הנוקשה שהוא עצמו זכה בו בילדותו. באותה תקופה עסק גם במחקרים ביחס לריבית ולערך הכסף. ב1695 הופיע ספרו The Reasonableness of Christianity („הגיוניותה של הנצרות"), שהוא ניתוח ראציונאלי של הנצרות בהתאם לתפיסותיו הליבראליות של ל'. בשנותיו האחרונות המשיך ל' לחקור בבעיות הנצרות, ועסק בחיבור תשובות למבקרים שחלקו על דעותיו.

אלה מכתבי ל', שלא ראו אור בחייו, הופיעו ב1706. מהדורה ראשונה של כתביו המקובצים פורסמה ב1714. ספרו „מסה על שכל האדם" בתרגום עברי של י. אור, ובעריכת ח. י. רות, הופיע בתרצ"ב. המסכת השניה של ל' „על השלטון המדיני", בתרגום י. אור, הופיעה בתש"ח ובתש"ט[2].

שיטתו הפילוסופית של ל'. בעיית קיומם של עקרונות טבועים ברוח מלידה. — „המסה על שכל האדם" נחשב לספר־היסוד של האמפיריזם האנגלי. בהקדמתו מספר ל', כי בשיחות עם ידידים עלה בדעתו, כי „עלינו לבחון את יכלתנו ולראות באילו עניינים מסוגל או בלתי־מסוגל שכלנו להתעסק". ל' פותח בבדיקת יכולת השכל בהכינו את הקרקע ע"י חקירה פסיכולוגית של **ראשית הדעת** ובהסירו „חלק מן האשפה המונחת בדרכה של הידיעה". כאן הועמד בפני השאלה: האם קיימים ברוח האדם עקרונות הטבועים בו מלידה? הפילוסופים המניחים קיום עקרונות כאלה מסתמכים, בדרך כלל, על ההסכמה הכללית לעקרונות מסויימים (למשל, לחוק הסתירה). אולם, טוען ל', הסכמה כללית כזאת אינה קיימת, כי לחלקים גדולים של האנושות עקרונות אלה אינם ידועים כלל. כמו־כן אין לומר כי עקרונות אלה טבועים ברוח מלידה, היות ואין הם ידועים לילדים, למפגרים וכד'. הבהירות הנודעת להם, פירושה כי לאדם המעיין בהם אי־אפשר לחשוב אחרת, אך אין זה מוכיח שהם טבועים ברוחו מלידה. גם עקרונות מוסריים אינם טבועים ברוחנו מלידה. ל' מסכים, שקיימות **נטיות** מסויימות המשותפות לבני־האדם, כגון התשוקה לאושר והמאיסה ביסורים; אבל אין הן טבועות בנו. את עובדת קיום **המצפון** אין להסביר ע"י עקרונות מוסר הטבועים מלידה, אלא ע"י החינוך שקיבל האדם והמנהגים המקובלים בארצו (I, ג', 6).

התורה, נגדה נלחם ל', היתה נפוצה בזמנו, במיוחד בין בני אסכולתו של דֶקַרט (ע"ע). לכן פעלה ביקרתו הרבה לעירעור האוטוריטה הבלעדית־כמעט של דקארט באירופה, ואישים כמו וולטר (ע"ע) והאנציקלופדיסטים (ע"ע) ראו דווקא את ל' כמחולל המהפכה הרוחנית הזאת. אולם לפני ל' יצא כבר גַסֶנדי (ע"ע) נגד תורת האידאות הטבועות באדם מלידה ודגל בעקרונו של אֶפיקורוס (ע"ע), כי אין דבר בשכל שלא היה קודם בחושים. ל' קיבל אותו מגאסנדי והוא נעשה לסיסמת האֶמפיריזם (ע"ע). נגד הנוסחה הזאת פנה לאחר מכן לַיבּניץ (ע"ע) בביקרתו על ל' והוסיף עליה תיקון חשוב: „אין דבר בשכל, שלא היה קודם בחושים — חוץ מן השכל עצמו".

מקור האידאות. בעוד שהספר הראשון של ה„מסה" שימש בעיקרו למטרה שלילית, „להסרת האשפה", מתחילה בספר השני העבודה החיובית בהבהרת המושגים ומקורם, אשר לה משמעות רבה גם בתולדות תורת־הנפש. ל' משתמש במונח „אידאה" (התרגום העברי: „מושג") במובן שהיה לו אצל דקארט: „כל מה שהוא מושא השכל בשעה שהאדם חושב" (I, א', 8). לדוגמה: לובן, קשיות, מתיקות, מחשבה, תנועה, אש, פיל, צבא, שכרון — היינו כל תכני התודעה האפשריים. במונח „אידאה", מציין ל' את הצד האוב־

ייקטיווי של הפעולה הנפשית, היינו את המושא הנחשב, ולא את פעולת החשיבה, אם כי גם זו יכולה להיעשות למושא של „החזרה" („רפלכסיה"). אסור לדמות את ה„אידאה" לעצם החיצוני עצמו, המיוצג רק על ידה. ל' השתייך לבעלי תורת הייצוג (representation theory) של ההכרה, הרואה במושגים „תמונות" שאין לדמותן לדברים עצמם. ביחס ל„מושאים של ההחזרה" (ר' להלן) מהסס ל', ולפעמים הוא מתבטא כאילו בהחזרה נתפסת המציאות הנפשית עצמה.

אשר למקורן של האידאות, טוען ל', כי רוח האדם דומה בשעת הלידה ללוח חלק ("tabula rasa"). כל חומר העיון והידע בא לה מן הנסיון.

האדם מקבל את המושגים, כלו' את כל „חמרי המחשבה", דרך שני צנורות: התחושה וההחזרה (סנסאציה ורפלכסיה), את המושגים המציינים איכויות חושניות, כגון צהוב, חם, רך, מר, הוא מקבל בצנור התחושה. בצנור ההחזרה תופס האדם את פעולות רוחו. הרוח חוזרת אל עצמה ומתבוננת בפעולותיה. עם מושגי ההחזרה נימנים התפיסה, המחשבה, הספק, ההאמנה, העיון, ההכרה, הרציה, וכל שאר פעולות הרוח. ל„רפלכסיה" כזאת קורא ל' גם בשם „חוש פנימי".

אין הנפש חושבת קודם שסיפקו לה שני הצנורות האלה את „המושגים", את החומר למחשבה. „זהו הבסיס, עליו בנויים כל אותם המושגים שעתיד האדם לקנות לו. כל המחשבות הנעלות, המתרוממות מעל לעבים והחודרות עד חיק השמים, מקורן ושרשן כאן" (II, א', 24).

המושגים הפשוטים המתקבלים באחת משתי הדרכים הנזכרות הם אבני הבניין של כל החיים הרוחניים, והם משמשים חומר לצירוף מושגים מורכבים.

מגמתו של ל' היא לערוך מלאי (אינוֶנטאר) מסודר של המושגים הפשוטים. למטרה זו הוא מחלק אותם לארבעה סוגים: א) אלה הבאים דרך חוש אחד בלבד, כגון הצבעים או הצלילים; ב) אלה הנכנסים דרך שני חושים או יותר: החלל, הצורה, המנוחה, התנועה; ב) אלה הבאים בדרך החזרה: התפיסה, השמירה, ההפשטה וכו'; ד) אלה המוצעים לרוח ע"י התחושה וההחזרה גם יחד: ההנאה והכאב למיניהם, האחדות, המציאות, הכוח, ההתמדה, ההתחלפות והמספר. מן הרשימה הזאת מסתבר, כי ל' רואה מושגים רבים, שפילוסופים אחרים חשבו אותם לקאטגוריות, היינו לפונקציות הפעילות של הרוח (כגון האחדות, המספר, המציאות), כמושגים „נתונים". נגד תפיסה זו יצאו לאחר מכן לַיבּניץ, קַנט (ע"ע) והֶגֶל (ע"ע).

איכויות ראשוניות ואיכויות משניות. בפרק ח' מבחין ל' בין איכויות „ראשוניות" ו„משניות", והוא מבדיל גם בין ה„איכויות" ל„מושגים". המושגים הם ברוח, האיכויות הן בגופים. האיכות (ע"ע) היא הכוח בגוף היוצר מושג ברוח האדם. הבחנה זו חשובה היא, שכן רובם של מושגי־התחושה שברוח אינם דומים לאיכויות אשר יצרו אותם. וכאן ההבדל בין איכויות ראשוניות, שהן בלתי־נפרדות מן הגוף, והאיכויות המשניות, שאינן מצויות בדברים עצמם, אלא ברוח בלבד. האיכויות הראשוניות הן: התפשטות, תבנית, התנועעות, מוצקות. האיכויות המשניות הן הכוחות בגופים, היוצרים ברוח תחושות, כגון צבעים, צלילים, טעמים וכיוצא באלה.

בתורה זו, לפיה אין לאיכויות חושניות קיום מחוץ לרוח, חוזר ל' אל ההבחנה הנמצאת כבר אצל דמוקריטוס (ע"ע) ואשר חודשה בזמן החדש על ידי קַמפֶּנֶלה (ע"ע), גליליאי (ע"ע), הוֹבּז (ע"ע), בּויל (ע"ע) ואחרים, ונתקבלה כבר לפני־כן ע"י דקארט.

בניגוד לדקארט, מייחס ל' לגופים גם את המוצקות (solidity) כאיכות ראשונית (II, י"ג, 11 וכו'). שלא כדעת דקארט, טוען ל' כי ההתפשטות והגוף אינם זהים. בזה ניכרת השפעתה של הפיסיקה בזמנו, שהיתה מבחינה בין החלל הריק והמסה הממלאה את החלל.

תורתו של ל' על המושגים הפשוטים הניתנים ע"י החזרה (II, I) חשובה מאד לתולדות הפסיכולוגיה החדישה. לפיה: אם בתחושה אין האדם חודר אל העולם עצמו, אלא חייב הוא להסתפק במוצגים המייצגים אותו, הרי בהחזרה נוכחת הרוח בעצמה באופן בלתי־אמצעי (ספר IV).

מבחינת המתודה הפסיכולוגית משתמש ל', בעיקרו של דבר, בהתבוננות עצמית (אינטרוספקציה), אולם אפשר למצוא אצלו כבר את התחלות המתודות של הפסיכולוגיה ההתנהגותית (ביהֵיוויוריזם, ע"ע) בייחוד בהערותיו לפסיכולוגיה של בעלי־חיים, כשהוא מתאר, למשל, כיצד מלמדים צפור לשיר מנגינות.

את הפעולות הנפשיות מחלק ל' לשלוש: החשיבה או התפיסה, הרציה, ורגשות ההנאה והכאב (II, ו', 2; וII, ז'). חלוקה זו נתקבלה בתורת־הנפש, למרות טענותיו של בְּרֶנטַנוֹ (ע"ע).

המושגים הפשוטים של החוש הפנימי הם: א) התפיסה; ב) השמירה בזכרון; ג) ההבחנה (והיא שוב מתחלקת להשוואה, הרכבה והרחבה); ד) ההפשטה.

המושגים המורכבים. ע"י צירופם של מושגים פשוטים יוצר האדם את „המושגים המורכבים". בניגוד למושגים הפשוטים, שהאדם מקבל באופן פאסיווי, המושגים המורכבים הם יצירתה החפשית של הרוח, הפועלת בעזרת תהליכי הזכירה, השיתוף (אַסוציאציה) וההפשטה (הסגולית לאדם ומבדילה אותו משאר בעלי־החיים). אלה הם תהליכים בתוך הנפש ואין שום הכרח שלתוצאותיהם יתאימו גם דברים ממשיים. ל' מבחין בין שלושה סוגים של מושגים מורכבים: אפנים, עצמים ויחסים.

א) האפנים (modi). מונח זה מציין אצל ל' מה שנקרא אצל פילוסופים אחרים בשם „מקרים" (אקצידנטים): מושגים מורכבים, שאינם בעלי קיום עצמאי, אלא תלויים בעצמים (סובסטאנציות). ביניהם כולל ל' את החלל (ע"ע), הזמן (ע"ע) והאין־סוף. בניגוד לדקארט, אין ל' מזהה חלל והתפשטות. באשר למושג האין־סוף, הוא קובע, כי אף־על־פי שהוא נראה רחוק מן התחושה, אפשר להעמידו על שני מקורות המושגים, ואין הוא חורג ממסגרת התפיסה האמפיריסטית, שכן נוצר מושג האין־סוף ע"י תהליך של הוספה בלתי־מוגבלת של יחידות.

ב) העצמים. האדם מבחין, כי תכונות מסויימות מלוות זו את זו. היות ואינו יכול להסביר לעצמו, כיצד הן מאוחדות, הוא מניח שקיים מצע הנושא אותן. למצע זה קוראים בשם „עצם" (סוּבּסטאנציה). ברור שאין מושג העצם נובע מן התחושה ואף לא מן ההחזרה. אולם ל' אינו מוכן לוותר עליו, אף־על־פי שלא ניתן להכירו ולהסביר, בשל מה

מופיעה תכונה מסויימת תמיד בליכוד עם תכונות אחרות. מקורו של המושג „עצם" הוא רק פסיכולוגי: הופעתם־ביחד־בקביעות של מושגים פשוטים רבים. ביצרה את המושג „עצם", מודרכת הרוח אמנם ע"י הנסיון, אך בלי לדעת דבר על העצמים עצמם. האדם אינו מכיר את הסובסטאנציות, את מהות הגופים והרוחות, ומשום־כך גם אינו יכול לדעת, אם הנשמה חָמרית היא או לא.

למרות שהאדם אינו יודע, מה הם העצמים הקיימים בטבע, הוא יוצר שמות של עצמים, שהם יצירות שרירותיות, המלכדות תכונות מסויימות לאחדות („זהב", „דבש"). יש להבחין, איפוא, בין העצם הממשי, הבלתי־ידוע, והעצם השמני, שהוא יצירה מלאכותית של האדם. חלוקת ה„עצמים" ל„מינים", אינה מיוסדת במהויותיהם הממשיות ואין כאן אלא הסכם לשוני.

ג) היחסים נוצרים כאשר הרוח מתבוננת במושגים שונים ומשווה אותם זה לזה. ע"י היחס ניתנת לרוח האפשרות להרחיק אל מעבר למושג הבודד. לכאורה יש כאן הרחבת המסגרת האֶמפיריסטית הצרה. אך ל' משתדל להראות, שאפשר להעמיד את היחסים על שני הצנורות של ההכרה: התחושה וההחזרה. כך למשל הוא סבור, שניתן להסביר את יחס הסיבה והתולדה בעזרת מושג הכוח, שמקורו בהחזרה (בהסתכלות על פעולת הרצון, הנחה שפילוסופים מאוחרים יותר, במיוחד יוּם [ע"ע], חלקו עליה).

לניתוח היחסים נודעת משמעות היסטורית גדולה, כי היחסים לא זכו לתשומת־לב מרובה אצל קודמיו של ל'. אצל דקארט ושפינוזה (ע"ע) סובב הדיון בעיקר סביב מושג הסובסטאנציה; ואילו מימי ל' ואילך ממלאים היחסים תפקיד מרכזי בשיקולים הפילוסופיים.

פילוסופיית השפה. מושגים כלליים ומופשטים. ראשית הלשון היא, לפי ל', הפיכת הצלילים לסימנים של דמויים פנימיים ושל מושגים (אידאות) שברוח. בשפה ישנם מונחים כלליים (general terms), בעזרתם עשויה מלה אחת לסמן רבוי של תכנים פרטיים.

המונחים הם „כלליים", כשהם מסמנים מושגים כלליים, שהם תוצאה של „הפשטה" (III, א, 6).

מעניינת תורתו של ל' על תהליך ההפשטה (ע"ע), שהוא בעיקר סילוק התכונות הפרטיות (III, ג', 7). המושגים נעשים כלליים ע"י הפרדתם ממציאות מסויימת. את המושג הכללי „אדם" יוצרים ע"י כך שמסלקים (eliminate) מתוך המושגים על ראובן ושמעון, רחל ולאה, כל דבר שהיה מיוחד לכל אחד מהם, ושומרים רק על המשותף לכולם. זוהי עמדתו של ל' במחלוקת הקלאסית שבין הנומינליסטים (ע"ע) והראליסטים. הוא נומינאליסט, כאשר הוא כופר במציאותם הממשית של המושגים הכוללים (אין ההפשטה יוצרת דבר־מה חדש, ובזה נשאר ל' נאמן לעקרון האֶמפיריסטי), אך הוא מייחס להם קיום בתוך הרוח. את העמדה ה„נוּאֶטיסטית" או „קונצפטואליסטית" הזאת ביקר לאחר מכן בַּרקלֵי (ע"ע) בחריפות וטען, כי אין המושגים הכלליים אלא בדיות, שמות חסרי כל ממשות. למושגים הכלליים והמופשטים נודע לפי ל' תפקיד חשוב בתורת־ההכרה שהרי מאפשרים הם לאדם להתבונן בטבע, לדון עליו, לשכלל את ידיעותיו ולמסור אותן בצורה בהירה ומהירה לאחרים. כל זה היה קשה יותר, אילו המלים והמחשבות היו כלואות בדברים פרטיים, ואי־אפשר היה לרכז אותן בקבוצות כלליות ושמות כלליים.

תורתו של ל' על המושגים הכוללים מצטרפת כאן באופן הדוק אל תורתו על העצם השמני, שנזכרה לעיל. אין האדם מכיר את העצמים האמיתיים של הדברים. המלים אינן מציינות מהות אובייקטיווית, ואין הן אלא סימנים חפשיים למרשגיו של האדם, המאפשרים את ההידברות. ע"י תפיסה זו נעשה החלק השלישי של ה„מסה" לספר יסודי בתולדות ביקורת־השפה בתקופה החדישה.

מהות והקף הידיעה. בשביל ל' דבר מובן מאליו הוא, שידיעת האדם אינה יכולה לפרוץ את מסגרת המושגים. הוא מגדיר את הידיעה כתפיסת ההתאמה או אי־ההתאמה שבין שני מושגים, ומעמיד את ההתאמה וניגודה על ארבעה מינים: 1) הזהות או השוני, למשל „הכחול אינו צהוב"; 2) היחס בין המושגים; כדוגמה יכולים לשמש משפטי הגאומטריה; 3) ההימצאות ביחד או אי־ההימצאות ביחד. כמשל מביא ל' את המשפט: „הברזל מוכשר לקבל רשמים מאגנטיים". על משפטים כאלה דן ל' כבר קודם לכן, בדברו על העצם, והם נמצאים במיוחד במדעי־הטבע; 4) המציאות הממשית הבאה על ביטויה במשפטים כגון „אני נמצא", או „אלוהים נמצא".

את דרגות הידיעה מחלק ל' לשלוש: 1) ידיעה הסתכלותית; 2) ידיעה מופתית; ו3) ידיעה חושנית. אין לכל ידיעותיו של האדם מידה שלמה של ודאות. בעקבות דקארט, מבליט ל' את הידיעה ההסתכלותית, האינטואיטיווית, הברירות (ע"ע אֶוידנציה) כנושא של כל הכרתו של האדם. אין הידיעה המופתית, אותה כיבדו כל־כך אנשי יה"ב, דומה בערכה להסתכלות הבלתי־אמצעית אשר בלעדיה אין לידיעת האדם כל בסיס איתן.

1) ידיעה הסתכלותית: לפעמים תופסת הרוח באופן בלתי־אמצעי את התאמתם או את אי־התאמתם של שני מושגים. אין הרוח טורחת כלל להוכיח את האמת, אלא תופסת אותה, כמו שהעין תופסת את האור, אך ורק ע"י שהיא מופנית אליה.

2) ידיעה מופתית: כשאין הרוח יכולה לזמן את מושגיה יחד באופן כזה שתתפוס את התאמתם או אי־התאמתם ע"י השוואה בלתי־אמצעית, אנוסה היא לחפש את תיווכם של מושגי־ביניים. המושגים המתווכים נקראים הוכחות. על ידיעה מופתית מבוססת המאתמאטיקה, אך גם תורת־המידות (ר' להלן).

3) ידיעה חושנית של המציאות המיוחדת: ההסתכלות והמופת הן דרגות של ידיעה ממשית. כל השאר הוא בבחינת אמונה או סברה, אך לא בבחינת ידיעה, וזה כולל את ה„ידיעות" הניתנות ע"י החושים.

כיון שדעתו של האדם מוגבלת למושגיו וקשורה לארבעת המינים של ההתאמה ואי־ההתאמה של המושגים, וכיון שרק ההסתכלות והמופת הם ידיעה ממש, והמופת חייב בכל צעד להסתמך על הברירות ההסתכלותית (ומאידך הברירות הזאת מצומצמת מאד אצל האדם), יוצא מזה, כי הגבלות רבות מצמצמות את ידיעתו של האדם ואת אפשרויותיו. בחקרו את גבולות הדעת של האדם תרם ל' תרומה חשובה לתורת־ההכרה.

אמנם ל' הוא אמפיריסט בהשקפותיו על המדע, אך בניגוד לאמפיריסטים של המאה ה19, איננו אמפיריסט „להכעיס", שכן הוא יודע, כי ההכרח להסתמך על הנסיון מעיד על חולשתו של האדם. הוא סבור שהידיעה האמי־

תית היחידה היא זו הנובעת מתוך המושגים; אך בגלל מגבלותיו וחולשותיו של האדם, עליו להסתמך על הנסיון.

ל' רואה את האדם כמסוגל, ולכן גם כמחוייב, ל ה ר ח י ב את ידיעותיו, ע"י רכישת „מושגים" חדשים, היינו נסיונות חדשים, וע"י מציאת מושגים מתווכים ב י ן המושגים, ז"א ע"י הוכחות.

דוגמה מובהקת להרחבת הידיעה ע"י ההוכחה היא המאתמאטיקה, אך לא היא בלבד, אלא גם ת ו ר ת ־ ה מ ד ו ת (ע"ע), היכולה, והחייבת, להיות למדע אַפריורי, בנוי על הוכחות המבוססות על מושגיה היסודיים תיתוחם. ישנם משפטים ודאיים, כגון „במקום שאין קניין, אין גם אי־צדק". ודאותו של משפט זה אינה פחותה מזו של המשפט בגאומטריה, לפיו סכום הזוויות של המשולש שווה ל °180. משפטים רבים בתורת המידות ניתן להוכיחם. למשל, המשפט „שום שלטון אינו מרשה חופש מוחלט"; כיון שהמושג „שלטון" פרושו סדור החברה על־פי כללים או חוקים הדר־רשים משמעת, וכיון שהמושג „חופש מוחלט" פרושו שכל אדם יכול לעשות כרצונו, יוצא מזה, כי אמיתות המשפט הנ"ל ברורה באותה מידה כאמיתותו של משפט במאתמא־טיקה. דעה זו בדבר האפשרות לבנות תורת־מידות אַפריורית היא אחת המחשבות המקוריות ביותר של ל'. ידידו מוֹלינֵה ביקשו לעבד רעיון זה ולכתוב תורת־מידות בצורה מאתמא־טית, אך ל' סירב, משום שהגשמת תכנית זו היתה דורשת ממנו זמן רב וכושר ריכוז שלא עמד לו בזקנתו. רעיונו של ל' נשאר בבחינת אַפוֹריזם ורק ב1908 ניסה הפילוסוף היהודי תאודור לסינג (ע"ע) לכתוב תורת־מידות אַפריוריות כפי שהתווה אותה ל' ("Wertaxiomatik").

על תורת המדינה של ל' ועל השפעתה, ע"ע: דמוקרטיה, עמ' 777—779; השכלה, עמ' 528/9; ליברליזם.

בדבר תכנו של „המכתב על הסובלנות" ובדבר ה„הרהו־רים על החינוך" — ע"ע השכלה, עמ' 523/4 ועמ' 526/7.

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת ההכרה, תר"ץ; מ. זליגר, משפט הטבע של ל' (עיון, כרך י"ד), תשכ"ג; V. Cousin, *La Philosophie de L.*, 1861; E. Fechtner, *J. L., ein Bild aus den geistigen Kampfen Englands*, 1898; Ch. Bastide, *J. L., ses théories politiques et leur influence en Angleterre*, 1907, H. Ollion, *La Philosophie générale de J. L.*, 1908; C. R. Morris, *L., Berkeley, Hume*, 1931; G. Ryle, *L. on the Human Understanding* (J. L. Tercentenary Addresses), 1933, K. MacLean, *J. L. and English Literature of the 18th Century*, 1936; R. I. Aaron, *J. L.*, 1937 (1955²); J. W. Gough, *J. L.'s Political Philosophy*, 1950 (1956²), C. S. Ware, *The Influence of Descartes on J. L.* (Rev. Int. de Philos., IV), 1950; D. J. O'Connor, *J. L.*, 1952; A. Klemmt, *J. L. theoretische Philosophie*, 1952; W. von Leyden (ed.), *J. L., Essays on the Law of Nature* (with a translat., introd. and notes), 1954; G. Bonno, *Les Relations intellectuelles de L. avec la France*, 1955; J. W. Yolton, *J. L. and the Way of Ideas*, 1956; M. Cranston, *J. L., A Biography*, 1957; R. H. Cox, *L. on War and Peace*, 1960; R. Polin, *La Politique morale de J. L.*, 1960; E. L. Tuveson, *The Imagination as a Means of Grace: L. and the Aesthetics of Romanticism*, 1960. M. V. C. Jeffreys, *J. L. – Prophet of Common Sense*, 1967.

ש. ה. ב. - פ. אפ.

לוֹק, מֶתְיוּ — Matthew Locke — (°1630, אֶכּסֶטֶר — 1677, לונדון), מוסיקאי אנגלי. ל' היה נער מקהלה בקאתדראלה של אֶכסטר (1638—1641). חיבוריו הראשונים הם בתחום המוסיקה הקאמרית. אולם חשיבותו בתולדות המוסיקה היא בעובדה שהיה קודמו של הנרי פֶּרסֶל (ע"ע) בחיבור מוסיקה בימתית אנגלית. יחד עם כריסטוֹפר גיבּונז חיבר ל' את המוסיקה לחזון־המסכות של ג'ימז שירלי Cupid and Death („קוּפידוֹן והמוות"), שהוצג ב1653. כן נחשב מחברה של המוסיקה ל„מאקבת" (1672) בעיבודו של דֵוֶנַנט (ע"ע), אולם לאחרונה הוטל בכך ספק. חיבר (1673/4) את המוסיקה למחזות „פסיכי" ו„הסערה" שעיבד תומס שֶׁדְוֶל. בתחום המוסיקה הדתית יש לציין את 17 האנתמות שנכתבו בשביל הקאפלה המלכותית, מוֹטֶטים ומאגניפיקאלֶה.

לוּקָה (Lucca), עיר במערב איטליה התיכונה, במחוז טוסקנה (ע"ע), כ20 ק"מ מהים הליגורי; 88,000 תוש' (1961), בירת הנפה ל' (1,772 קמ"ר, 366,000 תוש'). שוכנת בעמק הפורה של הנהר סרקיו, על גדתו הדרומית, בין האל־פים האַפּוּאניים בצפון והר פיזאנו בדרום. נמצאת בצומת כבישים ומס"ב והיא עיר שוק לאיזור חקלאי עשיר. התעשיה מבוססת על עיבוד מוצרי חקלאות: שמן, קמח, יין, טאבאק, יוּטה וטכסטיל. כן יש בל' תעשיה מכאנית, ומשי מיוצר בה מאז יה"ב. ענף כלכלי חשוב הוא התיירות, שכן ל' משופעת באתרים היסטוריים ובאוצרות אמנות. כמחצית האוכלוסיה מתגוררת בחלקה העתיק של העיר המוקף חומה (שנבנתה בשנים 1504—1645). שאר חלקי העיר הם בעלי אופי של שכונות־גנים. רחובותיה המרכזיים של ל' משמרים את תכנית העיר הרומית המחולקת לרבעים. ככר סן מיקֶלֶה נמצאת במקום הפורום הרומי, וכיכר השוק — בזירת האמ־פיתיאטרון ששרידי יציעיו נשתמרו סביבה. ל' היא מושב ארכיהגמון; בעיר כנסיות רבות מיה"ב. קאתדראלת סן מארטינו (נוסדה, כנראה, במאה ה6 ונבנתה מחדש ב1060. מגדל הפעמונים שלה נשלם במאה ה13 וכמה מחלקיה הפני־מיים שופצו בסיגנון גותי במאה ה15), סן פרדיאנו (שראשי־תה במאה ה8), סן מיקלה (בסיגנון פיזאני), סן אַלֶסַנדרוֹ (בסיגנון רוֹמאני), סן פרנצ'סקו (בסיגנון גותי) ועוד. נשתמרו בעיר בתים רבים וכמה ארמונות מיה"ב ומהרנסאנס, כגון ארמון גוּאיניג'י (Guinigi) בסיגנון גותי מהמאה ה15, וארמון הדוכס מהמאה ה16. ל' נודעה מאז יה"ב כמרכז לאמנות המוסיקה. בעיר מוזיאונים, ספריות וארכיונים האר־צרים חומר בעל ערך היסטורי ואמנותי רב.

מ. בר.

ה י ס ט ו ר י ה. ל' היתה מקום ישוב ליגורי, וב180 לפסה"נ הקימו בה הרומאים מושבה לאטינית. פירסומה העיקרי בתקופה העתיקה בא לה מהוועידה שערכו בה ב56 לפסה"נ פומפיוס וקרסוס, חברי „הטריומוויראט הראשון". ב49 לפסה"נ ניתן לה מעמד של „מוּניקיפיוּם". אחרי הכיבוש הלנגוֹבּרדי היתה ל' בירת מחוז חמן מה מושב מלך. מאז ועד 1847 היתה ל' עצמאית. בתקופה הקארולינגית (ע"ע איטליה, עמ' 732), שלטו בל' רוזנים מקומיים בחסות הקי־סרים. חשיבותה של ל' גדלה במאות ה9 וה10, כשרוזניה נהיו לרוזני־הספר של טוסקאנה, וירדה במאה ה11, עם עלייתה של פירנצה. בתקופת המאבק בין הגולפים לבין הגיבלינים (ע"ע גולפים וגיבלינים) נטתה ל' לרוב לצד הגיבֶּלינים (תומכי הקיסר), ומאבק זה השתלב במידה רבה במאבקה של ל' עם יריבתה פיזה. במאה ה13 היתה ל' אחת מהערים המשגשגות באיטליה, בעיקר אחרי מפלת פיזה מידי ג'נוֹבה בקרב מֶלוֹריה ב1284 (ע"ע ג'נובה, עמ' 31).

נראה של' היתה קומונה (ע"ע) כבר בסוף המאה ה11. החוקה (Statuti) הראשונה של הקומונה היא מ1308. במאות ה14 וה15 היתה ל' בשלטון „סיניורים", אך ב1430 הפכה

לרפובליקה דמוקראטית, וב1532 — לרפובליקה אוליגארכית. מאבק עם פירנצה, מלווה במלחמות תכופות, התנהל במאות ה14—16, ואח״כ היו סכסוכים בין ל׳ לבין „הדוכסות הגדולה״ של טוסקנה (ע״ע). ל׳ התבלטה בהתנגדותה להתערבות של הכנסיה, ומעולם לא נתנה דריסת רגל לאינקויזיציה ולמסדר הישועים. ב1799 נכבשה ל׳ בידי צבאות צרפת, ונאפוליון הקים בה ב1805 נסיכות, שאותה מסר לגיסו פליכּס באצ׳וקי (ע״ע בתפרטה, עמ׳ 895). אחרי מפלת נאפוליון היתה ל׳ דוכסות בשלטון בית בורבון־פרמה. ב1847 סופחה לדוכסות הגדולה של טוסקאנה.

יהודים חיו בל׳ כבר בזמנים קדומים. לפי מסורת אחת הגיע לל׳ החכם אהרן (אבו אחרן) בן שמואל (ע״ע) הנשיא מבבל, והוא מסר את סודות התפילה לר׳ משה בר׳ קלונימוס (ע״ע), שעליו מסופר שעבר במאה ה9 מל׳ לאשכנז, ביזמתו של קארל הגדול. מהמאה ה11 ידועים בל׳ יהודים, שעסקו בגידול גפנים. ב1145 ישב בה אברהם אבן עזרא (ע״ע) ושם חיבר את פירושו לישעיה. הנוסע בנימין בן יונה מטודלה (ע״ע) ביקר בל׳ סמוך ל1165, ומצא בה 40 משפחות יהודיות. במאה ה15 נתיישבו בל׳ כמה משפחות יהודיות של מלווים בריבית, וסביבם נוצרה קהילה יהודית, קטנה אך משגשגת. לקראת סוף המאה הורע מצבם, ובראשית המאה ה16 עזבו רובם את ל׳. משפחות יהודיות אחדות נתיישבו בה בסוף המאה ה19, וב1933 חיו בה כ 20 נפשות.

U. Cassuto, *La famiglia di David da Tiroli* (Corriere Israelitico, XLV, 261–264, 297/8), 1906; C. Sardi, *L. e il suo ducato dal 1814 al 1859*, 1912; A. Mancini, *Storia di L.*, 1950.

ד. ק.

לוּקוֹב (Łuków), עיר במזרח פולניה, בצפון־מערב חבל לובלין. בת כ12,000 תוש׳ (1963). בירת מחוז ל׳ (1,494 קמ״ר, 102,000 תוש׳). צומת חשוב על מסה״ב הראשית ווארשה—ברסט, מרכז לאיזור חקלאי, ובה בתי־חרושת לעורות ונעלים, טכסטילים ושימורי־בשר, וכן מנסרות. בעיר מבצר ישן וכנסיות מתקופת הבארוק. ראשיתה במאה ה13, כעיר־ספר במזרח פולניה.

ישוב יהודי בל׳ נזכר לראשונה ב1533. בסוף המאה ה16 נפל סכסוך בין הקהילה לבין העיר בשאלת מיקומו של בית־הכנסת שנשרף, ושהיה קרוב לכנסיה. סכסוך זה הגיע עד למלך, והוכרע לרעת הקהילה. לקהילת ל׳ היה כתב זכויות, שנתן לה ב1659 המלך יאן קאזימיר, לפיו אושרה להם הזכות לבנות בתים ובית־כנסת, לקיים בית־קברות, וזכויות שונות בעסקי־כלכלה. על כסא רבנותה של ל׳ ישבו, בין השאר, הרבנים המפורסמים יואל סירקיס (ע״ע), יעקב (1609) ושלמה־זלמן קצנלבוגן (1647—1654), יעקב יהושע פלק (ע״ע), ואברהם־אביש בן צבי הירש (ע״ע), ב1740 בערך. ב 1765 נמנו בקהילה 1,454 חייבי מס גולגולת, 543 — בעיר והשאר מפוזרים ב 161 יישובים סמוכים. ב1827 היה מספר היהודים 2,023 (כ 61% מאוכלוסיית ל׳). ב 1857 — 2,114 (68%), ב1908 — 7,077 (69%), וב1939 — כ6,000.

יהודי ל׳ עסקו במסחר ובמלאכה. ב 1921 היו להם 348 מפעלי־מלאכה, מהם העסיקו 155 מפעלים עובדים שכירים. בל׳ נתקיימו מוסדות ציבור רבים, בהם בנק, אגודות־סעד ואגודת בריאות. בתחום החינוך והתרבות פעלו ישיבה, ת״ת, בי״ס לבנות „בית־יעקב״, ספריה עממית (נוסדה 1907), ועוד. נעשו גם נסיונות לקיים בל׳ שבועון מקומי (1927, 1931).

בתקופה הנאצית היתה ל׳ עיר מקלט לאלפי יהודים, שגורשו ממקומותיהם באיזורים שסופחו ל„רייך״. במארס 1941 הגיע מספר היהודים בל׳ ל7,500, באפריל 1942 — ל 8,093, וב 8 במאי 1942 נוספו עליהם 2,031 יהודים ממגורשי סלובאקיה. בתחילת אוקטובר 1942 רוכזו בגטו, כהכנה לחיסול, גם יהודי הסביבה. באוקטובר ובנובמבר שולחו למחנות ההשמדה כ 7,000 נפש וב 2 במאי 1943 חוסל הגטו כליל.

לוקאווער קדושים און העלדן, יזכור־אויסגאבע, 1947; ר. מאהלער, א. פראגמענט וועגן יידישן האנדל צווישן ליטע און פוילן (היסטארישע שריפטן, II, 1937; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, 1930.

א. ל. ק.

לוּקוּלוֹס, לוּקְיוּס לִיקִינְיוּס — Lucius Licinius Lucullus — (117—56 לפסה״נ), מצביא רומי. ל׳ היה בן למשפחת אצולה פְּלֶבְּיית. במלחמת בעלי הברית (90—89 לפסה״נ) הצטיין ל׳ בצבאו של סולה (ע״ע). ב 87 היה קְוֶסטור וב 86—80 פרוקווסטור ובתפקידיו אלה מילא שליחויות מטעם סולה במזרח, ניהל מערכות ימיות מוצלחות בים האגאי והופקד על יציקת מטבעות ביוון ובאסיה. ב79 כיהן כאֶדיל קורולי וב78 כפְּרֵטוֹר, ושלוש שנים היה מושל אפריקה (77—75). ב74 היה קונסול וסיכּל נסיון לערער את משטרו של סולה, שמת ב78. הוא הצליח להשיג פיקוד חשוב במזרח כפרובינציה לתקופת הפרוֹקונסולַט שלו, כדי להלחם במִתרַדָת VI (ע״ע). שאיפתו ללחום במזרח נבעה גם מרצונו להתמודד עם תהילת יריבו פוֹמְפֵּיוּס (ע״ע), שלחם אז בספרד. ב73—66 היה ל׳ מושל קיליקיה, וכן מושל אסיה ופונטוס, וניהל את המערכה נגד מִתרַדָת מלך פונטוס. ל׳ הביס את המלך, כבש את בירתו קאבירה ומתרדת נמלט אל טיגרַן I (ע״ע) מלך ארמניה. ל׳ עבר את הרי הטאורוס וחדר לארמניה, הביס את טיגרן וכבש את עירו טיגרַנוֹקֶרתה (69). ל׳ רצה לפלוש לממלכת הפרתים, לכבוש את סוריה וא״י ולחסל את השושלת הסֶלוקית, אולם הצבא, שכלל יסודות מרדניים ואוהדי פומפיוס, סירב להמשיך במסע.

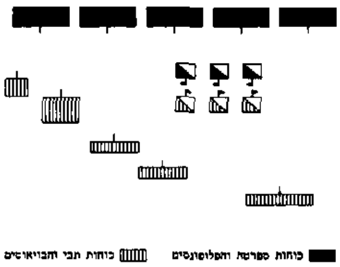
גם ברומא לא היתה לל׳ תמיכה מאז התמוטטות משטרו של סולה (70). פומפיוס ביקש לרשת את מקומו במלחמת מתרדת, ומתנגדי ל׳ טענו שהוא מאריך את המערכה שלא לצורך מטעמי תהילה והשגת שלל. חוגי ה„פרשים״, ובעיקר המלווים ברבית והמוכסים, ביקשו לבטל את הסדרי ל׳ באסיה, ואמנם ביקש ל׳ לשקם את הפרובינציה השדודה, ע״י תקנות להגבלת הרבית, לתיכנון פרעון החובות תוך ארבע שנים ולהרחקת המלווים והמוכסים הרומיים מתחומה. ערי אסיה אמנם התאוששו מהר והודו לל׳ בכיבודי אלים, אך יריביו ברומא הצליחו לרחקו בהדרגה מסמכויותיו, עד שב66 נמסר הפיקוד במלחמה נגד מתרדת לפומפיוס, שמיהר לקבל מידי ל׳ את צבאו ולבטל את כל תקנותיו באסיה.

אותה שנה חזר ל׳ לרומא, אך רק ב63 ניתן לו לערוך טריומף. הוא פרש מחיי הצבור, ובילה את שארית ימיו במישתאות והינגות, בחברת ידידים (ביניהם קאטו וקיקרו) ומלומדים. ל׳ נתפרסם בשל חוילותיו וגניו הנפלאים שברומא, נאפוליס וטוסקולום, והיה לשם דבר על שום סעודותיו והמעדנים שעלו על שולחנו. כחובב פילוסופיה ותרבות יוון הקים ל׳ את אחת הספריות הפרטיות הראשונות שברומא, ופתח אותה לקהל המלומדים היוונים.

G. Ferrero, *Grandezza e decadenza di Roma* (I, Ch. XI; II, p. 536 ff.), 1946[4]; H. Hill, *The Roman Middle Class in the Republican Period* (p. 156 ff.), 1952; J. van Ooteghem, *L.*, 1959.

ד. אש.

לֶוּקְטְרָה, קְרָב־, התנהל ב 371 לפסה"נ ליד היישוב ל', בחבל בּוֹיאוֹטיה שביוון (כ 10 ק"מ דרומית־מערבית מתבי) בין כוחות ספַּרטה ובעלי־בריתה הפֶּלוֹפּוֹנֶסיים, בפיקודו של המלך קליאומברוטוס, לבין גיסות תֵבי ובעלי־בריתה הבויאוטים, שבראשם עמד אֶפַּמינוֹנדַס (ע"ע). הצבא הספרטני, שמנה כ10,000 איש, נערך במערך הקווי המקובל בימים ההם, בעומק שוה של 12 טורים מימין לשמאל, כשמקומו של המפקד, קליאומברוטוס, באגף הימני. צבא התֵבאנים מנה כ6,000 איש בלבד. כדי למנוע סכנת איגוף של חזיתו הקצרה יותר, השתמש אפמינונדס בתכסיס ללא תקדים — ב„מערך המלוכסן" (oblique order). הוא ריכז את עיקר כוחותיו באגף השמאלי בעומק של 48—50 טורים, ובראשם כוח נבחר, „החבורה הקדושה", בהנהגתו של פלוֹפידס (ע"ע). לעומת זאת היו מרכזו ואגפו הימני מדורגים לאחור, כשביניהם לבין הספרטנים חוצץ גוף פרשים.

מערך הכוחות בקרב לֶוּקטרה

כשהחל הקרב, התקדם אגפם השמאלי של התֵבאנים בצורת יתד רחבה, שמאחוריה הלחץ המרוכז של כ50 טורים, ושבר את האגף הספרטני. קליאומברוטוס נהרג, ועם מות מפקדם נשברה רוח הספרטנים. אבדותיהם הגיעו לכ2,000 הרוגים, מטובי לוחמיהם. שרידי הצבא נטשו את שדה־הקרב, ומעמדה של ספרטה עורער ללא תקנה.

קרב ל' נודע בתולדות המלחמה כנסיון מוצלח ומקורי לסטות מן המסורת העתיקה של לחימה במערכים קוויים מקבילים, ולרכז כוח עדיף נגד גזרה חיונית נבחרת, בה נמצא פיקוד האויב. הקרב הוכרע לא ע"י שחיקה הדדית של המערכים המקבילים, אלא ע"י שבירת אגף האויב, שבעקבותיה התמוטטו גם מרכזו ואגפו הנותר.

בטכסיסי ל' נקט אפמינונדס בהצלחה גם בקרב מאנטיניאה (362 לפסה"נ), ובהם השתמש אחריו אלכסנדר מוֹקדוֹן במלחמותיו. לקחי הקרב נוצלו כעבור 2,100 שנה ע"י פרידריך „הגדול", מלך פרוסיה (ע"ע), וכוחם יפה גם כיום.

Xenophon, *Hellenica* VI, 4, E. v. Stern, *Geschichte der spartanischen und thebanischen Hegemonie*, 1884; H Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst*, I, 130 ff, 1900, J. Kromayer – G. Veith, *Antike Schlachtfelder*, 1926.

פ. ס.

לוּקִילְיוּס, גַיוּס — Gaius Lucilius — (180 לפסה"נ, סוּאסה אורונקה [קאמפאניה] — 103 לפסה"נ, נאפולי), סאטיריקן רומי. מוצאו ממשפחת פרשים אמידה. בת־אחיו היתה אמו של פומפיוס. ב134/3 שירת במלחמת נומאנטיה תחת פיקודו של סקיפיו אימיליָנוּס, שנמנה עם ידידיו גם כשל' חזר לרומא וניהל שם חיים חברתיים ערים. בשנותיו האחרונות חי בנאפולי.

ל' התחיל לפרסם כשהוא כבר בן 50 בערך. ליצירתו היה אופי של שירי „עֶרֶבְרַב" (satura) המקובלים בזמנו, אולם ל' הצליח להוסיף ליצירתו גיבוש־יתר ולהחדיר אליה תוכן חדש, וכך יצר סוג ספרותי חדש: סטירה (ע"ע), ששמה ללעג את המושחת והמגוחך בחיים הצבוריים. נושאיו של ל' היו מרובים: בעיות מדיניות — היה מתומכי האופטימאטים; חיי המשפחה — שנא את הנשים ואת מוסד הנישואים; ענייני ספרות — הוקיע את הניפוח של מחברי הטראגדיות ואף הביע דעות בענייני לשון וכתיב. הוא חיבר 30 ספרים, שקובצו, ע"פ המשקל הנהוג בהם, ב3 קבצים. הקובץ השני, הכתוב בדיסטיכים אלגיים, קדם, כנראה, מבחינה כרונולוגית, וממנו נשתמרו רק קטעים ומלים בודדים. מאוחר יותר כתב ל' בעיקר בהֶכּסאמטרים. ס"ה נשתמרו כ1,380 חרוזים, המובאים בעיקר אצל נוֹניוס וקיקרו. לשונו היתה תוקפנית, שנונה, אך מרושלת ולא נקיה מתערובת יותית. חרוזיו לקויים גם מבחינת המבנה. אולם בשל מקוריותו ורב־גוניותו זכה להערכה מרובה ברומא העתיקה, והוראטיוס ראה בו את רבו.

F. Marx, *C. Lucilii Carminum Reliquiae*, I-II, 1904/5, C. Cichorius, *Untersuchungen zu L*, 1908; G. C Fiske, *L and Horace*, 1920; N. Terzaghi, *Lucilio*, 1934

צ. קל.

לוּקִיָנוּס מֵאַנְטִיוֹכְיָה — Lucian — (250[?]—312), תאולוג ומארטיר נוצרי. הוטבל לנצרות בגיל צעיר וניהל מאז אורח חיים סגפני. באנטיוכיה העמיד ל' אסכולה תאולוגית חשובה שעם תלמידיה נמנו הגמונים חשובים ברחבי אסיה. בשל דעותיו על יחסי התלות (הסובאורדינציה) של השילוש הנוצרי נהגו לראותו כחוליה מקשרת בין הכופר פאולוס מסַמוֹסאטה ובין אָריוס שנמנה עם תלמידיו, אבל המחקר המודרני הפריך סברה זו, והוכיח כי אין להטיל כל דופי בכשרותו הנוצרית. ל' עונה קשות בימי רדיפות הדת של הקיסר מאקסימינוס ומת על קידוש דתו. עבודתו החשובה ביותר היא המהדורה היוונית של התנ"ך, שהושוותה על ידו לנוסח העברי שהיה מקובל בימיו. מהדורה זו משמשת עד היום מקור־השוואתי חשוב לתנ"ך ולברית החדשה.

G. Bardly, *Recherches sur Saint Lucien d'Antioche et son école*, 1936; G Mercati, *Di alcune testimoniate antiche sulle cure bibliche di s. L.* (Biblica, 24), 1943.

לוּקִיָנוּס (Λουκιανός) **מִסַּמוֹסַטָה** — (125°—185°), סופר יווני שמוצאו מסוריה. הוא היה בן למשפחת אומנים עניה, עבד בתחילה כשוליה אצל דודו שהיה פסל, אך זנח עד מהרה את הפיסול ולמד רטוֹריקה. לאחר שעסק זמן־מה בעריכת־דין באַנטיוֹכיה בחר במקצוע של נואם סופיסטי וערך מסעות ברוב חלקי העולם העתיק. כשהיה בן 40 בערך, השתקע באתונה וישב שם כ20 שנה, כשהוא מתמסר בעיקר לכתיבה. לעת זקנה נתמנה ע"י השלטונות הרומיים למשרה רשמית במצרים, אך נראה שחזר בשנותיו האחרונות לחיי נדודים.

יצירתו של ל' עשירה ומגוונת. בכתביו הסאטיריים הוא שולח את חיציו בקיצוניות הדתית, באמונות התפלות ובשרלאטניות, ביומרנות הפילוסופים, ובחולשות אנוש למיניהן. באחד מספריו התקיף גם את הנצרות, לכן קראו לו הנוצרים „המחרף" וגם סיפרו עליו שכלבים שוטים שיסעו אותו. חיבוריו מעידים על כושר הסתכלות, דמיון עשיר והומור רב. סיגנונו המשוכלל והבהיר מעוצב על־פי מיטב היצירה הקלאסית. לדיאלוג, צורה ספרותית מקובלת בספרות העתיקה מאז אפלטון, שיוה ל' אופי קומי־סאטירי, ושיזר בו קטעי פרוזה ושירה כאחד, כדוגמת הסאטירות של מניפוס מגדרה.

מיצירותיו: (א) תרגילים ברטוריקה (נאומים מדומים)

כגון — Ἀποκηρυττόμενος („משולל הירושה"); Περὶ τοῦ ἐνυπνίου („על החלום"), Δὶς κατηγορούμενος („הנאשם פעמיים"), Μυίας ἐγκώμιον („שיר־תהילה לזבוב"), Τυραννοκτόνος („הורג הרודן"); Δίκη φωνηέντων („משפט התנועות"); (ב) דיאלוגים סאטיריים כגון Θεῶν ἐκκλησία („אסיפת אלים"); Νεκρικοὶ διάλογοι („שיחות מתים"); (ג) ביקורת ספרותית וביוגראפית בצורת אגרות, כגון Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν („כיצד לכתוב היסטוריה"); Περεγρῖνος („פרגרינוס"); Ἀλέξανδρος („אלכסנדר"); Νιγρῖνος („ניגרינוס"); (ד) סיפורים, כגון Ἀληθὴς ἱστορία („סיפור שקרה באמת"), ששימש מקור השראה ל„מסעי גוליבר" לסויפט (ע"ע). מיחסים לו כ80 חיבורים, אולם קרוב לוודאי שאחדים מהם אינם משלו. המהדורה הראשונה של כתביו בדפוס יצאה בפירנצה 1494/96.

M. Croiset, *Essai sur la vie et les œuvres de Lucien*, 1882; C Gallavotti, *Luciano nella sua evoluzione artistica e spirituale*, 1932, M. Caster, *Lucien et la pensée religieuse de son temps*, 1937; J. Bompaire, *Lucien écrivain*, 1958.

צ. קל.

לֵוּקִיפּוֹס — Leucippus, Leukippos — Λευκιππός (450° לפסה"נ), פילוסוף יווני, מניח היסוד לתורת הפרודות (האטומים). על חייו ויצירתו ידוע מעט מאד, בעיקר משום שתורת תלמידו — דמוקריטוס (ע"ע) — האפילה על משנת רבו ובמידה רבה ניטשטשה ע"י כך זהותו האמיתית של ל'. כבר בעת העתיקה נחלקו הדעות על עצם קיומו ואפיקורוס כפר במציאותו. לעומתו מביאים אריסטו ורושמי דעותיהם של פילוסופים עתיקים, דברים המצטרפים לכדי מסכת דעות של ל'. בתקופתנו חשף דילס (Diels) את קטעי העדויות של ל' והפרידם מן הדברים המיוחסים לדמוקריטוס. כיום ידוע של' נדד בנעוריו מעיר מולדתו מילֵטוס אל אֱליאה שבדרום איטליה ושם היה, ככל הנראה, תלמידו של זֵנון (ע"ע). לעת זקנה עבר לעיר אַבְדֵירה ויסד שם (430° לפסה"נ) אסכולה משלו.

משנתו של ל' היא בבחינת מתווך בין האסכולה של אֱליאה, קרי פַּרְמֶנִידֵס חִנוֹן, שטענה כי היש — ה„אחד" — הוא בלתי מתחלק ובלתי משתנה ובין האסכולה הפלוראליסטית של הֶרַקְלֵיטוֹס (ע"ע), שטען כי היקום מאוכלס ריבוי הבא והולך בזרימת התרחשויות מתמדת. תורת הפרודות קמה בעיקר נגד הטענה שהיש חייב למלא תבל ומלואה שאילמלא כן אפשר לחלקו לאינסוף חלקיקים ולהפכו ע"י כך לאַין. תורת האטומים עומדת על כך שאין לזהות את החלל הריק עם האין וגורסת ע"י כך תנועה. ל' סבור שהיקום עצמו מאוכלס חלקיקים זעירים ממשיים הנעים בחלל ריק שהוא ממשי לא פחות. הפרודות והחלל הריק הם מרכיבי הממשות ובהתאם להצטרפותם, צורתם ומצבם, נוצרים ונראים העצמים הפיסיים במציאות. גם לאחר שהתלכדו לגופים ולעצמים ממשיכים האטומים בתנועתם הנצחית. היקום נוצר אף הוא כתוצאה מהתקבצות אטומים הנישאים ע"י מערבולת אדירה. במרכז היקום מתחת הארץ דמויית לוח כשסביבה סובבים הכוכבים.

במשנת ל' מצויים גם ניצנים של תורת ההכרה; האטומים הנפרדים מן המושאים הם הם שמפעילים את חושינו, ובהיותם דומים בכל למקור מציגים הם בפני חושינו בבואה נאמנה של המציאות. אולם ידיעותינו על העולם מוטעות משום שהן נעוצות בהרגל ובהסכמה. אין אנו תופסים את המוצק והבלתי משתנה, כי אם את החולף העובר בעולם התמורות.

E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, 1920; C. Bailey, *The Greek Atomists and Epicurus*, 1928; J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, 1930; D. Alfieri, *Gli Atomisti*, 1936.

א. גר.

לֵוּקֶמְיָה, ע"ע דָּם, עמ' 716.

לוּקַנוּס, מַרְקוּס אַנֵּאוּס — Marcus Annaeus Lucanus (39—65), היסטוריון ומשורר רומי. נולד בקורדובה שבספרד למשפחת פרשים רומיים. בן־אחיו של סֶנֶקָה (ע"ע). גדל מילדותו ברומא, הצטיין ברטוריקה ופילוסופיה, ועם מקורביו נמנו קורנוטוס ופרסיוס (ע"ע). השתלם באתונה, עד שנקרא ע"י נירון לחצרו; בזכות הקיסר נכנס למעמד הסנאטורי וזכה לדרגת „קְוַסטור" ולכהונת אוגור. שיר הלל לנירון שדוקלם ב 60 ב„נירוניה" זיכהו בפרס, אולם אח"כ הורעו יחסיו עם הקיסר, הוא הוגבל בפעילותו הספרותית ונגרר לבסוף לקשר של פיסו; עם גילוי הקשר, נצטווה להתאבד.

מבין חיבוריו הרבים של ל' (Iliaca, Saturnalia, Catachthonia ועוד) הגיע לידנו רק אחד, De Bello civili הידוע יותר בשם "Pharsalia". שירה זו טיפוסית לאפיקה הלאטינית שפרחה מאז ימי הקיסר אוגוסטוס, אך עניינה אינו נושא מן המיתולוגיה, אלא — במסורת ה Bellum Poenicum של נביוס (ע"ע) וה Annales של אניוס (ע"ע) הקדומים — נושא היסטורי מן העבר הקרוב: מלחמת קיסר ופומפיוס. המשורר דן בסיבות המלחמה ובעלילותיה, כשבמרכזה קרב פארסאלוס (48 לפסה"נ) ומות פומפיוס; האפוס, המחולק לעשרה ספרים, אינו גמור, ומגיע עד כבוש פורוס שבמצרים ע"י קיסר. ליויוס היה המקור העיקרי בו השתמש ל' לתולדות מלחמת האזרחים.

מלחמת קיסר־פומפיוס היתה נושא חביב לתרגילי כתיבה ולדקלום בבתי הספר לרטוריקה ברומא הקיסרית, ובאמצעותו אפשר היה לבטא הלכי רוח סטואיים אופוזיציוניים לקיסרות וגעגועים מעורפלים לרפובליקה. ל' כתב אפוס רטורי, הן בנושאו והן בצורתו; בטויים הבאים להרשים את הקורא, נאומים, דקלומים טפוסיים לבתי־הספר (suasoria, controversia), משפטים שנונים, דיגרֶסיות למדניות (בעיקר בגאוגרפיה ואתנוגרפיה), פאראדוכסים, תמונות אבסורדיות ומאקאבריות מאפיינים את שירת ל'; לשונו אינה עשירה ויש בה מן המלאכותיות האפיינית לספרות „תור הכסף", והמקצב חדגוני ובלתי־גמיש. עם זאת, יש כנות ברגשותיו הרפובליקניים של המשורר, שטעם מקרוב את עריצותו של נירון, כנות שאיפשרה לו להגיע לשיאים פיוטיים. הלך רוח זה, וכן החינוך הרטורי של ההומאניסטים האירופיים, חיבבו את ל' על אנשי־הרוח בתקופת הרנסאנס, והשפעתו ניכרה בשירה ובדראמה עד המאה ה 17.

A. E. Housman (ed.), *M. A. L., Belli Civilis libri decem*, 1926; R. Pichon, *Les Sources de L.*, 1912; H. P. Syndikus, *L. Gedicht vom Burgerkrieg*, 1958; J. Brisset, *Les Idées politiques de L.*, 1964; B. M. Marti, *Tragic History and Lucan's Pharsalia* (Classical, Medieval and Renaissance Studies, in Honour of B. L. Ullman, ed. Ch. Henderson), 1964.

ד. אש.

לוּקַנְיָה (Lucania), חבל היסטורי בדרום איטליה שהשתרע בין קאמפאניה, סמניום ואפוליה בצפון לבין ברוטיום בדרום, ובין הים הטירני במערב לבין מפרץ

טארנטום במזרח. היום נכלל עיקרה של ל' במחוז באזיליקאטה (הנקרא גם ל'), אך חלקים ממנה נכללים בקאמפאניה ובקאלאבריה. ל' היא ארץ הררית, אך שפלות פוריות משתרעות לאורך החופים ובעמקי הנהרות הנשפכים למפרץ טארנטום (סיריס, אקיריס, אקלנדר, קאסואנטוס, בראדאנוס). תושביה של ל' בתקופה הפרהיסטורית היו ממוצא סיקולי ואילירי. במאה ה5 לפסה"נ קמה בל' ברית שבטית של הלוקאנים, שבט ממשפחת הסאבֶּלים. עם זה התר במאה ה4 לפסה"נ להתפשט בכיוון החופים, שבהם נוסדו כבר במאה ה7 מושבות יווניות פורחות (פוסֵידוניה, אליאה, מֶטַפּונטום, סיריס, הֵיראקליה), ומהן קיבלו הלוקאנים השפעה תרבותית. רק טארנטום, ששכנה בקאלאבריה העתיקה ולא בל', עמדה נגדם, בסיוע צבאי מיוון. רומא כרתה ברית עם הלוקאנים בסוף המאה ה4 לפסה"נ ובראשית המאה ה3 סיפחה את ארצם לקונפדראציה האיטלקית. בבוּכסֶנטום ופאיֶסטום (=פוסידוניה) הוקמו מושבות של אזרחים רומיים, ובסוף המאה ה2 לפסה"נ נסללה „דרך פופיליה" (Via Popillia) שקשרה את ל' לקַפּואה שבקאמפאניה ולרגיום שבקצה קאלאבריה. בחלוקה המנהלית של אוגוסטוס היו ל' וברוטיום המחוז השלישי של איטליה.

K. J. Beloch, *Der italische Bund unter Roms Hegemonie*, 1880. R S Conway, *The Italic Dialects*, I, 1897. G Devoto, *Gli Antichi Italici* (p. 150 ff.), 1951[2]

ד. אש.

לוּקַס, הַבְּשׂוֹרָה לְפִי, ע"ע הַבְּרִית הַחֲדָשָׁה.

לוּקַס וַן לֵידֶן — Lucas van Leyden — (1494, ליידן — 1533, שם), צייר וחרט הולנדי. ל' למד תחילה אצל אביו, שהיה אף הוא צייר, ומאוחר יותר, מ 1509 בערך, אצל צייר אחר שחי ופעל בליידן, קורנליס אֶנגֶלברכטסן (Engelbrechtsen), ממנו הושפע בציוריו המוקדמים. בעת ביקורו של דירֶר (ע"ע) בארצות השפלה, נפגש עמו ל' באנטוורפן (1521). ב1527 יצא למסע בחברת הצייר מביז (ע"ע) בערי פלאנדריה ובהן ערך מסיבות מפוארות לאמנים המקומיים; במסע זה חלה ולא החלים עד מותו. — אם מקבלים את תאריך לידתו כפי שהוא מופיע בביוגראפיה שלו אצל קָרל וַן מַנדֶר (ע"ע), הרי ל' היה ילד־פלא. ביצירתו המתוארכת הראשונה, „מוחמד והנזיר סרגיוס" (תחריט; 1508), מתגלה הנער בן ה14 כאמן בשל, ועד 1510 כבר הספיק ליצור כמה וכמה יצירות־מופת גראפיות, ביניהן: „דוד מנגן לפני שאול", 1508; ומן המאוחרות יותר: „אסתר לפני המלך אחשורוש", 1517/8; „ריקודה של מרים מִמַּגדַּלָה", 1519. יצירתו הגראפית הענפה כוללת פיתוחי־נחושת וחיתוכי־עץ רבים ובה, כבציורי־השמן שלו, ניכרת תערובת מיוחדת במינה של המסורת הצפון־אירופית — פלאנדריה וגרמניה — ושל השפעת המאניריזם האיטלקי המוקדם. בציורי השמן שלו, ובייחוד בציוריו הדתיים („ריפוי העיוור", 1531, ארמיטאז', לנינגראד), מתבלט במיוחד האלמנט האיטלקי, בה בשעה שבתחריטיו גוברת השפעת המסורת הגרמנית, ובייחוד זו של יצירתו הגראפית של דירר. ציורי השמן שלו מצטיינים בסולם צבעים מקורי ומעניין ובעיבוד עשיר של משיכות המכחול („שחקני השחמט", 1508 בערך; „יום הדין", 1526; „משה מכה בסלע", 1527). — ל' נמנה עם חשובי הציירים בזמנו ועם גדולי החרטים.

לוקס וַן לידן: שחקני השחמט (המוזיאון הלאומי, ברלין)

K. v Mander, *Het schilder-boek*, 1604, M. J. Friedlander, *L. v. L.*, 1925; F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts*, X, 1954.

א. רו.

לוּקַסְיֶבִיץ', יַן — Jan Łukasiewicz — (1878, לבוב — 1956, דַבלין), פילוסוף פולני, מראשי האסכולה הפולנית בתורת ההגיון. ב1906 היה פרופסור לפילוסופיה בלבוב, מ1915 — בווארשה. ב1919 היה שר הדתות והחינוך בממשלת פולניה. ב1946 היגר לדבלין, אירלנד, שם המשיך בעבודתו המדעית.

השגו העיקרי של ל' הוא בהוכחה שאפשר לבנות תורות הגיון לא־אריסטוטליות כשם שאפשר לבנות שיטות גאומטריות לא־אוקלידיות. בעוד שתורת ההגיון האריסטוטלית מכירה רק בשני ערכי אמת — אמת ושקר —, הראה ל' שניתן לקיים גם ערך אמת שלישי — אפשרות —, וייתכן אף לבנות תורות הגיון רב־ערכיות, המבוססות על חישובים מאתמאטיים מדוייקים. במרוצת הזמן הגיע ל' להכרה, שבעזרת הלוגיקה המאתמאטית תוכל הפילוסופיה לפתור אפילו בעיות מטאפיסיות. הוא גם הניח יסוד לתולדות תורת ההגיון הפורמאלית.

החשובים שבפירסומיו: O zasadzie sprzeczności u Arystotelesa („על עקרון הסתירה אצל אריסטו"), 1910; Die Logik und das Grundlagenproblem („הלוגיקה ובעיית הנחות־היסוד"), 1941; Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of the Modern Formal Logic („הסילוגיזם של אריסטו מנקודת מבט הלוגיקה הפורמאלית המודרנית"), 1951.

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת־ההיגיון, תשי"ג (ר' מפתח).

לוּקַץ', דְיֶרְדִי — György Lukács — (נו' 1885, בודאפסט), פילוסוף ומבקר ספרות הונגארי, מארכסיסטי. את השכלתו האקדמית קיבל באוניברסיטות גרמניות שונות

ולמד אצל מורים דגולים כמו דילתַי (ע"ע), וינדלבַנד (ע"ע), ריקֶרט (ע"ע) ומ. וֶבֶּר (ע"ע). ב1918 הצטרף למפלגה הקומוניסטית ההונגארית ובימי משטרו השמאלי של בֶּלה קון (ע"ע) היה שר התרבות. עם מיגורו של משטר זה (אוגוסט 1919), גלה לוינה וערך שם את כתב העת „קומו־ניסט". ב1933, עם עליית הנאצים, מצא מקלט בבריה"מ. מאז 1945 הוא מכהן כפרופסור באוניברסיטה של בודאפסט, ב1956 תמך ל', שהיה אז שר החינוך והתרבות, בתנועת המרד (ע"ע הונגריה, עמ' 862). לאחר כשלון המרד נאסר, אך שוחרר מיד וחזר לפעילותו האקאדמית.

בתחילת דרכו נתפרסם כאסתטיקן וכמבקר ספרותי בולט שבספריו הראשונים Die Entwicklung des modernen Dramas („התפתחותה של הדרמה המודרנית"), 1908 וDie Theorie des Romans („תאוריית הרומאן"), 1920, צידד בגישה האינדיוידואליסטית המבקשת לעצמה דרכי ביטוי מיוחדות משלה. האסתטיקה ועקרי הביקורת הספרותית שלו מושתתים על רעיון הדדיות ויחס גומלין דיאלקטיים השו־ררים בין גורמים שונים. לדידו, יצירה אמנותית היא הש־למת התוכן ע"י הצורה ולהיפך. משום כך דוחה ל' את הפורמאליזם וסבור שספרות אמת חייבת להביא בחשבון את כוחות הקידמה של תקופתה, אבל עליה לתארם בדרך מיוחדת לכל יוצר ויוצר.

משאימץ לעצמו את השקפת העולם המארכסיסטית, נרתם ל' לפעילות פוליטית ולהבהרת בעיות אידאולוגיות שונות ונודע כאחד מהוגי הדעות המקוריים והמעמיקים ביותר של התנועה הקומוניסטית העולמית. ל' היה הראשון שהצביע על צמיחתה הטבעית של מחשבת מארכס מתוך הגותו של הגל (ע"ע). לאחר שנתגלו כתבי השחרות של מארכס הוכח שאמנם צדק ל' בהבחנתו.

בספרו Geschichte und Klassenbewusstsein („היס־טוריה והכרה מעמדית"), 1923, טען ל' שהחברה היא סוביקט ואוביקט של ההיסטוריה. חיי חברה במסגרתה ההיסטורית הם מכלול של השפעות ויחסי גומלין דיאלקטיים המתרקמים בהתמדה. הדדיות זו מצאה את ביטויה המובהק במעמד הפרולטארי שמבחינה חמרית הוא אוביקט, הנמדד, כמין סחורה בשוק, במחיר של יום עבודה, אבל מבחינה רעיונית יעודו להיות נושא המאבק לשיחרור האנושות מהתנכרותה ולהפוך אותה לנושא הריבוני של ההיסטוריה.

ל' „היכה ,על חטא'" פעמים רבות משום „סטיותיו מן הקו הרשמי", אבל בפני העולם מצטיירת דמותו כאישיות שנונה בעלת תרבות רחבה, שתרמה רבות להבנת היסודות החב־רתיים שביצירה הספרותית. מבין ספריו יש להזכיר: Existentialisme ou marxisme? („אכסיסטנציאליזם או מארכסיזם?", עברית: א. ראובני, תשי"א), 1948; Beiträge zur Geschichte der Äesthetik („מחקרים לתולדות האסת־טיקה"), 1954; Die Zerstorung der Vernunft („הרס התבונה"), 1954.

L. Goldmann, *Le Dieu caché*, 1955; M. Merleau-Ponty, *Les Aventures de la dialectique*, 1955, C. Carbonara, *L'Estetica del particolare di G. L.*, 1960, V. Zitta, *G. L.'s Marxism*, 1964.

א. גר.

לוֹקֶר, בֶּרְל (נו' 1887, קריבץ [גאליציה]), ממנהיגי התנועה הציונית ותנועת העבודה הציונית. סיים בית־ספר תיכון גרמני ולמד משפטים באוניברסיטה הגרמנית בצ'רנוביץ. ציוני מנעוריו. מ1902 החל לפרסם בכתב־העת היידי „יידישער ארבעטער" בלבוב, אח"כ היה עורכו של העתון. ממארגני מפלגת פועלי־ציון בקיסרות האוסטרית לפני מלה"ע I (בה ישבו כשני מיליון יהודים). בתקופת מלה"ע עשה זמן־מה באה"ב, וב1916 ניהל את המשרד העולמי של פועלי־ציון בהאג. צידד בהתפלגות מהאגף הפרו־קומוניסטי של פוע"צ בוועידה העולמית בוינה (1920) ועמד בראש הברית העולמית של פוע"צ (הימניים). ציר בכל הקונג־רסים הציוניים אחרי מלה"ע I וחבר הנהלת הסוכנות מ1933. 1933—1949 מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בלונדון. בעת המאבק המדיני נגד „הספר הלבן" ובעד הקמת המדינה נטה להתפשרות עם הממשלה הברי־טית, בפרט לאחר עליית הלייבור לשלטון (1945). עלה ארצה ב1949, וב1951 נבחר ליו"ר הנהלת הסוכנות בירו־שלים. בתפקיד זה שימש עד התפטרותו ב1956. חבר הכנסת השלישית מטעם מפא"י. כתב מאמרים מרובים וחוברות להסברת העניין הציוני, ביידית, גרמנית, עברית ואנגלית, בעיקר התמסר להסברה הציונית באנגליה. בין חוברותיו ראוי לציין "Covenant Everlasting" („הברית הנצחית"), 1947, בה הבליט את היחס העמוק בין העם היהודי וארץ ישראל. מ„יקירי ירושלים", תשכ"ח. אשתו של ל' היא המשוררת היידית מ ל כ ה ל ו ק ר.

לוּקְרֶטְיוּס קָרוּס, טִיטוּס — Titus Lucretius Carus — (95? לפסה"נ, רומא[?] — 51 לפסה"נ, שם[?]), משורר ופילוסוף רומי. על חייו אין אנו יודעים כלום. היאֵ־רונימוס, המציין אותו ב„כרוניקה" שערך, מספר על שיגעון שאחז את ל' בעקבות משקה־אהבה, וגרם, בסופו של דבר, להתאבדותו. ל' השאיר רק ספר אחד ועליו תהילתו: De rerum natura („על טבע היקום"), אֶפּוס דידאקטי בן יותר מ7,000 הכּסאמטרים, שבו משתלבים החקירה והפיוט לאחדות אורגאנית. החקירה מקפת את כל תופעות הטבע, היא נעשית ברוחו של אֶפיקוּרוס (ע"ע) ומתוך כוונה ברורה: לשחרר, על ידי הידיעה, את האדם מפחד־האלים ומפחד־המוות.

היצירה מתחלקת חלוקה קפדנית־ארדיכלית: שני חלקיה משתייכים יחד, שני הספרים הראשונים ושני הספרים הא־חרונים דנים על הטבע, ואילו השלישי והרביעי דנים על האדם, העומד, באופן זה, במרכז שירה זאת. השירה מתחילה בפניה לוֶנוּס, הנותנת את החיים ואת השלום. בעיני ל' אין פניה זו אל האלה בתחילת השירה סותרת את המגמה העיקרית, האנטי־דתית, של היצירה כולה — אין הוא מכחיש את מציאות האלים, כי אם רוצה לשחרר את בני האדם מן הפחד מפניהם, מן האמונות התפלות שבדת. לשם כך הוא מתחיל (ספר ראשון, חרוז 84 וכו') בסיפור על אַגַמֶמנוֹן אשר העלה את בתו לקרבן על המזבח באַוּליס. „שבר כזה המיטה הדת על ראשי יראיה!". אך הודות למדע, ובייחוד הודות לחקירותיו של אֶפיקורוס, הצלחנו „לדרוך על הדת ברגלינו".

אם נחפוץ להימלט מן האמונות התפלות, חייבים אנו לבנות את השקפת עולמנו על עקרונות המדע, והראשון ביניהם: שום דבר אינו נוצר מן האין. מתוך הסדירות של הטבע — „באביב השושן נותן ריח, בר מחכה לקיצו, ולסתיו משתוקקת הגפן" — מסיקים אנו את חוקיותו המשחררת אותנו מן הפחד. הטבע מפרק את יצוריו, אך אין הוא מבטלם

לאין. ביסודם של כל הדברים מונח חומר, אשר ממנו נוצר כל החלד: האטומים. זהו העקרון השני של המדע: ישנם דברים שמפני קטנם אינם ניתנים לתפיסת החושים. והעקרון השלישי: ישנו חלל ריק. העקרון הרביעי: בלעדי החלל והגוף הנמצא בו, אין בטבע יסוד אחר. הספר הראשון של השיר מסתיים בוויכוח עם פילוסופים קודמים: הֵרַקְלֵיטוס, אֶמְפֶּדוֹקְלֶס, אַנַכְּסַגוֹרַס (ע"ע).

הספר השני ממשיך את תאור תורת האטומים ברוחו של אֶפּיקוּרוס. האטומים הם רב־גוניים בצורתם: עגולים, עוקציים, נאחזים זה בזה בקרסים או כפארות אילנות עבותים וכו׳. אמנם מספר הצורות האלה מן ההכרח שיהא מוגבל, אך מכל צורה וצורה ישנו מספר אינסופי, ובכל גוף מתאחדים אטומים שונים ביחסים שונים. תורת־אטומים זו משתלבת עם התורה על הסובייקטיוויות של האיכויות החושניות. האטומים הם מחוסרי־גוון. „אל תחשוב כי לזרע־יסוד יחסר רק הצבע: / כי ביסודות הראשית חמימות כלשהי לא תופיע — / אין בהם קור כל עיקר, ולהט החום לא תמצא בם, / קול לא ישמיעו לעד, ויבשים מלחות הם וטעם, / ריח מהם לא ידוף". הספר השני מסתיים בתורה על אינסופיות מספר העולמות. עולמנו אינו היחיד: „כי במקומות אחרים קיימים עולמות כארצנו, / זרע אנוש כזרענו, חיות כחיות אשר לנו".

בספר השלישי מתאר ל׳ את תורתו על הנפש, נלחם נגד האמונה בהישארותה ומבקש לסלק את הפחד מפני המוות, שהוא, לדעתו, מקור כל התאוות הדוחפות את האדם לקראת הפשע. הוא מבחין בין „רוח" (animus) לבין „נפש" (anima), אך שניהם מורכבים מיסודות חמריים. אחרת לא היינו יכולים להסביר את פעולתם על הגוף. המוות אינו יכול להבהיל את האיש הנבון, שהלא יודע הוא שאחרי מותו לא יהיה עוד. „אך השקוע בשנת־תרדמה הידאג לחייו עוד? / הן אבריו עם נפשו בקרבם ישקטו וינוחו. / הן לשנה עמוקה שכזאת כל חיינו ערגנו".

הספר הרביעי מתאר את תורתו של אֶפּיקוּרוס על התפיסה החושנית המתווכת על ידי „בבואות" או „קליפות" הדומות לָעצם, ובהנתקן ממנו, הן נושאות אתן את דיוקנו. האם החושים מטעים אותנו? לא! משפטנו הוא אשר מטעה. בהקשר עם זה מפתח ל׳ את תורת הראיה והאופטיקה שלו. ספר זה מסתיים בדיון על האהבה ועל הזיווג. ל׳ דן על הנושא באופן מדעי קפדני, מנסה להסביר את התאווה המינית הסבר מדעי ואחרי שתאר את „מזמוטי־האהבה" שאינם מועילים לאשה, הוא מסיים: „גם בלעדי אלהים, בלי קשתה וחיציה של ונוס / את הפשוטה בנשים נחבב ונמצא בה אשרנו".

בספר החמישי מרצה ל׳ את תורתו על התהוות העולם. הארץ שלנו היא מרכז מערכת העולם. ובצדק אנו מכנים אותה „הורתנו", אך כוחותיה כלים: „אך לפריה ורביה יש גם קץ, כידוע, בטבע / ותעמוד, כנשים הבלות, הורתנו מלדת". בימי קדם שרצה הארץ מפלצות משונות, אך הטבע לא נתן להן לשגשג. אולם, אותן המפלצות, „שטבע־כלאים כפול בן", שעליהן מספרת האגדה, כגון הקנטאורים, מעולם לא היו. המחצית האחרונה של ספר זה היא תאור התהוותה של תרבות האדם: התחלות השפה, המצאת האש, גילוי המתכות, התחלות יישובי האדם בערים, ראשית החוק והמשפט. עוד פעם חוזר כאן ל׳ אל הנושא החביב עליו: ראשית הדת.

האדם הקדמון ייחס את בלהות הטבע, את הברקים והרעמים לאלילים. „זרע־אנוש אֻמְלָל! את כל אלה ייחס לבני־שחק! / ... חוסר הידע מוליד חששות בחשכת שרעפינו!"

הספר השישי ממשיך את תאור רעיונותיו של ל׳ על הטבע, על מזג־האוויר, על רעידות־האדמה, על המחלות והמגפות. הספר מסתיים בתאור הדבר.

ל׳ ראה עצמו כפילוסוף ולא כמשורר, אולם הדורות הבאים החשיבוהו בעיקר כמשורר, שכן בהגותו הפילוסופית הוא מקבל בשלמות את שיטתו של אפיקורוס, אך בשירתו ובסיגנונו קנה לעצמו מקום כבוד בין משוררי רומי. ועי"ע לטינית, ספרות, עמ׳ 640; אפוס, עמ׳ 168.

„על טבע היקום" תורגם לעברית בידי ש. דיקמן (תשכ"ב). הקטעים הבאים בערך נלקחו מתרגום זה.

J. Masson, *L., Epicurean and Poet*, I-II, 1907–09; G. Santayana, *Three Philosophical Poets · L. Dante, Goethe*, 1910; H. Diels, *L.-studien*, I-V, 1918–1922; M. Mauthner, *Der Atheismus u. seine Geschichte*, 1, 1922; O. Regenbogen, *L., seine Gestalt in s Gedichte*, 1932, Y. Mewaldt, *Der Kampf des Dichters L gegen die Religion*, 1935, M. Rozelaar, *L., Versuch einer Deutung*, 1943; A. Ernout, *L.*, 1947, P Boyancé, *L. et l'epicurisme*, 1963.

ש. ה. ב.

לוֹקְרִיס (Λοκρίς), שמם של שני איזורים במרכז יוון העתיקה, ל׳ המזרחית ול׳ המערבית. בין שניהם הפרידו איזורי פוקיס ודוריס. שניהם איזורים הרריים. בל׳ המזרחית מצוי מעבר תֶּרְמוֹפִילַי, ובמערבית ידוע עמק אַמְפִיסָה הפורה והחשוב מבחינה איסטרטגית. שני האיזורים משתרעים לאורך חופי מפרצים: המזרחי לאורך המפרץ המאלי והאֶוּבּוֹיִי, והמערבי בצפונו של המפרץ הקורינתי.

איזורי ל׳ היו מיושבים שבט ממוצא דורי, בעל ניב ומוסדות משלו. האופי ההררי של ל׳, הפיגור הכלכלי והחברתי, וכן לחצם המתמיד של השבטים השכנים, עיכבו את התפתחותם. העיר אוֹפּוּס היתה מרכז הלוקריים שבשני האיזורים ובה התכנסה „אספת אלף אזרחים", שנבחרו ע"פ עקרון אריסטוקראטי. אך רוב הארץ היתה ערי פרזות וכפרי רועים. דיני המשפחה והירושה שלהם שמרו על אופי קדום ופרימיטיווי, אך בסיפורים בדבר „מאטריארכאט לוקרי" אין ממש.

ב־673 לפסה"נ נוסדה בהנהגת ל׳ המזרחית, ובהשתתפותם של מתיישבים מל׳ המערבית ומהפלופונסוס, העיר לוקרי שעל כף זֶפִירִיוֹן (Λοκροὶ Ἐπιζεφύριοι) בקצה ה„מגף" האיטלקי. המושבה העתיקה מארץ האֵם את מוסדותיה, והיתה נתונה לשלטונה של אריסטוקראטיה של „מאה בתים" ו„אספת אלף". אולם, שלא כארץ האם, התקדמה העיר במהירות וזמן מה אחרי יסודה זכתה בחוק חָרוּת מידי המחוקק האגדי־למחצה זאלֶוּקוס.

W. A. Oldfather, *"L"*, P–W XIII, I, 1926; L. Lerat, *Les Locriens de l'Ouest*, I-II, 1953.

לוּקַרִיס, קִירִילוֹס — Cyrillos Lucaris — (1572—1638), פַּטריארך ותאולוג נוצרי־אורתודוכסי. יליד כרתים. בנעוריו, בתקופת לימודיו במערב־אירופה, נפגש בתנועות הרפורמציה וגילה נטיה מובהקת לקאלוויניזם. בשובו לקונסטאנטינופול עלה במהירות בסולם הדרגות הכנסייתיות, וב־1595 נתמנה יועצו של הפטריארך מאלכסנדריה. בשנים 1596—1602 עשה בפולניה ובליטא כנציגו של הפטריארך מקונסטאנטינופול ולקח חלק פעיל ביצירת מערך בין

הפרוטסטאנטים ומתנגדי ה„איחוד הקאתולי". האחרונים ביקשו לאפשר לאורתודוכסים־יוונים שהיו נכונים להכיר בעליונות האפיפיורית לשמור על סדר התפילות והפולחן המזרחי. משנת 1602, עת עלה לכס הפטריארך מאלכסנדריה, חידש בגלוי את יחסיו הידידותיים עם אישים פרוטסטאנטיים ושקד על לימוד התאולוגיה הקאלוויניסטית.

בחירתו לפטריארך של קונסטאנטינופול בשנת 1620 — משרה שהחזיק בה בהפסקות קצרות עד 1638 — עוררה התנגדות נמרצת לא רק מצד חוגי הכנסיה האורתודוכסית כי אם גם מצד נציגים קאתוליים שידעו על נטיותיו הפרו־טסטאנטיות. בתפקידו זה ניסה ל' לחדש את הכנסיה האורתודוכסית לפי התפיסה הפרוטסטאנטית. כשהתפרסם ספרו החשוב Confessio fidei („הצהרת עקרונות האמונה"), 1629, שהציג את התאולוגיה האורתודוכסית ברוח השקפת העולם הקאלוויניסטית, נתעוררה סערה גדולה, והספר הוחרם בוועידות כנסיה שונות. ב־1638 הואשם כי הסית את הקוזאקים נגד הממשלה התורכית ובפקודת השולטאן מוראד חנקוהו היניצ'רים.

V. Semnoz, *Les dernièrs années du patriarche C. L.*, (Échos d'Orient, VI), 1903, G. Hofmann, *Patriarch K. L. und die röm. Kirche* (Or. Chr. A), 1929.

לוֹקַרְנוֹ (Locarno), עיר בדרום שוויץ, על חופה הצפוני של ימת מַג'וֹרֶה, בקאנטון טיצ'ינו (טֶסין); כ־10,000 תוש' (1960), דוברי איטלקית. ל' יושבת בגובה 200 מ' מעל פני הים, במקום שרצועת החוף המישורית הצרה המקיפה את הימה מתרחבת בגלל שפך הנהר מַגָּ'ה שהביא לכאן סחף רב. החלק הישן של העיר וכן מרכז המסחר והתחבורה נמצאים ברצועת החוף שלאורך הימה, ואילו פרברי העיר עולים במדרון התלול של ההר מערבה וצפונה. עיקר פרנסתה של ל' על תיירות. בעיר ובסביבתה כמה מפעלי תעשיה קטנים לייצור מזונות, בגדים, מכשירי חשמל ומזכרות לתיירים. העיר מחוברת למסה"ב ולכביש הראשי העוברים במעבר סנט גוטהארד. בל' שרידי מצודה מיה"ב.

ל' נזכרת לראשונה במסמכים מאמצע המאה ה־8. ב־1342 עברה לידי דוכסות מילאנו וב־1512 לידי שוויץ. על שמה נק־ראים כמה חוזים בינלאומיים שנערכו בה ב־1925 (ע"ע לוקרנו, חוזי־).

לוֹקַרְנוֹ, חוֹזֵי (ח"ל) — סידרת חוזים שהוסכם עליהם בוועידת ל' באוקטובר 1925 ושנחתמו בתחילת דצמבר באותה שנה. בוועידת ל' השתתפו ג. שטרזמן (ע"ע) מגרמניה, א. בּריאַן (ע"ע) מצרפת, אוסטין צֶ'מברלן (ע"ע) מבריטניה, ב. מוסוליני (ע"ע) מאיטליה, וכן נציגי בלגיה, פולניה וצ'כוסלובאקיה.

החוזה העיקרי בסידרת ח"ל נתן ערובה הדדית לגבו־לות שבין 3 מהמדינות — גרמניה, בלגיה וצרפת — ועל ערובה זו חתמו גם איטליה ובריטניה. המדינות החתומות התחייבו שלא ללחום זו בזו אלא במקרה של התגוננות או לשם מילוי החלטה של חבר הלאומים, ובריטניה ואיטליה התחייבו לבוא לעזרת הצד המותקף. כדי להבטיח את מילוי החוזה הוסכם לפרז את חבל הריינוס, ונחתמו הסכמי־בוררות בין גרמניה לבין בלגיה וצרפת.

החוזים האחרים היו הסכמי בוררות בין גרמניה לבין פולניה וצ'כוסלובאקיה, אולם אך ורק לגבי סכסוכים בעתיד, ולא לגבי סכסוכים שהיו קיימים בשעת חתימתו של החוזה, וכן נחתמו חוזי ערובה של צרפת לפולניה ולצ'כוסלובאקיה.

ח"ל היו החוזים הראשונים שעליהם חתמה גרמניה כמדי־נה שוות־זכויות לאויבותיה המנצחות במלה"ע I, ובעקבו־תיהם נתקבלה גרמניה כמדינה חברה בחבר־הלאומים וצב־אות הכיבוש יצאו מחבל הרור (ע"ע) ומחבל הריינוס (1926). ח"ל נחשבו למסיימי התקופה שלאחר מלה"ע I ופתיחה לת־קופה של שלום ויציבות באירופה, ושלושת האישים שבלטו בוועידת ל' — בריאן, צ'מברלין ושטרזמאן — זכו בפרס נובל לשלום ב־1926.

פגם בולט בח"ל היה העדר הסכם גבולות בין גרמניה לבין פולניה וצ'כוסלובאקיה דוגמת ההסכם בין גרמניה לבין בלגיה וצרפת, וכן העדר ערובה בריטית ואיטלקית לפולניה ולצ'כוסלובאקיה. במארס 1936 ביטל היטלר את ח"ל בהכניסו צבא לחבל הריינוס (ע"ע גרמניה, היסטוריה, עמ' 474), וכיוון שבריטניה לא הצהירה שהיא רואה בכך הפרת החוזה, לא נעשתה כל פעולה נגד גרמניה — מחדל הנחשב לאחד הגורמים למלה"ע II.

אה. א.

לוֹקְשֶׁבִיץ', יְ., ע"ע **לוֹקַסֶיֶבִיץ', יְ.**

לוּרְד (Lourdes), עיר בדרום־מערב צרפת, בגליל הפירנאים הגבוהים. 16,000 תוש' (1962). מחשובי המקומות לעליה לרגל בעולם הקאתולי.

ב־1858 טענה נערה בת 14 בשם בֶּרְנָדֶט סוּבִּירוּ (Bernadette Soubirous) כי בין ה־11 בפברואר וה־16 ביולי נתגלתה לה 18 פעמים דמות אשה יחפה כשלרגליה שושנים זהובות. באחת ההתגלויות הציגה הדמות את עצמה כ„התעברות ללא רבב" (l'Immaculée Conception), דהיינו הבתולה הקדושה, וביקשה שיוקם במקום בית תפילה על שמה. ברנדט עצמה פרשה למנזר ב־1866 ונפטרה שם ב־1879; כשנודעו דברי הנערה נתעורר פולמוס בקרב הכנסיה הקאתולית, וכן בין אנשי דת לבין אנשי מדע ורוח בדבר אמיתות הזיותיה, שחלקן התרחש בנוכחות קהל רב. ב־1862 פסק הבישוף של טרבש, של' נמצאת בתחום סמכותו, בזכות אמיתות המראות והתיר את הפולחן הציבורי של הבתולה הקדושה מל'. הוואטיקן לא פסק בעניין זה, אולם עמדתו לגבי העליה לרגל היתה חיובית, וב־1891 הורה האפיפיור לאו XIII לערוך מיסה מדי שנה ביום ההתגלות הראשונה. מעל מערת ההתגלות הוקמה (1876) הבאסיליקה נוטר־דאם דה לורד בסיגנון פסבדו־גותי, ומתחתיה נבנתה (1884—9) כנסיית המחרוזת (Rosaire) בסיגנון ביזאנטי. לכבוד יובל המאה להתגלות נחנכה ב־1958 כנסיה תת־קרקעית ע"ש פיוס XII, המסוגלת להכיל 20,000 איש. העליה לל' מתקיימת בעיקר במחצית חודש אוגוסט. המקום נעשה פופולארי במיוחד לאחר שהחלו מייחסים סגולות ריפוי למעיין שב־קרבת המערה, שמסופר עליו כי בקע מהאדמה בין אצבעות הנערה כשחפרה בעפר בידיה.

הפרשה תוארה ע"י פרנץ וֶרפל (ע"ע) ב„שירת ברנדט".

E. Zola, *L., 1894*; J. K. Huysmans, *Les Foules de L.*, 1906; J. Gerre, *Le Hypothèses sur L*, 1927, F Ousler, *Happy Grotto*, 1948; R. Laurentin, *Meaning of Lourdes*, 1960.

ב. רג.

לוֹרְד, לוֹרְדִים, ע"ע **אֲצִילִים**, עמ' 495; וע"ע **פַּרְלָמֶנְט**.

לֶוֶרְהוּלְם, וִילְיֶם הֶסְקֶת לֶוֶר, ויקאונט ראשון, Lever-hulme, William Hesketh Lever, 1st Viscount (1851, בולטון — 1925, לונדון), תעשיין בריטי. מפיתוח עסקי המכולת הצנועים של אביו הגיע לייצור המוני של סבון בעל איכות מעולה, אותו שיווק במחיר זול ובעטיפה מושכת. עד מהרה הקים את מפעלי פורט סאנליט (כשמו המסחרי של הסבון) ואלה הפכו לאחר מכן לאימפריה תעשייתית מן הגדולות בעולם, חב' לֶוֶר. מפעלים אלה — בתכנונם החדשני, ציודם והשירותים שסופקו לעובדים ולבני משפחותיהם, היו מופת לכפר תעשייתי מתקדם (1888). ל' הנהיג במפעליו שיטות של מחקר־תעשייתי, ובתחום השיווק האמין בכוחה הרב של הפרסומת. זכה לפופולאריות ולהערכה בעיקר הודות ליחסי־העבודה שהנהיג במפעליו והיה בין הראשונים מן התעשיינים בבריטניה שהנהיגו יום עבודה בן שמונה שעות ואף תמך בקיצורו לשש שעות, מתוך אמונה בתועלת שתצמח מכך לבעלי המפעלים. כן הנהיג: בתי־ספר לקידומם המקצועי של עובדיו (ע"ח שעות העבודה); חלוקת רווחים בין העובדים (אך ללא שותפות בניהול); תשלומי פנסיה; ביטוח־חיים קיבוצי והטבות סוציאליות אחרות. בשנת 1906 נבחר לפרלמנט חכה לתואר האצולה ב־1922. כתב The Six-hour Day and Other Industrial Questions („יום עבודה של 6 שעות ובעיות תעשיה אחרות"), 1918.

Leverhulme, William Hulme Lever (בנו), *Viscount L.*, 1927.

לַוְרוֹב, פְּיוֹטְר לַוְרוֹבִיץ' — П. Л. Лавров — (1823—1900), פילוסוף, סוציולוג ופובליציסט רוסי, אידיאולוג של תנועת „נרודניה ווליה" (ע"ע). ל' היה בנו של אל"מ בצבא, למד באוניברסיטה של פטרבורג ואח"כ לימד מאתמאטיקה באקאדמיה הצבאית שם (1844—1866). בתקופה זאת פירסם שירים ומסות פילוסופיות בכתבי־עת ליבראליים. בתקופת הרדיפות נגד הליבראלים, אחרי נסיון ההתנקשות של קאראקוזוב בקיסר אלכסנדר II (ע"ע, עמ' 663), נאסר ל' והוגלה לוולוגדה שבצפון. משם פירסם בכתב־עת פטרבורגי את ספרו Историчекие письма („מכתבים היסטוריים"), 1868/9, שעשה רושם עצום בחוגי האינטליגנציה והפך לספר־יסוד של המהפכנות הרוסית. ב־1870 נמלט ל' מרוסיה, וחי עד מותו בפאריס. הצטרף לאינטרנאציונאל הסוציאליסטי הראשון וערך שני כתבי־עת בעלי השפעה בתנועה הסוציאליסטית ה„נארודניקית": Вперед („קדימה"), 1873—1877, ו Народная Воля („רצון העם"), 1883—1886. ספריו העיקריים הם: Опыт истории мысли нового времени („מסה על תולדות המחשבה המודרנית"), 1888—1894; Задачи понимания истории („בעיות הבנת ההיסטוריה"), 1898.

ל' נחשב, יחד עם נ. מיכאילובסקי (ע"ע), למייסד האסכולה הסובייקטיווית בסוציולוגיה הרוסית. במרכז מחשבתו, שהושפעה מקאנט וקונט, הגל ופויארבאך, פרודון ומארכס, עמד הפרט האנושי. לדעתו התפתח האדם משלב בו שלטו האינסטינקטים, למדרגה גבוהה יותר של תרבות, שבה נועד לאינטלקט תפקיד מכריע לעיצוב החברה. הפרט בו שלטו האינסטינקטים, למדרגה גבוהה יותר של תרבות. ההיסטוריה נקבע ע"י כוחות אובייקטיוויים, מפעיל הפרט, על פי הבנתו האישית, את התהליך. בכך הוא הופך את התהליכים החברתיים לפעולה רצונית. הערכת האינטלקט היא הבסיס להנחתו של ל', שתפקידה של האינטליגנציה בהתקדמות חברתית־מדינית חייב להיות מכריע, במיוחד בתנועות מהפכניות. ל' התנגד בחריפות לתפיסתו של בַּקונין (ע"ע), שרצה להביא למהפכה תוך שימוש באינסטינקטים ההרסניים והתוקפניים של ההמון, ומצד שני התנגד למארכסיסטים שזלזלו בתפקידם של יחידים בעלי הכרה.

L. A. Tcheskis, *La Philosophie sociale de P. L* (*Revue de synthèse historique*, XXV, XXVI), 1912/3; T. G. Masaryk, *Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie*, I-II, 1913.

א. לי.

לוֹרֶטוֹ (Loreto), עיירה באיטליה, בחבל אנקונה, כ־5 ק"מ מהים האדריאטי וכ־25 ק"מ מדרום לאנקונה; 8,700 תוש' (1957). מקום עליה לרגל לקאתולים המבקרים את „הבית הקדוש" (Casa Santa), שהוא, כביכול, בית הבתולה מרים שהועבר מנצרת בדרך נס למקום זה. לפי אגדה מאמצע המאה ה־15 העבירו מלאכים את הבית לאחר גרוש הצלבנים מא"י, מחשש פן יושחת בידי המוסלמים. תחילה הונח על ראש גבעה בטֶרסַטו שבדאלמאציה (1291), אחר הועבר לרקאנאטי שבאיטליה, ולבסוף הובא לל' (1295).

הבית עשוי אבן מקומית; בשקע שבקיר הדרומי ניצב פסל הבתולה עם תינוק, עשוי עץ שחור, שהוא לפי האגדה מעשה ידי לוקאס הקדוש. בתוך הבית קישוטים יקרי־ערך, ביניהם דלתות ונברשות אמנותיות. מעל „הבית הקדוש" ניצבת כנסיה (Chiesa della Santa Casa) שבבנייתה הוחל ב־1468 ונמשכה בהפסקות עד 1886. במדרגות העולות לחזית הכנסיה ניצב פסל־ענק של האפיפיור סיכּסטוּס V. העליה המסרתית לל' מתקיימת ב־8 בספטמבר, המקובל כיום הולדתה של מרים.

U. Chevalier, *Notre-Dame de L.*, 1906; V. Wilburger, *Die L. legende in Licht der Kritik*, 1907; A. Colasanti, *L.*, 1910; G. Hüffer, *L. Eine geschichtskritische Untersuchung der Frage des heil. Hauses*, 1913–21, A. Patrignagni, *La Santa Casa di L. e la Dalmatia*, 1932.

ב. רג.

לֶוֶרְטִין, אוֹסְקַר (אִיוַר) — Oscar (Ivar) Levertin — (1862, גריט, על־יד נורצ'פינג — 1906, סטוקהולם), סופר והיסטוריון־תרבות שוודי, יהודי. ל', שהיה בנו של סוחר בחפצי אמנות ועתיקות וחובב אמנות, למד באוניברסיטת אופסאלה. מ־1899 שימש פרופסור לתולדות הספרות בבית־הספר הגבוה של סטוקהולם. בכתביו הראשונים נטה לראליזם; מאוחר יותר ניסח, יחד עם ורנר פוֹן הֵיְדֶנסטם (ע"ע), תכנית ספרותית המנוגדת לנאטוראליזם, שאותה הגשים בשירתו. הליריקה של ל' ספוגה צער ורומאנטיקה, ומשקפת במידה רבה את חייו כאמן, את גורלו ואת התלבטויותיו הנפשיות. סבלו הפנימי בא לידי ביטוי בעיקר ב־Kung Salomo och Morolf („שלמה המלך ומורולף"), 1905 — מחרוזת שירים המכילה מוטיווים ממקורות המזרח וימי־הבינים. חיבוריו בפרוזה כוללים, בין היתר, את הקובץ Rococo-noveller („סיפורי־רוקוקו"), 1899. כמבקרו הספרותי (מ־1897) של „סוֶנסקה דאגבלאדט" — החשוב בעיתוני שוודיה, מבחינה תרבותית, באותו זמן — תפס ל' את מקום הכבוד בין מבקרי הספרות בארצו. הוא הצטיין כחוקר התרבות השוודית והתעניין במיוחד בספרותה, אמנותה ותולדותיה של ארץ זו במאה ה־18. מבין כתביו: Från Gustaf III Sdagar („מימיו של גוסטאו III"), 1896; Teater och drama

under Gustaf III („תיאטרון ודראמה בימיו של גוסטאו III"), 1889.

ביצירתו של ל' מצויים אף נושאים יהודיים. קובץ שיריו הראשון, Legender och visor („אגדות ושירים"), 1891, כולל מחזור „מוסיווים יהודיים". ב Kalonymos („קלוני-מוס"), אחד היפים שב„סיפורי־רוקוקו", מתוארת חגיגת־פסח בסטוקהולם בימיו של גוסטאו III, והגיבור הראשי משמש בו שופר להומאניזם הספקני של המחבר עצמו. — ל' אהב את כל הקשור בשוודיה, אולם באהבתו זו ניכר חותמו של הזר. — כתביו של ל' (Samlade skrifter) יצאו לאור ב24 כרכים, 1907—1912.

O. Mendelsohn, *Jødiske innslag i O. L.s diktning*, 1938; C. Fehrman, *L.s lyrik*, 1945; A. Levertin, *Den unge L.*, 1947; B. Julén, *Hjartats landsflykt*, 1961.

ה. ו.

לוּרְיָא (Lourie, Lurje, Lurja, Loria, Luria), שם־משפחה יהודי, שראשיתו במאה ה14. השם היה נפוץ בגרמניה, בוהמיה, אירופה המזרחית, איטליה ואף בארצות המזרח, ואפשר שמקורו בעיירה Loria שבמחוז ויצ'נצה (Vicenza). חלק גדול מבעלי־שם זה רואים עצמם כבני משפחה אחת, בעלת אילן־יוחסין עתיק, ברור ומסועף, אולם דווקא זיקתן של משפחות ל' האיטלקיות לאילן זה אינה ודאית; ואפשר שאילן־היוחסין של אלו, הנמסר בספר „מע-לות היוחסין" (ר' ביבל'), אינו אלא זיוף מן המאה ה17. ברור הדבר, שמשפחת הלוריים ל', אשר אליה השתייך גם ר' יצחק לוריא (ע"ע), אינה ענף מאילן זה.

חקר משפחת ל' הפך ל„מקצוע" בפני עצמו במחקר הגנאלוגי היהודי, והוא נמשך כבר מאות שנים. משפחת ל' מתייחסת לרש"י, על סמך הנאמר במקור ההיסטורי העיקרי לתולדותיה — „אגרת היוחסין" שכתב ר' יוחנן ב"ר אהרן ל' (תחילת המאה ה16), אותה העתיק יוסף איש רוסהים (ע"ע) — שעוד הכירו — לספרו „המקנה". נכדו של ר' יוחנן שלח העתק מן האגרת לר' שלמה לוריא (ע"ע) קרובו, וזה הוסיף בה את ציון זיקתו שלו למשפחה, דבר החשוב לקביעת הקשר בין הענף הגרמני והפולני של המשפחה. איגרת זו עברה אל צאצאי המהרש"ל, ובני כל דור הוסיפו בה את שמותיהם. עותק אחד פורסם ע"י מ. א. בילינסון (ע"ע), שהתייחס בעצמו למשפחת ל' („המגיד", א', 1857), והוא משלים את הענף הגרמני של המשפחה.

בראש אילן משפחת ל' עומד ר' שלמה שפירא, חתנו של ר' מתתיהו טְרֵפס (ע"ע), אשר התייחס לרש"י. ידיעות ממשיות יש לנו אח"כ על ר' אהרן ל' (1450 בערך), אביו של יוחנן ל', מחבר „אגרת היוחסין", שהיה בין המתנגדים לכינוס אסיפת הרבנים בבינגן (ע"ע) ושמו נזכר הרבה בשו"ת גדולי זמנו. הוא למד בישיבות גרמניה ויסד ישיבה בשטרסבורג (או בקולמר); בסוף ימיו חי בוורמס. כתב פירוש לתורה (כ"י), ברוח הדרוש והסוד, וכן ספר ויכוח עם הנוצרים. מלבדם ידועים לנו מענף זה ר' יהושע משה, בנו של שלמה, שכיהן כרב בוורמס, ושם נפטר ב1591, ור' אהרן בנו שהיה דיין בבית־דינו של ר' ישעיהו הורוביץ (ע"ע), ונפטר ב1613; עמו נפסקות ידיעותינו הרצופות על האגף הגרמני של המשפחה.

מייסד הענף הפולני־רוסי של המשפחה הוא ר' יחיאל ל', אחיו של יוחנן הנ"ל. הוא היגר ב1470 בערך מגרמניה ונפטר בברסט־ליטובסק, שם כיהן, כנראה, כרב; נינו הוא ר' שלמה לוריא (ע"ע), וצאצאיו היו מגדולי ישראל במשך כמה דורות, מהם ר' יחיאל הילפרין (ע"ע, עמ' 194), ר' אברהם אבלי גומבינר (ע"ע), ור' דוד ל' (ר' להלן).

במאה ה19, כשאולצו יהודי רוסיה לאמץ לעצמם שמות משפחה, בחרו רבים מהם בשם ל'.

י. כהן־צדק, דור ישרים, תרנ"ח; א. ז. מרגליות, מעלות היוחסין, 1900; א. אפשטיין, משפחת ל', שושלת יחוסה מימי קדם עד הדור הזה, תרס"א; ח. ה. בן ששון, משנתו החברתית של ר' יוחנן ל' (ציון, כז), תשכ"ג. A. Lourie, *Die Familie L.*, 1923

יע. ר

לוּרְיָא, דָּוִד — רד"ל — (1798, ביחוב ישן [Bychow], פלך מוהילוב] — 1855, שם), רב, מחבר וחוקר, מחשובי רבני זמנו. בצעירותו התגורר בווילנה ולמד שם אצל הרב שאול קצנלנבוגן (ע"ע). ב 1815 חזר לעירו ויסד בה ישיבה. בעקבות מלשינות — שצמחה מסכסוך־משפחות בעיר ביחוב, ושנסתייעה במכתבים נגד שלטון הצאר שזויפו על שמו — הושב ל' במאסר במבצר שליסלבורג, ממנו השתחרר לאחר שנתגלה מעשה הזיוף (1837/8). ל' עסק גם בענייני הצבור ויחד עם הרב יצחק מוולוז'ין (ע"ע, עמ' 834) נפגש עם מונטיפיורי בעת בקורו בווילנה לשם בירור מצב היהודים ברוסיה (1846). — ל' עמד בחליפת מכתבים עם הסופר י. ב. לוינזון (ע"ע) על דבר תרגום ספרו של האחרון „זרובבל" לרוסית — עוד בטרם נדפס הספר במקורו — עליו המליץ ל' מאד, משום שראה בו כלי מועיל במלחמה נגד העלילות האנטישמיות והמשכיליות על התלמוד. באחת מתשובותיו לרבני מאנטובה מתריע ל' נגד תנועת הרפורמה ונסיונה להשמיט מנוסח התפילה את הבקשות על ביאת המשיח והגאולה העתידה.

ל' נחשב בזמנו לאחד מראשי התורה שבדור, בעיקר לאחר מות הגאון ר' אליהו בן שלמה זלמן (ע"ע) „הגאון מווילנא", מורו הרוחני. ואילו לדורות קנה ל' את מקומו ביצירתו הספ-רותית הענפה, המקיפה כמעט את כל ספרי תורה שבעל־פה. ספריו הם בעיקר הגהות טכסטואליות, הערות, מראי־מקומות וביאורים לדברי חז"ל, ומשתקפת בהם ידיעה מופלגת בתורה, עם חוש ביקרתי־מדעי ונטיה אל הבנת הפשט. בכך נמשך ל' אחרי שיטת הגאון מווילנא. מחיבוריו יש לציין את פירושו למשניות (ווילנא, תרמ"ו—ז), הערותיו על רוב ספרי התלמוד והגהותיו למדרש־רבה (נדפסו במהדורות הגדולות, ווילנא, דפוס ראם), פירושו למדרש שמואל רבתא (תרי"ב), לפסיקתא רבתי דרב כהנא (תרנ"ג) ולפרקי ר' אליעזר, עם מבוא ארוך ומפורט (תרי"ב), „כוכבי־אור" — הערות לס' יוחסין וסדר הדורות (תרל"ז), „אור יקרות", הערות לס' הזוהר — להוכיח שמחברו האמיתי הוא ר' שמעון בר יוחאי (נדפסו בספר „קדמות ס' הזוהר" לח. י. כהנא [תרט"ז]), הערות לשאילתות, „נפש דוד" — באורים על הזוהר וזוהר חדש (נספח ל„יהל אור" של הגר"א [תרמ"ב]), פירוש על מגילת אסתר (תרמ"ז), שו"ת אחדות (ירושלים, תרנ"ח), ועוד. — ל' סידר את הוצאתם לאור של כמה מחי-בורי הגר"א והוסיף עליהם את הערותיו: „תעלת אליהו" (תרט"ז), הגהות וחידושים להגהות הגר"א על ירושלמי סדר זרעים, הגהות משלו לסדר מועד (תרי"ח), וכן כתב הערות לספרו של י. ה. לעווין על הגר"א, „עליות אליהו" (תרמ"ב).

ה. נ. מגיד־שטיינשניידר, עיר ווילנא, 157—159, תר"ס; י. ב. לעווינזאהן, באר יצחק, 163—165, תר"ס; ש. גינזבורג, כתבים היסטוריים, 28—39, תש"ד; ש. לוריא, תולדות הרד"ל (בהקדמת מהד' ג' של קדמות ס' הזוהר), תשי"א.

י. הו.

לוּרְיָא, דָּוִד (1811, מינסק — 1873, קניגסברג), עסקן צבורי, ומחלוצי ההשכלה ברוסיה, בן אחיו של הרד"ל (ר' לעיל). כבן למשפחה אמידה ומיוחסת רכש בצד החינוך התורני המקובל, גם ידיעת השפות גרמנית וצרפ־תית. בהשפעתו של מכס ליליינתל (ע"ע) התמסר לתיקון סדרי החינוך בקהילת מינסק, בהכנסת סדרי־לימוד אירו־פיים, ובהוספת לימודי־חול ושפת רוסיה על לימודי הקודש. ב1845 הקים בי"ס עממי בשם „מדרש אורחים", אך בסוף 1846 סגרו השלטונות את כל מוסדות החינוך שלו. ל' כתב ב„המגיד" וב„כוכבים", והוציא לאור קובץ פירושים לתנ"ך, ומאמרים אחדים ברוח ה„השכלה" לבני הנעורים, בשם „עמר בשדה" (ווילנא, 1853).

ש. גינזבורג, כתבים היסטוריים, 226, תש"ד; Л. Леванда, (Евр. Библ. III,) 368—377, 1873.

לוּרְיָא, חַיִּים צְבִי (1821, פראנקפורט ע"נ אודר — 1878, ברלין), ממבשרי התנועה הציונית. ב1860 יסד ל' „חברה לישוב א"י" במטרה לטפח התיישבות חקלאית יהודית בא"י, ופעל רבות להפצת רעיונו בחוגים שונים, שמרניים ורפורמיים, בגרמניה ומחוצה־לה. בהיותו בעל השכלה כללית רחבה ויחד עם זאת גם בקי במדעי־היהדות, הצליח ל' לקרב לחוגו אישים רבים, בקשת רחבה ומגוונת, בהם יהודה אלקלעי (ע"ע), צ. ה. קלישר (ע"ע) — אשר את ספרו „דרישת ציון" הוציא לאור ב 1862 — אליהו גוטמכר (ע"ע), משה הס (ע"ע), ש. י. פין (ע"ע) וד. גורדון (ע"ע). כן קשר קשרים עם אישים שונים שפעלו בתוך א"י. במשך הזמן התרחקו ממנו מרבית תומכיו, והחברה התפוררה, אך הוא המשיך לתת ידו לנסיונות ולפניות שונות להתיישבות בא"י.

ג. קרסל, החברה הראשונה לישוב א"י (ציון, ז'), תש"ב.

לוּרְיָא, יוֹסֵף (1871, פומפיני [ליטא] — 1937, ירושלים), מחנך עברי ופובליציסט. בהיותו תלמיד באוניברסי־טת ברלין—אותה סיים בתואר ד"ר לפילוסופיה (1896)—יסד עם ליב מוצקין (ע"ע) ושמריהו לוין (ע"ע) את אגודת הסטודנטים היהודית הלאומית הראשונה שם (1889). היה חבר באגודת בני־משה (ע"ע), וציר לקונגרס הראשון ולכמה שאחריו. מ 1896 שימש מנהל החדר הציבורי „המתוקן" בווארשה. ב 1899—1904 ערך את השבועון הציוני „דער יוד", וריכז סביבו את מיטב סופרי היידית. ב1903 עבר לפטרבורג וערך את המדור הספרותי של היומון היידי הרא־שון ברוסיה, „דער פריינד". ב1906 נבחר לחבר המרכז של ציוני רוסיה, ועבר לווילנה כעורך הבטאון הציוני „דאס אידישע פאלק". ב1907 עלה לא"י, הורה בגימנסיה „הרצליה" בת"א, עמד בראש הסתדרות המורים, והיה מראשי הנאבקים על השלטת העברית בביה"ס העברי בא"י; עם זאת טען לזכותה של היידית כערך לאומי. במלה"ע I גורש ע"י התור־כים, ולאחר המלחמה נקרא לעמוד בראש מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית. היה חבר באגודת „ברית־שלום" (ע"ע) מימיה הראשונים. ל' גם הירבה בכתיבה, בעב־רית וביידית; חלק ממאמריו כונס בספרו „ארץ־ישראל" (תרע"ד).

ד. קמחי [עורך], נפש לד"ר י. ל', 1938; י. גרינבוים, פני הדור, א, 96–99, תשי"ח; ב. דינור, בני־דורי, 156–160, 1965.

לוּרְיָא, יִצְחָק בֶּן שְׁלֹמֹה [האר"י = האלהי רבי יצחק] (1534, ירושלים — 1572, צפת), מגדולי המקובלים, מייסד אסכולה־בקבלה בעלת השפעה כבירה בתולדות ישראל. הכנוי „האר"י" נהג ברבים, בסוף המאה ה16, כנראה לראשונה בחוג מקובלי איטליה, אך בדברי בני דורו בצפת הוא מכונה ריא"ש (רבי יצחק אשכנזי), או רבי יצחק אשכנזי לוריא (הריא"ל) וגם דה לוריא. אביו, בן למשפחת לוריא האשכנזית (ומכאן הכינוי „אשכנזי"), עלה, מגרמניה או פולניה, לירושלים, וכנראה נשא שם אשה ממשפחת פרנסיס (ע"ע). האר"י נתייתם מאביו בעודו נער, וירד עם אמו למצרים, שם נתחנך בבית אחיה האמיד, מרדכי. ימי נעוריו והתחלות עיסוקיו בקבלה לוטים בערפל של אגדות. מעדותו עצמו אנו יודעים על דברי קבלה ששמע עוד בירושלים, ממקובל פולני, רבי קלונימוס (שער הפסוקים, פרשת בהע־לותך). במצרים היה תלמידם של הרבנים המפורסמים דוד בן שלמה אבן זמרא (ע"ע) ובצלאל אשכנזי (ע"ע), שעמו כתב, במשותף, שיטה למסכת „זבחים", שנשרפה באזמיר ב1735, והגהות לרי"ף (נדפסו בספר „תֻמת ישרים"; ויניצי־אה, 1622). כ"י של פירושי סוגיות למסכת „חולין" ומסכתות אחרות, יוחס ע"י מ. בניהו (ר' ביבל') לתלמידי ישיבתו במצרים, אך הדבר בספק, ויש רגליים לדבר כי מוצאו מבתי־מדרש שבשלוניקי. מכל מקום ברור כי היה האר"י מצוי אצל הספרות הרבנית (ור' שו"ת „אבקת רוכל", לר' יוסף קארו, סי' קל"ו) ונחשב לגדול גם בנגלה. במצרים עסק גם במסחר, ומסמכים אחדים על כך נשתמרו בגניזה הקאהירית (REJ, LVII ,281). אחד מהם נכתב כולו ביד האר"י והוא האוטוגראף היחיד שלו הנודע עד כה. מכאן חיזוק מסויים לעדותו של ידידיה גַלַנטי (ע"ע, עמ' 919) לפיה היה האר"י מתעסק במסחר גם בצפת, וכי עוד ג' ימים לפני מותו חישב עם לקוחותיו. האר"י מת במגפה, והוא בן 38 בלבד. קברו בצפת נשתמר ושימש מקום עליה־לרגל.

במצרים החל האר"י לעסוק בנסתרות, בהתבודדו באי רודה שבתוך הנילוס, קרוב לקאהיר. האי היה שייך לדודו — שנעשה בינתיים גם חותנו. לפי המסורת ארכה ההת־בודדות 7 שנים, ולא ידוע מתי בדיוק החלה — אף שהאגדה מקדימה אותה מאד. ידוע רק כי ב1558 חתם עם שני רבנים אחרים על פסק־דין הלכי. לימודיו בקבלה התרכזו בזהר (ע"ע), בדברי המקובלים הראשונים, ובספרי ר' משה קורדובֵירו (ע"ע), בן־דורו. בתקופה זו חיבר את פרושו ל„ספרא דצניעותא" (ע"ע זהר, עמ' 632), שהוא הספר היחיד שחיבר בעצמו; בספר זה מורגשת השפעת קורדובירו ואין עדיין סימנים לתורתו המיוחדת כפי שהירצה אותה בסוף ימיו. במצרים התיידד עם מקובל אחר, שמואל ן' פודילה, שאליו כתב מכתב ארוך בענייני קבלה. אפשר שהאר"י עלה פעם אחת לרגל לחגיגת ל"ג בעמר (ע"ע) במירון, לפני שעלה והתיישב, עם משפחתו, בצפת ב1569, או בתחילת 1570. בצפת למד זמן מועט קבלה מפי ר' משה קורדובירו, לו קרא „מורי". אז התחיל גם מלמד קבלה לפי דרכו לכמה תלמידים, וביניהם מחשובי חכמי צפת. אחרי פטירתו של קורדובירו (בסוף קיץ 1570) נקשר אליו במיוחד ר' חיים ויטַל (ע"ע), שנעשה לתלמידו העיקרי והמפורסם ביותר. חכם זה מעיד כי בשבוע שנפטר רבו היו עסוקים הוא ותלמי־דיו — כ30 מהם נודעים לנו בשמותיהם — בלימוד מסכת „יבמות", והוא מספר גם על אופן לימודו בנגלה. היו שביקשו

ללמוד קבלה מפיו ונדחו, כגון ר׳ משה אַלשֵיך (ע״ע). לפעמים היה האר״י דורש בבית־כנסת האשכנזים בצפת, אף כי, בדרך־כלל, נמנע מהרביץ תורה ברבים. האר״י הרבה בטיולים עם תלמידיו הקרובים בסביבות צפת, וגילה להם קברי קדושים ע״פ השראת רוחו, ו„גילויים״ שנעשו לו. בתקופה זו כבר נודע כבעל רוח־הקודש, ואת תלמידיו לימד לא רק קבלה עיונית לפי שיטתו החדשה, אלא גם דרכי התקשרות עם נשמות הצדיקים ע״י „יחודים״, ויותר מזה — את דרכי הכַּוָּנה (ע״ע) וההתבוננות (ע״ע, עמ׳ 609—612) בשעת התפילה ועשיית המצוות. הוא עצמו כמעט שלא הוסיף לכתוב את דברי תורתו, מלבד נסיון לפרש באריכות את דפיו הראשונים של ספר הזוהר, וכמה רשימות על מאמרי זוהר בודדים, שנאספו ע״י ר״ח ויטל, נשמרו בכמה כ״י. האר״י העיד על עצמו שאין הוא מסוגל להעלות את משנתו על הכתב, משום שרעיונותיו מציפים אותו ואין הם ניתנים לסידור. את הסוגיות השונות שבתורתו הירצה בפני תלמידיו שלא לפי הסדר אלא כפי המזדמן. את שיטתו בקבלה שמר בסוד, והוא נודע אז ברבים בעיקר ע״י התנהגותו וחסידותו. האר״י חשב עצמו כעולה על כל מקובלי דורו וכסולל דרך חדשה, ומתוך כמה מרמזיו הבינו מקצת תלמידיו שראה עצמו כמשיח בן יוסף.

עוד לפני שנודעה תורתו העיונית, נתפרסם האר״י כמשורר. כמה מפזמוניו נדפסו בקובץ „יפה־נוף״ של יהודה זארקו (ויניציאה, [1575—1580]), ורק מקצתם על דרך הסוד. משירי הקבלה שלו נפוצו מאד ג׳ השירים לסעודות שבת, שנכנסו לרוב סידורי התפילה. אלה כתובים בלשון הזוהר, ומתארים בסימבוליקה קבלית את סוד יום השבת והקשר בין האדם והעולם העליון ביום זה. כן נדפסו „תיקוני הנפש ורפואתם״ (בתוך „מרפא לנפש״ של אברהם צהלון, ויניציאה, שנ״ה) ו„ספר הכַּוָּנות״ (שם, ש״פ), שהם ליקוטים נבחרים מתוך כוונות התפילה ועניני הנהגה שלו.

על אישיותו החזקה של האר״י מעידים דברי תלמידיו ותלמידי־תלמידיהם, שנכתבו תוך 10 השנים לפטירתו, וגם העובדה כי שקדו בקפדנות לאסוף את תורתו ואת פרטי הנהגתו. פרטים כאלה נמצאים ביחוד בכתבי ר״ח ויטל, והם נתקבצו בספרים „שולחן־ערוך של רבי יצחק לוריא״, שנאסף מתוך כתבי רבי יעקב צמח (ע״ע; נדפס לראשונה בפולין בין 1660—1670), ו„ארחות צדיקים״, חלק ב׳ — מתוך כתבי חיים שלמה פירנגדיש (שאלוניקי, תק״ל). אוסף חשוב אחר של מנהגיו מתוך כתבי ויטל נמצא גם בספר „פתורא דאבא״ (ירושלים, תרס״ה). כבר ב־20 השנים שלאחר מותו התרקמה מסביב לאישיותו אגדה, שזכרונות היסטוריים נתחברו בה לדברי חזון וסיפורי־קדושים. אגדה זו נתגבשה בשתי תעודות, שסדרן הכרונולוגי שנוי במחלוקת: אוסף האיגרות שכתב שלמה דרזניץ, בין 1603 ו־1609, מצפת אל חבריו בקראקא (נדפסו לראשונה ב„תעלומות חכמה״ ליוסף שלמה דלמדיגו [ע״ע], בסיליאה, שפ״ט, ונפוצו מסוף המאה ה־18 בשם „שבחי האר״י״), וספר „תולדות האר״י״ הנמצא בכ״י רבים למן המאה ה־17; נוסח אחד ממנו נדפס בשם „מעשה־נסים״, בראש „ספר הכַּוָּנות״, קושטאנדינא, ת״פ. נוסח זה נחשב בד״כ למאוחר יותר, אך מ. בניהו פירסם מהדורה שלימה של נוסח זה (ר׳ ביבל׳) והראה ששימש יסוד ומקור לאיגרותיו של דרזניץ; לפי הנחתו נערך הספר בין 1590 ל־1600, ע״י אחד מחכמי צפת, ונוסחאותיו השונות נפוצו מאד בארצות המזרח ובאיטליה. זהו הספר ההאגיוגראפי הראשון בספרות הקבלה.

אין ספק שאגדת האר״י נתפשטה זמן רב לפני ה כ ת ב י ם שדנו ע ל ת ו ר ת ו ב ק ב ל ה. ספרות כתבים זו נקראת בפי המקובלים „כתבי האר״י״, אך למעשה אין הם אלא ספרי תלמידיו ותלמידי תלמידיו כפי שנערכו ונתגבשו בין השנים 1572 ו־1650. שומעי לקחו רשמו, כנראה, מקצת דברי האר״י עוד בחייו לפי זכרונם, ולאחר מותו — בעיבוד משלהם. חבורה זו כללה מקובלים חשובים שראו עצמם כרושמים נאמנים של תורת רבם, ולא חסרו בתוכה מתיחויות אישיות והתחרות. בתולדות הקבלה זכה מביניהם ר״ח ויטל לכתר התלמיד בהא הידיעה, וכתבי חבריו נדחו או יוחסו בטעות על שמו.

נמצאות בידנו מהדורות שונות של תורת האר״י, שהן בעיקרן 4: 1) מסורת רבי משה יונה מצפת, שנתגבשה בספר „כנפי יונה״. הספר נמצא בכ״י רבים ובעיקר בכ״י ששון 993 שהועתק ע״י המחבר עצמו בקושטא, 1582; מהדורה משובשת ממנו נערכה ע״י מנחם עזריה פאנו (ע״ע) ונדפסה לראשונה בקארעץ, תקמ״ו; חשיבותה לחקר שיטת האר״י גדולה, ועדיין לא הוערכה כראוי. המחבר גנז פרשיות מסויימות של תורת האר״י כתורת הצמצום, אך הרצאת הפרשיות האחרות מצ־טיינת בבהירות לעומת מהדורת ויטל. 2) מסורת רבי יוסף אבן טבול, שחיבר הרצאה שיטתית של תורת האר״י, וכן כמה קונטרסים משלימים. דרושיו („דרוש חפצי־בה״) נשמרו בכ״י, ויוחסו לאחר דורות לר״ח ויטל, וגם נדפסו בשמו (בראש ספר „שמחת כהן״, ירושלים, תרפ״א). מהדורה זו חשובה ביותר בנוסח תורת הצמצום שבה, שחלקים ממנה נגנזו ע״י ר״ח ויטל. 3) מסורת רבי חיים ויטל, שעיבד את תורת רבו באריכות רבה, והוסיף גם הרבה משלו. גם הוא, כקודמים, כתב מיד לאחר פטירת רבו, אף כי מקצת הדרושים רשם בקיצור בעת ששמעם. את תורת רבו כינס בספר „עץ חיים״, שעיקרו נכתב בין 1573 ו־1576 בערך, אלא שהוסיף מזמן לזמן מהדורה אחרת עד שנמצאו לפעמים מעניין אחד 4 מהדורות שונות. ע״י כך נכנסה ערבוביה בספר, שבסידורו המקורי — המצוי עדיין בכ״י — נתחלק ל־8 שערים: (א) כל מה שמצא מכ״י האר״י; (ב) שער הדרושים וההקדמות, והיא תורת האלהות שלו; (ג) שער הפסוקים, לפי סדר התנ״ך; (ד) סודות הגלגולים ושרשיהם; (ה) כוונות התפילה; (ו) טעמי המצוות; (ז) תיקוני עוונות; (ח) ייחודים שמסר ל׳ לכל תלמיד ותלמיד. בנו של ר״ח ויטל, שמואל, ערך מתוך כתבים אלה 8 שערים אחרים, אגב פיזור דברי האר״י ביניהם, וקראם: (א) שער ההקדמות; (ב) שער מאמרי רשב״י; (ג) שער מאמרי רז״ל; (ד) שער הפסוקים; (ה) שער המצוות; (ו) שער הכוונות; (ז) שער רוח הקודש; (ח) שער הגלגולים. בסדר זה נדפסו „שמונה השערים״ בראשונה בירושלים עד תרנ״ח, והיו מקובלים רבים, בפרט בין הספרדים, שהכירו רק במהדורה זאת, ופסלו כל שאר כתבי האר״י. מהדורה זו נדפסה לאחרונה בירושלים (1960—).

מכיון ששמונת השערים נשארו בבית ויטל ולא הועתקו לפני 1650, השתמשו המקובלים במהדורות אחרות של ספרי ויטל, ובקבצים מעורבבים מכל חלקי קבלתו, שהיו נפוצים משנות 1586 ואילך. קבצים כאלה נערכו בצפת עצמה, ואחדים מהם הגיעו לידנו. העתקות מכתבי ויטל שנשארו בירושלים התפשטו אף הן מתחילת המאה ה־17 ונעשו מהן קבצים

שתים. באמצע המאה ה 17 סידר רבי מאיר פופרס מקראקא, בירושלים, מהדורה מסכמת של כתבי ויטל על תורת רבו, וחילק אותם ל„דרך עץ חיים", „פרי עץ חיים" ו„נוף עץ חיים", ולמעשה נכללו כאן אותם העניינים שב„שמונה שערים". במהדורה זו נתפשטו כתבי ויטל, בעיקר באירופה, זמן רב לפני שנדפסו רובם בראשונה בקארעץ תקמ"ד. הספר שנדפס מאז בשם „עץ חיים" אינו אלא „דרך עץ חיים" ממהדורת פופרס. מתוך מסורת ויטל נבעו גם כמה ספרים שנדפסו בשמו כמו „מבוא שערים" (קארעץ, תקמ"ג), „אוצרות חיים" (שם), ו„ארבע מאות שקל כסף" (שם, תקס"ד), שחלק ממנו מזויף.

4) על כל אלו נוסף שלב חדש במסורת רבי ישראל סרוג (ע"ע), שהפיץ את תורת האר"י באיטליה וארצות אירופה אחרות מ1590 בערך; הוא גם מחברו של הספר „לימודי אצילות" (לעמבערג, תר"י; מונקאטש, תרנ"ז), שנדפס על שם ד"ח ויטל, ומכיל הסברה שונה לגמרי של תורת הצמצום והתחלות האצילות האלוהית. מכיוון שהיה ראשון להפיץ תורה זו באיטליה, נתקבלה נוסחתו בחוגים רחבים, אע"פ שהוא הוסיף עליה ספקולציות מקוריות משלו, ולא עוד אלא שבכלל לא היה מתלמידי האר"י בצפת, אלא בנה על כתבי תלמידיו. דווקא החידושים שבמהדורתו היו עשויים לעורר רושם, ונוסחתו שימשה יסוד לרוב הספרים הראשונים שנדפסו על קבלה זו בכלל, כגון „תעלומות חכמה" ו„נובלות חכמה" ליוסף שלמה דלמדיגו, ו„עמק המלך" לנפתלי בכרך (אמשטרדם, ת"ח).

תורתו של האר"י כבשה, איפוא, את הלבבות במאה ה17 בנוסח שהיה רחוק מן הנוסח המקורי. הניגודים בין המהדורות השונות, והסתירות בדברי ויטל עצמו, עוררו ספרות פרשנית ענפה, בפרט בין מקובלי איטליה, צפון־אפריקה ותורכיה. בכל הגלגולים האלה נשארה קבלתו של האר"י הגורם המכריע בהתפתחות הקבלה המאוחרת.

קיים ניגוד רב בין תורתו העיונית של האר"י (ע"ע קבלה), המלאה חידושים נועזים, לבין נטייתו הבולטת לשמרנות קיצונית בתפיסתו את חיי ישראל ומנהגיו. הוא מצדיק את המסורת, על ריבוי מנהגיה, ורואה בכולם טעם נסתר, הקשור בכך שלכל שבט בישראל שער מיוחד לשמים. אישית העדיף האר"י את נוסח ספרד בתפילה, ועליו מיוסדות ההתבוננויות המיסטיות („כוונות") אותן לימד לתלמידיו.

כבר האר"י עצמו ביקש לברר את עמדתו לעומת קבלתו של קורדובירו, ושאלה זו העסיקה רבים גם אחריו. האר"י עצמו השיב לשואלים על ההבדל ביניהם, כי קורדובירו דיבר על סודות „עולם התוהו", ואילו הוא מדבר על סודות „עולם התיקון", דהיינו שניהם מדברים במישורים שונים ועל מצבים שונים של העולמות הרוחניים בסדר האצילות. אין, איפוא, מלכות אחת נוגעת בחברתה. על־כן נמנעו רוב המקובלים מלערבב את שתי הקבלות ומלנסות לחבר אותן. גם ויטל, שהיה בראשונה תלמידו של קורדובירו, כתב כי הרמ"ק סלל „דרך הפשט אל המתחילים בחכמה זו" ואילו האר"י הלך ב„דרך פנימית ועיקרית" (בחלום משנת 1573 בספר החזיונות של ויטל). בתשובתו לשאלת ויטל (לפי עדותו ב„שער רוח הקודש"), למה השיג יותר מהרמ"ק, לא הסתמך האר"י על גילוי אליהו או כיוצא בו. אלא, כך אמר, מתוך „שטרח יותר משאר אנשי דורו" — השיג יותר.

קבלת האר"י, ע"פ מבנה, מלאה מתח משיחי. בהכנסת יסוד משיחי זה — הקשור בתורתו על „תיקון" העולמות הפנימיים והחיצוניים, — לתוך תפיסתו היסודית, שינה הרבה את מהותה של הקבלה המאוחרת והכין לא במעט את הקרקע להתעוררות המשיחית בתנועה השבתאית. מעשי האדם לא זו בלבד שיש להם סוד בהיותם קשורים לפנימיות מעשי בראשית, אלא משולבים הם בתוך מערכת דראמתית גדולה הבאה לתקן את הפגם שבבריאה ולהחזיר כל דבר אל תיקונו. בעצם לא המשיח יביא את הגאולה, אלא על עם ישראל הוטל התפקיד של תיקון העולם במעשי התורה והתפלה, וכשתיקון רוחני זה יושלם — ממילא יתגלה המשיח כסימן לסיום תהליך התיקון. מושגי היסוד של תורת האר"י מכוונים להסברת טעם מציאותם של הרע והפגם בעולם מציאות המשתלבת בכל צעד עם היעוד הלאומי והמשיחי של ישראל. אין יסוד לדעה הנפוצה בספרות ההיסטורית החדשה כאילו עיקרי קבלת האר"י מיוסדים על מסורת הסידי אשכנז ותורת המוסר שלהם. אין גם לראות בתורה זו „קבלה מעשית" בניגוד ל„קבלה עיונית". הצד העיוני והצד המעשי מתאחדים בכל שיטות הקבלה, ובפרט אצל מקובלי צפת, וחידושו של האר"י איננו בהדגשת הצד המעשי של דבקות האדם בבורא ושל מעשי חסידות אלא בתפיסתו החדשה מבחינה עיונית.

על תורתו של האר"י — ע"ע קבלה.

ד. קויפמאנן, אגרות ר' שמשון בק משנות שמ"ב–שמ"ר (ירושלים [לונץ], ב'), תרמ"ז; ד. כהנא, תולדות המקבלים, השבתאים והחסידים, א', 22–42, תרע"ג; ג. שלום, כתבי־יד בקבלה בביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 103–106, 115–143, תר"ץ; הנ"ל, שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י (ציון, ה'), ת"ש; הנ"ל, ישראל סרוג — תלמיד האר"י? (שם), ת"ש; הנ"ל, כתביו האמיתיים של האר"י בקבלה (קרית ספר, י"ט), תש"ג; הנ"ל, לתולדות המקובל ר' יעקב צמח ופעולתו הספרותית (שם, כ"ו), תש"י; הנ"ל, שבתי צבי והתנועה השבתאית, א', 18–60, תשי"ז; ש. א. רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב', 198–203, תרצ"ז/ח; ר. מרגליות, עוללות ביבליוגרפיות, ב' (קרית ספר, י"ז), ת"ש; י. תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, תש"ב; ש. אסף, מכתב מאת האר"י ז"ל כתוב בעצם ידו (מקורות ומחקרים, 204/5), תש"ו; ש. א. הורודצקי, תורת הקבלה של רבי יצחק אשכנזי־אר"י ורבי חיים ויטאל־רח"ו, תש"ז; מ. בניהו, שבחי האר"י (ארשת, ג'), תשכ"א; הנ"ל, „שבחי האר"י" ביידיש (שם, ד'), תשכ"ו; הנ"ל, כתב־יד פירושי סוגיות בתלמוד בבלי מבית מדרשו של האר"י במצרים? (ספר היובל לר' ח. אלבק), תשכ"ג; הנ"ל, ספר תולדות האר"י, תשכ"ז; ד. תמר, האר"י והרח"ו כמשיח בן יוסף (ספונות, ז'), תשכ"ג. P. Bloch, *Die Kabbalah auf ihrem Hohepunkt und ihre Meister*, 1905; S Schechter, *Safed in the Sixteenth Century* (Studies in Judaism, II), 1908; G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, ch. VII, 1954.

ג. ש.

לוּרְיָא, שְׁלֹמֹה (1510 [?], פוזנאן [?] — 1574, לובלין),

רב ומחבר, מגדולי הפוסקים ופרשני התלמוד במאות האחרונות. נודע בכינויו רש"ל או מהרש"ל. על מאורעות חייו ידוע מעט. משפחתו התייחסה לגזע רש"י, והיתה קרובה לכמה מן המשפחות החשובות שבדור, ביניהן משפחות קצנלבוגן (ע"ע) — מינץ (ע"ע) שבפאדובה. רש"ל נתייתם בילדותו, ונתחנך אצל אבי־אמו, ר' יצחק קלויבר, שהיה חכם מפורסם בזמנו, ורש"ל מתפאר בו שרוב תורתו וקבלותיו ממנו הן. כבן 40 נתמנה רב וראש־ישיבה באוסטרהא, ואפשר כי שימש כבר קודם כרבה של בריסק. לאחר כ20 שנה עבר לבריסק ומשם ללובלין, בה כיהן כראש־ישיבה, תחילה בישיבה שיסד ר' שלום שכנא (ע"ע). ברם, לאחר שנסתכסך עם ר' ישראל, בנו של ר' שלום, פרש

ויסד לו ישיבה משלו בה יכול היה — בהרשאת השלטונות — ללמד ע"פ דרכו (1567/8). על אף שרש"ל העמיד תלמידים רבים, שנשאו בעול הרבנות בפולניה ובליטא בדורו ובדור שלאחריו, היו גם שעזבו את ישיבתו והלכו אצל ר' ישראל, דבר שפגע עמוקות ברש"ל, והוא התאונן על כך במלים קשות. מבין תלמידיו המפורסמים ביותר יש לציין את הרב מרדכי יפה (ע"ע) והרב יהושע פלק (ע"ע).

רש"ל מתייחד בעצמאות גמורה בפסיקת ההלכה ובדרך לימוד ביקרתית, המבוססת על השוואת כל חומר הפרשנות והפסיקה העצום — שקדם לו ושנתחבר בזמנו — למקורות התלמודיים, תוך העמקה מפליאה והקפדה על התרחקות משיטת הפלפול והחריפות ששלטה אז בישיבות פולניה ובמיוחד בישיבתו של ר' שלום שכנא. ביקרתו הופנתה אף נגד נוסחאות־הדפוס בתלמוד, שבדורות שלפניו יצאו לראשונה לאור מהדורותיו השלמות והטובות. פסקיו נתקבלו ע"י רוב חכמי זמנו, עמם עמד בקשרי מכתבים ושאלות ותשובות, אולם תקיפותו המיוחדת — והאשמותיו הפומביות כי רבים מן הרבנים המחמירים עינם לבצע כסף ול„שכר הנאתם להם ולסופריהם" (שו"ת, סי' כ"א) — הקימו לו גם מתנגדים רבים.

אין ספק בדבר — וכך עולה מדבריו עצמו — כי בלימוד הישיבה היתה שיטת הפלפול נוהגת אף אצל רש"ל, אלא שהוא הבחין בדרך הלימוד בין דברים הנלמדים בעל־פה בישיבה, כדי לחדד את התלמידים, לבין לימוד לאמיתה של תורה, ובין שניהם — לבין סגולת הפסיקה. עצמאותו בפסיקה היתה מזוגה במידה רבה של יראת־כבוד כלפי בית־מדרשם של רש"י ובעלי התוספות, חכמי צרפת ואשכנז הקדומים, ובמיוחד כלפי קבלותיהם ומנהגיהם, אותם הוא מקבל ומעדיף תמיד. מלבדם, ניכרת הסתמכותו הרבה בהלכה על הכרעותיו של הרב ישראל איסרלין (ע"ע) בעל „תרומת הדשן", אף שגם ביחס אליו אין הוא נמנע מנקיטת עמדה עצמאית לעתים (שו"ת, סי' ל"ט). בספרי רש"ל נפרשת יריעה רחבה ביותר של מקורות ספרותיים, פרשניים ופסיקתיים, למן תקופת הגאונים ועד לימיו הוא, שהיו מצויים — בדפוס ובכ"י — בספרייתו העשירה. רש"ל כתב הערות ותיקוני־נוסח, פרט לתלמוד, גם על סדור התפילה, על ספר „משנה־תורה" לרמב"ם, על ספר ה„טורים" (ע"ע יעקב בן אשר), ספר הסמ"ג (ע"ע משה מקוצי), על פירוש רש"י לתורה, ועוד. התעניינותו הקיפה תחומים רבים, ביניהם תחומי הדקדוק והקבלה, אשר אחריה נטה הרבה אף שמיעט מאד להשתמש בהוראותיה בהכרעותיו ההלכתיות. לפילוסופיה — ולעיסוק בה — התנגד מאד, ועל כך עברו דברים קשים בינו לבין ר' משה איסרלש (ע"ע, עמ' 55), גיסו הצעיר ממנו, אשר אותו הוקיר רש"ל כנפשו, למרות הסכסוך המר שנפל ביניהם בסוף ימי הרמ"א. אותו זמן נתפרסם פירושו של ר' יוסף קרו (ע"ע), לספר ה„טורים" — „בית־יוסף", ורש"ל, אף שהעריך את המפעל כשלעצמו, התנגד נמרצות לקביעת ההלכה על־פיו, מאחר שעיקרו אינו בנוי על יסוד דברי התוספות וחכמי אשכנז וצרפת. על ה„שלחן־ערוך" של ר"י קארו אין רש"ל מגיב, אף שאין להניח שלא הספיק להכירו.

רק חלק מחיבורי רש"ל נשתמר, מהם: א. „ים של שלמה" (פראג, שע"ו—שע"ח; קראקא, שצ"ג — ה', ועוד), על הש"ס. לא ברור מה היה הקפו המקורי של החיבור, ונשתמרו פירושיו למסכתות בודדות בלבד. הספר מצטיין בתפיסה בהירה ובהרצאה מפורטת ומסודרת להפליא של כל סוגיה, תוך בקיאות עצומה, וממנו ניתן לעמוד על דרך השתלשלותה של ההלכה שהוא עוסק בה, מתקופת הגאונים ועד לזמנו. ב. „חכמת שלמה" (קראקא, שמ"ב [או שמ"ז]), הגהות לנוסח התלמוד עם פירושים קצרים. חיבור זה נדפס ברוב מהדורות התלמוד כשהוא מקוצר הרבה, לאחר שרבות מהגהותיו הוכנסו בגוף ספרי התלמוד; ג. „עמודי שלמה" (בסיליאה, ש"ס), באורים לסמ"ג; ד. „יריעות שלמה" (פראג, שס"ט), הגהות ובאורים על פירוש רש"י לתורה, והשגות על ר' אליהו מזרחי (ע"ע); ה. „עטרת שלמה" (בסיליאה, שנ"ס), פירוש על ספר „שערי דורא" לר' יצחק מדורא (ע"ע); ו. שאלות ותשובות (לובלין, של"ד). לשו"ת אלו ערך רב ביותר לידיעת התרבות של יהודי פולניה — ליטא בתקופת־זוהר זו, וכן לידיעת מעמד הרבנות ורמתו המוסרית. סי' כ"ט בספר זה מכיל תעודה היסטורית עתיקה לסדר זמניהם של חכמי אשכנז, מרבנו גרשום „מאור הגולה" (ע"ע) ועד אמצע המאה ה14. כן כתב פירוש לברכת המזון ולזמירות שבת (ויניציאה, שס"ג), ביאורי מקראות, השגות על פירוש ר' אברהם ן' עזרא לתורה ועוד.

ש. א. הורודצקי, כרם שלמה, תרנ"ז; הנ"ל, לקורות הרבנות, 123—144, תרע"א; צ. גרץ (שפ"ר), די"י (ז' 338—342), תרנ"ט; י. זנה, תוך כדי קריאה (ק"ס, ח' 128/9), תרצ"א; ש. אסף, משהו לתולדות מהרש"ל (ספר היובל לכבוד ל. גינצבורג), תש"ו; ח. טשרנוביץ, תולדות הפוסקים (ג', 74–91), תש"ח; ר. נ. נ. רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד ס"ב/ג, תשי"ב[2]; מ. א. שולוואס, התורה ולימודה בפולין וליטא (בית ישראל בפולין, ב', 16), תשי"ד; שם, עמ' 239, § 14; א. זיו, הרמ"א, 49–59, תשי"ז; י. רפאל, הנהגת מהרש"ל (ספר יובל לד"ר ש. פדרבוש), תשכ"א; S. Hurwitz, *The Responsa of Solomon L.*, 1938.

י. ת.

לוֹרִיאַן (Lorient), עיר נמל בחופו הדרומי של חצי האי ברטַני בצפון־מערב צרפת; 61,000 תוש' (1962; עם פרבריה 77,000). יושבת במקום שפכם של שני נהרות, סקורף ובלאוה, היוצרים מפרץ קטן. פרנסת התושבים על עבודה בנמל, על מספנות ותעשיה הקשורה בהן, על דיג ומוצרי דגים, ועל בסיס הצי המלחמתי. החוף שבקרבתה עשיר מאד בצדפות־מאכל.

ל' נוסדה ב1664 על ידי החברה הצרפתית לסחר עם הודו המזרחית. היתה תחילה רכוש החברה וסוחרים הקשורים בה ומכאן שמה („המזרח"; נכתב תחילה L'Orient). עם ירידת פעילות החברה עקב נישול הצרפתים מהודו ע"י הבריטים, נרכשה העיר ע"י לואי XVI (1782) ועברה לרשות המדינה. בקרבתה מבצר (מאז 1690). במלה"ע II היתה בסיס צוללות גרמני חשוב.

לֶוֶרְיֶה, אוּרְבֵּן־זַ'ן־ז'וֹזֶף — Urbain-Jean-Joseph Leverrier (1811, מאנש — 1877, פאריס), אסטרונום וכימאי צרפתי. ל' חונך בÉcole Polytechnique, התמחה בתעשיית הטבק ואח"כ עסק בנושאים שונים בכימיה במעבדות גֵי־לִיסַק (ע"ע). ב1839 החל להורות גאודזיה בÉcole Polytechnique ואף עסק במחקר אסטרונומי תוך הדגשת המכאניקה השמימית. ל' פירסם את תוצאות מחקריו על כוכב־הלכת כוכב־החמה (ע"ע), על השביטים Faye וDe Vico ועל האֶכסצנטריות והנטיה של מסלולי כוכבי־הלכת כהמשך לתורה שפותחה ע"י לַפּלַס (ע"ע). בעקבות מחקרים אלה הציג אָרַגוֹ (ע"ע) לל' את הבעיה הסתומה של ההפרעות במסלולו של אוּרַנוס (ע"ע) וחקירתן הובילה את ל' לדרישת

מציאותו של כוכב־לכת נוסף — הוא כוכב־הלכת נֶפטון — ולקביעת מקומו. ב 1846 נתגלה נפטון, בתצפית, ע״י התוכן גאלֶה בברלין, בתחום שגיאה של מעלה אחת מחישובי ל׳. ל׳ טען לקיומו של כוכב־לכת נוסף („וולקאן") והדרישה התיאורטית לקיומו לא בוטלה אלא ב1915 באמצעות תורת היחסות. לאחר תגליותיו אלו נתמנה ל׳ פרופסור לאסטרו־נומיה בפאקולטה למדעים של פאריס (1846), כראש קאתדרה שנוסדה עבורו. ב1854 ירש מאראגו את תפקיד מנהל המצפה של פאריס, אולם חיכוכים מתמידים בינו לבין עובדי המצפה, שנבעו משיטותיו הקשוחות ומדרישותיו לייעול דרכי העבו־דה, הביאו להתפטרותו ב1870. מ1873 חזר ל׳ לניהול המצפה, הפעם בצד „ועד מפקח".

ל׳ שימש גם בתפקידים ציבוריים: נבחר כסנטור ב1852 והיה שנים רבות המפקח הראשי של הלימודים הגבוהים בצרפת. 12 שנה לאחר מותו (1889) הוצב פסלו בגן המצפה של פאריס.

לוֹרְיֶה, סר וִילְפְרִיד — Sir Wilfrid Laurier — (1919—1841), מדינאי קאנאדי. ל׳ נולד במחוז קוויבק למשפחה קאנאדית־צרפתית, אך בנעוריו התחנך גם בסקוטלאנד. הוא היה עו״ד במוֹנטריאול, נבחר ב 1871 לבית המחוקקים של קוויבק, וב1874 לפארלאמנט הקאנאדי באו־טאוָה כציר ליבראלי. הוא נחשב לנואם מזהיר באנגלית ובצרפתית כאחד. ב1887 נבחר למנהיג המפלגה הליבראלית, שהיתה אז באופוזיציה, וכשניצחו הליבראלים בבחירות ב1896 נהיה לראש הממשלה — הקאנאדי־הצרפתי הראשון שמילא תפקיד זה.

ב15 שנות שלטונו, שהיו תקופת שיגשוג גדול בקאנאדה, פעל ל׳ הרבה לביצור מעמדה העצמאי של ארצו, אף שרצה לשמור על קשריה עם בריטניה. הוא הקים צי מלחמה נפרד לקאנאדה, אירגן משרד חוץ נפרד, וסרב לשלוח צבא לעזרת בריטניה במלחמתה באפריקה הדרומית (ע״ע, עמ׳ 396—399), אך לא התנגד ליציאת מתנדבים לשם. ל׳ פעל הרבה ליישב בדרכי פשרה את הניגודים בין דוברי צרפתית לבין דוברי אנגלית וכן את החיכוכים הדתיים שהתעוררו כפעם בפעם, בייחוד בשאלות החינוך.

ב1911 נכשל בבחירות, בעקבות הסכם שחתם עם אה״ב לסחר חפשי בין שתי הארצות במוצרי יסוד — דבר שעורר התנגדות רבה. כמנהיג האופוזיציה תמך ל׳ בכניסת קאנאדה למלה״ע I, אך התנגד להנהגת גיוס חובה.

J. Dafoe, *L., A Study in Canadian Politics*, 1922; R. Tanghe, *W. L., artisan de l'unité canadienne*, 1960.

לוֹרִיס־מֶלִיקוֹב, מִיכָאִיל, רוֹזֶן – граф Михаил Лорис-Меликов — (1888—1825/6), איש צבא ומדינאי רוסי. ל״מ נולד בטיפליס ולמד בפטרבורג בבי״ס של קציני חיל המשמר המלכותי. ב1843 נהיה לקצין ושרת רוב הזמן בקווקז. ב 1861—1863 היה ל״מ מושל בדרבנט וב1863—1875 — במחוז טרק. הוא הצטיין במלחמה בתור־כיה ב1877/8 כמפקד קורפוס, כבש את קארס וצר על ארזרום. בזכות הצלחתו זו הוענק לו תואר רוזן.

ב1879 נתמנה ל״מ למושל־כללי בחארקוב. אחרי נסיון ההתנקשות בצאר אלכסנדר II בנובמבר 1879 נתמנה ל״מ ליו״ר „ועדת ביצוע עליונה" שניתנו לה סמכויות נרחבות. ל״מ סבר, שאת הטרור המהפכני של תנועת נרודניה וֹוליה (ע״ע) אין לעקור מן השורש באמצעים משטרתיים בלבד, וכי יש צורך בתיקונים מנהליים וכלכליים. הצאר מינהו בסוף 1880 לשר הפנים, ובמארס 1881 אישר את הצעת „החוקה" של ל״מ — אולם שעות מספר אח״כ נרצח הצאר, ומעשהו הראשון של יורשו, אלכסנדר III, היה ביטול „חוקה" זו. ל״מ התפטר ממשרתו ובילה את אחרית ימיו בניצה שבצרפת.

לוּרִיסְטַן (Luristan), מחוז היסטורי במערב פרס, כולו בתחום החלק הצפוני של הרי זאגרוֹס; גובל בדרום בחוּזיסטן, במערב בעיראק (מישור נהריים), בצפון באיזור מושבם של הכּורדים, ובמזרח ברמות הפנימיות. ארכו כ650 ק״מ ורחבו המירבי 200 ק״מ. המחוז המנהלי (אוֹסתן) הפרסי ל׳, שאוחד ב (1963) עם המחוז המנהלי חוזיסטן, בו הוא נכלל כיום, מקיף רק חלק מהמחוז ההיסטורי. שטח מחוז ל׳ 32,960 קמ״ר ובו 637,000 תוש׳ (1962).

הרי זאגרוס בל׳ הם בעלי 8—12 רכסים מקבילים — מערכת הקימוט המפותחת ביותר בפרס. הרכסים המרכזיים הם הגבוהים ביותר. פסגותיהם מתנשאות לכל ארכם מעל ל3,000 מ׳; השיא הוא הר זרדה (4,547 מ׳). דגם הניקוז מסובך ופונה ברובו למפרץ הפרסי באמצעות שני הנהרות הגדולים כארוּן וּכַּרחה ויובליהם הרבים. רוב הנחלים עושים חלק רב מדרכם בעמקים המפרידים בין הרכסים, ולבסוף עוברים את ההרים בגאיות צרים או בקניונים, בדרכם אל מישור־נהריים.

ל׳ מקבלת גשמי חורף. במרומי ההרים כמות המשקעים גדולה (1,000 מ״מ ויותר), אך הכמות פוחתת עם הירידה בגובה. בעמקים מצויים מעיינות ומי תהום המאפשרים חקלאות שלחין. השטחים המתאימים לעיבוד מעטים והאוכ־לוסיה דלילה. חלק ניכר ממנה נוודים, או נוודים למחצה, העוסקים בגידול מקנה. הללו שמרו על כוחם המדיני וארגונם השבטי עקב בדידות האיזור. בצפון ובמרכז התושבים הם בני שבטים לורים, כנראה האוכלוסיה המקורית של האיזור שבה התערבו פרסים וערבים, ואילו הדרום מאוכלס בעיקר בשבטי הבאחטיארים. שתי הערים הראשיות של ל׳ הן חוראַ־מאבּאד (48,000 תוש׳ [1966]) המרכז המנהלי ובּורוּג׳ירד (57,000 תוש׳).

גילויים ארכאולוגיים (מ1929 ואילך) מרובים — בעיקר כלי ברונזה נאים מהאלף השני לפסה״נ — פירסמו את שמה של ל׳. י. קר.

לוֹרַן, ע״ע נְווֹט, מַכְשִׁירֵי.

לוֹרֶן (צרפ׳ — Lorraine; גרמ׳ — Lothringen; ביה״ב: לוֹתָרינגיה — Lotharingia), חבל בצפון־מזרח צרפת. גובל בחבלים הצרפתיים: שמפן — במערב, פרנש־קומטה — בדרום, ואלזאס — במזרח; בצפון גובל החבל בגרמניה (מדינות סארלנד ורײנלנד־פפאלץ), בלוכסמבורג ובבלגיה. 23,540 קמ״ר, 2.2 מיליון תוש׳ (1964). מבחינה מנהלית הוא מחולק ל4 גלילות (דפארטמנטים); מז (Meuse), מרת־א־מוזל (Meurthe et Moselle), מוזל (Moselle), ווֹז׳ (Vosges).

מבחינה גאולוגית מהווה החבל איזור־מעבר מאגן־פאריס במערב, למאסיווים שבצפון— הרי הארדנים, ובמזרח — הרי ווֹז׳ והרי הוּנסריק. במערבו של החבל נחשף המסלע הצעיר ביותר — קרטיקון, ובמזרחו, למרגלות המאסיווים — המסלע

העתיק מתקופת הטריאס. השכבות נוטות בשיפוע מתון כלפי מערב. פני השטח מת־רוממים מ300 מ׳ במערב עד ליותר מ1,000 מ׳ במזרח, בשורה של רבדות — רמות גירניות־יוראסיות המשתרעות בכיוון צפון־דרום ומסתיימות במתלול בצידן המזרחי. בין הרמות — עמקים רחבים.

הנהר מוזל (ע״ע) עם יובליו מנקז את רובו של החבל. בעמק המוזל המשמש כעורק ראשי של תחבורה נהרית ויבשתית, נמצאות החשובות שבערי ל׳. כ⅓ משטח החבל מעובד, בעיקר בעמקים. הגידולים העיקריים הם: דגניים, תפוחי־אדמה, ירקות, גפנים ופירות אחרים. יערות מכסים כ30% משטח החבל, בעיקר בחלקים המזרחיים בעלי קרקע חולית דלה.

עיקר חשיבותה של ל׳ במרבצי הברזל היוראסיים הנמצאים רובם בצפון החבל. מעריכים את הרזרוות של עפרות הברזל ב6,000 מיליון טון. התפוקה השנתית מגיעה לכ40 מיליון טון עפרות־ברזל. מרבצי הברזל והפחם — הנמצאים באיזור הצפון־מזרחי ובחבל הסאר — הביאו להתפתחות ענפה של תעשיה — כבדה ואחרת. כ⅔ מתעשיית הפלדה והברזל של צרפת מרוכזים בחבל, בעיקר בסביבות מץ, נאנסי ואפינאל. תעשיה זו כוללת ייצור מוצרי־מתכת, מכונות וציוד תעשייתי. בסביבות נאנסי מצויה תעשיה כימית המבוססת על מכרות המלח שבאיזור. ענפי תעשיה נוספים הם: טכסטיל, מוצרי זכוכית, חמרי בניין, מוצרי עץ ועור, ועוד.

האוכלוסיה רובה קאתולית, דוברת צרפתית. שפה שניה — גרמנית. האוכלוסיה ברובה מתרכזת באיזורי המכרות ובערי התעשיה. הערים הראשיות הן ננסי (ע״ע), מץ (ע״ע), אפינאל (35,000 תוש׳, 1962). תיונויל (21,000 תוש׳, 1962) ולינויל (21,000 תוש׳, 1962).

B. Auerbach, *Le Plateau lorrain, essai de géographie régionale*, 1893; A. Somme, *La L. métallurgique*, 1930; J. Legros (ed.). *Vosges, L., Alsace* (Les Guides Bleus), 1950.

מ. בר.

היסטוריה. שמה של ל׳ נגזר מRegnum Lotharii — הממלכה שנמסרה ללותר II (ע״ע) ב855 כשחילק לותר I את הממלכה הפראנקית המרכזית. מיקומה המיוחד של ל׳ בין גרמניה וצרפת הביא לסכסוכים מתמידים ולנסיונות השתלטות עליה, במיוחד לאחר מותו של לותר II ללא יורשים (869). בשנים הבאות החליפה ל׳ שליטים ועברה מיד ליד עד שב925 עברה לגרמניה והיתה לדוכסות־ספר. אולם גם אחר־כך אירעו מרידות, חלוקות שונות לל׳ עילית ותחתית, וחילופי מצב עד לעלייתו לשלטון (1048) של גרהרד משאטנוא (Gérard de Châtenois). צאצאיו היו דוכסי ל׳ עד המאה ה15. כוח סמכותם של דוכסי ל׳ הוחלש לא רק ע״י שלוש הבישופיות — מץ, טול וורדן — שהיו למעשה סניוריות עצמאיות, כי אם גם מפאת המאבקים הבלתי פוסקים עם שליטי הרוזנויות החזקות: לוכסמבורג בצפון ובר (ע״ע) בדרום. בסכסוכים אלה נזקקו דוכסי ל׳ לתמיכת קיסרי גרמניה ועל כן צידדו בקיסרים במאבק האינוסטיטורה (ע״ע גרמניה, עמ׳ 423), בעוד שרוזני באר תמכו בתביעת האפיפיור. עם ירידת כוחה של הקיסרות הגרמנית מאמצע המאה ה13, גבר לחצה של צרפת, שפעלה כמתווכת בסכסוכים הטריטוריאליים בין דוכסי ל׳ והוואסאלים החזקים שלהם, שליטי באר ולוכסמבורג.

לורן: מפעלי תעשיה כברה בלונואי

במאה ה15 ניהלו דוכסי ל׳ מדיניות גמישה שאיפשרה להם לשמור על מעמדה העצמאי של הדוכסות ולתמרן בין צרפת, בורגונדיה והקיסרות הגרמנית. בחוזה נירנברג ב1542 הכיר הקיסר קארל V בעצמאותה, המלאה־כמעט, של ל׳. ב1545 ניצל אנרי II מלך צרפת את חולשת הדוכסות שנמצאה בידי קטין ולאחר שבא בברית עם נסיכי גרמניה הפרוטסטאנטיים כבש את שלוש הבישופיות. קארל V ניסה לבטל את ההיאחזות הצרפתית בל׳, אך לא הצליח בכך.

מ1559 עברה על ל׳ תקופת פריחה ושגשוג. הדוכס שארל III הידק את קשריו עם קיסרי גרמניה, ניצל את מלחמות הדת בצרפת כדי להשתחרר מתלותה; תמך בקונטר־רפורמציה בדוכסות, הרשה לישועים לפתוח אוניברסיטה בפון א־מוסון (Pont-á-Mousson), ונתן יד לפיתוח הכלכלה והמנהל בדוכסות.

אחרי שלום וסטפליה (1648) הוכרו כיבושי צרפת בל׳ והם אורגנו כנפת מץ, שבה הוקם פארלאמנט כבר ב1633. ב1679 הקים בה לואי XIV „לשכת איחוד" במטרה להביא לסיפוח חלקים נוספים של ל׳ בטענות משפטיות. התעניינותם של דוכסי ל׳ התרכזה יותר ויותר בביצור מעמדם בגרמניה.

ב1738 הסכים הדוכס פרנסוא III, (הקיסר־לעתיד פרנץ I [ע״ע]) לעיסקה שלפיה קיבל את טוסקאנה ובתמורה ויתר על ל׳ לטובת המלך־בדמוס של פולניה סטניסלו (ע״ע) לשצינסקי, ונקבע שבמות סטניסלאו יירש אותו חתנו, לואי XV מלך צרפת. למעשה היה השלטון בל׳ בימי סטאניסלאו בידי ממונה מטעם לואי XV, ובמות סטאניסלאו היתה ל׳ לחלק מצרפת. האיחוד הושלם במהפכה הצרפתית עם ביטול הפסיפס של האחוזות בל׳ וחלוקת החבל לארבעה מחוזות. מימי נאפוליון הצטיינו הלורנים בפאטריוטיות צרפתית והעמידו מקרבם אנשי־צבא דגולים ומדינאים. באמצע המאה ה19 הפכה ל׳ למרכז תעשיית הברזל בצרפת. במלחמת פרוסיה—גרמניה (1870/1) היתה זירת

קרבות. ובתום המלחמה נקרעו מצרפת האיזורים המיושבים דוברי גרמנית וסופחו ל„ריך" הגרמני. וע"ע אלזס־לורן.

Dom [A.] Calmet, *Histoire de L.*, I-VII, 1745[2]-1757[2]; Cte O. d'Haussonville, *Histoire de la réunion de la L. à la France*, I-II, 1860[2], E. H. Th. Huhn, *Geschichte L.s*, I-II, 1878; H. Derichsweiler, *Geschichte L.s*, I-II, 1901; Chr. Pfister, *La L., le Barrois et les Trois-Evêchés* (Les Régions de la France, VIII), 1912; E. A. Vizetelly, *The True Story of Alsace-L.*, 1918; R. Parisot, *Histoire de L.*, I-III, 1919-1924; K. Stahlin, *Geschichte Elsass-L.s*, 1920; *Histoire de L.*, 1939; J. Schneider, *Histoire de la L.*, 1951.

מ. ק.

קהילה יהודית בל' נזכרת לראשונה ב888, כאשר אסרה אספת ההגמונים של מץ (ע"ע) לסעוד בחברת יהודים. סוחרי־עבדים יהודים ישבו, במאה ה10 בוֶרדֶן (ע"ע), שהיתה אז מרכז גדול לסחר זה. בראשית המאה ה11 שררו יחסים טובים בין נוצרים ליהודים בל', ואז גם שגשג בית מדרשם של חכמי לותַר (ר' להלן). בסוף אותה מאה פגעו מסעי הצלב בקהילות־ל'. ואז החלה שקיעת יהדות ל'. ב1322 נשרפו יהודים רבים עם המצורעים, וב1365 גורשו ממץ. בחלק של ל' הדובר צרפתית נעלמו היהודים במרוצת המאה ה14. ב1565 הורשו 4 משפחות להתגורר במץ, וב1595 נוסדה הקהילה מחדש, בהקף של 25 משפחות. בתחילת המאה ה17 עולה חשיבותן של קהילות ל' באיזור מץ, על אף התרבות מספר עלילות הדם, שהמפורסמת בהן היא האשמתו של רפאל לוי מבולא (Boulay), אשר הוצא להורג ב1670, וזכה לריהביליטציה זמן קצר אח"כ. בעת המהפכה מנתה קהילת מץ יותר מ3,000 נפש, והשפעת רבניה חרגה בהרבה מגבו־לותיה. לֻנֶנסי (ע"ע) שבו היהודים רק בסוף המאה ה17. ב1721 הגביל הדוכס לאופולד את מספר משפחות היהודים המורשות לדור בדוכסות ל180, ובמרוצת הזמן הוטלו עליהם עוד הגבלות. מיכסה זו לא נשמרה, שכן באמצע המאה ה18 התגוררו במץ בלבד 580 משפחות ובעת המהפכה התגוררו בדוכסות כולה כ4,000 יהודים. האמנציפציה עודדה היווצרות קהילות חדשות בל', שנחלקה מעתה לשתי קונסיסטוריות, במץ ובננסי.

בימי המלך לואי־פיליפ (ע"ע) נעשו יהודי ל' לגורם חשוב ומכובד באיזור. הם החלו להתעשר במסחר ובתעשיה, ובמהרה נתפרסמו גם במקצועות החפשיים. מהם נתפרסמו במיוחד הפי־לוסוף אדולף פרנק (ע"ע) ואיש הכספים מישל גודשו. ל' היהודית החלה לאבד את חשיבותה עם התגברות קצב הטמיעה הדלדול הקהילות הכפריות, שתבריהן היגרו לערים הגדולות או לחו"ל. עם ביתור החבל לאחר תבוסת צרפת (1870/1), עזבו מקצת מהיהודים את החלק שסופח לגרמניה, וחיזקו את הקהילות שבחלק הצרפתי. לחלק שסופח לגרמניה הגיעו גם יהודים גרמנים, ונוצר מתח בין תומכי גרמניה „הדתית" לבין אוהדי צרפת „החפשית".

קהילות ל' חרבו בשואה, אך שבו ונתכוננו לאחר המל־חמה וב1966 חיו בל' כ10,000 יהודים.

„חכמי־לותַר". חכמי התורה שבמדינת ל' (המונח כלל את „שלוש הבישופיות" מץ, טול, ורדן) נבדלו — כבעלי גישה פסקנית ופרשנית משלהם — הן מאשכנז והן מצרפת. עליהם נמנו, בין השאר, מוריו של רש"י — יעקב בר יקר (ע"ע); יצחק בן יהודה, ויצחק סגן לויה —, ושל חתנו ר' מאיר. חכמי ל' הצטרפו גם לתקנות שונות שיצאו מצרפת באמצע המאה ה12. מעטות הן ידיעותינו על רבני ל' וכת־ביהם, ויותר אנו שומעים על מנהגיהם. בל' נוצר הקשר בין ה„מחזור" הצרפתי לאשכנזי, שאז עוד נבדלו זה מזה, בעוד מנהגי התפילה שבל' עצמה שונים היו במידה רבה משניהם. לחכמי ל' נודעה סמכות הלכתית רחבה ביותר בתודעת הבאים אחריהם, באשכנז ובצרפת, — שמזמנו של רש"י ואילך התמזגו כבר ליחידה תורנית־תרבותית אחת מגובשת. קובץ של תשובות מ„חכמי לותר" יצא לאור ע"י י. מילר (וינא, תרמ"א).

A. Lévy, *Notice sur les Israélites du Duché de L.*, 1886; A. Fournier, *Les Juifs lorrains au XVIIIe siècle* (Bull. de la Société philomatique vosgienne, XXIV), 1898/9; S. Halff, *La Fidélité française des Israélites d'Alsace et de L.*, 1921; N. Netter, *Vingt siècles d'histoire d'une communauté juive: Metz et son grand passé*, 1938, R. Anchel, *Les Juifs de France*, 1946, Z. Szajkowski, *The Economic Status of the Jews in Alsace, Metz and L.*, 1954

מ.

לוֹרַן, אוֹגִיסְט — Auguste Laurent — (1807, לה פולי [ליד לאנגר] — 1853, פאריס), כימאי־אורגאני צרפתי. סיים ב1831 את ביה"ס הגבוה למכרות בפאריס והחל לעבוד כאסיסטנט אצל הכימאי דימה (ע"ע). תיאוריית „הראדיקל היסודי" של תרכובות אורגאניות שהונחה מלכ־תחילה ע"י דימה הלהיבה אותו ואף־על־פי שמורו פנה במהרה עורף לתאוריה זו, נשאר ל' דבק בה. על רקע זה היו ביניהם חילוקי־דעות מרים שאילצו את ל' לנתק את קשריו עם דימה. ב1837 קיבל ל' תואר דוקטור ובשנים 1838—1846 שימש כפרופסור לכימיה בפקולטה למדעים בבורדו. ב1848 חזר לפאריס ובהעדר משרת־פרופסור מתאימה, קיבל משרת בוחן מטבעות באוצר.

אחרי הניתוק עם דימה המשיך ל' במחקריו בכימיה אור־גאנית יחד עם ז'ראר. הם ערכו מיון שיטתי של תרכו־בות אורגאניות ופיתחו את תאוריית המבנה הגרעיני של תרכובות אורגאניות, לפיה אפשר לקבל בתגובות־תמורה „ראדיקלים נגזורים" מה„ראדיקל היסודי". לתיאוריה זו קמו מתנגדים רבים ובראשם ברצליוס (ע"ע). ל' חקר את הנפ־תלן ותמורותיו ואישר בכך את תאוריית־התמורה של דימה. ב1836 בידד את החומצה הפתאלית (שקרא לה בתחילה: חומ־צה נפתלינית), את האלמימה שלה ואת הפתאלאימיד. ב1837 בידד את הקריזן ואת הפירן וחקר את הפנול תגזורותיו.

תרומה חשובה תרם ל' להבנת המושגים אקוויוואלנט, משקל אטומי, משקל מולקולארי, וכן סייע להפצת תורת אווֹגדרו (ע"ע). ספרו החשוב ביותר Méthode de chimie („שיטת הכימיה"), 1854, ראה אור לאחר מותו.

י. קלוגאי, תאריכים כימיים בשנת 1953 („טבע וארץ", י', 491–497), תשי"ד; M. Bloch, *Gerhardt und L.* (Das Buch der grossen Chemiker, Ed. G. Bugge, II), 1930, C. de Milt, *A. L., Founder of modern Organic Chemistry* (Chymia, IV, 85–114), 1953; O. Potter, *A. L.'s Contributions to Chemistry* (Annales of Science, 9), 1953.

י. קל.

לוֹרֶן, קְלוֹד זְ'לֶה, המכונה קלוד או לה לורן („הלותרינגי") — Claude Gellée (Gelée) Lorrain — (1600, שאמאן [Chamagne], לותרינגיה — 1682, רומא), צייר צרפתי. ל' הוא מגדולי ציירי הנוף שבכל הזמנים. ב1613 הגיע לרומא, בה עבד בביתו של הצייר אַגוֹסטינוֹ טאסי, תחילה כאופה ומשרת ולאחר מכן — כשוליה ותלמיד. ב1623 (ויש סוברים בין 1617 ו1621) ביקר בנאפולי ועבד במחיצתו של האמן גופרדו ואלס. מראות נופי התופים של קאמפאניה הטביעו בו רושם בל יימחה. לאחר שהות

קלוד ז'לה לורן: הפלגתה של מלכת שבא
(הגאלריה הלאומית, לונדון)

קצרה ברומא עבר לנאנסי, בה צייר עד 1627, שאז חזר לרומא והשתקע שם לצמיתות. החל משנות ה30 יצא שמו של ל' כצייר נופים, וכמה מגדולי האישים של התקופה, כגון האפיפיור אורבאן VIII, פיליפ IV מספרד, נעשו פטרוניו. הוא זכה עד מהרה גם למחקים, אשר כתריס בפני פעולתם התחיל בעריכת הLiber Veritatis („ספר האמת"; הודפס ב1777; נמצא במוזיאון הבריטי), בו כינס 195 רישומים ששימשו כעין „זכרון דברים" לציורי השמן שלו, למניעת זיופם והעתקתם, והם המהווים עדות ישירה לכוחו הגדול של ל' כרַשָם.

נושאי יצירותיו של ל' שאובים לרוב מן המיתולוגיה הקלאסית או מן התנ"ך, אך הם מתורגמים למעשה לאידיליות פאסטוראליות הקרובות באווירתן ל„שירי הרועים" של ורגיליוס. הדמויות של האדם והחי בתמונותיו הן זעירות ומהוות תוספת לא-חשובה (ולעתים אף צויירו בידי אחרים) לנופים המרהיבים שהם תכנה האמיתי של יצירתו. נופים פיוטיים חכי אווירה אלה שואבים את השראתם הראשונה מנופי הרקע בציוריהם של דומניקינו (ע"ע) וטאסי האיטלקים, מאֶלסהַימר (ע"ע) ומפאול בריל (ע"ע). ממורשת זאת פיתח ל' סיגנון מורכב ורגיש של תיאורי נוף עשירי מבנה שהצטיינו בעיבוד המפותח של מערכת גונים, שכל אחד מהם צמוד לאחת מיחידות המבנה של הנוף: ירוק-חום כהה במשטחים הקרובים, ירקרק בהיר ברקעי הביניים, כחלחל ברקעים הרחוקים. לכך נתוספו אפקטים מעודנים של משחקי אור וזהב המשרים על גופיו אווירה של אגדה. החלק המרכזי של הנוף הוא לרוב מישור רחב ידיים המבותר בשוליו בסדרת גבעות נמוכות, נחלים וכו', או משטח מים — מפרץ או נמל; פרטי נופיו שאובים לרוב מרשמי טיוליו בקאמפאניה ובסביבות רומא. את הקומפוזיציה סוגרים עצים גבוהי צמרת או בניינים קלאסיים דמיוניים התורמים לאווירת הוד הקדומים השורה על הנוף. השפעתו של ל' ניכרת במיוחד ביצירתם של ציירי אנגליה במאות ה18—ה19 ובייחוד ביצירתו המוקדמת של טרנר (ע"ע). — תמונותיו של ל' מצויות בכל המוזיאונים החשובים.

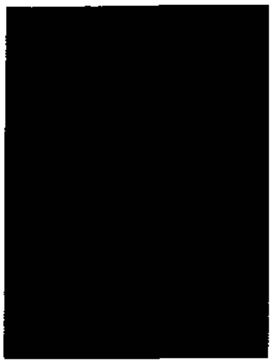
ור' ציור: כרך ט', 559—560.

J. v. Sandrart, *Teutsche Academie der edlen Bau-, Bild- und Mahlerey-künste*, I-II, 1675–79 (ed. A. R. Peltzer, 1925); M. Pattison, *C. L. sa vie et ses œuvres d'après des documents inédits*, 1884; W. Friedländer, *C. L.*, 1921; A. M. Hind, *The Drawings of C. L.*, 1925; P. Courthion, *C. Gellée*, 1932; T. Hetzer, *C. L.*, 1947.

א. רו.

לַוֶרַן, שַׁרְל לוּאִי אַלְפוֹנְס — Charles Louis Alphonse Laveran

— Laveran (1845, פאריס — 1922), רופא ופרוטוזואולוג צרפתי. למד רפואה בשטרסבורג ושרת כרופא צבאי במלחמת 1870. ב1873 נתמנה פרופסור שלא מן המניין בבי"ס הצבאי לרפואה. ב1878 נשלח מטעם הצבא לאלג'יריה. באותה עת היתה מחלת הקדחת שכיחה ביותר בין החיילים בצפון-אפריקה. ב1880 גילה את טפילי הקדחת (ע"ע) בדם החולים, תגלית שחרגה מדרך המחשבה שהיתה נהוגה במיקרוביולוגיה בתקופה ההיא, ונתקלה בהתנגדות החוקרים שסברו כי גורמי כל המחלות המידבקות הם חיידקים. עבודתו של ל' פתחה תקופה חדשה בפרוטוזואולוגיה, ולמעשה יסדה ענף מחקר חדש: פאראזיטולוגיה. ב1884 חזר לפאריס, הראה את תגליתו לפאסטר והביע את הדעה שיתושים הם מעבירי הקדחת. הוא נתמנה פרופסור להיגיינה בביה"ס הצבאי לרפואה ושימש בתפקיד זה עד 1894. ב1896 נתמנה לתפקיד אדמיניסטראטיווי שניתק אותו מהמחקר. שנה לאחר מכן התפטר מהצבא ועבר למכון פאסטר. נוסף על מחקריו במלריה חקר ופירסם מונוגראפיות קלאסיות על טריפנסומות (ע"ע) (יחד עם פליקס מיניל), לֵישמַניה (ע"ע) ומחלות טפיליות אחרות. ב1907 הוענק לל' פרס נובל.

ש ל א לאווראן

לַוְרֶנְטְיֶב, מִיכָאִיל אַלֶכְּסֵיֶבִיץ' — М. А. Лаврентьев

— Лаврентьев (נו' 1900), מאתמאטיקאי רוסי.

היה ל' פרופסור באוניברסיטת מוסקווה בשנים 1931—1941 ו1951—1957 וכיהן בתפקידים מרכזיים במוסדות של האקאדמיות למדעים האוקראינית (בה היה חבר מ1939) והכלל-ארצית בבריה"מ (מ1946). היה אחד מיוזמי הקמת „המרכז המדעי הסיבירי" והשתתף בייסודו ובאירגון העבודה בו. מ1957 הוא מכהן בתפקיד סגן נשיא האקאדמיה למדעים של ברית-המועצות וראש הסניף הסיבירי שלה.

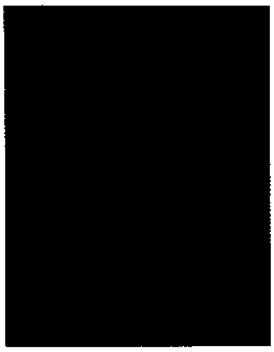
ל' התפרסם במחקריו בתורת הפונקציות. בתורה זו פיתח כיוון גאומטרי חדש, קיבל תוצאות חשובות בתחום ההעתקות הקונפורמיות ותרם הרבה להתפתחותה של תורת ההעתקות הקוואזי-קונפורמיות (שעליה מבוססות שיטות גאומטריות לפתרון בעיות שונות של הפיסיקה המאתמאטית). הוא הגיע להשגים ניכרים גם במכאניקה והידרודינאמיקה.

כהוקרה לפעולותיו המדעיות והארגוניות הוענקו לל' אותות כבוד ופרסים רבים מטעם ממשלת בריה"מ, מהם פעמיים „פרס סטאלין" (1946 ו1949).

מכתביו: К теорий конформных отображений (Труды Физ.-Мат. ин-та В. А. Стеклова, 5), 1934; Основная теорема теории квази-коиформных отображений плоских областей (Из. Акад. наук СССР. Серия математическая, XII, 6), 1948.

М. Б. Келдыш, К пятидесатлетию М-а А-а Л-а (Из. Акад. наук СССР. Серия математическая XV, 1) 1951.

לוֹרֶנְס, אֶרְנֶסְט אוֹרְלַנְדוֹ — Ernest Orlando Lawrence — (1901, קאנטון, דקוטה הדרומית — 1958, פאלו־אלטו, קאליפורניה), פיסיקן אמריקאי. ל׳ סיים את לימודיו לקראת התואר Ph.D. באוניברסיטת ייל (1925) כאחד מתלמידיו המזהירים של ו. סוואן (Swann) — מגדולי חוקרי הקרינה הקוסמית בראשית המאה. ב־1928 כבר הוכר ל׳ כאחד הפיסיקאים המבטיחים של ארצו ונתמנה לאסיסטנט־פרופסור לפיסיקה באוניברסיטת קאליפורניה, וב־1930 זכה בדרגת פרופסור מן המניין. ב־1936 מונה גם כמנהלן של מעבדות הקרינה, שהעסיקו שנים מועטות לאחר מכן כ־5,000 עובדים. כממציא הציקלוטרון (ר׳ להלן) היה אחראי לבנייתם של הציקלוטרון בן 80 טון (1933) באוניברסיטת קאליפורניה, הציקלוטרון בן 225 טון (1938) ורבים אחרים. בשנות מלה״ע II שותף ל׳ בפיתוח הפצצה האטומית.

ארנסט אורלנדו לורנס

עבודתו המדעית, שהתרכזה בפיסיקה אטומית (מבנה האטום, אנרגיות יוניזאציה, האצת אלקטרונים ועוד), היתה פוריה מאד ובתקופה בת 15 שנה (מ־1924 עד ל־1939) פירסם קרוב ל־60 מאמרים בעתונות המדעית. כתרומתו הראשונה נחשבת הקביעה המדוייקת ביותר, עד לתקופתו, של אנרגיית היוניזאציה של אטום הכספית (1926). אולם עיקר פירסומו בא לו בעקבות הצלחתו בקבלת חלקיקים בעלי אנרגיות גבוהות (כמה מיליון־אלקטרון־וולט, ־MeV). אנרגיות מסדר גודל זה היו דרושות להפצצת גרעיני אטומים לשם ערעורם וחקר מבנם. ל׳ הגה את רעיון הציקלוטרון (ע״ע מאיצים) שעיקרו: שדה חשמלי המשנה את כיוונו במחזוריות התואמת לתנועה המחזורית (כמעט מעגלית) של האלקטרון; כתוצאה מתהליך זה מואץ האלקטרון מדי שנותו את כיוונו, עד שהוא משיג אנרגיות גבוהות מאד. עבודה זו, שהוצגה לראשונה בכינוס של האקאדמיה הלאומית למדעים של אה״ב בברקלי ב־1930, זיכתה את ל׳ באותות הוקרה ופרסים רבים, ביניהם פרס נובל לפיסיקה לשנת 1939.

אר. כה.

לוֹרֶנְס, דֵיוִיד הֶרְבֶּרְט — David Herbert Lawrence — (1885, איסטווד, בקרבת נוטינגם — 1930, ואנס, בקרבת ניס [צרפת]), סופר אנגלי. ל׳ היה בנו של כורה. זכה במלגה לביה״ס התיכון בנוטינגם והוסמך באוניברסיטה שלה. שימש מורה בבי״ס תיכון בלונדון, עד שנאלץ לוותר על מקצוע ההוראה מפאת מחלה קשה. באותה תקופה (1912) פגש את פרידה ויקלי, אשתו הגרמניה של פרופסור באוניברסיטת נוטינגם, וברח עמה לגרמניה; הם שבו לאנגליה ב־1913 ונישאו ב־1914. ל׳ לא נתקבל לשרות צבאי בשל מצב בריאותו (היה חולה שחפת) ובילה את שנות המלחמה באנגליה. ב־1915 פירסם את The Rainbow („קשת בענן״), אולי המעולה ביצירותיו, שהוחרמה זמן קצר אחר הוצאתה לאור. ממורמר על השלטונות, עזב ל׳ את אנגליה עם סיום המלחמה ואז התחילו, כפי שאמר, „נדודיו הפראיים״. עבר עם אשתו מארץ לארץ, כשהם חיים בפשטות ומבקשים אורח־חיים חדש, באירופה — בעיקר באיטליה —, באוסטרליה ובאמריקה, בה בילה את מרבית הזמן בחווה בודדת בניו־מכסיקו.

תכונותיו הבולטות של ל׳ כסופר הן פוריותו ורב־גוניותו. The Tales („הסיפורים״), שלוקטו לראשונה ב־1934, מהווים את אחד ההישגים המרשימים ביותר בתחום הסיפור הקצר בספרות האנגלית. The Complete Poems („כל שיריו״), שהוצאו לאור מחדש ב־1964, הולכים וזוכים להכרה בכשרונו כמשורר. Studies in Classic American Literature („מחקרים בספרות הקלאסית האמריקנית״), 1923, היא עבודה מעמיקה בביקורת הספרותית, שאינה כתובה לפי המתכונת האקאדמית המקובלת. מסות ביקורת נוספות ומסות על נושאים אחרים מלוקטות בקובץ Phoenix (1936). Psychoanalysis and the Unconscious („פסיכואנאליזה והתת־מודע״), 1921; Fantasia of the Unconscious („פאנטאסיה של התת־מודע״), 1922 ו־Apocalypse („אפוקליפסה״), 1931, הן יצירות „פילוסופיות״ יוצאות דופן ושובות לב. Twilight in Italy („דמדומים באיטליה״), 1916; Sea and Sardinia („ים וסארדיניה״), 1921; Mornings in Mexico („בקרים במכסיקו״), 1927 ו־Etruscan Places („מקומות אטרוסקיים״), 1932, הם ספרי מסע שופעי־חיים. מחזותיו, החלק הפחות מוצלח ביצירתו הספרותית, לוקטו לאחרונה ב־The Complete Plays („כל מחזותיו״), 1965.

כמחבר רומאנים ל׳ הוא אחד הגדולים בספרות האנגלית. יצירתו בתחום זה מתחלקת לארבע תקופות נפרדות. הראשונה, בה כתב את The White Peacock („הטווס הלבן״), 1911, The Trespasser („מסיג הגבול״), 1912 ו־Sons and Lovers („בנים ואוהבים״, עברית: תרצ״ד), 1913. ביצירות אלה ניסה ל׳ להטמיע את חוויות נעוריו, ובייחוד לפתור את הבעיות הקשורות ביחסיו עם אביו ואמו ועם הנשים שאהב. „בנים ואוהבים״ הוא מעין סיכום בבעיות אלה; ספר זה הוא גם יצירה אותנטית ורבת עצמה על חיי מעמד הפועלים. בתקופה השניה הגיע ל׳ לשיא גדולתו. ב־The Rainbow („קשת בענן״), 1915, וב־Women in Love („נשים מאוהבות״), 1920, הוא עוסק ביתר עמקות וביתר חקרנות מכל מספר אנגלי אחר ביחסים שבין גבר לאשה, תוך טיפול בבעיות העצמיות והיחיד בחברה תעשייתית. הבחנותיו החדשות כפו עליו חידושים טכניים, וביצירות אלה פנה עורף לצורה המסרתית של הרומאן האנגלי והנהיג שיטות שונות לחלוטין של איפיון ושל אירגון מבני. בתקופתו השלישית, ב־Aron's Rod („מטה אהרן״), 1922; Kangaroo (1923) ו־The Plumed Serpent („נחש הנוצות״), 1926, עוסק ל׳ בראש וראשונה בנושאים של ידידות גברית ושל מנהיגות. פולחן המנהיג, בייחוד ב„נחש הנוצות״, מזכיר את הפאשיזם, אף כי ל׳ עצמו לא היה פאשיסט. ברומאנים מתקופה זו ניכרת ירידה בולטת בהישגיו כיוצר. בתקופה האחרונה, ב־Lady

דיויד הרברט לורנס

Chatterley's Lover („מאהבה של ליידי צ׳טרלי״ (תרגומים לעברית: תרצ״ח, תש״ך/1959, 1964), 1928, שנדפס באופן פרטי באיטליה אך הוחרם באנגליה, ניתן אחד התיאורים הגלויים ביותר של יחסי־מין בלשון האנגלית. הוא מתייצב לצד ה„נועם והרוך״, כנגד האינטלקטואליזם הצחיח וחוסר הרגש של עידן המכונה. „מאהבה של לידי צ׳טרלי״ טרם זכה להכרה כללית בחוגי הביקורת, אולם הוא הולך וקונה לו מעמד כאחד הספרים החשובים ביצירתו של ל׳. מכתביו של ל׳ הו״ל ע״י הכסלי, 1932, ע״י מור (The Collected Letters), 1961. — ועי״ע אנגלית, ספרות: כרך מילואים, עמ׳ 272.

J Middleton Murry, *Son of Woman*, 1931, Frieda Lawrence, *Not I, But the Wind*, 1934; M. Spilka, *The Love Ethic of D. H L*, 1955; F. R. Leavis, *D. H. L. Novelist*, 1955, H. T. Moore, *The Intelligent Heart*, 1955; G Hough, *The Dark Sun*, 1956, E. Nehls, *D. H. L.. A Composite Biography*, I-III, 1957–1959, E. Vivas, *D. H. L., The Failure and the Triumph of Art*, 1960,J. Moynahan, *The Deed of life*, 1963, H. M. Daleski, *The Forked Flame*, 1965; G H. Ford, *Double Measure*, 1965

ה. דל.

לוֹרֶנְס, סר תּוֹמַס — Sir Thomas Lawrence — (1769, בריסטול — 1830, לונדון), צייר אנגלי. כשרונו של ל׳ נתגלה בגיל צעיר מאד; דומה כי הכשרתו הפורמאלית היתה מועטה. ב1789 הוזמן לצייר את תמונתה של המלכה שארלוט (בגאלריה הלאומית, לונדון). הוא זכה להצלחה מיידית ומתמדת, נעשה צייר קבוע של המלך ב1792, חבר מלא של האקאדמיה המלכותית לאמנויות ב1794 ויושב־ראש שלה ב1820. ל׳ היה שרטט מצויין, אף כי אולי קליל מדי. יצירתו לוקה לפעמים בתאורה חזקה מדי ובהדגשה יתרה בקוי אישיותם של המצויירים. מאוחר יותר נתפכח סיגנונו. הוא זכה למוניטין באירופה כולה כאשר, בתום מלחמות נאפוליון, נשלח לאכן, לוינה ולרומא, כדי לצייר את תמונותיהם של ראשי המדינאים (מבין הידועות ביותר: „הארכידוכס קארל מאוסטריה״, „האפיפיור פיוס VII״ — שתיהן בארמון וינזור). ביצירתו המאוחרת ניכרת השפעתם של טיציאנו וולאסקס. — ל׳ היה אספן, בעיקר של רישומים מתקופת הרנסאנס והבארוק, ובר־סמכא בענייני אמנות. ב1820 הוענק לו תואר אבירות.

D. E. Williams, *Life and Correspondence of Sir Th. L.*, 1831; D Goldring, *Regency Portrait Painter*, 1951; E. K Waterhouse, *Painting in Britain, 1530 to 1790*, 1953; K. J. Garlick, *Sir Th. L.*, 1954

לוֹרֶנְס, תּוֹמַס אֶדְווֹרְד — Thomas Edward Lawrence — (1888—1935), חוקר־המזרח, איש־צבא וסופר אנגלי. הוריו לא היו נשואים רשמית, אף שחיו כזוג קבוע והקימו משפחה רבת־ילדים, ואימצו לעצמם את השם „לרנס״. ל׳ למד היסטוריה חדשה באוכספורד, וב1909/10 ביקר בא״י ובסוריה לצורך עבודת־הגמר שלו על הארדיכלות הצלבנית. לאחר שסיים את לימודיו חזר למזרח־התיכון והשתתף ב1911—1914 במשלחת הארכאולוגית שחפרה בכרכמיש על נהר פרת, וב1914 השתתף, יחד עם וולי (ע״ע) וניוקום (Newcombe), במשלחת שמיפתה את הנגב ואת מדבר סיני (ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 1170), מיפוי שנועד להלכה למטרות מדעיות ולמעשה גם למטרות צבאיות. במסעותיו במזרח קנה ל׳ שליטה בערבית מדוברת וספרותית ולמד על בורים את מנהגי הערבים, במיוחד את מנהגי הבדוים.

בתחילת מלה״ע I עבד ל׳ במחלקת המיפוי של משרד המלחמה, ועם הצטרפותה של תורכיה למלחמה נגד מעצמות „ההסכמה״ נשלח למצרים וסופח למודיעין הצבאי הבריטי שם. ב 1915 השתתף בהקמת „המשרד הערבי״ בקאהיר, שנועד לחקור את התנאים המדיניים, החברתיים והצבאיים בארצות ערב שבשלטון תורכיה. בשלהי 1916 מאס ל׳ בעבודה המשרדית בקאהיר, והממונים עליו, ששמחו להיפטר מאיש לא שיגרתי, הסכימו להצטרפותו למשלחת שיצאה לחג׳אז ששָׁם מרד שליט מכה, חֻסין בן עַלי (ע״ע האשם, בית, עמ׳ 313) בתורכים. המטה הבריטי בקאהיר מינה את ל׳ לקצין־הקשר הצבאי והמדיני עם פֵיצַל (ע״ע), בן חֻסין, שהיה מפקד צבא המורדים. ל׳ ניהל, יחד עם פיצל ואחיו עבדאללה (ע״ע) את פעולות השבטים המורדים וקבע, למעשה, את האיסטרטגיה שלהם ואת תכסיסיהם. הוא ריכז את הפעולות בהפרעות לדרכי התחבורה של התורכים, ע״י מארבים, חבלות במסילת הברזל החג׳אזית מדמשק למדינה, הריסת מחסנים צבאיים וזריעת חוסר־בטחון ובהלה בקרב היחידות התורכיות שהיו מפוזרות בשטח המדברי הנרחב. ביולי 1917 כבש ל׳ את עקבה וניתק את חיל המצב התורכי שבמדינה מערפו. לאחר מכן פעל ל׳ בעיקר בחזית עבר־הירדן. באחת הפעולות הללו תפסוהו התורכים, לא זיהוהו, אך אנסוהו — השפלה שרישומה ניכר בו שנים רבות. נראה של׳ עצמו לא היה הומוסכסואלי. ל׳ הצליח להמלט מידי שוביו, ולקראת סוף המלחמה פתח — בראש מחנה גדול וממושמע־למחצה של בדוים — בהתקפה על דמשק, ונכנס לשם לפני כניסת צבאותיו הסדירים של אלנבי לעיר. בתחילת המלחמה היה בדרגת סגן ובסיומה בדרגת סגן־אלוף.

ב1919 השתתף ל׳ במשלחת הבריטית לוועידת השלום בפאריס, ולמעשה היה יועצו של האמיר פיצל ומבטא השאיפות של בית האשם. הוא נכשל במאמציו להבטיח את המלוכה בסוריה לפיצל, כיוון שהדבר נגד את הסכמי סיקס־פיקו בדבר חלוקת החבלים הלא־תורכיים של הקיסרות העותמאנית (ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 524—528), אולם אח״כ, בתפקידו ביועץ לעניינים ערבים במשרד המושבות (1921/2) סייע בהמלכת פיצל על עיראק. ל׳ ראה את התנהגותה של ממשלת בריטניה כלפי הערבים, ובמיוחד כלפי בית האשם, כבגידה, וב1922 פרש מהשירות הממשלתי. הוא התנדב בשם בדוי לחיל־האויר, תוך ויתור על דרגת הקצונה, אח״כ עבר לחיל הטאנקים ושוב לחיל־האויר. ב1935 נהרג בתאונת־דרכים.

פעולותיו של ל׳ במלה״ע I וכן חלקו של „המרד הערבי״ בהבסת תורכיה זכו בהערכה גדולה הרבה מן הראוי ונתלוו אליהם אגדות וגוזמאות רבות, הן בזכות מסע פרסומת של עתונאי אמריקני והן בזכות כשרונו הספרותי של ל׳, שספרו Seven Pillars of Wisdom („שבעת עמודי החכמה״, בעברית: „המרד במדבר״, תרג׳ י. קופליביץ, תרצ״א), 1926 מתאר את עלילותיו במלחמה. ספר זה נכתב פעמים מספר בשינויי נוסחאות, והופיע גם בנוסח מקוצר בשם Revolt in the Desert („מרד במדבר״), 1927. מצויות בו הערכות מלאות סתירות, שהמחבר לא טרח ליישבן. ספריו האחרים יצאו אחרי מותו: The Mint („המטבעה״), 1955, על שרותו בחיל־האויר, The Wilderness of Zin („מדבר צין״), 1936 ו־Crusader Castles („מבצרי הצלבנים״) I–II, 1936. הוא גם תירגם את „האודיסאה״ לאנגלית. עניין רב יש באוסף מכתביו שהתפרסם ב1938. אישיותו של ל׳, עלילותיו במדבר והסתלקותו מדרגת קצונה ומקאריירה מדינית או אקאדמית

וכן אפיו הלא־יציב ומזגו הסוער עוררו אף הם עניין רב וחכו בניתוחים פסיכולוגיים שתים.

בראשית דרכו התייחס ל׳ באיבה לציונות, ופעל נגדה במלה״ע I ובוועידת השלום בפאריס. בשנות ה20 השתנתה גישתו זו והוא הפך לפרו־ציוני ולמעריצו של ד״ר וייצמן. (ור׳ תמונתו בע׳ ארץ־ישראל, כרך ו׳, עמ׳ 609).

מ. אסף, לורנס בחיים ובאגדה, תרצ״ו; ח. וייצמן, מסה ומעש (ר׳ מפתח), תש״ט. R. Graves, *L and the Arabs*, 1927; [B.H.] Liddell Hart, *T. E. L., In Arabia and After*, 1934; R. Storrs, *L. of Arabia, Zionism and Palestine*, 1940, A. W. Lawrence (ed), *T. E. L. by his Friends*, 1954[2]; R. Aldington, *L. of Arabia*, 1955; A Nutting, *L of Arabia*, 1961

א. לי.

לוֹרֶנְסוֹ מַרְקֶשׁ (Lourenço Marques), בירת המושבה הפורטוגאלית מוזאמביק (ע״ע), בדרום־מזרח אפריקה; 84,000 תוש׳ (1965), בל״מ רבה כ200,000 תוש׳. יושבת על חופו הצפוני של מפרץ דלגואה, ליד שפך הנהר אספיריטו סנטו ולה אחד מטובי הנמלים הטבעיים בחופה המזרחי של אפריקה. הנמל משמש לא רק את מחציתה הדרומית של מוזאמביק אלא גם חלק גדול מסחרן של רודזיה ודרום אפריקה, בגלל קרבתה למרכזים הכלכליים של מדינות אלה (יוהאנסבורג, סולסברי, בולאוואיו), עמם היא מחוברת במס״ב ובכביש טוב. כן קיים קשר אוירי סדיר עם יוהאנסבורג ודרבן. בנמל ל״מ עגנו ב1964 כ1,700 ספינות בנפח של כ7.5 מיליון טון, וציודו המשוכלל כולל מזח להטענת פחם (שמקורו בדרום אפריקה). ל״מ היא המרכז המנהלי והמסחרי הראשי של מוזאמביק. בעיר ובקרבתה עשרות מפעלי תעשיה, בעיקר לעיבוד התוצרת החקלאית (סוכר, שמן, כותנה ועוד) ולייצור מזונות, מלט, מוצרי עץ, מוצרי עור, כלי מטבח ועוד. האקלים הנוח וחופי הרחצה מושכים לל״מ נופשים רבים מרודזיה ומדרום־אפריקה. מרכז העיר וכמה מרבעיה בנויים בסיגנון אירופי עם שדרות רחבות, ככרות ובניינים נאים. בל״מ כ18 אלף אירופים, רובם הגדול פורטוגאלים, ו3,000 אסייתים (רובם הודים ומיעוטם סינים).

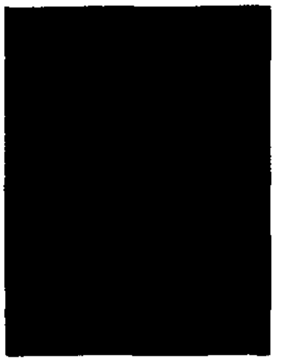
ראשית ההתיישבות האירופית במקום היתה תחנת סחר הולאנדית (1721); אחריה באו תחנות סחר פורטוגאליות, ב1771 ניסו אוסטרים להאחז כאן וכן בורים מטראנסוואל (1835) — כולם ללא הצלחה. העיר הנוכחית נוסדה באמצע המאה ה19, והחלה להתפתח במהירות לאחר חיבורה במס״ב עם איזור יוהאנסבורג (1895) וייבוש הביצות שהקיפוה. ב30 השנים האחרונות הוכפלה אוכלוסייתה.

מ. בר.

לוֹרַנְסֶן, מַרִי — Marie Laurencin — (1885, פאריס — 1956, שם), ציירת צרפתית. ל׳ למדה בפאריס אצל הצייר פרדינאן אימבר (Humbert) ועד מהרה הצטרפה לחוגם של אפולינר (ע״ע) והקוביסטים. היא זכתה לעידוד מפיקאסו ומבראק. את שנות מלה״ע I בילתה בברצלונה וקיימה קשרים עם הצייר הקובני פראנסיס פיקאביה. בראשית יצירתה ניכרת התאמה מסויגת לתאוריות הקוביזם והתפתחות עצמאית לקראת צורות מלאות חן וצבעים עדינים. במבחר צבעיה בולטים הגונים המודרגים של כחול וורוד, בניגוד לשחור ולבן. נושאיה — במיוחד הסדרה של Jeunes filles en fleurs (נערות בפריחתן) — משקפים השראה שבאה ממגע ישיר עם הטבע. כן ניתן לחוש בהם השפעה של המיניאטורות הפרסיות ושל הרוקוקו. — ל׳ עסקה גם בעבודות עיטור, הדפסי־אבן, תיכנון תפאורות ותלבושות לבימות תיאטרון ובלט.

R H. Wilenski, *Modern French Painters*, 1949; George-Day, *M. L.*, 1961; W. Haftmann, *Malerei im 20. Jhdt.*, 1962[2].

לוֹרֶנְץ, הֶנְדְרִיק אַנְטוֹן —Hendrik Antoon Lorentz— (1853, ארנהם [הולנד] — 1928, הארלם), פיסיקן הולנדי. בהיותו בן 13 החל ללמוד בבית־הספר התיכון, שאך זה נוסד בארנהם, והיה בן כתתו של הרמן האגא, שאף הוא הפך כעבור שנים לפיסיקן נודע במחקר קרני־X. ב1870 עבר לאוניברסיטת לידן, בה הוכתר בתואר דוקטור summa cum laude בשנת 1875. שלוש שנים לאחר מכן נתמנה באוניברסיטה זו פרופסור לפיסיקה עיונית — מישרה ראשונה מסוגה בארצו.

הנדריק אנטון לורנץ

הודות לל׳ נהיתה לידן לאחד המרכזים החשובים במחקר הפיסיקה העיונית בראשית המאה ה20. ב1902 הוענק לו (יחד עם זימן) פרס נובל. בשנת 1923 נתמנה ל׳ למנהל מעבדות המחקר ע״ש טיילר בהארלם, אך שמר על קשריו עם אוניברסיטת לידן (בין השאר, ע״י מתן הרצאות שבועיות) עד ליום מותו.

בעבודתו המדעית, המשתרעת על שטחים רבים בפיסיקה, ניכרת השאיפה למציאת תאוריה אחידה המקיפה את כל תופעות החשמל, המאגנטיות והאור. נטיה זו מצאה את ביטויה כבר בעבודת הדוקטור שלו: Over de theorie der terugkaatsing en breking van het licht („על החזרת האור ושבירתו״), 1875, שדנה בתכונות האופטיות של חמרים דיאלקטריים ומתחה ביקורת על תורת פרֶנֶל (ע״ע) שהיתה אז מקובלת. בהשפעת תגליתו של הרץ משנת 1887, כי מקור הגלים האלקטרומאגנטיים הארוכים (גלי רדיו) הוא אוסצילאטור, הניח ל׳ כי גם גלי האור, שלפי תורת מכסוול אינם אלא גלים אלקטרומאגנטיים קצרים, מקורם באוסצילאטורים. את אלה זיהה כחלקיקים טעונים חשמל המתנודדים בתנועה הארמונית בתוך האטומים או המולקולות. תורת אלקטרונים זו של ל׳ נתאשרה לראשונה באופן ניסויי כאשר הצליח תלמידו פ. זימן, לגלות את השתנות אורך־הגל של קו ספקטראלי בהשפעת שדה מאגנטי (אפקט זימן, 1896). בהמשך עבודתו ראה ל׳ צורך להכליל את תורתו של מכסוול ולהתאימה למקרים של גופים דיאלקטריים נעים. למטרה זו הקדיש את מחקרו La Théorie électromagnétique de Maxwell et son application aux corps mouvants („התורה האלקטרומאגנטית של מכסוול והשימוש בה לגופים נעים״), 1892, וכן את ספרו Versuch einer Theorie der elektrischen und optischen Erscheinungen in bewegten Körpern („נסיון לתאוריה על התופעות החשמליות והאופטיות בגופים נעים״), 1895, בהם הניח כי קיים אתר (ע״ע) במצב של מנוחה מוחלטת והוא מושב ההעתק הדיאלקטרי. כדי ליישב את תורתו עם מסקנות האפס בניסויים של מיכלסון ומורלי (1881, 1887, וע״ע יחסות, תורת ה־) ודי־קודרה (1889), נאלץ ל׳ להגדיר

טראנספורמאציה מסויימת הפועלת על גדלי השדה האלקטרו־מאגנטי בהתאם לתנועת מערכת הייחוס שלהם. כדי להתאים את התאוריה, בדרך זו, עם הניסוי, צריך היה להתאים לכל מערכת לא רק את שעורי־המקום, אלא אף את שעור־הזמן, כפי שכבר הבין בשנת 1895. קואורדינאטת־זמן זו, שנקראה ע״י ל׳ בשם „זמן מקומי״ — ושהיא פונקציה פשוטה של הזמן „האמיתי״ — היתה בעיני ל׳ גודל ללא משמעות פיסי־קאלית. בדרך זו הגיע ל׳ למשוואות הטראנספורמאציה המפורסמות (ע״ע יחסות, תורת ה־) שכונו בשנת 1903 ע״י פואנקרה בשם „משוואות־ל׳״, אם כי כבר ב1887 השתמש בהן ו. פויגט לגבי תנועות וויבראציה בתָוֶך אֲלַסטי. אותן המשוואות, אם כי באינטרפרטאציה שונה של משתנה הזמן (כפי שהראה איינשטיין על סמך ביקרתו על מושג החד־זמניות), מהוות את הבסיס של תורת היחסות הפרוטה. ל׳ תרם הרבה גם לפיתוח התורה הקינטית, כפי שנוסחה ע״י מַכּסוול ובולצמן (ע״ע), — התרמודינאמיקה ותורת הקרינה. ספרו The Theory of Electrons („תורת האלקטרונים״), 1909), המבוסס על הרצאותיו באוניברסיטת קולומביה בניו־יורק (בשנת 1906), משמש עדיין כספר יסוד בתחום האופ־טיקה הפיסיקאלית והקרינה התרמית.

ל׳ שימש כיו״ר הוועדה לשיתוף פעולה אינטלקטואלי שהוקמה בזמנה ע״י חבר הלאומים. הוא אירגן את כינוסי סולוויי הראשונים שתרומתם היתה רבה בפיתוח מכאניקת הקוואנטים, ובשנות חייו האחרונות ניהל את המפעל הטכני של סגירת הזוידרזה בהולנד. כתביו הרבים ומחקריו הענפים קובצו לאחר מותו ופורסמו בארץ הולדתו ב9 כרכים (H.A.L. — Collected Papers), 1934—1939.

G. L. De Haas-Lorentz (ed), *H. A. L. — Impressions of his Life and Work*, 1957

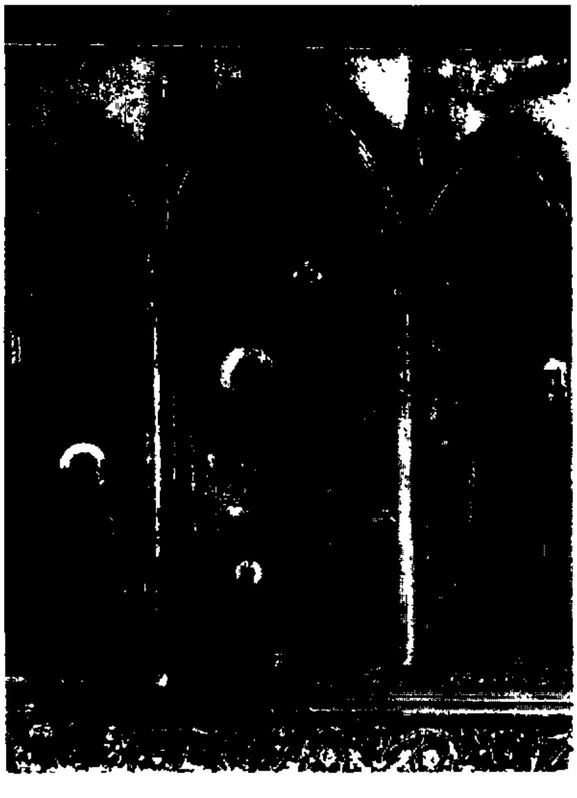
מ. י.

לוֹרֶנְצוֹ מוֹנַקוֹ („לורנצו הנזיר״) — Lorenzo Monaco — (1370°, סיינה — 1425/6°, פירנצה), צייר איטלקי.

ל׳ היה נזיר במסדר הקאמאלדולי. שמו האמיתי היה פּיֶרוֹ די ג׳ובאני. החל משנת 1391 פעל במנזר סאנטה מאריה דלי אַנגֶ׳לי בפירנצה כצייר מיניאטורות בספרי מזמורים כנסיי־תיים. בשנים הראשונות של המאה ה15 צייר, מחוץ לכתלי המנזר, תמונות־מזבח ופרסקים בשביל כנסיות ומנזרים בפי־רנצה. סיגנונו, בראשית התפתחותו, אינו אלא המשך אורגאני של סיגנון ציירי פירנצה מן המחצית השניה של המאה ה14; אולם בתקופה שבין 1405 ו1415 פיתח ל׳—בתחילה אולי ב־השראתם של הצייר גראררדו סטארנינה ושל גיבֶּרטי (ע״ע) — סיגנון בעל קוי מיתאר זורמים, המהווה שינוי־נוסח מקורי ונמרץ לסיגנון הגותי המאוחר והמשמר גם ערכים מסרתיים האפייניים לציור של פירנצה וסיינה (רקע הזהב, כמה מפרטי הנוף וכו׳). — עם יצירותיו האפייניות של ל׳ נמנות: „הכתרת מרים״ (1413; אופיצי, פירנצה); המזבח וציורי־הקיר בקאפלה בארטוליני שבכנסיית סאנטה טריניטה, פי־רנצה (1420—1422 בקירוב); „הערצת המלכים״ (אופיצי); „ישו על הר הזיתים״, „הבשורה למרים״ (אקאדמיה, פירנצה).

O. Sirén, *Don L. M.*, 1905; V. Golzio, *L M.*, 1931.

לוֹרֶנְצֶטִי (Lorenzetti), שם־משפחה של שני ציירים איטל־קיים, אחים, שפעלו בסיינה, במחציתה הראשונה של המאה ה14: פיטרו — Pietro — ל׳ ([?], סיינָה — 1348, שם) ואַמברוג׳ו — Ambrogio — ל׳ ([?], סיינה — 1348, שם). העדות היחידה על היותם אחים היתה הכתובת על־גבי יצירתם המשותפת, שנהרסה במאה ה18 — הפרסקים בחזית בית־החולים סאנטה מאריה דלה סקאלה בסיינה (1335).

פיטרו לורנצטי: לידת הבתולה

ליצירתו המוקדמת ביותר של פ י ט ר ו ל׳ נחשבים ציורי־המזבח (Beata Umiltà; אופיצי, פירנצה), שעליהם נמצא התאריך השנוי במחלוקת: 1316; ואילו המפקפקים במהי־מנותם, מעדיפים להצביע על ציורי־המזבח החתומים ומתו־ארכים (1320), שבכנסיית סאנטה מאריה דלה פּיֵוֶה בארצו כעל עבודתו הראשונה. כאן ניכרות כבר תכונותיה העצמאיות של יצירתו הבשלה, הגם שמשתקפות בה השפעות ג׳וטו די בונדונה (ע״ע), דוצ׳ו די בואונינסֶניה (ע״ע) וג׳ובַני פיזַנו (ע״ע). יש המייחסים לאותה תקופה את הפרסקו הקטן „מאדונה ובנה״ שבכנסיה התחתונה ע״ש פראנציסקוס הקדוש באַסיזי, הקרוב עדיין לסיגנונו של דוצ׳ו. שאר הפרסקים של פיטרו ל׳ בכנסיה זו מוקדשים ברובם לפרשת יסוריו של ישו. חלקו ביצירתם, כמו־כן הכרונולוגיה שלהם (1320—1329, וגם מאוחר יותר), שנויים עדיין במחלוקת. המעולים שבהם הם „הצליבה״, „ההורדה מהצלב״, ו„האשכבה״, המצ־טיינים במבנה אורגאני ובעצמתם הדראמתית; כן ראוי לציון הפרסקו „המאדונה, פראנציסקוס הקדוש ויוחנן השליח״. — ב1329 צייר פיטרו ל׳ בשביל כנסיית הכרמליטים את תמונת־המזבח „מאדונה, קדושים ומלאכים״ ואפיזודות (בפרֶדֶלה) מחיי הכַּרמליטים (סיינה, פינאקוטקה). סמוך לאותה תקופה צייר בעיר זו את „הצליבה״ על קירות המנזר הפראנציסקני. יצירתו הגדולה המאוחרת היא ציור־המזבח „לידת־הבתולה״ (חתום: 1342; מוזיאון הדואומו, סיינה).

אַ מ ב ר ו ג׳ ו ל׳ פעל בצעירותו, כפי הנראה, בפירנצה, משערים, כי יצירתו הידועה המוקדמת ביותר („מאדונה״,

אמברוג'ו לורנצטי: שלום קטע מ„השלטון הטוב"

בכנסיית ויקו ל'אַבאטה, ליד פירנצה) היא מ1319. ב1332, בקירוב, צייר במנזר הפראנציסקני בסיינה פרסקים על חיי קדושים־מיסיונרים פראנציסקנים (אחדים מהם אבדו, השניים שנותרו הועברו לכנסיה). יצירתו המונומנטאלית המקורית והחשובה ביותר של אמברוג'ו ל' הם ציורי־הקיר ב„אולם השלום" של ה„פאלאצו פובליקו" בסיינה (1338—1340), המתארים בדמויות אלגוריות ובסצנות ראליסטיות את תכונותיהם ופעליהם של „השלטון הטוב" ו„השלטון הרע" זה מול זה. שדה העלילה היא העיר סיינה והנוף הכפרי שבסביבותיה. זו הפעם הראשונה בתולדות האמנות שמופיעים תאורים של נוף כפרי ופאנוראמה עירו־נית מורכבת, המשכנעים כל כך בחיוניותם ובממשיותם, הן בפרטים והן בתפיסה הכוללת. אמברוג'ו ל' צייר גם יצירות אחרות בארמון זה, אך רובן אבדו. חלק ניכר מכלל יצירתו מהווה סדרה של ציורי המאדונה ובנה (עם או בלי קדושים ומלאכים), שצייר בשביל כנסיות שונות בטוסקאנה. ציוריו מצטיינים בתפיסה חסונה ומאסיוית מזו של אחיו.

E. Cecchı, *P. L.*, 1930; E. T De Wald, *P. L.*, 1930; G. Sınıbaldı, *I L.*, 1933; E. Carlı, *A L*, 1954; ıd., *P. L.*, 1956, ıd., *I L.*, 1960, G Rowley, *A. L*, 1958; C. Brandı, *P. L.: Affreschı nella basılıca dı Assısı*, 1958; E. Borsook, *A L*, 1966.

א. רז.

לוֹרְצִינְג, אַלְבֶּרְט — Albert Lortzing — (1801, ברלין — 1851, שם), קומפוזיטור, זמר ושחקן גרמני. ל' היה בן למשפחת שחקנים והופיע על הבמה מגיל צעיר. רוב ימיו בילה בנדודים בערי גרמניה. במשך תקופה קצרה היה תלמידו של המנצח קארל פרידריך·רוּנגֶנהאגן, אבל את עיקר השכלתו המוסיקאלית רכש באופן עצמי. ב1824 חיבר את הזינגשפיל (ע"ע אופרה) הראשון שלו „עַלי פאשה מיאנינה". בתחום זה, שבו ניכרות השפעות האופרה הקוֹמית הצרפתית מזה ושל יצירותיו של וֶבֶּר (ע"ע) מזה, הצטיין ל' באופן מיוחד. מבין יתר יצירותיו מסוג זה: „הצאר והנגר" (1837), „שני הקלעים" (1837), „לוכד החיות" (1842). יצירותיו עדיין פופולאריות בגרמניה, אולם רק בגבולותיה, בגלל אָפְיָן הגרמני המובהק.

G. Dıppel, *A. L.*, 1951.

לוֹרְקָה (Lorca), עיר בדרום־מזרח ספרד, כ60 ק"מ ממערב לקַרטַחֶנָה; 59,000 תוש' (1960). יושבת על הנהר סַנגוֹנֶרה, בגובה 330 מ' מעל פני הים, במרכזו של עמק רחב ופורה, שבו עוברים הכביש הראשי ומסה"ב מערי החוף המזרחי של ספרד (בארצלונה, ואלנסיה) לערי אנדלוסיה והחוף הדרומי. ל' משמשת מרכז מסחרי לאיזור החקלאי העשיר שבסביבה. יש בה תעשיה של עיבוד מוצרי חקלאות, מזון, מוצרי עור וטכסטיל, כלי חרס וחרסינה, וכן בתי אריזה להדרים ולפירות שונים. בקרבתה מכרות גפרית ועופרת. חלקה העתיק של העיר בנוי על גבעה שבראשה מצודה מיה"ב. בתקופה הרומית היה כאן יישוב בשם אליוקרוקה (Elıocroca). בתקופת השלטון המוסלמי נקראה לורקה והיתה מהערים החשובות בדרום מזרח ספרד.

יהודים בל', ע"ע ספרד, יהודים.

לוֹרְקָה, פֶּדְרִיקוֹ גַרְסִיָּה, ע"ע גַרְסִיאָה לוֹרְקָה, פֶּדְרִיקוֹ.

לוֹרְקִי, יְהוֹשֻׁעַ בֶּן יוֹסֵף ע"ע יְהוֹשֻׁעַ הַלּוֹרְקִי.

לוֹשְמִידְט, יוֹסֵף — Joseph Loschmıdt — (1821, פוצ'ירן, [בוהמיה] — 1895, וינה), כימאי ופיסיקאי אוסטרי. למד פילוסופיה ומדעי הטבע באוניברסיטת פראג, וב1842 עבר לפוליטכניקום בוינה ולמד בו כימיה. שם התיידד ל' עם מורגוליס ויחד עמו עיבד שיטה להפקת KNO_3 ממלחת ($NaNO_3$). על יסוד שיטה זו הקים ל' בית־חרושת כימי שנסגר ב1850 עקב הפסדים כספיים. לאחר־מכן ניהל ל' בית־חרושת לנייר ומצא דרך להפקת חומצה אוכסאלית משיירי סמרטוטים, ועסק בייצור מלחת ואלומיניום גפרתי, אולם גם כאן נכשל בגלל הפסדים.

בשובו לוינה בחוסר כל, עבד, למחייתו, במקצוע ההוראה, ובזמנו החפשי עסק בכימיה עיונית. ל' צירף את תוצאות מחקריו הרבים ופירסמם בספרו Chemische Studien („מח־קרים בכימיה"), 1861.

ב 1865 חישב ל', לראשונה, את מספר המולקולות ב1 סמ"ק של גאז בתנאים תקינים של לחץ וטמפרטורה: $L = 2.687 \times 10^{19}\ cm^{-3}$ (= מספר ל') (ע"ע אוגדרו; יחידות פיסיקליות). בעקבות מחקריו אלה, זכה ל' להוקרה בחוגי המדע בתקופתו, וב 1868 הוענק לו תואר כבוד של דוקטור לפילוסופיה, ב1870 נבחר לחבר האקאדמיה למדעים של וינה, ומ1872 כיהן כפרופסור באוניברסיטת וינה.

לזכותו של ל' נזקפים השגים מקוריים רבים, ביניהם, הנוסחה O_3 לאוזון וקביעת מבנה המניטול; כן הכיר בחמש־ערכיות החנקן בתרכובותיו ושש־ערכיות הגפרית בחומצה גפרתית (H_2SO_4). הוא תיאר נוסחות גראפיות ל368 תרכובות אורגאניות (שאמנם נתגלו ברובן כבלתי מדוייקות) ואחדות מהן קרובות לנוסחות קקולה (ע"ע), כגון זו של בנזן.

לוּשַׁן, פֶלִיכְּס פוֹן — Felix von Luschan — (1854, הילברון ליד וינה — 1924, ברלין), אנתרופולוג, אתנולוג וארכאולוג אוסטרי־גרמני. למד רפואה בווינה

ואנתרופולוגיה בפאריס, אצל פול ברוקה (ע״ע). ב1885 נתמנה כמרצה לאנתרופולוגיה ואתנולוגיה באוניברסיטת ברלין והיה לסגן־מנהל המוזיאון האתנולוגי ומ1904, מנהלו. ב1900 הועלה לדרגת פרופסור. ל׳ הרבה לנסוע בארצות הבאלקאן, באסיה הקטנה, בסוריה, במצרים, באפריקה הדרו־מית ועוד. מלבד באנתרופולוגיה ובאתנולוגיה, עסק גם באר־כאולוגיה. כבר בשנות שירותו כרופא צבאי ערך בבוסניה מחקרים פרהיסטוריים. בין השנים 1883 ו1902 השתתף במספר עונות־חפירה בתל החתי זנג׳ירלי ואף ניהל אחדות מהן. במחקריו האנתרופולוגיים עסק ל׳ גם ביהודים ברוח אובייקטיווית, תוך שלילת תורת הגזע והשלכותיה המעשיות. בספרו Völker, Rassen, Sprachen („עמים, גזעים, שפות"), 1922, הביע את אמונתו באחידותו, כלו׳ במוצאו המונופילֶטי של המין האנושי וקבע בפירוש, כי אין גזע בעולם שיהיה מטבעו נחות־ערך. על מוצא העם היהודי הביע ל׳ את הסברה, כי הוא מיזוג של יסוד שמי עם אמורים מגזע ארי וחתים. בתופעות נגרואידיות (שפות בולטות ושיער מקורזל) ראה ל׳ עדות לתוספת דם כושי שקיבלו היהודים בשבתם במצרים. סברה זו נתקלה בהתנגדות, ומאוחר יותר חזר בו מדעתו. תורתו על החתים כתושבים הקדומים ביותר של אסיה הדרומית־מערבית, כולל ארץ־ישראל, הופרכה במהלך המחקר על החתים. ל׳ פירסם מחקרים רבים על הבושמנים ושבטים אפריקניים אחרים, על תושבי ליקיה, כרתים, גיניאה החדשה ועוד, ועל בעיות האנתרופולוגיה החברתית. ספריו העיקריים הם: Reisen in Lykien („נסיעות בליקיה"), 1889; Beitrage zur Volkerkunde der Deutschen Schutzgebiete („חידושים באתנולוגיה של המושבות הגרמניות"), 1897; Rassen und Völker („גזעים ועמים") 1908; Ausgrabungen zu Sendschirli („חפירות בזנג׳ירלי"), 5 כרכים, 1893—1943.

E. Auerbach, *Die judische Rassenfrage* (Archiv fur Rassen- und Geselschaftsbiologie, IV), 1907, id., *Wuste und Gelobtes Land*, I, 1932; H Virchow, *Gedachtnisrede auf Felix v Luschan* (Zeitschrift fur Ethnologie), 1924: S Feist, *Stammeskunde der Juden*, 1925.

מ. ו.

לוֹתַר (Lothar), שמם של 3 קיסרים ומלכים פראנקים וגרמנים.

(1) ל׳ I (795—855), בנו בכורו של הקיסר לואי „החסיד" (ע״ע). בהיותו בן 20 מינהו אביו לשליט באוואריה, ב817 הכתירו לקיסר־משנה, וב822 מסר את איטליה לשל־טונו. שאיפתו של אביו לשנות את חלוקת הממלכה בין בניו כדי ליצור ממלכה לבנו הצעיר שרל „הקֵרח" (ע״ע) גרמה למלחמות בלתי פוסקות בין ל׳ לבין אביו. בעוד שאחיו, לודויג „הגרמני" (ע״ע) ופיפין, נתנו ידם פעם לזה ופעם לזה. על ערש מותו שלח לואי „החסיד" לל׳ את סמלי השלטון הקיסרי (840), ול׳ תבע לעצמו את השלטון בכל הקיסרות הפראנקית בהתעלמו מהסדרי החלוקה הקודמים; אולם אחיו, לודויג „הגרמני" ושארל „הקרח", היכוהו בקרב פונטֶנואה (841), ולפי חוזה וֶרדֶן (843) נחלקה הממלכה בין שלשתם. ל׳ זכה בתואר קיסר ובשלטון באיטליה וכן בשטח־ביניים בין ממלכת שארל במערב לבין ממלכת לודויג שבמזרח (ע״ע אירופה, עמ׳ 143, מפה). הוא מסר את איטליה לבנו לודויג II (ע״ע לודויג, קיסרים), כדי להתפנות להגנת ממלכתו מפני אחיו ומפני המוסלמים והנורמאנים שפשטו עליה. — לפני מותו חילק את ממלכתו בין 3 בניו.

הקיסר לותאר I
(מתוך ספר התהלים של לותאר, המוזיאון הבריטי)

(2) ל׳ II (825—869), בנו השני של (1). ב855 קיבל ל׳ את הממלכה המרכזית, השטח שממערב לרינוס, מהים הצפוני ועד הרי היורה, שנקרא על שמו „ממלכת ל׳" (Regnum Lotharii), ובמות אחיו הצעיר שארל סיפח גם את ממלכתו של הלה. פרשת אהבותיו ונסיונו להתגרש מאשתו נוצלה ע״י האפיפיור ניקולאוס I להבטחת עליונותו על ההגמונים. במות ל׳ נחלקה ממלכתו בין דודיו לודויג „הגרמני" ושארל „הקרח".

(3) ל׳ III (1075 בקירוב — 1137), קיסר גרמניה (1125—1137). ל׳ היה בנו של גֶבהארד, רוזן סופלינבורג, שהיה ממתנגדיו של הקיסר הינריך IV (ע״ע). ב1106 ירש ל׳ את דוכסות סאכסוניה ששושלתה נכרתה. הוא נמנה עם תומכי האפיפיורות במאבקה עם הקיסר הינריך V (ע״ע). כשמת הינריך ללא יורש נבחר לקיסר ל׳, ולא פרידריך משוואביה בן משפחת ההוהנשטאופים (ע״ע). בחירה זו נעשתה בהשפעת הכנסיה וברצון הנסיכים כדי למנוע את הפיכתה של הקיסרות לתורשתית ולשמור על מעמדם כנסי־כים בוחרים. ל׳ נתמך במלחמתו בההוהנשטאופים בחתנו הינריך „הגאה" (ע״ע, כרך י״ד, עמ׳ 251/2), דוכס באוואריה מבית הוֶלפים (ע״ע), ובכך נפתחה המלחמה הממושכת ביניהם לבין ההוהנשטאופים (וע״ע גולפים וגי־בלינים). ל׳ הסתבך במלחמה שבין שני הטוענים לכתר האפיפיור, אינוצנטיוס II ואַנַקלֶטוס II (ע׳ ערכיהם) וכבש את רומא למען אינוצנטיוס, שנתן לו בתמורה את רוזנות טוסקאנה. וכן השליט ל׳ את מרותו על דרום איטליה. ל׳ תמך בהתפשטות הגרמנית מזרחה, בניצור הוֶנדים ובהכ־נסת ארצות הסלאוים למסגרת הקיסרות. שליטי דאנמארק, פולניה, בוהמיה והונגאריה הכירו במרותו. שנות מלכותו האחרונות הצטיינו בשלום יחסי ששרר בגרמניה. וע״ע גרמניה, היסטוריה, עמ׳ 424.

מ.

לוּתֶר, מַרְטִין — Martin Luther — (*1483, אֵיסלֶבֶן* — 1546, שם), מתקן־דת גרמני ומייסד הפרוטסטנטיזם (ע"ע). בן למשפחת איכרים מתורינגיה. אביו, פועל מכרות, עבר סמוך ללידתו של ל' מאייסלבן למאנספלד. ל' הצעיר למד בבתי־הספר במאנספלד, מאגדבורג ואייזנבאך. ב1501 נכנס לאוניברסיטת אֶרפורט והתחיל ללמוד משפטים לפי רצון אביו. כאן נתגלה לראשונה כדיאלקטיקן חריף ופולמוסן נמרץ. ביאנואר 1505 היה למוסמך לאומנויות (Magister artium), אבל כבר באותה שנה הפסיק את לימודיו ונכנס למנזר האוגוסטיני שבארפורט.

מארטין לותר

המסורת מספרת כי נקלע לסערה עזה ובשעה שפגע ברק בקרבתו, נדר להקדיש את חייו לכנסיה. בימי שהותו במנזר היה ל' נתון לספקות פנימיים, אך הוא נלחם בהם באמצעות וידויים וסיגופים. את שלוות הנפש ביקש להשיג בלימוד ספרי־הקודש ויצירות אוגוסטינוס (ע"ע). ב1507 הוסמך לכומר ושנה לאחר־מכן נתמנה מטעם מסדר האוגוסטינים לפרופסור לתורת המוסר ולפרשנות המקרא בוויטֶנברג. בחורף 1510/11 נשלח בענייני המסדר לרומא וזועזע מרמת המוסר הירודה של הכמרים האיטלקיים, אולם אמונתו בסמכות הכנסיה לא נחלשה. ב1512 הוכתר בתואר דוקטור לתאולוגיה ועד מהרה תפס את הקתדרה של ידידו ומורו סטאופיץ כפרופסור לתאולוגיה באוניברסיטת ויטנברג (נוסדה 1502).

בשנים אלה נתון היה ל' להתלבטויות פנימיות חריפות במיוחד בנוגע למושגים תאולוגיים: „צדקת האלהים" ו„חרטה", אולם אלה לא הביאוהו עדיין לפרישה מהכנסיה. פעילותו של המטיף הדומיניקני טֶצֶל, שהפך את מכירת האינדולְגֶנציות (כפרות) לעניין מסחרי כמעט, שימשה עילה להתקפתו של ל' ולמסע הפולמוס שלו.

ב31 באוקטובר 1517 פירסם ל' את 95 ה„תזות" המפורסמות, בהן תקף בעקיפין את מדיניות האפיפיורות בעניין התרת עוונות למי שיתרום להקמת הבאסיליקה על שם „פטרוס הקדוש" ברומא. ל' ראה בתעמולתו של טצל פגיעה בעיקרי האמונה והטעיית נוצרים תמימים שסבורים היו כי מי שקונה כתב־כפרה בכסף מלא זוכה לפדות את קרוביו מגיהינום. ל' הבהיר כי הכפרה הנמכרת ע"י האפיפיור כוחה לפטור מעונש שמטיל הכומר על מתוודה — ותו לא. צעדו זה של ל' ריכז סביבו את כל מתנגדי הכנסיה הרומית. ל' הואשם בכפירה, ובקיץ 1518 נפתח נגדו ברומא משפט כנסייתי. באוקטובר *1518* נפגש ל' עם שליח האפיפיור, הקרדינאל קאייטאנוס, באוגסבורג, ואף שהיו תמימי דעים בקשר לבעיות רבות סירב ל' לחזור בו מדבריו.

בוויכוח הפומבי שהתקיים בליפציג ב1519 בין ל' וד"ר אק (ע"ע) כפר ל' בעליונותו של האפיפיור ובסמכותן של ועידות הכנסיה (ע"ע). ב1520 פירסם ל' את תיבוריו העיקריים בדבר תיקוני הכנסיה, שזכו ע"י הדפסתם לתפוצה רבה: An den christenlichen Adel teutscher Nation („אל האצולה הנוצרית של האומה הגרמנית"); De captivitate Babylonica Ecclesiae („על גלות בבל של האפיפיורות"), ו־Von der Freiheit eines Christenmenschen („על חרותו של האדם הנוצרי"). ב1520 שרף ל' בפומבי את אגרת האפיפיור שהוקיעה 41 מן התזות שלו ואיימה עליו בחרם אם לא יחזור בו תוך 60 יום. בזה ניתן האות לקרע הסופי בין ל' והאפיפיור. ב1521 הופיע ל' בוורמס בפני הרייכסטאג שבראשו ישב הקיסר הצעיר קרל V, וכשסירב לחזור בו מדבריו, הפעיל נגדו הקיסר את החרם האפיפיורי. כדי להגן עליו „חטפוהו" חסידיו והביאוהו לווארטבורג שעל־יד העיר אייזנאך, לטירתו של הנסיך־הבוחר מסאכסוניה, פרידריך „החכם", מגינו של ל'. בטירה הסתתר עד 1522 בשם „יונקר גאורג". את תקופת שהותו בטירה ניצל ל' לתרגום „הברית החדשה" לגרמנית (1522) ולכתיבת עלונים וספרי פרשנות. רק פעם אחת יצא מן הטירה לזמן קצר כדי להוקיע את המהומות הדתיות שפרצו בוויטנברג עם בואה של קבוצה קיצונית שנתקראה „נביאי צוויקאו". ל' הסתייג מכל התנועות האלימות האחרות של זמנו, יצא בחריפות נגד מרד האיכרים (1524) ותבע מן הנסיכים הגרמנים בחיבורו Wider die mordischen und reubischen Rotten der Bauren („נגד הכנופיות השודדות והרצחניות של האיכרים"), 1525, לדכא את המרד בכוח.

ב1525 נשא לאשה את קאטארינה פון בורה, נזירה לשעבר, ובכך הגשים את תורתו השוללת את הפרישות של הכמורה. ל' נקלע לפולמוס עם ההומאניסט הגדול אֶרַסמוס מרוטרדם (*ע"ע; 1033/34*), שתקף בחיבורו De libero arbitrio („על חרות הרצון"), 1524, את השקפתו של ל' על הרצון המשועבד. כתשובה כתב ל' De servo arbitrio („על עבדות הרצון"), 1525, בו טען שהרצון תלוי בגזירה קדומה. בשנים הבאות הקדיש ל' את כל זמנו לחוקת הכנסיה ובתי־הספר. ב1529 הופיעו ה„קאטכיזמוס" (מדריך להלכות הדת) הגדול וה„קאטכיזמוס" הקטן, שהכילו את יסודות החינוך הפרוטסטאנטי.

בוויכוח הדתי שהתקיים במארבורג באוקטובר 1529, ואשר נושאו העיקרי היה תורת „לחם הקודש", נוצר קרע בין ל' ובין הרפורמאטור השווייצי אולריך צוינגלי (ע"ע). בהיותו מוחרם לא יכול ל' להופיע בפני הרייכסטאג שהתכנס באוגסבורג ב1530, אבל הוא השפיע על דיוניו באמצעות פרסומיו הספרותיים.

את „הצהרת אוגסבורג" — Confessio Augustana — שהיתה ל„אני מאמין" הדתי של הכנסיה הפרוטסטאנטית (ע"ע לותרניזם) כתב ידידו המלומד של ל', פיליפ מֶלַנְכְתוֹן, בהשראתו. ל' ניצל את השפעתו על הנסיך־הבוחר מסאכסוניה כדי להתנגד לכל פשרה אפשרית, ותמך בברית פרוטסטאנטית־מדינית שהתארגנה בשם „הברית השמאלקאלדית".

את שארית חייו בילה ל' בוויטנברג בהוראה, בכתיבה, בחיבור הימנונים דתיים ובהטפות. את עמדתו ביחס לאפיפיור לא שינה עד יום מותו ועוד ב 1545 פירסם חיבור בשם Wider das Bapsttum zu Rom, vom Teuffel gestifftet („נגד האפיפיורות ברומא — מעשה־ידיו של השטן").

יחסו של ל' ליהודים נשתנה במרוצת חייו מן הקצה אל הקצה. בתחילה גילה יחס אוהד ומבין ליהודים. בעלון קצר

(„על דבר Das Jhesus Christus eyn geborner Jude sey היות ישו יהודי מלידה"), 1523, האשים ל' את האפיפיורים וההגמונים הקאתולים שיחסם העויין ליהודים מנע כל אפשרות להמיר דתם. דומה של' קיווה כי היהודים, אשר דחו את הנצרות הקאתולית, יקבלו את הנצרות „המתוקנת" שלו. אבל בשנותיו האחרונות, כשנכזבה תוחלתו, הפך להיות שתא יהודים מובהק, ובעלונו (שנכתב לטינית ותורגם לגרמנית) Von den Juden und ihren Lügen („על היהודים ושקריהם"), 1543, פנה אל שליטי המדינה ותבע את גירושם.

ל' היה סופר מוכשר ביותר. סיגנונו פשוט, ברור ועממי, ובעלוניו הפולמוסיים הוא משתמש לעתים קרובות בביטויים עסיסיים. תרגום כתבי־הקודש של ל' נחשב ליצירה הספרותית הראשונה במעלה של המאה ה16 (תרגום כל כתבי הקודש ראה אור במהדורות אחדות בעשור השני והשלישי של המאה ה16). ל' היה גם הפובליציסט הגדול ביותר של זמנו, והוכיח את עצמו כאמן השפה, לא רק בכתביו הפולמוסיים, כי אם גם במכתביו ובנאומיו במסיבות חגיגיות.

ל' מילא תפקיד חשוב ביותר בתולדות הכנסיה, בהיסטוריה של גרמניה (ע"ע, גרמניה, היסטוריה) ובספרותה (ע"ע, גרמניה, ספרות 560/61). תנאי הזמן בו הופיע גרמו לכך שדעותיו הדתיות נתקשרו במהרה באספקטים החברתיים־מדיניים של התקופה, ובזה טמון סוד הצלחתו והפופולאריות שלו. וע"ע כנסיה; לותרניזם; פרוטסטנטיזם; רפורמציה.

J. Kostlin, *M. L.*, I-II, 1903[5], R Lewin, *L.'s Stellung zu den Juden*, 1911; S. Krauss, *L. und die Juden* (Der Jude, II), 1918; G. Rothe, *D. M. L's Bedeutung f d. deutsche Literatur*, 1918, H Grisar, *M L's Leben u. sein Werk*, I-III, 1920, H. Boehmer, *L. and the Reformation in the Light of Modern Research*, 1930, J. Clayton, *L. and his Work*, 1937, R. Thiel, *L.*, 1952. H. Bornkamm, *L. im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte*, 1955, R. Friedenthal, *L · Sein Leben und seine Zeit*, 1967

ב. ד. ג.

לוֹתַרִינְגְיָה, ע"ע לוֹרֵן.

לוּתֶרַנִיזְם, כינוי לנצרות הפרוטסטאנטית שמקורה בפעולתו הרפורמאטורית של מרטין לותר (ע"ע) ובתורותיו. גורמים פנימיים וחיצוניים, ביניהם הפולמוס נגד זרמים רפורמאטוריים אחרים כגון אלה של צוינגלי (ע"ע), של קלוין (ע"ע), ושל ה„אֲנַבַּפּטיסטים" (ע"ע), הביאו את הל' לחתור אל הגדרה עצמית מדוייקת ושיטתית של תורתו, לניסוח עיקרי אמונתו ולקביעת סדריו הכנסייתיים. כך נוצרו ה„קאטכיזמוס" של לותר (1529), „הצהרת אוגסבורג" (Confessio Augustana, שמנסחה העיקרי היה פיליפ מלנכתון [ע"ע]) משנת 1530, ו„הצהרת שמאלקאלדן" (Articuli Smalcaldici), 1537. אחרי מותו של לותר נמשכו ויכוחים בנקודות שלא נתבררו כל צרכן, ובשנת 1580 הסכימו בעלי המחלוקת השונים לנוסחאות של עיקרי אמונה שקובצו ב Konkordienbuch (Liber concordiae). לא זו בלבד שהל' הצליח ע"י כך לשמור על אחדות תאולוגית וכנסייתית, אלא המאמץ להגיע אל קביעה ברורה של התורה הלותראנית הביא גם לידי התפתחותה של „אורתודוכסיה לותראנית", שהצמיחה סכולאסטיקה שכלתנית משלה, שהגיעה לשיא פריחתה במאה ה17.

מבחינה עקרונית מכיר הל' בכתבי־הקודש בלבד כסמכות בענייני אמונה, וכל ההצהרות של „אני מאמין", הן המסרתיות הן החדשות, כפופות לסמכות זו. אולם פירושו של לותר והבנתו את כתבי־הקודש הפכו מהר למעין „הלכה" דוגמתית. גם אחרי שהתאולוגיה הלותראנית התפתחה לכיוונים חדשים, נשארו הפולחן הדתי וסדרי המשטר הכנסייתי כפי שקבעם לותר.

תורת הל' מיוסדת על האמונה בפעולתו המושיעה והגואלת של האל שנתגשם בישו המשיח, אשר במותו השיב את חרון־אפו של האלוהים ואת גזר־דינו מעל האדם החוטא. את הפעולה הגואלת הזו, שבשורתה מובאת אל האדם ע"י כתבי־הקודש ובהטפת הכנסיה, מסגל האדם לעצמו באקט האמונה, ובאמונה הוא „מוצדק" (Justificatio sola fide). תורת ה„הצדקה" של האדם החוטא פירושה, איפוא: זקיפת הכפרה שהושגה ע"י ישו לזכות האדם, ע"י מעשה חסד אלוהי המשחרר את האדם מחטאו ומשעבודו לחטא, ומשיבו אל חיק משפחת בני־האלהים. האדם הנושע תשועה אוביקטיוית הוא כבריאה חדשה הזוכה לחיים חדשים באמונתו. אולם אמונה זו היא ת ו צ א ה של הזיכוי האלוהי ומתן ישעו. האמונה בבחינת בטחון גמור בישע וההתמסרות הגמורה כמענה על פעולת האל מולידות מעשים טובים, אך אין בכוחם של מעשים טובים ליצור „זכות" כלשהי לזכות בחסד האלוהי. בנקודה זו נוגד הל' לא רק את המסורת היהודית אלא גם תפיסות קאתוליות מסויימות.

החטא כמצב מהותי ויסודי של האדם, שעניינו התכוונות האדם אל עצמו במקום התכוונות שכולה לאלהים, מהווה מרידה בבורא והיא המולידה את החטאים הפרטיים. הפער בין הווייתו החוטאת של האדם לבין ייעודו הוא מצב יסודי ולא אישי־מקרי, ועל־כן שום מאמץ מוסרי אינו יכול לגשר עליו או לרפא אותו. מכאן האירלוואנטיות של תחום האתיקה לגבי גורלו המוחלט, הדתי, של האדם. אולם האדם אחראי גם לחטאיות כוללת ומהותית זאת, ועל־כן נמצא חייב בישותו ונשפט במידת הדין ובזעמו של האל. מידת הדין, שפירושה אבדן האדם, מתבררת ומתגלית לו לאדם ע"י ה„חוק", היינו התורה. רק על רקע של החיוב בדין לפי ה„חוק", ניתן להבין ולקבל את בשורת הישע של האוואנגליון. ישע זה, שהוא „ההצדקה" שהושגה ע"י ישו והנקנית באמונה, מוענק לאדם בטבילה ובסאקראמנט של המזבח, היינו — נוכחותו של ישו הצלוב בבשרו ובדמו, בלחם וביין שעל המזבח בפולחן ה„סעודה הקדושה". מכאן שתורת האֻוכאריסטיה של הל' קרובה למסורת הקאתולית יותר מזו של כנסיות פרוטסטאנטיות אחרות.

ההדגשה על פעולתו הבלעדית של האלהים בגאולת האדם, ושלילת יכולתו של האדם לצדוק בפני קונו ע"י מצוות ומעשים טובים וע"י שימוש נכון בבחירתו החפשית (שאינה קיימת כלל במישור הדתי המיוחד) לא הצמיחו בל', למרבה ההפתעה, דת של פאסיוויות רוחנית ואדישות מוסרית. לותר עצמו קבע בחייו מסורת של פעילות ראליסטית ושל כפיפות מעשי האדם ל„סדרי הבריאה" של הבורא. לסדרים אלה יכלו להיחשב גם סדרים מדיניים־חברתיים (כגון האבסולוטיזם של הנסיכים וחלוקת החברה למעמדות), אולם תפיסתו העקרונית הביאה את הל' לשלול מסורות הנוגדות, לדעתו, את „סדר הבריאה", כגון הנזירות הקאתולית, הסגפנות והפרישות, ולחייב תתומי־חיים אחרים כנתונים טבעיים, כגון הנישואים או הקיום הלאומי. מכאן יש להבין את העובדה שתנועות וזרמים שונים, הרחוקים

לכאורה מתורת לותר, מתייחסים אליו ולתורתו. ההשכלה ראתה בו את חלוץ חופש המצפון וחופש המדע. הגל (ע״ע) קרא את עצמו „לותראני״, והסטודנטים הגרמנים, נושאי דגל התנועה הלאומית, הדגישו את זיקתם ללותר בכנס הגדול בטירת וארטבורג ב18.10.1817 (ע״ע גרמניה, היס־טוריה, עמ׳ 448).

השתלטותה של האורתודוכסיה הסכולאסטית הלותראנית בפקולטות התאולוגיות במאה ה17 הולידה את הפיאֶטיזם כתנועת־נגד. כן הביא הראציונאליזם החדש שהתפשט בתאולוגיה הלותרנית במאה ה18 להתעוררויות הפיאטיס־טיות הקשורות בשמו של צינצֶנדורף ובעדת ה„הֶרנהוּ־טיים״ (ע״ע). למעשה הפכה הכנסיה הלותראנית לזרוע של מנגנון המדינה במשטרים האבסולוטיים, והמלכים והנסיכים במדינות לותראניות אף נחשבו רשמית לראשי הכנסיה. רק כאשר גזר מלך פרוסיה בשנת 1817 על איחוד כל הכנסיות הפרוטסטאנטיות במדינתו, חלה תסיסה שהביאה בשנת 1830 לייסוד כנסיית הAltlutheraner („הלותראנים הוותיקים״) בגרמניה ומעבר־לים. גם במאה ה19 נשאר הל׳ נקלע בכף הקלע בין נטיות פיאטיסטיות מזה ושכלתנות מזה, אך, בדרך־כלל, היה פתוח לזרמים העיקריים שבתרבות אירופה. מצב זה גרם לא מעט משברים לל׳, אך גם עשאו לשותף פעיל לכמה מההתפתחויות התר־בותיות המודרניות. מדע ביקורת המקרא על שיטותיו וגי־שותיו השונות (ביקורת הטכסט, ביקורת הצורות וכיו״ב) פותח בעיקר ע״י מלומדים לותראניים, אולם נוצר קיטוב בין שמרנים מזה ומתקדמים־משכילים־ליבראלים מזה.

הל׳, כאחת הצורות העיקריות של הנצרות הפרוטס־טאנטית־אוואנגלית, קבע את דמותו של הפרוטסטאנטיזם לא רק בגרמניה אלא גם בארצות סקאנדינאוויה, שם היה לדת־המדינה, ובפינלנד. הוא אף התפשט מזרחה, להונגאריה ולכמה ארצות סלאוויות. מאידך גיסא לא חדר כלל לאנגליה, ואף בצרפת, הולנד ושוויץ נדחק מפני כנסיות בעלות מסורות רפורמאטוריות אחרות (קאלווין, צווינגלי). בעוד שבארצות גרמניה וסקנדינאוויה היווה הל׳ חלק מהתודעה הלאומית והחיים המדיניים, הרי שלוחותיו באה״ב, שנוסדו ע״י מהגרים מארצות אלו (כגון „הסנוד של הכנסיה הלותראנית־מיזורי״; „הכנסיה הלותראנית החפשית״, ועוד), התפתחו באקלים מדיני ובתנאים חברתיים שונים לגמרי, אולם חילוקי־דעות בין זרמים שמרנים וליבראליים התגלעו גם שם.

התרופפות הקשרים בין הכנסיה והמדינה, זעזועי ההיס־טוריה ותמורות הזמנים, ביניהן עירעורה של הפילוסופיה האידיאליסטית ע״י קירקגור (ע״ע), וניטשה (ע״ע), הביאו אחרי מלה״ע I להתעוררות חדשה בכיוון אורתודוכסי, במידה רבה בהשפעתו של התאולוג הקאלוויניסטי קארל בַּרת (ע״ע), שאף הנהיג את „הכנסיה המוודה״ (Bekennende Kirche) בגרמניה, בהתנגדותה למדיניות הכנסייתית של השלטונות הנאציים. ההסתייגות מהזיהוי הפשטני של נצרות, מוסר וקידמה תרבותית, שרווחו בליבראליזם הבורגני של המאה ה19, ההיענות לתביעותיו הסוציאליות והמדיניות של העולם, וההתנסות בתהומיות הקיום האנושית — משווים למאבק התאולוגי בעולם הלותראני מימד עומק שאינו חסר מבוכות, והוא משתרע על פני קשת רחבה, מאורתודוכסיה נוקשה ועד לאכסיסטנציאליזם נועז.

אחרי מלה״ע II נעשו נסיונות לאחד את הכנסיות הלותראניות בגרמניה בכנסיה אחת, שתהווה חלק של המסגרת הרחבה יותר של „הכנסיה האוואנגלית בגרמניה״. רוב הכנסיות הלותראניות מאוגדות ב„ברית הלותראנית העולמית״ (נוסדה בלונד ב1947) המסונפת ל„מועצה העו־למית של הכנסיות״, שמושבה הראשי בז׳נווה. הן בגלל צורת ארגונו הכנסייתי (לרוב בהנהגת הגמונים), הן בגלל המסורת התאולוגית שלו, רואה הל׳ את עצמו כ„מרכז״, בין המחנה הרפורמאטורי (קאלוויניסטים ו„כנסיות חפשיות״) מזה, לבין מחנה האנגליקאנים והכנסיות האורתודוכסיות מזה. וע״ע כנסיה; פרוטסטנטיזם; רפורמציה.

T. Harnack, *Luther's Theologie*, I-II, 1926-7 ; E. Schlink, *Theologie der lutherischen Bekenntnisschriften*, 1940 , E. Seeberg, *Grundzüge d. Theologie Luthers*, 1950 , W. Elert, *Morphologie des Luthertums*, I-II, 1952-3².

צ. ו.

לֶז׳ה, אַלֶכְּסִי, ע״ע סֶן־ז׳וֹן פֶּרְס.

פרנאן לז׳ה: קומפוזיציה סביב שני תוכים (1935—1939) (המוזיאון הלאומי לאמנות חדישה, פאריס)

לֶז׳ה, פֶרנָן — Fernand Léger — (1881, ארז׳נטן — 1955, ז׳יף־סיר־איווט [Gif-sur-Yvette]), צייר צרפתי. ל׳ חי כל ימיו בפאריס, אך את תקופת מלה״ע II בילה באה״ב. ב1910 בא במגע עם בְּרָק (ע״ע) ופיקָסוֹ (ע״ע), אך פיתח את גירסתו האישית בקוביזם. סיגנונו הבשיל מאוחר יותר, בכיוון של ציורי־קיר עם מוטיווים של מכונות. הוא צייר דמויות־אנוש בדיוק ובליטוש של שרטוט תעשייתי, עם בהירות רבה במבנה. ביצירתו שליט הצבע האפור, עם צבעי יסוד עזים. עמדתו החברתית היא שמאלנית מובהקת, סיגנונו דקוראטיווי ונעוץ בתרבות מעמד הפועלים העירוני בן זמננו. ל׳ ביצע הזמנות בשביל לה קורבּיזיה (ע״ע), בשביל כנסיות מודרניות כגון כנסיית נוֹטר־דם באַסי (פסיפס, 1946), הכנסיה באוֹדנקור (ציור־זכוכית, 1951), ובשביל אולם עצרת מליאת האו״ם (1952). הוא צייר איורים לספרים, בין השאר ליצירות מַלרו ורַנבּוֹ, והרבה לעבוד בשביל הבימה: הצגות בלט שונות, סרטים („בלט מכני״, 1924), ועוד. — ל׳ פירסם מאמרים על אמנותו.

D. Cooper, *F. L. et le nouvel espace*, 1949, R. L Delevoy, *L., Biographical and Critical Study*, 1962

לַזוּרִיט, ע״ע לַפִּיס לַזוּלִי.

לֶזַ'יסְק (Leżajsk), קודם Leżańsk ובפי היהודים: ליזַ'נסק), עיר נפה בדרום־מזרח פולניה, במחוז ז'שוב; 6,000 תוש' (1963). יש בה מנסרה וביח"ר ללבנים. במאה ה14 היתה „כפר המלך", וב1397 זכתה לחוקה עירונית. מהמאה ה17 היא מקום עליה לרגל הקשור במנזר הברנַרדינים.

קהילה יהודית בל' נזכרת לראשונה ב1538. בתקופת ועדי הארצות (ע"ע) היתה שייכת לגליל פרמיסלא, ובתחלת המאה ה18 היא נמנית עם המבוססות שבקהילות הגליל. ב1765 מנתה הקהילה, על הכפרים שבתחומה, 909 משלמי־מס. ב1775—1787 חי בה הצדיק המפורסם ר' אלימלך (ע"ע), אבי תנועת החסידות בגאליציה ובפולניה. לאחר פטירתו הוסיפו המוני יהודים לנהור לל', להשתטח על קברו, עד הדור האחרון. ב1880 נמנו בל' 1,868 יהודים (כ38% מהאוכלוסיה) וב1921 — 1,575 (כ32%). במלה"ע II היתה ל' בתחום הכיבוש הגרמני, ויהודיה גורשו מהעיר בסוף 1939 לתחום הכיבוש הרוסי.

י. קאנגער, ליזשייסק (פון לעצטן חורבן, 10), 1948.

לֶזְלִי, סר ג'וֹן — Sir John Leslie — (1766, לארגו — 1832, שם), פיסיקן ומאתמאטיקן סקוטי. עם תום לימודיו באוניברסיטת סט. אַנְדְרוּז עבר ל' ללונדון, ושם עסק בעבודות תרגום וכתיבת מאמרים לצורך מחייתו, בצד מחקרים בפיסיקה נסיונית. ב1805 נתמנה פרופסור למאתמאטיקה באוניברסיטת אדינבורג, וב1819 קיבל את הקאתדרה לפיסיקה שם, למרות שמינויו נתקל בהתנגדות הכנסיה שטענה של' נוטה בדעותיו לתורתו של הפילוסוף ד. יום (ע"ע). ב1820 נבחר כחבר נספח לאקאדמיה למדעים של צרפת, וב1832 זכה בתואר אבירות.

נסיונותיו המדעיים הראשונים נסבו על תכונות קרינת החום של גופים שונים. לצורך מדידת מקדמי ההחזרה, ההעברה, הבליעה והפליטה המציא את התרמומטר הדיפרנציאלי. ל' ביצע עבודות מחקר בשטחים שונים של הפיסיקה, ולזכותו נזקפים גם המצאת היגרומטר (ע"ע), ניסויים בסיסיים בפוטומטריה, מתח־פנים, ועוד. כן נודע ל' בתקופתו בעקבות פיתוח תהליכים להקפאה.

ל' פירסם מספר רב של מאמרים וחיבר ערכים רבים בפיסיקה ובמאתמאטיקה למהדורות הראשונות של האנציקלופדיה בריטניקה.

מחיבוריו החשובים: Experimental Inquiry into the Nature and Properties of Heat („מחקר ניסויי על תכונות החום"), 1804; Elements of Geometry („יסודות הגאומטריה"), 1809; Elements of Natural Philosophy („יסודות הפילוסופיה הטבעית"), 1823.

לֶזַ'נְדְר, אַדְרִיאָן־מַרִי — Adrien-Marie Legendre — (1752, פאריס — 1833, שם), מאתמאטיקן צרפתי. למד בCollège Mazarin בפאריס, ובשנים 1775—1780 שימש פרופסור למאתמאטיקה בÉcole Militaire בעיר זו. משנת 1780 ואילך כיהן במשרות ממשלתיות שונות, אולם אף לא אחת שתאמה את ידיעותיו והשגיו — וזה בגלל יחסו הבלתי־אוהד של לַפּלַס (ע"ע). ל' נטל חלק במדידות קו־הרוחב שבין דֶנקֶרק ובּוּלוֹן בחופי צפון־צרפת לצורך קביעת קשר גֶאוֹדֶטי בין מצפי־הכוכבים שבגריניץ' ובפאריס. ב1795 נתמנה ל' פרופסור בÉcole Normale שבפאריס, ושימש יועץ ובוחן בÉcole Polytèchnique. כן היה ל' חבר בוועדה להשגת הרפורמה המטרית. מ1783 היה חבר ה„אקאדמיה הצרפתית".

ל' תרם תרומות ניכרות בגאודזיה ובאסטרונומיה, אולם עיקר עבודתו ותוצאותיה החשובות היו בתחומי המאתמאטיקה. ספרו על תורת המספרים (1797/8) מהווה חוליה חשובה בתולדות תורת המספרים, ובו נמצא סיכום של תורה זו עד זמנו. ל' תרם רבות לתורת המספרים: עבור מספרים טבעיים m, n כשm מספר ראשוני ואי־זוגי שאינו מחלק את n, הכניס את הסימן $\left(\frac{n}{m}\right)$ (הנקרא על שמו) השווה ל1 אם קיים מספר טבעי x כך שm מחלק את x^2-n ושווה ל(1-) אם x כזה אינו קיים. בשנת 1785 נתן הוכחה (אמנם חסרה) של המשפט היסודי: $\left(\frac{n}{m}\right)\left(\frac{m}{n}\right)=(-1)^{\frac{n-1}{2}\cdot\frac{m-1}{2}}$ כאשר $n\neq m$ מספרים ראשוניים אי־זוגיים. כן פיתח נוסחה הנותנת עבור כל x קירוב של מספר המספרים הראשוניים שאינם גדולים מx.

חישוביו של כוח המשיכה של אליפסואידה הביאו אותו לגילוי של פולינומים מיוחדים (הנושאים את שמו). ל' הגדיר טראנספורמציה (טראנספורמציית־ל') המביאה משוואה דיפרנציאלית חלקית מסוג מסויים לצורה ליניארית. מצא תנאי הכרחי לקיום אקסטרמום של פונקציונאל $\int_{b}^{a} f(x,y,y')\,dx$ ובעקבות חישובים של מסלול של כוכב שביט, גילה (בשנים 1805/6) את שיטת הריבועים המינימאליים. בספרו על גאומטריה (1794) עסק באכסיומת המקבילות של אויקלידס ובביסוס של הטריגונומטריה במישור; כן ניסח והוכיח משפט ידוע על חישוב משולש על־פני כדור בעל רדיוס גדול בהשוואה לצלעות של המשולש. בספרו היסודי על פונקציות אליפטיות ואינטגראלים של אוילר (1825/6) טיפל בתכונות פונקציות אוילר (הוא טבע את השם פונקציית גמה), הכניס שלושה סוגים של אינטגראלים אליפטיים (הנקראים על שמו) והוכיח את התכונות שלהם. למחקר של אינטגראלים אלה הקדיש 40 שנה, אך כאשר נודע לו, בהיותו בגיל 76, על תוצאות עמוקות בתחום זה של שני מאתמאטיקנים צעירים ממנו, נ. ה. אבל (ע"ע) וק. ג. י. יעקובי (ע"ע), קיבל אותן בהתלהבות וברוח טובה הראויה לכבוד רב.

מספריו החשובים: Eléments de géometrie („יסודות הגאומטריה"), 1794; Essai sur la theorie des nombres („חיבור על תורת המספרים"), 1797/8; Exercices de calcul integral („תרגילים בחשבון אינטגראלי"), 3 כרכים 1811—1819; Traité des fonctions elliptiques et des intégrales Eulériennes („מחקר על הפונקציות האליפטיות והאינטגראלים של אוילר"), 3 כרכים, 1827—1832; La Théorie des nombres („תאוריית המספרים"), 2 כרכים, 1830.

מא. ר.

לַזָר, בֶּרְנַר — (Marius) Bernard Lazare — (1865, נים [צרפת הדרומית] — 1903, פאריס), הוגה־דעות ועסקן יהודי בצרפת. נולד בבית מסרתי, ולמד בבי"ס תיכון ובבי"ס גבוה לארכיונאות בפאריס. עד אמצע שנות ה90 נודע ל' בסיפוריו הסימבוליסטיים, שניכרה בהם נטיה

וידואליסטית־אנארכיסטית. מאמרו היחידי מאז העוסק בנושא יהודי (Juifs et Israélites) הוא בעל אופי אפולוגטי, ומנסה לפאר את יהודי מערב־אירופה „המשוחררים", על פני יהודי מזרח־אירופה, „המסגרים". פנייתו של ל׳ להיסטוריה יהודית הבשילה מאמרים על השקפתם הסוציאלית של הנביאים, כמבטאי שאיפות „הפרולטאריון", ועל המעמדות העמלים בין יהודי יה"ב. ב1894 נתפרסם ספרו על האנטישמיות L'Antisémitisme, son histoire et ses causes („האנטישמיות, ההיסטוריה שלה וסיבותיה"), שתורגם לשפות שונות, והביא לו פרסום בינלאומי. לדעתו, עברה האנטישמיות האירופית 3 שלבים הדרגתיים: נוצרי, כלכלי ולאומני. ל׳ סבר שהיהודים עתידים להתבולל בעמי אירופה, וממילא תיעלם האנטישמיות. הספר עצמו כתוב במגמה מתבוללת מובהקת.

עם התרחבות פרשת דריפוס (ע"ע) חל משבר בהשקפותיו של ל׳, ובשנים 1895—1898 הגן על דריפוס במאמרים וחוברות אין־ספור, בתבעו בירור משפטי חדש; את הסופרים והעתונאים היהודיים בצרפת, שהיו ברובם „אנטי־דריפוס", האשים ברגשי־נחיתות. ב1897 נענה ל׳ לקריאתו של הרצל, השתתף בשני הקונגרסים הציוניים הראשונים, ונבחר לוועה"פ הציוני. ב1898 השתתף ביסוד כה"ע Le Flambeau („האבוקה"), שנועד לבטא את עמדת „היהדות הציונית והסוציאלית". ב1899 נפרד מהרצל, מתוך שהתנגד למגעיו הדיפלומאטיים עם הממשלות, ואף עזב את ההסתדרות הציונית. אולם לא הפסיק את התקרבותו ליהדות וליהודים. עתה גילה את המאור שבתלמוד, וביטא אהדה והערכה עמוקה ליהודי מזרח אירופה. זמן־מה עשה ברומניה, וב1903 י"ל ספרו Les Juifs de Roumanie („היהודים ברומניה").

משנת 1957 ואילך מופיע בפאריס פעמיים שלוש בשנה כ"ע הנקרא Cahiers B.-L. ע"י קבוצת אנשי־רוח יהודים בעלי נטיות שמאלניות, המאוגדים בחוג הנושא את שמו.

S Peggy, *"Notre Jeunesse"* (Les Cahiers de la Quinzaine, XV), 1910; B. Hagani, *B. L.*, 1919; H. Kohn, *B. L. und die Dreyfus-Affaire* (Der Jude, 8), 1924; N. Jussem-Wilson, *B. L s' Jewish Journey, from being an Israelite to being a Jew* (JJS, XXVI), 1964.

א. ל׳.

לָזָרוּס — Lazarus, Lazare, Lazaro — שמן של שתי דמויות בברית החדשה. השם ל׳ מקוצר מן הצורה העברית אלעזר.

1) ל׳ הוא מביתניה, אחי מרים ומרתא. היה ידידו של ישו ובביתו התאכסן ישו בדרכו לירושלים. בבשורת יוחנן (XI) מסופר על נס החזרתו לחיים ע"י ישו, ארבעה ימים לאחר פטירתו. עוד היום מצביעים על קברו במזרח הר הזיתים — כיום הכפר הערבי אל־עזריה — אשר מעליו הוקמה כנסיה כבר במאה ה4.

2) ל׳ „העני". זהו השם היחיד שניתן לדמות כלשהי במשליו של ישו. המשל, המופיע בבשורת לוקס (XVI, 19), מתאר את חייהם של ל׳ העני ושל האיש העשיר בעולם הזה ובעולם הבא. ל׳ זה, שהיה „מלא אבעבועות", נחשב לפטרון של החולים העניים והמצורעים. על שמו נקרא גם „מסדר האבירים לזרוס הקדוש", שנוסד בממלכת ירושלים במאה ה12 במטרה לטפל במצורעים, ובשמו כונו בתה"ח למצורעים — „הלזָרֶטים", שהוקמו ברחבי אירופה בעקבות המגפות הקשות שפגעו בה במאה ה14. (וע"ע לזריטים, אגֻדת ה־).

לַזָרוּס, אֶמָּה — Emma Lazarus — (1849, ניו־יורק — 1887, שם), משוררת ומחברת מסות אמריקנית־יהודית. ל׳ היתה בתו של סוחר אמיד בניו־יורק, ממוצא ספרדי. היא התחילה את דרכה בספרות בפירסומם (1866) של שירים עדינים, מלאנכוליים, שהעידו על השפעת הרומאנטיקה הגרמנית. שירים ראשונים אלה עוררו את תשומת־לבו של רַלף וַלדוֹ אֶמֶרסון (ע"ע), שעודד את הנערה לפתח את כשרונה הלירי. לאמרסון הקדישה ל׳ את ספרה השני Admetus and Other Poems („אדמטוס ושירים אחרים"), 1871. נושאי

אמה לאזארוס

יצירותיה של ל׳ בתקופה זו של חייה היו כלליים; הרומאן Alide, an Episode of Goethe's Life ('אלידה, אפיזודה מחיי גתה"), 1874, הוא על אהבתה של פרידריקה בריאון למשורר הגרמני.

ספרה של ג׳ורג׳ אליוט (ע"ע), „דניאל דירוֹנדה", שהופיע ב 1876, היה אחד המניעים להתעוררות תודעתה היהודית. ל׳ הקדישה לסופרת האנגלית את יצירתה החשובה הבאה, הטראגדיה בחרוזים The Dance to Death („מחול המוות"), שהיא חלק מכרך השירים Songs of a Semite („שירי בת־שֵם"), 1882. עלילתה של הטראגדיה היא מותם בשרפה של יהודי נורדהאוזן, שהאשמו בימי־הביניים בהרעלת הבארות, שכתוצאה ממנה פרצה מגפה בקרב שכניהם הנוצרים. ב 1879 נטלה על עצמה ל׳ לתרגם מיצירותיהם של יהודה הלוי, אבן גבירול ומשוררים יהודים ספרדיים אחרים. ידיעותיה בשפה העברית היו קלושות ועל כן ביססה את תרגומיה בעיקר על עיבודיו הגרמניים של יחיאל מיכאל זקש (ע"ע). ב 1881 יצאו לאור תרגומיה מיצירותיו של הַינריך הַינֶה.

עם בואם של הפליטים היהודים הראשונים מרוסיה לאה"ב אחר הפרעות של שנת 1881, הקדישה להם ל׳ את זמנה וכוחותיה. בקשר לכך פירסמה (1882) מאמרים בכתב־העת *Century Magazine*, בפרוזה, וביתר שאת בחרוזים, קראה לבני־דתה לחדש את קיומם הלאומי בארץ הקודש. ב An Epistle to the Hebrews („איגרת אל העברים"), סדרת מאמרים שהופיעה בשבועון American Hebrew ב 1882/3 (ובצורת ספר — ב 1900), קראה ליהודים לשוב אל הקרקע ולהכין את עצמם לעבודת כפיים על־ידי הכשרה טכנית במוסדות חינוך עבריים מתאימים. היא עצמה השתתפה ביסוד מוסד כזה בניו־יורק.

ל׳ היתה ממבשריה של האידיאולוגיה הציונית. היא חזתה את התפתחותם של שני מרכזים חשובים של חיי־יצירה יהודיים: ארץ־ישראל וארצות־הברית.

שורות הסיום של הסונטה שלה, The New Colossus („הקולוסוס החדש"), 1883, על ארצות־הברית, נמל המבטחים לנדכאים ולמקופחים, נחרתו על לוח־ברונזה שנקבע על כנה של מצבת־החרות בניו־יורק:

„. . . אַךְ לִי שַׁגְּרִי
דַּלַּיִךְ הַלֵּאִים, לִדְרוֹר כְּמֵהִים,
חֶלְאַת שְׁאוֹן־חוֹפַיִךְ הַעֲרִי,
כָּל בְּנֵי־בְלִי־קֵן, טְרוּפֵי סוּפוֹת־יַמִּים –
עִם שַׁעַר־פָּז בָּזֶה אִשָּׂא אוֹרִי!" (תרג׳ ראובן אבינֹעם)

שיריה של ל' יצאו לאור בשני כרכים, 1889; מבחר מיצירתה בשירה ובפרוזה (E. L.; Selections from her Poetry and Prose), יצא לאור עם הקדמתו של M. U. Schappes, 1944, 1947[2].

H. E. Jacob, *The World of E. L.*, 1949; E. Merriam, *E. L., Woman with a Torch*, 1956; S. Liptzin, *Generation of Decision* (Chap. IX), 1958

ס. ל.

לַזָרִיטִים, אֲגֻדַּת הַ־ (Lazarites, Lazarians), כינוי עממי המיוחס ל„אגודת כמרי המיסיון" (Congrégation de la Mission); בגרמניה הם נקראים „פאולינים" (Pauliner), באיטליה — „המיסיונרים של וינצ'נצו דה פאולי" (Missionari di S. Vincenzo de Paoli), בספרד — „אבות לזריים" (Padres Lazaristas) ובאמריקה — „האחים הוינסנטיים" (Vincentian Friars).

האגודה נוסדה בפאריס ב17 באפריל 1625 ביזמתו של ונסן דה פול (ע"ע). אך הוּקְדְּשָׁה בפעילות מיסיונרית בקרב פשוטי העם בחבל פיקארדיה. ב1632 זכתה האגודה להכרה רשמית מטעם האפיפיור אורבן VIII ובאותה שנה השתכנה במנזר ע"ש לזרוס הקדוש, ומכאן בא לחבריה השם הפופולארי. ונסן דה פול שביקש לעצב את אופי האגודה על־פי הנסיון המעשי, חיבר את התקנון רק כעבור 30 שנה. מטרות ותחומי הפעולה כללו בין היתר: הדרכה מסיונרית־דתית בקרב פשוטי העם, ניהול סמינארים, הכשרת כמורה צעירה לתפקידים דתיים־חינוכיים, הקמת מוסדות, הפצת הנצרות בקרב בלתי־מאמינים והתמסרות לפדיון עבדים נוצריים מאפריקה. בראש האגודה עומד כיום מפקד, הנבחר לכל ימי חייו, ועוזרים על־ידו 4 סגנים ומזכיר כללי. הסמכות העליונה מצויה בידי האסיפה הכללית של האגודה, המתכנסת אחת ל12 שנה. היא בוחרת במפקד ובעוזריו.

האגודה התרחבה במהירות באירופה ומחוצה לה. עוד בימי ונסן דה פול יצאו הל' לצפון אפריקה (1645), למאדאגאסקאר (1648) ולמזרח התיכון (1656). לקראת סוף המאה ה17 יצאו למזרח הרחוק והגיעו גם לאה"ב ולאמריקה הדרומית. כיום (1967) מונה האגודה כ4,500 חברים ב37 מחוזות.

בירושלים פועלות נזירות סנט ונסן דה־פול מ1886. מרביתן צרפתיות והן נקראות „אחיות החסד". במנזרן מוסד לעוורים ובית־יתומים.

המקור העיקרי לתולדות האגודה הוא האוסף Annales de la Congregation de la Mission, 95 Vols, 1834—1930.

P. Coste, *La Congrégation de la Mission*, 1927; id., *Monsieur Vincent*, I-III, 1934[2]; G. Goyau, *La Congrégation de la Mission des Lazaristes*, 1938.

צ. בר.

לַזֶרְסוֹן, מַכְּס מַתִּתְיָהוּ — Max Lasersohn — (1887, מיטאו [לאטוויה] — 1951, ניו־יורק), משפטן וכלכלן, מראשי יהדות לאטוויה. בן למשפחה יהודית מסרתית. ב1910 סיים את לימוד המשפטים באוניברסיטה של פטרבורג, ומאז עסק הרבה בפילוסופיה כללית ומשפטית, ובחקר המשפט העברי. ב1916 נתמנה מרצה באותה אוניברסיטה, וב1917 היה סגן מנהל מחלקת המיעוטים הלאומיים בממשלת קרנסקי. ב1920 חזר ללאטוויה, הצטרף למפלגת „צעירי־ציון—התאחדות", ונבחר מטעמה לבית הנבחרים הלאטווי. ל' היה פעיל בעיצוב חוקתה ומערכת משפטיה של לאטוויה, ובדאגה להגנת זכויות המיעוטים הלאומיים באירופה במסגרת חבר־הלאומים. רב היה חלקו בביסוס האוטונומיה התרבותית היהודית בלאטוויה, ובמאבק למען השפה ובית־הספר העברים בקרב יהדות לאטוויה. עם המהפכה הפאשיסטית בלאטוויה (1934) עלה לא"י והיה בין מקימי בית־הספר הגבוה למשפטים ולכלכלה בתל־אביב. ב1939 יצא לאה"ב ושימש פרופסור באוניברסיטת קולמביה בניו־יורק. מספריו: „המהפכה והחוק" (רוסית, 1930); בעברית: „המנדט, הקונסטיטוציה והמועצה המחוקקת" (תרצ"ו); „הפילוסופיה המשפטית של הרמב"ם" (תרצ"ט); „היהודים והפרלמנטריזם הלטבי" (בקובץ „יהדות לטביה", תשי"ג). כן כתב מחקרים על מדיניות החוק הסובייטית.

א. ז־ן, פרופסור ל' (בתוך הקובץ: „יהדות לטביה"), תשי"ג.

לַחוֹבֵר, יְרוּחָם פִּישֶׁל (1884, חוז'ל [פולניה] — 1947, תל־אביב), מבקר הספרות העברית החדשה. בצעירותו קיבל חינוך מסרתי, ואת השכלתו הכללית רכש בעצמו. במלה"ע I שימש מורה לספרות עברית בוואַרשה, וב1927 עלה לא"י. פעולתו הספרותית התחילה ב1904, עם פרסום מאמרו הראשון על טשרניחובסקי, ב„הצפירה". מאז פירסם מאמרים, מסות ומחקרים ספרותיים בכ"ע עבריים רבים, מהם גם על יוצרים בספרות העולם. בערוב ימיו הקדיש את רוב זמנו לתרגום עברי של לקט נבחר מספר הזהר (ע"ע, עמ' 646), ולחבורו הגדול על „ביאליק, חייו ויצירותיו", שלא זכה לסיימו (א'-ג'; תש"ד-תש"ח). מאז בואו לא"י עסק בכתיבת חבורו המקיף „תולדות הספרות העברית החדשה", שיצא לאור בשנים תרפ"ח-תש"ח. כן ערך את שלושת הקבצים הספרותיים „ספרות", „רשפים", ו„נתיבות". רבים מספרי ה„ביבליותיקה" של הוצאת „אחיספר" נערכו ע"י ל', שהיה תקופה ממושכת מנהלה ועורכה של הוצאת הספרים „שטיבל" בוואַרשה. כן היה מעורכי „התקופה", „מאזנים" ו„כנסת".

ל' היה מבקר ספרותי אָמוּן על דרך הביקורת המדעית־האובייקטיווית, השואפת להערכות אמנותיות המבוססות על נתונים ועובדות. הוא התנגד בחריפות לביקורת הסובייקטיווית המונחית ע"י התרשמות אינטואיטיווית, בלתי מדעית. ל' לא היה משועבד לתורות־ביקורת מְסויימות, ורק החומר הספרותי עצמו היה מושאו המחקרי. עיקר כוחו — בניתוח היצירות לחלקיהן ובחקירת כל חלק לעצמו ולא בסינתיזות אסתטיות. בחקר תולדות הספרות העברית התחקה ל' אחר ההשפעות מספרות העולם, וגילה בכך בקיאות רבה. את הספרות העברית תפס ל' כמבע למאבק העם על קיומו בהתמודדותו עם המציאות.

ספריו (מלבד הנ"ל): „מחקרים ונסיונות" (תרפ"ה); „ראשונים ואחרונים", א'-ב' (תרצ"ד—צ"ה); „על גבול הישן והחדש" (תשי"א); „בתחום ומחוץ לתחום" (תשי"ג); „שירה ומחשבה" (תשי"ג).

ש. שטרייט, פני הספרות, ב', 266–272, תרצ"ט; י. רבינוביץ, על פ. ל' (גליונות, ט"ו), תש"ד; מ. גיל, פ. ל' המבקר וההיסטוריון של הספרות (גליונות, כ'), תש"ז; ש. הלקין, פ. ל' (בצרון, ט"ז), תש"ז; י. פיכמן, פ. ל', קוים לחייו ולדמותו (הקדמה ל„תולדות הספרות העברית החדשה"), תש"ח; ש. ל', פישל ל' — ביבליוגרפיה (יד־לקורא, א'), תש"ח.

ש. או.

לַחְוָה (Лахва), עיירה בבריה"מ, בדרום הרפובליקה הביילורוסית, בנפת מוזיר במחוז פוליסיה. 3,500 תוש'. תעשיית עצים.

ב1765 נמנו בל' 157 י ה ו ד י ם משלמי מס. במחצית

הראשונה של המאה ה19 היו היהודים רוב תושבי העיירה. ב1897 היה מספרם 1,057 (מתוך 2,426), וב1921 — 1,126 (מתוך 3,420). אז היו בל׳ 3 בתי־כנסת, בי״ס עברי וספריה יהודית. במלה״ע II מ17.9.1939 עד 3.7.1941 היתה ל׳ תחת שלטון סובייטי, ואז עלה מספר יהודיה ל2,500. בתקופת הכיבוש הגרמני נכלאו יהודי ל׳ בגטו, שנתקיים בין 1.4.1942–3.9.1942. גטו־ל׳ היה מהראשונים להתקוממות יהודית מאורגנת: הנוער היהודי, שהתכונן לשעת הגירוש, התנפל על אנשי הס״ס בגרזינים. לפי הוראת ה„יודנראט" הוצת הגטו מבפנים. במהומה הצליחו כ600 צעירים לפרוץ החוצה, אך רובם נרצחו בידי אכרי הסביבה. הנשארים בגטו נפלו באש מכונות־יריה. 120 פילסו להם דרך אל הפרטיזאנים, וכ90 מהם נשארו בחיים.

ח. א. מיכאלי ואחרים [עורכים], ראשונים למרד ל׳, תשי״ז.

לַחוּת — במטאורולוגיה (ע״ע), מידה לכמות אדי המים באטמוספירה, המהווה גורם יסודי בתופעות שונות של מזג־האויר. מבחינים בין הגדרות אחדות של הל׳:

1. „ל׳ מוחלטת" (הנקראת גם: ריכוז אדי המים) שהיא ביטוי למסת אדי המים המצויים בתוך יחידת נפח של אויר. הערך של הל׳ המוחלטת אינו יכול לעלות על גודל מסוים התלוי בטמפראטורת האוויר כשהוא רווי. ערכי הל׳ המוחלטת של הרוויה עולים עם עליית הטמפראטורה.

2. „ל׳ יחסית", שהיא — בקירוב רב — היחס, מבוטא באחוזים, בין הל׳ המוחלטת המצויה באוויר, לבין הל׳ המוחלטת של אוויר רווי באותה הטמפראטורה. הטמפראטורה של נקודת הטל (ע״ע) היא הטמפראטורה שאליה יש לקרר את האוויר — בלחץ קבוע — עד הגיעו לרוויה; קירור נוסף גורם להתעבות אדי המים לאגלי מים.

3. „יחס העירוב", שהוא היחס בין מסת אדי המים לבין מסת שאר מרכיבי האוויר בנפח נתון. יחס זה משמש לצרכים עיוניים וערכו בתנאים קיצוניים אינו עולה על 0.04.

במצב חמסיני פוחתת הל׳ היחסית עד כדי 2%—10%, אולם, למרות זאת בטמפראטורות הגבוהות של השרבים נשארות כמויות גדולות יחסית של אדי מים בתוך האוויר; לדוגמה, בטמפראטורה של 35°C ובל׳ יחסית של 10%, יש כ4 גרם אדי מים בתוך מטר מעוקב אחד של אוויר. הל׳ המוחלטת פוחתת עם הגובה ביחד עם ירידת הצפיפות של האוויר, אבל הגורם העיקרי בטרופוספירה להתמעטות אדי המים הוא פחיתת הטמפראטורה של האוויר עם הגובה, המגבילה את כמות האדים האפשרית. למעשה, כמחצית כמות האדים שבאטמוספירה מרוכזת בתוך 2 הקילומטרים הראשונים שמעל פני הים וכמעט כולה כלולה בטרופוספירה.

השיטות למדידת ל׳ מתחלקות ל4 קבוצות עיקריות:

1. שיטת ה ה י ג ר ו מ ט ר (ע״ע) המבוססת על ההתארכות של חומר אורגאני — לרוב שערות נשים — עם עליית הל׳ היחסית. 2. שיטת ה פ ס י כ ר ו מ ט ר לפיה מודדים את טמפראטורת האוויר ואת הטמפראטורה של גוף המקורר על ידי אידוי מים מפניו („טמפראטורת התרמומטר לח הגולה"). 3. קירור האוויר עד להפרשת טל או כפור על שטח מלוטש, — שיטה המשמשת למדידה ישירה של טמפראטורת נקודת הטל או הכפור. 4. הזרמת כמות ידועה של אוויר מעל חומר הסופג ל׳: תוספת משקלו של החומר הסופג תלויה בכמות אדי המים באוויר.

תחנות	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	שנה
א איזור החוף													
עכו	67	69	67	66	65	66	70	69	64	60	62	67	67
חיפה, הר הכרמל	65	69	67	66	67	73	76	75	71	65	62	67	69
תל שלום	69	69	67	64	61	65	67	67	64	59	62	69	65
נתניה	71	73	73	74	76	75	78	75	73	69	70	74	73
תל אביב, חוף	70	71	68	70	72	70	71	70	66	65	69	71	69
תל אביב, הקריה	71	71	68	68	69	70	71	70	67	67	69	73	70
לוד, נמל התעופה	70	71	68	64	58	58	62	62	60	58	64	70	64
עזה	70	70	67	69	70	70	72	70	68	68	72	73	70
ב. איזור ההרים													
הר כנען	76	73	69	57	44	45	47	51	57	52	57	73	58
תבור, בית הספר החקלאי	71	69	66	56	48	51	56	58	57	50	55	67	59
רמת דוד, שדה התעופה	73	75	72	69	62	60	59	61	60	60	63	71	65
עפולה, בית החולים	68	69	67	61	53	55	58	58	59	54	57	66	60
משמר העמק	75	76	74	69	61	63	66	69	66	62	67	75	69
חפציבה, גלבוע	66	68	66	59	49	49	61	54	56	52	55	67	58
בית שאן	67	69	67	59	48	50	64	56	55	51	57	68	58
ג׳נין	69	71	66	61	52	53	55	58	59	56	60	69	61
רמאללה	74	72	70	60	49	53	58	61	65	56	61	73	63
ירושלים, מלון פלאס	74	72	70	60	50	54	55	57	64	59	62	72	62
בית ג׳מל	64	62	63	59	52	57	59	61	61	56	59	64	60
באר שבע	70	67	62	56	48	48	52	56	58	55	59	68	58
ג. שקע הירדן													
דפנה	70	70	66	61	54	53	56	59	57	55	61	71	61
טבריה, קרית שמואל	67	70	66	56	49	51	51	52	49	50	56	65	57
דגניה א׳	70	71	67	60	53	51	52	54	54	53	59	68	59
יריחו	64	62	57	48	37	36	37	40	44	46	52	64	49
סדום ביח״ר	56	50	46	38	35	34	33	35	40	42	49	57	43
אילת	49	48	43	35	32	28	26	30	36	41	46	50	38

הלחות היחסית (%) היומית הממוצעת בא״י

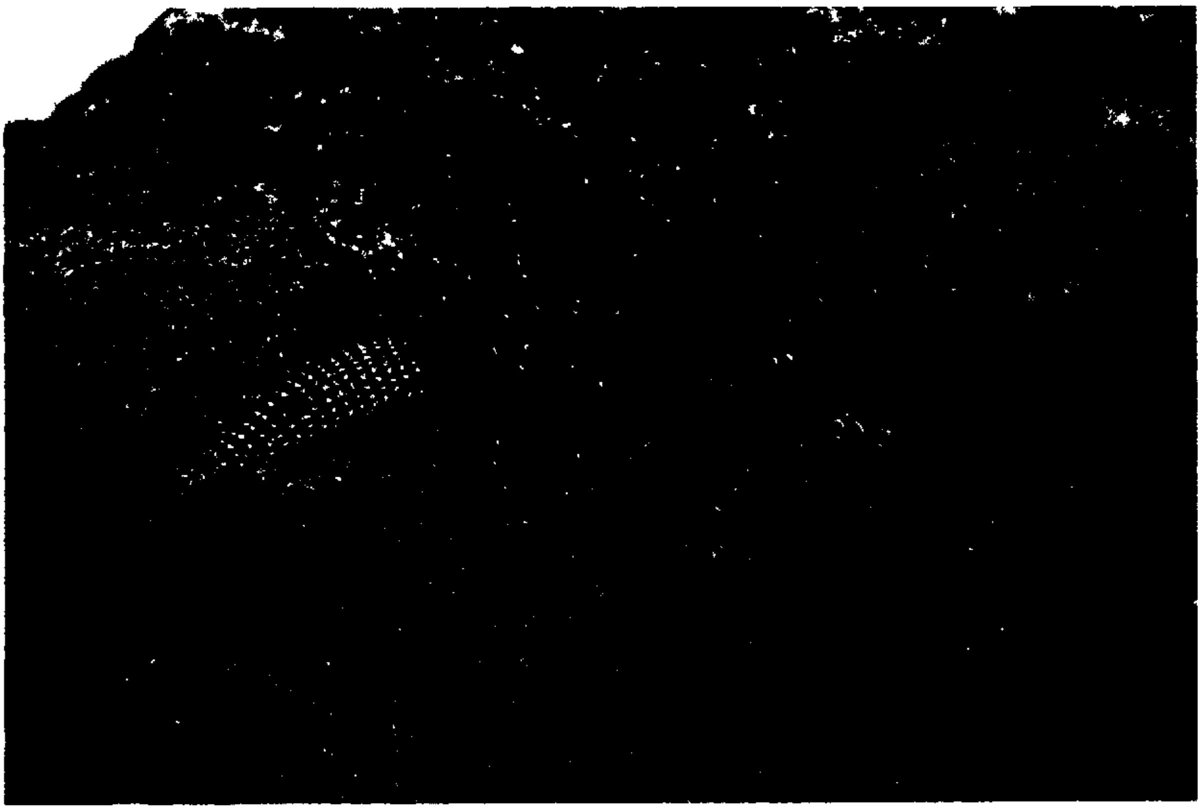
מ ע ג ל ה א ד י ם ב א ט מ ו ס פ י ר ה. המים מתאיידים בעיקר משטחי המים הגדולים של הארץ, במידה קטנה מה־קרקע הרטובה, ובמידה קטנה יותר משטחים מכוסים שלג וקרח; האדים העולים עם האוויר המכיל אותם, מתקררים עקב עלייתם עד להתעבותם ולהיווצרותם של עננים, שחלקם מוריד משקעים, וחוזר חלילה.

החום הכמוס הרב של אידוי המים מהווה מקור אנרגיה ענקי, המוסע בתוך הל׳ על ידי רוחות הנושבות מהאיזורים שבהם ההתאיידות חזקה ביותר — הטרופים — אל האיזורים הרחוקים יותר מקו המשווה, שם משתחרר החום הכמוס כשיורדים המשקעים; בתהליך זה נעשה אקלים הארץ ממתג יותר: הטרופים מפסידים כמויות גדולות של חום ע״י התאיידות, וכמויות אלה מחממות את האיזורים האחרים. כל הסערות, הקטנות והגדולות, כמו ההוריקאנים, שואבות את מרבית האנרגיה שלהן מתוך החום הכמוס שרכשו קודם לכן בצורת ל׳.

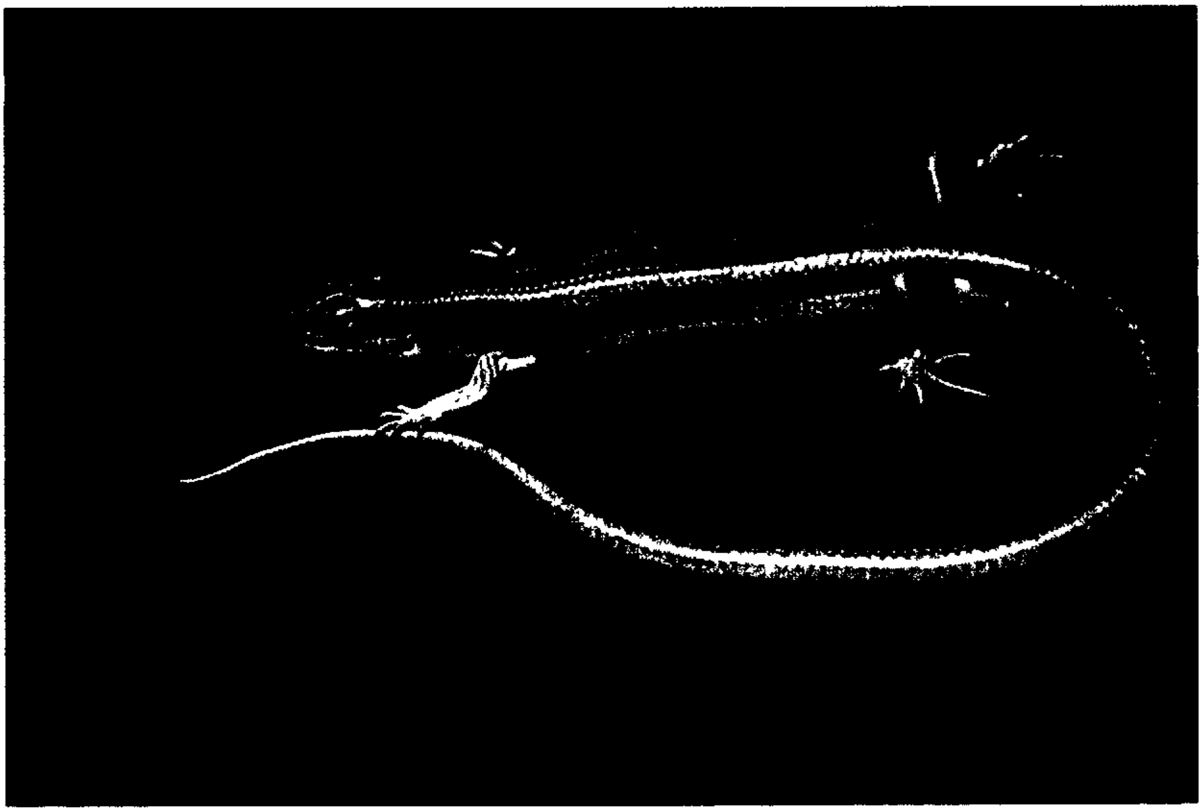
ת ו פ ע ת ה ח מ מ ה. קרני השמש באור הנראה (בארכי גל סביב 0.5 μ) הן בעלות העצמה המאכסימאלית בתחום זה של הספקטרום בו הן קורנות. אדי המים, „שקופים" להן, וכמעט אינם בולעים קרינה זו. אך כדור הארץ והאטמוספירה המקרינים כגופים בעלי טמפראטורות בין ‎-40°C‎ ל‎+40°C‎ בקירוב, עיקר קרינתם נמצאת בתחום האינפרא אדום (— סביב 10 μ), שבו בליעת אדי המים חזקה מאד. לפיכך גורמת הלחות להפסד קטן, יחסית, של האנרגיה המגיעה מהשמש, אבל מונעת את האיבוד של חלק גדול מהקרינה הארצית לחלל החיצון. ואמנם, דווקא הלילות הבהירים והיבשים יותר, הם הלילות הקרים יותר, וזאת מחמת האיבוד המוגבר של אנרגיית קרינה אל החלל. מציאותם של אדי המים באטמוספירה של כדור הארץ היא, איפוא, אחד הגו־רמים לכך שההבדלים בין טמפראטורות היום לטמפראטורות הלילה הם קטנים יחסית.

ל׳ יחסית נמוכה מקלה על קירור מוגבר של הגוף (— ע״י הזעה) בתנאים של אקלים חם. מסיבה זו קל יותר, למשל, לשאת את האקלים היבש של אילת, מאשר את האקלים של רוב נמלי ים סוף, שבהם הל׳ גבוהה יותר, אף כי הטמפראטו־רות שלהם אינן גבוהות מבאילת. ועי״ע חם־הגוף, עמ׳ 553/4.

אדי המים באטמוספירה משפיעים בין השאר על המוליכות

(Uromastix aegyptius) חרדון־צב מצוי

(Eumeces schneideri) חומט מנומר

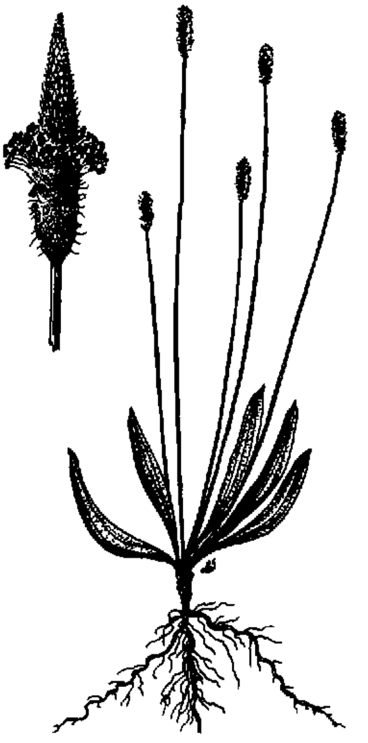
החשמלית של האוויר ולעובדה זו יש השלכות פיסיולוגיות כשגוף האדם נטען במטען אלקטרוסטאטי.

H. L. Penman, *Humidity*, 1958. International Symposium on Humidity and Moisture, Washington, 1963, A. Wexler, ed., *Humidity and Moisture, measurement and control in science and industry*, I-IV, 1965, I. I. Gringorten, *Atmospheric humidity atlas — Northern Hemisphere*, 1966.

ג. שט.

לֶחִ״י, ע״ע לוֹחֲמֵי חֵרוּת יִשְׂרָאֵל.

לַחְכִּיִּים (Plantaginaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים המונה 3 סוגים וכ200 מינים, הנפוצים כמעט בכל האיזורים של העולם. רובם עשבים ומיעוטם שיחים. העלים לרוב צרים, ערוכים בשושנת או יושבים לאורך הגבעול. הפרחים קטנים, ערוכים בצפיפות בקרקפות או שבלים. הפרח נכון, בעל 4 עלי גביע, 4 עלי כותרת, 4 אבקנים ועלי הבנוי משני עלי שחלה. השחלה בעלת 1—4 מגורות ושליה מרכזית. הפרי — הלקט הנפתח ע״י מכסה, לעתים רחוקות אגוזית.

לחך מצוי (Plantago lagopus)
מימין — הצמח;
למעלה משמאל — שבולת פרחים

הנפוץ בסוגים הוא הלחך (Plantago), המונה כ200 מינים. בעל תפוצה רחבה, בעיקר באיזורים הממוזגים. הוא עשב חד או רב־שנתי. התפרחות ללא צבע בולט. הכותרת מאוחה, בעלת 4 אונות קרומיות. ארבעת האבקנים בעלי זירים ארוכים וגמישים, בולטים מאד מתוך הכותרת. עמוד העלי ארוך ומסתיים בזיף שעיר. מבנה האבקנים והעלי עומד בהתאמה להאבקה ע״י הרוח.

בארץ מצויים מינים רבים של ל׳ הגדלים בבתי גידול שונים. הל׳ הַבְּלוּטִי (Plantago psyllium) הוא צמח חד־שנתי בעל גבעול הנושא עלים לכל ארכו ומסתיים בשבולת פרחים, נפוץ ברוב חלקי הארץ. הזעירים עשירים במוצילָגים. בבואם במגע עם מים, מתכסים הם במעטה רירי ודביק, וזה מאפשר להם להצמד לקרקע רטוב. בשל תכונה זו משתמשים בו כתרופה נגד עצירות. לאחר תהליך של מיצוי, יכולים המוצילגים לשמש כתכשיר בקוסמטיקה ובהקשית בדים. הל׳ הכרתי (Plantago cretica) גדל בהרים ובגבעות, בעל שושנת עלים שעירים. מחיקי העלים עולים גבעולים, המסתיימים בתפרחות. הצמח היגרוסקופי: עם הבשלת הפירות הגבעולים מתגוללים כלפי תוך וסוגרים על הפירות, שאינם מפזרים זרעיהם ביובש. לאחר הרטבה חוזרים הגבעולים ומתיישרים וההלקטים מתבקעים ומפזרים זרעיהם. הזרעים מתכסים בריר (ע״ע היגרוסקופיה).

הסוג Litorella מונה 2 מינים, אחד באירופה והשני באנטארקטיקה באמריקה הדרומית. זהו עשב רב שנתי, קטן, זוחל, הגדל בשפות אגמים; פרחיו חד מיניים. הפרי אגוזית בעלת זרע אחד. סוג אחר הוא ה Bougueria המצוי ברמות האנדים.

מ. זהרי, עולם הצמחים, 350, תשי״ד.

י. גל.

לְחָמָה, ע״ע מִלְחָמָה.

לֶחֶם (לאט׳ — panis; צרפ׳ — pain; אנג׳ — bread; גרמ׳ — Brot), מזון המופק מקמחים למיניהם, השונים מבחינת המקור, ההרכב ודקות הטחינה. הקמח נלוש לאחר תוספת של מים (או נוזל מימי) ועובר, לרוב, תהליך של תפיחה ונאפה בתנור. אם כי המושג ל׳ מתייחס למוצר מסויים ומוגדר, נוצרה במרוצת השנים זהות מסויימת בין המושגים ל׳ ומזון בכללו, וגם היום נאמר על האיש שאין מזון מצוי בביתו, שהוא „רעב לל׳״.

תולדות הל׳. בין הדגנים ששימשו בזמנים קדומים להפקת ל׳ יש למנות דוחן (ע״ע), חטה (ע״ע), שִׁפּוֹן (ע״ע) ושעורה (ע״ע). ראשית השימוש בל׳ לוטה בערפל. הסימנים של גידול זרעים בתקופה הנאוליטית, שהחלה באירופה לפני כ12,000 שנים, מעידים על תקופות ארוכות של התפתחות קודמת. בין השרידים הארכאולוגיים של „תושבי־האגם״ השוויצי נמצאו סימנים רבים של טחינה ואפיה. מתקופה זו נשתיירו שרידים של עוגיות או ביסקוויטים שנאפו מבצק העשוי מקמח דוחן, חיטה ושעורה. הל׳ היה מזונם החשוב, ואולי העיקרי, של המצרים הקדמונים. הל׳ שימש גם כמטבע לתשלום שכר העבודה. כבר בימים קדומים היו ידועים סוגי ל׳ שונים. ל׳ לבן היה מאכלם של המלכים והאצילים ול׳ כהה יותר — של פשוטי העם. גם בני־ישראל ידעו היטב את מלאכת אפיית הל׳ (על ל׳ ביהדות — ר׳ להלן).

ביוון העתיקה היתה אפיית הל׳ מפותחת מאוד והל׳ נחשב לאחד המקורות העיקריים לתזונה ולבריאות. היוונים הצטיינו בעיקר ברב־גוניות של דברי המאפה, ולפחות 50 סוגים שונים היו ידועים אז. ברומא הפכה עשיית הל׳ לתעשיה חשובה ומסועפת רק לאחר כיבוש מקדוניה, במחצית המאה ה2 לפסה״נ. נוסף לאפיה ביתית הפעילו ברומא לראשונה מאפיות צבוריות גדולות, והל׳ נאפה וחולק חינם מטעם השלטונות. כל אחת מהתרבויות השונות הוסיפה לדרך הפקת הל׳ או שינתה אותה. שינויים ותוספות אלה באו לידי ביטוי, בעיקר:

טחנת קמח ומאפיה ברומא העתיקה (תבליט מהמאה ה 1 לפסה״נ)
למטה — מימין לשמאל: סחר בחיטים; טחנות־קמח המופעלות ע״י חמורים; ניפוי הקמח. למעלה — מימין לשמאל: מכונת־לישה; היתוך; תנור קמרוני

בדגמי תנורים שונים, בכלי האופה, בסוגים שונים של ל׳ ואפילו בסיפורים, במשלים ובפתגמים שנושאם היה הל׳. (על הל׳ בפולקלור — ר׳ להלן.)

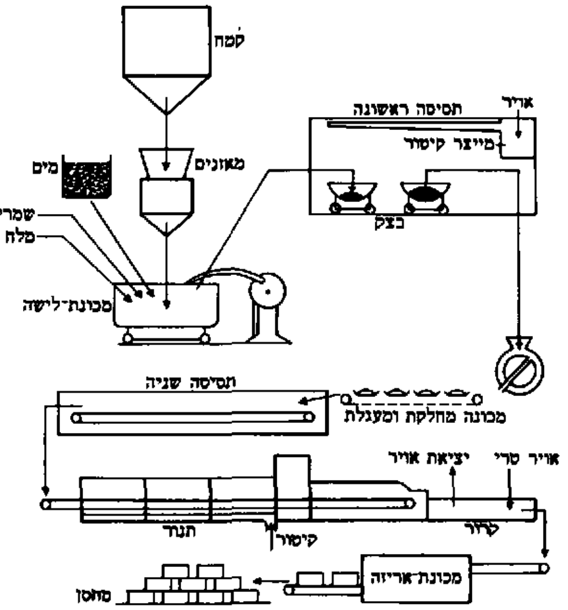
ס ו ג י ה ל׳: רב מאד הוא מספר סוגי הל׳. רובם ככולם עשויים מבצק שהותקן לתסיסה ע״י תוספת שמרים, והקמח משמש, בצורותיו השונות, כמרכיב עיקרי.

ב י ש ר א ל הטביעו עולי הארצות השונות את חותמם על אפיית הל׳. למרות שדוקא הל׳ המקובל בארצות המערב הפך בישראל למאפה העיקרי, רב עדיין מספר מיני הל׳ האָפיניים לעדות־עולים שונות או לתושבים מקומיים. הפלח הערבי אופה לחמו בטָבּוּן (קמרון של חומר שרוף) כשהוא משתמש בפחמים לוחשות או אפר חם של שרידים שרופים ממקור צמחי. הל׳ רווח וספוגני במידה מתקבלת על הדעת, ובעל קרום דק ורך. הבדואים והיהודים הכורדים אופים לחמם על פני לוח־ברזל עקום — הסָדז׳ — המונח על־פני אבנים חמות. „אש־תנור״ הוא לחמם של עולי עיראק. ה„קִמָז״ — היינו ה„פתה״ — הוא הל׳ המזרחי הנפוץ ביותר בערים. הוא עגול, בעובי של 2½ ס״מ בערך, ובעל סדק מרכזי היוצר שתי שכבות אותן ניתן למלא בשר וירקות. הל׳ המקובל על תושבי הערים ועולי מערב־אירופה בישראל הוא ל׳ חטים, העשוי באחת הצורות הבאות: ל׳ חטים כהה והוא נאפה בצורות של ככרות עגולים או מוארכים, או ל׳ לבן האפוי מקמח בהיר יותר, בדפוסי־אפיה או על קרקעית התנור. סוג מיוחד של ל׳ לבן הוא החלָה, הנבדלת מהל׳ הלבן הן בצורתה והן בהרכבה, והיא עשויה מבצק המכיל לרוב תוספת סוכר, שומן ולתת. מצוי גם ל׳ לבן הדומה לל׳ צרפתי או וינאי, בצורת ככרות ארוכים וצרים.

בארצות רבות ב א י ר ו פ ה מקובל ל׳ שפון, כשהוא אפוי מקמח שפון בלבד. מראהו כהה וריחו וטעמו חזקים וטיפוסיים. באיזורים מסוימים מעדיפים ל׳ זה על ל׳ חטים מבחינת כושר שימורו, טעמו וערכו התזונתי. „פומפרניקל״ הוא ל׳ כהה מאד, שנאפה מקבר־שפון, מקורו בגרמניה הצפונית־מערבית. הל׳ המכונה בשם Knäckebrod הוא אפייני לארצות צפון־אירופה. הוא עשוי לוחות דקים, עגולים וקשים העשויים מבצק של קבר־שפון. הוא מצטיין בטעם ומשתמר היטב. תושבי צפון־אנגליה צורכים ל׳ המכיל תוספת שבולת־שועל ושעורה. באירן ובארמניה מקובל לחם חטים שטוח. בהודו אופים את ה„צ׳פטי״ (chapattie) מבצק־חטים בלתי מותסס. תושבי המזרח הרחוק עדיין מעדיפים את האורז על פני ל׳ חטים, אם־כי תצרוכת הל׳ בתפרים תושבי ארצות אלה הולך וגדל. במכסיקו ובדרום־אמריקה מקובלות ה„טורטיאס״ (tortillas) שהן סוג ל׳ שטוח וקטן עשוי בעיקר מקמח תירס. ל׳ זה היה מקובל גם אצל התושבים הלבנים הראשונים בצפון־אמריקה. בבראזיל נאפים ל״ קטנים מבצק המכיל קסוה

אפיית לחם. עיטור לספר על הליכות־הבית, 1609 (הספריה העירונית בנירנברג)

סכֵמה המתארת את תהליך הכנת הלחם

(cassava) או מאניוק (manioc). הל׳ באה״ב ובקנדה (ובמידה מסוימת גם באנגליה) מצטיין בכך שהוא מכיל נוסף למרכיבים הבסיסיים (קמח, מים, שמרים ומלח בישול) גם תוספת של שמנים, סוכר, לתת וחלב (לרוב אבקת־חלב נטולת שומן). ל׳ זה נאפה בתבניות ונמכר כשהוא פרוס וארוז.

פרט לל״ רגילים אלה, נמכרים הן באירופה והן בצפון־אמריקה ל״ מיוחדים המכילים תוספות שונות (גבס, קבר־חטה, קמח סויה, דבש וכו׳) או כאלה המופקים בשיטות שונות ומיוחדות.

ה ר כ ב ה ל׳ ו ע ר כ ו ה ת ז ו נ ת י. הל׳ הלבן הרגיל, שנאפה בתוספת קטנה של שומן וסוכרים, מכיל כ־38% מים, 48% פחמימות, 9—10% חלבון, 2% שומן ו־2% חמרים מינראליים. כמות המים בל׳ נעה בין 38—55%, בהתאם לסוגו. ככל שהל׳ כהה יותר, הוא מכיל אחוז גבוה יותר של סובין, ובהתאם לכך גדל גם אחוז הלחות שבו. כמות המים בכיכר השלם תלויה בכמות המים שבתוך וביחס שבין התוך והקרום. יחס זה תלוי בגודל הל׳ ובמשך זמן האפיה. בשעת האפיה חלים שינויים כימיים ניכרים בחלבוני הקמח ובעמילן שבל׳ והם המשפרים את כושר התעכלותם והאחראים לפיתוח גורמי טעם וריח רצויים ופיתוח מאפה נקבובי המאפשר חדירה טובה של מיצי העיכול. טמפראטורת תוך הל׳ אינה עולה על כ־100°, אך הקרום נאפה בטמפראטורה גבוהה בהרבה. כתוצאה מכך חלה בקרום הריסה של יסודות תזונתיים מסויימים, כוויטאמין B_1, ירידה בערך הביולוגי של החלבון (בעיקר, בכמות חומצת האמינו־ליזין) והתהוות תולדות השחמה בלתי־עכילות. קליית לחם (toasting) גורמת לשינויים דומים ומשפרת את כושר התפודרות הל׳ ובכך מסייעת לתהליך עיכולו. תשומת לב רבה ניתנה בשנים האחרונות לשיפור ערכו התזונתי של הל׳. הקמח הלבן חסר יסודות תזונתיים המצויים בקמח כהה או בקמח־חטים. יסודות אלה מקורם בשכבות החיצוניות של גרעין החטה (האלאורון והנבט) ובשעת הפקת קמח לבן הן מופנות לסובין. כדי „להחזיר״ לקמח הלבן את היסודות התזונתיים החסרים בו

נהוג להעשיר במינראלים ובוויטאמינים מן החוץ. הדרישות הן ש450 גרם ל׳ יכילו את הכמויות הבאות: ויטאמין B_1 — 1.8–2 מ״ג; ריבופלאוין — 0.7–1.6 מ״ג; חומצה ניקוטינית 10–15 מ״ג; ברזל — 9.0–12.5 מ״ג; ויטאמין D — 150–750 יחידות, וסידן — 300–800 מ״ג. בעוד שתוספת הוויטאמינים מקבוצה B והברזל נדרשת, התוספת של ויטאמין D וסידן מומלצת בלבד. העשרת קמח נהוגה ברוב הארצות וחשי־בותה רבה, בייחוד בארצות בהן הל׳ הוא המזון העיקרי. נוסף להעשרת הקמח ע״י ויטאמינים ומינראלים נהוגה גם תוספת של חלבונים מהצומח או מהחי. תוספת זו מעלה את שעור החלבון בל׳, ובעיקר — משלימה את חומצות האמינו החיוניות והמצויות בכמות מועטה מדי בקמח חטה. המדובר בעיקר בליזין. התוספת המקובלת ביותר היא של חלב (לרוב בצורת אבקת חלב רזה), אך מוסיפים גם קמח סויה נטול־שומן וקמח בטנים. בשנים האחרונות נמצא שניתן להשיג תוצאות שוות־ערך ע״י תוספת ליזין סינתטי, אך קמה התנגדות לכך בטענה שייווצר אי־שיווי משקל בין חומצות האמינו.

ויפה סיכם הפרמקולוג הצרפתי פרמנטיה (A. A. Parmentier), (המאה ה18), את חשיבות הל׳: „מתנה נדיבה של הטבע. מזון שאין לו תחליף. הל׳ מתאים לכל זמן, לכל גיל ולכל אדם. כשהל׳ נצרך עם מזונות אחרים, כגון בשר, אין הוא מאבד מטיבו המעולה. הוא מותאם באופן כה מושלם למין האנושי עד שאנו פונים אליו באהבה כמעט מיום הולדתנו ואין אנו לאים ממנו עד שעת המוות״.

וע״ע דגניים; חטה; קמח ומוצריו.

R. O. Neumann, *Das Brot*, 1922, M. P. Neumann, *Brotgetreide und Brot*, 1943[4], H. E. Jacob, *Six Thousand Years of Bread, Its Holy and Unholy History*, 1944, H. Thébaut, *Notre pain quotidien*, 1953, R. Sheppard – E. Newton, *Story of Bread*, 1957; E. G. Pyler, *Our Daily Bread*, 1958.

י. פומ.

במקרא מציינת מלת ל׳ מאכל בכלל (ברא׳ לז, כה; יחז׳ ד, טז, ועוד), ואף דברי אוכל שאינם כלל ממיני הדגן (ויק׳ ג, יד—טז; שמ״א יד, כד—ל). באוגריתית ובכנענית משמשת המלה למאכל־דגן, ובערבית היא מציינת בשר. בארמית המקראית מציינת המלה ל׳ „סעודה״ (דנ׳ ה, א). אחד השמות המצריים לל׳ היא המלה השמית־מערבית — קמח.

את הל׳ היו מכינים בימי המקרא מחטה ושעורה. בפירוש נזכרים רק ל׳ מסולת חיטים (שמ׳ כט, ב) ול׳־שעורים (שופ׳ ז, יג; מל״ב ד, מב), שהיה נפוץ, כנראה, בין המוני העם; גם הל׳ הסמלי אצל הנביא יחזקאל (ע״ע, עמ׳ 734) המסמל את המצור, נקרא בפיו שם „עֻגת שערים״ (ד, יב). את הל׳ היו אופים מבצק על גבי גחלים ואם הוסיפו לו מחמצת נקרא הל׳ חמץ, להבדיל מהמצה.

הל׳ מתואר בשמות „כיכר״ (שמ׳ כט, כג; שופ׳ ח, ה, ועוד), „חלה״ — הדומה לכיכר (שמ״ב ו, יט), והוא המונח הרגיל במקרא; „עוגה״ הבאה להורות, עפ״ר, על ל׳ פשוט (מל״א יט, ו; יח׳ ד, יב, ועוד), „רקיק״ — הדומה לעוגה, אך דק ממנה; ה„פת״ הוראתה מעיקרה פרוסת־ל׳ (ויק׳ ב, ו; מל״א יז, יא), ויש שהיא מכוונת לל׳ סתם או למאכל בדרך כלל (ברא׳ יח, ה; שמ״א ב, לו; כח, כב).

ה. ע. יעקב, תולדות הל׳, תש״י; H. Kees, Agypten *(Kulturgeschichte des Alten Orients, I)*, 1933; K. Hintze, *Geographie und Geschichte der Ernahrung*, 1934; G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palastina*, II-IV, 1932–1935.

מקום נכבד **בהלכה** תופס הל׳ — האפוי מ5 מיני הדגן: חיטים, שעורים, שיפון, שיבולת־שועל וכוסמת —, וביותר בעבודת הקודש שבבית־המקדש. חשיבותו המרכזית בסל המזונות של האדם הביאה לידי הוצאתו מן הכלל האמור בברכות, כי: „על פירות הארץ אומר בורא פרי האדמה״, „ועל הפת הוא אומר המוציא ל׳ מן הארץ״ (ברכות ו׳, א׳). ברכה זו גם פוטרת את כל המינים הבאים אחריה בתוך הסעודה, הל׳ הוא הנותן „קביעות״ למסיבת הסעודה, ורק אחריו חל החיוב לברך ברכת המזון, ולזמן־בשלושה. כלל עיקרי נאמר בברכת הל׳, שיהיה הל׳ אפוי, ואין העיסה הופכת לל׳ כמעט בשום צורת הכנה אחרת. הברכה תלויה גם בטיב הל׳ ובצורתו. שכן כל שעשאו כעוגות, או שהוסיף בו תבלינים ומיני מתיקה, או שפירֵרו או המחהו, אין מברכים עליו המוציא. לפני ברכת המוציא חייב המברך ליטול ידיו בברכה (וע״ע ידים). משום חשיבותו הרבה של הל׳, „שהנשמה תלויה בו״, קבעו חז״ל נימוסי־שולחן מיוחדים באכילתו, מעבר לנימוסי האכילה הכלליים הקבועים לכל המאכלים (שבת נ׳, ע״ב). כבוד מיוחד חולקים לל׳ בשבתות ובימים טובים; משום שמצווה לענגם באכילה ובשתיה, חייבו לבצוע בהם על „לחם־משנה״ כלו׳, על שתי ככרות ל׳ כאחת.

עניין לעצמו הוא האיסור העתיק על „פת נכרים״. איסור זה נזכר במשנה (ע״ז, ב׳, ו׳), אולם הוא קדום לה הרבה והוא מ„י״ח דבר״ (משנ׳ שבת א׳, ד׳) שגזרו עליהם כשרבו בית־שמאי על בית־הלל, בדור שלפני החורבן (ע״ז ל״ו, ע״א), „משום חתנות״ (מחשש נישואי־תערובת); — ואפשר, שנרמז כבר האיסור בס׳ דניאל (א, ח). אלא שבדור אחד או שני לאחר זמנו של רבי יהודה הנשיא כבר החלו רבים להקל באיסור זה — אם כי מעולם „לא הותר בבי״ד״ (ע״ז ל״ה, ע״ב) — בייחוד במקום שלא היה מצוי בו נחתום של ישראל. המחלוקת בעניין זה, להלכה ולמעשה, נמשכה עד לזמן הפוסקים האחרונים, ומכאן נוצרו חילופי מנהגים בדבר בין המקומות השונים.

בעבודת בית־המקדש תפס הל׳ מקום חשוב, הן במעשה ל׳־הפנים (ע״ע בית־המקדש, עמ׳ 583), והן ב„שתי הל׳״ שהיו באות מן התבואה החדשה ביחד עם כבשי העצרת, והיו מניפים אותן תנופה יחד עמם (ע״ע שבועות).

באגדה אין הל׳ תופס מקום מרובה. חז״ל מדגישים את העובדה, כי בניגוד ליין סועד הל׳, אך אינו משמח (ברכות ל״ה, ע״א), וידועה אימרתם: „לנערים ל׳, לזקנים שמן, לתינוקות דבש״ (יומא ע״ה, ע״ב). מצויים מאמרים רבים על ערכו התזונתי של הל׳, ועל סדר אכילתו הנאות (שבת קי״א, ע״ב), ונזכרת אף הדעה, שהיתה רווחת אז — ש„אין התינוק יודע לקרות אבא אמא, עד שטועם טעם דגן״ (ברכות מ׳, ע״א). וע״ע חלה, פסח.

י. ת.

הל׳ בפולקלור העמים: מקום הל׳ בפולחן. בעיני העמים האליליים היה הל׳ מתת האלים, במיוחד אלי או אלות הצמיחה והפוריות, ולכן היה לל׳ תפקיד ריטואלי חשוב בפולחן האלים הללו. אכילת הל׳, במיוחד הל׳ הראשון מן התבואה החדשה, כרוכה עדיין בטקסים בעלי אופי דתי אצל שבטים שונים בהודו, שבטים אינדיאנים, עמים פרימי־טיוויים כגון האינו ואחרים, וכן גם בקרב האכרים של עמי־תרבות שונים. בנצרות כלולה הבקשה לל׳ „הנחוץ ליום מחר״ (ἐπιούσιος) בתפילה „אבינו שבשמים״. מכאן חשי־בות הל׳ בעבודת הקודש בנצרות. בברית־החדשה משמש הפועל „שבר״ לתאור בציעת הל׳. מכאן חדרו ללשונות

אירופה ביטויים כגון to break bread באנגלית או Brot brechen בגרמנית, במובן של עריכת סעודת-חברים. בכנסיה הנוצרית הפכה בציעת הל׳ בידי ישו בסעודה האחרונה (מתיא כו, כו; מארקוס יד, כב; לוקאס כב, יט) לפעולה הריטואלית המרכזית, עליה חוזרים יום יום ב„מיסה". הכומר מברך על ל׳ הקודש, אוכל ממנו ומחלק אותו למאמינים (בלאטינית eucharistia או communio, וע"ע סקרמנטים). מן המאה ה13 ואילך הואשמו יהודים בחילול ל׳ הקודש (ההוסטיה, ע"ע חלול הקרבן) ועלילה זו הביאה לידי פרעות רבות. החל במאה ה9 ידוע בנצרות גם מנהג „הל׳ המבורך". בהזדמנויות שונות היו מביאים כיכרות ל׳ לכנסיה ומחלקים אותן בין הנוכחים, לאחר שהכומר בירך עליהן. לאכילת ל׳ זה ייחסו השפעה טובה על נפש האוכלים וגם בפירורים השתמשו כסגולה למטרות שונות (הגברת הטלת הביצים, הדברת עכברים ועוד). באנגליה היה ביה"ב הל׳ אחד מאמצעי ההכרעה בדיני-שמים: הכומר נתן לנאשם פרוסת ל׳ והאמינו כי זה לא יוכל לבלוע אותה או ייחנק בה, אם הוא אשם. — מנהג דומה לאכילת ההוסטיה, הנחשבת כגופו של ישו, התקיים אצל האצטקים, שהיו אופים פעמיים בשנה כיכרות ל׳-תירס בצורת האל הויצליפוכטלי ואוכלים אותן בצוותא בטקס דתי.

ה ל׳ ב א מ ו נ ו ת ה ע מ מ י ו ת. יחס הקדושה אל הלחם הוליד אמונות תפלות רבות, מיחסים לל׳ כוחות מאגיים שונים. כיכר ל׳ שהונחה על מפתן החלון מרחיקה סכנת סערה (ספרד). בגרמניה (אוברפפאלץ) ייחסו ליהודים את היכולת למנוע סופות-רעמים על ידי פעולה מאגית בעזרת כיכר ל׳. הל׳ מרפא חליים שונים. הנחתו בעריסת התינוק היא סגולה נגד מחלה (הולנד). שקיות המכילות פירורי ל׳ תולים על הצוואר כקמיעות. אפשר להחיש את סיום ליקוי-החמה ע"י זריקת פירורי ל׳ לתוך האש. השלכת כיכר ל׳ לתוך להבות מכבה דליקה, במיוחד אם הכניסו לתוך הכיכר פיסת נייר, עליה ציירו מגן-דוד. הגרמנים ייחסו למצת היהודים כוח רב לכיבוי שריפות. נפוצה ביותר האמונה, כי זלזול בל׳ הוא עבירה חמורה. נפילת הל׳ ארצה נחשב כסימן רע. וכן נפילת הל׳ מן הפה בשעת אכילה (סנה׳ ס"ה ע"ב). אסור להניח כיכר ל׳ עם הפנים כלפי מטה. כמעט אצל כל העמים מרימים ולפעמים נושקים ל׳ שנפל או נזוק. לעולם אין דורכים על ל׳. בקרב עמים רבים מתהלכים סיפורים על אסונות שבאו על העולם בעוון הזלזול בל׳. גבר ואשה האוכלים מכיכר ל׳ אחת, אין להם מנוס מלהתאהב זה בזו. בסגולה זו של הל׳ השתמשו בכישופי אהבה. גברים היו זורקים פרוסת לחם למים לשם ניחוש: אם הפרוסה צפה, סימן כי האשה שמרה על נאמנותה. מנהגים עממיים יהודיים, כגון: להשיר פירורי ל׳ על השולחן אחרי הסעודה, להניח בערבי שבתות כיכר לחם וכוס יין על שולחן במשך הלילה [סנה׳ צ"ב, ע"א], לשים כיכר ל׳ על-יד הגוסס הוסברו כסמליים, אך נראה כי שרשיהם נעוצים באמונות מאגיות עתיקות וכי הכוונה הראשונה היתה לגרש שדים או לפייסם.

כוחו המאגי של הל׳ גדל על ידי צירופו אל מלח. היהודי טובל את הל׳ במלח לפני ברכת „המוציא" (המקובלים טובלים אותו שלוש פעמים). אמונה נפוצה מאד היא, כי פת במלח מגרשת שדים או שומרת מפניהם ומבטלת כישופים. לכן מכניסים פת במלח לדירה חדשה ומאכילים בה את בני הזוג בעת החתונה.

שריד לשימוש הריטואלי בל׳ ולאמונות הכרוכות בו יש לראות במנהג לאפות ל׳ בצורות סמליות מיוחדות בחגים שונים. אצל העמים הגרמניים וגם אצל הפינים נהגו להגיש לבני הזוג בסעודת החתונה ל׳ בצורת ילד, כנראה כסגולה לפוריות. החלות הקלועות לשבת וחגים המקובלים אצלנו נקראו „בַּרְכֶס" בפי יהודי גרמניה ואת השם היו מסבירים כגלגול של „ברכה". אולם יתכן כי מקור צורה זו של ל׳ וגם מקור שמו הוא בפולחן אלת הפוריות הגרמנית בֶּרְכְתָּה, לה היו נשים גרמניות מקריבות בימי קדם את צמותיהן. בגרמנית נקרא ל׳ זה Zopfbrot („ל׳ צמות"). לכאן שייכים גם מיני המאפה המיוחדים לחגים, כגון „עוגות סיני" לשבועות, בצורת סולם בעל שבעָה חווקים, ומאפי פורים וחנוכה.

O Benndorf, *Altgriechisches Brot* (Eranos Vindobonensis), 1893, J. G Frazer, *The Golden Bough* (Index s. v. Bread), 1907[3]–1915[3]; E. W. Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians* (Index s. v Bread), 1908, A Maurizio, *Die Getreide-Nahrung in Wandel der Zeiten*, 1916; V. Kurrein, *Die Genuss-Symbolik in den rituellen Brauchen* (MGWJ, 67), 1923, F Eckstein, *Brot Handworterbuch des deutschen Aberglaubens*, I, [(1590–1659)], 1927; E Westermarck, *Survivances paiennes dans la civilisation mahometane*, Index s v pain, 1935, J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition* (Index c. v. Bread, Barches), 1939; *Funk and Wagnalls' Standard Dictionary of Folklore, Mythology, Legend* (162–163), 1949.

מ. ו.

לַחַץ דָּם, ע"ע מַחֲזוֹר־הַדָּם.

לְטָאוֹת (Lacertidae), משפחת בע"ח השייכת לתת-הסדרה לטאיים (ע"ע) ולסדרת הקשקשיים של מחלקת הזוחלים (ע"ע). במובן רחב יותר ובפי העם מכנים ל׳ גם בע"ח השייכים למשפחות הרבות האחרות שבתת-הסדרה, וביחוד כשצורתם החיצונית ואורח-חייהם דומים קצת לאלה של הל׳. יש גם שמרחיבים את משמעות המונח, בהעדרו של תחליף מתאים, ומכלילים בו צורות של זוחלים מסדרות אחרות לגמרי, שנכחדו בתקופות גאולוגיות קדומות. ואמנם משמשות הל׳ כעין אב-טיפוס של הרבה בע"ח יבשתיים קרי-דם ובעלי גפיים. הסימנים המייחדים את הל׳ הם: 1) לשון ארוכה ומפוצלת בקצה לשני פתילים דקים; 2) מגיני-ראש קרניים מאוחים עם עצמות הגולגולת הגרמית; 3) שיניים מהסוג pleurodont (ע"ע לטאיים, עמ׳ 610).

המשפחה מצטיינת בחד-גוניותה. לכל המינים משותפת הצורה ה„לטאית": ראש מוארך ומחודד קצת; העיניים מפותחות היטב; שני זוגות של גפיים מפותחים אף הם תמיד היטב, נוטים לצדדים ולכל אחד מהם 5 אצבעות ארוכות ביחס; הגו מוארך וגלילי-משוטח. הזנב דמוי-שוט הולך ודק כלפי אחור, וארכו עולה תמיד בהרבה על אורך הגו. הראש מכוסה מגינים הערוכים בסדר סימטרי. הגחון מכוסה מגינים חלקים הערוכים בשורות שתי וערב, בדמות מרצפת, ואילו הגב מכוסה קשקשים קטנים. קשקשי הזנב לרוב גדולים מקשקשי הגוף וערוכים סביבו דורים-דורים. בין הגרון והחזה מצוי במינים רבים „ענק" העשוי שורת-רוחב אחת של קשקשים הבולטים בגדלם, שקצותיהם האחוריים חפשיים במקצת. לזכור שורת נקבים בצידה הפנימי של הקולית.

החד-גוניות המאפיינת את הל׳ חלה גם על אורח-החיים של מיניה. כולם בע"ח יומיים מובהקים, מהירי תנועה ופעילים ולפיכך מתבלטים בנוף. רוב המינים קשורים לבתי-גידול

מישוריים — אדמה חקלאית, שטחי בור וטרשים, חולות, מיעוטם לבתי־גידול אנכיים — צוקי סלעים, חומות וגזעי עצים. באפריקה הטרופית ידועים מספר מינים החיים בצמרות העצים שביערות העד.

השפעת תנאי הסביבה אינה ניכרת כמעט במבנה הל״, ע״כ נשמרת בכולן הצורה החיצונית החד־גונית המקורית בשינויים קלים בלבד, והיא גם מקשה על ההגדרה והאבחנה בין המינים השונים. בקשר לאורח־חייהם על הקרקע, מוצאים במיני הל״ פיתוח תכונות מיוחדות להגנה על גלגל העין. במין אחד של הסוג Lacerta ובמינים רבים של הסוג Eremias מערבות אפריקה ואסיה מצוי כעין אשנב שקוף, העשוי מכמה מגינים גדולים, בעפעף התחתון של העין — כך שהלטאה מסוגלת להבחין בנעשה בסביבתה גם כשעיניה עצומות. האשנב גדול ומפותח במיוחד במינים של הסוג Cabrita מהודו. בסוג ל״ עין־הנחש (Ophisops) מאוחה העפעף התחתון השקוף עם העליון, והעין מכוסה בדיסקה שקופה, כעין זגוגית של שעון. במינים החיים בחולות או בקרקע של טין דק, מורחבות אצבעות הגפיים ע״י בליטות צדדיות קוצניות, דמויות מסרקות, כמו בסוג שנונית (Acanthodactylus). במינים רבים מאד חוזר ונשנה דגם צבעים אפייני על גוף החיה המורכב מפסי־אורך רחבים וכהים, שביניהם חוצצים קווי־אורך צרים ובהירים. והוא בולט במיוחד בזכרים הצעירים ובנקבות ולעתים קרובות הוא הולך ומיטשטש ומשנה דמותו בזכרים המבוגרים. יתכן שדגם יסודי זה, המותאם לכאורה לאורח־חיים בסביבות ערבתיות עם צמחיה של עשבים דגניים, הוא מורשת משותפת מאבות המשפחה שבעבר הגאולוגי.

בל״ נתגלו תופעות רבות של נהגי חיזור וכלולות שגרתיים וקבועים ביחסים שבין הזכרים לנקבות וכמו־כן נהגים של שמירה קנאית על תחומי המחיה ושל דו־קרב בין הזכרים המתחרים ביניהם לבין עצמם. הרביה היא בדרך של ביצים בעלות קליפה רכה שהנקבות מטילות במספר מצומצם (4—10 בדרך כלל) בגומות רדודות שבקרקע, בחדשים מארס—מאי. מין יוצא־דופן צפוני אחד בלבד Lacerta vivipara, ששטח תפוצתו משתרע לכל רחבה של היבשת האירו־אסייתית, מאיי בריטניה במערב עד לאי סאחאלין במזרח, משריץ ולדות חיים.

מיני הל״ הם כולם בע״ח בינוניים או קטנים: — המין הגדול שבמשפחה הוא „לטאת הפנינים" (Lacerta lepida), מדרום־מערבה של אירופה וצפון־מערב אפריקה, שארכו מגיע ל70 ס״מ בערך. ארכם של רוב המינים 20—30 ס״מ, כולל הזנב.

הל״ נפוצות בכל ה„עולם הישן": אפריקה (פרט לאי מַדַגַסקַר), אירופה ואסיה, והן הצפוניות ביותר מכל הזוחלים (עד 70° רוחב). מספר המינים הולך ומתדלדל כלפי מזרח ומין בודד אחד בלבד חודר עד לאיים המלאיים. הרכוז הצפוף ביותר של סוגים ומינים הוא באפריקה, מדרום לסהרה, ומתקבל על הדעת שכאן מקור מוצאה של המשפחה ושמכאן התפשטו מיניה, בתקופה מאוחרת ביחס, לאיזורים האחרים.

הל״ מונות כ20 סוגים ו100 מינים. בישראל 9 מינים המשתייכים ל4 סוגים שונים (וע״ע א״י, כרך ו׳, עמ׳ 220—221, ותמונות, שם, עמ׳ 219—220).

G. E Boulenger, *Monograph of the Lacertidae*, I-II, 1920/21.

י. ח. ה.

לְטָאִיִּים [(Lacertilia) Sauria], תת־סדרה בסדרת הקשקשיים (Squamata) של מחלקת הזוחלים (ע״ע), שהשניה לה תת־סדרת הנחשים (ע״ע). היא רבת מינים ורב־גונית ביותר. סימנים משותפים לל׳ ולנחשים: 1) הלסת התחתונה מתמפרקת אל הגולגולת ב2 מפרקים, מהם האחד בין עצם־המפרק והעצם הרבועה והשני בין העצם הרבועה ועצמות הקשקשת והרקה (תמ׳, ע״ע גלגלת, עמ׳ 766, ציור 2); 2) הלשון חפשית ונתנת להשלף החוצה, במקצת או בהרבה; 3) פתח הביב משוך לרחבו של הגו; 4) לזכרים איברי־הזדווגות זוגיים החבויים בבסיס הזנב; 5) הגוף מכוסה כולו קשקשים או מגינים קרניים. הסימנים המבדילים והמציינים את הל״ הם: 1) קופסת־המוח של הגולגולת אינה מתגרמת בשלמות, ובצדה הקדמי נותרים תמיד פתָחים ורווחים. העצמות של החלק הקדמי של הגולגולת מסוגלות, לרוב, לנוע לגבי חלקה האחורי במפרק קדקדי; 2) בדי הלסתות התחתונות, הימנית והשמאלית, מאוחים ביניהם בקדמתם בחבור יציב; 3) גם בל״ שגפיהם מנוונים, נותרים תמיד שרידים של חגורת־הכתף ואגן הירכיים הגרמיים. הזנב ארוך מן הגוף. בד״כ פתחי האזניים גלויים ועין קדקוד ניכרת. מבנה גוף הל״ מתואם להשגת טרף קטן ובליעתו (חרקים) וגם בזה הוא שונה מהנחשים. את טרפם הם משיגים בעיקר בעזרת חוש הראיה. עפעפיהם נעים וראייתם מדוקדקת. מעטים ניזונים מבעלי־חוליות (כוחים), מַרְכיכות (קמטן), מצמחים (איגואנות, חַרדון הצב).

הל״ מתחלקים לכ20 משפחות הכוללות כ300 סוגים וכ3,000 מינים בקירוב (כמחצית מספר המינים של כלל הזוחלים הקיימים כיום).

סימן סיסטמתי חשוב במיון המשפחות היא צורת הלשון המיוחדת כמעט לכל אחת מהן. באחדות מהמשפחות הלשון קצרה ביחס, עבה, בשרנית, חלקה ורכה, ונתנת להשלף רק במעט אל מחוץ לחלל הפה. באחרות הלשון שטוחה, עלעלית, או שהיא דקה וארוכה, קשה וקרנית, מכוסה בגומות ובבליטות ומפוצלת בקצה לשני פתילים ומסוגלת להשלף החוצה למרחק ניכר. יש שבשובה אל חלל הפה מתכנסת הלשון אל נרתיק מיוחד שבבסיסה. ידועה הלשון הארוכה מאד והדביקה של הזיקית (ע״ע זקיות) המשמשת כמכשיר לציד הטרף. סימן סיסטמתי חשוב אחר הוא צורת השיניים — ובייחוד אם מחוברות הן לרכסי הלסתות (acrodont) כבחרדונים ובזיקיות או שהן צמודות לצדי הלסתות (pleurodont) כבלטאות, באיגואנות, בקמטנים וכו׳. במשפחות אחדות מצויות, בשכבות העמוקות של העור, מתחת לקשקשים, התגרמויות תת־עוריות זעירות, המשוות לעור צורה אפיינית, נוקשה ומתוחה, כבחמטים ובקמטנים. במספר רב, עד כדי מחצית המשפחות של הל״, מסתמנת הנטיה לנוון מודרג של הגפיים ועד להעלמותם הגמורה, באופן שלל״ צורה נחשונית. כשנטיה זו מלווה, לעתים, את המעבר לחיים תת־קרקעיים חבויים, מתנוונות לרוב גם העיניים מעט או הרבה.

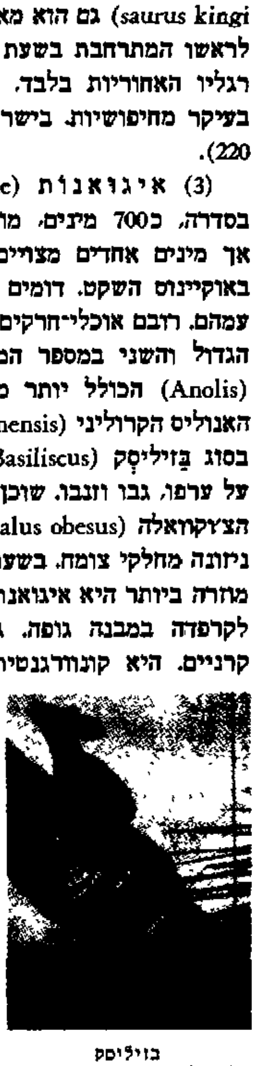
תפוצת הל״ כל־עולמית והם הצפוניים ביותר מכל הזוחלים. גודל הל״ שונה: בד״כ 20—30 ס״מ (כולל זנב). הגדול שבהם הוא כוח ענק (Varanus komodoensis) המצוי בכמה איים קטנים של הודו המזרחית (ארכו עד 3 מ׳) והוא מסוגל לתקוף ולטרוף טרף בגודל של חזירי־בר. הקטן שבהם הוא שממית זעירה (Sphaerodactylus elegans) מאיי הודו המערבית שארכו אינו מגיע אף ל50 מ״מ.

המשפחות החשובות של הל" הן:

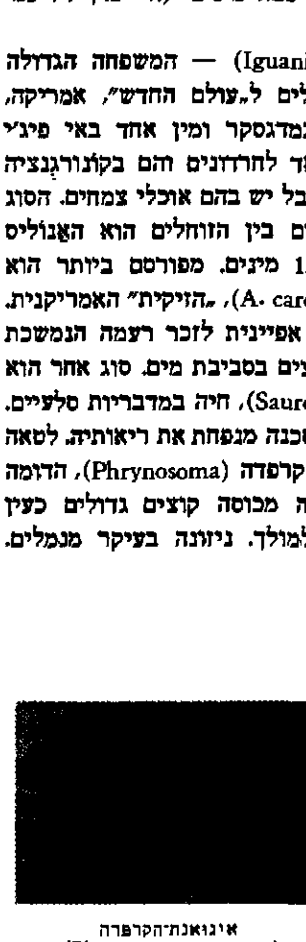
(1) שממיות (ע"ע).

(2) חַרדונים (Agamidae) — משפחה פרימיטיווית המקיפה מינים שונים זה מזה באורח החיים ובצורת הגוף, כוללת כ200 מינים, מוגבלים ל„עולם הישן" (אוסטרליה, אסיה ואפריקה, חוץ ממדגסקר). הלשון רכה, בשרנית ועבה. העור עבה ומכוסה קשקשים שחלקם לרוב גסים וקוצניים. יומיים, מטילי ביצים. המין הגדול הוא חרדון המים (Hydrosaurus amboinensis) בגינאה החדשה המגיע לאורך של 1 מ' והקטן — חרדון חוטר קוצני (Phrynocephalus interscapularis)—8 ס"מ. סוגים ומינים מיוחדים: חרדון עצים (Calotes), אחד מהסוגים היפים במשפחה. רגליו ארוכות וזנבו ארוך מאוד. משנה את צבעיו. ניכר בשורת הקשקשים הארוכים והחדים על ערפו וגבו. ניזון מחרקים. מצוי בדרום מזרח אסיה. מותאם ביותר לחיי עצים הוא הדרקון הדואה (Draco volans) המצוי בחצי־האי מאלאיה ואינדונזיה. קרום דק הנמתח בין צלעותיו משמש לו כעין מצנח בשעת קפיצה. מוֹלֶךְ (Moloch horridus) (ע"ע זוחלים, עמ' 692, ציור 5) מאוסטרליה, שוכן חולות, הוא אחד הל" המוזרים ביותר, ארכו כ20 ס"מ, צבעו זהוב חום. כל גופו מכוסה גבשושיות קוצניות. על ראשו בולטים שני קוצים גדולים, פיו קטן, רגליו קצרות, ניזון מנמלים. חרדון הצווארון (Chlamydo-saurus kingi) גם הוא מאוסטרליה. מצטיין בעטרה שמסביב לראשו המתרחבת בשעת כעסו. בהליכתו מתקדם על שתי רגליו האחוריות בלבד, כשהקדמיות וזנבו מורמים. ניזון בעיקר מחיפושיות. בישראל כמה מינים. (ור' כרך ו', עמ' 220).

(3) איגואנות (Iguanidae) — המשפחה הגדולה בסדרה, כ700 מינים, מוגבלים ל„עולם החדש", אמריקה, אך מינים אחדים מצויים במדגסקר ומין אחד באי פיג'י באוקיינוס השקט. דומים מאד לחרדונים והם בקונורגנציה עמהם. רובם אוכלי־חרקים, אבל יש בהם אוכלי צמחים. הסוג הגדול והשני במספר המינים בין הזוחלים הוא האַנוליס (Anolis) הכולל יותר מ150 מינים. מפורסם ביותר הוא האנוליס הקרוליני (A. carolinensis), „הזיקית" האמריקנית. בסוג בַּזיליסק (Basiliscus) אפיינית לזכר רעמה הנמשכת על ערפו, גבו וזנבו. שוכן עצים בסביבת מים. סוג אחר הוא הצ'קוואלה (Sauromalus obesus), חיה במדבריות סלעיים. ניזונה מחלקי צומח. בשעת סכנה מנפחת את ריאותיה. לטאה מוזרה ביותר היא איגואנת־הקרפדה (Phrynosoma), הדומה לקרפדה במבנה גופה. גופה מכוסה קוצים גדולים כעין קרניים. היא קונוורגנטית למולך. ניזונה בעיקר מנמלים.

בזיליסק
(Basiliscus plumbifrons)

איגואנת־הקרפדה
(Phrynosoma conurtum)

יש מינים שכאמצעי־הגנה מתיזים מעיניהם טיפות־דם למרחק של למעלה מ1 מ'; הדם אינו ארסי. באיי גַלַפּגוֹס (ע"ע) מצויים: המין Conolophus, האוכל צבר על קוציו, ואיגואנת־הים (Amblyrhynchus cristatus), הלטאה היחידה שהיא ימית והיחידה שחיה בחבורות, שוכנת ליד הים, על סלעי לבה. ניזונה מאצות.

(4) פסַנטוזיות (לטאות־לילה [Xantusiidae]) — משפחה קטנה, מוגבלת לאמריקה הצפונית. מיניה קטנים, ארכם פחות מ15 ס"מ, משוטחים מאד, שוכנים בחריצים צרים שבסלעים. במבנה הגולגולת קרובים לחמטים, במבנה החוליות וכן בעיניים החסרות עפעפיים, הם דומים לשממיות. הם ליליים ויולדים חיים.

(5) זיקיות (Chamaeleonidae) — משפחה הכוללת כ80 מינים. מחציתם באפריקה הדרומית וכמחציתם במד־גסקר. הסוג החשוב הוא הזקית (ע"ע). במדגסקר חיים 3 סוגים קטנים, שזנבם אינו מאחז.

(6) חֲמָטים (Scincidae) — משפחה קוסמופוליטית גדולה (כ600 מינים) ומגוונת. הלשון שטוחה, רכה, מוארכת ומפוצלת לשני פתילים קצרים. העור חלק, עבה וקשה ומשורין בהתגרמויות תת־עוריות. רבים המינים השוכנים קבע מתחת לפני הקרקע. בכמה מהסוגים הגפיים מנוונים וצורת הגוף נחשונית. רובם משריצים ומיעוטם מטילים ביצים. מרובים מאד בארצות הטרופיות. יוצא מן הכלל במשפחה הוא חומט־המים, שזנבו מותאם לשחיה. מספר נציגים בא"י — מהם שניים בעלי צורה נחשונית (ע' כרך ו', עמ' 221).

(8) אֲמֶאיוֹת (טֶגויים [Teiidae])—במבנה החיצתי דומות הן ללטאות (הרגליים המפותחות והזנב הארוך), אולם נבדלות מהן במגיני הראש שהם חפשיים ואינם מחוברים אל עצמות הגולגולת. מוגבלות ל„עולם החדש" (אמריקה). בסוגים אחדים הגפיים מנוונים וצורת הגוף תולעית.

(9) דוּנעים (אמפיסבניים [Amphisbaenidae]) — משפחה מיוחדת ונבדלת משאר הל", קוסמופוליטית, חד־גונית מאד. המנוונת ביותר מכל הזוחלים. מינים תת־קרקעיים, דמויי תולעים, לרוב בקיני נמלים וטרמיטים. חסרי רגליים (חוץ מן הסוג המכסיקני Bipes). הראש והזנב קהים ובלתי נבדלים זה מזה. נעים בתנועה אטית ובקו ישר. מסוגלים לנוע אחורה כמו קדימה. עיניהם מנוונות. רובם מטילים ביצים, ונפוצים בעיקר באמריקה הדרומית. המין הגדול Monopeltis, באפריקה המזרחית, מגיע לאורך של 68 ס"מ. סוג אחד — בלנוס (Blanus) — מצוי בסביבות ים־התיכון.

(10) חֲגוֹרים (לטאות־חגורה [Cordylidae] — קרובים לחמטים. מוגבלים לאפריקה ומדגסקר. מתחלקים לשתי קבו־צות: מינים חסרי זנב קוצני, מטילי ביצים; ומינים המצ־טיינים בזנב מוקף טבעת של קשקשים קוצניים והוא מתכדר כהגנה נגד נחשים. הם יולדים חיים.

(11) כּוֹחים (Varanidae) — משפחה חד גונית, המז־כירה בכמה סימנים את הנחשים: גופם המוארך והגמיש ומכוסה קשקשים קטנים, צווארם הארוך, לשונם המפוצלת, גם צורת בליעת המזון דומה: את טרפם (זוחלים, מכרסמים, דגים וכו') הם בולעים בשלמות לאחר שממיתים אותו בשיניהם ובחבטות. הם ניזונים גם מביצים. הכוחים מוגבלים ל„עולם הישן" (אפריקה, אסיה ואוסטרליה); למשפחה סוג

אחד בלבד — כוח Varanus הכולל 30 מינים. באי"י מין אחד, כוח אפור (V. griseus) (תמר׳ כרך ו׳, עמ׳ 220), והוא אחד מ8 השרצים המטמאים במותם אדם וכלים במגע (ויק׳ יא, ל).

(12) קַמְטָנִים (Anguidae) — צורתם אינה אחידה — החל מבעלי רגליים מפותחות ועד לנעדרי רגליים. אורך הזנב שונה, הלשון ארוכה, קצה מפוצל לפתילים קרניים קשים ומסוגלת להתכנס אל תוך בסיס הלשון הבשרי והרך. העור קשה ומשוריין בהתגרמויות תת־עוריות. למשפחה תפוצה רחבה, אולם מקוטעת. נפוצים בעיקר באמריקה. מינים מעטים באירופה, במערב אסיה באי בורניאו ובצפון אפריקה. הגדול במשפחה הוא קַמְטָן הַחוֹרֵשׁ (Ophisaurus apodus), ארכו מגיע עד ל1.2 מ׳. כמחצית מזה אורך הזנב. הוא חסר רגליים. שני קפלים לאורך הגוף מגדירים לו את שטח הנשימה ובליעת הטרף. חי בחורשות ובשדות. תפוצתו מקוטעת: רוסיה, דרך אירופה ואסיה עד ישראל, שהיא גבולו הדרומי. הקמטן השביר (Anguis fragilis)

קמטן שביר (Anguis fragilis)

הלודרמה אריזונה (Heloderma suspectum)

הנפוץ באירופה, מתגונן מפני נחשים ואויבים אחרים ע״י „שבירת" זנבו.

(13) פגינעוריים (הֶלוֹדֶרְמִיים [Helodermatidae]) — מצטיינים בגופם הכבד המכוסה קשקשים המונחים זה ליד זה, שלא כרוב הל״, שהם רעופים, ראשם קהה, עיניהם קטנות, זנבם עבה מאד, רגליהם קצרות, אטיים בתנועותיהם. צבעיהם חזקים, צבעי אזהרה: חום ושחור וכתמים צהובים. סוג יחיד בעל שני מינים החיים במדבריות באמריקה הצפונית. היחידים מבין הל״ שהם ארסיים, ובנשיכתם גורמים למות בע״ח קטנים. הארס מצוי בבלוטה שבלסת התחתונה. מין אחד — Heloderma suspectum המפורסם בשם "Gila monster", נפוץ בעיקר באריזונה, ארכו כ50 ס״מ, בזנבו 4—5 פסים כתומים. השני: H. horridum, ארוך מקודמו, נפוץ בעיקר במכסיקו.

G. E. Boulenger, *Catalogue of the Lizards in the British Museum — Natural History*, I-III, 1885²/7²; F. Angel, *La vie des caméléons et autres lézards*, 1943; K. P. Schmidt-R. F. Inger, *Living Reptiles of the World*, 1957.

י. ח. ח.

לֵטוֹ (Λητώ; בלאט׳ **לָטוֹנָה** — Latona), טיטאנית, במיתולוגיה היוונית — בתם של קוֹיוֹס ופוֹיבֵה, ואמם של אַפּוֹלוֹ וארטמיס. השם ל׳ אינו יוני, ואולי מקורו במלה הליקית Lada (= אשה); פולחן ל׳ היה אמנם נפוץ באסיה הקטנה, וידועים כנוייו של אפולו „ליקיוס" (מליקיה ?) ו„לטואידס" (בן־ל׳, ע״ש אמו, כנהוג בליקיה). אפשר של׳ אינה אלא גלגולה היווני של אלה אנאטולית קדומה.

לפי הומרוס והסיודוס, ילדה ל׳ לזֶוּס את ארטמיס ואפולו. הומרוס מוסיף, כי ל׳ ילדה את התאומים בהישענה על הר באי דֶלוֹס, אחרי צירי לידה שנמשכו תשעה ימים. המשורר קַלִימַכוֹס אומר כי הרה, אשתו של זֶוּס אסרה לתת לל׳ מקלט, אך אי סלעי בשם אורטיגיה — היא דלוס — המרה את פי האלה, שאמנם סלחה אח״כ לאי. דלוס היתה לימים למרכז פולחנו של אפולו, וגם לל׳ היה בה מקדש מיוחד. פולחן חשוב לל׳ היה גם בפאיסטוס שבכרתים.

ברומא נקראה האלה לטונה, ופולחנה היה חלק מפולחן אפולו. לפי דיוניסיוס מהאליקרנאסוס, הונהג פולחן ל׳ ברומא כבר ב490 לפסה״נ. פסל ל׳, מעשה ידיו של קפיסודוטוס, הוצב במקדש שהקים אוגוסטוס (28 לפסה״נ) על גבעת הפאלאטינום כחלק מביתו; תבליט של ל׳, בין ארטמיס ואפולו, המתאר את שלושת הפסלים שבמקדש אוגוסטוס, נמצא על גבי בסיס של מזבח, השמור במוזיאון של סורנטו.

M. P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religions* (444 ff.), 1950²; H. J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology* (114 ff.), 1950⁴.

לֶטוֹ פוֹרְבֶּק, פָּאוּל פוֹן — Paul von Lettow-Vorbeck — (1870—1964), איש־צבא גרמני. מראשית שרותו הצבאי רכש ל״פ נסיון במלחמה קולוניאלית. ב1900/1 השתתף במסע לדיכוי מרד ה„בוכסרים" בסין, וב1904/5 לחם במתקוממים שבמושבה „אפריקה הדרומית־מערבית הגרמנית" (ע״ע, עמ׳ 416).

בפרוץ מלה״ע I היה ל״פ מפקד חיל־המצב הגרמני באפריקה המזרחית הגרמנית (ע״ע טנגנייקה, עמ׳ 817). למרות ניתוקם המוחלט של כוחותיו מגרמניה הצליח ל״פ, בראש כ3,000 חיילים גרמנים וכ11,000 אפריקנים, לרתק כוחות גדולים מאד של צבאות „ההסכמה" — בריטים, דרום־אפריקנים, הודים ופורטוגאלים — שמספרם הגיע ל150,000, ושבראשם עמד ב1916–17 גנרל סמטס (ע״ע). בסוף המלחמה פרץ למוזאמביק ואח״כ לצפון־רודזיה (זאמביה של היום), ושם נכנע כשבועיים אחרי שנחתם הסכם שביתת־הנשק באירופה.

ב1919 פקד ל״פ על חטיבה שדיכאה התקוממות קומוניסטית בהאמבורג. הוא הגיע לדרגת מאיור־גנראל, אך פוטר ב1920 בשל השתתפותו בקשר של קאפ (ע״ע גרמניה, היסטוריה, עמ׳ 467). ב1928 נבחר לרייכסטאג כציר לאומני, אך נמנע אח״כ מכל פעילות נאצית. ל״פ כתב כמה ספרים על המלחמה: Heia Safari, 1920; Meine Erinnerungen aus Deutsch-Ost Afrika („זכרונותי על אפריקה המזרחית הגרמנית"), 1920; וכן Mein Leben („חיי"), 1957.

לַטְוִיָה (השם הרשמי: הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית הלטווית — Latvijas Padomju Socialestiska Republika), מדינה לחוף הים הבלטי (ע״ע), המרכזית והגדולה מבין שלוש המדינות הבלטיות (ע״ע) ואחת מ15 הרפובליקות של בריה״מ; 73,700 קמ״ר, 2.3 מיליון תוש׳ (1966); גובלת בליטא — בדרום, בבילורוסיה וברוסיה — במזרח, באֶסטוניה — בצפון (כולן רפובליקות סובייטיות) ובים הבאלטי במערב. מפרץ ריגה, החודר בצפון־מערב עמוק לתוך שטחה, נותן לה קו־חוף ארוך (כ 500 ק״מ). לאורך החופים מצויות דיונות. ל׳ היא ארץ גבעות עם עמקים רחבים ושטחי מישור. סחף קרחונים, המונח על גבי שכבות

פאלֶאוֹזוֹאיות (בעיקר דֶווֹן), מכסה את כל שטחה ויוצר תבליט של מורנות (גבעות סחף־קרחונים). הנהר דוינה (המערבי), המנקז את רובה של המדינה למפרץ ריגה, מפריד בין האיזורים הגבוהים — הגבעיים: גבעות לַטגָלֶה בדרום־המזרח; גבעות וידזֶמֶה במרכז, המהוות את החלק הגבוה ביותר של המדינה — עד 310 מ׳; גבעות קורזֶמֶה (קורלנד) — במערב. ל׳ היא ארץ משופעת בביצות ואגמים (קרוב ל 3,000) — רובם קטנים; הגדול בהם הוא אגם לוּבּנה (28 קמ״ר).

אקלימה של ל׳ הוא ממוזג קר. גשמים יורדים בעיקר בקיץ ובסתיו. כמות המשקעים השנתית 500—650 מ״מ. הטמפרטורה הממוצעת של החודש הקר ביותר (ינואר) היא ‎-4°‎ — ‎-6°‎ ושל החודש החם ביותר (אוגוסט) 17° — 18°. 4—5 חדשים בחורף שורר כפור והטמפרטורה הממוצעת היא מתחת ל‏0°. מפרץ ריגה קפוא 4—5 חדשים בשנה, אולם הים בחוף הדרומי מערבי קפוא, בדרך כלל, רק ימים מעטים בשנה וגם אז מעטה הקרח הוא דק. מכאן עיקר חשיבותה של ל׳ לבריה״מ — בשני נמליה, לְיֶפָּיָה (ע״ע), וֶוְנְטסְפּילס (ע״ע), הכשירים לספנות כל ימות השנה.

כ40% משטחה של ל׳ מעובדים (1965, לעומת 24% ב־1959), מזה כ50% — גידולי־מספוא, והיתר: שיפון, שיבולת־שועל, שעורה, תפוחי־אדמה, סלק־סוכר, פשתן, ירקות ופירות. המשק החקלאי מבוסס במידה רבה על גידול בקר (כ 900,000 ראשי־בקר — לחלב ולבשר), חזירים וכבשים. חלק גדול מהאדמות משמשות למרעה. כ 30% משטחה של ל׳ מכוסים יערות, רובם — מחטניים, חלקם — עצים נשירים, שהם עיקר עשרה הטבעי של המדינה. ב 1965 הפיקו מהיערות 5 מיליון מטר מעוקב עץ. כן כורים בל׳ כבול (ע״ע) (17 מיליון טון ב 1965), שערכו כדלק דל. הדיג נפוץ בים הבאלטי ובאגמים, העשירים בדגה. ב 1966 היו בל׳ 798 משקים קולקטיוויים ו 187 חוות ממשלתיות שהחזיקו ביחד 99% בקירוב מהאדמה המעובדת. מחקלאות מתפרנסים כ38% מהתושבים (לעומת כ 60% ב 1940).

א ו כ ל ו ס י ה. מאז סופחה ל׳ לבריה״מ (1940) הולך ויורד אחוז הלטווים בכלל אוכלוסייתה וגדל אחוז הרוסים. ב1966 היוו בה הלטווים 62% (לעומת 77% ב1939) והרוסים 27% (לעומת 12% ב 1939). המיעוט היהודי, שהיווה 4.5% ב 1939, מסתכם היום ב 1.5% (כ 40,000) והמיעוט הגרמני (2.9% ב 1939) כמעט נעלם. מאז מלה״ע II התיישבו בל׳ רבבות מבני עמיה השונים של בריה״מ. 62% מהאוכלוסיה יושבים בערים (1967, לעומת 35% ב 1939). אין כיום נתונים על החלוקה הדתית. לפני כינון המשטר הקומוניסטי היו רובם הגדול של הלטווים פרוטסטאנטים (לותרנים) ומיעוטם קאתולים או אורתודוכסים. ב 1956 היו עדיין 600,000 איש רשומים בכנסיה הלותרנית.

הערים: ריגה (ע״ע; הבירה ועיר־נמל) — 680,000 תושׁ׳ (ריגה רבתי כ 800,000 תושׁ׳); דאוּגַבפילס (דוִינסק, ע״ע) — 87,000; ליפיה (ע״ע) ונטספילס (ע״ע), יֶלגַוה (ע״ע).

ח י נ ו ך. 33,000 תלמידים לומדים ב 9 בתי־ספר גבוהים וביניהם האוניברסיטה הממלכתית (נוסדה 1919). מספר התלמידים בכל בתי־הספר כ400,000. בריגה המושב של האקאדמיה הל׳ למדעים (נוסדה 1946).

ח ו ק ה ו מ ש ט ר; מ ש פ ט, ע״ע מועצות, ברית ה־.

כ ל כ ל ה. התעשיה התפתחה מאד מאז מלה״ע II. היא מרוכזת ברובה הגדול מסביב לריגה, הבירה, ולשני הנמלים ליפיה ונטספילס. חלק מהתעשיה עוסק בעיבוד חמרי גלם מקומיים, בעיקר עצים, ובייצור מוצרי עץ שונים, תאית, נייר וכן מוצרי חלב, שימורים, משקאות אלכוהוליים, סוכר ומזונות שונים. התעשיה הכבדה מייצרת קטרים וקרונות חשמליים, מנועים חשמליים, מוצרי ברזל ופלדה שונים, מכונות וציוד תעשייתי, ציוד לספינות, כימיקאלים (בעיקר דשנים כימיים), מוצרי טכסטיל, מוצרי פשתן, מוצרי עור, מוצרי צמג, מכשירי חשמל, מכשירים מדוייקים שונים, ציוד למכונות.

לל׳ רשת ענפה של מסילות ברזל וכבישים. ב 1967 היו פתוחים בה לתנועה 3,100 ק״מ מס״ב ו 24,300 ק״מ כבישים. 1,800 ק״מ נהרות ותעלות משמשים נתיבי מים קבועים. נמליה של ל׳ משרתים את סחרו של איזור רחב בצפון מערב בריה״מ. ריגה היא הנמל השני (אחרי לנינגרד) בהקף תנועת המטענים העוברת דרכו. ריגה מחוברת בכבישים ומס״ב עם לנינגרד, מוסקווה, מינסק, וארשה וברלין.

ה י ס ט ו ר י ה. היסודות העיקריים שעיצבו את האומה הלטית, הלְטגאלים והזֶמגאלים, נמנו עם העמים הבאלטיים (ע״ע בלטיות, לשונות; ליטא, היסטוריה). הליווים (ע״ע ליוֹוניה) נמנו עם האוגרו־פינים, ונראה שעם קבוצה זו נמנו גם הקורים, שעל שמם נקראת קורלאנד או קורזֶמֶה. כבר במאות ה6–7 כרתו נסיכים של שבטים שונים בריתות שהולידו ניצנים של אירגון מדיני, ולכמה מהם אף היה התואר „מלך". אולם פלישות מִמערב מנעו התגבשות מדינה מאוחדת. פלישות אלו נערכו בידי הוָרִיגים (ע״ע); במאות ה10–11 היה לחץ כפול, של רוסים ממזרח ושוודים ודנים ממערב, ובמחצית השניה של המאה ה12 החלה חדירה גרמנית, בנסיון להחדיר את הנצרות לארץ. אלברט (ע״ע) מבְּרֶמֶן יסד ב1201 את ריגה כעיר גרמנית, והקים את „מסדר אחי־החרב", שהתאחד אח״כ עם המסדר הטֶווטוֹני (ע״ע) תוך שמירה על מסגרת מיוחדת. מסדר זה כבש את ליוֹוניה ואח״כ שיעבד גם את הלטים והקורים. הכיבוש היה מלווה השמדה המונית, בייחוד של הליווים, ובשיעבוד הנשארים לצמיתים, שעליהם נכפתה גם הנצרות. השליטים הגרמנים היו תכופות מסוכסכים ביניהם — חלק מהקרקעות היה בידי המסדר וחלק בידי הגמון ריגה, ואילו לאזרחי ריגה היו זכויות מיוחדות ושלטון עצמי, ועניניהם התנגשו תכופות בעניניו של ההגמון. ריגה היתה חברה בברית הַהַנזָה (ע״ע) החל ב1282, ונהנתה משגשוג.

ב1525, כשעבר ראש המסדר הטֶווטוֹני לפרוטסטאנטיות, חילן את פרוסיה והפך אותה לדוכסות תורשתית, נהיתה ליוֹוניה לעצמאית בשלטון ראשי־מסדרה, שגם הם עברו אותה שעה לפרוטסטאנטיות; האבירים קידמו בברכה את הפרוטסטאנטיות משנאתם לכנסיה ולראשה הגמון ריגה, והשליטו את הדת החדשה גם על נתיניהם. ראש־המסדר ואלטר פון פְּלֶטֶנברג הדף את נסיונותיה של מוסקווה לכבוש את ארצו, אולם לחצם של המוסקוואים גבר בהדרגה, וראש־המסדר האחרון, גוטהארד קֶטלֶר, נאלץ ב 1561 לפנות לעזרת הפולנים. ליוֹוניה סופחה לפולניה, קורלאנד נהיתה לדוכסות תורשתית כפופה לפולניה, ולדוכסה נהיה קטלר, ופולניה התחייבה לשמור על זכויותיהם של הגרמנים כמעמד שליט, על ממשלם הפנימי ועל זכויותיה של הכנסיה הלותרנית. ריגה שמרה על עצמאותה עד 1581, כשסופחה גם היא לפולניה.

ב1577 פלשו הרוסים לליוניה והשמו אותה, אולם ב1582 נאלצו להכיר בשלטונה של פולניה שם. לשלטון זה בא הקץ ב1621, כשכבש גוסטַו I אַדולף (ע"ע) את רוב הארץ. בשלטונה של שוודיה שיגשגה ליוניה והיתה לאסם תבואה לשוודים, שהפקיעו את רוב האחוזות מידי הגרמנים ומסרו את קרקעותיהם לאיכרים המקומיים. ב1681 בוטלה הצמיתות בליוניה; פארלאמנט מקומי, שהיה מורכב ברובו מגרמנים, ניסה למנוע את תיקוני השוודים, אולם הוא פוזר ב1694, ובליוניה החלה לצמוח לאומיות לאטווית.

לעומת זאת נשמר הסדר החברתי והמעמדי הישן בדוכסות קורלאנד, והגרמנים הוסיפו לשעבד את הצמיתים הלאטווים. אעפ"כ שיגשגה גם קורלאנד, בייחוד בימיו של הדוכס יעקב (1642—1682), נכדו של גוטהארד קֶטלֶר. יעקב שקד על פיתוח הסחר של ארצו, הקים צי מסחרי וצי מלחמה, ורכש שתי מושבות (טובַגו, ב1645, וגַמביה, ב1651). אולם הדוכסות נפגעה מאד במלחמה בין שוודיה לבין פולניה ב1655—1660, שנסתיימה בשלום אוליווה, אשר לפיו רק $\frac{1}{5}$ מהדוכסות נותרה בידי פולניה. במהלך מלחמה זו כבשו השוודים את יֶלגַוה (מיטאו) הבירה, בזזוה ושבו את יעקב. הוא חזר לשלטונו בתום המלחמה.

לשיגשוגה של ליוניה בא הקץ ב„מלחמת הצפון" (1700—1721) שבסופה סופחה לרוסיה. הצאר פיוטר I (ע"ע) החזיר למעמדם את הגרמנים, שתמכו בו נגד השוודים מנשליהם: הם קיבלו חזרה את אחוזותיהם, וכן התחייב פיוטר לשמור על ההנהלה הגרמנית, החוקה הגרמנית וזכויות הכנסיה הלותראנית בשטחים שכבש.

קורלאנד אף היא נכנסה לתחום ההשפעה הרוסי, כשאַנָה איוָנובנה (ע"ע), קרובתו של פיוטר הגדול ואלמנתו של פרידריך וילהלם דוכס קורלאנד, נהיתה למעשה לשליטת הדוכסות. ב1730 נהיתה אנה איוואנובנה לקיסרית רוסיה, וכשנכרתה שושלת הקטלרים מינתה את מאהבה ארנסט בִירוֹן לדוכס (1737). בחלוקה האחרונה של פולניה (1795) סופחה גם קורלאנד לרוסיה, ופטר, בנו של ארנסט בירון, הודח ממעמדו.

הצאר אלכסנדר I פּוֹלוֹביץ' (ע"ע) ביטל ב 1817 את צמיתות האיכרים בקורלאנד ושנתיים אח"כ גם בליוניה, אולם לא ניתנה קרקע לאיכרים והם הוסיפו לעבדה כאריסים, וכן נאסר עליהם לעבור לערים. רק עם ביטול הצמיתות ברוסיה ב1861 (ע"ע אלכסנדר II ניקוליביץ', עמ' 661/2), ניתנה לאיכרים האפשרות לקנות את הקרקעות מהממשלה ומבעלי האחוזות הגרמנים, וכן הותר להם לעבור לערים ולרכוש לעצמם מקצוע. מבחינה חברתית הוסיפו הגרמנים להיות המעמד השליט, אולם אלכסנדר II ובנו אלכסנדר III אלכסנדרוביץ' (ע"ע) הנהיגו רוסיפיקאציה של ל', והשפה הרוסית נהיתה לשפת־ההוראה בביה"ס. חוקה עירונית חדשה ב1878 צימצמה את זכויותיהם של הגרמנים.

שיפור מעמדם הכלכלי של הלטים עורר תנועה לאומית בקרבם. תנועה זו, המכונה „הלטים הצעירים", צמחה בקרב האינטליגנציה, והחלה כתחיה ספרותית (ע' להלן, ספרות, עמ' 620), והצמיחה שאיפה לשלטון עצמי. במהפכת 1905 ברוסיה העלו הלטים לראשונה תביעה למדינה עצמאית. אותה שנה פרצו מהומות חמורות בל' נגד הרוסים והבארונים הגרמנים כאחד, אך מהומות אלו דוכאו ביד חזקה בידי המושל מֶלֶר־זאקוֹמֶלסקי.

במלה"ע I נכבשה קורלאנד בידי הגרמנים (1915). אותה שנה הוקמו יחידות לטיות בצבא הרוסי. אחרי המהפכה הראשונה, הדמוקראטית, ברוסיה ב 1917, החליטה ועידה לטית שהתכנסה בפטרוגראד לתבוע אוטונומיה לל' מאוחדת במסגרת המדינה הרוסית. חדשיים אח"כ כבשו הגרמנים את ריגה (3.9.1917) והשתלטו למעשה על כל ל'. בשלום בְּרֶסט־ליטובסק (ע"ע, עמ' 906) ויתרה רוסיה על ל' לטובת גרמניה, וזו כינסה בריגה מועצה מקומית מורכבת מגרמנים ומעושידברם, במטרה לכונן „דוכסות גדולה" שתכלול את ל' ואת אסטוניה ושליטה יהיה קיסר גרמניה. „מועצה לאומית זמנית" של הלאומיים הלטים לא הורשתה לפעול. שבוע אחרי כניעת גרמניה הכריזה „המועצה הלאומית הזמנית", בהנהגתו של אולמַניס (ע"ע), על עצמאות ל'. באמצע דצמבר פלש הצבא האדום לל', וכבש בראשית יאנואר 1919 את ריגה. אולמאניס וממשלתו נמלטו לליֶפָּיָה, שהוגנה בידי הצי הבריטי. צבא גרמני, בפיקודו של פון דר גולץ, כבש את ריגה מידי הצבא האדום והתקדם צפונה, אך הוכה ביוני בידי כוח אסטוני־לאטווי ואולמאניס חזר לריגה. משלחת מעצמות „ההסכמה" למדינות הבאלטיות תבעה מהגרמנים להוציא את כוחותיהם מל', אולם רוב כוחותיהם נשארו בארץ, בפיקודו של ההרפתקן הרוסי־גרמני בֶּרמונט־אַוואלוב שטען כי הוא רוסי „לבן" הלוחם בקומוניסטים, וכבש את ריגה. ל' הכריזה מלחמה על גרמניה, ובסיוע בריטי וצרפתי גרשה את הגרמנים. לאטגאליה, שהיתה עדיין בידי הצבא האדום, שוחררה בסיוע צבא פולני. ב1920 עשתה ל' שלום עם בריה"מ ועם גרמניה.

אסיפה מכוננת התכנסה ב1920, וב1922 נתקבלה חוקה שקבעה משטר רפובליקני ודמוקראטי, עם פארלאמנט (Saeim) בן 100 חברים. אולם המדינה החדשה נתקלה בבעיות חמורות. במלה"ע I ובתהפוכות שפקדוה אחרי המלחמה ירד מספר התושבים מ$2\frac{1}{2}$ מיליונים ל$1\frac{1}{2}$ מיליון. חלק גדול מתעשייתה הועבר בתקופת המלחמה לפנים רוסיה, מפחד הגרמנים; ל' נותקה מהשוק הרוסי הגדול; קרוב למחצית האדמות היו בידי הבארונים הגרמנים, ו$\frac{3}{4}$ מהאיכרים היו אריסים; כרבע מהתושבים היו בני מיעוטים שונים. נחקקו כמה חוקים אגראריים לחלוקת קרקעות לאיכרים, אולם הם לא פתרו כליל את הבעיה. בעיותיה החברתיות והכלכליות של ל' השתקפו בריבוי מפלגות (ב1931 היו 24 סיעות בפארלאמנט) ובאי־יציבות מדינית. עליית הנאצים לשלטון בגרמניה גרמה להתפשטות הנאציות בקרב הגרמנים בל', שדגלו בסיפוח המדינות הבאלטיות לגרמניה. אולמאניס אסר תנועה זו, ובתמיכת אירגון פאשיסטי לאטווי, „צלב הרעם" (Perkonkrust), פיזר את הפארלאמנט, ואסר את המפלגות. הוקם משטר „קורפוראטיווי" (ע"ע איטליה, עמ' 756) ואולמאניס היה לרודן.

את מדיניות החוץ של ל' כיוון בשנותיה הראשונות זיגפריד מאירוביץ' (1887—1925), ממוצא יהודי, שחתר לשיתוף־פעולה בין ל' לבין אסטוניה וליטא. ב1923 נכרתה ברית ידידות עם אסטוניה, וב1934 — עם ליטא, ובכך קמה „ההסכמה הבאלטית". זו לא עמדה לשלשתן בבוא המשבר. בחוזה הגרמני־סובייטי מיום 23.8.1939 נקבע של' תהיה בתחום ההשפעה הסובייטי. באוקטובר נאלצה ל' לחתום על „ברית־הגנה" עם בריה"מ, שלפיה קיבלו הסובייטים בסיסים צבאיים בל'. ביוני 1940 האשימה בריה"מ את ל' בכריתת

ברית חשאית עם אסטוניה וליטא נגד הסובייטים, ודרשה הקמת „ממשלה ידידותית" לה. למחרת היום (16.6.1940) נכבשה ל׳, הוקמה ממשלה קומוניסטית ואולמאניס נאסר. נערכו בחירות לפארלאמנט, שבהן הותרה השתתפותה של רשימת הקומוניסטים בלבד, והפארלאמנט החדש החליט להסתפח לבריה"מ. ב5.8.1940 אושר הסיפוח.

השלטון הסובייטי הגלה כ35,000 איש לסיביר ולרוסיה, הלאים את התעשיה והמסחר והחל בקולקטיוויזאציה של החקלאות. ביולי 1941 כבשו הגרמנים את הארץ ונהנו מתמכתם של לאטווים רבים, ששיתפו אתם פעולה בייחוד בהשמדת היהודים. ל׳ נהיתה ב1942 לחלק מ„אוסטלאנד", שכללה גם את אסטוניה, ליטא ובילורוסיה. ב1944 חזר הצבא האדום וכבש את הארץ. כ70 אלף לאטווים נמלטו עם הצבא הגרמני הנסוג, ויותר ממאה אלף הוגלו בידי הסובייטים. ב1949, כשהונהגה קולקטיוויזאציה בל׳, הוגלו עוד 70,000 איש. השלטון הסובייטי עודד התיישבות רוסים בל׳, ושיעור הלאטווים בארצם ירד מ77% לפני מלה"ע II ל62% ב1959.

A. Spekke, *History of L.*, 1951; A. Bilmanis, *A History of L.*, 1951; M. Hellmann, *Das Lettenland im Mittelalter*, 1954; Е. Е. Вейс - В. Р. Пурин, Латвийская ССР, 1957; H. A Grant Watson, *The Latvian Republic, 1918—1939*, 1965.

מ.

לשון וספרות. — הלשון הלאטווית (ל׳) שייכת לקבוצה המזרחית של הלשנות הבלטיות (ע"ע) ומדוברת בפיהם של פחות מ2 מיליון נפש, רובם בשטחי הרפובליקה הלאטווית הסובייטית. אם כי נותרו בה, כבליטאית (ע"ע ליטא), תכונות הודו־אירופיות ארכאיות רבות (בהיגוי ובמורפולוגיה), היא שונה משפת־האחות הליטאית (ליט׳), בגלל העובדה, שבעבר הרחוק התיישבו אבותיהם של דוברי ל׳ בשטחים של דוברי דיאלקטים פיניים, ותשתית פינית זו חוללה בל׳ שינויים אחדים המבדילים אותה מליטאית והם: (א) קביעת ההטעמה על ההברה הראשונה (אקצנט איניציאלי בניגוד לחפשי בליטאית); (ב) מעתק ההגאים [š] ו[ž] ל[s] ו[z] כגון: vérsis („שור") בלט׳ לעומת vêršis („עגל") בליט׳; zùoss („אוז") בל׳ — žąsìs בליט׳; וכן [k] ו[g] לפני תנועות קדמיות ל[c] ול[dz] (דז), כגון pìeci „חמש" בל׳, לעומת penkì בליט׳, dzimt „ללדת" בל׳, לעומת gimti בליט׳.

הל׳ הספרותית החלה להתהוות רק בראשית המאה ה17 (הטכסט הל׳ הכתוב הראשון ב1585 [ע׳ להלן, ספרות]) והיא התקיימה והתפתחה בצד הגרמנית שהיתה שפת התרבות בלאטוויה מן המאה ה13 עד מלה"ע I; מכאן השאילות הגרמניות הרבות באוצר המילים של הל׳, שבחלקן סולקו עם התגברות המגמות הלאומיות־פוריסטיות. רק עם הקמתה של לאטוויה העצמאית בתום מלה"ע I נתבסס ערכה של הל׳ כלשון רשמית וכלשון ספרותית. בחקר הלשון הל׳ זכויות רבות לי. אנדזלין (Endzelin), מחבר הדקדוק המדעי של השפה. חוקרים לאטווים, שגלו מרצתם עם סיפוח לאטוויה לבריה"מ, ממשיכים בחקר לשונם במרכזי בלשנות בשוודיה ובאה"ב.

J. Endzelin, *Lettische Grammatik*, 1922; id., *Lettisches Lesebuch*, 1922; id., *Latviešu valodu skaņas un formas* („הגאים וצורות של הלשון הל׳"), 1938, id., *Latviešu valodas gramatika*, 1951; E. Hanzenlverga — Šturma (ed.), *In honorem Endzelini* (ספר־יובל לכבוד אנדלזין, במלאות לו 85 שנה, עם ביבל׳ שלמה של עבודותיו), 1960; מילונים: K. Mühlenbach – J. Endzelin, *Lettisch-deutsches Wörterbuch*, 1-4, 1923–1932; A. Gutmanis, & al., *Latviešu-krievu vārdnīca skolām* (ל׳־רוסי לבת"ס), 1956.

מ. אל.

ספרות. כבר במאה ה13, עוד לפני שהלאטווים הצליחו לגבש יחידה מדינית עצמאית, הם הוכנעו על־ידי גרמנים, שהפיצו בקרבם את הנצרות באש ובחרב. השיעבוד מנע מן הל׳ לפתח את ספרותם, פרט לספרות עממית עשירה מאד. שירים ואגדות עממיים שימשו מעיין לא־אכזב לסופריה של ל׳, החל מן המאה ה19. ראשיתה של הספרות בכתב — במאה ה16. יוצריה, במשך כשלוש מאות שנים, היו כמעט אך ורק כמרים גרמניים, שכתבו בל׳ כדי להפיץ את הרפורמאציה או להתנגד לה. ספרות זו היתה כולה דתית. השגה החשוב ביותר הוא תרגום ה„ברית החדשה" (1685) והתנ"ך כולו (1689) על־ידי הכומר הלותראני ארנסט גליק (1652—1705; Ernst Glück). רק ממחציתה השניה של המאה ה17 התחילו להופיע סופרים ממוצא לאטווי; הראשון שבהם היה יאניס רייטרס (Jānis Reiters). ואולם יוצריה של הספרות החילונית הלאטווית, שתחילתה במאה ה18, היו עדיין גרמנים: גוטהארד פרידריך שטנדר (G. F. Stender). ובנו אלכסנדר יוהאן. בין ההולכים בעקבותיהם היו כבר כמה לאטווים. שיריו של אינדריקיס „העיוור" (1783—1828; Indrikis), שלא ידע קרוא וכתוב, נרשמו על־ידי סופר לאטווי־גרמני ויצאו לאור ב1806. בסוף המאה ה18 ובראשית ה19 התחילו להופיע עתתים ראשונים בל׳. רעיונות השוויון, שחדרו ללאטוויה בתקופת ההשכלה ובדור המהפכה הצרפתית, ואחר־כך גל הלאומיות, ששטף את אירופה בתקופה הרומאנטית, עוררו את הלאומיות הל׳ וגרמו להתהוותה של ספרות מקורית, שואבת ממסורות עממיות עשירות. ב1795 עברה הארץ לשלטון הרוסי וממילא פחתה השפעתם של הגרמנים ה„באלטיים". שיחרור האיכרים והרימתם לערים נתנו לערים הלאטוויות צביון לאומי יותר ועם עליית רמת ההשכלה תפסו המשכילים הלאטוויים באמצע המאה ה19 את מקומם של הגרמנים. בין ראשי הזרם הספרותי החדש, הרומאנטי־לאומי, יש להזכיר את יוריס אלונאנס (1832—1864; Juris Alunāns), מחברם של „שירים קטנים" (1856). הרבה תרם לשיגשוגו של הזרם החדש ולהפנייתו כלפי אוצרות הספרות־העממית קרישיאניס בארונס (1835—1923; Krišjānis Barons), שאסף והוציא־לאור שמונה כרכים של שירי־עם. על יסודן של מסורות עממיות יצר אנדריס פומפורס (1841—1902; Andrejs Pumpurs) את האפוס הלאומי של העם הלאטווי — „קוטל־הדוב" ("Lāčplesis"). ל„אבי התיאטרון הלאטווי" נחשב אדולפס אלונאנס (1848—1912; Ādolfs Alunāns) ואת הרומאן הראשון כתבו האחים קאודזיטס (Kaudzites): „ימיהם של המשגיחים" (1879). לראליזם של האחים קאודזיטס ודומיהם קמו בסוף המאה ה19 וראשית ה20 מתנגדים, ה„נאו־רומאנטיים", ובראשם יאניס פליקשאנס, הידוע בכינויו ריינים (1865—1929; Jānis Pliekšāns, Rainis), אשתו אספאזיה (Aspazija) — היא אלזה רוזנברג (1868—1943; Elsa Rosenberg), רודולפס בלאומאניס (1863—1908; Rudolfs Blaumanis), ועוד. אחדים מאלה פעלו גם בימי עצמאותה של ל׳ (1918—1940), כשלצידם דור חדש של סופרים, שלי׳ העצמאית היתה בית־גידולם. ב1940 סופחה לאטוויה לבריה"מ וסיפוח זה גרם, בייחוד לאחר מלה"ע II, להגירתם של סופרים רבים, שהמשיכו ביצירתם בחו"ל.

במולדתם הוכרחו הסופרים הלאטוויים לכתוב ברוח „הראליזם הסוציאליסטי" ולשרת את התורה הקומוניסטית. מסופרי לאטוויה הקומוניסטית זכה לפירסום ניכר ויליס לציס (ע"ע). כנגד המרכז בלאטוויה הסובייטית קיים גם מרכז ספרותי חשוב בגולה הלאטווית.

ק. א. מנינג, הספרות הלאטבית (י. ת. שישלי, אנציקלופדיה לספרות כללית, תירגמה פ. נווה, 415—418), 1963; A. Aspel, *La Littérature lettone*, (Histoire des littératures, II, 1427–1437), 1957; "Очерк истории латышской советской литературы", 1957; (כולל גם סקירה על הספרות שלפני התקופה הסובייטית); E. Blesse, *Die lettische Literatur* (Die Literaturen der Welt, 901–911), 1964.

י. א. ק.

יהודים. כשקמה מדינת ל' התגוררו בה פחות ממחצית היהודים שנמצאו בשטחיה לפני מלה"ע I; האחרים ברחו, או גורשו, לפנים רוסיה. ב1920 נמנו בל' 79,644 יהודים (כ5% מכלל התושבים). עם שובם של חלק מהגולים עלה מספרם ב1925 ל95,675, אך ריבוי טבעי נמוך והגירה הביאו לירידתו האיטית של מספר שיא זה. ב1935 היו בל' 93,479 יהודים (כ4.8%), וכמחציתם התגוררו בריגה. יהודי ל' המערבית (קורלאנד) רכשו להם גם השכלה אירופית ודיברו גרמנית, אך יהודי מזרח ל' (לטגאליה) היו חלק מן היהדות הליטאית־בילורוסית, ודיברו יידית עממית ורוסית. הקהילות החשובות, מלבד בריגה, היו בדוינסק (ע"ע), ליפיה (ע"ע), — רז׳יצה (ע"ע) וילגוה (ע"ע).

בתחילה תפסו היהודים מקום ניכר בשיקום כלכלת המדינה, במסחר, בתעשיה (במיוחד עיבוד העץ [נייר, גפרורים ועוד], בירה, טבק ועורות, אריגים, טחנות קמח) ובבנקאות, אך לאחר מכן הוחל בדחיקתם מעמדותיהם, הפקידות הממשלתית והציבורית נחסמה בפניהם. היהודים נאבקו על עמדותיהם, ובעזרת הג'וינט (ע"ע) פיתחו רשת של אגודות אשראי שיתופיות, שהקיפה ב1931 למעלה מ15,000 חברים.

ע"פ חוק האוטונומיה התרבותית למיעוטים, הוקמה רשת בת"ס בעברית וביידית במעמד שווה לבת"ס ממשלתיים, ובהם למדו למעלה מ80% מילדי ישראל. ב1933 היו בל' 98 בת"ס יהודים יסודיים (כ12,000 תלמידים), ו22 תיכוניים ומקצועיים (כ2,300 תלמידים), מהם יידיים — בהשפעת ה„בונד", ומהם עבריים־חילוניים — בהשפעה ציונית, או דתיים — שהיו בהשפעת אגודת־ישראל והמזרחי. כן התקיימו קורסים למורים ולגננות בעברית וביידית, כמה ישיבות, קונסרווטוריון עממי ותיאטרון, והתפתחה גם עתונות יהודית ענפה. נציגיהן של המפלגות היהודיות השתתפו במועצה העממית עם קום המדינה, ואחרי־כן באספה המכוננת. פרופ' פ. מינץ, ששימש גם מבקר־המדינה, היה זמן־מה גם חבר הממשלה. בשנים 1922—1934 היו בפארלאמנט בל' (ה Saeim) 3—6 צירים יהודיים, מן הציונים הכלליים, צעירי־ציון, המזרחי, אגודת ישראל והבונד. צעירים רבים השתייכו למפלגה הקומוניסטית, ואחרים — לתנועות־נוער ציוניות־חלוציות, והסתדרות „החלוץ" קיימה נקודות הכשרה. כ5,000 יהודים עלו מל' לארץ־ישראל מאז 1919 ועד המלחמה.

בראשית שנות ה30 קמה בל' התנועה הפאשיסטית „פרקונקרוסט" („צלב הרעם", ר' לעיל, עמ' 618), שניהלה תעמולה אנטישמית ואירגנה הפגנות נגד היהודים. עם ההפיכה הפאשיסטית ב1934 בוטלה האוטונומיה התרבותית, חוסלה העתונות היהודית החפשית ונאסר קיומם של הארגונים הפוליטיים, פרט לאגודת ישראל, שמנהיגה, מ. דובין, היה מקורב לאולמניס (ע"ע) ולה נמסר הפיקוח על בתה"ס היהודים. עם זה הוגבר קצב נישולם הכלכלי של היהודים, ובנקים ומפעלי תעשיה שלהם הולאמו. עם הקמת השלטון הסובייטי חוסלו שרידי האוטונומיה היהודית ורבים מהעסקנים היהודים נאסרו והוגלו.

י. ס.

השואה. רק כ15,000 מתוך קרוב ל95,000 היהודים שהיו בל' ערב השואה הצליחו להימלט לרוסיה בעת פלישת הגרמנים לבריה"מ. בתקופה זו הוגלו לסיביר יהודים אזרחי גרמניה, ששהו בל' כפליטים. לריגה, בה התרכזה כמחצית האוכלוסיה היהודית, נכנסו הגרמנים ב1.7.41 והלטים נענו מיד לקריאתם ויצאו להיפרע מהיהודים, אותם זיהו כנושאי השלטון הקומוניסטי השנוא עליהם. כ8,000 יהודים נאסרו ע"י כנופיות הפורעים, נלקחו להריגה אל יער ביקרניקי, ושם הומתו בשיטתיות. הלאטווים העלו באש לפחות 6 בתי־כנסת, אחדים מהם על מתפלליהם. היהודים נצטוו לענוד טלאי צהוב, ומנת מזונם קוצצה. במשך כמה שבועות רוכזו כ32,000 יהודי ריגה בפרוור קטן, שהפך לגטו (25.10.1941). מונתה מועצת זקנים, אשר מחצית מחבריה השתייכו ללוחמי מלחמת עצמאות ל'.

ב29.11.41 הועברו הצעירים ל„גטו הקטן", שהוקם יומיים קודם לכן, וכ10,000 זקנים, נשים וטף נורו למוות ביער רומבולי שליד ריגה. שבוע לאחר מכן נרצחו באותו אופן כ17,000 יהודים נוספים, כולל חברי מועצת היהודים (וביניהם שמעון דובנוב [ע"ע]). עיקר הרצח בוצע בידי המשטרה הלאטווית, בפיקוד קצינים לאטוויים, עליהם ניצח איש ס. ס. משלוח של יהודים מגרמניה ומרכז אירופה הובא לל' בדצמבר 1941; חלק נטבח מיד, וחלק מהנותרים הוכנס לגטו ה„גדול" שנתרוקן. 4,500 יהודי ריגה שנותרו ב„גטו הקטן", ביניהם כ300 נשים וכמה עשרות ילדים, הועסקו בעבודות־כפיה, בתנאי־חיים קשים ביותר, ולניהול חייהם הפנימיים הוקמה מחדש מועצת זקנים ומשטרה. מבחינה מנהלית היה גטו זה כפוף לשלטון האזרחי המקומי, ואילו הגטו הגדול — לגסטאפו. בין הגטאות לא היה קשר רשמי ולמעשה היה גם המגע בין תושביהם, יהודי הרייך ויהודי ריגה, רופף.

יהודי ל' הקימו, בגטו הקטן, תנועת התנגדות מחתרתית, תוך ויכוח בשאלה: האם להתנגד במקום, בשעת חיסול הגטו, או להילחם בשורות הפרטיזנים? בינתיים נרכש נשק והוחל באימוני ירי. העניין נתגלה במקרה כאשר יצאו 11 איש מן הגטו, מזויינים במכונות יריה, כדי להצטרף לפרטיזנים, ונהרגו בקרב עם מארב של הגסטאפו. בתגובה על כך נורו בגטו הקטן 150 איש. למרות זאת הוקמה מחדש תנועת ההתנגדות, ואף התרחבה, אך לאחר מכן נתגלו ע"י הגרמנים מצבורי הנשק והבונקרים סודיים, ומאות מחברי התנועה נאסרו. לאחר מיגור המחתרת חוסל גטו ריגה לחלוטין: חלק נרצח וחלק הועבר למחנה הריכוז בקייזרוואלד, לשם הובאו גם שרידי הגטאות שבדווינסק וליפיה ויתר הקהילות. בערי השדה הקטנות חוסל היישוב היהודי עוד בחדשי יולי— אוגוסט 1941, בשריפה ובירויות. המרצחים היו בעיקר כנופיות ה„פרקונקרוסט" וה„אייזסארגי" הלטיות. עם התקרב הצבא האדום למרכז ל' פונו רוב היהודים ממחנה קייזרוואלד לדנציג, ומשם למחנה־הריכוז שטוטהוף, ובמשך הזמן פוזרו יהודי ל' ביתר מחנות ההשמדה.

עם השיחרור, נותרו בחיים במחנות־הריכוז בגרמניה כ 1,000 מיהודי ל׳, ובל׳ עצמה כ 150, שהצליחו להמלט ברגע האחרון לפני הפינוי. רק כ10% מכלל יהודי ל׳ נותרו בחיים — השיעור הנמוך ביותר בניצולי השואה. יש לציין גם את המספר הגדול של החיילים והקצינים היהודים ששרתו ביחידות סובייטיות, וברובם נפלו בקרבות הקשים.

מ. שאץ־אניך, די אידן אין לעטלאנד, 1924 ; י. מאריין, 15 יאָר לעטלאנד, 1933 ; ב. אליאב — מ. בובה — א. קרמר, [עורכים], יהדות ל׳, תשי״ג ; י. קאפלאן, געווער אין ריגער געטא (פון לעצטן חורבן, 1), 1946; M Kaufmann, *Dies Vernichtung der Juden Lettlands*, 1947 ; I Levinson, *The Untold Story*, 122–164, 1958, J. Silabriedis – B Arklāns, *"Politikie begei" bez maskas*, 1963; E. Avotins – J. Dzirkalis – V. Petersons, *Daugavas Vanagi, Who Are They ?*, 1963.

ד. לו.

לֶטוּס, יוּלְיוּס פּוֹמְפּוֹנְיוּס — Julius Pomponius Laetus (Leto) — (1428—1498), הומאניסט איטלקי ומייסד ה„אקאדמיה הרומית". יליד דרום־איטליה. כדי לשקוד על לימוד תרבות הזמן העתיק יצא ב1450 לרומא, שם זכה תחום מחקר זה לעידוד ולתמיכה רבה מצד האפיפיור המלומד ניקולאס V. ברומא התמחה במקצועות ההומאניסטיים, ובעיקר בחקר השפה הלאטינית ושירתה, בהדרכתו של ההומאניסט הנודע לורנצו וַלה (ע״ע). ב 1465 נתמנה לפרופסור באוניברסיטה של רומא במקומו של ולה והורה שם את מקצועות הרטוריקה והשפה הלאטינית. הערצתו לעולם הרומי העתיק הגיעה לכדי כך שלא היסס להופיע להרצאותיו לבוש טוגה וסנדלי־רצועות לרגליו.

יחד עם ידידים לדעה, ששינו את שמותיהם לשמות רומיים־פאגאניים, יסד ל׳ Accademia romana (אקאדמיה רומית), שהפכה להיות אגודה שנתכנסה לא רק כדי לדון באספקטים התרבותיים של העולם הרומי אלא גם כדי לקיים, בהנהגת ל׳ כ„פּוֹנטיפֶכּס מכּסימוּס" (בלאט׳ — „כהן גדול"), פולחני מסתורין עתיקים שנגדו את רוח הכנסיה הנוצרית. חברי האגודה שדנו בחשאי בביצוע רפורמות פוליטיות־מהפכניות עוררו את חשדו של האפיפיור פאול II והושמו לזמן מה במאסר. רק עם עלייתו של סיכסטוּס IV לכס האפיפיורות (1471) זכתה ה„אקאדמיה הרומית" לשוב לפעילותה הקודמת. ל׳ פירסם מאמרים ומחקרים רבים על עתיקות רומא ותרבותה והוציא מהדורות בקרתיות של סופרים רומיים חשובים כוארו, פליניוס ועוד. לזכותו יש לזקוף גם את תחיית התיאטרון העתיק. ביזמתו הועלו על בימות רומא מחזות עתיקים שעוררו הדים חיוביים וזכו לחיקוי בחצרות המושלים ברחבי איטליה.

V. Zabughin, *Giulio P. L.*, I-II, 1909–1910; M. Dietrich, *P. L.'s Wiedererweckung d. antiken Theaters* (Maske u. Kothurn, III), 1957.

ב. ד. ג.

לְטוּשׁ וּשְׁחִיָּה: ע״ע הַשְׁחָזָה; ע״ע יַהֲלוֹם, עמ׳ 255.

לַטְיוּם (Latium ; איטל׳ Lazio), **לַטִינִים** (Latini ; ל״ם).

השטח שהיה מכונה בתקופה העתיקה ל׳ הלך והתרחב, עד שהקיף את כל הארץ שבין הטיבּר והאניו מצפון, הרי סראקינה מדרום, מורדות האפנינים ממזרח והים הטירני ממערב. ראשית מושבם של הל״ם בל׳ היתה לאורך הטיבּר. מצפון להם ישבו האטרוסקים, ממזרח — הסאבינים, האקווים, ההרניקים והמארסים, ומדרום — הוולסקים. שפתם (ע״ע לטינית, לשון), היא ממוצא הודו־אירופי, ומכאן שמוצאם היה ממיזוג בין פולשים — שאולי היו קרובים לעם נושא תרבות וילאנובה (ע״ע איטליה, עמ׳ 730/31) — לבין היישוב הקמאי שלא היה הודו־אירופי ושנקרא במסורת הרומית אַבּוריגינים (ע״ע) — כנראה ממשפחת הליגורים או הסיקולים.

שלא כסאבינים נהגו הל״ם לשרוף את מתיהם. הם ישבו כבר בתקופה קדומה בכפרי רועים מבוצרים (vici, oppida) בראשי הגבעות או במורדותיהן, אם לצורך הגנה או כדי לברוח מן הקדחת שהיתה נפוצה בביצות שבשפלה. גבולותיה של ל׳ בשפלה היו פרוצים, ולפיכך עמדו יישובי ההר תמיד על המשמר מפני פלישת עמים שכנים, והתארגנו בבריתות של כפרים לתאום פעולות ההגנה, סביב מרכזי פולחן משותפים. במאה ה7 היו בל׳ 47 קהילות כפריות (populi) ששמותיהן היו ידועים זמן רב אחרי שרובן חדלו להתקיים. לקהילות אלו היה מרכז פולחני בהר אַלבּאנוּס ואֵל משותף, יופיטר לאטיאריס (Iuppiter Latiaris). בברית האלבאנית השתתפו גם שבעת הכפרים שעל גדות הטיבּר, שהיו הגרעין הראשון של העיר רומא (Septimontium). הנהגת הברית היתה בידי אַלבּה לונגה (ע״ע) עד לחורבנה בידי המלך השלישי של רומא, טוּלוּס הוֹסטיליוּס, במחצית המאה ה7 לפסה״נ. אחרי חורבנה של אלבה לונגה ירשה רומא את הנהגת הברית. לדברי המסורת הרומית בנה המלך סרויוס טוליוס (578—535 לפסה״נ) מקדש פדראטיווי לדיאנה על גבעת האוונטינוס כמרכז פולחני חדש לכל הל״ם. כשבטלה ההגמוניה האטרוסקית בל׳ ואחרון הטרקוינים גורש מרומא (ע״ע טרקויניוס) בסוף המאה ה6, איבדה רומא את מעמדה ההגמוני בל׳, שהיה, כנראה, פועל־יוצא של ההשתלטות האטרוסקית. מאז ועד 338 לפסה״נ התקיימה ברית לאטינית אחרת, שלא כללה את רומא ואף התנגדה לה, ושהנהגתה היתה, כנראה, בידי טוסקולום (ע״ע). חברי ברית זו היו מתכנסים בחורשה שליד מקורות הנהר פרנטינה, שליד אלבה לונגה, והיה להם מרכז פולחני משותף לאלה דיאנה ליד אריקיה. הם נהגו לבחור במפקד עליון (dictator latinus) לניהול מלחמותיהם המשותפות. הרומיים ניצחום בקרב ליד האגם רגילוס (לפי המסורת—ב 496 לפסה״נ), אך נצחון זה לא היה מכריע כפי שתואר בהיסטוריוגראפיה הרומית המסורתית, לפי שאחריו נעשה חוזה בין רומא לבין הל״ם (foedus Cassianum על שמו של הקונסול הרומי שיזם אותו), והוא חוזה „בין שווים" (foedus aequum) שאינו מעיד על יתרון עמדתה של רומא. בחוזה זה הוסכם על עזרה הדדית במלחמות נגד שכנים, על חלוקת השלל ועל מגעים בענייני חוזים פרטיים ומסחר. נראה שכבר בראשית המאה ה5 נתנו הרומיים לל״ם שתי זכויות יסוד שבהן נבדלו מיתר בעלות בריתה של רומא: זכות מסחר (ius commercii) שאיפשרה שיפוט בדיני ממונות או ברומא או בעירו של הצד הלאטיני, וזכות נישואים (ius connubii), כלו׳, זכות חיתון באזרחי רומא, והכרה בצאצאים של נישואי תערובת ובזכויות הירושה שלהם.

תנאי ברית קאסיוס היו הבסיס ליחסים שבין רומא לבין הל״ם עד למרד הלאטיני, שדוכא סופית ב338 לפסה״נ. רומא פירקה את הברית הלאטינית וכרתה בריתות נפרדות עם כל עיר ועיר. רוב ערי ל׳ קיבלו אז מעמד של civitates sine suffragio, כלו׳ נהנו מזכויות של אזרחים רומיים בדיני ממונות ונישואים, אך ללא זכות הצבעה באסיפות העם הרומי.

ערים חשובות, כגון טיבור ופרנסטה, שמרו על אוטונומיה כבעלות בריתה של רומא.

במאה ה3 לפסה"נ החל להשתרש המושג ius Latii של (זכויות הל"ם), שכלל, נוסף על שתי זכויות היסוד של מסחר ונישואים, גם את זכות ההגירה (ius migrandi) לרו־מא וקבלת אזרחות מלאה בה. מושג זה בא לציין מתן זכויות אלו גם לקהילות וליחידים שאינם ל"ם. מושבה שהקימה רומא כקהילה בפני עצמה הקשורה עמה בברית מעין זו נקראה colonia latina (מושבה לאטינית), ובתקופת הקי־סרות היו בכל תחומה ערים בעלות ius latii maius או minus (זכויות הל"ם במלואן או מקצתן), כנראה לפי הזכאים לאזר־חות רומית מלאה — כל חברי המועצה המקומית (decuriones) או רק נושאי המשרות. עבדים משוחררים בעלי זכויות אזרח מוגבלות נקראו Latini Iuniani (לפי Lex Iunia שהסדיר את מעמדם של המשוחררים מבחינת זכויותיהם האזרחיות). כך הפכה „הלאטיניות" ממושג אתני למושג בתחום המשפט האז־רחי. אחרי שכל תושבי איטליה קיבלו אזרחות רומית (90/89 לפסה"נ) היה „המעמד הלאטיני" קיים רק בפרובינציות. ל' באיטליה היה מאז למושג גאוגראפי, ומימי אוגוסטוס — גם מנהלי: Latium et Campania היה שמו של המחוז הראשון באיטליה של אוגוסטוס.

ל' של היום (Lazio) — איזור מנהלי במערב איטליה המרכזית המשתרע בכיוון צפון־מערב—דרום־מזרח לאורך הים הטירני. במזרחו מתמשכים הרי האפנינים. הוא גובל בצפון־מערב בטוסקנה (ע"ע), בצפון באומבריה ובמארקה, במזרח הוא גובל באברוצי ומוליזה, ובדרום — בקמפניה (ע"ע). הגבול המערבי הוא הים הטירני. מרכז האיזור הוא העיר רומא. השטח של ל' 17,203 קמ"ר, מספר התוש' — כ4 מיליון (אומדן 1965).

K. J. Beloch, *Der italische Bund unter Roms Hegemonie*, 1880; M Gelzer, *"L"* P-W XII, 1, 1924; T. Ashby, *The Roman Campagna in Classical Times*, 1927; T. Frank, *An Economic History of Rome*, Ch. I-II, 1927²; J. Whatmough, *The Foundations of Roman Italy*, 1937, A. N Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, 1939; G. De Sanctis, *Storia dei Romani*, I, Ch VI, II, Ch XV, 1956²–1960², A. Alföldi, *Early Rome and the Latins*, 1965

ד. אש. - מ.

לָטִימֶר, הְיוּ — Hugh Latimer — (1485 [?] — 1555), איש כנסיה ורפורמאטור אנגלי. ל' למד בקימבריג', נמשך לכהונה והתפרסם במהרה כגדול המטיפים האנגלים בדורו. בדרשותיו תמך ברפורמאציה הפרוטסטאנטית ותקף עוולות חברתיות. אחרי שפרץ הקרע בין המלך הנרי VIII (ע"ע) לבין האפיפיור, נתמנה ל' להגמון של ווסטר (1535), אולם משחזר המלך ואישר את ה„דוגמה" הקאתולית (1539), נאלץ להתפטר מכהונתו. בימי מלכותו של אֶדוַרד VI (ע"ע) נתמנה ל' למטיף החצר ופופולאריותו הגיעה לשיאה. כשע־לתה מרי (ע"ע) למלוכה ב1553 ודרשה לבטל את הפרוטס־טאנטיזם, נאסר ל', ומשסרב להתכחש לאמונה הפרוטסטאנ־טית, נשרף ככופר.

H. S. Darby, *H. L.*, 1953.

לָטִינְז, סר אֶדְוִין לֶנְדְסִיר — Sir Edwin Landseer Lutyens — (1869, לונדון — 1944, שם), אדריכל אנגלי, מהמקובלים בדורו. ל' היה מממשיכי האקלקטיציזם הוויקטוריאני ותנועות „התחיה" הסיגנונית למיניהן. עם יצירותיו המוקדמות, שתוכננו ב1898/9, נמנות חווילות בסיגנון הכפרי הרומאנטי של תנועת ה Arts and Crafts („אמנויות ואומנויות"). מאידך גיסא הושפע גם מהקלא־סיציזם האנגלי, כשהוא מהול במוטיוים אפייניים של „תחיית הבארוק", שנציגו האפייני ביצירתו הוא ביתו „התקוט" (Heathcote), באילקלי, מחוז יורקשיר (1906/7); ואילו ב1903 תיכנן בסיגנון נאו־גותי מנופח את שיחזור טירת לינדיספארן (Lindisfarne) בהולי אַילנד, מחוז נורתמברלנד, וב1909—1911 בסיגנון גותי־רומאנסקי — את כנסיית ג'וד הקדוש, בהמסטד גארדן, פרברה של לונדון. בסיגנון מונומנטאלי מפואר הנציח ל' את עצמת האימפריה הבריטית בעיקר בבנייני הממשל ובית המשנה למלך בניו־דלהי (מ1913, הושלמו ב1930). הוא גם תיכנן, ב1918, את מצבת חללי המלחמה (Cenotaph) בוייטהול, לונדון; מצבת חיילי אלנבי, בכניסה לירושלים, היא העתק מוקטן ממנה.

L. Weaver, *Houses and Gardens by Sir E. L.*, 1925, C. Hussey, *Life* (Dict. of National Biography, עם ביבליוגרא־פיה, 537 ff.), 1959.

לָטִינִי, בְּרוּנֶטוֹ — Brunetto Latini — (1220, פירנצה — 1294°), סופר איטלקי. ל' הגולפי היה גולה בצרפת ב1260—1266 (ע"ע גולפים וגיבלינים); עם שובו מילא תפקידים ציבוריים רבים וייצג את פירנצה בדיונים מדיניים חשובים. הוא מוזכר ב„קומדיה האלוהית" (XV, 31—96) של דאנטה והוא מן הבודדים שזכו לשבחיו. יוחסו לו יצירות רבות, אולם ברור ששלוש הן שלו: א) La Rettorica („אמנות הנאום") — עיבוד של 17 פרקים מתוך ה De inventione של קיקרו, בצירוף פרשנות עשירה. ב) Li Livres dou Trésor („ספרי־האוצר"), 1262—1266 — מעין אנציק־לופדיה היסטורית־מדעית, אותה חיבר ל' בצרפתית, שלדעתו היא שפה נעימה ותפוצה יותר מן האיטלקית; שאיפתו ביצירה זו היתה לסכם את מכלול הידיעות שירש דורו, וממקורות רבים אסף חומר על נושאים כגון: הטבע, נפש האדם, תולדות הדת, היסטוריה כללית, פיסיקה, גאוגראפיה, אסטרונומיה וכו'; עבודה זו עולה מכל הבחינות על טיפוסי אנציקלופדיה (ע"ע, עמ' 628) שחוברו לפני־כן. „ספרי־האוצר" זכו להצלחה מרובה ואף קיימות מהם נוסחאות מחורזות שהיו קוראים בציבור; לנוסח טוסקאני עובדו לראשונה ב1474. ג) Il Tesoretto („האוצר הקטן"), 1262— פואמה אלגורית־דידאקטית, בלתי־גמורה, חשובה כדוגמה ראשונה מסוג זה בספרות האיטלקית. יצירה זו היא חיקוי לחלקו הראשון של „רומאן־השושנה" מאת גיום מלוריס. — ל' הגיש את נושאיו בצורה תמציתית, באחת הלשונות המדו־ברות, ובכך שימש כעין מורה־דרך לבאים אחריו.

A. D' Ancona, *Il Tesoro di B L versificato* (Atti Acc Lincei, 285), 1888; L. F. Benedetto, *Il Roman de la Rose e la letteratura italiana*, 1910; E. Testa, *B. L.* (Rivista di sintesi letteraria, III, 79–93), 1937, F. J. Carmody, *B. L.'s Tresor. Latin Sources on Natural Science* (Speculum, XII, 359–366), 1937; G. Bertoni, *Il Duecento*, 1939, V. Cian, *Umanesimo e Rinascimento*, 1941.

מ. ל.

לָטִינִית, הלשון העיקרית בענף הלשונות האיטליות (ע"ע) של משפחת הלשונות ההודו־אירופיות (ע"ע).

שמות הלשון: (lingua) Latina („לשון ל'"), Lingua Romana („דיבור לאטיני"), או sermo Latinus („לשון רומית"; והש' ירו' סוטה כ"א, ג'), sermo Romanus („דיבור רומי"). בלשונות המערב — Latein(isch), latin,

Latin. בלשונות שבתחום התרבות הביזאנטית („הרומית") מסמנים שמות הלשון הגזורים מהשם „רומא" דווקא את הלשון היוונית. בעוד שביוונית קלאסית ῥωμαϊστί הוא „ל'", מציינת המלה ῥωμαϊκός — ביוונית הבינונית והחדשה את הלשון היוונית. בהשאלה מועבר השם „לאטיני" לעמים הדוברים לשונות יורשות של הל' (למשל „אמריקה הלאטינית"), ויש ניבים רומאניים (ע"ע רומניות, לשונות) הנקראים „ל'" (Ladino): (א) ניב רומאני המדובר באלפים; (ב) לשון היהודים הספרדיים (ע"ע לדינו).

מ ק ו ר ו ת. (א) תעודות מונומנטאליות, ציבוריות ופרטיות (החל במאה ה5 לפסה"נ [כתובת הפורום ברומא]) נשמרו בכל מקום שאליו התפשט שימוש הלשון בתקופות שונות. חלק מהכתובות הקדומות (כגון „חוק שנים־עשר הלוחות") לא נשמר, אך נוסחן ידוע מסופרים קדמונים, שהעתיקו או ציטטו אותן, או מאוספיהם של חוקרים בתקופת ההומאניזם. — (ב) תעודות לא־ספרותיות ולא־מונומנטאליות: כתובות בצבע על קירות (graffiti, ע"ע גרפיטו), לוחות שעווה, פאפירוסים — כולם החל מן המאה ה1 לסה"נ. — (ג) תעודות ספרותיות: פאפירוסים החל מן המאה ה1 לסה"נ; כ"י אחרים שנשתמרו בכל רחבי אירופה, בעיקר במנזרים — הקדום שבהם מהמאה ה4 לסה"נ. חלקם אבדו וידועים רק מדפוסים מהתחלת מלאכת הדפוס באירופה. הטכסטים הספרותיים — זמנם החל מן המאה ה2 לפסה"נ, אך הם מכילים לעתים מובאות של קטעים שזמן־חיבורם מגיע עד למאה ה5 לפסה"נ. — (ד) עדויות עקיפות: מלים שאולות ושמות ממוצא לאטיני שנקלטו בלשונות קֶוטוניות (ע"ע) וקֶלטיות (ע"ע), באלבאנית, בלשונות המזרח (ביניהן ארמית ועברית), שחשיבותן בעיקר להכרת מבטא הל' בתקופות שונות. — (ה) החומר הלשוני שבלשונות הרומניות (ע"ע) מאפשר לשחזר את מציאותם של נתונים לשוניים לאטיניים שאין להם עדות ישירה.

ג ב ו ל ו ת ה ת פ ו צ ה. תיחומה הגאוגראפי של הל' היה שונה בתקופות שונות. מעיקרה היתה הל' לשונה של רומא העיר. השם ל' נקבע משהתפשטה על כל ערי לטיום (ע"ע) ודחקה את הניבים הכפריים שדוברו שם; בתחום איטליה התחרתה הל' זמן־מה באֶטרוסקית (ע"ע), זמן יותר ממושך — בניבים איטליים (ע"ע איטליות, לשונות). עד ללאטיניזאציה הגמורה של איטליה (ובכלל זה — איזורי ההתיישבות היווניים בדרום) במאה ה1 לפסה"נ, היו איזורים מסויימים של איטליה דו־לשוניים. התפשטות הל' כלשון מדינה וכאמצעי קומוניקאציה בינלאומית מקבילה להתפשטות האימפריה הרומית, אלא שהל' לא השתלטה מעולם על איזורי הלשון היוונית (יוון־גופה והממלכות ההלניסטיות) ולא היתה בהם אלא לשון רשמית, שניה במעלה. — בשם ל' נקראו גם הניבים הלאטיניים העממיים שבתחום האימפריה הרומית, גם אחרי התפוררותה, עד להתגבשותן של הלשונות הספרותיות הרומאניות. הל' הספרותית שנהגה במאה ה1 לפסה"נ קרויה „ל' ק ל א ס י ת". היא הלשון ששימשה אחר כך בעולם המערבי לצרכים תרבותיים שונים, ונקראת סתם „ל'" בשימוש התקופה הנוכחית.

על יחס הל' ללשונות האיטליות — ע"ע; על מעמדה במסגרת הלשונות ההודו־אירופיות — ע"ע, עמ' 568.

על ה כ ת ב ה ל א ט י נ י — ע"ע כתב, וכן בערכים הדנים באותיות האלפבית השונות.

מ ב נ ה ה ל' ה ק ל א ס י ת ו ת כ ו נ ו ת י ה ה ע י ק ר י ו ת:

(א) מ ע ר כ ת ה ה ג א י ם מכילה שלוש פוֹנֵמוֹת תנועתיות, שעשויות להיות קצרות וארוכות: o, a, e — כגון במלים netus ,טוֹוי', natus ,נולד', notus ,ידוע'; ושני סוֹנאנטים (ע"ע הודו־אירופיות, לשונות, עמ' 569—570) i, u (ע"ע ו, האות; י, האות) — istis ,להללו', ustis ,לשרופים', iunctus (i לא־תנועתית, u תנועתית) ,קשור', uinctus (u לא־תנועתית, i תנועתית) ,כבול'. כשרה של הל' הקלאסית ליצור דיפתונגים מצירוף תנועה וסונאנט מוגבל לעומת המצב בתקופה הארכאית: אין בה אלא au ו ae, oe; בסוף התקופה הקלאסית נתבטלו אף הם, כש au עברה ל o ו ae, oe — ל e. ארבעת ההגיים ה„שוטפים" וה„אנפיים" (m, n, l, r) ממלאים תפקיד של עיצורים בלבד. העיצורים נבדלים — לפי מקום־החיתוך — לשפתיים, שיניים וחיכיים (pensura ,שקילה', tensura ,מתיחה', censura ,חוות־דעת'); לחיכיים גורל מיוחד: לפני u לא־תנועתית ממלאת q את מקומה של c [k] (cuius ,של מי?' לעומת quis ,מי?'), אך פיצולם של c, g ל [č], [ğ] (לפני תנועות קדמיות) ול [k], [g] (בשאר המצבים) לא נעשה אלא במאה ה5 לסה"נ בקירוב (ע"ע ג, האות; כ, האות; ק, האות). לפי חיתוכם (מידת העצירה והקוליות) נחלקים העיצורים לסותמים־קוליים־חלשים (b, d, g), לסותמים לא־קוליים־חזקים (p, t, c) ולחוככים (f, s, h). אין צרורות־עיצורים סופיים מלבד אלה המסתיימים ב s (ars ,אמנות', fons ,מעין', uox ,קול') ו nt־ (dant ,הם נותנים').

ה ט ע ם (לחץ). בל' הקלאסית אין לטעם ערך מבחין, שכן מקומו נקבע ע"י חלוקת ההגיים שבמלה: הטעם חל על ההגה התנועתי האחרון, שאינו בהברה הסופית ושבינו לבין ההברה הסופית יחצוץ יסוד הגאי אחד לפחות:

indignus, amóenus, Románus (Romá:nus [: = אורך]), ולעומתם: fácinus (היסוד החוצץ מודגש בקו).

(ב) מ ע ר כ ת ה צ ו ר ו ת. חלוקת הצורות בל' לחלקי־דיבר ומימצא הסוגים הדקדוקיים (הקאטגוריות; ע"ע דקדוק, עמ' 994—996) נחשבו במשך מאות שנים ל„טבעיים" ו„בסיסיים" במערכת לשון־האדם סתם, והמינוח הדקדוקי המקובל בנוי במידה רבה על הקאטגוריות של הלשון הל' (ע"ע בלשנות, עמ' 961, 968), ויש שלשונות אירופיות התאימו באורח מלאכותי את אוצר צורותיהן להיערכות הצורות שבל'.

ל ש מ ו ת ־ ה ע צ ם שני מספרים (יחיד וריבוי) ושלושה מינים דקדוקיים („זכרי", „נקבי", „סתמי"). בדרך כלל ניתן ללמוד על השתייכותו של שם־עצם לאחד המינים הדקדוקיים ע"פ סימני־הכר פורמאליים, שהם: (1) סופו (למשל: אם בסיסו של השם מסתיים בצורות־נטייתו ב a, אין השם סתמי: mensa, mensam, mensae ,שולחן'); (2) מספר הצורות של היחסות (למשל: שם־עצם בעל מספר מינימאלי [פחות מארבע] של צורות־נטיה הוא סתמי, בעל מספר מאכסימאלי — זכרי) (ר' טבלה בראש עמ' 629).

ש ם ה ת ו א ר מדורג (longus — ,ארוך', longior — ,ארוך ביחס', longissimus — ,ארוך ביותר'), אך מלבד זאת הוא חסר קאטגוריות דקדוקיות משל עצמו; מאידך גיסא הוא מכיל בסופו יסוד שהופעתו מחוייבת ע"י המלה

	„אדון' (זכרי)	„עיר' (נקבי)	„ים' (סתמי)
„(ה־)" „הוי (ה־)"	dominus domine	urbs	mare
„(את ה־)"	dominum	urbem	
„ב־ (בה־), מ(ה־)" „ל־, ל־"	domino	urbe urbi	mari
„של (ה־)"	domini	urbis	maris
	„אדונים'	„ערים'	„ימים'
„(ה־), הוי (ה־)" „(את ה־)"	domini dominos	urbes	maria
„ב־(בה־), מ(ה־), ל־(לה־)"	dominis	urbibus	maribus
„של (ה־)"	dominorum	urbium	marium

שהוא מתאר: אם זו האחרונה היא שם־עצם, יש בתואר סימן־הכר המקביל לסימן המין, היחסה והמספר של המתואר; אם המתואר אינו שם־עצם, מקבל התואר צורה מיוחדת (אדוורביאלית); ל' היא אחת הלשתות שבהן חיחס בין „תואר־השם" ובין „תואר־הפועל" הוא יחס דקדוקי ולא מילתי:

miles malus dormit „החייל הרע ישן"	miles male dormit „החייל ישן (שינה) רע(ה)"
צורה לתיאור שם־עצם	צורה לתיאור מלה שאינה שם־עצם

שם העצם ושם־התואר כאחד חסרים קאטגוריה של יידוע והיעדר־יידוע.

מערכת הפועל מצטיינת בסימטריות מיוחדת, שהיא בחלקה תוצאה מהסדר מכוון בלשון הספרותית. על הקאט־גוריות של הפועל ראה הטבלה למטה.

תצורת המלים נעשית בעיקר ע"י סופיות (המו־סיפות לפעול בלשון־ההשכלה המודרנית) כגון: -tion- (מכאן -tion באנג', צרפ', גרמ', ציָה - ברוסית, - ציה בעבר' ישראלית) לגזירת שמות־עצם מופשטים מפעלים: opera-tion-em „אופראציה' (מן opera-tur „הוא פועל'); -tat- (צר' té-, אנג' ty-, גרמ' tät-, רוס' тет-[=טֶט], עבר' ישר' -[ט] טה) לגזירת שמות־עצם מופשטים משמות: auctor-itat-(em) „אוטוריַ[ט] טה' (מן auctor „בעל סמ־כות יוזמת');

-nt- (צרפ', אנג', גרמ' nt-, עבר' ישר' -נ ט) לגזירת שמות־תואר או שמות־עצם מציייני־פועלים: docent-em „דוצנט' (מן doce-t „הוא מלמד');

-tor (צרפ' teur-, אנג', גרמ' tor-) fac-tor „פקטור" (מן fac-it „הוא עושה');

-ali(s) (צרפ' al-, el-, אנגל', גרמ' al-, עבר' ישר' -אלי) לגזירת שמות־תואר מציייני תכתה משמות־עצם: theatr-ali-(s) „תיאטראלי' (מן theatr-um „תיאטרון');

-ari (o/u) (צרפ' aire-, אנגל' ary-, גרמ' är-) בתפקיד דומה: militari (u)-(s) „צבאי, חיילי' (מן milit-(em) „חייל');

-issimo/u- (צרפ' issime-, איט' issimo-) לגזירת שמות־תואר מציייני תכתה מופלגת משמות־תואר: rar-issimu-(s) „נדיר ביותר' (מן rar-us „נדיר').

תצורה ע"י תחיליות נפוצה בל' במידה מועטת־יחסית ומתגלה כמעט רק בפעלים שבסוג מסויים מהם יש לתחי־ליות תפקידי־משמעות שנשתמרו בלשון ההשכלה ה„ל'" החדישה: co(n)- „ביחד', re- „חזרה', prae- „מראש, מקודם', post- „בדיעבד, אחרי־כן', ועוד. עם זאת עשויה משמעותם של רוב שמות־התואר להפוך להיפוכה בהוספת התחילית -in: humanus „אנושי' — inhumanus „בלתי־אנושי'.

(ג) תחביר. התחביר בל' הקלאסית ידוע ב„חומרתו" הפורמאלית, אך פורמאליזם זה אינו תכונת הל' כשפה, אלא שייך לאפיה של הלשון הספרותית הקלאסית, שהנהיגה ויסות קפדני של תצורות לשתיות — בעיקר צורות הפועל — בצירופים תחביריים מוגדרים. לדוגמה:

הקאטגוריה	דוגמת צורות המוגדרות ע"פ הקאטגוריה	דוגמת צורות שאינן מוגדרות ע"פ הקאטגוריה
1. המבצע	delet (activum) הוא (היא) הורס(ת)	deletur (passivum) „נהרס"
2. גוף	deleo אני הורס(ת) deles אתה(ה) הורס(ת) delet הוא (היא) הורס(ת)	dele! (imperativus) הרוס! הרסי!
3. מספר	dele הרוס, הרסי! delete הרסו, הרוסנה!	delere (infinitivus) להרוס
4. דרך (modus)	deleat (coniunctivus) יהרוס־נא deleret אילו הרס	delet (indicativus) הוא (היא) הורס(ת)
5. זמן	delebat (imperfectum) הי(ת)ה הורס(ת) delebit (futurum) יהרוס, תהרוס	delet (praesens) הוא (היא) הורס(ת)
6. מימוש־בעין של תוכן־הפועל	deleuit (perfectum) הרס(ה), הוא (היא) הורס(ת)ו של דבר	delet הוא (היא) הורס(ת)

צורת הפועל מכילה יסודות המורים על כל אחת מהקאטגוריות הדקדוקיות הנ"ל; לדוגמה:
dele* ui⁶—s⁵—se⁴-—³—s²—-¹ „בעבר (5) לו־היה־מציאות־קיימת (4) הרס (*) ממומש־בעין (6) שמבצעו מוגדר (1) ושאת / ה (3,2) מבצעו" = „(לו) היית הורס בעבר".

הבדלה בין איחוי משפטים לבין שיעבוד משפט לחברו: quis es? rogo: ,אני שואל: ,מי אתה?' (indicativus, דרך החיווי) לעומת rogo, quis sis ,אני שואל מי אתה' (coniunctivus, דרך השיעבוד). (2) הבדלת יחסי־זמן בין תכני הפעלים שבמסגרת משפט מורכב (consecutio temporum, עקיבת זמנים): rogauit quis esset — ,הוא שאל, מי זה היה' (בזמן השאלה) לעומת rogauit quis fuisset ,הוא שאל מי זה היה' (בזמן שקדם לשאלה). —

(ד) **אוצר המלים** בל׳ הוא הודו־אירופי בעיקרו (ע״ע הודו־אירופיות, לשונות, עמ׳ 571—572), אולם אחוז ניכר של מלים חסר תיקבולות בלשונות אחרות, ואף לא ניתן לקבוע את שאילתן מלשון אחרת (כגון aurum ,זהב', uacca ,פרה', ursus ,דוב', bonus ,טוב', ועוד). חלק מהמלים ההודו־אירופיות שבל׳ שאולות מניבים איטליים אחרים: bos ,פר(ה)'; lupus ,זאב', rufus ,אדום' (לעומתה ruber — מלה ל׳ ממש), ועוד. ממוצא אטרוסקי הן מלים משטחי־תרבות מסויימים (histrio ,שחקן', persona ,מסכה, דמות', fenestra ,חלון') וחלקם המכריע של שמות־המשפחה וכינויי־האנשים הרומאים Tarquinius, Remus, Caelius ועוד); ממוצא קלטי הן בראש וראשונה מלים מתחום המלחמה והתחבורה (כגון carrus ,מרכבה', lancea ,חנית'). יסודות יווניים באים בשלוש שכבות: כשאילות למדניות בספרות הקלאסית, כמלים יווניות בטכסטים שחוברו ע״פ מקור יווני ושאילות קדומות בשטחי־תרבות ידועים, הבאות מהמתיישבים היווניים של דרום־איטליה (כגון scaena ,סצינה', ampulla [מ' amphora, יוו' ἀμφορεύς ,צלוחית', nauta ,ספן'), ובכלל זה מלים שמקורן הראשון בלשונות ים־תיכוניות אחרות — ואף שמיות (cadus ,כד', taurus ,שור', ועוד). לאלה מצטרפים תרגומי־שאילה בלשון הכתיבה העיונית (כגון quali-tas ,איכ־ות' ע״פ ποιό-της) או הטבעת־משמעות ע״פ הדוגמה היוונית (na-tura ,לידה' = φύ-σις ,טבע'). שאילה ישירה של מלים שמיות לל׳ מצומצמת בל׳ הקלאסית; יש ביטויים שמקורם במגע עם הפונים בזמן המלחמות הפוניות (הידועה מכולן aue [פונית: חוה] ,חיה! שלום לך!'). השכבה העיקרית של מלים עבריות־ארמיות לא הגיעה אל הל׳ אלא עם הנצרות (ר׳ להלן, עמ׳ 632/3).

תולדות הל׳ — להגים. מעולם לא חל בל׳ תהליך התגבשות של לשון כללית מתוך להגים מקומיים (כמו, למשל, ביוונית, ע״ע, עמ׳ 529). תולדות הל׳ הן שרשרת תהליכים של השתלטותה כלשון (כניב מקומי, ומאוחר יותר — איזורי) שהובאה ועלתה על שטחי לשונות אחרות, שלא היו קרובות לה. הלהגים שעליהם „התיישבה" הל׳ שימשו בקביעות כ„מצע" (סובסטראט) לה, ומהם נספגו לתוכה יסודות שונים. ע״י כך נוצרו גוני־לשון מקומיים, כעין ניבים, הנבדלים זה מזה ע״י שרידי תופעות לשוניות שבלהגים שקדמו לל׳. במאות ה2 וה1 לפסה״נ ניכרות תופעות אלה בכתובות באיזורי איטליה השונים, ויש לחשוב, שאף היסודות הדיאַלקטיים הקיימים כיום באיטלקית והמקבילים לתופעות אטרוסקיות, אינם אלא שרידים של אַטרוסקיזמים שהשפיעו על הגון המקומי של הל׳. על רגישותו של הדובר הרומי העירוני להבדלים כאלה מעיד סיפור משנת 302 לפסה״נ (ליוויוס, ספר י׳, פרק 4, סעיף 5) הדומה לסיפור על ה„שבולת" במקרא (שופ׳ יב, ו). עם התפשטותה מחוץ לאיטליה הושפעה הל׳ יותר ויותר מלשונות לא־איטליות, וכבר בראשית ימי הקיסרות ניכר גוון של „ל׳ היספאנית". בעוד שהלשון הספרותית היתה מווסתת ע״פ הנורמה הרומית־מטרופוליטאנית, התפתחה הלשון שבתעודות הלא־ספרותיות (כתובות וכיו״ב) באיזורי האימפריה — בכיוונים סרטים, כשתכונות לשון־המצע (הסובסטראט) קובעות את אופי הגוונים הפרובינציאליים השונים של הל׳. כאשר הגיעו הגוונים האלה למעמד לשונות־מדינה ולשונות־שבכתב, נתייצבו הלשונות הרומאניות (ע״ע וע״ע אירופה, לשונות, עמ׳ 123), שירשו את מקומה של הל׳ (ר׳ להלן).

ל׳ עממית (sermo plebeius) **ול׳ קלאסית.** עד לאמצע המאה ה1 לפסה״נ לא התרחקה הכתיבה הספרותית מהלשון הנהוגה בחיי יום־יום. המיוחד לדיבור העממי (כגון בקומדיות של פלוטוס [ע״ע]) היה סיגנוני גרידא. אך מאז ועד למאה ה4 לסה״נ פסק כליל השימוש בלשון העממית־המדוברת לצרכים ספרותיים, והחלה להתגבש לשון ספרותית שהלכה והתרחקה מן הלשון העממית. באותה תקופה מעידות על תופעות הל׳ המדוברת רק תעודות לא־ספרותיות ולא־ציבוריות (כתובות, גראפיטים [ר׳ לעיל, עמ׳ 627], הטורים של „אל תאמר" באספי „שיבושי־לשון ותיקתם", וכיו״ב). קביעתן (ר׳ לעיל, עמ׳ 630) של נורמות לל׳ הספרותית־הקלאסית היא, כנראה, תוצאה של השפעה יוונית להלכה ולמעשה ושל כניעה לתאוריות לשוניות של היוונים; לעומת זאת לא היתה הל׳ העממית המדוברת כפופה לכללי התחביר שצויינו לעיל (עמ׳ 630/31) כמיוחדים לל׳ הקלאסית. רק החל מן המאה ה4 שוב חוברו כתבים שלשונם אינה מווסתת לחלוטין ע״פ כללי הל׳ הקלאסית, אך מעטים מאוד מהם הגיעו לידנו (העיקריים: Peregrinatio Aetheriae ad loca sancta [„עלייתה לרגל של אתריה למקומות הקדושים"]; Mulomedicina Chironis [„רפואת הפרדות לכירון"]). הל׳ העממית המאוחרת שבכתבים אלו היא בחינת המשך ישיר של הל׳ הקדם־קלאסית והתפתחה במקביל ללשון הקלאסית, אשר האפילה עליה. התופעות העיקריות של הל׳ העממית: היערכות חדשה של מערכת העיצורים (בגיוונים שונים לפי האיזורים — ומכאן נקודות־מוצא שונות ללשונות הרומאניות השונות); ביטול הבדלי־אורך בתנועות — ומכאן שינוי מקום הטעם (ר׳ לעיל, עמ׳ 628); שינויים במין הדקדוקי (בייחוד הימנעות רבה מן השימוש במין הסתמי); חידוש מערכת הכינויים ופיתוח כינוי־מידע (תוית, article); השימוש בפעלי־עזר (בעיקר habere—'have') — ליצירת צורות מורכבות של הפועל (ע״ע הודו־אירופיות, לשונות, עמ׳ 576); שימוש רב באמצעי־ביטוי שונים להבעת הבדלי־משמעות שהיו טמונים קודם לכן בנטיה באמצעות סיומים; מלות־יחס באות בצד סיומי־נטיה (ad ,ל־' כסימן שווה־ערך לסיום הדאטיווס הקלאסי, de ,מ־', ,של' בתפקידו של הגניטיווס, וכיו״ב); מכאן שסיומי־הנטיה שבתעודות הכתובות ל־עממית אבדה להם ממשותם ההגאית. בצורתה העממית הפכה הל׳ יותר ויותר ללשון ללא נטיה סיומית, כלשונות הרומאניות שהתפתחו ממנה.

ל׳ יהודית ול׳ נוצרית מקורן בשימוש הל׳ בחיים הדתיים; הן מבוססות על ל׳ עממית מאוחרת, אולם

הטכסטים הכתובים בהן שומרים על צורות־נטיה של הל׳ הקלאסית. הטכסט הלאטיני־נוצרי הקרוב ביותר לל׳ העממית הוא ה Peregrinatio (ר׳ לעיל, עמ׳ 632). הל׳ הנוצרית־הכנסייתית של יה״ב מיוסדת על לשונם של הסופרים הנוצרים הראשונים (טרטולינוס [ע״ע], היארונימוס [ע״ע], אוגוסטינוס [ע״ע]), ובמידה רבה על תרגומי כתבי־הקודש. סימני ייחודה של הל׳ היהודית־נוצרית: (1) העתקות מלשון המקור של כתבי הקודש: מלים עבריות וארמיות (abbas — ,ראש מנזר׳, alleluia cherub); הטבעת־משמעות חדשה: iubilaeus ,שנת־יובל׳, (בצידה של iubilare הלאטיני־המקורי ,צהל׳); תרגומי־שאילות: uisitare [,בקר׳ ,ייסר׳ (ע״פ ,פקד׳), anima ,נפש׳ ,בן־אדם׳; omnis (,כל׳) ,שום׳; שאילות דקדוקיות caela (צורת ריבוי ,שמיים׳; צרוף צורות־פועל שמניות (גרונדיוום) לאותו הפועל עצמו בצורה פעלית (פועל נטוי): sciendo scies (,בידעך תדע׳) כחיקוי לתיבה העברית „ידוע תדע״ — (2) צימצומי משמעות ובידולי משמעות בתחום הפולחן: ecclesia ,כנס׳ יוחד ל,כנס עובדי האלוהים, כנסיה׳; angelus מיוו׳ ἄγγελος ,מלאך׳ (שליח סתם) ל,מלאך אלהים׳; presbyter ,זקן׳ ל,זקן העדה, כהן׳; praedicare ,הכרז׳ ל,הטף׳ (מכאן אנגל׳ preach, גרמ׳ predigen). עם זאת משמשים הכתבים הדתיים הקדומים מקור חשוב לתופעות של ל׳ עממית כללית, שאין עדות אחרת עליהן; חשוב בנידון זה הוא התרגום הבלתי־קאנתי של כתבי־הקודש (Vetus או Itala Latina [ע״ע מקרא, תרגומים]) שהוא קדום מה Vulgata הרשמית ונשתמר רק בקטעים. נוסח זה, או דומה לו, היה מקובל גם בקהילות יהודיות (ע״ע אירופה, עמ׳ 81), ודרכי־ביטוי המתגלים בו נשמרים תכופות בגוונים היהודיים של ניבים רומאניים (ע״ע לדינו).

ל׳ בינונית (ל׳ של יה״ב). לשון כתובה, הקרובה במהותה לל׳ הנוצרית, הוסיפה להתקיים ביציבות יחסית (אך בגיוונים מקומיים מסויימים) בכל תחומי האימפריה הרומית גם אחרי התפוררותה (ע״ע אירופה, עמ׳ 143); התפתחותן של לשונות־הדיבור הלאטיניות היתה מגוונת הרבה יותר, וההבדלים האיזוריים גדלו והלכו. כניסתן של צורות־הלשון העממיות הללו לשימוש בכתב ציינה את ראשית הופעתן המתועדת של הלשונות הרומאניות. זמנו של מאורע זה שונה בארצות השונות וחל בכל ארץ עם השתררותו של העם הדובר לשון רומאנית־לאטינית משלטונו המדיני של יסוד לא רומאני: במאה ה 9 בצרפת (ע״ע: גליה עמ׳ 858; צרפתית), במאה ה 10 באיטליה (ע״ע איטליה 765—766) במאה ה 10 בקאסטיליה, במאה ה 12 בקאטאלוניה ופורטוגל (ע״ע), ואילו ברומניה (ע״ע רומנית, לשון), שנכנסה בינתיים לתחום התרבות הסלאווית, רק במאה ה 16. אולם עד המאה ה 13 הוסיפו להתייחס אל הלהגים הרומאניים כאל צורה עממית נחותה של הל׳. המייחד את הל׳ הבינונית הוא המשכת השימוש בצורות המורפולוגיות שאבד עליהן כלח בלשון החיה, אע״פ שבעת ובעונה אחת הופיעו בה אמצעי־הביטוי שבאו בל׳ העממית במקום הנטיות (ר׳ לעיל, עמ׳ 632); משום כך זהה התפתחות הל׳ של יה״ב, מרוב הבחינות, לזו של הלהגים הרומאניים הקדומים. עם יצירת הלשונות הרומאניות הכתובות בארצות שונות לא נחשבה עוד הל׳ כעין „רומאנית צחה״, והשתרשה ההכרה במהותה האמיתית. יותר ויותר התקרבו בכתיבה לדוגמת הל׳ הקלאסית, ע״י כך טושטשו ההבדלים האיזוריים של הל׳ הבינונית ונוצרה לשון־תקשורת בינלאומית. עם זאת הצטמצם השימוש בל׳ לתחומי־תרבות רמי־מעלה בלבד, שבהם לא חדרה עדיין לשון־העם הרומאנית. הל׳ נעשתה ללשון הלמדנות של אירופה (ע״ע אוניורסיטה, 926).

השימוש המאוחר בל׳. גם אחרי התגבשות הלשונות הרומאניות כלשונות ספרותיות הוסיפה הל׳ לשמש בספרות היפה (גם בשירה), ואף אחרי תקופת הרנסנס, שבה הוחזרה לצורתה הקלאסית, נכתבו בה כמעט כל חיבורי הספרות העיונית (ע״ע לטינית, ספרות ביה״ב) והתעודות המשפטיות והמדיניות באירופה. עד למאה ה 17 היתה הל׳ לשון הדיפלומטיה (ע״ע, עמ׳ 543), ועד המאה ה 19 — לשון הדיון האקאדמי (ואף הפארלאמנטארי — בהונגאריה). עד סוף אותה המאה נכתבו בה כתבי־מדע בכל השטחים. עד היום היא לשונה הרשמית של הכנסיה הקאתולית, אף כי בשנים האחרונות התערער מעמדה במקצת, עם הרשות שניתנה מטעם האפיפיור לנהל את טקס התפילה גם בלשונות אחרות. בתקופת הרפורמציה (ע״ע) היה ביטול הל׳ כלשון הפולחן אחד ממוקדי הוויכוח, שהביא־בסופו של דבר לפילוג בכנסיה הרומית־קאתולית (ע״ע כנסיה; פרוטסטנטיזם). — הוואטיקאן יזם תנועה להפצת הידיעה החיה של ל׳ ולהתאמתה לשימוש המודרני (קביעת מונחים חדשים וכו׳, ספרות ל׳ לנוער); עתונו הרשמי הוא בל׳: Acta Apostolicae Sedis („רשומות כס האפיפיור״).

יסודות לאטיניים בלשונות אחרות. מספר המלים השאולות מל׳ ללשונות אחרות גדול מאד. יש להבדיל בין שאילות שנעשו בזמן שהל׳ עדיין היתה חיה ומדוברת ובין השאילות בתקופה מאוחרת, מלשון־ההשכלה. יש שאותה המלה הל׳ עצמה חדרה לאותה הלשון פעמיים; למשל: המלה census חדרה מהל׳ החיה לארמית בצורת קנס, ומלשון־ההשכלה הל׳ לעבר׳ החדשה בצורת צנזוס; וכן מקרים דומים רבים בלשונות אירופיות (אנגל׳ debt ו debit מל׳ debitum), ובייחוד בלשונות הרומאניות (למשל rationem סיפקה לצרפ׳ את הצורה raison כמלה מורשת ו ration כמלת־השכלה שאולה). — היסוד המלותי הלאטיני במשנה ובתלמודים קטן הרבה יותר מהיווני. כאן יש להזכיר מלים כגון פגיון (pugionem); נ(ו)קניק (-luca nica); קרון (carrum); גרדום (gradum); קומקום (-cu cuma), ועוד.

לשון ההשכלה הל׳ בתרבות המערבית. אע״פ שהל׳ חדלה לשמש אמצעי־קומוניקאציה, הטביעו יסודותיה המורפולוגיים חותם של קבע בדרכי לשונם של המשכילים בעולם המערבי כולו. צורני־הגזירה הלאטיניים (ר׳ לעיל, עמ׳ 629/30) בצרופים מסויימים עם צורנים ממוצא יווני (למשל -anti- ,ismus) מאפשרים לא רק יצירת מערכות־מינוח חדשות מובנות לכל, אלא גם משמשים אמצעי לקראת בסיס משותף לחלוקה קאטגוריאלית ולקביעת מושגים בכל לשונות המערב.

לפי דוגמת מלים בעלות דרכי־תצורה לאטיניות הולכים ונוצרים בלשונות שונות מונחים מקצועיים חדשים בעלי יסודות מורפולוגיים מקוריים, כגון, בעברית החדשה: בינלאומי — inter-national; על־לאומי — super-national; על־אנושי — super-human; תת־קרקעי — sub-terranean;

טרום־מלחמתי או קדם־מלחמתי — pre-war; בתר־מקראי או אחר־מקראי — post-biblical.

בכך היתה הל׳ (בצדה של היוונית) לאחד היסודות החשובים ביותר של הציוויליזציה המערבית והיא קרובה למעשה יותר מכל לשון אחרת למעמד של לשון בינלאומית.

סקירה כללית: L. R. Palmer, *The L. Language*, 1954.
ספרי דקדוק: ח. ב. רוזן, יסודות הלשון הרומית, א׳–ב׳, תש״ח–תשי״א; F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, 1914[2]; R. G. Kent, *The Sounds of L.*, 1945[3]; id., *The Forms of L.*, 1946; A. Ernout – F. Thomas, *Syntaxe latine*, 1953[2]; A. Ernout, *Morphologie historique du l.*, 1953[3]; R. Kuhner – C. Stegmann – A. Thierfelder, *Ausfuhrliche Grammatik der lateinischen Sprache. Satzlehre*, I-II, 1962[4], M. Leumann – J. B. Hofmann – A. Szantyr, *Lateinische Grammatik*, I-II, 1963-65.
מילונים: C. T. Lewis – C. Short, *A L. Dictionary*, 1880, Du Cange, Glossarium mediae et infemae latinitatis, *1883–87*; *Thesaurus linguae Latinae*, 1900 sqq. (הדפסה אחרונה 1962); A. Walde – J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Worterbuch*, I-II, 1938[3] – 1954[3]; A. Souter, *A Glossary of Later L. to 600 A.D.*, 1949; A. Ernout – A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 1951[3]; J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, 1954 sqq.
תולדות הלשון: מ.ד.א. קאסוטו, התרגום היהודי של המקרא לל׳ וחשיבותו לחקר התרגומים היוונים והארמיים (ספר יוחנן לוי, 161–172), תש״ט; E. Lofstedt, *Beitrage zur Kenntnis der spateren Latinität*, 1907, id., *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae*, 1911; id., *Syntactica*, I-II, 1942[2]; K. Strecker, *Einführung in das Mittellatein*, 1939[3]; P. van de Woestijne, *Introduction à l'étude du l. médiéval*, 1948[2] (תרגום הקודם לצרפ׳), I. B. Hofmann, *Lateinische Umgangssprache*, 1936[2]; A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, 1948[5]; J. Marouzeau, *Quelques aspects de la formation du l. littéraire*, 1949; W. von Wartburg, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, 1950; C. Mohrmann, *L. vulgaire, l. des chrétiens, l. médiéval*, 1955.
כתבי־עת: *Archiv fur lateinische Lexikographie*, 1884-1908; *Glotta*, 1909 sqq; *Revue des Études latines*, 1923 sqq.

ח. ר.

מקומה של הלשון הל׳ **בספרות חז״ל** (כ 300 מלים), קטן בהרבה מזה של היוונית (כ 2,500 מלים [וע״ע יוונית, עמ׳ 535/6]), שהיתה לשון־הדיבור העיקרית בין יהודים ונכרים, ועפ״ר אף לשון האדמיניסטרציה בחלקה המזרחי של האימפריה הרומית, לרבות א״י. הרבה מן המלים הלטיניות בספרות חז״ל נכנסו לעברית דרך קבע כגון: דימוס (dimissus), כלונס (columna), לבלר (libellarius), מוניטין (moneta), מוקיון (maccus), מקטורן (amictorium), סימטה (semita), קלגס (caliga), פגיון (pugio), פמליה (familia), פרגוד (paragauda), קרון (carrum), קרקס (circus) ועוד. הרבה מלים באו לחז״ל מהל׳ דרך היוונית, כגון אספקלריה, ארנונה, טירון, טרקלין, ספסל, קולמוס, קומקום, קנס ועוד. פעם אחת נמצא בספרות חז״ל משפט שלם בל׳: "ביבי דומיני אמפרטור" — Vive domine imperator ("יחי אדוני האימפרטור"; איכ״ר, א׳ ה׳, לפי גירסת הערוך, ע׳ דומיני; והשו׳ אדר״ן, נו״ב, ר׳). המלים השאולות באות, בעיקר, מתחומי־חיים אלו: מדיניות, מנהל ומשפט; מלחמה וצבא; ים, ספנות ודיג; שעשוע ובידור; מסחר; מלבושים ותכשיטים ושמות כלים. חוץ משלושת האחרונים, אפייניים כל התחומים הללו ביותר לעולם הרומי. בולט כאן — לעומת המלים השאולות מיוונית — העדרן של מלים מתחומי הדת, האמונה והאמנות, ומיעוטן של מלים מתחומי הספרות והמדעים. חז״ל עצמם הדגישו כי: "ארבעה לשונות נאים שישתמש בהן העולם, ואלו הן: לעז [=יוונית], לזמר, רומי לקרב, סורסי [=ארמי] לאילייא [=לקינה], עברי לדיבור" (ירו׳ מג׳, א׳, ט׳).

חז״ל, שלא ידעו יפה את הדקדוק היווני ולא הכירו, כנראה, כלל את ספרותה מכלי ראשון, ידעו עוד פחות את הדקדוק הלטיני והספרות הרומית. חכמי א״י גם לא ידעו ברובם לדבר ל׳, חוץ ממעטים המקורבים לשלטונות.

S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch, und Targum*, I-II, 1898/9; S. Lieberman, *Hellenism in Jewish Palestine, 17, 1950* – [ע״י עברית א. א. הלוי]: יוונית ויוונות בארץ־ישראל, 161/2, תשכ״ג.

מ. ד. ה.

לַטִינִית, סִפְרוּת.

— הספרות הלאטינית של תקופת הרפובליקה והקיסרות הרומית מיעוטה נשתמר ורובה אבד. מספרם של הסופרים והמשוררים שכל יצירותיהם, או לפחות יצירות שלמות שלהם, מצויות בידנו קטן פי כמה ממספר הסופרים והמשוררים ששמותיהם וזמנם ידועים בעוד שיצירותיהם אבדו כליל או שרדו מהן קטעים בלבד, והן נשתמרו כליקוטים באנתולוגיות וכמובאות בספרי אחרים. ידועים לנו, למשל, שמותיהם של עשרות נואמים, ובכללם נואמים מפורסמים בשעתם, שקדמו לקיקרו, ואחרים שהיו בני זמנו, אבל אין בידנו אפילו נאום שלם אחד מכל נאומיהם שיצאו לאור בשעתם. וכן אין בידנו אפילו ספר שלם אחד מכל ההיסטוריוגראפיה האנאליסטית שלפני ליוויוס, ואף לא ספר אחד של משפטן רומי מתקופת הרפובליקה ותקופת הקיסרות הקדומה עד סוף המאה ה 2 לסה״נ. בכלל הסופרים והמשוררים שכתביהם ידועים לנו מתוך שרידים או עדויות חיצוניות בלבד מצויים גם יוצרים שהיו בעיני הרומאים עצמם אבות ספרותם, ולפי עדויות הקדמונים — הטביעו את חותמם על אפים של סוגים ספרותיים, כגון אניוס (ר׳ להלן), אבי האפוס ההיסטורי, או לוקיליוס (ר׳ להלן), אבי הסאטירה הפיוטית, או קאטו הזקן (ר׳ להלן), אבי ההיסטוריוגראפיה הלאטינית. על אף המקריות המצויה כאן לפעמים, השתמרותם או כלייתם של ספרים משקפת, בדרך כלל, את יחסם של הבריות לספרים הללו. ספרים שחדלו לקראם, חדלו גם להעתיקם וממילא נידונו לכליה, בעוד שספרים שנקראו והעתקו סיכויי השתמרותם גדלו עם כל העתק נוסף. שום ספר לאטיני שלם לא הגיע לידנו בהעתק שזמנו לפני הקיסרות המאוחרת. מכאן שהספרים המצויים בידנו הם אותם הספרים שנמצאו להם קוראים ומעתיקים בשלהי העת העתיקה ובימי־הביניים. השתמרותה של הס׳ הל׳ האלילית בעולם הנוצרי היא עצמה פרשה בתולדות הספרות ובתולדות התרבות בכלל. כאן לא נציין אלא זאת שבגלל מצב השתמרותה הלקוי לא תמיד ניתן לנו להכיר במדייק את מהלך התפתחותה של הס׳ הל׳ לסוגיה, אף קשה להעריך נכונה את מידת המקוריות הן של יוצריה, כל אחד בפני עצמו, והן שלה כולה בכללותה.

הס׳ הל׳ האמנותית היא הספרות הראשונה באירופה ששירתה לא צמחה צמיחה אורגאנית מתוך יסודות עממיים קדם־אמנותיים אלא נוצרה מתוך הסתגלות מודעת לספרות יוון. מצד זה, תאריך קובע תקופה בס׳ הל׳ הוא שנת 240 לפסה״נ, שבה הוצג ברומי לראשונה מחזה יווני בעיבוד לאטיני של **ליוויוס אנדרוניקוס** (ע״ע) בזמן חגיגות־הנצחון, לאחר מלחמת הפונים הראשונה.

מתקופת ההתחלות הקדם־ספרותיות — עד למחצית השניה של המאה ה 3 לפסה״נ — נותרו אך שרידים

מעטים מאד. התעודה הלאטינית הקדומה ביותר שאפשר לקרוא לה ספר היא „חוק שנים־עשר הלוחות", שזמנו המסרתי אמצע המאה ה5 לפסה"נ. ממנו מצויות היום קצת מובאות, לא כולן בצורתן המקורית מצד הלשון. מלבדן מצויים פתגמים אחדים וכן טכסטים סאקראליים אחדים: שירי־פולחן, תפילות והשבעות. הרומאים קראו להם carmina; המלה carmen, שמשמעה ,שיר' בתקופה יותר מאוחרת, ציינה בתחילה גם מה שנקרא בפינו פרוזה ריתמית חגיגית. נוסף על השרידים יש בידנו קצת ידיעות ועדויות על מה שהיה מצוי בזמן ההוא: משקל פיוטי מקורי קדום — „החרוז הסאטורני" (versus Saturnius) — והוא נשאר בשימוש עוד בזמן שהרומאים התחילו לסגל לעצמם את משקלי השיר היווניים. ידוע שהיו הצגות של מחזות־ליצנות עממיים (על שום מוצאו מן העיר Atella נקרא מחזה־הליצנות fabula Atellana). היו מצויים שירי־היתול שהושרו בחתונות (versus fescennini). יש עדויות על שירי־קילוס לגיבורים, שהושרו במשתאות (מציאותם של השירים הללו שנויה במחלוקת בין המלומדים). אין בידנו דוגמאות אותנטיות של דברנות לאטינית מן התקופה הזאת, אבל אין ספק שדברנות היתה, והמסורת ידעה, למשל, להצביע על נאומו המפורסם (משנת 280) של אפיוס קלאודיוס „העוור" נגד כריתת שלום עם פירוס מלך אפירוס. וכן חלה בתקופה זו ראשיתה של כתיבת דברי־הימים וראשיתה של ספרות משפטית.

ב ת ק ו פ ה ה א ר כ א י ת — מסוף מלחמת הפונים הראשונה ועד ימי סולה, 240—80 לפסה"נ בקירוב — התפתחה הס' הל', ובייחוד השירה, מתוך זיקה מודעת לספרות היוונית. זיקה זו היתה גורם מכריע בעיצובה: היא מסגלת לעצמה בהדרגה את סוגי־הספרות, משקלי־השיר ודפוסי־הסיגנון של היוונים. מגמת ההלניזאציה ניכרת לראשונה בדראמה: משנת 240 ואילך מוצגים ברומי מחזות יווניים (קומדיות מהתקופה ההלניסטית — „הקומדיה החדשה" — וטראגדיות מהתקופה הקלאסית) בתרגומים או עיבודים לאטיניים כתובים במשקלים פיוטיים מותאמים למשקלי המקור היווני. מצד צורתה ותכניה משקפת הספרות הדרמאתית הארכאית פרק חשוב בהלניזאציה של הספרות הרומית; מצד מוצאם של יוצריה משתקפת בה ההיסטוריה הפוליטית והחברתית של רומי. ליוויוס אנדרוניקוס, המעבד הראשון של מחזות יווניים, היה יווני מטרנטום; אחריו באו נ י ו י ו ס יליד קאמפאניה; פ ל ו ט ו ס (ע"ע) האומברי; א נ י ו ס (ע"ע), יליד קאלאבריה ודובר שלוש שפות: יוונית, אוסקית ולאטינית; ק י ק י ל י ו ס, קלטי שהגיע לרומי, לפי כל הנראה, כשבוי מלחמה; פ ק ו ו י ו ס, בן אחרתו של אניוס, יליד ברונדיזיום; ט ר נ ט י ו ס (ע"ע) שהגיע לרומי כעבד מצפון אפריקה; א ק י ו ס (ע"ע), שנולד בפיסאורום (פסארו) להורים עבדים־משוחררים.

ליוויוס אנדרוניקוס, ניוויוס ואניוס חיברו גם קומדיות וגם טראגדיות; פלאוטוס, קיקיליוס וטרנטיוס חיברו קומדיות בלבד; פאקוויוס ואקיוס — טראגדיות בלבד. העיבודים של המחזות היווניים לא נועדו לקריאה אלא להצגה על ידי שחקנים מקצועיים, שהציגו את מחזותיהם במסגרת החגיגות הרשמיות שנערכו מפקידה לפקידה. לפיכך היה צורך לסגל את המחזה היווני לא רק לשפה אחרת אלא גם לטעמו ורמתו של קהל אחר, שבא לתיאטרון לשם בידור. העובדה שמחזות אלה הם תרגומים או עיבודים לא טושטשה.

אדרבה, שמו של המחזה המקורי ושם מחברו צויינו לפעמים בפרולוג. את מעשהו של המעבד מציינים על ידי הפועל vertere שמשמעו לסובב או לתרגם. אבל המעבד עצמו נקרא poeta (= משורר), והמחזה המעובד הוא קניינו הרוחני. מכל הספרות הזאת לא הגיעו לידנו בשלמות אלא עשרים קומדיות של פלאוטוס ושש קומדיות של טרנטיוס, כולן עיבודים חפשיים פחות או יותר של קומדיות יווניות של מננדרוס, דיפילוס, פילמון, אפולודרוס (ע' ערכיהם). פלאוטוס מצטיין בעליצותו, בלשונו התוססת, בעושר משקליו. במחזוריו מצוי אלמנט בולט של זימרה בגוף העלילה. טרנטיוס מעודן יותר, לשונו צחה ומאופקת. מננדרוס שימש לו דוגמה מובהקת, אבל למדרגתו לא הגיע. יוליוס קיסר הגדירו כ„מננדר פלג־גופא" (dimidiatus Menander).

לצידם של המחזות המעובדים מופיעים גם מחזות מקוריים, שנושאיהם רומיים, במתכונת המחזות היווניים. חלוץ הטראגדיה הרומית המקורית היה ניוויוס. אניוס, פאקוויוס ואקיוס חיברו אף הם טראגדיות רומיות. מן הטראגדיות הרומיות של התקופה הרפובליקאית לא נותר כמעט מאומה. הדוגמה השלמה היחידה של טראגדיה רומית היא יצירה מתקופת הקיסרות: „אוקטאוויה" (Octavia) שגיבורתה היא אשתו של הקיסר נירון. טראגדיה זו יוחסה לסנקה הפילוסוף ונשתמרה עם הטראגדיות האותנטיות שלו. במחצית השניה של המאה השניה מופיעות גם קומדיות רומיות מקוריות. דוגמאות אין. ידועים שמותיהם של שלושה מחברים, שהמפורסם ביניהם היה אפראניוס (Lucius Afranius), אולם דוגמאות לא נשתמרו.

השמות הסוגיים השכיחים ביותר שלפיהם מסווגים את המחזות הלאטיניים מבוססים על שמות הבגדים של הנפשות. קומדיה יוונית בעיבוד לאטיני נקראת fabula palliata, על שום הבגד העליון של היוונים הנקרא pallium בלאטינית. קומדיה רומית מקורית נקראת fabula togata על שום הטוגה שהיתה לבושם הרשמי של הרומאים. טראגדיה רומית מקורית נקראת fabula praetextata על שום הטוגה בעלת פס ארגמן לאורך שוליה (toga praetexta), שהיתה לבושם של פקידים בכירים.

גם בשירה ה א פ י ת חלה תמורה רבת־חשיבות. א נ י ו ס (ע"ע) זנח את החרוז הסאטורני שבו תירגם ליוויוס אנדרוניקוס את ה„אודיסיה" ו נ א י ו ו י ו ס כתב בו את שירו על מלחמת הפונים, וחיבר את האפוס ההיסטורי הגדול שלו בהכסאמטרים דקטיליים. אף שמצויים בידנו שרידים בלבד מן האפוס הזה, עדיין ניכר רישומו ביצירותיהם של בחירי השירה האפית הלאטינית, לוקרטיוס ורגיליוס.

הסוג המקורי ביותר בספרות הלאטינית היא הסאטירה. ל ו ק י ל י ו ס (ע"ע) אינו הראשון שחיבר סאטירות (ע"ע אניוס), אבל הוא שנתן לסאטירה את אפיה הסגולי ובדין נחשב לאביה. הוראטיוס, אף שביקר קשות את כתיבתו המרושלת, החשיבו והושפע ממנו. הוא מצא ביצירותיו של לוקיליוס לא רק ביקורת חברתית אלא גם התגלות־עצמית וציור־עצמי של יוצרן. מצד מעמדה החברתי של השירה ברומי ראוי לציין שלוקיליוס הוא הרומאי הראשון מבני־טובים שהשירה היתה לו עיסוקו העיקרי בחיים.

מאמצע המאה השניה ואילך, ככל שנתרחב ונתבסס שלטונה של רומי במזרח ההלניסטי כן גברה ההלניזאציה של ההשכלה הרומית: רומאים ביקרו במרכזי התרבות הגדולים

של העולם היווני ואנשי־רוח יוונים ביקרו ואף שהו ברומי. מגעים אלה סייעו גם להתאזרחותה של הפילוסופיה היוונית, שהשפעתה ניכרת מעתה לא רק בספרות הרומית אלא גם בחייהם של אישים בעלי השפעה מקרב האליטה השלטת. במיוחד ראוי לציין, כי מתוך הפגישה של הסטואיציזם נוסח פאנאיטיוס (ע״ע) עם אידיאל־החיים המסרתי של האריס־טוקראטיה הרומית נתגבשה ונתנסחה אתיקה אריסטוק־ראטית נאורה. אתיקה זו משוקעת בספרו של קיקרו De Officiis („על החובות״) ובאמצעותו השפיעה הרחק מעבר לזמנה ומקומה.

לשון השירה הארכאית התפתחה מתוך התמודדות מת־מדת עם בעיות התרגום או העיבוד של יצירות פיוטיות יווניות; לשון הפרוזה התפתחה מתוך התמודדות מתמדת עם בעיות החיים. סדרי החיים המדיניים ברומי — הדיונים בסנאט, הנאומים באסיפות העם ובבתי־הדין — סייעו לשכ־לולה של הפרוזה מתוך שסייעו לשכלולה של הדברנות. המאורעות הפוליטיים הגדולים והמאבקים החריפים בין מגמות מדיניות וחברתיות מנוגדות הולידו דברנות גדולה, ולא בכדי אנו מוצאים כי השמות הגדולים בהיסטוריה הרו־מית הם גם השמות הגדולים בתולדות הדברנות הלאטינית של הימים ההם: קאטו, הסקיפיונים, הגרקכים. בסוף המאה השניה ותחילת הראשונה בלטו במיוחד שני נואמים גדולים, מארקוס אנטוניוס (143—87; קונסול 99) ולו־קיוס ליקיניוס קראסוס (140—91; קונסול 95). הם היו, לדעת קיקרו, גדולי הנואמים בזמנם, ועל כן עשאם ראשי המדברים בשיחתו De Oratore („על הנואם״). נציג הפרוזה הארכאית של המאה השניה הוא בשבילנו קטו הזקן (ע״ע קטו, מרקוס פורקיוס קנסוריוס), שהיה מתנגד חריף לחדירת ההשפעה היוונית על החיים ברומי. שריד שלם יחיד מכל יצירתו המגוונת ורבת־הכמות הוא ספרו „על עבודת־האדמה״. מקטעי נאומיו וחיבוריו האחרים ניתן להכיר שהיה נואם וסופר שסיגנונו נמרץ, פשוט ומרשים. חיבורו ההיסטורי, הראשון בסוגו בשפה הלאטינית, השפיע על דפוסי־הסיגנון של כתיבת היסטוריה בתקופה הרפובליקנית (ע״ע סַלוסטיוס). בשנות השמונים של המאה הראשונה נתחברו ארבעת הספרים של הרטוריקה הידועה בשם Rhetorica ad Herennium מאת מחבר עלום־שם — תעודה חשובה מאד להכרת הפרוזה, ובפרט הפרוזה הרטורית, בזמן המעבר מן התקופה הארכאית לתקופה שלאחריה.

התקופה הקלאסית (תקופת המופת הנקראת גם „תור הזהב״), 80 לפסה״נ — 14 לסה״נ, ראשיתה בימי הדיקטאטורה של סולה, בתחילת פעולתו של קיקרו, וסופה עם מותו של הקיסר אוגוסטוס. בתקופה זו הגיעה לשיאה המזיגה הפוריה של התרבות הרומית עם התרבות היוונית, ובה חיו ופעלו גדולי יוצריה של הס׳ הל׳, קצתם בימי הרפובליקה וקצתם בימי הפרינקיפאט של או־גוסטוס ומלחמת האזרחים שקדמה לכינונו. אף שיש הרבה מן המאחד את הספרות של התקופה הקלאסית כולה, נוהגים להבחין בין ספרות הרפובליקה המאוחרת לבין הספרות של ימי אוגוסטוס, לפי שלא אָפיה של זו כאָפיה של זו.

ספרות הרפובליקה המאוחרת. בהשפעת ההש־כלה היוונית שהתפשטה והעמיקה ברומי ובאיטליה נתרחבו תחומי ההתעניינות, הטעם האסתטי נתעדן, נתחדדה הרגי־שות לענייני לשון וסיגנון. הספרות נתעשרה מצד תכניה וסוגיה ונשתכללה מצד צורותיה. הלשון הלאטינית גופה חלה בה עתה ברירה מודעת בין מלים או צורות אלטרנא־טיוויות, היא נעשית צלולה וגמישה ואפשרויות ההבעה שלה מתרחבות, אם על־ידי צירופי לשון חדשים הנותנים למלים משמעויות או גונים חדשים ואם על־ידי תוספת מלים מחו־דשות (וע״ע לטינית, לשון, עמ׳ 627).

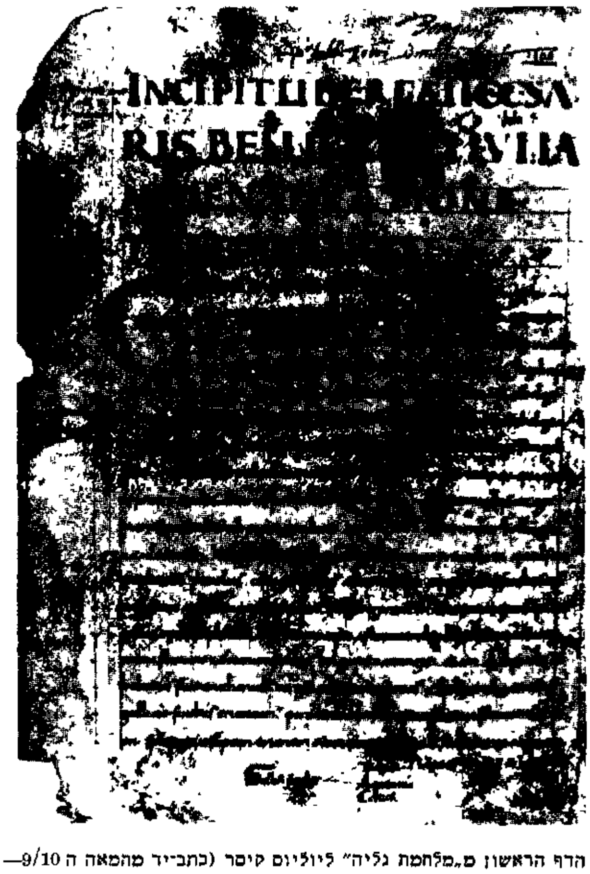
מן השירה של ימי הרפובליקה המאוחרת לא הגיעו לידנו אלא שני ספרים: שירו האֶפי הגדול של לוקרטיוס (ע״ע) „על טבע היקום״ וקובץ השירים של קטולוס (ע״ע). הם מייצגים מגמות מנוגדות: לוקרטיוס הוא ארכ־איסט, קטולוס הוא מודרניסט. לוקרטיוס הולך בדרכה של השירה האֶפית הארכאית מיסודו של אניוס. ואף שכתיבתו משוכללת מכתיבתו של אניוס, זיקתו לקודמו ברורה לגמרי. מצד הלשון ומלאכת־השיר הוא עומד בתווך בין אניוס מזה לורגיליוס מזה. קטולוס הוא נציגה המובהק של אסכולת המשוררים המודרניסטים (poetae novi, „המשוררים החד־שים״, קורא להם קיקרו), ושירתה של אסכולה זו, ששאבה את השראתה מן השירה היוונית האלכסנדרונית (ע״ע יוונית, ספרות, תקופה הלניסטית, עמ׳ 555), שתי פנים לה: פואמות עמוסות למדנות מיתולוגית מצד אחד, ושירה לירית מצד אחר. מוטיווים ודפוסים קונוונציונאליים אינם חסרים אפילו בשירי האהבה האישיים ביותר מכל שירי קטולוס. גדולתו ומקו־ריותו ניכרות בהתעלותו מעל למוסכמות של אסכולתו. מצד יכלתו לתת מבע ספונטאני, אינטנסיווי ומצומצם למיגוון רחב של רגשות, כשגון קולו הולם את אופי החויה, אין מי שישווה לו בס׳ הל׳.

הדמות הבולטת ביותר בספרות הרפובליקנית, וכס׳ הל׳ בכלל, הוא קיקרו (ע״ע). כתביו הרבים והמגוונים — נאומים, כתבים פילוסופיים, כתבים עיוניים על הדברנות, מכתבים — לא זו בלבד שבהם הגיעה הפרוזה הלאטינית האמנותית לאחד השיאים שלה, אלא שנתרחבו בה גבולות הרוח הרומית. מכוח המזיגה של נסיון החיים הרומי והמור־שה התרבותית של יוון עולה מתוך כתביו אידאל־חיים מוסרי, אסתטי ואינטלקטואלי שעיקרו humanitas „אנושיות״ (ע״ע הומניזם). קיקרו, אף שנחשב לגדול הנואמים, קמו עוררין על סיגנונו בימיו מקרב הנאו־אַטיציסטים, חסידי הסיגנון הפשוט, ובכללם ברוטוס (ע״ע) וקאלווס (C. Licinius Calvus), ידידו של קטולוס, שהיה גם נואם וגם משורר מודר־ניסט.

מעין ניגוד גמור לסיגנונו הפריודי המאוזן והמשוכלל של קיקרו הופיע — שנים אחדות לאחר מותו בכתביו של ההיסטוריון סלוסטיוס (ע״ע). בכתיבתו של סלו־סטיוס ניכרת השפעתם של קאטו הזקן ותוקידידס. סיגנונו ההיסטורי, המצטיין בקיצורו, זכה להערכה בתקופת הקיסרות ורישומו ניכר בכתבי טאקיטוס. סלוסטיוס מייצג את המונו־גראפיה ההיסטורית. את הביוגראפיה מייצג קורנליוס נפוס (ע״ע).

מכל כתביו ונאומיו של יוליוס קיסר (ע״ע) לא נותרו אלא הממאַרים (commentarii) על מלחמת גליה ומלחמת האזרחים. מצד צורתם הספרותית הם הורגים במידת מה מגדר ממואר גרידא, אבל עדיין אינם בכלל היסטוריה כמות שהובנה ונכתבה בימים ההם.

הסופר הפורה ביותר והמלומד הגדול ביותר של הרומאים

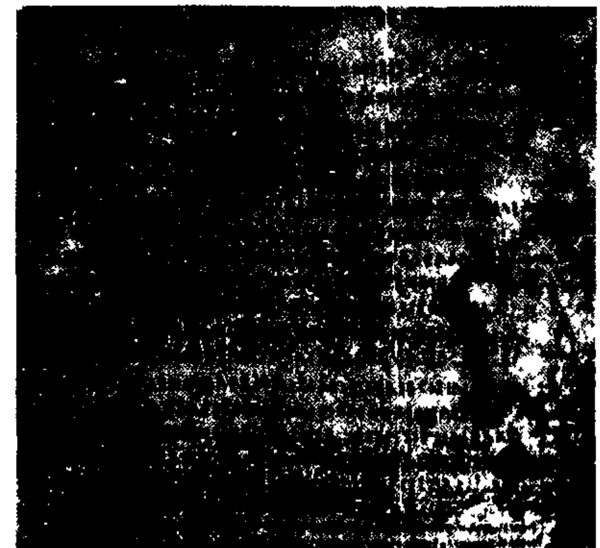

הדף הראשון מ„מלחמת גליה" ליוליוס קיסר (כתב־יד מהמאה ה 9/10 — הספריה האוניברסיטאית באמסטרדאם)

היה וָרוֹ (ע"ע). כתביו, שהקיפו כמעט את כל שטחי המדע, היו יסוד להשכלה במשך דורות. ב„סאטירות המניפאיות" שלו (Saturae Menippeae) הוא יצר מין חדש של סאטירה: פרוזה היתולית מתובלת בחרוזים.

כאן המקום להעיר על עניינים אחדים שחשיבותם מרובה לחיי הספרות. בתקופה הארכאית נפוצו ספרים, במידה שנפוצו, בהעתקות פרטיות. למן הדור האחרון של הרפובליקה ואילך היו מצויים מוציאים לאור ברומי. אחד המו"לים היה טיטוס פומפּניוס אַ ט י ק ו ס (ע"ע), ידידו של קיקרו והמוען של מאות ממכתביו, ובכללם מכתבים אחדים הדנים בעניינים הקשורים בהוצאתם לאור של ספרי קיקרו. היו גם מוכרי ספרים (bibliopolae ; librarii). יוליוס קיסר הפקיד את וארו על הקמת ספריה, אבל התכנית לא יצאה לפועל. הספריה הציבורית הראשונה ברומי (ספריות פרטיות היו לפני כן) הוקמה בידי אַסיניוס פוליו (Gaius Asinius Pollio) בשנת 39 לפסה"נ. ספריות ציבוריות נוספות הוקמו בידי הקיסרים. פוליו, שהיה מקורב בנעוריו לחוגו של קאטולוס ואח"כ להוראטיוס ורגיליוס ובעצמו היה נואם וכתב טראגדיות והיסטוריה, היה הראשון שקרא את יצירותיו בפומבי. בכך פתח את נוהג הרציטאציה, האפייני לחיי הספרות של תקופת הקיסרות, דהיינו הצגתה של יצירה לפני הקהל על־ידי הקראתה קודם לפירסומה. פוליו היה גם פטרון של ספרות. פטרונים של סופרים ומשוררים היו גם בתקופת הרפובליקה. משנשתנה המשטר המדיני, פטרוני הספרות הם הקיסרים או אנשים המקורבים לקיסרים. שמו של מקנאס, איש סודו של אוגוסטוס ופטרונו של הוראטיוס, הפך לשם־דבר — מצנאס.

ה ס פ ר ו ת ש ל י מ י א ו ג ו ס ט ו ס. הקיסר הראשון פרש את שלטונו על קיסרות יגעה ממלחמות אזרחים. סיסמתו של המשטר החדש היתה שלום וחידוש המשטר שהיה. התקוות והמגמות של דור המהפכה והרסטוראציה מצאו את ביטוין בספרות. ו ר ג י ל י ו ס (ע"ע) הוא הראש והראשון בין משוררי התקופה האוגוסטאית, וה„אנאיס" שלו היא יצירת המופת של השירה הלאטינית לדורותיה. האפוס הלאטיני היה מראשיתו אפוס היסטורי (ע"ע ניויוס ; אניוס). ה„איניאיס" איננה אפוס היסטורי כפשוטו, אבל היא אפוס שמשמעותו היסטורית. מצד תכנה, השכיל ורגיליוס, על ידי פרויקציה של ההיסטוריה לתוך עולם המיתוס, לתת ביטוי לתודעת האחדות של איטליה, לרציפות ההיסטוריה הרומית ולתחושת היעוד של רומי. בכך יצר בשביל הרומאים אפוס לאומי ומוקד של הזדהות לאומית. מצד צורתה, נתאחדו ב„איניאיס" הסיגנון הנעלה של האפוס ההרואי בנוסח הומרוס עם שכלול מושלם של טכניקה פיוטית וריכוז דרמאתי של עלילות. בנעוריו נטה ורגיליוס לשירה המודרניסטית, ביצירותיו הבשלות הוא נוטה יותר ויותר לקלאסיציזם. מגמה קלאסיציסטית — שמשמעה בתקופה זו הידמות מודעת לשירה היוונית העתיקה (להבדיל מן הספרות ההלניסטית), המשמשת אַמת־מידה שבה הספרות הלאטינית מודדת את עצמה — ניכרת בשירה האוגוסטאית על אף זיקתה לשירה המודרניסטית של הדור הקודם. מגמה זו בולטת במיוחד אצל ה ו ר ט י ו ס (ע"ע), גם בשיריו, שדוגמאות־המופת שלהם היו ארכילוכוס ואלקיוס, וגם בביקורת־הספרות שלו. יצירתו

ורגיליוס, סוף ה„בוקוליקה" והתחלת ה„גאורגיקה" — (Codex Mediceus, נכתב באיטליה במאה ה5) — Biblioteca Mediceo Laurenziana — פירנצה

של הוראטיוס היא אחת הדוגמאות המושלמות של המזיגה הפוריה של התרבות היוונית והתרבות הרומית.

קורנליוס גלוס (ע"ע) נחשב לאבי האלגיה הארוטית, אבל יצירותיו אינן מצויות בידנו. נציגי השירה האלגית הם טיבולוס (ע"ע), פרופרטיוס (ע"ע), אווידיוס (ע"ע). האלגיות של טיבולוס מצטיינות כולן בצורתן המשוכללת וחלקן נוטות לנושאים אידיליים. פרופרטיוס קרוב לרוחה ונושאיה של השירה המודרניסטית הרומית והשירה האלכסנדרונית היוונית. אווידיוס, מצד הווירטואוזיות הרטורית, מבשר את הספרות שלאחר ימי אוגוסטוס.

ליוויוס (ע"ע) הוא ההיסטוריון המובהק של תולדות רומי מראשית הווסדה עד תחילת הקיסרות. מסורת ארוכה של היסטוריה אנאליסטית רפובליקנית הגיעה לשיאה ביצירתו של ליוויוס (ע"ע אנלים). חיבורו המונומנטאלי נשתמר רק בחלקו, כדי רבע מהקפו המקורי. אידיאליזאציה רומאנטית של העבר בולטת בהיסטוריה האנאליסטית של ליוויוס ממש כשם שהיא בולטת באפוס ההרואי של ורגיליוס. הוא כתב את דברי ימי העם הרומאי מתוך הזדהות שבלב עם הקדמונים: "כשאני כותב את דברי הימים העתיקים נעשית רוחי עתיקה".

בתקופת הקיסרות הקדומה (ממות אוגוסטוס ואילך במאה הראשונה והשניה) ניכר בספרות קו בולט ואפייני: רטוריזאציה של רוב סוגיה. תופעה זו תלויה בחינוך הרטורי, שהיה אחת הצורות השכיחות של חינוך גבוה בתקופת הקיסרות. האימון הרטורי עיקרו היה תרגילים בהשמעת נאומים על נושאים שהומצאו לצורך זה. נאום כזה נקרא declamatio, וסוגיו העיקריים שניים: (א) suasoria, נאום של השאת־עצה או שכנוע, כגון אישים היסטוריים ידועים נועצים בלבם, או אחרים משיאים להם עצה, מה יעשו ברגע קריטי או דרמאתי מסויים (למשל, קיקרו נמלך בדעתו אם יבקש חנינה מאת מארקוס אנטוניוס); (ב) controversia, נאום של טיעון לפני בית דין במשפט פיקטיווי. תמונה רחבת הקף של הדברנות הדקלמטורית הלאטינית מסוף הרפובליקה ועד ימי הקיסר טיבריוס נפרשת בספרו של סנקה הרטור (ע"ע). מן הדוגמאות שהוא מביא ניתן לראות עד כמה מבקשת דברנות זו להצטיין, להרשים, להפתיע; עד כמה היא נוטה להברקות, לשנינות ולמאניריזם. במקום שגם יוצרי הספרות וגם קוראיה נתחנכו על רטוריקה כזאת אין כל פלא שהספרות תהא נוטה להיות רטורית, ומה גם שבגלל הנוהג של הרציטאציות גורלה של יצירה עשוי היה להיות מוכרע לשבט או לחסד על פי הרושם שעשתה בהקראתה הראשונה. השפעת הסיגנון הרטורי, על נטייתו לפאראדוכסים, לאנטיתזות ולניסוחים אפיגראמאטיים שנונים (sententiae), ניכרת במובהק בכתביו של סנקה הבן — גם בחיבוריו הפרוזאיים וגם בטראגדיות, באפוס של לוקאנוס, בסאטירות של יובנאליס, באפיגראמים של מארטיאליס (ר' להלן).

לעומת שיגשוגה של דברנות הראווה הדקלמטורית ניכרת ירידתה של הדברנות הפוליטית. השאלה העסיקה את הקדמונים עצמם. טקיטוס (ע"ע) הקדיש לבירורה של השאלה את "השיחה על הנואמים" והתשובה העולה מתוך השיחה היא שבאין חיים פוליטיים תוססים אין דברנות גדולה: "דברנות גדולה, כמוה כשלהבת, ניזונה מן התומר, מתלקחת בתנועתה ומזדהרת בבערה".

השינויים שחלו בתקופת הקיסרות בהרכבה של האליטה הרומית משתקפים גם במוצאם של יוצרי הספרות. הספרות של התקופה הקודמת נוצרה בידי רומאים בני איטליה; הספרות של התקופה הזאת רב בה חלקם של רומאים יוצאי הפרובינציות: סנקה האב והבן, לוקאנוס, קולומלה (ע"ע), פומפוניוס מלה הגאוגראף (ע"ע פומפוניוס), קווינטיליאנוס, מארטיאליס — כולם מוצאם מספרד. פרובוס המלומד והמהדיר היה איש בריטוס (בירות); פרונטו בא מנומידיה; היוריסט הגדול סאלוויוס יוליאנוס, בן המאה השניה, נולד באפריקה. מה שחשוב במיוחד לענייננו הוא שעל אף מוצאם השונה הזדהותם של הרומאים הפרובינציאליים עם רומי ועברה היא הזדהות גמורה.

את השירה האפית של ימי הקיסרים היוליו־קלאודיים מייצגים האפוס האסטרולוגי של מניליוס והאפוס ההיסטורי של לוקנוס (ע"ע). "מלחמת האזרחים" של לוקאנוס היא במובן־מה ניגודה של ה"איניאיס". ורגיליוס מתאר כיצד קמה רומי והיתה; לוקאנוס מתאר כיצד רומי הורסת את עצמה. לעומת תודעת הרציפות של ההיסטוריה הרומית השלטת ב"איניאיס", באה באפוס של לוקאנוס לידי ביטוי חריף תודעת הניתוק של תקופת הקיסרים מתקופת הרפובליקה. סיגנונו של לוקאנוס רטורי ופאתטי. שירו נקרא הרבה ביה"ב והיה אחד המעבירים של הפאתוס העתיק לספרות האירופית. בדור שאחר לוקאנוס מיוצג האפוס המיתולוגי ע"י ואלריוס פלאקוס (ע"ע ולריוס) וסטטיוס, והאפוס ההיסטורי — ע"י סיליוס איטאליקוס (ע"ע סיליוס). האקלוגות של קאלפורניוס הן דוגמה יחידה בתקופה זו (נתחברו, כנראה, בימי נירון) של שירה בוקולית הנמשכת אחר ורגיליוס. פידרוס סיגל לשפה הלאטינית את משלי איסופוס. הסאטירה מיוצגת ע"י פרסיוס (ע"ע) ויובנליס (ע"ע). יובנליס נקרא הרבה בכל הדורות. הוא נחשב לסאטיריקן בהא הידיעה ויצירתו קבעה במידה גדולה את אפיה של הסאטירה כפי שנתפסה בספרות של העת החדשה. האפיגראם הלאטיני הגיע לשיאו ביצירתו של מרטיליס (ע"ע) והיא אב־הטיפוס שלפיו נקבעו אפיו וסגולותיו של האפיגראם כסוג ספרותי.

סנקה (ע"ע) הפילוסוף הוא הדמות הבולטת ביותר והשנויה ביותר במחלוקת בין אישי הספרות של המאה הראשונה. הוא כתב גם שירה וגם פרוזה. הטראגדיות שלו אפשר שמעיקרן יותר משנועדו להצגה נועדו לרציטאציה. מכל מקום יש בהן מעט מאד עלילה דראמאתית והרבה מאד דקלמציה פאתטית. כתביו בפרוזה אינם מצטיינים לא בעמקות המחשבה ולא במקוריות, אלא בצורה המרשימה שבה ביטא רעיונות סטואיים שגורים. סנקה יצר סיגנון מבריק מצד ניסוחיו, פשוט מצד מבנהו, בלתי פורמאלי מצד מבחר המלים. אין כאן פרידות מגובשות ומלוכדות, אלא חוליות קטנות המצטרפות זו אל זו ומהוות פסיפס צבעוני. סיגנונו של סנקה זכה להערצתם של המודרניסטים בני זמנו ולביקרתם השלילית של הקלאסיציסטים בדור שלאחריו, ובראשם קווינטיליינוס (ע"ע) שבעיניו סיגנונו של קיקרו היה הסיגנון למופת.

הס' הל' העתיקה אינה מרבה לתאר הווי אותנטי של פשוטי־העם; כבר מצד זה בלבד, שלא לדבר על צדדים אחרים, הSatirae של פטרוניוס (ע"ע) היא יצירה יחידה במינה. היצירה, שנשארו ממנה קטעים בלבד (הגדול שבהם הוא "משתה טרימאלכיו") היא — במידה שניתן לדון לפי קטעיה ולהגדירה במושגים מודרניים — רומאן פיקארסקי שופע

תמונות הווי של פשוטי־העם באיטליה הדרומית, מצויירות בידי אמן שנחן בהומור וסקרנות. פטרוניוס אינו מתאר את הנפשות הפועלות: הן עומדות כמו חיות לעינינו מתוך שהוא מניח להן לפעול כדרכן ולדבר בלשונן. השילוב של שירה בתוך הפרוזה מרמז על זיקת הרומאן של פטרוניוס לסאטירה המניפאית (ר' לעיל); הסיפורים האנקדוטיים, ובכללם „האלמנה מאפסוס", הם מסוג „סיפורי מילטוס" (ע"ע אפוליוס; אריסטידיס; רומן).

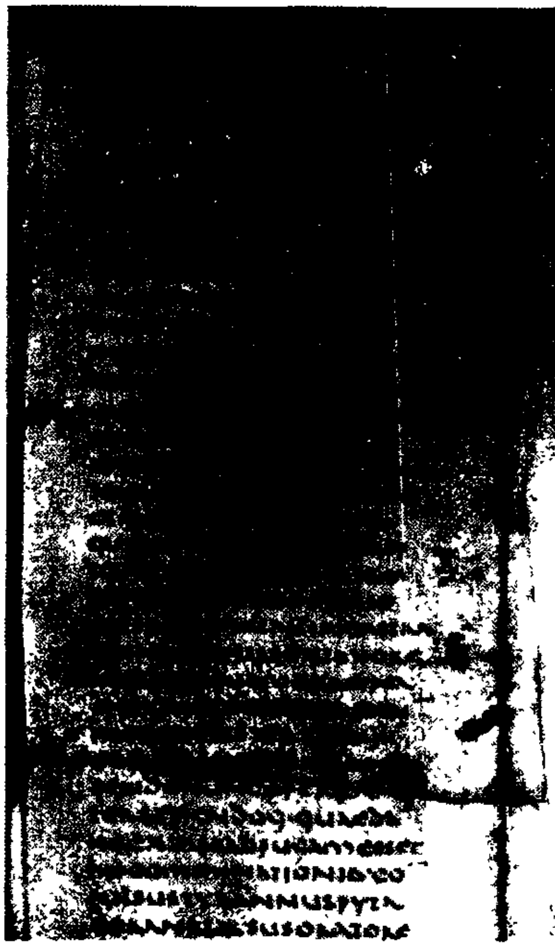
כשם שליוויוס הוא ההיסטוריון המובהק של רומי הרפובליקנית כן טקיטוס (ע"ע) הוא ההיסטוריון המובהק של רומי הקיסרית בדורותיה הראשונים. כסופר היסטורי מצטיין טאקיטוס ביכלתו לתאר כמו חיים אישים ומאורעות, לתפוס ולהבליט את המהותי והמייחד בכל אישיות, להמחיש את הדינאמיקה של המאורעות ואת פשרם מתוך שהוא מצרף את קטעי הדברים לעלילה מגובשת, ותוך כדי כך לעמוד על משמעותם המדינית והמוסרית של המעשים. תודעת התמורה הגדולה שחלה עם כינון הפרינקיפאט ניכרת בכתביו ובמיוחד בגדולה שביצירותיו ההיסטוריות, ה Annales („דברי הימים"), שבה הוא חושף את הפער שבין הפרינקיפאט כפי שהיה באמת לבין הפרינקיפאט כפי שהתיימר להיות, ומתאר את ההשפעה ההרסנית של שלטון אבסולוטי על השליטים והנשלטים כאחד.

מן הספרות ההיסטורית מצויים עוד חיבוריהם של ווליוס פטרקולוס (ע"ע) ולריוס מכסימוס (ע"ע), קורטיוס רופוס (ע"ע) ופלורוס (ע"ע). הביוגראפיה ההיסטורית מיוצגת על ידי „חיי הקיסרים" של סוטוניוס (ע"ע) ו„חיי אגריקולה" של טאקיטוס. פליניוס הצעיר (ע"ע), ידידו של טאקיטוס, נודע כנואם, ובייחוד ככותב מכתבים. דודו, פליניוס הזקן (ע"ע) חיבר קומפילאציה אנציקלופדית .Historia Naturalis

מימי הקיסר אדריינוס (117—138) ואילך ניכרת בספרות של המאה השניה מגמה ארכאיסטית ברורה שנציגה המובהק הוא מרקוס קורנליוס פרונטו, מורו וידידו של הקיסר מארקוס אורליוס. פרונטו ממליץ על קריאתם של המשוררים העתיקים פלאוטוס, אקיוס, אניוס, לוקרטיוס ושל הפרוזה של קאטו הזקן, גאיוס גראקכוס וסאלוסטיוס. הוא מעדיף את מכתבי קיקרו על נאומיו, וכמובן שהוא דוחה לחלוטין את סנקה. לשונו, שנועדה להפתיע במילותיה, יש בה תערובת של שפה ארכאית, שפה פיוטית ושפת הדיבור. פרונטו אינו חשוב מצד עצמו, חשיבותו כמייצגה של מגמה.

תערובת ססגונית של לשון פיוטית, ארכאיזם, מלים משפת הדיבור בתוספת כל סממני הרטוריקה מצויה גם בסיגנונו של אפוליאוס (ע"ע), ובמיוחד בסיפור־הידוע „מטמורפוזות" או „חמור־הזהב". אפוליאוס פעל בארץ מולדתו — אפריקה; וגם זה מאותות הזמן. רומי חדלה להיות המרכז התרבותי היחיד של העולם הלאטיני. מרכזים חשובים קמים באפריקה (קרתגו, למשל) ובגליה. ארכאיזם ניכר גם בחיבורו של גליוס (ע"ע) Noctes Atticae („לילות אטיקה"), גם מצד סיגנונו וגם מצד הנושאים הנידונים בו.

במאה השניה הגיעה היוריספרודנציה הרומית של תקופת הקיסרות לשיאה הקלאסי. היוריסטים הגדולים שהטביעו את חותמם על הספרות המשפטית של התקופה הם: קלסוס (Publius Iuventius Celsus); סאלוויוס יוליאנוס (Salvius Iulianus) שערך מטעם הקיסר אדריינוס את האדיקט של

ליוויוס „מייסוד העיר", ס' ל"ד, פרקים 39—40
(כתב־יד מן המאה ה4—5. ספריית הוואטיקן)

הפרטור (ע"ע אדיקט); גאיוס (Gaius), פאפיניאנוס (Aemilius Papinianus); פאולוס (Iulius Paulus), אולפיאנוס (Domitius Ulpianus). היוריספרודנציה הרומית הקלאסית היא אחת התרומות הגדולות והמקוריות ביותר שתרמה רומי לתרבות העולם.

תקופת הקיסרות המאוחרת (המאה השלישית עד החמישית). השירה של תקופת הקיסרות המאוחרת, להוציא את השירה הדתית הנוצרית, היא שירה מלומדת המיועדת לקהל מצומצם ובחלקה היא שירה חצרנית ממש. נציגיה העיקריים הם נמסיאנוס (ע"ע), אוסוניוס (ע"ע), קלאודינוס (ע"ע), אויאנוס (ע"ע), רוטיליוס נאמאטיאנוס. המשוררים שהם נוצרים במובהק גם מצד נושאי שירתם הם פרודנטיוס (ע"ע) ופאולינוס איש נולה.

ההיסטוריון החשוב במאה הרביעית הוא אמיאנוס מרקלינוס (ע"ע). נוסף לו מצוי בידנו אוסף הביוגראפיות של הקיסרים הנקרא Historia Augusta, המכיל ביוגראפיות של שלושים קיסרים מאדריינוס ואילך (השנים 117—284). זהו אחד הספרים הפרובלמאטיים ביותר בספרות הלאטינית: מחברו, זמנו, מגמתו ומהימנותו של האוסף — קביעתם שנויה במחלוקת בין המלומדים. מן הספרות ההיסטורית מצויים עוד קיצורים וקומפילאציות של אוטרופיוס (Eutropius), אורליוס ויקטור (Aurelius Victor) ואורוסיוס (Orosius). האחרון כתב היסטוריה אפולוגטית נגד הפאגאנים — לסתור את טענתם שהצרות באו על רומי בשל הנצרות.

סימאכוס (Q. Aurelius Symmachus) (ע״ע), מדינאי, נואם ומחבר מכתבים, היה מראשי הסיעה הפאגאנית בסנאט הרומי בסוף המאה הרביעית. קדמוניות רומי, תולדותיה וספרותה נעשים עתה מוקדי הזדהות בשביל חוגי האריסטוקראטיה הפאגאנית: הם קוראים ומעתיקים את הספרות מימים שעברו, ומרבים להתעניין בשאלות פילולוגיות, היסטוריות ואנטיקוואריות הכרוכות בספרות הלאטינית העתיקה ובקדמתיות רומי. מגמותיה, דרכיה ופירותיה של התעניינות זו ניתן לראותם בספר Saturnalia של מקרוביוס (ע״ע) ובפירוש הגדול של סרויוס (Servius) לכתבי ורגיליוס. כשם שכתבי סימאכוס הם מקור חשוב להיסטוריה הפוליטית והתרבותית של המאה הרביעית כך שיריו ומכתביו של סידוניוס (ע״ע) אפוליגאריס הם מקור חשוב לתולדות התרבות של גליה במאה החמישית, וכתביו של קסיודורוס (ע״ע) הם מקור להכרת התרבות של המאה השישית באיטליה. קאסידורוס חשוב בתולדות התרבות גם מצד נסיונו לכנס את יסודות ההשכלה וגם מצד העידוד והדוגמה שנתן בשמירת המורשה התרבותית של רומא הפאגאנית במנזרים הנוצריים.

מארטיאנוס קאפלה, במאה החמישית, תיאר בחיבורו האלגורי Liber de Nuptiis Mercurii et Philologiae („בישואי מרקוריוס ופילולוגיה") את שבע האמנויות (artes) שהוו את יסוד החינוך בימי הביניים. בואתיוס (ע״ע) אף הוא חשוב מאד כמתווך בין ההשכלה העתיקה, ובמיוחד הפילוסופיה, וימי הביניים. פריסקיאנוס ([Priscianus] בתחילת המאה השישית) חיבר ספר דקדוק גדול (18 ספרים) שנקרא הרבה בימי הביניים.

כינוס המשפט הרומי בפקודת הקיסר יוסטיניגוס (ע״ע) (Corpus Iuris Civilis) הקיף לא רק את החקיקה הקיסרית אלא גם את דבריהם של חכמי המשפט הרומי. בקורפוס כלול חלק הנקרא Digesta או Pandectae והוא ילקוט של דברי היוריסטים, ערוך לפי עניינים. כל מובאה שמו של היוריסט ושם ספרו בראשה, ועל כן הילקוט הוא מונומנט יחיד במינו לא רק של היוריספרודנציה הרומית הקלאסית בכללותה אלא גם של גדולי היוריסטים כל אחד בפני עצמו.

חטיבה בפני עצמה בספרות של תקופת הקיסרות היא הספרות הלאטינית הנוצרית. מסוף המאה השניה ואילך, בכל שהנצרות התפשטה בארצות דוברות לאטינית, כן הלכה ונוצרה מתוך צרכי החיים ספרות לאטינית נוצרית שהקיפה את כל מיגוון העניינים של הדת ומאמיניה: תרגום כתבי הקודש, פרשנותם, עיקרי האמונה, הנהגות בארחות־חיים, דרשות, אפולוגטיקה כלפי פנים וכלפי חוץ. עגייגים חדשים נידונים בספרות זו; ערכיה נשתנו ומצויה בה טרמינולוגיה חדשה (ע״ע לטינית, לשון עמ׳ 632) אבל מצד דפוסי הלשון והצורה ניכר גם המשך. ראוי לזכור בהקשר זה את מימרתו של טרטוליאנוס „אינם נולדים, אלא נעשים נוצרים" (fiunt non nascuntur Christiani). רבים מאבות הכנסיה בתקופת הקיסרות לא היו נוצרים מלידה, וחינוכם, קודם לתמורתם הדתית, היה חינוך רטורי מסרתי. מינוקיוס פליכס (Minucius Felix), המחבר של הדיאלוג האפולוגטי Octavius, היה עורך־דין שקיבל חינוך רטורי מעולה. זיקתו לקיקרו ניכרת גם בצורת חיבורו וגם במקורותיו. מתוך כתביו של טרטולינוס (ע״ע) ובמיוחד מתוך חיבורו Apologeticus ניתן להכיר שקיבל חינוך רטורי ויוריסטי קודם לתמורתו הדתית. קיפריגוס (ע״ע), שקידש את אמונתו במותו בשנת 258 בהיותו בישוף קרתגו, נולד וחונך כפאגאני. חינוכו הרטורי ובקיאותו בקיקרו, סנקה וורגיליוס ניכרים מתוך כתביו. ארנוביוס (ע״ע), בעל החיבור האפולוגטי נגד הפאגאנים Adversus Nationes („נגד הגויים"), נולד פאגאני, והיה מורה לרטוריקה; תלמידו לקטנטיוס (ע״ע) הצטיין כל כך עד שהקיסר דיוקלטיינוס קראו מאפריקה לשמש מורה לרטוריקה בבירה החדשה ניקומדיה. לימים כתב לקטנטיוס את החיבור האפולוגטי הגדול Divinae Institutiones. הוא העריץ את קיקרו, באמצעותו נפגש עם ההגות של יוון ורומי והשתדל להידמות אליו מצד סיגנונו. לא בכדי היה לקטנטיוס מקובל מאד בתקופת הרנסאנס ונקרא (בפי ג׳ובאני פיקו דה לה מיראנדולה) „קיקרו הנוצרי". היארונימוס (ע״ע) המתרגם של כתבי הקודש ללאטינית היה תלמידו של אליוס דונאטוס (Aelius Donatus), גדול המדקדקים של המאה הרביעית ומפרשם של טרנטיוס וורגיליוס. המתיחות שבין אמונתו הנוצרית לדבקותו בספרות הקלאסית היתה מודעת לו („לא נוצרי אתה, קיקרוניאני אתה" — אמר לו ישו בחלום), ואפשר שדווקא מתוך כך הצליח להשכין שלום ביניהן. אמברוסיוס (ע״ע) היה נואם גדול לפני שנעשה בישוף של מילאנו ומטיף גדול לאחר מכן. הוא היה האיש שבהתערבותו הנמרצת סיכל את מאמצי הפאגאנים בראשותו של סימאכוס להשיג סובלנות דתית בשנת 384. באותה שנה ממש (וזה היה שלוש שנים קודם להתנצרותו) נתמנה אוגוסטינוס (ע״ע) על פי המלצתו של סימאכוס להורות רטוריקה במילאנו. בין כתביו המרובים של אוגוסטינוס בולטים במיוחד שניים גם מצד ייחודם וחשיבותם לגופם וגם מצד השפעתם על ספרות הדורות הבאים. האחד הוא Confessiones („וידויים") — אוטוביוגראפיה רוחנית, שהיא מיסמך מאיר־עינים להבנת התמורה הדתית (conversio) כתמורה רוחנית. האחר הוא De Civitate Dei („עיר האלהים") — חיבור אפולוגטי מעיקרו המתעלה למדרגת פילוסופיה של ההיסטוריה האנושית, שבו עורך אוגוסטינוס חשבון גדול עם השקפת העולם הפאגאנית והמדינה הפאגאנית ומניח את יסודותיה של השקפת עולם נוצרית.

על תרגומים מן הס׳ הל׳ לעברית עיין בערכיהם של הסופרים והמשוררים הרומיים.

C. Lamarre, *Histoire de la littérature latine depuis la fondation de Rome jusqu'a la fin du gouvernement republicain*, I-IV, 1901, id , *Hist. de la littérature latine au temps d'Auguste*, I-IV, 1906, E Norden, *Die lateinische Literatur in Ubergang vom Altertum zum Mittelater* (Kultur der Gegenwart, Teil I, Abt. 8), 1905, id , *Romische Literatur* (Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, Band I), 1910, 1952[4]; F. Leo, *Die romische Literatur des Altertums* (Kultur der Gegenwart, I, 8), 1905; id., *Geschichte der romischen Literatur*, 1913, R. Pichon, *Histoire de la littérature latine*, 1912[6], J W. Duff, *A Literary History of Rome in the Silver Age*, 1927, id , *Literary History of Rome from the Origins to the Close of the Golden Age*, 1909 (new edition by A M. Duff, 1963[3]), M. Schanz – C Hosius, *Geschichte der romischen Literatur* (Iwan von Mullers Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, Abteilung VIII), 1920–1927[4], F A Wright – T. A. Sinclair, *A History of Later Latin Literature*, 1931; A. Rostagni, *La Letteratura de Roma republicana ed augustea*, 1939, J Bayet, *Littérature Latine*, 1941[2], H. J. Rose, *A Handbook of Latin Litterature*, 1949[2]; E. Bignone, *Storia della letteratura latina*, I-III, 1945–50; E Paratore, *Storia della letteratura latina*, 1950

ח. ו׳.

הספרות הל' בימי־הבינים. מקובל להניח שהס' הל' ביה"ב ראשיתה במאה ה6, לאחר מותו של בּוֹאתיוס (ע"ע), „אחרון הרומאים", שטיפח בכתביו את המסורת הקלאסית (מת ב524). אף כי לא חל ניתוק ברציפות שבין הס' הל' הקלאסית לזו שלאחריה, בכל זאת הס' הל' של יה"ב נבדלת מקודמתה באופן מהותי. זוהי ספרות חדשה, שנוצרה והתפתחה בתנאים משלה.

השפה הל' נשארה, במשך אלף שנה מאז נפילתה של רומא, שפת החינוך, המדע, ההשכלה ושפתה הרשמית של הכנסיה המערבית; בכך טמון ההסבר להתפתחותה העשירה של הס' הל' ביה"ב. את הקו המפריד בין שתי הספרויות יש לראות, איפוא, לאו דווקא בנפילת הקיסרות הרומית, אלא בהתפשטות הנצרות לארצות מערב־אירופה. ניצניה של הספרות החדשה מצויים, כמובן, כבר בכתבי אבות־הכנסיה במאות ה3, ה4 וה5.

א. תקופת המעבר חופפת את פרק הזמן מראשית המאה ה6 ועד לרנסאנס הקארולינגי, תקופת גיבוש המדינות הגרמניות שקמו בעקבות פלישות הברברים על חורבות הקיסרות הרומית (ע"ע אירופה, היסטוריה, עמ' 143); בתקופה זו הונחו היסודות לתרבות יה"ב, ונציגה המובהק הוא **גרגוריוס I** (ע"ע), שסיגנון כתביו, בעיקר בMoralia („דברי־מוסר") וDialogi („דיאלוגים"), מציין את המעבר מן הל' הקלאסית לזו של יה"ב. כמרכז **פּוֹרטוּנטוּס ונַנטיוּס** (ע"ע), משורר, בישוף פּואטיה, חיבר שירי־תהילה והימנוֹנים דתיים, שהמפורסם בהם הוא Vexilla regis prodeunt („ניסי המלך נישאים קדימה"). **גרגוריוּס מטוּר** (ע"ע), שספרו Historia Francorum („תולדות הפראנקים"), עומד בפתח ההיסטוריוגראפיה של יה"ב. הספר, הנותן תיאור חי של התקופה, כתוב בסיגנון לאטיני התואם דור שנשתכחה ממנו ידיעת השפה המליצת והמסוגננת. **איזידור מסביליה** (ע"ע), בספרד, מחבר Originum sive etymologiarum libri xx („20 ספרי המקורות או האטימולוגיות"), שהיה מקור הדעת הנפוץ והחשוב ביותר במשך מאות רבות ביה"ב. חיבורו הוא מעין אנציקלופדיה כללית, שאצר את מיכלול הידע שהורישה תקופה זו לעתיד.

המאה ה7 הצמיחה מרכז לימוד והוראה באנגליה, שעתיד היה לעצב את חיי הרוח של אירופה. בבתי־הספר שליד כנסיות ומנזרים טופחה בשקידה ספרות ל' מקורית שנציגיה המובהקים היו: **אלדהלם** (Aldhelmus; 639—709), אב־מנזר ממזברי (Mulmesbury), משורר, מורה ומלומד, שכתביו — ובמיוחד שירתו הכתובה בהכסאמטרים — היו חומר לימוד ומקור השראה ודוגמה לחיקוי. **בּדה ונרבּיליס** (ע"ע), היסטוריון ותאולוג אנגלי — הדמות המרכזית של התנועה האינטלקטואלית הקלטית במאה ה7, עסק בתאולוגיה, בחקר דרכי השירה החילונית והדתית, בניתוח הלוח ובקביעת מניין־שנים, שנתקבל בכל העולם הנוצרי. חיבורו ההיסטורי הגדול, Historia ecclesiastica gentis Anglorum („היסטוריה כנסייתית של שבט האנגלים"), נחשב ליצירת מופת. **אלקוּאין** (ע"ע), תאולוג ומלומד, שנתחנך בביה"ס ביורק, וניהל אותו בי"ס לאחר־מכן שנים רבות, עד שנקרא ע"י הקיסר קארל הגדול ליטול חלק ברנסאנס הקארולינגי.

ב. הרנסאנס הקארוֹלינגי (782—880) הורתו במדיניות החינוכית של קארל הגדול. ביזמת הקיסר החמנו טובי המלומדים בעולם הנוצרי לחצר הארמון באכן, שם

עמור מהוצאה עתיקה של ספרו של פאולוס דיאקונוס המראה אישים שונים, כמו ברה, הילאריוס, איזידורוס והאפיפיור ליאו X

הוקם בי"ס, שהיה עד מהרה למרכז התנועה החינוכית. בפקודת הקיסר נוסדו בתי־ספר דומים ליד כנסיות ומנזרים ברחבי הקיסרות. בראש ביה"ס באכן הועמד אַלקואין, שנתפרסם יותר כרוח החיה של המפעל החינוכי, מאשר כמחבר ויוצר מקורי. הוא כתב חיבורים רבים בל' נמלצת על דקדוק, רטוריקה, פילוסופיה ותאולוגיה. לצדו פעלו: **פּאוּלוּס דיאקוֹנוּס** (ע"ע), המשורר וההיסטוריון, מחבר Historia gentis Langobardorum („תולדות שבט הלאנגוֹבּארדים"). **תאוֹדוּלף** (Theodulf), בישוף אורלאן ומשורר־החצר, שתיאר בשיריו את הפעילות האינטלקטואלית באכן. הפואמה, המתארת את מסעו בדרום הקיסרות בתפקיד רשמי כשליח הקיסר (Missus Dominicus), היא הנודעת ביותר משום היותה עדות היסטורית מקורית; **אֵינהארד** (Einhardus), הביוגראף של קארל הגדול, שספרו Vita Caroli Magni („חיי קארל הגדול") כתוב בהשפעת סוטוֹניוס.

השגי הרנסאנס הקארולינגי ניפּרים יפה במאה ה9. מן הזרעים שנזרעו בבתה"ס ובמנזרים צמחו מרכזי לימוד ומחקר בפולדה, ריכנאו, לורש וסאנקט גאלן, שאצרו ספריות עשירות והניבו שפע של כרוניקות מקומיות (Annales). עם הדמויות הבולטות בתקופה זו נמנים: **יוֹהנס סקוֹטוּס אריוּגנה** (ע"ע), תאולוג ופילוסוף נאו־אפלאטוני, שהוזמן להמשיך את מפעלו של אלקואין בחצר הקיסר; **גוֹטשלק** (ע"ע) תאולוג ומשורר מוכשר, שמייחסים לו סוג חדש של שירה, Oratio rhythmica, המבוססת על הקצב הקלאסי בתוספת חריזה אליטראטיווית (ע"ע אליטרציה), כנראה בהשפעת הספרות שבעל־פה בלשונות הלאומיות; **רבּנוּס מאוּרוּס** — (H)Rabanus Maurus — אב־מנזר של פולדה, משורר ומלומד, מחבר האנציקלופדיה De Universo („על היקום"), לפי דוגמת איזידור מסביליה. משיריו הדתיים מקובל עד היום בליטורגיה הקאתולית ההימנון Veni creator spiritus („בואי רוח־הקודש").

ג. המאה ה10 וה11. במאה ה10, כשאירופה המערבית סבלה מפלישת הנורמנים והסאראצנים, קיימה גרמניה

האוטונית את המסורת החינוכית הקארולינגית. אוטו I (ע״ע), שביקש לחדש את זוהר הקיסרות, ריכז בחצרו מלומדים, מדקדקים ותאולוגים מרחבי אירופה כדי לחזק את תנועת ההשכלה. אף שהכרוניסטים הסאכּסוניים דיברו על „רנסאנס אוטוני״, היו ההשגים דלים למדי. מבין כותבי הכרוניקות יצויינו: וידוקינד שהוא החשוב מבין שורה שלמה של כרוניסטים סאכסוניים שכתבו את תולדות ארצם. בחיבורו Res gestae Saxonicae („דברי ימי הסאכּסונים״) נהג כדוגמת פאולוס דיאקונוס והכליל חלקים בעלי אופי ספרותי טהור, באלאדות וסיפורי־עם גרמניים; ליוטפרנד (ע״ע), בישוף איטלקי בשירותו של אוטו I, שתיאר את שליחותו בספרו Relatio de legationis Constantinopolitana („סיפור השליחות לקושטא״) בסיגנון נאה ובהומור רב; גרברט מאוריאק (Gerbert d'Auriuac), מי שעתיד היה לחיות האפיפיור סילוסטר II (ע״ע), מלומד מובהק של התקופה שחקר את הספרות הקלאסית ואסף כתבי־יד חשובים, היה בקיא במקצועות־הרוח ובמדעים השונים. במאתמאטיקה חידש את השימוש במספרים ערביים. מכתביו המרובים הם תעודה ספרותית והיסטורית כאחת, המגוללת את חיי התרבות והרוח בתקופתו.

בתחום הספרות היפה ראוי לציין את הפואמה Walth-arius, פרי־עטו של הנזיר אקהרט (ע״ע) מסאנקט גאלן, שעלילת־הגבורה שלה מבוססת על אפוס גרמני קדום. נזיר אחר מסאנקט גאלן, נוטקר בלבולוס (Notker Balbu-lus), נחשב למחדש הSequentia, סוג שירת־דתית, שעתיד היה להשתרש בתפילה הקאתולית ביה״ב: בעוד שלפני־כן נהגו להתאים מלים לתווי־הניגונים, הSequentia החדשה מתאימה את הניגון הקיים לחרוזים ומקבלת צורה קבועה. הידועה ביותר היא הSequentia הכוללת את המלה „הללויה״ בכל חרוז, שהתנהגה בתפילות השבוע שלפני הפסחא.

ניצני הדראמה החילונית נראו בפרי עטה של נזירה, הרוסויתה (Hrotswitha), שחיברה „קומדיות״ כחיקוי לטרנ־טיוס (ע״ע). מגמת ה„קומדיות״, שהיו בעצם סיפורים פשו־טים בדיאלוגים, היתה למנוע קלקול־המידות בעקבות קריאת טרנטיוס — ע״י תחליף מוסרי־דתי.

למאה ה11 יש לייחס את אוסף השירים הליריים, שנשת־מר בכ״י בספריית קימבריג׳ והידועים בשם Carmina Can-tabrigiensia („שירי קימבריג׳״). סבורים, שמקורם בשירה האנגלו־סאכסית העממית ובהשפעת ספר שיר־השירים. כולם כתובים בקצב הליטורגי של הSequentia.

ד. ברנסאנס של המאה ה12, כפי שכונה בפי ההיסטוריון הנודע הסקינז (Haskins), נועדה לס׳ הל׳ תקופת־פריחה בתחום השירה הלירית והסאטירית ובכתבי הגות בענייני דת ומדינה. פיר אבלר (ע״ע) הוא אחת הדמויות הבולטות של התקופה בתחום הפילוסופיה והתאו־לוגיה; כמשורר תרם בתחום השירה החילונית והדתית. כתב בעיקר plancti („קינות״) על נושאים תנ״כיים. אבלר הוא גם מחדש בתחום האוטוביוגראפי. בHistoria calamitatum („תולדות תלאותי״), גולל את סיפור אהבתו הטראגית להלואיז — תלמידתו ואהובתו.

אדם מסן־ויקטור (Adam de Saint-Victor) פיתח ושיכלל את הSequentia. המשורר הסאטירי של המאה היה הנזיר מקליני, ברנר ממורוואל (Bernard de Morval), מחבר De contemptu mundi („על הבוז לעולם״), יצירה ששימשה לאחר־מכן דוגמה ומקור השראה למרבית הסאטי־ריקנים ביה״ב בל׳ ובלשונות הלאומיות. בתקופה זו נתחברו גם רוב השירים הסאטיריים הנקראים בשם הכולל Carmina Burana, שמוצאם בצרפת ובגרמניה, וכן השירים המכונים Goliardi (ע״ע גולירדים), שמקצתם שירי תהילה, אהבה ויין, ומקצתם סאטירה חריפה על אורח חייהם של אנשי הכמורה. רובם נכתב בידי הכמרים הנודדים (clerici vagan-tes). הידוע מבין הGoliardi הוא Gaudeamus igitur („הבה נשמח״), המושר עד היום בפי הסטודנטים. תאורטיקנים של השירה הל׳ היו: הצרפתי מתיה דה ואנדום (Mathieu de Vendôme), מחבר Ars versificatoria („אמנות החרי־זה״), והאנגלי ג׳פרי דה וינסוף (Geoffrey de Vin-sauf), שחקר את אמנות־השירה, ניתח את סוגיה בספרו Poetria nova („שירה חדשה״) וקבע כללים ודוגמאות בספר De arte versificandi („על אמנות החריזה״).

בין מלומדי המאה ה12 ניתן להזכיר את ג׳ון מסולז־ברי (ע״ע), ההומאניסט הגדול ומחבר הPolicraticus („המ־דינאי״), ספר העוסק במדע־המדינה, ואת אלן מליל (ע״ע; Alanus de Insulis, או Alain de Lille) בעל הפואמה De Planctus Naturae („קינת הטבע״) וחיבורים אחרים, שבהם באים בערבוביה מדע, מוסר, תאולוגיה ושירה אלגו־רית.

הרנסאנס של המאה ה12 נתן אותותיו גם בפריחת היסטו־ריוגראפיה. עם ההיסטוריונים הבולטים בתקופה זו, שכתבי־הם משקפים חזרה אל ההיסטוריה האובייקטיווית, נמנים: אוטו מפריזינג, גיום מצור, ויליס ממזברי וג׳פרי ממונמאות (ע׳ ערכיהם, וכן ע״ע היסטוריו־גרפיה, עמ׳ 275/6).

ההתעניינות המחודשת בחוק הרומי ובמשפט בכלל הולי־דה ענף ספרותי חדש ומוגדר, שעניינו משפט חילוני ודתי. לאבי הספרות הקאנונית (כמובחנת מן התאולוגית), נחשב גראטיאנוס (Magister Gratianus). אוסף חוקי־הכנסיה Concordia discordantium canonum („תיאום הקאנונים הסותרים״) שליקט ב1150 בערך, שימש לאחר־מכן בסיס לCorpus Juris Canonici („קובץ החוקים הקאנוניים״). לענף זה שייכים גם החיבורים המרובים העוסקים בהלכות הדת הקאתולית ומצוותיה, הקרויים Sententiae („פסקים״). הספרות המשפטית החילונית במאה זו מיוצגת ע״י המשפטן האנגלי גלנויל (ע״ע).

הספרות המיסטית היא סוג בפני עצמו, למרות קרבתה לספרות הדתית. המאה ה12 העמידה שני מיסטיקנים דגולים: ברנר מקלרוו (ע״ע), שכתביו De diligendo Deo („על אהבת ה׳״) וSermones in Cantica Canticorum („דרשות על שיר־השירים״) מלאים סמלים ורזיים הגות ואהבת האל; יואכים פלורה (ע״ע), נזיר איטלקי, שה־מיסטיקה האסכאטולוגית שלו עוררה לאחר מכן, במאה ה13, תנועה דתית־משיחית שהוחרמה ע״י הכנסיה הרשמית. ספריו Expositio in Apocalypsim („פירוש על האפוקאליפסה״) וחיבורים אחרים, מציגים השקפה היסטוריוסופית המצביעה על מחזוריות בהיסטוריה ויוצרת מתח משיחי בציפייתה לאחרית־הימים.

ה. המאה ה13 המשיכה את התחיה שהחלה במאה הקודמת, אם כי בתוספת קווים חדשים, הנובעים מהתפ־תחות האוניברסיטאות ומהשינויים שנתחוללו בחברה הדתית

החילונית. כיוון חדש נוסף ניתן לס׳ הל׳ על־ידי הופעתם של כתבי אריסטו במערב־אירופה, שעוררו מחלוקת בכנסיה. אלברט הגדול (ע״ע אלברטוס מגנוס), שלימד באוני־ברסיטת פאריס, ניסה למצוא סינתזה בין המדע היוני־ערבי לבין המסורת הנוצרית. עבודותיו בישרו את יצירתו של גדול התאולוגים, הדומיניקני תומס מאקוינו (ע״ע), שניסח סופית את הדוגמה הנוצרית בחיבורו Summa theo-logica („מכלול התאולוגיה״); הוא קבע את יחס הפילוסופיה לתאולוגיה ויישב את המדע ותורת־אריסטו עם ההשקפה הנוצרית. רוברט גרוסטסט (ע״ע) ורוג׳ר ביקון (ע״ע) הדגישו בכתביהם את חשיבותה של המתודולוגיה האינדוקטיווית המיוחדת למדעים הנסיוניים. Opus majus („החיבור הגדול״) שהוא אנציקלופדיה למדעים ולמקצועות הכלליים של זמנו. מייחד מקום חשוב לבלשנות ולדקדוק אוניברסאלי אחיד. גם המלומד הצרפתי ונסן מבובה (ע״ע; Vincent de Bauvais) כתב אנציקלופדיה ענקית בשם Speculum Majus („אספקלריה גדולה״), שכללה שלושה חלקים, המקיפים את מדעי־הטבע, התאולוגיה וההיס־טוריה. בתחום המשפט מתבלט מפעלו החשוב ורב ההקף של המשפטן האנגלי הנרי דה ברקטון (ע״ע); חיבורו De legibus et consuetudinibus Angliae („על חוקיה ומנהגיה של אנגליה״), הוא מקור חשוב לתקדימים ולבדיקת החוק הרומי שחדר לאנגליה.

בין השירים הדתיים שנתחברו בתקופה זו ושנכנסו ללי־טורגיה הנוצרית יש לציין את Stabat Mater Dolorosa („עמדה האם הדואבת״), של יקופונה דה טודי (ע״ע), ואת Dies irae („יום הדין״) מאת הפראנציסקני תומאס מצ׳לנו (Thomaso de Celano).

במאות ה14 וה15 מייצגים כתביהם של הנזירים הדומיני־קניים, הפראנציסקניים והאוגוסטיניאניים את יצירותיה החשו־בות האחרונות של הס׳ הל׳ ביה״ב. אירופה המערבית צעדה לקראת הרנסאנס, שעתיד היה לחזור ולשאוב השראה ממקו־רותיה הספרותיים של רומא העתיקה. בתקופה זו היו כבר השפות הלאומיות מפותחות עד כדי כך שנעשו לכלי ביטוי ספרותיים מובהקים ומיטב היצירות הפיוטיות נתחברו בלשו־נות אלה. אעפ״כ המשיכו סופרי התקופה (דנטה, פטררקה, בוקצ׳ו ואחרים) לכתוב גם בל׳ בצד כתיבתם בלשונות הלאו־מיות. למעשה, לא חלה הפסקה בזרם הספרות בלשון הל׳ ואין אפשרות לקבוע את הרגע שבו היא נעצרת. מכל מקום, עוברת הל׳ תהליך של היעלמות הדרגתית כלשון המשותפת לנצרות המערבית, כשהיא נדחקת מפני הלשונות הלאומיות. התהליך הזה נמשך זמן רב. במשך המאות ה16 וה17 עדיין נכתבו יצירותיהם החשובות של סופרים, חוקרים ופילוסופים גדולים, כגון אראסמוס, תומס מור, פראנסיס ביקון, ברוך שפינוזה, מילטון (חלק מכתביו), ליבניץ וניוטון (ע׳ ערכי־הם), בלשון הל׳, שכן נועדו לקהל קוראים בינלאומי.

J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus Series latina*, I-CCXXI 1844–1864, E. L. Dümmler (ed.), *Monumenta Germaniae Historica: Poetae latini medii aevi*, 1880 sq., M. Manitius, *Gesch. d. lat. Lit. des MA*, I-III, 1911–1931; W. P. Ker, *The Dark Ages*, 1904; H. J. Waddell, *Mediaeval Latin Lyrics*, 1933; G. G. Coulton, *Studies in Medieval Thought*, 1940; M. Hélin, *Littérature d'Occident. Hist. d. lett. lat. du moyen âge*, 1943; J. de Ghellinck, *L'Essor de la litt. lat. au XIIe siècle*, I-II, 1946; P. de Labriolle, *Hist. de la litt. lat. chrétienne*, I-II, 1947[3]; F. J. E. Raby, *A Hist. of Christian Lat. Poetry from the Beginnings to the Close of the MA*, 1953[2]; id., *A history of Secular Latin Poetry*, 1957[2]; E. R. Curtius, *Europaische Lit. und lat. MA*, 1954[2]; J.-P. Foucher, *La litt. lat. du moyen âge*, 1963; W. T. H. Jackson, *Medieval Literature*, 1966.

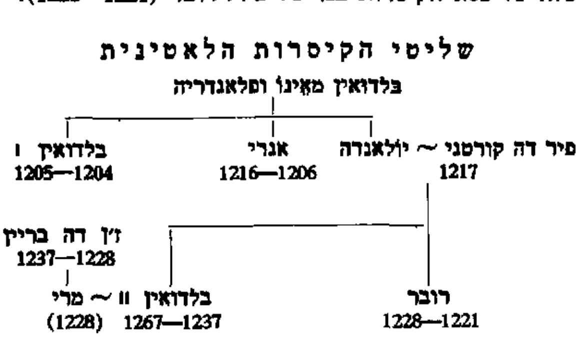
א. ס.-צ. בר.

לַטִינִית, קֵיסָרוּת, שמה של הממלכה שקמה בקושטא ובסביבותיה בעקבות מסע הצלב ה4 (ע״ע), ושהתקיימה בשנים 1204—1261 (ע״ע ביזנטיון, עמ׳ 373).

כבר לפני כיבושה של קושטא הסדירו הצלבנים עם ונציה את חלוקת הקיסרות הביזאנטית, את הליכי בחירתו של שליט הקיסרות החדשה ואת גורלה של משרת האפטרי־ארך של קושטא. לשליט הק׳ הל׳ נבחר בלדואין I (ע״ע), ובהתאם להסכם החלוקה ניתן לו שטח שהיה להלכה ¼ משטחה של הקיסרות הביזאנטית, ושאר הצלבנים התחלקו עם הוונציאנים ב ¾ החלקים הנותרים. נחלת הקיסר כללה את תראקיה ואת אנאטוליה, אלא שעל אנאטוליה הביזאנטית השתלט תאודורוס I (ע״ע) לסקריס, מיסד קיסרות ניקיאה (ע״ע), ובלדואין I הצליח לכבוש מידו רק רצועת חוף צרה לחוף ים מארמארה. תנופת הכיבוש באסיה הקטנה נעצרה בגלל מלחמה עם הבולגארים ובגלל מרד האוכלוסיה היוונית בתראקיה. בלדואין נוצח בידי הבולגארים בקרב אדריאנו־פול (1205) ומת בשבי. בידי הק׳ הל׳ נותרו קושטא והשט־חים הסמוכים לה. אנרי מאֶינוֹ (Hainault), אחיו של בלדו־אין I, שנבחר תחתיו לקיסר (1206—1216), כפה את מרותו על השליטים הפראנקים ברוב שטחה של יוון. אנרי הדף את התקפתם של הבולגארים ושל הניקיאנים על הקיסרות (1207), הבטיח סופית את שליטתה של הק׳ הל׳ בתראקיה (1208), הרחיב את גבולו באסיה הקטנה, אך מיעוט כוחותיו לא איפשר לו לנצל עד תום את יתרונו שם, ודבר זה היה ברבות הימים לרועץ לק׳ הל׳. אנרי התייחס במתינות לאו־כלוסיה היוונית, ושיתף אותה במנהל ואף בצבאו. בימי אנרי פרצו סכסוכים בין ונציאנים לבין „פראנקים״ על המשרות הבכירות בהייראכיה הכנסייתית בקושטא, וכן פרצו סכסו־כים בין רבי־הכנסיה לבין ונציה והסניורים הפאודאליים, שהחרימו קרקעות והכנסות של הכנסיה וסרבו להחזירם. סכסוכים אלה הוסדרו בהסכמים ב1210, 1219 ו1223.

במות אנרי נמשח גיסו, פיר דה קורטני לקיסר בידי האפיפיור הונוריוס III ברומא, אך בדרכו לקושטא נשבה בידי שליט אֶפירוס ומת בשבי (1218). אחרי תקופת עוצרות עלה על כסא הקיסרות בנו של פיר, רובר (1221—1228).

שליטי הקיסרות הלאטינית

בימי רובר נפלה ממלכת תסאלוניקי הפראנקית בידי תאודורוס אנגלוס (ע״ע יון, היסטוריה, עמ׳ 476), ובכך נחשף אגפה המערבי של הק׳ הל׳, וגם קיסר ניקיאה, יואנס III (ע״ע) דחק את רגליה. כתוצאה מכך איבדה הק׳ הל׳ עד

1226 את רוב שטחה. מצבה הנואש של הק' הל' הגיע את האפיפיור לדרוש מצרפת לתמוך בה. לבלדואין II, אחיו ויורשו של רובר, שעלה לכס הקיסרות בהיותו בן 11, צורף ז'ן דה בריין (ע"ע) שהציל את קושטא מן המצור ששמו עליה הניקיאנים (1235/6).

בלדואין II (ע"ע) שלט על קיסרות רפה וגוססת ואת עיקר מאמציו הקדיש להשגת תמיכה כספית וצבאית מן המערב. הוא נאלץ להפקיד את בנו כערובה להלוואות שקיבל מוונציה. האפיפיורות, שנאבקה אותה שעה בפרידריך II, לא עשתה פעולה של ממש לסייע לו; משנת 1249 ניהלה מו"מ עם קיסר ניקיאה, במטרה להגיע לאיחוד הכנסיה היוונית עם הקאתולית, ולכן הפקירה את הק' הל'. ב1261 נכבשה קושטא בידי שליט ניקיאה, מיכאל VIII פלאולוגוס, שכרת ברית עם ג'נובה, אשר ביקשה לרשת את ונציה ואת זכויותיה המסחריות במזרח, ובכך בא הקץ על הק' הל'. בלדואין II נמלט למערב, והתואר הקיסרי וכן התביעות לכינונה של הק' הל' מחדש עברו מיד ליד במערב.

כשלונה של הק' הל' נבע מהעדר קרקעות וכספים שבהם אפשר היה למשוך אבירים מהמערב, ולפיכך עברו אבירים רבים לשירותם של שליטי ניקיאה ואפירוס הביזאנטים. העזרה המצופה מהמערב לא הגיעה. ונציה שקדה על האינ־טרסים המיוחדים שלה, ורק לעתים רחוקות השתתפה בהגנה על הק' הל', אעפ"י שהפיקה ממנה תועלת מסחרית מרובה. הוואסאלים הפראנקים של הקיסר הלאטיני, ביוון ובאיי הים (ע"ע יון, היסטוריה, עמ' 476), לא הושיטו לו עזרה במועד.

הלאטינים כוננו בשטחים שכבשו משטר פאודאלי דוגמת זה שהיה במערב, אך משטר זה לא השאיר את רישומו אחרי ששטחי הקיסרות חזרו לידי היוונים. ונציה קנתה לעצמה מעמד כמעט־בלעדי בתחום המסחר, סילקה את מתחריה והצ־ליחה לחדור לים השחור. עם נפילת הק' הל' איבדה את מעמדה, אך עד מהרה חזרה וקנתה לעצמה דריסת רגל בתחום הקיסרות הביזאנטית המחודשת בצידן של ג'נובה ופיזה.

E. Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, 1905; J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, 1949, A. Carile, *Partitio terrarum Imperii Romanie* (Studi Veneziani, VII), 1965; D. M. Nicol, *The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empire, 1204–1261* (Cambridge Medieval History, IV, 275–330), 1966.

ד. י.

לַטֵּינֶר, יוֹסֵף, כינויו הספרותי של י. פינקלשטיין (1853, יסי [רומניה] — 1935, ניו־יורק), מחזאי יידי. למד בישיבות עד גיל 17, ואח"כ השתלם בלימודי חול, כולל שפות — גרמנית וצרפתית. פגישתו עם אברהם גולדפדן (ע"ע) ב1876 עוררה בל' עניין בתיאטרון היהודי. אותה שנה כתב את מחזהו הראשון „די צוויי שמואל־שמעלקעס" („שני השמוליקים"), הדומה למחזהו של גולדפדן „שני קוני לעמל" וקדם לו בהופעתו בדפוס. מוצלח יותר היה מחזהו הבא, „יענטע די פיפערנאָטערין" (1877). מחזות נוספים הופיעו בזה אחר זה, בהם האופרטה — „די ליבע פון ירושלים" („אהבה בירושלים"), הבנויה ע"פ „אהבת ציון" של אברהם מאפו ודומה ליצירתו של גולדפדן — „שולמית". ב1880 הציגה להקת ל'־מוגולסקו את מחזותיה באודסה תוך התחרות בלהקת גולדפדן. ב1883 היגר ל' ללונדון, ומשם עבר לניו־יורק ב1884, ובה היה למחזאי המקצועי הראשון בתיאטרון היידי. בשנתו הראשונה באמריקה בחר בנושאים תנ"כיים, אך ב1886 חיבר מחזה המבוסס על החיים באמריקה בשם „די עמיגראציע נאָך אמעריקע" („ההגירה לאמריקה") — שלא קצר הצלחה. ל' פנה יותר ויותר למקורות זרים כחומר למחזותיו, ופעמים רק „ייהד" את השמות הלועזיים של גיבוריו והוסיף פזמונים, חרוזים וקטעי־הומור בנוסח „סלאפסטיק". רוב מחזותיו אלו לוקים בעיבודם. מחזותיו של ל' — יותר מ80 — מהווים תערובת של מלודרמה, בור־לסקה, קומדיה, שירה ומחול, ולמרות שאינם מצטיינים ביותר בערכם האמנותי, נתקבלו בזמנו בהתלהבות ע"י הקהל ותרמו לגידולו הטכני והחמרי של התיאטרון היידי באמריקה.

ב. גאריק, געשיכטע פון יידישען טעאטער, 73–82, 1918; ז. זילבערצווייג, לעקסיקאָן פון יידישען טעאטער, 964–990, 1934.

לָטִיף, יִצְחָק (1220, טולדו — 1290 בערך, [?]), פילוסוף יהודי. על חייו ידוע מעט מאד. בכתביו מייחס ל' לעצמו ידיעה מיסטית של סודות, שמות וכד', ועפ"כ ראוהו הדורות כמקובל, אך הדבר מוטל בספק רב לאור כתביו שב־ידנו. ל' השתמש בטרמינולוגיה של ספר יצירה (ע"ע), העריץ את הרמב"ם, אך הושפע בעיקר משלמה אבן גבירול (ע"ע), והשתמש בכתבי הפילוסופים הערביים במקורם, ובמיוחד באלפרבי (ע"ע). בדרך זו יצר שיטה תאולוגית־מיסטית מיוחדת במינה: ה' הוא צורת העולם ותכליתו. הרצון קדמון כמוהו, וממנו נאצלו עשר „צורות" („הספירות" שבקבלה), שהן נפרדות ומחודשות בזמן. העולם נברא יש מאין „בדבור רוחני נבדל מעצם המדבר". תכלית האדם — דבקות הנפש בשכל הפועל עד התאחדם — תפקיד שרק הנביאים זכו להגשי־מו —, והוא מגנה את חכמי דורו על שאינם שואפים לידיעת ה'. ל' האמין בהשגחה התלויה בהשגה השכלית של כל נברא, וכן בהשארות הנפש, אך דחה את האמונה בגלגול־נשמות (ע"ע).

מכתביו נשתמרו: „שער השמים" (קטעים נדפסו ב„השחר", ב', תרל"א, וב„התחיה" [לזק"ש], א', תר"י—תרי"ב); „אגרת התשובה" — 38 שו"ת בפילוסופיה (ב„קבץ על יד", א', תרמ"ה); „צרור המור" (נדפס בחלקו ב„כרם־חמד", ט', תרט"ז); „גנזי המלך" — מעשה בראשית ע"פ חכמת הטבע (נדפס בחלקו ב„כוכבי יצחק", כ"ח—ל"ד, 1862—1867, וב„כרם חמד", ח', תרי"ד); „צורת העולם" (וינה, 1860); „רב פעלים" (לעמבערג, 1885); „פירוש מגלת קהלת" (קושטא, 1585). פירושו לאיוב עדיין בכ"י.

ג. שלום, עקבותיו של גבירול בקבלה (מאסף סופרי א"י), ת"ש; י. י. גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, 377/8, תשי"א; ש"א הלר־וילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו, 45–46, תשט"ז; הנ"ל, לשאלת מחברו של ס' שער השמים המיוחס לאברהם ן' עזרא (תרביץ, ל"ב), תשכ"ג; – S. O. Heller Wilensky, *I. Ibn L. — Philosopher or Kabbalist?* (Jew. Medieval and Renaissance Stud.) 1967

מש. ח.

לַטִיפוּנְדְיָה, לַטִיפוּנְדְיוֹת, ע"ע אִכָּר, עמ' 301/2; אֲמֶרִיקָה (כרך־מילואים), עמ' 242.

לַטְמִיִּים (Cistaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים, המונה 8 סוגים וכ160 מינים — טיפוסיים במיוחד לאיזור הים־תיכוני וגדלים בנוף פתוח, גלוי לשמש. מרכז תפוצה פחות חשוב — במזרח ארצות־הברית. עשבים או שיחים בעלי עלים נגדיים. הפרחים בודדים או ערוכים בתפרחות

לוטם שעיר (Cistus villosus).
1. ענף נושא עלים; 2 פרח

דמויות אשכול. בפרח 5 עלי גביע (3 פנימיים גדולים ורחבים יותר, 2 חיצוניים — קטנים וצרים), 5 עלי כותרת, אבקנים מרובים ועלי הבגר מ־3–10 עלי שחלה. השליה — דפנית, הפרי הלקט הנפתח ב־3 קצוות ע״י חריצים באמצע הקשוות. הזרעים קטנים ומרובים.

הפרחים, בדרך כלל, בולטים בצבעם ולעתים גם בגדלם, דמויי צלחת רחבה עשירה באבקה. יש שמוצאים בפרח שרידי צופנים מנוונים. ההאבקה נעשית ע״י חפושיות או דבורים, אוספות אבקה. במינים שונים האבקנים רגישים ומשנים עמדתם כתוצאה מנגיעת החרק, דבר המסייע להטענת האבקה (ע״ע האבקה, עמ׳ 281).

הסוג לטם (Cistus) מונה כ־20 מינים הגדלים בבתות ובגריגות של החבל הים־תיכוני (ע״ע גריגה). בארץ ידועים 2 מינים, הל׳ המרוני (C. salvifolius) בעל הפרחים הלבנים והל׳ השעיר (C. villosus) בעל הפרחים הוורודים. הם מתבלטים בנוף הצמחי בפרחיהם הגדולים והמרובים, הנראים למרחוק: הפרחים נפתחים בבוקר השכם ונושרים בשעות אחה״צ. הודות לגדלם וצבעם העז של הפרחים זכו צמחי הל׳ לכינוי „ורד הכרמל״, הרווח במקומות שתים בארץ. מינים אלה יוצרים חברות צמחים מיוחדות — את חברת הל׳ המרווני והל׳ השעיר (ע״ע א״י, כרך ו׳, עמ׳ 182, ומפת צומח, שם, עמ׳ 189—190).

מהצמחים C. ladaniferus, C. creticus, הגדלים בר באסיה הקטנה, בכרתים ובקפריסין, מכינים את השרף הארומטי — ladanum. עד למאה הקודמת נחשב כסממן רפואי חשוב. בימינו נצטמצם שימושו לתעשיית הבושם, במקום הענבר האפור (ambergris), ובארצות־המזרח, כחלק של אבקת־קטורת. את הלט במקרא (בראשית לז, כה; מג, יא) והלוטם — במשנה (שביעית ז, ו) נוטים לזהות עם השרף ladanum.

הסוג שמשון (Helianthemum) הוא רב־מיני (120 מינים) ונפוץ, כולל עשבים ובני שיח. המין הנפוץ ביותר, הצומח באיזורים החשונים, הוא השמשון הלטמי (H. nummularium) המצוי באירופה ובארצות הים־התיכון. הוא בן שיח שגבהו מגיע ל־30 ס״מ בערך. עליו שעירים, פרחיו ערוכים באשכולות. בארץ ידוע שמשון סגלגל (H. ellipticum), הגדל בשפלת החוף. הוא בן שיח בעל פרחים צהובים, היוצר, יחד עם צמחים אחרים, טיפוס מיוחד של בתה על גבעות כורכר. המין שמשון מצוי (H. salicifolium) הוא עשב חד־שנתי בעל עלים תמימים ופרחים צהובים, נפוץ מאד ברוב חלקי הארץ. במינים שונים של שמשון ידועה האבקה חבויה (קליסטוגמיה), הנעשית בכפתורי פרחים שאינם נפתחים כלל. על צמחי שמשון יושב (H. sessiliflorum), הגדל בחולות הנגב, מתפתחות פטריות כמהין, שגופי־הפרי הכדוריים שלהן משמשים למאכל. הלוטמית הדביקה (Fumana thymifolia) היא בן־שיח קטן עלים, נפוץ מאד בבתה ברוב חלקי הארץ.

מ. זהרי, עולם הצמחים, 20—219, תשי״ד; A. B. Rendle, *The Classification of Flowering Plants*, II, 200–201, 1925.

י. גל.

לַטֶס (לטאש, לאטיש, די ל׳), משפחת רבנים, רופאים וסופרים יהודיים, שמוצאה מן העיירה Lattes שבדרום צרפת, במאה ה־14. באמצע המאה ה־15 נתיישב ענף מהמשפחה באיטליה.

מבניה יש לציין: (1) יצחק ב״ר יעקב (פרובנס, אמצע המאה ה־14), רב ורופא, תלמיד הר״ן (ע״ע נסים בן ראובן גירונדי). חיבורו העיקרי, שנקרא „קרית ספר״, מכיל שני חלקים: „שערי ציון״ ו„תולדות יצחק״, ועיקר עניינו במתודולוגיה ובכרונולוגיה של תורה שבע״פ. כמרכן מבאר הספר מצוות אחדות ופרקים אחדים בספריהם של אברהם אבן עזרא ושל הרמב״ם. חשיבותו הרבה של הספר בכך שהוא מזכיר חכמים יהודיים וחיבוריהם, ובייחוד מחכמי צרפת מן הדור שלפניו. החומר עד לסוף המאה ה־13 לקוח בעיקרו מפתיחתו של הרב מנחם המאירי (ע״ע) לפירושו על משנת אבות. „שערי ציון״ יצא לאור במהדורה מדעית, ע״י ש. בובר, [פרעמישלא], תרמ״ה. ל׳ חיבר גם ספר ברפואה.

(2) יעקב בן עמנואל (בתיט די ל׳ פרווינצאל; אמצע המאה ה־15, מארסי[?] — מחצית 1 של המאה 16, רומא), רב, רופא ואסטרונום. ב־1498 היה רבה של רומא ובעל סמכות מטעם האפיפיור „לגזור ולצוות על החלקים״ [= מחלוקות] (בשו״ת בכ״י הנזכרת ברשימת מורטרה [ר׳ ביבל׳]), עדות בודדת על הזדקקות הרבנים לאישור מטעם שלטונות מדינת האפיפיור. כמדענים רבים מתקופת הרנסנס הוציא לאור (1493—1499), „פרוגנוסטיקון״ ובו ניחוש מאורעות השנה הבאה. כן עסק בחישובי־קיצין וקבע את הופעת המשיח ל־1505. המציא מחוגה למדידת גבהי השמש והכוכבים, ותיארה בחיבור קטן ברומית, שנדפס הרבה החל מ־1493. י״ל היה רופאו של האפיפיור אלכסנדר VI ושל יורשיו. ב־1513 ביקש ממנו המלומד הנוצרי רויכלין (ע״ע) ללמד עליו סניגוריה בפני האפיפיור לאו X במחלוקתו עם הדומיניקנים, ובהשתדלותו הכריע האפיפיור לטובת רויכלין.

(3) יצחק יהושע ([?] — 1570[?], פראַרה). בנו של עמנואל בן יעקב ל׳, רב נודד, נכדו של (2). נולד בדרום צרפת, עבר לאיטליה, והתגורר בעיקר ברומא, בולוניה, מנטובה, ונציה ופראַרה. היה סמוך על שולחנו של דון יצחק אברבנאל (ע״ע) ושימש מורה לבניו. נדפס חלק מתשובותיו (וינא, תר״ך), ונודע פירושו ל„בחינת עולם״ (בכ״י). השתתף בהדפסת ספר הזוהר במנטובה, ואף כתב תשובה גדולה להתיר מעשה זה.

(4) אברהם בן יצחק (1809, סַווילינו — 1875, ונציה). ב־1834 הוכתר לרב בבית המדרש לרבנים בפאדובה, וב־1839 נתמנה לרבה הראשי של ונציה, במקום סבו, אליהו ל׳. היה פעיל במוסדות יהודיים שונים, ובייחוד בחברות שנועדו לעודד את לימוד המלאכות בין יהודים, וכן פעל בתנועת החרות של איטליה. ב־1848 נבחר למועצת עיריית ונציה. פירסם חוברת באיטלקית על תולדות היהודים בוונציה וכן השתתף בכה״ע העבריים „כרם חמד״ ו„בכורי העתים״.

(5) משה (1846, ונציה — 1883, ורנה), בנו של (4), מתלמידיו של ש״ד לוצטו (ע״ע). ב־1869 הוסמך

לרב בביהמ"ד לרבנים שבפאדובה, אך ויתר על כס הרבנות כדי להקדיש את כל זמנו למחקר — בעיקר: תולדות היהודים ברפובליקה של ונציה וחקר לשון התלמוד והמדרשים. רק חלק ממאמריו נתפרסם בקובץ Notizie e documenti di letteratura e storia giudaica („ידיעות ותעודות לספרות ולהיסטוריה יהודית"), 1879; וכן הופיעו בחייו שני הפרקים הראשונים של Saggio di giunte e correzioni al lessico talmudico (נסיון של מילואים ותיקונים למילון התלמודי" [של י. לוי]), 1878—1881; עליהם נוספו עוד שני פרקים בקובץ שנתפרסם אחרי מותו Miscellanea postuma (1884/5).

(6) דן — Dante Lattes — (1876, פיטיליאנו — 1965, פאדובה), רב, סופר והוגה דעות, תלמידו של הרב אליהו בן־אמוזג (ע"ע), ועל ידו הוסמך לרבנות. ב1898—1915 שימש כרב בטריסטה. היה יו"ר הפדראציה הציונית באיטליה וממנהיגיה הבולטים של התנועה הציונית שם, ובתפקיד זה מילא, אחר מלה"ע I, שליחויות חשובות אצל הממשלה האיטלקית. כן יסד אגודות ידידות איטלקיות־יהודיות ועמד בראשן. ערך את העיתון Il Corriere israelitico di Trieste (1903—1915), והיה מעורכי השבועון Israel (מ1925). בימי מלה"ע II התגורר בא"י, אך חזר לאיטליה ב1946. — ל' פירסם חיבורים רבים בחקר הספרות העברית, פירושים למקרא, וכן דברי־הגות בשאלות אמונות ודעות, שבהם מורגשת השפעתו של אחד־העם (ע"ע).

כתביו העיקריים הם: Apologia dell' Ebraismo („אפולוגיה של היהדות"), 1923; Il Sionismo („הציונות"), 1928; Nel solco della Bibbia („בתלמי המקרא"), 1938; Aspetti e problemi dell' Ebraismo („אספקטים ופרובלמות של היהדות"), 1954. כן כתב פירושים לתורה (1948, 1956), לנביאים אחרונים (1957—1960), לתהלים (1963), ולכמה מהמגילות.

ב. ז. בגדיקס, מבוא לספר בעלי אסופות (סיני, כ"ז), תש"י; ב. רות, היהודים בתרבות הרינסאנס באיטליה, 214/5, תשכ"ב; E. Renan, *Les Rabbins français du commencement du XIVᵉ siècle*, 628, 1877; id., *Les Ecrivains juifs français du XIVᵉ siècle*, Ind.: s. v., 1893, M. Mortara, *Notizie di alcune collezioni di consulti manoscritti*, 1882; H. Vogelstein – P. Rieger, *Gesch. d. Jud. in Rom*, II, 35, 83, 99, 1895; U. Cassuto, *Gli studi giudaici in Italia negli ultimi 50 anni*, 1913.

ר. ק.

לַטַקִיָּה

לַטַקִיָּה (בערבית — اللاذقية [אל־לדיקיה]; Latakia, Lattaquie), עיר הנמל הראשית של סוריה, על חוף הים התיכון; 78,000 תוש' (1964), ערבים ועלאוים, בירת מחוז ל', בן 510,000 תוש'. ל' שוכנת על כף הבולט אל הים (ראס זייראת), מצפון לשפך הנהר אל כביר (הצפוני) ו7 ק"מ מדרום לחורבות אוגרית (ע"ע), שאותה ירשה. גרעין העיר נמצא בחלקו העליון של מדרון גבעה, ובו שכונות עתיקות וסמטאות צרות; העיר המודרנית היא בקרבת הנמל החדש שבבנייתו הוחל ב1950, ושהושלם כנמל עמוק־מים ב1959. דרך הנמל עוברים 90% מן היצוא הסורי וכמחצית היבוא, אך הקשר עם פנים הארץ קשה ומתנהל בכבישים החוצים את הרי החוף במעברים שגבהם מגיע ל900 מ'. בתחילת שנות ה60 הוחל בהנחת מס"ב לחלב ולג'זירה. ל' היא מרכז של איזור חקלאי מגוון של זיתים, גפנים, טבק, משי וכותנה. לאחרונה הוקמו בה מפעלי תעשיה למלט, טכסטיל, עיבוד מוצרי חקלאות, ועוד. בשל רעידות־האדמה התכופות שהעיר סבלה מהן במשך תולדותיה, לא נותרו בה אלא שרידים עתיקים מעטים בלבד.

ל' נקראה בפי הפניקים רמיתא, ובפי היוונים — לויקה אקטה. שמה הנוכחי נגזר משמה בתקופת הסלוקים — לאודיקיאה (ע"ע). במאה ה7 נכבשה ע"י המוסלמים, ובתקופת הצלבנים עברה מיד ליד, ומשלו בה חליפות הנוצרים והמוסלמים. במאה ה16 התיישבו בה סוחרים צרפתיים. אחרי מלה"ע I היתה (1922—1926) בירת חבל העלאוים העצמאי למחצה, שהוקם ע"י הצרפתים. אחר־כך שוב סופחה לתחום סוריה והלבנון שבשלטון צרפתי. מ1946 שייכת ל' לרפובליקה הסורית.

בתעודות מן המאות ה11 וה12 נזכרים יהודים מל' שהתגוררו במצרים. בתקופת מסעי־הצלב התקיימה בל' קהילה יהודית, שחבריה עסקו בעיקר ביבוא ויצוא עם מצרים. הנוסע בנימין בן יונה מטודילה (ע"ע) מודיע על 100 (בנו"א: 200) יהודים שם, ובראשם ר' חיים ור' יוסף. מהתקופה שלאחר מסעי־הצלב לא נתגלו עד כה שום ידיעות.

א. אשתור, ידיעות על היהודים בל' בתקופה של מסעי הצלב (ספר יובל לי. ברסלבי), תשכ"ח.

י. קר. – א. אש.

לַטְר דֶה טַסִינְיִ, זַ'ן־מַרִי גַבְּרִיאֶל דֶה

לַטְר דֶה טַסִינְיִ, זַ'ן־מַרִי גַבְּרִיאֶל דֶה — Jean-Marie Gabriel de Lattre de Tassigny — (1889—1952), איש־צבא צרפתי, בן חבל ונדה שבמערב צרפת, בוגר האקאדמיה הצבאית בסן־סיר (1911). הוא הצטיין במלה"ע I, בה נפצע ארבע פעמים. אחרי כן שירת במארוקו וב1939 הגיע לדרגת גנראל. במלה"ע II נשאר בצרפת אחרי נפילתה, ובסוף 1942 נאסר בשל התנגדותו לצבא־הכיבוש הגרמני ונדון לעשר שנות מאסר. ב1943 ברח ל' לאלג'יר והועמד בראש הכוחות הצרפתיים שנועדו לשחרר את ארץ־האם. באוגוסט 1944 פלש בראש הארמיה הצרפתית הראשונה לדרום־צרפת, כבש את טולון, מארסי וליון, הבקיע במסעו עד לאלזאס ולתוך גרמניה־הדרומית והגיע לאוסטריה. בעת כניעת הגרמנים במאי 1945 היה ל' נציג צרפת בברלין. עד 1948 היה מפקח־כללי של צבא צרפת, ואחר כך נתמנה למפקד כוחות־היבשה של ארצות „אמנת בריסל". ב1950 נתמנה לנציב עליון ומפקד ראשי בהודו־סין הצרפתית ותיכנן את הפעולות נגד הכוחות הקומוניסטיים, אך נאלץ לחזור לצרפת בשל מחלתו אשר מת בה. לאחר מותו הועלה לדרגת מארשאל של צרפת.

ב1949 פירסם ל' את תולדות הגיס שבפיקודו במלה"ע II Histoire de la première armée Française („תולדות הארמיה הצרפתית הראשונה").

R. Vailland, *La Dernière bataille de l'armée de L.*, 1945; R. Thomasset, *La vie exaltante de J. de L. de T.*, 1952, B. Simiot, *De L.*, 1953; A. G. S. Jones, *So Fall a Glory*, 1954.

לַטְרוּן

לַטְרוּן (لطرون, Latrun), אתר היסטורי וצומת־דרכים בדרום עמק אילון (ע"ע), בגבול הרי־יהודה והשפלה, כ1.5 ק"מ דרומית־מערבית מאמאוס (ע"ע). על גבעת ל' שרידי הכפר הערבי בשם זה וחורבות מצודה צלבנית מהמאה ה12, שנבנתה, כנראה, על יסודות עתיקים־יותר. בשיפולי הגבעה מנזר גדול של נזירים צרפתיים „שתקנים", שראשיתו ב1890 והוא נודע בכרמיו וביינותיו. לרגלי הגבעה אחד מצמתי הדרכים ההיסטוריים החשובים־ביותר בא"י, בו

לטרון: מנזר ה„שתקנים"

חוצה הדרך הקדומה ירושלים—לוד / רמלה—יפו את הנתיב שהוביל מעזה ואשקלון דרך מעלה בית־חורון לצפון הרי־יהודה ולהרי־אפרים. במרחק קטן צפונה־מערבה מל׳ הוקמה בימי המאנדאט הבריטי משטרת ל׳, שחלשה על הצומת ועל תחנת־השאיבה הסמוכה, ששירתה את צינור־המים ראש־העין — ירושלים. ליד תחנת־השאיבה הוקם ע״י הבריטים, בימי מלה״ע II, מחנה שבויים, וליד הכביש לעזה הוקם „מחנה־ל׳ ב״, בו נכלאו ב1946 מנהיגי היישוב, בעקבות המאבק שקדם להקמת המדינה.

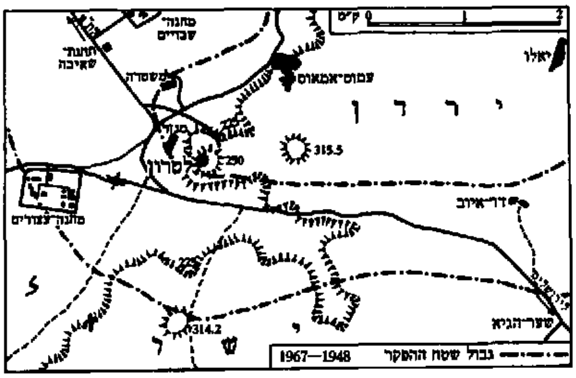
מקור השם ל׳ בסירוס שמה של מצודת „אבירי ההיכל" הצלבנית שבראש הגבעה: Le Toron des Chevaliers (בצרפ׳ עתיקה: „מגדל האבירים"; ר׳ מפה בכרך ו׳, עמ׳ 461/2). מהמאה ה14 בערך נקרא המקום בפי הנוצרים Domus boni latronis — „בית הגנב הטוב" (הוא דיסמאס הקדוש, הגנב שחזר בתשובה ונצלב יחד עם ישו [לוקאס, כ״ג, 40—43]). מקורו של שם זה בדמיון שבין Le Toron וlatro (בלט׳ — גנב).

איזור ל׳ הנמצא באחד מן המבואות החשובים להרי־יהודה, שימש זירת קרבות עוד בימי־קדם וייתכן שבל׳ עמדה מצודת העיר ניקופוליס היא חמת־חמתא (ע״ע אמאוס) השכנה. בקרבת ל׳ נלחמו יהושע ואנשיו בכנענים, המכבים — ביוונים, ובימי מלחמות החורבן ובר־כוכבא — הרומאים ביהודים. אח״כ היה במקום מרכז ביזאנטי ובסיס צבאי ערבי חשוב בעת כיבוש א״י במאה ה7. כאן לחמו הצלבנים, וצלאח־א־דין הרס את מצודת ל׳. בימי מלה״ע I החלה בל׳ הבקעת הבריטים לתוך הרי־יהודה, שנסתיימה בכיבוש ירושלים (1917) מידי התורכים.

בימי מלחמת העצמאות, ב1948, הפכה ל׳ — הצומת ובניין־המשטרה החולש עליו — עמדת־מפתח במאבק על גורל ירושלים, כשכוחות „ההגנה" מנסים לקיים את מעבר שיירות־האספקה לירושלים בדרך רחובות—חולדה—ל׳—שער־הגיא. הבריטים החזיקו במשטרה עד סמוך לפינוים ב14.5.1948, ואחר מסרוה, כנראה, לכוחות ערבים בלתי־סדירים. אולם הבניין נתפס ע״י כוחות ה„הגנה", שהחזיקו בו שני לילות (16—17.5), ואף העבירו שתי שיירות. מסיבות, השנויות עדיין במחלוקת עזה, נצטוו כוחות־ה„הגנה" לנטוש את המשטרה, בשל לחץ בחזית אחרת, וב18.5.48 נתפסה המשטרה ע״י הגדוד ה4 של ה„לגיון הערבי", וצומת ל׳ נחסם ונשאר חסום 19 שנה.

בשל מצוקת ירושלים הנצורה, והכורח לפתוח דרך אליה, נערכו בחדשים מאי—יולי 1948 לא־פחות מ5 התקפות, מפיוגים שונים, על ל׳. כל ההסתערויות נהדפו ע״י חיילי ה„לגיון הערבי", תוך גרימת אבדות כבדות ללוחמים הישראליים. הלגיון הערבי שהיה ממושמע, מאורגן ומנוסה החזיק בעמדות־הגנה מבוצרות נגד התקפות כמעט מאולתרות. בקרבות הקטלניים השתתפו בעיקר יחידות של „הראל", „גבעתי", „אלכסנדרוני", „יפתח" ו„חטיבה שבע", ובין אנשיהן כמה מבכירי מפקדי צה״ל לעתיד. קרבות ל׳ היוו אחת מפרשות־הגבורה הטראגיות־ביותר בתולדות מלחמת העצמאות. הפולמוס על תיכנותם, ביצועם ולקחם עדיין לא נסתיים.

בעקבות שביתת־הנשק עם ירדן נשאר בשליטת ה„לגיון הערבי", כל מתחם ל׳, לרבות המנזר ובניין־המשטרה, כמעין מובלעת הקשורה בכביש יחיד עם העורף הערבי, כששטח־הפקר חוצץ בינה לבין ישראל. משאבת־המים, שנשארה בשטח־ההפקר, פוצצה ע״י הערבים בניגוד להסכם עם האו״ם,

לטרון: מפת האיזור ב1948—1967

כדי למנוע מים מירושלים העברית. גם הצומת עצמו נשאר בשטח־הפקר, אך התכנית להעביר דרכו שיירות בחסות האו״ם בטלה, לאחר רציחת כמה ישראלים בשיירת־ניסוי ראשונה. לעומת־זאת עובדו במשך הזמן אדמות שטח־ההפקר ע״י שני הצדדים, בהתאם להסדרים מקומיים.

ל׳ וצמתה נפלו בידי צה״ל, כמעט ללא קרב, ב6.6.1967, ומאז שוב פתוחה הדרך הראשית הקצרה מהשפלה לירושלים.

י. בר, קרבות ל׳ („מערכות", צ״ו), 1955; קרבות תש״ח — כ״ג פרשות קרב (185—203), 1955; נ. לורך, קורות מלחמת העצמאות (ר׳ מפתח ומפות), תשי״ח; מטכ״ל, ענף היסטוריה, תולדות מלחמת הקוממיות (ר׳ מפתח ומפות), 1959; עבדאללה אל־תל, זכרונות (ר׳ מפתח), 1960; א. תלמי, לכסיקון מלחמת העצמאות, 1964; ז. וילנאי, יהודה ושומרון, 1968.

פ. פ.

לַטֶרִיט (Laterite; מלאט׳ — later = לבנה), שם שניתן בשנת 1807 ע״י פ. ביוקנן־המילטן לסלע קשה, נקבובי, ברזלי, שנמצא בתפוצה גדולה בהודו. מאז הורחב המושג ומשמעותו על כל הקרקעות הטרופיות שמרכיביהן העיקריים הם: תחמוצות והידרופסידים של ברזל (עד כדי 80% — Fe_2O_3) ואלומינה בצורה חפשית (Al_2O_3 — המהווה לעתים כ־70%).

ל׳ נוצר בתהליכי־בליה ממושכים על־גבי כל סוג שהוא של סלע. תהליכי הידרוליזה ושטיפה מביאים לשבירתם של סריגי החרסיות, שחרור האלומינה והרחקתם — המוחלטת כמעט — של סיליקה, סידן, מאגנזיום ושל המתכות האלקאליות. שרידי הסיליקה הנשארים בל׳ נמצאים תמיד במינראל קאוליניט (ע״ע חרסית). עצמתם של התהליכים הללו היא

תוצאה של האקלים הטרופי שהוא בעל ממוצעי טמפראטורה שנתיים גבוהים: °20—°30 וריבוי גשמים שכמותם השנתית עולה על 1,500 מ"מ ועשויה להגיע ל 6,000—8,000 מ"מ.

הרכב כימי של לטריטים (ב%)

	1	2	3	4	5	6
Fe_2O_3	80.0	60.6	56.0	16—20	55—62	47.4
AL_2O_3	4.3	16.4	26.3	46—50	10	6.7
SiO_2	1.8	3.2	0.9	1—2	2—5	34.8
TiO_2	6.1	1.3	1.6	2—3	2—3	עקבות
H_2O			14.4	26—29	30	10.7

1. לטריט, Coolgardie אוסטרליה 4. בוכסיט ברזלי, ג'מאיקה
2. לטריט, Ora Banda אוסטרליה 5. בוכסיט, סורינם, דרום־אמריקה
3. לטריט ברזלי, Satara הודו 6. חרסית לטריטית ברזלית, הודו.

כתוצאה מתהליכים אלו מצטברים המרכיבים הברזליים והחמרניים בשכבות עבות של תחמוצות ברזל וחמרן, סמוך לפני הקרקע. מסה ברזלית זו היא רכה כשהיא ספוגת מים, אך מתקשה לשריון קשה בהתייבשה. לאחר שהארוזיה הסירה את החלקים העליונים הרפים של חתך הקרקע, נחשף השריון הברזלי. שכתוצאה משטיפת המינראלים, הוא קרקע דלה וקשה לעיבוד. תכונת קשיותו של הל' נוצלה החל מהמאה ה 9, ואולי עוד קודם־לכן, בתאילנד, הודו וצילון, לצרכי בניה, אף של מבנים מונומנטליים, שרבים מהם עומדים עד היום.

ל" נוצרו בכל התקופות הגאולוגיות ונשתמרו כמאובנים במקומות רבים בעומק החתך הגאולוגי. דוגמה לל' פוסילי בא"י הן השכבות הטריאסיות בבסיס תצורת אַרדון במכתש־רמון. עביין כ 7 מ' והן מורכבות בחלקן שריון ברזלי ובחלקן ל' חמרני לבן (חרסית דמוית־צור).

ל" עשירים לעתים בברזל עד כדי אפשרות ניצולם כבצר ברזלי (גיתאה). ל" חמרניים (ע"ע בוכסיט) הם מרבצי החמרן העיקריים בעולם, ובמקומות מספר, כגון בקובה, ניתן להשתמש בל' כמקור להפקת מנגן.

H. Harrassowitz, *L.* (Fortschritte der Geologie und Palaonthologie, Bd. IV), 1926; J A Prescott – R. L. Pendleton, *L. and Lateritic Soils* (Commonwealth Bureau of Soil Science, Technical Communication No. 47), 1952; E. H Robie – E. J. Kennedy (edit.), *Problems of Clay and L. Genesis* (American Institute of Mining & Metallurgical Engineers), 1952.

י. ב.

לֶטֶרִיס, מֵאִיר הַלֵּוִי (1800 [1804?], ז'ולקווה [גליציה] — 1871, וינה), סופר ומשורר עברי, מן החשובים בגליציה. בנו של המדפיס והמחבר גרשון ל', מבני בניו של המדפיס אורי פיבוש בן אהרן הלוי (ע"ע, וע"ע ז'ולקווה עמ' 710/11). בילדותו למד אצל רב המקום, יוסף שטרן, ובחשאי רכש לו את השכלתו הכללית. כבר בנערותו חיבר שירים שעוררו את תשומת לבו של נחמן קרוכמל (ע"ע), וביניהם נתקיימו קשרים חזקים. בשנים 1826—1830 למד באוניברסיטת לבוב, ואח"כ עבד כעורך וכמגיה בבתי־דפוס עבריים בווינה, בפרסבורג ובפראג; בפראג גם השיג תואר ד"ר לפילוסופיה (1844). מ 1848 התגורר בווינה. בשנתו הראשונה שם עבד כספרן בספריה הקיסרית, אחרי שזכה באותות הצטיינות מהקיסר האוסטרי על ספרו Sagen aus dem Orient („אמרות מן המזרח"; 1847), המכיל אגדות תלמודיות בעיבוד שירי גרמני. האקאדמיה למדעים פירסמה גם את הרצאותיו על השירה העברית ביה"ב, על תולדות יהודי מארוקו ועל תולדות המחזה העברי (1849—1851). לאחר שהתפטר — או פוטר — מהספריה, חי בדוחק רב, ואף נזקק לקצבה מקופת הצדקה של הקהילה. מתוך דחקו הסכים להגיה את מהדורת התנ"ך של „חברת מפיקי כתבי הקודש" המיסיונרית, שיצאה בווינה ב 1852. מעשה זה הרחיק ממנו סופית כמה מידידיו, ביניהם ש. ד. לוצטו (ע"ע), לאחר שכבר במאמרו „תולדות הפילוסוף ברוך שפינוזה ז"ל", שבו הגן על שפינוזה כפילוסוף יהודי (1846), עורר את חמתם של י. ש. רג'יו (ע"ע) ושד"ל. פולמוס חריף נתעורר גם מסביב לעיבודו העברי של חלק א' של „פאוסט" לגתה („בן־אבויה", 1865), אשר עליו פירסם סמולנסקין בקורת קטלנית (1867) — ע"ע גתה, עמ' 757.

תרומתו של ל' לספרות העברית היא בעיקר בתרגומים־עיבודים מספרות המופת האירופית בכלל, ומהשירה הרומאנטית בפרט, ויש לראות בו מפלס דרך לשירה הרומאנטית העברית. מאידך חסר ל' מקוריות, וההקף המרובה של התעניינותו במחקריו הוא על חשבון העומק והיסודיות. רק בודדים משיריו זכו לפופולאריות („יונה הומיה" [„הצפירה", תקפ"ד). ואלה ספרי שיריו ותרגומיו: „דברי שיר" (1822), „אילת השחר" (תקפ"ה) — תרגומים מורגיליוס, שילר ובירון, וקטעים מתוך ה„איליאס"; „עפרות זהב" (1852) — תרגומי שילר ובירון; ו„תפש כנור ועוגב" (תר"ך) — לקט משיריו. תרגומים־עיבודים של יצירות שלמות: „גזע ישי" (1835) — „עתליה" לרסין; „שלום אסתר" (1843) — „אסתר" לרסין; „בן־אבויה" (1865) — לפי „פאוסט" של גתה; „נגינות ישראל אחר החרבן" (1856) — תרגום מתוך Hebraische Elegien משל ל. א. פרנקל, וכן „נשיא העדה" — תרגום של Der Primator של פרנקל (תרכ"ב). כן ההדיר, עם מבואות, את „מגדל־עז" לרמח"ל (1837); „אוצר השרשים" לבן־זאב (ע"ע) (תקצ"ט—ת"ר); „שפת יתר" לאברהם אבן עזרא (1838), ואת „עמק הבכא" לר' יוסף הכהן (ע"ע) (1852). ל' עסק גם בעבודת עריכה ספרותית: קבץ „הצפירה" (תקפ"ד), Wiener Blätter עם התוספת העברית „צפירת תפארה" (1849—1852); Wiener Vierteljahrsschrift עם התוספת העברית „אבני נזר" (1853) — שבו השתתפו אישים חשובים רבים מחכמת־ישראל; וכן את ה Wiener Mittheilungen (1854—1870).

מ. ל', זכרון בספר (אוטוביוגראפיה), 1869; ג. באדר, מ. הלוי ל' ([לוח] אחיאסף, י'), תרס"ג; י. קלוזנר, „בן אבויה" ו„פאוסט" (תרביץ, ט'), תרצ"ח; הנ"ל, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ב', 369–400 (כולל ביבל'), תשי"ב[2].

יע. ר.

לַטֶרַן (Lateran), ארמון ברומא הקרוי ע"ש הלטרנים — משפחה רומית ידועה. ביה"ב היה הל' משכן האפיפיורים עד 1308, כשעברו לאוויניון. הל' נבנה מספר פעמים, וב1586 הוקם מחדש ע"י הארדיכל דומניקו פונטאנה בצורתו הנוכחית. בסמוך לו נמצאת הבאסיליקה „סן ג'יר באני" המשמשת כקתדרלה של הבישוף מרומא, וע"ע כנסיה, ועידות.

לִי, הֶנְרִי צַ'רְלְז — Henry Charles Lea — (1825—1909), היסטוריון אמריקני וחוקר תולדות הכנסיה ומוסדותיה. בגיל צעיר הצטרף לעסקי המו"לות של אביו, אך בעקבות התרופפות בריאותו, נאלץ לזנוח את עבודתו והקדיש את מרבית זמנו למחקר היסטורי, ובמיוחד לחקר תולדות הכנסיה של יה"ב. ספרו הראשון Superstition and

Force („אמונה־תפלה וכוח"), 1866, עסק בבעיות האמונות התפלות והכישוף והוא שהתווה, במידה רבה, את כיוון מחקרו. כעבור שנה פירסם את A Historical Sketch of Sacerdotal Celibacy („תאור היסטורי של פרישות הכמורה"), 1867, וכשנתיים אח"כ את Studies in Church History („מחקרים בתולדות הכנסיה"), 1869.

ספרים אלה עוררו בשעתם תרעומת בחוגים הקאתוליים באה"ב. ל' ידוע בעיקר בגלל מחקריו המונומנטאליים על תולדות האינקוויזיציה ביה"ב. ספרו A History of the Inquisition in the Middle Ages („תולדות האינקוויזיציה ביה"ב", שלושה כרכים), 1888, ומחקריו האחרים באותו נושא, A History of the Inquisition in Spain („תולדות האינקוויזיציה בספרד", 6 כרכים), 1906—1907, ו-The Inquisition in the Spanish Dependencies („האינקוויזיציה בארצות התלות של ספרד"), 1908, זכו להערכה מקצועית מצד מלומדים וחוקרים אירופיים. ספרו על האינקוויזיציה של יה"ב היה כה מקובל באירופה עד כי בתקופת משפט דרייפוס שימשו קטעים ממנו חומר תעמולה נגד הכנסיה הקאתולית. מחקרו על מוסד האינקוויזיציה, שיטותיה ודרך פעולתה התבסס בעיקר על בדיקת מקורות ארכיוניים. דרכו המדעית, להתרחק מפולמוסים עם בני דורו, חיבבתהו על מרבית מלומדי הזמן ובעיניהם נתפרסם כבעל גישה היסטורית אובייקטיווית. ספריו חדורים אהדה רבה ליהודים הנרדפים ע"י הקאתולים. — בשנותיו האחרונות עסק בשיטתיות באיסוף חומר למחקר על תולדות הכישוף. מחקר זה נתפרסם שנים רבות לאחר מותו ע"י A. C. Howland בשם Materials toward a History of Witchcraft („מקורות לתולדות הכישוף", 3 כרכים), 1939.

ת. ביינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה (ר' מפתח), תשכ"ג.
Edward S. Bradley, *H. C. L.*, 1931.

ח. ב.

לִי, טְרִיגְוֶה — Trygve Lie — (1896—1968), מדינאי נורווגי. השתלם במשפטים באוניברסיטת אוסלו (1919) ואח"כ נתמנה למזכיר מפלגת־העבודה הנורווגית.

טריגוה לי

ב1935 נתמנה ל' לשר המשפטים, וב1939 — לשר המסחר. עם כיבוש ארצו ע"י גרמניה ב1940 נמלט ל' לאנגליה, היה שר הספנות בממשלת־הגולה הנורווגית בלונדון, ואח"כ שר החוץ.

ב1945 עמד ל' בראש משלחת ארצו לכנסי הייסוד של האו"ם בסאן־פראנציסקו, ובתחילת 1946 נבחר למזכיר הכללי הראשון של האירגון, כמועמד של פשרה בין הגוש המזרחי לבין המערב. ב1950 נבחר לתקופת כהונה שניה בת 3 שנים.

במזכיר האו"ם מילא ל' תפקיד חשוב בפעולת האו"ם שהביאה להקמתה של מדינת ישראל, ותמיכתו בתכנית החלוקה של א"י היתה עקיבה. כשפרצה מלחמת קוֹרֵאה החרימוהו נציגי הגוש המזרחי בשל תמיכתו בשיגור חיל האו"ם, בפיקוד אמריקני, לעזרת דרום־קוריאה. ב1953 סירב ל' להיות מועמד לתקופת כהונה נוספת בגלל עמדת הגוש המזרחי כלפיו. — ב1963 נתמנה לשר התעשיה של נורווגיה, וב1964 — לשר המסחר והספנות. — ל' פירסם זכרונות על תקופת כהונתו כמזכיר האו"ם In the Cause of Peace („למען השלום"), 1954.

לִי, יוֹנָס — Jonas Lie — (1833, אִיקֶר, על־יד דראמֶן — 1908, סטאוֹרן, על־יד אוסלו), סופר נורווגי. ל' גדל בצפון הרחוק, בקרבת הים, בעיר טרוֹמסֶה. הנוף הפראי והסוער של איזור זה משתקף בכל יצירתו. הוא למד משפטים ומ1859 עסק במקצוע זה ובעתונות. ב1867 פירסם קובץ שירים ראשון (Digte) והחל מ1868 הקדיש את כל זמנו ליצירה ספרותית. את מרבית שנותיו בילה באיטליה, צרפת וגרמניה. בסוף ימיו סבל מהקרע שחל בינו ובין ידיד נעוריו בְּיֶרנסון (ע"ע). — כבר הרומאן הראשון שלו, Den Fremsynte („הרואה"), 1870, קבע את מקומו של ל' כצייר של מראות מולדתו הצפונית ומסתוריה. בשורה ארוכה של רומאנים תיאר את חיי המשפחה של המעמד הבינתי בנורווגיה; הוא הצטיין בתיאור הרקע והאווירה וכן בניתוח פסיכולוגי מעמיק. הבולטות שביצירותיו אלה: Lodsen og hans Husfru („רב־החובל ואשתו"), 1874; Familjen paa Gilje („המשפחה בגִילְיֶה"), 1883; Kommandørens Døttre („בנותיו של מפקד־הים"), 1886. ל' סירב להיות סופר „מגמתי"; הוא נמנע מלהפוך את ספריו לבימת פולמוס על בעיות חברה, מוסר או מדיניות. אולם, למעשה, משתמעת הביקורת החברתית לעתים מספריו, ובמיוחד עומדת היא במרכזו של הרומאן הנאטוראליסטי Livsslaven (עברית: „הנדון למאסר עולם", תר"ס), 1883. — ב1891/2 פירסם ל' שני כרכי אגדות, Trold („טרולים" — יצורים אגדיים צפוניים) — סיפורים מיסטיים על כוחות על־טבעיים השולטים באדם, שנכתבו בהשראת זכרונות ילדותו.

E. Lie, *J. L., en Livsskildring*, 1933; F. Paasche, *J. L.*, 1933; A. Gustafson, *Six Scandinavian Novelists*, 1940.

לִי, מַרְיוּס סוֹפוּס — Marius Sophus Lie — (1841, ליד ברגן — 1899, אוסלו), מאתמאטיקן נורווגי. ל' רכש את חינוכו באוניברסיטת כריסטיאנה (היום — אוסלו) ומ1877 שימש בה פרופסור למאתמאטיקה. בשנים 1886—1898 קיבל את הקאתדרה למאתמאטיקה באוניברסיטת לַיפציג. חזר לנורווגיה ב1898, זמן קצר לפני מותו.

תחום מחקרו היה באנאליזה: משוואות דיפרנציאליות וגאומטריה דיפרנציאלית, ומתוכן הגיע להשגיו הבולטים בפיתוח „חבורות הטראנספורמאציות הרציפות" — „חבורות־ל'". בחינת שינויים אינפיניטסימאליים של הפאראמטרים הביאה את ל' לגילוי אלגברת הטראנספורמאציות האינפיניטסימאליות („אלגבראות־ל'"). מחקריו של ל' ושל תלמידו פ. אֶנגל, ובמיוחד עבודותיו של המאתמאטיקן הצרפתי א. קַרטַן (ע"ע) בתחום זה, כ18 שנה לאחר מותו של ל', הביאו לשימוש רב של חבורות־ל' במאתמאטיקה ובפיסיקה המודרנית. ל' והמאתמאטיקן פליכס קְלַיְן (ע"ע) ביססו את הטיפול האלגברי השיטתי של השימוש של החבורה (ע"ע) בגאומטריה (ע"ע, עמ' 107/8).

תרומות נוספות של ל' במאתמאטיקה הן בתחום טראנספורמאציות המגע של מרחבים, הקשר בין הכדורים והישרים במרחב והתורה האלגברית של המשוואות הדיפרנציאליות. עבודותיו של ל' בתורת החבורות הרציפות סוכמו

על ידו וע"י תלמידיו פ. אֶנגל ושפרס ויצאו לאור בליפציג ב3 כרכים (1893). כמו־כן נתפרסמו כתבי ל' באוסלו—ליפציג ב7 כרכים בשנים 1934—1960.

כהוקרה לפעלו, זכה ל', כשנתיים לפני מותו, בפרס לגאומטריה ע"ש המאתמאטיקן לובַּצ'בסקי (ע"ע).

M Noether, *S L*, (Math. Annalen, 53), 1900.

ש. א. ע.

ל', סר סִידְנִי — Sir Sidney Lee — (1859, לונדון — 1926, שם), היסטוריון אנגלי, יהודי. שמו המקורי היה לוי. פרופסור ללשון וספרות אנגלית באוניברסיטת לונדון בשנים 1913—1922. היה עורכו של המילון הביוגראפי הלאומי (Dictionary of National Biography) בשנים 1891—1917, השתתף בו בכתיבת 820 ערכים והביאו לסיום מוצלח. ספרו A Life of William Shakespeare ("חיי ו. שיקספיר"), שנתפרסם לראשונה ב1898, היה במשך תקופה ארוכה ספר יסוד בנושא. הוא כתב גם את הביוגראפיה Queen Victoria ("חיי המלכה ויקטוריה"), 1902 ואת הביוגראפיה הרשמית King Edward VII ("חיי אדוורד VII"), 2 כרכים, 1925—1927. תחילה התעניין בתולדות היהודים באנגליה, ופירסם מחקר חשוב על יהודים ויהודים־בסתר באנגליה של תקופת אליזבת Elizabethan England and the Jews, 1888, אולם אח"כ לא עמד בקשר עם הקהילה. קיבל תואר־אצולה ב1911. אחותו א ל י ז ב ת ל' (1858—1920) נודעה גם היא כסופרת ומחברת ביוגראפיות.

P. H. Emden, *Jews of Britain*, 367–374, 1943.

ל', צוּנְג־דָאוֹ — Tsung-Dao Lee — (נו' 1926, שאנגהאי), פיסיקן אמריקני. ל' רכש את חינוכו תחילה באוניברסיטות קויצ'ב וקונמינג שבסין ולאחר־מכן היגר לאה"ב וסיים את לימודיו לתואר דוקטור באוניברסיטה של שיקאגו (1950). באותה שנה נתמנה באוניברסיטה זו לחוקר במחלקה לאסטרונומיה ובשנתיים הבאות שימש מרצה לפיסיקה באוניברסיטת קאליפורניה ובמכון למחקר מתקדם בפרינסטון. ב1953 עבר ל' לאוניברסיטת קולמביה בניו־יורק כאסיסטנט־פרופסור עד התמנותו ב1964 לראש הקאתדרה לפיסיקה ע"ש אנריקו פרמי (ע"ע) באוניברסיטה זו.

צונג־דאו לי

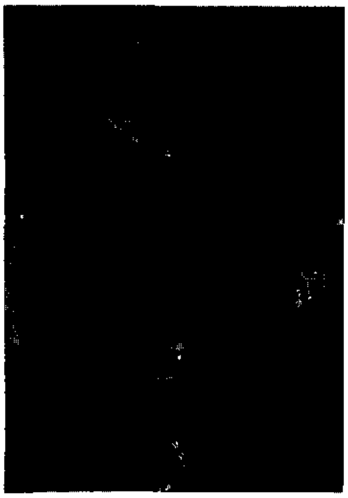
ל' נודע בתרומתו לתורת החלקיקים האלמנטאריים, למכאניקה סטאטיסטית, לאסטרופיסיקה ועוד. אולם עיקר פרסומו בא לו בעקבות עבודתו המשותפת עם צ'. נ. ינג (ע"ע), שדנה בשימור הזוגיות.

ל' וְיַנג הפריכו בדרך התאוריה את חוק שימור הזוגיות בניסוחו הכללי והוכיחו כי חוק זה אינו שריר לגבי אינטֶראַקציות חלשות (ע"ע חלקיקים אלמנטריים, עמ' 541). טענתם אושרה בדרך הניסוי ע"י וו (Wu) והובילה להתקדמות רבה במחקר החלקיקים האלמנטאריים.

עבודה זו זיכתה את ל' בפרס נובל לפיסיקה לשנת 1957 (במשותף עם ינג), ובפרסים רבים נוספים — ביניהם פרס אַיְנשטיין למדע ותואר דוקטור־כבוד בפרינסטון (1958).

אר. כה.

ל', רוֹבֶּרְט אֶדְווֹרְד — Robert Edward Lee — (1807, סטרטפורד [ורג'יניה] — 1870, לכסינגטון [ורג'יניה]), מצביא אמריקני, בן לאחת המשפחות המכובדות ביותר באה"ב. אביו הנרי (1756—1818), שנודע בכינויו „הרי, איש הפרשים הקלים" (Light Horse Harry) היה מפקד פרשים מזהיר במלחמת העצמאות האמריקנית, ומושל מדינת ורג'יניה; אשתו של ל' היתה נינה של מארתה ואשינגטון, אשת הנשיא הראשון של אה"ב.

רוברט אדוורד לי

ל' היה חניך מצטיין באקאדמיה הצבאית של „וסט פוינט", והוסמך ב1829 לדרגת סגן־משנה בחיל־ההנדסה. השתתף במלחמה של אה"ב נגד מכסיקו בשנים 1846—1848 (ע"ע אה"ב; מכסיקו) והצטיין בה. ב1852 נתמנה למפקח הכללי של האקדמיה ב„וסט פוינט", וב1855 היה לקולונל (אלוף־משנה) ועבר לחיל הפרשים; ב1859 נפל בגורלו לפקד על הכוח ששבה את הלוחם נגד העבדות, ג'ון בראון (ע"ע), בהארפֶּרס פֶּרִי.

ל' נמנה עם מתנגדי העבדות ואף שיחרר את עבדיו שלו, אולם התנגד לכפיית שחרור־העבדים בכוח. הוא החזיק בדעה שאה"ב הן פדראציה של מדינות חפשיות, הרשאיות לעזוב את הברית אם רצונן בכך. אמנם ראה בפרוק הברית אסון, אך בקיומה בדרך של כפיה ראה אסון גדול פי כמה. כאשר פרצה, ב1861, מלחמת האזרחים (ע"ע אה"ב, עמ' 176 ואילך), הציע לו הנשיא לינקולן (ע"ע) את הפיקוד על הכוחות הפדראליים, היינו כוחות „הצפון". אולם ל' סירב ובלב כבד התפטר מהשירות בצבא אה"ב ועבר לריצ'מונד, בירת ורג'יניה וארצות „הדרום". שם העמיד את עצמו לרשות הממשלה והחל בארגון צבא ורג'יניה. במהרה נעשה יועצו הצבאי של נשיא הקונפדראציה הדרומית ג'פרסון דיויס (ע"ע). אף־על־פי שבפיקוד על גייסות חדשים ובלתי־מאומנים בורג'יניה המערבית לא האירה לו ההצלחה פנים, נתמנה ב1862 לפקד על „הארמיה של ורג'יניה הצפונית". כאן עלה בידיו להגן בהצלחה על הבירה, ריצ'מונד, שהיתה קרובה לחזית, וחשופה להתקפות ה„צפוניים". למרות שכוחותיו היו תמיד נחותים מבחינה מספרית, הצליח ל', ע"י מנהיגות מעולה ובעזרת תמרונים מחושבים, לאלץ את הכוחות ה„פדראליים" לסגת. כצעד הבא איים ל' על העיר ואשינגטון, בירת „הצפוניים", במגמה לרתק את כוחות הצפון להגנת בירתם ולמנוע מהם ניהול מלחמה בשטחי „הדרום". מבצעי ל' הצטיינו במיוחד בניצול שיטתי של מודיעין, ובכך שהוא, יותר מכל מצביא אחר בתקופתו, הבין את ערך ההתחפרות וההסוואה ביערות המרובים שבזירת הקרב. כן הצטיין במסעות הנועזים שערכו כוחותיו בעורף גיסות האויב, וע"י כך איזן בשיטתיות את עליונותו המספרית של האויב. דוגמאות לכך הם קרבות „שבעת הימים" (26.6—1.7.1862),

קרב „בול ראן" השני (סוף אוגוסט 1862) והקרבות במרחב צ'אנסלורוויל (1/2.5.1863). אמנם, ביולי 1863 נהדף בקרב גטיסבּרג (ע"ע), אך הצליח לסגת בסדר מופתי. עתה נתחוור לל' שמשאבי מדינות־הדרום באנשים ובהמרים לא יאפשרו עוד אסטרטגיה התקפתית, ועל־כן ביסס מעתה את המשך מבצעיו על התשת כוחות „הצפון" ושחיקתם. גנרל גרנט (ע"ע), שנתמנה במארס 1864 ע"י הנשיא לינקולן למפקד העליון של הצבא הפדראלי, הבין כי לשם חיסול הקונפדראציה הדרומית אסור שיותן לצבאו של ל' מנוח, ושיש לאלצו להלחם ברציפות עד שיוכרח להכנע. ברם, באמצעות תימרון בלתי־פוסק ותוך ניצול מירבי של אמנות ההתחפרות עלה בידי ל' להשהות בכוחותיו הנחותים התקדמות מהירה של הכוחות העדיפים של גראנט לעבר ריצ'מונד, בירת הקונפדראציה. חודש ימים נדרש מגראנט כדי להתקדם כ70 ק"מ, והוא סבל תוך כדי כך כ55,000 אבידות. לבסוף, כשנאלץ ל' להגן על הבירה מקרוב, נשלל ממנו נשקו החשוב ביותר: כושר התימרון. גראנט אילץ אותו להשקיע יותר ויותר כחות בהגנה סטאטית, עד שהושג מצב, בו היה ל' למעשה מכותר, ונאלץ להיכנע, ב9 באפריל 1865, באפּומטוֹכּס קורט־האוז (ע"ע אה"ב, עמ' 180, ותמ' שם).

בתקופה שלאחר מלחמת־האזרחים סירב ל' לכתוב את זכרונותיו אם כי היה, כרוב הדרומיים, במצב כלכלי דחוק, כדי לא לעורר מחדש את המחלוקת בעם האמריקני. הוא נתמנה לנשיא „וושינגטון קולג'" בלכסינגטון, ורג'יניה, ששמו הוסב לאחר מותו ל„אוניברסיטת וושינגטון ול'".

מצביאותו של ל' הצטיינה בעיקר בניצול תכליתי של הלחימה בקווים פנימיים, בכשרונו לחזות מראש את מחשבות ותכניות יריביו ובניצול חולשותיהם. תרומתו החשובה ביותר להתפתחות אמנות המלחמה היתה יישומם של ביצורי שדה הן כסיוע והן כמכשול לתימרון. בתחום זה הקדים בהרבה את תקופתו, ואת רוב הצבאות עד מלה"ע I. מבקריו הצביעו על חולשה במנהיגותו, בטענם שסמך יותר מדי על פקודיו ונמנע מלכפות עליהם את הכרעותיו. דבקותו במטרותיו גם בתנאים חסרי־תקווה, תושיתו תהגיו האביריים במשך שנים עשו את דמותו של ל' לאחת הדמויות הנכבדות בתולדות המלחמה כולה.

E. A. Pollard, *The Early Life, Campaigns and Public Services of R. E. L.*, 1871; C. F Adams, *L. at Appomattox and Other Papers*, 1902; R. E Lee, jr. (ed), *Recollections and Letters of General R. E. L.*, 1904; D. S. Freeman (ed.), *L.'s Dispatches*, 1915; F Maurice, *R E. L. the Soldier*, 1925; id., *R. E. L., a Biography*, I-IV, 1934–35; J. F C Fuller, *Grant and L.*, 1933; B. Davis, *The Grey Fox*, 1956; M. Sanborn, *R. E. L.*, 1966.

יה. ו.

לִי, רִיצַ'רְד הֶנְרִי — Henry Richard Lee — (1732—1794)

מדינאי אמריקני. ל' התחנך בורג'יניה מולדתו ובאנגליה, וב1758 נבחר ל„בית האזרחים" (ע"ע ורג'יניה, עמ' 485). ב1774 היה ציר לקונגרס הקונטיננטאלי הראשון (ע"ע ארצות הברית של אמריקה, עמ' 160), שבו התבלט כנואם נמלץ, תיסח את „הבקשה" למלך בריטניה. בקונגרס הקונטיננטאלי השני (ע' שם, עמ' 161) היה ל' מהראשונים שדרשו ממשל עצמאי למושבות האמריקניות. דרישה זו העלה ל' ב7.6.1776 בהצעת החלטה לקונגרס, שלפיה מושבות אלו הן עצמאיות וזכאיות לכך; הקונגרס אישר הצעת החלטה זו ב2.7.1776, והיא היתה היסוד להכרזת העצמאות של אה"ב שנתפרסמה יומיים לאחר מכן.

ב1780—1784 היה ל' חבר בבית־המחוקקים של ורג'יניה, ב1784—1786 היה חבר הקונגרס וזמן מה נשיאו, וב1789 נבחר לאחד משני הסנאטורים הראשונים של ורג'יניה, תפקיד שאותו מילא עד לפרישתו ב1792.

R. H. Lee (נכדו של ל'), *Memoir of the Life of R. H. L. and his Correpspondence*, 1825.

לַיְאֶל, סר צַ'רְלְז — Sir Charles Lyell — (1797—1875)

גאולוג אנגלי, יליד סקוטלנד, אחד ממניחי היסוד לגאולוגיה המדעית. אביו, בעל אחוזות אמיד, עסק הרבה בבוטניקה ובאנטומולוגיה ובכך השפיע על נטיות בנו. לפי דרישת האב למד ל' הצעיר משפטים, אולם נטש מקצוע זה והתמסר לגמרי לגאולוגיה (1830). אמצעיו הכספיים הגדולים איפשרו לו לערוך מסעות רבים. באוכספורד היה תלמידו של הגאולוג הנודע וילים בקלנד (W. Buckland), אתו ערך מסע בסקוטלנד ובאיים הקרובים. ל' היה ידידו של סר רודריק מַרצ'יסון (R. Murchison), שותפו למסעי־מחקר באיזורים וולקניים ובעלי תצורות שלישוניות במרכז צרפת ובמרכז־איטליה. מסעים אלה עיצבו את מחשבתו המדעית של ל' ונוסף על היותם נושאים לפרסומים כשלעצמם, עוררו אותו להתחיל בחיבור ספר רב־היקף, Principles of Geology („עקרונות הגאולוגיה"), 3 כרכים, 1830—1833. מחיבור זה, אשר במהרה נעשה לספר־יסוד לכל העוסק בגאולוגיה, הופיעו עד 1875 שתים־עשרה מהדורות, כל אחת משופרת מקודמתה. בספר זה מוכיח ל', שהגורמים הפועלים כיום אינם שונים בד"כ מאלה שפעלו בעבר, ועל־כן ידיעת ההווה היא המפתח להכרת העבר. לעקרון זה קרא ל' בשם Uniformitarianism („אוניפורמיטאריאניזם" — עקרון האחדות). תפיסתו של ל' תאמה את דעותיו של ג'ימז הַטן (J. Hutton; 1726—1796) וסתרה את תורתה של האסכולה ה„נֶפטוניסטית" של הגרמני א. ג. וֶרְנֶר (ע"ע), שהתבססה על דוקטרינות נוקשות, כמעט מיתולוגיות.

את העיקרון שרגל בו הרגים ל' בשפע עצום של הסתכלויות. כך טען, שגיא עמוק לא נוצר בהכרח ע"י התמוטטות, אלא, בדרך־כלל, ע"י פעולה ממושכת של מים זורמים; שהר לא נוצר, בדרך־כלל, ע"י דחיפה פתאומית ממעמקים, אלא ע"י הצטברות של חמרי־פליטה סביב הלוע; ושחופי היבשות מתרוממים ומשתפלים במידה שוה באיזורים שונים, דבר המודגם באופן כה בולט בעמודי מקדש סֶרַפּיס הקדמון בפוצואולי אשר ליד נאפולי, וכו'. בעקיפין ובמישרין סתר ל' גם את „תורת הקטסטרופות" של ג. קיוֶיֶה (ע"ע) ובכך היה שותף לידידו צ'. דַרוין (ע"ע). אחד הביטויים לקרבתם המדעית הוא The Geological Evidences of the Antiquity of Man („ההוכחות הגאולוגיות בדבר קדמות האדם"), 1863, המפתח את תורת ההתפתחות הביולוגית של דרווין בהקשר לתולדות המין האנושי. בכך היה ל' אחד ממניחי היסוד לאנתרופולוגיה ההיסטורית ולחקר הפרהיסטוריה וחקר התקופה הגאולוגית האחרונה, שבתחומה התפתח המין האנושי, היא תקופת הפְּליסטוקן, כפי שנקראה ע"י ל'. גם המונחים Pliocen, Miocene, Eocene נקבעו ע"י ל'. ספרו Elements of Geology („יסודות הגאולוגיה"), 1838, הפך ספר סטנדרטי כבר בחייו.

מכתביו ורשימותיו של ל׳, 22 כרכים, הופיעו ב1881.

K. A. von Zittel, *Geschichte der Geologie und Palaontologie*, 1899; A. Geikie, *The Founders of Geology*, 1905[2]; F. D. Adams, *The Birth and Development of the Geological Sciences, 1938*; **Г. Ш. Давиташвили, История эволюционной палеонтологии от Дарвина до наших дней**, 1948; C. L & M. A. Fenton, *Giants of Geology*, 1952.

מ. א.

לַיְאֶל, סר צַ׳רְלְז גֶ׳ימְז — Sir Charles James Lyall — (1845, לתדון — 1920, שם), מזרחן אנגלי. למד שפות שמיות באוניברסיטות לונדון ואוכספורד, והצטיין במיוחד בידיעת העברית והערבית. בשנים 1867—1897 שימש פקיד גבוה בממשלת הודו. מ1898 עד 1910 היה פקיד בכיר במיניסטריון לענייני הודו בלונדון. בשנותיו האחרונות היה סגן נשיא „החברה המלכותית האסיתית". פעלו המדעי התבטא בעיקר בפירסום מהדורות ביקרתיות של קבצי שירה ערבית עתיקה, בצירוף תרגום אנגלי מעולה. כן כתב מחקרים בדיאלקטים הודיים בני־זמנו.

מפירסומיו העיקריים: Translations of Ancient Arabian Poetry („תרגומים של שירה ערבית קדומה"), 1885; A Commentary on ten Ancient Arabian Poems („פירוש לעשרה שירים ערבים קדומים"), 1894; קובץ ה„מֻעַלַּקאת" עם פירוש של תבריזי, 1901—1904; The Dīwāns of ʿAbīd ibn al Abraṣ and ʿAmir ibn aṭ-Ṭufail („הדיוואנים של עביד אבן אל־אברץ ועאמר אבן א־טפיל"), 1913; The Poems of ʿAmr Son of Qamiʾah („הדיוואן של עמר אבן קמיאה"), 1919. חשובה במיוחד היתה הוצאת הקובץ העתיק The Mufaddaliyyāt („אל מֻפצ׳ליאת") עם פירושו של אל־אַנבָּארי (3 כרכים, 1919—1921).

R. A. Nicholson, *Sir C. J. L., 1845–1920* (Proceedings of the British Academy, IX), 1920, M. Sprenghng, *C J. L*, (American Journal of Semitic Languages and Literatures, XXXIX), *1922–23*.

לְיאַנְג צְ׳י־צַ׳אוֹ — Liang Ch'i-Ch'ao — (1873—1929), מלומד, עתונאי ומדינאי סיני. ל׳ היה בן למשפחת משכילים בקוואנגטונג. בילדותו נתגלו בו כשרונות בולטים ובגיל 16 כבר קיבל את התואר האקאדמי (הסיני) השני. ב1890 פגש לראשונה את המלומד והמתקן הנודע קַנג יו־וי (ע״ע) וכעבור זמן־מה היה לתלמידו. ב 1895 הצטרף לקבוצת מלומדים של אסכולת קאנג שתבעה תיקונים קיצוניים, כדי להציל את סין מהשואה שנשקפה לה אחרי תבוסתה המוחצת במלחמה נגד יאפאן. באותה שנה החל ל׳ את דרכו בעתונות, בקבלו על עצמו את עריכת העתון היומי של „האגודה לחיזוק עצמי" של קאנג. אחרי כשלונה של תנועת הרפורמה של שנת 1898, שנתמכה בידי הקיסר, יצא ל׳ בגולה ליאפאן ושם המשיך בעבודתו כעתונאי. כתבי העת שלו צ׳ינג־אי פַּאוֹ („ויכוח גרידא"), 1898—1901, וכן הְשין־מין טסוּנג־פּאוֹ („שונות לעם המתחדש"), 1902—1907, שהופיעו שניהם ביוקוהאמה, תמכו ברעיון המלוכה החוקתית ובלאומיות. ל׳ היה קיצוני יותר מקאנג, אך היחסים של מורה ותלמידו ששררו ביניהם מנעו בעדו מהצטרף לחסידיו המהפכנים של סון יַט־סֶן (ע״ע), שעמם ניהל פולמוס אידאולוגי ממושך. עם זאת השפיע רבות על דור שלם של משכילים סיניים, ביניהם מַאוֹ טְסֶה־טוּנג הצעיר, אשר התרשם מצורת הצגתו את ההגות המדינית של ארצות המערב, כפי שלמד אותה בעצמו באמצעות תרגומים יאפאניים. חשיבותו של ל׳ בהתפתחותה של סין החדשה היא בשדה פעולתו כעתונאי וכחלוץ רעיונות מודרניים והפצתם במולדתו. סיגנונו הנמרץ, שאינו אלא צורה מודרנית של הסיגנון הקלאסי של סין, שימש דוגמה לסופרים הסיניים של זמנו. ל׳ הואשם לעתים קרובות בחוסר עקיבות בדעותיו הפוליטיות, אך בעצם לא נרתע משינוי עמדתו, משהוברר לו שטעה, או משנוכח שאין דעותיו הקודמות תואמות עוד את המציאות. כך, למשל, התנגד לפני 1911 להקמת משטר רפובליקני בסין, בטענה שאיננה בשלה לכך, אך לאחר המהפכה נלחם בכל נסיון להחזרת המלוכה. אחרי שמילא תפקידים שונים ורבי מעלה, ביניהם משרות שר בממשלות שונות ברפובליקה, הסתלק ל׳ ב1917 מכל פעילות פוליטית, והקדיש עצמו לעבודת מחקר אקאדמית ולתיקונים חברתיים.

J. R. Levenson, *L C.–C and the Mind of Modern China*, 1953; Y. C. Wang, *Chinese Intellectuals and the West*, 1966.

צ. ש.

לְיאַנְג שִׁי־אִי — Liang Shih-i — (1869—1933), מדינאי סיני. ל׳ נולד בקוואנגטונג וזכה להשג ניכר בקבלו ב1894 את התואר האקאדמי (הסיני) הגבוה ביותר. דרכו הפוליטית רבת ההצלחות היתה פרי התקשרותו עם יואן שי־קי (ע״ע) שהחלה ב1903, כשזה האחרון היה המושל הכללי בצ׳יהלי. ל׳ שירת את ענייניו של יואן בשטחים חשובים — כגון במנהל הרכבות מראשית 1906, ובבנק לאמצעי תקשורת החל ב1907. בשנת 1911 הואשם במעילה בכספים. לאחר המהפכה נתמנה למזכיר הכללי של משרד הנשיאות של יואן. אחרי מותו של יואן, היה ל׳ — שעמד בראש הקבוצת שנודעה בכינוי „חבורת התקשורת" — פעיל בתככי הגנראלים מפקדי צבאות פרטיים. ב 1921 היה ל׳ ראש ממשלה בתמיכתו של הגנרל צ׳נג צו־לין (ע״ע). בשנה שלאחר מכן נאלץ לפרוש מכהונתו בבושת פנים, משנתגלה שהורה למשלחת הסינית לוועידת ואשינגטון להסכים לדרישות היאפאנים, בתקווה לבצע כסף בעד שרותו זה. בתקופה, שבה היה השוחד קרהאופי הבולט בחיים המדיניים של סין, היה ל׳ אחד הגרועים ביותר בין עוברי עבירה זאת.

A. L. Boorman, *Biogr. Dict. of Republican China*, I, 1967.

לִיאַס, ע״ע יוּרָה.

לֵיבּוֹבִיץ, יְשַׁעְיָהוּ (נו׳ 1903, ריגה), מדען, הוגה דעות ואיש־רוח ישראלי. השכלה יהודית רכש בבית־אביו והשכלה כללית בביה״ס התיכון בריגה. ב1919 עבר ל׳ לגרמניה. באוניברסיטה של ברלין למד כימיה ופילוסופיה, והוכתר בה בתואר ד״ר לפילוסופיה (ב1924). בשנים 1926—1928 למד באקאדמיה ע״ש הקיסר וילהלם בברלין, ושימש כעוזרו של הביוכימאי קרל נוֹיברג (ע״ע). ב1928 החל בלימודי רפואה במכון לפיסיולוגיה בקֶלן ובאוניברסיטה של הַידלברג. ב1934 הוכתר באוניברסיטת באזל בתואר ד״ר לרפואה. ב1935 עלה לא״י ונתקבל לסגל האוניברסיטה העברית בירושלים, ולפרופסור־מן־המניין (מ1961) לכימיה אורגאנית וביולוגית ונוירופיסיולוגיה. הוא מרצה גם היסטוריה ופילוסופיה של המדעים ולימודים כלליים ואחרים. ל׳ היה פעיל במרכז להשכלת־העם של האוניברסיטה (ע״ע א״י, כרך ו׳, עמ׳ 1034). עבודות־המחקר של ל׳ הן

בכימיה — בתחום הסוכרים והאנזימים, ובפיסיולוגיה — בתחום מערכת־העצבים של הלב. ל׳ משמש כעורך מחלקת מדעי־הטבע באנציקלופדיה העברית מן הכרך הראשון שלה וכעורך ראשי מ1953. חותמו טבוע גם על ערכים רבים בתחומי מדעי היהדות והרוח.

ישעיהו ליבוביץ

על יסוד תפיסת־היהדות שלו (ר׳ להלן) נקט ל׳ עמדה בדבר המעמד הדתי האפשרי של החברה היהודית בא״י והצביע — עוד לפני הקמת המדינה — על החשיבות הדתית שתהיה לשחרור הלאומי, אם תבוא בעקבותיו תקיקת־הלכה לעיצוב פני־המדינה. ל׳ היה מפקד־מחלקה ב„הגנה״ בירושלים, פעיל בסיעת „העובד הדתי״ בהסתדרות ומאוחר יותר גם מועמדה הראשון בבחירות לאסיפה המכוננת (הכנסת הראשונה). מתוך שלילה גמורה של משטר־המפלגות בארץ, כולל ה„מפלגות הדתיות״ על מוסדותיהן הכלכליים והרבניים, הגיע ל׳, לאחר הקמת המדינה, להכרה בצורך להביא את הדת היהודית לידי עימות מכריע עם המדינה, ע״י הפרדתה ממנה; הוא הרבה להטיף לכך מ1959 ואילך, בעיקר במסגרת תנועת „המשטר החדש״ שהיה מראשיה. מדי פעם הסיק ל׳ משיטתו גם מסקנות מופלגות בענייני־השעה. ב1962 היה מראשי הוועד הציבורי לפירוז גרעיני של האיזור; באמצע שנות ה50 היה מראשי „שורת המתנדבים״, שפעלה נגד תופעות של שחיתות במערכת השלטון. מ1967 ואילך גילה — מטעמי שמירה על האפשרות של מתן צביון יהודי למדינה — התנגדות קיצונית לסיפוח השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים.

על רקע זה עמדתו האידיאולוגית העקבית והבלתי־פשרנית זוכה להערכה מיוחדת ורחבה, אבל גם להתנגדות שהיא גדולה בקרב החוגים הדתיים לא פחות מאשר בחוגים אחרים. בחוגים דתיים מצויות הערכות שונות כלפיו, למן אלה הרואים בו את הוגה־הדעות היהודי הגדול בדור, עד אלה הרואים בו „כופר שומר מצוות״.

שיטתו. ביסוד תפיסת־היהדות של ל׳ עומד עקרון אחד — את היהדות כתופעה דתית והיסטורית מאפיינת התנהגות מתוך הכרת החובה לעבוד את הבורא ע״פ ההלכה. אין היהדות מתגלמת לא בתאולוגיה, לא בפילוסופיה ולא בתורת־מסתורין, משום שעל כל אחת מהן קמו עוררין לגיטימיים ביהדות; משום שקיים דמיון רב בין הופעתן של שלוש אלה ביהדות לבין הופעתן מחוצה לה. גם העובדה שמשברים עמוקים פרצו ביהדות רק עם הנסיון לבטל את החובה לעבוד את הבורא בכלל, או ע״פ ההלכה בפרט, מעידה, לדעתו של ל׳, על מעמדה המרכזי של ההלכה ביהדות. זהו, לדעתו, גם מקור יחסה השלילי המופלג של היהדות אל הנצרות, הקראות, השבתאות ואף אל הציונות החילונית. היסוד האישי של ההתנהגות ע״פ ההלכה: הכרת החובה לעבוד את הבורא, מקורו אינו אחיד. לעיתים משמשת הדבקות הדתית כמקור ההכרה, אך לעיתים קרובות־יותר נעוץ המקור בתאולוגיה עממית או ב„מצוות אנשים מלומדה״, של׳ אינו מייחס לה ערך שלילי. כיוון שקיים פער מתמיד בין ההתנהגות הרצויה לבין ההתנהגות הטבעית, כרוכים החיים ע״פ ההלכה במאמץ אישי מתמיד; ספק הוא אם אפשר ככלל להגיע לביטולו של פער זה דרך קבע. עבודת־הבורא היא עבודה לשמה ולא נועדה להשיג את שלמות הגוף והנפש, תיקון החברה או שכלול העולם. זוהי משמעת שאין לה משמעות אלא בהקשר הדתי של עבודת־הבורא; בשיטתו של ל׳ אין, לכן, מקום לטעמי־המצוות. למונח „הבורא״ עצמו אין בעיני ל׳ משמעות מילולית והוא משתמש בו רק ככינוי רומז.

הנורמה ההלכתית המחייבת (ע״ע הלכה) היא זו שנתגבשה ע״י רוב עובדי־ה׳ לדורותיהם, ומכאן עמדתו השלילית כלפי תנועות הרפורמה למיניהן. בשיטה זו מאפיין את היהדות הסידור יותר מן התנ״ך, שהרי לא התורה היא מקור תקפה הדתי של ההלכה, אלא ההלכה היא זו שהעניקה לתורה מעמד של כתבי־קודש, והיא שקבעה את תפקידה במסגרת החקיקה ההלכתית. התפקיד הדתי של התורה קשור אך ורק בעבודת־הבורא ומתוך־כך אין לתורה תפקיד מדעי, היסטורי או ספרותי, או תפקיד אנושי אחר. לדוגמה: בעיית הסתירות בין הפירוש המילולי של ס׳ „בראשית״, למשל, לבין האינפורמציה השאובה מענפי־המדע השונים היא בעיה מדומה. לדעת ל׳ אין משמעות דתית לא לטבע ולא להיסטוריה.

ההלכה, כפי שגובשה עד ימינו, נחקקה תחת שלטון זר; עם הקמת המדינה נוצרה לראשונה האפשרות לעבוד את הבורא במסגרת הסקטור החברתי והמדיני של חיי המעשה; לפיכך סבור ל׳ ש„הציבור של יהודים שומרי תורה שהשתתפו במפעל הציוני חולל בהקמת המדינה את המהפכה הדתית הגדולה ביותר בתולדות ישראל״. עלתה איפוא השאלה של עצמאות דתית או תלות מדינית. לדעתו של ל׳: המעדיף תלות פוסל את עצם קיומה של המדינה וחייב לחינזר ממנה כליל; המעדיף עצמאות מחוייב להשתתף באופן פעיל בקיום המדינה, על צבאה, משטרתה ושאר רשויותיה, כל ימות השנה ובאופן סדיר, ללא הזדקקות למערכת הלכות „פיקוח־נפש״, שנועדו אך ורק למקרים של סטיה מן המהלך התקין של החיים. — ל׳ סבור שההזדמנות הדתית הוחמצה, משום שהמוסדות הרבניים של המפלגות התחמקו מהכרעה בשאלת המעמד הדתי של המדינה ובמקום לעסוק בתחיקה הלכתית עסקו מתוך אינטרסים שונים באלתורים חסרי־תוקף; רק הפרדה גמורה של הדת מן המדינה — שתגרום ל„מלחמת תרבות״ ביניהן — תחייב את שני המחנות לנקוט עמדה חד־משמעית לגבי שאלות־היסוד של יחסי היהדות והמדינה.

לשיטתו של ל׳ יסודות קאנטיאניים מובהקים. דת־המצוות האוטונומית של ל׳ דומה במידה רבה למוסר האוטונומי של קאנט, בעקרון ובפרטים רבים. זהו דמיון צורני ולא תכני; ל׳ רואה בתורת־המוסר של קאנט תורה אתאיסטית, הרואה באדם „תכלית כשהיא לעצמה״. יסודות קאנטיאניים ניכרים גם בגישתו של ל׳ לפילוסופיה של המדע, בעיקר בכך שהוא רואה את המתודה המדעית ככפויה על הכרת האדם, וגם בכך שהוא רואה חלקים ניכרים של ענפי הפסיכולוגיה כעומדים מחוץ לתחום המדע.

כתביו. דבריו של ל׳ פזורים בעיקר בכ״ע: „גליונות״, תשי״ד, ו„דעות״, תשי״ז ואילך; בדבר הדת והמדינה כתב ל׳ בעיקר בכה״ע „בטרם״, תשי״א ואילך. מעל דפיהם של כ״ע

אלה התנהל עיקר הויכוח עם ל'. מבחר הרצאות ומאמרים מן השנים תש"ג—תשי"ד, רובם בענייני הדת והמדינה, הובא בספרו „תורה ומצוות בזמן הזה", תשי"ד. — מאמריו כתובים בסיגנון תקיף והם שופעים המחשות מאלפות ואפוריזמים מבריקים.

א. כש.

לֵיבּוֹבִיץ, נֶחָמָה (נו' 1905, ריגה), מחנכת וחוקרת המקרא. ב1919 עברה לברלין ולמדה באוניברסיטות של ברלין ומַרבורג — בעיקר גרמניסטיקה. ב1930 קיבלה תואר ד"ר על עבודתה Die Übersetzungstechnik der jüdisch-deutschen Bibelübersetzungen des 15. und 16. Jahrhunderts, dargestellt an den Psalmen („טכניקת־התרגום של תרגומי־המקרא היהודיים־גרמניים מן המאות ה15—16, מודגמת ע"פ ספר תהלים"). מאז עלייתה לא"י, ב1930, עד 1955, לימדה בבית־מדרש למורות „מזרחי", עברית, מקרא ומתודיקה של מקצועות אלה, הרצתה בפני חוגים רחבים, והיא מן הפרשנים הקבועים של התנ"ך בשידורי „קול ישראל". מ1957 מרצה למקרא באוניברסיטת תל־אביב; ב1968 נתמנתה שם לפרופסור.

ל' הקימה דור של מורי מקרא, ובעיקר: תורה, ע"י הוראה בע"פ ובכתב — באמצעות ה„גליונות לעיון בפרשת השבוע", שהיא מוציאה מתש"ב, והמלוּוים, מתשט"ז, ב„עלון־הדרכה להוראת פרשת השבוע". ה„גליונות" מכילים שאלות־מכוונות, והם מגיעים למשתלמים בעולם היהודי כולו, ואף ליישובי־ספר ולמשלטי־צבא בישראל. מבחינה מתודית מבוססים הגליונות על העמדת ההוראה וההסברה של התנ"ך על דרכיה ומקורותיה של ההבנה היהודית המקורית: הספרות התלמודית והמדרשית והפרשנות המסרתית — מרש"י ועד לספרות הרבנית של הדורות האחרונים, וכן ההגות הפילוסופית־דתית, ספרות המוסר וספרי־יראים. ל' אינה נמנעת מלהביא דעתם של פרשנים והוגים מודרניים — אף לא־יהודים – המכירים ומבינים את ספרי־המקרא במשמעות של כתבי־הקודש של היהדות ולא כתעודות ספרותיות־היסטוריות גרידא. עם זה מרבה ל' לעסוק גם בצד האמנותי־ספרותי של לשון המקרא ושל תכניו הסיפוריים. על מפעלה זה הוענק לה פרס־ישראל לחינוך לשנת תשט"ז.

מאז תשי"ד פירסמה ל' „עיונים בפרשת השבוע", תוך שימוש באותה מתודיקה שחיבבה את ה„גליונות" על לומדיהם. לאחרונה כינסה ל' את הנושאים כשהם ערוכים ע"פ סדר החומש, והכרך על ספר „בראשית" נדפס בתשכ"ז. ה„עיונים" תורגמו לאנגלית, צרפתית, ספרדית והולאנדית ומשמשים ספר־עזר ראשון במעלה להפצת תורה. כן פירסמה ל' מאמרים רבים בתחום הוראת המקרא.

א. אורבך, למקרא ה„גליונות לפרשת השבוע" (מעיינות, ד'), תשי"ד; מ. ארנד, הכתוב צריך עיון (בשדה חמד, י"א), תשכ"ח.

יצ. אי.

לִיבּוֹבִיץ', נְחֶמְיָה שְׁמוּאֵל (1863, קולנו [פלך לומז'ה] — 1939, ניו־יורק), תלמיד־חכם ומחבר. בצעירותו היגר לאה"ב, ועסק שם בהצלחה רבה בסחר אבנים טובות ומרגליות. עם זאת למד בשקידה רבה, וספרייתו הענקית במדעי־היהדות היתה לשם־דבר. ב1927 עלה לא"י, אך חזר לאה"ב תוך זמן קצר. ל' פירסם עבודות רבות, שבחלקן הגדול נדפסו במספר עותקים מצומצם ביותר. כן פירסם מאמרים בכ"ע שונים, וערך — עם יחזקאל ענאוויץ — את הקובץ „אוצר החכמה והמדע לספרות ישראל" (תרנ"ד), שגם בו כתב הרבה. חשובות הן המונוגראפיות שלו על ר' יהודה אריה די מודינה (תרנ"ו; „ארי נוהם", תרפ"ט), ועל ר' אברהם סבע (תרצ"ו), וכן השרידים מכתבי הפילוסוף יוסף חמיץ (תרצ"ח). עבודות אחרות הן בתחום ספר הזוהר — „פניני הזוהר" (תרצ"א), „תשלום פניני הזוהר" (תרצ"ג), „מדרשי הזוהר" (תרצ"ד), ועוד. בתחום האגדה כתב את „דורש רשומות האגדה" — באורים לאגדות מוזרות שבחז"ל (תרנ"ג). עבודות אחדות חיבר בשטח הפולקלור וההומור — „ס' שעשועים" (תרפ"ח), „פניאל" (תרע"ד), „השומע יצחק" (תרס"ז; תרצ"ד), ועוד. ל' עמד בקשרי־מכתבים עם חכמים רבים, ופירסם חוברות־פולמוס נגד כמה מהם — להגנת ש. י. רפפורט מפני ביקרתו של א. ה. וייס, כנגד אפרים דינרד ואב שור, עורך „הפסגה", וכנגד תרגום מסכת ראש־השנה של רדקינסון. בתרצ"ג הדפיס במאה עותקים „מכתבים מאת נ. ש. ל' לידידו פרופסור ר' ישראל דודזון", הכולל 107 מכתבים משנות 1896—1933. עיקר כוחו של ל' בבקיאותו המקיפה בספרות ישראל לדורותיה, בנטייתו המובהקת אל הקוריוזי והיוצא־דופן ובשקידתו העצומה על תלמודו.

ב"צ אייזנשטאט, חכמי ישראל באמריקה, 62—64, תרס"ג; ש. ברנשטין, נ. ש. ל', תרצ"ב.

לִיבַּוְיוּס (לִיבַּאוּ), אַנְדְרֵיאַס — Andreas Libavius (Libau) — (1540—1616), רופא גרמני, יַטרוֹכימאי (ע"ע יטרוכימיה) וכימאי נודע. קיבל את התואר רופא אחרי גמר לימודיו בִּינָה בשנים 1586—1591, והיה פרופסור להיסטוריה וספרות באוניברסיטה זאת. לאחר־מכן עבר לעיר רוטנבורג ושימש שם רופא עירוני ומפקח על בתי־ספר עד 1607. הוא הכניס את הוראת מדעי הטבע לבתי־הספר. ל' נטה לאסכולה היטרוכימית של פַּרַצֶּלסוס (ע"ע) הממליצה על השימוש ברפואות כימיות, אולם בספריו ביקר כמה מדעותיהם של תלמידי פאראצלסוס הקיצתים וגם של מתנגדיהם. ל' הושפע הרבה מעבודותיו של ג. אגריקולה (ע"ע).

ל' התעניין בכימיה ובאלכימיה ופירסם בשנת 1596 ספר בשם Alchymia collecta; ספרו לא עסק בתאוריות, אלא התרכז בתיאור הצד המעשי של הכימיה ושל מכשירים כימיים של זמנו. ל' הגדיר את הכימיה כאמנות ליצירת תרופות והפקת תמציות טהורות מתערובת. מיון החמרים המינראליים ע"י ל' מראה הבנה וכושר־הסתכלות וכמה ממיוניו נכונים גם כיום. ספרו שימש זמן רב כספר לימוד הכימיה. על אף תיאוריו ההגיוניים עדיין האמין ל' בטראנסמוטאציות אלכימיות. דמותו היתה טיפוסית לתקופת המעבר מיה"ב לזמן החדש. ל' תיאר את הפקתו של בדיל ארבע־כלורי ($SnCl_4$), שנקרא אח"כ על שמו: Spiritus fumans Libavii. הוא הפיק חומצה סוקצינית ע"י זיקוק ענבר וחשב אותה למלח. ל' ערך תכנית מפורטת לבניין מעבדה כימית ולצידה.

ספריו מסכמים את רוח המאה ה16, בה הצליחו להעמיד את הכימיה כמדע בזכות עצמו, ומהם יש לציין את Opera chymica — מאסף כל חיבוריו הרפואיים־כימיים, שיצא לאור ב1606 ב7 כרכים. כן כתב „מכתבים אל פילוסופים ורופאים גרמניים" וגם De judicio aquarum mineralium

(„חשיבות המים המינראליים”); באחד מספריו האחרים נתן הוראות להכנת חומצה גפריתית.

E. Darmstaedter. *L.* (G. Bugge, Das Buch der grossen Chemiker, 107–124), 1955[2], J. R. Partington, *A History of Chemistry* (II, 244–267), 1961; R. P. Multhauf, *L. and Beguin* (Great Chemists, ed. by E. Farber, 167–173), 1961.

י. קל.

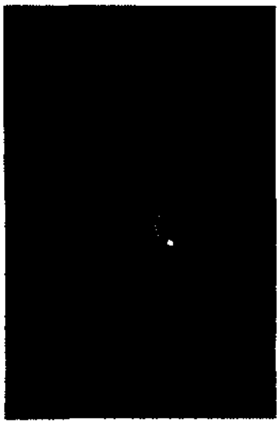
לֵיבּוּר, מִפְלֶגֶת, ע״ע עֲבוֹדָה, מִפְלְגוֹת־.

לִיבִּי, וִילֶרְד פְרַנְק — Willard Frank Libby

(נו׳ 1908, גרנד וָלי, קולורדו, אה״ב), כימאי ופיסיקאי אמריקאי. חתן פרס־נובל לכימיה משנת 1960 — על מציאת שיטה לקביעת גיל מימצאים ארכאולוגיים ע״י קביעת אחוז הפחמן הרדיואקטיווי (C^{14}; ע״ע איזוטופים — כרך א׳, עמ׳ 676, כרך מילואים, עמ׳ 134, ארכאולוגיה, עמ׳ 903, גאוכרונולוגיה, עמ׳ 86, פחמן, רדיואקטיביות). ב־1933 קיבל תואר דוקטור באוניברסיטת קאליפורניה (ברקלי) והמשיך לשמש שם כמדריך ומורה עד 1945. בשנים 1941—1945, בזמן היותו בקבוצת המחקר שפיתחה את הפצצה האטומית (ע״ע אטומית, פצצה, כרך מילואים), סייע לפיתוח שיטת הדיפוזיה להפרדת איזוטופים של אורניום (ע״ע). בשנים 1945—1959 היה חבר במכון ללימודים גרעיניים ובמחלקה לכימיה של אוניברסיטת שיקאגו. ב־1955 מונה ל׳ לחבר בוועדה לאנרגיה אטומית של אה״ב ושירת בה עד 1959, עת מונה לפרופסור לכימיה באוניברסיטת קאליפורניה (לוס אנג׳לס). ב־1941 וב־1951 שימש ל׳ כחבר ב„קרן גוגנהיים”, ואף זכה בפרסים רבים על מחקריו. פירסומיו כוללים את הספר Radiocarbon Dating („קביעת גיל על ידי פחמן רדיואקטיווי”), 1952.

לִיבִּיג, יוּסְטוּס פוֹן — Justus von Liebig

(1803, דארמשטאט — 1873, מינכן), כימאי גרמני, מחשובי הכימאים וחוקרי־הטבע במאה ה־19. למד מדעי־הטבע באוניברסיטות בון וארלאנגן, ובזו האחרונה קיבל את התואר דוקטור (1822). מכאן נסע לפאריס כדי ללמוד כימיה. אלכסנדר פון הומבולט (ע״ע), שהתרשם מאד מכשרונותיו, הציגו לפני גֵי־ליסַק (ע״ע), שאיפשר לל׳ לעבוד במעבדתו הפרטית, ובה חקר את מלחי החומצה הפולמינטית (כספית רועמת). ב־1824, בגיל 21, מונה ל׳, לפי המלצת הומבולט, לפרופסור לכימיה בגיסן. המעבדה שהקים שם ל׳ ב־1826 היתה ערש הכימיה המדעית בגרמניה ואליה נהרו תלמידים מכל רחבי אירופה ורבים מחלוצי הכימיה קיבלו בה את חינוכם. ב־1843 הועלה ל׳ למעלת אציל. ב־1852 מונה ל׳ לפרופסור במינכן ובה פעל עד מותו.

יוסטוס פון ליביג

ל׳ הניח את היסוד לאנאליזה הכימית־אורגאנית הכמותית, ומצא דרכים לקביעת הפחמן והמימן, הנהוגות ביסודן עד היום. הוא גילה את הכלורופורם, את הכלורל ואת האַלדהידים. חקירותיו יחד עם וֶלֶר (ע״ע) הביאו לגילוי ראדיקאל הבנזואיל; גילוי זה היה ראשית תורת־הראדיקאלים בכימיה האורגאנית.

בשנת 1837 הגדיר ל׳, יחד עם דימה (ע״ע), את הכימיה האורגאנית ככימיית ראדיקאלים מורכבים. יחד עם ולר קבע גם את האיזומריה של חומצה ציאנתית ופולמינטית — מקרה ראשון של איזומֶריה (ע״ע) שנחקר. ל׳ תרם גם להבנת הקאטאליזה הכימית.

בשנת 1839 החל ל׳ לחקור את הצד הכימי שבתהליכים פיסיולוגיים. ב־1842 פירסם את הספר Tierchemie oder die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Physiologie und Pathologie („כימיה של בעלי־חיים, או הכימיה האורגאנית ביישומה לגבי הפיסיולוגיה והפתולוגיה”). בין היתר, הציע תורה כימית לתסיסה ולרקבון. ל׳ חקר את גוף בעלי־החיים בעת גידולו, ואת השלמת החמרים הנפסדים, והוכיח כי חימצון המזון שומר על קיום טמפראטורה קבועה באורגאניזם חי. הוא עמד על חשיבות התזונה הרציונאלית, וכתוצאה ממחקריו הציע „מזון לילדים”.

ל׳ היה ממניחי־היסוד לכימיה החקלאית. הוא טען שכל הפחמן שבצמחים בא מ־CO_2 שבאוויר, המימן — מהמים, והחנקן — בעיקר מהאמוניה, הנכנסת אל הקרקע עם הגשמים, או נספגת מהאוויר. כן הדגיש את ערך המלחים המינראליים — מלחי אשלגן וחומצה זרחנית — להזנת הצמח. הוא טען כי הצומח מוציא מהקרקע את החמרים הללו ויש להחזירם ע״י דישון, ובזה הניח את היסוד לשימוש בדשנים מלאכותיים. וע״ע דשנים, עמ׳ 236/7.

ל׳ כתב בהרחבה על נושאים מדעיים רבים. כמה ממאמריו נקבצו בספר Chemische Briefe („מכתבים על כימיה”), 1844, המשמש מקור חשוב לתולדות הכימיה במאה ה־19.

ב־1832 ייסד את הירחון Annalen der Pharmazie („דברי ימי הרוקחות”) ושימש כעורכו. אחרי מותו הוסב שם הירחון ל־L.'s Annalen der Chemie („דברי־הימים לכימיה של ל׳”) והוא קיים בשם זה עד היום.

A. W. Hofmann, *The Life-Work of L. in Experimental and Philosophic Chemistry,* 1876, F Haber, *Gedachtnisrede auf J. von L.,* 1928; R Wunderlich, *J. L.* (Das Buch der grossen Chemiker, II, 1—30), 1930, E. Berl, *J L.* (Journ. of Chem. Education, 15), 1938; Th. Heuss, *J. von L.,* 1942; H. von Dechend, *J. von L in einigen Zeugnissen,* 1953.

ו. קל.

לִיבִּידוֹ

(לאטינית libido, תשוקה, דחיפה מינית), מונח יסוד בפסיכואַנאליזה (ע״ע). מייסד הפסיכואנאליזה, זיגמונד פרויד (ע״ע) סבר שהיצר המיני, הנקרא „ל׳”, הוא הדחף הבסיסי הממלא את כל ישותו של האדם. יסוד הל׳ נעוץ במערכת הביופיסית־כימית של האדם. בחלקו ניתן להשוותו לזרם חשמלי שנאגר, קיים בכוח ומשתחרר באמצעות המנוע שלו היוצר אנרגיה. מנוע זה מקביל במהותו ל„סתמי” (id), שהוא מקור האנרגיה האינסטינקטיווית, ואחד משלושת המרכיבים המשוערים של האישיות: הסתמי, האני, האני העליון. הסתמי, על כוחות חמין הקדמונים שבו, כלול בתחום הלא־מודע ופועל מלידתו של האדם ועד מותו. מטרת הל׳ היא סיפוק מיידי או התפרקות ללא התחשבות בהתנגדותם של האישיות או של החברה. בשנות התפתחותו

של הילד נעשה האני בהדרגה מכוון למציאות החברתית (הורים, מורים, חברים). מכאן שמקור זה של האנרגיה מכוון בהכרח לאפיקים, שהחברה נותנת להם את הסכמתה, והילד נאלץ לוותר על סיפוק מיידי של דחפיו. כתוצאה מזה, מועתקת מטרתו המקורית של הל' באופן כזה שהתנהגותו הגלויה מתאימה לתכתיבים של האני ושל האני העליון של הילד. בשלב זה נכנסים לפעולה מנגנוני ההתגוננות, המסייעים לאישיות לקיים את שיווי-המשקל. הל' (שהוא זהה עם „אנרגיית האהבה") ממוקם תחילה באיזור הפה, ובהמשך התפתחותו של הילד הוא עובר לפי-הטבעת ולאיברי המין. תנועת הל' מאיזור אָרוגני אחד למשנהו גמישה-יותר בתקופת הילדות מאשר בגיל מאוחר-יותר. נוסף על כך, נצמד הל' לאיברי-גוף שונים, כגון העיניים, האף העור, והם מסייעים לאורגאניזם בהתפרקות האנרגיה בכל שלב של ההתפתחות. אם לא ניתן סיפוק מלא באחד השלבים הראשונים, נעצר חלק מסויים מן הל' באותו שלב בהתפתחות ומוקבע בו. מצב כזה משפיע לרעה על ההרמוניה הכללית של האישיות, ועלול לגרום הסתגלות לקויה. המטרה הסופית של ביטוי הל' מתגשמת באהבה בשלה לבן המין השני.

בהמשך הזמן, כששיכלל פרויד את תורת-המניעים שלו, התחים את תחולת המושג ל' על כלל האנרגיה הכלולה באינסטינקט-החיים של האדם. אך השקפתו הראשונה עוררה אי-הבנות עמוקות, ואף הביאה לדחייתה של תורת הל' בחוגים נרחבים. בנקודה זו נפרד ממנו קרל ג. יונג (ע"ע) כבר ב-1907. יונג תפס את הל' כמקור של אנרגיה המשמשת כבסיס לכלל פעילותו של האדם. גם לפי דעתו עשויה אנרגיה זו ללבוש לפעמים צורה של פעילות מינית אך לא בכל המקרים. לגבי יונג, מעורב הל' בכמה פעולות, כגון משחק, עבודה, יצירה ודת. בניגוד לדעתו של פרויד, הוא סבור שזיקת הילד לפה הכרחית לקיום, משום שהיא קשורה בעניינים של הזנה, אולם אין לה כל משמעות מינית. רק בשלב של קדם-התבגרות מצטרפת לאנרגיה זו משמעות אָרוגנית, תהא הפעילות אשר תהא. מטרתו הסופית של הל' היא קיום היחיד וקיום המין האנושי. כיוונו של הל' משתנה בהתאם לפעילותם של התודעה ושל הלא-מודע. תולדות האדם ומשמעויותיהן החברתיות והתרבותיות חוזרות באישיותו של כל אדם ונשנות כנושאים סמליים, והל' מתבטא בסמלים אלה. כל תנועה של הל', שהיא עיקרם של החיים, נקבעת ע"י הדחפים של כוחות מנוגדים, כגון התקדמות, יצירה וניוון, פניית-חוץ (אֶכּסטרוֹוֶרסיה) ופניית-פנים (אינטרוורסיה). ככל שיגדל המתח של ניגודים אלה, כך תגדל האנרגיה, וללא התנגדות אין האנרגיה מתגלה. בהגיעו לקיצוניות האחת, חוזר הל' ופונה להיפוכה, כגון: אחר סערת רגשות באה הדממה. כשמתמזגים איזורי הנפש המנוגדים, תוצרת סינתזה ואינטגראציה של כוחות הל', זוכה האדם לתחושה העמוקה-ביותר של עצמו. אע"פ שיונג סוטה מתורת הל' של פרויד, אין הוא מבטל אותה. כממשיכי-פרויד אחרים; אלה דוחים את תורת האינסטינקטים של פרויד מכל וכל ואינם רואים בה את היסוד למניעיו הבסיסיים של האדם. אלפרד אַדלֶר (ע"ע), הורני (Horney), סאליוון (Sullivan) ואחרים מודים בחשיבותם של הצרכים הביולוגיים ובהשפעתם על תהליכי ההתפתחות. עם זאת אינם רואים בל' כוח דחף, שמטרתו העיקרית היא סיפוק אָרוגני. כנגד זה הם מדגישים את השפעתם של יחסים בינ-אישיים, שמקורם בבית-המשפחה, בקהילה ובתרבות, על התפתחות האישיות.

ר. ס. וודוורת, אסכולות פסיכולוגיות ביסינו, פרק ו'. תשי"ד; S. Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, 1925[6] (Gesammelte Werke, 5, 1942); C. G. Jung, *Wandlungen und Symbole der L.*, 1938[8]; G. Murphy, *Historical Introduction to Modern Psychology*, 1949[8], B. B. Wolman, *Contemporary Theories and Systems in Psychology*, 1960.

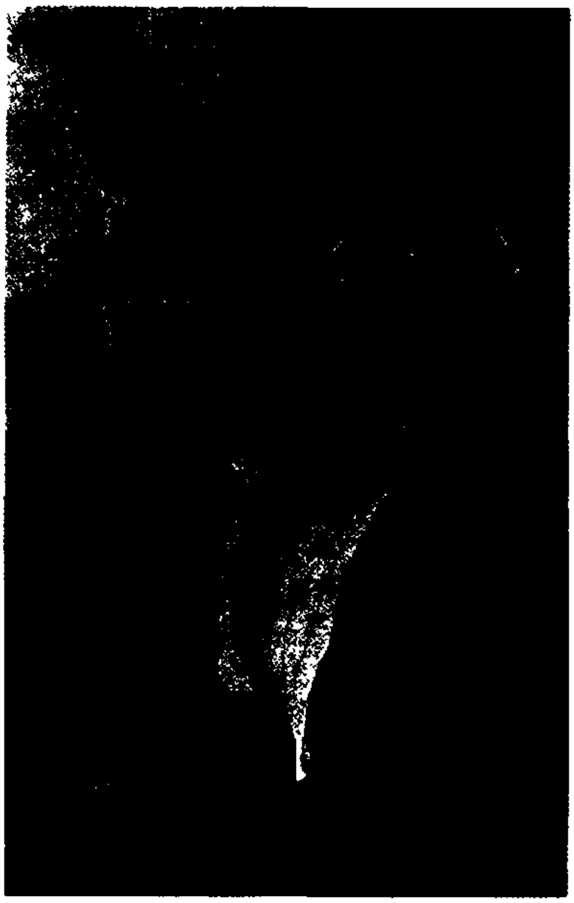
או. או.

ליבין, זלמן (1872, גורקי [ליד מוהילב] — 1955, ניו-יורק), כינויו הספרותי של ישראל זלמן הורוויץ, סופר ומחזאי יידי. ל' קיבל חינוך מסרתי בבית-אביו, והשכלה כללית רכש בכוחות עצמו. מגיל 14 נאלץ לדאוג לפרנסתו. כבן 20 היגר ללונדון, ולאחר 3 שנות מצוקה היגר לניו-יורק, שם עבד שנים אחדות כפרוון בתנאי-ניצול. נסיון זה שימש לו אח"כ חומר ליצירותיו המרובות — שעניינן תיאור חיי היהודי-המהגר באה"ב, בסוף המאה ה-19. את מרבית יצירותיו, במשך תקופה של 50 שנה ומעלה, פירסם בעתון „פאָרווערטס". סיפוריו הקצרים מעמידים אותו בין חלוצי הפרוזה היידית האָמנותית, ויחד עם יעקב גורדין (ע"ע) וליאון קוברין הוא משתייך לאסכולה הסוציאלית-נאטוראליסטית. גישתו הסנטימנטאלית-לירית מהולה בהומור עדין, והיא באה לידי ביטוי בעיקר במחזותיו. ל' כתב 90 מחזות, שהפופולאריים בהם: די ווילדע („הפראים"), 1905, שהוסרט אח"כ ברוסיה; די געבראָכענע הערצער („הלבבות השבורים") 1908, שהוסרט אח"כ; דער מאן און זיין שאָטן („האיש וצלו") 1918; קבצן וואו קריכסטו? („קבצן — לאן אתה נדחק?"), 1922, שנודעת לו השפעה עד היום. רוב מחזותיו מצטיינים בראַליזם ובביקורת סוציאלית והם תרמו רבות להעלאת רמתו של התיאטרון היידי. סיפוריו ורשימותיו של ל' יצאו בספרים: געקליבענע סקיצען („רשימות נבחרות"), 1909; געקליבענע שריפטן („כתבים נבחרים"), 1910; געזאמלטע ווערק („יצירות מכונסות"), א'—ד', 1915/6.

ז. זילבערצווייג, לעקסיקאָן פון יידישען טעאטער, II, 1026—1038, 1934; ש. ניגער, דערציילערס און ראָמאַניסטן, 204—216, ב. י. ביאַלאָסטאָצקי, חלום אין וואר, 393—401, 1956; B. I. Bialostotzky, Z. L., *Pioneer of Yiddish Literature in America* (Jewish Book Annual) 1952[2].

מ.

ליבל, וילהלם — Wilhelm Leibl — (1844, קלן — 1900, וירצבורג), צייר גרמני. ל' קיבל את ראשית הכשרתו במינכן. ב-1869—1870 עשה בפאריס ושם נפגש עם קורבה (ע"ע), *מה שהשפיע עליו מאד, הרחיקו מן הראליזם* האקאדמי של האסכולה של מינכן וקירבו אל הנאטוראליזם. ל' שהה זמן מה בפאריס (1869—1870). מ-1873 חי בסביבה כפרית, בבאווריה העילית, ומכאן שאובים נושאיו. אחרי תקופת-מעבר של עריכת ניסויים בטכניקה ובאופן ההצגה, כשהאידיאל שלו היה השלמות המדוייקת של גדולי האמנים בראשית הרנסאנס, השתמש לפרקים גם בטכניקה חפשית יותר, ובאחדות מתמונותיו נטה לאימפרסיוניזם. על יצירתו נסוכה אווירה של שקט ושלווה. בעבודתו התייחס אל הדמויות — שהן הנושא של יצירותיו — כאל טבע דומם, ויצר מבנה ציורי מגובש ומרוכז. אם כי סמך בעיקר על הצבע ביצירת המבנה, היה בציוריו בסיס קווי מוצק. סביבו נוצר חוג ציירים (Leiblkreis), שעבד על צירופי גוונים וערכי אור-צל. — מבין ציוריו הידועים ביותר: „שלוש

וילהלם ליבל: שלוש נשים בכנסיה

נשים בכנסיה," „פוליטיקנים בכפר" (ציור זה ר' בערך גרמנית, תרבות, עמ' 591, וע"ע שם, עמ' 590).

J Mayr, *W. L.*, 1935⁴; R Neuhaus, *Bildnismalerei des L.-Kreises*, 1953.

לִיבְּמַן, אוֹטוֹ — Otto Liebmann — (1840, לונברג [שלזיה] — 1912, ינה), פילוסוף גרמני, מייסד האסכולה הנאו־קאנטיאנית. מ1882 היה פרופסור לפילוסופיה בינה.

ל' התנגד לפירושים השונים, שניתנו לתורת קאנט — האמפירי של פריס, האידאליסטי של פיכטה, שלינג והגל, הריאליסטי של הרבארט והטראנסצנדנטלי של שופנהאואר — ודרש חזרה אל קאנט עצמו. אולם אף הוא לא קיבל את ה„דבר כשהוא־לעצמו" (ע"ע) של קאנט. הוא האמין, שמטאפיסיקה ביקרתית, שתהא מסוגלת להתגבר על הסתירה שבתפיסות הסיבתית והתכליתית של הטבע, היא אפשרית. תיסה להשתיתה על הנסיון. למעשה, לא הצליח ל' לפתור את הבעיות המובלעות בתורת קאנט.

ספריו העיקריים: Kant u. d. Epigonen („קאנט והאפיגונים"), *1865*, 1912; Zur Analysis d. Wirklichkeit („לאנאליזה של הממשות"), 1876, 1911⁴; Gedanken und Tatsachen („מחשבות ועובדות"), 2 כרכים, 1882—1904.

W. Windelband et al., *O. L.* (Kantstudien, XV, Festheft zu L.'s 70. Geburtst.), 1910, G. de Ruggiero, *La Filosofia contemporanea*, v. Index, 1920.

לִיבַּנְיוּס — Λιβάνιος, Libanius — (314—393), נואם וסופיסט יוני, איש אנטיוכיה. הצטיין בהתנגדותו הקנאית לנצרות הקדומה והטיל עליה את האחריות לכל השחיתות שאחזה בבני דורו. ל' היה מורו וידידו של הקיסר יוליינוס ה„כופר" (ע"ע), ועם תלמידיו הרבים נמנו אפילו שני תאולוגים נוצריים: בסיליוס (ע"ע) ויואנס כריסוסטומוס (ע"ע). יצירותיו של ל' שנשתמרו הן מקור חשוב לידיעת החברה והכלכלה של המאה ה4, והן כוללות, בין היתר, דיקלומים, שהידוע ביניהם הוא „התנצלותו של סוקראטס", תרגילי דברנות ו34 נאומים המגנים בחריפות את הנצרות. ל' כתב גם את קורות חייו של דְמוסתֶנס (ע"ע) והקדיש מבוא לנאומיו המדיניים.

M. Schwabe, *Analecta Libaniana* (diss.), 1918; P. Petit, *L. et la vie municipale à Antioche au IVᵉ s. après Jésus Christ*, 1955, id., *Les Étudiants de L.*, 1957; G. Downey, *Antioch in the Age of Theodosius the Great*, 1962.

לַיבְּנִיץ, גוֹטְפְרִיד וִילְהֶלְם — Gottfried Wilhelm Leibnitz (או Leibniz) — (1646, ליפציג — 1716, האנובר), פילוסוף, חוקר מדעי הטבע, משפטן, סופר, בלשן, היסטוריון וסופר מדיני; גרמני. בנו של פרופסור לתורת־המידות באוניברסיטה בליפציג. כשהיה בן 15, נתקבל לאוניברסיטה בעיר מולדתו ולמד פילוסופיה אצל יעקב תומסיוס; קיבל את דרגתו האקאדמית הראשונה על ידי דיסרטציה על עיקר האיווש (De principio individui). למד לאחר־מכן משפטים בינה, ובהיותו בן עשרים הוסמך לדוקטור למשפטים באוניברסיטה באלטדורף בבוואריה. הציעו לו מיד קאתדרה באוניברסיטה, אך הוא העדיף להכנס לשרות דיפלומטי אצל הנסיך־הבוחר של מינץ, ובשליחותו נסע ב1672 לפאריס. שם הכין תכנית פוליטית רבת־מעוף, שבה הציע למלך־צרפת, לואי ה14, לכבוש את מצרים ולהתקיף משם את תורכיה. כוונתו היתה שמסע־צלב מחודש זה ישחרר את גרמניה מאיומו של המלך הצרפתי וסכנת ההתקפה מצדו. ארבע שנים בילה בפאריס. שליחותו הפוליטית אמנם נכשלה והוא לא הצליח להתקבל על ידי המלך, אך שהותו בפאריס נתנה לו את האפשרות לקשור קשרים עם אנשי־מדע רבים, ביניהם א. ארנו (ע"ע), כ. הויגנס (ע"ע), א. ו. צ'ירנהאוזן ונ. מלברנש (ע"ע). בפאריס התעסק בלימודים מאתמאטיים והמציא מכונת־חישוב, שהיה ביכלתה לחבר, לחסר, להכפיל, לחלק ואף להוציא שרשים. על סמך המצאה זו נבחר ב1673 לחבר „החברה המלכותית" בלונדון. באותה השנה מת הנסיך־הבוחר של מינץ ול' נשאר ללא עמדה. הדוכס מבראונשווייג הציע לו משרה של ספרן בחצרו שבהאנובר והוא קיבל את ההצעה. בדרכו מפאריס להאנובר עשה ארבעה שבועות בהולאנד ונפגש עם שפינוזה. בהאנובר כתב את תולדות בית־המלוכה של בראונשווייג, ולשם איסוף החומר ההיסטורי ערך מספר נסיעות. הוא תכנן הקמת מרכזי־מחקר בבירות השונות של אירופה, שבהן יתכנסו אנשי־מדע וישתפו פעולה בעבודתם (ר' להלן).

ג. ו. ליבניץ

בתמיכתו של הדוכס (לאחר־מכן: המלך) של פרוסיה, פרידריך, שאשתו, סופיה שרלוטה, היתה תלמידתו של ל', הצליח לייסד, בשנת 1700, את ה„אקאדמיה למדעים" בברלין,

והיה נשיאה הראשון (ע"ע אקדמיה). אחר כך נתן את הדחיפה לייסוד האקאדמיה של המדעים בפטרבורג על־ידי פטר הגדול. שנותיו האחרונות היו שנים של מרירות ובדידות. מרירות זו הוגברה על־ידי הריב אשר פרץ מסביב לשאלה, אם ל׳ או ניוטון הוא הממציא של החשבון הדיפרנציאלי (ע"ע חשבון אינפיניטסימלי, עמ׳ 130). טענו נגדו, שגנב את ההמצאה מניוטון. ב1711 הצהירה „החברה המלכותית" שההאשמה היא מוצדקת, אך ההיסטוריה לא הצדיקה את פסק הדין הזה. נראה של׳ גילה את החשבון ללא תלות ישירה בניוטון ופירסם את תגליתו לפניו, אע"פ שניוטון המציא את החשבון ראשונה. כשמת ל׳, ב1716, לא השתתפו בלוויה לא נציגי החצר ואף לא נציגי האקאדמיה בברלין. רק שנה לאחר מותו הספיד אותו ב. פונטנל באקאדמיה בפאריס.

הכתבים הפילוסופיים. ל׳ לא השאיר אחריו ספר שיטתי מקיף. ואנו לומדים על חלק גדול מתורותיו מתוך חליפת המכתבים המסועפת שלו. חיבוריו הפילוסופיים העיקריים הם: Discours de métaphysique („המאמר על המטאפיסיקה", 1686); Système nouveau de la nature et de la communication des substances, aussi bien que de l'union qu'il y a l'âme et le corps („שיטה חדשה בדבר טבע־העצמים והקשר ההדדי שביניהם, וכן בדבר החיבור שבין הנפש והגוף", 1695; תורגם לעברית, ירושלים תשי"א[2]); Nouveaux essais sur l'entendement humain („מסות חדשות על השכל האנושי), שהוא ויכוח עם לוק; ספר זה הושלם ב1709, אבל פורסם רק ב1765; Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal („מסות על צידוק־האל, על טובו של אלוהים, על חירותו של האדם ועל מקור הרע", 1710); La Monadologie („תורת המונאדות", 1714; הספר תורגם לעברית וי"ל יחד עם „השיטה החדשה"); Principes de la Nature et de la Grâce fondés en Raison („עקרוני הטבע והחסד המיוסדים בשכל", 1714; תורגם לעברית וי"ל יחד עם המאמר הקודם).

ביקורת מושג העצם של דקרט. ל׳ פיתח את שיטתו מתוך בקורת מתמידה על „אבי הפילוסופיה החדשה" דקרט (ע"ע). דקרט הורה, שישנם שני מיני עצמים, הגופים — אשר מהותם היא ההתפשטות, והרוחות — אשר מהותן היא החשיבה. ל׳ נלחם נגד חלוקה זו של העולם לשתי מערכות אשר אין ביניהן קשר. לפי דעתו מהותם של הגופים אינה התפשטות, אלא הכוח, אשר על ידו מתנגד גוף אחד לחדירתם של גופים אחרים. כוח זה שהוא ביסודו רוח, נעשה ליסוד הפיסיקה והמטאפיסיקה של ל׳. בפעם הראשונה בתולדות הפילוסופיה החדשה עולה הרעיון, שאנו חייבים להבין גם את עולם הגופים כעולם רוחני. מבחינה זו מציינת שיטתו של ל׳ את התחלת האידיאליזם בזמן החדש.

הריבוי בעולם ועקרון האיוש. בהיסטוריה של הפילוסופיה ל׳ הוא יוצא־מן־הכלל בכך, שאין הוא שואף לפילוסופיה, שתהיה ערבה לאחדות העולם, אלא מבליט דווקא את הריבוי שבעולם. אין בעולם שני דברים שווים. העולם מורכב מיחידות, וכל יחידה היא אחדות עצמאית, שאין לה שווה בעולם. לפי ה־Principium identitatis indiscernibilium („עיקר הזהות של הבלתי נבדלים") יכולים שני דברים להיות שניים רק על ידי כך שהם שונים בתכונותיהם (ע"ע זהות).

המונאדות. שאיפתו לבנות פילוסופיה המספקת את דרישותיו של האינדיווידואום, באה על ביטויה בתורתו על היחידות האחרונות של העולם. היחידות האלה מוכרחות להיות סגורות בתוך עצמן באופן כזה, שכל תכונותיהן באות להן מבפנים ושכל מה שקורה להן איננו תוצאה של השפעה מן החוץ („אין למונדה חלונות"), אלא אך ורק פיתוח פנימיותן. כל יחידה נושאת את גורלה בתוכה. תפיסה מטאפיסית זו נובעת מתוך תורה לוגית: הפרדיקאט של כל משפט אמיתי צריך לנבוע מתוך הסובייקט של המשפט. מי שהיה תופס תפיסה שלמה את הסובייקט היה יכול לדעת את כל הפרדיקאטים שאפשר לייחס לסובייקט הזה. כך גוזר, למשל, המאתמאטיקן מתוך הגדרות העיגול את כל תכונותיו.

את היחידות האחרונות האלה של העולם קורא לייבניץ בשם **מונאדות**. *את המונח הזה שאל ל׳ מג׳. ברונו* (ע"ע) אך נתן לו הוראה אחרת. בניגוד לאטומים, התופסים מקום בחלל, המונאדה היא יחידה פשוטה, שאין בה חלקים, ולכן אין בה התפשטות. המונאדה היא יחידה אמיתית, כיון שאין היא ניתנת לחלוקה; זוהי **יחידה רוחנית**.

חלל וזמן. תורתו של ל׳ על המונאדות, שאינן תופסות מקום בחלל, מתנגשת עם נסיוננו היום־יומי על דברים הקיימים בחלל ובזמן. ל׳ חייב, איפוא, להראות את הקשר בין נסיונותינו החושניים ובין העולם המטאפיסי האמיתי. הדבר נעשה על ידי כך, שהוא טוען, שהחומר והתנועה, החלל והזמן הם phaenomenon bene fundatum („תופעה מבוססת היטב"). החלל והזמן הם רק תופעות ולא ממשויות, אך תופעות מבוססות היטב, כלומר, אין הם אשליות, אלא תופעות הקשורות בתכונות האמיתיות של המונאדות, והמתאימות ליחסים איכותיים בין המונאדות.

תורה זו של ל׳ מנוגדת לתורתו של ניוטון על החלל והזמן המוחלטים (ע"ע זמן, חלל). לגבי ל׳ יש רק חלל וזמן יחסי, כלומר: המרחקים בין הדברים. הדברים ומצביהם קודמים לחלל ולזמן, ורק על סמך יחסים מסויימים בין הדברים בונים **אנחנו** את החלל והזמן. למשל: כשאנו אומרים על שני דברים א׳ וב׳, שהם תופסים „אותו המקום" בחלל, אין אנו נזקקים לחלל כקיים בפני עצמו כמו שעושה ניוטון, אלא אנו רוצים לומר בזה רק שיחסיהם ליתר הדברים הם זהים. אלוהים, הרואה את העולם כמו שהוא, איננו רואה אותו בחלל ובזמן.

האיכויות של המונאדות. מכאניזם ותכליתיות. האטומים מאופיינים על ידי תבניתם ומצבם בחלל. המונאדה היא יחידה רוחנית בעלת סגולות איכותיות מסויימות וזה מה שמעניק לה את האינדיווידואליות, ומבחין אותה מיתר המונאדות.

העולם כולו הוא מערכת של נפשות. על ידי כך שובר ל׳ את הדואליזם בין גוף ונפש המצוי אצל דקרט וכמו כן את שלטון המכאניזם, שאף הוא ירושת דקרט. היחידות המהוות את העולם הן נפשות, ולכן אין השיקול המכאניסטי יכול לשמש כלי מתאים וממצה לתפיסת העולם מבחינתו המטאפיסית. עלינו להשתמש בקטגוריה המתאימה לחיים הנפשיים. זוהי הקטגוריה של **התכלית**. דקרט דחה את ההסברה התכליתית ושפינוזה ראה בה „מקלט הבורות".

ואילו ל׳ חזר אל הקטגוריה האריסטוטלית הזאת של התכלית. יתר על כן: הוא מאחד את שתי התפיסות המנוגדות והעוינות האלה, המכאניסטית והתכליתית, לידי אחדות אחת.

השניות שבין התפיסה המטאפיסית והתפיסה התופעתית של העולם מאפשרת לל׳ להשלים בין הפירוש התכליתי והפירוש המכאניסטי של העולם. הרצף שבחלל ובזמן שייך לצד התופעתי של העולם, לתפיסתו של **האדם**, אשר איננו יכול לחדור אל היחידות האחרונות שמהן נבנה העולם. בתחום התופעות שולט המכאניזם. אין הוא תפיסה כוזבת, כי אם השתקפות אנושית־מוגבלת של אמיתות מטאפיסיות. המכאניקה מביאה לידי ביטוי (אמנם לקוי) את המציאות המטאפיסית, שהיא מציאות נפשית, תכליתית. מה שמופיע בגוף באופן מכאני, בבחינת ההתפשטות, הוא, לאמיתו של דבר, המתאדה, ממשות דינמית־נפשית.

המונאדות כעצמים. הפסיכולוגיה. ל׳ תופס את המתאדות **כסובסטאנציות** (עצמים) במובנו של אריסטו, דהיינו כאֶנטלֶכיה, או מרכז של **כוח**. מושג העצם מקבל על ידי כך גוון חדש, המנוגד לתפיסה של ימי־הביניים, שלפיה היה מושג העצם (סובסטאנציה) קטגוריה צורנית בלבד, סיכום הנשואים בנושא.

הפעילות הפנימית של המתאדה היא יצירה של **דימויים**. יצירה בלתי־פוסקת זו של „תפיסות" (פֶּרְצֶפְּציות) היא מהותה של המתאדה ושל החיים הנפשיים. המתאדות נבדלות בינן לבין עצמן על פי דרגת הבהירות של דמוייהן, היינו, על פי קנה מידה איכותי. אך מצד אחר הכניס ל׳ לפסיכולוגיה — כנראה בהשפעת החשבון הדיפרנציאלי — את המושג של „התפיסות הקטנות", מושג שהיה לאחר מכן גורם חשוב בנסיונה של הפסיכולוגיה המאוחרת להשתמש במושגים כמותיים בתחומה (הרבארט, פכנר ואחרים). המשל האהוב על ל׳ הוא הרעש של משברי הים, המורכב ממספר עצום של תפיסות־שמיעה קטנטנות המסתכמות לכלל הרעש העצום. מושג זה של „התפיסות הקטנות" מאפשר לבצע דרוג בין המונאדות, נותן את האפשרות לבצע ומקל על הבנת המעבר מן הפסיכולוגיה (האיכותית) אל המכאניקה (הכמותית) שהוא כה חשוב אצל ל׳.

אך השניות היסודית שבין הסבר נפשי מטאפיסי והסבר מכאני במקומה עומדת. אין שום אפשרות להסביר את האירועים הנפשיים (למשל, התפיסה) על ידי שיקולים מכאניים (הרכב חלקים, תנועה וכו׳).

כל דבר בעולם הוא חי, בעל תפיסה. ל׳ דוחה את נסיונו של דקרט, להבין את החיות כמכונות חסרות חיים נפשיים. אף־על־פי שנוכל, לפי העקרון של התאמת התופעה לאמת המטאפיסית, לראות את החיות במידה מסויימת כאוטומטים, אין לשכוח שהם יצורים אורגאניים, בעלי נפש. ל׳ השתמש לשם הסברת תורתו, שלפיה הכל מלא חיים, בתגליות הביולוגית של זמנו: הרכבת הגופים האורגאניים מתאים חיים. הוא אינו מכיר בשום חומר מת; כל העולם הוא מלא חיים. שיטתו היא שיטת ויטאליזם קיצוני. המונאדה משתנה בצורה בלתי פוסקת. כדי להסביר את השינויים האלה במתאדה, ואת המעבר מדרגת תפיסה נמוכה לדרגה גבוהה יותר, מניח ל׳ בתוך כל מתאדה את ה„מגמה", את הטנדנציה לעבור מדימוי אחד לשני; מגמה זו היא מה שקרוי לרוב יצר או תאוה. החיים שבכל מתאדה הם התפתחות מתמידה של הדימויים הנגרמת על ידי מגמת־הפעילות שבתוכה.

סוגי המונאדות. האלהות. ממלכת־החסד. המונאדות הן כוחות מדמים, והן כולן מדמות את הקוסמוס. כל אחת מן המתאדות משקפת את העולם כולו לפי טבעה ולפי דרגת בהירות דימוייה. **תוכן** הדימויים הוא, איפוא, אצל כולן תוכן אחד, אבל דרגת הבהירות שונה. לפיכך הבדיל ל׳ בין שלושה סוגים של מונאדות: א) „המתאדות הערומות" או „הפשוטות", המתאימות בערך לדוממים ולצמחים. המתאדות האלה יש להן אמנם תחושות, אבל אין להן זכרון. אנו יכולים להסביר את המצב בו נמצאות המתאדות ה„רדומות" האלה מתוך אנאלוגיה למצב בו אנו נמצאים כשאנו מתעלפים או שקועים בשינה עמוקה ללא חלום. ב) „הנפשות", במובן המצומצם של המלה, היינו החיות. הן בעלות זכרון, רגש, כוח הקשבה. ג) „הרוחות" של בני האדם ושל המלאכים. אלה הן מונאדות בעלות תודעה עצמית, „אפרצפציה" (ע״ע) וידיעת האמיתות ההכרחיות והנצחיות (ביניהן ידיעה על אלוהים). אלוהים עצמו הוא המתאדה העליונה, כל הדימויים שלו הם בהירים ומובחנים, וכיון שאי הבהירות היא היסוד הסביל שבמתאדה, הרי אין באלוהים שום סבילות.

כל המתאדות נבדלות, איפוא, ביניהן על ידי הבהירות של דימוייהן, במונאדות שולט **חוק הרציפות**: קיים סולם רצוף של הבדלי בהירות; אין בטבע קפיצות.

אפשר לומר שכל המתאדות הן בעלות חיים נצחיים ואין למוות שלטון עליהן. אולם השארות הנפש (ע״ע) במובן המדוייק של המלה נודעת רק למונאדות שיש להן תודעה עצמית, תודעת זהותן ואחריותן, ואלה הן המתאדות של הסוג השלישי, אשר מהוות את „**קריית אלוהים**". „הרוחות" האלה מסוגלות לבוא בכעין התחברות עם אלוהים; הרוחות יודעות במידה מסויימת את אלוהים, כי הן יודעות את האמיתות הנצחיות שברוחו, או יכולות על כל פנים לנסות להבין את תכליות אלוהים בעולם ולשרת אותן. הן משתייכות ל„ממלכת־החסד". „קריית אלוהים" היא העולם **המוסרי** שבתוך העולם הטבעי, והיא הנעלה שבמעשים של אלוהים. קיימת **הרמוניה** בין הממלכה הפיסית של הטבע ובין הממלכה המוסרית של החסד: הדברים מוליכים אל **החסד** בדרכי **הטבע**. העולם הפיסי, בהתפתחו לפי החוקים שלו, ממלא יחד עם זה תפקיד מוסרי, כגון הנחלת השכר והעונש. לרעיון זה של התאמת הטבע והמוסר היתה השפעה חזקה מאד על הוגי הדעות של המאה ה18, ביניהם לֶסינג (ע״ע), הֶרדר (ע״ע) ושילֶר (ע״ע); גם אצל קַנט ופיכטֶה („על הטעם של אמונתו בממשלת־עולם אלוהית") מורגשת ההשפעה של רעיון זה.

ההרמוניה הקבועה מראש. המתאדות הן אספקלריות חיות של העולם וכל אחת מהן משקפת אותו מנקודת מבט שלה. כיון שכל מתאדה מפתחת את חייה מתוך עצמה, לכן לא יכולה לבוא עליה השפעה מן החוץ. כדי להתאים את פעולותיהן של המתאדות הבודדות, מכניס ל׳ למשנתו את העקרון של „ההרמוניה הקבועה מראש" (ע״ע הרמוניה). אלוהים התאים את המתאדות באופן כזה שתפיסותיה של מתאדה מסויימת מתאימות בכל רגע לתפיסותיהן של כל יתר המתאדות. כל המתאדות קשורות זו לזו, אך הזיקה היא רק אידיאלית־מרשגית. הן פועלות ביחד,

אך אינן פועלות זו על זו. היחס הסיבתי, כביכול, בין שתי יחידות, אשר לפיו האחת היא סיבה והשניה תולדה, מתברר כך: הפעילות פירושה מעבר אל דרגה יותר גבוהה של הבהירות, הסבילות פירושה ירידה לדרגה יותר נמוכה. לפי העקרון של ההרמוניה מביאה תוספת הבהירות במתאדה אחת לידי גרעון של בהירות במתאדה אחרת. בעזרת עקרון זה מאחד ל׳ שני ניגודים, את האינדיווידואליזם הקיצוני ואת הזיקה ההדדית המאכסימלית הקושרת את כל חלקי העולם. המתאדה, בבדידותה, זקוקה לעולם כולו, ובהתמסרותה לעולם, היא מפתחת את סגוליותה ולהיפך.

גוף ונפש, חיים ומוות. העקרון הזה מסביר גם את היחס בין הגוף והנפש. מבחינה מטאפיסית ישנן רק נפשות. אך בכל אחת מן המתאדות ישנו יסוד „גופני" כביכול, כלומר הדימויים המבולבלים, העמומים, הגורמים לסבילות במתאדות. מה שאנו רגילים לקרוא בשם „גוף", הוא קבוצת מונאדות המשועבדות למתאדה „מנהיגה". ואין נפש מחוסרת גוף במובן זה, מלבד אלהים (ע״ע השארות־הנפש, עמ׳ 468).

תורת ההכרה. שיקוליו השכליים של האדם מתבססים על שני עקרונות: העקרון של הסתירה, שכל הגד המכיל סתירה הוא שקרי והפכו הוא אמיתי; והעקרון של הטעם המספיק, ששום הגד אינו נכון ושום מצב־דברים אינו קיים, אלא אם כן ישנו טעם מספיק (ratio sufficiens), שיהיה כך ולא אחרת. בהתאם לשני העקרונות האלה ישנם שני סוגים של אמיתות: אמיתות הכרחיות, אשר הפכן הוא בלתי אפשרי; אמיתות עובדתיות, שהן מקריות והפכן הוא אפשרי.

האמיתיות הנצחיות תלויות בשכלו של אלהים, ולא ברצונו (כפי שקבע דקרט); לכן אין הן שרירותיות. אשר לאמיתות העובדתיות, אין לאדם האפשרות להבין את הכרחיותן, ועליו להסתפק בכך, להכניס את האמת העובדתית הבודדת לתוך שיטה מקיפה יותר, אשר היא נגזרת מתוכה; רק לגבי השכל האלהי תהיה האמת העובדתית גם היא לאמת הכרחית, שהרי אלהים בחר, כשברא את העולם — לפי אמת הכרחית! — בעולם הטוב ביותר. ההבחנה בין אמיתות הכרחיות ואמיתות עובדתיות, שהיא כל כך יסודית בעיני האדם, מתבטלת בפני עין אלהים.

בעיית החרות. בעיית החרות של האדם עמוסה בפילוסופיה של ל׳ בקושי מיוחד. מצד אחד הוא דטרמיניסט חמור. ההרמוניה הקבועה מראש חיתה בלתי מובנת, אלמלא היו כל המתאדות מבראשית קבועות בהתפתחותן באופן כזה שהן מתאימות ביניהן.

אולם מן הצד השני סבור ל׳ שהדטרמיניזם (ע״ע) הזה יכול לדור בכפיפה אחת עם החרות. שהרי הגזירה, שלה אנחנו כפופים, אינה כוח בלתי ידוע וחידתי; הודות להכרה בהכרחיות של הדברים מכיר האדם בהכרחיות של האני שלו. המתאדה היא אמנם קבועה, מכיוון שהכל יוצא מתוכה על פי חוקיות חמורה; אבל היא יחד עם זה חפשית, מכיוון שהכל יוצא מתוכה ושום אונס מן החוץ אינו דוחף אותה.

בספרו „צידוק־האל" (ע״ע אפולוגטיקה, עמ׳ 144, וע״ע השגחה, עמ׳ 487) מוכיח ל׳, על יסוד עקרון הטעם המספיק, שעולמנו הוא הטוב מכל העולמות האפשריים (ע״ע אופטימיזם). כמו כן, ל׳ מבקש לענות על השאלה מדוע אם עולמנו הוא הטוב שבעולמות האפשריים, יש בו מקום לרע. לשם־כך הוא מבחין בין שלושה סוגי רע, וטוען שלגבי אלהים די שביקום כולו עולה שיעורו של הטוב לאין ערוך על הרע. מתוך ההגבלות ואי־השלמות של הסופי, לומד האדם שמוטל עליו תפקיד של התקדמות מוסרית אין סופית.

לרעיון זה של ההתפתחות וההתקדמות היתה השפעה רבה על התודעה התרבותית של המאה ה18. נראה שתורתו של ל׳ על הסיכום הכולל של הטוב והרע, עשויה לסתור את האינדיווידואליזם שמונח ביסוד תורת המתאדות; האם אין הוא עושה את הפרט לאמצעי בידי בורא העולם? אמרו בצדק, שהאופטימיזם המפורסם של ל׳ הוא, לאמיתו של דבר, פסימיזם. על יחסו של וולטר לתורה זו, ע״ע וולטר.

ל׳ השפיע רבות על וולף (ע״ע) ועל חוגי־הדעות של תנועת ההשכלה (ע״ע). בתיווכו של וולף, קנט (ע״ע) פיתח, בסוף המאה ה18, את שיטתו מתוך פולמוס מתמיד עם ה„דוגמטיזם" של ל׳. כמו כן השפיע ל׳ רבות על האידאליזם הגרמני של המאה ה19 (שלינג מודה בפירוש בהשפעה זו). במאה העשרים, עם התנופה שקיבלה תורת ההגיון, חזרו הלוגיקנים על רעיונו של ל׳ על „הכרקטריסטיקה" הכוללת ועל איחוד המדעים.

פילוסופים מודרניים רבים, וביניהם ויטהד (ע״ע) — שטען שיש צורך לכתוב ספר בשם „רוחו של ליבניץ" — הושפעו ממנו.

ההוצאה הכוללת הראשונה של כתבי ל׳ יצאה בששה כרכים, 1768, ע״י L. Dutens‏ Opera omnia: („כל הכתבים"). בשנים 1875—1890 הוציא C. J. Gerhardt את הכתבים הפילוסופיים (Die philosophischen Schriften L.), בשבעה כרכים, וב1899 — חלק מן המכתבים. האקאדמיה הפרוסית החלה ב1923 בהוצאה כוללת חדשה של כתבי ל׳. שימושית מאד היא ההוצאה הגרמנית של הכתבים הפילוסופיים העיקריים, שיצאה ב1904, עם מבואות מועילים מאד של ארנסט קסירר, בשני כרכים, בשם Hauptschriften zur Grundlegung der Philosophie („כתבים עיקריים לביסוסה של הפילוסופיה"), בתרגומו של A. Buchenau, ב„ספריה הפילוסופית" של מיינר. את הכתבים ההיסטוריים והפוליטיים הוציא O. Klopp, 1864—1884, באחד־עשר כרכים. L. Couturat, אשר התעניין במיוחד בכתבים של ל׳ בתורת־ההגיון, פירסם ב1903 Opuscules et fragments inédits de L. („מסות וקטעים משל ל׳, שטרם יצאו־לאור").

A. Foucher de Careil, *L., la Philosophie juive et la Cabale*, 1861; L. Couturat, *La Logique de L.*, 1901, E. Cassirer, *L.'s System in seinem wissenschaftlichen Grundlagen*, 1902; id., *Freiheit u. Form* (Kap 1), 1916, W. Kabitz, *Die Philosophie des jungen L.*, 1909; L. Davillé, *L. historien*, 1909; M. Ettlinger, *L. als Geschichtsphilosoph*, 1921; V. Basch, *Les Doctrines politiques des philosophes classiques de l'Allemagne*, 1927, H. W. Carr, *L.* (אנגלית), 1929; F Eckstein, *Die Flucht in das Unendlichkleine*, 1931; B. Russell, *A Critical Exposition of the Philosophy of L.*, 1937[2]; G Friedmann, *L. et Spinoza*, 1946; H. W. B. Joseph, *Lectures on the Philosophy of L.*, 1949; R. Zocher, *L.s Erkenntnislehre*, 1952; E. Hochstetter (ed.), *L. zu seinem 300. Geburtstag*, I-VIII, 1946–1952; R. M. Yost, *L. and Philosophical Analysis*, 1954, R. L. Saw, *L.* (Penguin), 1954, J. Moreau, *L'Univers leibnizien*, 1956; St. Hampshire, *The Age of Reason*, ch. VII, 1956; K. Herrmann, *Das Staatsdenken bei L.*, 1958; F. Kaulbach, *Die Metaphysik d. Raumes bei L. und Kant*, 1960; G. H. R. Parkinson, *Logic and Reality in L.'s Philosophy*, 1965; N. Roscher, *The Philosophy of L.*, 1967

ש. ה. ב.

ל׳ כאיש מדע והשפעתו על המדע בימינו. ל׳ היה איש האשכולות: היסטוריון, מומחה בפיסיקה, גאולוגיה, תורת־הרפואה, מדע־הלשון, מאתמאטיקה ותאולוגיה. בעצם היה האדם האחרון שהקיף את כל המדעים של זמנו. בכל אחד מתחומי התעניינותו הרבים היתה מטרתו העיקרית אחת, והיא העלאתו לרמה של מדע. הדוגמה של מדע מושלם, אשר עמדה תמיד כנגד עיניו, היתה המאתמאטיקה. מאז ימי נעוריו התרשם מאד מאפיה הבלעדי המאפשר ידיעה ודאית ובלתי מעורערת ושאף להקנות אופי דומה לשאר המדעים. אופי זה נבע, לפי דעתו, מהבהירות של מושגי המאתמאטיקה והגדרותיה, מהסדר הדדוקטיווי שבין טענותיה, ובעיקר מהשימוש בסמלים המשקפים בנאמנות את תכונותיהם של העצמים שהם מסמנים. החשיבות של הגורם האחרון היתה מכרעת בעיני ל׳, וכל חייו הקדיש מאמצים רבים להבהרת משמעותם ותפקידם של הסמלים. תכניתו הראשונה והענפה ביותר בשטח זה היתה התכנית לבניית שפת סמלים אוניברסלית (ע״ע אנליזה), שתהא לכלל המחשבה האנושית מה שהכתב האלגברי היה למאתמאטיקה, שפה שמכוח השימוש הנכון בכלליה התחביריים בלבד יצמח הפתרון לכל בעיה — מדעית ופילוסופית כאחת — שתנוסח באמצעותה; שפה שתאפשר הכרעה מהירה של כל ויכוח בדרך של חישוב פשוט. אמנם תכנית זו היתה שאפתנית מדי ולא התגשמה, פרט להדגמות זעירות, אבל עיסוקו בנושא זה הביא את ל׳ להשגים מדעיים חשובים, שהידועים ביניהם — אם כי לא היחידים — הם המצאת החשבון האינפיניטסימלי (ע״ע) ויצירת הלוגיקה הסמלית (ע״ע הגיון, תורת ה־, 360—361).

באשר ל**חשבון האינפיניטסימלי**, טעות היא לחשוב של׳ (או בן־דורו ניוטון) המציאו יש מאין. למעשה, רובן של התאורמות המרכזיות של החשבון האינפ׳ היה ידוע למאתמאטיקאים מתחילת המאה ה 17, והשימוש בהן לפתרון בעיות של השקה, של קביעת מהירויות, של חישוב השטח והנפח של גופים הנדסיים מסוימים, ועוד, היה נפוץ ביותר. אולם כל הידע הזה היה מעורפל למדי, בגלל ההזדקקות למונחים ללא משמעות מובהרת, כגון „הקטן לאין־סוף שאינו ניתן לחלוקה", בגלל הדרישה לפירוש גאומטרי לכל הוכחה, בגלל אי־תפיסת הקשר שבין הבעיות השונות. ל׳ הבין שיש כאן צורך בתהליך דומה לזה שפקד את תורת המשוואות בידי ויאֶטה (ע״ע), כמאה שנה לפני כן: תהליך של „אלגבריזציה", כלומר, הפיכת הכמות הגדולה הזאת של ידיעות מקוטעות לתחשיב אופראציונלי מסודר, המנוסח באמצעות סימבוליקה אחידה ופשוטה, דוגמת האלגברה. ואכן כך עשה: כשנכתבו בעזרת הסמלים החדשים שהוא הנהיג, בלטו לעין תכונותיהן של שתי הפעולות ההפוכות, אינטגרציה ודיפרנציאציה; סקירת האפשרויות הקומבינטוריות של הסימבוליקה החדשה איפשרה את גילוין של תאורמות רבות; סדר למופת הוכנס למכלול הבעיות הנ״ל כמעט באופן אוטומאטי.

החשבון החדש הפך במשך הזמן למכשיר המאתמאטי החשוב ביותר לחקר מדעי הטבע. ל׳ עצמו פיתח בעזרתו את **הדינאמיקה** וטען, למשל, שלא „כמות התנועה" (mv; m = מסה, v = מהירות) היא קבועה של מערכת גופים ללא כוחות חיצונים (כפי שסבר דקרט), אלא ה„כוח החי" (vis viva), הידוע היום בשם „אנרגיה קינֶטית" (½mv²). טיעון זה אינו נכון מבחינות אחדות, אבל הוא צעד חשוב בדרך לניסוח „חוק שימור האנרגיה".

ל׳ לא הסתפק, בפעילותו המאתמאטית, בהמצאת החשבון. הוא שאף לשחרר את המאתמאטיקה מתלותה הבלעדית במושג הכמות. על כן ניסה לפתח **מאתמאטיקה כוללת** (mathesis universalis) אשר תקיף, נוסף ליחסים הכמותיים (המספריים), גם יחסים אחרים, „איכותיים" בטיבם. היא נועדה להיות מין תורה כללית של הסטרוקטורות (רעיון דומה לזה של גַלואה [ע״ע] בתורת־החבורות שלו). בין חלקיה היו האלגברה, ה analysis situs (המקדימה ב200 שנה את הטופולוגיה), תורת ההסתברות והלוגיקה.

בלוגיקה, אם כי שמר באופן כללי על המסגרת המסרתית (תורת ההקש) ואף תרם הרבה לפיתוחה, ראה ל׳ בבירור את האפשרויות הרבות הטמונות בהפעלת הסמלים בתוכה, ובצדק הוא נחשב לאבי הלוגיקה הסמלית המודרנית. הוא פיתח תחשיבים לוגיים שונים, ביניהם אחד מיוחד במינו, כי הוא בנוי בצורה המאפשרת לתת לו אינטרפרטציות רבות, וזה הרעיון המרכזי של האלגברה של בול. בתחשיביו, שפורסמו רק בהתחלת המאה ה20, אפשר למצוא ניסוחים מדוייקים של חוקים לוגיים חשובים שנשתכחו עד אמצע המאה ה19 (ע״ע הגיון, תורת ה־).

למרות שראה כאידאל מדעי את הידיעה הדדוקטיווית המוחלטת, ידע ל׳ שבתחומים רבים — כגון המשפטים, הפוליטיקה, ושאר מדעי החברה — עלינו להסתפק בידיעה השערתית בלבד. אבל לפי דעתו אין זה נימוק מכריע לוותור על השימוש במאתמאטיקה. **תורת ההסתברות** (ע״ע, עמ׳ 922), שגם לפיתוחה תרם הרבה, היא המכשיר המאתמאטי המתאים לתחומים אלה דווקא. היא מקנה לידיעה ההשערתית את המכסימום של דיוק שביכלתה להשיג, טען ל׳, ובזאת חזה את ההתפתחות העתידה לבוא של מדעי החברה, הרוח ואף של הפיסיקה המודרנית (תורת הקוַנטים; ע״ע קונטים, תורת ה־).

נוסף לפעילותו המדעית בשטחים המוגדרים (רק חלקם הוזכר כאן), הקדיש ל׳ את מיטב מאמציו לארגון החיים המדעיים לצורך הבטחת איחודו וקידומו של המדע. לשם כך עסק לא רק בייסוד אקאדמיות, בפרסום כתבי עת מדעיים, בארגון חברה לכתיבת אנציקלופדיה, ובעוד צעדים ארגוניים, אלא גם שאף להקנות למדע מתודה כללית (Scientia Generalis) אחידה. מלבד בלוגיקה ובמאתמאטיקה, מורגשת השפעתו על המדע בימינו במיוחד במישור זה של הקשר בין המדעים השונים: בקיברנטיקה, בתורת האינפורמציה והקומוניקציה, בתכניות החדשות לאיחוד המדע, בנסיונות להקמת תורה כללית של סמלים (סמיולוגיה או סמיוטיקה) ולבניית שפות מלאכותיות. כל אלה מכירים בל׳ כבאביהם הרוחני.

ז. בכלר, ל׳ והמדע („מדע" א׳, חוב׳ 5), 1967; Y. Bellaval, *L., critique de Descartes*, 1960; N. Bourbaki, *Eléments d'histoire des mathématiques*, 1960; W & M. Kneale, *The Development of Logic*, 1962; G. H. R. Parkinson (ed.), *L. – Logical Papers, a Selection*, 1967, F. C. Kreiling, *L.* (Sci. Ameri 18, No. 5), 1968.

מ. דס.

לִיבֶּק (Lübeck), עיר־נמל במדינת שלזויג־הולשטין, בצפון הרפובליקה הפדראלית הגרמנית, כ 50 ק״מ מצפון־מזרח להאמבורג. 241,000 תוש׳ (1966). נמלה החשוב־ביותר של גרמניה המערבית בים הבאלטי. יושבת על גדות הנהר

ליבק: שער הולשטיין (מהמאה ה 15)

טראוה, כ 15 ק"מ משפכו למפרץ ל'. חלקה העתיק של העיר בנוי על אי בנהר, ששטחו כ 600 דונם. ל' היא צומת חשוב של מס"ב וכבישים ושל נתיבי־מים פנימיים. היא מחוברת בתעלה עם הנהר אֶלְבֶּה ודרכו — עם הים הצפוני. בעקבות העמקת שפך הטראוה יכולות להגיע אליה גם ספינות־ים בינוניות; ספינות גדולות מגיעות רק עד פרבר־החוף שלה טראומינדה, המרוחק ממנה 13 ק"מ. דרך נמל ל' עובר חלק מסחרה של גרמניה המערבית עם ארצות הים הבאלטי. באיזור הנמל — מספנות גדולות; בעיר ובסביבתה — מפעלי־תעשיה רבים לייצור מוצרי ברזל ופלדה, מכונות, ציוד תעשייתי, כימיקאלים, מוצרי עץ ופלאסטיקה, בגדים, מזונות ושימורי־דגים.

תהליך ההתפשטות של פרבריה החדשים של העיר אל הגבעות שממזרח נבלם בגלל קרבתו של גבול גרמניה־המזרחית, כ 5 ק"מ בלבד ממרכז ל'. עובדה זו וכן פתיחת תעלת קיל, בסוף המאה ה 19, מסבירות את ירידת חשיבותו של המסחר בכלכלת ל'. התעשיה התרחבה מאד וקלטה פליטים רבים מהמזרח שהתיישבו בל'; לפני מלה"ע II ישבו בעיר כ150,000 נפש ובו1950 — 220,000.

החלק העתיק שבלב העיר שמר, במידה רבה, על צורתו ואפילו מסוף יה"ב. מצויים כאן שרידי חומות, שערים ובניינים רבים מהמאות 13—16, וכנסיות בסיגנון גותי, מהיפות בגרמניה. חלק ממיבנים אלה ניזוק קשה בהפצצה בריטית בימי מלה"ע II, אך שוקם ברובו.

מ. בר.

ה י ס ט ו ר י ה. אדולף II, רוזן הולשטין, יסד את ל' ב1143, סמוך למקום ישוב של וֶנדים (ע"ע) שנהרס. ב1157 נהרסה ל' במלחמה, אך שנתיים אח"כ הוקמה מחדש בידי היינריך „האריה" (ע"ע, עמ' 252) דוכס סאכסוניה, ושנה אח"כ הוקמה בה הגמונות. ל' היתה העיר הראשונה בחופי הים הבאלטי שנבנתה במתכונת מערב־אירופית, והתפתחה במהירות בזכות נמלה הטבעי המצוין ומצבה המוגן. ב1226 העניק לה הקיסר פרידריך II מעמד של „עיר חפשית", ושנה אח"כ מילאה ל' תפקיד חשוב בנצחון על דנמרק (ע"ע ולדמר II). כגדולה וכחשובה שבערים הגרמניות באיזור הים הבאלטי סייעה ל' במאה ה13 בייסודן של ערים גרמניות רבות באיזור ובהתפתחותן, השתתפה בהקמת ברית ההַנְזָה (ע"ע) והיתה מנהיגתה של ברית זו. ירידתה של ל' התחילה עם ירידת ההאנזה, אעפ"י שעוד בתחילת המאה ה16 לחמה נגד דנמרק ושודיה (1534—1536). מלחמה זו ניהל יירגן וולנוֶבר (Wullen-wever) שעלה לשלטון בל' בראש תנועה עממית ב1533, כשנתיים אחרי שהעיר עברה לפרוטסטאנטיות. המפלה במלחמה החישה את ירידת קרנה של ל'. כפעם בפעם התחדשו המאבקים הפנימיים בעיר בין הפאטריצים ששלטו בה לבין בעלי המלאכה, שרצו בדמוקראטיזאציה של המשטר. ב1810 סיפח נאפוליון את ל' לקיסרות הצרפתית. היא השתחררה ב1813, וב1866 הצטרפה לקונפדראציה הצפון־גרמנית וב 1871 — לקיסרות הגרמנית כמדינה־חברה. ב 1937 סופחה בפקודת היטלר למחוז שלזויג־הולשטין שבמדינת פרוסיה.

H. A. Grabke, *L.*, 1953; A. v. Brandt, *Geist und Politik in der lubeckischen Geschichte*, 1954

מ.

תחילת ה י י ש ו ב ה י ה ו ד י בל' במאה ה17, עת הגיעו אליה סוחרים יהודיים מהמבורג (ע"ע) השכנה. ב 1680 ניתנה זכות ישיבה בל' לשני יהודי חסות (ע"ע חסות, יהודי־); זכות זו הוגבלה אח"כ ליהודי אחד, ונשארה בתקפה כל המאה ה18. לאחר גזרות ת"ח—ת"ט התיישבו יהודים בכפר השכן מויסלינג, שהיה שייך לדנמרק, וב 1670 הצטרפו אליהם מספר משפחות ממגורשי וינה. ב 1686 נתן להם מלך דנמרק כתב זכויות, וב1692 הושוו זכויותיהם לאלה של יהודי אלטונה (ע"ע), שלרבנותה היו כפופים. יהודי מויסלינג סחרו בל' למרות הפקודות שהגבילו את המכסה היומית של בעלי רשות הכניסה לעיר ואת שעות שהייתם בה, ושחייבום להיות מלווים בשוטרים. ב1709 היו בכפר 12 משפחות יהודיות, ובסוף אותה מאה — 70. ב1763 עברה הבעלות הפאודלית על הכפר לעיר ל', וב1806 סופח אליה כליל, ואעפ"כ נשאר המסחר בעיר אסור ליהודים.

כשסופחה ל' לקיסרות הצרפתית (1810), הפכו היהודים לאזרחים בעלי זכויות מלאות, וב1812 נחנך שם ביהכ"נ הראשון. לאחר סילוק הצרפתים שוב צומצמו זכויותיהם והגילדות אף דרשו את גירושם למויסלינג. מאבק זה הגיע עד לקונגרס וינה (ע"ע, עמ' 210), אך על אף התערבותם של מֶטרניך (ע"ע) והַרדֶנבּרג (ע"ע) נאלצו היהודים לעזוב את ל' (1824) ולחזור למויסלינג — שם הקימו ביכ"נ חדש (1827) ובי"ס (1837).

ב1848 השיגו היהודים שווין־זכויות מלא. ב1850 נחנך ביכ"נ חדש בל' — לאחר שרוב היהודים חזרו אליה מן הכפר, וב1880 נחנך ביהכ"נ הגדול של העיר. רבניה האחרונים של ל' היו שלמה קַרליבַך (ע"ע), ודוד א. וינטר (1921—1938). ב 1857 היה מספר היהודים 522. ב 1913 עלה מספרם לשיא של 700, וב 1937 ירד עד ל 250—300. 85 יהודי ל' האחרונים גורשו ב1941/2 לגטו ריגה, ומשם הובלו להשמדה.

S. Carlebach, *Geschichte der Juden in L. und Moisling*, 1899, E. Baasch, *Die Juden und der Handel in L.* (Vjschr. für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 16), 1922.

יע. ר.

לִיבְּקְנֶכְט (Liebknecht), שם־משפחה של שני מנהיגים סוציאליסטים גרמנים, אב ובנו. (1) ו י ל ה ל ם ל' — Wilhelm L. — (1826, גיסֶן—1900, שארלוֹטֶנבורג [ברלין]). ל' היה בן למשפחת מלומדים ופקידים שהתייחסה על מרטין לותר. הוא למד תאולוגיה, פילוסופיה ופילולוגיה באוניברסיטות גיסן וברלין, השתתף במהפכת 1848/9 (ע"ע גרמניה, היסטוריה, עמ' 449—451) ולאחר כשלונה היגר לשויץ. משם גורש, עבר ללונדון ובה חי עד החנינה ב1861, שאיפשרה לו

וילהלם ליבקנכט

לחזור לגרמניה. בלונדון הר־שפע השפעה רבה ממארכס, אע"פ שהוסיף לחלוק עליו בכמה עניינים חשובים, כגון מלחמת המעמדות, המהפכה וכיו"ב. בימי גלותו באנגליה התפרנס ל' מהוראה ומכתיבה. ב1862 נעשה לעורכו של העתון הברליני Norddeutsche Allgemeine Zeitung, אבל התפטר ממשרתו משהבחין שהעתון היה בשרותו של ביסמארק, שמדיניותו היתה שנואה עליו ביותר. ב1865 גורש מפרוסיה ועבר ללייפציג. בסאכסוניה פעל — יחד עם אוגוסט בבל (ע"ע), שאותו משך לסוציאליזם — לאירגון סוציאליסטים לסיעת אייזנאך, שהיתה מנוגדת אז לסיעתו של לאסאל (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverband ["איגוד הפועלים הגרמני הכללי"]).

החל ב1868 היה ל' עורכו של השבועון Demokratisches Wochenblatt (שבמקומו בא ב1869 ה Volksstaat ["מדינת־העם"]). הוא התנגד למלחמה בצרפת, ויחד עם בבל הצביע נגד הסיפוחים הצבאיים. ב1872 נידון למאסר שנתיים באשמת בגידה במלכות. מ1874 ועד מותו, היה חבר בריכסטאג. לאחר ביטולו של החוק נגד הסוציאליסטים השתקע ב1890 בברלין, ושם ערך את בטאונה המרכזי של המפלגה, Vorwarts ("קדימה").

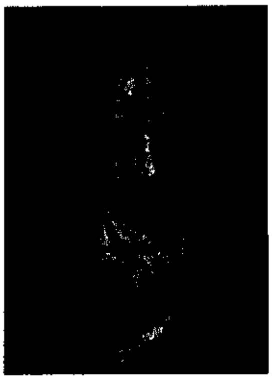
ל' תרם לאיחוד סיעת אייזנאך עם סיעתו של לאסאל בכינוס שנערך ב1875 בגותה, ומאז נחשב למייסדה של המפלגה המאוחדת ולמנהיגה. מעיקרו היה מצדד ברפורמה חברתית בדרכי שלום, ובשל כך מתח עליו מארכס ביקורת חריפה.

עמדתו של ל' כלפי היהודים היתה אוהדת בכללה. באנטישמיות ראה את השפלה והפרועה שבכל צורות השנאה. הוא הדגיש, שבהתחשב במספרם תרמו היהודים יותר מכל עם אחר לקדמה ולחרות של המין האנושי, וכן לספרות ולאמנות. תולדות היהודים לאחר חורבן ממלכתם היו בעיניו "לחידה ולנס". ב1899 פירסם סידרת מאמרים בכה"ע Die Fackel ("הלפיד"), שבהם טען, כי אינו בטוח שדרייפוס חף מפשע. דבריו אלה, המעידים על תמימות, הולידו את הדעה, המוטעית לחלוטין, של' היה שתא ישראל.

מכתביו החשובים ביותר: Über die politische Stellung der Sozialdemokratie ("על מעמדה הפוליטי של הסוציאל־דמוקראטיה"), 1869; Wissen ist Macht ("הדעת היא כוח"), 1872; Zur Grund- und Bodenfrage ("לשאלת נכסי־דלא־ניידי"), 1876; Ein Blick in die Neue Welt ("מבט לעולם החדש"), 1887 (דו"ח על מסע־תעמולה שערך ב1886); Robert Blum und seine Zeit ("רוברט בלום ודורו"), 1888; Die Emser Depesche ("המברק של אמס"), 1891 (שבו גילה את זיוף מברק אמס בידי ביסמרק [ע"ע, עמ' 485]); Robert Owen, 1892; Karl Marx zum Gedächtnis ("לזכר קארל מארכס"), 1896.

א. זילברנר, הסוציאליזם המערבי ושאלת היהודים, פ' י"ב, תשט"ו; K. Eisner, *W. L., sein Leben u. Wirken*, 1906².

(2) קרל ל' — Karl L. — (1871—1919), בנו של (1). לפי מקצועו היה עו"ד. ב1908 נבחר לבית־הנבחרים הפרוסי.

קארל ליבקנכט

וב1912 — לריכסטאג הגרמני. במפלגה הסוציאלדמוקראטית השתייך לאגף השמאלי הקיצוני. באוגוסט 1914 נכנע למשמעת המפלגתית והצביע לטובת תקציב המלחמה, אולם בדצמבר אותה שנה היה הציר הסוציאל־דמוקראטי היחיד שהצביע נגד האשראי המלחמתי. ב1916 פרש סופית מן הסיעה הסוציאלדמוקראטית הפארלאמנטארית, ובעקבות זאת גוייס לצבא. לאחר שהשתתף במדי־צבא בהפגנה נגד המלחמה, שנערכה ב1 במאי אותה שנה, נאסר ונידון ל4 שנות עבודת־פרך.

עם מתן החנינה באוקטובר 1918 שוחרר ועמד יחד עם רוזה לוכסמבורג (ע"ע) — בראש ה Spartakusbund ("ברית ספרטקוס") — קודמתה הישירה של המפלגה הקומוניסטית הגרמנית. ל' צידד בברית עם הבולשוויקים, אע"פ שלא הסכים בכל לב לאידאולוגיה שלהם ולמעשיהם. הוא לקח חלק בהתקוממות הפועלים בברלין בינואר 1919; לאחר דיכויה נאסר ונרצח בדם קר — יחד עם רוזה לוכסמבורג — בתואנה שניסה לברוח מן המאסר.

חשיבותו של ל' לגבי תולדות הסוציאליזם איננה בשל היותו תאורטיקן, אלא בשל פעולתו כתועמלן ומארגן. השפעתו נבעה במידה רבה מישרו האישי, מהאידאליזם שלו ומאמונתו האופטימית בנצחונו של הסוציאליזם הדמוקרטי.

מכתביו: Militarismus und Antimilitarismus ("מיליטאריזם ואנטי־מיליטאריזם"), 1907; Klassenkampf gegen den Krieg ("מאבק המעמד נגד המלחמה"), 1914; Das Zuchthausurteil ("פסק־הדין לבית־כלא"), 1919; Studien über die Bewegungsgesetze der gesellschaftlichen Entwicklung ("מחקרים על חוקי התנועה של התפתחות החברה"), 1922; Briefe aus dem Felde, aus der Untersuchungshaft und aus dem Zuchthaus ("מכתבים מן החזית, ממאסר־החקירה ומבית־הכלא"), 1919; Spartakusbriefe ("מכתבי ספרטקוס"), 1920; Reden und Aufsatze ("נאומים ומאמרים"), 1921; Politische Aufzeichnungen ("רשימות פוליטיות"), נכתבו ב1917/8, פורסמו ב1921.

H. Schumann, *K. L.: ein unpolit. Bild seiner Persönlichkeit*, 1919, G. Zinoviev – L. Trotsky, *K. L. et Rosa Luxembourg*, 1919; K. Radek, *Rosa Luxembourg, K. L., Leo Jogiches; ihre Bedeutung für die deutsche Sozialdemokratie*, 1921; E. Burns, *K. L.*, 1934.

א. ז.

לִיבֶּר, משֶׁה מֵאִיר — Maurice Liber — (1884, ווארשה — 1956, פאריס), רב, היסטוריון ומנהיג ביהדות צרפת. ל' התגורר מילדותו בצרפת, ושם סיים את בית־המדרש לרבנים בפאריס (ע"ע בתי־מדרש לרבנים, עמ' 987). החל ב1907 הורה היסטוריה ישראלית באותו מוסד ואח"כ היה גם מנהלו (1932—1951). בשתי מלחמות העולם שירת ל' כרב צבאי. הוא הצליח לקיים את הלימודים במוסדו גם בגלותו בדרום צרפת (1940—1944). כן יסד את האגודה "שמע ישראל", שפעלה רבות להחזרת הנוער למסורת, בתקופה שבין שתי מלה"ע. ל' שימש —משנת 1911— כרב

עוזר בפאריס, ומשנת 1919 — כרבה הראשי של צרפת, וממונה על בית־הכנסת המרכזי של פאריס. במסגרת תפקידיו ניצח על פעולותיהם של מוסדות צדקה רבים בצרפת, וסייע לקליטת פליטים ממזרח־אירופה ומגרמניה. ל׳ התנגד באופן עקרוני לציונות, אולם העריך את השגי התחיה הלאומית, ודרש מיהדות צרפת נקיטת עמדה מציאותית כלפיה. פעולתו הציבורית הענפה עיכבה את יצירתו המדעית והספרותית, וספרו היחיד, על רש״י, יצא לאור בתרגום אנגלי מתוך כה״י (Rashi, 1906). מלבד ספר זה פירסם ל׳ מאמרים רבים בכ״ע שונים, וביחוד ב REJ, בכל תחומי היהדות ומחקר היהדות, וכן הירבה לשאת את דברו בפני הקהל הרחב ובין כתלי ביהמ״ד לרבנים.

[G. Vajda], *Le Grand-rabbin M. L.* (REJ, CXV), 1956; R Sommer, *Bibliographie des travaux du grand-rabbin M L.* (ibid , CXVIII), 1959–1960, id., *La Doctrine politique et l'action religieuse du grand-rabbin M. L.* (ibid., CXXV), 1966.

ליבַּרְדֶן, לֶאוּבַרְדֶן (Leeuwarden), עיר בצפון הולאנד, כ 110 ק״מ מצפון־מזרח לאמסטרדאם, בירת מחוז פריזלנד (ע״ע); 87,000 תושׁ׳ (1966). יושבת על הנהר אֶה (Ee), 17 ק״מ מהים הצפוני; מרכז של תעשיה, מסחר ומנהל; צומת־תחבורה ראשי בצפון הולאנד. ספינות קטנות מגיעות אליה דרך התעלה המחברת את גרונינגן עם הארלינגן שעל הים הצפוני, העוברת בסמוך. בסביבת ל׳ נתגלו לאחרונה מאגרי־ענק של גאז טבעי.

במרכזה העתיק של העיר מצויים בניינים מהמאות ה16 וה17: כנסיית סט. יקוב, מוזיאונים, בית העיריה (מראשית המאה ה18) וארמון. ביה״ב היתה ל׳ עיר שוק ונמל קטן, היא נזכרת לראשונה במסמכים מראשית המאה ה 12. במאות 17—19 נודעה בחרשי הזהב והכסף שלה. מראשית המאה ה16 היתה מקום־מושבם של שליטי פריזלאנד.

ליבֶּרוּם וֶטוֹ, ע״ע פּוֹלַנְיָה, היסטוריה.

ליבֶּרְט, אַרְתּוּר — Arthur Liebert — 1878, ברלין — 1946, שם), פילוסוף גרמני ממוצא יהודי. פרופסור באוניברסיטת ברלין ועורך כתב־העת Kant Studien („מחקרים קאנטיאניים") במשך שנים רבות. ב1933 נאלץ לעזוב את גרמניה ועבר לבלגראד, שם המשיך בהוראה והוציא לאור את כתב־העת „פילוסופיה" שמגמתו היתה לשמש במה מרכזית לפילוסופים מתנגדי המשטר הנאצי. ל׳ שהה בלונדון בתקופת מלה״ע II ובסיומה שב לברלין, שם נפטר כעבור זמן קצר. הגותו הפילוסופית של ל׳ ממזגת בתוכה את תורת הערכים ברוח האסכולה הנאו־קאנטיאנית ואת ההיסטוריציזם מיסודו של ו. דילתי (ע״ע). הפילוסופיה של ל׳ אינה מטפלת ביש, כפי שהוא מופיע לפנינו, כי אם בערכיות המצטרפת אל היש הזה והמתבטאת בצורות השונות שהרוח הוגה וממששת בתוך ההיסטוריה. ערכיות זו, הצמודה לגילוייה השונים של הרוח האנושית למרות אפיה החולף, היא עניין לא למטאפיסיקה דוגמתית ופסקנית אלא לבקרתית ודיאלקטית, כלומר, לפנומנולוגיה היסטורית־בקרתית. למרות זיקתו להיסטוריה אין ל׳ גורס את היחסיות ההיסטורית כהשקפה ההולמת את המציאות. אדרבא, האידאל הפילוסופי שלו כפי שבא לידי ביטוי בספרו Die Kritik des Idealismus („בקורת האידאליזם"), 1946, הוא שיטה מושלמת בה ערוכים כל מרכיביה בסדר הגיוני סגור. מספריו החשובים: Geltungswert der Metaphysik („ערך התוקף של המטאפיסיקה"), 1915; Die geistige Krisis der Gegenwart („המשבר הרוחני של זמננו"), 1923; Wilhelm Dilthey („וילהלם דילתי"), 1933; Von der Pflicht der Philosophie in unserer Zeit („על חובתה של הפילוסופיה בזמננו"), 1938.

א. גר.

ליבֶּרְיָה (Liberia), רפובליקה בדרום־מערב הבליטה המערבית של יבשת אפריקה. 111,370 קמ״ר; 1.1 מיליון תושׁ׳ (אומדן 1967), מרביתם עובדי־אלילים; כ 15—20% — מוסלמים וכ6%(?) נוצרים. גובלת במזרח — בחוף־השנהב (ע״ע), בצפון — בגינאה (ע״ע, גם כרך המילואים), בצפון־מערב — בסיירה־לאונה (ע״ע) ובדרום־מערב — באוקיינוס האטלאנטי.

המבנה. ל׳ נמצאת בשוליים הדרום־מערביים של הרמות הקריסטליניות הקדם־קאמבריות של אפריקה המערבית. נראה שהים לא הציף את רובה של ל׳ מאז העידן הפאלֶאוֹזוֹאי. פני הארץ הולכים ומשתפלים בהדרגה מרמת־גינאה שבמזרח ובצפון־מזרח לעבר מישור־החוף. בחלקה המערבי של ל׳ נמשכים גושים הרריים קריסטליניים, בלתי־רצופים, מצפון־מזרח לדרום־מערב. כתריסר שלוחות הרריות חודרות לים ויוצרות כפים תלולים. על שלוחות אלו, שהבולטת בהן היא כף מאונט (320 מ׳), הקימו העבדים המשוחררים (ר׳ להלן, היסטוריה) את ישוביהם הראשונים המוצלחים־ביותר, בהיותם משוחררים מקדחת, שבה היה נגוע איזור־החוף. גבעות נמוכות (עד 350 מ׳) מהוות איזור־מעבר ממישור־החוף לרמה הפנימית שבמרכז־המדינה. מכיוון שהרמה ברובה מישורית, לקוי בה הניקוז וביצות מכסות יותר מ10% משטחה. מצפון־מזרח לרמה הפנימית מתנשא גוש הררי מפורר — הרי נימבה — עד לשיא של 1,800 מ׳.

חלקה המזרחי של ל׳ גבעי־הררי במרכזו ומשתפל לעבר מישור־החוף הרחב. לאורך החוף נפוצות לאגונות עם צמחי מאנגרובה.

האקלים של ל׳ הוא טרופי־מונסוני: חם בכל ימות השנה, עם חלוקה לעונה גשומה ועונה שחונה. כמות הגשמים השנתית לאורך החוף הולכת ופוחתת בכיוון לדרום־מזרח: מ 5,000 מ״מ ויותר בכף מאונט עד 3,000 מ״מ בהרפר. כמות המשקעים פחותה בפנים הארץ. במערב ל׳ יורדים למעלה מ 75% מהמשקעים בחדשי מאי—אוקטובר, בעוד שבחלקה הדרומי־מזרחי הם יורדים במשך כל השנה. האקלים באיזור החוף — חם, לח מאד ומעיק על האדם בכל ימות השנה; התנודות בין טמפראטורות היום והלילה קטנות. בפנים הארץ הימים נאים ויבשים, והלילות קרירים, בעיקר בעונה היבשה. הטמפראטורות הממוצעות הן 21°—30°.

חי וצומח — ע״ע אפריקה.

אוכלוסיה. רוב האוכלוסים יושבים ברצועה רחבה, הנמשכת מן החוף, בקרבת מונרוביה, צפונה־מזרחה לאיזור המאוכלס בצפיפות (יחסית) שבדרום־מזרח גינאה. בשאר חלקי ל׳ האוכלוסיה דלילה ואיזורים נרחבים, המכוסים יערות סבוכים, בעיקר במזרח המדינה, כמעט ריקים מאדם. צפיפות האוכלוסיה הממוצעת בל׳ היא 10 נפשות לקמ״ר, אולם במחצית המזרחית של המדינה היא נמוכה מ 3 נפשות לקמ״ר. — הבירה והעיר הגדולה ביותר היא **מונרוביה**, כ 90,000 תושׁ׳ (1967).

ה ש ב ט י ם בל׳ רבים ושונים זה מזה מבחינת התרבות, הלשון והמוצא. בל׳ נפגשות 3 מ5 משפחות־הלשונות של אפריקה המערבית: לשונות קְוָה, המדוברות בפי יושבי־היערות של חוף גינאה; משפחת הלשונות המערב־אטלאנטית ולשונות מאנדֶה (וע״ע אפריקה: לשונות). דוברי־מאנדה שהם קבוצת שבטי מאנדה־פו, התיישבו בל׳, כנראה, בסוף המאה ה16, בעוד שדוברי שאר הלשונות קדמו להם זמן רב. קבוצת־שבטים שניה, הקרויה מאנדה־טאן, הגיעה כ150 שנה לאחר־מכן; הללו מוסלמים אדוקים, בעוד שיתר שבטי ל׳ הם עובדי אלילים. בס״ה יש בל׳ 28 קבוצות־שבטים. החשובים שבשבטים: קְרוּ, באסה, די, קראהן (Krahn) וגרבּו — כולם דוברי לשונות קווה, קצרי־קומה, בעלי גוף מוצק ושחורי־עור; שבטי גולה וקיסי הדוברים לשונות מערב־אטלאנטיות; קפלה (Kpelle), מאנו, גיו, לומה, גבאנדי ומנדה, מקבוצת מאנדה־פו; נַאי מקבוצת מאנדה־טאן — בעלי גוף צנום וצבע עור חום־כהה, הקרובים לשבטי מאלינקה שבגינאה. (וע״ע ג ז ע, עמ׳ 573) — על האמריקו־ליברים, ר׳ להלן, היסטוריה.

בני השבטים מתפרנסים רובם ככולם מחקלאות נוודת. לחיי הכפר, כולל המשק החקלאי, אופי שיתופי. הגידול העיקרי הוא אורז; כן מגדלים קאסאווה (מאניוק). כמעט שאין אוכלים בשר. דגים מצויים בשפע רק באיזור החוף.

G. Schwab, *Tribes of the Liberian Hinterland*, 1947.

ח י נ ו ך. בל׳ (1965) כ800 בתי־ספר עממיים ובהם כ80,000 תלמידים, 120 בתי־ספר תיכוניים ובהם כ7,000 תלמידים ושלושה מוסדות לחינוך גבוה ובהם כ600 סטודנטים. — בל׳ (1965) כ130,000 מקלטי רדיו וכ2,700 מכשירי טלוויזיה.

ח ו ק ה ו מ ש ט ר. חוקת ל׳ נקבעה כמתכונתה של חוקת אה״ב. בית המחוקקים מורכב משני בתים: סנאט ובו 10 צירים, המייצגים את 5 מחוזות־החוף (counties) ובית־הנבחרים ובו 39 צירים, מהם מייצגים 13 את 3 הגלילות הפנימיים (provinces). נשיא המדינה נבחר ל8 שנים ויכול להיבחר לתקופות של 4 שנים נוספות, ללא הגבלה. ענייני המחוזות מנוהלים בידי מפקחים (county superintendents), המתמנים מטעם הנשיא; ואילו ב3 הגלילות הפנימיים משמשים קומיסארים גליליים ומחוזיים, המנהלים את ענייני השבטים בעזרת ראשי השבטים. — זה זמן רב מפרידים גורמים תרבותיים וכלכליים בין בני ל׳ ממוצא אמריקני ובין אנשי־השבטים (ר׳ להלן, היסטוריה). ב1954 נוצרה תכנית של מיזוג לאומי במגמה להחיש את השתלבותם של בני השבטים באמריקו־ליברים, שתרבותם גבוהה יותר. אע״פ שזכות הבחירה ניתנת לכל האזרחים, אין בני השבטים נוטלים אלא חלק מועט בחיים המדיניים. מדיניות־הפנים היתה, בדרך כלל, מאופיינת בממשלת מפלגה אחת. בשני העשורים האחרונים היתה המפלגה הליבראלית — True Whig Party, בעלת סמכויות נרחבות במנהל. — חשפה הרשמית היא אנגלית.

ס. ו. ס.

כ ו ח ו ת מ ז ו י י נ י ם. בל׳ קיימת להלכה חובת שרות, המקיפה את כל הגברים בגילאים מ16 ועד 45 שנה. למעשה ישנה מיליציה בת כ4,000 איש, וכן פועל משמר־גבול בן כ2,200 איש. להגנת החופים משמשות ארבע סירות־משמר. ישנם כמה מטוסים קלים לצורך תצפית וקישור. ציוד הכוחות הוא אמריקני.

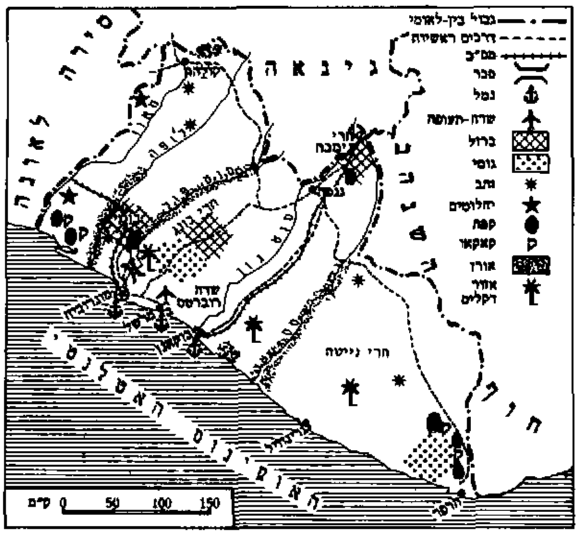

ליבריה: בית־חרושת לגומי באיזור מטעי־הגומי של חברת פיירסטון

כ ל כ ל ה. ל׳ היא ארץ חקלאית מעוטת־פיתוח. הנחשלות החברתית מעכבת התפתחות כלכלית נרחבת. אע״פ שבעשרים וחמש שנות שלטונו של הנשיא טַבּמַן ובעזרה אמריקאית גדולה, חל גידול כמותי רב, בעיקר בהפקת שני מוצרי היצוא העיקריים (גומי טבעי ובצר־ברזל). תיעושה של ל׳ מתחיל רק עתה.

ח ק ל א ו ת. מגדלים בעיקר (1965, טונות): אורז — 135,000, קאסאווה — 360,000, קפה — 3,500, קקאו — 1,200, דקל־שמן — 8,000 (יצוא, [17,000 (1948)]). תכניות הפיתוח מתרכזות בהגדלת אספקת המזון לאוכלוסיה — בעיקר בהגדלת שטחי האורז והרחבת משק בעלי־החיים.

י ע ר. ב1921 החלה חב׳ פיירסטון (Firestone), מאה״ב, לנטוע מטעי עצי־גומי. כיום (1968) מצויים כ800,000 דונם מטעים כאלה אשר כמחציתם בידי חברות ל׳. תפוקת הגומי הטבעי היתה כ30,000 טון בראשית שנות ה50 והגיעה ל53,000 טון ב1966. — מ כ ר ו ת. כריית בצר הברזל (68% תכולת ברזל) בהרי בּוֹמי, נימבּה ובּתנג וליד נהר מאנו נתפתחה בקצב מזורז, מאז החלה הכריה בהרי בומי, ב1951. הוקמו מפעלים להפרדה חלקית של הברזל מתוך הבצר, נסללה מס״ב לאיזורי המכרות, הורחבו מעגני ההטענה בנמל מונרוביה והוקם נמל הטענה בביוקאנן. ב1965 יוצאו כ16 מיליון טון בצר־ברזל. — כן נחצבו כ57 ק״ג זהב וכ800,000

ליבריה: כלכלה ותחבורה

קרט יהלומים. — חשמל. כושר הייצור: 115,700 ק"ו (1965); לאחר שהושלם (ב1967) המפעל ההידרואלקטרי בנהר קופי, נתוספו 30,000 ק"ו. התפוקה (1965) היתה 278 מיליון קו"ש (1956 — 48 מיליון קו"ש).

תחבורה. בגלל מסי רשום נמוכים והעדר פקוח קפדני, גדל בהתמדה צי האניות הזרות השט תחת דגל ל' והוא (1966) השלישי בגדלו בעולם (אחרי אה"ב ובריטניה). דגל ל' מונף על כ1,500 אניות במשקל רשום כולל של כ21 מיליון טון (1958 — 10 מיליון טון); למעלה ממחציתו — אניות להובלת נפט. — בל' כ2,000 ק"מ כבישים. העיקריים שבהם מחברים את מונרוביה עם גינאה וסירה־לאונה. מסה"ב העיקרית היא זו הנמשכת מהרי נימבה לנמל ביוקאנן (320 ק"מ). מסילה נוספת נמשכת ממונרוביה להרי בומי ולנהר מאנו שבצפון־מערב. — הנמלים העיקריים הם ביוקאנן (ר' לעיל) ומונרוביה — שהוא נמל חפשי והנמל הגדול ביותר. דרכו עברו (1966) כ500 אניות וכ5 מיליון טון מטענים. — בל' שני שדות־תעופה בינלאומיים. החשוב שבהם הוא שדה רוברטס (כ80 ק"מ ממונרוביה).

היבוא (1965, במיליון דולרים של אה"ב) 111, (ב1958 — 38), היצוא 143 (ב1958 — 54). כ40% מהיבוא באים מאה"ב וכ20% מגרמניה־המערבית. כ39% מהיצוא מיועדים לאה"ב וכ32% לגרמניה־המערבית. כ69% מערך היצוא נובעים ממשלוחי בצר־ברזל וכ20% מגומי־טבעי.

מטבע: דולר ליברי, השווה בערכו לדולר של ארה"ב.

W C Taylor, *The Fuestone Operation in L*, 1956; R. V. Melaughlin, *Foreign investment and development in L.*, 1966.

י. הס

היסטוריה. לפני הכיבוש האירופי — ע"ע אפריקה, (כרך־מילואים, עמ' 354). — סוחרים מדייפ שבצפון צרפת הקימו בסוף המאה ה14 האחזויות בחופה של ל', אולם למעשה נתפס החוף, נחקר ומופה, במאה ה15 ע"י הפורטוגאלים; הם סחרו בעיקר בזהב, בפלפל ובעבדים. במאה ה17 ירשו האנגלים, ההולאנדים והצרפתים את הפורטוגאלים בסחר המקום, שנקרא „חוף הזרעים" (Grain Coast), בשל המסחר בזרעי פלפל.

תולדותיה של ל' המודרנית קשורות במפעלה של „חברת ההתיישבות האמריקנית" (American Colonization Society) שנוסדה ב1816 במטרה ליישב באפריקה עבדים כושים משוחררים מאה"ב. החברה, שקיבלה ב1819 הקצבה כספית מהקונגרס האמריקני, קנתה אדמות להתיישבות בשטח ל', וב1820 החלה בהעברת מתיישבים לשם. נסיונות ההתיישבות הראשונים נכשלו מחמת המחלות שפקדו את המהגרים, עד שב1822 הוקם ישוב קבע בכף מֶזוראדו, במקום שבו קמה אח"כ הבירה מונרוביה. המתיישבים היו נתונים לניהולם של „סוכנים" מטעם „חברת ההתיישבות", שהרחיבו את שטח ההתיישבות ברכישות קרקע נוספות. אולם התפתחותה של המושבה הופרעה בגלל התנפלויות של בני השבטים המקומיים, וכן בשל סרובן של אנגליה וצרפת להכיר בה כטריטוריה ריבונית בעלת זכות לגבות מכסים ולהסדיר את ענייני המסחר. כשהודיעה „חברת ההתיישבות" על רצונה להסתלק מאחריותה לטריטוריה, החליט המושל ב1847 להפוך את השטח, שנתכנה ב1838 ל' („חרות"), למדינה ריבונית.

תולדותיה של ל' מאז עצמאותה ועד אמצע המאה ה20 היו קשורות בעיקר במאמציה לשמור על עצמאותה מול הסגות הגבול מצד מעצמות קולוניאליות ותחירות מצד אנשי עסקים פרטיים, וכן במאמציה להגיע ליציבות כספית באמצעות מלוות מחו"ל. בעיה מרכזית אחרת היתה היחס בין האמריקו־ליברים — צאצאיהם של פחות מ20,000 המהגרים מאה"ב שהם השכבה השלטת בארץ — לבין „הילידים" האפריקנים, שלא היה להם חלק בשלטון ורובם הוסיף לחיות במסגרות שבטיות. — ב1887 חתמה ל' על הסכם עם בריטניה לתיחום הגבול עם סִירה־לֶאוֹנֶה, וב1892 — עם צרפת, לתיחום גבולה עם חוף־השנהב. הסכם שני עם צרפת, ב1910, קרע שטח של כ5,000 קמ"ר מל'. הסתבכותה הכספית גרמה לפיקוח בינלאומי מצד בריטניה, צרפת, גרמניה ואה"ב על מכסיה של ל', תמורת מלווה לממשלתה (1912). בהזדמנות זו הוקם משמר גבול בפיקוד אמריקני, שהגדיל מאד את הבטחון בארץ ואיפשר התפתחות שלווה. אולם בעקבות מלה"ע I שוב ירדו הכנסותיה של ל'. מפנה מכריע בהתפתחותה של ל' חל ב1921, כשהחכירה לחברת פיירסטון האמריקנית שטחים נרחבים למטעי גומי (ר' לעיל, כלכלה). חברה זו השתלטה על משק המדינה ובמידתמה אף על הממשלה. — ב1931 פירסמה ועדת חקירה מטעם חבר הלאומים דו"ח שהאשים את ממשלת ל' בניצול הילידים ע"י שליחתם לעבודות כפיה ואף כעבדים אל המטעים בפרנאנדו־פו שבשלטון ספרד. במלה"ע II חתמה ל' כמה הסכמי הגנה עם אה"ב והוקמו בה בסיסים אמריקניים. נשיאותו של טַבּמַן (ע"ע) ציינה מפנה ביחסים בין האמריקו־ליברים לבין הילידים, וכן חלה התפתחות כלכלית גדולה של הארץ עם פיתוח מחצביה (ר' לעיל). — ב1968 החל טבמן את תקופת נשיאותו הששית, לאחר שלטון של 24 שנים.

H. Johnston, *L*, I-II, 1906, C H Huberich, *The Political and Legislative History of L.*, I-II, 1947, Liberian Information Service, *L., Story of Progress*, 1960; M. Fraenkel, *Tribe and Class in Monrovia*, 1964, L A. Marinelli, *The New L*, 1965.

פ. ו. פ.

לִיבֶּרַלִיזְם (מלאט' — liber — חפשי), השקפת־עולם ותאוריה מדינית. יסודות ליבראליים נלוו להגות המדינית למן התקופה העתיקה, אך כמערכת־עיקרים נתגבש הל' בעקב פולמוס הרפורמאציה והמדינה האבסולוטיסטית. המכנה המשותף הרחב ביותר למשנות הליבראליות הוא בהצדקת תהליכים של שינויים ותיקונים במשטר ובמיסודם. כשנתכנו, בראשית המאה ה19, בספרד, בעלי דעות מדיניות מסויימות בשם Liberales, היתה הכוונה לדוגלים במשטר של חרות (libertas) כפי שכּוּנן באנגליה — במהפכה „המהוללת" של 1688. מונטסקיה ומדיסון (ע' ערכיהם) דיברו, בהתכוונם למשטר זה, על „חוקה חפשית".

עקרונותיו הפילוסופיים והאופראטיביים של הל' גובשו לשיטה כבר בשתי המסכות על השלטון של ג'ון לוק (ע"ע). המסכת השניה במיוחד תרמה להשתרשות ההשקפה הליבראלית באמריקה ובצרפת ולהתפתחותה. באפין השונה של המהפכות בשתי ארצות אלו טמונה ההתפלגות בין ל' לבין דמוקראטיה מבחינת התגלמותם הלכה־למעשה.

הבוחן העקרוני של הל' הוא התאמתו של הסדר אנושי לתבונה. על מסורת ודת לעמוד במבחן השכל הביקרתי, בלי שיידחו בהכרח בכל מקרה ועניין. הטיעון למען חופש־

המצפון וסובלנות דתית הותיר גם בענייני דת והשקפת־עולם סמכויות ניכרות בידי השלטון. רק במאה ה19 היתה התביעה להפרדת הדת מהמדינה לבלתי־מסויגת.

הראציונאליזם מבסס את האינדיוידואליזם (ע״ע, עמ׳ 905/6) ואת תורת הזכויות הטבעיות. ציוויי התבונה, שעד למאה ה 18 נחשבו לכלולים ב„משפט הטבע״ — משפט התבונה והאל — מחייבים זכויות שאין לשלול אותן מכל אדם באשר הוא יצור שכלי. ומאחר שהתבונה היא נחלת הכלל, מתחייבות מכך זכויות שוות לכל. אולם לא כולם נחנו בתבונה בדרגה שווה ולכן קיימת אפשרות של ניצול הזכויות במידה לא שווה, בהתאם לכשרים השונים. אולם על בסיס זה עצמו ניתן גם לשלול זכויות מדיניות שוות לכל, כפי שעשה הל׳ עוד במאה ה19. הבטחת זכות ההנאה מן החיים, האושר והקניין לכל אדם היא תכלית קיומה של המדינה, ולצורך זה בלבד רשאית היא להטיל חובות על אזרחיה. חובות האזרח גזורות, איפוא, מזכויות האדם. עקרון ההסכמה כיסוד לחיים החברתיים נובע מכך שזכות קודמת, מבחינה הגיונית, לחובה, ויחיד קודם למדינה. אם אין להפקיע זכות מאדם, אלא אם פגע בזכות הזולת, הרי דרושה הסכמת הפרט גם כדי שהשלטון יעשה מה שיקשה על היחיד לעשות לבדו, דהיינו: להבטיח את קיום זכויותיו. הנחות אלו אינן שוללות את טבעיותה של המדינה, לפי ש„טבעי״ משמעותו היא כורח־חיים; אולם הנחות מחייבות הֶסדֵרים מדיניים שהם טבעיים גם באשר הם עולים בקנה אחד עם תביעות התבונה והשכל הישר. גם כשנשתנה הבסיס הפילוסופי הסמאנטי, וגם כשהתפלגו המשנות הליבראליות תוך הדגשה שונה של יסוד זה או אחר, עמדה בעינה הזיקה לראציונאליזם, לאינדיווידואליזם ולקונטרַקטואַליזם כעקרונות שבשמם ובזכותם ביקש הל׳ להבטיח את מירב חופש־הפעולה לבני־אדם.

חופש פעולה זה משמעו העדר מעצור וכפיה, כתנאי מוקדם לכבוד ולשלמות אנושיים. מאחר שחיים בצוותא אינם אפשריים ללא שלטון, אין חרות מדינית מתבטאת באי־תלות ג מ ו ר ה אלא באי־תלות הפרט ב ר צ ו נ ו ה ש ר י ר ו ת י של הזולת. וכן מתבטאת חרות מדינית בשיתוף הנשלט בקביעת המגבלות ובפיקוח על מי שמחליט עליהן ומבצען. לימים זנחה ההגות הליבראלית את הדעה, שחוק שתואם את התבונה אינו מגביל, אבל עדיין מקובל עליה, שבלי חוק אין חופש מובטח. הלגאליזם נשאר אמצעי לטשטוש האופי האישי של השלטון, טשטוש שהוא אמצעי לצמצום השרירותיות השלטונית, לפי שכל זכות קיומו של השלטון מבוססת על תיחום בין חופש לבין שרירותיות ביחסים בין אדם לחברו.

השקפה ליבראלית אינה בנמצא אם הדיבור בזכות חופש סובייקטיווי אינו מלווה במיסוד ההסכמה, בדרך של חלוקת סמכויות חוקתיות ומדיניות, המצטרפות למערכת של איזונים ובלמים. בהגות הליבראלית הריבון המדיני הוא העם, לפי שהוא מקור הסמכות להחליף את השליטים ואף את צורת הממשל. ניתנת לעם זכות להמרות את פי המתיימרים לייצגו, גם אם — כמו במשנות הליבראליות הראשונות — הסכמת העם משמעה אך ורק זכות לאי־הסכמה בכוח, כלומר, זכות למרוד. עד לתקופה שבה החלו המשנות הליבראליות לדגול בזכות־בחירה כללית, ניתן ל ח ֵ ל ק מכלל האזרחים לבטא באורח חוקתי את ההסכמה לשלטון על־ידי הסכמת נציגים בבחירות לרשות המחוקקת. בל׳ — הרשות המחוקקת, המורכבת, לפחות בחלקה, מגופים נבחרים, היא הריבון החוקי, העליונה שברשויות. אולם חלוקת הרשויות לא נתפרשה כהפרדה חדה אלא כאיזון ובלימה הדדיים, ולא רק בין הרשות המבצעת לבין הרשות המחוקקת, אלא אף בתחום החקיקה עצמה. לוק, מונטסקיה ומדיסון לא ראו פסול במשטר באנגליה, שבו הרשות המבצעת שותפה לחקיקה. סמכות זו של ראש הרשות המבצעת בתחום החקיקה אינה מפירה את איסור החקיקה מטעם הרשות המבצעת לבדה, ולכן לא מופר העקרון שאין לאַחד שתי רשויות ביד אחת. הל׳ לא זלזל בפֶּרֶרוֹגאטיוות הדרושות לרשות המבצעת, בתפקידה המַנחה והיוזם. משנות ליבראליות התחשבו בתפקידים של שליטים מסוגם של קארל הגדול ונאפוליון לקידום החברה. החשש, שמאפיין את הל׳, מחריגת השלטון מתחומו ומהכבדת ידו אינו מלמד על גישה שלילית לתפקידי השלטון. גישה כזאת, המצויה אצל תומס פין והרברט ספנסר (ע׳ ערכיהם), היא למעשה יוצאת דופן. ברור שיחס סביל לשלטתנות אינו עולה בקנה אחד עם עקרון ההסכמה, שדורש שיתוף של בעלי זכות ההסכמה במישורי פעילותם השתים. משטר האיזונים והבלמים הליבראלי אינו מוגבל למסגרת מוסדות הממשל, והוא קיים גם בינם לבין כלל האזרחים ואירגוניהם הוולונטאריים.

העקרונות, שעל־פיהם מתנהלת מערכת זו, מתבטאים גם לגבי יחסי הקניין. אין הל׳ מפקיע אותם מסמכות תחיקתית, דווקא משום שמימי לוק ממחישה זכות הקניין את מהותה של זכות: דבר ששייך לך בזכות אישיותך ולא בזכות זולתך. כיון שיש לך זכות לאישיותך, יש לך זכות על פרי עמלך, הנובע ממך. הל׳, כמוהו כסוציאליזם, לא פתר את בעיית ההערכה של סוגי־עבודה שונים. אולם, בהטילו על השלטון את הגנת הקניין הפרטי, הסמיך הל׳ את השלטון להתערב ביחסי הקניין, ממש כמו בביצוע שאר הזכויות הטבעיות בחיים החברתיים. בין שזכות הקניין הפרטי נגזרה מזכות טבעית, בין שהוגדרה כאחד המוסכמות, ובין שנחשבה למתחייבת הגיונית למימוש חרותו של הפרט, תמיד הוכרה סמכות השלטון להסדיר את יחסי הקניין, ובכלל זה הסגת גבולו של הפרט על־ידי מיסוי. התנאי של הסכמה מצד נציגי הפרט הועבר משטח המיסוי לכל שאר הפעולות החוקתיות. עיגון זה של מישור יחסי־הקניין במישור ההסכמי־מדיני, המתחייב מכך שהקניין הוא אב־טיפוס של זכות טבעית — מקנה את האפשרות החוקתית לתחיקה סוציאלית, ואין משנות ליבראליות חסרות עקרונות מנחים לצורך זה.

הקיצוניות שבה ביקש ספנסר לצמצם את פעילות השלטון באה, לפי עדותו, כדי להביא שינוי בהלכה ובמעשה הליבראליים. עקרון אי־ההתערבות של השלטון בחיים הכלכליים (Laisser faire, laisser aller) פירושו היה גם התערבות השלטון בחופש ההתארגנות של פועלים. תורת הסחר החפשי של אסכולת מנצ׳סטר, שנציגיה הבולטים היו בּרַיט וקובדן (ע׳ ערכיהם), לא הדריכה מדינאים והוגים ליבראליים בכל מקום. ראשתי הוגי־הדעות הליבראליים סברו, שהקניין הפרטי, כמוהו כשלטון, יסודו בהסכמה חברתית. כך לימדו גרוטיוס ופופנדורף. לעומתם הפריד לוק בין סוציאליזם לחרות קמאיים, וקבע שזכות הקניין, ככל שאר הזכויות הטבעיות, אינה תולדה של הסכמה. אלא שאפני־קיומה בחברה מצריכים הסכמה. לוק גינה ניצול בלתי־מרוסן וראה את השלטון אחראי לכלכלת הארץ. עם זאת

סבר שלפועל מגיע שכר כדי מחייתו בלבד. כבר אדם סמית (ע"ע) נטש דעה זאת. ג'. ס. מיל (ע"ע) לא זו בלבד, שדרש מהשלטון להנהיג חינוך־חובה כללי — בין שיינתן מטעם המדינה בין שיינתן באורח פרטי —, אלא שבסוף ימיו שוב לא ראה ניגוד בין הל' שלו ובין רעיונות סוציאליסטיים. ת. ה. גרין (ע"ע) השתית את תביעותיו לתיקונים חברתיים על מצע ליבראלי, ובמיוחד קדושת הקניין הפרטי. הובהאוז (ע"ע) הציב במפורש „סוציאליזם ליבראלי" מול „הסוציאליזם הרשמי" או „המכאני". הקשר בין חופש לשוויון טבעיים, שממנו יצא הל', חודש שוב, בלי שהשניים יזוהו. אין תמה, איפוא, שכינונה של „מדינת־הסעד" באנגליה קשור בשמות המדינאים הליבראליים לויד ג'ורג' ובווריג' (ע' ערכיהם).

הל', כמוהו כסוציאליזם, אינו עשוי מעור אחד. אך בל', שזכויות הפרט הן צירו, אין תורות ושיטות, ששמה של אישיות זו או אחרת נקרא עליהן, ואילו במחנה הסוציאליסטי, שכל עיקרו בהאדרת הקולקטיוו, מדובר במארכסיזם, בלניניזם ובמאואיזם. אחת הסיבות לכך היא, כנראה, בעובדה שהוגי־הדעות של הל' לא היו, עפ"ר מנהיגי מפלגה מדינית ואפילו לא אידאולוגים רשמיים שלה, אף שהיו מעורבים בחיים המדיניים. משום־כך לא היה התיחום בין האסכולות הליבראליות חד, וההתנצחות ביניהן היתה נדירה, לעומת שכיחותה בסוציאליזם. למעשה, אין גם מקום לחלוקה ברורה בין ל' „אנגלו־סאכסי", אינדיווידואליסטי יותר, ובין ל' אירופי, שהוא „אֶטאטיסטי" יותר. וכן קשה להסכים לדעה, שהמאפיין את המחשבה הליבראלית בצרפת במאה ה 18 מאפיין את זו שבאנגליה במאה ה 19. יש יוצא־דופן בשני המקרים — ושניהם יחד שרשם במאה ה 17. ג'. ס. מיל העריץ את הגרמני הומבולט (ע"ע) על הל' הצרוף שלו, וכן ראה את עצמו בחזית אחת עם הצרפתי טוקויל (ע"ע). בעיקר באבחנתו את התעצמות הדמוקראטיה והסכנות הצפויות ממנה לחרות. כמוהו כטוקויל, ראה מיל בהתאגדויות וולונטאריות ובגופי־שלטון מקומיים הגנה מפני השתחקות היחיד מול עצמת השלטון הדמוקראטי. הל' נטה יותר ויותר להגן בדרכים קולקטיוויות על ענייני הפרט. על בסיס זה הושתתה *„האסכולה הפלוראליסטית"*, שלפיה ישאיר השלטון בידי התאגדויות תפקידים כלכליים, חברתיים ודתיים. אך כבר מיל התריע על כך שאיגוד מקצועי עלול לשים לאל את חופש פעולתו של הפרט, לא פחות מאשר השלטון. וכך מתגלים שתי *המשכיות* גם יחד דווקא בתוך תחומו של הל' „האנגלו־סאכסי" עצמו.

באה"ב יש שמזהים את הל' בקידום מדינת הסעד, וממילא בהרחבת הפיקוח והיוזמה הכלכליים של הממשל. הנחות אלו, שבוודאי אינן נחשבות בבריטניה לסימן ההיכר של הל', נקשרות באה"ב לל' באמצעות ה„פלוראליזם". ענייני הפרט מוצאים את הגנתם היעילה על־ידי התאגדויות שונות של בעלי אינטרסים משותפים. „היד הנסתרת", המכוונת את *התחרות החפשית, נתפסת כפועלת באמצעות הקבוצות*, במקום באמצעות היחידים. ומאחר שהמדיניות הכלכלית של הממשל מנוהלת תוך שיתוף עם הקבוצות, ואף מפקידה בידיהן פונקציות, שכמוהן כמתן זכויות פעולה לבדיות — ואף מונופוליסטיות — *נראה תהליך זה כ„פדראליזם יוצר"*. על כך קמו עוררים, כיוון שתהליך זה עוקף את מנגנוני הפיקוח המדיניים, כגון הקונגרס, ועמהם את דעת־הקהל, ולא זו בלבד שהוא מגן על זכויות יתרות של קבוצות־אינטרסים, אלא אף מגדילן. סיסמאות הל' הקבוצתי משמשות לרוב כסות לשמרנות, בין שהמדובר באיגודי־פועלים ובין שמדובר בארגוני־רופאים. כך, למשל, מתנגד אירגון הרופאים באה"ב לביטוח־בריאות לאומי, בסיסמת הל' הקבוצתי. התרופה המומלצת היא, להאחז ביתר־שאת בדבר שאיפיין את הל' מראשיתו: תפעול מחודש ומחדש של הלגאליזם ההסכמי במישוריו החוקתיים השונים, תוך מתן פומבי מירבי למתרחש בשלבי התהליך המדיני. שכן מעולם לא דגל הל' בדעיכת המדינה. מאז־ומתמיד היתה מטרתו להגביל את סמכויות המדינה, למען מירב החרות האפשרית של היחיד. מעולם לא ראה הל' דרך אחרת להשגת מטרה זו, אלא ע"י פעילות מדינית במסגרת של מיסוד ראציונאלי ופומבי ככל האפשר.

כהתארגנות מפלגתית־מדינית נשען הל' בעיקר על המעמד הבינוני, והגיע לשיא השפעתו בתקופה שמעמד זה תפס מקום מכריע בחברה ובכלכלה, כגון בבריטניה במאות ה 18 וה 19 (ועי"ע ממלכה מאֻחדת, היסטוריה).

תולדות הל' המדיני בצרפת טבועות בחותמה של מסורת המהפכה הצרפתית, ומכאן השוני בין הליבראלים הצרפתים (שנקראו, החל בתקופת הרפובליקה השלישית, „ראדיקאלים סוציאליסטים") לבין הליבראלים בבריטניה, שנצחונותיהם הושגו בהדרגה ובדרך חוקתית.

בגרמניה ובאיטליה קשור הל' המדיני בעליית הלאומיות. אבות הרעיון הלאומי באיטליה, כגון מאציני, קאוור וגאריבאלדי, דגלו בל', אולם הבסיס המעמדי לל' באיטליה היה רופף, ודבר זה הביא לנצחון הפאשיזם. בגרמניה, לעומת זה, היה בסיס מעמדי איתן לל', אולם האיחוד הלאומי הושג בסופו של דבר לא במהפכת 1848/9 הליבראלית (ע"ע גרמניה, עמ' 449—451), אלא בידי המלוכה הפרוסית האוטוריטארית, והמעמד הבינוני תמך אח"כ במשטר האוטוריטארי, כשם שתמך אח"כ בנאצים.

באה"ב לא קמה אף פעם התארגנות מדינית של הל' בצורתו הקלאסית שבאירופה, משום שבאה"ב לא היתה גם שמרנות בצורתה הקלאסית שבאירופה, שבו לחם הל' המדיני.

על ההבדל בין הל' לבין דמוקראטיה — ע"ע דמוקרטיה, עמ' 781/2.

L. T. Hobhouse, *L.*, 1911, G. de Ruggiero, *The History of European L.*, 1927; F. Watkins, *The Political Tradition of the West*, 1948; M. Cranston, *Freedom, a New Analysis*, 1953, L. Hartz, *The Liberal Tradition in America*, 1955, E. A. Havelock, *The Liberal Temper in Greek Politics*, 1957; I. Berlin, *Two Concepts of Liberty*, 1958; S. S. Wolin, *Politics and Vision*, 1960; O. H. Taylor, *The Classical L., Marxism and the Twentieth Century*, 1960; M. Seliger, *Napoleonic Authoritarianism in French Liberal Thought* (Scripta Hierosolomitana, VII), 1961; id., *The Liberal Politics of John Locke*, 1968, C. J. Friedrich (ed.), *Liberty* (Nomos, IV), 1962, K. R. Minogue, *The Liberal Mind*, 1963; T. Lowi, *The Public Philosophy: Interest-Group L.* (The Amer. Pol. Sci. Rev., LXI), 1967.

מ. זל.

לִיבֶּרְמַן, אַהֲרֹן שְׁמוּאֵל (1845, לונה [ע"י גרודנה] — 1880, סירַקוז [אה"ב]), מראשוני הסוציאליסטים בספרות העברית. נתחנך ברוח ההשכלה וסיים את בית־המדרש הממשלתי לרבנים בווילנה. ב1866 נתפרסם מאמרו הראשון, בו יצא נגד י. ל. גורדון (ע"ע) והגן על זכותם של היהודים לפדות עצמם מעבודת הצבא. ב1867–69 שימש

מורה ומזכיר בקהילת סובלקי שבפולין הרוסית. ב 1870/1 למד במכון הטכנולוגי של פטרבורג, אח"כ חזר לווילנה והשתתף בעבודת החוג הסוציאליסטי־מהפכני, שבמרכזו עמדו תלמידיו הבוגרים של בית־המדרש הנ"ל. ב1874 פירסם ל' את סיפורו „חזות הכל", ובו ביקורת חריפה על סדרי החיים היהודים, על העושק מצד העשירים, ועל המשכילים ה„לועגים ליקהת אם". ב1875 נאסרו רבים מחברי החוג ול' נמלט לגרמניה, ומשם עבר ללונדון, התקרב אל הסוציאליסט הרוסי לַוְרוב (ע"ע), ופירסם בעתונו רשימות על החיים בווילנה וביאליסטוק. ל' תבע לנהל תעמולה סוציאליסטית בין יהודי רוסיה, ובמיוחד בין בחורי הישיבה, בהם ראה חומר אנושי משובח, והוא שהוציא את הכרוז הסוציאליסטי הראשון בעברית „אל שלומי בחורי ישראל", שהופץ בעברית וביידית. בלונדון ייסד ל' את „אגדת הסוציאליסטים העברים" (ע"ע), שנתפרקה לאחר 7 חדשים. ב1877 יצא ל' לברלין ויסד גם בה אגודה דומה. משם עבר לווינה, התקשר עם סמולנסקין והשתתף בכה"ע „השחר" ו„המביט", בחתימת „בר־דרורא". אותה שנה פירסם את שלוש החוברות היחידות של עתונו החדש „האמת", שהוא עצמו חיבר את רוב מאמריו. העתון כתוב ברוח הסוציאליזם המהפכני, אולם בטון מתון. במאמריו דיבר על ה„שאלה האקונומית", שהיא „המניע היחידי לכל מעשי בראשית ולא רק לאדם לבדו", וכן על משטר הניצול והשיעבוד השורר בחברה המודרנית. הגליון הראשון עורר עניין רב. תוך כדי כך המשיך ל' בפעולתו המהפכנית, שעיקרה היה הברחת ספרות מחתרת מהפכנית לרוסיה. ב1878 נאסר ל' והעמד לדין, נידון לחודש מאסר והוסגר לגרמניה, שם נידון על האשמה דומה לשנת מאסר. בסוף 1879 יצא ללונדון, התקרב לחוגי „נארודניה וולִיה" וביקש לחזור לרוסיה לעבודת מחתרת מהפכנית, אולם בקשתו נדחתה. ב 1880 יצא ל' לאה"ב, ושם התאבד בעקבות אהבה נכזבת.

ל' היה יוצא דופן בדורו. נטיותיו הלאומיות, שמוקדן — אהבתו לשפה העברית, התנגשו בהשקפות האינטרנציונליסטיות והאסימילטוריות, שרווחו בין הסוציאליסטים היהודים והרוסים. פעולתו הספרותית מצומצמת היתה משתוכל להשאיר רושם של קיימא. אולם התנועה הסוציאליסטית היהודית על ענפיה השתים, שקמה כ15 שנה לאחר מותו, ראתה בו אחד ממבשריה.

צ. קרול, חיי א.ש.ל', תרצ"ב ; הנ"ל, הראשון, 1945 ; ד. ויינריב, בראשית הסוציאליזם היהודי, 1940 ; ש. איזנשטדט, פרקים בתולדות תנועת הפועלים היהודית, א', 142—164, תש"ד ; ש. בריימן, א. ש. ל' והשאלה היהודית (גליונות, י"ח), תש"ה ; ק. מרמר, אהרן ליבערמאנ'ס בריוו, 1951 ; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו', 220—274, תשי"ס[2] ; ד. בן־נחום, במעלה דורות, 234—276, 1962 ; B. Sapir, *L. et le socialisme russe* (International Review for Social History, III), 1938.

י. ס.

ליבֶּרְמַן, הֶרְמַן (1870, דרוהוביץ' — 1941, לונדון), מנהיג סוציאליסטי ומדינאי פולני, יהודי ; עורך־דין ומשפטן נודע. למד באוניברסיטת קרקוב. בגיל צעיר הצטרף למפלגה הסוציאליסטית הפולנית (הלאומית־רפורמיסטית) פפ"ס, ונעשה אחד ממנהיגיה. לפני מלה"ע I היה חבר בפארלאמנט האוסטרי מטעם מפלגתו. עם הקמת פולניה העצמאית, נבחר לפארלאמנט („הסים") הפולני, 1919—1930. ממחברי החוקה הפולנית, 1921. לאחר עליית פילסודסקי (ע"ע) לשלטון ב 1926 עמד בראש האופוזיציה הפארלאמנטארית המאוחדת. יחד עם מנהיגי־אופוזיציה אחרים, נכלא במצודת ברסט־ליטובסק. ל' שוחרר בלחץ דעת הציבור, אך עזב את פולניה באופן הפגנתי והכריז על סירובו לחזור, כל עוד קיים משטרו של פילסודסקי. עם פרוץ מלה"ע II והקמת ממשלה פולנית גולה, מונה לחבר המועצה הפולנית הלאומית ב 1939, כסגן־הנשיא שלה, וב 1941 — לשר המשפטים בממשלה הפולנית הגולה בלונדון. ל' לא גילה כל עניין בחיים היהודיים. בימיו האחרונים פירסם מאמר בזכות המיזוג של סוציאליזם וצרות.

ליבֶּרְמַן, יֶבְסֵי גְרִיגוֹרוֹבִיץ' – E. Г. Либерман – (1897, אוקראינה), כלכלן סובייטי, יהודי. למד משפטים באוניברסיטת קיוב והנדסה באוניברסיטת חַרקוב, שם נתמנה לפרופסור לכלכלה לאחר שקיבל תואר ד"ר לכלכלה ב 1957. שמו נתפרסם, בארצות המערב ובבריה"מ כאחד, בעת שנידונו, בראשית שנות ה60, בבריה"מ, בפומבי וברהבה, דעותיו בדבר הצורך בשינוי מבנה הפלפלה הסובייטית. דעות אלה מייצגות אסכולה של כלכלנים סובייטיים, שביקרו את תהליכי התכנון ודרשו לשנות את קני־המידה שלפיהם נקבעה מידת־ההצלחה של הנהלות המפעלים. דרישתם — להעניק מידה רבה־יותר של חופש־החלטה או אוטונומיה למנהלי המפעלים — עמדה בסתירה בולטת לנוהג ולמקובל בכלכלה הסובייטית. אעפ"כ, תמכו השלטונות בחלק מהשגותיו, אך לא הזדרזו לישמן. ל' וחבריו טענו כי השיטה הישנה אינה מנצלת, בדרך הנאותה, חידושים תעשייתיים ואינה מחוללת קידמה תעשייתית, ולכן מתבזבזים משאבי המדינה וקטנה רווחת העובדים והצרכנים. השינויים המוצעים יוסיפו גמישות לשיטה הכלכלית הנוהגת, הדרבון חמרי להנהלה ולעובדים יגדיל את הייצור וישפר את איכותו. השינויים אף לא יגרעו מזכותם ומיכלתם של השלטונות לכפות החלטות כלכליות בסיסיות. יתר־על־כן, הם ייעלו את ביצוע תכניות הפיתוח. שלטונות התכנון המרכזי ומנחי המדיניות הכלכלית צריכים להתוות את הקווים הכלליים ולעסוק בחקירה מדעית וקידום טכנולוגי ולא בשגרת ההחלטות היומיומית של המפעלים הבודדים ; אלה צריכים לעשות שימוש כלכלי מירבי במשאביהם. כדי להצליח בכך יש להעניק להנהלות המפעלים אוטונומיה רבה בתכנון, בהקצאת כוח־אדם והשקעה, בקביעת השכר ויציאות אחרות. מטרת כל מפעל ואבן־הבוחן להצלחתו צריכים להיות רווחים מירביים שחלק מהם יחזור לעובדים ולהנהלה — כתמריץ (בונוס). בתנאי הכלכלה הסובייטיים ישמשו הרווחים, בעיקר, כמודד ליעילות הביצוע של המפעל ויקבעו על ידי כך את שיעור התמריץ שתעניק החברה לאחראים לביצוע.

ל' גם הציע שיופחת מספר המוצרים המתוכננים בצורה מרכזית ושיקוים קשר ישיר בין המפעל התעשייתי לבין הארגון המסחרי המפיץ את תוצרתו, כדי שמפעלי התעשיה ידעו על דרישותיהם ומאווייהם של הצרכנים ויתכננו את ייצורם בהתאם לכך. בדרך זו אף יתחרו המפעלים בינם לבין עצמם — לתועלת הציבור.

השפעתו של ל' על דרך־המחשבה של הציבור הסובייטי ושל הכלכלנים בבריה"מ וב„דמוקרטיות העממיות" היתה רבה בראשית שנות ה60 — בכיוון של ליבראליזציה מתונה באירגון הכלכלה. — ל' כתב מספר ספרי־לימוד לכלכלה, אך דעותיו נתפרסמו בעיקר במאמרים בעתונות בריה"מ וגם מחוצה לה ; ביניהם: Хозяйственный расчет и материальное

поощрение работников промышленности („חישוב כללי ומענק חמרי לפועלי התעשיה"; Вопросы экономики, 6), 1955; План, прибыль, премия („התכנית, הרווח, התמריץ"); Правда 9. IX) 1962; План, прямые связи и рентабельность („התכנית, הקשרים הישירים והרווחיות"; Правда, 21. XI), 1965.

M. I Goldmann, *Y. L* (*Foreign Affairs, 41*), *1963*; *Borrowing from the Capitalists* (Time, 85, No. 7 [12 II.]), 1965.

אר. ק.

לִיבֶּרְמַן, מַכְּס — Max Liebermann — (1847, ברלין — 1935, שם), צייר וגראפיקן יהודי גרמני. ל' היה בנו של סוחר. למד תחילה (1866—1868) אצל הצייר והגראפיקן קארל שטֶפֶּק בברלין. בביה"ס לאמנות בווימאר (1868—1872) היה תלמידו של הצייר הבלגי פרדינאנד פאובלס (Pauwels). באותה תקופה התוודע בדיסלדורף אל הצייר מוּנקַצ'י (ע"ע) שהשפיע עליו לאחר מכן השפעה רבה והיה פטרונו הנאמן בתקופת שהותו בפאריס. יצירתו הראשונה של ל', שהוצגה בתערוכה בווימאר („מורטות האווזים", 1872), מושפעת ממונקאצ'י בסולם צבעיה ובהלך־הרוח הראליסטי־רומאנטי שלה. על השפעה זו נתוספו גם השפעות הציירים לֵיבּל ומֶנצֶל. ב1872—1878 ישב ל' בעיקר בפאריס. בביקוריו התכופים בהולאנד צייר דמויות של עובדים, תושבי פרברים וכן נופי כפר. הוא הידבה גם להעתיק מיצירותיו של פרנס הלס (ע"ע) בהארלם ושילב את רשמיו הקודמים בהשפעת ציירי אסכולת־האג החדשה (יוסף ישראל'ס [ע"ע]) הקרובה לו ברוחה. בתקופת שהותו בצרפת התוודע ל' אל קבוצת ציירים מאסכולת־בַּרבּיזון (ע"ע): מילֶה, טרואַיוֹן, דוֹבּיני, קורו וקורבֶּה. מפגש זה עם ציירי בּארביזון, ובעיקר עם מילה, היה בעל חשיבות מכרעת לגבי התפתחות סיגנונו הראליסטי של ל', שהיה מעורב מעתה בתפיסה אידילית מאופקת, ביחס חם לאדם העובד ובהדגשת הנוף הפתוח. גם סולם הצבעים העמום של ציירים אלה הפך נחלת סיגנונו של ל'. ב1878

מכס ליברמן

מכס ליברמן: אשה עם עזים (1890)

השתקע במינכן ושהה בה עד 1884. תקופת מינכן היא תקופת גיבוש סיגנונו. עתה ניסה לפעול גם בנושא הדתי („ישו בהיכל", 1879) ועורר תגובות חריפות בחוגים הדתיים בשל הראליזם שלו. אולם מרבית יצירותיו מתקופה זו הן תאורים של בעלי־מלאכה צנועים ותושבי פרברים, מושבי־זקנים ובתי־מחסה, קטעי הווי רוויי תמימות אנושית מאופקת („שעור תפירה בבית־היתומות", 1876; „מושב־זקנים באמסטרדאם", 1880; מסבאת בירה במינכן", 1883). פרטי ציוריו מעובדים בהקפדה, תוך הבלטת משחקי האור על משטחיהם המחוספסים על העצמים (כגון בגדים ופנים קמוטים), אך סולם צבעיו נשאר עדיין כהה.

ב 1884 השתקע ל' בברלין. ב 1898 ייסד את ה Berliner Sezession — אגודת אמנים שפרשה מהאסכולה המקובלת — וב 1899 נבחר כנשיאה. מאז נחשב ל' מנהיג האימפרסיוניזם הגרמני. תמונותיו נעשו גדולות־ממדים. עתה החליט לוותר על עיבוד פרטים קטנים ושאף ליצור רקמה צבעונית פשוטה יותר, גדולת־משטחים, אחידה ובהירה יותר. משיכות מכחולו נעשו רחבות יותר ושכבות הצבע עבות ודשנות. בשנות ה 90 קלט מהאימפרסיוניסטים הצרפתיים, ובעיקר ממאנה, את סולם הצבעים הבהיר, את ציור הנוף באוויר הפתוח ושטוף אור השמש, ולוח צבעיו נתבהר כליל. נושאיו היו מעתה תאורי תנועה בנוף הפתוח, חופי ים, שדרות וגנים ציבוריים. האימפרסיוניזם של ל' נשאר בגדר סיגנונו המתון של מאנה המוקדם. ל' לא „פיצל" את צבעיו (כמונה או רנואר) אלא נשאר נאמן גם לערכים האכּספרסיוויים של הנושא ואין זה מקרה שהדיוקן תופס מקום חשוב ביצירתו.

ל' היה צייר פורה ושקדן, שזכה להערכה רבה בגרמניה. ב1920 נבחר לנשיא האקאדמיה הפרוסית לאמנות; מ1928 עד 1932 היה נשיא הכבוד שלה. הנאצים פיטרוהו והחרימוהו.

ל' מילא בציור הגרמני אותו תפקיד שמילאו ציירי בארביזון והאימפרסיוניסטים בצרפת, אשר ביניהם ובין מסורת הציור הגרמני שימש מתווך אידאלי. הוא הצליח להחדיר בתודעת הציבור הגרמני את השגי האימפרסיוניזם, בלי להזדקק למאבק הסוער והקולני שעוררו הללו בצרפת.

ל' היה גם רשם וגראפיקן מעולה. יצירתו הגראפית הענפה כוללת כמה מאות תחריטים ועשרות רבות של חיתוכי־עץ. יצירותיו מצויות ברוב המוזיאונים הגדולים בגרמניה ובארצות אירופה האחרות. בישראל — במוזיאוני תל־אביב וירושלים. האוסף הגדול של יצירות האימפרסיוניסטים הצרפתיים שהיה ברשותו, נתפזר כולו אחר מותו.

ל' כתב כמה חיבורים על אמנות: Degas, 1898; Jozef Israels, 1901; Die Phantasie in der Malerei („על הדמיון בציור", 1904, עברית: תש"ח). קובץ כתביו יצא לאור ב 1922.

G. Pauli, *M. L.*, 1911, M. J. Friedlander, *M. Ls graphische Kunst*, 1920, id., *M. L*, 1924; J. Elias, *M L.*, 1921; id., *Die Handzeichnungen M. Ls*, 1922: E. Hancke, *M. L., sein Leben und seine Werke*, 1923²; G. Schiefler, *M. L., sein graph. Werk*, 1923³, H. Rosenhagen, *M. L.*, 1927²; H Ostwald, *Das L.-Buch*, 1930; A. Lichtwark, *Briefe an M. L.*, 1947; W. Kurth, *M. L. achtundvierzig Bilder* (Katalog der Gedachtnisausstellung M. L.), 1947; K. Scheffler, *M. L.*, 1953, F Stuttmann, *M. L*, 1961.

א. רו.

לִיבֶּרְמַן, שָׁאוּל (1898, מוטל [בילורוסיה]), חוקר הספרות התלמודית ומפרשה המובהק. למד בישיבה סלובודקה, באוניברסיטת קיוב (רפואה — זמן קצר) ובאוני־

ברסיטה העברית בירושלים, בה קיבל תואר M.A. (1931). לימד תלמוד בביהמ"ד למורים „מזרחי" בירושלים, והיה מורה לתלמוד באוניברסיטה העברית; בשנים 1935—1940 כיהן כראש המכון למחקר התלמוד ע"ש הרי פישל בירושלים. ב1940 נתמנה פרופסור לתלמוד בביהמ"ד לרבנים (הקונסר־ ואטיווי) ע"ש שכטר בניו־יורק, וב1949 — לראש המוסד.

מחקריו של ל' עוסקים כמעט בכל תחומי ספרות חז"ל. מפעל חייו הוא המהדורה המדעית של התוספתא (ע"ע), בלוויית שינויי נוסחאות ופירוש קצר, יחד עם החיבור „תוספתא כפשוטה", ביאור ארוך ומקיף (ממנו יצאו לאור, ב10 כרכים, סדרי זרעים ומועד ומחצית נשים, תשט"ו—תשכ"ז). בעבודתו זו ל' אינו רק מהדיר דייקן ופילולוג קפדן, אלא גם פרשן מעולה, שאינו מניח דבר בלא עיון מעמיק. בעבודתו השתמש ל', תוך בקיאות מרובה, במובאות מהתוספתא בספרות הגאונית והרבנית; איסופו המקיף של חומר רב זה, שפורסם תחילה ע"י ל' בחיבור מיוחד („תוספת ראשונים", א'—ד', תרצ"ז—תרצ"ט) אף שימש לו שלב רא־ שון במפעלו הגדול. פירושו הגדול לתוספתא מהווה, למעשה, גם פירוש למובאות המרובות משני התלמודים ומחיבוריהם של גאונים וראשונים, ואפילו אחרונים, המצויות בו בשפע. גם במחקריו האחרים מתגלה ל' בעיקר כ פ ר ש ן, שאפיינית לו ביותר המזיגה של בקיאות ושליטה יסודית הן במקורות היהדות, נוסח ביהמ"ד הישן, והן בספרות הקלאסית, וכן ידיעה מקיפה ומרובת־פנים של המדע והמחקר המודרני, בצירוף חריפות ואינטואיציה גם יחד. בצד שימושו המרובה בשיטה ההיסטורית־פילולוגית, ניכרת בו גם הסתייגות עק־ רונית ממנה, וביותר ביחס לבעיות „הביקורת הגבוהה" — כגון שאלת העריכה וניתוח המקורות —, ולדעתו קודמים לא רק קביעת הנוסח, אלא אף הפירוש הסינתטי, לניתוח האנ־ ליטי. אעפ"כ נגע ל' גם בשאלות מתחום זה, ובין מחקריו הרבים העוסקים בתלמוד הירושלמי ובשאלות נוסחאותיו, עריכתו, גירסאותיו ופרשנותו, מוקדש חיבור אחד („תלמודה של קיסרין", תרצ"א), להוכחת שיטתו שהירושלמי למסכת נזיקין (ע"ע), השונה באפיו משאר חלקי הירושלמי, נערך בקיסריה. בשורה של מחקרים הצביע ל' על החשיבות הנודעת להבנת ספרות חז"ל על יסוד הרקע הלשוני והתרבותי של היוו־ נית וההלניזם. כן טיפל ל' בגילויים ובזיהויים של מקורות אבודים מדברי חז"ל, שנשתמרו כשהם משוקעים בכתביהם של קראים, או נוצרים שונאי־ישראל.

ספריו (פרט לנ"ל): „על הירושלמי", תרפ"ט; „הירו־ שלמי כפשוטו", למס' שבת, עירובין ופסחים, תרצ"ה; „תש־ לום תוספתא" (נוספה למהד' ב' של התוספתא, הוצ' צוקר־ מאנדל), תרצ"ח; „שקיעין", תרצ"ט; „מדרשי תימן", ת"ש; „מדרש דברים רבה", מהד' מדעית בלוויית מבוא והערות, ת"ש, תשכ"ה[2]. הוציא לאור מן הגניזה „הלכות הירושלמי", תש"ח. כן פירסם Greek in Jewish Palestine, 1942; Hellenism in Jewish Palestine, 1950 (שני אלה תורגמו לעברית [ע"י א"א הלוי]: „יוונית ויוונות בארץ ישראל", תשכ"ג). — מלבד זאת פירסם ל' עשרות מאמרים — בעברית ובאנג־ לית —, הדנים, בין השאר, באגדה ובמדרש, בתורת הסוד הקדומה, בשאלות לכסיקוגראפיות ובתולדות ישראל בתקופת המשנה והתלמוד.

א. ש. רוזנטל, המורה (PAAJR, XXXI), 1963; גליון יובל לכבוד ש. ל' של „הדאר", תשכ"ג.

מ. ד. ה.

לִיבֶּר פּוֹנְטִיפִיקָלִיס — Liber Pontificalis — („ספר האפיפיורים"), קובץ ביוגראפיות של אפיפיורים, מפטרוס „הקדוש" ועד מַרטינוס V. ל"פ חובר בידי מחברים שונים ובזמנים שונים, וערכו כמקור היסטורי אינו אחיד. החלק הראשון והמפורט יותר מגיע עד סטפנוס II בסוף המאה ה9, וכולל גם מאורעות חשובים, שאינם נוגעים לתולדות האפיפיורים. נראה שבחיבורו של חלק ראשון זה הוחל במאה ה6. החלק השני מתחיל, למעשה, מאמצע המאה ה11, ומביא רק עובדות ביוגראפיות ואינו אלא רשימה של אפיפיורים, המכילה רק שמות ותאריכי כהונה.

ההוצאה המדעית הראשונה של ל"פ היא של דישן (L. Duchesne), שני כרכים, 1886/92.

לִיגָה עֲרָבִית, ע"ע עֲרָבִית, לִיגָה.

לִיגוּרִים (לאט' — Liguri; ל'), **לִיגוּרְיָה** (Liguria; ל"ה).

הל' היו עם אירופי קדום שעל שמו נקרא מחוז ל"ה שבאיטליה. הם ישבו בשטחים באיטליה, בצרפת ובס־ פרד של היום. באיטליה ישבו הל' בצפון והגיעו, כנראה, עד אַרֶצו, פיזה ופירֶנצה; בצרפת (גליה) ישבו הל' בשטח האַלפים ובעמק הרוֹן התחתי עד מארסי; ובספרד ישבו הל', לדעת כמה חוקרים, משני עברי הפירנאים (ע"ע איברים, עמ' 608). סופרים קלאסיים מזכירים את הל' גם כיושבי קורסיקה, סיציליה ואפילו חוף הים הצפוני, והטופונומיה שמייחדת שמות־מקומות עם הסיומת ־אַסקוֹ או ־אוּסקוֹ כשמות ליגוריים מצביעה על יישוב של הל' באלפים המזר־ חיים וצפונה עד מֶץ. במרוצת הזמן נסוגו הל' מפני עמים אחרים ושטחם הצטמצם: הגאלים דחקום מעמק הרוֹן, האֶט־ רוּסקים לחצום באיטליה צפונה ואח"כ דחקום שם הקֶלטים והרומאים, עד שנותר להם שטח ל"ה בלבד.

הל' נכבשו בידי הרומאים בכמה מלחמות: תחילה בשנות 238—230 לפסה"נ — כלו', בין המלחמה הפונית הראשונה לבין השניה. במלחמה הפונית השניה סייעו הל' לחניבעל (ע"ע). במאה ה2 לפסה"נ לחמו בהם שוב הרומאים, עד 180 לפסה"נ, כש40,000 ל' מבני שבט האַפּוּאַנים הוגלו לסאמ־ ניוּם. — אוגוסטוס אירגן את ל"ה כמחוז המנהלי התשיעי של איטליה. מחוז זה היה שריד דל מהשטח הליגורי המקורי, אעפ"כ היה גדול בהרבה מל"ה המודרנית, והקיף גם את המורדות הצפתיים של האפנינים והאלפים הימיים שבין הטרביה לבין הפּוֹ.

הל' היו מאורגנים בשבטים קטנים וישבו בכפרים. הם מתוארים כקטני קומה, שחומים, דקי גו וחסונים, אמיצים ויודעי מלחמה, שהצטיינו בייחוד כקלעים וכמטפסי הרים. עיקר פרנסתם של הל' היתה על החקלאות, אך היו ביניהם שעסקו במסחר או שהיו יורדי־ים נועזים, ספנים ושודדי־ים. מוצאם של הל' אינו ברור. מקובלת הסברה שלא היו ממוצא הודו־אירופי אלא עם ים־תיכוני שהתפשט בתקופה הנאולי־ תית מצפון־אפריקה. תולדותיהם ידועות רק מסוף המאה ה5 לפסה"נ, ואז היו כבר מושפעים מאד מההודו־אירופים, — דבר המכביד על הכרת תרבותם המקורית. אפילו היתה שפתם המקורית ים־תיכונית מעיקרה, הרי קלטה יסודות הודו־ אירופיים כה רבים (בייחוד קלטיים) עד שאיבדה כמעט את אפיה המקורי. דוגמה לכך מוצאים בכתובות „הקלטיות־ ליגוריות" באיזור האגמים של צפון־איטליה, כתובות שה־ השפעה הקלטית בהן היא כה עמוקה עד שיש רואים אותן

כקלטיות סתם. — הל' נהגו לשרוף את מתיהם, כמוכח מבתי־קברות בג'נובה עד סוף המאה ה5 לפסה"נ, ומבתי־קברות המיוחסים לל' במקומות שונים של איזור האגמים באיטליה הצפונית מהמאה ה12 לפסה"נ ועד לפלישות הגאלים. ממצ־אים רבים שנמצאו בקברות אלה יש רואים בהם השפעה אטרוסקית ויש רואים בהם השפעה קלטית.

S. Grande, *Liguria*, 1929

א. חי.

ל"ה — הקטן במחוזות איטליה. שטחה — 5,415 קמ"ר ומספר התוש' כ 1.75 מיליון (אומדן 1966). ל"ה משתרעת בצורת קשת לאורך חוף הים הליגורי, מגבול צרפת ועד לגבול טוסקנה. כולה בתחום האלפים הימיים והאפניניים הליגוריים הסוגרים עליה מצד היבשה. מפרץ ג'נובה סוגר עליה מצד הים. בשל האקלים הנוח רבות בל"ה ערי הקיט, המתמשכות כולן לאורך החוף. בשלוש הערים הגדולות של ל"ה סאוֹנה, ג'נובה (ע"ע, העיר הראשית) ו(לה) ספֶּציה (ע"ע, הנמל הצבאי החשוב ביותר באיטליה) קיימים ריכוזים תעשייתיים ניכרים.

לִיגְנִיט (lignite, מלאטינית lignum — עץ), חומר מקבוצת הפחמים (ע"ע פחם), העומד בשורת ההתפחמות בין הכבול (ע"ע) לבין הפחם הביטומיני; ידוע באירופה כ„פחם חום". צבעו חום עד שחור (האבקה תמיד חרמה), הברק: שעותי עד מועם; המשקל הסגולי: 0.5—1.5. הל' עשיר במים ובחומר נדיף (33—50%), ואילו כמות הפחמן הקבוע היא נמוכה יחסית (31—53%). הל' מורכב בעיקר מעץ מאובן, שהוא מפוחם רק בחלקו ומאפשר את הבחנת המבנה האורגאני המקורי. הל' מתפורר בנקל ובשריפה הוא מעלה להבה עשירה בעשן; נוטה יותר מסוגי־פחם אחרים להתלקחות ספונטאנית.

לל' ערך קאלורי נמוך יחסית, 2,200—2,800 קילו־קאלוריות לק"ג לפני הניקוי והעיבוד.

בין סוגי הל' מבחינים: 1) ל' ק ש ה, צבעו חום כהה עד שחור ותכולת־המים שלו מתחת ל 20%. על קבוצה זו נמנים הל" הביטומיניים וסוג מיוחד — הגֶ'ט, שהוא ל' שחור, קשה, צפוף, המצטיין בברק גבוה. צורה זו של הל' משמשת כאבן־חן. 2) ל' ר ך, צבעו חום ותכולת המים שלו 20—40%; סוג זה מכיל אחוז גבוה יותר של אפר. 3) ל' ר ך ק ר ק ע י, המכיל 40—60% מים ומורכב בחלקו משברי עץ שטרם השתנו.

הל' מופיע לרוב בשכבות גאולוגיות צעירות מהשלישון והרביעון בניגוד לסוגי־הפחם העשירים יותר, שגילם לרוב פָּלֵאוזואי.

בראשית שנות השישים היתה התפוקה העולמית השנתית של ל' כ 800 מיליון טון, שמהם יותר מ 85% מופקים בארצות אירופה, ובעיקר בגרמניה המזרחית (35% של התפוקה העולמית), ברית המועצות (20%), גרמניה המערבית (15%) וצ'כוסלובקיה (10%). באיזור המזרחי של אגן הים־התיכון קיימים מכרות ל' ביוון, תורכיה ויוגוסלאוויה.

כשליש של הל' המופק נטחן ונדחס לגושים הנקראים „בריקֶט"; בצורה זו משמש החומר כדלק תעשייתי וביתי. שליש משמש כמקור־אנרגיה בתחנות כוח; לעוד שליש — שימושים תעשייתיים שונים: ע"י תהליך של הידרוגניזציה הופכים אותו לחמרי־דלק סינתטיים, לשמני־סיכה ולדלקים מכתיים.

י. ב.

לִיגְנִין (Lignin), שם כולל לקבוצת פולימֶרים אֲמורפיים המהוּרים מרכיב חשוב של רקמות צמחיות, בעיקר בעץ. כמות הל' בעץ — 20—30% מהחומר היבש, וכמות זו עולה עם גיל הצמח. הל' מקנה יציבות לעץ ומופיע בעיקר ברקמות מבוגרות וקשות כמו טרכאידים וסיבים. בתא הצמחי מצוי הל' בעיקר בלַמֶלַת הבינַיים ובדופן הראשוני. כמותו מועטת יותר בדופן המשני, אך יחסית מצוי יותר ל' בדופן המשני של עץ רך מאשר בעץ קשה.

ליגניפיקציה של התא הצמחי גורמת להתנפחות הדופן ולשינוי בסידור המיקרופיברילות של התאית.

מחקר הל' התחיל עוד בסוף המאה ה19, אך עד היום אין הרכבו הכימי המדוייק ידוע. סיבת הדבר נעוצה בעובדה ששיטות ההפרדה המקובלות אינן מאפשרות קבלת ל' נקי, ושיטות הפרדה חריפות יותר גורמות לשינויים במבנהו. מחקרים אחרונים הראו כי המונומרים, מהם מורכב הל', הם כהלים ארומאטיים — הכהל הקומארילי, הקניפרילי והסינאפילי — שהם תולדות מתוכסיליות (CH_3O-) של הכוהל ההידרוכסיצינמילי ($HO\ C_6H_4\ .\ CH : CH\ .\ CH_2OH$). יחידות אלה מתקבלות מהחומצות האמיניות פֶניל־אַלאנין וטירוזין (ע"ע) דרך מסלול הביוסינתזה של החומצה השיקימית. מספר יחידות המתוכסיל (CH_3-O-) הקשורות לגרעין הפֶנילי האֲרומַטי משתנות לפי סוג העץ.

הל' הוא קופולימר של תולדות החמצון של כהלים אלה. הל' עמיד מאד בפני פרוק, וישנן רק פטריות גבהות אחדות המסוגלות לתקוף אותו. בתהליך התהוות ההומוס כתוצאה מרקבון עץ מתרכב הל' עם החלבונים ויוצר עמם קומפלכס.

F. E. Brauns, *The Chemistry of L.*, 1952; F. E & D A. Brauns, *The Chem. of L.* (Suppl. Vol), 1960, K. Freudenberg, *L.* (Science, 148), 1965.

א. ז.

לִידָא, דָוִד, ע"ע דָוִד בֶּן אַרְיֵה לֵיב לִידָא.

לִידְגֵיט, ג'וֹן — John Lydgate — (1370°, לידגיט, מחוז סַפוק — 1450°, ברי סנט אֶדמוּנדז [Bury St. Edmunds] [?], מחוז סַפוק), משורר אנגלי. ל' עסק כל חייו בכתיבת שירים לפי הזמנה, בעיקר תרגומים או עבודים. תפוקתו היתה עצומה: נותרו ממנו כ 145,500 חרוזים. מבין עבודותיו הגדולות הידועות: The Troy Book („ספר טרויה"), 1412—1420, שהוא תרגום ה„היסטוריה טרויאנה" של החרזן הסיציליאני בן המאה ה13, גוידו דלה קולונה; The Pilgrimage of the Life of Man („נדודי חיי אדם"), 1426 — תרגום הפואמה האַלגורית בעלת אותו שם מאת גיום דה דיגילויל (Digulleville), משורר צרפתי מן המאה ה14; The Fall of Princes („נפילתם של נסיכים"), 1431—1438 — תרגום הנוסח הצרפתי של חיבורו של בוקַצ'ו: „על קורותיהם של בני־אדם מפורסמים". שיריו הקטנים יותר הם על נושאים דתיים וחילוניים. — ל' העריץ את צ'וסר והשתדל לחקותו. הוא עמל רבות לפיתוח ה aureate diction („הלשון המוזהבת"), בעלת היסודות הלאטיניים המרובים, שמילאה תפקיד חשוב ב„סיגנון הנשגב" של הספרות האנגלית. ל' נחשב בתקופתו למשורר גדול ובמשך זמן רב ראו בו אחד מאבות השירה האנגלית.

E. P. Hammond, *English Verse between Chaucer and Surrey*, 1927; W. F. Schirmer, *J. L., ein Kulturbild aus dem 15. Jahrhundert*, 1952; A. Renoir, *The Poetry of J. L.*, 1967.

לִידָה (Лида), עיר בבריה"מ, במערבה של הרפובליקה הבילורוסית, במחוז גרודנו; 28,500 תוש' (1959). ל' היא צומת מס"ב ויש בה תעשיית מזון, מכונות חקלאיות, מכשירי חשמל וצבעים. בעיר חורבות הטירה של גדימין (ע"ע), שנוסדה ב1392. אחרי חלוקת פולניה היתה בשלטון רוסי, ובשנים 1919—1939 נכללה בתחום פולניה.

ישוב יהודי בל' היה כבר במאה ה 15, וב 1506 שהה שם ר' משה „הגולה" מקיוב (ע"ע), אשר אף נשבה שם — עם שאר התושבים — ע"י הטאטארים. בשנות ה 70 של המאה ה 17 כיהן כרבה של ל' ר' דוד ב"ר אריה ליב (ע"ע). בתקופת ועדי הארצות נשתייכה ל' לגליל גרודנו. ב1765 נמנו בקהילה וסביבותיה 1,167 משלמי מס. ב1845—1859 כיהן ברבנותה ר' אליהו שיק, וב1884—1915 — ר' יצחק-יעקב רַיְנֶס (ע"ע), שבזכותו הפכה ל' למרכז יהודי חשוב; בשנים 1902—1904 פעל בל' — בהשראתו — המשרד הראשי של תנועת „המזרחי", וב1905 יסד ישיבה ל300 תלמידים, עם תכנית לימודים יהודית וכללית. הישיבה, שבזמנה נחשבה למיוחדת במינה, התקיימה עד פרוץ מלה"ע I. ב1897 היה מספר יהודי ל' 5,166 (כ68%), וב1931 — 6,335 (כ32%). ב1921 נמנו בל' 302 מפעלי-מלאכה יהודיים, ועל מוסדות החינוך נמנו גימנסיה עברית ובי"ס עממי ידי.

במלה"ע II, תחת שלטון הסובייטים, נהנו יהודי ל' מבטחון יחסי, אולם לאחר הכיבוש הגרמני (יוני, 1941) נכלאו בגטו, שבחלקו הגדול חוסל ב8 במאי 1942. כ5,200 נורו בבורות-הריגה מחוץ לעיר, ו1,520 איש, שנמצאו „כשרים לעבודה", הושארו בגטו, ואליהם צורפו עוד כ 1,500 יהודים מגטאות הסביבה. התקוממות נואשת של המוצאים להורג איפשרה לחלק מהם להמלט, אך רבים מהם נפלו בדרך; רק כמה מאות ניצלו.

א. א. איזנר, תולדות הגאון ר' דוד ל', תרצ"ח; י. צוקרמן — מ. בסוק (עורכים) ספר מלחמת הגיטאות, תשי"ד.

א. ל. ק.

לְיַדוֹב, אֲנָטוֹלִי קוֹנְסְטַנְטִינוֹבִיץ' — Анатолий Константинович Лядов — (1855, פטרבורג — 1914, פולינובקה, פלך נובגורוד), קומפוזיטור רוסי; מנציגי „האסכולה החדשה" במוסיקה הרוסית. ל' היה בן למשפחת מוסיקאים. למד בקונסרוואטוריון בפטרבורג כנור וקומפוזיציה אצל רימסקי-קורסאקוב; משנת 1878 היה מורה באותו מוסד. יחד עם בַּלָקירֶב (ע"ע) ולִיַפּוּנוֹב (ע"ע) חקר את השיר העממי באיזורים השונים של רוסיה. ביצירותיו לפסנתר ניכרת השפעתו העמוקה של שופן, ובמידה מסויימת זו של שומאן (באגאטלות, אופוס 17; 4 יצירות לפסנתר, אופוס 64). יצירותיו התזמרתיות הן תמונות סימפוניות זעירות, בהן מתבלטים השפעת הפולקלור ורוח האגדה („באבה יאגה" [1905], „האגם הקסום" [1909], „קיקימורה" [1910]). ל' עיבד שירי-עם רבים לקול ופסנתר למקהלות נשים ומקהלות מעורבות. ב1898—1906 פירסם, ב6 קבצים, 150 שירים עממיים. היה פדאגוג מעולה, מורם של פרוקופיב, מיאסקובסקי וסאמינסקי. — כל יצירותיו לפסנתר הוצאו לאור ב2 כרכים, 1947.

В. Васина-Гроссман, А. К. Л. (עם ביבליוגראפיה), 1945; Н. Запорожец, А. К. Л., жизнь и творчество, 1945

לִידְז (Leeds), עיר במחוז רידינג-המערבית, בצפון-מזרח אנגליה, 508,000 תוש' (1966). ל' היא הגדולה והחשובה באגד ערי-התעשיה „מערב-יורקשיר" (ע"ע יורקשיר), הכולל את הערים בּרדפורד (ע"ע), ויקפילד, דיוּזבֶּרי, הַליפַכּס (ע"ע) ואחרות, המהווה שטח בנוי כמעט רצוף ובו 1,728,000 תוש' (1966). ל' יושבת על הנהר אֵיר ממזרח להרי פֶּנִין, כ 90 ק"מ מהים הצפוני. אחת הסיבות החשובות שהביאו להתפתחותה של ל' היא מיקומה בסמוך למעברים הנוחים ביותר בהרי פנין, בפרשת-דרכים ראשית של אנגליה הצפונית. מסה"ב הראשית מלונדון לאיזורי-התעשיה הגדולים של צפון-אנגליה ולסקוטלנד עוברת דרכה. מלבד היותה צומת ראשי לכבישים ומס"ב, מחוברת ל' בתעלה (נפתחה ב 1816) עם מאנצ'סטר ונמל ליוורפול בחופה המערבי של אנגליה; ספינות קטנות מגיעות אליה מהים הצפוני במעלה הנהר אֵיר. גילוים של מרבצי פחם וברזל בסביבת ל' הביא להתפתחות מואצת של העיר, בעיקר ממחצית המאה ה 19. בעיר ובסביבתה מאות מפעלי-תעשיה, שעליהם מבוססת כלכלתה. תעשיית ההלבשה חשובה-ביותר: ל' היא אחד המרכזים הראשיים בבריטניה ומהגדולים בעולם כולו. תעשייתה מקיפה גם אריגים, מוצרי צמר, ברזל ופלדה, מכונות חקלאיות, מכונות-דפוס, ציוד תעשייתי, קטרים, חלקי מכוניות ומטוסים, מזונות ועוד. בעיר אוניברסיטה (כ 7,200 תלמידים, המתמחים במדע ובטכנולוגיה), מכוני מחקר תעשייתי ובת"ס טכניים גבוהים.

ראשיתה של ל' אינה ידועה. עד סוף המאה ה 12 היתה עיירה קטנה. בסוף יה"ב היתה מרכז למסחר בצמר ואח"כ (מאמצע המאה ה14) לייצור אריגי-צמר. שפע המים הרכים בסביבתה היה גורם חשוב בהתפתחותה של תעשיה זו. נוסף לטוויה שימשה מרכז צביעת-אריגים לכפרי הסביבה. ב 1621 הוענק לה מעמד של עיר, וב 1893 — של כרך. מסוף המאה ה 18 ירדה חשיבותה של תעשיית האריגים והתפתחה תעשיה כבדה, בעיקר של מוצרי ברזל ופלדה, מכונות וציוד תעשייתי, המתבססת על מרבצי פחם וברזל שבסביבה, ועל יתרונותיה כצומת-תחבורה. תעשיית הבגדים, שפותחה ע"י יהודים, הפכה לענף חשוב בל' מסוף המאה ה 19. הגידול המהיר במספר האוכלוסים במאה ה19, הביא ליצירת משכנות-עוני גדולים — שבחלקם נהרסו ובמקומם נבנו שיכונים מודרניים.

T. W. Freeman, *The Conurbations of Great Britain,* (Ch. VI), 1959; F. Beckwith, *A Guide to L.*, 1962.

מ. בר.

יהודים באו לל' לראשונה במאה ה19, והקהילה נוסדה ב1823. בית-עלמין נרכש ב1837. בית הכנסת הראשון הוקם ב 1860, ואז היו בעיר מאה משפחות יהודיות. עם גידול האוכלוסיה גדל גם מספר היהודים, וב1877 הוקם בית-מדרש גדול, בן 900 מושבים, שהוא עתה מרכז חשוב של העדה. לקראת סוף המאה ה19 התיישבו בל' מהגרים רבים מפולין ורוסיה, רובם נקלטו בתעשיית החייטות והעניקו לה תנופה גדולה. כיום יש בל' 15 בתי כנסת, ש 4 מהם מאוגדים ב„עדה העברית המאוחדת" (United Hebrew Congregation) עם קרוב ל 2,000 חברים, ועדה רפורמית בת 200 נפש. ה„מועצה המייצגת היהודית" הנוכחית אורגנה ב 1938, וכמעט כל הארגונים היהודיים של ל' מאוגדים במסגרתה. האוכלוסיה היהודית בל' מונה כ18,000 נפש — הראשונה בבריטניה מבחינת האחוז באוכלוסיה הכללית, ונופלת מבחינת המספר רק מלונדון ומנצ'סטר.

C. Roth, *The Rise of Provincial Jewry,* 81–2, 1950; E. Krausz, *L. Jewry,* 1964.

לִידְזְבַּרְסְקִי, מַרְק — Mark Lidzbarski — (שמותיו העבריים: אברהם מרדכי) (1868, פלוצק — 1928 גטינגן), בלשן שמי, שחשיבותו בעיקר בתחום האפיגראפיה. בנעוריו קיבל חינוך יהודי מסרתי, אולם בזמן לימודיו באוניברסיטת ברלין המיר דתו. מ1896 לימד לשונות-המזרח באוניברסיטת קיל, בשנים 1907—1917 פרופסור לפילולוגיה שמית בגרייפסוואלד ומשנת 1917 בגטינגן.

ל׳ היה מלומד בעל מוניטין בענפים אחדים של המחקר השמי, בעיקר אפשר לראותו כמייסד האפיגראפיה השמית (ע״ע כתובות). בתחום זה פירסם ל׳ מספר מאמרים וספרים הנחשבים עד היום כיצירות מופת. השתתפותו במהדורתו ה29 של „הדקדוק העברי" לגֶזֶניוס (ע״ע) היא תרומה ניכרת לחקר הלשון העברית.

הוא תרם הרבה לקידום חקר המנדעית (ע״ע מנדע). ההשערה שלו שהכת הגנוסטית (ע״ע גנוסיס) של המנדעים מוצאה טרם-נוצרי מצאה בזמנו תומכים בקרב החוקרים, אולם כיום נתבטלה. אעפ״כ המהדורות המדעיות של „ספר יוחנן" המנדעי (1905—1915) ושל ספר התפילות המנדעי (1920) שנעשו בידי ל׳ איפשרו לחוקרים גישה לכתבי המנ־דעים.

ספריו העיקריים: Die neuaramäischen Handschriften der Kgl. Bibliothek zu Berlin, übersetzt u. erläutert („כתבי-היד בארמית חדשה של הספריה המלכותית בברלין, מתורגמים ומוסברים"), I-II, 1894—1896; Handbuch der nordsemitischen Epigraphik nebst ausgewählten Inschriften („ספר הכתובות השמיות-צפוניות"), I-II, 1898; Ephemeris für semitische Epigraphik („אפֶמֶריס לאפיגראפיקה שמית), I-III, 1900—1915; Das Johannesbuch der Mandäer („ספר יוחנן של המנדעים"), 1915; Altsemitische Texte: I. Heft, Kanaanäische Inschriften („טכסטים שמיים עתיקים, חוב׳ א׳, כתובות כנע־ניות), 1907; Mandäische Liturgien („תפילות מנדעיות"), 1920; Altaramäische Urkunden aus Assur („מקורות ארמיים עתיקים מאשור"), 1921.

ל׳ חיבר אוטוביוגראפיה בעילום שם: Auf rauhem Wege, Jugenderinnerungen eines deutschen Professors („דרך לא-סלולה, זכרונות-נעורים של פרופסור גרמני"), 1927.

A. Kronthal, *Abrahams Werdegang* (Posener Heimatsblätter II, 11), 1928, W. Bauer, *M. L.* (Nachrichten d. Ges. d. Wiss. zu Göttingen), 1928/29.

ד. ד.

לִידִי, לַאדִי (Лядьі, לשעבר: גליבובו), יישוב עירוני בבריה״מ, ברפובליקה הבילורוסית, בנפת דוּבּרוֹבנוֹ במחוז ויטֶבסק. יושבת על נהר מריה, מיובלי הדניפר, ועל מסה״ב מינסק-סמולנסק. יש בה תעשיה זעירה. ב1766 נמנו בל׳ 207 יהודים משלמי מס-גולגולת. עם חלוקת פולניה הראשונה (1772) עברה לרשות רוסיה, וב1847 נמנו בה 2,137 יהודים, וב1897 עלה מספרם ל3,763 נפש (84% מכלל תושבי המקום). בל׳ ישב מייסד שיטת חב״ד (ע״ע) ר׳ שניאור זלמן (ע״ע „הרב מל׳"), בעשר שנות חייו האחרונות, וב1869 התיישב בה נינו, ר׳ שניאור חיים זלמן. ל׳ היא עיר מולדתם של א. ז. רבינוביץ (ע״ע) וראובן ברינין (ע״ע). לאחר המהפכה הקומוניסטית התדלדלה הקהילה, וב1926 נמנו בה 2,020 יהודים (55.7%). החיים היהודיים נהרסו בגזירות השלטונות. ב1941 נשמדה קהילת ל׳ בידי הנאצים.

ר. ברייניק, פון מיין לעבנס-בוך, 31 – 99, 1946.

לִידִיצָה, ע״ע הֵידְרִיךְ, רֵינְהַרְד.

לִידֶל הַרְט, סֶר בֵּזִיל הֶנְרִי — Sir Basil Henry Liddell Hart — (נו׳ 1895, פאריס), תאורטיקן והיסטוריון צבאי אנגלי. למד היסטוריה באוניברסיטת קימבריג׳ (מ1913). ובפרוץ מלה״ע I נתמנה לקצין בחי״ר. לחם בחזית בצרפת, נפצע ונפגע ע״י גאז, ובשל נכותו התקשה אח״כ במציאת תפקיד מתאים; ב1927 שוחרר מהצבא בדרגת „קפטן" (סרן). ב1925—1935 היה הכתב הצבאי של העתון הלונדוני „דיילי טלגראף", וב1934—1935 — הכתב הצבאי של „טיימס"; כן שימש כעורך צבאי של ה„אנציקלופדיה בריטניקה". ב1937 נתמנה יועץ אישי של מיניסטר-המלחמה הבריטי-יהודי הור-בלישה (ע״ע), אך התפטר ב1938, מפני שרצה במעמד עצמאי לשם הפצת רעיונותיו.

ב1920 כתב ל״ה את חוברת-ההדרכה הבריטית הרשמית לאימון חי״ר, וערך מחדש את חוברת-ההדרכה לאימון בנשק קל, לאור לקחי מלה״ע I. ב1921 פירסם את הספר The Framework of a Science of Infantry Tactics („מסגרת למדע הטאקטיקה של חי״ר"), שבו ניבא את המרת ההגנה הקווית, נוסח מלה״ע I (ע״ע), בהגנה גמישה ערוכה לעומק. ל״ה היה חסיד נלהב של המיכון, וב1922 הגיש את מאמרו The Development of the New Model Army („התפתחות ה׳ארמיה מדגם חדש׳") להתחרות על מדליית-הזהב של „המכון המלכותי של השרותים המאוחדים" בלונדון. מוסד נודע זה בתחום המחשבה הצבאית לא העניק לו את הפרס, אך משפורסם המאמר לאחר-מכן ב„רבעון הצבא" הבריטי, תורגם מיד לגרמנית והופץ בצבא הגרמני. כבר ב1922 חזה ל״ה צבא מורכב בעיקר מטאנקים, מטוסים, וקצת ארטי־לריית-מצוֹר, שישמידו את בסיסי האויר והשריון של האויב. כן חזה חי״ר ממוּכן, מעין חיל-נחתים יבשתי. בהטפתו לחי״ר משוריין נתקל בהתנגדות מצד אנשי חי״ר בריטיים מסרתיים מזה, ומאסכולה שטענה „רק טנקים" מזה. לעומת־זאת קיבלו דווקא הגרמנים, ובראשם הגנראל הינץ גודריאן (1888—1954), מקים גיסות-השריון הגרמניים, את רעיונותיו של ל״ה.

ספריו הראשונים של ל״ה בתחום ההיסטוריה הצבאית היו: Two Great Captains: Jenghiz Khan and Sabutai („שני מפקדים גדולים: ג׳נגיז חאן וסאבוטאי"), 1924; A Greater than Napoleon: Scipio Africanus („גדול מנאפוליון — סקיפיו אַפריקאנוס"), 1926 (עברית — תשכ״ד); וכן Great Captains Unveiled („מפקדים גדולים ללא מסווה"), 1927. בספרים אלה השתמש במונחים מודרניים כדי להסביר את גישותיהם ופעולותיהם של מצביאים דגולים.

כתביו על מלה״ע I היו תרומה חשובה להבנתה; ביניהם: Reputations: Ten Years After („בעלי-מוניטין: עשר שנים לאחר-מכן"), 1928 — בגנותם של מפקדי 1914—1918; The Real War („המלחמה האמיתית"), 1930, שהופיע בצורה מורחבת ב1934, בשם A History of the World War 1914—1918 („תולדות מלה״ע 1914—1918"). ספרים אלה, וכן הביוגראפיות של המארשאל פוש (ע״ע), 1931, ושל ידידו לורנס איש-ערב, 1934, התבססו על מחקר מעמיק,

עיון מקיף בתעודות וראיונות, אך לא נהנו מאהדה כללית. הצעירים בקוראיו קיוו, אמנם, שכתביו יתרמו למניעת טבח נוסף מעין זה שבמלה"ע I, אך אנשי הקצונה הבכירה באנגליה ראו בהם התקפה על קודמיהם, וחששו לערעור אמונם של פקודיהם. ככל שהעמיק ל"ה במחקריו, כך גדלה ביקרתו, ואם לראשונה דן בזהירות במשגיו של הפילדמארשאל היג (ע"ע), האשימו כעבור זמן בהתעלמות שיטתית מכל לקחי העבר, ולבסוף טען שהיג הטעה במזיד את קבינט־המלחמה בלונדון, כדי לזכות באישור תכניותיו הקטלניות (רע"ע מלה"ע I).

לגבי ל"ה העיון בהיסטוריה הוא בעל ערך מעשי ופילוסופי כאחד, ולדידו ההיסטוריה מהווה בסיס מעשי לתאוריה. כתוצאה מניתוחיו הקפדניים של העבר, ומתוך שאיפתו למנוע הישנות ההרג חסר־התועלת של 1914—1918, הגיע לבסוף לתפיסת „האסטראטגיה של הגישה העקיפה", השזורה, החל מ1927, כמעט בכל כתביו. בקשר לכך פיתח ל"ה גם טרמינולוגיה חדשה, אך טען תמיד, שלא המציא את התפיסה הזאת ואת מתחיה, אלא רק הצמיד מונחים מודרניים לטכסיסים שכבר הרבו להשתמש בהם בעבר. הוא אירגן את המונחים בשיטה שאיפשרה ליישם לקחים היסטוריים לצרכי המלחמה הממוכנת המודרנית. ספרו Strategy: The Indirect Approach („אסטראטגיה: הגישה העקיפה"), 1929, י"ל במהדורות מרובות, מתוקנות ומורחבות לאור התפתחויות נוספות. המהדורה האחרונה הופיעה גם בעברית בתשט"ז, ונלווה אליה סיכום של מלחמת־העצמאות הישראלית, פרי־עטו של י. ידין.

בשל ספרו The Defence of Britain („הגנת בריטניה"), 1939, נחשב ל"ה, בראשית מלה"ע II, כדוגל בגישה בריטית דפנסיווית, לעומת הגישה האופנסיווית הגרמנית, ואף הואשם באחריות מוסרית לקיפאון בחזית צרפת ולנסיגה מדנקרק (ע"ע). וכך נחשב ל"ה במערב ל„תבוסתן" בשעה שהגרמנים, שפעלו בתוקפנות בהתאם לתורתו, נחלו את נצחונותיהם הגדולים ביותר. לאחר־מכן נסתבר, של"ה רק הטיף לראיה מפוכחת של מחדלי בעלות־הברית בשטח החימוש, וגם הכיר, לפני אחרים, בחולשת הצבא הצרפתי. משנמשכה מלה"ע II, שוב הכירו במומחיותו, וגדולי המדינאים והחיילים במערב שמו לב לדעותיו במידה גוברת והולכת.

אחרי מלה"ע II כתב ל"ה כמה ספרים חשובים. את הצד הגרמני במלחמה תיאר ב The Other Side of the Hill („הצד השני של הגבעה"), 1948. מבין שאר ספריו באותה תקופה: Defence of the West („הגנת המערב"), 1950; The Rommel Papers („ניירותיו של רומל"), 1953; The Soviet Army („הצבא הסובייטי"), 1956; The Tanks, the History of the Royal Tank Regiment („הטנקים, תולדות רגימנט־הטאנקים המלכותי"), 1959; Deterrent or Defence („הרתעה או הגנה"), 1960. עניין רב עוררו ה„זכרונות" שלו (Memoirs), שהופיעו בשני כרכים, 1965, והם אוצר בלום להבנת המאורעות הבינלאומיים במשך יובל שנים. ל"ה כתב כמה עשרות ספרים, ומהם תורגמו ליותר מ30 שפות, ביניהן גם לעברית. כן הירבה להרצות באוניברסיטאות ובפני גופי־מחקר. ב1966 הוענק לו תואר אצולה, אע"פ שתמיד נחשב לאויב הממסד הצבאי.

לא בכדי ראה ל"ה במלחמת העצמאות הישראלית, במלחמת סיני, ולאחרונה — ב„מלחמת ששת הימים", ביטוי מעשי לתורתו בעניין הגישה העקיפה. ארגון ה„הגנה" הקדיש תשומת־לב רבה לתורתו של ל"ה, שבה ראו מפקדי ה„הגנה" — ואח"כ מפקדי צה"ל — משום פתרון לבעיות לחימת מעטים נגד רבים. מאמר של ל"ה, „אימון מזורז של טירונים", נתפרסם בעתון המחתרת „בימי מערכות", אלול תרצ"ט. מאמרו „בעיות־היסוד של הגנת אירופה" נתפרסם ב„מערכות" (ק"ז), תשי"ט. — ל"ה ביקר בישראל, כאורח מערכת הבטחון.

א. גלילי, רעיונות שהיו מעשים: עם „זכרונות" של ב. ה. ל"ה („מערכות", קס"ח), תשכ"ה; J. Luvaas, *The Captain who Teaches Generals* (The Education of an Army), 1964; M. Howard (ed.), *The Theory and Practice of War, Essays Presented to Captain B. H. L. H.*, 1965.

יה. ו.

לַיְדֶן (Leiden), עיר במערב הולאנד המרכזית, במחוז הולאנד הדרומית, כ15 ק"מ מצפון מזרח להאג; 100,000 תוש' (1966), עם הפרברים 154,000 תוש'. יושבת על זרוע ישנה של שפך הנהר ריין (Oude Rijn). כ10 ק"מ מחוף הים הצפוני, ממזרח לגבעות החול שלאורך חוף זה. רוב שטחה של ל' נמוך כמטר מפני־הים (בשעת גאותו), ומערכת סכרים מגינה עליה מפני הצפה דרך אפיק ה„רין הישן". ל' היא צומת מס"ב, כבישים ונתיבי־מים. היא מחוברת ע"י ה„רין הישן", אפיקים אחרים של שפך הריין ותעלות, עם הים הצפוני, עם אמסטרדאם ועם רוטרדאם. מרכז תעשיה, תחבורה, מסחר ותרבות. בעיר ובסביבתה עוסקים יותר מ10 אלפים עובדים בתעשיית מוצרי מתכת, מכונות, ציוד תעשייתי ומכשירי חשמל; מוצרי צמר, פשתן ועוד; מזונות (שימורים, מוצרי חלב). בעיר גם הוצ' ספרים ובתי דפוס רבים.

בל' אוניברסיטה ממלכתית גדולה שהיא הוותיקה ביותר בהולאנד (נוסדה ב1575), ומן המפורסמות באירופה. במסגרת האוניברסיטה מכוני מחקר, מוזיאונים ואספים מדעיים רבים. בין אלו ידועים ביותר הגנים הבוטאניים, מצפה הכוכבים והמכון המלכותי לבלשנות ולארכאולוגיה שהוא בעל מוניטין רב במיוחד בתחום המזרחנות. כן מצויים בל' מוזיאונים ובהם יצירות־אמנות, בעיקר מהמאות 16—18. בעיר בניינים מן המאות ה16 וה17, בתוכם בית העיריה, כנסיית הוגלאנד ועוד. בלב העיר מצודה עתיקה.

היסטוריה. ל' היא אחת הערים העתיקות בהולאנד ונראה שיש לגזור את שמה מלוגדונום באטאוורום, אחד היישובים שהיו קיימים בתקופה הרומית. ל' נזכרת לראשונה בתעודה מתחילת המאה ה10 המונה את נחלות ההגמון של אוטרכט. ב1266 אושר כתב־הזכויות של העיר. בתקופה זו שיגשגה ל' עם התפתחות הסחר ותעשיית האריגים בארצות השפלה. המאורע המפורסם ביותר בתולדות ל' היה המצור ששמו עליה הספרדים ב1574 (ע"ע ארצות השפלה, עמ' 285), שממנו ניצלה ע"י הרמת הסכרים והצפת השטחים שבסביבתה. לשיא פריחתה הגיעה ל' באמצע המאה ה17, כשישבו בה כ100,000 איש והיא היתה שניה לאמסטרדאם בגדלה. במאה ה18 החלה אוכלוסייתה יורדת, ובראשית המאה ה19 נותרו בה 30,000 תוש'. בסוף המאה ה19 חזרה וגדלה בשל התעשיות הרבות שהוקמו בה.

מ. בר.

לַיְדֶן, אֶרְנְסְט פוֹן — Ernst von Leyden — (1832—1910), מגדולי הרופאים הקליניים בגרמניה בסוף המאה ה19. למד רפואה בברלין והיה תלמידם של שינליין,

אבי הרפואה הקלינית החדשה בגרמניה, ושל ל. טרַאוּבֶּה (ע"ע). בסיום לימודיו המשיך ל' להורות בביה"ס לרפואה בברלין ולאחר שנים מספר היה ראש המחלקה הפנימית א' בברלין. בתפקידו זה זכה ל' לתהילה גדולה ותלמידים רבים נהרו אליו מכל קצות אירופה.

שטחי התמחותו של ל' היו מחלות עמוד השדרה, כליות ולב. במאמר משנת 1884 „על טרשת העורקים הכליליים" הניח את היסוד לחקר האֹטֶם (ע"ע אינפַרקט) של שריר הלב. ל' כתב מאמרים רבים על הפליון הגבי (ע"ע חוט־השדרה, עמ' 185), על הנשימה בשעת מחלה ועל מחלת שיתוק־הילדים. אחד מתרומותיו היתה הנהגת תנאים סניטאריים לטיפול במחלת השחפת. ב 1880 יסד את כתב־העת Zeitschrift fur Klinische Medizin.

E. v. L., *Lebenserinnerungen* (אוטוביוגרפיה), 1910, R. H. Major, *A History of Medicine*, II, 896/7, 1954.

לַיְדֶנְפְרוֹסְט, תוֹפָעַת, ע"ע מֶתַח־פָּנִים.

לִי הוּנְג־צַ'נְג — Li Hung-chang — (1823—1901),

מדינאי סיני, מאחרוני המנהיגים הקונפוצאיים הגדולים של סין. ל' נולד למשפחת משכילים במחוז אַנהווי, קיבל חינוך מסרתי ונכנס לשרות המדינה. הוא פעל בחסו־תו של טסֶנג קוו־פאן בעת דיכוי מרד טַיפינג (ע"ע). ל' עלה במהירות בשלבי הפקידות וב1862 היה מושל בפועל של קיאַנגסו. בעזרת קצין בריטי, צ'רלז גורדון (ע"ע), הגן ל' בהצלחה על שאנהאי נגד המורדים, והשתתף בכיבוש נאנקין (1864) שהביא את המרד לקצו. על שרותו האמיץ הוענק לו תואר אצולה סיני. ב 1866 הוטל על ל' לדכא את מרי־דת נין (Nien) (1853—1868) בסין הצפונית. ב 1870, לאחר שנלחם נגד מורדים מוסלמים בסיאַן, נתמנה מושל כללי של צ'יהלי, ויחד עם זאת שימש גם כנציב העליון על המסחר בצפון. הוא כיהן במשרות אלה תקופה חסרת־תקדים של 25 שנה, והפך לפקיד בעל הכוח וההשפעה הגדולים ביותר בקיסרות. לרשותו עמדו צבא ומנגנון ביורוקראטי והכנסות של מספר מחוזות. מילא תפקידים דיפלומאטיים חשובים.

ל' הניח את היסוד למודרניזציה של סין — טיפח בתי ספר מודרניים, בייחוד להקניית הידע הטכני, והיה חלוץ החידושים הכלכליים בסין, בהקימו מספנות ובתי חרושת לנשק, קו ראשון של ספינות קיטור בסין, מסילות ברזל, מכרות פחם ורשת טלגראף. האימפריה הכלכלית של ל' איחדה את השיטה המסרתית של זכויות יתר ביורוקראטיות עם יזמה חפשית — לרעת זו האחרונה. כדיפלומאט היה ל' ראליסט, והשתדל למנוע מלחמה ולהרויח זמן כדי לאפשר לסין להתעצם. הוא גם שב והעלה את האסטרטגיה הסינית המסרתית של „שימוש בבארבארים לפיקוח על בארבארים".

ב1895 נסתיימה מלחמת יאפאן—סין, שאותה השתדל ל' למנוע, בשואה לגבי סין. האשמה הוטלה עליו וכל תאריו ואותותיו נשללו ממנו. במטרה לבלום את היאפאנים, פנה ל' לרוסיה, אשר יחד עם צרפת וגרמניה כפתה על יאפאן להחזיר לסין את חצי האי ליאוטונג (דרום מאנצ'וריה). ב 1896 נסע ל' לרוסיה להכתרת הצאר וניהל משא ומתן עם הרוזן ויטֶה בדבר חוזה סודי שחייב את שתי המדינות לפעול יחדיו לעצירת ההתפשטות היאפאנית ביבשת אסיה, ושהתיר לרוסיה לבנות את מסה"ב הסינית המזרחית דרך מאנצ'וריה. בתמורה הבטיח ויטה לל' 3 מיליון רובל, אלא שניתן לו למעשה רק מיליון אחד. הסכם זה נחשב לגורם עיקרי לפרוץ מלחמת רוסיה—יאפאן (1904/5).

בסוף 1899 נתמנה ל' למושל כללי של קוואנגטונג־קוואנגסי. בעת מרד הבּוֹכּסֶרים בשנה שלאחר מכן ניער ל' חצנו, יחד עם פקידים דרומיים אחרים, ממדיניות המלחמה של הקיסרית האם. הוא שמר על הסדר במחוזותיו ועל יחסים טובים עם המעצמות הזרות. כך, משנאלצה פקין לבקש שלום בסוף אותו קיץ, היה ל' אחד מהפקידים המעטים שעמם היו הזרים מוכנים לשבת לשולחן הדיונים. שרותו האחרון של ל' לארצו היה ניהול משא־ומתן על הסדר בעיית הבּוֹכּסרים.

הקריירה הארוכה של ל' היא דוגמה הן לכוחו של הפקיד־המשכיל הסיני המסרתי והן לחולשתו. הוא חי בתקופה שבה הפכה חדירת המערב לסין את תורת קונפוציוס לדרך חיים שאבד עליה כלח. ל' היה מסרתי מכדי שיתמוך במתקנים קיצוניים, וחדשן מכדי שיזכה באמון השמרנים.

J O. P. Bland, *L. H.-C*, 1917, A. W. Hummel, *Eminent Chinese of the Ch'ing Period*, I-II, 1943/4; S Spector, *L. H.-C. and the Huai Army*, 1964.

צ. ש.

לִיהִי, וִילְיֶם דָנִיאֶל — William Daniel Leahy —

(1875—1959), מפקד ימי ומדינאי אמריקני. בוגר אקאדמיית הצי של אה"ב באַנאפוליס (1897), השתתף במלחמת אה"ב—ספרד ובמלה"ע I. עבר את כל שלבי הפי־קוד של צי אה"ב, בענפים שונים ומגוונים, עד שנתמנה „ראש מחלקת המבצעים", היינו מפקד הצי, ב1937. יצא בדימוס ב1939, אך נתמנה מושל פּוֹרטוֹ־ריקו. היה קרוב מאד לנשיא רוזוֶלט (ע"ע), ובשנים 1940–1942 שימש בשליחותו שגריר אה"ב בצרפת. ישב בוִישי, בירת המארשאל פֶּטֶן (ע"ע), ולמעשה היה נציג אה"ב באירופה הכבושה ע"י הנא־צים (ע"ע מלה"ע II). ב1942 הוחזר ע"י רוזוולט ונתמנה „ראש־מטה של המפקד הראשי של צבא וצי אה"ב", היינו ליועצו הצבאי של הנשיא. בתפקיד זה היה מחשובי האישים בצמרת שלטון אה"ב ועסק בתכנון המלחמה בכללותה, אם־כי לא התבלט כלפי חוץ. היה גם חבר ב„ועדת ראשי־המטות המאוחדים". ב 1944 נתמנה „אדמירל הצי", הדרגה הגבוהה ביותר בצי אה"ב. המשיך בתפקידיו כיועץ צבאי לנשיא גם בתקופת טרוּמן (עד 1949). ב 1950 פירסם זכרונותיו: I Was There („הייתי שם").

לְיוּבַּוִיץ', לְיוּבַּוִיצְ'י (Любавичи), עיירה בבריה"מ,

ברפובליקה הבילורוסית. עד למהפכה היתה שייכת לפלך מוהילב. ב 1847 נמנו בה 1,164 יהודים, וב 1897—1,660 (67.3% מכלל התושבים). העיירה הפכה למרכז לחסידות חב"ד (ע"ע) בליטא, רוסיה הלבנה ואוקראינה המזרחית, לאחר שר' דב בֶּר (ע"ע), בנו של מיסד שיטת חב"ד, ר' שניאור־זלמן מליַדי (ע"ע), העביר את מושבו מלידי (ע"ע) לל' (1813); מאז הפך השם ל' לתואר הקבוע של חסידות־חב"ד בכלל. בן אחותו וחתנו של ר' דב בר, ר' מנחם־מנדל (ה„צמח־צדק"), הרחיב את השפעת השושלת. בני העיירה התפרנסו ממסחר הפשתן ומהמוני החסידים שנהרו לבקר את ה„רבי". האדמו"ר שלום בר יסד בעיירה ובקהי־לות הסמוכות לה את ישיבת „תומכי־תמימים" (1897). ב1915 עזב ר' שלום בר את ל', אולם שמה נשאר קשור בתנועת חב"ד („חסידי ל'"). בשנות המהפכה הקומוניסטית ירדה העיירה מבחינה כלכלית, ומשטר החיים היהודיים

נתערער בה עקב רדיפות הייבסקציה. ב 1926 נמנו רק 967 יהודים בל׳ (50% מכלל התושבים). ב1941 נשמדה ל׳ עם שאר קהילות ישראל שנפלו בידי הנאצים.

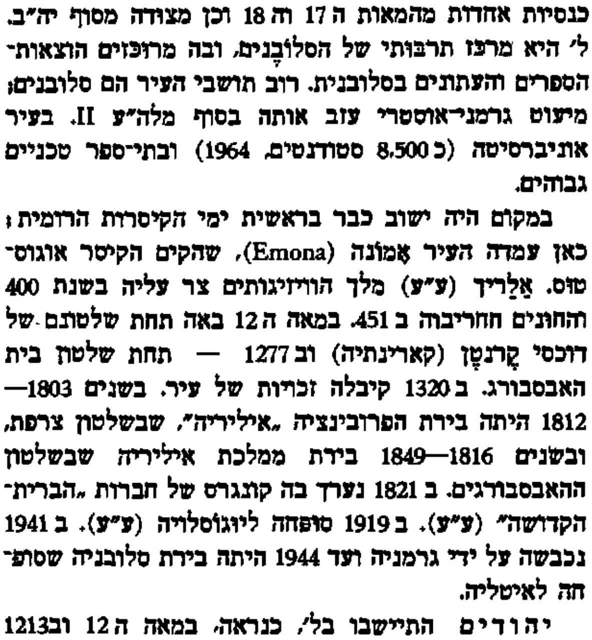
צ. הר־שפר, ל׳, עיר מושב אדמו״רי חב״ד (העבר, ב׳), תשי״ד; ב״צ דינור, בעולם ששקע, 145–155, תשי״ח.

לְיוּבְּלְיַנָה (Ljubliana; גרמ׳ — Laibach), בירת הרפובליקה הסלוֹבֶנית (ע״ע סלובניה), בצפון־מערב יוגוסלאוויה, כ 70 ק״מ מהים האדריאטי (טרִיֶסטה). 160,000 תוש׳ (1967), עם פרבריה — 206,000 תוש׳. יושבת על אחד מיובליו של נהר סָוָה, לרגלי שלוחה מזרחית של האַלפים היוליים, בגובה של 290 מ׳ מעל פני־הים. ל׳ היא צומת־תחבורה חשוב ביוגוסלאוויה וקשורה בכבישים ומס״ב למרכז־אירופה. הדרכים הנוחות־ביותר מווינה ומבודאפֶסט לחוף הים האדריאטי עוברות דרכה, וכן דרך־הרוחב הראשית מצפון־איטליה — מעמק־הפּוֹ לבֶּלגראד. העיר החלה להתפתח במהירות לאחר הנחת מס״ב לווינה ב1849. התפתחות נוספת קשורה בהקמת מפעלי־תעשיה רבים לאחר מלה״ע II. ב1939 נמנו בעיר כ80,000 תוש׳. מאז גדלה אוכלוסייתה פי 2½. התעשיה כוללת בתי־חרושת למכונות, מוצרי־ברזל, כימיקאלים, נייר, מוצרי־עץ, פלאסטיקה, טכסטיל, מוצרי־עור, וכן תעשיית־מזון, המתבססת על העורף החקלאי העשיר של ישובי האיזור.

רעידת־אדמה, שפגעה קשה בעיר (1895), הותירה בה כנסיות אחדות מהמאות ה 17 וה 18 וכן מצודה מסוף יה״ב. ל׳ היא מרכז תרבותי של הסלוֹבֶנים, ובה מרוכזים הוצאות־הספרים והעתונים בסלובנית. רוב תושבי העיר הם סלובנים; מיעוט גרמני־אוסטרי עזב אותה בסוף מלה״ע II. בעיר אוניברסיטה (כ 8,500 סטודנטים, 1964) ובתי־ספר טכניים גבוהים.

במקום היה ישוב כבר בראשית ימי הקיסרות הרומית; כאן עמדה העיר אֶמוֹנה (Emona), שהקים הקיסר אוגוסטוס. אַלַריך (ע״ע) מלך הוויזיגותים צר עליה בשנת 400 והחוּנים החריבוה ב 451. במאה ה 12 באה תחת שלטונם של דוכסי קָרנטֶן (קארינתיה) וב 1277 — תחת שלטון בית האבסבורג. ב 1320 קיבלה זכויות של עיר. בשנים 1803—1812 היתה בירת הפרובינציה „איליריה״, שבשלטון צרפת, ובשנים 1816—1849 בירת ממלכת איליריה שבשלטון האבסבורגים. ב 1821 נערך בה קונגרס של חברות „הברית־הקדושה״ (ע״ע). ב 1919 סופחה ליוגוסלויה (ע״ע). ב 1941 נכבשה על ידי גרמניה ועד 1944 היתה בירת סלובניה שסופחה לאיטליה.

י ה ו ד י ם התיישבו בל׳, כנראה, במאה ה 12 וב1213 נודע על בניין בית־כנסת. ב 1517 גורשו כל היהודים ומאז

ליובליאנה: מראה כללי

לא התקיימה בעיר קהילה חשובה. מ1867 הותרה ליהודים ההתיישבות, וב1900 התגוררו בה 95 נפשות, אך קהילה לא היתה קיימת. במלה״ע II חוסלו היהודים המעטים שישבו בעיר. מספר היהודים היושבים כיום בל׳ אינו ידוע.

מ. בר.

לִיוּוִיל, ז׳וֹזֶף — Joseph Liouville — (1809, סנט־אוֹמֶר — 1882, פאריס), מאתמאטיקן צרפתי. עם סיימו את לימודיו ב École polytechnique וב École des ponts et chaussées, הקדיש עצמו ל׳ למדעים המדוייקים ולהוראתם. ל׳ מונה לפרופסור למאתמאטיקה, תחילה ב-École polytechnique (1833) ולאחר מכן ב Collège de France (1839), ובאותה שנה (בהיותו בן 30 בלבד) נבחר במקומו של לָלַנד (ע״ע) כחבר האקאדמיה למדעים של פאריס, וכן שימש כפרופסור למכאניקה בסורבּוֹן. ב 1848 נבחר לאסיפה המכוננת הראשונה של הרפובליקה הצרפתית השניה; בדעותיו נטה לשמאל המרכזי המתון, וב 1849 לא נבחר שנית.

ל׳ הניח אחריו עבודות מרשימות, שלא קובצו מעולם, המכילות למעלה מ400 מאמרים בתורת המספרים (כ200) ובתורת הפונקציות הטראנסצנדנטיות — בתוכם משפטים רבים שהוכחו רק כעבור זמן — ובגאומטריה דיפרנציאלית. עבודתו, שכעבור זמן נודע לה שימוש רב־ביותר, עסקה בהכללת הגזירה החלקית והאינטגראציה, בחקירת התנאים לקיום פתרון אנאליטי של אינטגראלים של פונקציות אלגבריות, ובפתרון משוואות דיפרנציאליות ובעיות של תנאי־שפה. שיטתו לפתרון בעיות כגון אלה וכן התאוריה שלו ביחס למשוואות אינטגראליות קיבלו חשיבות ראשונה במעלה במאה ה 20 — בפתרון בעיות רבות במאתמאטיקה פיסיקאלית.

ל׳ היה הראשון שהוכיח קיום מספרים טראנסצנדנטיים ואף הראה שיטה לבנייתם (מספרי ל׳).

ב1836 ייסד את העתון: Journal des Mathématiques pures et appliquées, שנודע גם בשם „עתונו של ל׳״, ובו פירסם מאות ממאמריו. לעתון זה היתה השפעה עצומה על התפתחות המאתמאטיקה בצרפת במאה ה19. ל׳ שימש כעורכו הראשי עד 1874. כן ערך את כתביהם של המאתמאטיקנים גַלוּאה (ע״ע), באוריה ומוֹנז׳ (ע״ע).

לִיווֹנְיָה (Livonia; גרמ׳ — Livland), חבל־ארץ היסטורי על חוף הים הבאלטי, במזרחו של מפרץ ריגה, בטל בסוף מלה״ע I; בשעתו השתרע על שטח של 45,500 קמ״ר. כיום מחולק בין הרפובליקות הסובייטיות לאטוויה ואסטוניה. ל׳ קרויה על שם הליווים שישבו בין מפרץ ריגה לימת פֵּיפּוּס ובדומה לשכניהם האֶסטים נמנו עם העממים האוגרו־פינים.

ל׳ הפאגאנית ובעלת הארגון השבטי נודעה בעיקר מאמצע המאה ה12 (1160) כשסוחרי לִיבֶּק הגיעו לראשונה לשפך הדְווינה, אבל כבר לפני כן ביקרו בה ימאים שוודים ודנים.

עם ההתפשטות הגרמנית מזרחה הגיעו לל׳ גם המיסיונרים הנוצרים. ב 1185 יסד הנזיר האוגוסטיני מיינהארד על שפך הדווינה כנסיה ראשונה, ועד מהרה קמה בקרבתה טירה מבוצרת. על תולדות ל׳ מן המאה ה 13 ועד ל 1918 — ע״ע (ה)בלטיות, (ה)מדינות, עמ׳ 867—869; וע״ע לטויה.

ב1918 נמסרה מחציתה הצפונית של ל׳ לאֶסטוניה ומחציתה הדרומית ללאטוויה.

הליווים, שהיו בעלי מסורת תרבותית ולשון (ע״ע ליווית,

לשון־) משלהם, כמעט שנעלמו כיום. בתהליך השמדתם החל „מסדר אחי החרב" כבר במאה ה13 (ע"ע טוטוני, מסדר, עמ' 363—365), ובמרוצת הזמן נטמעו בקרב הרוב הלאומי — הלאטווי והאסטוני.

ב1934 נתקיימו עדיין מיעוט זעום שמנה כ1,000 איש ב12 כפרים.

L. Arbusow, *Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, 1918[4]; R Wittram, *Baltische Geschichte .. 1180–1918*, 1954.

לִיוּוֹרְד, אִיֵּי (Leeward = בצל הרוח), (1) קבוצת איים בין האוקיינוס האטלנטי לים הקאריבי, המהווה את חלקם הצפוני של איי האַנטילים (ע"ע) הקטנים, באיי הודו המערבית (ע"ע). איי ל' משתרעים בקשת שארכה כ 800 ק"מ (הפונה לדרום מערב), ממזרח לאי פוארטו־ריקו ועד למיצר סנט לוסיה, המפרידם מאיי וינדוורד שמדרום. האיים נטלו את שמם מהעובדה שהרוחות כאן אינן, בדרך כלל, עזות כבאיים שמדרום וממערב להם. בקבוצה כ 90 איים (כמחציתם מיושבים) ומאות שוניות. שטחם 5,170 קמ"ר, ובהם 873,000 תוש' (1965). הגדול שבאיים הוא גוַדֶּ־לופ (ע"ע), 1,510 קמ"ר; 6 הגדולים שבאיים תופסים כ 80% משטח הקבוצה. רוב האיים הרריים; הם מהווים את חלקיה של שלשלת הרים ששקעה, ורק פסגותיה מזדקרות מעל פני הים. גובה הפסגה העליונה — 1,485 מ' (בגוואדלופ). באיים הרי געש פעילים, שהגדול בהם הוא פֶּלֶה באי מַרטיניק (ע"ע). חלק מהקטנים שבאיים ומרבית השוניות בנויים קוראלים ובולטים מטרים מעטים בלבד מעל פני הים.

ה א ק ל י ם — ע"ע הדו המערבית. — מבחינה מ ד י נ י ת מחולקים האיים בין ארבע מדינות. ל צ ר פ ת שייכים גוואד־לופ (המהווה יחידה מנהלית יחד עם מארי גאלאנט וכמה איים קטנים) ומארטיניק; שטחם הכולל 2,880 קמ"ר ובהם 630,000 תוש'. ל ב ר י ט נ י ה שייך האי דומיניקה (ע"ע) וכן המושבה איי ל' (ראה [2]); שטח האיים הברי־טיים 1,860 קמ"ר ובהם 220,000 תוש'. א ה" ב מחזיקה בחלק מאיי ורג'ין (ע"ע), וה ה ו ל נ ד — באיים סנט מארטן, סנט אוֹיסטאטיוּס, סבּה וכמה איים זעירים (85 קמ"ר; 6,000 תוש').

(2) מושבה בריטית התופסת חלק מאיי ל'; 1,043 קמ"ר, 145,000 תוש'. היא מורכבת מארבע יחידות: אנטיגוּה (ע"ע), הכוללת גם את בארבודה ורֶדונדה; מוֹנטסֶרַט (ע"ע); סנט קיטס, נֶויס ואַנגווילה; איי וִרג'ין (ע"ע).

האוכלוסיה מתפרנסת על חקלאות, דיג ותיירות (בעיקר מאה"ב). כ 30% מאדמת האיים מעובדת, בעיקר קני סוכר (55,000 טון בשנה), כותנה, הדרים, ירקות ופירות. פרט ל 4,000 לבנים, כל התושבים שחורים ומולאטים, צאצאי עב־דים שהובאו לכאן לעבודה במטעים. הריבוי הטבעי גבוה. לכל אי מוסדות שלטון מקומיים (מועצה מחוקקת וממשלה) לנהול ענייניו הפנימיים. קיימים גם מוסדות שלטון משות־פים לאיים אלו ולכמה מאיי וינדוורד, המהווים מעין פדרא־ציה רופפת. בשנים 1958—1962 השתייכו האיים לפדראציה של הודו המערבית — שפורקה. ענייני החוץ והבטחון בידי בריטניה, המחזיקה בסמכות השלטון העליונה. מ1967 נקר־אים האיים „מדינות מאוחדות של הדו המערבית" (West Indies Associated States). הבירה: סנט ג'ונס (באנטי־גוה), 22,000 תוש'. המטבע הוא דולר מזרח־קאריבי, הקשור לליי"ש ושערו 4.80 לליי"ש.

הבריטים השתלטו על האי סנט קיטס ב1625, ועל שאר האיים במחצית השניה של המאה ה17 וראשית המאה ה18, לאחר מאבק עם ספרד (ששלטה בהם מאז גילוים בסוף המאה ה15) ועם צרפת.

(3) כך נקראת (בצרפ' Iles sous le vent) גם קבוצת איים קטנים בדרום החלק המרכזי של האוקיינוס השקט, בפולינזיה הצרפתית, המהווים את החלק הצפוני־מערבי של איי סוסיֶטֶה; 505 קמ"ר, 16,200 תוש' (1965). בקבוצה 5 איים מיושבים וכמה עשרות איים זעירים ושוניות בלתי־מיושבים.

מ. בר.

לִיוֹּרְנוֹ (Livorno; אנג' Leghorn), עיר־נמל על חוף הים הטירֶני, במחוז טוסקָנה (ע"ע), בצפון־מערב מרכז־איטליה, כ 15 ק"מ מדרום לשפך הנהר אַרנוֹ; 170,000 תוש' (1967). בירת נפת ל' (1,220 קמ"ר, 326,000 תוש'), המקיפה רצועת־חוף צרה מצפון לעיר עד מפרץ פיאוֹמבּינוֹ, וכמה איים, ביניהם אֶלבּה (ע"ע). העיר יושבת בקצה הדרומי של התרחבות רצועת־החוף, הנוצרת ע"י שפך הארנו, לרגלי הרי־טוסקאנה, המקיפים את העיר ממזרח ומדרום. עיקר חשיבותה של ל' כעיר־נמל המשרתת איזור נרחב באיטליה המרכזית, ובמיוחד את טוסקאנה והתעשיות המרובות של עמק הארנו. בנפח המטענים העוברים דרכו (6.5 מיליון טון ב 1965, רובם נפט גלמי), נמל ל' הוא הרביעי בגדלו בחופה המערבי של איטליה.

ל' העתיקה (מהמאות ה 16 וה 17) מהווה את מרכזה של העיר המודרנית. תעלת־מגן מקיפה אותה — בצורת כוכב — ומפרידה בינה לבין העיר החדשה. בעיר העתיקה מצויים מבנים רבים מסוף יה"ב ומראשית העת החדשה: מצודה מהמאה ה 16; קאתדראלה, שבבנייתה הוחל ב 1594 ושח־זיתה תוכננה ע"י איניגו ג' ו נ ז (ע"ע); ביכ"נ מפואר מהמאה ה 17, ועוד. העיר, שניזוקה קשה במלה"ע II, שוקמה בהתאם לתכניתה המקורית, ומאז התפתחה מאד (ערב המלחמה ישבו בה 100,000 תוש'). בל' נמל מודרני עמוק־מים, ובצפון־העיר איזור־מספנות. ליד שני אלה קמו ריכוזי־תעשיה מגוונים, הכוללים: בתי־זיקוק לנפט, ייצור ברזל ופלדה, מכונות, מלט, כימיקאלים, נייר, זכוכית, עץ, עור, קש ומזון. בעיר בי"ס ימי גבוה.

ל' ידועה מהמאה ה 11 ככפר קטן. היא החלה להתפתח כאשר דוכס פירֶנצֶה מבית־מֶדיצ'י (ע"ע) קנה אותה, ב 1421, כדי שיהיה לפירנצה מוצא לים. לכלל חשיבות הגיעה ל' ב1593, כשבנה בה פֶרדינאנדו I, דוכס טוסקאנה, עיר־נמל, פתח את שעריה בפני פליטי רדיפות דתיות (אנגלים קאתו־לים, יהודים ואחרים) ופיתח את סחרה ואת תעשייתה. לאו־פולד II, הדוכס־הגדול האחרון של טוסקאנה, הרחיב את העיר, העניק פריווילגיות לסוחרים זרים שישבו בה, ובנה שובר־גלים גדול להגן על נמלה. יחד עם כל טוסקאנה סופ־חה ל' ב1861 למלכות איטליה.

M. Baruchello, *L. e il suo porto*, 1932.

מ. בר.

י ה ו ד י ם התיישבו בל' באמצע המאה ה16, ובשנות ה90 — לאחר שנעשתה ל' נמל חפשי — גדל מספרם ומעמדם הוכּר. ב1593 הזמין הדוכס הגדול פרדיננדו I יהודים להתיישב בפיזה ובל', והעניק להם זכויות הטלת־מסים, שיפוט אוטונומי, הכנסת יהודים חדשים, ועוד. יהודי ל' היו כפופים לקהילת פיזה הסמוכה עד 1597, ואז אושר כינונה הנפרד של הקהילה. במאות ה17—18 היתה ל' הקהילה

הספרדית החשובה ביותר באיטליה, ומהחשובות באירופה כולה. היהודים נטלו חלק גדול בפיתוח העיר והמסחר: עסקי יבוא ויצוא, בנקאות, תעשיה וחכירות.

בל' לא הוקם גטו סגור והיהודים לא נשאו את הסימן, כדרך שהיה נהוג ביתר ערי איטליה. ב1780 קבע הדוכס לאופולד כי הם יורשו לכהן במועצת העיר. במאות ה17 וה18 נתקיימו בל' חיי תרבות יהודיים ערים: ביהכ"נ, שהוחל בבניינו ב1603, הורחב, ובאמצע המאה ה18 היה מן היפים שבאירופה. בל' פעלו חברות צדקה, אגודות חינוך ותרבות ובתי־דפוס עבריים נודעים: של ידידיה גבאי, אברהם מיל־דולה ואחרים; כן שימשה ל' מרכז ראשי לאיסוף כספים למען א"י. בין רבניה הידועים: דוד ניטו (ע"ע), עמנואל פְרַנסיס (ע"ע), יוסף אֶרְגַס (ע"ע), מלאכי בן יעקב הכהן (ע"ע), וחיים יוסף דוד אזולאי (ע"ע).

ב1808 ביטל השלטון הצרפתי את זכויות היהודים, אולם לאחר הרסטוראציה (1814) שב והחזירן להם. באמצע המאה ה19 היו רבים מיהודי ל' פעילים בתנועת התחיה האיטלקית, וידועה זיקתן של כמה משפחות יהודיות אל מַציני (ע"ע). ב1861, עם הסיפוח למלכות איטליה, הושוו זכויותיהם לאלו של שאר האזרחים. באותה מאה נצטמצמה חשיבותה הכלכלית של העיר, ועמה ירד מספרם של יהודיה; אולם גם אז נודעה לקהילה חשיבות־מה, בעיקר בזכות בית הדפוס הנודע של משפחת בֶּלפורטֶה. מחכמיה במאה ה19: הרב אליהו בן־אַמוזג (ע"ע), המשכיל דוד קאסטלי, ובמאה ה20 — הרב שבתי טואַף. בתקופת הכיבוש הגרמני סבלה הקהילה רבות, וביהכ"נ המפואר שבה נהרס בהפצצה.

מספר יהודי ל' היה ב1601 — 114 איש, ובמחצית הרא־שונה של המאה ה18 עלה עד למעלה מ5,000. במחצית השניה של אותה מאה היה מספרם למעלה מ7,000, וב1930 ירד מספרם ל2,500. כיום נמצאים בל' כ1,000 יהודים.

א. יערי, שלוחי א"י, מפתח: ערך ל', תשי"א; ש. א. טואף, לתולדות העדה ובית־הכנסת בל' (ארץ־ישראל [קובץ], ג'), תשי"ד; הנ"ל, עדויות על ימי שבתו של החיד"א בל' (ספר החיד"א), תשי"ט; הנ"ל, מחלוקת ר' יעקב ששפורטש ופרנסי ל' (ספונות, ט'), תשכ"ה; ג. שלום, שבתי צבי, מפתח: ערך ל', תשי"ז; G Vıvolı, *Annalı dı L*, 1-IV, 1856[2], I. Rıgnano, *La Unıversıtà ısraelitica dı L., e le opere pıe da essa ammınistrate*, 1890; A. S Toaff, *Cennı storıcı sulla Comunıtà ebraıca e sulla Sınagoga dı L.*, 1955, A. Lattes – A. S. Toaff, *Glı Studı ebraıcı a L. nel sec. XVIII*, 1909, G Sonnıno, *Storıa della tıpografıa ebraica ın L.*, 1912; ıd, *Il "Talmud Tora" dı L.*, (La Rassegna Mensıle dı Israel, X), 1935; A. Mılano, *L'Ammınıstrazıone della gıustızıa a L nel Sei-Settecento* (Scrıttı in memoria dı L. Carpı), 1967.

ד. ק.

ליוֹטֶה, לוּאִי־אִיבֶּר־גּוֹנְזַלְוֹ — Louis-Hubert-Gonzalve Lyautey — (1854—1934), מצביא, מדינאי וסופר צרפתי. ל' נולד בנאנסי למשפחה בעלת רקע צבאי. למד בביה"ס הצבאי סן־סיר ובביה"ס למטה, והיה קצין בחיל־הפרשים. בשנים 1880—1910 שירת לסירוגין באַל־ג'יריה, בהודו־סין ובמאדאגאסקאר. ב1907, בהיותו בדרגת גנראל, כבש את אוג'דה ובכך החל לחדור למארוקו. ב1912 נתמנה לנציב עליון במארוקו ומילא תפקיד זה עד 1925, פרט להפסקה קצרה של שלושה חדשים ב1916/7, כשהיה שר המלחמה. ב1921 הוענק לו תואר מארשאל.

ל' הרחיב את שלטון צרפת במארוקו, ובשמו קשור ביסוס השלטון הצרפתי בה. הוא פיתח את הארץ במרץ ומתוך גישה אנושית. שליטתו הצטיינה בפאטרנאליזם, לפי שהוא האמין בשליחות התרבותית שיש לצרפת בארצות נחשלות. תשען על המבנה המסרתי־איסלאמי של החברה והמנהל. מצד שני יצר, ע"י פיתוחה הכלכלי של הארץ ובניית ערים מודרניות, בסיס למבנה חברתי מודרני שהתנגש במבנה הישן. על שמו נקראה ב1932 העיר קניטרה פּוֹר־ל', אך לאחר מתן העצמאות למארוקו הוחזר לעיר שמה הקודם.

ל' היה הוגה־דעות וסופר, וב1912 נבחר לאקאדמיה הצרפתית. כבר בתקופת לימודיו בסן־סיר הושפע ל' מרע־יונות הסוציאליזם הקאתולי, ובמרוצת הזמן פיתח תפיסה סוציאלית קאתולית־מלוכנית ויצר אידאל של קצין־צבא הממלא תפקיד חברתי ושליחות קולוניזאטורית אנושית. ספרו הראשון שבו הביע רעיונות אלה, Du rôle social de l'officier dans le service militaire universel ("על תפקידו החברתי של הקצין בשירות הצבאי לכל"), 1891, עורר התנגדות רבה בקרב חוגי־הצבא השמרניים, ודווקא חוגים רפובליקניים קידמוהו בברכה. במרוצת הזמן השפיעו רעיונותיו גם על חוגים מסויימים בצבא ועל הזרמים החדשים בקאתוליות הצרפתית. מספריו האחרים: Du rôle colonial de l'armée ("על תפקידו הקולוניזאטורי של הצבא"), 1900; Dans le sud de Madagascar ("בדרומה של מאדאגאס־קאר"), 1903; כן פורסמו הרבה מאיגרותיו וכמה מנאומיו. אחיינו, פיר ל', הוציא את כתביו ואיגרותיו מתקופת שירותו באפריקה: L. l'Africaın, I—IV, 1953—1957.

S E. Howe, *L of Morocco*, 1931; A Mauroıs, *L.*, 1931, B. G. Gaulıs, *L. ıntıme*, 1938; H. Gouraud, *L.*, 1938. G Catroux, *L. le Marocaın*, 1952, G. de Tarde, *L., le chef en actıon*, 1959

מ. ק.

לְיוּטְפְּרַנְד מִקְּרֶמוֹנָה (Liutprand) (912°—972), איש כנסיה והיסטוריון איטלקי ביה"ב. ל' נולד למשפחה לומבארדית אצילה, היה בן־לוויה בחצרו של הוגו מפרובאנס מלך איטליה, אך נטש את חיי החצר ונמשח לכומר. יורשו של הוגו, בֶּרנגַריוס II (ע"ע), מינה את ל' לקאנצלאריוס, ובתפקידו זה עמד ל' בראש משלחת לקושטא ב949. דעתו של ל' לא היתה נוחה משלטונו של ברנגאריוס, ולפיכך עבר (לפני שנת 956) לשרותו של אוטו I מגרמניה, והלה מינהו ב961 להגמון של קרמונה. ל' השתתף בהדחת האפיפיור יוהאנס XII (963), ואח"כ שלחו אוטו I לקושטא כדי לנסות ולהסדיר ברית נישואים בין בית הקיסר המערבי לבין בית הקיסר המזרחי, ניקפורוס II פוקאס.

חיבורו של ל' Antapodosis ("מידה כנגד מידה") הוא המקור החשוב והמוסמך ביותר לתולדות איטליה בשנים 890—950. ב Liber de Rebus Gestis Ottonis ("ספר מפע־לות הקיסר אוטו"), תיאר ל' בפרטות את הדחתו של יוהאנס XII. Relatio de Legatione Constantinopolitana ("פרשת השליחות לקושטא") ב968/9 הוא מקור טוב להיסטוריה החברתית והמדינית של ביזאנטיון. האובייקטיוויות של ל' פעמים שהיא מסתלפת מחמת דעותיו הקדומות ואהבתו לסיפורים מפולפלים. — חיבוריו י"ל בעריכת J. Becker בשם: Dıe Werke L'. von Cremona (Scriptores rerum Germanicarum ın usum scholarum), 1915[3].

M. Lıntzel, *Studıen üb. L. von Cremona*, 1933.

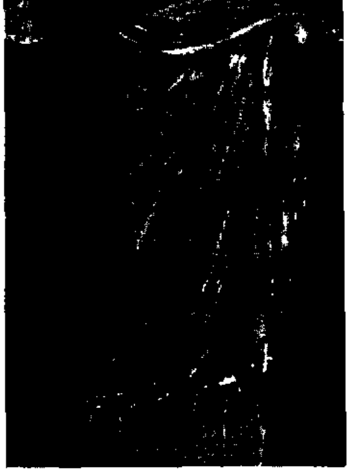
לְיוֹטַר, זַ'ן־אֶטְיֶן — Jean-Etienne Liotard — (1702, ז'נווה — 1789, שם), צייר שווייצי. ל' למד בז'נווה ובפאריס, סייר באיטליה, המשיך למזרח התיכון ושהה חמש

שנים בקושטא. בזמן שהותו בתורכיה חי והתלבש כתורכי (מכאן כינויו „הצייר התורכי") וצייר מספר רב של ציורים נאים, בעלי מוטיוים מזרחיים. הוא הוסיף לנדוד בארצות אירופה ובביקוריו אלה צייר את דמויותיהם של האפיפיור קלמנס XII, מריה תרזיה, ועוד. ל' נודע בייחוד בשל ציורי־הפאסטל שלו, אך עבודתו כוללת גם ציורי אֶמיל, זכוכית וחרסינה. יצירתו מצטיינת בדייקנות, בצבע מעודן, במקריות בגישה, יחד עם שמירה על אופי המדיום. — כתב: Traité des principes et des règles de la peinture („חיבור על עקרונות הציור וחוקיו"), 1781.

L. Brieger, *Das Pastell, seine Geschichte und seine Meister*, 1921, Fr. Fosca, *L. 1702–1789*, 1928; id., *The Eighteenth Century. Watteau to Tiepolo*, 1952

לִיוְיָה (יוּלְיָה אַוגוּסְטָה) — Livia (Iulia Augusta) — (58 לפסה"נ — 29 לסה"נ), אשת אוגוסטוס (ע"ע).

ל' היתה בת למשפחת הקלַודיים. שאליה השתייך גם בעלה הראשון, טיבריוס קלַודיוס נֶרוֹ. הלה היה קצין של יוליוס קיסר ואח"כ מתומכי לוקיוס אַנטוניוס, אחיו של מרקוס אַנטוניוס (ע"ע) שלחם באוקטאוויאנוס (שנקרא לאחר מכן אוגוסטוס). ל' ילדה לבעלה הראשון את טיבריוס (ע"ע), ובעת הריונה השני גירש אותה בעלה, בלחץ אוקטאוויאנוס, וזה האחרון נשאה לאשה. מהריון זה נולד דרוסוס (ע"ע). מנישואיה עם אוקטאוויאנוס לא נולדו ילדים.

ליוויה בלבוש עוהנת
(המוזיאון הלאומי בנאפולי)

לל' היתה השפעה רבה על אוגוסטוס, ובמותו מילאה תפקיד בהעברת השלטון לבנה טיבריוס. ע"פ צוואת אוגוסטוס אומצה למשפחת היוליים, ונקראה „יוליה אוגוסטה"; הסנאט העניק לה כיבודים רבים ובפרובינציות זכתה לפולחן. היא מתה בזיקנה מופלגת, ונשארה בזכרון הדורות כאשה שב„טהרת ביתה היתה קרובה לדרכי הקדמונים, בנועם הליכותיה הוסיפה על המקובל בין נשים בנות ימים עברו. כאם נהגה שררה, כאשה היתה נוחה והיטב ערכה להם לערמת בעלה ולכחש בנה" (טאקיטוס). טאקיטוס מחשידה ברצח מארקֶלוס, בן־אחותו של אוגוסטוס, ברצח גאיוס ולוקיוס, נכדי אוגוסטוס, שאותם אימץ לבנים לו, בהחשת מותו של אוגוסטוס עצמו ובמות נכדה גֶרמניקוס (ע"ע) — אך חשדות אלה אינם מבוססים.

ב„בית ל'", בגוש הבניינים האוגוסטיים שעל הפַּלַטין, נמצא השם „יוליה אוגוסטה" חרות על צינורות־החימום, אך הבית נחשב לחלק ממשכנו של אוגוסטוס עצמו.

H. Willrich, *L.*, 1911.

לִיוִיוּס, טִיטוּס — Titus Livius — (59 [או 64] לפסה"נ — 17 [או 12] לסה"נ), היסטוריון רומי. הידיעות על חייו מעטות מאד. הוא נולד בפאטאויום (היום: פאדובה) שבצפון־איטליה, שהיתה עיר מסחר משגשגת ונודעה בקפדנותם של תושביה בהלכות דת ומוסר. ל' חי זמן רב ברומא, ושם התוודע אל הקיסר אוגוסטוס, שמצא עניין בעבודתו ההיסטורית, כיבד את רגשותיו הרפובליקניים ורחש לו ידידות. ל' עודד את קלַודיוס הצעיר (הקיסר שלעתיד) לכתוב היסטוריה. את רוב שנותיו הקדיש לעבודתו הספרותית ברומא או בעיר מולדתו, שבה מת.

ל' כתב שיחות פילוסופיות שמגמתן היתה היסטורית, חיבורים פילוסופיים במשמעו המצומצם של המרשג, וכן מסה על סיגנון, בצורת מכתב אל בנו. יצירות אלה אבדו ואף שמותיהן אינם ידועים.

מפעל חייו של ל' הוא חיבורו ההיסטורי הגדול Ab urbe condita libri („ספרים מייסוד העיר"), בן 142 ספרים, שמהם שרדו 35 ספרים. בחיבור זה תאר ל' את קורות העם הרומאי מייסוד רומא עד מותו של דרוסוס (ע"ע, עמ' 122/3) בשנת 9 לפסה"נ. ל' בנה את חיבורו חלקים־חלקים, וכל חלק מקיף תקופה מסויימת של מאורעות ומניין הספרים שבו אינו קבוע מראש אלא משתנה עם צמיחתו וגידולו של החיבור (החלוקה ל„דֶקאדות", כלו' לקבוצות של 10 ספרים, לא היתה מעשה ידי ל', אלא נעשתה בזמן מאוחר יותר). החיבור פורסם חלקים־חלקים: הספר הראשון, או חמשת הספרים הראשונים, נתחברו או נתפרסמו בין השנים 27—25 לפסה"נ, ואילו הספרים 121—142 יצאו לאור אחר מות אוגוסטוס (ב14 לסה"נ). 35 הספרים ששרדו הם: 1—10 ו21—45, שמהם 41 ו45 אינם שלמים. הספרים 1—5 מתארים את שלטון המלכים ואת תולדות הרפובליקה מראשיתה עד פלישת הגאלים (390 לפסה"נ); הספרים 6—10 ממשיכים את התאור עד המלחמה השלישית נגד הסאמניטים (293 לפסה"נ); הספרים 21—30 מתארים את המלחמה הפֻּנית השניה (218—201 לפסה"נ); והספרים 31—45 מתארים בעיקר את מלחמות הרומאים במזרח היווני עד לטריומף של אמיליוס פאולוס על המקדונים (167 לפסה"נ). תכנם של הספרים האבודים ידוע לנו מתוך קיצורים וסיכומים (periochae או epitomae) של כל ספרי החיבור פרט ל136—137. תקציר מקוטע של הספרים 37—40 ו48—55 נתגלה בפאפירוס מאוכּסירינכוס שבמצרים. יוליוס אוֹבּסֶקְוֶנס (כנראה בן המאה ה4) ליקט מתוך החיבור, או מתוך תקציר, תופעות מוזרות שלא על דרך הטבע (prodigia), ורשימה של אותות מופלאים כאלה, שנראו בין השנים 190—12 לפסה"נ, נשתמרה בספרו Prodigiorum liber.

חיבורו של ל' מבוסס על חיבוריהם של „האנאליסטים החדשים" מתקופת סולה וקיקרו: ואלריוס אנטיאס (מתחילת החיבור), קלאודיוס קודריגאריוס (מחורבן רומא בידי הגאלים — ספר 6), ליקיניוס מאקֶר ואֶליוס טוּבֶּרוֹ (בדקאדה הראשונה). קֶליוס אַנטיפַּטר, בן תקופת הגראקכים, משמש לו מקור עיקרי לתאור מלחמת חניבעל, ותאור התפשטותה של רומא מזרחה מבוסס על חיבורו של פוֹליבּיוס, שהוא היחיד ממקורותיו של ל' שנשתמר בידנו. ל' הסתמך גם על האנאליסטים הראשונים, והקדום שבהיסטוריונים הרומיים של' מזכירו בשם הוא פאביוס פיקטור, אלא שאין ודאות של' שאב ידיעות במישרין מהם. ל' סיגל לעצמו גם את הצורה של המסורת האנאליסטית, והוא מתאר את המאורעות

לפי סדר השנים שבהן נתארעו. מהימנותו כהיסטוריון תלויה במקור שבו השתמש. דרכו בכתיבת היסטוריה לא היתה דרכו של חוקר, וגישתו למקורות לא היתה ביקרתית. מנהגו — לבסס סיפור־מעשה על מקור אחד; הוא השתמש מעט מאד במיסמכים, ואולי לא השתמש בהם כלל. ל׳ כיבד מסורת מוסכמת, וכאשר מקורותיו חלוקים, פעמים שהוא נמנע מלהכריע בין שתי גירסות סותרות, ופעמים שהוא שוקל, מביע ספק ומרמז לגירסה הנראית לו, אך אינו מנסה לברר את האמת. אם־כי ביקש את האמת בכל מקום שניתן למצאה, ולא סילף עובדות מדעת, לפעמים, העלים, מטעמי פאטריוטיות, פרט מביך או כיסה על האמת.

ל׳ פירש את ההיסטוריה במתחים של בעל־מוסר, וראה את עיקר תפקידו ללמוד מהעבר לקח לאזרח ולמדינה. הוא ביקש להראות שעלייתה של רומא וגדולתה באו לה מכוח פשטותם של האזרחים בכלל, ומכוח מידותיהם הנעלות של מנהיגי המדינה בפרט, ושבעקבות ההתנכרות לערכים מוסריים, ובייחוד בגלל רדיפת בצע והתיהמותרות, צפויה לחברה הרומית סכנת כליה. גיבוריו הם אנשי הרפובליקה הקדומה ומנהיגיה, כגון סקוולה, הפאביים, קאמילוס, קינקינאטוס, קורטיוס, פאפיריוס קורסור ומצביאים במלחמת חניבעל כפאביוס וסקיפיו. אלה, לדעתו, היו בעלי המידות התרומיות המשמשות דוגמה ומופת לרגש חובה כלפי האלים והמולדת, למרץ ולעוז רוח, למשמעת וליראת כבוד כלפי הרשות הצבאית והאזרחית, למהימנות בקיום הבטחה וחוזים, לזהירות ולהסתפקות במועט. לוקרטיה — לגביו — היתה סמל של צניעות נשית. כשמינית מהיקפו של החיבור שנשתמר תופסים נאומים, שאין להתייחס אליהם, בדרך־כלל, כאותנטיים, והם משמשים לתאור אפים של הגיבורים ולהבהרת הרקע והמניעים הנפשיים שמאחורי מעשיהם. כוחו של ל׳ גדול גם בתאור המתי־אדם, קרבות ומצורים, והוא הבליט במיוחד את סכנותיהם של המנוצחים והנצורים ותגובותיהם הנפשיות, כדי לעורר חמלה, חרדה ורטט בלב הקורא. ל׳, כקיקרו שאותו העריץ, חייב את המליצה בחיבור היסטורי, ויצירת אפקטים פאתטיים היתה מסימני ההיכר המובהקים של ההיסטוריוגראפיה ההלניסטית שנשתרשה ברומא. ל׳ מתגלה בחיבורו כאמן רב־כשרון וסופר רב־יכולת.

ל׳ היה נער כאשר פרצה מלחמת־האזרחים בין קיסר לפומפיוס, וב20 השנים שלאחר מכן היה עד למאבק תקיפים על שררה במדינה, מלחמות־אזרחים, רצח פוליטי, שלטון אלים המטיל אימים, נקמת המנצח במנוצח, חרם ונידוי של אזרחים שלווים. בעקבות כל אלה חזה בבזיון של חוק ומשפט, בשחיתות מוסרית ובשקיעת הדת והמסורת בחברה הרומית. קרב אַקטיום (31 לפסה״נ) שם קץ למלחמות־האזרחים והביא עמו את השלום הנכסף, אך תחיה מוסרית של החברה הרומית היתה רחוקה. באותו זמן התחיל ל׳ לכתוב את חיבורו. בדרך זו ביקש להמלט מן המציאות העגומה של ההווה ולמצוא הקלה ונחמה בעברה הרחוק של רומא, והוא תארו בהדגשה יתרה של הטוב והיפה שבו, ושיווה לסיפורו צביון פיוטי התואם את האגדתי והדמיוני שבו, ועשאו לאפוס לאומי שבפרוזה בצידה של האנאיס של וֶרגיליוס (ע״ע). המגמה המוסרית־מדינית והאווירה הרומאנטית שבשיחזור זה של העבר היו רצויות מאד לאוגוסטוס, שרצה להשכיח את פגעי המהפכות של הדורות האחרונים, לתקן את חיי החברה והמדינה ולבססם על המוסר והמסורת של רומא הקדומה. ל׳ היה ער למדיניות התיקונים של אוגוסטוס, וחיבורו תרם להבנת מדיניות זו בקרב הקהל הרומי. אולם החיבור לא נכתב לפי הזמנת הקיסר ול׳ עצמו לא היה משרתו של המשטר החדש ותועמלנו. אהבתו לרומא ואמונתו העמוקה בגדולתה וביעודה הולידו את החיבור.

סיגנונו של ל׳ שוטף, אך לא סוער, עשיר ומגוון ומותאם לנושא ולהקשר הדברים. לשונו נמלצת ומקושטת, בייחוד בנאומים, והיסוד הפיוטי שבה ניכר במלים, בניבים ובמקצבים מתחום השירה. הוא לא הרבה בארכאיזמים, אך השתמש בהם לשם יצירת אווירה ארכאית, בתפילות ובנוסחאות דתיות אחרות. סיפורו חי וקו של זוך משוך עליו. ל׳ עמד במעבר מ„תור הזהב" אל „תור הכסף" של הספרות הלאטינית והדבר ניכר במיוחד בתחביר שלו. אַסיניוס פוליו, בן זמנו של ל׳, מצא דופי בחיבורו והגדירו כPatavinitas (נוסח פאטאויום) וכוונתו בכך אינה ברורה כל צרכה. אפשר שפוליו מצא טעם לגנאי בכתיב או בסיגנון שייחדו את עיר מולדתו של ל׳, וסטו מצחות הלשון של רומא, ואפשר שלא התכוון אלא לתפיסה המוסרית והרומאנטית של חיבורו.

ל׳ התפרסם מאד כבר בחייו, וסופר שאיש אחד בא במיוחד מגאדס שבספרד לרומא כדי לראותו. פירסומו של ל׳ האריך דורות אחריו. המשוררים האֶפיים לוקאנוס וסיליוס איטאליקוס, וההיסטוריונים ואלֶריוס מאכּסימוס ופלורוס השתמשו בו ליצירותיהם, טאקיטוס שיבח את סיגנונו, נאומיו לוקטו, ובזמנו של המשורר מארטיאליס פורסם תקציר לשימוש הקהל הרחב. תקצירים שנתפרסמו אחר־כך לא השכיחו את היצירה המקורית ופריסקיאנוס המדקדק (בראשית המאה ה6) ציטט מתוך הספרים שאבדו. ביה״ב נשכח ל׳. בידי דאנטֶה לא היו אלא 4 ספרים ובכל זאת כתב כי „ל׳ אינו עלול לטעות"; בידי פֶטראַרקה היו 29 ספרים והוא חיפש ללא לאות אחר השאר וביסס על ל׳ את האפוס הלאטיני שלו „אפריקה". מאקיאוֶלי כתב „שיחות על הדקאדה הראשונה של ל׳", אַלפיֶרי (ע״ע) נסתייע בו כדי לחבר את „וירג׳יניה". תאורו של ל׳ את הרפובליקה הרומית הקדומה היה מקובל מאד בימי המהפכה הצרפתית. הוצאה ראשונה של ל׳ בדפוס הופיעה ברומא ב1469. ק. ניבור (ע״ע) התחיל במחקר המדעי של החיבור והוא נמשך עד היום הזה.

במהדורה מדעית מודרנית יצא חיבורו של ל׳ ב10 כרכים בידי ויסנבורן, הראוס ומילר (W. Weissenborn, W. Heraeus, M. Müller), 1865/66, 1902/6^2; 25 ספרים שלו (I—X, XXI—XXXV) יצאו ב5 כרכים בידי קונוי, וולטרז, ג׳ונסן ומקדונלד (R. S. Conway, C. F. Walters, S. A. Johnson, A. H. McDonald), 1914—1965. התקצירים (Periochae) שלו יצאו בידי רוסבאך (O. Rossbach), 1910.

H. Nissen, *Kritische Untersuchungen uber die Quellen der 4. und 5. Dekade*, 1863; E. Burck, *Die Erzahlungskunst des T. L.*, 1934; R. Syme, *L. and Augustus* (Harv. Stud. Class. in Phil. 64), 1959; P. G. Walsh, *L., His Historical Aims and Methods*, 1961; R. M. Ogilvie, *A Commentary on L., Books 1–5*, 1965

ע. גל.

ליוִיוּס אַנְדְרוֹנִיקוֹס — Livius Andronicus — (270°—204° לפסה״נ), הקדום במשוררי רומא. יותי מטָרֶנטום, שנשבה בילדותו ונמכר כעבד למשפחת הליוויים (אולי לאביו של ליוויוס סאלינאטור, המנצח בקרב המֶטאורוס, ב207). עם שחרורו, קיבל ל״א, כנהוג, את שם משפחת אדונו,

והרויח את לחמו בהוראת יוונית ולאטינית לבני העילית החברתית הרומית, שביקשה כבר אז חינוך יוני. לצרכי ההר־ראה חיבר אֶפּוֹס לאטיני ראשון, תרגום ופאראפראזה של ה„אודיסיאה" ההומרית, במקצב הסאטורני; מיצירה זו ("Odissia"), ששימשה להוראה ברומא ימים רבים, נותרו 45 חרוזים. ל"א נמשך גם לבימה, הן כמחבר saturae ומחזות, והן כשחקן; בשנת 240, לבקשת הקהל, חיבר לכבוד המשחקים שנערכו עם סיום המלחמה הפּוּנית הראשונה, קומדיה וטראגדיה — הראשונות ברומית — ע"פ דגמים יווניים, והציגן על הבימה. נותרו כ40 חרוזים בלבד מן המחזות שהעביר ל"א לרומית („אַכילס"; „איגיסטוס"; „אַיאַכּס מַגיסטופוֹרוס; „אַנדרומֶדה"; „דַנַאי"; „הֶרמיוֹנֶה"; „טרַאוס"; „הסוס הטרוֹיאני"), מקצתם קטעי שיחה וחלקם מן ה cantica הליריים (לאו דווקא למקהלה, שאולי לא היתה כלל במחזותיו של ל'). ב207 (או ב249?) חיבר ל' שיר־כפרה דתי שהושר בתהלוכה, והותר לו לייסד אגודת במאים ושחקני בימה. יצירתו של ל' היא נסיון ראשון של תרגום אמנותי של שירה יוונית והתאמתה לקהל הקוראים והשומעים המשכיל שברומא. בימיהם של הוראטיוס, ליויוס וקיקרו נחשבה שירת ל"א גסה ובלתי־ראויה לקריאה.

S Mariotti, *Livio Andronico e la traduzione artistica*, 1952; G de Sanctis, *Storia dei Romani* (Vol IV, Part 2, Tom. I), 1953, F Stoessl, *Darstellungsprobleme der antiken Literaturgeschichte* (Wiener Studien, LXXVI), 1963.

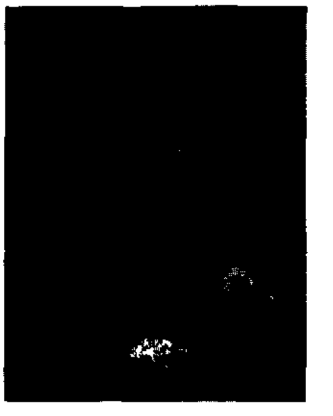
ד. אש.

לִיוִינְגְסְטוֹן, דֵיוִיד – David Livingstone—(1813—1873), מיסיונר ורופא סקוטי, מגדולי המגלים והחוקרים של אפריקה. נו' בעיירה בלֶנטייר, בקרבת גלַזגו, להורים עניים. בגיל 10 נאלץ להתחיל לעבוד לפרנסתו במפעל טכסטיל. השתלם בכוחות עצמו ובגיל 22 החל לומד רפואה, והשלים לימודיו בעזרת האגודה המיסיונרית הלונדונית. תמורת זאת התחייב לפעול בשרות המיסיון להפצת הנצרות, וקיבל גם הכשרה בלימודי דת. למסעו הראשון יצא בסוף 1840 כדי לשרת בתחנה של המיסיון הלונדוני בקורומאן, בדרום בֶצ'וּאַנָלַנד (ע"ע). שמונה שנים שהה באיזור זה, ערך מסעות רבים בדרום בצ'ואַנלנד, הגיע עד חלקו העליון של עמק הנהר לימפּוֹפּוֹ (ע"ע) והקים כמה תחנות מיסיונריות.

את מסע המחקר החשוב הראשון ערך ב1849. הוא עבר את מדבר קאלהארי, חקר את טבעו ואת אוכלוסייתו, והגיע עד ימת נגאמי. בסדרת מסעות, שערך מ1850, הגיע לעמק הזַמבֶּזי (ע"ע) התיכון, עבר את פרשת־המים שבין הזאמבזי והקונגו (ע"ע), והמשיך עד לוּאַנדה שעל חוף האוקיינוס האַטלאנטי. מכאן חזר מזרחה, לעמק הזאמבזי, גילה את מפלי ויקטוריה (1855), ודרך הזאמבזי התחתון הגיע ב1856 לקֶלימַנֶה שעל חוף האוקיינוס ההודי. בכך היה האירופי הראשון שחצה את יבשת אפריקה ממערב למזרח.

ל' חזר ללונדון, פרש מהמיסיון ונתמנה לקונסול. במאי 1858 חזר לאפריקה כדי להמשיך (1858—1864) בחקירת עמק הזאמבזי התחתון והתיכון, עמק יובלו שירה ועמק הנהר רוּבוּמה. בדרכו הגיע לימת נִיַסה (ע"ע). במסעות אלו נלוו אליו ד"ר ג'ון קירק, אחיו של ל', צ'ארלז, וכן אשתו של ל' (מתה ב1862). נוסף לסיורי־מחקר עסק ל' גם בפעולה מיסיונרית וניסה ללחום, באמצעי־הסברה, בציד העבדים.

ב1866 יצא ל', למרות בריאותו הרופפת, למסע נוסף, שהיה מסעו האחרון. הפעם שאף לגלות את מקורותיו האמיתיים של הנילוס. הוא יצא מזאנזיבַר, עלה במעלה נהר רובומה לכל ארכו והגיע לימת ניאסה. לאחר שהקיף חלק ממנה פנה צפונה מערבה לימת טנגנייקה (ע"ע). למרות חליו ואבדן מרבית אנשיו וציודו המשיך לסייר ממערב לימת טאנגאנייקה, גילה את הימות מְוֶרוּ ובאנגוֶאוּלוּ והגיע ליובל הגדול של הקונגו, לוּאַלאבה, שאותו חשב בטעות לאחד ממקורות הנילוס. בהיותו באיזור זה לא נתקבלו ממנו זמן רב כל ידיעות, והתעוררו חששות שנספה. הנרי מ. סטַנלי (ע"ע), שיצא בראש משלחת לחפשו, מצאו בסוף אוקטובר 1871 באוג'יג'י על חוף ימת טאנגנייקה, חולה ושבור בגופו. השניים סיירו יחד את איזור חופיה הצפוניים של ימת טאנגאנייקה. באביב 1872 נפרד סטנלי מעל ל' והאחרון המשיך במסעיו באיזור שממערב ומדרום לימת טאנגנייקה, מסעות שהתנהלו בכבדות בגלל מצב בריאותו הרופף. ב1 במאי 1873 מת בכפר צ'יטאמבו, ליד חופי ימת באנגוואולו, מקדחת ואפיסת כחות. בני־לויתו הכושים הביאו את גופתו לזאנזיבר, ומשם הועברה ללונדון ונקברה בכנסיית וסטמינסטר.

דיוויד ליווינגסטון

כבר מראשית מסעיו היה ל' נערץ מאד על הילידים, שמו יצא למרחקים ובכל מקום התייחסו אליו התושבים כאל דמות אלוהית. רק ציידי־עבדים ביקשו להצר את צעדיו. ל' שיגר לחברה הגאוגרפית הממלכתית בלונדון דו"חות מפורטים על מסעותיו וכתב ספר: Missionary Travels and Researches in South Africa („מסעות מיסיונריים ומחקרים בדרום־אפריקה"), 1857; כן פירסם, יחד עם אחיו צ'ארלז, ספר: Narrative of an Expedition to the Zambesi and its Tributaries („תולדות מסע אל הזאמבזי ויובליו"), 1865. אחרי מותו פורסמו היומנים שניהל במסעותיו האחרונים The Last Journals of David Livingstone in Central Africa („יומניו האחרונים של דוד ל' באפריקה המרכזית"), שני כרכים, 1874.

תגליותיו של ל' פתחו איזורים נרחבים באפריקה הדרומית והמרכזית לפני האדם הלבן. בעקבותיו יצאו חוקרים רבים להשלים את מחקריו ולחשוף את פנים היבשת השחורה.

J. Simmons, *L. and Africa*, 1955, G. Seaver, *D. L.*, 1957.

מ. בר.

לֵיוִיק, ה. – כינויו הספרותי של ל' האלפערן — (1888, איהומן [פלך מינסק] — 1962, ניו־יורק), משורר ומחזאי יידי. עד גיל 15 נתחנך בישיבות, אך הושפע מרוח־ההשכלה ובעקבות מהפכת 1905 הצטרף למפלגת הבונד (ע"ע). כתוצאה מפעילותו הפוליטית נגד המשטר הצארי נאסר ב1906, ואחרי 6 שנות־מאסר הוגלה לסיביר. כעבור שנה הצליח לברוח וב1913 הגיע לניו־יורק.

את יצירותיו הראשונות כתב ל' בשנות המאסר והגלות. היו אלה שירים ליריים ושלושה מחזות מוקדשים לחזון על אנושות חפשית ומאושרת, בהם המחזה „די קייטן פון משיח" („כבלי משיח"), שנכתב בשנת 1908. בניו־יורק הצטרף ל' לחוג „די יונגע" (ע"ע יידית, עמ' 807). כדי להבדיל בינו

לבין מ. ל. הַלפֶּרן (ע״ע), בחר ל׳ בשם הספרותי ה. ל׳, ובו השתמש לראשתה בקר בץ־שיריו „הינטערן שלאָס״ („מאחורי המנעול״), 1918. ב1923 יצא קובץ שיריו — „אין קיינעמס לאנד״ („ב־ארץ ללא בעלים״) וב1926— הקובץ „דורך זיבן טויטן״ („דרך שבע מיתות״). המח־זה המשיחי של ל׳ — „דער גולם״ („הגולם״), 1921, נכ־תב בהשראת המהפכה הקו־

ה. לייוויק

מוניסטית. הגולם האגדתי הפך אצלו לסמל הכוח הפיסי השואף להביא גאולה לעולם טרם זמנה; המחזה הוצג לרא־שונה בעברית ע״י „הבימה״, במוסקווה ב1925, והוא תורגם לשפות שונות ונעשה חלק חשוב מהרפרטואר של התיאטרון היידי. אחרי מחזה זה כתב ל׳ 7 מחזות ראליסטיים. עקב בריאות לקויה, בילה ל׳ בסאנאטוריום בדנוור ושם כתב את המחזה „דער גולם חלומט״ („חלום הגולם״), 1934, את קובץ־השירים „לידער פון גן־עדן״ („שירים מגן־עדן״), 1937, ועוד. תקופת־השואה הטביעה את חותמה על קובץ שיריו הלירים „אין טרעבלינקע בין איך ניט געווען״ („בטרבלינקה לא הייתי״), 1945, ועל המחזה „די חתונה פון פערנוואלד״ („החתונה מפֶרנוואלד״), 1949. במחזה האחרון שלו „אין די טעג פון איוב״ („בימי איוב״), 1953, בא לידי ביטוי המאבק לשיבה אל חיק האמונה המחודשת. ב 1959 הופיעו 2 מיצירותיו — „לידער צום אייביקן״ („שירים אל [אלהי] הנצח״), הכוללים גם את השירים שנכתבו בתקופת־שהותו בישראל ב1957, וכן „אויף צארישער קאטארגע״ („מבית־הסוהר הצארי״).

בשנותיו האחרונות נחשב ל׳ לגדול המחזאים והמשו־ררים בשפה היידית. ל׳ ביקר בארץ 3 פעמים, בשנים 1937, 1950 ו1957, וכל פעם התקשר אליה יותר. חלק משיריו ומח־זותיו יצאו בתרגום עברי, מהם: „בלדה על בית־החולים בדנבר״, בתרגומו של א. שלונסקי (תש״ב); „הירש לקרט״, בתרגומו של מ. בַסוק (תש״ד) ו„חזיוני גאולה״ („הגולם״, „חלום הגולם״, „כבלי משיח״) בתרגומיהם של א״ז בן־ישי וא. שלונסקי (תשי״ז).

וו. נאטאנסאָן, ה. ל. דער דיכטער פון אנקום און אויפקום, תרצ״ו; י. גלאנץ, ה. ל. איך סטיל פון דער עפּאָכע, תש״ג; ל. שאליט, משיח־טרוימען אין ל.־ס דראמאטישע פּאָעמעס, תש״ח; ש. ניגער, ה. ל., תשי״א; ב. ריווקין, ה. ל., 1955; א. גרינבערג, צענטראלע מאָטיוון און גרונטפּראָבלעמען אין ה. ל.־ס שאפן, 1961; י. ישורין, ה. ל. ביבליאגראפיע (ה. ל.: אויסעקליבענע שריפטן, 336—348), 1963.

מא. ה.

ליוית, לָשון. הלשון הל׳, הנמנית עם הענף הדרומי ביותר של הלשונות הפיניות המערביות, לא נש־תמרה כבר לפני מלה״ע II אלא בכפרים מועטים; כיום נתמעטו דובריה בוודאי עוד יותר.

הלה״ל נחלקת לשני ניבים, שאינם נבדלים זה מזה אלא מעט: הניב המערבי או לשון ה-rāndalist („יושבי החוף״) והניב המזרחי או לשון ה kalà'mied („הדיי־גים״).

הלה״ל נבדלת מכמה בחינות מן הפינית, אך קרובה למדי לאסטונית (ע״ע אסטוניה, עמ׳ 756). במשך דורות רבים הושפעה מן הלאטווית, עד שניתן לומר, שמבחינת אוצר־המלים יש לראות בה לשון־תערובת כמעט. המילון של קֶטונן מכיל למעלה מ3,000 מלים ממוצא לאטווי, בתוכן אף כמה מלות־יחס, מלות־קישור ותחיליות־פעלים. לעומת זה לא שאלה הליווית מלאטווית סיומי יחסות (את הסיומת s — ביחסה הישירה [הנומינאטיוו] ניתן לפרש גם כתוצאת התפתחות פנימית).

כמה מן התכונות האפייניות לליווית הן: 1. במערכת ההגיים (א) בתחום הנגנת ההברה — הטון ההדוף (באמצע הגייתה של התנועה נסתם סדק הגרון ולאחר מכן נהדף חלקה השני) והטון העולה עד לסוף ההברה כמעט, ולאחר־מכן יורד במקצת. (ב) ה„אומלאוט״ (הש׳ ערך גרמנית, עמ׳ 553), כלו׳ קידום התנועה בהברה הראשונה בהשפעת i או j שבהברה הבאה, כגון päp „כומר״, מן *pappi (בפינית קדומה ואף בחדשה). (ג) דיפתונגיזאציה של התנו־עות הבינוניות הקדומות o, o, e, כגון su̯odà „מלחמה״ (בפי־נית sota). (ד) מעבר התנועה ā לō בליווית מזרחית ולå̄ בליווית מערבית, כגון mō, må, „ארץ״ (בפינית maa). (ה) היעלמות התנועה הסופית של השורש בהברה השניה של המלה (פרט לa), כגון usk „אמונה״ (בפינית usko). (ו) חוסר ההרמוניה התנועתית במלה (הש׳ ערך הונגרית, עמ׳ 840), כגון arga „שור״ (בפינית härkä). (ז) המעבר של ü לi ושל o לe, שנעשה בעת החדשה בהשפעת הלאטווית, כגון sidàm „לב״ (בפינית sydäme). (ח) חוסר דֵרוג העי־צורים הסותמים בשורש. (ט) היעלמות n — בסופי מלים. (י) המעבר של s לš ושל z לž לפני i ו j.

2. בתחום מערכת הצורות: (א) יחסת הטראנסלאטיו (המביעה מצב שאליו עובר עצם כתוצאת פעולה), שסימנה ks-, נטמעה ביחסת־הקומיטאטיו (המביעה נוכחות עצם בעת פעולה) שהיא חדשה יותר; (ב) צורת הגוף השלישי יחיד של הפועל שווה לצורת הגוף הראשון יחיד; (ג) סימנה של דרך ההתניה (קונדיציונאליס) הוא -ks-, כמו באסטונית.

מלים ליוויות נרשמו לראשונה ע״י שלצר (Schlözer, 1771). הטכסט הרצוף הראשון בליווית הוא תרגום האוונגליון של מתי (בשני הניבים), שיצא ב1863, ושנית — בניב המזרחי ב1880. בין שתי מלחמות־העולם הופיעו בליווית כמה תרגומים, לוחות־שנה וחיבורים אחרים (כגון תרגום „הברית החדשה״ כמעט בשלמותה וכן קובץ שירים של קארל סטאלטה, ספר־מקראות של פ. דאמברג, כ״ע קטן בשם Līvli שיצא בשיכפול בהלסינקי, ועוד).

לעומת זאת הספרות שנכתבה על הליווית עשירה יותר; היא כוללת ספרי דקדוק, מתוגראפיות, מילונים וטכסטים פולקלוריסטיים — ביניהם קבצי־שירים רבים עם רישום המנגינות.

וע״ע ליווניה.

J. A. Sjörgen, *Livische Grammatik nebst Sprachproben* (bearb. von F. J. Wiedemann), 1861; id., *Livisch-deutsches u. deutsch-livisches Worterbuch* (bearb. von F. J. Wiedemann), 1861; E. N. Setälä, *A Lív nép és nyelve* („הליווים ולשונם״) (Nyelvtudományi Kozlemények, XXI), 1889; *Iso tietosanakirja* (המילון האנציקלופדי הגדול בפינית) VII, 1207-8, 1934; O. Loorits, *Volkslieder der Liven*, 1936, L. Kettunen, *Livisches Worterbuch mit gramm. Einleitung*, 1938, L. Posti, *Grundzuge d. liv. Lautgeschichte*, 1942, B. Collinder, *Comparative Grammar of the Uralic Languages* (כולל ביבל׳), 1960.

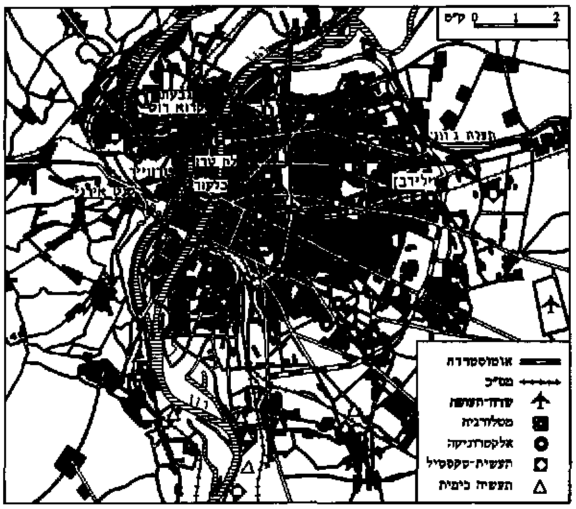
ר. ד. פ.

ליון (Lyon), עיר במזרח צרפת המרכזית, בירת מחוז רוֹן (Rhône); השלישית בגדלה בצרפת (528,500 תוש׳ [1967]) ומרכז לאגד־הערים השני בחשיבותו אחרי פאריס (כ-60 פרברים, 886,000 תוש׳) — מרכז תעשיה, מסחר ומנהל, וצומת התחבורה החשוב במזרח צרפת.

ל׳ שוכנת במפגש עמקי הנהרות סוֹן ורוֹן (ע״ע), המשמשים עוד מימי קדם עורקי תעבורה חשובים בין חופי הים־התיכון לבין מרכז וצפון־מערב אירופה. כאן נפגשות דרכי־רֹחב חשובות, המוליכות מפאריס ומעמק הלואר, במערב, לשוויץ ולאיטליה, במזרח. בשל יתרונות מיקומה הפכה ל׳ לצומת של מס״ב, של כבישים ראשיים ושל נתיבי־מים פנימיים. בקרבתה נמל־התעופה ברוֹן, הראשון שהוקם בצרפת. לל׳ 3 נמלי נהר; היא קשורה דרך הסוֹן ומערכת תעלות אל אגני הסֵן, הלואר והריין וכן מתנהלת תנועת מטענים ניכרת על הרוֹן.

העיר יושבת בשטח המישורי של עמק הנהרות, ועל מרדות הגבעות שממזרח וממערב. מרכזה נמצא בגובה 160 מ׳ מעל פני הים, וכמה מפרבריה מגיעים לגובה 280 מ׳. בגבעת פורויר, על הגדה הימנית של הסוֹן, נמצאו שרידי מבנים רומיים, ביניהם תיאטרון ומוביל־מים. בראש גבעה זו, הנשקפת על העיר, עומדת הבאסיליקה החדשה (1894): נוֹטר־דאם דה פורוויר. לרגלי הגבעה נמצאת ל׳ הישנה, שבה נשתיירו בתים רבים מסוף יה״ב ומתקופת הרנסאנס, המרוכזים סביב הקתדראלה של סן ז׳אן (מהמאות 12—15). בין שני הנהרות נמצאת גבעת קרוֹא רוּס, ולרגליה כיכר דה בֶּרְל המוקפת בניינים נאים מהמאה ה-17, בהם בית העיריה, וכן רובע בֶּלֶקוּר המפורסם בבתי־מגורים הדורים מהמאה ה-18. ממזרח לרוֹן מתפשטים איזורי מסחר ותעשיה ורבעי־המגורים החדשים של ל׳. שם גם פרבריה העיקריים, שהגדול ביניהם הוא וִילֶרבַּאן (105,000 תוש׳).

ל׳ חשובה בעיקר כעיר־תעשיה. מאז המאה ה-15 היתה מרכז תעשיית המשי; המפעלים, שעברו אל מחוץ לעיר, משתמשים כיום כמעט רק בסיבים מלאכותיים. תעשיית המתכת החשובה מרוכזת בעיר גופה ומייצרת ברזל יציקה, לוחות ברזל וחוטי מתכת. תעשיית המכונות עוסקת בייצור טראקטורים, משאיות, קטרים, קרונות, מנועים, מכשירי חשמל, כבלי חשמל וטלפון (שנתפרסמו בטיבם) ומכשירים אלקטרוניים. התעשיה הכימית, שראשיתה כתעשיית־לוֹאי לענף המשי (חמרי־צביעה), התפתחה ביותר, וכיום היא השניה בחשיבותה בצרפת, אחרי זו של איזור פאריס; מפעליה הגדולים (ביניהם בתי־זיקוק לנפט) נמצאים בדרום העיר ומחוצה לה — לאורך הרוֹן.

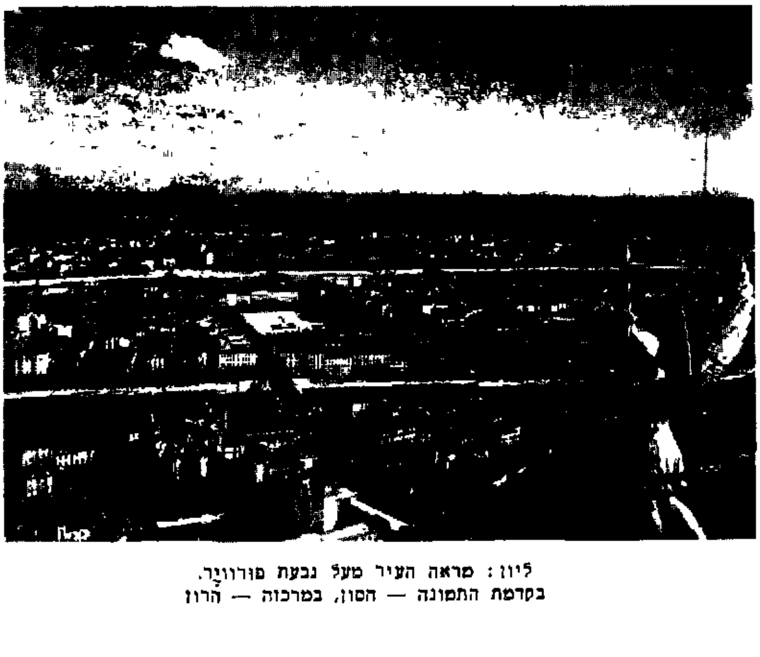
ליון: העיר ומפעלי־התעשיה החשובים

ל׳ היא מטרופולין של איזור נרחב; מלבד היותה מרכז למסחר (מפורסמים הירידים הבינלאומיים המתקיימים בה), לעסקים ולבנקאות, היא גם מרכז רפואי, דתי (מושב אַרכי־הגמון) ותרבותי לכל דרום־מזרח צרפת. באוניברסיטת ל׳, מן החשובות ביותר בצרפת (נוסדה ב-1808), 21,500 תלמידים (1967). ביה״ס הווטרינארי של ל׳ הוא הראשון בעולם (נוסד ב-1762). בעיר 21 מוזיאונים, שהחשובים שבהם: המוזיאון לאמנויות יפות ומוזיאון הטכסטיל.

A. Vachet, *A travers les rues de L.*, 1903; M. Laferrère, *L. ville industrielle*, 1960.

היסטוריה. ל׳ נוסדה בידי הרומאים ב-43 לפסה״נ, על גבעת פורוִיר, ונקראה לוּגדוּנוּם. הודות למצבה הגאוגראפי הנוח עשאוה הרומאים לצומת הכבישים שסללו בגליה (ע״ע), דבר שהביא להתפתחותה המהירה. אוגוסטוס עשאה לבירת הפרובינציה „גאליה לוגדוּנֶנסיס״; דרוסוס (ע״ע, עמ׳ 122/3) בנה בה מזבח לאוגוסטוס ולרומי, שהפך למרכז הפולחן הקיסרי בפרובינציה; בימי טיבריוס קיסר היתה בל׳ המַטבֵּעָה הקיסרית. והקיסר קלַוּדיוּס (ע״ע), שנולד בל׳, העניק לעיר זכויות „איטלקיות״ וקראה על שמו. ל׳ עמדה בראש ערי גאליה והיתה המרכז המסחרי הגדול ביותר בחלק המערבי של הקיסרות. במלחמתו ביריבו אַלבּינוּס ב-197, בזז ספטימיוס סֶוֶרוּס (ע״ע) את ל׳ ושרפה, והעיר ירדה מגדולתה.

ב-470 נהיתה ל׳ לבירת ממלכת הבורגונדים (ע״ע בורגונדיה, עמ׳ 964), עד שנכבשה ב-534 בידי הפראנקים. בחלוקתה של הקיסרות הקארולינגית בחוזה ורדן (843) נפלה ל׳ בחלקו של לוֹתַר I (ע״ע)

ליון: מראה העיר מעל גבעת פורוִיר.
בקדמת התמונה — הסוֹן, במרכזה — הרוֹן

ואח"כ היתה מרכזה של נסיכות עצמאית שאוחדה ב918 עם ממלכת בורגונדיה, עד סיפוחה של זו ל„קיסרות הרומאית הקדושה" ב1032. אולם השליטים האמיתיים של ל' היו הארכי־הגמונים שלה, שהיו למעשה נסיכים עצמאיים. ב1245 וב1274 נערכו בל' ועידות כנסיה.

בתחילת המאה ה14 מרדו תושבי ל' בארכיהגמון, וקראו לעזרתו של פיליפ IV מלך צרפת. הלה סיפח את ל' ב1307, וכעבור 13 שנה קמה בל' קומונה (ע"ע). לואי XI עודד את התפתחותה של ל' כמרכז לתעשיה ולבנקאות, ונתן גושפנקה מלכותית לירידים שנערכו בה (1467), ומאז באו לירידים אלה סוחרים מצרפת, מאיטליה ומגרמניה. במאה ה16 זכתה ל' בשיגשוג כלכלי, אוכלוסייתה הגיעה (ב1550) ל50,000; היא היתה תכופות מעין בירה זמנית של צרפת, מושב לחצר המלוכה ולממשלה, מוקד של חיי רוח ערים והמרכז לכספים ולמסחר הראשון במעלה בצרפת. אולם בעקבות מלחמות הדת (ע"ע הוגנוטים) ירדה מגדולתה, ובמאות ה17 וה18 הכ־בידו המלכים את עולם עליה. בתקופת המהפכה הצרפתית לא הכירה ל' בשלטון הז'קובינים והם צרו עליה ולאחר שכבשוה (1793) הנהיגו בה שלטון אימים. היא נהרסה בחלקה, אלפים מאזרחיה הוצאו להורג, ושמה הוסב לCommune-affranchie („עיר משוחררת"). אחרי נפילת הז'קובינים הוחזר לה שמה, ובימי נאפוליון החלה להתאושש. התנאים הקשים שבהם חיו פועליה גרמו להתקוממויות ב1831, 1834 ו1845. במחצית השניה של המאה ה19 שוב עלתה קרנה של ל', אוכלוסייתה גדלה, והמסחר הפך אותה למרכז תעשייתי גדול. ב1905—1957 היה ראש עירייתה אדואר הריו (ע"ע). בתקופת הכיבוש הגרמני במלה"ע II היה בל' מרכז תנועת ההתנגדות, ורבים מתושביה נהרגו בידי הגרמנים.

A. Kleinclausz, *Histoire de L.*, I-III, 1939–1952, J. Démau, *Histoire de L. et du Lyonnais*, 1951.

ר. לב.

ה י ה ו ד י הראשון הידוע בל' הוא הורדוס אנטיפס (ע"ע) שהוגלה לשם (39). במאה ה 9 העניק הקיסר לואי „החסיד" זכויות לשניים מיהודי ל' (825). ההגמונים אגוברד (ע"ע) ואמולו התקיפו את יהודי ל' על השפעתם השלילית על משרתיהם הנוצרים. כן אירגנו הטפות בבתי־הכנסת והעבירו בכוח ילדים יהודים לשמד. עם כל זאת אישר הקיסר את זכויותיהם של יהודי ל'. למרות טבח היהודים ב1049 ואזהרות הכנסיה למנוע קרבה יתרה אל היהודים, התקיימה הקהילה בל' עד הגירוש (1420). במאה ה 16 חיו אנוסים בל', ביניהם, כנראה, יוסף נשיא (ע"ע). ב 1770 בערך היגרו לל' יהודים מקונטה־וֶנסן (ליד אביניון) ומאלזאס. בתחילה צורפה ל' לקונסיסטוריה של מַרסֵי וב1857 זכתה למעמד עצמאי. ביהכ"נ הגדול הראשון ושני בת"ס יסודיים נבנו סמוך ל 1864. ב 1904 היו בל' 1,800 יהודים.

תחת ממשלת וישי היתה ל' מרכז יהודי חשוב; בה קבעו את מושבם הארגונים היהודיים ומוסדות התמיכה בפליטים, ואוכלוסייתה היהודית גדלה עד למעלה מ7,000. הגירת יהודי צפון־אפריקה העלתה את מספרם ל20,000 (1967).

E Dreyfus – L. Marx, *Autour des Juifs de L. et alentour*, 1958; B. Blumenkranz, *Juifs et chrétiens dans le monde occidental* (430–1096), 1960; *The World History of the Jewish People, II. The Dark Ages*, index: s.v., 1966.

לֵיוֶנְהוּק, אַנְטוֹנִי וַן, ע"ע לֶאוּבֶנְהוּק, אַנְטוֹנִי וַן.

לִיוֶנְס, יַן — Jan Lievens — (1607, ליידן—1674, אמסטרדאם), צייר וחרט הולאנדי. ל' למד בליידן ובאמסטרדאם ואח"כ באנגליה. הוא בילה זמן־מה בחוגם של דוּבֶּנס־בְּרָאוּאֶר באַנטוורפן ולבסוף נשתקע באמסטרדאם (1644). בשבתו בליידן היה ידידו הקרוב של רֶמבּראנט, הושפע מסיגנונו ובחר בנושאים דומים. אולם סיגנונו נשתנה לאחר תקופת אנטוורפן, צבעיו נתבהרו, והוא התאים עצמו לסיגנון הבארוק הכללי הפלאמי־צרפתי, ללא אינדיווידואליות בולטת. נושאיו הם מיתולוגיים, היסטוריים, דתיים, שאובים בחלקם מן התנ"ך („שמשון ודלילה", „קרבן אברהם") ומהברית החדשה. ל' הירבה לצייר פורטרטים, ציורי־ז'אנר וציורי נוף.

H Schneider, *J. L.*, 1932; J. Leymarie, *Dutch Painting*, 1956.

לִיוֶרְפּוּל (Liverpool), עיר־נמל במערב־אנגליה, במחוז לנקשיר (ע"ע), על הגדה הצפונית של שפך המרזי; 712,000 תוש' (1966). ל' היא מרכזו של אגד־הערים מרזי־סַייד — שטח עירוני רצוף, המשתרע על כ400 קמ"ר משני עברי השפך, ובו 1,373,000 תוש' (1966).

נראה, שמקור שמה של העיר הוא במפרץ ליור הקטן והסגור, ששימש כמעגן מוגן לעיר של יה"ב ויובש בין השנים 1709—1715. במקומו נמצא כעת חלק ממרכז העיר. ב 1207 העניק המלך ג'ון לל' מעמד של עיר. נמל־ל' סבל במשך תקופה ארוכה מתחרות עם נמל־צ'סטר על נהר די, ויותר מאוחר — עם נמל בריסטול (ע"ע). תהליך סתימת אפיקו של נהר די הביא במאה ה 15 לריכוז הסחר עם אירלאנד בל'. גידולה של העיר, החל מהמחצית השניה של המאה ה17, קשור בהתפשטותה הקולוניאלית של אנגליה, ובהתפתחות הסחר הימי — בעיקר זה של האוקיינוס האטלאנטי. במאה ה 18 נבנו בל' מעגנים אחדים — הראשון ב 1715 — לאורך חלקו הצר של שפך המרזי. נפתחו נתיבי־מים חדשים לתנועת סירות וספינות: המרזי ונהרות נוספים הוכשרו לשיט, נכרו תעלות, שהגדולה שבהן — תעלת לידז־ל' — היחידה שנכנסה לעיר עצמה, הושלמה רק ב 1816.

במאה ה 19 גדלה ל' במהירות, בד־בבד עם התיעוש הנמרץ של לנקשיר ורידינג־המערבית שביורקשיר (ע"ע). כבר בראשית המאה (1801) עברה אוכלוסייתה של ל', בת 78,000 תוש', את זו של בריסטול בכמה אלפי נפש. העיר הפכה לצומת מס"ב; הקו החשוב אל מַנצ'סטר (ע"ע) הושלם כבר ב 1830. קווים רבים נמשכו עד לרציפי־הנמל, שהתרחבו והגיעו לאורך של כ 11 ק"מ. עד 1858 נבנו המעגנים והרציפים ע"י עיריית־ל'. באותה שנה נוסדה „רשות המעגנים והנמל של מרזי", והו הקימה רציפים נוספים בקרבת הים הפתוח. התפתחות תחבורה יעילה של רכבות וספינות־מעבורת בסביבת ל', משנות ה40 של המאה ה19 ואילך, הביאה לפיזור האוכלוסיה והתעשיה על־פני שטח עירוני של כ 8 קמ"ר, ובו ישבו ב 1861 כ 270,000 תוש'. תהליך התפשטותה של העיר תוך בליעת כפרי־הסביבה והפיכתם לפרבריה, נמשך בקצב מהיר ביותר: ב 1931 הגיע שטחה של ל' ל 112 קמ"ר, עם אוכלוסיה של 856,000 נפש.

האינטנסיביות הגדלה־והולכת של התיפקודים המסחריים גרמה לדחיקה מתמדת של אוכלוסים ממרכז העיר לפרברים שבסביבתה (ב 1951 נמנו בל' 789,500 תוש'). איזור־המגורים הישן (שבו היתה העיר של יה"ב) הפך למרכז העסקים הראשי בעיר, ובו חנויות, משרדים, מחסנים ושירותים שונים.

תהליך זה זורז בעת שיקום העיר, שנפגעה קשה במלה"ע II. בחלק זה של העיר קיימים עדיין בתים עתיקים רבים, וביניהם: אולם סנט ג'ורג' (1854), הספריה והמוזיאון ע"ש בראון (1860), הגלריה לאמנות ע"ש ווקר (1876) ובנייני העיריה (1883). איזורי־מגורים מהמאה ה20 ופארקים נמצאים בשולי העיר.

בל' אוניברסיטה ובה כ 6,800 תלמידים (1967).

בנמל־ל', השני בגדלו באנגליה — אחרי נמל־לונדון, עוברים מדי שנה כ 32,000 כלי־שיט וכ 23 מיליון טון מטענים, בכלל זה חלק ניכר מיבואה של אנגליה (כ 15 מיליון טון), בעיקר דלק, כותנה (המיועדת לתעשיית־הכותנה של לַנקשיר), צמר, עצים, עורות ועוד. הרציפים והמעגנים נמשכים לאורך כ 15 ק"מ על גדות שפכו הרחב (עד כ 3.5 ק"מ) של המרזי. ב 1927 הושלמה בנייתו של מעגן לאניות גדולות מאד. הנמל ושירותיו הם מקור־התעסוקה העיקרי של ל'. לאורך הרציפים נמצאים מחסנים גדולים ומפעלי־תעשיה, המעבדים חמרי־גלם ליבוא וליצוא, בהם בתי־זיקוק לנפט, לסוכר ועוד. כן עוסקים בבדק ספינות ובתיקונן. ריכוזים תעשייתיים מגוונים, שראשיתם עוד במאה ה 19, נמצאים גם בשוליים המזרחיים והצפתיים של העיר, וכוללים: בח"ר

נמל־ליוורפול — מראה מן האוויר

לייצור מזונות, סבון, מוצרי מתכת, מכתות, ציוד תעשייתי, מכשירי־חשמל, צמג, פלאסטיקה, נייר, טכסטיל, עץ, עור ועוד.

D. C. Jones *(ed.)*, *Social Survey of Merseyside*, I-III, 1934; J. E. Allison, *The Mersey Estuary*, 1949, W Smith (ed.), *Scientific Survey of Merseyside*, 1953; G. Chandler, *L.*, 1957, id., *L. Shipping*, 1960; T W Freeman, *The Conurbations of Great Britain* (Chapter IV), 1959; P. Burford (ed.), *A Guide to Merseyside*, 1961.

ת. ו.פ.

יהודים החלו להתיישב בל' באמצע המאה ה18, והקהילה אורגנה, כנראה, באותו זמן. ב 1775 מסופר על יחסים נוחים בין היהודים לבין שכניהם. מה שמכונה עתה בשם „הקהילה העברית הישנה' אורגן מחדש ב1780, אולם אז היתה קטנה ורק ב1799 נקבעו תקנותיה ונרכש בית־עלמין. ב 1874 הוקם ביהכ"נ הנוכחי. בראשית המאה ה 19 פעל בל' הדרשן טוביה גודמן, הראשון באנגליה שדרש בלשון־המדינה. אגודה פילאנתרופית, שעודנה משגשגת, נוסדה ב 1811, וכן נוסדו בתי־ספר עבריים, ב 1842. ב 1838 התפלגה הקהילה, ונוסדה עדה שניה. לקראת סוף המאה ה 19 בא לל' זרם ניכר של יהודים מרוסיה ופולניה. קהילה ספרדית קטנה של יהודים מן הלוונט התקיימה מ1892 עד 1914. יהדות ל' היתה הראשונה באנגליה בעבודת רפורמה חברתית, בהקימה את החברה „למען עזרה יותר יעילה לנרדים העניים". ב 1962 מנתה האוכלוסיה היהודית בל' כ 7,500 נפש, וקיימים בה כתריסר בתי־כנסת.

B. L. Benas, *Records of the Jews in L.* (Transactions of the Historic Society of Lancashire and Cheshire, L I [N. S XV]), *1899*, id., *The Evolution of Literary Efforts in L. Jewry* (Jewish Chronicle, No. 1965), 1906; L Wolf, *The History and Genealogy of the Jewish Families of Yates and Samuel of L.*, 1901; B B. Benas, *Later Records of the Jews in L.* (Transactions of the Historic Society of Lancashire and Cheshire, XLIII), 1929; id., *A. Survey of the Jewish Institutional History of L and District* (Transactions of the Jewish Historical Society of England, XVII), 1953; Ph. Ettinger, *"Hope Place" in L. Jewry*, 1930.

לִיוֶרְפּוּל, רוֹבֶּרְט בֶּנְקְס גֶ'נְקִינְסֶן, רוזן — Robert Banks Jenkinson, Earl of Liverpool — (1770—1828), מדינאי בריטי. אביו היה מנהיג סיעת „ידידי המלך" בפארלאמנט (ע"ע ג'ורג' III, עמ' 466), ושר בממשלות שונות. ל' נבחר לפארלאמנט בהיותו בן 20, וב1801—1804 היה שר החוץ. בתפקידו זה חתם על שלום אמין עם נאפוליון (1802). ב1804—1807 היה שר הפנים, וב1809—1812 שר המושבות. כשנרצח ראש הממשלה, ספנסר פרסיול, ב1812, הוצע לל' להיות ראש הממשלה, והוא נענה להצעה רק כשנתברר לו שאחרת תתפלג המפלגה הטורית; גם אח"כ קיווה למצוא איש מתאים לתפקיד זה כדי שהוא יוכל לפרוש ממנו. למעשה היה ל' ראש ממשלה 15 שנה. הוא הצליח בכך אעפ"י שבממשלתו היו אישים מבריקים יותר, כגון קֶנינג וקֶסלרי (ע' ערכיהם), שהאפילו על ל' „הארכי־בינוני", כדברי דישראלי. אין לראות בל' אחראי עיקרי למדיניות־הפנים של ממשלתו, שהיתה ראקציונית, או למדיניות־החוץ שלה, שהתבטאה בהסתייגות מה„ברית הקדושה" (ע"ע). ל' הצטיין ביישור ההדורים במפלגתו המשוסעת, וכן ייצב את המטבע ותיקן את המנהל במדינה ובכנסיה האַנגליקנית.

W. R. Brock, *Lord L. and Liberal Toryism, 1820 to 1827*, 1941.

לַיוֹשׁ — Lajos — שמם של שנים ממלכי הונגאריה.

(1) ל' I, „הגדול" (1326—1382; מלך מ1342). היה בנו של קארול רוברט I (שארל רובר I) מבית אַנז'ו (ע"ע הונגריה, עמ' 851/2).

במלחמותיו הרבות העלה ל' את הונגאריה לדרגת מעצמה אירופית אדירה. עיקר עניינו היה באיטליה שבה לחם בוונציה כדי להשתלט על החוף האדריאטי, ובנאפולי, שבה לחם במלכה ג'ובאנה I שרצחה את אחיו אַנדרֵה, בעלה הראשון. הוא כבש את נאפולי (1347—1350), דבר שגרם לקרע בינו לבין האפיפיור, שתמך בג'ובאנה. שלוש פעמים

לחם ל' בוונציה, וזו נאלצה ב1381 לוותר על חלק משטחיה בדאלמאטיה לטובת הונגאריה (ע״ע ונציה, עמ' 425). בעל בריתה של ונציה במאבק עם ל' היה סטפן דושאן, מלך סרביה, שנעזר בקרואטים, ואילו ל' נעזר בבוסנים.

ל' עזר לדודו, קזימיז' III (ע״ע) מלך פולניה במלחמותיו בבוהמים ובליטאים. קאזימיז' בחר בל' ליורשו, וב1370 הוכתר ל' למלך פולניה כלודוויק I. האיחוד האישי בין הונגאריה לבין פולניה התקיים רק בימי ל'. — ב 1377 הדף ל' את התורכים, שהופיעו לראשונה בגבולות הונגאריה.

בתקופת מלכותו של ל' התבסס הפאודאליזם בהונגאריה. ל' תמך בסופרים ובאמנים וחצרו היתה מופת לאבירות נוסח צרפת. הוא יסד את האוניברסיטה הראשונה בהונגאריה בעיר פץ' (1376), ותמך בערים. זכרו של ל' נשתמר באגדות רבות והוא שימש נושא לסופרים בדורות הבאים.

בתחילת מלכותו התייחס ל' ליהודים בסובלנות, אך במרוצת הזמן גבר להטו הנוצרי והוא אמר להעביר את היהודים על דתם. כשלונו במשימה זו הניע אותו לגרש את היהודים (1360) — הגרוש הכללי הראשון של יהודי הונגאריה. אולם כעבור 5 שנים התיר ל' ליהודים לשוב לארצו, כיוון שהזדקק לכספם. בשובם יצר ל' את משרת „שופט היהודים", שהיה לא־יהודי ונבחר מקרב אנשי החצר (ע״ע הונגריה, עמ' 863).

D. Dercsényi, *Nagy L. Kora*, 1941; E. Molnár, *A Magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig*, 1949; S. Scheiber, *Adatok a magyar zsidóság középkori történetéhez* (Monumenta Hungariae Judaica, IX), 1966

(2) ל' II (1506—1526; מלך מ1516), היה בנו של ולאדיסלאוו (לאסלו), מלך הונגאריה ובוהמיה מבית יגילו (ע״ע). בעלותו למלוכה היה ל' בן 10, והשלטון היה בידי אפוטרופסיו ומחנכיו, ששחיתותם הגבירה את הקשיים הכספיים של המדינה. ב 1521 הוכרז של' הגיע לפרקו, אך הוא נכשל במאמציו להתגבר על קשייה הכספיים של ארצו ועל הריב המתמיד בין האצולה הגבוהה לבין האצולה הבינונית. האנארכיה הפאודאלית, שהחלה בימי אביו, גברה בימיו והחישה את תהליך ההתפוררות של הונגאריה, ואילו בוהמיה, שגם בה מלך ל', הפכה למעשה לרפובליקה אריסטוקראטית שבה שלט זדניק לב מרוז'מיטאל, ראש עיריית פראג. בהונגאריה מילא תפקיד חשוב היהודי המומר אימרה סרנצ'ש (ע״ע), שהיה זמן מה סגן שר־האוצר.

סכנת פלישה תורכית איימה על הונגאריה מ1521. אולם גם מול סכנה זו לא התלכדה הארץ. כשפלשו התורכים ב1526 יצא ל' נגדם בראש צבא קטן בהרבה משלהם, וצבאו נעדר משמעת בגלל תככי האצולה. בקרב המכריע במוהאץ' (29.8.1526) הוכה הצבא ההונגארי כליל, ול' טבע במנוסתו מהקרב. על היהודים בתקופת מלכותו — ע״ע הונגריה, עמ' 864.

J. Fógel, *II. L. udvartartása*, 1917; J. Gyalókay, *A Mohácsi csata* (Mohácsi emlékkonyv, 193–276), 1926, E. Molnár, *A Magyar társadalum története az Árpádkortól Mohácsig*, 1949

יה. מ.

ליו שאו־צ'י — Liu Shao-ch'i — (נו' ב 1900), מדינאי סיני. ל' נולד למשפחת איכרים אמידה בחבל הונאן, הצטרף לליגת הנוער הסוציאליסטי שהוקמה בחסותו של הקומינטרן בשאנגהאי ב1920, ונשלח לאחר מכן מטעם הקומינטרן להשתלמות בברית־המועצות. בהיותו במוסקווה, הצטרף ל' ב1921 למפלגה הקומוניסטית הסינית, שנוסדה בירלי בשאנגהאי. ב1922 חזר לסין ופעל כמארגן פועלים מטעם המפלגה, וב1927 נבחר לוועד המרכזי שלה. בחמש השנים הבאות פעל ל' כסוכן קומוניסטי במחתרת בשטחים עירוניים. בשנים 1932–1934 התרכזה פעולתו במרכז הקומוניסטי בדרום מרכז סין ונבחר לחבר הלשכה המדינית של המפלגה. ב1934 כשהחל „המסע הארוך" של הקומוניסטים צפונה, בעת נסיגתם מפני צ'יאנג קאי־שק, לא השתתף ל' בו, אלא נשאר בשטחים שבשלטון הלאומנים וניהל את הפעילות המחתרתית שם, ולאחר מכן בחלקי המדינה הכבושים בידי היאפאנים, עד 1942. אותה שעה כבר הכיר בו מאו טסה־טונג כמומחה לבעיות אירגוניות ודוקטרינאריות. נאומו על הנושא „כיצד להיות קומוניסט טוב" (1939), הפך לעלון מפלגה קלאסי. פעילותו של ל' בחוגי האינטלקטואלים והפרולטאריון בשטחים העירוניים שבצפון מזרח סין השלימה את פעילותו והצלחתו של מאו בקרב האיכרים בשטחים בצפון־מערבה, ושני המנהיגים עבדו תוך הארמוניה מלאה. אחרי הנצחון הקומוניסטי ב1949 היה ל' סגן יו״ר (נשיא) הרפובליקה העממית. ב1959 התפטר מאו מתפקיד היו״ר, ול' בא במקומו, ונדמה היה שמאו בחר בו גם ליורשו בתור מנהיג המפלגה, אולם ב1966 גברה התנועה למהפכת תרבות, ו„המשמרות האדומים" הוקיעו את ל' כראש המתנגדים לדעותיו של מאו. כלפי חוץ שמר ל' עדיין על משרתו כיו״ר הרפובליקה, אולם הוא לא הופיע עוד בפומבי באירועים ממלכתיים, ושופרות המפלגה הרשמיים ריכזו כלפיו את התקפותיהם. הפופולאריות האישית של ל' בחוגי המפלגה עשתה אותו למתנגד רב־כוח לאנשי מאו, אך בשלהי 1968 הודח.

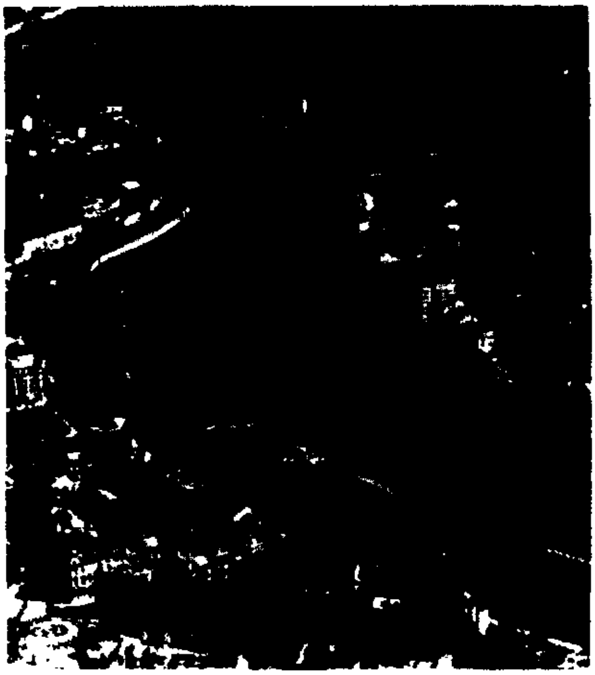

ליו שאו־צ'י

H. L. Boorman, *L. S.-C., A Political Profile* (China Quarterly, X), 1962.

צ. ש.

ליֶז' (Liège; פלמית — לויק [Luik]; גרמ' — ליטיך [Luttich]), עיר במזרח בלגיה, בירת מחוז ל' (3,880 קמ״ר; כ 1 מיליון תוש'). בעיר 155,000 תוש' (1966 [בל' רבה: 452,000 תוש']).

העיר יושבת בעמק הנהר מָז (ע״ע), במקום איחודו עם יובלו אורת, ומשמשת צומת־תחבורה חשוב בבלגיה המזרחית ובאירופה המערבית. כאן עוברים עורקי־התחבורה העיקריים מנמלי בלגיה וממרכזי־תעשייתה אל איזורי־התעשיה החשובים של גרמניה המערבית, צפון־צרפת ומזרחה והולנד. הנמל שעל נהר מז כשר לשיט סירות ואניות קטנות, ותעלת־אלברט מחברת את ל' עם אַנטוורפן. סביבתה עשירה במרבצי־פחם ובפוטנציאל הידרו־אלקטרי גדול, והתפתחה בה תעשיה גדולה של ברזל ופלדה, מתכות אל־ברזליות, מכונות, ציוד תעשייתי, כלי־רכב, נשק, מכשירי־חשמל, כימיקאלים, מוצרי־חרסינה, זכוכית ותעשיות נוספות. כשליש מתושביה מתפרנס על התעשיה והמכרות. בל' אוניברסיטה (נוסדה ב1817; 5,500 תלמידים), בתי־ספר טכניים גבוהים, מעבדות ומכוני־מחקר, הקשורים בתעשיותיה

ליז': מראה חלקי של העיר; במרכז — הנהר מז

העיקריות, וביניהם — המרכז הלאומי למחקר מטאלורגי המכון הלאומי לתעשיית־הפחם. כן נמצאים בעיר בתי־ספר לאמנות וקונסרוואטוריון מלכותי למוסיקה (1887).

בעיר העתיקה, היושבת בעברו השמאלי של הנהר, בניינים מסוף יה"ב וראשית העת החדשה, בהם קאת־דראלה „סן פול" שבבנייתה הוחל במאה ה10, בתי־המשפט (בארמון שליטי העיר לשעבר, שהוקם בשנת 1000 ונבנה מחדש במאה ה16), ובית העיריה. תושבי העיר קאתולים ודוברי צרפתית (ואלונים). ל' נחשבת לאחד המעוזים העיקריים של דוברי הצרפתית ושל תנו־עת הפועלים בבלגיה.

היסטוריה. ישוב קטן היה במקום למן המאות הרא־שונות לספירה. מראשית המאה ה8 היה ההגמון של ל' גם שליט העיר וסביבתה. מדינתו הקיפה בראשית המאה ה11 חלק גדול מדרום בלגיה (של ימינו) וממזרחה. בתחומים רח־בים אלה (בשינויים קלים) התקיימה מדינת ההגמון של ל' עד סוף המאה ה18. ובמאות ה11—15 היתה ל' אחת הערים הח־שובות בארצות השפלה. דברי ימיה של ל' מסוף המאה ה11 ועד ראשית המאה ה18 מצטיינים במאבקים ממושכים של האזרחים עם שלטונו הרודני של ההגמון. תושבי ל', שתבעו לעצמם חרויות אזרחיות וחלק בשלטון, אף הצליחו כמה פעמים להשתלט על העיר אלא שהובסו מידי שליטי הנסי־כויות השכנות שחשו לעזרת ההגמון. במחצית השניה של המאה ה15 הותקפה ל' ואף נהרסה בידי דוכסי בורגונדיה, שליטי ארצות־השפלה. מדינת ההגמון של ל' בטלה, למעשה, ב1792, משנכבשה בידי צבאות צרפת. בשנים 1794—1815 היתה חלק מצרפת, ובשנים 1815—1830 צורפה לממלכת הולאנד על פי החלטת קונגרס וינה. מאז כינונה של בלגיה העצמאית (1831) נכללת ל' בתחומיה. במלה"ע I נועדה מערכת הבי־צורים הגדולה של ל' למנוע או לעכב את פלישת הגרמנים לבלגיה ולצרפת. כאן התנהלה אחת המערכות הקשות במל־חמה זו והעיר נפלה ב7 באוגוסט 1914 (ע"ע מלה"ע I). במלה"ע II (מאי 1940) נכבשה ל' למרות הביצורים החזקים שהשתרעו סביבה (תמ', ע"ע בלגיה, עמ' 2—741).

G. Kurth, *La Cité de L. au moyen âge*, I-III, 1910; A. de Schrijver, *La Bataille de L.*, 1922; T Gobert, *L. à travers les âges*, I-VI, 1924–9; P. Lecouturier, *L., étude de geographie urbaine*, 1930, P. Harsin, *La Révolution liégoise de 1789*, 1954.

מ. בר.

עד לכינון עצמאות בלגיה (1831) לא היתה קהילה יהודית בל', וישבו בה יחידים בלבד ועוברי־אורח. ב1314 אסר ההגמון של ל' על יהודי העיר הוי (Huy), שנכללה בתחום סמכותו, להלוות ברבית. ב1798 חייבו הנסיכים ההגמונים של ל' את היהודים שנכנסו רגלי לל' בתשלום מס. מ1831 החלו מגיעים אליה יהודים מהולנד, גרמניה ולורן, ובמאה ה20 גם מאירופה המזרחית. ב1939 מנתה הקהילה 2,000 נפשות; רובם אבדו במלחמה, וכיום נמצאים בל' כ 900 יהודים.

W. Bok, *Aspects de la communauté juive de L.*, 1959.

לַיזֶגַנְג, הַנְס — Hans Leisegang — (1890, בלַנְקֶנבּוּרג — 1951, ברלין), פילוסוף גרמני. המשטר הנאצי העמידו לדין (1934) ב„עוון" השקפות ודעות שנגדו את רוח המשטר וב1937 נשללה ממנו הרשות ללמד באוניברסיטאות. עד לסיום מלה"ע II מצא מחייתו כטכנאי תעשיה. ב1945 נתקבל חזרה כפרופסור מן המניין בְּיֶנָה, אבל התקשה להס־תגל להלכות המשטר המזרח־גרמני והעדיף ללמד באוניבר־סיטה של ברלין. שיטתו הפילוסופית של ל' מתמצית בספרו העיקרי Denkformen („צורות החשיבה"), 1928. היא מט־עימה כי אין תורת הגיון אחת ויחידה אלא לכל דרך מחשבה יש טעון הגיוני מיוחד לה. גם המניעים הרעיוניים המביאים אדם לבחירת דרך מחשבה, שונים מן הצידוק ההגיוני העושה את ההסבר — השיטה — למתקבלת על הדעת. הטעם לכך הוא בזה שכל מחשבה נצמדת למערכות ענייניות ואובייק־טיביות המשמשות לה כאוריינטאציה לקראת בניית השל־מות השיטתית. אולם מכיון שלכל מערכת עניינית מתאימה „צורת חשיבה" מסויימת (באפיון דרכי המחשבה קרוב ל' לפנומֶנולוגיה של הוסרל [ע"ע]) מן הנמנע להגות שיטה פילוסופית אוניוורסאלית שתבסס את המציאות כולה על מספר מועט של עקרונות ומושכלים. ל' נודע גם כחוקר הפילוסופיה והדת היווניות והשפעתן על הנצרות הקדומה: Der heilige Geist; das Wesen und Werden der mystisch-intuitiven Erkenntnis in der Philos. u. Religion d. Griechen („רוח הקודש; מהותה והתהוותה של ההכרה המיסטית־אינטואיטיבית בפילוסופיה ובדת של היוונים"), 1919; בין ספריו האחרים שעסקו בחשיבה הדתית ובתולדותיה ידועים ביותר: Die Gnosis (גנוסיס), 1955[4]; Religionsphilosophie der Gegenwart („פילוסופיית־הדת של ההווה"), 1930.

E. Unger, *Deutsche Philosophie des letzten Jahrzehnts*, 1932, H. Meyer, *Gesch. d. abendlandischen Weltanschauung*, V, 1949.

א. גר.

לִיזוֹזִים (Lysozyme), אֶנזים (ע"ע) שמזרז את פירוק המוקופוליסכריד־קומפלֶכּס, המקנה יציבות מכאנית לדופן חידקים. הל' מפרק את הקשר הגליקוזידי β 4—1 בין N-אַצטיל גלוקואמין לבין N אֶצטיל חומצה מוראמית (ומשום

כך קרוי גם בשם: מוראמידזה) המהווים יחד את הפוליסכריד של הקומפלכס. בהפעלתו של הל׳ בתמיסה איזוטנית על חידקים גרם־חיוביים, בהם מהווה המוקרקומפלכס את רוב חומר הדופן, מתקבלים פרוטופלסטים של החידקים. בתנאים מיוחדים מסוגל הל׳ לגרום גם פירוק חלקי של חידקים גרם־שליליים.

הל׳ נתגלה ב1922 על־ידי פְלֵמינג (ע״ע), מגלה הפניצילין (ע״ע), כאשר טפטף ריר־אף על תרבות חידקים וגילה להפתעתו כי החידקים נמסו. הוא מצא כי פעולה זו מבוססת על מציאותו של אֶנזים בריר־האף, וכינה אותו בשם ליזוזים (אנזים ממס). הל׳ נתגלה אח״כ ברקמות רבות, בהפרשות בע״ח, בצמחים, ובעיקר בחלבון הביצה.

הל׳ הוא האנזים הראשון שמבנהו התלת־ממדי נקבע בשלמות ואשר פעילותו ניתנת להסברה ממבנהו. נוכחותו בדמעות מסייעת אולי להגנת העין מפני זהום ע״י חידקים. המצאות הל׳ במיצי העכול, ובייחוד עליית רמתו במצבים פתולוגיים שונים, כגון דלקת כיבית של המעי הגס (colitis ulcerativa), הביאה להשערה בדבר קשר סיבתי בין הל׳ למחלות אלו. הועלתה סברה שהל׳ ממס את ריר דרכי העכול וכתוצאה מכך נתקפים תאי הצפוי של מערכת העכול ע״י מיצי העכול. בשנים האחרונות הוברר שאין לל׳ כל חשיבות אטיולוגית לא במחלת הכיב הפפטי של הקיבה והתריסריון (ulcus gastricus; ulcus duodeni) ולא בדלקת כיבית של המעי הגס, ושינויי רמתו בהפרשת דרכי העכול הם תופעה משנית בלבד.

A White — P. Handler — E. L. Smith, *Principles of Biochemistry*, 1964^{3}; H. L. Bockus, *Gastroenterology*, II, 1964^{2}, D. C. Phillips, *The Three-Dimensional Structure of an Enzyme Molecule* (Scientific American, 215), 1966

ש. ה. בל.

לִיזוֹל (Lysol), שם מסחרי לנוזל חטוי בעל צבע חום וריח חריף אפייני. הרכבו: תמיסה מימית המכילה כ50% קרזולים ואורתו־הידרוכסי דיפניל, בתוספת סבון להגברת מסיסותם במים. תכונות החטוי שלו נובעות בעיקר משני החמרים הראשונים שהם נגזרות של פֶנול (ע״ע). הל׳ יעיל מן הפנול כחומר חטוי, ורעילותו קטנה יותר. משתמשים בו לחטוי ידיים וכלים, הן בבית והן בבתי־חולים וכן כמרכיב במשחות חטוי. ברפואה הווטרינרית משמש הל׳ לריסוס בעלי־חיים לשם טיפול במחלות עור ולהגנה מפני הדבקות בזיהום. בחקלאות הוא משמש להדברת עשבי־בר.

L. S. Goodman – A Gilman, *The Pharmacological Basis of Therapeutics*, 1026–1027, 1965^{3}.

לִיזִינִים, ע״ע נוֹגְדָנִים.

לִיזִינְיַן (Lusignan), משפחה מפואטו, שהעמידה מבניה רוזנים בנחלות שונות בצרפת ומלכים במדינת הצלבנים בא״י, בקפריסין ובקיליקיה.

מייסדה של המשפחה היה, כנראה, איג „הצייד״, ששלט בתחילת המאה ה10 בל׳ (בדפרטמנט וין של היום). צאצאיו הרחיבו את נחלותיהם מכוח טובות־הנאה והפקדים פארדאליים שרכשו לעצמם, ובתחילת המאה ה11 בנו את טירות ל׳ וקואה, וטירות אלו היו להם בסיס להשתלטות על שכניהם. במאות ה12 וה13 עלה בידי בני ל׳ לנצל את התחרות בין מלכי צרפת למלכי אנגליה והם היו המכשול העיקרי להשלטת מרותם של מלכי צרפת באַקויטַניה (ע״ע) הצפונית. ב1199 רכש איג IX את מחוז לה־מארש, וב1220 זכה איג X במחוז אַנגולֵם (ע״ע) ע״י נישואיו עם איזבלה, אלמנת ג׳ון (ע״ע) מלך אנגליה ואֵם הנרי III. ארבעה מבני איג X הצטרפו לאחיהם החורג מלך אנגליה, עוררו את איבתו של סימון דה מונפור (ע״ע) והיו במידת־מה אחראים למשבר החוקתי באנגליה ב1258 (ע״ע ממלכה מאֻחדת, היסטוריה). אחרון אדוני ל׳ מת ב1308, והכתר הצרפתי ירש את מחוזות לה־מארש ואנגולם. ענפים צעירים יותר של המשפחה שלטו במאה ה13 במחוז אֶי, בשטלרו, ווּבאן, סוּביס, פרתנה וז׳ארנאק וקוֹניק.

בני ל׳ הקימו מנזרים בל׳, בקואה ובבּוּנוו. מראשית מסעי־הצלב היה כל אחד מראשי המשפחה צלבן. ב1163 יצא איג VIII מל׳ לא״י, אך שנה אח״כ נפל בשבי בידי שליט סוריה נור־אל־דין בעת כיבושו של מבצר חארם. בנו ז׳ופרוא השתתף במסע הצלב השלישי לצידו של ריצ׳ארד לב־הארי מלך אנגליה. בן אחר, גי (ע״ע ליזינין, גי דה), נהיה למלך ירושלים ואח״כ למלך קפריסין, ובן שלישי, אימרי, ירש את גי (ע״ע אמלריק II). במות אימרי ב1205 נפרדו מלכויות ירושלים וקפריסין. מלכי קפריסין מבית ל׳ שלטו באי עד המאה ה15. איג III מלך קפריסין (1267—1284) כתה החל ב1269 גם בתואר „מלך ירושלים״, ואחרי נפילתה של עכו בידי המוסלמים ב1291 ייצגו בני ל׳ את המלוכה הצלבנית בגלות. ב1342—1375 מלכו בני ל׳ גם ב„ארמניה הקטנה״ היא קיליקיה (ע״ע ארמניה, עמ׳ 989) עד לכיבושה של ארץ זו בידי הממלוכים.

L. de Mas Latrie, *Histoire de l'Ile de Chypre sous le règne des princes de la Maison de L.*, I-III, 1852–1861; P. Boissonnade, *Histoire de Poitou*, 1915; G. F Hill, *A History of Cyprus*, II-III, 1948, H. S. Snellgrove, *The L. in England*, 1950; S. Painter, *Feudalism and Liberty*, 41–89, 1961.

מ.

לִיזִינְיַן, גִי דֶה — Guy de Lusignan — (מת 1194), מלך מדינת הצלבנים בא״י (1186—1192) ואח״כ שליט קפריסין (1192—1194). גד״ל היה בנו של איג VIII „השחום״ רוזן ליזינין (ע״ע) שבפואטו, במערב צרפת. אחיו, אימרי (ע״ע אמלריק II) נהיה בסוף ימיו של אמאלריק I לקונסטאבל של הממלכה, כלו׳ למפקד הצבא, ולמעשה לאיש החשוב ביותר במדינת הצלבנים. ביזמתו נשא גד״ל לאשה את סיביל, בתו של אמאלריק I. במות בלדוין V (ע״ע, עמ׳ 798) בנה של סיביל מנישואים קודמים, נהיה גד״ל למלך המדינה הצלבנית (1186). עלייתו של גד״ל למלוכה נתאפשרה בעיקר בגלל תמיכתו של מפקד מסדר הטמפלרים (ע״ע), מול התנגדות מצד רמון III מטריפולי־טבריה, שנתמך בידי רבים מהאצילים.

שלטונו של גד״ל היה רופף, ורמון, וכן רנו (ע״ע) משטיון, שליט עבה״י, לא הכירו למעשה במרותו. אולם כשפלש צלאח־אל־דין (ע״ע) לגליל התלכדו גם הם למלחמה במוסלמים תחת דגלו של גד״ל. גד״ל החליט לצאת למערכה נגד צלאח־אל־דין—בניגוד לתכניתו של רמון שאושרה לפני־כן, ושלפיה צריך היה להמנע מקרב. התוצאה היתה המפלה בקרב חטין (4.7.1187), שבה נשמד צבא הצלבנים וגד״ל נשבה.

צלאח־אל־דין שיחרר ב1188 את גד״ל, והלה עבר לצור, מעוזם האחרון של הצלבנים שלא נכבש בזכותו של קונראד ממונפרה. אלא שקונראד לא רצה להכיר בגד״ל כבמלך. ריצ׳ארד „לב הארי״, מנהיג מסע הצלב השלישי, שהקים

את הממלכה הצלבנית המחודשת בא״י, תמך בגד״ל, ופיליפ־אוגיסט מלך צרפת תמך בקונראד. ב1191 הוסכם שגד״ל יהיה המלך, ובמותו יירש אותו קונראד. קונראד נרצח ב1192, ושבוע אח״כ הודח גד״ל בידי האצולה וקנה באמצעות ריצ׳ארד את האי קפריסין מידי הטמפלארים. בכך בא האי תחת שלטון בית ליזיניאן, עד המאה ה15.

י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ־ישראל, א–ב, תשכ״ג (ר׳ מפתח).

אה. א.

ליזִינְיַן, פְּיֶר דֶה — Pierre de Lusignan — (1329—1369), מלך קפריסין (1359—1369), בנו של איג IV. כבר בחיי אביו יסד פד״ל, שהושפע מהרעיון הצלבני, מסדר אבירים ששאף לגאולת הנפש ולשיחרור א״י מידי המוסלמים. להט הצלבני גבר כתוצאה מתעמולתם של נציג האפיפיור במזרח, פייר דה תומאס, ושל תלמידו פיליפ דה מזיאר (Mézières).

זמן קצר אחרי עלותו למלוכה הציע לאו V, מלך „ארמניה הקטנה״ (קיליקיה), שהתורכים והמצרים איימו על מלכותו, למסור לפד״ל את נמל גוריגוס. פד״ל קיבל את ההצעה (1360) חכה בבסיס לפעולותיו באסיה הקטנה. ב1361 כבש פד״ל את נמל אדאליה (כיום: אנטאליה, בדרום תורכיה). ב1362—1365 סייר פד״ל, בלווית פיליפ דה מזיאר, באירופה המערבית, כדי להשיג עזרה בכסף, באנשים ובאניות למסע צלב חדש. מסעותיו באיטליה, בצרפת, באנגליה, בגרמניה ובפולניה הפיחו רוח חדשה ברעיון הצלבני. צי צלבני שהיה מורכב בעיקרו מאניות ונציאניות וקפריסאיות יצא למצרים, כבש את אלכסנדריה ושדדה (אוקטובר 1365), אולם החליט לפנות מיד את העיר מפחד התקפה ממלוכית, נגד דעתו של פד״ל. בכך נסתיים למעשה מסע צלב זה. אצילי קפריסין, שחששו שפד״ל יקים משטר מונארכי חזק שיצמצם את זכויותיהם, הסתייגו מתכניותיו הצלבניות הנוספות. פד״ל נרצח בידי אחד מאביריו, ובנו, פיר II, מלך תחתיו.

L. de Mas Latrie, *Histoire de l'Ile de Chypre sous le règne des princes de la Maison de L.* II, 1852; G Hill, *A History of Cyprus*, III, 1948; A S Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, 1965[2].

ליזִ׳ינְסְק, ע״ע לֶזַ׳יסְק.

לֵיזֶר וּמֵיזֶר (Laser/Maser: Light/Microwave Amplification by Stimulated Emission of Radiation — „הגברת קרינת אור — או מיקרו־גלים — על ידי פליטה מאולצת״), מתקנים קוואנטי־אלקטרוניים, היוצרים קרינה אלקטרו־מאגנטית קוהרנטית בתחומי המיקרו־גלים והתדירויות האופטיות. בניגוד לקרינה הנפלטת ממקורות אור רגילים, יוצר הל׳ אלומת אור שאיננה מתפזרת. גלי האנרגיה נפלטים בפס צר מאד של תדירויות ונעים בכיוון זהה, בתדירות שווה ובהתאמה עם הקרינה המעוררת. לל׳ שימושים רבים במחקרים מגוונים בפיסיקה, בטכניקה, ברפואה ובתעשיה; כן משמש הל׳ למטרות צבאיות.

ביסוד פעולת מתקנים אלה מונחים רעיונות מוקדמים של אינשטין (1917; ע״ע) על אופי תהליכי פליטת האור ובליעתו במקרה של פליטה ובליעה מאולצת ופליטה ספונטאנית. רעיון הגברת הפליטה המאולצת הופיע לראשונה, באופן בלתי־תלוי, בעבודותיהם של מספר מדענים, ביניהם פבריקנט (Fabrikant), ובר (Weber), טאונס (Townes) וכן בזוב (ע״ע [כרך־מילואים]) ופרוחורוב. סמוך ל1950 גילו פרסל (Purcell) ופאונד (Pound) את הפליטה המאולצת של גלי רדיו בתהליך התהודה המאגנטית הגרעינית, אולם לא הבחינו בחשיבות התהליך ליצירת תנודות מולקולאריות. ב1954 הציגו גורדון (Gordon), זיגר (Zeiger) וטאונס את המ׳ הקוהרנטי הרציף הראשון שהופעל על ידי היפוך אוכלוסיה (ר׳ להלן) של שתי רמות אנרגיה במולקולות האמוניה. בזוב ופרוחורוב הציעו ב1955, על יסוד רעיונות דומים, את המ׳ של שלוש רמות, ואילו אפשרות השימוש בחמרים פאראמאגנטיים ליצירת תדירויות מיקרו־גלים, הועלתה ע״י בלומברגן (Bloembergen), ומיד אח״כ מומשה ע״י קבוצת מדענים במעבדות בל באה״ב.

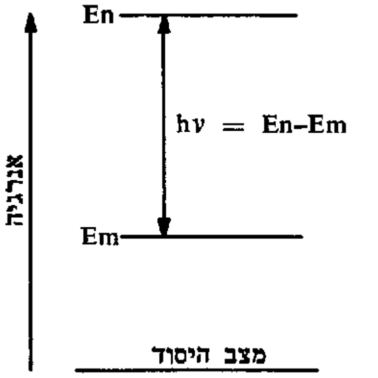
ב1958 הציעו שולו (Schawlow) וטאונס את הרחבת עקרון פעולת המ׳, לשם יצירתן והגברתן הקוהרנטית של תדירויות אופטיות וב1960 קיבל מימן (Maiman) קרינה אופטית מאולצת בגביש אודם (ruby). מיד אחר־כך הציגו ג׳אוואן (Javan), בנט (Benett), ואריו (Herriot) את הל׳ הרציף ב 1.15μ בהתפרקות של תערובת גאזים, הליום ונאון. התפתחות נוספת היתה פיתוחו ב1962 של הל׳ המבוסס על צומת p–n (ע״ע אלקטרוניקה [כרך מילואים]). פעולת הל׳ התגלתה באטומים, מולקולות, נוזלים אורגאניים, גבישים אנאורגאניים וחצאי־מוליכים. תחום התדירויות אשר בהן יצרו ל״, עד ראשית 1968, משתרע מהאולטרה־סגול הקרוב עד האינפרא־אדום הרחוק והגלים התת־מילימטריים. לעומתם מכסה המ׳ את תחום המיקרו־גלים בעלי תדירות אולטרה־גבוהה (Mc/s [1,000—100,000]).

עקרונות תאורטיים. אטומים, יונים ומולקולות מתקיימים במספר מצבים עמידים (= „רמות״), אשר לכל אחד מהם מתאימה כמות מוגדרת E של אנרגיה. מעברים בין מצבים עמידים יכולים להתרחש (א) ע״י פליטה או בליעה של קרינה אלקטרו־מאגנטית בתדירות מתאימה; (ב) ע״י מעבר לא־קרינתי של אנרגיה אל מערכת אחרת או ממנה.

התדירות ν של הקרינה הנבלעת או הנפלטת במעבר קרינתי ניתנת על ידי נוסחת בור, לפיה:

$$h\nu = E_n - E_m \qquad (1)$$

כאשר $E_n - E_m$ הוא הבדל האנרגיה בין שני המצבים העמידים (h הוא הקבוע של פלאנק — [ע״ע יחידות פיסיקאליות]). בהימצא המערכת בשווי משקל תרמי, תלוי מספר

ציור 1

האטומים הממוצע N במצב עמיד מסויים (שהוא „אוכלוסיית״ הרמה המסויימת) בטמפראטורה T, והוא נתון על ידי הנוסחה של בולצמן:

$$\frac{N_n}{g_n} = \frac{N_m}{g_m} \exp\left(\frac{E_n - E_m}{kT}\right) \qquad (2)$$

g_m ו g_n מודדים את הניוונים — מספרי המצבים העמידים הבלתי־תלויים בעלי אנרגיה שווה —, של הרמות E_n ו E_m (k הוא הקבוע של בולצמן). סטיות מן היחס (2) מהוות מדידה לסטיה משווי משקל תרמי. הקשר בין מקדמי הפליטה A_{nm} ו־B_{nm} ומקדם הבליעה B_{mn} שהם ההסתברויות של פליטה ספונטאנית ומאולצת ובליעה מאולצת ניתן ע״י:

$$g_n B_{nm} = g_m B_{mn} \quad (3)$$

$$A_{nm} = \frac{8\pi h\nu^3 n^3}{c^3} B_{nm} \quad (4)$$

כאשר n הוא גורם השבירה של המערכת בשביל התדירות ν ו c — מהירות האור. ההסתברות הכוללת לפליטה תלויה בגודל נוסף U_ν, שהוא צפיפות הקרינה בתדירות ν, והיא שווה ל: $A_{nm}+U_\nu B_{nm}$. אם קרינה בתדירות ν פוגעת במערכת בת שתי רמות — רמת יסוד m ורמה מעוררת n, שאוכלוסיותיהן N_m ו N_n בהתאמה —, היא תיבלע בקצב של $(N_m-N_n)U_\nu B_{nm}$ קוואנטים לשניה, ואילו $A_{nm}N_m$ קוואנטים יופיעו כקרינה מפוזרת אקראית. קרינה כזו תאבד, איפוא, אנרגיה למערכת ותעורער במקצת את שווי משקלה.

הרעיון המונח ביסודם של הל׳ והמ׳ הוא להפר את שווי־המשקל של מערכות ולקיים בהן **היפוך אוכלוסיות** של שתי הרמות, כך שמתקיים $N_m<N_n$. אם הבדל האוכלו־סיות $\triangle N=N_n-N_m$ גדול במידה מספקת, כך שהאנרגיה הקשורה אליו $\triangle N U_\nu B_{mn}$ גדולה מן ההפסדים של המעגל, ניתן לקבל הגברה של הקרינה במקום בליעתה, ואילו הקרי־נה הספונטאנית תופיע בצורה אקראית ותתבטא כ„רעש".

קיימות אפשרויות אחדות לקבלת מערכות שאוכלוסייתן „הפוכה":

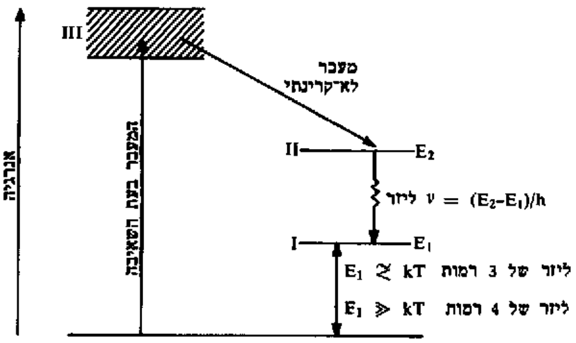
1. **מערכת רגעית של שתי רמות.** מפעילים פולס של קרינה על המערכת למשך זמן t, הקצר מזמן־הדעיכה האופייני T_1 של התהליך (למשל, זמן החיים של הרמה המעוררת). אם צפיפות האנרגיה של הפולס המעורר בתדירות ν גבוהה למדי, ניתן לאכלס את הרמה המעוררת במידה מספקת, בטרם הספיקה לדעוך אל רמת היסוד. במשך הזמן $t<T_1$ ניתן להגביר סיגנאל הנכנס בתדירות המת־אימה.

2. **היפוך אוכלוסיה ע״י הפרדת הרמות.** תהי נתונה מערכת אטומית או מולקולארית אשר רמות האנרגיה שלה משתנות בהימצאה בתוך שדה חשמלי או מאגנטי, לפי התלות:

$$E_m = E_m^o - a_1 E \qquad E_n = E_n^o + a_1 E \quad (5)$$

כאשר E_n^o ו־E_m^o הם רמות האנרגיה בהעדר שדה חיצוני, ו־E הוא, למשל, השדה החשמלי. מעבירים אטומים או מולקולות אלה דרך עדשה אלקטרוסטאטית (או מאגנטית) הבנויה בצורה שהאטומים ברמה המעוררת E_n ממוקדים לתוך חלל תהודה, ואילו האטומים ברמת היסוד מוסחים אל מחוץ לאלומה, ויש, איפוא, הפרדה מרחבית בין שתי הרמות. קרינה בתדירות המתאימה, שקיימת בתוך חלל התהודה, תאלץ את האטומים או המולקולות המעוררים לחזור לרמת היסוד ולהיפטר מעודף האנרגיה שלהם וע״י כך מושגת הגברה. ע״י היזון חוזר מתאים ניתן לקבל תנודות בחלל התהודה. זהו העקרון של מ׳ האמוניה ומ׳ המימן.

3. **היפוך אוכלוסיה במערכת של הרבה רמות** (ר׳ ציור 2). למתקים רבים יש נוסף על קווי פלואורסצנציה חדים גם פסי בליעה רחבים וחזקים.

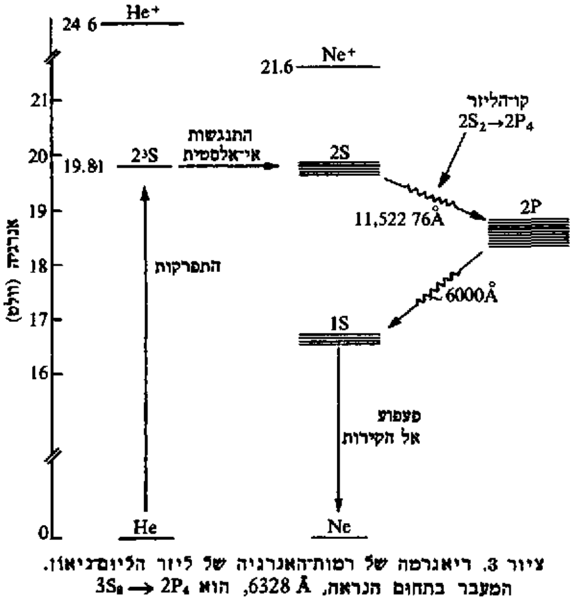

ציור 2

אור פוגע ניתן להישאב לפס הרחב (III) ורובו מועבר, ע״י מעבר לא־קריני מהיר, לרמה חדשה מטא־סטאבילית (II). אם השאיבה חזקה דיה, ואם זמני הדעיכה תואמים, ניתן לקבל היפוך אוכלוסיה בין הרמות II ו־I. זהו עקרון פעולתו של ל׳ הרובי (ר׳ להלן).

אם הרמה I איננה רמת היסוד אלא רמה מעוררת, ניתן לקבל היפוך אוכלוסיה בין הרמה I ורמת היסוד. מערכת כזו היא מערכת ל׳ של 4 רמות ומצויה למשל ב Sm^{2+} בתוך CaF_2. בדרך כלל ניתן למצוא רמות מתאימות להיפוך אוכלוסיה ברבים מאטומי קבוצות הברזל, העפרות הנדירות והאקטינידים, כשהם בתוך גבישים אנאורגאניים, ואפילו בזכוכיות מסוימות ובנוזלים אורגאניים.

הל׳ האופטי הגאזי — ל׳ Ne—He (ציור 3). הרמות המטא־סטאביליות 2^3S, 2^1S של אטומי ההליום ו־2S, 3P של אטומי הניאון כמעט מתלכדות, בהתאמה. ניתן לעורר כל אחת מרמות אלה בעזרת התפרקות רגילה בתוך הגאז. אם ממלאים שפופרת באטומי הליום וניאון כך שהלחץ החלקי של ההליום גדול מזה של הניאון, ניתן לעורר אטומי הליום רבים יותר לרמות גבוהות, הדועכות אל הרמות המטא־סטאביליות שצויינו לעיל. אטומי ההליום מעבירים את האנרגיה שלהם לרמות 2S של הניאון על־ידי התנגשויות

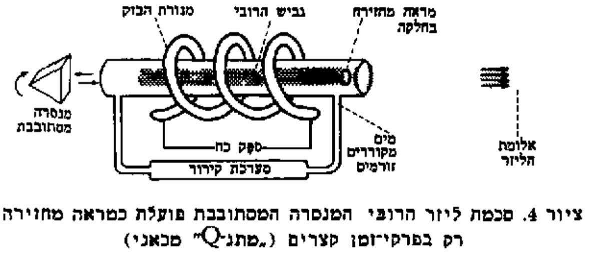
ציור 3. דיאגרמה של רמות־האנרגיה של ליזר הליום־ניאון. המעבר בתחום הנראה, 6328 Å, הוא $3S_2 \to 2P_4$.

אי־אלאסטית עם אטומי הניאון (עודף האנרגיה בתהליך זה הופך לאנרגיה קינטית של החלקיקים המתנגשים). מקבלים איפוא עירור סלקטיווי של רמה אחת או יותר והיפוך אוכלוסיה. במערכת זו ניתן לקבל תנודות בסביבות אורכי־גל $630\ m\mu$, 1.1μ ו־3μ ובהספקים של mW (100—10). מאז הופעל ל׳ זה לראשונה, הופעלו כבר מערכות רבות של ל״ גאזיים, במיוחד בגאזים אצילים, בתנאים של פעולה רציפה או בפולסים. ל״ אלה פועלים בעיקר בתחום האינפרא־אדום הקרוב.

ל״ של חצאי־מוליכים. בחצאי־מוליכים (ע״ע מוליכים למחצה) מקבלים תהליכי בליעה ופליטה במנגנונים שונים, שהחשובים בהם הם מעברים אלקטרוניים בין פס הערכיות ופס ההולכה ומעברים בין רמות אנרגיה של אי־נקיונות. גבישים פשוטים של GaAs ו־InSb שהם צמתי n—p, שלהם מְמתח קדומני, כך שפוטון נפלט כל אימת שחוצה אלקטרון את הצומת, הופעלו בהצלחה כל״. הל׳ הוא יעיל מאד, פשוט, אינו מצריך מראות חיצוניות ומאפשר היפוך ישיר של חשמל לאור קוהרנטי; לעומת זאת מגביל החימום ב־D. C. ו־R. F. את הפעולה בהספקים גבוהים.

מנגנוני פעולה נוספים, ביניהם קבלת פליטה קוהרנטית מנוזלים אורגאניים, הוצעו והופעלו בהצלחה; אולם, בתחומים של האולטרא־סגול, קרני־X וקרני־γ עולה הפליטה הספונטאנית עם ν^3 ויעילות פעולת השאיבה קטנה. דבר זה וקשיים טכניים נוספים מנעו עד כה הפעלת ל״ בתחומי קרינה אלה.

ל׳ הרובי — הל׳ כולל מוט רובי (גביש של Al_2O_3 עם יוני Cr^{3+}), החתוך כך שקצותיו מקבילים ושטוחים. סביב מוט הרובי כרוכה מנורת־הֶבזק השואבת את פסי הבליעה של יון הכרום. במקביל לשני המישורים השטוחים יש שתי מראות חיצוניות, אשר אחת מהן מחזירה בשלמות והשניה מחזירה את האור רק בחלקו. דרך זו האחרונה נפלט האור בפולס קצר (ר׳ ציור 4). ניתן לקצר את זמן הפולס ע״י

ציור 4. סכמת ליזר הרובי: המנסרה המסתובבת פועלת כמראה מחזירה רק בפרקי־זמן קצרים („מתג־Q״ מכאני)

טכניקה של קלקול ה״Q״, הגורמת לכך שאחת מן המראות תהיה פעילה אך ורק לזמן קצר ביותר. ניתן להשיג פולסים של 10^{-9} שניות ובהספקים של מאות־מיליוני ואט. מספר הפולסים מוגבל, בדרך־כלל, לפולס אחד בשניה משום החימום הרב של הגביש בתנאי הספק אלה.

שימושים. לל׳ שלוש תכונות המציינות אותו לגבי מקורות אור אחרים: 1) היותו מקור אור קוהרנטי הניתן לכוון; 2) היותו מקור מונוכרומאטי רב־עצמה; 3) היותו בעל רעש נמוך. צירוף של שתיים מתכונות אלה או של כל השלוש הופך את הל׳ לכלי חשוב במחקר המדעי, בתעשיה ובשימוש הצבא.

שימושים במחקר המדעי. נעזרים בל״ מכוונים מונוכרומאטיים לספקטרוסקופיה (ע״ע) בכושר הפרדה גבוה: בחינתם של פרטי המבנה של מולקולות, כפי שהם מבוטאים בספקטרום התנודות והסיבובים שלהן, חקירת המבנה הדק, העל־דק והחזזה האיזוטופית של רמות אנרגיה אטומיות. יציבותה הרבה של תדירות הל׳ מאפשרת ניסויים לבחינת תורת היחסות (ע״ע) הפרוטה, כגון הניסויים של מַיקֶלסון־מורלי ומיקלסון־גֵיל.

תכונות המונוכרומאטיות והעצמה של אור הל׳ מאפשרות יצירת שדה חשמלי מסדר גודל של 10^6 וולט לסנטימטר בתדירות נתונה. בשדות גבוהים כאלה מתקבלת התנהגות לא־לינארית של הגדלים הקשורים בחומר שהם תלויים בשדה החשמלי, כגון הקבוע הדיאלקטי של נוזלים ומוצקים. בגבישים שאינם בעלי סימטריית־שיקוף מאפשרת עובדה זו יצירתן של תדירויות הרמוניות לתדירות אור הל׳. ע״י מיקוד של קרן ל׳ לתוך נוזלים ומוצקים ניתן לקבל פיזורי רמן (ע״ע) וברילואן (ע״ע מוצק, מצב) מאולצים. תיתן, איפוא, ליצור פסי־צד של תדירויות, הכוללים תחום ספקטראלי רחב, דבר שימושי ביותר בספקטרוסקופיה ובתקשורת. דרכי הפיזור של אור הל׳ ע״י אלקטרונים, אטומים, מולקולות וע״י אור אחר, סיפקו אף הם נתונים רבים וחשובים.

בהיות הל׳ והמ׳ נדנדים ומגברים אטומיים או מולקולאריים, הרעש בהם, תלוי, בעיקר, בפליטה הספונטאנית. רעש זה קטן בהרבה מן הרעש של מקורות גוף שחור — כמו שפופרות אלקטרוניות בטמפראטורות רגילות —. טמפראטורת הרעש T_N ניתנת ע״י

$$T_N = \frac{h\nu}{k \cdot \ln 2} \qquad (6)$$

בתדירות של 10^{10} לשניה, היא שוות־ערך לטמפראטורה של $1°K$, שהוא רעש נמוך מאד. עובדה זו מאפשרת את השימוש בל׳ כמגבר בעל רעש נמוך למחקר של מקורות קרינה אסטרופיסיים, הפולטים קרינה בטמפראטורה אפקטיווית של $(1-100)\,°K$.

בכימיה נעזרים במקורות הל״ לצורך התחלת ראקציות בנפח קטן ומדידת קבועיהן. ע״י יוניזאציה של גאזים ניתן לקבל טמפראטורות גבוהות מאד. בשטח זה אף עוסקים בנסיון לגרום להתחלתה של ראקציית איחוי גרעיני.

שימושים בתעשיה. ניתן למקד מקור אור קוהרנטי, בתנאים אידאליים עד נפח שהרדיוס שלו הוא:

$$r = \frac{1 \cdot 2f \cdot \lambda}{L} \qquad (7)$$

כאשר f הוא אורך המוקד של המערכה האופטית, L– ראדיוס אישון הכניסה שלה ו־λ אורך הגל של האור. בשביל $f=L$ נמצא כי ראדיוס זה הוא מסדר גודל של 10^{-4} סנטימטר. בשביל פולס בהספק של 5 מגה־ואט, צפיפות האנרגיה המתאימה היא של 10^{23} פוטונים לסמ״ק. בצפיפויות אנרגיה כאלה ניתן לאדות כל חומר אפילו בפולס יחיד. לכן משתמשים בל״ לקידוח חורים זעירים ביהלומים ובחמרים עמידים בפני חום, במיקרו־ריתוך ומיקרו־מכאניקה, בפוטו־מיקרוגראפיה, להשראת פליטה תרמיונית, ליינון גאזים וכמקורות ספקטרוסקופיים.

שימושים ברפואה. בשטח הטיפול הרפואי משתמשים בל׳ כמכשיר־ניתוח — במיוחד באופתלמולוגיה — לטיפול ברשתית קרועה, וכן להריסת גידולים ממאירים ולהריסת תאי־דם אדומים בודדים או לניתוחם.

שימושים בתקשורת ובמטאורולוגיה. ניתן להשתמש בל׳ בתקשורת כבכל נדנד אחר למיקרו־גלים

או ראדיו. לל' היתרון שהוא בעל אורך־גל קטן, המרשה להפעיל אנטנות־שידור וקליטה קטנות; לו גם כושר הפרדה גבוה יותר מאשר לראדאר רגיל, והוא יכול לגלות עצמים נעים קרוב מאד לפני הקרקע, משום שניתן לכוון את האלומה במקביל לקרקע. מאידך, קרינת הל' מפוזרת במידה רבה ע"י שכבות לא־הומוגניות באויר, מרכיבי העננים וחלקיקי־אבק. ואולם, דווקא תכונה זו היא בעלת שימוש רב במטאורולוגיה ובפיסיקה של האטמוספירה.

מערכת־שידור (ליזר רובי [סימין]) ומערכת־קליטה (טלסקופ אסטרונומי [למעלה]) לחקר פיזורו של אור הליזר ע"י שכבות אטמוספיריות — בשימוש האוניברסיטה העברית בירושלים (1968)

אורך־הגל הקטן, הקוהרנטיות והכיווניות מאפשרים העברה של סיגנאל למרחק גדול בלי לגרום להרחבה ניכרת של האלומה. עדשות המרוחקות זו מזו מרחק של קילומטר אחד יכולות להעביר סיגנאל ל' חלש ביותר על־פני מרחקים ארוכים. מאחר שתדירויות קרינת הל' הן בתחום של 10^{14}—10^{15} לשניה, ניתן, לפי התאוריה, להעביר ערוצי אינפורמציה רבים של טלפון, רדיו וטלוויזיה בעזרת קרן אחת.

הקוהרנטיות של מקורות הל' מאפשרת צילום (= הולוגראמות) ושידורי טלוויזיה תלת־ממדיים. בגלל תכונת המיקוד הטובה והפולסים המהירים ניתן להשתמש בל" במחשבים לשם כתיבה מהירה או מחיקה מהירה בזכרון המחשב.

שימושים צבאיים. הסודיות האופפת את פיתוחם של מכשירים צבאיים המבוססים על תכונותיו של הל', היא המאפיינת שדה שימושים זה הנמצא עדיין בעיקרו בשלבי המחקר. עד היום (1968) נודע רק, כי מדי־מרחק מדוייקים, המבוססים על מדידת הזמן הדרוש לקרן הל' לעבור את המרחק בין מכשיר־המדידה—הל'—לבין המטרה, הלוך ושוב, כבר הוכנסו לשימוש צבאי בצורות רבות ובכלים שונים (טנקים, ארטילריה). כיוון מחקר נוסף הוא הכנת ל" גאזיים רציפים רבי־עצמה (במיוחד ל' גאז CO_2), שקרינתם העיקרית היא באינפרא־אדום, ומשום כך בלתי־נראית לעין האדם. ל" אלה עשויים לשמש הן כמגלי גופים נעים בגדלים שונים ובכלל זה, חיילים, והן לגרימת כוויות, וחבלות חמורות יותר, לחייל ולכלי הנשק הנפגעים מקרינה בלתי־נראית זו.

ז. לב, מיזר וליזר (מדע, ט', 4), תשכ"ה; י. ברונשטיין, הליזר, דרך־פעולתו ושימושיו (מדע, י"ב, 4), תשכ"ח; A. L. Schawlow – C. H. Townes, *Infrared and Optical Masers* (The Phys. Rev. 112), 1958; T. H. Maiman, *Stimulated Optical Radiations in Ruby* (Nature, 187), 1960, A. L. Schawlow, *Optical Masers* (Sci. Amer., 204, 6), 1961; id., *Advances in Optical Masers*, (Sci. Amer., 209, 7), 1963; Proc. of the IEEE, Jan., 1963 – חוברת מוקדשת לל', כוללת ביבליוגרפיה, B Lax, *Semiconductor Lasers* (Science, 141), 1963; M. Brotherton, *Masers and Lasers*, 1964; J. H. M. Carroll, *The Story of the Laser*, 1964; G Birnbaum, *Optical Masers*, 1964; E. N. Leith – J. Upatnieks, *Photography by Laser* (Sci. Amer., 212, 6), 1965; Applied Optics, Vol. 5 No. 10, Oct. 1966 – חוברת מוקדשת לל', כוללת ביבליוגרפיה; K. R. Stehling, *Lasers and their Applications*, 1966; M. H. Bourgeon, *Une Nouvelle optique née du laser* (Sci et Ave., No. 242), 1967.

ז. לב

ליט, תֵאוֹדוֹר — Theodor Litt — (1880, דיסלדורף — 1962, בון), פילוסוף ופדגוג גרמני, פרופסור באוניברסיטאות של ליפציג ובון. בימי שלטונו של היטלר גילה אומץ לב בהתנגדותו למשטר הנאצי. זכה להערכה רבה כמחנך וכפילוסוף ולציון יום הולדתו ה־80 יצא לכבודו ספר בשם Erkenntnis u. Verantwortung („הכרה ואחריות"), 1960. בהשפעתו של ו. דילתי (ע"ע) ביקש לבסס את הפילוסופיה של הרוח ומדעי הרוח מתוך רצון לבטל את *השפעתם המכרעת של מדעי הטבע במחשבה הפילוסופית.* ל' עסק במיוחד בשאלות יחס הפרט אל הציבור, ובצאתו מיחס „האני" אל ה„אתה" והעולם, עבר לקשרים מקיפים ומסובכים יותר. ספרו Individuum u. Gemeinschaft („הפרט והחברותא"), 1926[3], הוא נסיון להנחת יסודות לפילוסופיה של התרבות והחברה.

בעיית ההיסטוריה נידונה בספרים רבים של ל'. בספרו Wege und Irrwege geschichtlichen Denkens („דרכים ודרכי תעתועים של החשיבה ההיסטורית"), 1948, נלחם בפאטאליזם שבהיסטוריה, המושרש אם בתאולוגיה ואם בפילוסופיה של ההיסטוריה. המעמיד את דברי הימים על חוקיות היסטורית, סבור ל', מסלק את האדם ממסגרת ההיסטוריה, שכן האדם וההיסטוריה הם סולידאריים. להיות אדם פירושו: להיות פעיל וסביל בתוך דברי הימים. מכאן נובע גם נסיונו של ל' לעורר מחדש את התודעה ההיסטורית בספרו Die Wiedererweckung des geschichtlichen Bewusstseins („התחיה של התודעה ההיסטורית"), 1956.

מתוך זיקתו להיסטוריה ולפילוסופיה של הרוח הגיע לידי ויכוח עם הגל (ע"ע). בספרו Hegel; Versuch einer kritischen Erneuerung („הגל; נסיון להתחדשות בקרתית"), 1953, דרש לוותר על „רוח העולם" נטול־הזמן, משום שהגל הפך את בני האדם הפעילים בהיסטוריה, לבובות מתנהגות בידי הלוגוס העולמי. כפילוסוף היה ל' מעורה גם בבעיות פוליטיות־אקטואליות ושאל לגורמיהן ובספריו: Naturwissenschaft u. Menschenbildung („מדע־הטבע ותרבות האדם"), 1958[2]; Das Bildungsideal der deutschen Klassik u. die moderne Arbeitswelt („אידיאל־התרבות של הקלאסיקה הגרמנית ועולם־העבודה המודרני"), 1955; Wissenschaft u. Menschenbildung im Lichte des Ost-West-Gegensatzes („המדע ותרבות־האדם לאור הניגוד בין מזרח ומערב"), 1958, ביקש לגשר בין הפילוסופיה והעולם המודרני. מבין שאר ספריו הרבים של ל' יש לציין: Einleitung in die Philosophie („מבוא לפילוסופיה"), 1933; Mensch und Welt („אדם ועולם"), 1948; Denken und Sein („מחשבה והויה"), 1948.

A. Reble, *Th. L.*, 1950; P Vogel, *Th. L.*, 1955

ש. ה. ב.

לִיטָא (ליט' ליטווה [Lietuvá]; רוס' ליטוה [Литва]; השם הרשמי: הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית הליטאית [Lietuvõs Tarybu Socialìstine Respùblika]),

רפובליקה בבריה"מ, הדרומית מבין שלוש המדינות הבלטיות (ע"ע); שטחה 65,200 קמ"ר ובה כ 3 מיליון תוש' (1966). גובלת בלאטויה — בצפון, בבילורוסיה — במזרח (שתיהן רפובליקות סובייטיות), בפולניה — בדרום, ברפובליקה הסו־בייטית הרוסית (מחוז קאלינינגראד) — בדרום־מערב, ובים הבאלטי — במערב.

מ ב נ ה. ל' היא ארץ גבעות עם עמקים רחבים ושטחים מישוריים. התבליט ועיצוב הנוף הם בעיקר תוצאה של פעולת קרחונים ששיקעו מעטה עבה של סחף־קרחונים על תשתית של שכבות פלאוזואיות בצפון ובצפון המזרח, שכבות מזוזואיות בחלקה התיכון והדרום מזרחי, ושכבות מהשלישון התחתון בדרום המערב. תבליט הגבעות, שטו־ריהן נמשכים בכיוון צפון־מזרח — דרום־מערב הוא קרחוני במוצאו. מצויים שני גושים עיקריים של גבעות: האחד במזרח המדינה (שיאו 290 מ'), והשני בצפון מערבה (230 מ'). בעמקים ובמישורים שטחים נרחבים שניקוזם לקוי, ובהם נקוו ביצות וימות קטנות לרוב. הללו תפסו כ 16% משטחה של ל' לפני שהוחל בהקמת מערכת תעלות, סוללות וסכרים ואמצעי ניקוז מלאכותיים אחרים. עד 1966 נוקזו כ 60% משטחי הביצות. רוב שטחה של ל' מנוקז ע"י הנהר נימן (ע"ע), הזורם בקשת גדולה בדרומה, ומערכת יובליו. את חלקה הצפוני מנקזים כמה נהרות קטנים, היוצאים דרך לאטוויה לים הבאלטי. לל' חוף קצר בים הבאלטי (כ 100 ק"מ). לארכו רצועת־חולות רחבה שבדרומה מרובות הביצות ובקרבתה שרטונות (בגלל שפך הנימן). לל' רק נמל אחד, קליפדה (ממל).

ה א ק ל י ם ממוזג קר. הטמפראטורה של החודש הקר ביותר (ינואר) $-4°$ (במערב) עד $-6°$ (במזרח), ושל החודש החם ביותר (יולי) 18° (במזרח) — 17° (במערב). 4 חדשים בחורף (דצמבר—מארס) הטמפראטורה הממוצעת היא מתחת לנקודת הקפאון. משקעים יורדים בעיקר בחדשי הקיץ והס־תיו: הכמות השנתית הממוצעת 500—700 מ"מ.

א ו כ ל ו ס י ה. 79% מהתושבים הם ליטאים (לעומת 81% ב1939), 8.5% רוסים (2% ב1939), 8.5% פולנים (3% ב1939. בלי מחוז וילנה). המיעוט הגרמני שהיווה 4% מהאוכלוסיה ב1939, היגר לגרמניה בסוף מלה"ע II. היהודים שהיוו 7% מכלל התושבים ב1939 אינם כיום אלא 0.8%. ב1939 היו כ80% מהתושבים קאתולים וקרוב ל6% פרוטסטאנטים (לותרנים). כיום אין נתונים על השתייכות דתית. בערים יושבים 45% מהאוכלוסים (לעומת 23% ב1939).

הערים הראשיות: וילנה, הבירה, 305,000 תוש' (1967; בוילנה רבתי 380,000 תוש'), קאונס (קובנו) — 267,000, קליפדה — 125,000, שאוליאי (שאוולי) — 78,000, פנוו'יס (פוניוו') — 61,000 (ע' ערכיהן).

מ. בר.

ח י נ ו ך. בל' 11 בתי־ספר גבוהים, כולל את האוניבר־סיטה הממלכתית ע"ש ו. קפסוקאס בווילנה ואוניברסיטה ממלכתית בקובנה. מספר התלמידים בכל בתי־הספר בשנים 1963/64 היה 605,200, מהם בבתי־הספר היסודיים ותיכוניים כלליים — 516,800, בבתי־ספר מקצועיים תיכוניים — 49,400 ובבתי־הספר הגבוהים למיניהם — 38,000. בשנת 1941 נוסדה בווילנה האקאדמיה הליטאית למדעים.

ח ו ק ה ו מ ש ט ר, מ ש פ ט, ע"ע מועצות, ברית ה־.

כ ל כ ל ה. עיקר עשרה הטבעי של ל' הוא היערות (בעיקר עצי אשוח ואורן), המכסים כ16% משטחה, ומהם מפיקים כמויות גדולות של עץ. הקפס, שהיה כפול בתחילת המאה ה20, נצטמצם עקב כריתת יערות רבים, בעיקר במערב המדינה. מצוי גם כבול (מאיכות ירודה) המנוצל רק מעט.

כ40% משטחה של ל' מעובדים. מגדלים בעיקר תפוחי־אדמה, שיפון, שיבולת שועל, שעורה, סלק סוכר, פשתן, מספוא, ירקות ופירות. גידול בקר וחזירים הוא ענף עיקרי במשקים חקלאיים רבים; ב1966 היו בל' 1.5 מיליון חזירים ו187,000 כבשים. עצים, מוצרי חלב ובשר מהווים את רוב יצואה של המדינה. בידי 1,530 משקים שיתופיים ו316 חוות ממשלתיות מצויים 98% מהאדמה המעובדת. כמחצית האוכלוסיה מתפרנסת מחקלאות ומיערנות.

התעשיה התפתחה מאד והתגוונה מאז שנות ה40. היא מרוכזת בעיקר בווילנה ובסביבותיה, ומייצרת מוצרי טכס־טיל (כותנה, צמר ופשתן), מוצרי עור, מוצרי עץ, נייר, מלט, חמרי בניין, מכשירי חשמל, מכונות חקלאיות, מוצרי חלב, שימורים, מזונות ועוד. קיימים גם כמה מפעלים למוצרי ברזל ופלדה, ובקליפדה — מספנות לבניין ותיקון אניות. כ27% מהעובדים מועסקים בתעשיה.

ת ח ב ו ר ה. אורך רשת מסה"ב כ2,000 ק"מ, הכבישים הסלולים — כ12,000 ק"מ, ונתיבי המים — כ600 ק"מ. נמל קליפדה משרת את סחר החוץ של ל' וכן גם את צפון מערב בילורוסיה ואת מחוז קאלינינגראד.

ה י ס ט ו ר י ה. תקופת השבטים. — הליטאים שייכים לקבוצת העמים הבאלטיים (ע"ע בלטיות, לשונות), שאותם מזכירים כבר טקיטוס כאָסטים (gentes Aestiorum) ופטו־לֶמֵיוס (ע"ע תלמי) כגאליגדים או סודינים. העמים האסטיים ישבו לחוף הים הבאלטי: במערב, בין שפך הוויסלה לבין השטח שמדרום לנימן, ישבו הפרוסים הקדומים; מצפון להם, משני צדי הנימן, ישבו שבטי הליטאים; היטווינגים (או יאצ'ווינגים) ישבו סמוך לבוג, והלטים (לאטווים) ישבו משני צדי הדווינה התחתית. תחום התפשטותם לפנים הארץ לא היה מוגדר ברור.

הליטאים עצמם נזכרים לראשונה ב-Annales Quedlin-burgenses, כרוניקה מתחילת המאה ה11. בתקופה זו היו הליטאים, כיתר העמים הבאלטיים, עובדי אלילים שהת־ארגנותם החברתית והמדינית היתה במסגרות שבטיות. הם נהדפו מפני הסלאווים המזרחיים מערבה, לאיזור הנימן. ב1132 ניסה מסטיסלב, הדוכס הגדול של קיוב, לכבוש את שטחם של הליטאים, אך פלישתו נכשלה. נסיונות פלישה נוספים של נסיכים סלאוויים נעשו במרוצת המאה ה12, ובמהלכו של מאבק זה התפשטו הליטאים על חשבון הסלא־ווים. ב1198 הכו הליטאים את צבא וולין (ע"ע) ופולוצק בקרב ליד וליקי לוקי, וכבשו את גרודנו. שנים מספר אח"כ הגיעו בפשיטותיהם לאיזורים שממזרח לדניפר וכבשו את סמולנסק. איזורים אלה חזרו ונכבשו מהם פעמים מספר עד שהתייצבה המדינה הליטאית.

התגבשותה של מדינה ליטאית חזקה היתה קשורה במאבק עם המסדרים הגרמניים, ובמיוחד עם המסדר הטווטוני (ע"ע). מסדר זה, שהשמיד באכזריות את הפרוסים הקדו־מים ואת היאטווינגים, פתח במאה ה13 במלחמה בליטאים. הליטאים היו העם היחיד בין העמים הבאלטיים שהצליח

לעמוד מול האבירים הגרמנים. פליטי הפרוסים והיאטוִינ־גים שנמלטו לל׳ סייעו לעורר את רצון ההתנגדות לגרמנים. לליטאים עמדו גם קשיי הקרקע בארצם, אירגונם החברתי הפרימיטיווי, שאיפשר להם לנטוש מקומות־ישוב ולבנותם מיד אחרי שכבשום חזרה מידי הגרמנים, ובייחוד — הניידות היוצאת מן הכלל של כוחותיהם. ניידות זו גרמה לכך, שבמרוצת המאות ה13—14 ארע לא אחת, שחַיִל ליטאי חדר לאיזור הים השחור או לשטחים הסמוכים למוסקווה, וחדשים מספר אח״כ עמד ולחם בגרמנים באיזורי הנימן התחתי.

המאבק עם הגרמנים הביא בהדרגה להתלכדותם של שבטי הליטאים ולהקמתה של מדינה מאוחדת. מנהיגה הראשון של ל׳ המאוחדת היה מינדאוגאס, שנטבל ב1251 לנצרות ושנתיים אח״כ נמשח למלך. עיקר פעולתו של מינ־דאוגאס היתה במזרח: מפלת הנסיכויות הרוסיות מיד המונ־גולים איפשרה לו לכבוש שטחים ברוסיה הלבנה, ובימיו החלה המדינה הליטאית לקבל את צביונה המיוחד שנשתמר מאות שנים: היא היתה למדינה שהרוב המכריע של תוש־ביה היה רוסי (כולל רוסים, אוקראינים ובילורוסים לפי שמותיהם כיום) ודתם אורתודוכסית, והמעמד השליט בה היה ליטאי, תחילה עובד אלילים ואח״כ קאתולי. מבנה זה התאפשר בגלל סובלנותם הדתית של שליטי ל׳, בגלל כשרם המדיני והצבאי המזהיר, בגלל תפקידם כבולמי המונגולים ממזרח והגרמנים־הקאתולים ממערב, ובגלל שקיעתה של ביזאנטיון כמעת העולם האורתודוכסי. בסוף ימיו חזר מינדאוגאס לאלוהי אבותיו ועמד לצאת למלחמה באבירים הגרמנים, אך נרצח לפני כן. את השלטון הוריש לשני בניו, שלא כונו בתואר מלך.

יורשי מינדאוגאס ניהלו מאבק משולש: עם האבירים הגרמנים, עם הפולנים ועם המונגולים. בהנהגתו של גדימין (ע״ע), הנסיך הגדול של ל׳ ב1316—1341, התאחדה הארץ והוקמה בירתה, וילנה. במותו שוב חולקה הארץ בין שבעת בניו שהסתכסכו ביניהם, עד שב1345 השתלטו שנים מהם, אולגֶרד (ע״ע) וקֶיסטוטיס, על ל׳. במלחמותיו הגיע אולגרד עד לים השחור, באיזור שבין הדניסטר לבין הדניפר, לחם בדוכסות הגדולה של מוסקווה, צר על הקרמל וכפה על הדוכסות הגדולה של מוסקווה להמנע מהתערב בענייני הנסיכויות הרוסיות שממערב לה, שהיו כפופות לל׳. כדי למנוע תלות דתית של נתיניו האורתודוכסים במטרופוליט הפראבוסלאווי שבמוסקווה השיג אולגרד מה־אפאטריארך שבקושטא מינוי מטרופוליט מיוחד לנתיני ל׳.

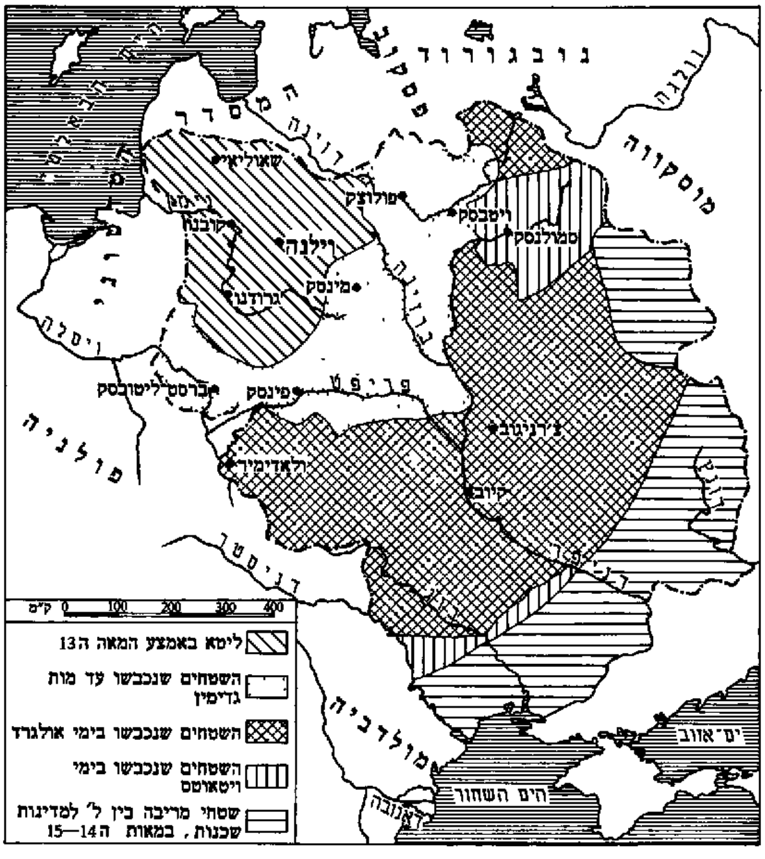
בל׳ הליטאית שלט קיסטוטיס, אחיו של אולגרד, שלחם בעת באבירים הגרמנים. המסדר הטוטוני הגיע אז לשיא כוחו והתפשטותו, וכבש ב1362 את קובנו. ב1377 מת אול־גרד והוריש לבנו יוֹגַילה (יָגַילוֹ, ע״ע ולדיסלב II) ממלכה אדירה במזרח, שכללה את החבלים הרוסיים, הבֵּילורוסיים והאוקראיניים של ל׳. פרצה מלחמה בין יוגילה לבין דודו קיסטוטיס, ובמלחמה זו נעזר יוגילה במסדר הטוטוני, ניצח את קיסטוטיס והרגו (1382). אולם בנו של קיסטוטיס, וי־טאוטס (ע״ע), נמלט, חידש את המלחמה ביוגילה, והפעם עזר המסדר הטוטוני לויטאוטס.

ל׳ עמדה על פרשת דרכים. רוב תושביה היו אורתודוכ־סים; המסדר הטוטוני, שהשתלט על זאמוגיטיה (זאמוס) היה אויבה המסוכן ביותר, והמעבר לקאתוליות היה בחינת כניעה לו. אחיו האורתודוכסים של יוגילה יעצו לו לקבל את הדת האורתודוכסית ולכרות ברית עם מוסקווה, וכנגדם יעצו לו אחיו עובדי־האלילים לעבור לקאתוליות ולקשור את עתידה של ל׳ עם פולניה. ב1386 נשא יוגילה לאשה את ידויגה (ע״ע) מלכת פולניה, התנצר והומלך על פולניה כול־דיסלב II. מה שלא עשו האבירים הגרמנים ב150 שנות מלחמה עשו הפולנים בדרכי דיפלומאטיה; ב1387 הוחל בניצורה של ל׳, חוץ מזאמוגיטיה שבשלטון הגרמנים. ההכ־רעה למען הקאתוליות קבעה את צביונה של ל׳ ואת עתידה. עד כה היתה ל׳ המדינה הרוסית הגדולה ביותר, ומבחינת מבנה יש לראות בה, ולא במוסקווה, את ממשיכתה של רוסיה הקיובית. אולם הפער הדתי שנוצר מעתה בין השלי־טים הקאתולים לבין הנשלטים האורתודוכסים עתיד היה להבטיח את נצחונה של מוסקווה כמנהיגת רוסיה. אשר למסדר הטוטוני — התנצרותה של ל׳ השמיטה את הקרקע מעצם זכות קיומו, והמסדר עתיד היה להעלם במהרה ככוח מדיני ראשון במעלה. גם מבחינת מבנה הפנימי של הארץ היתה ההתנצרות מאורע קובע: יוגילה נתן ל„בויארים״ (אצילים) שעברו לקאתוליות את כתב־הזכויות הראשון, וכן נתן זכויות מיוחדות לכמורה ופטר אותה מכל החובות האזרחיות. כך החלה התגבשותם של שני מעמדות בעלי זכויות יתרות.

המלחמה בין ויטאוטס לבין יוגילה הסתיימה ב1392 בהס־כם, שלפיו נהיה ויטאוטס משנה ליוגילה בל׳. ב1398 הכריזו הבויארים את ויטאוטס לנסיך־גדול. יוגילה נאלץ להכיר במעמדו של ויטאוטס, אולם הוסכם שבמות ויטאוטס יירשו יוגילה־ולאדיסלאב II, ובמות יוגילה־ולאדיסלאב II ישאלו הפולנים בעצת ל׳ במי לבחור במלך. ב1410 יצאו כוחותיהם המשותפים של ולאדיסלאב II ושל ויטאוטס למלחמה במסדר הטוטוני והנחילו לו מפלה מוחצת בקרב גרינוואלד־טַנֶנְבֶּרג (ע״ע). כתוצאה מהנצחון חזרה זאמוגיטיה לשלטון ל׳.

ויטאוטס גיבש את נחלאות ל׳ והרחיבן עד לאיזור הדוינץ והדניפר העילי. התפשטותו מזרחה נבלמה כתוצאה ממפלתו במלחמה עם תימור לנג (ע״ע). — ויטאוטס שקד על פי־תוח הערים בממלכתו, נתן להן כתבי־זכויות והזמין סוחרים, מלומדים ואומנים להתיישב בהן. ממלכתו השתרעה על פני כמיליון קמ״ר, ממזרח לרז׳ב, קאלוגה וטולה, מדרום לחאר־קוב לאורך הדניפר, ממערב לאודסה ומשם צפונה לאורך הדניפר והבוג ברסט־ליטובסק ומשם לים הבאלטי עד לדוינסק בצפון. את שעור הליטאים בממלכה אדירה זו אומדים ב10% בלבד מכלל התושבים.

במות ויטאוטס ב1430 לא נשמר ההסכם שלפיו יירשו ולאדיסלאב II, וסווידריגאילה, אחיו של ולאדיסלאב II, נהיה לנסיך־הגדול של ל׳ (1430—1432). הפולנים הציעו לל׳ אי־חוד שלם של ארצותיהם אחרי מות סווידריגאילה, אולם לפני שהלה השיב על הצעתם הצליחו הפולנים להשליט על ל׳ את עושה־דברם זיגמונט (זיגמַנטַס). הדבר גרם למלחמה פנימית בל׳ (1433—1437) שבמהלכה העביר זיגמונט שטחים מארצו לידי הפולנים בתמורה על תמיכתם בו. ב1447 נבחר בנו של ולאדיסלאב II, קזימיז׳ IV (ע״ע) לנסיך־גדול של ל׳. הבויארים הליטאים השיגו ממנו את החזרת השטחים שנתן זיגמונט לפולנים וכן הבטחה, שמשרות השלטון לא תמסרנה לידי פולנים או לידי זרים אחרים. קאזימיז׳ התחייב שלא לגבות מסים מאכרים הקשורים לאדמות הבויארים.

התפשטותה של ליטא במאות 13—15

שעבודם של האכרים לבויארים הושלם ב1501, עם פירסום חוק שהצמיתם לקרקע. תהליך זה היה כרוך בהאטת גידולן של הערים ובצימצום הבסיס החברתי לגדולתה של ל׳ ושיג־שוגה.

קאזימיֶז׳ הכה סופית את האבירים הטֶוטונים, ובשלום טורון (1466) סיפח לפולניה את פרוסיה המערבית. אולם שטחה של ל׳ לא גדל. במות קאזימיז׳ ב1492 נבחר בנו האחד, ין I (ע״ע) למלך פולניה, ובנו האחר, אלכסנדר היגילוני (ע״ע, עמ׳ 630), לנסיך־הגדול של ל׳. זו היתה הפעם האחרונה עד לסוף המאה ה18 שפולניה ול׳ לא היו מאוחדות בשלטון איש אחד. במות יאן I ב1501 נבחר אלכסנדר גם למלך פולניה, ועם הבחרו נקבע ששתי הארצות תהיינה תמיד מאוחדות בשלטון איש אחד.

התקפותיהם של שליטי מוסקווה על ל׳ הגדילו את תלותה בפולנים. בהתקפות אלו, בימי איון III (ע״ע) ובנו וסילי III (ע״ע) הדוכסים־הגדולים של מוסקווה, נקרעו מל׳ שטחים במזרח, בכללם סמולנסק והומל. הפולנים עודדו מגמה זו של השענות הליטאים על פולניה, וחתרו בהתמדה להקים מדינה מאוחדת ליטאית־פולנית. במאמציהם אלה הסתייעו הפולנים באצולה הליטאית, שהתפתחה דוגמת „השלאכטה״ בפולניה (ע״ע פולניה, היסטוריה), ושאפה להשיג מעמד דומה לזו של רעותה הפולנית. האצולה הליטאית התבוללה במהירות בפולנים: בתקופה שבה היו הליטאים עובדי אלי־לים היתה השפה הרשמית במדינה מבוססת על הסלאוית הכנסייתית בתערובת של יסודות אוקראיניים ובייחוד בילו־רוסיים. קבלת הנצרות הקאתולית באמצעות פולניה והקשר המדיני שנוצר בין שתי המדינות גרם לכך, שהפולנית דחתה מפניה את השפה הרשמית הקודמת והפכה גם לשפת האצולה. כמה משפחות פולניות מיוחסות ביותר (ראדזיוויל, צ׳ארטוריסקי ועוד) היו ממוצא ליטאי.

עם זאת שררה בל׳ רתיעה מפני איחוד מוחלט עם פולניה, לפי שברור היה שאין זה איחוד בין שווים. הפרוטסטאנטיות ש־חדרה לל׳ בשנות ה20 של המאה ה16 זכתה בהצלחה ניכרת לפי שהליטאים ראו בה דרך להשתחרר מההשפעה הפולנית־קאתולית. אולם כ50 שנה אח״כ החלה הקונטר־רפורמאציה שעקרה כמעט כולל את הפרוטסטאנטיות מל׳.

ב1569 נועדו „הסֵימים״ (פארלאמנטים) של פולניה ושל ל׳ בלובלין. הפולנים דרשו איחוד מלא בין שתי המדינות; הליטאים התנגדו לכך, וסמכו על זיגמונט II (ע״ע), הנסיך־הגדול של ל׳ ומלך פולניה, שהבטיח להם שעצמאותה של ל׳ תקויים. הוא לא עמד בדיבורו והעביר את רוב שטחיה של ל׳ במזרח לפולניה. לליטאים, שארצם הצ־טמקה מאד, לא נותרה ברירה אלא להסכים ל„איחוד הלובליני״ (1569), שלפיו הפכו הנסיכות הגדולה של ל׳ וממלכת פולניה למאוחדות ב„רפובליקה הפולנית״ (Rzecz-pospolita). ראש „הרפובליקה״ — כלו׳, מלך פולניה והנסיך־הגדול של ל׳ — צריך היה להבחר, לפי תנאי האיחוד שנקבעו ב1573 — בידי ל׳ ופולניה כאחת. הוקם „סים״ משותף לשתי המדינות, אולם כל אחת מהשתים קיימה מנהל מקומי וצבא נפרד ושמרה על חוקיה המיוחדים. ב„סים״ המשותף היה מספר הפולנים גדול פי 3 ממספר הליטאים, אך האצולה הליטאית זכתה כתוצאה מ„האיחוד״ באותן זכויות מדיניות וכלכליות שמהן נהנתה ה„שלכטה״ הפולנית. על תולדות ל׳ במאות ה16—18 ע״ע פולניה, היסטוריה.

בשתי החלוקות הראשונות של פולניה לא נפגעה ל׳ האתנית, אך בחלוקה השלישית (1795) סופח רוב שטחה לרוסיה, פרט לחבל סובלקי שסופח לפרוסיה. ב1807 סופח שטח זה ל„דוכסות וארשה״, וב1815 לרוסיה. הצארים של רוסיה כתרו מאז 1815 גם בתואר „נסיכים גדולים של ל׳״. האצולה הנמוכה בל׳ השתתפה במרידות של הפולנים ב1831 וב1863.

השלטון הצארי ניהל מדיניות של רוסיפיקאציה, ומעמדה של הלשון הפולנית כלשון רשמית בוטל. דבר זה גרם לתחיה ספרותית בליטאית, אולם אחרי דיכוי המרד ב1831 סגרו השלטונות הרוסיים את האוניברסיטה בווילנה, ב1899 נאסרה הכנסיה האוניאטית (ע״ע אוניאטים) ושנה אח״כ בטלה „החוקה הליטאית״ המיוחדת בשטח השיפוט. אחרי דיכוי המרידה ב1863 הוכרזה הרוסית לשפה רשמית יחידה, נאסר השימוש בכתיב לאטיני בשפה הליטאית והותר השי־מוש רק בכתב קירילי. שמה של ל׳ נעלם מהשימוש הרשמי, והיא הפכה ל„חבל הצפון־מערבי״. רוסים יושבו בל׳, והממ־שלה עודדה את הדת האורתודוכסית. צעדים אלה בוטלו בהדרגה, החל בשנות ה70 של המאה ה19, אולם הליטאים

לא באו על סיפוקם המלא, כי בינתים צמחה אינטליגנציה ליטאית שחתרה לתחיה לאומית מלאה. עתון ראשון בשפה הליטאית החל להופיע ב1883, בטילזיט (כיום סוביטסק) בפרוסיה המזרחית, בעריכת הרופא יונאס באסאנאוויצ׳יוס, ועותקיו הוברחו לל׳. בעקבות המהפכה הרוסית הראשונה, אחרי מפלת רוסיה במלחמתה ביאפאן, כינס באסאנאוויצ׳יוס בווילנה ועידה ליטאית (סוף 1905) שהחליטה לתבוע אוטונומיה לאומית בל׳.

ל׳ העצמאית. במלה״ע I כבשו הגרמנים את ל׳. שנתיים אחרי כיבושה של וילנה, בספטמבר 1917, התכנסה בעיר זו ועידה לאומית, וזו הקימה „מועצה״ (Taryba) בראשותו של אנטנס סמטונה. „המועצה״ הכריזה על עצמאות ל׳ בחסות גרמניה, ובמארס 1918 הכירה גרמניה בל׳, אך בלחץ הגרמנים הכריזה „המועצה״ על ל׳ כעל ממלכה ובחרה בווילהלם אורך נסיך וירטמברג למלך. הלה נטל לעצמו את השם מינדאוגאס II. ערב כניעתה של גרמניה ביטלה „המועצה״ את המשטר המלוכני ואישרה חוקה זמנית שלפיה הוקמה ממשלה בת שלושה חברים ו„המועצה״ נשארה כגוף מחוקק.

עם כניעת גרמניה נוצר בל׳ חלל ריק מבחינה צבאית, והצבא האדום ניצל את ההזדמנות ופלש לשם בסוף 1918. בתחילת 1919 נאלצה הממשלה הליטאית לברוח מווילנה, שבה הוקמה ממשלה סובייטית משותפת לבילורוסיה ולל׳, ועברה לקובנו. הפולנים כבשו את וילנה כעבור שבועות מספר, אולם אחרי מפלת הפולנים מידי הצבא האדום נמסרה העיר לל׳, בתוקף הסכם שלום שחתמה הממשלה הליטאית עם בריה״מ. באוקטובר 1920 כבשו הפולנים את וילנה (ע״ע, עמ׳ 162/4). ל׳ לא הכירה בכיבוש זה, והדבר גרם לסכסוך ממושך בין ל׳, שרצתה לשמור על עצמאותה, לבין פולניה, שרצתה לחדש את המדינה הפולנית־ליטאית. בעיה אחרת היתה זו של קליפדה (ממל), שנלקחה בחוזה־ורסאי מגרמניה והיתה ברשות מעצמות „ההסכמה״. ב1923 כבשו הליטאים את איזור ממל, ומעצמות ההסכמה הכירו בדיעבד בצעד זה כבעובדה מוגמרת. „אמנת ממל״ משנת 1924 העניקה אוטונומיה מסויימת לאיזור, עם „סימיק״ („כנסת קטנה״), שבו היה לגרמנים רוב.

חוקתה הראשונה של ל׳ נתקבלה ב1922, וקבעה משטר דמוקראטי לארץ. משטר זה לא האריך ימים, בשל הפיצול המפלגתי שאיפשר בסיס צר בלבד לממשלה. פיצול זה נגרם במידה רבה בגלל המיעוטים הלאומיים במדינה, שהיוו כ20% מכלל התושבים, ובגלל בעיותיה הכלכליות והחברתיות של הארץ. העצמאות ניתקה את ל׳ מקשריה הכלכליים עם שטחי הקיסרות הרוסית הרחבה. הארץ עמדה בפני בעיות כספיות חמורות, לפי שלמוסדותיה הכספיים החדשים לא היה ביסוס נאות, ולפיכך היה שעור הרבית גבוה ביותר והכביד על מימון המשק. ב1922 נתקבל חוק לרפורמה אגרארית שהפקיע קרקעות מידי בעלי אחוזות — שרובם היו פולנים — וחילקם לאיכרים בתשלומים שנתיים. אולם הרפורמה הקרקעית נתקלה בקשיים רבים ועוררה תקוות רבות יותר משהצדיקו תוצאותיה. ביוני 1926 עלתה לשלטון מפלגת האיכרים, אולם בסוף אותה שנה נערכה הפיכה צבאית, סמטונה נהיה לנשיא, וולדמאראס, ראש התנועה הפאשיסטית, נהיה לראש הממשלה; החוקה בוטלה וה„סימאס״ פוזר. ב1929 הודח וולדמאראס והתנועה הפאשיסטית פוזרה. השלטון כולו רוכז בידי סמטונה, שהיה רודן למעשה. ב1938 נתקבלה חוקה חדשה, שהבטיחה שיבה למשטר פארלאמנטארי. ב1939 הוקמה ממשלה קואליציונית של הנוצרים־הדמוקראטים והליבראלים, אולם לפני שהתגבש המשטר הקיץ הקץ על עצמאותה של ל׳.

במדיניות החוץ התקשרה ל׳ ב1934 עם לאטוויה ואסטוניה ב„הסכמה באלטית״. זו לא עמדה לה מול שכנותיה האדירות. גרמניה עודדה את פעילות הנאצים בקליפדה, וב1935 בוטל ה„סימיק״ של האיזור ונערך משפטם של נאצים שנאשמו בבגידה. ב1938 תבעה פולניה אולטימאטיווית, של׳ תסתלק מתביעותיה לווילנה; ל׳ נכנעה וכוננה יחסים דיפלומאטיים עם פולניה. במארס 1939 נאלצה ל׳ למסור לגרמניה את קליפדה.

ההסכם הגרמני־סובייטי שנחתם ב23.8.1939 קבע, של׳ תהיה בתחום ההשפעה הגרמני. לאחר כיבושה של פולניה בידי גרמניה ובריה״מ בספטמבר 1939 שונה החוזה ונקבע של׳ תהיה בתחום ההשפעה הסובייטי. ב10.10.1939 נאלצה ל׳ להתיר הצבת צבא סובייטי בשטחה, אך יחד עם זאת קיבלה את וילנה ושטח של כ9,000 קמ״ר סביבה. ב15.6.1940 נדרשה ל׳ אולטימאטיווית לכונן ממשלה „ידידותית״ לבריה״מ, ובו ביום השתלט הצבא האדום על הארץ. סמטונה נמלט, מנהיגים ליטאיים אחרים נאסרו והוגלו לסיביר, הוקמה ממשלה קומוניסטית בראשותו של י. פאלצקיס. יתר המפלגות פוזרו ונערך „טיהור״ מקיף במערכות השלטון. חודש אח״כ נערכו בחירות ל„סימאס עממי״, שבו זכו הקומוניסטים ביותר מ99% מקולות הבוחרים — 24 שעות לפני גמר הבחירות נמסרו רשמית תוצאותיהן הסופיות. „הסימאס״ ביקש פה אחד של׳ תצטרף לבריה״ם, והסיפוח נעשה ב3 בספטמבר.

בפרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה (22.6.1941) התחולל מרד בל׳, דבר שסייע בכיבושה המהיר של הארץ בידי הגרמנים. המורדים הכריזו על הקמת ל׳ עצמאית, אולם הגרמנים כללו את הארץ בחבל „אוסטלאנד״ שכלל את המדינות הבאלטיות ואת בילורוסיה. אעפ״כ הוקמו יחידות ליטאיות שסייעו בידי הגרמנים. בהדרגה התעוררה גם התנגדות לכובשים, שביקשו ליישב גרמנים בארץ, אחרי שבתקופת השלטון הסובייטי הוחזרו כל הגרמנים שבל׳ לגרמניה. בתקופת הכיבוש הגרמני מתו או נהרגו מאות אלפי תושבים, בכלל זה כמעט כל יהודי ל׳. ביולי 1944 כבש הצבא האדום את וילנה, באוגוסט — את קובנו, וביאנואר 1945 את קליפדה. 80,000 ליטאים נמלטו

מפת ליטא המודרנית, תוך ציון השטח שסופח אליה ב 1939

לגרמניה מפני הצבא האדום והצטרפו ל60,000 שהיו שם כבר קודם לכן. ל' חזרה להיות רפובליקה סובייטית חברה בבריה"מ. ב1945/6 הגלו הסובייטים כ145,000 איש מל', ובעקבות הקולקטיוויזאציה של החקלאות הליטאית הוגלו ב1949 כ60,000 איכרים. כנגד זה התיישבו רוסים ובילורוסים רבים בל', ושעורם באוכלוסיה גדל פי 3—4 לעומת שעורם בל' העצמאית.

F W. Pick, *The Baltic Nations a Short History of Estonia, Latvia and Lithuania*, 1945; C. R. Jurgela, *History of the Lithuanian Nation*, 1948; П. А. Гаргасас, Литовская ССР, 1960, *Lietuvas TSR istorija*, I-II, 1958-1963

אה. א.

לשון וספרות. הלשון הליטאית [ל'] (בליט' lietùvių kalbà [„לשון הליטאים"]) שייכת לקבוצה המזרחית של הלשונות **הבלטיות** (ע"ע) והיא מן הארכאיות שבלשונות ההדו־אירופיות (ע"ע) החיות עד היום. בגלל תכונה זו רב ערכה לחקר הלשונות ההו"א; דוגמאות מל', בהיגוי ובצורות, יש בהן כדי להפיץ אור על תולדות תופעות בסאנסקרט, ביוונית וכיו"ב. נוסף על שמרנותה בשטח מערכת התנועות והעיצורים, מקיימת הל' את רוב הקטגוריות ההו"א בנטיית השמות: 7 יחסות (תוסף לכך שרידים של 3 יחסות נוספות), ושני מספרים (בניבים נשתמר גם המספר הזוגי). אך נעלם המין הסתמי.

בנטיית שמות־התואר יש להבדיל, כמו בטיפוס הלשוני הסלאווי, בין הנטיה הבלתי־מורכבת (הזהה עם נטייתו של שם־העצם) לבין הנטיה המורכבת (שבסוף צורותיה ניכר סימן של כינוי רומז־מיידע i(j)(—), כגון gẽras „טוב", gerà „טובה" (בנטיה הבלתי־מורכבת) לעומת geràs-i-s „הטוב" — geró-ji „הטובה" (נטיה מורכבת). שינוי רב חל במערכת הפועל בל', בהשוואה לזו של הפועל ההו"א: לציון הגוף השלישי קיימת צורה אחת בלבד, ליחיד ורבים; מתצורות **הזמנים** ההו"א מצויות בל' עדיין רק אלו של הפרסנס (ההווה) והפוטורום (העתיד). אולם במקום הזמנים שנעלמו פיתחה הל' זמנים חדשים: הפרטריטום (העבר) הבאלטי, כגון dírbo („עשה"), והפרטריטום הפרקנטטיווי (עבר־ההרגל) המיוחד לל' בלבד, המציין פעולה שהיו רגילים לעשותה בעבר, והנבדל מצורות פועל אחרות ע"י הצורן dava — כגון dìrbti „עשה": dírbdavo „היה רגיל לעשות".

לארבעה זמנים שבל' שתי צורות פריפראסטיות המורכבות מפועל עזר „היה" ומבינוני פעיל או פעול בכל הזמנים: א) לציון פעולה שהוחל בה והיא נמשכת, כגון bùvo bedìr-bąs (מילולית: „היה עושה", וב) שנעשתה ונסתיימה: bùvo dírbęs. לפועל הל' שלוש דרכים: דרך־חיווי (אינדיקאטיווס), ציווי ודרך־תנאי; כן קיימות הצורות אקטיווּם, רפלקסיווּם ופאסיווּם. הצורות השמניות של הפועל הן אינפיניטיווּס הנגזר באמצעות הסיומת ti-, סופינום (ההולך ונעלם) הנגזר באמצעות הסיומת tų-, וצורות שונות של בינוני (אקטיווי, רפלקסיווי ופאסיווי) בכל הזמנים.

הל' (הספרותית וניביה) מדוברת כיום בפיהם של למעלה משני מיליון נפש בשטח הרפובליקה הליטאית הסובייטית, ומקצתה מחוץ לגבולותיה. **הל' הספרותית**, שהתגבשה ללשון לאומית משותפת רק בין 1800—1900. ראשיתה בפרוסיה המזרחית, שבה היה מרכז התרבות הליטאית הראשון, והיא מיוסדת על ניבי ל' מרכזיים (אוּקשטיים); הטכסטים הכתובים הראשונים בל' הם ממחצית המאה ה16 (הקאטכיזמוס של מארטינוס **מַז'ווידאס**, שיצא לאור בקניגסברג ב1547, ועי' להלן: ספרות). במאות ה19—20 הועתק מרכז התרבות לקאונאס, ועם הקמת הרפובליקה הל' העצמאית (1919) היתה הל' ללשון רשמית שלה.

עקב תנאים מדיניים חדרו לאוצר המלים של ל' מלים גרמניות ובמידה רבה יותר מלים סלאוויות (פולניות, רוסיות ובילורוסיות). מצד שני השפיעה הל' על אוצר המלים של לשתות סלאוויות שכנות (בילורוסית ודיאלקט־הספר של פולנית). גם **ביידית** של יהודי ליטא האתנית מצויות כמה שאילות מילתיות מל', בייחוד בשטח המשק החקלאי. קיימת סברה, שהעדר המין **הסתמי** בידית הליטאית בא בהשפעת הל', במישרין או באמצעות הבילורוסית.

A. Schleicher, *Handbuch d. l Sprache*, I-II, 1856–7; A Leskien, *L. Lesebuch mit Grammatik u. Worterbuch*, 1919; A. Senn, *Kleine l. Sprachlehre*, 1929, id., *Handbuch d. l. Sprache*, 1–2, 1957 (בחלק ב' טכסטים ומילון ל' — גרמני—אנגלי); J. Otrebski, *Grammatyka języka litewskiego*, 1956 f f. (עד כה יצאו שלושה כרכים); К. Явнис, Грамматика л. языка 1908—1916; J. Žiugžda-P. Galiunas, *Lietuviu kalbos vadovelis* 1961[14], (עם ביאורים ברוסית) L. Dambriunas — A. Klimas — W. R. Schmalstieg, *Introduction to Modern L.*, 1966

מילונים: J Balčikonis, *Lietuviu kalbos žodynas*, 1941, ff, id, *Dabartines l. kalbos žodynas*, 1954, M. Niedermann – A. Senn – F. Brender – A. Salys, *Worterbuch d. l. Schriftsprache*, L. – Deutsch, I –, 1926 – (עד כה יצאו 3 כרכים); B. Piesarkas – B. Svecevičius, *Lietuviu-Anglu kalbu žodynas*, 1960; E Fraenkel, *L. etymologisches Worterbuch*, I-II, 1962–1965

מ. אל.

ספרות. כבר מן המאה ה13 היו הליטאים נתונים להשפעתם של הגרמנים, הרוסים, ואחר־כך — הפולנים. השפעות אלו גרמו להתבוללותם המוקדמת של האצילים הליטאיים ולאיחור בהתפתחותה של הספרות הליטאית. שיגשגה רק הספרות שבעל־פה: סיפורי־עם ובפרט שירים ליריים עממיים (שיר כזה נקרא "daina"). בין השירים הליריים יש שמוצאם עדיין מתקופת־האלילות ויש שנוצרו בזמן האחרון — בשבחו או בגנותו של המשטר הקומוניסטי. — הספרות שבכתב נוצרה בהשפעתה של הרפורמאציה על־ידי ליטאים חניכי אוניברסיטאות גרמניות. הקאתולים הזדרזו אף הם לפרסם ספרים בלשון המובנת להמוני העם. הספר הליטאי המודפס הראשון (1547) הוא ספר דתי לותראני, שניתרגם על־ידי מארטינאס מאז'ווידאס (Martynas Mažvydas). בצדם של הספרים הדתיים הופיעו במאות ה16—17 ספרים על הלשון הליטאית ואף ניצני שירה חילונית — לרוב שירים לעת־מצוא. סופרה המקורי הראשון של ל' היה קריסטיוֹנאס דוֹנלאיטיס (Kristijonas Donelaitis; 1714—1780) מחבר השירה „עונות" ("Metui"); וזהי דוגמה ראשונה של שימוש בהכסאמטרון בלשון חיה ושירה ראליסטית ראשונה על חייהם של איכרים בארבע עונות השנה, בלא כחל ושרק ובלא האידאליזאציה שבשירה האידילית־הבוקולית. „עונות" נדפסו (ואף זה לא בשלמות) רק ב1818 ולא זכו להשפיע על הספרות הליטאית. ראשית המאה ה19 היתה תקופה של רומאנטיזם לאומי, שמקורותיו: השירה העממית (שנאספה ונחקרה עכשיו בהתלהבות), העבר הלאומי, השפעת הספרות הרומאנטית האירופית (בייחוד הגרמנית) וראקציה לדיכוי הפוליטי והתרבותי של הממשלה הרוסית. תנועה זו השפיעה אף על סופרים ממוצא ליטאי, שכתבו אך ורק פולנית. וכך, למשל, כתב הגדול שבהם,

אדם מיצקיביץ' (1798—1855; ע"ע) שתי יצירות חשו־בות, שהרקע שלהן — תולדות ליטא: „גראז'ינה" ("Grażyna") ו„קונראד ואלנרוד" ("Konrad Wallenrod"). בראשיתה של תקופת הדיכוי הרוסי פעל אנטאנאס באראנאוסקאס (Antanas Baranauskas; 1835—1902) בעל השיר האֶפי הקצר „חורשת אניקשצ'יאי" ("Anykščiu šilelis"). לאחר שיחרורם של האיכרים (1861) צמחה לאט לאט שיכבה חדשה של משכילים ל' בני העם ומושפעים מהתרבות הרוסית ותנועות מהפכניות רוסיות, אך מתנגדים לכל שלטון זר. כלי־מבטאם הראשון היה העתון, בעל ההשפעה הרבה "Aušra" („השחר", 1883—1886). מסביב לעתון זה, ולאלה שבאו בעקבותיו, התרכז הדור החדש של סופרי ל'. הם קבעו לשון ספרותית אחידה ויצירותיהם הצטיינו בלאומיות ועממיות. עיקר הקוראים היו המוני־העם. רק במשך הזמן הצטרפו גם שכבות עליונות לחוג קוראי ל'. הסופרים החדשים הירבו בתרגומים וחיקו את הזרמים של הספרות האירופית מן הרומאנטיזם והראליזם ועד החדשים ביותר. וינצאס קודירקה (Vincas Kudírka; 1858—1899) העניק לליטאים את ההימנון הלאומי שלהם. ז'מאיטה, היא יוליה ז'ימאנטינה; (Žemaite, Julija Žimantienė; 1845—1921) תיארה בסיפוריה בייחוד את חייו של האיכר הל'. גדול המשוררים בתקופת־התחיה היה מאירוניס, הוא יוֹנאס מאצ'יוּליס (Maironis, Jonas Mačiulis; 1862—1932), שנתפרסם בייחוד הודות לשירתו „ליטא הצעירה" ("Jaunoji Lietuva"). בשנים 1864—1904 אסרה הממשלה הרוסית להדפיס ספרים בליטאית באותיות לאטיניות וגזרה גזרות אחרות. הלחץ הוקל בשנים 1904—1905. בתקופה שבין השנים הללו ובין סופה של הרפובליקה הליטאית העצמאית קצרת־הימים (1918—1940) פרחה הספרות. בולטת דמותו של וינצאס קרוה־מיצקיביצ'יוס (Vincas Kreve-Mickevičius — ;1882—1954), מחבר של אגדות היסטוריות, מחזות היסטוריים ("Šarunas", "Skirgaila"), וסיפורים מחיי האיכרים — „מתחת לגג־הקש" ("Šiaudinėj pastogej"). בצדו יש להזכיר את המספר וינוּאוֹליס, הוא אנטאנאס ז'וקאוסקאס (Vienuolis; Antanas Žukauskas, 1882—1957) ואת המשוררים וינצאס פוטינאס־מיקוֹלאיטיס (Vincas Putinas - Mykolaitis; נולד ב 1893), קאזיס בינקיס (Kazys Binkis; 1893—1942), ואחרים. עם צירופה של ליטא לברית־המועצות (1940) ומלה"ע II התפצלה הספרות הליטאית. רובם של הסופרים נמלטו למערב והקימו מרכז ספרותי ב„גולה". הספרות הליטאית הסובייטית, כמו שאר הספרויות הסובייטיות, היא „ראליסטית־סוציאליסטית", ומגמתית־קומוניסטית.

[מ.] ירדני־זקהם, הספרות הל' העממית, תרפ"ח; י. קיסין, אתנולוגיה של הספרות הל', א', תרצ"ג (חוברת זו מוקדשת לקרווה־מיצקוויצ'יוס; בעמ' 13–28: ו. מיקולייטיס, סקירה על הספרות הליטאית החדשה); ק. א. מניגג, הספרות הל' (י. ת. שיפלי, אנציקלופדיה לספרות כללית, תירגמה פ. גווה), 445–448, 1963; A. Bezzenberger, *Die l. Literatur* (Die Kultur d. Gegenwart, I., IX, 354–371, 1908, A Vačiulaitis, *Outline Hist. of L. Literature*, 1942, A.-J Greimas, *Littérature l.* (Hist. des litt., sous la dir. de R. Queneau, II, 1438–1452), 1957, A Senn, *Letteratura L.* (Storia delle lett. baltiche, 299–428), 1957, A. Maceina, *Die l. Lit.* (Die Lit. d. Welt, hrsg. von W. v. Einsiedel, 885–899), 1964.

י. א. ק.

יהודים. בתחילת המאה ה14 מצא הדוכס גדימין (ע"ע) יהודים בארץ וולין (ע"ע), בהַליץ' (ע"ע) ובקיוב

בית־הכנסת בשוקיאו (מחוז שאוּלי), מן העתיקים בליטא

(ע"ע), ואלה יסדו את קהילות בריסק (ע"ע ברסט־ליטובסק) וגרודנו (ע"ע). ב 1388/9 קיבלו יהודי בריסק וגרודנו כתבי־זכויות המבטיחים הגנה על גופם ורכושם וחופש המסחר, המלאכה ושמירת הדת. בעלי־ההון שבהם עסקו בחכירת הכנסות הדוכס. ויטאוטס (ע"ע), שהתקיף את הטטרים בדרום (1399), הביא משם יהודים, ובתוכם קראים מחצי־האי קרים, ואז קמה הקהילה בטרוקי (ע"ע). במאה ה15 היו קהילות גם בלוצק (ע"ע) ובלודמיר (ע"ע ולדימיר־וולינסקי). ב1495 גרש אלכסנדר היגילוני (ע"ע) את היהודים מארצו והחרים את רכושם. רוב הקהילות הדרומיות פנו לחצי־האי קרים ולקושטא, והצפוניות — לפולניה. ב1503, משנבחר למלך פולניה, התיר למגורשים לחזור, אך הקהילות הדרומיות לא חזרו. במאה ה 16 ובמחצית ה 17 היו היהודים בל' בעלי אחוזות או חקלאים. זיגמונט (ע"ע) I העניק למיכאל יוזפוביץ' (ע"ע) מעמד של אציל, לו ולבניו אחריו. בימי זיגמונט II נאסר על יהודי ל' להופיע בפומבי במלבושים יקרים, והם חוייבו באות־היכר. עם איחוד ל־פולניה (1569), הרשותה האצולה הליטאית במעמדה לזו שבפולניה, לרעת העירונים, האיכרים והיהודים. בימי שני מלכים אלו, והמלך סטפן בתורי (ע"ע), גדל היישוב היהודי בל' ע"י הגירה מהמערב, בעיקר מבוהמיה, ונוסדו קהילות חדשות, מהן: קוברין (ע"ע), קלצק (ע"ע), נובוגרודק (ע"ע), טיקוצ'ין (ע"ע), סלונים (ע"ע) ואוסטרהא (ע"ע). ב 1527 השיגו העירונים כתב־זכויות, האוסר על היהודים להשתקע בוילנה (ע"ע), ורק סוחרים מעטים קיבלו רשות לפעול בה (1551); כך קמה שם קהילה, שהוכרה אח"כ רשמית.

במאה ה16 נוצר „ועד מדינת ליטא" (ע"ע ועדי הארצות), שבו היו מיוצגות „הקהילות הראשיות" ע"י פרנסים („ראשי מדינה") ורבנים, ובראשונה רק בריסק, גרודנו ופינסק; במחצית ה 1 של המאה ה 17 צורפה גם וילנה, ובסוף המאה גם סלוצק. נוסף למסים דאג ה„ועד" לכל העניינים המשותפים של קהילות ל'. גם הקראים שילמו מסיהם באמצעות ועד המדינה. ב 1561 ו 1566 קרו בל' מקרי עלילת דם. ועד המדינה פנה אל זיגמונט II ואף קיבל ממנו כתב־זכויות, לפיו יהודי הנאשם ברצח ילד נוצרי או ב„חילול־הקרבן" (ע"ע), יובא למשפט רק לפניו בנוכחות הסים של המדינה. המלך זיגמונט III הגן גם הוא על היהודים מפני העירונים, שכן האצולה השתמשה ביהודים כדי להחליש את העירונים. ב 1633 קיבל הסים החלטה „על חופש המסחר בל'". היהודים היו פעילים למען קבלת החלטה זו, והם גם קיבלו כתב־זכויות מהמלך וּלַדיסלַב (ע"ע) IV, אך כתבי־

הזכויות המקומיים הם שקבעו למעשה; המאבק עם העירונים נמשך, פעמים היה מגיע לידי התפרצויות, ופעמים נעשו גם הסכמים. במחצית המאה ה17 נתרוששו יהודי ל' והפכו ממלווים ללווים.

ל' נתפרסמה אז כמרכז לתורה. לישיבה בבריסק נהרו תלמידים מפולניה ומחוצה לה. קהילת גרודנו נעשתה גם היא אכסניה לתורה, בייחוד לאחר שנתיישב בה הרב מרדכי יפה (ע"ע), ומראשית המאה ה17 — גם וילנה. התפתחות רוחנית בתקופה זו היתה גם אצל קראי ל' ואז חיבר יצחק בן אברהם מטרוקי (ע"ע) את הספר „חיזוק אמונה".

גזירות ת"ח/ט (ע"ע חמילניצקי, עמ' 568—570) המיטו שואה על יהודי ל'. קהילת בריסק חרבה. היהודים שלא הספיקו לברוח מפינסק, סבלו אבידות בנפש וברכוש. ברוסיה הלבנה הושמדו קהילות הומל, סטארודוב, צ'רניגוב, בראגין, מינסק וסלוצק. לאחר מסירת אוקראינה לידי הצאר הרוסי פלש צבא מוסקווה לרוסיה הלבנה ול', ופגע קשות בקהילות מוהילוב וויטבסק (1654). כשהתקרב האויב לווילנה ברחו כמעט כל בני הקהילה. צבא מוסקווה המשיך לפגוע בקהילות בשנים 1659—1660, וצבא שוודיה, שפלש גם הוא למדינה, סחט מהיהודים מסים כבדים. גם אחרי שוך המהומות, ב1661, לא חזרו כל הקהילות לאיתנן. קהילת בריסק נדלדלה, וההגמוניה עברה לקהילות שבצפון, ובעיקר לווילנה. קהילת סלוצק הוכרה כ„קהילה ראשית" (1691). היהודים, שנלחצו ע"י העירונים, התיישבו באחוזות האצילים ובעיירות. המלכים והאצילים עזרו להם בשיקום קהילותיהם, ואף שרצו לצמצם את פעולתם הכלכלית לחכירת המכס, ולהטיל עליהם את עומס המסים, מעוניינים היו גם שיוכלו לשלם את חובותיהם. הראקציה הקתולית גברה, ותפרצו עלילות־דם; באחת מהן הוצאו להורג 2 מראשי קהילת רוז'ינוי (1659).

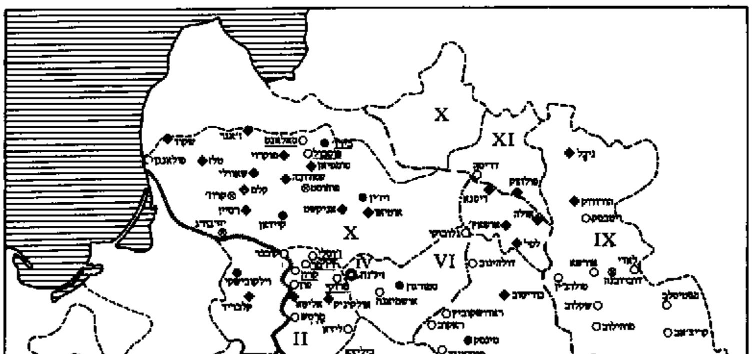
בראשית המאה ה18, פלשו שוב צבאות שוודיה ורוסיה לל' והביאו עמן רעב, מגיפות וסחיטת מסים, בעיקר מהיהודים. בימי סטניסלו פוניטובסקי (ע"ע) החלו תיקונים במדינה, במטרה לפתח את התעשיה והמסחר. האצולה הגבוהה תמכה במאבקם של היהודים, וב1783 פסק בית־דין חצר־המלך, כי ינתן ליהודי וילנה חופש המסחר והמגורים בכל חלקי העיר, פרט לשני רחובות. פסק זה שימש מיפנה ביחסים בין העירונים ובין היהודים.

ב1764 נתבטלו ועדי המדינות, והוטל מס בגובה זהוב לשנה לנפש, פרט לתינוקות למטה משנה. מפקד שנערך אז הראה, כי מספר הנפשות החייבות במס הוא 157,250. הסיים גם החליט לחסל את חובות הקהילות, שהגיעו לסכומים עצומים, וראשי הקהילות נדרשו להצהיר על הכנסותיהן, אך הפיקוח על ביצוע הפרעון היה לקוי. המצב הכספי הקשה גרם ל„מכירת" משרות רבנות ושמשות בכסף ולכן השתלטו עליהן ועל ההתמנויות ב„חברות" השונות, קרוביהם של ראשי הקהל, תקיפים ועשירים. בקהילות אחדות התמרדו בעלי־המלאכה נגד ראשי הקהל, ובמינסק ובווילנה פנו אל בית־דין חצר־המלך וגילו את מצב משק הקהל לאמתו. ב1792 החליט הסיים על מינוי בי"ד לחיסול חובות הקהילות. התערבות השלטונות באה גם בגלל מריבות פנימיות בין הקהל ובין הרבנים ששילמו כסף רב בעד משרתם ורצו להורישה לבני משפחתם. מחלוקת כזו פרצה בווילנה, והיא נמשכה 25 שנה (1766—1790), הורידה את כבוד הרבנות וערערה את השלטון העצמי היהודי.

המרכז לתורה שנתחדש בל' אחרי 1661 הגיע לפריחתו במחצית המאה ה18, בימי ר' אליהו בן שלמה זלמן, „הגאון מווילנה". היו בה גם חוקרי דברי הימים, כר' יחיאל הילפרין (ע"ע), מדקדקים, דרשנים עממיים ומחברי ספרי מוסר, כר' הירש קוידנובר (ע"ע), אך בעיקר היתה הלמדנות התורנית נפוצה בה. החסידות (ע"ע, עמ' 759) נפוצה בליטא אך מעט.

ב1792 פלשו צבאות רוסיה לל' והיהודים תמכו במרד נגד הפולשים. בחלוקה השלישית של פולניה (1795) סופחו רוב שטחי ל' לרוסיה, וליהודים הותר לגור רק בפלכים שבהם חיו קודם, ובפלכי הדרום שנועדו להתיישבות, והוטל עליהם לשלם מס כפול מאשר העירונים. הממשלה הרשתה ליהודי ל' להבחר לעיריות, כמו ברוסיה, אך בהתנגדות העירונים עוכב הרשיון. ב1804 נפתחו לפני היהודים בתה"ס הכלליים, ועודדו אותם לעבודת אדמה ותעשיה. עם זאת הושארו תחום המושב והמס הכפול. היהודים הועמדו תחת שלטון העיריות, והם נצטוו להתדיין בבית־הדין הכללי. היהודים שישבו בכפרים ובפונדקים, נצטוו מדי פעם לעבור לערים, כי ראו אותם אשמים במצבם הירוד של האכרים בגלל מזיגת היי"ש, אך גזירה זו חזרה ונדחתה תמיד. בימי מלחמת נאפוליון עמדו יהודי ל' ברובם לצד הרוסים.

הצאר ניקולאי I שאף לקרב את היהודים לעם הארץ ולהעבירם על דתם; ב1827 גזר גיוס על צעירים יהודים, ואפילו על ילדים, לצבא, שהשרות בו נמשך 25 שנה. הללו גויסו לפי מכסה, וכעונש בעד אי־תשלום מסים. הביצוע הוטל על הקהל, פגע בעיקר בשכבות

ישובי היהודים בליטא במאות 17—18
(יש' קלויזנר, „תולדות היהודים בליטא" בקובץ „יהדות ליטא", א', תש"ך)

העניות, והשניא את ה„קהל״. ב1835 צומצם תחום המושב, נאסר על היהודים להתחתן בגיל צעיר, ובתעודות היה עליהם להשתמש רק בשפה הרוסית או בשפת הארץ. לפי דרישת הקראים גורשו היהודים הרבניים מטרוקי. הצאר רצה להפיץ השכלה בקרב היהודים ולבטל את שלטונם העצמי. הממשלה שלחה את ד״ר מַכּס לילִיֶנתַל (ע״ע) אל קהילות ל׳ למטרה זו, אך משעמד אח״כ על הכוונה האמתית עזב את רוסיה. המשכילים, שהלכו והתרבו בל׳, ניצלו הזדמנות זאת, תרגמו ספרים בתולדות העמים והוציאו קבצים ספרותיים. בין אלה יש למנות את מ. א. גינצבורג (ע״ע), אד״ם הכהן (ע״ע לבנזון, אברהם דב), שלמה זלקינד (ע״ע), י. א. בן־יעקב (ע״ע), א. מ. דיק (ע״ע), אברהם מאפו (ע״ע), ש. י. פין (ע״ע) ואחרים. המשכילים פתחו בת״ס מתוקנים בווילנה, וגם נסתייעו בבתי־הדפוס, בייחוד בזה של ראם (ע״ע), שהיה במשך 10 שנים (1836—1846) הדפוס היהודי היחיד כמעט ברוסיה. ב1847 נפתח בווילנה בית־המדרש הממשלתי לרבנים ולמורים, ותלמידיו שוחררו מחובת הגיוס. בעידוד המשכילים החליטה הממשלה לכפות על היהודים את שינוי לבושם. עוד בשנת 1844 בוטל ה„קהל״, ועניני הדת והצדקה נמסרו ע״י הממשלה לגבאי בתהכ״נ, ואילו את מכסת הגיוס וההכנסות השאירה הממשלה בידי יהודים ממונים, שהיו שנואים על הציבור יותר מראשי הקהל הקודמים. גם משה מונטפיורי, שהשתדל להקלת העול, ושוחח בפטרבורג עם הצאר עצמו, לא השיג דבר.

בתחילת מלכותו של אלכסנדר II (ע״ע) הוקל ליהודים מעט: בוטל הגיוס המיוחד, ניתנה רשות לסוחרים עשירים, לבוגרי בת״ס גבוהים ולבעלי־מלאכה, להתיישב מחוץ לתחום המושב, ניתנה רשות לפתוח בתי־דפוס עבריים נוספים. לקראים הוענק שוויון זכויות מלא (1863).

בשנים 1867—1869 היה רעב כבד בל׳, בעיקר בפלך קובנה, פרצה מגיפת חולירע, והחלה הגירת יהודים לארצות חוץ. אחרי מרד הפולנים ב1863, במסגרת הרוסיפיקציה של פלכי המערב, נפתחו בת״ס חינם בווילנה ובקובנה, להפצת הרוסית בקרב היהודים. כשהגיע לווילנה המומר יעקב ברַפמַן (ע״ע) נתמנתה ועדה לבדיקת האשמותיו, ובמסקנותיה הציעה להשוות את זכויות היהודים לאלו של שאר האזרחים, אך ללא תוצאות. לא הותר ליהודים להבחר כראשי עיריות ובתי־הספר המיוחדים ליהודים נסגרו. לעומתם נפתחו לפניהם בתי־הספר הכלליים, והנוער היהודי התחיל לנהור שמה. בתי־המדרש לרבנים לא הקימו דור של רבנים רפורמיים, כתקוות הממשלה, אלא שימשו כמוסד להשכלה רוסית וכללית. נשארה החלוקה ל„רב מטעם הממשלה״, המסדר את ענייני הרישום וכדומה, ורב חניך ישיבה, המקובל על הציבור. ב1873 נסגר ביהמ״ד לרבנים ובמקומו נשאר בימ״ד למורים, ממנו יצאו משכילים, סופרים ומלומדים רבים, וגם ראשוני התנועה הסוציאליסטית היהודית.

עם עלייתו של אלכסנדר III (ע״ע) התחילה תקופה של הגבלות, רדיפות ופרעות, שנמשכה עד סוף ימי הצארים. בפלכי ל׳ לא היו פרעות בשנים 1881/2, אבל דליקות גדולות עשו שם שמות, ואז גם התחילו היהודים להגר בהמוניהם מהמדינה. יהודים ליטאיים היו מהראשונים שדרשו לכוון את ההגירה לא״י, ואז החלו להתארגן בל׳ אגודות „חובבי ציון״. יהודי ל׳ היו בין מייסדי המושבות הראשונות בארץ. בינתיים קבעה הממשלה אחוז חסימה לנוער היהודי בבתה״ס הגבוהים והתיכוניים (1887), לבעלי־המלאכה לא הרשו לצאת מתחום המושב, ולא ניתן ליהודים לעסוק בפרקליטות. ב 1892 נשללה מהם ההשתתפות בבחירות לעיריות. לפי מפקד מ1897 היו בפלכי וילנה, קובנה וגרודנו 697,841 יהודים. אט אט החלו הפועלים היהודים להתארגן לשם שיפור מצבם. ב 1897 נוסד בווילנה ה„בונד״ (ע״ע) הסוציאל־דמוקראטי. התנועה הציונית הפכה לתנועה עממית רחבה, על אף התנגדות ה„בונד״ והחרדים הקנאים. ביקורו של הרצל בווילנה (1903) נהפך להפגנה אדירה למען הציונות.

אחרי מפלת רוסיה במלחמתה עם יאפאן התחילה תסיסה במדינה, והיהודים שחששו לפרעות, הקימו ועד הגנה. בזמן דיוני ה„דומה״, בה ישבו 12 יהודים, נערכו פרעות ביהודי ביאליסטוק (1906) בהשתתפות המשטרה והצבא. הצירים היהודים נתנו ביטוי לזעמם, והצאר פיזר את ה„דומה״. בבחירות הבאות נבחרו יהודים מעטים. בתקופה זו שימשה ל׳, ובמיוחד וילנה, מרכז לפעילות תרבותית־יהודית ענפה (ר׳ להלן).

במלה״ע I התייחסו השלטונות הצבאיים הרוסיים בַחשד ובאיבה ליהודים. הופצו שמועות כי הם בוגדים ועי״כ ערך הצבא פרעות ביהודים, ובאביב 1915 התחיל גירושם מפלכי סובאלק, קובנה, קורלנד וגרודנו. עם נסיגת הצבא נתרבו הפרעות והגירושים האכזריים ע״י האוכלוסיה המקומית. תחת הכיבוש הגרמני סבלה האוכלוסיה מחוסר־מזון ועבודה, ופליטים רבים התחילו חוזרים למקומותיהם. עזרה מועטה הגיעה מיהודי אה״ב וגרמניה, ואורגנה עזרה עצמית ענפה. נוסדה רשת בת״ס עבריים ויידיים, וכן גימנסיות. לאחר מלה״ע I חולקה יהדות ל׳ בין שלוש המדינות: בילורוסיה הסובייטית, ל׳ העצמאית ופולניה.

יש. ק.

עם תום מלה״ע I לא חזרו לל׳ העצמאית כל יהודיה, וב1923 הגיע מספרם ל153,743 (7.6% מכלל התושבים), ורובם המכריע התגורר בערים ובעיירות, מהם 25,000 — בקובנה. ב5 השנים הראשונות היה מעמדם טוב; הוקמה אוטונומיה לאומית־תרבותית בעלת אופי ממלכתי, הקהילות בחרו „מועצה לאומית״, שבה היה רוב למפלגות הציוניות, ובממשלה ישב שר יהודי, שהיה ממונה על ענייניהם; האחרון בהם היה ש. רוזנבאום (ע״ע). ב1924 בוטלה האוטונומיה, אולם היהודים המשיכו לקיים את רשת בתה״ס שלהם. מדיניות הממשלה היתה לדחוק את רגלי היהודים מהמסחר, מהמלאכה ומהמקצועות החפשיים, ותנועה קואופרטיווית ליטאית ואיגודים שונים התחרו ביהודים, בתמיכת השלטונות, ואף שימשו בסיס לתנועה אנטישמית. כתוצאה מכך היגרו מל׳ בין שתי מלה״ע למעלה מ 20,000 יהודים, מהם למעלה מ9,000 לא״י.

גאוות יהודי ל׳ היתה על החינוך היהודי, שהקיף כ90% מילדיהם. נוסף על הזרמים הראשיים: הציוני־עברי, החרדי והיידישיסטי, התקיימו בל׳ חדרים וישיבות, גני־ילדים ו14 גימנסיות. באוניברסיטת קובנה היתה קאתדרה ללימודים שמיים, בהנהלתו של ד״ר ח. נ. שפירא, וכן התקיימה עתונות ענפה ביידית ובעברית. תנועות הנוער החלוציות מנו ב1931 כ9,000 חברים. עם סיפוח חבל וילנה לל׳ (ספטמבר 1939), עלה מספר יהודי ל׳ ליותר מ250,000.

עם השתלטות הסובייטים על ל׳, שותקו החיים היהודיים הציבוריים, וגם הלאמת הרכוש פגעה בם קשות, אך רבים

מהם תפסו מקום ניכר בפקידות השלטון. ביוני 1941 גרשו השלטונות כ5,000 יהודים למחנות עבודה בפנים בריה"מ.

י. ס.

ש. דובנוב [מהדיר], פנקס מדינת ל', תרפ"ה; י. היילפרין, תוספות ומלואים (לנ"ל), תרצ"ה; הנ"ל [עורך], בית ישראל בפולין, א'–ב', תש"ח–תשי"ד; י. וולפסברג, יהדות ל' ויהדות גרמניה (תלפיות, ג'), תש"ז; צ. שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל, ג', 221–234, 1949; י. שאצקי, קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע, 1950; מ. סודארסקי [עורך], ליטע, 1–2, 1951–תשכ"ה; ש. מירסקי [עורך], מוסדות תורה באירופה בבנינם ובחורבנם, 1956; ב. כהן, החנוך העברי בל' העצמאית (בתוך: החנוך והתרבות העברית באירופה בין שתי מלה"ע), 1957; ד. כץ, תנועת המוסר, א'–ה', תשי"ח–תשכ"ד[8]; ד. ליפץ [עורך], יהדות ל' [קובץ], תש"ך; ו. רבינוביץ, החסידות הליטאית, תשכ"א; י. קלויזנר, התנועה לציון ברוסיה, א'–ג', תשכ"ב–תשכ"ה.

ה ש ו א ה. כיבוש הבזק של ל' ע"י הנאצים, ההפצצות בדרכים, והמאסרים והרציחות שביצעו הלאומנים הליטאים טרם בוא הגרמנים, צמצמו את ממדי הבריחה לרוסיה עד לרבבות אחדות. רובם המכריע של רבע מיליון יהודי ל' נותרו בתוך אוכלוסיה עוינת, שהחלה מיד בפרעות מקומיות. בסלובודקה — פרבר קובנה — נטבחו בליל ה25 ביוני כ800 גברים, נשים וילדים באכזריות נוראה; כן נשרפו בתים וחוללו בתכ"נ. בסה"כ נרצחו בשבועות הראשונים בקובנה כ3,800 נפש, ובווילנה הומתו אלפים, גם הם ע"י הקלגסים הליטאים, שבראשם עמדו לאומנים מחוגי האינטליגנציה והצבא. עוד קודם לכן קיימו אלה מחתרת מזוינת שהיתה קשורה במודיעין הנאצי, ועם הפלישה אורגנו כ„פרטיזאנים". משהגיע לל', ב25.6.41, הגדוד שעליו הוטל לחסל את יהודי הארצות הבאלטיות, לא נותר למפקדו אלא לבוא במגע עם „פרטיזאנים" אלה, ולזרז את הפיכתם למוסד של קבע. מבין הפלוגות של גדוד זה, שרצחו יהודים בקובנה, וילנה, שאוולי ועריי השדה, נותרה בל' פלוגה אחת בלבד, תחת פיקודו של יֶגֶר, אשר למן 2.7.41 קבע את מטהו בקובנה, גם כראש משטרת הבטחון בל'.

מכאן ואילך נכנס רצח היהודים לשלב של תכנון שיטתי רב־הקף, כשהפעילים העיקריים הם שוב הליטאים עצמם. ב4 וב7 ביולי נרצחו 2,977 יהודים ליד קובנה. לשם השמדתם בעריי השדה, אירגן יגר את „היחידה הניידת".

בד בבד עם הטבח השיטתי, הוקמו גטאות בקובנה, שאוולי, וילנה, ובעוד מקומות, והיהודים נצטוו לענוד טלאי צהוב ולמסור את חפצי הערך שברשותם. נאסרו עליהם המסחר והמגע עם האוכלוסיה.

עד ל15.10.41 חוסלו בל' למעלה מ80,000 יהודים. לפי דו"ח יגר מן ה1.12.41 נותרו בשאוולי כ4,500 יהודים, עובדי כפיה, ובקובנה ובווילנה כ 15,000. למעשה שרדו בסוף 1941 כ40,000 יהודים בלבד מכל יהדות ל'. רוב רובם ב3 הגטאות הגדולים הנ"ל.

ההכרה שעבודת היהודים משמשת גורם בדחיית חיסולם, הניעה את „מועצת היהודים" למצות עד תום את פוטנציאל כוח האדם בגטו, וליזום מקומות עבודה גם בתוך תחומי הגטו. ההפוגה באקציות — פרט לגירושים לגטו ריגה ולמחנות העבודה — בשנת 1942 ובמחצית 1943, הביאה להתאוששות בגטאות, ולהתעוררות בחיי החברה והתרבות: הוקמו חוגי־לימוד עיוניים ומקצועיים, להקות תיאטרון, מקהלות, תזמורות, ספריות, ואף בתכ"נ — למרות האיסור החמור שחל על החזקת ספרים ועל קיום בת"ס ובתכ"נ. אותו זמן התפתחו גם ארגוני מחתרת, שעיקר פעילותם בשלב זה היתה להבהיר ליהודים ששרדו, שגורלם נחרץ, לערוך אימונים שיטתיים בנשק לקראת „הקרב האחרון" ביום חיסול הגטו, ולקשור קשרים עם בעלי־ברית פוטנציאליים בחוץ: חוגים קומוניסטיים ליטאיים, וצנחנים ומפקדי־יחידות פרטיזאניות בבילורוסיה. כן הגיעו לגטאות כמה משליחי התנועה החלוצית של המחתרת בפולניה.

ב5.4.43 הובלו כ5,000 יהודים מעריי השדה שבאיזור וילנה לפונאר, ושם נורו למוות, תוך גילויי התנגדות. לקראת סוף 1943 הוחל בהעברת היהודים בגיל העבודה למחנות ריכוז, ופינוי הבלתי כשרים, והדבר בוצע, תוך קשיים ניכרים, בשלושת הגטאות. כמעט כל יושבי גטו וילנה הוצאו למחנות באסטוניה, וכן לקייזרוואלד שבלטויה (ע"ע לטויה, עמ' 622), ורק אלפים אחדים נותרו במחנות־עבודה ה.ק.פ. ו„קאיליס". גטו קובנה הפך למחנה־ריכוז ושטחו צומצם, וכמוהו גם גטו שאוולי.

שלא כב1941, התעוררה בפעם זו תסיסה רצינית בגטו: רבו נסיונות הבריחה אל מחוץ לגטו והורחבו שורות המחתרת. סמוך לחיסול גטו וילנה, אירעו התנגשויות מזויינות, ושרידי המחתרת פרצו עם נשק ביד ליערות רודניקי — לאחר שנואשו מליכוד ההמונים לקראת „הקרב האחרון" — ושם הקימו 4 פלוגות פרטיזאניות, בפיקוד יהודי. מיהודי שאוולי הצליחו רק עשרות אחדות לברוח. מספרם הכולל של הפרטיזאנים היהודים על אדמת ליטא נאמד ב1,000.

עם שיחרורה של ל' ע"י הצבא האדום בסתיו 1944, נמצאו בה מאות אחדות של יהודים בלבד. מתוך כ12,000 יהודי קובנה ושאוולי שהוסעו למחנות ריכוז בגרמניה, והשרידים מהמחנות באסטוניה, שהובאו לשם עם התקדמות הצבא האדום, נותרו בחיים עם השיחרור — כ4,000—5,000 נפש. רק כ 12% בלבד מכל יהדות ל' נותרו בחיים לאחר המלחמה, ומספר זה כולל גם את החוזרים מבריה"מ — ביניהם אלפים אחדים ששרדו מ„הדיוויזיה הליטאית" שנלחמה במסגרת הצבא האדום.

ע. סארין, היסטארישער מארד און רויב אין ל', 1945; י. קאפלאן [עורך], („פון לעצטן חורבן", 7 [חוברת על חורבן ל']), 1948; י. גאר, אומקום פון דער ידישער קאווגע, 1948; ל. שאליט, אזוי זיינען מיר געשטארבן, תש"ט; א. אשרי, חורבן ל', תשי"ב; ד. לוין, הרוצחים בנקיון כפיהם (ידיעות יד ושם, 16/15), תשי"ה; ל. גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, תשי"ט; צ. א. בראון – ד. לוין, תולדותיה של מחתרת, תשכ"ב; א. גרוש, גלות ביאקוטיה (אמות, י"ד), תשכ"ה; ר. קורצ'אק, להבות באפר, 1965; Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Counsil Law, No. 10, Vol. 4 (Case No. 9), 1950; M Joffe (ed.), *Hitlerine Okupacija Lietuvoje*, 1961; G. Erslaváite [et alii] (ed.), *Mąsinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, 1965.

ד. לו.

ד מ ו ת ה ה ר ו ח נ י ת ש ל י ה ד ו ת ל'. המתח „ליטאי" („ליטוואק" ביידית), המצוי הרבה בדיבור, בפולקלור ובספרות, התייחד ליהודי ל' ההיסטורית, זו שהיתה קיימת כחלק מהמדינה הפולנית הגדולה במאות הט"ז—י"ח. תחת שלטון הצארים כלל החבל את פלכי קובנה, וילנה, גרודנו וצפון מחוז סובאלק — שבעיקרם היו בעלי אופי ליטאי־פולני, ואת פלכי ויטבסק, מינסק ומוהילב, שהיו בעלי אופי בילורוסי. בסוף המאה הי"ט התגוררו באיזור זה כ1,700,000 יהודים (למעלה מ12½% מכלל האוכלוסיה), שהתרכזו בערים ובעיירות — בהן היוו רוב מוחלט או יחסי. היו בל' למעלה

מ300 קהילות בנות יותר מ1,000 נפש, ובתוכן 12 קהילות גדולות ובהן יותר משתי רבבות: וילנה, מינסק, ביאליסטוק, ויטבסק, דוינסק, בריסק, קובנה, גרודנה, מוהילב, פינסק, בוברויסק והומל (ע׳ ערכיהן), אולם גם ביישובים קטנים יותר פעמו חיים יהודיים מלאים.

גורמים גאוגרפיים והיסטוריים הביאו ליחודה של עדת יהודי ל׳. ליטא היתה ארץ עניה ותושביה השתייכו למעמד חברתי נמוך, והיהודים ראו עצמם כעולים עליהם מכל הבחינות. יהודי ל׳ סבלו, יחסית, פחות בגזרות ת״ח—ת״ט, בגזרות ההיידמקים במאה הי״ח, ובגל הפרעות שבסוף שלטון הצארים, ונסיבות אלו נסכו בהם הרגשה של יציבות, והחלישו כל שאיפה להתקרב אל שכניהם. הם קיימו אורח־חיים משלהם, שהיה מבוסס על ההלכה ודקדוקה. ידיעת התורה היתה נפוצה, ואהבתה והערכת לימודה היו לנחלת המונים. שפתם היתה יידית (ע״ע, עמ׳ 790) ובעגה מיוחדת, שנבדלה מהיידית המדוברת בפולין ובוולין בהגיית תנועתיה — ובמחוזות מסויימים גם בהיגוי ש כמו ס. היהודים שהתגוררו במערבה ובדרומה של ל׳ מנו ביהודי ל׳ הצפונית תכונות אופי מיוחדות: יובש נפשי, התגברות השכל על הרגש, פיקחות, חריפות ושנינות, והטילו ספק ביראת־שמים שלהם. אפיינית העובדה כי החסידות לא היכתה שורש בל׳ הצפונית, ובפלכי בילורוסיה קיבלה את נוסח „חב״ד” (ע״ע).

עד המאה הט״ז נמצאה ל׳ בשולי הקפה של יהדות אירופה, ועוד במאה הי״ז היתה נתונה להשפעת יהדות פולניה, הן בארגונה („ועד מדינת ל׳”), והן בתורתה. גדולי רבניה, בהם ר׳ מרדכי יפה (ע״ע) ור׳ יואל סירקש (ע״ע) באו מחוץ לל׳. גם ר׳ שלמה לוריא (ע״ע), שמוצאו מל׳ — עיקר חינוכו ופעולתו מחוצה לה. קרוב לאמצע המאה הי״ז מופיעים גדולי־תורה מחניכי המקום, בהם ר׳ שבתי כהן (ע״ע) ור׳ משה רבקה׳ש (ע״ע). אולם האדם שסימל באישיותו את שלטון התורה בל׳ וקבע את דפוסיה היה ר׳ אליהו בן שלמה זלמן (ע״ע) „הגאון מווילנא” — במחציתה השניה של המאה הי״ח — שגם העמיד דרך לימוד משלו, שעיקרה בדיקת הנוסחאות, בקיאות מקיפה בכל מקורות התורה, ולימוד דקדוק ומדעים ההכרחיים להבנתה של ההלכה. במלחמתם בחסידות ובהשכלה ראו הגר״א ותלמידיו בלימוד התורה את הערובה לקיום האומה והם שעשוהו עניין לתנועה עממית גדולה, שבראשה עמדו הישיבות, והראשונה שבהם — זו שבוולוז׳ין (ע״ע). בעקבותיה קמו רבות אחרות, וכן „כוללים” ו„קיבוצים” של בחורים ו„פרושים”, שהכינו עצמם לרבנות תוך לימוד עצמי. במאה הי״ט קמו ישיבות גדולות נוספות במיר (ע״ע), בטֶלז (ע״ע), בסלובודקה (ע״ע) ועוד. אישיותו של ר׳ ישראל מאיר הכהן (ע״ע) הטביעה את חותמה על ישיבתו שבראַדין (ע״ע). ישיבות ל׳ משכו נוער מכל קצוי רוסיה, והכשירו רבנים ות״ח לקהילות ישראל בעולם כולו. בהן התחנכו גם רבים שעתידים היו לקנות את עולמם מחוץ לתחום המסרתי (ח. נ. ביאליק, מ. י. ברדיצ׳בסקי, ועוד). — ורע״ע חנוך (ישיבות ליטא), עמ׳ 689; ישיבה.

באמצע המאה הי״ט קמה גם תנועת המוסר (ע״ע), מייסדו של ר׳ ישראל סלנטר (ע״ע), אשר ניסתה לחשל את היהדות המסרתית בפני רוחות הזמן החדש ע״י טיפוחו של לימוד המוסר. שיטת המוסר נתקבלה, לאחר פולמוס חריף, בכמה ישיבות בל׳ (סלובודקה, נובורודק ועוד).

רבני ל׳ במאת השנים האחרונות נתפרסמו מאד בעולם היהודי, בהם יצחק אלחנן ספֶּקטור (ע״ע), יוסף־דב בר סולוֶביצ׳יק (ע״ע), מאיר שמחה הכהן (ע״ע) ויוסף רוזין (ע״ע) מדְוִינסק, חיים עוזר גרודזֶנסקי (ע״ע) מווילנה, איסר זלמן מֶלצֶר (ע״ע), אברהם ישעיה קרליץ (ע״ע) ורבים אחרים.

על תנועת ההתנגדות לחסידות, ע״ע חסידות, עמ׳ 760/1.

הדפוס העברי החל מתפתח בל׳ בסוף המאה הי״ח, ובתי־דפוס ראשונים הוקמו בשקלוב (1783) ובגרודנו (1788). במאה הי״ט הפכה וילנה לאחד ממרכזי הספר העברי בעולם כולו, ובייחוד נודע דפוס האלמנה והאחים ראם (ע״ע). בבתי־דפוס אלו נדפסו גם ספרי השכלה לרוב, וספרות עממית בעברית וביידית.

ה ה ש כ ל ה הגיעה לליטא מפרוסיה, אך קיבלה שם אופי מיוחד, בגלל היעדרם של גילויי ההתבוללות — שנלוו אליה כרגיל. קמו חוגי משכילים שהיו דבקים בעמם ובשפתו, והתפתחה ספרות עברית, שהקיפה את כל פינות החיים; בד בבד עם משוררים כאד״ם הכהן (ע״ע לבנזון), י. ל. גורדון (ע״ע), ומסַפרים כא. מאפו (ע״ע) ופ. סמולנסקין (ע״ע), קמו פובליציסטים ומבקרים כא. קובנר (ע״ע), א. י. ספירנה (ע״ע), מ. ל. ליליינבלום (ע״ע) וחוקרי יהדות כיהושע שטיינברג (ע״ע) וא. צויפל (ע״ע). פעלו גם מפיצי מדע־לעם שלימדו בספריהם היסטוריה כללית וגאוגרפיה (מ. א. גינצבורג [ע״ע], קלמן שולמן [ע״ע]) ומדעי הטבע (ח. ז. סלונימסקי [ע״ע], ועוד). המשכילים סייעו במאמצים להפיץ את התרבות הרוסית בין היהודים, והשתתפו בהקמת בתה״ס היהודיים הממשלתיים, שבמרכזם עמד בית המדרש לרבנים הממשלתי בוילנה (ע״ע בתי־מדרש לרבנים, עמ׳ 991—995). הם שהניחו יסוד לספרות היהודית־רוסית ולספרות היידית החדשה, והם שסללו את הדרך לחבת ציון ולתנועה הסוציאליסטית.

ה צ י ו נ ו ת מצאה בל׳ קרקע פוריה. קשריהם של יהודי ל׳ עם א״י תחילתם בעליית החסידים ותלמידי הגר״א, בסוף המאה הי״ח. על יישוב א״י דנו ד. גורדון (ע״ע), פ. סמולנסקין, י. מ. פינס (ע״ע) וא. בן־יהודה (ע״ע) עוד בשנות ה70 למאה הי״ט. עם ראשית חבת־ציון (ע״ע) פשטה התנועה מאד, ואחד ממרכזיה היה בביאליסטוק, מקום מושבו של ר׳ שמואל מוהילבר (ע״ע), שהיה מראשיה. ב1902 נקראה במינסק ועידת ציוני רוסיה השניה. ב1905—1914 נמצא מרכז ציוני רוסיה בווילנה. המוסד הראשון בגולה להכשרת מורים עבריים נפתח ב1908 בגרודנו (ע״ע, עמ׳ 243). עם הציונות היתה קשורה גם התפתחות הספרות העברית בל׳ (ז. שניאור [ע״ע], יעקב כהן [ע״ע], י. ד. ברקוביץ [ע״ע], ועוד).

ל׳ היתה ערש ה ת נ ו ע ה ה ס ו צ י א ל י ס ט י ת ה י ה ו ד י ת, ושם קמה לראשונה ספרות סוציאליסטית, בתחילה בעברית (א. ליברמן [ע״ע] וחבריו) ולאחר מכן — ביידית. כן נתגבשה תביעה לטיפוח תרבות חילונית ביידית ולאוטונומיה יהודית תרבותית, שבמרכזה קהילה חילונית. לשם ארגונם של הפועלים היהודים לפעולה מהפכנית, הוקם בווילנה ב 1897 ה„בונד” (ע״ע), שעיקר השפעתו היה תמיד בל׳. אירגון זה מילא תפקיד גורלי בהרס היהדות המסרתית, ובהתנגדותו לתרבות העברית ולתנועה הציונית.

עניותה המופלגת של ל׳ הביאה מתמיד לזרם הגירה לדרום רוסיה ופולניה ואח״כ לארצות מערב אירופה ולאה״ב, ודבר זה הוא מן הגורמים להשפעתה הרבה של יהדות ל׳

על העולם היהודי בכללו. הם גם הקימו ריכוז מיוחד במינו בדרום־אפריקה, ורב היה חלקם בבניינה של א״י החדשה.

בבילורוסיה — בה התגוררו בין שתי מלה״ע כ400,000 יהודים — דוכאה היהדות המסרתית, התרבות העברית והתנועה הציונית, בסיוע היֶבסקציה (ע״ע). בשנות ה20 עוד נוהלו במחתרת חדרים וישיבות, תנועות־נוער ציוניות וארגונים חלוציים. התבלט גם גוון מקומי בייבסקציה, שניסה לגבש את עמידתם הלאומית של היהודים ע״י טיפוח בת״ס ביידית, עתונות יהודית, וכן — מכון מדעי יהודי גבוה במינסק, שעסק בחקר תולדות היהודים בל׳. נסיונות אלה דעכו ותוסלו בשנות ה30.

לאחר קום ל׳ העצמאית התגורר רוב יהודי ל׳־לשעבר בתחומי פולניה החדשה, ברצועת־גבול שנמשכה מצפון לווילנה עד לביצות פוֹלֶסיה. באיזור זה שגשגו ישיבות (מיר, ראדין, סלונים, לומז׳ה, קלצק ועוד), ורוכזו בתה״ס העבריים מיסודה של „תרבות״, בהם תיכוניים ובתי־מדרש למורים. טופחו גם בת״ס ידיים, וב1925 הוקם בווילנה מכון ייור״א (ע״ע). הוקם תיאטרון יידי ופרחה עתונות וספרות ידית. עם סיפוח ל׳ העצמאית והפולנית לברית המועצות בשנות 1939/40, חוסלו במהירות המוסדות היהודיים.

מ175,000 היהודים שנפקדו בבילורוסיה ובליטא במפקד 1959, הודיעו 30% על היידית כעל שפתם הלאומית. זהו הגילוי היחיד לרגשות לאומיים הפועלים עדיין בקרב שרידי היהודים בל׳, המשוללים אפשרות לקיים חיים דתיים ולאומיים משלהם.

ל׳ בספרות העברית והיידית. היחיד מבין אנשי ספרות ההשכלה שבספריו משתקפת ל׳ היהודית שבתקופתו, הוא אייזיק מאיר דיק (ע״ע). מנדלי מוכר ספרים (ע״ע), שהגיע לשיא יצירתו בתקופה שלאחר ההשכלה, מתאר בסיפוריו ממה שראו עיניו בל׳ מולדתו ובאוקראינה — ארץ מגוריו, וברובם מכריע היסוד האוקראיני, פרט לסיפורו „בימים ההם״, בו משתקפים בבירור נופי ל׳ ואנשיה. בספרות שלאחר ההשכלה משתקפים החיים בל׳ לראשונה אצל בן־אביגדור (ע״ע). י. ח. ברנר (ע״ע), שהתגורר ברוסיה הלבנה בראשית פעולתו הספרותית, תאר את חיי העני בעיירה בסיפוריו הראשונים „מעמק עכור״ (תרס״א), „הבדיל״ (תרס״ד), ו„מסביב לנקודה״ (השילוח, י״ד, תרס״ד). ג. שופמן (ע״ע) נתן ביטוי לטבע ארץ מולדתו בכמה מסיפוריו, ותאור פיוטי של הנוף הליטאי בא בספרו של י. קצנלסון (ע״ע) „בגבולות ליטא״ (תרס״ח). עולמה המיוחד של היהדות הדתית, של הישיבה הליטאית ושל חסידות חב״ד, ניתן בספרות העברית בעיקר ע״י סופרים שלא מבני ל׳: ח. נ. ביאליק, בן וולין, תאר את בן־הישיבה הליטאי ב„המתמיד״. ז. י. אנכי (ע״ע) מסר ב„רב אבא״, שנכתב יידית ועברית, טיפוס של חסיד ליטאי, בן הדור הישן, וד. ברון (ע״ע) תארה בסיפוריה הקצרים את האווירה המוסרית המחמירה שבה חיו היהודים בעיירות הקטנות.

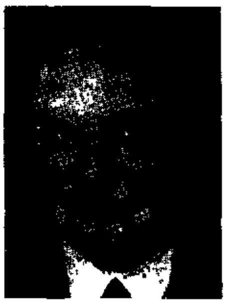
הגדול בסופרי ל׳ ומשורריה בדור האחרון היה ז. שניאור שב„אנשי שקלוב״ ו„פנדרי הגבור״, נתן תאורי פרוזה עזים של נוף ריסין ואנשיה (ביידית ובעברית), ובפואמה העברית „וילנה״ (תר״ף) הציב מצבת־זכרון לעיר זו. נופה של ל׳ משתקף בכמה משיריהם הליריים של י. כהן, ד. שמעוני ואצל ח. לנסקי (ע״ע ; הפואמה „ליטא״, 1932), ובספרות היידית אצל ד. איינהורן, מ. קולבאק ואחרים. להערכת אורח החיים היהודי בליטא הצפונית הוקדשה מסתו של א. קריב (ע״ע) „ל׳ מכורתי״ (תש״ד).

ל׳ היהודית מצאה לה ביטוי נרחב בספרות בעלי הזכרונות העשירה, וראשון להם הוא שלמה מימון, בספרו Lebens-geschichte („קורות־חיים״), 1792—1793. מן הסופרים יש לציין את א. א. ליסיצקי (ע״ע) („אלה תולדות אדם״, 1949), ד. שמעוני („פרקי זכרונות״, תשי״ג), י. ד. ברקוביץ („פרקי ילדות״, תשכ״ו), מ. ווילקנסקי (ע״ע) („בחדר״, תרצ״ד ו„מגל אל גל״, תש״ג), וביידית — פ. הירשביין (ע״ע) („מיינע קינדער יארן״, 1932), ד. טשארני (ע״ע) („דוקאר״, 1951), אבא גורדין ורבים אחרים. זכרונות נכתבו גם בידי אנשים שלא היו סופרים, כמו י. קאַטיק („מיינע זכרונות״, תרע״ג—תרע״ד), י. קאפעלאָוו („אַמאָל איז געווען״, 1926), ועוד.

י. ס.

לִי־טַה (Lu-ta), שמה של עיר בצפון־מזרח סין, שנוצר מצרוף ההברות הראשונות של שמות שתי הערים לוּשוּן־טַלְיֶן, שנקראו לפנים דַיְרֶן (ע״ע, גם בכרך המילואים) ופורט־ארתור (ע״ע).

לִיטְוִינוֹב (וַלַךְ), מַכְּסִים מַכְּסִימוֹבִיץ׳ (מֵאִיר) — M. M. Литвинов — (1876, ביאליסטוֹק — 1951, מוסקווה) מדינאי סובייטי, יהודי. ל׳ היה בן למשפחה מהמעמד הבינוני, למד בגימנסיה ראלית וב1898 הצטרף למפלגה הסוציאל־דמוקראטית הרוסית. ב־1901 נאסר בגלל פעילותו המהפכנית, אולם נמלט ממאסרו וב1902 היגר לבריטניה שבה חי, בהפסקות קצרות, עד 1919. בעת הפילוג במפלגתו ב1903 הצטרף ל׳ לסיעה הבולשוויקית, השתתף בהוצאת העתון Новая Жизнь („חיים חדשים״), התעסק בהברחת נשק למהפכנים ברוסיה, והרבה להשתתף בוועידות סוציאליסטיות בינלאומיות.

מ. ליטווינוב

כשהשתלטו הבולשוויקים על רוסיה נתמנה ל׳ לנציגם הדיפלומאטי בלונדון, אעפ״י שבריטניה לא הכירה בממשלה הבולשוויקית. בסתיו 1918 אסרוהו הבריטים בהאשימם אותו בניהול תעמולה, אולם בתחילת 1919 הוחזר לרוסיה תמורת אזרחים בריטיים שהיו עצורים שם, והחל לעבוד במשרד החוץ („הקומיסאריון העממי לענייני חוץ״). ב1921 נתמנה לסגן הקומיסאר לענייני חוץ, וב1930—1939 — לקומיסאר לענייני חוץ.

ל׳ גילם את הקו המדיני הסובייטי של התקרבות למערב מול הסכנה מצד גרמניה הנאצית. הוא חתם על ההסכם לקשירת קשרים דיפלומאטיים עם אה״ב, הבטיח את כניסת ארצו לחבר־הלאֻמים (ע״ע), היה נציג ארצו במועצת החבר והתפרסם בהצעותיו לפרוק־נשק. ל׳ היה הראשון שהשתמש במאמר המפורסם : „אין השלום ניתן לחלוקה״.

לקראת שינוי הקו המדיני הסובייטי בכיוון להתקרבות אל גרמניה הנאצית הודח ל׳ (3.5.1939) ותחתיו מתה מולוטוב (ע״ע). נראה שגם מוצאו היהודי הפריע למאמצי ההתקרבות להיטלר. לאחר פלישת הגרמנים לבריה״מ הוחזר ל׳

לפעילות דיפלומאטית ונתמנה לשגריר באה"ב. ב1943—1946 היה סגן שר־החוץ, אך כשהחלה „המלחמה הקרה" פוטר מתפקידו.

A U Pope, *M. L*, 1943; G. A. Craig — F. Gilbert, *The Diplomats, 1919–1939*, 1953.

א. אח.

לִיטְוִינוֹבְסְקִי, פִּנְחָס (נו' ב1894, באוקראינה), צייר ישראלי. ב1912 עלה לא"י, לאחר זמן לא רב יצא לרוסיה ולמד ציור בפטרוגראד. ב1919 חזר לא"י והשתקע בה. יושב בירושלים.

ל' נמנה עם ראשוני הציור הישראלי. בראשית שנות ה20 השתתף עם טובי הציירים הצעירים של אז (ביניהם רובין, זאריצקי, גוטמן) בתערוכות הקבוצתיות ב„מגדל דויד" בירושלים. ב1926—1928 היה חבר קבוצת „המודרניים" בתל־אביב.

עד אמצע שנות ה30 היה ציורו של ל' אכספרסיוניסטי בצבע ומבוסס על רישום נאטוראליסטי, וירטואוזי. ל' שהיה אמן הרישום ושקד אז על ציור־הדיוקנות הגיע להשגים אמנותיים רבי ערך (בדיוקנות של ביאליק, מסקין ועוד). לאחר מכן עברה יצירתו התפתחות פנימית רבה, שניכרה בה השפעת רואו בציור נושאי־הוד דמיוניים, ומטים — ברישום דיוקנות, והגיעה לביטוי מקורי של ערכים ציוריים. סיגנונו דינאמי, נוטה למופשט; איכותו הדקוראטיבית של הצבע משרתת מעתה את דמיונו היוצר, השופע המצאות סגנוניות, הומור, ומתבטא בחירות אמנותית מלאה בציורי הגואש והשמן, בציורי הדיוקנות וברישומי הגיר. — וע"ע ארץ־ישראל: ציור, כרך ו', עמ' 1075, 1084—1087, ותמונה בעמ' 1085—1086.

לִיטוֹן, אֶדְוֹרְד ג'וֹרְג' אֶרְל לִיטוֹן, רוֹזֵן בּוּלְוֶר־ — Edward George Earle Lytton, Baron Bulwer-Lytton — (1803, לונדון — 1873, טורקי [Torquay]), סופר אנגלי. ל' היה חבר הפארלאמנט מטעם הליבראלים מ1831 עד 1841 וחזר אליו כשמרן ב1852. תואר אצולה (baronet) הוענק לו ב1838. ב1843 ירש את נחלת משפחת אמו בנבורת (Knebworth) ונעשה רוזן של נבורת ב1866. ב1858/9 כיהן בתפקיד מיניסטר המושבות. — הוא היה מחבר פורה של רומאנים, שירים, מחזות ומסות. חיבוריו הראשונים היו שירים אפיים וסאטיריים ותרגומים מכתבי שילר (1844) ושל ה„אודות" של הוראטיוס (1869). עיקר פירסומו בא לו בזכות הרומאנים שלו; הראשון בשורה הארוכה של רומאנים הוא Falkland („פוקלנד"), 1827. לדעת המבקרים הטוב שבהם הוא השני, Pelham („פֶלם"), 1828 — מחקר בדנדיזם (ע"ע דנדי), המבוסס על התבוננות בחיי החברה הגבוהה בלונדון ובפאריס. Paul Clifford (1830), רומאן בלשי בעל מטרה הומאניטארית, חשוב במאבקו לרפורמה בבתי־הכלא ובהשפעתו על דיקנז (ע"ע) בתביעותיו לתיקונים חברתיים. ב1834 פירסם את The Pilgrims of the Rhine („צליליני הריינוס"), הראשון בסדרה של סיפורים דמיוניים. The Last Days of Pompeii („ימי פומפיי האחרונים", בתרגומו של א. שלונסקי, תרפ"ט), מאותה שנה, קירב את טעמו של הקהל לרומאנים על נושאים מן התקופה הקלאסית. רב־הרושם שברומאנים של ל' הוא The Last of the Barons („אחרון הבארונים"), 1843. — מבין מחזותיו מוצגות גם כיום הקומדיה הרומאנטית The Lady of Lyons („הגברת מליון"), 1838, הקומדיה ההיסטורית „רישליה" (1839) והקומדיה החברתית Money („כסף"), 1840. — רב־צדדיותו של ל' וכשרו להתאים את עצמו לטעם הקהל עשוהו לאחד הסופרים הפופולאריים בזמנו. ביצירתו משתקפים הזרמים בחיי הרוח של המחצית הראשונה של המאה ה19, ובכך חשיבותו ההיסטורית.

M. Sadleir, *Bulwer*, 1931, id, *Bulwer and his Wife*, 1933.

ב. קנ.

לֵיטוֹן, פְרֶדֶרִיק — Frederic Leighton — (1830, סקארבורו [יורקשיר] — 1896, לונדון), צייר ופסל אנגלי. ל' קיבל השכלה יסודית בסיגנון הקלאסי האקאדמי והיה ממייצגיו העיקריים באנגליה במאה ה19. כיהן כנשיא האקאדמיה המלכותית ב1878 ובאותה שנה הוענק לו תואר אבירות. הוא שאב את מרבית נושאיו מן המיתולוגיה ומן ההיסטוריה היוונית, אותם ראה באור של יופי ושלווה אידאליים („אריאדנה", „אנדרומכי", „המרחץ של פסיכי"). הוא תיאר אותם באמצעות דמויות פלאסטיות יפות ומאוזנות, אך חסרות מתח פנימי. שלווה זו פוגמת בייחוד בציוריו המונומנטאליים, בהם היא נוטה לריקנות.

R. Barrington, *The Life, Letters and Work of Fr L*, I-II, 1906, *A. Bertram, A Century of British Painting, 1851–1951*, 1951.

לִיטְוַק, א. (1874, וילנה — 1932, ניו־יורק), כינויו הספרותי של חיים יעקב גלפנד, סופר ועתונאי יידי ומנהיג ה„בונד" (ע"ע). ב1894 התוודע לחוג הסוציאליסטים היהודים בווילנה והתחיל לחבר עלוני־הסברה ביידית לפועלים. ל' התכתב עם י. ל. פרץ (ע"ע), ושלח אליו יצירות קצרות לפרסום. ב1895 פעל לייסוד ספריות לפועלים לשם הפצת מדע פופולארי וספרות יפה. במסגרת תכנית זו יצא גם ספרו „ווינטער אבענדען" („ערבי חורף"). בגלל פעילותו המהפכנית נאסר ל' למשך שנה (1896), וב1902 הוגלה לסיביר. בשובו (1904) חידש את פעילותו במסגרת ה„בונד", וערך את כה"ע שלה „די ארבייטער שטימע" („קול הפועלים"). ב1905 ערך בווארשה את כה"ע „דער ווארשעווער ארבייטער" („הפועל הווארשאי") וכן את כה"ע הבלתי־לגאלי „דער גלאָק" („הפעמון"). ב1907/8 נאסר שוב ולאחר שנשתחרר פעל (ב1909/10) בפטרבורג. ב1912 התיישב בווינה, ושם השתתף בכינוסי הבונד וייצג אותו בקונגרסים בינלאומיים. עם פרוץ מלה"ע I עבר לניו־יורק והמשיך בפעילותו הסוציאליסטית. ב1915 ערך את „די נייע וועלט" („העולם החדש") היהודי סוציאליסטי, וב1917 — את לוח־השנה „דאס רעוואָלוציאָנערע רוסלאנד" („רוסיה המהפכנית"). בפרוץ מהפכת מארס 1917, חזר ל' לרוסיה והוציא את הירחון „באגינען" („התחלה"; 1919) וכן שני כרכים של „רויטער פנקס" („פנקס אדום"; 1921), המוקדש לקורות תנועת־הפועלים היהודית. בהיותו סוציאליסט „ימני", התנגד ל' למשטר הבולשוויסטי ברוסיה תכלא. ב1920 ברח מרוסיה, התיישב בווילנה ואח"כ בווארשה, והמשיך בפעולתו כעורך וכעתונאי. ב1925 חזר לאה"ב, עסק במתן הרצאות וכתיבת מאמרים פוליטיים וספרותיים ברוח ה„בונד", וכן בהוראה ובפיקוח בבתה"ס של ה„ארבייטער רינג". ב1926 ייסד וערך את הירחון הספרותי „בלעטער" („גליונות"). — מבחר

יצירתו מצוי בספריו: 1) „וואס געווען" („מה שהיה"), 1926; תורגם לעברית ע"י ש. בן־אברהם (תש"ה); 2) „ליטע־ראטור און קאמף" („ספרות ומאבק"), 1933; 3) „געקליבענע שריפטען" („כתבים נבחרים"), 1945.

ח. ש. קאזדאן, דער לעבנסוועג פון א. ל' („געקליבענע שריפטען", 145—149), 1945; הנ"ל וש. קאזדאן, ביבליא־גראפיע (שם, 483—495), 1945.

מ.

ליטְוַקוֹב, משֶׁה (1875, צ׳רקאסי [אוקראינה] — 1937/8, מוסקווה), סופר ופובליציסט ידי ועסקן קומוניסטי. בן למשפחה דתית. בשנים 1902—1905 למד באוניברסיטת־סורבון ספרות, היסטוריה ופילוסופיה. מתחילה היה ציוני ברוח שיטתו של אחד־העם, עבר אח"כ לתנועת־הפועלים הציונית והצטרף למפלגת הציונים־סוציאליסטים. אחרי מהפכת 1905 ערך בווילנה את כה"ע של תנועה זו. ב1905 פירסם חוברת, בה הביע התנגדות לתכנית אוגנדה (ע"ע). ל' הירבה לכתוב ברוסית על נושאים ספרותיים ועניני־ציבור יהודיים, וכן השתתף בקובץ הספרותי „פון צייט צו צייט" („מזמן לזמן"), שהופיע בקיוב ב1911—1912. אחרי פרוץ מהפכת מארס 1917 נמנה עם מייסדי המפלגה הטרי־טוריאליסטית „פאריניקטע" („מאוחדים"), ועם כיבוש אוק־ראינה ע"י הסובייטים הצטרף ל' למפלגה הקומוניסטית האוקראינית, ומאז תפס מקום בולט בתנועה הקומוניסטית היהודית ברוסיה. הוא הפך למנהיגה של ה„יבסקציה" (ע"ע) וערך במוסקווה את עתונה המרכזי „עמעס" („אמת"). מעל דפי עתון זה נלחם ל' בדת היהודית, ותקף את הציונות. ל' הטיף לסקולאריזציה של היהדות, ולפיתוח התרבות היהודית כנחלת המוני־העם, באמצעות השפה היידית. רוב כתביו של ל' מפוזרים בעתונים ובכ"ע סובייטיים יהודיים, ורק חלק מהם קובץ בספר „אין אומרו" („תוך אי־שקט"), א'-ב', 1918—1926. במסותיו הביקרתיות דן ל' ביצירותיהם של שלום־עליכם, מוריס רוזנפלד, רייזן, פרץ, אש, ברגלסון ואחרים.

ל' שימש חבר המכון לתרבות היהודית שע"י האקאדמיה האוקראינית למדעים ופרופסור לספרות ולהיסטוריה יהודית במכון הפדאגוגי במוסקווה. בשמו של ל' קשורה גם התפת־חותו של התיאטרון הקאמרי היהודי הממלכתי במוסקווה, שלו הקדיש ל' את ספרו „פינף יאָר מלוכישער יידישער קאמער־טעאטער" („חמש שנות תיאטרון קאמרי יידי ממ־לכתי"), 1924. — ל' נפל קרבן לטיהורים הסטאליניסטיים בשנות ה30; הוא נאסר בקיץ 1937 ומת בכלא זמן קצר אחרי מאסרו.

ז. שניאור, ביאליק ובני־דורו, 342–348, תשי"ח[2].

מא. ה.

ליטוּרְגְיָה (λειτουργία, ביוונית — „שֵׁרוּת ציבורי"). הל' ביוון הקלאסית (המאות ה5 וה4) היתה תפקיד־כבוד שהוטל על אזרח עשיר, שהיה נושא בהוצאות הכרוכות במילויו. היו ל" שחולקו כל שנה, כגון ה„כוֹרגיה" (עריכת הצגת תיאטרון) או ה„אַרכיתאוֹריה" (ראשות המשלחת שייצגה את העיר במשחקים ההלניים הגדולים) ועוד; ול" לשעת חירום, כגון ה„טריאַראַרכיה" (החזקת אניית מלחמה), ה„היפּוֹטרוֹפיה" (החזקת פרש וסוסו) וכד'. בתקופה ההלניס־טית הורחבה משמעות המונח ל', שציין מעתה כל שרות ציבורי שהוטל על אזרחים בדרך של בחירה או מינוי, ושהם היו חייבים למלאו שלא על מנת לקבל פרס. בפרובינציות המזרחיות של האימפריה הרומית המשיכה האדמיניסטראציה בנוהג הזה במשך המאות הראשונות לספירה, והל' (שנקראה בלאטינית munus) הפכה למין מס עובד. הודות לפאפי־רוסים המרובים שנתגלו במצרים, נתברר, שהל" נעשו שם לנטל כבד מנשוא, שגרם להתרוששות העם. בזה מסתבר גם השימוש בלשון חכמים במלה ל' (הכתובה במקורות שלנו „לטרגיה") במובן של „עבודת פרך" (תנח' בובר, וארא ד', ועוד). בקשר לחיי הדת ציין המונח ל' אצל היוונים את מכלול פולחן האלים כנטל ציבורי (אריסטו, פוליטיקה VII, 9), לא את סדר העבודה לאל מסויים.

המלה ל' קיבלה משמעות חדשה עם תרגום התנ"ך ליוונית. תרגום השבעים מתרגם את הביטוי „צבא העבו־דה" (במד' ח, כה), בל', „עבודה" (במד' ד, לב) בלי־טוּרגמה (λειτούργημα), ו„לשרת בקודש" (שמ' כח, מג) בפועל ליטורגין (λειτουργεῖν), וכן גם בפסוקים אחרים. השימוש הזה עבר מתרגום השבעים לברית החדשה, הקוראת לכהן (אגרת אל הרומאים טו, טז) ליטוּרגוֹס (λειτουργός) ולעבודת המזבח (לוקאס א', כג) ל'. כיון שעבודת הקודש של הנוצרים נחשבת כחזרה על הקרבן שהקריב ישו במותו על הצלב, נקראת גם היא ל' (מעשי השליחים יג, ב). במובן זה משתמשים במונח ל' גם אבות־הכנסיה היווניים, וכשסדר העבודה של הכנסיה הנוצרית לבש במרוצת הזמן צורות מוסכמות וקבועות, נקראו גם אלה בכנסיה הדוברת יוונית ל". בכנסיה הלאטינית לא היה מונח זה מקובל. התר־גום הלאטיני של התנ"ך והברית החדשה (הוולגאטה) מש־תמש במקום הפועל ליטורגין בפעלים servire או ministrare ובמקום השם ל' בשמות ministerium או officium. לפער־לות הפולחן בכללן קראו ritus sacri או ritus ecclesiae, ולתפילה הכוללת את „סעודת הקודש" Missa, שמות שהו־סיפו להישאר בשימוש עד היום. אולם במאה ה17 החלו משתמשים גם בכנסיה הקאתולית במונח ל', והוא אושר סופית ב1947 באֶנציקליקה Mediator Dei של האפיפיור פיוס XII.

חוקרי תולדות הדתות בזמן החדש השתמשו במונח ל' לציון סדרי הפולחן והטקסים של כל הדתות, וב„חכמת ישראל" (ע"ע) קוראים לעתים בשם זה את סדר התפילות בבית־הכנסת. כן מדברים על שירה ליטורגית (פיוט) ועל מוסיקה ליטורגית (חזנות).

F Ortel, *Die Liturgie, Studien zur Verwaltung Ägyptens*, 1917; I. Elbogen, *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*, 1931[3], A M Andreades, *A History of Greek Public Finance*, 1933

ל י ט ו ר ג י ה נ ו צ ר י ת. הנוצרים הראשונים היו יהודים שנהגו לבוא יום־יום לבית־המקדש (מעשי השליחים ב, מו), שמרו מצוות והשתתפו בתפילות, בצומות ובעבודת בית־המקדש. נוסף לזה היו מתכנסים לסעודות בצוותא (שם ב, מו—מז), בהן היו מברכים על הלחם כרגיל, ובשב־תות וחגים — על היין. סעודות רשות ומצווה היו דבר מקובל בישראל, אבל בעיני הנוצרים היתה לסעודתם משמעות מיוחדת: היא הזכירה את סעודתו האחרונה של ישו עם תלמידיו, ערב צליבתו, והיתה ביטוי לאמונתם, כי הוא יחזור בקרוב להשלים את מפעל הגאולה. כשהסעודה היתה מלווה תפילה וזמרה, השתמשו הנוצרים הראשונים בדברי התפילות המקובלות בבית־המקדש, בבית־הכנסת ובטקסים

הביתיים היהודיים. עם התפשטות הנצרות, לא רק מחוץ לגבולות הארץ, אלא גם מחוץ לתחום היהדות, השתנה המצב. אצל רוב הנוצרים מקרב הגויים תפסה הלשון היוונית את מקום העברית והארמית כלשון התפילה, ומורשת מנהגים דתיים אליליים נוספה אל היסוד היהודי והשפיעה על עיצוב עבודת־הקודש הנוצרית. מה שהיה בזמן הראשון סעודת־אחים לזכר סעודתו האחרונה של ישו, הופך כבר אצל השליח פאולוס, כ30 שנה אחרי מותו של ישו, לפעולה סאקראמנטאלית המהווה את נקודת המוקד של עבודת־הקודש המתגבשת (איגרת אל הקורינתים א׳, יא, כג—כו). מעתה הלחם הנבצע הוא גופו של ישו והיין — דמו. מי שהשתתף בסעודת־הקודש מתאחד ומזדהה באורח מסתורי עם גופו „הפנֶומאטי״ (הרוחני) של הגואל. עד היום נשארה „סעודת־הקודש״ (ה„אוכאריסטיה״, ביונית — „הודיה״) האקט המרכזי של הפולחן הנוצרי. הוא קשור בפעולות סמליות שנקבעו בדייקנות, ובנוסחאות ברכה ותפילה קבועות. לגרעין זה נתוספו לפניו ולאחריו טכסטים פולחניים, שאולים בחלקם מפולחן בית־המקדש ובית־הכנסת, וכך נוצר אותו חלק של הל׳ הקרוי „קאנוֹן״ בכנסיה המערבית ו„אַנאפורה״ בכנסיה המזרחית. אולם בעוד שהקאנון המערבי הוא אחיד, נוסחן של ה„אנאפורות״ המזרחיות שונה ומגוון. נראה כי במאה ה3, זמן רב לפני קביעתו הסופית של סדר התפילה היהודית, היו כבר נסחים פחות או יותר קבועים של חלק זה של הל׳ הנוצרית. לתפילות היסוד הוסיפו פרקי תהלים ופסוקי תנ״ך, וכן הימנונים שחוברו, החל במאה ה3, בשפה היוונית והסורית במזרח, ואח״כ בלאטינית במערב. הם היו מושרים לעתים בצורת „אַנטיפונה״ („שירת מעֲנה״) בין הכומר והקהל או המקהלה (ע״ע אנטיפוניה). כשהמענה של הקהל או המקהלה הוא נוסחה קבועה החוזרת מספר פעמים כגון ה„קיריֶה אֶלֶאיסון״ (κύριε ἐλέησον — „אדון רחם״, נוסחה יוונית ממוצא מזרחי, המקובלת גם בל׳ הלאטינית) נקראת התפילה „ליטאניה״ („אֶקטאניה״ בכנסיה הביזאנטית; „עניתא״ בכנסיות הסוריות). ההימנונים הליטורגיים בנויים על פי רוב מבתים בעלי מספר שורות קבוע ומשקל אחיד. אשר לתכנם — אלה הם שירי שבח או תחינות כדוגמת המזמורים התנ״כיים, והפייטנים שיבצו בהם פסוקים מן התנ״ך ומן הברית החדשה. בהתאם לתכנם, צורתם ומקומם בל׳ ניתנו להימנונים שמות שונים, כגון ה„סֶקוְנצה״, המושרת לפני הקריאה מן האוואנגליון, בַמערב; ה„טרופאר״, המסביר את משמעות החג, וה„קונטאקיון״, המשבח קדוש מסויים, בַמזרח הביזאנטי; ה„מדרשא״ או ה„סדרה״ במנהגים סוריים. כיון שהשימוש בהימנונים מקורו בנוהג של בתי־הכנסת, לא ייפלא כי הפייטנים שילבו בשיריהם מלים בעברית, המופיעות כצורתן בתרגומי המקרא ובברית החדשה, כגון: צבאות, הושע־נא, אמן, הללויה. מקום מיוחד, במערכת ההודיות וההמנונות שלפני ה„קרבן האוכאריסטי״ תופס „הימנון הכרובים״ (הנקרא „טריסהאגיון״ בכנסיה היוונית, ו„סאנקטוס״ בכנסיה הקאתולית), המבוסס על ישע׳ ו, ג. — וע״ע גרגורינית, זמרה.

ל„קרבן״ קודמת גם קריאת קטעים מאיגרות השליחים ומן האוואנגליונים לפי מחזור שנתי קבוע. בל״ המזרחיות העתיקות, ולעתים גם במערב, קוראים פרקים מ„מעשי השליחים״ וכן מספרי התנ״ך. כן נוהגים לקרוא קטעים מחיי הקדושים, ומדרשותיהם של אבות־הכנסיה („הומֶליות״).

על ה„מיסה״ — ע״ע.

„המשפחות הליטורגיות״. עם התפשטות הנצרות בארצות שונות התפצל המנהג המקורי של הכנסיה הראשונה שבירושלים, ובהשפעת מנהגים מקומיים התפתחו צורות שונות של ל׳. מבדילים בין ל״ מזרחיות — ביוונית, בלשונות סלאוויות, ובשפות השונות של המזרח הקרוב (סורית, קופטית, אֶתיופית) — ול״ מערביות, ששפתן, בדרך כלל, לאטינית. הכנסיות הפרוטסטאנטיות הנהיגו מהתחלה תפילה בלשון־המדינה המובנת למאמינים.

החל בתקופת מסעי הצלב, עסקה הכנסיה הקאתולית־רומית ב„כיבוש״ וב„סיפוח״ של עדות מזרחיות. אלה שקיבלו עליהן את מרותו של האפיפיור הורשו להשתמש בל״ המקובלות אצלן, כצורתן וכלשונן. כתוצאה מזה נשתמרו או התפתחו במזרח, בכנסיות המסונפות לכנסיה הקאתולית, כמה ל״ שונות, כגון ה„ביזאנטית־קאתולית״ או „מֶלכיתית״ (הקרויה „רום־קאתוליק״ בלשון ערביי א״י) בלשון הערבית, ה„מארתיטית״ בסורית. אין הבדל מהותי בין הל״ (ואף המוסיקה הליטורגית) של הכיתות שהצטרפו לכנסיה הקאתולית לבין אלה של הכיתות המקבילות השייכות למשפחת הכנסיות ה„אורתודוכסיות״ ושמרו על עצמאותן. במזרח, שבו לא היתה סמכות מרכזית מוכרת, כמו זו של האפיפיור בכנסיה הקאתולית, התפתחו „משפחות ליטורגיות״, המשקפות ושומרות את מסורותיהם של מרכזי התרבות ההיסטוריים של הנצרות: ירושלים, אנטיוכיה שבסוריה, אלכסנדריה שבמצרים וביזאנטיון.

א) מנהג ירושלים: רק שרידים נותרו מתפילותיהם של הנוצרים הראשונים בא״י (רובם ככולם ממוצא יהודי), שהיו, כנראה, בלשון הארמית המדוברת. מתוך הידיעות המעטות בספר „מעשי השליחים״, באַפולוגיה של יוסטינוס העד (ע״ע), יליד שומרון, וכן ברשימות נוסעים שביקרו בא״י במאות הראשונות, מסתבר שהיו בל״ יסודות יהודיים רבים (בעיקר מהקידוש ומברכת המזון, מה„קדושה״ ומצורת אמירתם של פרקי תהלים). ה„ל׳ של יעקב״, המיוחסת ליעקב, דודנו של ישו והגמונה הראשון של ירושלים לפי המסורת, היא, כנראה, הנוסח הקרוב ביותר ל„נוסח ירושלים״. היא היתה נפוצה מאד בא״י, סוריה, קפריסין, חצי־האי הבאלקאני, ואף באיטליה הדרומית, אך נדחתה אחרי המאה ה9 על־ידי הל׳ הביזאנטית. כיום משתמשים בה רק פעם בשנה (ביום חגו של יעקב הקדוש) בחלק מן הכנסיות האורתודוכסיות. הל׳ של היעקביטים (המונופיסיטים), בסוריה ובארם־נהריים, חוברה על יסוד הל׳ של יעקב. בדרך כלל השפיעו בתקופה שבין המאות ה4 וה9 מסורות ליטורגיות שהתפתחו בירושלים ובמנזרים שבמדבר יהודה — בעיקר מנזר מָר סַבָּא — השפעה ניכרת על כנסיות ביזאנטיון, ספרד, רומא, ארמניה ואף גאורגיה. המדובר בפיוטים, בהימנונים, במדרשים על פרשיות בתנ״ך, ואף בניגונים מיוחדים לתקופות השנה וכן במחוות „בימתיות״ דתיות שיש לראותן כהתחלות ה„דראמה הליטורגית״. בכל אלה ניכרת השפעתם של הפיוט העברי הקדום ושל הספרות הדתית של יהדות א״י.

ב) מנהג אנטיוכיה: באנטיוכיה, שהיתה מרכז האיזור המכונה ה„סורי־מערבי״, התפתחו, החל במאה ה2, מנהגים ונסחים של תפילה, שבהם השתלבו המסורות הסוריות והיווניות תוך ספיגת השפעה יהודית ניכרת. תחילה נוצרו

ל״ סוריות־ארמיות, שתורגמו אחר כך ליוונית. יתכן כי הל׳ בשפה היוונית, שנודעה לאחר מכן כ„ל׳ הביזאנטית״, נולדה למעשה באנטיוכיה. הל׳ האנטיוכית נשתמרה, בשינויים מסויימים, בכנסיה המארוניטית, המשתמשת בתפילותיה בסורית ובערבית; אך מאחר שהכנסיה המארוניטית הצטרפה לכנסיה הקאתולית, ניכרת בה השפעה רומית חזקה.

במאה ה5 הפכה אדסה למרכז האיזור ה„סורי־מזרחי״ ולמוקד הכת הנסטוריאנית. לשון התפילה של הנסטוריאנים נשארה עד היום הסורית המזרחית. הל׳ העיקרית שלהם היא זו המיוחסת לאַדאי ומארי, השליחים שהביאו את הנצרות לאדסה. בל׳ עתיקה זו משתמשים גם שרידי הסורים המזרחיים שבעיראק, שהצטרפו לכנסיה הקאתולית והידועים בשם „כלדאים״ (כשדים) או „אשורים״. ל׳ זו נתקבלה גם בכנסיה ההודית (בעיקר במאלאבאר, על החוף הדרומי־מערבי של הודו) והתפילות תורגמו במרוצת הזמן מסורית לשפת הארץ (מאלאיאלאם). אולם במאה ה16 הצטרפו הנוצרים בהודו ברובם אל הכנסיה הקאתולית, בהשפעת הישועים, וקיבלו במידה רבה את הנוסח הרומי.

ג) מנהג ביזאנטיון: בסוף המאה ה6 נקבעו הנוסחאות של הל׳ הקרויה ביזאנטית. למעשה מדובר בשתי ל״, האחת מיוחסת לבסיליוס הקדוש (ע״ע), הגמון קיסריה שבקאפאדוקיה במאה ה4, והשניה מיוחסת ליואנס כריסוסטומוס הקדוש (ע״ע), הגמון קונסטאנטינופול במאה ה4. ההבדלים ביניהן אינם גדולים. הל׳ של יואנס כריסוסטומוס נשארה עד היום הל׳ הרגילה של הכנסיה האורתודוכסית, בעוד שהל׳ של באסיליוס שמורה לימים מיוחדים. הל׳ הביזאנטית, בה ניכר הפאר של החצר הקיסרית, התפשטה יחד עם הנצרות בארצות הסלאוויות שבחצי־האי הבאלקאני וברוסיה. היא תורגמה לראשונה ללשון הסלאווית העתיקה (סלוית כנסיתית [ע״ע]), ואחר כך לרוסית וללשונות הסלאוויות האחרות, וכן לרומנית.

הערבים „היוונים־אורתודוכסים״ (רוב הנוצרים במדינת־ישראל משתייכים לקבוצה זו) מתפללים לפי הל׳ הביזאנטית המתורגמת לערבית, תוך שמירה על נוסחאות עתיקות בודדות בלשון יוונית.

המנהגים הביזאנטיים פיתחו במיוחד את ה„הימנוגרפיה״ (חיבור פיוטים) ואת הצורות המוסיקליות הקשורות בה (ע״ע המנון, עמ׳ 770; ביזנטית, מוסיקה).

את הפרשות מן האוואנגליון ומאיגרות־השליחים נוהגים לקרוא בשתי השפות, בשפת הל׳ ובשפה המדוברת, בזו אחר זו, וכן נוהגים ביחס לכמה הימנונים, המושרים לפעמים על־ידי שתי קבוצות בצורת מענה. נוהג זה קיים גם אצל היוונים־קאתולים בסוריה וא״י.

הל׳ הביזאנטית נתקבלה, בשינויים מסויימים גם בכנסיות הארמנית והגאורגית; בשתיהן תורגמה לשפה הלאומית. גם אותו חלק של הכנסיה הארמנית, שהצטרף אל הכנסיה הקאתולית (הארמנים־קאתולים, בניגוד לבני הכנסיה המקורית ה„גרגוריאנית״), שמר על הל׳ הארמנית בשפה הלאומית ועל המוסיקה הליטורגית המיוחדת.

מקום מיוחד בין הל״ הביזאנטיות־סלאוויות נועד ל„מנהג הרותני״, הנהוג בכנסיה ה„אוניאטית״ (המאוחדת) של אוקראינה, שקיבלה עליה את מרות האפיפיור.

ד) המנהג האַלכסנדרוני: הנוסח שהתפתח במצרים, בתחילה אמנם ביוונית, אך במקביל גם בלשון הקופטית, שתה מהנסחים הסוריים. נתגלו אַנאפורות מן המאות ה4 ואף ה3 (ב„מסורת השליחים״ המיוחסת להיפוליטוס [ע״ע], וב„אוכולוגיון של סראפיון״), אך הל׳ האלכסנדרונית החשובה ביותר היא זו המיוחסת למארקוס הקדוש (המאה ה4), שנשארה בשימוש עד היום בשינויים מסוימים. הקופטים מייחסים אותה לקירילוס הקדוש (הגמון אלכסנדריה במאה ה5). כיון שהכנסיה הקופטית דבקה באמונה המונופיסיטית, שהוכרזה כמינות בוועידת הכנסיה בכאלקדון (451) התפתחו מנהגיה הפולחניים בנפרד משאר הכנסיות ונשתמרו בה נסחים עתיקים ביותר. בל׳ הקופטית משתמשים עדיין בליווי בכלים מוסיקליים קדומים: מצלתיים, משולשים, תופים (ולפעמים גם ב„עוּד״). מבחינה אירגונית הקיפה הכנסיה הקופטית גם את הכנסיה החבשית עד לשנת 1950, כשזו נעשתה עצמאית. הל׳ תורגמה עוד בזמן הקדום לשפת געז (ע״ע). פייטנים חבשים חיברו פיוטים מקוריים, בעיקר שירי שבח למרים, אמו של ישו, ולקדושים. גם בל׳ האתיופית משתמשים בתופים ובפעמונים ככלי ליווי.

ה) ל״ מערביות: בין הל״ המערביות הקאתוליות היו הבדלים קטנים בלבד. הלשון הלאטינית והאפיפיורות פעלו כגורם לאיחוד הנוסח החל במאה ה4. ה„קאנון״ (canon, נוסח הקרבת הקרבן האוכאריסטי) הוא אחיד במערב, בהבדל מן הל״ המזרחיות, בהן נהוגות, אף בתוך אותה הכנסיה, „אַנאפורות״ שונות ומגוונות.

בימי־הביניים היו באירופה מנהגים רגיונאליים שונים, כגון ה„מוֹערבי״ (או הוויזיגותי) בספרד, ה„גאליקאני״ בצרפת, ה„אַמברוזיאני״ באיטליה הצפונית. אולם האפיפיורים פעלו כל הזמן לאיחוד צורת הפולחן על־ידי השלטת הל׳ לפי הנוסח הרומי. ואכן דחה נוסח זה במרוצת הזמן את המנהגים המקומיים. אך עדיין נשארו בשימוש, בהיתרה של רומא (לפי החלטת ועידת טרֶנטו), המנהג „האַמברוזיאני״ בקאתדראלה של מילאנו והמנהג „המוֹערבי״ במספר כנסיות בטולדו, וכן המנהג „הפאטריארכיני״ (או „של אַקויליה״), בו משתמשים לעתים בכנסיית סאן־מארקו בונציה. בל״ אלה נשתמרו מוסיקה עתיקה וטכסטים מיוחדים, אשר בהם ניכרות השפעות מזרחיות־סוריות מהמאות ה4—8.

המנהג הגאליקאני בוטל כליל עוד במאה ה9, וכן המסורות ה„קלטיות״, שצמחו במנזרי אירלנד והתפשטו במאות הראשונות גם באנגליה. עם זאת שמרו מסדרי נזירים מנהגים עתיקים, כגון תפילות „השעות הקאנוניות״ — שהן מערכות של הימנונים, תהלים, ליטאניות, קריאת טכסטים קדושים ותפילות בצוותא, הנאמרות במשך היממה.

במגמה לחזק את הקשר בין הכנסיה והמאמינים ולמשוך אליה המונים שהתרחקו ממנה, קמה בכנסיה הקאתולית „תנועה ליטורגית״ השואפת לטפח את שלמותה האסתטית של הל׳ ואת כוח השפעתה על הציבור, תוך שימת־לב מיוחדת למוסיקה הליטורגית. בראש תנועת זו עומד מסדר הנזירים הבנדיקטינים.

הל׳ אצל הפרוטסטאנטים: בכנסיות הפרוטסטאנטיות למיניהן מתקיימות התפילות בשפות הלאומיות. לותר עצמו התכוון לשמור חלק גדול מן המנהגים הליטורגיים הקאתוליים, אבל פיצול הכנסיה הפרוטסטאנטית לכיתות רבות מנעה יצירת נהג אחיד. החידוש העיקרי היה שימת הדגש בדרשה ובשירת פיוטים (ע״ע כורל) בהשתתפות הקהל. כיון שהפרוטסטאנטים דחו את דוגמת ה„טרנסובסטנ־

ציציה" (ע"ע). נהפך הקרבן האוכאריסטי, שהיה מרכז הל׳ המקובלת, לאקט סמלי שאיבד הרבה מחשיבותו. יש גם כיתות הדוחות כל נוסח קבוע מראש של ל׳ ומעדיפות תפילה מאולתרת בהשראת רוח הקודש. אולם בסוף המאה ה19 קמה גם בכנסיה הפרוטסטאנטית, בעיקר בגרמניה, בהשפעת תאר־לוגים כגון פרידריך שפיטה, יוליוס סמנד ורודולף אוטו, „תנועה ליטורגית" במגמה להחזיר את הפולחן העתיק לפי עקרונות הברית החדשה ע"י שילוב של רוח מיסטית וסיגנון מתאים של צורות פולחניות קבועות.

J A Assemanus, *Codex liturgicus ecclesiae universalis*, I-IV, VIII, 1749–1766; F A Zaccaria, *Bibliotheca ritualis*, I-II, 1776–1781; C E Hammond – F E. Brightman, *Eastern Liturgies*, 1896, F. Cabrol – H. Leclerq (eds.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de l.*, I-XV, 1907–1953; L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*, 1920[6], A. Baumstark, *Vom geschichtlichen Werden der L.*, 1923, id , *L. comparée*, 1953[3]. R. Aigrain, *L., Encyclopédie populaire des connaissances liturgiques*, 1931, Ph. Oppenheim, *Tractatus de textibus liturgies*, 1945, G. Dix, *The Shape of the L* , 1945, A Raes, *Introduction in liturgiam orientalem*, 1947; A. A. King, *The Rites of Eastern Christendom*, I-II, 1947–1948, R Janin, *Les Églises orientales et les rites orientaux*, 1955[4]; J. A Jungmann, *Missarum sollemnia*, I-II, 1958[4]. E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 1961[2]; I. H. Dalmais, *Initiation à la liturgie*, 1963; A. G. Martimort (ed.), *L'Eglise en prière*, 1965[3]

ל. ל.

לִי טַי־פּוֹ (לִי פּוֹ) — Li T'ai-po (Li Po) — (701, מחוז סצ'ואן — 762, טאנג־טו), משורר סיני. ל׳, שחי בתקופת שושלת טַנג (ע"ע), תור הזהב של השירה הלירית הסינית, נמנה עם גדולי משוררי ארצו. הוא התחיל בכתיבת שירה בגיל 10. מאוחר יותר הפך לפייטן נודד, משום חיבתו לסיוף ולהרפתקאות, והצטרף לחבורת נהנתנים שתיינים שנודעה בשם „ששת הבטלנים מפֶּלֶג הבַּמבּוּק". ב742 בערך הגיע לעיר הבירה צ'אנגאן ועורר את תשומת־לבו של הקיסר הסִיאַן־צונג. אולם גם משמונה על־ידי הקיסר כחבר האקאדמיה הממלכתית האן־לין, המשיך ל׳ בדרכו הפרוזות. אף־על־פי־כן לא חדל הקיסר מלהיות מוקסם משירתו ולנטות אליו חסד: פעם ציווה על סריס רב־השפעה לכרוע על ברכיו כדי לחלוץ את נעליו של ל׳. תככים וקנאה אילצוהו לעזוב את חצר־הקיסר. חבורת־הידידים שאליה נתלוה נודעה בשם „שמונת בני־האלמוות של גביע היין". מאוחר יותר מחלו לו על צעד פוליטי בלתי שקול שעשה. לפי האגדה, טבע ל׳ בנפלו מתוך סירה כאשר ניסה, במצב של שכרות, לתפוס את הירח.

הנימה העממית הבריאה, ששיוותה לשירתו של ל׳ אהבתו ליין ולהנאות החיים, חיבבה אותו על העם הסיני יותר מכל משורר אחר. ל׳ הטאואיסט אהב הרים ונחלים ובז לחיי העיר הפרוזאיים של הביורוקראטים הקונפוציים. מרבית שיריו נכתבו באורח ספונטאני והם מצטיינים במקוריות הסיגנון, ברעננות ובחיות מתמיהה. עיבודיו ושינוייו בצורות ספרותיות מקובלות נעשו ביד אמן. ל׳ הצליח להחדיר מרוחו לתוך השירים העתיקים, ובכך הוא מושווה לרוברט ברנז (ע"ע); באהבתו הנלהבת לטבע דומה הוא לוורדזוורת (ע"ע). יצירותיו מכונסות ב30 כרכים. משיריו ניתרגמו ללשונות המערב. בעברית נתפרסם „משירי לי־טי־פה" (תרג׳ ד. שטוק), תר"ץ.

Sh. Obata, *The Works of L. P.*, 1922, A. Waley, *The Poetry and Career of L P., 701–762 A. D* , 1950.

צ. ש.

לִיטְל רוֹק (Little Rock), הבירה והעיר הגדולה של מדינת ארקנסו, בדרום מרכז אה"ב; 130,000 תוש׳ (1965), בל"ר־רבה (כולל ל"ר הצפונית) כ245,000 תוש׳. ל"ר היא צומת־תחבורה חשוב ומרכז תעשיה ומסחר. מסבי־בה איזור חקלאי עשיר של תירס, דגנים, מספוא וכותנה. בקרבתה (מדרום) מרבצי הבוכסיט הגדולים באה"ב, שדות נפט וגאז טבעי, וכן מרבצי פחם. בל"ר מוסדות השכלה גבו־הים (כמה מחלקות של אוניברסיטת ארקנסו), מוסדות מחקר ומוסדות דתיים מרכזיים. ל"ר יושבת בעברו הימני (הדרומי) של נהר ארקנסו, חלקה שמעברו השמאלי קרוי ל"ר הצפונית ומהווה יחידה עירונית נפרדת.

האירופים הראשונים שהגיעו לכאן, בראשית המאה ה18, היו צרפתים. הם מצאו בקרבת מקום יישוב של אינדיאנים. ב1831 הוענק לל"ר מעמד של עיר, והיא התפתחה בעיקר בראשית המאה ה20. ב1860 מנתה כ3,700 תוש׳, ב1900 — כ20,000, וב1930 — כ82,000. כ30% מתושבי העיר הם כושים. בל"ר אירעה התנגשות חמורה עם מתנגדי השוויון לכושים, בעקבות החלטתו של ביהמ"ש העליון באה"ב על ביטול ההפרדה הגזעית בבתי־הספר. ב1957/8 נשלחו יחידות של צבא פדראלי לעיר, להבטחת ביצוע החוק (ועי"ע ארצות־הברית, כרך מילואים, עמ׳ 590).

בל"ר קהילה י ה ו ד י ת בת 1,200 נפש (1966).

לִיטַנִי (ערב׳ نهر الليطاني; יוונ׳ Λίτᾶς), הגדול בנהרות לבנון. חלקו התחתון, הזורם לאורך 35 ק"מ ממזרח למערב מהווה גבול טבעי והיסטורי בין הגליל והלבנון, ונקרא בערבית ק א ס מ ִי ה. מתקבלת על הדעת ההשערה, ש„הנהר" סתם, הנזכר כגבול עולי מצרים במשנה (שביעית, ו׳, א׳), הוא הל׳. ראשיתו של הל׳ למרגלות הר־הלבנון, מערבית לבעלבך, בפרשת המים הראשית שבבקעת הלבנון (ע"ע), בגובה כ1,100 מ׳ מעל פני הים. ארכו 170 ק"מ. שטח אגנו, הכולל את בקעת הלבנון וצפון הגליל העליון, כ2,500 קמ"ר; זורמים בו כ700 מיליון ממ"ע מים בממוצע בשנה, אך התנודות העונתיות והשנתיות גדולות. שניים מפלגיו חשו־בים כמקורות מים והן כעורקי תחבורה: נחל יאפופה, הבא מפנים מול־הלבנון ובעמקו עוברת מסה"ב דמשק־בירות, ונחל בארדאני, היורד מהלבנון ובעמקו עובר כביש דמשק־בירות. בחלקו העליון זורם הל׳ בעמק רחב בו מנוצל חלק ממימיו להשקיה. בחלקו התיכון והתחתון הוא זורם בגיא העמוק מסביבתו ב300—400 מ׳. מצפון למרג׳־עיון הוא פונה מערבה ואחרי כ3 ק"מ הוא שב לזורם דרומה, ואילו כ9 ק"מ מדרום מערב לעיירה זו הוא פונה חדות מערבה וזורם בכוון זה עד שפכו. ג׳בל אד־דהר (הר הגב) שרחבו כ3 ק"מ, מפריד בינו לבין עמק עיון, המתנקז לירדן. המעבר בחלקו התיכון והתחתון של הנהר קשה, ומעטים בו המעברות והגשרים. הוא נכנס למישור החוף כ2.5 ק"מ לפני שפכו לים (כ9 ק"מ מצפון לצור) לפי תכנית הל׳ (ע"ע לבנון, עמ׳ 162) הוקם סכר קאראון (גבהו 48 מ׳) סמוך למקום כניסת הנהר לגיא עמוק וצר, דרומית לג׳וב ג׳נין, שישמש להיווצרות אגם מלאכותי לאגירת מים בחדשי החורף והאביב. בחדשי הקיץ ישמשו המים להשקיה, וכן יפעילו תחנת כוח הידרו־חשמלית של 171 מגאוואט. חלק מהמים נועד לעבור במנהרות לעמקים פנימיים בהרי הלבנון, ומרביתם — למישור החוף. בעזרת הסכר מקווים להרחיב את שטח השלחין של לבנון ב200,000 דונם. אך קשיים טכניים וכספיים עיכבו את בניית תחנת הכוח. בעקבות החלטת

ועידת־קאהיר (ינואר 1965) להטות את נחלי מקורות הירדן, תוכננה, בין השאר, העברת מי החַצבאני — במנהרה דרך ג'בל אד־דהר — אל הל'.

I Abd-El-Al, *Le L., étude hydrologique*, 1948.

י. קר.

לַיטְפוּט, ג'וֹזֶף בַּרְבֶּר — Joseph Barber Lightfoot — (1828—1889), תאולוג ואיש־דת אנגלי. למד בקמבריג' ושם אף הורה כפרופסור עד 1879 — שנת היבחרו להגמון של דַרַם.

מפעלו החשוב של ל' הוא פרשנותו לברית החדשה ומחקריו ומהדורותיו המדעיות של כתבי אבות־הכנסיה, שהיו בבחינת חידוש בפרשנות האנגלית בעצם הצֵרוף של הגיון פשוט עם אספקטים היסטוריים־תאולוגיים. נודעים במיוחד פירושיו לאגרות „אל הגַלַטיים", „אל הפיליפיים", ו„אל הקרלוסיים" (כולם הופיעו יחד ב 1865). ל' היה מראשי „חברת מהדירי הברית החדשה" (Company of Revisers of the New Testament) שתרגמה מחדש את הברית החדשה לאנגלית. מבין הספרים והמאמרים החשובים על בעיות הדת ותולדותיה ראוי להזכיר: Essays on Supernatural Religion („מסות על הדת העל־טבעית"), 1889, Biblical Essays („מסות ביבליות"), 1893, Historical Essays („מסות היסטוריות"), 1895.

G R. Eden – F. C Macdonald, *L. of Durham, Memoirs and Appreciations*, 1932, G. R. Eden – P. A Richards, *Bishop L.* (Interpretation, VIII), 1954

לִיטְרֶה, מַכְּסִימִילְיֶן־פּוֹל־אֶמִיל — Maximilien-Paul-Emile Littré — (1801, פאריס — 1881, שם), מלומד צרפתי, חבר האקאדמיה הצרפתית (1871). התפרסם ע"י תרגומיו, חיבוריו ומאמריו המרובים בשטחי הרפואה, הפילוסופיה (מחסידי הפוֹזיטיביזם של אוגיסט קוֹנט [ע"ע]), תולדות הדת, הספרות והלשון. ל' תירגם לצרפתית את כתבי היפוקראטס, ב10 כרכים, 1839—1861; השתתף בחיבור „מילון הרפואה והכירורגיה"; חיבר את Histoire de la langue française („תולדות השפה הצרפתית"), 2 כרכים, 1862. יצירת חייו היא ה־Dictionnaire de la langue française („מילון השפה הצרפתית"), 4 כרכים וכרך־תוספות, 1863—1877 (מהדורה חדשה — 1956/8). בימינו אין חשיבות רבה להסברים האֶטימולוגיים שבמילון זה, אך הודות לשפע הפירושים והדוגמאות ולשיטתיות שבארגונם, הוא נחשב כמופת ללכסיקוגראפיה המודרנית ומשמש עד היום תעודה ללא תחליף ללשון הצרפתית בתקופה 1600—1850.

C.-A. Sainte-Beuve, *M L* (Nouveaux Lundis, V), 1866, E Caro, *M. L. et le positivisme*, 1883; M. Genty, *Les Bibliographies médicales*, 1932, S Aquarone, *The Life and Works of E. L.*, 1958.

לִי יוּאַן־הוּנְג — Li Yuan-hung — (1864—1928), איש צבא ומדינאי סיני. ל' נולד במחוז הוּפֶּה, קיבל חינוך סיני מסרתי והשתלם ביאפאן. הוא היה בעל כשרונות צנועים למדי ולא עלה בדרגה אלא בחסד המקרה בלבד. באוקטובר 1911 היה ל' מפקד חטיבה בוּ־צ'אנג בעת שכמה אלפים מחייליו חוללו את המהפכה נגד שושלת המאנצ'ו. מכיוון שלא נמצא להם איש מתאים אחר, אילצוהו החיילים ליטול על עצמו את תפקיד המצביא של כוחות המהפכה. משחזר סון יאט־סן לסין בסוף דצמבר ונבחר לנשיא הרפובליקה הזמנית, נבחר ל' לסגנו. במשרה זו המשיך לכהן גם כאשר ירש יואן שיה־קי (ע"ע) את מקומו של סון. במות יואן ב1916 היה ל' לנשיא, אך מכיוון שהכוח הממשי היה בידי מספר גנראלים מפקדי צבאות פרטיים, נעשה מצבו קשה מנשוא, וכעבור שנה אולץ לנטוש את כס הנשיאות. הוא עבר לטייֶנטסין, ובהון שצבר החל לעסוק בפילאנתרופיה. ב1922 חזר, שלא מרצונו, לפוליטיקה, כאשר מינהו הגנראל וו פֵּי־פוּ לנשיא. שנה לאחר מכן שוב הרחיקוהו הגנראלים מכהונתו.

לִיכְטְהַיְם, רִיכַרְד — Richard Lichtheim — (1885, ברלין — 1963, ירושלים), מדינאי ופובליציסט ציוני. הצטרף לתנועה הציונית ב1905. ב1911—1913 היה עורך Die Welt („העולם"), כתב־העת הגרמני של ההסתדרות הציונית העולמית. בשנות מלה"ע I — נציג ההסתדרות הציונית באיסטנבול, שם פעל רבות להגנת היישוב היהודי בא"י מפני השלטונות העותמאניים המקומיים. שיתף פעולה עם הנציגים הגרמניים בבירת תורכיה ועם השגרירות של אה"ב (שהיתה ניטרלית במלה"ע I עד אביב 1917). ברם, משנחשד על־ידי הגרמנים ביחסים הדוקים מדי עם השגרירות האמריקנית, נאלץ לעזוב את איסטנבול ב1917. ב1920 הצטרף להנהלת ההסתדרות הציונית בלונדון. ב1923 התפטר מההנהלה בגלל תכניותיו של וַיצמן להקים „סוכנות יהודית" (ע"ע) מורחבת. ב1926 הצטרף לתנועה הרוויזיוניסטית ושימש כנציגה בוועד־הפועל הציוני. עזב את התנועה הרוויזיוניסטית משנטשה — בראשות ז'בוטינסקי — את ההסתדרות הציונית העולמית והקימה „הסתדרות ציונית חדשה" (1934). אותה שנה עלה לא"י. מכתביו: „שאר ישוב; זכרונות ציוני מגרמניה", תשי"ד; „תולדות הציונות בגרמניה", 1951.

לִיכְטֶנְבּוֹם, יוֹסֵף (1895, וארשה — 1968, תל־אביב), משורר ומסאי עברי. בילדותו למד בחדר ובבית־המדרש, ואח"כ השתלם בקורסים הפדגוגיים בגרודנו (ע"ע). את השכלתו בספרות העברית, הפולנית והרוסית רכש בכוחות עצמו. ב1921 עלה לא"י, והשתתף בעריכת „מאזנים" ו„הארץ".

שירתו של ל' לירית־סימבולית. בתשתית תאורי הנוף ונפש האדם מונחים האידאה והסמל. המוטיוים המרכזיים בשירתו: הדממה, הבדידות והנכר, עצב הנעורים, היאוש והיגון, החיים והמוות. מרובים אצלו שירי הים. במרבית שיריו ניכרת שלמות טכנית ויש בהם מזיגה נאה בין היסודיים המטאפוריים והנגינתיים לבין הסמל והמראות — „האספקלריות". מסותיו הבקרתיות — קצרות ותמציתיות. ספריו הרבים על סופרים עבריים ולועזיים מצטיינים בהסברה פשוטה.

יצירתו הספרותית של ל' ענפה ביותר ורבה בכמותה. מקבצי שיריו: „בצל השעות" (תרפ"ח); „משני חופים" (תש"ד); „ספר השירים" (תשכ"ג), ועוד. מחקרים ומסות על ספרות וסופרים: „מתחום אל תחום" (תש"ד); „שאול טשרניחובסקי, תולדותיו ויצירתו" (תש"ו); „מספרי עולם", א'—ב', (1954 — תשי"ח); „ספרותנו החדשה" (תשכ"ג), ועוד. תרגומים: „גבעות עולם, מבחר תרגומי שירה" (תש"ה); „פַּן טדיאוש", לאדם מיצקֶביץ' (1953), „ארבעים

הימים של מוסה דאג" לפ. ורפל, רומאנים של ל. פויכטוואנגר, ועוד.

י. ע[וגן], משגי חופים (גליונות, ט"ז), תש"ד; נ. גרינבלאט, עם שירת י. ל' (גזית, ו'), תש"ד; הנ"ל, י. ל' במסרתיו (גזית, ז'), תש"ה; א. כהן, י. ל' (סופרים עבריים בני זמננו, 364–367), תשכ"ד.

ש. או.

ליכְטֶנְבֶּרְג, גֶאוֹרְג כְּרִיסְטוֹף — Georg Christoph Lichtenberg — (1742—1799), סופר ופיסיקאי גרמני. מ1775 פרופסור לפיסיקה בגֶטינגן. כבר בתקופת לימודיו הצטיין במאתמאטיקה ובפיסיקה והתבלט בסיגנון כתיבה עוקצני ומבריק. בתולדות הפיסיקה נשתמר שמו בזכות התגלית (1777) הנקראת על שמו: תבניות ל', שהן צורות רבגתיות של אבק מתכתי המתרכז סמוך לקטבי המכשיר לניסוי תופעות חשמליות. ל' נודע יותר כסופר שנון וכמבקר סאטירי חריף שניחן בכושר הסתכלות עירני. ב„אַפוֹריסמים" רבים פיוון את חיצי ביקרתו נגד ההתחסדות הדתית ושם ללעג את תורת־האופי של לַוָטֶר (ע"ע) המבוססת על ההנחה כי ניתן ללמוד על אפיו של האדם ע"פ הכרת קווי פניו המיוחדים. הוא הוקיע את צרות האופק הגרמנית על גילויה הרבים והרים על נס את אנגליה על התקדמותה המדעית והתעשייתית. ביטוי קולע לרוח ההשכלה, שעיצבה את תרבות דורו, נתן ל' ב„לוח גטינגן", בו פירסם מאמרים פופולאריים רבים על מדע, פילוסופיה וספרות.

V. Bouillier, *G. Ch. L., essai sur sa vie...*, 1914; A. Schneider, *G. C. L., précurseur du romantisme*, 1954.

ליכְטֶנְפֶלְד, גַבְרִיאֵל יְהוּדָה (1811, לובלין — 1887, וארשה), סופר עברי ומאתמאטיקאי. רוב שנותיו התגורר באפטא שבפולין. נתחנך בחדר ובישיבות. למד בעצמו שפות אירופיות ומדעים — במיוחד משפטים, פילוסופיה ומאתמאטיקה. הרבה לכתוב בעתונים עבריים ופולניים על נושאים מאתמאטיים. ב1865 פירסם את ספרו „ידיעות השיעורים" שנועד ללמד את יסודות המדידה, וב1874/5 פירסם כמה חוברות נגד ספריו המאתמאטיים של ח. ז. סלונימסקי (ע"ע). יחד עם חתנו, י. ל. פרץ (ע"ע), הוציא ל' לאור את החוברת „סיפורים בשיר ושירים שונים מאת שני בעלי אסופות" (ורשה, 1877). בסוף ימיו נתעוור, ומת בעֹני ובמחסור. לאחר מותו יצא ספרו „בואו חשבון" (1895), ללימוד עצמי של המאתמאטיקה. עניין מסויים יש במערכת המונחים בה השתמש, שכמה מהם נתקבלו ע"י הבאים אחריו.

ח. י. בורנשטיין, ר' ג. י. ל' ז"ל (כנסת ישראל, ב'), תרמ"ח; ד. פרישמאן, פרצופים (כל כתביו, ז'), תרצ"א.

ליכְטֶנְשְׁטַיְן, הִלֵּל (1815, וץ' [Vécs, הונגאריה] — 1891, קולוֹמאה [גאליציה]), רב, מתלמידיו המפורסמים של הרב משה סופר (ע"ע), ומהדמויות המרכזיות במאבקם של החרדים נגד המתקדמים בהונגאריה. ל' שימש ברבנות במַרגַרטֶן (1850), וב1854 נבחר לרבה של קולוֹז'וואר שבטרַנסילוַניה (ע"ע, עמ' 57), אולם בגלל התנגדותו לרב המדינה, אברהם פרידמן, לא זכה למינוי רשמי ולאחר שנה וחצי נאלץ לעזוב את הקהילה עקב הניגודים הפנימיים בה. ב1865 היה רב בקהילת סיקסו שבהונגאריה, וב1867 עבר לכהן כרבה של קולומאה, שם עמד גם בראש ישיבה גדולה, ברוח החרדות הקנאית. ל' היה מן הקיצוניים במחנה זה (ע"ע הונגריה, עמ' 866/7), והתקיף גם רבנים חרדים שנטו לחידושים, או שניסו לדרוש בבתהכ"נ בגרמנית צחה, וביניהם הרב עזריאל הילדסהימר (ע"ע). ל' יזם כינוסי רבנים, בהם הותחו היסודות העקרוניים לאורתודוכסיה הקיצונית. הכנס הראשון היה בעיר שאטוראליאוּהֵי (1864), אך הכנס העיקרי נתקיים בנאדי־מיהאי, ובו הוטל חרם על היהדות המתקדמת בכלל, ועל כל רב שידרוש בגרמנית או בכל שפה אירופית אחרת. בהחלטות אלו נקבעו הקווים שהבדילו בין שני המחנות בהונגאריה עד לזמננו. — חתנו היה עקיבא יוסף שלֶזינגר (ע"ע).

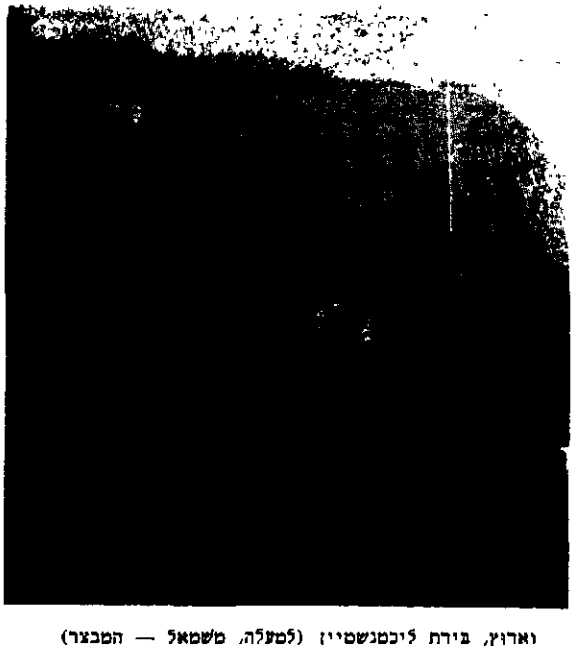
ל' היה מחבר פורה. בין ספריו הרבים: „משכיל אל דל" (אונגוואר, תר"ך); „עת לעשות" — דרשות ודברי מוסר (למברג, תרל"ג); „אבקת רוכל" (למברג—קולומאה, תרמ"ג—ה), „תשובות בית הילל" — שו"ת (סאטמאר, תרס"ח), ועוד.

יוסף מנדבורנא, זכר צדיק, תרנ"א; צ. ה. העללער, בית הילל, תרנ"ג; מ. ראט, היהדות החרדית בקולומאה (סיני, מ', עמ' רצ"ז/ח), תשי"ז; [ע. י. שלזינגר], ציון במר תבכה, תש"ד.

ליכְטֶנְשְׁטַיְן, נְסִיכוּת־ (Fürstentum Liechtenstein), מדינה זעירה באירופה המרכזית, בהרי האלפים, בין שוויץ ואוסטריה; 160 קמ"ר; 20,000 תוש' (1966), דוברי גרמנית, כ90% מהם קאתולים (הדת הרשמית).

מבנה. גבולה המערבי של ל' הוא הריין העליון. חלקה הצפוני רובו עמק, במקום בו מתרחב עמק הריין בהפגשו בעמקי כמה יובלים היורדים אליו ממזרח וממערב. חלקה הדרומי הוא הררי. ממזרח לעמק הצר של הריין (גבהו כאן כ450 מ') מתנשאים האַלפים (הרי רֶטיקון) לגובה של למעלה מ2,000 מטר. הפסגה העליונה רוֹתֶה־וַנד (2,571 מ') נמצאת בפנה הדרומית מזרחית של ל', בנקודת המיפגש של גבולות ל', אוסטריה ושוויץ. מדרונות ההרים מיוערים ואילו בכמה מהעמקים מצויים משקים חקלאיים.

הפעילות הכלכלית מתרכזת לאורך עמק הריין הפרה, במערבה של המדינה. שם מגדלים דגנים, מספוא, ירקות

וארוץ, בירת ליכטנשטיין (למעלה, משמאל — המבצר)

(בעיקר תפוחי אדמה), גפנים ועצי פרי אחרים, וכן עוסקים בגידול בקר וחזירים. כן קיימת בל' תעשיה קלה, המייצרת טכסטילים, תחרים, מכשירים מדוייקים, תרופות ומזונות. תעשיה זו התפתחה מאד ב30 השנים האחרונות ומשכה פועלים זרים (בעיקר איטלקים וספרדים), שהם כיום כמחצית ממספר העובדים בתעשיה (ס״ה כ5,000). יצואה של ל' (כ40 מיליון דולר ב1966, בעיקר לשוויץ ולגרמניה המערבית) כולל: תבואה, יין, פירות, עצים, בקר ומוצרי תעשיה קלה. היא מוקד חשוב ל ת י י ר ו ת בעידודה של שוויץ (כ60,000 תיירים בשנה), ויש לה הכנסה גדולה מסחר בולים (כמיליון דולר לשנה).

עיר־הבירה היא ואדוץ (Vaduz; 4,000 תושׁ'), על גדות הריין, צומת־דרכים ומרכז עסקים ומנהל. מעל לעיר — מבצר מיה״ב, ובו מתגורר נסיך ל'. סמוך לעיר עובר עורק־התחבורה הראשי (כביש ומס״ב) שבין שוויץ ואוסטריה ובה מעבר חשוב על הריין. — בגלל שעורי המס הנמוכים ויתרונות משפטיים בתחום חוקי החברות הנהוגים בל', נרשמו בה חברות בינלאומיות רבות. א. אפ.

ע״פ ח ו ק ת 1921 ראש המדינה הוא הנסיך, כהונה העברת בירושה לצאצאים זכרים של הנסיך השולט. בבית הנבחרים 15 חברים, והוא נבחר לתקופה של 4 שנים בבחירות כלליות ויחסיות. החוקים המתקבלים בו טעונים אישור הנסיך, ובמקרים מסויימים מובאים למשאל־עם. הנסיך ממנה שופטים, ומייצג את מדינתו ביחסי החוץ שלה, ואולם למעשה מסור ייצוגה החיצוני של ל' בידי שוויץ. אין לל' כוחות צבא משלה, אלא כוח משטרה זעום בלבד.

ה י ס ט ו ר י ה. שמה של ל' בא לה מבית ל' שהיה שייך לאצולה הגרמנית העתיקה ביותר, ונזכר כבר במסמכים משנת 1133. טירת ל' היתה במדלינג שבאוסטריה התחתית. ב1699 קנה אחד מבני המשפחה, יוהאן אדם פון ל', את אחוזות שֶׁלֶנְבֶּרג, וב1712 — את נחלת ואדוץ. הקיסר קארל VI אישר את הקניה וב1719 העלה את שתי הנחלות לדרגת נסיכות הכפופה במישרין לקיסרות, וע״י כך ניתנה לנסיכי ל' זכות להשתתף ברייכסטאג הגרמני. ב1806 צורפה ל' לברית־הריינוס (ע״ע גרמניה, היסטוריה, עמ' 445), ואחרי הקונגרס הווינאי ב1815 היתה חברה בברית הגרמנית (ע' שם, עמ' 447). במאות ה18 וה19 התגוררו הנסיכים לבית ל' במקום מושבם באוסטריה והצטיינו בשרותה כמצביאים וכמדינאים. עד 1842 לא נכנס אף אחד מהנסיכים השליטים לתחומה של ואדוץ. בתקופת שלטונו של הנסיך יוהאן II (1858—1929) שיגשגה הנסיכות, שנהיתה, אחרי פירוק „הברית הגרמנית" ב1866, למדינה עצמאית. ב1862 העניק יוהאן II חוקה לפי רוח הזמן, ובשנה שלאחריה בא בברית עם אוסטריה על הנהגת מטבע אחיד לשתי הארצות. ב1868 בוטלה חובת השרות הצבאי. ל' היתה ניטראלית בשתי מלה״ע. ב1921 שונתה החוקה (ראה לעיל), ואותה שנה הונהג בל' המטבע השוויצי. ב1924 באה ל' בברית־מכס עם שוויץ וגם שירותי־הדואר הותאמו לברית זו. במות יוהאן II ירשו אחיו, פראנץ I (1929—1938), ובמותו של האחרון עבר השלטון לבן־אחיינו פראנץ יוזף II.

אין קהילה יהודית בל'.

R F Moore, *Principality of L., a Brief History*, 1960, H. d'Havrincourt, *L*, 1964; W. Kranz, *Furstentum L.*, 1966; P. Raton, *Le L – histoire et institutions*, 1967²

ב. ד. ג.

לִיל (Lille), עיר בצפון־מערב צרפת, כ19 ק״מ מגבול בלגיה; 193,000 תושׁ' (1962), אך אגד־הערים ל' (14 עיירות; 431,000 תושׁ') מצטרף יחד עם אגד־הערים הסמוך רוּבֶּה־טורקואָן לאחד האיזורים העירוניים הגדולים בצרפת (כ800,000 תושׁ').

ל' יושבת על נהר דֶל, בשוליים הדרומיים של ביצות פלַנדריה (ע״ע), ומכאן, כנראה, שמה (שהיה תחילה l'Isle = האי). העיר היא מרכז־תחבורה: מס״ב ותעיבי־שיט פנימיים מקשרים אותה עם הנמלים הסמוכים ועם ערי בלגיה. עיקר חשיבותה כמרכז כלכלי ותעשייתי, שהתפתח בזכות מרבצי הפחם הגדולים שבסביבתה. ל' היא ממרכזי הטכסטיל הגדולים בעולם, בעיקר: טויית פשתן, כותנה, צמר, יוטה וחמרים סינתטיים, ייצור בגדים, גרביים ותחרים. שאר ענפי התעשיה: מוצרי מתכת, קטרים, מכונות, מכשירי חשמל, כימיקאלים ומצרכי מזון. ל' היא מרכז מסחרי ראשי של צרפת הצפונית; מדי שנה נערך בה יריד בינלאומי חשוב. ל' היא גם העיר הראשית של דפרטמנט הצפון ושל האיזור הצבאי הראשון. יש בה אוניברסיטה (14,000 תלמידים ב1965) וסמינר לכמרים; מושב הגמון.

ל' נהרסה פעמים רבות ולכן מעטים בה השרידים מלפני המאה ה17. נשתמרו בה בתי מגורים נאים מהמאות ה17 וה18, בניין הבורסה הישנה (1652), מצודה מהיפות שהוקמו ע״י ובן (ע״ע) וכנסיית סן מוריס המשוחזרת מהמאות 14—15. מתיאון העיר הוא מהעשירים בצרפת. מראה העיר הולך ומשתנה במהירות, עם הריסתם של רבעי־עוני ובנייתם של שיכונים גדולים.

A. Mabille de Poncheville, *L.-en-Flandre, des origines a nos jours*, 1951²; Secrétariat d'Etat à la Reconstruction et au Logement, *L., essai d'analyse urbaine*, 1956

פי. פ.

ה י ס ט ו ר י ה. תחילתה של ל' בכפר קטן שרוזני פלאנדריה הקיפוהו חומה (1030). במחצית הראשונה של המאה ה13 ניתנו לל' זכויות של עיר. במאה ה13 סבלה העיר במלחמות בין צרפת לבין פלאנדריה, עד שעברה בתחילת המאה ה14 לשלטון הכתר הצרפתי. ב1383 עברה לשלטון דוכסי בורגונדיה (ע״ע), ופיליפ „הטוב" דוכס בורגונדיה שכן בה. יחד עם דוכסות בורגונדיה עברה ל' לידי ההאבסבורגים האוסטרים ומהם לידי ההאבסבורגים הספרדים. ב1667 צר עליה לואי XIV מלך צרפת וכבשה. היא נפלה ב1708 בידי הנסיך איג'ן (ע״ע) מסאבויה ובידי מרלבורו (ע״ע), אך הוחזרה לצרפת בתום המלחמה. העיר סבלה מאד מידי האוסטרים בסתיו 1792, אך לא נכנעה להם. הגרמנים, שכבשו את העיר במלה״ע I, הגלו רבים מתושביה. במלה״ע II ניזקה ל' בהפצצות בעלות־הברית.

לִיל בַּרְתַלְמַי, ע״ע הוּגֶנוֹטִים, עמ' 657.

לִילְבֶּרְן, ג'וֹן — John Lilburne — (1614—1657), מנהיג תנועת ה„לֶוֶלֶרְס" (ע״ע) באנגליה. בתקופה שבה שלט צ'ארלז I ללא פארלאמנט (1629—1640) עסק ל' בהפצת עלוני תעמולה נגד מדיניות המלך, ועל כך נתפס ב1638, הולקה והיה חבוש שנתיים בבית־האסורים. במלחמת האזרחים שרת ל' בהצטיינות בצבא הפארלאמנט. הוא עזב את הצבא ב1645, בדרגת סגן־אלוף, לפי שהתנגד להסכם שלפיו היתה הדת הפרסביטריאנית צריכה להיות הדת השלטת. ל' התבלט בתנועת ה„לולרס" כמנהיג החשוב ביותר ופירסם

עלתי־תעמולה רבים להפצת דעותיו. פעילותו הביאה לקרע בינו לבין קרומול (ע"ע) והפארלאמנט. ב1652 גורש ל' מאנגליה, ובשובו שנה אח"כ — ללא היתר — נכלא עד 1655. באחרית ימיו הצטרף לקויקרים (ע"ע).

M. A. Gibb, *J. L. the Leveller*, 1947.

לִילוֹ, ג'וֹרְג' — George Lillo — (1693, לונדון — 1739, שם), מחזאי אנגלי. ל' היה בנו של צורף וסוחר תכשיטים ממוצא פלאמי. לאחר הצלחתה של יצירתו הראשונה, האופרה הבאלאדית (ע"ע בלדה) Sylvia, or the Country Burial („סילוויה או הקבורה נוסח כפרי"), 1730, הקדיש את כל זמנו לחיבור מחזות. ואמנם ההצלחה האירה לו פנים עוד יותר במחזהו השני, The London Merchant, or the History of George Barnwell („הסוחר מלונדון או תולדות חייו של ג'ורג' בארנוול"), 1731, שבמשך שנים רצופות לא ירד מן הבימה האנגלית. זוהי הטראגדיה הבורגנית הראשונה באנגליה, הכתובה בפרוזה. נושאה לקוח מחיי יום־יום, ומבוסס על חומר קרימינאלי; הגיבור הוא שוליה ישר־דרך ומצניע־לכת שנתפתה ליצאנית, בהשפעתה גנב ורצח, וכתוצאה מהלשנתה הובל לגרדום. גם במחזותיו האחרים, הפחותים בערכם מיצירתו זו, החשובה במיוחד הודות למקומה בהתפתחות הטראגדיה, העלה ל' אירועים מחיי המציאות. — השפעתו ניכרת גם מחוץ לגבולות אנגליה, בדראמה הצרפתית של המאה ה18, במחזהו של לסינג „הגברת שרה סאמפסון", ועוד. — אוסף מחזותיו, בשני כרכים, הופיע ב1810 (וע"ע טרגדיה, עמ' 905).

W. H. Hudson, *A Quiet Corner in a Library*, 1915.

לִילִי, ג'וֹן — John Lyly (Lilly, Lylie) — (1554°, קֶנט[?] — 1606, לונדון), סופר אנגלי. ל' סיים את לימודיו באוניברסיטת אוכספורד ב1575, ולאחר מכן, באוניברסיטת קימבריג' — ב1579. הוא נבחר לפארלאמנט ב1589 וחזר ונבחר שלוש פעמים נוספות.

ל' זכה להכרה מיידית עם הופעת יצירתו Euphues („יופיואָס"), הכוללת שני חלקים: Euphues, or the Anatomy of Wit („יופיואָס, או האנאטומיה של השכל"), 1578 וEuphues and his England („יופיואס ואנגליה שלו"), 1580. יותר משהוא רומאן, הספר הוא מסה על בעיות האהבה ביחס לידידות ועל הדרכים בהם ה„שכל", או התבונה מלידה של האדם, הופכים לחכמה אמיתית, עם נסיון החיים. הספר, הכתוב בפרוזה, זכה לפירסום בשל סיגנונו, המדגיש בצורה קיצונית אמצעים רטוריים כגון אנטיתזה, אֶפיגראם (מכתם), אסונאנס (דמיון הצליל) ולשון נופל על לשון. יש שהוא משתמש בדימויים מאוזנים יפה, לקוחים לרוב מן המיתולוגיה וממדעי הטבע, ללא קשר למקומם. אחר הופעת ספריו של ל' שימש הכינוי „יופיואיזם" לציון לשון מופרזת, מצועצעת ומלאכותית. לסיגנונו היו מחקים (רוברט גרין [ע"ע], תומס לודג' [ע"ע]), אך גם מלעיגים שכתבו פארודיות עליו, ביניהן פסוק נמלץ בפי פולסטאף במחזה הנרי IV לשיקספיר.

מחזותיו של ל', קומדיות רומאנטיות, על נושאים מיתולוגיים לרוב, הם מן הראשונים בספרות האנגלית שנכתבו בפרוזה; מהם: „אנדימיון" (1591); „מידַס" (1592). — כל כתביו של ל' יצאו לאור ב3 כרכים, 1902. — וע"ע בָרוק, עמ' 570—571.

G. K. Hunter, *J. L.: The Humanist as Courtier*, 1962

ז. ה.

לִילִי, זַ'ן־בַּטִיסְט — Jean-Baptiste Lully (Lulli) — (1632, פירנצה — 1687, פאריס), קומפוזיטור צרפתי. ל' חי בפאריס מגיל הילדות. במשך שנים אחדות היה בשרותה של מאדמואזל דה מונפאנסיֶה, בתו של גאסטון ד'אורלֵאַן. מ1652 נמנה עם מקורבי המלך לואי XIV. השתתף בחיבור באלטים מלכותיים רבים, כגון Saisons („עונות"), 1661, Impatience („אי־סבלנות"). ב1653 נתמנה קומפוזיטור של „המוסיקה האינסטרומנטלית של המלך" וב1661 — קומפוזיטור ומנהל המוסיקה של חצר המלך.

ז'אן־ב לילי

בהשפעתו של מוליֶר (ע"ע) פנה ל' לסוג חדש של יצירה — קומדיית־הבאלט (ע"ע בלט, עמ' 854). הוא שיתף פעולה עם מולייר בחיבור קומדיות־באלט רבות, ביניהן Le Mariage forcé („הנישואים מאונס"), 1664 וLe Bourgeois gentilhomme („הבורגני האציל"), 1670. ב1671 יסד, יחד עם הקומפוזיטור רובר קאמבר (1628—1677) והמשורר פיֶר פֶּרֶן (1620—1675) את האקאדמיה המלכותית למוסיקה (בית האופרה הראשון בצרפת). ל' רכש את כל המניות וב1673 הציג, כמנהל יחיד, את יצירתו, האופרה הצרפתית הראשונה, Cadmus et Hermione, על־פי ליברית מאת פיליפ קינו (ע"ע), שהיה מעתה מחבר הליבריות שלו. ל' חיבר, החל בשנת 1674, אופרה לשנה, בערך. מבין החשובות שבהן: Alceste, 1674; Isis, 1677; Armide, 1686; Acis et Galatée, 1687. בתחום המוסיקה הדתית יצר פרסקים צליליים שקופים ורבי עצמה („מיזֶרֶרֶה" [1664], „טֶה־דֶאוּם" [1677]). — ל' היה גם כנר, רקדן, במאי, מנצח ואַדמיניסטראטור מעולה. הוא הטביע את חותמו על המוסיקה ועל חיי המוסיקה של תקופתו. לאחר שנטש את הסיגנון האיטלקי, הצליח להניח את יסודותיה של האופרה הצרפתית. הוא יצר את סיגנון הרֶצ'יטאטיוו הצרפתי, את טיפוס הפתיחה הצרפתית והיה אבי האסכולה הצרפתית לכנור. השפעתו היתה גדולה, הן בצרפת והן מחוצה לה.

L. de La Laurencie, *L.*, 1911; E. Borrel, *J B L., le cadre, la vie, l'oeuvre*, 1949; M. Doumerc, *L , des cuisines royales à l'Opéra*, 1954.

אמ. ש.

לִילִי, סר פִּיטֶר (שמו האמיתי: פיטר ון דר פס) — Sir Peter Lely (Pieter van der Faes) — (1618, זוסט [Soest], וסטפאליה — 1680, לונדון), צייר אנגלי־הולאנדי. ל' למד בהארלֶם. הוא הגיע לאנגליה, כנראה, ב1641 והתחיל לעסוק בהצלחה רבה בציור דיוקנות. בשנות ה50 היה בסיגנונו מן הקדרות; עם הרֶסטוראציה הפך להיות מחניף, חושני ומשעמם. אחר הרסטוראציה, ב1660, נעשה צייר־חצר ראשי. צייר כמה תמונות־נוף ותמונות היסטוריות, אולם חלק הארי בתפוקתו השופעת הוא ציור דיוקנות. בעבודותיו המאוחרות ניכרת חפשיות רבה יותר ואפקטים מודגשים של אור־וצל. נוסח ציורו — בסיגנון הבארוק — הוא בינלאומי, לא אנגלי מובהק, אולם הוא שיצר את הטיפוס של צייר־הדיוקנות המקצועי המצליח באנגליה. — לל' הוענק תואר אבירות ב1680. — מציוריו הידועים־ביותר: „יפהפיות וינזור", „אדמיראלים", „הדוכס של בקינגם".

R. B Beckett, *L.*, 1951; M. Whinney – O. Millar, *English Art 1625–1714*, 1957.

לִילִיּוֹת (Strigiformes), סדרת עופות ליליים, דורסים, הידועה גם בשם דורסי־לילה. דומים בסימנים רבים לדורסי־יום (ע״ע דורסים), אבל אין ביניהם קירבת־מוצא. הראש גדול ומעוגל והצוואר קצר. העיניים גדולות מאד, פונות קדימה ומוקפות בזר נוצות. הראיה מפותחת מאד וסטֶרֵי־אוסקופית, אך שדה־הראיה מצומצם, וע״כ נאלצות הל׳ לסובב את ראשן בזווית של 180°—270°. פתחי האזניים מוגנים ע״י קפלי־עור השתים לעתים בגדלם — לרוב הימני גדול יותר מהשמאלי. שמיעתן מפותחת יותר מאשר אצל עופות אחרים. חוש המישוש מפותח ביותר ומסייע לל׳ להבחין במזונן. הרגליים קצרות, והאצבע החיצונית מסוגלת להסתובב לאחור ולאחוז בטרף. הכנפיים רחבות ומשוננות ותעופתן חרישית ואינה נשמעת בלילה. הנוצות רכות מאד ומנופחות; צבען אפור־חום עם כתמים כהים ובהירים לסירוגין. הצעירים דומים לבוגרים בצבע נוצתם.

מ ז ו נ ן של הל׳ בעיקר יונקים קטנים, צפרי־שיר, זוחלים, פרוקי־רגליים, ומין אחד אף ניזון מדגים. בלכידת הטרף נעזרות הל׳ בחושי השמיעה והראיה. כושר הבליעה שלהן גדול ולרוב הן בולעות את טרפן בשלמותו. אין לל׳ זפק וקיבתן מסוגלת להתרחב במידה ניכרת. את העצמות והשערות או הנוצות של הטרף מקיאות הל׳ בצורת צנפות, כיוון שמיצי־הקיבה של הל׳ הם בעלי תגובה בסיסית, מוקאות עצמות הטרף בשלמותן.

ק י נ ו ן ו ד ג י ר ה. הל׳ מונוגאמיות. הן מקננות בתוך ניקרות, מחילות, עצים חלולים ואף בקני צפרים אחרות. מספר ההטלות, וכן מספר הביצים בתטולה, מושפע מכמות המזון העומדת לרשותן — בשנת שפל קטן מספר הביצים ובמקרים קיצוניים אינן דוגרות כלל. מספרן שונה במינים השונים. בממוצע — 4—5 ביצים לבנות סגלגלות. — הגוזלים סומים בהבקעם ומכוסים פלומה לבנה. לל׳ אינסטינקט חזק לאגירת מזון במקומות סתר. מצטיינים בכך הזכרים בעונת הקינון והדגירה האוספים מזון לנקבה הדוגרת.

בסדרת הל׳ משפחה אחת בלבד — ינשופיים (Strigidae), המונה 133 מינים. תפוצתם בכל חלקי העולם (פרט לאנטארקטיקה ולמספר איים באוקיינוסים) באיזורים מדבריים, הרריים, טונדרות ואיזורים טרופיים. רוב המינים יציבים או יציבים־למחצה ורק מינים אחדים נודדים. בארץ מצויים 7 סוגים: אח (ע״ע), יַנשוף (ע״ע), כוס, קְטוּפה, שעיר, לילית, תִנשֶמֶת (ע״ע).

לילית מצויה (Strix aluco)

לילית־השלג (Nyctea scandiaca)

ה כ ו ס (Athene noctua), גדלו כיונה — ארכו 23 ס״מ. עיניו הגדולות צהובות, חסר ציציות־אזניים. שוכן בין חרבות ובחורשות („הייתי ככוס חרבות" [תהלים קב, ז]), נראה לפעמים ביום על עמודי טלגרף כשהוא מעווה את עיניו לשם הפחדה. נפוץ באיזור הים התיכון ומרכז אירופה. יציב בארץ ונפוץ בכל האיזורים.

ק ט ו פ ה (Ketupa ceylonensis) ניזונה מדגים וסרטנים. אָרכה 55 ס״מ, דומה לאח (ע״ע), אלא שרגליה ערומות ואצבעותיה מצויידות בקשקשים חדים המאפשרים אחיזת טרף חלקלק כדגים. לאזניה ציציות־נוצה. שוכנת יערות בקרבת מים. איזור תפוצתה אסיה, מהודו עד א״י. בארץ מצויים פרטים מועטים בלבד המקננים בסביבת הכנרת.

ש ע י ר (Otus scops), גדלו כזרזיר וארכו 19 ס״מ. לאזניו ציציות־נוצה. שוכן עצים וצבעו — חום־אפור כצבע קליפתם. תפוצתו: איזור הים התיכון, אירופה המרכזית, צפון־מערב אפריקה ואסיה הקטנה. חורף באפריקה הטרופית. בארץ — עובר־אורח בעיקר בסתיו ובאביב. טרפו — בעיקר חרקים.

הסוג ל י ל י ת כולל כ־20 מינים, מהם מצויים בארץ 2 מינים נדירים: ל י ל י ת ה מ ד ב ר (Strix butleri), שוכנת סלעים במדבר יהודה, בנגב ובסיני. צבעה חום־צהוב, ל י ל י ת מ צ ו י ה (Strix aluco), גדלה כפרגית, שוכנת חורשות. צבעה אפור־חום. בצפון־אירופה ובגרנלנד מצויה ל י ל י ת ה ש ל ג (Nyctea scandiaca), גדלה כתרנגולת, צבעה לבן ונוצתה התפוחה מכסה אפילו את המקור והטפרים. בניגוד לשאר הל׳ — פעילה ביום. טרפה — לְמינגים, עופות ודגים. — הלילית נזכרת במקרא (ישע׳ לד, טו), וכן גם השעיר (שם).

H. F. Witherby, *The Handbook of British Birds*, I-V, 1949[2]; K. H. Voous, *Atlas of European Birds* (תרגום מהמקור ההולנדי), 1960

מ.

לִילְיֶן, אֶפְרַיִם מֹשֶׁה (1874, דרוהוביץ׳ [גאליציה] — 1925, באדנוילר [גרמניה]), גראפיקן וצייר יהודי.

ל׳ היה בנו של חרט־עץ; בבית הוריו קיבל חינוך מסרתי. נטייתו לאמנות נתגלתה כבר בילדותו; למד תחילה באקאדמיה לאמנות בקראקוב; מ־1895 המשיך את לימודיו באקאדמיה לאמנויות במינכן. בשנות שהותו בגרמניה נתפרסם בעיטוריו לכתבי־עת שונים, ביניהם Die Jugend, ששימש בטאון עיקרי ל„סיגנון הנוער" (Jugendstil) הגרמני (ע״ע גרמנית, אמנות, עמ׳ 590). — ל׳ היה ציוני נלהב. בקונגרס הציוני החמישי השתתף בייסוד ה„פראקציה הדמוקראטית". „דף הזכרון" שצייר לקונגרס זה היה נפוץ בחוגי התנועה הציונית. ב־1906 עלה, יחד עם בוריס שץ (ע״ע), לארץ־ישראל, היה מן הפעילים בייסוד „בצלאל" והורה במשך כשנה במוסד זה. בתחילת מלה״ע I עזב את הארץ; הוא בא שנית לאיזור זה כקצין בצבא האוסטרי וחזר עם תום המלחמה לגרמניה.

ל׳ היה מן הגראפיקנים היהודים הנודעים בזמנו. בעל השפעה רבה במיוחד בחוגי צעירים ציונים. עיקר עבודתו הוא בשחור־לבן, ברישום ובתחריט. הוא צייר אילוסטראציות לספר השירים „יהודה" של בריס פון מינכהאוזן (1900); ל„שירי הגטו" של מוריס רוזֶנפלד (1902); לשירי ד׳אַנוּנציו (1904); ל„שיר השירים" (1905). ב־1908—1912 פירסם, ב־3 כרכים, עיטורים לספרי המקרא. מסעותיו ברוסיה, סוריה ותורכיה סיפקו לו חומר לציורי־הווי. לשורה הארוכה של

א. מ. לילין: ישעיהו הנביא

„תוויות־הספרים" שלו יצא מוניטין בזמנו. — ל' יצר כמאתיים תחריטים המתארים את נופה של ארץ־ישראל, את דמויותיה, את ההווי של ירושלים וסמטאותיה. תחריטים אלה, העשויים בסיגנון הקישוטי־קווי האפייני לו והמהווים את מיטב יצירתו האמנותית, מצטיינים בראַליזם מאופק. מיצירותיו המפורסמות: „ישעיהו הנביא", „פסח", „מהפכת סדום", „המשיח בכבלים", „משפט שלמה", „נרות חנוכה", „נע־ונד". ב1921 פירסם 36 הליוגראוורות על הנושא „ירושלים".

וע"ע ארץ־ישראל, עמ' 1070.

M Hirschfelder, *E. M L.* (Ost und West, I), 1901; A. Gold, *E. M. L* (Jud. Kunstler, I), 1903; S. Zweig, *E M. L., Sein Werk*, 1903. E. A. Regener, *E. M. L.*, 1905, L Brieger, *E. M. L.*, 1922.

ג. טל.

לִילְיֶנְבְּלוּם, מֹשֶׁה לֵיבּ (1843, קֵידאן [ליטא] — 1910, אודסה), סופר ופובליציסט, מראשוני „חבת־ציון" (ע"ע). בילדותו נתחנך בישיבה. בן 13 ארס נערה ועבר לבית חותנו בווילקומיר, שם קנה בקיאות רבה בספרות הרבנית, ולאחר נישואיו פתח בה ישיבה לנערים. תוך התעמקות בספרות המחקר של יה"ב נתפס ל' בהדרגה לרעיונות ההשכלה המתונה. ב1867 פירסם את מאמרו הגדול „אָרחות התלמוד", שבו תאר את התלמוד כיסוד קיומו ומוסריותו של העם היהודי, אך טען כי דרך התלמוד להתאים את חוקי התורה לצרכי החיים, וע"כ קרא לרבנים לבטל מנהגים שעבר זמנם, ובמיוחד אלה שיסודם בקבלה. מאידך קרא למשכילים שלא לנטוש את אמונתם, שהיא הערובה היחידה לקיום העם. ב1869 פירסם ל' „נוספות לאָרחות התלמוד", בו חזר על הדברים בחריפות יתרה, כפר בסמכותו של השו"ע וקרא לרבנים לחבר שו"ע מתוקן, להפיח בעם אהבת מלאכה ועבודה, ולייסד בת"ס מתוקנים. הפעם עורר נגדו פולמוס חריף: הכריזו עליו חרם, פגעו בפרנסתו, וכמעט שמסרוהו לעבודת הצבא. אז יצא לאודסה, לקנות השכלה אירופית ולכתן לו מעמד בחיים (1869).

מ. ל. לילינבלום

באודסה נכונה לל' אכזבה מרה, בראותו המוני יהודים שפרקו עול מצוות, והתרחקו מתרבות ישראל ולאומיותו. שם השלים ל' סאטירה בחרוזים, „קהל רפאים" (תר"ל), המגלה מומיהם של 15 טיפוסים מחיי הקהילה. זוכים לביקורת גם המשכילים, על שהם עוסקים במליצות ובמחקר ולא בבעיות האקטואליות של האומה, וכן צעיריהם, שפרקו עול. וכל השכלתם בנימוסים חיצוניים. על אף ערכה הספרותי הקלוש, זכתה היצירה לקבלת־פנים טובה. באודסה נפגש ל' עם אברהם קְרוֹכמַל (ע"ע), ובאמצעותו — עם ביקורת המקרא, וקיבל את מסקנותיה. אותם ימים השתלם ברוסית והחל קורא בספרות הראדיקלית, שעשתה עליו רושם עצום. את תיקונו של העם היהודי ראה אז בשינוי סדרי חייו הכלכליים והתרבותיים, ואילו שאלת הדת נראתה לו כחסרת שחר. את השקפותיו ביטא במאמריו „יודישע לעבענספראגען" („בעיות החיים היהודיים"). בעתון היידי „קול מבשר", של' קיבל את עריכתו ב1871. בגלל רוגז החרדים נאלץ ל' להסתלק מהעתון, ואז פירסם שורת מאמרים ב„המליץ", וב„השחר", ובהם הסביר, שמטרת ההשכלה להיטיב את החיים, ושהשפה העברית ותורת ישראל עתידות להשכח, ותפקיד הסופר העברי „לתת לבני־עמנו מבט גשמי על החיים, ולהשכיח מאיתם את אויר חיי־הדמיון שהם מחזיקים בו".

ואעפ"כ לא מצא ל' מנוחה נפשית. ב1873 כתב אוטוביוגראפיה חשובה, „חטאת נעורים" (תרל"ו), בגילוי־לב ובמפורש. עיקרה מוקדש לתאור המאבק בנפש צעיר יהודי המשתחרר מן המורשה הדתית, ובהגיעו לשלילה הגמורה משיגים אותו היאוש וההכרה כי אינו אלא „אומלל בארץ". אע"פ שלא היו בספר יומרות אמנותיות או ספרותיות, היתה השפעתו על בני־הדור עצומה, שהרי רבים נמצאו אז בשלב זה או אחר של אותה הדרך. החרדים ראו בו ספר מסוכן. בחייו הפרטיים נאבק ל' במחסור, יחד עם בני משפחתו, כשהוא עוסק במלמדות, בהגהת־ספרים או בפקידות. כל אותה עת ניסה לרפוש תעודת־גימנסיה, כדי שיוכל ללמוד מקצוע באחד מבתה"ס הגבוהים. בסוף שנות ה70 התקרב ל' לחבורת הסוציאליסטים העברית הראשונה, וכתב למענה את „משנת אלישע בן אבויה". מאמר זה הוא השלם בצורתו ובסיגנונו מכל מה שכתב, והוא נכתב כפארודיה למשנה ומפרשיה.

פרעות 1881 חוללו שינוי גמור בהשקפותיו של ל', והוא הגיע להכרה כי מקור הרע הוא במעמדם של היהודים כזרים בין האומות. ע"כ הציע לקנות את אדמת א"י מידי השולטאן, ולכונן בה „ממלכה משועבדה תחת השגחת מושלי אירופה". לאחר זמן הכיר, שהעיקר הוא לקנות קרקע בא"י ולהתיישב בה בהדרגה, ואפילו תחת שלטון התורכים. מאמריו ברוסית בנושא זה (1884) תורגמו על־ידיו אח"כ גם לעברית, בשם „על תחית־ישראל על אדמת ארץ־אבותיו". בחוברת זו, שהיא מתעודות־היסוד של הרעיון הציוני, קובע ל' כי האנטישמיות איננה תופעה חולפת, אפילו במקום שזכו היהודים לשווין, והפתרון היחיד הוא הפתרון הציוני. ל' יצא בחריפות כנגד י. ל. גורדון (ע"ע), שראה בתיקון חיי הדת היהודים בגולה תנאי מוקדם לגאולתם המדינית בא"י; ל' טען ששאלת קיום האומה קודמת, ועל הרבנים והמשכילים להתאחד למען המפעל הלאומי המשותף. יתר־על־כן, על החילותיים להזהר שלא יביאו לפילוג העם, ותיקון הדת יבוא מעצמו, עם החיים הלאומיים המלאים בא"י. מאז דבק ל' בציונות בכל מאודו. הוא סייע לארגונה של „חבת־ציון" ברוסיה, והוא שעורר את פינסקר (ע"ע) לעמוד בראשה. החשוב במאמריו העבריים

מאז הוא ביקרתו הקטלנית על „כל שירי י. ל. גורדון" (1884), על שביקר את מומי העם היהודי, בלי שים לב למקורם במציאות המדינית; הוא אף שלל מיל"ג את הזכות להקרא „משורר לאומי", כל עוד לא יקדיש עטו לחזון שיבת־ציון. ביקורת זו שימשה אות להסתייגות הדור החדש מהשקפות הדור הישן, שיל"ג היה מראשי המדברים בו.

בסוף 1884 נבחר ל' למזכיר בשכר של „מזכרת משה" שהיתה, למעשה, ההנהלה המרכזית של „חבת־ציון" עד למתן הרשיון הממשלתי להקמת „חברת התמיכה לבני־ישראל עובדי־אדמה ובעלי־מלאכה בסוריה ובא"י" (1890). בתפקידו זה שימש ל' מקשר בין האגף החרדי והחילוני בתנועה, בלי שיוותר על השקפותיו. בכלל ביטא ל' את הקו הרשמי של הנהגת התנועה, ועם כל התנגדותו לשיטת התמיכה, קרא למושבות הנתמכות לקבל עליהן את מרותה של פקידות הבארון. הוא הזהיר מפני עליית עניים, ולהם קרא לנסוע לאמריקה. את הגשמת הרעיון הציוני ראה ל' בפעולת עליה והתיישבות מתמדת, ולו גם בקנה־מידה קטן, תוך הסתגלות לתנאים הקיימים. בתרנ"ט כתב ל' את שני ספריו „דרך תשובה" ו„דרך לעבור גולים", המשלימים את האוטוביוגראפיה שלו. ב20 שנותיו האחרונות עמד ל' על משמר ה„ציונות המעשית". מאבק ממושך ניהל עם אחד־העם, בטענו כי אכן אין דרך אחרת אלא לטפח את היישוב החקלאי הדל בא"י. לאחר מכן ניהל מאבק עם ה„ציונות הרוחנית", ותבע להקדיש את מעט כוחותיה החמריים של התנועה לתמיכה במושבות ולא במוסדות תרבות והשכלה. את הופעתו של הרצל ואת הציונות המדינית קיבל ל' בברכה, אולם עמד על כך שעבודת חובבי־ציון תימשך בד בבד עם הנסיונות המדיניים. הוא עצמו לא הצטרף לתנועה החדשה מפחד שמא יעורר את חשד הממשלה הרוסית כלפי „חברת התמיכה", אולם תמיד עמד לימינו של הרצל. בתכנית אוגאנדה ראה ל' את כשלונה של הציונות החדשה, ובשורת מאמרים קרא לדחות הצעה זו ולחזור לעבודה המצומצמת בא"י.

ב1909 החל ל' בהכשרת כתביו לדפוס. הוא ליקט את החשובים שבהם, ריכך בהם כמה ביטויים וחילקם ל4 כרכים. כרך א' נדפס בחייו (תר"ע), והאחרים יצאו לאחר מותו (תרע"ב/ג), בעריכת ד"ר י. קלוזנר. לאחר מותו נקראה על שמו המושבה כפר־מל"ל.

הכוח הרוחני שהניע את ל' כל ימיו נבע מהקשר האיתן לעמו, והדאגה לקיום העם שימשה תמיד מוצא למחשבתו. השפעתו הרבה של ל' נבעה מישרו ומאומץ ליבו. הוא סייע לעזיבתם של רבים מנוער הישיבות, אבל רבים מהם הוביל עמו ב„דרך תשובה", במסגרת „חבת־ציון". בעבודת הנמלים שלו כמזכיר „חבת־ציון", קיים ל' את המסגרת הארגונית הרופפת של התנועה, והשלים בין פלגיה השונים — עד קום ההסתדרות הציונית. פעולתו למען שביתת־נשק בתנועה הלאומית בין המשכילים לחרדים, ולמען איחודם במסגרת הפעולה ליישוב א"י, היה לה ערך מכריע בתולדות התנועה הציונית, והיא שסייעה לה לקבל אופי של תנועת־עם ממלכתית. ל' היה מאלה שהעבירו את רעיון העבודה אל התנועה הציונית, ובכך היה לאחד מאבות תנועת העבודה בהסתדרות הציונית.

בתולדות הספרות העברית מהווה יצירתו של ל' מעין חוליה בין הפובליציסטיקה של סמולנסקין, האפופה ערפל מליצי כבד, לבין מאמריו המלוטשים והמעמיקים של אחד־העם. לשונו עניינית, פשוטה וטבעית, בלי מליצות וקישוטים, וכל כוונתו להסביר את המטרה שלפניו, ודווקא משום כך השפיע הרבה גם על דרך כתיבתם של הסופרים העברים בזמנו.

ש. ראזענפעלד, מ.ל.ל' זיין לערען און אויפטוהן, 1919; פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ב', 201–210, 313–314, תרפ"ט; ז. אפשטיין, מ.ל.ל', שיטתו והלך מחשבותיו, תרצ"ה; א. ברוידא, מ.ל.ל' ומשנתו (מבוא ל„דרך גאולים"), תרצ"ה; י. ח. רבניצקי, דור וסופריו, ב', נ"ג–ס"ו, תרצ"ח; ש. ברימן, הפולמוס בין ל' לבין אחד־העם ודובנוב והרקע שלו, תשי"א; הנ"ל, אגרות מ. ל. ל' ליל"ג, תשכ"ח; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד', 190–300, תשי"ד[2]; ח. חמיאל, בין ל' לר' יצחק מרגליות (סיני, ס"ב), תשכ"ח.

י. ס.

לִילְיֶנְקְרוֹן, דֶטְלֶף פוֹן — Detlev, Freiherr von Liliencron — (1844, קיל — 1909, אלט־ראלשטט [ליד האמבורג]), משורר גרמני. ל' הלאומני היה נכדו של גנראל אמריקני, שנלחם בצבאו של ושינגטון. ל' שירת כקצין בצבא הפרוסי. ב1875—1877 שהה באה"ב; חייו הקשים שם הגבירו בו את הנטיה לראות את מולדתו כמקום מושלם. בשובו לגרמניה, עבד כמה שנים כפקיד, אח"כ חי על כתיבתו. רוב ימיו היה נתון במצוקה כלכלית.

ל' כתב סיפורים, רומאנים, מחזות ושירים. לשרותו הצבאי היתה השפעה מכרעת על כל כתיבתו, המצטיינת באידאולוגיה יונקרית, אהבת המולדת והתלהבות למלחמה. מיצירותיו נקראים גם כיום הסיפורים הקצרים (Kriegsnovellen [„סיפורי מלחמה"], 1895). אך כוחו העיקרי בשירתו הלירית, העליזה, הססגונית, החושנית והנוטה במידה ניכרת לסנטימנטאליות. ל' חייב את החיים ואת הנאותיהם. הוא לא היה נתון למרותן של אסכולות, אלא היה „משורר טבעי" — מעמד, שהקנה לו את הזכות לספונטאניות, רעננות ופשטות; בעטיין של תכונות אלה נפגעו אמנם העומק והמחשבה. בין שיריו: שירי טבע, שירי מלחמה, שירי ציד, שירי אהבה, באלאדות שהתמאטיקה שלהן עממית. הם מצטיינים בקצב מובהק ורבים מהם הולחנו.

בסוף חייו זכה ל' להחשב לאחד מגדולי המשוררים של הדור. פשיטת־הרגל של המחשבה הלאומנית בגרמניה, עם התמוטטות „הרייך השלישי", בעקבות מלה"ע II, שוב העמידה בספק הערכה זו.

מבין קבצי שיריו: Gedichte („שירים"), 1889; Bunte Beute („שלל מגוון"), 1903. כל כתביו, ב15 כרכים, יצאו לאור ב1904—1908; שיריו המקובצים, ב4 כרכים — ב1897—1903.

P Besson, *Un réaliste allemand contemporain, D.v.L.*, 1903, O J Bierbaum, *D v. L.*, 1910; H Benzmann, *L.*, 1912; H. Spiero, *D. v L , sein Leben und seine Werke*, 1913, H Maync, *D. v. L.*, 1920; I Wichmann, *D. v. L.s lyrische Anfänge*, 1922; J. Elema, *Stil und poetischer Charakter bei L.*, 1937.

ג. אב.

לִילְיֶנְתַל, אוֹטוֹ — Otto Lilienthal — (1848, אנקלאם, [פומראניה] — 1896, ברלין), מהנדס וחוקר גרמני. ל' עקב במשך שנים אחר מעוף הציפרים, ובמיוחד החסידות, וביסס את מחקריו תסיתותיו על הכנף הטבעית. עוד בהיותו תלמיד בי"ס בנה ביחד עם אחיו, גוסטאוה, דגם של דאון, ובשנים שלאחר מכן בנו האחים דאונים רבים וביצעו מספר רב של דאיות. בשנת 1896 התרומם ל' בדאון, שאותו צייד במנוע־גז קל להנעת הכנפיים, הצליח לדאות מרחק של

350 מ׳, אך נפל ונהרג. ל׳ היה בין הראשונים שהכירו בעליר נותה של הכנף הקמורה על כנף שטוחה. אם כי לא זכה להכ־רה בחייו, היתה לעבודתו השפעה מכרעת על חלוצי התעופה במטוס (ע״ע) כבד מהאויר, שבאו אחריו. ל׳ נודע גם בשכ־לולים טכניים שונים בדוד־הקיטור, וכן בארגז קוביות־בניה למשחק לילדים, שזכו לפרסום רב. בין ספריו: Der Vogelflug als Grundlage der Fliegekunst („מעוף הצפור כבסיס לאמנות הטיסה״), 1889, וכן Die Flugapparate („מכשירי־תעופה״), 1894.

A. E. G. L., *Die Lilienthals*, 1930; G. Halle, *O. L.*, 1936.

לִילְיֶנְתַל, דָּוִד עֵלִי — David Eli Lilienthal — (נו׳ 1899), איש־מנהל אמריקני, יהודי. ל׳ למד משפטים באוניברסיטת הארוואַרד, וב1923 החל לעבוד כעו״ד בתור יועץ לחברות ולשרותים ציבוריים. ב1933 מינהו הנשיא רוזוֶלט לחבר מועצת המנהלים של רשות עמק טנסי (ע״ע טנסי, נהר) וב1941—1946 היה ל׳ יו״ר המועצה. ב1946—1950 היה ל׳ היו״ר הראשון של הוועדה לאנרגיה אטומית של אה״ב. בתפקידו זה ניסח ב1946 את „תכנית ל׳״, שלפיה יהיה לאו״ם פיקוח בלבדי על ייצור האַטום למטרות־שלום, וייאסר על כל המדינות לבנות מתקנים לייצור נשק אטומי או לצבור חמרים נוחים לביקוע העלולים לשמש מקור לנשק אטומי. בריה״מ דחתה תכנית זו (ע״ע אטומית, אנרגיה, עמ׳ 520). ל׳ נודע כבעל השקפות ליבראליות במדיניות.

מספריו: TVA — Democracy on the March („רשות עמק טנסי — הדמוקרטיה בפעולתה״), 1944 (עבר׳, תש״ו); Big Business: a New Era („חברות גדולות: עידן חדש״), 1953.

לִילְיֶנְתַל, מַכְּס (מְנַחֵם) — Max Lilienthal — (1815, מינכן — 1882, סינסינטי), סופר, מחנך ורב רפור־מי. סיים את האוניברסיטה בעיר מולדתו, וב1839 מונה מנהל בי״ס יהודי בריגה, שם נתפרסם בדרשותיו בגרמנית, אותן נשא בביהכ״נ המקומי (Predigten in der Synagoge zu Riga, 1841). ל׳ התיידד עם שר־ההשכלה הרוסי סרגי אוּבָרוֹב (ע״ע), ובהשפעתו מסרה הממשלה הצארית לל׳ הכנת תכנית להקמת בת״ס ממשלתיים ליהודים (1841). מאמציו לשכנע את ראשי הקהילות ב„תחום המושב״ נכשלו בגלל התנגדותם של החרדים ואח״כ גם של המשכילים, שחשדו בצאר הריאַקציוני, ניקולי I (ע״ע), שאין כוונתו להקניית השכלה אלא להעברתה של היהדות הרוסית לנצ־רות. נסיונותיו של ל׳ לנקוט לשון־איומים בשם הממשלה עוררו סלידה, ותכסיסי ההתקשרות שלו עם ה„חרדים״ כנגד ה„משכילים״ הרחיקו ממנו גם את האחרונים. כן עוררה חשד תכניתו להזמין מורים מגרמניה לבתה״ס המתוכננים, ולהטיל מס על ה„מלמדים״. במינסק נפגש ל׳ באיבה גלויה, שלוותה גם עלבונות אישיים. בתגובה פנה ל׳ לאוורוב שיכפה על היהודים את תכניתו בכוח החוק, אך זה סירב (1842). במקום זאת מינה השר ועדה של אישים יהודיים לבחינת ההצעות; על ל׳ הטיל לסייר שוב במרכזים היהודיים ולהכשיר את הקרקע לשינוי. ל׳ לא חזר על הצעותיו הקיצר־ניות והפעם עורר אהדה, אך תכסיסיו הכשילוהו שוב, ועל קריאתו ב„מגיד ישועה״ (וילנה, 1842), השיב בחריפות יצחק בר לוינזון (ע״ע), בחוברתו „מגיד אמת״.

ב1844 פורסם החוק להקמת בתה״ס, ודווקא אז עזב ל׳ את רוסיה בחשאי, לאחר שהשתכנע, כנראה, בכוונותיה הבלתי־כנות של הממשלה, שתבעה לבטל את לימוד התלמוד, וליוותה את החוק כולו בצווים אנטי־יהודיים שונים. ב1845 היגר ל׳ לאה״ב, שם שימש כרב רפורמי בניו־יורק ואח״כ, עד מותו, בסינסינטי. ל׳ פעל כעורך ה־Hebrew Review, כמחנך, וכסופר (פירסם קובץ פואמות Freiheit, Frühling und Liebe [חרות, אביב ואהבה] 1857), כן הצטיין כנואם ודרש גם בכנסיות. היה ממייסדי ביהמ״ד „היברו יוניון קולג׳״. על פעלו ברוסיה כתב ל׳ בשני כה״ע Allgemeine Zeitung des Judentums (1854—1856) ו־Jüdisches Volksblatt (1856).

D. Philipson, *M. L., American Rabbi, Life and Writings*, 1915.

א. לי.

לִילְיֶנְתַל, רֶגִינָה (1877, נָוִיחוֹסט — 1924, וארשה), סופרת וחוקרת יהודית בפולין. ל׳ צידדה בהתבר־ללות היהודים באומות ה„מתקדמות״, ופולמוס רב עוררה חוברתה התוקפנית נגד ברית־המילה („הלאה המנהג הבר־ברי״, ורשא, 1908). מחקריה העיקריים מוקדשים לפולקלור יהודי: מנהגי אירוסים ונישואים, אמונות ואמונות תפלות, ו„השארת הנפש״ בפי העם. הנודע בספריה הוא מחקרה על מסורת שלוש הרגלים: Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości („החגים היהודיים בעבר ובהווה״), 1908. ל׳ פירסמה מחקר: Dziecko żydowskie („הילד היהודי״), 1904; ל׳ תירגמה לפולנית מסיפוריהם של סופרי ידיש, ובפרט משל י. ל. פרץ. היתה חברה פעילה באקאדמיה למד־עים בקרקוב, וחלק ניכר מעבודותיה י״ל בהוצאת האקאדמיה.

לִילִית, ע״ע סַמָּאֵל וְלִילִית.

לֵילָנִיִּים (Nyctaginaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים המונה 30 סוגים וכ300 מינים באיזורים החמים, בעיקר באמריקה. הל׳ הם עשבים, שיחים ועצים. העלים נגדיים לרוב. הפרחים דו־מיניים, ערוכים בתפרחות. העטיף פשוט, כותרתי, דמוי־צנור או משפך, בנוי מ4—5 עלים; אבקנים 1—30; העלי בעל עלה־שחלה אחד. השחלה עלית. חלקו התחתון של העטיף, המעורה בשחלה, עוטף את הפרי לעת ההבשלה. הפרי — אגוזית.

רבים מהל׳ ידועים כצמחי־נוי תרבותיים. הסוג לֵילָנִית (Mirabilis), מונה כ60 מינים. הם לרוב עשבים רב־שנתיים, שרשיהם עפ״ר מעובים ובעלי פקעות, לעתים קרובות גבעו־ליהם מעובים במפרקים. עליהם העליונים יושבים לרוב. הידוע שבהם הוא „מלכת הליל״ או לילנית רב־גונית (Mirabilis jalappa), ששימשה אובייקט מקובל לחקר חוקי התורשה, בעיקר בנוגע להור־שת צבעי־פרחים ומו־טאציות שונות (ע״ע תורשה) — זהו שיח, מוצאו ממכסיקו. פר־חיו הגדולים בצבע צהוב, לבן או אדום, נפתחים בלילה. בימי קדם הרבו לגדל אותו

„מלכת הליל״ (Mirabilis jalappa)

בוגנווילאה נאה
(Bougainvillea spectabilis)

משום שחשבו שמשרשיו ניתן להפיק את השרף יאלאפ (מכאן השם). (וע״ע חבלבליים, עמ׳ 60).

הסוג בוגנווילאה (Bougainvillea) מונה כ10 מינים. בארצות חמות מרבים לגדל את הבוגנווילאה הנאה (B. spectabilis) כצמח נוי. זהו מטפס קוצני המצטיין בצמיחתו החזקה, שמוצאו מבראזיל. פרחיו ערוכים בקבוצות. עלי העטיף קטנים וצהבהבים, אך כל קבוצת פרחים מלווה ב3 חָפים גדולים ובולטים, בצבע אדום או לילך, הודות להם מתקבל הרושם הצבעוני העז שהוא טיפוסי למינים אלה. החפים מתקשים לעת ההבשלה ומשמשים מפרשי רוח לתפוצת הפירות המעורים בבסיסם.

מינים אחדים של הסוג בּוֹרַבְיָה (Boerhavia) גדלים בארץ, בעיקר בעמק הירדן: ב. עפריתית (B. plumbaginacea), מין מטפס בעל עלים רחבים ופרחים לבנים, דמויי משפך. פירותיו נפוצים ע״י הידבקות בכסות של בע״ח ובני אדם, הודות לבלוטות הדביקות שבשוליהם. צומח בנקל ובשפע בכל מיני קרקעות וע״כ משמש צמח נוי, לכיסוי גדרות ומבנים.

י. גל.

לֵיֶלֶס, אַהֲרֹן (1889, ולוצלאווק — 1966, ניו־יורק) —

כינויו הספרותי של אהרן גלאנץ — משורר ומבקר ספרות יידי. נתחנך בלודז׳, ב״תלמוד־תורה״ מקצועי שנוהל ע״י אביו, וסיים בי״ס למסחר. ב1905 עבר ללונדון ולמד 3 שנים באוניברסיטה. ב1909 היגר לאה״ב ולמד ספרות באוניברסיטת קולַמביה (1910—1913), הורה בבת״ס יידיים והשתתף בעיתונות היידית. החל ב1914 השתתף ל׳ בקביעות, יותר מיובל שנים, בעיתון היומי ״דער טאג״ שבניו־יורק, ופירסם בו מאמרים בשאלות מדיניות והברתיות וביקורות ספרותיות. ב1919 פירסם ספר על יצירתו של הסופר היהודי הגרמני יעקב וסרמן (ע״ע), וכן כתב מסות ביקרתיות על הספרות האנגלית והיידית באה״ב. ספר־שיריו הראשון של ל׳ יצא ב1918 בשם ״לאבירינט״ (״מבוך״). מאוחר־יותר היה ל׳ ממחולליו של זרם חדש בשירה היידית, ה״אינזיכיזם״ (״בתוך עצמי״), שהתבסס על גישה אינטרוספקטיווית בשירה, ודגל בחופש־הצורה וב״חרוז חפשי״; כן השתתף החל מ1919 (בהפסקות), יחד עם יעקב גלאטשטין ונחום מינקוב, בעריכת הירחון הספרותי ״אין זיך״. מפנה זה ביצירתו של ל׳ בא על ביטויו בספרי־שיריו ״יונג הארבסט״ (״סתיו נעורים״, 1922) ו״ראנדאם״ (״מקרה״, 1926). ב1947 יצא הספר ״א ייד אויפן ים״ (״יהודי על הים״), ובו שירים שנכתבו בהשפעת השואה. ב1957 יצא ספר־שיריו ״ביים פוס פון בארג״ (״למרגלות ההר״, 1957), וב1963 ״אמעריקע און איך״ (״אמריקה ואני״). ל׳ כתב שתי דראמות: ״שלמה מולכו״ (1926), ו״אשר לעמלען״ (1928) — המשקפים את הניגוד שבין הגעגועים המשיחיים לבין המציאות המדינית והחברתית. שני המחזות תורגמו לעברית בידי ש. מלצר, ויצאו לאור, יחד עם מבחר שיריו, בתרגומו העברי של ב. הרשובסקי (״שירים וחזיונות״, תש״ך).

ד. סדן, מבוא ל״שירים וחזיונות״ של ל׳, תש״ך; ה. לייוויק, עסייען און רעדעס, 236—247, 1963; S. Liptzin, *Aaron Glanz-L.* (Jewish Book Annual, XXV), 1967/8

מ.

לִימָא, מֹשֶׁה (1605[?] — 1658, בריסק,[?]), רב, מגדולי

הפוסקים בליטא במאה ה17. ל׳ למד בישיבתו של הרב הנודע יהושע פַלק (ע״ע) בקראקוב, ושם התיידד עם רבים שעתידים היו להיות ממנהיגי הדור. בשנת 1637 שימש ברבנות בסְלוֹנים ובשנת 1650 אנו מוצאים אותו מכהן כאב״ד בווילנה, כשחבריו שם הם הרבנים אפרים בן יעקב הכהן (ע״ע) ושבתי כהן (ע״ע), בעל ״שפתי־כהן״. בשנת 1655 עבר לכהן כרבה של העיר בריסק. ממאורעות חייו ידוע לנו מעט מאד. ידועים לנו 3 מבניו, שאחד מהם, רפאל, הדפיס את ספרו של אביו ״חלקת מחוקק״ (קראקא, ת״ל). ספר זה, שהוא ממיטב ספרות הפסיקה בדורות האחרונים, נתחבר כפירוש לשו״ע ״אבן־העזר״, העוסק בהלכות אישות ועגונות, והוא מצטיין בביקרתיות ובעמקות. הוא נתקבל להלכה ולמעשה כ״פוסק אחרון״ בתחומו, אף כי סיגנונו קשה ופעמים הרבה דבריו צריכים פירוש לפירושו. הספר ״בית־שמואל״, לר׳ שמואל ב״ר אורי שרגא פייבש, מוקדש בחלקו הגדול למו״מ עם חיבורו של ל׳. מיתר חיבוריו של ל׳, שרדו רק שו״ת אחדות בקבצים שונים.

ה. נ. מגיד־שטיינשניידר, עיר ווילנא, 4–5, תר״ס; ש. י. פין, קריה נאמנה, 76–78, תרע״ה; ח. טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ג׳, 158–163, תש״ח; מ. א. שולוואס, התורה וליי מודה בפולין ובליטא (בתוך: בית ישראל בפולין, ב׳, 21), תשי״ד; מ. וילנסקי, על רבי משה ב״ר יהודה לימא (ספרי נות, ג׳/ד׳), תשי״ט־ך; ש. אידלברג, עיונים בפרקי היסטוריה (סיני, ס׳), תשכ״ז.

לִימְבּוּרְג (Limburg), חבל היסטורי בארצות־השפלה, המ־

חולק היום בין בלגיה להולאנד. הנהר מָז (ע״ע) זורם לאורך רובו של הגבול בין שני חלקי ל׳.

ל׳ ההולאנדית (2,175 קמ״ר; 980,000 תוש׳ [1966], כמעט כולם קאתולים), היא ארץ צרה וארוכה בפנה הדרומית־מזרחית של המדינה, מובלעת בין בלגיה לגרמניה. בדרומה רמה בנויה אבן גיר ובה המקום הגבוה בהולאנד (315 מ׳); בצפונה מישור חולי. השטח כולו מכוסה לֶס קרחתי ומיושב בצפיפות. ל׳ הבלגית (2,420 קמ״ר; 630,000 תוש׳ [1966]), רובה מישור חולי מכוסה לס. החקלאות בשני האיזורים מבוססת על גידולי שדה, בעיקר תבואות וסלק סוכר, ועל מטעי פרי נרחבים.

בדרומו של האיזור נמצא שדה הפחם היחיד בהולאנד. החלק הבלגי מספק כ50% מתפוקת ארצו. על אף המודרניזציה, בעיקר בהולאנד, סובל כעת ענף הפחם ממשבר קשה, בעיקר עקב ההתחרות מצד גאז טבעי, ומכרות רבים נסגרו.

בירת ל׳ ההולאנדית היא מַסְטְרִיכְט (ע״ע); ערים אחרות הן הוֹרמוּנד (37,000 תוש׳; מרכז של ענף הלול) וֶונְלוֹ (61,000 תוש׳; מרכז ליצוא ירקות לגרמניה). הערים העיקריות במחוז הבלגי הן ערי המכרות גֶנְק (55,000 תוש׳) והאסֶלט (39,000 תוש׳).

תחילתה של ל׳ כיחידה מדינית נפרדת היתה במאה ה11, כשדוכס לורן התחתית מסר את השטח לחתנו כרוזנות נפרדת. באמצע המאה ה12 נהיתה רוזנות ל׳ לדוכסות, ומאורע

זה מסמל את קיצה של דוכסות לורן התחתית. דוכסות ל׳ היתה סלע מחלוקת בין תובעים שתים, עד שב1288 נהיה דוכס ברבנט (ע״ע, עמ׳ 426) לשליט ל׳. יחד עם בראבאנט סופחה ל׳ ב1430 לבורגונדיה (ע״ע, עמ׳ 965). במלחמת 30 השנים כבשו ההולאנדים את צפון ל׳, אך דרומה נשאר בידי הספרדים. כשאוחדו הולאנד ובלגיה בעקבות קונגרס וינה (1815) אוחד מחוז ל׳, וכולו הצטרף לבלגים המתמרדים ב1830. אולם כשהושג הסדר בין בלגיה לבין הולאנד נמסר השטח שממזרח למאס להולאנד (1839). חלק זה נחשב שייך לקונפדראציה הגרמנית, עד שזו התפרקה ב1866 ול׳ ההולאנדית התמזגה בממלכת הולאנד. עד 1906 נחשב החלק ההולאנדי של ל׳ לדוכסות.

S. P. Ernest, *Histoire du L.*, I–VII, 1837–52; G. Paswiek, *Les Délices du duché de L.*, 1951.

י. קר.

לִימְבּוּרְג (Limburg, Limbourg), שמם של שלושה ציירי מיניאטורות פלאמיים, שחיו בסוף המאה ה14 וראשית המאה ה15: פּוֹל (Paul, Pol) דה ל׳; הרמן או הרמנס (Herman, Hermant) דה ל׳; ין או יהנקין (Jan, Jehanequin) דה ל׳. האחים ל׳ נולדו בלימבורג, פלאנדריה. ב1401/2 מוצאים אותם בשרותו של דוכס בורגונדיה, פי־ליפ הנועז, ומ1404 — בשרות בנו של פיליפ, ז׳אן ללא־חת. החל מ1411 שימשו כציירי חצר של הדוכס ז׳אן דה בֶּרי

האחים לימבורג: ספר השעות העשירות מאד של הדוכס דה בֶּרי. חודש יולי. ברקע: טירת פואטייה

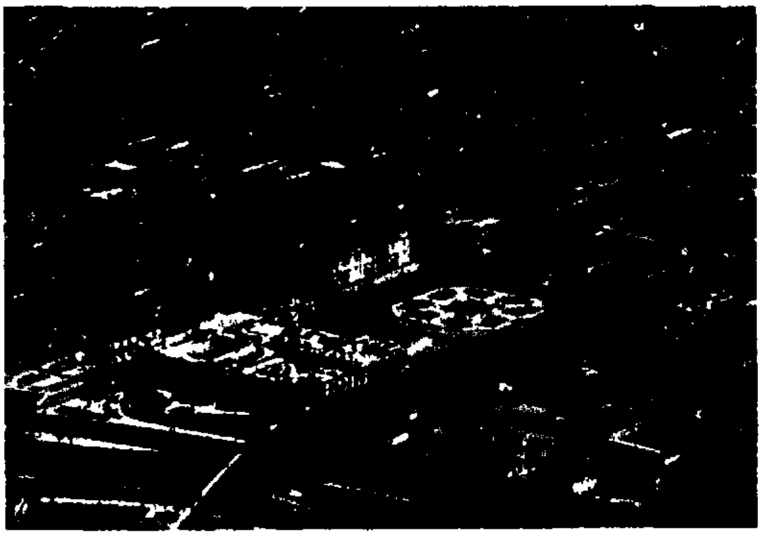
בבורז׳. בחצרו של פטרון גדול זה של האמנות, ובפרט של אמנות הספר המצוייר, בשלה יצירתם של האחים, כשהיא ניזונה מהשפעת היצירות האיטלקיות, הפלאמיות והצרפ־תיות שבאספיו של הדוכס. שני כתבי־יד מאוּיָרים מיוחסים להם בוודאות: Les Belles Heures du Duc de Berry („השעות היפות של הדוכס דה ברי״), צוייר ב1410—1413 בערך (נמצא במוזיאון מטרופוליטן, ניו־יורק); וLes Très Riches Heures du Duc de Berry („השעות העשירות מאד של הדוכס דה ברי״), שצוייר, כנראה, בשנת חייהם האחרו־נה (1416?) והושלם אחר מותם (נמצא במחיאון קונדה, בשאנטִיי). יצירת־מופת זו של אמנות כתב־היד המאוייר היא ביטויו המושלם והבשל של „הסיגנון הגותי הבינלאומי״ בציור הבורגונדי. חלקו המפורסם ביותר של ספר תפילות זה הוא לוח שנה שכל אחד מדפיו מוקדש לאחד מחדשי השנה ובו מתואר אחד העיסוקים האָפייניים לחודש זה: פרק מ„מחזור העבודה״ השנתי או ממחזור הבילויים של חיי האצולה. למרות שברקעי הנוף ניכרת השראתה הישירה של הסביבה המציאותית, כגון טירות בורגונדיה, מראה פאריס וכו׳, אין האמנים מתארים בהם חלל ראלי, והדמויות הקלילות והאל־גאנטיות נעות בנוף שאווירת חלום שורה עליו. יש מייחסים לאחים ל׳ גם את „ספר השעות של סֵילֶרן״ (Seilern; אוסף סיילרן, לונדון), ויצירות אחרות (ור׳ תמ׳ בע׳ לבוש, עמ׳ 131).

P. Durrieu, *Les Très Riches Heures de Jean de France, duc de Berry*, 1904; J. Porcher, *Les Belles Heures de Jean de France, duc de Berry*, 1953, J. J. Rorimer, *The Belles Heures of Jean, Duke of Berry, Prince of France*, 1958.

א. רו.

לִימָה (Lima), בירת פֶּרוּ והגדולה בעריה, 1,795,000 תושׁ׳ (אומדן 1965), בירת מחוז ל׳ (33,895 קמ״ר; 2,793,000 תוש׳). יושבת על גדות הנהר רימאק (ממנו נטלה העיר את שמה שהשתבש לל׳), במישור החוף, סמוך לרגלי האנדים. מרכז העיר וחלקה העתיק נמצאים בגובה כ150 מ׳, כ12 ק״מ מחוף האוקיינוס השקט. רובה הגדול של העיר נמצא מדרום לנהר ורק חלק קטן ממנה מצפון לו, שם מגיעה שלוחה של האנדים עד לפרבריה. בתהליך התפשטותה דרו־מה, בעשרות השנים האחרונות, הגיעה ל׳ עד חוף האוקיי־נוס; אעפ״כ כנמל מוסיפה לשמש לה העיר קיאו (ע״ע; Callao) שעל החוף כ8 ק״מ ממערב לה. שלוחות האנדים, המתקרבות לחוף וגבהן ליד ל׳ הוא כ800 מ׳, חובקות חלקים של העיר משלושה עברים. בעמקים שבין שלוחות אלו, שטחי־שלחין נרחבים בתוך איזור בעל אופי של ערבת מדבר. העיר מצטיינת באקלימה הנוח. הטמפראטורה הממו־צעת של החודש הקר ביותר (יולי) היא 16°, ושל החודש החם ביותר (פברואר) 23°. כמות הגשמים השנתית הממוצעת היא 40—50 מ״מ, אך בגלל זרם־ים קר העובר במקביל לחוף הסמוך, תדירים בל׳ ערפילים, בעיקר בחורף.

נוסף להיותה מרכז המנהל והחיים המדיניים והתרבותיים, מתנהל בה ובעיבורה חלק הארי של הפעילות הכלכלית של פרו, והיא משמשת צומת תחבורה חשוב. למעלה מ⅔ מה־תעשיה המודרנית במדינה נמצאים בה. ענפי התעשיה העי־קריים הם טכסטיל (מוצרי כותנה וצמר), מצרכי הלבשה, מוצרי־עור, מוצרי־עץ, מזונות, משקאות, מוצרי־טבק, סבון, כלי אלומיניום, זכוכית וכסף. ענפים נוספים הם יציקת ברזל, ייצור מלט וחמרי בניין, הרכבת מכוניות ומכשירי חשמל,

לימה: מראה מן האוויר
במרכז — כיכר־הנשק והקתדראלה; בקדמת התמונה — נהר הרימאק

זיקוק נפט ועוד. איזור התעשיה העיקרי משתרע בין ל', המספקת כוח־עבודה, וקַיאו, שדרכה מייבאים חמרי־גלם. ל' היא מרכז פעילותם של הבנקים וחברות הכספים והמסחר בפרו, וממנה מתנהל כ95% מסחר־החוץ של המדינה. בה צומת הכבישים ומסה"ב הראשי בפרו; עוברת בה האוטוסטראדה הפאן־אמריקנית ויש לה שני שדות־תעופה בינלאומיים (ל־קיאו ולימאטאמבו). אוניברסיטת „סן מרקוס" שבל' היא העתיקה ביבשת אמריקה, ובה 14,000 תלמידים (1962). בעיר עוד 6 מכללות, בתי־ספר צבאיים, בי"ס לאמנות, אקאדמיה למוסיקה ועוד. החשוב שב10 המוזיאונים שבעיר הוא המוזיאון הלאומי, שבו מוצגים של תרבות האינקה והתרבויות שקדמו לה.

אפייני לל' הניגוד שבין שדרות ורחובות רחבים, המצטלבים בזווית ישרה וגורדי שחקים חדישים, לבין חלקי העיר מהתקופה הקולוניאלית ומשנות העצמאות הראשונות, שבהם עיקר קסמה. יש בה יותר מ50 כיכרות שבמרכזן גינות ומזרקות. גרעין העיר (על הגדה הדרומית של הרימאק), שתוכנן ונבנה במאות ה16 וה17 בסיגנון של עיר ספרדית, חרב ברובו ברעשים התכופים שפקדו את ל' ונבנה מחדש סביב „כיכר־הנשק" (Plaza de Armas); שם הקתדראלה, ארמון הארכיהגמון, בית העיריה וארמון הממשלה (לפנים ישב בו המשנה־למלך). ב„כיכר האינקוויזיציה" ניצב הבניין, בו שכנה לפנים האינקוויזיציה, שהיה אח"כ בית הסנאט, ועתה משמש כמוזיאון. אוכלוסיית ל' גדלה פי ששה ויותר מאז ראשית המאה הנוכחית ומוסיפה לגדול במהירות, כתוצאה מריבוי טבעי, מהגירה (מאירופה) ומזרימת אוכלוסיה כפרית. הגידול המהיר יצר בעיות קשות של שיכון, חינוך, אספקת־מים ותחבורה; משכנות העוני (barriadas) מתפשטים, בעיקר על מדרונות הגבעות בצפון, ויש מחסור בבתי־ספר.

R. Porras Barranchea, *Pequeña antologia de L., 1535–1935*, 1935, J. Bromley – J. Barbagelata, *Evolución urbana de L.*, 1945.

ב. רנ.

היסטוריה. ל' „קריית המלכים" (Ciudad de los Reyes) נוסדה ב1535 בידי פרנסיסקו פיסָרו (ע"ע), שתיכנן את העיר ועיקרי תכניתו נשתמרו בבניינה עד היום. כבר במאה ה16 נהיתה ל' למרכז השלטון החילוני ולמרכז הדתי והתרבותי של הספרדים באמריקה הדרומית, וכן לליבה המסחרי. העושר, שבא ממכרות הזהב והכסף, איפשר לל' להתפתח ליפה ולעשירה שבערי אמריקה במאות ה17—18. כמרכז השספרדיות היתה ל' מעוז של הספרדים במלחמת העצמאות של מדינות אמריקה־הדרומית (ע"ע אמריקה, עמ' 187/8). אחרי הכרזת העצמאות של פרו (1821) נהיתה ל' לבירת הרפובליקה החדשה, אולם הוסיפה להיות מרכז של שמרנות. ב1881—1883 היתה כבושה בידי צבא צ'ילֶה (ע"ע פרו, היסטוריה). במאה ה20 גדל שטחה פי 15 לעומת שטחה בסוף תקופת השלטון הספרדי; היא התפשטה בעיקר דרומה, ובלעה ישובים מספר, כגון מאגדאלנה, מיראפלוֹרֶס, בּאראנקוֹ ועוד.

יהודים. לאחר יסוד האינקוויזיציה בל' ב1570, הוצאו להורג אנוסים יהודים ב1581, 1605, 1625 ו1639. ב1639 נידונו 63 איש, מהם 12 למוות. כמעט כל האנוסים היו פורטוגאלים או ממוצא פורטוגאלי. קומץ מיהודי אלזאס התיישב בל' קרוב ל1870; הוקמה שם קופת גמילות־חסד ונתרם שטח לבית־עלמין, אך קבוצה זו התבוללה לגמרי. — ראשוני המהגרים היהודים הגיעו לל' בשנות ה20 למאה הנוכחית. מספרם הכולל כיום הוא כ5,000; מהם ספרדים (פחות מאלף) — בעיקר מתורכיה, יוון ומצרים, אשכנזים (כ3,000; רובם ממזרח־אירופה), וכ1000 מיוצאי גרמניה. כמעט כל יהודי פרו מרוכזים בל'. ב1926 נוסד ארגון קהילתי מרכזי. יוצאי גרמניה, וכן הספרדים, הקימו בתכ"נ נפרדים, כל אחד עם רב משלו, ויש גם שני בתכ"נ חסידיים. זיקתה של הקהילה לישראל חזקה, קיימת גם עליה, ונדירים נישואי־תערובת. הקהילה מוציאה שבועון, ומ1946 מקיימת בי"ס תיכון (כ700 תלמידים).

י. שאצקי: יידישע יישובים אין לאטיין־אמעריקע, תשי"ב; מ. גלרטר, יהדות ביבשת מסוערת, תשכ"ג; B. Lewin, *Los Judíos bajo la Inquisición en Hispanoamérica*, 1960; L. Garcia de Proodian, *Los Judíos en America; sus actividades en los Virreinatos de Nueva Castilla y Nueva Granada, Siglo xvii*, 1966.

לִימֶה, נְחֶמְיָה דֶה־ (1882, האג — 1940, שם), בנקאי ועסקן ציוני. ב1904 יסד ל' בנק לביטוח־פועלים בהאג, וניהלו עד מותו. בעקבות הקונגרס הציוני ה8 שנערך בהאג (1907), נעשה ל' לציוני ואח"כ נבחר פעמים אחדות לנשיא ההסתדרות הציונית בהולאנד. כן שימש מנהל הלשכה העולמית של הקרן הקיימת בהאג, וחבר ההנהלה הציונית לאחר הוועידה הציונית העולמית בלונדון (1920). במלה"ע I פעל בהנהלת הג'וינט (ע"ע) שרוכזה בהולאנד. ל' התנגד לעמדת ההנהלה הציונית בדבר רכישה מצומצמת של קרקעות, ודרש רכישה בעלת תנופה, עם תכנון לטווח ארוך כן ביקש לייחד את הקרנות הציוניות לתפקידים התיישבותיים בלבד ולהפריד את המפעל ההתיישבותי מהשפעות מפלגתיות. לאחר שעקרונותיו נדחו, התפטר ל' מהנהלת ההסתדרות הציונית. מאז עמד באופוזיציה להנהגתו של וַיצמן (ע"ע). ב1937 גילה ל' התנגדות עקרונית להחלטת

תיבה בדמות בית מלימוז׳. המאה ה 12
(פירֶנצֶה, המוזיאון הלאומי „בארגלו״)

הקונגרס הציוני ה20 לדון בהצעת החלוקה של א״י (ע״ע, עמ׳ 548—551). על שמו נקרא היישוב החקלאי שבצפון עמק החולה — „שדה נחמיה״, קבוצה שיתופית מייסודם של עולים־חלוצים מיהדות הולאנד.

א. ביין, נ. דה ל׳, מסה ביוגרפית (בשבילי יחיד, לזכר נ. דה־ל׳... בעריכת נ. ביסטריצקי), תש״י.

לימוז׳ (Limoges), עיר תעשיה ומסחר בדפארטמנט וין־עלית (ע״ע) במערב צרפת המרכזית, 120,000 תוש׳ (1965); העיר הגדולה והמרכז האיזורי של חבל לימוזן (ע״ע). ל׳ יושבת על הגדה הצפונית של נהר וין, במקום התרחבות עמקו, המשמש כאן כאחד המבואות הנוחים והחשובים לפנים ה„מאסיף סנטראל״, ובצומת חשוב של כבישים בין־עירוניים ומס״ב במרכז־צרפת.

ל׳ התפתחה סביב שני גרעינים עירוניים מוקפים חומות נפרדות. עם התפתחות העיר — בעיקר מהמאה ה18 — התפשטו בה איזורי תעשיה ומגורים, החובקים את המרכזים העתיקים על חומותיהם. כיום הם מוקפים טיילות ושדרות, המשוות לעיר יופי מיוחד.

הענף התעשייתי העיקרי בל׳ — תעשיית חרסינה — התפתח במאה ה18, לאחר שהחלו לנצל מרבצי קאולין מדרום לל׳. „חרסינת־ל׳״ הפכה לשם נרדף לחרסינה בעלת איכות מעולה. תעשיה שניה בחשיבותה היא של כלי־אמאל. (וע״ע חרסינה ציורים 1—3, עמ׳ 71). ענפי־תעשיה אחרים: עור, נייר, ריפוד למכוניות (מקור המלה „לימוזינה״), טבק וטכסטיל.

היסטוריה. בימי־קדם היתה ל׳ בירת שבט הלמוביקים (ע״ע לימוזן), ובתקופה הרומית נודעה בשם Augustoritum. כבר ביה״ב היתה מרכז מלאכה נודע לעבודות מתכת, זהב, אמאל, אריגים ועורות. אומנות האמאל של ל׳ זכתה לפירסום בינלאומי במאות ה12—16 (ע״ע אמל, עמ׳ 984/5).

A. Perrier, *L., Etude de géographie urbaine*, 1939.

יהודים בל׳ נזכרו לראשונה ב994. ב1010 עזבה רובם לאחר שסירבו להתנצר. לאחר 50 שנה נתחדשה הקהילה בהנהגת ר׳ יוסף בר׳ שמואל טוב־עלם (ע״ע). במרוצת הזמן נעלמה הקהילה ורק לאחר מלה״ע I התיישבו בה משפחות אחדות. חשיבות הקהילה עלתה משהגיעו אליה פליטי אלזאס ב1939, ותחת משטר וישי והכיבוש הגרמני היתה ל׳ אחד מהריכוזים היהודיים החשובים בצרפת. ביוני 1941 התגוררו בל׳ יותר מ2,500 יהודים. החל באוגוסט 1942 תכפו בה הגרושים. ומשפחות רבות מל׳ נספו בטבח שאירע בכפר אוראדור (Oradour-sur-Glane, 1944), שהושמד כולו בידי הגרמנים. בסן־פול ד׳איֶיז׳ו (Saint Paul d'Eyjeaux) היה מחנה־ריכוז ליהודים, שממנו שחררו אנשי המחתרת הצרפתית 500 אסירים ביוני 1944. — ב1965 מנתה קהילת ל׳ 650 נפש.

א. מ. הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, י״א–ס״ו, תש״ו; H. Gross, *Gallia Judaica*, 308–9, 1897; Z. Szajkowski, *Analytical Franco-Jewish Gazetteer (1939-45)*, 1966.

לימוזן (Limousin), חבל היסטורי בדרום מערב צרפת המרכזית, בשוליו הצפון־מערביים של ה„מאסיף סנטראל״; כ17,500 קמ״ר, 800,000 תוש׳. את שטחה של ל׳ תופסים כיום הדפארטמנטים קורז, וין־עלית וקרז (Creuse), וכן חלקים מהדפארטמנטים דורדון ושרנט. השם ל׳ מקובל גם כיום לציון איזור היסטורי וגליל מנהלי במערכת המשפט, החינוך, ועוד. רובה של ל׳ היא רמה, הגבוהה יותר במזרח ומושפעת כלפי צפון ומערב. הרמה מבותרת ע״י הנהרות קרז, וין, שרנט, דורדון (ע״ע) ועוד, שמקורותיהם בחלקה הגבוה ועמקיהם הולכים ומתרחבים כלפי שולי הרמה, ויוצרים נוף של הרים מעוגלים ונמוכים.

ל׳ היא ארץ חקלאית, שבה מגדלים בעיקר דגנים, מספוא, ירקות ופירות, וכן מקנה לחלב ולבשר. מצויים בה שטחי יער נרחבים. התעשיה מעטה יחסית, ומרוכזת ברובה בעיר לימוז׳ (ע״ע) ובסביבתה; היא עוסקת בעיבוד מוצרי חקלאות ובייצור מוצרי־עור, עץ, נייר, מכונות חקלאיות, חרסינה, קראמיקה ומזונות. לאחרונה נתגלו בל׳ מרבצי אוראניום. בל׳ עוברים עורקי התחבורה הראשיים המחברים את איזורי דרום (טולוז) ודרום־מערב (בורדו) צרפת עם שאר חלקי המדינה.

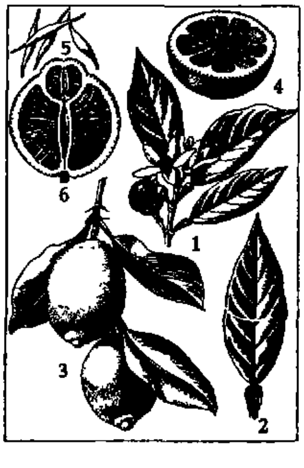
היסטוריה. השם ל׳ גזור משם השבט הגאלי למוביקים (Lemovices), שהוכנע בידי יוליוס קיסר ב49 לפסה״נ. בימי דיוקלטינוס (ע״ע) היתה ל׳ פרובינציה גלו־רומית שבירתה לימוז׳. פעולת הניצור בל׳ החלה כבר במאה ה3 והיא מיוחסת למארטיאל „הקדוש״. נדידת העמים פגעה בל׳ קשה והיא שבה לאיתנה רק בימי המלכים המרובינגיים כלותר II ודאגוברט (המאה ה7). כבר בתקופת הקארולינגים היתה סלע מחלוקת בינם לבין שליטי אקויטניה.

תקופה ארוכה היתה ל׳ נתונה להשפעה דרומית ולמרות אקויטניה, ורק במאה ה12 החלה נוהה אחר הצפון, ומאז פסחה בין נאמנות לבית המלוכה הצרפתי לבין נאמנות מתחרה. במחוזות הצפוניים של ל׳ החליפה לשון הצפון, langue d'oïl, את הlangue d'oc, הלשון המקובלת בדרום צרפת. כשנישאה אלאנור מאקויטניה (ע״ע) ללואי VII, מלך צרפת (1137), הובאה ל׳ תחת השפעת הקאפטינגים, ועם נישואיה להנרי פלאנטאז׳נט, מי שהיה אחר־כך למלך אנגליה, נהיתה סלע מחלוקת בין הקאפטינגים והפלאנטאז׳נטים 300 שנה. פיליפ II אוגיסט ולואי VIII חזרו והשתלטו על ל׳, אבל לואי IX ויתר עליה לפי חוזה שלום פאריס מ1259. ב„מלחמת מאה השנים״ סבלה ל׳ מפלישות שני הצדדים ונמסרה לידי האנגלים בחוזה קלה (1360), אולם משנת 1369 נכבשה בהדרגה ע״י צבאו של שארל V ומאז היתה בידי צרפת. במאה ה15 היתה בידי הרוזנים למשפחת אלברט (Albret), עד שסופחה לכתר בידי אנרי IV (1607). בתקופה שלפני המהפכה הצרפתית עמד בראש האדמיניסטראציה המחוזית טירגו (ע״ע) מי שנעשה אח״כ לשר האוצר של לואי XVI, ועלה בידו לשפר את כלכלת המחוז ע״י יישום מוצלח של שיטות ניהול יעילות.

J. A. A. Barny de Romanet, *Hist. de Limoges et du haut et bas — L.*, 1821, G. d'Hugues, *Essai sur l'administration du Turgot dans la généralité de Limoges*, 1859; L. Perche, *L.*, 1960; *L. roman*, 1960.

מ. בר. — צ. בר.

לימון (Citrus limon), צמח ממיני הסוג הדר (ע״ע), מקורב לאתרוג (ע״ע). עץ הל׳ קטן יחסית, קרח ובעל קוצים גסים. העלים מוארכים או דמויי ביצה, צבעם ירוק־בהיר ושפתם משוננת. פטוטרת העלה בד״כ בלתי־מכונפת, או בעלת שוליים צרים. הפרחים בודדים או ערוכים באגדים. עלי הכותרת לבנים מבפנים, וורדרדים בצדם החיצוני. הפירות סגלגלים, דמויי ביצה או פלך, מעוגלים בצד העוקץ ומחודדים בצד הפיטם. צבעם צהוב בהיר ומספר מגורותיהם (פלחיהם) 8—10. הפרי מצטיין בחמיצותו (5 עד 7 אחוז חומצה) ומכיל כיתר ההדרים ויטמין C (ע״ע ויטמינים) בשעור של 40—60 מ״ג ב100 סמ״מ מיץ. מקליפתו מפיקים

ל י מ ו ן (Citrus limon)
1. ענף נושא פרחים; 2. עלה;
3. פרי; 4. חתך־רוחב בפרי;
5 שקיקי־סוהל של הפרי;
6 חתך־אורך בפרי כפול

שמנים אתריים ופקטין. מוצא הל׳, כנראה, בבורמה הצפונית, מזרחית להימלאיה.

מבחינים (לפחות לגבי ל״ הגדלים בישראל) בשתי קבוצות זנים. (א) קבוצת היורקה (כוללת גם את הזן וילאפראנקה): עצים רחבים יחסית לגבהם, שעלוותם דלילה, עלים ירוקים כהים, מעוגלים בקצותיהם, קוצים נדירים יחסית. הפריחה חוזרת מספר פעמים בשנה, הפירות דמויי ביצה, קליפתם ג ס ה ומצולעת יחסית. (ב) קבוצת הליסבון (כוללת טיפוסים רבים מקומיים): עצים זקופים גבוהים, בעלי עלווה צפופה, עלים בהירים, מחודדים; קוצים גדולים ומרובים; אין נטיה רבה לפריחה חוזרת. הפירות גדולים, בעלי צוואר ופיטם מחודד, קליפתם עדינה. אפשר למצוא על עץ ל׳ פירות שתים בצורתם, דבר המקשה על זיהוי הזנים. עץ הל׳ רגיש מאד לקרה; בישראל מגדלים אותו כיתר עצי הפרדס, אולם בארצות קרירות יותר מקימים סביב עצי הל׳ מיתקני־חימום, או מגדלים אותם בחפירות כדי־לסוכך עליהם מפני הקור. כיוון שהפרי מבוקש בגלל חמיצותו, אפשר לגדל עצי ל׳ גם בשולי איזור ההדרים כי אין צורך בטמפרטורות גבוהות, שהן תנאי לצבירות סוכרים. זנים הנוטים לפריחה חוזרת אפשר *להביאם לעשיית פרי בקיץ*, עונה בה רבה הדרישה. זאת ניתן להשיג ע״י הפסקת ההשקאה למשך חודש וחצי, מסוף יולי, ולאחר מכן השקאות תכופות ומנות חוזרות של דשן חנקני. טיפול זה מביא לפריחה בנובמבר ולפרי המבשיל בקיץ הבא. פעולה זו מצליחה באדמות קלות ורדודות, אך עם שיפור דרכי האיסום, המאפשר שמירת פרי לחדשים, קטנה הדרישה לפרי הנקטף בקיץ.

עצי הל׳, בדומה לשאר ההדרים, גדלים בארץ על שתי כנות: באדמות קלות על לימֶטה מתוקה, ובאדמות בינוניות או כבדות על חושחש. (כנת הל׳ הגס נוסתה רק בשטחים מצומצמים). עצי הל׳ זקוקים לגיזום יותר מעצי הדר אחרים, בגלל גידולם הנמרץ של השרביטים, היוצרים סבך קוצני, כשמשקל הפרי המתהווה בראשם מביא אותם להתכופף. קטיף הל׳ נמשך חדשים רבים; ביצועו הנכון כולל: קטיפת הפירות שהגיעו לגודל מתאים, אף אם צבעם עדיין ירקרק, שטיפתם, חיטוים, דינוגם ואיסומם — עד שמצהיבים ומתמלאים מיץ. מחמת פגיעה קשה ע״י מחלת הקמלון הגיע לאחרונה היבול הארצי הממוצע רק ל־2.5 טון לדונם (1965) בעוד שעצים בריאים יכולים לתת אף 5 טון ויותר. רק כ־4.5% מכלל שטחי ההדרים בארץ הם ל״ והיבול הכולל מגיע ל־35,300 טון (*1965/66*). כמויות אלו הן כ־*1.5%* מהיבול העולמי (כ־2.3 מיליון טון), וכ־*4%* מהיבול של ארצות הים התיכון. איטליה וקליפורניה מייצרות כ״א כ־*20%* עד *30%* מהיבול העולמי. יבול הל״ בעולם הוכפל בשנות ה־50 וה־60.

הל״ רגישים, כעצי הדר אחרים, למחלות נגיפיות שונות ולמחלות צוואר השורש (על כנה רגישה). מחלה חמורה ואפיינית לל״ היא מחלת הקמלון (mal secco) שהתפשטה ברוב איזורי ההדרים (פרט לעמקים הפנימיים, החמים והשחונים). הפטריה Deuterophoma tracheiphila חודרת בד״כ בחורף לקצות הענפים, סותמת את צנורות העצה, הנצבעים בפיגמנט אדמדם, וגורמת להתיבשות העצים. למחלה זו אין עדיין תרופה, אך ניתן לעכבה ע״י גיזום ושריפת הענפים הנגועים. במיני־ההדר העמידים בפני המחלה נמצאו חמרים המונעים התפתחות הפטריה. פרי הל׳ סובל בחורף גם מגומה שחורה. — מהמזיקים הפוגעים בל״ יש לציין את *אקרית־הפקעים, הגורמת לעיוות הפירות, ואת עש־הפריחה*.

וע״ע הדר (כרך י״ג וכרך המילואים).

שא. מ.

ה ל׳ ב ת ר ב ו ת ו ב פ ו ל ק ל ו ר. סבורים כי מולדת הל׳ היתה בהודו־סין ומשם התפשט גידולו, מצד אחד לסין ומצד שני להודו ולפרס. הידיעה הראשונה על פרי זה הגיעה ליוון בעקבות מסע הכיבוש של אלכסנדר מוקדון והוא נקרא ביוונית *μῆλον Μηδικόν* („תפוח מָדַי״); השם κίτρον, המופיע מאוחר יותר, נגזר מן השם הלאטיני citreum. באיטליה החלו בגידול הל׳ בראשית התקופה הקיסרית; בספרד ובאפריקה הצפונית ובא״י, כנראה, לא לפני המאה ה־10. שם הפרי בשפות האירופיות נגזר משמו הלאטיני, כגון citron בצרפתית או Zitrone בגרמנית, או מן השם הפרסי „ל׳״ (המקבל גם בערבית ועברית), כגון lemon באנגלית או limone באיטלקית. כנראה הובא שם אחרון זה לאירופה, ע״י הצלבנים.

בגלל צבעו הל׳ הוא בשפות רבות סמל לחיוורון, ובגלל חמיצותו — נמשל לדבר בלתי־נעים.

במנהגי החתונה נודע ערך לל׳. בארצות הבאלקאן נוהגים לקשט את הכלה בזר פרחי ל׳ ויש מקומות, בהם הכלה מחזיקה פרי ל׳. תפקיד הל׳ הוא, כנראה, לבטל השפעת מזיקים, אבל הוא נחשב גם כסגולה לפוריות. אצל המוסלמים בהודו נוהגים לחתוך ל׳ ולזרוק את הפלחים מעל ראש החתן. בכישוף שימש הל׳ למטרות מזיקות. כשרצו להחלות אדם או להמיתו, היו כותבים את שמו על פיסת נייר תועצים מחט דרך הנייר לתוך ל׳.

עם זאת ייחסו לל׳ גם סגולות ריפוי רבות, ולעתים ניצלו אותן *במאגיה הרפואית* (למשל היו קושרים ל׳ על צווארו או על זרועו של איש חולה־קדחת). מיץ הל׳ וקליפתו שימשו אמצעי למניעת הריון ולריפוי מחלות־מין ומחלת־הנפילה. עד היום נודע לל׳, לקליפתו ולמיצו, תפקיד ברפואה הביתית־עממית — להבדיל מהשימוש הרפואי הלגיטימי במיץ הל׳ כאמצעי לריפוי מחלת הצפדינה.

י. מייטליס, מעשיות קדומות ב„מעשה־בוך״ ומחוצה לו (ידע עם, י״א, מס׳ 30, עמ׳ 62), 1962; O. Dahnhardt, *Natursagen*, II, 261, 1909; Funk & Wagnalls' Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend, II, 613, 1950; J G Frazer, *The Golden Bough* (Index, s v), 1951, E T Bartholomew – W. B Sinclair, *The Lemon Fruit: its Composition, Physiology & Products*, 1951; L. W. Ziegler – H S. Wolfe, *Citrus Growing in Florida*, 1961.

מ. ו.

לִימוֹן, חֻמְצַת־ (citric acid), $C_6H_8O_7$

$$
\begin{array}{l}
\quad\;\; CH_2 - COOH \\
\qquad\; | \\
HO - C \quad - COOH \\
\qquad\; | \\
\quad\;\; CH_2 - COOH
\end{array}
$$

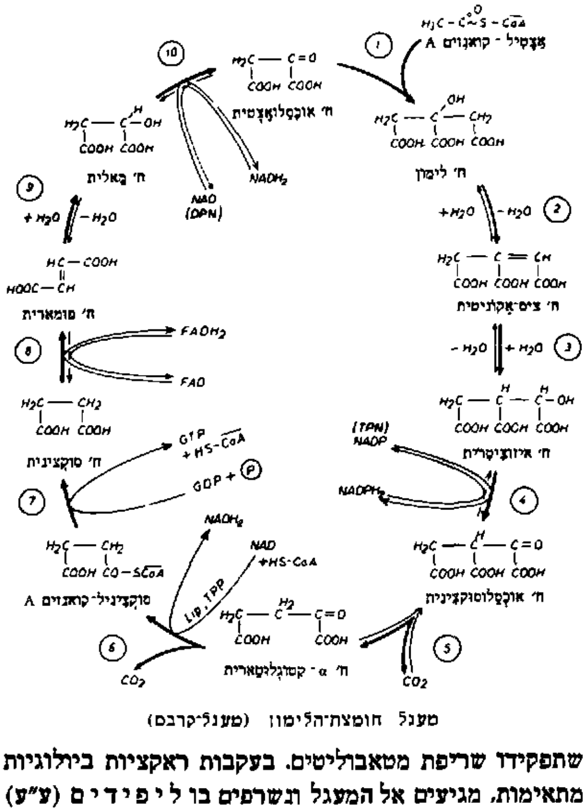
חומצה אורגאנית בעלת 3 קבוצות קרבוכסיליות וקבוצה

הידרוכסילית אחת. חומר גבישי שנקודת התכתו — 153°C. החומצה מסיסה היטב במים, פחות בכוהל, ומעט מאד באתר.

חה״ל נתגלתה לראשונה ב 1784 ע״י שֶׁלֶה (ע״ע), והמבנה התלת־קרבוכסילי שלה הוכח ע״י ליביג (ע״ע) ב1838. הסינתזה הכימית הראשונה נעשתה ע״י לאורנס ב1897. — חומצה זו נפוצה בכל בעלי־החיים והצמחים ומופיעה בריכוזים ניכרים בפירות (הדרים וגם אחרים) ובירקות. בלימונים, תפוחים ובסוגים מסויימים של תות נמצאת החומצה בצורה חפשית, ואילו בתפוחי־אדמה, סלק וירקות אחרים — בצורת מלח סידני. כמות מלחי החומצה בדם אדם היא 1.5—3.2 mg/100 ml, אך רובם (כ70%) נמצא בעצמות.

את חה״ל ניתן לבודד ממיץ הלימון ע״י שיקועה כמלח־סידן. בתעשיה מייצרים אותה ע״י פעולת פטריות מסויימות (בעיקר Aspergillus niger) על מולאסה (פסולת מתעשיית הסוכר). משתמשים בחה״ל בתעשיית המזון במקום לימון כחומר הנותן טעם חמוץ, וכן כחומר צריבה בתהליך צביעת אריגים ובהדפסות. מלח־נתרן של ח״ל משמש כחומר מתע קרישת־דם, כי יון הציטרט קושר יוני סידן, הדרושים בתהליך הקרישה. מלח־ברזל של חה״ל משמש ברפואה לטיפול במקרים של חוסר ברזל. — התנהגותה הכימית של חה״ל היא כשל חומצות אורגאניות בגלל הקבוצות הקרבוכסיליות, וכשל כוהל שלישוני בגלל הקבוצה ההידרוכסילית.

חה״ל היא חומר ביניים חשוב בחלוף־חמרים (ע״ע), והיא מרכיב חשוב במעגל מטאבולי הידוע בשם מ ע ג ל ק רֶ ב ס (על שם מגלהו, 1937), או גם בשם מ ע ג ל ח ה ״ ל,

מעגל חומצת־הלימון (מעגל־קרבס)

שתפקידו שריפת מטאבוליטים. בעקבות ראקציות ביולוגיות מתאימות, מגיעים אל המעגל ונשרפים בו ל י פ י ד י ם (ע״ע) אשר בתהליך פירוקם, הם מגיעים עד לשלב האֲצֶטיל־קואנזים A (ע״ע חמץ, חמצת־, עמ׳ 579) הנכנס למעגל; ח ו מ צ ו ת א מ י נ י ו ת (ע״ע אמיניות, חמצות) העוברות גם הן לאחר הדיסאמינציה לאצטיל־קואנזים A ו ה ס ו כ ר י ם, דרך החומצה הפירובית (ע״ע גליקוליזה).

מאזן המעגל הזה הוא:

$$CH_3.CO—SCoA + 3H_2O \rightarrow 2CO_2 + 8H + CoA.SH$$

כלומר: הפיכת השייר של חומצת החומץ לדו־תחמוצת הפחמן ולמימנים; המימנים נשרפים בעזרת חמצן למים ע״י מערכת הפוספורילאציה החימצונית (ע״ע חמצון ביולוגי, עמ׳ 583). מכל מול שייר חומצת חומץ שנשרף נוצרות 12 מול־קולות של ATP השוות ל 84 Kcal. הסכום הכללי של המעגל המטאבולי יהיה איפוא: $CH_3.CO-SCoA + 3H_2O + 2O_2 \rightarrow 2CO_2 + 4H_2O + CoA.SH$.

A Bernthsen — J J Sudbarough, *A Textbook of Organic Chemistry*, 1941[4]; P Karlson, *Introduction to Modern Biochemistry*, 1963, A White — Ph. Handler — E. L Smith, *Principles of Biochemistry*, (Index s v., Citric acid), 1964[3].

או. ז׳.

לִימוֹנִיט (limonite), חומר מינראלי, לרוב קריפטוקריסטאליני, מורכב בעיקר מהידרוכסידים של ברזל. תכונות הל׳ משתנות בגבולות רחבים בהתאם להרכבו המינראלוגי. משקלו הסגולי: 2.7—4.3; קשיו: 4—5.5; צבעו: צהוב־חום עד חום־שחור, ולעתים הוא מנצנץ בכל צבעי הקשת; שרטוטו צהוב עד חום־אדום. מבנה הל׳ הוא קרקעי עד מאסיווי, ולעתים גם סטאלאקטיטי. סוגי ל׳ מיוחדים מראים ברק זגוגי, מתכתי־למחצה.

שני המרכיבים המינראליים העיקריים של הל׳ הם גֶתִיט ולֶפִידוֹקרוֹקִיט:

ג ת י ט (goethite, ע״ש המשורר הגרמני) הוא α — FeO(OH); המינראל מתגבש במערכה האורתורומבית בגבישים פריסמתיים. צבעו חום, שרטוטו צהוב. משקלו הסגולי: כ4.3; קשיו: 5—5.5.

ל פ י ד ו ק ר ו ק י ט (מיוונית λέπιδος = קשקש ו κροκίς = סיב) הוא γ — FeO(OH); גם הוא מתגבש במערכה האורתורומבית, בגבישים סיביים. צבעו חום, שרטוטו כתום.

הל׳ הוא תוצרת סופית של בליית כל המינראלים שמכילים ברזל, וכחלודה טבעית הוא מקנה לסלעים ולקרקעות את צבעם החום והאדמדם. הל׳ נוצר גם כמשקע כימי מתמיסות יתניות או קולואידיות, הן של מים מתוקים והן של מי ים. בריכוזים מספיקים ובדרגת נקיון גבוהה מהווה הל׳ בצר בכלכלי חשוב, כגון במרבצי הברזל האואוליתיים של לורן בצרפת (ע״ע ברזל, עמ׳ 635). תערובת של ל׳ עם חרסיות ידועה בשם אוֹקרָה, חומר המשמש בתעשיית הצבעים.

לִימוֹנֶן, ע״ע טֶרְפֶּנִים, עמ׳ 79—80.

לִימְיֶר (Lumière), שני אחים, צרפתים: אוֹגִיסט־מַרִי — Auguste-Marie — (1862, בזאנסון — 1954, ליון); לוּאִי־ז׳ן — Louis-Jean — (1864, בזאנסון — 1948, באנדול), התפרסמו בהמצאותיהם הרבות בשדה הצילום ותעשיית הסרטים. האחים ל׳ עבדו ככימאים בביהח״ר של אביהם אנטואן (נוסד ב 1882 בליון), שם פיתחו וייצרו חמרי־צילום שונים. שמם קשור במיוחד בהמצאת הראינוע המבוסס על

האחים א״מ ול״ז׳ לימייר

הרעיונות של לואי־ז'ן. ה„סינֵמַאטוגרף" הוצג לראשונה ב1895 ובסוף אותה שנה הוקרנו גם סרטים שייצרו האחים. העקרון של ההקרנה הסטראוסקופית, שהיה ידוע כבר לפני כן, נוצל ע"י לואי־ז'אן לייצור סרטים סטראוסקופיים. בידם עלה לבצע לראשונה צילום בצבעים. הם הצליחו לייצר את הסרטים הצבעוניים לפי שיטת ההתאבכות של ג. ליפמן (ע"ע). בשיטה זו יצרו לראשונה תצלום של אדם בצבעים, בשנת 1892. בראשית המאה הנוכחית פתרו האחים ל' את בעיית הצילום הישיר בצבעים בדרך פשוטה ומעשית. הם השתמשו בתהליך שבוסס על השיטה האדיטיווית (ע"ע צלום) ושיכללו את המצאתם במידה שאיפשרה את הוצאתה לשוק ב 1907. השיטה היתה שלטת עד שנות השלושים ונסוגה עם עליית השיטה החדשה (הסובטרקטיווית). שני האחים ל' נבחרו כחברי האקדמיה הצרפתית למדעים, לואי־ז'ן ב1919, ואוגיסט ב1928.

M Bessy – J. M. Lo Duca, *Louis L., inventeur*, 1948.

לִימֶן (לֶהְמַן), הֶרְבֶּרְט הֶנְרִי — Herbert Henry Lehman — (1879—1963), מדינאי אמריקני, יהודי. ל' נולד בניו־יורק למשפחה עשירה מיוצאי גרמניה. הוא היה שותף בבאנק ל', במלה"ע I היה אלוף־משנה במטכ"ל ואח"כ היה מפעילי המפלגה הדמוקראטית בניו־יורק. ב1929—1933 היה סגנו של מושל מדינת ניו־יורק, פ. ד. רוזולט (ע"ע), וב1933—1942 היה מושל המדינה — משרה שזכה בה בבחירות שלוש פעמים רצופות. ב1943—1946 היה ל' המנהל הראשון של אונרר"א (ע"ע), וב1949—1951 — חבר הסנאט של אה"ב. הוא פעל רבות במוסדות סעד וציבור יהודיים ותמך בישראל. — אחיו, א י ר ו י נ ג ל' (1876—1945) היה שופט בביהמ"ש העליון של ניו־יורק ומ 1939 עד מותו נשיא ביהמ"ש לעירעורים של המדינה. כ20 שנה היה יו"ר „ועד הסעד היהודי" (Jewish Welfare Board).

לִימָן פוֹן זַנְדֶרְס, אוֹטוֹ — Otto Liman von Sanders — (1855—1929), גנראל גרמני ומארשאל בצבא התורכי. אביו וסבו היו יהודים שהשתמדו. שירת בצבא הגרמני ב1874—1913 ועלה לדרגת גנראל. ב1913 נשלח לתורכיה בראש משלחת צבאית גרמנית ואירגן מחדש את הצבא לאחר תבוסתו ב„מלחמות הבאלקאנים". בראשית 1915 עמד בראש הכוחות התורכיים שהגנו על מצר הדרדנלים (ע"ע, עמ' 89—90) והתפרסם מאד ע"י הדיפת התקפות בעלות־הברית, אשר צבאותיהן נסוגו בראשית 1916. ב1918 נתמנה, כיורשו של פלקנהין (ע"ע), למפקד החזית התורכית־גרמנית בא"י ובסוריה, אך כבר לא הצליח למנוע את התקדמותו של אלנבי (ע"ע) לחלב, שבעקבותיה התמוטטה החזית התורכית. מצטפא כמאל (ע"ע), מקימה של תורכיה שלאחר מלה"ע I, היה מפקודיו.

זכרונותיו, Fünf Jahre Türkei („חמש שנים בתורכיה"), נתפרסמו ב1920 (מהד' שניה — 1922; מהד' אנגלית — 1927).

לִימֶס (לאט' Limes, חֲגַר־ביצורים). מעיקרא היתה משמעות בל' — דרך, במיוחד דרך שבה צועד הצבא לשטח האויב. בתקופת הקיסרות הרומית קיבלה המלה ל' משמעות של קו־ביצורים הזהה עם הגבול המדיני של הקיסרות, וכן של גבול המוגן במכשול רצוף, כגון נהר, סוללה או חומה.

בתקופת הרפובליקה לא היו גבולות שלטונה של רומא מתוחמים ברור. החל במאה ה1 לסה"נ הוקף בהדרגה גבולה היבשתי של הקיסרות במערכת ביצורים, כבישי־גבול, סוללות ומחסומים אחרים, שנועדו להגנה, לפיקוח על המסחר והתנועה ולחיזוק השליטה על התושבים שמהל' פנימה.

סוללות־עפר רצופות בוואלאכיה ובקרבת גאלאץ (ברומניה של היום) הן מהמחצית הראשונה של המאה ה1 לסה"נ. בצפון בריטניה הקים אַגְרִיקוֹלָה (ע"ע) שרשרת מצדים בין שפך הקליד (Clyde) לשפך הפוֹרת (Forth) לאורך 56 ק"מ. אספסינוס קיסר החל ב74 לסה"נ באירגון סְפָר גרמני רצוף בצורת כביש מוגן במצדים, בין המַיְן לבין הדאנובה. בנו, דומיטינוס קיסר, הוסיף לקו זה מגדלי־איתות, ואדריינוס בנה גדר־עץ לארכו (480 ק"מ). אדריינוס חסם גם את גבולה הצפוני של בריטניה בחומת אבן ממפרץ סולווי (Solway) עד שפך הטין (Tyne). במאה ה3 נבנו לאורך הל' הגרמני סוללת עפר במערב וחומת אבן במזרח (ע"ע גרמניה, עמ' 415). על קווי הגבול ברינוס התחתי והדאנובה הגנו מצדים ומגדלים, אך לא היה שם מחסום רצוף. בנומידיה (באלג'יריה של היום) הוקם ל' (Fossatum Africae) רצוף־ביצורים. הקמתו של ל' זה היתה קשורה בכיבוש השממה באיזור זה לעיבוד חקלאי נרחב, מימי אדריינוס ועד לסֶפטימיוס סֶוֶרוס. בדוברוג'ה (במזרח רומניה של היום) הוקמה שני קווי ל', האחד בימי דומיטינוס והשני בתחילת המאה ה4. בגבול המזרחי של הקיסרות, מהים השחור עד הפרת ומעבר למדבר סוריה עד לים סוף, נבנתה רשת כבישים מאובטחת במצדים ובמגדלי־תצפית. הגזרה הדרומית של ל' זה אורגנה בידי טרַיָנוס. ל' זה הוא, בנראה, ה„חגר" הנזכר במשנה, גיטין א', א'. במאה ה4 נהיתה אילת למוקד של ל' זה, וממנה נמשכו שרשרות מצדים בערבה לעבר עבדת וחלוצה. קו העורפי היה חבל רפיח—ים המלח, ומפקדתו היתה בבאר־שבע.

דגם ההגנה הקלאסי של הל' היא חומת אדריינוס שבבריטניה. ארכה 130 ק"מ, והיא מורכבת מחומת אבן שלפניה נכרה חפיר. החומה היתה מוגנת במצדים זעירים המרוחקים זה מזה מרחק של 1,600 מ', ובין כל שני מצדים — שני מגדלי תצפית. מאחורי החומה היו כביש וחפיר, מוגנים משני צדיהם בסוללות־עפר (vallum), ובעורף — מצדי גדודים (רגלים ופרשים) שהיו קשורים בכביש צבאי. חיל־המצב, בן 20,000 איש, היה מורכב מחילות־עזר בלבד — כנהוג בל' האחרים. נערכו סיורים, בעזרת עמדות קדמיות ושרות־מודיעין מעבר לקו, כדי לאתר ריכוזים עוינים, ומשנתגלו ריכוזים כאלה, היו חילות־המצב תוקפים אותם. הלגיונות היו העתודה האסטרטגית, והם הוצבו — ברינוס העילי ובאפריקה, בעורף הל'; ברינוס התחתי, בדאנובה ובגבול המזרחי — לאורך הקו גופו.

בניית הל' החדירה בלב הצבא תפיסה הגנתית ונטלה ממנו בהדרגה את הגישה ההתקפתית. במרוצת המאה ה2 נעשו חילות־המצב של הל' לסטאטיים, ובמאה ה3 נהפכו חלקית לחיל־מילואים של הספר ועיבדו את האדמה בקרבת הל' (כגון ב Fossatum Africae). גברה גם הנטיה לשתף בהגנה בעלי־ברית מקרב העמים הבארבאריים הסמוכים לל'. בימי דיוקלֶטינוס (284—305) הפך חיל־הספר (Limitanei) לחיל נפרד מחיל השדה. חיל־ספר זה התפתח למעין מיליציה של חיילים משוחררים שקיבלו אדמות לעיבוד לאורך הגבולות. מול ההתקפות הגוברות על הקיסרות במאות ה3—4 העמק

הספר ע"י ביצור ערים ודיבורי מצדים ומגדלי תצפית לאורך הכבישים. כך, למשל, החזק הנגב בחילות מצב שעסקו בחלקם בחקלאות.

הל' בגרמניה נעזב בימי גַליֵנוּס (ע"ע); הל' בבריטניה נעזב בעת מרידתו של מַגנוס מכסימוס, מושל האי שביקש להתקסר; הל' בסוריה ובא"י החזיק מעמד עד הכיבוש הערבי.

ש. אפלבאום, כיצד התפתח הספר המוגן הרומאי („מער־כות" קל"ב), תשכ"א; E. Fabricius, *L.* (P-W, RE, XIII, 1), 1926; O. Brogan, *The Roman L. in Germany* (Archaeological Journal, XCII, 1-42), 1935; J. Collingwood Bruce, *The Handbook to the Roman Wall*, 1947[10]; J. Baradez, *Fossatum Africae*, 1949, Birley (ed.), *The Conference of Roman Frontier Studies*, 1949

על הל' בא"י: ב. מייזלר, הרקם והחגר (בספר אפשטיין); מ. אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית של א"י, תשי"ב; הנ"ל, לשאלת זמנו של הל' הא"י (בספר א"י ה'), תשי"ח; ש. אפלבאום, ראשית הל' הא"י (ציון כ"ז), תשכ"ב; מ. גיחון, הל' הא"י בתקופת דיאוקלטיאנוס (אילת, הכינוס הארצי הי"ח לידיעת הארץ), תשכ"ג.

ש. אפ.

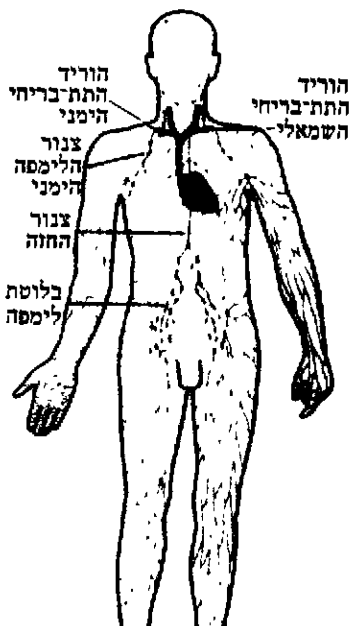
לִימַסוֹל (Limassol) עיר־נמל במפרץ אַקְרוֹטירי שבדרום־קפריסין, העיר השניה בגדלה בא"י; 48,000 תוש' (1966). רוב תושביה (כ־80%) יוונים ומיעוטם תורכים. ל' שוכנת במישור־החוף הרחב היחיד בדרום־האי, שרובו חוף של כפים. היא המרכז המסחרי לאיזור החקלאי שמצפונה, המגדל חרובים, דגנים, הדרים, ענבים, זיתים, ירקות ופירות אחרים. בעיר מפעלי־תעשיה קטנים למזונות, ללבֵנים, ועוד. בנמל — המשמש כמרכז ליצוא הדרים — מעגן לסירות בלבד; ספינות עוגנות במרחק 1—2 ק"מ מהחוף. לאורך חוף־הים נמצאים בתי־מלון ושירותי־תיירות אחרים. ל' מחוברת בכבישים אל לרנקה (ע"ע) במזרח, פאפוס במערב ואל צפון־האי. ממערב ומדרום־מערב לעיר מובלעת בריטית שבה הבסיס הצבאי אֶפיסקוֹפי ושדה־התעופה אקרוטירי.

ל' היתה ידועה בשם Lemessus בתקופת קיסרות רומא, והיתה יורשתה של העיר הפניקית אמאטוס (חמת); כ־8 ק"מ ממערב לה. ביה"ב היתה נתונה לשלטון ביזאנטי עד לכיבושה ב־1190 בידי ריצ'ארד־לב־הארי, שהשתלט על האי כולו. ל' היתה מעוזם של משפחת האיבלינים, עוצרי ממלכת קפריסין ומגדולי הבארונים הארצישראלים, שהתנגדו לאדמיניסטראציה האימפריאלית של הקיסר פרידריך II. לל' הגיע קיסר זה ב־1228 כדי למצוא הסדר עם האיבלינים לגבי העוצרות על האי ובעיות הממלכה הצלבנית. בימי ההגמוניה הוונציאנית היתה ל' עיר מסחר חשובה וכיבוש המבצר שלה ע"י התורכים (1570) ציין את ראשית השמטות האי מידי ונציה. בימי התורכים היה בה נמל חשוב, וכיום עוברים בנמלה המטענים המיועדים לכוחות הצבאיים הזרים החונים באי.

על יהודים בל', ע"ע קפריסין, יהודים.

לִימְפָה (Lympha, מלאט': מים) מערכת המורכבת מצנורות ובלוטות המובילה אל מחזור הדם את נוזל הל' אשר מכיל חמרים שונים, שאינם נספגים אל תוך נימי הדם מהחלל הבינתאי.

כמות הנוזל בגוף האדם, המוחזרת, ביום, למערכת הל' מגיעה עד ל־4 ליטר. מערכת הל' מורכבת מצנורות המפוזרים כמעט בכל חלקי הגוף, פיזור המקביל, בדרך כלל, לזה של צנורות הדם. צפיפות כלי הל' גדולה בעור, דרכי העיכול, דרכי הנשימה ודרכי המין והשתן, לעומת זאת קטנה צפיפותם במח העצם, בריאות וברקמת החסחוס. במוח, כנראה, אין כלל כלי ל'. בהקף הגוף בנויה מערכת כלי הל' נימים דקות אטומות בקציהן. נימים אלה מתרחבות והולכות ועוברות למובילים רחבים המתחברים לבסוף לווריד הגבוב העליון. מובילים אלה הם: צנור הל' הימני וצנור החזה. צנור הל' הימני מאסף את הל' של חצאי הראש והצוואר הימניים, של הזרוע הימנית ושל חצי החזה הימני. צנור החזה מאסף את הל' של הגפיים התחתונים ושל כל אברי הבטן והאגן (פרט לכבד הקשור לצנור הימני) ושל כל מחצית הגוף השמאלית. צנורות הל' עוברים בדרכם מן ההקף אל הוורידים דרך קשריות הל'.

מחזור הלימפה באדם

מבנה צנורות הל' דומה לזה של צנורות הדם. צדם הפנימי מכוסה בתאי אנדותל שטוחים — אך החבור בין תאים אלו רפה יותר מזה שבנימי הדם. שכבת תאים זו מכוסה רקמת חבור כלפי חוץ. ספק אם קיימת מֶמבראנה בסיסית כבנימי הדם. אך גם אם היא קיימת, היא הרבה יותר חדירה מאשר בנימי הדם. דפנות הצנורות הרחבים יותר בנויים סיבי־שריר חלקים, סיבים אֶלאסטיים וסיבי קולאגֶן. בפנים הצנורות מצויים שסתומים המאפשרים את זרימת הל' בכוון אחד בלבד — מההקף אל המובילים הראשיים. הכוחות המזרימים את נוזל הל' הם לחץ שרירי הסביבה על הצנורות וכן התכווצות סיבי השריר בדפנות הצנורות הגדולים.

קשריות הל', דרכן עובר הנוזל תוך כדי זרימתו, מפוזרות בכל הגוף, אך קיימים מצבורי־קשריות חשובים בבתי־השחי, במפשעות, לאורך עמוד השדרה, בצוואר ובמעיים. קוטר הקשריות 1—25 מ"מ. הן מוקפות קופסית, שדרכה נכנסת הל' בנימיות דקות. הנוזל עובר דרך הקשרית בגתות המכילות בדפנותיהן תאים מיוחדים, המכונים תאי־ל', וכן תאי פלסמה ומאקרו־פאגים. גופים זרים כחידקים, תאים וחלקיקים שונים נעצרים ע"י תאים אלה. כמו־כן יוצרים תאי הל' והפלאסמה נוגדנים נגד הגופים הזרים. תאי הל' נוצרים בתוך הקשריות וחלקם עוזב את הקשרית יחד עם זרם הל' ומגיעים אתו למחזור הדם.

הרכב הל' שונה ממקום למקום ותלוי באיבר שנוקז ע"י המערכת. רכוז האלקטרוליטים, הגלוקוזה והשתנן דומה לזה של הנסיוב. רכוז החלבון הוא כ־50—65% מריכוזו בנסיוב, לעומת זאת רכוז החלבון בנוזל החוץ־תאי הוא

הרבה יותר נמוך. חדירת הנוזל דרך דפנות נימי הל' היא, כנראה, ברווחים בין תאי האנדותל. גאזים עוברים דרך התאים עצמם. מערכת הל' במעי משתתפת בהובלת חמרי מזון שנספגו, ובעיקר שומנים. אלה משווים לנוזל הל' מהמעי גוון חלבי.

סתימת דרכי הל' גורמת לבצקת (oedema), היינו הצטברות נוזל באיבר המנוקז. סתימה כזו יכולה להיגרם ע"י תולעים (פילאריה), ע"י דלקות חוזרות או ע"י כריתת קשריות הלימפה בעקב מחלה גידולית. בצקת כזו יכולה להגיע לממדים גדולים — מצב המכונה אֶלֶפַנְטִיאַזִיס (ע"ע). מערכת צנורות הל' עצמה עלולה לגרום להתפשטות תהליכים זהומיים או גידוליים. חידקים המגיעים לקשריות הל' ונעצרים שם עלולים לגרום דלקת מקומית. כמרכז נאספים תאי גידולים ממאירים מסויימים בדרכי הל', נעצרים בקשריות ויוצרים שם גרורות (Metastases) ראשונות. נוסף על־כך ידועות מחלות גידוליות ראשוניות של בלוטות הל', כגון המחלה ע"ש הוג'קין (ע"ע) לימפו־סארקומה ועוד.

ניתן להבחין ולהבליט את דרכי הל' ע"י הזרקת צבע מתחת לעור. הצבע נספג ומתפשט בדרכי הל' וצובע אותם. לאחרונה מזריקים אף חמרי ניגוד רנטגניים המאפשרים צילום המערכת וזהוי מוקדם של תהליכים סתימתיים גידוליים בקשריות הל'.

A. Benninghoff, *Lehrbuch der Anatomie des Menschen*, 1954[4], T. C. Ruch–H. D. Patton, *Physiology and Biophysics*, 1965[10].

ש. ה. בל.

לִימְפּוֹפּוֹ (Limpopo), נהר בדרום־מזרח אפריקה, ארכו כ־1,600 ק"מ ושטח אגנו כ־440,000 קמ"ר. ראשיתו מצפון ליוהאנסבורג שבאפריקה הדרומית, ברמת וִיטְווֹטֶרְזְרַנד, כ־1,300 מ' מעל פני־הים. משם הוא זורם צפונה וצפונה־מזרחה ומהווה את גבולה הצפוני־מערבי והצפוני של אפריקה הדרומית (מדינת טרנסוואל) עם שכנותיה בּוֹצוֹאַנה ורודזיה. עם כניסתו לתחומי מוזאמביק הוא פונה דרומה־מזרחה, ונשפך לאוקיינוס ההודי מצפון ללורנסו מארקש. חלקו העליון קרוי קרוקודיל (Crocodile). יובליו הגדולים הם: מַרִיקוֹ, נוֹטְוואני, לוֹצאני, שאשי, גְוואַנצי ושַנְגַנֵה — משמאל; פּהוֹנגולה, פאלאלה, מוֹגאלאקְוֶנה, סֶנד ואוליפַנטס (Olifants) — מימין. חלקו התחתון של הנהר כשיר לשיט בעונת גשמי הקיץ, עמקו רחב והוא עובר באיזור של שיחים עבותים ואדמה חולית. בחלקו העילי מתבצעת תכנית־השקיה נרחבת.

לִימֶרִיק (Limerick; אירית: לוימניך [Luimneach]), עיר בדרום מערב אירלנד, 58,000 תוש' (1966), בירת מחוז ל' (2,685 קמ"ר; 137,000 תוש' [1966]), החשוב בנמל החוף המערבי של מדינה זו; יושבת בראש שפך הנהר שַנוֹן, כ־80 ק"מ מהאוקיינוס האטלנטי. מצויה בה תעשיה של מוצרי חלב, שימור דגים ומוצרי דגים, מזונות שונים, משקאות חריפים, מוצרי עור ועוד. בקרבתה מפעל הידרו־אלקטרי גדול. בעיר קאתדראלה מהמאה ה־12 ושרידי מצודה מהמאה ה־13. ל' היתה מעוז חשוב של הדאנים במאות ה־9 וה־10. היתה במצור פעמים רבות. לאחרונה צר עליה קרומוֶל בשנת 1651. היתה מעוזם האחרון, שנפל בשנת 1691, של הנוהים אחרי בית סטיוארט המודח (ה"יעקוביטים").

לִימֶרִיק, ע"ע חֲמְשִׁיר.

לֵין, אֶדְוַרְד וִילְיָם — Edward William Lane — (1801—1876), חוקר השפה הערבית, אנגלי. נולד בהרפורד והחל ללמוד תאולוגיה בקימבריג', אולם לא יכול להסתגל לחיים האוניברסיטאיים. כעבור ימים ספורים בלבד עבר ללונדון ועבד אצל אחיו במלאכת החריטה. יחד עם זאת למד ערבית בשיעורים פרטיים, וכבר ב־1822 הכין ספר דקדוק לערבית המדוברת.

בשל בריאותו הלקויה נסע למצרים ב־1825 ושהה שם 3 שנים. אחרי ביקורו השני (1833—1835) פירסם את הספר An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians ("סיכום נהגיהם ומנהגיהם של המצרים המודרניים"), 1836. ספר זה נחשב עד היום לתיאור קלאסי של החברה המוסלמית דאז. בשנים 1838—1840 פירסם ל' תרגום אנגלי של סיפורי "אלף לילה ולילה" (Arabian Nights Entertainments) בצירוף הערות מפורטות ומאלפות. הערות אלה הופיעו בספר בשם Arabian Society in the Middle Ages ("החברה הערבית ביה"ב"), 1883.

מפעלו החשוב ביותר של ל' הוא מילון ערבי־אנגלי גדול ומפורט, המבוסס על חיבורי המילונאים הערביים, ובעיקר על "תאג' אל־ערוס" מאת אל־סייד מֻרתַצַ'א אל־זבידי. את חמשת החלקים הראשונים הו"ל בשנים 1863—1872. שלושת החלקים הנותרים של המילון, שאינם שלמים, פורסמו אחרי מותו (1877—1893) ע"י נכד אחותו, סטנלי ל'־פול. במילון, כפי שהוא מצוי בדפוס, נעדרות המלים הנדירות, שכן התכוון ל' לייחד להן כרך בפני עצמו, שמעולם לא ראה אור.

מילונו של ל' הוא מפעל ענקי, שהוכן בחריצות יוצאת־מן־הכלל ובנאמנות מדעית ראויה לשבח, וחשיבותו גדולה גם כיום. הוא מצטיין בדיוק התרגום ובציון קפדני של המקורות, אך מצויות בו המיגרעות של המילונים הערביים המקוריים, שעליהם התבסס.

S. L.-Poole, *E. W. L.*, (בתוך הכרך ה־6 של המילון של ל'), 1877, A. J. Arberry, *Oriental Essays*, 1960.

ל. ק.

לִין יוּ־טַנְג — Lin Yu-tang (Lin Yu-t'ang) — (נו' 1895, אַמוֹי, גליל פוּקיֶן), סופר סיני־אמריקני. ל' למד באוניברסיטת הארוואַרד, סיים בה את לימודיו ב־1921 וקיבל את התואר דוקטור באוניברסיטה של ליפציג ב־1923. הוא הורה באוניברסיטות שונות בסין ולאחר מכן התחיל בכתיבת פרוזה קלה בסינית — תחום שבו היה מחדש ואשר בו זכה להצלחה רבה. כתביו שיקפו את הפילוסופיה האֶפִּיקוּרסית של מחברם. בשלושת כתבי־העת שהוציא לאור בשאנגהאי, כוונתו היתה לשעשע את הקורא ולא להעמיס עליו דברי תורה. הוא סייע בהרבה לפיתוחו של סיגנון פרוזה פשוט בשפה הסינית.

ל' חי מ־1936 באה"ב וכתב את רוב ספריו בשפה האנגלית. הוא שימש מעין נציג ופרשן של ארצו במערב. ספריו, הכוללים מסות, ביקורת ורומאנים, משקפים את תרבותה של סין: My Country and My People ("ארצי ועמי"), 1935; The Importance of Living ("חשיבותם של חיים"), 1937. ביקורת על מדיניות המערב בסין נמתחת בחיבור Between Tears and Laughter ("בין דמע וצחוק"), 1943. הרומאנים שלו, Moment in Peking (עברית: "רגע בפקין",

תש"ו), 1939; A Leaf in a Storm (עברית: „עלה נידף ברוח", 1943), 1941; ועוד רבים אחרים, מתארים את החיים בסין החדשה. — בתרגום עברי יצאו לאור, נוסף לנ"ל: „מבחר הספור הסיני", תשי"ד; „שער הארגמן", תשי"ד; „האי הנעלם", תשי"ז; „פאוני", תשכ"ה.

A A. Lin, *Our Family*, 1941.

לִין פְּיַאוֹ (קרי: בְּיַאוֹ) — Lin Piao — (נו' 1908), איש צבא ומדינאי סיני. אביו היה תעשיין זעיר במחוז הוּפֶּה. ב1924 נכנס ל' לאקאדמיה הצבאית בוואמפּוֹאה שליד קאנטון, אקאדמיה שנוסדה בסיוע בריה"מ בתקופה שבה שיתפו פעולה הקואומינטאנג והמפלגה הקומוניסטית. מפקד האקאדמיה היה צ'נג קאי שק (ע"ע), וצ'ו אן־לי (ע"ע) היה בה הקומיסאר הפוליטי. בתום לימודיו ב1925 הצטרף ל' למפלגה הקומוניסטית וכעבור זמן מה החל בקריירה מזהירה בשורות הצבא האדום הסיני. הוא הצטיין במסעי המלחמה נגד צבאות הלאומנים בהנהגת צ'אנג, וב1932 פקד על הקורפוס הראשון של הצבא האדום, שהיה הכוח המעולה ביותר בצבא זה. בעת „המסע הארוך" של הצבא האדום הסיני ב1934/5 (ע"ע סין, היסטוריה), הוביל ל' את הטור העיקרי צפונה ואח"כ כתב את תולדות המסע. ב1937 הכה ל', שהיה גנראל ב„צבא הנתיב השמיני", הקומוניסטי, כוח צבאי יאפאני ניכר בקרב שניטש במעבר פינג־שינג שבחבל שאנסי. קרב זה נחשב לאחד הנצחונות הסיניים הגדולים במלחמה נגד יאפאן. במלחמת האזרחים שקדמה להשתלטות הקומוניסטים על יבשת סין זכה ל' בנצחונות מספר על צבאות הלאומנים, ממאנצ'ריה דרך פקין ועד לדרום־מרכז סין, ומילא בכך תפקיד מרכזי בהבסת כוחותיו של צ'אנג קאי־שק.

ב1945 נבחר ל' לוועדה המרכזת של המפלגה הקומוניסטית, אולם אחרי השתלטות הקומוניסטים על סין לא התבלט במיוחד בצמרת המפלגה, עד שב1959 התמנה לשר הבטחון. ב1960 הופיע ל' כמפרש עיקרי של תורת מאו טסה־טונג (ע"ע). ב1965 פורסם מאמרו „יחי נצחון המלחמה העממית", שעורר שימת לב בעולם כולו. במאמר זה פיתח ל' את הרעיון המאואיסטי, שהמדינות המתפתחות, „הכפר" של העולם, תגברנה על „העיר" — המדינות המתועשות והעשירות. עם תחילתה של „מהפכת התרבות" ב1966 הופיע ל' כיורשו של מאו.

L Fessler, *The Long March of L P.*, (N Y. Times Magazine, September 10), 1967

צ. ש.

לִינֶבּוּרְג (Lüneburg), עיר בגרמניה המערבית, בצפון־מזרח סאכסוניה התחתית, כ45 ק"מ מדרום מזרח להאמבורג; 60,000 תוש' (1965). יושבת על הנהר אִילְמֶנַאוּ, יובל האֶלבה, בגובה 18 מ' מעל פני־הים. ל' היא עיר תעשיה, צומת תחבורה ומרכז מסחר, מנהל ושרותים לעשרות כפרים ועיירות מסביבה. מייצרים בה מוצרי עץ, נייר, כימיקאלים, חמרי בניין, מוצרי מתכת, שטיחים ומזונות. מסה"ב הראשית מהאמבורג להאנובר עוברת דרכה. ספינות נהר מגיעות אליה מהאלבה.

מרכז העיר העתיק בנוי על גבעה קטנה סמוך לנהר; רחובותיו צרים ומפותלים, ובו בניינים מהמאות 14—15. הנאים שבין אלה הם בית העיריה (סוף המאה ה13) וכנסיות ס"ט מיכאל, ס"ט יוהן וס"ט ניקולאוס.

יישוב היה קיים במקום כבר במאה ה9, ובמאות ה13—18 התקיימה דוכסות שנקראה על שם העיר. מסוף המאה ה12 היתה ל' מהערים הראשיות של ברית הנזה (ע"ע), ובמאות ה13—16 מרכז מסחר גדול, מהחשובים בצפון גרמניה. ירידתה באה בעקבות מלחמת שלושים השנה. במחצית הראשונה של המאה ה19 באה פריחה כלכלית קצרה. עם כניעת גרמניה במלה"ע II, קבעה מפקדת הצבא הבריטי בצפון גרמניה את מושבה בל'. כאן נערך המשפט הראשון של פושעי מלחמה נאצים (מפקדי מחנה ההשמדה ברגן־בלזן) וכאן הוצאו להורג.

בל' נודעו יהודים לראשונה במחצית ה2 של המאה ה13. בראשית המאה ה14 נתקבלו כ„אזרחים". הם עסקו בהלוואות ובחלפנות. בעקבות המגפה השחורה הסית הדוכס אוטו I לבית ל' להשמדת יהודי העיר, ואלה נפלו בהתפרעות ההמונים (1350). בסוף המאה ה־14 שוב נזכרים יהודים אחדים בל'. ב1510, 1553 ו1591 גורשו יהודי ל' מהעיר. במחצית ה2 של המאה ה17 שימשו יהודים כסוכני־חצר לדוכסים. ב1738 צורפו יהודי ל' לרבנות המדינה בהנובר (ע"ע). ב1885 היו בה 164 יהודים וב1932 — 147.

לַיְנְבֶּרְגֶר, הַנְס — Hans Leinberger — (1480/5°, לאנְדְסהוט — 1531/5°, שם) פסל גרמני. ל' פעל בעיקר בבאוואריה. היה מנציגיו החשובים והאפייניים של הסיגנון הגותי המאוחר המפואר („הגותיקה הבארוקית") בבאוואריה, בנוסחו הרך, המושפע, כנראה, מ„אסכולת הדאנובה". מרבית יצירותיו הן פסְלי־עץ ומזבחות כנסייתיים מגרלפים — כולם צבועים במקורם. מהידועים שבהם הוא המזבח הראשי של כנסיית מוסבורג, עם תבליטים על חיי קאסטולוס הקדוש (1513). הוא ביצע גם, לפי מרשם של דירֶר, את אחד הפסלים מברונזה שבמצבת הקיסר מאכּסימיליאן באינסבּרוק (1514—1518). יצירותיו נמצאות בכנסיות ובאוספים בבאוואריה ובמוזיאונים אחרים בגרמניה.

G Lill, *H L, der Bildschnitzer von Landshut*, 1942.

לִינְג, פֶּר הֶנְרִיק — Pehr Henrik Ling — (1776, יונגה [Ljunga] — 1839, סטוקהולם), אבי ההתעמלות השוודית. ל' למד שפות ותאולוגיה באוניברסיטות לונד ואופסאלה. ב1799 עבר לקופנהאגן והיה שם תלמידו של חלוץ ההתעמלות בדנמארק, פרנץ נאכטגאל (ע"ע התעמלות). משחזר לשוודיה (1805), התחילה דרכו בחינוך הגופני, שראשיתה הוראת סיוף והתעמלות בבתי־ספר ובצבא וסופה שיטת התעמלות חדשה לבריאים ולחולים, המהווה מהפכה בשטח זה. שיטתו של ל' מבוססת על צרכי איברי גופו של האדם ואינה אלא תיקון הסטיות והעיוותים שנוצרו כתוצאה מחיי התרבות המודרניים. ל' הדגיש את הצד האסתטי, את ההארמוניה שבין תנועות הגוף המפותח והנפש הבריאה. גם רוח התחיה הלאומית שפיעמה בדורו בארצות הצפון בכלל ובשוודיה בפרט, הושפעה מרעיונות החינוך הגופני. שיטתו שוכללה ע"י תלמידיו ונהוגה היום ברוב הארצות, כולל ישראל. — ב1813 קיבל ל' רשיון מטעם המלכות לייסד Gymnastiska Centralinstitutet („מכון מרכזי להתעמלות") בסטוקהולם, הקיים עד היום. ב1825 קיבל תואר פרופסור, ב1831 נתקבל כחבר בהסתדרות הרפואית של שוודיה, וב1835 נבחר כחבר האקאדמיה השוודית.

ל' כתב שירה ומחזות היסטוריים. עיקר השקפותיו בתחום

ההתעמלות באות בספרו Gymnastikkens allmänna grunder („היסודות הכלליים של ההתעמלות"), שני כרכים, 1834—1840. ועי"ע התעמלות.

C. A. Westerblad, *P. H. L.*, 1904; id., *L., the Founder of Swedish Gymnastics*, 1909.

לִינְד, גֶ'נִי — Jenny Lind — (1820, סטוקהולם — 1887, מוֹלוֶרן, אנגליה), זמרת סופראנו שוודית. ל' הו־פיעה לראשונה ב1838 בתפקיד אגאתה באופרה „הקלע החפשי" מאת וֶבֶר. היתה תלמידתו של מַנוּאל גַרסיאה (ע"ע) בפאריס ב1841, וב1844 הוזמנה לאופרה של ברלין ע"פ המלצתו של מאירבר. משנה זו ועד 1858 הופיעה בערי אי־רופה ואה"ב ועוררה התפעלות בתפקידיה השונים הגדולים. אחר מסעה באה"ב (1850/2) חדלה להופיע באופרות והת־מסרה להופעות קונצרטאנטיות. ב1852 נישאה למנצח והמל־חין הגרמני־יהודי אוטו גולדשמיט (1829—1907). בשנות חייה האחרונות היתה מורה בקולג' המלכותי למוסיקה בלונ־דון. — ל' היתה אחת הזמרות הגדולות של המאה ה19. בעלת קול סופראנו מבריק, עם הקף גדול. היא זכתה לכינוי „הזמיר השוודי".

K. Roozén – T. Meyer, *J. L., den Svenska naktergalen*, 1945, J. Bulman, *J. L., a Biography*, 1956.

לִינְדָאוּ, פָּאוּל — Paul Lindau — (1839, מאגדבורג — 1919, ברלין), סופר ומנהל תיאטרונים גרמני, ממו־צא יהודי. ל' למד בליפציג, ברלין ופאריס. הוא התחיל את דרכו בכתיבה כעתונאי; ב1872 יסד את השבועון Die Gegenwart וב1877 — את הירחון Nord und Sud. בשנים 1895—1905 פעל כמנהלם של התיאטרונים הגדולים במיי־נינגן ובברלין. ב1905 נתמנה מחזאי של התיאטרון המלכותי.

ל' היה סופר רב־גוני ביותר; מלבד היותו עתונאי ומח־זאי, חיבר רומאנים, סיפורי־מסע (Aus Venetien [„מונ־ציה"], 1864), מאמרי ביקורת, מחקרים על ענייני ספרות ותיאטרון. כעתונאי, היה בין הראשונים, שכתבו על המתרחש בבתי־המשפט. כמחזאי, שלט בטכניקה בימתית והיטיב לבנות את העלילה ולפתח דמויות. ממחזותיו הרבים: Maria und Magdalena („מאריה ומגדלנה"), 1872; Gräfin Lea („הרוזנת לאה"), 1879 — מחזה הנוגע בבעיית האנטישמיות. ביצירתו ניכרת השפעתו של התיאטרון הצרפתי, ובייחוד זו של דימה הבן ושל ויקטורין סארדו, אשר את מחזותיהם עיבד בשביל הבימה הגרמנית.

ל' היה סופר מקובל ביותר בזמנו, בשל הביקורת, הסא־טירה וההומור שלו, שהיו משעשעים יותר משהיו מרירים.

V. Klemperer, *P. L.*, 1909

לִינְדְבֶּרְג, צַ'רְלְז אוֹגַסְטֶס — Charles Augustus Lindbergh — (נו' 1902), טייס אמריקני. אביו הובא בעודנו תינוק משוודיה לאה"ב, והיה ציר רפובליקני בבית־הנבחרים בוושינגטון. ל' למד בבי"ס לטיס בלינקן שבּ־נֶבּראסקה, התגייס ב1924 לחיל האוויר האמריקני ובו היה סגן־משנה, וב1926 נהיה לטייס בשרותי דואר־האוויר. הכרזת פרס בסך 25,000 דולאר לטייס הראשון שיטוס ללא חניה מניו־יורק לפאריס הניעה את ל' לגייס כספים לבניית מטוס מיוחד חד־כנפי, שקרא לו „רוחה של סנט לואיס" (The Spirit of St. Louis), וב20/21 במאי 1927 טס בו מניו־יורק לפאריס בזמן של 33½ שעות. הוא נתקבל בפא־ריס בהתלהבות, ובשובו לאה"ב נהיה לגיבור לאומי. לאחר מכן ערך ל' עוד טיסות בינ־יבשתיות.

ב1932 נחטף בנו של ל', לשם סחיטת כסף, בידי הגרמני האופטמן ונרצח — הפשע המפורסם ביותר של התקופה. בשנים הראשונות לעליית הנאצים לשלטון הזהיר ל' את אה"ב מפני התעצמות כוחה האווירי של גרמניה, אך ב1938, בעת ביקורו בגרמניה, קיבל עיטור מגרינג (ע"ע), ומאז הטיף לבדלנות ולשמירה על ניטראליות במלה"ע II. הנשיא רוזוולט נזף בו בפומבי, ול', שהיה אז רב־סרן, התפטר מחיל־האוויר. עם כניסת אה"ב למלחמה נהיה ל' ליועץ טכני של חיל־האוויר, וב1954 קיבל דרגת אלוף במילואים.

ספרו על טיסתו המפורסמת The Spirit of St. Louis (1953) זכה בפרס פוליצר. אשתו, אַן מַרו ל' (נו' 1906), אף היא טייסת, פירסמה ספרי שירה ותאורי טיס.

לִינְדֶגְרֶן, אֶרִיק יוֹהַן — Erik Johan Lindegren — (נו' 1910, לוּלֶאוֹ), משורר שוודי. ל' חי בסטוק־הולם משנת 1931. שמו נודע עם פרסום קובץ שיריו השני Mannen utan väg („האיש ללא דרך"), 1942, אשר בו ניכרים כבר הקוים האָפייניים של שירת שנות ה40. קובץ זה מורכב משורה של 40 סונטים, המכונים בפיו „הסונטים המרוסקים", והם נותנים ביטוי לתוהו ובוהו המשתולל של תקופת מלה"ע II, ליאוש, להרגשת חוסר־האונים, לאימה. התזה המודרנית, שצורה ותוכן זהים בערכם, מודגמת בשיריו עד גבול יכולת התפיסה. השירים הכלולים בקבצים Sviter („רְצָפים"), 1947, ו Vinteroffer („קרבן החורף"), 1954, שקו־פים יותר, קלים להבנה מקודמיהם, ונוטים להבעה מוסיקא־לית יותר. — שירתו של ל' היא שירה לירית אינטלקטואלית, גדושה רמזים, סמלים, אסוציאציות; ניכרת בה השפעתם של הזרם הסיראליסטי ושל משוררים כת. ס. אֶליוט (ע"ע) וד. תומס (ע"ע), השפעה שאינה פוגעת במקוריות יצירתו. — ל' משמש גם מבקר ועורך. הוא נודע כמתרגם, בייחוד של יצירות מן הספרות האנגלית ושל שירה צרפתית לירית בת זמננו. — משיריו ניתרגמו לגרמנית בידי נלי זק"ש (ע"ע [כרך־מילואים]), 1963.

לִינְדֶה, קַרְל פוֹן — Carl von Linde — (1842—1934), מהנדס ומדען גרמני, השתלם בטכניון של ציריך ועבד לאחר־מכן בביח"ר לקטרים של בורסיג בברלין ושל קראוס במינכן. ב1872 נתמנה פרופסור לתורת המכונאות בטכניון של מינכן והתחיל לעסוק בטכניקת הקירור, שדה בו חידש חידושים רבים, עיוניים ומעשיים. ב1879 ייסד את „החברה לייצור מכונות־קרח של ל'" בעיר ויסבאדן, וניהלה עד 1890. חזר ב1891 להוראה במינכן, שם הרצה על מכונאות קירור ותרמודינאמיקה שימושית עד 1910. ב1895 המציא ל' — על בסיס האֶפֶקט של ג'אול־תומסון (ע"ע תרמו־דינמיקה) — שיטה לייצור זול של אויר נוזל (ע"ע) בכמויות גדולות, ובקשר לזה — חָמרי־נפץ חדשים. היה הראשון שהפיק חמצן מוצק. הועלה לדרגת אציל ב1897. מפרסומיו: Die Wärmeentziehung bei niedrigen Temperaturen durch mechanische Mittel („הפקת החום באמצעים מכא־ניים בטמפראטורות נמוכות"), 1870.

לִינְדֶמַן, פֶרְדִינַנְד פוֹן — Ferdinand von Lindemann — (1852, האנובר — 1939, מינכן), מאתמאטיקן גרמני. ל' היה תלמידו של א. קלבש (ע"ע) באוניברסיטת

גטינגן — חוקר נודע של תקופתו בשטחי האלגברה והגאומטריה. ב1879 התמנה ל׳ לפרופסור למאתמאטיקה באוניברסיטת פריבורג־בריסגאו; ב1883 — באוניברסיטת קניגסברג; מ1893 — באוניברסיטת מינכן.

גולת הכותרת של עבודתו המדעית היא ההוכחה כי המספר π אינו שורש של משוואה אלגברית שמקדמיה שלמים. ל׳ הוכיח זאת ב1882 (9 שנים לאחר שהרמיט [ע״ע] הוכיח כי המספר e אף הוא טראנסצנדנטאלי), ושם בכך קץ לבעיית הפיכת המעגל לריבוע שהעסיקה דורות רבים של מאתמאטיקנים.

לִינֶה, קָרל פוֹן (ידוע גם בשם: לינאוס) — Carl von Linné (Linnaeus) — (1707, רוֹשוּלט — 1778, אופסאלה), חוקר טבע שוודי, אבי השיטה המודרנית למיון מדעי של צמחים ובע״ח. אביו היה כומר, וסבר כי בנו ילך בדרכיו, אולם כבר מגיל צעיר התעניין במדעי־הטבע, ובעיקר בצמחים ועופות. לאחר שנה באוניברסיטת לונד עבר ב1728 ללמוד באוניברסיטת אופסלה. עוד בהיותו סטודנט הדריך והרצה בבוטאניקה.

קארל פון לינה (לינאוס)

ב1732 נשלח ל׳ לסיור מחקר בלאפלנד. במסעו זה ביקר גם בעיר לֵידן, שם פגש את הסוחר האמיד ג׳ורג׳ קליפורד שמינהו למנהל הגן הבוטאני והזואולוגי שלו. בזכות קשריו עם בעלי־אמצעים כקליפורד עלה בידו של ל׳ לפרסם שורה של עבודות־מחקר בלתי־רגילות.

במשך 3 שנים (1738—1741) עבד כרופא בסטוקהולם בהצלחה רבה. כאן גם זכה, לראשונה בחייו, לעמוד ברשות עצמו מבחינה כלכלית וב1739 נשא לאשה את שרה מוראה (Moraea). ב1741 נתמנה פרופסור לרפואה באופסאלה ולאחר שנה התחלף עם עמיתו וקיבל את הקאתדרה לבוטאניקה ולאנטומיה. בשנות חייו המאוחרות זכה ל׳ בתארי־כבוד מרובים והיה חבר־כבוד של חברות מדעיות רבות; ב1761 קיבל תואר אצולה. ב1774 לקה ל׳ בשטף־דם במוחו ולא התאושש עד למותו.

ל׳ פירסם עבודות־מחקר מקיפות וחדשניות. ב1731 פירסם קאטאלוג של צמחי הגן הבוטאני של אופסאלה ובו הביא, לראשונה, את שיטתו החדשה למיון צמחים בהתאם לאברי המין שלהם. פשטות שיטתו הקנתה לו־מיד מוניטין רב. — ב1735 נתפרסמה המהדורה הראשונה של Systema Naturae („מערכת הטבע״), טבלה המשתרעת על 11 עמודי פוליו גדולים והיא היסוד לחדושיו בתחום הסיסטמאטיקה המושתתים על העקרון שאין הופעת מינים חדשים בטבע. „מערכת־הטבע״ ממיינת צמחים, בע״ח ומינראלים (לעניין מיון בני האדם, ע״ע גזע, עמ׳ 564 ו575). חיבור זה יצא לאור ב16 מהדורות שונות (מהם 12 בפיקוח ל׳) (וע״ע ביולוגיה, עמ׳ 9—328). ב1736 התפרסמו ספריו: Bibliotheca Botanica („ספריית הבוטאניקה״); Fundamenta Botanica („יסודות הבוטאניקה״) וב1737 יצאו לאור חיבוריו Flora Lapponica („צמחיית לפלאנד״); Genera Plantarum („סוגי הצמחים״); Methodus Sexualis („השיטה הסכסואלית״). הספר „סוגי הצמחים״ הוא ספר־יסוד בסיסטמאטיקה הבוטאנית. הספר המפואר ביותר שראה־אור בתקופה זו (1737) הוא Hortus Cliffortianus הסוקר את גנו הבוטאני של קליפורד.

ל׳ התפרסם באופסאלה כמורה דגול ותלמידים רבים נהרו אליו. בשנים 1743—1776 פורסמו 186 דיסרטאציות בחתימת תלמידיו שאת מרביתן חיבר ל׳ עצמו תמורת תשלום, נוהג שהיה שכיח בכמה מארצות הצפון. בהשפעתו יצאו תלמידיו לארצות רחוקות לאסוף צמחים ובעלי־חיים וכך ריכז מידע רב בדבר תפוצתם הגאוגראפית של מינים שתים תחשב גם לאבי האקולוגיה (ע״ע). אחד מתלמידיו — פ. הסלקויסט (ע״ע) ערך ב1751 מסע למזרח־הקרוב וביקר, בין השאר, גם בא״י ואסף בה כ650 צמחים, בעיקר בירושלים, יריחו ויפו. צמחים אלה נחקרו ע״י ל׳. את תוצאות מחקריו בנושא זה פירסם ב1756 (Flora Palaestina) בחתימת ב. י. סטרנד, ובכך זכה ל׳ להיות גם מחלוצי חקירת הצמחיה של א״י. ל׳ פירסם גם כמה עבודות על החי והצומח של שוודיה. ב1748 נתפרסם ספרו: Hortus Upsaliensis („צמחי הגן הבוטאני של אופסאלה״). ב1751 יצא לאור הספר Philosophia Botanica („הפילוסופיה של הבוטאניקה״) בו הסביר את מערכת השמות (ה„נומנקלאטורה״) והמונחים שהנהיג בבוטאניקה. ב1753 פירסם ל׳ את Species Plantarum („מיני הצמחים״), אשר הוכר אח״כ ע״י הקונגרסים הבוטאניים הבינלאומיים כנקודת־מוצא לכל השמות הבוטאניים חוץ מן האצות והפטריות. בספר זה הנהיג ל׳ בעקביות את השמות הבינומיאליים בהם שם המין נגזר משם הסוג בצרוף כינוי המין (וע״ע בוטניקה, עמ׳ 5—744). נומנקלאטורה זו, שהתפתחה בינתיים בקבוצות מסויימות (עופות, צמחי תרבות, פטריות) לנומנקלאטורה טרינומיאלית, מושתתת על השימוש בכינויים לאטיניים, והיא השריד האחרון של הלאטינית כשפה מדעית בינלאומית (היא גם הבסיס לשמות המדעיים העבריים). ל׳ צירף לכל מין צמח תאור קצר של מבנהו המשמש להגדרת המין, והזכיר את אלה שתארו אותו לפניו. נוהג זה של תאור מפורט של כל מין נקוט עד היום. רבים התנגדו לשיטת המיון של ל׳ המבוססת אך ורק על אברי ההתרבות של הצמחים, בטענה שהיא מלאכותית, אך גם ל׳ עצמו ראה בה רק שיטה לזיהוי צמחים. את המשימה הראשית המוטלת על כל בוטנאי ראה ל׳ בשיכלול ה„סיסטמה״ הטבעית, בה מושתתות קבוצות הצמחים על הדמיון הכולל בין המינים. בהקשר זה נעזר בדגם של מפה גאוגראפית, מעין דגם של ממלכת הצמחים, שבו מהוות המשפחות — מחוזות, הסוגים — גלילות, והמינים — היחידות הקטנות ביותר.

נוסף לסיסטמאטיקה שהנהיג ל׳ במערכות הצומח והחי, ומיון המינראלים פירסם חבור הממיין את סוגי המחלות ותאורן; השפיע על א. צלזיוס (ע״ע) בהנהגת סדר מעלות החום בסקאלה של צלזיוס מ1° עד 100° ולא להיפך, כפי שהנהיג צלזיוס לפני־כן; העביר סימנים אלכימיים ואסטרולוגיים לשימוש בוטאני: מאדים, ברזל — זכר; נוגה, נחושת — נקבה; כוכב, כספית — הרמאפרודיט ועוד, וחידש מונחים טכניים רבים ששינו את פני הבוטאניקה.

ספריו של ל׳: „מערכת הטבע״ ו„סוגי הצמחים״ התרחבו ממהדורה למהדורה והם משמשים עד היום כספרי־יסוד לבוטנאים ולביולוגים ושחררו מדעים אלה מהתוהו ובוהו

שאיים להשתלט עליהם. בשל סיגנונו העשיר הן בשוודית והן בלאטינית, והתלהבותו מיפי הטבע, מצטיינים כמה מספריו בתאורים החורגים ממינוּה טכני יבש. תאור 180 ספריו ומחקריו של ל' שפורסמו בחייו באו בספרו של פולטני (ר' ביבליוגראפיה). ב1830 י"ל מכתביו. אספיו וספריו של ל' נמכרו ע"י אלמנתו לסר י. א. סמית, הנשיא הראשון של ה„חברה הלינאית", שנוסדה בלונדון ב1788. אחוזתו בהמרבי ליד אופסאלה מהווה עד היום אנדרטה חיה לל', וגנו נשמר בצורה, בה היה בחייו. (רע"ע סיסטמטיקה).

י. לורך, מבעיות הגומנקלטורה הבוטנית, (השדה לגן ולנוף, ו), 1954; R. Pulteney, *A General View of the Writings of L.*, 1805²; T. M. Fries, *L., Lefnadsteckning*, I-II, 1903 (אותו הספר באנגלית עם ביבליוגרפיה: id., *L., the Story of his Life*, 1923; W. Junk, *L. im Lichte neuerer Forschung*, 1925; K. Hagberg, *C. L.*, 1952, F. S. Bodenheimer, *Frederic Hasselquist in Palestine* (Israel Explor. Journ., II), 1952, N. Gourlie, *The Prince of Botanists C. L.*, 1953; W. T. Stearn, *Introduction to Species Plantarum*, I, 1957

יע. לו.

לֵינוֹ, אֵינוֹ — Eino Leino; פסֵוּדוֹנים של אַרמָס אֵינוֹ לאוֹפוֹלד לֶנבּוֹם [Lonnbohm] — (1878, פאלטא־מוֹ — 1926, טוּסוּלה), משורר וסופר פיני. ל' למד באוניברסיטת הלסינקי, אך לא סיים את לימודיו ופנה לעתונאות. כבר ב1896 פירסם את קובץ שיריו הראשון, Maaliskuun lauluja („שירי אביב"), החדור עדיין רוח נעורים ועליצות; עם השנים נעשתה רוח שיריו קודרת יותר ויותר. יצירתו העיקרית היא Helkavirsia („שירי הֶלקה"), בשני כרכים, 1903 ו1916 — קובץ באלאדות, מן היפות שבשירה הצפונית, אשר מסורת ה„קַלֵוָלה" (ע"ע) ניכרת בהן היטב, אך אינה פוגעת במקוריותן. עיקרן נושאים הלקוחים מאגדות־עם ומן ההיסטוריה הפינית. מספר קבצי השירה (לירית ואפית), שיצאו מעטו של ל', מגיע ליותר משלושים. מחזותיו, שקובצו תחת השם Naamioita („מסכות"), ב6 כרכים, 1905—1911, נכתבו רובם ככולם על רקע היסטורי. ל' כתב גם שורה של רומאנים, סיפורים ומאמרי ביקורת. יצירתו האוטוביוגראפית היא Elämäni kuvakirja („ספר התמונות של חיי"), 1925. — ל' הרבה לתרגם לשפתו ממיטב הספרות האירופית; הוא תרגם את „הקומדיה האלוהית" של דאנטה, מכתבי גתה, ראסין, קורני, ועוד. הוא נחשב אחד המשוררים הגדולים של ארצו. יצירותיו השפיעו במידה ניכרת על הספרות והלשון הפינית המודרנית, בה החדיר זרמים אירופיים. — כל כתביו (Kootut teokset) יצאו לאור ב16 כרכים, 1926—1930.

O. Nuorto, *E. L.*, 1938; A. Thauvón-Suits, *Tuntemani E. L.*, 1958

לִינוֹטִיפּ, ע"ע דְפּוּס, עמ' 933, ותמ', שם, עמ' 934.

לִינֶוִיל (Lunéville), עיר בצפון־מזרח צרפת, בחבל לורן (ע"ע), 29 ק"מ מדרום־מזרח לנאנסי, במקום איחוד הנהרות וֶוז ומרת; 4,500 תוש' (1965). בל' תעשיית־טכסטיל (כותנה, רקמה, בגדים), מוצרי מתכת וצעצועי עץ. כן יש בה תעשיה ותיקה של חרסינה. דרך ל' עוברים מסה"ב והכביש הראשי מנאנסי לסטראסבור.

ל' היתה בירת רוזנות עצמאית בשנים 973—1244 ואחר סופחה לדוכסות לורן. העיר, שהיתה מוקפת חומה ביה"ב, סבלה במלחמת 30 השנה ובימי לואי XIV, וב1678 פורקו ביצוריה. ל' שיגשגה בשלטון דוכסי לורן האחרונים וסופחה לצרפת ב1766. האתרים המעניינים בעיר, הארמון וכנסיית סן ז'ק (בסיגנון רוקוקו), שניהם מתקופה זו. ב1801 נחתם בל' חוזה שלום בין צרפת ואוסטריה (רע"ע נפוליון).

יהודים התיישבו בל' באמצע המאה ה18 וב1840 הגיע מספרם ל510 משפחות. במאה ה20 לא נתקיים בל' ישוב יהודי בעל חשיבות.

לִינוֹלֶאוּם וְשַׁעֲוָנִית (מלאט' — linum — פשתן, oleum — שמן), חומר מלאכותי, בלתי־חדיר למים, משתמשים בו לרצוף, לצפוי קירות, למפות, לתחבושות, למעילי גשם וכו'. מורכב מאריג יוטה (ע"ע טכסטיל, עמ' 705; טויה ואריגה, עמ' 382; יוטה) ועליו שכבות של חומר מלאכותי בעל תכונות הדומות לאלה של חומר פלאסטי thermosetting (ע"ע פלסטיים, חמרים).

מקורו של הל' באנגליה, במאה ה17, על בסיס של גומי טבעי. ב1860 חמצן פ. וולטון שמן פשתן כתחליף זול לגומי. הוא גם שקרא למוצריו בשם ל'. עיקרי שיטתו לייצור הל' נוהגים גם כיום.

חומר המוצא של ל' מתקבל מהקשיית שמן פשתן ע"י חמצון בטמפראטורה של 40—55°C (לינוכסין — Linoxin), בתוספת חמרים מייבשים כגון בוראט של מאנגאן. השמן המוקשה עובר לישה בין גלילים ובישול. מתקבל חומר דביק וצמיג הנקרא „מלט ל'", אותו מערבבים בקמח שעם ו/או קמח עץ, עם גיר טחון וצבעים. לאחר טחינה מתקבל החומר הבסיסי של תעשיית הל'.

מבדילים בין שני סוגים עיקריים של ל' הנקראים באנגלית "plain" (פשוטים), "inlaid" (פסיפסיים). הסוג הראשון מיוצר בתהליך רצוף ע"י עירגול והדפסה במכונת גלילים. קיימים תהליכים שונים ליצור הסוג השני: (1) שמים על אריג יוטה סטנסיל שהוא משטח בעל פתחים צורתיים ומפזרים דרכם על פני האריג חומר ל' צבוע. חוזרים על הפעולה בכל צבע וצבע בעזרת סנטסילים מתאימים, וע"י כך מתקבל ציור צבעוני. לאחר מכן כובשים אותו בחום. (2) תהליך דו־שלבי. מייצרים קודם ל' פשוט בצבע אחיד, אבל בצבעים שונים וללא הדפסה, חותכים צורות ע"פ תבנית ואת הקטעים הצורניים מניחים על אריג יוטה וכובשים אותו. תהליך דו־שלבי זה ניתן למיכון.

לאחר העיבוד המכאני הנ"ל עובר הל' טיפול תרמי בטמפראטורה של 30—75°, הנמשך 2—60 יממות — לפי טיב הל' המקנה לו את תכונותיו האפייניות.

מייצרים ל' ברוחב של 2, 3 ו4 מ' ובעובי של 8—19 מ"מ בסוגים הפשוטים ו1.4 מ"מ בסוג הפסיפסי.

ע"י שימוש בחמרים חדשים במקום שמן פשתן, חל בשנים האחרונות שיפור ניכר באיכות הל'. כך החלו בגרמניה להשתמש בניטרוצלולוזה. באה"ב מצפים את הל' בשכבה של ניטרוצלולוזה. התכונות הבולטות של מוצר חדיש זה הם הברק של התגמיר ועמידותו הגבוהה בפני סבון וסודה.

התפוקה העולמית השנתית של ל' היא כ170 מיליון $מ^2$ (ראשית שנות השישים).

כתחליף לל' משמש לבד (ע"ע) רווי ביטומן מצופה ומודפס.

שעוונית — גם היא חומר מלאכותי, המיוצר ע"י הספגת אריגים שקופים למחצה בשמן, וציפוים בצבע לכה כדי להקנות להם תכונת אי־חדירות בפני מים. שעונית השולחן מיוצרת מאריגי פשתן או כותנה או יוטה, ע"י מרי־

חתם מצד אחד בחומר אטום, צבוע בלכה לפי דגם מסוים. שעוניות דקות משמשות גם כתחבושות.

H Fischer, *Geschichte, Eigenschaften, u. Fabrikation des L*, 1924²; F. Walton, *The Infancy and Development of L. Floorcloth*, 1925; F. R. S. Yorke – C. R. Fowkes, *Flooring Materials*, 1948; R. F. Lanzillotti, *Hard-Surface Floor Covering industry*, 1955.

אל. ל.

לִינְזִי, נִיקוֹלַס וֵיצֶ׳ל — Nicholas Vachel Lindsay — (1879, ספרינגפילד [אילינוי] — 1931, [התאבד] שם), משורר אמריקני. ל׳ למד אמנות בשיקאגו ובניו־יורק ב1900—1905. כמשורר התחיל להתבלט עם פרסום השיר General William Booth Enters into Heaven („גנראל ויליאם בות עולה השמימה"), 1913 — פואמה אפוקליפטית מסעירה. יחד עם חבריו קרל סנדברג (ע"ע) ואדגאר לי מאסטרז, ניסה להשיב את השירה אל האדם הפשוט ועיצב את דמותו של המערב התיכון בספרות (וע"ע ארצות־הברית, ספרות, עמ׳ 124). ל׳ קרא את שיריו תוך שימוש דראמאתי בתנועה וחמר, בהדגישו בכך את המקצבים ואת הסינקופות החזקים שלו. מבין השירים המעטים שעליהם מבוססים המוניטין שלו כיום: The Congo („קונגו"), Abraham Lincoln Walks at Midnight („אברהם לינקולן מהלך בחצות") — שניהם בקובץ The Congo and Other Poems („קונגו ושירים אחרים"), 1914; The Ghost of the Buffaloes („רוח הבופלו"), בקובץ The Chinese Nightingale and Other Poems („הזמיר הסיני ושירים אחרים"), 1917. מבחר שיריו (Selected Poems) הוצא לאור ע"י H. Spencer, 1931.

E. L. Masters, *V. L.: a Poet in America*, 1935; M. Harris, *City of Discontent*, 1952; E Ruggles, *The West-Going Heart*, 1959

לַיְנִינְגֶן (Leiningen) משפחת־אצולה בגרמניה, שנחלאו־תיה היו פזורות, בדורות שונים, באלזאס, בלורן ובדרום־גרמניה. הראשון ברוזני ל׳ הידוע לנו הוא אֶמיכו (במקורות היהודים: אימכו, אימכא), שחי בסוף המאה ה11 ובתחילת המאה ה12. מבצרו היה מדרום לוורמס ומושבו, כנראה, היה במַינץ (מגנצה). במסע־הצלב הראשון עמד בראש הפורעים ביהודי מגנצה, באמרו כי התגלות אלוהית ציוותה אותו לנצר את היהודים או להשמידם. גדודיו של אמיכו השמידו את יהודי רגנסבורג, בטבעם אותם בדאנובה. מחנהו של אמיכו הושמד בידי ההתגארים ליד ויסֶלבורג, אך הוא עצמו נמלט חזרה לגרמניה. וע"ע מינץ, יהודים; קדוש השם.

הנסיך קארל צו ל׳ (1804—1856), אחיה החורג של המלכה ויקטוריה, היה מדינאי ליבראלי שדגל באיחוד גרמניה בהנהגת פרוסיה. באוגוסט־ספטמבר 1848 היה ראש הממשלה הכל־גרמנית בפראנקפורט, שלמעשה לא היה לה תוקף. וע"ע גרמניה, עמ׳ 450/451.

ספר גזירות אשכנז וצרפת (מהדורת א. מ. הברמן), תש"ו; י. בער, גזירות תתנ"ו (ספר אסף), תש"ג; י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ־ישראל (ר׳ מפתח, בערכו), תשכ"ג; V. Valentin, *Furst Karl L und das deutsche Einheitsproblem*, 1910.

לִינְקְס (Felis lynx) טורף השייך לסוג חתול (ע"ע חתו־ליים). אורך גופו כ60—90 ס"מ, גבהו 75—80 ס"מ ומשקלו — בפרטים הגדולים — עד ל35 ק"ג. זנבו קצר ביותר; רגליו ארוכות; עיניו עירניות — צבען צהוב והאישון עגול; אזניו קצרות, ובקצותיהם ציציות של שערות ארוכות; כן מפותח „זקן־לחיים". הל׳ בעל טפרים חזקים מאד, המוגנים ע"י כפלי עור. צבעו חום־צהבהב־אדמדם עם כתמים שחורים בצורת עגולים או קווים קצרים בגדלים שונים. הכתמים הכהים מפוזרים על הרגליים והחלקים התחתונים של הגוף ואילו הפסים — בראש, בגב ובקצה הזנב. הל׳ הוא חיה זריזה מאד, המצטיינת בריצה וגם מסוגלת לטפס, אך עושה זאת לעתים רחוקות. החוש המפותח ביותר הוא השמיעה. גם חוש המגע מפותח היטב. הראיה בינונית וחוש הריח לא מפותח במיוחד. הל׳ שוכן יער וסבכים, בעיקר באיזורים הרריים. פעיל בעיקר בין הערביים ובלילה. טרפו — יונקים בגודל בינוני ועופות, שאותם הוא טורף בפראות רבה. חי לבד, פרט לעונת ההזדווגות בפברואר־מארס. לאחר הריון של 8—9 שבועות ממליטים 2—3 גורים (לעתים עד 6). תפוצתו: באירופה, אסיה־הקטנה ובאמריקה הצפונית. פרוותו החרפית יקרת־ערך, צבעה בהיר אחיד, בגוון של אפור־לבן, ושערותיה ארוכות. לכן החורף הוא עונת הציד של הל׳ (בעיקר ברוסיה, סקנדינאוויה ופולניה). באסיה־הקטנה נהוג לאכול את בשר הל׳. הל" מתמעטים כעת באי־זורים מיושבים עקב הציד. תמ׳: ע"ע חתוליים, עמ׳ 251—252.

לִינֶל (Lunel), עיר בדרום צרפת, כ20 ק"מ מצפון־מזרח למונפליה; כ9,000 תוש׳ (1965). יושבת בגובה 30 מ׳, במרחק 13 ק"מ מהים התיכון, בשוליו הצפוניים של איזור ביצות ולאגונות הנמשך לאורך החוף. סביבתה עשירה בכרמים ומייצרים בה יין. עוברים בה מס"ב וכביש ראשי, והיא מחוברת בתעלה אל הים. העיר נוסדה, כנראה, בתקופת הקיסרות הרומית הנזכרת כבר במאה ה4.

הקהילה היהודית בל׳ („בקעת יריחו" או „מגדל יריחו" בפיהם, ע"ש Lune = ירח) עתיקה היא, ובמאה ה12 זכתה לשגשוג, משעבר אליה מרכז הכובד התורני של יהדות פרובנס, שהיה קודם לכן בנרבונה. בנימין מטודלה (ע"ע) ביקר בקהילה ב1166 בערך ומצא שם „קהל כשלוש מאות יהודים", מהם חכמים ועשירים. תלמידים רבים מחוץ לל׳ למדו בישיבתה המפורסמת, וחכמיה („חכמי ל׳") הוצי־או את שמה בעולם היהודי, במשך מאה שנה בקירוב. מהם: משולם ב"ר יעקב (ע"ע) ובניו אהרן (ע"ע) ואשר (ע"ע); יהודה ושמואל בני תבון (ע"ע); זרחיה הלוי גירונדי (ע"ע); אברהם בן דוד מפושקיירה (ע"ע) — ששהה זמן מה בל׳; אברהם בן נתן הירחי (ע"ע), יהונתן הכהן (ע"ע) — שעלה לא"י בעליית 1210/11; אבא מרי משה בן יוסף הירחי (ע"ע), ואחרים בשעור קומתם. במחלוקת סביב ספריו של רבי משה בן מימון (ע"ע) בפילוסופיה, היו לו בל׳ מצדדים רבים שגם עמדו בחליפת־מכתבים ממושכת עמו. הרמב"ם גם הוא חלק להם הערכה מיוחדת באגרותיו. אולם לאחר מכן היה אבא מרי מראשי הלוחמים בפילוסופיה. יהודי ל׳ חיו ברעות עם שכניהם הנוצריים, והשלטונות גם הם הת־ייחסו אליהם ביושר; בגירוש הכולל של יהודי צרפת (1306), גורשו גם יהודי ל׳, הוחזרו (1314) וגורשו (1319) ומאז לא נתחדשה הקהילה. „ל׳" ו„ירחי" נשתמרו כשמות משפחה יהודיים, בקומטָה (ליד אויניון), ובכמה קהילות בצפון־אפריקה.

ב. ז. בנדיקס, למכלול לחכמי פרובנס, (ק"ס, כ"ז), תשי"א; הנ"ל, לתולדותיו של מרכז התורה בפרובנס (תרביץ, כ"ב), תשי"א; H. Gross, *Gallia Judaica*, 1897; I Twerski, *Rabad of Posquières*, 1962.

ש. שו.

לינֶל, אַרְמַן — Armand Lunel — (נו׳ 1892, אֶכּס־אָן־פרובאנס), סופר צרפתי יהודי. ל׳ נתפרסם בזכות ספרו Esther de Carpentras („אסתר מקארפאנטראס״), 1926, רומאן היסטורי על חיי היהודים בחבל פרובאנס. ההיסטוריה של היהודים באותו איזור שימשה לו נושא לכמה רומאנים נוספים, שהידועים בהם הם: Nicolo Peccavi ou l'Affaire Dreyfus à Carpentras („ניקולו פקאוי או פרשת דרייפוס בקארפאנטראס״), 1926; Du temps des ghettos („מתקופות הגטו״), 1932; Jérusalem à Carpentras („ירושלים בקארפאנטראס״), 1937; J'ai vu vivre la Provence („ראיתי את חבל פרובאנס חי״), 1962. ספריו מצטיינים במיזוג של הומור פרובאנסאלי טיפוסי ופולקלור יהודי. — דריוס מיו (ע״ע) חיבר את המוסיקה לאופרה „אסתר מקארפאנטראס״ לפי ליברית של ל׳. הליברית לאופרה של מיו „דוד״ אף היא נתחברה ע״י ל׳. ב1963 הוענק לו „הפרס הגדול לספרות של פרובאנס״.

לינֶן, פְיוֹדוֹר — Feodor Lynen — (נו׳ 1911, מינכן), ביוכימאי גרמני. למד כימיה באוניברסיטת מינכן ובה קיבל ב1937 תואר דוקטור. נתמנה למרצה ב1941; ב1947 היה לפרופסור לביוכימיה באותה אוניברסיטה. ל׳ היה תלמידו של ה. וילנד (ע״ע) ואף התחתן עם בתו. מ1954 משמש ל׳ כמנהל „מכון מכס פלאנק״ לכימיה של התא. ב1964 הוענק לו פרס נובל לפיסיולוגיה וכימיה יחד עם ק. בלוך (ע״ע, כרך המילואים); תחומי מחקריהם של שני החוקרים חופפים במידה רבה.

השגו הגדול של ל׳ הוא הבהרת מכאניזם הביוסינתזה של חומצות שומניות ושל כולסטרול מאַצטיל־קואנזים A (ע״ע חמץ, חמצת־, עמ׳ 579). ל׳ מצא שה„אצטט הפעיל״ בביוסינתזות אלו הוא האצטיל־קואנזים A. הוא בודד משמרים קומפלכס של אנזימים שיצרו חומצות שומניות ארוכות־שרשרת מיחידות אצטיל־קואנזים A. ל׳ מצא שמעבר של דו־תחמוצת הפחמן (CO_2) משלבי הביוסינתזה של חומצות שומניות נעשה דרך קשירתה לביוטין (ע״ע ויטמינים, טבלה, עמ׳ 101/2).

לַיְנֶס, דְיֶגוֹ — Diego Laínez (Laynez) — (1512, אַלְמאסאן [קאסטיליה] — 1565), מפקדו השני של מסדר הישועים ומנאמניו של איגנטיוס דה לויולה (ע״ע). למד פילוסופיה באלקלה (Alcalá) והשתלם בפאריס. שם פגש את לויולה, נעשה הסידו המושבע ונמנה עם קבוצת ידידיו שהניחו את היסודות להקמת „חברת הישועים״. יחד עם לויולה נדר להקדיש את חייו לשרות האפיפיור, ומשהתייצב ברומא העמיד לרשותו פאולוס III קאתדרה להוראת התאולוגיה. ל׳ הצטיין גם כנואם ומטיף ומשהוכרה „חברת הישועים״, יצא לעשות נפשות למסדר הצעיר ופעל רבות לביסוסו ולהרחבת השפעתו. עם מותו של לויולה נבחר ל׳ לממלא מקומו ומשנת 1558 היה ל„גנרל״ המסדר.

כתאולוג נטל חלק מכריע בדיונים הדוגמאתיים שהתנהלו בוועידת הכנסיה הטרידנטינית (ע״ע טרנט) ותקף בחריפות את התאולוגיה הפרוטסטאנטית. ספרו Disputationes Tridentinae („הוויכוחים הטרידנטיניים״), הוא עדות לדיונים התאולוגיים הנוקבים שהתנהלו באותה ועידה.

בשרות האפיפיור יצא ב1561 לצרפת והצליח להשיג שם דריסת רגל למסדרו. הוא זכה באמונה של מלכת צרפת — קתרינה דה מדיצ׳י, מנע את ההתפייסות בין הקאתולים והקלוויניסטים ותרם בכך לחיזוק עמדתה של המפלגה הקאתולית. מאמציו לשמירת העליונות האפיפיורית, הפכוהו לאחד מראשי תנועת הקונטרה־רפורמאציה.

G. Boero, *Vita del servo di Dio P. Giacomo L.*, 1880; A. Astrain, *Hist. de la Comp. de Jesús*, II, 1905; *Lainii Monumenta* (Mon. Hist. Soc. Jesu), I-VIII, 1912–1917, C. Gutiérrez, *Españoles en Trento* (שם רשימת חיבוריו של ל׳), 1951

צ. בר.

לֵין־פּוּל, סְטֶנְלִי — Stanley Lane-Poole — (1854—1931), היסטוריון, ארכאולוג, נומיסמטיקן ומזרחן אנגלי. נתחנך באוניברסיטות אוכספורד ודאבלין. היה עובד מדעי ב„מוזיאון הבריטי״ בלונדון והכין את קאטאלוג המטבעות המזרחיים שם (11 כרכים, 1875—1891). כן השלים את המילון הערבי־אנגלי של קרובו אדוארד ויליאם ל׳ (ע״ע). הירבה לנסוע בארצות המזרח, והשתתף בכמה משלחות ארכאולוגיות למצרים. מ1898 עד 1904 היה פרופסור לערבית בדאבלין. כתב ספרים חשובים בנומיסמטיקה, באמנות ובתולדות ארצות המזרח והודו. כן כתב ביוגראפיות חשובות של מזרחנים, מדינאים במזרח, ודמויות מה־היסטוריה המזרחית (א.ו.ל׳. סטרטפורד דה רֶדקְליף; חסטון פחה; באבור; צלאח־א־דין, ואחרים). מספריו המדעיים: Histories of the Moors in Spain („תולדות המאורים בספרד״), 1887, 1915[9]; The Mohammadan Dynasties („השושלות המוסלמיות״), 1894; A History of Egypt in the Middle Ages („תולדות מצרים ביה״ב״), 1901; A Short History of India in the Middle Ages („היסטוריה קצרה של הודו ביה״ב), 1917, ועוד.

לִינְץ (Linz), עיר בצפון אוסטריה, כ150 ק״מ ממערב לווינה, בירת מדינת אוסטריה־עלית; 205,000 תוש׳ (1965). ברובה על הגדה הימנית של הדנובה. בדרום־מזרח העיר עובר הנהר טראון, הנשפך לדנובה. ל׳ חשובה כנמל־נהר משום שממערבה וממזרחה זורם הדנובה בעמק צר ועמוק המקשה של הגישה והמעבר. ל׳ היא גם צומת חשוב של מס״ב וכבישים; הדרך מווינה לזאלצבורג ומינכן נפגשת בה עם זו המוליכה מערי בוהמיה אל הים האדריאטי. עם התעוש ופתוח מסה״ב במאה ה19 היתה ל׳ למרכז תעשיית טכסטיל, מכונות ומזון. במלה״ע II פיתחו בה הגרמנים תעשיה גדולה של פלדה ומכונות, משום ריחוקה מהחזיתות ומבסיסי המפציצים של בעלות־הברית. כיום מייצרת ל׳ ברזל ופלדה, מכונות, מכשירי חשמל, ספינות נהר, מוצרי עץ, כימיקאלים ועוד. ל׳ היא מושב הגמון, יש בה בית־מדרש לכמרים ומוסדות תרבות רבים. בין אתריה ההיסטוריים — בית העיריה (בסיגנון הבארוק), הקתדראלה הישנה (1678), כנסיית מרטין הקדוש (בסיגנון רומאני), ועוד.

ל׳ התפתחה ע״י מבצר רומאי ישן בשם Lentia, אבל רק במאה ה13 התפתחה לכדי עיר והפכה לנקודת מסחר חשובה. ב1324 הוענק לה מעמד של עיר בעלת זכויות. ב1626 עמדה במצור מצד אוכלוסיית האיכרים המתמרדת. ל׳ הצטיינה במאה ה18 כעיר אצולה מובהקת וכמקום מקלט של קיסרים. היא נכבשה פעמיים במלחמות נאפוליון ונודעת כעירם של האסטרונום יוהאן קפלר והמלחין אנטון ברוקנר. כמה מראשי הנאצים (היטלר, איכמן, קאלטנברונר) קיבלו את חינוכם כה.

א. אפ.

מסמך משנת 1300 בערך מוסר על יהודים היושבים בל׳ „זמן רב״, ועל קיום ביכ״נ. יש לשער שראשית היישוב שם בתחילת המאה ה13. ב1338 העלילו על יהודי ל׳ את חלול הקרבן (ע״ע), והדוכס אלברכט II הגן עליהם. יהודי ל׳ לא נפגעו ברדיפות המגפה השחורה (1348), ומספרם גדל ע״י פליטים שנמלטו שמה. ב 1371 נאסרו יהודי ל׳, בתוך שאר יהודי אוסטריה, ושוחררו בכסף רב. ב1396 וב1412 אסר הדוכס אלברכט III על יהודי ל׳ כל קשרי מסחר עם אזרחי העיר. בעקבות עלילת אֶנס (ע״ע אוסטריה, עמ׳ 976) סבלה גם קהילת ל׳, וב1426 הפך ביהכ״נ בל׳ לכנסיה. אעפ״כ ישבו עוד ב1490 יהודים בל׳. ב1494 איפשר מכסימיליאן I למגורשי אוסטריה לבקר בשני הירידים שבל׳, אולי בהשפעת רופא־החצר היהודי שלו, יעקב לואנץ, שישב בל׳ עם אביו, פרידריך III, עד מותו. ב1573 גורשו היהודים סופית מל׳, עם יתר יהודי אוסטריה, אך יהודי בוהמיה ומוראוויה ביקרו בירידי ל׳ במשך כל המאה ה17. זכות זאת ניתנה ליהודים שוב ע״י יוסף II ב1783, ומבקרים אלה הקימו בל׳ ב1789 בית־תפילה ארעי. ב1824 חנכו מקום־תפילה קבוע.

בשנות ה50 של המאה ה19 קיבלו יהודים בודדים זכות ישיבה קבועה בל׳, וב1863 התארגנו לקהילה. ב1877 נחנך ביהכ״נ הגדול, וב1909 הוכנס בו עוגב ברוח הרפורמה. מרבני ל׳: אברהם שלמה פרנק, אדולף וויקטור קורין ומוריץ פרידמן (1883—1923). לקהילת ל׳ השתייכו כל יהודי אוסטריה עילית, חוץ מאלה שבשטייר וקירכדורף. ב1923 היו בל׳ 1,283 וב1938 כ1,000. ביהכ״נ הגדול של ל׳ נשרף ב„ליל הבדלח״, 10.11.38. אחרוני היהודים עברו, כנראה, לווינה, ויתרם הוצאו להשמדה. כיום קיימת בל׳ קהילה קטנה.

V. Kurrein, *Die Juden in L.* (Festschrift anlasslich des 50-jahrigen Bestandes des Linzer Tempels), 1927, *Judisches Jahrbuch fur Österreich*, 1932, T Friedmann, *Die Tragodie des osterreichischen Judentums*, 1958

יע. ר.

לִינְץ׳, מִשְׁפַּט־ (Lynching, Lynch Law), השם שניתן באה״ב למעשי־הענשה בידי אספסוף בניגוד לדרכי המשפט, במיוחד עונש מיתה המלווה בעינויים.

מקורו של הכינוי מ״ל אינו ברור, אך רווחת הדעה שהוא בא משמו של צ׳ארלז־לינץ׳ מוִרג׳יניה, שעמד במלחמת העצמאות האמריקנית בראש ארגון שהעניש ללא משפט את אוהדי הבריטים.

הענשה לא־חוקית היתה תופעה נפוצה למדי במדינות שארגונן רופף. נהוג להזכיר בקשר למ״ל את „משמרות המתנדבים״ (vigilants) באיזורי הספר באה״ב, שנטלו את החוק לידיהם. גופים אלה קמו כאשר הקמת מוסדות חוקיים לשמירה על הסדר הציבורי ועל החוק לא הדביקה את גידול האוכלוסיה והתפשטותה. אולם נראה שמ״ל הוא רק בחלקו תולדה של תופעה זו, לפי ש„משמרות המתנדבים״ נהגו, בדרך כלל, להעניש בצורה מסודרת, אחרי משפט הוגן פחות או יותר, התנגדו לאלימות ולשלטון ההמון, ובעיקר — פעלו רק במקומות שבהם לא היו בתי משפט מוכרים. כנגד זה קיים היה מ״ל באיזורים מאורגנים שבהם פעלו בתי משפט. מ״ל היה בכל מדינות אה״ב, אך במיוחד במדינות הדרום ובמדינות הסמוכות לדרום, ולרוב הופעל נגד כושים.

הנסיונות ללחום במ״ל באמצעים חוקיים לא הצליחו, לפי שדווקא באיזורים שבהם היה מ״ל שכיח, לא התייחסה דעת הקהל בחומרה למשתמשים בו, ופעמים אף התייחסה אליהם באהדה. כרבע מכלל המקרים של מ״ל בשנות 1880—1930 נעשו בגלל חשד של נסיון לאנוס אשה לבנה, ובדעת הקהל נצטיירה עילה זו כעיקרית, ואפילו כיחידה, למ״ל. במקרים רבים נעשה מ״ל בכושים בגלל האשמות של מה־בכך, כגון סטירה לילד לבן, התפארות או התחצפות, הבעת אהדה לכושי שהיה קרבן למ״ל, מתן עדות במשפט נגד נאשם לבן וכד׳.

הסטאטיסטיקה על מקרים של מ״ל אינה יכולה להיות מדוייקת, לפי שלא תמיד ניתן להבחין בין רצח לבין מ״ל. לפי המקור הסטאטיסטי המהימן ביותר הגיע מספרם בשנים 1882—1951 ל4,730. חלה ירידה תלולה במקרי מ״ל באמצע שנות ה30. ב1950 וב1952—1956 לא נודע על כל מקרה של מ״ל, ולפיכך נפסק רישום המקרים. אולם ב1959 שוב ארע מקרה של מ״ל.

Negro Year Book (since 1912); J. E. Cutler, *Lynch-Law*, 1905, J. Dowd, *The Negro in American Life*, 1926; Southern Commission on the Study of Lynching, *Lynchings and What They Mean*, 1931; A. F. Raper, *The Tragedy of Lynching*, 1933. F. Shay, *Judge Lynch his First Hundred Years*, 1938.

אה. א.

לִינֶצְקִי, יִצְחָק יוֹאֵל (1839, ויניצה [אוקראינה] — 1915, אודסה), סופר וסאטיריקן יידי, נתחנך ברוח החסידות הקנאית, אך כבר בצעירותו נתעוררה בו שנאה כנגדה והחל לקרוא מספרות ההשכלה. בגיל 19 ברח מבית אביו לאודסה, החל ללמוד גרמנית ושאף להתקבל לסמינר לרבנים שבברסלאו, אך הוחזר ע״י אביו לביתו. ב1862 הצליח ל׳ להגיע לז׳יטומיר כדי ללמוד בסמינר לרבנים, ושם עשה את ראשית דרכו הספרותית ביידית. השירים הסאטיריים שכתב שם נכנסו אח״כ לקובץ שיריו „דער בייזער מארשעליק״ („הבדחן הזועם״), 1879. ב 1863 עבר לקיוב ושימש מורה לעברית ולתנ״ך. ב1867 התחיל לפרסם את יצירותיו ביידית בכה״ע „קול מבשר״, ושם הופיע בהמשכים חלקו הראשון של הרומאן הסאטירי „דאס פוילישע יונגעל״ („הנער הפולני״) — החדור בקורת קטלנית כנגד החסידות — אשר גרם לעיקר פרסומו הספרותי של ל׳. רומן זה נתפרסם, בשני חלקיו, ב1873, והצלחתו הספרותית היתה כבירה. כן פירסם שורה ארוכה של פליטונים סאטיריים, והוציא בצורת ספר את: „דער וועלט־לוח פון יאהר״, 1872 — לוח־שנה בחרוזים ובפרוזה, המתאר בצורה פארודית את תופעות החיים היהודיים; „דאס משלחת״ („המשלחת״), 1875 — תמונות מחיי היהודים; ו„כלבוניק״, 1876 — אוסף פליטונים. ביצירותיו מעביר ל׳ תחת שבט בקרתו גם את המשכילים, עסקני הציבור, האינטליגנציה המתבוללת וחוגים אחרים. ב1875—6 הוציא ל׳, יחד עם ידידו א. גולדפדן (ע״ע), את השבועון היידי „ישראליק״. ל׳ טען לזכות קיומה הבלעדי של השפה היידית כשפת הספרות, ואת השפה העברית ראה כבלתי מתאימה לרוח הזמן. בשנות ה80 הפך ל׳ ל„חובב ציון״ ופירסם שורה של חוברות ציוניות ביידית שלא עוררו הד. ל׳ עצמו פרש אח״כ מהציונות. בין תרגומיו של ל׳: „נתן החכם״ של לסינג (1880); „יעקב טיראדו״ לפיליפסון (1882) ו„ההיסטוריה של עם ישראל״ של גרץ (1883—1889). ב1889 פירסם ל׳ את הסיפור „דער וואָרים אין חריין״ („התולעת בתוך החזרת״), שהוא כעין המשך ל„דאס פוילישע יונגעל״, אך

ללא נעימה סרקאסטית. ב1909 פירסם ל׳ אוטוביוגראפיה בשם „פוטים יאריד״ („מן הירידי״).

נ. שטיף, די עלטערע ידישע ליטעראטור, 225—246, 1929 ; ש. ארטענבערג, י. י. ל׳, זיינ לעבנ אונ זיין שאפנ, 1931 ; מ. נאסאוויטש, י. י. ל׳ (צו זיינ הונדערט־יאריקנ יובליי), 1939 ; ר. גראנאווסקי, י. ל. ל׳, 1941.

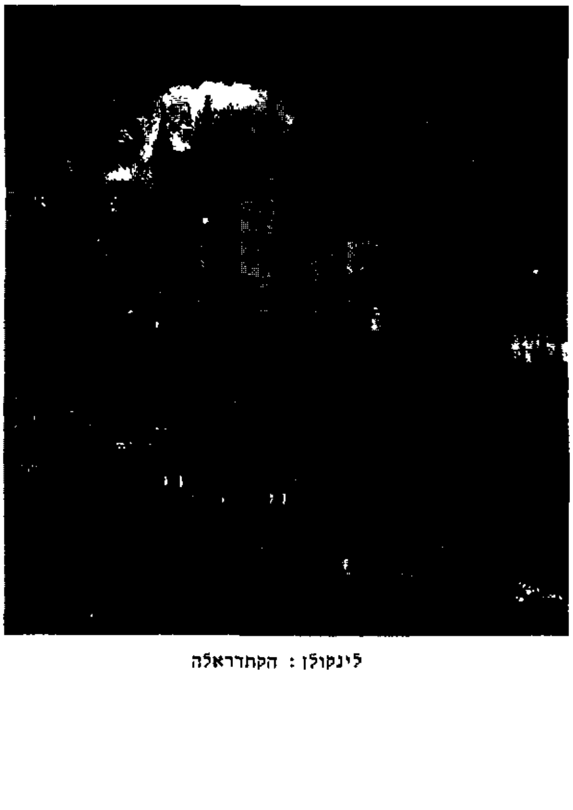
מ.

לִינְקוֹלְן (קרי: לינקן ; Lincoln), 1) עיר במזרח־אנגליה, בירת־מחוז לינקולנשיר (ע״ע); 77,000 תוש׳ (1967). יושבת על נהר וִיתְ׳הם, כ60 ק״מ מדרום־מזרח לשפילד וכ50 ק״מ מהים הצפוני. מרכז תחבורה, מסחר, תעשיה ומנהל. קיימת בה תעשיית מכונות חקלאיות, חלקי מכוניות, ציוד צבאי, מכשירי חשמל, מזונות שונים, משקאות חריפים ועוד.

ל׳ (לינדום, Lindum) שימשה מרכז צבאי ואזרחי בתקופת השלטון הרומי והיתה מהחשובות בערי אנגליה. בתקופת שלטון הדאנים היתה אחת מ5 הערים הבצורות שבמרכז אנגליה, וסחרה עם ארצות סקנדינוויה. ביה״ב שיגשגה כמרכז לסחר הצמר. ל׳ העתיקה ישבה על ראש גבעה מצפון לעיר הנוכחית הבנויה בעמק הנהר. קתדראלת ל׳, שהוחל בבנייתה ב1086, היא מן הנודעות והיפות באנגליה. חלקיה הקדומים בנויים בסיגנון נורמאני והחדשים יותר בסיגנון גותי. כן שרדו בל׳ שער וממצאים רבים מהתקופה הרומית, וקטעים מחומת העיר.

J N F Hill, *History of L.*, I–III, 1926—1966.

הקהילה היהודית בל׳ נזכרת לראשונה ב1159, ואז היתה שניה בחשיבותה ללונדון. במסעי הצלב של 1190 הותקפו היהודים, והם מצאו מקלט במבצר העיר בחסותם של השריף וההגמון של ל׳, שהגנו עליהם. איל־הממון היהודי הגדול באנגליה במאה ה12 היה אהרן מל׳ (ע״ע), וכן נזכר החכם יוסף מל׳. במחצית השניה של המאה ה13 בלטו בין יהודי ל׳ חיים בן ר׳ משה מלונדון, שכיהן כ„זקן״ יהדות אנגליה בשנים 1258—1280 ואחיו ר׳ ברכיה מניקול, ור׳ מאיר בר׳ אליהו מניקול. שני האחרונים מבעלי התוספות. ר׳ ברכיה זוכה מאשמת עלילת־הדם של 1255, שבמהלכה נשלחו ללונדון למשפט 91 מיהודי ל׳ ו18 מהם הוצאו להורג; השאר זכו לחנינה בהשפעת אחי המלך, ריצ׳רד מקורנוול. ב1266 תקפו ה„אבירים המנושלים״ את יהודי ל׳, בזזו את בית־הכנסת ושרפו את שטרי חובותיהם. ב1275 הוטל האיסור על היהודים *להלוות כספים*, ואז עברו יהודי ל׳ למסחר דגן וצמר. בגרוש ב1290 נרשמו להפקעה נכסיהם של 66 משפחות, והוחרמו 30 בתים. דוגמאות של ארדיכלות יהודית מיה״ב, נמצאות ברובע היהודי לשעבר (ר׳ תמונה בכרך ה׳, עמ׳ 759—60). קהילה יהודית קטנה נתקיימה בל׳ שוב בראשית המאה ה19, וכיום מצויים יהודים ספורים במקום.

לינקולן: הקתדראלה

C. Roth, *Medieval L. Jewry and its Synagogue*, 1934, id., *R. Berechia of Nicole* (JJS, I), 1948.

ב. ר.

2) בירת מדינת נברסקה (ע״ע) שבאה״ב, בדרום מערב מדינה זו, כ80 ק״מ מדרום מערב לאוֹמָהָה (ע״ע) ; 142,000 תוש׳ (1965). מרכז מסחר (בעיקר דגנים ומשק־חי), תעשיה ותחבורה. מצויים בה מפעלים לייצור מכונות חקלאיות, מוצרי קראמיקה, לבנים וחמרי־בניין אחרים; בתי־זיקוק לנפט, בתי־מטבחיים גדולים ומתקנים להקפאת ושימור בשר. בל׳ שוכנות אוניברסיטת נברסקה ושתי אוניברסיטות אחרות (ס״ה 20,000 תלמידים, 1967). ראשיתה (1859) כיישוב בשם לנקסטר ושמו הוסב לל׳ כשנבחר לבירת נברסקה ב1867. בל׳ קהילה בת 950 יהודים (1967).

לִינְקוֹלְן (קרי: לִינְקֶן) **אֵיבְרֶהֶם** — Abraham Lincoln — (1809—1865), הנשיא ה16 של אה״ב. ל׳ נולד בצריף עץ במרחק־מה מעיירה זעירה, הוגוויל, במדינת קֶנְטאקי. אביו, תומס, היה מחלוצי המערב ומפשוטי העם, שלא ראה ברכה בעמלו, ומנת חלקו תמיד היו מחסור ועוני. ב1816 עקרה המשפחה לאינדיאנה, התיישבה על אדמת הציבור ואיברהם הקטן סייע לברא את היעד כדי לגדל תבואה. גם שם לא האירה ההצלחה פניה למשפחת ל׳, וב1830 נדדה הלאה למערב, למדינת אילינוי שבגבול הספר האמריקני אז, וגורלה שם לא שפר משהיה לפני כן.

בגיל 9 התייתם ל׳ מאמו, אך למזלו נשא אביו שנה אח״כ אלמנה שגילתה הבנה ואהבה לנער, ועודדה אותו לקרוא ספרים — אעפ״י שהוריו היו כמעט אנאלפביתים, והסביבה שבה גדל היתה פרימיטיווית, שקועה בבורות ובאמונות תפלות. ל׳ ביקר בבית־ספר מפעם לפעם, וכל לימודיו הצטרפו לכדי שנה אחת. אעפ״כ היה להוט אחר ספרים, ומתוכם למד את יסודות החשבון וכן שירים ומשלים. מגיל צעיר הכיר את כתבי הקודש — הספר היחיד שהיה מצוי בבית הוריו. רוב זמנו עסק בעבודה במשק, ובקרב מרעיו בני גילו יצא שמו של ל׳, גבה הקומה והצנום, כחוטב עצים רב־כוח וכישר לבב ואיש רעים פשוט הליכות.

ב1828 יצא ל׳ לראשונה מהתחום הקרוב של סביבתו כשנשכר לעבוד בספינה שהלכה במורד המיסיסיפי לניו־אורלינז, ובמסעו זה ראה לראשונה במו עיניו עבודות מהי, כשנכח בעת מכירה פומבית של כושים לעבדות. ב1831 עזב ל׳ את ביתו, התיישב בכפר קטן, ניו־סֵילֶם, עבד בחנות, היה מודד קרקעות ואח״כ פקיד בדואר, ונתחבב על אנשי המקום, עד שב1832, בפרוץ מלחמה קטנה עם שבט אינדיאנים באילינוי (Black Hawk War) ול׳ התנדב כטוראי, נבחר למפקד פלוגה. לא נזדמן לו ולפלוגתו להשתתף בפעולה כלשהי באותה מלחמה. אחרי „המלחמה״ ניסה להבחר לבית

המחוקקים של אילינוי, נכשל בבחירות, אך ב1834 נהיה לציר שם וחזר ונבחר לתפקיד זה עוד שלוש פעמים. בינתיים למד משפטים מתוך קריאה עצמית בספרים, קיבל ב1836 רשיון עו״ד והתחיל לעסוק במקצוע זה בספרינגפילד, שאליה עבר ב1837 ושנהיתה אז, במידה רבה בזכות מאמציו, לבירת אילינוי. ל׳ נהיה במהרה לעו״ד מצליח, לפי שלמרות ידיעתו העיונית הדלה במשפטים נחן בשכל ישר ובכושר להבחין בין עיקר לטפל ולפי שיצא לו שם בזכות ישרו. הוא סילק את חובותיו ולראשונה בחייו חי חיי רווחה. ב1842 נשא לאשה את מרי טוד, משכילה ובת למשפחה אמידה ומכובדת. מקובל שנישואים אלה לא עלו יפה, אף שנראה שיש הרבה גוזמה בתאור חיי הנישואים של ל׳ כאומללים. לפני נישואיו לא היה מאמין, אך לאחר מכן ביקר כפעם בפעם בכנסיה פרסביטריאנית. הוא לא הצטרף אף פעם לכנסיה כל שהיא, אך החל לקרוא ולהגות בענייני דת, ולימים סיכם את עמדתו באמרו, שהוא יצטרף לכנסיה שתביעתה האחת ממאמיניה תסוכם בפסוק: „ואהבת את ה׳ אלוהיך בכל לבבך ובכל נפשך, ואהבת לרעך כמוך״. העובדה של׳ לא השתייך לכנסיה כלשהי, שלא כנהוג בימיו, וששמו יצא כמי שהיה כופר בעיקר, נוצלה בידי יריביו הפוליטיים במערכת הבחירות לקונגרס ב1846, ול׳ נאלץ לפרסם הכחשה לטענה כאילו דיבר אי־פעם בזלזול מכוון על הדת. הוא זכה בבחירות והיה ציר בבית הנבחרים ב1847—1849 מטעם מפלגת הוויגים (ע״ע ארצות־הברית, עמ׳ 173). בוושינגטון לא התבלט ל׳, ופעל לפי הקו המפלגתי, במתחו ביקורת על הנשיא פולק, שאותו האשים בפתיחת המלחמה נגד מכסיקו ובהטלת האח־ריות על כך על המכסיקנים. פעולתו העצמאית היחידה של ל׳ בקונגרס היתה הגשת הצעת חוק לביטול מודרג של העבדות במחוז קולמביה (המחוז הפדראלי שבו נמצאת וושינגטון הבירה) תוך מתן פיצויים לבעלי העבדים. חוק זה עורר התנגדות מצד תומכי העבדות ומצד מתנגדיה כאחד, ולא זכה אף להגיע לכלל דיון. סניף המפלגה באיזורו לא החשיב את פעולתו של ל׳ בקונגרס ולא הציגו כמועמד לתקופת כהונה נוספת. ל׳ נטה לקבל את משרת מושל שטח אורֶגון, שסופח באותה תקופה לאה״ב ועדיין לא אורגן כמדי־נה, אך אשתו הניאה אותו מכך.

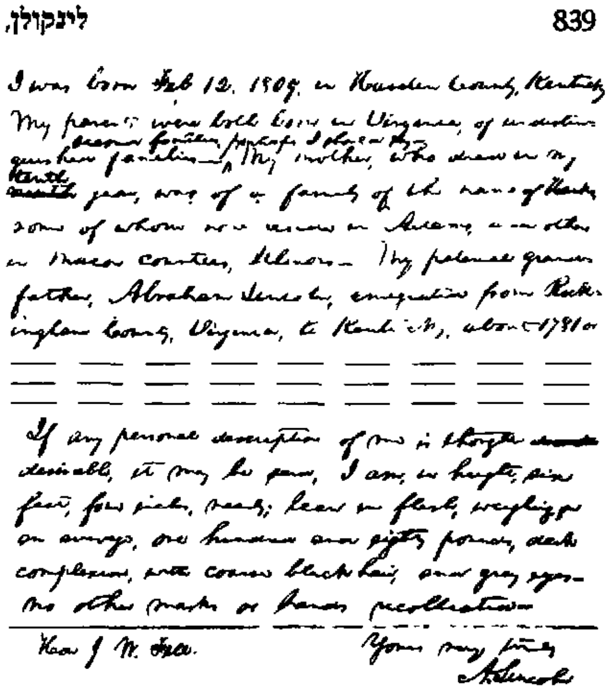
ל׳ חזר לעיסוקו כעו״ד בספרינגפילד, ודומה היה שה־קאריירה הפוליטית שלו הסתיימה. הוא חזר לפעילות צבו־רית ב1854, והפעם בקנה־מידה כל־ארצי. הזדמנות זו באה לידו בעת המשבר סביב השאלה, אם יש להרשות קיום עבדות באיזורי הספר המערבי שעדיין לא התארגנו כמדינות. משבר שנס־תיים בחוק קנזס־נֶבראסקה (ע״ע ארצות הברית, עמ׳ 175), שהציע סטיוָן דַגלֶס (ע״ע), יריבו הפוליטי של ל׳ באילינוי. סערת הרוחות, שנתעוררה עקב משבר זה, פוררה את המפ־לגה הוויגית, שלא נקטה עמדה חד־משמעית בנושא. נוסדה המפלגה הרפובליקנית, שעיקר תכניתה היה למנוע את הת־פשטות העבדות. בתקופת משבר קנזס־נבראסקה ניסח ל׳ ברור את עמדתו בשאלת העבדות בנאום שבו הציג את הבעיה מבחינה עקרונית ומעשית ללא התעלמות מן הקשיים שבמציאת פתרון לה: „לו ניתנו לי כל הסמכויות לא הייתי יודע מה לעשות במוסד זה (העבדות). כאשר מזכירים בעלי העבדים את זכויותיהם ע״פ החוקה — אני מודה בהן, אולם אין בכל אלה להצדיק את התפשטות העבדות לאיזורים החפשיים, והמדינות החדשות נועדו לדלת העם, שינהרו

איברהם לינקולן

אליהן כדי להיטיב את מצבם״. נאום זה היה ראשית ניסוחה של העמדה שיש לשמור על אחדות הרפובליקה ע״י כיבוד זכויותיהם של הדרומיים ובכלל זה זכותם החוקית לקיים בתחומי מדינותיהם את העבדות, אך למנוע את התפשטות העבדות ולהבטיח את הספר להתיישבות של בני־חורין מדלת־העם. ל׳ האמין, שבלימת העבדות תביא בסופו של דבר לקמילתה גם בדרום, וכך ישיגו העבדים את חרותם לאחר שבעלי העבדים יקבלו פיצויים.

נאום זה עורר עניין כללי, אולם לפני של׳ ביסס את מעמדו כמנהיג כל־ארצי חייב היה להתמודד במדינתו־הוא עם דאגלס, שהיה דמות לאומית מוכרת. במפלגה הרפובליק־נית הצעירה נמצאו רבים שביקשו למשוך אליה את דאגלס, כדי שהלה יבטיח למפלגה את תמיכת הדמוקראטים שבמ־ערב. ל׳ התנגד לכך, לפי שרצה בעצמו להיות מנהיג הרפו־בליקנים באילינוי ובמערב. לפיכך נתקבל הרושם כאילו חילוקי הדעות בין שניהם עמוקים משהיו באמת. למעשה התנגדו שניהם הן לעבדות והן לאַבולוציוניסטים, שדרשו חקיקת חוק שיאסור את העבדות גם בדרום, אולם ל׳ דרש לאסור את התפשטות העבדות בשטחי המערב שעדיין לא התארגנו כמדינות, ואילו דאגלס לא ראה צורך בחקיקה זו. ב1858 ביקש דאגלס לחזור ולהבחר לעוד תקופת כהונה בסנאט. ל׳ היה המועמד היריב. השנים הופיעו בסדרת ויכו־חים פומביים שריתקה אליה את שימת לבה של כל הארץ, ותחמה במידה מסויימת את העמדות הנוגדות במלחמת האזר־חים. ל׳ נתגלה במלוא שיעור קומתו כמדינאי אחראי, שקול וצלול מחשבה, המצטיין כנואם מזהיר בעל עושר ביטוי. בנאום בעת קבלת המועמדות לסנאט ציטט ל׳ את הפסוק מהברית החדשה: „בית חצוי לא יעמוד״; ממשל שהוא בחלקו חפשי ובחלקו מבוסס על עבדות לא יאריך ימים; אה״ב לא תתפורר, אך אני מקווה, אמר ל׳, שהיא תחדל

I was born Feb. 12, 1809, in Hardin County, Kentucky. My parents were both born in Virginia, of undistinguished families—second families, perhaps I should say. My mother, who died in my tenth year, was of a family of the name of Hanks, some of whom now reside in Adams, and others in Macon counties, Illinois. My paternal grandfather, Abraham Lincoln, emigrated from Rockingham County, Virginia, to Kentucky, about 1781

If any personal description of me is thought desirable, it may be said, I am, in height, six feet, four inch, nearly; lean in flesh, weighing, on average, one hundred and eighty pounds; dark complexion, with coarse black hair, and grey eyes—no other marks or brands recollected.

Hon. J. W. Fell. Yours very truly A. Lincoln

הפתיחה והסיום של „תולדות־חיים" של א. לינקולן, בכתב־ידו נכתב בשלהי 1859, לצרכי מסע הבחירות לנשיאות

להיות חצויה: או שמתנגדי העבדות ימנעו את התפשטותה ויגבילוה לאיזור אחד, שבו היא תתבטל בסופו של דבר, או שתומכי העבדות יפיצוה עד שהיא תהיה חוקית בכל רחבי אה״ב. ל׳ שלל את סברת דאגלס כאילו אין העבדות מעניינו של הצפון, והכריז שהעבדות בדרום עלולה לפגוע באומה כולה.

בבחירות לסנאט זכה דאגלס, אך ל׳ ליכד סביבו בוויכוחים של מערכת הבחירות את הצפון והמערב, ונהיה למועמד אפשרי לנשיאות. בעצם אישיותו, כבן דלת העם שנולד בביקתה בספר ועלה בכוחות עצמו, גילם ל׳ את המערב והיה סמל ההתיישבות החלוצית החפשית, ואילו בצפון תמכו בו בשל מתינותו, סרובו לתבוע ביטול העבדות בדרום ודאגתו לשלמות הרפובליקה.

ועידת הרפובליקנים בקיץ 1860 בחרה בל׳ למועמד המפלגה לנשיאות. מצע המפלגה היה מתון. הדגיש את חוקיות העבדות בדרום והבטיח להמנע מכל פגיעה בעבדות במקומות שבהם היא נהוגה, אך הביע התנגדות נמרצת להתפשטותה למקומות חדשים. הדמוקראטים היו מפולגים ביניהם, ולפיכך זכה ל׳ בבחירות אעפ״י שקיבל רק כ 40% מכלל קולות הבוחרים.

ב 4 החדשים שבין בחירתו לנשיא לבין כניסתו לתפקידו פרשו 7 מדינות דרומיות מהברית והקימו את „הקונפדראציה של אמריקה". בנאום כניסתו למשרה ב4.3.1861 הכריז ל׳ כי לא יתקוף את הדרום, אך ישמור על אחדות הרפובליקה ויבצע את חוקי אה״ב בכל מקום. „לא תהיה מלחמה" הצהיר ל׳ בפנותו בנאומו לבני הדרום, „אלא אם כן תהיו אתם התוקפנים". רצונם של רבים בצפון היה לאפשר ל„אחיות הטועות" לפרוש מאה״ב בשלום, והיסטוריונים רבים מקבלים את טענת הדרומיים של׳ כילכל את צעדיו כך שהדרום יפתח ראשונה באש ואשמת התוקפנות תוטל עליו. לשם כך הוסיף ל׳ להחזיק כוח פדראלי במצודת סאמטר שבדרום קרולינה ואף הודיע שישלח לכוח נצור זה אספקת מזון. הדרומיים לא המתינו לבוא האספקה ותקפו את סאמטר, ול׳ הגיב על כך בגיוס מתנדבים, וכך פרצה מלחמת האזרחים (ע״ע ארצות־הברית של אמריקה, עמ׳ 176—180). הפוטנציאל הצבאי והכלכלי של הצפון היה גדול בהרבה משל הדרום, אך המשימה הצבאית של הצפון היתה לתקוף את הדרום ולהכניעו בעוד שהמשימה הצבאית של הדרום היתה הגנתית, וזאת בשעה שהצפון לא היה מלוכד כדרום. זמן מה עבר עד שבני הצפון עמדו על כך, שבל׳ נמצא להם מנהיג מלחמה שתרם רבות לנצחון. ל׳ גילה סבלנות ומתינות רבה ועם זאת דבקות במטרה. תכליתו היתה שלמות הרפובליקה; ביטול העבדות — של׳ השתוקק לו — היה לגביו אמצעי להשגת המטרה. משום כך נמנע ל׳ זמן רב מלשעות לתביעתם של הדורשים ביטול מיידי של העבדות, ורק ב22.9.1862 פירסם הכרזה מוקדמת על שיחרור העבדים, הכרזה שפורסמה סופית ב1.1.1863. אולם הכרזה זו חלה רק על העבדים באיזורים שהיו בשלטון הקונפדראציה והשיחרור המלא של העבדים לא בא אלא בתחילת 1865, ע״י תיקון בחוקה.

כדי להבטיח ליכוד מירבי בחר ל׳ לממשלתו 4 אנשים, שהיו יריביו במאבק על מועמדות הרפובליקנים לנשיאות, ובקרב חברי ממשלתו כמעט שלא היו לו ידידים, וכמה מהם חתרו תחת מעמדו. בבחירת מפקדים לא הצליח ל׳ בהתחלה, עד שמצא ביוליסס גְרַנְט (ע״ע) מפקד כלבבו, ועמו מפקדים דגולים אחרים כשֶרמן וכשֶרידן. ל׳ נהג להתערב בעניינים צבאיים, תיקן תכניות צבאיות — בייחוד אלו של מקְלֶלַן המפקד הראשון, ואף נהג לתת הוראות ישירות למפקדים בשדה. הוא לא היה איש צבא מקצועי, אך בשכלו הישר ובכשרו לראות את היער מבעד כל העצים הסבוכים הגיע לתפיסה אסטרטגית נכונה על הדרך שיש ללכת בה. תפיסה זו אמרה, שיתרונו של הצפון בכוח אדם ובתחבורה יכול לבוא לידי ביטויו המלא רק בהתפרסות מירבית, שתמתח את צבא הדרום, הקטן יחסית, מעבר ליכלתו; הנצחון יושג לא בקרב אחד, אלא בלחץ מתמיד בחזיתות רבות וארוכות.

המאמץ המלחמתי העצום הצריך נטילת סמכויות רחבות בידי הנשיא, ויריביו האשימוהו שנטל לעצמו סמכויות של רודן. חופש האזרח הוגבל, בוטל ה„הַבֵּאַס קורפוס" (ע״ע), וכשלא נמצאו מתנדבים במספר הדרוש לצבא — נזקק ל׳ לגיוס חובה. ל׳ נמנע אמנם ככל שיכול מהגבלת חופש הבטוי, אך התרעומת בציבור גדלה, ופופולאריותו ירדה. ב1864 עמד ל׳ במערכת הבחירות לנשיאות מול בקורת קשה, אף־על־פי־כן חזר ונבחר לתקופת כהונה שניה. הוא נזקק למלוא כשרו המזהיר כנואם כדי להרים את רוח העם. הדוגמה המפורסמת ביותר לכושר זה היא נאומו בטקס ההקדשה בגֵטיסבֶּרג (19.11.1863) לזכר הנופלים במערכה בשדה קרב זה. נאום קצר זה נחשב לפנינה ספרותית.

לקראת סיום המלחמה העמיקה המחלוקת בשאלה, אם לנהוג במדינות המורדות במידת הדין או במידת הרחמים. ל׳ נטה ליחס סלחני יותר כלפי מדינות הדרום, אך בעמדתו חלו שנויים כפעם בפעם, ואין לדעת כיצד היה נהג אילו האריך ימים. הוא זכה לראות בכניעת הצבא העיקרי של הדרום, בפיקודו של רוברט לי (ע״ע), אך ימים מספר אח״כ, בהיותו בתיאטרון בוושינגטון, נורה מידי אוהד־הדרומיים בּוּת (ע״ע) ולמחרת היום מת (15.4.1865).

לאחר מותו צמחה אגדת ל׳, והוא נהיה לגבורה הלאומי הראשי של אה״ב, שלכבודו הוקמו אנדרטות ונקבע יום־זכרון לאומי — תחילה בצפון ואח״כ גם בדרום. ל׳ הוא הדוגמה

הבולטת ביותר של גבור לאומי בחברה דמוקראטית מודרנית. ליצירתה של אגדה סביב אישיותו תרמו מוצאו הצנוע, מנהיגותו בתקופת המאבק הטראגי ביותר בתולדות אה"ב ורציחתו. לפשטותו הנלבבת, אישיותו הבלתי־מתנשאת, שנינותו הקולעת ואימרותיו — שרבות מהן הפכו לנכסי־צאן ברזל של השפה האנגלית — נצטרפה פראגמאטיות שרשית שהיטיבה לשקף את „האופי הלאומי" האמריקני בזמנו, ואף דבר זה תרם לכך שהוא התאים ליצירת אגדה סביבו. אך מעבר להילת הגבור האופפת אותו כיום ניצב ל' כאדם שהשכיל להעניק משמעות כל־אנושית למאבק הפנימי באה"ב, כ„משחרר הגדול" (The Great Emancipator) של הכושים וכלוחם לחופש ולחרות האדם.

J G. Nicolay-J. Hay (ed.), *A L.'s Complete Works*, I–II, 1894; A Rothschild, *L. Master of Men*, 1906; N W. Stephenson, *L . an Account of his Personal Life*, 1922; C. Sandburg, *A. L., the Prairie Years*, I–II, 1926; id., *A. L., the War Years*, I–IV, 1939, J Beveridge, *A. L., 1809—1858*, I–II, 1928, J. G. Randall, *L. the President*, I-II, 1945, id , *L. the Liberal Stateman*, 1947; B J. Hendrick, *L.'s War Cabinet*, 1946; R. H Luthin, *The Real A. L* , 1961, D.E. Fehrenbacher, *Prelude to Greatness* (L in the 1850s), 1962; J R. Pole, *A. L* , 1964.

אה. א.

לִינְקוֹלְנְשִׁיר (קרי — לינקנשיר; Lincolnshire), מחוז במזרח אנגליה המרכזית, לחוף הים הצפוני, בין שפך ההַמְבֶּר (ע"ע) — בצפון למפרץ ווֹש בדרום. כ־6,900 קמ"ר, 750,000 תוש' (1966). רובה של ל' מישורי, פרט לשני טורי גבעות במזרח ובמערב. את מישורי ל' חוצים כמה נהרות היורדים מהרי פֶּנִין לים הצפוני. נהרות אלו והתעלות המחברות משמשים נתיבי ספנות. החשובים שבהם הם הטְרֶנט היוצר, ביחד עם עוד נהרות את שפך ההמבר, תחר ויתַ'הם, הנשפך לווֹש. במזרחו ובצפונו של המחוז שטחים ביצתיים נרחבים. בדרום־מערב מצויים שטחים מיוערים, במיוחד במורדות הגבעות. שטחי ביצות בדרום־מזרח ל' נוקזו וכיום מנוצלים לעיבוד חקלאי. מחוז ל' הוא איזור חקלאי חשוב הודות לאדמתו הפוריה ולמיכון חקלאי מתקדם. כ 80% משטחו מעובדים או מנוצלים למרעה קבוע. ל' נודעת בגידול צאן ובקר, אך כיום הולכים ומתרחבים שטחי הפלחה והגננות על חשבון כרי המרעה. מגדלים בעיקר חיטה, שעורה וסלק סוכר.

התעשיה חדרה למחוז מאוחר יחסית — עם פיתוח מסה"ב באמצע המאה ה19. תעשיה חקלאית התפתחה בלינקולן (ע"ע) בירת המחוז, ובערים אחרות, תעשיית ברזל ופלדה — בסְקֻנְתוֹרפּ (67,000 תוש') שבצפון, בעוד שעיר הנמל גרימְזְבִּי (ע"ע) היא נמל־הדיג ומרכז ייצור שימורי הדגים הגדול ביותר באנגליה.

על יהודים בל' — ע"ע לינקולן.

M W. Barley, *L and the Fens*, 1952; J. Byggot, *L.*, 1952.

לִינְקְלֵיטֶר, אֶרִיק — Eric Linklater — (נו' 1899, דאונבי [איי אוֹרְקְני]), סופר סקוטי. ל' רכש את השכלתו באוניברסיטת אֶבֶּרדין, אשר בה שימש לאחר־מכן רקטור (1945—1948). תקופת שהות באמריקה ומסע במזרח סיפקו חומר לשני ספרים שהם מן הטובים שברומאנים הפיקארסקיים שלו, Juan in America („חואן באמריקה"), 1931 ו־Juan in China („חואן בסין"), 1937. רקעו הסקוטי סייע לו בכתיבת שתי ביוגראפיות קצרות: Mary Queen of Scots („מרי, מלכת הסקוטים"), 1933 ו־Robert the Bruce („רוברט ברוס"), 1934. בעת מלחמת קוריאה ולאחריה חזר וביקר במזרח הרחוק כדי לשאוב חומר לספרו A Year of Space („שנת חלל"), 1953. בין יצירותיו האחרות, שמספרן רב ביותר, יש להזכיר את האוטוביוגראפיה The Man on my Back („האיש על גבי"), 1941, את הרומאן הסאטירי Laxdale Hall (1951), דיאלוגים פילוסופיים וסיפורים לנוער שזכו להצלחה.

לִינָקֶר, תּוֹמַס — Thomas Linacre — ([קנטרברי?], 1460—1524), מלומד אנגלי, הומאניסט ורופא. למד באוכספורד, שם נתמנה ב1484 למורה ב All Souls College. ב1486 נסע לאיטליה בפמליתו של שליח המלך הנרי VII לחצר האפיפיור. באיטליה למד יוונית אצל המלומדים המפורסמים אנג'לו פוליציאנו ודמטריוס כאלקונדילאס, וקיבל דוקטורט לרפואה מאוניברסיטת פדואה. אחרי 1491 חזר לאוכספורד ולימד שם רפואה ויוונית. ב1501 בערך נתמנה מורה לנסיך ארתור, בנו של הנרי VII. עסק ברפואה בלונדון ונתמנה רופא למלך הנרי VIII עם עלייתו על כס המלכות. ב1520 נעשה כומר, פרש מהפראקטיקה הרפואית והתמסר כולו לכתיבה. ל' פירסם ספרי דקדוק לאטיני ותרגומים ללאטינית מכתבי הרופא היווני גלנוס (ע"ע). ל' היה אחת הדמויות הבולטות בחוג ההומאניסטים אשר כלל את ג'. קולֶט ואת ויליָם גרוסין, ועם תלמידיו ביוונית נמנו סר תומס מור (ע"ע) וארסמוס (ע"ע). הוא ייסד קאתדרות לרפואה באוכספורד ובקימבריג' והיה הנשיא הראשון של קולג' הרופאים המלכותי, "Royal College of Physicians", שבייסודו היה פעיל.

J N. Johnson, *The Life of T. L.*, 1835; W. Osler, *T. L.*, 1908; W. F. Schirmer, *Der englische Fruhhumanismus*, 1931, C. D. O'Malley, *English Medical Humanists T. L. and John Caius Lawrence*, 1965.

לַיְנֶר, שׁוֹשֶׁלֶת, ע"ע קוֹצְק.

לִיסָאוּאֶר, אֶרְנְסְט — Ernst Lissauer — (1882, ברלין — 1937, וינה), משורר וסופר גרמני יהודי. ל' למד בליפציג ובמינכן. את רוב שנותיו בילה בגרמניה; ב1933 נמלט לאוסטריה. — כתביו כוללים שירים, מחזות ומסות. לפירסומו הגדול הראשון זכה בעקבות השיר Hassgesang gegen England („שירת משטמה נגד אנגליה"), 1914, שנתקבל בהתלהבות ע"י הקהל הגרמני. שיריו הליריים, כגון אלה הכלולים בקבצים Bach, Idyllen und Mythen („באך, אידיליות ואגדות"), 1916, Der inwendige Weg („השביל המופנם"), 1920, גדושים פאתוס. מקום רב מוקדש בהם להערצת הטבע, לעומת חיי הכרך. מן הנוף הגרמני וההיסטוריה הגרמנית שאב ל' אשראה לדת לאומנית חדשה, כשהוא מנסה להתעלם ממוצאו היהודי. — מחזותיו, שזכו להצלחה בשעתם, מבוססים לרוב על נושאים היסטוריים: Yorck („יורק"), 1921, Eckermann („אקרמאן"), 1921, Das Weib des Jephta („אשתו של יפתח"), 1928. — הוא ערך אנתולוגיות ליריות ופירסם כמה ספרי מסה, מהם בתחום ביקורת הספרות (Von der Sendung des Dichters [„על שליחותו של המשורר"], 1922), מהם בתחומי אמנות ועל נושאים כלליים.

כיהודי, המבקש להתמזג כל כולו בתרבות הגרמנית, סירב ל' להכיר בקיומה של בעיה יהודית. הוא התנגד לציונות

ולכל צורה אחרת של הזדהות לאומית יהודית. הפירסום האֶפנתי שזכה בו בראש וראשונה בשל כתיבתו הלאומנית המשולהבת, חלף תשכה זה מכבר בגרמניה. בספר שיריו האחרון, Zeitenwende („מפנה־הזמן"), 1936, תהה ל' על השתייכותו הלאומית: יהודי — בעיני הגרמנים; גרמני — בעיני היהודים.

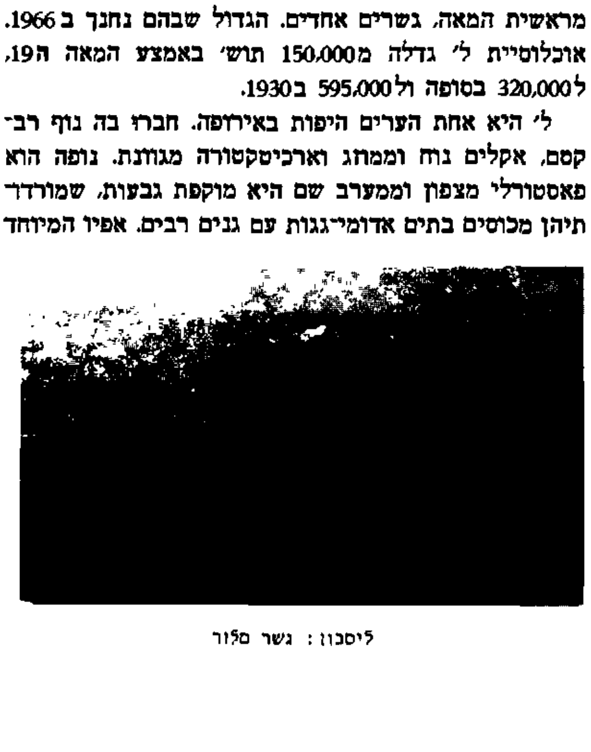
G. K Brand, *E. L.*, 1923, A. Meyer-Bentey, *E. L* (Der Kreis), 1939.

ג. אב.

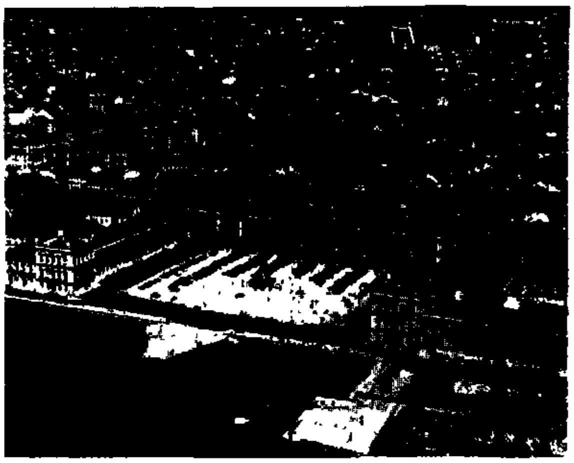
ליסְבּוֹן (Lisbon ; פורט': ליז'בּוֹא [Lisboa]), בירת פורטוגאל ונמלה הראשי; כ823,000 תוש' (1966). בתחום ל'־רבה כ1.45 מיליון תוש'. העיר שוכנת בדרום־מערב המדינה בחבל אֶשטרֶמאדורה, על הגדה הצפונית של שפך הנהר טֶז'וֹ (ספרד' טחוֹ [ע"ע]), כ12 ק"מ מהאוקיינוס האטלאנטי. העיר בנויה על המדרגות הדרום־מזרחיים של רכס גבעות בגובה של 225 מ', המגן עליה מהרוחות המערביות. שפך הטז'ו, שארכו 19 ק"מ ורחבו 11 ק"מ, יוצר מפרץ עמוק וסגור, שהוא אחד הנמלים הטבעיים הטובים בעולם. השיט על נהר טז'ו אפשרי למרחק רב משפכו והוא משמש עורק תחבורה חשוב בין מערב ספרד והעמק הפורה של מרכז פורטוגאל לבין האוקיינוס האטלאנטי ו נ מ ל ל'. לנמל גם חשיבות בינלאומית בשמשו אניות גדולות בקווי הספנות שבין אירופה הצפונית והמערבית לבין אפריקה ואמריקה הדרומית. דרכו עוברים למעלה מ 65% מסחרה של פורטוגאל והוא שרת (ב1965) כ6,000 אניות. ל' הוא גם נמל הדיג הראשי של פורטוגאל ובסיס לצי הדיג הפועל ברחבי האוקיינוס האטלאנטי. מתקני הנמל הם על הגדה הצפונית של הטז'ו. בקרבת הנמל מפעלי יין, שמן, שעם ודגים. אליהם נוספו, עם התפתחות הנמל תעשיות תיקון אניות, טכסטיל, זיקוק נפט ותעשיית דשנים. מפעל פלדה חדיש הוקם בשנות ה 60 באיזורי התעשיה החדשים שעל הגדה הדרומית של הטז'ו. — בפורטֶלָה שליד ל' נמצא נ מ ל ־ ת ע ו פ ה בינלאומי חשוב, דרכו עברו כ 70% מכלל תנועת התחבורה האוירית לפורטוגאל וממנה.

לחיבור שני חלקי העיר שהתפתחו בהתמדה, נבנו, החל מראשית המאה, גשרים אחדים. הגדול שבהם נחנך ב 1966. אוכלוסיית ל' גדלה מ150,000 תוש' באמצע המאה ה19, ל 320,000 בסופה ול595,000 ב1930.

ל' היא אחת הערים היפות באירופה. חברו בה נוף רב־קסם, אקלים נוח וממוזג וארכיטקטורה מגוונת. נופה הוא פאסטורלי מצפון וממערב שם היא מוקפת גבעות, שמורדותיהן מכוסים בתים אדומי־גגות עם גנים רבים. אפיו המיוחד

ליסבון: גשר סלזר

ליסבון: מראה כללי. בקדמת התמונה, על גדת הטז'ו — כיכר „הסוס השחור"

של הבינוי נובע משילוב הרמוני בין סיגנונות ים־תיכוניים ומערב־אירופיים (בייחוד צרפתיים) מצד אחד, ובין סיגנונות הבניה הגראנדיוזית של המאה ה18 עם אלה של הבניינים החדישים מהמאה הנוכחית — מצד שני בנוף העירוני בולטים כנסיות ומנזרים, ארמונות וכיכרות עם פסלים במרכזן. במזרח העיר — חלקה העתיק ביותר: רובע אלפאמה ומצודת סן ז'ורז'ה. מערבית להם נמצא רובע בָּיקסה שנבנה לאחר הרעש (ר' להלן) ובו מרכז העסקים הראשי של ל': מכיכר „הסוס השחור", שנבנתה ככניסה הרשמית לעיר, מובילים רחובות מתוכננים צפונה אל כיכר רוֹסיוֹ, מרכזה של העיר מזה דורות רבים. מהכיכר נמשכת צפונה שדרה שרוחבה 100 מ' (Avenida da Liberdade) אל חלקיה החדישים של העיר, שהתפשטה צפונה ומערבה תוך „בליעת" כפרים והפיכתם לפרבריה. בל' אוניברסיטה (הוקמה ב1911, ב1966 למדו בה כ11,000 תלמידים), טכניון (1930, כ3,000 תלמידים) ומוזיאונים רבים.

א. אפ.

ה י ס ט ו ר י ה. היישוב **אוליסיפיו** (Olisipio), שנוסד אולי בידי הפניקים, נכבש בידי הרומאים ב205 לפסה"נ. יוליוס קיסר נתן לעיר מעמד של מוניקיפיום, והיא נקראה לכבודו פליקיטאס יוליה (Felicitas Iulia), והיתה בירת הפרובינציה לוזיטאניה. הרומאים בנו בה מקדש, תיאטרון ומרחצאות. ב468 כבשוה הסוֶאוים ומידיהם עברה לממלכת הויזיגותים (ע"ע). ב771 נכבשה העיר בידי הערבים, שקראוה אל־אושבּוּנה (ע"ש מצודה רומית שהיתה בעיר) ולאחר מכן לשבּוּנה, ובימיהם שיגשגה כמרכז מסחרי חשוב. ב1147 נפלה ל' בידי אפונסוֹ אֶנריקֶש, מלך פורטוגאל, שנסתייע בצי של צלבנים אנגלים, פלמים ופריזים בדרכם לא"י. העיר התפתחה מאד בימי המלך אפונסוֹ III, שהעביר ב1256 את בירתו לל'. ב1290 נוסדה בה אוניברסיטה שהועברה ב1537 לקואימברה. במאות ה 15—16 שיגשגה ל' עם מסעות הגיליים של ספני פורטוגאל (ממנה יצא וסקו דה גמה [ע"ע]) והקמת הקיסרות הקולוניאלית שלה, עד שהיתה לאחת הערים העשירות ביותר באירופה. ירידתה החלה בתקופת השלטון הספרדי בפורטוגאל (1580—1640) ושקיעתה של הקיסרות הקולוניאלית וסחרה. — בדֶבֶר כבד, שפקד את ל' ב1723, מתו רבבות אנשים, וברעש של 1755 נהרסה מרבית העיר ונהרגו 40,000 איש. העיר תוכננה מחדש ושוקמה בידי המר־

קיו פומבל (ע״ע), שנחשב לבונה הערים הגדול ביותר של המאה ה18. הוא שיקם מחדש את הרובע העתיק של העיר ובנה מערכת רחובות שחיברוה עם הנהר טז'ו והנמל. עם ירידת חשיבותה של פורטוגאל כמעצמה ימית ומסחרית במאה ה19 נפסק גם שיגשוגה של ל'. בתקופת המהומות ואי-היציבות הפנימית שציינו את 17 השנים הראשונות של המשטר הרפובליקני בפורטוגאל (1910—1927) ארעו מהומות וקרבות רחוב בעיר שפגעו בה מאד. היא חזרה ופרחה בתקופת מלה״ע II, כבירה ניטראלית חשובה.

C. W. David (ed.), *The Conquest of L.*, 1936, Inventário de Lisboa (תאור המבנים בעיר), 1944, T. D. Kendrick, *The L. Earthquake*, 1956.

אה. א.

נראה כי היישוב היהודי בל' החל באמצע המאה ה11, אולם עדות על כך קיימת רק בכרוניקה נוצרית המספרת על התנפלות הצלבנים עליהם ובריחתם משם (1147). יהודי ל' נהנו מפריווילגיות שהעניק להם המלך אפונסו אנריקש. במאה ה13—14, פעלו בעיר בני משפחת יחיא (ע״ע) ואברבנאל (ע״ע, עמ' 272—278). בסוף אותה תקופה קלטה ל' את פליטי פרעות ספרד (1391). מהמאה ה13 ישב בל' הרב הראשי של יהדות פורטוגאל, שנתמנה מטעם המלך. ב1449 פרע ההמון ביהודי ל', בהשפעת גל הפרעות שעבר אז על מלכות קאסטיליה, ואפונסו ה V נזקק לכוח רב לדיכוי הפורעים. ב1462 היתה בל' קהילה גדולה ועשירה, אך פרעות שבו ונתרחשו בה ב1482. הקהילה היתה אז בשיא פריחתה ועל כך יעיד ייסודו של בית הדפוס העברי (1485, ע״ע אינקונבולה, עמ' 990). עם התפרסם הצו לגירוש יהודי פורטוגאל ב1496, נצטוו כל יהודי המדינה להתרכז בל', לשם הגיעו גם יהודים רבים שגורשו מספרד (1492), והשלטונות הבטיחו להעמיד לרשותם אניות. ילדי הגולים נלקחו מיד להמרה בכוח וב1497 הוכרחו כולם להמיר דתם, והפכו לאנוסים (ע״ע), פרט למעטים שהצליחו להפליג מל'. רבה האחרון של קהילת ל' היה ר' שמעון מימי.

ל' משכה אליה אנוסים רבים מספרד, שקיוו לצאת דרכה למקומות מקלט. ב1504 וב1506 פרעו באנוסי ל', על שקיימו את סדר ליל הפסח, ואז נהרגו יותר מ1,400 איש. על פרעות אלה העניש מנואל I את העיר, החרים את רכוש הפורעים והתיר לאנוסים לצאת מן המדינה. על אף אפשרויות ההגירה לשטחיה החדשים של פורטוגאל באפריקה ובעולם החדש, יצאו האנוסים בעיקר למרכזים יהודיים. בואו של דוד (ה) ראובני (ע״ע) ב1525 לפורטוגאל ושהייתו בל' הביאו להתעוררות רבה בין אנוסי העיר, ואחד מהם אף חזר ליהדות בכוחות עצמו, הלא הוא שלמה מולכו (ע״ע). — עם השתלטות ספרד על פורטוגאל (1580–2) ובמשך כל תקופת שלטונה ברחו יהודים מל'.

האינקוויזיציה (ע״ע, עמ' 980—984) לא פסחה גם היא על ל', וב1536 נוסד בה בית דינה הראשון. ב1540 נתקיים בל' האוטו־דה־פה הראשון, ועד מהרה מלאו המוקדות אנוסים מקדשי־השם. האינקוויזיציה בל' נודעה לגנאי גם על שום דרשות הנזירים שנישאו בימי האוטו־דה־פה. מצויים היו בדרשות אלה יסודות של האנטישמיות המודרנית (ע״ע אנטישמיות, עמ' 6–525). ב1766 נערך בל' האוטו־דה־פה האחרון.

שלושה ריכוזי יישוב יהודי היו בל'. הראשון — מדרום לעיר, במקום הידוע עד היום בשם ז'ודאריה (Judaria). אחריו נוסדה שכונה שניה, במערב העיר, ושכונה שלישית, שהיתה הגדולה שבכולן, נוסדה במאה ה15, ובה נמצא הרחוב הגדול של האנוסים. כל השכונות חרבו ברעש של 1755. עם ביטולה של האינקוויזיציה החלו היהודים לשוב לל', ב1813 נוסדה בה קהילה מיוצאי צפון-אפריקה, אך רק ב1821 הותר רשמית ליהודים לשוב ולהשתקע במדינה. במחצית המאה ה19 היו בל' שני בכ״נ, וב1901 הוקם ביכ״נ „שערי תקווה". במחצית המאה ה19 החלו יהודים מאנגליה לרכוש בה נכסים ולהשתקע בה. בראשית המאה ה20 היו בל' כ500 יהודים. בזמן מלה״ע II היתה ל' מרכז לפליטים רבים, והג'וינט (ע״ע) פיתח בה פעילות ענפה. כיום מונה הקהילה כ800 נפש.

י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, מפתח, תשי״ט²; א. אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ב', 130 ואילך, 1966; J. Amador de los Rios, *Historia social, política y religiosa de los judíos de España y Portugal*, Reg. s v, 1960².

ח. ב.

לִיסָה, ע״ע לֶשְׁנוֹ.

לִיסְט, פְּרִידְרִיךְ — Friedrich List — (1789 — רויטלינגן, [וירטמברג] — 1846, קופשטיין [אוסטריה]), כלכלן גרמני, בנו של בורסקאי מצליח. בצעירותו שימש כיועץ לממשלת וירטמברג ופרופסור, הראשון לכלכלה, באוניברסיטת טיבינגן (1817). ב 1819 יסד ארגון של תעשיינים וסוחרים שהטיף לביטול חומות המכס בין המדינות הגרמניות.

ב1820 נבחר כציר בבית־הנבחרים של וירטמברג, אולם השקפותיו הליבראליות בדבר עצמאותן של הרשויות המוניציפאליות, ופומביות הדיון המשפטי, החשידוהו בעיני השלטונות אשר פטרוהו מכל מישרותיו ושפטוהו למאסר. ל' הצליח להמלט לחו״ל, אך שב ב 1824 למולדתו, נאסר שוב וגורש. ב1825 עבר לאה״ב שם עשה חיל בפיתוח מכרות־פחם ומס״ב — שהיו אז בראשיתן. מחקריו ועיוניו הכלכליים נתגבשו באותה עת ונסתייעו בתאוריות של אלכסנדר המילטון (ע״ע) בדבר הצורך בתעריפי־מכס מגינים לארצות שתעשייתן היא בשלבי צמיחה. דעות אלה ביטא בספרו: Outlines of American Political Economy, 1827 („קווים לכלכלה מדינית אמריקנית"). לאחר שקיבל את האזרחות האמריקנית חזר ב1832 לגרמניה ושימש כקונסול אה״ב בליפציג. בתקופה זו פעל בתנופה לפתוח מס״ב בגרמניה. ב 1841 פירסם את עבודתו העיקרית: Das nationale System der politischen Ökonomie („השיטה הלאומית של הכלכלה המדינית") בו הרחיב וביסס את התאוריות שהעלה בספרו על הכלכלה האמריקנית. ב1843 יסד את כתב־העת Das Zollvereinsblatt („עלון איחוד המכס") בו פרט את דעותיו בעניין האיחוד הפוליטי של המדינות הגרמניות באמצעים כלכליים — איחוד מכס ומטבע, מערכת מס״ב משותפות וכד' — שנתמכו באותה עת ע״י תעשיינים ומדינאים רבים בגרמניה ומחוצה לה. כשהיתה השפעתו על דעת הציבור בגרמניה בשיאה, הגיעה גם הקריירה הרבגונית שלו לסיומה כשאיבד את עצמו לדעת בגלל מצב נפשי וכספי קשה.

ל' היה באירופה במחצית הראשונה של המאה ה19 נושא־דברו העיקרי של רעיון הגנת התעשיה הלאומית ע״י מכסי־מגן, בניגוד מובהק להנחותיה המופשטות־אוניוורסאליות של

הכלכלה הקרויה „קלאסית". אפיה הלאומי הקיצוני של הגותו, בתחום זה, מובנת על רקע המציאות הפוליטית של גרמניה המפוצלת. יתר־על־כן, הוא ראה קשר בין הכלכלה המדינית, המדינה הלאומית והמדיניות המעשית — בעיקר בתחום ההכוונה הממשלתית המרכזית לניצול מירבי של כל מקורות החברה — הפיזיים והרוחניים כאחד. דעות אלה והשגותיו בדבר „דרגות הכלכלה" (Wirtschaftsstufen) — שהראשונה בהן היא ההתארגנות החברתית והגבוהה ביותר, רמתה של המדינה ה„תקינה", היא זו המשלבת — חקלאות, תעשיה ומסחר — משייכות אותו לאסכולה ההיסטורית בכלכלה המדינית.

M. E. Hirst, *Life of F. L. and Selections from his Writings*, 1909, A. Somer, *F. L.'s System der Politischen Ökonomie*, 1927; C. Gide – C Rist, *Histoire des doctrines économiques* (תרגום עברי: „תולדות המשנות הכלכליות", תשי"א, [202–187]) 1947[7]; C. Brinkmann, *F. L.*, 1949; J. A Schumpeter, *History of Economic Analysis*, 1954 (ר' מפתח).

א. לי. — י. הס

לִיסְט, פֶרֶנְץ (פְרַנְץ) — Liszt Ferencz (Franz)

(1811, דוֹבּוֹריאַן [ליד שופרוֹן, הונגאריה] — 1886, בירוית), פסנתרן, מלחין ומנצח הונגארי. ל׳ קיבל את שעוריו הראשונים בפסנתר מאביו, אדם ל׳, פקיד במשק הצאן של הנסיך אֶסטֶרהָזִי. בגיל 9 נתן את הקונצרט הפומבי הראשון בחייו, וכתוצאה ממנו זכה במילגה לשש שנות לימודים. אחרי־כן למד בוינה לנגן בפסנתר אצל צֶ׳רני, וקומפוזיציה אצל אַנטוֹניוֹ סאלִיֶרי. ב1823 עבר ל׳ לפאריס, שם המשיך את לימודיו אצל המלחינים אנטון רייכה ופרדינאנדו פַּאֶר (Paër). מכאן ערך מסעות למתן קונצרטים באנגליה. ב1825 הועלתה יצירתו הראשונה, אופרטה בת מערכה אחת, „דון סאנשו", באקאדמיה המלכותית בפאריס. בצרפת הכיר את אנשי הצמרת בספרות ובאמנות, ביניהם ויקטור הוגו, לאַ־מארטין, ז׳ורז׳ סאנד, דלאקרואה, בֶּרליוז, מאירבֶּר, אשר השפיעו עליו הרבה. ב1832 נפגש לראשונה עם שופן והיה למעריצו הנלהב. ב1834 התחילו יחסיו האינטימיים עם הרוזנת ד׳אגו (ע"ע), שנמשכו עד 1844. הרוזנת ילדה לו שלושה ילדים. הבת השניה, קוזימה, נישאה למנצח האנס פון בילוב ובנישואיה השניים — לוואגנר.

בינתיים גדל פירסומו של ל׳ כפסנתרן וירטואוז ודמה לשם שיצא לפאגאניני — וירטואוז הכינור. שני אמנים אלה העריצו איש את רעהו. — ב1839 פירסם ל׳ את ה„טראנס־קריפציות" (מונח שהוא טבע) הראשונות שלו, בהן עיבד, בין היתר, שירים ואַריות לקומפוזיציות וירטואוזיות לפסנתר. עם יצירותיו הראשונות מסוג זה נמנה עיבודה לפסנתר של „הסימפוניה הפאנטאסטית" של ברליוז (ע"ע), אשר ל׳ עצמו ניגן בקונצרטים שלו. בשנים 1839—1847 ערך ללא הרף מסעות־קונצרטים והפך לוירטואוז אגדי של זמנו. במסעותיו אלה הכיר ב1847 ברוסיה את הנסיכה זיין (Sayn)־ויטגנשטין, שברחה מבעלה. ל׳ עייף ממסעותיו התמידיים, התיישב עמה בווימאר (1849—1861), שם קיבל משרת מנצח־החצר ותוך פעולתו בתפקיד זה ניצח על האופ־רות שהועלו שם על הבימה. תקופה זו היתה בעלת משמעות מיוחדת הן לגבי ל׳ והן לגבי תולדות המוסיקה בכלל, שכן בווימאר היה, בהנהגתו של ל׳, מקודם של הזרמים החדשים באסכולה הנאו־רומאנטית. בלא התחשבות בדעת־הקהל, לחם ל׳ להפצת יצירות חדשות, ביניהן „לוֹהֶנגרין" של ואגנר,

פ. ליסט

„בֶּנוֶנוּטוֹ צֶ׳ליני" של בֶּרליוז, „גֶ׳נוֹבֶהָ" של שומאן, „אלפוֹנזוֹ ואֶסטרלָה" של שוּברט, ועוד. ויימאר הפכה להיות מרכז המוסיקה של העתיד. אישיותו של ל׳ משכה לעיר זו את טובי זמריה של אירופה; אמנות ניצוחו והרכב תכניותיו עשו את ויימאר לראשונה במעלה כבימת אופרות.

ב1859 הגיש ל׳ את התפטרותו ממשרתו, בגלל סכסוך על רקע אמנותי, בקשר לאופרה „הספר מבגדד" מאת קורנליוס. מכאן ואילך הקדיש את זמנו להופעות ברומא, ויימאר ובודאפסט. ברומא פנה אל הכנסיה הקאתולית; ב1865 נתקבל למסדר הלַזָריטים ונמשח לכהונה דתית. מעתה נקרא בשם „הכוהן ליסט". בתקופה זו נוצרו יצירותיו הדתיות הגדולות: „אגדת אליזאבת הקדושה" (1862) ו„כריסטוס" (1866).

ב1870 נתמנה ל׳ לנשיאה של האקאדמיה החדשה למוסיקה בבודאפסט ועבר לגור בעיר זו ב1876. בחודש יולי של שנת 1886 נכח בהצגת „טריסטאן" של ואגנר בבירוית, ומת בעיר זו כעבור מספר ימים.

חשיבותו של ל׳ גדולה במידה שוה בשל כשרו האינטר־פרטאטיווי ופעילותו כיוצר. כפסנתרן שיחרר את הנגינה בפסנתר מהשיגרה המקובלת של סיגנונו של צ׳רני, שהיה עד אז מושל בכיפה באירופה של זמנו. ל׳ גם רופף את המבנה הקלאסי של הסימפוניה וכיוון אותה להתפתחות חפשית של מוטיווים, אותם ביסס על רעיונות פרוגראמאטיים. ל׳ שייך ליוצרים הראשיים של המוסיקה הנאו־רומנטית והשגיו כמלחין השפיעו על היוצרים של סוף המאה ה19 (בייחוד על רַוֶל [ע"ע]).

מבין יצירותיו הסימפוניות החשובות ביותר יש להזכיר: הפרלודים, 1848; טאסו, 1849; מאזפה, 1851; הסימפוניה פאוסט, 1854; הסימפוניה דאנטה, 1855. הקאטאלוג של יצירותיו מכיל בעיקר יצירות לפסנתר (סולניות ועם תזמורת), שירי חול ושירי קודש, יצירות קוליות גדולות, מוסיקה קאמרית, יצירות בימתיות ויצירות תזמרתיות.

כתביו של ל׳ (Gesammelte Schriften), ב4 כרכים, 1910, מכילים חיבורים בעלי חשיבות בביקורת המוסיקה של זמנו ובתחומי תרבות שונים. — מכתביו נתפרסמו ב8 כרכים, 1893—1905.

L. Ramann, *F L als Kunstler und Mensch*, 1880, I. B. Prod'Homme, *F. L., 1910, S. Sitwell, L., 1934*; E Ritter von Liszt, *F. L.*, 1937; W. Beckett, *L*, 1956; J Rousselot, *La Vie passionnée de F. L*, 1958; C. Rostand, *L.*, 1960; P. Rehberg, *F L.*, 1961, W A Armado, *F. L, eine Biographie*, 1961.

י. טל

לִיסְט, פְרַנְץ אֶדוּאַרְד פוֹן — Franz Eduard von Liszt

(1851—1919). משפטן גרמני. בן־דודו של המלחין הנודע ל׳. היה פרופסור למשפט פלילי בכמה אוניברסיטאות (גיסֶן, מַרבּוּרג, הָלֶה וברלין). כמחולל „האסכולה הסוציולוגית" במשפט הפלילי בגרמניה וכאחד ממייסדי האגודה הבינלאומית לקרימינאליסטיקה, ראה ל׳ בהענשתו של עבריין לא מעשה־תגמול, כי אם אמצעי לתיקונו ול־

הרתעת העבריין בכוח. ל' דגל בהנהגת עונש־על־תנאי ותבע לבסס את הענישה על אישיותו של העבריין, מתוך התחשבות בשיקולים חינוכיים וחברתיים גם יחד. ב1912 נבחר לרייכסטאג הגרמני כחבר „המפלגה העממית המתקדמת". ספריו החשובים בתחום המשפט הפלילי הם: Lehrbuch des deutschen Strafrechts („ספר לימוד למשפט הפלילי הגרמני"), 1881, 1932[26]; Das Volkerrecht systematisch dargestellt („תאור שיטתי של המשפט הבינלאומי"), 1898, 1925[12]; Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge („מסות והרצאות על המשפט הפלילי") I, II, 1905.

לִיסְטָה אִי אַרְגוֹן, אַלְבֶּרְטוֹ — Alberto Lista y Aragón — (1775, סוויליה — 1848, שם), משורר, מבקר ספרות ומאתמאטיקן ספרדי. ל' התחיל להורות מאתמאטיקה ב1796. באותה שנה הוסמך לכהונה. ב1807 נתמנה פרופסור לרטוריקה ושירה באוניברסיטת סוויליה. כשרונו הפדאגוגי נתבלט במיוחד בסדרת ההרצאות שהרצה ב1822 על ספרות הדראמה הספרדית (Lecciones de literatura dramática española), ב„אַתֶנֵאוּם" של מאדריד, אשר הוא היה אחד ממייסדיו. הרצאות אלה נתפרסמו ב1839. בשל דעותיו הליבראליות שהובעו בעתונים שונים, הוגלה ל' פעמיים מארצו. אחר שובו בפעם השניה (1833) נתמנה דרשן בקאתדראלה של סוויליה ודקאן הפאקולטה לפילוסופיה ומדעי־הרוח באוניברסיטה של עיר זו. הוא הקים דור של תלמידים, וביניהם המשורר אֶסְפְּרוֹנסֶדָה (ע"ע).

כמשורר נמנה ל' על האסכולה שקדמה לתקופת הרומאנטיקה. סיגנונו משוכלל, הוא שולט שליטה מוחלטת במקצב הקלאסי; אולם ברבים משיריו מתגנבת במבנה המלוטש נימה של רגשנות האפיינית לרומאנטיקה הממשמשת ובאה. הוצאה מדעית של שיריו (Poesías) יצאה ב1875, ב-Biblioteca de autores españoles, LXVII, 269—391. — ל' תרגם לספרדית יצירות מאיטלקית, צרפתית ולאטינית.

לִיסְטֶר, ג'וֹזֶף — Joseph Lister — (1827, אפטון [אסכס] — 1912, וולמר [קֶנט]). מנתח אנגלי שהתפרסם בהנהגת האנטיספטיקה (מניעת זיהום) בניתוחים, והיה ממניחי היסוד לכירורגיה המודרנית, לבקטריולוגיה (ע"ע) ולאימונולוגיה (ע"ע).

אביו ג'וזף ג'קסון ליסטר (1786—1869) היה חוקר טבע ששיפר את המיקרוסקופ ע"י הכנת עדשות אכרומטיות משוכללות. ל' הבן סיים את למודי הרפואה בלונדון ב1852 ועבר לאדינבורג, שם שימש כרופא בית אצל המנתח המפורסם ג'מס סַים, שאת בתו הבכירה נשא ל' לאשה. ב1856—1860 שימש מנתח עוזר במרפאה הממלכתית באדינבורג ושם אף הירצה את הרצאותיו הראשונות בכירורגיה. עוד בתקופת למודיו בלונדון החל ל' לחקור את בעיות הדלקת, הנֶמֶק ואֶלַח־הדם, ובהמשך לכך את קרישת הדם. בעקבות מחקרים אלה פירסם את מאמרו הקלאסי: The Early Stages of Inflammation („השלבים הראשונים של הדלקת"). לאחר שמונה כמנתח ראשי בגלזגו ב1860,

ג'וזף ליסטר

החל ל' לפרסם מאמרים בכירורגיה שעסקו בקטיעות ובהרדמה. מחקרי ל' בבעיית הדלקת קיבלו משמעות חדשה בהשפעת פסטר (ע"ע), שחקר את קיומם של חיידקים הגורמים רקבון ותסיסה. בעקבות תגליות אלה הגיע ל' לרעיון בדבר מניעת היווצרות מוגלה ודלקת בפצעים ע"י שימוש בחמרים כימיים שיקטלו חיידקים אלה. ב 1865 ניסה לראשונה את הפֶנוֹל (ע"ע) כחומר אנטיספטי בזמן הטיפול בשבר פתוח. את הצלחת הנסיון הזה סיכם ל' בשני מאמרים: „השיטה החדשה בטיפול בפצעים" וכן „העקרון האנטיספטי בכירורגיה". מאחר שפנול נקי חריף וצורב מדי, חיפש ל' במשך שנים חומר אינרטי לשם מיהול הפנול בלי לפגוע בפעילותו. לבסוף מצא כמתאימה ביותר תערובת של פנול גבישי עם תמיסת שֶׁלָּאק. ב1869 ירש ל' את מקום חותנו כמנתח ראשי באדינבורג. השגיו העיקריים בשנים 1869—1877 היו: חוטים לתפירת פצעים שספיגתם בגוף אטית, הנהגת אגדים בלתי־סופגים, חטוי האויר בחדר הניתוח ע"י ריסוס תמיסת 5% פנול, ולבסוף פיתוח השיטה האַספטית — כלומר מניעת זיהום מלכתחילה — ע"י נקוי יסודי של חדרי הניתוח ועיקור כלי־הניתוח בחום. תרומתו הגדולה לבקטריולוגיה היתה פיתוח שיטה לקבלת תרביות טהורות של חידקים (ע"ע) ע"י עריכת מיהולים מודרגים של החומר הנבדק במצע נוזלי. ב1877 נתמנה ל' כמנתח ראשי ב„קינגסקולג'" בלונדון. בתקופה זו ניסה ל' בהשפעת מחקריו של רוברט קוך (ע"ע) את השימוש בתרכובות כספית כאמצעי חטוי וכן הנהיג נתוחים שקודמיו נמנעו מהם כגון: הרחקת פרק הברך (1878) ונתוח גידולי שד (1881). למרות שנסיונותיו זכו להצלחה רבה, התייחסו רבים בספקנות לחידושיו, ורק לאחר שעבר בעצמו בצרפת ובגרמניה וניהל תעמולה לשיטתו, נעשה האנטיספסיס לנחלת הכל (1871).

ב1896 פרש ל' ממשרותיו הרשמיות, אך המשיך בפעילותו המדעית. ל' היה נשיא „החברה המלכותית" בשנים 1895—1900. ב1896 נתמנה כנשיא „החברה הבריטית לקידום המדע", ב1897 הוענק לל' תואר בארון, וכך היה לרופא הראשון שזכה לתואר אצולה בבריטניה בזכות השגיו המדעיים. ל' היה בין המייסדים של המכון הבריטי לרפואה מונעת בלונדון, שנקרא אח"כ על שמו. — כל כתבי ל', בשני כרכים, הופיעו ב1909.

A. Turner (ed.), *J Baron L., a Centenary Volume*, 1927;
D J. Guthrie, *Lord L., His Life and Doctrine*, 1949.

א. או.

לִיסִיאַס (מצביא יווני בתקופת החשמונאים), ע"ע אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל, עמ' 339—341.

לִיסִיאַס — Λυσίας — (בערך 460 לפסה"נ — 380 לפסה"נ), מחשובי הנואמים האטיים. ל' היה בנו של קֵפאלוס, עשיר מסירקוסאי שהתיישב באתונה לבקשת פריקלס ושבביתו התנהלה שיחת „המדינה" לאפלטון. ל' חי זמן־מה במושבה האתונאית תוריי שבדרום איטליה, ולמד שם רטוריקה מפיהם של מורים מסיציליה. בשובו לאתונה ניהל עם אחיו מפעל מָגנים גדול ונמנה עם עשירי המֶטוֹיקים בעיר. שלטון „שלושים הטירנים" (404) המיט אסון על ל' ומשפחתו: אחיו הוצא להורג, רכושם הוחרם ול' נמלט למֶגארה. בשובו עם הגולים הדמוקראטיים ב403 לפסה"נ, הוענקה לו זמנית אזרחות אתונאית כהוקרה על מסירותו לדמוקראטיה. מאז עסק בחיבור נאומים משפטיים. מתוך 230 נאומים

שייחסו לו הקדמונים, שרדו בשמו רק 34, וכן מסה על האהבה ושני קטעי מכתבים. הנאומים, הדנים בתביעות ציבוריות, חשובים כמקור היסטורי על התקופה. לשונו של ל' צחה תאה, והיא מופת של פרוזה אטית קלאסית.

F Blass, *Die attische Beredsamkeit*, I, 1887[2]; L Gernet – M. Bizos (éd.), *L Discours*, I-II, 1955[2]

לֶיְסִין, אַבְרָהָם (1872, מינסק — 1938, ניו־יורק) — כינויו הספרותי של אברהם ואלט — משורר ופובליציסט יידי ומנהיג פועלים. כבן למשפחה ממוצא רבנים למד ל' בישיבות וילקומיר, סלובודקה, וולוז'ין, ושם נעשה גם לבעל־מוסר נלהב. בגיל 14 עזב את וולוז'ין ועבר לווילנה, בה התוודע למשכילי העיר, שעזרו לו בלימודי־חול. בשנות ה90 התקרב לחוגי מהפכנים יהודים בווילנה ובמינסק, ופעל כתועמלן בקרב הפועלים היהודים. א. כהן פירסם אחדים משיריו ב„ארבעטער צייטונג" שיצא בניו־יורק, בהשתמשו לראשונה בכינוי ל' כדי להסתיר את זהותו. בשיריו לחם ל' נגד מגמות הטמיעה שרווחו אז בחוגי הפועלים היהודים הקיצוניים ברוסיה, ודרש הנהגת „הרוח היהודית" בסוציאליזם היהודי, תוך פיתוח השפה והתרבות היידית ועקירת הנטיה להיהפך ל„רוסים". אחדים מרעיונותיו הלאומיים של ל' גובשו אח"כ ב„פרוגרמה" של ה„בונד" (ע"ע). עם זאת לא האמין ביכלתה של הציונות המדינית להגשים את מטרותיה, ולכן לחם נגדה.

ב1897 נאלץ ל' לברוח לאה"ב, ושם החל להשתתף ביומון היידי „פארווערטס", בו פירסם במשך 17 שנה את שיריו, מאמריו והמונוגראפיות ההיסטוריות שלו. מ1913 ועד מותו היה עורך הירחון „די צוקונפט", אותו הפך לבמה של ספרות יפה ביידית, ושיתף בו את טובי הסופרים היהודים. תחילה צידד ל' במחנה הבולשביסטי, אולם עד מהרה התפכח ותקף קשה את היבסקציה (ע"ע). בשנותיו האחרונות התייחס ל' באהדה רבה למפעל החלוצי בא"י. שיריו המרובים כונסו בספר „לידער און פאעמען" („שירים ופואמות"), 1938, בצירוף רישומים של מ. שאגאל. שיריו מצטיינים בציוריות אפית, במוסיקאליות ובעושר של דימוי ורגש. בייחוד הושפע משירת היינה. שיריו המהפכניים ליוו את הגולים והעצורים היהודים הסוציאליסטים בערבות סיביר וגם שיריו הלאומיים היו ידועים ביותר. בעברית הופיעו: „זכרונות וחוויות" (לקט ממאמריו וזכרונותיו, בתרג' א. קריב), תש"ג, ושירים בודדים ב„על נהרות" (אנתולוגיה של שירה יידית), 1956. — על שמו נקרא בית־תרבות של הסתדרות־העובדים בת"א.

ז. שזר, אור אישים, 195—207, תשט"ו; י. גלאטשטיין, אין תוך גענומען, 42—47, תשט"ז; ב. ריווקין, יידישע דיכטער אין אמריקע, ב' 72—79, 1959; ה. לייוויק, עסייען און רעדעס, 167—174, תשכ"ד.

מ.

לִיסִיפּוֹס — Λύσιππος — (המאה ה4 לפסה"נ), פסל יווני. ל' היה יליד העיר סיקיון; שנות לידתו ומותו אינן ידועות, אבל הוברר ללא ספק, שהגיע לשיבה טובה ושיצירתו היתה ענפה ביותר. הוא שימש פסל־החצר של אלכסנדר הגדול והיה ראש־אסכולה בפיסול של תקופתו. פסלים שניתן לשייכם לו בוודאות גמורה אינם בנמצא, ומשום כך יש להסיק על יצירתו ועל סיגנונו ממקורות ספרותיים בני זמנו או שלאחריו, כגון חיבורו של פליניוס הזקן על מדעי הטבע; כמו־כן יש ללמוד על טיב עבודתו על־פי העתקים שנשתמרו מתקופת חייו (האנדרטה של אגיאס; בדלפי), ולפי העתקים מאוחרים יותר, מן התקופה הרומית (ה„אפוֹקְסִיאוֹמֶנוֹס" בוואטיקאן). — יצירותיו הראשונות של ל' היו שמרניות וכפופות לאלו של אמנים קלאסיים שקדמו לו; אולם בעת שחל המעבר מ־התקופה הבתר־קלאסית לתקופה ההלניסטית ניסה ל' את ידו בהצגה חדשנית של רגשות, מבעים ותנועות — לקראת גישה ראליסטית יותר וגמישות ריתמית רבה יותר. הוא ביצע עבודות בממדים גדולים ובמידות קטנות, פסלים של יחיד ושל קבוצות. בעקבות עבודותיו הורחב תחום הנושאים בפיסול היווני; היציבה החזיתית הקלאסית נתערערה; הופיעה דקות חדשה בביצוע הפרט, יחד עם מערכת פרופורציות מעודנת ומשוכללת יותר.

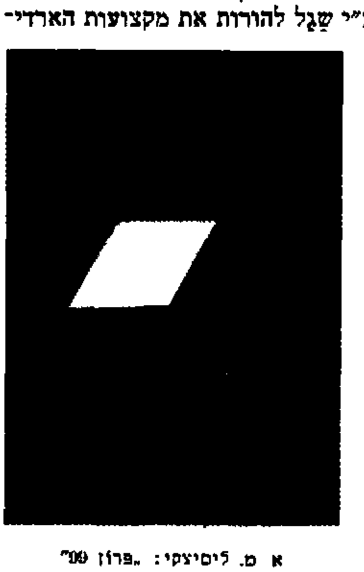

ליסיפוס אפוכסיאומנוס

פרטים על יצירתו של ל', על האסכולה שלו ועל השפעתו, ע"ע הלניזם, עמ' 646—50, 657—8.

F. P. Johnson, *L.*, 1927, G M A. Richter, *Three Critical Periods in Greek Sculpture*, 1951; id., *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, 1957[2]; M Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, 1955

לִיסִיצְקִי, אֶלְעָזָר מַרְקוֹבִיץ' – Л. Лисицкий – (1890, פולשינוק [פלך סמולנסק] — 1941, מוסקווה), צייר, ארדיכל ותאורטיקן־אמנות. יהודי. ל' למד הנדסה בביה"ס הטכני הגבוה בדארמשטאט (1909—1914). בשובו לרוסיה, הוזמן ע"י שַגָל להורות את מקצועות הארדיכלות והעיצוב באקאדמיה של ויטבסק, שם שהה עד 1921, כאשר עבר להורות באקאדמיה לאמנות של מוסקווה. ב1919 הצטרף למייסדי הקונסטרוקטיוויזם (ע"ע) הרוסי. בראשית שנות ה20 היה בברלין ו־התיידד עם הצייר מוהוי־נַדי (ע"ע). ב־שוויץ, בה שהה ב־1923—1925, אירגן קבוצת אמנים בשם

א מ. ליסיצקי: „פרון 99"

ABC ויסד כתב־עת באותו שם. בסוף 1928 שב למוסקווה. על חייו ופעילותו מאז ועד מותו בטיהור הסטאליני לא ידוע כמעט דבר.

ב1919 צייר ל׳ לראשונה סדרה של רישומים, ציורי־גואש וציורי־שמן גאומטריים, שכינה בשם Proun (ראשי־תיבות של מלים רוסיות שמשמען „צורת אמנות שנוצרה מקרוב״), ובהם שילב איכויות ציוריות וסטרוקטוראליות באשליה תלת־ממדית, תוך כוונה „ליצוק לתוך אובייקטים מהויות מאטריאליות״ ולבנות תחושה של חלל. ציורי קבוצה זו, ובכללם „סיפורם של 2 ריבועים״ (1920) הנודע, שייכים בתפסתם ובסיגנונם לקונסטרוקטיוויזם הרוסי. — בתחום האדריכלות התווה תכניות שונות וביצע את הדקוראציה הפנימית בגאלריה לאמנות המופשטת בלאנדסמוזיאום של האנובר, שחרבה בידי הנאצים ב1936. — יצירתו של ל׳ בתחום האמנות העממית היהודית כוללת אילוסטראציות („חד־גדיא״, „מעשיות עממיות״, וכו׳) שצוירו ב1917 לספרים ביידית ובעברית בהשפעת סיגנונו של שגל. הוא גם עסק בטיפוגראפיה של אותיות עבריות, ביצע עטיפות לספרים ותצלומים נסיוניים, פוטוגראמים ומונטאז׳ים.

אף שיצירותיו מועטות ותכניותיו הארדיכליות ברובן לא בוצעו, נחשב ל׳ אחד מהמקוריים בחלוציה של האמנות המופשטת־הגאומטרית והשפעתו על הבאוהאוס (ע״ע גרמניה, תרבות, עמ׳ 591) היתה ניכרת. — אוסף חשוב של יצירותיו הגראפיות נמצא במוזיאון העירוני באמסטרדאם.

ל׳ פירסם חיבורים על אמנות, בהם: Les Ismes de l'art („האיזמים של האמנות״), 1925, שנכתב בשיתוף עם ז׳ן ארפ (ע״ע).

Ch. Abramsky, *E. L. as Jewish Illustrator and Typographer* (Studio International, vol. 172, no 882), 1966.

יו. פי.

לִיסִיצְקִי, אֶפְרַיִם א. (1885, מינסק — 1962, ניו־אורלינז), משורר עברי. בן למשפחה עניה, נתחנך בחדר ובישיבה בסלוצק. ב1900 היגרה המשפחה לאה״ב, ושם המשיך ל׳ את לימודיו בישיבת ר׳ יצחק אלחנן, ואח״כ למד כימיה ורוקחות באוניברסיטה. שהה בא״י זמן־מה, אך חזר שוב לאה״ב, שם שימש מורה ומנהל בי״ס עברי בניו־אורלינז.

הנושאים המרכזיים בשירתו הם רגשי הבדידות, צער העקירה מן השורש, וכאבי שכול ויתמות רוויים הרגשת־עלבון עמוקה וקובלנות על עלומים שנתקפחו ועל חלומות שלא נתגשמו. כן מצויות בשיריו התפרצויות מרד והטחת דברים קשים נגד הגורל והאל. שירת ל׳ היא שירת־נכאים פסימית, ובה מבע שירי עמוק לבדידות האדם בפני האל, כן מובע בה ההכרח להלחם למען הצדק החברתי תגד אי־הצדק שנעשה לעם היהודי ע״י הפורעים בכל דור ודור ובכל אתר ואתר. רבים ביצירת ל׳ שירי־נדודים ושירי־ים, שבהם הוא מתאר את הטבע בגלוייו הטראגיים. בכתביו של ל׳ מורגשת גם זיקתו לאינדיאנים ולכושים, אשר אתם בא במגע מתוך ישיבתו בדרום אה״ב. שיריו שזורים קצב סוער וגדושים רגשות וצבעים.

מיצירותיו: „שירים״, תרפ״ח; „נפתולי אלהים״, תרצ״ד; „מדורות דועכות״, תרצ״ז; „אדם על אדמות״, תש״ז; „אלה תולדות אדם״, תש״ט; „באהלי כוש״, תשי״ג; „במעלות ובמורדות״, תשי״ד; „נגהות מערפל״, תשי״ז; „אנשי־מדות״, תשי״ח; „בימי שואה ומשואה״, תש״ך; „כמו היום רד״, תש״ך; „כוכבים נופלים״, תשכ״ג.

ש. י. פינלס, ספרותנו החדשה באמריקה: שירת א. א. ל׳ (גליונות א׳), תש״ג; א. אפשטין, סופרים עבריים באמריקה, א׳, 39—64, תשי״ג; י. קשת, משכיות, 282—285, תשי״ד; הנ״ל, הבדלות, 257—274, תשכ״ב; ה. בבלי, רוחות נפגשות, 121—136, תשכ״ד; משוררה של יהדות אמריקה (קובץ לזכרו של א. א. ל׳) תשכ״ו.

ש. או.

לִיסַנְדֶר, לִיסַנְדְרוֹס (Λύσανδρος). מצביא ומדינאי ספרטני. ב408/7 לפסה״נ השיג את תמיכת כורש, בנו של דריוש II (ע״ע), בספארטה נגד אתונה ותמיכה כספית בצי, שעליו פיקד אותה שנה; בקרב ליד נוטיום הביס את הצי האתונאי והביא להדחת אַלקיביאדס. ב406/5 שוב היה מפקד הצי, והשיג נצחון מכריע ע״י חיסול הצי האַתונאי ליד אֵיגוס־פּוֹטאמוֹי. מאז התמסר ל׳ להשתלטות שיטתית בכל ערי הברית האַטית־דֵלית ע״י ארגון הגליות ושחיטות, הצבת חילות־מצב, מושלים ספארטנים („הרמוסטים״) ועדות־עשרה (דקרכיות) מקרב האוליגרכים המקומיים. באתונה הציב חיל מצב ותמך בשלטון „השלושים״ (404). בראשית המלחמה הקורינתית נפל בהאליאַרטוס שבבויאוטיה (395).

מדיניותו התקיפה, אכזריותו, ה„רֵאַל־פּוליטיק״ ושאפתנותו של ל׳ עוררו התנגדות הריפה בספארטה עצמה; השמרנים הספארטנים אף ראו סכנה במפקד אינדיווידואַליסטי חדשן זה, שהזרים לספארטה אוצרות זהב וכסף, הפך את עירו לבירתה של אימפריה ימית, ואף עודד גינוני האלהה לעצמו — תופעה המבשרת את בוא ההלניזם.

L. Pareti, *Ricerche sulla potenza marittima degli Spartani* (Mem. Acc. Torino, s. 2a, LIX, p 112 ff), 1908/9; U Kahrstedt. *L* (P–W, RE, XIII, 2), 1927.

לִיסֶנְקוֹ, טְרוֹפִים דֶנִיסוֹבִיץ׳ – Т. Д. Лысенко – (נו׳ 1898, אוקראינה). אגרונום סובייטי. ל׳ למד במכון למדעי־החקלאות בקיוב, וב1923 החל לפרסם מחקרים על שיטות בירור בעגבניות ועל הרכבות בסלק־סוכר, ומ1929 — על קיוט („יארוביזאציה״) (ע״ע אקולוגיה, עמ׳ 546): טיפול בקור, הניתן לזרעי תבואות־חורף (הנזרעות לפני החורף ומשלימות התפתחותן בקיץ העוקב) והופך אותן לתבואות־קיץ (הנזרעות אחרי הפשרת השלגים). טיפול זה — שלא היה תגלית מקורית ושאין בו משום שינוי תורשתי של תכונות הזרעים — הפיץ את שמו של ל׳ ברבים. ב1936 התחיל ל׳ לעסוק בתאוריה של התורשה וההתפתחות, ובהסתמכו על תפיסה פשטנית של אשיות המטריאליזם הדיאלקטי, על ה„דיאלקטיקה של הטבע״ לפ. אנגלס (ע״ע) ועל עבודותיו של י. מיצ׳ורין (ע״ע), שלל את הכרתה של הגנטיקה (ע״ע, עמ׳ 76—77) המודרנית, שאין שינויים בתורשה נובעים אלא ממוטציות בחומר נושא התורשה, ללא יחס ישיר לתנאי הסביבה. כנגד אספולה „ראקציונית״ זו, שאותה נהג לכנות בשם „מֶנדליזם־וַיסמאניזם־מורגניזם״, הציב ל׳ תאוריה שלפיה מטמיע כל אורגאניזם את סביבתו, וכשם שהוא משפיע על הסביבה ימשנה אותה כך הסביבה „מוטמעת״ בו, ובאורח זה משתנית בהכרח התורשה שלו. כל „כוחה״ של תאוריה זו — שלא בוססה על מחקר ניסויי ראוי לשמו — לא היה אלא בהתאמתה לקו הדמיוני ול„השקפת־העולם״ של המשטר השליט בבריה״מ. ב 1948 נערך בנשיאותו של ל׳ כנס האקאדמיה הסובייטית למדעי־החקלאות, ובו זכתה תורתו של ל׳ בגוש־

פנקה של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית והוכרזה כמחייבת את המחקר וההוראה (לאחר־מכן הודה ל' שסטאלין „תיקן" את הביולוגיה שלו). ל' זכה בעיטורים וכיבודים מטעם השלטון; מספרי־הלימוד לביולוגיה הוצאה הגנטיקה המדעית המודרנית, ומדענים שלא הסתגלו לקו החדש סולקו מעמדותיהם ואף נרדפו קשות (ע"ע וַוילוב, נ.). ל' וחסידיו הושלטו על מוסדות־המחקר ועל העתונות המקצועית בביולוגיה. באנציקלופדיה הרוסית הגדולה מ1950 — שבה אין מזכירים כרומוסומים וגנים — משבחים את הבוטאניקה הסובייטית „בהיותה חפשית מכבלי הויסמאניזם־מנדליזם־מורגניזם", ואת ל' — כ„חסיד עקיב של הביולוגיה המיצ'ורינית".

אע"פ שכבר ב1953/4 פורסמו בבריה"מ מאמרים אחדים בגנות התאוריות של ל', השכיל הלה לשמור על עמדותיו גם אחרי מות סטאלין. לידיו של ל' נמסרה גם ההדרכה המעשית של החקלאות; בפסלו מטעמים אידאולוגיים את שיטות הבירור וההשבחה שפיתחה הגנטיקה המדעית הסב לחקלאות הסובייטית נזקים חמורים. בהשפעתו לא הוכנס לבריה"מ תירס כלאיים וכן התעלמו מהשפעה המזקת על הוירוסים בתפ"א. רק ב1964, ובייחוד לאחר מפלת חרושצ'וב, גברה הביקורת על ל', וב1965 — מאה שנה לאחר פירסום עבודתו הראשונה של מנדל — סולק ל' מראשות המכון לגנטיקה של האקאדמיה הסובייטית למדעים, שבראשו עמד מאז 1940. — בישראל אומצה תורתו של ל' ב1948 בכל לב ע"י תנועת „השומר הצעיר", שהנהיגה אותה בבה"ס שלה והפיצה תרגומים של כמה ספרים מאסכולת ל', בלי להזכיר כלל את ההסתייגויות ממנה שהועלו בכל השנים ההן במערב ואף במזרח ושהביאו לאחרונה למפלתו.

מחיבוריו של ל': Агробиология („ביולוגיה חקלאית"), 1952⁶; Стадийное развитие растений („ההתפתחות ההדרגתית של הצמחים"), 1952.

וע"ע: גנטיקה, עמ' 73; דרויניזם, עמ' 116; התפתחות, עמ' 723; למרק, עמ' 925/6.

י. לורך, מאטריאליזם דיאלקטי וביולוגיה (מולד, 205/7, תשכ"ו; Академия сельскохозяйственных наук, О положении в биологической науке. 1948; J S Huxley, *Soviet Genetics and World Science, Lysenko and the Meaning of Heredity*, 1949; Th. Dobzhansky – H. Nachtshein et al., *Das Schicksal d biologischen Wissenschaft in Russland* (Wissenschaft u. Freiheit [Kongr. f d. Freiheit d. Kultur], 222–242), 1954; G A Wetter, *Philosophie u Naturwissenschaft in d Sowjetunion*, 80–95, 1958; D Joravsky, *Lysenko's Maize* (Survey, no. 52), 1964

יע. לו.

לִיסֶר, יִצְחָק

(1806, נויקירכן [וסטפליה] — 1868, פילאדלפיה). סופר, איש־דת, מחשובי המנהיגים היהודים באמריקה בזמנו. התחנך בבית סבתו בעיר מינסטר, ב„חדר" ואח"כ בגימנסיה, ושם למד אצל הרב אברהם זוטרו (ע"ע). ב1824 היגר לאמריקה, והתגורר בריצ'מונד שבמדינת וירג'יניה. ב1829 נתמנה למנהיג רוחני לעדת „מקוה־ישראל" הספרדית בפילאדלפיה, ושם פעל הרבה בתחום החינוך ובשיפור מעמד ביהכ"נ בקהילה, והיה הראשון שהנהיג הטפה קבועה באנגלית בביהכ"נ, לליבון בעיות השעה. בימיו נראתה נביטתה הראשונה של הרפורמה, ובראשונה קירב ל' את המתקנים — שכן הכיר בעקרון ההתפתחות ההיסטורית של ההלכה — אך משעמד על טיבה של התנועה ועל הבערות והכפירה שאפיינו אותה, היה לאחד מראשי הלוחמים בה. ע"פ השקפותיו יש לראות בל' אחד ממניחי היסודות לזרם השמרני ביהדות אה"ב (ע"ע, עמ' 214). ב1850 התפטר מכהונתו, והקדיש עצמו לעבודה ספרותית — שהיא עיקר פירסומו. מ1857 הנהיג את הקהילה הספרדית „בית־אל אמת", שנתפלגה מעדת „מקוה־ישראל".

מיצירותיו: „תורת אלהים", חומש והפטרות עם תרגום אנגלי (תר"ה); תרגום התנ"ך כולו לאנגלית — תרגום אנגלי שלם ראשון ע"י יהודי — עליו עמל 17 שנה, והוציא לאור על חשבונו (תרי"ד). התרגום נתקבל ל„ספר־הספרים" בין יהודי אמריקה, גם לאחר הופעת המהדורה של 1917 (ע"ע מקרא, תרגומים); תרגום אנגלי והוצאה של כל סדר התפילה — נוסח ספרד ונוסח אשכנז — יחד עם המקור (6 חלקים; תרנ"ז־ח), וכן ספר לימוד השפה העברית. נתפרסם גם קובץ מאמריו The Jews and the Mosaic Law („היהודים ותורת משה", תקצ"ד). ל' היה מייסדו ועורכו במשך 24 שנים (1843—1867) של הירחון החשוב The Occident, ששימש כלי־מבטא חפשי להוגי הדעות היהודים באמריקה. כן כתב מאמרים רבים על נושאים יהודיים.

מ. דייוויס, יהדות אמריקה בהתפתחותה, 13–24, תשי"א; H Englander, *I L*, 1806–68, (Central Conference of American Rabbis Yearbook, 28), 1918; M Tsevat, *A retrospective View of I. L.'s Biblical Work* (Essays in American Jewish History), 1958

י. ת.

לֵיף (קרי: לֵיב) אֶרִיקְסוֹן — Leif Ericson (Ericsson)

— (מת בערך 1021), נוסע ויקינגי (ע"ע ויקינגים), שלפי מקורות שונים הגיע לאמריקה. ל' היה בנו השני של איריק „האדום", מייסד היישוב הסקאנדינאווי הקדום בגרנלנד (ע"ע, עמ' 627). ל' נטבל לנצרות בנורוגיה בידי אוֹלָף I (ע"ע) טריגוַסון, שציווהו להפיץ את הנצרות בגרנלאנד. אולם בדרכו חזרה למולדתו טולטלה ספינתו בסערות חורמי ים, והוא הגיע בשנת 1000 בערך לארץ לא נודעת מדרום־מערב לגרנלאנד, ולה קראו וינלאנד (ע"ע אמריקה, עמ' 176). בשובו לגרנלאנד הפיץ בה את הנצרות, וסיפוריו על נסיעתו המופלאה בקצה המערב הביאו למסעות נוספים שקנו להם שם בסאגה האיסלאנדית (ע"ע איסלנד, עמ' 49/50) ובכתבי אדם מבּרֶמֶן (ע"ע). הדעה שאת אמריקה גילו הסקאנדינאווים 500 שנה לפני קולומבוס קיבלה חיזוק ב1961, משנתגלה בניו־פאונדלנד מקום יישוב בסיגנון ויקינגי וכישור ויקינגי, שבאמצעות בדיקת קארבון־14 נקבע שזמנו הוא סמוך לזמנו של ל'. הויכוח בעניין גילוי אמריקה בידי ל' נתחדש עם פירסום מפת וינלאנד (ע"ע אמריקה, כרך מילואים, עמ' 239).

W. B Goodwin, *Truth about L. E. and the Greenland voyages*, 1941; R. A Skelton – G D Painter, *The Vinland Map and the Tartar Relation*, 1965.

לִיפֶּה

(Lippe), לפנים מדינה קטנה, בצפון־מערב גרמניה (50—80 ק"מ מדרום מערב להאנובר); כיום חלקה הצפון־מזרחי של מדינת ריינוס עילי—וסטפליה שבגרמניה המערבית; 1,215 קמ"ר, כ240,000 תוש' (1965; ב1939: 188,000). הבירה: דֶטמולד (30,000 תוש', 1965). לפני שבוטל מעמדה כיחידה מדינית בפני עצמה (1937), היתה מובלעת בשטח פרוסיה. רובה ארץ גבעות, בגובה 150—250 מ', עם מדרונות נוחים ועמקים רחבים. בדרומה — החלק הדרו־

מי־מזרחי של הרי יער טויטובורג (Teutoburger Wald), שגבהם כאן כ400 מ׳, ובהם מקורות הנהרות ל׳ (יובל הרין) וורה (Werra ; יובל הוֶּר). עמקו הרחב והפורה של הנהר ורה מהווה את לבה של המדינה. כמחצית שטחה מכוסה יערות, שמהם מפיקים כמויות גדולות של עץ, המשמש חומר גלם לתעשיות מקומיות רבות. שאר השטח מעובד ברובו ומגדלים בו בעיקר שיפון, שבולת־שועל, תפוחי־אדמה וסלק סוכר.

תחילתה של ל׳ כיחידה מדינית נפרדת היתה במאה ה12, כשהשטח היה אחוזתם של אצילים לבית ל׳. ב1529 זכתה במעמד של רוזנות וב1720 במעמד של נסיכות. במאות ה16—17 השתלטה בל׳ הפרוטסטאנטיות, תחילה הלותרא־נית ואח״כ הקאלוינית. בתחילת המאה ה17 הסתעפו מתוכה שלוש שושלות של נסיכים שלכל אחת שטח שלטון משלה. כדי להבדיל את ל׳ מנסיכויות חדשות אלו כינו אותה ל׳־דטמולד, על שם בירתה. ב1918 בוטל שלטון נסיכי בית ל׳ במדינה, והוקם בה משטר רפובליקני. בעקבות הארגון המדיני הפנימי שהנהיגו הנאצים לאחר עלותם לשלטון, וביטול מרבית המדינות האוטונומיות הקטנות, סופחה ל׳ לפרוסיה.

E. Kittel, *Geschichte des Landes L.*, 1957.

יהודים ישבו בל׳ מראשית המאה ה14. בתעודה מ1345 מצהיר ברנרד V, אדון ל׳, שהקיסר צווה עליו שלא יזמין עוד יהודים לפני בתי־המשפט ברוזנות שלו. ב1374 ישבו יהודים בעיר לֶמגו, ואז עבר יהודי אחד משם לדורטמונד (ע״ע). ב1419 ניתנה אזרחות ליהודי אחד בל׳. זכות ישיבה בעיר דטמולד הוענקה ב1509 למשפחה יהודית אחת, ונראה כי זכויות היהודים בל׳ היו רחבות יותר מביתר חלקי גרמ־ניה ; ברם, ב1583 עברו 12 משפחות יהודיות מל׳ לאלטונה (ע״ע). במאה ה17 וה18 שרתו כמה יהודים כסוכני־חצר לדוכני ל׳. ב1732 הושמעו תלונות על גידול מספר היהודים בל׳. ב1742 הקימו יהודי ל׳ בדטמולד ביכ״נ, שבו התפללו עד 1904, שנה בה נחנך ביהכ״נ החדש. ב1810 גרו בל׳ 175 משפחות יהודיות, מהן 27 בדטמולד. בהתחלת המאה ה19 כיהן כרב בל׳ אברהם ליב פֶּרנבך, ואחריו בנו, הד״ר חנוך. הזכויות האזרחיות של יהודי ל׳ אושרו סופית בשנים 1858 ו1879. ב1885 היה מספר היהודים בל׳ 1024, אך מספרם ירד בהתמדה, וב1928 עמד על 607. יר״ט ל. צונץ (ע״ע) נולד בעיר דטמולד בשנת 1794. מתחילת המאה ה20 פסקה משרת הרבנות שם, והפיקוח על הוראת הדת נמסר בידי המטיף אברהם פלאוט. ב1924 נוסד אגוד ארצי של 11 הקהי־לות בל׳. אחרי השואה לא קמו עוד קהילות יהודיות בל׳.

B. Brilling – H. Richtering, *Westfalia judaica*, I, 1967.

מ. בר - יע. ר.

לִיפֶּה, קַרְפֶּל (1830, סטאניסלבוב [גאליציה] — 1915, וינה), רופא, סופר ועסקן יהודי. למד בת״ת, ובגיל 14 החל ללמוד גרמנית ופולנית אצל אחיו חיים דוד (ר׳ להלן). בגיל 20 נכנס לגימנסיה ואח״כ למד במכון הכירורגי־רפואי בלבוב. עם גמר לימודיו עבר לטארנופול, נשא אשה ועבר ליַסי (1860). ב1869 קיבל תואר ד״ר לרפואה מאוני־ברסיטת ארלאנגן, ומאז שימש כרופא ביאסי. ל׳ היה פעיל במסדר „ציון" — שהתאחד אח״כ עם „בני ברית" (ע״ע), בקורטוריון של בית־היתומים ובמוסדות אחרים. מ1865 פירסם מאמרים וספרים רבים, להגנה על זכויות יהודי רומניה ואפולוגטיקה על היהדות. ביניהם : „מאבק היהודים למען אמנציפציה" (1869, ברומנית); חוברת לבעיית יהודי רומניה לרגל כינוס הקונגרס של המעצמות בברלין (1878, בגרמנית); חוברת לעניין עלילת הדם בטיסה־אסלר (ע״ע), וכן כתב הרבה כנגד המומר אהרן בּרִימַן. בספרו בגרמנית על „הסימפטומים של מחלת הנפש האנטישמית" (1887) התווכח עם הדורשים להתבולל או להגר. כתב הרבה, וגם נאם, על בעיות הדת היהודית ויחסה לנצרות, ופירסם ספר על האוונגליון של מתי, שבו שלל את האשמה שהיהודים צלבו את ישו (1889). ל׳ חיבר גם שירים. כשייסד אלעזר רוקח ביאסי את האגודה ליישוב הארץ (1880), נבחר ל׳ ליושב־ראש שלה, ומאז היה פעיל, בהפסקות, בתנועת „חבת־ציון" (ע״ע) ובתנועה הציונית. נבחר לחבר הוועד המרכזי של האגודות ברומניה ליישוב א״י (1881). כשהופיע ספרו של ד״ר הרצל „מדינת היהודים", פירסם ל׳ מאמר־ביקורת, בו הביע את התנגדותו למדינה יהודית בא״י, שכן העדיף שהמתיישבים בא״י יהיו אזרחים תורכיים בעלי שלטון עצמי. בכל זאת הצטרף ל׳ לתנועה הציונית החדשה, נבחר כציר לקונגרס הציוני הראשון בבאזל, תאם את נאום הפתיחה שם כזקן־הצירים. ב1903 נבחר ליו״ר ההסתדרות הציונית ברומניה.

י. קלויזנר, חיבת ציון ברומניה, מפתח בערכו, תשי״ח ; *Dr. K. L.* (קובץ לזכרו בשפה הרומנית — כולל ביוגרפיה וביבליוגרפיה), 1915.

אחיו, **חיים דוד** (1823, סטאניסלבוב — 1900, וינה), נתפרסם כביבליוגרף עברי וכפובליציסט. בשנים 1849—1873 שימש כחזן ומורה בצ׳רנוביץ ובפרֶשוב (שבצ׳כוסלובקיה), ופעל יחד עם ל. הולנדר, שהיה מראשי הלוחמים לשוויון־זכויות ליהודי הונגריה. בעניין זה הירבה ל׳ לכתוב בעיתו־נים יהודיים וכלליים בהונגריה. במאבק הדתי־פנימי בקרב יהודי הונגריה נקט ל׳ עמדה לצד המתקדמים, ואף כתב ספר על כך, בשם „שישה מכתבים" (1866). עיקר פירסומו — בתחום הביבליוגרפיה היהודית. ב1874 התיישב בווינה ויסד שם חנות ספרים, ואז החל לפרסם — לתועלת מוכרי הספרים, בעיקר — את ה Bibliographisches Lexicon („אסף המז־כיר"), בו מסר רשימה מפורטת של ספרי יהדות וחקר־היהדות שיצאו באותם ימים. נתפרסמו חוברות לשנות 1879—1881, 1887—1889 (המקיפות את כל התקופה שבינתיים), וב1899 נתפרסם כרך אחד נוסף („אסף המזכיר החדש"), המערכן עד לזמנו.

יש. ק. - יה. מ.

לִיפּוֹאִיד, ע״ע לִיפִּידִים.

לִיפּוֹלְד, יוֹם־טוֹב בֶּן יְהוּדָה הַכֹּהֵן (1500°, פראג — 1573, ברלין), חצרן, ראש יהודי נסיכות ברנדנ־בורג (ע״ע). משפחת ל׳ קיבלה זכות ישיבה בברלין ב1550 בערך. ב1556 נתמנה ל׳ ע״י הנסיך הבוחר יואכים II לראש יהודי בראנדנבורג, וב1565 נתמנה על המטבעה ועל קופת הנסיך. במסירותו הרבה לנסיך הכביד את מסי היהודים, ואלה שנאוהו — כשם ששנאוהו הנוצרים בגלל הלוואותיו בריבית קצוצה וטיבו הירוד של המטבע שהנהיג. בעת מחסור במתכת הורה ל׳ לפרוץ לבתיהם של כמה אזרחים ולהחרים את כספם וזהבם.

ב1571 נאסר ל׳ ע״י יוהן גאורג, בנו ויורשו של יואכים, שהאשימו במעילות ובהרעלת אביו. מפחד העינויים הודה ל׳

בכל האשמות, אך סרב להתנצר; לאחר עינויים אכזריים הוצא ל׳ להורג, וגם כל יהודי ברנדנבורג גורשו.

A. Ackermann, *Geschichte der Juden in Brandenburg*, 1906; id., *Munzmeister L.*, 1910

לְיַפּוּנוֹב, אַלֶכְּסַנְדֶר מִיכַילוֹבִיץ׳ – Александр Михайлович Ляпунов — (1857, יארוסלאבל — 1918, אודסה), מאתמאטיקאי רוסי, תלמידו של פ. ל. צ׳בישב (Чебышев). ב1880 גמר בהצטיינות את אוניברסיטת פטר־בורג ומ1885 הרצה באוניברסיטת חארקוב, תחילה כדוצנט, ומ1892 בדרגת פרופסור. אחרי שנבחר לחבר האקאדמיה הרוסית למדעים (1901) חזר לפטרבורג, בה התמסר למחקר בלבד. בקיץ 1917 עבר ל׳ לאודסה עם אשתו שהיתה חולת שחפת, ועם מותה שלח ל׳ יד בנפשו.

ל׳ התפרסם בזכות מחקריו בתחום ההידרודינאמיקה. הוא יצר את התורה המאתמאטית המודרנית של יציבות מערכות מכאניות המוגדרות ע״י מספר סופי של פאראמטרים. ל׳ הר־כיח לראשונה — בתנאים רחבים למדי — את קיומם של משטחי שווי המשקל של נוזלים מסתובבים וחקר את בעיית יציבותם. מחקרים אלה הביאו אותו לגילוי משפטים חשובים בתורת המשוואות הדיפרנציאליות הרגילות.

ל׳ פירסם מספר עבודות בעלות חשיבות רבה בתחום הפיסיקה המאתמאטית, ובמיוחד בתורת הפוטנציאל.

בתורת ההסתברות הוכיח ל׳ את משפט הגבול המרכזי בתנאים רחבים יותר מכפי שהוכיחו קודמיו, צ׳בישב וא. א. מרקוב (ע״ע), ולצורך ההוכחה השתמש ל׳ בשיטה חדשה ומקורית, היא שיטת „הפונקציות האפייניות״.

ל׳ היה חבר האקאדמיה „דאי לינצ׳אי״ ברומא וחבר־קורספונדנט של האקאדמיה למדעים של פאריס.

A. M. Л., Избранны труды, 1948 (בעריכת ו. סמירנוב; כולל ביוגראפיה של ל׳ ורשימה מלאה של כתביו); A. M Л., Собрание сочинений 1—5 1954—1965; A. M. Лукомская, A. M. Л. Библиография, 1953; Б. В. Гнеденко, Очерки по истории математики в России, 1946.

ד. מ.

לְיַפּוּנוֹב, סֶרְגֵי מִיכַילוֹבִיץ׳ – Сергей Михайлович Ляпунов (1859, יארוסלאב — 1924, פאריס), קומפוזיטור ופסנתרן רוסי. ל׳ למד בקונסרוואטוריון במוס־קווה (1878—1883); עם מוריו נמנו צ׳יקובסקי וטַנֵייֶב (ע״ע). היה עוזר מנהל בקאפלה המלכותית בפטרבורג (1894—1902). ב1893 יצא בחברת לידוב (ע״ע) ובלקירב (ע״ע) לאסוף שירי־עם באיזורים שונים של רוסיה. הוא פירסם (1899) כ300 שירים בליווי פסנתר, מהם 30 בליווי משלו. מ1910 היה מורה בקונסרוואטוריון של פטרבורג. אחר המה־פכה של 1917 השתקע בפאריס. במספר יצירותיו ניכרת השפעת הפולקלור הרוסי (חגיגות המולד לפסנתר ופתיחה חגיגית לתזמורת). יצירותיו לפסנתר מושפעות מליסט. ל׳ חיבר, בין היתר, סימפוניה אחת, שלוש פואמות סימפוניות ו41 יצירות לפסנתר. הוא הוציא לאור את ההתכתבות בין בלקירב, צ׳ייקובסקי ורימסקי־קורסאקוב (1912).

לִיפַּזוֹת (Lipases), אנזימים המפרקים את הליפידים (ע״ע).

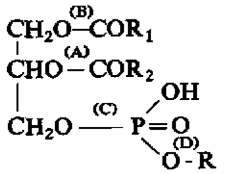
הליפידים הם אסטרים של חומצות שומן עם כהלים שונים (בעיקר הגליצרול). פירוקם ע״י הל׳ הוא פירוקו של אסטר למרכיביו כנ״ל.

$$R_1O\cdot CO\cdot R_2 + H_2O \rightarrow R_1OH + R_2COOH$$

לפיכך נמנות הל׳ על הקבוצה הכללית של האנזימים המפ־רקים אסטרים — האסטרזות. הל׳ פועלות באופן ספציפי על אסטרים כנ״ל, בהן R_2 הוא שייר של חומצה ארוכת שרשרת — בת 14—18 פחמנים.

הל׳ מצויות במיצי העיכול. ביונקים מקורו הוא הלבלב. מלבד במערכת העיכול מצויות ל׳ גם באיברים אחרים ומש־משות שם להובלת השומן ע״י פירוקו למולקולות קטנות יותר ומסיסות יותר. כן הן מצויות בזרעים עשירי שמן. בשעת הנביטה מתפרק השמן הנאגר בזרעים באמצעות הל׳.

הל׳ הנ״ל אינן מפרקות את הפוספוליפידים (ע״ע ליפי־דים). אלה מתפרקים ע״י שורת אנזימים ספציפית — הפוספו־ליפאזות. קיימות פוספוליפאזות מיוחדות לכל אחד מהקשרים המרובים שבפוספוליפיד — לפי הסכמה הבאה:

פירוק במקום (A) מתבצע ע״י הפוספוליפאז A המצוי בעיקר בארס הנחשים ובלבלב, אבל פעיל גם ברקמות אחרות.

פירוק במקום (B) מתבצע ע״י פוספוליפאז B המצוי בכל הרקמות. — פוספוליפאז C מצוי בעיקר בחידקים ושמרים ופוספוליפאז D נמצא עד כה רק בצמחים.

ב. שפ.

לִיפִּי (Lippi), שני ציירים איטלקיים, אב ובנו.

1) פיליפו (Filippo) ל׳, האב (1406°, פירנצה — 1469, ספולֶטו), היה מגדולי אמני איטליה במאה ה15. מ1421 היה נזיר במסדר הכרמליטים; שימש בכהונות כנסייתיות שונות בפירנצה ובפראטו. ב1456 ברח עם הנזירה לוקרציה בוטי ממנזר מארגריטה הקדושה שבפראטו. הולדת בנו פיליפינו (ע״ע) והתרת נדרי נזירותם של בני הזוג (1461) בהשתדלות פטרוניו מבית מדיצ׳י, שמו קץ לקאריירה הנזי־רית והכנסייתית של ל׳, שנכפתה עליו, כפי הנראה.

ב1432 צייר ל׳ על קירות מנזרו שבפירנצה את „התקנות למסדר הכרמליטים״; פרסקו זה, ששרד רק בחלקו, הושפע

פיליפו ליפי: המאדונה וילדה (גאלריה פיטי, פירנצה)

מסיגנונו החדש של מָזַצ'וֹ (ע"ע), שלּ' עקב בוודאי, ארבע שנים קודם לכן, אחר עבודתו בכנסיית אותו מנזר. ב„מאדוֹנה טארקויניה" (1437 ; כעת ברוֹמא), מס־תמנת כבר בבירור — בדמויות, ובייחוד בילד — השפעתו של דוֹנָטֶלוֹ (ע"ע) וכמ־כן השפעת הציור הפלאמי, בפרטי הרקע ובתאור החלל. באותה תקופה הגיע כבר ל' לידי פיתוח תאור החלל ברוח התפיסה החדשה של הפרספקטיווה המרכזית, שאוּמצה לא מכבר ע"י אמני הרנסאנס המוקדם („מזבח בארבּאדוֹרי", שהוזמן ב1437 ; בלוּבר). לאחר מכן השתלבו בהדרגה בציוריו של ל' יסודות השאובים מסיגנונו של פְרָה אַנגֶ'ליקוֹ (ע"ע) ומן המוֹטיווים הקלאסיים שבפיסוּל בן תקו־פתו בפירנצה — גורמים שתרמו לעידון יצירתו ולריכוך הבעתה. בציורי המזבח שלו פיתח ל' את הקוֹמפוֹזיציה של הדמויות והקנה לה יתר תנועה ואוֹרגאניוּת ; הוא העשיר גם את מבנה הרקע, בו העדיף לעתים קרובות ארגון בלתי סימטרי ומעברי נפח מפתיעים. תחנות אפייניות בהתפתחות זאת הם ציורי המזבח אשר הדמות המרכזית שבכולם היא מרים : „הכתרתה של מרים" (1441 ; אוּפיצי, פירנצה); „הבשוֹרה" (1443; מינכן); „המאדוֹנה וילדה" (1452; גאלריה פיטי, פירנצה); „הערצת הילד (1459 ; ברלין); „הערצת הילד" (1463 ; אוּפיצי, פירנצה). — ב1452 החמן ל' עם עוזרו פְרָה דיאמאנטה (1430° — אחרי 1498) לצייר על קירות הכוֹרוּס של הקאתדראלה בפראטוֹ סצנוֹת מחיי יוחנן המטביל וסטפאן הקדוש. עבודה זו, שהוּשלמה לא לפני 1464, היא אחת מיצירותיו המעולות. ב1467 התחיל ל' בציורי־הקיר של האַפּסיס בקאתדראלה בספּוֹלֶטוֹ. מרבית העבודה בוצעה, כנראה, בידי פרה דיאמאנטה והיא נמשכה עד מותו של ל'.

ל' הוא נציגו האפייני ורב־ההשפעה ביותר של הציור בפירנצה בשליש השני של המאה ה15. יצירותיו הטביעו את חותמן על רבים מציירי הדור הבא בעיר זו, ובייחוד על בוטיצ'לי (ע"ע), שהיה, אולי, תלמידו, ועל בנו פיליפינוֹ.

H Ulmann, *Fra F. L und Fra Diamante als Lehrer Sandro Botticellis*, 1890, H. Mendelsohn, *Fra F. L*, 1909; R Oertel, *Fra F. L*, 1942, A. Chastel, *F. L*, 1948; M Pittagula, *F L*, 1949

2) פיליפינוֹ ל' — Filippino L. — (1457°, פראטוֹ(?)— 1504, פירנצה), צייר איטלקי, בנו של (1). ל' סייע לאביו ביצירתו האחרונה — ציורי האַפסיס של הקאתדראלה בספּוֹלֶטוֹ ; בקאתדראלה זו עיצב, מאוחר יותר (1488), מצבת קבורה לאביו. לאחר תקופת הדרכה קצרה אצל פרה דיא־מאנטה, שימש ל' הצעיר ב1472 שוליית־ציירים בסדנתו של בּוֹטיצ'לי (ע"ע) בפירנצה. ממורו זה הושפע ביצירותיו המוקדמות ואף ביצירתו המתוֹעדת הראשונה — „הבשוֹרה למרים" (1483/4, סאן ג'ימיניאנו). יצירותיו הקודמות יוחסו בטעות ע"י חוקר האמנות בֶּרֶנסוֹן (ע"ע) ואחרים לסאנדרו בוֹטיצ'לי ולאמן פיקטיווי בעל הכינוי „ידידו של סאנדרו". ב1484/5 השלים ל' את ציורי־הקיר הבלתי גמורים של מָזַצ'וֹ (ע"ע), בהשתדלו לא לחרוג מסיגנון קודמו ; היו אלה

פיליפינו ליפי: עלייתה של מרים
(כנסיית סאנטה מאריה סופרה מינרווה, רומא)

סצנוֹת מחיי פטרוס בכנסיית סאנטה מאריה דֶל קארמינֶה בפירנצה. כשנה לאחר מכן (1486) הציג את סיגנונו האישי המגובש באחד מהטובים שבציורי־המזבח שלו, „חזונו של ברנארד הקדוש" (פירנצה, כנסיית הבּאדיה). שיא חדש ביצירתו הוא מחזור ציורי־הקיר בכנסיית סאנטה מאריה סוֹפרה מינרוָה שברומא (1489—1493) ; ואילו יצירתו הגדו־לה האחרונה היא מחזור ציורי־הקיר בקאפלה סטרוצי בכנ־סיית סאנטה מאריה נוֹבֶלָה בפירנצה (הושלם 1502).

יצירתו של ל' מהווה פיתוח קיצוני ווירטואוֹזי של הטכ־ניקות הציוריות של זמנו (רישום, ציור טמפרה [ע"ע], buon fresco [פרסקו אמיתי]), תוך שימת דגש באפשרוי־תיו המבניות והדינאמיות של סיגנון הציור באסכולת־פירנצה — מורשת מוריו. במיוחד מפותחים בציוריו הרית־מוס הליניארי — המגיע לעתים עד כדי פיתול פרוע וסלסול עיטורי — והמבנים המרכבים של רקעי הנוף. אולם למרות חידושיו אין יצירתו של ל' מהווה תחילתו של סיגנון־תקופה חדש, אלא מה שנתכנה בשם „מאנייריזם של המאה ה15" ; ויתר על כן : היא שירת הברבור של ה„קוואטרוֹצ'נטוֹ" באסכוֹלת־פירנצה.

A. Scharf, *F L.*, 1933, 1950 (הוצאה מקוצרת ומעודכנת), K B. Neilson, *F L.*, 1938; L Berti – U Baldini, *F L*, 1957; C Brandi – R. Salvini – V. Mariani – G. Fiocco, *Saggi su F. L*, 1957; F. Gamba, *F L, nella storia della critica*, 1958

א. רו.

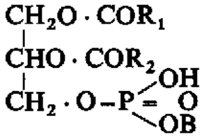
לִיפִּידִים (Lipides), מרכיבים חשובים של כל התאים החיים. הל" מוגדרים כאסטרים (ע"ע) של חומצות השומן. כדוגמת חומצות השומן עצמן כן גם הל" אינם מסיסים במים וניתנים למיצוי מהתאים באמצעות ממיסי שומנים כגון אתר, כלורופורם ובנזן. כאשר ממצים רקמת בעלי־חיים או צמחים באחד המסיסים הללו מתקבלת תערו־בת של חמרים, ל" וחמרים אחרים שאינם מכילים חומצות שומן כלל. חמרים אלה „דמויי הל" מכונים גם ל י פ ו ־ א י ד י ם. — נוהגים לחלק את הל" לשתי קבוצות : ל" פשו־טים ול" מורכבים.

הל" ה פ ש ו ט י ם הם אסטרים של חומצות שומן עם כהלים שונים. החשובים ביניהם הם האסטרים עם גליצרול

$(CH_2OH \cdot CHOH \cdot CH_2OH)$, שהם השומנים והשמנים הטבעיים, שעיקר תפקידם בתא החי לשמש מאגר אנרגיה ובתזונה הם מהווים אחד מאבות המזון. כן נפוצים אסטרים של חומצות שומניות עם כהלים חד־ערכיים שונים — השעוות למיניהן, האסטרים של הכולסטרול וסטרולים אחרים.

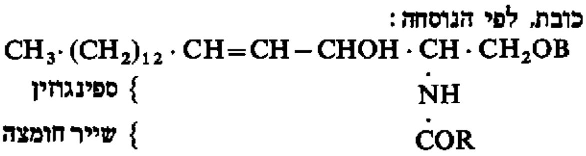
הל' המורכבים מכילים קבוצות נוספות על החומצות השומניות והכוהל. לכאן נמנים הפוספו־ל" המכילים גם חומצה זרחנית. הסולפו־ל" (המכילים גפרית), גליקו־ל" (המכילים סוכר) ול" אחריים.

המבנה של רוב הפוספר־ל" ניתן לסיכום בנוסחה:

אשר בה R_1 וR_2 הם שיירים של חומצות שומן, וB הוא לרוב בסיס חנקני. כאשר B הוא מימן, יש לפנינו הפוספוליפיד הפשוט ביותר — החומצה הפוספאטידית. יתר הפוספר־ל" מכונים לפי הבסיס, לדוגמה כולין־פוספר־ל" (כן גם לציתינים [ע"ע]), אתנול־אמין פוספר־ל" (או גם קפלינים) סרין־פוספר־ל", אינוזיטול־פוספר־ל" ואחרים.

קיימים גם פוספר־ל", שאינם בנויים במתכונת גליצרול־אסטרים כנ"ל, כדוגמת הספינגו־ל". באלה תרכובת חומצה שומנית עם הבסיס ספינגוזין מהווה את שלד התרכובת, לפי הנוסחה:

כשB מסמן שיירים שתים. כאשר B הוא מימן, מתקבל חומר היסוד של כל הספינגר־ל" — המכתה צֶרָמיד. כאשר B הוא פוספורילכולין, לפנינו קבוצת הספינגומיאֱלינים.

מן הצרמיד נגזרים גם הגליקו־ל" המתקבלים כאשר B בנוסחה הנ"ל הוא סוכר כל שהוא.

הפוספר־ל" הם מרכיבים של כל הקרומים הביולוגיים. הודות למבנה שלהם, שהוא בחלקו בלתי־פולארי ובחלקו פולארי, הם ממלאים תפקיד חשוב בהקניית החדירות הספציפית לקרומי התאים החיים. הגליקר־ל" מצויים אף הם בקרמים, בכמות גדולה הם מצויים במערכת העצבים בהם הם מהווים ציפוי למסלולי העצבים. המוח עשיר ביותר בספינגר־ל" — הספינגומיאלין, הצֶרֶבְּרוזידים (גליקר־ל" שבהם הסוכר הוא הגלקטוזה), והגנגליוזידים (בהן השייר הסוכרי מורכב, ומכיל בעיקר, גַלַקטוזה, לעיתים גלוקוזה, וחומצה נוירמינית).

ב. שפ.

לְיֶפַּיָה (לטוית Liepaja; רוס' Либава; גרמ' Libau; לפנים: ליבוה Libava), עיר נמל בדרום מערב לאטוויה, בריה"מ, כ200 ק"מ מדרום מערב לריגה; כ84,000 תוש' (1967). יושבת על רצועה חולית צרה (3—4 ק"מ) בין הים הבאלטי וימת ל'. עיקר חשיבותה בנמלה המשרת איזור נרחב בצפון מערב בריה"מ, במיוחד בחורף. שלא כרוב נמלי בריה"מ בים הבאלטי, קופאים מימיו רק ימים מעטים בשנה, וגם אז הוא פתוח בעזרת שוברות קרח קטנות. בל' מספנות לבניין ותיקון ספינות. בה גם צומת מס"ב וכבישים. בעיר ובסביבתה מפעלי תעשיה רבים לברזל ופלדה, מוצרי מתכת, מכתות, כלי עבודה, אביזרים לכלי שיט, מוצרי טכסטיל, עור ועץ, מזונות ועוד.

ל' נוסדה בידי אבירים טֶוטונים במאה ה13, ונזכרת לראשונה במסמכים מ1263. ב1418 נכבשה בידי ליטא, וב1560 עברה לידי פרוסיה. השוודים כבשוה ב1701, וב1795 סופחה לרוסיה, שהקימה בה מתקני נמל בסוף המאה ה19. בשנים 1918—1940 נכללה בלאטוויה העצמאית, ומאז 1940 — בבריה"מ, פרט לשנות הכיבוש הגרמני (4–1941).

עד סוף המאה ה18 נאסר על היהודים להשתקע בל', וב1799 נמנו בה 19 נפש. הקהילה קמה ב1803 ובתחילה התפתחה באיטיות (1,218 נפש ב1850). עם בניין מסה"ב, עת הפכה ל' לנמל יצוא והגירה לחלק גדול מתחום מושב היהודים במערב רוסיה, חל גידול מהיר וב1897 נמנו בה 9,454 יהודים (כ15% מכלל התושבים). בגלל רדיפות השלטון וגירושם של בעלי־מלאכה, שהאשמו בעיסוק במסחר, ירד מספר היהודים בל' ב1908 ל7,400 (8%). אולם משקלם הכלכלי היה רב, בייחוד במסחר הגדול ובתעשיה. בשנים 1890—1906 שימש בה ד"ר י. ל. קנטור (ע"ע) ברבנות, וב1906—1937 — הרב אהרן נורוק. בלאטוויה העצמאית ירד מספר יהודיה וב1935 נמנו בה 7,379 נפש. ביוני 1941 החלו הנאצים, בסיוע משתפי־פעולה מקומיים, ברצח יהודים ושדידתם, ורוב הגברים נהרגו בחודש הראשון לכיבוש. ביום הכיפורים 1943 גורשו שאר יהודי ל', כ1,000 נפש, למחנות ריכה, והושמדו שם ברובם הגדול. אין ידיעות על קיום קהילה בל' אחר המלחמה.

ב. נייפלד, העדה היהודית בל' („יהדות לטביה" [קובץ]), תשי"ג; מ. בובה, פרקים בתולדות יהדות לטביה, תשכ"ה; M. Kaufmann, *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, 299–304, 1947.

מ. בר.-י. ס.

לִיפְּמַן, אוֹטוֹ — Otto Lipmann — (1880—1938), פסיכולוג גרמני, יהודי. מייסדו של „המכון לפסיכולוגיה שימושית" בברלין, ועורכו (יחד עם וילים שטרן) של ה-Zeitschrift für angewandte Psychologie („כתב־העת לפסיכולוגיה שימושית") ומראשוני המשתמשים בסטטיסטיקה במחקר הפסיכולוגי. ממניחי יסודותיו של הייעוץ הפסיכולוגי בבחירת מקצוע בגרמניה. לדעתו, הייעוץ הנכון מוליך מהכרת תכונותיו של היחיד אל קביעת המקצוע ההולם אותו. ל' הציע שיטה של בדיקת היחיד בעזרת מיבחנים ושאלונים, וכנגדה ניתוח מקצועות. הוא חיבר כמה „פסיכוגראמות" של מקצועות, כגון: מברקאי, סַדָּר, סוחר, עובד מתכת, עובד אקדמי ועוד.

מכתביו: Psychische Geschlechtsunterschiede („הבדלי מין פסיכיים"), בשני כרכים, 1917; Wirtschaftspsychologie und psychologische Berufsberatung („פסיכולוגיה כלכלית וייעוץ־מקצוע פסיכולוגי"), 1918; Grundriss der Arbeitswissenschaft und Ergebnisse der arbeitswissenschaftlichen Statistik („יסודות מדע העבודה ותוצאות הסטאטיסטיקה של מדע העבודה"), 1926.

לִיפְּמַן, גַּבְרִיאֵל — Gabriel Lippmann — (1845, הולריך, [לוכסמבורג] — 1921, לה־אַבר [צרפת]), פיסיקן צרפתי, יהודי. למד בEcole normale בפאריס. השתתף בכתב העת המדעי: Annales de chimie et de physique בהכנת תקצירי מאמרים בגרמנית. לעבודה זו נודעה

חשיבות רבה בכך שהביאה אותו ללימוד ולהכרת החידושים בתורת החשמל. ב1873 היה ל' חבר משלחת מדעית שביקרה בגרמניה, שם עבד תחילה בהיידלברג ולאחר־מכן בברלין — בהדרכתו של הלמהולץ (ע"ע). ב1883 נתמנה פרופסור לפיסיקה ולמאתמאטיקה בפקולטה למדעים של פאריס וב1886 — פרופסור לפיסיקה נסיונית ולמנהל מעבדות המחקר — משרה בה החזיק עד סוף ימיו.

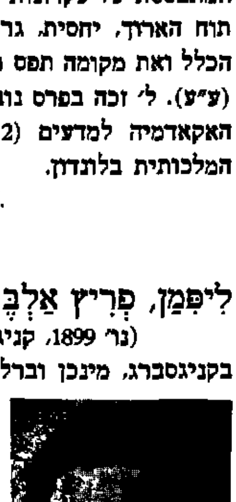
גבריאל ליפמן

ל' פירסם עבודות יסודיות רבות בפיסיקה קלאסית. מחקרו הראשון נסב על „אלקטרומטר הנימיות" — מכשיר בעל שימוש רחב למדידות הבדלים קטנים בכוח האלקטרומניע. ל' שנכח בניסוי בו עוותו פניה של טיפת כספית המצופה בחומצה גפריתנית, בהשפעת קרבתו של מוט ברזל, הסביר את התופעה בקיום תלות בין מתח־הפנים לתנאים החשמליים שבין הכספית לחומצה, שהשתנו כתוצאה מקרבת מוט הברזל (1873). ל' מצא גם את התהליך ההפוך ומתוך כך פיתח את האלקטרומטר. קו מחשבה דומה הנחה אותו לפירסום התהליך ההפוך לתופעת־הפיזו־אלקטריות (1881) בקבעו שנגרמת התארכות לגביש פיזו־אלקטרי בנוכחות שדה חשמלי — התארכות שנמדדה למעשה ע"י האחים קירי. ב1879 הציג ל' בפני האקאדמיה למדעים של צרפת את עבודתו על המסה האפקטיווית של גוף טעון, ובה טען כי מומנט ההתמדה של גוף טעון גבוה מזה של גוף בלתי־טעון. לתוצאה זו חשיבות יסודית בתורת האלקטרון שפותחה רק עשרות שנים לאחר של' פירסם את עבודתו זו. ל' נודע גם בהתעניינותו במדע האסטרונומיה. אולם, עיקר פרסומו בא לו בעקבות עבודתו (1891) על הדפסת תמונות בצבעים המתבססת על עקרונות תופעת ההתאבכות (ע"ע). זמן הפיתוח הארוך, יחסית, גרם לכך ששיטה זו לא הפכה נחלת הכלל ואת מקומה תפס תהליך 3 הצבעים שהוצע ע"י מכסוול (ע"ע). ל' זכה בפרס נובל לפיסיקה ב1908. ל' נבחר לנשיא האקאדמיה למדעים (1912) וכן לחבר נוסף של החברה המלכותית בלונדון.

E. Picard, *La vie et l'œuvre*, 1936.

אר. כה.

ליפְמַן, פְרִיץ אַלְבֶּרְט — Fritz Albert Lipmann — (נו' 1899, קניגסברג), ביוכימאי גרמני, יהודי. למד בקניגסברג, מינכן וברלין. ב1922 קיבל תואר ד"ר לרפואה וב1927 תואר ד"ר לכימיה. התחיל את עבודתו המחקרית אצל מאירהוף (ע"ע) בחקר ראקציות ביוכימיות בשריר. בשנים 1931/2 עסק בחקר חלבונים מכילי זרחן במכון רוקפלר בניו־יורק. בשנים 1932–39 היה בקופנהאגן, שם חקר את מטאבוליזם הסוכרים ובמיוחד את הגליקוליזה (ע"ע). ב1939 היגר לאה"ב ובה המשיך את עבודתו המדעית.

פריץ אלברט ליפמן

נושאי מחקריו הראשונים שם היו תרכובות הזרחן האורגניות המשמשות מאגרי אנרגיה בגוף. ב1947 גילה כי התרכובת קואנזים A (ע"ע חמץ, חמצת) משמשת כזרז לאצילציות בילוגיות. ל' מצא גם את המרכיבים החשובים של קואנזים A, ביניהם החומצה הפנטותנית, שהיא אחד הוויטאמינים מקבוצה B. במחקרים מאוחרים יותר המשיך ל' לעסוק בתרכובות זרחן בעלות קשר רב־אנרגיה (ע"ע חמצון בילוגי) ובצורות הפעולה שלהן. במיוחד עסק באקטיוואציה של גפרית לשם הכללתה בבניין תרכובות אורגניות בגוף. כן גילה וחקר את תפקידו של הקרבאמילפוספאט במעגל יצירת השתנן. כיום (1968) עיקר התעניינותו היא בשטח מנגנון הביוסינתזה של פפטידים וחלבונים, ואף זאת בהקשר עם קשרים אורגניים רבי־אנרגיה. ב1953 הוענק לל', ביחד עם ה. קרבס (ע"ע), פרס נובל לרפואה ופיסיולוגיה.

ליפְּנוֹ (Lipno), עיר במרכז פולניה, במחוז בידגושץ', על נהר מִיְנְיָה, מיובלי הוויסלה; 11,000 תוש' (1963). מרכז לאיזור חקלאי, תעשיית מזון וצומת דרכים על מסה"ב וארשה—טורון. בה כנסיה גותית מהמאה ה14. לל' מעמד עיר מ1349. במאה ה15 התפתחו בה תעשיית אריגים ומסחר. במלה"ע II סופחה ל' ל„רייך", ושמה הוסב לליפה (Leipe).

יהודי ל' נזכרים לראשונה ב1677. ב1808 היה מספרם 777 (85% מכלל האוכלוסיה), ב1857 — 1,558 (כ40%) וב1921 — 2,443 (30%). ב1824—1862 היה היישוב היהודי בל' מוגבל לרובע מיוחד.

הקהילה קיימה מוסדות ציבור שונים. וב1934 היו במועצת העיר 4 יהודים. מבין רבני ל' ידוע הרב שמואל ברוט (1924—1930), ממנהיגי „המזרחי" וציר ה„סיים" הפולני. בלחץ הרדיפות עזבו היהודים בהמוניהם את ל' ובסוף דצמבר 1939 לא נותר בה יהודי.

ליפְּס, תֵּאוֹדוֹר — Theodor Lipps — (ואלהאבן, 1851 — מינכן, 1914), פילוסוף ופסיכולוג גרמני. פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטות שונות ומייסד המכון לפסיכולוגיה במינכן. בפסיכולוגיה ראה ל' את מדע היסוד שעליו חייבים להשתית את כל מדעי הרוח לרבות הפילוסופיה. בפעילות הנפשית מבחין ל' שני אספקטים: אחד הוא אקט התפיסה, הרציה והרגש בהתרחשות הממשית והשני הוא תכנן של הפעולות הנפשיות שאינו תלוי באקט של החשיבה והרציה. ל' סבור היה כי מאחורי התמורות שזורם התודעה הפרטית מביא עמו עומד מצע נפשי מחוייב המציאות, הקרוי בפיו „האני הממשי". האני הזה אינו מודע לנו, אך קיומו ביסוד התודעה שלנו מהווה את יחודו של הפרט. הנחה זו שימשה יסוד לפרסונאליזם של' פיתח בתורת המידות שלו.

לפירסום רב זכתה האסתטיקה שלו שהמושג המרכזי שלה הוא "Einfühlung", — „האהדה הסמלית" („ההתמזגות"). זהו אקט של השלכת האהדה האישית אל תוך הדברים הסובבים אותנו שאתם אנו מזדהים כאילו היו עצם מעצמנו. החוויה של „האהדה הסמלית" מורכבת משני יסודות: האחד הוא הנתון החושי העומד או פועל לפנינו והאחר הוא הפעילות הנפשית התופסת את העומד מולנו כבעל אופי מיוחד. דבר כלשהו הענה למאוויים ולשאיפות אשר בתפיסתנו הוא דבר מהנה, ואילו זה שאינו יכול להניע את דמיוננו לקראת אקט של הזדהות עמו נחשב לאדיש מבחינה אסתטית ואף למכוער.

מבין ספריו החשובים: Psychologische Studien („מחקרים פסיכולוגיים"), 1885; Die ethischen Grundfragen („שאלות היסוד בתורת המידות"), 1899; Aesthetik („אסתטיקה"), 1903—1906.

J. Pikler, *Über T. L.'s Versuch einer Theorie des Willens,* 1908, G. Anschutz, *T. L*, (Arch Gesch Psychol.), 1915, H Gothot, *Die Grundbestimmungen uber die Psychologie des Gefuhls bei T. L.* (diss.), 1921

א. גר.

לִיפְּסוֹן, מָרְדְּכַי — כינויו הספרותי של מ ר ד כ י י ב ו ־ ר ו ב ס ק י — (1885, ביאליסטוק — 1958, ת"א), סופר ידי־עברי. בילדותו למד בחדרים מתוקנים, ואח"כ בישיבת רדין. בשנים 1903—1912 עסק בהוראה באנטוורפן, ואז החל לפרסם מאמרים ופליטונים בכ"ע יהודיים שונים. ב1912 הוציא לאור עלון הומוריסטי ביידית, „דער אנטווערפענער לץ" („הלץ מאנטוורפן"), והשתתף בעריכת כה"ע „דער מערב", שהופיע גם הוא בבלגיה; ב1913 יצא ל' לאה"ב וגם שם עסק בעבודה ספרותית נרחבת, והשתתף בעריכת כה"ע „התורן", „דער ידישער פאלק", „אחיעבר", ו„הדואר". ב1922—1927 היה פעיל ב„התאחדות צעירי־ציון", וגם השתתף כנציגה לקונגרס הציוני. ב1930 עלה לא"י, וכאן ערך את השבועון „בוסתנאי", ובשנים 1938—1944 — את העתון היומי „הצופה".

פעולתו הספרותית של ל' מוקדשת בעיקרה לאיסוף, עיבוד, סיגנון ועריכה של משלים ואגדות, מעשיות ושיחות, בדיחות ואמרות, השגורים בפי העם. לשונו מזוגה מלשון המשנה, האגדה, ספרות יה"ב והלשון העברית החדשה. מאמריו הצטיינו בסיגנון משוכלל ומגוון, ויש בהם מלשון הפליטון הקלילה.

מספריו: „אנשי מדות", 5 כרכים, תרפ"ז—תרצ"ד; „די וועלט דערצעלט" („העולם מספר"), תרפ"ח—תרפ"ט; „מדר דר", 3 כרכים, 1928—1929; „אמשול לך משל" (1956). מתרגומיו: „הצלב השביעי", לאנה זגרס; „בית קרנובסקי" לי. י. זינגר; „מורים", „ביערות פולין", ו„חורבן פולין" לאופטושו; „בן הפיל" לר. קיפלינג, „פאן" לקנוט המסון, ועוד.

לִיפְּסִיוּס, יוּסְטוּס (שמו המקורי: יוסט ליפס — Joost Lips) — Justus Lipsius — (1547—1606), הומאניסט פלמי, חוקר התרבות הקלאסית והוגה דעות מדיני. היה פרופסור להיסטוריה ולפילוסופיה בכמה אוניברסיטות (קֶלן, לֵידן, יֵנָה, לוּבֶן). נתפרסם בעיקר בשל ההוצאות הבקרתיות המצויינות של כתבי הסופרים הלאטיניים כטאקיטוס, ואלריוס מאכסימוס וסֶנֶקָה.

ל', שנודע כמנהיג התנועה הסיגנונית האנטי־קיקֶרונית, הושפע רבות מדרך כתיבתו של טאקיטוס. סיגנונו האישי זכה להערצה כללית ולחיקוי נרחב, ועם מחקיו הנודעים נמנו הפילוסופים מונטין ודֶקארט. ההתעמקות בכתביהם של טאקיטוס וסנקה השפיעה גם על השקפותיו הפילוסופיות והפוליטיות, כפי שבאו לידי ביטוי בספרו: Politicorum sive Civilis doctrinae libri sex („תורת הפוליטיקה"), 1589.

ל' עסק גם בחקר בחינות רבגוניות של התרבות הקלאסית. בין היתר נתפרסמו מחקריו: De Militia Romana („על הצבא הרומאי"), De Amphitheatro („על האמפיתיאטרון"), De Gladiatoribus („על הגלאדיאטורים"). בזכות אישיותו וסמכותו הלמדנית הפכה אוניברסיטת לובן, שבה לימד ל' עד יום מותו, למרכז הומאניסטי חשוב ביותר.

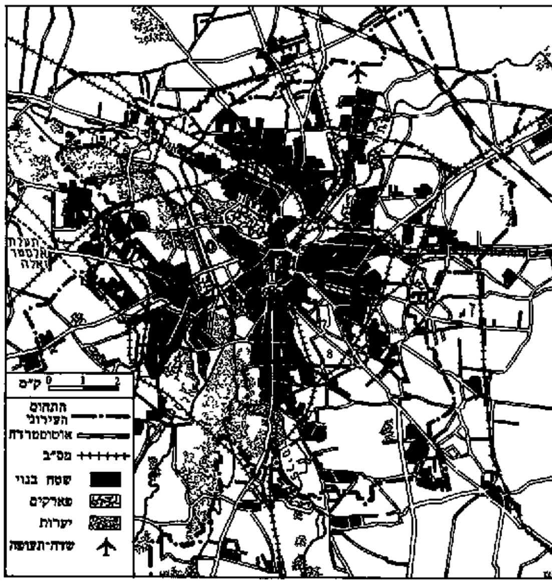
F van der Haeghen, *Bibliographie Lipsienne*, I-III, 1886–88; J L Saunders, *J. L.: the Philosophy of Renaissance Stoicism*, 1955

לִיפְּסְקִי, לוּאִי — Louis Lipsky — (1876, רוצ'סטר [מדינת ניו־יורק] — 1963, ניו־יורק), עסקן ציוני, עתונאי ועורך באה"ב. במקצועו היה מומחה לביטוח. מראשוני הציונים באה"ב. יסד וערך את כתב־העת היהודי The American Hebrew (1899—1914), ואת כתב־העת הציוני The Maccabean (1899—1918), ויורשו The New Palestine (1921—1928). בעתונות הכללית השתתף כמבקר לענייני תיאטרון של „הניו־יורק טלגרף", וכן כתב טור משלו ב„מורנינג טלגרף". ב1927 פירסם Stories of Jewish Life („סיפורים מחיי היהודים"). כתב גם שירה, באנגלית.

ל' היה ממייסדי הקתגרס היהודי האמריקני, וכמעט שלא היה גוף יהודי אמריקני וכלל־עולמי שלא השתתף בהקמתו ובהפעלתו, לרבות הסוכנות היהודית, קרן היסוד, המגבית היהודית המאוחדת והקונגרס היהודי העולמי. ל' היה מדמויותיה הבולטות ביותר של התנועה הציונית, שבחרה בו לתפקידיה המרכזיים במשך עשרות שנים. במיוחד גדולה היתה השפעתו בה בין שתי מלה"ע. בפולמוס בין וייצמן לברנדייס (1920—1921) צידד בוייצמן. השתתף כמעט בכל הקונגרסים הציוניים מ1913, והיה חבר בועה"פ הציוני. אחרי מלה"ע II התחיל מתרחק מהתנועה הציונית, ה„רשמית", בשל סלידתו מסכסוכים מפלגתיים.

לַיפְּצִיג (Leipzig), עיר בדרום מרכז גרמניה המזרחית, כ140 ק"מ מדרום־מערב לברלין; 594,000 תושׁ' (1966); בירת מחוז ל' (4,962 קמ"ר, 1,511,000 תוש' [1966]). יושבת בעמק הנהר אֶלסטֶר. רובה של העיר (כולל העיר העתיקה) בנוי על שטח גבוה מעמק הנהרות (110—120 מ' מעל פני הים) ממזרח לנהר פלַיסֶה. חלק מהעיר נמצא ממערב לאלסטר. יתרונות מיקומה של ל' נובעים ממפגש טבעי של דרכים ראשיות, מהיותה באיזור חקלאי פורה, וממציאות פחם חום רב בסביבתה. ל' היא העיר השניה בגדלה בגרמניה המזרחית, ואחד ממרכזי התעשיה, התחבורה והתרבות החשובים באירופה המרכזית. עד מלה"ע II היתה מהמרכזים החשובים בעולם לסחר פרוות ועורות, להוצאת ספרים וייצור ציוד הכרוך בכך. ל' היתה מפורסמת בירידיה (בעיקר של פרוות וספרים); יריד שנתי של מוצרי תעשיה נערך בה גם מאז ראשית שנות ה50, אולם חשיבותו קטנה בהרבה משהיתה לפני 1933, והוא משמש בעיקר את המדינות הקומוניסטיות. עם זאת הוא אחד המרכזים החשובים של סחר בין המזרח והמערב. בעיר תעשיה ענפה המרוכזת בפרבריה המזרחיים והצפוניים: תעשיית ברזל ופלדה, מכונות, ציוד תעשייתי, כלי רכב ומנועים; מכשירי חשמל, מכשירים עדינים ומכשירים אופטיים; כימיקאלים, נייר, מוצרי עץ, פלאסטיקה וצמג; כלי נגינה, מוצרי עור, טכסטיל ועוד. ל' ידועה בבתי מלאכה לעיבוד פרוות (מובאות בעיקר מבריה"מ). ל' היא, למעשה, צומת התחבורה החשוב ביותר של גרמניה המזרחית; יוצאים ממנה 7 מס"ב ראשיות ו9 כבישים ראשיים, ובצפתה נמל־תעופה בינלאומי.

בעיר אוניברסיטה (ר' להלן; כ14,000 תלמידים, 1966) שהיתה עד מלה"ע II מהחשובות בגרמניה, מוסדות מחקר

ליפציג: מפת העיר
1 בית העיריה החדש; 2. כנסיית תומאס; 3. בית העיריה הישן בכיכר השוק; 4. בית האופרה; 5 תחנת הרכבת הראשית; 6 המוזיאון ע״ש דימיטרוב; 7 כנסיה רוסית; 8 שטחי היריד

והשכלה גבוהה ובי״ס גבוה למוסיקה שנוסד ע״י מנדלסון היה מהחשובים בעולם עד 1933. על אף צמצום הפעילות בתחום זה לאחר מלה״ע II, נדפסים בל׳ מדי שנה כ3 מיליון ספרים וכתבי עת רבים. מצויים בה תיאטראות, אולמי קונ־צרטים, מחיאתים רבים ואיצטדיון (100,000 מקומות).

גרעינה העתיק של ל׳ נמצא במרכזה, ורחובותיו צרים ומפותלים; רוב הבניינים כאן הם מהמאות ה16 וה17, אך נשתמרו כמה בנייני ציבור מהמאות 13—15. הידועים שב־בנייני העיר העתיקה: בית העיריה (המאה ה16), המגדל של מצודת פלייסנבורג (Pleissenburg; מהמאה ה13) שבו ערך לותר את ויכוחיו, כנסיית תומאס (מהמאה ה15), כנסיית פאולינה, הבורסה העתיקה, חצר אוארבך (מהמאה ה16; הציורים על קירות מרתף היין שבה סיפקו לגתה את ההשר־אה לכתיבת „פאוסט״), ועוד. כ¼ מהשטח הבנוי של העיר נפגע בהפצצות אויר במלה״ע II. ל׳ שוקמה ונבנו, בעיקר במערבה, שיכוני פועלים גדולים וחדגוניים.

אוכלוסיית העיר, שמנתה ב1939 707,000 נפש, נדלדלה כתוצאה מפגעי המלחמה ובריחת תושביה למערב ובמפקד של 1951 נמנו כ593 אלף תוש׳.

מ. בר.

היסטוריה. במקומה של ל׳ היה במאה ה9 כפר דייגים סלאווי קטן. המקום נכבש בידי אבירים גרמניים במאה ה10 ויישוב גרמני צמח שם בקרבת טירת „ליבְּצי״. — מקומה הנוח, על פרשת דרכים ענפה, גרם עד מהרה להרחבתה, לביצורה ולהפיכתה למרכז מסחרי חשוב שנתפרסם בירידיו השנתיים. — ב1409 נוסדה בל׳ אוניברסיטה בידי פרופסורים ומלומדים הוסיטים שגורשו מפראג. בתקופת הרפורמציה מילאה ל׳ תפקיד חשוב בפולמוס הדוגמתי שהתנהל בה בין לותר לאֶק וב1539 אף הונהג בה הפולחן הלותרני. בזמן מלחמות הדת במאה ה17 סבלה ל׳ מן הקרבות הקשים שנ־ערכו בקרבתה, מן המצור הממושך והכיבוש השוודי. לקראת סוף המאה ה17 ובמאה ה18 נעשתה מוקד חשוב של סחר הספרים והמו״לות ויחד עם זאת נהיתה למרכז הספרות והתרבות הגרמנית. במחצית השניה של המאה ה19, עם סיפוחם של כמה פרברים גדולים, הפכה ל׳ לאיזור תעשייתי אדיר ומשום כך סבלה מהפצצות כבדות במלה״ע II.

R Hansch – P. Muckenberger, *L. im Wechsel der Zeiten*, 1912; I Heiland, *L. als Grosstadt*, 1921; F. Schulze, *Alt-L.*, 1927[4].

יהודים. הידיעה הראשונה על קהילת ל׳ נמצאת בשאלות ותשובות „אור זרוע״ (שנכתבו בין השנים 1250—1285) וממנה אנו לומדים על קיומו של ביכ״נ בל׳. היהודים באו לל׳, כנראה, ממֶרזבורג. ב1268 הבטיח תקנון הירידים הגנה לכל הסוחרים „ללא הבדל״, ויום השוק נקבע ליום ששי במקום לשבת. ב1359 מוזכר רחוב היהודים, אליו הוביל שער מיוחד. ספק אם גורשו יהודי ל׳ ב1442, כטענת היסטו־ריוני העיר, וגירושם חל, כבכל סכסוניה, ב1543 בערך. עם זאת נשארה להם הזכות לבקר 3 פעמים בשנה בירידי ל׳.

בשנים 1668—1764 ביקרו בירידים אלו 82,000 יהודים, שהיתה להם השפעה גדולה על העסקים בהם; התפתחותה של ל׳ כמרכז לפרוות חלה בעיקר בהשפעתם. כל זאת על אף שנאלצו להאבק על זכותם להציג את סחורותיהם בחנויות הפתוחות לרחוב (מ1687 ואילך). נאסר עליהם באיסור חמור להתפלל בצבור, ולקבור שם את מתיהם שנפטרו תוך היריד. רק ב1815 נפתח בית קברות יהודי בפרבר העיר.

התיישבותם המחודשת של היהודים בל׳ מתחילה ב1710 עם הזמנת מטבען יהודי ע״י הנסיך־הבוחר אוגוסט החזק (ע״ע). אט־אט גדל מספרם ל7 משפחות וגם הוקמו מספר בתי־מדרש לתקופת הירידים, שנוסדו על ידי באי קהילות שונות. בסוף המאה ה18 ישבו בל׳ 40—50 סוחרים יהודים שקיבלו זכות התיישבות, והביאו אתם פקידים, מזכירים וגם טבחים, לשם ניהול מטבח כשר. ב1834 בוטל מס הנישואים, וב1837 נוסדה הקהילה, אך לחבריה — כ16 במספר — לא הותר להקים ביכ״נ. למרות זאת קיימה הקהילה בית תפילה ברוח הרפורמה, ושם הטיפו, כאורחים, יר״ט ל. צונץ, נ. מנהימר, ל. פיליפסון (ע׳ ערכיהם) ואחרים. המטיף הראשון במקום היה ילינק (ע״ע), אשר הודות לו הוקם ביהכ״נ הראשון, בנוסח רפורמי (1845). — ב1869 התקיים בל׳ כינוס רפורמי, ובעקבותיו נוסד „אגוד הקהילות היהודיות־גרמניות״, ביזמתם של אנשי ל׳.

הגירת יהודים ממזרח־אירופה גרמה לעליה גדולה במספר היהודים, וב1905 היו בל׳ 7,676 יהודים, וב1925 — 13,032. רבים מהבאים היו יהודים חרדים, אשר התארגנו בבכ״נ ובבי״ס משלהם. מרבניהם: נחמיה נובל — (1902—1905), ד״ר אפרים קרליבך (1901—1936), וד״ר דוד אוקס (1936—1938). מבין הרבנים הליבראליים יצויינו: א. מ. גולדשמיט (1858—1888), ד״ר נתן פורגס (1888—1917) וגוסטאוו כהן (מ1921; נספה בשואה). ב1937 היו בל׳ 9,000 יהודים, ובפרוץ מלה״ע II ירד מספרם ל3,000, משום גירוש היהודים הפולניים משם בנובמבר 1938. 750 מהם עזבו עוד טרם אירעו 8 הגירושים שפגעו ב1,900 יהודים, אשר מהם שרדו כ60 איש. כיום קיימת בל׳ קהילה קטנה ובה כ110 איש, המרכבת משבי פולין ותֶרזִינשטַט.

יד ושם, פינקס קהילות גרמניה, תיק ל׳; S Neufeld, *Die Juden im thuringisch-sachsischen Gebiet wahrend des Mittelalters*, I-II, 1917–1927, M. Freudenthal, *Leipziger Messgäste*, 1928, F. Koltzsch, *Kursachsen und die Juden in der Zeit Bruhls*, 1928; id., *Aus Gesch. u Leben der Juden in L.* (Festsch. z. 75 jahrigen Bestehen d. Leipziger Gemeindesynagoge), 1930; W Harmelin, *Jews in the L. Fur Industry* (Year Book, Leo Baeck Institute, IX), 1964

יע. ר.

לַיפְּצִיג, קְרַב — ע"ע נַפּוֹלֵיאוֹנִיּוֹת, מִלְחָמוֹת.

לִיפַּרִיִּים, אִיִּים (איט' Isole Lipari או Isole Eolie),

קבוצת איים הרריים בדרום־מזרח הים הטירני, 20—60 ק"מ מצפון למחוז מֶסינה שבסיציליה, לו הם שייכים מבחינה מנהלית; שטחם 115 קמ"ר, ובהם כ14,000 תוש' (1961). בקבוצה 7 איים עיקריים: ליפּרי, סָלינָה, וּולקאנוֹ,

איים ליפריים: האי וולקאנו

סְטְרוֹמְבּוֹלי, פַּנַרְאָה, פיליקודי וַאליקודי, וכן כמה איים זעירים. הגדול באיים הוא ליפרי, ששטחו כ33 קמ"ר ובו העיר ליפרי — כ11,000 תוש' (1961). האוכלוסיה מתפרנסת מחקלאות, מדיג ומתיירות. האיים מייצאים אבן ספוגית־נקבובית, שהיא טוּף געשי עדין, המשמשת לניקוי ולמירוק.

האיים הל' נוצרו מתוך סדרה של התפרצויות געש שהתחוללו באיזור זה בתקופות גאולוגיות מאוחרות. הפעילות הגעשית עדיין נמשכת ברוב האיים ועל שם שניים מהם קרויים 2 סוגי תופעות געשיות: וּולקאנוֹ שהתפרצותו האחרונה אירעה ב1890, וסטרוֹמבּוֹלי (ע"ע וּולקניזם, עמ' 934) שהר הגעש שבו (926 מ') פולט בקביעות לבה צמיגה, גאזים וסיגים געשיים. בחלק מהאיים מצויים מעיינות חמים שמֵימיהם מכילים גפרית; כן מצויה הפוּמַרוֹלה — תופעת לוואי נוספת לגעשות, של פליטת גאזים (בעיקר אדי מים או גפרית). נראה שבשל תופעות אלו האמינו היוונים כי כאן הוא מקום מושבו של אֶאוֹלוֹס מלך הרוחות ומכאן שמם הנוסף של האיים.

ה י ס ט ו ר י ה. במאה ה6 לפסה"נ התישבו מתנחלים יוונים מרודוס ומקנידוס באיים הל', ואח"כ יצא שמם כשודדים. במאה ה5 לפסה"נ השתלטה קרתחדשת על האיים. בתקופת המלחמה הפּוּנית הראשונה כבשו הרומאים את איי ל', והשתמשו בהם כארץ־גזירה לפושעים מדיניים. ביה"ב נפלו האיים בידי הסאראצנים, עד שהנורמאנים השתלטו עליהם במאה ה11. במאה ה15 סיפּחם פרדינאנד „הקאתוֹלי" מלך אראגון לסיציליה.

א. אפ. – אה. א.

לִיפְשִׁיץ, אֱלִיעֶזֶר מֵאִיר

(1879, סקוֹלֶה [גאליציה] — 1946, ירושלים), חוקר מדעי־היהדות, בלשן ומחנך. נולד להורים חרדים־משכילים; את עיקר השכלתו רכש בבית הוריו. משעברו הוריו ללבוב הושפע שם מן החוקר שלמה בּוּבּר (ע"ע), שקירב אותו לחקר ספרות ישראל ביה"ב. ל' היה קנאי ללשון העברית ולהברה הספרדית, ובעודו עלם ריכז סביבו חוג רחב של דוברי עברית, ביניהם: מרדכי בן־יחזקאל, חנוך ילון (ע"ע), ש"י עגנון (ע"ע), א. י. ברור (ע"ע), ועוד. תחילה שלח ידו במסחר, אך ב1910 קיבל משרת מורה לעברית ולתולדות ישראל בביהמ"ד למורים של „עזרה" בירושלים, וכאן היה ביתו בית־ועד למשכילי ירושלים. ל' היה פעיל בועד הלשון (ע"ע) ושקד על תחיית השפה העברית, דיוקה הדקדוקי והסיגנוני. ב1917 גורש ע"י התורכים מהארץ ויצא לברלין, וגם שם שקד על מחקריו ושמר על מגע עם חכמי־ישראל. בשובו לא"י (1920) יסד את ביהמ"ד למורים מטעם ה„מזרחי" (הנקרא כיום על שמו), דאג לשיגשוגו ולהתרחבותו וניהלו עד מותו. כן ניהל במשך שנים מספר את מחלקת החינוך הדתי של ההנהלה הציונית בירושלים. זכותו הגדולה כמורה היא העמדת מאות תלמידים־מורים יודעי עברית מקורית עשירה. וכן השתתפות בקביעת התכנית ללמודים בבתי־ספר דתיים.

ל' הרבה לכתוב על נושאים שונים, ביניהם ספר מונוגרפי על רש"י (תרע"ב) — שהעמידו מיד בשורה הראשונה של החוקרים במדעי היהדות, מסות נרחבות על המשנה, האגדה, הלשון, ה„חדר" ועל אישים שונים. כתביו כונסו ב3 כרכים (תש"ז—תש"ך). ל' היה גם הראשון שהעריך את חשיבותו המיוחדת של ש"י עגנון בספרות העברית.

ע. ב. פוזנר, א. מ. ל' רשימה ביבליוגרפית, תש"א; ר' בנימין, כנסת חכמים, 144–162, תשכ"א; מ. ברור – א. י. ברור, זכרונות אב ובנו, 214–215, 441–446, תשכ"ו.

א. י. בר.

לִיפְּשִׁיץ, זַ'ק — Jacques Lipchitz —

(נו' 1891, דְרוּסְקִניקי [היום ליטא]), פסל יהודי. ל' התחיל לפסל בגיל צעיר; ב1909 נסע לפאריס ולמד שם אמנות ב-Académie Julian. הוא הושפע מן האמנות האפריקנית הכושית ומן הקוביזם; את סיגנונו מציין הטיפול הגאומטרי בגושי אבן גדולים, לפי הקווים האָפייניים לקוביזם. בשנות ה20 פיתח סיגנון של פיסול „שקוף", כביכול — צורות חלל תחומות בחוטי ארד — ששיחררו את הצורות הקוביסטיות מהמאסיביות שלהן. לאחר מכן נטש את המבנה המופשט גרידא והשתמש בצורות ובתנועות המסובכות המיוחדות לו לביטוי נושאים מיתולוגיים ומקראיים דראמאתיים ועזים. ביצירות אלה ניכר עניין גובר באפשרויות הביטוי של תנועה וביחסי הגומלין שבין מוצק וחלל. — ב1941 עבר ל' לאה"ב, בהשאירו את מרבית יצירתו הגמורה ועבודות הכנה רבות בצרפת הכבושה. אחת העבודות החשובות, שביצע בתקופה זו, היא חזית בניין משרד החינוך בריו דה ז'אנירו. הוא תיכנן תבליט של „פרומתאוס והנשר", אשר בגלל אי־הבנה נוצק בממדים קטנים מדי ועל כן אינו מצליח לעורר את הרושם הדרוש. מבין יצירותיו האחרונות: „אדם עם גיטארה", „יעקב נאבק עם המלאך", „נס". — ל' ערך תערוכות רטרוספקטיוויות חשובות; הוא נחשב אחד מחשובי הפסלים בזמננו, ממייצגיהם של הכיוונים החדשים.—

ז'ק ליפשיץ: אם ובנה (ברונזה) (גן־הפסלים של בילי רוז — מוזיאון ישראל, ירושלים)

ר' ציור: כרך ג', עמ' 299.

A. C. Ritchie, *Sculpture of the Twentieth Century*, 1952; A. M. Hammacher, *J. L., His Sculpture*, 1961, J. Patai, *Encounters – The Life of J. L.*, 1962.

לִיפְּשִׁיץ, יְחִיאֵל מֵאִיר בן יעקב צבי (1816, אופוטשנה — 1888, גוסטינין), צדיק חסידי, נודע בכינויו „היהודי הטוב מגוסטינין" או „בעל התהלים". גדל בבית דודו, ר' נח שמואל ל', בעל „זר זהב ומנחת יהודא" על ס' המכריע לר' ישעיהו מטראני (ע"ע) וכן למד תורה מפי ר' משה יהודה זילברברג מקוטנה מחבר שו"ת „זית רענן" (וארשא תרי"א—תרכ"ט). בחסידות היה מתלמידי ר' מנחם מנדיל מקוצק (ע"ע). תחילה עסק במסחר ואחרי שהורע מצבו, נתקבל בעצת רבו מקוצק לרב בגוסטינין. ב1878 נעשה אדמו"ר. מן המיוחד שבו — שהיה מרבה להתפלל ולומר תהלים, על כל צרה שלא תבוא, וכן הורה לחסידיו ואף הזהירם בצוואתו ללמוד תהלים עם פירוש רש"י. ל' הוא גיבור הרומן „בעל־התהלים" של שלום אַש (ע"ע). בחייו היה עני ומסתפק במועט. מעולם לא לקח פדיונות ואת כספו חילק לצדקה ולהכנסת אורחים. חידושי תורתו נאספו בספרים „מרום הרי"ם" (וארשא, תרנ"ב); „מי הרי"ם" (לאדז, ת[ר]פ"ב).

א. י. ברומברג, האדמו"ר י. מ. ל', היהודי הטוב מגוסטינין (מגדולי החסידות, י"א), תשס"ז.

לִיפְּשִׁיץ, יַעֲקֹב הַלֵּוִי (1838, וילקומיר [ליטא] — 1921, קובנה), סופר עברי חרדי, מזכירו וידי־ימינו בענייני ציבור של הרב י. א. ספקטור (ע"ע), 1870—1896. הוא אירגן משלוחי אינפורמציה למרכזים במערב־אירופה על הפרעות ביהודי רוסיה, 1881—1882. ל' לחם וכתב בחריפות מאמרים נגד המשכילים ומתקני־הדת (בהם יל"ג ולילינבלום, ע"ע השכלה, עמ' 557). וכן פירסם דברים נגד התנועה הציונית. ל' עודד הופעתה של עתונות חרדית („הלבנון", „הכרם", „הפלס", „המודיע"), ושימש ראש המרכז האורתודוכסי („הלשכה השחורה", בפי מתנגדיו) בקובנה. מכתביו: „תולדות יצחק" [א. ספקטור], וארשא, תרנ"ז; „מחזיקי הדת", פיוטרקוב, תרס"ג; לאחר מותו יצא לאור ע"י בנו, נטע ל', ספרו „זכרון יעקב" א—ג', פפד"מ — קובנה, 1924—1930, ובו זכרונות אישיים ורשימות היסטוריות, והוא מקור חשוב לתולדות היהודים ברוסיה במאה ה19.

ב. צ. דינור, בעולם ששקע, 86—92, תשי"ח.

לִיפְּשִׁיץ, יִשְׂרָאֵל (1782, גרמניה — 1860, דנציג), מגדולי רבני גרמניה בדורו. שימש כרב בערים וולנקה (1821) דֶסאו וקולמר (1826—1837), דנציג (1837—1860). ל' נודע כבעל „תפארת ישראל", ע"ש פירושו למשנה, שהוא מן המצויינים מסוגו. ל' מפרש בקיצור את דברי המשנה ומחדש במקומות הקשים, בייחוד בסדרי זרעים, קדשים וטהרות. כן התכוון להורות הלכה מתוך משנתו, ולפיכך הוסיף בכל מקום את פסק ההלכה, כפי שנקבע בשולחן־ערוך ובמפרשיו. לסדרי מועד, קדשים וטהרות צירף הקדמה, שבה סיכם בצורה מתודית את כללי כל סדר, כדוגמת הקדמות הרמב"ם בפירושו למשנה. פירוש זה נפוץ היה ביותר בעם, ולמעשה דחה מפניו אפילו את פירושו של ר' עובדיה מברטנורא (ע"ע). בפירושו משוקעים לא מעט מפירושי בנו ר' ברוך יצחק, ומשל רבי עקיבא איגר (ע"ע), הגר"א, ואחרים. פירושו לסדר זרעים בשם „זרע אמונה", ולסדר טהרות בשם „טעם ודעת" — עם פתיחה כוללת בשם „יבקש דעת" — נדפס בהנובר, תק"ץ. אח"כ נדפס פירושו לסדר נשים, בשם „חוסן רב", שבסופו צירף חיבור על שו"ע אהע"ז בשם „אבי עזרי" משל אביו (דנציג, תר"ג). פירושו לסדר מועד בשם „דבר בעתו", עם פתיחה כוללת לענייני שבת וסוד העיבור, נדפס בדנציג, תר"ד. לפירושו על סדר נזיקין הוסיף דרוש על אמונת השארות הנפש ותחיית המתים, וחלק זה נדפס שם, תר"ה. פירושו לסדר קדשים, בשם „חכמת אלוהים", בראשו דיני סדר הקדשים בשם „חומר בקודש", ובסופו סימני צורות המקדש והמזבח, נדפס בקניגסברג, תר"י. הפירוש כולו יצא לאור שנית ע"י בנו ברוך יצחק, עם הוספות שלו (ברלין, תרכ"ב). ל' חיבר גם פירוש נרחב לסדר טהרות בשם „עטרת תפארת" (ווילנא, תרמ"ז—תרנ"ה), בו הפריד בין הפשט שקראו „יכין", ובין הפלפול שקראו „בועז", ובסוף כל פרק קבע „הילכתא גבירתא". כן חיבר פירוש מקוצר למשנה בשם „זרע ישראל" (ווילנא, תרי"ב). נדפסה גם צוואתו לבניו (תרכ"א). לפי עדות בנו הנ"ל השאיר ל' אחריו בכ"י דרשות, הגהות לתלמוד, לרמב"ם ולשולחן ערוך, והרבה שו"ת. נראה שגם חיבר פירוש למסכת אבות.

ע. כ. פוזנר, בעל „תפארת ישראל" ופירושו לסדר נשים (שנה בשנה, ד') תשכ"ד.

אב. ד.

לִיפְּשִׁיץ, רוּדוֹלְף אוֹטוֹ זִיגִיסְמוּנְד — Rudolf Otto Sigismund Lipschitz (1832, קניגסברג — 1903, בון), מאתמאטיקן גרמני, יהודי. כתלמידו של דיריכְלֶה (ע"ע) חיבר ל' את עבודת הדוקטור שלו באוניברסיטת ברלין, אותה סיים ב1853. בשנים 1853—1857 שימש ל' כמרצה למאתמאטיקה בבתי הספר התיכוניים של קניגסברג ואלבינג, וב1857 נתמנה ל„פריוואטדוצנט" באוניברסיטת בון. מלבד תקופה בת שנתיים, בה שהה כפרופסור למאתמאטיקה באוניברסיטת ברסלאו, נקשר ל' לבון עד למותו (תוך כך דחה הצעה לעבור לאוניברסיטת גטינגן) ובשנותיו האחרונות אף שימש כרקטור האוניברסיטה של עיר זו. עבודתו המדעית היתה פוריה ותרומותיו במאתמאטיקה ובמאתמאטיקה־פיסיקאלית ניכרות במיוחד בתורת המספרים, חשבון הווריאציות, פונקציות בֶּסֶל, טורי פוּרְיֶה, תורת הפוטנציאל ומכאניקה אנאליטית. עבודותיו של ל' הושפעו רבות ממוריו דיריכלה ורימן (ע"ע), והוא חבר לקושי (ע"ע) בהוכחת המשפט, בעל חשיבות ראשונית בחשבון דיפרנציאלי ומשוואות דיפרנציאליות, בדבר קיום פתרונות למשוואה $\frac{dy}{dx} = f(x,y)$. כן ניסח את התנאי הידוע במאתמאטיקה כ„תנאי ל'" (או „קושי־ל'") לגבי פונקציות.

ל' חיבר ספרי לימוד ומאמרים מדעיים רבים, אותם פירסם בכתבי עת מדעיים שונים, ובעיקר בComptes Rendus. מבין חיבוריו החשובים: Lehrbuch der Analysis („ספר לימוד באנאליזה"), I–II, 1877—1880; Wissenschaft und Staat („מדע ומדינה"), 1874; Bedeutung der theoretischen Mechanik („משמעותה של המכאניקה התאורטית"), 1876; Untersuchungen über die Summen von Quadraten („מחקרים על סכומי מרובעים"), 1886.

ל' היה חבר אקאדמיות מדעיות רבות, בתוכן אלו של פאריס, גטינגן וברלין.

אר. כה.

לִיפְּשִׁיץ, שְׁלֹמֹה זַלְמָן (1765, פוזנאן — 1839, וארשה), רבה הראשון של קהילת ורשה (ע"ע, עמ' 548). תחילה כיהן ל' כרבה של נשילסק במשך 15 שנים, וב1819 נתמנה לאב"ד לקהילות וארשה ופראגה. ל' ישב, כנראה,

בפראגה כל עוד לא אושר רשמית כסא־הרבנות בבירה, מאורע שחל ב1826, ועמו אושרה זכות לישיבת־קבע בווארשה. נודע כמחבר שו"ת „חמדת שלמה" (וארשה, תקצ"ו). כן נתפרסמו ממנו שלושה כרכים של חידושים ודרושים „חדושי חמדת שלמה" (תרי"א—תרל"ז). ל' היה מחשובי הפוסקים בדורו, ועמד בקשרי חליפת מכתבים עם כל גאוני זמנו, ביניהם ר' יעקב מליסה (ע"ע), ר' עקיבא איגר (ע"ע), ואחרים. ספריו כתובים ברוח ה„למדנות" של ישיבות ליטא, והלימוד בספריו היה נפוץ בהן. ל' זכה להערצה עמוקה מצד כל יהודי פולניה. לאחר פטירתו הכריזה קהילת וארשה על שלושים ימי אבל, ועל איסור לנשים לענוד תכשיטיהן.

י. מענדלזאהן [נכדו של ל'], תולדות חמדת שלמה (שו"ת *חמדת שלמה, מהדורה ב'*), תרפ"ב; י. שאצקי, געשיכטע פון יידן אין ווארשע, (ר' מפתח), 1947–1948; א. י. ברומברג, ראשוני הרבנים בורשה (מגדולי התורה והחסידות, ט"ו), תשי"ט; י. מ. אהרנסון, רשמי מיכאלי - מתולדות מרן הגאון בעמח"ס חמדת שלמה זצ"ל (שו"ת חמדת שלמה, [מהדורת פתח־תקוה]), תשכ"א.

ליץ', ג'ון — John Leech — (1817, לונדון — 1864, שם), קאריקאטוריסט, צייר וחרט של אילוסטראציות, אנגלי, ממוצא אירי. ספרו הראשון Etchings and Sketchings by A. Pen, Esq. („תחריטים ורישומים של מר א. פן"), יצא לאור ב1835. מ1841 עד מותו היה ל' מעובדיו הקבועים של השבועון הסאטירי „פַּנץ'" (Punch), אשר בו נתפרסמו למעלה מ3,000 מן הקאריקאטורות שלו. עבודתו כוללת אילוסטראציות לספרו של דיקנז Christmas Carol („פזמון חג־המולד"), 1843, לסיפורי הספורט של רוברט סמית סֶרטיז (Surtees), ל„היסטוריה קומית של אנגליה", 1847, ול„היסטוריה קומית של רומא", 1852 — שתיהן לגילברט אַ בֶּקֶט. — סיגנונו עדין ביותר במקור, אולם תכונה זו נוטה להטשטש בתהליך הרפרודוקציה העתונאית. ל' קיים קשרים עם הפרה־רפאליים (ע"ע), אך שמר על עצמאותו מבחינה סיגנונית.

W. Gaunt, *The Pre-Raphaelite Tragedy*, 1942; J. Rose, *The Drawings of J. L.* (עם ביבליוגראפיה), 1950.

ליקאוניה — Λυκαονία — מחוז היסטורי במרכזה של אסיה הקטנה, שגבל בגַלַטיה, בפריגיה, בקַפַּדוקיה ובקיליקיה־טראכֵיה (ע"ע אסיה הקטנה, עמ' 940; מפה). בדרום ל' נמשכת שלשלת צפונית של הרי הטאורוס, איזור איסאוריה והעיר לאראנדה. איזור זה היה מושבם הקדום של הליקאונים, שבט פרימיטיווי של רועים, ולו לשון משלו. בצפון — שפלה רחבה אך דלה במים, הידועה בצמר המשובח של עדריה, ובה העיר איקוניום.

בתקופת השלטון הפרסי נכללה ל' בפחוות פריגיה. אלכסנדר הגדול כבש אותה, ואח"כ עברה לידי פֶּרדִיקַס (ע"ע) וב280—189 לפסה"נ היתה בשלטון הסלֶוקים, שהקימו בה את עיר התחבורה החשובה לַאוֹדיקֵאה (ע"ע). אחרי מפלת אנטיוכוס III (ע"ע) מידי הרומאים סיפחו המנצחים את ל' לממלכת פֶּרגַמון, ויחד אתה הפכה ב133 לפסה"נ לפרובינציה רומית. אך זמן רב לא הצליחו לשלוט בה בשל קיני שודדי־הים שבהרים. כשהוקמה הפרובינציה קיליקיה (ב102 לפסה"נ) היתה ל' מחוז נפרד (conventus) שלה, פרט לאיזור ההרים בדרום, שהושאר בידי מלכים בעלי ברית של רומא. על חלק זה מלכו אח"כ שליטי קפדוקיה, אַרכֶלַאוס I וארכלאוס II, שהיו מחותנים בבית הורדוס, ואנטיוכוס IV מקוֹמַגֵינה (שעל שמו נקרא האיזור Lycaonia Antiochiana), ושהיה מחותן במלך אגריפס I. ב72 לסה"נ בא לקצו שלטון המלכים, והארץ סופחה לגלטיה ולקפדוקיה שבשלטון רומי.

W. M. Ramsay, L., (*Oesterr. Jahreshef.* VII, suppl., p. 57 ff.), 1904.

ליקוק, סְטִיוְן בַּטְלֶר — Stephen Butler Leacock — (1869, סוונמור [Swanmoor], אנגליה — 1944, טורונטו, קאנאדה), סופר קאנאדי. ל' הגיע לקאנאדה עם הוריו בגיל שש. למד באוניברסיטות טורונטו ושיקאגו. ב1903 נתמנה פרופסור למדע המדינה באוניברסיטת מַקגיל במונטריאול, ומ1908 עד שנת פרישתו ב1936 שימש ראש המחלקה. — חיבוריו האקדמיים החשובים של ל' הם בתחום מדע המדינה; הוא כתב גם ביוגראפיות ופירסם עבודות בהיסטוריה ובכלכלה, אך עיקר פירסומו בא לו בזכות ספריו ההומוריסטיים: רישומים, מסות וסיפורים, מהם הופיע לראשונה Literary Lapses („שבשתות ספרותיות"), 1911. היצירה האהובה במיוחד על קוראיו היא Sunshine Sketches of a Little Town („תרשימים שטופי שמש של עיר קטנה"), 1912, הבנויה על שנות ילדותו באוריליה שבאונטאריו. ההומור של ל' מתבטא בסאטירה קלה, גוזמאות, פארודיה, העלאת זכרונות וגיחוך. הסאטירה שלו מכוונת לחולשות אנוש, מוסדות, מצבים, ורק לעתים רחוקות לאישים מסויימים. האוטוביוגראפיה הבלתי גמורה שלו The Boy I Left Behind Me („הילד שהשארתי מאחורי"), יצאה לאור אחר מותו, ב1946. בתרגום עברי י"ל הקובץ: „כתבי ס. ל.", 1955.

סטיון בטלר ליקוק

P. McArthur, *St. L.*, 1923; R. L. Curry, *St. L.: Humorist and Humanist*, 1959.

ליקוּרגוֹס — Λυκοῦργος — המחוקק המסרתי של ספארטה, שלו ייחסו מן המאה ה5 לפסה"נ את כל חוקי ספארטה ומוסדותיה, החינוך ואורח החיים המיוחד, חלוקת הקרקעות וכו'. על זמנו נחלקו הדעות, וקבעוהו בין סמוך לסוף האלף ה2 לפסה"נ לבין תחילת המאה ה6 לפסה"נ. לפי גירסה אחת היה ל' מלך, ולפי אחרת — אפוטרופוס של מלך נער. היו שראו בו את מייסדה של ספארטה, ואילו אחרים — מתקן ומהפכן שפעל בעיר מושחתת. לפי הדעה הרווחת הביא ל' את חוקתו מדלפי, אך היתה דעה שהוא הביאה מכרתים. היו שטענו, שלא הוא הקים את מוסד האֶפוֹרים (ע"ע אֶפור). הרבה מגירסאות אלה נוצרו לצורך טיעונים מדיניים על משטר ואורח־חיים מסוף המאה ה5 לפסה"נ.

אין ספק שספארטה עברה מהפכה וחקיקה ככל ערי יוון, והדבר ארע, כנראה, סמוך לשנת 600 לפסה"נ, בעקבות המלחמה המסנית השניה. אך המחקר המודרני לא מצא עדיין ראיה לכך שהמחוקק ששמו ל' אמנם היה דמות היסטורית. המבקרים הקיצוניים רואים בל' אֵל־אור פלופונסי קדום, שהיה לו פולחן גם בספארטה; אחרים מניחים כי אמנם היה מחוקק ששמו ל', אך דוחים את ייחוס כל המשטר לאיש אחד ולתקופה היסטורית אחת.

V. Ehrenberg, *Neugrunder des Staates*, 1925, N. G. L. Hammond, *The Lycurgean Reform at Sparta*, 1950

ד. אש.

ליקורגוס — Λυκοῦργος — (מת אחרי 324 לפסה"נ), נואם ומדינאי אתונאי. ל' היה בן למשפחת האטאר־בוטאדים האצילה, ששמרה על פולחנים דתיים מסויימים, ותלמידם של אפלטון ואיסוקרטס (ע"ע). הוא תמך במדיניות האנטי־מוקדונית של דמוסתנס (ע"ע). סמוך לקרב כירוניאה (ע"ע) נהיה ל' למנהיג החשוב ביותר באתונה, והחזיק במעמד זה 12 שנה (338—326). ל' הבריא את משק הכספים, הכפיל את הכנסות המדינה, שיקם את הנמל ואת המספנות בפיראוס, הגדיל את הצי, הכניס תיקונים בצבא, בנה מחדש את החומות וכרה חפיר סביב, הקים בנייני ציבור בהקף שלא היה מאז ימי פריקלס (ע"ע), דאג למשחקים, הקים פסלים לכבוד הטראגיקנים וציווה לשמור בגנזך המדינה עותק רשמי של יצירות איסכילוס, סופוקלס ואוריפידס (ע' ערכיהם).

ליקורגוס הנואם
(המוזיאון הלאומי, נאפולי)

שאיפתו של ל' היתה לחדש את רוחה של אתונה כבימי תפארתה. לשם כך רצה בהחייאת פולחנות דתיים והקפיד על כך שהמגוייסים לצבא יקבלו, בצד ההכשרה הצבאית, גם הכשרה רוחנית מתאימה. הוא רדף באף ובחמה את כל מי שחשד בו שאינו חדור אמונה שלמה במולדת ואינו מוכן לעשות הכל למענה.

אלכסנדר הגדול דרש ב335 להסגיר לידיו את ל', אך הסתלק אח"כ מתביעה זו. ב324 פעל ל' לדחות את דרישת אלכסנדר להנהיג לו פולחן אלים. הוא מת זמן קצר אח"כ.

לקדמונים היו ידועים 15 נאומים של ל', רובם נגד מדינאים פרו־מוקדונים ופקידים מושחתים. בידנו נותר רק נאום אחד, „נגד לאוקרטס" — אתונאי שנמלט מקרב כירוניאה והועמד לדין באשמת בגידה. הנאום מעיד על הפטריוטיזם והלהט הדתי של ל', על חיבתו למשוררים שהרבה לצטטם ועל השפעת איסוקרטס עליו מבחינה סיגנונית.

P. Treves (ed.), *L. L'Orazione contro Leocrate*, 1934.

ד. אש.

ליקיה — Λυκία — ארץ עתיקה בחוף הדרומי של אסיה הקטנה, בין קריה לבין פמפיליה, רובה במחוז אנטאליה של היום. ל' השתרעה לפנים הארץ עד לקצה שלשלת הרי הטאורוס (ראה מפות: כרך ד', עמ' 939/940).

הליקים נזכרים בכתובות חתיות ומצריות ובמכתבי תל־אל־עמארנה (ע"ע עמארנה, מכתבי), ורעמסס II מזכירם כבעלי בריתם של החתים אויביו. בלוחות שנתגלו באוגרית (ע"ע) נזכרים הליקים כשודדי־ים. הומרוס (ע"ע) מזכירם כבעלי־בריתם של הטרויאנים במלחמתם ביוונים. הפריגים והלודים לא הצליחו להכניעם, אולם מיד עם כיבושה של לוד (ע"ע) בידי פרס, ב546 לפסה"נ, השתעבדה גם ל' לפרסים, אף ששמרה על אוטונומיה פנימית. ב468 לפסה"נ צרף קימון (ע"ע) את ל' לברית האטית־דלית, אולם כעבור זמן מה חזרה הארץ לחסות פרס בשלטונם של שליטים מקומיים, וב362 בקרוב השתלט עליה מאוסולוס (ע"ע) שליט כריה. אחרי כיבוש הארץ בידי אלכסנדר הגדול התיוונה ל' כליל עד שתושביה נטשו את שפתם המקורית. אחרי מות אלכסנדר נכללה ל' בשטח שלטונו של אנטיגונוס מונופתלמוס (ע"ע), ובמותו כבשוה התלמיים. ב197 כבש אנטיוכוס III (ע"ע) את ל', אולם שמונה שנים לאחר מכן כבשוה הרומאים ומסרוה כפרס לרודוס בעלת בריתם. ב169 לפסה"נ הוציאוה הרומאים מידי רודוס ונתנו לה עצמאות בחסות רומית.

ל' נהיתה לפדראציה של 23 ערים, מהן 6 ערים גדולות. המוסדות הפדראליים היו אסיפה ומועצה, שהיו מורכבות מנציגי החברות בברית, ובראש השלטון עמד „ליקיארכוס" שנבחר מטעם המועצה. לברית היו בתי דין, מטבע אחיד ואוצר פדראלי. ב43 לסה"נ סיפח הקיסר קלודיוס את ל' לקיסרות וצירף אותה עם פמפיליה לפרובינציה אחת. אירגונה הסופי של פרובינציה זו נעשה בידי אספסינוס. שרידים מעטים של מוסדות הברית, כגון בתי הדין ופקידים פדראליים לגביית המס לקיסר, נותרו עוד במאה ה5, ונקראו „ברית ל' ופמפיליה".

האלף־בית הליקי התפתח מהאלף־בית הדורי של רודוס עם תערובת אנאטולית. השפה הליקית המקורית נמנתה עם קבוצת הלשונות הלוויות (ע"ע לווית, לשון).

O. Treuber, *Geschichte der L.*, 1887; G. Fougères, *De Lyciorum communi*, 1898; A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 1937.

ד. אש.

ליקיניוס, ולריוס ליקיניאנוס — Valerius Licinianus Licinius — קיסר רומאי (308—324). ל' היה איש־צבא אילירי ממוצא אכרים, וידידו של גלריוס (ע"ע). ב308 מינהו גאלריוס ל„אוגוסטוס" והשליטו על החצי המערבי של הקיסרות, אולם רובו של חלק זה היה בשלטונם של מכסנטיוס ושל קונסטנטינוס (ע' ערכיהם), ול' שלט למעשה רק על פאנוניה (הונגאריה של היום). במות גאלריוס (311) פרצה מלחמה בין ל' לבין מכסימינוס על השלטון בחלק המזרחי של הקיסרות. ל' התקשר עם קונסטאנטינוס שלחם במאכסנטיוס, וב313 ניצח את מאכסימינוס, והקיסרות היתה חלוקה מאז בין קונסטאנטינוס, שליט המערב, לבין ל', שליט המזרח. ב315 פרצה מלחמה בין השניים, וקונסטאנטינוס קרע מל' את אליריה, מסיה ופאנוניה. סמוך ל320 נטש ל' את מדיניותו האוהדת לנוצרים והחל להדיח נוצרים ממשרות השלטון בצבא ובמדינה. ב324 שוב פרצה מלחמה בינו לבין קונסטאנטינוס; ל' נוצח בקרבות באדריאנופוליס ובכריסופוליס (מול ביזאנטיום), נכנע והוגלה לתסאלוניקה. שנה אח"כ נאשם בנסיון מרד והומת.

O. Seeck, *L.*, (P.-W. R.E., 25), 1926.

ליר, אדוורד — Edward Lear — (1812, לונדון — 1888, סאן רמו), משורר, סופר וצייר אנגלי. ל' בן למשפחה ממוצא דאני. התפרנס ממלאכת הציור כבר בגיל 15. עבודותיו הראשונות היו ציורי חיות וצפרים. מאוחר יותר, בסיוריו הרבים שהפכו סיורי־קבע כמעט, פנה לציור־נוף. ל' ישב ברומא בשנים 1838—1848, ביקר ברוב ארצות אירופה הדרומית והמזרח התיכון, ובתוכן ארץ־ישראל, והגיע גם להודו. פרי סיוריו היו היומנים וספרי־המסע שפירסם בצירוף ציוריו. התיאור המדויק של הנוף, עדינות הקווים ותחושת האוירה המייחדת את המקום המצויר, אפייניים ליצירותיו אלה. — שמו של ל' נודע בראש וראשונה בזכות „ספרי־הבלים" (Nonsense Books) שחיבר. אהבתו לילדים והבנתו העמוקה לעולמם, הן שאיפשרו לו סוג מיוחד זה של כתיבה (אשר אחת מצורותיה הוא החמשיר [ע"ע]), שבו

היה מחדש ואמן: אמן משחקי המלים ושעשועי הלשון, הקצב וההומור — הומור המהול לעיתים בשמץ של עצבות והרגשת בדידות. הראשון בשורת ספרים אלה הוא Book of Nonsense („ספר של הבלים"), 1846, שהוקדש לנכדיו של פטרונו, הלורד דֶרבי. בעקבותיו באו „הבלים" נוספים, מלוּוים לעיתים ברישומים מבדחים.

The Complete Nonsense of E. L. („כל ההבלים של א. ל.") פורסמו בידי H. Jackson, 1947. מכתביו אל ידידיו הרבים הוצאו לאור ב1907 וב1911.

W. B O. Field, *E. L. on My Shelves*, 1933; A. Davidson, *E L., Landscape Painter and Nonsense Poet*, 1938.

לֵיַרד, סר אוֹסְטִין הֶנְרִי — Sir Austin Henry Layard

— (1817, פאריס — 1894, לונדון). תייר וארכאולוג, סופר ודיפלומאט בריטי. בן לפקיד בריטי גבוה בציילון. קיבל את חינוכו בפאריס, איטליה ואנגליה. בצעירותו יצא לערוך מסעות בארצות המזרח התיכון (1839—1842) והתרשם עמוקות משרידי עריה החרבות של אשור: כלח (תל נמרוד) ונינוה (התלים: קְיוּנְג'יק ונֶבִּי־יוּניס). בהשפעת תגליותיו של אמיל בוטה (ע"ע) בקיוּנג'יק ובחורסבאד (ע"ע), בשנים 1842-1845, החליט ל' לחפור בנמרוד (1845-1847). הוא גילה את ארמונו של אַשוּרנַצִּרפַּל II (ע"ע) — בונה של כלח — ושרידים מארמונותיהם של תגלת־פלאסר III (ע"ע) ואסר־חדון (ע"ע), ובהם תבליטי־אבן מרובים, כתובות, פסלי־ענק של שוורים מכונפים, האובליסק השחור של שלמנאסר III (ע"ע יהוא). ל' ערך אף חפירות נסיון בקיוּנג'יק, ובקלעת־שרקאת (אשור־העיר). ל' העביר למוזיאון הבריטי בלונדון את המימצאים היפים ביותר שגילה שם. בעונת החפירות השניה של ל', ב1849—1851, שמומנה בידי המוזיאון הבריטי, חפר ל' בעיקר בקיונג'יק וגילה שם את ארמונותיהם של סנחריב (ע"ע) ואשורבַּניפַּל (ע"ע), על תבליטיהם שהיו מוצבים בקירות האולמות, והעלה לאור את ספריית אשורבניפל ובה אלפי לוחות בכתב היתדות. בשיתוף עם עוזרו הורמוזד ראסאם, בן העדה הנסטוריאנית, ערך ל' באותן השנים בדיקות גם בשריף חאן (תרביצו), תל ארבן (שדיכָני) והִלָּה (בבל־העיר). ל' פירסם את תוצאות חפירותיו בNineveh and its Remains („נינוה ושרידיה"), 2 כרכים, 1849 ובDiscoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon („תגליות בחורבות נינוה ובבל"), 1853. התבליטים ע"פ ציורים מעשי־ידי ל' נתפרסמו בשני כרכים (1849; 1853) בשם The Monuments of Nineveh („מצבות נינוה"). הכתובות ע"ג התבליטים שנמצאו בעונה הראשונה, ושהועתקו בכתב ידו של ל' פורסמו בספרו Inscriptions in the Cuneiform Character („כתובות בכתב היתדות"), 1851. ספרים אלה שימשו גורם מכריע בפיתוחו של מדע האשורולוגיה (ע"ע, כרך מילואים) ובפיענוח כתב היתדות האשורי (ע"ע כתב, כתב־יתדות).

אוסטין הנרי ליירד

משנת 1852 ועד 1880 עסק ל' בפעילות ציבורית ודיפלומאטית ולא שב לעסוק בחפירות. ל' נבחר לפארלאמנט (1852—1869), ושימש כסגן מיניסטר החוץ (1861—1866). לעת זקנה עסק בחקר האמנות האיטלקית. ל' פירסם גם את זכרונותיו על מסעו הראשון לארצות המזרח Early Adventures in Persia, Susiana and Babylonia („הרפתקאות ראשונות בפרס, ארץ שושן ובבל"), 1887. בספריו אלה וגם בדו"חות שלו על חפירותיו ומימצאיו נתגלה ל' כסופר בעל טביעת עין.

S. Lloyd, *Foundations in the Dust*, 1947, G Waterfield. *L. of Nineveh*, 1963; N Kubie, *Road to Nineveh*, 1964.

ח. ת.

לֵישְׁמֶן, וִילְיַם בּוֹג — William Boog Leishman —

(1865, גלזגו — 1926, לונדון), רופא ובקטריולוג אנגלי. בנו של פרופסור למיילדות. ב1886 סיים את לימודי הרפואה באוניברסיטה של גלזגו והצטרף לשרות הרפואי הצבאי כרופא צבאי. עבד בשנים 1890—1897 בהודו. בשובו לאנגליה סייע לסר אַלמוֹת רייט (Wright) בהכנת תרכיב נגד טיפוס המעיים (ע"ע, וע"ע חסון עמ' 742) ותוך כדי־כך רכש נסיון רב בבקטריולוגיה. ב1900 נתמנה פרופסור־עוזר לפאתולוגיה בבית־ספר צבאי לרפואה. ל' פיתח שיטה לצביעת משטחי דם הנקראת על שמו — צביעת ל' (L.'s Stain) — הנמצאת בשימוש גם היום. ב1900 נסתייע בצביעה זו כדי לגלות את הטפיל הגורם למחלת קָלָה־אַזַר (ע"ע לישמניזיס, לישמניה, וע"ע טרופי, אזור — עמ' 944) הידוע כיום בשם: ל'־דוֹנוֹבָן (ע"ש החוקר דונובן שגילהו באותו זמן בהודו). ב1903 פירסם ברבים את תגליתו ובעקבותיה נערכו מחקרים רבים. ל' שיער שהטפיל מועבר ע"י חרק מוצץ־דם, דבר שהתאמת במחקרים מאוחרים יותר. ב1902 הנהיג ל' את שיטת הספירה המדוייקת של חידקים בתוך הבלענים (פגוציטים) וקבע שמספרם עולה בתוך הבלענים אחרי התחסנות.

בשנים 1903—1913 שימש כפרופסור לפאתולוגיה בבית־הספר הצבאי לרפואה מילבֶּנק, והמשיך במחקרו על קלה־אזר ופיתוח תרכיב החיסון נגד טיפוס המעיים. כן גילה בתקופה זו את מחזור החיים של בורליה דוטוני (Borelia dotonii) הגורם למחלת הקדחת החוזרת.

עם פרוץ מלה"ע I, שימש ל' כיועץ להנהלה הרפואית של הצבא הבריטי בצרפת. ב1919 מונה ליועץ ראשי בפאתולוגיה ומחלות טרופיות במיניסטריון המלחמה הבריטי. ב1923 נתמנה ראש השרות הרפואי בצבא הבריטי.

ל' קיבל ב1909 תואר אביר וב1910 צורף כחבר ל„חברה המלכותית".

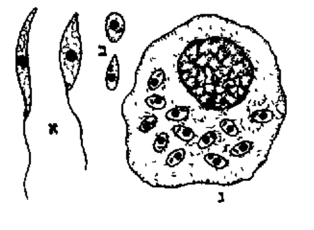
H. H. Scott, *History of Tropical Medicine*, II, 1939; G W. Hunter III – W W. Frige – I. C Swartzwelder, *A Manual of Tropical Medicine* (ר' מפתח), 1960[3]

ש. אר.

לֵישְׁמַנְיָזִיס, לֵישְׁמַנְיָה (Leishmania, Leishmaniasis),

קבוצת מחלות הנגרמות ע"י שוטוניות (ע"ע, וע"ע חד־תאיים) מהסוג לישמניה, והנקראות על שם לישמן (ע"ע). ידועות 3 צורות של ל': 1) ל' ויסצרלית או „קָלָה־אַזַר", הנגרמת ע"י „ל' דונובאני" (L. donovani); 2) ל' של העור או „חבורה מזרחית" (Oriental Sore) הנגרמת בעולם הישן ע"י ל' טרופית (L. tropica) ובאמריקה ע"י L. mexicana; 3) ל' של הרירית (Espundia), הנגרמת ע"י L. brasiliensis. — מבחינה מורפולוגית לא ניתן להבחין בין הטפילים השונים, הם נבדלים זה מזה באפידמיולוגיה ובתמונה הקלינית של המחלות שהם גורמים, וניתן להבחין ביניהם בעזרת שיטות סרולוגיות (ע"ע אימונולוגיה).

מחזור החיים של הל׳ מורכב משני שלבים: האחד בפונדקאים בעלי־החוליות והאחר בפונדקאים חסרי־החוליות: זבובי־החול (Phlebotominae). בפונדקאי בעל־החוליות שוכנים הטפילים בתאי־המערכת הרטיקולו־אֶנדותלֵיאלית: בכבד, בטחול, בבלוטות הלימפה ובמח העצמות והם גם מופיעים בדם ההקפי, במונוציטים ובמקרופגים. הם נמצאים בעורם של כמה בעלי־חיים (כלב, אוגר). הטפילים — גופי לישמאן־דתוֹבָן — הם תאים אליפטיים, ארכם 3—4 μ עם גרעין קִנֶטוֹפלסט, אך ללא שוטון.

(א) לפטומונאדות (ב) גופי לישמאן־דונובן (ג) מקרופאג עם גופי לישמאן־דונובן

השלב השני מתרחש בגוף זבוב־החול שבלע דם המכיל מקרופאגים נגועים, שם מקבלים הטפילים צורה של לפטומונאדה, כלומר: מתארכים ומצמיחים שוטון ארוך בקצה הקדמי. הטפילים מתרבים נעים לחלק הקדמי של מעי זבוב־החול ומתרכזים שם במספר רב. לאחר־מכן הם חודרים אל חלקי הפה. זבוב־חול שבקצה חדקו מצויים טפילים, יכול להעבירם ע״י עקיצה, לפונדקאי בעל־חוליות, ובו הם נבלעים ע״י המקרופאגים ומתרבים.

העברת המחלה ע״י זבוב־החול, ומחזור־החיים המעביר המתואר לעיל, הוכחה לגבי הל׳ של העור ע״י אדלר ותאודור (1926—1941); לגבי הל׳ הויסצרלית ע״י משלחת הקלה־אזר בהודו (1924—1930) ולגבי הצורה הים־תיכונית של המחלה ע״י אדלר ותאודור; בסין הוכחה ההעברה ע״י פטון והינדל (Patton & Hindle).

צורות הל׳: 1) ל׳ ויסצרלית. סימני המחלה הם: קדחת בלתי רגולרית וממושכת והגדלת הכבד והטחול. היא גורמת למות אם החולה אינו מקבל טפול. — המחלה מופיעה בשתי צורות מגפתיות עיקריות: (א) הקלה־אזר הים תיכונית או קלה־אזר של ילדים; (ב) הקלה־אזר ההודית.

(א) הקלה־אזר הים־תיכונית פוגעת בעיקר בכלבים, ורק במקרים נדירים בבני־אדם. היא מתפשטת מהים־התיכון דרך אסיה המרכזית לסין ושכיחה גם באמריקה־הדרומית, לשם חדרה אולי ע״י כלבים נגועים שהובאו בתקופת הכיבוש הספרדי.

במרכזים אנדמיים נפגעים במחלה עד כ־10% מאוכלוסיית הכלבים, בעוד ששעור ההדבקה בבני אדם אינו עולה על 0.1% של האוכלוסיה ולא ידועות מגפות. ב־90% של המקרים בבני־אדם מופיעה המחלה אצל ילדים עד גיל 5 שנים ומתוכם כ־13% אצל ילדים עד גיל שנה.

(ב) הקלה־אזר ההודית אנדמית באסאם ובבנגאל ומעברת ע״י הזבוב P. argentipes. קבוצת הגילים הנפגעת שונה באופן ניכר מזו של הקלה־אזר הים־תיכונית. רוב המקרים מופיעים עד גיל 20 ורק אחוז קטן אצל ילדים מתחת לשנה החמישית. המחלה הופיעה בעבר במגפות גדולות שפגעו במאות־אלפים. בהודו המקור העיקרי של ההדבקה הוא באדם ולא בחיות. באפריקה המחלה מופיעה בעיקר בסודאן ובקניה ודומה באופן כללי לזו של קלה־אזר ההודית.

2) ל׳ של העור. המחלה נפוצה באיזורי הים־התיכון ומתפשטת משם לאסיה המרכזית ולהודו הצפונית־מערבית; היא נפוצה גם באיזורים שונים באפריקה. הל׳ הטרופית גורמת רק לחבורות (lesions) מקומיות בעור המתרפאות לאחר שנה ויותר. צורת הנגע הטיפוסית היא כיב רחב יחיד המשאיר אחריו צלקת אפיינית. לאחר הדבקה קיים בד״כ חיסון תמידי. לפעמים ישנם מספר כיבים שנגרמו ע״י העברה מכאנית, ע״י התפשטות דרך צנורות הלימפה או במקרים נדירים ע״י הדבקות התחלתיות רבות. תקופת הדגירה נמשכת בד״כ 3 שבועות עד חודש. נפגעים בעיקר בני־אדם, ורק לעיתים רחוקות בע״ח.

חבורת לישמאניה

3) ל׳ דרום־אמריקנית של הרירית (Es-pundia). המחלה שונה מ(2) ובה מופיעים כיבים ברירית הפה והאף והיא עלולה לגרום להרס רקמות ולמוות. תפוצת המחלה מוגבלת ליערות ופוגעת שם בבני־אדם.

אבחנה. המראה הקליני הוא בד״כ טיפוסי ל„חבורה מזרחית״, אך יש להוכיח את מציאות הטפילים וזאת באופן מיוחד במקרה של ל׳ ויסצרלית, בה אין התמונה הקלינית ברורה בד״כ, ובטעות אבחנוה, בעבר, כמלריה הכרונית.

הטיפול הספציפי לכל צורות הל׳ כיום הוא בתרופות אנטימון חמש־ערכי (למשל נֶאוסטיבוֹזן). בטיפול בקאלה־אזר משתמשים גם בדיאמידינים אֲרומאטיים — סטילבמידין ואחרים שיעילותם רבה. בל׳ של העור אפשר לטפל באמצעים מקומיים כמו קרני־X או ניתוח. רוב מקרי הקאלה־אזר ניתנים לריפוי אם הטיפול ניתן בעוד מועד.

מניעת ההדבקות במחלה נעשית בעיקר ע״י הגנה מפני עקיצות של זבובי־חול ע״י כיסוי חלונות ודלתות, שינה תחת רשתות צפופות וריסוס חדרים בתמרים קוטלי־חרקים.

בישראל מצויה „חבורה־מזרחית״ („שושנת יריחו״) וקאלה־אזר הים־תיכונית. הראשונה מצויה בעיקר באיזור ים־המלח ובעבר היתה נפוצה בכל הארץ. מעביר המחלה הוא זבוב־החול P. papatasi, השכיח בארץ. התפרצות חדשה ארעה ביטבתה בערבה, שם נרשמו כ־30 מקרים. בשנים האחרונות, עם גבור השמוש הביתי בקוטלי יתושים וזבובי־הבית, נעלמים זבובי־החול בהדרגה. — ל׳ ויסצרלית מופיעה בארץ בעיקר בגליל, ואף נרשמו מקרים מועטים במישור החוף. המעביר הוא בעיקר P. major. בשנים האחרונות נרשמו רק 5—6 מקרים לשנה.

S. Adler — O. Theodor, *A series of papers* in Annual Tropical Medicine and Parasitology, 19–24, 1925–1930; id., [*Reports*] *Kala-Azar Commission of the Royal Society,* (Proceedings of the Royal Society of London 108–125), 1931–1938, id., *Transmission of Disease Agents by Phlebotomine Sandflies* (Ann. Rev. of Entomology, v. 2) 1957; S. R. Christophers – H. E. Shortt – P. J. Barraud, *Reports of the Kala-Azar Commission, India,* I, 1924–1925 (Ind. Med. Res. Mem., 4), 1926, E. Hindle – W. S. Patton, [*Reports*] *Kala-Azar Commission of the Royal Society.* [China] (Proceedings of the Royal Society London, 100–108), 1926–1931; H. E. Shortt – A. C. Craighead – P. J. Barraud, *Reports of the Kala-Azar Commission, India, II,* 1926–1930 (Ind. Med. Res. Mem., 25), 1932; G. W. Hunter III – W. W. Frye – J. C. Swartzwelder, *A Manual of Tropical Medicine,* 1960; S. Adler, *L.* (Advances in Parasitology, 2), 1964.

א. ת.

ב. לישנסקי: „יד לבנים", 1953—1957

לִישַׁנְסְקִי, בַּתְיָה (נו' 1901, מאלין [אוקראינה]), פסלת ישראלית. ל' עלתה לארץ־ישראל ב1910. את לימודיה בפיסול התחילה אצל בוריס שץ בירושלים. ב1920 למדה באקאדמיה לאמנות ברומא, ולאחר מסעות ולימודים בברלין (1923—1925) ובפאריס (1925—1929) שבה לארץ ב1929. — יצירתה של ל' כוללת שלוש קבוצות עיקריות: א. פסלי־עץ זעירים שיצרה מ1923 ואילך; אלו הן דמויות שיש להן קרבת־מה לקוביזם. ב. שורה ארוכה של דיוקנות, משנות השלושים ואילך, המבוצעים בתפיסה נאטוראליסטית־רומאנטית: „אם הפסלת", גבס, 1933; „יצחק בן־צבי", ברונזה, 1955. ג. אנדרטות, שרובן דמויות קבוצתיות מסוגננות, וביניהן: „לזכר אפרים צ'יזיק", חולדה, אבן, 1929—1937; „יד לבנים", כפר יהושע, אבן, 1953—1957; „לזכר הבנים", בית קשת, אבן מלאכותית, 1958; „לזכר השלושה", עינת, אבן מלאכותית, 1959. — ועי' כרך ארץ־ישראל, עמ' 1103.

לִישַׁנְסְקִי, יוֹסֵף (1890, אוקראינה — 1917, דמשק), מפעילי אירגון־המחתרת ניל"י (ע"ע), שפעל בא"י בימי מלה"ע I. בהיותו ילד הביאוהו הוריו לא"י, אך הוא נתייתם בילדותו מהוריו וחונך בבית קרובי־משפחתו במטולה. ל' התקרב לפועלים, אנשי העליה השניה, והיה חבר במפלגת „פועלי־ציון". שלוש שנים עסק בשמירה מטעם „השומר" (ע"ע ארץ־ישראל, עמ' 515) במושבות שונות בגליל, ולאחר שלא נתקבל כחבר ב„השומר" — ייסד אגודת־שומרים אחרת, „המגן", שקיבלה עליה את השמירה ברוחמה, בבאר־טוביה, בעקרון ובגדרה. בסוף 1915 קשר קשרים עם א. פיינברג וא. אהרנסון (ע"ע) והצטרף ב1916 לפעולת־הריגול לטובת הבריטים. בינואר 1917 ניסה, יחד עם פיינברג, לעבור דרך מדבר־סיני אל קווי הבריטים במצרים. פיינברג נהרג, אך ל' הגיע פצוע למצרים, נפגש שם עם א. אהרונסון, וחזר לא"י באניה בריטית. בשובו לארץ ריכז יחד עם שרה אהרנסון (ע"ע) את עבודת־הריגול וניסה להרחיב את חוג השפעתה של החבורה. עם התגלות חבורת המרגלים באוקטובר 1917 — נמלט ל', ודרך מקרה נקלע אצל חבריו לשעבר מאנשי „השומר". הם החליטו, לאחר היסוסים רבים, כי בטחתו של היישוב ושלומו מחייבים את מותו של ל'. שליחי „השומר", שיצאו להרוג את ל', פצעוהו, והוא נמלט מידם, ניסה להגיע למצרים ונתפס בדרכו. בבית־הכלא התורכי מסר לשלטונות התורכיים פרטים שונים על „השומר". הוא נידון למיתה ונתלה ב16.12.1917 עם חברו בניל"י נעמן בלקינד.

בין חלק מאנשי ניל"י נפוצה בשעתו סברה, כאילו הרג ל' את אבשלום פיינברג בעת מסעם המשותף במדבר. אהרנסון הסתיר את גורלו של פיינברג מחברי ניל"י מטעמי בטחון, ואי־ידיעת העובדות עוררה את נעמן בלקינד לצאת למצרים דרך מדבר סיני, ושם נתפס בידי התורכים. תפיסתו הביאה לגילוי החבורה כולה. מחקר יסודי הבהיר שהחשד כלפי ל' — שהטיל צל כבד על אישיותו — לא היה מבוסס.

ב. דינור (עורך), תולדות ההגנה, עמ' 358–378, 409–411, 733–738. 1954–1956; אל. ליבנה (עורך), נילי, תולדותיה של העזה מדינית, 1961 (ר' מפתח).
י. ס.

לִיתוֹגְרַפְיָה: ע"ע אֶבֶן־דְּפוּס; ע"ע דְּפוּס, עמ' 941.

לִיתוֹסְפֵירָה (Lithosphere; כדור־סלעים; מיוו' – λίθος – אבן, ו־σφαῖρα – כדור), החלק החיצוני המוצק של קרום־הארץ, אשר על־גביו נמצאת ה ה י ד ר ו ס פ י ר ה (Hydrosphere — כדור־המים) ומעליו ה א ט מ ו ס פ י ר ה (ע"ע, וכרך מילואים) והוא עצמו עוטף את הבַּרִיספירה (barysphere — כדור־כבד, היא הצנטרוספירה — centrosphere, כדור־מרכזי).

אין הסכמה ביחס לעביה ולעמקה של הל': מקובל לקבוע את תחתיתה בעומק 80 ק"מ בערך מפני האדמה, בעיקר על יסוד שינויי מהירות גלי רעידת־האדמה (ור' גאופיסיקה, כרך מילואים). אך מעט מאד ידוע על הל', והחקירות הישירות הגיעו לכל היותר עד עומק של כ5 ק"מ וגם זאת במקומות מעטים מאד ובמידה מוגבלת מאד (בתוך גאיות עמוקים כגון זה של קולורדו, ובמכרות עמוקים ובקידוחים).

על־פני רוב היבשות מצופה החלק העליון של הל' בשכבה דקה של סלעים סֶדִימֶנטיים אשר עביה 0.7—0.8 ק"מ בממוצע; תחתיה מתפשטים סלעים גראניטיים, בעומק של 20—60 ק"מ. תחום זה של סלעים סדימנטיים וגראניטיים אשר משקלם הסגולי הוא 2.7, נקרא סיאל (Sial), בהיותו בנוי בעיקר מתרכובות צורן (Si) וחמרן (Al). תחתיהם נמצאים סלעים, אשר משקלם הסגולי מגיע עד 3.0 והעשויים בעיקר תרכובות צורן ומאגנזיום (Mg) ועל־כן כונו בשם סימא (Sima). הסלע האפייני של תחום ה„סימא" הוא הבזלת והוא המרפד את קרקעית האוקיינוס השקט וכנראה גם מתפשט בעומק מ20 עד 60 ק"מ מתחת ליתר הימים ומתחת לכל היבשות. בתחומים עמוקים יותר של הסימא גדל המשקל הסגולי עד 3.4, תכונה המציינת את תחום האולטרה־סימא (ultra-sima). בעומק 30—50 ק"מ, במעבר מן הסימא לאולטרה־סימא נקבעה ע"י מוהורוויצ'יץ' (Mohorovičić) סטיה בולטת במהירות חדירת גלי־הרעידה, המציינת שינוי בתכונת החומר; מעבר זה נקרא, על־שם המגלה, „אי־רציפות של מהורוויצ'יץ'" (Mohorovičić discontinuity) או בקיצור „מוהו". (ע"ע אוקיאנוגרפיה; גאולוגיה, כרך מילואים).

ה„מוהו" מהווה, בדרך־כלל, את התחום המשוער של חמרים מותכים, „חלשים", הנענים בקלות יחסית ללחץ הגושים מלמעלה ועל־כן נקרא תחום זה אסתינוספירה (asthenosphere — כדור־חלש); מעטפת הל' צפה, לפי ההנחה, על גבי האסתינוספירה. סימנים רבים מעידים על כך כי כאן קיים הגבול התחתון של התנודות הסיסמיות, כלומר שהאסתינוספירה היא למעשה בלתי־סיסמית (a-seismic). כל השטח הענקי של מרכז האוקיינוס השקט, המרופד בחומר הסימא, אינו נפגע ברעידות סיסמיות. מאידך גיסא, בהיותו קרוב מאד לתחום האסתינוספירה, הוא מצטיין בהקפו בריבוי איים געשיים ובהרי־געש יבשתיים.

תנוחתה של הל׳ על גבי המצע הגמיש של האסתינוספירה מסבירה כמה בעיות־יסוד בדינאמיקה של פני כדור־הארץ ובראש וראשונה בעיית שיווי־המשקל או האיזוסטזה (ע״ע). כל שינוי בשיווי המשקל הגראויטאציתי על־פני כדור־הארץ, בגלל גורמים חיצוניים (כגון: הפסד משקל בגלל ארוזיה [ע״ע], תוספת משקל ע״י השקעה, שינוי כמות המים באוקיינוסים וכד׳) וכן ע״י גורמים פנימיים (כגון: תנודות גושים כתוצאה משינויי חום פנימי), גורם בהכרח לתנועות קומפנסאציה המתבטאות בהזזות בכיוונים שונים של גושי הל׳ על־גבי מצע האסתינוספירה, המלוות כרגיל בשבירות ועיוותי־צורה אחרים.

בעיה אחרת הקשורה במבנה הל׳ היא נדידת־היבשות, עליה הצביעו כמה חוקרים צרפתיים כבר לפני כמאה שנים והגיעה לידיעת הרבים מפירסומיו של אלפרד וגנר (1880—1930). הדמיון הצורתי של היבשות (כגון: של מזרח אמריקה־הדרומית למערבה של אפריקה) וכן עובדות רבות מן ההיסטוריה הגאולוגית שלהן, מובילים להשערה כי בתקופות קדומות הן היוו גוש ענקי אחד אשר התפרק בהדרגה וחלקים ממנו התרחקו מערבה וימים התפשטו ביניהם. בדרך זו הופרדו איי בריטניה וגרנלנד מאירופה ומאמריקה הצפונית, האי מדגסקר נפרד מהודו, ים־סוף הפריד בין ערב ואפריקה, והאוקיינוס האטלנטי בין האחרונה ואמריקה הדרומית. אפשר לדמות תנועה זאת של הל׳ על גבי האסתינוספירה להחלקת גושים על גבי מצע גמיש, בלתי־יציב. כתוצאה מתנועות הקומפנסאציה האיזוסטאטיות ומתנודות היבשות מתהווים על־פני הל׳ שטחי תורפה, אשר אינם יכולים לעמוד בפני לחץ המגמה שמתחתם, וזאת פורצת החוצה דרך ציגורות וולקניים או לאורך סדקים. זאת הסיבה לשיטתיות בתפוצת הרי־הגעש וקשרם בקווים הטקטוניים.

וע״ע גאולוגיה (גם כרך מילואים); גאופיסיקה (גם כרך מילואים); ור׳ ביבליוגראפיה שם; סיסמולוגיה.

מ. א.

ליתיום (Lithium, מיוו׳ — λίθος — אבן), יסוד כימי מתכתי. הראשון בשורת המתכות האלקאליות (ע״ע אלקליות, מתכות). סימנו Li, מספרו הסדורי 3, משקלו האטומי 6.94 (תערובת האיזוטופים 6, 7). ל׳ היא המתכת הקלה ביותר — משקלה הסגולי 0.535. הל׳ הוא יסוד נדיר. הסיבה לנדירותו היא אי־יציבותם היחסית של גרעיני הל׳; משום כך רובם הופך להליום (ע״ע) בעת שנויטרונים, דויטרונים ופרוטונים מתנגשים בהם. שיעורו בקרום כדור הארץ הוא 20 חלקי מיליון, ריכוז ניכר בהשוואה לנפיצותו הקוסמית של היסוד.

גם מבחינת אופן הופעתו בטבע יוצא הל׳ דופן בהשוואה ליתר המתכות האלקאליות, המופיעות בעיקר בפלדספטים (ע״ע). יון הל׳, שגדלו 0.78Å קטן מדי לסטרוקטורה זו; הוא כמעט זהה בגדלו ליון המגנזיום (ע״ע), ולכן עוקב הל׳ במחזור הגאוכימי לא אחרי המתכות האלקאליות האחרות, אלא אחרי המאגנזיום.

ריכוז הל׳ במגמה (ע״ע) הוא כה נמוך, שאינו יוצר מינראלים במחזור הראשי, אך מתרכז במהלך הדיפרנציאציה המגמתית (ע״ע מגמה) ומגיע ליצירת מינראלים עצמאיים בשלב הפגמאטיטי.

המינראלים העיקריים של הל׳ הם: ספודומן (spodumen), $LiAlSi_2O^6$ עם 4.5% עד 7.5% Li_2O; מינראל מונוקליני מקבוצת הפירוֹכּסנים; צורתו פריסמתית ארוכה; מופיע בגבישים בגודל עד 12 מטר. דרגת קשיותו 6.5, משקלו הסגולי 3.1—3.2, צבעו לבן, אך ידועים גם מינים צבועים, אשר, בהופיעם כגבישים שקופים, הם אבני חן. (קונציט — סגול, הידניט — ירוק). — לפידוליט (lepidolite) — מינראל מונוקליני מקבוצת הנציצים (ע״ע) $KLi_2Al(Si_4O_{10})(OH)_2$ עם 3%—10% Li_2O; מופיע באגרגאטים קשקשיים צפופים, לרוב בצבע סגול בהיר אפייני. דרגת קשיותו 2.5, משקלו הסגולי 2.8—2.9. — פטליט (petalite) $LiAlSi_4O_{10}$, מונוקליני, צבע לבן עד סגלגל או ירוק. משקלו הסגולי 2.42. דרגת קשיותו 6.5. במינראל זה נתגלה היסוד ל׳ בפעם הראשונה. — אמבליגוניט (amblygonite) — $LiAlPO_4(OH, F)$ עם 8%—10% Li_2O. מינראל טריקליני, צבע לבן, צהבהב או ורדרד; מופיע בגבישים פריסמתיים גדולים או בצורה מאסיווית, דרגת קשיותו 5.5—6, משקל סגולי 2.98—3.11. נוסף לו ידועים עוד פוספאטים אחרים, שבהם מופיע הל׳ יחד עם מאנגאן וברזל.

כל המינראלים האלה הם מקור להפקת הל׳ ושני הראשונים משמשים נוסף לזה, כמות שהם, בתעשיות הקראמיקה והזכוכית. ממינראלים אלה משתחרר הל׳ במחזור הבליה ובכל זאת אחוז הל׳ במי־הים הוא נמוך מאד והוא נמצא בהם ברכוז של 0.1 חלקי מיליון בלבד. רוב הל׳ מורחק, איפוא, ממי־הים ונכנס למשקעים (ע״ע) ההידרוליזטיים, כגון החרסיות (ע״ע), שבהן הוא מחליף את המאגנזיום; הקטוריט הוא חרסית של ל׳. הרחקה זו של הל׳ ממי־הים היא חשובה מאד, שכן היא מונעת את הרעלתם.

אגמים מלוחים, המנקזים משטחים וולקניים צעירים, מכילים לעתים ל׳ בתמיסה בשיעור גבוה, המגיע, למשל, באגם סירלז (Searles) בקליפורניה כדי 0.021%. מאגם זה מופקת יותר ממחצית כמות הל׳ בעולם. הפקתו התעשייתית — ע״י אלקטרוליזה (ע״ע) של הכלוריד.

שימושי הל׳ רבים: 1) ל׳ הוא בעל החום הסגולי הגבוה ביותר מבין היסודות המוצקים, ולכן רב שימושו במיתקני העברת חום; 2) בהיותו מחזר נמרץ נמצא לל׳, ובעיקר לתרכובות $LiAlH_4$, שימוש רב בסינתזות אורגאניות רבות; 3) ל׳ מעניק תכונות מיוחדות למוצרי קראמיקה ולמיני זכוכית מיוחדים המשמשים להכנת מראות ועדשות לטלסקופים; 4) כלוריד הל׳ הוא אחת התרכובות ההיגרוסקופיות ביותר ומכאן שימושו במערכת מיזוג ויבוש אויר לשם ספיגת הלחות; 5) סטֵארט הל׳ משמש חומר סיכה בטמפראטורות גבוהות; 6) ל׳ משמש כמעורר בראקציות פילמור כגון בהכנת גומי סינתטי מאיזופּרֶן.

בל׳ בוצעה לראשונה ראקציה גרעינית תוך שימוש בחלקיקים מואצים באופן מלאכותי. הפצצת ל׳ ע״י פרוטונים נתנה הליום: $^{1}_{1}H + ^{7}_{3}Li \rightarrow 2\,^{4}_{2}He$ (קוקרופט וולטון, 1932). לראקציה זו היתה חשיבות רבה בפיתוח פצצת המימן (ע״ע אטומית, פצצה, כרך מילואים, עמ׳ 117).

מנ. ר.–י. ב.

לַכָּה ע״ע צְבָעִים.

לָכִישׁ, עיר בשפלת יהודה, שהיתה מיושבת, תוך הפסקות, למן התקופה הכלקוליתית (האלף ה4 לפסה״נ) ועד לתקופה הפרסית. כיום תל א־דֻויר (ר׳ תמ׳, כרך ו׳, עמ׳ 298–9) כ5 ק״מ דרומית מערבית מבית־גוברין. ל׳ נזכרת לראשונה כעיר מלוכה כנענית במכתבי אל־עמארנה (ע״ע)

מן המאה ה14 לפסה"נ וכן במכתב מהזמן ההוא, שנתגלה בתל אל־חסי. בזמן כיבוש הארץ נלחם יפיע, מלך ל', בבני ישראל, בצד מלכי האמורי האחרים, כמסופר בספר יהושע, ולאחר שהומת נכבשה העיר ונכללה בנחלת יהודה (יהוש' י; ה, כג, לב—לג; טו, לט). לאחר כ300 שנה נזכרת שוב ל' בין הערים שביצר רחבעם (ע"ע). אמציה מלך יהודה נס אל ל' מפני הקושרים עליו ושם מצא את מותו (מל"ב יד, יט; דה"ב כה, כז).

ל' מילאה תפקיד חשוב בהגנת הארץ, כנראה מפאת מצבה האסטראטגי בדרך מהשפלה ומהנגב הצפוני להר יהודה ולירושלים, דבר שבא על ביטויו הבולט בשעת חירום — בזמן פלישת האשורים ובימיה האחרונים של מלכות יהודה. סנחריב מלך אשור (ע"ע) שם עליה מצור וכבשה (701 לפסה"נ). על כך יודעים מהמקרא (מל"ב יח; ישע' לו; דה"ב לב; והשו' מיכה א, יג) ומתבליטים אשוריים, שנתגלו בארמון המלך בנינוה. תבליטים אלה מתארים את המצור והכיבוש על פרטיו, ומעלים במקצת את רטטי השעה של כניעת העיר (ר' תמ', כרך ו', עמ' 4–293). אפשר שלאחר שחזר סנחריב לארצו עדיין החזיק חיל־מצב בעיר, כפי שאולי נזכר בתעודה אשורית אחת. בזמן פלישתו של נבוכדנצר מלך בבל (ע"ע) ליהודה, עמדה ל' כנגד צבאות הכשדים והיתה בין הערים האחרונות שנפלו בפניהם, כפי שעולה מדברי המקרא (ירמ' לד, ז) ואף מהמכתבים מאותו זמן שנתגלו בחרבותיה (ראה להלן). ל' חרבה ונטשה בזמן החורבן, ובימי שיבת־ציון נושבו מחדש „ל' ושדותיה" (נח' יא, ל).

תל א־דויר נחפר בשנים 1932—1938 ע"י משלחת בריטית, וראשה סטרקי (J. L. Starkey), נרצח שם ע"י ערבים בשנת 1938. ב1958 נשלמה מלאכת הפירסום של הדו"חות על מימצאי החפירות.

תוצאות החפירות. המערות שליד התל שמשו מעונות מגורים מהאלף ה4 ועד אמצע האלף ה3 לפסה"נ (התקופה הכנענית הקדומה III), עת הפכו לקברים בשביל תושבי העיר שקמה במקום. בתחילת האלף ה2 לפסה"נ התיישבו בל' תושבים חדשים, שהיו בקיאים יותר במלאכת הבניה, ועל אורח חייהם אפשר ללמוד מהקברים רבי הצורה מהתקופה ההיא (התקופה הכנענית התיכונה II, I). מהזמנים ההם נמצאו שרידים של ביצורי עפר עצומים — בין השאר חלקלקה עשויה עפר כבוש — שזמנם אולי המחצית השניה של המאה ה18 לפסה"נ. נמצא להב פגיון של ברונזה ועליו חרותים 4 סימני כתב, זוהי אחת משלוש הכתובות הכנעניות מראשית האלף ה2 לפסה"נ ומן הדוגמאות הראשונות לכתב האלפביתי בכלל (ע"ע כתב).

מהמחצית השניה של האלף ה2 לפסה"נ (התקופה הכנענית המאוחרת) נתגלו מחסנים מלכותיים וארמון המושל. נחשף בניין מהזמנים ההם הנחשב למקדש, שחרב ונבנה מחדש כמה פעמים. במאות ה15—ה14 לפסה"נ, בימי שלטון הפרעונים, עמדה העיר בסימן של שגשוג ושל קשרים הדוקים עם מצרים. מהתקופה ההיא נתגלו 5 כתובות כנעניות קצרות, ו2 מהן — כתובות הקדשה מהמאה ה13 לפסה"נ. נראה, שהעיר הכנענית חרבה במחצית השניה של המאה ה13 לפסה"נ, בזמן כיבוש כנען בידי שבטי ישראל.

היישוב בתקופה הישראלית מצוי בשכבות V–II. נראה, שעד ימי מלכות רחבעם (במאה ה10) לא הורחבה הבניה בעיר. בתקופה זו נבנה ארמון, שבימי רחבעם היה מרכזה של העיר המבוצרת. קטע של חומת לבנים, שנחשף מצפון לשער, שייך אולי לימי אסא (ע"ע). בימי יהושפט גדל, ככל הנראה, ההקף של מצודת הארמון. בשכבה III התגלו שתי קבוצות של בתים מאבן ולבנים, שבנייתם נחותה לעומת הבניה של הביצורים; האחת — על המדרך הדרומי של המצודה, והאחרת — בסמוך לשער. חומת הלבנים שנבנתה בימי אסא שימושה נמשך עד חורבנה של שכבה III. החוקרים חלוקים בדבר זמן חורבנה של שכבה III — אם במסע סנחריב בשנת 701 לפסה"נ (כדעתה של אולגה טפנל) ואם בזמן הכיבוש הבבלי בשנת 597 לפסה"נ, בימי גלות יהויכין, כ10 שנים קודם כיבוש יהודה בידי בבל (כדעתם של רוב החוקרים). אם אמנם חרבה שכבה III בזמן סנחריב, ל' היא העיר היחידה בארץ שבה נמצאה שכבת־חורבן מסוף המאה ה8 לפסה"נ והיא נפלה בידי אשור עשרים או שלושים שנה לאחר שנכבשו הערים האחרות בצפון הארץ. שכבה II שייכת לפיכך לזמן שבין הכיבוש האשורי לכיבוש הבבלי, והעיר הישראלית חרבה סופית בימי נבוכדנאצר מלך בבל. ור' להלן, מכתבי ל'.

מהמימצאים האחרונים מהתקופה הישראלית ראוי להיזכר הפיר הגדול שנועד לשמש בריכת־אגירה למים, שהחלו לחצבו, כנראה, בימי חזקיה המלך, ושלא נשלם מעולם.

לאחר שחרבה ל' הישראלית ירדה העיר מגדולתה, ובמקומה נבנתה בתקופה הפרסית עיר חדשה (שכבה I), שהיתה ברבות הימים לבירתה המנהלית של „אידומיאה". בתקופה זו נבנתה בל' חומה חדשה והוקם שער, שלידו נתגלה בית־משמר. בשיא התל, על חרבותיה של המצודה הישראלית, הוקם „בית המושל", שהיה מורכב מחצר מרכזית, מאגף של חדר־מגורים וממערכת סטוים ומדרגות שהוליכו לאולמות (ר' תמ', כרך ו', עמ' 6–325). לפי מימצאי הקראמיקה התקיים בניין המושל מאמצע המאה ה5 עד לאמצע המאה ה4 לפסה"נ. צפונית־מזרחית לו עמד המקדש המכונה „היכל השמש". במעלה המדרך המערבי של התל נתגלה אוסטרקון ארמי, שזמנו, כנראה, מסוף המאה ה6 או מראשית המאה ה5 לפסה"נ.

לאחר התקופה הפרסית לא נושבה העיר יותר.

או. טפ.

מכתבי לכיש. בחדר סמוך לשער העיר, בעיי החורבן של שכבה II, שנהרסה בידי נבוכדנאצר מלך בבל, נמצאו ב1935 18 חרסים נושאי כתב וב1938 — שלושה חרסים נוספים. רובם הגדול של החרסים, חוץ משתי רשימות של שמות (חרסים מס' 1, 19) ותעודת משלוח (מס' 20), הם מכתבים שנשלחו אל יאוש, מפקד־צבא שישב בל', והיה ממונה על חבל הארץ בדרום־מערב השפלה. שולח המכתבים האלה הושעיהו, היה, כנראה, אחד מפקודיו של יאוש, שפיקד על חיל־המצב באחת מערי השדה, בדרך מלכיש לירושלים.

יאוש האשים את הושעיהו בכך שעיין במכתבים סודיים, שנשלחו מירושלים אל מפקד לכיש, ואף גילה את תכנם לאחרים. הושעיהו, המכחיש אשמה זו, פתח אל מפקדו בלשון נכנעת, ולאחר הברכה השגרתית הפותחת את המכתב („ישמע יהוה את אדני שמעת שלם" — מס' 2) חוזרת לפעמים הלשון „מי עבדך, כלב" (חרסים מס' 2, 5, 6), והשו' שמ"ב ט, ח.

נושא אחר החוזר ונשנה במכתבים אלה, היא פעילותו של נביא, המרפה את ידי הלוחמים. נראה שהמעשה המסופר בחרס מס' 3 עוסק בנביא זה. „ירד שר הצבא כניהו בן

אלנתן לבא מצרימה ואת הודויהו בן אחיהו ואנשו שלח לקחת מזה". העניין דומה מאד למעשה המלך יהויקים באוריהו הנביא מקרית יערים (יר' כ"ו); ואולי אין אלה אלא שתי עדויות על אותו עניין.

בחרס מס' 4 (ר' תמ', כרך ו', עמ' 303), מודיע הושעיהו ליאוש כי מילא את פקודות המפקד ומוסר לו דו"ח על הנעשה בגזרתו; המכתב מסתיים במשפט: „כי אל משאת לכש נתנו שמרם בכל האחת אשר נתן אדני כי לא נראה את עזקה". הודעתו של הושעיהו, כי אין רואים את (או אות) עזקה (תל זכריה, בפתח עמק האלה, צפונית לל') שאולי כבר נפלה, באה להורות על חומרתו של המצב ועל אזלת ידם של הלוחמים, והיא מאוחרת, כנראה, למצב המתואר ביר' לד, ז: „וחיל מלך בבל נלחמים על ירושלים ועל כל ערי יהודה הנותרות אל ל' ואל עזקה כי הנה נשארו בערי יהודה ערי מבצר".

תעודות אלה הן האחרונות בסדרת הכתובות העבריות מימי בית ראשון, ורבה חשיבותן לחקר הלשון והכתיב, וללימוד הכתב העברי העתיק. הלשון המקראית שבמכתבים דומה ללשון הפרוזה של ספרי מלכים ושל ירמיהו, אף יש כאן מלים ושימושי לשון שלא נודעו עד כה: „בית הרפד" (חרס 4) = כנראה, בית לינה; תסבה (חרס 4) = סיבוב, הקפה, סיור. אמות הקריאה מצויות בסופי המלים ובאמצע המלה הכתיב הוא, בדרך כלל, חסר, אך עדים אנו לראשית השימוש באמות קריאה אמצעיות: בחרס מס' 20 כתוב „בתשעית ביו[ם]" — (והשו' „בשת התשעת" שבחרסי שומרון). מכתבי לכיש כתובים בכתב הקורסיווי המפותח ביותר של הכתב העברי העתיק, ששימושו נצטמצם מאד לאחר חורבן בית ראשון.

נ. ה. טורטשינר [טור־סיני], תעודות ל', ת"ש; H. Torczyner et alii, *L. I. L. letters*, 1938; O. Tufnell et alii, *L. II: The Fosse Temple*, 1940; Ead., *L. III: The Iron Age*, I, II, 1953, Ead., L IV. *The Bronze Age, I-II*, 1958, F M. Cross jr. — D. N Freedman, *Early Hebrew Orthography*, 1952.

יו. נ.

לָכִישׁ, חֶבֶל (ח"ל), איזור של התיישבות חקלאית מתוכננת בשפלת יהודה, הנקרא על שמה של העיר ל' הקדומה, ששכנה במזרחו. שטחו כ־900,000 דונם, מהם 460 אלף ד' ראויים לעיבוד. גבולותיו: במערב — ים התיכון; בצפון — קו ניצנים—תירוש—נחושה; בדרום — גבול רצועת עזה (לשעבר) — ברור־חיל — ועד לגבול שביתת הנשק (לשעבר) עם ירדן דרומית לאמציה; במזרח — קו שביתת־הנשק (לשעבר) עם ירדן. האיזור הוא מישורי (ובעל כ־400 מ"מ משקעים) בצפון ובמערב, ונעשה גבעי וסלעי (משקעים עד 300 מ"מ) — במזרח.

עד קום המדינה הוקמו באיזור שישה קיבוצים: נגבה, גברעם, גת, יד־מרדכי, ניצנים וגלאון. פרט ליישובים אלה היה האיזור מאוכלס תושבים ערביים, שרובם עסק בחקלאות אכסטנסיווית שהתבססה בעיקר על גידול תבואות בעל ועל גידול צאן. ב־1948—1953 הוקמו באיזור 31 יישובים חקלאיים נוספים וכן אוכלסה העיר אשקלון.

ב־1954 החלה המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית בתכנונו המפורט של ח"ל. תכנון זה, שנודע בשם „תכנון־איזורי", עיצב עקרונות חדשים למבנה הקהילה הכפרית. ע"פ עקרונות תכנון אלה — לפיהם פיתחו אח"כ איזורים אחרים בישראל ובחו"ל — מוקמים היישובים החקלאיים בקבוצות של 4—5 יישובים הסמוכים זה לזה וביניהם מוקם מרכז כפרי, בו מרוכזים השרותים ליישובים הסמוכים (ובו גרים עובדיהם): בית־ספר, צרכניה מרכזית, סככות מיון ואריזה לתוצרת החקלאית או תחנת טרקטורים. ביישוב החקלאי עצמו נמצאים רק השרותים הבסיסיים: גן־ילדים, מכולת, מרפאה, בית־כנסת וכד'. במרכז החבל מוקמת עיר־החבל המספקת שרותים עירוניים לכל יישובי החבל: משרדי ממשלה, בנק, בית־ספר תיכון, מרכז מסחרי, מרכז־לבידור, בתי־מלאכה ומפעלי תעשיה לעיבוד התוצרת החקלאית וכד'.

יתרונות ה„מבנה האיזורי": השרותים המוקמים במרכזים הכפריים ובעיר־החבל יעילים יותר מאלה המוקמים בכל יישוב חקלאי בנפרד, ומערכם האיזורי של יישובי החבל וזיקתם אל מרכזי השרותים מיעלים את השמוש בקרקע, במים ובמכשירי העיבוד והשווק.

המבנה המיוחד של ח"ל עורר עניין גם במדינות אחרות ומשתלמים ומומחים רבים — בעיקר מהארצות המתפתחות — באו ללמוד את עקרונות התכנון ואת הדרך בה משלבים מתיישבים בעלי רקע חברתי־מסרתי נעדר ידע חקלאי עם מתיישבים בעלי השכלה וידע חקלאיים שהתיישבו בחלק מהכפרים ובמרכזים הכפריים.

במסגרת ההתיישבות המתוכננת בח"ל הוקמו ב־1954—1956 22 נקודות יישוב; ב־1965 נמנו בחבל 57 נקודות יישוב הכוללות: מושבים (32), קיבוצים ומושבים שיתופיים (16), חוות וכן שלושה מרכזים כפריים: נהרה, אבן שמואל ומרכז־שפירא. העיר קרית־גת (ע"ע), הוקמה במרכזו של ח"ל וכ־בירת החבל נועדה לספק שרותים עירוניים־תעשייתיים לכל יישובי האיזור. ב־1966 מנתה האוכלוסיה הכפרית בח"ל כולו 17,000 תוש'. בקרית־גת עצמה היו כ־20,000 תוש' (1968).

הפיתוח החקלאי האינטנסיווי של האיזור התאפשר על ידי מפעלי מים איזוריים אשר ניזונו בעיקר מקו ירקון־נגב.

בין הענפים החקלאיים בח"ל יש לציין במיוחד את ענף הירקות, גידולי התעשיה (בעיקר סלק־סוכר וכותנה) וכן הדרים, המרוכזים ברובם בחלקו המערבי של האיזור. במגמה לשלב את הפיתוח התעשייתי בפיתוח החקלאי הוקמו באיזור מפעלים תעשייתיים לעיבוד התוצרת: ביח"ר לסוכר ומנפטות־כותנה בקרית־גת, ביח"ר לעיבוד ירקות בקיבוץ ברור־חיל וכן מפעלי מיון ואריזה לתוצרת במרכזים הכפריים.

ר. ויץ, דרכנו בחקלאות ובהתישבות, 260–296, תשי"ט; H. Halperin, *Agrindus*, 142–152, 1963; A Rokach, *Regional Rural Development*, (Israel Today, 32), 1964; R. Weitz – A. Rokach, *Agricultural Development. Planning and Implementation*, 1968.

א. אפ. - אב. רו.

לַכְמַן, קַרְל — Karl Lachmann — (1793, בראונשויג — 1851, ברלין), פילולוג גרמני. ל' היה פרופסור באוניברסיטה של קניגסברג מ־1818 ובאוניברסיטה של ברלין מ־1825. הוא הניח את היסודות לביקורת הטכסטים בספרות הגרמנית, ואף ערך בירורים מתודולוגיים חשובים בתחום הרצנזיה של טכסטים רומיים; את השיטה הפילולוגית העביר לספרות הגרמנית מהפילולוגיה הקלאסית. במבוא להוצאתו המפורשת של לוקרטיוס (ע"ע), 1850, ניסח לראשונה את היסודות המתודיים לנוהל הצבת טכסט וקביעת „עץ־היוחסין" של מסורת נוסחאות. ל' ערך מחקר על שיר הניבלונגים (Über die ursprüngliche Gestalt des Gedichts von der Nibelungen-Noth [„על צורתה המקורית של שירת מצוקת

הניבלונגים"], 1816), הוצאתו של יצירה זאת (1826) היא ההוצאה הביקרתית הראשונה של טכסט גרמני; הוצאתו של כתבי לסינג (ב13 כרכים, 1838—1840) היא הראשונה מסוג זה בספרות הגרמנית ה„קלאסית". כן ההדיר ל' הוצאות של כתבי מינֶזנגרים (ע"ע). בתחום הפילולוגיה הקלאסית ההדיר ל' ראשונה — מלבד כתבי לוקרטיוס — את „הברית החדשה" היונית (1831) והוולגטה (1842—1850), שבהן יסד למעשה את ביקורת הטכסט המדעית של כתבי הקודש, וכן את מרבית השירה הלירית הרומית. בטיפולו בשיר הניבלונגים נקט לראשונה עמדה בקשר לאפשרות לפרק שיר אֶפִּי מסרתי לשכבות מוצא שונות (וע"ע הומרוס); ל' טען למוצא שונה ומגוון של קטעי האפוס הנ"ל והניח סידור מאוחר של החלקים השונים. ל' נחשב היום למייסדה של השיטה הפילולוגית המודרנית של רצנזיה של טכססטים בעלי מסורת רבת־נוסחאות.

M. Hertz, *K. L.*, 1851; H. Spaarnay, *K. L. als Germanist*, 1948; A Mamet, *La Loi de L.* (Hommages à Max Niedermann), 1956.

ח. ר.

לַכְמַן, רוֹבֶּרְט — Robert Lachmann — (1892, ברלין — 1939, ירושלים), מוסיקולוג יהודי־גרמני. ל' התחיל להתעניין בחקר המסורות המוסיקאליות של המזרח בהשפעתם של המוסיקולוגים אריך פון הורנבוסטל וקורט זקס (ע"ע). ב1922 קיבל תואר דוקטור על עבודתו Die Musik in den tunisischen Städten („המוסיקה בעריה של תוניס"), 1923. ב1932 היה ראש ועדת ההקלטות בקונגרס הבינלאומי למוסיקה ערבית בקאהיר. ב1935 השתקע בירושלים ויסד באוניברסיטה העברית את ארכיון ההקלטות. מחקריו הרבים בתחום המוסיקה של המזרח הקרוב, אפריקה הצפונית, הודו ויאפאן נחשבים אבני יסוד בחקר התחומים האלה עד היום. מבין ספריו:

Musik des Orients („מוסיקה של המזרח"), 1929; Jewish Cantillation and Song in the Isle of Djerba („נעימה ושיר יהודיים באי ג'רבה"), 1940. כן תירגם לגרמנית את חיבורו של אל־כנדי (ע"ע כנדי אל־) על הקומפוזיציה המוסיקאלית.

לֶכְּסִינְגְטוֹן וקוֹנְקוֹרְד, קְרָבוֹת — שמן של שתי התנגשויות מזויינות שסימנו את ראשית מלחמת השחרור האמריקנית. אירעו בעיירות השכנות ל' וק', שהן כיום פרברים של בוסטון־רבתי, ב19.4.1775. הקרבות התפתחו בשל החלטתו של הגנראל הבריטי גיג' (Gage) לשלוח מבוסטון יחידה בת 800 איש כדי להחרים את מחסני המיליציה האמריקנית בק', ולאסור, אם אפשר, את ג'ון הוקוק וסמואל אדמס (ע"ע) ראשי הדוברים של האמריקנים. ברם, תושבי האיזור הוזעקו ע"י פול ריור (Paul Revere, 1735—1818), שדהירתו הלילית מבוסטון הפכה נושא אהוד בפולקלור ובשירה האמריקנית. כשהגיעו הבריטים למרכז העיירה ק' נתקלו ב77 אנשי מיליציה (Minutemen) בפיקוד ג'ון פארקר, שחסמו את דרכם. אם כי האמריקנים נאותו להתפזר, נורתה יריה ע"י אלמוני, שהתפתחה להתנגשות כללית, שבה נהרגו כמה מהמתיישבים. הבריטים המשיכו בדרכם לק' תוך לחימה מתמדת במתיישבים שהוזעקו מכל הסביבה, ולא יכלו להבקיע אל מעבר לגשר החסום שבק'. לבסוף חזרו על עקבותיהם, באבדם 259 איש בהרוגים ובפצועים. לאמריקנים היו כ90 אבדות.

חשיבותם של קרבות ל' וק' לא היתה בממדיהם, כי אם בהיותם אות למושבות הבריטיות באמריקה הצפונית להרים את נס המרד, שבסופו ניתקו עצמן המושבות מארץ־האם והוקמו אה"ב.

W. M. Wallace, *Appeal to Arms, a Military History of the American Revolution*, 1951; J. R. Alden, *The American Revolution, 1775–1783*, 1954.

לַכְּסְנֶס, הַלְדוֹר קִילְיַן — Halldór Kiljan Laxness; שמו האמיתי: הלדור גודיונסון [Gudjónsson] — (נו' 1902, רֵיקיאויק), סופר איסלאנדי. ל' בילה חלק ניכר משנות נעוריו בנסיעות. בימי שהותו במנזר בלוכסמבורג עבר לדת הקאתולית (1923). הדים מתקופה זו ניתן למצוא ברומאן Vefarinn mikli frá Kasmír („אמן הטוויה מקאשמיר"), 1927. מאוחר יותר פנה — אם כי לא בלי הסתייגות — לתורות הקומוניזם. ב1930 התיישב ישיבת־קבע בארץ מולדתו. פעולתו הספרותית מקיפה שירים, מסות, סיפורי מסע, מחזות ומעל לכל—רומאנים. באלה האחרונים בולטים קשריו ההדוקים של ל' לאיסלאנד מולדתו, לטבעה הנשגב וכפרי הטובה, ולעמה הדל והנמרץ, עם של חולמים ואנשי מציאות כאחד. היריעות הנרחבות, המאורעות ותאורי הרקע סובבים בספריו, בדרך כלל, סביב אישיות מרכזית מסויימת. Salka Valka („סאלקה ואלקה"), 1931/2, הוא סיפורה של נערה שנולדה מחוץ לנישואים ושל הקומוניזם בכפר דייגים. Sjálfstaett fólk („בני חורין"), 1934/5, דן במלחמתו הנואשת של איכר עני, בעל עדר כבשים. הטטראלוגיה Ljós heimsins („מאור עולם"), 1937—1940, היא סיפורו של משורר, המבוסס, בחלקו, על ניירות מעזבונו של אדם אשר שמו לא נודע ושהיה בעל כשרון פיוטי מובהק. הטרילוגיה Islandsklukkan („פעמונה של איסלאנד"), 1941—1944, מורכבת מסיפורים היסטוריים הבנויים על היחסים בין דניה ואיסלאנד במאה ה18. במרכזה עומד אספן כתבי־היד האיסלאנדיים, ארני מאגנוסון. מדיניותה הנוכחית של איסלאנד לגבי ארצות־הברית מהווה את הנושא של הרומאן Atómstoðin („תחנה אטומית"), 1948.

ה. ק. לאכסנס

ברומאנים של ל' מהולים ענייני השעה, בדרך כלל, בנופך מפרי דמיונו, וההווה — בעבר. על כשרונו הכביר כמספר קיבל ל' את פרס נובל לספרות ב1955. יצירותיו העיקריות תורגמו לשפות שונות.

P. Hallberg, *H. K. L.*, 1952, id., *Skaldens hus*, 1956

פ. י. ב.

לָלוֹ, אֶדוּאַר — Edouard Lalo — (1823, ליל — 1892, פאריס), קומפוזיטור צרפתי, ממוצא ספרדי. ל' התחיל את לימודיו במוסיקה בקונסרוואטוריון של ליל והמשיך בהם בפאריס. יצירותיו הראשונות — שירים בעיקר — נכתבו ב1845. האופרה הראשונה שלו היא „פיאֶסקו" (1867; ע"פ המחזה של שילר); מתוך החומר של אופרה זו חיבר ל' מוסיקה לבאלט, שזכתה להצלחה רבה. ביצועו של הכנר הספרדי המפורסם סַרַסָטֶה בשנים 1874/5 סייע לפירסומם של הקונצ'רטו לכינור ו„הראפסודיה הספרדית". יצירה אחרונה זו וכן „הראפסודיה הנורווגית" (1881) הן פופולא־

ריוֹת גם היום. מבין שלוש האופרות שלו רק „המלך מאיס" (Le Roi d'Ys; הוצגה לראשונה ב1888), שנושאה הוא אגדה בְרֶטונית, זכתה להצלחה בזמנו. מבין יתר יצירותיו יצויינו הבאלט „נאמונה" (הוצג לראשונה ב1882), הסקֶרצו לתזמורת והקונצ'רטו לצ'לו.

א. לאלו

G. Servières, *E. L.*, 1925.

לֶלֶוֶל, יוֹאַכִים — Joachim Lelewel — (1786, וארשה — 1861, פאריס), היסטוריון, חוקר ועסקן לאומי פולני. ב1804—1808 למד באוניברסיטת וילנה. ב1815—1824 הורה באוניברסיטאות וילנה ווארשה. בימי „מרידת נובמבר" נגד השלטון הרוסי (1830—1831) — חבר הממשלה הזמנית. לאחר דיכויה של המרידה הוכרח לעזוב את פולניה ואחר שהיה קצרה בפאריס התיישב בבריסל (1833). בחו"ל ניהל פעולה מדינית מורחבת בין הגולים הפולנים ועמד בקשרים עם מנהיגי התנועות המהפכניות באירופה. — ב1845 נפגש עם מארכס ואנגלס, ויחד עם זה האחרון נבחר כאחד מסגני היו"ר של „החברה הדמוקראטית הבינלאומית" בבריסל (1847). אחרי כשלון „אביב העמים" נסוג מן הזירה הפוליטית.

ל' היה הראשון בין ההיסטוריונים הפולניים, שהקיף את כל תחומי ההיסטוריה: המדיני, הכלכלי, החברתי, התחוקתי וכו'. עסק הרבה במקצועות־עזר של ההיסטוריה: גאוגראפיה היסטורית, נומיסמאטיקה, ועוד. זכה לשם בקרב המלומדים במערב. חלק ניכר של כתביו נתפרסם באוסף הגדול Polska, dzieje i rzeczy jéj (I, XX, 1823—1864; „פולניה, תולדותיה וענייניה"; כרכים ראשונים יצאו בשם Polska wieków średnich — „פולניה של יה"ב"). בספרו החשוב Géographie du moyen âge (I—V ואטלאס, 1849—1857; „גאוגראפיה של יה"ב) דן, בין השאר, גם על ר' בנימין מטודלה (ע"ע). יחסו השלילי, בתחילה, כלפי היהודים, נשתנה לאחר 1831. בסוף 1832 פירסם ל' כרוז בשם "Au peuple d'Israel!" („בני ישראל!"). מתוך חליפת מכתבים בין ל' ויהושע לובלינר (ע"ע) מתברר, שזה האחרון תירגם את הכרוז ליידית. בכרוז זה השווה ל' את גורלו של עם ישראל לגורל הפולנים, פנה בקריאה ליהודים שיתמכו במרידתם הבאה של הפולנים והבטיח שע"י כך „היהודים יכבשו לעצמם זכויות; ואם הם יעמדו על שיבה לא"י, יעזרו להם הפולנים להגשים שאיפה זו". בחוברת Sprawa Żydowska w r. 1859... (1860; „העניין היהודי בשנת 1859...") הסביר ל' את עמדתו כלפי היהודים, תוך הגנה עליהם מפני התקפה אנטי־שמית. — ל' היה בעל נטיות שמאלניות, שבאו לידי ביטוי הן בפעולתו המדינית והן בהשקפתו על תולדות עמו.

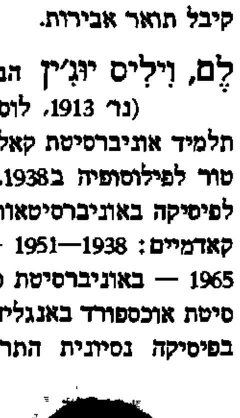
L. L. Sawaszkiewicz, *Notice sur la vie de J. L.*, 1862; A. Śliwiński, *J. L.*, 1918; H. Hleb-Koszańska – M. Kotwiczówna, *Bibliografia utworów J-a L-a*, 1952; S. Kieniewicz, *Samotnik brukselski*, 1960; *Studia Lelewelowskie* (Kwartalnik historyczny, LXVIII, 4), 1961.

י. א. ק.

לַלַנְד, ז'וֹזֶף־זֶ'רוֹם לֶה־פְרַנְסֶה דֶה — Joseph-Jérome le Français de Lalande — (1732, בורג־אן־ברס — 1807, פאריס), תוכן צרפתי. ל' החל בלימוד משפטים, אולם בהשפעת מנהל המצפה של פאריס עבר ללימוד אסטרונומיה. עד מהרה הפך ל' להיות תלמידם המועדף של מוריו וכדי לשכנעו לקשור את דרכו עם מדע האסטרונומיה הפקידו בידו את מדידות הפראלאכסה של הירח. אלה בוצעו בברלין במקביל למדידותיו של לקי בדרום אפריקה. ב1753 חזר לפאריס ונתמנה לחוקר במצפה עירו. לפי בקשת האקאדמיה למדעים החל ל' בפיתוח תורת כוכבי הלכת ומשנה זו פירסם למעלה מ100 מאמרים. ב1759 ההדיר ל' הוצאה מתוקנת של קאטאלוג הכוכבים של הלי (ע"ע) שכללה תאור מפורט של כל השביטים שהיו ידועים עד לתקופתו. ב1760 נתמנה פרופסור לאסטרונומיה בCollège de France ומ1768 עד למותו — למנהל המצפה של פאריס. ל', שביתו היה למרכז לסמינארים ולפגישות של גדולי האסטרונומים של צרפת, נודע גם בכשרון הניסוח הבהיר. לזכותו ספרים יסודיים רבים באסטרונומיה, שנכתבו בלשון קלה ושעודדו לימוד מדע זה על ידי חוגים רבים. ב1802 הקציב פרס שנתי עבור מחקר אסטרונומי הנקרא על שמו.

לֶם, סר הוֹרֶס — Sir Horace Lamb — (1849 — 1934), מאתמאטיקן אנגלי. ל' נתחנך באוונס קולג' שבמנצ'סטר ובטריניטי קולג' שבקימבריג'. ב1875 נתמנה לפרופ' למאתמאטיקה באוניברסיטת אדלאיד. ועשר שנים לאחר מכן עבר למנצ'סטר, שם שימש כפרופסור עד 1920. עבודותיו של ל' במקצוע ההידרודינאמיקה נחשבות למחקרים בסיסיים בשטח זה, והתפתחויות רבות בהידרודינאמיקה ובמקצועות הקרובים לה קשורות בשמו. הוא חיבר ספרי לימוד רבים וספריו בנושאי התאוריה המאתמאטית של תנועת נחלים (1878) וההידרודינאמיקה (1895 — המהדורה הראשונה), שימשו כספרי יסוד בשטחים אלה במשך שנים רבות. כמו כן נודע במחקריו על עיוותים אלאסטיים של גופים, ועל השראה חשמלית. ל' היה חבר ה„חברה המלכותית" (F.R.S.) מ1884 וסגן נשיאה ב1909 ובשנים 1920—1922; ב1931 קיבל תואר אבירות.

לֶם, וִילִיס יוּג'ין הבן — Willis Eugene Lamb, Jr. — (נו' 1913, לוס־אנג'לס), פיסיקן אמריקני. ל' היה תלמיד אוניברסיטת קאליפורניה, ובה קיבל את התואר דוקטור לפילוסופיה ב1938. משנה זו ואילך שימש ל' כמרצה לפיסיקה באוניברסיטאות שונות בעברו את כל הדרגים האקאדמיים: 1938—1951 — באוניברסיטת קולמביה; 1951—1956 — באוניברסיטת סטנפורד; 1956—1962 — באוניברסיטת אוכספורד באנגליה ומשנת 1962 — באוניברסיטת ייל. בפיסיקה נסיונית התרכז ל' במחקרים על נושאים בפיסיקה אטומית, בטכניקת מיקרוגלים ובתורת התפשטות הקרינה האלקטרומאגנטית. בשנת 1947 חקר ל' עם תלמידו ר. רתרפורד (R. Retherford) את רמות האנרגיה של אטום המימן ובמיוחד את רמת האנרגיה $2^2S_{\frac{1}{2}}$ שלפי תורת דירק בדבר פיצול רמות האנרגיה היתה חייבת להתאחד עם הרמה $2^2P_{\frac{1}{2}}$. ל' ופי קוש (ע"ע) שחקר אף הוא רמות אלה, מדדו הזזה (— „הזזת־ל'")

ו. י. לם

של הרמה $2^2S_{\frac{1}{2}}$ בשיעור הגבה ב0.033 ס"מ$^{-1}$ מהרמה $2^2P_{\frac{1}{2}}$. גילוי זה נעשה בטכניקות מדוייקות של מיקרו־גלים ולאחר מכן נתגלתה ההזזה גם ברמות אנרגיה אחרות של המימן ושל ההליום. מדידות אלו נתנו דחיפה רבה להתפתחות התאוריה של האלקטרודינאמיקה הקוונטית (ע"ע קוַנטים) והן עומדות בהתאמה לעקרונות היסוד שלה.

כהוקרה למחקר זה ולפיתוח של מערכות הנסיון למדידת הזזת ל' לגבי ערכים שונים של המספרים הקוַנטים n, l (ע"ע אטום, עמ' 487/8) הוענק לל' פרס נובל לפיסיקה (1955) אותו חילק עם פ. קוש.

לֶם, צַ'רְלְז — Charles Lamb — (1775, לונדון — 1834, אֶדמונטון), מחבר מסות, מבקר ומשורר אנגלי. בבית־הספר, שבו קיבל ל' את חינוכו (Christ's Hospital), החלה ידידותו עם קולריג' (ע"ע), שלא פסקה עד אחרית ימיו. בשנת 1790 התחיל לעבוד כפקיד; ב1792 נתקבל ל„חברת הודו המזרחית" והמשיך בעבודתו בחברה זו עד 1825. ב1795 חלה במחלת־רוח, אך החלים ממנה. בשנה שלאחריה היתה אחותו מרי (1764—1847) קרבן להתקף של שגעון־פתע ודקרה את אמם למוות. ל' רצה להציל את אחותו ממוראיו של בית חולי־רוח ולקח על עצמו, עד יום מותו, את האחריות ואת הדאגה לאחותו, שהתקפיה חזרו מדי פעם.

צ' לם

ב1798 פירסם, בשיתוף עם צ'ארלז לויד, קובץ שירים בשם Blank Verse („חרוזים לבנים"). כיום ל' כמעט איננו זכור כמשורר, פרט לThe Old Familiar Faces („הפנים המוכרות משכבר"), הכלול בקובץ זה. באותה שנה פירסם סיפור פאתטי בפרוזה A Tale of Rosamund Gray („סיפורה של רוזאמונד גריי"), המבוסס בחלקו על זכרונות. — הוא ניסה את כוחו גם בכתיבת מחזות.

ב1807 הופיעה יצירתם של צ'ארלז ומרי ל' Tales from Shakespeare (עברית: „מספורי שקספיר", תש"ט), שהיתה מיועדת לילדים, אך נקראה הרבה ע"י מבוגרים; ל' עיבד את הטראגדיות ואחותו את הקומדיות שבספר. בשנה שלאחר מכן פירסם את היצירה, שלפי דעתו — ובמידה מסויימת בצדק — משכה לראשונה את תשומת־הלב אל בני זמנו של שיקספיר: Specimens of English Dramatic Poets, who Lived about the Time of Shakespeare („דוגמות מיצירותיהם של משוררים דראמאתיים אנגלים, שחיו בזמנו של שיקספיר"). הסקירות הביקרתיות הקצרות שבספר זה קבעו את מקומו של ל' כמבקר.

עם ייסודו של „המאגאזין של לונדון" ב1820, מצא ל' את ייעודו כמחבר מסות. מאמריו שנתפרסמו בכתב־עת זה הופיעו בקובץ Elia („אליה"), 1823, וכן בקובץ נוסף The Last Essays of Elia („מסותיו האחרונות של אליה"), 1833. הנושאים שונים ומגוונים, מהם אוטוביוגראפיים־מציאותיים או דמיוניים־חזיוניים; מוצגות בהן, בדרך ההגזמה, המוזרויות של בני־האדם.

מכתביו של ל', אל גדולי אנשי־הרוח של תקופתו, הם מיצירות המופת של הספרות האנגלית בתחום זה.

כתביהם של צ'ארלז ומרי ל' יצאו ב1903—1905 ב7 כרכים, בעריכת לוקס (E. V. Lucas), שהוציא גם את מכתביהם (The Letters of Ch. L. to Which are Added Those of his Sister M. L.), 1935.

E. V Lucas, *Life of Ch L.*, I-II, 1921[2], E. Blunden, *Ch. L. and his Contemporaries*, 1933; id., *Ch. L.*, 1954; O. C Williams, *Ch. L.*, 1934; E. C. Ross, *The Ordeal of Bridget Elia · A Chronicle of the Lambs*, 1940, K. Anthony, *The Lambs*, 1948; *W. K. Seymour, Ch. L. as a Poet*, 1953, G L. Barnett, *Ch. L The Evolution of Elia*, 1964.

ז. ה.

לַמַאִיזְם, כינוי לדת טיבט (ע"ע), הגזור מהמונח לאמא (טיב' bla-ma) שהוא תואר של נזיר בדרגות הגבוהות יותר של ההייראַרכיה הטיבטית. בשלבי התפתחותו האחרונים, מאז המאה ה15, היה הל' עניין חברתי ומדיני לא פחות מאשר דתי, שכן מסדר הנזירים הפך לארגון הייראַרכי שראשו היה גם בעל הריבונות החילונית על הארץ. מכאן שתולדות הל' הן במידה רבה גם תולדותיה של טיבט ושל דת טיבט שהיא אחת מחוליותיה.

חמישה שלבים עיקריים לתולדותיה של דת זו: א) הדת הקמאית של טיבט העתיקה לפני חדירת הבודהיזם; ב) חדירתו הראשונה של הבודהיזם והתפתחותו בטיבט עד פרוץ הראקציה האנטי־בודהיסטית והמאבק הבא בעקבותיה (במאות 7—10 לסה"נ); ג) השתלטותו המחודשת של הבודהיזם בטיבט (במאות 11—14); ד) גיבושו הסופי של הבודהיזם הטיבטי והרפורמה הגדולה (במאה 14—15); ה) ביצורו וביסוסו של הל' וריכוז השלטון בידי הDalai Lama — ה„לאמא הגדול" (מהמאה ה15 — 1951).

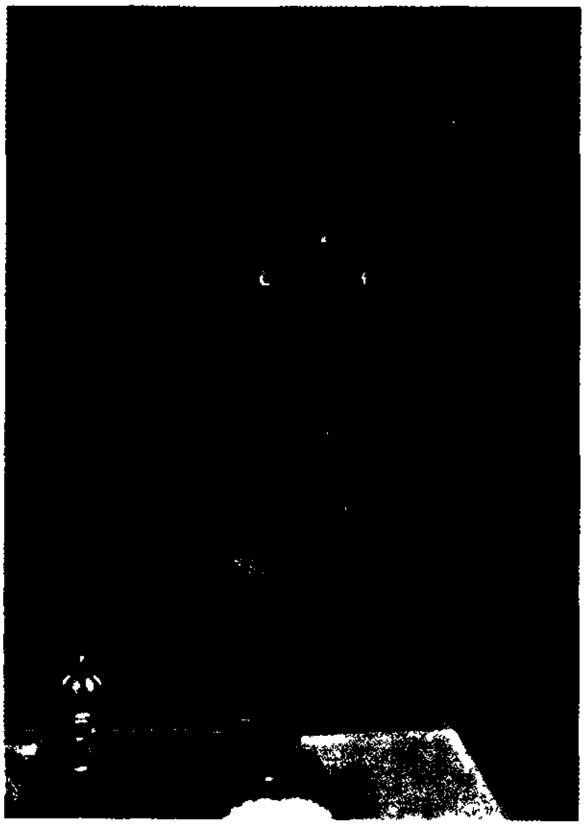
א) מעט מאד ידוע על הדת הקדומה, הידועה בשם „בּוֹן" (Bon) (משמעות המלה אינה ברורה; וע"ע טיבט, הדת עמ' 579/80), שכן המקורות הספרותיים מאוחרים הם וסימני השפעה בודהיסטית ניכרים גם ביצירות האנטי־בודהיסטיות של ה„בּוֹן־פּוֹ", נאמני הדת העתיקה. ה„בון" המקורי היה אמונה בשדים ורוחות ממינים שונים השרכנים בהרים ובגבעות, בעצים ובמעיינות ובאגמים, באויר, בשמים ומתחת לאדמה. הפולחן עסק בעיקר בטקסים מאגיים לריצוי הרוחות, השבעתם, הגנה מפניהם ושימוש בכוחם לצרכים שונים. יש סימנים המעידים שדת ה„בון" היתה שאמאניסטית (ע"ע שמניזם), וכוהניה היו דומים לשאמאנים של המונגולים ושל השבטים האחרים באסיה המרכזית והצפונית. קוסמולוגיה מפורטת, פולחן מפותח (כולל טקסי ריפוי וטקסי קבורה, ריקודי מסכות וקרבנות־דמים, ואולי אף קרבנות אדם) וטכניקות של אכסטזה שאמאנית (עליה לשמים ורכיבה באויר בעזרת התוף) היו נהוגים משנים קדמתיות, אם כי נראה שלא היו ל„בון" מקדשים מפוארים או כהונה הייראַרכית. חלק ממסורות עתיקות אלה נשתמר תחת מעטה דק של תוספות בודהיסטיות.

ב) להבנת הבודהיזם (ע"ע בודהא והבודהיזם) הטיבטי חשובות ביותר אסכולות המהינה (ע"ע), אולם חשיבות יתרה נודעת ל„ואג'ראיאנה" (Vajrayana; „מרכבת היהלום"), תורה מיסטית־מאגית המצרפת כמה ממסקנותיה הרילאטיוויסטיות של המאהאיאנה לשיטות פולחן מאגיות

מסוג הטאנטרה (Tantra. ע"ע הדו, עמ' 474/5) שמקורן בהינדואיזם (ע"ע הדו, עמ' 469—478). אפיינית לשיטות אלו לא רק האמונה שאפשר להגיע למטרה הנכספת בדרך ישירה — באמצעות השבעות וטקסים מסתוריים אלא גם בדרך הארוטיזציה של הסימבוליקה והטכניקה המיסטיות. הדמויות האלהיות המרובות שבפנתיאון הבודהיסטי מתו־ארות כזכר ונקבה שזיווגם מסמל את ההתגברות על הניגו־דים הקטביים שבעולם ואת חוויית האחדות השלמה. ההו־לכים בדרך הVajrayana נהגו להזדווג עם נשים שסימלו את עקרון הנקבה לגביהם. הקצה האחד של אסכולה זו היה שיטה סמלית־מיסטית, בעוד שהקצה השני התנוון להפקרות ולאנטינומיזם שלא נרתע גם מטקסים עם גופות מתות וכיו"ב. האמנות הטיבטית־בודהיסטית ידועה בפסלים המרו־בים של דמויות־בודהא, אלים ושדים הנמצאים בחיבוק מיני עם ה„נוקבא" שלהם (Yab-yum).

כזה היה הבודהיזם בהודו כאשר המלך הטיבטי סונג־צן־גאם־פו (Song-Tsen-Gam-Po ; במחצית הראשונה של המאה ה7), שירש מאביו ממלכה מאוחדת וחזקה, פתח את ארצו להשפעות מארצות התרבות השכנות — סין, תורכסטאן, הודו. בשנת 632 שיגר את אחד משריו לקאשמיר כדי להביא את הכתב הנהוג שם. עם הכרת הכתב ההודי (ע"ע הדו, עמ' 486) ויצירת הכתב הטיבטי (ע"ע טיבט, עמ' 581) חדרה גם ספרות בודהיסטית והתחילה פעולת תרגום כתבי הקודש הבודהיסטיים לטיבטית. המלך אף נשא נסיכה נפאלית ונסי־כה סינית ושתיהן תרמו לחיזוק ההשפעה הבודהיסטית. אולם נראה שעל אף תמיכת בית המלוכה, המשך מלאכת התרגום ויסוד מקדשים, נשאר הבודהיזם דתו של מיעוט קטן, ואף עורר את התנגדותם הנמרצת של חוגי האצולה שחששו לזכויותיהם הפאודאליות מפני מלוכה חזקה הבאה בברית עם הבודהיזם. מכאן גם האופי המדיני, האצילי־לאומי־טיבטי של התעוררות ה„בון" כנגד הדת הזרה. התחי־לה תקופת מאבק ארוכה בין המלכים לשרי החצר האנטי־בודהיסטיים. עם הזמנתו של המורה והמלומד פאדמאסאמ־בהאוה (Padmasambhava ; במאה ה8) מהודו לטיבט נעשה נסיון לחזק את הבודהיזם, אולם קשה לעמוד על פרטים היסטוריים מאחר שחכם זה מתואר במקורות בצורה אגדתית מובהקת כמכשף גדול וכובש שדים, אשר ניצח את השדים הטיבטיים שעד כה מנעו בעד חדירת הבודהיזם. באותו זמן גם נבנה המנזר הגדול הראשון בסאמיה (Samye ; בשנת 787, בערך) שעודנו קיים. אולם ההתנגדות של האצולה ושל חוגי נאמני ה„בון" גברה, וה„בון־פו" חזרו אל טקסיהם, התארגנו וגיבשו את תורותיהם ואת ספרותם, אם כי ההשפעה הבודהיסטית היתה ניכרת גם אצלם. הבודהיזם הטיבטי במאה ה9 מגלה סימני ניוון: מאגיה במקום מיסטיקה, זלזול בתקנון הנזירות הבודהיסטית, והפקרות מינית על יסוד תורות הטאנטרה.

ג) ההתעוררות שחלה בתחילת המאה ה11 קבעה את עתיד הל' הטיבטי: מספר צעירים רציניים ורענים ביקשו סמיכת הנזירות; גברו המסעות להודו לשם לימוד תו־רות הבודהיזם; התרחבה פעילות המתרגמים, ונוסדו מנז־רים ומקדשים רבים. חשובה ביותר פעילותו של ההוגה והמורה אטישה (Atisha), הודי מבנגאל, שהוזמן לטיבט ושם הניח את היסודות של מה שהיה אח"כ כת ה ק א ד א מ־פ ה (Kadampa). הוא, כנראה, גם תיקן את הלוח הטיבטי.

נזיר מאחת מכיתות „המצנפות האדומות"
בתנועת ידיים פולחנית

בן־דורו של אטישה, וירופה (Virupa), ייסד את כת סה־קיה (Sa-kya) חזו השפיעה על הל' המאוחר. נוצרה מסורת דינאס־טית שעל פיה ראשי המנזרים (שנהגו להתחתן) הורישו את משרתם לבניהם או לקרוביהם. בתקופה זו אף באו ראשי המנזרים הגדולים בברית עם שליטים מתגוליים וע"י כך ביצרו את השלטון החילותי של הכמורה בטיבט. בעת ההיא החל הל' מתפשט גם ברחבי צפון אסיה המרכזית. מורים דגולים שונים פעלו באותה תקופה, אם כי הביוגראפיות שלהם מספרות בעיקר על מעשי כישוף ועל השגיהם במאגיה. כך טי־לו־פה שבא מהודו, תלמידו נארופה (Naropa) מנציגי תורת הטאנטרה, וכן מילאראפה (1040—1123) מגדולי המשוררים והפרשנים הטיבטיים.

ד) הבודהיזם הלך והשתרש בטיבט, ובהתחלת המאה ה14 חל גם גיבושה הסופי של ספרותו הרשמית. זו כוללת לא רק את אוסף ה„טריפיטאקה" (Tripitaka) הקלאסי אלא גם את כל הספרות המהאיאנית העצומה, לרבות הטכסטים הטאנ־טריים. כל אלה נחשבו לדבר בודהא וקובצו באוסף ה„קאנ־ג'ור" (Kanjur ; „המלה המתורגמת"). אוסף שני, ה„טנג'ור" (Tanjur : „המסכתות המתורגמות") הוא מעין אנציקלופדיה של דברי פרשנות ושל מדעי הרפואה, האסטרולוגיה, הלוגי־קה, השירה ועוד. ה„קאנג'ור" נדפס לראשונה בפקינג בשנת 1411. דפוסים אחרים הופיעו בסין ובטיבט, רובם במאה כרכים גדולים.

המאורע המכריע בתולדות הל' היה גיבושו האירגוני בתקופה זו. אמנם נעשו נסיונות לקיים את התקנון הנזירי הבודהיסטי ולדכא את ההפקרות במנזרים ובכיתות הרבים, אולם עדיין שלטה המגמה הטאנטרית־מאגית והכמורה שאפה לשלטון חילותי. הרפורמה הגדולה בוצעה ע"י צונג־קהה־פה

Tsong-Kha Pa ; 1357—1418), שאירגן את מסדר הנזירים, הנהיג תקנון קפדני, הטיל משמעת חמורה על המצט־רפים למסדר וקבע את סדרי הפולחן והתרגולים הרוחניים. כדי להבדיל את המסדר המתוקן גם הבדלה חיצונית משאר הכיתות, החליף את המצנפת האדומה במצנפת צהובה, ועל כן ידועה הכת בשם גה־לוג־פה (Ge-Lug Pa), היינו „אנשי המידות התרומיות", וגם בשם „הכנסיה הצהובה" או „המצנ־פות הצהובות". מרכזה בכמה מנזרים גדולים שנוסדו ע"י צונג־קהה־פה. הכת הצהובה השתלטה עד מהרה על טיבט והפכה לכנסייתה הרשמית, בעוד הכיתות „האדומות" נחשבו כבעלי דרגה נמוכה יותר כמכשפים וכשאמאנים. מכיון שה„גה־לוג־פה" הקפידו על פרישות מינית, היה קושי בקיום העיקרון הדינאסטי, ומכאן השיטה הטיבטית המיוחדת של העברת הירושה על פי תורת „גלגול הנשמות" המקובלת בלאו־הכי בבודהיזם ההודי. לפי שיטה זו כל לאמה בדרגה גבוהה אחרי שנפטר מן העולם חוזר לעולם הזה — לרוב אחרי 49 יום — ונולד כתינוק. נקבעו שיטות לזיהוי ה„אינ־קארנאציה" ומובן כי שיטות אלו השאירו מקום לתככים של חוגים מעוניינים וקבוצות שלטון. שיטה זו של ירושה נתקבלה ברחבי טיבט, וכמעט כל מנזר גדול מתפאר בכך שראשיו הם „אינקארנאציות" של מורים־קדושים שהלכו לעולמם.

ה) יורשו של צונג־קהה־פה, בן־אחיו, גן־דון דרופ־פה (Gen-Dun Drup Pa) נחשב במסורת הטיבטית ל„דאלאי לאמה" הראשון, אולם תואר זה ראוי למעשה ליורשו גה־דין גיא־מצ'ו (1543—1588) שחידש את קשרי טיבט עם המונ־גולים. המונגולים קיבלו את הדת הלאמאיסטית בנוסח הכנסיה הצהובה, והח'אן המונגולי אלטאן הכתיר את הלאמא הגדול בתואר דאלאי־לאמה („לאמא האוקיינוס") ו„אג'ראדהארא" („נושא היהלום"). לפי המסורת המקובלת בטיבט מתגלגלת האלהות הבודהיסטית „אולוקיטשווארה" (Avalokiteshvara), בשושלת הדאלאי לאמה, בעוד ש„אמיטאבהה" (Amitabha), הוא הבודהא של „האור האין־סופי", מתגלגל בשושלת ראשי מנזר טאשילומפו (Tashilhumpo) הידועים בתואר פאנצ'ן־רינפוצ'ה (Panchen-Rin Po-Che) או פאנצ'ן־לאמה (-Pan chen-Lama). האישיות הבולטת והחשובה ביותר בשו־שלת ראשי הכנסיה הצהובה היה הדלאי־לאמה החמישי (1617—1682) שהשלים את הפיכת טיבט למדינת הכנסיה. בעל בריתו, גוסרי־ח'אן המונגולי הכניע את כל מתנגדיו בטיבט ומסר לידו גם את השלטון החילוני על הארץ. הוא אהב פאר וגינוני מלכות והוא שהפך את להסה (ע"ע) לעיר ה„ואטיקן" של טיבט ע"י בניית מנזרים וארמונות, ובעיקר ארמון ה„פוטאלה" (ר' תמ', כרך זה, עמ' 218). במאה ה18 השתלטו הסינים על ענייני טיבט. על ההיסטוריה במאה ה19—20, ר' טיבט, עמ' 588/9.

אם־כי הל' ידוע בעיקר כדתה של טיבט, יש לו חסי־דים גם בחלקים אחרים של אסיה, כגון במונגוליה ובסין. בתחומי בריה"מ דהיום קיבלו על עצמם בשעתם את הל' הבוריַטים והקאלמיקים. כן נתפשט הל' במרוצת המאות בארצות הגובלות בטיבט מהדרום, בוטן (ע"ע), לאדאק וסיקים (ע"ע).

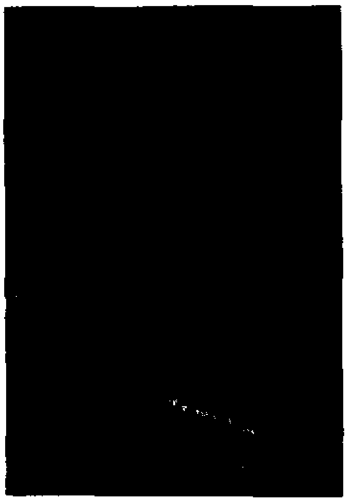
רוב המאמינים בל' חיים תחת שלטון קומוניסטי, וקשה לאמוד את מספרם או לקבוע את מידת פעילותה של הדת. לפני השתלטות הסינים על טיבט נאמד מספר הנזירים בה ב½ עד ¼ מכלל הגברים באותה ארץ. מספר הנזירים באח־דים מהמנזרים הגדולים הגיע לכמה אלפים.

וע"ע טיבט, דת, היסטוריה; מונגוליה, דת, היסטוריה; סין, דת, היסטוריה.

Ch. A Bell, *The Religion of Tibet*, 1931, H. Hoffmann, *Die Religionen Tibets*, 1956; G. Schulermann, *Geschichte der Dalai-Lamas*, 1958, L. A. Waddell, *The Budhism of Tibet or Lamaism*, 1958², Chanakya Sen, *Tibet disappears*, 1960; A. David-Neel, *Magic and Mystery in Tibet*, 1960

צ. ו.

לֶמְבְּרוּק, וִילְהֶלְם — Wilhelm Lehmbruck — (1881, דיסבורג־מיידריך — 1919, ברלין [התאבד]), פסל, צייר וחרט גרמני. ל' למד בבית־הספר לאמנויות בדי־סלדורף (1895–1899) ובאקאדמיה לאמנות של אותה עיר (1901–1907). יצירותיו ה־מוקדמות הן מהתקו־פה שבין 1905 ו1909. ב1910–1914 חי ופעל בפאריס, בה קלט את השפעתו של מיול (ע"ע) וכן את זו של הפיסול הגותי המוק־דם. ב1914 חזר לבר־לין. פסליו הם ברובם מכויירים ויצוקים בג־בס ואבן מלאכותית. ההבעה המכונסת הה־סגפנית והעיוותים

וילהלם למברוק: הכורעת, 1911

המכוונים של דמות האדם ביצירתו—החל מ1911 נטה ליצור דמויות דקות ומוארכות—עשאוהו לנציגו המובהק של האקס־פרסיוניזם (ע"ע) הלירי בפיסול הגרמני. פסליו, כמו־כן רישומיו ותחריטיו אשר מספרם מגיע למאות, מצויים במרבית האס־פים הגדולים באירופה ובאה"ב, ובעיקר ב„מוזיאון ל'" שב־עיר מולדתו. עם הידועים שבפסליו נמנים: „הכורעת", 1911; „המתנשא", 1913; „החושב", 1918.

P Westheim, *W. L.*, 1919; A. Hoff, *W. L.*, 1936.

לֶמְבֶּרְט, ג'וֹן — John Lambert — (1619—1684), איש צבא ומדינאי רפובליקני אנגלי. ל' נולד למשפחה מהאצולה הנמוכה בֶּוסט רִידינג שביורקשיר ולמד בקמבריג'. בפרוץ מלחמת האזרחים נהיה ל' לסרן בגדוד פרשים של פֵירְפַקְס, מפקד צבא הפארלאמנט שהיה קרוב משפחה של אשת ל'. ל' עלה במהירות בשלבי הפיקוד הצבאי וב1647 נהיה למיג'ר־ג'נראל. הוא התבלט גם בין המנהיגים המדי־ניים של הצבא, בתקופה שבה החל הצבא מתערב יותר ויותר בעניינים מדיניים, וסייע לאַירְטֶן, חתנו של קרומוֶל (ע"ע), בניסוח הצעת חוקה שביקשה למלא את התביעות היסודיות של הפארלאמנט, המלך והצבא (ע"ע ממלכה מאוחדת, היס־טוריה).

במלחמת האזרחים השניה, שפרצה ב1648, דיכא ל' מרי־דה מלוכנית ביורקשיר, ומילא תפקיד חשוב בניצחון על הסקוטים. הוא היה סגנו של קרומוול במערכות בסקוטלאנד ב1650/51, ואח"כ היה מעוזריו הראשיים במשטר הרפובלי־קני ומזמן־מה נחשב לאיש החזק ביותר אחרי קרומוול. בסוף

שלטונו של קרומוול פרש ל' מחיי הציבור, אך אחרי מותו של זה חזר לפעילותו, ואחרי הדחת ריצ'ארד, בנו של קרומוול, פיזר את „שארית הפארלאמנט" (Rump Parliament) והיה בחדשים האחרונים של 1659 שליטה של אנגליה. הוא לא הצליח לעמוד בפני צבאו של ג'ורג' מונק, שדגל בהחזרת השלטון האזרחי במדינה. עם החזרת המלוכה נידון ל' למיתה בשל חלקו במלחמת האזרחים. דינו הומתק למאסר עולם.

W. H. Dawson, *Cromwell's Understudy*, 1938

לַמְבֶּרְט, יוֹהַן הַיְנְרִיךְ — Johann Heinrich Lambert

(1728, מילהאוזן [מילוז] — 1777, ברלין), מלומד גרמני רב־צדדי: מאתמאטיקן, פיסיקן, אסטרונום ופילוסוף. הירבה לנדוד בצעירותו, בגרמניה ובשוויץ. ל' שהיה בנו של חייט, היה אוטודידאקט, וכבר בגיל צעיר החל לעסוק במחקרים בתחומים שונים ובכולם תרם תרומה חשובה בחידושיו המקוריים ובתגליותיו. כמאתמאטיקן ניסה להעזר בסימון מאתמאטי לניסוח כללי הלוגיקה. כפיסיקן ערך מחקרים בתורת האור (על שמו יחידת קרינת־אור וחוק באופטיקה הקובע את עצמת האור על מישטח ע"פ מרחקו ממקור האור ונטייתו הזוויתית), החום והאטמוספירה. כאסטרונום נתן בספרו Cosmologische Briefe über die Einrichtung des Weltbaues („מכתבים קוסמולוגיים על סידור מבנה העולם"), 1761, תאוריה על המבנה המכאני של היקום הקרובה להיפותזה של קאנט, בלי שידע עליה. הוא היה גם בעל זכויות בתורת הגאודזיה (מדידות קרקע) ובשרטוט מפות. ב1759 הוזמן ע"י האלקטור מאכסימיליאן־יוסף II למינכן כדי להקים אקאדמיה למדעים לפי דוגמת האקאדמיה של ברלין. ב1764 נבחר לחבר האקאדמיה של ברלין. את שיטתו הפילוסופית תאר בספרו Neues Organon, oder Gedanken über die Erforschung und Bezeichnung des Wahren, und dessen Unterscheidung von Irrthum und Schein („אורגאנון חדש או הרהורים על החקירה והסימון של האמיתי ועל הבחנתו מן הטעות והתדמית"), 1764. הספר, המחולק ל4 חלקים, עוסק בלוגיקה הפורמאלית, בתורת האמת (אלתיולוגיה), בתורת הסימנים (הסמיוטיקה) ובפנומנולוגיה. בתורת האמת מבקש ל' לחקור כיצד נגיע ע"י ידיעת הצורות אל ידיעת החומר של הכרתנו. לדידו המושגים הפשוטים הם האמיתיים והשאלה שהוא מציב מתנסחת כך: „כיצד מושגים מורכבים אפריוריי הם באפשר?" בהעמדת שאלה זו הקדים ל' ב17 שנה את קאנט, שניסח ב„בקורת התבונה הטהורה" (1781) שאלה דומה: „כיצד משפטים מרכיבים אפריוריי הם מן האפשר?" ל' עצמו שאל מלוק את רשימת המושגים הפשוטים, אך טען נגדו על שלא בדק את אפשרות הרכבת המושגים אפריורי. המתודה הסינתטית שלו חוקרת את האפשרות של צרוף המושגים הפשוטים והפיכתם לאכסיומות מדעיות. „תורת האמת" היא, איפוא, המכלול השיטתי של המדעים האפריוריים הבנויים על האפשרויות הנובעות מן המושגים הפשוטים. ל' ביקש גם ליצור שפה מדעית שתאפשר לנו להעמיד את תורת הדברים על תורת הסימנים. בחלקו האחרון של „האורגאנון החדש" דן ל' בשאלה אם ובאיזו מידה המושגים הפשוטים שהם ממשיים סובייקטיוויים הם יחד עם זה גם בעלי תוקף אובייקטיווי.

עניין התוקף האובייקטיווי של הרכב מושגים פשוטים אפריורי חוזר ונידון בהרחבה בספר פילוסופי אחר, Anlage zur Architectonic, oder Theorie des Einfachen und Ersten in der philosophischen und mathematischen Erkenntniss („הכנה לארכיטקטוניקה או תורת הפשוט והראשוני בהכרה הפילוסופית והמאתמאטית"), 1771. בספר זה רואה ל' את הבסיס הפילוסופי בהכנסת המתודה הסינתטית לפילוסופיה, בניגוד לדרך האנאליטית של ליבניץ (ע"ע) ושל וולף (ע"ע). על הארכיטקטוניקה הוא הטיל לבסס את התוקף האובייקטיווי של הסינתזות האפריוריות של השכל.

בתולדות הפילוסופיה מתייחסים אל ל' לרוב כאל מי שקדם לקאנט, אבל הוא ראוי להערכה רבה יותר. גם קאנט עצמו אמר עליו שהוא „גאון ראשון־במעלה בגרמניה". ואמנם במאה הנוכחית שבו להתעניין מחדש בל' ובעקבות זאת הוצאו לאור מהדורות שונות וחדשות של כתביו.

R. Zimmermann, *L., der Vorganger Kant's*, 1879; J. Lepsius, *J. H. L.*, 1881; K. Krienelke, *J. H. L.'s Philosophie der Mathematik*, 1909; B. V. Zawadzki, *Fragment aus der Geschichte der Erkenntnistheorie L.'s*, 1910, C. I. Lewis, *A Survey of Symbolic Logic*, 1918; A. Loewy, *H. L.'s Bedeutung fur die Grundlagen des Versicherungswesens*, 1927; M. E. Eisenring, *J. H. L. und die wissenschaftliche Philosophie der Gegenwart*, 1942, F. Lowenhaupt, *J. H. L.*, 1943

ש. ה. ב.

לַמְבֶּרְט, מֵאִיר — Mayer Lambert

(1863, מץ — 1930, פאריס), פרשן המקרא ומדקדק עברי. צאצא למשפחת רבנים מפורסמת מלורן, תכדו של יהודה מאיר ל', מנהלו הראשון של ביהמ"ד לרבנים בצרפת. ל' הוסמך לרבנות ולמדעי הרוח בפאריס (1886), ושימש כמורה לעברית, לסורית ולפרשנות המקרא בביהמ"ד לרבנים שם, ובבת"ס אחרים, ביניהם ביה"ס ללימודים גבוהים בסורבון. השתתף בעילום שם בתרגום המקרא (דניאל, עזרא־נחמיה) לצרפתית ע"י רבני צרפת, ובהוצאת כתבי רב סעדיה גאון עם תרגום צרפתי (פרוש ספר יצירה [ע"ע], 1891; תרגום משלי ובאורו הערבי, 1894). כתב פרוש מדעי לדניאל (במהדורתו של א. כהנא, 1906), והדיר, עם לואי ברנדין, ספר לעזים Glossaire hébreu-français du XIIIe siècle (1905).

מפעל חייו הוא „ספר יסוד של הדקדוק העברי" (Traité de Grammaire hebraique), I–III (1931—1938).

את דעותיו בענייני היהדות הביע ל' בכה"ע L'Univers israélite, 1896—1906 (בחתימה: R. T.). ל' סבור היה, כי תורת ישראל היא חוקה מוסרית המבוססת על התבונה, ולפיכך שמר בקפדנות את מצוותיה, אף שלא האמין בהתגלות ה' וביקר בחריפות את נוסח המקרא, בהערותיו שנתפרסמו בRevue des Études juives (1891—1925).

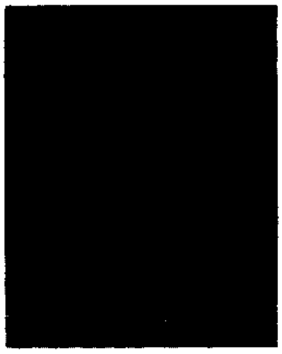
J. Weill, *M. L., 1863–1930* (REJ, XCI), 1931 (כולל ביבל').

לַמְבֶּרְט, קוֹנְסְטַנְט — Constant Lambert

(1905, לונדון — 1951, שם), קומפוזיטור, מנצח ומבקר מוסיקה אנגלי. ל' למד בקולג' המלכותי למוסיקה בלונדון אצל ווֹן ויליאמז (ע"ע). לפי הזמנתו של דיאגילב חיבר את המוסיקה לבאלט „רומיאו ויוליה", שהוצג במונטה קארלו (1926). ל' הצטיין במיוחד בתחום הניצוח על יצירות באלט. היה מנצח ב„להקת קאמארגו" שנוסדה בלונדון ב1930 ושמטרתה היתה להמשיך את מפעלו של דיאגילב. ב1938 נתמנה מנצח ב„להקת הבאלט של סאדלרס ולס" ובתפקיד זה שימש עד 1947. ל' חיבר מוסיקה לבאלט, מוסיקה לתיאטרון ולקולנוע, עיבד לבאלט יצירות של מחברים מפורסמים והיה מבקר

מוסיקה של מספר עתונים. את עבודתו כמבקר־מוסיקה סיכם בספר Music Ho! A Study of Music in Decline („מוסיקה חו! מהקר על מוסיקה בשקיעתה"), 1934.

לַמְדָן, יִצְחָק (1900, מאלינוב [ווֹלין], — 1955, תל־אביב), משורר עברי. קיבל חינוך מסרתי וכללי בבית אביו האמיד, ועל תקופת אושר יחידה זו התרפק ברבים משיריו הליריים. בפרוץ מלה"ע I נמלט לדרום־רוסיה, והיה עד לפוגרומים שם. ב1920 עלה לא"י ועבד כפועל בכבישים ובמושבות. ב1929 הצטרף למערכת „מאזניים"; כן נמנה על מייסדי „ברית עברית עולמית".

יצחק למדן

כבר בגיל צעיר החל לפרסם בעיתוני הילדים „הירדן" ו„הפרחים", ואח"כ גם ב„השלוח". סיגנונו העצמאי התגבש בא"י, בהשפעת ביאליק מזה והאכספרסיוניזם הגרמני מזה. את מקומו בספרות העברית קנה בפואמה הדראמאתית „מסדה" (תרפ"ז), בה שיקע את נסיון חייו והשקפת עולמו כפליט וכחלוץ. הוא מתאר בה את דרכם של חלוצי העליה השלישית לארץ, את נסיונותיהם ואת אכזבותיהם. א"י היא בעיניו מבצר אחרון ומבודד, שאין לו סיכוי עמידה, אבל היאוש הופך לבסוף למקור של עצמה ומסירות, שבכוחם הוא קורא למרד בגורל היהודי. ל' מסיים את הפואמה בהכרזה, שנעשתה לו ל„אני מאמין": בא"י נפתח דף חדש בתולדות העם. שלשלת הדורות נמשכת, אבל באופן שונה ומנוגד לעבר, הן מבחינת הגורל הלאומי והן מבחינת המורשת הרוחנית: עם ישראל חוזר אל הקרקע להיות עם עצמאי בחומר וברוח. בזאת היתה „מסדה" לפה לחלק גדול מאנשי העליה השלישית, ועד מהרה זכתה למעמד של יצירת־מופת. פואמה זו גם האפילה על שירתו המאוחרת של ל', ששוב לא זכתה לאותו הד: „ברתמה המשולשת" (תר"ץ); „מספר הימים" (ת"ש); „מחנים" (תש"ד); ו„במעלה עקרבים" (תש"ה).

ב1934 יסד ל' את ירחונו „גליונות" וערך אותו עד מותו. הוא עיצב כ"ע זה כאמצעי מאבק נגד הפוליטיזאציה המופרזת של חיי הציבור בא"י, נגד הקיטוב המעמדי והפילוגים הפנימיים, ובעד ציונות כלל־יהודית שתתרכז בפעולה להצלת העם היהודי מהשואה הרוחנית המאיימת עליו. את הקיום הלאומי זיהה עם הנאמנות ליעוד הרוחני, ובזה ביטא אותו צרוף פאראדוכסאלי של נאמנות למורשת היהודית מתוך הפיכה קיצונית של תכניה. רעיונות אלה פעמו גם בשירה הלירית שכתב אז, והמסוגננת לרוב כשירת זעם־ונחמה נבואית. — ל' השתתף בעריכת מאספים ספרותיים נוספים, וערך גם כמה קבצי־סיפורים ואגדות. כן תירגם רומאנים ומחזות מספרות העולם. ערכה האמנותי של יצירתו שנוי במחלוקת, בגלל תכנה הפובליציסטי וסיגנונה הקולני והמרנוטתי, אף שאין להטיל ספק בהשפעה הרבה שנודעה לה על ציבור רחב.

ש. י. פנואלי, דמויות בספרותנו החדשה, 144—152, תש"ו; א. שביד, שלוש אשמורות, 93–106, תשכ"ד; הנ"ל, המוטיב הלאומי בליריקה של ל' („מאסף", ז'), תשכ"ז; עשר שנים למותו של י. ל' ז"ל („מאזנים", י"ט), תשכ"ה; ב. קורצווייל, בין חזון לבין האבסורדי, 100—109, תשכ"ו.

א. שב.

לַמָה (ליאמה = Llama; Lama), סוג בע"ח מעלי־גרה ממשפחת הגמליים (ע"ע גמל), הנפוץ באמריקה הדרומית, בעיקר בהרי האנדים, בגובה 2,400—5,000 מ', על גבול איזור הצומח. הל' דומה לגמל, אבל שונה ממנו בכמה סימנים: גדלה כ⅓ מגודל הגמל, היא חסרה דבשת. שערותיה ארוכות ורכות, מראה עדין, ראשה דומה לראש כבש, אזניה ארוכות וחדות, צווארה ורגליה ארוכים ודקים, אצבעותיה נפרדות ומותאמות לטיפוס על סלעים. אפייני לדם הל' מספר גדול מהרגיל של כדוריות אדומות, המתקיימות זמן רב והמסוגלות לקלוט יותר חמצן מאלה של יונקים אחרים. תכונה זו קשורה, כנראה, במשכנה בגבהים.

כל בני הסוג פעילים ביום. הם חיים בעדרים של עד 100 פרטים, בהם זכר אחד, מספר נקבות וצעירים בגילים שונים. הקולות שהם משמיעים דומים לאלה של סוסים ושל כבשים. בעונת היובש הם יורדים לעמקים למרעה. — הל" ידועות כמחבבות מלח; הן יורדות לשתות מי־ים או ללקק מלח הנשאר בחוף לאחר התאדות המים. יש להן תחנות־ריח: מקומות קבועים להפרשת גללים. ההריון נמשך 10—11 חדשים והנקבה ממליטה בד"כ ולד אחד, ולעתים רחוקות שניים. אורך החיים 20—23 שנים.

בסוג ל' 4 מינים: (1) גואנאקו (L. huanacos); (2) ויקוניה (.L vicugna); (3) ל' מבויתת (L. glama); (4) אלפאקה (L. pacos). — שני הראשונים הם מיני־בר ושני האחרונים מינים מבויתים. (3) היא בהמת־בית שהיתה בעלת־חשיבות כבר בתקופת האינקה (ע"ע), ומוצאה מ(1). (4) המפורסמת בצמרה היקר, היא הצורה המבויתת של (2), או תוצאה מהכלאה בין (2) ל(3). — (1) ה ג ו א נ א ק ו נפוץ בצ'ילה, בפרו, באקוואדור ובארגנטינה. צבעו חום־אדמדם, גחונו לבן ושערו ארוך. עורו משמש לבניית בתי הילידים ועורם של צעירי הגואנאקו משמש להכנת שמלות.

לאמה אלפאקה
(Lama pacos)

(2) ה ו ו י ק ו נ י ה קטנה מהגואנאקו. גבהה כ1 מ'. צבעה חום בהיר. שערות לבנות וארוכות מקיפות את החזה. היא חיה בעדרים קטנים של 6—12 פרטים. בשעת־סכנה משמיע הזכר צווחה גדולה. תפוצת הוויקוניה מצומצמת: ברמות האנדים — מבוליוויה עד לאקוואדור. בשל הביקוש אחרי צמרה היקר, ממנו מייצרים שמיכות, אריגים וכובעים, נעשתה הוויקוניה נדירה.

(3) הל' ה מ ב ו י ת ת, היא הגדולה והחזקה מארבעת המינים. מגדלים אותה בפרו ובבוליוויה, והיא מסוגלת לשאת קור עז. פרוותה צמרית. הזכרים משמשים כבהמות־

משא והם יכולים לשאת משא רב למרחק 10—20 ק״מ ליום, אך אם מעמיסים עליהם משא מעל לכושר־סבלם, הם מסרבים לנוע ממקומם.

(4) האלפאקה קטנה יותר מהל׳ המבויתת. צבעה חום־שחור או לבן. מגדלים אותה (בעיקר בפרו) בשל צמרה הארוך והעדין. לסיב פרוות האלפאקה נודע ערך רב בשל יפיו (הוא מבריק ורך כמשי) וחזקו. הוא גם דוחה מים וכושר־בידודו גבוה.

צמר האלפאקה משמש בעיקר לריפוד שקי־שינה ולתלבושות של טייסים. לשם השבחת הצמר מגדלים כיום בני־כלאים של האלפאקה עם הוויקוניה.

עד לכיבושה של אמריקה הדרומית ע״י הספרדים, מילאה הל׳ המבויתת את התפקידים שממלאים במקומות אחרים הסוס, העז, השור והכבש. בממלכת האינקה סיפקה הל׳ את כל צרכי היום־יום: צמרה שימש לכסות, עורה לסנדלים, שומנה לתאורה, שערותיה הארוכות לעשיית חבלים; גלליה כחומר־דלק, ומחלבה עושים גבינה ילידי אמריקה הדרומית גם היום. בשרה עלה רק על שולחן המלך והאצולה, ואילו לילידים המשועבדים היתה הל׳ אסורה באכילה. אדם שפגע בל׳ בלי נטילת רשות, היה חייב מיתה. צמרה נמסר לאוצר המדינה. בפולחן האינקה היתה הל׳ בהמת־הקרבן המקובלת. לצורך זה שימשו רק הזכרים. בקוזקו, בירת ממלכת האינקה, הועלתה כל בוקר ל׳ כעולה על המזבח לכבוד אל־השמש. בטקס הלוויה של נכבדי האינקה היו שוחטים מספר ל״, שנקראו בשמותיהם של קרובי או ידידי הנפטר. קרבן זה בא במקום קרבן־האדם שהיה נהוג בזמן הקדום. ל׳ שחורה שימשה לעתים שעיר־לעזאזל, שהיו שולחים להרים בשעת מגיפה או רעות אחרות. נוהג זה עוד היה רווח בין הילידים בבוליוויה ובפרו במאה הקודמת. ור׳ תמ׳: כרך ד׳, עמ׳ 284, למטה.

מ. ס.

לֶמוֹן, הַרְטוֹג וַן הִירְשׁ („הרש לוי רופא״) — Hartog van Hirsch Lemon — (1750, וינה[?] — 1823, אמסטרדם), רופא יהודי, לוחם האמנציפציה היהודית בהולנד.

ל׳ היה רופא מטעם הקהילה באמסטרדם, אך פוטר כשיסד את החברה „פליכס ליברטאטה״ (ע״ע אמסטרדם, עמ׳ 115). הוא היה גם מזכירה וחתם על עצומותיה. ל׳ היה ממייסדי הקהילה „עדת ישורון״ באמסטרדם וייצגה ב„סנהדרין״ בפאריס (ע״ע אמנציפציה, עמ׳ 84). ב1797 היה מראשוני היהודים שנתמנו לחברי האסיפה הלאומית, וב1808 נבחר לקונסיסטוריה היהודית וחתם על החוזה (Concordaat) עם הקהילה הספרדית (1810). אחרי שהולנד סופחה לצרפת היה מתומכי שושלת אורניה. ב1813 הושם בבית־סוהר בצרפת כחשוד בקשר נגד השלטונות, ושוחרר רק אחרי תבוסתו של נאפוליון. כרופא היה ל׳ מראשוני הלוחמים למען הרכבת אבעבועות (ע״ע ג׳נר, עמ׳ 100).

לֶמוֹנְיֶה, קָמִי — Camille Lemonnier — (1844, איכסל [Ixelles] — 1913, בריסל), סופר ומבקר־אמנות בלגי, בשפה הצרפתית.

ל׳ היה אחד מחבריה הפעילים של קבוצת La Jeune Belgique (ע״ע בלגיה, ספרות). השפעת האסכולה הנאטוראליסטית ניכרת כבר ברומאנים הראשונים שלו — Un coin de village („פינת כפר״), 1879, Un mâle („גבר״), 1881, Le mort („המת״), 1882, הדנים בחיי האיכרים הפלמיים. Les charniers („גלי־פגרים״), 1881, הוא קריאה נגד המלחמה. ספרו המפורסם ביותר, Happe-chair („תאוות בשרים״), 1886, דומה לא מעט לספרו של זולה (ע״ע), „ז׳רמינאל״. ל׳ ניסה ידו בכתיבת רומאנים פסיכולוגיים ללא הצלחה. לבסוף חזר לסוג הספרותי שבחר בו מתחילה וכתב מספר רומאנים אשר בהם תיאר באהבה את נופי ארץ מולדתו (La Belgique [„בלגיה״], 1888). סיגנונו מצטיין בדימויים נועזים וציוריים ובחידושי לשון. מבין מחקריו על אמנות, G. Courbet et son oeuvre („ג. קורבה ויצירתו״), 1878.

M. des Ombiaux, *C. L.*, 1909; H Landau, *C. L., essai d'une interprétation de l'homme*, 1936, M. Gauchez, *C. L.*, 1943.

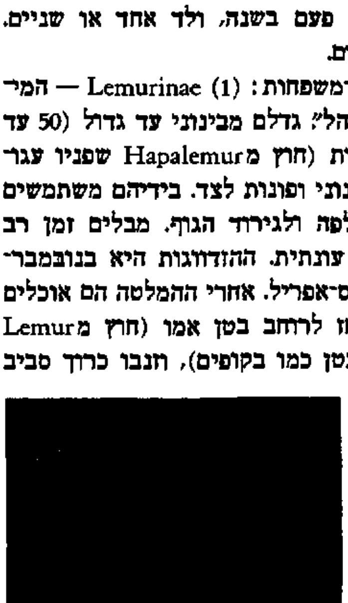
לֶמוּרִיִּים (Lemuridae), משפחה טיפוסית ורבת־מינים בתת־סדרת הקיפופים, שהיתה נפוצה בכל העולם

בהתחלת העידן השלישוני, ומאובניה גדולים בהרבה מהל״, ששרדו כיום באי מדגסקר.

סימני הל״: מידתם מגודל עכבר עד חתול. צבעם עפ״ר אפור־צהבהב־חום. הגפיים מותאמים לתפיסה, בעלי 5 אצבעות, ש4 מהן עם צפרניים שטוחות, פרט לאצבע השניה, שבה הטופר משמש לסירוק הפרווה ולחיתוך פירות. הזנב ארוך כאורך הגוף ושעיר. האוזניים קצרות ומוסתרות ע״י הפרווה. לל״ 36 שיניים, שמוצאן, מבחינה פילוגנטית, מאוכלי־חרקים שהתפתחו בכיוון לאכילת פירות. סימנים רבים מבדילים את הל״ מהקופים: החוטם מוארך ושעיר כמו יתר הגוף, העיניים גדולות, הרגליים האחוריות ארוכות מן הקדמיות, הפרווה צמרית ורכה. לעתים קרובות יש פטמות בבטן. המוח של הל״ מפותח מעט, חסר פיתולים, ושכלם מוגבל. הרחם דו־קרני והשליה דיפוזית.

הל״ ברובם שוכני עצים, ניזונים מפירות, מחרקים ומבעלי־חיים קטנים. תנועתם העיקרית טיפוס וקפיצה. חיים בחבורות; יש מהם הפעילים ביום ויש בלילה. משך ההריון 4—5 חדשים; ממליטים פעם בשנה, ולד אחד או שניים. אורך החיים 15—25 שנים.

מבחינים בל״ ב2 תת־משפחות: (1) Lemurinae — המינים הנפוצים ביותר של הל״; גדלם מבינוני עד גדול (50 עד 70 ס״מ), פניהם מוארכות (חוץ מ Hapalemur שפניו עגולות). העיניים בגודל בינוני ופונות לצד. בידיהם משתמשים לתפיסת מזון והגשתו לפה ולגירוד הגוף. מבלים זמן רב בנקיון גופם. ההתרבות עונתית. ההזדווגות היא בנובמבר־דצמבר, וההמלטה במארס־אפריל. אחרי ההמלטה הם אוכלים את השליה. הוולד נאחז לרוחב בטן אמו (חוץ מ Lemur catta, שנאחז לאורך הבטן כמו בקופים), וזנבו כרוך סביב גבה. הטיפול בוולדות משותף. בגיל חודש מתרחק הוולד מהאם וחוזר רק לצרכי תזונה ושינה.

למור (Lemur macaco) — הזכר מימין והנקבה משמאל

תת־משפחה זו כוללת 3 סוגים: (א) Lemur, שפרטיו הם הגדולים מכל הל״. זנבם ארוך מהגוף, החוטם מוארך מאד, זוג אחד של פטמות.

6 מינים — שהנפוץ והידוע הוא L. catta. זנבו שעיר וטבעות לבנות ושחורות עוטרות אותו. בניגוד לכל שאר הל׳, שוכן סלעים; L. variegatus, הגדול בין הל׳ שגדלו מגיע עד 1.20 מ׳; L. macaco, שוכן עצים מובהק, הזכר שחור והנקבה חומה, אזניה ולחייה בהירות. זכר ונקבה של מין זה נחשבו כמינים שונים. (ב) Hapalemur, הראש מעוגל יותר, האזנ־יים קטנות יותר, החוטם קצר יותר מאשר בLemur. 2 זוגות פטמות. ליליים. הסוג כולל 2 מינים; (3) Lepilemur, סוג קטן, זנבו קצר מהגוף, החותכות העליונות מנוונות במבוג־רים. הסוג כולל 2 מינים.

(2) Cheirogaleinae — גדלם קטן עד בינוני. הראש מעוגל, החוטם קצר, העיניים גדולות מאד וקרובות אחת לשניה, האזניים דקות וקרומיות. 4 פטמות. מוחם הוא הפרי־מיטיווי ביותר מכל הפרימאטים. שוכני עצים. במשך היום הם ישנים בקבוצות בתוך עצים חלולים. הם רצים, אך לא קופצים. את קינם הם בונים מעשב יבש ועלים. ממליט פעם בשנה, 2—3 ולדות, בעונת הגשמים. תוקפני מאד ומלווה את הקרבות בקולות. התת־משפחה כוללת 3 סוגים: הנפוץ ביותר הוא (א) הל׳ הגמדי (Microcebus), שהוא הקטן שבין הפרימאטים (עד 14 ס״מ כולל גוף וראש). הוא בונה את קינו בהסתעפות ענף, בדומה לציפורים. לסוג זה אזניים ארוכות והוא כולל 2 מינים; (ב) Phaner, גדול יותר, בעל אזניים קצרות, לא כל־כך נפוץ; (ג) Cheirogalus, האוגר שומן בבסיס זנבו, שמתרחב עד כדי כך שהוא נחשב עד לפני כמה שנים כמין אחר. הסוג כולל 3 מינים.

W. C. Osman Hill, *Primates, Comparative Anatomy and Taxonomy*, I, 318–452, 1953.

ע. שי.

לְמֶטְר, ז׳יל — Jules Lemaitre — (1853, תסי [דפארט־מאן לואָרֶה] — 1914, טאור, שם), סופר ומבקר צרפתי. ל׳ התחיל את הקריירה הספרותית שלו בכתיבת שירה. להצלחה רבה זכה עם פירסום מאמרי הביקורת שלו, על ספרות ותיאטרון, שהם בעלי עניין גם היום. הראשונים לוקטו בסדרה Les contemporains („בני הזמן״, 8 כרכים), 1886—1924, והביקורת על התיאטרון — בImpressions de théâtre („רשמי תיאטרון״, 11 כרכים), 1888—1920. עם עבודותיו החשובות נמנים קבצי הרצאותיו על רוסו (1907), ראסין (1908), פנלון (1910), שאטו־בריאן (1912). הוא כתב גם קומדיות רבות, סיפורים קצרים ורומאן. — ל׳ נחשב לאבי האימפרסיוניזם בביקורת. אחר פרשת דרייפוס היה ממנהיגי התנועה הימנית והאנטישמית „הליגה של המולדת הצרפתית״ והזדהה עם ההשקפות של הAction française („הפעולה הצרפתית״). — מ1895 היה חבר האקדמיה הצרפתית.

H. Bordeaux, *J. L.*, 1920; G. Durrière, *J. L. et le théâtre*, 1934, M. Harry, *La vie de J. L.*, 1946.

לָמִי, אֶזֶ׳ן — Eugène Lami — (1800, פאריס — 1890, שם), צייר צרפתי. ל׳ היה תלמידו של גְרוֹ (ע״ע), הושפע מהצייר האנגלי בּוֹנִינגטוֹן (ע״ע) ומרוחה של האמנות האנגלית בכללה. סדרת הליתוגראפיות הראשונה שלו (שהר־כנה יחד עם הצייר אוראס וֶרנֶה), „מדי הצבאות הצרפתיים״, הופיעה בשנים 1822 ו1825. ב1824 הציג את תמונתו הגדולה בצבעי־שמן „סוסים״; היתה זו הראשונה מסדרת־תמונות על מעמדות היסטוריים, קרבות, וכד׳. אולם עיקר יצירתו של ל׳ היא הסדרה הארוכה של ציורי־מים. נושאיהן של תמונות קטנות אלו, המעידות על כושר הסתכלות, לקוחים מעולם החצר והחברה הפאריסאית, עולם שכולו תענוגות ועליצות, ואשר אותו צייר ל׳ בקסם רב ובאידיאליזציה דקה. עבודתו כוללת גם יותר מ300 ליתוגראפיות, המתארות רבעים שונים של פאריס, נשפים, מדי־צבא, ביקורים בלונדון ואילוסטרא־ציות לספרים (כגון לכתבי מיסה, 1859). — יצירתו של ל׳ היא בעלת ערך תעודתי מובהק. היא מצטיינת באלגנ־טיות, בדיוק בפרטים ובתיאור נאמן של רוח הדֶנדיזם (ע״ע דנדי).

P. A. Lemoisne, *E. L.*, 1912; id., *L'Œuvre d'E. L. ... essai d'un catalogue raisonné*, 1914.

לְמִידָה — רכישתן של ידיעות ומיומנויות חדשות. הפסי־כולוגיה המדעית רואה את עיקר הל׳ בשינויים החלים בהתנהגות היחיד שסופם הסתגלות לסביבתו הפיסית, החברתית והפסיכולוגית. הל׳ קיימת באדם וברוב בעלי־החיים האחרים.

א. טיב התופעה. מסוף המאה ה19 עסקה הפסיכו־לוגיה בזכרון (ע״ע) ככושר סטאטי לצבור ידיעות ולשמור, שמירה רוחנית, על החוויות. הפסיכולוגיה החדשה, בראש וראשונה האמריקנית, העתיקה את הדגש אל התהליך הדי־נאמי — הל׳, שסופו שינוי קבוע יחסית בהתנהגותו של אדם כתוצאת נסיונו האישי בהשפעת גורמים חיצוניים. על כך נוספו מימצאים של מחקרים רוסיים, שמקור גישתם, מושגי־הם ודרכי מחקרם נעוצים בפיסיולוגיה אנטי־פסיכולוגית, ועם זאת הם חיזקו הרבה את המחקר הפסיכולוגי של הל׳ בארה״ב ובבריה״מ.

כל בעל־חיים מסוגל ללמוד, והוא נזקק יותר לל׳ ככל שהוא משתמש פחות באינסטינקטים ובדחפים מלידה; והאדם זקוק לה מעל לכל. ולא עוד, אלא שבאדם קשורים תהליכי הל׳ במהודק בחשיבה, עד שתכופות אין להפריד למעשה בין שני תהליכים אלו. מכל זה מסתברת החשיבות של למידת מלים, תנועות, ריגושים, עמדות וכיו״ב כמכשיר־יסוד בתהליך חיברותו (סוציאליזציה) של האדם.

ב. התנאה לסוגיה. ההתנאה היא יצירת תגובות בתנאים מסוימים. (1) **התנאה קלאסית.** בסדרה של ניסויים מחוכמים הרגיל הפיסיולוג הרוסי המפורסם פַּבְלוֹב (ע״ע), כלב להפריש רוק כשהופיע אור, שהיה נדלק בניסויים עם הגשת אוכל. את הפרשת הרוק כתגובה על הופעת האור כינה פאוולוב „רפלכס מותנה״ או נקנה, ואילו הפרשת הרוק שמעוררים באורח טבעי מראהו וריחו של אוכל (גירוי טבעי) היא רפלכס טבעי או לא־מותנה. בניסויים נתקשרה אסו־ציאציה בין הגירוי החדש — אור או צליל (גירוי מותנה) — לבין התגובה המותנית. ניסויים אלו היו נקודת מוצא פוריות ביותר במחקר הל׳.

אחד המימצאים (והמושגים) הנוספים של פאוולוב היה — חיזוק. התגובה המותנית מתחזקת והולכת, אם יחד עם הגירוי המותנה (כגון אור) חוזר ומופיע בקביעות הגירוי הטבעי (אוכל). האוכל המוגש בתנאים אלו הוא כעין שכר לבעלי־החיים, שקנה הרגלים „נכונים״. כיום נוהגים להבחין בין חיזוק חיובי (עידוד, שכר), כלומר כל מה שמחזק את התגובה הרצויה, הנכונה, לבין חיזוק שלילי (איום, עונש), כלומר כל מה שמעורר אי־נעימות ומחליש את התגובה הרצויה. בניסויי ההתנאה הקלאסית מופיע החיזוק השלילי,

כשחדלים להסמיך את הגירוי הטבעי לגירוי המותנה, וסופו הכחדת התגובה. לעניין החיזוקים על שני סוגיהם נודעת חשיבות מרובה בחינוך. (2) **התנאה מפעילה** (אופראנטית). אין כאן תגובה מותנית סבילה על גירוי (מותנה), אלא התנהגות נקנית פעילה. דרך משל: אם יתרוצץ בעל־חיים רעב בכלוב, ולחיצה מקרית על כפתור משחררת אוכל, והתוצאה החיובית המהנה תחזור כמה פעמים, יקנה הנסיון התנהגות מותנית חדשה — לחיצה על כפתור כדי להשיג אוכל. כחיזוק פועלת הפעם התגובה, ולא הגירוי כבהתנאה הקלאסית. גם כאן תבוא הכחדה, כשהאוכל יחדל להופיע למרות הלחיצה על הכפתור (חיזוק שלילי). אם לחיצה על כפתור מפעילה בכל פעם זרם חשמלי הגורם כאב, יימנע בעל־החיים מלחיצה (התנאת־מנוסה); ואם תינתן לו אזהרה לפני הופעת ההלם החשמלי, ילמד תנועה המונעת הלם זה (התנאת הימנעות). (3) **התנאה מרובת־התגובות**. בחיי יום־יום אין אדם מגיב בתגובה בודדת אחת, אלא במכלול מאורגן של פעולות, כגון: סדרת תנועות של טייס אוירון ושל פסנתרן, או סדרת תנועות ומלים של משחק בתיאטרון, של פועל בבית־החרושת או של מורה בכיתה. זוהי תוצאת ל׳ מרובת־גירויים או תגובה מרובת־תנועות. מכלול זה של תגובות או של תנועות משקף גם את הנטיה לעשות פעולות נחוצות לאורגאניזם, וכן להימנע מפעולות לא נחוצות, מכבידות או מזיקות (למשל, שיחת נהג בשעת נהיגה).

ג. **סוגי־ל׳**. בכמה דרכים לומד אדם (וכך גם בעלי־חיים שאינם אדם). אולם בחירת דרך הל׳ תלויה בכמה גורמים: טיב החומר הנלמד, דרגת התפתחותו של בעל־החיים, גילו של הלומד. בחיי־המעשה אין דרכים אלו מופרדות לחלוטין, אלא בכל תהליך של ל׳ גוברת אחת מהן, והיא שמאפיינת אותו. שלוש דרכי הל׳ העיקריות והשכיחות הן:

(1) **נסיון וטעיה**. בעל־חיים או ילד, פעמים גם מבוגר, השואפים למצוא מוצא ממצב מנסים לעשות זאת בעזרת תנועות מקריות, שקצתן אינן מוליכות למטרה וקצתן מוליכות אליה. המתנסה מכחיד את הטעויות וחוזר על הנסיונות החיוביים, עד שלבסוף יסגל לעצמו את האחרונים ויידע לחזור עליהם, כשייקלע שנית למצב דומה או כשיעמוד לפתור אותה בעיה או בעיה דומה. הנסיון והטעיה אינם פעולה מכאנית, שהרי המשתמש בהם פועל בהשפעת המטרה שהוא שואף להשיג, והיא מדריכה את פעולתו.

(2) **חיקוי**. יצור חי מסוגל לחקות את מעשי זולתו, כשמושך אותו משהו בפעולותיו. לאחר שיחזור כמה פעמים, באקראי או בכוונה, על פעולות אלו, ילמד אותן. הלומד בדרך זו אינו קונה תנועה בודדת (אותה הוא יודע מקודם), אלא מכלול של תנועות. מאלפים מקנים כך ידיעות ריקוד לסוסים ולפילים, ומורי ריקוד — לאנשים; כך מלמדים לכתוב במכונה, לרכוב על אופניים, לנהוג מכונית ולהפעיל טאנק. דרך ל׳ זו היא אמנם סבילה, אבל היא חסכונית ותכליתית יותר מקודמתה, משום שתיקוני השגיאות המיידיים של המאלף־המדריך מונעים נסיונות מוטעים; היא גם מוליכה ישירות למטרה.

(3) **בוננות** (insight). עיקרה בתפיסה שכלית מהירה של הבעיה הטעונה פתרון או של המצב שממנו יש להיחלץ וכן של דרך הפתירה. דרך ל׳ זו יש בה מן ההמצאה המקרית, המסתמכת על נסיונותיו הקודמים של הלומד. היא החסכונית והמהירה שבדרכים, גם אינה מכאנית־מקרית. בעזרתה פותרים בעיות טכניות ועיוניות, ממציאים מכשירים ומבינים במצבים. היא שכיחה בקופי־אדם ובאדם. הם גם יודעים ליישם במצבים חדשים כל פתרון שלמדו מעצמם. ההכחדה חלה עליה הרבה פחות מאשר על הדרכים הקודמות, משום שדרך ל׳ זו קשורה גם בהבנה.

ד. **תנאי הל׳**. כל תהליך של ל׳ לסוגיה מלווה כמה נתונים או תנאים: (1) **נכונות**. צריך להיות איזה מניע, שבגללו נכון בעל־החיים ללמוד — רעב, רצון לדעת, שאיפה להימנע מעונש או רצון להתעשר. הנכונות היא גורם סובייקטיבי, הניתן להכוונה מבפנים ומבחוץ. (2) **תירגול** (השימוש והלא־שימוש). ככל שמבצעים פעולה מסויימת יותר פעמים, כך היא משתגרת יותר וכך גם היפוכו של דבר — שימוש מועט במה שלמד בעל־החיים משכיח את הנלמד. (3) **תוצאה**. תוצאה נעימה מייעלת את הל׳ ותוצאה לא נעימה עלולה להרתיע את הלומד; אולם אין בכך משום הכרח גמור, ואפשר שמפח־נפש הצפוי מתוצאה שלילית יפעל כעידוד לל׳. (4) **חילופי התקדמות ול׳**. בדרך כלל, רבה בתחילה ההתקדמות בל׳, אולם לאחר כל התקדמות בא הצורך בהתאמנות, וההתקדמות נעצרת. לאחר מכן מתחלפים שוב מצבי התקדמות ועמידה, עד שהלומד מגיע לשיא, שאימונים נוספים אינם מוסיפים עליו. (5) **ל׳ מכוונת ול׳־אקראי**. תנאי חשוב ביותר בל׳ מיומנויות, תנועתיות ומילוליות כאחת היא הכוונה ללמוד. לפיכך המחייג בקביעות מספר טלפון לפי המדריך ואינו משתדל ללמוד אותו מתוך שימוש, תכופות לא יידע אותו על־פה. ל׳ מיומנות מורכבת אינה אפשרית בלי שיתוף התודעה, וספק אם אפשרית אף ל׳ מיומנות פשוטה בלי כל כוונה או מודעות. רוב החוקרים נוטים לדעה, שלא תיתכן ל׳־אקראי משום סוג. (6) **ל׳ בשינה**. אם אמנם מצויה ל׳ כזו היא לפי מסיבותיה ל׳־אקראי סבילה לגמרי ולא־מודעת. אולם עורכי ניסויים בשאלה זו מפקפקים, אם „הלומד בשינה" ישן ממש. (7) **ל׳ והמות**. אף־על־פי שאין אנו יודעים כל עיקר, כיצד תאי המוח אוגרים מידע, אין ספק שקיים קשר בין הל׳ ובין פעילות המוח. (וע״ע זכרון, עמ׳ 840—42). דרגת הכושר ללמוד תלויה בגודל המוח, במורכבותו וביחס משקלו למשקל הגוף; בכושר זה עולה אדם על שאר בעלי־החיים, ומבוגר על ילד. רווחת כיום הדעה כי שום התנהגות אינטלקטואלית סגולית אינה קשורה בחלק מסויים של קליפת המוח, אלא קליפת המוח כולה פועלת כיחידה שלמה. פגיעה בחלק קטן מן המוח אינה מצמצמת, איפוא, את סיכויי הל׳, אולם ככל שנפגע שטח גדול יותר של הקליפה, כך מצטמצמים סיכויי הל׳ (והפעילות השכלית). וע״ע **מח**.

ה. **ל׳ ושאר פעולות האורגאניזם**. ככל פעילות נפשית אחרת, כך גם הל׳ אינה תהליך בודד, אלא היא קשורה בפעילות האורגאניזם כולו. אפשר שהקשר ההדוק ביותר קיים בינה לבין הריגושים והמניעים, כגון: חרדה מתוצאות הל׳ בצורת כשלון בבחינה משפיעה על ההשגים בל׳. החרדים מאד לומדים תגובות מותנות מהר יותר מאשר החרדים מעט; כנגד זאת בתהליכי ל׳ מורכבים מצליחים יותר החרדים פחות; המוכשרים יותר מתגברים יפה יותר על מצבי חרדה, על הנחותים אין החרדה משפיעה, ואילו בקבוצת הבינונים נופלים השגיהם של החרדים יותר מאלו של החרדים פחות. לאווירה הישגית, שבה מתקיימת הל׳,

נודעת השפעה גדולה על הנכונות ללמוד, על תהליכי הל׳ גופם ועל ההשגים. אווירה נעימה, חיבה הדדית בין הלומד והמלמד (אף בלמידתם של בעלי־חיים), הפחד שמטילים המלמד או המצב, וכיו״ב מעצבים בשיעור מרובה ביותר את מכלול הל׳ והזכירה לחיוב או לשלילה. את השגי הל׳ מגבירים גורמים חיצוניים, כגון: טמפראטורה ממוזגת, אור נעים, תנוחה בשעת הלמידה, הגשה אסתטית של החומר הנלמד, וגם גורמים אורגאניים, כגון: רעננות, תקינותם של איברי החושים, בייחוד העיניים, האוזניים, איברי שיווי־המשקל והקרביים.

לא פחות חשוב הוא קיומם של מניעים כגורמים ממריצים (חיזוקים חיוביים) לל׳. דחפים או חיזוקים ראשוניים מן הסוג של רעב וצמא, צרכי מין שלא באו על סיפוקם וכיו״ב מגבירים בהרבה את הנכונות ללמוד; וככל שרמת הדחף (לחצו) גבוהה יותר, כך גדולה יותר נכונות זו. כמניעים פועלים גם חיזוקים משניים כגון: פרס כספי, הערכה מילולית חיובית, עונש או גינוי על אי־הצלחה (השבח משפר את התוצאות יותר מן הגינוי); גם תחרות בין קבוצות או בין יחידים, ופעמים אף „תחרות עם עצמו״, הם מניעים חיוביים בל׳.

קיים קשר ברור בין תהליכי למ׳ וחשיבה (ע״ע). חומר מילולי משמעותי ותנועות מלוכדות במכלול ארגוני־טכני משמעותי נלמדים ביתר מהירות ויעילות וזכורים זמן רב יותר מחומר מילולי חסר משמעות ומאוסף מכאני של תנועות.

ו. העברת הל׳ (העברת האימון). השאלה היא: משלמד אדם לפתור בעיה אלגבראית מסויימת או להרכיב סוג מסויים של שעונים, האם יסייע לו אימון זה לפתור בעיות בפיסיקה ובהיסטוריה או להרכיב מנגנונים אחרים? חסידיהם של לימוד גמרא ולשונות קלאסיות טענו בשעתו, שקיימת העברת אימון פורמלי מתחום לתחום; לפיכך החשיבו מקצועות אלו כלימודים התובעים חשיבה ומחדדים את המוח. אולם העברת אימון פורמלית מסוג זה אינה בנמצא. אם לימודו של מקצוע אחד מזרז את קנייתו של מקצוע אחר, לא בא הדבר משום אימון פורמלי כללי, אלא בעקבות גורמים סגוליים מסויימים, כגון: היסודות המשותפים בלשונות הלאטינית והאנגלית (לא העברית) מסייעים בלמידת הלשון השניה; עבודה במעבדה ביולוגית מקדמת עבודה במעבדה כימית וכיו״ב. מכאן שעיקר האימון המדעי והטכני יהיה קניית הרגלי חשיבה ועבודה בסיסיים ומשותפים לכמה תחומים. אימון זה ימנע את התהוותם של הרגלים שליליים על סמך הרגלים סגוליים קודמים, שיפריעו לקנות במהירות הרגלים חדשים; הוא גם יסייע להסתגל במהרה לדרכי עבודה חדשות.

ז. שכיחה (Forgetting) וזכירה (Retention), תלויים בכמה גורמים: אירועים הבאים לאחר הל׳ מזרזים את השכיחה; ככל שהתוכן הנלמד משמעותי פחות, הוא נשכח מהר יותר; הזכירה מתחזקת בשעת מנוחה ואף בשינה; השימוש בחומר הנלמד מגביר את הזכירה, וכנראה משום כך נמרצת ביותר השכיחה סמוך לל׳. זכירה ושכיחה תלויות גם בסוג החומר הנלמד ובטיפוס הזכירה של הלומד (זוכר יפה יותר מלים, תנועות, צבעים, צלילים). ככל שמלים או פעולות עניינו יותר את הלומד בשעת למידתן וככל שנלמדו ביתר כותה, כך הן זכורות זמן רב יותר. ולבסוף: פעמים שלמידתו של הרגל או של תוכן מילולי חדש פוגעת בהרגל או בתוכן קודם; אפשרית שכיחתו (או לפחות סילופו) של הזכר הראשון (עכבה [Inhibition] למפרע) או של החדש (עכבה קדימה).

ח. הל׳ כבעיה מעשית. רוב עקרונות הל׳ קרובים לבעיות חברה וחינוך, ובכל זאת מועט למדי יישומם בחיי מעשה. קודם כל, עדיין לא נתקיימה התקווה, המנסרת בעולם החינוך מתחילת המאה הנוכחית, שמחקר ניסויי של הל׳ ישפר את דרכי ההוראה. שנית: גם הפסיכולוגיה הקלינית קיוותה, ועדיין מקווה, להיבנות מהכרת תהליכי הל׳: אם נכון שהאדם נעשה נֶורוטי, לאחר שלמד דרכים לא־נאותות של יחס לעצמו ושל הסתגלות לחברה, או לאחר שקנה בילדותו פחדים וחרדות — הכרת תהליכים אלו בכוחה לסייע לפסיכולוג קליני בפעולות איבחון וטיפול. שלישית: הל׳ היא גם אמצעי בתהליך חיברותו של היחיד, שהרי אדם לומד אורח חיים בחברה, ריסון עצמי, הרגלי־נקיון וכד׳; הכרת הל׳ החברתית עשויה, איפוא, לסייע בהבנת האישיות. עם כל אלו, רובם המכריע של הרעיונות הנ״ל אינם אלא בגדר משאלה.

אפשר שהפסיכולוגיה השימושית יודעת יותר מכל לנסח הוראות המתייחסות לל׳ חומר מילולי. דרך משל: הל׳ בכמה שלבים, כשפרקי־זמן רווחים ביניהם, טובה מל׳־גודש (ל׳ מרוכזת); חזרות מרובות מדי אינן משביחות את התוצאות; השמעה בקול של החומר הנלמד משפרת אותן; ל׳ חטיבה שלמה טובה לרוב מל׳ חלקים ממנה בזה אחר זה; ידיעת תוצאות הל׳ ושבחים מגבירים את הנכונות ללמוד ומשפרים את התוצאות; אמצעים מנמוטכניים חיצוניים (כגון מן הסוג של דצ״ך, עד״ש, באח״ב) וכן „לוגיזאציה״ של החומר הנלמד מסייעים בל׳ ובעיקר בזכירה.

לאחרונה נערכים בבת״ס לדרגותיהם ניסויים אינטנסיוויים ב„מכונות ל׳״; בתיהן משתדלים ליישם בהוראה את עקרונות הל׳ המבוססים גם על תיכנות החומר, כלומר על חלוקתו המחושבת ליחידות־ל׳, ליחידות־משנה ועד למשפטים. הלומד בעזרת מכונה הוא פעיל, הוא מתרגל לפי הקצב המתאים לו, בוחן ומתקן את עצמו. דומה, שמכונות אלו מתאימות רק למקצועות־לימוד שאפשר לתכנת את החומר שלהם, כגון: קריאה, חשבון, פיסיקה; ספק אם התיכנות אפשרי בספרות, וודאי שאינו אפשרי בל׳ אמנות. הדעות חלוקות מאד בנושא זה.

ר״ס וודוורת, פסיכולוגיה, פרקים ט־י, תשי״א; ו. מהלר, פסיכולוגיה, א׳, 106–140, תשכ״ה[9]; ס״א מדניק, למידה, תשכ״ו; W Guyer, *Wie wir lernen*, 1964[4], M L Bigge, *Learning Theories for Teachers*, 1964; A W. Melton (ed), *Categories of Human Learning*, 1964; B R. Bugelski, *The Psychology of Learning Applied to Teaching*, 1964. W Correll, *Lernpsychologie*, 1964[3], H. W. Bernard, *Psychology of Learning a. Teaching*, 1965[2], H. Goldstein et al (ed), *Controversial Issues in Learning*, 1965, J. Deese & S. H Hulse, *The Psychology of Learning*, 1966; B. Smith, *Memory*, 1966; E R. Hilgard – G H. Bower, *Theories of Learning*, 1966[3], N L. Munn, *Psychology*, ch 10–12, 1966[5], E R. Hilgard, *Introduction to Psychology*, ch. 11–13, 1967[4].

ח. א.

לַמְיָה (Λαμία), עיר עתיקה במחוז מאליס שבמרכז יוון, ששלטה על דרך הים מתסאליה למרכז יוון, ומכאן חשיבותה האסטראטגית, בדומה לזו של תרמופילי (ע״ע). העיר נוסדה, כנראה, רק בסוף המאה ה5 לפסה״נ, ועם ירידתה של הֶרקלֵיאה טרַכִינִיָה, היתה ל׳ העיר העיקרית במאליס. פירסומה ההיסטורי בא לה מ„מלחמת ל׳״, כפי שמכונה נסיון

היוונים לפרוק מעליהם את עול מוקדון אחרי מות אלכסנדר ב323/2 לפסה"נ (ע"ע הלניזם, עמ' 566). כיום ל' היא עיר בת למעלה מ22,000 תוש' (1965), ומרכז לאיזור החקלאי המקיף אותה.

F. Stählin, *L.*, 1921; T. Walek, *Les Opérations navales pendant la guerre lamiaque* (Rev. de Philologie, XLVIII), 1924; Y. Béquignon, *Le Vallée du Spercheios*, 1937.

לֶמִינְג (Lemmus lemmus), מכרסם קטן ממשפחת הנברתיים (ע"ע); אָרכו כ15 ס"מ, כולל זנב באורך של כ1.5 ס"מ; צבעו משתנה מצהוב־כהה עד חום־אדום, עם פס שחור שעובר בצדו העליון, מהראש עד הזנב. הגוף כבד, הראש מעוגל, החרטום רחב, העיניים קטנות. אפרכסות־האזניים קצרות ומוסתרות ע"י הפרווה. הזנב קצר, דל־שערות. הרגליים קצרות ומכוסות שערות גם בצד התחתון, בעלות 5 אצבעות עם טפרים המתאימות לחפירה. שוכן הרים, בעיקר בארצות סקאנדינאוויה.

למינג (Lemmus lemmus)

הל" חיים בחבורות. הם צמחונים מובהקים ומזונם העיקרי הוא עשב, עלים ושרשים. הם חופרים מערכת מחילות תת־קרקעיות ובונים את קינם מעשב ומרפדים אותו בשערות. משך ההריון כ21 יום. ממליטים בקן פעמיים בשנה — עד 5 ולדות. הל" אינם ישנים שנת־חורף. הם זריזים מאד, אמיצים ותוקפניים.

בד"כ קטן מספר הפרטים במקום מסויים, אבל בעונות מסויימות גדלה האוכלוסיה בצורה ניכרת, עד להתפרצותה („מכת נברתים") — תופעה המצויה בעכברים ונברנים. רביה מוגברת תלויה בגורמים מסייעים שונים, כגון בריבוי המזון. קיימת, כנראה, מחזוריות מסויימת בתופעה זו, אך המחזור מסובך ביותר: יש מחזורים קצרים (אחת לכמה שנים) וארוכים (אחת לכמה עשרות שנים), ויש התפרצויות קטנות וגדולות. העליה העצומה במספרי הל" מביאה לתופעה של נדידה המתנית בכיוון לים. בשנת ההגירה כל הל", חוץ מפרטים בודדים, עוזבים בבת אחת את מולדתם ומתחילים כולם לנוע בהמוניהם. בד"כ הם נודדים בלילה ואוכלים וישנים במשך היום, אבל לעתים הם נראים נודדים גם ביום. בזמן הנדידה אין מכשול העומד בדרכם. עוברים דרך ערים, שוחים בנהרות ואגמים; אלפים נשמדים בדרך ע"י טורפים, עורבים, חיות־בית ומגפות („קדחת חל" Tularemia), ובסוף הנדידה מגיעים ל" רבים לים, מפילים עצמם לתוכו וטובעים.

בעבר ראו בהופעתם הפתאומית, במספרים כה עצומים, מכה מן השמים. הנורווגים חשבו שהם נופלים מהעננים. קיימות השערות רבות ביחס לגורמי הנדידה, שאינם ידועים בבירור (ע"ע חי, חיה, בע"ח, עמ' 311). תקופת הנדידה נמשכת משנה אחת עד 3 שנים. הפרטים הבודדים שאינם נודדים מאפשרים את המשכיות המין.

„מכת־הנברתים" מסכנת באופן חמור את גידולי החקלאות, מפני שהנברתים המרובים משמידים את הצמחים בדרך נדידתם.

C. Elton, *Voles, Mice and Lemmings: Problems in Population Dynamics*, 1942.

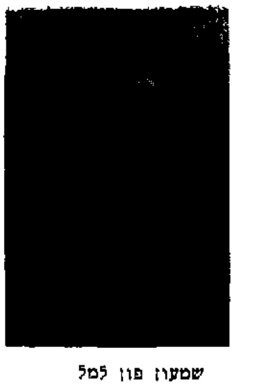
ע. שי.

לֶמֶךְ, שמם של שניים מצאצאיו של אדם הראשון בדורות הראשונים. (1) בן מתושאל, מבני בניו של קין (ע"ע; ברא' ד, יז—כה). התורה מאריכה במיוחד בסיפור קורותיו, מתה את נשיו ובניו ואת עיסוקם, ומביאה בית־שיר של ל' אומר לנשיו. ייחודו נובע ממקומו כדור שביעי לאדם, ומעובדת היותו ראש למשפחה שממנה יצאו ראשוני בעלי־המקצוע בעולם. תוכן השיר שבפי ל' סתום לגמרי, ודעות רבות קיימות לפרושו. השיר מורכב במתכונת השירה המקראית, מבתים בעלי צלעות מקבילות, ומטבע הפתיחה: „שמען קולי, האזנה אמרתי" — יש לו גם מקבילות במקרא (השו' במד' כג, יח; דב' לב, א). לפי האגדה הרג ל' את קין, בשגגה, בשעת ציד, ויחד עמו את בנו שלו, תובל־קין (מד"ת ברא', יג), ועי"כ סרבו נשותיו לקיים מגע עמו, והוא שר להן שירת התנצלות וחיזור זו (תנח' ברא', יא).

(2) בן מתושלח, מצאצאי שת, אביו של נח (ע"ע). זיקתם של השניים היא כזיקה שבין משפחות שת (ע"ע) וקין (ע"ע), וכמה משמות צאצאיהן מקבילים. במגילה החיצונית לבראשית מסופר עליו שחשד באשתו כי נח נולד לה מן הנפילים, אך היא כפרה בשבועה ול' ביקש מאביו לברר זאת אצל חנוך (ע"ע), היושב בין המלאכים (והשו' ספר חנוך, קו, א—יב).

מ. ד. קאסוטו, מאדם עד נח, 157–158, 161–165, 169–199 (ושם ביבל'), תשי"ג[2]; נ. אביגד - י. ידין, מגילה חיצונית לבראשית, י"ג–ט"ו, ל"ד, תשי"ז; E. A. Speiser, *Genesis*, 35—37, 42—43, 1964

לֶמֶל, שִׁמְעוֹן האציל פון — Simon Edler von Lämel — (1766, טושקו [צ'כוסלובקיה] — 1845, וינה), איש־עסקים ושתדלן יהודי באוסטריה. ל' פיתח את ענף הצמר, גידולו, המסחר בו ותעשייתו, בבוהמיה ובאוסטריה. במלחמות הנאפוליאוניות (ע"ע אוסטריה—הונגריה, עמ' 987—988) סחר עם צבאותיהם של שני הצדדים, אך בעיקר סייע לממשלה האוסטרית ואף הילווה לה את כל הונו הנייד. ל' הועלה ב1811 למעמד האצילים — אחד היהודים הראשונים שזכו לכך באוסטריה — וב1813 מתה כ„קומיסר" לאספקת הצבא ע"י הנסיך שוַרצֶנבֶּרג. ל' פעל להקלת המסים ולהשבחת המצב החוקי של יהודי אוסטריה והמדינות הגרמניות. לזכרו נוסד „בי"ס ל'" בירושלים (ע"ע א"י, עמ' 984).

שמעון פון למל

לֶמְלַין, אָשֵׁר, משיח־שקר בשנים 1500—1502. מוצאו היה אשכנזי, כנראה, אך פעולתו חלה בצפון־איטליה המזרחית, ופשטה מעט גם באשכנז. לדבריו קרבה הגאולה לבוא, שכן משיח כבר בא, בדמותו הוא, ותלמידיו — שהפיצו את שמעו — עוררו באותם גלילות תנועת סגפנות ותשובה, שכמוה לא נודעה. שנים רבות לאחר־מכן נזכרת שנה זו כ„שנת־התשובה", וגם הנוצרים מזכירים אותה בויכוחיהם עם היהודים. אין אנו יודעים את מאורעות חייו של ל' ואת אישיותו — פרט לכך כי עסק בקבלה — ואין אנו מכירים גם את דרך השתלשלות תנועתו, ונראה כי זו פסקה עם מותו של מעוררה. אין לקבל את דברי ר' גדליה אבן יחיא (ע"ע)

ב„שלשלת הקבלה" על זרם המרה גדול כתוצאה ממשבר תנועתו של ל׳, שכן גם אויביו הגדולים מבני זמנו של ל׳, ר׳ אברהם פריצול (ע"ע) והרב יוסף הכהן (ע"ע), אינם מזכירים עובדה זו.

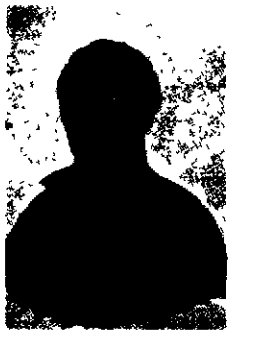
א. ז. אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, 249–250, 307–312, תשט"ז; A Marx, *Le Faux Messie A. L.* (REJ, 61), 1911; S. Lowinger, *Recherches sur l'œuvre apologétique d'Abraham Farissol* (REJ, 105, 32 ff), 1940.

לֶמַן (לֶהְמַן), מַרְקוּס מֵאִיר — Marcus Meir Lehmann — (1831, ורדן, הנובר — 1890, מַינץ), רב וסופר, ממנהיגי היהדות החרדית בגרמניה. ל׳ למד בגימנסיה בוורדן, ואצל הרב עזריאל הילדסהימר (ע"ע), בהאלברשטאט. הוא המשיך להשתלם בפראג, אצל ש"י רפפורט (ע"ע), שעל־ידו הוסמך לרבנות, ובאוניברסיטה שם. ב1852 עבר לברלין ושם למד באוניברסיטה וכן אצל ר׳ מיכאל לנדסברגר, שגם הוא הסמיכו לרבנות. אותה שנה הוכתר בתואר ד"ר ע"י אוניבסיטת הַלֶה, על עבודתו שעסקה בתורתו של לוק (ע"ע) על השכל האנושי. ב1854 נתמנה למטיף ולאחר מכן לרב הקהילה החרדית במינץ; בכהונה זו נשאר עד יום מותו. ב1860 יסד ל׳ את כתב העת "Der Israelit", שהיה הבטאון המרכזי ליהדות החרדית, כמשקל נגדי ל-Allgemeine Zeitung des Judenthums של פיליפסון (ע"ע). בעתון זה פירסם סיפורים היסטוריים רבים, מביניהם: Rabbi Elchanan, Des Konigs Eidam („חתן המלך"), 1884; Das Licht der Diaspora („ר׳ גרשם מאור הגולה"), 1911; Die Familie y Aguillar („בית אגילאר"), 1892; Rabbi Joselmann von Rosheim („ר׳ יוזלמן איש רוזהיים"), 1879—1880; Akiba („רבי עקיבא"), 1896. כתביו קובצו ב6 כרכים Aus Vergangenheit und Gegenwart („מן העבר וההווה"), 1874—1888. ספריו הפכו ל„קלאסיים" בתחום הספרות היפה החרדית, בגרמנית ובתרגומים השונים, ורבבות בני־נוער ממשפחות אורתודוכסיות חונכו עליהם. ספריו נדפסו במהדורות רבות, ביניהן L's judische Volksbücherei („ספריה עממית יהודית"), 1899—1912, ו־L's judische Hausbücherei („ספריית בית יהודית"), 1925. מסיפוריו תורגמו לעברית וליהודית־ערבית. ל׳ עצמו תרגם ופירש בגרמנית את מס׳ אבות (1895—1905, 1921—1922²; עברית: א–ב, תשכ"ח) ואת ההגדה של פסח (1906). כן ההדיר את מס׳ ברכות מן התלמוד הירושלמי עם פירוש של ר׳ ש. בן יוסף סיריליאו וצרף הערות בשם „מאיר נתיב" (תרל"ח). נגד הרפורמה כתב: Orgel in der Synagoge („העוגב בבית־הכנסת"), 1862 ו Die Abschaffung des Kol Nidre und Herr Dr. Aub („בטול כל נדרי והד"ר אוב"), 1863.

Gedenk-Blatter an Rabbiner Dr. M. L., 1890, I. Lehmann (אחד מבניו), *Dr. M. L.*, 1910.

יע. ר.

לַמֶנֶה, פֶלִיסִיטֶה דֶה — Hugues Félicité Robert de Lamennais (La Mennais) — (1782—1854) איש דת צרפתי, פילוסוף והוגה דעות מדיני. כבן למשפחה ליבראלית שקיבל חינוך דתי הגיע ל׳ למסקנה כי האמונה והדת הקאתולית הם עיקר משענתה של החברה. השקפה זו, שקיבלה ביטוי בספרו Réflexions sur l'état de l'Église en France pendant le 18e siècle et sur sa situation actuelle („הגיגים על מצב הכנסיה בצרפת במאה ה18 ועל מעמדה כעת"), 1808, הציגה לראשונה את נטייתו המובהקת לאולטרמונטניזם (ע"ע) והביאתהו לידי ניגוד עם משטרו של נאפוליון. בתקופת „מאת הימים" ברח ל׳ לאנגליה ושנה לאחר מכן (1816) הוסמך לכומר. כשנתפרסם ספרו Essai sur l'indifférence en matière de religion („מסה על האדישות בענייני דת"), 1817, נעשה מיד לאחד הנציגים הבולטים של האולטראמונטאניזם הקיצוני. הוא תקף

פ. דה למנה

בחריפות את הגליקניזם (ע"ע) של ההגמונים והמונארכיה הצרפתית וסבור היה כי הנצרות הקאתולית תוכל לחדש את כוחה ולהפך לגורם מכריע בחברה אם תיפרד מהמדינה ותתחבר עם כוחות ליבראליים חדשים. ב1830 יסד את כתב־העת L'Avenir („העתיד") יחד עם לַקוֹרדֵר ועם מוֹנְטַלֶמְבֶּר ומעל דפיו תקף את המונארכיה של המלך לואי־פיליפ (ע"ע) שכפתה על הכנסיה הקאתולית מדיניות משלה ושללה ממנה את חופש הפעולה.

השקפותיו של ל׳ עוררו את התנגדות הקאתולים בצרפת ובוואטיקן. גם האפיפיור גרגוריוס XVI לא היה מוכן לאמץ לעצמו את התפקיד הליבראלי שהועיד לו ל׳, וב„אנציקליקה" משנת 1832 גינה את רעיונותיו על חרות הכנסיה. את התמרמרותו ביטא ל׳ בחיבור Paroles d'un croyant („דבריו של מאמין"), 1834, שזעזע את דעת הציבור, ובו תקף בחריפות את האפיפיורות ואת המונארכים באירופה. גינוי נוסף מצד האפיפיורות גרם לניתוקו של ל׳ מהכנסיה ולהתקרבותו לחוגים ליבראליים־רפובליקניים קיצוניים. מאז התמסר ל׳ לענייני ציבור ובשורה ארוכה של מאמרים וספרים נתן ביסוס נוצרי לרעיונות דמוקראטיים וסוציאליסטיים. ספרו Le Pays et le gouvernement („הארץ והממשלה"), 1840, הביא עליו שנת מאסר. ל׳ ששיתף פעולה עם מנהיגים רפובליקניים תמך במהפכת 1848 ואף נבחר כנציג העם לאסיפה המכוננת. זמן קצר לאחר מכן פרש מפעילות ציבורית והתמסר לכתיבה ולהגות פילוסופית, אולם נחל אכזבה מרה עם עלייתו של נאפוליון III והתבססות שלטונו בצרפת. השפעתו על הקאתוליציזם השמאלי בצרפת מורגשת גם כיום.

C. Boutard, *L., sa vie et ses doctrines* (I-III), 1905–1913, W. Gibson, *The Abbé de L. and the Liberal Catholic Movement in France*, 1896; P. Dudon, *L. et le Saint-Siège*, 1911; H. J. Laski, *Authority in the Modern State*, 1919; A. R Vidler, *Prophecy and Papacy. a Study of L., the Church and the Revolution*, 1954.

א. לי.

לֶמְנוֹס, לִימְנוֹס (Λῆμνος; תורכ׳ סטאלִימֶנֶה), אי יווני בצפון הים האגאי, כ60 ק"מ מדרום־מערב לפתח המזרחי של מיצר הדרדנלים. שטחו 482 קמ"ר ובו 24,000 תוש׳ (1965). שני מפרצים עמוקים החודרים לתוכו בצפון (מפרץ פּוּרְנֶאה) ובדרום (מפרץ מודרוס) מחלקים אותו לשני גושים המחוברים ע"י רצועה צרה. חלקו המערבי של האי הררי. הפסגה העליונה, הר סקופיה (430 מ׳), נמצאת בצפון־מערב. בחלקו המזרחי של האי גבעות עם עמקים רחבים, ובו רוב השטח המעובד. מגדלים בעיקר חיטה, ירקות, פירות, עצי תות (לגידול תולעי משי) ומעט כותנה. כ⅓ משטח האי מעובד; חלק מהאוכלוסיה עוסק בדיג.

בקרבת החוף הצפון־מזרחי כורים אדמה (כנראה ממוצא

געשי, terra sigillata) שעוד מימי קדם יחסו לה תכונות רפואיות; לפנים יצאו כמויות גדולות של אדמה זו. הבירה, קאסטרון (כ4,000 תוש'), על החוף המערבי במקום העיר הקדומה מירינה.

היסטוריה. תושביו הקדומים של האי היו, לדברי הומרוס, ממוצא תראקי, ולדברי הרודוטוס — ממוצא פלסגי (ע"ע יון, היסטוריה, עמ' 427). נראה שתושבי ל' היו קרובים לעמי אסיה הקטנה, וכתובת שנמצאה בל' בניב הקרוב, כנראה, לאטרוסקית, נחשבת ראיה למוצאם של האטרוסקים מאסיה הקטנה. בסוף המאה ה6 לפסה"נ כבשו הפרסים את האי, אך כעבור זמן מה כבשו מילטיאדס (ע"ע) ואתונאים התנחלו בו. ל' היתה מאז בידי האתונאים, פרט לתקופה קצרה אחרי המלחמה הפלופונסית (404—393), עד התקופה הרומית. בחלוקת הקיסרות ב395 נכללה ל' בקיסרות הביזאנטית. היא סבלה מפשיטות של הערבים במאות ה7—10. עם כיבושה של קושטא בידי הצלבנים ב1204 (ע"ע ביזנטיון, עמ' 372/3), נפלה ל' בידי תציה, ששלטה באי עד המחצית השניה של המאה ה15, ואח"כ נאבקה על השלטון בו עם התורכים. אלה האחרונים כבשוהו סופית מידי הוונציאנים ב1657. במלחמת הבאלקאן סופח ל' ליוון (1913).

S. Shebelew, *Zur geschichte von L.*, (Klio II), 1902; H. B. Rosén, *The Stele of L.* (Scripta Hierosolymitana I), 1954; A. J. Graham, *The Fifth-Century Cleruchy on L.* (Historia XII), 1963.

יהודים מעטים החלו יושבים בל' מתחילת המאה ה19, ובתחילה היו כפופים בענייני אישות לביה"ד של איזמיר. ב1896 פרצה בל' עלילת-דם, שהופרכה לאחר חקירת השלטונות. ב1904 ישבו בל' 62 יהודים, שנתקבצו מן האיים השונים שבסביבה, ללא כל אירגון עדתי.

ש. א. רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם (ה', 206), תרצ"ז-תרצ"ח; A. Galanté, *Histoire des Juifs de Rhodes, Chio, Cos, etc.* 1935, idem, *Appendice* ..., 76, 1948.

מ. בר. - ד. אש. - ש. מ.

לַמֶּנְס, אַנְרִי — Henri Lammens — (1862—1937), ערביסט בלגי וכומר קאתולי. בהיותו בן 16 הגיע לבירות, למד ערבית ונתמנה אח"כ למורה באוניברסיטה הקאתולית שם (1882). במוסד זה לימד עד מותו, פרט לשנים 1908—1919. ב1911 הוזמן אל המכון האפיפיורי לחקר המקרא שברומא, כדי להורות ספרות ערבית והיסטוריה של המזרח. במלה"ע I שהה בקאהיר. בשבע שנותיו האחרונות היה משותק. — ל' התעניין בעיקר בהיסטוריה הקדומה של האיסלאם. רוב מחקריו החשובים דנים בתנאים החברתיים והכלכליים של חצי-האי הערבי ערב התהוות האיסלאם, בתולדות חייו ותקופתו של מוחמד ובהיסטוריה של החליפים הראשונים. ספרו L'Islam, croyances et institutions (1926), תורגם לאנגלית, לאיטלקית וגם לעברית (האסלאם, אמונותיו ומוסדותיו, תשט"ו).

במחקריו על תולדות האיסלאם ביקש ל' להסיר את הלבוש המגמתי והאגדי מן המסורות ולחשוף את הגרעין ההיסטורי האמיתי. לביצוע משימה זו הכשירו אותו למדנותו הגדולה, חריפותו והתלהבותו לנושא, אך ביקורתיותו הקיצונית גרעה הרבה מערכן של תוצאות מחקריו.

רשימת פרסומיו של ל' כוללת 312 ספרים, מאמרים וביקורות, מהם 185 בצרפתית והשאר בערבית.

In Memoriam Le P. H. L., S. J. (Mélanges de l'Université Saint Joseph), 1937–38; J. Fuck, *Die arabischen Studien in Europa*, 1955.

לֶמַנְס, מֹשֶׁה — Mozes Lemans — (1785, נארדן [הולנד] — 1832, אמסטרדם), סופר ומשורר עברי, מאתמאטיקאי, מחשובי המשכילים בהולנד. ל' היה ממייסדי האגודה לרפורמה בחינוך היהודי (1808), והאגודה היהודית למאתמאטיקה. ב1818 נתמנה למנהל ביה"ס לעניים באמסטרדם וב1829 הורה מאתמאטיקה בגימנסיה העירונית.

ל' שלט בעשר שפות, התמחה בתכונה, בגאוגרפיה, בחינוך, בספרות הולנדית ובבלשנות עברית. היה סופר פורה וחיבר שירים הרבה לעת-מצוא, ואפוס גדול על מרד הבלגים — „הפשע הבלגי" — בהולנדית (בכ"י). עסק הרבה בתרגום, והשתתף במפעל תרגום התנ"ך להולנדית (ע"ע הולנד, עמ' 754) ובתרגומים מן הספרות העולמית, בין השאר מאווידיוס. ב1808 פירסם את „מאמר אמרה צרופה", להוכיח את עליונותו של המבטא הספרדי, והעניין עורר ויכוחים סוערים. — ממשלת הולנד העניקה לו מדליה על פעלו למען היהודים. מספריו: Levensbeschrijving van... Majemonides („תולדות הרמב"ם"), 1815; Proeve van Talmudische Wiskunde („נסיון למאתמאטיקה בתלמוד"), 1816; Rudimenta of gronden der hebreeuwschetaal („יסודי שפת עברית הקדושה"), 1820; Hebreeuwsch-Nederduitsch handwoordenboek („מילון עברי-הולנדי", עם ש. י. מולדר), 1831.

א. דעלאוילע, אלון מוצב, תרי"ב; U. [= N. H. Ulman], *Levens-schets van M. L.* (Jaarboeken voor de Israeliten in Nederland, II), 1836.

י. מל.

לַמְפֶּדוּזָה (Lampedusa; לאט' Lopadusa), אי במרכז הים התיכון, מדרום-מערב למאלטה, בחצי הדרך שבינה לבין תוניסיה. שטחו כ20 קמ"ר. מהווה יחד עם שני איים זעירים נוספים שלידו, לינוזה ולַמפיונֶה, את קבוצת האיים הפלאגיים (Isola Pelagie) השייכים לאיטליה. מבחינה מנהלית הוא נכלל במחוז אַגריגֶ'נטוֹ שבדרום סיציליה. 5,000 תושבי ל' מתפרנסים מדיג וחקלאות. באי כפר אחד, ובו נמל קטן. לפנים שימש האי ל' מושבת אסירים איטלקית. במלה"ע II הופצץ ע"י בעלות-הברית ונכנע ב12.6.1943, לטייס אנגלי בשם ס. כהן („מלך ל'"), שנחת בו בחיתת-אונס בעת הפצצת האי.

לַמְפֶּדוּזָה, ג'וּזֶפֶּה טוֹמַזִי נסיך די — ע"ע טוֹמַזִי, ג'וּזֶפֶּה, נסיך די לַמְפֶּדוּזָה.

לַמְפְּרוֹנְטִי, יִצְחָק חִזְקִיָּה (1679, פראררה — 1756, שם), רב, רופא, מורה ומחנך באיטליה. למד תורה מפי ר' מנוח פרובינצלי (ע"ע) בלוגו, ר' יהודה בריאל (ע"ע) במאנטובה, ור' יצחק חיים קנטריני (ע"ע) בפאדובה, וכן למד פילוסופיה ורפואה באוניברסיטה של פאדובה. בגיל 22 שב לעירו, והחל ללמד בת"ת של הקהילה האיטלקית והספרדית. הוא שיפר את תכניות הלימודים והקפיד על שילוב הוראת מקצועות הומאניסטיים. ב1718 הוסמך לרבנות. ב1749 נתמנה לראש הישיבה — תפקיד שהקנה לו מעמד של זקן רבני העיר. במחלוקת סביב רבי משה חיים לוצטו (ע"ע) נמנה ל' עם מצדדיו. בכל אותה עת המשיך ל' לעבוד כרופא, וקנה לו שם רב במקצוע זה. בשנת תע"ה החל לפרסם מעין כתב-עת ראשון להלכה ולספרות רבנית, בשם „בכורי קציר תלמוד תורה של ק"ק פיראררה", ממנו הופיעו 3 חוברות. עבודתו המונומנטאלית היא החיבור „פחד יצחק", שנכתב

על ידו בשתי מהדורות: הראשונה ב120 כרכים והשניה ב35 כרכים. זוהי האנציקלופדיה המקיפה והמפורסמת ביותר בתחום ההלכה. החומר מסודר בה לפי הא"ב ובכל ערך מובא החומר מן המשנה, התלמוד, הפוסקים, המפרשים הקדמונים וספרות התשובות. חשיבות מיוחדת נודעת לתשובות רבני איטליה, שבחלקן לא נתפרסמו בשום מקור אחר. ערכים אחדים לקוחים, כנראה, מן הספר „פתח האהל" לר' אברהם מפרעמישלא (זולצבאך, תנ"א). לעיתים הסתמך ל' על ספרי־עזר שתים, בלי לדקדק בבדיקת מקורותיהם. כמה מתשובותיו נדפסו אצל רבני דורו (בס' „שמש צדקה" לר' שמשון מורפורגו, ועוד); דרשותיו המרובות אבדו, ורק חלקן נותר בכ"י. מהדורתו הראשונה של „פחד יצחק" נתפרסמה בחלקה (אותיות א—מ) באיטליה בשנים תק"י—ת"ד, והושלמה ע"י חברת „מקיצי נרדמים", בשנים תרכ"ד—תרמ"ח (אותיות נ—ת). מן המהדורה השניה הופיעו רק שני כרכים הכוללים את האותיות א—ח (תל־אביב תרצ"ה, ירושלים תש"ב). לאחרונה הוחל בהוצאתן לאור של שתי המהדורות גם יחד (ירושלים תשכ"ב—תשכ"ו, אותיות אא—אשון).

י. ב. הלוי, תולדות הרב הגדול י. ל', 1871; י' זנה, אבני בנין (חורב, ו'), תש"ב; ב. כהן, מזכרת מחברי התשובות בס' פחד יצחק (ספר היובל לא. מארכס), תש"ג; מ. בניהו, רבי י. ל' ורבי שבתאי אלחנן מן הזקנים (סיני, ספר יובל), תשי"ח; י. א. קלוזנר, כתב־יד לא נודע של „מוסרים" לר' יצחק לאמפרונטי (קרית ספר, ל"ו), תשכ"א.

ד. ק.

לַמְפְּרֶכְט, קַרְל — Karl Lamprecht — (1856—1915), היסטוריון גרמני. ל' היה בנו של כומר פרוטסטאנטי. למד באוניברסיטת בון ולימד באוניברסיטת מארבורג, ומ1891 עד מותו באוניברסיטת ליפציג.

ל' נתפרסם בספרו Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter („חיי הכלכלה בגרמניה בימי הביניים"), I—IV, 1885/6, שהוא מחקר מדוקדק ומפורט, בייחוד על איזור המוזל. ספר זה היה במידת־מה מפנה בהיסטוריוגראפיה, לפי של' הרחיב את תחומי העיסוק ההיסטורי מעבר לתאורי אישים ומאורעות מדיניים אל תאורי ההתפתחות החברתית והתרבותית.

ספרו העיקרי של ל' הוא Deutsche Geschichte („תולדות גרמניה"), I–XII, ועוד 2 כרכי מילואים, 1891—1909, שבו השתקפה שיטתו במלוא גיבושה. בהשפעת דעותיו של וילהלם וונט (ע"ע) על הפסיכולוגיה של העמים ביקש ל' לחלק את תולדות גרמניה לתקופות מוגדרות של מצבים כוללים: התקופה הראשונה היא הסימבולית, אחריה — בתחילת ימי־הביניים — התקופה הטיפית, סוף ימי־הביניים — התקופה הקונוונציונאלית, הרנסאנס וההשכלה — האינדיווידואלית, הרומאנטיקה והמהפכה התעשיינית־הסובייקטיווית, ותקופתו היא התקופה העצבנית (Reizbarkeit).

מפעלו ההיסטורי של ל' הפרה מאד את המחקר, בהדגישו בעיות סוציולוגיות ופסיכולוגיות, והמריץ מאד את העניין ב„תולדות התרבות" (Kulturgeschichte). שיטתו של ל' עוררה פולמוס סוער וחריף, ול' פירסם מספר ספרים להגנה על עמדתו. מתנגדיו הצביעו על כך שתאורי האישים והמאורעות המדיניים ב„תולדות גרמניה" לקויים, ומרובות בהם השגיאות העובדתיות. — ב1909 יסד ל' בליפציג את „המכון לתולדות התרבות ולהיסטוריה כללית".

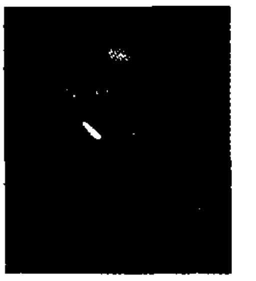
F. Seifert, *Der Streit um L.'s Geschichtsphilosophie*, 1925.

לֶמֶר דֶה בֶּלְז', זַ'ן — Jean Lemaire de Belges — (1473, בָּוָה [בלגיה] — 1524[?]), משורר והיסטוריוגראף צרפתי. לפי כתביו הראשונים משתייך ל' לאחרוני „הרטוריקנים" של יה"ב, אמני חריזה ואלגוריה יותר מאשר פייטנים ממש; אך הוא מתגלה כאיש הרנסאנס והומאניסט חדור תרבות קלאסית ב Epîtres de l'amant vert („איגרות המאהב הירוק" = התוכי הירוק של גברתו), 1505, 1511, וב־La concorde des deux langages („אחוות שתי הלשונות"), 1513; ביצירה אחרונה זו העלה ל' על נס את עליונותן של שתי הספרויות והלשונות, האיטלקית והצרפתית. ל' ההיסטוריוגראף כתב Les Illustrations de Gaule et Singularités de Troie („מעשי גבורה בגליה ומעשים נדירים בטרויה"), ב3 כרכים, 1510—1513, יצירה המתבססת בחלקה על ה„רומאן של טרויה" מאת בנוא דה סנט־מור (ע"ע). ב־Traité des schismes et des conciles („על פירוד הכנסיות ועל האסיפות האקומניות"), 1511, תוקף ל' את האבסולוטיזם של האפיפיור ואת חובת הרחקות בכמורה. בזכות רעיונותיו, אימוץ ה„טרצינה" והשימוש באלכסנדרין, השפיע ל' השפעה עמוקה על סופרי צרפת במאה ה16 ובעיקר על גדולי משורריה (מָרוֹ [ע"ע], רוֹנְסָר [ע"ע], ואחרים.

Oeuvres, ed. J. Stecher (4 vols.), 1882–91; A. Becker, *J. L., der erste humanistische Dichter Frankreichs*, 1893, A. Humpers, *Etude sur la langue de J. L. de B.*, 1921 (עם ביבליוגראפיה), J. Spaak, *J. L. de B.*, 1926; G. Doutrepont, *J. L. de B. et la Renaissance*, 1934, G. de Boom, *Marguerite d'Autriche-Savoie et la Pré-Renaissance*, 1935, K. M. Munn, *A Contribution to the Study of J. L. de B.*, 1936; J. Frappier (ed.), *J. L. de B.: La concorde des deux langages*, 1947, id. (ed.), *Les épitres de l'amant vert*, 1948 (מבוא, טכסט, ביבליוגראפיה)

א. לו.

לַמַרְטִין, אַלְפוֹנְס דֶה — Alphonse de Lamartine — (1790, מאקון — 1869, פאריס), משורר ומדינאי צרפתי. ל' היה בן למשפחה אצילה שירדה מנכסיה. אמו דאגה ללימודיו עד גיל 10. אז נשלח להמשיך בהם בליון ולאחר־מכן בבלה (Belley). ב1811/2 ביקר באיטליה. ב1816 הכיר את ז'ילי שארל, שמתה כעבור שנה; אהבתו אליה שימשה מקור השראה עיקרי לשיריו הראשונים, Premières méditations („הרהורים ראשונים"), 1820. קובץ זה, הנחשב כאחת

אלפונס דה למרטין

היצירות החשובות ביותר של ראשית השירה הרומאנטית, זכה להצלחה רבה. בשנה זו החל בקאריירה דיפלומאטית כשנתמנה ע"י המלך לואי XVIII מזכיר בשגרירות צרפת בפירנצה. במשך שנות שרותו הדיפלומאטי (1821—1830) פירסם את קובץ השירים Nouvelles méditations poétiques („הרהורים פיוטיים חדשים"), 1824; את הפואמה La mort de Socrate („מותו של סוקראטס"), 1824; את Le dernier chant du pèlerinage d'Harold („השיר האחרון על מסעותיו של הארולד"), 1825 — על שנות חייו האחרונות של בירון; ובמיוחד את הקובץ Harmonies poétiques et religieuses („נעימות פיוטיות ודתיות"), 1830.

ב1832/3 ביקר ביוון, תורכיה, סוריה, ארץ־ישראל ולבנון, בלווית אשתו ובתו יוליה; ביטוי ספרותי למסע זה הוא ספרו

הראשון בפרוזה: Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un Voyage en Orient („זכרונות, רשמים, מחשבות ונופים בעת מסע במזרח"; 2 כרכים), 1835. ב1833 התחיל בקאריירה פוליטית כחבר פארלאמנט. פעילותו הפוליטית התבטאה בעיקר בנאומים על נושאים הומאניטאריים, כגון ביטול העבדות ועונש המוות. במרוצת הזמן שינה ל', המלוכני־ליבראלי, את השקפותיו הפוליטיות, וב1842 עבר לאופוזיציה. השתתף באופן פעיל במהפכת 1848; ולאחריה שימש חבר הממשלה הזמנית ושר חוץ. ספרו Histoire des Girondins („תולדות הז'ירונדינים"), 1847, ופופולאריותו הרבה תרמו לא מעט לתעמולה הרפובליקנית. בסוף שנות השלושים פירסם שני חלקים מאפוס ארוך על האנושות, שאותו תיכנן ובהם מובעות שאיפותיו לרפורמות סוציאליות: Joselyn (1836) ו־La chute d'un ange („נפילתו של מלאך"), 1838; ב1839 יצא לאור Recueillements poétiques („התבוננות פיוטית").

עם עלייתו לשלטון של לואי נאפוליון הגיעה לסיומה הקאריירה המדינית של ל'. בגיל 60 מצא עצמו שקוע בחובות וללא אמצעי קיום; בעיקר כדי להקל על מצוקתו חיבר ספרים שתים בפרוזה: את הקטעים האוטוביוגראפיים Raphaël (1849); Confidences („וידויים"), 1849; Nouvelles confidences („וידויים חדשים"), 1851; Graziella (1852); ושני רומאנים סוציאליים, Geneviève, histoire d'une servante („ז'נויב, סיפורה של משרתת"), 1850 ו־Le tailleur de pierres de Saint-Point („הסתת מסן־פואן"), 1851. ל' כתב גם מספר ספרי היסטוריה, שמרובים בהם אי־הדיוקים וסילופי העובדות.

למרות יצירתו הענפה והמגוונת ועל אף הקאריירה הפוליטית שלו, נשאר שמו של ל' לדורות כמשורר. הוא נמנה עם גדולי המשוררים הליריים בשפה הצרפתית. בני דורו, העייפים מהמהפכה ומתקופת נאפוליון, ראו בוידויים המוסרים למחצה, בזכרונות המלאנכוליים, בתאורי הטבע המרגיעים, באמונה בדת כמקור לנחמה, במיסטיות ובאידיאליזם שבשיריו הראשונים ביטוי לצרכיהם הנפשיים ולמצבי רוחם. בשירתו לא היה מן החידוש בנושאים, ואף לא בצורה. החידוש היה בצירוף של התמאטיקה הרומאנטית עם האינטנסיביות של הרגש ועם המוסיקאליות של החרוז, ותאופיל גוטיה, בציינו כי „לאמארטין הוא השירה עצמה", ביטא את יחס קהל הקוראים הרחב למשורר ה„הרהורים".

התכונות האפייניות לשיריו הראשונים חוזרות בקבצים המאוחרים יותר. נוספו נושאים חדשים: המועקה הנפשית של המשורר, שאיבד בינתיים את אמונתו הקאתולית, ונטיותיו הפאנתאיסטיות. קטעים רבים ביצירותיו חסרים ליטוש מבחינת הצורה. סיגנונם מרושל קמעה — אי־דיוקים לשוניים, חזרות, מונוטוניות. אכן, ל' לא ראה עצמו כמשורר מקצועי ולא נהג לעבד את שיריו. מכאן חולשתו, אך גם כוחו, הנעוץ בספונטאניות שבהבעת הרגשות ובכנות שירתו. — ל' היה חבר האקאדמיה הצרפתית מ1829.

E Zyromski, *L., poète lyrique*, 1897, P.-M. Masson, *L.*, 1911; P de Lacretelle, *Les origines et la jeunesse de L.*, 1911, P Hazard, *L.*, 1925; G. Fréjaville, *Les Méditations de L*, 1931, J Baillou et E. Harris, *Etat présent des études lamartiniennes*, 1933; Y. Boeniger, *L. et le sentiment de la nature*, 1934; H Dérieux, *L. raconté par ceux qui l'ont vu*, 1938, C. Grillet, *La Bible dans L.*, 1938; H. Guillemin, *L., l'homme et l'œuvre*, 1940, id., *Connaissance de L.*, 1942, id., *L. et la question sociale*, 1946; Marquis de Luppé, *Les Travaux et les Jours d'A. de L*, 1948; F. Dumont et J. Gitan, *De quoi vivait L.*, 1952; M. F. Guyard, *A. de L.*, 1957.

ש. ו'.

לְמֶרְסִיֶה, ז'ק — Jacques Lemercier — (1585°, פונטואז — 1654, פאריס), אדריכל צרפתי. ל' למד ברומא (1607—1614) וקלט בה השפעות מאדריכלי הבארוק המוקדם, שאת סיגנונם ניסה למזג עם הסיגנון הצרפתי של זמנו. הוא תיכנן את „ביתן השעון" ואת המבנה המורחב של „החצר המרובעת" בלובר (1624). הקארדינאל רישליה, שהיה פטרונו, הטיל עליו את תיכנונם של „ארמון הקארדינאל" (כיום: פאלה רואיאל [Palais Royal]) בפאריס (1633), הסורבונה (1626) וכנסייתה (1635) — הראשונה בכנסיות פאריס שנבנתה בהשראת הבארוק הרומאי. סיגנון דומה ניכר בכיפתה המפוארת של כנסיית ואל־דה־גראס (Val-de-Grâce; 1646). דוגמה חיננית לתיכנון ערים פשוט והגיוני היא העיר הקטנה רישליה עם טירתה (1625—1635). ארמונותיו העירוניים — ובייחוד בית ליאנקור (Hôtel Liancour; 1623) המורחב, בפאריס, שזכה לחיקויים רבים — מהווים אף הם תרומה חשובה לארדיכלות זמנו.

לַמַרְק, ז'ן־בַּטִיסְט דֶה מוֹנֶה, שֶׁוַלְיֶה דֶה — Jean-Baptiste de Monet, chevalier de Lamarck — (1744, ברנטן [צפון־צרפת] — 1829, פאריס), ביולוג צרפתי; ממניחי־היסוד של התפיסה האוולוציוניסטית של החיים (ע"ע התפתחות, עמ' 717—731).

ל' היה הילד השמיני (מבין 11 ילדים) של בעל־אחוזה, אציל עני. כדי לחסוך בהוצאות חינוכו והשכלתו מסרו אביו לבי"ס ישועי לחינוך כמרים. ב1760 מת האב, ול' עזב מיד את ביה"ס והתנדב לשירות בצבא. הוא השתתף בהצטיינות בקרבות במלחמת 7 השנים, וכבר בגיל 18 הועלה לדרגת קצין. עם סיום המלחמה ב1763 עזב את השירות הצבאי, עבר לפאריס והתחיל ללמוד רפואה, כשהוא מתפרנס מקיצבה זעומה שקיבל מן הצבא ומעבודה כלבלר בבנק. תוך כדי לימודיו, ואגב טיולים בסביבות פאריס,

ז'־ב למרק

התחיל להימשך אחרי מדעי־הטבע — כימיה, מטאורולוגיה, ובייחוד בוטניקה; בכיוון זה השפיע עליו גם ז'אן־ז'אק רוסו, שעמו נפגש ל' באותן שנים. לבסוף נטש ל' את לימודי הרפואה ואת עבודתו בבנק והתמסר כולו למחקר בוטני, תוך סבל כלכלי חמור. הוא חיבר חיבור מקיף על הצומח של צרפת, שעורר את תשומת־לבו של ביפון (ע"ע). ע"פ המלצתו של זה נדפס ספרו של ל' ב1778 על חשבונה של הממשלה, המחבר נתקבל ב1781 כחבר באקאדמיה־למדעים, וב1788 נתמנה לבוטניקן מלכותי. ב1793, כשהפך השלטון המהפכני את גן־הצמחים המלכותי למוזיאון לחקר־הטבע, הועמד ל' — למרות שלא עסק עד אז אלא בבוטניקה — בראש המחלקה לזואולוגיה של חסרי־החוליות, כשעמיתו במחלקה לזואולוגיה היה ז'ופרואה סֶנט־אילֶר (ע"ע) — קודם מינראלוג, שפנה לחקר החוליתנים; אח"כ צורף להם גם קיוִיֶה (ע"ע). ל' תרם תרומות

חשובות ובעלות ערך־של־קיימא לזואולוגיה הסיסטמתית של חסרי־החוליות, בעיקר בטאכּסונומיה ובפּאלֵאונטולוגיה, והשגיו זכו להכּרה מידית. לעומת זה לא היה בחייו כל הד לתורתו העיונית הגדולה בדבר ההתפתחות ההיסטורית של צורות־החיים תוך השתלשלותן זו מזו; רעיונותיו של ל' נדחו מפּני התנגדותו של קיוויה.

חייו האישיים של ל' היו רבי־סבל. רוב ימיו חי בדחקות, ולעת זקנתו היה עני מרוד, שנזקק למתן שיעורים פּרטיים לפרנסתו. הוא נתאלמן משלוש נשים, שאותן נשא בזו אחר זו ושמתו בחייו והניחו לו 8 ילדים. בסוף ימיו אף נתעוור, ואת ספרו הגדול האחרון חיבר תוך הכתבתו לאחת מבנותיו, שהיתה עוזרתו בעבודתו. הוא מת בחוסר־כל ונקבר קבורת־עניים, וקברו לא נודע. בהספד שהספּידו קיוויה באקאדמיה־למדעים לא עמד אלא על זכויותיו במיון חסרי־החוליות, בלי להזכיר כלל את תורת־ההתפתחות שלו (בטיוטת טכסט ההספד — שאותו תיקן לאחר־מכן ע"פ בקשת ידידיו של ל' — הזכיר תורה זו בהערה לגלגנית).

חיבור־נעוריו של ל', Flore française („הצומח של צרפת") [3 כרכים, 1778], עיקרו — שיפור ושיכלול של השימוש במפתח השניוני שמיסודו של לינֶה (ע"ע) לגבי מיון עולם הצמחים. מ1785 ואילך הפעיל ל' שיטה זו גם לגבי עולם בעה"ח, ואת פעולתו זו סיכּם בזקנתו בחיבור הגדול Histoire naturelle des animaux sans vertèbres („תורת חסרי־החוליות") [7 כרכים, 1815—1822], שהופיע בעת ובעונה אחת עם חיבוריו הגדולים של קיוויה. ל' וקיוויה יחד יצרו את „המערכת הטבעית" של הזואולוגיה הקלאסית (הקדם־אֵבולוציוניסטית), על 4 רמות־המיון שלה: המחלקה, הסדרה, הסוג, המין — שעליהן אין הביולוגיה האֵבולוציוניסטית החדישה מוסיפה אלא את רמת המערכת (phylum); לאחר־מכן נתפּרדו דרכיהם של שני החוקרים (ר' להלן). זכותו הגדולה של ל' היא ההבדלה הברורה בין חסרי־החוליות ובין החוליתנים — מזה, וההבהרה של מיון חסרי־החוליות — מזה. הוא חילק לראשונה את ה„תולעים" (Vermes) — קבוצה שלא הוגדרה כל־צרכה בשיטתו של לינה — לקבוצות מוגדרות, הבדיל בין תולעים ובין תולעי־טבעות (Annelida), הפריד את הסרטנים (Crustacea) ואת העכבישים (Arachnida) מן החרקים (Insecta), הבחין בייחודם של קווצי־העור ובמקומם של הפּוליפּוסים במסגרת קבוצת הנבובים. בספר Recherches sur l'organisation des corps vivants („מחקרים במערך הגופים החיים", 1802) של ל' ניתנת לראשונה טבלה של מערכת־החיים, הבנויה לפי קטגוריות המקובלות — עכ"פ בחלקן הגדול — גם במיון הסיסטמתי החדיש. — אפשר לראות בל' גם את אחד החלוצים של תורת התאים, וזאת על סמך הערתו (1809), שאין גוף חי שאין חלקיו־מרכיביו „רקמה תאית או קרוצים מרקמה תאית".

אולם מפעלו הרעיוני הגדול של ל' היה תורתו השיטתית של ההתפתחות האורגאנית של החיים — גלגול צורות־החיים („טראנספורמאציה") זו בזו בתהליך של השתנות רציפה, רעיון שהופיע במשנתם של קודמיו של ל' בביולוגיה בצורת השערות קלושות או ניחושים מעורפלים בלבד (ע"ע ביפון, עמ' 493; גתה, עמ' 751/2; דַרוין, אֶרַזמֻס). אף ל' החזיק תחילה בדעה, שהיתה שלטת בביולוגיה, שכל מין ממיני בעה"ח הוא ישות מסויימת הקבועה ועומדת כנתון טבעי מראשית מציאות החיים, ועדיין ב1797 ביטא דעה זו במפורש. אולם בעקבות עיסוקו הרב והממושך במיונן של צורות־חיים, מאובנות וקיימות, הגיע למסקנה שהמינים אינם עומדים וקיימים ושעצם מושג „המין" בביולוגיה הוא מלאכותי, מאחר שצורות־החיים נתונות בתהליך של זרם־היווצרות רצוף ומתמיד, שבו צורות־חיים קודמות הן אבות לצורות המופיעות אחריהן; קבוצות הצומח והחי הסתעפו במרוצת הזמן ומוסיפות להסתעף, וכל „מין" אינו מייצג אלא חתך רגעי באחד הסעיפים הללו. את הרעיונות המהפכניים הללו הביע תחילה בהרצאות לתלמידים, ולראשונה העלם על הכתב ב1801 (Système des animaux sans vertèbres [„מערכת חסרי־החוליות"]); צורה מגובשת ניתנה להם בספר Philosophie zoologique („פילוסופיה של הזואולוגיה", 1809) — החיבור השיטתי הראשון בתורת־ההתפתחות בביולוגיה —, והם הורחבו והועמקו אח"כ ב„תורת חסרי־החוליות" (ר' לעיל).

ב„פילוסופיה" קובע ל' שני כללים לגבי השינויים המתחוללים בחיים: (1) שימוש מוגבר באיבר מאיברי־הגוף מחזק אותו ומגדיל אותו, והעצָמה זו הולכת ורבה בהתאם לאורך זמן השימוש; ואילו הפחתה בשימוש מחלישה את האיבר בהדרגה ומנוונת אותו מבחינת מבנהו עד כדי ביטול עצם קיומו. (2) כל מה שנגרם לפרטי אחד המינים, הן מבחינת רכישה והן מבחינת הפסד, בהשפעת התנאים שבהם שרוי המין הזה במשך תקופה ממושכת ובהשפעת השימוש המוגבר או המופחת באחד מאיבריו — נשמר במין ומתבטא בצאצאי הפרטים הללו ע"י מכאניזם התורשה. הכלל השני הוא ניסוח מסורבל של מה שכונה לאחר־מכן בשם עקרון תורשת התכונות הנרכשות (ע"ע גנטיקה, עמ' 71—73). — את התהליך של התהוות שינוי במבנה האורגאניזם מתאר ל' לפי הסכמה דלקמן:

(1) שינוי במסיבות (טראנספורמאציה של הסביבה)

↓

(2) שינוי צרכיו (besoins) של האורגאניזם

↓

(3) שינוי נהגו

↓

(4) שינוי בפעילותו של איבר (שימוש, אי־שימוש)

↓

(5) שינוי הצורה (המבנה);

השלבים (3) — (5) מייצגים את תגובתו של האורגאניזם על האתגר המוצג לו בשלבים (1)—(2); אך משמעותו של מושג „הצרכים" (שלב [ב]) טעונה עיון — אם הוא מכוון לגורם אובייקטיווי או סובייקטיווי, לשון אחר: אם הטראנספורמאציה של האורגאניזם נכפית עליו כעל ישות סבילה ע"י הגורם החיצון, או אם היא ביטוי לפעילותו העצמית.

על שאלה זו השיב ל' ע"י הרחבת שיטתו עד כדי הפיכתה לפילוסופיה של החיים הביולוגיים, המבוססת על 4 כללים: (1) לחיים אימאננטית הנטיה להגדיל — מכוח פעולתם העצמית — את נפחו של כל גוף חי ואת ממדי חלקיו עד לגבול הנקבע ע"י החיים עצמם. (2) השתנות מבנהו של אורגאניזם עד כדי התהוות איבר חדש בגוף היא התוצאה של דחף הנובע מצורך שנתעורר באורגאניזם („הסתגלות פסיכית") ומתמיד בו בתביעתו, ושל פעילות חדשה, שאותה תביעה מעוררת

ומקיימת („הסתגלות פונקציונאלית"). (3) מידת ההתפתחות של כל איבר ושל כושר פעילותו נקבעת ע"י מידת השימוש בו. (4) כל מה שנשתנה באורגאניזם, במבנה או בפונקציה, במשך חייו מועבר לצאצאיו ע"י התורשה.

תפיסה זו של מכאניזם ההתפתחות קשורה קשר הדוק לתפיסה הוויטאליסטית של החיים בכללותם (ע"ע חיים, עמ' 362/3). יתר על כן: יותר משהיא חלק של הביולוגיה התיאורית והניסויית היא חלק של פילוסופיית־טבע, שבה דבק ל' — ושאותה ינק, אולי, מדידְרו (ע"ע) והאנציקלופדיסטים: שלילה של ראיית המציאות הטבעית כצירוף של פרטים המוגדרים כל אחד מצד עצמו ושל ראיית תהליך טבעי כשורה של אירועים נפרדים הבאים בזה אחר זה, והעדפת ראיית הטבע ככוליות והתהליך הטבעי — כזרם רצוף של ההתרחשות. גישה סינתטית־כוללנית זו — בניגודה לגישה האנאליטית־אטומיסטית — באה לביטוי לא רק במשנתו הביולוגית של ל' אלא גם בעיסוקו הרב בכימיה, שבה הופיע כמתנגד חריף לכימיה החדישה שמיסודו של לַוואַזְיֶה (ע"ע), על מושגיה בדבר היסודות השונים הנפרדים והמבנה המולקולארי של החומר. מאבקו המוטעה של ל' בלאוואזיה דומה — מבחינת רקעו האידיאי והפסיכולוגי — למאבקו של גתה (ע"ע, עמ' 750/1) בניוטון. אולם זכותו הגדולה של ל' היא בעצם הרעיון ההתפתחותי, שבו הקדים בדור את החשיבה המדעית השלטת. כ50 שנה לפני דארווין הכליל ל' גם את הביולוגיה של האדם בתפיסה זו, ואף את התהוות החשיבה ראה כהמשך ההתפתחות האורגאנית; וכן הרחיב את התפיסה ההתפתחותית על ההיסטוריה ועל החברה, תוך זיהוי מושג ההתפתחות עם מושג ההתקדמות.

ל' ודארווין. מעמדה של משנתו ההתפתחותית של ל' בביולוגיה נקבע בימי־חייו של מחוללה ודור לאחר מותו ע"י שליטתן של שיטת המיון הקשיח ו„תורת־הקאטאסטרופות" של קיוויה בביולוגיה; לתורתו של ל' לא הושם לב. היא לא חזרה ועלתה למרכז ההתעניינות אלא משעה שחודשה תורת־ההתפתחות — על בסיס אחר — בידי צ'. דרווין (ע"ע; וע"ע דרוויניזם), 30 שנה לאחר מותו של ל'. יחסו של דארווין לל' הוא מורכב ומסובך. לדברי דארווין עצמו, לא היתה לתורתו של ל' כל השפעה על התהוות חשיבתו ההתפתחותית; במידה שהוא מזכירה — הוא מתייחס אליה בביטול גמור, כאל תאוריה חסרת ביסוס תצפיתי או ניסויי. אע"פ שטענה זו נגד תורת ל' מוצדקת מצד עצמה, יש לראות בעמדתו של דארווין עוול כלפי ל' וקיפוח זכותו של זה. אין להעלות על הדעת שעצם רעיון ההתפתחות האורגאנית, שאותו הביע וניסח ל' בצורה ברורה, לא תרם כלום להתרקמות רעיון זה בתודעתו של דארווין. אולם חשובה מזה העובדה, שדארווין לא יכול היה כלל לפתח את תורת הבירור הטבעי שלו ללא זיקה לל', שהרי בהיעדר כל ידיעה במכאניזם התורשה לא יכול היה להסביר את הופעתן של הוואריאציות הטבעיות, כחומר־גלם לפעולת הבירור, אלא מתוך הנחת מכאניזם לאמארקיסטי. ואמנם ניכרת השפעת ל' ב„מוצא המינים" במידה ההולכת וגוברת ממהדורה למהדורה, עד למהדורה השביעית (האחרונה), שאָפיה לאמארקיסטי לחלוטין — וכל זה ללא הודאה בחלקו של ל'.

לאמארקיזם ונאו־לאמארקיזם. בביולוגיה החדישה נהוג להחיל את המונח „לאמארקיזם" בעיקר על אותו חלק של תורת ל' המתייחס למכאניזם הגנטי — להורשת התכונות הנרכשות. מלאמארקיזם זה נשתחררה תורת ההתפתחות משעה שנתגלה — בתחילת המאה ה20 — המנדליזם, הובן ההבדל שבין גנוטיפוס ופנוטיפוס והוכרו המוטאציות, וכל אלה מוזגו עם הדארוויניזם המקורי לנאו־דארוויניזם. הנחת הורשת התכונות הנרכשות נראית כמופרכת לאחר כשלון כל המאמצים הניסויים להוכיח את קיומה (ע"ע גנטיקה, עמ' 73), והנחה זו אף אינה מתיישבת עם אותו מכאניזם תורשתי, שעל קיומו יש לנו ידיעה ברורה — „האסטרטגיה של הגנים" שבכרומוסומי הגרעין. — משום כך דוחה היום רובם המכריע של החוקרים בביולוגיה את „הלאמארקיזם" כאמונה תפלה (וע"ע ביולוגיה, עמ' 344/5).

לעומת זה עדיין לא הוכרעה הכרעה סופית בעיית משמעותה של התפיסה הלאמארקיסטית במובנה הרחב — ההכרה בהסתגלות פעילה ומכוונת של מערכת־החיים לתנאי־החיים. אישים חשובים בודדים מבין הביולוגים בדורות האחרונים ניסו לחזור לנאו־לאמארקיזם, שיש בו משום הכרה זו. עמדתם זו — יותר משנבעה ממימצאים ניסויים נבעה מגורמים אידיאיים: מאי־סיפוק נפשי מן ההסבר הדארוויניסטי או הנאו־דארוויניסטי של האֶוולוציה, בעיקר על רקע רעיון הרציפות שבהליכים הטבעיים, לעומת „הקפיצות" שבמכאניזם המוטאציות; או מספקות חמורים ביכלתו של מנגנון המוטאציות המקריות והבירור הטבעי בלבד להפיק את כל התופעות שבאוולוציה. בין הנאו־לאמארקיסטים בולטים, בין השאר: א. ד. קוֹפּ (E. D. Cope) וה. פ. אוסבּורן (ע"ע) באה"ב, א. ז'יאַר (A. Giard) ופ. לֶה דאנטֶק (F. Le Dantec) בצרפת, ק. פון נֶגֶלי (ע"ע) ות. אַיְמֶר (ע"ע) בגרמניה, ואחרים; גם לדארוויניזם של א. הֶקֶל (ע"ע) היה גוון לאמארקיסטי מובהק. הופיע גם זרם פסיכו־לאמארקיסטי, שראה את תחושתו של היצור החי בצורך לשינוי פונקציה או לרכישת פונקציה חדשה ואת שאיפתו לכך כגורמים בעיצובה של פונקציה זו. וכן הטעים את „הכוח היוצר והמכוון האקטיווי" הגלום באורגאניזם החי — תפיסה נאו־ויטאליסטית, שמשמעותה לגבי ההתפתחות הפילוגנטית דומה למשמעות מושג ה„אֶנטֶלֶכיה" לפי ה. דְריש (ע"ע) לגבי ההתפתחות האונטוגנטית. מנציגיו של זרם זה היו, בין השאר, א. פאולי (A. Pauli) ור. וולטרק (R. Woltereck); גם תורת האורתוגנזה (ע"ע) קרובה לזרם זה. אולם אע"פ שהיקשה הנאו־לאמארקיזם כמה קושיות חמורות על הדארוויניזם, היה עקר לגמרי מבחינת מתן פתרון מדעי לבעיות שעורר, ולפיכך לא השפיע על כיוון המחקר הביולוגי החדש.

מקרה של „החיאה" מלאכותית של הלאמארקיזם אירע בבריה"מ בשנות ה40—50. בסיסמה של „דארוויניזם" מטוהר מן „הסטיה המנדליסטית והנאו־דארוויניסטית" הוכרז על עקרון הורשת התכונות הנרכשות כעל המכאניזם הפועל בהתפתחות המינים (ע"ע ליסֶנקו). לקביעה זו לא היה כל יסוד מדעי, והיא נכפתה על הגנטיקנים וחוקרי ההתפתחות מטעם השלטון, שראה אותה כתואמת את ההנחות הרעיוניות של המאטריאליזם הדיאלקטי. התצפיות והמימצאים הניסויים, שעליהם ניסו לבסס תורה זו, נמצאו עד מהרה בדויים או מוטעים, ועם הדסטאליניזאציה שחלה במדע הסובייטי בשנות ה60 בטל הליסנקואיזם גם בבריה"מ.

אולם גם לאחר שנתבסס הנאו־דארוויניזם בביולוגיה, שוב נתעוררו בשנים האחרונות — והפעם על בסיס תצפיתי־

ניסויי דווקא — בעיות הפותחות פתח לשיקולים מעין־לאמארקיסטיים. במיקרוביולוגיה במיוחד מתרבים המימצאים המעידים על מציאותם של גורמים תורשתיים שאינם מרוכזים בכרומוסומים, אלא שרויים בציטופלאסמה של התא („פלאסמאגֵנים") ונתונים לשינויים בהשפעתם הישירה של גורמי־חוץ; בחידקים ניתן להפיק תכונות אימונולוגיות חדשות בפעולה מכוונת ומכוונת של סמים מסויימים, ותכונות אלו מתקיימות גם בצאצאיהם של התאים הללו, ז.א. — הן תורשתיות (ס. נ. הינשֶלווד [ע"ע]). אמנם בכל המקרים הללו ניתן לתרץ ולטעון, שאין להחיל את בעייתה של התפתחות דארוויניסטית או לאמארקיסטית ואת מושג הורשת התכונות הנרכשות על אורגאניזמים חד־תאיים, המתרבים ע"י חלוקת התא, ואין בהם דיפרנציאציה בין תאים סוֹמָתיים ותאי־רביה, וממילא — גם לא בין גנוטיפוס ובין פֶנוטיפוס. אולם גם ביצורים רב־תאיים, כגון בחרקים, נתגלו כמה תופעות הנראות לכאורה כהורשה של תכונות שנתהוו בתגובה ישירה על השפעות־חוץ מסויימות ושמכוונות נגד השפעות אלו. הסברתן של תופעות אלו כתוצאה של בירור טבעי בין מוטאציות מקריות מחייבת הנחת מכאניזמים מסובכים של השפעת גורמי־חוץ על תכונות הנקבעות ע"י מ ע ר כ ת של גנים, כשהשינוי הפנוטיפוסי גורם בסביבתם של הגנים להתהוות תנאים חדשים, המשנים את יחסי־הגומלין ביניהם („הטמעה גנטית של תכונות נרכשות"). מספר המקרים בתורשה ובהתפתחות, המחייבים הסברים „פסֶודו־לאמארקיסטיים" כאלה, הולך ורב. — גם מבחינת הניתוח הלוגי־מאתמאטי של התאוריה הנאו־דארוויניסטית מתעוררים ספקות, אם אמנם קיימת הסתברות־של־ממש שהשגיה של האוולוציה הושגו בזמן סופי (מסדר־הגודל של מאות־מיליוני שנים) בפעולת הבירור הטבעי על מספר סופי של מוטאציות מ ק ר י ו ת, ז"א לא־מוכוונות מצד האורגאניזם כלפי תנאי סביבתו.

בסיכומו של דבר, מודים היום כל החוקרים בהשגו ההיסטורי של ל' בהנחת היסוד לתורת־התפתחות בביולוגיה, אך כופרים במנגנון ההתפתחות שהציע ל'. יחד עם זה יש לציין, שכמה בעיות שמעורר הלאמארקיזם עדיין לא מצאו את פתרונן המלא במסגרת תפיסת ההתפתחות הרווחת, וייתכן שיסודות רעיוניים מסויימים מתורתו של ל' עוד עתידים להיכלל בתורה סינתטית של ההתפתחות.

A. S. Packard, *L., the Founder of Evolution*, 1901, M. Landrieu, *La vie et l'œuvre de L.*, 1909; A. Wagner, *Geschichte d. Lamarckismus*, 1909; E. Perrier, *L.*, 1925; H. Daudin, *Cuvier et L.*, I-II, 1926; L. Roule, *L. et l'interprétation de la nature*, 1927; F. Alverdes, *Das Lebenswerk L.s*, 1929, M. Caullery, *Le Problème de l'évolution*, ch. X, 1931, S. Tschulok, *L.*, 1937, W. Wood Jones, *Habit and Heritage*, 1943, A. T. Hopwood, *The Living Mollusc*, II (Proc. Malac. Soc., 26), 1945, G. G. Simpson, *The Meaning of Evolution*, ch. XVI, 1949; id., *Rates of Evolution in Animals* (Genetics, Paleontology and Evolution [eds. G. L. Jepsen – E. Mayr – G. G. Simpson]), 1949, Ph. G. Fothergill, *Historical Aspects of Organic Evolution*, 1952; Ch. C. Gillispie, *The Formation of L.'s Evolutionary Theory* (Arch. Intern. d'Hist. des Sci., 9), 1956, id., *L. and Darwin in the History of Science* (Forerunners of Darwin [ed. B. Glass]), 1959, id., *The Edge of Objectivity*, chs. VII-VIII, 1960, C. H. Waddington, *The Strategy of the Genes*, 166/7, 180-182, 1957; id., *Canalization of Development and Genetic Assimilation of Acquired Characters* (Nature, 183), 1959; id., *The Nature of Life*, 1963; C. D. Darlington, *Evolution of Genetics Systems*, 1958[2], H. G. Cannon, *The Evolution of Living Things*, 1958; id., *L. and Modern Genetics*, 1959, G. Himmelfarb, *Darwin and the Darwinian Revolution*, 146-150, 260-263, 1959, A. C. R. Dean – C. Hinshelwood, *What Is Heredity?* (Nature, 202), 1964; B. Wallace – A. M. Srb, *Adaptation*, 1964[2]; A. C. Hardy, *The Living Stream*, 170-193, 1965; G. L. Stebbins, *Processes of Organic Evolution*, 77-80, 1966; A. Koestler, *The Ghost in the Machine*, chs. X-XI, 1967; *Heresy in Biology* (Sci. Res., 2, No. 11; ibid., 3, No. 1, 4), *1967, 1968.*

י. ל.

לַמַּשׁ, הַיְנְרִיךְ — Heinrich Lammasch — (1853, זֶיטֶנשְׁטֶטֶן [אוסטריה התחתית] — 1920, זאלצבורג), משפטן אוסטרי. היה פרופסור למשפט פלילי ובינלאומי באינסברוק (1885) ובווינה (1899). שימש חבר המשלחת האוסטרית־הונגארית לוועידות השלום בהאג ב1899 וב1907. כחבר בבית־הדין הבינלאומי (ע"ע) בהאג מ1900 ישב ראש במשפטי בוררות בינלאומיים ידועים רבים, וביניהם בסכסוך האנגלי־אמריקני בקשר לדיג בצפון־האוקיינוס האטלאנטי (1910). בשנים 1906—1912 חיבר טיוטה לחוק פלילי אוסטרי חדש. כחבר הבית העליון של אוסטריה־הונגאריה מ1899 הטיף ל' להפיכת הממלכה למדינה פדראטיווית כדי להביא בדרך זו להתפייסות בין לאומיה המרובים. ל' התנגד לברית עם גרמניה, ויותר מאוחר, להתמזגות אוסטריה עמה. כתומך רעיון 'חבר־הלאומים' הטיף ל' בזמן מלה"ע I למדיניות של התפייסות עם מעצמות ההסכמה. כיהן כראש ממשלתה האחרון של אוסטריה־הונגאריה לפני התמוטטותה הצבאית של המדינה (27.10.1918—13.11.1918) וכיועץ משפטי למשלחת האוסטרית לוועידת־השלום בפאריס ב1919.

עיקר כתביו: Auslieferungspflicht und Asylrecht („חובת הסגרה וזכות מקלט"), 1887; Grundriss des österreichischen Strafrechts („יסודות החוק הפלילי האוסטרי"), 1899, 1926[5]; Die Forbildung des Volkerrechts durch die Haager Konferenz („קידום המשפט הבינלאומי ע"י ועידת האג"), 1900; Das Völkerrecht nach dem Kriege (המשפט הבינלאומי אחרי המלחמה"), 1917; Europas elfte Stunde („השעה ה11 של אירופה"), 1919.

M. Lammasch – H. Sperl, *H. L.*, 1922

י. צ. ב.

לָן (Laon), עיר בצפון צרפת, 130 ק"מ מצפון מזרח לפאריס, בירת הדפארטמנט אֶן (Aisne); 25,000 תוש' (1962). יושבת בגובה 188 מ', על מדרון מבותר בשולי אגן פאריס, באיזור חקלאי המגדל בעיקר ירקות לשוקי פאריס. בעיר תעשיה של עיבוד תוצרת חקלאית ומוצרי מתכת. חשיבותה כצומת מס"ב וכבישים; בה נפגשת הדרך הראשית מבריסל לפאריס עם זו המובילה מנמלי מיצר קלה למזרח צרפת — עורקי תחבורה חשובים מימי קדם.

ל' (לאודונום) היתה בעלת חשיבות כבר בימי הרומאים, שביצרו את המקום. במאה ה5 הוקמה בה הגמונות, שהתקיימה עד המהפכה הצרפתית. המלך איג קַפֶּה נתן להגמון ל' מעמד נכבד בין גדולי הממלכה, והעיר היתה למעשה בשלטון הגמוניה. במאות ה12—14 היתה „קומונה" (ע"ע) בל'. העיר סבלה מאד במלחמת 1870/1 ובשתי מלחמות העולם.

ל' עשירה באתרים היסטוריים. נשתמרו בה חומות ושערים. הקאתדראלה הגותית היא מהעתיקות בסיגנון זה (מאות 12—13). בעיר עוד שתי כנסיות מהמאה ה12, וארמון

ההגמון (אח"כ בית המשפט) עם אגף מהמאה ה13. לל׳ מתיאון עירוני עשיר בממצאים ארכאולוגיים.

לַן, זַ׳ן — Jean Lannes — (1769, לקטור [Lectaurs, דרום־צרפת] 1809, וינה), מצביא צרפתי. בן למשפחה בורגנית מרוששת, הוצא מביה"ס והיה שוליה של צבע. בפרוץ המהפכה הצרפתית נפתחו בפניו אפקים חדשים. ל׳ התנדב לצבא ב1792 ובמהרה עלה מדרגת סגן־משנה למפקד חטיבה. בשעת אירגון־מחדש של הצבא איבד את דרגתו, אך הצטרף כמתנדב לנאפוליון במסעו באיטליה (ע"ע נפוליון, מלחמות) ועלה לדרגת גנראל. אחר ליווה את נאפוליון למצרים, עזר לו להגיע לשלטון ונתמנה למפקד „משמר הקונסולים". ב1800 פיקד וניצח בקרב מונטֶבֶּלו והשתתף בקרב מארנגו. ב 1801—1804 היה שגריר בפורטוגל. נתמנה למארשל ב1804. השתתף בקרבות אוסטֶרליץ (ע"ע), ינה (1806) ופרידלנד (1807), ובספרד כבש את העיר סרגוסה (ע"ע) לאחר מצור עקשני שהפך לשם דבר. בקרב אסלינג (1809, ע"ע אספרן ואסלינג) נפצע פצעי־מוות.

ל׳ היה ידיד אישי של נאפוליון, שעשהו דוכס מונטבלו (1808) ונסיך סיוֶר (Siévers). מעטים כמותו גילמו את התכונות שאהב נאפוליון: העזה, מהירות ודבקות במטרה. בכור בניו נאפוליון אוגוסט ל׳ (1801—1874), היה דיפלומט צרפתי וכמה פעמים מיניסטר. בן אחר גיסטו אוליויה (1804—1875), היה גנראל בשרותו של נאפוליון III.

Ch. L., *Le Maréchal L.*, 1900; L. M. Poussereau, *Histoire du Maréchal L.*, 1910.

לֶנָאוּ, נִיקוֹלַאוּס (Nikolaus Lenau), כינויו הספרותי של ניקולאוס פרנץ נימבש, האציל לבית שטרלנאו — Nikolaus Franz Niembsch, Edler von Strehlenau — (1802, צ׳אטאד, הונגאריה [היום: לנאוהיים, רומניה] — 1850, אוֹבֶּרדֶבְּלינג, על־יד וינה), משורר אוסטרי. אביו, קצין אוסטרי, היה קלפן שמת בגיל צעיר. ל׳ עצמו היה נתון במתחים רגשיים תמידיים, שדחפו אותו לנסיעות. בשנים 1832/3 הגיע, במנוסה מעצמו, עד אה"ב. בשובו לאירופה שהה לעיתים בוינה ולעיתים בשטוטגארט. בשטוטגארט, מרכז משוררי האסכולה השוואבית, עם לודויג אולאנד בראשה, מצא ידידים ומעריצים לשירתו. ברם, ב1844 יצא ל׳ מדעתו. את שש שנותיו האחרונות חי במוסד סגור ליד וינה, חולה חשוך מרפא. — אהבת חייו היתה סופי לוֶנתאל (Löwenthal), אשתו של ידיד. אהבה נואשת זו קרבה את התמוטטותו של המשורר.

יגון העולמים בשירתו של ל׳ איננו מאניריזם ספרותי — שכן היה אומלל מאד בחייו הפרטיים. שירתו היא לירית־מלאנכולית. היא מצטיינת בשפה מוסיקאלית, עשירת צלילים, ולכן הרבו להלחין את שיריו. הנימה השלטת היא עצבות קודרת. לתופעות הטבע משמעות עגומה. אפילו שירי האביב נושאים בתוכם את תחושת המוות. אין כאן מרידה, אלא עייפות, אַפאתיה, והרגשת הקץ הבלתי נמנע. שונים הם הנופים בשירתו; המפורסמים שבהם הם התאורים של החד־גוניות הנוגה של השפלה הגדולה של הונגאריה, ארץ מולדתו, בשירי הצוענים שלו. — מלבד שירים ליריים כתב ל׳ שירים אֶפיים־דראמאתיים, אשר החשוב שבהם הוא „פאוסט". ביצירות אלה מתבטא המאבק הרעיוני הפנימי של המשורר. ההשקפות הדתיות והפילוסופיות שבהן אינן מגיעות לעמק השווה.

כתביו: שלושה כרכים של „שירים", 1832, 1838; זר רומאנסות „סאבונארולה", 1837; האֶפּוס Die Albigenser („האלביגנזים"), 1842. היצירות האֶפיות־דראמאתיות: „פאוסט", 1836; „דון ז׳ואן" (מתוך עזבתו), 1851. כל כתביו הוצאו לאור ב1855 בידי אַנאסטאזיוס גְרין, ב4 כרכים; ב1910—1923 — בידי א. קסטל (Castle), ב6 כרכים. חליפת המכתבים בינו ובין סופי ומכס לֶוֶנתל נתפרסמה ב2 כרכים, ב1906.

A. X. Schurz, *L.s Leben*, I-II, 1855; L. Roustan, *L. et son temps*, 1898, H. Bischoff, *N. L.s Lyrik*, I-II, 1920-21; K. Schuster, *Glaube und Zweifel bei L.*, 1950; H. Vogelsang, *N. L.s Lebenstragodie*, 1952; M. Martens, *Bild und Motiv im Weltschmerz; Studien zur Dichtung L.s*, 1957

ג. אב.

לֶנְבַּךְ, פְּרַנְץ פוֹן — Franz von Lenbach — (1836, שרובנהאוזן [באואריה עילית] — 1904, מינכן), צייר גרמני. ל׳ למד, יחד עם ידידו בֶּקְלין (ע"ע), בביה"ס לאמנות בויימאר (1860/1) ואצל הצייר קארל פון פילוטי (Piloty) במינכן. בשנים 1863—1868 שהה באיטליה ובספרד אשר במוזיאונים שלהן העתיק, בשביל אספו של הרוזן פון שאק, מיצירות אמני המאות ה16 וה17 (טיציאנו, וֶלאסקֶס, ועוד). בשובו לגרמניה הגביל את עצמו לציור דיוקנות, ובתחום זה נעשה הצייר המקובל ביותר בארצו. מספר דיוקנותיו גדול מאד. הוא צייר, בין היתר, את לודויג I (1868), את ליסט (1884), את האפיפיור לאו XII (1885), את השחקנית אלאונורה דוזה (1885) ואת הסופר פאול הייזה (1896); את ביסמארק, שהיה ידידו, צייר כ80 פעם. — ל׳ הוא נציג מובהק של הזרם האקאדמי־נאטוראליסטי הגרמני במאה ה19. צבעיו הבהירים מקרבים את סיגנונו לעתים לאימפרסיוניזם מתון. — ב1882 הוענק לו תואר אצולה.

A. Rosenberg, *L.*, 1911[5]; H. Kehrer, *F. L.*, 1937.

לַנְגְדוֹק (Languedoc), חבל היסטורי בדרום־צרפת; בין הרי הפירנאים — בדרום־מערב, נהר הרון — במזרח, וחלקו התיכון של ה„מאסיוו המרכזי" — בצפון; כ40,000 קמ"ר. מבחינה גאוגראפית איזור ל׳ הוא חלקו הדרום־מזרחי של החבל ההיסטורי — בין ה„מאסיוו המרכזי" והים התיכון — וכולל את הדפארטמנטים: אוֹד, גאר, אֶרוֹ, לוזר והפירנאים המזרחיים. כ27,450 קמ"ר, 1,555,000 תוש׳.

בחלקו הצפוני של האיזור משתרעים הרי סֶוֶן הקריסטאליניים מדרום־מערב לצפון־מזרח. דרומה להם — רמות נמוכות ומישורים נרחבים המהווים את ל׳־תחתית. כאן עוברת דרך היסטורית חשובה מעמק הרון (ע"ע) התחתון לקרקסון (ע"ע) ומשם לצומת הדרכים החשוב של טולוז (ע"ע). לארכה נמצאות רוב עריה החשובות של ל׳: בוקר, נים, מונפליה, בזיה ונרבון (ע׳ ערכיהן). תעלת־ל׳ (Canal du Midi, נבנתה 1666—1681) המחברת את הים־התיכון (בנמל סֶט) והאוקיינוס האטלאנטי, עוברת בחלקה במקביל לאותה דרך. לאורך חופה של ל׳ מישורים חוליים נרחבים, ביצות רבות ולאגונות. — בל׳־תחתית שטחים נרחבים של חקלאות־גפנים מונוקולטורית, בעיקר בעמק הרון־התחתון ולאורך נהר אוֹד (כ40% מכלל תפוקת הגפנים בצרפת). הממשלה מתכננת לפתח רשת השקאה באיזור, שתאפשר החלפת חלקם של הכרמים במטעי־פרי וגידול ירקות.

ה י ס ט ו ר י ה. מקור השם ל׳ במאה ה13 והוא נועד לציין את האיזור הדרומי של צרפת שתושביו דיברו ב„לשון ל׳"

היא „שפת אוֹק" — langue d'oc. המלה oc שימשה בשפת צרפת הדרומית לציון „כן", בעוד שבלשון הצפון, הlangue d'oil, שימשה לצורך זה המלה oil — קודמתה של oui המודרנית (וע"ע צרפתית, שפה).

ראשיתה של ל' כיחידה מדינית ומנהלית בימי שלטון רומי, עת השתרעה הפרובינציה גאליה נארבונֶנסיס (Gallia Narbonensis) על־פני שטח שתאם במידה רבה את זה של ל'. בימי נדידת־העמים השתלטו על ל' הוַנדלים (ע"ע) והוי־זיגוֹתים (ע"ע), ובראשית המאה ה6 באה תחת שלטון הפראנקים, משהשלים קלוֹביס (ע"ע) את גרוש הגותים.

התבססות המוסלמים בל' במאה ה8 סיכנה את כל דרום־צרפת, ורק בעקבות התערבות השליטים הקארולינגים ונצחונם ב759, חזר האיזור לידי הפראנקים בשליטת רוזני טולוז. רבים מבני ל' היו בין בכירי נוסעי־הצלב. — קירבתה של ל' למרכזי תרבות כגון ספרד הערבית וחבל פרוֹבנס (ע"ע), השפיעה במישרין על פריחת תרבות תוססת ואפיינית לדרום: ספרות הטרוּבדורים (ע"ע), סיגנון הבניה הרומאנסקי והתפשטות הכפירה הקאתארית. נגד כפירה זו, שמרכזה היה בעיר אלבּי (ע"ע אלביגנזים), הכריז האפיפיור אינוצנטיוס III (ע"ע) על מסע־צלב (1209—1229), שהביא להחרבה שיטתית של ערי הדרום ותרבותן.

בשלום פאריס, מ1229, נאלץ רֶמון VII, רוזן טולוז, להעביר לידי לואי IX כמחצית משטחיו, ואילו השאר סופח בשנת 1271 בידי פיליפ III. המלוכה הצרפתית קיימה את שלטונה בל' באמצעות סוכנים מלכותיים, אולם המנהל כולו נתון היה להשגחתם של מפקחים, שתפקידם היה לדווח על שחיתות הפקידים ולמנוע ע"י כך מעשי קיפוח. אף כי ל' סופחה לשטחים שבשלטון המלוכה, נשתייר בה אורח החיים שלה, לרבות שפת הדרום (langue d'oc). משום אפיה האינדיוידואלי וריחוקה ממרכז השלטון בפאריס הוקם בה „פארלאמנט" מקרב המעמדות של ל', ומושבו נקבע בטולוז.

ב„מלחמת מאה השנים" סבלה ל' מפלישת האנגלים וחזתה מבשרה את החורבן ואת מעשי השוד שבאו בעקבות המלחמות הממושכות. בימי שארל VII הוקם מחדש הפארלאמנט של ל' (1420) והשלטון על החבל נמסר לידי דוכסי בּוּרבּוֹן (1461—1523), ולאחר־מכן — לידי דוכסי מוֹנמוֹראנסי (Montmorency) עד שנת 1632. בתקופת הרפורמאציה נמנה רוב אוכלוסיית ל' עם ההוגנוטים (ע"ע). בעקבות מלחמות הדת (1561—1598) זכו ההוגנוטים של ל' ב10 ערים בצורות שבהן קיימו את פולחנם הדתי. רק ב1632 הושם קץ להתמרדויות הרבות נגד השלטון המרכזי, כשנכשלה ההתקוממות בהנהגתו של הדוכס אנרי מונמוראנסי, ונצחונה של המונארכיה האבסולוטיסטית היה שלם. האחרונה בהתקוממויות הדתיות בל' היתה מלחמת ה„קאמיזארדים" (Camisards). 1702–05. — בימי המהפכה הצרפתית בוטלו אמנם מוסדותיה הנפרדים של ל' (1789), אולם היא זכתה לפריחה תרבותית מחודשת.

C. de Vic – J. J. Vaissète, *Histoire générale de L.*, I-XVI, 1872²–1905; D. Faucher – J. Godechot – I. Fourcassié – E. Lambert, *Visages du L.*, 1949, E. le Roy Ladurie, *Histoire de L.*, 1962.

צ. בר.

יהודים ישבו בל' כבר בתקופה הפראנקית. ב506 חשדה מועצת הכנסיה של אגד (Agde) במומרים ממוצא יהודי העשויים לחזור אל היהדות. כשהיתה ל' בשלטונו של המלך ומבּה (Wamba) החויזיגותי נאשמו היהודים בניהול תעמולה דתית בקרב הנוצרים. הם גורשו מהחבל, ולא שבו אליו אלא בתקופת המלכים הקארולינגים, עת ייסדו קהילות חשובות בבֶזיֶה, קַרקַסון, לוֹדֶב (Lodève), לינל, מוֹנפֶליֶה, נארבון, נים, פוסקייר, סן ז'יל (Saint Gilles), טולוז ועוד. למרות שהתנאים הכלכליים והמדיניים של היהודים היו טובים יחסית, הם סבלו מבזיונות, ובטולוז (ע"ע, עמ' 425) היה על נציג הקהילה להתייצב ב„יום הששי הקדוש" לפני הקתדראלה כדי להיסטר בפומבי בטקס הקרוי "colaphisatio" (מלאטינית = סטירה), המסמל את השפלת העם היהודי על צליבת ישו. בבזיה (ע"ע, עמ' 126) הורשה האספסוף לסקול את היהודים באבנים לרגל חג הפסחא. מנהגים אלה לא בטלו אלא במאה ה12, וזאת תמורת תשלום שנתי. חבל ל', שכתה תכופות בשם „פרוֹבנס" (ע"ע) בכתבים עבריים, ידע באותה תקופה עצמה שגשוג נדיר, הן בלמודי המקרא והתלמוד, והן בלמודי הפילוסופיה והרפואה. עם הראקציה שבאה לאחר מסע־הצלב נגד האלביגנזים (1209—1213), והבאת ל' כולה תחת מרות מלכי צרפת (1271), הורע מצב היהודים ושוב לא נבדל מזה של כל יהודי צרפת, שיחד עמם גורשו מהממלכה ב1306 וב1394.

סוחרים יהודים מקהילות הComtat Venaissin מקַרפֶּנטרַס (ע"ע) וסביבתה, התיישבו מחדש בכמה מערי ל' במאה ה18, למרות התנגדות השלטונות. ברם, רק במאה ה19 נתחדשו בל' קהילות של ממש, בייחוד בטולוז ובנים. במלה"ע II מצאו בל' מפלט יהודים רבים. שלטונות וישי הקימו שם כמה מחנות הסגר, בעיקר בנוֹאה (Noé), בראם (Bram) ורסבדו (Récébédou), ששימשו בסיס לגירושם. מספר קבוצות־מחתרת יהודיות הוקמו באיזור, מהן קבוצת „מקי" (Maquis), ב„הר השחור" (Montagne noire). בשנות ה60 גדלה האוכלוסיה היהודית באיזור באורח ניכר, עם בואם של פליטים רבים מצפון־אפריקה. הקהילות הראשיות הן: טולוז, מוֹנפליה, נים, בזיה, סֶט וקרקסוֹן (ע"ע פרובנס, יהודים; צרפת, יהודים).

H. Gross, *Gallia Judaica*, 1897, B. Blumenkranz, *Juifs et chrétiens dans le monde occidental (430–1096)*, 1960, *The World History of the Jewish People, The Dark Ages*, 1966; Z. Szajkowski, *Analytical Franco-Jewish Gazetteer (1939–45)*, 1966, *Guide des Communautés Juives de France* (Communauté no. 20), 1966

ש. שו.

לַנְגֶה, כְּרִיסְטְיַן לוּ — Christian Lous Lange

(1869—1938), מדינאי ופאציפיסט נוֹרווגי, מפעילי תנועת השלום. ב1900—1909 היה ל' מזכיר ועדת הסטוֹרטינג (הפארלאמנט) הממונה על מתן פרס נובל לשלום, ייצג את ארצו בוועידת השלום הבינלאומית השניה שנערכה בהאג ב1907 ונבחר לבית־הדין הבינלאֻמי (ע"ע) בהאג. ב1909—1933 היה ל' מזכיר האיגוד הבינפארלאמנטארי בז'נווה, והיה לו חלק נכבד מאד בעליית חשיבותו של גוף זה, שהוסיף לפעול אפילו בשנות מלה"ע I. אחרי המלחמה ייצג ל' את ארצו בחבר־הלאומים, והתבלט במיוחד במאמצים למצוא הסדר לפרוק החימוש. ב1921 זכה בפרס נובל לשלום, יחד עם ק. ה. בְּרַנטינג (ע"ע).

מספריו: Histoire de l'internationalisme („תולדות הבינלאומיות"), 1919; L'Union interparlementaire („האיגוד הבינפארלאמנטארי"), 1921, Mellemfolkelig politikk 1815—1914 („מדיניות בינלאומית 1815—1914"), 1925.

לַנְגֶה, פְרִידְרִיךְ אַלְבֶּרְט — Friedrich Albert Lange — (ואלד [ליד סולינגן], 1828 — מארבורג, 1875), פילוסוף וסוציאליסט גרמני. אחד ממניחי היסוד של האסכולה הנאו־קאנטיאנית שנתפרסם גם כמבקר חריף של המאטריאליזם של מרכס. ב1866 החמן לשוויץ וארבע שנים לאחר מכן נתמנה פרופסור לפילוסופיה בציריך. באותה שנה ראה אור ספרו החשוב, Geschichte des Materialismus, und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart („תולדות המאטריאליזם ובקורת משמעותו בעת הנוכחית"), 1866, שפירסם את שמו ברבים וכתוצאה מכך החמן להיות פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטה של מארבורג, שם לימד עד סוף ימיו. את גיבוש השיטה ההגותית של ל' ומתן חד־משמעיות למסקנותיו, יש לזקוף לזכותו של הרמן כהן (ע"ע), ידידו ועמיתו להוראת פילוסופיה במארבורג. ל' טען שהמאטריאליזם היה מאז ומתמיד מתודה מוצדקת, אבל מסקנותיה הספקולאטיוויות פסולות, לפי שהתודעה המכירה איתה חלק ממערכת ההסבות השתות ואפיה הוא מוצא להכרתנו המדעית המבוססת על יסודות אפריוריים הקודמים לכל נסיון חושני־ממשי. ל' סבר שהמאטריאליזם העקבי אינו יכול לספק למדע את י ס ו ד ו ת י ו שהם ערובה לתוקף מסקנותיו. — תורת המידות לפי דעתו של ל' נטולה כל אפשרות של ביסוס מדעי. האתיקה, הדת והאמנות באות לספק צורך חיוני של המין האנושי: להשלים את המציאות הממשית על ידי בניין מערכת הגותית־אידאלית נטולת תוקף מדעי. מתוך נקודת ראיה זו משקיף הוא גם על הבעיה הסוציאלית: יש למתן את מגרעותיו של הטבע האנושי על ידי זיקה מתמדת אל האידאל של חיי צוותא הארמוניים מתוך הכרח קיומנו כיצורים חברתיים.

בזכותו של ל' והרמן כהן הפכה המיכללה בעיר־שדה קטנה לאחד מבית־האולפנא החשובים ביותר בגרמניה של המחצית השניה של המאה ה19. מבין עבודותיו החשובות יש להזכיר Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung fur Gegenwart und Zukunft („שאלת הפועלים במשמעותה להווה ולעתיד"), 1865; Neue Beiträge zur Geschichte des Materialismus („תרומה חדשה לתולדות המאטריאליזם"), 1867.

O A Ellissen, *F. A. L.*, 1894; H. Cohen, *Einleitung mit kritischem Nachtrag zu L's Geschichte des Materialismus*, 1896; id , *Schriften zur Philosophie und Zeitgeschichte*, II, 1928

א. גר.

לַנְגוֹבַּרְדִים (Langobardi = „ארוכי הזקן"), שבט טֶוטוֹני (ע"ע טֶוטוֹנים) שנתן את שמו לחלקה הצפוני של איטליה — לומברדיה — והקים שם ממלכה משלו בין השנים 568—774. המקורות הקלאסיים מציינים את מקום מושבם לאורך האלבה התחתי. כבר במאה ה1—2 הצטיין חלק משבט הל' כלוחמים אמיצים שתקפו את גבולות הקיסרות הרומית לאורך הדאנובה, אולם חלקם הגדול נשאר על גדות האלבה.

עם נדידת העמים־הגרמניים בסוף המאה ה4 נטשו הל' את מושבותיהם ונעו לכיוון דרום־מזרח לשטחי בוהמיה ומוראוויה הדרומית של היום, והתיישבו על אדמות הרוגים שגורשו מפני המצביא אודואקר (ע"ע) ב487. כאן באו במגע עם האוסטרוגותים ובהשפעתם קיבלו את הנצרות האריאנית. יוסטיניאנוס (ע"ע) כרת אתם ברית (567) כדי להחריב את מלכות הגֶפּידים (ע"ע) ובעקבות נצחונם פלשו הל' לאיטליה. בלי שנתקלו בהתנגדות חזקה הצליחו הל' בהנהגת מלכם אַלבּוֹאין (568—572) לכבוש את פאדובה, ורונה, מילאנו ואת פאויה, שאותה הפכו לבירת ממלכתם. כך החל שלטון הל' באיטליה הצפונית שנמשך יותר מ250 שנה. עד מהרה איימו גדודי הל' על רומא עצמה ובעברם אֶת הרי האַפּנינים חדרו לאיטליה התיכונה והדרומית והקימו בה שתי דוכסויות: ספּוֹלֶטוֹ ובֶּנֶוֶנטוֹ. דוכסויות אלה הופרדו מגוף הממלכה הל' ע"י שטחים שבשלטון האפיפיור וביזאנטיון. בימי שלטונו של אלבואין סיגלו לעצמם הל' את שיטת הקיסרות הרומית לגבי המנהל והצבא, את ההייראַרכיה ואת דרגות הפיקוד הצבאי. אלבואין נרצח בידי אשתו — בתו הנקמנית של מלך הגפידים — ובמקומו נבחר קֶלֶף. אולם עם מותו הפתאומי העדיפו הדוכסים הל' שלא לבחור במלך אחר, כדי לחזק את מעמדם. קרוב ל10 שנים שררה אנארכיה בממלכה הלאנגובארדית, ורק נוכח הסכנה מצד הברית בין הביזאנטים לבין הפראנקים התלכדו והמליכו את אותארי (584—590) בנו של קלף. הוא הצליח לשמור על חרות ממלכתו והבטיח את גבולותיה לאחר מאבק ממושך עם שכניו העוינים והכנעת הדוכסים הל' המתמרדים. את הברית עם הבאיובארים בצפון חיזק ע"י נישואיו עם תאודולינדה בתו של דוכס באוואריה הקאתולי. לאחר מותו, נישאה האלמנה לאגילולף (590—615) דוכס טורינו, שהצליח לא רק לבסס מחדש את שלטון הל' בעמק הנהר פּוֹ כי אם גם לאיים על רומא, וזו ניצלה רק בזכות מאמציו של האפיפיור גרגוריוס I (ע"ע).

בעלות רוֹתארי (630—652) לשלטון הוא הכריח את הדוכסים לוותר על מחצית אדמותיהם לטובת המלוכה ומינה בהן פקידים (Gastaldi) שהצרו את צעדיהם של הדוכסים הבדלניים. את תקופת שלטונו מציינת הסתגלות תרבותית למסורת הרומית, ופירסום „צו הלאנגובארדים" (Edictus Langobardorum) — אוסף חוקים עממי שנמסר בע"פ — היא דוגמה אפיינית לתהליך הרומאניזאציה שעבר השלטון. במרוצת הזמן נתמזגו הל' באוכלוסיה ובתרבות המקומית, אך האריאניות נשארה סימן ההיכר שהבדילם מהאחרים. רק לקראת סוף המאה ה7, בהשפעת פעולות המיסיונרים שיצאו מחצר האפיפיור, זנחו הל' את האריאניות ואימצו את הדת הקאתולית.

לאחר תקופה ארוכה של מהומות ומרידות דוכסים הצליח ליוטפראנד (712—744) „המפואר במלכים" להשיב את הסדר בממלכה ולשבור את כוח הדוכסים. ימי מלכותו נחשבים לשיא השלטון הלאנגובארדי באיטליה. הוא שאף לכונן מדינה מאוחדת וניצל לשם כך את הסכסוכים שפרצו בין האפיפיור לקיסרי ביזאנטיון במחלוקת האיקונוקלזם (ע"ע), כדי לדחוק את רגלי השלטון הביזאנטי מאיטליה. אולם רק יורשו, המלך איסטולף (749—756) כבש את האכסארכאט של ראוֶנה ואת יתר שטחי ביזאנטיון במרכז איטליה ופלש גם לסביבות רומא. בעקבות בקשת העזרה של האפיפיור סטפאנוס II (ע"ע איטליה, עמ' 732) שיחרר פּפּין „הגוץ" מלך הפראנקים את האכסארכאט והעניקו לאפיפיור (754).

כשפלש דזידריוס (756—774), האחרון למלכי הל', לשטחי מדינת הכנסיה יצא קארל הגדול (773) לעזרת האפיפיור אדריאנוס I. לאחר מצור של 6 חדשים על פאוויה נשבה דזידריוס ובעקבות הנצחון נטל לעצמו קארל את

התואר „מלך הל׳״. הל׳ עצמם, שמעולם לא היה מספרם רב, נטמעו בקרב האוכלוסיה האיטלקית.

Leges Langobardorum, (M. G. H., Leges IV), 1868; Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* (M. G H., Scriptores IV), 1878, T. Hodgkin, *Italy and her Invaders*, V-VII, 1899–1916[2]; O. Bertolini, *La Venuta dei L. in Italia*, 1920, E Schaffran, *Geschichte der L.*, 1938; H. Reinerth (ed.), *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, I-V, 1940; J M. Wallace-Hadrill, *The Barbarian West*, 1952

ב. ד. ג.

לֶנְגְטוֹן, סְטִיוְן — Stephen Langton — (סמוך ל1165—1228), תאולוג ואיש־כנסיה אנגלי. ל׳ היה בנו של בעל אחוזה בלינקנשיר, למד באוניברסיטת פאריס והת־פרסם שם כתאולוג חשוב, כמטיף וכפרשן התנ״ך והברית־החדשה. רבים מפרושיו ומדרשיו השתמרו. המסורת יחסה לו את חלוקת כתבי־הקודש לפרקים.

ב1206 מינהו ידידו, האפיפיור אינוצנטיוס III, לחשמן, ול׳ עזב את האוניברסיטה ועבר לרומא. שנה אח״כ ניצל אינוצנטיוס את חילוקי הדעות בכנסיה באנגליה בדבר בחירת יורש ליוברט ולטר (ע״ע) ומינה את ל׳ לארכיהגמון קנטר־ברי, כלומר, לנושא המשרה הכנסייתית הגבוהה ביותר באנגליה. סרובו של מלך אנגליה, ג׳ון, להכיר במינוי זה ולהתיר לל׳ להכנס לארצו, גרם לסכסוך ממושך בין האפי־פיור לבין ג׳ון והביא להטלת חרם הכנסיה על אנגליה עד לכניעתו של ג׳ון ולשובו של ל׳ לאנגליה (1213). באנגליה התייצב ל׳ בראש התנועה לתיקתים, במאבק בין המלך לבין הבארונים, ומילא תפקיד חשוב בהשגת ה„מגנה כרטה״. וע״ע ג׳ון.

ל׳ התבלט ברדיפת היהודים באנגליה ופירסם מספר תקנות נגדם, ברוח המדיניות שהותוותה בועידת הלאטראן ב1215 (ע״ע אינוצנטיוס III, עמ׳ 925/6).

F. M. Powicke, *S. L.*, 1928; K. Major, (ed.) *Acta S. L.*, 1950.

לֶנְגְלִי, ג׳וֹן נְיוּפּוֹרְט — John Newport Langley — (1852—1925), פיסיולוג אנגלי. למד בקימבריג׳ אצל פוסטר וירש אח״כ את מקומו כראש המחלקה לפיסיר לוגיה שם. ב1889 הראה כי אחר מריחת ניקוטין (ע״ע) על הגנגליון הסימפטי אין מעבר גירודיים דרכו. ניסוי זה הביא בעקבותיו לסדרת מחקרים במערכת העצבים הבלתי רצונית, ואלה הראו כי מערכת־עצבים זו שונה במקורה מן המערכת הסומטית. ל׳ גם טבע את המונח: „מערכת עצבים אוטונו־מית״ למערכת העצבים הבלתי רצונית. ל׳ ביצע מחקרים פיסיולוגיים רבים אחרים.

מ1894 ועד מותו היה בעל הירחון לפיסיולוגיה Journal of Physiology ועורכו הראשי.

לֶנְגְלִי, סֶמְיוּאֶל פִּירְפּוֹנְט — Samuel Pierpont Langley — (1834, רוקסברי [כיום — בוסטון] — 1906, איקן), פיסיקן, מטאורולוג ותוכן אמריקני. ל׳ לא זכה לחינוך אוניברסיטאי, אולם השלים את לימודיו בכוחות עצמו ואף מונה בשנות העשרים לחייו לתפקידים שונים כמהנדס וכאר־דיכל בערים אחדות (בעיקר שיקאגו וסנט־לואיס). ב1865 זכה ל׳ במילגה במצפה אוניברסיטת הרווארד ושנה לאחר־מכן עבר להוראת מאתמאטיקה באקאדמיה הימית באנאפו־ליס; ב1867 התמנה למנהל מצפה אלגני (Allegheny) בפנ־סילווניה נוסף על תפקידו כפרופסור לפיסיקה ולאסטרונומיה ב־Western University שבמדינה זו. מ1887 ועד למותו שימש כמזכיר „המכון הסמיתסוני״ שבוושינגטון.

עבודתו המדעית כללה תחומים שונים בפיסיקה, במא־תמאטיקה, במטאורולוגיה, באסטרונומיה ובאוירודינאמיקה. בעקבות מחקרו החשוב הראשון במיפוי כתמי השמש, חקר את קרינת השמש, ובמיוחד את החלוקה הספקטראלית שלה בתחום האינפרא־אדום. כן קבע את הקבוע הסולארי (ע״ע אקלים, עמ׳ 584). — לנושאים אלה חשיבות בסיסית למט־אורולוגיה.

לצורך מדידות קרינת השמש בארכי גל אינפרא־אדומים המציא ל׳ את הבולומטר (ע״ע) ואילו את הקבוע הסולארי חישב, בדרך האכסטראפולציה, מתוך מדידות בגבהים שונים באטמוספירה והגיע לערך של כ3 קאלוריות לסמ״ר לדקה, הגדול בכ50% מן הערך הממוצע האמיתי (= 1.94 קאלור־יות לסמ״ר לדקה).

ב1896 החל ל׳ מתעניין בבעיות התעופה והקים תבנית של מטוס (ארכה היה קרוב ל5 מטרים ורוחב־כנפיה — כ4.5 מטרים); התבנית נוסתה בהצלחה ועברה מרחק המת־קרב ל1.5 ק״מ. אולם, כל נסיונותיו לבנות כלי־טיס בממדים המאפשרים טיסת אדם נכשלו.

אר. כה.

לֶנְגְלֶנְד (לֶנְלִי), וִילְיַם — William Langland (Langley) — (1332°—1400°), משורר אנגלי, מחברה המשוער של Piers Plowman („פירס היוגב״), אחת היצירות החשובות ביותר בספרות האנגלית של יה״ב. נולד ברוזנות שרופשיר (Shropshire) אך ממסמכים בני זמנו אין יודעים עליו דבר. מתוך ספרו למדים, כי קיבל חינוך של איש־כנסיה, אבל לא שימש מעולם ככומר. במשך שנים רבות התגורר בלונדון, חי בדוחק והקדיש את כל זמנו ליצירתו הגדולה. — „פירס היוגב״ היא פואמה אלגורית דתית, המרכבת משני חלקים: א) החזון על אודות פירס היוגב; ב) החזון על Do-Well, Do-Bet(ter) and Do-Best (דרך החיים הטובה, הטובה יותר והטובה ביותר). פירס הוא דמות סמלית המראה לאנושות את הדרך אל הישועה. הוא מופיע כעובד־אדמה אידיאלי על רקע החברה בת־זמנו, על כל גילויה השליליים. המחבר נתן תאור רב־עצמה של חיי התקופה והצליף על הצביעות ועל השחיתות בכל שכבות החברה — בשלטון, בכנסיה ובעם. הספר, שגדל ונסתרבל במשך תקופה ארוכה, קיים בשלוש גירסות: הגירסה הראשונה, שהושלמה עד 1370; השניה — בסוף שנות ה70 של המאה; והשלישית — בשנות ה90. קיימת גם דעה שהגירסות המאוחרות אינן פרי עטו של אותו המחבר. פרט להבאות המרובות מהתנ״ך ומהברית החדשה, כמעט שלא ניכרות בל׳ השפעות ספרו־תיות זרות. לעומת־זאת ינק ממסורת היצירה האנגלית שבעל־פה — דבר המתבטא בבחירת הצורה המטרית (אליטראציה ולא חריזה), וגם בלשון. הספר איננו עממי באפיו; על כך מעידים העניין בבעיות תאולוגיות וכן הביטויים וההבאות בלאטינית השזורים בטכסט לרוב.

הספר ניתרגם לאנגלית חדשה ע״י N. Coghill, 1949; ע״י J. F. Goodridge — ב1959. הוצאה מדעית של שלוש הגירסות: 1886; של הגירסה הראשונה: 1960.

וע״ע אנגלית, ספרות (כרך־מילואים, עמ׳ 254).

M. F. Modder, *The Jew in the Literature of England*, 1944; E. T. Donaldson, *Piers Plowman: The C-Text and*

Its Poet, 1949; R. W. Frank, *"Piers Plowman" and the Scheme of Salvation*, 1957; J. Lawlor, *Piers Plowman: an Essay in Criticism*, 1962; E. Salter, *Piers Plowman: an Introduction*, 1962.

י. סג.

לֶנְגְמְיוּר, אִירְוִינְג — Irving Langmuir — (1881, ניו־יורק — 1957, פולמות [מסצ'וסטס]), כימאי פיסיקאלי אמריקני, חוקר וממציא; חתן פרס־נובל ב־1932 על תגליותיו בכימיה של שטח הפנים; חבר „החברה המלכותית הבריטית"; נשיא ההסתדרות הכימית באה״ב ונשיא „האגודה האמריקנית לקידום המדע".

אירווינג לנגמיור

למד בבי״ס למכרות שליד אוניברסיטת קולמביה וקיבל את התואר מהנדס־מטאלורג ב־1903, ובגטינגן שבגרמניה קיבל ב־1906 את התואר ד״ר לפילוסופיה על מחקר שנושאו היה שווי משקל בראקציות גאזיות שביצע בהדרכת נֶרנסט (ע״ע). בשובו לאה״ב עסק בהוראת כימיה במכון הטכנולוגי ע״ש סטיונס בהובוקן (1906—1909), ולאחר־מכן הצטרף לצוות החוקרים של חברת ג'נרל אלקטריק, ושם הגיע להשגיו המדעיים הגדולים.

מחקריו נסבו על התפרקויות חשמליות בגאזים, פליטת אלקטרונים ממוליכים, פיתוח משאבת־ריק, הפועלת ע״י עיבוי כספית ושיפור מנורת־להט בעלת חוט טונגסטן. ל' עסק בבעיות ספיחה וקאטאליזה של שטח הפנים ופיתח את משוואת איזותרמת הספיחה הנקראת על שמו. כן דן בהווצרות קשרים כימיים (קשרים קו־ואלנטיים, ע״ע כימיה). ל' פיתח תחומים חדשים בכימיה הקולואידית ובביוכימיה ע״י מחקריו בקרומים חד־מולקולאריים. בין מחקריו המעשיים חשובה שיטתו לקבלת טמפראטורות גבוהות (6000°c) המבוססת על חום ההתרכבות של אטומי מימן למולקולה. עסק גם בזריעת יודיד הכסף בעננים לצורך הגברת הגשם (ע״ע משקעים).

ל' הצטיין ברעיונותיו המדעיים המבריקים, להם חיפש תמיד יישום מעשי. עם התפתחות הטכנולוגיה הביאו השגיו המדעיים לפיתוח מכשירים ותהליכי ייצור שימושיים רבים.

י. קל.

לַנְגֶנְבֶּק, בֶּרְנְהַרְד פוֹן — Bernhard v. Langenbeck — (1810—1887), כירורג גרמני. נחשב בזמנו כמנתח המוסמך ביותר בארץ מולדתו.

אחרי גמר לימודיו נסע בשנים 1836—1838 לשם השתלמות לצרפת, אנגליה וארצות־השפלה; בייחוד למד במחיצתו של המנתח האנגלי אסטלי קופר (Astley Cooper). התמנה לפרופסור בראשונה בגטינגן, אחר כך בקיל, ולבסוף בברלין כיורשו של דיפנבך (Dieffenbach), 1847.

ל' קנה לו שם עולם בכירורגיה הצבאית במלחמות של שנות 1864, 1866, 1870—1871, והנהיג את כריתת הפרקים בפצעי מלחמה. פיתח שיטות מרובות בכירורגיה הפלאסטית, ביניהן בחך, באף ובפה. הנהיג חידושים ניתוחיים באורתופדיה כמו כריתה תת־עורית של עצמות. עסק גם במחקר ניסויי, למשל בהעברת רקמות סרטניות מאדם על בעל־חיים. כן הנהיג טכניקות חדשות, כמו שימוש בחשמל (thermocauter), בניתוחים מסוימים (1882). ל' יסד גם כתב־עת, שהיה ידוע אח״כ כ־Langenbeck's Archiv für klinische Chirurgie.

עם היותו עסוק בבית־החולים האוניברסיטאי, נענה ל' להזמנת בית־החולים היהודי בברלין וכיהן בו בתור מנהל המחלקה הכירורגית בשנים 1871—1880.

Zur Geschichte der Krankenpflege in der Judischen Gemeinde zu Berlin, 31-32, 1887; F. H. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, 496, 1929⁴

יה. ל.

לַנְגֶסֶר, אֱלִיזַבֶּת — Elisabeth Langgässer — (1899, אלצי [ריינהסן] — 1950, ריינצאברן [ריינפפאלץ]), סופרת ומשוררת גרמנית ממוצא יהודי. ל' קיבלה הכשרה פדאגוגית ועסקה בהוראה בדארמשטאט. ב־1929 עברה לברלין ונישאה שם (1935) לפילוסוף וילהלם הופמאן. היא היתה בעלת אמונה קאתולית עמוקה ובלתי פשרנית, ומאמונה זו נטלה השראה יצירתה כולה. ב־1936 נאסרו עליה הכתיבה והפירסום, בשל היותה יהודיה למחצה. אחת מבנותיה נשלחה לאושוויץ.

ראשית יצירתה של ל' — שירים בעלי תוכן מיסטי־דתי. ספריה החשובים ביותר נתפרסמו אחר המלחמה. הרומאן Das unauslöschliche Siegel („החותם הבלתי נמחק"), 1946, הוא סיפורו של היהודי בלפונטן, שניתן לו החסד האלוהי בזכות הטבילה. הרומאן הגדול של ל', Märkische Argonautenfahrt („מסע הארגונאוטים למארק"), 1950, הוא סיפורם של שבעה מאנשי ברלין (ביניהם זוג יהודי), שיצאו לחפש, בעקבות הרס עירם ב־1945, את המנוחה הנפשית שאבדה להם. — הסדר הכרונולוגי והמבנה המסודר והסביר אינם נשמרים בכתיבתה של ל'. תכופות מאבדים הגיבורים את זהותם האינדיווידואלית והופכים לסמלים. המקום המרכזי נועד למאבק שבין הטוב ובין הרע, והטוב — מובנו בהקשר הדתי הקאתולי גרידא. — מסיפוריה: Triptychon des Teufels („טריפטיכון השטן"), 1932; Das Labyrinth („המבוך"), 1949. משיריה: Kölnische Elegie („אלגיית קלן"), 1948. — כתביה המקובצים יצאו לאור ב־5 כרכים, 1959—1964.

E. Horst, *Christliche Dichtung und moderne Welterfahrung*. 1956, J Perfahl, *Das Prosawerk E L s*, 1956; G Behrsing, *Erzahlform und Weltschau der E L s.*, 1957, E. Augsberger, *E. L*, 1962.

ג. אב.

לַנְגֶר, (1) יירז'י (מרדכי גאורגי) — Jiří Langer — (1894, פראג — 1943, תל־אביב), סופר ומשורר צ'כי ועברי. ל' היה בן למשפחה יהודית אמידה וגדל בסביבה מתבוללת כמעט לגמרי. אעפ״כ נתעורר בו עניין רב ליהדות, שהפך להתלהבות ממש. הוא למד עברית, עסק בתלמוד ובקבלה, וב־1913 החליט לנסוע לבלז (ע״ע), ששימשה מרכז חשוב לחסידות, ושהה במחיצתו של הרבי מבלז עד לסוף מלה״ע I. לאחר־מכן התעמק בחקר הפסיכואנאליזה ופירסם בגרמנית כמה מחקרים בתחום זה: Die Erotik der Kabbala („הארוטיקה של הקבלה"), 1923; Zur Funktion der jüd. Türpfostenrolle („תפקידה של המזוזה"), 1928 (בכה״ע Imago XIV); Die jüd. Gebetriemen („התפילין"), 1931 (שם, XVI, 1930). — חיבורו הראשי הוא Devět bran („תשעה שערים"), 1937 — קובץ של סיפורי־פלאים חסי־

דים, המסופרים בתמימות ובררוב־קסם; ספר זה זכה להצלחה מרובה מיד לאחר הופעתו. ב1959 יצא התרגום של פ. טיברגר עם הקדמה של ג. שלום. כמו־כן כתב ל׳ את הספר הראשון בצ׳כית על התלמוד: Talmud [ukázky a dějiny] („התלמוד, ליקוטים והיסטוריה"), 1938. באותה שנה — זמן קצר לאחר פלישת הצבא הגרמני לצ׳כוסלובאקיה — הופיע גם קובץ שיריו Zpěvy zavržených („זמרי המנודים") — תרגומים של שירים עבריים מן המאה ה11 ומן המאה ה18. — ל׳ כתב אף שירים משובחים בעברית. הקובץ הראשון בשם „פיוטים ושירי ידידות" יצא בתרפ"ט בפראג, השני, בשם „מעט צרי" לאחר מותו (תש"ג) בתל־אביב. — ב1939 הצליח ל׳ להמלט מצ׳כוסלובאקיה לא"י, בה רכש לו ידידים הרבה; אולם מצב בריאותו כבר נתמוטט, והוא נפטר כעבור 4 שנים.

דב סדן, הבחור החסיד (ב„אבני זכרון"), תשי"ד; פ. וולטש, על מדוכת החסידות („הארץ") 3.6.1960; F Langer (אחיו של י׳), *Můj Bratr J.* (Židovska ročenka, 5720), 1959.

א. גי.

פרנטישק — František L. — (1888, פראג — 1965, שם), סופר ומחזאי צ׳כי, יהודי מתבולל. אחיו של (1). בימי מלה"ע I, שירת כרופא ונפל בשבי הרוסים. השתתף במסע הלגיונות הצ׳כיים דרך סיביר ולאחר־מכן פעל בצבא הצ׳כי, שהוקם מחוץ לגבולות צ׳כוסלובאקיה, ועלה לדרגת גנראל. ב־1939—1945 עשה בפאריס ובלונדון. ב1947 הוכרז בפראג ל„אמן לאומי".

פ. לאנגר

מחיבוריו בפרוזה ראויים לציון מיוחד Zlatá Venuše („ונוס־הזהב"), 1910 — קובץ של נובלות בעלות נימה ארוטית; Snílci a vrahové („חולמים ורוצחים"), 1921 — נובלות, הכתובות בהבנה עמוקה לחולשות האדם; Předmětské povídky („סיפורי־פרברים"), 1926; Pražské legendy („אגדות פראג"), 1956 — סיפורי־אגדה. הקבצים Železný vlk („זאב־הברזל"), 1920 וPes druhé roty („כלבה של פלוגה ב׳"), 1923, הם סיפורים על חיילים צ׳כוסלובאקיים ברוסיה. בלונדון כתב ל׳ Děti a dýka („הילדים והפגיון"), 1942 — על התנגדותם של ילדים צ׳כיים לנאצים. כמו־כן חיבר סיפורי־ילדים שזכו להצלחה מרובה; Bratrstvo bílého klíče („אחוות ,המפתח הלבן׳"), 1937; וספר זכרונות: Byli a bylo („היו והיה"), 1963.

ל׳ היה מחזאי פורה. ממחזותיו: דראמה על נושא לקוח מן ההיסטוריה הצ׳כית הקדומה — Svatý Václav („ואצלאב הקדוש"), 1912; Jízdni hlídka („משמר פרשים"), 1935 — על המסע בסיביר; Velbloud uchem jehly („הגמל בקופה של מחט"), 1923 — קומדיה על חיי שכבות העם ה„נמוכות"; Periferie („פרברים"), 1925 (הוצג ב„הבימה" בשם „בקצווי הכרך"); Obrácení Ferdyše Pištory („פרדיש פישטורה חוזר בתשובה"), 1929; Andělé mezi námi („מלאכים בקרבנו"), 1931; Dvaasedmdesátka („מספר 72"), 1937, (הוצג ב„אהל").

ל׳ נמנה — בצידו של ק. צ׳פק — עם חשובי המחזאים הצ׳כיים בתקופה שבין שתי מלה"ע. נושאים יהודיים אינם תופסים מקום ביצירותיו.

O Dona, Židé a židovství v české literatuře, II, 1930; P. Buzková, *F. L.* (*České drama*), 1932, J Kunc, *Slovník soud. českých spisovatelů*, I, 1945, E. Konrád, *F. L.*, 1949; J. Fučík, *Divadelní kritiky* (Dílo, sv. 10), 1956.

א. גי.

לַנְדָא (לַנְדָאוּ, לַנְדוֹי), שם־משפחה יהודי ממוצא אשכנזי, ע"ש המקום לנדאו שבחבל פפאלץ (Pfalz) שבגרמניה. הראשון הנודע לנו בשם זה הוא יהודה ל׳, שהיגר לאיטליה יחד עם בנו, יעקב, במחצית ה2 של המאה ה15. יעקב ל׳ הוא מחבר ס׳ ה„אגור" (נפולי, רמ"ז), לקט פסקים ומנהגים ע"פ סדר הטורים, שנתפרסם מאד בזמנו, ושימש מעין „קיצור שלחן ערוך", ואף זכה למהדורות רבות; בסוף הספר נספח „ספר חזון" — לקט חידות בענייני הלכה. סמוך לשנת 1540 חי בפראג ר׳ משה בן יקותיאל הלוי ל׳, ששימש אח"כ ברבנות קראקא יחד עם ר׳ משה איסרליש (ע"ע); נפטר ב1561. בו יש לראות את אביה של משפחת ל׳ הלויים (סג"ל), שהיא נפרדת ממשפחת ל׳ סתם.

א. ז. מרגליות, מעלות היוחסין, תר"ס; ח. ד. פריעדבערג, בני ל׳ למשפחותם, תרס"ה.

לַנְדָא, יְהוּדָה לֵיבּ [כנויו הספרותי „היל"ל בן שכ"ר] (1866, זאלוז׳יץ [גאליציה] — 1942, יוהנסבורג), רב וסופר. ל׳ למד בגימנסיה בלבוב, ואח"כ באוניברסיטת וינה ובביהמ"ד לרבנים שם. היה פעיל בתנועה הציונית בגאליציה והשתתף גם בקונגרסים אחדים. ל׳ היה רב במנצ׳סטר (1901—1903), ביוהנסבורג (1903—1921), ומ1912 ועד מותו היה גם רבה הראשי של דרום אפריקה כולה. ל׳ שרת כמרצה ללשון ולספרות עברית באוניברסיטת יוהנסבורג, בקאתדרה אותה יסד הוא עצמו ב1919. ב1928 יסד את „ועד החינוך העברי" שם, ושימש נשיאו.

ל׳ כתב רומנסות שיריות על דמויות מהמקרא ומתקופת ההשכלה, בהן משמשים כמוטיוו ראשי הגעגועים לציון. הוא חיבר מחזות והעלה אותם על הבמה עוד לפני הופעתם בדפוס והראשון מהם — „יש תקוה" — הוצג בברודי ב1893. מחזותיו עוסקים בעיקר בחיי ישראל בימים שלפני חורבן בית שני ולאחריו, והם מלאים תוגה. הם כתובים בלשון שירית מקראית חרוזה, במשקל התנועות, ו„בלי שוא נע בראש המלה". ממחקריו: Nachman Krochmal, ein Hegelianer („רנ"ק, הגליני"), 1904; „ודדים" — מכתבים על היהדות בזמן הזה —, וספר אנגלי — הכולל את הרצאותיו באוניברסיטה (1923).

ממחזותיו: „בר כוכבא", (לבוב, תרמ"ד); „אחרית ירושלים", (שם, תרמ"ו); „הורדוס" (שם, תרמ"ח); „דם תחת דם" (קראקא, תרנ"ז); „דון יצחק אברבנאל" (ניו־יורק, תרע"ט); „ישראל בעש"ט" (וויען, תרפ"ג); „לפנים או לאחור" (ירושלים, תרפ"ג) ועוד. את שיריו כינס בקבצים „נגינות" (קראקא, תרנ"ה); „נגינות ופואמות" (ווארשא, תרצ"ג). כן תרגם מגרמנית את הספר „הגזרה השוה" לרבו א. שווארץ. בתרצ"ז יצא בת"א ספר יובל לכבודו („וזאת ליהודה").

ד. מירובסקי, לעבודתו הספרותית של י. ל. ל׳ („וזאת ליהודה" [ל. ל׳]), תרצ"ז; צ. ד. לוריא, פרופ׳ י. ל. ל׳ (בצרון, ז׳), תש"ג; ג. שקד, דרכי השיח במחזה העברי ההיסטורי (במה, 22/23), 1964.

ש. או.

לַנְדָא (סג"ל), **יְחֶזְקֵאל** (ה„נודע ביהודה"; 1713, אפטא — 1793, פראג), רב ופוסק, מגדולי מנהיגי היהדות במאה ה18; ל' היה בן למשפחת רבנים ופרנסים מיוחסת וותיקה בפולין. בצעירותו למד אצל אביו, יהודה, — פרנס ומנהיג של ועד 4 ארצות — ואצל ר' יצחק איזיק סגל מלודמיר. אחר חתונתו ישב מעט בדובנא, עבר לברודי (1734—1745) — שם למד בקלויז המפורסם שלה ב־צוותא עם רבנים נודעים, ושם גם עסק בקבלה. בברודי גם כיהן ל' כדיין, וכבר אז נודע לשם. ב1745 נתקבל לאב"ד בִּיַמפּוֹל, וב1755 נתמנה לרבה של פראג והגליל, ושם נשאר עד מותו. מלבד רבנותו קיים ל' גם ישיבה גדולה בפראג, ולפי עדות תלמידו אלעזר פלקלס (ע"ע), העמיד אלפי תלמידים, ביניהם גדולי־הדור.

ר' יחזקאל לנדא

ב1752 ניסה ל' להשקיט את המחלוקת שפרצה בין ר"י עמדן (ע"ע) ור"י איבשיץ (ע"ע). על הקמיעות של ר"י איבשיץ גזר גניזה, והכריז חרם, בדרך כלל, על כל מאמיני שבתי־צבי (ע"ע), אולם על איבשיץ עצמו אמר, מתוך שהכיר בגדולתו בתורה: „כבודו במקומו מונח כמאז ומקדם ותורה יבקשו מפיהו"; הערכה דומה משתקפת גם מתוך הספדו עליו. עם זאת התערב ל' אצל הקיסרית מריה תרזיה, כדי לעכב את שיבתו לפראג (1760), וע"כ שנויה במחלוקת עמדתו של ל' כלפי איבשיץ.

ל' עמד בקשרים הדוקים עם השלטונות האוסטריים, לתו־עלת כלל־ישראל; במלחמת אוסטריה־פרוסיה הוכיח נאמנות למריה תרזיה, בסרבו לעזוב את פראג ובעודדו את יהודיה לשאת בסבל המצור; בהגיע המלכה לפראג בסוף המלחמה, הודתה לו בפומבי על כך. — ל' ערך תזכיר־תשובה לשלטו־נות אוסטריה על השאלה: „אם אנחנו היהודים ע"פ נמוסינו מותר לנו לישבע על שקר, אם הס"ת שאוחז בידו בשעת השבועה היא פסולה". תשובתו היתה שאין חילוק בדבר, שהיהודים „מוזהרים שלא לישבע כלל בשקר אפילו באינו אוחז ס"ת בידו" (נו"ב יו"ד, סי' ע"א). מאוחר יותר, בעקבות פרסום כתב הסובלנות של יוסף II (ע"ע) וקביעת חוק אישות אחיד לכל תושבי אוסטריה, שעלול היה לפגוע ביסודות חיי המשפחה בישראל, חיבר ל', ע"פ הזמנת הקיסר, חוברת בגרמנית, Das mosaisch-talmudische Eherecht („חוקי האישות ע"פ התלמוד"), (ליפציג, 1900), הכוללת את סיכום דיני אישות ע"פ התלמוד, והשוואתם לחוקי הקיסר. בעיקר הדגיש ל' בחוברתו כי גם ליהודים חוקי עריות (incest), בניגוד לדעת ההמון. בעקבות זאת תיקן יוסף II את חוק האישות ליהודים. — כשגוייסו היהודים לצבא הקיסר (1789), ביקר ל' במחנותיהם ועודדם לנאמנות, אף כי הדגיש שעבודת־ה' קודמת. ל' לחם במותרות ובהוללות המופרזות שפשטו אז בין עשירי היהודים, בהדגישו כי „אנחנו עם עני, החונים בגלות, ושמחה מה זו עושה" (צל"ח, דרוש ל').

בפרוץ המחלוקת — שהסעירה את כל בית־ישראל — על דבר „הגט מקליווא" (1767), צדד ל' עם מסדר הגט, ר' ישראל ליפשיץ, כנגד רבני פרנקפורט, ודעתו הכריעה לסיום המחלוקת; ע"כ החליטו פרנסי פפד"מ שלא למנות אחד ממשפחתו לרב בעירם, ואף לא להרשותו לדרוש בה.

במלחמתו בחסידים „אשר" — לדבריו — „מקרוב באו לשנות במדינות הללו מנהג אבותינו הקדושים", נקט ל' לשון חריפה, בחשדו אותם בקירבה לשבתאות, ומתוך התנגדותו העקרונית לקביעת תפילות, או נוסחאות, חדשות בתפילה. עמדתו העוינת משתקפת גם באגדה החסידית עליו, שהוא דן לשריפה את הספר „תולדות יעקב יוסף" לר' יעקב יוסף מפולנאה (ע"ע). אעפ"כ התייחסו החסידים לל', תמיד, בהער־צה יתרה.

עמידתו על המשמר בפני זרמים חדשים ביהדות באה על ביטויה פעם נוספת עם פרסום תרגומו הגרמני של מנדלסזון לתורה (1783). ל' הטיל עליו חרם מחשש שהקריאה בו תכשיר את הלבבות לקריאה בספרות גרמנית כללית, שסכנת התבוללות בצדה: „תעשית תורתנו כשפחה המשמשת את לשון אשכנז שתתפשט בדור". מאידך התייחס בחיוב להשכלה שימושית, ותמך בהקמת בי"ס כללי בפראג (1782), תוך קבי־עת תנאים שימנעו קיפוח למודי הקודש. ל' נלחם בתוקף נגד הזרמים החדשים של הרפורמה והתיקונים בדת ובחינוך. — על יחסו לנ. ה. ויזל ע"ע, וע"ע השכלה, עמ' 543/4.

עיקר חשיבותו של ל' בתר"י — בעמדה המרכזית, אותה תפס בעולם ההלכה על כל תחומיו, במפעלו התורני־ספרותי, ובשיעור־קומתו כפוסק. ספריו משקפים בקיאות מרובה במקו־רות וחריפות מופלגת בניתוחם, לפי מיטב הנוסח של ישיבות פולניה, עם מידה מרובה של יכולת הכרעה ופסיקה, כפי צורך העניין. הוא היה לסמכות מרכזית שהכל פונים אליה, ויותר מ850 מתשובותיו שלוחות לערים ומדינות שונות. — מספר שואליו, בספר „נודע ביהודה" (ר' להלן) בלבד, מגיע ל250, ביניהם גדולי הדור כר' ישעיה פיק־ברלין (ע"ע), ר' נתנאל ויל (ע"ע), ר' בנימין זאב בוסקוביץ (ע"ע), ואחרים. גם גדולי חכמי הספרדים פנו אליו בשאלותיהם, מהם: ר' שמואל פלג'י (ע"ע) מהאמבורג, ר' מנחם נאוארו מווירונה, ר' יצחק בכר דוד מקושטא ור' חיים מודעי (ע"ע) מקושטא. מפת השואלים כוללת את גרמניה, פולניה, בוהמיה, הונגא־ריה, שוויץ, איטליה, ועד ארץ־ישראל.

חכמתו ושנינותו היו לאגדה בפי העם, וכן מידותיו וצדק־תו. יש מפסקיו שהסעירו את עולם ההלכה היהודי כולו, כהיתר הגלוח בחול המועד, עניין דג השטיר"ל ועוד.

ואלה חיבוריו: שו"ת „נודע ביהודה" („מהדורא־קמא": פראג, תקל"ו; „מהדורא־תניינא", שם, תקע"א). ספר זה זכה לפרסום רב בישראל, והוא מהמועטים שבין ספרי שו"ת, שנכ־תבו עליהם קונטרסי־השגות; „ציון לנפש חיה" [= צל"ח] — חדושים לכמה מסכתות התלמוד (ח"א: פראג, תקמ"ג—תקנ"ט; ח"ב: ורשא, תרל"א—תרל"ט; ח"ג [לנזיקין]: ירושלים, תשי"ט); „אהבת ציון" — דרשות והספדים (פראג, תקפ"ז); „דגול מרבבה" — חידושים והגהות לשו"ע (שם, תקנ"ד); „דורש לציון" — י"ג דרושים ופלפולים (שם, תקפ"ז); הספד על מות מריה תרזיה (שם, תקמ"א); דרוש לרגל נצחון האוסטרים על התורכים (1790); „דרושי הצל"ח" — דרשות שונות (ורשא, תרמ"ד); „חוקי האישות ע"פ דת משה והתלמוד", מתורגמים לעברית ע"י ז. ו. שנב־לום; (מונקאטש, תרס"ג); „מראה יחזקאל" הגהות לתלמוד (בהוצאת התלמוד פראג, תק"ץ—תקצ"ה); „תקון נפש" — תפלות בעד חולים (שם, תקמ"ו); „אגרת שלום" — על ריב

איבשיץ־עמדן, 1752. למרות התעסקותו בקבלה, נמנע ל׳ מל־פרסם בתחום זה.

בניו הם: (1) יעקב (1750—1822), התגורר בהאמבורג ובברודי; כמה מהגהותיו נשארו בספרי אביו, וכן נתקיימו כמה שו״ת והסכמות ממנו. (2) שמואל (נפ׳ 1834, פראג), חיבר שו״ת „שיבת ציון" (פראג, תקפ״ז), ודרשותיו נמצאות בספרי הדרוש של אביו. היה אב״ד בפראג. הוא הו״ל את „מהדורא־תנינא" של הספר „נודע־ביהודה", שילב בו הגהות משלו, והקדים, עם אחיו יעקב, הקדמה חשובה לספר. התייחס בחיוב למנדלסזון וחתם על הביאור, ואח״כ פעל נגד הרפורמה (1834); (3) ישראל (1758—1829, פראג), מחבר הספר (בעילום־שם) „חק לישראל", קיצור ס׳ המצוות לרמב״ם והגהות הרמב״ן, עם תרגום יהודי־גרמני (פראג, תקנ״ח). מתוך הקדמתו משתקפת זיקתו הגדולה להשכלה ולצביונה המיוחד בפראג. — בנו האחד של (3), משה (1788—1857), היה פרנס בפראג, בעליו של בית־דפוס עברי בה, וחבר עירייתה. הוא הוסיף להוצ׳ המשנה והתלמוד תרגום גרמני של הלעזים המופיעים בפירוש רש״י לתנ״ך ולתלמוד („מרפא לשון", אודיסה, תרכ״ה). בנו השני של (3), אליעזר, חי בברודי וחיבר את הס׳ רב־ההקף „יד המלך" על הרמב״ם (לבוב תק״ע—תקפ״ו).

י. קאמעלהאר, מופת הדור, תרצ״ד²; פ. סנדלר, הבאור לתורה של משה מנדלסון וסיעתו, מפתח־בערכו, תש״א; ש. ווינד, לבירור היחס של הגאון ר״י ל׳ להגאון ר׳ יהונתן אייבשיץ (בצרון, י״א), תש״ה; הנ״ל, ר״י ל׳, תשכ״א; ש. טל, הגט מקליבה (סיני, כ״ד), תש״ט; נ. מ. גלבר, תולדות יהודי ברודי (ערים ואמהות בישראל, ו׳, 63–79), תשט״ו; ב״צ כ״ץ, רבנות, חסידות, השכלה, 196–200, תשט״ז; א. ל. גלמן, הנודע ביהודה ומשנתו, תשכ״ב²; ר. קסטנברג־גלדשטין, אופיה הלאומי של השכלת פראג (מולד, כ״ג), תשכ״ה; H Graetz, *Ezechiel L.'s Gesuch an Maria Theresia gegen Jonathan Eibeschutz* (MGWJ, XXVI), 1877, L. Low, *Abraham u. Josef Flesch u ihre Zeit* (Gesam Schriften, II, 227–244), 1890. S. H Lieben, *Žur Charakteristik des Verhaltnisses zwischen R. J. L. u. R. Jonathan Eibeschütz* (Jahrbuch d. Jüd-Liter Gesellsch, I), 1903, [S.] Bamberger (הערה על הנ״ל)(ibid., IV), 1906; S. H. Lieber, *R Eleasar Fleckeles* (ibid, X, 12 ff.), 1913; G Klemperer, *The Rabbis of Prague. E L.* (Historia Judaica, XIII), 1951, S Wind, *E. L.* (Jewish Leaders ed. L Jung), 1953.

י. הו.

לַנְדַאו, אַדוֹלְף (אהרן) (1842, רסין [ליטא] — 1902, ברלין [נקבר בפטרבורג]), עתונאי, עורך ומו״ל, מראשתי האינטליגנציה היהודית־רוסית ומבוני ספרותה. למד בביהמ״ד הממשלתי לרבנים בווילנה, ומשפטים באוני־ברסיטת פטרבורג. בשנות ה60 השתתף בעתונות הרוסית הליברלית ובעתון היהודי־רוסי „דֶיֶן" (ע״ע אודסה, עמ׳ 711). ב1871—1881 הוציא ל׳ 8 כרכים של הקובץ Еврейская Библиотека („הספריה היהודית"), אשר שינה אח״כ את שמו ל„ווסחוד" (ע״ע). ב1899 הוציא ל׳ את הכרכים ט׳—י׳ מן ה„ספריה היהודית" (נדפס לאחר מותו). כן ההדיר תרגו־מים רבים של ספרי־יסוד בתולדות ישראל ובספרותה. בהשקפותיו היה ל׳ מתבולל מתון, אולם התנגד להזנחת ערכיה הדתיים־לאומיים של היהדות.

לַנְדַאו, אֶדְמוּנְד גֶאוֹרְג הֶרְמַן — Edmund Georg Hermann Landau — (1877—1938), מאתמא־טיקן יהודי. בנו של הגנקולוג לאופולד ל׳ (ע״ע), וחתנו של פאול אהרליך (ע״ע). מצאצאי אחיו של יחזקאל לנדא (ע״ע) בעל ה„נודע ביהודה". — מרצה למאתמאטיקה באו־ניברסיטה של ברלין (1901—1909) ופרופ׳ בגטינגן מ1909— עם פטירתו של ה. מינקובסקי (ע״ע) — עד שנת 1933, שבה הוכרח לפרוש עם עלייתם של הנאצים לשלטון. זמן־מה שימש פרופ׳ באוניברסיטה העברית בירושלים (1927) והיה מבוני המכון המאתמאטי שלה; חבר הקורטוריון של האו־ניברסיטה העברית. — ל׳ היה מטובי החוקרים של זמנו. עבודותיו העיקריות היו בתורת הפונקציות האנאליטיות, בתורת המספרים האנאליטית, במיוחד בתורת החלוקה של המספרים הראשוניים, ובתורת האידיאלים הראשוניים.

ל׳ פירסם למעלה מ250 מאמרים מקוריים. ספריו העיק־ריים: Handbuch der Lehre von der Verteilung der Primzahlen („ספר־שימוש בתורת חלוקת המספרים הרא־שוניים"), 1909; Vorlesungen über die Zahlentheorie („הרצאות על תאוריית המספרים"), 1927; Darstellung und Begründung einiger neuerer Ergebnisse der Funktionentheorie („הצגת והנמקת כמה תוצאות חדשות של תאוריית הפונקציות"), 1929². שני הספרים הראשונים הכילו את כל מה שהיה ידוע על הנושאים הנידונים בזמן הופעתם, ונתנו דחיפה עצומה למחקרים רבים וחשובים.

G H. Hardy – H. Heilbronn. *E L* (Jour London Math. Soc. XIII), 1938; A. A. Frenkel, *Lebenskreise* (Index s v), 1967.

לַנְדַאו, אַלְפְרֶד — Alfred Landau — (1850, ברודי — 1935, וינה), בלשן יידי ופולקלוריסט. בן למשפחת למדנים. מ 1865 בווינה, שם סיים חוק לימודיו במשפטים ועד 1887 עסק בפרקליטות. לאחר שהתמחה בבלשנות החל לעסוק בבלשנות היידית ומאז 1896 פירסם שורת מחקרים בשטח זה ובין השאר: Das Deminutivum der galizisch-jüdischen Mundart („ההקטנה בניב היידי של גאליציה"), וכן Bibliographie d. Jüdisch-Deutschen („הביבליוגרפיה של היי־דית"), שהופיעו בכה״ע Deutsche Mundarten בעריכת נגל (Nagel), בשנים 1896/7; Die Sprache der Memoiren Glückels von Hameln („לשון ספר־הזכרונות של גליקל מהאמלן"), שהופיע בכה״ע של החברה לחקר הפולקלור היהודי ב1901. בכתב־עת זה פירסם ל׳ גם עבודות, סקירות וביקורות אחרות בשטח התמחותו. יחד עם ד״ר ב. וכשטין (ע״ע) הוציא לאור ב1911 Jüdische Privatbriefe aus d. Jahre 1619 („מכתבים פרטיים יידים משנת 1619"), מאספי הארכיון הממלכתי של וינה.

ליובלו ה75 הוציא ייוו״אָ (ע״ע) את ה„לאנדוי־בוך" („ספר לנדאו"), תרפ״ו — הכרך הראשון של „פילאָלאָגישע שריפטן", הכולל, בין השאר, דברי הערכה על ל׳ וביבליו־גראפיה מלאה של פירסומיו. — מחקריו היו בין העבודות המדעיות הראשונות שהניחו יסוד לבלשנות היידית המו־דרנית בסוף המאה ה19 ובמאה הנוכחית. — וע״ע יידית, עמ׳ 794.

לַנְדַאו, זִישָׁא (1889, פלוצק [פולניה] — 1937, ניו־יורק), משורר יידי אמריקני. התייתם בילדותו והגיע לניו־יורק ב1906. את דרכו הספרותית החל בתרגומים מתוך הַיְנֶה (ע״ע) ונַדְסוֹן (ע״ע), ובכתיבת שירים שמשכו את לבם של קבוצת „די יונגע" (ע״ע יידית, עמ׳ 803/4), והוא היה לאחד מעמודי התווך שלה. שירתו, ברוח תנועת הסימבוליזם, רצופה תאורים אכזוטיים והרפתקות אימה, ונטיה להקנטת המסורת היהודית. מגבורי המקרא והאגדה הוא מסיר את קדושתם,

מקרבם להוה, ומכאן שב ומעלה אותם בתנופה לתחום של האין־סוף. בארבע הקומדיות שלו (עס איז גארנישט ניט געשען [„דבר לא קרה"], 1937), מצוּיים תאורים סאטיריים על יחסיהם ההדדיים של בני האדם. הלך־רוח אחר אצלו משתקף בדומיית הנפש ובשלווה, כבשירו הנודע על הבעל־שם, המלא שמחת־חיים והכרת תודה ליוצרו, ובשיר „די סטריקאָבער רעבעציך" („הרבנית מסטריקוב"), המתאר את קדושתו ושלוותו של בית סבתו הרבנית. לשונו של ל' רכה וביטוייו דקים ומרמזים.

ה. גאלד, ז. ל', 1946.

לַנְדַאו, לֶאוֹפּוֹלְד — Leopold Landau — (1848, וארשה — 1920, ברלין), גינקולוג יהודי.

עם סיום לימודי הרפואה שימש ל' כאסיסטנט לגינקולוגיה באוניברסיטת ברסלאו ופירסם שם את עבודת־הדוקטור Zur Physiologie der Bauchspeichel-absonderung („הפיסיולוגיה של הפנקריאס"), 1873.

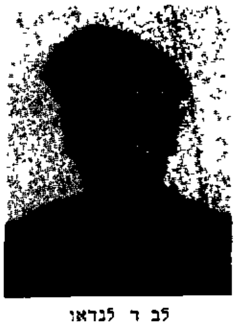
ב1876 עבר ל' לברלין כמרצה לגינקולוגיה באוניברסיטה שם. ב1893 נתמנה לפרופסור מן־המניין ושמו הלך לפניו בכל אירופה. ב1892 יסד ל', יחד עם אחיו תאודור, מרפאה גינקולוגית, בה ביצע מחקרים רבים, בעיקר בגידולים באיברי המין הנשיים (Myoma).

ל' נבחר לעיריית ברלין, ובמיוחד היה פעיל מאד בחיי היהדות בברלין, והיה ציוני נלהב. הוא פעל לעליה ויישוב א"י והיה אחד התומכים של הספריה הלאומית בירושלים. ל' היה שותף בייסוד ה Akademie für die Wissenschaft des Judentums („בית המדרש למדעי היהדות"), והיה יו"ר שלה בשנותיו האחרונות.

A. Badt, *L. L.* (Judische Rundschau, XXVI, p 9), 1921.

לַנְדַאו, לֶב דַוִידוֹבִיץ' — Лев Давидович Ландау — (1908, באקו, אזרביג'אן — 1968, מוסקווה), פיסיקן רוסי, יהודי.

כבנם של מהנדס ורופאה נתחנך ל' על מדעי הטבע וכשרונותיו המאתמאטיים נתגלו כבר בהיותו בגיל צעיר. בן 14 החל את לימודיו באוניברסיטת עיר מולדתו וכעבור שנתיים עבר לאוניברסיטה של לנינגרד. ל' סיים את לימודיו בהיותו בן 19 בלבד, וכבר בהיותו על ספסל הלימודים פירסם עבודות מדעיות שאחת מהן היא בעלת חשיבות יסודית בפיסיקה העיונית החדישה (ר' להלן). בשנים 1927—1929 עבד במכון הפיסיקו־טכני בלנינגרד, וב1930—1931 היה אורח של מכונים פיסיקאליים בגרמניה, שוויץ, הולנד, אנגליה ודאנמרק — בה שהה במחיצתו של נילס בוהר (ע"ע) ואף חזר וביקר בה בשנים 1933 ו1934. בשנים 1932—1937 שימש ל' כראש המחלקה העיונית של המכון הפיסיקו־טכני בחארקוב. ב1937 נאסר בזמן ה„טיהורים" הסטאליניסטיים, אך שוחרר בהתערבותו של פ. ל. קַפּיצה (ר' להלן) ונתמנה לראש האגף העיוני של המכון לבעיות פיסיקאליות במוסקווה. ב1946 נבחר כחבר פעיל של האקאדמיה הסובייטית למדעים.

לב ד' לנדאו

בראשית 1962 היה ל' מעורב בתאונת דרכים קשה והוא ניצל ממוות רק הודות למאמצים מיוחדים של הרופאים לאחר שנחשב פעמים אחדות כ„מת מבחינה קלינית". מאז תאונה זו לא חזר ל' לפעילות מדעית.

עבודתו המדעית של ל' מקיפה שטחים רבים ושונים של הפיסיקה העיונית. ל' שמר גם על קשר הדוק עם הפיסיקה הנסיונית. כן נודע ל' גם בכשרונו הפדאגוגי ויחד עם עוזרו ותלמידו, ליפשיץ (E. M. Lifshits), חיבר סדרה של ספרים המהווים קורס רחב ומעמיק בפיסיקה עיונית. ספרים אלו תורגמו לשפות רבות והם מספרי הלמוד היותר מקובלים באוניברסיטאות העולם. ל' העמיד תלמידים רבים ונחשב לאחד ממניחי היסוד של האסכולה הסובייטית לפיסיקה עיונית.

עוד בהיותו סטודנט תרם תרומה חשובה לתורת הקוַנטים (ע"ע) (שצורתה המודרנית פותחה באותה תקופה) בהכניסו את מושג מטריצת הצפיפות לשם טיפול סטאטיסטי במערכות קוואנטיות של חלקיקים רבים. ב1930 פיתח את התאוריה לדיאמאגנטיות (ע"ע מגנטיות) של אלקטרונים במתכת (ה„דיאמגנטיות של ל'") שהובילה להסברן של תכונות מאגנטיות של מתכות בטמפראטורות נמוכות ובשדות מאגנטיים חזקים. תרומה יסודית נוספת היתה עבודתו על התורה התרמודינאמית של ה„איזורים" בחמרים פרומאגנטיים (ע"ע מגנטיות). בשנת 1935/6 פיתח את התורה התרמודינאמית של מעברי פאזות מסדר שני, והראה את הקשר היסודי שביניהם לבין תכונות הסימטריה של החמרים. תורה זו הביאה לאחר זמן לביאור תופעות רבות במוצקים (ע"ע מוצק, מצב).

לפירסום מיוחד זכו עבודותיו של ל' על הליום (ע"ע) נוזלי שאף זיכוהו בפרס נובל לפיסיקה. התעניינותו בשטח זה החלה כאשר עבר למוסקווה, למכון שבו עסק באותה התקופה הפיסיקן פ. ל. קַפּיצה (ע"ע) בנסיונותיו בהליום נוזלי. קפיצה מצא שהליום אינו הופך למוצק אף בטמפראטורות הקרובות מאד לאפס המוחלט וכן גילה את תופעת העל־נוזליות של ההליום בטמפראטורות הנמוכות מ2.2°K. ל' הראה שתופעות אלו — למרות היותן מאקרוסקופיות — ניתנות להסבר רק באמצעות תורת הקוואנטים. התאוריה של ל' מצטיינת בכך שאיננה מטפלת בהליום הנוזלי כבאוסף של אטומים, אשר כל אחד מהם אמנם נוהג לפי חוקי תורת הקוואנטים, כי אם רואה את הנוזל כולו כיחידה קוואנטית אחידה. ל' הראה שלמרות היות האינטראקציות בין אטומי ההליום חלשות מאד, יש להן תפקיד עקרוני בהסברת התופעות המיוחדות של הליום נוזלי. לצורך הבנת ספקטרום האנרגיה של ה„נוזל הקוואנטי" יצר את רעיון ה„קוואזי־חלקיקים" (1941) אשר מצא שמושים בשטחים רבים אחרים של הפיסיקה העיונית. תאוריה זו לא רק שהסבירה באופן איכותי וכמותי את התופעות שנתגלו ע"י קפיצה, אלא אף הצביעה, בין השאר, על האפשרות שגלים מכאניים יתקדמו בתוך הליום נוזלי באופן השונה מזה של התקדמות גלי קול רגילים. אפשרות זו אמנם התאשרה, בדרך הנסיון, כעבור שלוש שנים.

התאוריה שפיתח ל' עסקה תחילה בנוזל של אטומים הנוהגים לפי הסטאטיסטיקה של בוזה־איינשטיין (ע"ע קוַנטים, תורת ה־), ואמנם האיזוטופ העיקרי של הליום (He^4) נוהג לפי סטאטיסטיקה זו. משהחלו נעשים נסיונות גם באיזוטופ הנדיר (He^3), פיתח ל' גם את התאוריה ל„נוזל פרמי", כלומר, נוזל של אטומים הנוהגים לפי הסטאטיסטיקה של פרמי־דירק. גם פה הסיק ל' באופן תאורטי מהלך מיוחד של גלי קול בטמפראטורות נמוכות מאד ותדירויות גבוהות מאד (1956/7). מהלך זה אושר בדרך נסויית רק בשנת 1964.

ל' תרם תרומות מקוריות וחשובות גם בשטחים רבים אחרים של הפיסיקה העיונית, בהם האלקטרודינאמיקה הקוואנטית, התאוריה המאתמאטית של התנגשויות, התורה הסטאטיסטית של הגרעין, קרינה קוסמית, מקורות האנרגיה של כוכבים, חוקי שמור באינטראקציות חלשות (ע"ע חלקיקים אלמנטריים), תורת העל־מוליכות של מתכות והתנהגותם של גלי הלם.

כהוקרה לפעלו המדעי הרחב ולתרומותיו הרבות זכה ל' שלוש פעמים בפרס סטאלין; כמו כן זכה במדליות מכס פלנק (1961), שני פרסי לנין (1962; 1968) ובשנת 1962 הוענק לו פרס נובל לפיסיקה על מחקריו העיוניים המתייחסים להליום נוזלי (ר' לעיל).

ל' היה חבר האקאדמיה המלכותית הדאנית למדעים, האקאדמיה המלכותית ההולנדית למדעים, החברה המלכותית של לונדון, האקאדמיה הלאומית למדעים של אה"ב, החברה הפיסיקאלית של לונדון, החברה הפיסיקאלית הצרפתית, ועוד; פירסם למעלה מ100 מאמרים נוסף על כ10 ספרים.

י. או.

Academian L. D. L. (Soviet Physics JETP, 7), 1958; J. R. Pellam, *L. D. L.* (Physics Today, 14), 1961; *Les Prix Nobel en 1962*, 20–28, 64–65, 1963, D. ter Haar (ed.), *Collected papers of L. D. L.*, 1965; A. Dorozynski, *The Man they Wouldn't Let Die*, 1965

לַנְדַאוּאֶר, גּוּסְטַו — Gustav Landauer — (1870, קארל־סרוהה — 1919, מינכן), סופר והוגה דעות חברתי גרמני, יהודי. ל' היה בנו של סוחר אמיד, ולמד גרמניסטיקה ופילוסופיה בהידלברג ובברלין. הוא התפרנס מכתיבה, נאסר פעמיים בגלל השקפותיו שהביען במאמרים ובנאומים, והיה עורכו של Der Sozialist — בטאון הסוציאליסטים הבלתי־תלויים („אנארכו־סוציאליסטים"). ב1919 נתמנה ל' לשר התרבות בממשלה המהפכנית של קורט איזנר (ע"ע) בבאווריה. הוא התפטר כעבור זמן־מה מתפקיד זה בגלל אכזבתו מתכסיסיהם הברוטאליים של הקומוניסטים. כשדוכאה המהפכה נרצח ל' בידי חיילים ששבוהו.

כבר בצעירותו נמשך ל' לאנארכיזם והושפע מקרופוטקין ומפרודון (ע' ערכיהם). תכניתו החברתית היתה, להקים ברית של קהילות־כלכלה, וקהילות אלו תנהלנה את משקן ב ר ש ו ת ע צ מ ן ותעשינה חליפין צודקים ביניהן. ברית זו תבוא במקום המדינות והכלכלה הרכושנית. עיקר חשיבותו של ל' כהוגה דעות חברתי היא בכך, שהוא ביסס תפיסה סוציאליסטית הרוצה לבנות את החברה החדשה על היחיד, ושאף לסוציאליזם שיתגשם בלי לפגוע בחרות, סוציאליזם תרבותי שנקודת המוצא שלו תהיה האנושות ולא מלחמת המעמדות. „המהפכה", שאותה קרא ל' גם „אוטופיה", קיבלה אצלו משמעות דתית קרובה לתשובה היהודית: היא לידה חדשה של האדם, עיצוב חדש של חייו האישיים. החברה החדשה תקום ע"י שיחידים, מתוך רוח חלוצית, יתחילו בראשית חדשה ויגשימו ב ת ו ך העולם הישן אורח חדש של חיי שיתוף. יחידים אלה הם הנושאים את הגשמתו של הסוציאליזם ולא הפרולטאריון, ואמצעי ההגשמה אינם הפוליטיקה והמפלגה, אלא המופת האישי של יחידים אלה. המהפכה „מעוררת את המעולה ביותר שבאדם ומוסרת אותו לטובת הכלל". מבחינה זו אין המהפכה ארוע חד־פעמי, בדומה למהפכה המדינית, אלא יש לחדש אותה כפעם בפעם. „המהפכה" הופכת לסוציאליזם כשהיא מתגשמת בפרטי החיים היומיומיים.

רעיונותיו החברתיים של ל' השפיעו על „הפועל הצעיר" ו„צעירי ציון" במרכז אירופה ובמידת־מה גם על מפלגת „הפועל הצעיר" בא"י וכן על אנשי העליה השלישית. נראה שבהשפעת אשתו השניה, המשוררת הדויג לאכמאן ובהשפעתו של מרטין בובר התקרב ליהדות, ובמאמרו Sind dies Ketzer-gedanken? („האם אלה הגיגים של כופר?"), שהופיע בקובץ הציוני Vom Judentum („על היהדות"), 1913, כתב שאלה שהיו ליהודים בתודעה מלאה התעשרו מכך וזכו בהתרוממות רוח, וכן הגן על ריבוי־הנאמנויות שבלב היהודי, דבר שהוא עדות ליעודה של היהדות ביחסה לאנושות ובתוך האנושות.

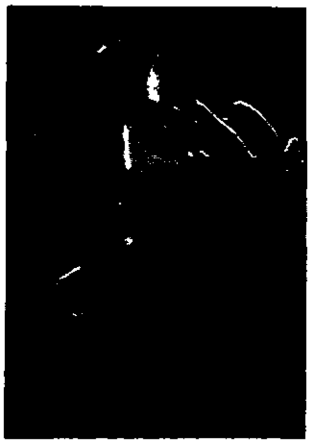
ל' כתב גם סיפורים ורומאנים, תירגם לגרמנית יצירות של אוסקאר ויילד ושל ברנארד שו, כתב ספר על שיקספיר, היה ממייסדי „התיאטרון העממי" (Volksbuhne) בברלין, היה במאי בדיסלדורף וערך עתון לענייני תיאטרון Masken („מסכות"). בפחדו מפני מלחמה עולמית ניסה ביתי 1914 לייסד חוג בינלאומי כדי למנוע את האסון. חיבוריו העיקריים הם: Skepsis und Mystik („ספקנות ומיסטיקה"), 1903; Die Revolution („המהפכה"), 1907, וAufruf zum Sozialismus („קריאה לסוציאליזם"), 1911 (שני האחרונים הופיעו בתרגום עברי בכרך אחד, תשי"א). אחרי מותו אספו מארטין בובר ואינה בריטשגי־שימר חלק ממאמריו ופירסמום. Der werdende Mensch („האדם המתהווה"), 1921, על ענייני ספרות; Beginnen („התחלות") 1924, על הגשמת הסוציאליזם; G. L., Sein Lebensgang in Briefen („ג' ל', דרך חייו במכתבים"), 1929.

ה. ברגמן – ה. כהן (עורכים), לזכרו של ג. ל., תרפ"ט; י. זנדבנק (עורך), ג. ל., תרצ"ט; י. כהן, על ג. ל. (מאזנים) ט', עמ' 203–207), תרצ"ט; ש. גינסבורג, ג. ל. והמרכסיזם (השומר הצעיר, שנה ט'), 1940; מ. בובר, נתיבות באוטופיה, תש"ז; א. צייטלין, מדינה וחזון מדינה, תשכ"ה; G. L. – Gedenkheft (Die Arbeit), 1920; Karl Landauer, *European Socialism*, 1959

ש. ה. ב.

לַנְדַאוּאֶר, מֵאִיר הַיְנְרִיךְ (1808, קאפל [וירטמברג] — 1841, שם), חוקר הפילוסופיה והקבלה, יהודי גרמני. למד בישיבה ובגימנסיה בקארלסרוהה, ואח"כ באוניברסיטות מינכן וטיבינגן. ב1840 נקרא לכהן כרב בבראונסבאך שבוירטמברג, אך סמוך לכך חלה ונפטר. חיבוריו של ל' הם הנסיון המדעי הראשון בחקר התפתחותה של המיסטיקה היהודית; מחקרים אלה נתפרסמו, מתוך עזבונו ובצורה בלתי־מושלמת בLiteraturblatt d. Orients (1845/46), וביניהם על „ספר הבהיר", על „תולדות הקבלה וספרותה", ועוד. בהשפעתו של שלינג (ע"ע) פיתח ל' פרשנות סמלית־מיסטית של התורה וחוקיה, שנועדה לשמש יסוד לפילוסופיית הדת של היהדות, על המוטיבים הקבליים שבה. את השקפותיו תאר ל' בספריו: Jehovah und Elohim („יהוה ואלוהים"), 1836, הדן ב„תורת האלוהים העברית העתיקה, כיסוד הסמליות והתחוקה של ספרי משה". כן כתב Wesen und Form des Pentateuchs („המהות והצורה של החומש"), 1838. הספר הראשון עורר ביקורת חריפה של אברהם גיגר (ע"ע), ול' השיב עליה במבוא לספרו השני.

לַנְדוֹבְסְקָה, וַנְדָה — Wanda Landowska — (1877, וארשה — 1959, ליקויל [אה"ב]), צ'מבאלנית ופסנתרנית יהודיה, פולניה. ל' התחילה מנגנת על פסנתר

ואנדה לאנדובסקה

בגיל ארבע. למדה בקונסרואטוריון למוסיקה בוארשה ולאחר מכן, ב1896 — בברלין. ב1900 השתקעה בפאריס ונישאה שם לחוקר הפולקלור היהודי הנרי לֶב. היתה חברה בחבר המוסיקאים של הסקולה קאלסורום (בי"ס גבוה למוסיקה) בפאריס בשנים 1900—1913. בגלל התעניינותה הגוברת במוסיקה של העבר נטשה את הפסנתר והתמסרה להחייאת הנגינה בצ׳מבאלו. ב1913 נפתח קורס מיוחד לצ׳מבאלו בהנהלתה בבית־הספר הגבוה המלכותי למוסיקה בברלין. בתפקיד זה שימשה ל׳ עד שנת 1919. ב1925 יסדה בסן־לה־לה־פורה (Saint-Leu-la-Forêt), לא הרחק מפאריס, בית־ספר משלה למוסיקה עתיקה אשר אליו נהרו תלמידים ואמנים מכל העולם. ב1940 נמלטה מצרפת, וב1941 התיישבה בארצות־הברית. כאן זכתה לתואר דוקטור כבוד למוסיקה מטעם אוניברסיטת הארטפורד. — ל׳ ערכה קונצרטים בארצות אירופה, אסיה, אמריקה ואפריקה. היא הקליטה את כל „הפסנתר הממוזג של באך" (1953). עם המחברים החשובים שחיברו בשבילה יצירות לצ׳מבאלו נמנים מנואל דה פַליָה (ע"ע) ופרנסיס פולֶנק (ע"ע). היא חיברה שורה של מאמרים וספרים על נושאי מוסיקה שונים, ביניהם: Bach et ses interprètes („באך ופרשניו"), 1905; Musique ancienne („המוסיקה של העבר"), 1909.

B. Gavoty, *W. L.*, 1956

אמ. ש.

לֶנְדוֹר, ווֹלְטֶר סֶוֶג׳ — Walter Savage Landor — (1775, וֹוריק [Warwick] — 1864, פירנצה), סופר אנגלי.

ל׳ למד בראגבי ובאוכספורד, משם גורש זמנית וסירב לחזור ללימודיו. ב1808 השתתף במלחמה נגד נאפוליון בספרד ותמך בתנועות הרות למיניהן. ב1815—1835 חי באיטליה, חזר לאנגליה, ואת שנות חייו האחרונות, מ1858, בילה שוב באיטליה.

ל׳ פירסם שירה אֶפית (Gebir [„ג׳ביר"], 1798, נכתב על־ידו מחדש, ב1803, בשפה הלאטינית); שירים לידיים קצרים (Rose Aylmer [„רוז איילמר"]); טראגדיה (Count Julian [„הרוזן ג׳וליאן"], 1812). אולם פירסומו העיקרי בא לו מן הספר Imaginary Conversations of Literary Men and Statesmen („שיחות מדומות של אנשי ספרות ומדינאים"), 1824—1829 — כ150 דיאלוגים, בחמישה כרכים, על נושאים ישנים וחדשים גם יחד. בצורה ספרותית זו של דיאלוגים מצא ל׳ את דרך ההבעה המתאימה לו ביותר. סיגנונו המלוטש והמאופק בפרוזה מתאים לעקרונות הדיוק וההבהירות של הסופרים הקלאסיים. פרוזה זו היא סיגנון הדיבור של כל גיבוריו, והדעות המובעות על־ידי רבים מהם הן יותר של המחבר עצמו, ולא של אותם אישים מפורסמים, שמפיהם הן נשמעות. בPericles and Aspasia („פריקלס ואספאסיה"), 1836, באו במקום הדיאלוגים מכתבים מדומים. בPentameron („פנתאמרון"), 1837, הצורה היא שוב של „שיחה מדומה", שבה פתה פֶטרארקה אל בוקאצ׳ו ומשמיע דברי ביקורת חריפים על דאנטה. — דיוקנו של בויתורן בספרו של דיקנז Bleak House („הבית השומם"), מבוסס על ל׳.

כל כתביו של ל׳ (The Complete Works) יצאו לאור ב16 כרכים, 1927—1936.

R. H. Super, *W. S L*, 1954, M. Elwin, *L., a Replevin*, 1958.

ז. ה.

לַנְדִינוֹ (לַנְדִינִי), פְרַנְצֶ׳סְקוֹ — Francesco Landino (Landini) — (1325, פירנצה — 1397, שם), קומפוזיטור איטלקי.

ל׳ התעוור בילדותו ומכאן כינויו „העיוור". הוא ניגן על מספר כלים, אולם במיוחד הפליא בנגינתו על עוגב. רוב ימיו ישב בפירנצה. ל׳ היה הנציג המובהק ביותר של „האמנות החדשה" (ars nova) האיטלקית. הוא התאים את חידושי ה„ארס נובה" הצרפתית אל הטעם האיטלקי ויצר סיגנון איטלקי השם את הדגש בוירטואוזיות המלודית והמצטיין בעדינות ובנעימתיות אכספרסיווית. מבין צורות המוסיקה העדיף ל׳ את צורת הבאלאטה (ע"ע בלדה) לשניים או שלושה קולות, והקדיש לה 141 מכלל 154 יצירותיו. עם מותו של ל׳ בא קצו של זרם „האמנות החדשה" באיטליה. — וע"ע איטליה, מוסיקה.

L Ellinwood, *F. L. and his Music* (Musical Quarterly, 22), 1936

לַנְדְסְבֶּרְג (Landsberg), שמן של כמה ערים בגרמניה.

החשובה שביניהן היתה עד 1945 ל׳ ע"נ ורתה (Warthe; בפול׳ — Warta), שנמסרה אותה שנה לשלטון פולני ונודעת מאז בשם גוז׳וב וילקופולסקי (Gorzów Wielkopolski). בעיר כ60,000 תוש׳ (אומדן 1965), והיא צומת מס"ב חשוב, נמל נהרי גדול ומרכז תעשייתי, המייצר מכונות, סיבים מלאכותיים ומוצרי מזון.

ל׳ ע"נ וַרתה נוסדה ב1257, והיתה בשליטתם של רוזני־הספר של בראנדנבורג. שימשה בירת החבל „נוימארק" ומרכז למסחר. במלחמת שלשים השנה (ע"ע) נכבשה כמה פעמים ע"י הצדדים הלוחמים וסבלה קשות. במלה"ע II נהרסה כמעט, אך שוקמה עם העברתה לפולניה.

יהודים יתכן שישבו בל׳ כבר בשעת „המגפה השחורה" באמצע המאה ה14. ב1573 גורשו מהעיר יחד עם כל יהודי בראנדנבורג. באמצע המאה ה17 התיישבו בעיר פליטי המלחמות שהתנהלו בפולניה השכנה, וב1675 נפגעו ע"י פלישת השודדים לחבל נוימארק, שלי היתה בירתו. ב1690 נודעו בעיר 21 משפחות בעלות „פריווילגיות", שהיו, כנראה, עוסקות בסחר הצמר. יהודים מל׳ התבלטו בירידים של העיר פרנקפורט ע"נ אודר (ע"ע). ב1717 גורשו היהודים מל׳, אך מסמכים מוכיחים כי כבר ב1722 שוב היתה קיימת שם קהילה, שגדלה ללא־ספק בשל מיקומה של העיר על דרכי־הסחר בין פרוסיה למזרח. — ב1755 הוקם ביכ"נ בל׳, וב1766 בית־מחסה לעניים ובית־חולים — סימן לפריחת הקהילה. מספר יהודי־ההסות באותה שנה היה 45. על פעילות ספרותית של בני הקהילה נודע מ1721, ומ1772 נודע על יהודי מל׳ שלמד באוניברסיטה שבפראנקפורט ע"נ אודר. מתנדבים יהודים מל׳ השתתפו ב„מלחמת השחרור" הפרוסית ב1813. ב1843 חיו בה 395 יהודים, ב1900 — 568, וב1932 — כ600. בתקופת השלטון הנאצי נתחסלה הקהילה. תכיפות השם ל׳ ו„לנדסברגר" בין היהודים מעיד על חשיבות היישוב היהודי במקום. וע"ע פרוסיה, יהודים.

מ.

לַנְדְסְבֶּרְג, אוֹטוֹ — Otto Landsberg — (1869—1957), מדינאי גרמני, יהודי. בהיותו סטודנט בברלין הצטרף למפלגה הסוציאלדמוקראטית, ואח״כ, בהיותו עורך־דין במאגדבורג, נבחר מטעמה למועצת העיריה (1903—1909). ב1921 נבחר לריכסטאג, והשתייך לאגף הימני של סיעת המפלגה שם. הוא היה אחד משִשת החברים ב„ועד של שליחי־העם״ (ע״ע גרמניה, עמ׳ 464) שעמד בראש הממשלה הזמנית, שקמה מיד אחרי המהפכה בנובמבר 1918. הסוציאליסטים הקיצוניים ראו בו אחד מאויביהם הראשיים, ובינואר 1919 נעצר ל׳ בידי קבוצת מהפכנים שהחזיקו בו זמן מה כבן תערובות. ב1919 היה שר־המשפטים, ובתפקידו זה השתתף במשלחת הגרמנית לוֶרסאי לחתימה על חוזה השלום עם המנצחים במלה״ע I. ב1920—1923 היה שגריר בבלגיה, וב1924—1933 שוב היה חבר הריכסטאג. בעלות היטלר לשלטון היגר להולאנד ובה מת. ל׳ כתב ספרים מספר, ביניהם:— Die Wiedergeburt Deutschlands („תחייתה של גרמניה״), 1924; Die politische Krise der Gegenwart („המשבר המדיני הנוכחי״), 1931. — ל׳ לא השתייך לקהילה דתית כלשהי, אך השתתף בהקמתה של האגודה למלחמה באנטישמיות: Verein zur Abwehr des Antisemitismus.

לַנְדְסְבֶּרְגֶר, בֶּנוֹ — Benno Landsberger — (1890, פרידק [צ׳כיה] — 1968, שיקאגו), מזרחן, אשורולוג, בלשן וחוקר תרבותה של מסופוטאמיה, יהודי. בשנים 1908—1913 למד שפות שמיות באוניברסיטת ליפציג והתמחה בעיקר אצל צימרן (ע״ע) בתחום האשורולוגיה — שומרית ואכדית. ב1920 נתמנה כמרצה באוניברסיטת ליפציג וב1927 לפרופסור לאשורולוגיה — משרה בה החזיק עד 1935. שנה אחת (1928/9) שימש כפרופסור לאשורולוגיה במארבורג. ב1935 עזב את גרמניה הנאצית ונתמנה לפרופסור לאשורולוגיה באוניברסיטת אנקרה, בתורכיה. משנת 1948 עד מותו — שימש כפרופסור במכון המזרחני של אוניברסיטת שיקאגו.

ל׳ הניח את היסוד למדע האשורולוגיה המודרני והיה מגדולי החוקרים שקמו בשטח זה. בעבודותיו, המקיפות את כל תחומי האשורולוגיה, ניכרות חריפות פילולוגית וסינתזה מקורית תרבותית־היסטורית. ל׳ ביקש לקבוע את אפיה הסגולי המיוחד (Eigenbegreifflichkeit) של התרבות המסופוטאמית, לא מתוך השוואה והנגדה למקרא, נוסח פרידריך דליטש (ע״ע) ובני־דורו, כי אם ע״י בירור מושגי־היסוד של התרבות המסופוטאמית בשלביה הפורמאטיוויים: לשון, פולחן, חברה, כלכלה. כן עזר ל׳ לשחרר את חקירת הלשון האכדית מהזדקקות יתירה לערבית ולעברית, כפי שנהוג היה בסוף המאה ה19 ובראשית המאה ה20. ל׳ העמיד תלמידים ברוב מרכזי המחקר וההוראה בתחום מדע האשורולוגיה בימינו.

חיבוריו העיקריים הם: — Der kultische Kalender der Babylonier und Assyrer („לוח־השנה הפולחני של הבבלים והאשורים״), 1915; Assyrische Handelskolonien in Kleinasien („מושבות־סחר אשוריות באסיה הקטנה״), 1925; Die Fauna des alten Mesopotamien („החי של מסופוטאמיה העתיקה״), 1934; Sam'al („שמאל״), 1948; Assyrische Konigslisten und dunkles Zeitalter („רשימות־המלכים האשוריים ותקופת האופל״), 1954; Brief des Bischofs von Esagila an König Asarhaddon („מכתבו של ההגמון של אסגילה למלך אסרחדון״), 1965; The Date Palm and its By-Products according to the Cuneiform Sources („הדקל ומוצרי הלוואי שלו ע״פ המקורות שבכתב־היתדות״), 1967. חשיבות מיוחדת נודעת לעבודתו המונומנטאלית בתחום המילונאות האכדית־שומרית המופיעה בסדרת Materialien zum sumerischen Lexikon („מקורות ללקסיקון השומרי״) שבעריכתו (כרכים I–IX: 1937—1967), ולעשרות מאמריו ורשימותיו הקצרות בעתונות המקצועית האשורולוגית והמזרחנית. ל׳ שימש כחבר המערכת של כתב־העת Zeitschrift fur Assyriologie (משנת 1929) ואח״כ כעורכו הראשי (1931—1936). משנת 1956 היה אחד מעורכיו של המילון האכדי The Assyrian Dictionary המופיע מטעם המכון המזרחני של אוניברסיטת שיקאגו (עד 1965 הופיעו 9 כרכים). — הוריש את ספרייתו העשירה לאוניברסיטה העברית.

[א. חיימי], ב. ל., (הארץ, 7 ביוני), 1968; *B. L.s Lexicographical Contributions* (Journal of Cuneiform Studies, IV), 1950; *Studies in Honor of B. L. on his Seventy-Fifth Birthday* (Assyrian Studies, No. XVI), 1965.

ח. ת.

לַנְדְסְהוּט (Landshut), עיר במזרח באוואריה, בדרום־מזרח גרמניה, כ60 ק״מ מצפון־מזרח למינכן; 51,000 תוש׳ (1965). ל׳ יושבת על הנהר איזר (Isar), במקום הנוח ביותר למעבר הנהר בין מינכן לבין שפכו לדנובה. לכן עברו כאן עוד ביה״ב שני עורקי תחבורה חשובים: הדרך הבאה מצפון־גרמניה וממרכזה והולכת לצפון־איטליה ולחוף הים התיכון דרך מעבר ברנר, והדרך הבאה מדרום־מערב גרמניה ומשוויץ והולכת לבוהמיה ולמזרח־אירופה. אלו הביאו ליסודה ולהתפתחותה של ל׳, שהיתה מהחשובות בערי באוואריה מהמאה ה12 עד אמצע המאה ה19. העיר משמשת גם כמרכז מסחר, תעשיה ומנהל. ל׳ היא בירת באוואריה התחתית.

בעיר העתיקה, הסמוכה לנהר, נשתמר במידה רבה האופי של עיר מסוף יה״ב וראשית העת החדשה. הנאים שבבניינים המצויים שם הם: כנסית סט. מרטין, כנסית סט. יודוקוס, בית העיריה, ארמון הדוכסים (כולם מהמאה ה15). מצודת טראוזניץ (Trausnitz), שבבניינה הוחל במאה ה13, נשקפת על העיר מעל גבעה במזרח.

יישוב היה כאן, כנראה, כבר מראשית יה״ב. ב1204 הוענק לל׳ מעמד של עיר. בשנים 1353—1503 היתה עיר מושבם של דוכסי באוואריה. ב1800—1826 היתה בה אוניברסיטה שהועברה אח״כ למינכן (וע״ע בוריה).

A Stauderaus, *Chronik der Stadt L.*, I-III, 1832.

י ה ו ד י ם ישבו בל׳ בסוף המאה ה12. אגדה מספרת שיהודים אף בנוה. ב1204 יישב שם יהודים הדוכס אוטו I. ברדיפות יהודי גרמניה (ע״ע, עמ׳ 497—498) נפגעו יושבי ל׳ ב1337 וב1349. במאה ה15 הגנו הדוכסים, ובעיקר היינריך „העשיר״, על היהודים מקיפוח זכויותיהם, מתוך מדיניות חילונית — מפוכחת — ולא מאהבה ליהודים. אחרי מותו (1450) גרש בנו לודויג את יהודי ל׳ ורכושם הוחרם. בית־הכנסת הפך לכנסיה. המסית לפורענויות היה, כנראה, הכומר יוהן קַפיסטרַנו (ע״ע). במאה ה19 שוב התיישבו יהודים

בעיר, וב1933 היו בה 45 יהודים, שהשתייכו לקהילת שטראו־בינג המסתפת לרבנות רגנסבורג (ע"ע).

H Tykocinski, *L*, (Germania Judaica, I, 152–153), 1934.

מ. בר. - יע. ר.

לַנְדְסְהוּט, אֱלִיעֶזֶר (1817, ליסה [לשנו] — 1887, ברלין), חוקר הליטורגיה היהודית. בן להורים עניים, נועד להיות רב. ב1837 עבר ללמוד בישיבת ר' יעקב יוסף אטינגר, רבה של ברלין. לאחר זמן שינה דעתו ועבר למסחר־ספרים. משלא ראה ברכה בכך, נעשה מפקח על בית־הקברות העתיק בברלין.

את כל זמנו הפנוי הקדיש ל' למחקר תפילות־ישראל ולחשיפת מקורותיהן בספרות חז"ל. לעבודותיו בתחום זה נודעת חשיבות עוד כיום, ובזכותן קנה את עיקר פרסומו. מחיבוריו: הסדור „הגיון לב" בתוספת קונטרס „מקור־הברכה" (קאניגסבערג, 1845); „הגדה של פסח", עם מבוא היסטורי „מגיד מראשית" (ברלין, תרט"ו); סדר „בקור חולים", „מעבר יבק" ו„ספר החיים" (ברלין, תרכ"ז) — עם מבוא על מוצא התפילות והנהגים הקשורים בפטירה, וקונטרס המכיל מבחר מצבות אפייניות, עם נתונים ביוגראפיים. ספרו העיקרי בתחום זה הוא „עמודי העבודה" (חוברות א'—ב', תרי"ז—תרכ"ב, ח"ג — לא הופיעה) — מילון ביו־ביבליוגראפי לפייטני התפילות; מלבד אלה כתב גם את „תולדות אנשי השם ופעולתם" (ח"א — תרמ"ד, ח"ב — לא הופיע) — על תולדות רבני ברלין עד 1800. בספר זה נעזר הרבה בלי להזכיר את ל' במפורש — א. גיגר (ע"ע) בספרו הגרמני על תולדות היהודים בברלין; „עטרת צבי" — מונו־גראפיה על ר' הירשל לוין (ע"ע). כן כתב קונטרס „זכרון בספר" שלא הודפס, על רבני ליסה. ל' הניח חומר רב בכתו־בים, וחלק ממנו נתפרסם ע"י ש. ברנפלד ב„המליץ".

ש. בערנפעלד, א. ל' (האסיף, ד'), תרמ"ח; L. Lewin, *Geschichte der Juden in Lissa*, 1904.

לַנְדְסוֹפֶר, יוֹנָה (1678—1712), רב ומחבר, ממתנגדי השבתאות. חי בפראג, והיה סופר סת"ם, כאביו וסבו; ויש סבורים כי מכאן הכינוי לנדסופר („סופר־המדינה"), אם כי משפחתו נודעה בשם בונסלא — ע"ש עיר מוצאה.

י"ל היה אישיות רב־גונית, ועסק בנגלה ובנסתר. נשלח לוינה ע"י רבו, ר' אברהם ברודא, כדי להתווכח עם השבת־אים. לא כל ספריו נדפסו. מבין אלה שראו אור יש להזכיר את „מעיל צדקה", שו"ת (פראג, תקי"ז); „בני יונה", חיבור רחב על כל הלכות ספר־תורה, והחשיבות שבכתיבתו בכתב מהודר; במקום אחד מרחיב המחבר דיבורו על „חומשין שנדפסו ע"י עכו"ם... ואין נמנעין מקרוא בהן", ומחליט שיש לגנזם (פראג, תקס"ג); „כנפי יונה", חידושים על שו"ע, „יורה דעה" עד סימן קי"א (פראג, תקע"ב). בספרו „מעיל צדקה" מזכיר י"ל את חיבורו „מאורי אור", על ענייני ספר־תורה, שלא נדפס. בסוף הספר מצויות הגהות לאוקלידס (ע"ע), הוכחה לאפקיו הרחבים של המחבר. ידועה גם צוואתו, שנדפסה לראשונה ב„דרך טובים" (פפד"מ, תע"ז), המשקפת אישיות המצטיינת בחסידות ובענווה יתירה. אם כי מת בגיל צעיר מאד, נחשב י"ל בין גדולי החכמים בפראג.

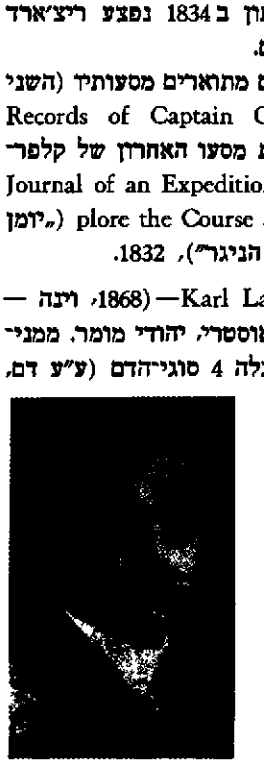
לֶנְ(דְ)סִיר, סֶר אֶדְוִין הֶנְרִי — Sir Edwin Henry Landseer — (1802, לונדון — 1873, שם), צייר, חרט ופסל אנגלי. ל' היה בנו ותלמידו של החרט ג'ון ל' (1769—1852). בגיל 13 השתתף בהצלחה בתערוכת ציור של האקא־דמיה המלכותית לאמנות ב„דיוקנות" של בעלי־חיים; הוא המשיך להתעניין ולהתמחות בנושאים אלה ובתאור מחזות ציד. לחיות שלו הצליח להעניק הבעה כמעט אנושית והשתדל להעמידן במצבים דראמאתיים או פאתטיים. ל' היה חביב במיוחד על המלכה ויקטוריה וצייר אותה ואת בני משפחת המלוכה. יצירותיו, שהצטיינו בטכניקה וירטואוזית והלמו את הטעם הויקטוריאני, זכו בשעתו לפופולאריות רבה באנ־גליה. מפסליו ידועים ביותר הם ארבעת האריות הגדולים מברונזה לרגלי מצבתו של נלסון בככר טראפאלגאר, לונדון (1866). — ל' היה חבר האקאדמיה המלכותית לאמנות מ1831. ב1850 הענק לו תואר אבירות. ב1866 הוצע לו תפקיד נשיא האקאדמיה המלכותית, אך הוא סרב לקבלו.

A. Graves, *Catalogue of the Works of the Late Sir E. L*, 1875, W. C. Monkhouse, *The Works of Sir E. L*, 1879–80; J. A Manson, *Sir E. L.*, 1902

לֶנְדֶר, רִיצַ'רְד לֶמוֹן — Richard Lemon Lander — (1804, טרורו, אנגליה — 1834, פרנאנדו פו) וג'וֹן — John — (1807, טרורו — 1839, לונדון), אחים, אנגלים, חוקרי איזור הנהר ניגר (ע"ע). ריצ'ארד החל במסעיו כמשרתו של ה. קְלֶפֶּרְטוֹן במסעות המחקר שלו באפריקה המערבית. לאחר מות אדונו בצפון ניגריה (1827) המשיך במסע ואחר שב לבריטניה ועמו יומניו, רשימותיו ומפותיו של קלפרטון. ב1830 יצא עם אחיו בשליחות הממשלה הבריטית, למסע שתכליתו לחקור את מהלך הניגר. מחופה המערבי של ניגריה הגיעו בדרך היבשה אל הניגר בקרבת העיירה בוסה. משם שטו במורד הנהר בסירות, גילו את יובלו הגדול של הניגר, בנואה, והמשיכו עד הדלתה וחוף מפרץ גינאה. בכך הוכיחו כי הניגר, שבו נתקלו חוקרים קודמים באיזור טימ־בוקטו, אינו יובל של הנילוס (כפי ששיערו אז), אלא נהר הזורם בקשת גדולה דרך אפריקה המערבית ונשפך למפרץ גינאה. במסע נוסף בניגר התחתון ב1834 נפצע ריצ'ארד פצעי מוות בהתנגשות עם ילידים.

ריצ'ארד כתב שני ספרים, בהם מתוארים מסעותיו (השני עם אחיו): Records of Captain Clapperton's Last Expedition to Africa („רשימות מסעו האחרון של קלפר־טון לאפריקה"), 1830; Journal of an Expedition to Explore the Course and Termination of the Niger („יומן המסע לגילוי מהלכו וקצהו של הניגר"), 1832.

לַנְדְשְׁטַיְנֶר, קַרְל —Karl Landsteiner— (1868, וינה — 1943, ניו־יורק), מדען אוסטרי, יהודי מומר, ממני־חי היסוד של האימונו־כימיה ומגלה 4 סוגי־הדם (ע"ע דם, סוגי־). למד רפואה באוניבר־סיטה של וינה, ופעל שם כפרו־פסור שלא־מהמנין במכון לאנא־טומיה פאתולוגית (1910–1919). אחרי מלה"ע I, ב1919—1922, עבד בבית־חולים בהאג. משנת 1922 עד מותו עבד ב„מכון רוקפלר" בניו־יורק. ב1930 קי־בל פרס־נובל לרפואה. — ב־1901 גילה ל' שהאגלוטינציה (ע"ע) של כדוריות־הדם מאדם אחד, ע"י נסיובו של אדם אחר,

ק לאנדשטיינר

איננה תופעה פאתולוגית, כפי שחשבו עד אז, אלא תופעה קבועה אצל אנשים בריאים. ל' הביע את דעתו שהיא נגרמת על אגלוטיניגנים (ע"ע נוגדנים) בתוך הנסיוב ורצפטורים ספציפיים הנמצאים על שטחי כדוריות־הדם. כך הונח היסוד לתורת סוגי־הדם.—במחקריו האימונולוגיים (ע"ע חסון) שם לב במיוחד לתפקידים שממלאים הליפידים (ע"ע) כאנטיגנים. לדעתו של ל' קיימים חוץ מאנטיגנים השלמים והפשוטים, המיוצגים ע"י החלבונים, עוד אנטיגנים מורכבים, או קומפלכסיים, שהם מורכבים מהחלק החלבוני ומהחלק שאינו חלבון המוכנה הַפְּטֶן, המעניק לו את הספציפיות האנטיגנית. ההפטן אינו מסוגל ליצור נוגדנים לבדו, אלא אחרי התקשרותו עם החלבון. ל' הצליח להסביר את ראקצית וסרמן (ע"ע) בהראותו שהנוגדן אשר מופיע בנסיוב חולה עגבת נוצר על ידי אחד הליפידים (ע"ע) של מחולל המחלה. ליפיד זה דומה במבנהו לליפידים המצויים בתאים מסוגים שתים. לכן פועלים כל הליפידים הללו כאנטיגן בראקצית וסרמן. ל' הוכיח כי הספציפיות האנטיגנית נקבעת ע"י „קבוצות דטרמינאטיוויות" ע"י כך שחיבר קבוצות אלה לחלבונים. כקבוצות דטרמינאטיוויות יכולות לפעול קבוצות כגון $-COOH$; $-SO_3H$. בתרכובות ארומטיות נקבעת הספציפיות לא רק ע"י נוכחותן של הקבוצות אלא גם ע"י עמדתן (אורתו, מֶטא או פארא) וע"י המבנה הסטרי. על סמך נסיונותיו בשינוי התכונות האנטיגניות באמצעות תרכובות כימיות פשוטות, העלה את הסברה שהחמרים הנ"ל עשויים להתקשר עם חלבוני הגוף ולהיהפך לאנטיגנים פעילים, וכתוצאה מזה לגרום לריגוש ע"י מריחתם על העור. התגלית החשובה ביותר בשטח האלרגולוגיה נעשתה ע"י ל' עם צ'יס (Chase) והיא, שאמנם אי־אפשר להעביר את רגישות העור באופן פאסיווי משפנון אחד לשני ע"י הזרקת נסיוב, אך אפשר להעבירה ע"י הזרקת תאים לבנים חיים ורחוצים של השפנון הרגיש.

נוסף למחקריו הנ"ל בשטח האימונוכימיה, השיג ל' תוצאות חשובות במחקר שיתוק הילדים. ב1908 הצליח בפעם הראשונה להעביר את הנגיף לקופים ולעורר אצלם את כל הסימנים האפייניים של המחלה. וכן הוכיח, שמחולל המחלה הוא נגיף הגורם להריסת תאי מערכת העצבים המרכזית.

מכתביו: Die Lipoide in der Immunitatslehre („הליפואידים בתורת החסינות", בתוך: Handbuch der pathogenen Mikroorganismen Vol. I, part 2, 1069—1108), 1929^{3}; Polyomyelitis acuta („שיתוק ילדים חריף", בתוך: Handbuch der pathogenen Mikroorganismen, Vol. 8, part 1, 777—820), 1930^{3}; The Specificity of Serological Reactions („הספציפיות של תגובות סרולוגיות"), 1946^{2}.

א. ל. אוליצקי – נ. גרוסוביץ, יסודות תורת החידקים, כרך ב', 1968; J. R. Marrack, *The Chemistry of Antigens and Antibodies* (ר' מפתח), 1938^{2}, P. Speiser, *K. L.*, 1961.

א. או.

לֶנָה (Лена), הנהר השני בגדלו בבריה"מ, במזרח סיביר המרכזית. ארכו 4,400 ק"מ ושטח אגן ניקוזו 2.5 מיליון קמ"ר. ראשיתו במורדות המערביים של הרי בַּיקָל, בגובה כ600 מ', כ20 ק"מ ממערב לימת ביקל (ע"ע). הוא זורם תחילה צפונה בעמק צר ועמוק, ובאוסט—קוט פונה צפון־מזרחה וזורם בשוליה הצפוניים־מערביים של רמת אלדן עד לעיר יאקוטסק. שם הוא פונה צפונה, ויוצר עד סמוך לשפכו קשת רחבה המקבילה למורדות המערביים של הרי וֶרחויאנסק. מיאקוטסק עד לשפכו בים לאפטֶב בקו רוחב צפוני 72°, זורם הנהר בעמק רחב המפריד בין רמת סיביר המרכזית לבין הרי ורחויאנסק, בשפכו דלתה רחבה, ששטחה כ30,000 קמ"ר, היוצרת חצי אי גדול.

לנהר כ1,000 יובלים. הגדולים ביותר הם: ויטים, אוֹלֶקמה ואַלְדן הבאים מימינו ויליואי — משמאלו. בחציו התחתי שיפוע־אפיקו של הל' מועט, והוא מסתעף לזרועות תוך יצירת שטחי ביצות. רחבו מגיע עד 30 ק"מ. בחלקו העילי הוא עובר באיזור הררי עשיר במחצבים; במיוחד נודעים מכרות הזהב, שבהרי אלדן ובצידי היובלים הבאים מההרים. הל' הוא נתיב־תחבורה חשוב ויחיד בחלק גדול מאגנו. ערכו כנתיב־שיט הלך ועלה מאז הגיעה אליו מסה"ב הטראנס־סיבירית ליד העיר אוסט־קוט. משם ממשיכה המסילה לקירנסק ולבודיבו, ובכך קושרת את הנהר עם אירופה וחופי האוקיינוס השקט. שרטונות חול בדלתה של הנהר מונעים כניסת אניות־ים לתוכו. השיטעון נעשה בטִיקְסי שממזרח לדלתה.

למרבית ארכו עובר הל' באיזור שהוא מהקרים והיבשים באסיה, שבו שוררת טמפראטורה שנתית ממוצעת מתחת ל0°. בדרום קפוא הל' 5 חדשים בשנה ובצפון — 8 (אוקטובר—מאי); הוא יפה לשיט כמעט לכל ארכו רק בחדשי יוני—ספטמבר. משתמשים בנהר בעיקר להעברת עצים ומחצבים. בעמקו מצויה אדמה שחורה המכוסה בצמחיית הטַיגה. החקלאות מועטת ומוגבלת לחלק הדרומי של עמקו. תושבי האיזור עוסקים בעיקר בציד (פרוות), דיג, גידול איל הצפון ועבודה ביערות ובמכרות.

העיר הגדולה היחידה שלאורך הל' היא יקוטסק (ע"ע); השיט הפעיל על הל' החל ב1878 משהועברה לשם אניית קיטור נורווגית. כיום פועלות בו יותר מ100 אניות־נהר. הפוטנציאל ההידרו־חשמלי העצום של הל' עדיין אינו מנוצל כלל.

א. אס.

לַנוֹלִין (Lanolin) חומר שומני המתקבל מצמר כבשים כמוצר לוואי, תוך כדי הכנת הצמר לטויה. הל' מופק ע"י רחיצת הצמר במי סבון או ע"י מצוי בממיסים אורגניים. לאחר מכן עובר הל' תהליכי הלבנה וטהור רבים. הל' שונה משומנים אחרים (ע"ע: ליפידים) בכך שחומצות השומן המרכיבות אותו קשורות לסטרולים ולא לגליצרול. תכונתו העיקרית של הל' היא הכושר ליצור תחליבים עם תמיסות מימיות ומכאן נובעת חשיבותו השימושית. תחליבי ל' — הן בצורת נוזל והן בצורת משחה — משמשים בסיס למוצרי קוסמטיקה רבים ולמוצרי תעשיה ורפואה. משימוש אחרון זה נדחק והולך הל' בזמן האחרון ע"י שומנים מינראליים וסינתטיים רבים המאפשרים ספיגה יעילה יותר של התרופה דרך העור.

לְנוֹרְמַן, אַנְרִי רֶנֶה — Henri René Lenormand — (1882, פאריס — 1951, שם), מחזאי צרפתי. ל' הוכיח את מקוריותו כבר במחזותיו הראשונים: Les Possédés („אחוזי הטירוף"), 1909, Les Ratés („הנכשלים"), 1918. הוא חדר לנפש גיבוריו — לרוב אנשים על סף איבוד המשקל הנפשי או מקרים פאתולוגיים — בכוונה לחשוף את המניעים הסמויים או התת־מודעים של התנהגותם. בLe Temps est un songe („הזמן הוא חלום"), 1919, דן ל' ביחסיות הזמן ובLe Mangeur de rêves („בולע החלומות"),

1922 — אשר בו מורגשת השפעתו של פרויד — בבעיות בתחום הפסיכואנאליזה. אווירה של רגישות מדכאה, של אימה ומסתורין אופפת את מחזותיו, בעלי העצמה הדראמאתית המרובה. בסוף חייו כתב ל׳ את זכרונותיו: Les Confessions d'un auteur dramatique („וידויים של מחזאי"), שני כרכים, 1949—1953. כל מחזותיו (Théâtre complet) יצאו־לאור ב10 כרכים, 1921—1942.

Daniel-Rops, *Sur le théâtre de H.-R. L.*, 1926; P. Blanchart, *Le Théâtre de H.-R. L., apocalypse d'une société*, 1947, S. Radine, *Anouilh, L., Salacrou, trois dramaturges à la recherche de leur vérité*, 1951

לְנוֹרְמַן, שַׁרְל וּפְרַנְסוּאָ (Charles et François Lenormant), אב ובנו, ארכאולוגים ונומיסמאטים צרפתיים.

(1) שרל ל׳ (1802, פאריס — 1859, אתונה), היה מנהל מחלקת המטבעות והמדליונים בספריה הלאומית בפאריס, וכיהן שנים רבות כפרופסור לארכאולוגיה מצרית. נלווה אל שמפוליון (ע״ע) למצרים ב1828. תרומתו הנודעת ביותר למדע היתה בתחום הנומיסמאטיקה. פירסם חיבורים חשובים העוסקים בחקר מטבעות עתיקים ובזיהוים. לזכותו יש לזקוף את פירסום הסדרה, בת 20 הכרכים, Trésor de numismatique et de glyptique ou Recueil général des médailles, monnaies, pierres gravées, bas-reliefs, etc. („אוצר מטבעות ותחריטים, או אוסף כללי של מדליונים, מטבעות, אבנים מגולפות, תבליטים ועוד"), 1831—1850.

(2) פרנסוא ל׳ (1837, פאריס — 1883, שם), כיהן כפרופסור לארכאולוגיה בפאריס (1874), וערך חפירות ביוון (אלויסיס), איטליה והמזרח־הקרוב. נודע כחוקר פורה שפירסם חיבורים היסטוריים רבים על המזרח הקדום ומחקרים נומיסמאטיים. בין חיבוריו: Manuel d'histoire ancienne de l'Orient jusqu'aux guerres médiques („מדריך לתולדות המזרח העתיק עד למלחמות פרס"), 2 כרכים, 1868; La Monnaie dans l'antiquité („הכסף בעולם העתיק"), 3 כרכים, 1873—1879.

לֶנְזְבֶּרִי, ג׳וֹרג׳ — George Lansbury — (1859—1940), מנהיג סוציאליסטי בריטי. ל׳ למד בבי״ס יסודי בלבד, ובגיל 14 החל לעבוד בחברת רכבות. ב1884 היגר לאוסטראליה ועבד בעבודות קשות שונות, אך חזר ב1885 והחל בפעילות פוליטית — תחילה במפלגה הליבראלית ואח״כ במפלגה הסוציאל־דמוקראטית, ועם יסוד מפלגת „הליבור" ב1900 הצטרף אליה ונהיה לאחד ממנהיגיה.

ב1910 נבחר ל׳ לפארלאמנט, אך שנתיים אח״כ התפטר והציג את מועמדותו לבחירה מחדש, לפי שרצה להשיג את תמיכת בוחריו בעמדתו החיובית בשאלת זכות־בחירה לנשים, והפסיד בבחירות. ב1912—1922 ערך את „הֶדֵילִי הֶרוֹלד", בטאון מפלגת הליבור. ב1919—1920 היה ל׳ ראש עיריית פּוֹפְּלַר, שהיא חלק מלונדון, ופיתח את ה„פופלריזם"— תשלום שכר ומתן סעד בשעור גבוה יותר משאישר משרד הבריאות, וכן סרב לגבות מסים מקומיים שהטילה הממשלה, בטענה שתושבי עירו עניים מדי. על כך נידון ל׳ למאסר של ששה שבועות.

ב1922 נבחר ל׳ שוב לפארלאמנט, וישב שם עד מותו. ב1924 סרב להיות שר בממשלה הראשונה של „הליבור", אך בממשלה השניה, ב1929—1931, היה שר לעבודות ציבוריות. לאחר הקרע במפלגת הליבור ב1931 ופרישת רמזי מקדונלד (ע״ע) ממנה, נבחר ל׳ למנהיג המפלגה, שעברה לאופוזיציה. הוא פרש מההנהגה ב1935, לפי שכפאציפיסט מושבע התנגד לתמיכת מפלגתו בחימושה של בריטניה. ל׳ לא החזיק אף פעם במעמד שלטוני ראשון במעלה, אך במפלגתו היתה לו השפעה עצומה ונתפרסם בישרו, בכנותו ובנכונותו להקריב השגים אישיים למען השקפותיו.

R. W. Postgate, *The Life of G. L.*, 1951

לֶנְזְדַוְן, רוֹזְנֵי (Marquesses of Lansdowne), משפחת רוזנים בריטית, שכמה מבניה היו מדינאים ואנשי־צבא. (1) ויליָם פֶּטִי פִיצְמוֹרִיס (1737—1805), הרוזן הראשון של ל׳, ידוע יותר בתארו רוזן שלבּרן (Shelburne). ל׳ היה שר בכמה ממשלות, והשניא עצמו על הציבור כאחד מ„ידידי המלך" (ע״ע ג׳ורג׳ III, עמ׳ 466). ב1782/3 היה חדשים מספר ראש־הממשלה.

(2) הנרי פטי פיצמוריס (1780—1863), בנו של (1). היה שר בממשלות שונות, לראשנה ב1806 ולבסוף ב1858, כשר האוצר, שר המסחר ושר בלי תיק.

(3) הנרי צ׳ארלז קית (1845—1927), בנו של (2). ל׳ קיבל את חינוכו באיטן ובאוכספורד, הצטרף למפלגה הליבראלית וכבר בהיותו בן 23 היה סגן־שר בממשלתו של גלדסטון. ב1883—1888 היה ל׳ מושל קאנאדה, וב1888—1893 — משנה־למלך בהודו. ל׳ התנגד למדיניותו של גלדסטון כלפי אירלאנד ובעת הקרע במפלגה הליבראלית על רקע זה הצטרף ל„יוניוניסטים" (ע״ע גלדסטון, עמ׳ 782/3), שהתמזגו במרוצת הזמן עם השמרנים, ונהיה לאחד ממנהיגיהם.

ב1895—1900 היה ל׳ שר המלחמה, וב1900—1905 — שר החוץ. בתפקידו זה היה ל׳ אחראי למפנה שחל במדיניות בריטניה ולקץ „הבדידות המזהירה" שלה: ב1902 חתם על ברית עם יאפאן, וב1904 הביא ל„הסכמה הלבבית" בין ארצו לבין צרפת שכוונה נגד גרמניה. — ב1915 הצטרף ל׳ לממשלת הקואליציה המלחמתית של אַסְקְוִית (ע״ע), אך התפטר כעבור שנה. בנובמבר 1917 עורר ל׳ שערוריה בפרסמו מכתב לעתון, ובו דרש שהממשלה תפרסם הצעות־שלום כהכנה לסיום המלחמה במו״מ — דרישה שנתמכה בעיקר ע״י אלפרד מילנֶר (ע״ע), אולם נתקלה בהתנגדות כמעט כללית.

ב1902, בהיותו שר־החוץ בממשלת בלפור, עמד ל׳ בקשר עם הרצל בעניין תכנית ההתיישבות באל־עריש, וב1903 ניהל עמו את המו״מ בקשר לתכנית אוגאנדה (ע״ע הרצל, עמ׳ 367/8; 369/70).

Lord Newton, *Lord L.*, 1929.

א. לי.

לַנְזְ׳וֶן, פּוֹל — Paul Langevin — (1872, פאריס — 1946, שם), פיסיקן צרפתי. למד בביה״ס לפיסיקה ולכימיה בפאריס, וב1897 עבר למעבדת קֶוֶנְדִּיש בבריטניה והיה מראשוני התלמידים הזרים באוניברסיטת קימבריג׳. במעבדת קוונדיש עבד ל׳ במחיצתו של תומסון וחקר במיוחד תכונות של יונים גאזיים. לאחר מכן חזר לפאריס ושימש כמרצה בביה״ס שבו נתחנך, עד שנתמנה כמנהלו (1925) — משרה שנתפנתה ע״י פ. קירי (ע״ע). תרומתו של ל׳ ניכרת בתחומים שונים של הפיסיקה הקלאסית והחדישה: פיתח

מחל קלאסי לביאור תופעת הפאראמאגנטיות לפיו ניתן להסביר את תגליתו של קירי בדבר התלות ההפוכה בטמ־פראטורה של הסוספטיביליות המולארית של חומר פארא־מאגנטי; פירסם את משוואת איינשטיין על אקוויוואלנטיות המסה והאנרגיה. כן נודעים מחקריו העוסקים בשימוש בחמ־רים פיזוראלקטריים להכנת מתנדים (אוסצילאטורים) בת־דירויות גבהות.

ל' שהיה ידוע בדעותיו הליבראליות ובהתנגדותו העזה למשטר הנאצי־פאשיסטי, נכלא מיד עם נפילת צרפת במלה"ע II. במהלך המלחמה שוחרר, אולם תנועתו הוגבלה והוא ברח לשוויץ. בתום המלחמה חזר לפאריס ועסק בה בהוראה עד מותו. כהוקרה לפעילותו המדעית נקבר בפנתאון.

לַנְיַדוֹ, משפחה ספרדית שהקימה מתוכה רבנים רבים.

(1) שמואל בן אברהם ל' (נפ' 1605, חלב), שימש ברבנות בחלב עד מותו. חיבר „כלי חמדה", דרושים על התורה (ונציה, שנ"ו), „כלי יקר", על נביאים ראשונים (שם, שס"ג), ו„כלי פז", על ישעיהו (שם, ת"ז). את תפקידו כרב־העיר ירש בנו (2) אברהם, ואחריו נכדו (3) שלמה, שהוציא־לאור את „כלי פז" הנ"ל. ר' שלמה נהפך לאחד מגדולי חסידיו של שבתי צבי, בעת שזה עבר בחלב ב1665, וש"צ אף הכניסו לרשימת ה„מלכים". ר"ש נשאר באמונתו זו גם כמה שנים לאחר המרתו של ש"צ. ר"ש נפ' סמוך לסוף המאה ה17 ואת תפקידו ירש (4) שמואל ל' שכיהן כרב העיר במשך כ40 שנה (נפ' 1730), ואחריו כיהן בנו (5) שלמה (נפ' 1794, חלב), מחבר „בית דינו של שלמה", שו"ת, „לחם שלמה" ו„המעלות לשלמה", דרושים (קושטא, תקל"ה), ו„כסא שלמה", שו"ת (ירושלים, תרס"א). ב1747 ויתר על תפקידו לטובת בנו (6) אפרים. (7) אברהם ל' בן אחיו של (1), נולד בחלב בסוף המאה ה16, ובראשית המאה ה17 היגר לוונציה, ובה הדפיס את ספריו „מגן אבר־הם", דרושים (שס"ג), ו„נקודות הכסף", פירוש על שיר השי־רים (שע"ט).

ג. שלום, שבתי צבי, מפתח: בערכו, תשט"ז.

לֶנִין, וְלַדִימִיר אִילִיץ' — Владимир Ильич Ленин (Ульянов) — (כינויו הצבורי והספרותי של ו. א. אוליַנוֹב; 1870—1924), מהפכן ומדינאי רוסי, תאורטיקן מארכסיסטי, אבי הקומוניזם הבולשוויסטי ומייסדה של ברית־המועצות. ל' נולד למשפחת אוליאנוב בסימבירסק (היום: אוליאנובסק), על נהר וולגה, שבה היה אביו מורה, ואח"כ מנהל בתי־הספר בכל הפלך. ל' היה הילד השלישי במש־פחתו בת ששת הילדים, שכולם נהיו למהפכנים. הוא למד בבי"ס שמנהלו היה אביו של קֶרנסקי (ע"ע). ב1887 החל ל' ללמוד משפטים באוניברסיטה של קאזאן. אותה שנה נתלה אחיו הבכור, אלכסנדר, על השתתפותו בנסיון התנ־קשות מצד ה„נארודניקים" (ע"ע נרודניה ווליה) בחיי הצאר אלכסנדר III. ל' גורש מקאזאן בסוף אותה שנה בגלל השתת־פותו בהפגנה פוליטית של סטודנטים, אך הורשה לחזור ב1888. כעבור זמן־מה עבר לסאמארה (היום: קויבישב) שבה אירגן חוג מארכסיסטי. ב1891 עמד בבחינות של הפאקולטה למשפטים של אוניברסיטת פטרבורג (היום: לנינגראד) כסטודנט אכסטרני והחל עוסק בפרקליטות בסאמארה. למעשה הקדיש את כל מעייניו לעיון מארכסיסטי ולסיגולו של המארכסיזם לתנאים המיוחדים של רוסיה.

ולדימיר איליץ' לנין

ב1893 עבר ל' לפטר־בורג, והחל בפעילות פובליציסטית, שבתחי־לתה נאבק עם הנארוד־ניקים, והדגיש כי המהפ־כה הרוסית הצפויה לא תהיה מהפכה סוציאלית אלא מהפכה מדינית, שאחריה תבוא תקופה ממושכת של דמוקראטיה בורגנית ורכושנית. בצד מאבקו בנארודניקים וא־מונתם כאילו רוסיה שו־נה מהמערב ויכולה לוו־תר על השלב הרכושני, התפלמס ל' גם עם „המארכסיסטים הלגאליים" שהחשיבו פעולה מדינית והסברתית חוקית, בתנאי המשטר הצארי, ונטו להתקרב לליבראלים.

בקיץ 1895 נסע ל' לשוויץ ונפגש עם גולים מרוסיה, אנשי קבוצת „שיחרור העבודה", שהיו אבותיה הרוחניים של הסוציאל־דמוקראטיה הרוסית. הוא התרשם מאד מפלֶכַ־נוב (ע"ע), והוסיף לרחוש לו יחס כבוד גם כשהלה הפך, במלה"ע I ובתקופת המהפכה הרוסית, לאריבו המדיני. בשובו לפטרבורג התמסר ל' לאירגון פועלים, והקים את „הברית למען שיחרור מעמד הפועלים". שלושה חדשים לאחר־מכן נאסר, ובתום מאסרו (1897) הוגלה לסיביר, וישב שם עד 1900. בגלותו נשא לאשה את נאדז'דה קרופסקאיה, וכתב את ספרו Развитие капитализма в России („התפתחות הרכושנות ברוסיה"), 1899. מסקנתו של ל' בספרו זה היא, שהרכושנות תתפתח ברוסיה כשם שהתפתחה במערב, התעשיה תגדיל ותגבש מעמד פועלים מהפכני, ומעמד זה עתיד לקבוע את גורל הארץ. ל' קיים קשרים ממקום גלותו עם הסוציאל־דמוקראטים ברוסיה ובחו"ל, ותמך באי־חודם של האירגונים הסוציאליסטיים ברוסיה במפלגה סוציאל־דמוקראטית אחת, כפי שהוחלט בקונגרס במינסק (1898). ברם, הוא לחם נגד „האקונומיסטים", שהדגישו את הצורך בפעולה מקצועית של הפועלים להטבת מצבם, ללא קשר צמוד למאבק המדיני המהפכני.

ב1900 שוחרר ל' מגלותו, וכעבור זמן־מה התיישב בשוויץ וערך (זמן־מה יחד עם מַרטוֹב [ע"ע]) את העתון Искра („הניצוץ") שהוברח לרוסיה. (על ייסוד המפלגה הבולשוויקית ועל פעולתו בחו"ל—ע"ע בולשויזם, עמ' 836—843). ל' טרח הרבה לגבש קבוצה מלוכדת וממושמעת של מהפכנים — ולו קבוצה מצומצמת — בהדגישו את עקרון „הצנטראליזם הדמוקראטי". אולם הוא־עצמו לא נמנע מלפלג (ב1903) את המפלגה הסוציאל־דמוקראטית. הוא ייחס חשי־בות למונוליתיות של המפלגה, אפילו בענינים רחוקים מעשיה פוליטית. דוגמה לכך — הפולמוס החריף בספרו Материализм и эмпирокритицизм, („מטריאליזם ואמפירוקריטיציזם"), 1909, נגד הוגי הדעות שבמפלגתו, בוֹגדַנוֹב ולוּנַצ'רסקי (ע' ערכיהם), שעירערו על המאטריא־ליזם הדיאלקטי מבחינה פילוסופית.

מסוף מהפכת 1905 עד 1907 עשה ברוסיה. אח"כ חזר לחו"ל, ומשם הנהיג את מפלגתו. לאחר פרוץ המהפכה הדמוקראטית ברוסיה, בתחילת 1917, הסכים ל' להצעה

לעבור דרך גרמניה ב„קרון חתום" שיועמד לרשותו מטעם ממשלת גרמניה, כדי לחזור לרוסיה (ע"ע הלפנד, עמ' 881 [כרך מילואים]). הוא הגיע לפטרוגראד ב3 באפריל, ובקבלת הפנים שנערכה לו ב„תחנה הפינלאנדית" הכריז, שהמטרה היא — מהפכה סוציאליסטית. מטרה זו נראתה אז מרוחקת מאד אף לחבריו של ל', והוועד הפטרוגראדי של מפלגתו דחה את „התזיסים של אפריל" שהוא ניסחם (ע"ע בולשויזם, עמ' 842), אולם הוועידה הארצית של המפלגה אישרה אותם בסוף החודש.

בחדשים שקדמו למהפכה הבולשוויקית גילה ל' כושר מנהיגות במפלגתו ושליטה בה, והפך אותה למפלגה היחידה שידעה — בתוך התוהו ובוהו ששרר אז ברוסיה — מה רצונה, והיחידה שידעה להבהיר את עמדתה לציבור. נתגלה גם כשרו הגדול של ל' לנצל את נסיבות השעה ולעטר בגושפנקה אידאולוגית מהלכים תכסיסיים: 1) האיכרים רצו בבעלות על הקרקע לאלתר, בלי לחכות לאסיפה המכוננת — ול' הבטיח חלוקת קרקעות מיידית והכשיר תפיסת קרקעות בידי האיכרים; 2) החיילים רצו בשלום — ול' הבטיח שלום מיידי, ובדרך זו רכש אהדה עצומה למפלגתו והחיש את התפוררות הצבא, שהיה משענתה של הממשלה הזמנית של קֶרֶנסקי; 3) קמו „מועצות" („סוֹבְיֶטים") של פועלים, איכרים וחיילים, ול' התאים בזריזות מציאות זו לאידאולוגיה שלו, ומפלגתו יצאה בסיסמת „כל השלטון לסובייטים" לכיבוש גופים אלה. הוא הכיר „שהבעיה היסודית של כל מהפכה היא תפיסת השלטון במדינה", ובמקום הסיסמה של „דיקטאטורה מהפכנית־דמוקראטית", העלה סיסמה קיצונית הימנה: „דיקטאטורה של הפרולטאריון".

נסיון התקוממות ראשון של הבולשוויקים, ביולי 1917, נכשל, ול' נאלץ להסתתר ולברוח לזמן־מה לפינלאנד. אולם המפלגה לא הוצאה אל מחוץ לחוק ול' הוסיף לכוון את פעולתה, ואף הספיק לכתוב את ספרו Государство и революция („המדינה והמהפכה"), 1918. הספר נועד לפרש את מושג „הדיקטאטורה של הפרולטריון" הלכה למעשה, ומשולבת בו תבתה תכסיסית בכל הנוגע להפלת הממשלה הדמוקראטית. יחד עם אוטופיזם תמים לגבי דמותו של המשטר הסוציאליסטי העתיד לקום.

ב7 בנובמבר (ב25 באוקטובר לפי הלוח היוליאני הרוסי הישן) פרצה המהפכה הבולשוויקית (ע"ע (ה) מהפכה הרוסית) ול' יצא ממחבואו. למחרת היום נועדה הוועידה הכל־רוסית של הסובייטים, וכיון שהצירים המֶנשֶוִיקים (ע"ע) והסוציאל־רוולוציונרים המתונים פרשו ממנה במחאה על ההפיכה, נשאר בה רוב גדול לבולשוויקים ולבעלי בריתם הסוציאל־רוולוציונרים השמאליים. הוועידה הכריזה על עצמה כעל הגוף השליט במדינה, ונבחרה ממשלה סובייטית — „מועצת הקומיסארים העממיים" — בראשותו של ל'. האסיפה המכוננת התכנסה בפטרוגראד בינואר 1918; לא היה בה רוב לבולשוויקים, והיא פוזרה מיד בפקודתו של ל'. בכך בוסס משטר רודני במדינה.

על פעולתו של ל' מעלייתו לשלטון עד מותו — ע"ע מועצות, ברית ה־; קומוניזם.

ל', שידע להלהיב המונים בסיסמות מהפכניות, לא השתכר מהן בעצמו, וכשליט ידע שיש להתפשר עם המציאות. הוא שיכנע את חבריו לחתום על חוזה שלום עם מעצמות־המרכז (ע"ע ברסט־ליטובסק, עמ' 904—906). הוא ייחס חשיבות ראשונה במעלה לשיקום הכלכלה, ותבע יעול, העלאת התפוקה, „תחרות סוציאליסטית" ואירגון מנהל אוטוקראטי של מפעלי התעשיה, בניגוד להבטחות שנתן חדשים מספר לפני־כן בדבר „ביקורת פועלית". תמורה זו נעשתה בהסוואה של ויכוח נגד האנארכיסטים־סינדיקאליסטים, שהשפעתם ברוסיה היתה אפסית. מתן הסמכויות למנהלים ושלילת חופש־הפעולה של האיגודים המקצועיים נעשו ע"י הרחבת העיקרון של „צנטראליזם דמוקראטי" מהמישור המדיני למישור הכלכלי. כל המפלגות, פרט לקומוניסטית (שמה של מפלגת הבולשוויקים מ1918), נרדפו בשיטתיות, והרדיפות החמירו אחרי נסיון ההתנקשות בל' באוגוסט 1918, ע"י פאניה קאפלאן. בראשית 1921 חוסלו כל המפלגות המתחרות וכן העתונות הבלתי־תלויה. מרד המלחים בקרוֹנשטט (ע"ע) דוכא אותה שנה. כיוצא בזה לא היה ל' נאמן להכרזותיו בדבר „זכות הגדרה לאומית עצמית, ובכלל זה זכות ההיפרדות", וכבש את גאורגיה (ע"ע, עמ' 173) ואת ארמניה חילק עם תורכיה. התפשרותו עם המציאות התבלטה בשטח הכלכלי. ל' לחם נגד „האופוזיציה הפועלית" במפלגתו, שדגלה בזכויות הפועלים לאירגון עצמי, הזהיר נגד „שוויוניות מוגזמת" והדגיש את החשיבות של תעשיה כבדה וחישמול („קומוניזם — זהו שלטון סובייטי יחד עם חישמול כל הארץ"), וכדי להבטיח ייצור חקלאי מספיק תבע „ברית עם האיכר הבינוני" ולא רק עם „דלת הכפר". חלק מפולמוסו הפנימי כלול בחוברתו Детская болезнь левизны в коммунизме („מחלות הילדות של השמאלנות בקומוניזם"), 1920. בסוף אותה שנה אישרה ועידת המפלגה את הנחותיו, וב1921 התנהג ה„נא"פ" (ר"ת של „נוֹבאיה אֶקוֹנוֹמיצ'סקאיה פוליטיקה" = מדיניות כלכלית חדשה), שהתיר מידה מסויימת של כלכלה חפשית. ב1922 שינה ל' את המבנה החוקתי של המדינה, שהיתה עתה ל„ברית הרפובליקות המועצתיות הסוציאליסטיות".

ב1922 לקה ל' בהתקפת לב, ובסוף אותה שנה שותק חלקית. גם בחָליו הוסיף לכתוב, אך לא הופיע בפומבי עד מותו, בינואר 1924. גופתו של ל' נחנטה ומוצגת לראווה במאוזוליאוֹן, שנבנה במיוחד ליד חומת הקרמלין ב„כיכר האדומה" שבמוסקווה, ומשמש מטרה למיליוני מבקרים.

ל' הצטיין בכושר עבודה כביר ובמשמעת פנימית נדירה. על אף אָפיו האוטוריטארי ידע לשתף פעולה עם אנשים בעלי מזג שונה כטרוֹצקי וכסטלין (ע' ערכיהם). הוא השתדל לראות עובדות מדיניות כהווייתן, ללא כחל ושרק, וכיוון לפיהן את תכסיסיו. גמישותו התכסיסית היתה מופלאה, והוא לא נמנע מפעולה, שנראתה בעיניו תכליתית, בגלל היותה סותרת את השקפותיו העקרוניות או את הכרזותיו הקודמות. את המאבק המדיני ראה ל' כתהליך רווי ברוטאליות, והצדיק רלאטיוויזם מוסרי מרחיק לכת ואף נתן הסכמתו לפעולות דיכוי מלוּוות טרור. באופן אישי לא היה ל' נוקם ונוטר, ואיפשר ליריביו המדיניים לצאת לחו"ל. הטרור המדיני בימי שלטתו של ל' היה מרוסן יחסית, והתנהל בעיקר בתקופת מלחמת־האזרחים ובחזית. בחייו הפרטיים היה צנוע, נוח לבריות ונוטה לפשטות. הליכותיו בקרמלין הצטיינו בהעדר התהדרות וגינוני־שררה.

יחסו של ל' לציונות היה שלילי. הוא לא ראה ביהודים אומה, אך היה חפשי מכל אנטישמיות.

כל כתביו של ל' ברוסית יצאו לאור ב55 כרכים, 1958[5]—1965[5]; בתרגום לגרמנית, ב25 כרכים, 1927—1935; לאנגלית ב38 כרכים, 1960—1966. — בין התרגומים לעברית:

המלחמה והסוציאליזם, א'—ב', 1932; כתבים נבחרים, א'—ה', 1950—1952; מאמרות הראקלייטוס האפל איש־אפסוס, 1951; כתבים נבחרים, א—ב, תש"כ—תשכ"ב.

ק. צטקין, עם ל', 1943; ג. קרסל, מדעי החברה, מדריך ביבליוגרפי (מפתחות, בערכו), תש"ח; ש. איזנשטדט, ו. ל', ילקוט־מאמרים למלאת 25 שנה לפטירתו (1924–1949), תש"ט; כ. היל, ל' והמהפכה הרוסית (תרג' י. עברון), תשכ"א; **Л. Троцкий, О Л.-е**, 1924; D S Mirsky, L., 1931; G. Vernadsky, *L, Red Dictator*, 1931, Chr. Hollis, *L, Portrait of a Professional Revolutionary*, 1938; Chr Hill, *L. and the Russian Revolution*, 1947, H. Lefebvre, *La Pensée de L.*, 1957; St. W. Page, *L. and World Revolution*, 1959; **Институт Марксизма-Ленинизма, В. И. Л.** 1963[2]; L. Fischer, *The Life of L*, 1964, R Payne, *The Life and Death of L.*, 1964; B D. Wolfe, *Three Who Made a Revolution*, 1964[4]; St. Possony, *L*, 1965; D Shub, *L.*, 1966[2]; A. B Ulam, *L. and the Bolsheviks*, 1966, L Schapiro – P Reddunaz (ed), *L, the Man, the Theorist, the Leader*, 1967

א. לי.

לֶנִינַבַּד (Ленинабад; עד 1936: חוג'נט Ходжент), עיר בצפון־מערב הרפובליקה התאג'יקית של בריה"מ, באסיה התיכונה, 120 ק"מ מדרום־מזרח לטשקנט (ע"ע); 97,000 תרש' (1966). יושבת בגובה 320 מ' מעל פני הים, בעברו השמאלי (הדרומי) של הנהר סיר־דריה (ע"ע), וחולשת על עמק צר, המחבר את אגן פְרגָנה עם איזור טורן (ע"ע). בקרבתה (על הסיר־דריה) שתי תחנות כוח הידרו־חשמליות גדולות. מצפון לל' מכרות עופרת ונחושת. העיר היא מרכז תעשיה, תחבורה ומנהל. בה ובסביבתה מפעלי משי מהגדולים בבריה"מ וכן תעשיית טכסטיל (כותנה וצמר). מוצרי עור, חמרי בניין, קראמיקה, ציוד חקלאי, מזונות. סביבה שטחי שלחין נרחבים, בהם מגדלים כותנה, דגנים, ירקות ופירות.

ל' היא עיר עתיקה. במשך דורות היתה סלע המחלוקת בין החאנים של בוכרה וקוקאנד, עד כיבושה בידי רוסיה ב1866. התפתחה בעיקר מאז מלה"ע II, ואוכלוסייתה הוכפלה. כמחצית התושבים תאג'יקים, השאר רובם רוסים ואוקראינים ומיעוטם אוזבֶקים.

לֶנִינְגְרַד (Ленинград) (עד 1914 סנקט פטרסבורג, עד 1924 פטרוגרד) הכרך השני בגדלו ובחשיבותו בבריה"מ. בירת מחוז (область) ל' שבצפון־מערב הרפובליקה הרוסית הסובייטית (86,000 קמ"ר, 4.6 מיליון תוש'). בל' היושבת בדלתת הנהר נֶוה בראשו של המפרץ הפיני 3.3 מיליון תוש'; בל'־רבה המשתרעת על כ10,000 קמ"ר 3.7 מיליון תוש' (אומדן 1967), ב39 ישובים עירוניים.

העיר בנויה על איים קטנים שגבהם עד 2 מ' מעל פני־הים, באיזור שרובו היה ביצתי. בניית העיר חייבה פעולת ניקוז מקיפה: הוקמו סוללות לאורך אפיקי הנהרות, יובשו שטחים ביצתיים והוכשרה רשת צפופה של דרכי־מים שמעליהם כ600 גשרים. עם זאת, עדיין שכיחים בל' שטפונות — לעיתים הרסניים — כאשר רוח מערבית חזקה במפרץ הפיני מסיעה גלים גדולים מזרחה. השטפון הגדול ביותר, ביוני 1924, הציף את רובה של העיר.—נמל ל' הנמצא בדרום־העיר, במוצא העיקרי של הנֶוה הגדולה, הוכשר לכניסת אניות גדולות לאחר שנחפרה אליו תעלה בקרקעית המפרץ הפיני מקרונשטט (באי קוטלין, היום חלק מל'־רבה) בסוף המאה ה19. למרות היות הנמל סגור לתנועה מסוף נובמבר עד אפריל, בגלל קפיאת הנוה (רוחב גארגרפי 60° צפון), הוא הגדול בנמלי בריה"מ בים הבאלטי. השימוש בספינות שוברות־קרח חדישות, מאריך את עונת הספנות בכמה שבועות בלבד. מערכת מסועפת של נתיבי מים מקשרת את נמל־ל' עם הים הלבן, הים השחור, הים הכספי, ועם הערים הגדולות ואיזורי התעשיה של רוסיה, אוקראינה ורוסיה הלבנה. כבישים ראשיים ומס"ב (חלקן חשמליות) יוצאים מל', בין היתר, להלסינקי; מורמנסק, מוסקווה (מ1851) ולבירות המדינות הבאלטיות.

לנינגרד: תעלת גריבוירוב — אחד מנתיבי־המים הרבים בעיר

ל' נבנתה במערך קונצנטרי מסביב לארמון האדמירליות (1823) וארמון־החורף של הצאר. באיזור זה שהוא מרכז העיר, היו בעבר מגורי האצולה ובו התרכזה הפעילות המסחרית, הפיננסית והתרבותית. למרות שעיקר הפעילות הכלכלית עבויה לפרברים, עדיין זה חלק־העיר ההומה ביותר. בו נמצא המרכז האדמיניסטרטיווי של החבל הצפון־מערבי (בחלוקה הכלכלית של בריה"מ מ1963), תיאטראות ומוזיאונים רבים שהמפורסם בהם הוא האֶרמיטז' ששימש בעבר כארמון־החורף של הצאר. מבניין האדמירליות יוצאים רחובות ושדרות לכל חלקי־העיר. החשובה בהן היא שדרת „ה25 באוקטובר" (לפנים: שדרת אלכסנדר נֶוסקי) המגיעה לתחנת הרכבת למוסקווה. בויבורג נמצאים שיכוני פועלים והריכוז התעשייתי החשוב ביותר בעיר ל'.

אלפי מפעלי־תעשיה, ממשלתיים וקואופרטיביים

לנינגרד: בקדמת התמונה — בניין האדמירליות, מימינו — הארמיטאז' במרכז — על הגדה הנגדית של הנֶוה הגדולה — מבצר פיוטר ופאוול

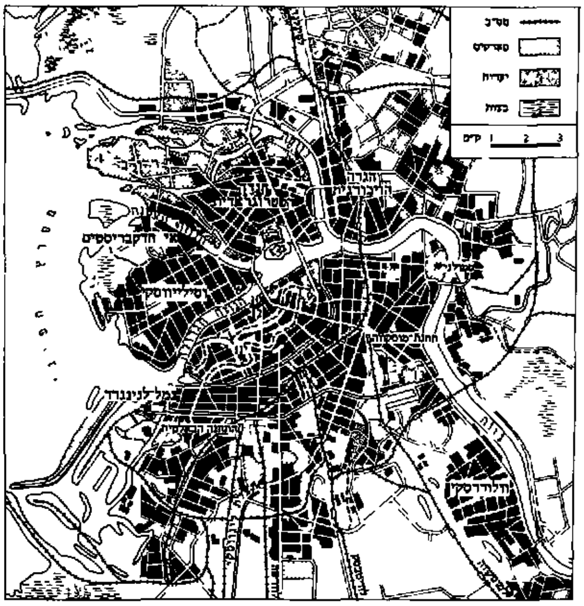
בל־רבה, מייצרים כ־10% מכלל התוצרת התעשייתית הסוב־ייטית. הקשת הרחבה של ענפי התעשיה כוללת: ייצור מוצרי מתכת, מכונות מסוגים שונים, כלי רכב, טרקטורים, נשק, כלי עבודה, מכשירי חשמל, כימיקאלים, מוצרי עור, כותנה וצמר, סיבים מלאכותיים, בגדים, בתי דפוס (כ־24 מיליון ספרים בשנה!) ועוד. ענפי התמחות מיוחדים עוסקים בייצור טורבינות חשמליות, כלים מכאניים עדינים ובניית אניות ומכליות. עובדת היותה של ל' מרכז תעשייתי ראשון במעלה בבריה"מ, נזקפת לזכות עָברה. פרט לעץ ופוטנציאל הידרו־חשמלי, חסרה ל' עורף כלכלי עשיר וקרוב של חמרי־גלם החיוניים להתפתחות תעשייתית. אך אינ־טרסים ממלכתיים הביאו להכשרת דרכי־מים המאפשרות תחבורה נוחה וזולה, ויחד עם מציאותו של כוח עבודה רב הביאו לפיתוח תעשיה שהתבססה על יבוא נרחב של חמרי־גלם בדרך הים: פחם מאנגליה (כ־70% מכלל היבוא דרך ל'), ברזל משוודיה וכותנה מאמריקה. בתקופה הסובייטית, לאחר שצומצם סחר־החוץ, מובאים כל חמרי־הגלם מחלקים שונים בבריה"מ: נפט מהקווקז, פחם מצפון הרי אוראל וכותנה ממרכז אסיה. בתקופה זו חלה עיקר התפתחותן של הערים שבל־רבה ובמחוז־ל' — כערי תעשיה וערי שרותים שונים לתעשיה שבל־העיר. בעיקר חשובים מפעלים הידרו־חשמליים ותחנות־כוח המספקות חשמל ודלק לעיר. כ־140,000 עובדים המהווים כ־10% מכלל המועסקים בעיר, מגיעים מדי יום לל' מהיישובים הסמוכים.

ל' היא המרכז התרבותי השני בחשיבותו בבריה"מ אחר מוסקווה. בה כ־50 מוזיאונים, 13 תיאטרונים (כולל באלט ובית האופרה „קירוב", 180 מכוני מחקר מדעיים ו־40 בתי־ספר גבוהים. הספריה הממלכתית של ל', ובה למעלה מ־3 מיליון כרכים, היא אחת הגדולות והחשובות בעולם. באוני־ברסיטה ע"ש ז'דנוב (נוסדה 1819) כ־20,000 תלמידים (1967).

מ. בר.

היסטוריה. איזור שפך הנווה היה בשלטונה של נוֹב־גוֹרוֹד (ע"ע) עד סוף המאה ה־15, כשנכבש בידי מוסקווה. ב־1617 כבשוהו השוודים, והם הקימו מצודות לאורך הנהר. הצאר פיוטר I (ע"ע) כבש ב־1703 את מצודות נוֹטבּוּרג (אח"כ — שליסֶלבּוּרג) וניֶינְשַנץ. מיד אחרי כיבושה של זו האחרונה הקים את מבצר פיוטר ופָוֶל (Петропавлов-ская крепость) ומסביב לו החל לבנות עיר חדשה שצרי־כה היתה „לקרוע חלון לאירופה". את שם העיר קרא סנקט פטרסבורג (עירו של פטרוס הקדוש) ובקיצור — פטרבורג. בניית העיר החדשה היתה כרוכה בסבל לא יתואר להמוני העובדים שהועסקו בתנאי כפיה. ב־1712 נהיתה פטרבורג לבירת רוסיה, והעברת משרדי הממשלה אליה נתנה דחיפה גדולה להתפתחותה. העיר הוקמה לפי תכנית בניה מדקדקת, ועבודה רבה הושקעה ביצירת קשר נוח בינה לבין מרכזה של רוסיה. בבנייתה הועסקו אדריכלים, אומנים ואמנים מארצות רבות, ובניגוד למוסקווה „הרוסית" היה לפטרבורג אופי מערב־אירופי. היא הפכה למרכז התרבות הרוסית, ופרחו בה התיאטרון, הבאלט והפעילות הספרותית, המוסי־קאלית והמדעית.

אוכלוסייתה של פטרבורג גדלה במהירות, במשכה אליה אנשים הן כמרכז השלטון, הן כעיר הנמל העיקרית של רוסיה, שתעלות קשרוה לדרכי־המים שבפנים רוסיה, והן כעיר חרושת. סמוך להקמתה נבנו בה מספנות, ואח"כ

העיר לנינגרד: 1. איצטדיון קירוב. 2 גן בוטאני. 3 תיאטרון הקוסמוסול 4 גן־חיות 5 מבצר פיוטר ופָוֶל 6. אוניברסיטה. 7 האקאדמיה למדעים. 8. הארמיטז' 9 המוזיאון הרוסי. 10 ארמון הארמירליות. 11 בית האופרה 12 הקתדראלה ע"ש איסק. 13. כנסיית אלכסנדר נֶווסקי

מפעלי נשק, נייר, דפוס, מזון והלבשה. כמאה שנה אחרי הקמתה ישבו בעיר כ־200,000 איש.

כעיר, שבה נתרכזו האינטליגנציה הרוסית מזה ופועלי־תעשיה מזה, הפכה פטרבורג למרכז התסיסה החברתית המהפכנית ברוסיה. ב־1825 התחוללה בה מרידת הדקבריס־טים (ע"ע). התסיסה החברתית והמהפכנית גברה בפטרבורג עם גידולה העצום של העיר במאה ה־19, בייחוד אחרי ביטול צמיתות־האיכרים ב־1861, וזרימת המוני כפריים לעיר שתי־עושה המתמיד דרש ידיים עובדות. ב־1864 ישבו בפטרבורג כ־540,000 איש, 35 שנה אח"כ — כמיליון וחצי, ובפרוץ מלה"ע I כ־2,100,000. בעיר זו, שבה נראה הניגוד הבולט בין חיי המותרות האגדתיים של הצאר והמעמדות השליטים לבין מצבו של הפועל, המנוצל ללא רחמים והנעדר הגנת החוק, פרצה המהפכה הרוסית הראשונה בשנת 1905. תחי־לתה של מהפכה זו קשורה בשביתת הפועלים בעיר בחודש ינואר, ובאש שנפתחה על תהלוכת פועלים בראשותו של הכומר גַפּוֹן (ע"ע). בסוף אותה שנה הוקם בפטרבורג „סוֹבְיֶט", בראשותו של ל. טרוצקי (ע"ע). וזמן מה נראה היה כאילו עומד סובייט זה להפוך לממשלה.

בתחילת מלה"ע I הוסב שם העיר לפטרוגראד (Петро-град), כדי שלא יהא שם בירת רוסיה בשפת האויב הגרמני. התסיסה המהפכנית בעיר גברה בעקבות המפלות שנחל הצבא הרוסי בחזית. שביתת פועלים והפגנה של נשים „ביום האשה" ב־8.3.1917 (ע"פ התאריך היוליאני הישן — 23.2.1917), נגד המחסור בלחם בבירה גרמה להתגשויות ולמהומות, שבעקבותיהן הוקם „סובייט" של פועלים וחיילים; הצאר נאלץ להתפטר. מרידה קומוניסטית בפטרוגראד, שפרצה ביולי 1917, דוכאה, וכן נבלמה התקדמותו של הגנראל הימני קורנילוב (ע"ע) לעיר בספטמבר, הפעם בסיוע הבולשוויקים. ב־7.11.1917 (ע"פ הלוח הישן — 25.10.1917) התחוללה בפטרוגראד המהפכה הבולשוויקית שהעלתה לשלטון את לנין (ע"ע).

במארס 1918 העביר לנין את הבירה למוסקווה, ופטרו־

גראד, שהיתה למעשה עיר בירה מיד עם הקמתה, הפכה, לראשונה בתולדותיה, לעיר־שדה. עובדה זאת, וכן מלחמת־האזרחים, גרמו לירידה תלולה באוכלוסיה, וב1920 לא היו בעיר אלא ⅓ ממספר תושביה ערב מלה"ע I, אולם במהרה חזרה וגדלה, וב1933 ישבו בה 2,722,000 תוש'. אחרי מות לנין הוסב שם העיר לל' (26.1.1924).

במלה"ע II באה העיר במצור של הכוחות הגרמניים וה־פיניים. מצור ל' ארך שנתיים וחצי (אוגוסט 1941 — ינואר 1944), והעיר סבלה מאד בהפגזות וברעב. אומדים את מספר חללי המצור בקרוב למיליון נפש. במיוחד קשה היה החורף הראשון של המצור, שבו קיבלה העיר אספקה רק דרך אגם לאדוגה הקפוא, עליו הוקמה מס"ב ארעית. אחרי המלחמה שוקמה ל' ובנייניה ההיסטוריים תוקנו או שוחזרו.

W. B Stevens, *Petrograd, Past and Present,* 1915; *Moscow and Environs, L.' and Environs* (Nagel Travel Guide series), 1958; M. Hurlimann, *Moscow and L.,* 1958; **А.В. Карасев, Ленинградцы в годы блокады,** 1959, Lopatina Ye. B. *The Formation of L.'s Satellite Places* (Soviet Geography, III), 1962; N. Gosling, *L., History, Art, Architecture,* 1965

י. א. ק.

רופאים ואנשי כספים י ה ו ד י ם מועטים, רובם משומדים או אנוסים, פעלו בל' במשך המאה ה18. ב1738 הועלו על המוקד גר הצדק אלכסנדר וזניצין (ע"ע) והיהודי שקרבו ליהדות. יקטרינה (ע"ע) II הורתה להתעלם מנוכחות יהודים „מועילים", שהתגוררו בה עם משפחותיהם ופקידיהם. עם חלוקת פולין בסוף המאה ה 18 הפכה ל' למרכז השלטון לגבי מיליוני יהודים. ב1798 ו1800/1 ישב במאסר בל' ר' שניאור זלמן מלידי (ע"ע). ב 1802 נשכרה קרקע לקבורה ובכך הונח היסוד לקהילה, שהגיעה במהרה ל 370 איש. ניקולי (ע"ע) I פקד לגרש את רובם אף שהתיר ליהודים לשהות בל' לתקופה של 6 שבועות לרגל עסקיהם. גזרת הגיוס הביאה לל', החל מ 1827, חיילים יהודים רבים, מהם עם משפחותיהם. איסור הישיבה שנשמר בקפדנות, הביא להתרבותם של המשומדים, שנבלעו אט־אט באוכלוסיה. בתקופת אלכסנדר II (ע"ע), שצמצם את הגבלות „תחום־המושב", התיישבו בל' משפחות יהודיות עשירות, בהן: גינצבורג, פוליקוב ופרידלנד (ע' ערכיהם), ובעלי מקצועות חפשיים. ב1897 נמנו בל' 17,254 יהודים (כ 2% מכלל האוכלוסיה), אך למעשה היה מספרם גדול יותר. ב1886 נמנו בל' 326 סטודנטים יהודים, וב1911 — 848.

הקהילה תפסה מקום נכבד בקרב יהדות רוסיה. הבארונים לבית גינצבורג תושבי ל', אף נחשבו לדבריה. בל' גם נתכ־נסו רבנים ונציגי־קהילות לדיוניהם בבעיות יהודי המדינה. מאז שנות ה60 התקיימה בל' קהילה מאורגנת, שזכות הבחי־רה להנהלתה היתה כרוכה בצנזוס כספי גבוה. כרבנים „מטעם" שמשו א. דראבקין, מ. אייזנשטט, ואחרים, ומרבניה הלא רשמיים של ל' יש לציין את יצחק בלֻזר (ע"ע), ואת דוד טבלי קצנלבוגן. המשורר י. ל. גורדון (ע"ע) שימש מזכיר הקהילה בשנים 1872—1879. ב1873 הושלם ביכ"נ מר־כזי מפואר ולמרות רדיפות בלתי פוסקות גדלה הקהילה, ש־מנתה ערב מלה"ע I כ35,000 נפש (1.8% מכלל האוכלוסיה).

משנות ה70 ועד למהפכת 1905 שימשה ל' מרכז לעתונות היהודית ברוסיה, בעברית, ברוסית וביידית. יצאו לאור „המליץ", „היום", „דער פריינד" — שהיה העתון היומי הרא־שון ביידית ברוסיה, „ווסחוד" (ע"ע), רזסויט (ע"ע) ועוד. נדפסו בה גם ספרים רבים בחכמת־ישראל (ע"ע) ברוסית, ובהם האנציקלופדיה [ע"ע, עמ' 647] היהודית־רוסית. בל' נמצאו מרכזיהן של „חברת מפיצי ההשכלה", אורט (ע"ע), יק"א (ע"ע), וחברות אחרות. ב„מוזיאון האסיאתי" בל' קמה מחלקה עברית רבת־ערך, ובספריה הציבורית העירונית קיים, עד היום, אוסף כ"י עבריים עתיקים מהחשובים בעולם. ב 1907 נפתחו בל' „קורסים למדעי המזרח", שנועדו להת־פתח לבית־מדרש גבוה למדעי היהדות. כל אלו משכו לל' סופרים ואנשי־מדע יהודים, בהם א. א. הרכבי, י. ל. כצנלסון, ש. דובנוב (ע' ערכיהם), ואחרים. בפרוץ מלה"ע I פעל בל' „הועד היהודי לסיוע לנפגעי המלחמה", שריכז את פעו־לת העזרה הכבידה למאות אלפי פליטי החזית.

בית־הכנסת המרכזי בלנינגראד

במהפכת מארס 1917 בוטלו כל הגבלות הישיבה בל', והעיר שימשה מרכז לפעילות המפלגתית והסיעתית ביהדות רוסיה. ביוני 1917 התכנסה בה הועידה ה 7 של ההסתדרות הציונית ברוסיה. בסוף 1917 הוקם בעיר „גדוד יהודי" בפי־קודו של י. טרומפלדור (ע"ע), וסביבו התארגנה „הגנה עצמית", שפעלה בימי מהפכת נובמבר. העברת מרכז השלטון למוסקווה (1918) והמחסור והרעב בימי מלחמת האזרחים, פגעו קשה בקהילה, ורבים חזרו למשפחותיהם בערי השדה. ב1920 נפקדו בל' 25,453 יהודים (3.5% מכלל האוכלוסיה). עם התייצבות המשטר גדל מספרם במהירות, וב1926 עמד על 84,503 (5.2%). החיים היהודים בל' חוסלו. בל' התגורר ופעל המשורר העברי ח. לנסקי (ע"ע), שתאר את האוירה ששררה בעיר בתקופה הסוביטית. ערב הפלישה הנאצית נאמד מספר היהודים בל' ב200,000.

במלה"ע II סבלו יהודי ל' הרבה, ובמפקד 1959 הגיע מספרם ל162,000 בערך (5.6%). מספר יהודי ל' כיום נאמד ב300,000 איש, אף שרבים מהם רושמים עצמם כרוסים. התרבות היהודית בל' חרבה לחלוטין. בימי חג, ובעיקר בליל שמחת־תורה, מתכנסים בככר הסמוכה לביהכ"נ אלפי בני נוער יהודי.

ש. גינצבורג, אמאליקע פעטערבורג 1944; הנ"ל, משומדים אין צארישן רוסלאנד (11–53, 119–206, 279–308), 1946; ד. פיינברג, זכרונות (העבר, ד'), תשט"ז; ב. דינור, בימי מלחמה ומהפכה, 44–304, תשכ"א; **Л. Гордон (יל"ג), К истории поселения евреев в Петербурге, Восход, кн. I и II, 1881.**

י. ס.

לֶנִינָקָן (Ленинакан; לפנים: בארמנית גומרי [Gum-ry], ברוסית אלכסנדרופול), עיר בבריה"מ, בצפון־מערב הרפובליקה הארמנית, כ90 ק"מ מצפון מערב לירֶוָן

(ע״ע) וכ־12 ק״מ מגבול תורכיה; 130,000 תוש׳ (1967). יושבת בגובה 1,540 מ׳ מעל פני הים, על יובלו של הנהר אֲרַס (ע״ע). בל׳ תעשיית טכסטיל, מוצרי עור, מוצרי ברזל ונחושת, סוכר (מסלק), מזונות ועוד. דרכה עוברת מסה״ב היחידה המחברת את בריה״מ עם תורכיה. בל׳ מסתעפת ממנה מסילה לירוואן ולדרום ארמניה המשמשת עורק־תחבורה ראשי בין ארמניה לבין שאר חלקי בריה״מ. היא מחוברת בכבישים עם בַּטוּמי (ע״ע), עם טביליסי (ע״ע) ועם ירוואן. בעיר ובסביבתה מתקנים צבאיים ומחנות צבא המהווים חוליה מרכזית במערכת ההגנה של בריה״מ לאורך גבול תורכיה. בגלל היותה מרכז צבאי התפתחה מאד מאז 1945 ואוכלוסייתה הוכפלה. רוב תושביה ארמנים ומיעוטם רוסים, אוקראינים וגרוזינים. העיר נבנתה ברובה מחדש, לאחר שנפגעה קשה ברעש אדמה ב־1926.

לֶנְיֵר, סִידְנִי — Sidney Lanier — (1842, מַיקון [ג׳ורג׳יה] — 1881, לין [קארולינה הצפונית]), משורר, מבקר ומוסיקאי אמריקני. ל׳ שרת במלחמת האזרחים בצבא ארצות־הדרום; ספרו הראשון, הרומאן Tiger-Lilies („שושני־נמר״), 1867, מבוסס על חוויותיו במלחמה. מ־1879 עד מותו היה מרצה לספרות אנגלית באוניברסיטת ג׳ונז הופקינז בבאלטימור. לראשונה זכה להכרה כמשורר ב־1875, עם פירסום שנים מטובי שיריו, Corn („דגן״) ו־The Symphony („הסימפוניה״), בהם הוא דן במצוקת האכרים ותוקף את עוולות עולם־הסחר. בין שאר שיריו המעטים, שעליהם מבוססים המוניטין שלו היום: The Marshes of Glynn („ביצות גלין״), 1878. ב־1880 הופיע The Science of English Verse („תורת החרוז האנגלי״), מחקר בפרוסודיה בו ניסה להוכיח, כי הזמן הוא היסוד החשוב במקצב השירי ולא ההטעמה. — יצירתו וחייו של ל׳ הם דוגמה למצבו של המשכיל התלוש בדרום ההרוס לאחר מלחמת האזרחים. נקודת התורפה בשירתו היא הרגשנות; כוחה ביכולת להעביר את התלהבות המוסיקה לחרוז (Music and Poetry [„מוסיקה ושירה״], 1898). — כל שיריו של ל׳ לוקטו ב־1884. הוצאה ביקרתית מלאה של כל כתביו (The Centennial Edition of the Works of S. L.) יצאה לאור ב־10 כרכים, 1945.

A. H. Starke, *S. L.*, 1933; L. Lorenz, *The Life of S. L.*, 1935.

לֶנֶל, אוֹטוֹ — Otto Lenel — (1849, מאנהים — 1935, פרייבורג), משפטן יהודי. היה פרופסור באוניברסיטות החשובות ביותר בגרמניה: קיל (1882), מארבורג (1884), שטראסבורג (1885), ופרייבורג (1907). ל׳ נודע בעיקר בשל מחקריו הבסיסיים בשיחזור מקורות המשפט הרומי הקלאסי ע״פ הפראגמנטים שנשתמרו ב־Corpus iuris, שנערך בימי הקיסר יוסטיניינוס (ע״ע).

עיקר כתביו: Das Edictum perpetuum, ein Versuch zu dessen Wiederherstellung („ה„אדיקטום פרפטואום״, נסיון לשיחזורו״), 1883, 1927^{3}; Palingenesia iuris civilis („לידתו מחדש של המשפט האזרחי״), I–II, 1889; Das Sabinus-System („שיטת סאבינוס״), 1892; Praktikum des bürgerlichen Rechts („השימוש המעשי במשפט האזרחי״), 1929^{11}.

אוטוביוגראפיה של ל׳ מצויה בכרך הראשון של H. Planitz, *Die Rechtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, 1924.

לַנְמַן, צ׳רְלְז רוֹקְוֶל — Charles Rockwell Lanman — (1850, נוֹרוִיץ׳ [קֶנֶטִיקט] — 1941, קימבריג׳ [מסצ׳וסטס]), אינדולוג, פרופסור לסנסקרט באוניברסיטת הארווארד מ־1880 עד 1926. בצד עיסוקו בתולדות הדת והפילוסופיה ההודית (Beginnings of Hindu Pantheism „ראשיתו של הפאנתאיזם ההודי״, 1890) טיפל בראש וראשונה בספרות ובלשון ההודית הקלאסית. בספרו Noun Inflection in the Veda („נטיית שמות־העצם בוֵדה״, 1880) יצר את הבסיסים המוצקים לחקר הנבדל של ההודית (ע״ע הודו־אירניות או אַריות, לשונות, עמ׳ 580) וצורותיה המיוחדות במסגרת הבלשנות ההודית. הוציא תרגומים ופירושים ליצירות הספרות ההודית. לצורך הוראת הלשון ההודית העתיקה חיבר את Sanskrit Reader, with Vocabulary and Notes („מקראות סנסקרטיות, עם מילון והערות״, מהדורה ראשונה 1884), שהוא עד היום ספר־הלימוד המסרתי והמעד לה בהוראת סנסקרט בארצות דוברות אנגלית. ל׳ ייסד ב־1891 את סדרת הפרסומים הנודעה Harvard Oriental Series („הסדרה המזרחנית של הארוארד״) והקדיש אותה בראש וראשונה לחקר הספרות ההודית ולהוצאות ביקרתיות של טכסטים בתחום זה; עד ל־1921 הוציא וערך בעצמו את 22 הכרכים הראשונים של הסדרה.

לֶנְס, הֶרְמַן — Hermann Löns — (1866, קוּלְם [פרוסיה המערבית] — 1914, ריימס), משורר ומספר גרמני. ל׳ למד רפואה וזואולוגיה; היה צייד חובב וידיעתו את הטבע שרתה אותו בתיאורי החי והצומח של הבתה של סאכסוניה התחתית ונחשב למשורר האפייני. האסתות שפקדוהו בחייו מתוארים בחלקם ברומאן המכיל יסודות אוטוביוגראפיים, Das zweite Gesicht („פנים אחרות״), 1912. הצלחה רבה היתה לסיפורי החיות והטבע שלו, המעידים על הסתכלות מדוקדקת והכתובים בלשון עשירת ביטוי. ל׳ כתב גם שירים ליריים, עם סממנים של שירי־עם, שרבים מהם הולחנו. מקבצי־שיריו: Mein blaues Buch („ספרי הכחול״), 1909; Der kleine Rosengarten („גן־הוורדים הקטן״), 1911. — צד נוסף ביצירתו מתגלה בשלושת הרומאנים הגדולים שכתב על חיי האכרים. יש כאן שנאה לנצרות ופולחן האינסטינקטים הבלתי מרוסנים — ניצנים ראשונים בספרות הגרמנית לנטיה לסגוד ולפייט לדם ולעריצות. המפורסם שברומאנים אלה הוא Der Wehrwolf („זאב־אדם״), 1910. — ל׳ נפל בקרב בראשית מלה״ע I. כתביו המקובצים יצאו־לאור ב־8 כרכים, 1923; כתבים מן העזבון, ב־2 כרכים, 1928.

F. Castelle, *H. L.*, 1920; E. Löns-Erbeck, *Meine Erinnerungen an H. L.*, 1921; E. Löns, *H. L.' Jugendzeit*, 1927, id., *H. L.' Mannesjahre*, 1929; W. Deimann, *Der Künstler und Kämpfer*, 1935.

לַנְסוֹן, גִיסְטַו — Gustave Lanson — (1857, אוֹרלֵאָן — 1934, פאריס), חוקר ספרות צרפתי. ל׳ חיבר ספרים ומאמרים רבים הדנים באמנות הכתיבה ובדרכי המחקר בספרות, וכן ספרי עזר שזכו להצלחה גדולה: Histoire de la littérature française („תולדות הספרות הצרפתית״), 1895 (יותר מעשרים מהדורות); Manuel bibliographique de la littérature française moderne („ספר־שימוש ביבליוגראפי של הספרות הצרפתית המודרנית״), 5 כרכים, 1910—1912, ומונוגראפיות על חייהם ויצירותיהם של סופרים

שונים, ביניהם בוסיאֶה (1890), בואלוֹ (1892), קורנֵי (1898), וולטר (1906); כן חיבר מסה Esquisse d'une histoire de la tragédie française („קווים לתולדות הטראגדיה הצרפתית"), 1925. ל' הקים אסכולה „היסטורית" המציעה, במקום ביקורת אימפרסיוניסטית, מחקר מדעי המבוסס על כרונולוגיה מדוייקת והמסביר את היצירה ע"י בדיקה קפדנית של חיי הסופר וההשפעות של תקופתו, חברתו והשכלתו.

P. Leguay, *Universitaires d'aujourd'hui*, 1912; *Mélanges offerts... à G. L.* (עם ביבל'), 1922; P. Moreau, *Le victorieux XXe siècle*, 1925.

לֶנְסִינְג, רוֹבֶּרְט — Robert Lansing — (1864—1928), מדינאי אמריקני. ל' היה עורך־דין ומומחה למשפט בינלאומי, שניהל, בשביל משרד־החוץ, משפטים בעלי אופי בינלאומי, שנבעו מפעולות מלה"ע I. כבר ב1914 מינהו הנשיא וילסון ליועץ משרד החוץ ושנה לאחר מכן ירש את שר החוץ בריאן (ע"ע) שהתפטר במפתיע (1915). ל' צפה את התערבותה של אה"ב במלה"ע I וכהכנה לכך הכיר בזכר יותיה של יאפאן בסין.

ל' היה חבר המשלחת האמריקנית לוועידת השלום בפאריס, אבל ביחס לתכלית הוועידה ותוצאותיה נתגלעו חילוקי דעות עמוקים בינו ובין הנשיא, וכתוצאה מכך התפטר בפברואר 1920. את השגותיו על ועידת השלום הביא ל' בשני ספריו: The Big Four and Others of the Peace Conference („ארבעת הגדולים ואחרים בוועידת השלום"), 1921; The Peace Negotiations, a Personal Narrative („דיוני השלום, סיפור אישי"), 1921.

J. W. Pratt, *R. L.* (The American Secretaries of State and their Diplomacy), 1929; B. F. Beers, *Vain Endeavour: R. L.'s Attempt to End the American-Japanese Rivalry*, 1962.

לֶנְסְקִי, חַיִּים (1905, סלונים — 1942[?], סיביר), משורר עברי בבריה"מ. נתחנך בבית סבו בדרצ'ין, פלך גרודנו, ולמד בחדר, בביה"ס הגרמני שם, ובביהמ"ד למורים ע"ש כהנשטם בווילנה. מ1925 חי במוסקווה ובלנינגרד, עבד כפועל חרושת, וכתב סיפורים ושירים ביידית, וכן עסק בהוראת השפה העברית. ב1935 גורש לסיביר ע"י הסובייטים בעוון הפצת הלשון העברית, ומאז התגלגל במחנות־עבודה שונים. למרות זאת המשיך ל' לכתוב שירים בסתר ויצירותיו הגיעו לא"י, בה נתפרסמו בעתונים שונים, ונתכנסו בקבצים: „שירי ח. ל'" (תרצ"ט); „הענף הגדוע" (1954); ו„מעבר נהר הלתי" (תש"ך).

המוטיווים העיקריים בשירתו הם הגעגועים לחיי העיירה היהודית בליטא, תאור אָפי של חיים אלה לצדדיהם השונים, תאור חיים במחנות־העבודה ברוסיה ובסיביר, ותאורי נוף של הצפון הרחוק. ל' הושפע בעיקר מהשירה הרוסית והגרמנית הרומאנטית — פושקין (ע"ע) והינה (ע"ע) ומהשירה המודרנית. הוא תירגם ועיבד חלק מ„ספר הטונדרה", האפוס של הווגולים (ע"ע מנסי) שאסף החוקר פלוטניקוב.

י. סערוני, ח. ל' (גזית, ה'–ו'), תרצ"ה; ש. י. פנואלי, שירי ח. ל' (גליונות, ט'), תרצ"ט–ת"ש; פ. לנדר, ח. ל' (גזית, ח'–ט'), ת"ש; א. קריב, מבוא ל„הענף הגדוע", תשי"ד; י. זמורה, שירי ח. ל' (מאזנים, י"א), תש"ך; א. שביד „קסם הלענה": על שירת ח. ל' (מולד, י"ט), תשכ"א.

לַנְפְרַנְק — Lanfranc — (מת ב1089), תאולוג קאתולי וארכיהגמון של קנטרברי. ל' נולד בפאוויה שבאיטליה, עזב בגיל צעיר את מולדתו ולמד תאולוגיה מפי ברנגריוס מטור (ע"ע). לאחר־מכן לימד זמן מה בקאתדראלה של אוראנש (Avranches), נהיה לנזיר ול„פריור" בבק (Bec) שבנורמנדיה. הוא פתח שם בית־ספר, שהיה לאחד מבתי האולפנא החשובים ביותר באירופה. שליטתו בדיאלקטיקה (ע"ע, עמ' 317 למעלה) איפשרה לו להחזיק בדוגמה המסרתית בשאלת האוכאריסטיה נגד עמדתו של ברנגאריוס, ותפיסתו של ל' נתאשרה בכמה ועידות של הכנסיה. ב1063 מינהו ויליאם, דוכס נורמאנדיה, לראש מנזר קאן, ולאחר שויליאם כבש את אנגליה מינהו לארכיהגמון של קנטרברי (1070). ל' נקט קו של שיתוף־פעולה עם המלך, ובהנהגתו זכתה הכנסיה האנגלית בפריחה רוחנית ובשיגשוג חמרי כאחד, ולאפיפיור לא ניתנה כמעט כל הזדמנות להתערב בענייניה. כתביו מכונסים ב-J. P. Migne, Patrologia Latina, vol. 150, 1854.

A. J. Macdonald, *L.*, 1944²; M. D. Knowles (ed.), *The Monastic Constitutions of L.*, 1951.

לַנְפְרַנְקוֹ, ג'וֹבַנִּי — Giovanni Lanfranco — (1582, פארמה — 1647, רומא), צייר איטלקי. ל' היה תלמידם של האחים אגוסטינו ואַניבַּלה קַרַצ'י (ע"ע). פעילותו המוקדמת ברומא היתה ברובה זו של שותפות ליצירתם של אמנים אחרים, סיוע בעיטור כנסיות וארמונות. עבודתו העצמאית התחילה ב1605. בשנים 1610—1612 ביקר ל' בפארמה ושם הושפע מן הצייר בארטולוֹמֶאוֹ סֶקֶדוֹני (Schedoni; 1570?—1615) — השפעה שהתבטאה בפרסקות שלו בכנסיית סאן אגוסטינו ברומא (1616). ב1624/5 צייר את תקרת אחד מאולמי החווילה של משפחת בורגזה שב„קוואדראטורה" הווירטואוזית שלה שמר עדיין על השפעת הפרסקות של קאראצ'י בארמון פארנֶזֶה; אך כבר ב1621—1624 ביצע בציור תקרת הקאפלה סאקֶטי (Sacchetti) בכנסיית סאן ג'ובאני דאי פיורנטיני את נסיונו המוצלח הראשון בתאור דמויות מרחפות בחלל שמימי, כשהן נראות בהקצר נועז מלמטה („עליית ישו השמימה"). יצירתו הבשלה בסיגנון זה היא „עליית הבתולה השמימה" בכיפת הכנסיה סאן אַנדרֶאה דֶלה ואלֶה (1621—1625), והיא נצחון מורשת סיגנון קורֶג'ו (ע"ע) על יוצרי הסיגנון הקלאסי ברומא. עד 1631 הועסק ל' בעבודות הציור בכנסיית פטרוס. ב1633—1646 שהה בעיקר בנאפולי, בה עיטר בציוריו את כנסיית Gesù Nuovo ואת הקאתדראלה. ב1646 חזר לרומא, בה צייר את יצירת המופת האחרונה שלו — הפרסקו באפסיס של כנסיית סאן קארלו אַי קאטינארי (S. Carlo ai Catinari). — ל' נמנה עם חשובי הציירים בתקופת השיא של הבארוק ברומא. וע"ע בָּרוֹק.

L. Salerno, *The Early Work of G. L.* (Burlington Magazine, 94), 1952, E. Waterhouse, *Italian Baroque Painting*, 40–46, 1962.

א. רו.

לֶנְץ, יַעֲקֹב מִיכָאֵל רֵינְהוֹלְד — Jakob Michael Reinhold Lenz — (1751, זסוגן [ליבוניה] — 1792, מוסקווה), מחזאי ומשורר גרמני. ל', שהיה בנו של כומר, למד תאולוגיה בדורפאט ובקניגסברג. ב1771, בשטראסבורג, פגש את גתה, ופגישה זו היתה גורלית בשבילו: מעתה והלאה עמדו יצירתו הספרותית וחייו הפרטיים בצלו של גתה. הרומאן הבלתי גמור שלו, Der Waldbruder („אחי היער"; נדפס מתוך העזבון ב1797), מקביל בהלך־רוחו ל„יסורי וֶרתֶר הצעיר". הוא אהב את פרידֶריקה בריאון,

הנערה שהיתה אהובתו של גתה לפנים, והיא שימשה נושא לכמה משיריו הליריים היפים של ל׳. ב1776 עבר בעקבות גתה לווימאר, אולם גורש משם. מתקופה זו התחילו להת־גלות בו סימני מחלת־רוח. אחר נדודים הגיע למוסקווה, שם מת בעוני ובחוסר־כל.

מחזותיו של ל׳ נמנים עם יצירות „הסער והדחף" (ע"ע גרמנית, ספרות, עמ׳ 564). הם דנים בבעיות מעמדיות ומת־קדמים, לגבי תקופתם, בניתוח הנפש ובביקורת החברה. הם מעין בשורה ראשונה של האַסכולה הרומאנטית. מזגו הבלתי־יציב, חסר המנוחה, משתקף באופי יצירתו המקוטעת. שני מחזותיו המפורסמים ביותר הם: Der Hofmeister („מורה החצר"), 1774 וDie Soldaten („החיילים"), 1776; בשניהם סיפור העלילה הוא טראגי, עם יסודות קומיים. — מבין חיבו־ריו האחרים: Pandaemonium Germanicum — פארסה ספרותית, שפורסמה אחר מותו, ב1819; Anmerkungen übers Theater („הערות על התיאטרון"), 1774.

כתביו של ל׳ יצאו לאור ב5 כרכים, 1909—1913; מכת־ביו — ב2 כרכים, 1918.

דרכו של ל׳ לקראת השגעון מתוארת בסיפורו של גאורג ביכנר (ע"ע), „לנץ".

H. Kindermann, *J. M R. L. und die deutsche Romantik*, 1925; P Heinrichsdorff, *J. M. R. Lenzens religiose Haltung*, 1932; R Pascal, *The German Sturm und Drang*, 1953

ג. אב.

לַנְצ'וֹ או לַנְג'וֹ (Lanchou; לפנים קאולן [Kaolan]), עיר בצפון מערב סין המרכזית, בירת מחוז קאנסו (Kansu), כ1,200 ק"מ מדרום מערב לפקינג; 700,000 תוש׳ (1958). יושבת בעברו הימני (דרומי) של ההואנג־הו (הנהר הצהוב), בגובה 1,560 מ׳ מעל פני הים. ל׳ חולשת על מפגש עמק ההוואנגהו עם שני עמקים גדולים, אחד מימין ואחד משמאל, המשמשים עורקי תחבורה ראשיים, והמכונים „פרו־זדור קאנסו"; דרכם עוברים מסה"ב והכבישים המחברים את סין המרכזית והדרומית עם מונגוליה המערבית, סינקיאנג ואסיה המרכזית הסובייטית. ל׳ היא גם נמל נהר שספינות (עד 500 טון) מגיעות אליו במעלה ההוואנג־הו. היא כיום העיר הגדולה ביותר והמרכז החשוב ביותר של תעשיה ותחבורה במערב סין. בסביבתה מפיקים נפט, פחם, בוכסיט, ברזל וגפרית. מצפון וממערב לה, על ההוואנג־הו, תחנות כח הידרו־חשמליות גדולות. בעיבודה בתי זיקוק לנפט. יש בה תעשיית מוצרי ברזל ופלדה, מכונות, ציוד תעשייתי, מכונות חקלאיות, כימיקאלים (בעיקר דשנים), מוצרי טכס־טיל, פלאסטיקה, עץ וחרסינה, מזונות ועוד. בל׳ אוניברסיטה, בתי־ספר טכניים שונים, מכוני מחקר וכיו"ב.

ל׳ היא עיר עתיקה. במקום היה יישוב בראשית האלף השני לפסה"נ. תקופה ארוכה היתה עיר ספר שדרכה עבר חלק גדול מהסחר שבין סין לבין אסיה התיכונה ואח"כ גם אירופה המזרחית. חומת סין הגדולה עוברת בקרבתה. ל׳ היתה מקום מפגש בין התרבות הבודהיסטית לבין התרבות המוסלמית; יש בה מקדשים בודהאים ומסגדים מוסלמים, ורבים מתושביה מוסלמים. ל׳ גדלה במהירות רבה מאז כינון המשטר הקומוניסטי בסין.

מ. בר.

לַנְצוּט (Łańcut), עיר קטנה בדרום־מזרח פולניה, במחוז ז'שוב; 11,000 תוש׳ (1963). נוסדה בידי קזימיז׳ הגדול (ע"ע), שהושיב במקום מתיישבים מלנדסהוט (ע"ע)

פנים ביהכ"נ בלאנצוט — ציור של סוגל (1764—1828)

שבבאוואריה, ומכאן שמה הפולני. זכויות עיר הוענקו לה ב1367. בל׳ ארמון מהמאה ה17, שבו ישבו משפחות האצילים לובומירסקי ופוטוצקי, והוא משמש כיום מרכז תרבות ומו־זיאון איזורי.

יהודי ל׳ נזכרים לראשונה ב1563. בסוף המאה ה17 הוקם בה ביהכ"נ, שהיה מן המפוארים שבפולניה (וע"ע בית־כנסת, עמ׳ 648). ב1765 נמנו בל׳ וסביבתה 829 משלמי־מס יהודיים, וב1880 היה מספרם 1,587 (כ50% מכלל התוש׳); ב1910 — 1,880 (כ30%); ב1921 — 1,925 (כ45%) ובי־1939 — 2,753. אע"פ שהיתה עיר קטנה, זכתה ל׳ לרבנות מפוארת במשך תקופה ממושכת. הנודעים ברבניה הם: משה צבי מיזלש, אברהם אליעזר הורוויץ, אביו של ר׳ יעקב יצחק הורוויץ (ע"ע), ורבנים מהשושלת האדמו"רית של דינוב.

ב3 באוגוסט 1942 חוסלה הקהילה, עם שאריות הגטאות בסביבה, בסה"כ כ5,000 איש, שהוצאו להורג בכפר סמוך. בניין ביהכ"נ נשאר קיים.

לֶנְצ'יצָה (Łęczyca; ביידית: לונטשיץ), עיר בפולניה, ע"נ בזורה, כ35 ק"מ צפונית־מערבית מלודז׳. 12,600 תוש׳ (1963). צומת מס"ב וכבישים. בקרבתה נתגלו ב1954 עפרות־ברזל. משמשת מרכז לאיזור חקלאי פורח; מייצרת טכסטילים, סוכר ומוצרי מזון. מצויים בה כמה מבנים היסטוריים. — ל׳ נזכרת כבר במאה ה11; מקומה המקורי היה מזרחית לעיר הנוכחית. ביה"ב היתה מקום כינוס לכמה ועידות כנסייתיות ומדיניות. במאה ה17 נפגעה קשה ע"י צבאות השוודים שפלשו לפולניה.

יהודים בל׳ נזכרו כבר במאה ה15. בתחילת המאה ה16 שיגשגה הקהילה, אך אח"כ נתדלדלה. במחצית השניה של המאה ה16 זכתה ל׳ לפירסום בעולם היהודי, בזכות הדרשן שלמה־אפרים לונטשיץ (ע"ע). ב1616 הגיעה הקהילה ל30 בתים, אך בהמשכה של המאה כמעט שנחרבה כתוצאה משורה של פורענויות: עלילת־דם ב1639 — בה נידונו 2 למיתה, שריפה ב1652, שהחריבה את הרחוב היהודי, ומלחמת השוודים ב1655/6 — בה הוכרעו לטבח כ500 משפחות יהודיות. ב1657 הרשה המלך יַן II קזימיז׳ (ע"ע) לשרידי הקהילה לשקם את הרחוב היהודי, וב1676 ניתן גם הרשיון לבנות את ביהכ"נ. ב1662 היו בל׳ 5 בתים יהודיים, אולם למעשה לא הצליחה הקהילה — שבינתיים נפגעה שוב בעת המלחמה השוודית השניה (1705) — להתאושש, עד לאחר שניתן, ב1724, חופש רב יותר ליהודיה לעסוק במסחר

ומלאכה. לקראת סוף המאה ה18 מופיעים היהודים כגורם כלכלי עיקרי בעיר, ואז הגיע מספר הבתים היהודיים — ב1789 — ל47. ב1765 נמנו בל' 433 משלמי מס־גולגולת (מלבד 634 ביישובים שבתחום שיפוטה של הקהילה: כ85 כפרים). ב1787 הוקם ביכ"נ, בסיגנון מבצרי. ב1790 אירגנו העירונים פרעות ביהודים, וב1794 נחרב חלק גדול של העיר בשריפה. במאה ה19 הואט גידולה של הקהילה, מחמת נדידה ללודז' (ע"ע) התעשייתית.

ב1808 היה מספר יהודי ל' 999 (49% מכלל האוכלוסיה), ב1857 — 2,286 (45%), ב1921 — 4,051 (40%), וב1939 — 4,228.

על כסא הרבנות בל' ישבה, החל מראשית המאה ה17, שושלת כמעט רצופה של רבנים ממשפחת קרא (עד 1750), ואוירבך — פרט לתקופת־בינים קצרה בשנות ה60 של המאה ה19, בה כיהנו ר' שלמה־ליב מורֶגנשטֶרן ור' מאיר־ליבוש מלבי"ם (ע"ע).

בימי הכיבוש הנאצי רוכזו היהודים ברובע מיוחד. בינואר 1941 הפך הרובע לגטו סגור, ונמנו בו כ3,000 נפש. בפברואר הוצאו מהגטו כ1,000 יהודים, והשאר הועברו באפריל 1942 למחנה־ההשמדה חלמנו.

ש. פרידמאן, מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון די יידן אין ל' (לאדזשער וויסנשאפטלעכע שריפטן, 1938; הנ"ל, דער אפרוף פונעם ווארשעווער יידן־פאגראם אויף דער פראווינץ (שם), 1938; נ. מ. געלבער, יידן־העצע אין ל', 1790 (ייווא־בלעטער, 13), 1938; י. י. פרנקל [עורך], ספר ל', 1953.

א. ל. ק.

לַנְקְלוֹ, אַן, המכתה נינוֹן דה ל' — Anne, dite Ninon de Lenclos — (1620, פאריס — 1705, שם), אשת־שעשועים צרפתית. ל' נודעה בשל חנה ושאר רוחה. בין מאהביה היו מצביאים ודיפלומאטים. ב1656 נידונה למאסר באשמת חיים חפשיים וכפירה מוצהרת ושוחררה רק הודות להתערבותה של כריסטינה, מלכת שוודיה, בעת ביקורה בפאריס. בהיותה בת חמישים פתחה ל' טרקלין לענייני פילוסופיה וספרות, ששימש מקום מפגש לחברה האינטלקטואלית של זמנה. עם ידידיה נמנו מוליֵר, סְקַרוֹן, סנט־אֶוְרֶמוֹן והגברת דה מֶנְטֶנוֹן. מייחסים לה את החיבור La Coquette vengée („הגנדרנית שנוקמה"), 1659. זכרונותיה נתפרסמו ב1854; מכתביה (Correspondance authentique) — ב1886. הנריק הרץ (ע"ע) כתב מחזה על ל' (1848); כן שימשה נושא למחזהו של הסופר הגרמני אֶרנסט הרט (1905).

E. Magne, *N. de L.*, 1948[8]; L. Day, *Ninon: a Courtesan of Quality*, 1957, L. Arnaud, *N. de L.*, 1958; Ph. Girardet, *Le Destin passionné de N. de L.*, 1959.

לֶנְקַסְטֶר (Lancaster), עיר בצפון־מערב אנגליה, בירת לנקשיר (ע"ע), כ70 ק"מ צפונית מליוורפול; כ50,000 תוש' (אומדן 1966). יושבת ע"נ לון (Lune), כ12 ק"מ משפכו לים. בנויה רובה על מדרון גבעה, מדרום לנהר. לל' רק נמל נהרי קטן, אך היא צומת מס"ב וכבישים חשוב, בדרך ממערב אנגליה ל„איזור הימות" האנגלי, שמצפון לה, ולסקוטלנד. העיר היא מרכז לתעשיית טכסטיל מגוונת ומייצרת גם רהיטים, בירה ומוצרי מזון. בעיר מצפה־כוכבים ומ1964 — גם אוניברסיטה.

ל' היתה תחנת־דרך חשובה בתקופת רומי, ונשמרו בה שרידי ישוב סאכסוני ונורמאני. למצודתה — שהוקמה ביה"ב, אך ראשיתה בתקופת רומי, והיא נשקפת על מפרץ מורקם הקרוב — נודעה חשיבות אסטראטגית רבה בשל מיקומה על הדרך הראשית לצפון. ליד המצודה כנסיה מהמאה ה11. ל' באה במצור כמה פעמים, ונהרסת ע"י הסקוטים. במלחמת האזרחים במאה ה17 נכבשה העיר ע"י המלוכנים, שעה שהמצודה נשארה בידי כוחות ה„פארלאמנט". ביה"ב היתה העיר בירת דוכסות לנקסטר (ע"ע).

לֶנְקַסְטֶר (Lancaster), בית מלוכה באנגליה בשנים 1399—1461/71. ענף צדדי של בית פלאנטאז'נט. אבי השושלת הוא ג'ון מגונט (ע"ע, כרך מילואים) בנו הרביעי של המלך אדוורד III שנשא את בלאנש היורשת של נחלת לנקסטר. בנו של ג'ון מגונט השתלט על כסא המלוכה האנגלי כהנרי IV (ע"ע). כדי לשוות אופי לגיטימי לתפיסת הכתר נזקק הנרי IV להכרזת הפארלאמנט האנגלי. את תביעתו ביסס על עובדת היותו יורש ל' המתייחס על הנרי III וזאת במטרה לפסול את טענתם התקפה יותר של צאצאי לאיוֹנֶל דוכס קלארֶנס, אחיו הגדול של ג'ון מגונט. את הנרי IV ירשו כמלכי אנגליה בנו הנרי V (ע"ע) שבימיו נתחדשה „מלחמת מאה השנים" (ע"ע) עם צרפת, ונכדו הנרי VI (ע"ע). — בימי מלכותו של הנרי VI תבע ריצ'ארד דוכס יורק את כתר המלוכה על סמך הבכורה („הפרימוגניטורה") משום שהתייחס על בנו השלישי של אדוורד III ולפיכך חזקה יותר תביעתו מצאצאי ג'ון מגונט. בכך החלו „מלחמות הוורדים" (The Wars of the Roses) בין שני הבתים שארכו כשלושים שנה. ריצ'ארד נהרג בקרב ב1460, אבל בנו, אדוורד, הצליח להדיח את הנרי VI ולהעביר לתקופה קצרה (1461—1485) את המלוכה לבית יורק. ב 1471 הומתו הנרי VI ובנו היחיד, אדוורד נסיך ויילז, ובכך בא הקץ על הענף הראשי של בית ל'. — העצמה שאפיינה את דוכסי ל' נתחלפה בחולשה בשבתם על כסא המלוכה, מכאן גם „ההילה הקונסטיטוציונית" שמייחסים לבית ל'. בעיני רבים נחשבו למלכים בלתי־חוקיים (אוזורפאטורים) ומשום כך נזקקו תכופות לעזרת הפארלאמנט האנגלי. הנרי טיודור שהשתלט על כס המלוכה ב1485 כהנרי VII (ע"ע), היה מצאצאיו הבלתי חוקיים של ג'ון מגונט, אך ראה עצמו כנציג בית ל', אולם זכותו המעשית לכתר באה לו בגין נצחונו בשדה הקרב.

R. L. Storey, *The End of the House of L.*, 1966

א. סו.

לֶנְקַסְטֶר (Lancaster), דוכסות באנגליה ואחת מנחלות הירושה החשובות של הכתר. הדוכסות היתה מכלול של אחוזות וסמכויות שיפוט שונות שביחד יצרו את נחלת בית לנקסטר (ע"ע). אף כי באופן רשמי נוצרה הדוכסות ב1351, למעשה נתקיימה מאז 1267 והיתה מורכבת משלוש רוזנויות: ל', לֶסטֶר ודַרבּי. — מתוך מכלול אדמות הדוכסות הוכרה ב1531 רק רוזנות ל' כפאלאטינאט, כלר בעלת מנהל ומערכת שיפוט נפרדת. בירת הדוכסות היתה העיר לנקסטר (ע"ע).

עם עלייתו של הנרי IV דוכס ל' לכס המלוכה ב1399 באה הדוכסות לידי הכתר, אבל היא נשארה רכושם הפרטי של מלכי אנגליה עד היום. הדוכסות נוהלה בידי משרד מיוחד שבראשו עמד הצ'אנסלר (Chancellor of the Duchy of L.). הצ'אנסלר עמד גם בראש מערכת שיפוט נפרדת של הדוכסות, אבל הסדר זה בטל ב1873. כיום פועלת רק לשכת הפאלאטינאט. בהיות הצ'אנסלר מינוי מפלגתי, ממלא תפקיד זה,

בדרך כלל, שר בממשלה, אך מכיוון שענייני הדוכסות מנוהלים בידי פקידים זוטרים, יכול הצ׳אנסלר להתפנות למילוי תפקידיו כשר בלי תיק.

מסמכי הדוכסות הועברו לארכיון הראשי (Public Record Office) ב1868 והיו למקור חשוב לחקר הבחינות השונות של תולדות אנגליה.

R Somerville, *History of the Duchy of L.*, I, 1953.

לֶנְקֶסְטֶר, ג׳וֹזֶף — Joseph Lancaster — (1771—1838). מחנך אנגלי. שאף לאפשר לילדים מרובים ללמוד בבי״ס יסודי כמעט בלי מורים ובהוצאות מועטות. לשם כך פתח (1798) בי״ס באחד מפרוורי העוני שבלונדון. הלימודים נתקיימו באולם גדול, שבו רוכזו קבוצות־קבוצות של תלמידים, שבכל אחת מהן פעלו 2 „עוזרים למורה" — „מוניטורים" (Monitors), שאחד לימד והאחר השגיח על הסדר. מורה ישב על בימה והשגיח על מהלך הלימודים; הוא גם הקנה למוניטורים (צעירים, לפעמים אף ילדים) את חומר הלימודים שהעבירו לילדים. השפעת ל׳ היתה בתחילה רבה, וכבר ב1811 למדו באנגליה 30 אלף ילדים ב95 בת״ס מוניטוריאליים; גם בצרפת הוקמו בת״ס המיוסדים על „הוראה הדדית" של ילדים. לבסוף נכשלה שיטת ל׳. מחמת קשיים כספיים ובעקבות סכסוך עם אנדרו בֶּל (ע״ע), שגם הוא ייסד מעין בת״ס מוניטוריאליים. — וע״ע חנוך, עמ׳ 644.

לַנְקְרֶה, נִיקוֹלָה — Nicolas Lancret — (1690, פאריס — 1743, שם), צייר צרפתי. ל׳ התחיל את דרכו כצייר של תמונות היסטוריות, אולם נכשל ופנה לציור נוסח „מסיבות האהבהבים" (fêtes galantes) באולפנו של הצייר והחרט קלוד ז׳ילו. שם פגש את וַטוֹ (ע״ע) ובהשפעתו התחיל בציור־מן־הטבע. ל׳ נתקבל לאקדמיה ב1719. היה פופולארי מאד, קיבל הזמנות רבות ותהנה מהכנסה קבועה מתחריטים שנעשו על־פי יצירותיו. מבין ציוריו: „עונות השנה", „התמימות". ל׳ שאב את נושאיו לעתים גם מן התיאטרון: „הרקדנית קאמארגו". ביצירתו, כבזו של וַטוֹ, משתקפים חיי החברה של זמנו; היא מצטיינת בעדינות בגישה ובצבעים, אולם אינה מביעה את האווירה הערפילית ואת הנימה המרירה במקצת הקיימת לפעמים בציוריו של וַטוֹ.

ניקולה לאנקרה: התמימות
(פאריס, לובר)

G. Wildenstein, *L.*, 1924; R. H. Wilenski, *French Painting*, 1949[2]

לֶנְקְשִׁיר (Lancashire), מחוז בצפון־מערב אנגליה, בין הים האירי במערב להרי הפֶּנִינִים במזרח. 4,864 קמ״ר, כ5,150,000 תוש׳ (אומדן 1966). עיקרו של המחוז שפלה מישורית, אם כי בצפונו מתקרבים הפנינים ליד לנקסטר כמעט עד לים האירי. חלקו הצפוני ביותר הררי לגמרי, ושייך ל„איזור הימות" של הרי קמבריה. דרום ל׳ מכוסה בחלקו ביצות. חוף הים האירי מבותר מצפון לדרום, בין השאר, ע״י מפרץ מורקם, שפך נהר ריבֶּל ושפך המֶרזִי. ל׳ הוא בין המחוזות הקטנים באנגליה, אך בין החשובים שבהם, בעיקר בשל מרבצי הפחם הנרחבים (הרזרוות נאמדות ב1.2 מיליארד טון), והריכוז העירוני־תעשייתי העצום הקיים בדרומו, שמוקדיו הם מנצ׳סטר (ע״ע) ובנותיה, וליורפול (ע״ע) תמלה. מרבצי הברזל בחצי־האי פֶּרנֶס, שלידם התפתחו חרושת ברזל ומספנות, שוב אינם מעובדים. עיבוד הצמר היה ראשית תעשיית ל׳ עוד במאה ה12, ולאחריו התפתחה תעשיית טכסטיל ענפה, שכבר הקיפה במאה ה18 כ40 בתח״ר. כיום מצוי עדיין במנצ׳סטר מרכז עולמי לייצור וסחר במוצרי כותנה, אם כי חשיבותו ירדה מאז אותה תקופה בה סיפקה חרושת הטכסטיל של ל׳ את כל צרכי הקיסרות הבריטית, והיתה אחד מבסיסי עצמתה הכלכלית של בריטניה הגדולה. מספר המועסקים בתעשיה זו ירד מ300 אלף ב1951 ל110 אלף ב1966. גם מספר המועסקים בכריית פחם — שהיתה התעשיה השניה בחשיבותה — ירד מ50 אלף ב1951 לכ20 אלף ב1966.

ענפי תעשיה חשובים אחרים, מלבד ייצור טכסטילים למיניהם ובכל שלביהם וכריית פחם, הם: מוצרים כימיים וגומי, מוצרי עור, זכוכית, מכונות—בייחוד לתעשיית הטכסטיל, כלי־רכב וציוד רכבות, ציוד רפואי, מכשירים חשמליים, נייר, מטוסים ובניית אניות. מנצ׳סטר קשורה ע״י תעלה רחבה, בה עוברות אניות־ים, עם ליוורפול. במנצ׳סטר ובנמל פליטווד פועלים מרכזי דיג חשובים. מסביב לריכוזים העירוניים־התעשייתיים קמו איזורי חקלאות אינטנסיווית, המספקים ירקות, מוצרי חלב ולול. סאותפורט ובלקפול, שעל החוף, הן מרכזי קיט למיליוני אנגלים. — בירתה ההיסטורית של ל׳ היא לנקסטר (ע״ע).

היסטוריה. לפחות ארבע ערים בל׳, ביניהן לנקסטר ומנצ׳סטר, היו ישובים רומיים. בראשית יה״ב סבל איזור ל׳ מפלישות סקאנדינאוויות, שרישומן ניכר בשמות מקומות רבים. במשך זמן ארוך היתה סלע מחלוקת בין ממלכות קמבריה (Cumbria) הקלטית־סקוטית, נורתמבריה (Northumbria) שבשלטון הדאנים, ומרסיה (Mercia) האנגלית. ב1118 הפכה ל׳ ליחידה טריטוריאלית מגובשת, ובאה בהדרגה תחת שלטון בית המלוכה ע״י שנמסרה לקרובי המלך שתארם היה לראשונה רוזנים ואח״כ דוכסים. (ע״ע לנקסטר, בית־מלוכה). ל׳ עצמה כונתה רוזנות ספר (County Palatine) בשל קרבתה לגבול סקוטלנד, שעמה התנהלו מלחמות בלתי־פוסקות. מהמאה ה17 התפתחה תעשיית הטכסטיל בל׳, והרוזנות הגיעה כבר במאה ה18 לדרגת תיעוש ללא־תקדים, הודות להמצאות טכניות רבות. ב1830 נחנכה בין ליוורפול ומנצ׳סטר מסה״ב הראשונה באנגליה כולה. ריכוזי הערים בדרום

ל' הופצצו קשה במלה"ע II. — על היהודים בל' ע"ע ליורפול; מנצ'סטר. קהילות קטנות יותר קיימות בבלקברן, ויגן, פרסטון ועוד, וגם בערי הקיט, בלקפול וסאותפורט.

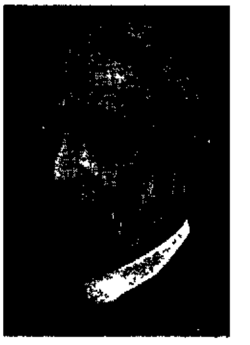
R. Millward, *L.*, 1955; J. J. Bagley, *A History of L.*, 1961.

פ. פ.

לַנֶר, יוֹזֶף — Joseph Lanner — (1801, וינה — 1843, שם), קומפוזיטור וכנר אוסטרי. ל' היה אוטודידאקט. בגיל 12 ניגן ככנר בתזמורת הריקודים של מחבר הוואלסים מיכאל פאמר, אשר אליה הצטרף מאוחר יותר יוהאן שטראוס. יסד טריו שהתרחב לתזמורת מלאה (1824). תזמורתו הופיעה בבתי־קפה ובפראטר של וינה וזכתה לפירסום רב. ל' חיבר יותר ממאתיים יצירות: ואלסים, לֶנדלֶרים (ריקודים כפריים), גאלופים וקוטיונים, שנשארו פופולאריים עד היום. ל' נחשב, בצדו של יוהאן שטראוס, ליוצרה של מוסיקת המחול הוינאית. — יצירותיו הוצאו לאור ב14 כרכים ע"י E. Kremser, 1889.

F. Lange, *J. L. u Johann Strauss, ihre Zeit, ihr Leben u. ihre Werke*, 1919[2].

לֶנַרְד, פִּילִיפּ — Philipp Lenard — (1862—1947), פיסיקן גרמני. חונך בהדרכתו של ו. קלאט (V. Klatt) שהיה אח"כ שותפו במחקרים רבים. עד ל1886 היה ל' תלמיד

פיליפ לנרד

אוניברסיטות בודאפסט ווינה. בברלין היה תלמידו של הלמהולץ (ע"ע) וכן למד בהידלברג אצל קווינקה ובונזן (ע"ע). ב־1895 נתמנה פרופסור לפיסיקה בברסלאו, ואח"כ היה פרופסור באכן. ב1896 חזר לאוניברסיטת הידלברג כפרופסור לפיסיקה עיונית ושימש בתפקיד זה עד ל1931, נוסף על תפקידו כמנהל המעבדות הראדיולוגיות של הידלברג משנת 1909.

השגיו של ל' בתחום הפיסיקה הושפעו באורח ניכר מחינוכו המגוון ומעובדת היותו תלמידם של גדולי הפיסיקנים של תקופתו. כראשית דרכו חקר ל' בעיות שונות במכאניקה הקלאסית ובעיקר את התנודות של טיפות מים נופלות, בצד מתקר על היטענותן במטען חשמלי בזמן הנפילה (1892). אח"כ חקר תופעות קשורות באור בתחום האולטרה־סגול והשפעת אור זה על חמרים מוצקים (1889) ועל חמרים גאזיים (1900). ב1902 פורסם מאמרו על האפקט הפוטו־חשמלי בו גילה לראשונה כי נדרשת אנרגיה מינימאלית כדי לגרום ליוניזאציה וכן שה א נ ר ג י ה של האלקטרון היא בלתי תלויה ב ע צ מ ת האור הנופל שאינה מגדירה אלא את מ ס פ ר האלקטרונים המיוננים. אולם, עיקר פירסומו בא לו בעקבות עבודתו על קרני־קאתודה — עבודה שאף זיכתה אותו בפרס נובל לפיסיקה (1905). ב1894 הראה ל' כי קרני־קאתודה יכולות לחדור דרך עלה דק עשוי חמרן ולעבור מרחק־מה באוויר לפני היבלען. עבודתו זו סללה את הדרך לרנטגן (ע"ע) לגילוי קרני־X.

יחד עם קלאט חקר את תכונות הפוספורסצנציה של חמרים שונים והראה שהן תלויות בנוכחות כמויות קטנות של אי־נקיונות בחמרים: אטומים של יסודות זרים כגון נחושת, ביסמוט או מאנגאן. כן חקר את יחסי אי־הנקיונות ואת תכונות הפוספורסצנציה תחת לחצים מכאניים חיצוניים.

כמה מעבודותיו של ל' נתגלו כמופרכות, ביניהן התאוריה שלו על מבנה האטום, שהתחרתה בזו של רַתֶרפורד (ע"ע אטום, עמ' 479 ואילך). כן היה ממתנגדי תורת־היחסות של אַינשטיין, תיסה לבאר את תוצאות הניסוי של מיכלסון־מורלי באמצעות הפיסיקה הקלאסית. להתנגדותו זו אף נתלוו סממני אַנטישמיות, בהדגישו את יהדותו של אינשטיין. — נוסף על פרס נובל, זכה ל' לאותות ולמדליות רבים, ביניהם המדליה על שם רומפורד — מן החברה המלכותית בלונדון והמדליה על שם פראנקלין — מטעם המכון הנקרא בשם זה.

אר. כה.

לֶנְרוֹט, אֶלִיאַס — Elias Lönnrot — (1802, סאמאטי [איזור נילאנד] — 1884, שם), בלשן ופולקלוריסט פיני. ל' היה בנו של חייט. אחר סיום לימודיו ברפואה באוניברסיטת הלסינקי, עסק במשך 20 שנה (מ1833) במקצועו זה בקאיאני. ב1853—1862 היה פרופסור ללשון הפינית ולספרותה באוניברסיטת הלסינקי.

ל' התחיל בגיל צעיר בסיורים ברחבי פינלאנד, בעיקר בקארֶליה הרוסית, תוך חיפושים אחר קטעי סיפורים מימים עברו, שירים, חידות וניבי־לשון ששרדו בקרב העם. פרי מחקריו אלה היה בראש וראשונה האפוס הלאומי הפיני „קַלֶוָלָה", 1835 (ע"ע; עברית: קטעים נבחרים בתרגומו של שאול טשרניחובסקי, תר"ץ; בתרגומה של שרה טוביה, „קלולה ארץ הגבורים", תשכ"ד). ב1829—1831 פירסם אוסף של שירי־עם בשם Kantele; הKanteletar (1840) הוא אוסף שירים ליריים ובאלאדות, ב3 כרכים; ל' חיבר גם אוסף משלים (1842), חידות (1844) ושירי כישוף (1880). עבודתו לא הצטמצמה בליקוט; הוא עיבד וליטש את החומר המלוקט שהיה לרוב מקוטע לחלוטין. המילון הפיני־שוודי שחיבר, 1874—1886, שימש, במשך תקופה ארוכה, מקור חשוב לחקר השפה הפינית, על ניביה השונים. ל' לחם למען הרמת קרנה של השפה הפינית במולדתו והעמדתה בדרגת חשיבות שווה לזו של השפה השוודית.

O. A. Kallio, *E. L.*, 1902, A. Anttila, *E. L*, I-II, 1931–1935.

לַנְתַּן, לַנְתַּנִידִים, ע"ע עֲפָרוֹת נְדִירוֹת.

לֶס (Loess), סלע משקע ממוצא איאולי (משקע של רוח), בלתי־מלוכד וחסר ריבוד ברור, מורכב ברובו גרגירים זעירים בתוספת כמויות קטנות של חול (ע"ע) דק וחרסית (ע"ע). הרכבו המינראלוגי של הל' משתנה; לרוב מרבית גרגיריו הם קוורץ, גרגירי גיר וחלקיקי חרסית. מינראלים נוספים, נפוצים בל', הם פצלת השדה (ע"ע), הורנבלנדה (ע"ע אמפיבולים), נציצים (ע"ע) ועוד. צבעו של הל' חום־אפור, לפעמים אדמדם; הוא פריך ומתפורר בנקל. למרות היותו נקבובי מאד, הוא כמעט בלתי־חדיר למים בגלל דקות הנקבים. לל' עמידות טובה, יחסית, בפני גורמים אטמוספריים, ובהשפעת הגשמים נוצרת בו רשת ענפה („דֶנְדְרִיטִית") של ערוצים ותעלות בעלי גדות זקופות.

הל' מתפשט על שטחים נרחבים של אירופה ושל אמריקה הצפונית עד קרוב לגבולות מכסיקו, אך הוא נפוץ במיוחד במזרח־אסיה, במרחבי סין. אומדים את שטחי תפוצת הל' בעולם ב1,300,000 קמ"ר. עביו של הל' אינו עולה לרוב על כמה עשרות מ', אולם בכמה מחוזות של מזרח סין מגיע עביו עד כדי 100 מ' ויותר.

מקורות הל׳: א) משטחים אשר כוסו בתקופת הפליסטוקן בקרחונים נרחבים, אשר נעו לאיטם ושחקו את הסלעים בכבדם הרב ובעזרת גושי הסלע שהיו טבועים בהם. בהתמוסס הקרחונים השתחרר האבק והופץ למרחקים ע״י רוחות (ל׳ פרה־גלאציאלי). ב) אבק הסלעים המתפוררים במשטחי המדבריות של סחרה, גובי ועוד; אבק זה נישא בסופות למרחקים של מאות ואלפי ק״מ ומשוקע בגבולות המדבר בעיקר בהשפעת הצמחיה (ל׳ סביב־מדברי). — הל׳ נחקר לראשונה במערב־גרמניה, ע״י צ. ליאל (ע״ע). הל׳ של סין נחקר ע״י הגרמני פ. פון ריכטהופן (1877).

שכבות הל׳ מהוות קרקע פוריה, הן בגלל מרכיביו המינראליים השונים, המספקים חמרים מזינים, והן בגלל מבנהו הפיסי שהוא נוח לצמחיה. — הל׳ משמש גם לבניה בארצות רבות, וביניהן דרום־אה״ב ומכסיקו. ל׳ עשיר בחרסית משמש גם לתעשיית לבנים. במחוזות הל׳ של סין קיים ריכוז צפוף של אוכלוסיה חקלאית, המתגוררת בחלקה במערות הכרוית בקירות הזקופים של גאיות־ל׳. מפעם־לפעם מתמוטטים קירות אלה ברעידת־אדמה, או בגלל שטפונות, וקוברים תחתיהם רבבות תושבים: מסופר כי בשנת 1556 נקברו חיים כמיליון נפש; ב1920 — כ200,000, וב1927 — קרוב ל100,000 נפש.

הנהרות באיזורי מזרח־סין נושאים במימיהם כמויות עצומות של הל׳ הפוריה ומדליחים בו את הים למרחק מאות ק״מ; מכאן גם שמו: הים הצהוב.

במזרח התיכון מתפשט הל׳ בנגב הצפוני שבישראל ובאגן הניקוז הנרחב של ואדי אל־עריש בסיני. עביו אינו עולה, בדרך־כלל, על 10 מ׳. אם כי גם כאן מתברך הל׳ בפוריות, הרי עביו המועט וקשיי אספקת מים אינם מאפשרים את ניצולו הראוי. הקדמונים, ובייחוד הנבטים, ידעו להעריך את תכונת שימור הלחות של הל׳ אף בתנאי מיעוט גשמים.

צפונה מבאר־שבע ועד סביבות בית־גוברין מתפשטות קרקעות דמויות־ל׳, המפגינות כמה מתכונות הל׳ הטיפוסי, כגון התהוות ערוצים בעלי גדות זקופות עם התמוטטויות תכופות וארוזיה קשה. אמצעים אגרו־טכניים הגבילו במידה ניכרת את תהליכי הסחף.

A. W. Grabau, *Principles of Stratigraphy*, I-II, 1924^{2}, 1960; J. Walther, *Das Gesetz d. Wustenbildung*, 1924^{4}; F V. Emerson, *Agricultural Geology*, 1928^{2}; A. Scheidig, *Der L. und seine geotechnische Eigenschaften*, 1934. A. Holmes, *Principles of Physical Geology*, 1944, 1965^{2}, M. Gignoux, *Géologie stratigraphique*, 1950^{4}; B. Kummel, *History of the Earth*, 1961

מ. א.

לֶסְבּוֹס, לֶסְווֹס (Λέσβος, או מיטיליני [Μιτυλήνη]),

אי יווני בצפון־מזרח הים האגאי. 1,630 קמ״ר, 120,000 תוש׳ (1965). מיצר מיטיליני, שבחלקו הצר ביותר רחבו כ10 ק״מ, מפריד בינו לבין חופי תורכיה המערביים. מבחינה מנהלית מהווה חלק ממחוז ל׳ (2,155 קמ״ר, 146,000 תוש׳) הכולל גם את האיים למנוס (ע״ע) ואיוס אוסטראטיוס. האי נפגע תכופות מרעשי אדמה. ההרים, שגבהם המירבי 940 מ׳, מותירים שפלת־חוף צרה, ברוחב של כמה מאות מטרים בלבד, המתרחבת רק ליד שפכי הנחלים, בעיקר מסביב למפרץ קאלוני. בעמקים ובמדרונות, המדורגים במקומות רבים, מגדלים חיטה, ירקות, זיתים, גפנים, הדרים ופירות אחרים. נפוץ גם גידול מקנה, ודיג לאורך החופים. יותר ממחצית האוכלוסיה מתפרנסת מחקלאות ודיג. האי מייצא שמן־זית, יין ועורות. קיימת בו תעשיית סבון, מוצרי עור, ועוד.

הרוב הגדול של התושבים יוני־אורתודוכסי, ומיעוטם — תורכי־מוסלמי. למרות ריבוי טבעי בשיעור של כ1.5% לשנה, הולך מספר תושבי ל׳ ופוחת בשל הגירה; ב1928 נמנו באי 162,000 תוש׳, ב1951 — 137,000 וכיום רק כ120,000. הבירה מיטיליני (26,000 תוש׳), יושבת על מפרץ קטן בדרום־מזרח האי; חלקה העתיק שוכן על אי קטן שחובר לחוף ע״י סוללה.

B Roland, *L.*, 1963.

היסטוריה. חפירות ארכאולוגיות, שנערכו בל׳, מעידות על קיומו של יישוב קדם־יווני (פלאסגי, ע״ע יון, עמ׳ 427) מאסיה הקטנה. יוונים שבאו מתסאליה התנחלו בל׳ כבר באלף ה2 לפסה״נ. יוונים אלה דיברו בניב האֵיולי (ע״ע יוונית, לשון ותרבות, עמ׳ 529), ולימים נחשבה ל׳ למטרופולין של ערי האיולים.

ל׳ השתבח ביינותיו וסחרו פרח, והוא נהנה ממגע פורה עם המזרח. באי היו חמש ערי־מדינה: מיטילינה, מֶתימנה, פירה, אַנטיסה ואֶרסוס. מיטילינה היתה הגדולה והחשובה שבהן, וביקשה להשתרר על האי כולו. במאות ה7—6 לפסה״נ ארעו בל׳ מהפכות והשתלטו על עריה טיראנים אך זו היתה גם תקופה של פריחה תרבותית, בה פעלו בל׳ המשוררים אריון ואלקיוס (ע״ע) והמשוררת סַפפו (ע״ע). אחרי כיבושה של לוד בידי הפרסים השתלטה פרס על ל׳, והאי השתחרר רק אחרי מפלת הפרסים בקרב מיקאלֶה (479 לפסה״נ). האי הצטרף לברית האטית־דלית (ע״ע יון, עמ׳ 442), מרד באתונה בתחילת המלחמה הפלופונסית (428—427 לפסה״נ), אך המרד דוכא וכל אדמת האי, פרט לאדמת מתימנה, הופקעה וחולקה למתיישבים — אזרחים אתונאים (קלֶרוכים). בסוף המלחמה הפלופונסית נכנעה ל׳ לספארטה, אך השתחררה ע״פ תנאי „שלום המלך" (ע״ע יון, עמ׳ 449), וכעבור שנים מספר הצטרפה לברית האתונאית השניה. ל׳ היתה במאה ה4 לפסה״נ מרכז חשוב לפילוסופיה, ושהו בה אריסטו, אפיקורוס ותאופראסטוס. במאה ה3 לפסה״נ שלטו בה התלמיים, שגבו מהאי מס כאילו היה אדמת המלך. ב196 לפסה״נ העניקו הרומאים עצמאות לאי, אך ב79 לפסה״נ סיפחוהו לפרובינציה אסיה. כעבור שנים מספר הוענקה לל׳ אוטונומיה. הרומן „דפנה וכלואי", שמחברו המשוער, לונגוס (ע״ע), היה כנראה יליד ל׳, מתאר בצורה חיה את החיים באי במאה ה3 לספירה. בתקופת השלטון הביזאנטי שיגשג האי. ב1125 כבשוה הוונציאנים, ועם כיבוש קושטא ב1204, במסע הצלב הרביעי, נמסרה לקיסר הלאטיני של קושטא. ב1224 עבר האי לשלטון קיסרות ניקיאה (ע״ע). הקיסר יואנס V (ע״ע) מסרו למשפחת גאטילוסי מג׳נובה. בשלטונה של משפחה זו (1355—1462) שיגשג האי. ב1462 כבשוהו התורכים, ששלטו באי עד 1912, כשסופח ליוון בעקבות מלחמת הבאלקאן הראשונה.

H. Pistorius, *Beitrage zur Gesch v L im IV. Jhdt v. Chr.* 1913; Burchner, *L*, P-W, XII, 2107–2133, 1925.

לפי עדותו של ר׳ בנימין מטודלה היו **יהודי** ל׳ מפוזרים במחצית ה2 של המאה ה12 בעשרה מקומות ישוב. אחר כיבוש קושטא ע״י התורכים ב1453, המשיכו יהודיה לבוא לעיר מיטילינה, כמקודם, ושם עסקו בהכנת גבינה. במאה ה16 עסקו יהודי האי בתעשיית יין מיוחד, שיצאו לו מוניטין בקושטא. בסוף אותה מאה העניק השולטאן מוראד III

לשלמה אָבן יעיש (ע"ע) את התואר „דוכס מיטילינה", ובכך ניתנו לו בחכירה הכנסות האי. במאה ה19 מנתה העדה היהודית במיטילינה 40 משפחות. מל' מוצאו של אברהם גר הצדק, ששימש רב בשאלוניקי ובביטולה (ע"ע, עמ' 425). ב1911 נצטמק היישוב לבודדים, ועקב מלחמת הבאלקאן (1912) נתפזרו היהודים. בשנות ה30 הגיע מספרם ל10.

י. עוזיאל, הרב הכולל ר' אברהם גר הצדק מסלוניקי (ההד, י"ב), תרצ"ז; A. Galanté, *Histoire des Juifs de Rhodes, Chio, Cos,* etc., 169–170, 1935; id., *Don Salomon Aben Yaèche, duc de Mételin,* 1936; id., Appendice I à l'Histoire des Juifs de Rhodes. ., 76, 1948; H. Sinsheimer, *Alvaro Mendez – Herzog von Mytilene* (Der Morgen, XIII), 1937.

ד. אש. – אה. א. – ש. מ.

ל.ס.ד., ע"ע הַלוּצִינוֹגֶנִים, עמ' 473; סַמִּים מְשַׁכְּרִים.

לַסָה, ע"ע לְהַסָּה.

לַסוֹ, אוֹרְלַנְדוֹ דִי — Orlando di Lasso; צורות אחרות של שמו: אורלַנדוס דה לַסוּס, רולַנד לַסוּס — (1532?, מוֹנס [בלגיה] — 1594, מינכן), קומפוזיטור פלאמי. ל' היה נער מקהלה בכנסיה שבעיר מולדתו והצטיין בקולו ובכשרונותיו המוסיקאליים. מ1545 עד 1554 שהה באיטליה. ב1553 נתמנה למנהל המקהלה בכנסיה המפורסמת „יוחנן הקדוש בלאטראן" ברומא. ב1555/6 הופיעו באנטוורפן ובוונציה המהדורות הראשונות של יצירותיו שכללו מאדריגאלים איטלקיים ל5 קולות, שאנסונים צרפתיים ומוטטים לאטיניים. ב1556 הוזמן למינכן על ידי אלברכט V (ע"ע) דוכס באוואריה, תחילה היה טנור בקאפלה של החצר ולאחר מכן — מנהל הקאפלה. מכאן ערך נסיעות תכופות לאיטליה ולצרפת. ל' זכה לכבוד גדול בחייו ושמו נתפרסם בכל המרכזים המוסיקאליים של אירופה. הקיסר מאכסימיליאן II העניק לו תואר אצולה (1570) והאפיפיור גרגוריוס XIII קיבל אותו בכבוד גדול. הוא כונה „אורפֶוּס הבלגי" ו„אורלאנדו הנפלא". יצירותיו, שכללו את כל סוגי המוסיקה הדתית והחילונית, מוכרות אצל מרבית התאורטיקנים. יצירתו כוללת: 520 מוטטים, 185 מאדריגאלים, כ140 שאנסונים צרפתיים, 50 מיסות, כ100 מאגניפיקאלים, ועוד. ל' חתם את תור הזהב של המוסיקה הכוראלית הנידרלאנדית. יצירתו מצטיינת בדראמתיות, בכוח־ביטוי בלתי רגיל ובשלמות טכנית, בעיקר מבחינת העיבוד הקונטראפונקטי. מבין יצירותיו הרפרזנטאטיביות, שבעת מזמורי התשובה (1560—1570; הודפסו: 1584) וה Missa pro defunctis (1589). עם תלמידיו נמנים: יוהאנס אֶקארד (Eccard) וג'ובני גבריאלי (ע"ע).

E van den Borren, *O. de L.,* 1920; J. J. Bezdek, *The Harmonic and Contrapuntal Style of O. L.,* I-II, 1957.

אמ. ש.

לֶסוֹתוֹ, ע"ע בַּסוּטוֹלֶנְד (כרך מילואים, עמ' 684).

לְסַז', אַלֶן רֶנֶה — Alain René Lesage — (1668, סארזוֹ, [בּרטאניה] — 1747, בולוֹן־סיר־מר), מסַפר ומחזאי צרפתי. ל' התחיל את דרכו בספרות בסדרה של תרגומים מן הספרות הספרדית הקלאסית, ובמיוחד מתחום הסיפור הפיקָרסקי (ע"ע), כשהוא מבקש להתאימם לטעמו של הקורא הצרפתי. כמחזאי ביקש להמשיך במסלול הקומדיה שפיתח מולייר וחיבר, לבדו או בשותפות עם אחרים, כמאה מחזות, אשר שניים מהם עדיין מפארים את שמו: Crispin rival de son maître („קריספן, מתחרה של אדונו"), 1707 וTurcaret („טירקארה"), 1709. גיבורו של מחזה אחרון זה הוא גובה־מסים ובאמצעותו תיאר ל' את השחיתות של תקופתו; זהו אחד המחזות הטובים ביותר של המאה ה18 והראשון שהעלה על הבימה את בעיית הממון והשפעתו המשחיתה. אך שמו של ל' קשור יותר בהתפתחותו של הרומאן הצרפתי. כמעריצה של הספרות הספרדית, השתמש בסיפורים פיקארסקיים מפורסמים, נטל מהם את עיקר העלילה ואימץ את מרבית גיבוריהם, כדי לתאר את בני דורו. Le Diable boiteux („השטן הצולע"), 1707 (מהדורה שלמה — 1737), למשל, הוא עיבוד חפשי של „השד הצולע" מאת ולס דה גורה (ע"ע), שבו מעוצבות בתוך ההווי החברתי של מאדריד דמויותיה הטיפוסיות של הבורגנות הצרפתית במאה ה18. מקורית יותר היא סדרת הסיפורים המגובשת Histoire de Gil Blas de Santillane („קורות חייו של ז'יל בלאס מסאנטיליאן"), 4 כרכים, 1715—1735 (עברית [החלק הראשון]: ז'יל בלאס מסנטילן, תרפ"ו). בסיפורים אלה ניתן תיאור מפורט, צבעוני ופיקארסקי, של המעמדות השונים בחברה הצרפתית. ל' הצטיין בסיגנון אישי מיוחד במינו בספרות הצרפתית של המאות ה17—18. רק באנגליה נמצאו לו ממשיכים. הוא חיבר מחזות ומערכונים גם בשביל התיאטרון העממי.

V. Barberet, *L. et le Théâtre de la Foire,* 1887; L Claretie, *L. romancier,* 1890; E. Lintilhac, *L ,* 1893, C O. Pierson, *The Dramatic Works of A.-R. L. an Analysis and Comparison,* 1930; C. Dédéyan, *L., et Gil Blas,* 1965

מ. ל.

לֶסְטֶר (Leicester), עיר־מחוז במרכז מחוז לֶסטֶרשיר, במישור התיכון של אנגליה, כ150 ק"מ צפונית־מערבית ללונדון. 284,000 תוש' (1966). יושבת ע"נ סור, יובלו הדרומי של הטרֶנט.

ל' היא צומת מס"ב וכבישים הקשורה גם למערכת נתיבי־המים הגדולה (Grand Union Canal), המשמשת להובלת משאות. — בעיר תעשיית צמר מפותחת שהחלה עוד במאה ה13, והיא מפורסמת בטיפוס מיוחד של צאן ארך־צמר הנקרא על שמה. התפתחותה העיקרית באה עם הנחת מס"ב (1832) לשדות הפחם שבמערב ובצפון־מערב לסטרשיר שחברוה גם עם יתר חלקי המדינה. תעשיות נוספות בעיר הן: ייצור נעליים, טוויית כותנה ואריגתה, מכונות־כתיבה, גרבים ולבנים ועוד.

העיר נפגעה מהפצצות במלה"ע II ועברה תהליכי בינוי מחדש. בעיר אוניברסיטה (1957). בל' בניינים עתיקים, ביניהם: בית־העיריה ובי"ח מהמאה ה14, ספריה מהמאה ה16, וכנסיות שראשיתן בתקופה הנורמאנית.

ל' היא יורשתה של העיר הרומית Ratae Coritanorum שישבה על דרך אורך העוברת מדרום־מערב אנגליה לצפונה. בעיר ובסביבתה שרידים רבים מתקופה זו. במאה ה13 הוענק לה שלטון עירוני עצמאי וכמה מרחוני ל' נודעו בתולדות אנגליה.

י ה ו ד י ם מעטים בלבד נודעו בל' ביה"ב. ב1226 חורשו במפורש להתגורר בעיר, אך גורשו ב1231 ע"י סימון דה מונפור (ע"ע), רוזן ל'. בסוף המאה ה19 נוסדה בל' קהילה קטנה שבראשה עמד סר ישראל הארט (1835—1911), ששימש ארבע פעמים גם ראש־העיר. „הכותל היהודי" (Jewry

Wall) בל׳ אין לו קשר ליהודים, והוא, כנראה, שריד מהפרוס הרומי.

לֶסְטֶר, רוֹבֶּרְט דַדְלִי, רוזן — Robert Dudley, Earl of Leicester

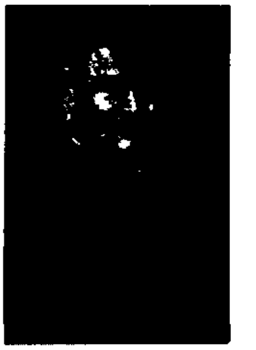
— (1532—1588), מדינאי אנגלי. ל׳ היה בנו החמישי של דוכס נורתמברלנד, אפוטרופסו של אדוורד VI (ע״ע). בעלות אליזבת I (ע״ע) למלוכה נהיה דאדלי לאחד מראשי החצר, לידידה הקרוב של המלכה ולמאהבה, וב1559 צורף למועצת המלכה. ב1560 מתה אשתו בנסיבות מסתוריות, שהולידו שמועות כאילו נרצחה בידי בעלה כדי להסיר מכשול מנישואיו עם המלכה. תקוותו לשאת את המלכה לאשה נכזבה, אולם אליזבת העניקה לו ב1564 תואר רוזן.

השפעתו המדינית של ל׳ היתה קטנה, והצליחה במידתמה רק בתמיכה שהושיט לפוריטאנים. ב1585 עמד ל׳ בראש חיל־משלוח אנגלי שיצא להולאנד לסייע למורדים בשלטון ספרד שם. הוא לא הצטיין כמצביא, ונכשל עוד יותר כדיפלומאט, בכך שהסכים לקבל את משרת מושל המחוזות המורדים — בניגוד להוראות שניתנו לו מאנגליה. לאחר סדרת סכסוכים עם ההולאנדים והאנגלים כאחד הוחזר ל׳ ב1587 בחרפה לאנגליה.

לֶסִין, אַבְרָהָם, ע״ע לֶיְסִין, אַבְרָהָם.

לֶסִינְג, גוֹטְהוֹלְד אֶפְרַיִם — Gotthold Ephraim Lessing

— (1729, קאמֶנץ [סאכסוניה] — 1781, בראונשוַיג), משורר, סופר, מבקר ופילוסוף גרמני. ל׳ היה בנו של כהן־דת פרוטסטאנטי. הוא למד בביה״ס על־שם אַפְרָה הקדושה בְּמַיסֶן, אחד מבה״ס „הנסיכיים" (Fürstenschulen) המפורסמים של סאכסוניה. ב1746 החל ללמוד תאולוגיה ופילולוגיה, ולאחר מכן רפואה באוניברסיטה של ליפציג. אולם עניינו המיוחד של ל׳ היה בספרות ובתיאטרון. ב1748 החליט ל׳ להתמסר לעבודה ספרותית ועבר לגור בברלין, שם עסק בביקורת ספרותית ופירסם כמה מחזות קצרים, ביניהם Der Freigeist („החפשי בדעותיו"), 1749; Die Juden („היהודים"), 1749 — קומדיה במערכה אחת, המוקיעה את הדעות הקדומות נגד היהודים, וSamuel Henzi, 1749, מעין „דראמה דוקומנטארית" על אירועים ממציאות זמנו. כן יצא שם ב1750 חיבורו התאולוגי הראשון, Gedanken uber die Herrnhuter („מחשבות על כת הֶרנהוטים"). ב1752 סיים ל׳ את לימודיו באוניברסיטת ויטֶנבֶּרג, חזר לברלין והתיידד שם עם אנשי־רוח שונים, ביניהם פרידריך ניקולַי (ע״ע), אֶוַלד פון קלַיסט (ע״ע) ומשה מנדלסזון (ע״ע). התעניינותו של מנדלסזון בבעיות האסתטיקה הביאה לשיתוף פעולה פורה ביניהם. הם כתבו ביחד את החיבור Pope, ein Metaphysiker („פופ, מטפיסיקאי"), 1755, ומנדלסזון השתתף אתו בהוצאת כתב־העת Briefe, die neueste Litteratur betreffend („מכתבים על הספרות החדישה"), 1759—1765. בשנת 1755 פירסם ל׳ את המחזה Miss Sara Sampson („הגברת שרה סאמפסון"), ויצר בזה סוג חדש של מחזה בגרמניה „הטראגדיה הבורגנית". בשנים 1755—1758 ישב ל׳ בליפציג וערך גם סיור בהולאנד. אחרי ששב לברלין, פירסם ב1759 את הטראגדיה במערכה אחת Philotas, בה משתקף הלך־הרוח הפאטריוטי של שנות מלחמת שבע השנים ואת הFabeln („משלים"), סוג ספרותי נפוץ וחביב על קהל הקוראים בגרמניה באמצע המאה ה18. בגלל מצבו החמרי הקשה, ומתוך תקוה להבטיח לעצמו פנאי לעבודות ספרותיות גדולות יותר, קיבל ל׳ ב1760 משרת מזכיר אצל הגנראל הפרוסי פון טאואנציאן בברסלאו, והחזיק במשרה זו עד 1765. בשנה זו חזר לברלין. ב1766 הופיע Laokoon, oder uber die Grenzen der Malerei und Poesie („לאוקואון או על גבולות הציור והשירה"). יצירה זו נחשבת לתרומתו העיקרית לאסתטיקה. ב1767 העשיר את הספרות הגרמנית באחת הקומדיות הקלאסיות המעטות שלה, Minna von Barnhelm. עלילת הקומדיה מתנהלת על רקע מלחמת שבע השנים (נסתיימה ב1763).

ג. א. לסינג

ב1767 נעשה נסיון בהאמבורג לייסד תיאטרון לאומי גרמני ול׳ התמן להצטרף ליוזמים ולשמש כיועץ ספרותי. הוא עקר להאמבורג וכתב שורה של מאמרים הדנים ברפרטואר של התיאטרון ובעקרונותיה של הדראמה. מאמרים אלה הופיעו בשני כרכים, בשם Hamburgische Dramaturgie („דראמאטורגיה האמבורגית"), 1767—1769, ובהם באו לידי ביטוי רעיונותיו הבשלים ביותר של ל׳ על התיאטרון והדראמה. נסיון הקמת התיאטרון בהאמבורג נכשל וכן לא הצליח ל׳ כמו״ל. הוא נוכח שלא יוכל להתפרנס ממלאכת הכתיבה גרידא, והחליט לקבל, ב1770, משרת ספרן אצל הדוכס מבראונשויג, בוולפנביטל. שם כתב את הטראגדיה Emilia Galotti (1772), הדנה בזכויות בני המעמד הבינוני מול עריצות השליטים. בטראגדיה זו הדגים ל׳ אותם עקרונות אסתטיים שקבע ב„דראמאטורגיה ההאמבורגית". ל׳ עסק גם בהוצאתם לאור של מסמכים מתוך ספריית הדוכס, פירסם מאמרים מדעיים ונגרר לפולמוס על הדת הטבעית והנגלית, שהביא לפירסום חוברות בהן ענה באופן נמרץ ומזהיר למתנגדיו, ובייחוד לכומר ההאמבורגי גֶצֶה (Anti-Goeze [„נגד־גצה"], 1778). לאחר שהדוכס אסר עליו לבסוף להמשיך בפולמוס, חזר ל׳ לשדה פעולתו הישן, התיאטרון, וכתב את הדראמה Nathan der Weise („נתן החכם"), 1779, שבו הוקיע את הדוגמתיות הצרה והעלה על נס את עקרונות הסובלנות והאחוה. בגיבורו היהודי של המחזה הנציח ל׳ את דמות ידידו משה מנדלסזון. ב1780 הופיעה יצירתו האחרונה על נושאים דתיים, Die Erziehung des Menschengeschlechts („חינוכו של המין האנושי"), המשווה את יחסו של האלהים לבני־האדם במשך הזמנים לדרכי חינוכו של מורה חכם לגבי תלמידיו ואת כתבי־הקודש לספרי לימוד המותאמים לשלבי התפתחותו של המין האנושי. יתכן מאד שסופה של יצירה זו הושפע ממשנתו של שפינוזה. באותה שנה השלים גם את כתיבת ספרו Ernst und Falk. Gesprache für Freimaurer („ארנסט ופאלק. שיחות לתועלתם של בתים חפשיים").

שנותיו האחרונות של ל׳ עמדו בסימנה של טראגדיה משפחתית. אחרי תקופת אירוסין ממושכת, נשא ל׳ אשה ב1776. אך אשתו וכן בנו הרך מתו בראשית 1778. ל׳ לא התאושש עוד ממכת־גורל זו.

ל׳ הוא נציגה האציל והנאמן ביותר של רוח ההשכלה (ע״ע) הגרמנית של המאה ה18. הוא ניסה ללחום בבערות

ובמשפטים הקדומים בכל מקום בו נתקל בהם. בשדה האמנות קרא לבחינה ביקרתית של כללים מסרתיים שנחשבו כמקודשים, ונלחם לחיסול שליטתם של רודנים ספרותיים מסוגו של גוטשד (ע״ע). הוא דרש הפרדה בין תפקידיהם של ענפי אמנות שונים כגון ציור ושירה, ועשה למען סילוק הערבוביה של קריטריונים אתיים ואסתטיים ששררה בביקורת הספרותית. בתחום החברתי והמדיני דגל בסובלנות ובהבנה בין קבוצות דת וגזע שונות, ובהתקרבות בין המדינות השונות של גרמניה המחולקת. סלידתו מפני דעות קדומות, שהן פרי הבורות, גרמה לפולמוס החריף והמזהיר שניהל נגד אנשי־דת צרי־אופק, אשר שמותיהם — לאנגה, קלוץ, גצה — היו נשכחים מזמן, לולא הונצחו בקונטרסים של ל׳ חיבר נגדם. היינריך היינה השווה את המתנגדים שזכו בדרך זו לזכר עולם, לחרקים משומרים בענבר; הוא גם העלה על נס את שאר־רוחו של ל׳, את יושרו ואת מסירותו בחיפושו אחרי האמת. כמבקר ספרות העדיף ל׳ את השיטה האינדוקטיווית על־פני הדדוקטיווית, אך הוא ידע להשתמש בשעת הצורך ביד אמן בשתי השיטות גם יחד, כפי שהוכיחו ספריו „לאוקואון" ו„דראמאטורגיה האמבורגית". סיגנונו המבריק סוחף את הקורא בתהליך דראמאתי ובדחף עצום פעם בכיוון אחד ופעם בכיוון נגדי. כפי שאמר הֶרדר, יש כאן מחשבה בהתהוותה יותר מאשר מסקנה סופית. היה לל׳ כשרון מיוחד לשתף את הקורא בשלבי חיפושיו אחר האמת. כשרונו זה, יחד עם עומק מחשבתו, מרצו הכביר וחושו הרגיש ללשון החיה, כל אלה חברו יחד להפוך את כתביו הביקרתיים והפולמוסיים ליצירות אמנות בזכות עצמן, ושיווּ להן ערך עצמי מעבר לגבולות נושאם המוצהר.

ב„דראמאטורגיה האמבורגית" טען כי אין הוא רואה את עצמו כ„משורר" אלא רק כ„מבקר" ואולם כתביו הביקרתיים מעידים על נטייתו לדראמאתיות ועל דמיונו העשיר. לפחות שלושה מתוך מחזותיו הרבים, „מינה פון בארנהלם", „אמיליה גאלוטי" ו„נתן החכם", שמרו על מקומם ברפרטואר התיאטרון הגרמני עד היום הזה. ל׳ הרחיב את אפקי הדראמה הגרמנית, בהוכיחו כי גם בני־אדם פשוטים מסוגלים להתעלות לרמת הדרתה של הטראגדיה, לא פחות ממלכים ונסיכים. הוא הביא אל הבימה את הבעיות הבוערות של השעה והדמויות מדברות בלשון בני־זמנו, אף־כי בלשון מזוככת ומנופה. במחזותיו השכיל לבטא את דעותיו בלי להפוך אותם למחזות דידאקטיים. המחזה „נתן החכם" מילא תפקיד מכריע בתולדות הדראמה הגרמנית. ל׳ קבע את החרוזים־הלבנים בני חמשת היאמבים כאמצעי ביטוי במקום הטור האלכסנדרוני (ע״ע אלכסנדרין). בזה הלך בעקבות שיקספיר, אותו הציב כמופת במקום הטראגיקנים הצרפתיים. התמונה המרכזית של מחזה זה, בה מתוארת פגישה בין השליט ונתינו המעז לומר לו את האמת, פוקח את עיניו וזוכה בידידותו, שימשה דוגמה לתמונות דומות במחזהו של שילר „דון קארלוס" ובמחזהו של גתה „איפיגניה בטאוריס" (שניהם משנת 1787). נתן הוא התגלמות ראשונה של האישיות המאוזנת והנפש השלווה, שהיתה אח״כ אידאל לסופרים הגדולים של תקופת הקלאסיציזם הגרמני. לציון דרך בספרות העולמית בכלל היה המחזה, בהעלותו לראשונה על הבימה גיבור יהודי כנושא דברה של ההשכלה ושאיפות הקידמה, של רעיון הסובלנות ושל אהבת האלוהים הבלתי־תלויה בדוגמות והמובילה במישרין לאהבת האדם.

כל יצירותיו של ל׳ (Sämtliche Schriften), לרבות מכתביו, פורסמו ב23 כרכים (בהוצאה שלישית מתוקנת ומורחבת), ב1886—1924; כן פורסמו כתביו (Gesammelte Werke), בהוצאה מיוחדת ב2 כרכים, ב1959.

מיצירותיו של ל׳ שתורגמו לעברית: „היהודים", ע״י יעקב שמעון הכהן, תרל״ה וע״י צבי אלעזר טעללער, תרמ״א; „משלי ל׳", ע״י משה הכהן רייכערסאהן, תרס״ב; „נתן החכם", ע״י שמעון (בן יצחק) בכרך, תרכ״ו וע״י אברהם דב בר גאטטלאבער, תרל״ד; „שרה בת שמשון", ע״י פלאי (= ישראל פרנקל), תרמ״ז.

Th W. Danzel – G. E. Guhrauer, *G. E. L , sein Leben und seine Werke*, I-II, 1880–1881^{2}; E Schmidt, *L. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften*, I-II, 1923^{4}, W Oehlke, *L. und seine Zeit*, I-II, 1929^{3}; B von Wiese, *L., Dichtung, Aesthetik, Philosophie*, 1931; H. Leisegang, *L.s Weltanschauung*, 1931; J. G. Robertson, *L's Dramatic Theory, 1939*; W Dilthey, *G. E. L.* (in Dilthey, *Das Erlebnis und die Dichtung*, 11–110), 1957^{13}; E. H Gombrich, *L , Lecture on a Master Mind* (Proceedings of the British Academy, 43), 1957; H. Arendt, *Von der Menschlichkeit in finsteren Zeiten, Rede uber L* , 1960; O Mann, *L , Sein und Leistung*, 1961^{2}, W. Drews, *G E L. in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, 1962; H B. Garland, *L., the Founder of Modern German Literature*, 1962^{2}, W. Drews, *G. E. L.*, 1963.

ס׳. פ.

לֶסִינְג, תֵּאוֹדוֹר — Theodor Lessing — (1872, אנדורטן [האנובר], — 1933, מארינבד [צ׳כיה]), פילוסוף ופדאגוג גרמני ממוצא יהודי. בהיותו סטודנט המיר את דתו וקיבל עליו את הלותראניזם, אך חזר ליהדות ב1900. תחילה השתלם ברפואה ורק אח״כ פנה לפילוסופיה ולהיסטוריה. בצד הגותו הפילוסופית עסק ל׳ גם בפעילות פדאגוגית־ציבורית. הוא לימד במוסדות ילדים לחינוך חפשי, לחם למען שוויון זכויות לנשים והרים קולו נגד השכרות. ב1908 החל בקריירה אקאדמית כמרצה בבית־הספר הגבוה ללימודים טכניים בהאנובר. ב1925 נתקל שם לראשונה באנטישמיות שכוונה נגדו. נרצח ע״י הנאצים בהיותו בגלות בצ׳כוסלובקיה.

הגותו של ל׳ מושפעת מ„פילוסופית החיים" ששופנהאואר (ע״ע) וניצשה (ע״ע) קבעו את יסודותיה. בספרו העיקרי Philosophie als Tat („פילוסופיה בתור מעשה"), 1914, טוען ל׳ שהפילוסופיה חייבת להיות פילוסופיה של המעשה ולא רק פעילות שכלית בלבד. האמת אינה נגלית ע״י התבונה, היא סמויה מעיני ההכרה ושרויה בתוך הכוחות האילמים המפעילים והמכוונים את התבונה בפעולתה. ספרו Studien zur Wertaxiomatik („מחקרים על מושכלות ראשונים של הערך"), 1914^{2}, מהווה מפנה בדרך מחשבתו. ל׳ יוצא כאן בעקבות הוּסֶרל (ע״ע) ומבקש לחשוף את היסודות הבלתי משתנים שבכל חריצת משפט מוסרי או אסתטי. הוא חותר לקראת מציאת יסודות אכסיומאטיים של תורת המידות ומבקש לבנותה כפי שדרש כבר לוק (ע״ע) לפי דוגמת המאתמאטיקה. ל׳ נודע גם כפילוסוף של התרבות שטען בחיבורו Untergang der Erde am Geist („שקיעת העולם בתולדות הרוח"), 1924, כי הרוח המנוגדת לזרם החיים תביא כליון על התרבות החיה. הוא חזה נצחון לתרבות אסיה העולה לדעתו על התרבות האירופית הגוססת.

דרכו וגישתו ליהדות היו נסיון מתמיד להתגבר על השנאה העצמית היהודית, שהיתה מנת חלקם של משכילים יהודים בני דורו ומעמדו. בסוגיה זו דן ל׳ בספרו Der jüdische

Selbsthass („השנאה העצמית היהודית"), 1930, בו הוא מנתח את יחסם של פילוסופים ואנשי רוח גרמנים ידועים ליהדותם. הוא עצמו לא רק שהתגבר על השנאה העצמית וחזר ליהדותו כי אם גם הצטרף לתנועה הציונית, שבה ראה את הגורם החשוב ביותר להתחדשות החיים היהודיים, ואפילו ביקר בא"י. בהתחדשות זו, סבר, עשויים להתמזג היסודות החיוניים שהעם היהודי שמר עליהם עוד מימי המקרא, עם היסודות הרוחניים — נחלת העם בגולה.

ל' שהיה בתחילת דרכו פילוסוף גרמני מובהק סיים את חייו כפאטריוט יהודי שלא חשש מפני המשטר הנאצי.

א. גרינהוט, ת. ל. (הפועל הצעיר, כרך ל"ד, חוב' 49), תשכ"ג; B. Segel, *Die Entdeckungsreise des Herrn Dr. Th. L. zu den Ostjuden*, 1910; A Messer, *Der Fall L.*, 1926; S Liptzin, *Germany's Stepchildren*, 1944, E. Gottgetreu, *Zum Thema des Judischen Selbsthasses* (Mitteilungsblatt, September 18), 1963.

א. גר.

לַסַל פֶּרְדִינַנְד — Ferdinand Lassalle — (1825, ברסלאו — 1864, ז'נווה), הוגה דעות ומנהיג סוציאליסטי גרמני, יהודי. אביו היה סוחר־משי אמיד ממשפחה מזרח אירופית. ל' למד בלשונות ופילוסופיה באוניברסיטות ברסלאו וברלין, והושפע מאד מתורתו של הגל (ע"ע). בגמר לימודיו נסע לזמן־מה לפאריס, התיידד עם הַינֶה (ע"ע) שהוקירו מאד, ובשובו לברלין ב1846 נִפגש עם הרוזנת סופי פון האצפֶלט שביקשה להתגרש מבעלה ולקבל חזרה את רכושה. היא מינתה את ל' לייצגה בבית המשפט, ואעפ"י שלא היתה לו הכשרה משפטית הצליח בהתדיינות בערכאות, שארכה 8 שנים, ואגב כך למד בעצמו משפטים וזכה בפירסום רב וכן בקיצבה שנתית נדיבה, שהעניקה לו הרוזנת לאות תודה.

פרדיננד לסל

במהפכת 1848 (ע"ע, ור' גרמניה, עמ' 449—451), אירגן ל' התנגדות לתשלום מסים ללא־אישור, ונשפט למאסר של 6 חדשים. ע"כ נמנעה ממנו ההשתתפות בשלב האחרון של המהפכה, ושלא כמארכס ואנגלס, יכול היה להישאר בגרמניה אחרי כשלונה, והתרכז אז בעבודה מדעית וספרותית. בשנות ה60 השתתף ל' בפולמוס המדיני־קונסטיטוציוני בין המלך והליבראלים. הוא פנה אל הפועלים בקריאה להקים מפלגת־פועלים עצמאית, ולמענה עיבד תכנית (Arbeiterprogramm) 1862 (עברית „פרוגרמה של הפועלים", תרפ"ה), ומצע אידאולוגי (Offenes Antwortschreiben) [„כתב־תשובה פומבי"], 1863. כתוצאה מפעילות זו הוקם „איגוד הפועלים הגרמני הכללי" (Allgemeiner Deutscher Arbeiter Verein) ב1863, שממנה צמחה המפלגה הסוציאל־דמוקראטית הגרמנית. כנשיא המפלגה היו לל' סמכויות כמעט רודניות, והוא זכה בהשפעה מדינית גדולה למרות שמספר חברי המפלגה היה קטן.

ל' קיבל כמה מרעיונותיו של מארכס, אך לא דגל במאטריאליזם ההיסטורי אלא נשאר הגליאני בתפיסתו את המדינה. הוא ראה את תפקיד המדינה וייעודה בקידום האדם לקראת חרותו, אך תנאי לכך הוא שלטון הרוב שיבוא עם הענקת זכות בחירה כללית ושווה. מבחינה זאת יש לראות בל' רפורמיסט. והתקשרותו עם ביסמרק (ע"ע, עמ' 484) נתפרשה אף כאופורטוניזם. אולם בעוד שבפירסומיו ובהתבטאויותיו בפומבי נזהר ל' מהופיע כראדיקאל, מגלים מכתביו הפרטיים את השקפותיו הראדיקאליות שלפיהן אין המדינה, המעמדות ואף המשפט קיימים אלא בשלב היסטורי חולף, שאחריו תקום חברה כל־אנושית, על־מעמדית ואל־מדינית. גם התקשרותו עם ביסמארק נעשתה מטעמים תכסיסיים בלבד, לפי שבאותה תקופה היתה הבורגנות הליבראלית אויב משותף לשניהם. התנגדותו לליבראליזם ולמעמד הבורגני נבעה מהשקפותיו הכלכליות, שלפיהן יוכלו רק אגודות שיתופיות הנתמכות בידי המדינה לשבור את „חוק הברזל של השכר", המצמצם את השכר למינימום הדרוש לקיום בלבד. משום כך התנגד ל' בחריפות לתכניתו של הליבראל שולצֶה־דֶליטש, להקים אגודות שיתופיות של יצרנים כדי לסייע לפועלים.

ב1864 ביקש ל' לשאת לאשה את הלנה פון דֶניגֶס, בתו של דיפלומאט באווארי. אביה התנגד לנישואים בשל יהדותו של ל' ופעילותו הסוציאליסטית. ל' הזמינו לדו־קרב, אך את האתגר קיבל ארוסה של אהובתו, יאנקו פון ראקוביצה, ובדו־קרב נפצע ל' פצע אנוש ומת כעבור שלושה ימים.

דמותו של ל' ופרשת אהבתו להלנה — שנישאה אח"כ לפון ראקוביצה, אך נשארה נאמנה לזכרו של ל' ולבסוף התאבדה — שימשה נושא לסופרים ומחזאים רבים. אישיותו הרומאנטית, הלוחמת והסוערת וכשרונותיו המבריקים כפולמוסן, כסופר וכדמאגוג, הקסימו את מכריו ומשכו אליו מעריצים, ומסע הלוייתו עד לקבורתו בבית־הקברות היהודי בברסלאו הפך להפגנת המונים. ל' לא פרש מהיהדות, אך לא היה לו קשר אליה, ואמר שהוא מתעב שני סוגי אנשים: יהודים ועתונאים — והוא עצמו נמנה עם שניהם. כתביו ונאומיו יצאו לאור בעריכת אדוארד ברנשטין, (Gesammelte Reden und Schriften) I—XII, 1919/20 והעזבון המעניין של כתביו ומכתביו י"ל בעריכת גוסטאוו מאיר (Nachgelassene Briefe und Schriften) I—VI, 1921—1925. כמה מכתביו (ביניהם גם יומן נעוריו וחלק ממכתביו) ניתרגמו לעברית.

פ. ליפובצקי, בלבת־אש, פרשת חייו של ל', תש"ג; ש. נאמן, ל' והתנועה הלאסליאנית, תשכ"א; E. Bernstein, *F L. und seine Bedeutung fur die Arbeiterklasse*, 1919³; H. Oncken, *L., eine politische Biographie*, 1923; G. Mayer, *Bismarck und L.*, 1928, D J. Footman, *The Primrose Path: a life of F. L.*, 1946, V Lewis, *F. L* (History Today, XV, I), 1965.

א. ז.

לַסְלוֹ — László — שמם של 5 מלכים בהונגאריה. החשובים שבהם: (1) ל' I, „הקדוש" (1040°—1095; מלך מ1077), היה בנם של בלה I ונסיכה פולנית, ונולד בפולניה, שבה ערך אביו גלות מפני המלך שלומון שהדיחו. ל' חזר להונגאריה יחד עם אחיו גֶזָה, והשניים שרתו בצבאו של שלומון בן־דודם, עד שב1074 הדיחוהו והיכו צבא גרמני שחש לעזרתו. גזה עלה למלוכה, ובמותו ב1077 מלך ל'.

מלכותו של ל' צוינה בביצור המשטר הפאודאלי בהונגאריה ובחיזוק הנצרות בה. ל' רדף את עובדי־האלילים, וכן תמך באפיפיורות במאבקה עם הקיסר הגרמני היינריך IV (ע"ע גרמניה, עמ' 423/4), ובכבשו את קרואטיה (1091), שהיתה נתונה במאבק בין הקאתוליות לבין האורתודוכסיות, השליט בה את הקאתוליות. ל' לחם בהצלחה גם בצ'כים.

בתודעת עמו נזכר ל׳ כמלך צדיק, ונפוצו אגדות על נסים שארעו במקום קברו, בקאתדראלה שבנאדיוואראד (היום — אוֹרַדְאה שברומניה). ב1192 הוכרז ל׳ לקדוש הכנסיה.

מועצה של ראשי חצרו ושל כוהני־הדת שכינס ל׳ ב1092 חוקקה חוקים לחיזוק המשטר הפאודאלי והנצרות, וכן חוקקה את שני החוקים הראשונים נגד היהודים. אחד משני חוקים אלה אוסר נישואים בין יהודים לבין נוצריות וכן אוסר על היהודים להחזיק עבדים נוצרים, והשני אוסר על היהודים לעבוד בימי א׳ ובחגי־הנוצרים.

E. Molnár, *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*, 1945

(2) ל׳ IV „הקוּמָני" (1262—1290; מלך מ1272), היה בנם של המלך אישטוואן V ונסיכה קומאנית (ע"ע קומנים). תקופת קטינותו היתה רצופה מרידות של המאגנאטים נגד אמו הקומאנית, והמורדים הסתייעו באוטאקאר II מלך בוהמיה. המאבק עם אוטאקאר נמשך גם כשהגיע ל׳ לפירקו והחזיק בשלטון למעשה. הוא השתתף בקרב דירנקרוט (Dürnkrut) ב1278, שבו הביסו ההונגארים וגדודי רודולף I מהאבסבורג את אוטאקאר והרגוהו.

המאגנאטים המשיכו בהתנגדותם לל׳, בין היתר משום שהמלך העלה לגדולה קומאנים, זנח את אשתו החוקית, בתו של שרל (ע"ע) מאַנז׳ו מלך נאפולי, ובילה בחברת פילגשיו הקומאניות. האַפיפיור ניקולאוס IV קרא למסע צלב נגד ל׳, בהאשימו אותו בעירעור מעמדה של הנצרות ובהעדפת האלילות (1288). שנותיו האחרונות של ל׳ עברו במלחמת אזרחים בין המאגנאטים לבינו, מלחמה שבה צידדה האצולה הנמוכה במלך. ל׳ לחם בגבורה נואשה, עד שנרצח בידי קרוביו הקומאנים. במותו ירשו בן־דודו, אנדרה III, האחרון לבית אַרפּד (ע"ע).

K. Szabó, *Kún L.*, 1886.

(3) ל׳ V, פּוֹסטוּמוּס (1440—1457; מלך מ1444), היה בנו של אלברכט II (ע"ע) מלך גרמניה, בוהמיה והונגאריה, ונולד אחרי מות אביו (מכאן כינויו). אמו, שהיתה בתו של הקיסר זיגיסמונד (ע"ע), הבטיחה את משיחתו למלך בהיותו תינוק, אולם למעשה מלך אולאסלו (ולדיסלב III, ע"ע), ורק כשנהרג אולאסלו נבחר ל׳ למלך (1444). אפיטרופסיו של ל׳ היו תחילה הקיסר פרידריך III ואח"כ דודו, אולריך ציליאי, שהיה מסוכסך עם השליט האמיתי של הונגאריה, ינוש הוּנידי (ע"ע). ב1453 נבחר ל׳ גם למלך בוהמיה (כולאדיסלאב I), ושם היה השליט האמיתי גאורג פּוֹדיֶבּרַד (ע"ע). במות הונידי הוציא ל׳ להורג אחד מבניו, ובן שני, מתיאס (המלך שלעתיד), אסר. מעשים אלה קוממו נגדו את הארץ, ול׳ נמלט לפראג ומת שם, ולפי הסברה הורעל.

V. Lug, *Ulrich von Cilli und L. Postumus*, 1904.

יה. מ.

לֶסְפִּינַס, ז׳ילי דֶה — Julie de Lespinasse — (1732, ליון — 1776, פאריס), בעלת טרקלין ספרותי ומחברת

מכתבים צרפתית. ל׳ היתה בתה, שמחוץ לנישואים, של הרוזנת ד׳אלבון. במשך 10 שנים (1754—1764) היתה בת לווייתה של המרקיזה די דֶפַן (ע"ע) בטרקלינה הספרותי של זו האחרונה בפאריס. עקב סכסוך שפרץ בין השתיים, פתחה ל׳ טרקלין משלה ומשכה עמה רבים מאנשי הרוח של זמנה, מבקרי־הקבע לשעבר של ידידתה־יריבתה; עם חוגה נמנו רוב האנציקלופדיסטים (ע"ע), עם ד׳אַלַנבֶּר (ע"ע) בראשם. ל׳ לא היתה יפת־תואר, אך בשל ערנותה האינטלקטואלית וחנה תפסה מקום מרכזי בחיי־הרוח של פאריס בזמנה. שתי אהבות נכזבות מירוו את שנות חייה האחרונות: הראשונה — לרוזן דה מורה (Mora), והשניה — לרוזן דה גיבר (Guibert). — מכתביה של ל׳ מעידים על כשרון כתיבה, המוצא ביטויים פאתטיים לתאור אהבתה, נקיפות מצפונה וסבלותיה. הם מכילים גם פרטים מעניינים על בני תקופתה.

המכתבים מן השנים 1773—1776 נתפרסמו ב3 כרכים, ב1809; מכתביה אל קונדורסה, ד׳אלאנבר, גיבר ועוד — ב1887; חליפת־מכתבים עם הרוזן דה גיבר — 1906.

P. de Ségur, *J. de L.*, 1905; A. Beaunier, *La Vie amoureuse de J. de L.*, 1925; N. Royde-Smith, *The Double Heart. a Study of J. de L.*, 1931; G. Truc, *J. de L., celle qui vécut et mourut d'amour*, 1942; J. Bouissounouse, *J. de L., ses amitiés, sa passion*, 1958.

לַס פַּלְמַס, ע"ע קַנָרִיִּים, אִיִּים.

לֶסֶפְּס, פֶרְדִינַנְד מַרִי, רוֹזֵן דֶה־ Ferdinand Marie Vicomte de Lesseps — (1805—1894), דיפלומאט

צרפתי ובונה תעלת סואץ. ל׳ היה קונסול בליסבון, בתוניס ובמאדריד. בהיותו באלכסנדריה בא לידו תזכירו של המהנדס הצרפתי לפר (Lepère), שתיכנן — בפקודת נאפוליון I — את חיבור הים התיכון עם ים סוף. ל׳, שהתלהב מן התכנית, קיוה להוציאה לפועל בזכות קשריו הטובים עם שלטונות מצרים, אבל לידי התעסקות רצינית במימוש התכנית הגיע רק ב1854, כאשר שליטה החדש של מצרים מוחמד סעיד, ידידו משכבר הימים, הסכים להצעתו והעניק את הזכיון לפריצת תעלת סואץ (ע"ע). בעת פירסום התכנית השתדל להוכיח לא רק את אפשרות מימושה כי אם גם את חשיבותה הרבה של התעלה לסחר הבינלאומי. למימון התכנית, שזכתה לאישורה של ועדה בינלאומית של מהנדסים, הקדיש ל׳ כחמש

פ. מ. רוזן לספס

שנים ורק ב1858 נוסדה החברה הכללית של תעלת סואץ (Compagnie universelle du Canal maritime de Suez). כריית התעלה ארכה כ10 שנים (1858—1869). ביצוע התכנית פירסם את שמו ברבים והוא נתקבל ב1875 לאקאדמיה הצרפתית למדעים. ב1879, כשהחליט הקונגרס הגאוגרפי הבינלאומי על כריית תעלת פנמה (ע"ע), הסכים ל׳ בן ה74 לעמוד בראש החברה הצרפתית. כשנתגלתה שערוריית פאנאמה, נידונו ל׳ ובנו, שארל, שהיה גם עוזרו, ל5 שנות מאסר, אבל רק הבן נאסר וביותי אותה שנה בוטל פסק־הדין בידי בית־משפט לערעורים. למרות היותו מעורב בפרשה זו לא פגעה השערוריה בשמו הטוב של ל׳.

Ch. R. L. Beatty, *F. de L., a Biographical Study*, 1956; G. E. Bonnet, *F. de L.*, I-II, 1951–59.

לַסְק (Łask), עיר בפולניה המרכזית, כ25 ק"מ דרומית־מערבית מלודז,

על מסה"ב שבין זו לקאליש, 6,700 תוש׳ (1963). שוכנת ע"נ גראביה, ובה בתי־חרושת לטכסטיל ולסוכר.

קהילה יהודית כבר נודעה בל׳ בתחילת המאה ה18. ב1765 היו בה 1,167 משלמי מס־גולגולת, כמחציתם בכפרים

שבסביבה. ב1788 היוו היהודים כ90% מאוכלוסייתה של ל'. ב1813 נאסר על יהודים לשבת מחוץ ל„רובע היהודי". ב1827 הגיע מספרם ל1,270 (63%), ב1857 ל2,646 (כ70%), וב1921 ל2,623 (54%). במלה"ע II היתה ל' בתחום ה„וארטֶה־גאו", וב1940 הוקם הגטו שם. באותה שנה נהרגו בל' יהודים רבים תוך התנגשות מזויינת עם הכוחות הגר־מניים, שהעלו באש את בית־הכנסת. ב1942 חוסל הגטו; חלק מתושביו הועבר לגטו לודז והשאר — למחנה ההשמדה חלמנו. שמות המשפחה ל', לַסקי ולַסקר, הנפוצים מאד בער־לם היהודי, מורים על מוצא אבות נושאיהם מהעיר ל'.

פ. ז. גליקסמן, עיר ל' וחכמיה, תרפ"ו.

לַסְק, אֶמִיל — Emil Lask — (1875—1915), פילוסוף גרמני ממוצא יהודי. למד אצל ריקֶרט (ע"ע) וב־הדרכתו כתב את הדיסרטאציה Fichtes Idealismus u. die Geschichte („האידאליזם של פיכטה וההיסטוריה"), 1902. מ1905 שימש כפרופסור לפילוסופיה בהידלברג.

הגותו הפילוסופית של ל' כרוכה באסכולה הקאנטיאנית החדשה של וינדלבנד (ע"ע) וריקרט. היא חותרת לקראת סינתזה של הפילוסופיה האפלטונית־אריסטוטלית והקאנטיא־ניזם של ריקרט. תורתו היא דואליזם קיצוני של החושני והלא־חושני, אך ל' כורך את שני העולמות ביחד משום שהם נזקקים זה לזה. לדידו מטרת הפילוסופיה היא לחקור את העולם הלא־חושני, עולם התקפות והמשמעות.

ל' שלל את הפירוש הסובייקטיוויסטי שייחסו רוב הקאנ־טיאניסטים לתורת קאנט ואת טענתם שהממשות תלויה בהכרת הסובייקט. לדידו הסובייקט המכיר את העולם האו־בייקטיווי ממלא תפקיד סביל בלבד. הריבונות של העולם האובייקטיווי אסור לה שתיפגע ע"י תהליך ההכרה. מה שהורה קאנט, שהאובייקט המוכר מתפרד לשני יסודות, הצורה והתוכן, אין לפרשו כאילו הפרדה זו נותנת מקום לסובייקטיוויזם. את ה„צורה" אסור לפרש כצורה־גרידא של הסובייקט, אלא יש להבינה כצורת המושא עצמו, כלומר כשייכת למבנה המציאות עצמה לפני שההכרה נוגעת במושא.

בסוף חייו התקרב ל' באופן פאראדוכסאלי לסובייקטי־וויזם, שאותו שלל עד כה. אך עקב מותו המוקדם לא הותיר אחריו אלא הרצאות בפילוסופיה וקטעים בלתי־מוגמרים. אחרי מותו הוציא־לאור מורו ריקרט את כתביו ב3 כרכים (1924). בין ספריו הנודעים תופסים מקום חשוב: Rechts-philosophie („הפילוסופיה של המשפט"), 1905; Die Logik der Philosophie u. die Kategorienlehre („הלוגיקה של הפילוסופיה ותורת הקטגוריות"), 1911.

G. v. Lukacs, *E. L.* (Kantstudien, 22), 1918; G. Pick, *Die Uebergegensatzlichkeit der Werte; Gedanken uber das religiose Moment in L.'s logischen Schriften*, 1921; E. Herrigel, *E. L.'s Wertsystem; Versuch einer Darstellung aus seinem Nachlass* (Logos, XII), 1923, J. Cohn, *Theorie der Dialektik*, 152/4, 1923, H. Levy, *Die Hegel-Renaissance in der deutschen Philosophie*, 1927; G. Gurvitch, *Les Tendences actuelles de la philosophie allemande*, 1930.

ש. ה. ב.

לַסְקוֹב, חַיִּים (נו' 1919, בוריסוב, בֵּלורוסיה), איש־צבא ישראלי. בא"י מ1924. חניך ביה"ס הראלי בחיפה. ב1939 הצטרף לפעילות בהגנה; התנדב ליחידות הא"יות בצבא הבריטי, ועלה בדרגות הקצונה. פיקד על יחידת זחל"מים בהתקפת החטיבה היהודית נגד הגרמנים ליד ראוֶנה שבאיטליה, בראשית 1945. השתחרר בדרגת מיג'ר (רב־סרן), לאחר מלה"ע II הצטרף לסגל הפיקודי של ההגנה. בראשית מלחמת־העצמאות פיקד על גדוד בקרבות לטרון, בהמשכה היה מפקד חטיבה ששחררה את נצרת מחי־לותיו של קאוקג'י. ב1949 — אלוף, וראש אגף ההדרכה במטכ"ל. ב1951—1953 היה מפקד חיל־האויר. ב1955 — סגן־רמטכ"ל ואח"כ מפקד גיסות השריון. פיקד על יחידות השריון במבצע סיני, 1956, שכבשו את אל־עריש והתקדמו עד תעלת־סואץ. בשלהי 1956 — אלוף פיקוד הדרום; 1958—1961 — רמטכ"ל. מ1961 מנהל רשות הנמלים בישראל.

לֶסְקוֹב, נִיקוֹלַי סֶמְיוֹנוֹבִיץ' — Николай Семёнович Лесков — (1831, גורוכוב [מחוז אוריול] — 1895, פטרבורג), סופר רוסי. ממשפחת פקידים. ב1861 עבר לפטר־בורג. את עבודתו הספרותית התחיל במאמרים על נושאים כל־ליים וכן בסיפורי־פלסתר אַנטי־ניהיליסטיים: Некуда („אין לאָן"), 1864; На ножах („על סכינים") 1870—71, שעליהם חתם בפסֶודונים מ. סטבניצקי ושהקנו לו שם של סופר ראק־ציוני.

נ. ס. לסקוב

בסיפורים אשר כתב בשנות הששים תאר בצורה ראליסטית את ההווי הכפרי ואת חיי הסוחרים: Засуха („בצו־רת"), 1862; Житие одной бабы („חיי אשת־עם אחת"), 1863; Леди Макбет Мценского уезда („לידי מקבת ממחוז מצֶנסק"), 1865, שם תוארה הטרגיות שבמציאות היומיומית, שבה ניתן להשיג את האושר רק במחיר הפשע. בשנות ה70 התגברו ביצירתו היסודות הביקר־תיים והסאטיריים, ובייחוד ברומן על חיי הכמורה הרוסית בפרובינציה הרוסית: Соборяне („אנשי הכנסיה"), 1872, ובסיפורים Мелочи архиерейской жизни („פכים קטנים מחיי ראש־כמרים"), 1878—1880.

באותה תקופה כתב סיפורים המתארים את התכונות הנעלות של שכבות העם ואת הזנחתם של הכשרונות היו־צרים המצויים בתוך בני העם ברוסיה הצארית, כגון: Сказ о тульской косой левше и о стальной блохе („אגדה על פתל איטר מטולה ועל פשפש־פלדה"), 1881.

ל' היה סופר מקורי, אמן הפרוזה, מתאר ההווי הרוסי, אשר הכיר היטב את חיי פשוטי־העם בפרובינציה הרוסית; בעל סיגנון מיוחד ולשון חיה, המבוססת על לשון העם — עם יסודות־רוסיים עתיקים וכנסייתיים. הוא השפיע על יצירו־תיהם של צ'כוב (ע"ע) וגורקי (ע"ע) ועל הפרוזה של הסימבוליסטים הרוסיים, כגון בילי (ע"ע) ואחרים. — כל כתביו יצאו לאור ב11 כרכים, 1956—1958. כמה מסיפוריו תורגמו לעברית („האיטר" ועוד סיפורים, תש"ו; „לידי מקבת" ועוד, תשכ"ח).

P Kovalewski, N S. L., *peintre méconnu de la vie nationale russe*, 1925, Л. П. Гросман, И. С. Л., Жизнь, Творчество, Поэтика, 1956.

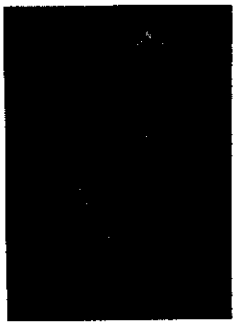
א. אח.

לַס קַז, אֶמַנְיאֶל, רוֹזֶן — Emmanuel comte de Las Cases — (1766—1842), סופר צרפתי. ל״ק למד בבתי־ספר צבאיים, ובגיל צעיר החל לשרת בצי. בתקופת המהפכה הצרפתית היגר ל״ק מצרפת והשתתף בפלישת־הנפל המלוכנית בכֵף־קיברון ב1795 (ע״ע הוש, עמ׳ 964). לאחר כשלון הפלישה ישב בלונדון ופירסם שם, בשם בדוי, אטלס היסטורי. ב1802 חזר לצרפת, ונאפוליון העניק לו ב 1809 תואר אצולה קיסרי, וב 1810 — תואר רוזן.

ל״ק נלווה אל נאפוליון למקום גלותו באי סנט הלנה והיה עמו 18 חודש, עד שהבריטים גרשוהו מהאי. בתקופת שהותו בסנט הלנה היה ל״ק מזכירו של נאפוליון, לימד אותו אנגלית והעלה על הכתב את כל מוצא פיו של הקיסר. את רשימותיו פירסם ל״ק בספר — Mémorial de Sainte-Hélène (1823) שהעשיר את המחבר ותרם הרבה להאדרת שמו של הקיסר וליצירת „אגדת נאפוליון״. בתקופת מלכותו של לואי־פיליפ (ע״ע) היה ל״ק ציר שמאלי בבית־הנבחרים.

E. de Las Cases (ממשפחתו), *L C , le mémorialiste de Napoléon,* 1959.

לַסְקִי, הֶרוֹלְד יוֹסֵף — Harold Joseph Laski — (1893 — 1950), הוגה־דעות מדיני, היסטוריון וסוציאליסט בריטי, יהודי. הוריו היו מהגרים מפולניה, ואביו היה עסקן ונשיא ביהכ״נ במנצ׳סטר. אחיו של ל׳, נוויל ג׳ונס ל׳, היה נשיא „ועד שליחי הקהילות היהודיות״ באנגליה, אבל ל׳ עצמו התרחק מכל עניין יהודי. הוא התחנך באוכספורד, ושם הושפע מההיסטוריון הנודע מיטלנד.

הרולד לסקי

בשנים 1914—1920 הורה ל׳ היסטוריה באוניברסיטאות שונות בקאנאדה ובאה״ב. כששב לאנגליה נתמנה לפרופ׳ למדעי־המדינה ב„לונדון סקול אוף אקונומיקס״ ובאותו זמן הצטרף ל־אגודה הפביאנית (ע״ע) ונהיה במהרה לאחד מראשיה הבולטים. כחבר מפלגת הלייבור נמנה ל׳ עם האגף השמאלי ונתפרסם כאחד הפרשנים של הסוציאליזם. ל׳ החשיב מאד את התיכנון הכלכלי־ממלכתי וראה בו פתרון יעיל למניעת מהפכה. הוא הרבה לכתוב בכתבי־עת סוציא־ליסטיים ולהרצות בכינוסים. כסגן יו״ר הוועד הפועל של מפלגת ה„לייבור״ (1944) וכיו״ר שלה ב1945, לקח חלק מכריע בהתוויית מדיניות הלייבור אם כי לא מילא תפקידים חשובים מטעם מפלגתו. פירסומיו והרצאותיו השפיעו על השנויים המעמיקים בחברה האנגלית ובכלכלתה בתקופת שלטון הלייבור אחרי מלה״ע II. התנגד לקו הפעולה האנטי־ציוני של בווין בשנים 1945—1948.

כמורה וכהוגה־דעות נחשב לסמכות בתחום מדע־המדינה, והשפעה זו, במיוחד בשנות ה30, ניכרת בתלמידים הרבים שהעמיד ברחבי תבל. הוא כתב יותר מ20 ספרים שהחשובים שבהם: Liberty in the Modern State („חרות במדינה המודרנית״), 1930; The Rise of European Liberalism („צמיחת הליבראליזם האירופי״), 1936; Reflections on the Revolution of our Time („הרהורים על המהפכה בימינו״), 1943; Faith, Reason and Civilization („אמונה, תבונה ותרבות״), 1944.

K. Martin, *H. L. 1893–1950 a Biographical Memoir,* 1953; H. A. Deane, *The Political Ideas of H. J L.,* 1955.

א. ל׳.

לַסְקִי, יַן (נודע גם כיוהאנס אַ לאסקו) — Jan Łaski — (Johannes a Lasco) — (1499—1560), מתקן־דת פולני, פרוטסטאנטי. בן למשפחת־אצילים, היה כוהן־דת קאתולי. בשנת 1523 עבר לבאזל, שם התיידד עם אראסמוס והושפע ממנו. אחרי שהיה קצרה בפולניה ככוהן־דת, עזב את המדינה בגלל נטיותיו הקאלוויניסטיות, קנה לו אחוזה באֶמדֶן שבגרמניה ובשנת 1542 אירגן את הכנסיה הפרוטס־טאנטית של פריזיה המזרחית. ב1548 פירסם ל׳ את „הקאט־כיזם (מדריך־דת) של אמדן״, המתאים בתכנו לתורה הקאל־וויניסטית, ללא „פרֶדֶסטינאציה״ (קביעת הגורל מראש). כתוצאה מהחלטות „האינטֶרים (קביעת ביניים) של אוגס־בורג״ משנת 1548, עזב ל׳ את גרמניה ועבר לאנגליה. כאן ניהל, החל מ1549, את הכנסיות הפרוטסטאנטיות של קהילות הפליטים בלונדון, והטביע חותמו על הכנסיה האנגלית בכלל, בימי מלכותו של אדוארד VI. כשעלתה מאריה ה„קאתולית״ על כסא המלוכה (1553) עזב ל׳ את אנגליה וקיבל על עצמו — בשנים 1553—1556 — את ניהולן של קהילות פרוטסטאנ־טיות בגרמניה, שהצטיינו במשטרן הקפדני. ב1556 הוזמן ל׳ לפעול בפולניה, שם מלך אז המלך הקאתולי זיגמונט II (1548—1572) שהיה סובלני מאוד בענייני דת. ל׳ פעל כמתקן פרוטסטאנטי בהצלחה רבה, עלה בידו לאחד את מפלגות הכנסיה השונות, והיה היוזם של „הסכם סאנדומיר״ (1570).

וע״ע פולניה, היסטוריה; פרוטסטנטיזם.

H. Dalton, *Johannes a Lasco,* 1881; O. Bartel, *J. L.* (כולל ביבליוגראפיה), 1955.

ב. ד. ג.

לֶסְקִין, אוֹגוּסְט — August Leskien — (1840, קיל — 1916, ליפציג), בלשן־סלאוויסט גרמני. מ1870 פרו־פסור לסלאוויסטיקה באוניברסיטת ליפציג. ל׳ נודע כאחד ממייסדי חוג „המדקדקים־הצעירים״ (ע״ע בלשנות, עמ׳ 969) והוגה־דעות חשוב באסכולה זו. את ספריו חיבר בתחום הלשונות הסלאוויות. החשובים שביניהם: Handbuch der altbulgarischen Sprache („ספר־שימוש ללשון הבולגארית העתיקה״, כלומר: הסלאווית־הכנסייתית העתי־קה), 1871, 1922[6]; Grammatik der altbulgarischen Sprache („דקדוק הלשון הבולגארית העתיקה״), 1909; Grammatik der serbo-kroatischen Sprache („דקדוק הלשון הסר־בית־קרואטית״), 1914.

אולם חשיבותו המדעית של ל׳ היא בהעמדת עקרונות־מחקר קפדניים בבלשנות ההיסטורית. בפולמוסים שונים טען ל׳ שאין להעמיד במחקר ההיסטורי של הלשונות שום „כלל־מעבר״ מהגה להגה או מצורה לצורה, אלא אם כלל זה מנוסח ניסוח שיקיף את כל המקרים שבהם שוררים אותם התנאים. עקרון זה Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze („חוסר־יוצאים־מהכלל בחוקים ההגאיים״; ע״ע בלשנות, עמ׳ 969) פורש עוד בימיו פירוש מרחיב, שלפיו נעה ההת־פתחות הלשונית בהכרח על פי חוקים שאין סטיה מהם. אע״פ שלא פירסם את הנחותיו המתודיות במסוכם, ייצג ל׳

את הכיוון הפורמאלי החמור ב„אסכולת לייפציג" של הבלשנות. תורתו השיטתית נעשתה נחלת תלמידיו, שעמם נמנים מרבית הבלשנים הגדולים של הדור שלאחריו, ובתוכם מייסדי הסטרוקטורליזם הבלשני האירופי המודרני (ע"ע בלשנות, עמ' 970), פ. דה סוסיר (ע"ע) ת. ס. טרובצקוי (ע"ע).

W. Streitberg, *A. L.* (Indogerman. Jahrb. 7), 1919; id., *A. L.* (Deutsches biographisches Jahrbuch, Überleitungsband, I) (כולל ביבליוגרפיה מפורטת), 1925.

ח. ר.

לַס קַסַס, בַּרְטוֹלוֹמֶה דֶה — Bartolomé de Las Casas — (1474—1566), מיסיונר ספרדי. ל"ק נולד בסוויליה, למד באוניברסיטת סאלאמאנקה ונמשח לכמורה. ב1502 יצא לאי היספאניולה כדי להפיץ את הנצרות בקרב הילידים. מצפונו התעורר נגד הניצול המתעמר בעובדי־כפיה אינדיאנים. הוא שיחרר את עובדי־הכפיה שהיו צמודים לאחוזתו בקובה, וב1515 חזר לספרד בנסיון להביא לשינוי המדיניות כלפי האינדיאנים. עוצר הממלכה, החשמן חימֶנֶס דה סיסנֶרוס (ע"ע), תמך בל"ק, ושלח ועדת חקירה לבדוק את הבעיה. ל"ק נתלווה לוועדה בתואר של „מגן האינדיאנים". הוועדה מצאה שאין אפשרות לשחרר את האינדיאנים, והשתדלה רק להבטיח יחס אנושי כלפיהם. ל"ק מתח ביקורת על החלטות הוועדה, הסתכסך עם האֶנקוֹמֶנדֶרוֹס (בעלי האחוזות), נאלץ לברוח מפניהם וחזר לספרד. בקנאותו לאינדיאנים גרם ל"ק, במישרין או בעקיפין, לסחר־עבדים כושים מאפריקה לאמריקה — ואח"כ הצטער על כך.

לאחר שניסה ל"ק ב1520/1, ללא הצלחה, את שיטות ההתיישבות שלו ללא כיבוש האינדיאנים לעבדות, הצטרף ל"ק למסדר הדומיניקנים והתבודד במנזר בסאנטו דומינגו 12 שנה. ב1535 החל להטיף לנצרות בגוואטמאלה, והקים שם מעין מדינה תאוקראטית של ילידים שהתנצרו. הוא חזר לספרד ב1540. בהמרצתו פורסם ב1542 חוק, שהגביל, ובמידת־מה ביטל, את שיעבוד האינדיאנים לאנקומנדרוס (Nuevas leyes de Indias). למעשה לא הוגשמו תקנות החוק במלואן. ל"ק היה הגמון צ'יאפאס שבגוואטמאלה ב1544—1547, ואח"כ חזר לספרד ובילה בה את שארית ימיו.

ל"ק כתב ספרי היסטוריה ופולמוס, שהם מקור חשוב לתולדות אמריקה ולאתנולוגיה של כמה מעמיה. החשובים בספריו הם: Historia de las Indias („דברי ימי הודו המערבית"), שפורסם לראשונה ב1875/6; Brevissima relación de la destruyción de las Indias („תאור קצרצר של הרס הודו המערבית"), 1552.

B. Becerra de Leon, *Bibliografia de L. C.*, 1949; L Hanke, *B. de L. C.*, 1952; M. Botaillon – R. Marcus, *Études sur B. de L C*, 1967.

אה. א.

לַסְקֶר, אֶדוּאַרְד (אייזיק) — Eduard Lasker — (1829, יארוצ'ין [מחוז פוזן] — 1883, ניו־יורק), מדינאי פרוסי־גרמני, יהודי. בן למשפחת סוחרים אדוקה. למד משפטים באוניברסיטאות ברסלאו (ורוצלאב) וברלין והשתתף במהפכת 1848 בווינה. ב1853—1856 שהה באנגליה ולמד את דרכי המימשל הפארלאמנטארי הבריטי. בשובו למולדתו נהיה לשופט בברלין.

ב1865 נבחר ל' לבית התחתון של הפארלאמנט הפרוסי, והיה תחילה חבר במפלגת־הקידמה (Fortschrittspartei).

אדוארד לסקר

ב1866 יסד את המפלגה הליבראלית־לאומית והיה מנהיג סיעתה, תחילה בבית־הנבחרים של גרמניה הצפונית ואח"כ ב„ריכסטאג" של הקיסרות הגרמנית. הוא שיתף פעולה עם ביסמרק (ע"ע) במאמצים לאיחודה של גרמניה, וידיעותיו היסודיות במשפט סייעו לו למלא תפקיד נכבד באיחוד החוקתי, המשפטי והכלכלי של הארץ, וכן בניסוח חוקת השלטון המקומי. ל' נלחם לביצור סמכותו של בית־הנבחרים ולביסוסה של גרמניה כמדינת־חוק.

ב1873 נתגלע קֶרע בין ביסמארק לבין ל', לפי של' חשף גילויים של שחיתות בזכיונות לרכבות, ואחדים מעוזריו של הקאנצלר היו מעורבים בעסקיהן. כבר ב1872 התנגד ל' לחוק שעִיֵל ביסמארק בדבר גירוש מסדר הישועים, וכשפנה הקאנצלר נגד הסוציאל־דמוקראטים ב1878 הפך ל' לאויבו המושבע. כעבור שנתיים פרש ממפלגתו, שהרוב בה לא הוסיף לתמוך בקו המדיני שלו. יחד עם פורשים אחרים מהמפלגה הליבראלית־לאומית הקים ל' את „האיחוד הליבראלי" (Liberale Vereinigung), אולם הוא לא עמד בראש „האיחוד".

ב1883 נסע ל' לאה"ב, ובעת ביקורו שם מת בניו יורק. איבתו של ביסמארק אליו היתה גדולה כל כך, עד שלא העביר ל„ריכסטאג" את התנחומים ששלח בית־הנבחרים האמריקני. — ל' שמר אמונים ליהדות, וביזמתו קיבל בית־הנבחרים הפרוסי את החוק המתיר ליהודים לפרוש, מטעמים דתיים, מהקהילה, ואין פרישה זו נחשבת ליציאה מהיהדות. חוק זה, שאושר ב1873, איפשר ליהודים האורתודוכסים להקים קהילות נפרדות משלהם.

V. Valentin, *Bismark und L.* (Journal of Central Europ. Affairs), 1924; R W Dill, *Der Parlamentarier E. L. u. d. parlamentarische Stilentwicklung in den Jahren 1867–1884*, 1956.

ב. ד. ג.

לַסְקֶר, עִמָּנוּאֵל — Emanuel Lasker — (1868, ברלינכן, [כיום: ברלינק, פולניה] — 1941, ניו־יורק), שחמטאי גרמני, יהודי. ל', בן לחזן בית־הכנסת שבעיר מולדתו, נמשך למשחק השחמט (ע"ע) מילדותו בהמרצת אחיו, ברטולד, אף הוא שחמטאי מעולה. למד מאתמאטיקה ופילוסופיה באוניברסיטת ברלין וקיבל תואר דוקטור. ב1889 זכה בתואר אמן לשחמט. 5 שנים לאחר מכן ניצח ל' בדו־קרב ממושך את אלוף־העולם, האוסטרי, שטייניץ, שהחזיק בכתר זה 28 שנים. ל' לא השמיט מידו את כתר האלוף, לאחר נצחונו, 27 שנים רצופות — עד לשנת 1921 — בה הפסיד לח. ר. קַפַּבְּלַנקה הקובאני. עם עליית הנאצים לשלטון, נאלץ ל' לברוח מגרמניה והשאיר בה את כל רכושו. בשנים 1934—1938 שהה ל' בבריה"מ, אליה הוזמן לשמש מרצה למאתמאטיקה, וב1938 היגר לאה"ב. משחקו הצטיין בעמקות רבה ובתכניות מקוריות ונועזות; בתכנונו הביא בחשבון גם את אופי היריב. הוא ראה בכוח הרצון וברוח הלחימה אמצעים חשובים במידה שאינה פחותה מן הידע התאורטי להשגת הנצחון במשחק השחמט. בהיותו אחד השחמטאים הדגולים, נקראים על שמו מועדוני־שחמט רבים בישראל ובעולם כולו, וכן נקראת על שמו אחת השיטות הנודעות בפתיחת המשחק.

מספריו: Lehrbuch des Schachspieles ("ספר למוד למשחק השחמט"), 1926; Brettspiele der Völker ("משחקי הלוח של העמים"), 1931.

J. Hanorak, *E. L.*, 1959.

לַסְקָרִיס, (1) ינוס — Ἰάνος Λάσκαρις — (1445, קושטא — 1534, רומא), הומאניסט ביזאנטי. לאחר נפילת קושטא בידי התורכים (1453), עבר לאיטליה וזכה לאפוטרו־פסותו של החשמן בסריון (ע״ע). ב1472 הועמד בפירנצה בראש הספריה החדשה שהוקמה ע״י בית מדיצי (ע״ע) וב־תפקיד זה סייר באסיה הקטנה וברחבי איטליה לרכישת כתבי־יד יקרי־ערך. ב1495 נתקבל לשרותו של שארל VIII, מלך צרפת ועסק בהוראת יוונית ובאירגון הספריה המלכותית בבלוָא. היה שגרירד של לואי XII בוונציה וגם מילא שלי־חויות דיפלומאטיות חשובות בשרות האפיפיורות; עמד בראש האקאדמיה היוונית ברומא שנוסדה ביזמת האפיפיור לאו X והיה דובר אפיפיורי בשליחויות אל פרנסוא I ואל קרל V, ממנו דרש לצאת למסע־צלב לשחרור יוון מעול התורכים.

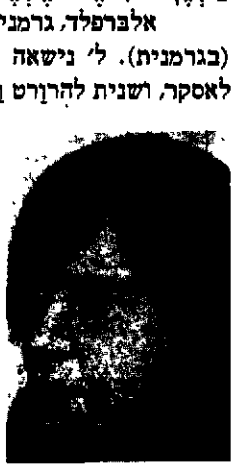
יבולו הספרותי היה מצומצם, אך הוא נתפרסם בהש־פעתו הנרחבת בזכות פעולתו הדיפלומאטית והוראת יוונית. הוא עסק בתירגום ובפירסום מהדורות של חיבורים קלא־סיים ביוונית.

E. Legrand, *Bibliographie hellénique... aux XVe et XVIe siècles* (I), 1885; B Knos, *Un Ambassadeur de l'hellénisme J. L et la tradition gréco-byzantine dans l'humanisme français*, 1945.

(2) קוֹנסטנטינוס — Κωνσταντῖνος Λάσκαρις — (1434, קושטא — 1501, מסינה), הומאניסט ביזאנטי, מורה ליוונית. ל׳ — שהיה אולי אח או קרוב ל(1) — ברח לאיטליה לאחר נפילת קושטא בידי התורכים (1453). בחצרו של פראנצ׳סקו ספורצה (ע״ע) במילאנו, לימד את הנסיכה איפוליטה יוונית ובשבילה חיבר ספר דקדוק יווני (1476), שהיה הספר הרא־שון שהודפס כולו ביוונית וזכה לתפוצה רבה. ב1465 נתמנה פרופסור ליוונית בנאפולי ע״י המלך פרדינאנד I וב1467 עבר למסינה, בה פעל כ35 שנה. חיבר ביוונית וברומית מכתבים, כתבי רטוריקה ושירה.

E. Legrand, *Bibliographie hellénique... aux XVe et XVIe siècles* (I), 1885; A. de Rosàlià, *La vita de C. L.* (Archivio storico siciliano, III, 21–70), 1957-8.

לַסְקֶר־שִׁילֶר, אֶלְזֶה — Else Lasker-Schuler — (1869, אלברפלד, גרמניה — 1945, ירושלים), משוררת יהודיה (בגרמנית). ל׳ נישאה בנישואים ראשונים לרופא ברתולד לאסקר, ושנית להֶרוַרט וַלְדֶן (ע״ע). את מרבית שנותיה בילְ־תה בברלין. רבים מאמני וסופרי גרמניה נמנו עם ידידיה, כמו למשל הסופרים גוֹטפריד בן (Benn), פטר הילה (ע״ע; Das Peter Hille-Buch [ספר פטר הילה"], 1906; מכתביו אל ל׳, 1921). ב1932 הוענק לה פרס קליסט על יצירתה הספרותית. ב1933 היגרה ל׳ מגרמניה, תחי־לה לשוויץ ולבסוף, לאחר שני ביקורים בארץ־ישראל, השתקעה (ב1939) בירושלים. כאן כתבה

אלזה לסקר־שילר

את ספר שיריה האחרון Mein blaues Klavier ("פסנתרי הכחול"), 1943. בשירתה הדגישה תמיד את השתייכותה לעם היהודי וראתה בארץ־קדם את מולדתה הרוחנית. אולם במצי־אות לא הסתגלה להוי הארצישראלי. מנודה ממולדתה האחת ובלתי מוכרת במולדתה השניה, סיימה את ימיה בין שברי עולמה ההרוס.

ל׳ כתבה דברי פרוזה. מהם: Mein Herz ("לבי", סיפור אהבה), 1912; Der Wunderrabbiner von Barcelona ("הרב בעל המופת מבארצלונה"), 1921; Das Hebräerland ("ארץ העברים"), 1937; ומחזות, כגון: Die Wupper ("נהר הוּפּר"), 1909. אולם, חשיבותה היא בעיקר בשירתה הלי־רית. היא נמנית עם הזרם האֶכּספרסיוניסטי. בשירתה רגש רב, אמונה דתית ועצב כבד. נושאיה היהודיים הז־תנ"כיים מקבלים לעתים משמעות חדשה ובלתי צפויה. היא מנסה לגשר בין אהבתה ליהדות לבין אהבתה לגרמניה ולתרבותה. במחזה Arthur Aronymus und seine Vater ("ארתור אָרונימוס ואבותיו"), 1932, צייר העלילה הוא היחסים בין היהודים לנוצרים, אותה שעה עדיין האמינה המשוררת באפשרות של הידברות. — מבין ספרי שיריה העיקריים: Styx ("נהר המוות"), 1902; Der siebente Tag ("היום השביעי"), 1905; Hebräische Balladen ("באלאדות עבריות"), 1913. — כתביה הוצאו לאור ב3 כרכים, 1959/62.

F Goldstein, *Der expressionistische Stilwille im Werke der E. L.-S.*, 1937, W. Kraft, *E. L.-S.*, 1951; H. Rudiger, *Der schwarze Schwan Israels*, 1952; K. Schumann, *Im Bannkreis von Gesicht u. Wirken*, 1959, M. Kupper, *E. L.-S.*, 1966, J P Wallmann, *E. L.-S*, 1966.

ג. אב.

לֶסֶת (Maxilla), שמה של קבוצת עצמות בגלגלת (ע״ע ור׳ שם תמ׳, עמ׳ 767/8), שתפקידן העיקרי הוא לשאת את השיניים ולאפשר את הלעיסה. הל׳ מורכבת משתי עצמות עיקריות, הל׳ העליונה (maxilla) והל׳ התחתונה (mandibula). בעוד שעצמות הל׳ העליונה של האדם צמודות לגולגולת, חָפשיות עצמות הל׳ התחתונה ומחוברות לגולגולת ע״י מִפרָק, שבעזרתו מבוצעות תנועות הלעיסה. (על מבנה הל׳ בבע״ח — ע״ע דוחיים, עמ׳ 113; זוחלים, עמ׳ 687, ותמ׳ שם; יונקים, עמ׳ 634; דגי־ראות, עמ׳ 935; חרקים, עמ׳ 82/3, וכן ע״ע גלגלת, עמ׳ 764 ו770).

הל׳ העליונה מהווה את עיקר הבסיס הגרמי של הפנים, מארובות העיניים ועד חלל הפה. גוף הל׳ הוא העצם שמאחורי הלחיים, ובו מערת האף הלסתית (sinus maxillaris). גוף הלסת מכיל בחלקו העליון את רצפת ארובות העי־ניים; משני צדדיו שני זיזי עצם הבנויים מחומר גרמי יציב: הזיז המצחי והזיז העולי, המעבירים את עומס הלעיסה אל כל עצמות הגולגולת. בחלקו התחתון של גוף־הל׳ קשת בסיסית הנושאת את זיז מכתשי השיניים. שתי עצמות הל׳ העליונה מחוברות זו לזו באמצעיתן של הקשתות הבסיסיות מתחת למפתח האף. כמו כן יוצאים לוחות אפקיים משתי הקשתות הבסיסיות ומתחברים זה אל זה בקו האמצעי ומ־הווים חלק של החך הקשה (palatum durum). חיבור העצ־מות מאפשר העברת עומס הלעיסה מצד אל צד. לעתים אין התחברות הלוחות האלו שלמה ואז נוצר החך השסוע. זה מום מלידה המפריע בפעולות הלעיסה, הבליעה והדיבור, אך ניתן לתיקון ע״י ניתוח.

הל׳ התחתונה בנויה אף היא מקשת בסיסית הנושאת

את הזיז האַלְוֶאולרי עליו מצויות השיניים התחתונות. מצידי הקשת הזאת יוצא ענף הל׳ התחתונה, אשר חלקו העליון מתפצל לזיז השרירי (processus coronoideus), שאליו מחובר שריר הלעיסה הרקתי (musculus temporalis), והזיז הפרקי (processus condyloideus). הזווית בין הענף ובין הקשת הבסיסית היא כ־120° וגודל הזווית תלוי בעוצמה הלעיסה. בתינוקות וקשישים הזווית היא בת 150°, ולעומת זאת, בקרפים בעלי שיניים מפותחות — 90°. הקשתות הבסיסיות של שני הצדדים מחוברות באמצע. הקף הקשת הבסיסית גדול מהקף הזיז האלואולרי ועל כן בולטת הקשת בחלקה הקדמי וְמהווה את הסנטר. בליטה זו חסרה באדם הקדמון והיא הולכת ומתבלטת עם האוולוציה של האדם. יתכן שהתרחבות הקף הקשת הבסיסית היא תנאי הכרחי להתפתחות הלשון ופתוח כושר הדבור. בענף הלסת פתח (foramen mandibularis) לכניסת העצב לתוך הלסת. פתח זה נימוש בחלל הפה ומשמש מקום להזרקה לאַלחוש בעת טפול שיניים.

מ פ ר ק ה ל׳ המחבר את הלסת התחתונה לגולגולת מורכב: א. מקרקפת, בעלת צורה גלילית; ב. מהשקע הפרקי בעצם הרקה ולפניו גבשוש פרקי אנכי; ג. מדיסקית המפרק הנתונה בין הקרקפת ובין השקע הרקתי. סבוב הקרקפת בציר הגלילי, תזוזת הקרקפת לאורך הדיסקית ותזוזת הדיסקית בשקע המפרק ובדופן האחורי של הגבשוש הפרקי מאפשרים תנועה בשלושה מישורים: א. פתיחה וסגירה לחיתוך המזון; ב. הזזת העצם קדימה ואחורה למעיכת המזון; ג. תנועה סבובית לטחינת המזון. חיות טרף מבצעות רק את תנועת הפתיחה והסגירה. ואילו חיות צמחוניות מבצעות בעיקר תנועות טחינה. האדם וחיות הנזונות גם מבשר וגם מצמחים מסוגלים לבצע את כל סוגי התנועה.

תנועות הלעיסה מבוצעות בעזרת שרירי הלעיסה. בין השרירים הסוגרים את הלסת ומצמידים את השיניים נמצא השריר הרקתי היוצא מכל אורך עצם הרקה ומתחבר אל הזיז השרירי של ענף הל׳; השריר הזה אחראי לתנועות עדינות וחשוב גם לתפקידי הדבור. הקשת הבסיסית מוקפת לולאה שרירית אשר חלקה הקדמי הוא שריר הלעיסה (masseter). הכוח הממשי של השרירים האלה מגיע ל־72 ק״ג. פתיחת הלסתות מבוצעת ע״י שרירים המחברים את הלסת אל העצם ההיאואידית ודרכה אל הסחוס התריס (cartilago thyreoidea); שרירים אלו מהווים את הבסיס של חלל הפה. לשם ייצוב של נקודות האחיזה דרושה השתתפות של שרירי הצוואר והעורף בתנועת הפתיחה. שרירי הלעיסה ותנועת העצם מפעילים לחץ על בלוטות הרוק ומסייעים להפרשת הרוק לחלל הפה.

ש. ה. בל.

לֹעַ (Pharynx), חלק של מערכת העיכול והנשימה, המחבר את חללי הפה והאף אל הושט (ע״ע) ואל הגרון (ע״ע). דרך הל׳ מועבר אוכל מחלל הפה לוושט, ואוויר מחלל האף והפה אל מערכת הנשימה. הל׳ בנוי בצורת צינור המחובר אל בסיס הגולגולת ומקביל במהלכו לעמוד השדרה הצוארי. בדפנו הקדמי פתחים נרחבים המחברים את הל׳ אל: א) חלל האף ע״י שני נחירי האף האחוריים; ב) חלל הפה; ג) הגרון. בהתאם לכך מתחלק הל׳ לשלושה חלקים: הל׳ האפי, הפומי והגרוני. בדפנות הצדדיים של הל׳ האפי נמצאים שני פתחי חצוצרת השמע המחברים את הל׳ אל האוזן התיכונה. הכניסה מחללי הפה והאף אל הל׳ מוקפת טבעת לימפתית המורכבת משני שקדי החך (ע״ע שקדים) בצדדים ומשקד הלשון למטה ושקד הל׳ מעל. משערים שתפקיד טבעת זו הוא חסימה מפני חדירת גורמי מחלות, החודרים ע״י האוכל והאויר. דפנות הל׳ עשויים שלוש שכבות: רירית, רקמה חבורית ושרירים. שכבת השרירים מורכבת משלושה שרירים מכווצים המקיפים בצורה אלכסונית את הצדדים ואת הדופן האחורי, ומשרירים אנכיים המרימים את הל׳. פעולה מתואמת של שרירי הל׳, חלל הפה והגרון, מעבירה באופן אל־רצוני את האוכל מהפה לוושט, ובו בזמן אוטמת את חלל האף ואת חלל הגרון ע״י מתיחת החך הרך וע״י הרמת הגרון וסגירת קפליו. וע״ע בליעה.

ש. ה. בל.

לַעַ־הָאֲרִי, ע״ע לַעֲנִיתִיִּים.

לַעֲנָה (Artemisia), סוג שיחים או בני־שיח ממשפחת המרכבים (ע״ע), המכיל למעלה מ־200 מינים. נפוץ בחצי־הכדור הצפוני, ובייחוד באיזורי המדבריות והערבות. המרכז להתהוותם של מרבית מיני הל׳ הוא בערבות רוסיה — באסיה המרכזית והתיכונית. חלקם הגדול של מיני הל׳ השרנים משתלט על פני חברות־צמחים ואלה נקראות על שמותיהם (ע״ע א״י, כרך ו׳, עמ׳ 191/2 ומפה שם, עמ׳ 189/90).

הפרחים זעירים, מחוסרי צבע וערוכים בתפרחות קטנות ומועטות־פרחים. ההאבקה — ע״י הרוח. העלים מסורגים, קטנים, שעירים, בצבע אפור־כסף. ריחם חריף וטעמם מר.

רבים מצמחי הל׳ הם צמחי־רפואה. מהמינים A. maritima, ו־A. cina מפיקים סַנטונין המשמש בתעשיית התרופות (ע״ע אנטי־הלמינתיים, חמרים, עמ׳ 380/1). מה־A. absynthium מפיקים שמן אבסינת שהוא רעל נארקוטי פעיל. במזרח הקדמון נהגו להפיק מהל׳ המדברית משקה משכר ששימש ברפואה. במינים אחרים משתמשים ברפואה העממית (ר׳ תמ׳ בע׳ דיוסקורידס, עמ׳ 422).

בארץ גדלים בר 4 מיני ל׳: 1) ל׳ ח ד ־ ז ר ע י ת (A. monosperma), שיח ירוק־עלים הפורח בקיץ. נפוץ בחוליות הנודדות ומשתמשים בו לייצובן בגלל תכונתו המיוחדת: שורשו המעמיק המסתעף, המסוגל להצמיח ענפים חדשים כשהוא נחשף ע״י הרוח; 2) הל׳ המדברית (A. herba-alba), בן־שיח אפור, מרובה־ענפים, הנפוץ בנגב. עליו שסועים ומרוכזים בבסיסי הענפים ונובלים בראשית הקיץ, אך הצמח כולו פעיל כל השנה ופורח בסוף הקיץ. ריחו חריף וכמות שמנו האתרי רבה למדי. הבדואים משתמשים בו כצמח־רפואה; 3) ל׳ ש י ח נ י ת (A. arborescens), שיח מכסיף המשמש גם כצמח נוי בגינות. העלים גזורים לאונות מרודבות. הקרקפת כדורית מרובת־פרחים. צבע הפרחים צהוב חי.

לענה חד־זרעית (A. monosperma)
מימין: למעלה — פרי; למטה — קרקפת פרחים. משמאל: הצמח כולו

מוצאו מאיזור הים־התיכון, ובישראל מצוי בשרון ובכרמל; 4) ל׳ יהודה (A. judaica) נפוצה בעמק הערבה ובאדום, הקרקפת דמויית חצי־כדור ובעלת פרחים רבים. — מיני ל׳ אחדים מטופחים כצמחי נוי בגינות.

במקרא נזכר השם ל׳ שמונה פעמים, אם במקביל למרורים (איכה ג, טו), ואם כמשל למר (מש׳ ה, ד). כוונת הכתוב בכל המקומות מורה על צמח המכיל חמרים מרים או אפילו חמרי־רעל. ביטויים הקשורים למרירות ורוע מכילים את הל׳ כסמל לתכונות אלה.

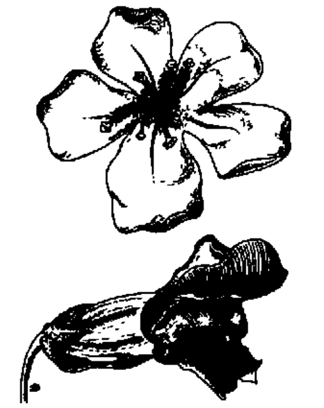
רוב המתרגמים והחוקרים מזהים את הל׳ המקראית עם הל׳ המדברית שהיא מרה ביותר בטעמה, עד־כדי־כך שאינה נאכלת אפילו ע״י הצאן.

השם הערבי של הצמח, „שיח״, מקובל בכל ארצות המזרח ובאפריקה הצפונית ויש מזהים אותו עם השם העברי שיח („הקוטפים מלוח עלי שיח״, איוב ל, ד).

מ. ז.

לַעֲנִיתִיִּים (Scrophulariaccae), משפחת צמחים דו־פסיגיים, המונה כ205 סוגים ו3,0001 מינים, הגדלים ברוב האיזורים של כדור הארץ. מצטיינים ברב־גוניות של צורות ושל טיפוסים ביולוגיים. רובם עשבים חד־ורב־שנתיים; מיעוטם שיחים ועצים. ביניהם צמחים זקופים ושרועים, מטפסים וצמחי־מים, טפילים למחצה וטפילים גמורים. העלים מסורגים, נגדיים או דוריים וחסרים עלי לוואי. בדומה לשפתניים, הגבעולים והעלים מכוסים בשערות. הפרחים דו־מיניים, בלתי־נכונים, בצורות הפשוטות הכותרת כמעט נכונה, בעלת 4—5 אונות. לרוב היא דו־שפתנית עם או בלי דרבן. המספר היסודי של האבקנים הוא 5, עפ״ר מצטמצם ל4 או שהחמישי הופך לסטמינוד, בצורת זיר או קשקש. בסוג אחד (בֶּרוֹנִיקָה) 2 אבקנים בלבד. השחלה עלית. הפרי לרוב הֲלֶקֶט רב זרעים (במקרים מסויימים מספרם מגיע לאלפים), לעתים רחוקות — ענבה. הל״ עשירים במנגנונים להעברת האבקה שמועברת ע״י דבורים, חיפושיות וחברים. לרובם צוף, המופרש ע״י צופן בצורת דיסקוס בבסיס השחלה. הפרחים מצטיינים לעתים בצבעיהם העזים. פרט לצמחי־נוי שונים אין במשפחת הל״ צמחי־תועלת חשובים. רבים מהמינים משמשים ברפואה העממית. בעל חשיבות רפואית הוא הסוג אצבעונית (ע״ע), שמכמה ממיניו מפיקים דיגיטליס (ע״ע) הינו גליקוזידים המצויים ברוב חלקי הצמח, ובעיקר בזרעים.

סוגים של צמחי־נוי: לוע־הארי (Antirrhinum), המונה כ50 מינים. אלה הם עשבים, בהם הפרחים בודדים בחיקי העלים או ערוכים באשכולות קיצוניים. הפרחים דו־שפתניים. מן השפה התחתונה מתרומם גבנון מקומר הסוגר את פי הכותרת. בסיס צנור הכותרת מורחב בצדו התחתון בצורת שקית. הצוף, המופרש ע״י הדיסקוס, מצטבר בין בסיסי האבקנים. המין לוע־הארי הגדול (A. majus) מפורסם ביותר. ממנו פותחו אלפי זנים לנוי, השונים זה מזה בצורת הפרח, בצבע ובחלקים הוגטאטיביים. תכונות אלו הן בטוי של צירופים שונים של גורמים תורשתיים שמספרם לא רב. משום כך שימש לוע־הארי הגדול כחומר ניסוי במחקר הגנטי, במשך שנים רבות. בו נתגלו בברור חוקי התורשה היסודיים. כן נתגלו ונחקרו בו מוטאציות שונות, בהן המוטאציה ההפיכה בעלת הפרחים הנכונים (ע״ע התפתחות, עמ׳ 726). הסוגים בוצין (ע״ע) ופשתנית (Linaria) מונים כ150 מינים, ובארץ — 15, הנפוצים בכל האיזורים. כמו בלוע־הארי, פי הכותרת חסום ע״י בליטת השפה התחתונה. בבסיס הצנור דרבן ארוך. האבקה נעשית ע״י דבורים בעלות חדק ארוך. המין פשתנית ארם־צובא (L. halepensis) נפוץ למדי. סוג אחר, ומינים רבים לו בארץ, הוא ברוניקה (Veronica); בפרח של הסוג הזה 4 עלי־כותרת ו2 אבקנים. ברוניקה הסורית היא מבין המינים הנפוצים בארץ. צמח חד־שנתי קטן, פרחיו כחולים, פורח בחדשי ינואר—מארס.

פרחים בודדים של סוגי לעניתיים
למעלה: בוצין (Verbascum);
למטה: לוע־הארי (Antirrhinum)

פשתנית (Linaria vulgaris)
1. פרח: נורל טבעי; 2 פרח: חתך־אורך;
3 עלי: חתך־אורך; 4. פרי; 5. זרע

על הל״ נמנים צמחים טפילים־למחצה, בעלי־עלים ירוקים, הנטפלים לשרשיהם של צמחים אחרים, וטפילים גמורים. מבין הראשונים המצויים בארץ: העלוק המצוי (Bellardia trixago) ומיני עלקלוק (Parentucellia). בין הטפילים הגמורים מצויים הסוגים Harveya וHyobanche באפריקה, וLathraea באירופה. מעטים הם העצים מבין הל״: הHalleria lucida, הגדל באפריקה המזרחית והדרומית וגבהו כ13 מ׳, והHebe parviflora, בזילאנדיה־החדשה, שגבהו כ7.5 מ׳. מהסוג פּוֹלוֹבניה (Paulownia), המונה כ10 מיני עצים נשירים הגדלים בסין, ידועה הפולובניה ההדורה (P. tomentosa) שגבהה מגיע ל12 מ׳. מזרעיה מפיקים ביאפאן שמן המתייבש מהר והמנוצל לצבעי לאכה ולתעשיית נייר. מצמחי־המים מצטיינת הAmbulia hottonioides בשתי צורות של עלים: העליונים כמעט תמימים, והשקועים — דמויי חוטים.

מ. זהרי, עולם הצמחים (ר׳ מפתח), תשי״ד; P Knuth, *Handbuch der Blütenbiologie*, III, 1905, E. Baur, *Einfuhrung in die Vererbungslehre*, 7–11, 1930; G. L. Stebbins, *Variation and Evolution in Plants*, 1950; O. Gessner, *Die Gift- und Arzneipflanzen von Mitteleuropa*, 1953².

י. גל.

לֶף (לעף), משפחה של מלומדים ורבנים יהודים בהונגאריה. החשובים ביניהם: (1) לאופולד — Löw Lipot — (1811, צ׳רנהורה [מוראוויה] — 1875, סֶגֶד [הונגאריה]),

לאופולד לף

רב וחוקר במדעי־היהדות, ממייסדי הזרם הליבראלי (מ1868 — „הנאולוגי") בקרב יהדות התגאריה ומהדמויות הבולטות שם במאה ה19. ל' למד בישיבות שונות במוראוויה וגם בישיבת אַיזֶנשטַט שבהתגאריה (1829). השלים את לימודיו בבת"ס חילתיים, בליציאום הפרוֹטסטאנטי בפרשבורג ובאוניברסיטות פֶּשט ווינה. מ1841 היה רבה של קהילת נאדיקאניז'ה בהתגאריה ומנהל ביה"ס היהודי שם, ומ1846 רבה של קהילת פאפא. ב1848 היה ל' בין תומכי המרד ההונגארי באוסטרים, ולאחר דיכויו הושם בכלא, ממנו שוחרר בסוף 1849. כעבור שנה נבחר לרבה הראשי של קהילת סגד, ממנה סרב להיפרד, שכן ראה את יעודו ומטרת־חייו בפעולה בקרב יהדות התגאריה.

ל' היה מראשי הלוחמים לשווין־זכויות ליהודי הונגאריה; פירסם מאמרים רבים ואף מתח ביקורת על עמדתו של קושוט (ע"ע) בעניין זה. הוא עיבד תכניות ופעל למען ארגון כל־ארצי של יהודי התגאריה, ותכניותיו שימשו כבסיס בדיוני ועידת יהודי הונגריה (ע"ע, עמ' 867). ב 1862 פירסם ל' את הביקורת הראשונה לספר „רומי וירושלים" של מ. הס (ע"ע), אך למרות שהתנגד לרעיונו בדבר הקמת מדינת יהודים בא"י, מצא בחיבורו קטעים הראויים לשבח. ב1844 ערך והוציא לאור בליפציג גליון בודד של כה"ע הנודע בגרמנית „בן־חנניה", שנתחדש על־ידיו שוב ב1858 בסגד, ומאז הופיע ברציפות עד 1867. השתתפו בו גדולי חוקרי היהדות בתקופתו, אך ל' עצמו כתב בו את רוב המאמרים. ב1847 יסד את כה"ע היהודי הראשון בהתגאריה, A Magyar Zsinagóga, ממנו הופיע גליון אחד. את השפה ההתגארית למד ל' רק בגיל מבוגר, אך הגיע בה לרמה גבוהה, וב1870 הוציא לאור את קובץ דרשותיו הראשון בהתגארית.

חיבוריו של ל' מקיפים תחומים שונים: מקרא, הלכה, ארכאולוגיה תלמודית, תולדות יהודי התגאריה — היה חוקר חלוץ בתחום זה —, רפורמה ובעיות השעה. מהם יש לציין במיוחד: Die Reform des rabbinischen Ritus auf rabbinischem Standpunkte („הרפורמה של הטקס הרבני, מנקודת־מבט רבנית") — הכולל גם מעט ביקורת על א. חורין, 1839; Praktische Einleitung in die Heilige Schrift und Geschichte der Schriftauslegung („מבוא שימושי למקרא ותולדות פרשנותו"), 1855; Beiträge zur judischen Altertumskunde, I–II („מחקרים בקדמוניות היהודים"), 1870/5. רוב מאמריו כונסו לאחר מותו ע"י בנו עמנואל (ר' להלן). כן כתב פיוטים בעברית, שנדפסו ע"י פרופ' ש. קליין (ירושלים, תש"ח).

ל' נתן ביטוי מובהק למגמת אותו זרם בקרב יהדות התגאריה שביקש להשתלב בחיים הכלליים של החברה ההתגארית, תוך שמירת ערכי היהדות. ל' היה חלוץ הסיגנון ההתגארי המיוחד של התנועה לתיקונים בדת, שנפוצה בזמנו בקרב יהודי אירופה המערבית והמרכזית, וגם עמד בראשה, יחד עם אהרן חורין (ע"ע). במסגרת זו לחם בעד צורות אסתטיות בפולחן בבתי הכנסת, ובעד ארגון חילוני של חיי הקהילה, בפקוח השלטונות, תוך קביעת מקום מרכזי בחיים אלה לרב הקהילה. כתנאי הכרחי לכך ראה את השגת שווין הזכויות ליהודי התגאריה, אך דרש שהיהודים יקבלו על עצמם, נוסף לחובות האזרחיות, גם את מגמותיה של החברה ההתגארית הלאומית. בכך יש לראות בו את ניגודו הקטבי של הרב משה סופר (ע"ע), בן־זמנו הקשיש ממנו, שלחם כל ימיו נגד מגמות אלו עצמן; השפעתם של שני אישים אלה ליוותה את יהדות התגאריה עד לימי השואה.

ג. קרסל (עורך), משה הס ובני דורו, 211–217, תש"ז;
נ. קצבורג, ההיסטוריוגרפיה בהונגריה (סיני, מ'), תשי"ז;
A. Hochmuth, *L. L. als Theologe, Historiker und Publizist,* 1871; B. Bernstein, *Az 1848–1849-iki magyar szabadságharcz és a zsidók,* 1898; M. Eisler, *L. L.* (Magyar-Zsidó Szemle, 28), 1911; V Bacher, *L. L.* (Magyar Izrael, IV), 1911; M. Guttmann, *L. L.* (ibid.); S. Krausz, *L. L.* (ibid.); W N. Loew, *L. L.. a Biography,* 1912; F. Grunvald, *L. L.* (Libanon, VII), 1943.

(2) עמנואל אברהם חיים (1854, סגד — 1944, בודאפשט), בנו של (1), רב, דרשן וחוקר. הוסמך לרבנות בביהמ"ד לרבנים בברלין ולדוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת ליפציג. ב1878 היה לרבה של סגד, עד מותו. בתקופת ה„טרור הלבן" (ע"ע התגריה, עמ' 868), הוטל על ע"ל מעצר־חקירה למעלה משנה, אך גם אז המשיך בעבודתו המדעית. לאחר שנכבשה התגאריה ע"י הנאצים, שבועות מספר לפני פטירתו, הושם, עם בני קהילתו, בגטו, ע"י השלטונות ההתגאריים המקומיים. „ועדת ההצלה" הצליחה להוציאו מן הגטו ולהעבירו לבודאפשט, שם נועד להספח ל„רכבת ההצלה" (ע"ע התגריה, עמ' 870), אולם משום מחלתו הוכנס לבית־החולים לשעת חירום של הקהילה היהודית, ושם נפטר. נקבר זמנית בבית־העלמין היהודי בבודה, וב1947 הועברו עצמותיו לסגד.

ע"ל המשיך בנאמנות את דרכו של אביו, וכמותו חש אף הוא את עצמו כפטריוט התגארי, אולם במשך התקופה שבין שתי מלה"ע התקרב לרעיון הציוני, והיה מפעילי „ההתאחדות של היהודים־ההתגאריים למען א"י" (נוסדה ב 1926), אשר בחסותה פעלו שם קרן היסוד, הקרן הקיימת ומוסדות ציוניים אחרים. ב1929 היה ממניחי היסוד לסוכנות היהודית המורחבת וחבר המועצה שלה. עם זאת ייצג את הקהילות היהודיות הליבראליות בבית העליון של הפארלאמנט בבודאפשט, בשנים 1927—1940.

עבודתו המדעית שהקנתה לו את עיקר פירסומו היתה חקר הצמחים ושמותיהם בספרות היהודית. ב 1881 י"ל ספרו Aramäische Pflanzennamen („שמות צמחים בארמית"), אולם ספרו הגדול בתחום זה היה Die Flora der Juden („הבוטאניקה של היהודים", I–IV, 1924—1934), בו מתאר ע"ל, במסגרת שיטתו הבוטאנית של לינה ובעזרת הבלשנות השמית, את הצומח בתנ"ך, בתלמוד ובספרות העברית של יה"ב — מברר את שמות הצמחים, וחוקר את תפקידם בחיי היהודים, בהלכה, באגדה, ברפואה, בשירה ובאמנות. כן מתואר מקומם של היהודים בגידול הצמחים ובהפצתם במשך הדורות. ע"ל חקר גם את עולם החי והדומם במקורות היהודיים, אולם כה"י של ספר זה אבד בשואה. כתב הוספות ותיקונים לספריו של שמואל קרויס (ע"ע): Griechische und lateinische Lehnwörter ו Talmudische Archäologie, וכן נטל חלק בהשלמתו של ספר „ערוך השלם". תרומתו של ע"ל לבלשנות השמית בכלל, ולבלשנות העברית בפרט, וכן תרומתו לפרשנות מקורות חז"ל, זכתה להכרה כללית. מלבד אלה

כתב, בשיתוף עם אחרים, את תולדות היהודים בסגד (1885) וקורות החברא־קדישא שם (1887), שניהם בשפה ההונגארית. כן חקר את הפולקלור היהודי, ופירסם מאמרים רבים בנושא זה; מהם: על הנשיקה, על האצבעות ועל הדמעות.

שמו של ע"ל קשור בבניית ביהכ"נ הגדול של סגד (1900/3), אחד היפים באירופה: ארדיכלו, ל. באומהורן, פעל בקשר הדוק עם ע"ל, שתרם הרבה לשכלולו האמנותי.

I. L., *Önéletrajz* [אוטוביוגראפיה] (Egyenlőség, XL), 1921; E. Frenkel, *Bibliographie der Schriften I. L.s* (MGWJ, LXXVIII), 1934, id., *Erganzung und Fortsetzung ..* (Semitic Studies in Memory of I L.), 1947, A. Scheiber, *Additions.. to the Bibliography of I. L.* (ibid.); I. Benoschofsky, *L. I. a darsan* (ibid.),

יה. מ.

לַפוֹנְטֶן, זַ'ן דֶה, ע"ע לַה פוֹנְטֶן, זַ'ן דֶה.

לֶפֶוְר דְ'אֶטַפְּל, זַ'ק — Jacques Lefèvre d'Étaples — (בלאט' Iacobus Faber Stapulensis; 1455 בערך, אטאפל [צפון־צרפת] — 1536, נֶראק), הומאניסט צרפתי, מלומד מעמיק ופורה. בן עניים; למד באוניברסיטת פאריס והשלים את לימודיו בפירנצה, אצל פיצ'ינו ופיקו דלה־מירנדולה (ע"ע). בצעירותו הירבה לנסוע, והגיע אולי גם לאסיה ולאפריקה. שימש מורה למאתמאטיקה ולפילוסופיה בקולז' של החשמן למואן (Lemoine). ההדיר את כתבי אריסטו (1490—1515) ותרם להבנתו מחדש. עם זאת היה בעל נטיה דתית מובהקת והושפע מכתבי ניקולאוס קוזַנוס (ע"ע). לד"א תרגם לצרפתית את כתבי־הקודש הנוצריים, ותרגומיו סללו את הדרך לפרוטסטנטיות בצרפת. הוא נהנה מחסותו של ההגמון ממו' (Meaux), בריסונה (Briçonnet), שהושיבו (1508) במנזרו סן־ז'רמן־דה־פרה (Saint-Germain-des-Prés) בפאריס ומינהו (1523) לסגנו (vicaire général) במו. לד"א הטיף להעדפת כתבי־הקודש על המסורת, והאמנה על המעשים הטובים, אבל דגל בשלום הכנסיה ובתיקונים ללא־פילוג. בהיותו נוטה לסגפנות, התעניין באופן מיוחד בספרות המיסטית והדפיס (1494—1505) כתבים שיוחסו להֶרְמֶס טְריסמֶגיסטוס (ע"ע) ולדיוֹניסיוֹס איש־האַרֶאוֹפַּגוֹס (ע"ע; 1498), כתבי רימונדוס לולוס (ע"ע; 1499), ואן רויסברוק (1512), ועוד. בימי שביו של פרנסוא I (ע"ע) נחשד בנטיה לרפורמה וברח (1525) לסטראסבור. אח"כ החזירו המלך ומינה אותו לספרן של ספריית הארמון בבלוא (Blois) ומורה של ילדיו. ב־1531 הוזמן אל מעריצתו, אחות המלך, מרגריט מנאוואר, ובחצרה מת.

מפירסומיו: Quincuplex Psalterium („ס' תהלים מחומש" [השוואה של חמישה תרגומים]), 1509; Commentarii initiatorii in quatuor Evangelia („פירושי הדרכה על ארבעת האוונגליונים"), 1521; Epistres et Evangiles des 52 dimanches, avec briefve... exposition d'icelles („הקריאות במכתבי השליחים ובאוונגליונים ל־52 ימי ראשון שבשנה, עם הסבר קצר"), 1523; La Sainte Bible en françois („כתבי הקודש בצרפתית"), 1530.

C H Graf, *Essai sur la vie et les écrits de J. L. d'É.*, 1842, id , *J. F. St , ein Beitrag zur Geschichte der Reformation in Frankreich* (Zeitschr. für die historische Theologie, XXII), 1852; C. Proosdij, *J. L. F d'É., voorganger van Calvijn*, 1900, E. Amann, *L. d.'É.* (Dictionnaire de théologie catholique, IX), 1926; A. Renaudet, *L. d'É.* (Dictionnaire des lettres françaises, publié sous la direction de G. Grente. Le XVIe siècle, 438–440), 1951.

מ. ק.

לַפוֹרְג, זְ'יל — Jules Laforgue — (1860, מונטֶוידֶאו — 1887, פאריס), משורר ומספר צרפתי. ל' קיבל את חינוכו התיכון בצרפת. בשנים 1881—1886 שימש קריין לצרפתית לקיסרית אוגוסטה בברלין. ב־1886 שב לפאריס, אך מת כעבור שנה ממחלת השחפת. בקבצי שיריו Les Complaintes („קינות"), 1885, L'Imitation de Notre-Dame la Lune („חיקוי אמנו הקדושה הלבנה"), 1886 ו־Derniers vers („שירים אחרונים"), 1890, ניתן ביטוי לאני המלאנכולי של המשורר, בעל הרגישות היתרה. לעתים גיחך „היִנה הצרפתי" — כפי שכונה — את הנימה הנוגה של שיריו בהערה אירונית־סארקאסטית או קטע הומוריסטי. ל' היה הראשון שזנח את המסורת של אחידות הטון בשירה הצרפתית. הוא נמנה עם ראשוני הסימבוליסטים, כתב לעתים בחרוזים חפשיים והרבה בחידושי לשון. השפעתו ניכרת על מספר משוררים בני זמננו. ב־1887 פורסם ספרו Moralités légendaires („מוסרי־השכל אגדיים"), קובץ של ששה סיפורים פילוסופיים. — כתביו יצאו לאור ב־6 כרכים, 1922—1930.

G Kahn, *Symbolistes et décadents*, 1902, F. Ruchon, *J. L., ... sa vie, son œuvre*, 1924; J Cuisinier, *J. L.*, 1925; L. Guichard, *J. L et ses poésies*, 1950; M.-J. Durry, *J. L.*, 1952; W. Ramsey, *J. L. and the Ironic Inheritance* (עם ביבל'), 1953; P.-J Reboul, *L.*, 1960; M. Collie, *J. L*, 1963.

לֶפְּטִיס מַגְנָה — Leptis Magna — עיר עתיקה בחוף לוב, כיום חרבות לְבדה ליד העיירה חוֹמס שממזרח לטריפולי. ל"מ היתה אחת המושבות העתיקות ביותר שיסדו הפניקים בחופי הסירטה הגדול, ותחילתה, כנראה, במאה ה־10 לפסה"נ. העיר, ששיגשגה מאד, נכללה אצל היוונים ב„שלוש הערים" — טריפוליס (Τρίπολις) — יחד עם שכנותיה סַברָתה וויאת, ושלשתן העלו מס לקרת־חדשת. אחרי המלחמה הפונית השניה השתלט עליה מַסיניסה (ע"ע) מלך נומידיה, אך בראשית מלחמת הרומאים ביוּגורתה (ע"ע) עברה לצד רומא. ב־46 לפסה"נ סיפח אותה יוליוס קיסר לפרובינציה אפריקה, כעונש על תמיכתה באנשי פומפיוס, אולם היא שמרה על מעמדה כעיר חָפשית ועל סדרי השלטון הישנים בה, שלטון שבראשו עמדו השופטים (שוֹפְטים). טריאנוס קיסר עשאה לקולוניה רומית, והקיסר סֶפּטימיוס סֶוֶרוס (ע"ע), שנולד בל"מ, נתן לה זכויות כשל עיר רומית באיטליה (Ius Italicum), והרבה לפארה בבנייני ציבור נאים. בראשית התקופה הביזאנטית סבלה העיר משבטי האיזור, שוקמה בידי יוסטיניאנוס קיסר עד שחרבה סופית במאה ה־7.

לפטיס מאגנה: שרידי אמפיתיאטרון רומי

האופי הפניקי של ל"מ נשתמר זמן רב, כמוכח מכתובות נארפתיות, שמות אזרחים בכתובות הקדשה ושם העיר בכתב פניקי (לפקי) על מטבעות מהמאה ה1. חקיסר ספטימיוס סורוס דיבר פונית רהוטה, ואחותו כמעט שלא דיברה לאטינית.

חרבות ל"מ, שנחשפו בעיקר בידי האיטלקים אחרי 1911, הם מהאתרים החשובים ביותר בצפון אפריקה מהתקופה הרומית. השרידים הקדומים ביותר הם מהמאה ה7 לפסה"נ, אולם רוב הממצאים הם מהתקופה הרומית, בעיקר מימי סורוס: הפורום החדש, בסיליקה גדולה, קשת משולשת, רחוב מונומנטאלי, הנמל המורחב ועוד. מהתקופה שלפני סורוס נחשפו הפורום הישן, תרמות של אדריאנוס, קשתות של טיבריוס, טריאנוס ומארקוס אורליוס.

P. Romanelli, *L. M.*, 1925; R Bartoccini, *Il Porto romano di L. M.*, 1960, B Barringer – T H. Carter, *Finding a Phoenician Colony*, Expedition 1960/61; R. Bianchi Bandinelli – E. Vergara Caffarelli – G. Caputo, *L. M.*, 1964; T. H. Carter, *Western Phoenicians at L. M.* (AJA, 69), 1965.

א. חי.

לַפֶּטֶר, יוֹהַן קַסְפָּר, ע"ע לַוָטֶר, יוֹהַן קַסְפָּר.

לֶפִּידוּס, מַרְקוּס אֶמִילְיוּס — Marcus Aemilius Lepidus

(מת 13/12 לפסה"נ), מדינאי רומי, אחד הטריומוירים (ע"ע) בטריומויראט השני. ל' היה בן למשפחה פאטריקית עתיקה, ואשתו היתה אחות מרקוס ברוטוס (ע"ע). בזכות מוצאו וקשריו עם משפחות האצולה, וכן בתמיכתו של יוליוס קיסר, החל בקאריירה מדינית. ב49 לפסה"נ היה ל' פרטור אורבאנוס, והוא שיזם את מינויו של יוליוס קיסר לדיקטאטור. ב48/47 היה פרופרטור בהיספאניה קיטריור (ספרד הקרובה, כלו' חלקה המזרחי של ספרד) וב46 היה קונסול יחד עם קיסר. אותה שנה מינהו קיסר לשר־הפרשים (magister equitum), ובמשרה זו החזיק ל' עד רצח קיסר ב44 לפסה"נ. אחרי הרצח תמך ל' במרקוס אנטוניוס (ע"ע). בסוף 43 נועדו אוקטאוויאנוס, אנטוניוס ול' בבונוניה, ובפגישה זו הוקם הטריומויראט השני. ל' קיבל את השלטון בגאליה נארבוננסיס ובכל ספרד, וקונסולאט שני לשנת 42. עיקר פעולתו כטריומויר היתה דווקא באיטליה, בעת כהונתו כקונסול שעה שאנטוניוס ואוקטאוויאנוס לחמו בברוטוס ובקאסיוס: ל' נטל חלק בביצוע הפרוסקריפציות, שאחד מקרבנותיהן היה אחיו, פאולוס; הוא תמך באוקטאוויאנוס נגד לוקיוס אנטוניוס, אחי הטריומויר שהתקומם נגדו.

בחלוקה המחודשת של השלטון בין הטריומוירים, שנערכה ב42, נדחק ל' הצידה ולא קיבל כל פרובינציה, לפי שנחשד בקשרים עם סֶכסטוס פומפֵּיוס, בנו של פומפיוס ה„גדול", שהתבצר בסיציליה והמשיך במאבקו של אביו נגד יורשי קיסר. אך בהסכם אחר, שנערך ב40, נמסרה לל' הפרובינציה אפריקה והוא משל בה עד 36 לפסה"נ. אותה שנה השתתף במערכה האחרונה נגד סכסטוס פומפיוס, ומשעברו לצידו לגיונות רבים סבר שבכוחו לתבוע את סיציליה לידיו ודרש מאוקטאוויאנוס לפנות את האי מכוחותיו. צבאו ערק למחנה אוקטאוויאנוס והלה אילץ את ל' לפרוש מהטריומויראט ומפעילות מדינית. מאז ועד מותו החזיק ל' במשרת כוהן גדול (pontifex maximus) בלבד.

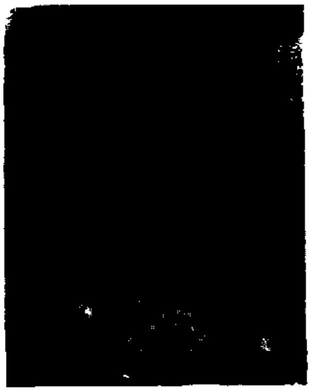
כשלונו של ל' נבע הן מחולשת אָפיו ומהססנותו, והן מהעובדה, שלמרות התחברותו אל קיסר ואוקטאוויאנוס כדי להגיע לשלטון היו רוב קשריו דווקא עם אנשים מחוגי הרפובליקנים.

י. שצמן, מצבם הכלכלי של הסנטורים הרומיים, 55, תשכ"ז; F. Brueggemann, *De M. A. L. vita*, 1887; R. Syme, *The Roman Revolution*, 1939.

ד. אש.

לַפַּיֶט, ז'ילְבֶּר דִי מוֹטְיֶה, רוזן — Gilbert du Motier, Marquis de Lafayette

(1834—1757), מצביא ומדינאי צרפתי. ל' היה בן למשפחת אצולה מפוארת, התייתם בהיותו ילד, נשא את כתו העשירה של הדוכס מאַיֶן (Ayen-) ממשפחת נוֹאַי (Noailles), שהיה מגדולי המלכות, וכבר בצעירותו זכה ל' באהדה בשל אבירותו ושאיפתו לחופש ולשוויון.

ז'. די מ., רוזן לאפאייט

ב1771—1776 היה ל' קצין צבא. הוא הצטרף לבתים החפשים והתיידד עם ב. פרנקלין (ע"ע), ובפרוץ מלחמת־העצמאות האמריקנית הפליג ב1777 למושבות המתמרדות. בזכות התנהגותו האמיצה והנדיבה הועלה מיד לדרגת מיג'ור־ג'נרל. בשובו לאירופה (1779—1780) שיכנע את לואי XVI מלך צרפת לשלוח יחידה לוחמת לאה"ב. הוא חזר לאמריקה, היה לו חלק בניצחון על הבריטים ביורקטאון (1781), שב לאירופה ואירגן מבצע נגד האנגלים, אך בינתיים נחתם חוזה השלום. ל' יצא לאמריקה בפעם השלישית (1783) כדי לסייר בארץ, ואח"כ ביקר גם בגרמניה ובאוסטריה, עטור הילת גיבור צעיר. הוא קרא להעניק זכויות מלאות לפרוטסטאנטים ולשחרר את העבדים הכושים. באסיפת הנכבדים ב1787 התנגד לקלון ותמך בידידו נֶקֶר (ע' ערכיהם). ל' היה אחד הראשונים שביקש לכנס את „אסיפת המעמדות" ולאסיפה זו נבחר בין נציגי האצולה, וסביבו נתקבצו הצעירים אוהדי הקידמה.

ל' היה ממנהיגיה הבולטים של המהפכה בתקופתה הראשונה (1789—1791). הוא הציע לבטל את הפרדת המעמדות באסיפה ולקבוע אחריות פארלאמנטרית של השרים. ב15.7.1789, למחרת כיבוש הבסטיליה, הופקד ל' על המשמר הלאומי. הוא ניסח את הטיוטה הראשונה של „הצהרת זכויות האדם והאזרח" והנהיג את העיטור בעל שלושת הצבעים. הוא ויתר לכל חייו על תואר האצולה שלו ואף מחק לתמיד את המלה „דה" לפני שמו. אולם ל' לא השלים עם הקיצוניות, הציל את משפחת המלוכה ממהומות אוקטובר (כשהביא אותה ההמון מוורסאי לפאריס), והיה אחד ממייסדי מועדון ה„פֶּיָנטים" המתון. „חג הפדראציה" לציון יום השנה הראשון להריסת הבאסטיליה (14.7.1790) היה שיא הפופולאריות שלו. כעבור שנה (יולי 1791) נאלץ להורות לירות במפגינים בשאן־דה־מארס שתמכו בז'קובינים (ע"ע), באוקטובר התפטר מפיקודו, בדצמבר נתמנה למפקד הצבא בחזית המרכז, ואחר־כך למפקד צבא הצפון. התפתחות העניינים בפאריס הדאיגה אותו מאד, והוא פידסם כמה הצהרות

נגד הז'קובינים „מפירי החוקיות". אחרי ביטול המלוכה (10.8.1791) חשב ל' להצעיד את חייליו לפאריס, אך לא מצא תמיכה מספיקה אצל סגניו, וכשהואשם בבגידה עבר את הגבול והסגיר את עצמו לאוסטרים.

בשנים 1794—1797 היה ל' בכלא האוסטרי בתנאים קשים. שחרורו היה אחד מתנאי נאפוליון לחוזה קאמפו־פורמיו. כאשר נמחק שמו מרשימת הגולים (1800) חזר לצרפת, אך נמנע כמעט לגמרי מלהשתתף בפוליטיקה, מפני שלא רצה להתנגש עם משחררו, ואולם, לדברי נאפוליון עצמו, היה „האיש היחיד, שלא נטש את הרעיונות הקיצוניים של חופש". בתקופת „מאת הימים" (1814/5), היה חבר בפאר־לאמנט, ושוב מ1818 עד 1824, ומ1825 עד מותו. ל' לא סר מהשקפותיו הליבראליות, והוא אף הצטרף לאירגון הסודי של ה„קארבונארי", אך סייע באופן מכריע להקמת „המלכות החוקתית" אחרי מהפכת 1830, כשהעמד שוב לחדשים מספר בראש המשמר הלאומי. גם אז תמך בפניה שמאלה (הרחבת זכויות הבחירה והגנה על סיסמתו משכבר הימים על ה„רשות להתקומם" נגד רודנות). בשנות 1824—1825 ערך מסע תהילה באה"ב, ונתקבל שם בכבוד רב.

יש המבקרים את דברנותו המליצית וחולשתו לתשבחות ההמון, אך ל' נשאר דמות נערצת במולדתו ובאה"ב גם יחד. זכרונותיו, מכתביו וכתביו (Mémoires, correspondance et manuscrits) הופיעו ב6 כרכים, 1837—1838.

E. Charavay, *Le Gal de La F.*, 1895, H. Doniol, *La F. dans la Révolution, 1775–1799*, 1904; E. Sichel, *The Household of the L.s.*, 1910[3], B. Whitlock, *La F.*, 1929; L. R Gottschalk, *L. Joins the American Army*, 1937;; id., *L. and the Close of the American Revolution*, 1942; id., *L between the American and the French Revolution, 1783–1789*, 1950, J Debû-Bridel, *La F, une vie au service de la liberté*, 1957.

מ. ק.

לַפִּיט, זָ'ק — Jacques Laffitte — (1767—1844), בנקאי ומדינאי צרפתי. ל' היה בנו של נגר בבאיון, וב1788 התחיל לעבוד כפקיד בבאנק פרגו בפאריס. ב1800 נהיה לשותף בבאנק, וב1804 למנהלו. הוא זכה בהשפעה כלכלית רבה, נתמנה ב1814 לנגיד הבאנק הלאומי בצרפת ומילא תפקיד נכבד בביסוסה הכספי של מלכות לואי XVIII. ב1816 נבחר ל' לפארלאמנט, נקט עמדה ליבראלית ומתח ביקורת על כמה מצעדיה של הממשלה לצימצום הדמוקראטיה, ולפיכך הורחק ב1819 מתפקידו כנגיד הבאנק הלאומי. ל' סייע לוִילֶל (ע"ע) לייצב את ענייני הכספים של צרפת, אך מדיניותו הראקציונית של וילל קוממה את ל' נגדו.

בפרוץ מהפכת יולי ב1830 נבחר ל' ליו"ר בית־הנבחרים, ומילא תפקיד מכריע בהמלכתו של לואי־פיליפ (ע"ע). הוא נתמנה לשר בממשלה, ובנובמבר 1830 — מארס 1831 היה ראש־הממשלה. מדיניותו קוממה נגדו את הימין ואת השמאל כאחד, לפי שמצד אחד ניסה למשוך אליו את אהדת המהפ־כנים בסיסמאות דמאגוגיות ומאמצים ללבות מהפכות בחו"ל, ומצד שני ניסה לדכא התפרעויות והתנגד לסייע למהפכות בארצות אחרות פרט לבלגיה (ע"ע, עמ' 768/9). לאחר הת־פטרותו עמד ל' בראש האופוזיציה השמאלית בפארלאמנט.

P. Girardet, *Les Réalisateurs*, 1945.

לַפַּיֶט (לָה פַּיֶט), מַרִי־מַדְלֶן פְּיוֹשׁ דֶה לָה וֶרְנִי, רוזנת — Marie-Madeleine Pioche de la Vergne, Comtesse de Lafayette (La Fayette) — (1634, פאריס — 1693, שם), סופרת צרפתית. ל' היתה בתו של מהנדס מן האצולה הנמוכה. ב1655 נישאה לרוזן דה לה פאיט שחי באחוזותיו, בעוד שהיא שבה לפאריס ב1659 וקבעה שם את טרקלינה. ל' היתה ממקורביה של הנרייט מאנגליה, אשתו של פיליפ I מאורלֵאן, התערבה בתככים פוליטיים ואירחה בביתה אנשי־רוח וסופרים: מאדאם דה סֶוִינְיֶה (ע"ע), ז'יל מנאז' (1613—1692), בּוּאָלוֹ (ע"ע), לה פוֹנְטֶן (ע"ע). ב1665 היתה לידידתו האינטימית של לה רוֹשְפוּקוֹ (ע"ע). — יצירתה העיקרית, המהווה תאריך חשוב בתולדות הרומאן הצרפתי, היא La Princesse de Clèves („הנסיכה דה קלֶר" [טראגדיה של אשה נשואה הנאבקת בין תשוקותיה לבין עקרונות מוסר]), 1678. המתינות והרשלנות המכוונת בסיג־נון, ההתרחקות מכל גוון רומאנטי, וביחוד הדקות האכזרית שבניתוח הפסיכולוגי של האהבה והקנאה הפתיעו את בני תקופתה וציינו מפנה מכריע בתולדות הסיפורת. — בין כתביה האחרים, שהם פחות מושלמים, שני הרומאנים: La Princesse de Montpensier, 1662; Zayde, 1671. זכרו־נותיה על חיי החצר בשנים 1688/9 יצאו לאור ב1731. — כל כתביה נתפרסמו ב8 כרכים, 1786, ובמהדורות נוספות; מכתביה — ב2 כרכים, 1942.

A. Beaunier, *La Jeunesse de Mme de L. F.*, 1921; id., *L'Amie de la Rochefoucauld*, 1926; H. Ashton, *Mme. de L., sa vie et ses œuvres*, 1922; E Magne, *Le Cœur et l'esprit de Mme de L.*, 1927; Ch. Dédéyan, *Mme de L. F.*, 1956.

מ. הר

לֶפִין (סַטַנוֹבֶר), מְנַחֵם מֶנְדֶל (1749, סאטאנוב — 1826, טארנופול), משכיל, סופר, מתרגם ומחנך. קיבל חינוך מסרתי, אך נמשך אחר לימודי הטבע והפילו־סופיה. אחר נישואיו עבר למיקוליוב. ב1780—1783/4 שהה בברלין, שם התקרב אל משה מנדלסון ועל־ידו התקשר עם סופרים גרמניים ועם משכילים יהודיים. ביזמת מנדלסון תירגם ל' ספר ברפואה של הרופא השוויצי טיסו, והתרגום זכה לתפוצה גדולה. אחרי שובו למיקוליוב התוודע אל אדם צַ'רטוריסקי (ע"ע), אדוני העיר שהיה לו לפטרון, לימד את בניו פילוסופיה ומאתמאטיקה — מקרה נדיר אז — ושהה באחוזותיו. לאשת צ'רטוריסקי הקדיש חיבור פילוסופי גרמני, שלא נדפס. ל' השתתף בדיונים בבעיות השעה, יחד עם ר' לוי יצחק מברדיצ'ב (ע"ע) ואחרים, בסֵים הגדול בווארשה (1788—1792), ולפי הצעת צ'רטוריסקי ובסיועו חיבר קונ־טרס בצרפתית שקרא לתיקון מצבם של היהודים בפולין (ר' להלן).

בשלהי המאה ה18 שהה ל' בפטרבורג, סמוך על שולחנו של יהושע ציטלין (ע"ע), ומ1808 ישב לסירוגין בברודי ובטארנופול והשפיע הרבה על משכילי גאליציה. הוא עודד את נחמן קרוכמל (ע"ע) להעלות בכתב את משנתו, והשתתף עם יוסף פרל (ע"ע) בחיבור כתביו נגד החסידות. ל' נחשב, בצדק, כאבי ההשכלה בגאליציה, ואת תפקידה ראה בהפצת דעות נכונות בקרב העם היהודי, בשיפור מצבו הכלכלי ובה־עלאת רמתו המוסרית. ל' תירגם מחדש את „מורה־נבוכים" לעברית (ע"פ תרגומו של אבן תיבון) וכן עבד על תרגום התנ"ך ליידית. בעזבונו נשארו תרגומים לתהלים, משלי, איוב, איכה וקהלת. הופעת התרגום למשלי (תקע"ד) עוררה מחלוקת חריפה מצד המשכיל טוביה פדר, שהתנגד ליידית, וחיבר סאטירה עוקצנית נגדה בשם „קול מחצצים", אך

בהשתדלותו של יעקב שמואל ביק (ע"ע) נגנז הקונטרס. עם זאת לא הוסיפו תרגומי התנ"ך שלו להופיע עוד בחייו.

ל' לא היה סופר מקורי, ורוב יצירתו תרגומים, עיבודים והצעות מעשיות. איש העם היה, ומכאן גישתו האוהדת ליידית, והעדפתו את לשון המשנה על פני המליצה המקראית הפאתטית. ל' היה מגדולי האמנים בלשון העברית, ורבים מחידושיו נתאזרחו בשפה; כן היה ממניחי היסוד לספרות יידית.

גישתו של ל' הושפעה מן המגמות שבאו לידי ביטוי ב„דברי שלום ואמת" לנ"ה וֵיזל (ע"ע) וב„כתב הסובלנות" של הקיסר יוסף II. עם זאת פעל ברוח ההשכלה המתונה. ל' ראה בדת את המניע העיקרי בתולדות האומה ויצא חוצץ נגד המשכילים שפרקו עול תורה ומצוות. בניגוד למנדלסזון רצה ל' לשמור על האוטונומיה הפנימית של הקהילה וסמכויות בתי-הדין, והציע לבחור רבני מדינה ודרבני מחוז. ל' הציע לעבור מעיסוק במסחר זעיר למלאכה ועבודה, ולתקן בת"ס „נורמאליים" בעלי תכנית-לימודים כללית בשפה הפולנית, ובסיוע הממשלה. הקבלה היא לגביו הזיה, והחסידות — האחראית העיקרית לירידה המוסרית בקרב היהודים. ל' היה גם הראשון שראה בחסידות את היריב הנמרץ של ההשכלה.

כתביו: „מודע לבינה", אגרות במדעי הטבע (ברלין, תקמ"ט); „חשבון הנפש", פרקי מוסר עפ"י פראנקלין (לבוב, תקס"ט); „משלי שלמה", תירגום ס' משלי ליידית עם פירוש קצר (טרנופול, תקע"ד); „מסעות הים", עפ"י קאמפע (זולקווה, תקע"ח); „מורה נבוכים" — ע"ב פרקים מתורגמים ללשון המשנה (זולקווה, תקפ"ט); „אלון מורה", מעין הקדמה למורה נבוכים (אודיסה, תרכ"ז), ס' קהלת מתורגם ליידית, עם ביאור (אודיסה, תרל"ג), Essai d'un plan de réforme ayant pour objet d'éclairer la nation juive en Pologne et de redresser par là ses moeurs („מאמרים על דבר תכנית לרפורמה שתכליתם להעיר את האומה היהודית בפולניה ולתקן את מנהגיה"), 1791.

ז. רייזען, פון מענדעלסאָן ביז מענדעלע, 147–179, 1923; י. וינלז, ר' מ"מ ל' מסטאנוב (העולם, מ"ג), תרפ"ו; הנ"ל, מ. ל' (ייווא בלעטער, וו), 1931; ש. כץ, תרגומי תנ"ך מאת מ"מ ל' מסטאנוב (קרית ספר, ט"ז), תרצ"ט; י. מארק, א. פארגלייך צווישן פיר איבערזעצונגען פון קהלת (יידישע שפראך, ד'), 1944; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א', 224–253, תשי"ב[2]; נ. מ. גלבר, מנדל ל' סטנובר והצעותיו לתיקון אורח החיים של יהודי פולין בפני הסיים הגדול (ספר יובל לכבוד הרב ד"ר א. ווייס), תשכ"ד; ח. שמערוק, וועגן עטלעכע פרינציפן פון מ. ל'ס משלי־איבערזעצונג (יידישע שפראך, כ"ד), 1964.

א. ר.

לַפִּיס לָזוּלִי (Lapis Lazuli), סלע אורנאמנטלי צפוף ואטום ואבן-חן למחצה, בעל צבע כחול בגוונים שונים, מכחול כהה עד תכלת. קשיותו 5.5 בערך, משקלו הסגולי 2.38—2.45. הל"ל בנוי קאלציט, חדור מינראלים כחולים; חשוב שבהם הוא הלזוריט, נוסחתו:

$$Na_4 (NaS_3 Al) Al_2 (SiO_4)_3$$

מינראלים כחולים אחרים הנמצאים לעתים בל"ל הם האוֹאין וסוֹדליט. פיריט נמצא לעתים בגבישים קטנים מפוזרים בסלע. הל"ל נוצר בעת שאינטרוזיות (חדירות) מאגמתיות, לרוב של גראניט, באות במגע עם גיר, ומופיע באיזור-המגע בכיסים ובעורקים. הל"ל הוא אבן אורנאמנטלית אסייתית אפיינית, ומקומות הפקתה העיקריים הם בבדקשן (Badakhshan) באפגניסטן, בעמק הנחל קוקחה (Kokcha); במכרות אלה ביקר מרקו פולו (ע"ע) בשנת 1271. איזור הפקה אחר נמצא בדרום ובמערב אגם בייקל בבריה"מ. סוג בעל איכות נמוכה יותר, ובעל צבע כחול בהיר, מופק באיזור הרי האנדים באוּבלה (Ovalle) שבצ'ילה. הל"ל, שהוא, כנראה, ה„ספיר" של התנ"ך ושל פליניוס, שימש, החל מתקופות פרהיסטוריות, כאבן חן. ידועות היטב החותמות הגליליות האשוריות והבבליות מל"ל — שמוצאו מאפגניסטן. מקור זה היה ידוע גם למצרים הקדמונים שהשתמשו בל"ל בקנה-מידה רחב, בעיקר בחדרי הקבורה. לתעשיית מלאכת-מחשבת של סין העתיקה סופק הל"ל ממכרות בסיביר.

לַפְּלַנְד (Lapland), **לַפִּים** (Lapps). ל' היא תחום מושבם של הל"ל באירופה הצפונית — מן האוקיינוס האטלאנטי עד הים הלבן — בעיקר מצפון לחוג הקוטב הצפוני; יישוביהם הדרומיים ביותר של הל"ל מגיעים עד רוחב צפוני 62°. תחום זה, הכולל את חלקיהן הצפוניים של נורווגיה, שוודיה, פינלאנד וחלקו המערבי של חצי-האי קולה שבבריה"מ, אינו מהווה חטיבה אחת מבחינה גאוגראפית: מחציתו המזרחית היא חלק מהמאסיוו הפינו-סקאנדי — איזור בעל תבליט מתון המכוסה סחף קרחוני וכבול (ע"ע). נהרות גדולים מרובי-יובלים, עוברים בשטחים נרחבים, בלתי-מיושבים, שחלקם מכוסים ביער-המחט, בו גדלים עצי אורן-היערות (Pinus silvestris), מיני אשוחית גבוהה (Pica excelsa) ואשוחיות (Pica abies), וחלקם איזורים נרחבים של ביצות ולמות. הגדולה שבהן היא ימת אינארי. מלבד יונקי-היערות הרגילים עדיין מצויים בל' לעתים דובים, זאבים וזאבי-גולו. כן מצויים נשרים, ניצים וינשופים; בביצות מקננים ברווזים, אווז-בר וכיו"ב, וביערות — שְׂכְוִיֵּי-השלג (Lagopus mutus). בחלקים שונים של ל' הוקמו שמורות טבע. איל-הצפון (ע"ע) הוא חיית-הבית החשובה ביותר של הל", שהיו בין הראשונים שביייתוהו. בראשית שנות ה60 נמנו כ-½2 מיליון ראש. עורו, פרוותו, קרניו, עצמותיו וגידיו מנוצלים ע"י הל" להלבשה ולהכנת כלים, שחלקם מיוצא לאחרונה.

באיזור שמצפון לגבול-היער ולחלקה המערבי של ל', חודרות שלוחות של מערכת ההרים הסקאנדינאוויים. ההרים נמוכים ומעוגלים ופסגותיהם מושלגות. הצומח האופייני על מדרגות ההרים הוא: עצים ננסיים; השַׁדָּר (Betula tortuosa) הנמוך והעקום, מיני ערבה וחזזיות של הטונדרה (ע"ע), ביניהן, הבולטת על פני מרחבים גדולים, באדמות חול, היא ה-Cladonia rangifevina, המספקת מרעה לאיל-הצפון. באיזור זה מצויים אייל-הקורא (Alces alces) ושכוויי-השלג ולעתים עוברים שם עדרי למינגים. — חלק מהמדרונות קרחים ומכוסים גושי-סלעים. החוף כולו מפורץ; מצויים בו פיורדים נהדרים ולארכו איים רבים.

החורף נמשך כתשעה חדשים בשנה. אופייני לל' הצפונית הלילה הקטבי, הנמשך 8—9 שבועות, עם זהרי-קוטב, ותקופה של אור-שמש רצוף באמצע הקיץ, הנמשכת 10 שבועות, בחלק הצפוני ביותר. הטמפראטורות באיזור החוף מושפעות מזרם הגולף (ע"ע), ואילו בפנים הארץ שוררים תנאים יותר יבשתיים. טווח הטמפראטורות הממוצע בין החודש החם ביותר (יולי) לחודש הקר ביותר (פברואר) גדול ביותר במרכזו החלק הפיני של ל', שם הוא מגיע לכדי 27°. בין הקיץ והחורף מפרידה רק עונת מעבר קצרה.

האוכלוסיה דלילה מאד. הכפרים והיישובים הזעירים נמצאים על גדות הנהרות או הימות. יש רק ערים מעטות על החוף ובפנים ל׳; הגדולה שבהן היא „בירת" ל׳ — רוֹוַנִימִי (Rovaniemi), בפינלאנד (27,000 תוש׳ [1967]).
הל" שהיוו בעבר את רובה של אוכלוסיית הארץ, מהווים כיום רק חלק קטן ממנה. מוצאם האתני לא ברור, והם, כנראה, תערובת של יסודות מתגוליים עם שוודים, נורווגים ופינים. קומתם נמוכה ושערם כהה. מספרם: בנורווגיה — כ20,000, כ10,000 בשוודיה, כ2,500 בפינלנד, וכ2,000 בתחומי בריה"מ. הל׳ שבתחום בריה"מ משתייכים לכנסיה היוונית־אורתודוכסית ויתרם לכנסיה הלותראנית. כיום יושבים בל׳ בעיקר רוסים, פינים, נורווגים ושוודים. — לפנים היו הנהרות עורקי התחבורה הטובים ביותר; בקיץ נהגו לשוט בהם ובחורף — להחליק במגררות. כיום מצויים כבישים טובים, המחברים את חלקיה השונים של ל׳, בעיקר בכיוון צפון—דרום.

הל", היושבים באיזור־החוף, עוסקים בדיג. האחרים, המכונים גם „הל"־ההרריים" הם נודדים או נודדים־למחצה ועיקר

לפים עם עדר של איילי־הצפון בקרבת קירונה, שוודיה

מחייתם על גידול איל־הצפון. חדירת סקאנדינאווים, פינים ורוסים לל׳ שינתה את הכלכלה המסרתית. קיימת נטיה הולכת וגוברת — בעיקר אצל הל" בשוודיה ובפינלאנד — להתיישבות־קבע חקלאית.

איזור היערות שבדרום ל׳ הוא החשוב ביותר מבחינה כלכלית; מפיקים ממנו כמויות גדולות של עץ. מירבצי־ברזל חשובים מצויים בקירונה ובגֶליוואֶרה (Gällivare) שבשוודיה. תחנות כוח רבות הוקמו על כמה מהנהרות לשימוש האוכלוסיה המקומית. התיירות הולכת וגוברת בשנים האחרונות, ופותחו אכסניות ושרותים. ענף זה העלה את רמת החיים של התושבים שהתפרנסו, עד לפני שנים מעטות, בעיקר מגידול איל־הצפון, מעבודה ביערות, מציד ומדיג.

השרידים הקדומים ביותר של יישוב בל׳ נמצאו על חוף האוקיינוס הארקטי והם מימי תרבות קוֹמְסה, מלפני 12,000 שנים. שרידים מתקופת האבן נתגלו דרומית משם, וכנראה היו בתקופת־הברונזה קשרי מסחר בין צפון המפרץ הבותני והים הלבן. לאחר שמדינות סקאנדינאוויה ורוסיה פרשו את שלטונן על ל׳, נשתנו תדיר הגבולות, בייחוד בל׳ הפינית. הגבול הנוכחי בין נורווגיה ופינלאנד נקבע ב1751, והגבול שבין שוודיה ופינלאנד — ב1809 לאורך נהר טורניו־מואוניו. לפי חוזה־השלום של טארטו (1920) סופח איזור פֶּטסאמו (על חוף האוקיינוס הארקטי) לפינלאנד, אך חזר לתחומה של בריה"מ ב1940. ל׳ הפינית (Lappi) הפכה למחוז (ב1938); כ306,000 קמ"ר וכ205,000 תוש׳.

B Collinder, *The Lapps,* 1949; K. Nickul (ed.), *Finnish State Commission (1949–1951) Report on Lapp Affairs,* (Fennia, 76), 1952; G. Gjessiry, *Chanching Lapps,* 1954; Ø Vorren – E. Manker, *The Lapp culture in Norway, Sweden, Finland and Russia,* 1958; R. G. P. Hill (ed.), *The Lapps Today in Finland, Norway, and Sweden* (Bibliotheque arctique et antarctique, 1), 1960.

ס. ו.

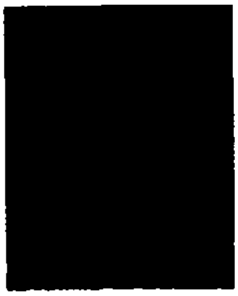
ה ל ש ו ן הלאפית, המדוברת בל׳, שייכת לקבוצה הפינית של משפחת הלשונות הפינו־אוגריות (ע"ע) והיא מתחלקת לשני ניבים עיקריים, הנבדלים בהרבה זה מזה: ה מ ע ר ב י י ם, עם 3 תת־דיאלקטים, המדוברים בנורווגיה ובשוודיה, וה מ ז ר ח י י ם, עם 2 תת־דיאלקטים, המדוברים בפינלאנד ובחצי־האי קולה, בבריה"מ. מספר דוברי הלשון הלאפית הוא בין 30 ל40 אלף, מהם כ2,000 בבריה"מ. במשך ההיסטוריה התפתחו טיפוסים אחדים של הלשון הכתובה, מהם העתיק — ראשיתו במאה ה18 בפינלאנד. הספר הראשון, המתאר את דקדוק הלשון, נכתב ע"י השוודי פ. פילסטרם (F. Fiellström) ב1738; הספר הלאפי הראשון (הכתוב לאפית ושוודית) הוא ספר־תפילות מ־1619; הרשימה הראשונה של מלים לאפיות עם תרגום רוסי נערכה ב1557 ויצאה לאור ב1589.

הלאפים דיברו בעבר הרחוק בלשון בלתי־ידועה — אולי סאמוידית (ע"ע) —, ועד המאה ה13 ישבו בפינלאנד, ובתקופה מוקדמת למדי קיבלו אחד הלהגים הפיניים; בגלל שכנותם עם העמים הסקנדינאוויים והרוסים חדרו לאוצר המלים של ל׳ הרבה יסודות זרים. כיום הלאפים הם ברובם דו־לשוניים.

בחקר הלאפית עוסקים בלשנים אף מחוץ לתחום הארצות הסקאנדינאוויות, מאחר שבאוצר־מליה מצוי שפע של יסודות טֶוּטוֹניים, בעיקר מלים שאולות מן הלשונות הסקאנדינאוויות בשלבים שונים של התפתחותן, ומשום כך יש לראות בלשון הלאפית מקור חשוב לחקר הלשונות הטֶוּטוֹניות.

לַפְּלַס, פְּיֶר־סִימוֹן, מַרְקִי דֶה — Pierre-Simon Marquis de Laplace

— (1749, בּוֹמוֹן־אַן־אוֹז [נורמנדיה] — 1827, פאריס), מאתמאטיקן ואסטרונום צרפתי. התחנך בביה"ס הצבאי בעיירת מולדתו ושימש לאחר מכן מורה למאתמאטיקה בבי"ס זה. ב1767 עבר ל׳ לפאריס והפך לבן טיפוחיו של המאתמאטיקן ד׳אלנבר (ע"ע) שהתרשם ממאמר שנכתב ע"י ל׳ ושנשלח אליו; ב1769 כבר שימש פרופסור למאתמאטיקה בביה"ס הצבאי של פאריס. ב 1773 נבחר כנספח לאקאדמיה למדעים, ב 1795 — כחבר

פ"ס, מרקי דה לפלס

(ולאחר מכן נשיא) החברה המדעית למאתמאטיקה ולאסטרונומיה (Bureau des longitudes) וב־1816 — חבר האקאדמיה הצרפתית. ב־1799 נתמנה ע"י נאפוליון לשר הפנים (משרה בה החזיק 6 שבועות בלבד), כיהן כחבר הסנאט ושימש מ־1803 כסגן־נשיא וכראש הסנאט. ב־1806 הוענק לו תואר רוזן, וב־1817 — מארקי. בשנותיו האחרונות חי ל' בפאריס וזכה לכבוד רב מצד אישים וחברות מדעיות מכל חלקי העולם.

עיקר עבודתו המדעית הוא בתחום האסטרונומיה המאתמאטית, אך השיטות המאתמאטיות שפיתח הקנו לו מעמד בין גדולי המאתמאטיקנים של המאה ה 18.

לראשונה זכה לפירסום רב הודות לתגליתו על אי־ההשתנות של המרחקים הבינתיים של כוכבי־הלכת מן השמש וקבע בכך את יציבותה של מערכת השמש. ההוכחה המאתמאטית של ל' מבוססת על חוקי המשיכה של ניוטון במערכת שמש ‚אידיאלית' (כיום ידועים גורמים אחרים, כגון החיכוך של זרמי גאות ושפל, שהזנחו בעבודותיו של ל'). בעקבות מחקר זה שפורסם ע"י האקאדמיה למדעים ב 1773, באה סדרה של מחקרים מעמיקים שנתרמו לסירוגין ע"י לַגְרַנז' (ע"ע) ול' וסוכמו ופורסמו על ידי האחרון באמצעות האקאדמיה ב 3 כרכים (1784/85/86). מחקרים נוספים של ל' נסבו על מערכת כוכב־הלכת צדק וירחיו, והוא קבע, כי השינויים הסֶקולריים באֶכסצֶנטריות של מסלול צדק מסבבים את ההשתנות הסקולרית בתנועה של הירחים; ל' הקיש מסקנה זו לגבי הירח וגילה שתאוצתו הנצפית מותנית בהשתנות הסקולרית של אכסצנטריות מסלול הארץ.

עבודתו החשובה ביותר של ל' היא יצירתו בת 5 הכרכים, Traité de Mécanique céleste („מכאניקה שמימית"), 1798—1823, בה ניתנת סקירה מקיפה של המחקרים בשדה האסטרונומיה הגרוויטאציונית שנצטברו מאז הופעת ה־Principia של ניוטון. מטרתו היתה לאסוף את כל התאוריות המנסחות את השפעת הגרוויטאציה האוניוורסאלית על שיווי המשקל ועל התנועות של גופים מוצקים, נוזלים וגאזים המהווים את מערכת השמש ומערכות אחרות המפוזרות במרחב. החלק הראשון כולל את השיטות לחישוב התנועות של הגופים השמימיים והדיון על צורתם; התאוריה של תנועה אליפטית, בקירוב הראשון שלה, והתאוריה של גאות ושפל. בהמשך ספרו דן ל' בבעיות הנקיפה של נקודות־השוויון של יום ולילה, הליבְּרַציה של הירח, הצורה והסיבוב של טבעות שבתאי וקביעותן במישור המשווה של כוכב־הלכת וכן על הסטיות העיקריות מסדירות התנועה אצל כוכבי־הלכת, ובמיוחד צדק ושבתאי, הנראות כסותרות את חוקי הכובד. בחלק השני עוסק ל' במיוחד בהפרעות בתנועות ההקפה של כוכבי־הלכת וכוכבי־השביט מסביב לשמש, של הירח מסביב לארץ ושל הירחים השונים מסביב לכוכבי־הלכת שלהם. למרות של' נטה להשמיט את עבודותיהם של קודמיו ולא הזכירן, תרומתו להנחת היסודות למכאניקה השמימית אינה מוטלת בספק.

עדות לגאוניותו יכול לשמש מחקרו על הצורה של נתל מסתובב המצוי בשיווי משקל, הכלול גם הוא בספרו ושחשיבותו אינה מצטמצמת בשדה האסטרונומיה בלבד. כן כלולים בו מחקריו על המשיכה הגראוויטאציונית שבהם טבע כמה שיטות אנאליטיות יעילות לליבון בעיות פיסיקאליות.

במחקריו אלה פיתח ל' שיטות מאתמאטיות, שהפכו לנכסי צאן ברזל של המאתמאטיקה. פונקציית הפוטנציאל ותורת הפוטנציאל שפיתח לפתרון משוואות דיפרנציאליות חדרו לכל תחומי הפיסיקה העיונית ורבה חשיבותן בהידרו־דינאמיקה, אלקטרומאגנטיות ותורת הגרוויטאציה (המשוואה הדיפרנציאלית $\Delta v = \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 v}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 v}{\partial z^2} = 0$ הידועה כמשוואת ל', הופיעה לראשונה אצל אוילר [ע"ע] ב־1752).

ההשערה שפירסמה את שמו של ל' ביותר היא השערתו על המוצא וההתהוות של מערכת השמש, הידועה בשם „ההשערה הנֶבּולארית" (hypothése nebulaire) או „ההשערה על הערפילית ההיולית". היא שימשה דחיפה רבת־משקל ורבת־השפעה לקידום המחשבה המדעית במשך המאה ה 19, לא רק בתחום האסטרונומיה, אלא גם בענפי מדע אחרים, כגון גאולוגיה, ביולוגיה, פילוסופיה ותאולוגיה. השערה זו כלולה כנספח בצורת הערה בלבד (ללא פתוח מאתמאטי), השביעית והאחרונה, בסוף ספרו הפופולארי Exposition du système du Monde („תאור מערכת היקום"), 2 כרכים, 1796. עיקרה של ההשערה הנבולרית, שכיום אינה מקובלת, היא בהנחה שמערכת השמש נוצרה מערפילית מסתובבת שיצרה טבעות גאז שמהן נוצרו כוכבי־הלכת והירחים שלהם. לבסוף נוצרה השמש ע"י ריכוז החלק המרכזי של הערפילית (ע"ע קוסמוגוניה).

השערה זו מכונה בכמה מקורות בשם „השערת קאנט־ל'", אולם צירוף זה אינו מוצדק, כי השערתו הקוסמוגונית של קנט (ע"ע) משנת 1755 נבדלת בקוויה היסודיים מזו של ל', ועיקרה בהתהוות כוכבי־הלכת מהצטברות חלקיקים מוצקים־מטאוריטיים (לפי המינוח של היום). נראה כי השערתו של קאנט אף לא נודעה לל'.

ספרו הגדול האחרון הוא Théorie analytique des probabilités („התורה האנאליטית של ההסתברויות") שהתפרסם בפאריס ב־1812. נושא זה הוצג על ידו גם בצורה פופולארית במאמר Essai philosophique sur les probabilités („מסה פילוסופית על ההסתברויות"), 1814; הספר מכיל יסודות של רבות מהתגליות המאוחרות יותר בתורת ההסתברות. שימוש נרחב נעשה בספר ב„פונקציות היוצרות" וכן מופיע בו לראשונה ה„טראנספורם של ל'", המשמש ביסוס מאתמאטי לחשבון האופֶּרטורים (ע"ע, כרך־מילואים) של הֶוויסייד (Heaviside). הטראנספורם של ל' והכללותיו משמשים מכשיר יעיל לחקר הפתרונות של משוואות דיפרנציאליות.

כתביו של ל', Oeuvres complètes de L., פורסמו ב־14 כרכים, בשנים 1878—1912.

J.-B.-J. Fourier, *Éloge historique de... L.*, 1829, H. Andoyer, *L'Oeuvre scientifique de L.*, 1922; E. C Molina, *The Theory of Probability. Some Comments on L.'s "Théorie analytique"* (Bull. Am. Math Soc., 36), 1930; G. Abetti, *Storia dell'astronomia*, 1949, J. R. Newman, *Science and Sensibility*, 1961.

ד. ז.

לֶפְלֶר, פְּרִידְרִיךְ אוֹגוּסְט יוֹהַנֶס — Friedrich August Johannes Löffler

(1852—1915), בקטריולוג גרמני. למד רפואה באוניברסיטת וירצבורג ובאוניברסיטת

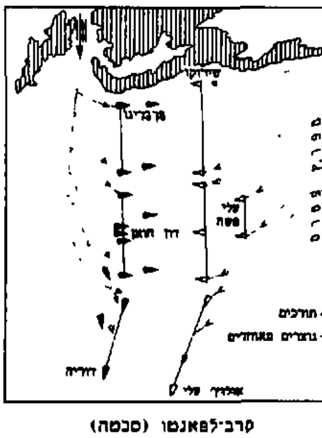
"פרידריך וילהלם" בברלין. לאחר שעבד כרופא צבאי במלחמת צרפת־גרמניה (1870/71), קיבל בברלין את התואר דוקטור לרפואה (1874). בשנים 1879—1884 עבד בפיקוחו של רוברט קוך (ע"ע) בשירות הבריאות הפרוסי. ב1888 מונה פרופסור להיגיינה בגרייפסוואלד ואף שימש כרקטור האוניברסיטה שם (1903—1907). ב1913 מונה למנהל "מכון רוברט קוך" למחלות מדבקות בברלין.

ל' גילה ב1884 את גורם הקרמת (דיפתריה; ע"ע) Corynebacterium diphtheriae וכן הבחין בנוכחות אכסו־טוכסין המופרש ע"י החידק. תגלית זו פורסמה באותו זמן גם ע"י פ. רו (Roux), וא. ירסן (Yersin). בין השגיו החשובים האחרים, יש למנות גם את גילוי האורגניזם המחולל את נחרת־הסוסים (glanders), הנקרא Pfeifferella mallei, 1882, ואת ורדת החזירים (swine erysipelas), 1885. כן בידד את החידק Bacillus typhimurium (1891). ביחד עם החוקר פ. פרוש (Frosch) גילה ל' ב1898 את גורם מחלת הפה והטלפיים וזיהה אותו כנגיף. היה זה המקרה הראשון בתולדות הרפואה בו זוהה נגיף כמחולל מחלה.

לֶפַּנְטוֹ, קְרַב,
התנגשות ימית רבת־ממדים, שאירעה ב7.10.1571 בין הצי התורכי לבין צי "החֶבֶר הקדוש" הנוצרי, שכלל את כוחותיהם המאוחדים של ונציה, ספרד והאפיפיור פיוס V. הקרב התנהל ליד עיר־החוף היוונית ל' (כיום — נַוְפַּקְטוֹס), בחוף הצפוני של המיצר המקשר בין מפרץ פאטראס למפרץ קורינתוס, והיה קרב־הציים הגדול ביותר בתולדות אירופה ב1.500 שנה, מאז הקרב באקטיום (30 לפסה"נ).

אמנם אין הסכמה ביחס לכוחות שהשתתפו בק"ל, אך נראה כי בצד התורכים השתתפו כ290 אניות, רובן "גאלרות" (אניות־משוטים), ובהן יותר מ25.000 חיילים (מלבד חותרים), בפיקודו של עָלי פֶּחָה. לנוצרים, בפיקודו העליון של דון חואן (ע"ע) מאוסטריה, היו יותר מ200 גאלרות, ובהן כ30.000 חיילים. אם כי מספר האניות התורכיות היה רב יותר, עלו עליהן האניות הנוצריות בגדלן ובחימושן, וביניהן נמנו 6 "גַלְיָאסוֹת" גדולות מאד, ולהן 180 כלי־ירי וכ500 לוחמים כ"א. מבחינה טקטית נודע לקרב עניין מיוחד, שכן היה האחרון, עד לעידן־הקיטור, שבו השתתפו כמעט רק אניות־מלחמה שלא הותנעו ע"י מפרשיהן, אלא תומרנו כ"א ע"י מאות חותרים (שבויים או פושעים רתוקים למושביהם באזיקים), בלא שים־לב לכיוון או עצמת הרוח, והגיעו לפרקים למהירות של 7 מיל לשעה.

שני המערכים האויבים (ר' מפה) התנגשו חזיתית ולאחר מאבק בן 3 שעות, קטלני ואכזרי מאין כמוהו — נסתיים הקרב כשנהרג המפקד התורכי וכוחותיו הובסו. אבדות הנוצרים הסתכמו ב17 אניות, ובכ7.500 איש שנהרגו בקרבות פנים־אל־פנים על סיפוני האניות האויבות שנצמדו זו לזו. אבדות התורכים הגיעו לכ30.000

קרב־לפאנטו (סכמה)

איש, חיילים וחותרים, ורק כ40 מאניותיהם נמלטו. הנוצרים שבו 110 אניות ויותר, ושיחררו כ15.000 עבדים־חותרים.

לק"ל לא היו תוצאות מיידיות, שכן חדלו בעלות־הברית לפעול במשותף. ונציה עשתה שלום עם התורכים (1573), ואלה חידשו את צִיָּם במהרה. ברם, מאז הקרב שוב לא היו חופי אירופה הנוצרית נתונים לאיום מוסלמי רציני. בק"ל השתתף הסופר הספרדי סֶרְוַנְטֶס (ע"ע), שאיבד בו את ידו השמאלית, ויתכן כי ההתלהבות האבירית־דתית של הלוחמים מצאה ביטוי בכתביו. — וע"ע ונציה, היסטוריה; ספרד, היסטוריה; תורכיה, היסטוריה.

[E.] Jurien de La Gravière, *La Guerre de Chypre et la bataille de Lépante*, 1888; W. O. Stevens – A. Westcott, *A History of Sea Power*, 59–68, 1937²; S. S. Robison – M. L. Robison, *A History of Naval Tactics, 1530–1930*, 45–65, 1942, J. F. C. Fuller, *The Decisive Battles of the Western World*, I, 559–578, 1954.

פ. ס.

לֶפְּסִיוּס, קַרְל רִיכַרְד — Karl Richard Lepsius —
(1810, נאומבורג — 1884, ברלין), אגיפטולוג ובלשן גרמני, ממניחי היסוד למדע האגיפטולוגיה בגרמניה. ל' למד ארכאולוגיה ופילולוגיה באוניברסיטות ליפציג וגטינגן, אח"כ שהה לרגל מחקריו בפאריס, וביקר באנגליה ואיטליה; התבלט כחוקר מוכשר ומקורי. ב1842 נתמנה ע"י מלך פרוסיה, לפי המלצת מדענים וחוקרים ידועי־שם, לעמוד בראש משלחת מדעית גדולה שיצאה לסיני, למצרים ולסודאן. בהנהלתו השקדנית חשפה המשלחת, במשך 3 שנים, ממצאים חשובים רבים לכל ארכו של עמק הנילוס, שאיפשרו לראשונה ללמוד ע"פ מקורות וחומר היסטורי את תולדות התרבות המצרית הקדומה. תוצאות המשלחת נתפרסמו ב־Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien ("מצבות ממצרים ומאתיופיה"), ב12 כרכים, 1849—1858. הטכסט למחקר זה פורסם ע"י סֶתֶה ואחרים ב5 כרכים, 1897—1913. ב1846 נתמנה פרופסור ראשון לאגיפטולוגיה בברלין וארבע שנים לאחר מכן היה לחבר ה"אקאדמיה המלכותית למדעים". ב1855 תיכנן והקים את המוזיאון המצרי של ברלין, מוסד שהוא היה מנהלו שנים רבות. ב1866 חשף בשעת ביקור נוסף במצרים את "לוח קאנופוס", הכתוב מצרית (בכתב־חרטומים ובכתב דֶמוֹטִי) ויוונית והדומה לאבן רוזֶטה (ע"ע). בפירסומיו המזהירים תרם להכרת האגיפטולוגיה כדיסציפלינה מדעית מבוססת, והוא עצמו נתגלה כיורש נאמן לשמפוליון (ע"ע). בין עבודותיו הרבות מאד: Die Chronologie der Ägypter ("הכרונולוגיה של המצרים"), 1849; Königsbuch der alten Ägypter ("ספר־המלכים של המצרים הקדומים"), 2 כרכים, 1858 (וע"ע אגיפטולוגיה, עמ' 407).

A. Dillmann, *Gedächtnissrede auf K.R.L.*, 1885; G. Ebers, *R. L., ein Lebensbild*, 1885.

י. לי.

לַפַּפָּא, אַהֲרֹן
([?], מַגְנֶסיה [אסיה הקטנה] — 1667, איזמיר), מגדולי רבני המזרח במאה ה17. למד בסאלוניקי, אצל הרב מרדכי מוטאל, ובקושטא אצל הרב יוסף די טרני (ע"ע, עמ' 46/7), וכבר בצעירותו יצא לו מוניטין בהלכה, וכבר לפני 1632 שימש כרב במגנסיה; לאחר זמן נודע כאחד מגדולי־ההוראה של זמנו. ב1665 הוזמן למלא

את מקומו של ר' יוסף איסקאפה באיזמיר כדיין לדיני ממו־נות, שכן לאיסור והיתר ולדיני אישות נתמנה ר' חיים בנבנשת (ע"ע). האחרון לא היה מרוצה ממינויו החלקי, ולאחר של' יצא נגד שבתאי צבי (ע"ע), ואף גזר עליו מיתה, הוסר ל' מן הרבנות ע"י ש"צ, ובנבנשת תפס את משרתו. לאחר שש"צ התאסלם, חזר ל' לשמש כדיין באיזמיר. חיבורו המפורסם של ל' הוא ספר „בני אהרן" (אזמיר, תל"ד), שו"ת על חו"מ. מעט מחידושיו ותשובותיו לאו"ח ויו"ד נדפסו בספר „אבק דרכים" לברוך קלומיטי (שאלוניקי, תקע"ד). כתב גם חיבור, שאבד, על ר' ירוחם בן משולם, ובכ"י מצוים פירושיו לכמה מסכתות, העשויים כדרך ה„שיטה מקובצת" לרבי בצלאל אשכנזי (ע"ע). יש המייחסים לו אחד — או יותר — מספרי ה„שיטה" של אשכנזי, אולם הדבר מפוקפק.

י. תשבי (מהדיר), ס' ציצת נובל צבי לי. ששפורטש (מפתח, בערכו), תשי"ד; ג. שלום, שבתי־צבי (מפתח, בערכו), תשי"ז.

לַפַרְג, פּוֹל — Paul Lafargue — (1842—1911), סוציא־ליסט צרפתי. ל' נולד בקובה ולמד רפואה בפאריס, אך גורש מהאוניברסיטה בשל פעילותו הסוציאליסטית. הוא עבר ללונדון ללמוד שם, נפגש עם קארל מרכס (ע"ע) ונשא את בתו הצעירה של מארכס לאשה. בשנות ה70 היה פעיל בתנועה הסוציאליסטית בספרד, וב1880 חזר לצרפת ויחד עם ז'יל גד (ע"ע) היה מראשי התנועה הסוציאליסטית־מארכסיסטית שם, ומהמתנגדים להשתתפות הסוציאליסטים בקואליציות עם בורגנים. ב1885—1893 היה ציר בבית־הנבחרים. ל' ואשתו התאבדו כדי להמלט מסבל הזקנה. מכתביו: Le Communisme et l'évolution économique („הקומוניזם וההתפתחות הכלכלית"), 1892; Le Socialisme et la conquête des pouvoirs publics („הסוציאליזם וכיבוש השלטון"), 1899.

J Varlet, *P. L., théoricien du marxisme*, 1933

לֶפְשֶׁץ, שְׁלֹמֹה — Solomon Lefschetz — (נו' 1884, מוסקווה), מאתמאטיקן אמריקאי, יהודי. ל' קיבל תואר מגיסטר בÉcole normale בפאריס, ובשנת 1905 היגר לאה"ב, בה עבד תחילה כמהנדס בשנים 1907—1910, ובתאונה איבד את שתי ידיו. מ1911, לאחר סיימו את מחקרו לקבלת התואר Ph.D במאתמאטיקה באוניברסיטת קלארק, שימש פרופסור למאתמאטיקה באוניברסיטות נבראסקה, קנזאס ופרינסטון (1924—1953) שבאה"ב, ובתקופה קצרה גם באוניברסיטה הלאומית של מכסיקו.

ל' חיבר ספרים בגאומטריה אלגברית, טופולוגיה ומשוואות דיפרנציאליות (ר' להלן); הוא העמיק את השימוש בשיטות טופולוגיות בגאומטריה אלגברית ובמשוואות דיפרנציאליות, וכן החדיר וביסס את הטיפול בשיטות אלגבריות בטופולוגיה. ל' בנה את „תורת המכפלות והחיתוכים" של שרשרות ביריעות ואת התורה האלגברית של העתקים רציפים. בעזרתה התאים לכל העתק רָציף של יריעה ושל מרחבים כלליים־יותר לתוך עצמם, מספר (הנקרא על שמו), כך שאם מספר זה שונה מאפס, אזי להעתק קיימת נקודת־שֶבֶת — נקודה המועתקת על עצמה. משפטו המפורסם של ל.א.י. בראואר (ע"ע) על קיום נקודת־שֶבֶת עבור העתק רציף המעתיק כדור n־ממדי יחד עם השפה לתוך עצמו, הוא מקרה פרטי של משפט זה.

כהוקרה לתרומותיו נבחר ל' ב1925 לאקאדמיה למדעים של אה"ב וכן קיבל דוקטורט־כבוד מאוניברסיטות בצ'כיה, מכסיקו, איטליה ואה"ב, נוסף על פרסים מדעיים רבים אחרים.

מספריו החשובים: Topology („טופולוגיה"), 1930; Algebraic Topology („טופולוגיה אלגבראית"), 1942; Differential Equations, Geometric Theory („משוואות דיפרנציאליות, תאוריה גאומטרית"), 1957; Stability of Nonlinear Control Systems („יציבות של מערכי־בקרה לא־ליניאריים"), 1965.

מא. ר.

לֶצֶ'ה (Lecce), עיר באיטליה הדרומית־מזרחית, בירת נפת־ל' (2,760 קמ"ר, 630,000 תוש' [1961]) בחבל אפוליה (ע"ע). 77,000 תוש' (1961). ל' היא מרכז מסחרי תעשייתי לאיזור החקלאי הפורה שמסביבה. מפעלי־התעשיה שבה מייצרים קמח, שמן־זית, יין, שימורים, מוצרי נייר וקדרות. העיר החדשה מתפשטת מסביב לחומת העיר העתיקה שבה בניינים רבים הבנויים בסיגנון הבארוק, ביניהם: הקתדראלה הרומנית (מהמאה ה12) וכנסיית סנטה קרוֹצֶ'ה (מהמאה ה14) שנבנו מחדש בסיגנון הבארוק במאה ה17. בל' אוניברסיטה (נוסדה ב1959) ובה כ2,400 תלמידים (1966).

בתקופה הרומית היה שמה אַלֶטיוּם (Aletium). ל' נעשתה הגמונות במאה ה6 ורוזנות נורמאנית בסוף המאה ה11. ב1385 צורפה למלכות נאפולי. היא השתתפה במרד ה„קארבונארי" ב1821, וב1848 הקימה ממשלה זמנית משלה; על כך דוכאה ביד קשה בתקופת הראקציה.

יהודים ישבו בל' כבר במאות ה11 וה12; באותה עת שימשה העיר תחנת מעבר חשובה ליהודי המזרח שבאו להתיישב באירופה. מ1254 נשתמרו כ"י עבריים שהועתקו בל'. במאה ה15 היה קיים בל' רובע יהודי, ביכ"נ ובית־קברות; פרנסתם של היהודים היתה על המסחר והמלאכה, ההלוואה בריבית, גידול בקר וצביעת אריגים. משנסתיים שלטון דוכסי טאראנטו בל', ב1463, גורשו היהודים מן העיר, אך הוחזרו בפקודת המלך פרדינאנדו I מאראגון. מאז גברה ההסתה נגד היהודים מצד העירונים וכהני דת, וב1495, בימי שלטון שארל VIII מבית אנז'ו, פרצו בל' פרעות חמורות. הרובע היהודי נשדד ורוב תושביו נהרגו. מיעוט נמלט או המיר דתו. בית־הכנסת העתיק הוחרם בידי השלטונות, שפתחו בו כנסיה נוצרית. יהודים מעטים שבו לל' בשנות ה20 של המאה ה16, אך הקהילה גורשה סופית ב1541. — וע"ע אפוליה, עמ' 162—164.

G Guerrieri, *Gli Ebrei a Brindisi e a L* (Vessillo israelitico, XLIX, 84-89, 121-125, 1901, N. Ferorelli, *Gli Ebrei nell' Italia meridionale*, 1915.

לַצִיס, וִילִיס — Lācis Vilis — (נו' 1904, ריגה), סופר לאטווי. ב1917 עבר עם משפחתו לסיביריה, וב1921 חזר ללאטוויה. ל' עבד כפועל נמל, דייג ומסיק באניות. מ1928 היה פעיל במחתרת הקומוניסטית. אחרי השתלטותם של הקומוניסטים בלאטוויה (1940) נתמנה למשרות גבוהות והגיע לדרגת יו"ר מועצת־המיניסטרים. הטובים שברומאנים של ל' לפני 1940 הם הטרילוגיה „צפרים ללא כנפיים" (1931—1932) ו„בן הדייג" (1933—1934), בהם תיאר את חייו ומאבקה של דלת־העם. במלה"ע II היה ל' בין מארגני תנועת־הפארטיזאנים בארצו. חוויותיו מתקופה זו מצאו את

ביטוין ברומאנים „נפחי העתיד" (1942) ו„בניו של קרוזה הזקן", במחזה „נצחון" (1945) ובכמה מסיפוריו. הטרילוגיה הגדולה „סערה" (1947—1949) היא יריעה רחבה של קורות עמו בעשרות השנים האחרונות. הרומאן „אל החוף החדש" (1951) מתאר את מלחמת האיכרים הלאטוויים למען הסוציאליזם. בכל יצירותיו של ל', שזכו לפופולאריות רבה ותיתרגמו בייחוד ללשונותיהן של הארצות הקומוניסטיות, בולטת מגמתיות קומוניסטית הפוגמת בערך האמנותי.

М. Богрова, Писатель лат. народа, В. Л., 1953; К. Краумекс, В. Л. 1958; И. Соколова — А. Бочаров, Б. Л., Очерк творчества, 1959.

לֶצִיתִין (Lecithin), שם כולל למשפחת תרכובות שומניות מסוג הפוספוליפידים (ע"ע ליפידים). הרכבן הכימי: שלד של גליצרול אליו קשורות שתי חומצות שומניות וכן חומצה זרחתית בקשר אסטרי. לחומצה הזרחתית קשור הבסיס החנקני — כולין. הל" שונים זה מזה בהרכב החומצות השומניות.

הל" נמצאים ברוב הרקמות הן בצמחים והן בבע"ח. בריכוזים גדולים יחסית הוא מצוי במוח, בכבד, בחלמון הביצה ובפולי סויה. ברוב הרקמות מהווים הל" אחוז ניכר משומני התא והם מרכיב חשוב של הקרומים. הל' מסיס בכל הממסים האורגניים, פרט לאצטון, ובעזרת תכונה זו ניתן להפרידו מתרכובות שומניות אחרות.

בגוף נוצר הל' מדי־גליצריד המתקשר לתרכובת עשירת אנרגיה המכילה כולין. דרך אחרת להיווצרות הל" היא ע"י מֶתילציה של פוספטידיל־אֶתנול־אַמין, אלה הם פוספוליפידים הנקראים גם צֶפָלינים. — בפעולת האנזים פוספולז A (ע"ע ליפזות) על ל' יורדת חומצה שומנית אחת ונוצר ליזו־ל' הגורם להמסת כדוריות אדומות בדם. אנזים זה נמצא ברעל נחשים ותוצאת פעולתו היא חלק מהשפעת הרעל על גוף האדם.

בתעשיה משמש הל' לייצור תחליבים של חמרי מזון ומוצרי ניקוי וקוסמטיקה.

לַצְקִי־בֶּרְתוֹלְדִי, יַעֲקֹב זְאֵב (1881, קיוב — 1940, תל־אביב), מנהיג והוגה דעות יהודי. בצעירותו נמשך לפעילות סוציאליסטית מהפכנית, ובגללה גורש ב1901 מאוניברסיטת ריגה. בהשפעת אחד־העם נהיה לציוני ויסד חוג ציוני־סוציאליסטי בקיוב. ב1903 הוציא ל' בברלין, יחד עם נחמן סירקין (ע"ע), כתב־עת ביידית „דער המון", אח"כ גברה אצלו המגמה לטריטוריאליזם (ע"ע) ולאוטונומיזם (ע"ע).

ב1918 היה ל' אחד משני הנשיאים באסיפה הלאומית של יהודי אוקראינה, והצטרף לממשלה האוקראינית העצמאית כשר לענייני היהודים, עד שמיניסטריון זה בטל ביולי אותה שנה. ב1920 היה ממארגני הסעד ליהודי רוסיה ופולניה. ב1927—1934 ערך עתונים יומיים ביידית, שיצאו לאור בריגה („דאָס פאָלק", „פרימאָרגן"). בראשית שנות ה30 חזר להלך רוח־ציוני, ועלה ב1934 לא"י.

לַצָרוּס, (1) מ ו ר י ץ מ ש ה — Moritz Lazarus — (1824, פִילֶנֶה [מחוז פוזן] — 1903, מרן), פסיכולוג ופילוסוף גרמני, יהודי, מייסד תורת הפסיכולוגיה של העמים. מ1846 למד באוניברסיטת ברלין; ב1849 זכה באוניברסיטת האלֶה בתואר ד"ר לפילוסופיה. ב1850 פירסם את חיבורו הראשון: Die sittliche Berechtigung Preussens in Deutschland („הצידוק המוסרי של פרוסיה בגרמניה"), שבו טען להגמוניה פרוסית על גרמניה. ב1851 פירסם את חיבורו הפרוגראמאטי Über den Begriff und die Möglichkeit einer Volkerpsychologie („על המושג והאפשרות של פסיכולוגיה של העמים"), שבו טען כי הפסיכולוגיה האינדיווידואלית אינה מספיקה להסברת יצירותיו התרבותיות של עם, ותחוץ לשם־כך מחקר של „רוח העם" (Volksgeist). בשנים 1859—1890 הוציא, עם ח. שטינטל (ע"ע), כתב־עת בגרמנית לפסיכולוגיה של העמים ולבלשנות. מדע חדש זה היה מבוסס על הפסיכולוגיה הפוזיטיוויסטית מבית־מדרשו של הרברט (ע"ע), ולא על ספקולציות בנוסח הגל (ע"ע), כפי שהיה מקובל אז.

בשנים 1860—1866 היה ל' פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטת ברן שבשווייץ, ובשנים 1863/4 שימש שם גם כרקטור, אך ב1866 שב לגרמניה. ב1873 נתמנה פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת ברלין. ב1896 החל לכתוב את Die Ethik des Judenthums („מוסר היהדות"), 1898; חלק ב' — 1911. — ספר זה עורר פולמוס רב והרמן כהן (ע"ע) ואחרים ביקרו את השקפותיו.

משנתו של ל' היא מוסרית ביסודה, והוא רואה את תפקיד מדע ההיסטוריה כמקדם ההומאניות. בחוברתו נגד האנטישמיות Was heisst national? („מהו לאומי?"), 1880, הוא מגדיר את הלאומיות כתוצאה של גורל היסטורי משותף ויצירה תרבותית משותפת, הגדרה שהשפיעה על רֶנָן (ע"ע), אף שלא הזכירו. הוא השתתף באופן פעיל בחיים הציבוריים של יהודי גרמניה, היה נשיא הכינוס הרפורמי בליפציג (1869) ובאוגסבורג (1871), חבר „אסיפת הנציגים" של קהילת ברלין, חבר הוועד הגרמני של חברת „כל ישראל חברים" וממייסדי המכון לחכמת ישראל (Lehranstalt fur die Wissenschaft des Judentums). ל' ראה את עצמו כבן לאומה הגרמנית לכל דבר, ועמדתו זו השפיעה השפעה מכרעת על חלק גדול של יהודי גרמניה עד 1914. את השקפתו זו ביטא בחוברתו Treu und frei („נאמן וחפשי"), 1887. לגבי התיקונים בדת נקט עמדה חיובית מתונה.

ספרו העיקרי בפסיכולוגיה הוא Das Leben der Seele („חיי הנפש", I–II), 1856/7. מספריו האחרים: Ideale Fragen („בעיות של אידֵאלים"), 1878; Über die Reize des Spiels („על גירויי המשחק"). מעזבונו נתפרסמו ספרי זכרונותיו: Lebenserinnerungen, 1906; Pädagogische Briefe („איגרות פדגוגיות"), 1903; Ein deutscher Professor in der Schweitz („פרופסור גרמני בשווייץ"), 1910; Aus meiner Jugend („מנעורי"), 1913.

נ. רוטנשטרייך, המחשבה היהודית בעת החדשה, ב', 45-54, תש"י; A. Leicht, *L., der Begrunder der Volkerpsychologie*, 1904; id., *L.* (Gedenkschrift zum 100. Geburtstage), 1924; C. Sganzini, *Die Fortschritte der Volkerpsychologie von L. bis Wundt*, 1913, A. Lewkovitz, *M. L.* (MGWJ, 68), 1924, D. Baumgardt, *The Ethics of L. and Steinthal* (Year Book of Leo Baeck Institute, II), 1957; id., *Judische Parteinahme fur den Antisemitismus: der Fall des Philosophen M. L.* (Bulletin des Leo Baeck Instituts, 5), 1962.

יע. ר.

(2) נָ ה י ד ה ר ו ת ל' (1849, ברלין — 1927, מראן), סופרת והוגת־דעות גרמניה, גיורת, אשתו של (1). דרכה אל היהדות החלה עוד בימי ילדותה, מתוך הקריאה בתנ"ך ובברית החדשה, והספקות מנעו ממנה לעבור את טקס ה„קונפירמאציה", כנהוג, גם היחס לאשה בברית החדשה דחה

אותה, בפרט דבריו של פאולוס ויחסו של ישו אל אמו. תחילה נדחקה המחשבה הדתית מפני הכתיבה הבלטריסטית. ב1873 נישאה למבקר התיאטרון מכס רמי (מת 1881), ואז כתבה סיפורים ומחזות רבים. עם פטירתו, נפנתה שוב להרהוריה הדתיים, והחלה להאזין להרצאותיו של מוריץ ל׳ באוניברסיטת ברלין, ובהשפעתו החלה ללמוד עברית, והחלה לעסוק בכתיבה עיונית על נושאים הקשורים בדת בכלל וביהדות בפרט. ב1895 עברה לדת היהודית ונישאה למוריץ ל׳, ולאחר מותו ערכה ופירסמה את זכרונותיו.

מכתביה העיקריים: המחזות — Die Rechnung ohne Wirth („החשבון בלי בעל-הבית"), 1870; Constanze („קונסטאנצה"), 1879; Die Grafen Eckardstein („הרוזנים לבית אקרדשטיין"), 1880; Liebeszauber („קסם אהבה"), 1887. מסיפוריה: Wo die Orangen blühen („מקום בו פורחים התפוזים"), 1872; Sizilianische Novellen („נובלות סיציליאניות"), 1886. מסות עיוניות: Das Gebet in Bibel und Talmud („התפילה בתנ"ך ובתלמוד"), 1892; Das judische Weib („האשה היהודיה"), 1892; Humanität im Judenthum („הומניזם ביהדות"), 1894; Ich suchte Dich („בקשתיך", ת"א תרצ"ב), 1898 — אוטוביוגראפיה.

ג. אב.

לַקָדִיו, אִיֵי־ (Laccadive Islands), קבוצה של 24 איים קטנים השייכים להודו, במזרח הים הערבי, מול החוף הדרום-מערבי של הודו (חוף מאלאבאר), במרחק 220—350 ק"מ ממנו. מבחינה מנהלית נכלל באיי ל׳ האי מיניקוי (Minicoy) הנמצא כ200 ק"מ מדרום להם. שטח האיים 28 קמ"ר ובהם 24,000 תוש׳ (1961). האקלים חם ולח כל השנה. הבדלי הטמפראטורה העונתיים קטנים; הטמפראטורה הממוצעת של החודש החם ביותר (מאי) היא 28°, ושל החודש הקר ביותר (יאנואר) — 25°. גשמים יורדים בשפע בעיקר בקיץ (המתסון הדרום-מערבי).

צפיפות האוכלוסים ב10 האיים המיושבים מרובה מאד: יותר מ1,000 נפש לקמ"ר בממוצע. האוכלוסיה מתפרנסת בעיקר מעבודת אדמה, מדיג ומאריגת מרבדים מסיבי קוקוס. רוב שטח האיים מכוסה חורשות דקלי קוקוס. האיים מייצאים אגוזי קוקוס, מוצרים של סיבי קוקוס ודגים מיובשים. מבחינה גזעית האוכלוסיה מעורבת מיוצאי דרום-הודו (דְרָוִידה), ערבים, פרסים ועוד. לשונם היא מליאלם (ע"ע הדו, לשונות, עמ׳ 483). כל האוכלוסיה מוסלמית. איי ל׳ הם טריטוריה מנוהלת ע"י הממשלה המרכזית של הודו באמצעות מושל שלידו מועצה של תושבי המקום.

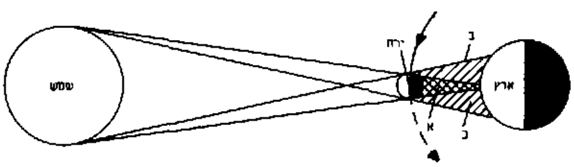
ספנים ערבים הגיעו לאיי ל׳, בדרכם להודו, עוד במאות הראשונות לסה"נ. הפורטוגאלים, שהיו האירופים הראשונים שבאו לאיים (1498), הקימו מצודות קטנות על שניים מהם, אולם ב1545 גורשו בידי תושבי המקום. ב1877 באו האיים תחת מרות השלטון הבריטי בהודו, ועם עצמאותה (1947) עברו לידה.

מ. בר.

לִקוּיִים (Eclipses), מונח המשמש בעיקר לתאור שתי תופעות נבדלות שהן: „ל׳ ירח" (ל׳ לבנה) החל כשהירח נכנס בתנועתו לתוך צל הארץ, והוא איפול ממשי של הירח; „ל׳ שמש" (ל׳ חמה) החל בעבור הירח בין הארץ לשמש והוא רק כיסוי אופטי של השמש לגבי איזורים מוגבלים על פני כדור הארץ. עם הל" נמנים גם ההתכסויות (אוקולטציה, ע"ע) והל" של ירחי צדק, של ירחי שבתאי ושל ירחים מלאכותיים הנצפים מן הארץ; התכסויות כוכבים על-ידי הירח (ועל-ידי כוכבי-הלכת); המעברים של כוכבי-הלכת כוכב-חמה ונוגה על פני דיסקת השמש וכן שינויי-האור המחזוריים החלים אצל הכוכבים המשתנים-הלוקים (ע"ע כוכבים).

ל׳ שמש (= ל"ש). כדי שיחול ל"ש חייבים להתקיים התנאים הבאים: א. השמש והירח חייבים להמצא באותו אורך שמימי (ע"ע כוכבים), מצב של התקבצות המכונה מולד הירח. ב. הירח חייב להיות בקרבת מישור המילקה (= האקליפטיקה: מישור המסלול של הארץ סביב לשמש; השם נגזר מיוונית ἐκλειπτική, קו הל"), כלומר רחבו השמימי חייב להיות קטן, כי אחרת הוא עשוי לעבור מעל לדיסקת השמש או מתחתיה (ר׳ להלן שכיחות הל").

מבחינים בין איזור הצל המלא (umbra) של הירח שצורתו חרוטית ושאליו אין האור יכול לחדור משום חלק

תרשים של ליקוי-שמש. מישור התמונה מתאר את מישור המילקה.
א חרוט הצל המלא; ב איזור חצי-הצל

של דיסקת השמש ובו הל׳ מלא, ובין איזור חצי הצל (penumbra) המשתרע מסביב לצל המלא, שאליו חודר האור מחלקים מסויימים בלבד של השמש ובו הל׳ חלקי. — שמש וירח נראים מן הארץ בערך באותו גודל זוויתי (כ°½), ולכן מגיע חודו של חרוט הצל המלא של הירח, בקירוב, עד לכדור הארץ ואיזור הל׳ המלא על פני הארץ הוא תמיד קטן (בשיא — עד כדי 300 ק"מ). חרוט הצל נע על פני הארץ במהירות ממוצעת של כ½ ק"מ/שניה (מהירות הירח במסלולו היא כ1 ק"מ/שניה ומהירות סיבוב הארץ באותו כיוון היא כ½ ק"מ/שניה); ל׳ מלא יכול להמשך באמצע איזור הל׳ עד לערך מירבי של 7.6 דקות, ועל-פי רוב משכו קטן מערך זה. משני צידיו של איזור הל׳ המלא משתרע איזור נרחב מאד, שרחבו כמה אלפי ק"מ, המצוי בצל חלקי, בו רואים את השמש מכוסה פחות, ככל שמרוחקים יותר מאיזור הצל המלא.

מסיבות הל" משתנות מפעם לפעם בגלל התנודות במרחק הירח מן הארץ בעקבות מסלולו האליפטי (מרחקו נע בין 356,000 ק"מ בקרבתו לארץ, פֶּרִיגֵיאוֹן, ל407,000 ק"מ בשעת ריחוקו, אַפּוֹגֵיאוֹן). כשהירח נמצא באפוגיאון של מסלולו, מסתיים חרוט הצל מהרץ לכדור הארץ ואין מקום על פני הארץ בו הל׳ מלא. במקרה זה חל ל׳-טבעת, כי דיסקת הירח נראית קטנה מדיסקת השמש ואף בשיא הל׳ נשארת טבעת צרה מדיסקת השמש בלתי מכוסה. כשחרוט הצל מגיע על פני הארץ בקצה קדקדו, מצטמצם איזור הל׳ המלא עד כדי קו ומשך הל׳ המלא עד שניות ספורות. במקרה זה נראים קטרי השמש והירח שווים בגדלם, אך הירח אינו כדור חלק וחיספוס שוליו — הרים ועמקים לסירוגין — מאפשר את חדירת אור השמש במקומות אחדים ומתקבלת התופעה המכונה „חרוזי ביילי" (Baily's Beads).

חשיבות ל"ש למדע. בל"ש מלאים נוצרים תנאים

מיוחדים המאפשרים תצפית אסטרונומית (ראותית, פוטו־גרפית, ספקטרוסקופית ומדידות בתחום גלי הראדיו), כי בדקות הספורות של התרחשותם מסולק האור המפחר של הפוטוספירה (ע"ע שמש). העולה, בד"כ, בעצמת קרינתה על כל עצמות הקרינה המתלוות לתופעות המתרחשות בסבי־בתה הקרובה של השמש, בשולי דיסקת השמש ובשכבות הגבוהות של האטמוספירה שלה, בכרומוספירה ובעטרה. — חלק מתצפיות אלה ניתן אמנם לבצע היום, גם ללא ל"ש מלא, באמצעות מכשירים מסוג הספקטרוהליוגראף והקורו־נאגראף, אך אין בשיטות חדשות אלה כדי לשמש תחליף מושלם לתצפית בשעת הל". כך, למשל, ניתן לאסוף מידע על השמש בכללותה ובאופן חד־זמני רק בשעת ל' מלא; בשעתו בלבד מתאפשר הלימוד המדייק של איזורי העטרה החיצוניים ביותר או הלימוד הספקטרוסקופי של הרכב הכרו־מוספירה באזרת ספקטרום־„ההבזקה" (Flash Spectrum) (הנראה תיתן לצילום במשך כ3 שניות בלבד בראשית הל' המלא ובסיומו).

ל"ש מספקים את ההזדמנות היחידה לצילום המרחב הסמוך לשמש, כדי לחפש בו כוכבי־לכת או גופים שמימיים אחרים הקרובים יותר לשמש מאשר כוכב־חמה; כוכבי־לכת מעין אלה לא נמצאו.

בגלל הפתאומיות שבה חלים ראשית הצורה המלאה של הל' וסופה (המגעים בין שפת הירח ושפת השמש), ניתן לקבוע בדייקנות רבה את מקומם היחסי של השמש והירח. למרות שניתן לחשב את זמני הל" מראש בדייקנות ניכרת, יש צורך לבקר נתונים אלה לאור התצפית, כדי לשפר באופן מתמיד את התאוריה המסובכת של תנועת הירח.

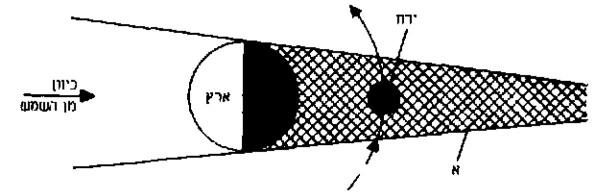
ל"ש מלא מאפשר גם את בחינת תקפה של אחת מתוצאות תורת היחסות (ע"ע) הכללית, לפיה מוסות קרני האור בשדה גראוויטאציוני בשעור גדול יותר מכפי שנדרש על־פי תורת הגראוויטאציה הקלאסית. תוצאה זו מתבטאת בהעתקת מקו־מותיהם של הכוכבים שקרני האור המגיעות מהם אל כדור הארץ עוברות ליד השמש תיתן לצלמן בשעת ל"ש. על־ידי השוואת מקום הכוכבים לאחר זמן — כשהשמש רחוקה — אפשר למדוד העתקה זו. ההעתקות שנמדדו בשעת ל" במאה ה20 אישרו במידה רבה את שעור ההעתקה הנדרש לפי תורת היחסות.

באמצעות ל"ש משיגים גם מידע חשוב לגבי רעש גלי הראדיו שמקורו בשמש ולגבי איתורו על פני דיסקת השמש, על־ידי התצפית בהפחתת פליטת גלי־הראדיו הנמשכת בד בבד עם ההתכסות ההדרגתית של דיסקת השמש על־ידי הירח.

אחד השימושים של הל" קשור בכרונולוגיה ההיסטו־רית — בקביעה המדוייקת של תאריך שבו חל מאורע מסויים שסמוך לו נצפה ל' שנרשם בספרות. הל' המוקדם ביותר שעליו נשמר רישום בתעודות של סין העתיקה חל ב22 באוקטובר 2137 לפסה"נ. כן ניתן להסיק מתעודות עתיקות, כי כבר במאה ה7 לפסה"נ היו מחשבים בסין את מועדי הל".

גם לקדמתינו היו ידועים ל' שמש וירח, אך סיבות הל" לא הובנו. הפסוקים ביואל ג, ד; עמוס ח, ט; מיכה ג, ו; ישעיהו י, יג, מעידים על מאורעות שנצפו למעשה. בתקופתם של יואל ועמוס היתה לתושבי ארץ־ישראל אפש־רות לצפות בל"ש מלאים. לפי ת. אופולצר (ע"ע) חל ל"ש מלא ב15 באוגוסט 831 לפסה"נ שנראה בדרום יהודה ושהגיע לשיאו כמעט בדיוק בצהרים (עמוס ח, ט). ל"ש מלאים נוספים שארעו בסביבתה של ארץ־ישראל באותה התקופה, היו ב2 באפריל 824 וב15 ביוני 763 לפסה"נ (ור' להלן, עמ' 1030); נוסף על כך נראו באותה התקופה בארץ־ישראל גם שני ליקויי טבעת: ב2 במארס 832 וב6 באוקטובר 825 לפסה"נ. מאז הל' של שנת 763 ועד לחורבן בית ראשון לא נראה בארץ־ישראל או בסביבתה הקרובה ל' מלא.

ל׳ י ר ח (= ל"י). הירח לוקה בהכנסו לתוך צל הארץ. לכך דרושים שני תנאים מוקדמים: א. שמש וירח חייבים להמצא במצב של ניגוד, כלומר ארכם השמימי נבדל ב°180, מצב המכונה „הירח במילואו"; ב. הירח חייב להימצא בקרבת נקודת החיתוך (הקשר) של מסלולו עם מסלול הארץ, כי אחרת הוא עשוי לעבור מעל לצל הארץ או מתח־תיו. רוחב חרוט הצל של הארץ, במרחק הביגוני של הירח מכדור הארץ (וכאשר הארץ במרחקה הבינוני מן השמש), גדול פי שלושה בערך מקוטר הירח. כשמסלול הירח חוצה את מרכז חרוט הצל של הארץ, נמשך הל' ה מ ל א עד 100 דקות. משך הל' מן המגע הראשון עד למגע האחרון עם הצל

תרשים של ליקוי־ירח א חרוט הצל המלא

הוא עד 3½ שעות. כשהמרחק מנקודת החיתוך של המסלול גדול יותר, אין הירח נכנס כולו לתוך צל הארץ והל' הוא ח ל ק י. — כשעה לפני כניסת הירח לתוך הצל המלא וכשעה אחרי יציאתו ממנו הוא עובר בחצי־צל הארץ. חצי־צל נוצר מסביב לחרוט הצל של הארץ במרחב שאליו מגיע אור השמש בחלקו בלבד. האיפול ההדרגתי של פני הירח בחצי־הצל ניכר זמן קצר בלבד לפני כניסתו לתוך הצל המלא ואחרי יציאתו ממנו (משך זמן של כ5 עד 10 דקות), והוא נראה כ„צעיף עשן" דק. הכניסה לחצי־הצל והיציאה ממנו אינן נראות. כאשר חל ל' חצי־צל בלבד, יורד זוהרו של הירח במידה כה מועטה עד שבדרך־כלל אין עניין לצפות בתופעה זו; ליקויי חצי־צל של הירח אינם נזכרים במרבית לוחות הל".

צל הארץ וצל הירח נבדלים לא רק בממדיהם; הבדל אחר נובע מן העובדה, כי לארץ יש אטמוספירה הנעדרת אצל הירח. אור השמש העובר דרך האטמוספירה של הארץ מוטה, על ידי שבירת האור בה, לתוך חרוט הצל של הארץ ולכן חרוט הצל אינו מוגבל בגבולות הגאומטריים שלו. מסיבה זו גם אין דיסקת הירח אפלה לגמרי בשעת הל' המלא, אלא נראית, לרוב, בגוון חום־אדום של נחושת. לימוד פוטו־מטרי של גוון זה מביא למסקנות על ההרכב ותכונות אחרות של שכבות האטמוספירה הגבוהות של הארץ ובכך העניין העיקרי של המדע המודרני בחקר ל"י.

ש כ י ח ו ת ה ל". לגבי מקום מסויים על פני כדור הארץ שכיחים יותר ל"י מאשר ל"ש, כי אלה האחרונים נצפים תמיד באיזור מצומצם בלבד, בעוד של"י נראים בבת אחת ממחצית כדור הארץ. אולם מספרם הכולל של ל"ש בכדור הארץ גדול כדי 1.5 פעם בקירוב מל"י. כאשר הירח מצוי מאחורי הארץ ביחס לקרני השמש (ל"י), אורך הקטע של

מסלולו, שבו הירח עשוי ללקות, הוא כ9,200 ק"מ; ואילו כשהירח מצוי בין הארץ לשמש (ל"ש), גדול יותר הקטע במסלולו — כ15,000 ק"מ — שבו הוא עשוי לגרום לל'.

מסלול ההקפה של הירח סביב כדור הארץ נטוי בזווית של 5°9′ לגבי מישור המילקה והוא חוצה, איפוא, מישור זה בשתי נקודות חיתוך המכונות קשרים (קשר עולה וקשר יורד). כדי שיחול ל', חייב הירח להימצא בקרבת מישור המילקה בשעת המולד (ל"ש) או בשעת מילואו (ל"י), — כלומר בקרבת אחד הקשרים של מסלולו. אם המרחק גדול מ18°3′ לא יחול ל"ש, אם המרחק גדול מ12°15′ לא יחול ל"י; ומאידך, אם המרחק קטן מ15°31′ חייב לחול ל"ש ואילו ל"י הוא בלתי נמנע אם המרחק קטן מ9°30′.

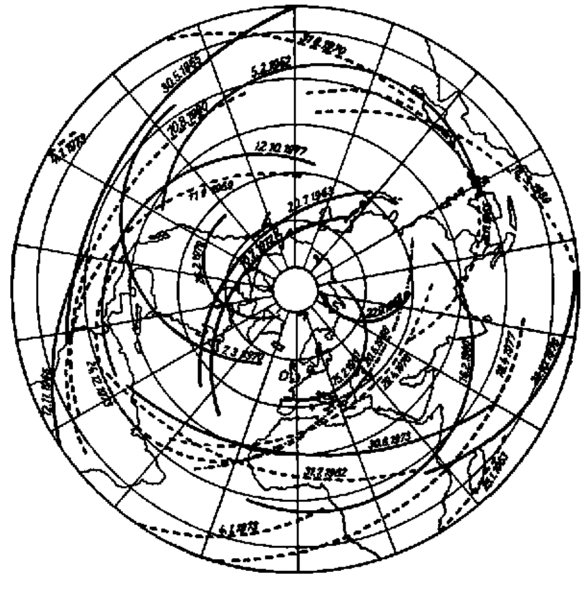
לו היה מישור מסלול הירח קבוע במרחב, היו הל" חלים באותם החדשים בכל שנה, בשתי תקופות המרוחקות שישה חדשים זו מזו. אמנם, נטיית מישור המסלול של הירח אינה משתנה, אך הקו המחבר את קשרי המסלול סובב לאורך מסלול הירח בכיוון מערבה („נסיגת הקשרים") בהשפעת כוח המשיכה של השמש. סיבוב קו הקשרים ב360° נמשך 18.6 שנים ולכן תקופות הל" מקדימות בכל שנה ב20 יום בקירוב (365.25/18.6).

הכשדים הקדמונים הבחינו, כי ל" דומים מאד חוזרו וחלו ברווחי זמן של 6,585.32 ימים (18 שנים ו11 ימים בקירוב). תקופה זו, שנקראה על ידם ס א ר ו ס (Saros) והשווה בקירוב למחזור נסיגת הקשרים (18.6 שנה), היא הכפל המדייק של החודש הסינודי (ע"ע לוח) ב223

$$(29.5306 \times 223 = 6{,}585.32).$$

הל" הבאים זה אחר זה במחזור הסארוס הופכים פחות „טובים" בגלל התרחקותם הגדלה והולכת מקו הקשרים (בעקבות אי־ההתאמה של מחזור הסארוס ומחזור סיבוב הקשרים). סדרה של מחזורי סארוס מסתיימת אחרי 35 ל" בקירוב, כשתחילתה בל' שחל בקשר בדיוק.

רווח הזמן בין שני מעברים עוקבים של הירח בפריגיאון נקרא בשם חודש אָנוֹמאליסטי, והוא נמשך 27 ימים 13 שעות 18 דקות ו33.21 שניות. 239 חדשים אנומאליסטיים שווים

מהלך ליקויי־השמש בשנים 1960 עד 1980
ליקויים מלאים: קו מלא; ליקויי־טבעת: קו מפוסק; ליקויי־טבעת הנמשך כל' מלא: קו מפוסק ונקודות

כמעט בדיוק לערך הסארוס ($6{,}585.54 = 239 \times 27.5546$); לכן שווים כמעט המרחקים בין ירח לארץ ברווח הזמן של סארוס אחד ומשך הל' וצורתו כמעט אינם משתנים.

המספר הכולל של ל" החלים במשך שנה אחת אינו קבוע. המספר הגדול ביותר הוא שבעה ל", מהם חמישה ל"ש ושניים ל"י או ארבעה ל"ש ושלושה ל"י. המספר הקטן ביותר הוא שני ל" בשנה ושניהם ל"ש (במניין זה אינם כלולים ליקויי חצי־צל של הירח).

כל הל" שבין שנת 1207 לפני הספירה ועד לשנת 2263 לספירה חושבו ומופו על ידי האסטרונום האוסטרי ת. אופולצר (ע"ע) בשנת 1887. מספרם במאה ה20 בלבד מסתכם ב228 ל"ש ו148 ל"י.

Th. v. Oppolzer, *Canon der Finsternisse*, 1887; F. W. Dyson – R. v. d. R. Woolley, *Eclipses of the Sun and Moon*, 1937; S. A. Mitchell, *Eclipses of the Sun*, 1951[5]; F. Link, *Die Mondfinsternisse*, 1956.

ד. ז.

ליקוי מאורות (ל"מ) ב מ ז ר ח ה ק ד ו ם. ככל עמי־הקדם אף *עמי המזרח הקדום נתנו את דעתם לל"מ ופרשום כאותות* מבשרי פורענות. חיבור אסטרולוגי מיוחד בספרות האותות (omina) הבבלית־אשורית, הנקרא ע"פ פסוק הפתיחה שלו בשם "enuma Anu Enlil" (= „כאשר אנו ואנליל"), כולל כ7,000 אותות וביניהם רבים שעניינם ל". אזכורים לל" השאובים, אם מן החיבור האסטרולוגי הנ"ל, ואם מתצפיות של ממש, מובאים בדינים וחשבונות שניסו לשגר איצטגניני החצר לאסרחדון ולאשורבנפל מלכי אשור (במאה ה7 לפסה"נ). לעומת הידיעות המרובות שנשתמרו על ל" במקורות שבכתב היתדות, לא נתגלה עדיין במקורות המצריים אף אזכור אחד לל"ש או לל"י ומסתבר שהמצרים לא יחסו חשיבות יתרה לתופעות אלה.

הנודע בכל ל"מ במזרח הקדום הוא ל"ש בחודש סיוון בשנת האפונימיות של בּוּר־סַגַּלֶה, היא שנת מלכותו העשירית של אשור־דן III מלך אַשור (772—755 לפסה"נ). ל' זה — שנזכר בכרוניקון האפונימי האַשורי — זוהה כלה"ש ב15 ביוני 763 לפסה"נ ומשמש כנקודת־מוצא לקביעתה של הכרונולוגיה האשורית (וכן הבבלית והפרסית) באלף הראשון לפסה"נ. ל"ש אחר בעל ערך כרונולוגי הוא הל' בשנת 10 למֻרשִׁלש II, מלך החתים (ע"ע חתים, עמ' 257), המזוהה כיום כל' שבחודש מארס 1335 לפסה"נ והוא לעזר רב בקביעת זמנם של מלכי החתים במאה ה14 לפסה"נ.

המקורות האשוריים מזכירים כמה וכמה ל"י שניתן לקבוע את זמנם במדייק, כגון הל" בסוף מלכותו של אסרחדון (בשנים 671—669 לפסה"נ) ובימי אשורבנפל (בשנים 662; 655; 653 לפסה"נ). לעומת זאת, אין ערך כרונולוגי לאִזכורים שבספרות האסטרולוגית הבבלית והאשורית בדבר ל"י שבישרו, כביכול, את נפילתן של ממלכות ושושלות־מלכים במסופוטמיה חקדומה, כגון הל' בתמוז, ערב מפלתו של אחרון מלכי השושלת הגותית, או הליקוי בסיון, ערב נפילת אחרון מלכי השושלת ה3 של אור, או הל' בחודש שבט, ערב קיצה של השושלת הראשונה של בבל. קביעת זמנם של מאורעות אלה, שחשיבותה רבה להיסטוריה של המזרח הקדום, נעשית מכוח שיקולים היסטוריים ולא מכוח התאריכים האסטרונומיים האלטרנאטיוויים הנובעים מן הליקויים הנ"ל. — ועי"ע כרונולוגיה.

ח. תדמור, הכרונולוגיה של המזרח הקדמון באלף השני לפסה"נ (האבות והשופטים, בעריכת ב. מזר, 41, 59), תשכ"ז;

R. C. Thompson, *The Reports of the Magicians and Astrologers of Nineveh and Babylon*, I-II, 1900; F. X. Kugler, *Sternkunde und Sterndienst in Babel*, II, 1909-1910, id., *Erganzungsheft* (von J. Schaumberg), 1935; O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, 1954[2]; E. J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World* (ושם ספרות), 1968.

ת. ת.

לֶקוֹנְט דֶה לִיל, שַׁרְל־מַרִי — Charles-Marie Leconte de Lisle — (1818, סן־פול [באי רֶאוּניוֹן] — 1894, לוּבֶסִין [על־יד וֶרסַי]), משורר צרפתי. ל' היה בנו של רופא צבאי. הוא נשלח על־ידי אביו לארצות שונות, ביניהן להודו, כהכנה לקאריירה מסחרית. למד משפטים בּרֶן (1837—1843). ב1846 השתקע בפאריס והקדיש את זמנו לפוליטיקה כרפובליקני נלהב. הוא תירגם משפות קלאסיות — את „איליאס" ו„אודיסיאה" ומיצירותיהם של הסיודוס, איסכילוס, הוראטיוס, סופוקלס ואֶוריפידס. קובץ שיריו הראשון Poèmes antiques („שירים עתיקים"), שמקור־השראתם עפ"ר יוון הקדומה, פורסם ב1852, Poésies barbares („שירים בארבאריים") — ב1862, Poèmes tragiques („שירים טראגיים") — ב1884 ו Derniers poèmes („שירים אחרונים") — ב1895, אחר מותו. ל' כתב גם טראגדיה, Les Erinnyes („האֶריניות"), 1873, בהשפעת הטראגדיה „אורסטֵייה" של אַיסכילוס, וכמה ספרי היסטוריה.

לשירתו של ל' בסיס רעיוני איתן. בהקדמה ל„שירים עתיקים", שעוררה הד חזק, ביטא המשורר את „האני מאמין" הספרותי שלו. הוא יצא נגד הווידויים האינטימיים והנימה האישית של השירה הרומאנטית. שירה חייבת להיות מבוססת על ידע מדעי ולהביע את המיתוסים של האנושות. אכן, שירתו של ל' מבוססת על בקיאות רבה, בעיקר בתחומי ההיסטוריה והארכאולוגיה. כמעט כל צורות האמונה מתוארות בה — אגדות יווניות, הודיות, תנ"כיות, סקאנדינאוויות, קלטיות, גרמניות ופולינזיות משמשות לה נושא.

לשירתו של ל' יופי פלאסטי, שהושג על־ידי שילובים מחושבים של צלילים ודימויים. לשונה צלולה, עשירת צבעים ושופעת אכסוטיות; הקצב לרוב קלאסי. הוא נחשב לגדול משוררי האסכולה של הפרנַס (ע"ע), שפולחנה היה שלמות הצורה. — ל' היה חבר האקאדמיה הצרפתית מ1886. — כל שיריו יצאו־לאור ב4 כרכים, 1929—1932.

J. Dornis, *L. intime*, 1895, E. Estève, *L., l'homme et l'œuvre*, 1920, P. Jobit, *L. et le mirage de l'île natale*, 1951, P. Flottes, *L., l'homme et l'œuvre*, 1954, R. Carloni Valentini, *Un poète presque oublié: L.*, 1958.

ש. וי.

לַקוֹנְיָה (ἡ Λακωνικὴ (γῆ)) — חבל היסטורי ביוון, בדרום־מזרח הפלופונסוס), שגבל מצד מערב במֶסניה ע"י שושלת הרי הטאיגֶטוֹס (עד 2,400 מ'), ומצד צפון בארקאדיה ובאַרגוליס ע"י הרי פַּרתניוס ופַּרנוֹן (עד 1,000 מ'). חופי ל' מדרום וממזרח אינם נוחים למעגן אניות. מול מפרץ ל' שבין כפי טֶאינַרוֹס ומַלֵיאה שוכן האי קיתֵירה. במרכז ל' שפלה רחבה ופוריה, ובה זורם הנהר אֶורוֹטַס על יובליו.

ראשית ההתנחלות הדורית (ע"ע דורים) בל' המיקֵנית החלה מצפון עמק האורוטס, והתפשטה דרומה עד אמיקלאי. חלק זה של ל' היה מחולק לנחלות בין הספרטנים, ששכנו תחילה בחמישה כפרים ואלה התאחדו אח"כ (במאה ה8 לפסה"נ) לעיר ספארטה, לרגלי גבעת תירפנה, שעליה ישבה לַקֵדימוֹן המיקֵנית. טריטוריה זו של העיר (πολιτικὴ χώρα) עיבדו ההֶלוֹטים (ע"ע). שטח הגבעות שמסביבה, ה„פריאויקיס", ניתן לקהילות כפופות של „פֶּריאויקים" (ע"ע יון, עמ' 461), שהיו מעלות מס לספארטה וחייבות לה שרות צבאי, ועם זאת נהנו מאוטונומיה רבה. באיזורי־הספר של ל' היו כמה שטחי מריבה עם אַרקאדיה ואַרגוליס. בתקופה הרומית היתה הפריאויקיס אוטונומית, ושטחה של ספארטה נצטמצם לעמק האֶורוטס בלבד. — ועי"ע ספרטה.

לַקוֹרְדֶר, זַ'ן בַּטִיסְט אַנְרִי — Jean Baptiste Henri Lacordaire — (1802—1861), מטיף דומיניקני, כומר ופובליציסטן צרפתי. הקריאה בכתבי וולטר ערערה את אמונתו הדתית, ורק בגיל 22, בהשפעת למנה (ע"ע), חזר וגילה את האמונה הנוצרית. יחד עם למנה הוציא לאור את כתב־העת L'Avenir („העתיד"). במאמריו המרוכים ביקש להתאים את הכנסיה הקאתולית לחיים המודרניים ולהצביע על הדרך, בה ניתן לדעתו ליישב את הדוגמה הדתית עם רעיונות החרות, האחווה הסוציאלית, חופש־הביטוי ושיחרור האומות המדוכאות.

כשפסלה הכנסיה הקאתולית את העתון ורעיונותיו, נפרד ל' מלמנה ופנה לפעולת הטפה. דרשותיו בכנסיית נוטר־דם שבפאריס נתפרסמו עד מהרה בחידושיהן ועסקו, לבד מן הדוקטרינה הקאתולית, גם בעניינים שוטפים — בפוליטיקה ומוסר ובבעיות חברה וכלכלה.

ב1836 הגה את הרעיון להקים מחדש את המסדר הדומיניקני ברחבי צרפת. משאושרה בקשתו נכנס למנזר דומיניקני ברומא כדי להכשיר עצמו לקראת משימה זו. בתקופה זו אסף חומר רב על מייסד המסדר — דומיניקוס (ע"ע) ה„קדוש", ועל יסוד החומר הזה פירסם אח"כ את הביוגראפיה החשובה: Vie de saint Dominique („חיי דומיניקוס הקדוש"), 1840.

כשחזר לצרפת התמסר להקמת המסדר הדומיניקני ושב לעמוד־הדרשות בכנסיית־נוטר־דם. בימי המהפכה של 1848 חידש את פעילותו העתונאית במסגרת כתב־העת L'Ere nouvelle („התקופה החדשה"), ואף נבחר כציר לאסיפה הכללית, אך התפטר בגלל התנגדות הממונים עליו. אחרי ההפיכה של 1851 עזב את פאריס והתמסר לחינוך הדור הצעיר. ב1861 נבחר לאקאדמיה הצרפתית במקומו של טוקויל (ע"ע).

בין חיבוריו החשובים: Considérations sur le système philosophique de M. de Lamennais („הרהורים על הפילוסופיה של למנה"), 1834; Conférences de Notre-Dame de Paris („דרשות בנוטר־דם של פאריס"), 1835—1851. כתביו נתפרסמו, ב9 כרכים, ב1872-73.

F. Mauriac – R. Garric, *L. et nous*, 1940; St.-M. Gillet, *L.*, 1952; M. Escholier, *L., ou Dieu et la liberté*, 1959; P. Baron, *La Jeunesse de L.*, 1961.

צ. בר.

לַקְטוֹזָה (Lactose), סוכר־החלב, די־סאכאריד מחזר, המורכב מגַלַקטוזה וגלוקוזה (ע"ע סָכָּרים): מולקולה אחת D־גלקטוזה (ע"ע) קשורה בקשר גליקוזידי β 4,1 (ע"ע גליקוזידים) לD־גלוקוזה (ע"ע).

ל' נמצאת בחלבם של היונקים: אצל האדם בשיעור 5—8% ובחלב פרה בשיעור 4—6%. ל' מופקת כתוצר לוואי בתעשיית הגבינה מן הקום (מי הגבינה) המופרש לאחר

ההתגבנות. במעבדה אפשר לסנתז ל׳ ע״י צימוד גלקטוזה וגלוקוזה בתנאים פיסיקאליים מתאימים. בלוטת החלב מסנתזת ל׳, למשל, ע״י הפיכת גלוקוזה לגלקטוזה וצימוד שני הסוכרים האלה. עם ספיגתה מן המעי מופרדת הל׳ שוב לשני הסוכרים המרכיבים אותה, והגלקטוזה הופכת בכבד חזרה לגלוקוזה והיא המנוצלת ע״י הגוף. הפרעה מטאבולית תורשתית נדירה בילדים מתבטאת באי־יכולת לבצע היפוך זה.

ל׳ אינה מותססת ע״י רוב השמרים והחידקים. חידקי החלב (ע״ע חידקים, עמ׳ 342, וע״ע חלב, עמ׳ 427) השותים מפרקים אותה והופכים אותה לחומצת החלב, תהליך חשוב בתעשיית מוצרי החלב.

לַקְטַנְטִיוּס, לוּקִיוּס קֶקִילְיוּס פִירְמִיַנוּס — Lucius Caecilius Firmianus Lactantius — (260° — 340°), סופר נוצרי, מראשותי יוצריה של האפולוגטיקה הנוצרית. יליד אפריקה ובן למשפחה עובדת־אלילים, שהתפרסם כנואם מזהיר והוזמן ע״י הקיסר דיוקלטיַנוס ללמד באקאדמיה שהקים בניקומדיה. התנצר ב־303 ועם גבור רדיפות הנוצרים עבר לגאליה, שם נתמנה ע״י קונסטנטינוס I כמחנך לבנו בכורו — קריספוס.

חשיבותה של האפולוגטיקה של ל׳ היא בהיותה תשובה לאטינית (ל׳ חיקה את סיגנונו של קיקרו ומשום כך גם נתכנה „קיקרו הנוצרי״) שנועדה לאנשי־רוח פאגאניים שהיו עוינים את האמונה הנוצרית החדשה. בכתביו ניסחה הנצרות בפעם הראשונה, באופן שיטתי, את יחסה לבעיות החיים. בספרו הגדול Institutiones Divinae („מוסדות אלוהיים״), 304—313, שנתחבר בימי הרדיפות הגדולות על הנצרות, תקף ל׳ את הפוליתאיזם העממי ואת הפילוסופיה הפאגאנית כשהוא מונה את יתרונותיה של הדת הנוצרית המונותאיסטית, שהיא דרך חיים טובה ובעלת תקוות אסכאטולוגיות. ל׳ ביקש להביא את עובד האלילים לידי גלוי האל הנוצרי מתוך התבוננות בפלאי הגוף האנושי, שכן מתוך כך מוכרח אדם לבוא לידי מסקנה כי קיים בורא עליון, נבון, כל־יכול, צופה ומשגיח.

R. Pichon, *L.: études sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin*, 1901; J. R. Laurin, *Orientations maîtresses des apologistes chrétiens*, 1954.

לֶקִי, וִילְיַם אֶדְווֹרְד הַרְטְפּוֹל — William Edward Hartpole Lecky — (1838—1903), היסטוריון בריטי. ל׳ נולד בדאבלין ולמד תאולוגיה ב„טריניטי קולג׳״ שם. אך כבר ספרו הראשון, שפורסם בעילום שם בהיותו בן 21, The Religious Tendencies of the Age („המגמות הדתיות של הדור״), 1860, העיד שלמחברו לא היה עתיד בכנסיה. ל׳ היה נתון להשפעתם של הלכי־רוח איריים לאומיים, כמוכח מספרו השני The Leaders of Public Opinion in Ireland („מעצבי דעת הקהל באירלאנד״), 1861. אח״כ ניסה ל׳ לתאר התפתחויות רוחניות־תרבותיות באירופה, בשני ספריו, שבהם ניכרה השפעת בַקל (ע״ע): History of Rationalism in Europe („תולדות הראציונאליזם באירופה״), I—II, 1865; History of European Morals („היסטוריה של ארחות־החיים של אירופה״), I—II, 1869.

מחקרו המדוקדק ביותר של ל׳ היה A History of England in the Eighteenth Century („תולדות אנגליה במאה ה־18״), I—VIII, 1878—1890. החלקים המקוריים והחשובים ביותר בספר זה הם אלה העוסקים בתולדות אירלאנד, בייחוד לגבי מפעלו של גרַטַן (ע״ע), ו„האיחוד״ של אירלאנד עם אנגליה. ספר זה נחשב להשג של אי־פניות בנושא רגיש מבחינה ציבורית אז.

ל׳ נבחר ב־1895 לפארלאמנט כציר ליבראלי, תמך בתיקנים באירלאנד, אך התנגד לתת לה „הום רול״ (שלטון־בית).

J. J. Auchmuty, *L.: A Biographical and Critical Essay*, 1945; G. P. Gooch, *History and Historians in the 19th Century*, 340–344, 1959[8].

לַקַי, נִיקוֹלָה לוּאִי דֶה־ — Nicolas-Louis de Lacaille — (1713, רומיניי — 1762, פאריס), אסטרונום ומאתמאטיקן צרפתי. ל׳, שנתייתם בילדותו, אומץ ע״י הדוכס של בורבון והועד לכמורה. אולם נטייתו למדעי־הטבע הניעה את פטרוניו למסרו לידי התוכן קסיני שהעסיקו במדידות גאודזיות. במדידות אלה, שנערכו בשנים 1739—40 לשם בדיקת ארכו של קו האורך שעבר דרך פאריס, גילה ל׳ את כשרונותיו המגוונים והם שפתחו בפניו את שערי האקאדמיה למדעים (1741). באותה שנה נתמנה פרופסור למאתמאטיקה בקולג׳ מאזארן ופירסם ספרי יסוד ללימוד המאתמאטיקה, האסטרונומיה והאופטיקה. ב־1751 יצא ל׳ למסע מחקר לדרום־אפריקה ובתקופה של 4 שנים מיפה 10,000 כוכבים של הרקיע הדרומי, נוסף על כ־300 הכוכבים שהיו ידועים קודם לכן ממחקריו של הַלי (ע״ע). כמו״כ מיין את הכוכבים ב־14 צבירים חדשים, ושמות מרביתם מקובלים גם באסטרונומיה החדישה. בצד הכנת קאטאלוג הכוכבים חקר ל׳ גם את השינוי בגראוויטאציה מקו־רוחב למשנהו, וביצע חישוב מדוייק של מרחקי השמש והירח. פירסם ספרים רבים, בהם ריכז את תגליותיו וסיכם את מדע האסטרונומיה עד ימיו.

לַקְלוֹ, פְּיֶר שוֹדֶרְלוֹ דֶה, ע״ע שוֹדֶרְלוֹ דֶה לַקְלוֹ, פְּיֶר.

לֶקְלֶר, פִילִיפּ פְרַנְסוּאַ מַרִי, רוֹזֵן דֶה אוֹטֶקְלוֹק — Philippe François Marie Leclerc, Vicomte de Hautecloque — (1902—1947), איש־צבא צרפתי. בן למשפחת אצילים עתיקה בחבל פיקארדיה; נתחנך באקאדמיה הצבאית בסן־סיר. בראשית מלה״ע II נפצע, נשבה פעמיים, ברח מן השבי לאנגליה והצטרף לכוחות „צרפת החפשית״ של דה־גול (1940). הוא נתמנה למפקד באפריקה המשוונית הצרפתית ונתפרסם במסע החיל שבפיקודו דרך מדבר סהרה מצ׳אד לטריפולי, מרחק של יותר מ־2,000 ק״מ, שנמשך, תוך התנגשות עם כוחות איטלקיים, מדצמבר 1942 עד פברואר 1943. בטריפולי הצטרף לגייסות הבריטיים שעלו על תוניסיה. ל׳ פיקד על כוחות צרפתיים בעת הפלישה לאירופה בקיץ 1944, קיבל את כניעת חיל־המצב הגרמני בפאריס ושיחרר את סטראסבור. בעת כניעת יאפאן (1945) היה ל׳ נציג צרפת, וכשנה מפקד הכוחות הצרפתיים בהודו־סין. ב־1947 נתמנה למפקח כוחות צרפת בצפון־אפריקה ושם נספה בתאונה אווירית. ל׳ הועלה לדרגת מארשאל אחרי מותו. הוא נמנה עם הנועזים והפופולאריים ביותר שבין המצביאים הצרפתיים במלה״ע II.

Gal. [F. J. J.] Ingold, *L'Epopée de L. au Sahara, 1940–1943*, 1948. A. Dansette, *L.*, 1952.

לַקְמוּס (Litmus), תערובת צבעים אורגניים המצויים בכמה סוגי חזזית (ע״ע), ביניהם Rocella ו־Lecanora, הנפוצים בעיקר בסקנדינאוויה, בחופי הים התיכון ובמזרח

הודו. הל׳ מורכב בעיקר מאזוליטמין ואריתרוליטמין, הקשורים לתרכובות אלקליות.

הפקת הצבע נעשית על־פי־רוב ע״י הפעלת אמוניה ואשלגן פחמתי על החזזית וקבלת מלחי אשלגן כחולים. את התמיסה המרוכזת של המלח מערבבים עם אבקת גיר וכך מקבלים את הל׳ המסחרי. חומר זה מסיס חלקית במים ובכוהל. היצרן העיקרי של הל׳ היא הולאנד.

שמושיותו של הל׳ נובעת מכך שהוא משנה את צבעו בהתאם לחומציות או בסיסיות הסביבה. בסביבה חומצית (pH 5 ומטה) צבעו אדום, ובסביבה בסיסית (pH 8 ומעלה) צבעו משתנה לכחול. לשם נוחות השימוש בו טובלים ניירות בתמיסת הצבעים ובכך יוצרים את ניירות הל׳. עליהם שמים טפה מהתמיסה הנבדקת ולפי צבע הנייר אפשר לקבוע אם התמיסה בסיסית או חומצית. בעבר היה נהוג להשתמש בל׳ גם כחומר צבע במשקאות.

לַקְנַאוּ (Lucknow ; בהינדי: לק־הנאו [Lak-Hnau]), עיר בצפון הודו המרכזית, כ420 ק״מ מדרום מזרח לדלהי; בירת מדינת אוטר פרדש; 662,000 תוש׳ (1965). יושבת על הנהר גומטי (Gumti), 70 ק״מ משפכו לגאנגס, בגובה 120 מ׳ מעל פני הים, בלב מישור גדול. ל׳ היא מרכז מסחר, ומצויים בה ובסביבתה מפעלי־תעשיה גדולים למוצרי ברזל ופלדה, מכונות חקלאיות, מכשירי עבודה, חמרי בניין, מוצרי חרסינה, מוצרי עור, טכסטיל, כימיקאלים, נייר ומזונות. כן ידועה העיר במלאכת־מחשבת בזהב, כסף, שנהב ואבנים טובות, ובמעשה רקמה. ל׳ היא צומת גדול של מס״ב וכבישים. בעיר אוניברסיטה, מהחשובות בהודו, ובתי־ספר מקצועיים גבוהים. בחלקה העתיק ארמונות ומסגדים מפוארים מהמאות ה18 וה19; המפורסמים שבהם: מסגד אימאברה (1784), מסגד מוחמד עלי שאה (שבנייתו לא הושלמה), ארמונות צ׳טהאר מאנזיל, ארמון ביביאפור וארמון קיסאר באג. כן מפורסם הקסרקטין, הבריטי לשעבר, שבו עמד חיל המצב הבריטי במצור בעת מרד הספויים ב1857 (ע״ע הדו, עמ׳ 534).

ל׳ היא עיר עתיקה, שראשיתה במקום שגבהו הגן עליו מפגעי גאות הנהר. היא היתה למרכז חשוב מאמצע המאה ה18 ואילך, בשלטון המוגולים, שעשאוה לבירה איזורית. בתקופת השלטון הבריטי היתה מרכז צבאי ומנהלי חשוב. בשנים 1775—1902 היתה בירת גליל אוד (Oudh), ואח״כ בירת הפרובינציות המאוחדות, שעם התעצמותה של הודו הפכו למדינת אוטר פרדש (ע״ע [כרך־מילואים]). במאה הנוכחית גדלה ל׳ במהירות, אוכלוסייתה שולשה, תבנו בה פרברים חדשים גדולים, בעלי רחובות רחבים.

לַקְרוּאָה, פּוֹל — Paul Lacroix — (1806, פאריס — 1884, שם), חוקר ומספר צרפתי, ידוע גם בשם פ. ל. ז׳קוב (Jacob) או „הביבליופיל ז׳קוב". ל׳ כתב מספר רב של רומאנים היסטוריים, מהם: L'Homme au masque de fer („בעל מסכת הברזל"), 1837, ו La Chambre des poisons („חדר הסמים"), 1839. בין מחקריו ההיסטוריים: Le Moyen-Âge et la Renaissance („יה״ב ותקופת הרנסאנס"), 1848—1851 (5 כרכים, בשיתוף עם פרדינאן סרה [Seré]), ו־Directoire, Consulat et Empire, moeurs et usages („דירקטוריון, קונסולט וקיסרות: אורח חיים ומנהגים"), 1884. ל׳ חיבר מונוגראפיות על תקופות שונות בהיסטוריה של התרבות ומחקרים על נושאים רבים ושונים, ביניהם, לדוגמה, על נעוריו של מולייר וכן על אמנות הצורפות.

לַקְרוּאָה, פְרַנְסוּאַ אַנְטוּאַן אַלְפְרֶד — François Antoine Alfred Lacroix (1863—1948), מינראלוג, פטרוגראף, וולקאנולוג צרפתי. בן למשפחת רופאים ורוקחים. התחיל בפעולתו המדעית עוד בגיל 20. תלמידם ואחר־כך חברם למחקר של המינראלוגים־הפטרוגראפים הנודעים, פ. א. פוקה וא. מישל־לוי, שאתם השתתף בהכנת „המינראלוגיה המיקרוגראפית" המונומנטאלית (1889).

בשנות עבודתו המרובות ביצע, מטעם האקאדמיה למדעים ומוסדות־מדע אחרים, מחקרים מקיפים ברחבי אירופה, אמריקה הצפונית, אפריקה ואסיה, ובעיקר בצרפת ובמדגסקר. ב1893 התמנה לפרופ׳ באגף למינראלוגיה של המוזיאון לטבע בפאריס. ב1902 נשלח לחקור את ההתפרצות הוולקאנית הקטלנית של הר־הגעש פלה באי מרטיניק (ע״ע). מחקרו זה האיר צדדים חדשים בבעיות וולקאנולוגיות ומתוך כך גם בפיסיקה של כדור־הארץ בכלל. מחקריו במטאמורפיזם זיכוהו בפרס האקאדמיה. היה אחד המומחים הגדולים ביותר למטאוריטים. הקף פעילותו המדעית מדהים בגדלו ובחשיבותו: הוא פירסם למעלה מ650 חיבורים מקצועיים, וביניהם כמה פירסומים מונומנטאליים רבי־כרכים, שהחשובים ביניהם: Les Minéraux des roches („מרכיבי־מינראלים סלעיים", יחד עם א. מישל־לוי), 1888; La Minéralogie de France et de ses colonies („המינראלוגיה של צרפת ומושבותיה"), 5 כרכים, 1893—1913; La Minéralogie de Madagascar („המינראלוגיה של מדגסקר"), 3 כרכים, 1922-1923.

J. Orcel, *A. L., 1863-1948* (Bull. Soc Géol Franc., XIX, 355-408, כולל ביבליוגרפיה מלאה), 1949.

לַקֶּרְט, הֶרְשׁ (צְבִי) (1879—1902), מהפכן יהודי ברוסיה. סנדלר לפי מקצועו ופעיל ב„בונד" (ע״ע). ל׳ עמד בראש חבורה מזויינת שהתקיפה את בית־הסוהר בנובוגרוד ושיחררה אסירים פוליטיים. ב1902 נתפס ל׳ כשהתנקש במושל מחוז וילנה, שפקד להלקות סוציאליסטים יהודים בגלל הפגנתם ב1 במאי, ונדון לתליה. לאחר הוצאתו להורג נערץ בתנועת הפועלים היהודית, ושימש דוגמה להגנה עצמית בפרעות במזרח אירופה בראשית המאה ה20. דמותו מופיעה בכמה יצירות ספרותיות ביידיש והמשורר ליוויק (ע״ע) הקדיש לו פואמה דראמאתית הנקראת בשמו.

לַקְרֶטֶל, זָ׳ק דֶה — Jacques de Lacretelle — (נו׳ 1888, ארמון קורמאטן [דפארטמנט סון־א־לואר]), מספר צרפתי. ל׳ כתב רומאנים, סיפורים קצרים ומסות, אך במיוחד התעלה באותם סיפורים פסיכולוגיים בהם תיאר בכשרון רב גיבורים רגישים ורגשניים, הסובלים מרגישותם היתרה ונעשים לטרף בידי הזולת. בשני רומאנים שימש לו היהודי לגילום הנפש המיוסרת, ושניהם זכו לקהל קוראים גדול בצרפת במשך שנים רבות: Silbermann („סילברמאן"), 1922, המתאר נער יהודי, הסובל מסביבה אנטישמית ואינו מוצא שלוות־נפש אף בין בני־דתו בגלל רגישותו המופרזת; Le Retour de Silbermann („שובו של סילברמאן"), 1929, המספר על חוסר הצלחתו של הגיבור להיקלט בחיי אה״ב שאליה נמלט. בספר זה ניתן גם להכיר את דמות הכבר

יאשה חפץ. בעיית האנטישמיות, כפי שתיאר אותה ל', עוררה ויכוחים סוערים. מבין יצירותיו האחרונות: Sabine („סאבין"), 1932; Les Fiançailles („האירוסים"), 1933; Années d'espérance („שנות תקווה"), 1935; La Monnaie de plomb („מטבע של עופרת"), 1935; ברומאנים אלה נטווית יריעת־חיים של משפחה מסוכסכת ושוקעת בצרותיה. — ל' הוא חבר האקאדמיה הצרפתית מ־1936.

לֶר, מַכְּס רִיכַרְד הֶרְמַן — Max Richard Hermann Lohr — (1864, שטטין — 1931, קניגסברג), חוקר מקרא פרוטסטאנטי. פעל באוניברסיטאות קניגסברג ובר־סלאו. בשנים 1903—1904 ו־1908—1909 היה עובד מדעי במכון הארכאולוגי הגרמני בירושלים. אח"כ היה פרופסור למקרא בקניגסברג (1909—1929). מחיבוריו בחקר המקרא: Geschichte des Volkes Israel („תולדות עם ישראל"), 1900; Alttestamentliche Religions-Geschichte („תולדות הדת המקראית"), 1906; Einfuhrung in das A. T. („מבוא למקרא"), 1912; Untersuchungen zum Hexateuchproblem („מחקרים לבעיית ששת־הספרים"), 1924/5. [ע"ע יהושע, עמ' 234]). ביחסו לתורת־המקורות נקט עמדה מתונה מזו של ולהאוזן (ע"ע). ל' כתב פירושים לספרי איכה ושמואל, מחקרי פרשנות בעמוס ובתהלים, מונוגראפיות — ביניהן: Die Stellung des Weibes zu Jahwe-Religion u. -Kult („עמדת האשה לדת ה' ולפולחנו"), 1908; Das Räucheropfer im A. T. („הקטורת במקרא"), 1927. על נושאי הפולקלור והלשון הערבית בא"י כתב בעקבות שהותו בארץ: Der vulgärarabische Dialekt von Jerusalem („הלהג הערבי העממי בירושלים"), 1905; Volksleben im Lande der Bibel („חיי העם בארץ המקרא"), 1918[2]. — ל' היה משוחרי היהדות, וגישתו החיובית אליה מתגלית בכתביו.

לַרְבּוֹ, וַלֶרִי — Valery Larbaud — (1881, וישי — 1957, שם), סופר צרפתי. ל', חדור רוח קוסמופוליטית, הרבה בנסיעות בארצות אירופה ובארצות שמחוצה לה. ברומאן Fermina Márquez, 1911, בספר A. O. Barnabooth, 1913 — הכולל את יומנו של הגיבור, את שיריו ואת סיפוריו, וכן בקובץ־הסיפורים Amants, heureux amants („נאהבים, נאהבים מאושרים"), 1923, ביטא תפיסה מקורית של התרבות ושל החיים. גיבוריו מסגלים לעצמם, על־ידי שהות ממושכת בארצות שונות והתעמקות באורח חייהן, את „תרבות אירופה" ורואים עצמם כאזרחי היבשת כולה. מטרת האכסוטיות אצל ל' היא להגיע להכרה עצמית באמצעות הכרת הזולת. ספריו מצטיינים בסיגנון מעודן ובאירוניה דקה. — ל' תרם להכרת תרבויות שונות על־ידי תרגום ספרים מאנגלית, איטלקית וספרדית, לצרפתית; בין השאר, סייע לקהל הצרפתי בהכרת יצירותיהם של ויטמן (ע"ע), ג'ויס (ע"ע), קונרד (ע"ע). הוא כתב מסות על סופרים זרים וכן על סופרים צרפתיים, אשר, לדעתו, לא הוכרו כראוי. רוב המסות לוקטו בקבצים: Ce vice impuni, la lecture / Domaine anglais („חטא זה שלא בא על ענשו, הקריאה / תחום אנגלי"), 1925, 1936[2]; Domaine français („תחום צרפתי"), 1941. הוא עסק בבעיות תרגום וטכניקה בספרות וחידש את השימוש במונולוג הפנימי. ל' נחשב לחלוץ „הספרות האירופית". יומנו (Journal 1912—1935) יצא־לאור ב־1955.

G. Jean-Aubry, *V L., sa vie et son œuvre*, 1949; G. Blankenhorn, *Der Kosmopolitismus bei V. L.*, 1958; B. Delvaille, *Essai sur V. L.*, 1963, O. Ruggiero, *V. L. et l'Italie*, 1963; F. Weissman, *L'Exotisme de V. L.*, 1966.

לַרָה, דָּוִד כֹּהֵן דֶּה (1602 [1610 ?], אמסטרדם — 1674, שם). לכסיקוגרף, סופר ומתרגם. למד בביהמ"ד של יצחק עֻזיאל (ע"ע) באמסטרדאם. עם בואו להאמבורג נתמנה לחכם הקהילה הספרדית־פורטוגאלית שם, שב והתגורר מספר שנים באמסטרדאם, וחזר להאמבורג. ל' היה בקי גם בספרות הקלאסית ובספרות אבות הכנסיה. עיקר פירסומו בא לו ע"י ספרו „כתר כהונה" העוסק בבאורי המלים שלא נתבארו בספר „הערוך" לר' נתן ב"ר יחיאל (ע"ע) מרומי (האמבורג, 1668). הוא נעזר בשפות שמיות אחדות ושפות אירופיות (נדפס עד אות י'). בחיבורו הקודם — „עיר דוד" (אמשטרדם, 1638), אסף ל' (בלאטינית) „באורי המלים הזרות בתלמוד ומדרשים אשר מקורן בשפות היונית והרומית". הוא עסק גם בתרגום פרקים שונים של ספרי מוסר מעברית לספרדית. בספרו „דברי דוד" (ג"כ בלאטינית) נתן ל' באור לחידת הראב"ע על אותיות אהו"י עם הערות (ליידן, 1658). בכת"י נשארו: „בית דוד" — לכסיקון תלמודי; „אוצר רב" — מלים זרות ומונחים טכניים בספרות הרבנית. „אהל דוד" — באור שמות הנרדפים בתלמוד וספרות רבנית; „כסא דוד" — אוסף משלים ואגדות, לפי סדר א"ב, בתלמוד ומדרשים; „פרחי כהונה" — על מוסר ומידות. בלשנים נוצריים, וביניהם יוהן בוכסטורף (ע"ע) הצעיר, העריכו את ידיעותיו של ל' בפילולוגיה העברית והם שעודדוהו לפרסם את הספר „כתר כהונה".

גרץ־שפ"ר, ח', 23, 225–226, תרנ"ט; ח. י. קאהוט, מבוא לערוך השלם, XLVI/VII, תרפ"ו; ח. מיכל, אור החיים, 336–337, תשכ"ה; J. Perles, *D. Cohen de Laras rabbinisches Lexicon Kheter Khehunnah* (MGWJ, XVII), 1868, M Kayserling, *Les Correspondants juifs de Jean Buxtorf* (REJ, XIII), 1886; M. Schwab, *Trois lettres de D. Cohen de L.* (REJ, XL), 1900

י. הו.

לַרָה, מַרְיָנוֹ חוֹסֶה דֶה — Mariano José de Larra — (1809, מאדריד — 1837, שם [התאבד]), סופר ספרדי. את שנותיו הראשונות בילה בפאריס ובה ספג לתוכו את האהבה לספרות הצרפתית, הטבועה בכל יצירתו. כתב שירים, מחזות (הידוע־ביותר Macías, 1834 — עיצוב דמותו של הטרובאדור הנודד והאומלל ממחוז גאליסיה), את הרומאן El Doncel de Don Enrique el Doliente („הנער נושא־הכלים של דון אנריקה המיוסר"), 1834; כל אלה יצירות רומאנטיות מובהקות. אולם עיקר כוחו היה בביקורת הספרותית והפוליטית; מאמריו, החתומים לרוב „פיגרו", נעדרים גישה רומאנטית, ביקרתו מצטיינת בסקפטיות קיצונית, בשנינות ובאירוניה מבחינת הגישה ובשאיפה לליבראליזם מבחינת התוכן. — כתביו (Obras completas) כונסו ב־1848. כל מאמריו (Artículos completos) — ב־1944.

M. Chaves, *Don M. J. de L.*, 1898, E. MacGuire, *A Study of the Writings of D. M J de L.*, 1919; C de Burgos, *L , Figaro*, 1919; I. Sanches Estevan, *M J de L (Figaro)*, 1934, F. J. de Larra, *M. J de L.*, 1944

לֶרוּ, פְּיֶר — Pierre Leroux — (1797—1871), סוציולוג ועסקן סוציאליסטי צרפתי. ל' הצטרף לתנועה הסן־סימוניסטית (ע"ע סן־סימון), וב־1831 נעשה לעורך כתב־העת

של התנועה. הוא ערך, ביחד עם ז. רינו, את Encyclopédie nouvelle („האנציקלופדיה החדשה"), 1838—1841. ייסד ועמד בראש כמה כתבי־עת אחרים, שפירסם יחד עם ז'ורז' סנד (ע"ע) ואחרים. לאחר מהפכת 1848 נבחר לאסיפה המכוננת ושנה לאחר מכן לבית־הנבחרים, שם ייצג את הסיעה הסו־ציאליסטית הקיצונית. כשעלה נאפוליון III לשלטון, עזב את צרפת והתגורר עד 1869 באנגליה ובאי ג'רסי. הקים כמה מפעלים קואופרטיביים לפי שיטת סן־סימון. את השקפותיו הסוציאליסטיות־ביקרתיות הביע במספר ספרים חשובים, שהנודע ביניהם הוא: De l'Humanité, de son principe et de son avenir („על ההומאניות, עיקריה ועתידה"), 2 כר־כים, 1840.

P. F. Thomas, *P. L., sa vie, son œuvre, sa doctrine*, 1904; J. E. Fidao-Justiniani, *P. L.*, 1912; D. O. Evans, *Le Socialisme romantique, P. L. et ses contemporains*, 1948.

לֶרוּאָה־בּוֹלְיֶה, אַנַטוֹל — Anatole Leroy-Beaulieu — (1842, ליזיה — 1912, פאריס), היסטוריון צרפתי. החל דרכו כמבקר אמנותי והתמסר אח"כ להיסטוריה ול־בעיות מדע־המדינה. ל' נחשב לאחד הנציגים המובהקים של המסורת הליבראלית הצרפתית. בספרו Un empereur, un roi, un pape, une restauration („קיסר, מלך, אפיפיור ורסטוראציה"), 1879, הציג מחקר מאלף על בעיותיה המדי־ניות של הקיסרות הצרפתית. בביקור ממושך, שערך ל' ברוסיה, אסף חומר רב ומקורות לתולדות רוסיה והשתמש בו בספרו L'Empire de Tsars et les Russes („קיסרות הצארים והרוסים"), 1881. ב1881 נתמנה פרופסור להיס־טוריה מודרנית ב„אקול ליבר דה סיאנס פוליטיק" וב1906 היה מנהלו, אחרי סוֹרֶל (ע"ע). מ1887 חבר האקאדמיה למדעי־החברה. — ל' היה מחבר פורה והיסטוריון, שהרבה לטפל גם בבעיות חברה ודת של זמנו. בין ספריו המרובים: Les Catholiques libéraux, l'Eglise et le libéralisme de 1830 à nos jours („הקאתולים הליבראליים, הכנסיה והלי־בראליזם מ1830 עד ימינו"), 1885; Israel chez les Nations („ישראל בין העמים"), 1893; L'Antisémitisme („האנטי־שמיות"), 1897; Christianisme et démocratie, Christianisme et socialisme („נצרות ודמוקרטיה, נצרות וסוציא־ליזם"), 1905.

לָרוּס, פְּיֵר־אַתַנָז — Pierre-Athanase Larousse — (1817, טוסי — 1875, פאריס), מחנך ובלשן צרפתי. ל' חיבר ספרי לימוד, ספרי דקדוק ומילונים רבים; ביניהם: Grand dictionnaire universel du XIXe siècle („המילון האוניברסאלי הגדול של המאה ה19"), ב15 כרכים (1865—1876), ושני כרכי־מילואים (1878 ו1888). מקוריותם של מילוני ל' היא במיזוג הצד הלכסיקוגראפי (אוצר מילים ופירושן) עם הצד האנציקלופדי (הגשה עממית של ידיעות בכל השטחים). בית־ההוצאה שהקים (1852), הממשיך להיקרא על שמו, מוציא עד היום, מלבד ספרי־שימוש רבים, מילונים מסוגים והקפים שונים, הקרויים „לארוס", מונח שהפך שם־דבר בצרפת ומחוצה לה. — וע"ע אנצי־קלופדיה.

לָרוֹשְׁפוּקוֹ, ע"ע לָה רוֹשְׁפוּקוֹ.

לַרְז'ילְיֵר, נִיקוֹלָה דֶה — Nicolas de Largillière (Largillierre) — (1656, פאריס — 1746, שם), צייר צרפתי. ל' קיבל את הכשרתו כאמן באנטוורפן ובלונ־דון; בלונדון עבד בשנים 1674—1680 יחד עם פיטר לילי (ע"ע). בשובו לפאריס (1682) הצטרף לקבוצת הציירים הפלאמיים. ב1686 נתקבל לאקאדמיה המלכותית וב1738 נעשה מנהלה. ל' היה צייר הדיוקנות של הבורגנות הצרפתית וציירה הרשמי של מועצת העיר פאריס; בתפקיד אחרון זה הנציח מספר מעמדות חגיגיים. פריונו היה רב: 1,500 מיצי־רותיו ידועות בפאריס בלבד. סיגנונו התפתח במסורת של רוּבֶּנס וואן דיק. האופי הצבעוני של יצירתו משקף מסורות פלאמיות. עדינות מכחולו והשימוש באפקטים של אור מרחף הניכרים בכמה מיצירותיו, מבשרים את הרוֹקוֹקוֹ. מבין ציוריו: „לֶה בְּרֶן", „רוּסוֹ", „הצייר ומשפחתו", „וולטר" (תמ' — ר' כרך ט"ו, עמ' 853).

G. Pascal, *L.*, 1928; R. H. Wilenski, *French Painting*, 1949[2]

לֶרִידָה (Lerida), עיר בקאטאלוניה, בצפון־מזרח ספרד, 130 ק"מ ממערב לברצלונה; 72,000 תוש' (1965). בירת מחוז ל' (12,028 קמ"ר; 344,000 תוש'). יושבת על הנהר סֶגְרֶה (Segre), כ40 ק"מ לפני שפכו לאֶבְּרוֹ, בגובה 150 מ' מעל פני־הים, לרגלי שלוחות דרומיות של הפירנאים. יתרונות מיקומה נובעים משליטתה על פתחי כמה עמקים ששימשו מימי קדם עורקי־תחבורה חשובים, בעיקר העמק הצר של הסגרה העליון, שדרכו נוחה הגישה ללב הפירנאים המזרחיים, לאַנדורה ולצרפת. ל' חשובה גם כמרכז מסחר, ומצויה בה תעשיה של עיבוד תוצרת חקלאית וייצור מזונות, כימיקאלים, מוצרי עץ, עור, טכסטיל, זכוכית וחרסינה.

העיר העתיקה עם סמטאותיה הצרות והמפותלות ומגדלי כנסיותיה עומדת על שטח גבוה במקצת מסביבתו, בעברו המערבי של הנהר. מצויים בה שרידי חומות, מצודה ובניינים מסוף יה"ב, בהם הקאתדראלה הישנה (מהמאה ה13), בית העיריה, מנזרים וארמון. העיר החדשה, שהחלה להתפתח בעיקר מאמצע המאה ה19, נמצאת ברובה ממזרח לנהר.

במקום עמדה עיר כבר בראשית המאה ה3 לפסה"נ. היא נכבשה ע"י הרומים ב216 לפסה"נ כשסקיפיו (ע"ע) הביס בקרבתה את צבאות קַרְתָּגוֹ בהנהגתו של חַנוֹ. תושבי ל' עמדו אז לימין קרתגו. כאן הביס קיסר (ע"ע), בשנת 49 לפסה"נ, את צבאות נאמניו של פומפיוס (ע"ע). בפי הרו־מאים נקראה Ilerda. בתחילת יה"ב, תחת שלטון הויזיגותים, היתה מרכז דתי נוצרי ראשי בצפון־מזרח ספרד. נכבשה ע"י המוסלמים ב714 ונשארה בידם (פרט להפסקה קצרה בסוף המאה ה8) עד 1149. במלחמת האזרחים הספרדית (1938) ניטשו קרבות כבדים מסביבה והיא נפגעה קשה.

יתכן ש י ה ו ד י ם ישבו בל' כבר בתקופת המוסלמים, אך מסמכים המעידים על קיום הקהילה נודעו רק אחרי כבוש העיר ע"י רוזני ברצלונה ב1149. לקהילה היה שלטון פנימי מפותח שבראשו עמדו שופטים ו„יועצים". ב1381 הואשמו בני הקהילה בקניית „לחם־קודש" נוצרי. ברדיפות של שנת 1391 נהרסה גם קהילת ל'; 78 יהודים, שנמלטו למבצר העיר, נטבחו, אחרים עברו לנצרות, ואחדים הצליחו לברוח. ב1400 קמה קהילה חדשה ברשות ממשלת אראגון וגם קיבלה כמה זכויות. הקהילה נזכרה לאחרונה ב1477, וחרבה סופית בעת הגרוש הכללי מספרד.

J. Pleyan de Porta, *Apuntes para la historia de L.*, 1873; I. Baer, *Studien zur Geschichte der Juden im Königreich Aragonien*, 141, 1913

מ. בר. - מ.

לַרִינְגוֹלוֹגְיָה, ע״ע אֹזֶן; אַף (כרך־מילואים); גָּרוֹן.

לָרִיסָה (Λάρισα), עיר בתסליה (ע״ע) שבמזרח יוון המרכזית, בת 58,000 תוש׳ (1965), בירת מחוז ל׳ (5,555 קמ״ר; 247,000 תוש׳). העיר יושבת בעברו הדרומי של הנהר פיניוס, בגובה 60 מ׳ מעל פני־הים, במרכזו של עמק רחב ופורה. ל׳ משמשת עיר־שוק למאות כפרים מסביבה. דרכה עוברים מסה״ב והכביש הראשי אתונה—סאלוניקי. מצויים בה מפעלי־תעשיה קטנים לעיבוד תוצרת חקלאית, וכן לבגדים, כלי־בית, רהיטים, חמרי־בניין ומזונות. עיר־החוף וולוס (ע״ע), המרוחקת ממנה 55 ק״מ, משמשת לה נמל.

ל׳ היא עיר עתיקה מאד שנהרסה ונבנתה מחדש פעמים רבות. שמה (המופיע גם במקומות אחרים ביוון) מציין „מבצר״. בימי־קדם נחשבה לבירתם של הפלסגים (ע״ע). היא עמדה לימין אתונה במלחמה הפלופונסית. בתקופת השלטון התורכי היתה בירת מחוז והתיישבו בה תורכים שהיוו את רוב אוכלוסיית העיר עד 1921. ב1881 סופחה ליוון. במלה״ע II ניזוקה קשה בקרבות עזים שניטשו סביבה בין הבריטים לגרמנים (1941).

על **יישוב יהודי** בל׳ בתקופה הקדומה מעידות הרבה כתובות יווניות. מגורשי ספרד יסדו בה קהילה משלהם, וב1685, לאחר פלישת חילות ונציה (ע״ע, עמ׳ 426) לחצי־האי הפלופונסי, נמלטו אליה יהודי העיר פאטראס, וגרמו שם למחסור בדירות. יהודי פאטראס המשיכו לשלם מסיהם כעדה גם בל׳. — בין יהודי ל׳ היו עשירים, שהחזיקו בשפחות. אחד מהם קיים על חשבונו ישיבה בסאלוניקי. ביה״ד שבל׳ היה פונה בענייני הלכה אל חכמי סאלוניקי. מרבני העיר: ר׳ יוסף ן׳ עזרא, במאה ה16 — בעל הס׳ „משא מלך״; ר׳ יוסף נחמולי במאה ה18 — בעל הס׳ „אשד הנחלים״ ו„אשדות הפסגה״. שלוחי א״י רבים ביקרו בה במסגרת „שליחות תוגרמה״. ב1869 יסדה „חברת־כל־ישראל־חברים״ בי״ס שם. למרות השתתפות היהודים במלחמת יוון־תורכיה (1897), פרצו בה מהומות אנטי־יהודיות בתום הקרבות, שאילצו חלק מהקהילה להימלט לסאלוניקי. בתחילת המאה ה20 גדל היישוב היהודי בל׳, וב1940 הגיע ל1,175 נפש. ב1943 נמלטו מהעיר 950 יהודים והנותרים הושמדו ע״י הנאצים. ב1965 נאמד מספר היהודים בל׳ ב450—500.

ש. א. רוזאניס, דה״י בתוגרמה, א׳, 160/1, תר״ף; הנ״ל, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב׳, 129, ג׳, 79, 198, ד׳, 155/6, 277–283, ה׳, 125/6, 194, תרצ״ד–תרצ״ח; א. יערי, שלוחי א״י (מפתח: בערכו), תשי״א; י. ר. מלכו, משוס בקהילות יהודי ספרד באירופה (אוצר יהודי ספרד, ח׳), תשכ״ב; *Ecole de L.* (Bull All. Isr. Univ., 132), 1872

מ. בר. – ש. מ.

לֶרְמוֹנְטוֹב, מִיכָאִיל יוּרְיֶבִיץ׳—Михаил Юрьевич Лермонтов, (1814, מוסקווה — 1841, פיאטיגורסק), מגדולי המשוררים הרוסיים. אמו של ל׳ היתה בת למשפחות ארסֶניֶב וסטוליפין, המיוחסות ורבות הנכסים; אשה ענוגה וחולנית. היא נישאה לקצין נמוך, רודף תענוגות וקל־דעת. היה זה אביו של ל׳, בן למשפחת אצולה ירודה, ממוצא סקוטי.

עד שנת 1828 חי ל׳ בעיקר באחוזת סבתו (אמו מתה כשהיה בן שלוש), טאראחאני (כיום: לרמונטובו) שבגליל פֶנזה (אגב, כאן היה זמן קצר אחד ממחנכיו יהודי בשם לוי). ל׳ היה ילד חולני ובהיותו בן 11 נסע בפעם הראשונה, עם סבתו, להבראה לקאווקאז. טבעה ההררי והפראי של ארץ זו והווי האוכלוסיה האכסוטית שלה הפכו בעתיד למוטיווים חשובים ביותר ביצירתו.

מ. י. לרמונטוב

ב1830—1832 למד משפטים וספרות באוניברסיטת מוסקווה, אולם סכסוך עם מוריו אילץ את ל׳ לעזוב את האוניברסיטה. ב1832—1834 היה בבית־הספר לפרחי־קצונה בחיל פרשי הגוארדיה שבפטרבורג. לאחר סיימו את חוק לימודיו, נשאר בשרות הצבאי.

יצירותיו הראשונות של ל׳, שפורסמו ברובן אחר מותו, הן משנת 1828. הרוב בוסר, טיוטות וחיקוי בעיקר לפושקין הצעיר ולרומנטיקנים במערב אירופה: Черкесы („הצ׳רקסים״), 1828; Кавказский пленник („השבוי בקאווקאז״), 1828 (י״ל ב1860); Хаджи-Абрек („חג׳י־אַברק״), יצירתו הראשונה שנדפסה (1835), ועוד. רק ב4—5 שנות חייו האחרונות הגיע ל׳ לדרגה של אחד מענקי הספרות. ל׳ המשורר נתגלה ב1837, כשכתב את שירו Смерть поэта („מות המשורר״), שבו הביע את זעמו וזעם הציבור המשכיל כלפי החברה הגבוהה, שדחפה את פושקין לדו־קרב, שנסתיים במותו. שיר זה הופץ ברבים בכ״י. בגללו הושם ל׳ במעצר, הועבר מגדוד משמר המלך לגדוד רגיל שנלחם בקאווקאז. אבל לאחר השתדלויות שונות הוחזר ל׳ ב1838 לגווארדיה, בהוסיפו לנהל את חייו הכפולים: חיי החברה הגבוהה וחיי יצירה מעמיקה. בשל דו־קרב עם בנו של השגריר הצרפתי, הוגלה ל׳, בשנת 1840, שנית לקאווקאז. כאן השתתף בקרבות נגד שבט הצֶ׳צֶ׳נים. בעיר המרפא פיאטיגורסק, שבה התיישב באמצע שנת 1840, הסתכסך ל׳ עם חברו מבית־הספר, הקצין מארטינוב, ונפל בדו־קרב עמו, כשהוא רק בן 27! — מכמה מיצירותיו נראה, של׳ חזה את קצו ואף השתוקק למוות.

תחת רושם קינת ל׳ על פושקין, התבטא בֶּלינסקי (ע״ע): „פושקין מת ויורש לו״. שירי ל׳ נשארו רעננים ועזים כביום הכתבם. ל׳ שייך למשוררים, שחייהם—שירתם ושירתם—חייהם. כרומאנטיקן טיפוסי מיעט, בדרך כלל, בליטוש שיריו. נושאיו מגוונים ביותר, אבל ראשית כל, שירתו מוקדשת לאדם הבודד בתוך החברה: „יחידי לדרך לי אצאה...״, „הצוק״, „משעמם ועצוב״ ועוד. ל׳ שר על יסורי האהבה („נפרדנו״, ועוד); על התמעטות פני הדור: Дума („הגות״), על עינויי הנפש הגדולה; הגורל, האכזר והעיוור; הוא שר על ההתלבטות הנצחית של הנפש שבריית־האדמה ששואפת לפדות: Парус („המפרש״); על מסכת החיים על געגועיה ותקוותיה ועל האכזריות הקרה של הגורל („שלושת הדקלים״). ל׳ הוא משורר מאמין: „המלאך״, „ענף מארץ־ישראל״, „הנביא״, „תפילה״, „עת שדה מצהיב...״. הוא היה חדור הכרה לאומית רוסית, אותה ביטא בצורות שונות בכמה משיריו. ל׳ היה אחד מגדולי הציירים של ההווי הלאומי. „השירה על הצאר איוואן ואסיליוויץ׳...״, 1837, היא שירה אפית עממית, בה צויירה תמונה בולטת מתקופה שלמה בחיי רוסיה, ברוח האפוס הרוסי העממי, תוך מיזוג של תיאורים אובייקטיביים עם ליריקה חיה ושוטפת (השירה הולחנה והומחזה לאופרה בידי א. רובינשטיין). ביטוי לפאטריוטיות

עממית רוסית משמש השיר „בורודינו", בו מתאר חייל מן השורה, איש העם חדור אהבה כנה למולדת, את גבורת הצבא הרוסי בקרב המפורסם נגד נאפוליון. שיר זה השפיע על „מלחמה ושלום" לטולסטוי. חרדה לגורלה של רוסיה תבואה על המהפכה מצאו את ביטוים ב Предсказание („נבואה"), 1830. בקאווקאז הכיר ל' את המזרח. בפואמה Спор („הוויכוח"), הביע את יחסו הפילוסופי־היסטורי למזרח, שהוא בעל עבר עשיר, אבל ללא עתיד; והפוכו — רוסיה. את המשטר הקיים ברוסיה ביקר בייחוד בשירו: „שלום, רוסיה בלתי־רחוצה...".

גולת הכותרת של שירת הטבע של ל' היא הפואמה Мцыри („מצירי"), 1840, על רקע הקרבות בגרוזיה. גיבורה הוא נזיר צעיר, שהתחנך במנזר בקאווקאז. בלילה אחד נעלם. הוא שאף לדרור, לחיים בחיק הטבע — ובמקומם מצא את מותו במאבק עם חיית־פרא; אך ברגעי מותו שמח שזכה להיות חפשי ולו רק לזמן קצר. הפואמה Демон („דמון") היא מעין יצירת חייו של ל', עליה עבד במשך 12 שנה (1829—1841). ל' נמשך לדמותו הקודרת והגאיונה של המלאך הנידח. כל חטאו הוא בזה, שהבורא העניק לו בינה חדה, נפש סוערת וצמאון רב מדי. שערי גן־העדן סגורים בפניו לנצח. מתוך יאוש ושעמום, הוא זורע הרס ורשע על פני האדמה, בלי עונג ובלי חפץ. פתאום נגלה לו פתח לגאולה — אהבה טהורה ועמוקה. אהבת דמון בן־האלוהים לבת־מוות היא נושא המזכיר את המוטיווים של ס' בראשית, של ס' חנוך ושל „שמים וארץ" לבירון (ע"ע, עמ' 526/7, 529/30); בירון השפיע השפעה עמוקה מאד על המשורר הרוסי, הן בבחירת דמויות ועיצובן והן בצורות האמנותיות. „דמון" היה פופולארי מאד ברוסיה במחצית השניה של המאה 19. גם פואמה זו שימשה נושא למלחין א. רובינשטיין, וכן השפיעה על המשוררים בלוק (ע"ע) ופסטרנק (ע"ע).

בסוף ימיו עבר ל' לפרוזה, שעיקרה בקובץ הסיפורים Герой нашего времени („גיבור זמננו"), 1837—1840. הדמות הראשית ב„גיבור זמננו", פצ'ורין, הוא גבר חזק, ויחד עם זאת בעל נשמה פיוטית, שתקן, נחבא אל הכלים, אשר מתוך יחס של בוז גמור אל „העדר" האנושי, ובייחוד לעדר האריסטוקרטי, לובש מסכה של סנוב, ציניקן ותקיף. הוא מסוגל לשפע של רגשות נעלים ואצילים, אולם החיים גזלו ממנו את ההזדמנות להתנסות בהם ולבו שדוד כהר־געש כבוי. האנשים משמשים לו כנושא לניסויים שטניים ואף הוא עצמו קרבן לניסוי כזה. פצ'ורין נהיה לא רק לדמות ספרותית — חיקוהו גם בספרות וגם בחיים. „גיבור זמננו" נתן דחיפה להתפתחות הרומאן הפסיכולוגי בספרות הרוסית.

יצירתו של ל' מקורית במבנה הסטכי, בעמקות הנושא, בהבלטת הגיבורים המצבים; סיגנונה פשוט ובהיר. היא השפיעה הרבה על גדולי הספרות הרוסית ומשתקפת בליריקה של נ. א. נקרסוב (ע"ע) ובפרוזה של טורגניב (ע"ע) ושל ל. נ. טולסטוי (ע"ע), ובתקופה מאוחרת יותר — בשירתו של ו. מיקובסקי (ע"ע).

ל' והיהודים. בטראגדיה שנכתבה כשל' היה רק בן 16 — Испанцы („הספרדים"), 1830, מתאר ל' את גורלם של היהודים בספרד בימי האינקוויזיציה. היהודים נרדפים ללא רחמנות על־ידי הנוצרים. במחזה ניכרת השפעתם של ביירון ולסינג. השיר „בכה ישראל...", שהוכנס לתוך „הספרדים", הוא בעיקרו חיקוי לשירו של ביירון Oh weep for those..., מה„מנגינות העבריות" שלו, ששיר אחד (ה9) מהן תירגם ל' לרוסית. ב„באלאדה" (1832) מתוארת אהבתה הטראגית של יהודיה לרוסי. שניהם נופלים קרבן לקנאתו של אביה. הנערה היהודיה מכריזה לאהובה הנוצרי: „אבא אמר לי, שתורת משה אוסרת לאהבך". בשיר Преступник („הפושע"), 1829, שני יהודים הם שותפיו האכזריים של שודד.

כל כתבי ל', Сочинения 1—6, י"ל ב1954—1957.

יצירות ל' תורגמו ללשונות רבות; על תרגומי יצירות ל' לעברית (עד תשי"ב) ע' סקירתו של ש. לחובר, בביבליוגראפיה שלהלן (שירים אחדים של ל' תרגם מ. שרת [ב„מחברת תרגומי שירה", 9—27, תשכ"ה]).

ש. לחובר, מ. י. ל' בעברית (יד לקורא, ג'), תשי"ב; י. קלוזנר, מגדולי הספרות העולמית, 189–212, 1954; י. בר־ישורון, השירה הרוסית והשפעתה על השירה העברית, 25–34, 1955; ל. גולדברג, הספרות הרוסית במאה התשע־עשרה, מסות, 67–78, תשכ"ט; E Duchesne, *M I. L. sa vie et ses œuvres*, 1910, Б. М. Эйхенбаум, Л., 1924; id., Литературная позиция Л–а, 1941; id., Статья о Л—е, 1961, E. Lo Gatto. *Storia della letteratura russa*, 91-223, 1931; И. Н. Розанов, Л. – мастер стиха, 1942; E. Piccard, *M. L., 1814-1841, essai biographique* (כולל קטעי תרגום), 1948; В. А. Мануйлов, М. Ю. Л., 1950; А. Н. Соколова, М. Ю. Л., 1952; H. Troyat, *L'étrange destin de L*, 1952, V. Nabokov, *Three Russian Poets*, 1954, D. S Mirsky, *A History of Russian Literature*, 136–144, 162–165, 1958', История русской литературы XIX века. (Библиографический указатель 414—429) 1962; J. Merosereau, *M. L.*, 1962; И. Л. Андроников, Л., 1967.

א. אח. - י. א. ק.

לֶרְמוֹר, סֶר ג'וֹזֶף — Sir Joseph Larmor — (1857—1942),

פיסיקן ומאתמאטיקן בריטי. התחנך בקולג' על שם ג'והן שבבלפסט, ומ1903 שימש כפרופסור למדעים המדוייקים בקימבריג'. ב1892 נבחר כחבר החברה המלכותית (F. R. S.) וכעבור שנים אחדות שימש כמזכירה (1901) וכסגן־נשיאה (1912—1914). ב1914 נתמנה לנשיא החברה הלונדונית למאתמאטיקה.

תרומתו המדעית של ל' ניכרת בפיתוח והוכחה של משפטים מתחום התורה האלקטרומאגנטית, תורת היחסות והפיסיקה האטומית. ל' הוכיח בדרך התאוריה (כפי שהוכיח זאת גם לורנץ [ע"ע]) כי בגלל המבנה החשמלי של החומר, נגרם שינוי בארכו של גוף הנע, במהירות הקרובה למהירות האור, בכיוון תנועת החומר באתר (ע"ע), שלי האמין בקיומו. ל' פיתח תאוריה זו כדי להסביר את תוצאות הנסיון של מייכלסון־מורלי, בהסתמך על השערתו של פיצג'ראלד (ע"ע יחסות, עמ' 764/5). פיתוח זה נידון בהרחבה בספרו: Aether and Matter („האתר והחומר"), 1900. במאגנטיות נודע ל' בהוכחת המשפט (הנקרא בשמו), שלפיו תנועת אלקטרונים, הנמצאים בשדה־כוח מרכזי, בהשפעת שדה מגנטי H, היא אותה התנועה שבהיעדר השדה, פרט לתוספת פרצסיה, שתדירותה הזוויתית ω_L היא:

$$\omega_L = -\,^{e}H/_{2mc}$$

כאשר e הוא מטען האלקטרון, m — מסתו, c — מהירות האור.

נוסף על עבודותיו המקוריות ערך ל' את כתביהם ומאמ־

ריהם של כמה מגדולי המדע של סוף המאה ה19: סטוקס, קלוין, מכסוֶל, פיצג'רלד וקֶוֶנְדִיש (ע' ערכיהם), וכן פירסם מאמרים רבים בעתונות המדעית במאתמאטיקה ובפיסיקה.

אר. כה.

לַרְנָקָה (Larnaca), עיר נמל בדרום־מזרח האי קפריסין, על חוף מפרץ ל'; 20,700 תוש' (אומדן 1966). לאניות גדולות אין גישה לחוף; הפריקה והטעינה מבוצעות בסירות שבשבילן ובשביל אניות קטנות יש רציף ומעגן. לאורך החוף מחסנים, בתי־עסק ובתי־מלון, ומאחוריהם העיר העתיקה עם רחובותיה הצרים והמפותלים, המשמשת כיום מרכז מסחרי. מסביב לו מתפשט איזור המגורים החדיש יותר, המורכב מכמה שכונות של בתים קטנים מוקפים גנים. מבצר שבנו התורכים ב1625 משמש מוזיאון. בדרום־מערב העיר לאגונה, המנוצלת להפקת מלח, ולידה מסגד (אֻם־חראם) הבנוי על קבר דודתו של מוחמד. רוב תושבי העיר יוונים, ובה מושב הגמון יווני־אורתודוכסי; כ20% מהתוש' הם תורכים (היושבים במערב העיר), וכן יש בה כמה מאות ארמנים וערבים. בעיר מפעלי תעשיה לעיבוד מזון, יין וערק. לל' קשר טלגרפי, בכבל תת־ימי, עם חיפה ועם אלכסנדריה.

בימי קדם שכנה במקום קיטיון (כתים), העיר הפניקית הראשית באי, שחשיבותה ירדה במלחמות פרס. אחרי מלה"ע II התקיימו בקרבת ל' מחנות־עצורים בריטיים לעולים „לא־חוקיים" לא"י. — על יהודים, ע"ע קפריסין, יהודים.

לַרְסָה, עיר בשומר הקדומה, כיום סנקרה (Sankara), בדרום־עירק, כ24 ק"מ דרומית־מזרחית מאֶרֶך (Warka). במקום נערכה עונת חפירה אחת בלבד ב1933, ע"י משלחת צרפתית בראשות אַנְדְרֶה פארו (A. Parrot), שהעלתה מימצאים המעידים על יישובו של המקום מן תקופת ג'מְדֶת־נַצר (סוף האלף ה4) ועד לתקופה הסלוקית. החפירות, מכל מקום, לא הגיעו אל השכבות הקדומות ביותר של העיר ויש מקום להניח שנוסדה בתקופת עֻבֵּיד (אמצע האלף ה4), יחד עם שאר עריה הראשיות של שומר. הנחה זו מסתייעת בשמה של העיר, שמבחינה לשונית אינו נובע לא משומרית ולא משפה שמית אלא משפה בלתי־ידועה, שדוברה ע"י אוכלוסיה קדם־שומרית, כנראה, שנתנה לעיר את שמה.

תלי העיר הקדומה משתרעים על שטח של 1.8×2 ק"מ. מרכזה של העיר מצויין ע"י זקורת, וע"י מקדשה העיקרי של העיר: אֶ־בַּבַּר, המקודש לאל־השמש אֻתֻ (שַׁמַשׁ באכדית). בעוד של' נזכרה כבר בתעודות קדם־סרגוניות, להשפעה מדינית במסופוטמיה הגיעה רק עם עליית שושלת מקומית אמורית, שנוסדה ע"י נַפְלָנוּם (2025—2005 לפסה"נ) לאחר נפילת ממלכת אור. בימי יורשו הרביעי גֻנְגֻנֻם (1932—1906 לפסה"נ) הרחיבה ל' את שלטונה על אור, וקשריה הכלכליים הגיעו עד דילמון (האי בחרין). עיקר מאבקה באותה תקופה היה עם איסין שכנתה. רים־סין, מלך ל' (1822—1763 לפסה"נ) הצליח לכבוש את איסין, ובכך הגיעה ל' לשיא השפעתה. אך שלושים שנה לאחר־מכן הביס חמורבי (ע"ע) את רים־סין ושם קץ לעצמאותה המדינית של העיר. בימי סַמְסוּ־אלונה, בן חמורבי (1749—1712 לפסה"נ), פרקה ל', יחד עם ארך ואיסין, את עול השלטון הבבלי, וזמן קצר לאחר־מכן השתלטה על האיזור שושלת מקומית של „ארץ הים". מכאן ואילך עבר על ל' אותו תהליך של ירידה מדינית וכלכלית, שפקד את דרום ארץ בבל למן מחצית האלף השני לפסה"נ. על ל' שומעים שנית בימי סרגון II, מלך אשור (721—705 לפסה"נ) שהעניק לעיר מעמד מיוחד של עיר המשוחררת ממסים. פעם נוספת זכתה העיר לתשומת־לב מיוחדת בימי נבונִיד (555—539 לפסה"נ) ששיקם את מקדש האל שמש שבעיר.

C.-F. Jean, *L.*, 1931, A. Parrot, *Archéologie mésopotamienne*, I, 1946; S. A. Pallis, *The Antiquity of Iraq*, 1956; D. O. Edzard, *Die "zweite Zwischenzeit" Babyloniens*, 1957

אמ. א.

לֶרֶסֶה, חֶרַרְד דֶה — Gerard de Lairesse — (1641, לְיֶז' — 1711, אמסטרדאם), צייר וחרט הולאנדי. ל' היה בן למשפחת אמנים. ב1667 השתקע באמסטרדאם וביצע עבודות רבות בשביל הבורגנות האמידה של העיר: שטיחי קיר ותמונות על נושאים מיתולוגיים, נוצריים ומקראיים. סיגנונו הושפע מניקולה פוּסֶן (ע"ע) ושרל לֶה בְּרֶן (ע"ע). בציוריו ההיסטוריים מועלות על נס המידות הטובות של התקופה העתיקה — פאטריוטיזם, צדק, הקרבה עצמית. מיטב יצירתו היא עיטורית — ציורים של שטיחי קיר וציורי תקרות. הרצאותיו על התאוריה של הציור, המייצגות את האסתטיקה של האסכולה הקלאסית ההולאנדית, פורסמו ע"י בנו, בשני כרכים: Het groot schilderboek („הספר הגדול על הציור"), 1707. הספר תורגם לגרמנית, צרפתית ואנגלית.

B. Urban, *Das groot schilderboek des G. de L.* (diss.), 1914; J. J. M. Timmers, *G. de L.* (diss.), 1942; R. H. Wilenski, *Flemish Painters, 1430–1830*, 1960.

לַרְסֶן, יוֹהַנֶס אַנְקֶר — Johannes Anker Larsen — (1874, הֶמִינְגֶה [באי לאנגלאן] — 1957, בירקרד), סופר דאני. בספרו האוטוביוגראפי For aaben Dør („בדלת פתוחה"), 1926, סיפר ל' על חזיונותיו המיסטיים מימי עברו, רגעי האֶכּסטאזה מלווים רגשי אושר עילאיים. הוא הבחין ברומאנים שלו בין בני־אדם „סגורים" לבין בני־אדם „פתוחים", ואלה האחרונים יש בכוחם לקלוט את מתנת החסד של ההוויה המיסטית. הרומאן הגדול שלו De Vises Sten („אבן החכמים"), 1923, זכה בפרס ראשון בתחרות־ספרות דאנית־נורווגית. אותו קו דתי־מיסטי מציין את ספריו Martha og Maria („מארתה ומאריה"), 1925, Rus („שיכרון"), 1931, Olsens Daarskab („שגעתו של אולסן"), 1941. כמו בכל יצירותיו, כן גם ברומאן האחרון שלו, Hansen („האנסן"), 1949, הוכיח ל' לקוראיו שהאינטואיציה המיסטית יכולה להתגלות אצל בני־אדם רגילים ביותר. — חלק מספריו תורגם לשפות שונות.

E. Boyd, *Studies from Ten Literatures*, 1925.

לַרְסֶן, קַרְל — Karl Larsen — (1860, רֶנדסבורג — 1931, קופנהאגן), סופר דאני. ל' היה בנו של קצין דאני שנפל במלחמת 1864, אשר כתוצאה ממנה סופחה שלזויג לגרמניה. במשך כל ימי חייו היה נתון להשפעת הבעיות שנבעו מיחסי דנמארק—גרמניה. הוא דגל בפולחן המולדת. בימי מלה"ע I וגם לפניה עורר את זעם בני עמו ע"י גילויי האהדה שהביע לגרמניה ויאפאן. — ל' היה פילולוג ופסיכולוג. הוא חקר את הסלֶנג הדאני ויצר, בצבעים חיים, דיוקנות של משוטטים וטיפוסים עממיים אחרים של קופנהאגן. בשניים מהרומאנים שלו נתבלט כפסיכולוג בעל כושר אבחנה עדין. Doktor Ix, 1896, הוא מעין דמון המסתנן ללבותיהם של

בני־אדם וקובע את גורלם. הוא אינו מוצא אמונה טהורה אצל האדם, אלא כשהלה נמצא במצב של מלחמה: מול הסיכון, מול המוות האפשרי, מול הערובה לנצחון — מאמין האדם. בI det gamle Voldkvartér („ברובע הישן של סוללות העיר"), 1899, מספר ל' את סיפורה האינ־טימי של משפחה זעיר־בורגנית תמימה.

לֶרְקֶה, אוֹסְקַר — Oskar Loerke — (1884, יונגן [פרוסיה המערבית] — 1941, ברלין), משורר ומספר גרמני. ל', שהיה בנו של אכר, למד גרמאניסטיקה באוניברסיטת ברלין (מ1903). ב1913 זכה בפרס לספרות ע"ש קלייסט. ל' שימש כקריין בהוצאת־הספרים פישר; כן היה מזכיר באקאדמיה הפרוסית לאמנויות, תפקיד ש־נלקח ממנו עם שינוי המשטר ב1933.

אוסקאר לרקה

חשיבות מיוחדת נודעת ליומ־ניו של ל', המשקפים את הווי הסופרים ואנשי־הרוח בתקופה של שקיעת האדם ועליית הבר־בריזם. הוא תיאר את האווירה החדשה באקאדמיה, שנש־תררה לאחר שסולקו ממנה כל החברים ממוצא יהודי ובעלי השקפות מתנגדות למשטר הנאצי, ובמקומם נתקבלו סופרים קטנים שהצטיינו בנאמנותם למשטר. — ל' פירסם שבעה קבצי־שירה. ראשית שירתו עמדה בסימן האכספרסיוניזם; במרוצת הזמן הגיע לנימה שלווה יותר. ביומניו ובשיריו הרוח היא אחידה: הוא כותב על הכוחות הבהמיים, על הרס התרבות והאנושיות. לדימויי הטבע משמעות סמלית בשיריו; ניכרת הקפדה חמורה על טוהר הצורה. ל' היה גם מוסיקאי, עובדה המתבטאת בכל כתיבתו. חיבוריו בפרוזה כוללים מסות על באך (Das unsichtbare Reich [„הממלכה הבלתי־נראית"]), 1938, ועל אנטון ברוקנר, 1938. — רק לאחר מיגור המשטר הנאצי זכתה יצירתו למעמד הראוי לה.

מבחר שיריו של ל' יצאו לאור ב1954. יומניו (Tage-bücher 1903—1939) — ב1955. שירים וחיבורים בפרוזה, ב2 כרכים, 1958. יומני־מסע — ב1960.

H. Kasack, *O. L., Charakterbild eines Dichters*, 1951; id., *Mosaiksteine*, 1956.

ג. אב.

לָשׁוֹן, ע"ע פֶּה.

לָשׁוֹן, לְשׁוֹנוֹת, ע"ע שָׂפָה, שָׂפוֹת; וע"ע בלשנות; דקדוק; מלון; פונטיקה; תחביר, וכן הערכים הד־נים בלשונות למשפחותיהן.

לָשׁוֹן הָרָע (ל"ה), מונח משפטי־מוסרי בהלכה היהודית, המקביל — באופן חלקי — לדבה (ע"ע). על חיובים ממונים הכרוכים בדבר, ע"ע שם־רע, הוצאת; נזיקין, דיני. ל"ה היא איסור מן התורה ובכלל „לא תלך רכיל בעמך" (ויק' יט, טז) או בכלל אזהרת „תשמרת מכל דבר רע" (דב' כג, י, והשו' ספרי שם; ירו' פאה א', א').

הרמב"ם (הל' דעות, ז', ה') מבדיל בין שני סוגי ל"ה: „המספר דברים שגורמים... להזיק חבירו בגופו או בממונו, ואפילו להצר לו או להפחידו", אעפ"י שהדברים כשלעצמם אין בהם משום גנות, והם אמת; במקרה זה אין הבדל בין אם נגרם הנזק למעשה, או שלא נגרם, אף שבמקרה הראשון העבירה חמורה יותר (והשו' ערכ' ט"ו, ע"א). סוג שתה הוא „המספר בגנות חבירו", ואז — אם הגנות אמת היא, הרי זה ל"ה, ואם לאו — הרי זה „מוציא שם רע". דוגמאות מן המקרא לל"ה מובאות במקורות ממעשה יוסף (ע"ע) ואחיו, שנאמר עליו „ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם" (בראש' לז, ב, והשו' ירו' פאה א', א'), וממעשה מרים (ע"ע), שנאמר בה „ותדבר מרים ואהרן במשה" (במדבר יב, א; והש' ספרי שם). בתלמוד הורחב איסור ל"ה אף על „אבק" ל"ה — כאשר האדם רק גורם ע"י דבריו שאחרים יספרו ל"ה (השו' ערכ' ט"ו, ע"ב), אף שהתלמוד מכיר בכך שאבק ל"ה הוא מן העבירות שהכל נכשלים בהן (ב"ב קס"ה, ע"א). אין אדם עובר על ל"ה אם נאמרו דבריו קודם לכן בפני 3 בני־אדם (ערכ' ט"ז, ע"א), אלא שבעלי־המוסר המאוחרים סייגו קולא זו, עד „שכמעט אין לה מקום במציאות" (חפץ חיים, ח"א, כלל ב', סי' י'). אדם שראה מעשה־עוולה רשאי לספר ל"ה כדי להציל את חברו מתוצאות אותה עוולה. אסור לספר ל"ה גם על המת, והותקנו תקנות וחרמות בדבר זה. אדם המספר ל"ה בתמידות נקרא אצל הרמב"ם (הל' דעות ז', ב'): „בעל לשון הרע" וענשו חמור יותר.

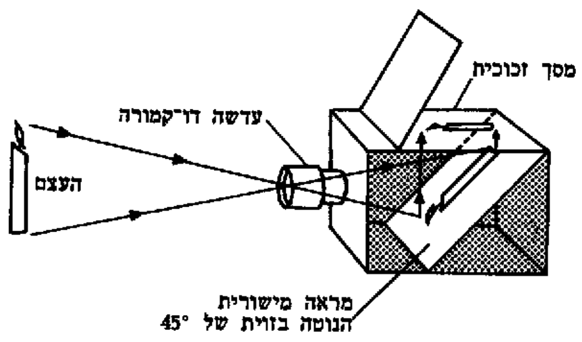
אין לוקין על לאו של ל"ה, משום „שאין בו מעשה". עם זאת אין המספר נפטר מעונש. הירושלמי (פאה א', ה'; והשו' ערכין ט"ז, ע"ב) אף סבור כי: „ארבעה דברים שהן נפרעין מן האדם... עבודה זרה, גילוי עריות, שפיכת דמים, ול"ה כנגד כולן". העונש המקובל במקורות הוא — הנגעים, ובפרט נגע הצרעת (ע"ע), וחכמים ראו בדבר מידה כנגד מידה: „הוא הבדיל בין איש לאשתו, בין איש לרעהו, ולפיכך אמרה תורה ,בדד ישב'" (ערכין ט"ז, ע"ב). מאוחר יותר נהגו להטיל על המספר ל"ה מלקות מדרבנן, עם אפשרות לפדות עצמו בקנס כספי, שהיה ניתן לנפגע או לצדקה. כמו־כן חייב הוא לפייס את הנפגע בפומבי, כגון בבית־הכנסת (הגהות מרדכי, קידושין, סימן תקנ"ח). ביה"ב נהגו להחרים ולנדות את המספר ל"ה (שו"ת „דבר משה", ח"ב, סי' צ"א).

עניין ל"ה פותח מבחינה חברתית וספרותית ביה"ב, וספרי המוסר (ע"ע) הרבו לעסוק בו. בייחוד דקדקו בדבר בעלי תנועת המוסר (ע"ע), והגדיל לעשות הרב ישראל מאיר הכהן (ע"ע) מראדין, שכתב ספרים שלמים המוקדשים לפרטי־פרטים של עניין זה, המהווים יחד מעין „שולחן־ערוך" מפורט עם כל הקולות והחומרות האפשריות.

נ. רקובר, על ל"ה ועל הענישה עליה במשפט העברי (סיני, נ"א), תשכ"ב.

ש. ו.

לִשְׁכָּה אֲפֵלָה (לאט' camera obscura), מתקן אופטי, המשמש לקבלת תמונת עצמים בצורתם השלמה ובצבעיהם הטבעיים, ועליו מבוססת פעולת המצלמה (ע"ע צלום). הלה"א היתה ידועה כבר ליוונים, כגון אריסטוטלס (ע"ע) שקבע כי תמונת השמש עשויה להתקבל על מסך לאחר שהקרניים עוברות דרך מפתח קטן בתוך קיר. ר. בֵיקוֹן (ע"ע), במאה ה13, היה, כנראה, מן הראשונים שהבין לאשורם את העקרונות הפיסיקאליים־גאומטריים של הלה"א. הוא אף שכלל אותה בהוסיפו לפני המפתח מראה מישורית משופעת. לאונרדו (ע"ע) דה־וינצ'י השאיר אף־הוא תרשי־מים מדייקים של הלה"א.

דוגמה ללשכה אפלה

התקדמות רבה לקראת הפיכת הלה"א למכשיר מעשי רב־שימושים הושגה ע"י ג'. קרדנו (ע"ע), ולאחר־מכן ע"י ג.ב. דלה פורטה (סוף המאה ה16), בהוסיפם במפתח עדשה הממוקדת על המסך. הראשון שנעזר בל"א לתצפיות שימושיות שהולידו תגליות חדשות היה י. קפלר (ע"ע). הוא הרחיב את התמונה המתקבלת ע"י הוספת עדשה דו־קעורה לעדשה הדו־קמורה ויכול היה לצפות במעבר כוכב־חמה (ע"ע) על פני דיסקת השמש. בדומה לקפלר נעזר י. פאבריקוס בל"א בגילוי כתמי השמש (ראשית המאה ה17). במאות 17—18 נפוץ השימוש בל"א בקרב האמנים להעתקת נופים, תוך שמירה דייקנית של הפרספקטיווה.

עד לסוף המאה ה17 היו ממדי מרבית הלה"א גדולים יחסית (כגודל חדר) והתמונה שהתקבלה היתה הפוכה ומסרבבת (ימין־שמאל), אם הצופה היה מחוץ ללה"א. בעזרת מראות מישוריות בזוויות שונות אפשר היה להטיל את התמונות המתקבלות על מסך, באופן שתיווצר תמונה ישרה. התקדמות נוספת הושגה ע"י בויל (ע"ע) שבנה ל"א בגודל של קופסה וקבע בה את מקום המפתח, שכלל את העדשות, באופן שניתן להזיזו ולאפשר את מיקודן של תמונות עצמים המצויים במרחקים שונים.

בראשית המאה ה19 המשיך וולסטון (ע"ע) ופיתח ל"א זו בהחליפו את העדשה הדו־קמורה בעדשה קעורה־קמורה ומרכיבים אופטיים נוספים. בדרך זו נתקבלה „עדשת־השדה" (ע"ע עדשות) שהיא בסיס למצלמות־הקופסה הנפוצות כיום, שפותחו ע"י ל. דגר וו. פ. טאלבוט (ע"ע צלום).

אר. כה.

לֶשְׁלִי, קַרְל סְפֶּנְסֶר — Karl Spencer Lashley — (1890—1958), פסיכופיסיולוג אמריקאי, שחקר בעיקר את איתור התפקודים הנפשיים במוח. ממצאיו נתבססו על ניסויים בהתנהגותם של בעלי־חיים, לאחר שנכרתו מהם חלקי־מוח בעלי גודל שונה. את ממצאיו סיכם ל' בשני עקרונות: (1) קליפת המוח כולה פועלת כגוש אחד (mass action); (2) קיים שוויון־כושר (equipotentiality) של חלקי קליפת המוח, היינו שלא קיים איתור סגולי של התנהגות מסויימת במקום מסויים במוח, אלא כל חלק מסוגל לקבל עליו את תפקודו של החלק שנהרס; אולם הקף הלמידה החדשה, מהירותה ודיוקה אינם תלויים בחלק מקליפת המוח שנכרת, אלא בגודל השטח שנהרס. לגבי האדם מסתבר מכאן, שקיים סיכוי סביר להקנות לו הרגלים שנשכחו לאחר פגיעה במוח.

מכתביו: Brain Mechanisms and Intelligence („מכאניזמי המוח ואינטליגנציה"), 1929; Studies of Cerebral Function in Learning („מחקרים של תפקוד המוח בלמידה"), 1935. — וע"ע למידה.

לַשֶׁלְיֶה, ז'יל — Jules Lachelier — (1832, פונטנבלו — 1918, שם), פילוסוף צרפתי. בין השנים 1864—1875 הורה פילוסופיה ב„אקול נורמל סיפריר" של פאריס. משרה זו, שהיא אחת החשובות במערכת ההוראה האקאדמית של הפילוסופיה בארצו, נתנה בידיו השפעה רוחנית רבה. בוטרו (ע"ע) וברגסון (ע"ע) ראו את עצמם תלמידים מובהקים של ל'. יבולו הספרותי מועט למדי, אולם רבה חשיבותו כמתווה דרכה של הפילוסופיה הצרפתית בתקופת המעבר מן המאה ה19 אל המאה ה20.

נקודת המוצא להגותו של ל' היא בעיית האינדוקציה — תפקידה ומגבלותיה בבניין שיטה פילוסופית כוללת — שבה טיפל בספרו Du Fondement de l'induction („על יסודה של האינדוקציה"), 1871, 1924[8]. בעקבות הפילוסופיה הקאנטית, טוען ל', שהאינדוקציה מלמדת על ההכרח כי תופעות שונות תתקשרנה ביניהן באופן מסויים לצמיתות. אם תוצאה מסויימת באה תמיד בעקבות אותה הסיבה, אין כל ערובה לכך כי סדר התרחשויות מסויים זה יישמר גם בעתיד. רק ההתאמה בין חוקי ההכרה, החלים על המציאות כולה, לבין אין־סוף של התרחשויות המהוות את הממשות הנסיונית, יכולה להבטיח את עקביותו ואת שלמותו של המדע, שהוא אידאל המחקר המדעי.

ברם, ההכרה נבצר ממנה ליתן צידוק לעובדת הופעתו של עצם מ ס ו י י ם בזמן ובמקום ידוע. רוח האדם נזקקה לרעיון ה ת כ ל י ת י ו ת כדי לסלק את הקושי הזה. מושג התכלית מסייע לנו להבין כיצד מתלכדים תהליכים שונים בממלכת הטבע או הרוח לאחדות המופיעה בפניגו בדמות של יצור חי, או של יצירה, פרי מאמציו של האדם. לפי ל' — המעבר מן החשיבה הדטרמיניסטית אל התכליתית הוא מעבר מן האידאליזם המאטריאליסטי אל הראליזם הספיריטואליסטי. תכליתיותו של העצם הופכת לסימן מובהק של ממשותו.

התודעה האינטלקטואלית, המלכדת את הנתונים התחושניים להשקפה תבנית כוללת, היא הערובה ליכלתנו להגיע לידי הכרת עולם אוביקטיווית. אך במאמרו Psychologie et métaphysique („פסיכולוגיה ומטאפיסיקה"), 1885, הדגיש ל' כי את המבנה ואת דרכי הפעולה של התודעה האינטלקטואלית והספונטאנית אין למצות על־ידי ניתוח פסיכולוגי של הנתונים. התודעה הספונטאנית והיוצרת אינה יכולה לחרוג אל מעבר לגבול של ראשוניותה וכדי לבנות מערכת מושגים מטאפיסית דרושות דרכי חשיבה סינתטיות. בהדגישו את התכליתיות כיסודה של הישות, ואת הספונטאניות כיסוד ההכרה וחופש הרצון, סלל ל' את הדרך אל התנועה האידאליסטית הצרפתית ואל הפילוסופיה המקורית של א. ברגסון.

G. Séailles, *La Philosophie de J. L.*, 1920; E. Boutroux, *Nouvelles études d'histoire de la philosophie*, 1927; R. Jolivet, *De Rosmini à L.*, 1953; E. G. Ballard, *J. L.'s Idealism* (Rev. of Metaphysics, VIII), 1955.

א. גר.

לֶשְׁנוֹ, לִיסָה (Leszno; גרמ'—Lissa), עיר במערב פולניה המרכזית, 65 ק"מ מדרום־מערב לפוזנאן; 31,000 תוש' (1963). ל' היא מרכז מסחרי ותעשייתי. מייצרת מכונות, מוצרי־עץ ומזונות. דרכה עוברים מסה"ב והכביש הראשי

משונאן לוורוצלב (לפנים — ברסלאו). ל׳ נוסדה בראשית המאה ה16 ע״י פליטים ממוראוויה, וב1547 הוענק לה מעמד של עיר. במאה ה16 היתה קניין משפחת האצילה לבית לשצ׳ינסקי, אוהדת הרפורמאציה, וביזמתה נוסד בה בי״ס פרוטסטנטי שבמסגרתו הורה ופעל הרפורמאטור הצ׳כי יַן קוֹמֶניוּס (ע״ע). במלחמת 30 השנה נהרסה ע״י הפולנים. ב1793 עברה לידי פרוסיה. מאז 1919 היא בידי פולניה, פרט לשנות הכיבוש הגרמני במלה״ע II.

יהודים התיישבו בל׳ ב1534, סמוך לייסודה, וב1580 קיבלו כתב־זכויות ראשון. שכונת היהודים נמצאה בצפון־מערב העיר, והיוותה גוף מוניציפלי בפני עצמו, שבו היה לראש הקהל מעמד שווה לזה של ראש העיר, ומערכת שיפוט עצמית. פקודת־מעצר נגד יהודי שניתנה ע״י מועצת העיר, נזקקה לאישורו של הרוזן בעל המחוז. בעלי־המלאכה היו מאורגנים בגילדות משלהם, עם בתי־כנסת ורבנים משלהם. סוחריה היהודים של ל׳ הגיעו במאה ה17 וה18 עד מוסקווה ועד הגבול התורכי, וב1740 עלה מספרם על זה של הסוחרים הלא־יהודים. יחסי מסחר הדוקים בין יהודי ל׳ וברסלאו נתקיימו באמצע המאה ה17, וב1685 נוסד שם ביכ״נ „ליסאי״. בירידי לַיפציג היה מספר יהודי ל׳ גדול — מאז 1688 — מזה של כל מקום אחר בפולניה. ב1659 סבלה קהילת ל׳ במלחמה השוודית השניה, ומ400 המשפחות שבה הגיעו רק כ100 אל גבול שלֶזיה. הקהילה התאוששה מהר, אך נפגעה שוב בימי המלחמה הצפונית (1706/7), שכן שני הצדדים הלוחמים הטילו עליה היטלים כבדים, והרוסים אף התירו לחייליהם מעשי שוד ואונס, ורובע היהודים נשרף כולו. מגפת 1709 פגעה במיוחד ביהודי ל׳, שכן העלילו עליהם שהם הכניסו את המגפה לעיר, והם גורשו ממנה; כשוך המגפה שבו לעירם. ב1767 נשרף כל הרובע היהודי ונהרגו 20 יהודים, ואז שוחררו היהודים למשך 6 שנים מכל המסים. בית־המדרש שוקם, ולמען חידושו של ביהכ״נ קיבלו יהודי ל׳ סיוע מקהילות אחרות. ב1790 פרצה שרפה חדשה ברובע היהודים, ובה נשרפו 196 מבין 481 בתי היהודים, ביניהם ביהכ״נ וביהמ״ד — וביהכ״נ החדש הושלם ב1799. הקהילה התאוששה במהירות, ובמאה ה18 הפכה לקהילה החשובה שב„פולין גדול״.

„חכמי ל׳״ נודעו בכל רחבי העולם היהודי, וצעירים נהרו לישיבותיה ממרחקים. מגדולי רבניה: ר׳ מרדכי ב״ר צבי הירש (1721[?]—1753), ואחיו, ר׳ אברהם (1753—1759), הרב דוד טבלי (1774—1792), שהיה ממתנגדיו החריפים של ויזל (ע״ע), ור׳ יעקב מל׳ (ע״ע). הרב עקיבא איגר (ע״ע) למד בל׳ בבית חותנו ב1780—1790. בשנים 1864—1912 היה רב המקום ר׳ שמואל בֶק, אביו של לֵאו בֶּק (ע״ע). בין אנשי ל׳ המפורסמים היו רפאל קוֹש (1803—1872), סגן הנשיא הראשון של האסיפה הלאומית בברלין ב1848 ויו״ר ועדת הנוהל של הפארלאמנט הפרוסי, וההומוריסטן לודוויג קאליש (1814—1882). מספר היהודים בל׳ עלה מ400 משפחות בשנת 1656 ל2,578 ב1858, אך שב וירד ב1921 עד ל300 משפחות בערך. אחרי מלה״ע I ומסירת העיר לפולניה, היגרו מרבית יהודי ל׳ לברלין ולברסלאו, ומאז התנוונה הקהילה.

L. Levin, *Geschichte der Juden in L.*, 1904.

יע. ר.

לֶשְׁצ׳ינְסְקִי, יַעֲקֹב (1876, גורודישצ׳ה [אוקראינה] — 1966, ירושלים), כלכלן, סוציולוג ואיש־ציבור יהודי. בצעירותו ציוני פעיל ופובליציסט עברי. ב1904 הצטרף למפלגה הציונית־סוציאליסטית (ס״ס) הטריטוריאליסטית (ע״ע טריטוריאליזם). ב1910 גורש מרוסיה, עשה באירופה המערבית. ב1917 חזר לרוסיה והיה אחד ממנהיגי המפלגה היהודית הסוציאליסטית המאוחדת. ב1921—1932 בברלין וב1938—1959 בניו־יורק. מאז בישראל. מראשית שנות העשרים התרכז ל׳ בחקירת הכלכלה של התפוצות היהודיות הגדולות באירופה, הבליט את „אי־הנורמאליות״ של הסטרוקטורה המשקית של היהודים ודלות שרשיהם בכלכלה הלאומית הכללית. בסוף שנות השלושים חזר למחשבה ציונית, אף שלא לקח חלק בציבוריות הציונית המאורגנת: כתביו העיקריים: „הפועל היהודי ברוסיה״ (יידית, 1906); „הפועלים היהודיים בלונדון״ (יידית, 1907); „העם היהודי במספרים״ (יידית, 1922); „בעיות תנועת האוכלוסים היהודית״ (גרמנית, 1926); „הנדידה היהודית בעשרים וחמש השנים האחרונות״ (יידית, 1927); „הגורל הכלכלי של היהדות הגרמנית״ (גרמנית, 1932); „יהודי ברית־המועצות״ (יידית, 1941); „בשולי התהום״ (יידית, 1947); „משבר, שואה ושארית״ (אנגלית, 1948); „ערב חורבן״ (יידית, 1951). כמה מספריו מצויים בתרגום עברי. — בעת שהותו בניו־יורק היה מנהל המחלקה לכלכלה ולסטטיסטיקה של „ייווא״ (ע״ע), ומחקרי המכון נערכו על־ידיו.

א. מנור, י. ל׳, ההוגה והחוקר, תשכ״ב.

לֶתֶת (Malt), תוצר מזון המתקבל משעורה ע״י הנבטה חלקית, משמש כמקור לאֶנזימים בתעשיית משקאות חריפים, בעיקר בירה. מבחינה חיצונית דומה הל׳ לשעורה, אלא שקליפת הגרעינים מקומטת במקצת. הכנת הל׳ מתבצעת בכמה שלבים: בשלב ראשון מרטיבים את גרעיני השעורה במים פושרים (10—15.6°C) עד אשר תכולת המים בהם עולה ל45—47%. לאחר מכן מנביטים את הגרעינים בטמפראטורה של 15.6—21.1°C במשך 5—7 ימים. בסוף תקופה זו מייבשים את הגרעינים עד לתכולת מים של 5% ומורידים את הפסיגים. כמות האנזימים בגרעינים, בעיקר הדיאסטזה, גדלה כתוצאה מתהליך הנביטה. לפני השימוש בתעשיה, נכתשים הגרעינים היטב. הדיאסטזה של הל׳ (שהיא β-עמילאזה) מפרקת את העמילן לסוכר הל׳, המלטוזה. סוכר הל׳ מותסס ע״י שמרים לכוהל. הודות לכך ניתן לייצר משקאות כהליים מתמציות של צמחים העשירים בעמילן, כגון: שעורה, חיטה, תירס וכד׳. שימושים נוספים בל׳ הם בתעשיית הסוכריות, ביצירת חלב־ל׳ ובצבעי מאכל. — ועי״ע שֵׁכָר.

W. C. Frazier, *Food Microbiology*, 346–351, 1958; S. C. Prescott – C. G. Dunn, *Industrial Microbiology*, 148–157, 839–842, 1959[3].

סוף הכרך העשרים ואחד